University of Groningen

Domeinen in beweging

Huizing, Jan

DOI:
[10.33612/diss.128405108](https://doi.org/10.33612/diss.128405108)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2020

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Huizing, J. (2020). *Domeinen in beweging: Samenleving, bezit en exploitatie in het West-Utrechtse landschap tot in de Nieuwe Tijd*. [Rijksuniversiteit Groningen]. University of Groningen.
<https://doi.org/10.33612/diss.128405108>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**rijksuniversiteit
 groningen**

Domeinen in beweging

Samenleving, bezit en exploitatie in het West-Utrechtse landschap
tot in de Nieuwe Tijd

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
rector magnificus prof. dr. C. Wijmenga
en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op

17 juni 2020 om 14.30 uur

door

Jans Hendrik Huiting

geboren op 20 juli 1965
te Hoogezand-Sappemeer

Promotores

Prof. dr. D.E.H. de Boer

Prof. dr. ir. M. Spek

Beoordelingscommissie

Prof. dr. P.J.E.M. van Dam

Prof. dr. A.J. Brand

Prof. dr. J. Renes

ISBN 978-94-034-2433-0 (paperback)

ISBN 978-94-034-2432-3 (Ebook)

Stellingen bij het proefschrift van Jan H. Huiting

1

Het Registrum Guidonis en het register van Graaf Floris bevatten materiaal om familieverbanden terugreikend tot in de twaalfde eeuw te reconstrueren.

2

De geslachten die drie ruiten in hun middeleeuwse wapen voerden stamden af van een machtige elite die voor de komst van de Franken het gebied ten westen van Utrecht beheerste.

3

De achterstand van het Sticht Utrecht op Holland met betrekking tot sociaal-economisch historisch onderzoek kan alleen worden goedge maakt via een programmatische aanpak van test-cases waaraan zorgvuldige selectie van bronnen voorafgaat.

4

Kennis van de middeleeuwse samenleving kan grote voortuitgang boeken bij een integrale uitgave van de Utrechtse stadsrekeningen in combinatie met de Raadsdagelijkse Boeken.

5

Onderzoek naar preventie van ziekten zal zich meer moeten richten op de zwezerik.

6

De ene ‘cope’ is de andere niet.

7

‘Proefschrift’ is alleen in cryptogrammen een ander woord voor ‘kladblok’.

Voorwoord

De mooiste openingszinnen uit de Nederlandse geschiedschrijving zijn voor mij die van Slicher van Bath's "Agrarische geschiedenis van West-Europa". Ik ga ze niet omschrijven, maar volledig aanhalen omdat ze de kern van het boerenbestaan weergeven en een rode draad vormen in mijn historisch oeuvre tot nu toe.

Momenten van hevige benoegenheid en spanning blijven het langst in de menselijke herinnering bewaard. De gebeurtenissen van het dagelijkse leven glijden langzaam uit de memorie weg of zij worden met een vertederend waas omsluiert. Een zelfde selectie van memorabele feiten kan men in de geschiedenis, het gebeugen van de mensheid, constateren. Het verhaal van oorlogen en revoluties, van menselijke machtsbegeerte en hartstocht, van hevige innerlijke belevingen vult vele bladzijden van de geschiedwerken. Over het leven van dag tot dag verneemt men weinig. De eenvoudige, gewone zaken worden voorbijgegaan, of hoogstens als curiositeiten gememoriseerd.

Is deze stof niet belangrijk genoeg? Zeker wel, want het leven van vrijwel alle mensen bestond hoofdzakelijk uit die dagelijkse gebeurtenissen. Niet iedere dag trok men er op uit om veldtochten of ontdekkingsreizen te ondernemen. De vestingwallen en barricaden behoefden slechts zelden met dapperen bemand te worden. Bij de belangrijke gebeurtenissen in het verleden, die nu in de geschiedboeken prijken, was het merendeel van de tijdgenoten niet actief betrokken; hoogstens passief, doordat men de ellende lijdzaam verdroeg.

De gewone mensen werkten, aten en sliepen. Voor hen waren geboorte, huwelijk en dood, van zich zelf en in de kring van verwanten en vrienden, de belangrijkste evenementen, ver uitstekend boven de gewone sleur.

Dat een onderzoek naar land en grondgebruik best tot een proefschrift zou kunnen leiden had prof. dr. Dick de Boer goed gezien. In 1997 tijdens een symposium in Utrecht hebben we het project opgestart. Helaas kwam er in 1998 na 100 pagina's door aanhoudend tijdgebrek wegens werk in het buitenland een voorlopig einde aan het eerste hoofdstuk. Toen Dick de Boer in augustus 2013 belde of ik – gezien zijn emeritaat - nog de ambitie had de titel van doctor ooit binnen te slepen ging ik, met minder vrij tijd dan ooit, alsnog overstag. Niet dat het werk, zoals eerdere arbeid voor "Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht" en "Wat een weelde, tien eeuwen Kasteel de Haar" op vliegvelden en in hotelkamers moest ontstaan, maar een peulenschil was het nu ook weer niet.

Het nieuwe onderzoeksplan kreeg een sterk historisch-geografische inslag en met de persoon van prof. dr. ir. Theo Spek werd een driemanschap opgericht dat met koffie, gebak en niet te versmaden lunches in Groningen, Zwolle, Amersfoort en Utrecht regelmatig bijeenkwam. Zonder de stimulerende invloed van hen was dit werk er niet geweest. Dat ik hiermee optimaal de vruchten heb kunnen plukken van twee pionierende studies die mij tot voorbeeld strekten (*Graaf en grafiek* van De Boer en *Het Drentse esdorpenlandschap* van Spek) stemt me dankbaar.

Hoewel het werken aan een studie van dit formaat als buitenpromovendus veel beperkingen kent en in redelijke eenzaamheid geschreven wordt, ben ik grote dank verschuldigd aan prof. dr. J. Renes, prof. dr. J.H.J. Schaminée en dr. D.B.M. Hermans. Ontegenzeggelijk stond Hans aan de wieg van mijn 'carrière' als historicus. Mijn artikel in het historisch geografisch tijdschrift (1995) heeft zijn weg gevonden. Een bijzonder moment was het bezoek dat Theo Spek en ik in december 2017 brachten aan de eminente vegetatiekundige Joop Schaminée in Wageningen. Schoorvoetend kwam ik binnen, verrijkt en verheugd liep ik naar buiten. Dank aan Taco, ook voor gezelligheid, gesprekken over kastelen (al sinds de jaren negentig!) en promoveren in het algemeen. Speciale dank ook aan Theo Verriet die, toen mijn enorme dataset van botanische gegevens wat *visual basic* code nodig had, dat wel even regelde. Een zeer belangrijke rol in mijn leven als heemkundige heeft de Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens gespeeld, die me tientallen malen de kans heeft geboden om te publiceren over alles wat met heemkunde te maken heeft. In dat kader wil ik in het bijzonder Erik Graafstal en Veronique Voorn noemen. Tenslotte grote dank aan mijn gezin en familie.

Interessant, Utrecht... Maar er gaat niets boven Groningen. Daar promoveren is dan ook het mooiste cadeau voor een geboren Groninger en telg uit een geslacht van veenboeren die eeuwen geleden het Eexterveen ontgonnen.

*Helaas heb ik bij dien commentaar niet kunnen putten uit den rijkdom van zijn archivalische weten,
maar slechts uit al de armoede van het mijne.*

N.B. Tenhaeff over S. Muller Fzn.
(Bronnen bouwgeschiedenis van de Dom deel 1, p. ix)

Inhoudsopgave, lijsten van afbeeldingen, grafieken en tabellen

VOORWOORD	7
INHOUDSOPGAVE.....	9
LIJST VAN AFBEELDINGEN	14
LIJST VAN GRAFIEKEN	17
LIJST VAN TABELLEN	19
1 KADERS, ONDERZOEKSVRAGEN EN OPZET VAN DEZE STUDIE	23
1.1 Utrecht - een witte vlek. En ook een blinde vlek?	23
1.2 Theoretisch kader.....	25
2 VRAAGSTELLING VAN HET ONDERZOEK.....	36
2.1 Geografische en chronologische afbakening	38
2.2 Opzet van het onderzoek	40
3 HET NATUURLIJK EN CULTUURHISTORISCH LANDSCHAP	43
3.1 Diversiteit van het landschap	43
3.2 Definitie landschapstypen.....	45
3.3 De opbouw van dit hoofdstuk.....	52
3.4 De wording van het landschap	52
3.4.1 <i>Paleogeografische ontwikkeling</i>	53
3.4.1.1 Het landschap in de IJzertijd [500 v.Chr.]	53
3.4.1.2 Het landschap in de Romeinse tijd [100 n.Chr.]	54
3.4.1.3 Het landschap in de Vroege Middeleeuwen [800 n.Chr.]	55
3.4.1.4 Het landschap in de Late Middeleeuwen [1500 n.Chr.]	57
3.4.2 <i>Geogenese van het rivierenlandschap</i>	57
3.4.2.1 Overwallen, kommen, crevasses en avulsies	58
3.4.2.2 De memoires van de Oude Rijn	61
3.5 Bodemgesteldheid	77
3.5.1 <i>Veengronden</i>	78
3.5.2 <i>Rivierkleigronden</i>	81
3.5.2.1 Zware klei.....	81
3.5.2.2 Zware zavel.....	82
3.5.2.3 Lichte zavel.....	84
3.6 Vegetatie	85
3.6.1 <i>Inleiding</i>	85
3.6.2 <i>Vegetatiekundige indeling</i>	86
3.6.3 <i>Vegetatiekundige beschrijvingen</i>	91
3.6.3.1 Wateren -zoet water	91
3.6.3.2 Moerassen	94
3.6.3.3 Graslanden – matig voedselrijk	96
3.6.3.4 Pioniersmilieus en ruderaal ruigten.....	101
3.6.3.5 Ruigten.....	109
3.6.3.6 Struwelen.....	110
3.6.3.7 Bossen – natte bossen	110
3.6.3.8 Bossen – droge bossen	112
3.7 Historisch cultuurlandschap.....	113
3.7.1 <i>Romeinen en Franken</i>	113
3.7.2 <i>Vroegmiddeleeuwse nederzettingen</i>	117
3.7.3 <i>Inrichting van de nederzettingen</i>	120
3.7.4 <i>Bestaansmiddelen</i>	125
3.7.5 <i>Scheepvaart en handel</i>	127
3.8 Het probleem van de continuïteit	128
3.9 Een aantal belangrijke nederzettingen die uit historische bronnen bekend zijn.....	130
3.9.1 <i>‘Dorp’-namen</i>	130
3.9.2 <i>Ockhuizen</i>	131
3.9.3 <i>Vleuten</i>	132
3.9.4 <i>De Meern</i>	132
3.9.5 <i>Harmelen</i>	132
3.10 Oude structuren – sporen en gegevens.....	133
3.10.1 <i>Engen</i>	134

3.10.2	<i>Oude Land</i>	136
3.10.3	<i>Woerd</i>	136
3.10.4	<i>Nes(se)</i>	136
3.10.5	<i>Maden</i>	137
3.10.6	<i>Weiden</i>	139
3.10.7	<i>Velden</i>	140
3.10.8	<i>De Haar</i>	143
3.10.9	<i>Batua</i>	144
3.10.10	<i>Marsch</i>	145
3.10.11	<i>Broek</i>	146
3.10.12	<i>Wijk</i>	146
3.11	Conclusies en synthese	146
3.11.1	<i>Het landschap van de oevervallen</i>	147
3.11.2	<i>Overgangsgebieden - Klei-op-veen</i>	149
3.11.3	<i>Veenlandschap</i>	152
3.11.4	<i>Vegetatie en landgebruik</i>	153
4	BEVOLKING, PRIJZEN EN LONEN	157
4.1	Hoofdpijnen	157
4.2	Over de omvang van een huishouden	158
4.3	De bevolking tot 1300	159
4.4	De veertiende eeuw	161
4.5	De vijftiende eeuw	164
4.6	De lange zestiende eeuw (1460-1650)	167
4.6.1	<i>Huisgeld in het Nedersticht</i>	168
4.6.2	<i>Eemland</i>	169
4.6.3	<i>Nederkwartier</i>	170
4.6.4	<i>Fiscale stratificatie begin 16^e eeuw</i>	173
4.6.5	<i>Verpaupering?</i>	177
4.6.6	<i>De bevolking in 1632</i>	183
4.6.7	<i>De achttiende eeuw (1650-1750)</i>	187
4.7	Een terugblik – stad en platteland	188
4.8	Prijzen	192
4.9	Geldontwaarding	195
4.10	Lonen, rente en scholingspremie	195
4.11	Relatieve prijsbewegingen	201
4.12	Samenvatting van dit deel	203
5	BEZITSVERHOUDINGEN	206
5.1	Opbouw van dit deel	206
5.2	Bronnen en methodologische uitdagingen	207
5.3	Indeling maatschappelijke groepen	214
5.4	Bezit versus eigendom	216
5.5	Gemeender voor en de betekenis van deze rechtsfiguur	217
5.6	Grondbezit – een inleiding	218
5.7	Structuren – momentopname ca. 1450	220
5.8	Geografische patronen	223
5.9	Periodiciteit van verwerving	225
5.10	Samenvatting	228
6	BEZITSVERHOUDINGEN OP HET OUDE LAND	230
6.1	Hoven – inleidende opmerkingen	230
6.2	De hof Papendorp	239
6.3	Strijland en omgeving	239
6.4	Het grondbezit van Mariëndaal	244
6.5	De goederen en rechten van Oudmunster in en bij Vleuten	246
6.6	Van Woerden, Van der Haer, Van Harmelen, Uten Engh, Uten Ham	270
6.7	Het geslacht Uten Engh en kasteel Den Engh	271
6.8	Het geslacht Van Vleuten en het Huis te Vleuten	274
6.9	Het geslacht Uten Ham en kasteel Den Ham	283
6.10	De Haar	292
6.10.1	<i>Achterleen van de bisschop</i>	292
6.10.2	<i>Reconstructie van een domein</i>	295

6.10.3	<i>Bezitsverhoudingen</i>	297
6.11	De balije van St. Catharijne (de Johannierter orde)	297
6.11.1	<i>Johannietiers in het Sticht</i>	299
6.11.2	<i>Omvang, herkomst en betekenis van de goederen</i>	301
6.11.3	<i>Goederen in de parochie Harmelen</i>	306
6.11.4	<i>Goederen in de parochie Vleuten</i>	319
6.11.4.1	Themaat en De Haar	324
6.11.4.2	De ontbinding van de Hof ter Weyde	325
6.12	Samenvatting en conclusies	327
7	BEZITSVERHOUDINGEN IN HET NIEUWE LAND	329
7.1	Grootschalige ontginningen	329
7.2	De familie Van Stoutenburg	331
7.3	Bijleveld en Haanwijk	345
7.3.1	<i>Inleiding</i>	345
7.3.2	<i>Bijleveld</i>	345
7.3.3	<i>Nederbijleveld</i>	347
7.3.4	<i>Haanwijk</i>	348
7.3.5	<i>Bezit en verwerving</i>	350
7.3.6	<i>Samenvatting</i>	367
7.4	Bezitsverhoudingen in de parochie Kockengen	369
7.4.1	<i>Gieltjesdorp en Laagnieuwkoop</i>	369
7.4.2	<i>Spengen en Kockengen</i>	373
7.4.3	<i>Domaniale invloed</i>	382
7.4.4	<i>Samenvatting</i>	385
7.5	De broekgebieden	385
7.5.1	<i>Kattenbroek</i>	386
7.5.2	<i>Maarssenbroek</i>	392
7.6	Ontginningen nabij de stad Utrecht: Galecop, Oudenrijn en Heicop	399
7.6.1	<i>Bezitsverhoudingen in Galecop</i>	399
7.6.2	<i>Bezitsverhoudingen in Heicop en Oudenrijn</i>	406
7.6.3	<i>Leenverhoudingen</i>	410
7.6.4	<i>Samenvatting</i>	411
7.7	Reijerscop	412
7.8	Samenvatting en conclusies	416
8	BEZITSVERHOUDINGEN IN DE OVERGANGSZONES	420
8.1	Gerverscop en Breudijk	420
8.2	Harmelerwaard	426
8.2.1	<i>Grotte</i>	426
8.2.2	<i>Rechten</i>	426
8.2.3	<i>Ontginning</i>	428
8.2.4	<i>Bezitsverhoudingen</i>	432
8.2.5	<i>Samenvatting</i>	445
8.3	Veldhuizen	447
8.3.1	<i>De ontginning van Veldhuizen</i>	448
8.3.2	<i>Bezitsverhoudingen</i>	449
8.3.3	<i>Samenvatting</i>	459
8.4	Themaat	461
8.4.1	<i>Ontginning</i>	461
8.4.2	<i>Bezitsverhoudingen</i>	463
8.4.3	<i>Samenvatting</i>	468
8.5	Samenvatting en conclusies	469
9	LANDBOUW IN HET STUDIEGEBIED (6^E-17^E EEUW)	471
9.1	Inleiding	471
9.2	Terugblik op de landbouw vanuit de 17 ^e - 19 ^e eeuw	471
9.3	Het platteland volgens de Enquete (1494) en Informatie (1514)	480
9.4	Landbouw in de vroege middeleeuwen	481
9.5	Wintergraan of zomergraan?	483
9.6	Vruchtwisseling	488
9.7	Samenvatting	489

10	TIENDEN	490
10.1	Methodologische overwegingen	491
10.2	Soort tienden, percentage en gewassen	494
10.3	Exploitatie	496
10.4	Verkoop en voorwaarden	498
10.5	De oogst en de relatie met de eerder afgesloten contracten	500
10.6	Representativiteit en betrouwbaarheid	500
10.7	Oppervlakte van de tiendblokken en ingezaaid areaal	502
10.8	De positie van het kapittel van Oudmunster m.b.t. tienden in het studiegebied	502
10.9	De Vleutense tienden – een twistappel tussen andere bevochten vruchten	503
10.10	De tienden van de Grote Kamer van Oudmunster	506
10.10.1	<i>Golberdingen, Everdingen, Hagestein, Vianen, Lexmond</i>	508
10.10.2	<i>Maarssebroek</i>	509
10.10.3	<i>Bodegraven</i>	513
10.10.4	<i>Jutphaas</i>	516
10.10.5	<i>Oudewater</i>	517
10.10.6	<i>Linschoten en Mastwijk</i>	518
10.10.7	<i>Harmelerwaard</i>	520
10.11	Oudmunster Kleine Kamer	521
10.11.1	<i>Alendorp</i>	521
10.12	Oudmunster Proosdij	523
10.12.1	<i>Brakel, Jaarsveld en Rijswijk</i>	526
10.12.2	<i>Wijk bij Duurstede</i>	531
10.12.3	<i>De Vleutense tienden</i>	532
10.13	Achterstallen en kortingen	537
10.14	Samenvatting	539
11	AGRARISCHE BEDRIJVEN EN DE LANDPACHT	542
11.1	De opzet van dit hoofdstuk	542
11.2	Stand van kennis en vraagstelling	543
11.3	Enkele hoofdlijnen	547
11.3.1	<i>Gefragmenteerd bezit en geaccumuleerde pachtgrond</i>	548
11.3.2	<i>Verpachtingsgraad</i>	551
11.3.3	<i>Globaal verloop van de pacht prijzen</i>	552
11.3.4	<i>Rentabiliteit</i>	554
11.4	Nominale pachtsommen – geld, natura en een paar opbrengstcijfers	555
11.5	Pachtprijzen en bodemkwaliteit rond 1500	558
11.6	De pacht prijs en de zwaarte daarvan	562
11.7	De toepacht en de relatieve waarde daarvan	564
11.8	Pachtvorm en pachttermijn	567
11.9	Mobiliteit, continuïteit, verlenging	573
11.10	Pachtcondities	574
11.10.1	<i>Tijdig betalen – termijnen, boetes en andere maatregelen</i>	575
11.10.2	<i>Onderverhuur</i>	576
11.10.3	<i>Vrijgeld, eensgeld, risico's, lasten en kosten</i>	577
11.10.4	<i>Kortingen en hun belang – vrijgeld versus eensgeld</i>	581
11.10.5	<i>Bouwplan, grondgebruik</i>	584
11.10.6	<i>Dries</i>	585
11.10.7	<i>Onderhoud en investeringen</i>	587
11.11	Achterstanden	590
11.12	Pachters	591
11.13	Boerinnen	592
11.14	Geografische spreiding van de bedrijven	594
11.15	Een aantal bedrijven in detail	596
11.15.1	<i>Tarwe in het Lijnpad</i>	597
11.15.2	<i>De curtis van het kapittel van St. Marie</i>	600
11.15.3	<i>De oude bouwlanden van Vleuten</i>	602
11.15.4	<i>De uiteengevallen curtis van Oudmunster</i>	603
11.15.5	<i>Themaat – van hooiland tot gemengd bedrijf</i>	607
11.15.6	<i>De Haar – van domein naar residentie</i>	608
11.15.7	<i>Hof ter Weyde – een oude curtis</i>	611
11.15.8	<i>Huis te Vleuten – de zetel van de meiers</i>	616

11.15.9	<i>Den Ham – een kasteel met een agrarische basis</i>	618
11.15.10	<i>Reyerscop: eerst bouwland, daarna kooierij</i>	622
11.15.11	<i>Bodegraven – rapen en hennep</i>	630
11.15.12	<i>Kamerik (Woerden) – boeren in het grensgebied</i>	632
11.15.13	<i>Oudewater – op naar de veeteelt</i>	637
11.15.14	<i>Boter in Teckop en Spengen</i>	640
11.15.15	<i>Papendorp – een 11^e-eeuwse curtis</i>	650
11.16	Samenvatting	652
TERUGBLIK		656
LITERATUUROPGAVE		671
OVER DE AUTEUR		690

Lijst van afbeeldingen

Afb. 1-1: Nominale lonen uitgedrukt in grammen zilver	30
Afb. 2-1: De plaatsen die voorkomen in het studiegebied, als locatie van pachtgrond of tiendblokken	39
Afb. 2-2: Fragment uit een manuaal van het morgengeld	42
Afb. 3-1: Cultuurhistorische indeling	44
Afb. 3-2: Historisch-geografische indeling	45
Afb. 3-3: Hoogtekaart van het studiegebied	46
Afb. 3-4: Hoge gronden langs de rivieren, bijvoorbeeld bij Montfoort	46
Afb. 3-5: Locatie van de kerk in Kockengen	47
Afb. 3-6: Geomorfologische kaart van het studiegebied	47
Afb. 3-7: Bodemkaart van het gebied tussen Utrecht en Woerden	49
Afb. 3-8: Bodem, ontginningen en globale fasering	50
Afb. 3-9: Relatieve chronologie van de ontginningen	51
Afb. 3-10: Een boerderij op de grens tussen hoog en lag land in Linschoten	52
Afb. 3-11: Stroomgordels in de delta van Rijn en Maas	53
Afb. 3-12: Geomorfologische reconstructie van het rivierengebied rond het jaar 900	56
Afb. 3-13: Opbouw van een stroomgordel	59
Afb. 3-14: Crevassevorming	60
Afb. 3-15: De Kockengense stroomrug	63
Afb. 3-16: Hoogtebeeld van het gebied ten noordwesten van Kasteel de Haar	64
Afb. 3-17: De crevasses bij Ockhuizen	64
Afb. 3-18: Doorsnede over Kockengen	64
Afb. 3-19: Patronen tussen Vleuten en Haarzuilens	66
Afb. 3-20: De Mare (rode pijl) en de Meerndijk	67
Afb. 3-21: Rivierlopen in de Romeinse tijd	69
Afb. 3-22: De infrastructuur van de limes op de Heldammer stroomrug	69
Afb. 3-23: De Crevasse in Veldhuizen	69
Afb. 3-24: De Heldammer stroomrug	70
Afb. 3-25: Veldhuizen (Kadastrale kaart 1832)	70
Afb. 3-26: Kasteel Nyevelt door Roelant Roghman	70
Afb. 3-27: Doorsnede door het crevassecomplex bij De Meern	71
Afb. 3-28: Oude Rijn rond 700 AD	72
Afb. 3-29: Meandering van de Oude Rijn in de periode ca. 800-900	72
Afb. 3-30: Tussen Harmelen en de Heldam is de gebogen natuurlijke waterloop te zien	74
Afb. 3-31: Topografische kaart 1850 - Woerden-Harmelen	74
Afb. 3-32: Topografische kaart 1850 - Harmelen-Utrecht	75
Afb. 3-33: Profiel over de Oude Rijn ten westen van Harmelen	76
Afb. 3-34: De bodem van het onderzoeksgebied	77
Afb. 3-35: Profiel over Den Haag – Utrecht	78
Afb. 3-36: Bewoningslint in Kamerik	80
Afb. 3-37: Sociologie van witte populier (<i>Populus alba</i>)	113
Afb. 3-38: Romeinse nederzettingen tussen de <i>castella</i> Woerden en Utrecht,	114
Afb. 3-39: Vroegmiddeleeuwse vindplaatsen	116
Afb. 3-40: Impressie van de 6 ^e - tot 8 ^e -eeuwse nederzetting tussen Utrecht en Vleuten	118
Afb. 3-41: De rode stip is een Karolingische vindplaats te Harmelen	120
Afb. 3-42: Rivieren en nederzettingen	129
Afb. 3-43: Het Oude Land bij Woerden en bij Harmelen	136
Afb. 3-44: Toponiemen rondom Kasteel de Haar	142
Afb. 3-45: Fragment bodemkaart	143
Afb. 3-46: Contactgemeenschappen van natte bossen	150
Afb. 3-47: Contactgemeenschappen van het elzenbroekbos	152
Afb. 4-1: Uitsnede Kameraarsrekening	165
Afb. 4-2: Fragment uit register van het huisgeld	170
Afb. 4-3: Geografische weergave van de gemiddelde fiscale waarde van de huishoudens (1525)	179
Afb. 5-1: Locatie van de <i>Bona divisa</i> , Domkapittel, in 1393	209
Afb. 5-2: Verantwoording van binnengekomen restanten over het jaar 1472	209
Afb. 5-3: Een aaneenschakeling van bronnen is nodig om een historisch kadaster op te bouwen	213
Afb. 5-4: Het aantal nieuwe geestelijke instellingen in het Nedersticht	227
Afb. 6-1: Plaatsen waar het stroyelgeld werd geheven	237
Afb. 6-2: Grondbezit in het Lijnpad en Papendorp, situatie a° 1350	240
Afb. 6-3: Vleuten in 1597	247
Afb. 6-4: Vleuten in 1599	247

Afb. 6-5: Vleuten in 1624	247
Afb. 6-6: De in 1224 genoemde <i>curtes</i> van Oudmunster in Vleuten.	261
Afb. 6-7: De hof Alendorp.	262
Afb. 6-8: De hof Zeldenrijk	265
Afb. 6-9: Zeldenrijk in 1624.....	267
Afb. 6-10: Den Engh in 1735 door Pronk	271
Afb. 6-11: Kasteel Den Engh in 1750 door Van Liender	272
Afb. 6-12: Den Engh rond 1400	273
Afb. 6-13: Het Huis te Vleuten a° 1740 getekend door Jan de Beijer	275
Afb. 6-14: Bezit rondom Den Engh ca. 1350.....	282
Afb. 6-15: Grondbezit van Uten Ham rond 1350	285
Afb. 6-16: De oude kerk van Vleuten (rood omcirkeld) en Zuileveld (in het blauwe vierkant).....	288
Afb. 6-17: De goederen van kasteel De Haar (14 ^e eeuw)	296
Afb. 6-18: De locatie van de kerk van Harmelen aan de binnenbocht van de Oude Rijn	312
Afb. 6-19: De commanderij van Harmelen (Jan de Beyer).....	313
Afb. 6-20: Hof ter Weyde door Jan de Beyer °1740	320
Afb. 6-21: Hof ter Weyde rond 1350.....	321
Afb. 7-1: Een door Everard van Stoutenburg uitgevaardigde oorkonde 1314.	337
Afb. 7-2: Haanwijk en Bijleveld	345
Afb. 7-3: Ooorspronkelijke hoeven-indeling van Haanwijk en Neder-Bijleveld	350
Afb. 7-4: Bezitsverhoudingen Haanwijk en Bijleveld ca. 1450 (totaal 653 morgen)	351
Afb. 7-5: Een perceel land op Haanwijk, kaart a° 1598	360
Afb. 7-6: Kaart van het land op Haanwijk uit 1675.....	361
Afb. 7-7: Grondbezit in Haanwijk en Nederbijleveld (ca. 1535)	368
Afb. 7-8: Bezit van ministerialen rond 1250	369
Afb. 7-9: Laagnieuwkoop en Gieltjesdorp.....	370
Afb. 7-10: Bezitsverhoudingen in Laagnieuwkoop (1450-1600)	372
Afb. 7-11: Spengen en Kockengen	373
Afb. 7-12: Aantekening betreffende de aankoop in Spengen door het Bartholomeus gasthuis.....	375
Afb. 7-13: Familierelaties Zuylen, Montfoort, Renesse.....	376
Afb. 7-14: Hoogtekaart	378
Afb. 7-15: Topografische kaart (a° 1900)	378
Afb. 7-16: Juridische inrichting Spengen en Kockengen rond 1400.....	381
Afb. 7-17: Portengen en omgeving	383
Afb. 7-18: Kattenbroek.....	386
Afb. 7-19: Geomorfologische kaart van Kattenbroek en omgeving.....	386
Afb. 7-20: Bezitsverhoudingen in Kattenbroek (1350-1700).....	388
Afb. 7-21: Het verband tussen waterberging, waterafvoer en topografie	392
Afb. 7-22: Maarssenbroek	392
Afb. 7-23: Oudenrijn, Heicop en Galecop	399
Afb. 7-24: Pachtbrief uit 1335 van 14 morgen land in Galecop (afschrift in cartularium).....	404
Afb. 7-25: Bezitsverhoudingen in Oudenrijn en Heikop (1450-1600).....	407
Afb. 7-26: Reijerscop	412
Afb. 7-27: Gerechtelijke indeling van Reijerscop.....	413
Afb. 8-1: Gerverscop	420
Afb. 8-2: Land van het kapittel van Sint Jan in Gerverscop (21 morgen)	423
Afb. 8-3: Anno 1990	426
Afb. 8-4: Anno 2015	426
Afb. 8-5: Harmelerwaard - eigenaren in 1832	428
Afb. 8-6: De Zandwetering is afgebeeld op de kaart van Joost Jansz Beeldesnijder (1570).	431
Afb. 8-7: Bezitsverhoudingen in de Harmelerwaard (ca. 1450)	433
Afb. 8-8: Eigenaren in Harmelerwaard (a° 1536)	434
Afb. 8-9: Bezit van Oudmunster in de Harmelerwaard	441
Afb. 8-10: Kaart van land op Harmelerwaard.....	442
Afb. 8-11: Bezitsverhoudingen in de Harmelerwaard (1350-1700)	445
Afb. 8-12: Veldhuizen, eigenaren in 1832.....	448
Afb. 8-13: Veldhuizen, landgebruik in 1832, roze is bouwland	448
Afb. 8-14: Veldhuizen, geomorfogenetische kaart.....	448
Afb. 8-15: Een boerderij op Veldhuizen op de grens tussen bouwland en weiland.....	451
Afb. 8-16: Kasteel Nijeveld (Serrurier naar Roghman, ca. 1730)	454
Afb. 8-17: Land op Veldhuizen en Rosweyde (ca. 1400).....	456
Afb. 8-18: Themaat	461
Afb. 8-19: Acht morgen land op Themaat	465
Afb. 9-1: Bouwland en tuinen(grijs) o.b.v. kadastrale gegevens 1832	477
Afb. 9-2: De plaatsen die nabij het onderzoeksgebied (in blauw kader) in de <i>Enquête en Informatie</i> voorkomen	480

Afb. 10-1: De heffing en afdracht van tienden	490
Afb. 10-2: Aankondiging tiendverkoop in 1746	499
Afb. 10-3: Locatie van de bestudeerde tienden	501
Afb. 10-4: Arbitrale uitspraak tussen de proost Lodewijk en het kapittel over de tienden van Woudrichem, Wijk, Driel en Vleuten.....	504
Afb. 10-5: Fragment van een goederenlijst uit 1300	508
Afb. 10-6: De molen in Maarssenbroek	513
Afb. 10-7: Over de tienden van Bodegraven	515
Afb. 10-8: Oorkonde waarbij paus Gregorius IX het kapittel van Oudmunster in een aantal genoemde goederen bevestigt ..	527
Afb. 11-1: Opbrengst van het land - een voorbeeld uit Hagestein (1575)	558
Afb. 11-2: Overzicht van de pachtprizen van 94% van alle percelen in bovenstaande gerechten (anno 1536)	559
Afb. 11-3: Ruimtelijk beeld van de gemiddelde pacht prijs van land rond 1535	560
Afb. 11-4: Kortingen. Bron: HUA, Domkapittel, inv nr 639-2 (a° 1466).....	582
Afb. 11-5: Huis Veldhuizen bij Nyevelt, door Serrurier (ca. 1730).....	589
Afb. 11-6: De twee hoeven land lagen in de rode rechthoek, pal ten westen van de stad Utrecht	597
Afb. 11-7: Het land in het Lijnpad zoals beschreven rond 1360-1365	598
Afb. 11-8: Gulden Hoeve (links) en de andere restanten van de curtis van Oudmunster	605
Afb. 11-9: Kaart Zeldenrijk en omgeving.....	606
Afb. 11-10: De Spijkhoeve.....	606
Afb. 11-11: Themaat, kaartboek St. Jan inv nr 328	608
Afb. 11-12: Hof ter Weyde in 1749	612
Afb. 11-13: Botresten aangetroffen bij Den Ham.....	619
Afb. 11-14: De boerderij van Aart Goijertsz.....	622
Afb. 11-15: Verloop van pacht en betaling van 10 morgen land in Reijerscop (Domkapittel)	626
Afb. 11-16: De combinatie van hennepwerven, weiland en eendenkooien was vrij gebruikelijk in Reijerscop.....	627
Afb. 11-17: Kaart van een boerderij met hennepwerven en een eendenkooi, nabij Vianen	635
Afb. 11-18: Spengen en Teckop op de topografische kaart en de hoogtekaart.	642
Afb. 11-19: Kaart van hennepwerven, weiland en stukjes bouwland in Spengen (a° 1614)	643
Afb. 11-20: De hoeve in Teckop in een goederenregister	645
Afb. 11-21: Fragment uit de minuutrekening over 1492 van kanunnik Cornelis Zebach.....	648

Lijst van grafieken

Grafiek 3-1: Ecologisch profiel van de bestudeerde botanische monsters	89
Grafiek 3-2: Akkerboterbloem – co-existentie (SynBioSys)	104
Grafiek 3-3: Rood guichelheil – co-existentie (SynBioSys)	104
Grafiek 3-4: Houtsoorten en aantal monsters in nederzetting Hoge Weide	125
Grafiek 3-5: Muntvondsten nederzetting Hoge Weide	128
Grafiek 3-6: Voedselrijkdom in het studiegebied (ca. 800-1600)	154
Grafiek 3-7: Vochthuishouding in het studiegebied (ca. 800-1600)	155
Grafiek 4-1: Mogelijk verloop van sterftcijfers	166
Grafiek 4-2: Bevolking (1400-1850)	168
Grafiek 4-3: Fiscaal huizenbezit in het Nederkwartier van het Sticht (1525)	173
Grafiek 4-4: Sociale ongelijkheid in het Nederkwartier (1525)	178
Grafiek 4-5: Kloof tussen arm en rijk op basis van fiscaal huizenbezit (1525)	178
Grafiek 4-6: Lorenz-curve van grondbezit in een aantal gerechten (a° 1525)	181
Grafiek 4-7: Lorenzcurve van de ongelijkheid op basis van taxaties t.b.v. huisgeld a° 1532.	182
Grafiek 4-8: Bevolking Utrecht in 1632	183
Grafiek 4-9: Samenstelling van de huishoudens	184
Grafiek 4-10: Frequentieverdeling huishoudens (1632)	184
Grafiek 4-11: Lorenz-curve van fiscale ongelijkheid in Vleuten (a° 1525 en 1621)	187
Grafiek 4-12: Aantal nieuwe burgers der stad Utrecht (1380-1600)	191
Grafiek 4-13: Herkomst Utrechtse burgers (1531-1580)	191
Grafiek 4-14: Prijsverloop per maand in stuiver per mud en prijsbeweging in % (1495-1504)	193
Grafiek 4-15: De relatieve prijsbeweging van de drie voornaamste granen tarwe, rogge en haver.	194
Grafiek 4-16: De rol van muntontwaarding in de prijscurve van tarwe	194
Grafiek 4-17: Koers van het oude schild in witten uitgedrukt.	195
Grafiek 4-18: Zomerdagloon van een opperman, uitgedrukt in mud rogge (1376-1590)	196
Grafiek 4-19: De rente op losrenten	198
Grafiek 4-20: Nominale rente op de Utrechtse kapitaalmarkt (1237-1797)	199
Grafiek 4-21: Graanprijspariteit (1394-1650)	202
Grafiek 5-1: Bezitsverhoudingen in het Nederkwartier (ca. 1450)	220
Grafiek 5-2: Groei van grondbezit, abdij van Mariëndaal (1250-1600)	228
Grafiek 6-1: Lijnpad, grondbezit omstreeks 1450	239
Grafiek 6-2: Grondbezit in het Lijnpad (ca. 1450) uitgesplitst naar eigenaar	240
Grafiek 6-3: Verwerving van land in Zuilen door de abdij van Mariëndaal	246
Grafiek 6-4: Bezitsverhoudingen op De Haar (ca 1300-1750)	297
Grafiek 6-5: Regionaal grondbezit van de Johannieters ca. 1350	302
Grafiek 6-6: top-15 locaties (2500 van 3000 morgen land) in 1368	303
Grafiek 6-7: Inkomsten en uitgaven, commanderie van Harmelen, anno 1614	315
Grafiek 7-1: Bezitsverhoudingen in Haanwijk en Bijleveld (1250-1700)	367
Grafiek 7-2: Bezitsverhoudingen in Gieltjesdorp (ca. 1450-ca. 1700)	371
Grafiek 7-3: Spreiding grondbezit Jan van Renesse (ca. 1450)	377
Grafiek 7-4: Bezitsverhoudingen in Spengen (1250-1600)	377
Grafiek 7-5: Bezitsverhoudingen in Kockengen (1450-1600)	381
Grafiek 7-6: Bezitsverhoudingen in Vijfhoeven (1250-1600)	385
Grafiek 7-7: Bezitsverhoudingen in Maarssenbroek (1450-1600)	393
Grafiek 7-8: Verwerving van grond in Maarssenbroek door de abdij van Mariëndaal (1300-1600)	395
Grafiek 7-9: Bezitsverhoudingen in Galecop (ca. 1420 en ca. 1460)	400
Grafiek 7-10: Bezitsverhoudingen in Galecop (1350-1600)	406
Grafiek 7-11: Bezitsverhoudingen in Reijerscop (1350-1800)	415
Grafiek 7-12: Bezitsverhoudingen in Reyerscop Meerlo (1300-1800)	416
Grafiek 8-1: Bezitsverhoudingen in Gerverscop-Breudijk (ca. 1450)	422
Grafiek 8-2: Bezitsverhoudingen in Gerverscop-Breudijk (1300-1700)	425
Grafiek 8-3: De positie van de heer van Harmelen en het kapittel van Oudmunster in de Harmelerwaard (1536)	446
Grafiek 8-4: Bezitsverhoudingen in Veldhuizen (ca. 1450)	449
Grafiek 8-5: Bezitsverhoudingen in Veldhuizen (ca. 1300-1777)	459
Grafiek 8-6: Bezitsverhoudingen: het oude Veldhuizen versus Reijerscop en Rosweide (1536-1777)	460
Grafiek 8-7: Bezitsverhoudingen op Themaat (ca. 1450)	464
Grafiek 8-8: Bezitsverhoudingen op Themaat (1300-1600)	468
Grafiek 9-1: Bezaaide oppervlakte granen in Vleuten o.b.v. kerflijsten	474
Grafiek 9-2: Bezaaide oppervlakte andere gewassen in Vleuten o.b.v. kerflijsten	475
Grafiek 9-3: Bezaaide oppervlakte in Vleuten o.b.v. kerflijsten van de kleine tienden	475
Grafiek 9-4: Landgebruik in 1832	477

Grafiek 10-1: Tienden van Hagestein e.o. (1295-1650).....	509
Grafiek 10-2: Tienden van Maarssenbroek (1295-1650)	511
Grafiek 10-3: De tienden van Bodegraven (1295-1650).....	515
Grafiek 10-4: De tienden van Jutphaas (1295-1650).....	517
Grafiek 10-5: De tienden van Oudewater (1295-1650).....	518
Grafiek 10-6: De tienden van Linschoten en Mastwijk (1295-1650).....	519
Grafiek 10-7: Opbrengst in mud haver van de grote tiend van Harmelerwaard (1295-1468).....	521
Grafiek 10-8: De tienden van Alendorp in Vleuten (1347-1650).....	522
Grafiek 10-9: Verdeling van de inkomsten der proosdij van Oudmunster	524
Grafiek 10-10: Saldo van de bona prepositure, vnl. bestaand uit tiendopbrengsten (1349-1650).....	525
Grafiek 10-11: Restanten tiendbetaling in Brakel (1471-1534).....	528
Grafiek 10-12: Tienden van Brakel (1438-1528).....	528
Grafiek 10-13: Tienden van Rijswijk (1438-1528)	529
Grafiek 10-14: Tienden van Jaarsveld (1438-1528)	530
Grafiek 10-15: Tienden van Brakel, Jaarsveld en Rijswijk (1438-1650).....	531
Grafiek 10-16: Tienden van Wijk bij Duurstede (1438-1728).....	532
Grafiek 10-17: Tienden van Vleuten (1438-1728).....	532
Grafiek 10-18: Tienden van de Harmelerwaard (1295-1650)	533
Grafiek 10-19: Tienden van het Wilderveld in Vleuten (1438-1650)	534
Grafiek 10-20: Tienden van Knijfgensdorp in Vleuten (1438-1650).....	535
Grafiek 10-21: Tienden van het Hofland in Vleuten (1438-1650).....	535
Grafiek 10-22: Tienden van het Vleuterstuk in Vleuten (1438-1650).....	536
Grafiek 10-23: Tienden van het Rijnstuk in Vleuten (1438-1650).....	536
Grafiek 10-24: Tienden van het Splinterstuk in Vleuten (1438-1650)	536
Grafiek 10-25: Percentage restanten in de kamer van de prepositura (1438-1650).....	538
Grafiek 10-26: Percentage restanten in de Grote Kamer van Oudmunster (1450-1600).....	538
Grafiek 10-27: Grote tiend van Galecop (graantienden).....	540
Grafiek 10-28: Kleine tiend van Galecop (niet-graantienden)	541
Grafiek 11-1: Bedrijfsgrootte (ca. 1450 – ca. 1700): Veldhuizen versus Spengen.....	550
Grafiek 11-2: Globaal verloop van de pachtprijs per morgen (1400-1670), kleine kamer Domkapittel	553
Grafiek 11-3: Globaal verloop van de pachtprizen in stuivers per morgen (1520-1745), Heilige Geesthuis.....	553
Grafiek 11-4: Pachtprizen per morgen uitgedrukt in stuiver en in mud rogge (1520-1745)	554
Grafiek 11-5: Nominale pacht, eerste betaling en nagekomen betaling.....	554
Grafiek 11-6: Onbetaald gebleven restanten, berekend over ruim 650 morgen land	555
Grafiek 11-7: Cost/income ratio, proosdij van Oudmunster	555
Grafiek 11-8: Pachtdruk van een hoeve bouwland (1470-1650)	563
Grafiek 11-9: Last van de toepacht (1380-1410) van een halve mud haver ten opzichte van de pachtprijs.....	566
Grafiek 11-10: Relatief belang van pachtvormen (1350-1600)	568
Grafiek 11-11: Polderlasten waterschap Bijleveld in stuiver per morgen.....	579
Grafiek 11-12: Interesse in het waterschap (1440-1548)	580
Grafiek 11-13: Belang van molens	580
Grafiek 11-14: Door het Domkapittel verleende kortingen aan de pachters van de bona divisa, ruim 650 morgen land.	581
Grafiek 11-15: Door het Heilige Geesthuis verleende kortingen aan de pachters, over 345 morgen land.	583
Grafiek 11-16: Percentage van huishoudens met een vrouw aan het hoofd (1525)	592
Grafiek 11-17: Pacht en betalingen van 30 morgen land in het Lijnpad (Domkapittel)	599
Grafiek 11-18: Dieren op het land van Uten Ham ten westen van de curtis Strijland, ca. 1200.....	601
Grafiek 11-19: Pachtprizen van de voormalige curtes in grammen goud, mud tarwe en mud haver (1438-1650)	604
Grafiek 11-20: Pachtsom Gulden Hoeve (1295-1580)	605
Grafiek 11-21: Pachtsom en betalingen van 9 morgen in Reijerscop (Domkapittel)	628
Grafiek 11-22: Pachtsom van 43 morgen land in Reijerscop (Oudmunster).....	629
Grafiek 11-23: Pachtsom en betalingen van 34 morgen land in Bodegraven (Domkapittel).....	631
Grafiek 11-24: Grote tienden van Bodegraven.....	632
Grafiek 11-25: Pachtsom en betalingen van 38 morgen land bij Papencop (Domkapittel)	635
Grafiek 11-26: Pachtsom en betalingen van 40 morgen bij Oudewater	638
Grafiek 11-27: Pachtsom Oudewater uitgedrukt in grammen goud.....	639
Grafiek 11-28: Grote tiend Oudewater	639
Grafiek 11-29: Omvang van zuivelbedrijven rond 1535 tussen Utrecht en Woerden.....	642
Grafiek 11-30: Boterprijs (o.b.v. pachten van een hoeve in Teckop en een hoeve in Spengen	644
Grafiek 11-31: De pacht van de hoeve in Spengen en de hoeve in Teckop	650

Lijst van tabellen

Tabel 1-1: Daglonen (in groten).....	30
Tabel 2-1: Holland versus Utrecht: sociaal-economische kenmerken (1200-1600).....	36
Tabel 2-2: Begeleidingsverschijnselen van expansie en contractie.....	36
Tabel 3-1: Achteruitgang van de flora en het tempo daarvan.....	85
Tabel 3-2: Een voorbeeld van de analyse: de weegbree-klasse	88
Tabel 3-3: Kans op de plantengemeenschappen in het studiegebied per klasse, op basis van presentie der soorten	90
Tabel 3-4: Akkergemeenschappen	103
Tabel 3-5: De drie associaties van het Salicion albae	110
Tabel 3-6: Analyse van klasse 38	111
Tabel 3-7: Het verband tussen bodem, profiel, topniemen en cultuurlandschap (oeverwallen)	148
Tabel 3-8: Het verband tussen bodem, profiel, topniemen en cultuurlandschap (overgangszones)	151
Tabel 3-9: Het verband tussen bodem, profiel, topniemen en cultuurlandschap (veengebieden)	153
Tabel 3-10: Boompollen en niet-boompollen.....	156
Tabel 4-1: Huwelijken en aantal kinderen, lage adel (1510-1630).....	158
Tabel 4-2: Bevolkingsdichtheden (vroege middeleeuwen).....	159
Tabel 4-3: Schatting van het aantal gezinnen in 1100 in vergelijking met 1500	160
Tabel 4-4: Oudste gegevens inz. de bevolking (14e tot 16e eeuw).....	162
Tabel 4-5: Geschatte graad van verstedelijking in Holland (1200-1600)	163
Tabel 4-6: Duurtejaren tijdens de lange zestiende eeuw	167
Tabel 4-7: Bevolkingsgroei in procenten, aan de kust en in het binnenland, steden en platteland	167
Tabel 4-8: Bevolking in Eemland 1514, 1632 en 1748	169
Tabel 4-9: Bevolkingsdichtheid in het Nederkwartier van het Sticht (ca. 1500- ca. 1800)	172
Tabel 4-10: Verdeling fiscaal huizenbezit (1525).....	174
Tabel 4-11: Haardsteden (1477-1514)	176
Tabel 4-12: Beroepen in Werkhoven en Amerongen in 1525	179
Tabel 4-13: Verdeling van de belastingdruk (1525)	180
Tabel 4-14: Samenstelling van huishoudens (1632), aantal huishoudens, aantal personen	185
Tabel 4-15: Omvang kerngezinnen	185
Tabel 4-16: Huwelijksleeftijd lage adel (1500-1629).....	185
Tabel 4-17: Inwonend personeel (rond 1630).....	186
Tabel 4-18: Verband tussen kerngezin en inwonend personeel (a° 1632)	186
Tabel 4-19: Personeel	187
Tabel 4-20: Bevolkingsgroei in procenten per jaar (Holland) 1400-1795	187
Tabel 4-21: Bevolkingscijfers volgens de maires van het departement Zuiderzee	188
Tabel 4-22: Geschatte bevolking van de stad Utrecht (1300-1800).....	189
Tabel 4-23: Geschatte bevolking van Utrecht (1580-1795).....	190
Tabel 4-24: Herkomst van Utrechtse burgers (a° 1380-1429 en 1536).....	191
Tabel 4-25: <i>Scholingspremie (1334-1585)</i>	200
Tabel 4-26: Indices graan, tienden, landpachten, materiaal, brandstof, levensmiddelen en dagloon (1330-1700).....	203
Tabel 4-27: Bevolking in duizenden	205
Tabel 5-1: Bezitsstructuur Lingegebied vs. West-Utrecht.....	221
Tabel 5-2: Bezitsverhoudingen in het Nederkwartier van het Sticht (ca. 1450, over 13147 morgen land).....	221
Tabel 5-3: Gemiddelde omvang van bezitspercelen, per categorie (ca. 1450)	222
Tabel 5-4: Concentratie van bezit - ridderschap anno 1450.....	224
Tabel 5-5: Concentratie van bezit - oude instellingen anno 1450.....	224
Tabel 5-6: Concentratie van bezit - stedelingen anno 1450	225
Tabel 5-7: Groei van grondbezit in het Nedersticht bij Domkapittel en Oudmunster tussen 1300 en 1500.	226
Tabel 5-8: Bezit van de abdij van Mariëndaal bij Zuilen (ca. 1450-1600)	227
Tabel 6-1: Verhouding tussen vronland en hoeven (ca. 1350).....	231
Tabel 6-2: Leenverhoudingen in Vleuten (ca 1400)	235
Tabel 6-3: Bedrijfsstructuur in Zuilen (ca. 1450-1600).....	244
Tabel 6-4: Goederen van kleine en grote kamer van Oudmunster (a° 1370).....	246
Tabel 6-5: Tiendrechten in Vleuten	253
Tabel 6-6: Grondbezit Kleine Kamer van het kapittel van Oudmunster.	258
Tabel 6-7: Top-25 grondbezit in het kerngebied van deze studie	284
Tabel 6-8: Betalingen aan de schatkist van de Johannieters anno 1501	305
Tabel 6-9: Inkomsten en uitgaven, Johannieters anno 1495.....	314
Tabel 6-10: Inkomsten en uitgaven, Johannieters anno 1540.....	314
Tabel 7-1: Oorzaken van bezitovergang bij de ministerialen (1300-1600)	343
Tabel 7-2: Bezit van de oude instellingen in Bijleveld en Haanwijk (1450-1700)	351
Tabel 7-3: Bezit van de Johannieters in Harmelen rond 1350.....	355

Tabel 7-4: Bezit van kloosters en kerken in Bijleveld en Haanwijk (1450-1700)	356
Tabel 7-5: Bezit van liefdadige instellingen in Bijleveld en Haanwijk (1450-1700)	359
Tabel 7-6: Bezit van vicarieën in Bijleveld en Haanwijk (1450-1700)	362
Tabel 7-7: Bezit van de ridderschap in Haanwijk en Bijleveld (ca. 1450)	365
Tabel 7-8: Indeling in gerechten van Spengen en Kockengen	379
Tabel 7-9: Leenverhoudingen in het 'cope'-gebied (in morgen = 0,85 ha.)	382
Tabel 7-10: Leenroerig land in Portengen	383
Tabel 7-11: Land dat in leen wordt gehouden in de cope-gebieden (a° 1450)	384
Tabel 7-12: Voetafdruk in Kattenbroek van de parochies Linschoten en Montfoort	390
Tabel 7-13: Overdrachten van land in Maarssenbroek, abdij Mariëndaal bij Zuilen	394
Tabel 7-14: Verwerving van land in Galecop door de abdij van Oudwijk	405
Tabel 7-15: Bezit van de proost van St. Pieter (1352)	415
Tabel 7-16: Bezitsstructuur op het nieuwe land (ca. 1250 - ca 1700)	419
Tabel 8-1: Kwalitatieve problemen met de bronnen in Veldhuizen	447
Tabel 8-2: De clans van de categorie ridderschap, bezit ca. 1450	460
Tabel 8-3: Positie van de ridderschap op Themaat ca. 1450	467
Tabel 8-4: Bezitsstructuur in de overgangsgebieden (ca. 1300- ca. 1700)	470
Tabel 9-1: Ingezaaid land, Veldhuizen a° 1680	475
Tabel 9-2: Ingezaaid land, Veldhuizen (HUA, Heerlijkheden Veldhuizen en Oudenrijn, inv nr 6)	476
Tabel 9-3: Opbrengst van gewassen in hl/ha rond 1800	478
Tabel 9-4: Veetellingen 1811 (Bron: HUA, Onderprefecturen, inv nr 261)	479
Tabel 9-5: Verhouding in vroegmiddeleeuwse veestapels	482
Tabel 9-6: Onkruiden in winter- en zomergraanakkers, vroege versus late middeleeuwen	484
Tabel 9-7: Prijzen van granen in denieren zoals vastgesteld door Karel de Grote	487
Tabel 10-1: Locatie en omvang van bestudeerde tiendblokken	501
Tabel 10-2: Tiendblokken in Vleuten en verdeling bouwland/weiland	502
Tabel 10-3: Beschikbaarheid rekeningen Grote Kamer van Oudmunster (1295-1811)	506
Tabel 10-4: Geschat verloop van de opbrengst (tienden Maarssenbroek)	512
Tabel 10-5: Beschikbaarheid rekeningen Proosdij van Oudmunster (1438-1811)	523
Tabel 10-6: Belang van de tienden binnen de inkomsten van de proosdij van Oudmunster	524
Tabel 10-7: Correlatie tussen de Vleutense tiendblokken	533
Tabel 10-8: Percentage achterstanden op de tiendsom	539
Tabel 11-1: Omvang bedrijven in een aantal peiljaren in ruim 20 gerechten in het Nedersticht	548
Tabel 11-2: Gemiddelde bedrijfsomvang in het studiegebied	548
Tabel 11-3: de correlatie tussen bezitsfragmentatie en gebruiksaccumulatie (a° 1536)	549
Tabel 11-4: Verdeling bedrijfsgrootte (ca. 1450-ca 1700)	549
Tabel 11-5: Bedrijfsgrootte op het oude land (a° 1500)	550
Tabel 11-6: Bedrijfsgrootte in de overgangsgebieden (a° 1500)	551
Tabel 11-7: Bedrijfsgrootte in de ontginningsgebieden (a° 1500)	551
Tabel 11-8: Verpachtingsgraad	552
Tabel 11-9: Verpachtingsgraad per gerecht	552
Tabel 11-10: Voorkomen van tarwe als toepacht	556
Tabel 11-11: Voorkomen van haver als toepacht	556
Tabel 11-12: Gemiddelde pacht prijs rond 1535, in stuivers per morgen (1357 percelen, 9570 morgen land)	561
Tabel 11-13: Metrische en fiscale morgens (ca. 1450)	561
Tabel 11-14: Pachtdruk van een hoeve en 40 morgen land (1470-1650)	563
Tabel 11-15: Toepacht in de peiljaren 1350, 1400, 1450, 1500 en 1550	564
Tabel 11-16: Last van de toepacht in boter bij een hoeve land in Spengen	566
Tabel 11-17: Pachtkapoenen, prijs in stuivers	567
Tabel 11-18: Pachtduur (1360-1550)	572
Tabel 11-19: Uitgaven waterschap Lange Vliet gespecificeerd (a° 1496)	580
Tabel 11-20: Rol van vrouwen bij verpachting o.b.v. landpachten kleine kamer van Oudmunster	592
Tabel 11-21: Rol van vrouwen als pachter (1501, 1536, 1600, 1686)	593
Tabel 11-22: Bedrijfsgrootte in het Lijnpad (1501)	600
Tabel 11-23: Bedrijfsgrootte op Themaat	607
Tabel 11-24: Leeftijdanalyse rund (links) en paard (rechts)	620
Tabel 11-25: Pachters van gemeender voor liggen land	626
Tabel 11-26: Bedrijfsgrootte in Kamerik anno 1501	636
Tabel 11-27: Bedrijfsgrootte in Zegveld & Zegveldebroek en Kamerik anno 1427	636
Tabel 11-28: Locaties van boterproductie en bedrijfsgrootte rond 1535	641
Tabel 11-29: Bedrijfsgrootte in Teckop	646
Tabel 11-30: Boter bij pacht en toepacht	649
Tabel 11-31: Verschuivingen in de bezitsverhoudingen (700-1800)	657

1 Kaders, onderzoeksvragen en opzet van deze studie

De bijna onvatbare veranderingen die tussen Utrecht en Woerden hebben plaatsgevonden, volledig door menselijk handelen, namelijk de aanleg van Leidsche Rijn, een enorm nieuw stadsdeel van Utrecht, vormden in belangrijke mate de aanleiding om dit boek te schrijven. Deze ingrepen hebben geresulteerd in een indrukwekkende hoeveelheid archeologisch onderzoek - waaronder volledige opgravingen - en een lange reeks van rapportages. Het historisch onderzoek heeft daarin evenwel geen pendant gevonden. Tegelijk was het niet aan de orde om het zoveelste verhaal over kastelen of boerderijen te schrijven maar meer op zoek te gaan naar patronen over een langere periode met de nadruk op de plattelandseconomie. Juist door de verstedelijking komt de vraag op naar datgene wat verdwenen is. Een vergelijking tussen 1965 (boven) en 2015 (onder) laat dat goed zien:

1.1 Utrecht - een witte vlek. En ook een blinde vlek?

Over grote geschiedwerken heeft Utrecht bepaald niet te klagen; over het politieke, institutionele en culturele verleden van stad en provincie is veel bekend.¹ Toch kan met enige afgunst worden gekeken naar aangrenzende regio's waar de afgelopen decennia gewichtige studies over de middeleeuwse sociaal-economische geschiedenis zijn verschenen.² Dat deze studies het gewest Utrecht links laten liggen is ronduit opzienbarend. Blijkbaar is dit door historici nauwelijks als een gebrek ervaren, althans niemand heeft zich geroepen gevoeld om de handschoen op te pakken. De onafzienbare middeleeuwse archieven van Utrecht werken mogelijk eerder afschrikwekkend dan uitnodigend. Curtis heeft recentelijk in een overzicht waarin hij zich bezighield met trends in het onderzoek naar rurale, sociale en economische geschiedenis, geopperd dat het tijd wordt te ontsnappen aan de aanhoudende focus op Vlaanderen en Holland.³ We hebben

¹ De beste ingangen voor een overzicht zijn de beredeneerde bibliografien die zijn opgenomen in alle delen van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (15 delen), de driedelig *Geschiedenis van de Provincie Utrecht* en het kloeke *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*.

² De Boer, *Graaf en grafiek*, Hoppenbrouwers, *Heusden*, Van Bavel, *Mariënweerd*, Van Bavel, *Transitie*.

³ "This links onto the third and final point – that is a need for rural social and economic history of the Low Countries to move away from a continual and somewhat entrenched bias towards Flanders and Holland." Curtis, 'Trends in Rural Social and Economic History', p. 69 en 94. Zie ook Gubbels, 'Boeren, bezit en bodemproblemen', p. 65, 82-84.

zelden zo instemmend geknikt. Er is in het algemeen wel kritiek geleverd op het Vlaams-Hollands centrische denken. Natuurlijk had Blockmans gelijk toen hij meende dat in een handjevol regio's twee derde van de bevolking huisvestte en ruim 80% van de belastingen betaalde.⁴ Of het onderzoek naar andere regio's stimuleert is een tweede. De proefschriften van Van Schaik, Van Bavel en Bosch hebben echter aangetoond dat het doorbreken van die eenzijdige focus wel nodig en nuttig is.⁵

Van den Hoven van Genderen constateerde in 1997 dat met betrekking tot de landbouwgeschiedenis van Utrecht *bij gebrek aan voorstudies veel onzeker blijft*.⁶ Ook twintig jaar later zijn deze voorstudies er nog steeds niet, zoals hij in 2015 herhaalde - dus veel blijft inderdaad onzeker.⁷ Aan de bronnen ligt het zoals gezegd niet. Hoppenbrouwers constateerde op het symposium "Vander Rekeninghe" (in Utrecht, en ook in 1997!) correct dat de rijke reeksen van de kapittels een onontgonnen terrein vormen voor sociaal-economisch onderzoek.⁸ Niet alleen zijn rekeningen *zowel verraderlijk als frustrerend*, het kost ook onnoemelijk veel tijd om ze toegankelijk maken voor verder onderzoek. Een niet onbelangrijk probleem is het complexe gebruik van rekenmunten en de weerbarstige inrichting van de middeleeuwse boekhouding, merendeels in Latijn met een flink arsenaal aan abbreviaturen. *Hoe mateloos veel, — en hoe mateloos vervelend werk is hier nog te doen*, verzuchtten Ketner en Tenhaeff, toen ze zich over het probleem van de laatmiddeleeuwse muntwaarden bogen.⁹ Het is niet voor niets dat een baanbrekende studie als "Graaf en grafiek" van De Boer op de aangegeven paden weinig reizigers heeft mogen ontvangen. Werken van dat kaliber zijn zeldzaam gebleven. Men moet ook wel goed thuis zijn in de kapittelarchieven om niet te verdwalen in de omvang en complexiteit van het materiaal. Het was dan ook geen verrassing dat de kenner van deze archieven het voortouw nam. In een recent artikel schetste Van den Hoven van Genderen, puttend uit reeksen van Oudmunster, op basis van achterstallige pachtsommen en de (on)mogelijkheden voor pachters deze alsnog te voldoen, een beeld van de impact van oorlogsgeweld op het platteland.¹⁰

De nadruk op Holland de afgelopen eeuw deed bijkans vergeten dat er ook een stad en platteland van Utrecht bestond. Dat is wel eens anders geweest. We laten even de grote Samuel Muller Fzn. aan het woord: *De verbaazende ontwikkeling der provincie Holland sedert het begin der 17 eeuw heeft aan de gezonde, natuurlijke beschouwing onzer middeleeuwse geschiedenis veel schade toegebracht. De Hollandsche magistraten, die van uit hun 's-Gravenhage de republiek beheerschten, konden zich nauwelijks voorstellen, dat er een tijd was geweest, toen alles anders was, toen Utrecht als de natuurlijke hoofdstad van onze streken gold en toen het zwartepunt nog niet naar een der uithoeken verlegd was*.¹¹ Holland als uithoek!

Het zou Muller vast goed doen te zien dat de Hollandse historicus Noordegraaf ook uit Utrechtse gegevens putte om Hollands welvaren te doorgronden! Jansen viel Muller weliswaar bij in zijn inaugurale rede, maar was toch vooral uit op Holland's voorsprong.¹² Men zou verwachten dat een relatieve beoordeling een comparatief element zou hebben, immers door Holland als kerngebied voor te stellen van de economische groei worden gebieden als Utrecht in de periferie geplaatst. Utrecht als uithoek?

Hoewel de historici er het wel over eens lijken zijn dat Holland het meest geurbaniseerde gebied van Europa was hangt het er toch wel van af welke historicus aan het woord is.¹³ Terwijl in Holland in het eerste kwart van de zestiende eeuw 45% van de bevolking in steden woonde, kon in Utrecht 60% worden aangetoond, waarbij de kleine steden nauwelijks een rol speelden.¹⁴ Een overwicht dus van een enkele stad dat men alleen in vergelijkbare vorm aantreft in Groningen. Het is niet voor niets dat de provincie naar de stad is genoemd – de kiem voor deze dominantie ligt immers in de middeleeuwen. Desondanks zoekt men Utrecht ondanks haar belang tevergeefs in de standaardwerken van bijvoorbeeld De Vries en De Vries en Van der Woude. De eerste geeft zelfs "Unknown" bij bevolkingsdichtheden in Bourgondisch Nederland.¹⁵ Holland had 28 inwoners per km² volgens De Vries – Utrecht had er maar liefst 41 inw/km². Moet er naar de bevolking in Utrecht nog veel onderzoek gedaan worden, hetzelfde geldt eigenlijk voor prijzen en lonen; dit ondanks de al genoemde rijke voorraad bronnen. En, in het voetspoor van Muller, prijst ook prijshistoricus Posthumus de grootheid van Utrechts verleden – maar let op zijn laatste zin: *"Ontstaan op de plaats, waar eertijds een Romeins legerkamp de Rijnrovers beheerste, werd het middeleeuwse Utrecht als bisschopsresidentie het culturele en oorspronkelijk ook economische centrum der Noord-Nederlandse gewesten. Pas in de late middeleeuwen wordt de stad als zodanig door de opkomende*

⁴ Blockmans, *Four golden ages*", p. 96: "Focusing on the most highly urbanised provinces, Artois, Flanders, Brabant and Holland, meant concentrating on the two-thirds of the total population who made the difference with what was normality elsewhere in Europe. Together they paid 83% of the government taxes in 1540-1548".

⁵ Van Schaik, *Belasting*, Van Bavel, *Transitie en Bosch*, *Stedelijke macht*.

⁶ Van den Hoven van Genderen, 'Landbouw', p. 291.

⁷ Van den Hoven van Genderen, 'Oorlog en ellende', p. 70 en 79.

⁸ Maar om het gebrek aan dergelijk materiaalgebruik aan een afwachtende houding van bepaalde historici te wijten gaat me veel te ver. Hoppenbrouwers, 'Rekeningen als bron', p. 80 waar dat over Palmboom wordt gezegd, die een prachtige baanbrekende studie over Sint Jan heeft afgeleverd – met overigens foutieve verwijzing naar Palmboom, *Sint Jan*, p. 447, wat p. 477 moet zijn.

⁹ Ketner en Tenhaeff, 'Utrechtsche Rekenmunten', p. 475.

¹⁰ Van den Hoven van Genderen, 'Oorlog en ellende', p. 81.

¹¹ *Het heeft hen niet gehinderd, dat de geschiedenis van Utrecht daardoor scheef getrokken werd het liet hen koud, zoo de lotgevallen van alle andere gewesten, waarmede de Hollandsche potentiaatjes zelden of nooit in aanraking kwamen, geheel uit hun verband gerukt werden. Tevreden waren zij, indien die geschiedenis bij stukken en brokken eene plaats vond, die zich toevallig aanbood in de annalen van hun Holland, dat den voorrang had en hebben moest en daarom ook wel altijd zou gehad hebben!*

¹² Jansen, 'Holland's advance'.

¹³ Van Bavel en Van Zanden, 'Jump-start'.

¹⁴ Hoven van Genderen en Rommes, 'Rijk en talrijk'.

¹⁵ De Vries, *Rural economy*, p. 82-83.

Hollandse steden overleugeld. Zij wordt dan het centrum van een agrarisch staatje met kleinhandel en ambachtsbedrijf.”¹⁶ Een agrarisch staatje! Echter wel een staatje met dus naast de landbouw een rol voor kleinhandel en ambachtsbedrijf zoals dat in de late middeleeuwen lijkt te zijn ontstaan. Zegt dat iets over de ontwikkeling van de plattelands-economie in het Nedersticht?

1.2 Theoretisch kader

Onze vraagstelling en bijbehorende uitleg moet ‘noodgedwongen’ als vertrekpunt Holland en het Gelders rivierengebied hebben. Niet als zwaktebod, wel omdat de problemen van gebrek aan voorstudies en/of vergelijkbare studies op het gewenste detailniveau bij andere auteurs ook hebben gespeeld. Zolang er geen nieuw onderzoek bij komt zal het beeld eenzijdig blijven.¹⁷ Is het een persoonlijke *drive* om Utrecht in de discussie op de kaart te zetten, een wetenschappelijke basis moet worden gelegd met een kwalitatieve analyse van veel kwantitatief materiaal. Het genoemde gebrek aan voorstudies heeft grotendeels te maken met het ontginnen van bronnenmateriaal, vandaar dat deze studie primair het kenmerk van een bronnenstudie draagt waarbij voorzichtige pogingen worden ondernomen om de resultaten in een breder kader te plaatsen. Dat kader wordt gevormd door de literatuur van de laatste decennia die vanuit Nederlands perspectief door een klein gezelschap van gerenommeerde historici is geproduceerd.

In het nu volgende wordt in het kort de relevante literatuur behandeld waarbij zeker niet naar volledigheid zal worden gestreefd. Relevanter voor ons betoog is om die elementen naar voren te brengen die in deze studie aan de orde komen. Al meerdere generaties houden historici zich bezig met de transitie van feodalisme naar kapitalisme. Het beroemde Brenner-debat naar aanleiding van Brenner’s “Agrarian class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe” (1976) is inmiddels naar de achtergrond verdwenen – althans wat betreft het ideologische karakter. Het werd voorafgegaan door een debat naar aanleiding van Dobb’s boek “Studies in the Development of Capitalism” (1946). Niet lang geleden is er ook een Van Bavel-debat(je) geweest naar aanleiding van “Manors and Markets” (2010). Daarin werd op een aantal belangrijke punten kritiek geleverd door Soens, Thoen, Hanus, Devroey, Wilkin, Van Dam en Stabel, maar de kernpunten van het boek die voor ons van belang zijn bleven fier overeind. Een mooie bijkomstigheid van dit soort debatten is overigens dat er een informele onderzoeksagenda uit voortkomt waar weer jarenlang geïnspireerd aan kan worden gewerkt. Vandaar dat we niet aarzelen onze studie te positioneren als een regionale casestudy.

De transitie van feodalisme naar kapitalisme is dus al decennialang een uitdaging voor historici. Over de definitie van kapitalisme lopen de meningen nogal uiteen. Evenals over die van feodalisme, zeker in verband met deze discussie. Het voert te ver om in dit boek de onafzienbare hoeveelheid meningen hierover te etaleren en voor ons onderzoek is de recente definitie van Van Bavel een uitstekend vertrekpunt: *the transformation of a society dominated by small, independent producers who had a strong grip on the means of production and whose produce was partly extracted by noneconomic force and/or exchanged by means other than the market, into a society in which there is a pronounced division between propertyless wage earners and entrepreneurs who own the means of production, and thus have a way to appropriate a surplus*.¹⁸ De kernpunten hierin zijn de verdeling van bezit, verdeling van surplus en de opkomst van markten voor land, goederen, arbeid en kapitaal.

Wat gebeurde er eigenlijk in Holland?

De laatmiddeleeuwse transformatie van de Hollandse economie was snel en opzienbarend. In de dertiende eeuw was Holland nog sterk agrarisch, maar in 1500 stond het er heel anders voor: de urbanisatiegraad steeg van 15% naar 45%. Van 1300 - 1500 groeide de bevolking in de steden van 30000 naar 124000 en die op het platteland daalde van 180000 naar 151000. Dat was inderdaad een demografisch wonder: in tegenstelling tot elders in West-Europa daalde de 14^e-eeuwse bevolking nauwelijks en groeide hard in de vijftiende eeuw. Rond 1500 was slechts 25% van de inwoners in de landbouw werkzaam. Niet-agrarische activiteiten waren ook op het platteland al van groot belang en producten werden verscheept naar allerlei markten waarvan Vlaanderen en Brabant de voornaamste waren. Verder was de loondienst al flink doorgedrongen. De opkomst van proto-industrie in de steden (brouwerij, scheepsbouw en textiel) was opvallend alsmede de niet-agrarische activiteiten op het platteland (baksteen, kalk, kaas, turfdelven, vissen, transportwezen). De structurele export was begonnen eind veertiende eeuw en reeds significant rond 1500 waar bier, textiel, haring en kaas het bijzonder goed deden.¹⁹

De verklaringen voor deze opkomst worden kort besproken aan de hand van de factoren die een rol hebben gespeeld. Vervolgens worden deze in een schema gegoten waarbij nadrukkelijk gebruik wordt gemaakt van het door Van Bavel ontwikkelde regionale model. Dat laat namelijk goed toe onze bevindingen aan het einde van dit boek te toetsen aan de testcases die voor Holland, Vlaanderen en het Gelders rivierengebied door hemzelf zijn uitgewerkt.

Ik zou willen beginnen met een intrigerende gedachte van De Vries’ in “The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700”: *the belief that some relationship exists between the structure of an agrarian economy and the prospects for growth in the total economy*. Dit is wel de kern van alles: dat de structuur van de plattelandseconomie een sterke relatie zou hebben met groeivoorzichten van de gehele economie. Om de kerntaak van zijn werk – *a description and analysis of economic change* – vanaf het jaar 1500 goed te kunnen uitvoeren was kennis van de voorliggende periode nodig.²⁰ Het boek kent

¹⁶ Posthumus, *Prijsgeschiedenis II*, pag. 9.

¹⁷ Zie de oproep van Van Bavel in het discussiedossier over zijn *Manors and Markets*, Van Bavel, ‘Reply’.

¹⁸ Van Bavel, ‘Medieval origins’, p. 48.

¹⁹ Van Bavel en Van Zanden, ‘Jump-start’, p. 503

²⁰ De Vries, *Rural economy*, p. xiii en p. 22.

wel het bekende probleem dat ook nu nog bij de meeste auteurs opduikt, namelijk dat 'Dutch' te pas maar vooral te onpas wordt gebruikt om aan te geven dat men over Holland spreekt. De Vries focust zich met Holland en Friesland wel erg op de kuststreek. Op sommige plaatsen in het boek gaat het weer over The Northern Netherlands, en dat blijkt aan het eind van het boek dan ook de scope te zijn geweest.²¹ Een belangrijke conclusie, namelijk dat de ontwikkeling van de landbouw het fundament onder de transitie was, staat echter als een huis. Het boek wordt nog steeds geroemd om z'n aanpak en conclusies waarvan er een aantal voor ons van belang zijn en die in latere literatuur vrijwel zonder uitzondering zijn onderschreven en zelfs bekrachtigd. Belangrijk is ook De Vries' gevolgtrekking dat het platteland in staat is geweest om op nieuwe kansen voor economische groei te reageren en de benodigde methodes van productie daartoe aan te passen. Dat het platteland dit überhaupt vermocht hing samen met fysisch-geografische, juridische en sociologische factoren die wortelden in vroegere eeuwen.²²

De Vries omschreef aanvankelijk de Hollandse economie als modern in die zin dat er een hoge urbanisatiegraad was, loonarbeid veel voorkwam en sterke marktorientatie bestond.²³ Het door hem samen met Van der Woude geschreven veelgeprezen boek over de eerste ronde van de economische groei, omschreef de economie van na 1500 als gekenmerkt door specialisatie, kapitaalvorming en technologische verandering.²⁴ Onderzoek van De Jong en Van Zanden strekte zich uit over de periode veertiende-negentiende eeuw en onderschreef de conclusies van De Vries en Van der Woude, namelijk dat deze drie moderne oorzaken van groei inderdaad een rode draad hebben gevormd in de Hollandse ontwikkelingen.²⁵ Hierdoor zou het reële inkomen sterk boven dat van het *subsistence level* van voorgaande eeuwen uit komen. Instrumenteel daarvoor was het moderne institutionele raamwerk met goed functionerende markten, bescherming van eigendomsrechten en goedwillende autoriteiten.

Volgens Van Bavel draaide het om het sociaal evenwicht tussen de belangengroepen: *The key to economic success seems to have been a relatively efficient system of exchange combined with social balance*. Alle regio's die snelle groei doormaakten werden hierdoor gekenmerkt.²⁶

Hier is het goed een verband te leggen met de centrale these van North en Thomas. In hun baanbrekende studie "The rise of the western world" hebben ze een nieuw verklaringsmodel gedefinieerd rondom 'institutes' – gedefinieerd als regels, procedures en ethische en morele normen die menselijk gedrag dienen te reguleren en schaarse goederen behoren te verdelen. Fundamenteel is dat *efficient economic organization is the key to growth (...) [and] entails the establishment of institutional arrangements and property rights that create an incentive to channel individual economic effort into activities that bring the private rate of return close the social rate of return*.²⁷ Met *private rate of return* wordt bedoeld de netto ontvangst voor de activiteit door de producerende eenheid. De *social rate of return* is het totale netto voordeel dat de samenleving uit die activiteit verkrijgt. Epstein heeft onder invloed van de New Institutional Economics geconstateerd dat steden en landsheerlijkheid een toenemende invloed op het platteland uitoefenden. Politieke en juridische druk alsmede de wijze waarop ze handel en markten (be)stuurden bepaalden/beperkten de mogelijkheden voor de plattelander. Een institutioneel kader dus, dat tot stagnatie of transformatie kan leiden.²⁸ Vanuit de stad ging immers niet alleen vraag en stimulus uit maar niet zelden (ook) dwang en uitbuiting.²⁹ In Nederland had in het bijzonder Groningen (zo Schroor *een quasistadstaat in een dunbevolkt en uitgestrekt ommeland*) na de middeleeuwen een hele trukendoos om het platteland te domineren.³⁰

Markten

De Nederlanden kenden een vroege ontwikkeling van markten waarvan de wortels in de middeleeuwen liggen.³¹ Goederenmarkten dateren al uit de elfde en twaalfde eeuw. De markten voor land, pacht en kapitaal kwam ongeveer twee eeuwen later op, dus in de dertiende/veertiende eeuw.³² Die ontwikkelingen hadden te maken met een aantal andere voorwaarden waaraan moest worden voldaan. Een arbeidsmarkt kon alleen bestaan als persoonlijke en juridische vrijheid waren verworven, iets dat in Holland door de ontginningen in een vrij vroeg stadium en op grote geografische schaal gebeurde. Volledige vrijheid werd door Van der Linden verondersteld, maar Buitelaar heeft dat enigszins genuanceerd.³³ Met betrekking tot de grondmarkt bestaat een vergelijkbare preconditionie, want zonder duidelijk gemarkeerde en vooral door autoriteiten beschermde eigendomsrechten kon overdracht van land niet plaatsvinden.³⁴ Dit waren bij uitstek dus institutionele factoren. In het Lingebied was daar in de dertiende eeuw aan voldaan;

²¹ De Vries, *Rural economy*, p. 119, maar vergelijk p. 236 en p. 242

²² De Vries, *Rural economy*, p. 241

²³ De Vries, *Rural economy*, p. 22-74.

²⁴ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*. Interessant is overigens dat ze het einde van de groeicyclus vanaf ongeveer 1650 niet aan Malthusiaanse gebeurtenissen toeschreven.

²⁵ De Jong en Van Zanden, 'Industrialisation and Economic Growth', p. 85-86.

²⁶ Van Bavel, *Manors and markets*, p. 405-408.

²⁷ North and Thomas, *Rise of the western world*, p. 1-8.

²⁸ Epstein, 'Cities, regions', p. 3-16

²⁹ Van Bavel, 'Medieval origins', p. 49

³⁰ Zie de literatuur bij Curtis, 'Trends', p. 72. Zie ook Duijvendak, 'Balance between City and Countryside'. Over Groningen: Schroor, *Rurale metropool*, p. 6-7 en 281

³¹ Van Bavel, 'Medieval origins', 46.

³² Van Bavel, 'Medieval origins', p. 51-54

³³ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 153.

³⁴ In Utrecht zien we al vroeg de officiaal optreden als partij waar akten bevestigd en schriftelijk verankerd worden. Zie het hoofdstuk over de pacht en de werken van De Glopper.

in Holland nog eerder, naar het zich laat aanzien door de zwakke feodale krachten daar.³⁵ Fundamenteel is hiervoor was wel dat er geen obstakels werden opgeworpen voor het functioneren van de markt, noch voor productie noch voor de vermarkting. Het gebrek aan feodale krachten lijkt hier inderdaad positief aan te hebben bijgedragen.³⁶ Van Bavel toonde voor het Gelders rivierengebied aan dat er vanaf ongeveer 1300 een pachtmarkt bestond die evenals de grondmarkt een hoge mobiliteit liet zien.³⁷ De opkomst van de arbeidsmarkt verliep langzamer maar versnelde in de dertiende/veertiende eeuw; in de zestiende eeuw werd 30-50% van de arbeid tegen loon verricht. Ook ontwikkelde zich een kapitaalmarkt die vanaf de veertiende eeuw echt op gang kwam, waardoor een groot aantal huishoudens toegang kreeg tot lange termijncrediet.

Veelal was het zo dat een producent of handelaar kon kiezen op welke markt hij wilde handelen, waarbij Dordrecht en Groningen notoire uitzonderingen waren.³⁸ Dat er veel markten waren in de steden en op het platteland zal zo zijn, maar recent onderzoek heeft aangetoond dat er echter concentratie van markten in de steden plaatsvond ten koste van de dorpsmarkten.³⁹ Overigens valt het nog wel tegen met die marktvrijheid, want in 1396 bijvoorbeeld verordende hertog Albrecht dat alle hennep in het Land van Woerden in de stad Woerden moest worden verhandeld.⁴⁰ Soortgelijke 'marktdwang' kennen we uit Utrecht.⁴¹

Het is moeilijk om de effectiviteit en efficiency van markten te meten. Bij de kapitaalmarkt wordt dat doorgaans gedaan door naar het verloop van de rente te kijken. In zijn recente dissertatie heeft Zuiderduijn dat gedaan en hij kwam tot de conclusie dat de kapitaalmarkt al vrij vroeg geïntegreerd was en dat er weinig verschil in de rente was tussen stad en platteland.⁴² Dijkman toonde aan dat de goederenmarkten ook efficiënt waren op basis van het feit dat er geen grote volatiliteit was, maar dat Holland zich hierin ook niet onderscheidde. De interregionale connecties van het gewest blonken echter wel uit, een noodzaak die was geboren uit het chronisch tekort aan broodgraan. Belangrijk punt dat ze maakte is dat de gunstige institutionele omstandigheden mogelijk waren geschapen juist omdat Holland een sterke netto-importeur van graan was.⁴³ Daarnaast waren de markten toegankelijk, ook voor vrouwen.⁴⁴ Hoewel Utrecht niet onderzocht is vermoed ik daar hetzelfde: in 1436 waren 38 van de 52 verstorven lijfrenten in handen van vrouwen geweest.⁴⁵ Volgens Berents was er in 1492 een lening uitgeschreven door de stad waaraan ongeveer 30% van de burgers deelnam. Op een van de leningen werd door 62 weduwen en ongehuwde vrouwen ingeschreven, van de in totaal 445 personen vrij veel.⁴⁶ De toegankelijk van de arbeidsmarkt tenslotte kan worden gemeten aan de hand van het zogenaamde *skill premium*. Dit is kortgezegd het verschil in beloning tussen geschoold en ongeschoold werk. Als het premium laag is zal de verwerving van de juiste vaardigheden relatief goed mogelijk zijn alsmede de toegang tot de geschoolde beroepen open staan.⁴⁷ Bij dit alles was het bepaald niet zo dat de markten onherroepelijk leidden tot welvaart en welzijn – en al helemaal niet voor iedereen.⁴⁸ Competitie en polarisatie eisten wel degelijk hun tol. Accumulatie van kapitaal had zelfs invloed op publieke instanties. Daarvan zijn in Utrecht zelfs vroege voorbeelden aan te wijzen. Men denke alleen maar aan de puissant rijke patriciër Lambert de Vries, geldschietster van de Hollandse graaf en de Utrechtse bisschoppen.⁴⁹ Dat zijn politieke val uiteindelijk leidde tot het aantreden van een gildenbestuur is hier minder van belang dan het feit dat hij een schoolvoorbeeld was van een lid van het stadspatriciaat, dat zoals ook in andere steden uit kooplieden bestond. Kooplieden die grip kregen op bestuur en maatschappij en investeerden in onroerend goed. Het proces dat in de zestiende eeuw in Holland op gang kwam met investeringen door rijke burgers, was in de dertiende eeuw in Utrecht al vergevorderd.

Ik meen dan ook dat een weinig opgemerkt effect van de vroege ontwikkeling van de Utrechtse markt is geweest dat door de kapitaalvorming als resultaat van de handel al in de dertiende eeuw verschuivingen in de bezitsverhoudingen op het platteland zijn opgetreden.

De rol van het huishouden

Voor ons onderzoek is van cruciaal belang een bijna weggestopte zin in De Vries' boek "The Dutch rural economy" die kernachtig weergeeft dat ondanks alle modellen op welk niveau dan ook, het toch maar draait om de fundamentele eenheid van de economie – het huishouden: *The long-run success of rural development rests on the succesful transformation of the household economy*.⁵⁰ Dit paart goed met een eerdere oproep van Verhulst om de landbouw vooral op twee niveaus te

³⁵ Van Bavel, *Manors and markets*, p. 61-62.

³⁶ Zie De Vries, 'Transition to capitalism', p. 80-82.

³⁷ Van Bavel, 'Transitie', p. 412-423.

³⁸ De Vries, 'Transition to capitalism', p. 81.

³⁹ Ibelings, 'Uneasy relationship', p. 268 en Noordegraaf, 'Platteland', p. 13 e.v.

⁴⁰ Ibelings, 'Uneasy relationship', p. 266.

⁴¹ Joosting en Overvoorde, *Gilden*, deel 2, p. 277-291.

⁴² Zuiderduijn, *Medieval Capital Markets*, 242-246.

⁴³ Dijkman, *Shaping medieval markets*, p. 311.

⁴⁴ Van Bavel, 'Medieval origins', p. 69 en Zuiderduijn, *Medieval Capital markets*, p. 107, 236 en 239.

⁴⁵ HUA, Stadsbestuur, inv nr. 587-8.

⁴⁶ Berents, 'Gegoede burgerij', p. 82 resp. 78. In de oorlog van 1481 werden rijke weduwen gedwongen op het stadhuis te komen en in verhouding tot hun rijkdom een som geld te lenen. Het betrof weduwen van het bestuur niet goed gezinde burgers. Berents, 'Gegoede burgerij', p. 78.

⁴⁷ Van Zanden, *Long road*, p. 149 ff en Van Bavel, *Manors and markets*, p. 211-213.

⁴⁸ Van Bavel, 'Medieval origins', p. 76.

⁴⁹ Burgers, 'Lambert de Vries'.

⁵⁰ De Vries, *Rural economy*, p. 16, tevens op p. 2: *Besides a framework of regional and continental specialization and trade, rural development requires a fundamental transformation of the peasant household economy*.

bestuderen: ten eerste het macro-economisch onderzoek dat de landbouweconomie van een regio beschrijft en ten tweede het micro-economisch onderzoek dat zich richt op het landbouwbedrijf.⁵¹ Dit verklaart de uitgebreide aandacht die we zullen besteden aan omvang, samenstelling en bedrijfsvoering van de afzonderlijke boerderijen.

Door gebrek aan data op het niveau van huishoudens maakte De Vries gebruik van twee modellen: het *peasant*-model en het specialisatie-model, die beide uitgaan van die fundamentele eenheden – het huishouden.⁵² Het zijn eigenlijk twee extremen die omwille van de theorie tegenover elkaar gezet zijn, maar er zullen zeker ‘tussenvormen’ zijn geweest. Het toetsen van het model wil ik verderop in dit boek doen aan de hand van de data die we hebben over de huishoudens en de bedrijven die ze bestierden, waarbij zowel tienden, pachten als rentabiliteit aan de orde komen.

De Vries gaat uit van een stabiele *peasant*-gemeenschap die wordt blootgesteld aan twee externe verstoringen, namelijk bevolkingsgroei en handelsmogelijkheden. Welke keuze maakt de *peasant*?

Het *peasant*-model zelf zal op de bevolkingsgroei reageren door in het geval van eigen grond (waarover De Vries op dit punt niets zegt, maar wat cruciaal is) het bezit te splitsen, immers de kinderen moeten zich ook kunnen bedruipen. Maar door de fragmentatie moet meer geproduceerd worden. Als het areaal niet toeneemt kan men dus alleen nog intensiever gaan bewerken. De familieleden zullen zonder te klagen meer werk in het land willen steken. Dat de arbeidsproductiviteit afneemt zal op de koop toe worden genomen. Ook hierbij een nuance, we kennen het door Chayanov vermelde principe dat een boer afhankelijk van zijn huishouden kleine wijzigingen kan aanbrengen in grondbezit en of pachtgrond. Als we aannemen dat de bevolkingsgroei ook in de steden plaatsvindt zal de vraag daarvandaan toenemen. Helaas heeft de *peasant* onvoldoende surplus om aan de behoefte te voldoen. Meer boeren zullen zelf graan moeten kopen, wat de prijzen opdrijft ten opzichte van andere producten. Men zal uiteindelijk uitwijken naar aanvullende bestaansmiddelen, zoals ambachtelijk werk. Natuurlijk zijn er in dit scenario altijd de bekende spekkopers, partijen die niet blootstaan aan versnippering, die juist gebruik kunnen maken van de hogere graanprijzen (ze hebben wel een surplus), terwijl de *peasants* die geen nadere nering vinden, hun grond moeten verkopen en zich begeven op de loonmarkt. Dat creëert een situatie waarin de lonen laag zijn, vanwege het grote aanbod, terwijl de graanprijzen hoog zijn doordat vraag groter is dan aanbod. Het contrast tussen dagloners en andere maatschappelijke groepen, de grote landbezitters, neemt toe (sociale differentiatie). Tegelijk zijn de beperkte handelsmogelijkheden gemonopoliseerd in handen van de rijke boeren. Prijzen, lonen en pachten werken immers in hun voordeel. Buitengewoon interessant is nu wat De Vries verder opmerkt over de actie die een stad kan en zal nemen. Aangezien een stad zich allereerst zal moeten ontfemen over een zekere en stabiele graantoevoer, zal wanneer deze in gevaar komt worden ingegrepen. De stad neemt dan maatregelen om de “beneficial trading links” te herstellen. Vaak leidt dat tot dominantie van een stad over het platteland.

Het specialisatie-model reageert anders op de externe verstoringen. De boer verdeelt zijn land niet, zal door de toenemende vraag meer tijd besteden aan het regelmatig produceren van surplus. Hij houdt de regie en neemt deel aan de markt. Hij kan zijn producten kopen en niet-agrarische producten aanschaffen. Handel met de stad wordt gestimuleerd, de stad kan groeien, heeft de graantoevoer veiliggesteld en kan zich richten op het aantrekken van arbeid tegen acceptabele tarieven. Omdat de bedrijven niet zijn gesplitst, is er voldoende arbeidsaanbod en dus kan een migratie naar de stad plaatsvinden.⁵³

Het mechanisme is op zich “hollando-centrisch/kustgebied-specifiek” vanwege het aangetoonde graangebrek. Maar omdat Utrecht netto exporteur was, bijvoorbeeld naar Holland, ligt dit iets genuanceerder in het studiegebied en zullen we goed kijken naar het landschap en de mogelijkheden die het bood voor akkerbouw. In zekere zin kan echte marktschuivheid nauwelijks bestaan, men denke alleen maar aan producten als zout en benodigdheden voor het landbouwbedrijf, zoals ijzerwaren, of het betalen van de pacht – waarvoor producten verkocht moesten worden. Tevens, het niet verdelen van land, kent een aantal relevante facetten. Zo zien we op basis van de Utrechtse gegevens dat wanneer de bedrijven te klein worden (de splitsing is te ver gegaan), men tot verkoop over gaat. Splitsing kan niet plaatsvinden als de boer voornamelijk pachtgrond gebruikt. Als schot voor de boeg volstaat dit voor nu, er zal uitgebreid worden ingegaan op de mechanismen die bezit en exploitatie sturen.

Bevolking

De beroemde rede van Jansen, “Holland’s voorsprong”, is terecht geprezen om de scherpe analyse en vooral even juiste als opzienbarende conclusie dat tussen 1350 en 1400 Holland was veranderd van een agrarische in een stedelijke, commerciële en industriële samenleving met een sterker wordende invloed van de steden en toenemende supra-regionale handel.⁵⁴ Op zich was die constatering niet eens nieuw: in zijn briljante “De wording van onze volkshuishouding” begon Niermeyer de paragraaf met de titel “Hollands wasdom” met: *De 14^e en 15^e eeuw legden de grondslagen voor de ontwikkeling, die Holland en Zeeland in de 17^e eeuw zou maken tot het commerciële middelpunt van de Nederlanden, ja van Europa.*⁵⁵ Dit was een proces dat zich in de vijftiende/zestiende eeuw zou doorzetten. Rond 1500 leefde de helft van de bevolking in steden, werkten velen buiten de landbouw en was er scheepvaart met Hanzesteden, Engeland en Frankrijk zoals de

⁵¹ Verhulst, ‘Vlaamse landbouw’, p. 208 en 234.

⁵² De Vries, *Rural economy*, p. 3-10.

⁵³ Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw*, p. 33-38 geeft een goede inleiding.

⁵⁴ Zie ook De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 22

⁵⁵ Niermeyer, *Wording*, p. 57.

tolregisters laten zien.⁵⁶ Om nu te verklaren waarom Holland deze groei doormaakte terwijl elders in Europa de economie in contractie verkeerde opperde Jansen dat de Zwarte Dood minder had huisgehouden en Holland een sterkere concurrentiepositie had, zeker ten opzichte van steden waar gilden aan het roer stonden.

Verklaringen voor deze snelle opkomst van Holland worden tegenwoordig voornamelijk gezocht in de ontwikkelingen op het platteland, nadat lange tijd de sociaal-economische geschiedenis wat eenzijdig vanuit de stad was bestudeerd, waarbij de Wageningen School gunstig afstak.⁵⁷ De Vries stelde dat impulsen van economische verandering zeker niet alleen van steden uitgaan maar (juist) door de structuur van de plattelandssamenleving en de aard van de relatie tussen stad en platteland.⁵⁸

De Boer heeft overtuigend laten zien dat veranderingen op het platteland inderdaad de leidende factor waren in de ontwikkelingen van de veertiende eeuw.⁵⁹ Vernieuwend was zijn kijk op de mogelijkheid dat economische krimp niet per se gekoppeld mag/moet worden aan bevolkingsdaling. Als die koppeling wordt losgelaten wordt zichtbaar dat groei zich kan voordoen bij gelijkblijvende of zelfs dalende bevolking. Met urbanisatiegraad, mate van agrarische zelfvoorziening en belang van handelsroutes vormt dit aspect een cluster van samenhangende factoren.⁶⁰ De hypothese dat de groei van de Hollandse economie moet worden verklaard uit de structuur van de samenleving liet wel zien dat De Boer aan de bevolking een belangrijke rol toedichtte. Kernpunt was onder andere dat de bekende uitbraak van de Zwarte Dood in de jaren 1349-1351 werd gevolgd door terugkerende sterftegolven waardoor een pril herstel na een epidemische crisis telkens weer werd afgebroken. De Boer liet zien dat het verloop van de bevolking een zaagtandcurve was.⁶¹

Het thema bevolkingsdaling werd in 1980 door Blockmans verder opgepakt. Hij was ontevreden over resultaten van eerder onderzoek waarin wel werd geopperd, maar niet werd uitgelegd dat de pest in de Nederlanden minder zou hebben gewoed. Hij besteedde daarbij aandacht aan de herhaalde uitbraken alsmede fluctuerende productie-indicatoren, prijzen, handelsvolumes en lonen om de sociale en economische effecten beter te begrijpen. Eerdere conclusies waren voornamelijk gebaseerd op geuite vrees in contemporaine bronnen in plaats van concrete gegevens.⁶² Naast Gentse gegevens voegde hij bij De Boer's conclusies tellingen uit een necrologium uit Deventer om tot de conclusie te komen dat de pest wel degelijk heeft gewoed, zij het minder dan bijvoorbeeld in Frankrijk.⁶³ Naast data over mortaliteit gebruikte Blockmans ook de graanprijzen om aan te geven dat de productie daalde ende prijzen omhoogschoten. Hierbij is natuurlijk voorzichtigheid geboden omdat ook bijvoorbeeld hete droge zomers invloed op prijzen uitoefenen zodat graanprijzen meer zeggen over effecten van slechte omstandigheden dan over pestuitbraken *per se*.⁶⁴ Wel kan aan de hand van de loonontwikkeling worden vastgesteld dat loon voor geschoold werk het hardst steeg in de meest getroffen gebieden. Schaarste dus door de ziektegolven.

Lonen

Belangrijk is in de discussie over transitie dat een *peasant* zal (moeten) bepalen op welk moment loondienst een voordeel oplevert ten opzichte van de moeite die in de *subsistence* voedselproductie moet worden gestoken. Dat punt wordt bepaald door de verhouding tussen loon en prijzen. In een tijd van niet al te volatiele lonen zal dat punt in de praktijk worden bereikt bij dalende graanprijzen.⁶⁵

Het is precies hierom dat we in ons onderzoek ruimte moeten maken voor de loonontwikkelingen. Dat is wederom voor Utrecht geen eenvoudige opgave, getuige ook het feit dat tot nu toe Utrechtse lonen nauwelijks worden vermeld in de literatuur. Vroom heeft in zijn studie over de Kathedraalbouw en in het bijzonder de Utrechtse Dom tabellen opgenomen waar hij indexen heeft opgebouwd uit verschillende lonen. Het bronmateriaal is afkomstig uit de rekeningen die Tenhaeff en Jappe Alberts uitgaven (over 1395-1527). Het is lastig deze index te vergelijken met de lonen zoals ze van metselaars, opperlieden, timmermannen en leidekkers staan vermeld. Enkele gegevens zijn door Posthumus verwerkt in een niet gepubliceerd overzicht. Van Bavel en Van Zanden hebben deze gebruikt in een artikel.⁶⁶

⁵⁶ Jansen, 'Holland's advance', p. 6.

⁵⁷ Curtis, 'Trends', p. 60-62

⁵⁸ De Vries, *Rural economy*, p. 2

⁵⁹ De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 22

⁶⁰ De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 22

⁶¹ De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 37.

⁶² Blockmans, 'Plague', p. 836

⁶³ Aldaar, p. 844-845

⁶⁴ Aldaar p. 847

⁶⁵ Hoppenbrouwers en Van Zanden, 'Restyling', p. 29.

⁶⁶ Van Bavel en Van Zanden, 'Jump start', p. 512

Afb. 1-1: Nominale lonen uitgedrukt in grammen zilver

Bron: naar Van Bavel en Van Zanden, 'Jump-start', p. 512

Zoals hierboven kort vermeld wees Jansen het relatief milde effect van de pest aan als belangrijke factor voor de gematigde teruggang van de bevolking, waardoor de lonen op peil bleven en niet zoals elders door schaarste stegen. Het idee van lage lonen kreeg steun van Blockmans, op basis van de hogere lonen in Vlaanderen (het bouwbedrijf in Gent en de door De Boer gerapporteerde lonen die na 1348 sterk stegen).⁶⁷

Tabel 1-1: Daglonen (in groten)

De Boer, Graaf en grafiek, p. 204-206

Jaar	Turfgraver	Maaier	Hooier
1345	10	6	3
1347	7½-10	6	3½
1351	12	7	3
1353	18	10-11	5½
1354	21	12-13	7½
1355	22½	15	5¼-7¼
1356	18	10	7

Van Zanden kwam later met nieuwe cijfers op basis van nominale (zilver) en reële lonen (graan). Daaruit bleek dat de reële lonen in Holland iets lager waren omdat graan duurder was door de import.⁶⁸ Er blijkt uit dat Holland in 1340 vergeleken met Utrecht, Gent, Oxford, Londen en Florence hoge lonen kende. In die tijd was er nog geen sprake van de aanzuigende werking van de stad, terwijl het verschil in lonen tussen platteland en stad pas in de vijftiende eeuw zichtbaarder werd. Van Bavel en Van Zanden linken dit aan de ontginningen, toen arbeid schaars en land ruim voorhanden, wat lonen omhoogstuwde, zoals in 19^e-eeuws Noord-Amerika. Ik begrijp de overeenkomst met een andere *frontier economy* maar dit is wel een brug te ver. Deze op de frontier-theorie van Turner teruggaande interpretatie is complex en veel genuanceerder.⁶⁹ Het is voldoende om te constateren dat:

- vóór de eerste pestuitbraak Holland een hoge-lonenregio was (< 1350);
- de bevolking als gevolg van de pest relatief licht daalde ten opzichte van andere regio's (>1350)
- de lonen begonnen te convergeren naar het niveau van de omgeving (1350-1400) – einde hoge lonen tijdperk
- in de vijftiende eeuw de bevolking stevig groeide
- in de vijftiende eeuw de reële lonen daalden door de hoge graanprijzen
- eind vijftiende eeuw de lonen in West-Europa gelijk op gingen; Holland had toen zeker niet de hoogste lonen.⁷⁰

⁶⁷ Blockmans, 'Plague', p. 848-849; Van Bavel en Van Zanden, 'Jump-start', p. 510.

⁶⁸ Van Zanden, 'Third road', p. 92-96. Lonen kunnen omwille van vergelijkbaarheid goed in zilver worden uitgedrukt om aan te geven dat relatief hoge lonen betaald konden worden. Door de lonen uit te drukken in rogge kan een goed beeld worden verkregen van de koopkracht van de dagloner.

⁶⁹ Slicher van Bath, 'Feodo-vazallitische verhoudingen', p. 235 wijst er bijvoorbeeld op dat het verband tussen onvrijheid en arbeidstekort minder direct is dan veelal werd gedacht.

⁷⁰ Volgens Blockmans werd de bevolkingsgroei tussen 1390 en 1490 viermaal fors onderbroken, waarbij elk dieptepunt werd gevolgd door migratie naar de stad. De pestgolven van 1400-1401 en 1438-1438 zorgden op sommige plaatsen voor een krimp van 20-25%. In de rest van de 15^e eeuw werd de ziekte endemisch, kwam wel alom voor maar als lokale uitbraken onder verschillende condities. Volgens hem was er door de migratie voldoende ongeschoold werk en stegen lonen van ongeschoolden niet zo hard. Blockmans, 'Plague', p. 861 en 863.

Problemen in de akkerbouw

De Vries heeft al geconstateerd dat de plattelandsbevolking al in de vijftiende eeuw niet bepaald gespecialiseerd bezig was en zich onledig hield met een lange reeks van aanvullende activiteiten. Dat was toen zeker niet nieuw, zoals hij zei *it is an error to think of peasants simply as cultivators*.⁷¹ Wel nieuw was de intensievere zoektocht naar aanvullend emplot in *an economy where agriculture seemed incapable of offering employment opportunities*.

Een baanbrekende conclusie van De Boer was dat bodemdaling in het veenlandschap en de daardoor lagere opbrengsten van de graanbouw een trigger bleek te zijn voor specialisering/commercialisering en trek naar de steden. De Boer presenteerde meerdere indicatoren voor problemen in de landbouw, zoals opbrengstcijfers en vermeldingen van watersnoden en de stijging van het waterpeil terwijl er nog geen sprake was van actieve bemaling. Het gebruik van tienden is door ons omarmd voor het meer oostelijk gelegen Nedersticht om een idee te krijgen van de richting waarin zich de productie bewoog. De eigen graanproductie ging volgens De Boer achteruit, sterker zelfs dan de bevolking. De toename van de graanimport uit Oostzeegebied en Noord-Frankrijk ondersteunt dat beeld. Rond 1350 vond de bevolking van zijn studiegebied nog werk onder andere in de akkerbouw zo concludeerde hij op grond van herkomst van Leidse poorters in 1364-1389 in vergelijking met een bevolkingslijst uit 1369. Daarna komen er meer poorters uit het Veenland, die de door pestgolven geteisterde stadsbevolking aanvulde. De Boer vond in de periode 1350-1415 nog geen alternatieven, zowel veeteelt als turfwinning waren nog niet op het latere peil zodat migratie naar de stad meer voor de hand lag, wat ook de gelijktijdige groei van de steden verklaart. Expansie van handel en nijverheid kon overigens ook plaatsvinden doordat in de afzetgebieden de crisis nog heviger lijkt te zijn geweest. De economische ontwikkeling van Holland kwam niet tot stand dankzij een milde demografische crisis maar ondanks de terugkerende ziektegolven.⁷²

Proto-industrie en verpaupering

Van Zanden leverde in 1988 een belangwekkende bijdrage aan de discussie over economische groei. Hij vroeg zich namelijk of er tussen de Gouden Eeuw en de door Jansen al vastgestelde expansie tussen 1350-1500 niet iets ontbrak: het artikel heette niet voor niets "Op zoek naar de missing link".⁷³ De nadruk in zijn betoog lag op de factor arbeid, omdat hij, in navolging van Dobb, *het probleem van de arbeidsvoorziening als het meest fundamentele vraagstuk van de opkomst van het kapitalisme* karakteriseerde. Hij benaderde de opkomst van Holland na 1350 vanuit de structuur van de arbeidsmarkt en veronderstelde een elastisch aanbod van arbeid. Relevant ten aanzien van de in Holland afwijkende bevolkingsontwikkeling is de hypothese van Van Zanden dat Holland rond 1500 gekenmerkt door een proto-kapitalistische structuur en het daaraan gerelateerde reproductiepatroon waarmee hij een relatie legde tussen demografische en economische ontwikkelingen. Dit zou een structuur hebben opgeleverd die door de bevolkingsgroei 1350-1500 en overschakeling naar veeteelt was ontstaan. In navolging van De Boer stelde hij dat Holland niet meer in de eigen graanbehoefte kon voorzien als gevolg van de ecologische problemen. De veronderstelde overgang naar veeteelt betekende wel commercialisatie, sterk ondersteund door 'toevallige' exogene factoren: enorme graanvoorraden in de Oostzeeregio en een grote vraag naar producten uit de veehouderij in de Zuidelijke Nederlanden. Hollandse schepen speelden een belangrijke rol. Hollandse kaas was gewild. De Belgische historici hebben hier al vaak op gewezen. Het economisch centrum in West-Europa is gedurende de middeleeuwen meerdere keren verschoven van zwaartepunt. Van der Wee heeft de beweging van het economisch leiderschap gemodelleerd en verklaarde de succesvolle stedelijke opkomsten in Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland uit geslaagde productinnovatie, institutionele kaders en met name vraag naar producten.⁷⁴

De latere transformatie in de periode 1580-1670 kan ook worden gekoppeld aan de proto-industrie met zijn specifieke demografische regime. Volgens De Vries veranderde in deze periode de ongespecialiseerde landbouw door/onder invloed van specialisatie en kapitaalintensivering in grotere door loonarbeid gedreven bedrijven. De stagnatie die na 1670 optreedt is dan ook het gevolg van het verdwijnen van het elastische arbeidsaanbod. Het had tot gevolg dat arbeid van verderaf moest komen, zodat er sprake was van echte immigratie.⁷⁵ Het demografische patroon veranderde: lagere huwelijksleeftijd en dus hogere nuptialiteit. Er was een sterke daling natuurlijke aanwas omdat de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen huwen (en het percentage ongehuwd gebleven vrouwen) de voornaamste variabelen zijn die de demografische ontwikkeling bepalen. Die stijging van de huwelijksleeftijd zette volgens Van Zanden in de loop van de zestiende eeuw al in.⁷⁶ De oorzaak van de verandering in dit reproductiepatroon ligt in de sociaal-economische ontwikkelingen in Holland: concentratie, proletarisering en urbanisatie.⁷⁷

⁷¹ De Vries, *Rural economy*, p. 69.

⁷² De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 333-338.

⁷³ Van Zanden, 'Missing link', opgenomen in Van Zanden, *Arbeid*, p. 31-53.

⁷⁴ Van Uytven: 'Sociaal-economische evolutie', p. 46-47; Van der Wee, 'Handelsbetrekkingen'; Blockmans, 'Economic expansion', p. 41.

⁷⁵ Van Zanden, *Arbeid*, p. 182.

⁷⁶ Van Zanden, 'Missing link', p. 368-369, ondersteund door Posthumus' data van de 16^e-eeuwse enquête naar de buitenneringen rondom Leiden. Daar komt gemiddelde huwelijksleeftijd uit van tussen 20 en 21. Er lijken weinig verschillen te zijn geweest tussen de sociale groepen; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, p. 67 stelt wel bij adel en patriciaat een hoge gemiddelde huwelijksleeftijd vast. Noordam lijkt naar minder verschillen te neigen, Noordam, *Maasland*, p. 111-118. Ik zal verderop met Utrechtse data aangeven dat de verschillen tussen lage adel en boeren ook mee lijkt te vallen. Hoppenbrouwers, 'Maagschap', p. 74 geeft aan dat de leeftijd waarop men volwassen werd in de 16^e eeuw was verhoogd.

⁷⁷ Van Zanden, 'Missing link', p. 361. Voor de drie belangrijkste reproductiepatronen zie aldaar p. 361-364.

Van Zanden kenmerkt de sociaal-economische structuur dus als proto-kapitalistisch met het bijbehorende reproductie-patroon. Belangrijkste kenmerken is dat huishoudens met enige agrarische bestaansmiddelen hebben deze combineren met loonarbeid. Hierbij wordt vaak gedacht aan textiel maar volgens Van Zanden horen daar ook (in Holland: juist) vergelijkbare activiteiten die dezelfde auxiliaire rol vervullen bij zoals turfgraverij, vissersij en vrachtaart, want aan de voorwaarden dat er door de arbeid van het huishouden producten worden geleverd voor een markt is ook dan voldaan.⁷⁸ Dat dit op grote schaal plaatsvond heet Van der Woude in het Noorderkwartier laten zien, waar rond 1500 de niet-agrarische activiteiten al belangrijker waren dan de agrarische.⁷⁹ Terwijl ecologische factoren hadden kunnen leiden tot ontvolking was dat niet het geval: het overleven van de bevolking op het platteland zal te danken zijn aan de gelukte omschakeling naar niet-agrarische activiteiten. Niet dat deze diversificatie elders niet voorkwam, maar Holland kende wel bijzonder gunstige condities voor de niet-agrarische activiteiten.⁸⁰ Onderzoek door Van Dam en Van Tielhof heeft deze mechanismen voor resp. dijkwerkzaamheden en turfgraverij bevestigd.⁸¹ Ook werd duidelijk dat er inderdaad relaties tussen grondbezit van boeren, beoefening van proto-industriële activiteiten en bevolkingsgroei bestaan. De titel van Van Tielhofs artikel 'Turfwinning en proletarisering' laat daarvan wel de keerzijde zien. Kleine zelfstandige boeren (met veel kinderen die ook aan het bedrijf bijdroegen) combineerden het verslagturven met veeteelt, hooibouw en houtproductie maar door voortgaande versnippering van het bezit tegelijk met het slagturven leidde dit bedrijfsmodel onherroepelijk tot proletarisering, immers het inkomen uit de eigen grond werd steeds minder. Dit langzame proces vertraagde de overgang naar het kapitalisme in de veengebieden.⁸²

In tussen moeten we ons niet blindstaren op het belang van de proto-industrie. Allen heeft na uitvoerig onderzoek naar een groot deel van Europa, laten zien dat *rural industry (...) is notable for its irrelevance (...) it appears to have been at least as common in unsuccessful economies as it was in successful ones*. Dat is misschien een ander uiterste dat we niet meteen moeten onderschrijven, maar als *cliffhanger* voor mijn verdere betoog wil ik zijn primaire conclusie vermelden: *[Economic] success depended on a productive agriculture and a vigorous urban economy rather than on a large protoindustrial sector*.⁸³

Met verpaupering, de keerzijde van de vermogensaccumulatie, dienen we ons zeker bezig te houden, zijnde dit een verschijnsel dat voornamelijk bij expansie past – waarover later meer. Om in deze materie dieper door te dringen zal veel gebruik worden gemaakt van fiscale gegevens, ondanks de problemen die aan dergelijke bronnen kunnen kleven. Omdat we echter beschikken over een contemporaine omschrijving van sociale stratificatie uit 1532 schromen we niet om deze bronnen goed te benutten. Een bijkomend probleem bij analyse van sociale stratificatie is wel dat ze niet statisch is maar onder invloed staat van wijzigingen op voornamelijk politiek, economisch en sociaal gebied.⁸⁴ Het zijn juist de criteria binnen deze drie bereiken die prosopografisch onderzoek faciliteren, zoals Van Kan en Brand hebben aangetoond. De kenmerken die een bepaalde groep gemeenschappelijk hebben maken het dan mogelijk een bepaalde elite te onderkennen, zoals een stedelijk patriciaat.⁸⁵ Een dergelijke exercitie voor Utrecht is niet ons doel, de rijke bronnen lenen zich tot een dergelijk onderzoek en hopelijk zal zo'n onderzoek ooit worden gedaan. Tot slot van deze paragraaf wil ik nog wijzen op een helaas weinig opgemerkte maar pionierende studie van Slicher van Bath, waarin hij de reactie van producenten en consumenten op prijsbewegingen modelleert.⁸⁶ Het is fijnmaziger dan het bekende model van De Vries en helpt veel beter verklaren hoe expansie en contractie tot wijzigingen in de bedrijfsvoering leiden. Inzichten van dit model zullen worden gebruikt doorheen deze studie.

Bezitsverhoudingen

Dat expansie en contractie op geografische schaal verschillende uitwerking konden hebben is breedvoerig door Brenner betoogd en verklaard. Het Brenner-debat heeft een aantal jaren vrij hevig gewoed onder gerenommeerde historici waarbij neo-malthusianen en marxisten recht tegen over elkaar stonden en niet nader tot elkaar kwamen. Als het ideologische tintje wordt verwijderd blijft er een inzichtrijk werk over waarin brede inzichten in de plattelandseconomie zijn vervat die mijns inziens te weinig aandacht hebben gekregen. Primair verzette Brenner zich tegen de traditionele verklaring voor economische ontwikkeling op basis van demografische fluctuaties en groei van handel/markten. Volgens hem ging het anders: deze twee factoren kregen pas hun effect door de *social property systems*, m.a.w. toegang van de heren tot het surplus en toegang van de boeren tot de grond: *to fully to comprehend long-term economic development (...) it is critical to analyse the relatively autonomous process by which particular class structures, especially property or surplus-extraction relations, are established and in particular the class conflicts to which they do (or do not) give rise. For it is in the outcome of such class conflicts [bevestiging of vervanging door een nieuwe structuur] that is to be found perhaps the key to the problem of long-term economic development in late medieval and early modern Europe, and more generally of the transition from feudalism to capitalism*.⁸⁷

Belangrijke ingrediënten voor het historisch debat dus: de invloed van bezitsverhoudingen en de verdeling van het agrarische overschot. Bij het laatste speelden dan ook weer de verhoudingen tussen producent en afnemer en het vóórkomen van dwang als uitvloeisel van de machtsverhoudingen een rol. Qua bezitsverhoudingen ontdekte Brenner

⁷⁸ Van Tielhof, 'Turfwinning', p. 96.

⁷⁹ Van der Woude, *Noorderkwartier*, p. 346.

⁸⁰ Van Bavel en Van Zanden, 'Jump-start', p. 523.

⁸¹ Van Dam, 'Digging for a dike' en Van Tielhof, 'Turfwinning'.

⁸² Van Tielhof, 'Turfwinning', p. 119-120.

⁸³ Allen, 'Economic structure', p. 24.

⁸⁴ Slicher van Bath, 'Sociale stratificatie', p. 161.

⁸⁵ Brand, *Macht en overwicht*, p. 9-11 en Van Kan, *Sleutels*, p. 14.

⁸⁶ Slicher van Bath, 'Sociale stratificatie'.

⁸⁷ Brenner, 'Agrarian class structure', p. 31-32.

een groot verschil tussen Frankrijk en Engeland. Terwijl in Frankrijk het kleine boerenbezit prevaleerde, leidde bevolkingsgroei daar tot fragmentatie, versnippering dus van de productiestructuren.⁸⁸ Terwijl bedrijven steeds kleiner werden en land intensiever werd gebruikt, moest alle beschikbare arbeid worden ingezet en daalde arbeidsproductiviteit. Tegelijk waren de boeren marktschuw en stelden ze zich tevreden met een soort van zelfvoorziening. Sprake van commercialisering of specialisatie was hier niet bepaald. Terwijl de boeren wel greep op de grond hadden was het surplus in handen van de heren. Stagnatie was het resultaat. Hoe anders was het beeld in Engeland, waar boeren de greep op de bestaansmiddelen verloren. De grond was namelijk in andere handen en werd verpacht. Boeren moesten nu wedijveren om de beschikbare grond: ze gevoelden de noodzaak tot specialisatie, kosteneffectiviteit en marktgerichtheid. Accumulatie was het gevolg waardoor grote bedrijven met loonarbeid ontstonden. Al met al een contrast tussen agrarisch kapitalisme (Engeland) en kleinschalig grondbezit door boeren en economische stagnatie (Frankrijk).⁸⁹

Een deel van het verdere debat speelde zich af rondom de door Brenner beschreven accumulatie; hiermee was niet gezegd dat alleen grote pachtboerderijen het recept voor economische expansie konden zijn.⁹⁰ Dat blijkt ook wel uit de situatie in Holland, waar klein boerenbezit groei niet in de weg stond. Meerdere wegen konden natuurlijk naar Rome leiden. Van Bavel heeft een aantal regio's met elkaar vergeleken en heeft laten zien dat het Vlaams binnenland en het Hollands veengebied (met *peasant* bezit, hoge bevolkingsdichtheid, fragmentatie van boerenbedrijven, hoge bevolkingsdruk, arbeidsintensieve landbouw) tegenover het Gelders rivierengebied (met grootgrondbezit, hoge verpachtingsgraad, accumulatie door pachtboeren, kapitaalintensieve landbouw, minder kleine bedrijven, veel loondienst en weinig andere bestaansmiddelen) aanzienlijke verschillen vertonen.⁹¹

Het zijn met name deze elementen, de onderlinge afhankelijkheden en effecten die we moeten onderzoeken.

Modelmatige aanpak

Een meer modelmatige aanpak kan het beste aansluiten op Van Bavel's werk dat via "Mariënweerd", "Transitie en continuïteit" en een vijftiental artikelen heeft geleid tot de synthese "Manors and Markets". Van Bavel voegde alle elementen samen, omdat nu wel kan worden verklaard hoe nabijgelegen gebieden toch zo'n verschillende invloed ondergaan.⁹² Economische en sociale ontwikkelingen hangen samen met vele onderliggende factoren maar worden in een bepaalde richting geduwd door een systeem van regels en afspraken, het institutionele raamwerk dat zich betreft op de uitwisseling van goederen, land, kapitaal en arbeid. Van Bavel heeft dan ook in *Manors and Markets* als centrale these *that the regional social structures developed in the early and high Middle Ages exercised a determining influence on later development, resulting in distinct paths of regional development*.⁹³ Ter verklaring van patronen in sociale veranderingen en economische ontwikkeling alsmede de regionale verschillen die daarin optraden voldeden noch de neo-malthusiaanse noch de Marxistische benaderingen.⁹⁴ Van Bavel kiest dan ook voor een combinatie van de verdeling van macht en bezit enerzijds (Brenner) en de zgn. *new institutional economics* anderzijds (North & Thomas). Factoren die voor de onderliggende processen verantwoordelijk waren zouden regionaal van aard zijn en voortgekomen uit structuren (sociale relaties en instituties) die al in de vroege en hoge middeleeuwen tot ontwikkeling waren gekomen, sterker nog: ten tijde van de occupatie. Ze zouden een sterke invloed uitoefenen op de latere ontwikkelingen die een sterke regionale verscheidenheid aan de dag zouden leggen. Hierdoor hadden ook economische groei en achteruitgang, welvaart en polarisatie een regionaal karakter.

De basis van de regionale structuur was de verdeling over de sociale groepen van macht en bezit. De inrichting hiervan zou eeuwenlang grote invloed uitoefenen op regionale ontwikkelingen. De sociale structuren wortelen volgens hem bijna letterlijk in de grond, omdat ze sterk samenhangen met de timing en organisatie van de ontginningen. Het landschap speelt in het model van Van Bavel een grote rol. Deze structuur was al in de vroege middeleeuwen gekoppeld aan de bodemkwaliteit: de marginale gronden waren in handen van kleinschalig opererende boeren. Op de vruchtbare gronden kwamen in de Frankische tijd grootgrondbezit tot stand die in domaniaal verband werden geëxploiteerd. Daarbij was er sprake van gedwongen arbeidsverhoudingen waarbij de boer aan het land was gebonden. Hoewel het domaniale systeem (ook wel hofstelsel genoemd) op zijn best een viertal eeuwen heeft bestaan, drukte het een stempel voor veel langere tijd. De opkomst was even heftig als het verval en het is de vraag of daartussen in wel een hoogtepunt is geweest. Nu is het zo dat niet overal deze wijze van exploitatie is ingevoerd. Afgezien van het feit dat er binnen Europa een kerngebied was, met daarbuiten allerlei varianten op dit systeem, drong het in de kustgebieden minder door, waarbij de geestgronden wel domaniale verhoudingen kenden en de veengebieden niet. Binnen deze extremen van exploitatie worden ook de contouren van de landbouw zichtbaar. In de kuststroken overheerste de veeteelt, terwijl de Frankische invloed de gevarieerde Merovingische landbouw om zeep hielp met overwegend graanbouw. De productie werd gecentraliseerd evenals de afroaming van de opbrengst.

⁸⁸ Brenner, 'Agrarian class structure', p. 37-39; Van Bavel, *Transitie*, p. 15.

⁸⁹ Gubbels, 'Boeren, bezit en bodemproblemen' p. 70. In Oost-Europa leidden vergelijkbare ontwikkelingen tot hernieuwd lijfeigenschap voor de boeren.

⁹⁰ Hoppenbrouwers en Van Zanden, 'Restyling the transition', p. 19

⁹¹ Van Bavel, 'People and land'.

⁹² *Transitie*, p. 14-17; *Manors and markets*, 3-5.

⁹³ Van Bavel, *Manors and Markets*, p. 9.

⁹⁴ Van Bavel, *Transitie*, p. 14-17; dez., 'Medieval origins', p. 45; dez. *Manors and Markets*, p. 5-6. Het beste overzicht van Van Bavel's boek *Manors and markets* is door hemzelf gemaakt ter introductie van het debat over dit boek in het tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis 8 (2011); Van Bavel, 'A synopsis', p. 62-65.

Goederen werden als eerste verhandeld in een marktstructuur, al in de tiende eeuw, terwijl voor land, arbeid en kapitaal de markten zich veel later ontwikkelden (13^e-16^e eeuw) juist omdat daarvoor juridische beperkingen bestonden. De opkomst van de laatste groep markten was een langzaam proces van regionaal bepaald tempo en impact, waarbij het van belang was dat de verschillende sociale groepen in een gunstig evenwicht konden opereren. De toegang tot de markten en de zekerheid die men er kon vinden bij het doen van transacties blijkt wel uit de effectiviteit ervan. De opkomst van markten en daaruit voortvloeiende competitie zorgde voor grote dynamiek in de sociale omstandigheden. Ze deden dat echter niet autonoom. Zowel de marktinvloed als de demografische ontwikkelingen werden verschillende kanten opgestuurd door de regionaal geldende machts- en bezitsverhoudingen.

Van Bavel toonde aan dat in delen van het Gelders rivierengebied een snelle transitie naar agrarisch kapitalisme plaatsvond. Er was een heldere scheidslijn tussen het laten we zeggen klassieke rivierengebied (brede stroomruggen-kommen) en het meer westelijk gelegen rivierengebied (smalle stroomruggen – kommen op klei-op-veen). De transitie verliep in drie fasen: 1. Late maar sterke opkomst termijnpacht en door de specifieke bezitsverhoudingen ruime beschikbaarheid van pachtgrond 2. Accumulatie van pachtgrond waardoor schaalvergroting plaatsvond (grote bedrijven), wat leidde tot de opkomst van loonarbeid en proletarisering van de *peasants* 3. Toenemende markt oriëntatie en specialisatie (kapitaalintensief maar arbeidsextensief) waar door verhoging van de arbeidsproductiviteit echter verdere druk op de werkgelegenheid kwam. Het leidde tot een lage bevolkingsdichtheid door het nauwe verband tussen bezitsverhoudingen, verpachtingsgraad en bevolkingsdichtheid, een verband dat loopt via de mate van versnippering.⁹⁵ Niet alle regio's vertoonden grote bedrijven van grote pachtboeren versus verpauperde dagloners. Elders was het fragmentatie wat de klok sloeg; versnippering van eigen bezit waarbij men op zoek moest naar extra inkomsten in de proto-industrie. Evenmin was de vorm van specialisatie overal eender: in sommige regio's koos men voor handelsgewassen zoals hennep en vlas terwijl men elders extensieve veeteelt beter vond passen.

Patronen van economische groei en de wisselende ligging van economische kernen (Gelders rivierengebied en Maasdal in de vroege middeleeuwen, dan Artois, zuid-Vlaanderen in de Hoge Middeleeuwen en uiteindelijk Vlaanderen gevolgd door Holland in de late middeleeuwen) werden grotendeels gevormd door de sociaal-institutionele organisatie die op het niveau van de regio vigeerde. Een verstoring van de balans, doorgaans als gevolg van polarisatie, zette het verval van een regio in gang. Ook in dit patroon zien we Utrecht niet figureren, terwijl het thuishoort in het rijtje van de hoog-middeleeuwse kernen. Nader onderzoek is zeer gewenst naar de constellatie van factoren die de groei van 12^e-13^e-eeuws Utrecht hebben gefaciliteerd.

Van Bavel heeft aan het einde van zijn boek *Transitie en continuïteit* een keten beschreven die opvalt door grote stabiliteit door de eeuwen heen.⁹⁶ We volgen deze keten zoals die voor het Gelders rivierengebied lijkt te hebben gefunctioneerd en zullen gaandeweg ons onderzoek de schakels bouwen en aaneenrijgen. De keten begint in de periode van occupatie en heeft als eerste schakel het landschap en de bodemgesteldheid. De natuurlijke omstandigheden hebben bepaald hoe en wanneer de occupatie ter hand kon worden genomen. De ontgonnen gebieden werden in een maatschappelijke structuur gegoten waarbij de rechten op de grond werden verankerd. De hieruit voortvloeiende bezitsverhoudingen waren erg statisch. Toen het hofstelsel uiteenviel, een proces dat samenhang met vele andere sociaal-economische omstandigheden en wijzigingen, werden de rechten op de grond vaster omlijnd. De uiteindelijke verdeling van het grondbezit bleek bestendig, regionaal verschillend en bepalend te zijn voor het verloop van de ontwikkelingen van de plattelands-economie; aard, omvang en tempo werden erdoor bepaald. De verbindende schakel tussen bezitsverhoudingen en transitie werd gevormd door de opkomst van de termijnpacht en de beschikbaarheid van pachtgrond. Door accumulatie van pachtgrond ontstonden er grote bedrijven op het platteland die kleine boeren verdrukten en veroorzaakten tot loonarbeid. Daardoor ontstond polarisatie en een deel van de bevolking proletariseerde waardoor er drie sociale lagen ontstonden: grootgrondbezitters, herenboeren en dagloners.⁹⁷ De landbouw werd kapitaalintensief en arbeidsextensief, wat sterk samenhang met de prijs-loonverhoudingen en financiële slagkracht van de grote boeren.⁹⁸ Marktgerichtheid en specialisatie zijn de kernwoorden in deze periode, die zich vanaf ongeveer 1450 aandien. Het gevolg was wel een verdere afname van de werkgelegenheid in de agrarische sector. De wijze waarop een regio reageerde op de marktvraag (die voorwaardelijk was voor accumulatie en specialisatie) was nogal verschillend. Hoewel volgens Van Bavel demografische ontwikkelingen niet bepalend waren voor de transitie is een belangrijk element wel het verband tussen bezitsverhoudingen en bevolkingsdichtheid: waar burenbetrit het hoogst was, was ook de bevolkingsdichtheid het grootst.

Hiermee zijn de hoofdlijnen dit onderzoek gegeven en zullen landschap, bezitsverhoudingen en bedrijfsvoering de kernen van dit boek vormen, terwijl de andere elementen in samenhang hiermee worden behandeld.⁹⁹

De positie van het studiegebied in het debat

De geschetste voorsprong van Holland maakt intussen wel erg nieuwsgierig naar de 'achterstand' van Utrecht. Hierbij moeten we niet in het oog verliezen dat de geschiedschrijving zich in het vorenstaande debat erg heeft gefocust op de veengebieden, terwijl de regionale diversiteit zo groot is geweest. Het is nogal een verschil of we bezitsverhoudingen

⁹⁵ *Transitie*, p. 672 en 626.

⁹⁶ Van Bavel, *Transitie*, p. 671-672.

⁹⁷ Van Bavel, 'Elements', p. 197.

⁹⁸ Van Bavel, 'Elements', p. 199.

⁹⁹ Van Bavel, 'Medieval origins', p. 48 formuleert als volgt: "The main elements are the social distribution of property, the distribution and transfer of surpluses and the rise of markets for land, labour, capital and goods."

op de geestgronden analyseren of bezitsverhoudingen in de veengebieden. Hetzelfde geldt voor Utrecht: landschap en occupatie zijn deels vergelijkbaar maar in veel opzichten verschillend. Het is niet ons doel al deze overeenkomsten en contrasten te behandelen. Wel is het van belang om op zoek te gaan naar patronen.

Speelden bijvoorbeeld de veranderingen die plaatsvonden in delen van Holland ook in delen van Utrecht een rol – hoe heeft Utrecht dan op die voornoemde factoren gereageerd – en waren er nog andere factoren? Was Utrecht op achterstand geraakt juist door het feodale karakter, kende het een ander bevolkingsverloop? Om deze vragen te beantwoorden zijn detailstudies nodig. Juist nu dankzij recente onderzoekingen is vast komen te staan dat de regionale verscheidenheid in ons kleine land enorm is, en Van Bavel zelfs grote verschillen binnen zijn mini-regio's vond wordt de vraag interessant hoe een deel van Utrecht, in vroeger tijden het Nedersticht genoemd, uit een detailonderzoek tevoorschijn zou komen. Men moet dit boek dan ook beschouwen als een uit de kluiten gewassen casestudy.

Door landschap, bezitsverhoudingen, demografische gegevens, lonen en prijzen te analyseren komen we dichterbij een beschrijving van de sociaal-economische ontwikkelingen op het West-Utrechtse platteland tussen 1300 en 1600. Er is voor de historici nog veel braakliggend terrein hier. Meer dan wat inzaaien kunnen we niet wensen, wat op zich niet slecht hoeft te zijn na een periode van braak.

Het Nedersticht – de hedendaagse provincie Utrecht – werd gekenmerkt door een machtige geestelijkheid die ruim voor het jaar 1000 de fundamenten onder de middeleeuwse samenleving heeft gelegd en die bestendig bleek tot ver na de Reformatie. Niet alleen had de kerk een groot deel van de productiemiddelen in handen¹⁰⁰, ook kan de trend elders, dat uitheemse geestelijke instellingen hun *Fernbesitz* al vroeg afstootten, in Utrecht niet op gaan. Immers: de meeste instellingen waren hier gevestigd en zullen dus hebben kunnen vasthouden aan hun bezit.

De helft van de Utrechtse woonde in de Domstad, waar 1 op de 7 tot 10 stedelingen direct of indirect een baan had dankzij de kerk – de geestelijkheid zelf telde zo'n 8% van de stadsbevolking. Op het platteland bezaten de geestelijke instellingen vaak een derde deel van de grond. In tegenstelling tot wat de literatuur doet vermoeden treffen we ook uitgebreid kapittelbezit aan in ontginningsgebieden, waar men juist vrije boeren zou verwachten. Wat hieruit blijkt is de greep die de kapittels hebben gehad op de ingebruikname van de woeste gronden. Want tot zover moeten we teruggaan in de tijd om in kaart te brengen hoe en wanneer de verscheidenheid der bezitsverhoudingen is ontstaan. Onder bezitsverhoudingen verstaan we de verdeling van de productiemiddelen over maatschappelijke groepen.

Niet alleen was Utrecht anders door de omvang en macht van de geestelijkheid, maar ook doordat de ridderschap er met vele kastelen en grootgrondbezit prominent aanwezig was, zelfs (of juist?) in de ontginningsgebieden. Tussen 1250 en 1350 werden vele kastelen gebouwd, een teken dat het de ridderschap toen voor de wind ging. Opmerkingen in de literatuur ten spijt (*"The uncommonly weak position of the nobility"*) was de 'adel' in het Sticht een factor van betekenis.¹⁰¹ Ik zet adel tussen haakjes – voor het Nedersticht lag het namelijk iets anders met de terminologie. De oude adel was uitgestorven of opgegaan in de ministerialiteit. Er was een kleine, in de vijftiende eeuw zo'n 60 personen grote groep van ridders, die zoals zal blijken een groot deel van de grond bezaten. Kapittels en ridderschap vormden de grote raad van de bisschop. Mondjesmaat kreeg de stad Utrecht een politieke rol, die pas in de veertiende eeuw definitief vorm kreeg in de Staten. De drie groepen geestelijken, ridders en stedelingen kenden vele dwarsverbanden.¹⁰² De Vries meende dat de burgerij een geheel eigen wereld had en hij baseerde dat deels op de conclusies van de zwakke adel.¹⁰³ Maar niets is minder waar: burgerij en ridderschap kwamen vaak samen in bewust gesloten huwelijken.¹⁰⁴

De burgerij had in beperkte (maar zeker niet te verwaarlozen) mate greep op het platteland. Daarentegen had de ridderschap veel indirecte invloed in de stad: hun greep op de gilden was groot.¹⁰⁵ Prikkelend voor onderzoek is de opmerking van Van Genderen in zijn studie "Het kapittel-generaal en de Staten": *Opvallend is het conservatieve karakter van de Stichtse politiek. Ik heb de indruk, dat men gedurende lange tijd uitsluitend probeerde de bestaande situatie te behouden*.¹⁰⁶ Een ridderschap die tevreden was met de *status quo*, de geestelijkheid die van huis uit behoudend was en de stad Utrecht waar protectionistische gilden invloed hadden; dit zijn de drie standen van het Nedersticht. Voeg daar nog bij de invloed van de ridderschap op vele geestelijke instellingen (prebenden, schenkingen, vicariaten) dan mag met recht gezegd worden dat er in Utrecht weinig animo bestond voor progressie.

Zal het "agrarisch staatje met kleinhandel en ambachtsbedrijf" dan ook eeuwen rustig voortkabbelend bestaan hebben? Of zal het toch ook de kenmerken van de Hollandse groei hebben vertoond? Een intrigerende vraag, die slechts in de marge kan worden besproken, valt buiten de kaders van dit onderzoek, namelijk de mechanismen die ervoor konden zorgen dat Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw de voornaamste handelsstad in de Noordelijke Nederlanden was geworden. De contacten liepen tot in Engeland, Hamburg en het boven-Rijnse gebied. Zou ook deze groei-periode gekiemd zijn op het platteland? De grote invloed van stedelingen op het platteland, al in de dertiende eeuw, doet ons neigen naar een bevestigend antwoord.

¹⁰⁰ Posthumus merkt terecht op dat "De bezitsverhoudingen in en buiten de stad [Utrecht] werden geheel beheerst door het grootgrondbezit der kapittels en andere geestelijke instellingen. Sedert bisschop Coenraad in 1081 het vijfde en laatste kapittel (van St. Marie) gesticht en begiftigd had, was een groot deel van het Nederstichtse platteland in handen der kapittels." Zo snel ging het dan wel niet, het gebeurde wel onherroepelijk.

¹⁰¹ Zie met name De Vries, *Rural economy*, p. 38-39 en 41.

¹⁰² Van den Hoven van Genderen, *Kapittel-generaal*, p. 48 e.v.

¹⁰³ De Vries, *Rural Economy*, pag. 43.

¹⁰⁴ Zie Burgers, 'Lambert de Vries'.

¹⁰⁵ Van Kalveen, *Gildenbeweging*, p. 106.

¹⁰⁶ Van den Hoven van Genderen, *Kapittel-generaal*, p. 48

2 Vraagstelling van het onderzoek

Nadat we selectief door de sociaal-economische literatuur zijn gevaren kunnen we het net ophalen om de vangst te bekijken. De primaire vraag voor ons onderzoek is de volgende: In hoeverre kunnen we de factoren die in de recente literatuur een rol spelen in ontwikkelingen van de plattelandseconomie aantreffen en kwantificeren in ons studiegebied en wat zijn de effecten daarvan geweest? We zullen daarbij werken met drie hoofdthema's, die de driedeling van het boek bepalen, namelijk landschap, bezitsverhoudingen en exploitatie waarbij sociaal-economische geschiedenis en landschapsgeschiedenis geïntegreerd worden behandeld.

Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten de voornoemde factoren worden behandeld. Ik zou willen beginnen met een aantal contrasten, om hoog over een aantal fundamentele verschillen met (toch maar weer) Holland bloot te leggen. Dat stuurt al heel snel de vraagstelling een bepaalde kant op. Daarbij valt de nadruk op de periode rond 1500 omwille van de vergelijkbaarheid.

Tabel 2-1: Holland versus Utrecht: sociaal-economische kenmerken (1200-1600)

Factor	Holland	Utrecht
Groeifasen	1350-1650	12 ^e -13 ^e eeuw 1500-1650
Positie adel/ridderschap	Zwak, maar sterk bij de strandwallen	Sterk
Positie geestelijkheid	zwak	Sterk
Bezit in de dode hand	laag	Hoog
Verpachtingsgraad	laag	Hoog
Grondbezit boeren	60%	Gem. 14% met sterke lokale verschillen
Alternatieve bestaansmiddelen	ruim	Beperkt
Bevolkingsdichtheid platteland	hoog	Laag
Fragmentatiegraad bedrijven	hoog	Laag
Neiging tot accumulatie pacht-hoeven	laag	Hoog
Groei niet-agrarische activiteiten op platteland	Steenbakkerij Kalkovens Kaasmakerij	Steenbakkerij Turfgraverij
Handelsgewassen	Hennep, vlas, hop	Hennep, vlas, raapzaad
Graanteelt	weinig	Veel op de hoge gronden, afnemend elders vanaf ca. 1400
Graanvoorziening tot ca. 1400	voldoende	Ruim
Graanvoorziening na ca. 1400	Onvoldoende; import	Ruim; export
Aanbod arbeidskrachten	hoog	laag
Opbrengst land	Dalend Effecten o.a. 1. overgang naar zomergraan en veeteelt 2. Ontstaan marktgerichte landbouw 3. Opkomst nijverheid 4. Trek naar de stad	Dalend in het noordwesten, rustig stijgend elders
Lonen	Hoog 14 ^e eeuw Convergerend naar Engels/Vlaamse lonen Na 1477 lager	Lager dan in Holland, dalend vanaf ca. 1450
Macht van gilden	Klein	Groot

Om te bepalen of de plattelandseconomie in het middeleeuwse Nedersticht (groveweg de huidige provincie Utrecht) fasen van op- en neergang heeft gekend en in welke periode deze gedateerd kunnen worden nemen we als uitgangspunt het nuttige (weinig gebruikte) schema van Slicher van Bath, waarbij de door ons onderzochte verschijnselen – die in de volgende hoofdstukken aan bod komen, grijs gemarkeerd zijn¹⁰⁷:

Tabel 2-2: Begeleidingsverschijnselen van expansie en contractie

Expansie	Contractie
De graanprijzen stijgen in verhouding tot de prijzen van de andere goederen en de lonen; gunstige ruilvoet voor de granen	De graanprijzen dalen in verhouding tot de prijzen van de andere goederen en de lonen; ongunstige ruilvoet voor de granen

¹⁰⁷ Het schema is door Van der Woude gebruikt om tegen de achtergrond van de Europese eenwording een toekomstbeeld van de landbouw te schetsen: Van der Woude, 'Landbouw en geschiedenis', p. 382-388.

	Economische en sociale verschijnselen	
1		De periode van agrarische contractie is geen totale crisis: het is een graancrisis; er kan welvaart zijn in andere sectoren van de economie
2		Geen plotseling keerpunt in de overgang van expansie naar contractie; Geen crisis die alle landen tegelijkertijd aantast; De graan producerende en exporterende landen worden eerder en heviger aangetast dan importerende landen; Tegenstelling tussen agrarische landen en landen met meer handel en nijverheid; Moeilijke positie voor graan exporterende landen, gunstige positie voor graanimporterende landen
3		Scherpe fluctuaties van de graanprijzen
4	Daling van de reële lonen	Stijging van de reële lonen
5	Lonen van geschoolde arbeiders zijn relatief hoger dan die van ongeschoolde	Lonen van ongeschoolde arbeiders zijn relatief hoger dan die van geschoolde
6	Stijging van de pachten	Daling van de pachten
7	Gunstige financiële toestand van de boeren-eigenaren	Ongunstige financiële toestand van de boeren-eigenaren
8	Toenemende sociale differentiatie in de stratificatie van de plattelandsbevolking	
9	Vermeerdering van het aantal keuterboeren	Vermindering van het aantal keuterboeren
10	Opkomst van een landloos proletariaat	
11	Soms overgang van plattelandsnijverheid naar akkerbouw	Opkomst van plattelandsnijverheid (speciaal textielnijverheid)
12		Gebruik van graan voor industriële doeleinden: brouwerijen, branderijen, jeneverstokerijen, het maken van stijfsel, etc.
	Agrarische verschijnselen	
13	Uitbreiding van het areaal cultuurgrond door ontginningen, nieuwe polders, veengraverijen	Vermindering van het areaal cultuurgrond door onbebouwde akkers, verlaten dorpen, overstromingen
14		Erosie, zandverstuivingen
15	Stijging van de opbrengstfactoren	Daling van de opbrengstfactoren
16	Overgang van veeteelt naar akkerbouw	Overgang van akkerbouw naar veeteelt
17		Vermeerdering van de verbouw van voedergrassen voor het vee
18		Stijging van de verbouw van de goedkopere granen (gerst, haver, boekweit)
19		Vermeerdering van de verbouw van arbeidsintensieve gewassen; Uitbreiding van de teelt van handelsgewassen (vlas, hop, koolzaad, meekrap, etc.)
20	Vermindering van de wijngaarden	Uitbreiding van de wijngaarden
21		Uitbreiding van de schapenhouderij
22	Zware bemesting; Mestaankopen van buiten het bedrijf; Mergelen van de grond	Geen aankoop van mest voor de graanbouw
23	Vele nieuwe landbouwwerktuigen en gereedschappen komen in gebruik; Nieuwe landbouwwerktuigen en gereedschappen speciaal voor de graanbouw; Doel van de nieuwe werktuigen is de productieverhoging (ploegen, werktuigen voor rijenteelt)	Weinig nieuwe landbouwwerktuigen en gereedschappen komen in gebruik; Nieuwe landbouwwerktuigen en gereedschappen, speciaal voor de zuivelproducten en de hooibewaring; Doel van de nieuwe werktuigen is snelle verwerking van gestegen productie (karnen)
24	De bedrijfsgrootte van de boerderijen wordt kleiner	De bedrijfsgrootte van de boerderijen wordt groter
25	Kavels en percelen worden door verdeling kleiner	
26	Nieuwe boeken over de landbouw	Herdrukken van oude boeken over de landbouw

Slicher van Bath, *Bijdragen*, p. 190-192.

Een belangrijke vraag in ons onderzoek zal derhalve zijn welke expansie- en contractiefasen kunnen worden herkend in het Utrechtse materiaal en hoe deze zich verhouden tot die bekend zijn uit de literatuur. Hierbij is vooral de datering interessant om te achterhalen of er overwegend demografische of economische factoren aan de fasen ten grondslag lagen. Vervolgens is het van belang te onderzoeken met welke begeleidingsverschijnselen deze gepaard gingen. Kan er in Utrecht een soortgelijke transitie als die in Holland of het Gelders rivierengebied worden ontdekt?

Met betrekking tot de eerdergenoemde elementen bezitsverhoudingen en surplus-extractieverhoudingen zal veel aandacht worden besteed aan de vraag of er domaniale structuren hebben bestaan, welke uitwerking deze hadden op latere bezitsverhoudingen en welke invloed er was op de introductie van de pacht.

Is het in Utrecht bijvoorbeeld ook zo gegaan als in Holland, waar Holland zich verzekerde van overzees graan, boeren zich konden specialiseren en burgers vanaf ca. 1550 fors investeerden op het platteland? Het krachtenveld moet hier anders geweest zijn, aangezien Utrecht lange tijd een netto-exporteur van graan was. Het was pas tijdens grote misoogsten dat de export van Utrechts graan werd verboden, ook in de vijftiende eeuw een zeldzaamheid.

Zijn de demografische ontwikkelingen in Utrecht vergelijkbaar met die van Holland? De 15^e-eeuwse bevolkingsgroei in Holland, een belangrijke trigger in de transitie, lijkt in Utrecht afwezig. Welk effect heeft dit gehad op bezitsverhoudingen en de omvang van boerenbedrijven? Kan worden achterhaald hoe de huishoudens op de transitie (of eventueel het uitblijven daarvan) hebben gereageerd: moesten ze ander emploti zoeken als een omschakeling niet mogelijk was? Er zal daarbij ook moeten worden gekeken naar de verhoudingen tussen graan- en zuivelprijzen. Daarbij dient zich ook de vraag aan of loondienst aantrekkelijk genoeg is geweest, dus of de loon-prijs-beweging gunstige momenten creëerde of dat men tot de bedelstaf verviel. Dankzij lange pachtreeksen moet het mogelijk zijn uitspraken te doen over de rentabiliteit van de landbouw. Zijn daarin de expansie/contractiepatronen te herkennen en zijn de trends eigenlijk te kwantificeren?

In ons betoog zullen we veel aandacht besteden aan de landschappelijke situatie. Bodem, reliëf en waterhuishouding zijn van vitaal belang geweest voor de mogelijkheden die de landbouwer had, ook als daarin (door menselijk handelen) wijzigingen optraden. Het antwoord moest dan een wijziging van de bedrijfsvorm zijn, waarbij naar gewassen en producten moest worden uitgeweken waartoe enerzijds het land de gelegenheid bood en waar anderzijds vraag naar was vanuit de markt. De interactie met het landschap zal overal naar voren komen: bij de eerste occupatie, de ontginningen, de bezitsverhoudingen, bevolking en bedrijfsvoering. We zien het landschap dan ook niet als achtergrond maar als dynamische factor in de sociaal-economische ontwikkelingen en de regionale verscheidenheid. Zo heeft het landschap bepaald welke mogelijkheden een gebied bood voor de graanbouw, wat een belangrijke factor is geweest bij domaniale exploitatie zoals die door Frankische invloed tot stand kwam.

2.1 Geografische en chronologische afbakening

Het is in een enkel boek niet mogelijk om pioniersarbeid voor geheel Utrecht samen te stellen. Daarom is ervoor gekozen om een beperkt aantal thema's uit te werken die we per landschapstype zullen uitserveren. De landschappen die we voor ons betoog hebben gedefinieerd zijn de relatief hoge en soms droge stroomruggen van de Oude Rijn, de lagere en drassige komgebieden en de overgangsgebieden daartussen.

Nu is het niet zo dat de omgeving van het oude Vleuten de enige kern is gebleven of dat het boek over louter over kastelen gaat wat op grond van mijn eerdere publicaties verwacht zou kunnen worden. Het grootste probleem dat zich daarbij namelijk zou openbaren is een armoedig referentiekader. Naast behoefte aan een bredere variatie in landschappen leek het zinvol aan te sluiten op het werk dat een sterke inspiratie heeft gevormd, namelijk De Boers "Graaf en grafiek", zodat als vanzelf Harmelen in het onderzoek werd betrokken. De nieuwe kern van het werk werd daarmee het grondgebied van de gerechten der voormalige kerspelen Vleuten en Harmelen. Zoals wel vaker het geval is bij regionale studies worden aard en karakter ook van dit boek grotendeels bepaald door de beschikbaarheid van archiefmateriaal.¹⁰⁸ Daarom is omwille van de vergelijkbaarheid en representativiteit een schil om het kerngebied heen genomen zodat in totaal ca. 112 km² is bestudeerd. De samenstelling van de gerechten was door de eeuwen heen niet constant. Omwille van eenvoud is de indeling uit de zestiende eeuw aangehouden. Juridisch gezien verliezen we door latere consolidatie het zicht op mini-gerechtes maar een sociaal-economische analyse van een gerecht van 3 morgen groot, waar niemand woonde en geen huis te vinden was, snijdt weinig hout. Om de gegevens in een meer regionaal verband te plaatsen is ook uitgeweken naar andere plaatsen, waar een vergelijkbare bodem, of een vergelijkbare bron relevante gegevens kon verstrekken. Tijdens het archiefonderzoek is niet geschroomd om bij het doornemen van kappelrekeningen regels tekst over te nemen die onder elkaar stonden. Dat lijkt uitsluitend een praktisch nut te hebben maar geeft natuurlijk enorm veel extra diepte in de bevindingen.

¹⁰⁸ Van der Woude, 'Vijftig jaar', p. 107.

Afb. 2-1: De plaatsen die voorkomen in het studiegebied, als locatie van pachtgrond of tiendblokken. Donkerblauw omkaderd is het kerngebied van de studie (112 km²), lichtblauw het referentie-gebied (185 km²). Met de gehele oppervlakte tussen Wijk bij Duurstede en Bodegraven als buitengebied betreft het 600 km².

Op de kaart is goed te zien dat het geografische thema de rivierstreek en veenontginningen betreft. In het zuiden sluit dit gebied perfect aan op het onderzoek van Van Bavel, terwijl het aan de westelijke zijde aansluit op de studie van De Boer. Het kerngebied is het westelijke deel van het Nedersticht, zoals Utrecht in de middeleeuwen het beste wordt aangeduid. Het Nedersticht werd doorgaans omschreven als gelegen tussen Neude (bij Rhenen) en Bodegraven (*in den ghestichte van Utrecht tusschen Noede ende Bodegraven*).¹⁰⁹ Nadat de Hollandse graaf eind dertiende eeuw voorgoed was opgedrongen tot Harmelen werd die beleving toch anders. Dat klinkt door in een oorkonde uit 1302, interessant vanwege een paar monetaire bijzonderheden: *certos redditus duodecim librarum boni pagamenti grosso videlicet turoniense regio et dativo pro duodecim denarii computato in terra seu districtu traiectensis infra Renen et Vloeten* – de Tourse groot werd voor 12 penningen gerekend in het Utrechts gebied, tussen Rhenen en Vleuten!¹¹⁰ Het was de grensstreek geworden, waardoor de kwestie Holland ‘versus’ Utrecht alleen maar interessanter is geworden.

De indeling in parochies in de onderstaande tabel heeft alleen tot doel een eerste clustering aan te brengen en om aan te geven dat we de middeleeuwse begrenzingen aanhouden. Een driedeling oud land, nieuw land en land met een middenpositie komt erin tot uiting. De parochies Vleuten en Harmelen zijn volledig bestudeerd, Kockengen bijna volledig. De stadsparochies van de Buurkerk en Geertkerk zijn van belang omdat er een aantal *cope*-gebieden ondergebracht waren. De derde stadsparochie, die van de Jacobskerk, bevatte het oude Zuilen aan de Vecht alsmede de langwerpige kavels ten zuiden ervan. Van de parochie Maarssen is alleen Maarssenbroek geanalyseerd. We zouden de gebieden als volgt kunnen karakteriseren:

Vleuten – voornamelijk oud land langs de Oude Rijn met wat lokale ontginningsblokken van voor het jaar 1000. Themaat als overgangsg gebied.

Zuilen – een strook oud land langs de Vecht, en een vroege reeks ontginningen vanuit de Vecht

Harmelen – voornamelijk nieuw land met wat oud land aan de noordzijde van de Oude Rijn. De Harmelerwaard en Veldhuizen gelden als overgangsg gebied

Kockengen – alleen nieuw land

Maarssen – Maarssenbroek bevat alleen nieuw land, verkaveld na Zuilen.

Buurkerk parochie – Oudenrijn en Heicop zijn beide cope-ontginningen

Geertkerk parochie – Galecop is een ontginningsgebied, Papendorp bestond uit oude cultuurgrond en een aansluitende ontginning

Parochie	Gerecht (volgens 16 ^e eeuwse opgave)	Totaal
Buurkerk	Den Ouden Rhijn ende Heicop	885
Totaal Buurkerk		885
Geertkerk	Galencoop	539
	Papendorp	240
Totaal Geertkerk		779
Harmelen	Cattenbroeck	487
	Gerverscop oostejnde	137
	Gerverscop en Breudijk	520
	Gerwerscoop Fredericx gerecht vijtten Ham	22
	Harmelen en Haanwijk	653

¹⁰⁹ Muller, *Rechtsbronnen*, p. 115

¹¹⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1640-2 (11-10-1302).

	Hermelerweert	203
	Reierskop Kruiningen	326
	Reierskop Meerlo	68
	Veldhuizen Rosweide Reyerscop	704
Totaal Harmelen		3119
Kockengen	Cockengen Montfoort	191
	Gieltgensdorp	128
	Kockengen Lokhorst	176
	Nijecoop	270
	Spengen	420
Totaal Kockengen		1185
Maarssen	Maarssenbroeck Henrick van Snellenberchs gerecht	559
Totaal Maarssen		559
Vleuten	Adriaan van Nyevelt nu Herman van Ravensway gerecht	3
	Haarzuilens	254
	Themaat	540
	Themaat uten Eng	32
	Vleuten	1786
Totaal Vleuten		2616
St. Jacob	Zuylen	521
Totaal Zuilen		521
Eindtotaal		9662

In ruimtelijke zin zullen we vrijwel niet buiten de bovenstaande kaders treden. Een paar uitzondering zijn een korte analyse van de bezitsverhoudingen halverwege de vijftiende eeuw waarbij nog meer richting de Vecht wordt gewerkt. Met betrekking tot tienden en pachten zal ook worden uitgeweken naar bijvoorbeeld Bodegraven en Wijk bij Duurstede. Het kerngebied met de eerste schil eromheen is qua representativiteit echter groot genoeg met bijna 10000 morgen land.

Met betrekking tot de chronologische afbakening hebben we een vergelijkbare aanpak gekozen. De kern van het betoog betreft zich op de periode 1300-1600. Gedurende deze eeuwen is er een grote dynamiek in maatschappij en economie die op basis van verschillende indicatoren kan worden vastgesteld. Om deze drie eeuwen wat meer achtergrond te geven en om duidelijker te laten uitkomen waar de onderliggende structuren wortelen en hoe lang ze hebben doorgewerkt is ook gekeken naar eerdere en latere eeuwen. In Utrecht kan dankzij de morgenboeken een vrij goed inzicht in de bezitsverhoudingen rond het jaar 1450 worden verkregen terwijl in veel gevallen voldoende materiaal bestaat om op betrouwbare wijze terug te kijken in de tijd. Echter, omdat nog rond 1300 de bezitsverhoudingen uit oudere tijden goed herkenbaar zijn en domaniale organisaties zichtbaar worden, zowel van kerk als adel (i.c. ridderschap) kan aansluiting worden gevonden met eerdere eeuwen zodat we regelmatig zullen terugblikken naar de eerste jaren van het bisdom. Aan de andere kant van de tijdsbalk gaan in veel gevallen door tot na de Reformatie om aan te geven dat deze qua bezitsverhoudingen geen breuk vormde. Die breuk en de “come-back” van het burenbet bezit heeft uiteindelijk 500 jaar op zich laten wachten en om de patronen en hun bestendigheid te ontdekken komt zo een onderzoeksperiode van 700 tot 1700 tot stand waarbij we duizend jaar domeinen in beweging bestuderen.

2.2 Opzet van het onderzoek

Nu de vraagstelling is geformuleerd en de afbakening is gegeven rest nog een korte uitleg van de aanpak die in deze studie is gekozen. Nadere detaillering wordt aangebracht in de afzonderlijke hoofdstukken waar ook een uitgebreidere inleiding alsmede onderliggende vragen worden geformuleerd. Omwille van de overzichtelijkheid is er namelijk voor gekozen om het werk in vier afdelingen op te hakken die bestaan uit verschillende hoofdstukken en paragrafen waar de thematiek wordt uitgewerkt. Deze hoofdthema's zijn:

- Definitie en karakterisering van drie landschapstypes in het studiegebied
- Bevolking en economische indicatoren
- Analyse van het grondbezit waaronder de reconstructie van domeinen
- Exploitatie van dat grondbezit en de sociaal-economische kenmerken van het platteland

In het eerste deel staat het landschap centraal waarbij zal worden gekeken naar de genese van het rivierenlandschap in het studiegebied. De activiteiten van de rivieren hebben zowel direct als indirect tot verschillende landschappen geleid met afwisselende bodems, waarbij aan de hand paleogeografische kaartjes een aantal momentopnames is gekozen. Extra aandacht wordt besteed aan de loop van rivieren en geulensystemen, aangezien die nogal veel invloed hebben gehad op de bewoonbaarheid en de mogelijkheden voor de landbouw. In het beperkte studiegebied zijn drie landschapstypes aanwezig geweest en hebben elk hun specifieke stempel gedrukt op nederzettingen, bezit en landgebruik. We hebben het dan over de oeverwallen van de verschillende Rijntakken die het studiegebied in de loop van de millennia hebben doorsneden, de komgebieden en daartussen in de overgangszones. Zo kent het gerecht Veldhuizen twee landschappen en heeft het de kenmerken van oude bewoning alsmede recentere ontginning. Veldhuizen ligt dan

ook deels op een oude stroomrug en deels in een drassiger gebied. Het verschil in landgebruik is groot geweest en we zien hier eeuwenlang akkerbouw juist op die stroomrug, terwijl vlakbij alleen weiland lag. Een soortgelijk geval doet zich voor in de Harmelerwaard. Ook daar ligt een overgangsgebied tussen stroomrug en broeklanden. Juist die overgangsgebieden zijn interessant omdat ze in chronologisch opzicht vroeg zijn ontgonnen, vanaf de oeverwallen, en het karakter behielden van een gemengd bedrijf. Waar slechts inklinkende grond was kon alleen nog veeteelt plaatsvinden. Bij deze overgang van de ene naar de andere bedrijfsvorm kan een west-oost chronologie worden ontdekt, die in het derde deel over bedrijfsvoering nader wordt behandeld en verklaard.

In dit onderdeel zal veel gebruik worden gemaakt van kaartmateriaal, resultaten van archeologisch onderzoek en van botanisch materiaal. Door het gebruik hiervan te integreren ontstaat een beeld van het landschap dat de middeleeuwse landbouwers en hun woonomgeving omringde. Een belangrijk aandeel heeft de vegetatiekundige analyse waaraan naar achteraf bleek disproportioneel veel werk nodig was. Het resultaat is nochtans een overzicht van de plantengemeenschappen die veel vertellen over landschap en landgebruik in de Karolingische tijd en de Late Middeleeuwen. Doordat er tot nu toe geen nederzettingen uit de negende en tiende eeuw zijn gevonden in Leidsche Rijn ontbreekt ook een goed zicht op de vegetatie in die periode. Weliswaar blijkt een vrij grote continuïteit in onder andere de openheid van het landschap, maar het is helaas niet mogelijk om bijvoorbeeld de introductie van wintergranen op de eeuw nauwkeurig te traceren; de overgang zelf echter wel. Omdat naast zaden ook pollen in de op basis van botanisch materiaal aangelegde datasets aanwezig waren kan een beeld worden verkregen van zowel plaatselijke als regionale vegetatie.

Het tweede deel gaat in op demografische gegevens en prijzen. Een belangrijk onderdeel van dit hoofdstuk is de analyse van de bevolkingsontwikkeling waar op basis van veel nieuw materiaal (zoals huisgeld en lijfrenten) en nieuwe berekeningen een beeld van de demografische trends tussen 1200 en 1800 wordt ontwikkeld. De omvang van de huishoudens alsmede de samenstelling (zowel gezinsleden als inwonend personeel) worden kort besproken alsmede de sociale differentiatie. Mogelijk zet ons dit op het spoor van een ontluikend proletariaat op het platteland. Tevens wordt aandacht besteed aan prijzen, inflatie, lonen, rente, *skill premium* en relatieve prijsbewegingen. Door het pionierende karakter van deze indicatoren zal er niet uitgebreid worden stilgestaan, maar wel genoeg om ons betoog te schragen.

Het derde deel van dit boek richt zich op de bezitsverhoudingen. Hier staat ons voor ogen voor het grootste deel van het studiegebied uit te zoeken wie nu eigenlijk de grond in handen had. Bij deze analyse wordt ook uitgegaan van de driedeling zodat het bezit op de oeverwallen, in overgangsgebieden en in de grootschalige ontginningen aan de orde komt. Dat is mede aantrekkelijk om te zien in hoeverre domaniale verhoudingen een rol hebben gespeeld bij de occupatie, waar zowel chronologie als afstand tot het domaniale centrum worden beschreven. Ook op deze manier komen zowel tijd als ruimte in verband met het landschap tot uitdrukking. We zullen in dit deel uitzoeken hoe groot domaniale invloed is geweest ten tijde van de grootschalige ontginningen waarbij ook de vraag wordt gesteld of de kolonisten van de nieuwe gebieden vrij dan wel onvrij waren. De al even genoemde dominante positie van de kerk en ridderschap zal worden gereconstrueerd alsmede de invloed van de stad Utrecht waarvan een dominante positie kan worden verwacht, als enige metropool in de wijde omgeving. Omdat we momentopnames tussen 1250 en 1800 zullen maken zal goed kunnen worden gekeken naar de evolutie van de bezitsverhoudingen, de datering en effecten daarvan. Veel aandacht gaat daarbij uit naar de domeinen en de analyse van *curtes* als middelpunten van grootgrondbezit.

Primaire ingangen voor bezitsgeschiedenis zijn de leggers van het morgengeld en de manualen van het oudschildgeld. De oudste door mij gebruikte, de morgengeldboeken, dateren uit de jaren 1461, 1470, 1501 en 1510. Vervolgens is gebruik gemaakt van de manualen van het oudschildgeld, ook fiscale documenten, daterend uit 1536, 1600 en 1685 en in bepaalde gevallen nog van latere datum. Het zijn dus fiscale bronnen die tot doel hadden vast te leggen of elke eigenaar de belasting had betaald die de bisschop of de Staten nodig hadden ter delging van (oorlogs)schulden. Ik hou vast aan de benaming legger en manuaal voor resp. morgengeld-register en oudschild-register. In het manuaal uit 1501 ontbreekt helaas de gehele parochie Harmelen. Het morgengeld is ook in de veertiende eeuw geheven, zeker al in 1303.¹¹¹ Administratie daarvan is helaas niet overgeleverd. In bepaalde jaren lijkt de heffing ook afgeblazen te zijn. Ook kwam ik in een rekening van Oudmunster nog tegen dat er in 1350 een heffing geweest is, een aanvulling daarmee op het werk van Avis.¹¹² Ten opzichte van de oudschildmanualen hebben leggers van het morgengeld een nadeel, namelijk dat achter de eigenaren niet de huurders worden vermeld.¹¹³ In plaats daarvan staan er de namen van degenen die de belasting heeft voldaan. In de beste gevallen wordt aangetekend, vaak in de marge, zoiets als *bruyct Jan Block tUtrecht*. Of dit nu geheel andere personen zijn, of dat het soms pachters betreft moet allereerst onderzocht worden. Zonder duidelijkheid hieromtrent kunnen de leggers van het morgengeld niet gebruikt worden voor onderzoek naar de bedrijfsgrootte. Daar staat tegenover dat ze te allen tijde voor de bezitsgeschiedenis kunnen worden gebruikt.

¹¹¹ HUA, Stadsbestuur, inv nr 74: Elect Guy van Avesnes van Henegouwen erkent, dat de stad Utrecht hem morgengeld en andere diensten bij het beleg van Horst heeft gedaan uit gunst en niet van rechtswege (27-03-1303): *Al den ghenen de desen brief sien solen of horen lesen do wi verstaen Gye van Henegouwe bider goetschenaden ghecoren ende gheconfirmiirt bisscop Tutrecht dat dat morghengelt ende anderen dienst de ons dade onse stat van Utrecht tot onsen orloghe te helpen do wi lagen vor der Horst, dat daten si ons om vreescapen ende om rechte onste ende niet van enigherhande rechte ende want wi dat bekennen so heb wi hom dat opghegheven desen brief besegelt mit onsen segel.*

¹¹² HUA, Oudmunster, inv nr 483-1. *Defalcata* in 1347 door de kameraar van de Kleine Kamer: *Summa 2 lb 15 s 6 d, Anno sequenti 30 lb 13 sol 3 ob hoc propter morghenghelt*. Waarmee hij mooi aangaf dat wegens het morgengeld de verleende kortingen aan de pachters toch wel explodeerden! Zie voor de overige jaren Avis, *Belastingen*, p. 42-79. Een recent werk over de fiscale bronnen is Pietersma, Rommes en Versteegen, *Lusten en Lasten*.

¹¹³ Zie voor een goede samenvatting het artikel Van Winter en Buitelaar, 'Stad en veen'.

Afb. 2-2: Fragment uit een manuaal van het morgengeld

Bron: HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 345 f° 31

Het vierde deel vormt het sluitstuk van deze studie. Aan de hand van gegevens uit vele eeuwen wordt een beeld gegeven van de aard en continuïteit van de landbouw in het westelijke deel van het voormalige Nedersticht. Hierbij wordt ongeveer duizend jaar landbouwgeschiedenis in het studiegebied behandeld.

Een van de centrale vragen, namelijk of de seculaire trend kan worden achterhaald op basis van Utrechts materiaal wordt aan de hand van vele tiendcurven uit de doeken gedaan. Het is belangrijk om vast te stellen in welke richting de agrarische graanproductie zich bewoog, immers dat kan ook uitspraken over bevolkingsontwikkeling ondersteunen. Aandacht zal worden besteed aan de manier van tiendheffing, de relatie tot de oogst, betrouwbaarheid en consistentie van de gegevens, oppervlakte van het tiendbare areaal en natuurlijk de locatie van de tiendblokken. Het gaat er daarbij om niet alleen de tienden van het kerngebied van deze studie te analyseren maar ook vergelijkend materiaal - wat er nog niet is - aan te bieden. Dat komt het regionale karakter van de studie zeer ten goede en zal met gegevens over de periode 1295-1728 een riant bijdrage aan de geschiedschrijving leveren. Een groot voordeel van het kerngebied rond Vleuten is dat zowel de tienden aan Oudmunster behoorden als een groot deel van de grond, zodat er lange tiend- en pachtreesen beschikbaar zijn.

Met betrekking tot de pacht zal allereerst worden gekeken naar de verpachtingsgraad en de beschikbaarheid van pachtgrond. Vervolgens wordt de pachtpraktijk behandeld, die op basis van honderden pachtbrieven en talloze kapittel rekeningen zal worden samengesteld. Wat onder andere zal worden vastgesteld is hoe commercieel de pacht was (en we kijken niet alleen naar de tijdpacht!) en hoe statisch deze was. De verhouding tussen verpachter en pachter is belangrijk om na te gaan of er sprake was van ('feodale') dwang of dat de relatie tussen beide partijen zakelijk maar niet onpersoonlijk was. Verder komen aan de orde de pachtsom, pachtvorm (tijd-, lijf- en erfpacht, waarbij de vraag is of er wisseling van vorm voorkomt), omvang en aard van de toepacht, boetebepalingen, grondgebruik (dries), vrijgeld versus eensgeld, lasten, kortingen en onderhoudsverplichtingen.

Met betrekking tot de mobiliteit van de pachtgrond zal worden bestudeerd hoe lang de pachters op hun goed zaten. Er wordt relatief veel aandacht besteed aan boerinnen om het gender-aspect mee te nemen en om te zien in welke mate de pachtmarkt voor vrouwen toegankelijk is geweest. Ruimtelijke spreiding van bedrijven, bedrijfsgrootte en rentabiliteit kunnen dankzij de seriële gegevens in verassend detail worden bestudeerd. Veel aandacht is besteed aan de betalingen en de nagekomen of uitgebleven betalingen omdat deze veel informatie geven over de redenen voor achterstanden. Omwille van vergelijkbaarheid worden de pacht prijzen van het land in het gehele Sticht (rond 1535) bekeken en cartografisch weergegeven.

Aan de hand van een 15-tal cases (representatief voor bodem, marktwerking en keuzemogelijkheden voor de boer) worden afzonderlijke bedrijven onderzocht zodat een goed beeld kan worden verkregen van de bedrijfsvoering en de wijzigingen daarin en of een eventuele transitie geslaagd is. Er is gekozen voor een graanbedrijf in het Lijnpad, de oude bestandsdelen van de *curtes* van Oudmunster, de Hof ter Weyde, een hennepbedrijf in Reijerskop, een veenweidebedrijf, een kaasmakerij en wat residenties van de lokale ridders.

De afzonderlijke hoofdstukken worden kort samengevat waarbij de belangrijkste bevindingen en hoofdlijnen worden gerecapituleerd. Aan het einde van deze studie volgt een terugblik waarin de onderzoeksvragen nog eens voorbijkomen, nu vergezeld van de resultaten van al het speurwerk.

3 Het natuurlijk en cultuurhistorisch landschap

*Het landt van Vtrecht is een heerschappye op zy selven (...) hebbende Vtrecht voor de Hoofstadt, met vier andere schoone ende ver-naemde besloten steden, te weten Wijck te Duerstede, Rhenen, Amersfort ende Montfort: ende daer en boven meer dan tseventich dorpen. (...) De landouwe is goet ende vruchtbaar, meer ghebouwt ende besaeyt dan Hollandt, want het hier hoogher ende droogher is.*¹¹⁴

Het is in navolging van de beroemde studie over de Méditerranée van Braudel de laatste decennia gebruikelijk geworden om historische verhandelingen aan te vangen met ‘de basis van alles’: het landschap.¹¹⁵ De Vries en Van der Woude hebben het mooi verwoord door te spreken van de buitengewone kneedbaarheid van de geografische situatie in ons land, die zo dynamisch was, dat de geschiedenis zich afspeelt op dit “telkenmale opnieuw overgeschilderd doek gevuld met menselijke activiteit”. Nederland was lange tijd een vrij ontoegankelijk gebied, dat echter, toen men de natuurlijke weerbaarheid kon overwinnen een rijke beloning opleverde. De natuurlijke situatie, zo vatten de auteurs bondig samen, functioneerde als een structuur die de geschiedenis richting gaf en als een katalysator van ontwikkelingen op lange termijn.¹¹⁶

De nadruk van onze studie ligt zoals bekend op de vroege middeleeuwen en de zes eeuwen daarna. Doordat ook de 8^e-eeuwse mens zich niet in een ongerept landschap bevond, moet ook kort naar de voorgeschiedenis worden gekeken, een voorgeschiedenis waarbij ik als historicus echter voornamelijk van niet-historische bronnen gebruik zal moeten maken. De elementen die hierbij aan de orde komen zullen in de komende hoofdstukken worden uitgewerkt, waardoor een multidisciplinair beeld zal ontstaan van de middeleeuwse leefomgeving van het studiegebied. De contouren van het grondbezit hangen hiermee nauw samen. Bewoningscontinuïteit tussen Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen is niet goed aantoonbaar, we zullen wel zien dat er bezitscontinuïteit is in ons studiegebied. Romeinse aanwezigheid loopt via koninklijk bezit via de bisschop door naar geestelijk grootgrondbezit en dat is in het studiegebied geloofwaardig te maken door de gedetailleerde reconstructies van de bezitsverhoudingen. Hierbij is van belang dat we domaniale organisaties voornamelijk aantreffen in gebieden waar een ruime hoeveelheid landbouwgrond voorhanden was. Grootgrondbezit moet niet alleen institutioneel worden benaderd maar zeker ook geografisch, het zijn juist de ruimtelijke aspecten ervan die ons interesseren en in een diachrone benadering op het spoor zetten van bewoning, de structuur van de bezitsverhoudingen en de agrarische productie. Alles wortelt tenslotte in de grond.

Om nu de eerste bodem onder deze studie te leggen volgen wat inleidende paragrafen over de diversiteit van het landschap, de landschapstypen die we hanteren en de verdere opbouw van dit omvangrijke hoofdstuk.

3.1 Diversiteit van het landschap

Het is evident dat binnen de Nederlandse grenzen vanouds een enorme regionale diversiteit bestaat die voornamelijk was te danken aan de interactie van water, land en bevolking. Die verscheidenheid had een vormende inwerking op de nederzettingsgeschiedenis, sociale structuren en de inrichting van de (plattelands)economie.¹¹⁷ Zoals door Spek werd samengevat gaan de verschillen in landschap en daarmee samenhangende differentiatie op sociaal-economisch gebied in de kern terug op de geologisch-bodemkundige terreingesteldheid. Ontstaansgeschiedenis van terrein en menselijk handelen gaan hand in hand.¹¹⁸ Dat diversiteit van landschappen ook op kleine schaal een fascinerend fenomeen is blijkt uit de rijkgeschakeerde beschrijving in de cultuurhistorische atlas “Tastbare Tijd”.

Het zijn deze elementen die in dit boek een grote rol spelen. Vandaar dat het landschap zo veel aandacht krijgt, niet slechts als decor. De eigenschappen van het landschap werken zowel direct als indirect door in de locatiekeuze van de toenmalige bewoners (waar kan worden gewoond, gejaagd, geakkerd etc.), de institutionele inrichting (parochie, gerecht), de bezitsverhoudingen en de aard van de landbouw. Dat deze factoren op regionaal niveau spelen is breedvoerig en exemplarisch qua aanpak door met name Spek en Van Bavel uit de doeken gedaan, twee werken die als vanzelf een inspiratiebron voor deze studie hebben gevormd.¹¹⁹

Op weinig plekken in Nederland is de dynamiek van het natuurlijke landschap zo groot geweest als in het rivierengebied. Dat geldt in het bijzonder voor het gebied tussen Utrecht en Harmelen. Weinig plekken zijn er ook die door oprukkende nieuwbouw in slechts een paar decennia zo onherkenbaar zijn veranderd. Wat rest is een lijnenspel waarin slechts de geoefende wetenschapper nog wel wat oude patronen herkent. Wie de relictenkaart van De Bont uit 1991 beziet en deze vergelijkt met het studiegebied anno 2016 kan nauwelijks geloven dat de mate van verandering in 25 jaar groter is dan die van de afgelopen 175 jaar.¹²⁰ De informatiewaarde van het landschap is schrikbarend geslonken doordat de gaafheid een zodanige knauw heeft gekregen dat de pogingen bij de aanleg van het stadsdeel Leidse Rijn om hier een daar herkenbaarheid te handhaven een pleister is die niet op de wonde past. Dat we een groot deel van onze kennis van het landschap juist aan de verstedelijking te danken hebben is eigenlijk even triest als verheugend.

¹¹⁴ Guicciardini, *Beschrijvinghe*, p. 255

¹¹⁵ Om een kleine greep te doen: Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 96-107, Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 35-38, Van Bavel, *Transitie*, p. 46-52, Van Bavel, *Manors and Markets*, p. 15-27.

¹¹⁶ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1800*, p. 25-28

¹¹⁷ Van Bavel, *Manors and markets*, p. 25

¹¹⁸ Spek, *Esdorpenlandschap*, p. 178.

¹¹⁹ Spek, *Esdorpenlandschap* en Van Bavel, *Transitie*. Voor rivieren en landschap in de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen is er sinds kort de dissertatie van Van Dinter, *Living along the Limes*.

¹²⁰ De Bont, *Nedersticht*, bijlage 1. Op p. 16 beschrijft hij dat gaafheid en herkenbaarheid de historisch-geografische informatiewaarde bepalen.

Het Utrechtse cultuurlandschap heeft zich al millennia ontwikkeld door het samenspel van menselijk handelen en fysisch-geografische omstandigheden.¹²¹ Mogelijkheden voor de mens (of beter de mogelijkheden die hij ziet) en de locaties waar hij zich vestigt en zijn activiteiten uitvoert zijn sterk bepalend. Nederland is al sinds het optreden van de mens geen natuurlandschap meer. Het is een cultuurlandschap geworden waarbij de natuur een ondergeschikte rol is gaan spelen. Wel zijn er verschillende initiatieven ontwikkeld om wat meer natuur terug te brengen, ook in ons studiegebied, een nobel streven om wat groen te behouden tussen de grootschalige bebouwing, echter meer dan recreatieve doeleinden streven ze niet na. Ingrepren dus door en ten behoeve van de mens. En zo is bijvoorbeeld de prachtige polder Themaat grotendeels onder water verdwenen en waar eeuwenlang werd gezwoegd door de plattelander, kan heden worden gerecreëerd door de drukke stedeling.

Het landschap van de provincie Utrecht wordt doorgaans in drieën verdeeld: zandgrond in het oosten, venen in het westen en rivierklei in het midden. Deze indeling is gebaseerd op geologische factoren en is al eeuwen herkenbaar.¹²² In de basis zijn deze drie typen ook geformuleerd door Poelman.¹²³ Ook de 18^e-eeuwse *Geheymsschryver* kende deze hoofdlijnen:

*Wat aangaat de gedaante en gesteldheid van den Utrechtschen grond, dezelve verschilt aan verscheyden Oorden; dog levert dit niet tegenstaande overal zeer veel aangenaambeden op. (...) Veengronden, Poelen, plassen ten oosten van de Vecht. Zuid en zuidwest van de stad Utrecht "bevind men daarentegen, een swaar, taai en vet Kleyland" waar het goed boeren was. Tegen het Gooi aan hogere met beide begroeide zandgronden, zo ook op de heuvelrug tot aan Rhenen.*¹²⁴

In de cultuurhistorische atlas van Utrecht komen negen deelgebieden aan bod waarvan er twee ons studiegebied liggen: Oude Rijn (3) en De Venen (7).¹²⁵ Deze landschappen hebben hun eigenheden die veelal teruggaan tot de middeleeuwen. Veel aandacht is de afgelopen decennia uitgegaan naar de archeologische onderzoeken in de VINEX-

Afb. 3-1: Cultuurhistorische indeling
(Tastbare tijd, p. 194)

locatie Leidsche Rijn waar met name militaire en infrastructurale werken van de Romeinen opzienbarendere resultaten hebben opgeleverd, zoals wachttorens, de limesweg en duidelijkheid over de rivierlopen. Het studiegebied heeft echter een even rijk middeleeuws verleden, waarvan nog enkele tastbare elementen overeind staan die verwijzen naar een gevarieerd landschap vol kastelen en versterkte huizen. Ook zijn de rivierlopen, de vele molens die hier hebben gestaan en de vele boerderijen belangrijke elementen van de middeleeuwse wereld.¹²⁶ Van groot belang is het kaartbeeld dat aanpak en chronologie van de lokale ontginningen verraadt waarbij zelfs de vroegmiddeleeuwse agrarische structuren nog aan het licht treden. De strakke 12^e-eeuwse ontginningen die het kaartbeeld nog steeds kenmerken laten zien hoe stelselmatig men onder landsheerlijke leiding is overgegaan tot het omzetten van marginale gronden in bouwland. De stroken land met boerderijen aan de kop van de kavels werden vanuit een ontginningsbasis uitgezet en afgesloten door een achterwetering. De blokken van verschillende grootte hebben boeiende patronen opgeleverd.¹²⁷ Hoe regelmatig deze patronen ook lijken, nauwkeurig onderzoek tot blijkt verrassende ontdekkingen te leiden.

De Bont heeft in zijn "Cultuurhistorisch gezicht van het Nedersticht" het fundament gelegd voor de historisch-geografische inzichten over Utrecht. De Bont, die op zoek was naar het oorspronkelijke (natuur)landschap ten tijde van de ontginning, deelde Utrecht in vier hoofdregio's in: zandlandschap, veenlandschap, kleilandschap en klei-op-

¹²¹ De Bont, *Nedersticht*, p. 13.

¹²² Dekker, 'Landschap en bewoning', p. 67.

¹²³ Poelman, *Bodem van Utrecht*, p. 12.

¹²⁴ Geheymsschrijver, p. 2-3

¹²⁵ Blijdenstein, *Tastbare tijd 2.0*, p. 194.

¹²⁶ Blijdenstein, *Tastbare tijd 2.0*, p. 265.

¹²⁷ Blijdenstein, *Tastbare tijd 2.0*, p. 347.

Afb. 3-3: Hoogtekaart van het studiegebied.

Rechts Utrecht, links is op het kruispunt van Oude Rijn en Linschoter stroom Woerden te zien. (AHN)

De kaart geeft prachtig weer waar de stroomruggen liggen. Vanaf Utrecht, dat vrij hoog ligt ten opzichte van de omgeving, wordt de Oude Rijn naar het westen toe steeds smaller, terwijl ook goed te zien is dat de bodem aan weerszijden van de stroomrug snel overgaat in de komgebieden. De felgroene zones gaan hier bijna direct over in blauwe zones. Hier en daar zijn wat gele gebieden te zien, zoals in Woerden, dat zoals de naam al zegt een woerd was. Vergelijkbare hoge gronden zien we bij Montfoort en IJsselstein (onderste gedeelte van de bovenstaande kaart). Daar lagen van oudsher de bewoonde gebieden, blokvormige verkavelingen, zavelige gronden en typerende veldnamen als 'hoge waard', 'oud land' een set van toponiemen die bij zowel Montfoort als IJsselstein voorkomt, en ook in Harmelen.

Afb. 3-4: Hoge gronden langs de rivieren, bijvoorbeeld bij Montfoort

Bron: Grote historische topografische atlas Utrecht, kaart 463

Dichterbij de stad Utrecht zijn de groene zones veel breder en liggen ze ook nog eens stukken hoger, waarbij het gebied tussen Utrecht en Haarzuilens qua kleurstelling opvalt. Hier bestaat de bodem uit flinke pakken zavel en werd vrijwel ononderbroken gewoon en geboerd. Dit tot aan Harmelen zeer brede complex van stroomruggen is gevormd door drie takken van de Oude Rijn. Doordat hier een noordelijke en een zuidelijke tak ten opzichte van de middeleeuwse restgeul lagen, komt de hoge grond rondom Vleuten vrij dicht in de buurt van de stroomruggen van de Vecht in het noorden en die van de IJssel in het zuiden. In de tussenliggende gebieden is veel minder blauw te zien en liggen ook de kommen veel hoger dan in het westen van de provincie. Deze zones tussen relatief nat en relatief droog onderscheiden zich bodemkundig, qua vegetatie en in chronologisch opzicht wat betreft ontginning en bezitsverhoudingen en hebben voldoende eigenheid om in de genoemde driedeling een plek te krijgen.

Van speciaal belang zijn hier de opvallende hoogteverschillen die schuilgaan onder regelmatige kavelpatronen die zo kenmerken zijn voor de middeleeuwse ontginningen. De ondergrond heeft een grote impact gehad op de grootschalige ontginningsactiviteiten die vanaf de elfde eeuw plaatsvonden. Zo liet men zich leiden door de aanwezigheid van oude geultjes in de ondergrond. Ook werden kort na de ontginningen bijvoorbeeld patronen zichtbaar, waar dankbaar gebruik van gemaakt werd. We danken daar de Meerndijk aan, die op stabiele grond werd aangelegd, dwars over de bestaande kavels heen. Ook in Kockengen is een intrigerend beeld van ondergrond versus inrichting zichtbaar: terwijl temidden van een lage polder in de twaalfde eeuw een kerk werd gesticht stond deze niet op veen maar op zand. De Bont veronderstelt dat deze kleine stroomrug ten tijde van de openlegging vlak onder het maaiveld lag en dus als snel zichtbaar moet zijn geworden.¹³⁵ Vermoedelijk geldt bij De Meern hetzelfde, want anders kan nauwelijks verklaard worden waarom daar een dijk werd neergelegd precies op de plaats van de oude waterloop *Mare*. Deze moet zichtbaar geweest zijn op basis van een ander reliëf als wel vanwege afwijkende vegetatie. Een vergelijkbaar en even interessant fenomeen bevindt zich in de bodem bij Kamerik (zie Afb. 3-36).

Afb. 3-5: Locatie van de kerk in Kockengen

Bron: De Bont, *Vergeten land*, p. 229

Geomorfologie

Op de geomorfologische kaart is goed te zien dat in groentinten de rivieractiviteit verantwoordelijk is geweest voor de gele gebieden op de hoogtekarta. Terwijl de felgroene stroken de daadwerkelijke stroomruggen zijn en de blauwe kleuren het veen laten zien, komt er een soort overgangsgebied tevoorschijn (lichtgroen) waar de invloed van de nabije rivier zich heeft beperkt tot het deponeren van klei tijdens overstromingen. Als dit wordt vergeleken met de hoogtekarta zijn dit de terreinen die steeds minder groen en steeds blauwer worden. Op basis van deze kleurschakering zou men geneigd zijn scherpe overgangen tussen stroomrug en kom te zien, even scherp als de abrupte wisseling van groen naar blauw. Dat was echter niet het geval. De hoogtekarta toont dat de kleurovergangen op basis van hoogte veel geleidelijker zijn.

Afb. 3-6: Geomorfologische kaart van het studiegebied

¹³⁵ De Bont, *Vergeten land*, p. 229.

De bodemkaart

De bodemkaart geeft inzicht in de huidige toestand van de bodem na millennia van op elkaar inwerkende bodemvormende processen. Op een bodemkaart zijn deze lang niet altijd goed te volgen. Bij de kartering heeft men getracht de nauwkeurigheid op 70% te houden, zodat 30% van de grond die in de praktijk wordt aangetroffen afwijkende kenmerken mag hebben.¹³⁶ Nadere beschouwing leert echter dat de onzuiverheden wel 70% kunnen bedragen.¹³⁷

De bodem is niet alleen het product van het verleden waarin laag voor laag wordt afgezet en allerlei processen als rijping en vertering optreden, de menselijke invloed is al millennia lang een factor van betekenis geweest met als dieptepunt de volledige afgraving van zware klei die voor de steenbakkerijen moest worden aangewend. Grote ingrepen in het landschap zijn daarvan het gevolg geweest, zowel het verwijderen van vaak wel een meter dikke klei als de aanleg van brede sloten waardoor de pramen moesten varen. Het afgraven gebeurde op een aantal plekken te diep waardoor er moerassig gebied overbleef waarmee men weinig anders kon aanvangen dan het gebruik als griendbos. Met name aan de zuidrand van de Breudijk is dat gebeurd, deels nu Vijverbosch geheten, vroeger stond het gehele gebied tussen Harmelen en de Breudijk bekend als Het Oude Land. Inmiddels is de helft van dit gebied bebouwd en deels weer grasland geworden door bemaling en klink. Een paar restanten van het griendbos zijn nog aanwezig tussen de Tiendweg en de Breudijk. Dit betreft het deel ten westen van de Tiendweg; ten oosten van de Tiendweg ligt een grote plas die is ontstaan als gevolg van zandwinning voor de spoorlijn.

Het aftichelen was in ons land een oude activiteit. Het klooster Bloemhof in Friesland begon er in 1220 al mee en in 1265 komen we een steenoven tegen ten westen van Utrecht in het weidegebied (Gijsbert van Amstel gaf aan het Duitse Huis te Utrecht in het jaar 1265 *mansum nostrum situm in pascuis apud domos, ubi lateres decoquantur, prope muros Traiectenses*).¹³⁸ In 1380 is sprake van *der stat tichelrie (...) buten Zinte Katerinen poorten*.¹³⁹ Ook buiten de Weertpoort stonden er al vroeg steenovens.¹⁴⁰ De heren van Kasteel de Haar bezaten land waar sinds de middeleeuwen een steenoven op stond. Het is niet ondenkbaar dat de stenen werden gebruikt voor de verbouwingen van het kasteel begin zestiende eeuw. De klei uit de Oude Rijn was van goede kwaliteit en leverde door het hoge ijzergehalte mooi rode stenen op.¹⁴¹ Een contract uit 1717 had tot doel *om de pan-, steen- en tichelaar de daarnyt te doen haalen*.¹⁴² Opvallend is op de tafels bij de kadastrale kaart uit 1832 hoeveel steenbakkers land langs de rivieren in bezit hadden. Een detailstudie over het aftichelen is nooit verschenen, zodat de artikelen van Van Doorn nog steeds leidend zijn.¹⁴³ Door dit aftichelen is het oorspronkelijke profiel niet bekend, maar dit laat zich wel raden. Zware klei op lichte zavel en dus van oudsher prima landbouwgrond, ooivaaggronden van naar ik vermoed Rn95A. Het is jammer dat met het verdwijnen daarvan ook veel archeologisch materiaal op de vletpramen naar de ovens is verscheept. Van Bemmelen herinnerde zich nog als jongen middeleeuwse scherven gevonden te hebben.¹⁴⁴ Behoudens deze sterk versturende ingrepen in het oorspronkelijke bodemprofiel zijn er tot voor kort niet veel beschadigingen aangebracht, de VINEX even buiten beschouwing latend.

¹³⁶ Bodemkundige landschappen, p. 5. Steur en Heijink, p. 11: onzuiverheden worden veroorzaakt door de grote variatie op korte afstand, de globale kartering van de grenzen, de noodzaak tot het verwaarlozen van kleine oppervlakten met afwijkende gronden of het niet opmerken daarvan.

¹³⁷ Spek, *Drentse esdorpen*, p. 115.

¹³⁸ Van Tussenbroek, 'Vroege baksteen', p. 119 en OSU III, nr. 1651 (1265 januari 8).

¹³⁹ Asch van Wijck, 'Oudste kameraarsrekening', p. 118.

¹⁴⁰ Burman, *Jaarboeken*, deel 2 p. 16.

¹⁴¹ Hollestelle, *Steenbakkerij*, p. 112-120.

¹⁴² Loeff en Smeets, *Harmelen*, p. 40.

¹⁴³ Van Doorn, 'Aftichelen', (verschenen in twee publicaties, *Landbouwkundig Tijdschrift* en *Jaarboekje Oud-Utrecht*), Van Doorn, 'Kleivletten'.

¹⁴⁴ Van Bemmelen, *Harmelen*, p. 10.

Afb. 3-7: Bodemkaart van het gebied tussen Utrecht en Woerden

Op de bodemkaart is goed te zien dat de licht- en middelgroene kleuren overheersen op de plekken waar de rivieren stromen en gestroomd hebben. Dit zijn dan ook de stroomruggen en oeverwallen. Donkergroen en grijsgroen zijn de kommen. Veen is paars (koopveen) en donkerblauw (waardveen). De bodems hier zijn typerend voor het centrale rivierenlandschap. Dat het hele gebied geologisch onder een enkele formatie valt (de Formatie van Echteld) neemt niet weg dat bodemkundig de zaak veel complexer ligt. Dat blijkt wel uit de bovenstaande bodemkaart en onderstaande tabel die alleen de eenheden bevat die tussen Utrecht en Woerden voorkomen:

Bodemcode	Korte uitleg
hVb	Koopveengronden op bosveen (of eutroof broekveen)
kVb	Waardveengronden op bosveen (of eutroof broekveen)
kVc	Waardveengronden op zeggeveen; rietzeggeveen of (mesotroof) broekveen
kVr	Waardveengronden op rietveen of zeggerietveen
pVb	Weideveengronden op bosveen (of eutroof broekveen)
Rd90A	Kalkhoudende ooivaaggronden; zware zavel en lichte klei
Rd90C	Kalkloze ooivaaggronden; zware zavel en lichte klei
Rn44C	Kalkloze poldervaaggronden; zware klei
Rn47C	Kalkloze poldervaaggronden; zware klei
Rn52A	Kalkhoudende poldervaaggronden; zavel
Rn67C	Kalkloze poldervaaggronden; zavel en lichte klei
Rn95A	Kalkhoudende poldervaaggronden; zware zavel en lichte klei
Rn95C	Kalkloze poldervaaggronden; zware zavel en lichte klei
Rv01C	Kalkloze drechtvaaggronden
hVk	Koopveengronden op (meestal niet-gerijpte) zavel of klei; beginnend ondieper dan 120 cm

Uitbreiding van het cultuurland en de chronologie daarvan

Bij de ingebruikname van cultuurgrond kan een globale datering worden aangehouden die we kort zullen bespreken. Hierbij zal er een kleine overlap ontstaan met de meer gedetailleerde behandeling van toponiemen in het studiegebied. De nadruk ligt hier op dateringen zodat we kunnen komen tot een globale chronologie van de occupatie.

Dateringen kunnen niet zomaar worden gegeven van alle locaties. Ten eerste zitten er allerlei afhankelijkheden en noodzakelijke volgordelijkheden in de occupatie. Deze hangt vrijwel volledig met het landschap samen en niet zozeer met bijvoorbeeld institutionele factoren. Ten tweede is van belang vanaf welke basis de ontginningen werden uitgezet en op welk punt ze elkaar ontmoetten; van dergelijke primaire bases zijn er vier van belang in ons studiegebied. Dat

zijn de Vecht, De Oude Rijn, de Linschoten en de Hollandse IJssel. Ten derde is het lastig om alle lokale ontginnings-blokjes van een datum te voorzien, het zal zo zijn dat de Vleuterweide later is ontgonnen dan de Harmelerwaard, maar of de Vleuterweide samen met of later dan Bijleveld is ontgonnen is wel een vraagstuk. Er zijn namelijk nogal wat voorbeelden waaruit blijkt dat door een nabije strookvormige verkaveling in een lager gebied (de kom) de flank van de stroomrug (het overgangsgebied) wordt mee-verkaveld omwille van de afwatering. De tijdstippen zullen elkaar dan niet veel ontlopen.

De oudst bewoonde locaties in de omgeving waren Utrecht, Zwesen aan de Vecht (het latere Zuilen), Galen (waarna Galecop vernoemd is), Vleuten en Woerden. Utrecht levert geen problemen op en had met het castellum een Romeinse kern. Het komt als *Traiecto* voor in een eind 3^e-eeuwse bron.¹⁴⁵

Zwesen kennen we uit Altfrieds levensbeschrijving van de heilige Ludger, die hier in 742 was geboren.¹⁴⁶ In *loco qui dicitur Suabsna iuxta Traiectum*. Via *Suegsna* en *Suesna* werd de naam *Zwesen*, die pas laat in de tijd is vervangen door Zuilen. Met Zwesen zal het oude land langs de Vecht worden bedoeld dat als gerecht voorkomt als Zwesereng. Galen (*villa Galana*) komt voor in een document uit de periode 885-948.¹⁴⁷ Dezelfde datering geldt voor Maarssen (*Marsna*).¹⁴⁸ Woerden (*Wyrd in ripa fluvii Reni*) is de plaats waar Bonifatius had gepredikt tussen 719 en 722. In dezelfde periode had Bonifatius, zo Liudger in zijn *Vita Sancti Gregorii* verhaalt, ook in *Attingabem iuxta fluvium Fehta* gepredikt. Attingahem is een -heem naam; volgens Henderikx was dit een jongere naam voor Zwesen maar Dekker en Buitelaar hebben afdoende aangetoond dat het Breukelen betreft.¹⁴⁹ Vleuten kent een late vermelding (1174) maar moet veel ouder geweest zijn, het lag te dicht bij de Romeinse limes om in de Karolingisch tijd niet alweer bevolkt te zijn. We komen er nog uitvoerig op terug. Dat de kerk aan Willibrord was gewijd maakt een stichting in de negende/tiende eeuw aannemelijk. Vergelijkbaar is Eiteren (*Aiteron*), dat in de vroege middeleeuwen al bewoond was en waar de door Liudger gestichte abdij van Werden in de tiende eeuw al goederen bezat.¹⁵⁰ Buiten het kerngebied onze studie - in het referentiegebied - komt Wijk bij Duurstede als oude nederzetting in aanmerkingen; het komt als *Dorestat* rond 640 voor en is op etymologische gronden Keltisch en Germaans.¹⁵¹

Dat op de stroomruggen vanouds werd gewoon is wel duidelijk. Archeologische gegevens hebben dat beeld bevestigd en met nederzettingen aangevuld die niet uit bronnen bekend zijn maar wel voldoen aan de eisen van vroege occupatie. Utrecht, Maarssen, Zwesen en Galen dateren zeker of waarschijnlijk uit de Romeinse tijd.¹⁵² Spijtig genoeg zijn er geen heem-namen in het studiegebied. De uitgang -heem was productief in de periode van de vijfde tot de tiende eeuw. Dat ze altijd hebben ontbroken ligt niet zo voor de hand gezien het aantal archeologisch aangetoonde nederzettingen. Waarschijnlijk zijn ze verdwenen en/of kennen we de locatie niet. Er is in deze periode een enorme mismatch tussen sporen in de bodem en sporen in de geschreven bronnen. Nederzettingen als *Merchishem*, *Potarnem*, *Hermeshem*, *Braacanhem*, *Uilishem* hebben mogelijk in het Oude Rijngebied gelegen.

Afb. 3-8: Bodem, ontginningen en globale fasering
Bron: Vervloet, 'Landsheerlijke venen', p. 159 en 60

Vanuit de rivieren gezien wordt de kleilaag naar het noordwesten steeds dunner. De oudste ontginningen kunnen worden aangetroffen op de gronden waar een kleilaag aanwezig was. Deze konden nog eenvoudig op natuurlijke wijze afwateren. Als de bovenstaande kaartjes van Vervloet worden gecombineerd ziet het er naar uit dat de rivierklei het

¹⁴⁵ Henderikx, Beneden-delta, p. 81.

¹⁴⁶ Volgens de Urbare Werden: *Suecsnon, ubi natus est sanctus Liudgerus*. Henderikx, Beneden-delta, p. 84. Sierksma, Liudger, p. 6.

¹⁴⁷ Van der Mark, 'Galecop', p. 71, vermoedt op dit gegeven alsmede wat onregelmatige verkavelingen terecht oude bewoning.

¹⁴⁸ Henderikx, Beneden-delta, p. 96.

¹⁴⁹ Henderikx, Beneden-delta, p. 85 en daartegen Buitelaar, Ministerialiteit, p. 112 noot 62; aldaar p. 111-113 en Dekker, Kromme-Rijngebied, p. 294 en 296.

¹⁵⁰ Dekker, Kromme-Rijngebied, p. 298.

¹⁵¹ Henderikx, Beneden-delta, p. 82; Van der Tuuk, Denen in Dorestad, p. 8 en vooral Toorians, Etymologie van Dorestad, p. 43-44.

¹⁵² Henderikx, Beneden-delta, p. 125-128.

eerst werd aangepakt, vervolgens het gebied daar pal achter, de broeken waar flink wat klei op veen lag. Tenslotte de opengebleven gebieden met heel weinig klei op veen.

Deze globale fasering heeft een zekere overeenkomst met de indeling die wij voorstaan, met dat verschil dat we landschappelijk in drie delen splitsen maar chronologisch veel meer fasen onderkennen:

Afb. 3-9: Relatieve chronologie van de ontginningen
Van oud naar jong is van rood naar groen

De kaart laat zien in welke volgorde vanaf de primaire basis (en dat is de Vecht, Oude Rijn, Linschoten of Hollandse IJssel) de verschillende blokken zijn ontgonnen. Van rood naar groen zien we de opeenvolging, waarbij de overblijvende stukken van Teckop en Spengen het laatst zijn ontgonnen. Omdat de openlegging vanuit de Vecht nog uit de tiende eeuw dateert moet het tempo behoorlijk hoog gelegen hebben. Herkenbaar is een aantal lange lijnen, bijvoorbeeld die welke ten zuiden van kasteel De Haar, van de meest noordelijke kronkel van de Oude Rijn noordwestwaarts loopt naar het eindpunt van Spengen. Zo'n lijn bevindt zich ook bij een andere buitenbocht van de Rijn bij Woerden en die lijn loopt naar het eind van Kamerik. Op basis van de vorm van de blokken en de richting van de percelen en of ze tegen een bestaande hindernis aanlopen is een globaal beeld van de occupatie verkregen. Dit is een lopend onderzoek dat voor ons doel hier genoeg is, namelijk aangeven dat er aan weerszijden van de oeverwallen tussenliggende zones liggen die de oeverwal scheiden van de broeken en veenvlakten. Daar zit zowel een chronologisch als institutioneel verschil, als wel een bedrijfskundig onderscheid vanwege het (micro-)reliëf. We zullen verderop nog betogen op basis van fiscale gegevens uit 1500 dat de waarde van de grond direct verband hield met de waterstaatkundige situatie die door inklinking van het veen ontstond.¹⁵³

¹⁵³ Zie paragraaf 11.5, Pacht prijzen en bodemkwaliteit rond 1500.

Afb. 3-10: Een boerderij op de grens tussen hoog en lag land in Linschoten

Bron: HUA, Oudmunster, inv nr 933, f° 25 (kaart 51), land tussen de Engdijk en Molenvliet (tegenwoordig M.A. Reinaldaweg en Middewelwering)

3.3 De opbouw van dit hoofdstuk

Het nu volgende hoofdstuk bestaat uit vier bouwstenen, die als slotstuk samenkomen in een synthese.

Geogenese

De wording van deze landschappen wordt aan de hand van een paleogeografische analyse uit de doeken gedaan. Hierbij wordt in vier doorsneden gewerkt, namelijk 500 v.Chr. (IJzertijd) en dan de Romeinse tijd (100 n.Chr.), Karolingische tijd (800) en Late Middeleeuwen (1500). Het kaartmateriaal laat daarbij zien in welke periode het landschap veranderd is. Dit is met name door fluviale activiteit gebeurd, hetzij direct of indirect en in verschillende verschijningsvormen (kommen, stroomruggen, crevasses, restgeulen) die allemaal hun sporen hebben achtergelaten. Het is daarom dat aan de geogenese van dit rivierenlandschap veel aandacht is besteed. Dit is van belang om de vorenstaande hoogtekaart goed te kunnen verklaren. Ook zal dit veel inzicht geven in de locatie van bouw- en weiland en de chronologie van grondgebruik, met name doordat inklinking van veen nogal wat sociaal-economische gevolgen heeft gehad.

Bodemgesteldheid

De bodemkaart geeft inzicht in de huidige toestand van de bodem na millennia van op elkaar inwerkende bodemvormende processen. De bodem die door de fluviale activiteit en veengroei is achtergelaten wordt vervolgens aan een onderzoekje onderworpen. Bodemkundig bestaat het onderzoeksgebied uit koopveen, waarveen, weideveen, ooi-vaaggronden, poldervaaggronden en drechtvaaggronden. In bepaalde gevallen zijn er nog variaties in hoeveelheid kalk en textuur, terwijl er ook nog verschillen zijn binnen de grondsoorten zavel, klei en veen. Al met al een rijk palet aan bodems. Op dit niveau is goed te zien dat geologisch gezien het hele studiegebied uit de Formatie van Echteld bestaat, maar dat er bodemkundig veel meer variatie is.

Vegetatie

De voornoemde aspecten komen op voortreffelijke wijze tot uitdrukking in de vegetatie. Ook hieraan is ruime aandacht besteed, maar deze keer niet alleen om te achterhalen hoe de – voor zover er sprake kan zijn van een natuurlijk landschap bij vrijwel doorlopende aanwezigheid van mensen – omgeving er in de middeleeuwse periode er uit heeft gezien en welke mogelijkheden ze bood voor de landbouw. Het is namelijk op basis van tientallen botanische monsters mogelijk gebleken om na statistische bewerkingen te clusteren in plantengemeenschappen. Hierdoor ontstaat een beeld van de wateren, moerassen, graslanden, ruigten en bossen die het land tussen Utrecht en Woerden bevolkt hebben. Een belangrijk onderdeel daarbinnen is de rol van de zogenaamde akkeronkruidgemeenschappen, waarmee een helder beeld van de akkerbouw ontstaat. Door dit verderop in het boek te koppelen aan historische bronnen ontstaat onverwachte helderheid over de middeleeuwse landbouw.

Historisch cultuurlandschap

In het deel waarin het historisch cultuurlandschap wordt besproken gaat eerst de aandacht uit naar de nederzettingsgeschiedenis ten tijde van de komst der Franken. In deze periode wordt de basis gelegd voor de domaniale exploitatievorm van de grond. Het verband tussen de nederzettingen en de middelen van bestaan komt aan de orde alvorens op basis van toponiemen een indruk wordt verkregen van bewoning en landgebruik. Belangrijk onderdeel daarin zijn de veldnamen die de agrarische geschiedenis betreffen want deze blijken nauw samen te hangen met de brede stroomruggen, de overgangsgebieden en de kommen.

3.4 De vorming van het landschap

In dit onderdeel van het hoofdstuk wordt ingegaan op de natuurlijke processen die het landschap ten westen van Utrecht hebben gevormd waarbij de interactie met de toenmalige bewoners ook aan de orde zal komen. De vormende werking ging voornamelijk van rivieren uit waarvan loop en ligging in hoge mate de locatie en het succes van nederzettingen en landgebruik hebben bepaald. Hoe de hiervoor kort geschetste verschillen in het landschap over zo'n kleine geografisch afstand zijn ontstaan en welke chronologische gelaagdheid erin aan te treffen is vorm de kern van het nu

volgende. De materie is in drie delen gesplitst. Allereerst komt de paleogeografische ontwikkeling aan de orde. Uit de aard der zaak gaat het hier om de ligging van land en rivieren die in vier perioden worden behandeld, waarvan de laatste twee de Middeleeuwen beslaan. Hier komt de gelaagdheid weer om de hoek kijken, omdat bijvoorbeeld de middeleeuwse landbouw middenin een laaggelegen polder alleen begrijpelijk wordt door kennis van de oude oeverwal die er blijkt te liggen sinds de IJzertijd. Het tweede stuk bespreekt de verschillende stroomruggen die in het onderzoeksgebied in de bodem zijn achtergelaten door de rivieren, zowel de hoofdstromen als de nevengeulen. Het derde deel bespreekt dan de bodemgesteldheid waarbij per bodemtype aan de hand van een kaartje het studiegebied zal worden doorgenomen.

3.4.1 Paleogeografische ontwikkeling

In dit onderdeel wordt kort gekeken naar een aantal tijdvakken in het verleden die grote invloed hebben gehad op het landschap tussen Utrecht en Woerden. Bij voorkeur waren we het nu volgende overzicht begonnen in de tijd wanneer de rivieren doordrongen in het studiegebied. Om het betoog niet te veel te belasten zijn de perioden Vroege Steentijd, Steentijd (midden en laat) en Bronstijd (midden) in de bijlagen opgenomen. Dat klinkt erg kort door de bocht voor een periode die bijna 2,6 miljoen jaar duurde, geologisch bijster interessant is, maar deze voegt voor ons onderzoek weinig toe, aangezien ze ons weinig zou leren over het ontstaan en de ligging van de landbouwgronden in het studiegebied.¹⁵⁴ Die zijn ontstaan in het tijdvak waarin we nu leven en dat bijna 12000 jaar geleden begon: het Holoceen. De reconstructie daarvan is al een hele opgave, want zoals Berendsen en Stouthamer het beeldend uitdrukten: *Putting together a paleogeographic map of the Holocene Rhine-Meuse delta is much like trying to assemble a 1000-piece jig-saw puzzle, of which 250 pieces are missing altogether and 250 pieces don't quite fit.*¹⁵⁵ We kunnen ons gelukkig prijzen met de 500 blijkbaar goed passende stukjes.

Afb. 3-11: Stroomgordels in de delta van Rijn en Maas
(Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*, p. 47)

Met name de eerste duizend jaar van onze jaartellingen zijn vormend geweest zoals Pierik formuleert: *As such the first millennium AD represents a transition period from a mainly natural prehistorical lowland landscape that was influenced more and more by people towards a mainly human-dominated landscape with large-scale embankment and reclamation from the High Middle Ages (ca. AD 1050) onwards.*¹⁵⁷

3.4.1.1 Het landschap in de IJzertijd [500 v.Chr.]

In de IJzertijd waren de Kromme Rijn en de Oude Rijn de voornaamste Rijntakken. Bijna 2700 jaar geleden vond nabij Utrecht een avulsie plaats waarna een deel van het Rijnwater door de Vecht naar het Oer-IJ en via Velsen in zee stroomde. Deze rivier werd door Plinius *Flevum* genoemd. Het Oer-IJ kan in de tijd van Plinius, die rond 77 zijn *Naturalis Historia* voltooide en als officier in dit gebied was geweest, worden opgevat als de benedenloop van de Vecht.¹⁵⁸

In deze tijd was in het studiegebied een flink deel van het veen inmiddels bedekt met rivierklei. Het kleidek bovenop het veen nam in dikte toe en breidde zich westwaarts uit. Het is in deze periode dat het klei-op-veengebied ter plaatse

Het Holoceen is goed bekend doordat Utrechtse studenten en promovendi tientallen jaren booronderzoek in het Midden-Nederlandse rivierengebied hebben verricht. Daarnaast zijn in de afgelopen decennia zoveel verstoringen in de bodem zijn aangebracht, boringen zijn verricht voor winning van delfstoffen en wetenschappelijk onderzoek en niet in de laatste plaats door het archeologische graafwerk dat in het bijzonder de laatste decennia dankzij het verdrag van Malta een hoge vlucht heeft genomen.¹⁵⁶

Voor een goed begrip van het studiegebied is het voldoende in de periode kort voor de Romeinse tijd te beginnen. Pierik heeft onlangs laten zien dat de invloed van de mens zich in verschillende perioden op allerlei wijzen manifesteerde.

¹⁵⁴ Prima ingangen voor eerdere perioden zijn Jongmans e.a., *Landschappen van Nederland*, De Mulder e.a., *Ondergrond van Nederland*, Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*.

¹⁵⁵ Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*, p. 44.

¹⁵⁶ Jongmans e.a., *Ondergrond van Nederland*, p. 211.

¹⁵⁷ Pierik, *Past human-landscape interactions*, p. 16.

¹⁵⁸ Lanting en Van der Plicht, *Chronologie prehistorie VI*, p. 56.

van de latere cope-ontginningen werd gevormd. Veen en klei houden de rivieren min of meer op hun plek. Piekafvoeren nemen wel toe van water en sediment. Tussen 3000 en 2000 jaar geleden kwamen veel avulsies voor, waarschijnlijk voornamelijk het gevolg van de boven-Rijnse ontginningen – ontbossingen die leidden tot een dunner vegetatiedek. Hierdoor werd neerslagoverschot minder goed vastgehouden en sneller afgevoerd naar rivieren. Door de overmatige bomenkap in Duitsland ten behoeve van akkerbouw spoelde veel grond weg en kwam terecht in de Rijn. Veel daarvan werd in de oostelijke stroomgebieden gelost en een deel ervan kwam als sediment in de delta bij Katwijk terecht die hierdoor verder in zeewaarts werd opgebouwd. De gehele kustlijn raakte gesloten. In het westen kwamen duinenrijen (met bewoning op en nabij de strandwallen), in het noorden getijdengebieden (met bewoning op de opgeworpen terpen en wierden). Verder bestond ons land uit brede gordels van veen zij het dat deze nu, in tegenstelling tot in de Bronstijd, werden doorkliefd door grote rivieren zoals de Rijn.

500 v.Chr.

2500 BP

Ten zuiden van de Rijnmond was de drassige grond nauwelijks geschikt voor akkerbouw en hielden de mensen zich meer bezig met veeteelt. De hoger gelegen zandgronden boden wat meer mogelijkheden en daar zien we dan ook het gemengde waar naast gerst en tarwe ook spelt, huttentut, raapzaad en duivenboon worden verbouwd op de raatakkers. Grafrituelen, niet bekend uit ons studiegebied maar wel op de zandgronden, laten zien dat grafvelden met rijke bijgaven werden voorzien zoals wapens en paardentuig, waaruit mogelijk kan worden afgeleid dat het om elites gaat. De opkomst van ijzer, naast brons, was ook weer een uitvloeisel van lange afstandshandel, hoewel mogelijk ook wat lokale winning in moerassen (moerasijzererts) plaatsvond.¹⁵⁹

3.4.1.2 Het landschap in de Romeinse tijd [100 n.Chr.]

In de Romeinse tijd groeide het veen aan.¹⁶⁰ Meer water werd naar de Maasmond afgevoerd en minder via de Oude Rijn. Als gevolg hiervan werd ook minder sediment afgezet. Over het algemeen wordt de Romeinse periode gezien als een klimatologisch gunstige periode met een mogelijk daaraan gerelateerd bevolkingsoptimum.¹⁶¹

100 AD

2000 BP

Het verminderde debiet van de Oude Rijn paste in een reeks van grote wijzigingen die in het rivierengebied plaatsgrepen. Met name tussen 250 v.Chr. en 350 n.Chr. leidden vele avulsies tot nieuwe rivierlopen: Neder-Rijn, Lek, Linge, Oude Maasje, Waal, Gelderse IJssel en Hollandse IJssel ten westen van Montfoort. Pierik heeft recentelijk aangetoond dat de invloed van de mens van bepalende invloed is geweest op het succes van avulsies.¹⁶²

Dit alles zorgde voor veel minder wateraanbod voor de Kromme en Oude Rijn, een doorlopende teruggang, en toen rond het jaar 1000 de Vecht hoogtijdegen vierde was de Oude Rijn al niet meer dan een restgeul. Van deze nieuwe rivieren werd de Waal uiteindelijk de belangrijkste tak van de Rijn. Deze verschuiving naar het zuidwesten zette rond de jaartelling in en werd mogelijk veroorzaakt (of in elk geval vereenvoudigd) door de verticale opbouw van het sediment van het Utrechtse stelsel. Hierdoor kreeg de Maasmonding een gradiëntvoordeel. Het is ook mogelijk dat de Peelrandbreuk het zuidwest- gradiënt verhoogde. Het zal een samenspel zijn geweest met de getijdenwerking aan de

¹⁵⁹ Winning uit moeraserts was mogelijk maar niet gebruikelijk.

¹⁶⁰ Van Dinter, *Living along the Limes*, p. 27

¹⁶¹ Jongmans e.a., *Landschappen van Nederland*, deel 1, p. 196.

¹⁶² Pierik, *Past human-landscape interactions*, p. 92

Maas die zich ook in deze tijd manifesteerde. Een van de grootste geologisch veranderingen in deze periode was de nieuwe verbinding naar de Noordzee via het Vlie, een bijna 10 km brede opening tussen het Flevomeer en de Waddenzee.

De directe invloed van de Romeinen op het landschap is onmiskenbaar onder meer door grote infrastructurele werken als forten, havens, wegen en bruggen en de daarvoor benodigde boskap.¹⁶³ Met de Drususgracht (onbekende ligging), Corbulogracht (tussen Leiden en Rijswijk) en in ons gebied een vergelijkbare verbinding tussen IJssel en Rijn (de Mare) beschikten ze over drie noord-zuid verbindingen in een landschap met oost-west lopende rivieren. Terwijl nieuwe bestuurscentra als Nijmegen (*Noriomagus*) en Voorburg (*Forum Hadriani*) werden gesticht kwam het platteland ook in de greep van de Romeinen. Heel het platteland? Nee, ten noorden van de Rijn kwamen de Romeinen niet meer, na een met het verlies van Flevum in 28 AD ingezette verandering in de Friezen-politiek.¹⁶⁴ Daarentegen verordende Claudius in 47 AD dat de limes bij de Rijn kwam te liggen, waarmee een reeks van grote publieke werken op gang kwam die zo typerend is voor zijn bestuur.¹⁶⁵ De Oude Rijn had toen zijn loop niet door Vleuten; een (mogelijk gedeeltelijke) avulsie had ervoor gezorgd dat de Rijn afboog langs het castellum op de Hoge Woerd en ging van daar met een flinke zuidelijke naar Harmelen en door de smalle bedding naar Woerden (*Laurum*). En zo werd de Heldammer stroomrug tussen De Meern en Harmelen een deel van de grens van het Romeinse Rijk, voorzien van een limesweg en ettelijke wachttorens.¹⁶⁶

Op het platteland vinden we ook kernen met een centrale functie, waarbij handel, ambacht en religie het bestaansrecht voor zo'n centrum vormden. Een minderheid was het wel; de meeste nederzettingen bleven hun agrarische karakter behouden, veelal voor hun eigen behoefte, soms ook voor de Romeinen in de vorm van surplusproductie. In Zuid-Nederland werden daartoe grote boerderijen (*villae*) ingericht. In Laag-Nederland op bescheidener schaal waarbij het overigens weerbarstig onderzoek vergt om te achterhalen of er een overschot werd geproduceerd voor de Romeinse bezetting.¹⁶⁷ Aannemelijk is dit wel omdat elke provincie in het Romeinse Rijk zich zelf moest kunnen bedruipen. De vraag naar producten nam toe en daarmee de vraag naar variatie wat weer leidde tot specialisatie.¹⁶⁸ In ons studiegebied en ook in het Kromme Rijngebied zijn er aanwijzingen dat de Romeinse troepen een gretige afzetmarkt vormden voor de lokale paardenfokkerij.¹⁶⁹

3.4.1.3 Het landschap in de Vroege Middeleeuwen [800 n.Chr.]

Veel veen was in de loop van het eerste millennium inmiddels 'verdwenen' onder klei, onder meer in Zeeland dat een getijdengebied was geworden waar de veenerosie in hoog tempo voortschreed. Een paar in het oog springende ontwikkelingen dienen kort te worden besproken. Rond 800 was er het Almere met een opening in het noorden tussen Vlieland en Terschelling. Was deze verbinding tussen het Almere en de Waddenzee eerst niet meer dan een geul, nu was er een brede doorgang, hoewel de echte openbreking van de Zuiderzee gebeurde pas na de vorming van het Marsdiep in de elfde-twaalfde eeuw. Doordat de getijdenwerking nu ruim baan kreeg in zuidwaartse richting kalfden de veenpakket hier verder af en werden de afzonderlijke Flevomeren samengevoegd tot de latere Zuiderzee. Het Almere komt in die tijd voor als rivier (de Passio Friderici gewaagt van *Alechnere fluvium transmeavit*, Annalista Saxo vermeldt *trans flumen, quod dicitur Elmera*) en als meer (*trans stagnum, quod lingua eorum dicitur Aelme* volgens de Vita Bonifatii).¹⁷⁰ Het Almere gold toen al als scheidingsgebied tussen Oost en West Friesland toen over Bonifatius werd gezegd dat hij dertien jaar land de Friezen poogde te bekeren *quibus in australi parte Almari* woonden.¹⁷¹ Het dichtst bij de natuurlijke gesteldheid van dit gebied komt denk ik wel de 8^e-eeuwse vermelding *trans fretum quod dicitur Aelmerae* waarbij *fretum* kan worden vertaald als zee-engte of straat.¹⁷² Hoe dan ook, de verbinding van Utrecht naar zee liep via de Vecht. Het was dan ook niet voor niets dat de tol naar Muiden verplaatst werd.

Het belang van de Oude Rijn was in deze tijd reeds tanende en een proces kwam op gang met een resultaat omgekeerd aan de voorbije millennia: nu kwam er onvoldoende sediment bij Katwijk de delta in zodat door erosie en terugvoer door de branding de Rijnmond verstopte.

¹⁶³ Onderzoek in Vechten wees uit dat de Romeinen zorgden voor een ongeëvenaarde ontbossing, Van den Bos e.a., 'Roman impact on the landscape', p. 292 en 296.

¹⁶⁴ Tacitus, *Annales*, boek 4, § 72 (ed. Martin en Woodman, p. 74), nadat de Friezen steeds zwaardere tribuut werd opgelegd en ze overgingen tot de strijd trok de centurion zich terug in het fort: *Olennius infensos fuga praeuenit receptus castello cui nomen Fleuum; et haud spernenda illic ciuium sociorumque manus litora Oceani praesidebat*. In de hierop volgende slag bij Baduhenna maakten de Friezen korte metten met de Romeinen uit Velsen en de versterkingen uit Nijmegen. De troepen uit Nijmegen zullen wel via Vechten zijn aangevoerd.

¹⁶⁵ Doorselaer, 'Romeinen', p. 41. Recent onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat de limesweg pas in de late jaren 80 van de eerste eeuw AD is aangelegd, in de Flavische periode derhalve. De castella en wachttorens zijn van oudere datum, zoals de tweede fase van het castellum in De Meern dat ten tijde van het Claudius werd aangelegd. Men vermoedt dat de aanleg van de weg verband houdt met de bestuurlijke herinrichting. Luksen-IJtsma, *Limesweg*, p. 76-77 en 125. Vanaf p. 156 een catalogus van alle waarnemingen van de weg tussen Vechten en Katwijk.

¹⁶⁶ Van Dinter, *Living along the Limes*, p. 27-50.

¹⁶⁷ Kooistra, *Borderland farming*.

¹⁶⁸ Van Es, 'Begin', p. 38 en 44.

¹⁶⁹ Kooistra, *Borderland farming*.

¹⁷⁰ 'Passio Frederici', MGH Scriptores VX deel1, p. 350; 'Annalista Saxo', MGH Scriptores XXXVII, p. 10 (12e eeuw); 'Vita Bonifatii', MGH Scriptores II, p. 349 (*Sed (...) navem ascendit ac per Reni fluminis albeum penetrans, nocturna portuum navigio exquesivit loca, donec aquosa Fresonum arva ingrediens trans stagnum, quod lingua eorum dicitur Aelme*).

¹⁷¹ 'Vita Gregorii', MGH Scriptores 15 deel 1, p. 67

¹⁷² 'Willibaldi Vita S. Bonifatii', in: MGH Scriptores II, 351.

Afb. 3-12: Geomorfologische reconstructie van het rivierengebied rond het jaar 900

Bron: Pierik, *Past human-landscape interactions*, p. 129 en 136. Rond 450 begon het meeste water van de Rijn via de zuidelijke segmenten C4 en C5 te lopen, waardoor de segmenten C1 (linksboven, en dit vormt ons studiegebied) en C2 minder aanbod kregen, waardoor een rustiger rivierenregime in het noorden ontstond en daarmee gunstige omstandigheden voor vestiging.

Na het vertrek van de Romeinen volgden twee eeuwen van demografische terugval.¹⁷³ Niet alleen in de gebieden onder Romeinse invloed, ook ver ten noorden van de limes. Pas in de Merovingische tijd herpakte zich de bevolking met een langzame groei en een aarzelende toename van het aantal nederzettingen, met name nabij waterwegen en in gebieden met goede condities voor landbouw. De akkerbouw vond in ons studiegebied plaats op de hooggelegen delen van de stroomruggen. Voorlopig waren deze afdoende voor de beperkte bevolking en indien nodig werd een nabijgelegen ‘veld’ ontgonnen – lokale ontginningen vanuit de gemeenschap. Het is allemaal wat complexer dan deze paar zinnen, er is later in dit boek een heel hoofdstuk aan gewijd. Deze studie kent een aantal voorbeelden waarbij de rijke archeologische vondsten worden gekoppeld aan het voorkomen van lokale elites en de opkomst van het bisdom Utrecht. In tijden van het sterker wordende centraal gezag, waarbij indringende wijzigingen in politieke, sociaal-economische en religieuze kaders plaatsvonden – *frankisering* – waren macht en aanzien afgeleid van grondbezit.¹⁷⁴

Het semi-permanente karakter van de nederzettingen verdween in de loop van de vroege middeleeuwen en men vestigde zich op vaste plaatsen, veelal nabij de kerken die op vele plaatsen worden gesticht.¹⁷⁵ De opkomst van het institutioneel grootgrondbezit en de bijbehorende exploitatievormen zijn kenmerkend voor deze periode. Op structurele wijze werd, doordat de bevolking weer groeide, het tekort aan landbouwgrond gemitigeerd door ontbossing en dat terwijl de bossen zich juist weer hadden geregenereerd in de eeuwen tussen ca. 300 en 600. Interregionale handel was van groot belang.¹⁷⁶ Dorestat bekleedde een voorname positie daarin totdat de Kromme Rijn verzandde. De invloed der Franken betrof zich ook op ‘nieuw’ fruit als mispels, peren, kweeperen en moerbeien.¹⁷⁷ Hoever de invloed van de Friezen en de Franken tot in het studiegebied is doorgedrongen is niet eenduidig uit te maken.

Als schot voor de boeg laten we niet onvermeld dat in de vroegmiddeleeuwse nederzettingen ten westen van Utrecht kenmerken van handel zijn gevonden alsmede sporen van culturele beïnvloeding vanuit zowel het westelijke kust gebied als het noordelijke kustgebied. De vroege installatie van een bisschop te Utrecht en de keten van domaniale gebieden tot en met Woerden wijzen op een groots verleden, gelijktijdig met Dorestat. De opkomst van Dorestat in het midden van de zevende eeuw was voorafgegaan door eerdere bewoning, want er waren zowel castella en nabijgelegen agrarische nederzettingen die in onderlinge symbiose opereerden als meer autonome agrarische nederzettingen. Van Es en Verwers signaleerden kleinere handelsnederzettingen (*vici*) – ‘Dorestaties’ – die nauwe economische relaties onderhielden met de omringende boerengemeenschappen.¹⁷⁸ Het is daarbij niet onmogelijk dat, waar de *castella* werden geclaimd door de Franken, de lokale elite het vacuüm wist op te vullen dat na het vertrek van de Romeinen op het

¹⁷³ Dijkstra, *Rondom de mondingen*, p. 70

¹⁷⁴ Voor het onderzoeksgebied is dit thema behandeld door Huiting, ‘Macht en bezit’, het artikel dat samen met vele bijdragen aan Olde Meierink, *Kastelen en ridderhofsteden*, de opmaat vormde voor de onderhavige studie.

¹⁷⁵ Voor dit proces en de factoren, zie recentelijk Curtis, ‘Emergence’.

¹⁷⁶ Verhulst, *Carolingian economy*, p. 97-103.

¹⁷⁷ Vos e.a., *Atlas Holoceen*, p. 69.

¹⁷⁸ Van Es en Verwers, ‘Early Medieval settlements’, p. 19 en 34

platteland ontstond. Deze elites zullen instrumenteel zijn geweest in de periode dat het Utrechtse bisdom zo'n solide voet aan de grond kreeg – en in zo'n korte tijd!

3.4.1.4 Het landschap in de Late Middeleeuwen [1500 n.Chr.]

De late middeleeuwen maken het grootste deel van deze studie uit. Zoals in het algemeen kan worden gesteld ontstond ook ten westen van Utrecht de contouren van het huidige cultuurlandschap tussen de Karolingische tijd en pakweg de 16^e eeuw. De sporen van de Romeinen waren nog goed zichtbaar; in *Traiectum* stonden de muren nog overeind en zonder twijfel waren er van de overige *castella* eveneens resten te ontwaren in het landschap. Het is niet ondenkbaar dat de in de Vleutense kerk aanwezige tufsteen uit het *castellum* op de Hoge Woerd afkomstig is.

Centraal thema in de late middeleeuwen was het water, nu niet zozeer hoe men er handig van gebruik kon maken of hoe men droog kon wonen, als wel hoe men het droog kon houden en met vrucht kon akkeren. Aanvankelijk wist men zich met sluisjes te redden maar toen men grootschalig overging tot het nuttig maken van de veengebieden was het al snel nodig om kades en keerdijken aan te leggen.

Ingrijpen was wel nodig gezien de geschillen die op alle niveaus rezen over andermans water. Om de waterstaat goed geregeld te krijgen werden op lokaal niveau overleg- en beslissingsstructuren in het leven geroepen, de waterschappen. Waterstaatszaken speelden dan ook een voorname rol in de conflicten die de naburige landsheren van Holland en Utrecht hebben uitgevochten. De Late Middeleeuwen geven vooral afdammingen te zien, de belangrijkste bij Wijk bij Duurstede waardoor in 1122 de langzaam voortschrijdende verlanding van de Kromme en Oude Rijn een handje werd geholpen. Hiermee kwam na duizenden jaren een einde aan het bestaan van de Oude Rijn. De mens maakte een einde aan een monumentale rivier die, hoe ironisch, op dezelfde plek was ontstaan als gevolg van een avulsie.

De verbeterde waterstaatkundige toestanden maakten met name in de lager gelegen komklei- en veengebieden nieuwe ontginningen mogelijk, waarmee niet gezegd is dat de problemen voorgoed waren verdwenen. Er waren nog meerdere ingrepen nodig, zowel op lokaal niveau als op landsheerlijk niveau met de aanleg van de Heikop of Lange Vliet (1385) en de Bijleveld (1413). Toen dat ook niet voldoende bleek door de dalende bodem werden de windwatermolens geïntroduceerd, een grote technische innovatie die aan de vijftiende eeuw behoort, zo ook in de nattere gebieden zoals Themaat. De wateroverlast die alom werd gevoeld is ook op te maken uit verlagingen van pacht prijzen en vermindering van tiendopbrengsten, waarover nog uitgeweid zal worden.

Sociaal-economisch vonden enorme wijzigingen plaats, de maatschappij was allerminst statisch. Nieuwe kapittels werden gesticht en rijk gedoteerd, het kerkelijk bestuur ging op de schop, de wereldlijke rechtspraak werd ingeregeld; en een reeks zeer bekwame kerkvorsten zette Utrecht op de kaart, niet in de minste plaats gesteund door de keizers. De ontginningen waren naar het zich laat aanzien bedoeld om meer landbouwgrond te creëren voor een groeiende bevolking waarvoor de in lokaal verband uitgevoerde uitbreiding van het areaal ontoereikend was en wellicht ook te langzaam ging. Het landschap kreeg regelmatige vaste patronen met juridische afspraken tussen landsheer, *locator* en boeren. Tussen de nieuwe en oude componenten van de staatsvorming was een belangrijke rol weggelegd voor de ministerialiteit; zij borgden de continuïteit.¹⁷⁹ Ik vermoed dat ze een dergelijke rol vervulden als de lokale elite in de periode tussen de Romeinen en de Merovingers, hoewel dat moeilijk hard te maken is. De parallel dringt zich in elk geval wel op. De snelle politieke carrière en strategisch gekozen huwelijkspartners (niet zelden uit de inheemse adel!) stelden de ministerialen in staat een solide economische basis te leggen en door kastelen te bouwen en leenkamers te vormen werkten ze op alle fronten aan hun status in de feodale maatschappij. Zowel kerk als adel blijken uiteindelijk de vruchtbare grond in handen te hebben, langs en nabij de rivieren.¹⁸⁰

Het is dus van groot belang na te gaan welke mogelijkheden het landschap bood en welk potentieel aan vruchtbare grond er was. We moeten daartoe allereerst kennis van de rivieren in het studiegebied opdoen, vervolgens komen bodem en vegetatie aan de orde. Samen vormen ze dan de ondergrond voor het vervolg van deze studie.

3.4.2 *Geogenese van het rivierenlandschap*

De paleogeografische hoofdlijnen die in het voorgaande zijn geschetst moeten op lokaal niveau worden verfijnd. Dit onderzoek moet goeddeels uit vele publicaties worden samengesteld, omdat een synthese nog ontbreekt. Voor de Romeinse tijd in het rivierengebied is er inmiddels de dissertatie van Van Dinter terwijl van archeologische zijde voortsnog geen wetenschappelijke synthese in de maak is en het geplande publicatieboek over de archeologische ontdekkingen in Leidsche Rijn nog niet is verschenen.¹⁸¹ De vooruitgang op fysisch-geografisch, archeologisch en palynologisch terrein is de laatste twee decennia echter zo groot dat we die exercitie moeten uitvoeren.¹⁸²

Om wat voorbeelden te geven: de vroegere aanname dat de Heldammer stroomrug wel eens kon samenvallen met de Houtense is niet zonder meer juist. Terwijl als gevolg daarvan de kaartjes (die in vele publicaties zijn overgenomen)

¹⁷⁹ Buitelaar, *Ministerialiteit*, passim.

¹⁸⁰ Zie het hoofdstuk over bezitsverhoudingen.

¹⁸¹ Vriendelijke mededeling Erik Graafstal. Het proefschrift van Van Dinter gaat voornamelijk over de Romeinse periode van rivieractiviteit.

¹⁸² Men vergelijk het aantal stroomgordels in Berendsen, *Genese*, met het aantal in Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*. Op palynologisch gebied zij verwezen naar de vele studies van BIAAX Consult. De middeleeuwse geschiedenis van het studiegebied is met name door mijzelf bedreven. De integratie van dit alles vormt de basis van dit proefschrift.

voor ons studiegebied een onjuist beeld geven nam de verwarring verder toe nadat in een later standaardwerk werd vastgesteld dat de Heldam de stroomafwaartse voortzetting was van de Kromme Rijn.¹⁸³ De Heldam blijkt echter reeds te zijn ontstaan in het laat-Neolithicum en na een periode van rust te zijn gereactiveerd rond de jaartelling. Ten gevolge van deze nieuwe inzichten zijn de dateringen in de vakliteratuur achterhaald.¹⁸⁴ Een tweede voorbeeld ligt in het verlengde hiervan: in Oudenrijn is een nederzetting aangetroffen, schijnbaar op een onmogelijke locatie voor bewoning, maar door een oude stroomrug in de ondergrond lag hier zand. Deze oude stroomrug is gedateerd in de Bronstijd en vormde een verbinding met de Heldam, die volgens de gangbare literatuur toen nog niet bestond! Ten derde kan niet staande worden gehouden dat tussen Utrecht en Harmelen, nog afgezien van de Heldam, er slechts een rivier heeft gezorgd voor de enorm brede stroomrug. Vink heeft al terecht gezien dat er drie geulen verantwoordelijk moeten zijn geweest voor dit brede pakket van zand en klei. Belangrijk in dit kader is de merkwaardige stroomrug tussen De Haar en Kockengen, welke locatie alleen al wijst op de aanwezigheid van een rivierloop ver ten noorden van de Oude Rijn. Ten vierde wil ik nog wijzen op de voortgang die het onderzoek heeft gemaakt met betrekking tot de geschiktheid van crevasses voor bewoonbaarheid.¹⁸⁵ En niet voor de bewoonbaarheid; de vele crevasses hebben grote invloed gehad op de landbouw en we komen ze tegen bij De Haar, Kockengen, Kattenbroek, Kamerik, De Meern.

Het moge duidelijk zijn dat kennis van ligging, datering, fasering en gelijktijdigheid van rivieren nogal invloed heeft op ons begrip van de locatiekeuze die de mens kon maken en daarmee de mogelijkheden die hij daar had om landbouw of handel te drijven. De activiteit van de rivieren zorgde ook voor de bodemopbouw zoals die nu en in het verleden tot stand kwam. Het is daarom van belang de gegevens aan te vullen met resultaten van talloze archeologische, palynologische en fysisch-geografische studies die de afgelopen vijftien jaar zijn verschenen en daarmee tot een basis te komen voor ons verder onderzoek.

Hieruit volgt dan een beeld van de ondergrond voor de institutionele inrichting en de daarmee samenhangende bezitsverhoudingen. De hoofdrol wordt in dit hoofdstuk opgeëist door de Oude Rijn, die in ons studiegebied een sterk meanderend patroon heeft gehad.¹⁸⁶ De wijde omgeving van zo'n rivier wordt niet alleen bepaald door wat water. Er is sprake van een complexe architectuur van stroomdraden, oeverwallen, kommen, crevasses en restgeulen. De belangrijkste hiervan verdienen wat extra aandacht door hun veelvuldig voorkomen in het studiegebied. De hoogtekaart (Afb. 3-3) laat duidelijk zien welke invloed de rivieractiviteit heeft gehad op het hoogtebeeld. Als deze technologie had bestaan in de zestiende eeuw had de kaart heel wat meer gele tinten bevat. Toen immers lagen de inmiddels afgegraven kleidekken nog ter plaatse, veelal ruim een meter meer dan nu terwijl ook de differentiële klink minder ver was voortgeschreden.

3.4.2.1 Overwallen, kommen, crevasses en avulsies

Overwallen en kommen

De activiteit van de rivieren met hun eroderende werking was van directe invloed op de landschapsvorming.¹⁸⁷ In het onderzoeksgebied was de meanderende werking van de Rijn daarvoor verantwoordelijk.¹⁸⁸ De hoeveelheid water die moet worden afgevoerd speelde daarbij een prominente rol. Immers, in de zomer kan het water met daarin het materiaal (grind, zand en klei) in een vrij nauwe bedding worden vervoerd maar bij hoogwater (voornamelijk in het voorjaar) zal een rivier buiten de oevers treden.

Dicht bij de bedding was de kracht van het water het grootst en kwam voornamelijk grof materiaal tot bezinking: zand en zandige klei. Deze afzetting creëerde een zogenaamde oeverwal, die telkens bij een volgende overstroming ietwat werd opgehoogd. De fijnere klei kon over een grotere afstand worden getransporteerd en kwam dus het verst van de bedding af te liggen, in de kommen, de lagergelegen gebieden achter de oeverwallen. Het is niet uitzonderlijk dat regelmatig overstromende komgebieden zware klei met een lutumgehalte van 50-70% laten zien.

¹⁸³ Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*, p. 204, waarbij stroomopwaarts de Kromme Rijn (3000-828 BP) verwezen wordt naar Berendsen, *Genese*, p. 168 waar echter staat Houtense (3795-2560 BP).

¹⁸⁴ Berendsen, *Genese*, p. 164; Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*, p. 204.

¹⁸⁵ Van Dinter, 'Roman Limes', p. 15. Van Dinter en Van Zijverden, 'Crevasse splay deposits' en recentelijk Van Dinter, *Living along the Limes*. Voor de Bronstijd: Arnoldussen, *Living landscape* en de aldaar aangehaalde literatuur alsmede de literatuur verderop door mij benut.

¹⁸⁶ Van een meanderend patroon is sprake als de gemeten geullengte gedeeld door de kortste afstand over dit gemeten traject > 1½ bedraagt. Jongmans e.a., *Landschappen*, p. 381.

¹⁸⁷ Henderikx, *Beneden-delta*, p. 11.

¹⁸⁸ Poelman, 'Rivierkleigronden', p. 60 geeft aan, op basis van Edelman, *Inleiding tot de bodemkunde van Nederland*, dat het karakter van een meanderende rivier rustiger is dan dat van een vlechtende rivier en dat het sedimentatiepatroon van de jonge rivierkleiafzettingen in midden-Nederland van een meanderende rivier is. Er zijn echter, zie verderop, vele voorbeelden van heftige doorbraken, overstromingen, en migrerende beddingen. We moeten voor wat betreft de Oude Rijn tussen Utrecht en Harmelen ook nog eens rekening houden met drie stroomgordels in plaats van een.

Afb. 3-13: Opbouw van een stroomgordel

Bron: Berendsen, 'Geologische ontwikkeling', p. 3

troon van de veenstroompjes. De komgebieden kunnen we zien als vlakke, open landschappen met hoge grondwaterstanden en deels ook open water.¹⁹²

Het was niet alleen de afstand tot de rivierbedding die de sedimentatie bepaalde. Ook de stroomsnelheid was van belang. Deze werd natuurlijk bepaald door de hoeveelheid water en de capaciteit van de bedding, maar ook door de meanders zelf. De holle oever kent een grotere snelheid en zal zichzelf dus eroderen, de rivier is hier niet alleen dieper, maar ook sneller. Aan de bolle oever zal gelijktijdig materiaal worden afgezet. Dit proces zal er op termijn voor zorgen dat een rivier zijdelings gaat migreren en zelfs zijn eigen oeverwal gaat opruimen, waardoor op zeker moment een doorbraak van deze oeverwal ontstaat (crevasse) en een nieuwe rivierloop wordt gevormd, iets wat in het onderzoeksgebied veelvuldig is gebeurd. De Rijn kon zich in dit gebied vrij eenvoudig verleggen doordat de onderliggende zandpakketten (Pleistocene dekzand) slechts 2 tot 3 meter onder het maaiveld lagen. Een samenspel van zijwaartse erosie en bodemerisatie is voor verlegging verantwoordelijk. Het is echter nogal afhankelijk van het materiaal waardoorheen de rivier stroomt of het voldoende gevoelig is voor erosie.

Breedte en diepte hangen, evenals de mate van slingering, meanderlengte en amplitude, samen met de gemiddeld grootste afvoer die de rivier moet verwerken.¹⁹³ Rivieren kunnen als gevolg van een doorbraak een nieuwe loop nemen. Op deze manier ontstaat dan een nieuwe stroomgordel en zet het bovengenoemde sedimentatieproces zich op andere plaatsen voort terwijl de fossiele stroomruggen lange tijd zichtbaar blijven.¹⁹⁴ Verder westwaarts naar Harmelen en Woerden ligt het dekzand dieper en daar zien we dan ook dat de stroomgordel een stuk minder breed is.¹⁹⁵

Door de onbeteugelde kracht van de Rijn werden de beddingen steeds weer omgewerkt, waardoor aan beide kanten van de rivier oeverwallen werden gevormd. De bedding met twee belendende oeverwallen worden samen een stroomrug genoemd. Deze stroomruggen hadden een goede ontwatering en waren geschikt voor landbouw en bewoning. De oudste bewoning treft men dan ook doorgaans hier. De duidelijkste kenmerken van dit cultuurlandschap op de stroomruggen zijn de blokvormige onregelmatige verkaveling en de lage dichtheid van sloten.

Deze processen hadden lang plaats alvorens in de volle middeleeuwen door bedijking de invloed van de rivieren sterk aan banden werd gelegd. Ook toen was een doorbraak niet uitgesloten maar die manifesteerde zich dan als kolkgraten of ook wel 'wielen'.¹⁹⁶ Door de kracht waarmee dit gepaard gaat ontstaan dan aan op het bedijkte land overslagen van grof zand.

Het onderscheid tussen stroomruggen en kommen is al 1000 jaar zichtbaar, weliswaar op steeds minder plekken (bijvoorbeeld Vleuten is bijna volledig verstedelijkt) maar nog wel op zeer waardevolle landelijke gebieden (zoals rond Harmelen). De goed afwaterende stroomruggen worden gekenmerkt door onregelmatige blokverkaveling terwijl in de kommen een meer strookvormige percelering noodzakelijk was om het land af te wateren. Chronologisch hebben we het dan wel over een veel latere ontstaansperiode omdat de strookverkaveling pas eind tiende eeuw werd geïntroduceerd met de planmatige ontginningen. De tweedeling is ook te vinden in het grondgebruik: bouwland op de stroomrug en wei- en hooiland in de kommen.

Crevasses

Het studiegebied kent nogal wat crevasses, die soms bijeen liggen in een beperkt gebied en hele systemen of complexen vormen. Ze ontstonden tijdens verhoogde afvoer van een rivier als doorbraak door een buitenbocht. Het kan zijn dat door tijdelijk lagere afvoer een rivier zich daaraan aanpaste. Indien dan een reactivering optrad kon relatief eenvoudig een doorbraak plaatsvinden en een overloopgeul worden uitgesleten. Dat gebeurde doorgaans op een relatief laag

¹⁸⁹ Henderikx, *Beneden-delta*, p. 11.

¹⁹⁰ Van der Linden, 'De Zwammerdam', p. 113

¹⁹¹ Deze verschijnselen zijn slechts door De Cock, *Kennemerland*, onderzocht.

¹⁹² Steenbeek, *On the balance*, passim

¹⁹³ Jongmans e.a., *Landschappen van Nederland*, p. 379.

¹⁹⁴ Henderikx, *Beneden-delta*, p. 12.

¹⁹⁵ Brombacher, 'Fysisch geografische beschrijving', p. 51, Berendsen, *Genese*, par. (8.4.6).

¹⁹⁶ Poelman, 'Rivierkleigronden', p. 64.

gedeelte van de oeverwal. Evengoed kon dit gebeuren bij een rivier die in zijn eindfase zat op momenten dat piekafvoeren plaatsvonden.¹⁹⁷ De ontstane geul met het zich waaivormig vertakkend sediment dat doodliep in een komgebied wordt crevasse genoemd.¹⁹⁸ Crevasse-afzettingen die vanuit zo'n geul, geflankeerd met oeverwallekes, zijn gevormd bestaan veelal uit klei, humeuze klei, gyttja en veenlagen. Deze kunnen in allerlei samenstellingen voorkomen zodat er een grote variatie bestaat in vorm en opbouw. De geulen kunnen tien tot tientallen meters breed en maximaal een paar meter diep worden. De geul kan een crevasserug doen ontstaan die een relatieve hoogte vormt in het landschap. Een crevasse kan het begin zijn van avulsie maar vaak raken ze na een paar decennia al verstopt - eigenlijk verzanden ze omdat het doorbraakpunt verstopt raakt. Een avulsie vindt dan ook alleen plaats als er een kortere afvoerweg ontstaat voor het water (gradiënt voordeel). Andersom is wel vaak het geval: veel avulsies beginnen als crevasse.

De meeste crevasse-afzettingen hebben een vegetatiehorizont die volgens recent onderzoek zich in decennia al kan vormen.¹⁹⁹ Veel crevasses verdwenen uit het zicht doordat hun relatief hogere ligging door zakking en voortschrijdende sedimentatie van de omliggende kommen verloren ging. Hierbij is ook menselijk ingrijpen niet uit te sluiten want drainage van een nederzettingsterrein kan ook tot daling leiden. Dit was het moment dat bewoning lastiger werd echter beweiding en landbouw mogelijk bleven.²⁰⁰ Crevassevorming vindt in drie stadia plaats:

Afb. 3-14: Crevassevorming

Bron: Van Dinter en Van Zijverden, 'Crevasse splay deposits', p. 22

Crevasse stadium III met lange stabiele geulen die eeuwen kunnen bestaan, komt het meest in het studiegebied voor. De aanwezigheid van crevasses is in het rivierenlandschap van voor bedijkingen overigens zeer algemeen.²⁰¹ Vanaf de Midden-Bronstijd werden crevasses structureel benut door de mens.²⁰² Gunstig voor vestiging, sinds Bronstijd nederzetting te Dodewaard, op crevasse-afzettingen, wel duidelijk is geworden. Ook op de crevasse bij De Horden (Wijk bij Duurstede) blijkt al in de Vroege tot Midden-Bronstijd gewoond te zijn.²⁰³ De verschillende crevasses die langs de Heldammer stroomrug zijn ontstaan en het crevassecomplex ten noorden van Kasteel de Haar zijn fraaie voorbeelden van dit fenomeen.

Avulsies

Een avulsie (*avulsio* = afscheuring) is een (soms) plotselinge rivierververgging waarbij een nieuwe loop ontstaat.²⁰⁴ Soms echter wordt een verlaten geul hergebruikt.²⁰⁵ Meestal voegt de nieuwe loop zich verder stroomafwaarts weer bij de bestaande stroom. Zowel water als sediment worden daardoor naar andere plaatsen in de riviervlakte vervoerd. Er zijn meerdere definities van avulsies in omloop waarvan die van Allen de meest gangbare is: avulsie is het verlaten van de gehele stroomgordel of een deel ervan ten gunste van een nieuwe route.²⁰⁶ Belangrijke factoren voor avulsies over langere tijd zijn wijzigingen in het zeeniveau, klimaat, tektoniek en afvoer en sedimentlast van de rivier.²⁰⁷ Echter de rol van ontbossing en dus menselijke invloed moet ook niet onderschat worden.²⁰⁸ Alle factoren hebben zo hun favoriete periode gehad. Avulsies zijn eigenlijk een vrij recente dimensie van het rivierenlandschap. Pas vanaf 7500 jaar geleden treden ze op en sindsdien zijn er 92 geweest in de Rijn-Maasdelta.²⁰⁹ In de eerste fase was de zeespiegel een

¹⁹⁷ Berendsen, *Genese*, p.195

¹⁹⁸ Weerts e.a. 'Vecht/Angstel', p. 67

¹⁹⁹ Van Dinter en Van Zijverden, 'Crevasse splay deposits', p. 9

²⁰⁰ Van Dinter en Van Zijverden, 'Crevasse splay deposits', p. 19 en 28.

²⁰¹ Van Dinter en Van Zijverden, 'Crevasse splay deposits', p. 6-8.

²⁰² Arnoldussen, *Living landscape*, p. 57

²⁰³ Hessing en Steenbeek, 'Landscape and Habitation History', p. 17.

²⁰⁴ Berendsen, 'Avulsies', p. 30.

²⁰⁵ Berendsen en Stouthamer, *Paleogeographic development*, p. 100.

²⁰⁶ Berendsen en Stouthamer, *Paleogeographic development*, p. 3

²⁰⁷ Berendsen, 'Rhine-Meuse delta', p. 21

²⁰⁸ Berendsen en Stouthamer, *Paleogeographic development*, p. 102-103.

²⁰⁹ Berendsen, 'Avulsies' en Berendsen en Stouthamer, *Paleogeographic development*, p. 98-99.

belangrijke factor, en tussen 3700-2800 jaar was het (neo)tektoniek. De laatste millennia lijken de avulsies meer veroorzaakt te worden door toegenomen afvoer en sedimentatie in de beddingen van de rivieren. De belangrijkste onderliggende factor lijkt de ontbossing te zijn.

Overigens is de ondergrond zeker ook van belang. Terwijl zandige afzettingen vaak hebben geleid tot crevasses, die op hun beurt een avulsie kunnen inluiden, werd avulsiegevoeligheid beperkt door aanwezigheid van veen. Hoogtepunt van de veenvorming kan worden gesteld op de periode tussen 4000 en 3000 BP en juist toen kwamen er weinig avulsies voor – terwijl er veelvuldig crevasses werden gevormd. Gewoonlijk wordt inderdaad aangenomen dat avulsies beginnen met de vorming van een crevasse. Dat ligt ook het meest voor de hand want een rivier breekt nu eenmaal het eenvoudigst door zijn eigen oeverwal aan de buitenbocht. Bij de meeste avulsie-locaties worden avulsie-afzettingen waargenomen. Ze ontbreken eigenlijk alleen maar wanneer ze door laterale erosie verdwenen of door verjonging van een oudere stroomgordel niet ontstonden.²¹⁰

Avulsies kunnen op allerlei plekken plaatsvinden en hebben soms een terugkerend karakter op dezelfde locatie. Bij Wijk bij Duurstede zijn er zes geweest en bij De Meern twee.²¹¹ Avulsies worden doorgaans veroorzaakt door structureel hoogwater, waarbij op zeker moment een oeverwaldoorbraak plaatsvindt.²¹² Dat is niet altijd even succesvol, de nieuwe route moet wel voordelig zijn en bijvoorbeeld korter zijn naar de zee. Het is normaal dat avulsies meerdere keren optreden gedurende de levensduur van een riviersysteem. Gemiddeld bestaat een riviersysteem zo'n 1200 jaar terwijl een avulsie gemiddeld 325 jaar duurt, de helft van de avulsies duurt korter dan twee eeuwen. De frequentie van avulsies is van grote invloed geweest op het aantal gelijktijdige stroomgordels in de delta van Rijn en Maas.²¹³

In ons studiegebied hebben we te maken met de gevolgen van meerdere avulsies. Die welke gerelateerd kunnen worden aan die bij Wijk bij Duurstede zijn grotendeels veroorzaakt door de Peelrandbreuk. Hetzelfde geldt voor Tiel waar ook een aantal avulsies is opgetreden. Minder voor de hand liggende tektonische invloed valt aan te wijzen bij de vorming van de Kockengense stroomgordel en de Heldam. We komen er verderop nog op terug in meer detail.

Grote avulsies ten onzent zijn het ontstaan van de Lek (circa 2000 jaar geleden), het ontstaan van de Waal (circa 1600 jaar geleden) en het ontstaan van de Gelderse IJssel (circa 1500 jaar geleden). In alle gevallen speelde de toegenomen afvoer een belangrijke rol. Deze grote avulsies gingen dan ook gepaard met forse overstromingen.

Hoe klein ons studiegebied ook is, 17 avulsies hebben de alluviale architectuur ervan beïnvloed. De gevolgen van deze avulsies zijn groot geweest: een rivier op andere locatie betekent ook dat de bijbehorende afzettingen over een groter gebied verspreid liggen. Het bepaalde tussen Utrecht en Woerden in hoge mate waar de mens kon wonen en landbouw bedrijven.

3.4.2.2 De memoires van de Oude Rijn

De Oude Rijn stroomrug is direct ten westen van Utrecht ca. 2 km breed, om tussen Harmelen en Woerden te versmallen tot zo'n 1 km. Vooral de enorme breedte tussen Utrecht en Harmelen baart opzien. Daarvoor zijn dan ook meerdere stromen voor verantwoordelijk geweest. En dat kon ook doordat een flink pakket dekzand de bewegingen van de rivier weinig beperkingen oplegde. Tussen Utrecht en Harmelen hebben dan ook drie stroomgordels gelegen, door Vink 'de Vleutense splitsingen' genoemd.²¹⁴ De meest recente gordel, de middelste, wordt doorgaans aangeduid als Oude Rijn, terwijl de zuidelijke stroom als Heldammer stroomrug bekend is. De noordelijke – verder naamloze – stroom heeft een aftakking bij De Haar naar Kockengen gehad en boog zuidwaarts weer naar de hoofdstroom toe. Ze komen verderop afzonderlijk aan de orde. Ten westen van Harmelen is er maar een bedding, die door het dieperliggende dekzand en aanwezig veen veel meer was opgesloten dan het oostelijke traject.

Ondanks het feit dat we van drie stroomgordels spreken is er telkens sprake van een veel complexere situatie, die zich uit in zeer gevarieerde bodemprofielen. Immers, de activiteit van de stromen is telkens verschillend en dat leidt tot verschillen in breedte, diepte, kracht, afzettingen, bochtafsnijdingen, doorbraken en wat dies meer zij. De kracht van de Oude Rijn werd sterk beïnvloed door wat er stroomopwaarts gebeurde. En dat was nogal wat: de opkomst van de rivieren Vecht, Lek en Hollandse IJssel hebben grote invloed gehad in het onderzoeksgebied zoals hiervoor kort werd geëtaleerd.

De noordelijke tak van de Oude Rijn

Over de noordelijke tak van de Oude Rijn is weinig geschreven. Hier en daar is verspreid booronderzoek geweest of zijn restgeultjes gevonden zonder dat dit alles tot een synthese is gekomen. Om een goed beeld te krijgen van de

²¹⁰ Berendsen en Stouthamer, *Palaeographic development*, p. 102.

²¹¹ Berendsen, 'Avulsies', p. 30. Avulsies op steeds dezelfde plek (*nodal avulsion*) en avulsies op niet gerelateerde plek (*random avulsion*).

²¹² Berendsen, 'Avulsies', noemt vier factoren die het ontstaan van avulsies bevorderen: de afname van het bergingsvermogen van de hoofdgeul door sedimentatie in de bedding; de vorming van ijsdammen; graafsporen van dieren zoals bevers; de aanwezigheid van duinen in de rivierbedding.

²¹³ Conclusie Berendsen en Stouthamer, *Palaeographic development*, p. 109.

²¹⁴ Vink, *De rivierstreek*, p. 187-205. Op p. 134 van zijn meesterlijke studie roept Vink op tot "betere samenwerking tussen aardrijkskundigen, geschiedkundigen en oudheidkundigen om te komen tot een goed gefundeerde monografie van het splitsingsgebied". Inmiddels zijn er meer theorieën dan restgeulen en dus is er 60 jaar na het boek van Vink nog wel wat interdisciplinair werk te verzetten! De studies van Berendsen, *Genese*, Berendsen en Stouthamer, *Paleogeographic development*, Stouthamer, *Avulsions*, Kooistra, *Borderland farming* raken het studiegebied voornamelijk in de Romeinse tijd.

institutioneel-geografische inrichting in latere tijd is die synthese wel nodig. Lang geleden heeft Vink zich beziggehouden met het traceren van deze stroom die, naar hij opmerkte “*vrij hypothetisch blijft, al twijfel ik niet of hij heeft eenmaal bestaan*”.²¹⁵ Het is interessant om te kijken naar de breedte van de afzettingen van de ongesplitste rivier, dat wil zeggen ten oosten van Voorn en ten westen van Harmelen, waar die respectievelijk 1½ en 1 kilometer waren. Vergeleken met de genoemde 3½ km over Den Ham laat dat nauwelijks een andere conclusie toe dan dat er twee (gelijktijdige?) stromen hebben bestaan. De scherpe ombuiging over De Haar bracht Rijnwater wel heel dicht bij de Vecht maar Vink trof geen aftakking aan. Wel vond hij bij hernieuwd veldwerk in 1946 de Kockengense stroom en daarmee de verbinding ‘tussen Haarzuilens en de oude Waddenzee bij Mijdrecht’.²¹⁶ Die richting ging de stroom inderdaad uit om vervolgens bij Kockengen af te buigen naar de Oud-Aa. Vink verwachtte een verbinding met de Vecht, vond die nabij Mijdrecht en modern onderzoek toonde aan dat die verbinding met de Vecht inderdaad heeft bestaan. Het lijkt erop dat de grootste watervoering naar het noorden plaatshad tussen ruim 4000 en 3000 jaar geleden, maar mogelijk was de geul twee millennia geleden ook nog watervoerend. Doordat echter de noordelijke Rijnwater verloor aan deze Kockengense stroom boog hij in verzwakte vorm terug naar De Wel.

Terug naar het verloop van deze noordelijke ombuiging. Hoewel het verloop tussen Vleuten en Utrecht (stroomopwaarts) nauwelijks te volgen is kan vanaf de ridderhofstad Den Engh een stroom getraceerd worden naar de Joostenlaan (in de Middeleeuwen Groenelaan geheten) in het westen. Op basis van de perceelscheidingen is deze stroom nog traceerbaar, maar in de schriftelijke bronnen is er geen spoor van te bekennen. Af en toe is de richting van deze tak volledig zoek, maar het is aannemelijk dat hij ten westen van de Joostenlaan in de richting van het Haarpad afboog, vervolgens noordwaarts rond De Haar kronkelde, met een scherpe bocht zuidwaarts langs de Haardijk stroomde om bij De Wel weer aan te sluiten op de hoofdgeul. Vink stelde dat de noordelijke ombuiging langs Kasteel de Haar een belangrijke tak was en de helling van het terrein leek te volgen, min of meer de richting van de Vecht aannemend.²¹⁷ De door Berendsen samengestelde geomorfogenetische kaart bewees al dat de oude meester het juist had gezien en later is er alleen maar meer steun voor die hypothese gekomen. Meer dan puzzelstukjes zijn het nog niet. Willen we doordringen tot de grillige bewegingen van de Oude Rijn in dit gebied dan moeten we de noordelijke loop beter vastleggen alsmede de fasering en datering ervan nader bepalen.

Toch zijn er nogal opvallende verschijnselen die ons op het spoor kunnen zetten van deze stroomgordel.

1. Tussen Vleuten en De Haar is dermate veel bouwland te vinden, een deel zelfs ten noorden van de Thematerdijk, dat we hier klei en zandbodem kunnen verwachten.
2. Ockhuizen kent flinke stukken bouwland, vrij diep in de polder gelegen.
3. De afzettingen waaiëren over zo’n grote breedte uit dat ze niet door een enkele geul kunnen zijn achtergelaten.
4. Ten noorden van Kasteel de Haar en ten westen van de Rijndijk liggen komafzettingen, maar een rivier lijkt er niet te zijn (geweest).
5. Kasteel de Haar ligt net op het noordelijkste punt van oeverafzettingen. Pal ten westen ervan bevinden zich crevasse-afzettingen; het is op deze plek waar nog twee kasteeltjes solide grond onder de voeten vonden: Ter Mey en Kleine Haar. Een vierde kasteel, Den Eyk, ligt aan de Thematerdijk waar de polder Themaat aanvangt.²¹⁸
6. Het vijfhoekig stuk land ten noordwesten van De Wel ligt ietwat plompverloren in een restontginning en lijkt dus een oude structuur te zijn die dateert van voor de ontginningen. Dit stuk land was in handen van het kapittel van St. Jan en zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken gelegen te midden van oud kerkelijk goed. Op dit stuk land ligt een Romeinse vindplaats, een van de ontelbare plaatsen in het studiegebied waar Romeinse vondsten blijken te liggen op latere domaniale grond.²¹⁹ De noordwestelijke hoek van deze pentagoon kent oever- op geulafzettingen.
7. Dat er ten noorden van De Haar een rivier gestroomd heeft blijkt ook uit de fraaie crevasse die eruit ontstaan is.

Een goed startpunt is het laatstgenoemde verschijnsel: de crevasse. Terwijl de oorspronkelijke rivier – dus de noordelijke tak van de Oude Rijn – niet in detail is onderzocht en geen duidelijke dateringen kent, kan er een en ander over deze crevasse worden gezegd. Het is een kleine restgeul die nog heden ten dage zichtbaar is in het landschap, voornamelijk omdat het omringende gebied is ingeklonken door veenpakketten die hier liggen. De geul loopt ten noorden van De Haar naar het noordwesten langs Gieltjesdorp en Kockengen, waarna ze afbuigt richting Breukelen en eindigt in de Oud-Aa nabij kasteel Ruwiel.²²⁰ Ze is een onderdeel van een complex van crevassegeulen van de categorie “smalle lintvormige crevassegeulen”, door Stouthamer “fase III-crevasse” genoemd.²²¹

²¹⁵ Vink, *De Rivierstreek*, p. 190.

²¹⁶ Vink, *De rivierstreek*, p. 194.

²¹⁷ Vink, *De Rivierstreek*, p. 181.

²¹⁸ Huiting in *Kasteel de Haar*, ‘Den Eyk’, p. 30-33, ‘Ter Mey’, p. 40-45 en ‘Kleine Haar’ p. 60-63.

²¹⁹ Zie in detail het hoofdstuk over bezitsverhoudingen.

²²⁰ Incorrect bij Berendsen en Stouthamer, *Paleoecogeographic development*, p. 235 dat de Spengense stroomgordel aansluit op de Angstel.

²²¹ Schiltmans, ‘Haarzuilens’.

Een paar opmerkingen over de loop hiervan, zonder het kernbetoog van dit hoofdstuk te zeer te belasten met details. Pal ten noorden van de locatie waar de rivier door de toenmalige oeverwal brak is te zien hoe de geulen noordwestwaarts afbuigen. Zonder dat hierover in de literatuur wordt gerept zouden we dit in verband willen brengen met een ondiepe breuk die hier ligt. Hier moet wel tektoniek aan het werk zijn; immers een breuk werkt sturend op een rivier en een lokale opheffing buigt een rivier af.²²² We zien hetzelfde effect verder naar het noorden, waar de Oud-Aa wordt afgeboogen door een andere ondiepe breuk.

Recent is ten zuidwesten van Kasteel de Haar bodemonderzoek verricht, waarbij onder andere restgeulafzettingen zijn aangetroffen aan weerszijden van de Rijndijk.²²³ De restgeul behoort duidelijk niet tot een middeleeuws geulensysteem, maar is onderdeel van de noordelijke route om De Haar.²²⁴ Ten oosten van de Rijndijk is het oeverpakket het dikst: 1,45 à 1,7 m. Opvallend is de aanwezigheid van een brede hoofdgeul. Deze heeft plaatselijk een diepte van meer dan twee meter en is opgevuld met zware klei.²²⁵ Ten noordwesten van het kasteel zijn komafzettingen aangetroffen waarin laagjes bosveen aanwezig waren. De hoogtekkaart (Afb. 3-16) laat zien dat ten westen van Kasteel de Haar zich een boogvormig tracé van hogere afzettingen ligt. Het gebied, hoe klein ook, laat op fraaie wijze zien hoe complex de architectuur van een nevenloop kan zijn. In al zijn verscheidenheid ontvouwt zich hier een oud rivierenlandschap.

De restgeulafzettingen komen direct ten westen van de Rijndijk voor en bestaan vnl. uit (licht)grijze, zwak tot sterk humeuze, matig siltige klei met silt- en zandlagen. Aan de westzijde een maximaal 200 brede band met oeverafzettingen. Deze bestaan over het algemeen uit (licht)grijze, sterk tot uiterst siltige of sterk zandige klei met zandlagen. Ten zuidwesten van Kasteel de Haar komen kom- en crevasse-afzettingen voor. De komafzettingen bestaan doorgaans uit (licht) (bruin)grijze, zwak tot sterk humeuze, matig siltige klei met hout- en plantenresten. In de komafzettingen zijn regelmatig laagjes mineraalarm tot sterk kleiig bosveen aangetroffen. De crevasse-afzettingen bestaan voornamelijk uit (licht)grijze, matig tot uiterst siltige of zwak zandige klei met zandlagen.²²⁶

Tussen de Rijndijk en De Wel werd een forse vindplaats aangeboord waar het gros van de uitgevoerde boringen archeologische indicatoren bevatte. Vanuit het gezichtspunt van een historicus is dit zeer interessant, omdat we verderop in deze studie zullen zien dat dit land behoorde aan het kapittel van Sint Jan. Tientallen sporen van nederzettingen van IJzertijd tot Nieuwe tijd met een concentratie in Romeinse tijd en Middeleeuwen. Dat intrigeert omdat we weten dat de grond hier rond 1200 toebehoorde aan de bisschop en het kapittel van Oudmunster.²²⁷

Op de hoogtekkaart zijn de crevasses ten noorden van Haarzuilens perfect zichtbaar. Ten noorden van Kasteel de Haar begint de hoogte van het terrein snel af te nemen; op de kaart is te zien dat de kleur langzaam van geel (hoog) naar groen (laag) gaat, beginnend als een brede waaier (de crevasse) en dan overgaand in een smalle geul. Volgens Berendsen en Stouthamer kan deze “Spengen” stroomrug beschouwd worden als een mislukte avulsie.²²⁸ Met Van Dinter zou ik willen spreken van de stroomrug van Kockengen, zoals ook zijn ontdekker Vink in 1947 deed.²²⁹ Spengen ligt namelijk een eind westwaarts en ligt wat afzijdig. Wel ligt Kockengen op de afzettingen hiervan. Afgezien van de naam zou ik ook op een ander punt een nuancering willen aanbrengen. De avulsie mag dan wel ‘mislukt’ zijn, de als crevasse begonnen verbinding met de Angstel is er wel een uit het schoolboekje, zoals die tussen de Blokse en Helddammer stroomrug uit ongeveer dezelfde tijd, die hierna wordt besproken. Deze tijdelijke verbinding tussen De Haar en de Oud-Aa heeft wel lang genoeg bestaan om een kleine stroomrug te vormen. Het is ook niet uit te sluiten dat de aan de ombuiging om De Haar een eind kwam door deze avulsie. Een boring op het kruispunt Voorstraat-Nieuwstraat in Kockengen heeft aangetoond dat hier een 9 meter dik pakket van zandige klei zit, met hier en daar schelp houdend zeer fijn tot uiterst grof materiaal. Niet onbelangrijk is dat dit boorpunt op 0,20 meter boven NAP ligt, precies op de stroomrug van de crevassegeul. De dikte van het kleipakket is mogelijk te danken aan inklinking van het onderliggende veen. Het hoogtebeeld doet vermoeden dat in dit gebied meerdere doorbraken van de oeverwal moeten hebben plaatsgevonden, de zuidelijke komt verderop aan de orde.

Afb. 3-15: De Kockengense stroomrug

Bron: Berendsen en Stouthamer, *Paleogeographic development* - Appendix

²²² Jongmans e.a., *Landschappen van Nederland*, p. 108 en 115.

²²³ Schiltmans, 'Haarzuilens', p. 110-113. Het onderzoeksgebied was globaal de oppervlakte tussen de spoorlijn in het westen, de Nieuwkoopdijk in het noorden, de Haardijk in het oosten en het Kortjaksepad in het zuiden.

²²⁴ Schiltmans, 'Haarzuilens', passim; Tol en Smit, *Strategisch Groenproject Haarzuilens en Harmelen*, p. 32

²²⁵ Schiltmans, 'Haarzuilens', p. 38

²²⁶ Schiltmans, 'Haarzuilens', p. 112.

²²⁷ Zie het hoofdstuk over de bezitsverhoudingen.

²²⁸ Berendsen en Stouthamer, *Paleogeographic development*, p. 235.

²²⁹ Van Dinter, 'Roman Limes'.

Afb. 3-17: De crevasses bij Ockhuizen

Bron: geomorfogenetische kaart, Berendsen, *Genese*. De zwarte stip is Kasteel de Haar.

aangetroffen. De basis van het veen bleek op 2414 ± 47 BP (UtC-14576) uit te komen.²³³

Nales en Vis vermoedden dat de noordelijke tak kan worden gekoppeld aan de Houtense en de Kromme Rijn.²³⁴

Afb. 3-18: Doorsnede over Kockengen

Bron: www.dinoloket.nl geraadpleegd 21-1-2016

van plaatselijk veen.

²³¹ Aldaar, p. 235.

232 UtC-14574.

²³³UtC-14576.

²³⁴ Nales en Vis, *Oude Rijn*, p. 48-49.

Toen deze Kockengense stroom opdroogde in de Romeinse tijd zal dat veroorzaakt zijn door het verlanden van de noordelijke tak van de Oude Rijn. De enige verbinding tussen Oude Rijn en Vecht die er ooit is geweest kwam daarmee tot een einde. Ik vermoed dat dit samenhangt met de reactivering van de Heldam in de Late IJzertijd.

Op de doorsnede over Kockengen (Afb. 3-18) is te zien hoe diep de geul was ingesneden in het toen al gevormde veen. De veenlaag bij Kockengen is langs de Wagendijk wel 6 meter dik en ligt direct op het dekzand uit het Laat-Weichselien. Op het Pleistocene zand lag geen klei, wat normaliter op rivieractiviteit zou wijzen, maar veen, dat hier al vanaf 7100 BP werd gevormd.²³⁵ Het zal de verklaring zijn voor de geringe breedte van de Kockengense stroom omdat veen nu niet het ideale materiaal is om te doorsnijden en zijwaartse verplaatsing is moeilijk.²³⁶ Het crevassecomplex ten noorden van De Haar is niet het enige; de hoogtekartaat laat ten westen van De Haar tussen de Rijndijk en de Lagehaarsedijk een soortgelijk patroon zien.

Op grond van het verkavelingspatroon van de Lage Haar zou men geneigd zijn een late occupatie aan te nemen. Het is echter een van de vele locaties in het studiegebied die een overgangsgebied tussen stroomrug en kom vormden. De overwegend gele kleur op de hoogtekartaat verradt dat al. Het is goed zichtbaar dat Laagnieuwkoop (helemaal bovenin de afbeelding) stukken lager ligt dan Lage Haar.

Thematerweg

Op bijna 200 meter ten noorden van de Thematerweg is in 1998 een restgeul gevonden en deze is een paar honderd meter verderop ook weer aangetroffen.²³⁷ Later onderzoek toonde een nog een restgeul, pal ten noorden van deze weg en deels eronder. Deze had een breedte van 40 meter. In tegenstelling tot wat werd verwacht, werd in de boringen direct ten noorden van de Thematerweg een oost-west georiënteerde restgeul aangetroffen. Deze bleek meer dan 2 m diep en bevatte twee laklagen. Vastgesteld werd dat de restgeul zich tot 40 m ten noorden van de Thematerweg uitstrekte. Het ging vermoedelijk om een kronkelwaardgeul, waarvan de datering onbekend is. Circa 200 m ten noorden hiervan werd nog een restgeul aangetroffen, die vermoedelijk het verlengde van het geultje is dat bij het eerdere booronderzoek in 1998 was aangetoond.

In de geul werd afvalmateriaal uit de 10^e tot en met de twaalfde eeuw aangetroffen.²³⁸ Een datering van 10^e of zelfs elfde eeuw past niet goed bij een restontginning als Themaat en kan wijzen op eerdere bewoning, iets wat we uit historisch-geografisch onderzoek ook verwachten.²³⁹ Bovendien begon direct ten noorden van de restgeul de natte komgrond. De oudst gedateerde sporen van bewoning hier, aardewerk in een houten boerderij, dateren uit de periode 1250-1270.²⁴⁰ Deze boerderij werd in het begin van de vijftiende eeuw verlaten, mogelijk door te hoog grondwater. Pas aan het einde van die eeuw werd hier bemaling ingevoerd.²⁴¹ Het ligt dus meer voor de hand dat het materiaal afkomstig is van meer zuidelijk gelegen bewoning op het Wilderveld, waarvan in een volgend hoofdstuk zal worden aangetoond dat dit in domaniaal verband werd beheerd. De vorm van de restgeul heeft de bocht in de Thematerweg bepaald. Deze weg vormde de ontginningsbasis van Themaat, dat rond 1150 werd ontgonnen en rond 1200 voltooid was. De geul moet ook nog eerder in het landschap zichtbaar zijn geweest omdat ze de eindgrens vormde van de hoeven op het Wilderveld.

Wilderveld

Er zijn verschillende aanwijzingen voor rivieractiviteit op het Wilderveld, het gebied even ten zuidoosten van Kasteel de Haar. Het zuidoost-noordwest lopende Haarpad, dat begin 17^e eeuw werd aangelegd om het voor Johan van Zuylen wat makkelijker te maken naar de Vleutense kerk te komen, was aangelegd op een oude oeverwal. Langs deze oeverwal zijn maar liefst 16 huisplaatsen gevonden uit de Late IJzertijd en/of Romeinse tijd. Grote nederzettingen waren het niet, maar ze lagen wel op heel korte afstand van elkaar.²⁴² Het water dat er gelegen heeft moet al vroeg zijn verdwenen. Indien we op dit gedeelte van de noordelijke stroom voornamelijk materiaal uit IJzertijd en Romeinse tijd aantreffen en nog wat uit de Merovingische tijd, kan dit duiden op een bewoonbare periode tot ongeveer 800.

²³⁵ Datering bij Berendsen, *Genese*, p. 136.

²³⁶ Koopmanschap, *Grensgebied tussen zand en veen*.

²³⁷ Den Hartog, *Terug naar Themaat II*, p. 23.

²³⁸ Aldaar

²³⁹ Huiting, 'Grootgrondbezit', passim.

²⁴⁰ Den Hartog, *Terug naar Themaat*, p. 9.

²⁴¹ Huiting, 'Institutionele geschiedenis', p. 26 gebaseerd op HUA, Bewaarde archieven, St. Jakob inv. nr. 615-1 (1478 nov. 26) inz. De oprichting van een molen ten behoeve van Themaat en Ockhuizen.

²⁴² Graafstal, 'Een oud landschap', p. 24.

Afb. 3-19: Patronen tussen Vleuten en Haarzuilen
Bron: TMK 1864

De bovenste pijl geeft de kromming van de Thematerdijk aan op de plaats waar een oude geul lag. De onderste pijl wijst ook op een oude geul die de begrenzing van percelen heeft bepaald. Direct daarboven loopt het Haarpad tussen Vleuten en Haarzuilen, aangelegd op een oude oeverwal.

In het kaartbeeld zijn nog meerdere geulen herkenbaar. De bijna rechte lijn van Den Engh naar De Haar kent een kort bochtig tracé. De Thematerweg is aangelegd op de beddingen hiervan. Op Wilderveld zet deze geul zich voort en is hier 50 meter breed. Op basis van archeologisch onderzoek wordt verondersteld dat deze geul van voor de IJzertijd dateert en zelfs in de Middeleeuwen nog zichtbaar kan zijn geweest.²⁴³

Nabij ligt nog een tweede geul met een breedte van ongeveer 20 meter. Deze verlaat met een hoek van ongeveer 45 graden de hoofdgeul onder de Thematerweg en loopt dan naar het zuidwesten. Met deze geul is in de percelering wel rekening gehouden. Het begin van dit slootje is niet alleen altijd een perceelscheiding gebleven, maar ook een erfscheiding: nog in 1821 werd geschreven dat een stuk bouwland zich noordwaarts uitstreckte tot aan de *Tureluyersloot*.²⁴⁴ De gehele voormalige geul is goed te volgen in de structuur van de sloten die er later in gegraven zijn om verlanding te voorkomen.

Deze in de Romeinse tijd als crevassegeul ontstane sloot was in de vroege middeleeuwen nog als depressie zichtbaar. Ook moet ze nog watervoerend geweest zijn want langs de geul liggen maar liefst 3 nederzettingen uit de vroege middeleeuwen.²⁴⁵ De samenwerking tussen archeologie en geschiedenis heeft hier een interessant beeld opgeroepen van domaniale structuren.²⁴⁶ Tot de verbeelding spreekt een 150 meter brede Merovingische nederzetting, die hier, op 1,4 meter +NAP uitgerekend op de *terra mansionaria* van de nabije hof lag.²⁴⁷

Themaat en Wilderveld kenden tussen 1450 en 1600 teruglopende bewoning. Er lijkt sprake te zijn van vernatting, iets dat we mogelijk ook kunnen afleiden uit de historische bronnen. Zo werd in 1478 een watermolen gebouwd ten noorden van Ockhuizen.²⁴⁸ Nog in 1609 klaagde de heer van Den Eyk over een afwateringsprobleem, dat mogelijk al in 1402 bestond.²⁴⁹ Een oude sloot die buiten de reguliere schouw viel diende verdiept te worden en verbreed tot 11 voet.²⁵⁰ Het verzoek werd serieus bestudeerd en drie jaar later werd besloten tot de aanleg van de Themater Vaart. De afwateringsproblemen hier ter plekke stonden bepaald niet op zichzelf: de bodemdaling zorgde in heel westelijk Utrecht voor grote problemen.²⁵¹

De afname van archeologische sporen van bewoning zal verder te maken hebben met de 15^e-eeuwse crisis. We zullen verderop in deze studie nog uitgebreid stilstaan bij de demografische ontwikkelingen en voor nu volstaat de constatering dat het aantal huizen in de polder Themaat eind vijftiende eeuw op een bedroevend laag aantal lag.

De Mare

De Meerndijk is om waterstaatkundige redenen aangelegd tussen de Hollandsche IJssel en De Meern. De locatie was geen toeval, men zal in de tijd van aanleg hebben gezocht naar een stabiele plaats, die men vond in de als rug in het landschap zichtbare opgevolde restgeul. De Mare speelde als verbinding tussen twee belangrijke rivieren een belangrijke rol in de Romeinse tijd.²⁵² De naam Mare is een oudgermaans woord voor 'water'. De Geer zag in deze waterloop een

²⁴³ Den Hartog, *Terug naar Themaat*, p. 129.

²⁴⁴ HUA, Hypotheekbewaarders nr. 7 vak 17 (1821 okt 30).

²⁴⁵ Graafstal, 'Een oud landschap', p. 24.

²⁴⁶ Graafstal, 'Een oud landschap' en Huiting, 'Middeleeuws grootgrondbezit'. Zie voor een uitgebreide behandeling het hoofdstuk over de *curtes*.

²⁴⁷ Zie de uitgebreide analyse van de hoven van Oudmunster.

²⁴⁸ Zie noot 241.

²⁴⁹ Huiting, 'Speurtocht naar microlandschap', p. 90.

²⁵⁰ HUA, Oudmunster, 21-12 (02-05-1609), f° 59v.

²⁵¹ Rommes, 'Land en water', p. 11.

²⁵² Zie over de Meerndijk: Storm van Leeuwen, 'Meerndijk'; Graafstal, 'Meerndijk'; Van Dockum, 'Meerndijk' en Storm van Leeuwen, 'Aen de

“mindere Rijntak onder den naam van Mare of Marne” tussen De Meern en Achthoven en volgens hem stroomde deze tot aan de Meernhoeve waar hij zich bij het voormalige *Marremunde* met de Hollandsche IJssel verenigde.²⁵³ De Geer was een eminent historicus met veel inzichten en ook hier was zijn beeld niet ver bezijden de waarheid.²⁵⁴

Afb. 3-20: De Mare (rode pijl) en de Meerndijk
Bron: AHN

De latere Meerndijk is aangelegd op verschillende crevasses die te maken hebben met de Heldammer stroomrug. Pal ten oosten van de Meerndijk bevindt zich een klei-zone van 20 meter breed en 3 meter diep. Dit kleilichaam is over grote lengte te volgen en de rechte lijn deed lange tijd vermoeden dat het een kanaal betrof; een kanaal dan van oude datum gezien de scherven uit de Romeinse tijd die op de bodem zijn aangetroffen. Helemaal recht was het ‘kanaal’ niet; halverwege treden er wat krommingen op wat weer meer in de richting wijst van een natuurlijke loop.²⁵⁵

Blok opperde in 1977 dat de Mare een crevassegeul was die vanuit de Hollandsche IJssel was doorgebroken.²⁵⁶ Blok hoefde dat niet zelf te verzinnen, hij beriep zich op (toen ongepubliceerd) bodemkundig onderzoek door Pons, Hoeksema en Huygen, een onderzoek dat mij onbekend is. Gezien het feit dat Berendsen enkel verwees naar Blok zal het in 1982 ook hem niet bekend geweest zijn.²⁵⁷ Blok sprak zich dus ook al uit voor een crevasse vanuit de Hollandse IJssel. Die crevasse

moest dan ontstaan zijn op het punt waar de plaats *Marremunde* heeft gelegen. Blok stelde, dat de Meerndijk als verbinding tussen *Marremunde* en De Meern heeft gefungeerd en dat het element Marne noordwaarts gemigreerd is, als het ware langs de dijk²⁵⁸.

De geul was echter geen doorbraak van de Hollandsche IJssel, die toen nog niet bestond, maar van de IJsselveld-Schuurenburg stroomrug, in de literatuur is soms foutief Meijerbergse stroomrug genoemd als aftappunt.²⁵⁹ De stroomrichting, zo staat vast, was van zuidwest naar noordoost. De geul zelf was 10-15 meter breed, 3,4 meter diep en in de Romeinse tijd bevaarbaar en had zich ver naar het noorden ingeslepen. Blok's duiding werd door Berendsen verworpen in 1982 en hij deed dat op basis van het scherpe profiel en rechte vorm van de geul (met Romeinse scherven erin) en op basis van de visie van Jongkees en Isings dat de geul was doorgegraven naar het castellum. Deze laten

Meern' en recentelijk Van der Kamp, *Van Oude Rijn naar Hollandsche IJssel*.

²⁵³ De Geer, *Oude Trecht*, p. 10-11.

²⁵⁴ Historische bronnen: *Marre*: bij de inwijding van de kerk van de abdij van Oudwijk geschenken *mansum unum, cuius situs est prope Marre versus Rhenum*. OSU I, nr. 476 (1173 juli 25). *Marremunde*: OSU II, 586 1208 (vóór September 24). Bisschop Diederik schenkt aan het kapittel van St. Marie te Utrecht de tienden van nieuw ontgonnen landen langs Lek en IJssel: *decimas novalium jam existentes vel in posterum emergentes secus Leccam et secus Islam, ex utraque parte ripe, in eis locis et in eis terminis, in quibus ex antiquo noscuntur decimas habere contiguas. Hi autem sunt termini: In parte meridionali, secus Iselam, de Loslote usque Heswikerwende. In parte septentrionali, secus Leccam et Islam, de stega, que dividit terram Godefridi de Wic et Willelmi de Dwerdic, ad locum ubi terminus est proprietatis comitis de Goie, in qua jamdicta ecclesia habet decimam, de Rabodoscote usque Wersam, de Veteri Reno usque Marremunde. Maerne*: in *Maerne unam viertele*, OSU II, nr. 646 (1217 voor jul 27). *Marne* in OSU II, nr. 651 (1217 sep 1) en *unum viertel terre (...) situm inter Marne et Gheyn*, OSU IV, nr. 2089 (1282 feb 2) en OSU IV, nr. 2339 (1288 Mei 25): Arnoud van Amstel, ridder, verkoopt aan de geërfden tussen de Rijndijk en de Marne en tussen Jutfaas en de Oude Rijn het recht om door zijn gerecht een vrije watergang naar de IJssel te hebben: *alle den lantghenoten, die ligghen tuschen den Riendike ende der Marne, ende tuschen Jutfaes ende den Ouden Rien. Prope Marre*: Deken en kapittel van St. Jan te Utrecht geven een hoeve in erfpacht aan Herman Neve: *mansum situm prope Marre usque ad Yselam fluvium extendentem*. OSU III, nr. 1202 (1249 Juli 28). Zie Palmboom, St. Jan, p. 194-195. *Iuxta Marnam: octo mensuras terre arabilis, que vulgariter hunt appellantur, sitas in parrochia de Vloten, in loco, qui dicitur Iuxta Marnam*, OSU IV, nr. 1923 (1277 feb 9). Mernedijc en Merne: Gijsbert van IJsselstein neemt in pacht van het kapittel van St. Marie *den daghelixen gherechten, die ghelegghen sijn tot IJselsteyne, voer mijn huus tot IJselsteyne, tot Merlo, ende van der Mernedijc streckende dien IJeldijc langhes tot mijn huus toe tot IJselsteyne, gheheten is Over IJsel (...) alle die tienden den heren voerscreven hoer vri eyghen, die ghelegghen sijn tot Upbueren, tot Eyteren ende ter Merne, oude ende niwe, ende die visscherie mede in der IJselen, die voer IJselsteyne ghaet in den water, alsoe verre als der heren tienden ende daghelix gherecht gaen aen beyden siden van der IJselen*, OSU IV, nr. 2014 (1279 November 7). Meerlo is nu de polder Neder-Oudland aan de zuidoever van de Hollandsche IJssel. Over IJsel is nu IJsselveld, het gebied ten noorden van de genoemde rivier. Een duidelijk afgebakend tiendblok dus. Vermelding buiten het oorkondenboek, zoals die in het necrologium en goederenlijsten van Oudmunster laat ik hier buiten beschouwing. Ze komen aan de orde bij de bespreking van ontginning en rechterlijke indeling. OSU IV, nr. 2242 (1285 October 12): *daghelix gherecht van der Mernedijc, streckende dienIJseldijc langhes tot minen huuse toe tot IJselsteyne, (dat) gheheten is Over IJsel*. Tenslotte OSU IV, nr. 2103 (1282 April 1) *Achthoeven beneden der Maerne*. Achthoven ligt ten zuiden van Reijerscop even ten westen van de Meerndijk. Nader omschreven in OSU IV, nr. 2124 (1282 Juli 18) waarbij elect Jan aan Hendrik Rover enkele goederen als dienstmansgoed verleent *omni iurisdictione et censu in Achthoeven*, *que bona bona incipiunt de Marne inferius et protenduntur usque ad mansum, qui dicitur Vliederhoeve*.

²⁵⁵ Graafstal, 'Meerndijk', p. 35. Berendsen, *Genese*, p. 220: Profiel oostelijk van de Meerndijk:

0-270 cm – mv zandige lichte klei, sterk heterogeen, plaatselijk met zandlaagjes van enkele cm dik
270-340 – mv grof zand met schelpjes
340-450 – mv kleiig veen en veen
>450 cm – mv dekzand

De strook waar in de bovenste 270 cm lichte klei zit heeft scherpe begrenzing, onder kleilaag is er namelijk alleen maar veen tot op het dekzand!

²⁵⁶ Blok, 'Toponymische verkenningen', p. 401

²⁵⁷ Dekker, 'Afwatering', p. 65 kwam niet verder dan de door Blok genoemde bronnen en veronderstelde ook de Meerndijk als geleider van de naam naar een dorp (De Meern) waar geen water te bekennen was (sic!).

²⁵⁸ Blok, 'Toponymie Land van Woerden', pag. 401. *Marremunde* in OSU I, nr. 586

²⁵⁹ Berendsen, *Genese*, p. 220 en Jansen, 'De Meern', p. 12

echter juist in het midden of de restgeul met de Mare te maken heeft.²⁶⁰ Later werd een bot in de restgeul gedateerd op 1845 ± 50 (GrN-17542), Romeinse tijd dus.

Een aantal boringen in de jaren 90 maakte duidelijk dat de waterloop waarschijnlijk een natuurlijke oorsprong had.²⁶¹ Het betreft volgens de onderzoekers een van oorsprong veenontwateringsgeul die onder invloed van getijdewerking veranderd is in een zogenaamde 'perimariene crevasse'. Rivierwater wordt onder invloed van getijdewerking in de rivieren opgestuwd. Zo ook in de Hollandsche IJssel. Daarbij loopt het water ook de veenontwateringsgeulen in. Wanneer zo'n geul langdurig onder invloed van getijdewerking staat ontstaat de perimariene crevasse. Booronderzoek in 1992 toonde dat de bedding van de Mare was opgevuld met zware blauwe klei. De aanleg van een tunnel onder de dijk door gaf een perfect beeld te zien van een natuurlijk opgevulde bedding van 25 meter breed. Geen sporen echter van aanleg door mensen. Een zadenmonster uit de oudste geulvulling wees op van water-, oever- en moerasplanten. Tevens werden zaden aangetroffen van planten die toegeschreven kunnen worden aan vochtige en natte graslanden, open voedselrijke natte gronden en aan vochtige ruigten en struwelen. Sporen van akkeronkruiden verraden dat de mens niet ver weg was.²⁶² Toen dus geen sporen van graafwerk werden gevonden keerden Berendsen en Stouthamer terug naar de perimariene crevasse-theorie.²⁶³ Het dikke pakket zand op de bodem moet vanuit het zuiden zijn ingespoeld volgens Graafstal.²⁶⁴ In haar recente proefschrift hield Van Dinter De Mare op een gegraven kanaal en tekent aan dat het niet duidelijk is of het kanaal volledig werd gegraven.²⁶⁵ De vorm op de kaart laat echter zien dat de onregelmatigheid aan de noord- en zuidzijde niet bepaald wijst op menselijke inspanningen. Bij het afsluiten van de eindredactie van deze studie werd ik geattendeerd op een juist verschenen verslag van onderzoek uit 2017.²⁶⁶ Hieruit blijkt dat de afzettingen ter plaatse weer zichtbaar moeten zijn geweest ten tijde van de aanleg van de Meerndijk. De Mare bleek verscheidene vullingslagen te bevatten en was inderdaad gelegen temidden van crevasse- en komafzettingen. Uiteindelijk moet de Mare een in de Romeinse periode gemaakte verbinding van ruim een kilometer lang zijn tussen twee crevassegeulen, waarmee een verbinding ontstond tussen de Heldammer rivier en de IJssel.

De Meerndijk is door verschillende auteurs gedateerd. Blok dacht dus aan een aanleg in de twaalfde eeuw.

Gottschalk voelde meer voor een verband met de grote doorbraak van de Lek in 1322.²⁶⁷ Storm van Leeuwen dateerde de dijk op 1226 in het kader van waterstaatkundige afspraken tussen de Hollandse graaf en Utrechtse bisschop.²⁶⁸ Een vrij late datering verdraagt zich goed met de historische interpretatie die we zelf aanhangen. De dijk sneed door de ontginningen en is dus van latere datum maar kon gebruik maken van de specifieke situatie van de ondergrond (een lange met klei en zandige klei dichtgeslibde waterloop), anders was er wel een dijk gelegd die precies aansloot op de al bestaande gerechten. In een rekening van de Johannietiers uit 1368, leidde ertoe dat 7 hont land was afgescheiden van 10 andere morgens *per dictum aggerem ibidem transpositum*.²⁶⁹

Het nieuwste onderzoek gaat er van uit dat behalve het noordelijke deel, er weinig van de Mare te zien was ten tijde van de ontginningen. De verkaveling lijkt er qua patroon los van te staan. In de vroege middeleeuwen heeft vanuit de Hollandsche IJssel opvulling plaatsgevonden van de oude beddingen die de crevasse achterliet. Het noordelijke deel bleef tot in de dertiende eeuw watervoerend en moet voor 1300 dichtgeslibd zijn. Op dat moment echter was door differentiële klink al een zandig ruggetje in het landschap waarneembaar, en deze rug werd als ondergrond voor de Meerndijk genomen. Dit onderzoek lijkt de datering van Gottschalk, die veronderstelde dat de dijk pas is aangelegd na de doorbraak van de Noorder Lekdijk bij Vreeswijk in 1322, te bevestigen.

Heldammer stroomrug

Tussen De Meern en Harmelen ligt ten zuiden van de middeleeuwse Oude Rijn een smallere stroomrug, de Heldam, een vijf kilometer lange zijarm van de Romeinse Oude Rijn. Deze stroomrug wordt sinds Berendsen de Heldammers stroomrug genoemd, naar de Heldam die het begin van de Harmelerwaard markeert. Vink noemde deze tak van de Oude Rijn de 'zuidelijke nevengeul'.²⁷⁰ Het Romeinse castellum op de Hoge Woerd nabij op de plaats waar stroomrug Heldam van die van de Oude Rijn afsplitste als gevolg van een avulsie. Het castellum lag dus aan een "zijgeul", dit in tegenstelling tot de meeste Romeinse castella, die aan de hoofdstroom van de nabije rivier lagen. De zijgeul werd echter wel de limes en was breed en diep genoeg om bevaarbaar te zijn. In de bedding ervan zijn maar liefst vijf schepen

²⁶⁰ Jongkees en Isings, *Opgravingen*, p. 51.

²⁶¹ Van Dockum, 'De Mare', p. 131-133.

²⁶² Van Dockum, 'Meerndijk', p. 112-114.

²⁶³ Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*, p. 207.

²⁶⁴ Graafstal, 'Meerndijk', p. 35.

²⁶⁵ Van Dinter, *Living along the limes*, p. 47.

²⁶⁶ Van der Kamp, *Van Oude Rijn naar Hollandsche IJssel*. Met dank aan drs. E.P. Graafstal.

²⁶⁷ Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen*, p. 297.

²⁶⁸ Goed samengevat in Van der Kamp, *Van Oude Rijn naar Hollandsche IJssel*, p. 11 en 14 met aldaar verwijzingen naar de artikelen van Storm van Leeuwen.

²⁶⁹ Van Winter, *Sources*, p. 288: *An die ander zide van der Maernediic (...) VII hont terre prout iacet ab inferiori parte eiusdem aggeris et est hec terra quondam separata a X iugeribus predictis per dictum aggerem ibidem transpositum*.

En deze 10 morgen land insimul extendunt se cum uno fine ad locum dictum Jutfaeser Landscheydinghe et cum alio fine ad aggerem dictam Marendiic (...)

²⁷⁰ Vink, *Rivierstreek*, p. 200. 's Mans buitengewone observatievermogen verbaast telkens weer. Zo verwachtte hij hier de belangrijkste heirweg van ons land, die inderdaad een halve eeuw later zou worden ontdekt. We hebben al gezien dat hij de noordelijke ombuiging rondom De Haar ook op de juiste plek voorzag.

gevonden, De Meern 1 tot en met De Meern 5.²⁷¹ De Hoge Woerd was al lang voordat de Romeinen kwamen een belangrijke nederzittingslocatie en dat is tot op heden het geval gebleven.²⁷² Het *castellum* is overigens herrezen in 2015.

Afb. 3-21: Rivierlopen in de Romeinse tijd
Bron: Van Dinter, *Roman Limes*, p. 12)

Na de splitsing liep de zijrivier eerst 2 km zuidwaarts en toen boog hij af naar het westen om iets ten oosten van Harmelen weer aan te sluiten op de Oude Rijn. Deze rivier werd door de Romeinen gekozen als limes, hier lagen meerdere wachttorens en werd de weg aangelegd. Het waren belangrijke onderdelen van de indrukwekkende Romeinse infrastructuur die de laatste twee decennia in het stadsdeel Leidsche Rijn is opgegraven: *castellum*, *vicus*, badhuis, limesweg, wachttorens, nederzettingen, een loskade, moerasbrug. Wachttorens worden vermoed aan de zuidzijde van alle vijf rivierbochten.²⁷³ De Heldammer stroom was niet altijd even actief en kende hoge, lage en geen activiteit. Sterker nog: een lange inactieve periode zelfs nadat een brede en sterk watervoerende rivier heeft bestaan. De geringe breedte van de stroomrug is ietwat misleidend dus. Wie dieper kijkt ziet namelijk een oude fase en een nieuwe fase.

Recent intensief geologisch onderzoek heeft aangetoond dat de Heldammer stroomrug is ontstaan op het moment dat de rivieractiviteit van de Rijn in dit gebied grootschalig werd en de Werkhovense stroomrug ontstond, dat wil zeggen rond het begin van het Laat-Neolithicum.²⁷⁴ Volgens Nales en Vis kende de Heldam drie fasen. Ze concludeerden dat op basis van kleilagen in de kommen die door de Heldammer stroom zouden zijn achtergelaten en wellicht ook op basis van door Berendsen geïnterpreteerde drie fasen.²⁷⁵ Törnqvist onderkende twee fasen, op basis van boringen en de aanwezigheid van een vegetatiehorizont. Recent onderzoek bevestigt dat de eerste twee fasen van Nales en Vis niet goed aantoonbaar zijn en dus houdt men het nu op een eerste fase van de Heldam, waarbij deze ontstaat, en een reactivering na een lange periode van rust.²⁷⁶ Die is herkenbaar aan een vegetatiehorizont die in de top van de oude afzettingen aanwezig is. De top van de beddingafzettingen ligt op maximaal 1,4 m –NAP. De stroomrug zelf is ongeveer 400 meter breed geweest.²⁷⁷ De belangrijkste activiteit van deze fase valt samen met die van de Werkhovense stroomrug: blijkens de verlandingsafzettingen die rond 1400 v.Chr. ontstaan lijken te zijn.²⁷⁸

Afb. 3-22: De infrastructuur van de limes op de Heldammer stroomrug
Bron: Van Dinter en Graafstal, 'Landschap en militaire infrastructuur', p. 26

Afb. 3-23: De Crevasse in Veldhuizen

Zoals boven al werd aangegeven bestaat het studiegebied deels uit crevasseruggen, waarvan een goed herkenbare rug aftakte van de Heldammer stroomrug tijdens diens eerste fase. De crevasse toog eerst westwaarts, vervolgens noordwestwaarts en sloot wonderwel ook bij de Heldam weer op de hoofdstroom aan na 2 kilometer lang door het veen te hebben geslingerd. Volgens een tweetal C14 date-

²⁷¹ Kerkhoven, *Rondom het castellum*, p. 7.

²⁷² 250 meter ten westen van castellum ligt een vindplaats uit midden en late Bronstijd (CMA 31H-032 en 033). Iets ten noorden daarvan een nederzetting uit de Late IJzertijd (CMA 31H-A04) en Romeinse tijd (CMA 31H-A068). 400 m ten zuiden van het castellum nog een laatmiddeleeuwse vindplaats (CMA 31H-072.)

²⁷³ Recentelijk over met name de limesweg: Graafstal en Vos, 'Kleine muur van Hadrianus' in een kort overzichtswerk Van der Heijden, *Romeinse wegen in Nederland*. De Hoge Woerd was een belangrijk centrum van activiteit. Ten noorden van het castellum lag het badhuis, ten westen lag een nederzetting en de vicus lag in alle windstreken behalve het westen.

²⁷⁴ UtC 11183, 4221 ± 37 BP (locatie Veldhuizenweg iets ten noorden van de Leidsche Rijn.)

²⁷⁵ Nales en Vis, *Oude Rijn*, p. 23 en verder.

²⁷⁶ Van Dinter en Graafstal, 'Landschap en militaire infrastructuur', p. 19 geven nog een ander argument, namelijk dat de crevasse ten zuiden van de Heldam een eindfase heeft die samenhangt met de tweede fase van Nales en Vis.

²⁷⁷ Langeveld, Luksen-IJtsma en Graafstal, *Wateroverlast*, p. 163.

²⁷⁸ UtC-13086 (3142 ± 33 BP) en UtC-13250 (3082 ± 38 BP).

ringen vond de verlanding in het Laat-Neolithicum plaats.²⁷⁹ De Heldam zelf eindigde zijn eerste fase in de Midden-Bronstijd. Deze eerste Heldammer stroomrug is op weinig plaatsen nog herkenbaar nadat de meandergordel van tweede fase de eerdere flink heeft omgewerkt.

De tweede fase is dan ook een reactivering die een zandlichaam bovenop het voorgaande heeft achtergelaten zodat het zandvoorkomen in dit gebied tot aan het maaiveld ligt. Deze fase is kortstondiger en minder krachtig geweest dan zijn voorganger. De meandergordel zal maximaal 200 meter breed geweest zijn en had vijf niet ver van elkaar liggende bochten.

De bedding van de Heldammer rivier was tijdens de bloeifase minstens 4 m diep. De rivierbedding die zich direct ten westen van het *castellum* op de Hoge Woerd bevindt, heeft een vergelijkbare diepte, namelijk 4,6 m -NAP. De bedding is naar schatting tussen 25 en 30 m breed geweest. Deze reactivering van de Heldammer stroomrug wordt in de Late IJzertijd geplaatst, waarschijnlijk hooguit een of enkele eeuwen voor onze jaartelling. Tijdens de opgraving van de platbodem *De Meern 1* in 2003 is de restgeul gedateerd op 1846 ± 31 BP, een gekalibreerd datering van 80-240 n.Chr. (95% betrouwbaarheid).²⁸⁰

Archeologische waarnemingen en vondsten wijzen erop – zeker omdat ze elkaar bevestigen – dat de rivier actief was tot in het eerste kwart van de derde eeuw na Chr. en mogelijk zelfs nog later. Een kleine greep uit deze indicatoren:

- niet minder dan vijf oeverwaldoorbraken direct ten oosten van de locatie van het schip *De Meern 1* leidden tot crevasses vanaf eerste helft 2e eeuw;
- erosie van Romeinse weg en aansluitend rond 125 AD gerepareerd tracé;
- muntvondsten van een begin 3e-eeuwse keizer;
- menselijke activiteit begin 3e eeuw op locaties die daarna nog door 10 cm dik sediment zijn afgedekt.²⁸¹

Afb. 3-24: De Heldammer stroomrug

Bron: Aarts, *Schepen, scherven en schoeiingen*, p. 30)

Het verlandingsproces van de Heldammer stroomrug is in het midden van de derde eeuw volop bezig en de waterdiepte gaat in hoog tempo van de eerdere 4 meter naar slechts 1 meter. De limes speelde na 270 n.Chr. niet zo'n rol meer, dat blijkt ook uit nagelaten reparaties nadat een deel van de weg weer was geërodeerd. In elk geval was de rivier rond 200 goed actief en honderd jaar later zo goed als verland. Inmiddels echter waren er dikke pakketten vruchtbare grond achtergelaten die, zoals verderop nog uitvoerig aan de orde zal komen, alleszins verklaren hoe in de polder Veldhuizen zoveel landbouw kon plaatsvinden. Het onderstaande kaartje uit 1832 geeft dat goed weer: ten westen van de Meerndijk en ten zuiden van de Leidsche Rijn zien we grote blokken landbouwgrond. Deze blokken voldoen niet geheel aan de regelmatige verkaveling die zo kenmerkend is voor de 10^e-11^e-eeuwse ontginningen. De ondergrond is op deze plek volledig bepaald door de Heldammer stroomrug, waardoor het bijvoorbeeld mogelijk is geweest om een enorm kasteel als Nyevelt hier stabiel in de grond te zetten.²⁸²

Afb. 3-25: Veldhuizen (Kadastrale kaart 1832)

Afb. 3-26: Kasteel Nyevelt door Roelant Roghman

²⁷⁹ GrN 24266 (3870 ± 80) en UtC 06975 (3830 ± 90 BP).

²⁸⁰ UtC-12429. Vos en Vorst, *Geolandschappelijk onderzoek*, p. 87.

²⁸¹ Van Dinter en Graafstal, 'Landschap en militaire infrastructuur', p. 22

²⁸² Wttewaall, Huiting en Olde Meierink, 'Nijevelt'.

Een stroomruggetje tussen de Blokse en Heldammer stroomrug

Aan de Ouderijneweg is een 1^e-eeuwse boerderijplategrond aangetroffen met spiekers, schuurtjes en een steiger. De steiger liep over een 10 meter brede en 2 meter diepe restgeul die bijna 30 meter van de boerderij verwijderd was. De elzenhouten steiger was door middel van aangepunte palen in de geulbedding geslagen.²⁸³ In totaal zijn er 24 bijgebouwen opgespoord waaronder driepalige hooibergen. De boerderij, die deels twee-, deels drieschepig is opgebouwd, past in de bouwtraditie van het Nederlands rivierengebied. Het gebouw was (buitenafmetingen) gemiddeld 6,1 m breed en 24,0 m lang en parallel aan de restgeul (ZW-NO) die hier stroomde. Deze inheems-Romeinse nederzetting lag aan de noordelijke oever van een geul op de meandergordel. De toevoer van water zal in het eerste kwart van de eerste eeuw zijn opgetreden, uit de jaren 25/26 dateert namelijk een brug.²⁸⁴ Tussen 40 en 50 AD werd er nog een boerderij gebouwd maar dan in het laatste kwart van de eerste eeuw verdwijnen de sporen. Het is goed mogelijk dat de bewoners werden aangetrokken door de nieuwe rustige kabbelende restgeul en na twee generaties weer vertrokken toen de geul alweer droogviel.²⁸⁵ De aanvoer van water geschiedde vanuit de Heldam die toen een reactivering doormaakte. De meandergordel waarop deze bewoners zich vestigden was van veel oudere datum en ligt te midden van allerlei crevasse.

Eén zo'n crevasse, zo maakte Van Dinter aannemelijk, heeft zich vanuit de Blokse stroomrug voortgezet tot in de Heldam, geen gebruikelijke in het komgebied doodlopende crevasse dus, maar een heuse stroomrug, zij het een kleine (200 meter brede) en kortstondige, met bedding- en oeverafzettingen.²⁸⁶ De polder Oudenrijn is in de bodem rijk aan geulen en oeverwallen. De gelijktijdigheid hiervan met de Blokse stroomgordel geeft een datering van 2500 tot 1200 v.Chr.

Interessant is wederom het verschijnsel dat in de regelmatige ontginningsblokken zoals in dit geval Galecop stroomruggen in de ondergrond liggen. Het stroomruggetje kan op basis van de ouderdom van de Blokse stroomrug (zelf onderdeel van het Linschotense stroomstelsel) en recent onderzoek naar de Heldam worden gekoppeld aan fase 1 van de Heldam, met een eindtijd van midden-bronstijd (voor 3100 BP, de einddatum van Heldam 1).²⁸⁷ De Blokse stroomrug was een voortzetting van de Jutphase, die rond 2715 BP verlandde.²⁸⁸ De Blokse zal dus eerder verland zijn en dus zal het kleine stroomruggetje uiterlijk 3100 BP wel verland zijn, in de midden-Bronstijd dus. Dat komt goed overeen met de vroegste archeologische vondsten uit de Late IJzertijd. Een tijdlang bleef deze stroomrug onzichtbaar doordat de Oude Rijn komafzettingen achterliet na overstromingen, waardoor het reliëf verminderde. Dat de stroomgordel door klink van de kleipakketten op het veen (de bedding lag niet op het dekzand) later weer zichtbaar was blijkt wel uit de aanwezigheid van 12^e-eeuwse vlasproductie ter plaatse.²⁸⁹

Afb. 3-27: Doorsnede door het crevassecomplex bij De Meern

Bron: Dinoloket.nl 21-12-2016

Een paar honderd meter ten oosten van deze nederzetting zijn dateringen uitgevoerd aan de basis van een veenlaag en een gyttjalaag die resp. (gekalibreerd) 1974-1177 v.Chr. en 2016-1890 v.Chr. opleverden, vroege Bronstijd dus.²⁹⁰ Een fascinerende omgeving, dit ogenschijnlijk vlakke polderlandschap, dat volgens het kaartbeeld een cope-ontginning is met op zijn vroegst 11^e-eeuwse landbouw maar wat al ruim een millennium eerder te zijn gebruikt voor het boerenbedrijf. Gerst, emmertarwe en haver zijn hier in de eerste eeuw verbouwd evenals raapzaad en vlas.²⁹¹ Een prima bewijs maar weer dat landbouwgrond verwacht kan worden waar oeverwallen aanwezig zijn.

De Romeinse Oude Rijn

²⁸³ Luksen-IJtsma, *Oudenrijneweg*, p. 7; ook onderdelen van iep en wilg, bomen die in ruime aantallen voorhanden waren in de omgeving.

²⁸⁴ Bakker, *De Meern- Meentweg*.

²⁸⁵ Van Dinter, 'Landschappelijke context', p. 22 (in Luksen-IJtsma, *Oudenrijneweg*). Luksen-IJtsma, a.w. p. 91, oppert de mogelijkheid dat de bewoners verkasten wegens de aanleg van de limesweg een paar honderd meter verderop en de aanzuigende werking van de vicus.

²⁸⁶ Van Dinter in Dielemans, *Rituelen*, p. 13 e.v. Dankzij het onderzoek van Berendsen en Stouthamer wisten we al van deze verbinding.

²⁸⁷ Dielemans, *Rituelen*, p. 13 (bijdrage Van Dinter)

²⁸⁸ Berendsen en Stouthamer, *Palaeogeographic development*, p. 192 en 210.

²⁸⁹ Luksen-IJtsma, *Oudenrijneweg*, p. 37-41.

²⁹⁰ Deze dateringen zijn gepubliceerd als voetnoten in Dielemans, *Rituelen*, p. 89 en opgenomen in de bijlage van C14 dateringen in deze studie (KIA 43434 en KIA 43435).

²⁹¹ Met enige terughoudendheid omdat kafresten niet zijn aangetroffen. Van Haaster in Luksen-IJtsma, *Oudenrijneweg*, p. 71

De Romeinse Oude Rijn was, als we de schaarse vondsten uit vierde en vijfde eeuw mogen geloven, in die eeuwen nog de lijn waarlangs nederzettingen zich bevonden. Latere nederzettingen oriënteerden zich echter op een andere lijn in het landschap. Dit was het gevolg van een grote wijziging in de rivierlopen. De Romeinse Oude Rijn begon in de vijfde eeuw zesde eeuw te verlanden. Dat is een proces geweest dat wellicht anderhalf eeuw heeft geduurd, een datering aan de basis van de veenlaag (1557 ± 37 BP) heeft na kalibratie uitgewezen dat de verlanding vrijwel zeker tussen 425 en 597 AD een feit was. Een datering van de top van een veenlaag leverde 1315 ± 33 gekalibreerd 659-775 op.²⁹² Deze verlanding is waarschijnlijk het gevolg van een geulverlegging binnen de stroomrug. Ook is een paar honderd meter ten oosten van de Hamtoren een restgeul aangetroffen die in de vijfde eeuw is verland.²⁹³

Het ontstaan van een nieuwe rivierloop: ca. 500 AD

Ergens tussen 470 na Chr. en 550 na Chr. vormde de Oude Rijn een geheel nieuwe loop binnen de stroomgordel.²⁹⁴ Deze nieuwe loop had geen enkele relatie meer met de verlande 'Romeinse' Rijnloop. Hiermee ontstond de vroegmiddeleeuwse Oude Rijn. Dit ontstaan moet wel te maken hebben met erg hoge piekafvoeren vanuit de gebieden stroomopwaarts. De nieuwe rivier heeft zich ingesneden in gemakkelijk te eroderen, oudere beddingafzettingen die hier in ruime mate voorhanden zijn. Op de oevers van de nieuwe rivierloop en aan diverse gereactiveerde crevassegeultjes ontstonden vanaf het eind van de vijfde eeuw nieuwe vroegmiddeleeuwse nederzettingsterreinen. De omgeving van Vleuten was rijk aan vroegmiddeleeuwse nederzettingen, wat ook wel verwacht mocht worden uit de sporen van zeer sterke aanwezigheid van lokale elite en vroeg-kerkelijk goed.²⁹⁵ Hoe de eerstgenoemde verlanding van de Romeinse Rijn samenhangt met deze laatstgenoemde reactivering van de Vroege Middeleeuwen is onduidelijk. Het kan zijn dat er korte tijd geen actieve rivier was, maar we praten dan over enkele decennia.

Het is niet opgehelderd of de Oude Rijn ten westen van het splitspunt met de Heldammer stroomrug actief is geweest in de eerste eeuwen na de jaartelling. Ten westen van Vleuten, bij de Hamtoren, is een insnijdingsvlak aangetroffen van een rivierbedding die, zo wijst een datering van rivierafzettingen ter plekke uit, mogelijk pas in de tweede eeuw of begin derde eeuw AD is ontstaan (namelijk $179 \text{ AD} \pm 360$).²⁹⁶

Op basis hiervan zou kunnen worden gesteld dat de Oude Rijn ten westen van het splitspunt met de Heldam stroomrug mogelijk niet actief was in de eerste twee eeuwen n.Chr. en dat de verlanding van de Heldam stroomrug een gevolg was van het ontstaan van een nieuwe rivierloop door de noordelijk gelegen Oude Rijn stroomrug. De verlanding van de Heldam kan evengoed samenhangen met het sterk afgenomen wateraanbod in de Oude Rijn vanwege de opmars van de Hollandsche IJssel en de Lek.

De nieuwe rivier kende na het ontstaan een periode van rust. Pal ten oosten van Voorn is een ruim 4 m. diep en 10 x 20 m breed kolkgrat gevonden dat wijst op een forse overstroming in het laatste kwart van de 7^e eeuw.

Afb. 3-28: Oude Rijn rond 700 AD

Bron: Nokkert, Aarts en Wynia, Vroegmiddeleeuwse bewoning p. 57

Afb. 3-29: Meandering van de Oude Rijn in de periode ca. 800-900

Bron: Nokkert, Aarts en Wynia, Vroegmiddeleeuwse bewoning, p. 20. De pijlen geven de zijwaartse verplaatsing van de stroomgeul.

Na nog een tijdje gemigreerd te zijn naar het zuiden kwam de Rijn uiteindelijk in (periode) tot stilstand op de plek waar hij tot voor kort in het landschap zichtbaar was. De rivier liet een dik pakket kalkrijke zavel achter die het gevolg zijn van periodieke, vaak sterke overstromingen. Dit alles geeft een beeld van de invloed die een sterker wordende rivier kan hebben, zoals het vormen van een nieuwe loop, maar ook dat een verzwakkende rivier gaat meanderen en al kronkelend kan migreren, hier met een snelheid van 100 meter per eeuw! Dat ging niet zonder verlies van woonplaatsen, niet alleen voor de bewoners van toen, maar ook voor de historici van nu, voor wie de geërodeerde vroegmiddeleeuwse nederzettingen zoveel vraagtekens oproepen.

²⁹² Jansen en Leijnse, 't Zand, p. 29. Zie de bijlage voor deze dateringen UtC-13357 resp. UtC-13315.

²⁹³ Hoegen, *Hamlaan*, p. 28

²⁹⁴ Het nu volgende is in hoofdlijnen ontleend aan Van Dinter, 'Landschappelijk onderzoek', p. 53-54 in Nokkert, Aarts en Wynia, Vroegmiddeleeuwse bewoning

²⁹⁵ Huiting, 'Grootgrondbezit' en in detail dit proefschrift.

²⁹⁶ Hoegen, *Hamlaan*, p. 21.

Grote dynamiek in de negende eeuw

Aan het begin van de negende eeuw veranderde de frequentie en intensiteit van de piekafvoeren in de Oude Rijn.²⁹⁷ Tijdens de piekafvoeren kon de rivierbedding de waterafvoer niet aan en vonden overstromingen plaats. De verschuiving van de rivier leidde tot meerdere overstromingen die een dik pakket kalkrijke zavel achterlieten. Door een veel onregelmatiger patroon van watertoevoer kreeg de rivier in de eeuwen hierna een sterk kronkelende vorm. Ondanks de toenemende intensiteit van de piekafvoeren gaat men er namelijk van uit dat over het algemeen de waterafvoer van de Oude Rijn aanzienlijk afnam. Dat is ook gebleken uit onderzoek in de binnenstad van Utrecht.²⁹⁸

Van archeologische zijde wordt herhaaldelijk gesteld dat het gebied ten westen van de stad nauwelijks bewoond is geweest tussen de achtste en negende eeuw. Dit is gebaseerd op het ontbreken van archeologische vondsten uit deze eeuwen, een periode die elders in het rivierengebied juist een toenemende bevolking laat zien. Of de invallen van de Noormannen hier een rol hebben gespeeld is niet duidelijk. Het zou kunnen dat het hiermee samenhangende vertrek van de bisschoppelijke zetel meer invloed heeft gehad. Zelf hecht ik meer belang aan de vorming van bewoningskernen juist in deze periode. Dat er nauwelijks onderzoek is geweest in deze bewoningskernen zegt meer iets over de locaties van archeologisch onderzoek (lees: woningbouw) dan over hoe dit proces zich ruim duizend jaar geleden heeft voltrokken.

Op de Hoge Weide zijn vijf restgeulen aangetroffen, waarvan drie hoofdgeulen en twee crevassegeulen.²⁹⁹ Een van de hoofdgeulen was de tot 86 meter brede en minstens 7 meter diepe Romeinse Rijn.³⁰⁰ De middeleeuwse Oude Rijn is op enkele plekken nog herkenbaar als smal, ondiep en modderig slootje. In de verlande restgeul zijn al in de late Middeleeuwen de Alendorper Wetering, Vleutense Wetering en Bijleveld gegraven. De vorm van percelen wordt door de restgeul bepaald en zo kan het zijn dat we ronde (in de bochten van de rivier) en schuine (bij kleinere richtingsveranderingen) perceelgrenzen aantreffen. Het is juist aan deze stroom dat de (zij het onvolledige, er was immers restwater) verlanding zo goed te herkennen is: tussen Voorn en Harmelen zien we een groot aantal bochten, een paar daarvan zo scherp dat ze met meer kracht tot een afsnijding zouden zijn gekomen. Het is nogal een verschil met de oudere Rijnloop, die met een paar grote bochten van Voorn naar Harmelen stroomde.

Vanaf het Huis Voorn, gaat deze hoofdstroom 750 meter naar het noordwesten en daarna parallel aan de Leidsche Rijn pal westwaarts over 1 kilometer. Dan kronkelt ze om De Grauwert heen en maakt vervolgens een soortgelijke meander bij Den Hoed. In beide gevallen sluit de kronkel een groot onverdeeld perceel in, waar slechts erf voor de voormalige woontorens is afgescheiden. Sinds de aanleg van de spoorlijn van Utrecht naar Den Haag is in het landschap niets meer van de geul te zien, maar op de kadastrale kaart uit 1832 is goed te zien dat de geul een ruime bocht maakt naar Hof ter Weide. Even ten zuidwesten van Hof ter Weide is de geul ooit weer uitgediept en Alendorper wetering genoemd die op het punt waar hij de Krochtdijk raakt, de Leidsche Rijn in stroomt. De geul gaat op dat punt noordwaarts tot de Alendorper dijk, maakt nogmaals een bocht naar de Krochtdijk en gaat dan naar het Huis te Vleuten, Bottestein, het dorp Vleuten, rond Den Ham, langs Zeldenrijk, De Wel en 't Spijk naar Harmelen.

De middeleeuwse Oude Rijn heeft niet alleen het landschap het sterkst beïnvloed maar is ook bepalend geweest voor de institutionele inrichting. De oude landgoederen van de kapittels worden begrensd door deze rivier en bijna alle kastelen liggen aan de Oude Rijn of in de onmiddellijke nabijheid daarvan. De enige uitzonderingen, Nyevelt en De Haar hebben dichtbij respectievelijk de zuidelijke en noordelijke stroom gelegen. Vlak na de Heldam zit er een grote boog in het terrein. Deze is nog steeds goed zichtbaar als de begrenzing van de Harmelerwaard en deze loopt tot aan de kerk van Harmelen. Het zal ten tijde van de ontginningen nog een watervoerende restgeul van de Heldammer stroom zijn geweest, aangezien de kromming werd herhaald bij de ontginningen van Bijleveld respectievelijk het aansluitende Reijerskop. Dit gedeelte onder Bijleveld komt in 1299 voor als *aqueductus qui dicitur Rijn*. Men zag de geul meer als kanaal dan rivier (de naam aqueductus wijst ook op kanalisering) en noemde haar de Rijn.³⁰¹ Rechte ontginningsbases waren te prefereren, tenzij met weinig moeite een bestaande sloot kon worden gebruikt voor de afwatering en dat was hier het geval. Verder oostwaarts was de basis namelijk wel exact recht. De gebogen wetering zal dus uitgegraven zijn in de oorspronkelijke restgeul uit de Romeinse tijd.³⁰²

²⁹⁷ Erkens, *Sediment dynamics*, p. 25 en 205-207 heeft op basis van sediment bepaald hoe groot de invloed van klimaatverandering en menselijke invloed is geweest op het gedrag van rivieren.

²⁹⁸ Van Regteren Altena en Sarfatij, 'De verdwenen Rijnloop', p. 69.

²⁹⁹ Van der Kamp, *Boeren langs de Hogeweide*, p. 31.

³⁰⁰ *ibidem*, p. 35.

³⁰¹ OSU 5, nr. 2943 (1299 dec. 16). De proost van Sint Pieter verklaart een akker op Bijleveld te hebben gekocht: "*Quam quidem pecuniam dedimus et exposuimus pro agro quodam continete duo iugera iacente in Bilenvelde, qui fuerat Iohannis dicti Van den Rine, et qui se extendit in longitudine inter aqueductus, qui dicuntur Ryne et Reynerscopperweteringhe in quo idem Iohannes morabatur.*" Het perceeltje lag dus op Bijleveld en strekte zich dus in de lengte uit tussen de Rijn en de Reierskopperwetering. Volgens Dekker, 'Afwatering en scheepvaart', noot 10, betreft het hier de daar aanwezige Rijngeul.

³⁰² Zo ook Vink, *De Rivierstreek*, p. 198.

Afb. 3-30: Tussen Harmelen en de Helder is de gebogen natuurlijke waterloop te zien

Het land langs Rijn en Vecht stond al eeuwenlang vol steenovens, maar voornamelijk in de achttiende en negentiende eeuw werd overal in het gebied de klei van het land afgegraven. In Harmelen ving het kleivletten volgens de literatuur aan in 1717.³⁰³ We hebben echter sterke aanwijzingen dat dit al in de veertiende eeuw was begonnen zoals onze analyse van de bezitsverhoudingen in Kattenbroek en Reijerskop laat zien.³⁰⁴ De klei van Vleuten en Harmelen stond goed bekend. Onder de klei lag bruikbaar zand en ook dat was nogal in trek. Het resultaat van beide rooibouwen was dat het maaiveld met wel 3 meter was verlaagd vergeleken met de eeuwen daarvoor. In de daardoor ontstane plassen kon men weinig meer doen dan grienden laten groeien waarvan men hoepels vervaardigde.³⁰⁵

Afb. 3-31: Topografische kaart 1850 - Woerden-Harmelen

De Rijn werd afwisselend Oude Rijn en Rijn genoemd. In 1173 werd een hoeve land geschonken *cuius situs est prope Marre versus Rhenum*.³⁰⁶ Niet lang daarna, toen de Vaartse Rijn (*de novum Renu*) al was gegraven, kwam een tiende voor

³⁰³ Loeff en Smeets, *Harmelen*, p. 11.

³⁰⁴ Zie 7.5.1.

³⁰⁵ Geheymsschryver, p. 230 inz. Harmelen: *Wat nu aangaat de hoofteering, men kan die in deese heerlykheden naauwelyks bepalen, nadien zig de inwoonders tot zoo veele byzondere zaken schikken, en op menigerleye handel toeleggen, want wanneer men eens agt geeft, op de veeryke velden, en daer door het maken van botter en kaas, vette kalvers, en een meenigte van hardgebilde smakelyke verkens, de weelige graangewassen, hennip-akkers, vruchtryke boomgaarden, griendlanden, om allerley soorten van hoepels van te buygen, en daar benevens nog zoo veele andere wilde boschagien, men zal haast overtuigt zyn, dat hier de bewoonders deeser landstreek, aan een gezegent oord gezeten, zeer genoegelyk en vermakelyk leven kunnen. Ook in Kockengen, aldaar p. 202: *De veehoedery, het maken van kaas, de hennipbouw, de griendlanden, en het buygen van hoepels, zyn alhier de neering en handteering, en doen de inwoonders een goed bestaan hebben.**

³⁰⁶ OSU I, nr. 476 (1173 juli 25).

die zich uitstreckte *de Rabodoscote usque Wersam, de Veteri Reno usque Marremunde*.³⁰⁷ In 1217 wordt een hoeve land beschreven *juxta Renum*, en deze lag later in het gerecht Oudenrijn.³⁰⁸ Rond 1285 hield Willem vander Marne een tiende en gerecht voor *van eene boene die alreterste leyt anden Ouden Rijn* van de graaf in leen.³⁰⁹ De naam voor het gerecht Oudenrijn zal laat zijn ontstaan, in elk geval dus na 1217 maar voor 1307 toen het gerecht voorkwam als Auden Rijn.³¹⁰ Ook eind dertiende eeuw werd dit gebied nog *bi den Rhine* genoemd.³¹¹ De naamgeving van de Oude Rijn heeft dus weinig van doen met de verlanding maar meer met de aanleg van de Nieuwe Rijn onder Utrecht in (jaar). Ook de contemporaine bronnen spreken van de Oude Rijn. Een perceel van de Johanniters wordt in 1368 omschreven als *tria jugera terre paulo minus aut plus prout iacent apud Antiquum Renum*.³¹² In 1359 worden 6 morgen land van het Heilige Geesthuis gelokaliseerd *ses morghen lants also alse ghelegghen syn inden kerspel van Vloeten ins proests gherechte van Oudemunster streckende uten Riin in Vloeter Weyde*.³¹³

De Leidsche Rijn werd halverwege de zeventiende eeuw verbreed, maar uit de archivalia blijken eerdere ingrepen. In 1368 werd een stuk land omschreven als strekkende tot aan de *Nyen Riin*.³¹⁴ De naam Leidsche Rijn dateert uit de zeventiende eeuw, toen dit water een belangrijke rol vervulde als trekvaart van Utrecht naar Leiden. Recentelijk ging de naam over op het nieuwe stadsdeel van Utrecht.

De watergang is echter veel ouder. Het westelijke deel was een overblijfsel van de Heldammer stroom. Ten behoeve van de ontginningen werd deze kronkel door een rechte lijn verbonden met het beginpunt van Oudenrijn. De ontginningen zijn hier rond 1100 begonnen en zo oud zal deze wetering ook zijn.

Afb. 3-32: Topografische kaart 1850 - Harmelen-Utrecht

De Oude Rijn tussen Harmelen en Woerden

Vanaf Harmelen naar het westen, neemt de breedte van de Oude Rijn stroomrug af van ... tot gemiddeld 1 kilometer. Dit komt doordat de erosiebestendige oevers (bestaande uit een 5 meter dik pakket bosveen) de laterale migratie beperkten, met als gevolg een lagere breedte/diepte verhouding van het zandlichaam.³¹⁵

³⁰⁷ OSU 2, nr. 586 (1208 voor september 24). Deze oorkonde is ook bijzonder vanwege het feit dat er een vroege schenking in wordt beschreven die voor de kanunniken was en niet voor een geheel kapittel.

³⁰⁸ OSU 2, nr. 646 (1217 voor juli 27).

³⁰⁹ Muller, 'Het oude register van graaf Florens', p. 166. Bij Bodegraven, ibidem p. 130, was wel weer sprake van *„vijf. garden lands vanden grave, dat leghet te Bodegrauen, dat strect vten Rine ande oude Bodegrau“*.

³¹⁰ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, p. 170.

³¹¹ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, p. 167.

³¹² Van Winter, *Sources*, p. 263 (f° 52v).

³¹³ RAU, Oudemunster 1146-1. *„Henric van der Weyde, doemdecken, Aelbrecht Vrederix sone ende Abraem uter Corenmarct borghermeysters der stat van Utrecht ende procuratore in deser tyd vanden heylighen gheest huse tUtrecht“* doen kond dat Willem van Angheren, burger van Utrecht en Hase zijn vrouw, dochter van Johan Hugenz. (van Vleuten?) en *„haer voervaders van outs in erfpachte ghehat hebben ende noch hebben in erfpachte van den heylighen gheest huse tUtrecht ses morghen lants also alse ghelegghen syn inden kerspel van Vloeten ins proests gherechte van Oudemunster streckende uten Riin in Vloeter Weyde daer Ermbrecht van Vloeten naest ghelant is an die overside, ende die heren van Sinte Johan tUtrecht an die nederside.“*

³¹⁴ RAU, St. Marie 1255-1: *Voert van den achtien morghen ende dat halve hont is naest ghelant boven her vrederic vten hamme vors. ende beneden die selve her vrederic opstreckende an den doervaertschen dijk an der dekens ende capitels lant van oudemonster tutrecht voert streckende an den nyen riin.*

³¹⁵ Nales en Vis, *Oude Rijn*, p. 39.

De sedimentatie is bij Harmelen rond 5520 BP begonnen, wat goed overeenkomt met de oudst aangetroffen sedimentatie van de Oude Rijn nabij Woerden.³¹⁶ Veenvorming bij Harmelen kon worden gedateerd rond 6000 BP.³¹⁷ Bij kasteel Harmelen werd in 1933 een boring uitgevoerd tot op een diepte van 123 meter. Daaruit bleek dat het basisveen op een diepte van 35 meter lag en het recentere veen op 6 meter.³¹⁸ Een paar kilometer ten noorden van Harmelen is de veenvorming rond 7100 BP begonnen, al voor de eerste rivieractiviteit.³¹⁹

In de zuidwestelijke punt van de Harmelerwaard (niet voor niets een waard die aan alle zijden door water werd omsloten), nabij de kerk van Harmelen kwamen de Heldam en de hoofdgeul weer bijeen zodat bij Harmelen al het Rijnwater passeerde, ongeacht de periode die we betrachten. Dat betekent dat de Oude Rijn vanaf Harmelen door een veel smallere bedding stroomde en deze dus moet hebben omgewerkt, meerdere keren zelfs. Een laklaag, zoals die de stiltetussen de twee fasen van de Heldam markeerde, is hier dan ook niet aangetroffen; continue activiteit dus.

In Harmelen maakte de Oude Rijn een ombuiging naar het zuiden om vervolgens langs de kerk en kasteel Batestein te stromen. Hier aan de zuidkant ligt merkwaardig genoeg alleen een oeverwal aan de noordzijde (binnenzijde) van de rivier: de venige kom van Bijleveld en Haanwijk begint meteen ten zuiden van de Rijn. Na de Hollandse kade begint de Rijn aan een statige boog richting Woerden. De Rijn tussen Harmelen en Woerden heeft een veel rustiger geschiedenis gekend dan het traject tussen Utrecht en Harmelen, vanwege de eerder genoemde inbedding in het veen. Vanaf Harmelen was er een krachtige stroom die met geen enkele aftakking het water hoefde te delen. Hier was het eigenlijk niet van belang of deze Rijn de Nieuwe of de Oude heette, hij was er altijd al geweest, ook al toen Bonifatius zeven jaar in Woerden (*Wyrd in ripa fluvii Reni*) preekte.³²⁰ Overigens is het goed mogelijk dat de merkwaardige vorm van de Breudijk duidt op een noordelijker gelegen geul van de Rijn. In dat geval zou hij vanaf De Wel naar Putkop zijn gelopen.³²¹ Een verhoging is aldaar nog zichtbaar in het landschap. Dan vanaf Putkop vervolgde de Oude Rijn zijn loop naar Woerden.³²² Het kan zijn dat een bij de Appellaan gevonden restgeultje met Karolingisch materiaal hiermee samenhangt.

Het is boeiend op deze plek naar de complexiteit van de Oude Rijn te kijken. In het onderstaande profiel is te zien dat klei wordt afgewisseld met veen, wat duidt op tijdelijke afname van rivierinvloed.³²³

Afb. 3-33: Profiel over de Oude Rijn ten westen van Harmelen naar Nales en Vis, *Oude Rijn*, p. 39-40³²⁴

³¹⁶ Resp. GrN-8739 5520 ± 60 en GrN-7963 5595 ± 35.

³¹⁷ GrN-8737 (6120 ± 45) resp. GrN-8738 (5940 ± 45).

³¹⁸ Vink, *Rivierstreek*.

³¹⁹ GrN-8710.

³²⁰ MGH SS 15 deel 1, *Vita Gregorii abbas Traiectensis auctore Liudgero*, p. 67.

³²¹ Loeff, *Harmelen*, p. 11.

³²² Van Tent, 'Harmelen'.

³²³ De hoofdlijnen van het nu volgende zijn ontleend aan Nales en Vis, *Oude Rijn*, p. 39-43.

³²⁴ Ten noorden van de stroomrug is rond 6 m - NAP een tweetal dunne kleipakketten te zien (boring 7608.019 en .020). Deze kleilagen kunnen vermoedelijk gecorreleerd worden met de Werkhoven stroomrug (van 5660 tot 3430 C-14 jaren BP). De onderste van deze twee lagen heeft een dikte van 20 centimeter en geeft het begin van sedimentatie in het gebied weer. Het bosveen tussen het dekzand en de diepste kleilaag is sterk samengedrukt. Ook boven de kleilaag is het bosveen sterk ingeklonken. Deze compactie is veroorzaakt door het pakket oeverafzettingen rond 3,0 m - NAP. De tweede kleilaag heeft een dikte van 40 centimeter (boring 7608.020) en de onderzijde bevindt zich op 5,9 m - NAP. Boven de laag bevindt zich 30 centimeter veen, gevolgd door een pakket oeverafzettingen vanaf 5,2 m - NAP met een dikte van 3,8 meter, tot aan het maaiveld. Aangezien volgens Berendsen een enkele stroomgordel oeverafzettingen van ongeveer anderhalve meter dik kan afzetten is 3,8 meter erg dik. Als men bedenkt dat de gemiddelde levensduur van een stroomgordel kan worden gesteld op 1002 jaar (gekalibreerd 1156) jaar en dat de Oude Rijn 4747 (gekalibreerd 5634) jaar heeft bestaan kan men zich wel iets voorstellen bij die uitzonderlijke dikte.³²⁴ Tegelijk zal dat gewicht behoorlijk op het onderliggende veen hebben gedrukt en door compactie extra ruimte voor zichzelf hebben gecreëerd. In boring 0007.129 is onderin een pakket riet- en bosveen aanwezig, gevolgd door een 40 centimeter dikke laag kalkloze zware klei. Op deze laag ligt een 20 centimeter dik pakket veen. Deze kleilaag kan denkkelijk worden gekoppeld aan het begin van de Houten stroomrug (3795 tot 2560 BP). Het einde van de sedimentatie wordt geschat op 3300 BP. Tussen 2,0 tot 3,4 m - NAP reiken de oeverafzettingen tot ongeveer 200 meter van het zandlichaam. Van onder in het profiel tot 2,0 m - NAP geraken de oeverafzettingen steeds verder de kom in – dit wijst op toenemende afvoer. Boven 2,0 m - NAP is een geleidelijke overgang van humusarme matig zware klei naar veen te zien. Tevens zijn wortels in de top van de oeverafzettingen waargenomen. Wellicht hebben we hier dus te maken met minder sedimentatie gedurende een bepaalde

Samenvattend kan worden gesteld dat in het komgebied bij Harmelen de fasen van activiteit gekoppeld lijken te kunnen worden aan stroomopwaarts gelegen stroomruggen Werkhoven, Houten en Kromme Rijn. De invloed van de “Houten fase” is bij Harmelen het grootst geweest, met een piek tussen ongeveer 3795 BP en 3300 BP, ondanks de kortere periode van activiteit. De grote omvang van de Houtenfase komt overeen met de dimensies stroomopwaarts. Dit ondanks de gelijktijdige Linschoten stroom die heel wat water uit Vleuten en Harmelen moet hebben weggehouden. Dit houdt mogelijk verband met een forse Bovenrijnse toevoer van water uit Duitsland. Het bovenste pakket komafzettingen van de ‘Kromme Rijn fase’ wordt voorafgegaan door een dunne laag humeuze klei waaronder veen ligt. Deze opeenvolging is bekend van Heldammer stroomrug. Het verschil is echter dat er bij Harmelen géén laklaag in de humeuze klei aanwezig is, doorlopende sedimentatie dus, waar we bij de Heldam een hiaat constateerden.

De hierboven in detail beschreven rivierlopen hebben een niet mis te verstane invloed gehad op de mogelijkheden die de toenmalige mens had, zowel voor vestiging als voor zijn bestaansmiddelen. Om daarin nog wat dieper door te dringen worden nu achtereenvolgens de bodem en de vegetatie besproken.

3.5 Bodemgesteldheid

In Utrecht nemen jonge rivierkleigronden een derde deel van de provincie in.³²⁵ Het is daarmee wel duidelijk dat we in dit hoofdstuk veel te maken krijgen met klei dat door de rivieren is afgezet. Ook dat behoeft echter detaillering want zoals verderop zal worden uitgewerkt bestaat de bodem in het studiegebied voor een aanzienlijk deel uit zavel.

Afb. 3-34: De bodem van het onderzoeksgebied

Ec1 (wit): rivierklei op zand; Ec2 (lichtblauw) rivierklei en zand met veen

Bron: Geologische overzichtskaart TNO

De bovenstaande uitsnede van de Geologische overzichtskaart van Nederland toont het westen van ons land. De kaart is ingedeeld op basis van lithologische kenmerken tot 5 meter beneden het maaiveld. Deze indeling geeft geen diepgravend inzicht in de ontstaansgeschiedenis van de bodem en de mogelijkheden voor menselijke activiteiten. Ze laat met name zien dat de afzetting van deze Holocene formatie in een fluviatiel milieu tot stand kwam.³²⁶ De bodem komt verderop aan de orde als de bovenste 180 cm.

Het studiegebied bevat fluviatiele afzettingen, eolische en terrestrische. We beperken ons tot de fluviatiele afzettingen die tot de Rijn behoren en uit het Holocene dateren.³²⁷ Het onderstaande over de lijn Den Haag - Utrecht laat fraai zien hoe de sequentie over de gehele lijn te volgen is. De opeenvolging van de formaties is in de tijd gezien vrij

periode. De oeverafzettingen die aan de Houtense stroomrug kunnen worden gekoppeld gaan aan de bovenzijde over in de oeverafzettingen van de laatste fase van de Oude Rijn stroomrug. De breedte van deze oeverafzettingen is niet alleen geringer dan die van de Houten fase, maar neemt ook naar boven toe af. De komafzettingen van de laatste fase reiken tot meer dan 1200 meter van het zandlichaam. De komafzettingen van de Houten fase worden bedekt door een ononderbroken veenlaag. Op de veenlaag bevindt zich laag klei en humeuze klei, die naar het noorden uiteindelijk overgaat in veen. Op de humeuze kleilaag bevindt zich wederom een vrijwel continue veenlaag. Aan de bovenzijde gaat deze veenlaag over in humeuze of humusloze klei tot aan het maaiveld. Het bovenste pakket klei sluit aan op de bovenste oeverafzettingen van de stroomrug. Deze oever- en komafzettingen behoren tot de laatste fase van activiteit van de Oude Rijn stroomrug. Deze fase is waarschijnlijk te correleren met de Kromme Rijn stroomrug ten oosten van Utrecht. Het begin van (grootschalige) sedimentatie door de “Kromme Rijn fase” is gedateerd 3000 BP.

³²⁵ Poelman, *Bodem van Utrecht*, p. 41

³²⁶ De Mulder e.a., *De ondergrond van Nederland*, p. 333.

³²⁷ In overeenstemming met figuur 176 op p. 299 van De Mulder et. al., *De ondergrond van Nederland*.

standaard: Echteld of Nieuwkoop liggen op Boxtel, Boxtel ligt op Kreftenheye, Kreftenheye is afgezet op Urk dat op de formatie van Sterksel ligt.³²⁸

Afb. 3-35: Profiel over Den Haag – Utrecht

Bron: dinoloket.nl, 16-12-2016

Geologische eenheid		
AAOP	NIHO	BXWISIKO
NASC	CEC	BX
NAZA	DNAWO	KRBXDE
BEC	NAWO	UR
NAWA	EC	ST
OEC	NIBA	PZWA

Met de uitweidingen in de literatuur over de Formatie van Echteld kan men vele kanten op: “De klei is kalkhoudend, kan dunne zandlaagjes bevatten en is soms humeus. Daarnaast bevat de formatie zeer fijn tot uiterst grof zand dat grindhoudend kan zijn. De kleur van het zand varieert van grijs tot bruin. Ook het zand is kalkhoudend tot kalkloos.”³²⁹ Belangrijk voor deze studie is dat de formatie is opgebouwd uit sediment dat door de Oude Rijn is aangevoerd en wordt gekenmerkt door dicht bij elkaar liggende pakketten klei en zand. Eenheden die tot deze formatie behoren kunnen elkaar afwisselen al naar gelang hun ontstaanswijze:³³⁰

- **Geulafzettingen:** uiterst fijn tot uiterst grof, soms grindhoudend zand. Gem. korrelgrootte neemt meestal naar boven toe af;
- **Restgeulafzettingen:** uiterst tot zwak siltige klei, soms gelaagd met dunne zandlaagjes en plaatselijk met dunne veenlagen;
- **Oeverafzettingen:** zandige tot matig siltige klei, gelaagd met fijn zand en uiterst tot zeer fijn zand. Het sediment is meestal horizontaal en dun gelaagd;
- **Crevasse-afzettingen:** zandig tot zwak siltige klei gelaagd met fijn tot matig grof zand. De lithologische samenstelling is over korte afstand sterk variabel;
- **Komafzettingen:** matig tot zwak siltige klei, vaak zwak tot sterk humeus en met hout- en plantenresten;
- **Dijkdoorbraakafzettingen:** klei en slecht gesorteerd uiterst fijn tot uiterst grof zand;
- **Delta-afzettingen:** uiterst fijn tot matig fijn zand afwisselend gelaagd met uiterst tot matig siltige klei. Deze afzettingen komen voor op de overgang van brak naar zoet, zoals bij de monding van de Vecht.

In het studiegebied zijn Ec1 en Ec2 herkenbaar als respectievelijk stroomruggen en kommen.

3.5.1 Veengronden

Van de uitgestrekte veenvlakten die zich duizenden jaren vormden is door oxidatie veel verdwenen. Andere delen zijn door klei bedekt, die vervolgens op vele plaatsen is afgegraven. Belangrijk bij veenvorming is dat de productie van afgestorven plantaardig materiaal sneller verloopt dan de afbraak ervan. De afbraak van het organisch materiaal wordt voornamelijk bepaald door de vochttoestand doordat zonder zuurstof geen oxidatie plaatsvindt. Waar veen het gehele jaar onder water ligt vindt dan ook geen afbraak plaats. Juist daarom werd tijdens de grote ontginningen van de veengebieden het veen wel afgebroken, omdat de kolonisten het veen ontwaterden.

In het studiegebied zijn, door hun vlakke terreingesteldheid, de rivierkommen uitermate geschikt geweest voor veenvorming, alsmede kwelzones. De ontwikkeling van veen geeft aan hoe de lokale grondwaterhuishouding onderhevig

³²⁸ Gebaseerd op De Mulder e.a., *Ondergrond van Nederland*, p. 318, 327-335, 343, 346-352.

³²⁹ De Mulder e.a., *Ondergrond van Nederland*, p. 332.

³³⁰ De Mulder e.a., *Ondergrond van Nederland*, p. 334-335 en Weerts en Busschers, ‘Formatie van Echteld’. In: *Lithostratigrafische Nomenclator van de Ondiepe Ondergrond*. www.dinoloket.nl 16-12-2016.

was aan verandering.³³¹ Het klimaat heeft over langere tijd grote gevolgen voor de veengroei gehad omdat zowel temperatuur als neerslagoverschot er sterk mee samenhangen. Zo is duizenden jaren geleden de overgang van naaldbos naar loofbos alsmede de toenemende neerslag (als gevolg van veranderende atmosferische circulatie en smelten van het landijs) stimulerend geweest voor veengroei. Naaldbos verdampt veel meer dan loofbos.

De eigenschappen van veen lopen nogal uiteen en hebben te maken met het materiaal waaruit het veen bestaat. De naamgeving van het veen verwijst dan ook naar de planten die ter plaatse groeiden: bosveen, rietveen, zeggeveen en veenmosveen. De samenstelling van het water (regenwater, grondwater, of beide) heeft daarop enorme invloed. Voedselrijk veen (eutroof) ontstaat onder invloed van grondwater en is voornamelijk bosveen met riet, els en grove zegge soorten. Matig voedselarm veen (mesotroof) ondergaat meer invloed van regenwater en komt tot stand onder meer basische omstandigheden. Hier zijn slankere zeggen, gagel, heide en berk meer in hun element. Voedselarm veen (oligotroof) is het domein van veenmos, dat afhankelijk is van regenwater en dit in grote hoeveelheden vasthoudt. Veenmos verdringt andere planten en vorm veenkussens die hoger werden dan de omgeving.³³²

In de loop der eeuwen (zelfs millennia) is aldus door vertering van verschillende plantenresten het veen ontstaan. Nu zit er een bepaalde volgorde in de opbouw van veen en de verticale opeenvolging van de soorten geeft veel informatie over de ontwikkeling die het landschap heeft doorlopen doordat allerlei kenmerken van de standplaats sturend zijn geweest. Zo'n opvolging van plantensoorten in het veen wordt een veenprofiel genoemd.

Veengronden			
xVy			
x = de aard van de bovengrond			
V = veengrond			
y = veensoort of aard van de minerale ondergrond, als deze binnen 120 cm begint			
x	h	geen betekenis	Kleiige moerige eerdlaag
	a	arm aan klei	kleiarne moerige eerdlaag
	p	prominent	kleidek met minerale eerdlaag of humusrijke bovengrond tot ten minste 15 cm diepte
	k	klei	kleidek zonder minerale eerdlaag
	z	zand	zanddek
	-	n.v.t	weinig veraarde bovengrond; geen klei- of zanddek
y	b	bos	bosveen of eutroof broekveen
	s	sphagnum	veenmosveen
	c	carex	zeggeveen, rietzeggeveen en mesotroof broekveen
	r	riet	rietveen, zeggerietveen
	d	detritus	bagger, verslagen veen, gyttja en andere veensoorten
	o	ongerijpt	niet gerijpt veen
	k	klei	(meestal niet gerijpt) klei
	z	zand	zand, zonder humuspodzol
	p	podzol	zand, met humuspodzol

Waardveengronden [kVr, kVb en kVc]

De waardveengronden zijn veengronden waarop een zavel- of kleidek is afgezet, dat dunner is dan 40 cm. De eventueel aanwezige donkere bovengrond is te dun om een minerale eerdlaag genoemd te kunnen worden. Veel dunne klei-opveengronden vallen in de subgroep van de waardveengronden. Ze komen voor waar een kleiafzetting over veen uitwigt zoals in de Hollands-Utrechtse waarden, waaraan de naam is ontleend. De klei, in het bijzonder vlak boven het veen, is meestal zwaar en kalkloos. In het Hollands-Utrechtse veengebied bestaat het veen meestal uit bosveen: elders kan vrijwel elke veensoort onder het zavel- of kleidek voorkomen. De algemene beschrijving van kVr is 'Waardveengronden op rietveen of zeggerietveen'. Dit is in het studiegebied echter nauwelijks het geval: rietveen en zeggerietveen komen hier sporadisch voor. Waardveengronden vormen de overgang van veengronden naar de vaaggronden, en wel in het bijzonder naar de drechtvaaggronden.³³³

Pal ten oosten van Woerden ligt een uitgestrekte laagte, doorgaans 1,2 meter beneden NAP gelegen waardveengebied.

Ten zuiden van de A12 ligt een hoekje waardveen nog tussen Lagekade en Kattenbroekerdijk in en vandaar gaat het veen in een vrij rechte lijn naar de knik in de Hollandse Kade. Bij deze knik treffen we de diepste delen van de polder Rapijnen aan, tot 2 m -NAP. Vandaar gaat het veen in een boog over de Blindeweg, en dan van het kruispunt Blindeweg-Reijerscop in een rechte lijn noordwestwaarts naar de Haanwijker Molenvliet. Kattenbroek zelf ligt niet op deze grond, de westelijke punt van Reijerscop wel alsmede de onderste helft van Haanwijk. Dit hele gebied wordt gekenmerkt door regelmatige verkavelingen m.u.v. het resterende ontginningsblok tussen de Blindeweg en Hollandse Kade (nu deels Groenendaal geheten). Dit was

³³¹ Jongmans, Landschappen van Nederlanden, p. 544-545.

³³² Jongmans, Landschappen van Nederlanden, p. 548-549.

³³³ De Bakker en Schelling, *Bodemclassificatie*, p. 115-116.

een onderdeel van het gerecht Reijerscop Indijk en bleef over nadat Kattenbroek, Haanwijk en Bijleveld al waren uitgezet. Deze waardveengronden hebben een Ah horizont en een daarop volgende Cg horizont (met roestvlekken) van fluviaatle origine. Gevolgd door een Cw horizont met veraard veen. Hierna neemt het percentage organische stof snel toe omdat op een halve meter diepte al het zeggeveen begint dat vanaf ongeveer 70 cm beneden het maaiveld al geheel gereduceerd is. De kleilaag is maximaal 100 cm dik en ligt op venige klei, kleiig veen of veen. Het afgebeelde waardveengebied heeft een veel dunner kleidek, namelijk van ten hoogste 35 cm dik, waaronder een slechts 10 cm dik laagje veraard veen ligt. Daar onder begint dan een flink pakket zeggeveen.

Een tweede fors stuk veen bevindt zich ten noorden van Harmelen, het merendeel hiervan behoort tot de 'Waardveengronden op bosveen (of eutroof broekveen)' - code kVb. De helft van noordelijk Gerverscop ligt op deze bodem. In dit gedeelte is met wat moeite op de hoogtekkaart een kronkelige structuur te zien, waarschijnlijk is dit een veenstroom geweest die hier voor de ontginningen door het veen heeft gestroomd. Dit waardveen zet zich voort tot aan Breukelen zodat Kockengen en Portengen ook nog op waardveengrond liggen. De grond heeft een doorgaans dunne moerige Ah horizont van veraard veen. De laag wordt gevolgd door C horizonten waar slechts rijping, reductie en oxidatie hebben plaatsgevonden. De bovenste C laag (Cg) van ongeveer drie decimeter dik wordt gekenmerkt door roestvlekken. Vanaf dit punt bestaat de grond louter uit moerig bosveen dat per in hoog tempo een minder lutumgehalte en meer organische stof bevat; reeds op 60 cm diepte is het organische stof gehalte 90%.

In deze waardveengronden zit op geringe diepte al veen, hier dan bosveen i.p.v. zeggeveen zoals in Kattenbroek. In de polder Kortrijk bevindt zich een gordel met kVc waar zeggeveen in de ondergrond zit. Het is een zeldzame bodem die we alleen hier aantreffen.

Weideveengronden [pVb]

De weideveengronden zijn veengronden met een zavel- of kleidek, waarin een minerale eerdlaag is ontwikkeld en waarvan de bovenkant donker gekleurd of humusrijk is, veelal tot meer dan 15 a 20 cm diepte. Ze komen vooral voor in Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Een deel ervan, vooral die in het gebied langs de Oude Rijn, heeft een toemaakdek. Een ander deel ligt op de overgang tussen waardveengronden en koopveengronden. Bij het dunner worden van het zavel- of kleidek gaan weideveengronden over in koopveengronden. Als zij niet meer voldoen aan de criteria voor de minerale eerdlaag, vallen deze gronden onder de waardveengronden.³³⁴ Ten noordwesten van Harmelen ligt onder Teckop, Spengen

en Kockengen en Portengen een brede band weideveengrond. Een fors deel van het studiegebied heeft deze bodem met onder het maximaal 15 cm dikke kleidekje bosveen of eutroof broekveen.

Koopveengronden [hVb]

Koopveengronden komen veel voor in West-Nederland en hebben een minder dan een halve meter dikke veraarde bovengrond. Deze bestaat meestal uit kleiig veen of venige klei. Deze bodem komt vaak voor waar kleiafzetting doodloopt in het veen. We kennen deze gebieden vaak als 'cope'-ontginningen met de bijbehorende -koop naam. De ondergrond bestaat meestal uit bosveen of zeggeveen. In de kleiige bovengrond is na de ontwatering en de ontginning een gunstig milieu ontstaan voor de vermenging van de organische stof en de lutumfractie. Rondom sommige dorpen in dit gebied ligt een dun (± 20 cm) z.g. toemaakdek, dat ontstaan is door het gebruik van aardmest (slootbagger, stadsvuil, mest en stalzand).³³⁵

Het noordelijke deel van Teckop alsmede geheel Kamerik hebben wel koopveengronden. Tussen Woerden en Mijdrecht ligt het grootste koopveengebied in de regio. Teckop en Kamerik zullen hier en daar in deze studie figureren waarbij vooral aan de hand van een tweetal boerderijstudies de ontwikkeling van de landbouw in de middeleeuwen wordt bestudeerd. Op het kaartje links is te zien dat het veengebied lijkt te worden doorsneden door een ander bodemtype. Dat is ook zo, want het betreft hier een crevasse die als gevolg van een doorbraak van de Oude Rijn ten noorden van Woerden het veen instroomde en daar een smalle strook poldervaaggrond (Rn47C) afzette die overging in een strak noordwaarts gaande strook waar koopveen op zavel/klei ligt; deze kleilaag legde een stevig fundament ter plaatse. Exact hierop liggen de

Afb. 3-36: Bewoningslint in Kamerik

³³⁴ De Bakker en Schelling, *Bodemclassificatie*, p. 114-115.

³³⁵ De Bakker en Schelling, *Bodemclassificatie*, p. 112; Van Wallenburg en Markus, 'Toemaakdekken in het Oude Rijngebied'.

boerderij in Kamerik van een tweede bewoningsfase. Bij de ontginning werd de kaarsrechte wetring vanaf een buitenbocht van de Oude Rijn als ontginningsbasis gebruikt. Toen het veen inklonk werd het oude ruggetje zichtbaar en daar vond een tweede bewoningsfase plaats. Nu nog zien we dat Kamerik twee bewoningslinten kent, die aan de dijk en die aan de Buursloot. Het is een van de vele voorbeelden van micro-reliëf dat invloed heeft op de nederzettingsgeschiedenis.

3.5.2 Rivierkleigronden

Rivierkleigronden			
RxnoY			
x = hydromorfe kenmerken			
n = codering voor de zwaarte van de bouwvoor als percentage < 2 mu			
o = codering voor het profielverloop			
Y = code voor kalk			
x	v	veen	moerige ondergrond beginnend tussen 40 en 80 cm
	o	ongerijpt	niet gerijpte minerale ondergrond beginnend dieper dan 80 cm
	n	nat	met hydromorfe kenmerken, zoals roest en grijze vlekken op < 50 cm beginnend
	d	droog	zonder hydromorfe kenmerken (roest en grijze vlekken beginnen dieper dan 50 cm)
n	0	geen indeling	maar wel steeds > 8% lutum
	1	lichte zavel	8-17½ % lutum
	4	zware klei	meer dan 35% lutum
	5	zavel	8-25% lutum
	6	zavel en lichte klei	8-35% lutum
	8	klei	> 25% lutum
	9	zware zavel en lichte klei	17½-35% lutum
o	0		geen indeling
	1		profielverloop 1
	2		profielverloop 2
	4		profielverloop 4
	5		profielverloop 5
	6		profielverloop 3, 3 en 4 of 4
	7		profielverloop 3 of 3 en 4
Y	9		profielverloop 5, 5 en 2 of 2
	A	kalkhoudend	kalkverloop a, of a en b, of b, of a en b en c
	C	kalkloos	kalkverloop be en c, of c

3.5.2.1 Zware klei

Drechtvaaggronden [Rv01C]

De meeste klei- op veengronden behoren tot de drechtvaaggronden. Ze hebben geen minerale eerdlaag als bovengrond. De drechtvaaggronden liggen binnen 80 cm diepte op veen. Ze komen voor overal waar klei over veen uitwigt; ze grenzen dus landschappelijk aan de waardveengronden, soms aan de weideveengronden. De klei is doorgaans kalkloos en matig zwaar tot zeer zwaar. Het veen in de ondergrond kan vrijwel elke veensoort zijn, al overheersen de eutrofe soorten. De bovenkant van het veen is meestal geoxideerd en een weinig verweerd, wat al vóór de kleiafzetting gebeurd kan zijn. Het kleipakket vertoont vanaf het maaiveld of op geringe diepte roestvlekken.³³⁶ Zoals De Bakker en Schelling constateerden vormen waardveengronden de overgang van veengronden naar de vaaggronden, en wel in het bijzonder naar de drechtvaaggronden. Dat is ook in het gebied tussen Utrecht en Woerden het geval. De drechtvaaggronden vormen namelijk enerzijds de zones tussen het veen en de stroomruggen en anderzijds ook tussen stroomruggen in, zodat we ze aantreffen in het zuiden tussen Helder en Hollandsche IJssel en in het noorden ten westen en oosten van De Haar. Qua oppervlakte nemen ze dus een aanzienlijk deel in van het studiegebied. Het gros van de middeleeuwse ontginningen ligt hier, te weten Reijerscop, Heicop, Bijleveld, delen van Haanwijk en Veldhuizen, Houdijk, Breudijk, het grootste deel van Ger-verscop, Laagnieuwkoop, Lage Haar, Maarssenbroek en (deels) Themaat. Het zijn gebieden waar nu geen akkerbouw

³³⁶ De Bakker en Schelling, *Bodemclassificatie*, p. 155-156.

mogelijk is, en waar volgens de kadastrale kaart van 1832 ook niet werd geakkerd. In de begintijd van de grote ontginningen werden juist deze gebieden geschikt gemaakt voor het landbouwbedrijf waarbij ook akkerbouw werd bedreven.

Poldervaaggronden [Rn44C en Rn47C]

Dit is de subgroep met de grootste oppervlakte in Nederland, tussen Utrecht en Woerden betreft het een paar belangrijke veeteeltgebieden. Alle zavel- en kleigronden die geen veen binnen 80 cm hebben, geheel gerijpt zijn, geen donkere bovengrond hebben en niet bruin zijn, vallen hieronder. Kortgezegd: alle komgronden. Omdat de categorie zo breed is treffen we zowel zware als lichte gronden aan; in de ondergrond kunnen zowel zware lagen als zandlagen; ze kunnen geheel kalkloos maar ook geheel kalkrijk zijn. De poldervaaggronden hebben de initiale alluviale bodemvorming al ondergaan. De ontkalking daarentegen kan zowel in het beginstadium als in een vergevorderd stadium zijn.³³⁷ In de bestudeerde profielen blijkt over het algemeen dat de horizonten kalkloos zijn.

De poldervaaggronden die gekenmerkt worden door zware klei in de bovengrond vormen een soort overgang tussen de drechtaaggronden en de zavelige oeverwallen. Ze bevinden zich aan de noordelijke zijde van de stroomrug van de Oude Rijn en ontbreken zo goeddeels tussen de Helder en Woerden, waar de veenpakketten ondiep liggen. Het verschil tussen beide is miniem en wordt uitsluitend veroorzaakt door het profielverloop. De voormalige heerlijkheid Oudenrijn ligt volledig op poldervaaggronden van type Rn44C en Rn47C. De gronden maken een groot deel van de komgebieden uit.

Rn44C. Het noordelijke gedeelte van de Lage Haar (tussen de Laagnieuwkoper dijk en de wetering) heeft veel bosveen in de grond, vaak al vanaf 60-70 cm beneden het maaiveld. Een deel bosveen bevindt zich ten noorden van Ockhuizen tot aan de Haartijn en A2 zodat de gehele noordelijke punt van De Haar bosveen bevat. Dat verwondert ons wat minder met kennis van de plaatselijke crevasse en de aanwezigheid van een oude Rijnloop in het achterhoofd. Aan de flanken van de crevasse hebben waarschijnlijk elzenbossen gestaan. Het vroegere Rijnveldsche Bosch, waar eeuwenlang een eendenkooi lag (het bos bestaat nog en de voormalige kooi is goed zichtbaar), ligt ook op deze zone. Ook ten noorden van de Breudijk komt bosveen voor.

In dezelfde drie gebieden bevindt zich broekveen. Rietveen komt minder voor, met name op Bijleveld en ten noorden van de Breudijk. Zeggeveen is in Haanwijk aanwezig vanaf 60 cm beneden het maaiveld. Tevens ligt zeggeveen in de kVr bij Kattenbroek. De gronden kennen minder akkerbouw en meer veeteelt, een voorbeeld is Vleuterweide, het is een vrij laaggelegen komgebied tussen de Oude Rijn en de Heldammer stroomrug in. Ongeveer de helft ligt beneden NAP en reeds in de middeleeuwen is dit gebied in gebruik als grasland getuige ook de toponiemen - naast Vleuterweide zelf natuurlijk - Koekamp en Ossenkamp.

Rn47C bevindt zich het meeste ten noorden van de Breudijk, de driehoek boven Ockhuizen, Themaat aan de Thematerdijk en in het westelijke gedeelte van de Harmelerwaard. Bovenin het profiel treffen we een vrij forse antropogene laag aan, niet zelden een halve meter dik. We weten dat hier vanouds akkerbouw werd bedreven. Een groot deel van Oudenrijn heeft deze bodem ook. Bij de Helder (de knik ten oosten van Harmelen) eindigde een crevassegeul (Rn47C) die halverwege de Helder afsplitste. Deze heeft weinig invloed gehad op het grondgebruik. De Heldammer stroomrug zelf heeft echter juist grote invloed uitgeoefend. Hier ligt hij namelijk onder de polder Veldhuizen, die qua verkaveling regelmatig lijkt ingericht tijdens de ontginningen, evenals zijn burens Bijleveld en Reijerscop.

Deze stroomrug heeft ervoor gezorgd dat al vóór de ontginningen vruchtbaar bouwland aanwezig was (Rn95A). Ten noorden van deze zone is er nog een smalle strook Rn44C afgewisseld met Rn47C, helemaal doorlopend tot aan de Kockengense stroomrug. Ten gevolge van afvletting is dit minder goed herkenbaar op de kadastrale kaart, maar juist de afvletting wijst op oorspronkelijk kleigrond – ‘steenaarde’ genoemd. Verder noordwaarts gaat deze strook over in Rv01C (Kamerik, Klein Houtdijk, Gerverscop, Breudijk en Laagnieuwkoop. Ten noorden van De Haar treffen we met name Rn47C en Rn44C aan. Zwesereng, het huidige Zuilen, ligt ook op deze zware kleigrond. De nabije eng van Vleuten ligt ook op Rn47C zodat we in deze gevallen de typisch oude bouwlanden van de engen in dit deel van Utrecht niet per definitie met hoge droge grond moeten identificeren als wel met vochtige kleiige bodems. Opvallend is dat ook bij de eng nabij Linschoten, waar de eng ook op de flank van Rn95 ligt op de overgang naar Rn47C. Hoewel wegens de bebouwing de bodemkaart de bodems van de Hoge Weide niet geeft, is aan de uitlopers richting Maarssenbroek te zien dat de Hoge Weide ook op Rn47C lag.

3.5.2.2 Zware zavel

Zware zavel wordt aangetroffen in zowel poldervaaggronden als ooivaaggronden.

³³⁷ De Bakker en Schelling, *Bodemclassificatie*, p. 158-159.

Poldervaaggronden [Rn67C]

Bodems met zavel en lichte klei die pal aan de rivier liggen vormen over het algemeen smalle zones. Pal ten oosten van Harmelen, aan de zuidelijke oever van de Leidsche Rijn zien we dat de rivier, een restant van de Helder en later gekanaliseerd, slechts een hele dunne strook Rn67C heeft achtergelaten. Een soortgelijk verschijnsel - bijna nog extremer - is zichtbaar bij de polder Haanwijk; hier gaat ten westen van de Hollandse kade de rivieroever (dikkere kleilaag dan omgeving

en geheel vrij van veen) van de oorspronkelijke Oude Rijn meteen over in het veengebied Rv01C.

Ten oosten van De Meern ligt een smalle strook Rn67C, waarop het noordelijke deel van Oudenrijn ligt. Op oude kaarten is te zien dat onder de bebouwing van De Meern ook bouwgrond lag zodat verondersteld kan worden dat Rn95A zich aan de noordzijde voortzet tot aan de Leidsche Rijn en dat aan de zuidelijke rand Rn47 lag. In de nabije omgeving van Vleuten is ook nog wat poldervaaggrond Rn67C zichtbaar alsmede in de zuidwestelijke punt van de Harmelerwaard, bij het dorp Harmelen.

Ooivaaggronden [Rd90A en Rd90C]

Dit zijn de in vergelijking met de poldervaaggronden weinig voorkomende, diep bruin gekleurde en goed gehomogeniseerde zavel- en kleigronden. Ze hebben onder de A-horizont een Bw-horizont die tot dieper dan 50 cm doorgaat. Ze zijn te vinden op een groot deel van wat in het rivierkleigebied stroomruggronden en uiterwaardgronden genoemd wordt. Kleine oppervlakten komen ook voor op de kreekruggen en oeverwallen. Vaak worden ze naar onderen lichter; ze kunnen zowel kalkrijk als kalkloos zijn. Pas wanneer de gevolgen van de goede interne drainage zich in het profiel aftekenen (egale bruinkleuring en verdwijnen van de roest), zal een poldervaaggrond kunnen overgaan in een ooivaaggrond. Onder oud grasland zijn de voorwaarden hiervoor gunstiger dan onder bouwland. Vooral in het rivierkleigebied komen veel 'ooi'-namen voor. In het gebied tussen Utrecht en Woerden zijn de ooivaaggronden ruim aanwezig, maar in veldnamen zien we ze niet terug.³³⁸ De tweede letter van de bodemcode staat voor droog en op de hoogtekaart is goed te zien dat het om de hogere locaties gaat met goede afwatering.

Kalkhoudende ooivaaggronden Rd90A zijn (in tegenstelling tot het Kromme Rijngebied) zeldzaam en bevinden zich alleen iets ten noorden van De Meern en rondom het kruispunt van Oude Rijn en Leidsche Rijn bij de voormalige ridderhofstad Voorn. Een flink stuk van deze grond behoorde tot een *curtis* aldaar en ook de inheemse elite bezat hier op Strijland flink wat grond. Deze bodem in dit gerecht, dat Lijnpad heette, liep door tot aan de Utrechtse stadsmuren waar het toponiem *Enghe* duidt op oud akkerland. De zware zavel en lichte klei hebben hier een vruchtbare bodem opgeleverd. Hier liggen zeer oude landbouwgebieden die in dit boek nog ruim aan de orde komen. De

ooivaaggrond nabij Park Voorn is ook kalkloos, tot op 75 cm – mv. De Ap horizon hier wijst wel op cultuurland, regelmatig geploegd, waarbij het een bijna 20 cm dikke horizont betreft.

De kalkloze ooivaaggronden Rd90C komen ook niet veel voor maar wel op een aantal interessante plaatsen. De belangrijkste locatie is het Wilderveld, waar tussen Kasteel de Haar en het oude dorp Vleuten een flink stuk ooivaaggrond ligt. Het Wilderveld, zo wordt verderop nog uitgebreid besproken, behoorde deels toe aan de *curtis* van Oudmunster en deels aan het bisschoppelijke domein rondom De Haar. Het gebied is vanaf de Romeinse tijd (en wellicht eerder) als vestigingsplaats bekend. De grond hier is doorgaans als bouwland in gebruik geweest en is dat nog steeds. Ook ligt een oud stuk bouwland ten noorden van Park Voorn, dat grenst aan de zojuist genoemde kalkhoudende ooivaaggronden (Rd90A).

Ooivaaggronden [Rn95A en Rn95C]

Kalkhoudende ooivaaggronden met code Rn95A komen veel voor langs de Oude Rijn en lijkt op het kaartbeeld of ze de rivier begeleiden. Ten oosten van Woerden helemaal tot aan Het Spijk loopt een smalle gordel Rn95A, na een heel korte onderbreking voortgaand tot aan De Wel. Het profiel is hier afwisselend zavel beneden 100 cm en zand binnen 120 cm. Het Oude Land van Harmelen is hier ook te vinden. Ten westen van de Meerndijk ligt, gevormd door de Helderammer stroomrug, een fors stuk ooivaaggrond, waar in de dertiende eeuw behalve het massieve kasteel Nyeveld een aantal grote stenen boerderijen verzezen. Deze ondergrond van Veldhuizen worden door de Vleuterweide gescheiden van een ander nog grotere oppervlakte van deze bodem, doorlopend tot aan Vleuten. We bevinden ons hier in de vele malen door de meanderende Oude Rijnloop omgewoelde oeverwal. Het volledige gebied was

³³⁸ De Bakker en Schelling, *Bodemclassificatie*, p. 160

kerkelijk grondbezit en dat is interessant want dit is de grond waar het zwaartepunt van de Romeinse occupatie had gelegen. De Hoge Woerd met het *castellum* lagen ook op deze stabiele bodem. Deze constatering is hier even voldoende, wat dit verder betekent zien we bij de bezitsgeschiedenis.

Ten noorden van het dorp Vleuten ligt een strook met deze grond, aardig parallel aan de noordelijke geul die richting De Haar liep. Hier lagen het Hofland, een deel van Heemsmade en de noordelijke helft van Knijfgensdorp.

Kalkloze ooivaaggronden Rn95C komen vrijwel niet voor, een klein vierkant terrein tussen de Groenedijk en Het Zand, onderdeel dus van De Woerd. Dit is de kern van de Hoge Woerd, het zand ligt hier ondiep aan de oppervlakte, niet alleen door de afvletting maar dat was al eeuwen eerder het geval getuige veertiende eeuwse aanduidingen van percelen *opt sant* en zeven morgen land genaamd *Zantcamp*.³³⁹

3.5.2.3 Lichte zavel

Rivierkleigronden bestaan uit de grondsoorten klei en zavel waarbij in het studiegebied qua zavel de zware zavel domineert met een lutumgehalte tussen 17,5 en 25%. Er zijn echter wat plaatsen met lichte zavel.

Poldervaaggronden [Rn52A en Rn15A]

Er zijn langs de Oude Rijn twee grote gebieden met deze bodem, namelijk die ten oosten van Woerden op Breeveld en die in de Harmelerwaard. Beide worden tot de poldervaaggronden gerekend van type Rn52A. Langs de Vecht, en wel in Oostwaard, een bocht van de rivier tussen Maarssen en Zuilen, ligt een vergelijkbaar stuk land met bodem Rn15A. Dit volledige gerecht van 120 morgen groot behoorde volledig aan de abdij van Oudwijk en was evident oude landbouwgrond. Daar vlakbij is ook een stuk land met bodem Rn52A, waarop slot Zuylen is gebouwd.

De naamgeving Breeveld doet wat merkwaardig aan, het is typisch een 'nes'. Blok rekent zowel 'veld' als 'waard' tot de oudlandse namen en tekent daarbij aan dat de meeste toponiemen in het Land van Woerden, wat hij onderzocht, geen duidelijke aanknopingspunten voor occupatie van stroomrug versus kom bieden.³⁴⁰ De toponiemen met 'veld' zien we doorgaans in het overgangsgebied tussen de hoge grond en de kom; dat verklaart ook dat bij kleinschalige ontginningen in het verleden de velden het eerst werden aangepakt. Om velden, zoals Dekker en in zijn voetspoor Henderikx doen, te kwalificeren als woeste gronden voor collectief gebruik, bijvoorbeeld als weidegrond gaat te ver.³⁴¹ Bodemkundig liggen ze inderdaad wel op de overgangsgebieden maar de velden in het studiegebied dragen een ander karakter, de bezitsreconstructie laat ook zien dat de velden niet per definitie gemeenschappelijk bezit waren.³⁴² Overigens is het ontginningsblok Bijleveld al helemaal geen veld in die zin, dit is bij uitstek een kom.³⁴³ Met 'waard' wordt land aan het water bedoeld; de Harmelerwaard komt in 1285 voor als *Hermaelrenwart*.³⁴⁴ Deze waard is eigen-

lijk aan alle kanten omsloten door water, in het oosten pas ogenschijnlijk na de aanleg van de Lange Vliet, maar als we weten dat die in 1385 weer is aangelegd in een restgeul van de Oude Rijn wordt zichtbaar dat deze waard omsloten werd in het zuiden door een restgeul van de Romeinse Heldammer stroomrug, in het oosten door de Romeinse Oude Rijn en in zowel noorden als westen door de middeleeuwse Oude Rijn.³⁴⁵ Zowel Breeveld als Harmelerwaard zijn dus gronden die deels of volledig door de rivier zijn omsloten. Aan dit beeld beantwoord ook het genoemde Oostwaard tussen Maarssen en Zuilen, dat ook grotendeels door een meander wordt omgeven.

Dergelijke waard-gronden komen in het rivierengebied veel voor. De hele stad Vianen wordt er ook door omzoomd: aan de binnenbocht van de Lek bevindt zich een lange gordel van Rn52A bodems die zonder uitzondering de toponiemen waard dragen.

Naast de genoemde Harmelerwaard verdient nog Zeldenrijk vermelding, in de middeleeuwen al een 40 morgen groot landbouwbedrijf dat de kern van grootgrondbezit vormde.

³³⁹ Resp. HUA, Oudmunster, inv. nr. 1846-1, f° 16v en Van Winter, *Sources*, p. 265.

³⁴⁰ Blok, 'Toponymische verkenningen', p. 403.

³⁴¹ Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 46 en 150 en Henderikx, *Beneden-delta*, p. 58.

³⁴² Zie verderop.

³⁴³ Henderikx merkt trouwens zelf ook op dat meer onderzoek naar dit toponiem wenselijk is om tot conclusies te komen. *Beneden-delta*, p. 60 n. 62. Blok, 'Toponymische verkenningen', p. 404 maakt het bestanddeel veld wel heel breed door bij Zegveld en Rietveld eigenlijk geen keuze te maken en te menen dat deze wijzen op gebieden met riet en zegge om aan te geven dat ze uitzonderlijk zijn in een gebied met overwegend bosveen.

³⁴⁴ Muller, 'Register graaf Florens', p. 157

³⁴⁵ Zie de kaartjes in Van Dinter e.a. 'Late Holocene lowland fluvial archives and geoarcheology: Utrecht's case study of Rhine river abandonment under Roman and Medieval settlement'.

3.6 Vegetatie

3.6.1 Inleiding

In de laatste halve eeuw is de vegetatie van Nederland in onrustbarende mate achteruitgegaan, genivelleerd en verarmd, veel sterker dan de meeste natuurliefhebbers beseffen. Dit is uitsluitend het gevolg van de destructieve invloed van de moderne technische en sociale ontwikkeling, die men nog altijd als 'vooruitgang' pleegt aan te duiden. Het publiek denkt hierbij in de eerste plaats aan water- en luchtverontreiniging, doch niet minder vernietigend hebben andere activiteiten gewerkt, zoals ruilverkaveling, ontginning en herontginning, ontwatering, afgraving, ophoging, bemesting, industrialisatie, uitbreiding van steden, woonkernen en villadorpen, aanleg van wegen en andere communicatiebanen, misbruik van biociden, toeneming van de trek naar buiten (openluchtrecreatie) en het betreurenswaardige bijverschijnsel, dat bepaalde diensten en ambtenaren zich geroepen voelen, zgn. recreatievoorzieningen juist in waardevolle natuurreervaten aan te brengen in plaats van nieuwe recreatieterreinen aan te leggen.³⁴⁶

We herkennen de bloemrijke stijl van Victor Westhoff (1916-2001), de grote vegetatiekundige.³⁴⁷ Hij had gelijk natuurlijk. De vegetatie in Nederland is sterk verarmd de laatste decennia.³⁴⁸ Hoe de situatie tussen Utrecht en Woerden is kan uit de onderstaande tabel worden opgemaakt. De daling ten opzichte van het voorgaande peiljaar is opgenomen alsmede een vergelijking tussen de jaren 1800 en 2010. Hoe de flora van de negentiende eeuw leek op die van de middeleeuwen kan niet hard beoordeeld worden. We verstouten ons echter in een aantal twijfelgevallen te grijpen naar de presentie van soorten uit 1800.

Tabel 3-1: Achteruitgang van de flora en het tempo daarvan

Locaties	1800	%	1900	Daling	1950	Daling	1975	Daling	1990	Daling	2000	Daling	2010	Daling	2010 t.o.v. 1800
Harmelen en Vleuten	896	100%	886	1%	880	1%	862	2%	832	3%	784	6%	601	23%	67%
Lage Weide	1164	100%	1141	2%	1137	0%	1116	2%	1068	4%	1026	4%	881	14%	76%
Linschoten	777	100%	770	1%	765	1%	727	5%	698	4%	583	16%	504	14%	65%
Oudenrijn	908	100%	906	0%	895	1%	880	2%	839	5%	795	5%	697	12%	77%
Veldhuizen	633	100%	631	0%	625	1%	609	3%	541	11%	492	9%	395	20%	62%
Woerden	825	100%	823	0%	821	0%	795	3%	759	5%	717	6%	608	15%	74%

Bron: gegevens zijn bewerkt naar Floron.³⁴⁹

Het beschrijven van de oorspronkelijke vegetatie in een gebied is een bijkans onmogelijke klus. Vanaf het prilste begin van de archeologische vondsten is de menselijke invloed zo aanzienlijk dat er altijd al sprake was van een cultuurlandschap.³⁵⁰ Een strikte afbakening tussen natuur- versus cultuurlandschap zal ik dan ook niet aanbrengen.³⁵¹ Niettemin is getracht een onderscheid te maken in de directe menselijke activiteit, voornamelijk de landbouw, en de gevolgen van die activiteit op het 'natuurlijke' landschap. In een later hoofdstuk wordt ruime aandacht besteed aan de landbouw. In dit onderdeel zal dan iets worden gezegd over de openheid van het landschap, deels als gevolg van akkerbouw - op die plek zal immers geen bos zijn. De nadruk zal in dit hoofdstuk dan ook liggen op de vegetatie terwijl later het landgebruik aan de orde komt. Beide hebben een duidelijke link met de hiervoor beschreven bodem en de bodem zal bijgevolg regelmatig ter sprake komen.

Onze eerste interesse is na te gaan hoe de vegetatie er uit zag in het kerngebied van deze studie. Daarbij hoort een belangrijke beperking, namelijk dat er geen aandacht wordt besteed aan allerlei kenmerken van de planten zoals bloeiwijze, bloeiperiode, lengte, manier van wortelen. Het is in het bijzonder de standplaats, waarbij bodem, vegetatiestructuur, vochttoestand en voedselrijkdom aan bod komen. Op basis van de bevindingen zal dan worden gepoogd de plantengemeenschappen vast te stellen. Het merendeel van de soorten is ook nu nog algemeen in ons land en in noordwest Europa. Een exotische flora is er dus niet geweest in de middeleeuwen. Wel zij nogmaals opgemerkt dat de flora zoals die blijkt uit de beperkte set van unieke soorten toch wijst op een rijkere schakering en grotere variatie.

Kennis van het landschap in de vroege middeleeuwen moeten worden gehaald uit de spaarzame bronnen, veldnamen en bovenal pollen- en macroresten-onderzoek. Dat laatste maakte in het voetspoor van de grote archeologische opgravingen van de laatste decennia grote vooruitgang. Kijkend naar het zwaartepunt van de archeologie in het studiegebied lag de nadruk vaak op de Romeinse tijd, waarbij vaak onderzoek werd ingesteld met als belangrijke vraag of de *limes* aangetroffen kon worden. De vroege middeleeuwen komen er wat bekaaid af wat dat betreft. Het botanisch

³⁴⁶ Westhoff en Den Held, Plantengemeenschappen, p. 15

³⁴⁷ Zoals Werger en Linskens in zijn levensbericht opmerkten: "Soms gaf hij lyrische, soms nostalgische beschrijvingen van de natuur, maar van jongs af aan schreef hij ook strijdvaardig over natuurbeheer in een doelgerichte, ferme, soms zelfs een vinnige en enigszins agressieve toonzetting." Werger en Linskens, 'Levensbericht V. Westhoff', p. 130.

³⁴⁸ Zie ook het in elk deel van *De vegetatie van Nederland* opgenomen 'Woord vooraf'.

³⁴⁹ www.verspreidingsatlas.nl De geobserveerde soorten zijn per gebied vastgelegd. Van de beschikbare jaartallen heb ik 1980 overgeslagen om de enige reden dat dit jaar te dicht bij 1975 ligt om afzonderlijk vermeld te hoeven worden.

³⁵⁰ Renes, *Geschiedenis van het landschap*, passim.

³⁵¹ Onderzoekagenda archeologie, Botanica, p. 23 n. 140.

onderzoek in Leidsche Rijn is behoudens een enkele uitzondering gedomineerd door BIAx Consult en heeft in de capabele handen van onder meer Van Haaster, Van Beurden en Kooistra tot ruim 20 rapporten (8 voor de middeleeuwen) geleid waaruit we gretig kunnen putten. Deze specialistische analyses zijn nooit tot een synthese verwerkt en om daartoe te kunnen komen moeten nogal wat bewerkingen worden uitgevoerd. Onderling vallen de rapporten namelijk op door verschil in kwaliteit, terminologie, categorisering en dat leidt tot onvergelykbaarheid van de resultaten – heikel punt bij een synthese. Deze evaluatie bleek een nogal weerbarstige klus te zijn.

3.6.2 Vegetatiekundige indeling

Het beeld van de middeleeuwse vegetatie tussen Utrecht en Harmelen wordt nu op basis van de voorafgaande naspeuringen gecompleteerd door na te gaan welke plantengemeenschappen er ten tijde van de middeleeuwen aanwezig waren. Hiervoor kan er geen veldwerk worden gedaan door via een tijdmachine naar bijvoorbeeld de twaalfde eeuw af te reizen. We beschouwen daarom de voor dit onderzoek samengestelde dataset van unieke soorten (zaden, andere macroresten en pollen) als ‘vegetatie-opnames’ van een bepaalde locatie en een zekere periode – het laatste doorgaans gebaseerd op archeologische vondsten in dezelfde context (vaak aardewerk).³⁵² De lijst van de unieke taxa is met de vegetatietabellen in “De Vegetatie van Nederland” is vergeleken. Op deze manier (dus in eerste instantie puur cijfermatig!) zijn er verschillende klassen gevonden waarvan een groot aantal taxa aanwezig is in de tientallen monsters die we tot onze beschikking hebben. Naast de aanwezigheid (presentie) geven paleobotanische monsters in zekere zin wel wat prijs over de bedekkingsgraad (abundantie). Men moet hierbij op zijn hoede zijn, want pollendichtheid zegt daarover beduidend minder dan een hoeveelheid zaden. Het is in een aantal gevallen toch wel iets, de overstelpende hoeveelheid *Plantago major* zegt zeker iets over het voorkomen van de weegbree-klasse. Het is daarom belangrijk om naast allerlei tellingen ook wegingen uit te voeren op basis van diagnostische soorten, waarbij kensoorten van groot gewicht zijn. Bij een volledig gebrek aan kensoorten is de kans op een plantengemeenschap doorgaans kleiner en ofschoon een grote presentie van andere soorten wel een indicator kan zijn, zal zonder kensoorten minder zekerheid worden verkregen, zeker als vele soorten ook voorkomen in andere (contact)gemeenschappen. Naast kensoorten is er dus ook gekeken naar constante soorten en soorten die een optimum bereiken. Al deze overwegingen en tellingen samen leveren een betrouwbaar beeld op van de samenstelling van de vegetatie zovele eeuwen geleden.

Een exercitie als deze is mij voor het studiegebied niet bekend behoudens het uit 1951 daterende “Het moerasterrein langs de Bijleveld onder Vleuten” van Van Leeuwen, waarbij de vegetatie wordt geanalyseerd in de door afgravingen ontstane putten.³⁵³ Op paleo-ecologisch gebied is er geen synthese beschikbaar.

Definities

Plantengemeenschap – een vegetatietype (syntaxon) dat inzake de floristische samenstelling en het relatieve aandeel der populaties een zekere mate van evenwicht bezit, een eigen structuur vertoont, en op een bepaalde standplaats groeit.³⁵⁴ In de definitie van Westhoff en Den Held wordt nog toegevoegd dat het gaat om de ruimtelijke groepering van elkaar beïnvloedende planten.³⁵⁵ Die onderlinge invloed is natuurlijk van groot belang.

Taxon – abstracte eenheid in het classificatiesysteem, zoals familie, genus, soort, ondersoort. Meervoud: *taxa*.³⁵⁶

Syntaxon – eenheid in het classificatiesysteem, klasse, orde, verbond, associatie (en soms zelfs subassociatie). Meervoud: *syntaxa*.

Trouw – verschijnsel dat een bepaalde soort in de ene plantengemeenschap een grotere presentie of bedekkingsgraad vertoont dan in een andere; het is de mate van verbondenheid van een soort aan een vegetatietype.³⁵⁷

Transgrediërend – een soort die kenmerkend is voor een hoger syntaxon, maar daarbinnen een hogere trouwgraad vertoont voor een van de lagere syntaxa. Het kan dus zijn dat een taxon binnen een verbond ook kenmerkend is voor een associatie.

Voorbeeld: de Eiken-beukenbossen klasse:

Syntaxon	uitgang	Voorbeeld
Klasse	-etea	Querco-Fagetea
Orde	-alia	Fagetalia sylvaticae
Verbond	-ion	Alno-Padion
Onderverbond	-enion	Circae-Alnenion
Associatie	-etum	Pruno fraxinetum
Subassociatie	-etosum	

³⁵² De BIAx rapporten hielden zich hier niet mee bezig.

³⁵³ Van Leeuwen, Moerasterrein, p. 228.

³⁵⁴ Schaminée, Stortelder en Westhoff, Vegetatie van Nederland, deel 1, p. 256:

³⁵⁵ Westhoff en Den Held, Plantengemeenschappen, p. 37.

³⁵⁶ Westhoff en Den Held, Plantengemeenschappen, p. 38; Schaminée, Stortelder en Westhoff, Vegetatie deel 1, p. 258.

³⁵⁷ Schaminée, Stortelder en Westhoff, Vegetatie deel 1, p. 82

De syntaxoncode bestaat uit de volgende delen:

- nummer dat de klasse beschrijft (er zijn voor Nederland 43 klassen beschreven);
- hoofdletter voor de orde (per klasse);
- kleine letter voor het verbond (per orde);
- één- of tweecijferig nummer voor de associatie (per verbond);
- kleine letter voor de subassociatie (per associatie).

In dit hoofdstuk wordt zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de Nederlandse naam met daarachter tussen ronde haken de Latijnse naam alsmede in vierkante haken het nummer, bijvoorbeeld “Verbond der berkenbroekbossen (*Betula pubescens*) [40Aa]”

Methodiek

De overgeleverde soorten (en soms families) zijn vervolgens vergeleken met de plantensociologische tabellen in de delen 2-4 van de Vegetatie van Nederland.³⁵⁸ Dit werk kon deels in de computer plaatsvinden omdat ik mijn dataset heb gekoppeld aan de SynBioSys database.³⁵⁹ Het voordeel van geautomatiseerde verwerking is dat alle soorten in de tabellen kunnen worden vergeleken met de eigen dataset, rekening houdend met de ecologische amplitude per taxon.³⁶⁰ Ik heb eerder laten zien dat het met de amplitude nog wel meevalt, dus ‘hoe breder de amplitude hoe minder onderscheidend bij de identificatie’ is een juiste stelling maar in deze studie geen belemmering. Wel moet in bepaalde gevallen rekening worden gehouden met deze bandbreedte zoals verderop nog zal worden aangetoond.

Het aantal unieke taxa van 340 valt nog wel mee zodat identificatie deels handmatig kon plaatsvinden. Beperking is daarbij vanzelf dat de diagnostische soorten leidend zijn bij de identificatie. Omdat Westhoff ervoor waarschuwde niet alleen op de kentaxa af te gaan, is extra moeite gedaan om naar het totaalbeeld van de vegetatie te kijken. Daarbij is zoveel mogelijk vermeden uit te gaan van absolute aantallen van diagnostische soorten in plaats van het relatieve aandeel van soorten.³⁶¹

Een groot nadeel van macroresten en pollen is dat ze niet de gewoonlijke eigenschappen van een vegetatieopname bevatten, namelijk presentie en bedekkingsgraad. Dat maakte het moeilijker om alleen met SynBioSys te werken, omdat de tabellen deze gegevens wel presenteren maar niet duidelijk wordt welke soorten kentaxa zijn. Derhalve is veel werk alsnog handmatig gedaan op basis van de in boekvorm uitgegeven tabellen en tevens is dit de reden dat de in 2017 verschenen *update* van de plantensociologische tabellen niet is benut, naast de onhaalbaarheid qua planning.³⁶² Daarentegen is de versie van 2005 gebruikt, die overeenkomt met de Vegetatie van Nederland delen 2 t/4. Het was immers van belang dat de gegevens over en weer gecontroleerd konden worden en vanuit het boek moesten uiteindelijk de kentaxa worden gemarkeerd. Dat zou in de versie van 2017 veel lastiger zijn; hierin staan namelijk volledige nieuwe syntaxa en zijn aanzienlijk meer vegetatieopnames verwerkt waardoor de gegevens niet meer klopten met de uitgave. Op zich was de vergelijking al lastig genoeg omdat de namen der taxa in het boek vervangen zijn door de binominale *online*. Het betrof hier tientallen gevallen, zoals *Bromus inermis* (nu *Bromus hordeaceus*), *Salsola kali ruth* (nu *Salsola tragus*), *Erigeron canadensis* (*Conyza canadensis*) etc. etc.

Het materiaal is als volgt verwerkt. Per locatie is elke soort gemarkeerd die hetzij als macrorest hetzij als pollen is aangetoond. Het aantal genomen monsters waarvan studie gemaakt is – op een totaal van 8 onderzochte locaties – is 67. Deze 67 monsters geven een zekere weerslag van de vegetatie ten tijde van de sedimentatie. Om deze tientallen reeksen wat behapbaar te maken zijn ze in de statistische analyses samengenomen; immers het is ons er allereerst om te doen na te gaan welke soorten er waren en in welke plantengemeenschappen ze het beste onder te brengen zijn.

³⁵⁸ Ter achtergrond dienen Westhoff en Den Held, Plantengemeenschappen, p. 29-33 en Schaminée, Stortelder en Westhoff, Vegetatie deel 1, p. 123-124.

³⁵⁹ Hierover: Schaminée, Bongers, Van Loon en Van Rooijen, *Wegwijs in de natuur*.

³⁶⁰ Zie de gedetailleerde bespreking van weging en waarschijnlijkheid in Vegetatie van Nederland, deel 1, p. 119-122.

³⁶¹ Zoals de auteurs in Vegetatie van Nederland (Schaminée, Stortelder en Westhoff, Vegetatie deel 1, p. 126) aangeven is het soms nodig om de aangegeven omslachtige berekeningen met presentiepercentages toe te passen om verantwoorde uitspraken te doen.

³⁶² Ik dank Prof. Dr. J.H.J. Schaminée voor een exemplaar van de Revisie.

Het is bijna nooit zo dat een opname alle kensoorten van een klasse, verbond, orde en associatie bevat. Ook in de gebruikte dataset zijn vrijwel nimmer alle soorten aanwezig. Het is dan ook zaak te studeren op de 'best match' en dat is die welke de beste vertegenwoordiging van kensoorten heeft plus aan de hand van differentiërende soorten in de juiste associatie is ondergebracht. Van belang is te vermelden dat deze aanpak louter is uitgegaan van de presentie der soorten. Er is niet gekeken naar de bedekkingsgraad ervan. Ik heb het lang niet altijd aangedurfd om het aantal zaden of hoeveelheid pollen binnen een monster te interpreteren als maat voor de bedekking. In de gevallen waar een grote hoeveelheid zaden of pollen ter ondersteuning van de hypothese kan worden aangevoerd wordt dat echter niet nagekomen. De uitbundige aanwezigheid van Greppelrus in de greppel (!) van BIAx 236 en de extreme aantallen zaden van Stippelganzevoet in een nabije kuil zal er toch wel op gewezen hebben dat deze planten lokaal groeiden, maar over de mate van bedekking zeggen ze wellicht minder dan over de kwaliteit van het monster. In dat opzicht kan een veldopname niet worden vervangen door een lijst van soorten.

Besluiten we deze inleiding met een beeld op hoofdlijnen van de plantengemeenschappen die we herkennen op basis van de koppeling tussen onze gegevens en de plantensociologische tabellen. Dit beeld wordt aangescherpt door voor de aanwezige plantengemeenschappen verdere verdieping aan te brengen.

In het nu volgende worden de plantengemeenschappen met lage similariteit en zonder kentaxa weggelaten. Wat overblijft is, op basis van voorgaande overwegingen en niet in de laatste plaats indachtig alle beperkingen die materiaal en methode ons opleggen, een reconstructie van de plantengemeenschappen tussen ongeveer 800 en 1600. Het was daarbij belangrijk om minimaal tot op het niveau van associaties te werken, omdat dan bepaald kan worden welke contactgemeenschappen er zijn geweest en onder welke menselijke invloed (kap, ontwatering, bemesting) de successie plaatsvond.

Op dit punt is het dienstig de ecologische indeling van Arnolds en Van der Meijden in herinnering te roepen. Deze indeling is door ons gebruikt om aan te geven in welke ecologische groep een soort is ingedeeld. Zo'n ecologische groep vertoont grote gelijkenis met de plantengemeenschappen, in weerwil van de kritiek die er op dit systeem geweest is en ook ondanks de sprongen die er zijn gemaakt sinds Westhoff en Den Held het standaardwerk Plantengemeenschappen in Nederland het licht deden zien. We volharden daarom in het gebruik ervan en combineren deze met de plantensociologische tabellen. De onderstaande grafiek geeft aan welke ecologische groepen een optimum hebben in welke locatie (een gecombineerde serie van botanische monsters):

Grafiek 3-1: Ecologisch profiel van de bestudeerde botanische monsters

Een vergelijkbare analyse van de plantengemeenschappen levert het volgende beeld op:

Tabel 3-3: Kans op de plantengemeenschappen in het studiegebied per klasse, op basis van presentie der soorten

Aantal soorten t.o.v. plantengemeenschap	TOTAAL	BIAX442	BIAX332	BIAX322	BIAX388	BIAX224	BIAX236	BIAX181	BIAX550	ANNO 1800	Gem. VME	Gem. LME	Gem.
1 Eendekroos-klasse (Lemnetea minoris)	44%	16%	16%	16%	21%	19%	29%	15%	14%	78%	16%	19%	18%
2 Ruppia-klasse (Ruppiaetea)	24%	10%	7%	10%	5%	10%	12%	2%	5%	43%	8%	7%	7%
3 Zeegrass-klasse (Zosteretea)	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
4 Kranswieren-klasse (Charetea fragilis)	43%	19%	16%	17%	15%	18%	26%	12%	12%	59%	17%	16%	17%
5 Fonteinkruiden-klasse (Potametea)	43%	18%	17%	16%	15%	18%	26%	12%	11%	68%	18%	16%	17%
6 Oeverkruid-klasse (Littorelletea)	36%	16%	15%	19%	16%	16%	22%	12%	12%	54%	16%	16%	16%
7 Klasse der bronbeekgemeenschappen (Montio-Cardaminetea)	30%	15%	12%	15%	13%	15%	15%	10%	10%	61%	13%	13%	13%
8 Riet-klasse (Phragmitetea)	50%	24%	22%	23%	20%	22%	27%	18%	17%	84%	23%	21%	21%
9 Klasse der kleine zeggen (Parvocaricetea)	26%	10%	10%	10%	9%	10%	12%	9%	8%	53%	10%	10%	10%
10 Klasse van de hoogveenslenken (Scheuchzeriotea)	26%	11%	11%	15%	10%	8%	10%	11%	8%	34%	11%	10%	10%
11 Klasse der hoogveenbulten en natte heiden (Oxycocco-Sphagnetetea)	17%	6%	6%	7%	4%	3%	6%	5%	5%	39%	6%	5%	5%
12 Weegbree-klasse (Plantaginetea majoris)	42%	22%	20%	22%	22%	23%	21%	16%	15%	74%	21%	20%	20%
13 Klasse der pioniergraslanden op gruis- en steenbodems (Sedo-Scleranthetea)	15%	6%	7%	6%	6%	7%	7%	6%	4%	51%	6%	6%	6%
14 Klasse der droge graslanden op zandgrond (Koelerio-Corynephoretea)	16%	7%	6%	6%	7%	6%	6%	5%	4%	51%	6%	6%	6%
15 Klasse der kalkgraslanden (Festuco-Brometea)	17%	6%	6%	4%	6%	7%	5%	6%	5%	48%	6%	6%	6%
16 Klasse der matig voedselrijke graslanden (Molinio-Arrhenatheretea)	32%	13%	13%	14%	12%	14%	14%	11%	8%	73%	13%	12%	12%
17 Marjolein-klasse (Trifolio-Geranietea sanguinei)	24%	8%	8%	10%	9%	12%	8%	9%	8%	66%	8%	9%	9%
18 Klasse van Gladde witbol en Havikskruiden (Melampyro-Holcetea mollis)	33%	16%	15%	13%	14%	16%	15%	13%	11%	73%	15%	14%	14%
19 Klasse der heischrale graslanden (Nardetea)	21%	8%	8%	8%	8%	9%	9%	6%	5%	53%	8%	7%	8%
20 Klasse der droge heiden (Calluno-Ulicetea)	16%	5%	5%	7%	7%	7%	5%	4%	5%	37%	5%	6%	6%
21 Muurvarren-klasse (Asplenietea trichomanis)	26%	14%	11%	14%	13%	13%	15%	15%	12%	66%	13%	14%	13%
22 Klasse der vloedmerkgemeenschappen (Cakiletea maritima)	38%	19%	19%	25%	25%	26%	21%	18%	15%	60%	19%	22%	21%
23 Helm-klasse (Ammophiletetea)	26%	10%	10%	16%	12%	17%	12%	11%	10%	56%	10%	13%	12%
24 Slijkgras-klasse (Spartinetetea)	12%	12%	12%	12%	6%	12%	6%	6%	6%	24%	12%	8%	9%
25 Zeekraal-klasse (Thero-Salicornietetea)	11%	7%	7%	11%	4%	7%	4%	4%	4%	25%	7%	5%	6%
26 Zeester-klasse (Asteretea tripolii)	28%	13%	16%	20%	17%	22%	17%	12%	10%	45%	14%	16%	16%
27 Zeevertmuur-klasse (Saginetetea maritima)	22%	9%	8%	14%	12%	14%	10%	8%	8%	45%	9%	11%	10%
28 Dwergriet-klasse (Isoeto-Nanojuncetea)	29%	16%	15%	15%	17%	15%	16%	12%	10%	54%	15%	14%	14%
29 Tandzaad-klasse (Bidentetea tripartita)	52%	26%	23%	25%	28%	30%	27%	20%	19%	76%	25%	25%	25%
30 Klasse der akkergermeenschappen (Stellarietea mediae)	46%	20%	15%	26%	29%	30%	21%	19%	18%	81%	17%	24%	22%
31 Klasse der ruderaal gemeenschappen (Artemisietea vulgaris)	34%	15%	14%	17%	17%	20%	15%	14%	15%	78%	14%	16%	16%
32 Klasse der natte strooiselruigten (Convolvulo-Filipenduletea)	41%	18%	16%	19%	16%	20%	20%	14%	13%	80%	17%	17%	17%
33 Klasse der nitrofile zomen (Gallo-Urticetea)	39%	17%	17%	17%	17%	22%	18%	17%	14%	83%	17%	17%	17%
34 Klasse der kapvlaktemeenschappen (Epilobietea angustifolia)	33%	16%	15%	15%	16%	16%	15%	15%	13%	71%	16%	15%	15%
35 Brummel-klasse (Lonicero-Rubetetea plicati)	26%	13%	12%	7%	11%	11%	13%	12%	10%	58%	12%	11%	11%
36 Klasse der wilgenbroekstruwelen (Franguletea)	38%	17%	14%	15%	14%	19%	18%	14%	13%	73%	16%	15%	16%
37 Klasse der droomstruwelen (Rhamno-Prunetea)	26%	11%	11%	11%	11%	15%	11%	11%	10%	70%	11%	11%	11%
38 Klasse der wilgenbloedbossen en -struwelen (Salicetea purpureae)	41%	20%	17%	20%	19%	24%	20%	16%	16%	78%	19%	19%	19%
39 Klasse der elzenbroekbossen (Alnetea glutinosae)	34%	14%	13%	14%	11%	15%	14%	14%	11%	66%	14%	13%	13%
40 Klasse der berkenbroekbossen (Vaccinio-Betuletea pubescentis)	29%	12%	12%	12%	9%	12%	14%	13%	10%	59%	12%	12%	12%
41 Klasse der naaldbossen (Vaccinio-Piceetea)	16%	8%	9%	5%	7%	5%	8%	9%	8%	42%	8%	7%	7%
42 Klasse der eiken- en beukenbossen op voedselarme grond (Quercetea robori-petraeae)	22%	10%	10%	7%	9%	9%	10%	13%	10%	57%	10%	10%	10%
43 Klasse der eiken- en beukenbossen op voedselrijke grond (Querceto-Fagetea)	23%	9%	8%	8%	8%	11%	9%	8%	7%	69%	9%	9%	9%

Legenda:

Nummer en context	Macro	Pollen
442 - Vroegmiddeleeuwen, waterputten nabij Huis te Vleuten (bocht van de Oude Rijn)	2	2
332 - Poel in 7e/8e eeuwse nederzetting nabij Strijland; Hoge Weide nabij Kasteel Voorn	5	2
322 - Boerderij 13e-15e eeuw op Themaat (kuil en greppel)	4	0
388 - 12e-15e eeuw boerderijen Hoge Weide (kuilen en greppels)	11	0
224 - Huis te Vleuten 12e-16e eeuw (greppel, gracht, spieker, paalkuil)	19	0
236 - De Meern (kuil en greppel)	2	1
181 - 12e eeuwse restgeul Oude Rijn	2	2
550 - Grachten en beerput Kasteel de Haar 12e-16e eeuw	1	3
	46	10

Het bovenstaande overzicht laat zien welke plantengemeenschappen vanuit statistische analyse (presentie) de meeste kans maken om te passen bij de botanische resten. Een snelle blik op de laatste kolom is voldoende om te zien dat de groene gemeenschappen er wel uitspringen en grotendeels overeenkomen met de eerste diagnose op basis van de ecologische groepen. Merkwaardig is de vloedmerkgemeenschappen, die door de grote amplitude van de onderliggende soorten puur cijfermatig lijkt voor te komen. Op basis echter van diagnostische soorten en ecologische factoren als bodem en contactgemeenschappen, vochtigheid, zuurgraad kan een gemeenschap uiteindelijk geen “match” vormen met de data.³⁶⁵

³⁶⁵ Op basis van getallen alleen zou men hier licht kunnen dwalen: zo komt 22Aa01b (*Atriplicetum littoralis cirsietosum*) in aanmerking op basis van de daarin belangrijke soorten:

Taxon	ARN	Latijnse naam	Plantengemeenschap	22	22A	22Aa	22Aa01	22Aa01a	22Aa01b
331	1g	<i>Cirsium arvense</i>	Akkerdistel	15	15	19	19	9	61
756	1d	<i>Lolium perenne</i>	Engels raigras	10	10	14	14	12	35
121	1e	<i>Atriplex prostrata</i>	Spiesmelde	74	74	89	89	86	98
546	8b	<i>Galium aparine</i>	Kleefkruid	8	8	11	11	4	44
1225	1a	<i>Sonchus oleraceus</i>	Gewone melkdistel	8	8	13	13	9	30
795	1e	<i>Tripleurospermum maritimum</i>	Reukeloze kamille	41	41	56	56	52	67
1006	2a	<i>Potentilla anserina</i>	Zilverschoon	6	6	9	9	4	28
2324	1a	<i>Sonchus arvensis</i> s.l.	Akkermelkdistel (groep)	14	14	15	15	12	28
1098	2a	<i>Rumex crispus</i>	Krulzuring	20	20	25	25	19	44
1224	1a	<i>Sonchus asper</i>	Gekroesde melkdistel	5	5	7	7	3	26

Een derde deel van de soorten in deze syntaxa komt in het studiegebied voor, de bovenstaande 10 taxa zorgen zelfs voor de grootste overeenkomst. Wat is hier aan de hand? Allereerst zorgt de ecologische amplitude ervoor dat soorten in meerdere plantengemeenschappen kunnen voorkomen. Alleen al Akkerdistel en Spiesmelde laten dat zien. Akkerdistel heeft Arnolds en Van der Meiden code 1g voor Ruigten op

De plantengemeenschappen die wel zijn voorgekomen worden hieronder besproken waarbij een vrij nauwkeurig beeld zal ontstaan van het landschap in de eeuwen tussen 800 en 1600, zowel het natuurlijk landschap als het cultuurlandschap. De gegevens die we met betrekking tot de landbouw kunnen achterhalen worden in het hoofdstuk over de landbouw verder uitgewerkt aan de hand van de cultuurgewassen. Hier gaat het er met name om te achterhalen hoe open het landschap was, welke mogelijkheden er waren voor akkerbouw en veeteelt en welke akkeronkruidgemeenschappen zijn aangetroffen.

3.6.3 Vegetatiekundige beschrijvingen

3.6.3.1 Wateren -zoet water

Eendenkroos-klasse *Lemnetea minoris* [1]

Eendenkroos is in aanzienlijke hoeveelheden aanwezig geweest in de 7^e/8^e eeuwse nederzetting ten noorden van de voormalige ridderhofstad Voorn; verder toch, behoudens de kasteelgrachten van De Haar en Huis te Vleuten niet bijster veel. Welke soort eendenkroos is niet bekend, alle in Nederland voorkomende zijn mogelijk.³⁶⁶ Statistisch is dat wel van belang voor de identificatie omdat een kensoort de doorslag kan geven op associatieniveau. Kroosbegroeiingen staan erom bekend dat ze snel grote wateroppervlaktes kunnen koloniseren.³⁶⁷ Deze plantengemeenschap kan ook voorkomen in kleinere beschutte wateren, zoals poelen en grachten. Dat blijkt ook uit de monsters waarin kroos is aangetroffen: waterputten, kuilen en kasteelgrachten.³⁶⁸ De kasteelgrachten geven de lichtste vertegenwoordiging te zien, waarschijnlijk omdat deze normaliter in verbinding stonden met stromend water. De Eendenkroos-klasse kent nogal wat begeleidende soorten uit de Fonteinkruiden- (*Potametea*) en Riet-klasse (*Phragmitetea*); hiermee staat *Lemnetea minoris* veelvuldig mee in contact en kan ermee vervlochten zijn.³⁶⁹ Nochtans is er in het studiegebied geen omgeving geweest die plaats heeft geboden aan de *Lemnetea minoris* in vol ornaat, en wel om de volgende redenen. De families die veelal voorkomen in de Eendenkroos-klasse zijn weinig aanwezig in onze dataset, namelijk *Lemnaceae* en *Hydrocharitaceae* (Waterkaardefamilie).³⁷⁰ Opvallend ook in de gehele dataset die ik heb benut is de afwezigheid van Krabbescheer en Kikkerbeet en Nimfkruid, belangrijke soorten in die Waterkaardefamilie. Dat laat al zien dat nogal wat soorten ontbreken van de Eendenkroos-klasse. Sterker nog: geen van de 8 overige kensoorten, buiten Kroos, is aanwezig! Ondanks dus dat *Lemnetea minoris* voedselrijke standplaatsen prefereert zijn volwaardige kroosbegroeiingen in het onderzoeksgebied niet gangbaar geweest. Intussen kan niet worden uitgesloten dat er hier en daar éénsoortige gemeenschappen zijn geweest waarin *Lemna* domineerde, zodat eventueel sprake is geweest van een rompgemeenschap.³⁷¹ Dat kan ook blijken uit de totalen van de presentiegetallen, waaruit blijkt dat rompgemeenschap *Lemna minor* overheerst. De belangrijkste soorten van deze klasse, waaronder de 9 kensoorten, hebben Runhaar code W18, voor waterplanten in aquatisch zeer voedselrijk milieu. Arnolds code is doorgaans 4a “planten van zoete tot matig brakke, voedselrijke wateren”. In een Karolingische poel nabij de voormalige ridderhofstad Voorn zijn zowel pollen als enorme hoeveelheden zaadjes van *Lemna* aangetroffen in combinatie met Fijne watterranonkel en wat Fonteinkruid.³⁷² Op Themaat in de 13/14^e eeuwse monsters zien we wat *Lemna* en grote hoeveelheden Sterrenkroos en Zannichellia. Dezelfde combinatie bevond zich in de gracht van het Huis te Vleuten (vijftiende eeuw). De overeenkomst in soorten is met name bij een kuil en greppel bij De Meern opvallend hoog. Hiermee is in overeenstemming de vondst van watervlo-eitjes zodat er open water geweest zal zijn.³⁷³ Een aardig aandeel overplanten compleeteert dat beeld. Grof hoornblad (*Ceratophyllum demersum*), dat vaak in stilstaand voedselrijk water verkeert met kroos, zou daar op kunnen wijzen.³⁷⁴

De conclusie luidt toch dat de vegetaties waarin *Lemna* aanwezig voornamelijk de ermee in contact staande gemeenschappen van *Potametea* en *Phragmitetea* zijn geweest, waar op sommige plaatsen kroos op het water lag en sprake kan zijn van lokale rompgemeenschappen waarin vrijwel uitsluitend kroos aanwezig was.³⁷⁵ Volgens Schaminée en Stortelder

weinig betreden, voedselrijke, humeuze, matig droge grond. Runhaar indelingen geven R48, P48, bR40, R68, P68 en bR60. De plant kan dus voorkomen op brakke bodem maar komt procentueel vaker voor als pionier of ruigteplant in vochtige en voedselrijke omgeving. Spiesmelde komt zowel in Atriplicetum als in Bidentetetea voor, de laatste plantengemeenschap is typerend voor een dynamisch rivierenlandschap en daar is de soort in ons studiegebied dan ook beter thuis.

³⁶⁶ Dus *Lemna minor*, *Lemna trisulca* en *Lemna gibba*.

³⁶⁷ Schaminée en Stortelder, *Lemnetea minoris*, p. 13.

³⁶⁸ Van Beurden, Vroeg-middeleeuwse waterputten, Kooistra, Vulling van een poel (waterputten), Van Haaster, Voedingsgewoonten en milieumomstandigheden, Van der Meer, Twee boerderijen, Hänninen en Van der Linden, Pollen en zaden (kuilen), Van Haaster, Hänninen en Van Rijn, Voedingsgewoonten Huis te Vleuten en Van der Meer, Voedingsgewoonten Kasteel De Haar voor de grachten van kastelen Vleuten resp. De Haar.

³⁶⁹ Schaminée en Stortelder, *Lemnetea minoris*, p. 14 en Schipper, Lanjouw en Schaminée, *Potametea*, p. 66.

³⁷⁰ Azollaceae betreft geïmporteerde soorten. Graminae/Poaceae (Grassenfamilie), Potamogetonaceae (Fonteinkruidfamilie) en Ceratophyllaceae (Bedektzadigen) komen wel voor en bevatten waterplanten. Zie voor de Azolla: Vegetatie, deel 2, p. 17.

³⁷¹ Schaminée en Stortelder, *Lemnetea minoris*, p. 27-28 beschrijven kort de RG *Lemna minor* (Klein kroos) en RG *Lemna trisulca* (Puntkroos).

³⁷² Van Beurden, Vroeg-middeleeuwse waterputten.

³⁷³ Van Haaster, Voedingsgewoonten en milieumomstandigheden, p. 3.

³⁷⁴ Flora 1, 220.

³⁷⁵ Voor wat betreft de andere gemeenschappen van wateren het volgende. *Ruppia* (*Ruppia*-klasse) [2] komt niet voor. In een paar gevallen komen kranswieren voor, welke is niet bekend, ze vallen in elk geval niet in de *Ruppia*-klasse waar brak tot zout water voorhanden moet zijn. *Zosteretetea* (Zeegras-klasse) [3], behorend aan de kust, is al helemaal niet aanwezig. *Charatea fragilis* (Kranswieren-klasse) [4] is gevoelig voor

was immers een enkel trapgat van een koeienpoot bij een drinkpoel voldoende voor kroesbegroeiingen.³⁷⁶ De meeste soorten echter, die een match hebben met een kroesgemeenschap, hebben een veel hogere presentie in milieus waar riet en fonteinkruid domineren.

Kranswieren-klasse (*Charetea fragilis*) [4]

Het belangrijkste kenmerk van deze klasse is wel dat het gebonden is aan zeer helder water, beter gezegd niet verontreinigd water.³⁷⁷ De greppel bij De Meern heeft ten tijde van de twaalfde-dertiende eeuw nog wel een score van zo'n 30% (dus een derde deel van de soorten binnen de klasse zijn aanwezig in de monsters) maar kentaxa ontbreken. Kranswieren zijn binnen het studiegebied slechts op deze locatie aangetroffen. Het is opvallend dat cijfermatig de associaties van het Verbond van Gewoon kransblad (*Charion vulgaris*) [4Bb] een goede kans maken, en dan bovenal weer in deze greppel bij De Meern. Mogelijk is het kentaxon *Chara vulgaris* wel aanwezig geweest en gaat het schuil achter de *Chara* of *Characeae* - determinatie op soort was volgens de onderzoekers niet mogelijk.³⁷⁸ *Lemna minor* differentieert het verbond van de andere verbonden binnen de klasse. In dit verbond horen onbestendige gemeenschappen van ondiep water met klei- of veenbodem. De hoogste treffers worden geproduceerd in associatie *Charetum vulgaris* [4Bb1].³⁷⁹ Buitengewoon interessant is de ecologie; volgens Schaminée, Maier en Van Raam is de associatie optimaal ontwikkeld in sloten in het Hollands veenweidegebied.³⁸⁰ Vooruit, mag het ook de grensstreek tussen Holland en Utrecht zijn? Maar nogmaals: er is geen *Chara* gedetermineerd op soort, dus zeker is het niet. Wel waarschijnlijk op basis van de soortensamenstelling.

Fonteinkruiden-klasse (*Potametea*) [5]

De Fonteinkruiden-klasse is heden ten dage wijdverspreid in ons land. De plantengemeenschappen binnen deze klasse zijn niet soortenrijk en kennen hoge voorkomens van Gele plomp, Witte waterlelie en de kenmerkende Fonteinkruiden (*Potamogeton*). Van de laatste komen op 3 onderzochte locaties totaal 4 soorten voor: Gekroesd fonteinkruid (*Potamogeton crispus*), Ongelijkbladig fonteinkruid (*Potamogeton gramineus*), Stomp fonteinkruid (*Potamogeton obtusifolius*) en Drijvend fonteinkruid (*Potamogeton natans*). Uitgesproken waterplanten komen veel voor in het middeleeuwse materiaal. Deze zijn nagenoeg alle ondergebracht in ecologische groep 4a (voedselrijke wateren en oevers), hebben vegetatiestructuur W, vochttoestand aquatisch en zeer voedselrijke omgeving. Het betreft dan stilstaand tot zwakstromend water dat voedselrijk, met name carbonaatrijk is. Kooldioxide, aangevoerd door grondwater of ontstaan door afbraak van organisch materiaal kan ook worden gebruikt als bron voor koolstof, zeker door planten die geen carbonaat kunnen opnemen, zoals Kransvederkruid (*Myriophyllum verticillatum*).³⁸¹ Tevens zijn fosfaat en stikstof nodig en stilstaand water zorgt voor te weinig aanvoer daarvan. In het algemeen gesproken zijn dit relatief soortenarme vegetaties van niet te diep en niet te zout open water dat zwak stroomt of stilstaat. De meeste soorten kunnen voorkomen bij waterdiepten tussen 0 en 300 cm, maar de optimale waterdiepte ligt tussen 80 en 120 cm. De meeste waterplanten in deze klasse wortelen in de bodem.³⁸² Door het vele op het wateroppervlak drijvende blad wordt de hoeveelheid licht die in het water kan doordringen beperkt. Hierdoor krijgen de mosdiertjes (*Bryozoa*), die onder lichte omstandigheden niet kunnen concurreren met algen, een kans zich op de in het water aanwezige plantendelen te vestigen. Deze mosdiertjes zijn gevonden in de gracht van de woontoren Huis te Vleuten.³⁸³

Uit de samenstelling van deze klasse blijkt maar weer eens de kwaliteit van de ecologische groepering van Arnolds en Van der Meijden en de juistheid om deze indeling ondersteunend te gebruiken, immers van de 44 kensoorten in de klasse zijn er 38 ondergebracht in groep 4a 'Zoet tot matig brakke, voedselrijke wateren'. De meeste andere soorten vallen in ecologische groep 4c 'Voedselrijke waterkanten en moerassen'. Als fonteinkruiden en planten met grote drijfbladeren voorkomen is de kans groot, zeker in laagveengebieden en het rivierengebied, dat er een plantengemeenschap van *Potametea* is geweest; het heeft namelijk een optimum in het fluviale district. Als het water te weinig stroomt, kan de vegetatie overgaan in *Phragmitetea*.³⁸⁴ *Potametea* staat doorgaans in contact met de gemeenschappen *Bidentetea tripartitae*, *Phragmitetea* en *Charetea fragilis*. Bijzonder rijk is deze klasse niet vertegenwoordigd in het studiegebied, denkkelijk omdat er in de onderzochte periode toch te veel stagnatie van water plaatsvond. Het kan zijn dat de hoeveelheid carbonaat, fosfaat en stikstof waar waterplanten behoefte aan hebben, te laag is indien onvoldoende stroming optreedt – er is dan te weinig aanbod van voedingsstoffen. Kooistra heeft geopperd dat echte rietlanden in het Kromme Rijngebied niet voorhanden waren.³⁸⁵ Rietlanden komen inderdaad voor op locaties met veel verticale dynamiek van oppervlakte- en grondwater. Hier heersten klaarblijkelijk minder dynamische omstandigheden. Meer richting de kust neemt het aandeel van deze klasse toe.

verontreinigd water.³⁷⁵ Ze komen dan ook niet voor in de grachten van de kastelen Vleuten en De Haar. Het zeer beperkte voorkomen van *Chara* (Kransblad) en de afwezigheid van *Nitella* (Glanswier) leidt tot dezelfde conclusie als voren, namelijk dat voornamelijk de contactgemeenschap *Potametea* en *Phragmitetea* vertegenwoordigd zijn waarin wat kranswier verzeild is geraakt.

³⁷⁶ Schaminée en Stortelder, *Lemnetea minoris*, p. 13.

³⁷⁷ Schaminée, Maier en Van Raam, *Charetea fragilis*, p. 45.

³⁷⁸ Van Haaster, Voedingsgewoonten en milieumomstandigheden

³⁷⁹ Met nagenoeg gelijke score *Lemno-nitellatum capillaris* [4Bb2].

³⁸⁰ Schaminée, Maier en Van Raam, *Charetea fragilis*, p. 60.

³⁸¹ Schipper, Lanjouw en Schaminée, *Potametea*, p. 66-67.

³⁸² Schipper, Lanjouw en Schaminée, *Potametea*, p. 71

³⁸³ Van Haaster, Hänninen en Van Rijn, Voedingsgewoonten Huis te Vleuten.

³⁸⁴ Schipper, Lanjouw en Schaminée, *Potametea*, p. 70.

³⁸⁵ Kooistra, *Borderland farming*, p. 49.

Deze klasse heeft weinig soorten gemeenschappelijk met andere klassen waardoor het niet zo moeilijk is om een Fonteinkruiden-klasse in het voorhanden materiaal te ontdekken. Differentiërende soorten van 5A en 5B samen - Schedefonteinkruid (*Potamogeton pectinatus*), Aarvederkruid (*Myriophyllum spicatum*) en Grof hoornblad (*Ceratophyllum demersum*) - zijn differentiërend ten opzichte van alle andere gemeenschappen. Drijvend fonteinkruid (*Potamogeton natans*) en Brede waterpest (*Elodea canadensis*) hebben deze eigenschap voor 5A en 5B samen. Aarvederkruid en Grof hoornblad komen inderdaad voor, alsmede Drijvend fonteinkruid en het kan dan ook niet anders of verbonden van de *Potametea* hebben de bodem in het studiegebied bevolkt.

Schipper, Lanjouw en Schaminée volgen de hoofdingdeling van deze klasse op grond van saliniteit.³⁸⁶ Na het verschijnen van dit deel van de Vegetatie van Nederland is een studie van Runhaar e.a. verschenen waaruit blijkt dat vooral in matig voedselrijke wateren een onderverdeling naar saliniteit differentiërend werkt.³⁸⁷ Op basis hiervan en ondersteund door de eigen statistische analyses van de vondsten kan de Orde van Gesteelde zanichellia (*Zannichellietalia pedicellatae*) [5A] niet geïdentificeerd worden.³⁸⁸ Dat laat op ecologische gronden al een grote kans op de orde der Fonteinkruiden en Waterlelies (*Nuphar-potametalia*) [5B] zien. Deze orde heeft drie verbonden van resp. 4, 2 en 5 associaties. Een groot deel van deze gemeenschappen heeft een aardig aantal overenkomende soorten, voornamelijk met het uitgesproken nat milieu nabij De Meern. In een beperkt aantal monsters komen bovengemiddeld veel soorten voor.

De hoogste scores komen voor in het Waterlelie-verbond (*Nymphaeion*) [5Ba]. Glanzig fonteinkruid (*Potamogeton lucens*) is een kensoort naast Gele plomp (*Nuphar lutea*) en Witte waterlelie (*Nymphaea alba*). Voor dit verbond wordt een optimale diepte aangehouden van 80-120 cm; aangezien de waterdiepte (mede)bepalend is voor het vegetatietype kan het ontbreken van Glanzig fonteinkruid wellicht verklaard worden uit die geringe waterdiepte, deze plant wordt namelijk dominant in diep water terwijl in ondiep water de Watergentiaan (*Nymphoides peltata*) gaat heersen. Deze gemeenschap komt bovenal voor in het Laagveen- en rivierengebied.³⁸⁹ Een uitgesproken hoge similariteit heeft de Associatie van de Witte waterlelie en Gele plomp (*Myriophyllo-Nupharetum*) [5Ba3].³⁹⁰ Beide soorten Gele plomp en Witte waterlelie zijn hier kentaxa terwijl ook Drijvend fonteinkruid (*Potamogeton natans*), Grof hoornblad (*Ceratophyllum demersum*) constante soorten zijn.³⁹¹ Ze komen alle vier voor in de onderzochte monsters. In deze associatie is Watergentiaan zo goed als afwezig en t.o.v. de volgende associatie zijn Mattenbies (*Schoenoplectis lacustris*) en Kleine lisdodde (*Typha angustifolia*) veel ruimer aanwezig. Verder speelt Aarvederkruid (*Myriophyllum spicatum*) in deze associatie een grote rol. De meeste hiervan zijn kentaxa en zo goed vertegenwoordigd in de beschikbare gegevens dat deze plantengemeenschap een rol moet hebben gespeeld. Voedsel- en carbonaatrijk water was er in overvloed tussen Utrecht en Harmelen.³⁹²

Vrijwel hetzelfde geldt voor de Watergentiaan-associatie (*Potameto-Nymphoidetum*) [5Ba4]. Preferent kentaxon in deze associatie is Watergentiaan en deze soort onderscheidt deze associatie van de andere binnen dit verbond. Omgeving van voorkeur is het fluviaal district waar het voorkomt in afgesneden rivierarmen en brede sloten en wielen en dan met name waar kleibodems aanwezig zijn. Deze associatie is een gemeenschap van pioniers, waar als de bodem voldoende organisch materiaal bevat een overgang kan plaatsvinden naar de Associatie van Witte waterlelie en Gele plomp.³⁹³

Dit overziend kan worden samengevat dat deze twee laatstgenoemde associaties van het Waterlelie-verbond aanwezig waren in het studiegebied.³⁹⁴ Qua samenstelling ontlopen de twee elkaar ook niet zo. In 5Ba3 is er wat meer Aarvederkruid en Kransvederkruid en is er bijna geen Witte waterlelie! Voor beide associaties geldt tevens dat er goede

³⁸⁶ Schipper, Lanjouw en Schaminée, 'Potametea', p. 66.

³⁸⁷ Runhaar, Van der Linden en Witte, 'Waterplanten en saliniteit', p. 23.

³⁸⁸ De Associatie van Fijn hoornblad (*Ceratophylletum submersi*) [5Aa1] is kan worden aangetroffen in poelen voor het vee en grachten rondom boerderijen. Is op zich mogelijk, want deze gemeenschap heeft enige dekking in de botanisch materiaal van Huis te Vleuten en De Meern (resp. BIA224 en 236). Echter het Fijn hoornblad komt in het geheel niet voor in onze data. Komt ver van de kust ook vrijwel niet voor, hoe dat vroeger was is onduidelijk maar de soortensamenstelling komt te weinig overeen en heeft uiteindelijk geen enkele kensoort van de associatie. Vgl. De opmerkingen in Vegetatie, deel 2, p. 79. Opmerkelijk is dat p. 79 vermeldt dat buiten het kustgebied slechts tweemaal *Ceratophylletum submersi* is aangetroffen en op p. 81 blijkt deze op een derde plaats voor te komen, en wel in de Nieuwkoopse plassen. Het Najadetum marinae lijkt voornamelijk in het laagveengebied voor te komen en kan dus in ons onderzoeksgebied een rol gespeeld hebben. De Associatie van Zilte wateranankel (*Ranunculetum baudotii*) [5Aa2] komt alleen voor in brakke milieus. Vegetatie deel 2, p. 80. De Associatie van Groot nimfkruid (*Najadetum marinae*) [5Aa3] komt heden ten dage voor in het veenweidegebied, in laagveenplassen en in mindere mate in poldersloten in het Utrechts-Hollandse veengebied. De Floron data bevatten geen opnames met Nimfkruid (*Najas*) in ons studiegebied dus deze Orde kan worden afgeschreven. Evenmin hebben we de plant niet aangetroffen in onze data. Indien het kentaxon van de associatie ontbreekt kunnen we de gemeenschap niet alloceren.

³⁸⁹ Schipper, Lanjouw en Schaminée, 'Potametea', p. 82.

³⁹⁰ Voor de associaties *Ranunculo fluitans-potametum perfoliati* [5Ba1] ontbreken teveel diagnostische soorten. Idem dito voor 5Ba2 *Potametum lucentis*. Schipper, Lanjouw en Schaminée, 'Potametea', p. 84-87.

³⁹¹ Schipper, Lanjouw en Schaminée, 'Potametea', p. 87.

³⁹² De Associatie van Doorgroeid fonteinkruid (*Ranunculo fluitans-Potametum perfoliati*) [5Ba1] ontbeert de diagnostische soorten. Ze bevat wel veel treffers, die evenwel geen van alle een optimum hebben in deze associatie. Momenteel lijkt het er op dat de associatie niet zo goed ontwikkeld is in Nederland vanwege de lage stroomsnelheden. Zie Schipper, Lanjouw en Schaminée, 'Potametea', p. 84. Wellicht was dit in de middeleeuwen ook al de oorzaak, de Oude Rijn verlandde al vanaf de 12e eeuw.

³⁹³ Schipper, Lanjouw en Schaminée, 'Potametea', p. 89.

³⁹⁴ Kikkerbeet-verbond (*Hydrocharition morsus-ranae*) [5Bb]. Zoals al opgemerkt is Kikkerbeet een grote afwezige in onze dataset van de middeleeuwen. Krabbescheer en Groot blaasjeskruid ook terwijl juist dit verbond met de onderhorige associaties zo thuis is in het rivierengebied en het nabije laagveendistrict. Andere soorten in de gepubliceerde vegetatieopnamen leveren ook niet veel treffers op. De enige soorten die nog presentie vertonen – afgezien van de planten die in 5Ba3 en 5Ba4 hun optimum binnen de klasse hadden – hebben ecologische groep 4c en passen in alle opzichten beter in de *Phragmitetea*. Dit geldt eigenlijk voor beide associaties, zowel de Krabbescheer-associatie (*Stratiotetum*)

vertegenwoordiging uit de contactgemeenschap *Phragmitetea* bestaat, met opvallend Kleine lisdodde, Grote egelskop, Zwanenbloem, Grote waterweegbree, Mannagras en Riet.

Het Verbond der kleine fonteinkruiden (*Parvopotamion*) [5Bc] kent vijf associaties waarvan op basis van kensoorten der associaties de best passende de Associatie van Stomp fonteinkruid (*Potametum obtusifolii*) [5Bc4] is. De ecologie van deze associatie is stilstaand of zwak stromend water met bodems voorzien van een dikke organische laag. Een van de zwaartepunten van deze associatie is het Utrechtse laagveengebied en het rivierengebied. Sloten en vlieten met een diepte van 30 cm tot 100 cm zijn de voornaamste standplaatsen. Dat zijn gangbare diepten voor middeleeuwse sloten. Uit vele schouwbriefjes blijkt een vastgestelde breedte, terwijl voor de diepte werd aangegeven, dat dit ter beoordeling van heemraden was, zolang de beladen pramen maar bleven drijven. We hebben het dan over ongeveer een halve meter. Naast Stomp fonteinkruid wordt in deze associatie veel Drijvend fonteinkruid aangetroffen.³⁹⁵

Van de overige associaties ontbreken de kentaxa, behalve van de associatie van waterviolier en kransvederkruis (*Myriophyllo verticillati-Hottonietum*) [5Bc5] waar Kransvederkruis (*Myriophyllum verticillatum*) kensoort is en in de botanische monsters voorkomt.

Oeverkruid-klasse (*Littorelletea*) [6]

De klasse kent 20 kentaxa waarvan slechts eentje in de verzamelde gegevens zit: Ongelijkbladig fonteinkruid (*Potamogeton gramineus*). Wel zijn er vele soorten die deel uitmaken van de veldopnames, dit zijn echter planten die kenmerkend zijn voor andere gemeenschappen en ze hebben ook andere eigenschappen. Kenmerkend voor deze klasse is namelijk dat het water voedselarm, zwak gebufferd en veelal relatief rijk aan sulfaat is. De zuurgraad van het water varieert van zwak zuur tot ongeveer neutraal. De begroeiingen prefereren een mineraal substraat.³⁹⁶ Ecologische groep is 4b 'zoete, matig tot zeer voedselarme wateren en de periodiek droogvallende oevers daarvan'. Deze groep komt, met uitzondering dus van Ongelijkbladig fonteinkruid en wellicht Kransvederkruis (*Myriophyllum verticillatum*) in het geheel niet voor, waarbij zij aangetekend dat de laatste niet met zekerheid gedetermineerd kon worden en wellicht Aarvederkruis betreft – dat thuishoort in de klassen *Charetea fragilis* en *Potametea*.³⁹⁷ Een ander argument is dat de waterplanten in onze dataset in ecologische groepen 4a en 4c horen, resp. gemeenschappen *Potametea* en *Phragmitetea* en daar ook regelmatig als kentaxon te vinden zijn. Door het optreden van Ongelijkbladig fonteinkruid en de resultaten van de statistische bewerking komt verbond 6Ab in aanmerking. Aangezien dit soort fonteinkruid een overduidelijk optimum heeft in deze klasse, stellen we dat het voorkomen van deze plant wijst op het lokaal voorkomen van de plantengemeenschap *Potamion graminei*, het verbond van Ongelijkbladig fonteinkruid. Het voorkomen van Drijvend fonteinkruid (*Potamogeton natans*), differentiërend ten opzichte van andere verbonden in de klasse, versterkt deze theorie.

3.6.3.2 Moerassen

Riet-klasse (*Phragmitetea*) [8]

Naarmate we verder verwijderd raken van de aquatische milieus passen de aangetroffen soorten nog beter in de gemeenschappen. Zoals uit het ecologische profiel al bleek werd het gebied tussen Utrecht en Harmelen in de middeleeuwen gekenmerkt door akkers en oevers. Geen grote plassen, geen wildernissen, geen droogte - nee: een gemiddeld vochtig, voedselrijk milieu dat werd doorkruist door rustig stromend water. Langs oevers en moerassige vlakten groeien voornamelijk planten van de families *Gramineae/Poaceae*, *Cyperaceae* en *Umbelliferae (Apiaceae)* en deze families bevolkten in groten getale de streek ten westen van Utrecht.

Tot de Riet-klasse behoren gemeenschappen van verlanding en overstroming; doorgaans vormen ze gordels van hoge grassen en zeggen die zich langs de oevers bevinden; ook kunnen ze uitgestrekte velden vormen. Ze komen veel voor in laagveengebieden en in het rivierengebied. Opvallend lijkt de hoge productie van organisch materiaal te zijn.³⁹⁸ Interessant is dat de *Phragmitetea* in eutroof open water in mozaïek met *Potametea* leven, zonder dat de laatste (water) overgaan in de eerste (oever). Wel kunnen de *Phragmitetea* overgaan in bijvoorbeeld broekbos als er weinig of niet gemaaid wordt.³⁹⁹ Rietvegetaties vormen doorgaans uitgestrekte velden of lintpatronen in de verlandingszones van voedselrijke, stilstaande of stromende wateren.⁴⁰⁰

Deze klasse heeft vrij veel begeleiders uit de klassen *Potametea*, *Bidentetea*, *Parvocaricetea*. Ook van de overige soorten die in de vegetatietabel worden genoemd komt ongeveer de helft voor. *Phragmitetea* komt qua belangrijkste soorten

en de Associatie van Groot blaasjeskruid (*Utricularietum vulgaris*). Op zich moeten we met het *Stratietetum* enige voorzichtigheid betrachten omdat is aangetoond dat de samenstelling ervan behoorlijk is gewijzigd door allerlei menselijke ingrepen. Vegetatie, deel 2, p. 90 Dat gevaar ligt algemeen op de loer bij het toepassen van oude gegevens in plantengemeenschappen van nu. Het Kikkerbeet-verbond kunnen we afschrijven voor het studiegebied zoals we de samenstelling nu kennen vanuit de inzichten der moderne plantensociologie.

³⁹⁵ De Orde van Haaksterrekroos en Grote waterranonkel (*Callitriche-Potametalia*) [5C] zal niet voorgekomen zijn, want het veronderstelt voornamelijk een mesotroof milieu ten gevolge van voedselarm water boven een voedselrijke bodem. Deze combinatie komt nauwelijks voor in ons studiegebied; het aantal soorten in ecologische groep 4b is immers miniem in het studiegebied. De Orde heeft maar een verbond, dat van de Grote waterranonkel, (*Ranunculion peltati*) 5Ca. De pleistocene zandgronden behoren wel tot het domein van dit verbond. Zie Schipper, Lanjouw en Schaminée, 'Potametea', p. 100.

³⁹⁶ Schaminée, Aarts en Westhoff, 'Littorelletea', p. 111.

³⁹⁷ Sociologie van de soort volgens SynBioSys versie 3.0.9.

³⁹⁸ Vegetatie van Nederland, deel 2, p. 166.

³⁹⁹ Vegetatie deel 2, p. 167.

⁴⁰⁰ Westhoff en Den Held, *Plantengemeenschappen*, p. 128.

vrijwel volledig overeen met ecologische groep 4c 'voedselrijke waterkanten en moerassen'. Qua vegetatiestructuur kunnen ze worden geïnclassificeerd als pioniergemeenschappen.⁴⁰¹ Als het maaiveld verder ophoogt bijvoorbeeld door opslibbing of verlanding kan de Riet-klasse overgaan in de Klasse der kleine zeggen (*Parvocaricetea*) of natte graslanden (*Molienetalia*) en in de laatste klasse kan bij beweiding het *Lolio-Potentillion* ontstaan. Beide komen verderop ter sprake. 50 van de 538 in de plantensociologische tabellen voorkomende soorten in deze klasse zijn kensoorten. Van de 50 zijn er 24 in de beschikbare data!⁴⁰² Ook de differentiërende soorten van de klasse - Moeraswalstro (*Galium palustre*), Watermunt (*Mentha aquatica*) en Grote kattenstaart (*Lythrum salicaria*), die overigens gemeen zijn met de Klasse der kleine zeggen - komen veelvuldig voor. Terwijl een slag om de arm altijd nodig is bij de plantensociologie moet hier worden gememoreerd dat de systematiek van deze klasse nog aardig wat obstakels kent.⁴⁰³

Komen we tot de identificatie van de gemeenschappen in het studiegebied. Binnen de Riet-klasse worden twee orden onderscheiden waarvan de eerste, de Vlotgras orde (*Nasturtio-Glycerietalia*) [8A], veel soorten bevat die we herkennen uit het voorgaande. De orde is op zijn plaats in oude rivierlopen die regelmatig worden geschoond omdat de onderhorige soorten voedselrijke omstandigheden nodig hebben. Het milieu is overwegend basisch. De diagnostische soort is Vlotgras (*Glyceria fluitans*), een plant die in behoorlijke hoeveelheden voorkomt in ons studiegebied, in vrijwel alle locaties, in vele monsters en vooral die van de boerderij op Themaat, Huis te Vleuten en De Meern.⁴⁰⁴

Lidsteng associatie (*Eleocharito palustris-hippuridetum*) [8Aa1]. Lidsteng is hier de kensoort, een plant die we in twee locaties aantreffen. Deze associatie komt voor in stilstaande of langzaam stromende wateren, helder en rijk aan voedingsstoffen en met wisselende waterstand.⁴⁰⁵ Vooral kwelzones, bijvoorbeeld waar zand in klei overgaat of zand in veen, lijken geschikte omgevingen te zijn. Aangezien Lidsteng nergens anders voorkomt is er sowieso sprake van deze gemeenschap. De genoemde overgangszones hebben zich op verschillende plekken aan de flanken van de stroomruggen bevonden.⁴⁰⁶ Tegenwoordig is deze gemeenschap in de provincie Utrecht aardig uniek. Er zijn twee uit 1984 daterende opnamen, door Alterra iets ten oosten van Harmelen gemaakt, waarin Lidsteng is aangetroffen. De andere associaties van het Vlotgras verbond komen niet voor in ons studiegebied; de diagnostische soorten ontbreken in de data.⁴⁰⁷

Het Watertorkruid-verbond (*Oenanthon aquaticae*) [8Ab] zou volgens onze numerieke vergelijking veel treffers en hoge presentie moeten geven. De vegetatieopnamen die aan dit verbond ten grondslag liggen kennen 146 soorten, waarvan er 63 in onze data figureren. De interpretatie hiervan levert echter wat problemen op. Van dit verbond zijn de kensoorten Grote waterweegbree (*Alisma plantago-aquatica*) en Watertorkruid (*Oenanthe aquatica*) in ruime mate voorhanden. Het verbond komt voornamelijk op klei voor en kan worden aangetroffen in oude rivierlopen of vergelijkbare milieus waar wisselende waterstanden meer invloed hebben dan stroming.⁴⁰⁸ De onderliggende Watertorkruid-associatie (*Rorippo-oenantheum aquaticae*) [8Ab1] heeft tegen de verwachting in geen volledige dekking aangezien Gele waterkers (*Rorippa amphibia*) geheel ontbreekt in ons studiegebied – het differentieert juist deze klasse van de andere klassen in het verbond. Dat houdt m.i. niet in dat deze gemeenschap niet bestaat heeft, het ontbreken van deze soort geeft gewoonweg minder houvast om te bepalen welke van de associaties binnen de orde van toepassing is als we kijkend naar de presentie der soorten. De veel voorkomende Vlotgras (*Glyceria fluitans*) heeft in deze associatie het optimum (behoudens dan Rompgemeenschap 5). Een van de kenmerken van deze gemeenschap is dat wisseling in waterstanden een grotere rol speelt dan stroming; de stijging en daling van water mag dan best plotseling plaatsvinden en in de zomer kan de ondergrond (niet-venige klei) zelfs tijdelijk droogvallen.⁴⁰⁹ Op deze droogvallende plekken tiert Vlotgras welig. Naast oude rivierlopen (waar nog wel verversing van het water plaatsvindt) zijn tegenwoordig tichelgaten een belangrijke biotoop, die in de middeleeuwen veel minder voorkwamen, hoewel de 16^e-eeuwse kleiwinning langs de Oude Rijn niet uitgevlakt mag worden als factor van vroeg menselijk ingrijpen. Zonder Gele waterkers kunnen we toch vaststellen dat deze gemeenschap is voorgekomen want zowel kensoort Watertorkruid als ordekensoort Vlotgras komen in zes van de acht locaties voor, twee locaties hebben een van beide.

Ook de associatie van Egelskop en Pijlkruid (*Sagittario-Sparganietum*) [8Ba] kan in de onderzochte reeksen worden ontwaard: Pijlkruid (*Sagittaria sagittifolia*), Kleine egelskop (*Sparganium emersum*) en Zwanebloem (*Butomus umbellatus*), hoewel de laatste in mindere mate.⁴¹⁰ Grote egelskop (*Sparganium erectum*) kent een optimum in deze associatie en is

⁴⁰¹ Vegetatie deel 2, p. 167. Dat blijkt nauwelijks uit de Runhaar codes die dan vegetatiestructuur P(ionier) zouden moeten hebben, echter vaak V16 of V18 hebben, soms R(uigten), soms G(raslanden). De amplitude van veel planten is inderdaad vrij breed maar het is wel bijna onmogelijk om de codes goed te interpreteren. Zou zouden we *Iris pseudoracis* volgens Runhaar verwachten in H27 R28 R27 V16 H28 V18 – bij voorkeur dus bossen, struwelen en ruigten en slechts 23% verlandingsvegetatie. *Iris p.* is toch echt een kensoort van de *Phragmitetea*. Arnolds code 4c is eenduidig correct. Het is een voorbeeld van onze initiële keuze om deze codering te gebruiken die goed geënt is op de sociologische kenmerken van planten.

⁴⁰² Weeda, Schaminée en Van 't Veer, 'Phragmitetea', p. 164.

⁴⁰³ Weeda, Schaminée en Van 't Veer, 'Phragmitetea', p. 169-170.

⁴⁰⁴ Resp. Van der Meer, *Twee boerderijen*; Van Haaster, Hänninen en Van Rijn, *Voedingsgewoonten Huis te Vleuten*; Van Haaster, *Voedingsgewoonten en milieumstandigheden*

⁴⁰⁵ Weeda, Schaminée en Van 't Veer, 'Phragmitetea', p. 175.

⁴⁰⁶ Kooistra, *Borderland farming*, p. 367 alleen in vroege middeleeuwen.

⁴⁰⁷ Het betreft dus Associatie van Blauwe waterereprijs en Waterpeper (*Polygono-veronicetum anagallidis-aquaticae*) [8Aa2], Associatie van Groot moerasscherm (*Apium nodiflori*) [8Aa3] – volgens Westhoff, 'Landschap, flora en vegetatie van de Botshol', present in het plassen-gebied nabij de Vecht - en Associatie van Stomp vlotgras (*Glycerietum plicatae*) [8Aa4].

⁴⁰⁸ Weeda, Schaminée en Van 't Veer, 'Phragmitetea', p. 181.

⁴⁰⁹ Weeda, Schaminée en Van 't Veer, 'Phragmitetea', p. 181.

⁴¹⁰ Zie de tabel in Weeda, Schaminée en Van 't Veer, 'Phragmitetea', p. 163.

ruim aanwezig in onze data evenals de andere genoemde soorten. Tevens zijn er hoge voorkomens van de klassekensoorten Liesgras (*Glyceria maxima*), Riet (*Phragmites australis*), Waterzuring (*Rumex hydrolapathum*). Kentaxon van het verbond, Grote waterweegbree (*Alisma plantago-aquatica*) was zeer algemeen in het studiegebied. Pijptorkruid (*Oenanthe fistulosa*), ook een klassekensoort die zijn optimum heeft in deze associatie, komt voor maar slechts in de vroegmiddeleeuwse vondsten. Deze associatie wordt vaak afwisselend met waterplantengemeenschappen van *Potametea*. Naarmate de verlanding vordert is er meer Liesgras. Deze associatie houdt het midden tussen aquatisch en terrestrisch.⁴¹¹

Naast de Vlotgras-orde kent de klasse nog een orde, namelijk de Riet-orde (*Phragmitetalia*) [8B]. Daarbinnen bestaan vier verbonden: Waterscheerling-verbond [8Ba], Riet-verbond [8Bb], Verbond van scherpe zegge [8Bc] en verbond van Stijve zegge [8Bd]. Het eerstgenoemde verbond heeft geen treffers. De eerste associatie van dit verbond, de Associatie van Slangewortel en Waterscheerling (*Cicuto-calletum*) [8Ba1], waar Slangenwortel (*Calla palustris*) kensoort is, is geheel afwezig in de data. Deze plant komt volgens Weeda, Schaminée en Van 't Veer niet voor in Rijnwater, wat mogelijk ook wordt ondersteund door het ontbreken van deze soort in Kooistra's "Borderland farming". Binnen het Riet-verbond past de Mattenbies-associatie (*Scirpetum lacustris*) [8Bb1] goed. Zowel de diagnostische soorten Mattenbies (*Schoenoplectus lacustris*) als de soorten uit de *Potametea* zijn ruim voorhanden, die in deze associatie beter vertegenwoordigd zijn dan elders in het verbond. Bovendien heeft de subassociatie *rumicetosum* nogal wat treffers in de differentiërende taxa: Waterzuring (*Rumex hydrolapathum*), Grote watereppe (*Sium latifolium*), Grote waterweegbree (*Alisma plantago-aquatica*) en Moeraswalstro (*Galium palustre*).⁴¹² Mogelijk ook *Mentha*, dit komt veel voor in onze dataset, kon echter slechts op familie worden gedetermineerd maar komt veel voor in de natte contexten, ontbreekt echter in de monsters van het Huis te Vleuten waar het dan wel verwacht zou worden. Onzeker dus, maar niet onmogelijk. Binnen het Riet-verbond is er nog een enkele associatie waarmee de gevonden soorten kenmerken vertonen: de Riet-associatie (*Typho-Phragmitetum*) [8Bb4]. De twee kentaxa van deze associatie Kleine lisdodde (*Typha angustifolia*) - preferent taxon in deze associatie, onderscheidend kenmerk voor de orde - en Riet zijn prominent aanwezig in onze data. Qua zonering volgt deze associatie op het zojuist genoemde *Scirpetum lacustris*. Van de vier subassociaties past *typhetosum angustifoliae* goed; drie van de acht locaties voldoen hieraan, met name ook omdat Riet wel aanwezig, niet dominant is. Ook het *typicum* gooit hoge ogen.

Het derde verbond van de Riet-orde is Verbond van Scherpe zegge (*Caricion gracilis*) [8Bc] waarin Scherpe zegge (*Carex acuta*) de kensoort is. Deze is op slechts 1 locatie gevonden waar het niet met zekerheid Scherpe zegge betreft. Wel zijn er op deze plek van een 13^e-15^e-eeuwse boerderij op Themaat veel macroresten gevonden, samen met bijvoorbeeld Grote kattenstaart (*Lytthrum salicaria*) en Egelboterbloem (*Ranunculus flammula*).⁴¹³

Klasse der kleine zeggen (Parvocaricetea) [9]

Het gebied tussen Utrecht en Harmelen is bepaald niet optimaal voor deze klasse. Oligo- tot mesotrofe, stikstof- en fosfaatarme, matig tot soms sterk zure gronden zijn kenmerkend.⁴¹⁴ Alleen in laagveenmoerassen komt deze klasse voor en het lijkt er op dat deze er niet geweest zijn in de omgeving. Beter gezegd: niet meer, waarbij aangetekend moet worden dat er nauwelijks palynologisch onderzoek in het Hollands-Utrechts laagveengebied is gedaan.⁴¹⁵ Ecologische groepen 7a en 7b komen minder voor in het studiegebied maar er zijn wel veel kentaxa vertegenwoordigd. Associatie van Bonte paardestaart en Moeraswespenorchis (*Equiseto variegati-salicetum repentis*) [9Ba5] kan zijn voorgekomen in tichelgaten, laagten in het rivierkleigebied die zijn uitgegraven tot op het onderliggende zand ten behoeve van de kleiwinning (dakpannen en baksteen).⁴¹⁶ Deze soort zouden we tegen kunnen komen in latere eeuwen ten tijde van de grote afvlettingscampagnes rondom Harmelen en Vleuten en is inderdaad door Schouten aangetoond in Vleuten.⁴¹⁷ De planten Moerasstruisgras (*Agrostis canina*) en Gewone waternavel (*Hydrocotyle vulgaris*) zijn kenmerkend.

3.6.3.3 Graslanden – matig voedselrijk

Weegbree-klasse (Plantaginetea majoris) [12]

De weegbree-klasse is uitbundig vertegenwoordigd in de data. Deze klasse geeft ook een bevestiging van de gevolgde werkwijze, doordat (zie Tabel 3-2: Een voorbeeld van de analyse: de weegbree-klasse) goed te zien is dat syntaxon 12Aa1b (het *juncetosum tenuis*) vrij onbeduidend lijkt. En dat is ook niet zo gek als we bedenken dat deze gemeenschap ten opzichte van andere tredplantengemeenschappen minder voedselrijke standplaatsen prefereert. Het feit dat *Tengere rus* (*Juncus tenuis*) een neofyt is en dus afwezig in de dataset, speelt ook nog een rol. Binnen de gehele klasse zijn er vele associaties die zowel een groot percentage treffers (dus veel soorten aanwezig) als een hoog percentage aanwezigheid geven.

⁴¹¹ Weeda, Schaminée en Van 't Veer, 'Phragmitetea', p. 184.

⁴¹² Weeda, Schaminée en Van 't Veer, 'Phragmitetea', p. 190.

⁴¹³ Van der Meer, Twee boerderijen. In een aantal gevallen zijn we dominante soorten tegengekomen die in allerlei syntaxa binnen de klasse voorkomen. Even puur kijkend naar de verzamelde data, zijn er drie van de negen rompgemeenschappen van de Phragmitetea die erg hoog scoren: RG *Glyceria maxima*, RG *Typha latifolia* en RG *Glyceria fluitans* waarin resp. Liesgras, Grote lisdodde en Mannagras dominant zijn.

⁴¹⁴ Westhoff, Schaminée en Grootjans, 'Parvocaricetea', p. 223.

⁴¹⁵ Zie de kaart op de website van www.biax.nl (opgevraagd juni 2017).

⁴¹⁶ Van Leeuwen, Moerasterrein, p. 227-231.

⁴¹⁷ Door J. Schouten, *Equisetum variegatum* - een "storingsplant" - in vegetaties van klei- en zandafgravingen te Rhenen, Buren, Ackoy en Vleuten, 1964. Doctoraalscriptie Nijmegen. Ik kon hiervan helaas geen exemplaar bemachtigen.

De klasse kent tredplanten en planten van voedselrijke weilanden die jaarlijks langere tijd overstroomd worden. Betreding en begrazing, periodieke overstrooming en wisselende waterstand zijn zo de belangrijkste ecologische kenmerken. De planten die hieraan voldoen vinden we voornamelijk in de ecologische groepen 1d en 2a, resp. 'Regelmatig betreden plaatsen op droge, voedselrijke grond' en 'Voedselrijke plaatsen met wisselende waterstand of anderszins sterk fluctuerende milieu-omstandigheden'. In het ecologisch profiel was zichtbaar dat deze groepen veel voorkwamen in de middeleeuwse vegetatie.

De twee ecologische groepen lijken wat ver uiteen te liggen om in een enkele klasse ondergebracht te worden. Qua floristische samenstelling zijn de overeenkomsten groot genoeg om ze in de weegbree-klasse onder te brengen.⁴¹⁸ Dat houdt natuurlijk niet in dat ze volledig door elkaar groeiden; de planten hebben aparte gemeenschappen gevormd die overeenkomen met de twee orden die in deze klasse worden onderscheiden: de Weegbree-orde voor de tredplanten [12A] en de Fioringras-orde voor de graslanden [12B]. Kensoorten van deze klasse zijn Grote weegbree (*Plantago major*), Straatgras (*Poa annua*) en Zilver schoon (*Potentilla anserina*), die alle voorkomen, *Plantago major* erg veel zelfs. Witte klaver (*Trifolium repens*), Engels raaigras (*Lolium perenne*) en Vertakte leeuwentand (*Leontodon autumnalis*) zijn gemeenschappelijke soorten van klasse 12 en 16 en in het bijzonder 16Bc (*Cynosurion cristati*).⁴¹⁹ Dit gegeven komt terug in de hierna te bespreken rompgemeenschap. Overwicht van de families *Gramineae*, *Compositae*, en in de tredplanten *Polygonaceae* en *Plantaginaceae*.⁴²⁰ Interessant aan deze klasse is het contact dat ze heeft met andere belangrijke plantengemeenschappen te weten 16, 18, 33, 31, 30, 9 en 29.⁴²¹ Het merendeel hiervan komt veel voor in het studiegebied.

Voor een goed inzicht moeten de twee orden van deze klasse besproken worden. Allereerste de Weegbree-orde (*Plantaginetea majoris*) [12A]. De orde kent slechts één verbond: Varkensgras-verbond (*Polygonion avicularis*) [12Aa]. Dit verbond omvat door mensen beïnvloede tredplantengemeenschappen waar betreding continu optreedt, ja zelfs de overheersende milieufactor is, en tot aanmerkelijke verdichting van de bodem leidt.⁴²² De pioniers in het verbond zijn minder afhankelijk van het grondwater dan die in het andere verbond in deze klasse (volgt hierna). De planten in dit verbond passen voor een aanzienlijk deel in de ecologische groep 'Regelmatig betreden plaatsen op droge, voedselrijke grond'. Straatgras (*Poa annua*) en Grote weegbree (*Plantago major*) kennen een optimum in dit verbond en dat is goed terug te zien in de hoge aantallen in de onderzochte data. De ruime hoeveelheden Herderstasje (*Capsella bursa-pastoris*) geven aan dat dit verbond zeker aanwezig was omdat deze soort differentiërend is t.o.v. het andere verbond [12B] in deze klasse.

De kensoorten van zowel orde als verbond zijn Varkensgras (*Polygonum aviculare*) en Schijfkamille (*Matricaria discoidea*), die beide ruim voorhanden zijn in de data. Een belangrijke rol heeft het genoemde Herderstasje (*Capsella bursa-pastoris*) dat trouw is aan dit verbond. Het wordt door Westhoff en Den Held klip en klaar als kentaxon bestempeld terwijl Sykora, Schaminée en Weeda deze plant als differentiërend beschouwen ten opzichte van het *Lolio-potentillion anserinae*. Het verbond heeft drie associaties waarvan de associatie van Engels raaigras en Grote weegbree (*Plantagini-lolietum perennis*) [12Aa1] een centrale rol vervult en via de typische graslandplanten grote verwantschap heeft met het tweede verbond *Lolio-potentillion anserinae* [12Ba].

Het *typicum* heeft geen kensoorten, maar wel de constanten soorten *Lolium perenne*, *Poa annua*, *Plantago major* en *Polygonum aviculare*. Sykora, Schaminée en Weeda noemen deze associatie centraal binnen het verbond. Het is inderdaad ook in het studiegebied zo dat het een grote verwantschap heeft met graslanden van voedselrijke standplaatsen [12Ba] zoals bijvoorbeeld blijkt uit Witte klaver (*Trifolium repens*).⁴²³ De subassociatie *typicum* komt overigens het meest in aanmerking. Op basis van het aantal soorten zou subassociatie *c. cichoriotosum* goed in aanmerking komen, typerend als ze is voor kleigrond in het rivierengebied met vele differentiërende soorten.

De associatie van Varkensgras en Schijfkamille (*Coronopodo-matricarietum*) [12Aa2] heeft Varkensgras en Schijfkamille als kentaxa benevens Steenkruidkers en Muizestaart. Engels raaigras is ook weer goed vertegenwoordigd. Op een paar locaties in het studiegebied zijn hiervan uitschieters te ontwaren.

Herderstasje heeft binnen het verbond *Polygonion avicularis* het optimum in deze associatie.⁴²⁴ Ook Gewoon varkensgras zelf heeft hier een optimum en het komt in vrijwel alle genomen monsters veel voor; het is dus een dominante soort in dit deel van het Oude Rijngebied. Het zijn bovenal Schijfkamille (*Matricaria discoidea*) en Grove varkensgras (*Coronopus squamatus*) die hier als kensoorten laten zien dat deze associatie in ons studiegebied voorkwam. Dit viertal evenwel geeft een mooi aanvullend beeld van het middeleeuwse studiegebied. Deze associatie is namelijk van de open vegetatie door betreding op vochtige bodem die 's zomers flink uitdroogt. Als de betreding afneemt kan de gemeenschap over gaan in het voorgaande verbond (*Plantagini-Lolietum perennis*). Het *Coronopodo-matricarietum* omvat veel pioniers op sterk betreden plaatsen, zoals plekken die door vee worden belopen. Met name subassociatie *myosuretosum* [12Aa2c], met Muizestaart (*Myosurus minimus*) en Vogelmuur (*Stellaria media*), treedt vaak op in het rivierengebied.⁴²⁵ Helaas komt Muizestaart in de dataset niet voor terwijl we vogelmuur meer als akkerplant zouden verwachten, maar een pionier is deze plant zeker wel. Daarentegen komt Vogelmuur veel voor in onze gegevens.

⁴¹⁸ Sykora, Schaminée en Weeda, 'Plantaginetea majoris', p. 13-14.

⁴¹⁹ Sykora, Schaminée en Weeda, 'Plantaginetea majoris', p. 14.

⁴²⁰ Sykora, Schaminée en Weeda, 'Plantaginetea majoris', p. 14.

⁴²¹ Sykora, Schaminée en Weeda, 'Plantaginetea majoris', p. 14-15.

⁴²² Westhoff en Den Held, *Plantengemeenschappen*, p. 90, Sykora, Schaminée en Weeda, 'Plantaginetea majoris', p. 23.

⁴²³ Sykora, Schaminée en Weeda, 'Plantaginetea majoris', p. 28.

⁴²⁴ Sykora, Schaminée en Weeda, 'Plantaginetea majoris', p. 27.

⁴²⁵ Subassociatie *b. sparguriotosum saline* hoort in het kustgebied thuis. Sykora, Schaminée en Weeda, 'Plantaginetea majoris', p. 28.

De derde associatie van Vetmuur en Zilvermos (*Bryo-Sagnetum procumbentis*) [12Aa3] kent nauwelijks soorten die terug te vinden zijn in de lijst van soorten in het studiegebied. Dat is niet eens zo verwonderlijk doordat deze gemeenschap kenmerkend is voor bestrating zoals pleinen, trottoirs, die pas in de zeventiende eeuw langzaam werden geïntroduceerd. Dat had niet zozeer een functioneel als wel esthetisch doel zoals blijkt in Linschoten waar de heren van Oudmunster klinkers aanschaffen voor een pad, dit “om meerder sieraad van het dorp”.⁴²⁶

De tweede orde die we fileren is de Fioringras-orde (*Agrostietalia stoloniferae*) [12B]. Het is een orde met slechts een verbond, dat in vier associaties is verdeeld waarvan de soorten en ecologie goed uit de gegevens af te lezen zijn. Het Zilverschoon-verbond (*Lolio-Potentillion anserinae*) [12Ba] kent dus een opvallende vertegenwoordiging in de gegevens. De top-10 van soorten met hoogste presentie in de plantensociologische tabellen komen alle in de data voor. Van de zes kensoorten zijn er vijf aanwezig: Fioringras (*Agrostis stolonifera*), Geknikte vossenstaart (*Alopecurus geniculatus*), Krulzuring (*Rumex crispus*), Valse voszegge (*Carex otrubae*), Behaarde boterbloem (*Ranunculus sardous*). Behaarde boterbloem komt vaak in het kustgebied voor, is dan ook minder voorhanden maar heeft naast bG40 ook ecotoop P48, en is dus zeker ook een pionier van vochtige zeer voedselrijke bodem. Tevens is de plant geen vreemde van de rivierstreek.⁴²⁷

Er zijn drie soorten die het Varkensgras-verbond [12Aa] en het Zilverschoon-verbond [12Ba] onderscheiden. Deze differentiërende soorten zijn Ruw beemdgras (*Poa trivialis*), Kruipende boterbloem (*Ranunculus repens*) en Gewone waterbies (*Eleocharis palustris*). Deze komen alle drie voor in nogal wat monsters binnen het studiegebied. De Gewone waterbies is een plant van voedselrijke waterkanten en moerassen en komt veel voor in graslanden en verlandingsvegetaties.⁴²⁸ Kenmerkend voor het Zilverschoon-verbond is dat het in stand wordt gehouden door langdurige inundatie en begrazing. Volgens Sykora, Schaminée en Weeda kwam het *Lolio-Potentillion anserinae* al in de prehistorie voor (waarbij het begrazingselement door wilde hoefdieren werd verzorgd), onafhankelijk van menselijke invloed maar gekenmerkt door grote natuurlijke dynamiek zoals we die in het riviereengebied kunnen verwachten.⁴²⁹ Het dynamische element is onmiskenbaar in dit verbond, ook in het studiegebied en we zien dit verbond in alle locaties langs de voormalige loop/lopen van de Oude Rijn terug, maar niet rondom de hoge gronden rondom kasteel de Haar.

De associatie van Geknikte vossenstaart (*Ranunculo-alopecuretum geniculati*) [12Ba1] vinden we op gronden die langdurig onder water staan, vooral basische gronden met veel stikstof waar begrazing plaatsvindt door koeien of paarden.⁴³⁰ Vier belangrijke kentaxa komen we in de meeste monsters wel tegen, Geknikte vossenstaart (*Alopecurus geniculatus*) en Krulzuring (*Rumex crispus*) verreweg het meest, Akkerkers (*Rorippa sylvestris*) en Ruige zegge (*Carex hirta*) wat minder. De boerderijen op Themaat en het Huis te Vleuten hebben deze plantengemeenschap gekend.⁴³¹ Dit vermoeden wordt versterkt door de aanwezigheid van Akkerdistel (*Cirsium arvense*) op deze twee locaties, een soort die differentiërend is ten opzichte van andere associaties in het Zilverschoonverbond.⁴³² De constante soorten Ruw beemdgras (*Poa trivialis*) en Kruipende boterbloem (*Ranunculus repens*) zijn ook nog eens ruim voorhanden.

Akkerkers heeft het optimum in het *a. roripetosum*, wat voorkomt aan rivieroeveren, in uiterwaarden en op gronden waar toplaag in de zomer uitdroogt of door de overwegende kleibodem scheuren vertoont. De grondwaterstand kan flink beneden maaiveld staan (100 cm –mv). Subassociatie *equisetetosum palustris* komt nabij open water voor waar de grond vrijwel niet uitdroogt. Afgetrapte slootranden waar vee frequenteert zijn karakteristieke groeiplaatsen. Ook greppels en oude rivierarmen komen in aanmerking. Grootste verschil met *a. roripetosum* is dat het grondwater minder ver zakt (30 cm –mv).⁴³³ Van de in totaal negen differentiërende soorten zijn er zes in de dataset: Tweerijige zegge (*Carex disticha*), Mannagras (*Glyceria fluitans*), Liesgras (*Glyceria maxima*), Zomprus (*Juncus articulatus*), Moeraswalstro (*Galium palustre*), Moerasvergeet-mij-nietje (*Myosotis scorpioides*). De subassociatie *b. typicum* hangt daar tussen beide in en heeft van a en c veel kenmerken. Een opvallende hoge score zien we ook voor de laatste subassociatie: *d. inops*, waar Geknikte vossenstaart (*Alopecurus geniculatus*) een hoogtepunt heeft.⁴³⁴ De subassociatie is relatief soortenarm (1275 soorten t.o.v. 2247 in het *equisetetosum palustris*) en kan voornamelijk worden herkend aan het feit dat de kensoorten van de associatie minder prominent aanwezig zijn. Het lijkt een soort “gemiddelde” plantengemeenschap.

De associatie van moeraszoutgras en fioringras (*Triglochino-agrostietum stoloniferae*) [12Ba2] haalt het nooit bij de zojuist behandelde associatie 12Ba1 maar heeft toch nog zes van de acht differentiërende soorten: Kleine watereppe (*Berula erecta*), Moeraswalstro (*Galium palustre*), Gewone waternavel (*Hydrocotyle vulgaris*), Zomprus (*Juncus articulatus*), Watermunt (*Mentha aquatica*) en Egelboterbloem (*Ranunculus flammula*).

De gemeenschap komt voor op permanent natte, licht of niet bemeste weilanden. De bodem moet matig zuur zijn en bestaat vaak uit veen. In de winter komt het water tot aan het maaiveld en staat in de zomer een aantal decimeters lager. Ze komt voor langs sloten in het laagveengebied. Van de drie kentaxa is er echter alleen Slanke waterbies (*Eleocharis uniglumis*).⁴³⁵ De associatie van moeraszoutgras en fioringras kan ontstaan uit *Caricion nigrae*, *Phragmition*, *Calthion*

⁴²⁶ HUA, Oudmunster 21-17, fol. 101 (06-09-1630).

⁴²⁷ Sykora, Schaminée en Weeda, ‘Plantaginetea majoris’, p. 34

⁴²⁸ Arnolds 4c en Runhaar G28-V12-bG20-bV10-V18-V16-W13-G23-G27.

⁴²⁹ Sykora, Schaminée en Weeda, ‘Plantaginetea majoris’, p. 37.

⁴³⁰ Westhoff en Den Held, *Plantengemeenschappen*, p. 111 met kentaxon *Lysimachia nummularia*, dat echter slechts kentaxon is voor de subassociatie c. *equisetetosum palustris*, zie Sykora, Schaminée en Weeda, ‘Plantaginetea majoris’, p. 36.

⁴³¹ Zie de gegevens in Van der Meer, *Twee boerderijen* en Van Haaster, Hänninen en Van Rijn, *Voedingsgewoonten Huis te Vleuten*.

⁴³² Sykora, Schaminée en Weeda, ‘Plantaginetea majoris’, p. 36.

⁴³³ Aldaar.

⁴³⁴ Twee locaties komen in aanmerking, vgl. Kooistra, *Vulling van een poel* en Van der Meer, *Twee boerderijen*.

⁴³⁵ En Moeraszoutgras (*Triglochin palustris*) en Zompvergeet-mij-nietje (*Myosotis laxa* s. *cespitosa*) zijn er niet.

palustris of *Sparganio-Glycerion* door beweiding gecombineerd met lichte ontwatering. Dit zijn dan ook contactgemeenschappen. Komt gezoneerd voor met *Bidentetea tripartitae*. Intensieve begrazing leidt tot rompgemeenschappen met overwegend *Agrostis stolonifera* [12RG3] of *Festuca arundinacea* [12RG4]. Met ontwatering en bemesting kan overgang naar *Poa trivialis-Lolium perenne* [12RG1] optreden. Dit is interessant want cijfermatig komen RG1 en RG3 evenveel voor als de hierna te noemen subassociaties die een hoge gelijkenis met de tabellen vertonen.

Deze subassociaties worden onderscheiden op basis van de saliniteit van het grondwater en de trofie.⁴³⁶ De eerste twee subassociaties komen op basis van de statistieken in aanmerking. Het *a. cardaminetosum* is kenmerken voor het veenweidegebied. De grond moet drassig zijn en vooral slootkanten met veel trapgaten komen in aanmerking. Het *b. nasturtietosum*, de kenmerkende Slanke waterkers (*Nasturtium microphyllum*) en Blaartrekkende boterbloem (*Ranunculus sceleratus*) zijn aanwezig in de data. Waterkers alleen op een enkele locatie.⁴³⁷ Boterbloem is echter wel algemeen. De gemeenschap komt voor langs sloten en drinkpoelen. Het water kan langdurig wel een decimeter of meer boven het maaiveld staan. Er is een zekere verwantschap met *Bidentetea Tripartitae*.⁴³⁸

Klasse van matig voedselrijke graslanden (Molinio-Arrhenatheretea) [16]

Matig voedselrijke graslanden zouden er voldoende geweest moeten zijn in het onderzoeksgebied. Zo op het oog blijkt dat niet uit de statistische analyse doordat andere plantengemeenschappen soms een nóg hogere presentie hebben. Het aantal kensoorten is echter buitengewoon groot en het zijn dan ook de belangrijkste taxa die zich in de meeste monsters bevinden en ook nog eens in aanzienlijke hoeveelheden pollen en/of macroresten. Kenmerkend voor deze klasse is dat de gemeenschappen voorkomen in gehooide of beweidde graslanden.

Deze klasse wordt onderverdeeld in twee orden: de Molinietales [16A] en de Arrhenatheretales [16B] met respectievelijk twee en drie verbonden die weer zijn in onderverdeeld in respectievelijk zeven en vijf associaties. De klasse is hiermee vrij divers wat zich ook uit in een vrij brede amplitude van bodemsoort en vochtthuishouding.⁴³⁹ Het is interessant naar de ecologie te kijken:

16 Molino-Arrhenatheretea	Gehooide of beweidde graslanden		
	16A Molinietales	Relatief natte hooilanden	
		16Aa Junco-Molinion	Mesotrafent
		16Ab Calthion Palustris	Eutrafent
	16B Arrhenatheretales	Gemiddeld vochtthoudende grond	
		16Ba Alopecurion Pratensis	Gehooïd, overstroomd
		16Bb Arrhenatherion Elatioris	Gehooïd, niet sporadisch overstroomd
		16Bc Cynosurion Cristati	Beweid, niet of incidenteel overstroomd

Statistisch gezien hebben de botanisch monsters uit het studiegebied een aandeel van 44% in de totale presentie van de gemeenschappen in deze klasse, en dat is erg hoog. Binnen dit gemiddelde zijn er een paar associaties die een hoog aantal kentaxa hebben, en deze geven dan ook een sterke match. De Molinietales hebben ten opzichte van de Arrhenatheretales een trits differentiërende soorten waarvan er vijf aanwezig zijn: Veldrus (*Juncus acutiflorus*), Riet (*Phragmites australis*), Gewone waternavel (*Hydrocotyle vulgaris*), Moeraswalstro (*Galium palustre*) en Grote kattenstaart (*Lythrum salicaria*).

De tegenwoordig zeldzame blauwgraslanden [16Aa1] lijken in het studiegebied te zijn voorgekomen. Het zijn vochtige schrale hooilanden op zwak zure veengrond, soms klei-op-veen.⁴⁴⁰ Met name Blauwe knoop (*Succisa pratensis*) en Blauwe zegge (*Carex panicea*) leiden tot de conclusie dat er wat van de schrale hooilanden zijn geweest: deze werden aangetroffen in De Meern, aan de grens van het veengebied van Oudenrijn.⁴⁴¹

Een nog betere match dan het voorgaande verbond heeft het *Calthion Palustris* [16Ab], dat bij het Huis te Vleuten, De Meern en Strijland hoge ogen gooit met planten als Tweerijge zegge (*Carex disticha*), Echte koekoeksbloem (*Silene flos-cuculi*), Dotterbloem (*Caltha palustris*) en Grote ratelaar (*Rhinanthus angustifolius*). Differentiërend ten opzichte van *Junco-molinion* [16Aa] zijn Ruw beemdgras (*Poa trivialis*), Kruipe boterbloem (*Ranunculus repens*), Witte klaver (*Trifolium repens*) en Moerasvergeet-mij-nietje (*Myosotis scorpioides*). Naast typische graslandsoorten bevat het halfnatuurlijke *Calthion palustris* veel soorten uit broekbossen en moerassen.⁴⁴² Dit verbond heeft een hoge score op basis van de

⁴³⁶ Sýkora, Schaminée en Weeda, 'Plantaginetea majoris', p. 39.

⁴³⁷ Mogelijk de onderzoekslocatie waarvan de botanische resten door Van der Linden, *Pollen en zaden*, is onderzocht.

⁴³⁸ Subassociatie *c. juncetosum gerardi* heeft weinig treffers en is dan ook eigen aan brak milieu. Op basis van onze data komen de gemeenschappen 12Ba3 en 12Ba4 niet voor, en aangezien deze voorkomen op brakke gronden resp. kwelders klopt de theorie weer met de praktijk. Sýkora, Schaminée en Weeda, 'Plantaginetea majoris', p. 41.

⁴³⁹ Zuidhoff, Schaminée en Van 't Veer, 'Molinio-Arrhenatheretea', p. 166.

⁴⁴⁰ Zuidhoff, Schaminée en Van 't Veer, 'Molinio-Arrhenatheretea', p. 172.

⁴⁴¹ De subassociatie *a. nardetosum* heeft in onze statistische analyse een slechte score, en aangezien deze subassociatie op de pleistocene gronden voorkomt toont ook dit weer correctheid van onze benadering. Zie Zuidhoff, A.C., J.H.J. Schaminée en R. van 't Veer, 'Molinio-Arrhenatheretea', p. 175.

⁴⁴² Zuidhoff, Schaminée en Van 't Veer, 'Molinio-Arrhenatheretea', p. 180.

gegevens als we die met de plantensociologische tabellen vergelijken, zodat het geheel goed past. Kenmerkend zou kunnen zijn dat dit wijst op drassige, tweemaal per jaar gemaaid hooilanden. Ze zullen in de winter periodiek overstromd zijn, op kleiige of venige gronden gestaan hebben die zowel mineraalrijk als stikstofhoudend waren. Aangezien de wortels zuurstof nodig hebben is permanente inundatie uitgesloten.⁴⁴³

De associatie van Boterbloemen en Waterkruiskruid (*Ranunculo-Senecionetum aquatici*) [16Ab04] heeft verreweg de sterkste match met maar liefst acht van de kensoorten aanwezig in de data!

Taxon	Nederlandse naam	Aanwezig?
Gewoon reukgras	<i>Anthoxanthum odoratum</i>	✗
Gewone dotterbloem	<i>Caltha palustris</i> s. <i>palustris</i>	✗
Dotterbloem	<i>Caltha palustris</i> s.l.	✓
Pinksterbloem	<i>Cardamine pratensis</i>	✗
Rood zwenkgras	<i>Festuca rubra</i>	✗
Gestreepte witbol	<i>Holcus lanatus</i>	✗
Waterkruiskruid	<i>Jacobaea aquatica</i>	✓
Ruw beemdgras	<i>Poa trivialis</i>	✓
Scherpe boterbloem	<i>Ranunculus acris</i>	✓
Kruipende boterbloem	<i>Ranunculus repens</i>	✓
Veldzuring	<i>Rumex acetosa</i>	✓
Echte koekoeksbloem	<i>Silene flos-cuculi</i>	✓
Witte klaver	<i>Trifolium repens</i>	✓

Er is een grote overeenkomst op basis van soorten, presentie in de tabellen maar ook aantallen botanische resten. De associatie komt vooral voor op klei, veen en klei-op-veengronden die onderhevig zijn aan vrij sterke seizoensgebonden variatie in de stand van het grondwater.⁴⁴⁴

Op subassociatieniveau heeft het *a. juncetosum articulate* opzienbarende een similariteit! Deze gemeenschap vormt een overgang naar de *Lolio-potentillion anserinae* [12Ba], waarvan we ook een hoge presentie hebben, en voelt zich thuis bij hoge voedselrijkdom en een hoog lutumgehalte.⁴⁴⁵ Alle acht differentiërende soorten van deze subassociatie komen in het studiegebied voor waarmee het onderscheidend vermogen ten opzichte van de andere subassociaties sterk wordt benadrukt: Geknikte vossenstaart (*Alopecurus geniculatus*), Mannagras (*Glyceria fluitans*), Liesgras (*Glyceria maxima*), Zomprus (*Juncus articulatus*), Engels raaigras (*Lolium perenne*), Pijptorkruid (*Oenanthe fistulosa*), Zilver schoon (*Potentilla anserina*) en Krulzuring (*Rumex crispus*). De andere subassociaties hebben overigens ook cijfermatig een veel lagere score.

Dat de glanshaver-orde (*Arrhenatheretalia*) [16B] is voorgekomen ligt wel voor de hand. Ten opzichte van 16A betreft het hooi- en weilanden die in de zomer wat droger kunnen worden. Deze gemeenschap was vroeger soortenrijk en is heden ten dage sterk verarmd.⁴⁴⁶ Getalsmatig past deze orde echter een stuk minder bij de verzamelde gegevens en opvallend is dan ook dat een zeer select aantal plantengemeenschappen opvallend goed scoort. De Kievitsbloem-associatie (*Fritillario-alopecurum pratensis*) [16Ba1] is ondanks het ontbreken van de kievitsbloem zelf op ecologische gronden aanwezig: het betreft hooiweiden op vochtige gronden van zavel of klei en kent een optimale ontwikkeling waar de ondergrond veen bevat.⁴⁴⁷ De mate van inundatie die wordt verdragen stuurt ons in de richting van de best passende subassociatie. De beste overgangen naar het *Calthion palustris* [16Ab] wordt gevormd door de subassociatie *c. calthetosum* waarin inderdaad Dotterbloem (*Caltha palustris*) de “linking pin” is. Echter de andere differentiërende soorten zijn ook in ruime mate voorhanden in de bestudeerde data: Scherpe zegge (*Carex acuta*), Tweerijige zegge (*Carex disticha*), Liesgras (*Glyceria maxima*), Echte koekoeksbloem (*Silene flos-cuculi*) en Dotterbloem (*Caltha palustris*). Eigenlijk alleen de soort Veenwortel (*Persicaria amphibia*) ontbreekt.

Er is een opvallende uitschieter in de gegevens binnen het Kamgras-verbond (*Cynosurion cristati*) [16Bc] waarbinnen de associatie Kamgrasweide (*Lolio-cynosuretum*) [16Bc1] in het bijzonder scoort. De kamgrasweide heeft geen echte kensoorten qua ecologische kenmerken, maar het gaat om beweid voedselrijke graslanden en zijn er heel wat soorten die hier geplaatst kunnen worden. Het is met name het *b. lotetosum uliginosi* wat de hoogste gelijkenis biedt. Dit is een plantengemeenschap van vochtig-natte, weinig uitdrogende lichte zavelgrond of licht ontwaterde veengrond en komt ook voor in veengebieden met een kleidek.⁴⁴⁸

Al met al voldoende syntaxa in de monsters om deze gemeenschappen van productieve graslanden aan te wijzen als typische begroeiing in het middeleeuwse rivierengebied langs de Oude Rijn.

⁴⁴³ Zuidhoff, Schaminée en Van 't Veer, 'Molinio-Arrhenatheretea', p. 184.

⁴⁴⁴ Zuidhoff, Schaminée en Van 't Veer, 'Molinio-Arrhenatheretea', p. 192.

⁴⁴⁵ Zuidhoff, Schaminée en Van 't Veer, 'Molinio-Arrhenatheretea', p. 192.

⁴⁴⁶ Zuidhoff, Schaminée en Van 't Veer, 'Molinio-Arrhenatheretea', p. 198.

⁴⁴⁷ Zuidhoff, Schaminée en Van 't Veer, 'Molinio-Arrhenatheretea', p. 202.

⁴⁴⁸ Zuidhoff, Schaminée en Van 't Veer, 'Molinio-Arrhenatheretea', p. 214.

3.6.3.4 Pioniersmilieus en ruderales ruigten**Tandzaad-klasse (*Bidentetea tripartitae*) [29]**

De tandzaad-klasse moet een zeer sterke aanwezigheid hebben gehad in de middeleeuwen. Rivieren, geulen, sloten en greppels zijn de standplaats van voorkeur voor deze pioniergemeenschappen.⁴⁴⁹ De standplaatsen van de verschillende soorten in deze gemeenschappen staan in het winterseizoen langdurig in het water terwijl ze in de zomer nauwelijks uitdrogen. Het voorkomen van deze gemeenschappen in voedselrijke en stikstofrijke condities is niet volledig natuurlijk want menselijke werkzaamheden rondom sloten en greppels vormen antropogene standplaatsen. In sommige omstandigheden wijst de klasse op toevoer van meststoffen.⁴⁵⁰ De *Bidentetea tripartitae* zijn een contactgemeenschap met meerdere frequente gemeenschappen in ons gebied. Het is zelfs zo dat als we een “gemiddelde plantengemeenschap” zouden zoeken op basis van alleen de data, dan zou deze klasse de uitkomst zijn. Het is ook niet verwonderlijk dat het contact met oeverbegroeiingen (*Phragmitetea* en *Calystegio-Filipenduletea*), bossen en struwelen (*Alnetea glutinosae*, *Franguletea*, *Salicetea purpureae*, *Quercus-Fagetea*, *Quercetea robur-petraeae*) en natte graslanden (*Lolium-Potentillion anserinae* en *Molinio-Arrhenatheretea*) en met vochtminnende gemeenschappen van *Stellarietea mediae*.⁴⁵¹

De plantensociologie zien we in het studiegebied in optima forma in de praktijk naar voren komen in deze klasse. De klasse heeft slechts een verbond en een orde en kent slechts vier associaties. De beschikbare data voor ons studiegebied geven maar liefst 8 kentaxa van de tien klassekensoorten (ik laat het elfde kentaxon *Bidens frondosa* als neofyt buiten beschouwing voor de middeleeuwen).⁴⁵²

Taxon	Nederlandse naam
<i>Ranunculus sceleratus</i>	Blaartrekkende boterbloem
<i>Chenopodium rubrum</i>	Rode ganzenvoet
<i>Rumex maritimus</i>	Goudzuring
<i>Persicaria hydropiper</i>	Waterpeper
<i>Bidens tripartita</i>	Veerdelig tandzaad
<i>Rorippa palustris</i>	Moeraskers
<i>Persicaria lapathifolia</i> s.l.	Beklierde duizendknoop
<i>Rumex palustris</i>	Moeraszuring

Opvallend is ook binnen deze klasse (waarin slechts een orde en een verbond worden onderscheiden) dat de vier associaties op basis van de data en berekeningen allemaal zo goed passen dat het nog maar de vraag is of ze niet allemaal in allerlei schakeringen delen van het Oude Rijngebied hebben bedekt.

De associatie van Waterpeper en Tandzaad (*Polygono-Bidentetum*) [29Aa1] is de eerste associatie die met zeer grote waarschijnlijkheid ruim voorhanden was en dat is ecologisch ook wel logisch. Het is namelijk een pioniergemeenschap van natte, matig tot erg voedselrijke grond, die zuur tot neutraal kan zijn. Deze associatie bevindt zich in stroken langs beken en sloten in weidegebieden. Diagnostische soorten: Waterpeper (*Persicaria hydropiper*), Veerdelig tandzaad (*Bidens tripartita*), Knikkend tandzaad (*Bidens cernua*), Zachte duizendknoop (*Persicaria mitis*), Kleine duizendknoop (*Persicaria minor*).

De associatie van Goudzuring en Moerasandijvie (*Rumicetum maritimi*) [29Aa2] heeft als kenmerkende soort Goudzuring (*Rumex maritimus*), die in bijna alle locaties voorkomt. Deze gemeenschap is vooral thuis op klei en veen, met name langs sloten in veenweidegebieden. De meest passende subassociatie is het *b. chenopodietosum*. De differentiërende taxa zijn Spiesmelde (*Atriplex prostrata*), Rode ganzenvoet (*Chenopodium rubrum*), Gekroesde melkdistel (*Sonchus asper*) en Beklierde duizendknoop (*Persicaria lapathifolia*). De subassociatie is een overgang naar de associatie van Ganzevoeten en beklierde duizendknoop (*Chenopodietum rubri*) [29Aa3]. Belangrijke kensoorten komen voor: Spiesmelde (*Atriplex prostrata*), Rode ganzenvoet (*Chenopodium rubrum*), Zeegroene ganzenvoet (*Chenopodium glaucum*), Beklierde duizendknoop (*Persicaria lapathifolia* s.l.) en Stippelganzenvoet (*Chenopodium ficifolium*). Hiervan komen Spiesmelde en Beklierde duizendknoop erg veel voor in de data.

De derde associatie binnen het Tandzaad-verbond is de associatie van Ganzevoeten en Beklierde duizendknoop (*Chenopodietum rubri*) [29Aa3]. Differentiërend ten opzichte van de andere genoemde associaties zijn de volgende soorten waarvan de eerste twee veel komen in de bestudeerde botanische monsters: Melganzenvoet (*Chenopodium album*), Uitstaande melde (*Atriplex patula*), Herderstasje (*Capsella bursa-pastoris*), Zwarte nachtschade (*Solanum nigrum*). Deze associatie komt voor op open plaatsen aan rivieroeveren, sloten, greppels, oude rivierarmen, maar ook bij mesthopen en natte verslechte delen van akkers.⁴⁵³ De associatie heeft veel basen nodig uit de ondergrond wat door klei en kleiig veen wordt verstrekt. Van de drie subassociaties komt de eerste, het *a. spergularietosum* een stuk minder voor in de data wat met name komt doordat de differentiërende soorten ontbreken die deze subassociatie zouden kenmerken. De oorzaak

⁴⁴⁹ Weeda, Van 't Veer en Schaminée, 'Bidentetea tripartitae', 173.

⁴⁵⁰ Weeda, Van 't Veer en Schaminée, 'Bidentetea tripartitae', p. 175.

⁴⁵¹ Weeda, Van 't Veer en Schaminée, 'Bidentetea tripartitae', 178-179.

⁴⁵² Weeda, Van 't Veer en Schaminée, 'Bidentetea tripartitae', p. 174, 185.

⁴⁵³ Weeda, Van 't Veer en Schaminée, 'Bidentetea tripartitae', p. 190.

daarvan is het gebrek aan brakke omstandigheden. *b. rorippetosum* heeft zeer hoge similariteit op basis van de algoritmen die we gebruikt hebben als wel op basis van de differentiërende taxa:

Taxon	Nederlandse naam
<i>Artemisia vulgaris</i>	Bijvoet
<i>Oenanthe aquatica</i>	Watertorkruid
<i>Persicaria hydropiper</i>	Waterpeper
<i>Rorippa sylvestris</i>	Akkerkers
<i>Chenopodium polyspermum</i>	Korrelganzenvoet
<i>Myosoton aquaticum</i>	Watermuur
<i>Rumex obtusifolius</i>	Ridderzuring
<i>Bidens tripartita</i>	Veerdelig tandzaad
<i>Erysimum cheiranthoides</i>	Gewone steenraket
<i>Brassica nigra</i>	Zwarte mosterd

Het is voornamelijk de samenstelling van deze gemeenschap die de prominente aanwezigheid verklaart. Er zitten eenjarige en overblijvende soorten in van meerdere klassen, naast 29 nog 8, 31, 12 en 30. Juist dit zijn klassen met een sterk voorkomen in de data. Derhalve versterkt dit nog eens het vermoeden dat deze klasse een soort gemiddelde geweest is in het studiegebied. Het is zelfs zo dat kensoorten uit de *Stellarietea mediae* (akker gemeenschappen) hun natuurlijke standplaats in het *rorippetosum* hebben. Vanuit die standplaats kunnen ze zich secundair als akkeronkruid verspreiden.⁴⁵⁴ Dit zal in het studiegebied langs de Oude Rijn en verschillende kreek en geulen frequent hebben plaatsgevonden. Het is een voorbeeld van de onderlinge verbanden en overgangen die tussen de verschillende plantengemeenschappen bestaan.

Akker gemeenschappen (*Stellarietea mediae*) [30]

De akker gemeenschappen waren in tegenstelling tot heden ten dage in vroegere tijden veel rijker. Daar zijn verschillende redenen voor aan te wijzen. Ten eerste is het zaaigoed veel schoner dan vroeger. Veel onkruiden werden tijdens de oogst meegenomen, werden niet goed verwijderd en gewoon weer uitgezaaid. De toenemende bemesting heeft de variëteit ook geen goed gedaan, waarbij deze invloed alsnog sterker is geworden. Verandering in gewaskeuze, diepere en intensievere grondbewerking, ontwatering en schaalvergroting zijn ook niet zonder gevolgen gebleven. De rijkdom van de onkruiden in 1800 vergeleken met die van tegenwoordig laat dat duidelijk zien, waarbij Tabel 3-1 toont hoe over het algemeen de variëteit van de vegetatie is geslonken.

Zijn bijvoorbeeld Bolderik en Akkerboterbloem zeldzaam geworden op de akkers, in de middeleeuwse flora waren ze rijkelijk aanwezig en zo vormen de paleobotanische resten een welkome aanvulling op de kennis van het landschap en het landgebruik door de middeleeuwse boeren. Er wordt, naast de andere landbouwmethoden in vroeger tijden, ook verondersteld dat het in schoven binden een positieve uitwerking heeft gehad op de ontwikkeling van akkeronkruiden. Het plaatsen van schoven op de hokken was ook nog eens nodig om de tiendheffer de gelegenheid te geven de tiende schoof aan te wijzen en mee te nemen.⁴⁵⁵ Herik (*Sinapis arvensis*) en Korenbloem (*Centaurea cyanus*) hebben veel last van verdelgingsmiddelen. We zien ze dan ook niet verrassend in ruime hoeveelheden op de middeleeuwse akkers terug.

Om een goed beeld van de akker gemeenschappen te krijgen is in het nu volgende wat meer intensief dan bij de voorgaande gemeenschappen gebruikt gemaakt van de onderlinge verbanden op basis van presentie, de kentaxa en differentiërende soorten. Dat detailniveau is nodig om zo veel mogelijk over de landbouw te leren, voor zover de resolutie van de data dit toelaat. In het algemeen is het namelijk zo dat de bij archeologisch onderzoek genomen monsters geen gelaagdheid in de tijd kan worden aangebracht, ja wel tussen Romeinse tijd en Middeleeuwen, maar niet op een bepaalde locatie door de eeuwen heen. Echte profielen, zoals bijvoorbeeld frequent door Spek gebruikt om chronologische dateringen in de Drentse landbouw te ontdekken, zijn helaas niet mogelijk.⁴⁵⁶ Verder dan tot een aantal algemene conclusies zullen we op dat gebied niet komen.

De kensoorten van deze klasse der akker gemeenschappen zijn ruim voorhanden:

Taxon	Nederlandse naam	Aanwezig?
<i>Matricaria chamomilla</i> (= <i>recutita</i>)	Echte kamille	✗
<i>Fallopia convolvulus</i>	Zwaluwtong	✓
<i>Viola arvensis</i>	Akkerviooltje	✗
<i>Chenopodium album</i>	Melganzenvoet	✓
<i>Stellaria media</i>	Vogelmuur	✓
<i>Senecio vulgaris</i>	Klein kruiskruid	✓
<i>Equisetum arvense</i>	Heermoes	✗
<i>Myosotis arvensis</i>	Akkervergeet-mij-nietje	✗

⁴⁵⁴ Weeda, Van 't Veer en Schaminée, 'Bidentetea tripartitae', p. 190.

⁴⁵⁵ Zie het deel over de tienden.

⁴⁵⁶ Spek, *Esdorpenlandschap*, hoofdstuk 10.

Lamium amplexicaule	Hoenderbeet	✓
Avena fatua	Oot	✓
Viola tricolor	Driekleurig viooltje	✗
Bromus secalinus	Dreps	✓

De akkergemeenschappen hebben mogelijk nog wat meer dekking gehad dan uit de cijfers blijkt, want tot de moeilijk determineerbare botanische resten behoorden in allerlei monsters nogal wat soorten uit de familie *Caryophyllaceae* die nogal veel voorkomen in deze klasse.⁴⁵⁷

Gewoon varkensgras (*Polygonum aviculare*) kent hoge presentiewaarden in deze klasse en evenzo komt deze plant in de bewerkte data in een groot aantal monsters voor en heeft daar een hoge presentie. De optimale ontwikkeling van de vele soorten in deze klasse ondanks de dynamische omstandigheden waarin ze groeien, het veelvuldig bewerken van de grond, hangt samen met de eenjarige levenswijze en hoge zaadproductie. Ze beginnen dan ook meteen na de versterking van de bodem te ontwikkelen.⁴⁵⁸

We moeten aan de akkergemeenschappen wat extra aandacht besteden vanwege de belangrijke rol die ze spelen bij de analyse van de landbouwactiviteiten in de middeleeuwen. Het is namelijk mogelijk om op basis van de akkeronkruiden uitspraken te doen over de verbouwde gewassen en of deze als wintergraan of zomergraan werden verbouwd. De indeling van deze klasse is vaak gewijzigd de afgelopen eeuw vanwege een discussie over de invloed van de bodembewerking en in het bijzonder het tijdstip daarvan. De discussie laten we hier rusten, de resultaten ervan die grote invloed op het denken in wintergraan en zomergraan hebben daarentegen een groot belang. Haveman, Schaminée en Weeda hebben de indeling van Hüppe en Hofmeister in twee orden overgenomen en elk in twee verbonden ondergebracht als volgt:

Tabel 3-4: Akkergemeenschappen

	Basenrijk	Basenarm
	Orde van Grote klaproos Papaveretalia Rhoeadis [30A]	Orde van Gewone spurrie Sperguletalia Arvensis [30B]
Wintervruchtakkers	Naaldekervel-verbond Caucalidion platycarpi [30Aa]	Windhalm-verbond Aperion spicae-venti [30Ba]
Zomervruchtakkers	Verbond van Duivenkervel en Kroontjeskruid Fumario-Euphorbion [30Ab]	Verbond van Vingergras en Naaldaar Digitario-Setarion [30Bb]

Akkergemeenschappen op basenrijke grond

De orde van Grote klaproos [30A] waarin de onkruidgemeenschappen van hakvrucht- en graanakkers op basenrijke kleibodems zijn ondergebracht kennen een zeer sterke vertegenwoordiging met 10 van de 15 kentaxa en een hoge statistische similariteit.

Taxon	Nederlandse naam	Aanwezig?
Sinapis arvensis	Herik	✓
Veronica persica	Grote ereprijs	✗
Sonchus oleraceus	Gewone melkdistel	✓
Equisetum arvense	Heermoes	✗
Papaver rhoeas	Grote klaproos	✓
Euphorbia helioscopia	Kroontjeskruid	✓
Aethusa cynapium	Hondspeterselie	✓
Sonchus arvensis s.l.	Akkermelkdistel (groep)	✓
Mentha arvensis	Akkermunt	✓
Atriplex patula	Uitstaande melde	✓
Anagallis arvensis s. arvensis	Rood guichelheil	✓
Veronica agrestis	Akkerereprijs	✗
Veronica polita	Gladde ereprijs	✗
Fumaria officinalis	Gewone duivenkervel	✓
Geranium dissectum	Slipbladige ooievaarsbek	✗

Bijzonder aan deze grote overeenkomst in kentaxa is ook weer dat deze in veel van de monsters bleken te zitten en ook nog eens in grote hoeveelheden.

Het Naaldekervel-verbond (*Caucalidion platycarpi*) [30Aa] heeft 6 van de 10 kensoorten⁴⁵⁹ die op een opvallende manier in slechts enkele van de tientallen monsters voorkomen en dan ook nog in verwaarloosbare hoeveelheden. Het verbond is kenmerkend voor graanakkers op voedselrijke bodem en kent verspreiding in het rivierengebied.

⁴⁵⁷ Haveman, Schaminée Weeda, 'Stellarietea mediae', p. 200.

⁴⁵⁸ Haveman, Schaminée en Weeda, 'Stellarietea mediae', p. 202.

⁴⁵⁹ Kleine wolfsmelk (*Euphorbia exigua*), Groot spiegelklokje (*Legousia speculum-veneris*), Grote klaproos (*Papaver rhoeas*), Naaldenkervel (*Scandix pecten-veneris*), Bolderik (*Agrostemma githago*), Wilde weit (*Melampyrum arvense*).

De Stoppelleeuwbeekjes-associatie (*Kickxietum Spuriae*) [30Aa1] heeft nauwelijks gelijkenis met de data. Ook op basis van de kensoorten is er weinig reden tot juichen: alleen Rood guichelheil (*Anagallis arvensis* s. *arvensis*) en akkerboterbloem (*Ranunculus arvensis*).

Grafiek 3-2: Akkerboterbloem – co-existentie (SynBioSys)

Grafiek 3-3: Rood guichelheil – co-existentie (SynBioSys)

Uit de literatuur is bekend dat bij zware regenval de bovengrond verslempd en de kensoorten doet afsterven.⁴⁶⁰ Of dat een afdoende verklaring voor het iets mindere voorkomen biedt is nog maar de vraag. Deze associatie heeft volgens Haveman, Schaminée en Weeda echter behoefte aan nieuw omvattend onderzoek en aangezien ze meer een randverschijnsel van het *Caucalidion* is laten we het verder buiten beschouwing. Uit dit alles afleiden dat er geen *Caucalidion*-gemeenschappen bestonden is echter volledig onjuist. Een buitengewoon grote overeenkomst tussen data en plantensociologische tabellen kan namelijk worden geconstateerd bij de Nachtkoekoeksbloem-associatie (*Papaveri-Melandrietum*) [30Aa2]. De associatie werd voor het eerst beschreven in Groningen waar de graan- en vlasakkers deze open gemeenschap bevatten. Ten opzichte van de weinig voorkomende 30Aa1 heeft deze gemeenschap door stikstofrijkere en humeuze standplaatsen een betere match. Dat wordt verder ondersteund door de basenrijke, kalkhoudende, zware tot wat zandige kleigrond die deze associatie preferereert.⁴⁶¹ Omdat de constante soorten ten opzichte van 30Aa1 in grote hoeveelheden aanwezig zijn, een vijftal daarvan differentiërend is ten opzichte van 30Aa1 en ook nog eens vaak en veel voorkomt (zie onderstaande tabel), is wel duidelijk dat de wintervruchtakkers in het studiegebied hebben bestaan, het ontbreken van Nachtkoekoeksbloem (*Silene noctiflora*/ *Melandrium noctiflorum*) ten spijt.

⁴⁶⁰ Haveman, Schaminée en Weeda, 'Stellarietea mediae', 216.

⁴⁶¹ Haveman, Schaminée en Weeda, 'Stellarietea mediae', 218-219.

Taxon	Nederlandse naam	
<i>Poa annua</i>	Straatgras	d
<i>Capsella bursa-pastoris</i>	Herderstasje	d
<i>Chenopodium album</i>	Melganzenvoet	d
<i>Stellaria media</i>	Vogelmuur	d
<i>Senecio vulgaris</i>	Klein kruiskruid	d
<i>Cirsium arvense</i>	Akkerdistel	
<i>Polygonum aviculare</i>	Gewoon varkensgras	
<i>Fallopia convolvulus</i>	Zwaluwtong	
<i>Papaver rhoeas</i>	Grote klaproos	
<i>Alopecurus myosuroides</i>	Duist	
<i>Plantago major</i> s.l.	Grote weegbree (groep)	
<i>Anagallis arvensis</i> s. <i>arvensis</i>	Rood guichelheil	

Het tweede verbond, Duivekervel en Kroontjeskruid (*Fumario-Euphorbion*) [30Ab] is kenmerkend voor de zomer-vruchtakkers die op voedselrijke, basenrijke kleigronden voorkomen. Van de 8 kensoorten zijn er 5 in de bewerkte gegevens.

Taxon	Nederlandse naam	Aanwezig?
<i>Sonchus oleraceus</i>	Gewone melkdistel	✓
<i>Euphorbia peplus</i>	Tuinwolfsmelk	✗
<i>Euphorbia helioscopia</i>	Kroontjeskruid	✓
<i>Sonchus asper</i>	Gekroesde melkdistel	✓
<i>Lamium purpureum</i>	Paarse dovenetel	✓
<i>Veronica agrestis</i>	Akkerereprijs	✗
<i>Erysimum cheiranthoides</i>	Gewone steenraket	✓
<i>Veronica opaca</i>	Doffe ereprijs	✗

De soorten die een optimum in dit verbond hebben zijn er ook alle drie: Vogelmuur (*Stellaria media*), Klein kruiskruid (*Senecio vulgaris*) en Hoenderbeet (*Lamium amplexicaule*). Helaas is het wetenschappelijk gezien lastig om de associaties binnen dit verbond haarscherp te onderscheiden doordat de kensoorten niet volledig trouw zijn en er lastig te traceren overgangen tussen de onderliggende gemeenschappen bestaan. Men gebruikt vaak de *Veronica*-soorten om de associaties uit elkaar te houden.⁴⁶² Het is in het studiegebied langs de Oude Rijn iets eenvoudiger doordat er twee van de drie associaties beter te onderscheiden zijn doordat de derde (Tuinbingelkruid-associatie) ontbreekt, niet alleen op basis van de benodigde ondergrond met bijvoorbeeld löss en leem, maar ook aangezien deze associatie zeer nitrofiel is en wijst op bieten- en aardappelteelt.⁴⁶³ In onze middeleeuwse monsters zouden bieten nog wel passen. De kensoorten zijn slechts zwak differentiërend. Helemaal uitgesloten achten we de associatie niet als het klopt dat ook moestuinen een standplaats zijn. Of die vlieger op gaat is toch zeer de vraag, terwijl het Huis te Vleuten nog wel in aanmerking kan komen, vertoont Kasteel de Haar juist geen goede match terwijl daar aantoonbaar moestuinen waren.

Twee andere associaties tonen een veel grotere correlatie, en die laten we hier nu volgen. Ten eerste de associatie van Grote ereprijs en Witte krodde (*Veronica-lamietum hybridum*) [30Ab1]. Deze akkergemeenschap komt zowel in wintergraan als zomergraan voor. Kenmerkend lijken kalkrijke bodems te zijn.⁴⁶⁴ Drie belangrijke kensoorten zijn Witte krodde (*Thlaspi arvense*), Paarse dovenetel (*Lamium purpureum*) en Stinkende kamille (*Anthemis cotula*). Stinkende kamille is volgens de Vegetatie van Nederland mogelijk een kensoort die door gebrek aan opnamen niet goed onderbouwd kan worden. In onze data vallen deze drie soorten voldoende op, waarbij zij aangetekend dat Stinkende kamille in veel monsters is aangetroffen. Ook van de constante soorten zijn er heel wat:

Taxon	Nederlandse naam
<i>Cirsium arvense</i>	Akkerdistel
<i>Poa annua</i>	Straatgras
<i>Capsella bursa-pastoris</i>	Herderstasje
<i>Chenopodium album</i>	Melganzenvoet
<i>Stellaria media</i>	Vogelmuur
<i>Senecio vulgaris</i>	Klein kruiskruid
<i>Sonchus oleraceus</i>	Gewone melkdistel
<i>Euphorbia helioscopia</i>	Kroontjeskruid

⁴⁶² Haveman, Schaminée en Weeda, 'Stellarietea mediae', p. 221

⁴⁶³ De Tuinbingelkruid-associatie (*Mercurialietum annuae*) [30Ab2] heeft een stuk minder overeenkomsten en is inderdaad ook meer van de Zuidnederlandse gronden. Haveman, Schaminée en Weeda, 'Stellarietea mediae', p. 223.

⁴⁶⁴ Haveman, Schaminée en Weeda, 'Stellarietea mediae', p. 222.

De beide subassociaties ontlopen elkaar niet zoveel, en dat is interessant. Het *typicum* is kenmerkend voor hakvruchtakkers met Zwarte nachtschade (*Solanum nigrum*) en Gekroesde melkdistel (*Sonchus asper*) als differentiërende soorten ten opzichte van de graanakkers. Tevens zal de subassociatie *alopecuretosum* als kenmerkend voor de graanakkers zijn voorgekomen. Met name de soorten Duist (*Alopecurus myosuroides*) en Klimopereprijs (*Veronica hederifolia*) zijn differentiërend ten opzichte van de hakvruchtakkers. Het minder voorkomende Naaldenkervel (*Scandix pecten-veneris*) is mogelijk in vroeger tijden differentiërend geweest.⁴⁶⁵

Ten tweede de associatie van Korrelganzevoet en Stijve klaverzuring (*Chenopodium-oxalidetum fontanae*) [30Ab3]. Een goede match, ook qua contactgemeenschappen die deze associatie kent, te weten graslanden, *Molinio-Arrhenatheretea*, *Plantagineta majoris*, ruigten (*Artemisieta vulgaris*, *Convolvulo-Filipenduletea*) en *Bidentetea tripartitae* en *Phragmitetea*.⁴⁶⁶ Met name Korrelganzevoet (*Chenopodium polyspermum*) is in het studiegebied in talloze monsters aanwezig en ook in grote hoeveelheden. Deze gemeenschap komt voor op kalkarme, sterk humeuze tot venige bodems, die gekenmerkt worden door een hoge grondwaterstand alsmede matige voedselrijkdom. Ze heeft een tussenpositie tussen *Papaveretalia rheodis* en *Sperguletalia arvensis*.

Aktergemeenschappen op basenarme grond

Laten we nu even kijken naar de basenarme omgeving. Allereerst de orde van Gewone spurrie (*Sperguletalia arvensis*) [30B]. Deze orde bevat onkruidgemeenschappen van akkers waarop zomer- en wintergranen worden verbouwd, wat tot uitdrukking komt in twee afzonderlijke verbonden. Volgens Haveman, Schaminée en Weeda komt deze orde voor op basenarme, zure zand- en leemgronden en is ze een algemeen verschijnsel op de pleistocene gronden.⁴⁶⁷ Dat moet vroeger anders geweest zijn want anders kunnen we de hoge similariteit van onze data, zowel op basis van presentie als diagnostische soorten niet verklaren. Op het niveau van de klasse komt vooral de soortenrijkdom overeen, terwijl op niveau van de associaties de daadwerkelijke overeenkomst in het oog springt.

Van de ordekensoorten zijn er maar twee: Eenjarige hardbloem (*Scleranthus annuus*) en Gewone spurrie (*Spergula arvensis*). Vroeger behoorde Franse silene (*Silene gallica*) er mogelijk toe, een plant die in de data aanwezig is, zij het in kleine hoeveelheden. Deze twee kensoorten echter zijn zo trouw aan deze orde dat de gemeenschappen van de orde absoluut op de akkers gestaan hebben.

Het Windhalm-verbond (*Aperion spicae-venti*) [30Ba] betreft zich op de wintergraanakkers op basenarme zand- en leemgrond. Zandgrond was er wel, maar niet veel. De gemeenschappen kunnen wat verarmd zijn en dan voornamelijk in haverakkers voorkomen.⁴⁶⁸ De associaties binnen dit verbond zijn niet uitsluitend op de pleistocene gronden te vinden; ze komen ook voor op relatief lichte gronden in het rivierengebied. Van de vier kensoorten zijn er twee aanwezig, in bijna alle monsters, behalve de vroegmiddeleeuwse: Ringelwikke (*Vicia hirsuta*) en Korenbloem (*Centaurea cyanus*). Die constatering is van belang en zal nader worden toegelicht bij de bespreking van de landbouw in het onderzoeksgebied. Het verbond wordt gekenmerkt door winterannuëlen, die in oktober/november gelijktijdig met het graan kiemen.⁴⁶⁹

Van de Korensla-associatie (*Sclerantho annui-arnoseridetum*) [30Ba1] hebben we in het studiegebied geen kentaxa in de dataset. Op basis van de cijfertjes scoort deze associatie ook stukken minder. Ze is dan ook kenmerkend voor de oude essen in het noorden en oosten van ons land waarop winterrogge werd verbouwd. Zure zandgronden kunnen we ons in het studiegebied ook niet goed voorstellen.

Beduidend meer treffers zijn er in de dataset als we die confronteren met de Associatie van Ruige Klaproos (*Papaveretum argemones*) [30Ba2]. Drie van de zeven kensoorten komen voor: Bleke klaproos (*Papaver dubium*), Ruige klaproos (*Papaver argemone*) en Klimopereprijs (*Veronica hederifolia*). Deze drie soorten komen niet in de vroegmiddeleeuwse monsters voor, en daar zullen we later nog bij stilstaan.

Van de negen constante soorten hebben we er vier, waarvan eigenlijk alleen de laatste een smalle amplitude heeft: Gewoon varkensgras (*Polygonum aviculare*), Herderstasje (*Capsella bursa-pastoris*), Vogelmuur (*Stellaria media*) en Ringelwikke (*Vicia hirsuta*). De associatie komt voor op wintergraanakkers van vochthoudende zavelgronden en lemige zandgronden.⁴⁷⁰ Ten opzichte van 30Ba1 gaat het hier om voedselrijker substraat wat dus beter overeenkomt met de overige plantengemeenschappen in het studiegebied waar immers vooral een vrij hoge voedselrijkdom uit naar voren kwam.

Op basis van de 13 differentiërende taxa is 30Ba2a met negen soorten prominent aanwezig, wat te maken moet hebben met de voorkeur van juist deze subassociatie voor kalkhoudende grond.⁴⁷¹ We plaatsen deze gemeenschap dan ook voornamelijk op de oeverwallen en mogelijk overslaggronden langs de verschillende takken van de Oude Rijn. Hier en daar zullen wat 'pockets' van *b. scleranthetorum* hebben bestaan.

Taxon	Nederlandse naam
Akkerdistel	Cirsium arvense
Herik	Sinapis arvensis

⁴⁶⁵ Aldaar.

⁴⁶⁶ A.w., p. 224.

⁴⁶⁷ Aldaar.

⁴⁶⁸ A.w., 226.

⁴⁶⁹ Aldaar.

⁴⁷⁰ A.w., p. 233.

⁴⁷¹ A.w., p. 234.

Groot spiegelklokje	<i>Legousia speculum-veneris</i>
Grote klaproos	<i>Papaver rhoeas</i>
Duist	<i>Alopecurus myosuroides</i>
Hopklaver	<i>Medicago lupulina</i>
Akkerboterbloem	<i>Ranunculus arvensis</i>
Gewone duivenkervel	<i>Fumaria officinalis</i>
Gewone veldsla	<i>Valerianella locusta</i>

De associatie moet men heden ten dage met een vergrootglas zoeken maar lijkt in het middeleeuwse landschap langs de Oude Rijn een belangrijke rol gespeeld te hebben.

Het Verbond van Vingergras en Naalbaar (*Digitario-setarion*) [30Bb] levert een hoge score op als we de dataset vergelijken met de plantensociologische tabellen. Het verbond komt volgens de literatuur voor in omgevingen met hakvruchten en zomergraan, op basenarme leem en zandgronden. De onderliggende associaties verwijzen echter ook naar meer kleiige en lemige grond en het rivierengebied is wel degelijk een standplaats.⁴⁷² De associatie van Gele ganzenbloem (*Spergulo arvensis-chrysanthemum*) [30Bb1] is qua kensoorten niet bijzonder vertegenwoordigd. Van de zes zijn alleen Knopherik (*Raphanus raphanistrum*) en Akkerandoorn (*Stachys arvensis*) aanwezig. Belangrijke soorten Kromhals (*Anchusa arvensis*), Glad biggenkruid (*Hypochaeris glabra*), Akkerleeuwenbek (*Misopates orontium*) en ook Gele ganzenbloem (*Glebionis segetum*) zelf ontbreken. Subassociatie *b. euphorbietosum* kan op ontkalkte klei voorkomen en heeft ten opzichte van het *a. typicum* acht differentiërende soorten waarvan er zeven in de data zitten:

Taxon	Nederlandse naam	Aanwezig?
<i>Equisetum arvense</i>	Heermoes	✗
<i>Euphorbia helioscopia</i>	Kroontjeskruid	✓
<i>Fumaria officinalis</i>	Gewone duivenkervel	✓
<i>Lamium amplexicaule</i>	Hoenderbeet	✓
<i>Senecio vulgaris</i>	Klein kruiskruid	✓
<i>Solanum nigrum</i> s.l.	Zwarte nachtschade (groep)	✓
<i>Sonchus asper</i>	Gekroesde melkdistel	✓
<i>Sonchus oleraceus</i>	Gewone melkdistel	✓

De tweede associatie van het verbond betreft de Hanepoot-associatie (*Echinochloo-setarietum*) [30Bb2] waarmee de data een sterke match vertonen. Aan de kentaxa valt dat echter niet af te lezen, want daarvan is slechts Hanepoot (*Echinochloa crus-galli*) aanwezig. Echter, deze associatie heeft maar twee kensoorten en in dus valt het gemis wel mee. De constante soorten zijn overigens ruim voorhanden met Melganzenvoet (*Chenopodium album*), Straatgras (*Poa annua*), Gewoon varkensgras (*Polygonum aviculare*) en Zwarte nachtschade (*Solanum nigrum*).

Binnen de associatie heeft het *a. typicum* verreweg de beste papieren met tien van de 13 differentiërende soorten en een zeer hoge getalsmatige overeenkomst.

Taxon	Nederlandse naam	Aanwezig?
<i>Capsella bursa-pastoris</i>	Herderstasje	✓
<i>Fallopia convolvulus</i>	Zwaluw tong	✓
<i>Galinsoga parviflora</i>	Kaal knopkruid	✗
<i>Persicaria maculosa</i>	Perzikkruid	✓
<i>Plantago major</i> s. major	Grote weegbree	✓
<i>Poa annua</i>	Straatgras	✓
<i>Rumex acetosella</i>	Schapenzuring	✓
<i>Scleranthus annuus</i>	Eenjarige hardbloem	✓
<i>Senecio vulgaris</i>	Klein kruiskruid	✓
<i>Setaria pumila</i>	Geelrode naalbaar	✗
<i>Spergula arvensis</i>	Gewone spurrie	✓
<i>Stellaria media</i>	Vogelmuur	✓
<i>Veronica arvensis</i>	Veldereprijs	✗

Het *typicum* is niet bijster soortenrijk maar omvat wel de begroeiingen in hakvruchtakkers alsmede de klassieke zomergraanakkers.⁴⁷³ Op het belang van winter- en zomergraan komen we in het kader van de landbouw in iets meer detail terug.

⁴⁷² Haveman, Schaminée en Weeda, 'Stellarietea mediae', p. 238-244.

⁴⁷³ A.w., p. 241.

Onkruiden van de vlasakkers (Lolio-Linetalia)

In de hedendaagse literatuur over plantengemeenschappen komt men de onkruidgemeenschappen van de vlasakkers (de orde Lolio-linetalia met het verbond Lolio-linion) niet meer tegen. Vroeger kwam deze gemeenschap van zomer-vruchtakkers in Nederland voor maar nu is ze al erg lang niet meer inheems.⁴⁷⁴ Vlaswarkruid (*Cuscuta epilinum*) bijvoorbeeld is sinds 1920 niet meer in Nederland opgedoken.⁴⁷⁵ Een bijzonder geheel aan vondsten in het studiegebied betreft nochtans de akkeronkruiden die aan vlasakkers gebonden zijn in een opgraving nabij een 12^e-eeuwse restgeul in ons onderzoeksgebied: Vlashuttentut (*Camelina sativa* subsp. *alyssum*), een grote variëteit van gewone spurrie (*Spergula arvensis* var. *maxima*) en vlaswarkruid (*Cuscuta epilinum*). Vlashuttentut is ontstaan uit huttentut (*Camelina sativa* subsp. *microcarpa*), een gewas dat met name in de IJzertijd vaak samen met vlas werd verbouwd. Vlaswarkruid is een woekerplant die parasiteert op vlasplanten. Ook Vlasdolik (*Lolium remotum*) is een onkruid dat typerend is voor vlasakkers, samen met Vlaswarkruid en Vlashuttentut.⁴⁷⁶ Deze planten zijn ook aangetroffen in andere vlas-contexten zoals in Alblasser-dam.⁴⁷⁷

Klasse der ruderales gemeenschappen (Artemisietea vulgaris) [31]

Kenmerken voor deze klasse is verstoring van het substraat doordat materiaal wordt aangevoerd van andere plaatsen. Vaak wijst dat op menselijke invloed. Tevens kunnen dieren of rivieren verantwoordelijk zijn voor de aanvoer van andere (voedings)stoffen.⁴⁷⁸ De klasse heeft een interessant contrast met twee andere klassen: als akkers bepaalde tijd niet in gebruik zijn treedt *Artemisietea* in de plaats van *Stellarietea*. Ook als continue vochtige omstandigheden verminderen treedt *Artemisietea* in de plaats van *Bidentetea*. Hiervoor is beschreven dat plantengemeenschappen uit deze twee klassen ook ruim voorhanden zijn geweest in het studiegebied. Ze kunnen zich ook ontwikkelen uit bermen en bemeste graslanden (*Plantaginetea majoris*) [12] en *Molinio-Arrhenatheretea* [16]) wanneer beweiding of bemesting vermindert of achterwege blijft. Ook ken de klasse contact en overgang met de Klasse der natte strooiselruigten [32] en de Klasse der nitrofiële zomen [33].⁴⁷⁹

De statistische analyse geeft met betrekking tot de ruderales standplaatsen een merkwaardig patroon. De presentie van soorten ten opzichte van plantensociologische tabellen geeft alom zeer lage percentages, die we dan ook niet als 'treffers' kunnen beschouwen. Echter temidden van 43 syntaxa zijn er drie met een zeer hoog voorkomen met minimaal een verdubbelde presentie en aanwezigheid van kensoorten. Wat is daar aan de hand?

Sterk bemeste plekken op akkers en in weiden kunnen als ruderaal worden bestempeld. Over het algemeen kan worden gesteld dat de bodem, of zelfs het lokale ecosysteem, niet geheel in balans is. Het hoge voorkomen van 1e, 1f en 1g volgens de indeling van Arnolds en Van der Meiden de 'ruigten' (zie Grafiek 3-1) geeft al een hint in die richting. Binnen de gehele klasse is het Kaasjeskruid-verbond (*Arction*) [31Ab] een uitzondering, met name doordat ze voorkomt op lichte minerale gronden. De constatering van Weeda en Schaminée "Op veen en zware klei wordt de klasse hoogstens vertegenwoordigd door het *Urtico-Malvetum neglectae*" blijkt daarbij volledig overeen te komen met de data die ons ter beschikking staan.⁴⁸⁰ Het is namelijk precies dit *Arction* met de associatie van Kleine brandnetel (*Urtico-Malvetum neglectae*) [31Ab1] dat de genoemde piek in de presentie laat zien.⁴⁸¹ Het veel voorkomen van de *Bidentetea* alsmede het *Arction* heeft ook nog eens een andere overeenkomst, namelijk de ammoniakhoudende grond.⁴⁸² Van het *Urtico-Malvetum neglectae* hebben we inderdaad de kensoorten en de differentiërende soorten in de dataset, en samen met het feit dat deze associatie van Kleine Brandnetel naast ammoniakminnend uitgesproken nitrofiel is wijzen ook de typische standplaatsen op een sterke gelijkenis met middeleeuwse locaties: methopen, hoeken van bouw- en weilanden. Van de drie subassociaties komt alleen *c. lycopsietosum* met een beduidend mindere match in de data voor, wat op basis van ecologische factoren verklaarbaar is (vgl. duingronden). De drie differentiërende soorten van het *a. atriplectosum* komen wel alle voor: Spiesmelde (*Atriplex prostrata*), Rode ganzenvoet (*Chenopodium rubrum*) en Uitstaande melde (*Atriplex patula*). Deze drie planten wijzen op vochtige standplaatsen.

Ik denk dan ook niet dat het lage relatieve voorkomen van deze klasse een teken is van gebrek aan menselijke invloed als wel van een nog beperkte, zij het wel eenzijdige, menselijke invloed, namelijk die van de landbouw op de natuur.

⁴⁷⁴ Van Beurden, Kubiak en Van Waijen, *Vlasroten*; Westhoff en Den Held, *Plantengemeenschappen*, p. 98.

⁴⁷⁵ Flora deel 3, p. 117-118

⁴⁷⁶ Flora deel 5, p. 84

⁴⁷⁷ Van Haaster, Alblasserdam, p. 4-8.

⁴⁷⁸ Weeda en Schaminée, 'Artemisietea vulgaris', p. 247.

⁴⁷⁹ A.w., p. 255.

⁴⁸⁰ A.w., p. 250.

⁴⁸¹ Andere gemeenschappen, zoals *Salsolion ruthenicae* [31Aa] komen niet in aanmerkingen, bijvoorbeeld omdat het substraat stenig moet zijn. Overigens kan in het algemeen worden gesteld dat vele verstoorde plaatsen die in de Vegetatie van Nederland figuren verband houden met moderne structuren als spoorwegen en bouwterreinen. Het aantal ruderales terreinen op het middeleeuwse platteland zal zeker zeer beperkt zijn geweest.

⁴⁸² Weeda en Schaminée, 'Artemisietea vulgaris', p. 268.

3.6.3.5 Ruigten

Klasse der natte strooiselruigten (Convolvulo-Filipenduletea) [32]

Standplaatsen waar overspoeling plaatsvindt en natte, stikstofrijke condities bestaan, zijn een geliefde standplaats voor gemeenschappen in deze klasse. De ondergrond is niet zo relevant voor de planten die er groeien en die kan bestaan uit zand, veen en klei. Het zijn bij uitstek kleurrijke ruigtegemeenschappen die contact hebben met Phragmitetea [8] en Molinio-Arrhenatheretea [16].

De meeste kensoorten van de klasse zijn aanwezig: Moeraswolfsmelk (*Euphorbia palustris*), Moerasmelkdistel (*Sonchus palustris*), Moerasandoorn (*Stachys palustris*), Gewone smeerwortel (*Symphytum officinale*), Poelruit (*Thalictrum flavum*), Echte valerian (*Valeriana officinalis*). De kensoort Poelruit komt slechts eenmaal voor en wel in een Merovingische context. Aangezien de ecologie van deze klasse zich betreft op oevers van rivieren en sloten zou het hele gebied tussen Utrecht en Woerden in aanmerking kunnen komen.⁴⁸³ Het meeste komt het *c. symphytetosum* [32Aa1c] in aanmerking met vrijwel alle differentiërende soorten die het van de overige subassociaties onderscheiden: Fluitenkruid (*Anthriscus sylvestris*), Akkerdistel (*Cirsium arvense*), Kleefkruid (*Galium aparine*), Gewone berenklauw (*Heracleum sphondylium*), Gewone smeerwortel (*Symphytum officinale*) en Grote brandnetel (*Urtica dioica*).

Deze sterke match kan ook op basis van de voedselrijkere standplaatsen en ondergrond klei worden onderschreven.⁴⁸⁴ De bovenliggende associatie [32Aa1] kan uit verlanding ontstaan waarbij Scherpe zegge (*Carex acuta*) optreedt, die slechts in Karolingische context is aangetroffen. Deze Moeraspirea-orde (*Filipenduletalia*) [32A] lijkt meer in de vroegmiddeleeuwse omgeving te hebben bestaan.

Het verbond van Harig wilgenroosje (*Epilobion-hirsuti*) [32Ba] komt voor op stikstofrijke standplaatsen op kleiige of venige grond waar overspoeling plaatsvindt.⁴⁸⁵ Met name de Moerasmelkdistel-associatie (*Soncho-Epilobietum hirsuti*) [32Ba2] is met de naamgevende plant Moerasmelkdistel (*Sonchus palustris*) sterk vertegenwoordigd. Deze plantengemeenschap bestaat ook nu nog in de veenweidegebieden, waar successie vanuit verlandingsgemeenschappen van de Phragmitetea kan plaatsvinden, in welk geval Watermunt (*Mentha aquatica*), Oeverzegge (*Carex riparia*) en Kleine waterpeppe (*Berula erecta*) dan kenmerkend zijn voor zwak brakke veengebieden. Alle drie soorten komen in het onderzoeksgebied in de monsters voor. Verlanding in laagveengebieden en verlaten graslanden kunnen Kleefkruid (*Galium aparine*), Grote brandnetel (*Urtica dioica*), Gewone berenklauw (*Heracleum sphondylium*), Hondsdraf (*Glechoma hederacea*) en Kweek (*Elhytrichia repens*) doen opkomen.⁴⁸⁶ Ook deze soorten komen, behalve Kweek, voor in de verzamelde gegevens.

Klasse der nitrofiële zomen (Galio-Urticetea) [33]

De gemeenschappen in deze klasse zijn oorspronkelijk rivierbegeleidend en komen toch nauwelijks voor in de dataset. Zowel de vergelijking met de plantensociologische tabellen als de aanwezigheid van kensoorten levert vrij weinig resultaat op. Ook op ecologische gronden komen er weinig gemeenschappen in aanmerking. Zo blijkt uit de analyse van deze klasse op basis van diagnostische soorten, ecologie en verspreiding.⁴⁸⁷ Een niet onbelangrijke reden daarvoor is het gebrek aan hoge begroeiing in het middeleeuwse studiegebied. Een van de kenmerken is namelijk dat de zoom waar de soorten groeien beschaduwde is.⁴⁸⁸ De meeste soorten hebben elders hun optimum en het is dan ook met enige voorzichtigheid dat we gemeenschappen in deze klasse alloceren.

De volgende kensoorten komen voor: Fijne kervel (*Anthriscus caucalis*), Kleefkruid (*Galium aparine*), Hondsdraf (*Glechoma hederacea*), Gevlekte dovenetel (*Lamium maculatum*), Akkerkool (*Lapsana communis*), Grote brandnetel (*Urtica dioica*). Op basis van de cijfers en het voorkomen van Akkerkool in combinatie met Hondsdraf en Kleefkruid wijst echter wel sterk op deze klasse. Gevlekte dovenetel op zich ook, ware het niet dat deze weinig frequent voorkomt, echter wel in significante hoeveelheden.

Een aantal gemeenschappen kan zijn voorgekomen op open plekken in de loofbossen van de stroomruggen. Ook komen bermen, akkerranden en oevertaluds in aanmerking. Doordat dergelijke smalle grensgebieden waarschijnlijk qua areaal het hebben afgelegd tegen akkers en weilanden zullen ze weinig zijn voorgekomen en misschien ook geen grote soortenrijkdom hebben gekend. De neiging van de gegevens om dicht tegen de *inops* subassociaties aan te schurken onderstreept dit ogenschijnlijk.⁴⁸⁹ Ook het feit dat de rompgemeenschap *Urtica dioica* dan nog de beste similariteit biedt duidt men ik op de marginale rol van deze klasse. Het zijn mogelijk wat randen van akkers geweest waar geen onderhoud plaatsvond.

⁴⁸³ Van 't Veer, Schaminée en Weeda, 'Convolvulo-Filipenduletea', p. 20.

⁴⁸⁴ A.w., p. 25.

⁴⁸⁵ A.w., p. 27.

⁴⁸⁶ A.w., p. 31.

⁴⁸⁷ Zie Weeda, Schaminée en Stortelder, 'Galio-Urticetea', p. 41-72.

⁴⁸⁸ A.w., p. 41.

⁴⁸⁹ A.w., p. 63 en 66.

3.6.3.6 Struwelen**Klasse der wilgenbroekstruwelen (*Franguletea*) [36]**

De struwelen van deze klasse komen voornamelijk voor als elzenbroekbossen omzomende gemeenschappen en staan in contact met grote-zeggengemeenschappen en rietgemeenschappen. In laagveengebieden ontstaan wilgenbroek-struwelen vaak door verlanding uit gemeenschappen van de Riet-orde [8B] en het verbond van Harig wilgeroosje [32Ba]. De verzamelde botanische data geven weinig houvast voor de wilgenbroekstruwelen in het studiegebied en dat moet wel te maken hebben met de ontginningen die grote delen van de veengebieden hebben omgezet in bouwland. Zoals we zo meteen bij de elzenbroekbossen ook zullen zien, scoren de vroegmiddeleeuwse contexten over het algemeen hoger met deze klasse.

Klasse der doornstruwelen (*Rhamno-Prunetea*) [37]

De doornstruwelen vormen een klasse die zich op wat drogere gronden bevindt dan de voorgaande *Franguletea*. Kijkend naar de botanische data dan komt eigenlijk alleen de associatie van sleedoorn en eenstijlige meidoorn (*Pruno-Crataegetum*) [37Ab1] naar voren. Ecologisch is dit dan ook de enige die in het rivierengebied past. Het is bovenal het *typicum* [37Ab1a] dat binnen de klasse scoort en mogelijk heeft deze sub-associatie, die kan worden aangetroffen op vrijwel jaarlijks overstroomde, matig voedselrijke, nitraathoudende klei- en zavelgronden van de grote rivieren.⁴⁹⁰

3.6.3.7 Bossen – natte bossen**Klasse der wilgenvloedbossen en -struwelen (*Salicetea purpureae*) [38]**

Het veelvuldig voorkomen van wilg in het studiegebied heeft er niet voor gezorgd dat er wilgenbroekstruwelen zijn aangetoond (Klasse der wilgenbroekstruwelen (*Franguletea*) [36]). Van de kensoorten is alleen sporekehout aanwezig, maar slechts op een enkele locatie en in kleine hoeveelheid. Een slag om de arm is nog nodig vanwege het aantal soorten wilg terwijl wilg moeilijk gedetermineerd kan worden. Statistisch zou het weinig uitmaken als wilg wel gespecificeerd had kunnen worden. De wilgenbroekstruwelen zouden we meer verwachten aan de randen van de oorspronkelijke veenkussens van Reijerscop, Kattenbroek, Maarssenbroek, Kockengen en Spengen – waarvan helaas geen botanische analyses bekend zijn. Op basis van kenmerkende soorten en hun co-existentie ligt het *Salicion albae* [38Aa] dan ook veel meer voor de hand. Veenmosveenkussens zijn namelijk te arm voor wilg. Wilgen groeien meer langs de stroomgeulen en in de broekbossen op klei-op-veengebieden en rijkere veengronden.

De wilgenvloedbossen komen voor op periodiek overstromende voedselrijke en kalkrijke gronden waar vrij dynamische omstandigheden kunnen heersen. Het zijn voornamelijk ongerijpte alluviale gronden waar deze gemeenschappen zich vestigen.⁴⁹¹ Op veel standplaatsen worden *Salicetea purpureae* opgevolgd door *Alnetea glutinosae*, de elzenbroekbossen. Dat wilgen in het studiegebied veel voorkwamen blijkt onder andere uit historische bescheiden, maar zeker uit archeologische vondsten, waar het met els dominant was. De historische vermeldingen moeten in het licht van de wilgenteelt worden gezien, die samenhangt met de griendcultuur. De *Salicetea* kunnen volgens Hommel, Stortelder en Zonneveld inderdaad ontwikkelen door aanplant.⁴⁹² Hoewel deze klasse gebonden zijn aan de uiterwaarden van grote rivieren kunnen ze wel degelijk binnendijs voorkomen. De klasse heeft een verbond (*Salicion albae*) dat drie associaties kent:

Tabel 3-5: De drie associaties van het *Salicion albae*
naar: Vegetatie van Nederland deel 5, p. 176

38	Klasse der wilgenvloedbossen en -struwelen (<i>Salicetea purpureae</i>)	Kenmerken	Aangetroffen?
38A	Orde der wilgenvloedbossen en -struwelen (<i>Salicetalia purpureae</i>)		
38Aa	Verbond der wilgenvloedbossen en -struwelen (<i>Salicion albae</i>)		
38Aa01	Bijvoet-ooibos (<i>Artemisio-Salicetum albae</i>)	Bossen en struwelen in de meest dynamische delen van het uiterwaardengebied	✓
38Aa02	Gele lis-ooibos (<i>Irido-Salicetum albae</i>)	Wilgenvloedbossen in lage, relatief rustige delen van het uiterwaardengebied en vergelijkbare binnendijske standplaatsen	✓
38Aa03	Bittere veldkers-ooibos (<i>Cardamino amarae-Salicetum albae</i>)	Wilgenvloedbossen van het zoetwatergetijdengebied	✗

De onderstaande tabel geeft aan hoe voor deze klasse de gegevens overeenkomen met de ecologische indeling:

⁴⁹⁰ Haveman, Schaminée en Weeda, 'Rhamno-prunetea', p. 142

⁴⁹¹ Hommel, Stortelder en Zonneveld, *Salicetea purpureae*, p. 170.

⁴⁹² Aldaar.

Tabel 3-6: Analyse van klasse 38

(Gele vlakken geven aan welke vindplaats 1 standaarddeviatie boven het gemiddelde liggen, terwijl de oranje vlakken de top-25 aangeven over alle plantengemeenschappen. Waar ze overlappen is een grote kans op presentie.)

Onderzoek	Plantengemeenschap	38	38A	38Aa	38Aa01	38Aa01a	38Aa01b	38Aa02	38Aa02a	38Aa02b	38Aa03	38Aa03a	38Aa03b	38Aa03c	38Aa03d	38DG01	38RG01
TOTAAL	Aantal treffers	110	110	110	128	68	116	96	100	92	71	76	40	62	17	51	56
TOTAAL	Percentage treffers	42%	42%	42%	37%	16%	40%	44%	47%	39%	37%	40%	17%	33%	12%	40%	40%
TOTAAL	Som van presentie	1221	1221	1221	1683	1890	1701	1353	1373	1344	950	1136	840	916	165	1060	668
TOTAAL	Aandeel in totale presentie	58%	58%	58%	58%	57%	57%	58%	51%	58%	55%	55%	55%	50%	46%	50%	81%
BIAX442	Aantal treffers	52	52	52	61	33	56	49	51	45	31	35	19	29	9	24	28
BIAX442	Percentage treffers	20%	20%	20%	18%	22%	19%	23%	24%	19%	16%	18%	22%	16%	27%	19%	20%
BIAX442	Som van presentie	618	618	618	834	1009	808	712	758	624	462	531	457	460	90	562	387
BIAX442	Aandeel in totale presentie	30%	30%	30%	29%	33%	27%	27%	34%	26%	27%	26%	32%	25%	26%	26%	35%
BIAX332	Aantal treffers	46	46	46	51	33	46	46	48	39	26	32	14	22	10	23	23
BIAX332	Percentage treffers	17%	17%	17%	15%	22%	16%	21%	23%	16%	14%	17%	16%	12%	30%	18%	17%
BIAX332	Som van presentie	558	558	558	773	971	752	659	681	606	393	467	365	376	104	544	352
BIAX332	Aandeel in totale presentie	27%	27%	27%	27%	32%	25%	29%	30%	25%	23%	26%	21%	29%	26%	32%	32%
BIAX322	Aantal treffers	53	53	53	58	37	56	47	48	42	32	34	19	28	10	17	24
BIAX322	Percentage treffers	20%	20%	20%	17%	25%	19%	22%	23%	18%	17%	18%	22%	15%	30%	13%	17%
BIAX322	Som van presentie	565	565	565	937	1154	934	585	607	554	425	488	380	450	95	509	392
BIAX322	Aandeel in totale presentie	27%	27%	27%	32%	38%	31%	26%	27%	23%	25%	24%	27%	25%	26%	24%	36%
BIAX388	Aantal treffers	49	49	49	63	38	57	42	47	35	31	33	16	27	8	18	24
BIAX388	Percentage treffers	19%	19%	19%	18%	20%	19%	22%	22%	15%	16%	17%	19%	15%	24%	14%	17%
BIAX388	Som van presentie	506	506	506	887	1085	884	509	534	481	383	429	361	437	67	519	379
BIAX388	Aandeel in totale presentie	24%	24%	24%	31%	36%	30%	22%	24%	20%	22%	21%	25%	24%	19%	24%	34%
BIAX224	Aantal treffers	62	62	62	70	46	65	55	57	49	40	44	22	36	11	28	38
BIAX224	Percentage treffers	24%	24%	24%	20%	31%	22%	25%	27%	21%	21%	23%	26%	19%	33%	22%	27%
BIAX224	Som van presentie	807	807	807	1090	1285	1082	901	925	890	625	725	527	663	113	717	553
BIAX224	Aandeel in totale presentie	39%	39%	39%	38%	42%	36%	40%	41%	37%	36%	36%	37%	36%	31%	34%	50%
BIAX236	Aantal treffers	54	54	54	60	37	55	50	52	48	31	35	19	28	11	23	29
BIAX236	Percentage treffers	21%	21%	21%	17%	25%	19%	23%	25%	20%	16%	18%	22%	15%	33%	18%	21%
BIAX236	Som van presentie	566	566	566	851	1110	820	587	621	530	453	529	539	366	126	471	281
BIAX236	Aandeel in totale presentie	27%	27%	27%	29%	36%	28%	26%	28%	22%	26%	26%	38%	20%	36%	22%	26%
BIAX181	Aantal treffers	42	42	42	46	29	42	38	39	37	24	28	15	21	7	22	22
BIAX181	Percentage treffers	16%	16%	16%	13%	20%	15%	18%	18%	16%	13%	15%	17%	11%	21%	17%	16%
BIAX181	Som van presentie	568	568	568	753	990	725	612	588	668	460	510	427	522	71	582	414
BIAX181	Aandeel in totale presentie	27%	27%	27%	26%	32%	24%	27%	26%	28%	27%	25%	30%	29%	20%	27%	38%
BIAX550	Aantal treffers	42	42	42	50	27	45	37	39	35	25	27	14	19	6	18	18
BIAX550	Percentage treffers	16%	16%	16%	14%	18%	16%	17%	18%	15%	13%	14%	16%	10%	18%	14%	13%
BIAX550	Som van presentie	422	422	422	669	927	644	474	466	498	294	336	248	333	48	463	313
BIAX550	Aandeel in totale presentie	20%	20%	20%	23%	30%	22%	21%	21%	21%	17%	17%	17%	18%	13%	22%	28%
ANNO1800	Aantal treffers	206	206	206	269	121	230	175	173	184	134	144	63	110	27	107	102
ANNO1800	Percentage treffers	78%	78%	78%	78%	12%	80%	81%	82%	78%	70%	75%	73%	59%	82%	84%	73%
ANNO1800	Som van presentie	1828	1828	1828	2556	2660	2634	2050	1963	2229	1425	1757	1142	1311	292	1907	919
ANNO1800	Aandeel in totale presentie	88%	88%	88%	87%	80%	80%	80%	80%	83%	83%	87%	80%	72%	81%	88%	84%
OVERIGE tellingen	Aantal soorten in het syntaxon	263	263	263	346	148	289	216	212	237	191	191	86	186	33	127	139
OVERIGE tellingen	Totale presentie	2073	2073	2073	2889	3049	2977	2267	2239	2394	1714	2011	1421	1822	362	2123	1100

De eerste associatie wordt nog onderverdeeld in twee subassociaties (38Aa1a *populetosum nigrae* en 38Aa1b *agrostietosum stoloniferae*), waarvan beide voorkomen met hun differentiërende soorten zodat het niet mogelijk is om een keuze te maken tussen deze, waarbij het *agrostietosum stoloniferae* de voorkeur krijgt door het minder dynamische regime, de weinig voorkomende Zwarte populier en het feit dat deze subassociatie zich ontwikkelt uit de *populetosum nigrae* na verdergaande sedimentatie.⁴⁹³ Frequentie contactgemeenschappen zijn de volgende twee verbonden die in het studiegebied veel zijn voorgekomen: Zilver schoon-verbond (*Lolium-Potentillion anserinae*) [12Ba] en Tandzaad-verbond (*Bidention tripartitae*) [29Aa]. Tevens kent de associatie veel soorten van de *Artemisietea vulgaris* en *Plantaginetea majoris*.

Ook de tweede associatie *Iriso-salicetum albae* [38Aa2] moet zijn voorgekomen getuige allereerst de presentietabellen. Ook deze associatie heeft weer soorten die differentiërend zijn ten opzichte van het eerste verbond, zodat het weer moeilijk is een keuze te maken. Met name de subassociatie *menthetosum* lijkt me in aanmerking te komen op basis van de moerasplanten die erin voorkomen en het gemeen heeft met de elzenbroekbossen, waarin het *Iriso-salicetum* zich kan ontwikkelen.⁴⁹⁴

Klasse der elzenbroekbossen (*Alnetea glutinosae*) [39]

De elzenbroekbossen hebben behoord tot de oorspronkelijke vegetatie van de veengebieden. Voor de grote ontginningen hebben ze, kenmerkend als ze zijn voor zeer natte standplaatsen, overal in het studiegebied gestaan. In laagveengebieden worden de bomen met 10 meter een stuk minder hoog dan in beekdalen. De dominante soort in deze klasse is Zwarte els (*Alnus glutinosa*), een boom die in alle archeologische onderzoeken in ruime mate is aangetroffen en blijkbaar goed voorhanden is geweest. De overeenkomst met moerasruigten en rietlanden is groot voor zover het gaat om soorten in de kruidlaag, waar tezamen met allerlei zegesoorten een kenmerkende vegetatie ontstaat. Het probleem met zegge (*Carex*) is bij de beschikbare monsters helaas de gebrekkige determinatie zodat niet duidelijk is welke soort precies ter plaatse of nabij groeide. Of de gebruikelijke successie tot berkenbroek (*Vaccinio-Betuletea pubescentis*) is opgetreden wordt niet duidelijk uit de verzamelde monsters. Opvallend is dat van de kensorten in deze klasse er weinig in de dataset voorkomen. Evenmin kan aan de hand van de differentiërende soorten ten opzichte van de andere bosklassen iets zinvols uit de gegevens worden afgeleid. Omdat moerasvaren (*Thelypteris palustris*), Elzenzegge (*Carex elongata*), Hennegras (*Calamagrostis canescens*) en Zwarte bes (*Ribes nigrum*) niet voorkomen ligt het niet voor de hand dat elzenbroekbossen in de nabije omgeving van Vleuten – waar immers de botanische resten in het kader van onderzoek in Leidsche Rijn vandaan komen – veelvuldig aanwezig waren. Met dien verstande, dat de gegevens daartoe geen aanleiding geven. Echte veenbodems, zo zagen we, zullen ook meer in Kattenbroek, Spengen en soortgelijke omgevingen zijn voorgekomen. Dat de klasse meer naar voren komt in de vroegmiddeleeuwse monsters dan in die uit latere eeuwen is opvallend; hetzelfde geldt voor het verwante *puceadanetosum* van het Zompzegge-Berkenbroek. Dat lijkt te wijzen op een meer oorspronkelijk milieu met veengebieden, maar beter gedateerde en gedetermineerde monsters zouden dat beter hebben kunnen bevestigen.

⁴⁹³ Hommel, Stortelder en Zonneveld, 'Salicetea puppureae', p. 178.

⁴⁹⁴ Aldaar

Elzenbroekbossen verlangen een standplaats die veel minder dynamisch is dan die van zachthoutoobossen en kwam in het verleden voor in dichtgegroeide meanders van rivieren.⁴⁹⁵ Hier kunnen ze bij uitstek verwacht worden in het gebied langs de Oude Rijn, naast dus de andere natuurlijke standplaats, zijnde grotere mesotrofe moerasgebieden.⁴⁹⁶ Het zou kunnen dat de afwezigheid van veel kensoorten deels te maken heeft met een minder aanwezige struiklaag. Karakteristiek voor de kensoorten van deze klasse is dat ze in de ecologische groep 4c vallen: ‘planten van voedselrijke waterkanten en moerassen’, waarbij vooral belang kan worden toegekend aan de kensoorten Bitterzoet (*Solanum dulcamara*), Gele lis (*Iris pseudacorus*), Kale jonker (*Cirsium palustre*), Moeraswalstro (*Galium palustre*), Wolfspoot (*Lycopus europaeus*), Grote kattenstaart (*Lythrum salicaria*). Op basis hiervan hadden we de Riet-klasse (*Phragmitetea*) [8] vastgesteld, die als een zoom langs de elzenbroekbossen kunnen staan.⁴⁹⁷

In een aantal gevallen zijn de scores voor de vroegmiddeleeuwse contexten hoger, met name het Moerasvaren-Elzenbroek (*Thelypterido-alnetum*) [39Aa1] met subassociatie *c. caricetosum ripariae*. Oeverzegge (*Carex riparia*) is een belangrijke indicator voor dit type bos, dat beperkt is tot het laagveenlandschap en in het bijzonder het Hollands-Utrechts plassenengebied.⁴⁹⁸ De beduidend lagere similariteit in de jongere monsters zou er op kunnen duiden dat de laagvenen in de vroege middeleeuwen nog veel beter vertegenwoordigd waren. Hetzelfde geldt voor het Elzenzegge-Elzenbroek (*Carici elongatae-alnetum*) [39Aa2].

Klasse der berkenbroekbossen (*Vaccinio-Betuletea pubescentis*) [40]

Evenals bij de elzenbroekbossen laat de consistentie van de gegevens ons wat in de steek en dat is voornamelijk doordat de klasse van berkenbroekbossen ook op voedselarme, zure veengronden en venig-minerale bodems voorkomt, waar een hoge grondwaterstand heerst. Om de berk te doen vestigen moeten er voldoende schommelingen in de waterstand plaatsvinden.⁴⁹⁹ De voornaamste kensoort Zachte berk (*Betula pubescens*) is echter met relevante presentie én abundantie aanwezig in onze data. In mesotrofe zones komen de berkenbroekbossen veelal in contact met wilgenbroekstruwelen (*Franguletea*) [36], elzenbroekbossen (*Alnetea glutinosae*) [39] en rietgemeenschappen (*Phragmition australis*) [8Bb] welke combinatie men in verlande rivierarmen aantreft. Het *peucedanetosum* [40Aa2a] heeft de beste papieren volgens het materiaal en heeft inderdaad volgens Stortelder, Hommel en Schaminée verwantschap met het elzenbroek waarvan het een successiestadium is.⁵⁰⁰

3.6.3.8 Bossen – droge bossen

Klasse der eiken- en beukenbossen op voedselrijke grond (*Quercu-fagetea*) [43]

Deze klasse is van alle bossen het beste vertegenwoordigd met soorten als Haagbeuk (*Carpinus betulus*), Gewone es (*Fraxinus excelsior*) en Hazelaar (*Coryllus avellana*). De klasse komt voor op tamelijk voedselrijke, minerale bodems met lutum en heeft aan de nattere kant van het spectrum als contactgemeenschappen broekbossen (*Alnetea glutinosae* en *Vaccinio-Betuletea pubescentis*) en zachthoutoobossen (*Salicetea Purpureae*).⁵⁰¹

De klasse heeft een orde en daarbinnen twee verbonden waarin we op basis van de data veel overeenkomsten zien en waarschijnlijk zijn van beide verbonden wat gemeenschappen aanwezig geweest langs de Oude Rijn. Op ecologische gronden zijn de verbonden onderscheiden. Het *Alno-Padion* is voornamelijk thuis in rivierbegeleidende bossen waar een nauwelijks ontwikkeld bodemprofiel bestaat. Het *Carpinion betuli* vestigt zich op iets drogere grond met een meer ontwikkelde bodem. Het *Alno-padion* is gesplitst in *Ulmenion carpinifoliae* en *Circaeo-Alnenion* die beide hun associaties hebben. De indeling is hiermee wat ingewikkelder doordat er dus onderverbonden worden onderscheiden. De kenmerken hiervan zijn binnen ons studiegebied van groot belang want het is onderverbond *Ulmenion carpinifoliae* dat op klei- en zavelgronden, oeverwallen, voorkomt.⁵⁰²

Het zijn voornamelijk Essen-Iepenbos (*Fraxino ulmetum*) - i.h.b. *typicum* [43Aa2a] – en het *Pruno-fraxinetum* [43Aa5] waarmee de data een overeenkomst vertonen. De laatste associatie, Vogelkers-Essenbos is ecologisch gezien tussen *Alnion glutinosae* en *Carpinion betuli* te plaatsen.⁵⁰³ Op basis van de verspreiding zoals door Stortelder, Schaminée en Hermy beschreven zou men dit bos niet zozeer verwachten in het fluviatiele district. Toch is in 1993 op basis van twee vegetatie-opnamen nabij Vleuten dit bos aangetroffen.⁵⁰⁴

⁴⁹⁵ Stortelder, A.H.F., P.W.F.M Hommel en J.H.J. Schaminée, ‘Alnetea glutinosae’, 193.

⁴⁹⁶ A.w., 193. De karakteristieke mycoflora die deze klasse zou kenmerken heb ik niet te hulp kunnen roepen omdat er geen paddenstoelen aanwijsbaar zijn.

⁴⁹⁷ A.w., p. 193.

⁴⁹⁸ Stortelder, A.H.F., P.W.F.M Hommel en J.H.J. Schaminée, ‘Alnetea glutinosae’, 199 en 203.

⁴⁹⁹ A.w., p. 215.

⁵⁰⁰ A.w., p. 224.

⁵⁰¹ Stortelder, A.H.F., J.H.J. Schaminée en M. Hermy, ‘Quercu-fagetea’, p. 291.

⁵⁰² A.w., 302.

⁵⁰³ A.w., 317.

⁵⁰⁴ Opnamen 50740 en 50741 BES-code: J218 resp 219 (Vijverbosch).

Uit de oudste lijst van leenmannen van de proosdij van Oudmunster kennen we een halve hoeve land die in 1395 wordt gesitueerd *tot Alendorp bijden witboem opt sant*.⁵⁰⁵ Dit zal de witte populier zijn (*Populus alba*), een boom van eiken- en beukenbossen op voedselrijke grond.⁵⁰⁶ Die groeide ook in Willemscop bij Montfoort

(*una fertella terrarum sitam in Willamscop bi die witboom*).⁵⁰⁷ De in de botanische resten voorkomende Winterlinde (*Tilia cordata*), met name rondom Kasteel de Haar, wijst m.i. op de wat bosrijkere zone op iets drogere grond aldaar.⁵⁰⁸ De linde is ongetwijfeld ook voorgekomen rond Linschouten waar het uit 1172 daterende toponiem *Lindescote* wijst op een met linden beboste hoek hoger land, dat zich in moerassig terrein bevindt.⁵⁰⁹

Afb. 3-37: Sociologie van witte populier (*Populus alba*)

Bron: SynBioSys

3.7 Historisch cultuurlandschap

De laatste onderdelen van dit hoofdstuk betreffen het historisch cultuurlandschap waarbij ruime aandacht wordt besteed aan de vroege middeleeuwen, aangezien deze periode een grote rol speelt bij de ontleding van de domaniale organisatie in het tweede deel van deze studie en het startpunt is voor de landbouwkundige analyses in het derde deel van dit boek. De nadruk ligt op nederzettingsgeschiedenis waarbij veel aandacht is besteed aan veldnamen.

3.7.1 Romeinen en Franken

Na het vertrek van de Romeinen

Na de Romeinse tijd lijkt er in het rivierengebied sprake te zijn van een tanende bevolking. De verslechterde waterstaatkundige situatie door een natter klimaat en wellicht toenemende ontbossing in Duitsland (dus veel toevoer van water en materiaal) kunnen daaraan hebben bijgedragen. Het is niet voor niets dat men aan het eind van de derde eeuw n. Chr. vaststelde dat er bijna geen land was, maar dat je voeten werden opgezogen. En waar het wat vaster leek, begon toch de bodem te bewegen als je liep.⁵¹⁰ Hoe ver landinwaarts de wateroverlast zich heeft gemanifesteerd is onduidelijk.⁵¹¹ Het Kromme Rijngebied zal er minder hinder van ondervonden hebben dan het kustgebied en het onderzoeksgebied namelijk een tussenpositie in. Vernatting door stijgend grondwater vond ongetwijfeld plaats maar er kan zeker niet gezegd worden dat alles permanent onder water stond, zoals de Romein het leek te ervaren. Maar dát de waterstaatkundige toestand een rol heeft gespeeld opperde reeds Den Uyl, die constateerde dat tussen de Romeinse en de Frankische tijd de rivieren in sterke mate nieuwe afzettingen vormden.⁵¹²

⁵⁰⁵ HUA, Oudmunster 1846-1, lijst van leenmannen in 1395, f° 15Dv-21 (kopie op f° 24-35v). Bij dit perceel staat de opmerking *dit heeft die proist mitten capittel eygen guet gemaect*. Het lag tussen landen van de Heilige Geest en St. Catharijne (Johannieters).

⁵⁰⁶ Kops, *Flora batava*, deel 15, p. 1137.

⁵⁰⁷ HUA, Kapittel van Montfoort, inv nr 18 (Memorieboek): f° 110

⁵⁰⁸ Huiting, 'Eigenaren en bewoners', p. 96.

⁵⁰⁹ Blok, Toponymische verkenningen, p. 402.

⁵¹⁰ Geciteerd in Van der Tuuk 2008, p.14.

⁵¹¹ Hessing, 'De Romeinen in Utrecht', p. 56.

⁵¹² Den Uyl, 'Dorpen in het rivierkleigebied', p. 101.

Afb. 3-38: Romeinse nederzettingen tussen de *castella* Woerden en Utrecht,
Bron: Van Dinter, *Living along the Limes*, Fig. 5.2

Ingrijpende invloed veronderstelt men van een algemene economische malaise en verzwakking van het centrale gezag, terwijl de Germanen zich steeds beter gingen organiseren.⁵¹³ Het is wel duidelijk dat de laatste twee omstandigheden tot een relevant machtsverschil konden leiden en dat de Romeinen alle zeilen moesten bijzetten om de Germaanse invallen het hoofd te bieden.

De Romeinen probeerden het gezag weer te herstellen (niet in de laatste plaats om de graantoevoer vanuit Engeland te herstellen) door stevig in de limes, die overigens niet geheel verlaten was na de 3^e-eeuwse crisis, te investeren. Het waren vooral Julianus (355-363) en vooral Valentinianus (364-375) die vanaf 369 de *castra* liet versterken en ervoor zorgde dat er met *castella* en torens geen gat in de limes zou vallen.⁵¹⁴ Stilicho voerde in 396 inspecties uit langs de Rijn en sloot nieuwe overeenkomsten met de Germanen.⁵¹⁵ De limes had nu echt een militair karakter, maar of nu de lokale bevolking zich veiliger voelde is de vraag, meer dan een overgangszone zal de grens ook niet geweest zijn. De aanhoudende invallen der Germanen hebben misschien meer angst ingeboezemd dan we kunnen bevroeden. Zoals al werd aangestipt waren de bewoners toentertijd nog niet zo honkvast dus op zich zal een migratie niet onoverkomelijk geweest zijn. Ofschoon de bronnen ons in deze de steek laten is het bij een economische malaise ook nog eens zo dat de bevolking afneemt, of in elk geval minder of niet groeit. Dijkstra heeft op aantallen vindplaatsen berekend dat er geringe continuïteit is geweest, in overeenstemming is met de communis opinio dat de bevolking aan het einde van de 3^e eeuw ineenschrompelde.⁵¹⁶

De combinatie van de genoemde factoren zal ertoe hebben geleid dat aan het begin van de vierde eeuw het Utrechtse deel van het Romeinse rijk ontvolkt is.⁵¹⁷ Heel Utrecht? Nee. In het oosten was er bewoning, die deels uit Chamaven bestond. In het westen bleef er niet veel over van de bewoning. En wat er nog resteerde kan in verband worden gebracht met het *castellum*. Met Van Es gaan we er van uit dat de grens tot in de vijfde eeuw bemand is geweest.⁵¹⁸ Niet ver in de vijfde eeuw, want Stilicho ruimde de limes in 402 omdat de strijd tegen Alaric zijn volledige aandacht vergde, een strijd die eindigde met een verpletterende overwinning van Stilicho bij Verona. Naar de Rijn keerde Rome niet terug.

De komst van de Franken

Terwijl in het huidige noorden van Frankrijk de Salische Franken in het vacuüm van de Romeinen sprongen, bleef het rivierengebied in de periferie liggen. Ofschoon de Merovingische koningen zich de Romeinse erfenis, inclusief de Rijndelta en het rivierengebied, aanmatigden, deden ze nog niet veel moeite om het noorden ook effectief te controleren. De resterende bevolking zal via de Rijn oostwaarts en over zee westwaarts contacten hebben gehad. Ook daarmee kwam de Merovingische invloed onze kant op, immers in de laat-Romeinse tijd hadden Franken zich gevestigd rond Keulen. De zesde eeuw geeft in elk geval rijke bijgaven in graven te zien met sterk Frankische inslag. Mogelijk wijst dat op elitevorming, waarbij onzeker blijft of die elite teruggaat op de laat-Romeinse bewoners of wordt gevormd door de 'import'-Franken.⁵¹⁹

In het licht van de nieuwe inzichten vanuit de archeologie, en bijvoorbeeld de vondst van de rijkversierde schaal in Oegstgeest, wordt het wel steeds duidelijker dat in de Friese gebieden een rijke aristocratie heeft bestaan die een wijdverkt internationaal netwerk kende.⁵²⁰

De schenking in 630 door Dagobert van het Utrechtse kerkje aan de Keulse kerk wijst wel op een band tussen de Franken en Keulen en die in het zuidelijk kerngebied. Het was bedoeld om als uitgangsbasis voor de bekering der Friezen te dienen maar van dat laatste kwam niets terecht. Ook het optreden van muntmeester Madelinus in hetzelfde jaar wijst op een zich versterkend Frankisch gezag alsmede ontwikkelende economie in onze streken. Die positie brokkelde tijdelijk door de Friese intrusie door Radboud, die in 716 zelfs Keulen bedreigde. Blok neemt aan dat de Friezen vanaf 650 Dorrestat bezetten aangezien in dat jaar de muntslag aldaar stopt.⁵²¹ In 695 werd er weer een felle strijd geleverd tussen de Franken en Friezen waarbij Pippijn de Middelste zegevierde en prompt Willibrord op de missiepost Utrecht zette. Na de dood van Pippijn in 714 zag Radboud zijn kansen schoon en heroverde het verloren gebied, ook Utrecht en het Oude

⁵¹³ Van Es, 'Volksverhuizing en continuïteit'.

⁵¹⁴ De Boone, *Franken*, p. 106. Blok meent echter dat de Romeinen zich onder Valentinianus niet meer ten westen van Nijmegen begaven. Hij baseert zich op Bogaers die de Romeinse grens zoals die door Julianus werd hersteld meer langs de Waal ziet. Van Es houdt het ook op de Rijn.

⁵¹⁵ De Boone, *Franken*, p. 75-78

⁵¹⁶ Dijkstra, *Rondom de mondingen*, p. 81.

⁵¹⁷ Hessing, 'De Romeinen in Utrecht', p. 58.

⁵¹⁸ Van Es, 'Volksverhuizing en continuïteit', p. 68 en 76.

⁵¹⁹ Van Es, 'Friezen, Franken en Vikingen', p. 86-87. Het kan ook zijn dat niet alleen de grafgraven maar ook de begravenen zelf uit het Rijnland afkomstig waren. Van Es houdt het op autochtone elite die hier opkwam.

⁵²⁰ Theuvs, *De boer en de koning*. De Boer, 'Raakvlak', p. 69. Zie ook <https://www.leidenuniv.nl/nieuws/schaal-oegstgeest.html> (opgevraagd juni 2019). In Oegstgeest bevindt zich een omvangrijke nederzetting uit de zesde en zevende eeuw.

⁵²¹ Blok, 'Liudgers geboortestreek', p. 13.

Rijngebied. Pas nadat Karel Martel in 719, het jaar waarin Radboud stierf, het gebied tot aan het Vlie heroverde werden de Friezen voorgoed teruggedrongen, waarbij het noordelijke deel van de Vechtstreek onder Friese invloed bleef.⁵²²

Veel meer historische feiten zijn er niet, Dijkstra heeft aan één pagina genoeg om ze schematisch weer te geven.⁵²³ Mager is ook de oogst aan toponiemen die dit beeld kunnen ondersteunen. Het is met toponiemen altijd uitkijken, moeilijk als het is om een exacte chronologie te ontwaren op basis van een suffix. Evenmin is het honderd procent zeker dat een correcte koppeling tussen naam en locatie wordt gemaakt. Spek heeft uitgebreid gewezen op de haken en ogen die aan het intensief gebruik van naamkundige gegevens zitten.⁵²⁴ In het onderzoeksgebied kampen we nog eens met de omstandigheid dat we veel naamloze opgravingen hebben en veel onvindbare toponiemen.

Een van de belangrijkste bronnen voor de naamkunde, de goederenlijst van de Utrechtse kerk, die haar bezit rond 850 opsomt, bevat nogal wat namen die niet gelokaliseerd kunnen worden. Dit kan verschillende oorzaken hebben. Er kan dus naamsverandering zijn opgetreden, nederzettingen kunnen zijn opgegaan (of zelfs vervangen) door grotere eenheden, ze kunnen zijn verdwenen na 860 of nog niet in bezit zijn geweest van de kerk. Naamsverandering kwam niet zelden voor (*Hrothaluashem, quod modo dicitur Rinasburg* en *villa, quondam Doresteti, nunc autem Wik nominata*).⁵²⁵

Tussen Utrecht en Woerden kunnen geen nederzettingen in de Goederenlijst worden gevonden, ook niet als de geografische indeling van de lijst feilloos zou zijn. De logica wordt wel eens doorbroken.⁵²⁶ Vleuten komt niet op de lijst voor, al is het een oud-Germaanse vorming en vormt het onderdeel van een lange strook domaniaal getinte grootgrondbezit.⁵²⁷ Het moet dan later aan de kerk zijn gekomen dan 860, schuilgaan achter een andere naam of onderdeel hebben uitgemaakt van een groter geheel. Ik kan met betrekking tot het laatste dan niet andere concluderen dan dat het onderdeel is van de gouw *Germepi*. Alleen al in ons onderzoeksgebied hebben we een aantal vroegmiddeleeuwse nederzettingen zonder naam en een paar ‘dorp’ toponiemen die door de etymologen onopgemerkt zijn gebleven maar domaniale herkomst hebben, en de kernen Vleuten, De Meern, De Haar en Harmelen – niets van dit alles komt voor in de bronnen voor het jaar 1200, behalve het in 1164 vermelde Vleuten.

In de periode zesde – tiende eeuw (wellicht ook nog iets later) zijn er meerdere suffixen die op oude nederzettingen duiden: -hout, -hage, -horst, -lo, -schoten, -haar, -malen, -waard, -ooi, -laak, -muiden, -meer, -land, -wijnen, -geest, -go, -sele, -dorp, -zaat, -wijk, -huizen, -buren en -burg. Belangrijk in dit verband zijn de -heem namen die vanaf de vroege middeleeuwen productief zijn. De verscheidenheid aan componenten is groot en al met al geven de naamkundige gegevens aan dat er tussen ca. 500 en ca. 1000 heel veel nederzettingen moeten zijn gesticht. Dat komt overeen met het beeld dat Den Uyl in 1958 al schetste. Intrigerend daarbij is zijn constatering dat juist in de tijd van deze schamele bewoning de eerste grondslagen zijn gelegd voor de oudste nederzettingen, later uitgebouwd door het landbouwbevorderende centraal gezag in negende - elfde eeuw.⁵²⁸

Interessant is de veronderstelling dat langs de Vecht noordelijke invloed en langs de Oude Rijn westelijke invloed is getransporteerd.⁵²⁹ Voor beide valt Noordzeegermaanse (zo men wil Ingwaëoonse) invloed af te leiden uit plaatsnamen met de bestanddelen ‘nes’, ‘muiden’ (Muiden) maar ook uit de naam *Wyrda* (Woerden).⁵³⁰ In deze categorie vallen ook *Gestnīpēmutha* en *Nesseshort*. Oostelijke invloed kan, met Blok, worden aangewezen in het verspreidingsgebied van het woord eng of enk. Het betekent doorgaans bouwland en komt als toponiem voornamelijk in het oosten van het land voor. De meest westelijke ‘engen’ liggen in Linschoten en Bodegraven. We komen hier verderop uitgebreid terug.⁵³¹ Een westwaarts gerichte occupatie van het rivierkleigebied kan inderdaad hebben plaatsgevonden.⁵³² Zowel de naamkunde als archeologie bieden voor die veronderstelling steun. Mogelijk wijst ook de huizenbouw daarop, met ook in Vleuten huizen van het ‘Odoorn’ type. Een hele gordel van ‘engen’ ligt ten westen van de stad Utrecht.

De gegevens geven ook in ons onderzoeksgebied een beeld van de occupatiegeschiedenis en de ingebruikname van de stroomruggen. Dat beeld is wel beperkt in zijn variëteit: slechts een handjevol van de genoemde suffixen komt voor. Toch denk ik dat een analyse van zowel het vóórkomen als het ontbreken van bepaalde suffixen kan bijdragen aan opheldering van het nederzettingenvraagstuk. Zo zijn er geen sporen van toponiemen die op bebossing of ontbossing wijzen.⁵³³ Het landschap in het gebied zal dus een vrij kale aanblik hebben geboden, iets wat bevestigd is door recent botanisch onderzoek.⁵³⁴ De Arabische reiziger Tartusji bezocht Utrecht in 973 en wist te melden dat deze grote stad in het land der

⁵²² Blok, *ibidem* op basis van plaatsnamen en het aasdomsrecht. Liudger was ook een Fries volgens de Vita II.

⁵²³ Dijkstra, *Rondom de mondingen*, p. 364. Blok, *De Franken*, p. 7-9 over de bronnenschaarste. Overigens betrof hij archeologie nauwelijks in zijn onderzoek omdat hij zich niet capabel achtte zelfstandig conclusies te trekken (!).

⁵²⁴ Spek, *Esdorpenlandschap*, p. 167. Het voorbeeld Wijster spreekt in dit opzicht voor zich, de oude naam Wisnare slaat op een verderop gelegen plek.

⁵²⁵ Halbertsma, *Frieslands oudheid*, p. 180.

⁵²⁶ Blok, ‘Goederenregister’, p. 102 toonde bijvoorbeeld aan dat Rudinhem en Merchishem bij elkaar horen maar dat er posten zijn tussengeschoven.

⁵²⁷ Zie verderop.

⁵²⁸ Den Uyl, ‘Dorpen in het rivierkleigebied’, p. 101.

⁵²⁹ Henderikx, *Beneden-delta*, p. 51.

⁵³⁰ Terecht heeft Blok, *De Franken*, p. 28, gewezen op het misleidende woord ‘Ingwaëoons’.

⁵³¹ Opvallend is het ontbreken van de ten westen van Utrecht gelegen engen in de studie *Engen en bodembescherming* (RAAP rapport 117).

⁵³² Henderikx, *Beneden-delta*, p. 49.

⁵³³ Een mooi voorbeeld is de -lo(o) namen. Spek in *Geschiedenis van Rolde*, p. 56 acht dit suffix van toepassing op secundaire ontginningen in nog beboste delen van al eerder bewoonde terreinen (4^e-9^e eeuw). Het ontbreken van ‘loo’ namen kan aldus op het ontbreken van bos duiden en op het ontbreken van gerooid bos omwille van een (nieuwe) nederzetting.

⁵³⁴ Kooistra, *Borderland farming* en Steenbeek, *On the balance*.

Franken met wijd territorium in een moerasvlakte lag waar geen aanplanting gedijt.⁵³⁵ De enige uitzondering zal De Haar geweest zijn waar mogelijk een deel bebost was.

Frappant is echter, en dat geldt voor het hele gebied tussen Utrecht en Woerden, het volledig ontbreken van *heemnamen*, terwijl men die zou verwachten als zijnde productief tussen vijfde en tiende eeuw.⁵³⁶ Heemnamen komen niet voor in later ontgonnen gebieden, ze zijn veelal gecombineerd met een persoonsnaam en komen frequent voor in de bronnen. Over het algemeen betekent heem ‘woonplaats’. In de provincie Utrecht zijn de meeste verdwenen of onherkenbaar (Hasehem, Thorhem, Lanthem (eerste helft tiende eeuw). Als we er met Blok van uit gaan dat -heem namen duiden op het winnen van nieuw woongebied maar dat de meeste van niet al te groot belang waren, mogen we wellicht concluderen dat de afwezigheid van *heemnamen* duidt op het ontbreken van een nieuwe bewoningsfase. Evengoed kan er juist een sterke continuïteit van bewoning in dit rivierengebied, waardoor oudere plaatsnamen konden voortbestaan.⁵³⁷ In Holland waren er vele heemnamen doch de meeste zijn verdwenen. Dat duidt op een herinrichting van het landschap zoals die tijdens de grote ontginningen heeft plaatsgevonden. Maar ook al vroeger kan een heemnaam zijn vervangen zoals dat met *Hrothaluashem, quod modo dicitur Rinasburg* al in de negende eeuw het geval is.⁵³⁸ Van de 47 heemnamen die Henderikx telde in zijn onderzoeksgebied⁵³⁹ staan er 35 in de goederenlijst en van die 35 zijn er 20 niet gelokaliseerd en 4 zijn onzeker. Van de onbekende liggen de meeste waarschijnlijk langs de Oude Rijn. Ik vermoed toch, juist omdat de meeste heemnamen zijn verbonden met een persoonsnaam, dat ze verwijzen naar kleine nederzettingen en inderdaad zijn vervangen door namen van grotere nederzettingen. Mochten er in de vroege middeleeuwen heemnamen hebben bestaan in ons onderzoeksgebied, dan zijn ze wellicht verdwenen door de opkomst van de dorpskernen die rond de parochiekerkjes ontstonden.

Afb. 3-39: Vroegmiddeleeuwse vindplaatsen

De meeste nederzettingen lagen aan de binnenbocht van de rivier of crevassegeul, net als de huisplaatsen in de IJzertijd en Romeinse tijd. Ook toen bestonden de nederzettingen uit maximaal 3 maar waarschijnlijker uit 1 of 2 boerderijen. In het geval dat er bij opgravingen tientallen gebouwen worden gevonden moeten deze in het licht van ‘zwervende erven’ worden gezien. Gelijktijdig was er telkens maar een handjevol. Dat is ook het geval in het onderzoeksgebied waar de nederzetting langs de A2, die we Hoge Weide noemen, tijdens haar grootste bloeitijd 6 gelijktijdige boerderijen had. Een inwonertal van nog geen 40 als we de standaard van 6 bewoners per huis toepassen.⁵⁴⁰

Vergeleken met de periodes er voor en er na zijn er uit het Leidsche Rijngebied voor de vroege middeleeuwen minder nederzettingen bekend. Bewoning uit de vierde en de vijfde eeuw blijkt in Leidsche Rijn zeer schaars. Gezien de drastische vermindering van het aantal vindplaatsen ten opzichte van de voorafgaande Romeinse periode kan gesteld worden dat ook het onderzoeksgebied in de vierde en vijfde eeuw, in overeenstemming met het regionale beeld, gekenmerkt wordt door een lage bevolkingsdichtheid.⁵⁴¹ Een volledige leegloop zal niet hebben plaatsgevonden. De schaarse resten uit deze overgangperiode zijn immers allemaal bij de voormalige Romeinse militaire objecten gedaan. De term voormalig moeten we misschien niet eens bezigen, op dat moment was de grenslijn nog bemand. Wynia oppert de

⁵³⁵ Jacob, *Arabische Berichte*, p. 25-26.

⁵³⁶ Blok, *De Franken*, p. 128.

⁵³⁷ Overigens gewaagt Blok nauwelijks van de situatie in Utrecht maar constateert slechts een dichtheid van nederzettingen en verder leegte op basis van heemnamen, zie *De Franken*, p. 134 en 135. Hij veronderstelt een soortgelijk patroon als in de Overbetuwe waar in het oosten van continuïteit tussen Romeinse en Merovingische tijd en in het westen van nieuwe occupatie sprake was.

⁵³⁸ OSU I, nr. 49.

⁵³⁹ Hij telde er 45 en liet Odijk en Bunnik weg.

⁵⁴⁰ Dijkstra, *Rondom de mondingen*, p. 98.

⁵⁴¹ De vraag bij zowel de aangetroffen Romeinse als de vroegmiddeleeuwse vindplaatsen is uiteraard welk aandeel van het totaal deze innemen

mogelijkheid dat er slechts Germaanse *limitanei* aanwezig in het grensgebied; dit zou ook een verklaring kunnen vormen voor de geringe dichtheid aan 4^e-eeuwse vondsten.⁵⁴²

Na een periode van zeer geringe bewoning neemt de bewoning vanaf het eind van de vijfde eeuw weer toe. Er ontstaan geleidelijk aan weer nieuwe nederzettingen langs de gehele lengte van de Oude Rijn, waarvan een aantal in de zevende en achtste eeuw een grote omvang krijgt, zoals Hoge Weide en Appellaantje. De re-occupatie vond allereerst plaats in die delen van Nederland, die met betrekkelijk eenvoudige hulpmiddelen in cultuur gebracht konden worden.⁵⁴³ Erg georganiseerd ging dat nog niet, waar men kon werd weer een akkertje toegevoegd of een erfje in bezit genomen. De onregelmatige blokkenstructuur is nog op oude kaarten herkenbaar. De meeste nederzettingen eindigen echter in of rond de achtste eeuw, waarna er een nieuwe achteruitgang van bewoning lijkt op te treden. Althans, op basis van archeologische vondsten lijkt bewoning uit de negende en tiende eeuw zeer schaars te zijn geweest. Die inzinking lijkt een parallel te hebben in de stad Utrecht.⁵⁴⁴ Historisch gezien is dit onwaarschijnlijk en het ontbreken van archeologisch materiaal kan evengoed te wijten zijn aan verspoeling en vooral concentratie van nederzettingen, die juist in deze periode plaatsvindt.

Dit zou afwijken van het landelijk beeld van een geleidelijk groeiende bevolkingsomvang in de Karolingische periode. Dijkstra heeft geconstateerd dat in het Maas-Merwedegebied pas vanaf 700 ook meer stroomopwaarts gewoond werd doordat de smalle oeverwallen voorheen nog niet voldoende volgroeid waren; ook hier weer een verband tussen bewoning en dynamiek van het landschap.⁵⁴⁵ Het aantal voor bewoning geschikte plaatsen lijkt dus weer toe te nemen. Op basis van schriftelijke bronnen, een ook op basis van de verderop beschreven reconstructie van de domeinen alsmede de continuïteit van de op agrarische structuren wijzende toponiemen is een vacuüm in deze periode echter onwaarschijnlijk.

3.7.2 Vroegmiddeleeuwse nederzettingen

In het nu volgende passeren de vroegmiddeleeuwse nederzettingen in stroomafwaartse volgorde de revue, waarbij met name samenvattend te werk wordt gegaan.

Hoge Weide

De grote nederzetting langs de snelweg Utrecht-Amsterdam heeft vroegmiddeleeuws Utrecht op de kaart gezet.⁵⁴⁶ Het is een langgerekte nederzetting die ongeveer tussen 575 en 775 heeft gefunctioneerd en mogelijk langer gezien wat negende-eeuwse vondsten. Het is maar de helft van het terrein dat opgegraven kon worden en reeds zijn er tientallen gebouwen – om precies te zijn 88 – ontdekt die verspreid lagen over 7 erven. Een veelbelovend deel ligt verborgen onder de snelweg, wellicht ook een grafveld. Dat is jammer omdat het beeld van uitbreiding naar de flanken niet helemaal bevestigd kon worden.⁵⁴⁷ De kern lijkt maar uit 5 gelijktijdige boerderijen te bestaan die gedurende de bloeiperiode (2^e helft 7^e – 1^e helft 8^e eeuw) werden bewoond. Opvallend derhalve is het grote aantal van 34 grote schuren; deze ogenschijnlijk gewone rurale nederzetting moet wel een regionaal belang gehad hebben. De sporen zijn van een dermate grote variëteit dat de bewoners in landbouw, veeteelt, nijverheid en handel werkzaam moeten zijn geweest. Daarnaast lijken gouden en zilveren gebruiksvoorwerpen wel op een lokale elite te wijzen. Op zich is dat goed mogelijk omdat de verhandeling/distributie van surplusproductie tot sociaal onderscheid kan leiden.

⁵⁴² Nokkert, Aarts en Wynia, *Vroegmiddeleeuwse bewoning*, p. 374 noot 40.

⁵⁴³ Edelman-Vlam 1960

⁵⁴⁴ Van Rooijen, Utrecht, p. 9-11 en de daar aangehaalde literatuur en verwijzingen naar het onderzoek rondom Vleuten, waarmee hij een parallel trekt om de ontvolking van Utrecht in die tijd te onderstrepen.

⁵⁴⁵ Dijkstra, *Rondom de mondingen*, p. 89.

⁵⁴⁶ Archeologen spreken (te) vaak van *Merovingisch*. Ik zie eigenlijk geen reden om dergelijke vroegmiddeleeuwse nederzettingen van meet af aan een predicaat Merovingisch te geven. Pas rond 630 is er van toenemend gezag sprake, tot die tijd is er “slechts” culturele beïnvloeding via de handelsnetwerken.

⁵⁴⁷ Niet alles opgegraven dus mogelijk nog boerderijen of langere bewoning meer oost of west, wat ook ondersteund wordt door verspreide vroeg 9^e eeuwse vondsten. Zie ook De Kam en Wynia, *Welvaart*, p. 7 voor de achtergrond van de opgraving.

Afb. 3-40: Impressie van de 6^e- tot 8^e-eeuwse nederzetting tussen Utrecht en Vleuten
(© Daan Claessen)

Sportpark Terweide (5^e-7^e eeuw)

Ten zuidwesten van sportpark Terweide ligt een Merovingische nederzetting die van de 5^e tot de 7^e eeuw in gebruik was. Deze lag ook op zandige rug die in NO-ZW richting loopt. De westzijde van de nederzetting is door de Oude Rijn geërodeerd. De activiteit moet vrij fors geweest zijn zo valt af te lezen uit een grindlaag die 3 meter beneden het maaiveld ligt. In deze grindlaag is vroegmiddeleeuws aardewerk gevonden. Het lijkt erop dat deze verhoogde rivieractiviteit heeft plaatsgehad aan het eind van de elfde eeuw.⁵⁴⁸ De boerderijplattegrond die tevoorschijn kwam wijst op een boerderij van tenminste 14 meter lang en 7,5 meter breed die uit de 5^e of 6^e eeuw dateert. Terwijl de noordgrens van de nederzetting wordt gevormd door de Oude Rijngeul lijkt er aan de westkant een soort afrastering geweest te zijn (een lange standgreppel met palen erin). Het aantal van 5 waterputten is wat groot voor een boerderij dus er zullen nog wel meer huizen gestaan hebben. Op basis van aardewerk wordt verondersteld dat de bewoning te plaatsen valt in de vijfde tot zevende eeuw. De frequentie van aangetroffen aardewerk vertoont twee pieken, een in de vijfde en een in het laatste kwart van de zesde en het begin van de zevende eeuw, wat op twee aparte bewoningsfasen zou kunnen wijzen of een indicatie is voor economisch activiteit waarbij intensiever gebruik of vervanging aan de orde was.

Nederzetting Ter Weide (475-550)

De weide tussen Utrecht en Vleuten lijkt ook een plaats van continue bewoning te zijn geweest met sporen uit allerlei perioden. Niets is minder waar; er is in verschillende tijdvakken gewoond maar steeds kortstondig. Aan de noordzijde van de stroomrug, waar bewoning in IJzertijd en Romeinse tijd is aangetoond, blijkt ook een 6^e-eeuwse nederzetting gelegen te hebben. De locatie was nagenoeg dezelfde waarbij een oude crevassegeul een centrale rol speelde. De geul was gevormd door een doorbraak van de Oude Rijn, die toen een stukje zuidelijker stroomde. Terwijl de IJzertijd bewoners voornamelijk de westelijke oever van de geul occupeerden (iets wat in de late middeleeuwen werd herhaald) verkozen de vroege middeleeuwse bewoners hier de oostelijke oever. Veel was er niet meer over van de oude geul maar net voldoende om de bewoners van stromend water te voorzien. In 539 legden de bewoners een loopbrug over de geul. Ze woonden in een eenschepige boerderij van minimaal 15 meter lang en 6 meter breed. Veel meer dan dat ze een hooiberg op het erf hadden is niet bekend. Het moet voor hun bijzonder zijn geweest om sporen van de IJzertijd/Romeinse tijd aan te treffen, bij de bouw van hun huis hebben ze een 10 centimeter dikke Romeinse cultuurlaag doorsneden. De nederzetting was een kort leven beschoren en werd rond 550 verlaten waarna het land alleen nog als weide diende.

Het Castellum terrein

Nadat de Romeinen zich hadden teruggetrokken was het onderzoeksgebied niet helemaal leeg. Niet ver van het *castellum* op de Hoge Woerd zijn scherven gevonden uit de vierde en vijfde eeuw alsmede een Byzantijns muntgewicht uit dezelfde periode. Een dergelijk muntgewicht is vrij bijzonder en is verder bekend uit Vechten en Wijk bij Duurstede. Het was een officieel ijkmiddel dat verplicht aanwezig was in belastingkantoren.⁵⁴⁹ Ten zuiden van het *castellum* zijn vroegmiddeleeuwse scherven gevonden in de *vicus*. De meest spectaculaire vondsten worden gevormd door een sax (zwaard - late 7^e of vroeg 8^e eeuw) en 121 *sceatta's* (eerste helft 8^e eeuw).⁵⁵⁰ Een vergelijkbare ijzeren sax uit de 8^e/negende eeuw is gevonden in Amerongen.⁵⁵¹ Een kilometer van het *castellum* vandaan, in noordoostelijke richting (Groot

⁵⁴⁸ Archeologische kroniek 2002-2003, p. 237.

⁵⁴⁹ Van Es, 'Volksverhuizing en continuïteit', p. 71-72 bespreekt twee Byzantijnse muntgewichten die bij Wijk bij Duurstede zijn gevonden.

⁵⁵⁰ Nokkert, Aarts en Wynia, *Vroegmiddeleeuwse bewoning* p. 374 noot 36: De sax bevond zich in een deel van de geulvulling, die de nazakking van een eerste-eeuwse waterput vormde.

⁵⁵¹ Archeologische kroniek 1970-1979, p. 5.

Zandveld), werden ook scherven gevonden uit vierde-vijfde eeuw, nabij de locatie waar een Romeinse wachttoren lag. Ook dit terrein lag relatief hoog en werd zo ver de bronnen teruggaan “het Zand” genoemd. Nadat deze militaire locatie in de 3^e eeuw werd verlaten zijn hier bewoners achtergebleven. Er zijn zowel laat-Romeinse als vroegmiddeleeuwse vondsten gedaan. Een versierde riemgeleider uit 370-400 en diverse fibulae en een typische Wijsternaald.⁵⁵²

Dit alles laat zien dat het oude Romeinse terrein op en nabij de Hoge Woerd, door zijn hoge ligging, continuïteit kende. Hoe we deze continuïteit moeten opvatten is nog maar de vraag. De vondsten wijzen niet onomstotelijk op een nederzetting. Sterker nog: 3^e- en 4^e-eeuwse nederzettingen zijn in het hele riviergebied nog niet opgegraven.⁵⁵³

Nederzetting Wilhelminalaan/Appellaantje

De nederzetting Appellaantje is van grote omvang en dateert uit de 5^e-negende eeuw. De nederzetting bevond zich zo'n 200 meter ten zuidwesten van de locatie waar eeuwenlang een woontoren heeft gestaan. Deze toren had een toegangsweg, die langs de nederzetting liep.⁵⁵⁴ De nederzetting bevond zich op de stroomrug aan de rivier. Ondanks de kleiwinning in afgelopen eeuwen, zandwinning in de Late Middeleeuwen en gebruik als boomgaard meer recentelijk, kwam er na 1200 jaar nog heel wat materiaal aan het licht.⁵⁵⁵ In dit deel zijn boerderijen en bijgebouwen aangetroffen die ver beneden de maten van Hoge Weide blijven. Het midden van de nederzetting lag op een brede restgeul uit de late IJzertijd, die haaks op de latere Rijnloop stond. De plek was goed gekozen en heette niet voor niets in latere tijd nog “De Nes”. Door de gunstige ligging kon de nederzetting zo lang functioneren. Het oudste materiaal van deze nederzetting is inheems-Romeins en laat-Romeins; zelfs uit de vierde eeuw zijn munten en kleding accessoires gevonden.⁵⁵⁶ Het is dus goed mogelijk dat de bewoning continu is geweest in de eerste helft van het eerste millennium. Het oudste vroegmiddeleeuwse aardewerk dateert uit de periode 475-550 en dat komt goed overeen met de munten en fibulae. Het lijkt er op dat in de Karolingische tijd de westzijde was bewoond. Hier is ook een crevassegeultje aanwezig. Het terrein rondom de nederzetting moet eind vijfde eeuw veranderingen hebben ondergaan ten gevolge van de rivieractiviteit. De nederzetting ken een parallel met Hoge Weide, waar ook de erven waren gericht op de rivier. Een deel van de grote bijgebouwen was diep gefundeerd om blijkbaar zware belasting aan te kunnen. Tevens zijn in beide nederzettingen honden begraven. Ook de overeenkomsten in aardewerk zijn frappant. De nederzetting Wilhelminalaan was echter rijker. De bewoners bezaten Rijnlands aardewerk, Romeins glas, een Wijsternaald en vogelfibulae. Onbemiddeld zullen ze niet geweest zijn; een bronzen beslagstuk had ook niet iedereen liggen. De vondst van drie gouden *tremisses* uit de vroege 7^e eeuw vult dat beeld verder in. De bewoners bedreven landbouw, nijverheid en handel. De rivier was hun levensader in al die jaren, totdat de overstromingen van de migrerende rivier de grond onder hun voeten wegspoelden. De nederzetting houdt op te bestaan in de eerste helft van de negende eeuw nadat ze over het hoogtepunt heen is. De meeste gegevens wijzen op een einddatum rond 800. Een denarius van Lodewijk de Vrome sluit echter niet uit dat de bewoning nog heeft voortgeduurd. Het randfragmentje Pingsdorf aardewerk (wellicht een tuitpot uit eind negende of begin tiende eeuw) kan ook wijzen op een einddatum van uiterlijk 850.⁵⁵⁷

Overige vindplaatsen

Behalve de genoemde nederzettingen kunnen (en zullen) er nog meer geweest zijn. Hier en daar zijn losse vondsten gedaan die nog niet met een nederzetting in verband kunnen worden gebracht. In het dorp Vleuten is geen archeologisch onderzoek verricht, maar het is niet te gewaagd om daar oude sporen te vermoeden. Met name de oude kerk, die op een verhoging ligt, en haar naaste omgeving zouden ons veel kunnen leren over het prille begin van het oude dorp.

Nabij kasteel Den Ham zijn vroegmiddeleeuwse sporen van een nederzetting gevonden.⁵⁵⁸ Een en ander versterkt het beeld dat de vele kastelen en begraven hofsteden in ons onderzoeksgebied teruggaan op dan wel gerelateerd zijn aan oude nederzettingen en lijken te wijzen op lokale elite. Hierbij wordt uitvoerig stilgestaan in de analyse van de bezitsverhoudingen.

Haarpad

De omgeving van het Haarpad is archeologisch en historisch-geografisch van groot belang. Het laatste aspect komt uitgebreid aan de orde in het hoofdstuk over de institutioneel-geografische geschiedenis van het onderzoeksgebied. Het Haarpad lag op het hoogste deel van een noordelijke uitloper van de Oude Rijn. Dit was een vrij oude stroomrug die rond 0.7 m +NAP ligt. Deze moet al ruim 2000 jaar geleden gevormd zijn doordat de oudste bewoning uit Late IJzertijd en Romeinse tijd hierop blijkt te liggen. Het pad liep dwars over het Wilderveld. Omdat er geen onderzoek heeft plaatsgevonden behalve de speurtocht naar scherven blijft veel hier onduidelijk. Zo is niet bekend of en wanneer de nederzetting werd verlaten. Het grote aantal van 16 vindplaatsen op deze beperkte oppervlakte kan wijzen op migrerende erven. Met een diameter van 40-50 meter zullen het enkelvoudige huisplaatsen geweest zijn met 1 of 2 bijgebouwen. Als er een paar eeuwen later (weer?) sporen van bewoning zijn is die georiënteerd op een denkbeeldige lijn die in noordoost- zuidwestelijke richting loopt. Echter – zo denkbeeldig is de lijn niet: er ligt namelijk weer een restgeul

⁵⁵² Mid 5^e-eeuws.

⁵⁵³ Van Es, ‘Volksverhuizing en continuïteit’, p. 70 e.v.

⁵⁵⁴ Voor de geschiedenis van deze woontoren zie Huiting, ‘Vleuten’ en idem, ‘Het huis te Vleuten’.

⁵⁵⁵ Het zuidelijke deel van het terrein was in redelijke staat. Op het nederzettingsterrein zijn ook sporen aangetroffen van een inheems-Romeinse nederzetting. Het is helaas niet duidelijk of de bewoning continu is geweest.

⁵⁵⁶ Den Hartog, *Appellaantje*, p. 112.

⁵⁵⁷ Den Hartog, *Appellaantje* voor aardewerk p. 91 en metaalvondsten p. 111.

⁵⁵⁸ Hoegen, Hamlaan, p.

onder die het gevolg moet zijn van de hoge rivieractiviteit eind 5^e/begin 6^e eeuw. Langs deze restgeul lagen 3 vroeg-middeleeuwse nederzettingen, de een nog veelbelovender dan de ander. De nederzetting langs de Joostenlaan (in de Middeleeuwen Groenelaan geheten) ligt op 1.4 meter +NAP en heeft een doorsnee van 150 meter. Het meeste aardewerk dateert uit de periode 6^e-8^e eeuw waarbij opvallend genoeg de typisch Karolingische baksels ontbreken. Dit wijst wellicht op het verlaten van de nederzetting rond 800, mogelijk door het verlanden van deze geul. Zo'n honderd meter naar het westen ligt een andere nederzetting en op de hoek van de Eiklaan en Parkweg ligt de derde vroegmiddeleeuwse site. Er kwam in 1994 nog een prachtige gouden triëns tevoorschijn die door Madelinus te Dorestat is geslagen.⁵⁵⁹ De munt dateert waarschijnlijk uit 640. Een stekelvarken sceatta uit het tweede kwart van de 8^e eeuw compleeteert de numismatische opbrengst van het Haarpad.⁵⁶⁰

In **Harmelen** is beduidend minder onderzoek verricht dan in Leidsche Rijn. Zowel historisch als archeologisch is Harmelen tot nu toe een tamelijk witte vlek.⁵⁶¹ In 1984 werden en scherven aangetroffen van Karolingisch aardewerk. De vindplaats lag dan nog geen 100 meter van kasteel Harmelen vandaag, op de kruising van de huidige Appellaan en Tiendweg. De scherven bleken afkomstig van inheemse handgevormde kogelpotten. Er was een kleine hoeveelheid geïmporteerd gedraaid aardewerk. Verder werden een paar weefgewichten gevonden. Over de nederzetting zegt het niet veel. De locatie is wat dat betreft een stuk interessanter: een groot deel van de vondsten bevond zich in een restgeul.⁵⁶² Deze geul was dichtgeslibd zijriviertje van de Oude Rijn of wellicht een zijtak daarvan. Op de kadastrale kaart is een stuk land te zien, ingeklemd tussen Tiendweg, De Jonckheerelaan en Ambachtsheerelaan, dat veel weg heeft van een waardje tussen twee geulen in. Hier lag de stroomrug, en vanouds werd hier gewoond. Het hele gebied tussen de Oude Rijn en de Breudijk in werd in de Middeleeuwen Oude Land genoemd. De Breudijk was zelf op een oude stroomrug van de noordelijke Rijn gelegd, die tussen De Haar en Putkup stroomde. Even ten noordwesten van deze site werd tussen 0,6 m. en 1,8 m. beneden het maaiveld een zwaar kleipakket gevonden waaronder afzettingen van grof zand lagen.⁵⁶³ Ongetwijfeld dezelfde geul. Het kleipakket bevatte nederzettingsafval waaronder een scherf Badorf aardewerk (Karolingisch). De bedding werd nog eens bevestigd door boringen, waarbij fosfaatvlekken, baksels, bot en houtskool tevoorschijn kwamen.⁵⁶⁴

Afb. 3-41: De rode stip is een Karolingische vindplaats te Harmelen

3.7.3 Inrichting van de nederzettingen

Veel begroeiing was er niet tot wasdom gekomen in dit woelige rivierengebied. De wijde omgeving werd voornamelijk beheerst door graslanden.⁵⁶⁵ Er waren moerasbossen en rietkragen maar daar hield het wel mee op. In dergelijke bossen werd met name hout van hazelaar, wilg en els aangetroffen. Als we er van uit mogen gaan dat bouw materiaal aan omgeving werd onttrokken zullen er eikenbossen hebben bestaan getuige het grote aantal eikenpalen dat voor funderingen van de gebouwen werd gebruikt.⁵⁶⁶ Vroegmiddeleeuwse houtimport lijkt immers niet waarschijnlijk.

⁵⁵⁹ De gouden triëns die hier door Hans Joosten is gevonden werd door hem beschreven in Joosten, 'Het Haarpad', p. 89.

⁵⁶⁰ Het zij nog eens opgemerkt dat hier nooit meer dan een veldverkenning heeft plaatsgevonden.

⁵⁶¹ Er zijn niet veel boeken over Harmelen: Van Bommel, *Harmelen, Kasteel, kerke en kerspel*, Loeff, *Harmelen. Geschiedenis en architectuur* zijn nog steeds de belangrijkste. Alle werken hebben iets belangrijks gemeen: gebrek aan archiefonderzoek en materiaal over de periode voor de nieuwe tijd. Enerzijds is het verheugend dat er weinig in Harmelen is gebouwd, anderzijds leidt dat weer tot weinig onderzoek in het bodemarchief.

⁵⁶² Van Tent, *Archeologische Kroniek 1980-1984*, p. 53.

⁵⁶³ Van Tent, *Archeologische Kroniek 1985-1987*, p. 33.

⁵⁶⁴ Van Tent, 'Harmelen – Appellaan', p. 42. Dit verslag is 8 regels lang en details zijn niet bekend.

⁵⁶⁵ Zo blijkt uit pollenonderzoek, bijvoorbeeld beschreven in Den Hartog, *Appellaantje*, p. 130

⁵⁶⁶ Het is niet bekend of de omgeving van de nederzetting voldoende bouw hout opleverde, of dat een deel van dit hout geïmporteerd diende

Nederzettingen danken in ons onderzoeksgebied hun bestaan overwegend aan water of dat nu de rivier zelf was of een zijstroom ervan. Het onderzoeksgebied wordt voor een groot deel ingenomen door een crevasse; er moeten mogelijkheden te over zijn geweest om een geschikte plek voor bewoning te vinden. De Rijn liep er als hoofdstroom in kronkels doorheen, maar diezelfde Rijn brak ook nogal vaak door zijn eigen oevers en vormde daarbij talloze crevassegeulen. Doordat er al oudere beddingen in het gebied lagen resulteerde dit in een omgeving die hoog genoeg was en rustig stromend water had.

De grote rurale nederzetting Hoge Weide lag aan de oever, daar waar de stroomrug 2 kilometer breed is. De meeste boerderijen zijn gebouwd op het hoogste deel van de kronkelwaardrug. Deze rug (momenteel 2 meter +NAP) was gevormd door de Oude Rijn zoals die rond de jaartelling bestond.⁵⁶⁷ De locatie moet toen al tot de hoogstgelegen delen in het landschap hebben behoord. Boven is al vermeld dat de huidige Oude Rijn deels gelijktijdig met de Romeinse Rijn bestond, maar dat de Oude Rijn van weinig betekenis was en in de vijfde eeuw rustig naar zee kabbelde. Dat veranderde door een plotseling groot wateraanbod aan het begin van de 6^e eeuw waardoor een nieuwe rivierloop ontstond. Deze migreerde in de negende eeuw nog eens zuidwaarts, ook ten gevolge van structureel hoogwater, om vervolgens tot stilstand te komen in een bochtig traject, dat we nu nog in het kaartbeeld kunnen herkennen.⁵⁶⁸ De breedte en stroomsnelheid van de Romeinse rivier zou deze nimmer bereiken, maar bevaarbaar was hij zeker en het is bekend dat schepen hier daadwerkelijk aanmeerden.⁵⁶⁹ De combinatie van de natuurlijke hoogte en de bereikbaarheid ontging de bevolking niet. In de laatste decennia van de 6^e eeuw kozen deze plek uit om hun huizen te bouwen.

De mensen wisten hoe ze hun plaats van vestiging moesten vinden. Ter Weide lag aan een noord-zuid lopende crevassegeul uit de IJzertijd waar ook in die tijd bewoning was geweest. De geul was oorspronkelijk fors van omvang, een meter of 12 breed en ruim 2 meter diep, en was in een enkele periode van hoogwater gevormd ten gevolge van een oeverdoorbraak van de Romeinse Rijn.⁵⁷⁰ De geul was al verland en opgevuld met veen toen rond 500 een nieuwe periode van rivieractiviteit aanbrak waardoor hij weer water kreeg. Het zal een rustig water geweest zijn vanaf dat moment, doordat tot aan het einde van de Oude Rijn (twaalfde eeuw) in langzaam tempo klei werd afgezet. De diepte was nog wel aanzienlijk aangezien ze er een brug overheen legden in 539.⁵⁷¹ De richting van de crevassegeul werd ook gevolgd door de middeleeuwse weg.

Het is opvallend, maar niet toevallig, dat die andere grote vroegmiddeleeuwse nederzetting, Appellaantje, ook zo'n duidelijk verband heeft met de IJzertijd. De nederzetting is een mooi voorbeeld van vestiging op een complexe ondergrond die door eeuwenlange rivieractiviteit is ontstaan. Al in de vroege IJzertijd stroomde hier een rivier, de voorloper van de middeleeuwse Oude Rijn, van oost naar west in de richting van Harmelen.⁵⁷² Op een gegeven moment boog deze rivier naar het noorden af en door een afsnijding in het oosten verlandde de oude bedding. De hierin aangetroffen restgeul was 22 meter breed en op het laagste punt 2,5 meter diep. Tegen het einde van de vijfde eeuw verlegde de rivier zich weer en creëerde daardoor betere woonomstandigheden. De restgeul uit de ijzertijd vormde toen nog een duidelijk zichtbare laagte in het terrein. Er moet in latere tijd (9^e of tiende eeuw?) een forse overstroming zijn geweest, zo valt af te lezen aan de schelpenlaag in de geul. Ook het botanisch onderzoek lijkt in de Karolingisch tijd in de richting van vernatting te wijzen. We komen hier verderop uitgebreid op terug.

Het ligt voor de hand dat in een waterrijk land vele bruggen moeten zijn gelegd. Op weg van de nederzetting naar lager gelegen graslanden zal men heel wat geulen zijn tegengekomen. Deze bruggen zullen vrij eenvoudig geweest zijn, misschien zoals die in de Egilssaga beschreven grote “balken over de sloten” en “waar een weg was, bevonden zich bruggen, met rijshout bedekt”.⁵⁷³ De bewoners van de nederzetting Ter Weide hadden 40 meter ten noordwesten een eenvoudige loopbrug met 3 paar eiken palen over de nabije geul gelegd met een lengte van 8,6 meter en een breedte van 1 meter. De brug behoort tot de oudste resten die hier zijn aangetroffen en is in 539 aangelegd.⁵⁷⁴ Het laat wel zien dat zelfs een restgeul een behoorlijke hindernis vormde die men zo snel mogelijk moest overwinnen. De bewoners probeerden zoveel mogelijk het water buiten de deur te houden en te voorkomen dat de oevers van de rivier afkalfden. Er zijn op meerdere locaties beschoeiingen gevonden. In de nederzetting Ter Weide konden deze in verband worden gebracht met het leggen van de brug in de eerste helft van de 6^e eeuw.⁵⁷⁵

De archeologen vermoeden op basis van de erfindeling en de vondsten, dat aan de westzijde handelaren woonden (erven 1 en 2). Hier waren de grootste concentraties munten en hier stonden die grote zware schuren. Op de erven 3 en 4 woonden de ambachtslieden. Aan de oostzijde werd het boerenbedrijf uitgeoefend. Uitgesloten is denk ik ook niet dat de nederzetting een beheerscentrum is geweest. Voor het wassende water is men hier niet gevlucht: toen de Rijn in de loop van de 7^e en 8^e eeuw ietwat zuidwaarts migreerde werd de nederzetting zuidwaarts uitgebreid met een nieuwe boerderij en bijgebouwen.

te worden. Het voor dendrochronologisch onderzoek bestudeerde hout liet in ieder geval wel zien dat het gebruikte eikenhout een zeer lokaal groeipatroon had.

⁵⁶⁷ Bovenste zandpakket Romeinse vondsten uiterlijk 200 na Chr.

⁵⁶⁸ Steeds minder.

⁵⁶⁹ Zie verderop.

⁵⁷⁰ Den Hartog, Sportpark Terweide, p. 21-22.

⁵⁷¹ Den Hartog, Sportpark Terweide, p. 40.

⁵⁷² Voor het nu volgende zie Den Hartog, Appellaantje, p. 22-30 de onderzoeksresultaten van M. van Dinter.

⁵⁷³ Deels in Blok, *De Franken*, p. 125 maar volledig in De Vries, *De Wikingen*, p. 295.

⁵⁷⁴ Den Hartog, Sportpark Terweide, p. 44, dendrochronologische datering.

⁵⁷⁵ Den Hartog, Sportpark Terweide, p. 40.

Watervoorziening

Voor de drinkwatervoorziening was men allereerst op de rivieren en geulen aangewezen. Duidelijk blijkt wel uit alle gegevens uit opgravingen dat van primair belang was om droge voeten te houden; als dat betekende dat men iets verder van het stromend water moest gaan wonen dan deed men dat. Ook konden in de loop van de tijd konden de erven wat verder van de rivier af komen te liggen. In beide gevallen groef men dan waterkuilen of sloeg men waterputten. De nederzetting Hoge Weide lag in een lint langs de rivier en had weinig additionele voorzieningen nodig, maar ze waren er wel in de vorm van kuilen.⁵⁷⁶ Deze lagen afwijkend van de situatie in vergelijkbare sites niet binnen de bebouwing maar er buiten.⁵⁷⁷ De diepste kuil lag direct ten noorden van een poel. Deze poel bevond zich in de oostelijke helft van het terrein en mat 24 bij 11 meter. De oorspronkelijke diepte moet zo'n 4 meter geweest zijn. De poel was in het laatste kwart van de 7^e eeuw uitgesleten door de rivier.⁵⁷⁸ Het kan zijn dat gedurende de gehele bewoningsfase deze poel is gebruikt. De nederzetting Appellaantje daarentegen kende wel 18 waterputten gevonden. De putten lagen om en nabij de IJzertijdrestgeul. Behalve het feit dat deze geul voor de Merovingische bewoners nog zichtbaar moet zijn geweest, hebben ze vast ook ondervonden dat het grondwater hierin hoog stond. De putten waren ruim 2 meter in doorsnee en ruim een halve meter diep. De waterkuilen waren een stuk smaller maar wel veel dieper. Een van de putten had een binnenwerk van eikenhouten planken en gevlochten wilgentenen. In een andere waterput werd een emmertje uit Karolingische tijd gevonden dat bestond uit eikenhouten duigen en hoepels van wilgenteen.⁵⁷⁹ De waterkuilen lagen tussen de huizen en bijgebouwen in, ze zullen deels als drenkkuilen voor het vee hebben dienstgedaan. Waterputten die iets verwijderd lagen van de huizen zijn hier niet aangetroffen, dit had op aanwezigheid van dieren en handelaren op een markt kunnen duiden.⁵⁸⁰

Gebouwen

Vindplaatsen van materiaal zijn er voldoende in het onderzoeksgebied om menselijke aanwezigheid aan te tonen. Zeldzaam zijn echter mogelijkheden om plattegronden van huizen en bijgebouwen te reconstrueren.⁵⁸¹ In de vroege middeleeuwen waren de huizen vrij lang aangezien ze onder een dak plaats boden aan allerlei activiteiten en aan zowel mens als dier. Er zitten in die huizen wel wat regionale verschillen die zijn benoemd naar de belangrijkste vindplaatsen. Zo heeft het type 'Odoorn' een rechthoekige vorm, is verdeeld in drie delen, twee ingangen aan elke lange kant en een ingang aan de korte kanten. Binnen dit type zijn weer allerlei varianten die op basis van periode zijn ingedeeld. De beste indeling van huizen uit Noordoost-Nederland is van Waterbolk, die ook in het onderzoeksgebied gebruikt kan worden doordat hier ook huizen van het type Odoorn C zijn aangetroffen. Het kustgebied kent een andere indeling, bijvoorbeeld de types Uitgeest en Katwijk, waarvan Katwijk C ook hier voorkwam. Dat de nederzettingen niet bestonden uit één type huis ligt niet alleen aan het tijdstip van de bouw en sociaal-economische factoren maar ook aan de etnische herkomst van de bewoners en hun levenswijze.⁵⁸² De bouwwijze had grote overeenkomsten. De wanden waren vaak opgebouwd uit dubbele rijen palen. De toegangen zaten in het midden of op een- en tweederde van de lange kanten. De muren werden opgetrokken uit planken of vlechtwerk, afgesmeerd met leem. De schuine daken waren met riet bedekt.⁵⁸³ Riet en wilgentakken waren ruim voorhanden om en nabij de griendjes.

De nederzetting Ter Weide waren we al tegengekomen als vroeg-Romeinse vestiging en is een mooi voorbeeld van vastgestelde bewoning gedurende vele eeuwen. De vroegmiddeleeuwse sporen alhier betreffen een kleine nederzetting van tenminste een 17 meter lang huis dat een maximale breedte had van 5,75 meter.⁵⁸⁴ Mogelijk hebben er nog twee huizen gestaan die onvoldoende paalkuilen hebben achtergelaten voor een gegronde conclusie. Het goed overgeleverde huis bevond zich bovenop vroeg-Romeinse bouwsporen. Pal ten noorden van het huis was een achtpalige spieker gebouwd en even verder ten noordwesten daarvan stond een vijfhoekige van dubbele palenrijen voorziene hooiberg met een diameter (binnenswerks) van 4 meter. Dit boerenerf dateert uit de eerste helft van de zesde eeuw.

De grote nederzetting Hoge Weide doet alle andere vindplaatsen verbleken: maar liefst 14 boerderijen en meer dan 70 bijgebouwen konden hier gereconstrueerd worden; 34 grote schuren, 23 spiekers en 16 andere bijgebouwen. Een verhouding van 1:5! Het merendeel van de boerderijen

⁵⁷⁶ Willemsen, *Gouden middeleeuwen*, p. 24 is m.i. niet helemaal accuraat over deze nederzetting: "Er zijn geen hutkommen gevonden en ook geen waterputten; de bewoners hebben rivierwater gedronken." Hutkommen zijn toch half ingegraven gebouwtjes? Bovendien zijn er 6 waterkuilen gevonden in de nederzetting!

⁵⁷⁷ Nökkert, Aarts en Wynia, *Vroegmiddeleeuwse bewoning*, zie waterputten.

⁵⁷⁸ Nökkert, Aarts en Wynia, *Vroegmiddeleeuwse bewoning*.

⁵⁷⁹ Den Hartog, *Appellaantje*, p. 43-44. Ook de nederzetting ten zuiden van het sportpark had waterputten. Verslag is nog niet gepubliceerd maar samenvatting in *Archeologische Kroniek* 2002-2003, p. 237-238.

⁵⁸⁰ Dijkstra, *Rondom de mondingen*, p. 173.

⁵⁸¹ Bij Appellaantje was dat niet mogelijk.

⁵⁸² Bult en Hallewas in *Medieval archeology*, p. 70-90), Theuws in *Die Franken*, p. 754-768).

⁵⁸³ Willemsen, *Gouden middeleeuwen*, p. 18.

⁵⁸⁴ Den Hartog, *Sportpark Terweide*, p. 41

lag op het hoogste deel van de kronkelwaardrug. Alle zijn van het eenschepige woonstaltype.⁵⁸⁵ De meeste huizen waren tussen 15 en 19 meter lang met een uitschieter (de oudste) van 22 meter. De breedte was doorgaans zo'n 7 meter. Maar het ene huis was niet alleen in lengte afwijkend van alle andere huizen. Dit was namelijk het oudste woonstalhuis, dat waarschijnlijk in gebruik is geweest in het eind van de zesde en het begin van de zevende eeuw. De wand is geconstrueerd in een wandgreppel. In ieder geval het onderste deel van de wand is opgebouwd uit twee onderling verspringende rijen houten planken, die verticaal in deze wandgreppel waren geplaatst. Dit huis past typologisch het beste in Katwijk C zodat de oriëntatie op het kustgebied uit de bouwstijl blijkt.

Figuur 1: De woonstalhuizen van de nederzetting Hoge Weide
Bron: Nokkert, Aarts en Wynia, p. 451)

De bouwstijlen van de andere 13 huizen zijn vrij divers. Verschillen zijn er in de lengte-breedte verhouding, de afstand tussen de stijlen en de wand, de wandopbouwzelf, de locaties van de ingangen en de interne verdeling. Deze huizen passen volgens de archeologen beter in Odoorn B en C. Nadere vergelijking met de typologie van Waterbolk leert dat de 7^e-eeuwse huizen (lang en smal) van type Odoorn B zijn (of vergelijkbare variant). De 8^e-eeuwse huizen passen beter bij Odoorn C.⁵⁸⁶ Deze redelijk grote variatie in huizen heeft deze nederzetting gemeen met andere nederzettingen in het westelijke rivierengebied en de Noordwest-Nederlandse kuststrook.

De huizen hadden dakdragende palen buiten de wand van het huis. De wanden bestonden doorgaans uit planken of vlechtwerk, dichtgesmeerd met leem en de daken werden met riet bedekt. Ze hadden een duidelijke stal- en woonfunctie, slechts gescheiden door een wandje. De ingang kon (afhankelijk van de variant) aan kopse kant en/of in het midden liggen. In het laatste geval had het huis tegenover elkaar liggende ingangen aan beide lange zijden. De 14 boerderijen waren echter niet gelijktijdig in gebruik. Houten huizen worden verondersteld zo'n 30 jaar gebruikt te zijn en in deze nederzetting zijn sommige gebouwen 3 maal op dezelfde plek gebouwd. De erven waren dan een eeuw in gebruik.

Huisnummer	Erf	Ligging	Lengte	Breedte	Type	Datering
H1	1	O-W	21,5	7,4	Katwijk	575-625
H2	2	O-W	16,2	6	Odoorn B?	600-650
H3	4	N-Z	21,5	6	Odoorn B?	625-675
H4	3	O-W	18,5	7	Odoorn B/C	650-700
H5	5	N-Z	16,8	5,5	Odoorn B?	650-700
H6	4	N-Z	19	6	Odoorn B?	675-725
H7	2	O-W	20,5	7,6	Odoorn B/C	675-725

⁵⁸⁵ Op typologische gronden, maar ook op basis van aanwijzingen voor de interne verdeling en de verspreiding van neergeslagen fosfaatconcentraties, kunnen deze gebouwen als woonstalhuizen geïnterpreteerd worden.

⁵⁸⁶ Waterbolk, *Getimmerd verleden*, p. 86 en 89 (Odoorn B) en p. 90-91 (Odoorn C).

H8	3	N-Z	20,8	7,5	Odoorn B/C	675-725
H9	3	O-W	17	6,9	Odoorn B/C	700-750
H10	7	N-Z	19	6,5	Odoorn C?	700-750
H11	5	N-Z	15,4	7,2	Odoorn C?	725-775
H12	6	N-Z	17,5	6,8	Odoorn C?	725-775
H13	2	O-W	15,2	5,4	Odoorn B/C	675-700
H14	3	N-Z	18	7,2	Odoorn B/C	600-650

De woonstalhuizen stonden op een erf, dat door een greppel werd omgeven omwille van de afwatering. Een greppel kon ook fungeren als erfscheiding. Gevlochten afrasteringen waren geschikter. Takken had men ook genoeg in de nederzetting. In de nederzetting Hoge Weide waren dergelijke gevlochten hekjes en staken in de grond geplaatst. Greppels zijn soms het enige herkenbare van een nederzetting/menselijke aanwezigheid en het is moeilijk daar erven uit af te leiden. Dat een of andere vorm van omheining van groot belang was blijkt wel uit de wetsteksten die erover handelen. Op basis van Oudijslandse bronnen is wel gezegd dat huis met hof en omheining was afgezonderd van de wereld daar omheen, er was dus een wereld binnen de omheining en een er buiten⁵⁸⁷.

De **bijgebouwen** bevonden zich aan weerszijden van de boerderijen niet ver van de oever af. Ook de bijgebouwen waren heel divers in grootte en vorm, van vier- tot zestienpalige spiekers. Van deze vele bijgebouwen zijn er 34 met een zwaar gefundeerde constructie. De palen zijn diep in de grond geslagen, tot wel 2 meter onder het maaiveld. De vloer werd op ongeveer 1 meter boven het maaiveld aangebracht. De vloer van dergelijke spiekers zal verhoogd zijn geweest, niet alleen om het water te weren bij overstromingen maar simpelweg om het ongedierte wat moeilijker te maken en omwille van luchtcirculatie onder de vloer.⁵⁸⁸ De meeste van deze gebouwen zijn tweeschepig van opzet, waarbij de middenstijlen hoogstwaarschijnlijk een ondersteunende functie hadden voor een dergelijke verhoogde vloer. De 34 gebouwen functioneerden tussen 630 en 725 en het lijkt er op dat er begin 8^e eeuw 11 tegelijk werden gebruikt. Dat komt goed overeen met de gemiddelde levensduur van een houten gebouw van ongeveer 30 jaar.⁵⁸⁹ De inrichting van deze nederzetting wijst daarmee wel op een overvloedige capaciteit aan bijvoorbeeld graanopslag. Ook bij opgravingen buiten Leidsche Rijn zijn in de laatste decennia vergelijkbare bijgebouwen aangetroffen.⁵⁹⁰ De grootste gebouwen stonden op de erven waar ook de meeste munten zijn aangetroffen. Het is verleidelijk om een verband te veronderstellen tussen deze omstandigheden en de handel over de Oude Rijn waarbij deze nederzetting denkkelijk een bestuurlijke functie heeft vervuld. De zware fundering zal wel wijzen op de opslag van graan. Dat strookt met de veronderstelling dat de rivieraken die hier voeren, en waarvan nabij een exemplaar is gevonden, geschikt waren voor bulktransport. Reeds de Romeinen hadden dergelijke schepen in onze wateren getuige het graanschip van Woerden.⁵⁹¹ Zwaargefundeerde graanschuurtjes zijn al sinds de Midden-Bronstijd aangetoond. Het grote gewicht ontstond door de opslag van graankorrels en bijvoorbeeld toepassing van leem om de spieker luchtdicht af te sluiten en daarmee ontkieming van het graan tegen te gaan. Ook in het onderzoeksgebied zullen de spiekers de beste manier geweest zijn om graan op te slaan omdat eventuele kuilen in de grond te dicht bij het grondwater zouden zijn.⁵⁹² De "lichtere" spiekers kunnen zijn benut voor de opslag van hooi, gereedschap, zaaigoed of wat dan ook. Het is bij gebrek aan gegevens niet mogelijk hierover een uitspraak te doen. Het grote aandeel van grassoorten in de pollen kan wijzen op de veestapel die hooi te eten kreeg in de winter. Mogelijk zijn de gebouwen dan gebruikt voor de handel in graan tijdens de zomermaanden.

In de nederzetting waren verder relatief weinig kuilen en greppels die gebruikt zijn om afval in te dumpen. De zone tussen de nederzetting en de lagergelegen rivier bleek voor dit doel wel intensief gebruikt, getuige de restanten van een bewoningslaag die op de zuidelijke flank van de kronkelwaardrug bewaard is gebleven. Ook is op sommige plaatsen redelijk veel nederzettingsafval in beddingafzettingen van de rivier zelf terecht gekomen. Daar waar wel afvalkuilen zijn gevonden, lagen deze meestal nabij de erfafscheidingen.

Bouwmateriaal

In het vrij kale landschap was er een beperkt aanbod van bouwmateriaal. Eikenhout werd gebruikt waar mogelijk. Opvallend was de lage leeftijd van de gekapte bomen en het feit dat er veel palen zijn uitgegraven en dus hergebruikt en mogelijk wijst dat op houtschaarste. Elzen zijn met name gebruikt voor bijvoorbeeld staken die in het water stonden.

⁵⁸⁷ Nijdam, Lichaam, eer en recht, p. 243

⁵⁸⁸ Nokkert, Aarts en Wynia, vroegmiddeleeuwse bewoning merkt op dat deze constructies niet alleen in riviergebieden voorkomen maar ook op zandgronden (NW Duitsland en Den Haag) zodat de verhoogde vloer niet is aangebracht tegen overstromingen. Ik denk dat hier gewoon boerenverstand aan het werk is en eeuwenlange ervaring. Grotere overstromingen lijken vanaf de achtste eeuw vaker voor te komen zo blijkt uit fysisch-geografisch onderzoek. In die tijd wordt de nederzetting alweer verlaten.

⁵⁸⁹ Dijkstra, *Rondom de mondingen*, p. 112.

⁵⁹⁰ Onder andere in het stroomafwaarts gelegen Valkenburg en Oegstgeest, maar ook in Den Haag, Uitgeest en Dalem (net over de grens in Noordwest-Duitsland).

⁵⁹¹ Haalebos, 'Een Romeins graanschip', p. 82.

⁵⁹² Bogaers en Woltering, 'De prehistorie', p. 24

De nabije griendbosjes leverden niet alleen stookhout maar ook takken om de wanden van de huizen mee te vlechten. De takkenbundels zullen in de poel zijn geweest. Mogelijk ook kon men hier riet voor de daken aantreffen. Gevlochten wanden van huizen werden doorgaans met leem afgesmeerd. Ondanks dat er leem is gevonden is niet duidelijk of dit verband hout met de wanden.⁵⁹³

3.7.4 Bestaansmiddelen

Visserij

De bewoners van de nederzettingen moeten ook gevestigd hebben in de nabije rivieren en geulen. Er zijn namelijk, in de voormalige oeverzone, verschillende tufstenen netverzwaringen gevonden. Deze netverzwaringen zijn ook in Appellaantje gevonden, zowel van tufsteen als lood. Tufsteen moet gemakkelijk verkrijgbaar geweest zijn door de nabijheid van het *castellum* op de Hoge Woerd. Het werd veelvuldig gebruikt als gewicht voor weefgetouwen en visnetten.⁵⁹⁴ Het spectrum aan vissen was niet groot en betrof voornamelijk brasem, baars en snoek. Paling werd weinig gevangen en steur ontbreekt geheel. Mogelijk zijn die vissen wel gevangen, maar direct verhandeld. Opmerkelijk is de aanwezigheid van een aantal zeevissen, namelijk haring, kabeljauw en schol. Deze zijn ongetwijfeld ingevoerd en kunnen ingezouten of gedroogd aangevoerd zijn. Hoe ze ook in de nederzetting zijn gekomen, de afgelegde reis is stroomopwaarts geschied en moet langer geweest zijn dan de natuurlijke houdbaarheid van de vissen. Al met al is het niet duidelijk of de vis voor consumptie of voor de handel was bestemd. In beperkte mate at men de Bataafse stroommossel en wat andere schelpdieren zoals zoetwaterslakken.⁵⁹⁵ Deze werd ook gegeten door de bezetting van de Romeinse wachttorens aan de Zandweg.⁵⁹⁶ Zoetwatermossels zijn ook aangetroffen in Wijk bij Duurstede.⁵⁹⁷ De nederzetting Appellaantje bevestigt dat mosselen in ruime mate in de rivier voorhanden waren. Tijdens een overstroming bleven vele schelpen achter in een kleipakket.⁵⁹⁸

Botanische en macroresten wijzen op een rijke flora in de omgeving van de vroegmiddeleeuwse nederzettingen. Verwilderde terreinen waren er te over voor de grote ontginningen waar bramen en frambozen geplukt en noten geraapt konden worden. Ook werden vlier en wolfskers verzameld. De bewoners van Hoge Weide gingen ook op zoek naar bilzekruid, een medicinale plant.⁵⁹⁹

Grafiek 3-4: Houtsoorten en aantal monsters in nederzetting Hoge Weide

Bron: bewerkt naar Nokkert, Aarts en Wynia, p. 263

Nijverheid

In en om de woonstalhuizen zijn talrijke sporen gevonden van allerlei activiteiten die naar het zich laat aanzien kenmerken zijn voor een gemiddelde vroegmiddeleeuwse nederzetting.⁶⁰⁰ De meeste alledaagse gebruiksvoorwerpen, zoals wollen en linnen kleding, rieten manden, houten voorwerpen, benen glissen en hertschoornen kammen werden waarschijnlijk lokaal gefabriceerd. Verder werden waarschijnlijk ook huiden en hoorn verder bewerkt tot kleding en gebruiksvoorwerpen. Ook de pelzen van otters en bevers werden hiervoor gebruikt.⁶⁰¹

⁵⁹³ Nokkert, Aarts en Wynia, *Vroegmiddeleeuwse bewoning*, p. 65

⁵⁹⁴ Dijkstra, *Rondom de mondingen*, p. 309.

⁵⁹⁵ Nokkert, Aarts en Wynia, *Vroegmiddeleeuwse bewoning*, p. 137

⁵⁹⁶ Archeologisch kroniek 2003-2003, p. 277.

⁵⁹⁷ Archeologische kroniek 1998-1999, p. 218.

⁵⁹⁸ Den Hartog, Appellaantje, p. 158.

⁵⁹⁹ Den Hartog, Appellaantje, bijlage 4 geeft een overzicht van de macroresten- en pollenanalyse.

⁶⁰⁰ Een mooi overzicht, zij het met nadruk op wapens uit grafvelden, die in ons onderzoeksgebied niet zijn aangetroffen, vindt men bij Willemssen, *Gouden middeleeuwen*, p. 71-85.

⁶⁰¹ Nokkert, Aarts en Wynia, *Vroegmiddeleeuwse bewoning*, p. 365

Dat aan **wolbewerking** werd gedaan blijkt overduidelijk uit de spinstenen van diverse materialen: lood, natuursteen, bot en zelfs Romeinse *tegula*. Een andere aanwijzing voor wolbewerking is de aanwezigheid van kaardenbol in de botanische resten. Het strookt niet helemaal met het beperkte aantal botfragmenten van schapen dat geanalyseerd kon worden. Dat kan deels te aken hebben met de grote hoeveelheid botten waarvan niet achterhaald kon worden bij welk zoogdier ze horen. Ook is het mogelijk dat de wol van schapen meer landinwaarts werd verwerkt.

De sporen van vlas duiden wellicht ook op productie van textiel. Dergelijke huisnijverheid werd doorgaans in hut-kommen verricht of in het woongedeelte van het woonstalhuis.⁶⁰² Onder het vroegmiddeleeuwse aardewerk bevinden zich scherven van handgemaakte vormen. Verondersteld wordt dat deze lokaal gemaakt kunnen zijn.⁶⁰³ Het merendeel van het aardewerk is nochtans geïmporteerd.

Metaal

Hoewel er geen ovens of haardkuilen zijn aangetroffen, heeft er in Appellaantje toch op enige schaal ijzerproductie en -bewerking plaatsgevonden. De aanwijzing hiervoor zijn zowel productie- en smeedslakken, als een looddruppel en een zilverdruppel. De lakken omvatten zowel productieslakken en smeedslakken waaruit geconcludeerd mag worden dat in de directe omgeving van de vindplaats metaalbewerking heeft plaatsgevonden. Dit wordt bestreden door Dijkstra, die wijst op een determinatieprobleem omdat herverhittingsslakken lijken op bodemslakken van oventjes.⁶⁰⁴ Bovendien meent Dijkstra dat moerasijzererts in deze omgeving niet voorhanden was. Dat is correct, maar de aanwezigheid van lemen ovens in de nederzetting Hoge Weide, waar een groot aantal ijzeren en bronzen voorwerpen is opgegraven, wijst toch wel op lokale verwerking of zelfs productie.⁶⁰⁵ Een chemische analyse van de lakken, zoals gedaan is bij ijzerslak uit de nederzetting Frankenslag waar een hoog percentage silica wees op moerasijzererts, is helaas niet gedaan. Opmerkelijk is echter dat het merendeel van de lakken bestaat uit productieslak, afkomstig van de productie van ijzer uit ruw erts. Dit erts is, net als het steenkool, waarvan enkele brokjes zijn gevonden, waarschijnlijk aangevoerd van elders, alhoewel de winning van ijzer uit lokaal moeras oer zeker niet is uit te sluiten. Of er erts is geïmporteerd acht Dijkstra op onduidelijke gronden niet waarschijnlijk.⁶⁰⁶ Uit te sluiten valt het denk ik ook niet. Men denke aan de rivieraken die in dit gebied hebben gevaren, platboomde schepen (geschikt) voor het vervoer van zware goederen. Ook de vondst van tefriet wijst op transport over grote afstand. Restanten van lemen ovens completeren het beeld dat er in de nabije omgeving wel degelijk een smid actief is geweest.⁶⁰⁷ De concentratie van vondsten binnen de nederzetting wijst op een soort specialisatie per perceel.

Een enkele vondst van barnsteen (wellicht uit het Noordelijk kustgebied aangevoerd?) wijst misschien op de productie van kralen. Het voorkomen van glazen kralen versterkt de indruk dat op het terrein van de smid meer gebeurde dan activiteiten met betrekking tot metaal. Het beeld van specialisatie op de verschillende erven in nederzetting Hoge Weide wordt gecompleteerd door afval van gewebewerking. Bij het botmateriaal van Appellaantje zijn niet alleen complete voorwerpen aangetroffen, maar ook aanwijzingen voor het vervaardigen daarvan. Zo zijn er diverse glissen en twee spinklossen, waarvan een versierd exemplaar is gevonden. Bovendien werden vier gewefragmenten van het edelhert gevonden, waarvan twee met zaagsporen. Hertshoornen kammen, naalden en glissen lijken het meest gemaakt te zijn hoewel het kleine aantal eindproducten opvalt. Mogelijk kan daaruit worden afgeleid dat ook deze producten naar elders werden verscheept.⁶⁰⁸

Ondanks dat een groot deel van de metalen voorwerpen lokaal vervaardigd is, is het waarschijnlijk dat sommige bijzondere voorwerpen, zoals veel van de bronzen objecten en de vondsten van edelmetalen (gouden hangers met almandijn en glas ingelegd; zwaardschedebeslag), van elders kwamen. Getuige de Friese invloeden op enkele van de versierde metalen artefacten zullen deze uit het westelijke rivierengebied of de Noordwest-Nederlandse kuststreken afkomstig zijn.⁶⁰⁹ In de nederzetting Appellaantje werd een fragment van een bronzen weegbalans gevonden. Dit is een sterke aanwijzing voor handel met goederen en geld. Zo'n *Fijnwaage* werd gebruikt om muntgeld, sloopzilver en goud af te wegen.⁶¹⁰ In de nederzetting Hoge Weide lijkt de Frankische invloed te beginnen met de eerste gouden *tremisses* die uit 600-650 dateren. Wapens zijn zeldzaam in ons onderzoeksgebied, enkel een kortsax van Appellaantje, wellicht uit de 6^e-8^e eeuw, is gevonden. Bijzonder is hierbij wel dat dit wapen niet in de context van een graf is aangetroffen. Van de nabijgelegen Hoge Woerd is een langsax uit ca. 700 bekend.⁶¹¹

Glas

Hoewel glas als een luxe-artikel uit Eifel en Ardennen wordt gezien kwam het in de nederzettingen langs de Oude Rijn wel voor. Dit blijkt uit de vondst van scherven van vroegmiddeleeuwse glazen bekertjes, met name zevende- of vroeg 8^e-

⁶⁰² Willemsen, *Gouden middeleeuwen*, p. 71.

⁶⁰³ De Kam en Wynia, 'Welvaart', p. 10.

⁶⁰⁴ Dijkstra, *Rondom de mondingen*, p. 309.

⁶⁰⁵ Er zijn bijvoorbeeld reparaties uitgevoerd en het verknippen van allerlei stukken metaal wijst wellicht op omsmelting.

⁶⁰⁶ Dijkstra, *Rondom de mondingen*, p. 309.

⁶⁰⁷ Nökkert, Aarts en Wynia, *Vroegmiddeleeuwse bewoning*, p. 207. Kleine stukken verbrand leem, samengeklonterd met metaalslak, blijken restanten te zijn van bodems en wanden van ovens.

⁶⁰⁸ Den Hartog, *Appellaantje*, passim.

⁶⁰⁹ Nökkert, Aarts en Wynia, *Vroegmiddeleeuwse bewoning*, p. 367.

⁶¹⁰ Den Hartog, *Appellaantje*, p. 109.

⁶¹¹ Den Hartog, *Appellaantje*, p. 208.

eeuwse tulpbakers, die verspreid over de nederzetting Hoge Weide zijn gevonden. Deze zouden ook uit het Rijnland afkomstig kunnen zijn. In de nederzetting Appellaantje was glas ook niet onbekend hoewel we niet weten of het glas nu uit laat-Romeinse of Merovingische tijd is. Een glazen kraal die er is gevonden lijkt uit de periode 550-650 te dateren met een herkomstgebied Rijnland.⁶¹² Waar ook het glaswerk vandaan kwam, het verwijst onomstotelijk naar interregionale handelscontacten.⁶¹³

3.7.5 *Scheepvaart en handel*

De verbinding tussen noordwest Engeland en het Rijnland verliep over de Oude Rijn.⁶¹⁴ Het moet ook in Vleuten en Harmelen een komen en gaan van handelaren geweest zijn, althans er voeren vele schepen voorbij. Qua scheepvaart stond Vleuten al op de kaart door de vele Romeinse schepen die zijn gevonden. Het wachten op vroegmiddeleeuwse schepen werd in zomer van 2010 beloond. Allereerst werd een schip gevonden, dat grotendeels bestond uit een uitgeholde stam van een oude eik. Een deel van het 15 meter lange schip werd aan jaarringenonderzoek onderworpen waar een periode van rond 734 kwam, waarmee dit het oudste schip van dit type in heel Europa is.⁶¹⁵ Het beeld van de mobiele bewoners in het onderzoeksgebied wordt niet alleen hierdoor versterkt; het schip werd ook nog eens naast een massieve eikenhouten kade gevonden zodat ze hier dus ook aanmeerden. De palen waren 4 meter lang en zijn afkomstig van bomen die in de jaren 30 van de achtste eeuw zijn gekapt. Ze waren om de 2-3 meter in de bedding ingeslagen. Verschillende scheepsonderdelen werden nabij het wrak gevonden alsmede kralen, aardewerk en bewerkt been. Een tweede schip dat korte tijd later in dezelfde omgeving werd gevonden bleek tussen 956 en 958 te zijn gebouwd. De lengte van dit schip kon niet worden vastgesteld maar het was een rivieraak, een platbodem voor het transport van zware goederen. Dat het schip dateert uit een periode waarin ons onderzoeksgebied archeologisch “leeg” is hoeft geen probleem te zijn. De handel ging door over de Oude Rijn, hoewel de rivier al aan het verlanden was. We moeten ook niet vergeten dat in de tiende eeuw de domaniale organisatie al goed was ingericht na de terugkeer van Balderik en dat de goederen (graan!) naar Utrecht moesten worden vervoerd. Ook de nederzettingsstructuur en niet in de minste plaats de locaties van bewoning waren toen aan grote veranderingen onderhevig.⁶¹⁶ Uit nederzetting Appellaantje zijn ook wat attributen van scheepvaart bekend: scheepsklinknagels (om planken over elkaar te bevestigen) en bootshaak een indicatie voor scheepvaart. De sintels zijn overigens de oudst bekende in ons land. Bootshaken van dit type zijn bekend uit Dorestat.⁶¹⁷ Allerlei handelsattributen die gevonden werden in de beddingafzettingen van de rivier, laten zien dat schepen hier daadwerkelijk aanmeerden. Beide schepen lagen aan de binnenbocht van de Rijn.

Handel

Duidelijk is geworden dat in de vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het onderzoeksgebied van alles geproduceerd. Aan te nemen valt dat de nederzetting niet alleen qua voedselvoorziening, maar ook voor wat betreft de gebruiksvoorwerpen een behoorlijke diversiteit aan de dag legde. Tevens is niet uit te sluiten dat een deel van de voorwerpen die hier werden geproduceerd voor de handel bedoeld was. De ligging langs de Oude Rijn bood natuurlijk een uitgelezen mogelijkheid om producten uit te wisselen. Wynia heeft er op gewezen dat de rivier inderdaad een handelsroute was gezien het aantal ‘exotische vondsten’: veel aardewerk uit Rijnland, sieraden uit Engeland en tientallen *sceatta*'s die duiden op Friese handel.⁶¹⁸ Men hield dus contact met de kuststreek en het achterland, Engeland (*sceatta*'s) en Noord-Frankrijk (*tremisses*). De kleinere nederzetting Appellaantje heeft ook munten opgeleverd: 5 *sceatta*'s (680-750), 5 *tremisses* (twee ervan in 640 door Madelinus in Dorestat geslagen) en 1 *denarius* van Lodewijk de Vrome (822-840).⁶¹⁹ Het verbleekt echter allemaal enigszins bij de muntschat bij het Romeinse *castellum* waar maar liefst 121 zilveren *sceatta*'s uit de 8^e eeuw tevoorschijn kwamen! Deze schat moet rond 730 zijn verstoep en bestond uit 119 Friese munten van het stekelvarken-type en 2 stuks uit Engeland.⁶²⁰

⁶¹² Den Hartog, *Appellaantje*, p. 133.

⁶¹³ Een mooi overzicht biedt Willemsen, *Gouden middeleeuwen*, in het hoofdstuk “Merovingisch glas”, p. 87-106.

⁶¹⁴ Dijkstra, *Rondom de mondingen*, p. 53.

⁶¹⁵ Wynia, Manders en Hoegen, ‘Zware regenval’, p. 30. Het schip is nu bekend onder de naam Vleuten 1.

⁶¹⁶ Zie het hoofdstuk over institutionele inrichting en exploitatie van het grondbezit.

⁶¹⁷ Den Hartog, *Appellaantje*, p. 105.

⁶¹⁸ Wynia, Manders en Hoegen ‘Zware regenval’, p. 31.

⁶¹⁹ Den Hartog, *Appellaantje*, p. 105.

⁶²⁰ Archeologische Kroniek 2004-2005, p. 143

Grafiek 3-5: Muntvondsten nederzetting Hoge Weide

Bron: bewerkt naar gegevens in Nokkert, Aarts en Wynia

Mogelijk werd ook rundvee verhandeld. Alcuin vermeldt dat een reiziger onderweg naar Utrecht de bisschop kon tegenkomen op weg naar een verkoping. In dat geval kon je 'm begroeten met de woorden "Gegroet, runderrijke bisschop" (*Si meus Albricus vendens occurrat in amne, "Vaccipotens praesul" properans tu dicito "salve"*). We weten uit de bezitsreconstructie dat deze nederzetting toen aan de bisschop behoorde. Bisschop Burchard (1100-1112) had aan het kapittel van St. Marie geschonken *curtim ante castellum cum censu ad se pertinente*. Dit gebied kon gelokaliseerd worden als ten noorden van kasteel Voorn. De heer van Voorn pachtte dit goed inclusief gerecht.⁶²¹ Dat de bisschop runderrijk was, ligt eigenlijk voor de hand. Het weidegebied ten westen van Alberiks zetel komt niet voor niets in 723 al voor. Het maakte onderdeel uit van een belangrijke schenking die de levensader voor de prille Utrechtse kerk moest vormen. Nogal wiesde dat dit een gewichtig bezit moest zijn.

Het meeste aardewerk was afkomstig uit het Rijnland dat wel in de bestaande handelsnetwerken tussen Friezen en Franken verhandeld zal zijn. Een hoog percentage import draaischijfaardewerk is vrij normaal in de vroege middeleeuwen.⁶²² Willemsen wijst er op dat rijkdom en contacten van de plaats samenhangen met de verhoudingen tussen handgevormd en draaischijf.⁶²³ In de Karolingische tijd wijzigt echter de verhouding tussen draaischijf en handgevormd aardewerk aanzienlijk: in ons onderzoeksgebied loopt het terug van 94% draaischijf in de Merovingische periode naar 48% in de Karolingische tijd. Dat is een trend die ook elders zichtbaar is (Rijnsburg, Oegstgeest, Leiderdorp) en is volgens Dijkstra een teken van het succes van de kogelpot.⁶²⁴

Goede beschikbaarheid van aardewerk wijst wel op een goed functionerend handelsnetwerk tussen Friezen en Franken. Het gedraaide aardewerk kwam zoals gebruikelijk voornamelijk uit Badorf en Mayen. Het relatief grote aandeel kogelpotaardewerk wijst mogelijk op een link met Dorestad, dat immers in de Karolingische tijd zijn hoogtijdagen beleefde.⁶²⁵ Het gros van het aardewerk bestond uit kruiken, potten en kannen. Tonvormige kookpotten hadden de overhand in de nederzetting Ter Weide.⁶²⁶

3.8 Het probleem van de continuïteit

Archeologisch onderzoek waarbij vindplaatsen uit de 9^e en tiende eeuw zijn aangetroffen is er niet. Dat heeft deels te maken met het verdwijnen van materiaal op plaatsen waar dergelijke nederzettingen verwacht kunnen worden, hetzij door erosie hetzij door afvletting, maar er zijn nog andere belangrijke factoren. Van het vijftiental momenteel bekende nederzettingen ten westen van Utrecht uit de vroege middeleeuwen is een handjevol tot grote wasdom gekomen in de zevende en achtste eeuw. Kort daarna verdwijnen de nederzettingen uit beeld.⁶²⁷ Van archeologische zijde wordt herhaaldelijk gesteld dat het gebied ten westen nauwelijks bewoond is geweest tussen de achtste en negende eeuw. Dit is gebaseerd op het ontbreken van archeologische vondsten uit deze eeuwen, een periode die elders in het rivierengebied juist een toenemende bevolking laat zien. De timing hiervan alsmede het feit dat er nauwelijks negende-eeuwse menselijke activiteit is aangetroffen zou kunnen duiden op gelijktijdige historische gebeurtenissen. Het kan zijn dat de invallen van de Noormannen een rol hebben gespeeld, zeker zo vlak bij Utrecht, en mogelijk ook omdat Vleuten in

⁶²¹ OSU IV, nr. 1881 (1275 jan 13): *terram nostram in Strilant cum iurisdictione et censu et aliis attinenciis, quam Gerardus de Vorne, miles, a nobis tenuit*. In een volgend hoofdstuk wordt deze curtis gereconstrueerd.

⁶²² Den Hartog, *Appellaantje*. Dijkstra analyseerde al het aardewerk dat uit deze opgraving tevoorschijn kwam.

⁶²³ Willemsen, *Gouden middeleeuwen*, p. 76.

⁶²⁴ Dijkstra, *Rondom de mondingen*, p. 530, 309-312.

⁶²⁵ Den Hartog, *Appellaantje*, p. 93.

⁶²⁶ Den Hartog, Sportpark Terweide, p. 65: 20 duizend scherven, maar slechts 34 Merovingisch vnl. van tonvormige kookpotten. Datering: tussen 500 en 550.

⁶²⁷ Den Hartog, *Appellaantje*, p. 13.

die tijd een handelszone was, weliswaar geen Dorestad, maar toch misschien een prooi voor de plunderaars.⁶²⁸ De grote nederzetting die tussen Utrecht en Vleuten is aangetroffen laat zien dat hier destijds handel werd gedreven. Van der Tuuk heeft erop gewezen dat de aanvallen der Noormannen zich concentreerden op de door de Franken beheerste plaatsen, zoals Dorestad, Witla en Domburg.⁶²⁹ Utrecht en omgeving waren ook bij uitstek Frankisch. In het jaar 857 werd het geplunderd zoals we weten uit een oorkonde van Lotharius II, waarin deze verklaart dat de Utrechtse kerk *'barbarica imminente nequicia pene destructa et ad nihilum redacta sit'*. Bijna geheel verwoest en vernietigd dus. Het was voldoende om de bisschopszetel te verplaatsen naar Sint Odiliënberg bij Roermond. Deze plek heeft de bevreesding en scepsis van Van der Tuuk opgewekt: hij gaat in op de vraag of Utrecht eigenlijk wel geplunderd is. Hij meent dat er slechts in de periode 834-850 aanvallen op Utrecht geweest *kunnen* zijn en dat ook de oorkonde van Lotharius op zijn minst verdacht is. Hij vraagt zich onder meer af of de locatie van Roermond, dat toen onder Karel de Kale, bepaald geen vriend van Lotharius, niet erg merkwaardig is. Het is echter wel goed om te lezen waarom Lotharius dit deed: *'infra regnum nostrum quietum et pacificum locum ad consolationem et refugium canonicorum'*. Er was wel behoefte aan een centrale plek omdat *'canonicque olim in ea Domino militantes passim per diversa loca quidam dispersi, quidam etiam interempti sunt'*. Waren ze niet gedood door de barbaren dan waren ze wel verspreid geraakt. Roermond leek toen in 858 wel veilig, maar werd in 880 bedreigd.⁶³⁰ Met name in Asselt, een *palatium regium* van Lotharius, hielden de Noormannen huis.⁶³¹ De bisschop en zijn clerus sloegen op de vlucht naar Deventer, waar een versterkte Karolingische *curtis* was.⁶³² In 882 werd Deventer aangevallen, dus wanneer de bisschop er in 895 blijkt te zetelen zal hij er na 882 zijn gaan resideren.

Afb. 3-42: Rivieren en nederzettingen

Bron: Van Dinter, *Living along the Limes*, p. 132

Het is mogelijk dat tijdens de afwezigheid van de bisschop en dus het Frankisch koningsgezag, de bewoners langs de Oude Rijn ook hun biezen paktten omdat ze zo nauw waren verweven met het economische centrum Utrecht. Hoe dan ook, het feit dat de Rijn verhoogde activiteit kende zal eveneens hebben bijgedragen aan de ontvolking van dit gebied, wellicht nog in grotere mate dan de onrust door de invallen der Noormannen. Dat zou geconcludeerd kunnen

⁶²⁸ Voor de geschiedenis van de handelsrijvende noorderlingen en de latere plundertochten, inclusief een kritische beschouwing op de bronnen: Van der Tuuk, *Noormannen in de Lage Landen*.

⁶²⁹ Van der Tuuk, *Noormannen in de Lage Landen*, p. 131.

⁶³⁰ Grosse, *Bistum Utrecht*, p. 18.

⁶³¹ Rotthoff, *Reichsgut*, p. 70 op basis van de Codex Laureshamensis I, nr. 24 en de opgravingen van Holwerda. Sinds Hardenberg, Koningshof Asselt, hebben we een prachtig beeld van een groot koningsgoed hier ten lande.

⁶³² Rotthoff, *Reichsgut*, p. 62. Deventer was een *urbs*, gesticht op een karolingisch kroondomein. In 882 werd de stad aangevallen door de Noormannen.

worden uit de meeste vroeg-Karolingische sporen in dit gebied, waar op basis van aardewerkanalyse de periode rond 800 n.Chr. een breuk lijkt te zijn, eerder dus dan de invallen van de Noormannen.⁶³³

Een paar kanttekeningen zijn hier toch wel op hun plaats. De zijdelingse verplaatsing van de rivier kan archeologisch resten hebben geërodeerd waardoor de archeologische waarneembaarheid minimaal is. Migratie van de rivier, de combinatie van hoge pieken en verminderde afvoer was al een voorbode van de naderende verlanding. Het kan zijn dat de bewoners uitweken doordat de overstromingen te vaak plaatsvonden. Archeobotanisch onderzoek lijkt ook te wijzen op vernatting als we de Karolingische periode vergelijken met de Merovingische.⁶³⁴

Intussen moet niet vergeten worden dat het opkomend centraal gezag en dorpsvorming rond een kerk als gevolg van de kerstening grote invloed kunnen hebben gehad op de locatiekeuze. De inrichting van het domaniale systeem heeft vrijwel zeker tot verplaatsing van bewoningskernen geleid.⁶³⁵ Dat er nauwelijks onderzoek is geweest in deze bewoningskernen zegt meer iets over de locaties van archeologisch onderzoek (lees: woningbouw) dan over hoe dit proces zich ruim duizend jaar geleden heeft voltrokken.

3.9 Een aantal belangrijke nederzettingen die uit historische bronnen bekend zijn

3.9.1 ‘Dorp’-namen

Hoewel uit archeologische werkzaamheden enkele concentraties van nederzettingen konden worden afgeleid, blijven de namen daarvan duister. Enerzijds zijn niet alle sporen in de grond teruggevonden (de sporen liggen te diep of de toen nog actief meanderende Oude Rijn heeft door zich te verleggen de sporen gewist) en anderzijds hebben we vóór het jaar 1300 een uitermate spaarzame schriftelijke overlevering voor dit gebied, zodat we nauwelijks vonden van namen kunnen voorzien. Dit is bovendien opzienbarend, omdat een aantal typische ‘oud land’ toponiemen op een hoge ouderdom duiden.

In elk geval zijn er twee nederzettingen uit de schriftelijke bronnen bekend die op -dorp eindigen. Dorp namen komen bijna zonder uitzondering voor op het oude land aan een rivier en als dit toponiem al in veengebieden voorkomt betreft het ook nederzettingen langs een rivier, zoals het in 1050 vermelde Papendorp (*locum quendam supra Renum situm vocabulo Papenthorp*).⁶³⁶ Hoewel Papendorp een fors ontginningsblok was zal het vernoemd zijn naar een ter plaatse bestaande nederzetting.⁶³⁷ Doorgaans kunnen dorp-namen gedateerd worden tussen 900 en 1200.⁶³⁸ In oude spellingen komt vaak *thorp* voor, samenstellingen die volgens Henderikx vrij oud kunnen zijn.⁶³⁹ In de *Fontes Egmondensis* komt een nederzetting *Aldenthorp* voor.⁶⁴⁰ Dezelfde bron vermeldt ook een eveneens niet lokaliseerbare nederzetting *Algothesdorpe* (‘thorp’ met persoonsnaam Algoth), mogelijk hetzelfde als de villa *Algoti* waar ene Gijsbert schout was.⁶⁴¹

Volgens Blok betekende ‘dorp’ aanvankelijk betekende het akker(land) en werd het vanaf tiende eeuw verdrongen door nederzetting. Dat is een prachtige hypothese maar helpt ons niet verder, want de belangrijke namen Alendorp en Knijfgensdorp liggen zowel aan een rivier als op oud bouwland. Dorp-namen zijn meestal samengesteld met een persoonsnaam. Dat is in het studiegebied ook zo, met namen als Alendorp (*Alendthorp* 1238, *Alentorp* 1350), Hekendorp (*Hedikendorp* 1307), Knijfgensdorp (*Knypekijnsdorp* 1349).⁶⁴² Hedeke was een verkleinwoord van Hadu, wat volgens Moerman ‘strijd’ betekent. Ook voldoet Gieltjesdorp aan dit patroon (*Ghelikendorpen* 1297, *Ghelekendorpe* 1303).⁶⁴³ Hier is Geleke ook een verkleinwoord en wel voor Galo (een naam die ook in Galencop herkenbaar is). Mogelijk was de oorspronkelijke naam *Gelekenedamme*, maar er zijn geen bronnen die dat bevestigen.⁶⁴⁴ Gieltjesdorp is een vreemde eend in de bijt. Het ligt zo te zien niet op oud land, maar de ondergrond verraadt dat hier de stroomrug van de Kockengense stroom ligt die van De Haar over Kockengen richting de Vecht liep. Bij Woerden lag nog de nederzetting Gersdorp die in de dertiende eeuw voorkomt, afwisselend als *Ghersdorp*, *Gherstorpe*, *Gheerstorpe*, waarbij *gars* ofwel gras duidt op grasland.⁶⁴⁵

⁶³³ Van der Kamp, *Middeleeuwse bewoning langs de snelweg*, p. 25.

⁶³⁴ Den Hartog, *Appellaantje*, p. 140.

⁶³⁵ Curtis, *Concentrated settlement*, p. 230.

⁶³⁶ OSU I, nr. 209 (26-06-1050).

⁶³⁷ Broer, *Uniek in de stad*, p. 419 en 421.

⁶³⁸ Blok, ‘Toponymische verkenningen’, p. 404.

⁶³⁹ Henderikx, *Beneden-delta*, p. 135.

⁶⁴⁰ Oppermann, *Fontes*, p. 91.

⁶⁴¹ Oppermann, *Fontes*, p. 89; Künzel, Blok en Verhoeff, *Lexicon*, p. 382.

⁶⁴² Zie voor Hekendorp: Blok, ‘Toponymische verkenningen’. Blok beperkte zich tot Woerden en heeft Alendorp en Knijfgensdorp niet. HUA, Oudmunster, 483-1 (° 1350): Item de bonis in Vloten. Primo dominus Wilhelmus de Vloten de uno jugere in Alentorp X s. *Victoris*.

⁶⁴³ OSU V, nr 2823 resp. HUA, Domkapittel, inv nr 2201-2 (06-04-1303)

⁶⁴⁴ OSU II, nr 1144 (7-11-1247). De proost van Oudmunster geeft de Gulden Hoeve in Alendorp aan Amelis uten Weerde, die hij in leen van de proost hield. Amelis verkocht de hoeve aan het kapittel, en droeg ter compensatie aan de proost anderhalve hoeve in Tull en een halve hoeve in *Gelekenedamme* op. Het leenregister van de proost geeft echter geen uitsluitel. Doordat Amelis uten Weerde gezien de bezittingen en naam een Uten Enghe is geweest (dat blijkt onder meer uit het bezit van land in Amelisweerd, kan dat goed zijn, want hiermee ligt het wel in de invloedssfeer van de families met drie ruiten.

⁶⁴⁵ *Et hoc de 5 iugeribus apud Gheersdorp iuxta Camericker sluse*. Van Roijen, ‘Kapittelrekening’, p. 36; *Gherstorpe* in OSU V, nr 2941 (08-11-1299); HUA, Oudmunster, inv nr 483-1 (a° 1351 *Theodericus dictus Corthose de VI iugeribus in Gheerstorpe*).

Nabij Utrecht lag nog de nederzetting Everiksdorp (*Euerekestorpe* 1085).⁶⁴⁶ Het kapittel van Sint Jan had hier in 1216 een *curtis*. Door bronnen te combineren kon Palmboom achterhalen dat deze *curtis* in een bocht van de Vecht lag op het land dat afwisselend voorkomt als *Hoghenlande* en *dat goit the Enghe*.⁶⁴⁷ Een mooi voorbeeld aldus van zowel ligging aan een rivier als bouwland.

Nog een paar details over Alendorp en Knijfgensdorp. Beide nederzettingen komen in de geschreven bronnen voor, namelijk voor als een 'wijdere' locatie dan simpelweg een nederzetting. In 1300 blijkt het kapittel van Oudmunster *apud Alendorp* 9 morgen te bezitten.⁶⁴⁸ Daar kan het nog een nederzetting zijn. In 1327 is echter sprake van *die helfte van den helen coren tyende, wtgeset dien smalen tyende van Alendorp*.⁶⁴⁹ Vergelijkbaar is de laat 14^e-eeuwse vermelding van *Die smaeltiende van Alendorp in den kerspel van Vloeten*.⁶⁵⁰ een halve hoeve land die wordt gesitueerd *tot Alendorp bijden witboem opt sant*.⁶⁵¹ Geeft aan dat de aanduiding 'in Alendorp' zich ook op Het Zand betreft, het gebied waar rivierzand nabij het maaiveld ligt en vroeger bekend was als *Hoge Woert*. Alendorp was dan ook een tiendblok, evenals Knijfgensdorp.

Uitgaande van een hoge ouderdom van de 'dorp' namen, is het opvallend dat de naam Knijfgensdorp pas laat in de bronnen opduikt.⁶⁵² Toch moet het evenals Alendorp een aanduiding zijn geweest voor een land binnen een bepaald tiendblok. Begrenzungen van tiendblokken op het oude land zijn doorgaans erg oud. Volgens de kaart van de tienden van Oudmunster strekte het tiendblok Knijfgensdorp zich uit tussen de Schoolstraat in het westen en het Leywerk/Proostwetering in het oosten. De noordelijke grens was de Thematerweg en in het zuiden de dijk die even ten zuiden van de Oude Rijngeul lag. Het was een oud gedeelte van Vleuten, getuige ook de blokvormige verkaveling en de *dorp* naam. Op 26 maart 1351 ontvangt Aleydis vanden Wthove van deken en kapittel in pacht *duo jugera terre et quator bont sita in prochia de Vloeten (...) in loco dicto knyvekyndorp*.⁶⁵³ Een jaar tevoren, in 1350, was men begonnen de goederen preciezer te lokaliseren in de kapittelrekeningen. Was er aanvankelijk sprake van 10 morgen *in vloeten*, na 1350 wordt dat *in knyvekyndorp*.⁶⁵⁴ Dit moet te maken hebben met de archiefreorganisatie van het kapittel, die een aanleiding vond in de strijd om het beheer van de proosdiigoederen.⁶⁵⁵ Vlakbij Knijfgensdorp lijkt de meent te hebben gelegen. In 1395 staat bij 2 hond land aldaar als "boven" belending *die ghemeynt van Vloeten*.⁶⁵⁶

3.9.2 Ockhuizen

Het driehoekige terrein aan de noordwestelijke zijde van Themaat was een restontginning binnen een restontginning, die echter afzonderlijk ontgonnen is. Dat blijkt uit het lijnenpatroon op de kaart en uit het feit dat het een afzonderlijk tiendblok was (*Een tiende gelegen tot Ochusen mitten smalen tienden*).⁶⁵⁷ De ontginning van Themaat was rond 1200 voltooid en niet lang daarna zal Ockhuizen ook zijn ingericht. Rond 1285 blijkt de graaf van Holland een geldbedrag toe te komen wegens de verzoening met de heer van Amstel, die plaatsvond op 27 oktober 1285: *Ghisebrecht bar Loefs sone drie pont gheelts vte sire woninghen tOechusen*.⁶⁵⁸ Volgens Van Berkel en Samplonius was het een samenstelling van het Middelnederlandse *busen* 'huizen, nederzetting' en *ooc* - kleiner stuk land dat bij een groter behoort, doch daarvan door een weg of sloot gescheiden is. Gerechtiglijk behoorde Ockhuizen bij Themaat waaronder het normaliter was begrepen zonder vermeld te worden. Er zijn altijd uitzonderingen die de regel bevestigen en zo komen we in 1499 schout Daem van der Haer tegen als *schout op Temait ende Ochusen van myns gnedichs heren neghen van Vtrecht*.⁶⁵⁹ De scheiding met Haarveld

⁶⁴⁶ OSU I, nr 245 (1085).

⁶⁴⁷ Palmboom, *Sint Jan*, p. 173.

⁶⁴⁸ RAU, Oudmunster 396 (goederenlijst) f° 3v.

⁶⁴⁹ RAU, Oudmunster, f° 935-2 f°CX *die helfte van den helen coren tyende, wtgeset dien smalen tyende van Alendorp*.

⁶⁵⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1 (a° 1395).

⁶⁵¹ RAU, Oudmunster 1846-1, lijst van leenmannen in 1395, f° 15Dv-21 (kopie op f° 24-35v). Bij dit perceel staat de opmerking *dit heeft die proist mitten capittel eygen guet gemaect*. Het lag tussen landen van de Heilige Geest en St. Catharijne (Johannieters).

⁶⁵² HUA, Oudmunster, inv nr 483-1 (Kleine Kamer) kent verschillend spellingen: *Item Gyselbertus Haze de X jugeribus in Knyvekyndorp V lb. hereditarie* (a° 1349); *Item de areis in Kniefkenstorp in nativitat Marie viginis VII pullos* (a° 1352); *Item Wilhelmus Haze de X jugeribus in Knivekenstorp V lb. hereditarie* en *Item Gyselbertus Haze de X jugeribus in Kniefkendorp V lb. hereditarie* (a° 1355).

⁶⁵³ RAU, Oudmunster 1136-2 (26-03-1351).

⁶⁵⁴ Dit geldt overigens voor meerdere posten in de rekening.

⁶⁵⁵ A.J. van den Hoven van Genderen, 'Registers en Rekeningen', p. 168-188, i.h.b. p. 178-179. Van Genderen noemt in voetnoot 24 het register dat als inventaris nummer 934 bekend staat. Ook is er een register inv. nr. 940 met het opschrift *Ordo et series omnium colonorum ecclesie Sti Salvatoris ab anno 1350 usque ad ...*. Zie a.w. noot 30: dit register is in 1592 begonnen met als uitgangspunt register 934. Nr. 940 werd echter niet voltooid. Register 934 heeft overigens als opschrift *In hoc libro continentur omnia bona, fructus sive redditus ecclesie Sancti Salvatoris Traiectensis consistentes in decimis, prediis, pratis, pascuis, campis, silvis, piscariis, theloniis, iurisdictionis, iure patronatus, censu, etc. pertinentes ad capitulum sive ad prebendas fratrum in communi, preposituram, decanatum, thesauriam, scolasteriam, capellanas sive altaria et officia ecclesie supradicte, in quorum possessione vel quasi fuit ipsa ecclesia anno domini 1348*.

⁶⁵⁶ RAU, Oudmunster 1846-1, lijst van leenmannen.

⁶⁵⁷ Maris, *Repertorium*, nr 94, p. 82-83: *Een tiende gelegen tot Ochusen mitten smalen tienden, item een tienden van Temaet mitten smalen tienden ende mit allen hoeren toebehoeren, daer der jofferen van Lantskroen die helfte aff toebehoert* [omschrijving uit 1434]. Willem van Abcoude, die ook gerechtsheer was, hield deze tiende in leen van de bisschop.

⁶⁵⁸ Muller, *Register Florens*, p. 157.

⁶⁵⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1176-5 (14-4-1499).

werd gevormd door een sloot en de *Ockhuysenre laen*. Deze laen was eigendom van de bureu van Themaat en zal oorspronkelijk een meent zijn geweest.⁶⁶⁰

3.9.3 Vleuten

Wanneer Vleuten voor het eerst als *Floeten*, *Flothen* en *Flutene* in de bronnen opduikt is het “al” 1164. Aangezien de germaanse wortel *flōtina* stromen betekent, zal de plaats haar naam te danken hebben aan het stromen van de Oude Rijn.⁶⁶¹ Het is denk ik mogelijk om de naamgeving van Vleuten te koppelen aan de verhoogde activiteit van de Oude Rijn die rond 800 moet zijn ingezet. Het kan zijn dat de plaats is ontstaan nabij de lichte verhoging waar de kerk op werd gebouwd. De vermelding waar we zojuist naar refereerden betreft een passage uit de *Fontes Egmundensis* alwaar we gewaarworden dat de abdij land had gekocht *in villa, que vocatur Flothen*.⁶⁶² Dezelfde bron geeft echter vele nederzettingen die *villa* worden genoemd.⁶⁶³ Het kan zijn dat in de *Fontes* de term *villa* iets algemeen betekent. Het ligt niet voor de hand dat de abdij van Egmond er grootgrondbezit had, noch dat het ingesloten lag in een villa in klassieke zin. Maar deze bron noemde bijvoorbeeld ook *Algoti*, *Bruklede*, *Marsen*, *Sluodwethe*, *Scalcwūch* als *villa*, waar overigens in de nog bestaande plaatsen wel degelijk domaniale relictten zijn opgespoord.⁶⁶⁴

3.9.4 De Meern

De Meern was van oudsher het plaatsje waar de Meerndijk uitkwam. We hebben hiervoor de fysisch-geografische situatie rondom De Meern behandeld en volstaan er hier mee op te merken dat het plaatsje is ontstaan aan de verbinding tussen de Heldammer stroom en de Hollandse IJssel.⁶⁶⁵

3.9.5 Harmelen

Onze kennis van Harmelen in de middeleeuwen is zeer beperkt. Er zijn wat heemkundige werken verschenen in het kader van kerspelen- en kastelengeschiedenis of de inventarisatie van monumenten.⁶⁶⁶ Ze hadden echter niet tot doel door te dringen in de middeleeuwse samenleving ter plaatse. De oude vorm van Harmelen leidt naar een mogelijk illuster verleden. In vrijwel alle archivalia wordt lange tijd niet Harmelen geschreven maar Hermelen, waarbij de volgende varianten optreden: 1202 *Hermale*, 1217 *Harmelen*, 1220 *Harmalen*, 1224 *Hermalen*, 1225 *Ermale*, 1270 *Harmalen*, 1287, 1288 *Hermale*, 1293 *Hermalen* en *Heermale*.⁶⁶⁷ Een variant *Heremael* is bekend uit de Hollandse rekeningen van 1334.⁶⁶⁸ Op basis van het patrocinium van de kerk ter plaatse, dat als Karolingisch geïnterpreteerd kan worden, moet het bij Harmelen om een oude nederzetting gaan.⁶⁶⁹

De overgang (zoals in *Hermalen* → *Harmelen*) van -er- naar -ar- is gebruikelijk in Utrecht heeft Blok op gezag van Van Veen geconcludeerd zodat moet worden uitgegaan van de vorm *Hermale*.⁶⁷⁰ Daarmee heeft dit toponiem een grote gelijkenis met het huidige Hermalle-sous-Argenteau in België, dat als *Herimalla* en *Herimala* (resp. in 779 en 947) voorkomt. Een vergelijkbare plaatsnaam is Hermalle-sous-Huy, in 1131 *Harmala* genoemd. Van Bommel heeft een reeks Belgische toponiemen verzameld met her-/har- en -malle en geconstateerd dat er een concentratie rondom Luik ligt, niet ver van Herstal, het kerngebied van de Karolingers.⁶⁷¹

Blok heeft geopperd dat namen als Harmelen, Herewaarden, Herveld, Herispic (Spijk) en Herwijnen alle in het rivierengebied liggen en wegens de betekenis van heer = *barja* ofwel leger, verwijzen naar een verblijfplaats voor het Frankische leger. Hij koppelt dat aan de periode van Pippijn II. Het tweede deel van de plaatsnaam zou zijn afgeleid van *mathla*, verzamelplaats.

⁶⁶⁰ HUA, Regulierenklooster inv nr 909 (15-04-1481): *Die ghemeen buere van Themat (...) een laen also die gheleghen is mit horen toebehoren op Themat in der gherechte voirscreven, ende is streckende van der nat[t]en camp voirt op aen Ockhuysenre laen toe, dair den sloet int ghesceyt van tHairvelt allanges aen de een zide ende die prior ende convent voirgenoemt allanges an die ander zyde naest gheleghen syn.*

⁶⁶¹ Künzel, Blok en Verhoeff, *Lexicon*, pag. 370.

⁶⁶² Oppermann, *Fontes* p. 90-91.

⁶⁶³ Aldaar, p. 61

⁶⁶⁴ Buitelaar, *Ministerialiteit en Dekker, Kromme Rijngebied*.

⁶⁶⁵ Zie paragraaf 3.4.2.2, De memoires van de Oude Rijn.

⁶⁶⁶ Van Bommel, *Harmelen*; Loef en Smeets, *Harmelen*.

⁶⁶⁷ OSU II, nr 556 (14-03-1202): *Theodericus de Hermale, civis Traiectensis*; OSU II, nr 646 (< 27-07-1217): *in Harmelen unum mansum et unum juger*; OSU II, nr 687 (1220): *Gerardus de Harmalen*; OSU II, nr 721 (22-07-1224): *Gerhardus de Harmalen*; OSU II, nr 737 (23-06/23-09-1225): *Gerardus de Ermale*; OSU IV, nr 1777 (17-05-1270): *Gerardus de Harmalen*; OSU IV, nr 2305 (24-06-1287): *Henricus de Hermale*; OSU IV, nr 2351 (28-09-1288): *ius patronatus ecclesie de Hermale*; OSU V, nr 2599 (14-09-1293): *ius patronatus (...) de Harmalen*; OSU V, nr. 2601 (29-09-1293): *ius patronatus ecclesie de Heermale*

⁶⁶⁸ Rek. Heneg. Huis I, p. 219 1334 *Heremael*.

⁶⁶⁹ Zie 6.11.3.

⁶⁷⁰ Blok, ‘Toponymische verkenningen’, p. 403

⁶⁷¹ Van Bommel, ‘Harmelen en Hermalle sous Huy’, p. 80.

Bijna tussen neus en lippen door vermeldt Blok dat er tot aan Harmelen ruimte was om militaire bases in te richten omdat verder westwaarts de grote venen lagen. Strategische overwegingen zouden dan hebben geleid tot het inrichten van kroondomeinen. Elders was hij stiller over Harmelen: “We mogen aannemen dat het koningsgoed was”.⁶⁷² Intrigerend wordt dan de vraag of, evenals in vele andere plaatsen, de Frankische legerplaatsen daar lagen waar de Romeinen gevestigd waren geweest. Zou dan niet meer een betekenen dat de Franken dezelfde strategische plaatsen wisten uit te zoeken als de Romeinen, of zouden ze inderdaad nog voldoende overblijfselen van de Romeinse aanwezigheid hebben aangetroffen?

In elk geval is het zo dat Harmelen nog veel strategischer ligt dan zo op het oog het geval is. Het ligt namelijk wel erg mooi op het kruispunt van de oude noordelijke Rijntak, de middelste Rijntak en de zuidelijke Rijntak. Met andere woorden: bij Harmelen vloeide al het water weer in een enkele rivier die zijn weg naar Woerden vervolgde en zo was Harmelen altijd een verbinding tussen Utrecht en Woerden.

Toevallig vond ik bij Bijvanck de vermelding van een godheid Harimella uit Tongria.⁶⁷³ In het land van de civitas Tungri (het latere bisdom Luik) werden meerdere goden vereerd. In Vechten is een inscriptie gevonden die door Tungrische burgers en schippers is gemaakt die in Fectio verbleven. Over Tungrische soldaten die in Britannia gestationeerd waren is bekend dat ze onder andere een godin Harimella vereerden, die genoemd wordt op een inscriptie uit Birrens. Volgens Bijvanck was er een verband tussen deze godin en de plaatsnaam Hermalle. Zoals we zagen was er juist rond Luik een concentratie van dergelijke namen, in het kerngebied van de Franken dus. Zou er een verband kunnen bestaan?

3.10 Oude structuren – sporen en gegevens

In de meeste delen van Utrecht zijn langs de rivieren vrij regelmatige patronen aangetroffen die wijzen op de middeleeuwse exploitatie van de grond. Een belangrijke rol bij het achterhalen van de ruimtelijke inrichting van de oudtijds landbouw spelen de veldnamen, voornamelijk die met de bestanddelen ‘eng’, ‘veld’, ‘maat’ en ‘weide’.⁶⁷⁴ Nederzettingen waren in de middeleeuwen doorgaans klein en agrarisch van karakter en bestonden uit niet veel meer dan enkele boerderijen. Het bouwland was nabij, op de gronden waar de afwatering op natuurlijke wijze verliep; ze lagen dan ook relatief hoog, zoals de gronden langs de Oude Rijn. Dit bouwland is in de bronnen veelal overgeleverd als ‘eng’ of met benamingen als ‘hoge land’.⁶⁷⁵ Niet ver van de eng lagen de (nog) niet verkavelde weiden en maten die in collectief gebruik waren van de dorpsgemeenschap. Maden of maten waren de hooilanden die tot een nederzetting behoorden. Verder buiten de nederzetting lagen de velden; uitgestrekte onontgonnen vlakten die waarschijnlijk vanwege eeuwenlange extensieve gemeenschappelijke begrazing met relatief open grazige vegetaties waren begroeid. De term veld betekent etymologisch ook ‘open landschap’.⁶⁷⁶ Ze fungeerden bijvoorbeeld als extensieve weidegrond en waren met struikgewas begroeid. Daar liet men paarden grazen en schapen weiden.⁶⁷⁷ Nog verder buiten de nederzetting lagen de woeste venen, waar de bewoners niet veel meer mee konden dan er kruiden zoeken, eieren rapen, vissen, watervogels vangen en turfsteken.⁶⁷⁸ Reeds de Arabische gezant Tartuschi tekende bij een bezoek aan Utrecht eind tiende eeuw op, dat de mensen daar in de zomer turf staken, waarmee ze vuur konden maken dat slechts as achterliet.⁶⁷⁹

Wat betreft de ontwikkeling en uitbreiding van het landbouwgebied kan worden gesteld dat het land nabij de oude enen het eerst werd uitgebreid. Men liet in eerste instantie de collectief gebruikte weide- en hooilanden in stand zodat qua chronologie kan worden aangehouden dat de velden eerst werden ontgonnen en pas daarna de maten en weiden.⁶⁸⁰ Over het algemeen is de chronologische volgorde akkerland, hooiland, weiland en onland maar daarop zijn uitzonderingen zoals in Vleuten, waar het Wilderveld zichtbaar eerder dan Themaat werd omgezet in bouwland.

Dat deze toponiemen in een sterk verband met elkaar stonden blijkt in het Kromme Rijngebied, Vechtstreek, Lindegebied.⁶⁸¹ Een illustratieve passage uit het rechtsboek van de Dom beschrijft een stuk land dat zich bevond op de maat en zich uitstrekte tot aan de eng.⁶⁸² Dit geeft wel aan dat hooiland en bouwland in elkaars nabijheid lagen en zelfs aan elkaar grensden. Oorkonden waarin allerlei toponiemen in hun samenhang staan vermeld zijn schaars. Een mooi voorbeeld is een oorkonde waarin Everhard van Stoutenburgh – een grote naam ook rondom middeleeuws Harmelen – zijn broer Gijsbert met goederen beleende. Het ging daarbij om het goed te Honthorst, het goed te Egdam met de

⁶⁷² Blok, *Franken*, p. 85 resp. Blok, ‘Toponymische verkenningen’, p. 403.

⁶⁷³ Bijvanck p. 561.

⁶⁷⁴ Dekker, *Kromme-Rijngebied*, p. 29, 150-161; Buitelaar, ‘Breukelen’, p. 116-117; Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 123-127; Huiting, ‘Grootgrondbezit’, p. 68-69; Van Bavel, *Transitie*, p. 57-58; Van Bavel, *Manors and markets*, p. 129.

⁶⁷⁵ Voorbeelden van ‘hogeland’ in Buitelaar, ‘Breukelen’, p. 116-117.

⁶⁷⁶ Henderikx, *Beneden-delta*, p. 56-59.

⁶⁷⁷ Dekker, ‘Landschap en bewoning’, p. 67-74.

⁶⁷⁸ Borger, ‘Ontwatering en grondgebruik’, p. 345 en Borger, ‘Oude geografie’.

⁶⁷⁹ Jacob, *Arabische Berichte*, p. 25-26. Jacob plaatst de tocht naar Otto de Grote via Bordeaux, Rouen, Utrecht, Paderborn, Fulda en Mainz in het jaar 973.

⁶⁸⁰ Dekker, *Kromme-Rijngebied*, p. 150. Overigens is deze visie grotendeels gebaseerd op de goed gedocumenteerde situatie in Amerongen en Bunnik. Dekker 1997, p. 67-74 maar het lijkt inderdaad een generiek model te zijn van chronologie.

⁶⁸¹ Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 29 en passim; Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 121-125 en Van Bavel, *Transitie*, p. 53-69.

⁶⁸² Muller, *Rechtsboek*, p. 320: *Item in dominio de Buren in parrochia de Boesinchem quinque jugera terre, sita in loco dicto Wedemate, inter terram, que fuerat Theoderici filii Wilhelmi, ex una parte et terram Gerardi dicti Fayer ex altera, extendentia (se) cum uno fine ad terram, que vocatur Zuonenenden, et cum alio fine ad terram ecclesie de Boesinchem, que Enga appellatur.*

Hildemaat en het Hagebroek, met het haverlandse broek, Honthorster veld, het goed ten Enghe met toebehoren en met Lutikkenveld.⁶⁸³ Haver was een geschikt gewas voor de lagere broekgronden zoals Braams uitvoerig heeft laten zien. Haver kon nog vrij laat in het seizoen worden gezaaid en was bij uitstek het gewas van de komgronden.⁶⁸⁴

Ook rond Vleuten en Haarzuilens zijn dergelijke samenhangen aanwezig geweest: de toponiemen Den Eng, Wilderveld, Haarveld, Themaat, Heemsmade en Vleuterweide zijn een kleine greep uit de voorraad. Een vergelijkbare situatie treffen we aan ten noorden van Kasteel de Haar. Dit gebied werd 'Hoog Haarveld' genoemd en bestond uit oude hoeven, die hetzij leen hetzij pacht waren van de kasteelheer. Tenslotte wijst het toponiem 'haar' zelf (zoals hiervoor beschreven) al op een hoger gelegen stuk land waar niet *per se* bewoning moet zijn geweest maar wel de voorwaarden gunstig waren. Blokverkaveling op en rond kasteel De Haar wijst duidelijk op een oude ingebruikname van de grond. Overigens werd in 1506 het land ten zuidwesten van De Haar het 'Oudeland' genoemd.⁶⁸⁵ Het verst van de nederzettingen op de oeverwallen lagen tenslotte de echt moerassige gebieden, die vaak nog aan het bestandsdeel -broek herkenbaar zijn.

In het nu volgende wordt in wat meer detail gekeken naar deze toponiemen omdat ze kunnen worden beschouwd als kenmerkend voor de oude agrarische lay-out van en bij de nederzettingen. De -dorp namen behandelen we hier niet. Hoewel ze wel degelijk de betekenis van akker kunnen hebben, en dus duidelijk verwijzen naar bouwland, hebben we ze als nederzetting beschouwd.

3.10.1 Engen

Engen of enken waren bij dorpen gelegen bouwland, vergelijkbaar met de essen in het oosten van ons land.⁶⁸⁶ Terwijl in het Kromme-Rijng gebied vele engen in de bronnen aantoonbaar zijn is dat ten westen van de stad niet het geval. Ten westen van de stad Utrecht komen nauwelijks engen voor; tot de uitzonderingen behoren de eng in Bodegraven en de engen bij Linschoten en Montfoort.⁶⁸⁷ Collectieve open akkercomplexen zullen dit niet geweest zijn vanwege de beperkte ruimte die ze innamen op de meestal smalle oeverwallen. In het studiegebied zullen de engen meer in de betekenis van oud bouwland moeten worden opgevat, in het bijzonder wijzend op graanteelt. Dat dit bouwland een behoorlijke omvang kon hebben blijkt wel in Zuilen, waar met Zwesereng een flink stuk land aan de Vecht werd aangeduid. Ook het bouwland aan de westelijke Vechoever bij Zuilen (vroeger Zwesen genaamd) werd zo aangeduid: *Sweserenghe*. Langs de Vecht waren er ook engen te vinden, aan beide oevers van de Vecht.⁶⁸⁸

Ook in Linschoten zou men op basis van 14^e-eeuwse documenten kunnen menen dat al het akkerland tot de eng wordt gerekend en dat wordt zowel in het bisschoppelijk archief als dat van de proosdij van Oudmunster zo geschreven: *dat gericht tyss ende teenden van der helft van twelf hoeven lants, onderdeelt gelegen in den kirspel van Linscoten upten Enghe*.⁶⁸⁹ Een oudere belening voegt nog toe dat dit gerecht de naam *Veltbusen* droeg en zo werden ook 20 morgen land *op die Veltbuse* gesitueerd.⁶⁹⁰ Dit gerecht, deels van Oudmunster, laag aan de westzijde van de Haardijk en liep door tot Kromwijk in het westen en Polanen in het noorden. Een deel van de tienden zoals ze aan de proosdij van Oudmunster behoorden strekten zich uit van de rivier de Linschoten, aan de noordzijde begrensd door Wulverhorst aan de noordzijde en de Haardijk aan de oostzijde. Ze werden dan ook de tienden van Wulverhorst en De Haar genoemd.⁶⁹¹ Deze polder werd tot de jaren zeventig van de 20^e eeuw nog Haarpolder genoemd. Ook hier in Linschoten vermoed ik dat met 'eng' in het algemeen het bouwland werd aangeduid. Het akkerland tussen Linschoten en Montfoort werd namelijk ook zo aangeduid. De dijk die het bouwland van IJsselveld en Rapijnen scheidde heette vroeger de Enger dijk (zie Afb. 3-10) en dat verwees weer naar het akkerland dat voortleeft in de poldernaam Schagen en Den Eng.⁶⁹²

De veldnaam 'eng' leeft in Vleuten voort in het huis Den Eng, een voormalige ridderhofstad. De oudste bewijsplaats is een oorkonde uit 1259, waar land wordt omschreven als gelegen *inter cetera bona sua prope domum suam in Enge* (het latere kasteel Den Eng).⁶⁹³ Op de kaart vertoont dit gebied zich als een zeer onregelmatig patroon van kavels. Gezien de functie die het huis Den Eng als *curtis* lijkt te hebben gehad is hier sprake van het oude bouwland bij de nederzetting(en).

⁶⁸³ OSU V, nr 2951 (07-02-1300).

⁶⁸⁴ Braams, Weyden en zeyden, p. 103-104.

⁶⁸⁵ HUA, Kasteel de Haar, inv. nr. 1, waarin de huwelijksvoorwaarden zijn vastgelegd m.b.t. huwelijk tussen Steven van Zuylen en Josina van Assendelft. Hij brengt ten huwelijk onder meer *Item die thiende gelegen om dat huys tot Haer streckende van kerckhoff van Vloeten tot dat oudelant toe*.

⁶⁸⁶ Moerman, *Nederlandse plaatsnamen*, p. 63.

⁶⁸⁷ HUA, Kapittel van Montfoort, inv nr 18: *Duo iugera terrarum sita op die Enghe in una sata continente novem iugera*. Zie ook Henderikx, *Beneden-delta*, p. 51 en Blok, *Enken*, p. 8-15.

⁶⁸⁸ Buitelaar, Ministerialiteit, p. 123-124.

⁶⁸⁹ Maris, Repertorium, p. 201: *dat gericht tyss ende teenden van der helft van twelf hoeven lants, onderdeelt gelegen in den kirspel van Linscoten upten Enghe (...) dair dat wederdeel der proestien van Oudemunster of thoebehoert*. Beleend werd in 1394 Pelgrim de Wael. HUA, Oudmunster, in nr 1846-1, f° 15^e: *Item die selve dat gherichte tyss ende tyende mit allen sinen toebehoren alst gelegen is tot Lynscoten opten enghe van XII hoeven lants daer die wederhelfte Pilgrim die Wael off toebehoert*.

⁶⁹⁰ De Keijzer, *Lijst van leenmannen*, p. 45 en 52.

⁶⁹¹ Kort, *Repertorium Oudmunster*, nr. 56 en 56A.

⁶⁹² HUA, Oudmunster, inv nr 933, f° 25 (kaart 51).

⁶⁹³ OSU deel 3, nr. 1503 (aug 1259): Bernard de Hamme, ridder, verkocht in dat jaar bisschoppelijke leengoederen te Kovelwade aan het kapittel van St. Marie. Als schadeloosstelling droeg hij aan de bisschop eigen goederen op die hij vervolgens in leen ontving: *quia dictus Bernardus miles, proprietatem viginti iugerum iacentium inter cetera bona sua prope domum suam in Enge, in iurisdictione sua de Themaet inter aqueductum de Themaet et Themaeterwech*.

Overigens is de benaming ‘eng’ ook vlakbij de stad Utrecht niet uitzonderlijk: behalve de Vleutense eng lag er nog een *curtis* van Sint Jan, *Everiksdorp* zoals Palmboom aantoonde, dat in 1338 werd aangeduid als *het goet ten Enghe, gheleghen opt Hogheland bi Utrecht*.⁶⁹⁴ Op zich een mooi voorbeeld van de geografische en semantische verwantschap van eng en dorp (dat ook akker kan betekenen). Het Hogeland was het gebied binnen de oude Vechtbocht ten noorden van Utrecht.⁶⁹⁵ Even ten oosten van dit goed lag de zogenaamde Domproosteneng. Dat met eng en hoogland in feite hetzelfde werd bedoeld was ook bekend bij de kanunnik die in 1365 een goederenregister vervaardigde en daarin bij de grote kamer vermeldde: *bona dicta Enghe sita extra portam Sancte Katherine*, vervolgens 11½ morgen land, ook geheten *Enghe*, en vervolgens de tienden die ook *Enghe alius opt hoghe lant* werden genoemd.⁶⁹⁶

Het toponiem ‘hoog land’ is ook blijven bestaan in het tiendblok tussen Vleuten en Haarzuilens: deze werden de ‘Hogelandse tienden’ genoemd.⁶⁹⁷ Een mooie akte waarin het contrast tussen hoog en laag land goed naar voren komt dateert van 1311 en bevat een aanvulling uit 1320 waaruit blijkt dat er op Veldhuizen zowel akker- als weiland was. Het ging om land van St. Jan even ten oosten van kasteel Nyevelt waarvan het land van de benedenbuur strekte *juxta altam terram usque ad terram bassam*.⁶⁹⁸ Een document uit ca. 1540 vermeldt in Harmelen *10 mergen boochlants opt Oulant*.⁶⁹⁹ Vermeldingen uit de veertiende eeuw laten zien dat de begrippen hoog en oud een zekere relatie hadden: land *opt Hogheland* en *supra Oudeland streckende van de Broydiic*.⁷⁰⁰ Het is echter niet zo dat de zaak kan worden omgedraaid en dat het hoogland ook wel eng zal zijn geweest. Primair ging het om akkerland versus wei- en hooiland en dat blijkt ook nog uit een pachtbrief uit 1565, waarin bijna als vanzelfsprekend wordt gesproken over *vijftien mergen booch boulants in Hermelenrewerdt en vijff mergen wijlants gelegen op Bilenvelt*.⁷⁰¹

De engen ten westen van de stad Utrecht hebben geen deel uitgemaakt van een in 1996 verricht onderzoek naar engen omdat het daarbij ging om bodems met een plaggendek.⁷⁰² Kenmerkend voor de engen zijn namelijk het gebruik als bouwland, een open landschap en de aanwezigheid van plaggendek. Dat laatste is niet het geval in het rivierkleigebied. Daar gaat het namelijk met name om ooivaaggronden: bodems met een door de langdurige bodembewerking gehomogeniseerde bovengrond.⁷⁰³ De naam eng zal dan slechts incidenteel naar het westen zijn gemigreerd waarbij het een oude aanduiding was voor hoger gelegen bouwland nabij een nederzetting. Of deze intrusie naar het westen samenhangt met een occupatie vanuit het oosten in de Merovingische tijd is niet onmogelijk; dat het woord ‘eng’ niet van Frankische oorsprong is en dus geen zuidelijke oorsprong kent is wel duidelijk.⁷⁰⁴

Renes heeft een studie naar “open fields” de hoofdtitel “Grainlands” gegeven en dat is precies de kern van de zaak in ons studiegebied. De opkomst van deze open fields heeft alles te maken met de bevolkingsgroei, waardoor er een sterke behoefte aan graan ontstond.⁷⁰⁵ We moeten daarbij overigens vermelden dat graan een goed houdbaar product was in handel over grote afstanden. Een exacte datering van het ontstaan is moeilijk te geven maar dat ze, zo Renes, bestonden in de negende/tiende eeuw lijkt geen twijfel. Het enorme belang van graan zullen we verderop in deze studie nog benadrukken aan de hand van de kapittel-economie ten tijde van de hoforganisatie. Naast het belang van graan in het bouwplan benadrukt Renes nog de openheid van het landschap, iets was overduidelijk uit onze botanische analyses bleek. Een andere bouwsteen van een open field, het gefragmenteerde bezit, zien we niet terug in de engen in

⁶⁹⁴ Palmboom, *Sint Jan*, pag. 172-181. Deze hof komt voor in de pauselijke bevestigingsoorkonde voor Sint Jan, OSU II, nr. 626 (1216 feb 5). Het latere citaat is uit een charter van 29 mei 1338, toen de stad Utrecht de oude Vechtbocht wilde afsnijden en daarvoor dwars door dit pachtgoed moest graven. In een charter van 4 februari 1498: *dat goit the Enghe gelegen buyten die Weertpoirt opt Hogheland*. Over deze eng: Buitelaar, Ministerialiteit, p. 123 n. 96: *opten hoghen lande, geheyten den Enge en decima de Enge, nunc dicta Hochlandt prope Traiectum*. Palmboom, *Sint Jan*, p. 180.

⁶⁹⁵ Aldaar, pag. 355-356.

⁶⁹⁶ HUA, Domkapittel, inv nr 601 (1365): *Tabula seu repertorium bonorum ecclesie Traiectensis de maiorem cameram spectantium. Enghe. xcvi. Item bona dicta Enghe sita extra portam Sancte Katherine que vendidit nobis Henricus de Vyanden episcopus noster bone memorie. xcvi. Item ibidem xj jugera cum dimidio et aream adiacentem que similiter dicuntur Enghe*

xcvij. Item decimas quasdam que etiam dicitur Enghe alius opt hoghe lant.

⁶⁹⁷ HUA, Oudmunster, inv. nr. 1848-1 f° 18v: Op 3 maart 1441 werd Joest Dircs *echte wijf van Zulen* door de proost van Oudmunster, de grootste grondbezitter van Vleuten. Beleend met *den hogelantschen tiende gelegen tusschen den ham ende der haer streckende tot aen der heren tiende van oudmunster geheiten hermaelreweert*. Soortgelijke leenbrief van 1504 dec 4 in HUA, Kasteel de Haar, inv. nr. 359.

⁶⁹⁸ HUA, Huis Nyevelt, inv nr 7, f° 185-189 (1311 in crastino beati Lamberti): *Universis tam presentibus quam futuris presentes has litteras in specturis vel audituris nos Gherardus Dei Gratia decanus, Amelradus thesaurarius totumque capitulum ecclesie sancti Johannis Traiectensis facimus manifestum quod viginti sex jugera terrae arabilis jacentia juxta castrum de Nyenvelt prope civitatem Traiectensem in jurisdictione honesti viri [leeg] intra terram Bernardi ducti Creyt ex uno latere et terram quondam liberorum ejusdem ex altero ad thesaurarum ecclesie nostre pleno jure spectantia. (...) concedimus titulo locationis seu annue pensionis honesto viro Stephano de Zulen militi Mabelie nunc ejus uxori et post vitam ipsorum eorum antiquiori filio masculino... Op nieuwe bladzijde: De predictis jugeribus. Pro nunc anno 1320 viginti quatuor jugera sita sunt intra terram Wolteri dicti Creyt a parte superiori extendentem se usque ad finem dictorum jugerum et intra terram Arnoldi filii Ghisonis a parte inferiori extendentem se juxta altam terram usque ad terram bassam, et ubi terra bassa incipit, ibi jacet a parte inferiori terra Johannis dicti Rode extendens se usque ad finem terrae bassae. (...) Item duo jugera terrae sita in Rosweyde intra terram Wolteri Creyt a parte superiori et intra terram quondam, quam dominus sancte Iohannis de Zuylen miles habuit in pacto perpetuo.*

⁶⁹⁹ HUA, Kapittel St. Jan in Wijk, inv nr 90 (ca. 1540).

⁷⁰⁰ Van Winter, *Sources*, p. 302 en 308.

⁷⁰¹ HUA, Convent Bethlehem, inv nr 1324 (20-01-1565).

⁷⁰² Visscher e.a., *Engen*, p. 13, 45, 216-217.

⁷⁰³ Aldaar, p. 45.

⁷⁰⁴ Moerman, *Nederlandse plaatsnamen*, p. 63 en 66.

⁷⁰⁵ Renes, ‘Grainlands’, p. 49

het Nederkwartier⁷⁰⁶ Maar fascinerend voor verder onderzoek zou wel zijn dat, als inderdaad een “open field” voornamelijk ontstaat om voor meerdere eigenaren het bewerken van de grond eenvoudiger te maken, of dat niet een belangrijk spoor in het gewoonterecht heeft achtergelaten.⁷⁰⁷ Ik doel op de *gemeender voor*, het verschijnsel dat land van meerdere eigenaren geen duidelijke fysieke scheiding kent. We zullen ons hier in detail nog mee bezig houden.⁷⁰⁸

3.10.2 Oude Land

Op meerdere plekken langs de Oude Rijn vinden we vermeldingen van het Oude Land.⁷⁰⁹ Het zal met name een tegenstelling met het nieuwe land ofwel de groot aangepakte ontginningen zijn, hoewel we er – zeker ook op basis van de blokverkaveling en bezitsverhoudingen met overwegend grond van de riddermatige families – van uit kunnen gaan dat dit inderdaad het oude bouwland betrof, dicht bij de rivier en altijd ooivaaggronden als bodem.

Afb. 3-43: Het Oude Land bij Woerden en bij Harmelen

Kaart van het Groot Waterschap van Woerden door Justus en Davidt Vingboons, oorspronkelijk ingemeten in 1670

Bron: RHC Rijnstreek, Groot-Waterschap van Woerden, inv nr 3009

Een deel van het oude land bij Woerden ligt zelfs op Rd90C bodem en dat is de drogere variant die ook bij Papendorp, het Oude land van IJsselstein en op de Hoge Woerd bij De Meern voorkomt. Het oude land, met even ten zuiden ervan het veelzeggende Hofland, dat een duidelijke verwijzing naar het domaniale verleden van Woerden vormt, geeft daarmee duidelijk te kennen dat het toponiem Woerden naar de verhoogde woonplaatsen op het oude land verwijst.

3.10.3 Woerd

Het toponiem woerd verwijst naar een omheinde plaats of verhoogde woonplaats. In die betekenis hebben we de plaatsnaam Woerden te zien (790 *Wyrda*, 930 *Uurdin*, 1131 *Worthen*). Zoals kort hiervoor werd opgemerkt werd een deel van het oude land in Woerden gekenmerkt door Rd90C bodems, kalkloze ooivaaggronden met zware zavel en lichte klei. Deze bodem is ook kenmerkend voor die andere bekende woerd in dit gebied, de Hoge Woerd ten noorden van De Meern, de locatie van het Romeinse castellum. Het komt voor als *Hoghewoert* en land lag ook altijd *supra Hoghewoert* of *opte hoghe woert*.⁷¹⁰ Was een woerd al hoog, met hoge woerd gaf men blijkbaar aan dat er een flink verschil was met het omliggende gebied. De hoogtekaart (Afb. 3-3) laat dat ook goed zien. Het hooggelegen land bij de *curtis* van Papendorp heeft dezelfde bodem en inderdaad werd deze in de middeleeuwen ook aangeduid met woerd. Zo was er in 1485 sprake van *achtien mergen lants gebeten die Oude Hofstede ende die Woerte*.⁷¹¹

3.10.4 Nes(se)

Tot de oudst bewoonde gronden behoren ook de samenstellingen met ‘nes’ en ‘nesse’. In Harmelen werd het door een van de meanders van de Oude Rijn ingesloten stuk land in de Harmelerwaard de *Hoeghe Nesse* genoemd.⁷¹² De pachters

⁷⁰⁶ Renes, ‘Grainfields’, p. 53-55.

⁷⁰⁷ I.h.b. Renes, ‘Grainlands’, p. 65.

⁷⁰⁸ In paragraaf 5.5 Gemeender voor en de betekenis van deze rechtsfiguur.

⁷⁰⁹ HUA, Kasteel de Haar, inv. nr. 1, waarin de huwelijks voorwaarden zijn vastgelegd m.b.t. huwelijk tussen Steven van Zuylen en Josina van Assendelft. Hij brengt ten huwelijk onder meer *Item die thiende gelegen om dat huys tot Haer streckende van kerckhoff van Vloeten tot dat oudelant toe*.

⁷¹⁰ Van Winter, Sources, p. 265: *Unum mansum et unum agrum (...) prout iacet supra Hoghewoert*. HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1, f° 18: 15 *mergen lants gelegen bijder Hoger Woert inden kerspel van Vloeten*. HUA, Barbara en Laurensghasthuis, inv nr 1408 (1417 donderdag na St. Philips en St. Jacob): *de helfte vanden twe morghen lants gheleghen opte hoghe woert daert cruus op staet*.

⁷¹¹ RUA, Paulusabdij, inv nr 173 (1485).

⁷¹² HUA, Paulusabdij, inv nr 30, f° 35 (1381): de akte is gescheurd maar na de vermelding van het huis Harmelen is leesbaar *alse gelegen syn streckende van den Hoeghen Nesse tot aen den [Nywen Ryn] ... mit ses morgen ... syn, ende beneden die Dyck vander Donckerstraete*.

van het kapittel van Oudmunster die hier land hadden noemden zich ernaar, zoals *Wilhelmus dicto de Nesse*. Het land in de volgende meander werd overigens ook Nes genoemd, en wel Spijkenes vanwege de ligging tegenover Het Spijk. In Vleuten waren er twee veldnamen die op een *nes* wezen. De belangrijkste en grootste *nes* lag in de binnenbocht van de Oude Rijn nabij het dorp Vleuten. Op deze *nes* stond het Huis te Vleuten, stevig verankerd in de Rn95A bodem die zo kenmerkend is voor de nessen (*den thoorn geheeten het huys te vlueten met acht mergen landts mitten bongaert die daer op staet gelegen in den kerspell van vlueten op den Nesse*).⁷¹³ Een tweede *nes* werd gevormd door een soortgelijke kronkel van de Oude Rijn, nabij Hof ter Weyde, waar land voorkomt als *terra dicta Nesse*.⁷¹⁴ Ondubbeltzinnig is ook het kasteel Te Nesse bij Linschoten, rond 1337 als polygonaal kasteel gebouwd door een broer van Hendrik de Rover, burggraaf van Montfoort. Ook Woerden had een Nes, even ten oosten van de stad (*in loco, qui vulgariter Nesse dicitur*).⁷¹⁵ Het komt als de Neslanden voor op de kaart van Vingboons (zie Afb. 3-43).

Dat de veldnaam *nes* oud is blijkt wel uit de *nes* langs de Vecht, waar 20 morgen land lagen, *inden Nesse infra Vechtam et Crummesidewende*.⁷¹⁶ Bij Overmeer komen een aantal kronkels van de Vecht in aanmerkingen, en een ervan droeg tot 1950 de naam polder De Nes. Zo heet het nog steeds maar het is nu een plas.

Deze *nes* komt in een tussen 885-948 te dateren goederenlijst voor als *in Nesse villa cum omni piscatione*.⁷¹⁷

Uit dezelfde periode dateert de niet te lokaliseren nederzetting *Nesseshort*, waarschijnlijk verschrijving voor *Nessehorst*. Volgens Blok was deze nederzetting gelegen bij de Lage Weide.⁷¹⁸ Het kan evengoed de *nes* bij Vleuten zijn of een andere *nes* aan de Vecht, maar waarschijnlijk is zeker dat het om een bocht in een rivier gaat.

Wat daarbij topografisch nog opvalt, is dat een *nes* niet zomaar een bocht in een rivier is, maar echt een meander waarvan de uiteinden dicht bij elkaar komen zodat het een schiereiland betreft. Het was in alle gevallen een binnenbocht met kalkrijke poldervaaggrond van zware zavel (Rn95A bodem). Het verbaast ook niet dat in 1682 in de verkoopcondities van kasteel Harmelen werd opgemerkt dat de *nes* uit hoog bouwland bestond en dat daarin zeer goede klei voor dakpannen en tegels te vinden was.⁷¹⁹

Nes en *muiden* hebben een Inguaeoons tintje, Noordzeegermaans dus, wat occupatie vanuit het westen meer waarschijnlijk maakt dan vanuit het oosten, waarvan *eng* een belangrijke indicator is.⁷²⁰ Dat maakt het gebied van Vecht en Oude Rijn des te interessanter aangezien zowel *nes* als *eng* frequent voorkomen.

3.10.5 Maden

Schönfeld pleitte ervoor om *made* en *maat* gescheiden te houden.⁷²¹ Rentenaar heeft alle varianten besproken en geconcludeerd dat in Utrecht de *a*-vormen overheersten en dus *-made* en *-maat*.⁷²² dat is voor zover ik het materiaal overzie juist. Dat we het hierbij over hooiland hebben is ook wel duidelijk.⁷²³

Heemsmade

Pal ten westen van de *eng* te Vleuten lag een *maat*: Heemsmade. Een kapittelrekening uit 1349 vermeldt drie morgen *in loco dicto heynstmaet*.⁷²⁴ Een oorkonde uit 1331 heeft *drien morghen lands ghelegghen op Heynstmade*.⁷²⁵ In 1368 komen 10 morgen land op *Heynxtmade* voor.⁷²⁶ In de veertiende en vijftiende eeuw is de spelling overwegend *heynstmade* en gaat vanaf de zeventiende eeuw aarzelend over op *Heemsmade*.⁷²⁷

⁷¹³ RAU, Huis Den Eng nr. 1. Anno 1421 een halve hoeve land *op de Nesse* leen van grafelijkheid, begin 15^e eeuw Melis uten Enghe, die ook het Huis te Vleuten bezat, naast deze halve hoeve; Kort, Repertorium Grafelijkheid Woerden, nr. 149.

⁷¹⁴ Van Winter, *Sources*, p. 271.

⁷¹⁵ OSU V, nr. 3006 (31-03-1301).

⁷¹⁶ OSU V, nr. 2806 (19-02-1297): *quadraginta quatuor iugera terre, de quibus viginti quatuor iacent inden Nesse infra Vechtam et Crummesidewende, infra quas aquas non iacet plus terre quam viginti quatuor iugera predicta exceptis septem iugeribus, que sunt Egberti Uterplate; item quinque iacent in den Uterdik et extendunt se in longitudinem usque Crummesidewende in uno fine, in alio fine usque ad aquam de Overmere, in latitudinem vero inter terram Alfari de Wlven ex una parte et inter terram Giselberti de Busco ex altera.*

⁷¹⁷ Henderikx, Beneden-delta, p. 108.

⁷¹⁸ Blok, Goederenregister, p. 91.

⁷¹⁹ Van Bemmelen, Nessen, p. 68.

⁷²⁰ Henderikx, Beneden-delta, p. 51.

⁷²¹ Schönfeld, *Veldnamen*, p. 85 en p. 104.

⁷²² Rentenaar, 'Mad en made', p. 289. Ronduit komisch is zijn vergelijking van doodgewone namen met de Hema: "Zijn de veldnamen in Nederland pas na het jaar 1000 ontstaan of dateren de oudste al van enkele eeuwen eerder? Al deze problemen rijzen voor ons op als we ons bezig houden met de meest gewone, minst spectaculaire en meest verbreide soort van aardrijkskundige namen: de veldnamen. Uit dit naamkundig Hemaspul heb ik één element uitgekozen dat mij de moeite waard leek om eens nader te bekijken."

⁷²³ Vgl. Moerman, *Nederlandse plaatsnamen*, p. 154

⁷²⁴ HUA, Oudmunster 483-1.

⁷²⁵ ARA, AGH inv nr 402 (klein register Utrecht), f° 29^v, nr. 131

⁷²⁶ Van Winter, *Sources*, p. 268-269 (origineel fol.56r – 56v)

⁷²⁷ HUA, St. Marie 1242-2 (1416 mrt 8), idem 1242-3 (1418 okt 11) en 1242-4 (1439 jul 29); *Henxtmade* in HUA, Regulierenklooster Vredendaal 121 (1444 mrt 25). Via *Hemsmade*, zoals in St. Marie 1242-8 (1597 sept 2) wordt de naam uiteindelijk *Heemsmade*, wat vervolgens de naam van de aanzienlijke boerderij ten zuiden van Den Engh wordt, HUA, Dorpsgerechten 2053, f° 84v-85v (1686 jun 10). De naamsverandering duurt de gehele zeventiende eeuw, zoals wellicht ook kan worden opgemaakt uit HUA, St. Marie 1242 (1633 mei 17): *op heynstmade alias hemstmade*.

Zoals andere maden lag het land als hooiland in de buurt van de eng, in dit geval even ten westen ervan. De etymologie is niet duidelijk maar oudere vormen als “Henxtmade” duiden wellicht op hooiland voor paarden. Ook mogelijk is, omdat hooiland na de eerste snede als naweide wordt gebruikt, dit toponiem wijst op een naweide met paarden. Het eerste lid van het woord zien we ook in Henschoten, vroeger *Hengistscoto*.⁷²⁸ Het vormde geen eigen tiendblok en dat zou men bij oorspronkelijk hooiland ook niet verwachten. Heemsmade maakte deel uit van het tiendblok Knijfgensdorp waarvan kan worden aangenomen dat het de oorspronkelijke nederzetting heeft gevormd waar deze maat toe behoorde.

Heemsmade lag tussen de Vleutense Wetering in het noorden en oosten, de Utrechtse weg (vroeger Heereweg) in het zuiden en de Proostwetering in het westen. Het gedeelte ten oosten van de Hof ter Weyde komt in 1368 voor als *op Heynxtmade LVj* [55½] *Jugera terre prout iacent inter terram civitatis traictensis a parte orientali et terram nostre domus quam nunc Johannes Longus colit a parte occidentali*.⁷²⁹ Ten oosten lag inderdaad de Vleutense Wetering die Vleuten van de stadsweide scheidde. Samen met de genoemde 10 morgen en nog 27½ morgen bezaten de Johannieten op Heemsmade maar liefst 93 morgen van de ruim 130 morgen binnen de zojuist aangegeven grenzen.

Een blik op de kadastrale minuut uit 1832 leert, dat de percelering zeer onregelmatig en blokvormig is, wat zo kenmerkend is voor de grond op de stroomrug. Ook in Vleuten is goed te zien dat met name binnen de kronkels van de Oude Rijn de percelering onregelmatige blokken kent. Juist op de weides en velden is dat niet het geval: daar immers overheersen de strookvormige kavels.

Over de grond op Heemsmade werd tijsn betaald aan Oudmunster, niet aan het kapittel maar aan de proost. Helaas is de administratie daarvan geheel verloren gegaan, maar uit de rekening van het Catharijneconvent uit 1572-80 blijkt een dergelijk betaling: *Item betaelt den xi novembris d' LXXV [1575] den schout van vlueten den thinse van hondert vijff ende veertich mergen lants onder vleuten gelegen tsamen twaloff stuver ende vier penningen, ff [faciunt] xij st. iiij pen*.⁷³⁰ Hier kan geen sprake zijn van de recognitieltijsn die zo kenmerkend is voor de grootschalige ontginningen. Dit duidt wellicht op een oorsprong uit een domaniale organisatie. Het laat op deze manier ook zien dat de Johannieten met de lokale ontginning niets van doen gehad hebben en de omvangrijke landerijen in Vleuten te danken hebben aan de bisschop, die bij de ontbinding van zijn domeinen met name deze toen jonge orde heeft bedacht met het grootste deel van zijn hoforganisatie in Vleuten. Het resterende deel bleef in handen van zijn ministeriaal die op Den Engh zetelde en de ontginning van Themaat ter hand nam.

Heemsmade werd doorkruist door enkele laat aangelegde lanen. Allereerst de Heemsmaderlaan, die vanaf de Utrechtse weg noordwaarts naar de hofstede Heemsmade liep. Ten oosten daarvan de Enghlaan, vroeger de Enghsche steeg genoemd.⁷³¹ Deze steeg diende tot een uitweg voor de heer van Den Engh en bestond in elk geval in 1686.⁷³² Van oost naar west werd het gebied nog doorsneden door een zandpad dat vanaf Utrecht naar Vleuten liep. De kaart van Bernard de Roy toont zowel het zandpad als de Enghlaan. De zuidelijke begrenzing van Heemsmade wordt gevormd door de voormalige Heereweg. De term Heereweg werd gebruikt voor het hele traject van de weg die aan de noordzijde van de Oude Rijn liep. Maar ook werd het pad aan de noordzijde van Langerak zo genoemd. Deze weg is voor Heemsmade een duidelijke grens: hier is exact de scheiding tussen de landerijen van Oudmunster en de Johannieten.

Themaat

Tussen Den Eng en De Haar lag een uitgestrekt gebied genaamd Themaat, dat zich uitstrekte tot aan de achterkade van het eerder ontgonnen Maarssenbroek. De oudste vermelding is Themaet in 1259.⁷³³ Dit is ook de meest gebruikelijke spelling die eeuwenlang blijft gehandhaafd. Zoals gebruikelijk werd land gesitueerd “in” een kerspel of gerecht, maar “op” een bepaalde locatie, zoals ook oorkonden in het Latijn over “super”. Claas van Zuylen pachtte in 1349 *septem iugera sitam super Themaet*.⁷³⁴ In 1499 wordt het gespeld als *Temait*.⁷³⁵ De -h- is in weinig gevallen weggelaten, zowel in de vijftiende als zestiende eeuw wordt overwegend met de -h- gespeld en in bonte afwisseling komen dan *Themaet*

⁷²⁸ Kunzel, Blok en Verhoeff, *Lexicon*, p. 174

⁷²⁹ Van Winter, *Sources*, pag. 268-269. De Vleutense Wetering was niet de grens van het Johannietergoed, dat aan de andere zijde van de wetering door liep.

⁷³⁰ HUA, Johannieten 127 (1572-1580), f° 133. Aangezien er in een stuiver 16 penningen gingen was de hoogte van de tijsn slechts 1,35 penning per morgen, inderdaad een klein bedrag. In het boekjaar jaar Pasen 1580 - Pasen 1581 was de tijsn over Vleuten, Themaat en Rosweide samen 15 stuivers, op het geheel der uitgaven aan ongelden slechts 0,8 % uitmakend, aldaar f° 137.

⁷³¹ HUA, Dorpsrechten 2054, f° 24 (1699 okt 25). De rentmeester van het Catharijneconvent verkocht toen een perceel van 8 morgen en een perceel van 9 morgen gelegen aan deze steeg tussen de Heereweg (Utrechtseweg) en het land van Den Engh.

⁷³² De erfgenamen van Frederik Ruysch transporteren aan Johan Cornelis van Egmond van der Nyenburg:

de ridderhofstad Den Engh met visserij en 24 morgen land en *dae toe noch een stege off uytwech voor ende naer de voors. ridderhofstadt den Engh ter breedte van een ende twintich voeten beginnende van de Vleutense wech off dijk noordelijck aen lynrecht langes de plantagie van de hofstede Hensma genaemt*, HUA, Dorpsrechten 2053, f° 86v-88 (1686 jun 10).

⁷³³ OSU deel 3, nr. 1503 (aug 1259): Bernard de Hamme, ridder, verkocht in dat jaar bisschoppelijke leengoederen te Kovelwade aan het kapittel van St. Marie. Als schadeloosstelling droeg hij aan de bisschop eigen goederen op die hij vervolgens in leen ontving: *quia dictus Bernardus miles, proprietatem viginti iugerum iacentium inter cetera bona sua prope domum suam in Enge, in iurisdictione sua de Themaet inter aqueductum de Themaet et Themaeterwech*.

⁷³⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 1178-1 (1349 april 9).

⁷³⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1176-5 (14-4-1499)

en *Temaet* voor.⁷³⁶ De verlengde a (ortografisch met e of i) is overduidelijk de voorkeursspelting. Toch komt ook de variant *Themat* voor (*die ghemeen buere van Themat*).⁷³⁷ De variant *Themet* komt ook voor, zelfs al in 1314 in de hoefslaglijst voor de dam bij Hoppenesse (*op Themet*), maar ook nog in de late vijftiende eeuw (*aen ende op Themet*).⁷³⁸

De oorsprong van de naam Themaet is niet duidelijk. Merkwaardigerwijs zijn er archivalia die 'Temaet' schrijven alsof het om 't Emaat gaat, en dat komt ook voor: *inden gerechte van Emaat en streckende aen die Ematerdijck*. Ook is er een versie *op die Emaat*.⁷³⁹ Het lijkt alsof men in die tijd wist dat er een lidwoord voor de 'maat' stond. 'The' is volgens Künzel c.s. mogelijk een vroege agglutinatie van het lidwoord de (the) met de algemene waternaam ee. A, Aa of E en Ee waren oudnederlandse namen voor waterlopen.⁷⁴⁰ Het kan goed zijn dat dit hier ook het geval is geweest. Dan zou dus Themaet betekenen: de maat die aan het water ligt. Welk water dat dan was: waarschijnlijk gaat het dan om de oorspronkelijke geul waarin later de Thematerwetering werd gegraven. Die geul was weer een restant van de noordelijke Oude Rijn tak die van Vleuten naar De Haar stroomde en juist hier pakketten oeverwalgrond heeft gedeponneerd.

Ook elders waren maten in vergelijkbare landschappelijke context, zoals in Harmelen waar bijvoorbeeld *nier mergen inde lege maet* worden genoemd.⁷⁴¹ In de veertiende eeuw komt die Lange Maet voor waarmee de lage maat zal worden bedoeld; het lag bij het oude land en behoorde tot de curtis van de Johanneters in Harmelen.⁷⁴²

3.10.6 Weiden

Vleuterweide

De Vleuterweide ligt ten zuidwesten van de nederzetting Vleuten en sloot in het westen aan op de curtis van Oudmunster die in de bocht van de Oude Rijn lag met als zuidgrens de Dorpeldijk. De oudste vermelding van deze weide betreft een belening uit ca. 1285 waarin sprake is van vier morgen land die *gheleghen sijn andie meyden int Recht van Vloten*.⁷⁴³

De weide is waarschijnlijk een relatief late ontginning en ze loopt dan ook duidelijk tegen de Harmelerwaard aan, die nog in domaniaal verband is ontgonnen. De weide strekte uit van de dijk ten zuiden van de Oude Rijn, tot aan de latere Leidsche Rijn. Waarschijnlijk is deze weide in het kader van de meentverdeling ontgonnen maar daarvoor bieden de archivalia vrijwel geen houvast. Wel is er af en toe sprake van een meent, zoals in het leenregister van Den Ham: in 1484 beleent Adriaan Uten Ham zijn leenman Cornelis Frederiksz met een *hofstede lants mit alle getimmer dat daer op staet mit alle hoeren toebehoren so als die van outs gelegen is tot vloeten int derp byder kercken streckende mitten overen eynde aenden rijn ende mitten anderen eynde aenden heerwech voirt opwaerts aen die meent toe*.⁷⁴⁴

Ook is het zo dat het grondbezit langs de restgeul van de Oude Rijn zicht voortzet tot aan de wetering die het gebied van Bijleveld scheidt. De meentverdeling hier zal zich niet zozeer op een naar rato verdeling op het oude land hebben gericht als wel op basis van opstrek zijn gebeurd.

Rosweyde

Het toponiem Rosweyde betreft zich op een gebied van rond de honderd morgen groot dat aan weerszijden van de Meerndijk lag. Het werd van oudsher genoemd als onderdeel van een aantal gerechten die naar ik aanneem al eeuwenlang verenigd waren, zoals uit de omschrijvingen vaak blijkt, bijvoorbeeld: *Velthuysen Reyerscoep ende Rosweyde heren Jans gericht van Renesse*.⁷⁴⁵

De Meerndijk splitste Veldhuizen en Reyerscop af van het stuk land dat tot de grens met Oudenrijn en Heikop lag. Dit land vormde later een afzonderlijke polder Rosweyde. In de oorkonde uit 1385 voor de Lange Vliet is sprake van de gerechten Oudenrijn, Galecop, Heikop, Raven, Papendorp en Rosweyde die hun water via de Lange Vliet zouden

⁷³⁶ HUA, Oudmunster 1178-9 (21-2-1516): *seven margen lants gelegen op Themaet*; HUA, Oudmunster 1179-2 (16-01-1538): *twaleff mergen lant waer off die seven mergen gelegen sijn op Temaet*; Maris, Repertorium, nr 94 p. 82-83: *een tienden van Temaet mitten smalen tienden ende mit allen hoeren toebehoeren*.

⁷³⁷ HUA, Regulierenklooster, inv nr 909 (15-04-1481): *Die ghemeen buere van Themat (...) een laen also die gheleghen is mit horen toebehoren op Themat in der gherechte voirscreven, ende is streckende van der nat[t]en camp voirt op aen Ockhuysenre laen toe, dair den sloet int ghesceyt van thairvelt allanges aen de een zide ende die prior ende convent voirgenoeemt allanges an die ander zyde naest gheleghen syn*.

⁷³⁸ Registrum Guidonis, p. 168 (Hoefslag Hoppenesse a° 1314): *Op Themet ende in Gherverscoep in Barns gherecht uten Enghe II½ roede*; HUA, Leenhof Vianen, inv nr 10, f° 35v (08-07-1485): *een hofstede geheten die Hegge omtrent drie merghen lants mitten hofstede groot wesende myt horen gerecht tyende ende tyns gelegen an tgerecht vander Haer ende aen ende op Themet*.

⁷³⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1139-1 (10-6-1477): *derdalf mergen lants gelegen inden gerechte tot Vlueten ende op Temaet dair die twee deel vanden derdalf mergen gelegen siin op Knyfgensdorp in een weer lants van thien mergen toebehorende dat ander overloop vanden thien mergen voirs. Dircks vander My Geryt Dirckx soen ende Cornelis Vrederix soens erfgenamen streckende aen die Ematerdijck dair boven naest gelant is Dirck Jacob Speyerts soen ende beneden Dirck Dirckx soen ende Dirck Hermans soen ende dat ander derdendeel in een weer lants van vijff mergen gelegen inden gerechte van Emaat. En HUA, Convent St. Maria Magdalena, inv nr 1402 (22-03-1533): *Aernt Zem en Ghertruyt Zem bevestigen de gift door hun broer Herbert 20 maart gedaan aan Willem van Hyndersteyn van dat rechte derdendeel van verthien mergen lants ghelegen op die Emaat*.*

⁷⁴⁰ Kunzel, Verhoeff en Blok, Lexicon, p. 344, 122.

⁷⁴¹ HUA, Buchel-Booth, inv nr 3 f° 134.

⁷⁴² Van Winter, Sources, p. 310: *1 iuger prout iacet in die Lange Maet*.

⁷⁴³ Muller, Register Florens, p. 169.

⁷⁴⁴ HUA, Huis Den Ham, 4 f° 11r (1484 zaterdag na St. Pontiaan).

⁷⁴⁵ HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 348.

mogen lozen. Het ging dus duidelijk om de landen ten oosten van de Meerndijk.⁷⁴⁶ In 1402 was sprake van *vier morghen lants ghelegghen over die Maern op Rosweyde*.⁷⁴⁷ De nauwe band tussen de dijk en Rosweyde blijkt uit omschrijvingen als *an die Maern op Roswey*.⁷⁴⁸

Aangezien Vleuten zijn eigen weide had, de Vleuterweide, is nu de vraag waartoe de Rosweyde behoorde. Ik vermoed dat hier de paarden van bewoners van De Meern en de voorganger van Veldhuizen hebben ge graasd. Nu waren paarden geen algemeen bezit in de hoge middeleeuwen en het kan goed zijn dat hier de paarden van kasteel Nyevelt zijn geweid. Een andere mogelijkheid is dat de paarden van de rosmolen alhier konden ontspannen. Bij Nyevelt stond in de veertiende eeuw een molen en dat zou een rosmolen geweest kunnen zijn.⁷⁴⁹

Hoge en Lage Weide

De grootste en belangrijkste weide was die welke van oudsher aan de bisschop behoorde. Het was een flink stuk grond ten westen van de stad Utrecht en zal lange tijd de gemeenschappelijke weide van de Utrechtse burgers hebben gevormd. In 1433 verkocht het stadsbestuur stad deze weide, waaruit volgens Burman lange tijd grote onvrede voortkwam.⁷⁵⁰ De verkoop was nodig om de kosten van de oorlog ten faveure van Rudolf van Diepholt (tegen Gelre en Holland, die Zweder steunden) te dekken. Tevens werden de accijnzen verhoogd. In 1449 werd in de stad gescandeerd 'die sysen af, en die weyde vry'. De weide werd gebruikt door de burgers om de beesten te laten grazen.

De weide komt al voor in de oorkonde uit het jaar 723 als *pascua*.⁷⁵¹ Het is aannemelijk dat de weide en daarbij ook het land van de Hof ter Weide en de bijbehorende eng als voormalig koningsgoed aan de Utrechtse kerk is geschonken. In latere eeuwen blijkt er een sterke band tussen de stad Utrecht en de weide te zijn. In elk geval is dat sinds 1220 het geval, wanneer er wordt gesproken van *pratum Traiectense* ('de Utrechtse weide'), terwijl ook in 1318 sprake is van *Trechter weyde*.⁷⁵² Ook Breukelen had een weide: Heinric van Ruwele hout viertien morghen lants, ghelegghen in Broecleder weyde.⁷⁵³

3.10.7 Velden

Volgens Blok hebben terreinen met een 'veld'-naam vaak een randligging tussen stroomrug en kom. Dit geldt inderdaad ook in het onderzoeksgebied. Blok gaf zelf als voorbeelden IJsselveld en Bredeveld (*Bredevelt*, a° 1217). Zowel Bijleveld (*Bilevelt*, a° 1217) als Nijeveld (*Nyevelt*, a° 1311) en Veldhuizen (*Velthusen*, a° 1307) en Breudijksveld (a° 1285 *Broedics velt*, a° 1323 *Broydijcs velt*, a° 1477 *Bruedijcxvelt*) voldoen aan dat patroon.⁷⁵⁴ Blok veronderstelde met Edelman dat de velden natuurlijk afwaterden op de lagere kommen en niet altijd direct in een rivier.⁷⁵⁵ Als de velden in het ontginningpatroon worden gezien blijken ze veelal de eerste strook te zijn vanaf de rivier die als basis diende. Dat is ook het geval bij Wilderveld. Een uitzondering is het Haarveld ten noorden van Kasteel De Haar, waar het echter ook de stroken land betreft die aansluiten op het oude land. Kenmerkend wat betreft grondsoort is volgens Henderikx achter de oeverwallen gelegen klei-op-veengronden.⁷⁵⁶

Velden waren aanvankelijk extensief gebruikte woeste vlakten, die in de kommen buiten de oude nederzettingen bevonden.⁷⁵⁷ Ze fungeerden bijvoorbeeld als extensieve weidegrond. Ook joeg men de paarden erin of liet men er

⁷⁴⁶ GUP II, p. 129: Bisschop Florens geeft toestemming aan kerken, kloosters, ridders en knapen van de stad Utrecht *en van den Landen die geërvet zyn tot Jutphaas beneden den Ryn, in Galecop, in Heycop, in Raven, in de Rosweyde ende tot Papendorp, eenen waterganck te maaken en te doen graven twee roeden wyt, ofte meer, dryvens waters, in onsen Lande, aangaande in 't leege van Heycop, en streckende van daar voort tot aan den ouden Ryn, ende soo voort beneden der Hofstede ter Meer, ende der molen die voor Nieveelt staat, tot beneden Roeters huys van Lanskroon, en van daar voort tot in den ouden Ryn, by den huysse ten Hamme, ende door den ouden Ryn voort om tot aan den Breudyk, ende aan die lage Haar, en voort beneden der Kercke tot Breuckelen door den Vechtdyk in de Vechte, soo waar dat hem dat ons Lande voorsz. best oirbaar dunkt te wesen.*

⁷⁴⁷ HUA, Sint Jan, inv nr 556-1 (17-05-1402).

⁷⁴⁸ HUA, Sint Jan, inv nr 599-1 (20-12-1462): *negendalve margen lants gelegen an die Maern op Roswey daer boeven naest gelegen een stuc lants toebehorende eenre vycarien gesticht inde capellen an die Maern ende beneden Berthelmeus van Nyevelt.*

⁷⁴⁹ Zie noot 746.

⁷⁵⁰ Burman, *Jaarboeken*, deel 1, p. 440 en deel 2, p. 32.

⁷⁵¹ OSU I, nr. 35 (723 jan 1). De schenking betreft: *quod est infra muros Traiecto castro situm constructum, ubi apostolicus vir dominus et in Christo pater noster Vuillibrordus archiepiscopus sub sancte conversationis cenobitali ordine custos preesse videtur, omnem rem fisci ditionibus quicquid in ipso Traiecto castro, tam infra muros quam et a foris, cum omnibus adjacentiis vel appenditiis, cum illo pascue Graueningo vel quicquid ibidem fiscus ad presens esse videtur, omnia et ex omnibus, totum et ad integrum, cum omni re quesita et inquesita.*

⁷⁵² Resp. OSU II nr. 686 (1220) en GAU, Stad I, nr. 271 (1318 feb 8).

⁷⁵³ De Keijzer, *Lijst leenmannen* p. 43.

⁷⁵⁴ Muller, 'Register graaf Florens', p. 157: *In Vloten, Warnare haren Willems sone vander Hare .xxviii. morghen lants jn Broedics velt. Vgl. p. 158: Clais van Roemts ene halve hoeve in sire woninghen in den Broedijc; Codex Diplomaticus I, deel 1, p. 17 (05-02-1323); vergelijkbaar is Maris, *Repertorium*, nr 108 p. 95: *Seven mergen lants gelegen in den gerechte van Hermelen in den Bruedijck op Bruedijcxvelt. HUA, Barbara en Laurens gasthuis, inv nr 1377 (21-01-1477): Gijsbert Gerritsz die scutemaker tot Woerden (...) anderhalve mergen lants alzo als die gelegen sijn op Bruedijcxvelt in een bruijeweer lants van seventiendalve mergen in gemengder voiren.**

Transport aan Frederik Dirksz van Nesse.

⁷⁵⁵ Blok, *Toponymische verkenningen*, p. 404.

⁷⁵⁶ Henderikx, *Beneden-delta*, p. 58.

⁷⁵⁷ Henderikx, *De Beneden-delta*, pag. 56-59.

schapen weiden⁷⁵⁸. Echt ontgonnen werden velden niet. Het waren begraasde gebieden in relatie tot nabije nederzettingen, waarbij omwille van de omzetting tot akkerland vaak wel de afwatering werd aangepast. Vandaar ook de regelmatige inrichting van het Wilderveld, waarvan het zuidwestelijke deel zelfs de vorm van een cope-achtige ontginning kreeg.

De relatie die een 'veld' met de nederzetting lijkt te hebben wordt ondersteund door de constatering van Henderikx dat velden "juist en uitsluitend in de omgeving van plaatsen waar in de negende en tiende eeuw bewoning is geconstateerd" liggen.⁷⁵⁹ Het feit dat ze verderop in de veengebieden niet voorkomen onderschrijft dus het eerdere beeld van Blok. Het houdt dan ook in dat de toponiemen met 'veld' een oorspronkelijke situatie weergeven en dus niet alleen aan een oude nederzetting relateren maar ook hun naam rond het jaar 1000 gehad zullen hebben. Door Borger is het gebruik van velden al vóór de grote ontginningen aannemelijk gemaakt.⁷⁶⁰ Vervloet heeft recentelijk het beeld dat Buitelaar van de Vechtstreek schetste vanuit historisch-geografisch oogpunt andermaal ondersteund.⁷⁶¹ We kunnen hetzelfde in Harmelen vermoeden, waar aan de flanken van het Oude Land, ten westen van de Breudijk het Breudijkerveld lag. Aan de zuidzijde lag Bijleveld. In beide gevallen lag het veld niet ver van de nederzetting en ze zullen zijn gekenmerkt door een zekere openheid van het landschap.

Haarveld

Op 27 augustus 1349 beleende Jan van Arkel, bisschop van Utrecht, vrouwe Catharina Uten Goye (dochter van Gijsbert Uten Goye, heer van het kasteel in het huidige dorpje 't Goy, gemeente Houten), met het burggraafschap van Utrecht en vele andere goederen, waaronder 'gerechte ende tiende op Harevelt ende op den Vrythof.'—alles 'zoals haar voorouders van het Sticht in leen hadden'.⁷⁶² In 1391 gaf Boekel van der Haar aan Elisabeth, dochter van Simon van Teylingen, het vruchtgebruik van twee hoeven land op Haarveld, gelegen voor de brug van het kasteel.⁷⁶³ Aangezien de brug van het oorspronkelijke kasteel aan de noordzijde lag gaat het om de hoeven aan de noordzijde van het kasteel. Deze twee hoeven waren overigens nooit in leen uitgegeven en hadden altijd deel uitgemaakt van het land dat bij het kasteel hoorde. Of hieraan een zeer oude toestand ten grondslag ligt is niet gezegd, opvallend is het wel. Dat het toponiem 'veld' een eerdere ontginning aanduidt vanuit een nederzetting gezien blijkt wellicht uit het feit dat het gebied ten westen van de Rijndijk nooit met 'veld' werd aangeduid, dit werd pas in het kader van de ontginning van Laag-nieuwkoop (overigens ook leenroerig aan Vianen en waarschijnlijk via Uten Goye in leen van de bisschop gehouden) als restant verkaveld, waarbij het stukje tot aan de oude bouwlanden (nrs. 35-38 op de kaart) werd meegenomen. Evenzo was er een duidelijke grens aan de oostzijde, want ten opzichte van Themaat werd gesproken van *den sloet int ghesceyt van tHairvelt*.⁷⁶⁴ De eerste hoeve die dan volgde in het gerecht De Haar heette Rode hoeve, waarschijnlijk een verwijzing naar de ingebruikname van het Haarveld als bouwland (waarvoor roding nodig was).

⁷⁵⁸ Dekker, 'Landschap en bewoning', p. 67-74.

⁷⁵⁹ Henderikx, *Beneden-delta*, p. 58.

⁷⁶⁰ Borger, 'Ontwatering', p. 346-349.

⁷⁶¹ Vervloet, 'Natte bedoening', p. 24, 28.

⁷⁶² GUP deel 3, p. 50.

⁷⁶³ Kort, Leenhoven Vianen, p. 48-91. HUA, Leenhof Vianen, inv nr 6 f° 57 (31-10-1391).

⁷⁶⁴ HUA, Regulierenklooster, inv nr 909 (15-04-1481): *Die ghemeen buere van Themat (...) een laen also die gheleghen is mit horen toebehoren op Themat in der gherechte voirscreven, ende is streckende van der nat[t]en camp voirt op aen Ockhuysenre laen toe, dair den sloet int ghesceyt van tHairvelt allanges aen de een zide ende die prior ende convent voirgenoemt allanges an die ander zyde naest gheleghen syn.*

ook wat kwistiger met het toponiem Wilderveld. Zo komen lenen voor die gelegen zijn op *Wylrevelt* of *Wilrevelt*.⁷⁶⁹ Het is jammer dat de leenadministratie voor 1438 verloren is gegaan –met uitzondering dan van deze oudere lijst en een handjevol losse leenbrieven.⁷⁷⁰ Een van die oudere leenbrieven dateert uit 1366 en is ten behoeve van Frederik Uten Ham uitgegeven. Hij krijgt daarin in leen *alsulck goet ende erve alse hy van mynen heer ende zynre proesstyen hyelt ende hier nae beschreven is, alsoo alst gelegen is in Wielrevelt*.⁷⁷¹

Het toponiem Wielrevelt hangt samen met een viertal nederzettingen die aan de zuidzijde van het veld lagen en in de bronnen voorkomen als *ten Wiel vier boffsteden metten gerecht thins ende thiende van vier boffsteden voorschreven*.⁷⁷²

3.10.8 De Haar

De veldnaam 'haar' duidt doorgaans op een langgerekt hoger gelegen stuk grond, begroeid met struikgewas temidden van een lagere omgeving. Op de geomorfologische kaart zien we De Haar als een oude bewoningsplek, en de ondergrond is deels ook gemaakt door een noordelijke tak van de Oude Rijn. Reeds in de dertiende eeuw noemde een ministerialen geslacht zich naar deze plek. In 1247 komt een Warnero de Hare voor temidden van andere *militibus et ministerialibus ecclesie*, wat overigens slaat op de kerk van Oudmunster.⁷⁷³ In 1282 treedt een Wernerus de Hare op als *famulus*.⁷⁷⁴ In het oude register van graaf Floris wordt een *Warnare haren Willems sone vander Hare* vermeld en dat zal dezelfde als de vorige zijn.⁷⁷⁵ Op de eind 13^e-eeuwse lijst van gerechten die bijdroegen aan het onderhoud van de dam bij Hopenesse komen de volgende gerechten voor: *In Spanghen en in Cokanghen in Werneers gherechte vander Hare XIII boeven. Op die Hare in Werneers gherechte VI½ boeve XII morgen*.⁷⁷⁶ Aangezien de lijst hoeven bevat van 32 morgen elk, betreft het 448 morgen en 220 morgen. Indien Werner van de Haar al in die tijd een dergelijk complex in leen had, bisschoppelijk zoals blijkt uit latere bronnen, duidt dit vrijwel zeker op een oude herkomst.

Afb. 3-45: Fragment bodemkaart

Een blik op het bovenstaande kaartje leert dat ook in de nabijheid van Kasteel de Haar vele perceelvormen voorkomen. Ten zuiden van de Bochtdijk worden voornamelijk onregelmatige blokken aangetroffen; aan deze verkaveling ligt geen planmatige, geleidelijke ingebruikname van de stroomrug ten grondslag. De blokken duiden op oudtijds exploitatie, die van voor het jaar 1000 dateert. De rechthoekige percelen waren doorgaans in gebruik als bouwland, de vierkante blokken waren meestal boomgaard of tuin.

Ten zuidwesten van het kasteel De Haar ligt volgens de bodemkaart een merkwaardig verschijnsel: ingeklemd tussen het kasteel in het noordoosten, de Bochtdijk in het zuiden en de Haarlaan in het westen ligt een omvangrijke verhoogde 'woonplaats'. Het toponiem 'haar' verwijst naar deze verhoogde plek. Het bete-

kent namelijk 'hoogte in het veld' en is verwant met het Oudhoogduitse 'harug', het Oudnederlandse 'harag' (heilighdom) en het Oudengelse 'hearg' (bos of ook heilighdom).⁷⁷⁷ In samengestelde plaatsnamen betekent het Oudnederlandse 'har' in het algemeen heuvelrug of hoogte.⁷⁷⁸ Er is reden genoeg om aan te nemen dat De Haar een zichtbaar hoger gedeelte was op het omringende veld, het Haarveld, terwijl het toponiem 'haar' door deskundigen wordt geschat op 10^e-eeuws.⁷⁷⁹ Pas vanaf 1247 komen we het toponiem tegen en wel in de naam *Warnero de Hare*.⁷⁸⁰ Dit is tevens de oudste verwijzing naar deze 'haar', maar aangezien de oudste fase van Kasteel de Haar tiende eeuws is moet de topografische situatie veel ouder zijn dan 1247.

Even interessant is het toponiem *Hare* iets ten zuidwesten van de Hof ter Weyde, waar een stuk land met de naam Calvercamp blijkt te liggen tussen de veldnamen Nesse in het westen en Hare in het oosten. Van de Nes weten we dat

⁷⁶⁹ HUA, Oudmunster 1846-1, f° 15D^v – 21, met een kopie op f° 24-35v (ca. 1395). Deze lijst staat enigszins op zich, omdat het volledige leenregister pas bij 1438 aanvangt.

⁷⁷⁰ Ook dit is een mijlpaal in de archieforganisatie, omdat toen werd vastgelegd welke goederen tot de proosdij behoorden. Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, pag. 51 en 55.

⁷⁷¹ Afschrift 17^e eeuw: HUA, Oudmunster 1849. Dit betreft een katern met afschriften van leenbrieven, alle na 1600 behalve deze. Blijkens de stijl is het afschrift nogal corrupt. Afschrift: HUA, Handschriften oude signatuur 72, f° 65v-67, door L.A. de With, advocaat en secretaris van het kapittel van St. Marie (1693-1721). Regest: HUA, Huisarchief Den Ham, inv. nr. 4.

⁷⁷² Zie 11.15 voor meer landbouwkundige informatie over dit gebied.

⁷⁷³ OSU deel 2, nr. 1143 (1247 nov 5). Onder hen ook *Frederico de Hamme*.

⁷⁷⁴ OSU deel 5, nr 2090 (1282 feb 6).

⁷⁷⁵ Muller, 'Oude register graaf Florens', pag. 157

⁷⁷⁶ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, pag. 167. De lijst is in 1307 afgeschreven, maar dateert ons inziens van omstreeks 1296, toen de Utrechtse kapittels accoord gingen met de onderhoudsregeling voor de dam.

⁷⁷⁷ Van Veen 1989, in voce 'haar'.

⁷⁷⁸ Voorbeelden Bergharen ('de Haren' 12^e eeuw), Borgharen ('curtim apud Haren', ca. 1170-1180), Haren (Noord-Brabant, 'in comitatu Hare super fluvium Wal', 11^e eeuw), een nu onbekende plaats in Overijsel 'Linhere' (12^e eeuw), Lonneker ('Loningheri', 10^e eeuw), Losser ('Lutheri', laat 10^e eeuws), Rienderen ('in uilla appellatur Hrenheri', 10^e eeuw), Wolferen ('Uulfara', 11^e eeuw), Zevenaer ('Subenhara in pago Hamaland', ca. 1047).

⁷⁷⁹ Henderikx, Beneden-delta, p. 133.

⁷⁸⁰ OSU deel 2, nr. 1143 (1247 nov 5).

het de kronkel in de Oude Rijn tussen Hof ter Weyde en de Gulden Hoeve is. Deze Haar lag dan op een overgang van Rn95A (de Nes) naar Rd90C.⁷⁸¹

Ook in Linschoten lag een 'haar' (1340 *Linscoterbare*, 1421 *Lintsoterhaer*).⁷⁸² De Linschoter haar was het hooggelegen gebied dat werd ingesloten tussen de Haardijk en het dorp Linschoten waarin ook het latere huis te Linschoten was gebouwd. Niet het oude kasteel, dat bevond zich in het dorp.⁷⁸³ Het gebied rondom de haar werd onderverdeeld in de hoge en lage polder.⁷⁸⁴ Eind veertiende eeuw is sprake van *vier mergen lants gelegen op die Haren aen den Bruedijk*.⁷⁸⁵ Ook in Woerden was een haar blijkens een oorkonde uit 1359: *unam fertellam terre prout iacet super Haer in parochia de Woerden*.⁷⁸⁶

De hier behandelde 'haren' hebben een aantal zaken gemeen. Ze liggen niet ver van de rivier af en kunnen derhalve als onderdeel worden beschouwd van een oeverwal, waarbij de lichtere zandige ondergrond opvalt en het bodemtype inderdaad een kalkloze ooivaaggrond (Rd90C) blijkt te zijn. Dat een dergelijke haar hoger ligt en een wat droger bostype heeft huisgevest is in lijn met botanische analyses rond Kasteel de Haar.

3.10.9 Batua

Voor wat betreft het ten westen van de Meerndijk gelegen land springt het toponiem Batua in het oog: *an die ander zijde van der Maerndiic in Batua*, dus ten opzichte van Rosweyde aan de westzijde van de Meerndijk. Het was maar een klein stukje land van 7 hont (iets meer dan een morgen) en het was gescheiden van de tien morgen op Rosweyde door de dijk, die er dwars overheen was gelegd. Dit was een klein hoekje land in de noordwestelijke punt van Reyerscop in de hoek tussen de Reyerscopperdijk en de Meerndijk

1. *Item ibidem an die ander zijde van der Maerndiic in Batua unum campum terre continentem VII hont terre prout iacet ab inferiori parte eiusdem aggeris et est hec terra quondam separata a X iugeribus predictis per dictum aggerem ibidem transpositum.*
2. *Item ibidem in Batua IIII hont terre prout iacent communia cum aliis nostre domus IIIj [3,5] hont terre pronunc locatis Bernardo Creyt inferius notatis, quibus ab uno fine propius iacet die Maerndiic et ab alio fine a parte superiori vicini iacet terra Johannis Homboud et a parte inferiori terra Wilhelmi Scepen.*
3. *Item ibidem in Batua XII ingere terre prout iacent et extendunt se cum superiori fine ad aggerem de Reynerscop et cum inferiori fine ad aggerem dictum Maerndiic, quibus a superiori parte propius iacet terra heredum Hermanni et Henrici Creyt et inferius dominus Stephanus de Nijenvelt et cetera.*
4. *Item IIIj [3,5] hont [...] signatis et pronunc locatis Hugoni den Roeden [...] terre propius iacet ab uno fine die Maerndiic et ab alio fine parte superiori propius iacet terra Johannis Homboud et a parte inferiori terra Wilhelmi Scepen.*
5. *Item ibidem in Liesvelt Ij [1,5] hont terra. Credo quod supradictus Bernardus Creyt possidet una cum terra supradicta, que Hugo Roede nescit ubi iacent ut dicit et sic inter hos duos latitur hec terra.*⁷⁸⁷

De twaalf morgen in Batua kunnen gelokaliseerd worden ten zuiden van de Reyerscopperdijk en deze strook loopt stuk tegen de Meerndijk, waar aan de andere kant (in Rosweide dus) het Domkapittel met 8 morgen geland was. Het toponiem Batua is bepaald geen naam die bij de 11^e-eeuwse ontginningsactiviteiten hoort en ik maak me sterk dat het een overblijfsel is van een oudere situatie, en het is niet uitgesloten dat Batua tevens de oude naam is voor het oostelijke gedeelte van Veldhuizen. Het betreft dan een overgangsgebiedje met Rn95A en Rn47C bodems. Interessant in dit verband is ook het toponiem Batua ten westen van Jutphaas en de ridderhofstad Batua aldaar.⁷⁸⁸ Mogelijk was dit een deel van het land tussen de IJssel en Jutphaas, een gebied met Rn95A en Rn44C/Rn67C bodems.

Al deze woorden hebben het element *bata-* wat een indogermaanse vorm van 'goed' is. Het woord komt nu nog voor in de woorden 'beter' (en ook 'best'), 'baat'/'baten', 'betovergrootvader' en 'boeten'.⁷⁸⁹ De streek Betuwe, waarvan de naam volgens Künzel, Blok en Verhoeff is afgeleid van de volksnaam *Batavi*, is mogelijk onder invloed van volksetymologie verloren gegaan als 'woonplaats van de Batavieren', want zijn uit de Romeinse tijd herkenbare vormen als *Bataniam*, *Batavorum insula*, in *Batuuna* overgeleverd, in de middeleeuwen prevaleren de vormen *Batuue*, *Batue*, *Batuna*,

⁷⁸¹ Van Winter, Sources, p. 271: *item ibidem terram dictam Calvercamp cum tribus parvis campis continentem 8 iugera et 2½ hont prout iacent inter terram dictam die Hare a parte orientali et terram dictam Nesse a parte occidentali.*

⁷⁸² Fruin en Cosquino de Bussy, regest 42 (31-03-1340); HUA, Oudmunster, inv nr 1560-4 (28-07-1421): een viertel lants (...) gheleghen op Lintsoterhaer inde kerspel van Woerden.

⁷⁸³ Noordam, Linschoten, p. 284

⁷⁸⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 1560-10 (21-02-1462): Dirk Heyn ontvangt in erfpacht: *een viertel lants ghelegen op die haer inden kerspel van Woerden (...) seven merghen lants ghelegen op die haer voers. (...) een viertel lants ghelegen aende Nesse inde kerspel van Linschoten ende dair toe noch drie merghen lants alsoe alse ghelegen sijn opten hoghen polre inden kerspel van Linscoten.*

⁷⁸⁵ Maris, Repertorium, p. 498.

⁷⁸⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1560-1 (30-03-1359).

⁷⁸⁷ Van Winter, Sources, p. 288-289. Lieskamp zal ongetwijfeld verwijzen naar Liesgras (*Glyceria maxima*), dat een kensoort is van de Rietklasse. Nabij De Meern is liesgras aangetroffen en het zal daar met andere soorten die in ondiepe delen van de lokale restgeul hebben gestaan (o.a. grote waterweegbree (*Alisma plantago-aquatica*), wolfspoot (*Lycopus europaeus*), ruwe bies (*Scirpus tabernaemontani*), pijlkruis (*Sagittaria sagittifolia*), moerasandoorn (*Stachys palustris*) en watertorkruis (*Oenanthe aquatica*).

⁷⁸⁸ Kort, Repertorium Amstel, nr. 100 (12 morgen land in Jutfaas in de Batouw).

⁷⁸⁹ Volgens De Vries en de Tollenaere, Etymologisch woordenboek, p. 76, betekent boeten eigenlijk verbeteren.

Bathua. De overgang naar *bet-* lijkt pas langzaam tussen de twaalde en veertiende eeuw door te dringen, in een tijd dat *bat* en *bet* door elkaar gebruikt werden.⁷⁹⁰

Ik vind het overigens opmerkelijk dat de voornoemde schrijvers bij het lemma *Betuwe* geen gewag maken van de voor de hand liggende afleiding *bat-ouwe*. De Vries heeft lang geleden al aangestipt dat het toponiem *Batau* of *Batua* op veel meer plekken voorkomt dan waar Batavieren hebben gewoond, nog even afgezien van de bewoningscontinuïteit die voorwaardelijk zou zijn voor een dergelijk verband.⁷⁹¹

Batestein betekent derhalve ‘goed stenen huis’ en *Batua* betekent dus, en we kunnen De Vries hierin volgen, ‘het betere tussen rivieren gelegen land’ of ‘de betere ouwe’. Dit woord *ouwe* of *ooi* (Oudnederlands *ô* en germaans **agwjo*) kennen we in de moderne woordenschat in ‘landouwe’ en plaatsnamen als *Wadenooien*, *Ammerooien*, *Balgooi*, *Ooi*, *Ooien*, *Poederooien*.⁷⁹² In de Duitstalige landen zijn de uitgangen –*au* of –*aue* nog veel frequenter en ze wijzen stevast op *flaches, feuchtes, am Wasser gelegenes Wiesenland*.⁷⁹³

Ten westen van de stadsmuren van Montfoort lag een stuk land dat Hoge Waard heette en daar pal naast, tussen de Engdijk en de IJssel, lag een hofstede *Ter Oeye*, aan een zijde begrensd door de *Oeye vliet*.⁷⁹⁴ Rn95A en stuk Rn44C (dit laatste een stukje mini-waard binnen een meander).

De *ooien*, voor zover ze nog herkenbaar zijn, lijken dus inderdaad te verwijzen naar goed weiland nabij een rivier, in de overgangszone tussen oeverwal en kom.

3.10.10 Marsch

Een variant op –maat qua landgebruik betreft *mars* in de middelnederlandse vorm *marsch*. Volgens Schönfeld is dit woord in een aantal vormen voor het gehele Noordzegebied overgeleverd en staat het meestal voor laaggelegen hooilanden.⁷⁹⁵ Moerman geeft een verklaring uit het oudnederlandse **mariski* en komt via laag, nat weiland tot de conclusie dat de bijvorm *morsch* weer laag hooiland betekent.⁷⁹⁶ Dat het woord verwijst naar natte omstandigheden nabij rivieren, meren, plassen en poelen zal ongetwijfeld. In het gebied waarop we ons richten behoort mogelijk Maarssen ook in zo’n omgeving. Het komt als *Marsna* voor in de goederenlijst van de Utrechtse kerk.⁷⁹⁷ Dat er een context van water moet zijn blijkt volgens Künzel, Blok en Verhoeff uit het oudnederlandse *merske* = meers, weiland aan het water. Als zodanig zouden dan ook de plaatsnamen (*Forismarische/Forsmarsche* 8e eeuw, 12^e-eeuws afschrift) en *Dalmersce* (wellicht in Utrecht waar *tota piscatio sancti Martini* - tiende eeuw) moeten worden geïnterpreteerd.⁷⁹⁸ Helaas zijn beide plaatsen niet te localiseren en we hechten dan wat meer zekerheid aan de vermelding van de *Mersch* bij Rhenen (a° 1258).⁷⁹⁹ Een mooie parallel is de *Mors* bij Leiden, laaggelegen land in de noordelijke oksels bij *Ter Wadding*.⁸⁰⁰

Toch is de betekenis van weiland volgens Spek secundair en gaat het primair om land dat, op basis van –isk, behoort tot het water en door overstroming zal zijn ontstaan.⁸⁰¹ Een uiterwaard-situatie kan zeker van toepassing in Vleuten. De *Mars* was het deel van Vleuten dat pal ten oosten van de *Vleuterweide* lag en het ligt eigenlijk ten zuiden van de *curtis* van Oudmunster, het *Hofland*. Dat daar in de buurt een moerassige grond heeft gelegen kan mogelijk worden afgeleid uit het stuk veen dat Hugo van Vleuten hier eind dertiende eeuw in pacht had.⁸⁰² Als toponiem komt dit voor in 1425 als een drie morgen land worden beschreven als liggende *aenden ouden Rijn upte Marsch inden gerechte van Vloeten*.⁸⁰³ Op de bodemkaart is dit het gebied tussen de Oude Rijn en de Heldammer stroomrug in (beide Rn95a - Kalkhoudende poldervaaggronden; zware zavel en lichte klei) terwijl De *Marsch* op het lagere gedeelte lag (Rn44C - Kalkloze polder-vaaggronden; zware klei), evenals de *Vleuterweide*. De veldnaam zou daarna niet meer veranderen en land bleef gesitueerd *op die Marsch*.⁸⁰⁴ Ik denk dat er een samenhang heeft bestaan met De *Meern*, dat in de twaalfde eeuw als *Marre*

⁷⁹⁰ Op basis van de vermeldingen in Künzel, Blok en Verhoeff, *Lexicon*, p. 87; Pijnenburg en Van der Voort van der Kleij, *Woordenboek Middelnederlands*, p. 42; De Vries, *Nederlands etymologisch woordenboek*, p. 25, 33, 49. Van Veen, *Etymologisch woordenboek*, p. 80, 99.

⁷⁹¹ De Vries, *Woordenboek plaatsnamen*, p. 29.

⁷⁹² Van Dale, *Groot woordenboek*, p. 1611: landouw, meestal in pluralis voorkomend ‘landouwen’, benaming voor vlakke of lichte heuvelige velden, weilanden en akkers. Künzel, Blok en Verhoeff, *Lexicon*, p. 379, 66, 77, 271, 290.

⁷⁹³ Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache, www.dwds.de: Au, Aue f. ‘flaches, feuchtes, am Wasser gelegenes Wiesenland, (Fluß)niederung’, ahd. Ouwa (10. Jh.), mhd. mnl. ouwe, mnd. ouwe, ô, ôge ‘Wasser(lauf), Insel (im Fluß), feuchtes Wiesenland’, aengl. ieg, ig, anord. ey, schwed. Ö ‘Insel’ setzen germ. *awjô (aus *agwjô) ‘Aue, Insel’ voraus. Die substantivierte germ. Adjektivableitung bedeutet eigentl. ‘die zum Wasser Gehörige, vom Wasser Umgebene’. (...) Aue, und bes. der Plural Auen, wird in jüngerer Zeit hauptsächlich in dichterischer Sprache mit der erweiterten Bedeutung ‘fruchtbare, freundliche Landschaft’ verwendet.

Dat laatste herkennen we in ons woord *landouwe*. Tevens kennen we in het Nederlands het –oog (Callantsoog, Valkoog etc.) en ei-land.

⁷⁹⁴ HUA, Heerlijkheid Montfoort, inv nr 283, p. 85 (16-09-1412): *Item Aernt Loef Jan Hermans soenss. hout van ons ende hebben wij verliet die hofstede ter Oeye mit drie mergen lants so sij ghelegen is ende begrepen heeft daer boven naest ghelant die Oeye vliet ende beneden zijn naest ghelant Gheraits erfnamen uten Boemgaert*. In 1426: tussen de Engdijk en de IJssel. Oyvliet is vervangen door Oysluis.

⁷⁹⁵ Schönfeld, *Veldnamen*, p. 48.

⁷⁹⁶ Moerman, *Nederlandse plaatsnamen*, p. 156-157 en 163.

⁷⁹⁷ OSU I, nr 49 (situatie vóór 860), zie Henderikx, *Beneden-delta*, p. 120-121.

⁷⁹⁸ Künzel, Blok en Verhoeff, *Lexicon*, p. 106.

⁷⁹⁹ OSU III, nr 1441 (mei 1258): *duo mansi partim in Monte, partim in Mersche*. Gelegen op de hoogten achter Rhenen en in de *Marsch* bij Rhenen, waarschijnlijk aan de overzijde van de Rijn ten oosten van Lienden.

⁸⁰⁰ Vriendelijke mededeling D.E.H. de Boer.

⁸⁰¹ Spek, ‘Sallandse dekzandlandschap’, p. 40-41.

⁸⁰² Van Roijen, ‘Kapittelrekening’, p. 21: *Hugo de Vloten de veno in Alendorp, quem habet pro uno jugere (a° 1295)*

⁸⁰³ HUA, Oudmunster, inv nr 2295-2 (13-01-1425).

⁸⁰⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 2295-3 (20-01-1446): *Opte Marsch*; inv nr 2295-4 (24-04-1466): *op die Marsch* en inv nr 2295-6 (12-10-1534): *up*

voorkomt en is afgeleid van onl. mare - waterloop. De door Spek geschetste overstromingsgrond is dus zowel in Maarssen (vanuit de Vecht) als in Vleuten (mogelijk vanuit de oude Mare maar meer waarschijnlijk vanuit de zuidelijke tak van de Oude Rijn) van toepassing.

3.10.11 Broek

De broeken bevinden zich in ons studiegebied op enige afstand van de rivieren. Het woord broek is afgeleid van het Germaanse *broka* waarmee moeras werd aangeduid.⁸⁰⁵ In de meeste broeken kwam kwelwater aan de oppervlakte dat lang niet altijd even goed werd afgevoerd zodat de bovengrond verzadigd kon raken met water. In dat geval verteerden plantenresten niet goed, terwijl op plaatsen met betere waterafvoer wel vertering plaatsvond. Moerasbossen, van voornamelijk elzen, leidden tot broekveen terwijl moerassen met zegge minder voedselrijk waren tot zeggeveen verteerden. Zegveldbroek, Diemerbroek, Kattenbroek en Maarssenbroek zijn voorbeelden van dergelijke moerassige gebieden.

In de meeste gevallen vond ik toponiemen als “broedijk” die telkens verwijzen naar een grens tussen oeverwallen en kommen.⁸⁰⁶ Zo lag er een *viertell lants streckende vanden broedijk tot inde lantsceijdinge toe*.⁸⁰⁷

Vergelijkbaar is een vermelding uit 1368 waar in Maarssen negen morgen land *opstreckende van die Vechte an den Broydijc*.⁸⁰⁸ In Harmelen op het oude land lagen (omschrijving eind veertiende eeuw) *vier mergen lants gelegen op die Haren aen den Broedijck*.⁸⁰⁹ Hier lag ook het Breudijksveld dat in samenhang met de Broydijc als Broydijcs velt voorkwam in begin van de veertiende eeuw.⁸¹⁰ De spelling was telkens Brodiic of Broeydijc.⁸¹¹ Ook in Kamerik zien deze landschappelijke situatie: 28 morgen land werden in 1344 omschreven als *extendentibus se a Tekencoper lantsceyden usque ad Broydike*.⁸¹² Dat het in de moerassen broeide en kwelde kan men zich daarbij voorstellen.

3.10.12 Wijk

De wijk-naam Haanwijk staat in het gebied van de Oude Rijn niet alleen. Blok noemde Bilwijk (1307 *Bilwijc*), Bullewijk bij Amsterdam (1334 *Bilwijc*) en Kromwijk, dat genoemd was naar de kromming van de Oude Linschoten (ca. 1300 *Crumwijc*).⁸¹³ Het bestandsdeel wijk was vrij productief in de ontginningsgebieden en wijst telken male op ligging aan het water, zo ook Mastwijk en Kustwijk. Het bodemtype is hier secundair. Wel is altijd sprake van lintbebouwing aan de koppen van de kavels, langs het water. Een 10^e-eeuws voorbeeld is Vreeswijk (Fresionouuic).⁸¹⁴ Van een verband met het Romeinse *vicus* is geen sprake.

3.11 Conclusies en synthese

Na de lange omzwervingen door het landschap is het tijd ‘de losse eindjes’ geologie, bodem, vegetatie enerzijds en historisch cultuurlandschap anderzijds aan elkaar te knopen en te komen tot een geïntegreerde beschrijving van de landschapstypes die we hebben gedefinieerd. Daarbij is er geen specifieke zonering van noord naar zuid of van zuid naar west, maar meer een onderscheid dat het midden houdt tussen bodem (grondsoort) en waterhuishouding (grondwaterstand en afwatering). Samen met het reliëf kwam uiteindelijk een grote variatie aan landschappen tot stand die zich in belangrijke mate uitte in een rijkgeschakeerde vegetatie.⁸¹⁵ Ogenscheinlijk zijn er in het vlakke gebied ten westen van de stad Utrecht nauwelijks hoogteverschillen en in vroeger tijden waren deze op veel plaatsen groter dan nu. Dat versterkt het vermoeden dat het reliëf een grotere rol speelde in het verleden.

In het studiegebied waren er alleen meanderende rivieren die in de meeste gevallen eenvoudig zijn terug te vinden op de eerder gepresenteerde hoogtekartaat en geomorfologische kaart. Die meanders hebben toch een allesbepalende invloed op landschap en inrichting gehad. Terwijl de buitenbocht van een rivier onderhevig is aan erosie, vindt aan de binnenbocht afzetting van zand en klei plaats. Dit is op zowel historische kaarten als de kadastrale kaart nog herkenbaar omdat met name in de binnenbocht de blokverkavelingen lagen alsmede de vele kastelen werden gebouwd. We aarzelen niet in de binnenbochten de oudste bewoning en akkerbouw te plaatsen. Afzetting van het zwaarste materiaal vond plaats nabij de rivieren terwijl het lichtere materiaal de lagere omgeving overspoelde, de kommen. Telkens wanneer de rivier bij hoog water buiten de oevers trad werd de kleilaag verder opgehoogd. Bij grotere krachten kon een rivier door

die Marsch; 2295-7 (15-02-1581): *op die Marsch*.

⁸⁰⁵ Spek, ‘Sallandse dekzandlandschap’, p. 41-42

⁸⁰⁶ Zie ook Spek, Sallandse dekzandlandschap, p. 42 voor vergelijkbare ligging in Salland.

⁸⁰⁷ HUA, Nieuwlicht, inv nr 1, f°108v-109r (a° 1548)

⁸⁰⁸ Van Winter, *Sources*, p. 272.

⁸⁰⁹ Maris, *Repertorium*, p. 498.

⁸¹⁰ ARA, Graven van Holland, inv nr 398, f° 1: *tgherechte ende den tiende over den Broydijc ende in Gheervaerscoep alst ghelegghen es, voerd op Broydijcs velt twee ende dertich morghen lands*

⁸¹¹ HUA, St. Pieter, inv nr 524-1 (03-03-1360): Voor schout Elias Quint, Werner van der Haer, Claas Gerritsz, Dirk Arnoudsz *wlgo dictis lantghe-noten loci dicti Brodiic*. HUA, St. Pieter, inv nr 524-2 (22-03-1360): Voor schout *Elias dictus Oude en landgenoten loci dicti Broeydijc*

⁸¹² HUA, Domkapittel, inv nr 1550 (28-02-1344).

⁸¹³ Blok, ‘Toponymische verkenningen’, p. 406

⁸¹⁴ Henderikx, *Beneden-delta*, p. 109 en Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 96-97.

⁸¹⁵ Voor een beknopt overzicht voor het Kromme Rijngebied zie Kooistra en Steenbeek, ‘Landschap’, p. 14-21.

de buitenbocht heen breken waardoor een crevasse kon ontstaan, een geul die het komgebied binnendrong. In de ondergrond zijn deze nog vaak terug te vinden. Deze crevasses ontstonden dan wel als overloop van de nabije rivier, ze fungeerden echter ook om de kommen te ontwateren. Uiteindelijk slibden ze wel dicht bij afnemende rivieractiviteit. Sediment zakt dan naar de bodem en de bedding vult zich steeds verder, waarbij de snelheid van opvulling met de tijd afneemt zodat in veel gevallen een crevasse-geul nog lang als laagte in het omringende land zichtbaar was.

In grote lijnen ontstond een landschap van hogere oeverwallen, opgebouwd uit zand en zavel, en lagere kommen met klei en veen die een specifieke positie ten opzichte van het grondwater innamen. De verschillen tussen stroomruggen en kommen kon vrij aanzienlijk zijn, in het Kromme Rijngebied zijn fossiele waterstanden gereconstrueerd waaruit blijkt dat er wel anderhalve meter hoogteverschil van de gemiddelde waterstand kon zijn.⁸¹⁶ Dat was ruim voldoende voor bewoning en landbouw. De mogelijkheden bleken pas op een kritiek punt te belanden als het verschil nog slechts 25 centimeter bedroeg.

We hebben het landschap in drieën willen verdelen, te beginnen met het landschap van de oeverwallen.

3.11.1 *Het landschap van de oeverwallen*

Tussen Utrecht en Harmelen ligt een breed hooggelegen gebied dat door drie takken van de Oude Rijn is gevormd. De oudste tak liep boven Vleuten langs naar De Haar liep, om vervolgens zuidwaarts om te buigen naar Harmelen. Deze tak van de Rijn heeft in de buitenbocht ten noorden van Haarzuilens een flinke doorbraak gekend waardoor een geul is ontstaan die via Kockengen naar de Angstel liep. Op deze stroomrug zijn op verschillende plaatsen vondsten uit Late IJzertijd en Romeinse tijd gedaan die wijzen op kleine nederzettingen. Deze noordelijke tak moet vrij sterk geweest zijn blijkens de brede gordel van oeverafzettingen aan alle kanten van Kasteel de Haar. Het creëerde in elk geval een groot bewoonbaar gebied met voldoende mogelijkheden voor de landbouw. We vermoeden dat deze rivier door de toenmalige bewoners met de naam Ee werd aangeduid. Deze noordelijke rivier moet aan kracht hebben verloren toen de zuidelijke tak in de Late IJzertijd weer belangrijker werd, de Heldammer stroom, die in de Romeinse tijd de limes vormde. Deze tak was breed en bevaarbaar en vormde de as waarlangs de Romeinse infrastructuur werd aangelegd. Aan deze rivier ging een eerdere, nog krachtigere vooraf en het resultaat was een flink pakket aan zandige afzettingen ter plaatse.

De laatste tak van de Oude Rijn was de middelste die tussen 800 en 900 zijn definitieve loop kreeg en al snel daarna begon te verlanden, om in het eerste kwart van de twaalfde eeuw te eindigen als geul van slechts lokaal belang.

Vanaf Harmelen was er eigenlijk maar een tak van de rivier, hoewel kan worden vermoed dat de Breudijk de voortzetting van de noordelijke tak is geweest die dan bij de Putcup weer westwaarts stroomde. Hier moet een rivier zijn geweest anders zou het veen verder zijn opgerukt richting Harmelen.

Op al deze oeverwallen lagen de oudste nederzettingen en akkers. In vrijwel alle gevallen van vroegmiddeleeuwse bewoning en akkerbouw treffen we als bodem de kalkhoudende ooivaaggronden aan en wel de droge variant daarvan. Dit zijn inderdaad de hoogste gronden met de beste afwatering. Dit waren met name de bodems dichtbij de stad Utrecht, waar de oude bisschoppelijke eng lag, alsmede het oude landbouwgebied langs de Oude Rijn, het Lijnpad met onder andere de oude *curtis* van St. Marie. Ook de kern van de *curtis* van de Paulusabdij, de nederzetting Papendorp, kende deze bodem (Rd90A). Verder westwaarts, eigenlijk voorbij de locaties van de latere kastelen Voorn en Grauwert nam het kalkgehalte van de bodem af (Rd90C) maar dat wilde niet zeggen dat er geen bewoning was. De fasering van occupatie werd daardoor niet beïnvloed want op deze bodem lagen Woerden, de woerd bij Papendorp, het Oude Land van Woerden en De Haar. Vergelijkbaar is de situatie aan de Vecht en Hollandse IJssel waar deze hoge gronden nabij resp. Maarssen en op het Oude Land bij IJsselstein worden aangetroffen. In vrijwel alle gevallen betreft dit onregelmatig ingerichte, bijna rommelige blokken bouwland aan de binnenbocht van de rivier. De grond was hier doorgaans vruchtbaar, niet te vochtig en goed te bewerken door de structuur en natuurlijke afwatering. Bewoning was hier in de Romeinse tijd en Merovingische tijd verspreid en er werd geakkerd op de plaats waar gewoond werd. Vorming van dorpskernen begon vaak pas met de stichting van een kerk, zodat er meer bouwland decentraal kwam te liggen. Bij uitstek in de Karolingische periode, die zowel kerstening als inrichting van de domaniale organisatie te zien gaf, werd dit kenmerkend voor het platteland. Het zal mede door de bevolkingsgroei in deze periode zijn dat de occupatie op het oude land zijn beslag krijgt. Opvallend is namelijk – en daarmee moeten we even vooruitlopen op het vervolghoofdstuk over bezitsverhoudingen – dat de begrenzing van eigendom zich richt naar de loop van de toenmalige Oude Rijn als wel de zichtbare restgeulen in het landschap. De lokale uitbreidingen van het bouwland, wat we kunnen zien als een tweede fase van occupatie, werden afgesloten door kaden, dijkjes en wegen, zoals te zien is aan de vorm van percelen en de richtingen ervan en vooral het feit dat ze ‘stuklopen’ op die dijkjes.

Ook dit patroon heeft geldigheid in het gehele gebied, langs de Rijntakken, de Vecht en bijvoorbeeld Linschoten tussen Montfoort en Woerden. Nog verder westwaarts slaagden de rivieren er niet in een stevig stelsel van oeverwallen te vormen, want daar, om met De Bont te spreken, verzamelden ze in het veen.⁸¹⁷

Op deze oude cultuurgrond zien we ook dat toponiemen in combinatie met de bodem aan het geschetste beeld bijdragen. Het is de zavel op de hogere delen van het land waar zowel oude bewoning als de akkerbouw gelokaliseerd kan worden, met toponiemen als eng, oude land, dorp, haar, woerd, nes, hofland die hetzij naar agrarische exploitatie

⁸¹⁶ Kooistra en Steenbeek, ‘Landschap’, p. 18.

⁸¹⁷ De Bont, Nedersticht, p. 49.

verwijzen hetzij naar een relatief hoge ligging. Dat dit min of meer samengaat blijkt uit de hoogtekaart en bodemkaart. Opvallend is het aantal kastelen dat in deze bodems is geplaatst vanwege de stevige structuur en nabijheid van de oude woonplaatsen. Tevens liggen de kernen van het domaniaal ingerichte grootgrondbezit zonder uitzondering op deze bodems. Het Breeveld bij Woerden lijkt op een randontginning te wijzen, getuige de uitgang -veld, maar aangezien veld primair een open gebied aanduidt zou dit meer wijzen op vroege cultuurgrond langs de oever van de Oude Rijn. Het deelt dan ook het verleden met de Harmelerwaard zodat we hier dan ook een ononderbroken strook oud bewoonde en bewerkt grond hebben waarbij de toponiemen eng, oude land, hofland en woerd vrijwel aaneengesloten de ruimte tussen Utrecht en Woerden opvullen.

Tabel 3-7: Het verband tussen bodem, profiel, topniemen en cultuurlandschap (oeverwallen)

Bodemcode	Profiel	Toponiemen	Locatie
Rd90A	Zware zavel - Kalkhoudende ooivaaggronden; zware zavel en lichte klei - Lichte klei met homogeen profiel	-	Kastelen - Voorn
			Kastelen - Grauwert/Ter Weyde
		eng	Den Engh bij Utrecht
		dorp	Papendorp - oud land
		[curtes]	Lijnpad
			Strijland
	Zware zavel - Kalkloze ooivaaggronden; zware zavel en lichte klei - Lichte klei met homogeen profiel	-	Maarsse - rivierbocht bij Ganzenhoef
		oude land	Ijsselstein - Oude Land
Rd90C	Zware zavel - Kalkloze ooivaaggronden; zware zavel en lichte klei - Lichte klei met homogeen profiel	-	Lijnpad - geheel west bij De Grauwert
			Kastelen - Ter Mey
			Goysstraat - tussen De Haar en De Wel
		haar	De Haar
			Kastelen - De Haar
		oude land	Oudeland bij Woerden
		veld	Wilderveld
		woerd	Hoge Woerd
			Woerden
			De Woerd bij Papendorp
Rn52A	Lichte zavel - Kalkhoudende poldervaaggronden; zavel - Klei op grof zand	-	Zuilen (incl. slot Zuylen)
		veld	Breeveld
		waard	Harmelerwaard
		[curtis]	Zeldenrijk
		ham	Kastelen - Den Ham
Rn95A	Zware zavel - Kalkhoudende poldervaaggronden; zware zavel en lichte klei - Lichte klei met homogeen profiel	-	Kockengense stroomrug
			Langerak
			Kastelen - Huis Harmelen
			Kastelen - Nyevelt
			Kastelen - Ruwiel
		haar	Linschoter Haar
		hofland	Hofland e.o.
		maat	Heemsmade
		oude land	Harmelen - het Oude Land
		waard	Hoge waard bij Montfoort
		wijk	Mastwijk
			Heeswijk
		dorp	Knijfgensdorp - noordelijke helft
			Hekendorp - langs de IJssel
			Geestdorp
			Alendorp
		weide	Vleuterweide - onderste deel ten noorden van Nyevelt
		nes	Kastelen - Te Nesse
			Kastelen - Huis te Vleuten
		ooi	Batua - bij Veldhuizen
			Ter Oye bij Montfoort
			Batau bij Jutphaas
		huizen	Veldhuizen
		schoot	Kastelen - Linschoten

Bodemcode	Profiel	Toponiemen	Locatie
Rn95C	Zware zavel - Kalkloze poldervaaggronden; zware zavel en lichte klei - Lichte klei met homogeen profiel	-	Linschoten Tussen Hoge Woerd en Langerak
			Kastelen - Gunterstein
			Kastelen - Nijenrode
			Kastelen - Kronenburg
Rn95C/Rn47C	Zware zavel - Kalkloze poldervaaggronden; zware zavel en lichte klei - Lichte klei met homogeen profiel	-	Kastelen - Loenersloot

Op deze hogere oeverwallen stonden oorspronkelijk zomergroene loofbossen met soortenrijk ontwikkelde struik- en kruidlagen, waar allereerst de kruidlaag ging bloeien, vervolgens de struiklaag en tenslotte kwam het blad in de bomen. Deze bossen waren goed vertegenwoordigd langs rivieren en komen voornamelijk voor op zavelig tot kleiige gronden die niet te vaak onder water komen te staan. Daar zal Abelen-Iepenbos hebben gestaan op de zandige oeverwallen in het rivierengebied. De boomlaag werd daar gevormd door Es, Gladde iep, Zomereik, Esdoorn en Beuk. De struiklaag had onder meer Gewone vlier, Aalbes, Eenstijlige meidoorn, Sleedoorn, Hazelaar, Gewone vogelkers en Wilde kardinaalsmuts. Dit bos heeft een soortenrijke kruidlaag met voorjaarsbloeiërs en kenmerkende soorten als Gewoon speenkruid, Gewoon speenkruid, Kleefkruid, Grote brandnetel en Hondsdraf.

Dit bos kunnen we voornamelijk op de kalkhoudende ooivaaggronden (Rd90A) verwachten en het zal dan ook de begroeiing geweest zijn in het gebied tussen Utrecht en de Hoge Woerd. Het voorkomen van de witte populier op Het Zand bij Alendorp, dus nabij de Hoge Woerd, wijst mogelijk op hoge en droge omstandigheden waar ook de beuk thuis is. Haagbeuk, Zomerlinde en Hazelaar geven aan dat deze bossen op de hoge delen van de stroomruggen nabij De Haar hebben gestaan, wat wordt ondersteund door schriftelijke bronnen die eik en linde vermelden.

Op iets vochtiger standplaatsen van de oeverwal stond het droge Essen-Iepenbos, een hoog opgaand loofbos dat vroeger vrij algemeen was langs de rivieren en nu hier en daar nog langs de Vecht en Kromme Rijn voorkomt. De belangrijkste soorten zijn hier Es, Iep, Hazelaar en Zomereik. De struiklaag bestond hier voornamelijk uit Gewone vogelkers, Aalbes, Wilde kardinaalsmuts, Gewone vlier, Hazelaar en Eenstijlige meidoorn. De kruidlaag bevatte vaak Fluitekruid, Kleefkruid, Hondsdraf, Look-zonder-look. Grote brandnetel en Klimop en Ruw beemdgras zijn de wat gewonere soorten met een brede amplitude die hier in dergelijke bossen goed thuis waren.

Beide droge bostypen hadden voornamelijk contact met rivierbegeleidende nitrofiële zomen waar Fijne kervel, Kleefkruid, Hondsdraf, Gevlekte dovenetel, Akkerkool en Grote brandnetel groeiden.

3.11.2 Overgangsgebieden - Klei-op-veen

Op de periodiek overstroomde laaggelegen gronden stonden zachthoutooibossen (wilgenvloedbossen en -struwelen) waar de bewoners dankzij de in groten getale aanwezige wilgen staken voor omheiningen en wilgentenen voor vlechtwerk zoals boerderijwanden konden halen. De dynamiek van het rivierwater was hier bepalend voor het milieu van dit natte bos. Schietwilg en zwarte populier waren de belangrijkste bomen. Deze bossen stonden in contact met plantengemeenschappen van de riet-klasse. In de ondergroei laten moeraswalstro, gele lis, moerasandoorn en watermunt zien dat de moerasplanten door de natheid terrein winnen.

In de delen van de komgebieden waar minder aanhoudend hoge grondwaterstanden waren konden es en iep zich beter handhaven maar in tegenstelling tot het aan de drogere kant staande droge Essen-Iepenbos, stond hier dan het Elzenrijke Essen-Iepenbos. Hoe natter of veniger, hoe meer de Els op de voorgrond treedt en Iep en Eik wijken. Bij een regime met minder overstroming domineerde Es de boomlaag met een struiklaag waarin Meidoorn, Sleedoorn en wat wilgensoorten groeiden. De ondergroei kende nog steeds Fluitekruid, Hondsdraf en Speenkruid maar ook meer vochtminnende platen als Gele lis, Kruipende boterbloem en Valeriaan.

Gebieden als de Harmelerwaard zullen zo'n open riet- of grasland vegetatie hebben gehad met zachthoutooibos.

Afb. 3-46: Contactgemeenschappen van natte bossen

LEGENDA:

Code	Wetenschappelijke naam	Nederlandse naam
08BA02	Cicuto-Caricetum pseudocyperi	Waterscheerling en Hoge cyperzegge, Associatie van
08BB04B	Typho-Phragmitetum calthetosum	Riet-ass.; subass. met Dotterbloem
08BC02	Caricetum gracilis	Scherpe zegge, Associatie van
08BC03	Caricetum vesicariae	Blaaszegge-associatie
08RG09	RG Phalaris arundinacea-[Phragmitetalia]	Rompgemeenschap van Rietgras
09AA02	Pallavicinio-Sphagnetum	Veenmosrietland
12BA01	Ranunculo-Alopecuretum geniculati	Geknikte vossesstaart, Associatie van
16AA01	Cirsio dissecti-Molinietum	Blauwgrasland
16AB01	Crepido-Juncetum acutiflori	Veldrus-associatie
16AB04	Ranunculo-Senecionetum aquatici	Boterbloemen en Waterkruiskruid, Associatie van
16AB06	Angelico-Cirsietum oleracei	Gewone engelwortel en Moeraszegge, Associatie van
29AA03	Chenopodietum rubri	Ganzevoet en Beklierde duizendknoop, Associatie van
31RG07	RG Xanthium orientale-Elymus repens-[Artemisietea vulg./Plantaginetea maj.]	Rompgemeenschap van Oeverstekelhoot
32AA01A	Valeriano-Filipenduletum calamagrostietosum	Ass. van Moerasspirea en Echte Valeriaan; subass. met Hennegras
32BA01	Valeriano-Senecionetum fluviatilis	Rivierkruiskruid-associatie
32RG06	RG Urtica dioica-[Convolvulo-Filipenduletea]	Rompgemeenschap van Grote brandnetel
36AA02	Salicetum cinereae	Grauwe wilg, Associatie van
38AA01	Artemisio-Salicetum albae	Bijvoet-ooibos
38AA02	Irido-Salicetum albae	Gele lis-ooibos
38RG01	RG Urtica dioica-[Salicion albae]	Rompgemeenschap van Grote brandnetel
39AA01	Thelypterido-Alnetum	Moerasvaren-Elzenbroek
39AA01B	Thelypterido-Alnetum sphagnetetosum	Moerasvaren-Elzenbroek; subass. met Veenmossen
39AA02	Carici elongatae-Alnetum	Elzenzegge-Elzenbroek
39AA02E	Carici elongatae-Alnetum caricetosum curtae	Elzenzegge-Elzenbroek; subass. met Zompzegge
39RG01	RG Calamagrostis canescens-[Alnion glutinosae]	Rompgemeenschap van Hennegras
39RG03	RG Carex acutiformis-[Alnion glutinosae]	Rompgemeenschap van Moeraszegge
39RG04	RG Urtica dioica-[Alnion glutinosae]	Rompgemeenschap van Grote brandnetel
40AA02	Carici curtae-Betuletum pubescentis	Zompzegge-Berkenbroek
40RG03	RG Rubus fruticosus-[Betulion pubescentis]	Rompgemeenschap van Gewone braam
42AA01D	Betulo-Quercetum molinietosum	Berken-Eikenbos; subass. met Pijpestrootje
43RG02	RG Urtica dioica-[Ulmion carpinifoliae]	Rompgemeenschap van Grote brandnetel

De toponiemen geven hier een ander beeld en weide, veld, maat en waard zijn de kenmerkende veldnamen. Het betreft hier de bodems die de kommen kenmerken waarbij, als we bodem en hoogtekaart vergelijken, de hogere komgronden door Rn67C worden gekenmerkt, gevolgd door Rn47C en dan in de laagste delen Rn44C. Deze laatstgenoemde bodem vormt dan ook meestal de overgang naar de venige gronden; hier zit ook al veen in de ondergrond waarover een laag klei is afgezet. Deze gebieden worden allemaal nog gekenmerkt door bijna 'oudlandse' toponiemen en hier treffen we de nog in lokaal verband ontgonnen stukken onland aan alsmede dus de velden, weiden en maten,

die duidelijk werden onderscheiden van de akkerlanden. De overgangsgebieden waren primair weidegebieden voor het vee. Wel waren dit, getuige toponiemen met 'veld', open landschappen.

Tabel 3-8: Het verband tussen bodem, profiel, toponiemen en cultuurlandschap (overgangszones)

Bodemcode	Profiel	Toponiemen	Locatie
Rn44C	Zware klei - Kalkloze poldervaaggronden; zware klei - Klei op veen	-	Gieltjesdorp - zuidwest (klein deel Rn47C)
			Lage Haar - eerste strook vanaf De Haar - west tot de middelwetering
		cop	Laagnieuwkoop - oost
		maat	Themaat - ten noorden van de lijn Den Engh-Ockhuizen, oost - waarbij de scheidslijn 500 meter ten oosten van de Schoolstraat ligt, in een rechte lijn omhoog
		mars	Het Weer
		dorp	Papendorp - oost
		weide	Vleuterweide
Rn47C	Zware klei - Kalkloze poldervaaggronden; zware klei - Klei met zware tussenlaag of ondergrond	-	Lage Haar - eerste strook vanaf De Haar - oost
			Ockhuizen
			Oudenrijn - overig
			Papendorp - west
			Veldhuizen - aan de zuidzijde een strook Rn47C die onder De Meern doorloopt naar Oudenrijn
			Kastelen - Den Engh
			Kastelen - Den Hoed
			Kastelen - Heulestein
			Kastelen - Aastein
			Kastelen - Zuylen
			Kastelen - huis van Van Amstel op Themaat
			Wulverhorst
		eng	Den Engh
			Zweserengh (oude bewoning oostelijke oever van de Vecht bij Zuilen)
		maat	Themaat - pal ten noorden van de Thematerdijk - vanaf Den Engh richting Den Eyk overgaand in Rn67C
			Maarsen - Hoge en Lage maten
		veld	Haarveld
			Ijsselveld
		waard	Harmelerwaard - westelijk stuk bij kasteel Harmelen
			Breukelerwaard
		weide	Hoge Weide
Rn67C	Zware zavel - Kalkloze polder-vaaggronden; zavel en lichte klei - Klei met zware tussenlaag of ondergrond	-	Oudenrijn - noordelijke strook ten zuiden van de Leidsche Rijn
			Kastelen - Stenen kamer van Lantscroon
		maat	Themaat - pal ten noorden van de Thematerdijk - ten noorden van Den Eyk overgegaan vanaf Den Engh
		veld	Bijleveld - oever oude geul
			Rietveld - strook ten noorden van de Oude Rijn
		waard	Harmelerwaard - nabij het dorp Harmelen
			Dorssewaard
		dorp	Knijfgensdorp - zuidelijke helft
		eik	Kastelen - Den Eyk
		horst	Kastelen - Wulverhorst
Rn15A	Lichte zavel - Kalkhoudende polder-vaaggronden; lichte zavel - Zavel met homogeen profie	waard	Oostwaard (tussen Maarssen en Zuilen)
Rn62C	zwarte zavel - Kalkloze polder-vaaggronden; zavel en lichte klei; profielverloop 2 - klei op zand	veld	Rietveld - pal langs de Oude Rijn

In de IJzertijd raakte op vele plaatsen in het studiegebied het veendek door rivieractiviteit bedekt met een laag klei. Dit is de periode dat het klei-op-veenlandschap zijn vorm kreeg. Door afnemend debiet van de Rijntakken ten westen van Wijk bij Duurstede was er weer meer ruimte voor veengroei. De Oude Rijn kreeg nabij Vleuten een aftakking naar het zuiden die tijdens de Romeinse periode de voornaamste Rijntak vormde in deze contreien. Hier werden de bouwwerken behorende tot de limes aangelegd, waaronder wachttorens en een weg. Een groot deel van deze infrastructuur

werd op de scheiding van stroomrug en flank gerealiseerd. Iets ten noorden van het studiegebied stroomde de Vecht, van Utrecht via Zuilen, Maarssen en Breukelen naar Muiden. Deze rivier heeft beduidend minder brede oeverwallen achtergelaten. Toch zijn ze voor onze analyses van belang. Tussen de Vecht en de noordelijke tak van de Oude Rijn ligt eigenlijk maar heel weinig ruimte in, die werd opgevuld door een zompig gebied. Een vergelijkbaar patroon kennen we aan de zuidzijde van het studiegebied waar de Hollandse IJssel niet zo ver van de zuidelijke tak van de Oude Rijn lag. Ook hiertussen lag een zompig terrein. Toponiemen met -broek herinneren daar nog aan. Sommige broeken liggen op veenbodem waar rietveen (het noordelijke deel van Kattenbroek) of bosveen (Diemerbroek) in de grond zit. Dat zijn waardveengronden. Het overige deel van Kattenbroek en geheel Maarssenbroek behoren tot de drechtvaaggronden.

De bossen van de nattere omgeving zijn hier veel prominenter aanwezig geweest dan die van de drogere omgeving wat in omgeving met waarden ook wel kon worden verwacht. We hebben het dan over wilgenvloedbossen (zowel in uiterwaarden als binnendijs), elzenbroekbossen (de oorspronkelijke vegetatie van de veengebieden) en berkenbroekbossen. Afhankelijk van de laag klei die over het veen is afgezet zijn de oorspronkelijke bossen hier van het type dat wel Ruigt-elzenbos (eutroof elzenbroek) wordt genoemd, met Zwarte els, Gewone es, Zachte berk en Schietwilg. Het zijn voedselrijke standplaatsen met vaak soortenarme ondergroei gedomineerd door soorten als Oeverzegge, Moeraszegge, Gele lis, Dotterbloem.

3.11.3 Veenlandschap

Dat de elzenbroekbossen meer naar voren komen in de vroegmiddeleeuwse monsters dan in die uit latere eeuwen (iets wat mogelijk ook blijkt uit het later ontbreken van het Zompzegge-Berkenbroek) wijst waarschijnlijk op een meer oorspronkelijk milieu met veengebieden. Ten tijde van de meeste botanische monsters die we verzamelden was een deel van het veengebied al ontgonnen. De Bont heeft beschreven hoe de ontginning weliswaar gepaard gaat met oxidatie en inklinking, maar tegelijkertijd komt stikstof vrij.⁸¹⁸ Angezien het doel van de ontginningen niet in de laatste plaats vergroting van het akkerland was, kwam de stikstof prima uit voor de graanteelt. Het ploegen vormde echter weer een ander probleem, namelijk de versnelling van de oxydatie omdat er zoveel lucht in het veen kwam.

Onafhankelijk van type veen was de grondwaterstand rond het maaiveld en dat is terug te zien in de vegetatie. In ons studiegebied hebben we te maken met voedselrijke veenvlakten mesotroof en eutroof bosveen en broekveen. Veenvlaktes kenden nauwelijks hoogteverschillen en ze konden niet zoals de veenkussens worden afgewaterd. Afwatering en veengroei bleven een probleem. Afwatering volgde niet het reliëf, maar oriënteerde hetzij op het eerder gemaakte ontginningsblok, hetzij op de rivier/wetering waarheen de afwatering plaatsvond.

Op sommige plaatsen werd klei afgezet op het dalende veen waardoor oxidatie wat vertraagde maar door het gewicht de klink bepaald niet.

Afb. 3-47: Contactgemeenschappen van het elzenbroekbos

Legenda zie onder Afb. 3-46.

De oorspronkelijke begroeiing was hier het Elzenbroekbos waar voornamelijk Zwarte els en soms Zachte berk voorkwamen. Van de soorten in dit bos zijn er nogal wat in het onderzochte materiaal voorhanden. De struiklaag was niet rijk, met Zwarte bes, Grauwe wilg en Spokehout en Framboos. De kruidlaag bevatte Oeverzegge, Bitterzoet, Kale jonker, Moeraswalstro, Wolfspoot, Hennegrass, Watermunt, Moerasspirea.

Kenmerkende toponiemen zijn veld, wijk, broek en *oep*, alsmede de merkwaardige vernoemingsnamen die wellicht niet de juridische kenmerken van een cope hadden maar wel degelijk de bodemkundige.

⁸¹⁸ De Bont, *Nedersticht*, p. 52.

Tabel 3-9: Het verband tussen bodem, profiel, toponiemen en cultuurlandschap (veengebieden)

Bodem-code	Profiel	Toponimen	Locatie
hVb	Veen - Koopveengronden op bosveen (of eutroof broekveen) - Veraarde bovengrond op diep veen (Opgebracht zandig moerig dek - toemaakdek)	broek	Hoge- en Lagebroek bij Zegveld
			Diemerbroek - overige
		cop	Teckop - noordwest
		veld	Zegveld - bovenste helft
kVb	Veen - Waardveengronden op bosveen (of eutroof broekveen) - Kleidek (15-40 cm) op bosveen	-	Hekendorp - ten noorden van de IJssel
		broek	Diemerbroek - oostelijk stuk
		cop	Gerverscop - noord
kVc	Veen - Waardveengronden op zeggeveen; rietzeggeveen of (mesotroof) broekveen - Kleidek op veen	[vernoemingsnaam]	Kortrijk
kVr	Veen - Waardveengronden op rietveen of zeggerietveen - Kleidek (15-40 cm) op rietveen	broek	Kattenbroek - noord
		cop	Reijerscop - oost van de Blindeweg
		wijk	Haanwijk - zuid
pVb	Veen - Weideveengronden op bosveen (of eutroof broekveen) - Kleidek (< 15 cm) op veen	cop	Teckop
		veld	Rietveld - ten noorden van de Middelwetering - bovenste helft
			Zegveld - strook in het midden
		[vernoemingsnaam]	Kockengen
			Portengen
			Spengen
Rv01C	Zware klei - Kalkloze drechtvaaggronden - Klei op veen	-	Gieltjesdorp - grotendeels
			Lage Haar - ten noorden van de middelwetering
			Themaat - ten noorden van de lijn Den Engh-Ockhuizen, west - waarbij de scheidslijn 500 meter ten oosten van de Schoolstraat ligt, in een rechte lijn omhoog
		broek	Kattenbroek - zuid
			Maarssenbroek
		cop	Galecop
			Gerverscop - zuid
			Heicop
			Laagnieuwkoop - west
			Reijerscop - overige
		veld	Veldhuizen - westelijke punt
		wijk	Haanwijk - noord
		dijk	Breudijk
			Houdijk
hVk	- Koopveengronden op (meestal niet-gerijpte) zavel of klei; beginnend ondieper dan 120 cm - Zavel of klei, beginnend ondieper dan 120 cm	-	Kamerik - bewoningslint op crevasse in ondergrond
pRv81	Lichte klei - Liederdgronden; klei; profielverloop 1 - Klei op veen	veld	Rietveld - ten noorden van de Middelwetering - onderste helft
			Zegveld - behalve onderste gedeelte

3.11.4 Vegetatie en landgebruik

Na het vertrek van de Romeinen is er een demografische terugval en als de bevolking terugkeert (of groeit in het geval we een beperkte continuïteit aannemen) nemen ze de oeverwallen in gebruik die door de nu rustigere rivieren zijn achtergelaten. In deze tijd krijgen ook deels de agrarische inrichting zijn beslag waarvan we de sporen nog kunnen ontdekken in veldnamen, waarover later meer. De bewegingsruimte was nog wel beperkt, hoewel de mensen toen ongetwijfeld gebruik hebben gemaakt van de sterk begroeide moerassige gebieden aan de flanken van die stroomruggen. Allereerst beperkte men zich tot uitbreiding van de cultuurgrond in eenvoudig aan te passen gebieden pal naast de nederzettingen.

In de hoge middeleeuwen kwam het echter door verdere bevolkingsgroei tot een noodzaak om meer grond om te zetten in bouwland, wat in het kader van de grote ontginningen gebeurde en met betrekking tot de afwatering grote ingrepen met zich meebracht. Uiteindelijk werden gebieden tussen de rivieren in, zoals Maarssenbroek, Themaat en

Reijerscop, geschikt gemaakt voor de landbouw en zo werden moerassen omgezet in hoeven met een boerderij aan de kop van de kavels, die de bedoeling hadden afdoende te zijn voor een enkel huishouden.

Doordat een groot deel van het land veen aan de oppervlakte had ofwel veen onder een laagje klei, zou de bodem door ontwatering en daaraan gerelateerde fysische processen flink zakken. Dat gebeurde lang niet overal en daarom was het van belang naar de rivieren te kijken en welke stroomruggen en kleibanen in de grond aanwezig zijn waar geen inklinking plaatsvond. Het stelsel van rivieren dat hiervoor heeft gezorgd is aan de orde gekomen om te laten zien dat een stroomstelsel nooit op zich stond en ook de gevolgen ondervond van wijzigingen in stelsels verder stroomopwaarts. Ook konden er nieuwe rivierlopen ontstaan en dat is in het studiegebied regelmatig gebeurd. De Oude Rijn zoals we deze rivier kennen was een systeem van drie, in verschillende tijden actieve, rivieren die brede gordels zavel en zand hebben gedeponneerd. De aanwezigheid hiervan in de ondergrond heeft voor een groot deel bepaald hoe lang akkerbouw mogelijk is geweest. In de periode 800-900 migreerde de Oude Rijn voor de laatste keer om uiteindelijk tot rust te komen. De toen gevormde geul is het beste in het landschap bewaard gebleven en is in de meeste gevallen de scheidslijn van grondbezit, zodat dit grotendeels in deze periode tot stand zal zijn gekomen.

De bodem die door veengroei en fluviale activiteiten ontstond was gevarieerd en al naar gelang er veen, zavel of klei aanwezig was (in welke verhouding of gelaagdheid dan ook) in combinatie met het kalkgehalte en de fijnheid van het materiaal, was het resultaat in dit kleine studiegebied zo'n 15 verschillende bodemtypes. Van elk type is een klein kaartje gemaakt en is kort uitleg gegeven over de locaties die in dit boek aan de orde komen en op deze bodem liggen. De ligging van de plaatsen die een rol spelen is van belang, omdat de overschakeling van bedrijfsvorm alles te maken heeft met de fysisch-geografische omstandigheden die we hiervoor geschetst hebben.

In een uitgebreid laatste onderdeel van dit hoofdstuk is aan de hand van de vegetatie het landschap gereconstrueerd. Aan de hand van allerlei analyses van botanische monsters is een overzicht gemaakt van de plantengemeenschappen die het studiegebied bevolkt hebben. Niet alleen omdat ze veel zeggen over de vochtuishouding en vruchtbaarheid van de omgeving, de begroeiing en de openheid van het landschap in het algemeen maar zeker ook om te onderzoeken hoe sterk de vegetatie ondersteuning biedt voor de inrichting van het landschap ten behoeve van de landbouw.

In de onderstaande diagrammen is goed te zien dat vrijwel alle plantengemeenschappen die we in de botanische data hebben kunnen ontdekken thuishoorden op matig voedselrijke tot voedselrijke bodems, die tegelijk vochtig tot nat waren. We zien ook goed de belangrijke uitzonderingen, namelijk de akkergemeenschappen (de 30-serie) die uitgesproken aan de drogere kant zaten, met een paar grasland achtige vegetaties. Merendeels waren de graslanden (12 en 16) gelegen in de lagere delen van het studiegebied en dat is goed te zien aan de vochtuishouding. Bij uitstek waren de planten van open water en moerassen zowel voedselrijk als zeer hydrofiel.

Grafiek 3-6: Voedselrijkdom in het studiegebied (ca. 800-1600)

Bij de pioniersmilieus en ruderales ruigten komen we een rijkgevarieerd mozaïek aan plantengemeenschappen voor waar de begroeiingen van de tandzaad-klasse een belangrijke schakel vormen met Blaartrekkende boterbloem, Rode ganzenvoet, Goudzuring, Waterpeper, Veerdelig tandzaad, Moeraskers, Beklierde duizendknoop en Moeraszuring.

Alle associaties binnen het enige verbond van deze klasse komen in zulke hoeveelheden voor dat het nauwelijks mogelijk is om een bepaalde gemeenschappen voor te trekken. Afgaande op de soortenrijkdom en de kenmerkende soorten daarbinnen zullen al deze gemeenschappen in een bonte mengeling de gronden in het gebied hebben opgefleurd. De zeer hoge score van Spiesmelde, Beklierde duizendknoop en verscheidene ganzenvoeten (Rode ganzenvoet, Zee-groene ganzenvoet, Stippelganzenvoet) laat duidelijk zien dat we het hier over een klei- en veengebied hebben met een hoog voorkomen van sloten. Dat dit plantengemeenschappen zijn die veenweidegebieden kenmerken komt hier prachtig naar voren. Het laat ons ook zien dat het studiegebied die kenmerken in de hoge middeleeuwen al vertoonde. Een aantal soorten markeren contact met akkergemeenschappen.

De akkergemeenschappen zijn in detail geanalyseerd en spelen verder nog een rol in het onderdeel Landbouwgeschiedenis verderop in deze studie. Belangrijke bevinding was dat heden ten dage zeldzame onkruiden Bolderik, Akkerboterbloem, Herik en Korenbloem in groten getale zijn aangetroffen en wijzen op vervuild zaaizaad en onnauwkeurige selectie. Bijzonder is ook de rijke vertegenwoordiging van onkruiden van vlasakkers, die nu niet meer bestaan in Nederland maar in de middeleeuwen alom aanwezig waren. Vlaswarkruid, Vlashuttentut, Vlaswarkruid, Vlasdolik en Gewone spurrie zijn de kenmerkende soorten die rijk vertegenwoordigd waren. Dat wijst onomstotelijk op de verbouw van vlas.

De grote menselijke invloed van de mens op het landschap blijkt niet alleen uit de akkergemeenschappen en de eerdergenoemde beweide graslanden. Evenzo van belang is het voorkomen van allerlei soorten uit de ruderales gemeenschappen, waarvan met name is opgevallen de ammoniak- en stikstofbehoefte van de soorten. We hebben daaruit afgeleid dat deze moeten hebben gestaan op bemeste plaatsen.

Aan de hand van de soorten der ruigten kon ook worden vastgesteld dat er allerlei soorten kleiige en venige grond aanwezig waren, die merendeels contact hadden met de rietkragen en voedselrijke graslanden. Fluitenkruid, Akkerdistel, Kleefkruid, Gewone berenklauw, Gewone smeerwortel en Grote brandnetel en soorten als Moeraswolfsmelk, Moerasmelkdistel en Moerasandoorn wijzen wederom op vochtige condities, zoals gebieden waar overspoeling plaatsvindt. Watermunt, Oeverzege en Kleine waterrepe wijzen hierbij op zwak brakke veengebieden. Verlande rietstroken en verlaten graslanden kunnen dergelijke vegetaties stimuleren.

Met betrekking tot de bossen werpen we eerst een blik op de onderstaande tabel waarin op basis van pollen de openheid van het landschap zichtbaar wordt.

Tabel 3-10: Boompollen en niet-boompollen

Onderzoek (BIAX nr) en locatie	Periode	Boompollen	Niet-boompollen
442 - Vroegmiddeleeuws, waterputten nabij Huis te Vleuten (bocht van de Oude Rijn)	Merovingische tijd	8,7	91,3
	Karolingische tijd	4,1	95,9
332 - Poel in 7e/8e eeuwse nederzetting nabij Strijland; Hoge Weide nabij Kasteel Voorn	Bovenste laag (veelvoud aan pollen van Els, Hazelaar, Beuk, Eik t.o.v. onderste laag)	36,6	63,7
	Onderste laag	18,2	81,8
236 - De Meern (kuil en greppel)	12/13e eeuw	26,4	73,6
181 - 12e eeuwse restgeul Oude Rijn	12e eeuw	13,9	86,1
	12e eeuw	6,6	93,4
550 - Gracht Kasteel de Haar 12e-16e eeuw	1150-1250	21,7	78,3
	1225-1350	26,3	73,7
322 - Themaat	18e eeuw	2,9	97,1

De openheid van het landschap zien we ook terug in het gebrek aan plantengemeenschappen die schaduwrijke standplaatsen prefereren:

4 Bevolking, prijzen en lonen

In dit deel van deze studie wordt nader ingegaan op de bevolking en de bevolkingsdichtheid op het platteland. Daarbij zal ook ruime aandacht worden besteed aan de omvang van de nabije steden, waarvan Utrecht het dichtstbij lag en de grootste invloed heeft uitgeoefend op het economisch tij van de rurale samenleving. Een prikkelend uitgangspunt voor deze studie vormt een tweetal zinnen van De Vries in zijn baanbrekende werk “The Dutch rural economy in the Golden Age 1500-1700”. De gegevens die bekend zijn over Utrecht “reflect western Utrecht’s early sixteenth-century condition as a very lightly settled, ill-drained pastureland. (...) The economic forces that brought rapid change to similar parts of Holland operated here as well.”⁸¹⁹ Om die krachten is het ons te doen, in dit hoofdstuk in het bijzonder de demografische ontwikkelingen.

Allereerst wordt in hoofdlijnen een beeld gegeven van de bredere omgeving om het studiegebied in een breder verband te plaatsen. Hierbij zal het overzicht worden beperkt tot de Noordelijke Nederlanden. Er is geen poging gedaan om de regionale dynamiek in een Europees perspectief te plaatsen. Voorlopig is het voldoende wat resultaten op een rijtje te zetten om vergelijkbaarheid met de nabije gebieden te benadrukken waarbij vooral zal worden vergeleken met Holland. De Vries was eigenlijk van plan om Utrecht en Holland samen te behandelen in zijn analyse van de demografische ontwikkelingen maar moest daarvan afzien door gebrek aan gegevens over de zestiende eeuw.⁸²⁰ De Vries zag het westelijke deel van Utrecht als een voortzetting van de klei- en veengebieden van Holland.

Omdat deze studie zowel geografisch als chronologisch probeert aan te sluiten op het werk van De Boer heeft dit hele hoofdstuk een sterk comparatief karakter. Dat er grote regionale verschillen zijn in de bevolkingsaantallen en -dichtheden is geruime tijd bekend en het is dus zaak de positie van een regio te bepalen.⁸²¹ Met een kort overzicht van de stedelijke bevolking in de huidige provincie Utrecht wordt de algemene schets afgesloten.

Vervolgens komt het platteland aan bod. Daarbij wordt, en dat doet wellicht wat misplaatst aan in een mediëvistisch werk, allereerst bekeken hoe de bevolking zich heeft ontwikkeld in latere tijd en dat is gedaan om zoveel mogelijk peilmomenten te verkrijgen. Als beginpunt terug naar het verleden is 1812 gekozen. Dit jaar is namelijk goed bekend dankzij de archieven van de onderprefect tijdens het Franse bewind. Vandaaruit is een goede koppeling te maken met de volkstelling van 1795 en de haardstedentelling uit 1748.

Een aparte paragraaf is gewijd aan de bevolkingstelling van 1632 die in de gehele provincie Utrecht is gedaan. Dit biedt interessant vergelijkingsmateriaal aangezien dergelijke tellingen in 1622 in Holland zijn verricht. De onderliggende documenten zijn in Utrecht vrijwel nergens bewaard en we prijzen ons gelukkig met zulke details voor Vleuten en Harmelerwaard, die zoveel mogelijk zullen worden benut. Het maakt de overgang naar de gegevens van het huisgeld (anno 1525) een stuk inzichtelijker. Aangezien er over het algemeen een sterke groei is verondersteld in de zestiende eeuw verstrekken de gegevens uit 1525 en 1632 twee optimale peilmomenten.

Tot slot zal een overzicht worden gegeven over de demografische ontwikkelingen tussen de veertiende en achttiende eeuw. De op deze manier tot stand gekomen gegevens worden in de eindconclusie gebruikt om het verband met bezitsverhoudingen en bedrijfs grootte te accentueren.

4.1 Hoofdlijnen

Uit de tijd die voorafgaat aan de eerste schriftelijke gegevens over de bevolking is bitter weinig bekend en berust onze kennis op schattingen en incidentele gegevens. Mits men zich de twijfelachtige waarde van zulke cijfers realiseert, zo ook Slicher van Bath, is het in elk geval beter om enige cijfers dan geen cijfers te hebben.⁸²² Het is hier zeker niet de bedoeling om de variëteit aan schattingen te analyseren.⁸²³ Meer dan gidsend zullen ze ook niet zijn wegens alle onzekerheden. Toch kan niet zonder bevolkingscijfers worden gewerkt omdat ze sterk sturend waren voor economische ontwikkelingen. Men denke aan de omgekeerde correlatie tussen bevolking en lonen, de positieve correlatie tussen bevolking en prijzen, het verband tussen bevolking en bedrijfs grootte.⁸²⁴

Met betrekking tot het studiegebied liggen gegevens niet bepaald voor het oprapen. De standaardwerken over de Nederlandse economie vertonen met betrekking tot Utrecht in het algemeen witte plekken en op z’n best zijn er wat late gegevens beschikbaar. Recentelijk hebben enkele studies over de stad en provincie verbetering in de situatie gebracht zodat in elk geval vergelijkingsmateriaal voorhanden is.⁸²⁵ Het platteland is echter nog steeds een vrij onbetreden

⁸¹⁹ De Vries, *Dutch rural economy*, p. 96-99.

⁸²⁰ De Vries, *Dutch rural economy*, p. 96. Een groot deel van de sectie over Utrecht gaat trouwens niet over Utrecht maar over de Randstad en een vergelijking met Londen.

⁸²¹ Zie ook Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 91.

⁸²² Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 86. Hij onderkende in het verloop van de bevolking drie belangrijke fasen die opvielen in de lange termijn ontwikkelingen: 1. Sterke daling in de 14^e en 15^e eeuw, 2. Vertragende groei of zelfs lichter terugval in de 17^e eeuw en 3. Snelle groei vanaf ongeveer 1750. Aldaar, p. 97. De derde periode valt buiten het bestek van deze studie, de andere twee zijn in meer detail bekend sinds zijn bevindingen werden gepubliceerd.

⁸²³ Er wordt door onderzoekers veel geïnterpoleerd, wat soms wat vraagtekens oplevert, bijvoorbeeld als er wordt gerekend met een vast groeipercentage tussen (juist door bronnenschaarste wijd uiteen liggende) jaren in. Juist door verschillen in demografische drivers als huwelijksleeftijd wordt zo’n factor sterk beïnvloed. Zie bijvoorbeeld Paping, ‘Population development’, p. 5.

⁸²⁴ Zie voor een kort overzicht De Vries, *Dutch Rural economy*, p. 76-79.

⁸²⁵ Onlosmakelijk met deze vooruitgang is de naam van Rommes verbonden. Rommes, Bevolking; Rommes, Oost west; Van den Hoven van Genderen en Rommes, ‘Rijk en talrijk’.

gebied. De Vries heeft in de jaren zeventig een klein aantal gegevens gepubliceerd over het Utrechtse platteland in 1540, 1600, 1632, 1748 en 1795, betrekking hebbend op dorpen buiten het bereik van de onderhavige studie. Volgens de voetnoot van zijn tabel zijn de gegevens van de eerste twee peiljaren ontleend aan het oudschildgeld, wat ze vrij onbetrouwbaar maakt, want het aantal eigenaren geeft weinig uitsluitsel over de bevolking van een gerecht of parochie.⁸²⁶ Op basis van de manualen van het huisgeld kom ik dan ook tot andere getallen. Het is in elk geval zo dat de meest betrouwbare gegevens uit de periode na ongeveer 1500 stammen, met wat uitschieters verder terug in de tijd voor een select groepje steden, dorpen of parochies. Er is ook uit deze tijd iets meer bekend over de kenmerkende demografische verschijnselen zoals het hoge sterfte- en geboorteniveau (30 tot 40 promille), de hoge zuigelingen- en kindersterfte en uiteindelijk lage levensverwachting, late huwelijken en een aanzienlijke hoeveelheid ongehuwden.⁸²⁷ Deze gegevens kunnen als vrij generiek worden beschouwd. Anders is het met een aantal typisch Nederlandse verschijnselen die volgens De Vries en Van der Woude zijn samen te vatten in zes karakteristieken: 1. de demografische groei hield aan tot het eind van de ‘lange zestiende eeuw’, dat wil zeggen tot ca. 1650; 2. in de tweede helft van de achttiende eeuw trad geen herstel op; 3. op beperkte geografische schaal was er veel variatie; 4. hoge urbanisatiegraad; 5. aanzienlijke migratie en 6. de opkomst van het ‘moderne’ huishouden. Deze elementen zullen verderop aan bod komen in hun onderlinge samenhang.

Dat de bevolkingsgroei regionale variaties kende is wel bekend, ondanks het feit dat niet overal gegevens bewaard zijn gebleven en volgens de genoemde auteurs de kennis van onder andere Utrecht “beperkt tot niet-bestaand” is.⁸²⁸ Het probleem is dan wel dat vrijwel alle verhandelingen die aan demografische aspecten raken telkens moeten lijden aan eenzijdige beeldvorming; immers Holland heeft met de *Inquisitie* en de *Enquete* mooie data in huis. Er zijn zelfs 14^e-eeuwse bronnen die door De Boer zijn gebuikt om patronen in het bevolkingsverloop bloot te leggen.⁸²⁹ Vaste voet onder de grond krijgen we in het Nedersticht helaas pas rond 1500. Om onbekende redenen hebben zelfs die gegevens nauwelijks aanleiding gegeven tot nader onderzoek. In het nu volgende kan dan ook niet worden volstaan met de herhaaldelijke constatering van een leemte: een stuk van die leemte kan immers vrij eenvoudig worden opgevuld.

4.2 Over de omvang van een huishouden

Gegevens over de grootte van het middeleeuwse huishouden zijn er nauwelijks. Er zullen ook sterke regionale of zelfs plaatselijke verschillen zijn geweest. Uit latere gegevens blijkt die variatie.⁸³⁰ Zo was in de eerste helft van de zeventiende eeuw een huishouden in de Harmelerwaard 5,6 personen groot en in het naastgelegen Vleuten 4,8 personen. Ook in de tijd waren er variaties binnen dezelfde locatie. Het dorpje De Haar kende in 1750 een gemiddelde van 3,9 personen; in 1783 waren dat er 4,1 personen en een paar jaar later weer 3,9. In een studie over Eemland rekende Van Kalveen met 5,8 personen per huishouden, wat hij baseerde op gegevens van Roessingh over de Veluwe. Van Schaik gebruikte in zijn boek over Gelre met 5½ personen per huishouden, een getal dat Van Bavel ook hanteerde. Wij zullen ook met dit getal rekenen in de zestiende eeuw, maar gebruiken voor de latere tijd de opgave uit contemporaine bronnen, en dat is vijf personen per huishouden: een midden 18^e-eeuwse schrijver rekende met *vyf persoenen voor een huysgezin* en ook het overzichtswerk Tegenwoordige Staat uit 1748 geeft dat aantal.⁸³¹ Een gemiddelde van vijf personen zou men ook kunnen lezen uit een passage in een uitvoerverbod van graan uit het hongerjaar 1491: *die ingesetene des Gestichts, die cost hebben tot vyf persoenen toe of daeronder, moegen wel copen een half mud, ende die meer personen hebben na venant*.⁸³²

Onderzoek van Marshall naar de lage adel toont wat dat betreft een mooie parallel over de periode 1510-1629 waarin ze op basis van 796 huwelijken tot een gemiddeld aantal kinderen van 4,3 kwam. Er waren wel meer kinderen, maar de sterfte was vrij hoog (ruim 18% overleed voor het eerste levensjaar en bijna 17% overleed tussen het eerste en 21^e levensjaar). Ze gaf een nadere uitwerking van 62 huwelijken en daaruit blijkt inderdaad dat het om kleine kerngezinnen ging.

Tabel 4-1: Huwelijken en aantal kinderen, lage adel (1510-1630)

Periode	Aantal huwelijken	Aantal kinderen	Gemiddeld	Aantal overlevende kinderen	Gemiddeld
1510-1529	7	47	6,71	37	5,29
1530-1549	16	117	7,31	66	4,13
1550-1569	12	52	4,33	40	3,33
1570-1589	8	36	4,50	27	3,38
1590-1609	12	55	4,58	36	3,00
1610-1629	7	31	4,43	19	2,71

Bron: Marshall, *Dutch gentry*, p. 16

⁸²⁶ De Vries, *Dutch Rural economy*, p. 98.

⁸²⁷ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 67.

⁸²⁸ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 73.

⁸²⁹ De Boer, *Graaf en grafiek*, 55-56.

⁸³⁰ Voor de nadere uitwerking en bronvermelding raadplege men de komende paragrafen.

⁸³¹ Geheymsschrijver, p. 133, 203, 194 en 230.

⁸³² Joosting en Overvoorde, *Gilden*, deel 2, p. 288.

4.3 De bevolking tot 1300

Over het algemeen wordt aangenomen dat na het vertrek van de Romeinen de bevolkingsaantallen in vrij hoog tempo zijn gereduceerd. Het leidde echter niet tot een totale leegloop of hiaat in de bewoning maar meer discontinuïteit.⁸³³ Aangezien er tussen 543 en 600 ernstige epidemieën hebben gewoed, zal het dieptepunt van de bevolking rond 600 hebben gelegen. Pas vanaf de zesde eeuw neemt de bevolking aarzeland toe (Dijkstra spreekt beeldend van een ‘doorstart’) waarbij kan worden aangenomen dat de stroomruggen en crevasses in het rivierengebied de beste locaties voor vestiging waren, nabij de rivieren die de verbinding met de rest van de wereld vormden.⁸³⁴ Het is niet duidelijk hoe de ontwikkelingen in detail zijn verlopen en hoewel er wat schattingen zijn van de Kempen, Veluwe en Drenthe (met minder dan 1,5 inwoners per vierkante kilometer in de zevende eeuw) en Overijssel (2,5 inw./km²) kunnen deze zeker niet worden toegepast op het rivierengebied. Voor het Gelders rivierengebied wordt uitgegaan van acht inwoners per vierkante kilometer, evenals voor onder meer het Friese kleigebied.

Dijkstra heeft tot nu toe de meest aanvaardbare schattingen van de bevolkingsomvang gegeven in de vroege middeleeuwen op basis van archeologische en naamkundige gegevens waarbij hij zijn kerngebied) het Zuid-Hollandse kustgebied ook vergelijkt met andere regio's.⁸³⁵ Dat dit een lastig en zeer hypothetisch karwei is moge duidelijk zijn, meer dan een indicatie geven de cijfers dan ook niet. Door het aantal nederzettingen per vierkante kilometer, het aantal gelijktijdige nederzettingen, het aantal boerderijen per nederzetting en het aantal personen per boerderij af te zetten tegen de bewoonbare oppervlakte verkreeg Dijkstra een aantal scenario's waarbij de belangrijkste variabele die het verschil maakte nog het aantal nederzettingen per vierkante kilometer was.⁸³⁶ Het geschatte aantal inwoners zou dan kunnen liggen tussen 1800 en 2400, maar nogmaals, elke component van de berekening is opgebouwd uit aannames, die alle een versterkend effect hebben in welke formule ook gebruikt wordt. Hoe meer onzekere variabelen, hoe meer de uitkomsten uiteenlopen. Voor de regionale vergelijking van Dijkstra's onderzoek met schattingen van elders is de onderstaande tabel illustratief:

Tabel 4-2: Bevolkingsdichtheden (vroege middeleeuwen)

Regio	Oppervlakte cultuurgrond in km ²	Aantal inwoners		Bevolkingsdichtheid inw./km ²	
		Merovingisch	Karolingisch	Merovingisch	Karolingisch
Groningen en deel Oost-Friesland	700	2700-3600	3200-4200	3,9-5,1	4,6-6
Friesland	900	6500-8700		7,2-9,7	
Twente	1200	4450-9345		3,5-7,5	
Veluwe	1000	1250-2625	5000-10500	1-2,5	5-10
Utrecht (Dorestad)	75	1500		20	
Brabant	10400	5000-6000		0,5-0,6	
Zuid-Holland	645	1800-2400	2400-3100	2,8-3,7	3,7-4,8

Bron: Dijkstra, *Mondingen Rijn en Maas*, p. 107

Op het kaartje van vroegmiddeleeuwse vindplaatsen ten westen van Utrecht was te zien dat er in een gebied van ongeveer 25 km² minimaal 14 nederzettingen zijn geweest. De nederzettingen zullen doorgaans één en soms twee boerderijen groot zijn geweest. Er zijn natuurlijk uitzonderingen zoals de grote nederzetting die is opgegraven langs de huidige snelweg A2, waar zes gelijktijdige boerderijen stonden met naar schatting 36 inwoners, als we de standaard van zes bewoners per boerderij hanteren.⁸³⁷ In een eerder hoofdstuk werd al aangegeven dat er op basis van toponiemen nog meer nederzettingen geweest moeten zijn, zeker ook als we in ogenschouw nemen dat er veel land is afgevet en daarmee archeologisch materiaal is verdwenen. Een stuk of twintig nederzettingen ligt meer voor de hand, met maximaal een paar honderd inwoners en een bevolkingsdichtheid van rond de 8-10 inw./km².

Schattingen lopen dus enorm uiteen en hoe verder men teruggaat in de tijd hoe hachelijker ze worden. Die schattingen suggereren een verdrievoudiging van de bevolking tussen 1000 en 1300.⁸³⁸ Slicher van Bath spreekt op Europees niveau van een spectaculaire groei tussen 1150 en 1300, een periode die voor de Nederlanden wel wat vroeger begon.⁸³⁹ Al met al kan de bevolking tussen de zevende eeuw (vanaf het dieptepunt na de Romeinse tijd) en de dertiende eeuw (na afronding van de grote ontginningen) met een factor 12 zijn gestegen: in deze periode nam de bevolkingsdichtheid toe van ca. 2,5 tot ca. 30 inw./km². Van Bavel geeft ramingen van 190 duizend in de zevende eeuw, via 300 duizend rond 800 tot zo'n 400 duizend inwoners rond 900 met uiteindelijk twee miljoen in 1300.⁸⁴⁰ Dit zijn getallen voor het

⁸³³ Dijkstra, *Mondingen van Rijn en Maas*, p. 83.

⁸³⁴ Aldaar, p. 49 en 83.

⁸³⁵ Aldaar, p. 97.

⁸³⁶ Aldaar, p. 97-107.

⁸³⁷ Aldaar, p. 98.

⁸³⁸ Van Bavel, *Manors and markets*, p. 36-37.

⁸³⁹ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 87.

⁸⁴⁰ Van Bavel, *Manors and Markets*, p. 278-279.

huidige grondgebied van Nederland en België samen en omdat de regionale diversiteit enorm is kunnen de gegevens verder niet gebruikt worden voor andere streken. Om gegevens vergelijkbaar te maken moeten ze op dezelfde manier zijn samengesteld maar bovenal kritisch worden beschouwd.

De toename van de bevolking in de periode die de overgang kenmerkt van bevolking op de stroomruggen naar die in de ontgonnen wildernis van de komgronden kan onder meer worden afgeleid uit de parochiestichtingen. In de tiende eeuw was het aantal kerken nog beperkt: Dekker schatte het aantal kerken in het Sticht rond het jaar 1000 op twintig.⁸⁴¹ Enerzijds door de ontginningen werden er meer kerken gesticht, anderzijds werden parochies op het oude land gesplitst en dochterkerken opgericht.⁸⁴² Aan het einde van de dertiende eeuw waren er ongeveer 66 parochiekerken.⁸⁴³ Het achterliggende proces is denk ik vergelijkbaar met wat De Langen en Mol recentelijk hebben geanalyseerd voor de noordelijke provincies, namelijk dat dorpsvorming doorgaans begint met de stichting van een kerk. De kerken worden verspreid en autonoom geplaatst met aandacht voor de landschappelijke mogelijkheden, het te bedienen gebied en de omvang en/of groeimogelijkheden van de bevolking.⁸⁴⁴

In het algemeen wordt gesteld dat de belangrijkste ontwikkelingen op sociaal-economisch gebied ons grotendeels ontgaan door gebrek aan bronnen. Te denken valt dan aan de bevolkingsontwikkeling, de omvang van bedrijven, de opbrengst van tienden en landpachten, gegevens over lonen en prijzen en wat dies meer zij. De beschikbare gegevens uit de periode tot de dertiende eeuw zijn zo spaarzaam en staan zo op zichzelf dat een verantwoorde analyse niet goed mogelijk is. Over het algemeen hebben historici gewezen op forse bevolkingsgroei tussen de elfde en begin veertiende eeuw. Ik wil deze problematiek kort aankaarten aan de hand van de verschillende ontginningen die vanaf de elfde eeuw in deze contreien ter hand werden genomen. Aannemend dat de verdeling van de ontginningsblokken in hoeven onwrikbaar juist is en elke hoeve zou zijn bevolkt door een boerenbedrijf, moet het mogelijk zijn om een indruk te krijgen van de oorspronkelijke bewoning van die ontginningsblokken.

Om de gedachten te bepalen: Laagnieuwkoop, ten westen van Kasteel De Haar, was volgens verschillende fiscale bronnen en het latere kadaster 264 morgen groot. In hoeven uitgedrukt zullen dit ruim 16 hoeven zijn geweest waarop dan 16 huishoudens moeten hebben gewoond. Dat is een heel ander aantal dan wat we kennen uit de periode rond 1500: toen woonden er in dat gerecht 6 gezinnen. Het is deels appels met peren vergelijken want niet zomaar kan verondersteld worden dat de gezinsgrootte gelijk bleef. Voor de periode van de ontginningen ga ik niet eens uit van een huishouden, maar of 'kolonisten' met enkel hun gezin een bedrijf opstartten is niet eens zeker. Wat wel zeker is dat het volledig rooien van een flinke strook bos tot het daadwerkelijk rendement krijgen uit 16 morgen landbouwgrond een flinke dosis arbeid kost. Zonder grote families of huishoudens is dat bijna niet voor te stellen. Het kan echter ook zijn dat sommige overgangsgebieden helemaal niet zo dicht begroeid waren en wat afwateringswerkzaamheden afdoende zijn geweest. De oppervlaktemaat 'morgen' mag dan wel verwijzen naar de hoeveelheid land die op een ochtend geploegd kon worden, om het ploegen überhaupt mogelijk te maken was er heel wat hak-, rooi- en graafwerk nodig.

Tabel 4-3: Schatting van het aantal gezinnen in 1100 in vergelijking met 1500

Aantal gezinnen	Anno 1100	Anno 1500	Oppervlakte
Laagnieuwkoop	15	6	240 morgen
Haanwijk en Bijleveld	41	35	651
Maarssenbroek	34	8	554
Galecop	32	9	512
Papendorp	15	4	240

Met betrekking tot de indeling van die hoeven moet dan toch een en ander worden opgemerkt. De vroeg 14^e-eeuwse hoofslaglijsten in het Registrum Guidonis geven een overzicht van alle hoeven die moesten bijdragen aan de waterstaatkundige werken in de omgeving. Opvallend in deze lijst is dat de hoeven zijn geteld voor 32 morgen. Dat vermeldde de opsteller van de lijst in de dertiende eeuw ook: *Dese hoeven voirscreven zijn sculdich to diken op den dam toit Openesse, ende elke hoeve hout XXXII morghen*.⁸⁴⁵ Dit wijkt nogal af van de als standaard geldende hoevengrootte van 16 morgen. We hadden gezien dat ook deze standaard wel wat afwijkingen kende, zoals de hoeven van 22 morgen op Bijleveld. Nabij Waarder vermeldde een 13^e-eeuwse oorkonde dat *elke hoeve sel hebben een bus ende enen man daerup woenende*. Een latere toevoeging spreekt van *elke hoeve was utghegeven ... voer 20 morghen*.⁸⁴⁶ Daarnaast kan het ook zijn dat er een enkele boerderij stond voor twee kavels land. Er moet heel wat meer variatie zijn geweest, al was het alleen maar op basis van de kwaliteit van de grond: een standaardhoeve van 16 morgen is variabel als we het over zaken als opbrengst of bestaansminimum hebben, misschien is daar wel 20 morgen voor nodig immers.

Het gerecht Achthoeven, ten zuiden van Reijerscop, was volgens de opgaven van morgengeld 264 morgen groot, zestien hoeven dan van 16 morgen. Waarom heette deze ontginning dan acht-hoeven? Kan het zijn dat omdat de oorspronkelijk hoeve 32 morgen groot was? Het register laat dan ook een duidelijk verband tussen de naamgeving en de oppervlakte zien: *In Achtehoeven tuisken der Maerne ent Gheyn baren Arnouts gherecht VIII hoeven ende VIII morgen*. Niet

⁸⁴¹ Dekker, 'Stichting van parochies', p. 147.

⁸⁴² Dekker, 'Stichting van parochies', p. 153.

⁸⁴³ Dekker, 'Kerkelijk bestuur', p. 310; Joosting en Muller, 'Register der kerkelijke tienden', p. 5-31.

⁸⁴⁴ De Langen en Mol, 'Terpenbouw en dorpsvorming', p. 99-100 en 124

⁸⁴⁵ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, p. 169.

⁸⁴⁶ Dekker, 'Ontginningen', p. 136.

exact acht hoeven, het mag wat meer zijn en dat beetje meer laat tegelijk zien dat er goed was gemeten, op de hond nauwkeurig zelfs.⁸⁴⁷ Natuurlijk wil dit niet zeggen dat de boerenbedrijven 32 morgen groot waren, maar duidelijk is wel, en dat bleek ook bij de analyse van de ontginningen ten zuiden van de Leidse Rijn, dat de hoeven lang niet altijd 16 morgen waren, en in het studiegebied vaak 22 morgen en dus blijkbaar 32 morgen konden zijn. Zo bezien geeft een berekening op basis van 16 morgen een maximum aantal huishoudens en een hoevengrootte van 32 morgen een minimum aantal huishoudens dat de nieuwe cultuurgrond bevolkte.

Het kerspel Harmelen besloeg een vrij groot gebied met een oppervlakte van ongeveer 3583 morgen land, waartoe de gerechten Harmelen, Bijleveld, Haanwijk, Gerverscop (deels), Breudijk, Indijk, Veldhuizen en Kattenbroek behoorden.⁸⁴⁸ Op een denkbeeldige kaart van het jaar 1000 zouden de meeste van deze gerechten niet staan. Een deel van de inwoners van de parochie woonde op een klein stuk grond van 6 morgen groot op het kruispunt van de takken van de Oude Rijn. Ten noorden van Harmelen bevond zich een gebied dat luisterde naar de naam Oude Land en Indijk, waar al in de Karolingische tijd bewoning was en het overige deel van de parochianen huisde. Dit Oudeland wordt aan de noordwestzijde begrensd door de Breudijk, vandaar dat dit land tussen de dijken in wel Indijk werd genoemd. Ten noorden van die dijk werd Gerverscop uitgerekend. Dit oorspronkelijke in cultuur gebrachte areaal was slechts 250 morgen groot. De tienden van dit land behoorden volledig aan de proost van Oudmunster wat nog eens onderstreept dat dit daadwerkelijk oud land was. Helaas is door de steenbakkerijen dit gehele land afgevlakt zodat de oorspronkelijke blokverdeling geheel verloren gegaan is.

In de literatuur wordt als reden voor de ontginningen de overbevolking op het oude cultuurland genoemd. Waar de kolonisten vandaan kwamen is niet bekend, soms zullen ze uit de nabije omgeving zijn gekomen. Hoe hoog de bevolkingsdruk is geweest is blijft ongewis. Kijkend naar de parochie Harmelen was de toename van de hoeveelheid cultuurland bijna niet te bevatten: van 256 morgen rond 1000 naar 3583 morgen in uiterlijk 1300, veertien maal zoveel! Daarmee wordt het nog maar de vraag of alle kolonisten van nabijgelegen oeverwallen waren gekomen; er zou daar dan een bijna onmogelijke bevolkingsdruk zijn geweest. Meer voor de hand liggend is denk ik dat de landsheer de mogelijkheid heeft geschapen tot nederzettingsgroei. Het klimaatoptimum in deze periode heeft mogelijk een rol gespeeld bij het realiseren van de omzetting in bouwland. Hoeveel land er toebehoorde aan een boerenbedrijf op het oude land is niet bekend.⁸⁴⁹ Erg kleine gemengde bedrijfjes kan men zich niet goed voorstellen bij de toenmalige stand van kennis en technologie. In elk geval bood het nieuwe land met een hoevengrootte van 16 morgen ruimte aan 224 families en met een hoevengrootte van 32 morgen dus 112 families. Ergens in het midden zal de realiteit wel hebben gelegen. In 1525 had de parochie Harmelen 97 huishoudens. Kattenbroek lag in het Land van Montfoort en betaalde geen huisgeld. Naar schatting zullen daar zo'n 15 boerderijen hebben gestaan in de zestiende eeuw.⁸⁵⁰ Dat zal betekenen dat tussen 1300 en 1500 een forse daling is ingezet.

Het is niet overgeleverd hoeveel mensen naar de nieuwe landen togen. Mijns inziens is er ook nogal een verschil tussen de noodzaak voor ontginning wegens overbevolking of het streven om verdere groei te stimuleren of verdere bedrijfssplitsing te voorkomen (dus om het zakken onder *subsistence level* vóór te zijn). Het is overigens moeilijk voorstelbaar dat al die ontginningsblokken tegelijk zijn opengelegd. Voor de hand ligt dan een opeenvolging met tenminste een en mogelijk twee generaties ertussen, op technische gronden is dat overigens ook noodzakelijk; het blijkt ook uit de bekende lijnenpatronen en vormen die zich telkens naar de oudere eenheden voegen. Tevens zal het zo zijn geweest dat een boer het bedrijfspatroon van het oude land, en hij kwam doorgaans van een nabijgelegen omgeving, diende te kopiëren omdat hij naast bouwland alsnog grasland nodig had.⁸⁵¹

4.4 De veertiende eeuw

De bevolkingscrisis van de veertiende eeuw is onlosmakelijk verbonden met het woekeren van talloze (echo)-epidemieën.⁸⁵² De kiem voor de crisis moet echter al eerder gelegd zijn. Al veel eerder dan de eerste grote aanvallen van de Zwarte Dood in 1348-1350 waren er tekenen van terugval, zoals de grote honger van 1316-1317.⁸⁵³ De Malthusiaanse correcties lijken te maken hebben gehad met de relatieve overbevolking omdat, zeker in de periode van onstuimige groei tussen 1150 en 1300, de bevolking sneller vermeerderde dan de agrarische productie. Langdurige ondervoeding en chronisch gebrek aan bouwstoffen kan de kwetsbaarheid verhoogd hebben. Het vermoeden dat de pest in de Nederlanden minder slachtoffers had gemaakt door visconsumptie en inname van voldoende eiwitten is in de recentere literatuur wel ontkracht.⁸⁵⁴

Over de pest in Utrecht is in deze jaren niet veel bekend. Blockmans heeft met een overstelpende hoeveelheid materiaal (waaronder directe gegevens) aangegeven dat de pest in grote delen van de Nederlanden heeft gewoed. Voor het Oversticht wijzen gegevens ook in die richting. Blockmans haalt een niet nader genoemd charter aan om aan te

⁸⁴⁷ Aldaar: *In Benscop LXXVI hoeven II hont*.

⁸⁴⁸ Heeringa, 'Oude archieven', p. 299.

⁸⁴⁹ Palmboom, 'Vorming', p. 281.

⁸⁵⁰ HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 373

⁸⁵¹ Dekker, 'Ontginningen', p. 141 en Van der Linden, 'Platteland', p. 69.

⁸⁵² Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 88.

⁸⁵³ Van Bavel, *Manors and Markets*, p. 279.

⁸⁵⁴ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 98 en vergelijk Blockmans, 'Effects of plague', p. 834.

geven dat in 1352 stad en bisdom onder een enorme sterfte gebukt gingen.⁸⁵⁵ De Boer citeert dit charter ook.⁸⁵⁶ Tijdens een studie naar de proosdijgoederen van St. Pieter ben ik inderdaad charters tegengekomen die van sterfte gewagen. Het eerste charter is aan de rechterzijde vervaagd en niet duidelijk leesbaar. De tekst kon deels hersteld worden met soortgelijke bewoordingen uit een gelijktijdig charter. Beide betreffen ze de uitdelingen van proost aan kanunniken, op zich doet dat hier niet ter zake, maar de oorzaak van de problemen stond er deze keer bij. Er wordt vermeld dat pachters waren gestorven, de landerijen van de proosdij onbebouwd en verlaten lagen en rovers en plunders waren binnengevallen.⁸⁵⁷ Het tweede charter heeft het inderdaad over een gebrek aan inkomsten door de grote sterfte.⁸⁵⁸ Een niet door Blockmans aangehaalde akte uit 1351 wijst ook duidelijke op de gevolgen van de pest. Het benedictijner-klooster Mariëndaal in Hasselt maakt daarin melding dat wegens sterfte de landerijen niets opbrachten en er ook geen pachters waren.⁸⁵⁹

Beke verhaalt in het jaar 1349 dat er zo'n grote sterfte was dat slechts de helft in Europa overleefde.⁸⁶⁰ Daar zal hij duidelijk op de pest doelen. Deze werd ingeluid in 1342 door een *eerdbevinge in Hollant, die voerteikende in corten jaren daerna comende ene gruwelijke plaghe*. Uit het verdere verhaal van Beke blijkt de *plaghe* voornamelijk om oorlogsgeweld te gaan.⁸⁶¹ Minder zeker is mijns inziens dan ook de pest in het jaar 1352 of 1353. In die jaren woedde een felle strijd om de macht in het Sticht en het is bekend dat de troepen van Jan van Culemborg en Gijsbert van Vianen *roveden ende bernden in des bisschops lande*.⁸⁶² In Holland is het uiteindelijk moeilijk gebleken de pest in de jaren 1347-51 aan te tonen; ze was daarentegen wel aantoonbaar in de jaren 1360-61, 1368-69, 1381-84 en 1399-1400. Uiteindelijk is er toch sprake van een demografische crisis in de veertiende eeuw.

De pest zal in 1368 ook in Utrecht gewoed hebben, al is het aantal doden van 11000 uit de Tielse kroniek overdreven.⁸⁶³ Ook Beke heeft dat aantal doden in de stad Utrecht.⁸⁶⁴ De exacte impact per uitbraak is natuurlijk niet bekend, maar een reeks van aanslagen op de bevolking zal de voorafgaande groei hebben afgebroken. Het door De Boer geschetste beeld van een zaagtandcurve, waar een pril herstel na een epidemische crisis telkens weer werd afgebroken, zal ook hier zijn opgegaan.⁸⁶⁵

Betrouwbare gegevens uit de veertiende eeuw zijn zeer zeldzaam. De Boer heeft ons met een overzicht van de aantallen gezinshoofden in 1369 dan ook een grote dienst bewezen.⁸⁶⁶ Het lijstje moet met voorzichtigheid worden gebruikt en er kan bijvoorbeeld niet zomaar een bevolkingsaantal uit gedestilleerd worden simpelweg omdat de gezinsgrootte in de veertiende eeuw een belemmerende factor is.⁸⁶⁷ We nemen een paar getallen op, aangevuld met andere toevallig overgeleverde gegevens. Meer is er niet beschikbaar en voor westelijk Utrecht komen we dus niet verder dan het onderstaande overzicht:

Tabel 4-4: Oudste gegevens inz. de bevolking (14e tot 16e eeuw)

	1369	1368	1477	1494	1514	1514	1514	Oppervlakte
	De Boer <u>Gezins</u> hoofden	Plomp, p. 43 <u>Aangeslagen</u> ⁸⁶⁸	Naber, p. 37 <u>Huizen</u>	Naber, p. 37 <u>Huizen</u>	Naber <u>Huizen</u>	Naber <u>Communicanten</u>	Berekend aantal inwoners	Naber, <u>Terrugblik</u> 1, p. 30
Land van Woerden								
Oudewater	99		542	292	325	875	1347	
Bodegraven	161	99	222	133	125	600	924	2000
Harmelen	21					250 ⁸⁶⁹	385	
Linschoten	38		40	27	39	875	1347	1000
Hekendorp	34	31	21	14	20			640

⁸⁵⁵ Blockmans, 'Effects of plague', p. 845: Finally a charter of 1352 affirms us an "enormous mortality" in the town and the Bishopric of Utrecht during the preceding years.

⁸⁵⁶ De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 34.

⁸⁵⁷ HUA, Sint Pieter, inv nr 775 (16-09-1353): *et propter colonorum defunctum ... [sua predia et bona] remanserunt et adhuc remanent inculta et deserta, quod etiam predonis et raptoris in dictis locis incursus*. Tussen vierkante haken aangevuld uit inv nr 773.

⁸⁵⁸ HUA, Sint Pieter, inv nr 773 (12-05-1352): *propter ingentem homini et mortalitatis cladem, quam asseritis ano proximo preterito in civitate et dyocesa Traiectensi*.

⁸⁵⁹ HUA, Bisschoppen, inv nr 170 (22-12-1351): *conventus ordinis sancti benedicti montis sancte marie in Zallandia iuxta aquam nigram (...) de bonis temporalibus propter mortalitatem anno domini M° CCC^{mo} quinquagesimo excrescentem adeo descitutos [?] ... quod eorum possessiones et agri quorum fructibus sustentabantur hactenus infructuosi et inculti remanent nec fit per quem colere possent eosdem (...)*; Regest bij Muller, *Regesten*, nr. 867.

⁸⁶⁰ Beke, *Croniken*, p. 197 LXXXII r. 141: *in denselven jare quam een sterfte van volke so groot, dat men meende voerwaer, dat in al European cume die helft van den menschen te live bleef*.

⁸⁶¹ Beke, *Croniken*, p. 187 (LXXXI r. 68), op 2 januari 1342 een *eerdbevinge in Hollant, die voerteikende in corten jaren daerna comende ene gruwelijke plaghe* en dan volgt de belegering (de strijd tegen Utrecht in 1345). Toen graaf Willem vertrok werd vanaf dat moment elk jaar op Maria Magdalena avond een processie gehouden *om Gode te love dat hi die stat behoede ende verlossede van dier plaghe ende voert behoeden moet voer alle plaghe*.

⁸⁶² Over de achtergronden en het verloop van de strijd: Rutgers, *Jan van Arkel*, p. 77-79. Ook: Beke, *Croniken*, p. 201-203.

⁸⁶³ Veel details over deze pestgolf bij De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 72-78.

⁸⁶⁴ Beke, *Croniken*, p. 215: *In denselven jare ons Heren m ccc lxxviii storven binnen der stat van Utrecht xii^m menschen*.

⁸⁶⁵ De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 37.

⁸⁶⁶ De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 55.

⁸⁶⁷ Zie de kritische beschouwingen van De Boer zelf in *Graaf en grafiek*, p. 52-54.

⁸⁶⁸ Zie de kanttekeningen bij De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 150 n. 40.

⁸⁶⁹ Van Winter, *Sources*, p. 449.

Woerden	66 ⁸⁷⁰	120	320	265	267	1000	1540	1951
Waarder	56		41	31	40	173	266	1150
Barwoutswaarder ern Rietveld	36							
Indijk	n.v.		20	12	8	16	25	259
Elders								
Teckop					14	30	46	450

De gegevens van Plomp zijn ontleend aan baljuwsrekeningen waar graafwerkzaamheden ten behoeve van de versterkingen der stad Woerden werden omgeslagen over een bepaald aantal personen.⁸⁷¹ Het aantal communicanten is ongeveer 65% van de bevolking.⁸⁷² Als de algemeen aanvaardbare factor van 1,54 correct is en toegepast wordt op bovenstaande gegevens wordt bij benadering het aantal inwoners verkregen. Dat moet dan met heel veel slagen om de arm gebeuren. Het lijkt echter aardig veilig om het aantal gezinshoofden uit 1369 te vergelijken met het aantal huizen in 1514. Daaruit zou dan blijken dat er een flinke demografische crisis is opgetreden die men anderhalve eeuw later nog lang niet overal te boven was. De steden Oudewater en Woerden kunnen hierbij niet als platteland worden beschouwd.⁸⁷³ Deze twee, in deze periode over het algemeen jonge groeiende steden, zullen een regionale functie als centrale plaats hebben gehad. Hoe sterk de aantrekkende werking is geweest valt nauwelijks te bepalen. Illustratief voor de afnemende bevolking is wel dat er aan het eind van de veertiende eeuw herhaaldelijk verzoeken om verlaging van de verplichtingen werden gedaan aan het adres van graaf Albrecht. De dorpen in het Land van Woerden namen hierbij het voortouw, waarschijnlijk omdat ze hard waren getroffen in de oorlog van 1374 tegen Utrecht. Het ging eerst om *verlichtinghe van sulken heertvaart daer si toe gheboden waren*, niet lang daarna werd betoogd dat ze arm waren en ook nog eens in de grensstreek woonden (*want zi zuten op die palen vanden lande ende waeren vervaert voer die stat van Utrecht*).⁸⁷⁴ Dat in 1374 er nogal was huisgehouden blijkt ook uit de verwoesting van kasteel Harmelen en een aantekening van de kameraar van Oudmunster. De tienden van Alendorp brachten namelijk minder op wegens de schade die de troepen van de Hollandse graaf daar hadden aangericht.⁸⁷⁵

De in de tabel opgenomen cijfers uit 1477 moeten volgens Hoppenbrouwers met voorzichtigheid benut worden omdat men bij de interviews in 1494 het verleden zo mooi mogelijk probeerde voor te stellen en hij veronderstelt dat de cijfers 30% overdreven zijn. In het Land van Heusden zou de bevolking in 1375 even groot zijn geweest als die in 1494 “en vermoedelijk dichtbij de omvang tijdens het bewind van Karel de Stoute”, die hij een paar bladzijden eerder als notoir onbetrouwbaar diskwalificeerde.⁸⁷⁶ Meer interessant op demografisch gebied is de constatering dat de pestgolf van 1369 hard heeft toegeslagen, terwijl die van 1381-1383 het Land van Heusden lijkt te hebben overgeslagen.⁸⁷⁷

In de periode van de late middeleeuwen maakten de Nederlanden een opmerkelijke bevolkingsgroei en verstedelijking door. In het begin van de veertiende eeuw woonde al 20% van de bevolking in steden, een getal dat een eeuw later al was opgelopen tot zo'n 30% en daarmee waren de Nederlanden het dichtstbevolkte gebied van Europa. Daar moet bij worden aangetekend dat deze cijfers grotendeels voor Vlaanderen gelden waar steden als Gent, Brugge en Antwerpen de ontwikkelingen in het noorden geruime tijd waren voorgebleven.⁸⁷⁸ Over het algemeen groeiden de steden niet dankzij een geboorten-overschot maar door migratie vanaf het platteland.⁸⁷⁹

Tabel 4-5: Geschatte graad van verstedelijking in Holland (1200-1600)

Jaar	1200	1250	1300	1350	1400	1500	1550	1600
Urbanisatiegraad	5	8	13	23	33	45	45	55

Bron: Van Bavel, *Manors and Markets*, p. 281

De Boer heeft gewezen op de ingrijpende veranderingen op demografisch gebied die zich in Rijnland hebben voltrokken en schetst een beeld dat voor andere nabije regio's ook zal hebben gegolden. Dat wordt hieronder nader toegelicht en onderbouwd. Rond 1350 was de bevolking in de kuststreek en de stroken langs de Oude Rijn nog voldoende om akkerbouw te bedrijven. In het laatste kwart van de veertiende eeuw was er sprake van toenemende migratie vanuit de veengebieden terwijl oudere gegevens wezen op gelijkmatige immigratie naar Leiden vanuit het gehele Rijnland. Een demografische crisis ten gevolge van verschillende (echo)-epidemieën alsmede de optredende agrarische

⁸⁷⁰ Zie De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 41.

⁸⁷¹ Plomp, *Woerden*, p. 43.

⁸⁷² Van Schaik, *Belasting*, p. 142.

⁸⁷³ De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 61. Op p. 17 aldaar een kaartje met de verzorgingsgebieden van de steden, inclusief Woerden en Oudewater.

⁸⁷⁴ Dit alles, inclusief de citaten bij De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 125-127. Hier ook de waarschuwing dat voor beden, botting en riemtalen de versterde bedragen niet een directe indicatie voor bevolkingsaantallen mogen worden gezien. Iets dergelijks geldt ook in het Nedersticht in het geval van oude (domaniale) verplichtingen.

⁸⁷⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 483- 2: *Decime in Alendorp vendite sunt hoc anno pro 108 lb de quibus Wilhelmus Corthoze remuit 4 lb 16 s pro dampno quod sustinetur ut dixit quando comes Hollandie fuit ibi cum exercitu suo. De verwoesting van kasteel Harmelen*: Tegenwoordige Staat deel X, p. 185; Bardet, *Kastelenboek*, p. 105; Van Bommel, *Harmelen*, p. 13; Loeff en Smeets, *Harmelen*, p. 24. Niet bij Renaud, 'Harmelen', p. 237-241.

⁸⁷⁶ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 54 en 57.

⁸⁷⁷ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 60.

⁸⁷⁸ Van Bavel, *Manors and markets*, p. 1. Paping, 'Population development', heeft onlangs de beschikbare cijfers nogmaals op een rijtje gezet en geëvalueerd, maar geeft aan dat dit ook weer een tussentijds resultaat betreft en verder onderzoek nodig is.

⁸⁷⁹ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 91.

crisis (door met name bodemdaling en gebrek aan structurele bemaling) hadden daar alles mee te maken. Juist ook door de epidemieën die de steden zwaar hadden getroffen was er grote behoefte aan nieuwe inwoners, zodat deze demografische correcties sterk samenhangen. Het afnemend vermogen om in de eigen graanbehoefte te voorzien sluit aan op de toenemende graanimport vanuit Noord-Frankrijk en het Oostzeegebied. Dat de behoefte aan graan groot was blijkt tevens uit de opkomende bierbrouwerij.⁸⁸⁰

4.5 De vijftiende eeuw

Tussen 1348 en 1400 was in Holland de bevolking met 5 tot 10% verminderd. Dat in 1400 de bevolking ongeveer gelijk was aan 1300 was dan ook te danken aan de lichte groei die de eerste helft van de veertiende eeuw had gekenmerkt.⁸⁸¹ Van Zanden komt tot relatief snelle groei in de veertiende en vijftiende eeuw in Holland. Deze groei ging niet ten koste van het platteland en er was dus netto groei. Elders in Europa trad stagnatie op in deze periode. Grotere steden van meer dan 2500 inwoners hadden samen 8.000 inwoners in 1300, 42.000 inwoners in 1400 en 120.000 in 1514, 15x zoveel in iets meer dan 2 eeuwen dus.⁸⁸² De groeipercentages zijn opgenomen in Tabel 4-20: *Bevolkingsgroei in procenten per jaar (Holland) 1400-1795*.

In de vijftiende eeuw kan dankzij de grotere geografische spreiding van beschikbare gegevens meer worden gezegd over de bevolkingsdichtheid. Deze liep ver uiteen al naar gelang de regio: Vlaanderen en Holland telden in de laatste decennia van de vijftiende eeuw ca. 70 inw/km², in de Kempen waren dat er 30. Op de Veluwe woonden slechts 15 mensen per vierkante kilometer.⁸⁸³ Terwijl het Hollandse veengebied rond 50 inw/km² telde, waren er in het Gelders rivierengebied de helft daarvan. Tijdens de genoemde expansieperiode groeide de dichtheid in Holland tot 60-80 per km² terwijl in het rivierengebied de 25 inw/km² bleef gehandhaafd.

Wordt vanaf 1400 in Holland vrij spoedig herstel beschreven, in Utrecht kende de vijftiende eeuw bepaald geen positief verloop.⁸⁸⁴ Op basis van de nu volgende gegevens veronderstel ik een netto verkleining van de bevolking.

Allereerst een schaarste aan graan in 1408. De Utrechtse raad besloot dat geen enkele graanhandelaar mocht verkopen aan een inwoner van de stad of de stadsvrijheid die het oogmerk had dit door te verkopen. Op zaterdag mocht op de markt alleen verkocht worden wat de koper voor zichzelf nodig had. Bakkers mochten alleen inkopen wat ze de komende week moesten bakken.⁸⁸⁵ Het jaar 1421 werd gekenmerkt door de strijd tegen Gelre, waar aanvankelijk verwoestingen en plunderingen tot de Veluwe en het Overkwartier van Utrecht beperkt bleven. Men had nog de goedheid te wachten te de oogst was binnengehaald.⁸⁸⁶ De strooptochten breidden zich al snel uit, Amerongen, Doorn en Houten werden geplunderd en zo verarmde het platteland en stegen de graanprijzen weer tot enorme hoogte, wat zich ook uitte in een explosieve stijging van bierprijzen. Tot overmaat van ramp waren er speculanten die zoveel mogelijk graan opkochten en de prijzen nog eens opdreven.⁸⁸⁷ De stad greep in: niemand mocht meer dan 25 mud tarwe en 100 mud haver bezitten; het mocht alleen op de markt worden gekocht; haver, gerst en tarwe mocht niet buiten de stad gebracht worden en bakkers en brouwers mochten alleen voor de maandelijkse behoefte inkopen.⁸⁸⁸ De stad bepaalde een maximum verkoopprijs van bier en kocht zelf veel graan op om de ergste nood van de bevolking te lenigen. Volgens Burman overleden dat jaar wel 1500 burgers, nog zonder vrouwen en kinderen gerekend. Hij haalde vrijwel alle gegevens uit de stadsarchieven en ik acht ze betrouwbaar. Doordat 1421 ook een pestjaar was hebben oorlog en ziekte samen weer een verwoestend effect op de bevolking gehad. Dat problemen ten westen van Utrecht werden verwacht blijkt wel uit een verordening door bisschop en stad dat de inwoners van de gerechten aldaar op hun hofsteden moest blijven om bij te dragen aan de landsverdediging.⁸⁸⁹ De bisschop verwachtte in april 1421 elk moment oorlog met Gelre.⁸⁹⁰ Toen was er al veel vermoord en geplunderd. Op 7 september verklaarde bisschop Frederik de oorlog aan

⁸⁸⁰ De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 334-335.

⁸⁸¹ Van Bavel, *Manors and Markets*, p. 280.

⁸⁸² Van Zanden, 'Missing link', p. 364-366

⁸⁸³ Van Bavel, *Manors and Markets*, p. 283

⁸⁸⁴ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 88 laat de groei ook na 1400 inzetten.

⁸⁸⁵ Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, deel 1, p. 84-85.

⁸⁸⁶ Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, deel 1, p. 256.

⁸⁸⁷ Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, deel 1, p. 257

⁸⁸⁸ Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, p. 257-258. Het Buurspraakboek maakte dat op 11 november 1421 kenbaar aan de burgers: *Voirt dat niemant die hondert mudde haveren of meer bi hem leggende heeft dat die en geen haver meer copen en sel.* HUA, Stadsbestuur, inv nr. 16-7, f° 129. Buurspraakboek f° 121: *Die Raet van onser stat gebiet te houden alle onser stat koren in allen manieren alst haer toe gecomen is. Aldaar op f° 130: Voert verbiet die Raet dat nyemant en geen koorn weyt noch rogge noch garste noch haver ergens uyt onser stat en vuere in enig herwys dan bij oirlove ende consente onss raets.*

⁸⁸⁹ HUA, Stadsbestuur, inv nr. 16-7, f° 128v: *Want onse genadige heer van Utrecht ende die stat van Utrecht mitten buerscappen naebescreven overdragen siin enen leger dat lant mede te behueden, hier om gebieden onsen heren van Utrecht ende die stat van Utrecht allem mannen personen die woenaftich siin inden nedereynde van Jutfaes, in Galencoep, in Papenderp, anden Ouden Riin aender Meern, tot Vloeten, tot Hermalreweert, opte Hair, tot Kockengen, tot Bertengen, in Nyencoep, in Gheelkiinsdorp, in Loefs gerecht, tot Maersen ende allen anderen die in deen buerscappen ende leger horen, dat sy tusschen dit ende een sonnendage naest comende mit hoers selfs binnen op horen hofsteden comen ende bliven sdages ende snachts dat lant mede helpen te hueden ende dat haer wive, haer kindere ende boeden mit horen inboedel ende huusraet elx op sinen hofstede comen tusschen dit ende een heiligen pinxsterdage naest comende ende daer bliven mit hore stediger woeningen.*

⁸⁹⁰ Muller, *Regesten*, nr. 2243

hertog Reinoud.⁸⁹¹ De wrede strijd duurde bijkans een jaar waarin het platteland niet werd ontzien, en dat is zeer mild uitgedrukt.

Afb. 4-1: Uitsnede Kameraarsrekening
Bron: HUA, Stadsbestuur, inv nr 589-11 (1465/1466) f° 31

van het verloop van de bevolking. De kameraarsrekeningen van Utrecht, op één na onuitgegeven, bevatten nogal wat gegevens over lijfrenten. Aangezien deze gegevens nimmer zijn gebruikt voor onderzoek zijn ze vooralsnog moeilijk te interpreteren. Ik heb echter de jaarlijks terugkerende posten van overleden personen die lijfrenten hadden bekeken.⁸⁹³ Het is niet zomaar een lijst van overledenen; helaas is de lijst per termijn gerangschikt en dus komen sommige namen dubbel voor als de lijfrente werd uitgekeerd op meerdere datums. Een aantal steekproeven wees uit dat het aantal unieke personen een kwart lager lag dan het aantal verstorven lijfrenten.⁸⁹⁴ Doordat er verder geen cijfers over sterfte in Utrecht zijn overgeleverd is het de moeite waard deze te presenteren, ondanks de bezwaren die eraan kleven. Tevens moet worden bedacht dat niet elke burger een lijfrente had. Wel is verondersteld dat gedurende de hele onderzochte periode de verhouding tussen personen zonder en personen met lijfrente gelijk gebleven is. Het relatieve verloop van de curve geeft dan globaal een afspiegeling van de gehele bevolking. Hierbij dient ook nog te worden aangekend dat het niet per se Utrechtse burgers waren die lijfrenten bezaten. Het onderstaande beeld zou zomaar meer zeggingskracht kunnen hebben dan we bij gebrek aan nader onderzoek kunnen vermoeden. Wat een snelle scan van dit bronnenmateriaal heeft geleerd is dat – en we beamen de conclusie van Zuiderduijn voor Hollandse steden – dat rond 1400 de publieke schuld van de stad Utrecht al een grote geografische spreiding kende.⁸⁹⁵

Toen men kort na het zwijgen der wapenen (de wapenstilstand werd gesloten op 23 juli 1422) de balans opmaakte, moet het Nedersticht in deplorabele toestand zijn geweest. De bisschop en de stad zullen al snel hebben onderhouden dat er onvoldoende mensen waren overgebleven en ze namen hun toevlucht tot een bijzondere maatregel, die het waard is te citeren zoals het Raadsdagelijks Boek het formuleerde: *onse lieve heer van Utrecht ende de Raet der Stat Utrecht hebben geleyde gegeven allen ntheemsche luden, die hier in den lande van Utrecht comen willen woenen, ende bouwinge aennemen, alsoe veel bouwingen om der sterfte wille ledich syn, overal in den lande van Utrecht.*⁸⁹² Een vergelijkbare oorlog met Gelre brak nog eens uit in 1427-1428, terwijl de jaren 1437-1438, waarover verderop meer, nog eens strijd, pest en honger brachten.

Met grote voorzichtigheid kan nog een andere bron worden gebruikt om een beeld te krijgen

⁸⁹¹ HUA, Bisschoppen, 491, f° 10 (oude nummering van Muller is 476-1): *Wij Frederic van Blanckenheim bider genaden goids bisscop to Utrecht laten u weten hertoge Reynolt van Gulich ende van Gelre ende grave van Zutphen, dat wij om des groten gewelts ende onrechts wille dat gij ende die uwe aen ons, an die onse ende aen onse gestichte van Utrecht als myt doetslage, myt roeff, myt brant, myt vengnisse, myt brantscattinge ende ander geweldike saken gekeert hebben ende noch daechlix keren sonder vete, uwe vyant willen wesen.*

⁸⁹² Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, deel 1, p. 259 (16-09-1422)

⁸⁹³ HUA, Stadsbestuur Utrecht, inv nrs 589-4 t/m 589-44. Deze onderdelen van de rekening vallen bij de uitgaven en dragen doorgaans een omschrijving als: *Dese personen nabescreven sijn gestorven in desen jair 1481 ende hadden lijffrenten an der stat. Elcs als hierna bescreven staet.* Aldaar, inv nr 589-15 (a° 1481), f° 41'. Vergelijkbaar: 1508 inv nr 589-39 (a° 1508): *Dese nabescreven personen sijn gestorven inden jare 15 ende acht ende hadden lijffrenten aen onse stat als hier na bescreven staet. Ende sijn oick veel in anderen jaren gestorven ende nu yerst inden boeken doer gedaen.*

⁸⁹⁴ Anno 1509: 121 verstorven lijfrenten wegens overlijden. Het betrof echter 90 personen. Dat komt door de termijnen waarop de lijfrenten werden uitgekeerd en ongeveer de helft in twee termijnen werd uitgekeerd. Anno 1436: 71 verstorven lijfrenten, 52 unieke personen, dus ook ongeveer een kwart.

⁸⁹⁵ Zuiderduijn, *Capital markets*, i.h.b. p. 175 en 182.

Grafiek 4-1: Mogelijk verloop van sterftcijfers

In acht nemend dat de waarden in de grafiek ongeveer een kwart hoger zijn dan het aantal overleden personen kunnen we toch een beeld krijgen van sterftepieken in de vijftiende eeuw. De Tielse kroniek geeft op deze jaren zo'n beetje alle misère die een mens kan meemaken: pest, hongersnood, duurte, regen, kou, dijkdoorbraken.⁸⁹⁶ Al deze problemen zullen een versterkend effect gehad hebben op de mortaliteit. Het gemiddelde over de periode (148) wordt duidelijk door een aantal pieken doorbroken. Opvallend is dat het bekende rampjaar 1483 inderdaad een hoge sterftepiek kent, evenals een ander berucht oorlogsjaar 1507. De hoogste piek treedt echter op in 1439, met mogelijk een nog hogere top in 1438 waarvan helaas geen cijfers zijn. De jaren 1438-1439 werden gekenmerkt door zware hongers.⁸⁹⁷ Het was dan ook een noodzakelijk besluit van de bisschop om op 31 augustus 1437 te bevelen *dat nyemant enich koorn, weit, rogge, garst, haver, boecwit, bonen off arvaten, in desen lande gewassen, unt sinen lande van Vtrecht en vueren off uutvueren en laten off en gebenge in eniger nys*.⁸⁹⁸

Tot slot nog een lijstje van weerbare mannen uit het jaar 1420, uit de tijd van de grote oorlogen tegen Gelderland en Holland.⁸⁹⁹

- Item Cameriken 8 manne
- Item Hermelen 6 manne
- Item Vloeten 6 manne
- Item Cockengen 4 manne
- Item die Meern mitten ouden Rijn 2 manne
- Item die van Abcoude 20 manne
- Item die van Broekel 7 manne
- Item dat kerspel vander A 4 manne
- Item Outhuysen 1 man
- Item Vinckeven 2 manne
- Item die van Zulen ende Westbroeck 2 manne

De lijst geeft natuurlijk geen zicht op bevolkingsaantallen, wel van de relatieve grootte van de genoemde kerspelen, want de bisschop richtte zich in zijn oproep tot *onsen gemeynen kerspelluden*. Als we ervan uitgaan dat alle weerbare mannen gezinshoofden waren, zou het aantal in Harmelen dus in 51 jaar tot een derde zijn teruggevallen. Als dit een algemeen beeld is moet er een diepe demografische crisis zijn geweest.

⁸⁹⁶ Tielse kroniek, p. 165-168. Burman, deel 1, p. 512 gewaagt ook van *eene groote sterfte onder de menschen in het Gesticht* en dat *eene besmettelijke pestziekte veele menschen in het graf gesleept heeft*.

⁸⁹⁷ Buisman, *Duizend jaar weer*, deel 2, p. 639.

⁸⁹⁸ Joosting en Overvoorde, *Gilden*, deel 2, p. 281.

⁸⁹⁹ HUA, Bisschoppen, inv nr 490 (oud: 475-1), f° 65-65v (nieuwe nummering 73-73v), door Muller, *Regesten*, nr. 2125 gedateerd op 15 mei, naar de oorkonde ervoor.

4.6 De lange zestiende eeuw (1460-1650)

Een van de belangrijkste pijlers onder het seculaire trend model is de ‘lange zestiende eeuw’. Dit was een opgaande fase die tussen ongeveer 1460 en 1660 aanhield en zowel op economisch als demografisch gebied een stevige stijgende lijn inzette.⁹⁰⁰ De groei hield langer aan dan elders in Europa. Op Europees niveau kwam er aan de eerdere stagnatie van de bevolking een einde en werd groei ingezet, die rond 1500 versnelde. In het Land van Heusden werd, als gevolg van de Gelderse oorlogen, daarvan afgeweken en daar kwam de groei een paar decennia later op gang.⁹⁰¹ De versnelling na 1500 komt echter wel in Utrecht aan het licht. In Holland verdubbelde de bevolking in de 16^e eeuw. Tot 1570 groeien stad en platteland ongeveer gelijk op, daarna urbanisatie, aangedreven door immigratie. De grote versnelling zat zelfs in de jaren 1514-1569.⁹⁰² Hierbij moet wel worden aangetekend dat de groei niet overdreven mag worden, want de sterke groei dankzij immigratie na 1585 (en eigenlijk ook al eerder) maskeert een stagnatie in het tweede en derde kwart van de zestiende eeuw, zeker in diverse steden.

Een rechte lijn was de spectaculaire stijging niet en deze ‘uitgerekte’ honderd jaar kenden nog een aantal flinke obstakels. In Utrecht bijvoorbeeld werd de groei vooralsnog wreed onderbroken door periode van oorlog, die met de diepe crisis tijdens de Stichtse oorlog (1481-1483) een aanvang nam en pas na de oorlog met Gelre (1527) tot het verleden behoorde. Pas het uitblijven van oorlog begunstigde het herstel. Belangrijk in deze periode was de gestage groei van de bevolking, die krachtig inzette onder Karel V's centraal bestuur. Aangezien ook hongersnoden doorgaans uitbleven, en er geen perioden waren waarin hoge graanprijzen en verhoogde sterftecijfers samenvielen, waren de voorwaarden voor groei aanwezig en dat terwijl de endemisch geworden pest nog regelmatig uitbrak.⁹⁰³ Graanprijzen konden soms behoorlijk variëren, zeker in de bekende duurtejaren (zie onderstaande tabel) maar de hoge prijzen hadden geen doorslaande invloed op het sterfteniveau in de lange zestiende eeuw.

Tabel 4-6: Duurtejaren tijdens de lange zestiende eeuw

Jaren	Stijging graanprijzen
1480-1482	500%
1519-1522	158%
1548-1552	195%
1555-1557	180%
1570-1573	211%
1592-1598	143%
1620-1624	172%
1627-1631	116%

Bron: De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 69

Die stevig opgaande trend blijkt goed uit de cijfers over Holland, waar de bevolking tussen 1500 en 1650 bijna verdrievoudigde. Het hoogtepunt van de stedelijke groei lag tussen 1580 en 1620. Vanaf 1600 tot eind achttiende eeuw stagneerde de bevolking op het platteland echter.⁹⁰⁴ Die zaken zijn gerelateerd, want hoewel duidelijk is dat de motor van de urbanisatie was gelegen in hoge immigratiecijfers, moet tevens afvloeiing van platteland naar stad hebben plaatsgevonden.⁹⁰⁵ Daarbij was het Twaalfjarig bestand ook een economische aanjager zoals verderop nog aan de orde komt.

Tabel 4-7: Bevolkingsgroei in procenten, aan de kust en in het binnenland, steden en platteland

	Kustgebied (Holland, Zeeland, Friesland, Groningen)		Binnenland (Drenthe, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg)		Totaal
	Steden	Platteland	Steden	Platteland	
1400-1450	30	9	5	16	13
1450-1500	18	13	5	-2	6
1500-1550	25	17	18	20	20
1550-1600	63	0	26	10	23
1600-1650	66	8	26	7	28
1650-1700	11	-2	-5	11	5
1700-1750	-10	6	-2	16	0
1750-1795	-2	10	10	17	8
1795-1849	24	63	54	57	47

Bron: Paping, ‘Population development’, p. 18.⁹⁰⁶

⁹⁰⁰ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 68.

⁹⁰¹ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 57.

⁹⁰² Van Zanden, ‘Missing link’, p. 364-366.

⁹⁰³ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 69. Voor Utrechtse gegevens over de pest zie hieronder. Het beeld bij De Vries en Van der Woude is niet onjuist, maar zowel de endemische vorm als de epidemische furie bleven toch regelmatig terugkeren en hebben mogelijk tot 10% bevolkingsverlies geleid. Er waren maar weinig perioden zonder pest, zie verderop.

⁹⁰⁴ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 73.

⁹⁰⁵ Van Zanden, *Missing link*, p. 365.

⁹⁰⁶ M.b.t. Utrecht zijn de gegevens van Rommes gebruikt.

Grafiek 4-2: Bevolking (1400-1850)

Bron: Paping, 'Population development', p. 28 (Appendix D)

hebben per plaats die werd getroffen door pestaanvallen een lijstje gemaakt.⁹⁰⁸ Hun boek betreft zich op Holland en de lijst is door Rommes aangevuld met veel Utrechtse gegevens.⁹⁰⁹

De groei tussen 1500 en 1650 is alom vrij groot en heeft denkkelijk te maken met een lage gemiddelde huwelijksleeftijd en daarmee samenhangend hoger geboortecijfer. Over het sterftecijfer is helaas niet veel bekend. Dit kan echter vrij hoog worden verondersteld als gevolg van de hoge regelmaat waarmee de pest uitbrak. Zo waren er in Utrecht grote pestgolven in de jaren 1502-1507, 1514-1518, 1525-1526, 1534, 1545, 1553-1558, 1565-1567, 1573-1577.⁹⁰⁷ Tussen 1450-1668 zijn 107 jaren van de 219 als pestjaar aangemerkt, met vermeldingen van de pest op meer dan één locatie. Er waren zelfs maar weinig perioden waarin de pest meer dan vijf jaar wegbleef. De hevigste aanvallen worden verondersteld in de tijdvakken 1557-58, 1573-74, 1595-1605, 1624-25, 1635-37, 1652-57 en 1664-67 te hebben plaatsgevonden. Noordegraaf en Valk

4.6.1 Huisgeld in het Nedersticht

Voor een beeld van de bevolking in het Nedersticht zijn de huizentellingen van groot belang. Nog voor de centralisatie van het bestuur door de Habsburgers werd deze administratie door de landsheer opgezet, telkens uit financiële nood. Het huisgeld werd in meerdere jaren geheven (bijvoorbeeld in 1498, en regelmatig tussen 1512 en 1536). De eerste sporen van een huisgeld dateren uit 1375 maar daarna blijft het stil tot 1498 en de kans is klein dat het in de tussentijd geheven is.⁹¹⁰ Avis vermeldt dat in 1494 nog slechts sprake was van een huis of haardstede, elk voor 10 stuiver. De originele acte geeft veel meer gegevens dan het regest waarop Avis zich beriep.⁹¹¹ Het huisgeld zou worden uitgezet om de hoogste financiële nood te lenigen. De *wtsettinge* zou worden gedaan *op elck huijs ofte heerstede bynnen den gestichte X stuvers die elcke huysman in zyn eigen huys woenende gebeell geven sall, ende die in pacht busen offte huerbusen woenen sullen die X stuvers verleggen ende half boeren lantbure corten vanden yersten teocomenden pacht*. Dit huisgeld werd uiteindelijk niet geheven volgens een notitie in de linkermarge (*En hadden genen voertganck*). In het archief van de Staten van Utrecht in de landsheerlijke tijd is een klein aantal manualen van het huisgeld bewaard gebleven. Ze hebben betrekking op verschillende delen van het Nedersticht en niet altijd werden alle gerechten aangeslagen. De stad Utrecht betaalde in het jaar 1528 niet mee, de stadsvrijheid betaalde alleen in 1507 en 1525 huisgeld.⁹¹² In 1511 werd het huisgeld per goed huis vastgesteld op 2 gouden gulden van gewicht en de uitzetting was gedaan op basis van *olden registren*.⁹¹³ De heffing was nodig om de tijdens de oorlog met IJsselstein gemaakte kosten te dekken. De lokale gegevens voor de administratie werden opgeleverd door de schout van het gerecht, alsmede twee kerkmeesters en de koster *dair nyemant in vergheten sall wesen, hy sy edell ofte onedell, ryck ofte arm*.⁹¹⁴ Zij verrichten de taxaties en brachten verslag uit aan de belastingontvangers. Dat zal in 1525, welk register hieronder gebruikt zal worden, ook zo gegaan zijn. Ook toen was het in te halen bedrag weer enorm: 50000 goudgulden waarvan 21000 als huisgeld werd uitgezet.⁹¹⁵ Dat rijk en arm niet werden ontzien zal blijken nuttig te zijn voor de analyses. Het door onder andere Van Bavel en Van Schaik gesignaleerde probleem van ontbrekende paupers of minvermogenen of hoe ze ook genoemd worden speelt hier dus geen rol - als men inderdaad deze regel onverkort heeft toegepast.⁹¹⁶

Alvorens de blik te keren naar het studiegebied moeten enkele opmerkingen worden gemaakt over het Eemland.

⁹⁰⁷ Rommes, 'Bevolking en bestaansmiddelen', p. 19. Noordegraaf en Valk, *Gave Gods*, p. 43.

⁹⁰⁸ Noordegraaf en Valk, *Gave Gods*, p. 230-232.

⁹⁰⁹ Rommes, 'Op het spoor', p. 118-119. Over de verspreiding van de ziekte vindt men veel bij Noordegraaf en Valk, *Gave Gods*, p. 69-89.

⁹¹⁰ Avis, *Belastingen*, p. 14. Bisschop Florens had een schuld opgebouwd van 7000 gulden door oorlog met de burggraaf van Montfoort. Muller, *Regesten bisschoppen*, nr 1148 en Muller, *Regesten Stad*, nr 472. Ook dit geld moest worden opgehoest door de inwoners via morgengeld, huisgeld en andere middelen. Matthaues, *De nobilitate*, p. 265: de stadskapittels wisten te bewerkstelligen dat ze van de stad Utrecht 2600 gulden kregen in mindering op de 7000. Frederik van Blankenheim behield zich het recht voor beden te vragen Muller, *Regesten bisschoppen*, nr. 1166. Door de oorlog met Jan van Beieren, beëindigd in 1422, moest de bisschop aan Jan van Beieren en Reinoud van Gelre de enorme som van 56000 Rijnse guldens uitkeren, waarvan 38000 uit morgengeld en huisgeld moesten worden opgebracht. Muller, *Regesten bisschoppen*, nr 2305. Avis 53. Buurspraakboek 25-10-1423: *hier is een nye mergen- ende huysgelt geset om die zuen van Beyerens vanden lesten dage te betalen*. Toch is volgens Avis het huisgeld niet geheven en er is inderdaad geen spoor van.

⁹¹¹ HUA, Bisschoppen, inv nr (oude nummering) 10.

⁹¹² Avis, *Belastingen*, p. 33.

⁹¹³ Avis, *Belastingen*, p. 18.

⁹¹⁴ Avis, *Belastingen*, p. 36.

⁹¹⁵ *Register der uutsettinge van den huysen, anno 1525, om te vynden die XXIIII gouden gulden tot myns genadichs heren van Utrecht behoeff.*

⁹¹⁶ Van Schaik, *Belastingen*, p. 138-140; Van Bavel, *Transitie*, p. 70-71.

4.6.2 Eemland

De gegevens voor Eemland zijn in weerwil van wat Avis meende ("Uit statisties oogpunt beschouwd lijken mij de huisgeldboeken vrijwel waardeloos ... een benadering van het bevolkingscijfer ... is dus onmogelijk") wel degelijk bruikbaar en door Van Kalveen geanalyseerd.⁹¹⁷ Tussen de gegevens van Van Schaik en Van Kalveen zitten wat verschillen waarvan het nodig is deze aan te duiden. Tevens heeft Van Schaik niet aangegeven hoe hij tot de getallen is gekomen. De gerechten Snorrenhoef, Donckelaar en Hamersveld zijn blijkbaar bij Leusden ondergebracht, maar het totale aantal gezinshoofden klopt dan weer niet (99, wat moet zijn 86). Een groot verschil in de berekeningen is veroorzaakt door de gekozen omvang van de gerechten. Van Schaik heeft de gemeentelijke indeling genomen uit de negentiende eeuw en de bijbehorende omvang van de gemeenten in bunders, zo blijkt uit een vergelijking met de atlas van Kuyper uit 1868. Ofschoon Van Schaik ook zou verkiezen niet de moderne oppervlakte maar het toenmalige cultuurareaal als uitgangspunt te nemen, rekent hij toch met het eerste, mogelijk gedwongen door de overlevering van archivalia.⁹¹⁸ Voor Utrecht gaat deze beperking mijns inziens niet op en is voldoende bekend wat de nuttige oppervlakte was, die dan ook tussen ca. 1450 en 1811 als grondslag voor fiscale doelen is gebruikt. Om toch te laten zien hoe immens het verschil is, juist voor Eemland, heb ik zowel de moderne oppervlakte als de cultuurgrond vermeld. Mijn sterke voorkeur heeft het gebruik van de oppervlakte cultuurgrond omdat alle contemporaine gegevens uit de middeleeuwen van die oude metingen uitgaan. Ook de overwegingen van Van der Woude en Van Bavel zijn in dat opzicht duidelijk en voor deze studie leidt dat tot het voordeel van vergelijkbaarheid en dat is in een regionaliserend onderzoek als dit een belangrijk winstpunt.⁹¹⁹

Juist omdat de gegevens voor Eemland al vijf decennia te boek staan als de enige 16^e-eeuwse gegevens voor Utrecht is het van belang hier de nodige correcties op aan te brengen zodat met de verderop te publiceren gegevens over het Nederkwartier een consistente set van data ontstaat die tenminste vergelijkbaar is met ander onderzoek waar het cultuurland als basis is genomen. De gegevens uit het bronmateriaal staan in de tweede en derde kolom. De door Van Kalveen gebruikte factor van 5,8 is benut om van het aantal gezinshoofden tot het aantal inwoners te komen. In de vier kolommen ernaast zijn de bewerkingen van Van Schaik gezet, waarbij de berekening met 5,5 inwoners per gezin wordt gedaan en een aantal merkwaaardige verschillen in het aantal gezinnen aan het licht kwamen. Ten opzichte van het bronmateriaal heb ik Aschat, Ysselt en Eembrugge weer opgenomen. De kolommen onder het kopje Correcties bevatten de door mij aangepaste gegevens, dit op basis van de oppervlakte aan cultuurland, omgerekend in km² (o.b.v. 1 morgen = 0,85 hectare). De factor 5,5 is hier dan wel weer gebruikt.⁹²⁰ De uitkomst ten opzichte van de eerder berekende bevolkingsdichtheid is enorm.⁹²¹

Om de demografische ontwikkeling te laten zien zijn de gegevens over 1632 en 1748 nog toegevoegd.

In 1632 werd in Utrecht telling gedaan van het aantal inwoners op het platteland. De telling lijkt aardig betrouwbaar maar verschillen zijn er bij nadere bestudering zeker. Ze kunnen echter niet vaak worden gevalideerd omdat het onderliggende materiaal doorgaans ontbreekt. De haardstedentelling uit 1748 is geheel rechts afgebeeld, waarbij een factor van 5 is toegepast conform contemporaine opgaven.

Tabel 4-8: Bevolking in Eemland 1514, 1632 en 1748

Gerecht	Gegevens anno 1514		Bewerking Van Schaik				Correcties anno 1514				Anno 1632		Anno 1748	
	Aantal gezins- hoofden	Inw. (x5,8)	Aantal	Inw. (x5,5)	Km2	Inw/km2	Opp. in morgen	Km2	Inw.	Inw/km2	Inwoners	Inw/km2	Huizen	Inw/km2
Baarn (400 m.) incl Vuursche (250 m.)	155	708	155	852	33,2	25,7	650	5,53	853	154	489	88	72	65
Bunschoten	167	969	167	919	22,2	41,4	2185	18,6	919	49	841	45	176	47
Eemnes Binnen	141	1091	188	1034	30,8	33,6	364	3,1	1034	69	244	79	63	102
Eemnes Buiten	47						1392	11,8			807	68	177	75
Hoogland, Zeldert en de Slaag	102	592	102	561	41,3	13,6	1651	14	561	19	585	29	246	62
Emmeelaar							661	5,62						
Langenroede							24	0,2						
Duyt, De Haar en Sevenhuysen							1055	8,97			124	14	29	16
Leusden en Leusbroek	46	267	99	544	47,8	11,4	1552	13,2	473	36	261	38	138	52
Snorrenhoef	8	46									46			
Donckelaar	9	52									37			
Hamersveld	23	133									162			
Maarn	35	203	35	193	25,2	7,7	1700	14,5	193	13	70	11	40	14
Maarsbergen											94			
Renswoude	40	232	40	220	18,5	11,9	771	6,55	220	34	255	39	108	82

⁹¹⁷ Avis, *Belastingen*, p. 36 en Van Kalveen, 'Eemland', p. 67-73.

⁹¹⁸ "Berekeningen van de feitelijk in cultuur gebrachte grond zijn evenwel vóór de prekadastrale verponding uit het midden van de zeventiende eeuw niet te maken", Van Schaik, *Belasting*, p. 169.

⁹¹⁹ Van Bavel, *Transitie*, p. 42 en Van der Woude, 'Demografische ontwikkelingen', p. 126, waar een instructieve tabel over de verschillen die tussen beide methodes ontstaan en de enorme invloed op de berekende bevolkingsdichtheid. Ook de door Van Schaik gebruikte reductiefactor (overigens een m.i. verfoeilijk woord in deze context) van 4,5 staat na het onderzoek van Rommes en Van den Hoven van Genderen in elk geval voor Utrecht onder druk: Rommes en Van den Hoven van Genderen, 'Rijk en talrijk', p. 84 n. 33.

⁹²⁰ Ook door Van Bavel, *Transitie*, p. 71 en 73.

⁹²¹ De door Van Schaik berekende 18 inwoners per vierkante kilometer ook bij Rommes, 'Bevolking en bestaansmiddelen', p. 19.

Gerecht	Gezinnen	Gerecht	Gezinnen
Abcoude aasdom	19	Lopik	141
Abcoude bisschops	87	Lopikerkapel	6
Abcoude proosdij	46	Maarssen	46
Breukelen	60	Maarssenbroek	8
Breukelen bisschops	18	Maarssenveen	24
Breukelen proosdij	13	Maarssenveen Tienhoven	35
Breukelerveen	30	Nichtevecht	38
De Haar	11	Oostveen achterwetering	25
Denemerken	20	Oostveen Maartensdijk	64
Galecop	9	Oostveen oudewetering	18
Gerverscop oosteinde	5	Oostveen Voordorp	27
Gieltjesdorp	6	Oudenrijn	23
Harmelen Breudijk	20	Oudhuizen	23
Harmelen, Haanwijk, Bijleveld	35	Overmeer Nederhorst	39
Harmelerwaard	11	Papendorp	4
Het Gein	7	Portengen	7
Hoencoop	22	Reyerscop Kruiningen	11
Jutfaas nedereind	67	Reyerscop St. Pieter	4
Kamerik	54	Ruwiel	21
Kamerik Mijzijde	33	Spengen	17
Kockengen Lokhorst	5	Themaat	11
Kockengen Montfoort	9	Veldhuizen	11
Kortenhoef	65	Vinkeveen	9
Kortrijk	3	Vleuten	44
Laagnieuwkoop	6	Westbroek	107
Lange Ruige Weide	34	Willige Langerak	39
Loenen	43	Zegveld	53
Loenersloot	26	Zwesereng (Zuilen)	19

Zonder een factor van 5 of $5\frac{1}{2}$ of welke factor dan ook toe te passen (dat zou immers een identiek beeld van de onderlinge verhoudingen geven) is wel duidelijk waar de grootste bevolkingsconcentratie in het Nedersticht zat. Omwille van de vergelijkbaarheid met andere regio's is het echter wel zaak deze dichtheid te berekenen, wat helaas pas vanaf de zestiende eeuw mogelijk is.

Van Bavel vond in de Tielerwaard (eind veertiende eeuw) een dichtheid van 8 huishoudens/km². Hij gebruikte ook $5\frac{1}{2}$ personen per huishouden zodat onze cijfers goed vergelijkbaar zijn. In het Land van Buren waren (rond 1500) 5 huishoudens/km² en in het Land van Culemborg waren zeventig jaar later 20 huishoudens/km². Op basis van cijfers van Hoppenbrouwers komt het Land van Heusden rond 1550 uit op 13 huishoudens/km².⁹²⁴ Het door Van Bavel gesignaleerde, en ook door cijfers van Hoppenbrouwers ondersteunde beeld, dat de hoogste bevolkingsdichtheid wordt gevonden in de gerechten met het meeste burenbetis is in ons studiegebied lang niet zo lineair.⁹²⁵ Dat verband zou ook wat wankel zijn vanwege het onbeduidende burenbetis.

⁹²⁴ Van Bavel, *Transitie*, p. 77-78.

⁹²⁵ Van Bavel, *Transitie*, p. 623

Tabel 4-9: Bevolkingsdichtheid in het Nederkwartier van het Sticht (ca. 1500- ca. 1800)

Naam gerecht	Oppervlakte		1511			1525			1632		1748			1795	
	Morgen	km2	Huish.	Inw	Inw/km2	Huish.	Inw	Inw/km2	Inw	Inw/km2	Huizen	Inw	Inwoners per km2	Inw	Inw/km2
Abcoude ende Baambrugge	1818	15,45	89	490	31,7	67	479	31	893	57,8	177	885	57,27	1059	35,2
Abcoude Proostdijle ende Aasdom	1146	9,74	35	193	19,8	46	253	26	337	34,6	189	945	97,01		
Aasdom in het veen	572	4,86	13	72	14,7	19	105	21	185	38,1		0	0,00		
Breukelen	275	2,34	9	50	21,2	18	99	42	157	67,2		445	190,37	190	81,3
Breukelen St. Pieters	450	3,83	10	55	14,4	13	72	19	158	41,3	89	0	0,00	262	68,5
Breukelen	851	7,23	45	248	34,2	60	330	46	752	84,5		0	0,00	1096	151,5
Breukelneweerd	196	1,67	6	33	19,8	0	0	0			5	25	15,01	34	20,4
Breukelreveen St. Pieters	854	7,26	21	116	15,9	30	165	23	239	32,9	134	670	92,30	417	57,4
Gerverscop uten Ham	23	0,20	5	28	6,3	20	110	32	9	2,6					
Cortehoef en Riehoven 694															
Ankeveen 698	1392	11,83	49	270	22,8	65	358	30	726	61,4	294	1470	124,24	1126	95,2
Vyfhoeven	78	0,66	3	17	24,9	3	17	25	19	28,7	3	15	22,62		0,0
Cockengen en Montfoots gerecht	200	1,70	7	39	22,6	9	50	29	316	185,9		0	0,00	129	75,9
Cockengen Lockhorst	160	1,36	5	28	20,2	5	28	20	39	28,7		0	0,00	39	28,7
Camerik Meyzide	996	8,47	33	182	21,4	33	182	21	395	46,7		0	0,00		112,0
Camerik met den Houdyk	1640	13,94	50	275	19,7	54	297	21	502	36,0		0	0,00	948	0,0
Denemarken of Demmerik	1127	9,58	22	121	12,6	20	110	11	444	46,3	77	385	40,19	384	40,1
Ouden Ryn 471 morgen															
Heycop 414 morgen	885	7,52	22	121	16,1	23	127	17	159	21,1	33	165	21,93	189	25,1
De Haar	252	2,14	8	44	20,5	11	61	28	77	35,9	24	120	56,02	108	50,4
Lange en ruige weide	1172	9,96	35	193	19,3	34	187	19	305	30,6		0	0,00	403	40,5
Gieltsdorp	128	1,09	6	33	30,3	6	33	30	37	34,0	7	35	32,17	108	99,3
Gerverscop	512	4,35	17	94	27,5	5	28	6	194	44,6		0	0,00	133	30,6
Galecop	539	4,58	9	50	10,8	9	50	11	46	10,0	6	30	6,55		0,0
Hermelen ende Haanwyk	651	5,53	24	132	23,9	35	193	35	259	46,8	69	345	62,35	452	81,7
Hoencoop	684	5,81	24	132	22,7	22	121	21	171	29,4		0	0,00	147	25,3
Loenreslout, Oucop ende Ter Aa	705	5,99	23	127	21,1	26	143	24	173	28,9	54	270	45,06	352	58,7
Lopik	2100	17,85	107	589	33,0	141	776	43	794	44,5	172	860	48,18	779	43,6
Sevenhoven	111	0,94	5	28	29,1	6	33	35	35	37,1	9	45	47,69	41	43,5
Loenen	540	4,59	40	220	47,9	43	237	52	385	83,9	154	770	167,76	583	127,0
Maarszen	400	3,40	33	182	53,4	46	253	74	474	139,4	210	1050	308,82	1149	337,9
Tienhoven met de Veenen	800	6,80	16	88	12,9	35	193	28	224	32,9	100	500	73,53	303	44,6
Maarsseveen	1630	13,86	20	110	7,9	24	132	10	159	11,5		0	0,00	872	62,9
Maarszenbroek	554	4,71	9	50	10,5	8	44	9	49	10,4	20	100	21,24	98	20,8
Nichtevecht	783	6,66	36	198	29,7	38	209	31	225	33,8	55	275	41,32	293	44,0
Nycop	270	2,30	5	28	12,0	6	33	14	57	24,8	14	70	30,50		0,0
Oostveen, t Voordorp, Oudeweteringe, St. Martensdijk met Herverscop	2700	22,95	21	116	25,4	27	149	32	859	37,4		0	0,00	1082	47,1
			19	105		18	99					0			
			20	110		25	138					0			
			46	253		64	352					0			
Overmeer	855	7,27	32	176	24,2	39	215	30	387	53,3	111	555	76,37	520	71,6
Oudhuysen	810	6,89	16	88	12,8	23	127	18	256	37,2	50	250	36,31	270	39,2
t Zuid-eynd van Portengen ten westen den Dyk	240	2,04	7	39	18,9	7	39	19	94	46,1	26	130	63,73	47	23,0
Papendorp	240	2,04	4	22	10,8	4	22	11	43	21,1	7	35	17,16	44	21,6
Reverscop Creuningen	328	2,79	12	66	23,7	11	61	22	96	28,6	13	65	23,31	79	28,3
Reverscop Meerlo	67	0,57	4	22	38,6	4	22	39			6	30	52,68	39	68,5
Spengien	400	3,40	12	66	19,4	17	94	28	134	39,4		0	0,00	68	20,0
Ter Aa 87															
Ruwiel 802	889	7,56	26	143	18,9	21	116	15	73	31,2		0	0,00	99	42,6
Ruwiel				0			0		163		40	200		223	
Neder-eynd van Jutphaas	1483	12,18	48	264	21,7	67	369	30	65	5,3	131	655	53,77	708	58,1
Themaat	532	4,52	13	72	15,8	11	61	13	75	16,6	13	65	14,37	81	17,9
t Geyn	174	1,48	4	22	14,9	7	39	26	37	25,0	6	30	20,28	62	41,9
Westbroek	1518	12,90	77	424	32,8	107	589	46	524	40,6	83	415	32,16	501	38,8
Vinkeveen	1127	9,58	7	39	4,0	9	50	5	275	28,7	65	325	33,93	329	34,3
Vleuten ende Meern	1779	15,12	33	182	12,0	44	242	16	337	22,3	144	720	47,61	718	42,6
Hermelneweerd	203	1,73	10	55	31,9	11	61	35	69	40,0			0,00		
Veldhuysen, Byleveld, Rosweyde, Reverscop, Lichtenberg	701	5,96	12	66	11,1	11	61	10	96	16,1	19	95	15,94	89	14,9
Vreeland met de Dortsche Weerd	514	4,37	0	0	0,0		0	0	316	72,3	120	600	137,33	527	120,6
Willige Langerak aan deze zijde van de Leck	672	5,71	28	154	27,0	39	215	38	283	49,5	56	280	49,02	301	52,7
Zuylen	512	4,35	20	110	25,3	19	105	24	216	49,6	117	585	134,42	642	147,5
Segvelt	1770	15,05	50	275	18,3	53	292	19	265	17,6	108	540	35,89	503	33,4
Achttienhoven, Loevenhout en de Vecht, Gagel, St. Anthonisdijk	963	8,19		0			0	0	278	34,0		0	0,00	265	32,4
Langerak over Lek	1000	8,50		0			0	0	531	62,5	113	565	66,47	492	57,9
Loefs gerecht van Ruwiel nu uten Hamme	34	0,29		0			0	0	11	38,1	6	30	103,81		0,0
Portengen Valkenaars gerecht		0,00		0			0		24			0			
Proosdij van St. Jan - Mijldrecht en Thamen (Mijldrecht 1836 en Thamen 387 morgen)	2223	18,90		0			0	0	2207	116,8		0	0,00	2411	
Proosdij van St. Jan - Uithoorn, Blokland, Kudelstaart	1500	12,75		0			0	0	1359	106,6	200	1000	78,43	658	51,6
Proosdij van St. Jan - Wilnis en Westveen	1675	14,24		0			0	0	615	43,2	149	745	52,33		0,0
s Graveslout	280	2,38		0			0	0	12	5,0	16	80	33,61		0,0
Zegveldderbroek en de Mye		0,00		0			0		286			0			
Baambrugge		0,00		0			0					0		693	
Oostwaard	112	0,95		0			0	0		0,0	6	30	31,51	49	51,5
Portengen Lette's		0,00		0			0					0		35	
Wilnis		0,00		0			0					0		785	
TOTAAL	50122	426,037	1362	7491	17,6	1638	9009	21	18980	44,6	3500	17500	41,08	24014	56,4

4.6.4 Fiscale stratificatie begin 16^e eeuw

De titel van deze paragraaf behoeft nadere uitleg vanwege de grote methodologische problemen die aan het gebruik van fiscale bronnen kleven. De meeste lijsten van belastingplichtigen zijn, zo zegt Van Schaik klip en klaar “ongeregelde momentopnames van belastingplichtige populaties en vertonen derhalve een partieel karakter.”⁹²⁶ Kanttekeningen moeten niet alleen worden geplaatst bij de bronnen zelf, die immers niet voor statistische analyse van eeuwen later zijn vervaardigd, dezelfde overwegingen spelen een rol bij de analyse ervan. Als er al meerdere momentopnames zijn liggen ze vaak zo ver uiteen dat er tussentijds allerlei stijgingen en dalingen zijn geweest die we niet kennen.

Een analyse van de sociale stratificatie kan niet worden verkregen op basis van de gebruikte manualen van het huisgeld alleen, daarvoor zijn veel meer gegevens nodig die verderop aan de orde komen. Primair is het hier ons in deze paragraaf om te doen enig inzicht te verwerven in de fiscale stratificatie; dat is wel zo’n beetje het maximale wat we uit deze bron kunnen peuren om iets over vermogensverhoudingen te zeggen. De waarde van een huis zegt natuurlijk lang niet alles over de positie van een inwoner, ofschoon we mogen veronderstellen dat weinigen vrijwillig in een krot wonen.⁹²⁷ Een bijkomend probleem bij analyse van sociale stratificatie is ook nog eens dat ze niet statisch is maar onder invloed staat van wijzigingen op voornamelijk politiek, economisch en sociaal gebied.⁹²⁸

Er zijn bijzonder weinig contemporaine bronnen waarin we een classificatie aantreffen. De schout in Kamerik had bij taxaties goed zijn best gedaan en we laten niet na zijn indeling in extenso over te nemen, waarbij tussen haken de aantallen huishoudens en de belasting zijn vermeld:

Dit syn diemen voer die ryckste hout ende sitten mede up anderen luden landt [1x 3g en 3x 6 g]

Dit syn nu diemen daer aen hout voir welgestelde luyden [10x 5 g]

Dit syn nu die gemeen bueren als quatter trou diemen nyet en connen upt naeste judicium [11x 4 g, 1 x 3 g]

Item dit synse die tegens den broetzack vechten ende meest al oeck met dach huyre gaen [14 x 2 g]

Dit syn die geen [die] hoer broot nynnen mitter hande ende dach huyre gaen [10x 14 stuiver]

Dit syn Goeds kinderen ende in aelmis leven [twee weduwen]⁹²⁹

Deze classificatie is te koppelen aan de bedrijfsgrootte in Kamerik (Tabel 11-26) en de eerdere bevolkingsgegevens. Door deze beschrijving wint de interpretatie van de fiscale gegevens aan kracht: de welgestelden waren de grote boeren die de pachtgrond hadden geaccumuleerd, terwijl de daghuurders bij hen aan het werk waren.

De fiscale waarde van een huis(houden) liep dus nogal uiteen. De huizen die als goed huis of meer telden zijn duidelijk herkenbaar als de woningen van de ridderschap en de herenboeren. Uit gelijktijdige morgen- en oudschildboeken is hiervan een consistent beeld te krijgen. Men kan zich voorstellen dat een arme daghuurder niet kon bogen op een fors huis. In Zwesereng (Zuilen) was een huisje, fiscaal tellend voor een kwart, *Ansem Zalems huys ende dair woent ene scamel wedue in* en men vraagt zich dan af welke voorstelling het beste past bij het bezit van 1/9^e deel van een huis, de laagste categorie in Zuilen. Kijkend naar de classificatie van Kamerik wijst de grondslag van de belasting natuurlijk meer op de inkomenspositie dan op de kwaliteit van de woning. Een verband tussen beide was er zeker. De indruk die men zich van zo’n krotje kan vormen spreekt duidelijk uit de woonstede van een weduwe in Reijerskop, namelijk: *een cleijn huijsken van plancken rontom sijnde daer van de vloer vant selve geheele huijsken is sonder steen off estricken maer alleen van cleij off diergelijcken materie*.⁹³⁰

Grafiek 4-3: Fiscaal huizenbezit in het Nederkwartier van het Sticht (1525)

Bron: HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 373

⁹²⁶ Van Schaik, *Belasting*, p. 128.

⁹²⁷ De voetangels en klemmen op dit terrein zijn prima uiteengezet door Van Schaik, *Belasting*, p. 195-200.

⁹²⁸ Slicher van Bath, 'Sociale stratificatie', p. 161.

⁹²⁹ HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 375

⁹³⁰ RHC Rijnstreek, Reijerscop St. Pieter, inv nr 1795, f° 17v (22-06-1665).

Als de gemiddelde fiscale waarde van alle huizen in het Nederkwartier wordt bepaald, komt die uit op 0,98 wat gemakshalve kan worden afgerond op 1 huis. Of het niveau van de gerechten is dat beeld heel anders zoals nog aan de orde komt. Gemiddeld dus, voor het hele Nederkwartier met zijn 56 dorpen, streken en gehuchten, precies 1 goed huis. Kort door de bocht kan worden gesteld dat een dorp met gemiddeld meer dan 1 huis in goeden doen is terwijl een dorp dat daaronder zit mogelijk wat te wensen overlaat. Het is daarbij verhelderend de tien rijkste (groen) en tien armste (oranje) te markeren, zie Tabel 4-10: *Verdeling fiscaal huizenbezit (1525)*. Hieruit blijkt al snel dat een fors aantal groene velden zich bevindt in dunbevolkte streken. Papendorp is een uitstekend voorbeeld. Er stonden maar 4 boerderijen in dit 240 morgen grote gerecht, een zeer lage bevolkingsdichtheid dus. Verderop zullen we zien dat de gemiddelde bedrijfsgrootte daar ook enorm was. Voor Laagnieuwkoop geldt hetzelfde, weinig mensen en grote boerenbedrijven. Veldhuizen met 11 gezinnen op ruim 700 morgen is een ander voorbeeld. Abcoude kent ook een hoog gemiddelde en terwijl hier de bevolkingsdichtheid vrij hoog was (ruim 15 inwoners/km²), was Abcoude wel een plaats met allure.

Aan de andere kant van het spectrum staan de veengebieden en tot verbazing Breukelen. Wat erg in het oog springt is de score van Harmelen. Dit dorp bungelt met 0,41 fiscale huizen per gezin vrij onderaan de lijst, in gezelschap slechts van Breukelen.

Het beeld wordt in detail nog wat duidelijker door de fiscale waarde in segmenten te verdelen. Daarbij wordt in de laatste drie kolommen aangegeven hoeveel procent van de huishoudens te boek stond als bewoner van minder dan een half huis (kolom D); vervolgens het Utrechts gemiddelde van precies en huis (kolom E), en tenslotte het percentage dat meer dan 1 goed huis had (kolom F). Als subsets van kolom D zijn de kolommen B en C afgebeeld. De top-10 is telkens in rood weergegeven. D+E+F zijn samen 100%. Voor het hele Nederkwartier had 42% van de huishoudens een fiscaal half huis of minder. Sommige gerechten zitten daar fors boven, we zouden deze als arm willen bestempelen, zoals vrijwel heel Breukelen, vrijwel heel Harmelen, het Nedereind van Jutfaas, Maarssenveen, Oostveen, Ruwiel, Tienhoven, Westbroek en Zegveld. Minder dan een kwart huis geeft bijna hetzelfde beeld, Themaat voegt zich er nog bij.⁹³¹ Al met al zijn er toch maar even 12 gerechten waar meer dan een kwart van de huizen zeer laag werd getaxeerd.

Tabel 4-10: Verdeling fiscaal huizenbezit (1525)

A Locatie	B Minder dan een kwart huis	C Minder dan een half huis	D Minder dan een heel huis	E Precies 1 huis	F Meer dan 1 huis	G Gemiddeld fis- cale waarde per huishouden	H Aantal huis- houdens
Abcoude aasdom	0%	0%	32%	21%	47%	1,13	19
Abcoude bisschops	0%	0%	13%	31%	56%	1,40	87
Abcoude proosdij	13%	20%	50%	20%	30%	0,86	46
Breukelen	38%	60%	77%	8%	15%	0,60	60
Breukelen bisschops	33%	78%	83%	6%	11%	0,44	18
Breukelen proosdij	31%	38%	38%	31%	31%	1,06	13
Breukelerveen	7%	23%	43%	10%	47%	1,03	30
De Haar	0%	9%	36%	55%	9%	0,93	11
Demmerik	0%	30%	75%	20%	5%	0,69	20
Galecop	0%	11%	56%	33%	11%	0,75	9
Gerverscop oosteinde	0%	0%	20%	0%	80%	1,60	5
Gijltjesdorp	0%	0%	0%	67%	33%	1,17	6
Harmelen Breudijk	35%	35%	65%	10%	25%	0,73	20
Harmelen, Haanwijk, Bijleveld	29%	86%	89%	0%	11%	0,41	35
Harmelerwaard	0%	45%	45%	27%	27%	0,80	11
Het Gein	0%	43%	43%	57%	0%	0,68	7
Hoencoop	0%	18%	36%	32%	32%	0,95	22
Jutfaas nedereind	36%	61%	61%	31%	7%	0,61	67
Kamerik	9%	30%	46%	20%	33%	0,90	54
Kamerik Mijzijde	27%	27%	55%	9%	36%	0,96	33
Kockengen Lokhorst	0%	0%	0%	40%	60%	1,30	5
Kockengen Montfoort	0%	22%	22%	33%	44%	1,22	9
Kortenhoef	9%	34%	68%	17%	15%	0,72	65
Kortrijk	0%	0%	0%	33%	67%	1,25	3
Laagnieuwkoop	0%	0%	33%	0%	67%	1,50	6
Lange Ruige Weide	0%	0%	26%	0%	74%	1,27	34
Loenen	28%	28%	65%	12%	23%	0,78	43
Loenersloot	0%	8%	12%	50%	38%	1,24	26
Lopik	13%	27%	59%	9%	32%	0,86	141
Lopikerkapel	0%	0%	17%	83%	0%	0,92	6
Maarssen	7%	33%	46%	37%	17%	0,92	46

⁹³¹ Breukelen had zich in de achttiende eeuw opgewerkt tot, zo wil de Geheymsschrijver, p. 141. Een ware transitie!

A	B	C	D	E	F	G	H
Locatie	Minder dan een kwart huis	Minder dan een half huis	Minder dan een heel huis	Precies 1 huis	Meer dan 1 huis	Gemiddeld fiscale waarde per huishouden	Aantal huishoudens
Maarssenbroek	0%	0%	25%	63%	13%	1,00	8
Maarssenveen	0%	25%	50%	13%	38%	1,04	24
Maarssenveen Tienhoven	26%	54%	71%	0%	29%	0,76	35
Nichtevecht	0%	11%	21%	29%	50%	1,42	38
Oostveen achterwetering	0%	12%	16%	36%	48%	1,24	25
Oostveen Maartensdijk	27%	39%	50%	36%	14%	0,76	64
Oostveen oudewetering	0%	28%	28%	56%	17%	0,96	18
Oostveen Voordorp	0%	44%	52%	19%	30%	0,99	27
Oudenrijn	22%	22%	48%	30%	22%	0,87	23
Oudhuizen	0%	35%	35%	35%	30%	0,97	23
Overmeer Nederhorst	0%	10%	23%	44%	33%	1,03	39
Papendorp	0%	25%	25%	0%	75%	1,50	4
Portengen	0%	14%	14%	29%	57%	1,32	7
Reyerscop Kruiningen	0%	0%	27%	27%	45%	1,09	11
Reyerscop St. Pieter	0%	0%	0%	100%	0%	1,00	4
Ruwiel	0%	57%	57%	14%	29%	0,95	21
Spengen	0%	6%	29%	65%	6%	0,96	17
Themaat	27%	27%	45%	27%	27%	0,73	11
Veldhuizen	0%	0%	0%	55%	45%	1,43	11
Vinkeveen	0%	11%	67%	33%	0%	0,69	9
Vleuten	0%	11%	27%	36%	36%	1,13	44
Westbroek	25%	46%	53%	9%	37%	0,86	107
Willige Langerak	21%	41%	64%	31%	5%	0,59	39
Zegveld	25%	47%	70%	8%	23%	0,69	53
Zwesereng (Zuilen)	0%	5%	21%	37%	42%	1,01	19

Bron: HUA, Staten Landsheerlijk, inv nr 373

De verschillen waren op korte afstand enorm. Veldhuizen kende alleen maar herenboeren waar elf huishoudens op grote bedrijven boerden en daarvan goed konden leven; met 1,43 fiscale huizen per huishouden goed voor een plek in de top-5, terwijl Harmelen, Haanwijk en Bijleveld, even verderop, tezamen het allerlaagst scoorden. In Harmelen was er geen grote kloof tussen arm en rijk; er was eigenlijk niemand rijk. 31 huishoudens in 7½ fiscale huizen betaalden 53% van het bedrag dat Harmelen moest bijdrage, terwijl de overige 4 huishoudens met 6,75 fiscale huizen de overige 47% opbrachten.

Wat was nu de oorzaak van die ellende? Men moet zich realiseren dat in dit jaar 1525 de bevolking de oorlogen van de voorgaande decennia nog vers in het geheugen had. Dat geheugen vinden we dorpen geboekstaafd in de *Enqueste* en *Informacie*. In 1494 haalden alle dorpen als reden voor de verslechterde omstandigheden de oorlogen aan, die van Utrecht, Rotterdam, Woerden en Montfoort. Een groot deel van het bestudeerde gebied lag in het grensgebied tussen Holland en Utrecht en was regelmatig het strijdtonel. Kudelstaart, Nieuwkoop en Woerden weten de problemen dan ook aan die ligging *alsoe zij gheseten zijn up die frontieren van den lande an den gestichte van Utrecht en dat zij leggen up die palen van Hollandt*.⁹³² Oudewater gaf aan op de buitenste palen van het land te liggen en meer dan de binnensteden een rol in de bescherming vervulde waartoe vele uitgaven aan de stadsmuren nodig waren.⁹³³ Historici neigen nogal vaak naar het bagatelliseren van de waarde van dergelijke uitspraken, omdat ze belastingverlaging tot doel zouden hebben, maar men moet niet vergeten dat dezelfde lasten door veel minder mensen opgebracht moesten worden, en dat ten tijde van economische malaise en de koudste periode van de Kleine IJstijd.⁹³⁴

De inwoners van Tockop meldten in 1494 dat er evenveel haardsteden waren als in 1477 maar dat ze wel driekwart van hun nering en inkomsten kwijt waren geraakt, als gevolg van oorlog, dure tijden, belastingen en natte omstandigheden.⁹³⁵ Het laatste kwart van de vijftiende eeuw staat inderdaad te boek als een periode met koele zomers en koude

⁹³² Fruin, *Enqueste*, p. 159 en 170. Op p. 298 Nieuwecoop, *liggende up te uysterste palen van hollant int sticht*.

⁹³³ Fruin, *Informacie*, p. 259: *De voors. burgermeesters ende gerechte seggen dat zy behouven te doene groote reparatie an den mueren ende vesten derselver stede, alsoe zy up te uysterste palen leggen van den lande tegens Sticht ende Gelre, gelijck zy ons gethoent hebben gaende rontsomme de stede. (...) Ende alsoe zy up te uysterste frontieren leggen, daerby zy groote toesicht behouven te hebben by nacht ende dage, ende moeten houden waickers in huere poorten, alsoe wel sdaechs als nachts, meer dan andere steden, die binnen slants sitten, bidden daeromme dat men int taxeren van der schiltale daerup regard hebben wille.*

⁹³⁴ Buismann, *Duizend jaar weer*, deel 3, p. 729.

⁹³⁵ Fruin, *Enqueste*, p. 115: *Seggen, dat zij tot dese armoede gecommen zijn overmids den oorlogen, dieren tijt, schattinge, contribucie, natte jaren ende anders.*

winters. Volgens Buisman was de zomer van 1491 erg nat, en dat niet alleen, 1491 was een jaar vol ellende.⁹³⁶ Ook de bewoners van Mije gaven de oorlog en plunderingen als reden voor de neergang van hun welvaart maar ze gaven ook aan dat het bouwland nu zodanig met mos was begroeid dat het bijkans niet te ploegen was.⁹³⁷ Ze weten de armoe ook aan het vertrek van de rijkere inwoners waardoor de dorpslasten voor de achterblijvers waren gestegen, iets dat ook in Linschoten en Hekendorp was gebeurd.⁹³⁸ Zoveel bruikbaar land was er ook niet meer in Mije want een groot deel was verdolven. De turfwinning was ook in Kudelstaart een groot probleem, naast de grote sterfte die in 1493 blijkbaar had geheerst.⁹³⁹

Oudewater spande wel de kroon qua ellende: de bierproductie was tussen 1477 en 1494 met 7/8^e gedaald terwijl van de lakennijverheid nog maar 1/25^e over was. Deels was dat te wijten aan het opslibben van de Hollandse IJssel waardoor de afwatering van het land stagneerde maar ook de scheepvaart wegens ondiep water onmogelijk werd.⁹⁴⁰ Ook Bodegraven blijkt deels afhankelijk zijn van de IJsselhandel.⁹⁴¹ Woerden ondervond soortgelijke problemen met de handel, omdat de vijf grote graanscheppen ("damplopers"), elk goed voor 3-4 lasten graan, die ze in Utrecht inkochten en in Leiden verkochten, verloren waren gegaan en nu met *cleyn schuytkens* te Utrecht een *luttel corens gebaald kon worden*.⁹⁴² Overigens dreven de Woerdenaren ook handel met Amsterdam, Haarlem en Gouda. Waarschijnlijk vervoerden ze veel fruit, zo blijkt uit de vermelding van het verlies van 25 morgen boomgaarden, omgehakt in de oorlog. Ook in Harmelen waren de boomgaarden onder het strijdgewoel bezweken.⁹⁴³ Jaren met veel neerslag worden ook door Woerden gemeld.⁹⁴⁴

Tabel 4-11: Haardsteden (1477-1514)

Haardsteden	1477	1494		1504	1514	
		Onbewoond	Arm		Arm	
Teckop	14	14	0	12	14	
Zwammerdam	86	51	18			
Mije	73	38	10			
Oudewater	542	292	25	50-60	325	44
Kudelstaart	27-28	20		29	26	
Woerden	320	265	25	60	3	267
Bodegraven	222	133		33	125	100
Linschoten	40	27		4	3-4	39
Waarder	41	31		3-4	< 40	40
Harmelen Indijk	20	12		2	14	8
Hekendorp	21	14		2-3	17	20

Bron: Fruin, *Enqueste* en Fruin, *Informatie*

⁹³⁶ Buisman, *Duizend jaar weer*, deel 3, p. 201-203 en 729.

⁹³⁷ Fruin, *Enqueste*, p. 147: Ze waren driemaal minder rijk, zonder dat te weten te verklaren, ander dan zij zeyden dat bij tijden van Hertoge Karel zij plagen te hebben veel zaeylandt, twelck nu vermagert ende mit mosse bewassen is, zoe ende in zulcken schijne dat men dat metter ploghe niet hanteren noch besaeyen en mach. Oock zijn meest heure lande verdolven, zoedat zij bijdien zeer verarmt zijn. Seggen oock verarmt te wesen mits den oorlogen van Utrecht, Montfoort, Woerden, Rotterdamme in welcken oorlogen zij veel hebben moeten geven ende contri-bueren, ende daerenboven verbrant, gevangen ende van den vianden gheransonneert ende gebrantschat zijn geweest.

⁹³⁸ Seggen oock, dat veel van den rijcxten van heuren voorscr. dorpe van danen vertogen ende elders met ter woone gereyst zijn, bevrijende mistdien heure goet ende mit hunluyden te geven ende contri-bueren: welcke laste up hemluyden, die arm zijn, gecomen ende geredondeert is. Voor Linschoten, aldaar, p. 173.

⁹³⁹ Fruin, *Enqueste*, p. 159: De helft minder nering dan vroeger, omdat heure venen daer zij hem doertertijt mede plagen te ghenereen, uytge-dolven zijn. (...) dat dese verminderinghe toegekommen is midts den oorloge van Utrecht, alsoe zij gheseten zijn up die frontieren van den lande an den gestichte van Utrecht, aldaer zij gevangen, gebrant, geransonneert ende gebrantschat zijn geweest. Ook de oorlogen van Rotterdam, Woerden en Montfoort daer zij groote schattinghen hebben moeten geven; midts oock de groote sterfte, die zij int jaer voorleden gehadt hebben, dieren tijt eode anders; ende voort omme de redenen verclaert in de memorie, ons gegeven, ende die wij ghevoecht hebben by dese onze Informatie. [die memo is er niet meer]

⁹⁴⁰ Fruin, *Enqueste*, p. 148: ende oock overmidts tvergaen van den IJsle, midts welcken die landen, hieromtrent gelegen, niet drooch en mogen worden noch geen affganck van water en mogen hebben; ende oock, dat mits tverdroogen van den IJsle voorscr. geen coopmanschippe te water loop hebben en mach, alsoe die voortijts by tijden van Hertoge Karel plagen te hebben.

⁹⁴¹ Fruin, *Enqueste*, p. 171: Seggen, dat zij tot dese armoede ende verminderinge gecommen zijn, eerst midts dat die IJssel vergaet.

⁹⁴² Fruin, *Enqueste*, p. 170.

⁹⁴³ Fruin, *Enqueste*, p. 175.

⁹⁴⁴ Fruin, *Enqueste*, p. 170: Seggen, dat zij tot dese verminderinghe ende armoede gecommen zijn, eerst overmidts dat zij in voorleden tijden ende ten overliden van Hertoge Karel plagen te hebben vaerende 5 schepen, elcx van 3 of 4 lasten, die men hiet damplopers, daarmede zij haer coopmanschepe plagen te doene tot Amsterdam, Leyden, Haerlem ende ter Goude, met coorn te coopen ende te vercoopen; ende van welcke damplopers zijluyden nutertijt geen en hebben, mer moeten hem generen met cleyne schuytkens, als boven geseyt is; ende oock dat zij leggen up die palen van Hollandt, ende dat zij midts den oorlogen, die geweest zijn, schattinge ende inneminghe van der stede, dieren tijt, natte jaren ende andere inconvenienten, gecommen zijn totter voorscr. armoede; ende dat oock in den voorsz. oorloghen hemluyden offgehouden zijn geweest 25 mergen boogaerts, daer zij groote proffijten voortijts off plagen te hebben.

Tot overmaat van ramp waren de oogsten ook nog eens slecht geweest, voornamelijk door de muizenplaag van 1493 die zowel in Linschoten en Hekendorp als in Waarder en Harmelen wordt gerapporteerd. De knaagdieren hadden zowel graan als gras opgegeten, zodat mens en dier zwaar hadden geleden.⁹⁴⁵

Nog een opmerking over de deplorabele toestand in Harmelen. De inwoners van Indijk, dat was het westelijke deel van de parochie Harmelen (waarschijnlijk inclusief het ook onder Holland vallende Reyerscop Indijk) rapporteerden volledige armoede. Er waren nog maar twee personen met bezit. In de oorlog met Utrecht was Harmelen tot op de grond toe afgebrand. In de oorlog daarna werd Harmelen nog eens volledig in de as gelegd.⁹⁴⁶ Dit relaas wordt volledig ondersteund door de voorgaande bewerking van de huisgeldregisters, waaruit Harmelen als armste gemeenschap tevoorschijn kwam. In 1514, dus tien jaar voor de huisgeldheffing in het Stichtse gedeelte, had het Hollandse deel van Harmelen nog maar 8 haardsteden, die allemaal door brandstichting waren verwoest.⁹⁴⁷ In een van de huizen woonde een straatarme weduwe. Voor de brand waren er 6 huizen meer geweest, zodat het lichte herstel na 1494 in de kiem was gesmoord. Interessant is wellicht dat, zo zagen we in het lijstje van weerbare mannen, Harmelen zes weerbare mannen moest leveren. Dat zou kunnen duiden op een stagnatie van de bevolking over een periode van honderd jaar!

Een vergelijkbaar noodlot trof Waarder, geheel verbrand door de Gelderse troepen, *up 1 buys nae, daer eene vrouw in de craem lach*.⁹⁴⁸ Dramatisch was ook de situatie in Bodegraven, dat tot driemaal toe door soldaten werd overlopen en verbrand, eerste in de oorlog met Montfoort, en toen tweemaal door de Geldersen. De kerk ging in vlammen op en er vielen vele doden. De situatie kennen we uit de rekeningen van het kapittel van Oudmunster, in 1507, het eerste jaar van de Gelderse plunderingen, brachten de tienden van Bodegraven niets op: *nihil quia combusti per ducem Gelrie*.⁹⁴⁹

Samenstelling van het huishouden

Of de lijst uit 1525 huishoudens of gezinnen betreft is niet duidelijk. Ik vermoed in de meeste gevallen het eerste. Het aantal vrouwen dat is vermeld in het register bedraagt 118 (van de 1638). In de meeste gevallen (78) betreft dit weduwen die in en onbekend aantal gevallen met hun kinderen samenwoonden en hoewel dit maar 8 maal als zodanig werd vermeld zal dit vaker zijn voorgekomen. In bijna alle gevallen werd de man des huizes vermeld en kwamen nooit kinderen voor. De 78 weduwen bewoonden gemiddeld 0,88 goed huis en kunnen niet tot de onderlaag van de bevolking worden gerekend. Bij de weduwen staat niet vermeld hoe ze de kost verdienden. Opvallend in andere bronnen is wel hoe vaak weduwen een boerenbedrijf hadden voortgezet van hun overleden echtgenoot.⁹⁵⁰ Uit Westbroek is *Aeltje Ghysbert wedue mit hoir medenwerkers* waarschijnlijk een boerin, in Zweserengh (het latere Zuilen) stond *Die wyntmoelen bemaelt ene wedue*. Dan was er nog een andere groep van 39 vrouwen. Hiervan was in zes gevallen sprake van een zoon wiens moeder in huis woont. In Lopik woonden *Lysbet Hermens en Ewout hoer swager*. In Oostveen wordt vermeld *Een vrouken sit in een camer by een goet gesel* en ze had een vierde deel van een huis. De overige 31 vermelde vrouwen woonden waarschijnlijk alleen, althans als de aanname dat weduwen pas gezinshoofd werden als de man overleed of dat anders de man voorkwam in de administratie, juist is. Van *Mary Buytgen mit hoir kinder* in Abcoude is niet duidelijk of het een weduwe betreft of een anderszins alleenstaande vrouw. Op basis van de fiscale gegevens bezaten ze gemiddeld $\frac{3}{4}$ goed huis.

4.6.5 Verpaupering?

De beroepenstructuur en vermogens zijn nauwelijks te onderzoeken met het fiscale materiaal.⁹⁵¹ Toch kan er van 95 huishoudens (op een totaal van 1638 dus een zeer klein aantal) worden bepaald welk beroep er werd uitgeoefend. Niet dat deze cijfers representatief kunnen zijn. Een met de nodige reserves te omkleden beeld geven ze wel.

In de laagste groep met minder dan een kwart fiscaal huis komen soms (schrijnende?) gevallen voor. In Lopik, waar een behoorlijke meerderheid minder dan een huis had, komen 19 mensen met hun gezinnen voor die samen goed zijn

⁹⁴⁵ Fruin, *Enquete*, p. 173 (Linschoten): *zijn oock verarmt geweest by den muysen, die int voorleden jaer geweest zijn, die heure coorn ende gras gegeten hebben, in zulcken schijne, dat zij niet veel van heur coorn en hebben ghehad, ende oock, dat heure beesten geen gras genouch te weyden en hadden, daeroff heure beesten veel gestorven zijn*; p. 174 (Waarder): *armoede door de oorlogen en oock midts den dieren tijt ende muysen*; p. 175 (Indijk): *Seggen verarmt te wezen mits den dieren tijt, die geweest es, ende omme die muysen, die hemluyden heur coorn ende gras, staende opten velde, gegeten ende verniet hebben int jaer voorleden, ende dat heure beesten van den viere ende honger gestorven zijn*; p. 176 (Hekendorp): *oock scade by den muysen gehadt int voorleden jaer, welcke muysen haer coorn ende gras gegeten ende te nyete gemaect hebben, zoedat zij luttel off geen bate daarvan ghecregen en hebben*.

⁹⁴⁶ Fruin, *Enquete*, p. 175: *Item angaende den staet van heuren faculteyt int generael zeggen, dat zij zeer arm zijn, want binnen haren voorscr. dorpe mer twee personen en zijn die wat goets hebben, ende diezelve zijn zulck, indien zij elck mit drye paerden ende drye koeyen uytstrijcken mochten, zij wouden daer uyt gaen; ende alle die ander hebben min dan niet. Gevraecht hoe dese verminderinge ende armoede toegekommen is, zeggen, dat zij daertoe gecommen zijn mits dat zij in de Utrechtse vede geheel ende al te gronde verbrandt zijn geweest, ende in de laatste vede oock verbrandt, ende brantschattinge hebben moeten geven, ende dat heure boogaerden, boomen ende andere planten, daarvan zij genoot plagen te hebben, offgehouden ende te nyete gebracht zijn geweest*.

⁹⁴⁷ Fruin, *Informacie*, p. 256 (Indijk): *dat zy hebben 8 haertsteden, daeronder es een weduwe, die geheel arm es; ende zijn geheel verbrant geweest int jaer dattet bestant gemaect was, ende waeren voor den brant wel 6 haersteden meer dander nu zijn*.

⁹⁴⁸ Fruin, *Informacie*, p. 253.

⁹⁴⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 483-8 (anno 1507).

⁹⁵⁰ Zie verderop.

⁹⁵¹ Blockmans e.a., 'Tussen crisis en welvaart', p. 67 konden door vergelijking van vermogen en beroep laten zien dat de bovenlaag werd

voor 2 goede huizen. Daaronder een bakker, vier weduwen, een jonge vrouw en twee barbiers.⁹⁵² Evengoed was Lopik verreweg het grootste gerecht van het Nederkwartier en goed voor 8% van de totale opbrengst van het huisgeld. Dat gold ook voor Westbroek: het droeg totaal 8% aan de belasting bij, maar ook hier waren veel gezinnen en veel armoede. Er waren 27 mensen die in het equivalent van 3 huizen woonden. Hieronder bevonden zich een timmerman, een kuiper, een knecht een wever, en twee mensen uit Brabant. Aan het andere kant van het spectrum een aantal huishoudens met 1½ of 2 fiscale huizen waarin naar het zich laat raden *extended families* woonden, zoals *Aelgie Ghysbert wedue mit hoir medewerkers*.⁹⁵³ In Westbroek deelden *heer Geryt, vycureyt*, *heer Sander organist*, *heer Aert onderpriester* en *heer Frans* (gezien de aanduiding 'heer' eveneens een priester?) gevierden een huis. Er waren daar 57 huishoudens die in minder dan een fiscaal huis woonden, samen hadden ze slechts 15½ huis en droegen 17% van de belasting. De overige 50 huishoudens waren goed voor 77 huizen en betaalden dus 83%. In het Nedereind van Jutphaas woonden twee pastoors, twee kosters en ene meester Simon samen in 1 huis. Deze kleine grepen lijken erop te duiden dat er nogal wat beroepen waren die weinig zoden aan de dijk zetten. Laten we dat beeld wat scherper krijgen.

Het onderstaande plaatje geeft een overzicht van de sociale ongelijkheid. Hoe meer donkere vlakken, hoe meer fiscale armoede in het gerecht.

Grafiek 4-4: Sociale ongelijkheid in het Nederkwartier (1525)

Het onderstaande plaatje laat zien hoe groot het 'vermogensgat' kon zijn. De lijnen spiegelen natuurlijk in de 50% lijn omdat de twee categorieën samen 100% zijn. Waar het om gaat is de afstand tussen de lijnen. Bijvoorbeeld Veldhuizen, een gerecht met grote boerenbedrijven, zonder uitzondering teruggaand op 14^e-eeuws grondbezit, waar iedereen in goeden doen was en niemand was aangeslagen voor minder dan een goed huis. Het aantal gerechten waar de rode lijn hoger ligt, zoals Harmelen, is beperkt.

Grafiek 4-5: Kloof tussen arm en rijk op basis van fiscaal huizenbezit (1525)

gevormd door slechts een aantal beroepen.

⁹⁵² HUA, Staten Landsheerlijk, inv nr 373: *Den backer, Griet Jan Engberts, Claes Ericx dochter, Zanten, Nyes Brantts wedue, Hermen Hugen wedue, Ocker Geritsz, Merten Engbertsz, Jan Dircks Liefdel, Jan Dircksz, Cornelis Geritsz, Hannighe Willem wedue, Aelbert Engbertsz, Jan die snyer, Tonis die snyer, Symon Jacobsz, Jan Lambertsz wedue, Aryaen Dircksz en Willem Jansz*.

⁹⁵³ HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 373: *Tonis Jansz mit syn medewerkers, Dirck Louwen mit syn medewerkers, Ghysbert Aerts mit syn medewerkers vereent*.

Afb. 4-3: Geografische weergave van de gemiddelde fiscale waarde van de huishoudens (1525)

Van rood (lage fiscale waarde) naar groen (hoge fiscale waarde)

Niet elk armzalig huisje werd bewoond door een ambachtsman, wel woonde bijna elke ambachtsman in een armzalig huisje. Dat is op basis van de gegevens, waarbij ik zowel Eemland als het Overkwartier heb betrokken, een onwrikbaar verband. Werkhoven en Amerongen zijn goede voorbeelden door de nauwkeurige notities inclusief het beroep van de hoofdbewoner. Ik heb sterk de indruk dat de schouten van deze twee gerechten consequent de beroepen hebben vermeld als de hoofdbewoner geen boer of kasteelheer was. Dat maakt ze extra interessant omdat gegevens over het vroeg 16^e-eeuwse platteland schaars zijn en ze ondersteunen dan ook volledig het hiervoor geschetste beeld, dat voor het Nederkwartier meer fragmentarisch leek.

Tabel 4-12: Beroepen in Werkhoven en Amerongen in 1525

Vermelde beroepen	Werkhoven	Amerongen
arbeyders	2	
backer		2
brouwer	1	2
cuper		1
daghuerder	14	
molenaar	1	1
raymaker	1	3
scoemaker	1	1
scutevaer	2	
smit		2
snyer	2	2
tapper	2	
tymmerman	1	
wageman	2	
weert	1	
wever	2	4
Aantal ambachtslieden	32	18
Aantal huishoudens	78	97
Aantal inwoners	429	534

Met uitzondering van de Werkhovense molenaar die met *enen nyntmolene ende enen rosmoelen* voor anderhalf fiscaal huis op de lijst stond, woonden alle bovenstaand lieden in maximaal een half huis. De meesten moesten het met minder stellen. Zo waren er in Werkhoven 24 mensen die samen in 3 fiscale huizen woonden, waarvan er 23 op bovenstaand

lijstje. In Amerongen was de structuur vergelijkbaar: van de 21 huishoudens die samen 5 fiscale huizen deelden, staan er zes in bovenstaande tabel, en van de 29 huishoudens die samen 4 huizen deelden staan er 11 in de tabel, voornamelijk wevers, kleermakers en wielmakers. We hebben hier ongetwijfeld te maken met de dorpskernen.

Het is moeilijk om hieruit conclusies te trekken over de beroepsstructuur. Derhalve kan niet goed een vergelijking worden gemaakt met Holland, waar aan het begin van de zestiende eeuw op het platteland ongeveer de helft van de arbeid buiten het boerenbedrijf werd verricht.⁹⁵⁴ De Order op de buitenningen in 1531 maakte daar niet meteen een einde aan maar vormde wel het beginpunt van effectiever beleid van steden jegens het platteland.⁹⁵⁵

Een mogelijke oorzaak van de verpaupering op het platteland ligt in het vertrek van de rijkere inwoners, waardoor de verschillende lasten op minder ingezetenen afgewenteld moesten worden. Het is een van de oorzaken voor de verpaupering in het dorpje Mye, zo wisten de inwoners in 1494 te melden.⁹⁵⁶

De verdeling van de belastingdruk voor het gehele Nederkwartier ziet er als volgt uit:

Tabel 4-13: Verdeling van de belastingdruk (1525)

Fiscale grootte	Aantal huishoudens	Perc.	Cum.	Aantal fiscale huizen	Gem.	Bedrag	Perc.	Cum.
Minder dan kwart huis	218	13,30%	13,30%	32	0,15	224	2,14%	2,14%
Kwart huis	102	6,22%	19,52%	25,5	0,25	178,5	1,71%	3,85%
Kwart tot half huis	171	10,43%	29,96%	59	0,35	413	3,95%	7,79%
Half huis	201	12,26%	42,22%	100,5	0,5	703,5	6,72%	14,52%
Half tot een huis	87	5,31%	47,53%	61,75	0,71	432,5	4,13%	18,65%
Een huis	373	22,76%	70,29%	373	1	2611	24,95%	43,60%
Een tot twee huizen	293	17,88%	88,16%	412,75	1,41	2889,25	27,61%	71,22%
Twee huizen	132	8,05%	96,22%	264	2	1848	17,66%	88,88%
Meer dan twee huizen	62	3,78%	100,00%	166,25	2,73	1163,75	11,12%	100,00%

Dergelijke sommetjes laten eenzelfde beeld zien als Blockmans e.a. voor Brugge en Gent hebben gegeven. Dat de vermogensongelijkheid in steden groter zou zijn dan op het platteland, zoals ze menen, kan op basis van de gegevens voor West-Utrecht niet worden onderschreven. We zien juist een aanzienlijke fiscale ongelijkheid, die dan nog geen precies beeld geeft van de sociale stratificatie, maar samen met het nog het beschreven grondbezit alsmede de aanwezigheid van relatief weinig maar grote boerenbedrijven wel een sterke indicatie voor ongelijkheid op het platteland geeft. De bovenstaande tabel laat zien dat bijna de helft van de bevolking in minder dan één fiscaal huis woonde en nog geen 20% van de belasting droeg.

Tot slot is het wel aardig om de bovenstaande tabel in een Lorenz-curve te zetten met een aantal locaties uit Tabel 4-10, waaruit dan duidelijk wordt dat het Nedersticht als geheel een aanzienlijke ongelijkheid vertoonde en dat binnen het Nedersticht grote verschillen bestonden. We preluderen hiermee op een later hoofdstuk. Spengen, waar het grootste burenbzitz was en de bedrijven groot waren, leefden de boeren goed van de zuivel. Harmelen en Haanwijk echter, dat we leerden kennen als beklagenswaardig dorp dat veel ellende had meegemaakt, komt inderdaad een stuk verder qua afwijking. Veldhuizen had een hoge gemiddelde fiscale waarde en niemand viel daar in de laagste fiscale categorieën. Vleuten nam met de gemengde bedrijfsvoering op het oude land een tussenpositie in.

⁹⁵⁴ Van Bavel en Van Zanden, 'Jump-start', p. 503

⁹⁵⁵ Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland', p. 147.

⁹⁵⁶ Fruin, *Enquete*, p. 147: *Seggen oock, dat veel van den rijcxten van heuren voorscr. dorpe van danen vertogen ende elders met ter woone gereyst zijn, bevrijde mistdien heure goet ende mit hunlyuden te geven ende contribueren: welcke laste up hemlyuden, die arm zijn, gecomen ende geredondeert is.*

Grafiek 4-6: Lorenz-curve van grondbezit in een aantal gerechten (a° 1525)

Dat we in de administratie van het huisgeld met veel daghuurders te doen hebben blijkt uit een aantal taxaties van het jaar 1532.⁹⁵⁷ In Zuylen waren er 17 eigenaren van huizen in normale staat genoemd, waaronder kasteel Zuylen en de brouwer (6 gulden elk), de windmolen (4 gulden) en een paar boerderijen. Dan was er nog *Claas Weijborg die weert, arbeit soemers op die steyn oven voort tapt hij somers tunne biers* (1 gulden). Naast deze 17 trof men 10 dagloners aan (*Dit zynt al gaer voort dachbuerers*) waaronder zich een slootgraver bevond en een snijder. Deze werden aangeslagen voor 14 stuiver (4 personen) of 7 stuiver (6 personen), een aanzienlijk verschil dus met de overige inwoners die gemiddeld 4 gulden bijdroegen. Wat er met Claas Cornelisz, die aanvankelijk in de hoge categorie stond, was gebeurd is niet duidelijk, maar de opmerking *Claas Cornelisz pleget hierbij te staen maer het ys nu myt hem quaet genoeg* zegt voldoende.

In Vleuten waren er toentertijd 49 personen aangeslagen met een gemiddelde waarde van 4,2 gulden. Dan waren er nog 17 daghuurders die samen iets meer dan tien gulden opbrachten, ofwel krap aan 5% van het totaal. In Themaat waren er 15 personen aangeslagen voor 42,9 gulden, dus gemiddeld 2,9 gulden en hier waren geen daghuurders of armen. Die twee categorieën waren er wel in Kockengen waar 15 personen waren aangeslagen, waaronder de brouwer, en waar vijf daghuurders en vijf armen waren. Op Veldhuizen waren er 14 personen aangeslagen (gemiddeld 4 gulden) en verder waren er twee armen.

Een mooie illustratie daarvan biedt een soortgelijke bewerking van de genoemde taxaties:

⁹⁵⁷ HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 375

Grafiek 4-7: Lorenzcurve van de ongelijkheid op basis van taxaties t.b.v. huisgeld a° 1532.

Bron: HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 375)

Als de gegevens uit Zuilen, Vleuten en Themaat worden omgewerkt en in een Lorenzcurve worden uitgezet wordt een scheefheid zichtbaar die goed laat zien dat er naast de grote boeren een aantal minder bedeelden in de gerechten woonden. Dit waren met name de daghuurders die we tot het (bijna) landloze proletariaat kunnen rekenen. Het was dus inderdaad zo dat niet iedereen wist te profiteren van de opgaande lijnen van rentabiliteit en productie die zo kenmerkend zijn geweest voor de zestiende eeuw.

Een soortgelijk beeld als op het platteland is ook zichtbaar in de stad Utrecht. Hier waren in de loop der eeuwen 36 armenfondsen ontstaan, meest op particulier initiatief, waarbij – zo beschreef Bogaers recentelijk – naast het zielenheil van de stichter zeker religieuze en sociale bewogenheid meespeelden, als wel dankbaarheid voor de eigen materiële welstand.⁹⁵⁸ Het Heilige Geesthuis was zo'n stichting, opgericht in 1307. De stichtingsakte maakte duidelijk dat uit de inkomsten uitdelingen aan de armen moesten worden gedaan en worden belegd in grond om de aalmoezen te vermeerderen. Dat is precies wat deze liefdadigheidsinstellingen deden zoals nog zal worden besproken.⁹⁵⁹ Bogaers kon op basis van vele bronnen achterhalen dat de enorme groei bedeelden (tussen 1490 en 1527 van 1518 naar 9176!) voornamelijk samenhang met groeiende armoede wegens crises, immers van een zo sterke bevolkingsgroei was echt geen sprake. Oorlogsjaren en jaren van graanschaarste gaven volgens haar te zien dat in Utrecht een behoorlijk deel van de bevolking onder de armoedegrens moet hebben geleefd. Daarbij moest helaas ook geconstateerd worden dat naarmate de fondsen rijker werden, de welgestelden die ze beheerden er een handje van hadden de kapitaalvorming belangrijker te vinden dan de armenzorg.⁹⁶⁰ De kloof die Bogaers tijdens de zestiende eeuw ziet groeien tussen arm en rijk in de stad, hebben wij hiervoor beschreven op het platteland.

Dankzij een lijst van bedeelden uit 1523 kan worden achterhaald dat het Heilige Geesthuis 175 uitdelingen deed, die ongeveer een kwart van de totale uitgaven bedroegen. Iedere bedeelde kreeg 3 witten per week. Voorheen waren de bedragen niet gelijk geweest maar *omme dat sij hem dan nijet beclagen soude dat die een meer hadde dan die ander ende koern ende alle eetwaren duercoop was ende die heijlighe geest genoeg te boven is* werden de proven gelijkgetrokken.⁹⁶¹

Van de 175 personen waren 134 vrouwen, van wie 12 alleenstaande dochters en 9 weduwen. Van de overige 113 vrouwen is niets bekend, maar een vermelding als *Janna van Zwol blinde meecht* laat we zien dat het ging om de zwakkeren

⁹⁵⁸ Bogaers, *Aards, betrokoken en zelfbewust*, p. 526

⁹⁵⁹ Zie paragraaf 5.9 Periodiciteit van verwerving, waarin aandacht voor het Heilige Geesthuis.

⁹⁶⁰ Bogaers, *Aards, betrokoken en zelfbewust*, p. 535-536, 537, 541, 553, 556 en 568.

⁹⁶¹ HUA, Domkapittel, inv nr 2491-1 (a° 1523): *soe is bij rade der overste procuratoren gelijk hier voren oeck meer gebuert is die proevens verhoecht alsoe dat die gheen die drie proeven gehadt hebben die hebben nu elck mede vier proeven (...) Somma dat ick in desen 52 weken lanck ter weeck geelijt hebbe 175 personen elck vier proeven elcx proeven drie wit facit aen gelt 455 gulden current facit 2275 lb.*

in de samenleving. Van de slechts 41 mannen is ook verder niets bekend en ook hier wijzen *Joris beseten man* en *Philips de blind* wel op zeer behoeftigen die geen mogelijkheden hadden om in hun levensonderhoud te voorzien.

Een groot deel van de zestiende eeuw zien we de in de rekeningen van het Heilige Geesthuis talloze opmerkingen die wijzen op slechte omstandigheden.⁹⁶² In 1531 is er sprake van *grootte armoede the nynter* en een jaar later blijkt dat *menighe diverse personen (...) soe seer aen die zjecte der pestilencie ziekte waeren* en dat er een bijdrage werd gegeven aan doods-kisten. En dat terwijl 1532 geen uit de literatuur bekend pestjaar is. Ook in 1533 waren extra uitkeringen nodig *alsoe groot sterffende armoede in Utrecht geweest is*. In 1535 en 1535 was er weer forse armoede en werd de onderprocureur *desen jaere van veell diverse personen verzocht om die hant te reykken*. Vanaf 1537 werd een structurele bijdrage aan de zwakken gegeven: *aelmissen gegeven tot behouff van diverse armen, buyssitters, crancksinnige, weeskynderen ende andere miserabelen personen, zoe an coorn, laken als aen geldt daer hij [de onderprocureur] wist dat gebreck was*. Dat dit geen gelukkige jaren in de stad waren blijkt ook wel aan de inzinking tussen 1481 en 1550 van de aantallen nieuwe burgers.⁹⁶³ Het was wel een periode van bevolkingsgroei, waarbij een van de problemen een overschot aan ambachtslieden lijkt te zijn geweest. Teeuwen heeft in artikel over de reorganisatie van de armenzorg in Utrecht aangegeven dat de steunbehoevenden voornamelijk in de nijverheid moeten worden gezocht. Naast een grote rijke adel, geestelijkheid en stedelijk patriciaat kende de stad geen handelselite of arbeidsproletariaat. De stad had door zijn landelijke ligging het opbloeiende handelskapitalisme gemist, was gericht op lokale en regionale handel en kende een wegwijnende textielsector.⁹⁶⁴

Het is moeilijk om op basis van het aantal bedeelde een uitspraak te doen over de economische toestand in de stad of gerelateerd wellicht op het platteland. De suggesties die Blockmans en Prevenier in 1975 aan de hand deden hebben helaas niet geleid tot onderzoek hiernaar in Utrecht. Een correlatie tussen welvaart/expansie en een daling van het aantal armen ligt logischerwijs voor de hand, blijkt echter niet altijd in cijfers terug te zien. Ook gaf hun onderzoek te zien dat een verband tussen een groeiend aantal armen en een groeiende bevolking niet zomaar kan worden aangenomen. Toenemende fiscaliteit is echter wel een armoe-versterkend fenomeen zoals Van Schaik in het licht stelde.⁹⁶⁵ Interessant in het betoog van Blockmans en Prevenier is de suggestie dat er een geografisch verband bestaat tussen agrarische welvaart en ruimere armenzorg. Immers, als het platteland in een recessie komt zullen arme plattelanders uitwijken naar de stad, waar de armenzorg beter geregeld is. De aanzuigende werking van de stad in dit verband onderzoeken lijkt me inderdaad een desideratum.⁹⁶⁶ Toch moeten we ook hierbij weer aan een omgekeerd mechanisme denken: we zagen immers zojuist dat de dorpen Mije, Linschoten en Hekendorp de armoe rond 1500 ook weten aan het vertrek van de rijkere inwoners zodat de lasten op de achterblijvers kwamen. Van Schaik trof dit verband ook aan in Gelre.⁹⁶⁷

Het aantal uitdelingen schommelde in elk geval al naar gelang het aantal behoeftigen. In 1417 waren dat 268 en vanaf 1418 liep dat gestaag op naar 323 in de jaren twintig en dertig en 350 in de jaren veertig. Na 1446 zijn er geen rekeningen van het Heilige Geesthuis tot het jaar 1523 wanneer er 172 uitdelingen blijken te zijn gedaan. Ook dat aantal loopt weer op via 220 naar 250 en dat blijft stabiel tot in de jaren zestig van de zestiende eeuw het aantal groeit naar 300.

4.6.6 De bevolking in 1632

Grafiek 4-8: Bevolking Utrecht in 1632
Bron: Vermeulen, Bevolking, p. 198-208

Bevolkingscijfers voor de provincie Utrecht uit het jaar 1632 zijn in 1847 door Vermeulen gepubliceerd.⁹⁶⁸ Het betreft alleen het platteland en er is goed te zien aan de totalen per kwartier dat het Nederkwartier, dus het westelijke deel van de provincie, ongeveer de helft de inwoners op het platteland huisvestte. De onderliggende details van deze tellingen zijn vrijwel nergens bewaard gebleven. Voor Vleuten en Harmelerwaard echter wel, en opvallend is dat de totalen van Vermeulen afwijken van de gedetailleerde lijsten. Hieronder volgen wat grepen uit dat materiaal.⁹⁶⁹ Toegegeven, dit betreft de zeventiende eeuw, aan het eindpunt van dit onderzoek. Uit eerdere eeuwen is een dergelijk inzicht ons echter niet gegeven en als vergelijkingsmateriaal is het even nuttig

⁹⁶² HUA, Domkapittel, inv nr s 2491-1 t/m 3 (over de jaren 1417-1578).

⁹⁶³ Zie Grafiek 4-12: Aantal nieuwe burgers der stad Utrecht (1380-1600)

⁹⁶⁴ Teeuwen, 'Swaricheyt', p. 52-56

⁹⁶⁵ Van Schaik, *Belasting*, p. 220, 247

⁹⁶⁶ Blockmans en Prevenier, 'Armoede', p. 519. Teeuwen, 'Swaricheyt', p. 58, wijst erop dat het opbouwen van een structurele armenzorg in Utrecht op weerstand stuitte omdat men meende dan armoede aan te trekken.

⁹⁶⁷ Van Schaik, *Belasting*, p. 221

⁹⁶⁸ Vermeulen, 'Bevolking', p. 198-208.

⁹⁶⁹ HUA, Oudmunster 582 en 589. Gepubliceerd door Gravendeel, 'Belasting'. Tellingen zijn niet overal correct.

als uniek. De gegevens bevatten de samenstellende delen van de huishoudens in Vleuten (70 stuks) en Harmelerwaard (11 stuks).

Grafiek 4-9: Samenstelling van de huishoudens

Bron: bewerkt naar HUA, Oudmunster, inv nr 589

Een frequentieverdeling naar aantal personen in de huishoudens levert een uit de literatuur bekend patroon op. Het is echter niet zo dat de lijn mooi vloeiend beweegt zoals bijvoorbeeld uit Gouda, Leiden, Rijnland en de Krimpenerwaard bekend is.⁹⁷⁰ Het huishouden van 6 en 7 personen doorbreekt het standaard patroon; veel meer dan dat er veel gezinnen met 6 personen (en erg weinig met 7) waren zegt dit niet:

Grafiek 4-10: Frequentieverdeling huishoudens (1632)

Bron: HUA, Oudmunster, inv nr 589

Een categorie die apart in de quotisatie was opgenomen (*Dese nabeschreven personen geven in consumptie noch quotisatie daer van de gemeente meest onderhouden worden*) waren de armlastigen. Harmelerwaard had geen armen in de 11 huizen, Vleuten wel, namelijk 24 arme gezinnen op een totaal van 70. De armen maakten qua aantal huishoudens een fors deel van de gemeenschap uit (34%). Corrigeren we dat voor het aantal mensen (87 op 337) dan is dat met 26% niet bepaald laag te noemen. Die vergelijking gaat deels mank omdat van de genoemde 24 gezinnen geen enkel gezin personeel had, terwijl van de overige 46 gezinnen er 20 personeel hadden. Zonder personeel meegeteld waren er 177 familieleden, en als daarvan 87 armlastig waren is dat maar liefst 49%. Maar goed, alle inwoners van een huis meetellen, zoals in andere tellingen ook gedaan is, leidt tot een vrij normaal percentage “paupers” ten opzichte van de door Blockmans en Prevenier gepubliceerde gegevens, zij het dat die een eeuw eerder bestrijken.⁹⁷¹ Hoppenbrouwers heeft voor het Land van Heusden vastgesteld dat fiscale paupers wel 30-40% van de bevolking konden uitmaken.⁹⁷²

Inwonend personeel had nogal invloed op het aantal mensen dat in een huis of boerderij woonde, want de armlastigen hadden natuurlijk geen personeel. Kende de Harmelerwaard 5,6 personen per huis, Vleuten telde er 5,4 maar in de arme gezinnen waren slechts 3,6 mensen waarmee het gemiddelde op 4,9 kwam. Al met al wel een gemiddelde per huis van rond de 5 mensen zodat in elk geval in de eerste helft van de zeventiende eeuw terecht met 5 personen per huis wordt gerekend, wat ook nog in de achttiende eeuw door tijdgenoten werd gedaan.

⁹⁷⁰ Van der Woude, ‘Demografische ontwikkeling’, p. 163.

⁹⁷¹ Blockmans en Prevenier, ‘Armoede’, p. 517

⁹⁷² Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 57.

Tabel 4-14: Samenstelling van huishoudens (1632), aantal huishoudens, aantal personen

Huishoudens	To-taal	Man	Vrouw	Zoon	Doch-ter	An-dere	Knecht	Meid	Grootte kern-gezin	Grootte ex-tended family	Grootte huis-houden
Vleuten	70	62	66	68	58	10	45	29	3,63	3,77	4,83
Harmelerwaard	11	11	11	18	8	1	8	5	4,36	4,45	5,64

Kinderen hadden de meeste gezinshoofden wel. In 36 huizen was er geen zoon, in 37 huizen was er geen dochter, maar slechts in 19 huizen was er helemaal geen kind. Zeven ervan werden door arme lieden bewoond, een arm echtpaar dus, en van de overige had de helft dan nog personeel. Het zal met name om jonge boerenfamilies zijn gegaan. De meeste gezinshoofden waren gehuwd en hadden kinderen. Er waren echter een paar weduwen of alleenstaande vrouwen, acht in totaal, die met hun kinderen in een huis woonden en in vijf gevallen dan personeel hadden. Uit andere bronnen, zoals oudschildboeken of pachtrekeningen, is bekend dat weduwen regelmatig een boerenbedrijf bestierden en volwaardig meedraaiden in de plattelandseconomie. Mannen waren minder vaak alleen met kinderen achtergebleven, viermaal namelijk, en slechts in een geval was er dan inwonend personeel, maar deze Dirk Adriaansz had dan ook 6 kinderen. De 24 arme gezinnen (alleen Vleuten dus) hadden samen 39 kinderen ofwel een gemiddelde van 1,624 kind. De 11 gezinnen in Harmelerwaard hadden 26 kinderen wat het gemiddelde op 2,364 brengt. De 46 overige Vleutense gezinnen hadden 87 kinderen en dus een gemiddelde van 1,89 kinderen. Opvallend is dus het kleine gezin.⁹⁷³

Tabel 4-15: Omvang kerngezinnen

	Grootte van kerngezinnen								
Aantal	1	2	3	4	5	6	7	8	Totaal
Arm	1	8	5	3	2	3	1	1	24
Normaal	1	11	14	11	9	7	2	2	57
Totaal	2	19	19	14	11	10	3	3	81

In bovenstaand tabelletje is goed te zien dat de families van normale welstand meer kinderen hadden. En dat was in de gevallen van de grootste families ook wel voor de hand liggend vanwege het grote boerenbedrijf dat ze bestierden.

De kleine gezinnen hebben ongetwijfeld te maken gehad met de hoge mortaliteit in vele eeuwen voor de onze. Marshall heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de lage adel in het Nedersticht, waaruit blijkt dat de lage adel, in tegenstelling tot de hoge adel waarvoor heel andere demografische patronen leken te gelden, weinig afwijkt van het 'gewone volk'.⁹⁷⁴ Nu is een dergelijk statement niet geheel onomstreden. Noordam heeft in een studie over Maasland vastgesteld dat de huwelijksleeftijd nauwelijks afwijkt per sociale groep.⁹⁷⁵ De huwelijksleeftijd van groot belang omdat het de belangrijkste factor is die bevolkingsgroei of -daling (voor zover het natuurlijke aanwas betreft) stuurt.⁹⁷⁶ Bij gebrek aan ander onderzoek blijven we voor Utrecht bij de gegevens van Marshall. Zij bestudeerde bijvoorbeeld 796 tussen 1510 en 1629 gesloten huwelijken waarbij een gemiddeld aantal kinderen van 4,3 tevoorschijn kwam. Ruim 18% van de kinderen overleed in het eerste levensjaar, nog eens bijna 17% kwam het eerste jaar wel door maar stierf voor volwassenheid.⁹⁷⁷ Ook uit haar onderzoek is gebleken dat de huwelijksleeftijd vrij hoog was:

Tabel 4-16: Huwelijksleeftijd lage adel (1500-1629)

Periode	Man	Vrouw
1500-1529	31.3	24.2
1530-1549	30.8	28.2
1550-1569	27.8	21
1570-1589	29	24.6
1590-1609	25.8	23
1610-1629	26.5	28

Bron: Marshall, *Dutch gentry*, p. 35.

Het verschil tussen man en vrouw blijkt in sommige perioden vrij groot te zijn. Tevens valt op dat tijdens de Opstand huwelijken blijkbaar werden uitgesteld.⁹⁷⁸

Er waren enkele families waar een familielid was ingetrokken. Dat was slechts in tien gevallen zo waarbij het een kleinkind (1x), kind uit eerder huwelijk (1x), moeder of vader van de man des huizes (2x resp. 1x), moeder of vader van de vrouw des huizes (1x resp. 2x) of een zus van de vrouw (1x) betrof. Deze heb ik bij de kerngezinnen getrokken

⁹⁷³ De Boer constateerde dat in Rinnegom in 1265, vriendelijke mededeling Prof. Dr. D.E.H. de Boer.

⁹⁷⁴ Marshall, *Dutch Gentry*, p. 43.

⁹⁷⁵ Noordam, *Maasland*, p. 112 e.v.

⁹⁷⁶ Van Zanden, 'Missing link', p. 368 en Van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme*, p. 41 (het hoofdstuk in dat boek is een vrijwel ongewijzigde versie van het artikel 'Op zoek naar de missing link').

⁹⁷⁷ Marshall, *Dutch Gentry*, p. 15.

⁹⁷⁸ Marshall, *Dutch gentry*, p. 36-36.

om het verschil aan te geven tussen personeel en familie. Ik heb wegens de kleine populatie geen onderscheid aangebracht tussen kerngezin (ouders met niet zelfstandige kinderen) en 'extended family' (met eigen of een eerdere generatie).⁹⁷⁹

Een belangrijke categorie binnen het huishouden was het personeel. Van der Woude heeft in een overzicht van de demografische ontwikkelingen tussen 1500 en 1800 laten zien dat in minimaal 10% van de huishoudens inwonend personeel werd aangetroffen. Meestal waren het jonge mensen die, door de late huwelijksleeftijd buitenshuis emplooi zochten en vonden.⁹⁸⁰ Hij heeft de gegevens van tienduizenden huishoudens verzameld en de gegevens zijn zeker significant; of onze spaarzame data zich daarnaar voegen is een kleine poging waard, hoewel dat niet meer kan zijn dan een rudimentaire vergelijking:

Tabel 4-17: Inwonend personeel (rond 1630)

Regio	Jaar	Aantal personen	Aantal huishoudens	Personen per huishouden	Personeel als percentage van de bevolking	Percentage huishoudens met personeel
Rijnland	1622	10277	2578	4.0	5.6	17.9
Gouda	1622	10041	2073	4.8	3.9	15.3
Noorderkwartier	1622-1795	12169	3269	3.7	5.9	17.6
Vleuten en Harmerwaard	1632	399	81	4.9	21.8	37.0

Bron: Van der Woude, Demografische ontwikkeling, p. 158, aangevuld met het in dit hoofdstuk gepresenteerde eigen onderzoek

Opzettelijk heb ik ervoor gekozen gebieden ver van het studiegebied en ver buiten de 17e eeuw niet in de tabel op te nemen. Evenmin heb ik steden in het lijstje opgenomen.⁹⁸¹ De verschillen zijn bijna oogverblindend. Het aantal personen per huishouden valt nog wel met elders te vergelijken. Anders wordt het met het percentage personeel en het daaraan gerelateerde percentage huishoudens met personeel. De oorzaak hiervan ligt in de structuur van het platteland zoals verderop nog uitgebreid zal worden behandeld. Kenmerkend voor het studiegebied is namelijk de grote gemiddelde omvang van de boerenbedrijven. De combinatie van veel land en kleine gezinnen maakte het noodzakelijk om personeel te werven. Ik wil dit niet meteen een landloos proletariaat noemen, maar naast de boeren was er wel een beroepsgroep van knechten en meiden ontstaan, naast de kleine luiden die in de nijverheid hun nering zochten. Uit Hekendorp is bekend dat een kwart van de haardsteden geen landbouw bedreef, als we de bron zo mogen interpreteren.⁹⁸²

In de onderstaande tabel is te zien dat grote kerngezinnen minder behoefte aan personeel hebben.

Tabel 4-18: Verband tussen kerngezin en inwonend personeel (a° 1632)

Kerngezin grootte	Aantal met personeel (knecht of meid)	Som knechten en meiden	Gemiddeld aantal knechten en meiden	Aantal kerngezinnen met alleen knecht	Som knechten	Gemiddeld aantal knechten	Gemiddeld aantal kinderen	Gemiddelde grootte huishouden
2	6	11	1,8	3	4	1,3	0,3	4,7
3	6	15	2,5	4	7	1,8	1	6
4	5	18	3,6	5	12	2,4	2,2	7,6
5	6	19	3,2	6	13	2,2	2,8	8,2
6	4	14	3,5	4	9	2,3	4	9,5
7	1	4	4	1	3	3	6	11
8	2	6	3	2	5	2,5	5,5	10,5
	30	87		25	53			

Bron: HUA, Oudmunster 589

⁹⁷⁹ Zoals terecht wel door Van Schaik, *Belasting*, p. 129 e.v. wordt gedaan.

⁹⁸⁰ Van der Woude, 'Demografische ontwikkelingen', p. 157.

⁹⁸¹ Men raadplege hiervoor het aangehaalde werk van Van der Woude.

⁹⁸² Fruin, *Informacie*, p. 257: *dat zy hebben 20 haertsteden, daerof de 5 geen lant gebruycken.*

Tabel 4-19: Personeel

Huishoudens met knechten, meiden of beide	Knecht	Meid	Knecht <u>en</u> meid	Knecht <u>of</u> meid
Vleuten	22	20	16	26
Harmelerwaard	3	4	3	4
Totaal	25	24	19	30

Tot slot werpen we een blik op het huisgeld uit dezelfde tijd, namelijk uit het jaar 1621.⁹⁸³ Een vergelijking met het eerder behandelde huisgeld uit 1525 geeft een interessant kijkje in de evolutie van een eeuw.

Het laat zien dat de Gouden Eeuw niet voor iedereen de smaak van edelmetalen zal hebben gehad. De ongelijkheid was sterk toegenomen ten opzichte van een eeuw eerder.

Met het aantal huishoudens op de X-as zien we dat in 1525 de helft van de bevolking 30% van de belasting (Y-as) betaalde, maar een eeuw later was dat nog geen 6%. De accumulatie bij de 'happy few' wordt nog pregnanter door naar de bovenste 10% van de bevolking te kijken. Die betaalde in 1525 zo'n 20% van de belasting, maar in 1621 waren ze goed voor 40% van het huisgeld. Dit komt overeen met het beeld dat we schetsten van grote bedrijven met veel personeel dat zelf geen productiemiddelen bezat.

4.6.7 De achttiende eeuw (1650-1750)

In de tweede helft van de zeventiende eeuw trad een lange periode van contractie in, zowel economisch als demografisch. De forse groei van de lange zestiende eeuw kwam na een korte periode van vertraging tot stilstand.⁹⁸⁴ De natuurlijke aanwas nam sterk af en vanaf 1680 wordt een neergaande beweging ingezet. Groei wordt erg afhankelijk van immigratie, een situatie die voortduurt tot 1815.⁹⁸⁵

Tabel 4-20: Bevolkingsgroei in procenten per jaar (Holland) 1400-1795

Periode	Groei in %
1400-1514	0,26
1514-1575	0,62
1575-1622	1,11
1622-1680	0,47
1680-1750	-0,17
1750-1795	0,00

Bron: Van Zanden, 'Missing link', p. 365

Deze contractiefase duurde in grote delen van Europa tot ongeveer 1750, in Nederland echter tot ongeveer 1815. Tussen 1700 en 1800 was er veel achteruitgang in de steden. Clark heeft de Republiek bestempeld als de grote uitzondering op de Westeuropese 'urban revival'. De stagnatie die rond 1700 al zichtbaar was zou zich ontwikkelen in een forse neergang die eind achttiende eeuw tot een vrij troosteloze aanblik in de steden zou hebben geleid.⁹⁸⁶ Duijvendak heeft recentelijk gewezen op het gebrek aan inzicht in het effect van de de-urbanisatie op het platteland.⁹⁸⁷ Voor Holland lijkt die de-urbanisatie nog wel mee te vallen, omdat synchroon de plattelandsbevolking mee daalde, maar toch daalt ze van 27% in 1675 naar 23% in 1815.⁹⁸⁸ Voor Utrecht is de vraag interessant voor verder onderzoek omdat de verstedelijking na 1580 bleef afnemen. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw zou het inwonertal uiteindelijk tot

⁹⁸³ HUA, Oudmunster, inv nr 582. Dit betreft omslagen van het huisgeld over de jaren 1621 tot 1639. We hebben hier het oudste exemplaar van getranscribeerd met het opschrift *Omslag van huysgelt van Vlueten Oudemunsters gerecht des jaers 1621*.

⁹⁸⁴ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 71

⁹⁸⁵ Van Zanden, 'Missing link', p. 364-366

⁹⁸⁶ Clark, *European cities and towns*, p. 126: How do we explain the urban failure? It seems likely that competition from rural industry and foreign manufactures, high wages, and alternative investment opportunities in agriculture, all played their parts, as well as problems of transport and energy resources.

⁹⁸⁷ Duijvendak, 'Balance between city and countryside', p. 29-31.

⁹⁸⁸ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 84.

het begin van de negentiende eeuw vrijwel gelijk blijven. Opvallend is vooral dat in tegenstelling tot de rest van Europa, de tweede helft van de achttiende eeuw geen groei kende.⁹⁸⁹

4.7 Een terugblik – stad en platteland

Op 2 januari 1812 verzocht de prefect van het departement van de Zuiderzee aan de maires van de steden en dorpen een overzicht van de bevolking want “de kennis der bevolking dient tot grondslag van een groot aantal administrative verrichtingen...”.⁹⁹⁰ De *maires* beantwoordden het verzoek met ‘tableaus’ en wat uitleg. Bruikbare data, die hieronder zullen worden uitgewerkt. Bevolkingscijfers uit het verleden zijn immers schaars. Betrouwbare cijfers zijn voor veel streken pas vanaf 1795 voorhanden dankzij de eerste volkstelling in ons land. Dan wordt ook duidelijk hoeveel inwoners zijn en speelt het probleem van haardsteden, huizen of andere fiscale criteria geen rol meer. In dat jaar blijkt Utrecht slechts 4,7% van de landelijke bevolking te herbergen waarbij een urbanisatiegraad van 49% werd behaald, wel ruim onder die van Holland (61%), maar ver boven alle andere provincies.⁹⁹¹ Het gewicht dat Utrecht in de schaal legde, was gering; het had tienmaal minder stedelingen en zesmaal minder plattelanders dan Holland. Het betekende niet dat steden buiten het kerngebied Holland-Utrecht minder van belang waren, ook elders lag de urbanisatie veelal rond de 30%. De Vries en Van der Woude hebben laten zien dat de urbanisatie zich niet overal op dezelfde wijze voltrok. In Holland breidden bestaande steden zich uit terwijl elders nieuwe steden ontstonden van geringer formaat.

Utrecht, stad en platteland

Voor de stad Utrecht bestaan er vele schattingen van de omvang der stadsbevolking die nogal uiteenlopen en door Rommes zijn geëvalueerd.⁹⁹² Er zijn echter in de genoemde archieven van de onderprefect van de Zuiderzee nog wat interessante gegevens beschikbaar, voor het hele departement, waaronder niet alleen de stad Utrecht maar ook steden als Oudewater, Woerden, IJsselstein en Montfoort vielen. Die gegevens zijn vaak opvallend afgerond en soms ook geschat omdat een burgemeester de gegevens niet voorhanden had.

Maire Oostrum van de stad Woerden schreef: “Mijn Heer de onder Prefekt! Ik heb de eer U Hoog Edel Geboren bij dese te doen toekomen het tableau der bevolking van dese stad, dat der voorgaande jaren heb ik na alle mogelijke onderzoeken niet kunnen ontdekken”. Nochtans hoestte hij evenals de andere *maires* toch heel wat bruikbare gegevens op:

Tabel 4-21: Bevolkingscijfers volgens de maires van het departement Zuiderzee

	1700	1720	1740	1760	1780	1790	1810
Montfoort	1200	1250	1220	1280	1350	1300	1335
Oudewater	2087	1976	1897	1854	1773	1625	1563
Schoonhoven	3661	3000	2580	2580	2547	2547	2344
Utrecht	24000	24600	25000	25700	29350	32500	34980
Woerden	3200	3180	3100	3000	2900	2880	2795
IJsselstein	2800	2750	2750	2600	2600	2650	2661

Bron: HUA, Onderprefectuur, inv nr 221.

Opvallend is dat de cijfers voor de stad Utrecht flink lager liggen dan de schattingen die in de literatuur worden aangetroffen, met uitzondering van de laatste twee peilingen.⁹⁹³ Toch denk ik dat bovenstaand staatje betrouwbare gegevens bevat, want ook uit 1748 stammen betrouwbare gegevens op basis van haardstedentellingen, waar De Vries een getal van 25244 voor Utrecht opgeeft.⁹⁹⁴ De volkstelling uit 1795 geeft een inwonertal van 32294 zodat we tot een aardige betrouwbaarheid van bovenstaande reeks kunnen besluiten. Ik denk dat een terugblik uit 1800 dichterbij de realiteit komt dan een schatting van twee eeuwen later en houd daarom ook de opgaven uit de jaren 1700 en 1720 voor geloofwaardig.

Omdat er van de stad Utrecht weinig gegevens beschikbaar zijn en voornamelijk schattingen van verschillende auteurs is het lastig om een betrouwbare vergelijking te maken. Dat Utrecht in de woorden van Guicciardini *groot ende machtich* was geloven we graag, hoewel de glorie tijd al voorbij was; dat het volkrijk was in 1455 is alweer interessanter voor diegenen die zich met de middeleeuwen bezighouden.⁹⁹⁵ Het onderstaande tabelletje geeft de beste schattingen uit de literatuur, weer aangevuld met wat nieuwe gegevens uit de Franse tijd:

⁹⁸⁹ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 71.

⁹⁹⁰ HUA, Onderprefectuur Utrecht, inv nr 221.

⁹⁹¹ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 83.

⁹⁹² Rommes, *Oost west*, p. 221 en 31.

⁹⁹³ Rommes, a.w., p. 31.

⁹⁹⁴ De Vries, *Rural economy*, p. 97.

⁹⁹⁵ Van den Hoven van Genderen en Rommes, ‘Rijk en talrijk’, p. 55. Op basis van hun beschouwingen, m.n. p. 67 en die van Rommes, *Oost, West*, p. 21 heb ik alleen door hen gevalideerde gegevens in de tabel opgenomen, aangevuld met Van Schaik, ‘Een nieuwe heer’, p. 249.

Tabel 4-22: Geschatte bevolking van de stad Utrecht (1300-1800)

Jaar/periode	Aantal	Bron
1200	3000	Van Schaik
1300	5500	Visser, Van Schaik
1400	6000-7000	Alberts en Jansen
1400	13000	Van Schaik
1500	20000	De Vries
1525	30000	Van Schaik
1550	25000	Van Schaik
1625	30000	Rommes en Van den Hoven van Genderen en Rommes
1700	30000	Van Schaik
1700	24000	HUA, Onderprefektuur inv nr 217
1775	29000	Van Schaik
1780	29350	HUA, Onderprefektuur inv nr 217
1795	32294	Volkstelling 1795
1800	32700	HUA, Onderprefektuur inv nr 217

Bronnen: zie de voetnoten in de tekst

Omdat het totale aantal plattelanders in 1632 rond de 32000 hing en een schatting van 30000 voor Utrecht als betrouwbaar kan worden gezien, zal begin zeventiende eeuw meer dan de helft van de Utrechters in steden hebben gewoond, omdat er met Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort nog wel een kwart bovenop komt, zodat een totaal van rond de 40 duizend mogelijk is.

Voornamelijk in het laatste kwart van de zeventiende eeuw moet de combinatie van oorlog en pest grote slagen aan de bevolking hebben toegebracht. Het schijnt in 1576 zo erg te zijn geweest *datter niet een huys en stonde tusschen Woorden ende Utrecht ende dat het lant geheelick woost ende ongeboet bleve liggen*⁹⁹⁶ Vele dorpelingen zoeken vanwege de talrijke plunderingen hun toevlucht in de steden, mogelijk ongewis van het mogelijk grotere risico aldaar op ziekte. In 1572 zetten veel mensen geen stap buiten de stadsmuren en moest men lijdzaam toezien hoe het platteland door de vijand werden geplunderd. De rentmeester van de Johannieters had in de jaren 1572-1580 *overmits den trouble vant oirloch* en omdat de pachters *alsoe seer met ruter en knechten beswaert* waren geen goede rekening kunnen opmaken.⁹⁹⁷

Toen eindelijk de rust was teruggekeerd begon de bevolking ook weer te groeien, op het platteland zelfs sneller dan in de steden. Zowel in de stad Utrecht zelf als in Montfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede liep de bevolking in de steden terug. Volgens Rommes nam de bevolking toe rond 1600 overal toe op het platteland. Na 1650 echter was de groei beperkt tot de zandgebieden in het oosten van de provincie (heide- en bosontginningen) en op sommige plaatsen in de veengebieden. In de laatste gebieden vonden velen tijdelijk werk in de turfwinning.⁹⁹⁸ Het is overigens nog maar de vraag of er in deze periode veel heide- en bosontginningen hebben plaatsgevonden. Wel werd de grond veel intensiever gebruikt, onder meer door de grootschalige invoer van de intensieve plaggenbemesting. Ook regionale specialisatie op de tabaksteelt maakte het mogelijk om van een kleiner stuk grond een gezinsbedrijf te onderhouden. Dit laatste zou wel eens de echte verklaring kunnen zijn voor de groei in het oosten van Utrecht.

De zeventiende eeuw geeft over het algemeen een schokkend verloop van de bevolking te zien. Tussen 1580-1675 werden schommelingen in het sterfteniveau grotendeels bepaald door de pest en hoge voedselprijzen. De decennia tussen 1620 en 1640 kende echt grote problemen met pest en dysenterie-golven tussen 1620-1627. Vanaf 1630 brak een lange periode van sterfte aan met in 1636 grote sterfte. In Utrecht stierf 16% van de bevolking aan pest en andere besmettelijke ziekten. Oudewater en Wijk bij Duurstede kenden toen een neergang van 25%.

Plaats	Pestjaren
Woerden	1530, 1537, 1538, 1558, 1574, 1575, 1600, 1603, 1635, 1636, 1664
Oudewater	1572, 1573, 1574, 1575
Bodegraven	1636

Bron: Noordegraaf en Valk, *Gave gods*, p. 231-232

Dan waren er nog de overstromingen van de Lek in 1624 en 1638, de misoogsten en duurte in de jaren 1622-1624 en 1629-1631. De jaren 1623-1624 en 1629 werden nog eens verslechterd door invallen van Spaanse troepen. In de jaren zestig van de eeuw kwam de pest weer eens terug, gevolgd door de oorlog met Frankrijk in 1672-1673. Dat laatste jaar, alsmede 1674 werden geteisterd door epidemieën. De orkaan in dat jaar heeft ook veel schade aangericht, niet alleen waaide een deel van de Utrechtse dom kapot, de toren van kerk van Vleuten was ook zwaar beschadigd. Nee,

⁹⁹⁶ Rommes, 'Bevolking en bestaansmiddelen', p. 20.

⁹⁹⁷ Van Winter, *Sources*, p. 94 en HUA, Johannieters, inv nr 127 (1572-1580), Rekening van rentmeester Hendrik Stel.

⁹⁹⁸ Rommes, 'Bevolking', p. 171.

de zeventiende eeuw kende slechts twee korte periode van lichte vooruitgang, tussen 1609 en 1621 (Twaalfjarig Bestand) en tussen 1637 en 1660.⁹⁹⁹

Rommes stelt, dat Midden-Nederland de Europese trend van bevolkingsgroei in de zestiende eeuw volgde.¹⁰⁰⁰ De groei die vanaf het begin van de zestiende eeuw inzette bracht de bevolking terug op het peil van enkele decennia eerder toen hevige oorlogen de bevolking teisterden. Met de rust keerde ook stabilisatie en daarna vrij snelle groei van de bevolking in. Op basis van een groeitempo van 0,5-0,6% per jaar zoals dat in Holland van toepassing lijkt voor deze periode, komt Rommes tot een schatting van ongeveer 45000 bewoners voor het Nedersticht, ruwweg de huidige provincie Utrecht.

Tabel 4-23: Geschatte bevolking van Utrecht (1580-1795)

	Jaar				Index (1580=100)		
	1580	1630	1750	1795	1630	1750	1795
Inwoners							
Utrecht	27500	30000	27500	32294	109	100	117
Amersfoort	5500	6500	8000	8584	118	145	156
Wijk bij Duurstede	1500	2500	1400	1480	167	93	99
Montfoort	1000	1250	1200	1316	125	120	132
Rhenen	1500	1500	1500	1630	100	100	109
Totaal Steden	37000	41750	39600	45304	113	107	122
Eemland	6000	6200	6900	9325	103	115	155
Overkwartier	5500	6100	8500	10893	111	155	198
Nederkwartier	13000	20100	19800	23805	155	152	183
Land van Montfoort	1000	1350	1050	1630	135	105	163
Stichts Veenendaal	500	1000	2000	1947	200	400	389
Totaal platteland	26000	34750	38250	47600	134	147	183
TOTAAL NEDERSTICHT	63000	76500	77850	92904	121	124	147
Verstedelijking	59	55	51	49	93	87	83

Bron: Rommes, 'Bevolking', p. 171.

Die groei van de stad Utrecht is voornamelijk in de veertiende en vijftiende eeuw tot stand gekomen waarbij een versnelling lijkt te zijn opgetreden in het laatste kwart van de veertiende en de eerste decennia van de vijftiende eeuw. Rommes en Van den Hoven van Genderen vermoeden dat het eindpunt van de spurt in de crisisjaren 1437-1439 lag toen Utrecht onder hongersnood en pest gebukt ging. Na 1460 kwam de groei weer op gang, zij het voor een korte periode omdat de laatste twintig jaar van de eeuw ronduit rampzalig waren. Na 1500 zette de groei weer in waarna stagnatie optrad rond 1566.¹⁰⁰¹ Het verloop van de aanvragen van burgerschap geeft een goed overzicht van de ontwikkelingen. Het burgerschap kon via de vader vererven, gekocht worden (waarbij in enkele gevallen korting werd verleend) of zelfs geschenken.¹⁰⁰² Slijkburgers, die de stad moesten schoonhouden, konden gratis naar binnen. Soms ook werd iemand burger "metterwoon", zoals in 1486 Bastiaan Jansz., die het burgerschap verwierf door met zijn vrouw, vroedvrouw van beroep, mee te komen, iets dat ook uit Leiden bekend is.¹⁰⁰³ In 1405 werd meester Jan van Heukelom tot overste chirurgijn van de stad Utrecht benoemd en zijn vier zonen en bastaardzoon kregen ook het burgerschap om niet.¹⁰⁰⁴ Gijsbert Dirk Knijfsz kreeg het burgerschap omdat hij onser stat viande half vangen.¹⁰⁰⁵

Koop van het burgerschap was niet goedkoop. Rommes heeft uitgerekend dat een geschoolde bouwvakker er 35 daglonen aan moest besteden; voor een ongeschoolde bouwvakker kostte de toegang tot Utrecht zelfs 50 daglonen.¹⁰⁰⁶ Dat wierp zeker een obstakel op en het zal dus zo zijn geweest dat iemand alleen tot vestiging overging als hij perspectief zag, althans een beter perspectief dan in de plaats van herkomst, en een lange termijn voor ogen had.¹⁰⁰⁷

⁹⁹⁹ Rommes, 'Bevolking', p. 172-173 noemt alleen de tweede periode.

¹⁰⁰⁰ Rommes, 'Bevolking en bestaansmiddelen', p. 17

¹⁰⁰¹ Van den Hoven van Genderen en Rommes, 'Rijk en talrijk', p. 79, meer details in Rommes, *Oost west*, p. 17.

¹⁰⁰² Voorbeeld van korting in 1488, HUA, Stadsarchief 589-21, f° 11r.

¹⁰⁰³ HUA, Stadsbestuur, inv nr 589-19 (1^e kameraar 1486/1487), f° 10^r: *Item Bastiaen Jansz is oec borger geworden mer dair en reken ic nyet off soe 't hem bij den rade, out ende nywe toegelaten is sonder gelt, so sijn sijff een vroedmoeder is ende hier binnen gecomen is mitter woen.* Voor Leiden: De Boer, 'Leids medisch netwerk' en Ladan, *Gezondheidszorg*, p. 188-196.

¹⁰⁰⁴ HUA, Stadsbestuur, inv nr 16-3, f° 21: *Meyster Jan van Huekelom is ons stat overste cirurgiijn geworden daer om so gheeft men hem borgherscap ende sinen kiinderen die hier na bescreven saten: Jan, Willam, Riqwin ende Aernt zinen zuenen, Coman Jan sijn bastert zoen*

¹⁰⁰⁵ HUA, Stadsbestuur, inv nr 222-1, f° 93

¹⁰⁰⁶ Rommes, *Oost west*, p. 38.

¹⁰⁰⁷ Rommes, *Oost west*, p. 73

Grafiek 4-12: Aantal nieuwe burgers der stad Utrecht (1380-1600)

Bron: Van den Hoven van Genderen en Rommes, 'Rijk en talrijk', p. 78 en p. 80; Rommes, *Oost west*, p. 47

Nu is de aanzuigende werking van een stad op het omringende platteland niet typisch Utrechts. Leiden en Amsterdam bijvoorbeeld betrokken de meeste immigranten uit hun eigen achterland. De aantrekkingsstraal van forse steden was doorgaans tussen 20 en 25 kilometer groot.

Grafiek 4-13: Herkomst Utrechtse burgers (1531-1580)

Bron: Rommes, *Oost west*, p. 71

In Holland kon de plattelandsbevolking als schier onuitputtelijke bron voor een trek naar de steden worden omschreven, voor Utrecht moeten we wat voorzichtiger zijn. Utrecht was namelijk historisch sterk georiënteerd op het oosten en op het Rijnland; het bovenstaande diagram geeft weer dat 28% van de nieuwe burgers uit Gelderland en Duitsland afkomstig waren. Dankzij de goede administratie van de Utrechtse kameraars kunnen we de migratiepatronen vanaf 1380 goed volgen. Door de gegevens van duizenden nieuwe burgers te analyseren viel op dat er een grote toestroom van ambachtslieden plaats had, zowel in de periode van contractie in de vijftiende eeuw als tijdens de expansie een eeuw later. De Utrechtse stadsnijverheid wist zich vrij goed te handhaven, niet door influx van het eigen platteland, wel door een oriëntatie op andere regio's. De immigratie van verderaf was blijkbaar nodig omdat er in de nabije omgeving nauwelijks een reservoir van ambachtslieden was en de oversterfte in de stad gecompenseerd moest worden. Frappant is in dicht opzicht dat van de plattelanders rondom Utrecht geen beroep staat vermeld, wat zal wijzen op een agrarische samenleving zonder nijverheid. De cijfermatige groei van de stedelijke indirecte belastingen laat overigens een veel stabiel verloop zien dan de aantallen burgerschapsverleningen. We vermoeden dan ook in de vijftiende eeuw geen netto-groei van de stadsbevolking noch van de Utrechtse economie, die met name op lokale en regionale handel was gericht. Het platteland in de veengebieden van West-Utrecht kende echter wel een grote uitstroom in de periode van de grootste crisis, pakweg de jaren 1400-1430. De in die tijd ook opvallende migratie vanuit de veengebieden in het westen laat zien dat er een uitstoot vanaf het platteland plaats had. Deze leegloop moet bisschop Frederik hebben aangezet tot het geven van vrijgeleides aan eenieder die zich in het Sticht wilde vestigen. Het onderstaande staatje geeft in de belangrijkste periode van de dalende conjunctuur de herkomst van de Utrechtse burgers aan, aangevuld met een momentopname uit 1536:

Tabel 4-24: Herkomst van Utrechtse burgers (a° 1380-1429 en 1536)

Streek	1380-1389	1390-1399	1400-1409	1410-1419	1420-1429	1536	Eindtotaal
Drenthe				1		5	6
Duitsland	3	5	6	11	12	83	124
Engeland	1				2		3

Streek	1380-1389	1390-1399	1400-1409	1410-1419	1420-1429	1536	Eindtotaal
Frankrijk			1			2	3
Friesland			1			4	5
Gelderland	12	11	21	25	21	86	181
Groningen			1			2	3
Holland					1		1
Limburg	1		3	2	2	24	32
Noord-Brabant	8	3	12	11	12	42	89
Noord-Holland	3	4	7	10	16	27	70
Noord-Holland Gooiland			1				1
Noord-Holland Vechtstreek	2	4	6	9	4	10	37
Overijssel	2		4	4	3	47	61
Schotland						5	5
Utrecht						3	3
Utrecht - buitengerecht	1	1			1	26	30
Utrecht - Eemland	7	5	7	72	12	34	143
Utrecht - Land van Montfoort	2		1	2	1	6	13
Utrecht - Nederkwartier	25	17	66	79	25	28	243
Utrecht - Overkwartier	7	9	14	15	21	45	114
Utrecht - stad						273	273
Utrecht - Vijfheerenlanden	2	1	3	3	4	8	22
Vlaanderen	6	3	5	8	8	31	65
Wallonie	1					4	5
Zeeland	2		3	1	1	3	10
Zuid-Holland	7	6	11	15	13	50	107
Onbekend	266	283	413	598	558	59	2387
Eindtotaal	358	352	586	866	717	907	4036

Bron: HUA, Stadsbestuur, inv nrs. 222-1, 224, 16-1 t/m 16-8.

De momentopname uit 1536 betreft 907 burgers die de eed moesten afleggen en dat was het equivalent van 20 jaar aan nieuwe burgers en kan deze populatie als representatief worden gezien voor de eerste decennia van de zestiende eeuw. De toestroom van mensen uit Eemland in het decennium 1410-1419 is vrijwel volledig toe te schrijven aan het jaar 1411 waarin de stad Utrecht burgers van Amersfoort en Bunschoten wegens de oorlog vrijgeleiden geeft. Met betrekking tot het studiegebied is een plotselinge stijging van de migratie zichtbaar in de periode 1400-1419, veel sterker dan van elders. In deze periode kunnen dwingende economische motieven worden vermoed om het bestaan op het platteland op te geven. Daarbij moet niet worden vergeten dat de aantallen vrij laag lijken, zeker per jaar. Dat moet echter worden afgezet tegen de lage bevolkingsdichtheid: absoluut gaat het om kleine aantallen, relatief was het vertrek van 5 families in een gemeenschap van 15 families natuurlijk ingrijpend.

4.8 Prijzen

Aanvankelijk lag het niet de bedoeling in dit boek al te veel aandacht te besteden aan prijzen. Gaandeweg werd echter duidelijk dat juist het werken met eeuwenlange reeksen grote problemen opleverde. Het is hier zeker niet de bedoeling een doorwrochte analyse van middeleeuwse prijzen te geven. We ontkomen echter ook niet aan een korte uiteenzetting, al was het maar omdat Slicher van Bath bondig opmerkte: “De graanprijzen zijn de thermometer van de algehele economische toestand”.¹⁰⁰⁸ Later nuanceerde hij dat door te stellen dat de graanprijzen iets zeggen over de oorzaken van het verloop van de prijzen. Wat hij bedoelde is dat de prijs als absolute grootte weinig zegt zolang hij niet met een andere grootte wordt vergeleken in “een stelsel van relatieve prijsverhoudingen”. Voor ons onderzoek is dat natuurlijk cruciaal. Het gaat namelijk om de verhouding van:

1. Graanprijzen tot prijzen van de veeteeltproducten
2. Graanprijzen tot prijzen van handelsgewassen
3. Graanprijzen tot prijzen van industriële producten
4. Prijzen van andere agrarische producten tot prijzen van industriële producten
5. Graanprijzen tot lonen
6. Prijzen van (andere) agrarische producten tot lonen¹⁰⁰⁹

Van Zanden heeft het krachtig gesteld: *Relative prices are the DNA of an economy. They are basic units of information that both reflect and define its structural features.*¹⁰¹⁰ Een mooie uitwerking hiervan heeft Van der Woude gegeven door pachtprizen

¹⁰⁰⁸ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 108. Overigens had hij geen kennis kunnen nemen van Posthumus, *Prijsgeschiedenis*, deel II.

¹⁰⁰⁹ Slicher van Bath, ‘Agrarische produktiviteit’, p. 176-177.

¹⁰¹⁰ Van Zanden, *Long road*, p. 149.

van grasland af te zetten tegen kaasprijzen.¹⁰¹¹ Ook van belang is dat de prijs van een product is moet worden vergeleken met de mogelijkheid om het te verwerven. Dit kan worden gedaan door prijzen met daglonen te contrasteren waardoor een globaal inzicht in koopkracht ontstaat.¹⁰¹²

Zowel op korte als lange termijn zijn fluctuaties zichtbaar die nogal kunnen verschillen qua intensiteit. Zo kan een lange strenge winter nogal slecht uitpakken voor wintergranen waardoor de oogst laag uitvalt en de prijzen worden opgedreven. Oorlogsgeweld, overstromingen en stormen hebben ook grote invloed op de prijzen. Slicher stelde dat de prijzen na de oogst meestal lager waren dan in de lente wanneer het graan op raakte. Ik heb de proef op de som genomen met een tiental jaren waarvan maandprijzen bekend zijn:

Grafiek 4-14: Prijsverloop per maand in stuiver per mud en prijsbeweging in % (1495-1504)

Bron: bewerkt naar Sillem, tabel II.

In de grafiek is te zien dat hoge prijzen vaak ook in de winter optreden waarbij november bij uitstek een dure maand was. In de meeste gevallen was dan de oogst slecht uitgevallen omdat ook al oktober vrij duur was en na augustus de prijzen niet duidelijk waren gedaald. Zo moet de oogst van 1502 vrij slecht geweest zijn; de prijs steeg al in juli en de oogst bracht geen verlichting, want de prijs steeg nog verder. Een soortgelijke exercitie is mogelijk voor de prijzen over de periode oktober 1402-september 1408.¹⁰¹³ Toen waren de prijzen het hoogst tussen juni en augustus, waarbij opvalt dat de grootste stijging telkens in juni plaatsvond. Er lijkt een soort mechanisme te ontwaren waarbij de prijs gaat stijgen wanneer er een goede indruk over de oogst ontstaat. Dit mechanisme ligt ten grondslag aan de inschatting van de oogst zoals die bij de tiendverkoop plaatsvindt. Een patroon van hoogste prijs in de lente zie ik echter niet op basis van het materiaal, wel een oplopende prijs bij een tegenvallende oogst, die dan ook gevolgd wordt door een aanhoudende stijging na augustus.

Hoewel al in de late middeleeuwen de correlatie tussen prijzen op verschillende “internationale” markten aantoonbaar groot is, hoeven we niet ver weg te gaan om mooie reeksen te verzamelen. Sillem en Posthumus hebben uit de archieven van de Utrechtse geestelijke instellingen veel materiaal verzameld om prijsreeksen van tarwe, haver, gerst en rogge samen te stellen. Helaas beginnen deze prijsreeksen pas laat in de veertiende eeuw, terwijl onze tiend- en pachtreeksen in deze studie een eeuw eerder beginnen. In de vijftiende eeuw zitten er behoorlijke hiaten in hun gegevens. Het was dus zaak om nog heel wat hiaten te dichten, zoals nodig bleek bij de berekeningen van de tiendopbrengsten.

¹⁰¹¹ Van der Woude, *Noorderkwartier*, p. 832 en een mooiere versie van de grafieken in Van der Woude, ‘Long-term movement of rent’, p. 179.

¹⁰¹² Noordegraaff, *Hollands welvaren*.

¹⁰¹³ Posthumus, *Prijsgeschiedenis*, deel II, p. 412

Grafiek 4-15: De relatieve prijsbeweging van de drie voornaamste granen tarwe, rogge en haver.

Naar Posthumus, *Prijsgeschiedenis*, deel II, p. 100-108, 118-120 en 109-117 en Sillem, *Marktprijzen*, tabellen I-VI.

Probleem met deze grafiek is dat de indexen zijn gebaseerd op de prijzen in stuivers, terwijl juist in verschillende perioden flinke monetaire problemen het hoofd moest worden geboden.

Van Schaik heeft in mijn optiek terecht de geldontwaarding verdisconteerd in de prijzen en via een formule de prijzen gezuiverd. Hij kwam hiermee tot een merkwaardig aandoende aangepaste prijs in witten.¹⁰¹⁴ Om de zaak eenvoudig te houden heb ik ervoor gekozen de prijzen simpelweg in grammen goud uit te drukken. Pachtprizen kunnen zoals tiendopbrengsten worden gedeftimeerd in graan. Bij het gebruik van graan als graadmeter moet in het algemeen wel rekening worden gehouden met inflatie. De prijzen in stuivers van een mud tarwe bijvoorbeeld geeft een heel ander verloop dan de prijs van datzelfde mud in grammen goud.

Grafiek 4-16: De rol van muntontwaarding in de prijscurve van tarwe

Uit de grafiek is goed af te lezen dat ongeveer tot 1480 de tarweprijzen in stuiver geld geleidelijk stegen, echter door de gigantische inflatie ziet het plaatje er heel anders na uitzuivering van dit monetaire effect. Dan blijkt namelijk dat in goud uitgedrukt de prijzen van tarwe een licht dalende tendens vertoonden. Dat is meer in lijn met de contractiefase van de conjunctuur in deze eeuw. Tegelijk is dan de opgaande lijn te zien die aan het einde van de vijftiende eeuw inzet. Deze trend is ook gebleken uit de tiendreeksen en geeft een periode van expansie te zien.

Interessant zou zijn om meer te weten van de omvang van graanexport vanuit Utrecht. Het is bekend dat Woerdenaren zich in de vijftiende eeuw bezighielden met de graanhandel tussen Utrecht en Leiden. Utrechtse tarwe werd meerdere malen door Tielhof in de bronnen aangetroffen.¹⁰¹⁵ Over de omvang van deze handel blijven we in het ongewisse. Een in 1547 opgezette graanmarkt voor onder meer Utrechts graan zou kunnen duiden op toenemend belang van de Utrechtse surplus-export. Het lijkt me niet uitgesloten dat de opgaande lijnen van zowel prijzen als tienden (waarover later meer) niet alleen het gevolg zijn van de lokale vraag en zeker ook de aantrekkende export als oorzaak hebben.

¹⁰¹⁴ Van Schaik, 'Prijs- en levensmiddelenpolitiek', p. 234-235.

¹⁰¹⁵ Tielhof, *Hollandse graanhandel*, p. 63-64 en 123.

4.9 Geldontwaarding

Over de zeer forse inflatie in het Sticht nog kort het volgende. In onderstaande grafiek heb ik de wittenkoers afgezet tegen het oude Franse schild.¹⁰¹⁶ Dit geeft al aan de het weergeven van prijzen in klinkende munt een vrij kansloze exercitie is. De prijzen in stuivers die de reeksen doorgaans geven laten immers voornamelijk zien dat er inflatie plaats had en munthervormingen werden doorgevoerd. Over zaken als koopkracht zegt dit weinig. Pas als andere producten of diensten ook weer in stuivers worden uitgedrukt ontstaat een relatieve verhouding.

Grafiek 4-17: Koers van het oude schild in witten uitgedrukt.

Gegevens ontleend aan Posthumus, *Prijsgeschiedenis*, deel 1; De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 178-186 en HUA, Oudmunster, rekeningen van grote kamer, kleine kamer en fabriek over de jaren 1347-1500, inv nrs 483, 489 en 499

4.10 Lonen, rente en scholingspremie

Sterk gerelateerd aan de demografische patronen is het verloop van de lonen. Voor Holland is de huidige stand van zaken als volgt. Voor de eerste pestuitbraken was er sprake van hoge lonen. Hoewel de bevolking als gevolg van die uitbraken relatief licht daalde, gingen de lonen flink omhoog. In de tweede helft van de veertiende eeuw kwamen de lonen in Holland wel dichterbij de lonen in andere gebieden in West-Europa, maar de groei was minder hard. In streken waar de bevolking sterker was afgenomen namen de lonen meer toe. In Holland dempten de hoge graanprijzen de lonen verder en uiteindelijk is eind vijftiende eeuw te zien dat Holland een gebied met relatief lage lonen was geworden. In zilver uitgedrukt waren de lonen gehalveerd tussen 1370 en 1500. De dalende lonen kwam de concurrentiepositie van Holland ten goede.

Het bestuderen van lonen is voor Utrecht pionierswerk waarvan we slechts een klein deel hebben kunnen uitvoeren, zodat we slechts aanspraak maken op een verkennend onderzoekje.¹⁰¹⁷ Hoewel zaken als daglengte, aantal gewerkte dagen per jaar, verschillen tussen beroepen en wat dies meer zij buitengewoon interessant zijn, moeten ze hier buiten beschouwing blijven. Een flinke beperking is nodig om een enkele hoofdlijn aan te duiden. Het resultaat is toch voldoende om uitspraken te kunnen doen over de rol die arbeid tegen dagloon heeft gespeeld, zeker in combinatie met de demografische gegevens en de theorievorming hieromtrent. Belangrijk is in de discussie over transitie dat een *peasant* zal (moeten) bepalen op welk moment loondienst een voordeel oplevert ten opzichte van de moeite die in de *subsistence* voedselproductie moet worden gestoken. Dat punt wordt mede bepaald door de verhouding tussen loon en

¹⁰¹⁶ Nu bestaan er wel grafiekjes maar die laten kortere perioden zien. Morineau's grafiek in Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, p. 399, Korthals Altes, *Van E Hollands*, p. 27, 28, 49, 50. Morineau heeft op basis van Posthumus gewerkt maar niet gezien dat het om 100 witten gaat ten opzichte van grammen goud. Korthals Altes gewaagt van rekeneenheid, gebruikt dezelfde tabellen van Posthumus en dus gaat het om de wit.

¹⁰¹⁷ Een publicatie hierover is in voorbereiding. Voor daglonen in het algemeen: Van Zanden, *Arbeid*, p. 13-53, Van Zanden, 'Third road', p. 85-101, Van Bavel, 'People and land', p. 22-24, De Vries, 'An inquiry', p. 79-97, Van der Wee, 'Prices and wages', p. 58-78, Noordegraaf, *Daglonen Alkmaar*, Noordegraaf en Schoenmakers, *Daglonen Holland* en Noordegraaf, *Hollands welvaren*. Over lonen in het Sticht Utrecht is namelijk weinig materiaal uitgegeven en dat heeft studie ernaar gehinderd. De bronnen zijn echter wel aanwezig, hoewel deze nogal bewerkelijk zijn. Zelfs de tabellen uit de fabrieksrekeningen, die door Tenhaeff en Jappe Alberts zijn gepubliceerd in de Bronnen voor de bouwgeschiedenis van de Dom, zijn tot nu toe onbewerkt gebleven. Alleen Vroom heeft op basis van deze tabellen een index gemaakt, die voor ons doel niet geschikt is omdat het een samenstelling van allerlei lonen is – een gewogen index zelfs. Vroom, *Kathedraalbouw*, p. 521-529, samengesteld uit de deel-indices van de som van zomer- en winterloon van een metselaar, opperman en timmerman, plus de index van het jaargeld van de architect. Diens jaargeld is gewogen met een factor ½. Dit is m.i. oncontroleerbaar. Het jaarloon van de architect was in gouden munten uitgedrukt, namelijk 52 pietermannen en dat loon bleef, gebaseerd dus op een vast weekloon, lange tijd gelijk. Deze koppeling aan het goud was voor de gewone werklieden niet aan de orde: hun loon was in witten, zilveren muntjes, uitgedrukt. De index is door Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 404-405 gebruikt om de door hem geïndexeerde inkomsten van de kanunniken van Oudmunster te vergelijken met de ontwikkeling bij ambachtslieden die aan de bouw van de Dom werkten.

prijzen. In een tijd van niet al te volatiele lonen zal dat punt in de praktijk worden bereikt bij dalende graanprijzen.¹⁰¹⁸ Het verdwijnen van boeren als eigenaren hoeft echter niet te betekenen dat ze het boerenbedrijf opgaven. Het zal zeker betekend hebben dat ze overgingen op loonarbeid. Evenals in Holland zagen we dat de lonen op het Utrechtse platteland ongeveer gelijk waren aan die in de stad. Dat leidde ertoe dat het zoeken naar een hoger dagloon, of een dagloon in de stad in plaats van een slecht lopende boerderij, niet de enige drijfveer kan worden geweest voor vertrek naar de stad. Teruggrijpend op het migratiepatroon zien we immers heel veel migranten uit regio's komen waar het loon lager lag dan in Utrecht. Onder werklieden die aan de Dom werkten waren veel immigranten van verder weg te vinden. Het reële loon, uitgedrukt in rogge, ondersteunt het beeld van de demografische ontwikkelingen. Immers als er een vergroot aanbod van arbeid zou ontstaan, zou dat een dempend effect op de lonen hebben. De lonen bleven evenwel op een hoog niveau:

Grafiek 4-18: Zomerdagloon van een opperman, uitgedrukt in mud rogge (1376-1590)

Oudere loongegevens dan de afgebeelde zijn uiterst schaars. Het hoge niveau in de jaren zeventig van de veertiende eeuw lijkt te beantwoorden aan het patroon zoals dat uit Holland bekend is. Met een dalende bevolking vanaf eind veertiende eeuw en de neiging van de bedrijven om – wegens het zo lage aandeel van burenbetaling – niet te splitsen lijkt er op het Utrechtse platteland geen voedingsbodempotentialiteit te zijn geweest voor de ontwikkeling van een proto-industrie. We menen dan ook dat het West-Utrechtse platteland over meerdere eeuwen gekenmerkt werd door voornamelijk middelgrote bedrijven waar loonarbeiders in dienst waren. Deze rond 1600 duidelijk aantoonbare configuratie van huishoudens met inwonend personeel, alsmede de rond 1500 bekende fiscale gegevens, waarin een klasse van daghuurders figureert, laat die conclusie prima toe.

Van Zanden gaf in zijn meesterlijke studie naar de Industriële Revolutie aan dat de weg daarheen lang was geweest en was begonnen in de middeleeuwen. Toen al waren er relatief moderne instituties. Wat hem intrigeerde – en ons ook – was dat in de periode 900-1300 de groei van inkomen en bevolking kenmerkend voor grote delen van Europa was, terwijl in de periode 1500-1800 (eigenlijk al vanaf 1400) de groei beperkt leek tot de regio's rond de Noordzee. Daarbij gaven in chronologische volgorde Vlaanderen, Holland en Engeland de toon aan.¹⁰¹⁹ Onderzoek naar de laat 18^e-eeuwse doorbraak van de industrialisatie heeft zich toegespitst op drie grote onderzoeksvragen: de *Great Divergence*, de rol van *human capital formation*, de rol van instituties in economische ontwikkelingen. De vele theorieën en modellen die zijn aangedragen om de divergerende richting van groeicurven te verklaren hoeven we niet in detail te volgen, het boek van Van Zanden geeft een uitstekend overzicht van de kernpunten.¹⁰²⁰ Op basis van een eerdere theorie van Lucas – dat er verband tussen economische groei en het gedrag van het huishouden zou bestaan (kleine gezinnen met veel aandacht per kind) – formuleerde Van Zanden zijn centrale hypothese als volgt: *The hypothesis is that consistent with endogenous growth theory (and unified growth theory), increased knowledge accumulation and increased investment in human capital through education preceded the emergence of modern economic growth.*¹⁰²¹

Terwijl alfabetisering en opleiding door gebrek aan gegevens zeer moeilijk meetbaar zijn demonstreerde Van Zanden aan de hand van boekproductie en *skill premium* de ontwikkeling van *human capital formation*. Daarbij was een belangrijke rol weggelegd voor het laatmiddeleeuwse bevolkingspatroon zoals dat kenmerkend was voor huishoudens die naast beperkte agrarische activiteiten loonarbeid verrichtten.¹⁰²² Hierbij gevoegd zijn de inzichten uit de New Institutional Economics van o.a. North. Aan de basis daarvan ligt de stelling dat een samenleving de interactie en samenwerking tussen staat, producent en consument via wetten en gedragsregels moet organiseren. Dit stimuleert producenten om

¹⁰¹⁸ Hoppenbrouwers en Van Zanden, 'Restyling', p. 29.

¹⁰¹⁹ Van Zanden, *Long road*, p. 5.

¹⁰²⁰ Van Zanden, *Long road*, p. 6-7.

¹⁰²¹ Van Zanden, *Long road*, p. 8.

¹⁰²² Van Zanden, *Arbeid*, p. 44.

boven het *subsistence level* uit te stijgen. In hoeverre huishoudens (kunnen) deelnemen aan arbeidsmarkt en kapitaalmarkt is voor groei van groot belang.

Kort samengevat is de sleutel tot economisch succes het vermogen om kennis te ontwikkelen en dit toe te passen in productie en distributie, waarbij dit vermogen in hoge mate wordt bepaald door het institutionele kader van een economie.¹⁰²³ De Industriële Revolutie rond 1800 mag dan wel de economische ontwikkeling fors versneld hebben, de voorbereidingen waren in de eeuwen daarvoor al in gang gezet. Wat toen echter bijeenkwam is een sterke samenhang tussen wetenschappelijke kennis (wat en waarom) en praktische kennis (hoe) van bijvoorbeeld ambachtslieden. De wetenschappelijke kennis en de verspreiding ervan werd door de broekdrukunst aangewakkerd.¹⁰²⁴

De praktische kennis, waar het ons om te doen is, had een prijs die door scholing en training werd bepaald.

Deze prijs wordt over het algemeen gemeten door de beloning van geschoolde arbeid tegenover de beloning voor ongeschoolde arbeid te zetten. Deze verhouding wordt scholingspremie of *skill premium* genoemd.

Het gaat uit van de grondgedachte dat een persoon een keuze maakt tussen zo snel mogelijk geld verdienen als ongeschoolde of om bijvoorbeeld een aantal jaren bij een meester in de leer te gaan. Binnen een gezin zal die keus gemaakt zijn: hoe hoger de premie hoe aantrekkelijker het geschoolde beroep. Een andere factor van belang is de rentestand: een hoge rentestand zal pleiten in het voordeel van direct een inkomen verdienen, en dus leiden tot minder investeren in *human capital*; een lage rentestand zal daarentegen investeren in *human capital* bevorderen.¹⁰²⁵

Dat is allemaal wat kortaf geformuleerd maar voor onze studie om inzicht te krijgen in rente en scholingspremie, want deze twee indicatoren zeggen iets over de toegankelijkheid van resp. kapitaalmarkt en arbeidsmarkt.

Rente

Zoals in de inleiding van deze studie in het kort werd beschreven waren er in de Nederlanden de juiste voorwaarden geschapen om vroege ontwikkeling van markten mogelijk te maken.¹⁰²⁶ Met betrekking tot de kapitaalmarkt is Utrecht nog niet bestudeerd. Alvorens we dat in kort bestek doen (zonder wegens gebrek aan voorstudies hierover veel zinvols te kunnen zeggen) gaan we in op een paar algemene zaken. De effectiviteit en doelmatigheid van markten kan inzichtelijk worden gemaakt aan de hand van verschillende kengetallen, al naar gelang het type markt waarover we het hebben. Zo is het rentetarief het beste gegeven om te meten hoe effectief de kapitaalmarkt is.¹⁰²⁷ North heeft bondig geformuleerd dat *the level of interest rates in capital markets is perhaps the most evident quantitative dimension of the efficiency of the institutional framework*.¹⁰²⁸ Brengen we nog even een van de kernen van de theorie van North en Thomas in herinnering: *efficient economic organization is the key to growth (...) [and] entails the establishment of institutional arrangements and property rights*.¹⁰²⁹ Economische groei is dus afhankelijk van een efficiënt werkend stelsel van institutionele regels en eigendomsrechten waarbij de rente een maat voor die efficiëntie is. Instituten die lage transactiekosten kunnen faciliteren, verhogen de economische groei. Voor een goed werkende kapitaalmarkt is er natuurlijk wel accumulatie van kapitaal nodig zodat dit een primaire voorwaarde voor economische groei mag heten. Pounds formuleerde het belang van krediet kort en krachtig: *At the root of the commercial revolution was the institution of credit*.¹⁰³⁰

Bij een financiële transactie gaat het er fundamenteel om hoe goed een crediteur beschermd, hoe er voldoende vertrouwen kan worden geschapen om de transactie te doen plaatsvinden en dat ook in de toekomst te doen. Zuiderduijn heeft het goed uitgelegd door te stellen dat volgens de *New Institutional Economics*, waarvan Douglass North één der pioniers was, de kapitaalmarkten vooral abstracte institutionele raamwerken waren, die de kredietwaardigheid van debiteuren vergrootten door de risico's die crediteuren liepen te minimaliseren en onkosten te beperken.¹⁰³¹

Rente kan simpelweg worden uitgelegd als de prijs die iemand betaalt voor het gebruik van andermans geld. Het bedrag dat wordt geleend is de hoofdsom, zodat een rente van 10% op jaarbasis bij een hoofdsom van 1000 een prijs oplevert van 100. Doorgaans is rente periodiek verschuldigd maar om de vergelijkbaarheid van leningen te vereenvoudigen wordt de rente op jaarbasis berekend. De rente is evenals andere prijzen bepaald door vraag naar beschikbaar geld en aanbod van beschikbaar geld.¹⁰³² De vraag naar uitleenbaar geld kan komen van ondernemers die investeren en bijvoorbeeld ook van huishoudens die krediet nodig hebben. Aanbod van uitleenbaar geld komt van overschotten en dat kan ook spaargeld van huishoudens zijn.

Er zijn vele factoren die invloed op de rente hebben, naast vraag en aanbod. Zo zijn het risico en de looptijd van de lening van belang. Hoe hoger het risico, hoe hoger de rente. De rente is ook hoger bij langere leningen, wat samenhangt met de onzekerheid over de toekomstige inflatie. Om die onzekerheid enigszins in te calculeren is de langlopende rente wat hoger. Hetzelfde geldt voor een hoger risico, dat ook met een dergelijke premie wordt afgedekt. De inflatie speelt nog een aardige rol bij de rentestand en heeft zeker ook invloed gehad op de rentetarieven in de middeleeuwen. Hoewel

¹⁰²³ Van Zanden, 'De timmerman', p. 106.

¹⁰²⁴ Van Zanden, 'De timmerman', p. 109, 119.

¹⁰²⁵ Van Zanden, 'De timmerman' p. 110-111.

¹⁰²⁶ Zie "Theoretisch kader" in hoofdstuk 1.

¹⁰²⁷ Rentetarief is eigenlijk de waarde van toekomstige transacties vertaald in de huidige waarde.

¹⁰²⁸ North, *Institutions*, 69.

¹⁰²⁹ North en Thomas, *Rise of the western world*, p. 1-8.

¹⁰³⁰ Pounds, *Economic history*, p. 404.

¹⁰³¹ Zuiderduijn, *Capital markets*, p. 2 (oorspr. dissertatie p. 8-9).

¹⁰³² Chang, *Modern economics*, p. 239.

Van Zanden en Zijderduijn geen melding maken van inflatie moeten we er toch even bijilstaan.¹⁰³³ Rente is namelijk niet alleen opgebouwd uit de vergoeding voor het lenen van de hoofdsom, maar kent ook een opslag voor zowel het risico als wel de verwachte inflatie.

De nominale rente wordt berekend over de huidige waarde van de hoofdsom. De reële rente houdt echter rekening met de inflatie: de nominale rente minus de verwachte inflatie is de reële rente. Die constatering is niet zonder belang omdat volgens economen de reële rente een grotere invloed op economische activiteit heeft dan de nominale rente.¹⁰³⁴ Dat is ook wel logisch omdat vanuit het oogpunt van de crediteur zijn kapitaal groeit door de rente, maar door de inflatie weer vermindert. Er moet dus eigenlijk gerekend worden met het verschil tussen beide.

Stel dat een middeleeuwse koopman in Utrecht 100 Franse schilden leent aan een pachtboer die wil investeren om zijn gemengd bedrijf in een melkveebedrijf om te vormen. De koopman wil een nominale rente van 10% en de inflatie is gemiddeld 5%. De reële rente is dan 4,76%.¹⁰³⁵ De 100 Franse schilden die de koopman als hoofdsom terugkrijgt zal door de inflatie minder waard zijn geworden. Hij kan nu met die 100 schilden meer kopen dan over een jaar. Dan namelijk zijn de 100 schilden $(100/1,05) = 95,24$ schilden waard. De inflatie zorgt ervoor dat de 100 schilden nu dezelfde koopkracht hebben als 105 schilden volgend jaar.

Samenvattend kan worden gesteld dat een lage rente wijst op een volwassen integratie van markten, omdat dan een goede verankering van eigendomsrechten en een relatief groot vertrouwen is bereikt.¹⁰³⁶ De rentestand is een indicator voor de kwaliteit van de institutionele kaders.¹⁰³⁷ Naast een lage rentestand zijn sterke integratie van markten alsmede een hoge dichtheid van markten een gevolg van efficiënte instituten en lage transactiekosten.¹⁰³⁸

Schmelzing heeft onlangs een belangwekkend overzicht gepubliceerd van de ontwikkeling van de rente.¹⁰³⁹ Hij baseerde zich op een enorme berg – onder andere Hollandse – gegevens.¹⁰⁴⁰ Hij bekritiseerde het standaardwerk van Homer en Sylla om het gebrekkige oog voor de dynamiek van de reële rente, die we zojuist ter sprake brachten.¹⁰⁴¹ Zijn stelling luidde dat wereldwijd de reële rente over de afgelopen vijf eeuwen hardnekkig is gedaald, ongeacht of er een goud- of zilverstandaard werd gehanteerd en lang voordat er centrale banken werden opgericht. Het door hem in de gegevens ontdekte keerpunt was niet de Zwarte Dood, noch de dertiende of late zeventiende eeuw, in weerwil van bestaande literatuur. De afbuiging van de reële rente vond volgens Schmelzer plaats in de late vijftiende eeuw.

Voordat we de blik richten op het middeleeuwse Utrecht moet kort worden stilgestaan bij de kapitaalmarkt in Holland. Deze studie heeft immers een comparatieve inslag. We zullen daarbij voornamelijk kijken naar de beweging van de rente en de verklaringen voor die beweging. De kapitaalmarkt in Holland was al in de dertiende eeuw opgekomen en wist zich in de veertiende eeuw flink te vestigen. Kenmerkend was de toegankelijkheid voor vele kleine partijen (huishoudens) die op zoek waren naar lange-termijnkrediet.¹⁰⁴² Ook hadden plattelanders toegang tot kapitaal. Daarbij waren de rentetarieven opvallend laag te noemen in vergelijking met andere regio's in West-Europa.¹⁰⁴³ De oorzaak daarvan waren niet de gematigde bevolkingsdaling in de veertiende eeuw, noch monetaire ontwikkelingen. Aanjagers waren een expanderende economie en verbeterende marktstructuren. Een direct verband tussen rente en bevolking zou anders in de periode van snelle groei, de zestiende eeuw, tot stijging van de rente hebben geleid. De bevolking was dus niet bepalend.¹⁰⁴⁴

Grafiek 4-19: De rente op losrenten

Bron: Zijderduijn, *Capital markets*, p. 243.

¹⁰³³ Zijderduijn, *Capital markets* en Van Zanden, *Long road* hanteren louter de nominale rente.

¹⁰³⁴ Chang, *Modern economics*, p. 241.

¹⁰³⁵ Vergelijking van Fisher: $R = \frac{(1+i)}{(1+p)^{looptijd}} - 1$

¹⁰³⁶ Van Zanden, *Long road*, p. 19, 28.

¹⁰³⁷ Van Zanden, *Long road*, p. 28; Zijderduijn, *Capital markets*, p. 175-176.

¹⁰³⁸ Van Zanden, *Long road*, p. 21.

¹⁰³⁹ Schmelzing, *Interest rates*.

¹⁰⁴⁰ Schmelzing, *Interest rates*, p. 1-2; p. 75-79 voor primaire bronnen en p. 79-99 voor literatuur waarin de rente een rol speelt. Data appendix op p. 99-102. De dataset van Van Zanden, *Prices and wages*, is op zijn beurt weer gebaseerd op gegevens van Posthumus en De Moor.

¹⁰⁴¹ Homer en Sylla, *History of interest rates*.

¹⁰⁴² Van Bavel, 'Medieval origins', p. 53

¹⁰⁴³ Curtis, 'Trends', p. 66.

¹⁰⁴⁴ Van Bavel, *Manors and markets*, p. 192 en Van Bavel, 'Medieval origins', p. 67

Zuijderduijn constateerde onder andere dat de rente op platteland nauwelijks hoger was dan in de stad. Hoewel er weinig gegevens uit de periode vóór 1400 beschikbaar zijn is het beeld wel duidelijk: de rentestand kende een dalende trend over de lange termijn.¹⁰⁴⁵ De daling vond vooral plaats tijdens de veertiende en vijftiende eeuw en die lage rente zou een van kenmerken worden van de in een transitiefase verkerende economie. Terwijl de rente in de gehele veertiende eeuw over het algemeen 10% bedroeg, zakte deze tot 6,25% in de zestiende eeuw. De rente nam sterk af tussen 1350 en 1450 waarbij vraag en aanbod een belangrijke rol speelden. Een misschien nog belangrijkere daling had echter al veel eerder plaats, namelijk ruim vóór het jaar 1300, aangedreven door de institutionele structuur van de toenmalige maatschappij.

Tot aan de grote honger van 1315-1317 was er een snelle bevolkingsgroei en economische expansie. Het was een periode van grote investeringen: kerken, bruggen, wegen, kastelen en stadsmuren verrezen alom. De verhoudingen tussen beschikbaar kapitaal en bevolking veranderde behoorlijk. Er was minder vraag naar kapitaal, maar de reële lonen gingen omhoog. Mogelijk leidde dit tot meer spaargeld (accumulatie van kapitaal) en tegelijk met het zich wijzigende European Marriage Pattern, de verkleining van het gezin, kon dat effect zelfs nog versterkt worden. Meer spaargeld en minder investeringen leidden tot verlaging van de rente. Dit had tot gevolg dat de tot ongeveer 1315 vigerende economie van weinig aanbod van kapitaal en groot aanbod van arbeid veranderde in een economie met lage rente en hoge reële lonen. Op de loonontwikkeling in het Sticht Utrecht komen we straks nog terug. De daling van de rente had een niet mis te verstane uitwerking op de kapitaalmarkt. Het werd makkelijker om geld te lenen om het zakendoen te financieren of om investeringen te doen. Zowel landsheren als de publieke sector kon goedkoop geld lenen, in Holland was het zo dat steden, dorpen en zelfs de Staten van Holland renten verkochten. De publieke schuld groeide in rap tempo. Waar Tracy aantoonde dat deze groei inderdaad plaatsvond maakte Zuijderduijn inzichtelijk dat het geeneens een nieuw fenomeen betrof maar een bredere toepassing van middeleeuwse financieringsvormen.¹⁰⁴⁶ Niet zonder belang was dat de geografische spreiding van de publieke schuld toenam, want dit bewijst dat de structuur van de kapitaalmarkt in de late middeleeuwen al een hoog niveau bereikte.¹⁰⁴⁷

Ook op lokaal niveau was dat het geval. Al vanaf de toekenning van het schepenrecht in 1527 laat de vanaf dat jaar bewaard gebleven administratie zien dat dit ook in het Nedersticht het geval moet zijn geweest.

eeuw van crisis zoals we nog uitgebreid zullen betogen. Een probleem dat we evenals Zuiderduijn voor Holland tegenkwamen, is dat materiaal alleen bruikbaar is als zowel de rente als de hoofdsom zijn vermeld. Het gros van de gegevens betreft zich op losrenten.

Uit het diagram is af te lezen dat in de dertiende eeuw de rente vrij stevig op 10% ligt. Pas in het decennium voor 1500 lijkt de rente zich naar 6,25% te bewegen en dat blijft zeker tot 1600 een gebruikelijk tarief. De uitschieters zijn dan verdwenen. Wel is te zien dat een rentestand van 5% ook vrij normaal is in diezelfde periode, met uitzondering van de decennia rond de Opstand. Eigenlijk lijkt de hogere rente na 1550 de overhand te krijgen. Vanaf ongeveer 1630 nestelt de rente zich op 5% om vervolgens ongeveer vanaf 1690 op 4% uit te komen.

Van Bavel achtte het niet erg aannemelijk dat plattelanders op grote schaal krediet namen om investeringen te doen in de landbouw.¹⁰⁴⁹ Rond Gent kon Thoen wel de frequente opname van krediet aantonen maar of dat krediet in alle gevallen een bedrijfsinvestering betrof is niet zeker.¹⁰⁵⁰ Terwijl Thoen kon aantonen dat het krediet niet voor de aankoop van land werd gebruikt meende Cooper dat krediet over het algemeen gebruikt werd voor consumptieve bestedingen in plaats van investering ten behoeve van productie.¹⁰⁵¹ Duby stelde in Frankrijk vast dat vele leningen aan boeren daadwerkelijk voor investeringen werden gebruikt maar wist ook dat er nog meer leningen voor consumptie bedoeld waren.¹⁰⁵²

Of er in ons studiegebied leningen werden afgesloten als voorschot op de oogst, of om bijvoorbeeld – een actie van meer speculatieve aard – het tiendrecht te kopen en vervolgens na de oogst de lening terug te betalen is onzeker. Dat vergelijkbare praktijken in Frankrijk voorkwamen geloven we op gezag van Duby.¹⁰⁵³ Gebrek aan gegevens verbiedt een dergelijke gevolgtrekking voor onze streken.

Hoppenbrouwers concludeerde terecht dat nog niet duidelijk is tot in welke sociale lagen het krediet was doorgedrongen en waarvoor het dan werd gebruikt.¹⁰⁵⁴ Zoals we zagen was in elk geval rond 1300 krediet beschikbaar voor plattelanders maar lijkt het – als de bronnen ons geen parten spelen – in de eeuw daarvoor voorbehouden aan hogere sociale lagen.¹⁰⁵⁵ Overigens vermoed ik op basis van de nog te bespreken gegevens dat krediet wel degelijk werd aangewend in het boerenbedrijf. Vooral in de zestiende eeuw zien we in de gerechtelijke protocollen dat de kredietvraag op het platteland toeneemt waarbij tegen 5-6% geleend kon worden.

Scholingspremie

De West-Europese ontwikkeling van de scholingspremie is heel uitgesproken: tot halverwege de veertiende eeuw is deze tamelijk hoog – tussen de 100 en 150 procent uitgedrukt in het loon van de ongeschoolde arbeider – maar in de eeuw na de grote sterfte van 1347 treedt er een daling op tot ongeveer 60 procent. Tussen 1450 en 1914 blijft de scholingspremie in West-Europa vervolgens opmerkelijk constant rond dit niveau van 50 tot 60 procent.¹⁰⁵⁶ De opmerkelijke afname van de scholingspremie tussen 1350 en 1450 laat zich als volgt verklaren. In dezelfde periode daalde, zo weten we uit andere studies, de rentestand op Europese kapitaalmarkten snel; volgens gegevens voor Engeland van circa 10 à 15 procent tot iets meer dan 5 procent. Van Zanden zag een verband tussen de afname van de kapitaalrente en de afname van de scholingspremie. Verbetering op de kapitaalmarkt – en ook de toegankelijkheid daarvan – vertaalde zich dus blijkbaar in het rendement op onderwijs.

Vertrouwen in de instituties is kenmerkend bij leningen en datzelfde speelt een grote rol bij de kennisopbouw: Het contract dat tussen meester en leerling werd afgesloten betreft een complexe transactie, die in hoge mate op vertrouwen moet zijn gebaseerd: vertrouwen dat de meester zijn leerling de juiste scholing zal geven, en dat de leerling ook als hij halverwege zijn leerjaren productiever gaat worden, zijn leertijd voortzet en gaat bijdragen aan het inkomen van het huishouden waar hij in leeft en werkt. Men zou kunnen stellen dat het raamwerk hiervoor bij de gilden kan worden gevonden. Aangezien Utrecht vanaf 1304 een gildenbestuur had is het interessant om te zien hoe de scholingspremie zich juist in Utrecht heeft ontwikkeld.

De scholingspremie wordt als volgt berekend: de premie wordt in procenten van het loon van een ongeschoolde arbeider uitgedrukt. Dus als een opperman 3 stuiver verdient en een meester 6 stuiver, dan is de premie 100%.

Tabel 4-25: Scholingspremie (1334-1585)

	Geschoold	Loon	Ongeschoold	Loon	Skill premium
1334	Metselaar	2 groten	opperman	1 groot	100%
1358	Steenhouwer	3 wit	opperman	1½ wit	100%
1372	Metselaar	6 wit	opperman	3 wit	100%
1395	Timmerman	10 wit	opperman	5 wit	100%
1405	Metselaar	10 wit	opperman	6 wit	67%
1407	Timmerman	10 wit	graver	6 wit	67%

¹⁰⁴⁹ Van Bavel, *Transitie*, p. 547.

¹⁰⁵⁰ Thoen, *Landbouweconomie*, p. 929 e.v.

¹⁰⁵¹ Cooper, 'Agrarian capitalism', p. 181-182.

¹⁰⁵² Duby, *Rural economy*, p. 252.

¹⁰⁵³ Duby, *Rural economy*, p. 254.

¹⁰⁵⁴ Hoppenbrouwers, 'Mapping', p. 56.

¹⁰⁵⁵ Zie de paragraaf #Erfpacht als kredietfaciliteit.

¹⁰⁵⁶ Van Zanden, *De timmerman*, p. 111-112.

1411	Timmerman Metselaar	12 wit	Schoonmaker dorser	5 wit	140%
1424	Metselaar	13½ wit	opperman	9 wit	50%
1425	Timmerman	15 wit	schoonmaker	9 wit	67%
1428	Timmerman	15 wit	arbeider	12 wit	25%
1436	Metselaar	30 wit	opperman	21 wit	75%
1445	Metselaar	31½ wit	opperman	24 wit	31%
1450	Timmerman	45 wit	arbeider	21 wit	114%
1454	Timmerman	45 wit	sjouwer	24 wit	87%
1461	Metselaar	45 wit	opperman	24 wit	87%
1479	Timmerman	3½ stuiver	opperman	2 stuiver	75%
1480	Metselaar	3,375 stuiver	opperman	2 stuiver	69%
1490	Metselaar	2,5 stuiver	opperman	1,4167 stuiver	75%
1500	Metselaar	3,75 stuiver	opperman	2½ stuiver	50%
1520	Metselaar	4 stuiver	opperman	2½ stuiver	60%
1525	Timmerman Glasmaker	5 stuiver	opperman	3 stuiver	67%
1545	Timmerman	6 stuiver	opperman	3 stuiver	100%
1560	Timmerman	6 stuiver	opperman	3 stuiver	100%
1570	Timmerman Leidekker Schilder	6 stuiver	opperman	3½ stuiver	71%
1585	Timmerman Leidekker Metselaar	10 stuiver	opperman	6 stuiver	67%

Volgens de bovenstaande gegevens vindt over de langere termijn wel een daling plaats. Er is echter ook een golfbeweging te zien. Het is uit ander onderzoek bekend dat in tijden van contractie de ongeschoolde lonen trager dalen dan de geschoolde.¹⁰⁵⁷ Loonsverhoging werden in de regel toegekend om te sterke daling van de koopkracht te voorkomen en uit onderzoek van Scholliers bleek dat de ongeschoolden in dit opzicht wat beter af waren dan de meesters der gilden.¹⁰⁵⁸ Ook in Alkmaar werd door Noordegraaf aangetoond dat de lonen van opperlieden behoorlijk konden inlopen op die van de meesters.¹⁰⁵⁹ Van Uytven heeft er ook op gewezen dat de meesterslonen rigide afsteken tegen de fluctuerende voedingsprijzen.¹⁰⁶⁰ De Utrechtse gegevens lijken te bevestigen dat in tijden van contractie de lonen van opperlieden meer bestendig zijn dan die van de meestertimmerlieden en meester metselaars. Loonsverhogingen voor ongeschoolden vinden in elk geval eerder plaats dan die voor de meesters. Dat het reële loon van de opperlieden zich goed handhaafde in de eerste helft van de vijftiende eeuw bleek uit de eerder getoonde grafiek. Het is niet zonder belang vast te stellen dat er in Utrecht weinig verschil tussen platteland en stad, wat volgens De Vries wijst op een hoge productiviteit op het platteland, want de lonen in de stad kunnen niet lager zijn dan die op het platteland.¹⁰⁶¹

Of dit schetsmatige beeld van de ontwikkelingen in Utrecht correct is zal moeten blijken uit nader onderzoek.

4.11 Relatieve prijsbewegingen

Voor ons onderzoek is het onder meer van belang om te zien hoe de prijzen ten opzichte van elkaar hebben bewogen. Uit de index van Posthumus wordt duidelijk dat de index van de drie belangrijke granen inderdaad vrij synchroon liep. Door de prijzen van rogge en haver nog eens te vergelijken met tarwe ontstaat het interessante beeld dat de prijs van rogge vrij constant op 70% van de tarweprijs.¹⁰⁶² Met andere woorden: een mud rogge plus een mud haver waren ongeveer even duur als een mud tarwe. We hadden eerder al geconstateerd dat de graanpariteit al ten tijde van Karel de Grote op deze verhouding werd vastgesteld (zie Tabel 9-7). Helemaal vast was deze verhouding natuurlijk niet, wat Van Schaik al terecht vaststelde.¹⁰⁶³

¹⁰⁵⁷ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 128

¹⁰⁵⁸ Aangehaald door De Vries, *Behaviour of wages*, p. 81

¹⁰⁵⁹ Noordegraaf, *Daglonen Alkmaar*, p. 50

¹⁰⁶⁰ Van Uytven, *Sociaal-economische evoluties*, p. 72-74

¹⁰⁶¹ De Vries, *Behaviour of wages*, p. 88

¹⁰⁶² Van Zanden, 'Third road', p. 92 vulde op deze manier ontbrekende prijzen aan. Mijns inziens, zo blijkt uit de bovenstaande grafiek, kan dat inderdaad vrij probleemloos.

¹⁰⁶³ Van Schaik, 'Prijzen- en levensmiddelenpolitiek', p. 245.

Grafiek 4-21: Graanprijsspariteit (1394-1650)

Wel is duidelijk te zien dat dit gemiddelde over de gehele periode gemeten is en na 1550 toch wel duidelijk omslaat in het voordeel van tarwe; dit wordt relatief duurder ten opzichte van de andere granen, waarbij vooral de rogge goedkoper wordt. In deze periode van groei zal minder zijn uitgeweken naar het goedkoopste consumptiegraan. Dit wordt bevestigd door de tiendreeksen in Vleuten waar de rogge pas weer in de achttiende eeuw aan belang wint. We zien ook vanuit dit oogpunt dat haver geen slecht “deflatie-graan” is zoals verderop nog zal worden beredeneerd – naast het nog belangrijkere feit dat haver het meest verbouwde graan was in het door ons bestudeerde rivierengebied.

Belangrijk is volgens deze waardeverhoudingen dat duurrejaren worden gekenmerkt door relatief hoge roggeprijzen en veel vraag terwijl lage roggeprijzen wijzen op goede oogsten en minder vraag. Men hoefde in die gevallen niet uit te wijken naar goedkoper graan.

Tot slot is het goed om de verhoudingen tussen graan en andere producten te bekijken. De prijzen die uit de reeksen van Posthumus bekend zijn en de landpachten die we zelf hebben onderzocht zijn hiertoe in grammes goud uitgedrukt waarvan vervolgens een index is gemaakt per decennium.

De tabel heeft als index het decennium 1500-1509 om de eenvoudige reden dat we dit decennium als een “nieuw begin” karakteriseren na een lange periode van contractie. De keuze van elke periode valt te betwisten en het mooie van een index is dat deze de relatieve bewegingen laat zien, ongeacht welke periode gekozen is. Voor zover de gegevens beschikbaar zijn is in de veertiende eeuw duidelijk dat de landpachten en tienden op een hoog niveau lagen en dat het decennium rond 1400 echt een keerpunt is. Dan treedt een dalende trend in die in het eerste decennium van de zestiende eeuw gestopt lijkt te zijn waarna een stijgende lijn krachtig doorzet. Aan het dagloon is te zien dat het zich lange tijd op een hoog niveau handhaaft. In de jaren veertig van de zestiende eeuw hebben de landpachten zich pas hersteld op het niveau van twee eeuwen daarvoor. Een vergelijkbare crisis als die van de jaren 1480-1490 dient zich dan aan vanaf 1570 waar ook weer de prijzen en pachten flink inzakken en het dagloon op niveau blijft. Lonen hebben over het algemeen de neiging om prijsbeweging met vertraging te volgen.¹⁰⁶⁴

De indexen geven in grote lijnen goed weer wat Slicher van Bath als kenmerkend voor expansie en contractie heeft gemodelleerd: tijdens expansie stijgen van sterk naar zwak graanprijzen, prijzen veeteeltproducten, prijzen handelsgewassen, prijzen nijverheidsproducten, reële lonen van geschoolden, reële lonen van ongeschoolden – dat laatste met name bij bevolkingsvermeerdering. Tijdens een periode van contractie dalen van zwak naar sterk reële lonen van ongeschoolden, reële lonen van geschoolden, prijzen nijverheidsproducten, prijzen handelsgewassen, prijzen veeteeltproducten, graanprijzen. De lonen dalen dus veel minder dan de granen.¹⁰⁶⁵ De tabel laat dus goed zien hoe in de crisisjaren van de vijftiende eeuw de tiendopbrengsten, de graanprijzen en de landpachten sterk daalden, terwijl de lonen lange tijd intact bleven. Door schaarste van personeel ten gevolge van de bevolkingsdaling bleven ze op peil. De nijverheidsproducten bleven ook beter op peil dan de granen omdat ze door de loonkosten werden belast.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁶⁴ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 127

¹⁰⁶⁵ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 128-129

¹⁰⁶⁶ Zie ook Van Uytven, ‘Sociaal-economische evoluties’, p. 70-71

Tabel 4-26: Indices graan, tienden, landpachten, materiaal, brandstof, levensmiddelen en dagloon (1330-1700)

[illegible]

4.12 Samenvatting van dit deel

Over de periode tot 1300 is eigenlijk niets bekend over de bevolking in het studiegebied en kan alleen door vergelijking een uitspraak worden gedaan. De spaarzame gegevens hebben getoond dat er in de Karolingische tijd ongeveer 8 inwoners per km² kunnen hebben gewoond. In het handelscentrum *Dorestad* schat men de bevolkingsdichtheid op 20 inw./km². Dorpsvorming en stichting van kerken deden het aantal van 20 kerken rond 1000 groeien tot 66 tegen het einde van de dertiende eeuw. Daar is natuurlijk geen verdrievoudiging van de bevolking uit af te leiden maar een stevige vermeerdering ligt wel voor de hand. Met behulp van een rekenmodel kon voor de parochie Harmelen in deze periode een forse bevolkingsgroei worden geconstateerd. Even sterk kwam uit de gegevens naar voren dat tussen pakweg 1300 en 1500 een forse daling van het inwonertal moet hebben plaatsgevonden. Dankzij peilmomenten uit 1525 en 1632 kon worden geconcludeerd dat de bevolking in deze periode weer sterk steeg.

Terwijl er geen overtuigend bewijs werd gevonden voor een hevig woedende pest rond 1350 moest wel worden geconstateerd dat deze slachtoffers zal hebben gemaakt. Een vergelijking van pachters die tussen 1348 en 1352 land van Oudmunster in erfpacht of lijfpacht hadden laat geen grote verschillen zien, maar irrelevant lijken deze ook niet.¹⁰⁶⁷ Van de 122 pachters uit 1348 waren er vier jaar later nog 98 dezelfde. Van 15 pachters was de pacht door een dochter, broer of zoon voortgezet, terwijl in 9 gevallen geen familielatie kon worden achterhaald. Al met al een verlies van 20% pachters in een tijdspanne die veel korter was dan de gemiddelde pachtduur – dat zou op sterfte kunnen duiden. Op basis van de pachtregisters zou meer onderzoek hiernaar goed mogelijk zijn.

De uit het Rijnland bekende zaagtandcurve, waar een pril demografisch herstel na een epidemische crisis telkens werd afgebroken, zal ook in het Nedersticht zijn opgegaan, zeker als men nog de andere ellende in ogenschouw neemt. Terwijl in 1374 een flinke oorlog met Holland werd uitgevochten waarbij de oogst werd verwoest, wijzen andere gegevens in de grensstreek er ook op dat er tussen 1369 en 1514 een demografische crisis was opgetreden. In Holland verminderde de bevolking tussen 1348 en 1400 met 5 tot 10% om daarna echter aan te trekken. Dit herstel, dat op gang kwam nadat in de tweede helft van de veertiende eeuw de pest meerdere uitbraken heeft gekend moet aan Utrecht voorbij zijn gegaan. We zagen namelijk een forse demografische crisis.

¹⁰⁶⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 483-1

Zo bleken in 1421 oorlog en pest een stempel op de samenleving te hebben gedrukt en zelfs de Paulusabdij ging gebukt onder oorlog en schulden.¹⁰⁶⁸ Ook in die tijd bleek het enorm lage aantal weerbare mannen dat nog op het platteland woonde. De bisschop riep dan ook niet voor niets op tot vestiging in het Sticht. Ook het jaar 1438 was een jaar om snel te vergeten, met hongersnood, tekorten aan graan en een uitvoerverbod.

In deze ellendige periode (ca. 1390-1440) is er ook een opvallend hoge migratie naar de stad Utrecht zo blijkt op basis van verleningen van burgerschap. Deze migratie suggereert een demografische verschuiving, want het aanbod vanaf het platteland en de vraag vanuit de stad lijken elkaar prima hebben gevonden tijdens stagnatie. Toch bedriegt die schijn, want als de geografische component – namelijk de herkomst van de nieuwe burgers – in het betoog wordt betrokken moet de conclusie heel anders luiden. Enerzijds had de stad behoefte aan ambachtslieden, zo blijkt uit de steekproeven, maar anderzijds bleken dezen over het algemeen van veraf te komen. We konden niet concluderen dat het Utrechtse platteland een reservoir was voor de stad. De oorzaak daarvan was dan ook dat er geen proto-industrieel bevolkingspatroon in het Nederkwartier bestond. Daar was ook geen reden voor vanwege de bevolkingsdaling enerzijds en de hoeveelheid beschikbaar werk op het land.

Of de bevolking zich in de tweede helft van de vijftiende eeuw heeft kunnen herstellen is niet eenduidig vast te stellen. De broosheid van de situatie blijkt andermaal uit de desastreuze jaren 1482-1491. Het is deze periode dat een versnelling van de verpaupering optreedt waarvan we de sporen terugvinden in fiscale gegevens uit het eerste kwart van de zestiende eeuw. Pas uit de tijd rond 1500 komen er meer gegevens beschikbaar dankzij de heffingen van het huisgeld. Deze zijn geanalyseerd op het niveau van de huishoudens (op gezag van 15^e-18^e-eeuwse bronnen stelden we een huishouden op 5 personen) en ze laten een vrij sterke fiscale ongelijkheid zien, niet alleen binnen de gerechten maar ook tussen de gerechten, en die ongelijkheid bleek in de zeventiende eeuw te zijn vergroot. Door een kort uitstapje naar de situatie in de stad Utrecht kwamen we tot de conclusie dat de verpaupering ook daar had toegeslagen en in verband met de situatie op het platteland moet worden gezien.

Dankzij een classificatie uit 1532 konden we een goed inzicht krijgen in de sociale ongelijkheid op het toenmalige platteland. Er was een landloos proletariaat ontstaan dat als daghuurder bij de grote boeren voor werk aanklopte. Beide ontwikkelingen voegen zich overigens perfect in het model dat Slicher van Bath voor expansie en contractie heeft opgesteld. Daarbij konden we vaststellen dat de ambachtslieden aan de onderkant van de maatschappelijke ladder stonden. Door verschillende gegevens in een Lorenz-curve te zetten geraakten we tot een grafisch beeld van de ongelijkheid die de samenleving moet hebben gekenmerkt, zij het lokaal in verschillende gradaties. In Spengen, waar het grootste burenbetis was en de bedrijven groot waren, leefden de boeren goed van de zuivel. Harmelen en Haanwijk echter, dat we leerden kennen als beklagenswaardig dorp dat veel ellende had meegemaakt, komt inderdaad een stuk verder qua afwijking. Veldhuizen had een hoge gemiddelde fiscale waarde en niemand viel daar in de laagste fiscale categorieën. Vleuten nam met de gemengde bedrijfsvoering op het oude land een tussenpositie in. Trekkend was dat een Lorenz-curve van het grondbezit dezelfde resultaten liet zien.

Maar liefst 47% van de huishoudens had minder dan één fiscaal huis en ze betaalden 19% van de belasting. Het gemiddelde van één huis kon bij 23% van de huishoudens worden aangetroffen en zij hoestten 25% van de belasting op. De resterende 30% van de huishoudens werd aangeslagen met meer dan één huis en betaalde 44% van de belasting. Onder hen de kasteelheren en de grote boeren, die trouwens niet konden bogen op eigen bezit maar gepacht land. We gaan nog zien dat pachtland bepaald niet accumulatie van vermogen in de weg stond. Tussen 1525 en 1632 nam de bevolking op het platteland wel toe maar niet overal even veel. Terwijl de stad Utrecht met 50% groeide zag het Overkwartier een groei van 39% en het Eemland liet een bevolkingstoename van 3% zien. Over de hele linie steeg de bevolking op het platteland met 74% en de verklaring laat zich wel raden: het Nederkwartier kende een groei van 123% en dat kwam in de buurt van de Hollandse groeicijfers op het platteland van 144% over dezelfde periode.

Dat de bevolkingsgroei geen halt toeriep aan de verpaupering blijkt aan het begin van de zeventiende eeuw. Dankzij een gedetailleerde lijst van Vleuten en Harmelerwaard kon een scherp inzicht worden verkregen in zowel gezinsgrootte als omvang van de huishoudens. Uit de gegevens bleek, ook na vergelijking met andere regio's, een zeer hoog aantal huishoudens met personeel. Enerzijds was dat een gevolg van de grote omvang der bedrijven, anderzijds was het een gevolg van het arbeidsintensieve karakter van het blijvend gemengde bedrijf op de oude cultuurgrond. Het ging dan ook om grote gemengde bedrijven waar arbeidsintensief werk werd verricht, terwijl de gezinnen klein waren en dus personeel noodzakelijk was. Analyse van het materiaal liet dan ook een degelijk verband tussen de omvang van het kerngezin en de behoefte aan personeel zien. Onderwijl was dus de sociale ongelijkheid toegenomen. De accumulatie door de bovenlaag van de rurale samenleving wordt nog pregnanter door naar de bovenste 10% van de bevolking te kijken. Die betaalde in 1525 zo'n 20% van de belasting, maar in 1621 waren ze goed voor 40% van het huisgeld.

Met de verzamelde gegevens is een aardig inzicht in de bevolkingsontwikkeling van de vijftiende tot de achttiende eeuw te verkrijgen. Toch, als de schattingen van verschillende auteurs naast elkaar worden gelegd, zijn er in sommige jaren grote verschillen. Het is hier niet de plaats om al die verschillen te beredeneren, een groot deel van die klus is op nationaal niveau onlangs gedaan.¹⁰⁶⁹ In een aantal jaren, zoals in 1500 treedt een groot verschil op met gegevens uit 1514 die over het algemeen als betrouwbaar werden beschouwd. In hoofdlijnen is op basis van recente literatuur en

¹⁰⁶⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 2422-7 (10-10-1421) abt Gerriit van Damasche oorkondt dat hij, prior en convent *samentlic ende eendrachtelic overdragen siin om nutscap ende oirbair ons cloesters overmids oirloges ende groter scout ende onse cloester zwairlic mede belast wairen*

¹⁰⁶⁹ Paping, 'Population development'.

dit eigen onderzoek een overzicht te maken van Holland en Utrecht, waarbij niet onvermeld moet blijven dat het aanvullen van lacunes voor de peiljaren 1300 en 1400 niet verantwoord is zonder nader onderzoek:

Tabel 4-27: Bevolking in duizenden

	1300	1400	1514	1580	1622	1750	1795
NEDERLAND		800	900	1400	1602	1916	2079
<i>index</i>		38	43	67	77	92	100
HOLLAND							
Steden	30	74	124	180	363	497	462
Platteland	180	144	151	220	309	307	321
TOTAAL	210	218	275	400	672	804	783
Verstedelijking	14	34	45	45	54	62	59
	1300	1400	1525	1580	1632	1750	1795
UTRECHT							
Steden							
Utrecht	5,5	13	20	27,5	30	27,5	32,294
Amersfoort				5,5	6,5	8	8,584
Wijk bij Duurstede				1,5	2,5	1,4	1,48
Montfoort				1	1,25	1,2	1,316
Rhenen				1,5	1,5	1,5	1,63
Totaal				37	41,75	39,6	45,304
Platteland							
Eemland			6	6	6,2	6,9	9,325
Overkwartier			4,4	5,5	6,1	8,5	10,893
Nederkwartier			9	13	20,1	19,8	23,805
Land van Montfoort			?	1	1,35	1,05	1,63
Stichts Veenendaal				0,5	1	2	1,947
Totaal	?	?	20	26	34,75	38,25	47,6
TOTAAL			40	63	76,5	77,85	92,904
Verstedelijking			50	59	55	51	49

Bron: De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 74; Paping, 'Population development', app. C; Van Bavel en Van Zanden, 'Jump-start', p. 505; Van Kalveen, 'Eemland', p. 71; HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 373 (ook Overkwartier); Rommes, 'Bevolking', p. 171; Van den Hoven van Genderen en Rommes, 'Rijk en talrijk', p. 58, 72

Tenslotte is aandacht besteed aan de migratie vanuit het studiegebied naar de stad Utrecht, waarbij is ingezoomd op de vijftiende eeuw. Allereerst bleek uit de aantallen nieuwe burgers dat de eerste helft van de vijftiende eeuw een forse toestroom van nieuwe burgers liet zien, waarbij in de periode 1400-1419 een sterke trek vanuit het laaggelegen noord-westelijk deel van het Nederkwartier zichtbaar was.

Het hoofdstuk hield zich ook bezig met prijzen, waarbij de onderlinge verhoudingen tussen tarwe, rogge en haver aan de orde kwamen. De drie granen gingen vrij gelijk op en bleken in een vrij stabiele verhouding tot elkaar te staan. Door de prijzen van tarwe zowel in stuivers als in grammen goud uit te drukken konden we de monetaire invloeden uitschakelen. Terwijl het verloop in stuivers continue stijging laat zien over de gehele periode 1370-1650 geven de prijzen in goud een ander verloop. De trend is dan dalen tot ongeveer 1500 en dan volgt de periode van oplopende prijzen die aanhoudt tot aan de Opstand. Het verschil tussen de nominale en reële graanprijzen was zo groot door de enorme inflatie in het Sticht, die werd aangetoond door de wittenkoers tegenover het oude Franse schild te zetten.

Een aanzet tot studie van Utrechtse lonen is gedaan om duidelijk te maken dat de lonen van ongeschoolden in rogge uitgedrukt (dus het reële loon) een interessant verloop kenden. Ze bleven namelijk stabiel ten tijde van de forse demografische crisis in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Er moet een schaarste aan arbeid hebben bestaan in deze periode die de lonen op peil hield. Aan de hand van de rente en scholingspremie werd vastgesteld dat de kapitaalmarkt en de arbeidsmarkt voldoende efficiënt waren om ze toegankelijk te maken. Hierin zagen we geen groot verschil met Holland.

5 Bezitsverhoudingen

In een onderzoek naar land en landgebruik kan een analyse van de bezitsverhoudingen niet ontbreken. Het is belangrijk om aandacht te besteden aan de personen of instellingen die de productiemiddelen in handen hadden. Studie naar bezitsverhoudingen en de evolutie ervan is ons land weinig gedaan.¹⁰⁷⁰ Zoals Van Bavel terecht stelde zijn de meeste studies die dan al grondbezit als onderwerp hebben besprekingen van momentopnames, terwijl juist de evolutie van het grondbezit van belang is alsmede de chronologische en geografische kaders waarbinnen deze zich voltrokken.¹⁰⁷¹

Aan de hand van Utrechtse gegevens zijn dergelijke momentopnames ruim voorhanden, namelijk vanaf medio vijftiende eeuw. Des te verbazender is dan ook hier, evenals bij de nog later te behandelen tienden, bevolking, pachten en landbouweconomie in het algemeen, dat er legio bronnen zijn voor Utrecht, zonder dat deze tot een integraal beeld hebben geleid op sociaal-economisch gebied. Ondanks de overstelpende archivalia in de voetnoten kunnen we in alle openheid toegeven dat er nog veel meer uit die vele kilometers middeleeuwse archieven in Utrecht te halen is.

5.1 Opbouw van dit deel

De hoofdmoot van dit deel bestaat uit een analyse van de bezitsverhoudingen in de drie landschappen:

- Oud land – reconstructie van *curtes* en grootgrondbezit van ministerialen op de hoge gronden
- Nieuw land – grootschalige cope-ontginningen in de lage gronden
- Overgangsgebieden – overige ontginningen in tussengelegen terreinen

Bij de driedeling zijn van belang de bodem, de chronologie en de rechten op de grond, die in onderlinge samenhang de bezitsverhoudingen hebben bepaald.

De kern van het eerste deel wordt gevormd door de reconstructie van domaniale verhoudingen in het studiegebied waarbij veel aandacht wordt besteed aan de verschillende *curtes* die naar voren zijn gekomen. Voor een goed begrip van de machts- en bezitsverhoudingen op de oude stroomruggronden is inzicht in de verbanden tussen enkele vooraanstaande families van belang. In vele gevallen blijkt het grondbezit van de oude instellingen terug te gaan op deze families. Naast het grootgrondbezit van een aantal instellingen, waarbij we voornamelijk een paar abdijen, het kapittel van Oudmunster en de Johanniters zullen bestuderen, is het grootgrondbezit van een aantal ministerialen ronduit opvallend te noemen, ten eerste omdat veel bezit blijkt terug te gaan op slechts een handjevol families en ten tweede omdat het vaak om forse aaneengesloten complexen gaat.

In het tweede deel komen de gerechten aan bod die in het kader van de grootschalige openlegging van de veenwildenissen tot een bewoonbare omgeving werden gevormd.

Het derde deel houdt zich bezig met een aantal overgangsgebieden die tussen de stroomruggen en lage kommen in een soort tussenpositie hebben gevormd.

Deze drie delen vormen de kern van deze afdeling van de studie. Een onderzoek naar bezitsverhoudingen kan niet zo uit de kast worden getrokken. In ons geval is 90% van het werk uit ongepubliceerd bronnenmateriaal opgebouwd zodat bronnen en methodologisch uitdagingen alsmede hoe ze te lijf zijn gegaan moeten worden besproken. Daarna volgt een korte uitleg van de maatschappelijke groepen waartoe alle bezitters zijn gerekend. Er is niet voor gekozen om heren tegenover boeren te zetten, maar in navolging van Van Bavel fijnmaziger te groeperen omdat daarmee duidelijker verschuivingen kunnen worden ontdekt.

Vervolgens wordt aandacht besteed aan een aantal structuren en patronen. De analyse van grondbezit kent namelijk meerdere dimensies die zich laten vangen in tijd en ruimte. Allereerst wordt vrij staccato een overzicht gegeven van de stand van zaken met betrekking tot het oudste goederenbezit voor zover dat in eerdere studies naar voren is gekomen. Ten tweede wordt ingegaan op de bezitsverhoudingen rond 1450 in een groot deel van West-Utrecht, zodat een startpunt wordt verkregen waaraan de verdere analyse kan worden vastgeknoopt. Dit overzicht is gemaakt op basis van een volledige opsomming van grondbezit. De leeftijd van de administratie is daarbij interessant, want waar vergelijkbare documenten doorgaans pas in de zestiende eeuw beschikbaar zijn, kan Utrecht bogen op materiaal uit ca. 1450. Hiermee kijken we dus al een eeuw verder terug in de tijd zonder dat daar hypothesen en aannames voor nodig zijn. Dat dit een groot goed is blijkt wel uit het verschil tussen 1450 en 1550, het meest voorkomende peiljaar in andere onderzoeken, waartussen in ons gebied echter een aanzienlijke evolutie zit.¹⁰⁷² Omwille van de vergelijkbaarheid wordt naar een wijde omgeving van het studiegebied gekeken zodat hierbij ook de eerder besproken perifere gebieden worden betrokken, zoals Breukelen en Portengen. Ten derde wordt een korte schets gegeven van de evolutie van het grondbezit in de periode 1450-1700. Verdere uitwerking komt later aan de orde, maar het is hier goed om ter inleiding een paar patronen te traceren. Als vierde onderwerp gaan we op zoek naar geografische zwaartepunten, dat wil zeggen locaties

¹⁰⁷⁰ Van Bavel, *Transitie*, p. 83-84. In Vlaanderen hebben we het indrukwekkende proefschrift van Vervaeke, *Goederenbeheer*.

¹⁰⁷¹ Van Bavel, *Transitie*, p. 85 geeft terecht aan de meeste studies weinig kwantificatie bieden, chronologische beperkingen kennen en geografisch slechts een klein gebied beschrijven. Waar vergelijkend onderzoek heeft plaatsgevonden liggen problemen meer op methodologisch vlak.

¹⁰⁷² Zie de vermelde literatuur en voorbeelden in Van Bavel, *Transitie*, p. 403-404.

waar bepaalde eigenaren belangrijke steunpunten hadden en verder uitbouwden. Een vijfde element is de periodiciteit van de verwerving van de grond, een belangrijke karakteristiek bij de verschuiving van bezitsverhoudingen.

De hiermee verkregen hoofdlijnen worden dan in de drie genoemde delen in detail uitgewerkt. Het detailniveau zal daarbij enigszins verschillen doordat a. de bronnensituatie niet overal even goed is en b. de nadruk wordt gelegd op case studies waarbij goed gedocumenteerde gevallen als referentie dienen voor vergelijkbare gebieden.

5.2 Bronnen en methodologische uitdagingen

Een paar belangrijke bronnen die voor de bezitsverhoudingen zijn gebruikt hebben ook met betrekking tot de landpacht hun diensten bewezen. Naast de leggers van het morgengeld en de manualen van het oudschildgeld is veel gebruik gemaakt van pachtbrieven en kapittelrekeningen. We bespreken ze hier hoewel dat ook elders in dit boek had gekund.

Helaas boden de fabrieksrekeningen van de Dom, welke over 1395-1529 zijn uitgegeven door Tenhaeff en Jappe Alberts, geen informatie voor het studiegebied, simpelweg omdat de Domfabriek er geen goederen had.¹⁰⁷³ De Kleine Kamer van de Dom heeft echter vrijwel volledige series van 1395-1685 die dan verder doorlopen als onderdeel van de verenigde rekeningen tot 1810. De rekeningen van de *bona divisa* heb ik zeer veel gebruikt, waarover verderop meer. Oudmunster bood veel informatie waarvan de Kleine Kamer (pachten), Grote Kamer (tienden), Fabriek (prebenden) en Proosdij (pachten en tienden) over lange perioden zijn benut. De laatste 2 decennia van de zestiende eeuw zijn wat problematisch, zowel bij Oudmunster als de Dom en voor deze periode is dankbaar gebruik gemaakt van de Proosdijrekeningen van Oudmunster.

De kleine kamer van Oudmunster heeft een mooie reeks rekeningen die toch bij nadere beschouwing behoorlijk tegenvalt voor degene die zich met seriële bronnen bezighoudt. Er zitten forse lacunes in de overlevering tijdens cruciale perioden. Zo zijn er storende gaten tussen 1502 en 1518, waar alleen het jaar 1515 nog iets goed maakt, juist in een periode van stijgende conjunctuur. Ook in latere decennia van de zestiende eeuw zijn er veel rekeningen verloren gegaan. Ronduit irritant is het ontbreken van oudere rekeningen over 1412-1422, 1450-1472 en 1490-1496 (waarvan alleen 1492 bestaat). De vijftiende en zestiende eeuw verstrekken slechts 52% resp. 57% dekking.

Om toch wat meer gegevens in die cruciale jaren ter beschikking te hebben zijn archivalia van het Domkapittel gebruikt, waar met name de rekeningen van de *bona divisa*, bewaard vanaf 1393 goede diensten bewezen.¹⁰⁷⁴ Deze goederen, waaronder een behoorlijk aantal ten westen van de stad Utrecht, gaan waarschijnlijk terug op een oudere situatie toen kanunniken een deel van het kapittelvermogen in eigen beheer kregen. Dat was mogelijk ook bij St. Pieter (onbekend hoe lang) het geval geweest tot het jaar 1227, toen het kapittel deze goederen bijeenbracht en in zeven gelijke stukken verdeelde waar volgens Van den Hoven van Genderen vier kanunniken van de opbrengst konden genieten en volgens Palmboom vier kanunniken het beheer voerden.¹⁰⁷⁵ Het resultaat was gelijk: de porties waren niet evenveel waard, waarover twist uitbrak en dat werd gelijkgetrokken in 1227. Voortaan, zoals gebruikelijk was en zou blijven – althans op papier (en perkament), zouden alle kanunniken gelijk delen in de opbrengsten van het kapittelvermogen.

Een vergelijkbare situatie trof Palmboom niet aan bij St. Jan, maar het Domkapittel kende dit verschijnsel mogelijk wel. In tegenstelling dus tot de 'normale' prebenden, waar individuele kanunniken recht hadden op een uitkering, zijn er dan 'territoriale prebenden' geweest, delen van het kapittelbezit waar kanunniken zelf het beheer over voerden en persoonlijke inkomsten uit trokken.¹⁰⁷⁶ De opbrengsten werden volgens het *liber camere* van de Dom in 40 gelijke porties verdeeld, dus onenigheid over de ongelijkheid speelde hier toen niet (meer).¹⁰⁷⁷ Andere problemen waren er wel, namelijk dat de goederen in het verleden slecht beheerd waren geweest en deels vervreemd waren (*per oblivionem et incuriam deperdita et alienata fuerunt*).¹⁰⁷⁸ Daar had men van geleerd blijkbaar want er is een prachtige administratie overgeleverd van 1393 tot 1595.¹⁰⁷⁹ Het oudste document dat een compleet overzicht van deze goederen biedt dateert zelfs van 1365, en hieruit blijkt na enige studie hoe groot dit fonds van de *bona divisa* was: 27 hofsteden in en bij de stad Utrecht, een *curtis*, ruim 20 hoeven land nog 283 morgen; samen ruim 600 morgen!¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷³ De fabrieksrekeningen van de Dom zijn deels uitgegeven en door Vroom, *Kathedraalbouw*, uitputtend benut.

¹⁰⁷⁴ Dat er eerdere rekeningen waren blijkt uit de binnengekomen betalingen van restanten over 1392 waarmee de rekening over het jaar 1393 begint. HUA, Domkapittel, inv nr 639-1.

¹⁰⁷⁵ Palmboom, *Sint Jan*, p. 70, Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 55 en OSU 774 en 775.

¹⁰⁷⁶ Palmboom, *Sint Jan*, p. 71, 410 en 494.

¹⁰⁷⁷ Muller, *Rechtsbronnen*, p.54: *Anno autem 1341, 2 mensis Martii, Bona divisa cepta sunt dividi in quadraginta equales portiones. (...) Sparingia bonorum divisorum (que bona nobilium vocamus...).*

¹⁰⁷⁸ HUA, Domkapittel, inv nr 613, p. 203 i.v. *Bona divisa: (...) bona, ex eo quod olim quibusdam prebendis assignata et per oblivionem et incuriam deperdita et alienata fuerunt, et de unione ac divisione eorundem bonorum scripta est in libro camere fol. LXI de data 1341.*

¹⁰⁷⁹ Het jaartal 1595 heeft wederom een grote wijziging in de administratie gekend, zoals ook blijkt uit de fabrieksrekeningen. Uit vele oudere eenheden wordt dan een gecombineerde kamer gevormd waarvan de rekeningen zijn overgeleverd uit de jaren 1596-1598, 1600-1666, 1668-1798, 1800-1807, 1809 en 1810. Naast de rekeningen van de *bona divisa*, HUA, Dom, inv nr 639 zijn er onder inv nr 638 manualen van ontvangsten en uitgaven bewaard over 1442-1585. Verder is er nog wat vrij irrelevant materiaal overgeleverd. Diverse rekeningen dragen het opschrift 'pro capitulo', enkele 'pro decano' of 'pro camerario' en zullen in meerdere exemplaren zijn vervaardigd.

¹⁰⁸⁰ HUA, Dom, inv nr 601 (ongefolieerd, voorin): 20 hofsteden in de stad en "camere sub turri", 3 hofsteden in Tollesteghe en 4 hofsteden in Insula (De Weerd); Benschop 8 morgen, Bodegraven 34 morgen, Bunnik 20 morgen, Cothen 9 morgen, Kamerik 28 morgen, St. Geerteparochie

De genoemde archivalia uit de jaren 1365 en 1393 dateren van na een eerdere reorganisatie van het goederenbeheer. In het Domkapittel werden namelijk de afzonderlijke goederen in het jaar 1341 weer samengevoegd. Zowel Hugo Wstinc als Wouter Brock maken daarvan melding. Zonder al te diep in detail te gaan kan worden gesteld dat deze goederen toen werden bijeengeveegd en werden verdeeld in 40 gelijke porties.¹⁰⁸¹ In de oudste rekening van de *bona divisa* uit 1393, blijkt inderdaad dat het (doorgaans batig) saldo werd verdeeld over 40 kanunniken.¹⁰⁸²

Dat de goederen die later in de *bona divisa* voorkwamen tot hoge ouderdom konden opklimmen, wordt voor ons studiegebied niet echt duidelijk. We kunnen de eerste vermelding vermoeden in de aangehaalde oorkonde uit 1295 waar het domkapittel optreedt als belender van het land dat dan aan een altaar wordt geschonken. Ook uit de late dertiende eeuw dateert een bericht van land in Papencop (dat ook voorkomt in het genoemde register), uitgegeven in lijfpacht door deken en een paar kanunniken (*ad bona nostra divisa sive ad nos Dythardum, Bettonem, Simonem et Iohannem predictos specialiter pertinentia*). Hierin is een verschil zichtbaar met verpachtingen die door deken en kapittel worden gedaan. Hier gaat het blijkbaar om een verpachting door 4 kanunniken van het kapittel. Of dit een parallel kan worden genoemd met de situatie bij St. Pieter is door gebrek aan onderzoek niet duidelijk. Ik vermoed echter van wel, zodat dit type van *obedientia*, territoriale prebenden, *bona divisa*, *bona nobilium* of hoe ze mogen heten waarschijnlijk als 12^e-eeuws kan gelden.¹⁰⁸³ De oorkonde gewaagt ook van een *socius* die blijkbaar de goederen beheerde, waarschijnlijk vergelijkbaar met de *socius* van de proost, die verantwoordelijk was voor de administratie van proosdijgoederen.¹⁰⁸⁴

Omdat het goederenbestand vrijwel ongewijzigd bleef waren de rekeningen van de *bona divisa* zeer nuttig om een beeld te krijgen van inkomsten over een langere periode.¹⁰⁸⁵ De overlevering is uitzonderlijk goed en er zijn zelfs dubbele exemplaren bewaard gebleven. De vijftiende en zestiende eeuw verstrekken 87% resp. 82% dekking. Deze rekeningen vullen belangrijke lacunes omdat zo onder meer kan worden aangetoond dat 1420 een crisisjaar is geweest. Nuttige informatie werd verkregen uit deze rekeningen waar het om de kortingen voor pachters ging die samenhangen met waterstaat. Omdat consequent de percelen land, de pachters en de omvang van de pacht in een database werden genoteerd kon de korting worden gedeeld door de hoeveelheid morgens en het resultaat was een bedrag dat gelijk was aan het morgengeld dat door de waterschappen werd geheven! Een welkome aanvulling op de lacuneuze reeksen van de waterschappen. In de jaren waarvan rekeningen van zowel de Dom als het waterschap bewaard bleven kon dit goed worden getest.

30 morgen, Harmelen 9 morgen, Jutfaas 2 hoeven en 3 morgen, Overlangbroek 11 hoeven, Nederlangbroek 4½ hoeven en 27 morgen, in de Nicolaasparochie in Goudoever een curtis en 4 morgen bij Oudwijk, Oudewater bij Papencop 40 morgen, Reyerscop 13 morgen, Schalkwijk 1 hoeve en 48 morgen, Wijk bij Duurstede 1 hoeve, Vleuten 10 morgen, Werkhoven 1 hoeve, Oostveen een paar *pecia terre*. Het veelbelovende kopje *Tabula sive repertorium de bonis divisis ecclesie Traiectensis* verwijst inderdaad naar het goed in Harmelen (nr. cxviii).

¹⁰⁸¹ Muller, *Rechtsboek*, p. 108-109 ... *quedam predia, allodia, terras, areas, census, pensiones et bona alia ejusdem ecclesie nostre certis prebendis nostrorum concanonicorum necnon vicariis imperii et custodi divisim assignant, quas et que singuli concanonici nostri et persone predictae pro tempore divisim, prout prebendis ipsorum assignate et assignata fuerant, usque ad hec tempora pro suo libito suis temporibus amministrarant* ... Muller, *Rechtsbronnen*, p. 54 (Aantekeningen Wouter Brock): *Retroscripte divisiones usque ad annum Domini 1341 sic observate sunt. Anno autem 1341, 2 mensis Martii, Bona divisa cepta sunt dividi in quadraginta equales portiones. (...) Sparingia bonorum divisorum (que bona nobilium vocamus et que bona divisa certis diebus residentibus ministrabantur) inter solos capitulares dividi cepta est...*

¹⁰⁸² HUA, Dom, inv nr 639-1 (a° 1393): Alle ontvangsten 1628 lb 11 s 6 d.; Restanten in twee posten 15 lb 10 s 6 d en 414 lb 12 s 9 d; uitgaven (o.a. aan papier en schrijfwerk van de rekening) 80 lb 11 s 7 d; Restanten + uitgaven: 510 lb 14 s 10 d; afgetrokken van de inkomsten blijft 1117 lb 16 s 7 d en dat is per persoon 27 lb 18 s en dan blijven er nog over 14 s 6 d. Al met al kregen de kanunniken op deze manier nogal wat uitkeringen. Het domkapittel kende 41 uitkeringen waarvan 30 t.b.v. kanunniken, Muller, *Rechtsbronnen*, p. 23. Ook Muller, *Rechtsboek dom*, p. 177-178. Als een kanunnik niet resideerde verkreeg hij de uitkering uit de *bona divisa* niet. Muller, *Rechtsboek*, p. 180. Voor het 40^e deel zie aldaar, p. 218.

¹⁰⁸³ Zie voor deze goederen ook kort: Heeringa, *Inventaris Dom*, p. 19.

¹⁰⁸⁴ OSU V, nr. 2613 (19-02-1294): *Universis presentia visuris Stephanus, decanus, Dythardus et Simon dictus Sebars, canonici Maioris ecclesie Traiectensis, salutem in Domino cum noticia veritatis. Noverit universitas vestra, quod nos Stephanus, decanus predictus, pro domino Bettone, archidiacono Cameracensi, nostro concanonico, cuius vices gerimus, et nos Dythardus et Simon, canonici predicti, pro nobis et Iohanne dicto de Grampreet, nostro concanonico et socio in bonis nostris divisim absente, Henrico dicto Dapper de Oudewater et Alberto, eius filio, post eum triginta duo iugera iacentia in Papencop in iurisdictione domini de Gouda, inter terram Gerardi dicti Goemen ex una parte, et terram Aleydis Walteri et suorum filiorum ex altera; item octo iugera in Dyermodebroek in iurisdictione Willelmi de Linscoten, famuli, inter terram Gerardi de Oudeland ex una parte, et terram Katherine vidue et Iacobi, generi Ludolphi de Werdere, ex altera, ad bona nostra divisa sive ad nos Dythardum, Bettone, Simonem et Iohannem predictos specialiter pertinentia locavimus sive concessimus, quoad vixerint, libere possidenda sub annuo pacto duodecim librarum et decern solidorum denariorum legalium pro tempore in civitate Traiectensi.*

¹⁰⁸⁵ Een dergelijk beeld wordt minder eenvoudig verkregen uit rekeningen van kapittels waar regelmatig nieuwe goederen worden aangeworven. Dan zou men immers niet kunnen volstaan met de totale inkomsten maar moet ook elk jaar worden bepaald over welke goederen de rekening liep. Dat is dan bijkans even veel werk als alle posten doornemen. Voor een totaalbeeld is dus een zelfde aanpak gekozen als bij de tienden, waar een vergelijkbare statische samenstelling van de proosdijgoederen ons prima in staat stelde om in een paar gevallen met totalen te werken.

Afb. 5-1: Locatie van de *Bona Divisa*, Domkapittel, in 1393

Bron: o.b.v. HUA, Domkapittel, inv nr 639-1

Afb. 5-2: Verantwoording van binnengekomen restanten over het jaar 1472

Bron: HUA, Domkapittel, inv nr 639-2, a° 1473

Een klein probleem bij de *bona Divisa* is het ontbreken van de rekeningen over 1407, 1412, 1416, 1417, 1419, 1421, 1422, 1424, 1425, 1429, 1431, 1432 en 1449. Van die jaren kon wegens het langer lopen van pachtcontracten de nominale pacht en pachter gereconstrueerd worden. De 's jaars later binnengekomen betalingen van restanten leverden dan in een aantal jaren 'verweesde' gegevens op. Immers behalve verschuldigde pachtsom en de nagekomen betaling ontbreekt dan nog het aanvankelijke restant. In opvolgende jaren ontbraken zelfs beide bedragen. Al deze caveats konden alsnog worden opgelost door een speurtocht in de archivalia van de *receptor antiquarum restantiorum* wiens noeste arbeid vanaf 1384 bewaard is gebleven.¹⁰⁸⁶ Aangezien hij alle achterstanden noteerde konden de eerste betalingen worden vergeleken met de rekeningen zelf en de getallen correspondeerden volledig. Door de kwaliteit van deze administratie en de vrijwel gesloten reeks van rekeningen kunnen dus lange reeksen worden vervaardigd en zo behoren deze vrijwel onbekende archivalia tot de beste bronnen van ons land.

Met betrekking tot het morgengeld deden zich ook problemen voor die kort al werden aangestipt, namelijk de wijze van administratie. Ik heb vaak de wijze woorden van Ketner en Tenhaeff gevolgd: "wat chaos schijnt, is natuurlijk geen chaos geweest, want historisch leven is nooit chaos".¹⁰⁸⁷ Een aantal voorbeelden verduidelijken de logica in de oude boeken.

¹⁰⁸⁶ HUA, Domkapittel, inv nrs 661-694. Het geheel vormt een indrukwekkende reeks. Slechts de restanten over 1407-1414 ontbreken, maar omdat de rekeningen over 1408, 1410, 1411, 1413 en 1414 wel bewaard zijn gebleven zijn in ieder geval de restanten bekend alsmede de tweede termijn. Alleen nagekomen betalingen konden dan niet verwerkt worden, wat natuurlijk geen probleem is als de pachtsom inmiddels volledig was voldaan. Al met al is het aantal lacunes te verwaarlozen.

¹⁰⁸⁷ Ketner en Tenhaeff, 'Rekenmunten', p. 475.

Op de Lage Haar was Frederik uten Ham eigenaar van 4 morgen. Dit was een leen van het huis Abcoude en aangezien de leenman als eigenaar werd beschouwd stond hij als eigenaar te boek. Het morgengeld werd betaald door Alfer van der Mye (eigenaar van het kasteeltje Ter Mey op steenworp afstand van Kasteel de Haar), niet voor hemzelf maar *Solvit van syns dochters wege*. Alfer betaalde ook voor 12 morgen van Oudmunster. Dit kapittel had op de Lage Haar een hoeve land van 13½ morgen groot die blijkbaar in het morgengeld als 12 telde. Volgens de rekeningen van Oudmunster was Alfer van 1423-1475 de pachter van deze 13½ morgen land. Het ligt voor de hand als iemand eenmaal naar de schout reisde om de belasting te betalen hij dat voor al zijn percelen deed en waar mogelijk voor familieleden. Zo was er in Zuylen de volgende post: *Solvit Peter Hugen s. van siins vaders wegen*. Ik acht de kans klein dat meerdere mensen een en dezelfde 'loopjongen' met geld op pad stuurden.

In vele gevallen blijkt de betaler inderdaad de gebruiker te zijn. Vaak staat het aangetekend als er niet betaald was. Dirk van Zuylen bezat 15 morgen op Breudijksveld bij Harmelen. Het morgengeld was echter niet voldaan en er werd een aantekening bij geschreven: *Plach te bruycken Arnt Gelisz oft Herman Jacobsz die schout, nu Beer Jansz ande Houdijck*.¹⁰⁸⁸ In Spengen schonken Reyer Willemsz en zijn vrouw Margriet vijf morgen land aan de St. Jacobskerk in Utrecht voor hun memorie. De gebruiker van het perceel was Dirk Roelofsz. Op zijn naam staat ook de betaling van het morgengeld geregistreerd.¹⁰⁸⁹

In enkele gevallen bleek de oudere administratie niet te kloppen en waren stukjes land zoek. Dan merkte de schrijver van de legger op – een voorbeeld van 1½ morgen in Kortrijk – *solvit Henric Willemsz 1½ mergen ende noch 2 mergen die ic niet vijnden en kost, ende soude staen inden selve lant*. Dat was nog te overzien. In Portengen waren maar liefst zes morgen van Gelis Winter spoorloos en veel meer dan opmerken *men vindse nyet* kon men niet doen.¹⁰⁹⁰

Terwijl aanvankelijk het morgengeld werd bepaald op basis van de pachtwaarde van de grond, hanteren de overgeleverde registers een ander beginsel.¹⁰⁹¹ Het morgengeld werd per goede morgen bepaald, terwijl de zogenaamde slechte morgens, grond dus van mindere kwaliteit, werden "gevouwen", zodat bijvoorbeeld 3 morgens voor een enkele goede morgen werden gerekend. Dit vouwen van morgens heeft bijvoorbeeld in Rijnland een verschil doen ontstaan tussen metrische morgens en fiscale morgens.¹⁰⁹² In Utrecht waren de morgentalen als uitgangspunt genomen, maar er werd dan half geld betaald, of men rekende 3 voor 2 of iets dergelijks. Al met al kwam een systeem tot stand waarbij een stuk land voor 100%, 75%, 67%, 50%, 33% of 25% gold.

Dit verschijnsel heeft dus bestaan in Utrecht, maar volgens Avis voornamelijk in het Oversticht. In ons studiegebied komt het echter wel degelijk voor. Het vouwen heeft in elk geval tot nogal wat problemen geleid. Ten eerste was slecht geboekstaafd welke rationale er nu aan ten grondslag had gelegen: een commissie constateerde in 1525 dat ze geen oude rekeningen hadden aangetroffen waarin vermeld was hoe *quade mergen tot goede mergen gereduceert syn*. Ten tweede, door die onduidelijkheid, bleek dat men *gebuert heeft van den huysghyden alsoe veel als sy selfs hebben willen geven, want sy boir selfs landt gereduceert hebben tot soveel guede mergen als hun selven belieft heeft*.¹⁰⁹³ Ondanks deze problemen blijken dergelijke gegevens zeer nuttig en we komen daar nog op terug.

Om wat meer inzicht te krijgen in de (on)mogelijkheden van de leggers is het goed naar een overzichtelijk gerecht te kijken met lage aantallen. In Gieltesdorp waren er in 1536 23 eigenaren (5 morgen gemiddeld). Er waren echter maar 7 gebruikers (26 morgen gemiddeld). In 1501, de administratie die op de pachters was gebaseerd, blijken er 5 gebruikers te zijn. Volgens het huisgeld uit 1525 waren er in Gieltesdorp zes huizen. Met deze gegevens in gedachten werpen we een blik op dit gerecht in de legger van het morgengeld en daar staan naast 26 eigenaren slechts vijf personen genoemd die de belastingen namens hen hebben voldaan. Echt interessant wordt het om te zien voor hoeveel morgen land deze personen de betaling verrichtten:

Gerecht originele omschrijving	Betaald door	Aantal morgen
Gheelkijns dorp des joncheren gerecht van Gaesbeec	Adriaan Evertsz	11
	Beernt Gijsbertsz	32
	Gijsbert Jacobsz	20
	Jacob Thomasz	32
	Willem Hugensz	34
Eindtotaal		128

De gegevens uit 1501 respectievelijk 1511 geven het volgende:

¹⁰⁸⁸ HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 340, f° 143.

¹⁰⁸⁹ HUA, St. Jacobskerk, inv nr 547 (10-01-1479).

¹⁰⁹⁰ HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 345, f° 73.

¹⁰⁹¹ Avis, *Directe belastingen*, p. 113-114.

¹⁰⁹² Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, p. 109.

¹⁰⁹³ Avis, *Directe belastingen*, p. 116-117.

Geenkensderp, al goede mergen			
<u>1501</u>		<u>1511</u>	
Splinter Dirksz	34	Willem Eerstenz	34 morgen
Weyn Dirk Coppengens weduwe	32	Gerrit Willemsz van Poell	12 morgen
		Thomas Gerritsz	20 morgen
Ansem Claasz	28	Dirk Hendriksz	28 morgen
Gijsbert Jansz	14	Gijsbert Jansz	10 morgen
		Dirk Aartsz	4 morgen
Dirk Berendsz	21	vanwege Gerrit Dirksz	21 morgen
	129		

Het oudschildgeld werd in 1536 aan 7 personen opgelegd:

Gerecht originele omschrijving	Gebruiker	1536
Gieltgensdorp	Adriaan Gijsbertsz	16
	Anthonis Gerritsz	28
	Floris Hendriksz	20
	Hendrik Hendriksz	9
	Peter Petersz	10
	Pons Hendriksz	7
	Willem Eerstz	38
Eindtotaal		128

Over de enorme discrepantie tussen gemiddeld bezit van 5 morgen en gemiddelde bedrijfsgrootte van 26 morgen komen we nog uitgebreid te spreken. Hier is het voldoende vast te stellen dat hoewel de leggers de betalers noteerden, alsnog met grote waarschijnlijkheid kan worden bepaald hoeveel pachters er zijn geweest. Dat dit niet altijd de naam van de pachter geeft, doet aan dit resultaat niets af: een beeld van de bedrijfsgrootte uit het midden van de vijftiende eeuw is een fraaie uitkomst.

De eindconclusie blijft echter dat de betaler niet altijd de pachter is. Toch kunnen we dus een redelijk betrouwbaar beeld krijgen van de bedrijfsgrootte. De opzet van de administratie vertoont namelijk ook nog eens grote gelijkenis met die van het latere oudschild. De basis is de gebruiker die langskomt bij de lokale schout een aangeeft hoeveel land hij gebruikt en van wie. Hij heeft immers de pachtbrieven in bezit. Dit is de reden dat de gebruikers netjes gerangschikt zijn en dat de eigenaren door elkaar staan op verschillende plekken in het betreffende gerecht.

Als willekeurig voorbeeld om dit weer te geven presenteer ik de situatie in het gerecht Zuylen (voorheen *Zwesereng*) in 1536. De nummers corresponderen met de volgorde in het manuaal. Al snel is te zien dat de pachters al hun pachten aanbrengen (de regelmaat wordt alleen door nr 22 doorbroken) en dat bijvoorbeeld de abdij van Mariëndaal vijfmaal verspreid voorkomt als eigenaar:

Nr.	Opp. in morgen	Eigenaar	Gebruiker
1	4	Rennenberg, de heer van	Adriaan Jansz
2	50	Mariendaal	Cornelis Willemsz
3	40	Rennenberg, de heer van	Gijsbert Gerritsz
4	32	St. Jan en St. Cecilie	Cornelis Adriaansz
5	2	Oudmunster	Cornelis Adriaansz
6	2	Bethlehem, convent van	Cornelis Adriaansz
7	20	Heilige Kruisgasthuis	Evert Engbertsz
8	4,5	Bagijnhof	Cornelis Gijsbertsz
9	1,5	Gijsbert Frederiksz	Cornelis Gijsbertsz
10	7	Nimwegen, Beernt van (weduwe)	Cornelis Gijsbertsz
11	6	Mariendaal, Jacob Petersz en broer Marten Petersz	Cornelis Gijsbertsz
12	2	Leeuwen, Cornelis van	Hendrik Hermansz
13	0,083333	Rennenberg, de heer van	Thonis Hermansz
14	24	Oudwijk	Wieger Beerntsz
15	4	Proost van St. Jan	Wieger Beerntsz
16	4	Huchtenbroek, de heer van en Lubbert van Alendorp	Wieger Beerntsz
17	2	St. Jacob armenpot	Wieger Beerntsz
18	2	Zakkendragersgilde	Wieger Beerntsz
19	22	St. Jan	Cornelis Hermansz
20	12	Oudmunster	Cornelis Hermansz
21	13	Rijneveld, juffrouw van	Adriaan Gerritsz

Nr.	Opp. in morgen	Eigenaar	Gebruiker
22	4	St. Catharijne	Tijmen Willemsz
23	2	Gerrit Coman Jansz	Adriaan Gerritsz
24	8	St. Jan	Adriaan Gerritsz
25	4	St. Marie	Adriaan Gerritsz
26	8	St. Marie	Herman Adriaansz
27	2,5	St. Marie	Hendrik Jansz
28	112	Mariendaal	Mariendaal
29	0,5	Rennenberg, de heer van	Jan Hugenz weduwe Hillegond
30	38	St. Jan	Gerrit Claasz
31	2	Domkapittel	Gerrit Claasz
32	6	Bethlehem, convent van	Jan Dirksz
33	6	Keiting, Jan	Gerrit Willemsz
34	6	Gruijters, juffrouw	Gerrit Willemsz
35	7	Mariendaal	Gerrit Willemsz
36	4	Wittevrouwen	Gerrit Willemsz
37	2	Gerrit Willemsz	Gerrit Willemsz
38	0,041667	Adriaan Jansz	Adriaan Jansz
39	8	St. Marie	Wouter Petersz
40	4	Cosijn Thonisz weduwe Lambertje	Cosijn Thonisz weduwe Lambertje
41	35	Mariendaal	Dirk Gijsbertsz
42	0,083333	Rennenberg, de heer van	Hendrik Gijsbertsz
43	8	St. Jan	Dirk Adriaansz
44	0,083333	Rennenberg, de heer van	Wijburg, Claas
45	0	Matheus de backer	Matheus de backer
46	0	Dalen, Gerrit	Proeijt, Gerrit

Er waren 30 bezitters en 27 gebruikers, met een aantal van 46 unieke combinaties en die vinden we terug in het manuaal. Vandaar dat er 46 posten zijn geadministreerd. Het is belangrijk dit inzicht te destilleren uit de 16^e-eeuwse administratie. Deze opzet was namelijk niet nieuw en moet ook ten grondslag hebben gelegen aan de leggers van het morgengeld. Daarom ter vergelijking *Zweserengh* in 1461, toen er 21 unieke betalers waren:

Gerecht	Betaald door	1461
Zweserenge	Aart Louwensz	2
	Adriaan Cosijnsz	37
	Claas Gijsbertsz	42
	Dirk Jansz	6
	Gerrit Hermansz Knoop	52
	Gerrit SOudenbalch	18
	Gijsbert Claasz	44
	Gijsbert Gosensz	33
	Gosen van Schayk	6
	Herman Gosensz	11
	Hugo Cosijnsz	6
	Jan Baers	2
	Jan Dalink	12
	Jan Dirk Arntsz wijf	2
	Jan Hugensz	32
	Jan Jansz	8
	Joost Hermansz	8
	Peter Hugensz	49
	Rentmeester van Mariendaal	118
	Willem van Malsen	5
	Wouter Lutert	25
Eindtotaal		517

In 1525 waren er in Zwesereng 19 huizen. In 1501 waren er 21 unieke gebruikers (die zowel eigenaar als pachter konden zijn). Dit komt significant overeen met de gegevens uit het morgengeld. De uitleg moet dan zijn dat degene die betaalde, dit namens de pachter deed of zelf de pachter was. Kennen we hiermee niet altijd de pachter, wel kan

hiermee de administratie van het morgengeld worden gebruikt om gegevens te verzamelen over het aantal boerenbedrijven. Zo is dus wel degelijk aan de hand van de morgengeldboeken een beeld van de structuur van het platteland rond 1450 te verkrijgen.

Het is hiermee wel duidelijk geworden dat een goed overzicht valt of staat met de bewerking van de gegevens. Namen werden niet altijd consequent gespeld dus een groot deel van de tijd is besteed aan het normaliseren ervan. Het is dus van belang de oneindige lijsten te structureren en normaliseren. In een tijd van patroniemen is het zaak te weten of Jan Cornelisz die in Vleuten voorkomt dezelfde is als die in Gerverscop. Volgens de manuaal van het oudschildgeld pachtte ene Jan Cornelisz, hotteman aan de Breudijk, 4½ morgen land in Vleuten van de Johanniters. Ook in de Harmelerwaard pachtte hij 2½ morgen, en bracht dat ook aan onder die naam aan. In het gerecht waar hij vandaag kwam, Gerverscop Breudijk, komt inderdaad een Jan Cornelisz voor die daar zowel land bezit als huurt. Aangezien er geen andere Jan Cornelisz was en de oudschildadministratie compleet is hoeven we hier over de identiteit niet te twijfelen. In Veldhuizen huurde ene Jan Gijsbertsz tien morgen van het Maria Magdalenaconvent en om aan te geven dat hij uit een ander gerecht kwam stonde er bij 'te Vleuten'. Daar blijkt ene Jan Gijsbertsz voor te komen die schout op Themaat was en de persoon is dan ook dezelfde. In 1600 waren er in Vleuten drie personen die Jan Jansz heetten. In alle gevallen werd 'Jan Jansz op Themaat' of 'Jan Jansz op Alendorp' genoteerd, in een geval echter niet. En zo heb ik de Aart Willemsz aan de Haar die in Vleuten voorkomt geïdentificeerd als Aart Willemsz die een grote pachtboerderij in De Haar had. Of hij ook Aart Willemsz was die in Gerverscop nog eens 36 morgen pachtte is twijfelachtig en ik heb niet gedurfd deze link te leggen. Het kan dus zijn dat het aantal bedrijven door deze terughoudendheid nog wat overschat is.

Men bleef op deze manier de administratie voeren. Ook in het register uit 1685 wordt in de gegevens van Vleuten gesproken over Jan Jacobsz op Veldhuizen, terwijl zijn vier pachten voor het lokale gerecht als Jan Jacobsz zijn aangebracht. Een landgenoot van buiten moest dus herkenbaar zijn ten opzichte van een buur.

Al dit Utrechtse materiaal is erg weinig gebruikt voor omvattend onderzoek. De overgebleven registers zijn niet uitgegeven.¹⁰⁹⁴ Voor een aantal tellingen zijn ze benut door De Vries, Rommes en Van Winter & Buitelaar. Ik heb ze zelf in de jaren negentig uitputtend gebruikt voor studies naar Oudmunster en de Johanniters alsmede voor een twintigtal bijdragen aan het kastelenboek van Utrecht. Door de gegevens uit de fiscale leggers te koppelen aan andere bronnen bleek het mogelijk de percelen op de kaart te zetten. Op grotere schaal wordt dit de laatste jaren gedaan.¹⁰⁹⁵ In dit 'HisGIS'-onderzoek is de component die ons hier erg interesseert, de pachter, van ondergeschikt belang en dus blijft dit onderzoeksterrein in Utrecht onontgonnen.

Afb. 5-3: Een aaneenschakeling van bronnen is nodig om een historisch kadaster op te bouwen

¹⁰⁹⁴ Wel inmiddels voor Harmelen e.o., zie Den Hollander, *Oudschildgeld*.

¹⁰⁹⁵ Door Van Oostroom, die onder auspiciën van de Fryske Akademie tot een historisch kadaster van heel Utrecht wil komen. Zie Van Oostroom en Van Winter, 'Utrecht met HisGIS'. Dat dit onderzoek voor mij te laat komt moge duidelijk zijn. Het kerngebied van deze studie had ik zelf al in de jaren negentig voltooid terwijl de periferie van mijn studie in HisGIS nog niet compleet is.

De voornaamste middeleeuwse goederen die in dit boek figureren zijn op de kaart gezet. Hierbij is de volgende methode toegepast.¹⁰⁹⁶ Vanuit een goed gedocumenteerde tijd wordt door koppeling van veelsoortige gegevens teruggewerkt naar eeuwen van schaarse overlevering. De bronnen die daarbij ten dienste staan zijn allereerst het kadaster, dat in de jaren dertig van de vorige eeuw zijn beslag kreeg. Tussen dit kadaster en de archivalia van de zogenaamde dorpsge rechten die meestal tot 1811 gaan gaapt een gat van ruim twintig jaar. Dit gat kan in de meeste gevallen worden opgevuld door notariële akten in het onderzoek te betrekken. Soms zijn percelen in die twee decennia niet van eigenaar verwisseld en kan de situatie van rond 1810 vrij eenvoudig worden gekarteerd. Deze archieven van de dorpsge rechten, waarin de handelingen van schout en schepenen werden vastgelegd, beslaan doorgaans tenminste de tijd tussen 1600 en 1800. In Vleuten verkeren we in de zeer gelukkige omstandigheid, dat vanaf de invoering van het schepenrecht (in 1527) deze archieven bewaard zijn gebleven. Van groot belang voor het onderzoek zijn verder de verschillende belastingmanualen zoals de registers van het morgengeld en oudschildgeld, deels daterend uit de vijftiende eeuw. De registers van het oudschildgeld dateren voor het te bespreken gebied uit 1536, 1600, 1686, 1756-1788 en 1793,¹⁰⁹⁷ specifiek voor De Haar uit 1600 en 1755.¹⁰⁹⁸ Deze bronnen zijn aan elkaar te koppelen. Door bijvoorbeeld een perceel anno 1793 aan het kadaster te koppelen, is ook de situatie van het jaar 1536 bekend. Door alle beschikbare gegevens op deze wijze te verwerken kan een kaart worden gemaakt van de bezitsverhoudingen in het jaar 1536.¹⁰⁹⁹ Voor aanvullende informatie is gebruik gemaakt van pachtboeken, leenregisters en *cartularia* (waarin veel aankomsttitels zijn opgenomen). Tenslotte zijn er vanaf het eind van de zestiende eeuw kaarten van de Utrechtse kapittels overgeleverd, die in veel gevallen bruikbare aanvullingen geven, maar steeds op nauwkeurigheid dienen te worden gecontroleerd.

Als eenmaal de posten uit deze registers op de kaart gelokaliseerd zijn, is dus bekend waar het bezit van X gelegen is, maar ook dat pachter Y op die locatie een stuk land pachtte. Op het moment dat alle percelen op de kaart geplaatst kunnen worden ontstaat een ruimtelijk beeld van de boerenbedrijven zoals ze aan het begin van de zestiende eeuw waren, een aardig bijproduct voor de rurale geschiedenis. Tevens is het dan mogelijk om de pachtprizen die in het manuaal van 1536 staan een ruimtelijk kader te geven. Om dit beredeneerd voor het hele studiegebied te doen zou een boek van epische proporties opleveren, we hebben ons hierom beperkt tot een aantal casussen die breed genoeg zijn om het betoog te schragen en smal genoeg om overzichtelijk te blijven.

5.3 Indeling maatschappelijke groepen

Als de bezitsstructuur tussen 1300 en 1700 moet worden geanalyseerd kan niet worden volstaan met een eenvoudige indeling van heren versus boeren. Van Bavel heeft omstandig aangetoond dat een dergelijke indeling veel te rigide is en veel fijner moet zijn om veranderingen in bezitsverhoudingen te kunnen verklaren. We zullen in deze studie deze fijne indeling grotendeels volgen hoewel ze voor het Nedersticht nog wat problemen oproept die eerst opgelost moeten worden. Tevens moet gezegd worden dat in een aantal gevallen alsnog naar de ‘heren versus boeren’ wordt gekeken, maar dan meer in de zin van ‘verpachters versus pachters’ waarbij dan ongeacht de maatschappelijke groep wordt gekeken naar wie de grond bezit, wie de grond gebruikt en of de gebruiker ook de bezitter is. Een dergelijke analyse, zoals lang geleden door Van der Linden en Horsten voor Kattenbroek bij Harmelen is uitgevoerd, zullen we hier als ondersteunend toepassen.¹¹⁰⁰

Wat nog van belang is bij een analyse per gerecht is de positie van de lokale gerechtsheer, die veelal in de categorie Ridderschap zal vallen, daarin echter een weinig opvallende positie kan bekleden op regionaal niveau terwijl hij op lokaal niveau een macht van betekenis is geweest. Binnen een categorie moeten we dus rekenschap geven van het feit dat geen enkele categorie een homogene groep uitmaakt, noch dat deze groep op een identieke manier functioneert, investeert of beheert. Zelfs een gedetailleerde indeling in maatschappelijke groepen vraagt om een individuele benadering. Om mijn resultaten vergelijkbaar te maken met die van Van Bavel heb ik vrijwel dezelfde indeling gevolgd. De weinige andere studies die er zijn, lenen zich nauwelijks voor comparatief onderzoek, onder andere omdat ze een andere of onduidelijke maatschappelijke indeling volgen.¹¹⁰¹

Landsheren. Hieronder versta ik niet – zoals Van Bavel – de autonome heren als de heren Van Culemborg, Van Arkel en Van Buren. Buiten het feit dat ze in het studiegebied niet gegoed waren lijkt me deze indeling te subjectief om toe te passen. Ik kies er hier voor om bovengemiddeld sterke families bij de ridderschap te vermelden, waar ze tijdens de late middeleeuwen zonder uitzondering ook toe behoren. Alleen in de latere tijd (zeventiende eeuw) zien we

¹⁰⁹⁶ Ontleend aan Huiting, ‘Grootgrondbezit’.

¹⁰⁹⁷ RAU, Financiële instellingen nr. 1678 (anno 1686). Dit is het meest bruikbare der overgeleverde delen, aangezien zowel de gegevens uit 1536 en 1600 als 1686 er in staan. In het Gemeente archief van Vleuten bevindt zich een manuaal uit 1788, inv. nr. 1802. Dit deel werd weer aangevuld met gegevens uit een manuaal uit 1793, RAU, Kapittel van Oudmunster inv. nr. 567.

¹⁰⁹⁸ RAU, Financiële instellingen nr. 1675 (anno 1599/1600) en Gemeentearchief Vleuten nr. 17 en 18. Uit het laatste fonds zijn niet alle gegevens volledig maar door de administratie zelf weer te reconstrueren (gegevens uit 1725, 1736 en 1755) bleken de verschillende delen tot een volledige reeks te leiden.

¹⁰⁹⁹ Zie Huiting, ‘Oudmunster’.

¹¹⁰⁰ Horsten en Van der Linden, ‘Kattenbroek’, p. 77

¹¹⁰¹ Van Bavel, *Transitie*, p. 86.

een opzienbarende opkomst van een nieuwe groep grootgrondbezitters, vaak oud-militairen, die op zoek naar buitenhuizen nogal wat ridderhofsteden aanschaffen en zich graag met landerijen omgeven. De enige landsheren die in deze studie optreden zijn de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland. Autonome heren (semi-landheren zoals Van Bavel ze noemt) waren hier dus niet, ofschoon we de heren van Oudmunster als zodanig zouden kunnen bestempelen, zeker de proost die in Vleuten en een deel van Harmelen bepaaldelijk als alleenheerser kan worden beschouwd tussen de 10^e en dertiende eeuw. De heren van Woerden en de verwante families (Van der Haer, Uten Engh, Uten Ham, Van Harmelen) en de Van Stoutenburgs die werden opgevolgd door de Van Zuylens hebben sterke posities opgebouwd in het studiegebied. Door ver genoeg terug te gaan in de tijd kunnen we het geslacht met de drie ruiten in het wapen gerust als semi-landsheerlijk beschouwen, maar in de periode waarop deze studie zich primair betreft is hier geen sprake meer van.

De geestelijke en kerkelijke instellingen zijn in meerdere categorieën uiteengevallen.

Oude instellingen. De kapittels en oude abdijen die ik hiertoe heb gerekend zijn Dom, Oudmunster, St. Jan, St. Pieter, St. Marie, Paulusabdij, Oudwijk, Mariëndaal. Eigenlijk is het belangrijkste kenmerk van de oude instellingen dat ze door voorname lieden zijn gesticht, landsheren of edelen en kunnen bogen op hoge ouderdom. Tot deze categorie behoren ook de ridderorden zodat de Johannieten en het Duitse Huis hier ook zijn ondergebracht.

In de categorie Kloosters en kerken heb ik de jongere instellingen ondergebracht, alsmede de Buurkerk ondanks de hoge ouderdom hiervan. Ze hebben een veel lokaler profiel dan de oude instellingen en zijn in de meeste gevallen typisch 'Nedersticht's'.

Uit de aard der zaak zijn zowel de Oude instellingen als de Kloosters en kerken van voornamelijk stedelijke signatuur. Ik heb dan ook geen onderscheid aangebracht tussen stedelijke (bijvoorbeeld het Agnieten convent) en rurale (bijvoorbeeld Mariënweerd bij Zuilen). Ik zie ook geen verschil in beheer en verwerving.

Parochiële instellingen. In deze categorie zijn kerkfabrieken, pastorieën, kosterijen, armentafels ondergebracht. Hieraan heb ik broederschappen toegevoegd die in de parochiekerk zijn gesticht zodat deze groep ook lokale liefdadigheidsinstellingen bevat. Dat waren er ook niet zoveel, naast de OLV Broederschap in de kerk van Vleuten en de OLV Broederschap in de kerk van Kockengen komen deze in het studiegebied niet voor.

Liefdadigheidsinstellingen bestaan uit gasthuizen, weeshuizen, armenpotten. Hieraan heb ik broederschappen toegevoegd die in stedelijke instellingen zijn gesticht.

Vicarieën. Vicarieën konden worden gesticht in elke kerk, zowel in een parochiekerk (zowel op het platteland als in de stad, zoals de Buurkerk) als in een kapittelkerk. Als eigenaar (*possesseur*) werd in de verschillende registers diegene gezien die de sterkste rechten op de inkomsten had en dat was niet de kerk waarin de vicarie was gesticht. Zo stonden zes morgen land in Vleuten op naam van Jan van Amerongen. Hij bediende een vicarie in de kerk van St. Marie. De vicarieën namen in de vijftiende eeuw sterk in belang toe en de groei van het grondbezit was ronduit spectaculair.

Stedelingen zijn verreweg het moeilijkst te traceren, simpelweg omdat de fiscale bronnen vrij summier zijn met de woonplaats van de bezitters. In het beste geval treft men aanduidingen als *borgher tUtrecht*. In veel gevallen blijkt alsnog een bezitter die in meerdere gerechten land had in één ervan nader aangeduid te zijn. In die gevallen kon deze categorie ook voor de andere gerechten worden doorgevoerd. Het zal hebben afgehangen van de schout die de kladopgaven samenstelde hoe nauwkeurig er geadministreerd werd. In lang niet alle gevallen kon worden vastgesteld of een individu een stedeling was. Bij de bekende Utrechtse patriciërsfamilies als Prooys, Galecop, Pot, Trinde en Foeijt was dat vrij eenvoudig. Er bleef echter wel een restgroep over waarvan niet met zekerheid kon worden vastgesteld of het stedelingen betrof of lieden uit naburige gerechten. De categorie Overige kan derhalve nog wel wat stedelingen herbergen. De meeste stedelingen waren Utrechters. Slechts een paar keer kwamen we iemand uit Montfoort, Vreeland en Woerden tegen. Om zoveel mogelijk het burgerschap te achterhalen heb ik bij twijfel de genealogische aantekeningen van Booth (op basis van Van Buchel) gebruikt, alsmede de jaarboeken van Burman.¹¹⁰² Ik zal niet ontkennen dat de categorie Stedelingen geen waterdichte of homogene is, niet alleen vanwege deze onzekerheid vanuit de bronnen als wel de veelvuldige overlap van stedelingen met ridderschap.

In een enkel geval was de stad Utrecht eigenaar van land in Maarssen. Het betrof 17 morgen *geheten der stat Kuul*. Ik heb voor die enkele gelegenheid geen afzonderlijke categorie geïntroduceerd.

Meentgenootschappen. Deze groep is in het studiegebied niet te traceren. Het handjevol vermeldingen van meentverdelingen laat het gebruik van deze groep niet toe. Op het moment dat de bronnen wat rijkelijker vloeien zijn er al geen meentgenootschappen meer in het studiegebied. Wel is er sprake van een meent of de gemeente en dan betreft het bijvoorbeeld een laan, die de zijdwinde van een ontginningsblok is.

Buren. Van Bavel heeft een categorie niet-schildboortige plattelanders, de burengemeenschap. In het Nedersticht wordt een gerecht gevormd door schout, landgenoten en buren. De buren waren woonachtig in het gerecht in kwestie, terwijl de landgenoten er wel land hadden, deelnamen aan de rechtshandelingen maar niet woonachtig waren in het gerecht. In Vleuten werd het schepenrecht ingevoerd in 1527, pas dan is sprake van schout en schepenen.

¹¹⁰² Resp. HUA, Buchel-Booth, inv nrs 165-183 en Burman, *Jaarboeken*.

De meeste buren konden worden achterhaald in de administratie van 1536 doordat ze een huishouden bleken te hebben dat in het huisgeld was aangeslagen. Soms konden buren worden getraceerd doordat ze als eigenaar elders met woonplaats werden vermeld. Dat was echter zeldzaam omdat eigenaren die in een gerecht woonden erg honkvast waren en vrijwel nergens anders land bezaten. In weinige gevallen gebruikten ze wel elders land. De leggers van het morgengeld leverden meer problemen op door de beknoptheid van de administratie. De meeste twijfelgevallen zijn opgelost door de aanname te doen dat wanneer een naam slechts eenmaal voorkomt met een klein stuk grond en deze persoon niet in een andere categorie paste, dit wel een buur geweest zal zijn.

Vanaf de zestiende eeuw verbeterde de administratie en kennen we beter de woonplaats van eigenaren en gebruikers. Dat zou een betere uitsplitsing tussen buren en landgenoten mogelijk hebben gemaakt, ware het niet dat het niet over de hele linie mogelijk was. In een aantal gevallen (zoals in Veldhuizen) kon het onderscheid in de zeventiende eeuw goed gemaakt worden en dan is, ten opzichte van een eeuw eerder, goed te zien dat er meer bezitters uit naburige plaatsen weiland in Reijerscop en Rosweyde hebben aangeschaft, dit in tegenstelling tot eerdere eeuwen toen alleen stedelingen verspreid bezit hadden. Met de korte term 'buren' hebben we dus de niet-schildboortige plattelanders bedoeld.

Ridderschap. Bij Van Bavel heet de groep Schildboortigen, een groep waarin edelen, leden van de ridderschap en ministerialen figureren. Ik heb de groep Ridderschap genoemd omdat dit beter overeenkomt met de terminologie in het Sticht. In zeventiende eeuw heb ik bij Ridderschap de bezitters van een ridderhofstad gezet, vanaf die tijd namelijk was het bezit van een ridderhofstad een vereiste om in de ridderschap beschreven te kunnen worden.¹¹⁰³ Wel heb ik zoals Van Bavel, Van den Hoven van Genderen en Van Drie het meeste belang gehecht aan de familie om te bepalen of een bezitter tot de ridderschap behoort.¹¹⁰⁴ Ik heb daartoe de lijsten van ridders uit het bisschoppelijk archief genomen (4 stuks uit de vijftiende eeuw) en daaraan lijsten uit het archief van Van Hilten, secretaris van de Ridderschap, toegevoegd. Tevens heb ik gebruik gemaakt van lijsten die Van Buchel heeft vervaardigd.¹¹⁰⁵

Diversen

In een behoorlijk aantal gevallen bleken eigenaars van grond in verschillende categorieën thuis te horen. In dat geval is gekozen voor de categorie Diversen en is er niet naar gestreefd om het bezit te splitsen. Jacob Sloyer (stedelijk bestuurder) en Dirk van Zuylen (ridder) hadden samen acht morgen in Veldhuizen; Hendrik de Wit (stedeling) en Zoude van Rijn (ridder) hadden 12 morgen in Zuilen en 12 morgen in Veldhuizen; In Portengen hadden kasteelheer Zweder van Oudaen en de buur Evert Gijsbertsz gezamenlijk acht morgen; St. Jan en Peter Lambertsz bezaten 14 morgen land in Oudenrijn. Allerlei combinaties waren mogelijk. Als we ons even beperken tot de registratie van het morgengeld komt de categorie Diversen 32 maal voor, met een totaal van 255 morgen (op 13150 morgen bijna 2%). Het gemiddelde van dit gezamenlijk bezit was met acht morgen vrij behoorlijk en in veel gevallen zal het om gedeelde investeringen zijn gegaan. Juist in deze "klasse-overschrijdende" gevallen heb ik niet altijd familierelaties kunnen ontdekken.

Onbekend. Deze categorie moest in een handvol gevallen worden gebruikt wanneer de originele stukken geen eigenaar vermeldden.

Overige. Tenslotte moest een categorie worden gebruikt waar personen zijn ondergebracht waarvan onduidelijk bleef of ze een buur waren (uitzonderlijke gevallen) of landgenoot en dus van elders (stedeling of plattelander van elders). In de meeste gevallen zal een plattelander van elders dus ook minstens tweemaal moeten voorkomen, dus bijvoorbeeld als eigenaar of gebruiker. Als dat niet het geval was waren er nog twee mogelijkheden: de persoon kwam uit een gerecht dat we buiten scope hebben gelaten of de persoon was alsnog een stedeling.

De bovenstaande categorieën komen terug in de tabellen en grafieken die een doorsnede geven van de bezitsstructuren en de wijzigingen daarin.

5.4 Bezit versus eigendom

Rechten op de grond waren in vroeger tijden veel minder vast omschreven als tegenwoordig.¹¹⁰⁶ Op elke stukje grond konden meerdere mensen gradaties van rechten doen gelden – "een pyramide van gerechtigden" zoals De Bruijn dat

¹¹⁰³ Van Drie, 'Ridderschap', p. 81.

¹¹⁰⁴ Van Bavel, *Transitie*, p. 28; Van den Hoven van Genderen, *Kapittel-Generaal*, p. 92-100 en 173; Van Drie, 'Ridderschap en ridderhofstad', p. 99-100.

¹¹⁰⁵ Over de nauwe verbanden tussen ridderlijke families en stadspatriciaat: Van den Hoven van Genderen, *Kapittel-generaal*, p. 47.

¹¹⁰⁶ Zie Van Bavel, *Transitie*, p. 87-88, De Blecourt, *Kort begrip*, 92-93 en 176-176; Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 287; De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, 121-128; Van Bavel en Hoppenbrouwers, 'Land holding', p. 16; Monte Ver Loren en Spruijt, *Hoofdlijnen*, p. 6,9, 44-45 en noot 44 op p. 45 voor relevante literatuur met name van de expert op dit gebied, Immink.

noemt. De Bruijn heeft hierover met Cappon een fel debat gevoerd n.a.v. Cappons recensie van De Bruijns proefschrift.¹¹⁰⁷ Uiteindelijk komt het erop neer dat beter middeleeuwse terminologie kan worden gebruikt dan anachronismen. Ik heb naar een praktische oplossing moeten zoeken en als bezitter eenvoudigweg diegene met de sterkste rechten gezien waarbij de bronnen leidend waren. Dat betekent dat, conform het morgengeld, Frederik van Drakenburg de bezitter van 27 morgen land was en niet St. Jan, aan wie zijn voorvader *den eyghendom of ghegheven hebbe voer den scoutelantghenoten ende bueren alse recht is*, maar het meteen in erfpacht aan Frederik gaf.¹¹⁰⁸ En zo hield zijn nazaat het nog. Net als bij een leen kon de leenman of erfpachter ook voor het gerecht komen om aan schout burens en landgenoten een oordeel te vragen of het onroerend goed *also vry ende also los hoir waren dat sy die mochten vercopen versetten versellen ende den vryen eyghendom off geven dien sij wouden*. In weerwil van allerlei technische juridische argumenten blijkt ook in de middeleeuwse en 16^e-eeuwse fiscale administratie een eenvoudige tweedeling te hebben aangebracht, die, om met Hoppenbrouwers te spreken, neerkwam op “een juridisch weinig subtiële, negatieve definitie van ‘eigen’ goed: ‘eigen’ goed was alle goed dat geen pachtgoed was”.¹¹⁰⁹ Een eenvoudige tweedeling vindt men ook bij Van Iterson die in Utrechtse bronnen eigen goederen versus heerlijke goederen.¹¹¹⁰

5.5 Gemeender voor en de betekenis van deze rechtsfiguur

Een handig hulpmiddel bij de reconstructie van bezit en pacht is de zogenaamde ‘gemeender of gemengder voor’. Herhaaldelijk verschijnen in de bronnen stukken grond ‘onghedeylt’ of ‘gemengder voor’.¹¹¹¹ Van Iterson heeft zich als een van de zeer weinigen hiermee beziggehouden en komt tot de conclusie dat dit juridische verschijnsel van Germaans-rechtelijke oorsprong is en buiten het Romeinse recht is ontstaan. Hij trof als oudste voorbeeld een vermelding uit 1383 aan, citeerde met name uit ‘costumen’ van elders en komt tot de conclusie dat er niet zo veel over bekend is buiten Holland: “Hoe moeten wij ons in het algemeen de gemengder vore in Utrecht voorstellen? Dat het mede-eigendom was, staat m.i. vast”. Kort daarna stelde hij “dat in zulke gevallen alleen maar kan worden gesproken van mede-eigendom, niet van gemengder vore in den eigenlijken zin van het woord”.¹¹¹² Dit mede-eigendom is overigens in ons studiegebied nauwelijks direct zichtbaar en zal dan ook wijzen op veel oudere tijden. In het geval van Haanwijk hebben we immers gezien dat het op basis van dit gecombineerd gebruik mogelijk was de oorspronkelijke hoevenstructuur te reconstrueren.¹¹¹³ Van Doorn heeft een artikel gewijd aan de gemeender voor in Zegveld en beschrijft wat voorbeelden. Hij kon slechts verwijzen naar het artikel van Van Iterson en bij mijn weten is het hierbij gebleven.¹¹¹⁴ De Blécourt vermoedde een verband tussen gemeender voor en het recht van opstrek, maar dat lijkt me niet onhoudbaar.¹¹¹⁵ Hugo de Groot behandelde de gemeender voor ook heel kort, in verband met het naastingsrecht, waarbij in het geval van meerdere partijen hun naastingsrecht uitoefenden, die welke gemeender voor lagen voorgingen.¹¹¹⁶ In elk geval is de constatering van Brand correct dat de oorsprong van deze figuur in de erfdeling gezocht moet worden maar dat mede-eigendom tussen vreemden al in de veertiende eeuw voorkwam.¹¹¹⁷

In afwachting van nader onderzoek wil ik een belangrijk aspect voor het voetlicht brengen, namelijk dat *gemeender vore* niet per se op oorspronkelijk gemeenschappelijk bezit duidt. Bovenal is het van belang te constateren dat het gebruik in één hand was en bleef. Dat had naast economische gevolgen – dergelijke pachten kwamen niet op de markt maar moesten aan dezelfde pachter worden aangeboden – ook sociale gevolgen, namelijk dat er geen splitsing van het gebruiksrecht plaatsvond zodat het eigendom wel versnipperd kon raken maar het bedrijf niet. Dit verklaart grotendeels de enorme discrepantie tussen fragmentatie van bezit en tegelijk accumulatie van gebruik. Het zou mij niet verbazen als gedetailleerd onderzoek zou uitwijzen dat deze juridische figuur teruggaat op de periode van de introductie der “open fields”.¹¹¹⁸

Een paar grepen uit het materiaal moge dit verduidelijken. De Johanniters bezaten in die tijd al een stukje land *prout iacent communi sulcu cum terra Theoderici Bolen*. Een ‘sulcus’ was een ploegvoor, zodat het hier de ‘gemene voor’ betreft en als de aanwezigheid van voren letterlijk wordt genomen betreft het akkerland.¹¹¹⁹ Aan een pachtbrief uit 1369 ontleen we een andere terminologie: deken en kapittel van Oudmunster verpachten twee morgen land waar aan de westzijde Hughe Mouwer, Ghisebrecht Grawaert ende Henric Vanekijn *onghesceyden* waren gelegen.¹¹²⁰ In 1477 verkocht Gijsbert

¹¹⁰⁷ Zie de bijdragen in Signum 8 nr.4 (1996) en 2/3 (1996).

¹¹⁰⁸ HUA, St. Jan, inv nr 604-2 (04-12-1387).

¹¹⁰⁹ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 287.

¹¹¹⁰ Van Iterson, ‘Eigendomsoverdracht’, 324.

¹¹¹¹ Zie het stuk over de Harmelerwaard.

¹¹¹² Van Iterson, ‘Gemengder aarde’, p. 671, 708-709.

¹¹¹³ Zie het deel over Haanwijk en Bijleveld.

¹¹¹⁴ Van Doorn, ‘Weer en gemengder voor’, p. 467-471.

¹¹¹⁵ De Blécourt, *Kort begrip*, p. 171: “Het kwam mij beter voor over dit recht voorshands niet min of meer uitvoerige beschouwingen te leveren, zo lang nader onderzoek niet is ingesteld.”

¹¹¹⁶ De Groot, *Inleidinge*, p. 247-248.

¹¹¹⁷ Brand, *Macht en overwicht*, p. 299 i.h.b. noot 124.

¹¹¹⁸ Zie paragraaf 3.10.1 Engen

¹¹¹⁹ Van Winter, *Sources*, p. 309: in *Hermaler Weyrt Ij [1,5] iugera prout iacent communi sulcu cum terra Theoderici Bolen, daer an den nederen egge naest gheland is her Dirc van Zulen, prout illa modo possidet Johannes uten Nesse*.

¹¹²⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1138 (07-09-1369)

Gerritsz, schuitemaker uit Woerden, aan Frederik Dirksz van Nesse anderhalve morgen land in een bruikweer van 16 morgen in gemeender voor.¹¹²¹

De terminologie is niet gelijkluidend en men was vrij creatief met de tekstuele weergave. Dat het gemeen, ongescheiden gelegen land betrof is natuurlijk wel de hoofdlijn. Zo komen omschrijvingen voor als *gemeen ende ongedeylt mit gelijcke ses mergen*,¹¹²² *mit onghedeylder voer*¹¹²³ of *mit ghemengder voere*.¹¹²⁴ Bij de bespreking van de bedrijven in Reijerscop zullen we zien hoe de gemeender voor in de praktijk uitpakte: de Dom en Oudmunster hadden samen 15 morgen gemeender voor, en telkens waren de pachters gelijk. Grote problemen lijken zich hier niet te hebben voorgedaan, in tegenstelling tot wat men wellicht in Rijnland kan vermoeden. Van Leeuwen vermeldt in zijn *Costuymen* namelijk: *Dese Costuyme dient tot scheydinge van het gebruyck der landen onder meer personen gemengder veur ende aarde leggende, daar in sy den anderen in de verhuyringe van het geheel niet en kunnen verstaan*. Zo onomstreden was het in der minne samenwerken nu ook weer niet.

Een belangrijk aspect van de gemeender vore was de gelijkheid van kwaliteit van de grond. Uit de vele voorbeelden in het studiegebied is af te leiden dat de verdeling van eigendom de afwateringsrichting van het perceel volgde, zodat niet een eigenaar met een nat perceel kwam te zitten, en een ander met een droog, maar elke eigenaar dezelfde kwaliteit grond verkreeg. Dat was de charme van de gemeender voor, want de bewerking van het land geschiedde alsof er geen eigendomsgrens bestond. Zodoende konden de stroken grond heel smal worden en ze waren dat daadwerkelijk ook.

Met een vergrootglas moet men de akten zoeken waarin over werd gegaan tot ontbinding van de gemeender voor. Ze zijn er echter zeker. Een mooi voorbeeld dateert van 1523, waaruit blijkt dat zo'n scheidingsakte voor het lokale gerecht moest worden gepasseerd en bezegeld. De schout van Themaat verklaarde dat beide partijen voor hem, landgenoten en buren verschenen in de persoon van kapittelschout Johan Regelinck en Mijns van Isselt namens hemzelf en zijn vrouw Aartje *ende sy behyden die een aen des anders hant voer hoer ende voer hoeren nacomelingen alsoe dat sy minhycken ende vruntlicken mit malcander gescheyden, gheloot ende van malcanderen ghesplit hebben negen mergen lants alsoe die gelegen syn int gherechte voers. opstreckende van Themaeter dyck tot Themaeter weteringhe toe, dair Jan Aernts van Buezinchem boven ende Meyns van Isselt voers. selver mit twaleff mergen lants beneden naestgelant syn, welke negen mergen lants voirs. die heren ende Meyns voirs. tot deser tyt toe datum sbrieffs gemengder voren gebruycket ende beseten hebben dair off die heren van Oudemunster voers. te loot gevallen is die overste zyde, ende Meyns van Isselt voers. die nederste zyde*. Het uitvoerige citaat was noodzakelijk om te laten zien dat in het geval van een scheiding het lot bepaalde wie welk deel kreeg.¹¹²⁵ Op dezelfde manier ging het toen Eggert Croeck en het de abdij van Oudwijk hun gezamenlijke tien morgen in Galecop splitsen.¹¹²⁶ Een transportbrief van een halve hoeve land in Oudenrijn uit 1411 geeft op fraaie wijze weer dat *joffrou Lijsbeth voers. dit voers. lant toegeloot is nae innehoudt der lootbrieve dair van wesende*. De akte werd dus lootbrief genoemd.¹¹²⁷

Men was daarna nog lange tijd bewust van de oorspronkelijke situatie zoals blijkt uit een verkoop in 1691 (!) van een ander stuk land op Themaat, waarvan een van belenders werd weergegeven als *'t lant van 't Convent van St. Agnete t'Utrecht, dat eertijts met dit lant gemeender vooren gelegen heeft*.¹¹²⁸ Dat gemeender voor niets te maken heeft met vroegere gemeenschappelijke gronden en tijdens een meentverdeling uiteen was gevallen blijkt wel uit het feit dat deze juridische figuur overal optreedt, zoals in Spengen. Dat eigendom inmiddels was gefragmenteerd blijkt uit het feit dat *een derdepart van twee mergen lants ende noch een derde part van een vijffde part in noch twee andere mergen lants* werden verkocht, maar ze lagen *te samen gemeender voor in een weer van ongeveer veertich mergen*. Het geheel vormde een flink stuk weiland, hooiland en hennep-land.¹¹²⁹

5.6 Grondbezit – een inleiding

In de periode tot ongeveer het jaar 1000 waren er in het Nedersticht, evenals elders in het gebied waar nu Nederland ligt, vele grondbezitters, uiteenlopend van kleine boeren tot lokale elites en kloosters en abdijen. Bezitsverhoudingen zoals we ze kennen uit de late middeleeuwen zijn geen verschijnsel uit die tijd. De kiem ervoor is al veel eerder gelegd. In ons onderzoeksgebied, zo zal verderop worden aangetoond, liggen de wortels hiervan in de manier waarop de

¹¹²¹ HUA, Barbara en Laurensghasthuis, inv nr 1377 (21-02-1477) 1½ morgen land die gelegen siin op Bruedijcxvelt in een bruycweer lants van seventiendalve mergen in gemengder voiren dair nu ter tijt op woent Herman Jansz aldair boven nestgelant siin Jans erfgenamen uten Ham ende beneden Henrick Huestgens.

¹¹²² HUA, Buurkerk, inv nr 333 (23-02-1599)

¹¹²³ HUA, Oudmunster, inv nr 2033-1 (23-11-1367): *Deken en kapittel verpachten aan Loef van Malsen tot enen eweliken erfpachte onghe-scheyden an enen erfname te bliven drie morghen lands alsoe als ze ghelegghen zijn in onsen gherichte daer boven naest ghelant zijn haer Dyric van Zulen ridder ende Dyric uten Nesse ende beneden Boyden Witte ende Braem vanden Zande mit onghedeylder voer, die ons ende onsen godshuse toebehoren ende besonderlinghe den ghemenen ghezellen in onser kerken voerseyt*.

¹¹²⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 2293-1 (27-06-1377): *Deken en kapittel geven in eeuwige erfpacht, ongedeed bij een erfnaam te bliven, aan Willem van Malsen en zijn erfgenamen en nakomelingen ene hove lants also als si ghelegghen is in Hermalreweert in onsen gherechte daer boven naest ghelant zijn Willam Hughen zoen ende Goetscalc Vrenken erfnamen mit ghemengder voere ende beneden onser vrouwen broderscap te Buurkerke tUtrecht*.

¹¹²⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1177-3 (10-3-1523).

¹¹²⁶ HUA, Oudwijk, inv nr 119 (15-06-1518).

¹¹²⁷ HUA, Domkapittel, inv nr 1563-1 (09-11-1411). Liesbeth was de vrouw van Koert de Gruijter.

¹¹²⁸ HUA, Notarissen, U054a005 akte 306 (03-12-1691): het ging om *seeckere vijff mergen lants met allen sijnen toebehooren genaemt de Meerkamp* dat zich uitstreckte van de Thematerdijk tot in de Ouwenaar.

¹¹²⁹ U018a001 akte 257 (06-02-1637).

bisschop het door hem geschonken koningsgoed verdeelde onder zijn kapittels en abdijen, de taaheid waarmee de lokale adel zich staande hield, de wijze waarop het domaniale stelsel werd ontbonden en de manier waarop de ontginningen werden ingebed in de bestaande orde. Van Bavel heeft terecht de aandacht gevestigd op de noodzaak om in vroegere tijden op zoek te gaan naar de oorsprong van de opvallend stabiele laatmiddeleeuwse bezitsverhoudingen.¹¹³⁰ Een belangrijke periode in de ontwikkeling van grondbezit was de tijd van de Franken toen grootgrondbezit toenam en klein grondbezit verzwakte.¹¹³¹

Dekker en Van Winter hadden in 1997 aan twee bladzijden genoeg om de vroegste goederen van de Utrechtse kerk te behandelen.¹¹³² Het vroegste bezit kennen we voornamelijk uit het *cartularium* van Radbod en de *commemoratio*. Het *cartularium* werd samengesteld op basis van de toen in handen van bisschop Radbod zijnde oorkonden. Ook werd een lijst gemaakt van de bezittingen in Utrecht en Holland die ten prooi waren gevallen aan Noormannen en anderen die van het machtsvacuüm na het vertrek van de Noormannen gebruik hadden gemaakt om zich kerkelijke goederen toe te eigenen. Koning Otto I kreeg deze lijst onder zijn neus in 948 toen Balderik om bevestiging van al deze nauwkeurig verzamelde goederen vroeg.

Gelukkig zijn er uit latere tijd tientallen oorkonden bewaard gebleven die licht werpen op het vermogen van de Utrechtse kerk. Dit vermogen moet aanzienlijk geweest zijn, getuige de vele koninklijke schenkingen en schenkingen die de bisschop door de eeuwen heen aan kapittels kon doen. Zo doteerde hij al in de elfde eeuw de jongere kapittels St. Jan, St. Pieter en St. Marie uit het kerkgoed en schonk hij uiterlijk rond 1200 de laatste goederencomplexen aan de Johannieten. In 1219 werd opgemerkt dat *postmodum vero beati Petri, sancti Johannis ac sancti Marie ecclesiis constructis ac per episcopum et maiorem ecclesiam primitus dotatis*.¹¹³³ Bisschop en domkerk verschaften dus de dos, het kapitaal waarmee een nieuwe kerk een bestaan kon opbouwen. Het vermogen was van de gehele kerk, en de beheerder ervan was de bisschop, die als *rector* of *custos* in de bronnen vermeld wordt.¹¹³⁴ Schenkingen werden in deze tijd gedaan *ad ipsa casa Dei sancti Martini* of *ad ipsa casa Dei vel ad illo episcopatu*.¹¹³⁵ Dit vermogen diende voor bisschop, bisdom en kathedraal: *qualiter presul ipsus ecclesie liberius eidem clero et populo sibi subjecto alimoniam ministrare et luminaria in ipsa sede concinnare atque docere possit*.¹¹³⁶ Overigens werden de schenkingen doorgaans aan de Maartenskerk gedaan (*donamus ad basilicam sancti Martini*), waarbij van belang was dat St. Maarten de heilige der Karolingers was.¹¹³⁷

Dat bleef niet zo tot in lengte van dagen. Om verschillende redenen kwamen er wijzigingen in dit ongedeelde vermogen. Deze goederendeling hoeven we niet in detail te volgen maar de uitwerking ervan werpt licht op verschillende ontwikkelingen. Om een greep daaruit te doen:

- De herkomst van de goederen
- De ouderdom van de goederen
- De vorming en datering van verschillende kamers van beheer
- Ontwikkeling van leengoederen
- Ontbinding van de domaniale organisatie van de oudste goederen

De bezitsverhoudingen laten we beginnen met de oorkonde van Pepijn voor de Utrechtse kerk.

Terwijl in het Kromme-Rijngebied en in de Vechtstreek dus de uitheemse abdijen nogal wat goederen hadden, en daaronder niet de minste *curtes*, zijn er in het gebied tussen Utrecht en Woerden geen sporen van dergelijk bezit.

Het kan daarom vermoed worden dat de bisschop al in een vroeg stadium de volledige beschikking over dit gebied heeft verworven en dat de koning er geen goederen meer heeft behouden. We zien in de oorkonde van 723 daarom de legitimatie van de bisschoppelijke macht als afgeleide van de koninklijke, die zelf weer was gebaseerd op de Romeinse. Er is in het studiegebied in vele gevallen aanwijsbaar dat het ruimtelijke patroon van latere bisschoppelijke invloed sterk overeenkomt met de geografische spreiding van de voormalige Romeinse forten en nederzettingen.

Het ontbreken van de uitheemse abdijen, die zo nadrukkelijk in de Friese gebieden en in het Kromme Rijngebied aanwezig zijn, kan eigenlijk alleen maar verklaard worden door een dergelijk vroege verwerving van het hele gebied.¹¹³⁸ Aangezien de grote instellingen werden begunstigd door de koningen zal een situatie zijn ontstaan dat deze langs de Oude Rijn geen goederen meer over had om nog aan een andere instellingen te schenken dan de Utrechtse zetel. Dat beeld wordt ook versterkt doordat veel goederen van de oude instellingen terug te voeren zijn op het bisschoppelijke bezit. We denken voor dit gebied dan voornamelijk aan Oudmunster en de Johannieten.

De Utrechtse bisschop moet er in korte tijd in geslaagd zijn op te klimmen tot hoofd van het gekerstende gebied en zal zich op wereldlijk gebied al snel hebben kunnen verzekeren van de steun van lokale 'groten'. Deze plaatselijke elite

¹¹³⁰ Van Bavel, *Transitie*, p. 432-474.

¹¹³¹ Blok, *Franken* p. 99-101; Verhulst, 'Landbouw', p. 168-171 en Wickham, *Inheritance*, p. 530.

¹¹³² Van Winter en Dekker, 'De vroegste goederen', p. 93-94. De beredeneerde bibliografie op p. 353 is even bondig, met de opmerking dat er veel literatuur over het domaniale stelsel is geschreven, met verwijzing naar Slicher van Bath. Als groot fan van het werk van deze eminente historicus stemt me dat tevreden, maar een 'Aufforderung zum Tanz' is het niet bepaald.

¹¹³³ OSU II, nr. 662 (03-02-1219).

¹¹³⁴ Bijvoorbeeld OSU I, nr. 43 (23-05-752): *ut omnem decimam de terra seu mancipiis aut de teloneo vel de negotio aut undecumque ad partibus fisci census sperare videbatur, sicut diximus omnia decima partem, ad ipsa casa Dei sancti Martini, quem dominus Bonifacius archiepiscopus custos preesse videtur*.

¹¹³⁵ Resp. OSU I, nr. 43 (23-05-753) en OSU I, nr. 45 (01-03-769).

¹¹³⁶ OSU I, nr. 88 (24-06-896).

¹¹³⁷ OSU I, nr. 48 (08-06-777).

¹¹³⁸ Zie Dekker, *Kromme Rijngebied* en Noomen, 'Echternach'.

komen we, hoe verder wordt teruggegaan in de tijd, telkens weer tegen en het blijkt dat vele rechten en goederen in het studiegebied, zeker tot aan de grens met Holland, leiden naar een enkele 'clan' van een paar families: Van Woerden, Van Harmelen, Uten Ham, Uten Engh, Van der Haer en Van Vleuten. Deze lijn is te volgen tot in de twaalfde eeuw en hoewel het moeilijk is om dan maar te veronderstellen dat dezen ook al rond het jaar 1000 de dienst uitmaakten zijn er toch een paar opvallende patronen op basis waarvan we deze 'elite' menen te kunnen bestempelen als reeds inheems ten tijde van de Frankische periode. In de vroegste fase van het bisdom zal de Utrechtse bisschop, die zonder militaire macht op pad werd gestuurd, steun hebben gevraagd aan en gevonden bij de aanwezige adel in het gebied.

5.7 Structuren – momentopname ca. 1450

Als beginpunt presenteren we de al genoemde momentopname uit ongeveer 1461 voor een groot deel van het Nedersticht. Daarbij zijn gegevens verzameld van 29 gerechten met een totale omvang van bijna 13150 morgen en dat komt overeen met ca. 112 km². We kunnen deze dekking als representatief beschouwen. We geven bij deze beknopte analyse alleen een paar observaties die verderop worden uitgewerkt op micro-niveau. Dat is voornamelijk van belang om te verklaren waarom bepaalde gerechten van een geobserveerd patroon afwijken.

Grafiek 5-1: Bezitsverhoudingen in het Nederkwartier (ca. 1450)

De landsheer, de bisschop van Utrecht, blijkt geen land te hebben gehad, behalve een paar kleine perceeltjes in Kattenbroek en op Themaat. Het grondbezit van de landsheer moet hier in een vroeg stadium verdwenen zijn en deels aan de kerkelijke instellingen geschonken en in andere gevallen in leenverband zijn gebracht.

Stedelingen en burenhielden elkaar redelijk in evenwicht. Dat zou ook zo blijven als de categorie Overige (dus individuen die niet met zekerheid als buur of stedeling konden worden beschouwd) halfom zou worden verdeeld. Het burenbbezit is daarmee erg laag te noemen, zeker als men in aanmerking neemt dat er flink wat ontginningsgebieden in de gegevens aanwezig zijn, zoals Spengen, Kockengen, Gerverscop en Reijerscop. Dat zou kunnen betekenen dat er gebieden waren met heel veel burenbbezit als wel gebieden met vrijwel geen burenbbezit.

Het bezit van stedelingen is niet enorm groot hoewel ook hier de geografische verspreiding van belang is. Het ligt immers voor de hand dat het grootste bezit van stedelingen nabij de stad kan worden gevonden. Met de afstand tot de stad zou ook de stedelijke invloed afnemen. Dat ook dit genuanceerder ligt zal nog worden aangetoond. Het gaat namelijk niet alleen om afstand en het lijkt nogal af te hangen van investeringsmogelijkheden die door stedelingen worden gezien. Bij de categorie stedelingen moet men zich indachtig zijn dat hieronder zeer gegoede burgers zitten (patriciërs alsmede riddematigen met het burgerrecht) en in beperktere gevallen immigranten vanaf het platteland. Dit diffuse gezelschap zo zal blijken wordt beheerst door een vrij beperkt aantal families die in handel en nijverheid groot waren geworden, mogelijk als nakomelingen van de kooplui waaruit de patriciërs waren voortgekomen. Relevant is vast te stellen dat deze stedelingen vrijwel allemaal tot de Utrechtse burgerij behoorden, een paar uitzonderingen in het Land van Montfoort daargelaten. Het geeft aan dat aanzienlijke economisch macht over het platteland vanuit het centrum van die macht kwam: Utrecht.

Kloosters, kerken en liefdadigheid speelden een bescheiden rol, evenals de verscheidene parochiële instellingen die men in de plaatselijke kerken kon aantreffen. Naast een nog geen algemene interesse in de begunstiging van de jongere geestelijke instellingen speelt de stichtingsdatum van die instellingen natuurlijk een rol. Wat nog zal blijken is dat na 1400 het bezit van deze instellingen groeide ten koste van de oude instellingen.

De oude grote kapittels, abdijen en conventen hadden namelijk veel eerder hun grond verworven en daarentegen na 1450 te maken gekregen met afvlakkende groei, ten koste van die jongere instellingen, die dichterbij de plattelanders en stedelingen leken te staan. Dit beeld komt ook naar voren in het bezit van vicarieën die zich in een toenemende belangstelling konden verheugen toen mensen op zoek waren naar zielenheil en memorieëviering. De invloed van de meeste oude instellingen was in vroeger tijden nog groter met name vanwege het feit dat van de oudste goederen,

doorgaans als proosdijgoed geadministreerd, vooral tussen 1150 en 1250 flinke delen zijn vervreemd als erfpacht en leen ten gunste van hun ministerialen (vaak de meiers van de domeinen). Daar staat tegenover dat diezelfde ministerialen grotendeels voor de groei van het kapittelbezit verantwoordelijk waren in de periode 1250-1500.

De ridderschap sloeg met 31% van het grondbezit geen slecht figuur. Sterker nog: dit bezit was sterk teruggelopen en was nog veel omvangrijker geweest. Hier is het voldoende vast te stellen dat de ridderschap de grootste bezitter was in dit deel van het Sticht. Het gaat daarbij om een beperkt aantal families waarvan een groot deel verwant was. Verder terug in de tijd kan dan ook worden vastgesteld dat de goederen omvangrijke aaneengesloten complexen hebben gevormd voordat erfdeling en huwelijken tot splitsingen leidden.

Deze vogelvlicht laat zien dat er, met 31 procent van de grond in handen van ridderschap en 36 procent van de grond in de dode hand (geestelijke instellingen), in dit deel van Utrecht een enorme pachtmarkt moet hebben bestaan, waarbij men nog kan bevroeden dat ook stedelingen hun land verpachtten en er dus minimaal 80% van de grond op de pachtmarkt beschikbaar was.

Bovenstaande gegevens kunnen bij gebrek aan andere studies alleen met de resultaten van Van Bavel worden vergeleken die in de peiljaren 1400 en 1500 tot de volgende schattingen kwam:¹¹³⁹

Tabel 5-1: Bezitsstructuur Lingegebied vs. West-Utrecht

Categorie	Lingegebied Anno 1400	Lingegebied Anno 1500	Categorie	West-Utrecht Anno 1450
Landsheren	10%	8%	Ridderschap	31%
Schildboortigen	35%	27%		
Oude instellingen	11%	10%	Oude instellingen	26%
Jonge instellingen	4%	8%	Kloosters en kerken	5%
Vicarieën	2%	5%	Vicarieën	1%
Liefdadige instellingen	0%	1%	Liefdadigheid	2%
Parochiële instellingen	5%	7%	Parochiële instellingen	2%
Stedelingen	8%	9%	Stedelingen	13%
Niet-schildboortige plattelanders	24%	24%	Buren	13%
			Overige	5%
			Diversen	2%

Vergeleken met onze gegevens vallen een paar verschillen op. Allereerst het burenbbezit, dat in Utrecht zeer laag is ten opzichte van het Gelders rivierengebied. Dat is deels een gevolg van de grotere invloed van stedelingen, aangedreven vanuit het sterke Utrecht. Deels ook kan dit te maken hebben met de categorieën Overige en Diversen, waar nog wel wat burenb tussen zitten. Anderzijds zijn de cijfers van Van Bavel schattingen en zo is het niet uit te sluiten dat de gebieden vergelijkbaar zijn. Ook de ridderschap is goed vergelijkbaar. De categorie Landsheer hebben we dus niet in ons studiegebied en we hebben ook de machtigste families tot de ridderschap gerekend. Wel een groot verschil zien we bij de oude instellingen die in Utrecht steviger in het zadel zaten. Daarbij is de voornaamste oorzaak van het verschil de afstoting van verafgelegen bezit door de Utrechtse instellingen terwijl er nabij Utrecht juist bestaand bezit verder werd uitgebouwd.

Dat de getallen niets meer – en ook niet minder – dan gemiddelden zijn moge duidelijk zijn. Gemiddelden ook over 29 gerechten waarin een zeer grote variatie blijkt te bestaan. De onderstaande tabel geeft de uitsplitsing weer:

Tabel 5-2: Bezitsverhoudingen in het Nederkwartier van het Sticht (ca. 1450, over 13147 morgen land)

Gerecht	Opp.	B.	Div	K&K	Lh	Liefd.	Onb.	Oude inst	Ov.	Par.	Ridd.	Sted.	Vic	Tot
Breukelen – bisschop	260	6%	7%					5%	21%	6%	51%	4%		100%
Breukelen – Nijenrode	494	8%	3%					32%	18%	6%	20%	12%	1%	100%
Breukelen – Sint Pieter	463	16%	1%			1%		29%	23%		26%	4%		100%
Breukelen Oud Aa	431	32%	3%	5%				21%	1%	1%	33%	4%		100%
Breukelerwaard	191	15%	4%	7%				3%			39%	31%		100%
De Haar	226	17%								4%	63%	16%		100%
Galecop	462	2%	1%	16%		6%		34%	2%		13%	25%	2%	100%
Gerverscop en Breudijk	730	7%	4%	16%		2%	1%	20%	18%		25%	8%		100%
Gieltjesdorp	128	56%					2%				28%	14%		100%
Harmelen, Bijleveld, Haanwijk	666	10%		10%		1%	1%	37%		3%	22%	11%	6%	100%
Harmelerwaard	207	11%		3%				9%			50%	13%	15%	100%
Kockengen	338	34%						13%		10%	34%	9%		100%
Kortrijk	291	33%	3%	14%				1%	8%		21%	18%		100%
Laagnieuwkoop	266	43%						19%			28%	9%	1%	100%
Lijnpad	458	1%		2%		1%		73%	5%		11%	7%		100%

¹¹³⁹ Van Bavel, *Transitie*, p. 427

Gerecht	Opp.	B.	Div	K&K	Lh	Liefd.	Onb.	Oude inst	Ov.	Par.	Ridd.	Sted.	Vic	Tot
Maarssen	536	6%		2%			1%	13%	17%	4%	46%	11%		100%
Maarssenbroek	565	11%	6%	6%				25%		2%	39%	9%	1%	100%
Oudenrijn en Heicop	953	3%	3%	6%		6%		24%	1%	1%	20%	34%	3%	100%
Papendorp	236	0%						100%						100%
Portengen	86	9%						9%		1%	78%	2%		100%
Portengen nieuwer Aa	488	39%	7%	2%		2%		3%		1%	24%	20%	3%	100%
Portengen Zuideinde	264	13%	5%	3%				8%		5%	29%	37%		100%
Reijerscop	427	9%		1%		1%		61%			11%	16%		100%
Spengen	444	44%		3%		3%		10%	3%	2%	36%			100%
Themaat	552	15%		2%	1%	2%		11%	1%	3%	56%	9%	1%	100%
Veldhuizen	665	9%	3%	3%		2%		22%	3%	2%	44%	12%		100%
Vijfhoeven	93	6%						50%	26%			18%		100%
Vleuten Oudmunster	1700	9%	0%	4%		3%		24%	5%	3%	43%	8%	1%	100%
Zuilen	528	3%	2%	5%				64%	5%		12%	8%		100%
Eindtotaal		14%	2%	5%	0%	2%	0%	26%	5%	2%	31%	13%	1%	100%

Oppervlakte in morgen. Kolommen: B. – buur; Div. – diversen; K&K – Kloosters en kerken; Lh – landsheer; Liefd. – liefdadigheid; onb. – onbekend; Oude inst – oude instellingen; ov – overige; par – parochiële instellingen; ridd – ridderschap; sted – stedeling – vic – Vicarieën; tot – totaal. Kleurverloop van laag (rood) naar hoog (groen).

Bron: HUA, Staten Landsheerlijk, inv nr 345.

Opvallend is dat de belangrijkste maatschappelijke groepen een brede amplitude kenden en dat percentages tussen 0 en 100% daadwerkelijk konden voorkomen, zij het dat deze extremen zeldzaam waren. Voorbeelden zijn Papendorp, dat volledig in bezit was van de Paulusabdij, en het niet in de lijst opgenomen Oostwaard, waar alle grond aan de abdij van Oudwijk behoorde. Daar staan dan ook de oude instellingen op 100% terwijl andere groepen op 0% staan.

Aan het aantal kleuren in een kolom is de variëteit af te lezen. Het burenbet bezit schommelde nogal terwijl het bezit van de riddermatige families eigenlijk overal wel aan de hoge kant was. Burenbet varieerde tussen 0%-56%. Over het algemeen kan worden gesteld dat op de oude stroomruggen het burenbet laag was. Dit is goed zichtbaar in Zuilen, Vleuten, Breukelen, Maarssen en in het Lijnpad. Dit zijn de zeer onregelmatige kavelvormen op het oude land waar in 1450 de plattelanders dus weinig grond bezaten. De overgangszones nemen een tussenpositie in. We hebben het dan over de Harmelerwaard, Breukelerwaard, Veldhuizen en Themaat. De lagergelegen ontginningsblokken laten een vrij hoog burenbet zien. Geheel regelmatig is dat verband toch niet. Haanwijk en Bijleveld, een prachtige reeks regelmatige blokken ten zuiden van de Leidsche Rijn lag volledig op klei-op-veen grond en had toch een zeer laag burenbet. Burenbet was slechts prominent in Spengen, Laagnieuwkoop en Gieltjesdorp. Feit is wel dat de kleuren voornamelijk groen zijn in de ontginningsgebieden die op grote schaal werden opengelegd ofschoon ook daar het burenbet nog laag was ten opzichte van de Hollandse veengebieden.

De oude kapittels en abdijen hebben inderdaad op de stroomruggen een sterke positie weten op te bouwen die in veel gevallen ver teruggaat in de tijd. Wel moeten we ons in het bijzonder bij deze categorie realiseren dat deze positie sterker was dan uit de tabel blijkt. Zo was de voormalige *curtis* van Oudmunster in erfpacht uitgegeven in deze periode, en dit gold voor nogal wat andere goederen. Leengoederen staan op naam van de leenman, meestal een ministeriaal, soms een stedeling. De juridische verhouding die teruggaat op een heel andere constellatie (namelijk het domaniale kader) komt hierin niet tot uitdrukking.

Het bezit van de ridderschap kende ook een grote amplitude, namelijk tussen 11% en 63%, waarbij pieken worden aangetroffen in het sterk feodale De Haar en op Themaat, maar ook in Portengen, nota bene een ontginningsblok met alle kenmerken van een 'cope' in het klei-op-veengebied. Het bezit van stedelingen varieerde tussen 2% en 37% waarbij in grote lijnen kan worden gesteld dat het hoogste burgerbezit voorkwam nabij de stadsmuren.

De onderstaande tabel geeft weer hoe groot de in pacht uitgegeven stukken grond waren. Dat zegt dus niets over het gemiddelde bezit per individu of instituut (ter vergelijking wel opgenomen in de laatste kolom), noch over de omvang van een pachtboerderij. Wel zegt het iets over de versnippering, waaraan later nog meer aandacht wordt besteed.

Tabel 5-3: Gemiddelde omvang van bezitspercelen, per categorie (ca. 1450)

Gerecht	B.	Div.	K&K	Lh	Liefd.	Onb.	Oude inst.	Ov.	Par	Ridd	Sted.	Vic.	Alle	Gem. bez./eig.
Breukelen - bisschop	2,99	18,00					6,50	4,25	3,20	13,30	4,11		6,68	9,30
Breukelen - Nijenrode	4,28	5,33					9,78	4,95	4,57	7,86	5,44	2,00	6,41	8,81
Breukelen - Sint Pieter	5,50	3,50	2,00		3,50		9,07	7,65	2,00	7,44	3,95		6,61	8,74
Breukelen Oud Aa	4,02	12,50	10,00				15,17	2,00	1,67	6,51	5,13		5,90	7,43
Breukelerwaard	4,86	8,00	14,00				6,00			10,62	8,43		8,28	9,53
De Haar	5,52								5,00	9,43	6,03		7,54	9,84
Galecop	4,25	4,00	8,44		4,50		5,80			8,43	3,78	4,50	5,37	8,40
Gerverscop en Breudijk	6,03	13,25	13,11		12,00	4,00	16,28	4,50		9,08	9,54		9,61	12,37
Gieltjesdorp	2,74					3,00				9,00	6,00		3,77	4,93
Harmelen, Bijleveld, Haanwijk	4,88		7,33		4,50	4,00	9,58		3,25	8,65	6,00	5,64	7,24	13,88
Harmelerwaard	7,33		6,00				4,50		1,00	8,56	9,00	10,00	7,65	9,84
Kockengen	4,66						10,63		4,19	4,30	5,92		4,90	7,35
Kortrijk	3,23	10,00	10,33				4,00		0,50	6,32	5,71		4,85	5,49

Gerecht	B.	Div.	K&K	Lh	Liefd.	Onb.	Oude inst.	Ov.	Par	Ridd	Sted.	Vic.	Alle	Gem. bez./eig.
Laagnieuwkoop	6,05						8,50			6,13	4,90	2,00	6,19	9,50
Lijnpad	1,53		3,67		1,33		8,32	0,17		4,93	6,00		6,54	12,72
Maarssen	6,08	2,00	4,50		1,00	7,00	8,46	7,00	3,19	11,64	9,73		8,38	9,57
Maarssenbroek	4,90	7,20	11,67				7,37		4,67	6,53	8,13	4,00	6,81	11,53
Oudenrijn en Heicop	3,77	6,40	5,41		5,30		7,28		7,00	5,83	5,43	9,33	5,81	8,99
Papendorp							23,60						23,60	
Portengen	4,00						8,00		1,00	9,57	2,00		7,17	8,60
Portengen nieuwer Aa	5,43	8,25	8,00		8,00		7,50		1,33	9,08	7,38	8,00	6,59	8,56
Portengen Zuideinde	4,21	7,00	7,00				6,67		3,50	5,19	5,76		5,29	6,96
Reijerscop	4,44		2,00		6,00		7,09			3,94	5,04		5,70	11,55
Spengen	4,65		5,75		7,00		14,17		1,50	7,32	6,00		5,69	7,27
Themaat	7,01		4,50	3,00	5,50		10,17		8,00	12,81	5,80	8,00	9,35	11,50
Veldhuizen	4,36	10,00	7,67		8,00		10,36		5,00	8,27	5,44		7,39	10,73
Vijfhoeven	1,58						46,00	3,90			4,38		5,78	6,17
Vleuten Oudmunster	4,60	5,00	4,41		5,67		22,72	2,89	4,50	12,63	5,00	20,00	8,72	14,05
Zuilen	2,50	12,00	5,40			1,00	17,84	3,00		12,90	7,56		11,00	16,00
Eindtotaal	4,51	7,89	7,04	3,00	5,38	3,80	10,40	4,74	3,62	8,45	5,78	6,98	6,97	9,63

Oppervlakte in morgen. Kolommen: B. – buur; Div. – diversen; K&K – Kloosters en kerken; Lh – landsheer; Liefd. – liefdadigheid; onb. – onbekend; Oude inst – oude instellingen; ov – overige; Par. – parochiële instellingen; Ridd – ridderschap; Sted. – stedeling – Vic – vicarieën; Alle – gemiddelde over de categorieën; Gem bez/eig – gemiddeld bezit per eigenaar
Kleuren: van groen naar rood is hoog gemiddelde naar laag gemiddelde.

Goed te zien is dat de ridderschap en oude instellingen de grootste complexen in bezit hadden en dan was het niet zo relevant waar deze waren gelegen. Bijvoorbeeld in Galecop, waar de ridderschap vrij weinig grond bezat en toch grote complexen verpachtte. Het is dan ook meer de ouderdom van het bezit die hier in beeld wordt gebracht. Zo is te zien dat het burenbet bezit gefragmenteerd was terwijl het land van de oude instellingen dat veel minder was, die enerzijds echt oud bezit bevatten en anderzijds met name aankopen (of schenkingen) van minder gefragmenteerd schildboortig bezit. Op basis van de bovenstaande gegevens zijn de gebieden met grootgrondbezit er zo uit te halen; daar zijn ridderschap en oude instellingen het sterkst en is het gemiddelde bezit per eigenaar ook hoog. Het gaat dan om bovenal om Vleuten en Zuilen, oud bewoonde gebieden met brede gordels van vruchtbare grond en onmiskbare domaniale structuren. Binnen de kern van het studiegebied zal regelmatig naar deze gegevens worden teruggegrepen. Het is tenslotte het oudste vlakdekkende overzicht dat vrij eenvoudig uit de bronnen is op te diepen.

5.8 Geografische patronen

Het onderstaande diagram geeft een geografisch beeld van het bezit van de ridderschap rond 1450. Er blijkt uit dat de meeste families een soort van *Stamsitz* hebben. Hier stond het kasteel als middelpunt van een vaak aanzienlijk bezit. In afzonderlijke onderdelen van deze studie wordt ingegaan op de verschillende families en hun verbanden, zodat de aanwezigheid der Van der Mye's duidelijker wordt als bekend is dat ze verwant zijn aan Van der Haer. Uten Ham heeft met kasteel Den Ham een zwaartepunt in Vleuten en evenzo heeft Van Nyevelt rondom kasteel Nyevelt (Veldhuizen) zijn hoofdzetel. Van Zuylen is zichtbaar in Harmelerwaard (kasteel Harmelen) en had eerder die eeuw een concentratie van bezit in Zuilen en Maarssenbroek. Hier lag het land dat bij slot Zuylen hoorde, dat in het morgenboek op naam van Frank van Borsssele, echtgenoot van erfdochter Alienora van Zuylen, staat.

Tabel 5-4: Concentratie van bezit - ridderschap anno 1450

Gerecht	Beukelen - bisschop	Beukelen - Nijenrode	Beukelen - Sint Pieter	Beukelen Oud Aa	De Haer	Galecop	Genescoop en Breudijk	Harmelen - Bijleveld, Haamwijk	Harmelenwaard	Kockengen	Kortrijk	Lageneuwkoop	Lijnpad	Maarsse	Maarssebroek	Oudersrijn en Heicop	Portengen	Portengen nieuw Aa	Portengen-Ludeinde	Spergen	Thiemast	Vleuten	Vleuten Oudmunster	Zuilen	Endtotaal			
<overige>	8	14	16	40	7	11	28		31	4	6	7		15	21	20	68		18	2	3	31	131	71	401			
Nyevelt	8						24												8						296			
Ham							47												10	8	28	48	146		286			
Zuylen						34	6	33		12	75	25	2		28					15		19	14		275			
Haer				22		42		11	16								6	8				11	31		267			
Nijenrode	92	56	9	11	18					4	1		3	5			32		12						242			
Mye					38												6	2	17		31	32		1	207			
Borssele			3							3					79		32				24		5	40	185			
Renesse	25								24								19			82	3	4	3		159			
Meer					22								8	46	21	8						18	2	131				
Zoudenbalch				15						2	27		1				29	20	14				12		120			
Vleuten													5								16		95		116			
Lantscroom		16					20																53		114			
Mijnden				37	46																				98			
Grauwert		16						16	6				14			4					7	12	19		93			
Vianen						5		46						28		6									85			
Amstel				4	8			7		8											40		4		70			
Raaphorst																					44		26		70			
Wel						8						6									24		32		70			
Oudae			41		3															5		9	4		68			
Bole			10	12		4				9		10				7						9			61			
Engh			13	4																	20		24		61			
Ruwi					1																1		53		55			
Rijn								6											8		32	8			54			
Lichtenberg								6								32							12		50			
Loenersloot			2											23	16					2					43			
Ruysch			15			16				3									3		6				43			
Vliet			1											13	25										39			
Hamerstein		8	5												16	6									35			
Voorn						16										2							16		34			
Overdevecht							6									8							15		29			
Drakenborch																						27			27			
Weyde																									27			
Taets															21								4		25			
Oostrom										1						14					1		6		22			
Culemborg										1						2				6		12			21			
Duercant						21																			21			
Montfoort											11									9					20			
Mye, Renesse												19													19			
Zuylen, Renesse															16										16			
Zwieten			5			4												6							15			
Lokhorst																12									12			
Hamerstein, Bole															8										8			
Zoudenbalch, Oostrom																4									4			
Endtotaal	133	110	119	143	74	142	59	182	36	147	103	116	70	74	49	244	222	193	67	118	78	47	161	308	298	733	65	4088

Ook blijkt uit de tabel dat de clans Van Zuylen en die met de drie ruiten in het wapen (Uten Ham, Uten Engh, Van der Haer) een zeer sterke positie hadden. Verder terug in de tijd is dat nog pregnanter omdat dan bijvoorbeeld Raaphorst & Van Vleuten combineren, Uten Ham & Lantscroom, Van der Wel & Van der Mye & Van der Haer. Evengoed was het bezit van bijna 300 morgen voor een aantal families nu al aanzienlijk en in eerdere eeuwen was het bezit nog veel indrukwekkender.

Stedelingen, zo blijkt uit het volgende diagram, kenden minder concentratie op geografisch gebied voor zover het de families zelf betreft. Natuurlijk, omdat het burgerbezit in Galecop en Oudersrijn/Heicop erg hoog lag scoorden deze gerechten hoog. Hier zou aanvullend onderzoek heel nuttig zijn waarbij wordt gekeken naar de beroepen van de personen in combinatie met hun grondbezit, ook in de andere kwartieren van het Nedersticht.

Met betrekking tot de oude instellingen zijn er aantal zwaartepunten aan te wijzen. Zo had St. Marie een concentratie van het bezit in het Lijnpad, waar onder andere een *curtis* lag. De Johannieters (St. Catharijne convent) hadden in Vleuten en Harmelen grote concentraties. Beukelen St. Pieter was niet verrassend een kern voor St. Pieter. De Paulusabdij bezat geheel Papendorp. Op basis van de tabel zou men verwachten dat Oudmunster in Vleuten een armetierig bestaan leed, maar het is door de vele lenen en erfpachten dat deze rol zo klein lijkt. De realiteit doen we nog uitvoerig uit de doeken. De abdij van Mariëndaal bleek aan Zuilen gekluisterd. De meeste instellingen hadden wel een aantal van die kernen, vaak teruggaand op domaniaal bezit zoals we nog zullen zien, soms ook door toevallige omstandigheden zoals het bezit in Vijfhoeven van het Duitse Huis.

Tabel 5-5: Concentratie van bezit - oude instellingen anno 1450

Gerecht	Beukelen - bisschop	Beukelen - Nijenrode	Beukelen - Sint Pieter	Beukelen Oud Aa	Galecop	Genescoop en Breudijk	Harmelen - Bijleveld-Haamwijk	Harmelenwaard	Kockengen	Kortrijk	Lageneuwkoop	Lijnpad	Maarsse	Maarssebroek	Oudersrijn en Heicop	Papendorp	Portengen	Portengen nieuw Aa	Portengen-Ludeinde	Spergen	Thiemast	Vleuten	Vleuten Oudmunster	Zuilen	Endtotaal			
Domkapittel					6	9					70	3,83	8	10					12		18				137			
Duitse Huis					22,5					35	107	4	26						8		14	46	28,5		291			
Mariëndaal		63,5	24,5	15	68	35	16	3		4	8		6,5	29					16					182	479			
Oudmunster	1	8			8	12	6	12			25			10					46	16	17	8	43	16	228			
Oudwijk					5								14	14							9			20	62			
Paulusabdij				16					8																284			
St. Catharijne		53	14,5		5	41,5	218					42	38	38	45				95		37	50	196,5	4	878			
St. Jan					21				32		8	12		21	18					10,5	7	23	32,5	91	284			
St. Marie	12	20	2	40	6	30		3	2,5		73,33	0,83		83,67		8		8	10			15	95	24	433			
St. Pieter	12	95	20		12	37					3,67		26	33			7	4	67,5			8	11,5	2	339			
Oostbroek												4,5												2	6,5			
Endtotaal	13	157	136	91	6	157	147	249	18	42,5	4	51	333	67,7	140	226	236	8	15	20	263	42,5	61	145	46	409	339	3420

Tabel 5-6: Concentratie van bezit - stedelingen anno 1450

	Bruckelen - Vischoep	Bruckelen - Wijnrade	Bruckelen - Sint Pieter	Bruckelen Oud Aa	De Haar	Galecop	Genervenscop en Brudijk	Galleddorp	Harmelen, bijleek, Maarswijk	Harmelenwaard	Kockengen	Kortrijk	Laghuwkoop	Uppsal	Maarsse	Maarssebroek	Oudenrijn en helcop	Potengen	Potengen nieuw Aa	Potengen Zuidende	Spragen	Thijmst	Velthuisen	Vijveven	Velden Oudmunster	Zuilen	Eindtotaal		
<Overige>	10	24	0,67	13	35	8	37,5	65	16	28		22	6,5	11,5	46,33	34	100	6	15	31,5	3		28	14	45,5	14	615		
Pot						13,5		19									12	58	3			10			10	8	134		
Sloyer		10				6	4					16,5			2		20,5		8	24			24		5		120		
Galecop								10		8	17					8					16,17				32		91,2		
De Wit						5	6									37							7		18		73		
Winter						4				21,58	4						2		36,5					2			70,1		
Jutphaas			5								17							10	3	3			3	1,5		8	50,5		
Gent		8					8,5									12					16				5,5		50		
Mouwer							3							24											20		47		
Prooys											4	18						6	16						2,5		46,5		
Wouman				6													7								11	20	44		
Everdingen					4									25			12										41		
Vink		10	10											4	15												39		
Pallaes	8				14							1						8	6								37		
Van Waal							18										14								3		35		
Denemerken								8	14		6	6								4,5			16				32,5		
Benschop								8	3,5										10								32		
Kroek		5	4			8											5								5		30,5		
Scroeyer		17	4,33																		9						30,3		
Groenenberg		6				2,67				10		4													7,5		30,2		
Oudewater		6					5			9							6						4				30		
Trinde						8								3,5			10			2,5						4,5	28,5		
Bole			3												20												23		
De Lege	11						10																				21		
Hoye									17	4																	21		
Masch						4							15														19		
Foeyt																	18										18		
Stoek						6											12										18		
Vrouwelijn		7						2		8																	17		
Compostel																	16										16		
Polsbroek		2	8,5	1,5																		4				6	10,5		
Benthem																							4,5				16		
Bijndop																	4					6					10		
Zaal																		8	0,5								8,5		
Pijl	8																										8		
Spiegel																	8										8		
Woerd							3								4												7		
Sloyer, Trinde																							6				6		
Trinde, Pot																	5										5		
Sloyer, Raaphorst														4													4		
Eindtotaal	37	87	43,5	20,5	59	36,2	114	124	18	78	27	29,6	68,5	24,5	54	97,3	65	299	2	96	98	65,5	12	52,2	92,5	17,5	165	60,5	1942

5.9 Periodiciteit van verwerving

Tot slot wordt ingegaan op de periodiciteit van verwerving, om na te gaan in welke perioden wijzigingen lijken te hebben plaatsvonden in de bezitsverhoudingen. Het is daarbij interessant om te zien of hier sprake is van golfbewegingen of bijvoorbeeld van eenmalige onomkeerbare processen waarbij natuurlijk het meest onomkeerbare proces het bezit in de dode hand is.

Het exact bepalen of er in bepaalde perioden pieken of dalen zijn in het tempo van verwerving kan een indicatie zijn van de economische toestand van die periode. Het kan echter ook een indicatie zijn van wijzigende strategieën van maatschappelijke groepen. Geldbehoefte is daarbij overigens niet hetzelfde als geldnood. De situatie van Everard van Stoutenburg, die rond 1300 vele goederen van de hand deed als gevolg van schulden, is een andere dan die van Amelis uten Weerde, die zich welwillend toonde bij een transactie.¹¹⁴⁰ Terwijl het in de meeste gevallen niet mogelijk is de beweegredenen van een verkoper te doorgronden is het van groot belang inzicht te krijgen in het volume en patroon van dergelijke transacties. Het lijkt er namelijk bijvoorbeeld op dat in de eerste helft van de dertiende eeuw veel riddersmatig land verkopen waarbij de in die tijd opkomende kastelenbouw een behoefte aan liquide middelen zal hebben aangewakkerd. Ook rond die tijd valt het omvangrijke bezit van Utrechtse patriciërs op, die land accumuleerden, zoals Lambert de Vreze (overal), Herman Teutelaert (Oudenrijn, Rosweyde), Lubbert Van der Hoogstrate (bij De Haar).

Tevens zijn de kanunniken van de kapittels zich aan het afzetten tegen de proost en hard op weg om het beheer van de uitkeringen naar zich toe te trekken alsmede te zorgen voor inkomsten waar de proost zich niet mee mag bemoeien. De discussie binnen het kapittel was al van oudere tijd en deel van het proces dat in de literatuur als 'goederendeling' bekend staat. In het kort komen we daarop bij de behandeling van Oudmunster terug.

Tenslotte komen in de dertiende eeuw steeds meer memorievieringen waar ook een materiele basis voor nodig was.

Dit 13^e-eeuwse mechanisme van vraag en aanbod is belangrijk geweest bij de groei van de oude instellingen. Het was ook voornamelijk de ridderschap (liever voor deze tijd: de ministerialen) die land van de hand deden ten gunste van de oude instellingen. Andere wijzigingen in de bezitsstructuur waren er nauwelijks. Althans niet van vergelijkbare omvang.

In de veertiende eeuw zet de ingezette verwerving zich krachtig door. De onderstaande tabel laat dat zien voor de kleine kamers van Dom en Oudmunster met betrekking tot goederen in het Nedersticht. Dit wil niet zeggen dat dit alle verwervingen voor deze kapittels waren. Kapittels hadden veel meer beheerseenheden waarvan de meeste veel statischer waren, zoals de grote kamer, waar aanvankelijk bovenal tienden werden verantwoord, of de proosdij, waarin

¹¹⁴⁰ Beide worden verderop uitgewerkt.

met name lenen waren geadministreerd of zoals bij de Dom de eeuwenlang constante *bona divisa*. Bepaald niet statisch waren de vicarie-stichtingen die ook gepaard gingen met de toewijzing van land.

De tabel geeft een mooi voorbeeld van de groeiende behoefte aan inkomsten. Daarbij moeten we ons realiseren dat bij afnemende rentabiliteit van de grond, meer daarvan nodig was om de inkomsten (uitkeringen aan de kanunniken) op peil te houden.

Tabel 5-7: Groei van grondbezit in het Nedersticht bij Domkapittel en Oudmunster tussen 1300 en 1500.

Bron: HUA, Domkapittel, inv nrs 598, 601, 633-1, 633-6 en 633-11; HUA, Oudmunster, 489-19, 483-1, 483-4, 489-3

De bovenstaande grafiekjes geven snel inzicht in de continue verwerving van land bij de beide kapittels. Het is moeilijk dit proces verder terug te vervolgen in de tijd doordat er veel minder bronnen zijn. Al rond 1300 was de uitgangspositie van de kleine kamers vrij rooskleurig. Op basis van de overgeleverde oorkonden en vermeldingen in necrologia kan worden vermoed dat er in de dertiende eeuw veel verwerving plaatsvond waarbij een niet onaanzienlijk deel van de door de proost vervreemde goederen werd teruggehaald naar de kerk, nu ten gunste van de kanunniken. Over Oudmunster is in dit kader meer bekend dan over het Domkapittel. Van de overige kapittels is geen studie gemaakt terwijl het werk van Palmboom rond 1400 stopt. Het moet derhalve blijven bij wat eigen observaties, aangevuld met wat hoofdlijnen die Van den Hoven van Genderen in een aantal publicaties heeft gegeven. De Kleine Kamer van Oudmunster was ingesteld tijdens een reorganisatie binnen het kapittel die kort voor 1300 plaatsvond. Terwijl de oudere schenkingen en de tienden in de Grote Kamer bleven geadministreerd, werden de jongere verwervingen in de Kleine Kamer ondergebracht.¹¹⁴¹ De oprichting van de Kleine Kamer leidde tot de aanleg van een *obituarium*, wat er helaas toe leidde dat oudere documenten, met daarin informatie over de oudste begunstigers, de archiefreorganisatie niet overleefden.¹¹⁴²

Rond het midden van de dertiende eeuw volgen de kanunniken een strakke lijn om hun 'eigen' vermogen te vergroten en dat deden ze met name door in het Nedersticht gelegen grond aan te kopen. Terwijl de Grote Kamer voor 70% de inkomsten uit tienden haalde, was de Kleine Kamer aangewezen op landbezit. Deze focus op het Nedersticht laat zien dat er in de dertiende eeuw weinig interesse meer was in verafgelegen goederen; het was juist zo dat deze in de dertiende eeuw werden afgestoten ten gunste van nabijgelegen bezit.¹¹⁴³ Er was ook nogal een verschil in de kosten die gemoeid waren met verafgelegen klein grondbezit en het was dan ook veel effectiever en efficiënter om te zorgen voor meer geconcentreerd bezit in zorgvuldig geselecteerde gebieden. Deze politiek komt op voortreffelijke wijze tot uiting in de positie die het kapittel van Oudmunster in Linschoten opbouwde.¹¹⁴⁴ Terwijl het kapittel in 1300 over 12 morgen land beschikte in Linschoten, was dat een eeuw later door gerichte aankopen aangegroeid tot 160 morgen. De positie die de kanunniken hier wisten op te bouwen, gestoeld op land, tienden en rechtspraak, kan dan ook alleen met Vleuten worden vergeleken. De concentratie in het Nedersticht is overigens ook goed zichtbaar bij Sint Jan.¹¹⁴⁵ De gevolgen van deze strategie hebben een grote uitwerking gehad op het bezit in de dode hand.

¹¹⁴¹ Van den Hoven van Genderen, 'Kanunniken, kloosters en kerkgebouwen', p. 208-209; dez., 'Registers en rekeningen', p. 172-176; dez., Heren van de Kerk, p. 56

¹¹⁴² Van den Hoven van Genderen, 'Registers en rekeningen', p. 175 n. 15 en Palmboom, *Sint Jan*, p. 451.

¹¹⁴³ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, p. 56

¹¹⁴⁴ Zie het hoofdstuk over de tienden in Linschoten, p. 10.10.6

¹¹⁴⁵ Palmboom, *Sint Jan*, p. 397.

Terug naar de grafiekjes. Met name de index geeft het groeitempo van de Kleine Kamers goed weer. Door als startpunt 1300 te kiezen moet evenwel niet uit het oog worden verloren dat in dat jaar al honderden morgen land in bezit was. Een groot deel daarvan was tussen 1250 en 1300 verworven zodat kan worden gesteld dat ook in de tweede helft van de dertiende eeuw een forse verwervingspolitiek moet zijn gevoerd.

Tegelijkertijd laat de tweede helft van die eeuw een sterke opkomst van de jongere instellingen zien, waarbij charitatieve instellingen, kloosters en kerken in dezelfde vijver vissen om de gunsten van weldoeners.

Idealiter zouden we de *dos* van elk klooster kennen want omdat in bijna alle gevallen de stichtingsdatum wel bekend is zou dan naar een vaste peildatum (voor Utrecht rond 1450) toe kunnen werken.

De onderstaande grafiek laat zien dat alleen al het aantal stichtingen in de richting wijst van oplopende behoefte aan bestaansmogelijkheden, ergo: grondbezit. Opvallend is de explosieve stijging van het aantal instellingen in de tweede helft van de veertiende eeuw. Het aantal nieuwe stichtingen is dan in een halve eeuw even groot als in de 250 jaren ervoor. Doordat deze nieuwe partijen zich op de markt hebben begeven en afhankelijk waren van stichtingen, schenkingen en aankopen moet dit een enorme impact hebben gehad op de transitie van bezittende boeren naar pachtende boeren. Wat uit de oudste momentopname van 1460 blijkt is voor deel het resultaat hiervan.

Afb. 5-4: Het aantal nieuwe geestelijke instellingen in het Nedersticht

Bron: Provinciegeschiedenis van Utrecht deel 1, p. 326-327

De onstuimige groei tussen 1350 en 1550 verklaart grotendeels de overgang van zoveel land van individuen naar instellingen. Een eerste voorbeeld, het Heilige Geesthuis, geeft wel aan hoe snel het kon gaan. Het Heilige Geesthuis was in 1307 gesticht en had 110 jaar later 345 morgen land en 40 hofsteden in de stad Utrecht. Dat is een behoorlijk tempo van verwerving. Dat bezit bestond uit 70 stukken grond met een gemiddelde van 4,93 morgen. Het tweede voorbeeld dat we aanstippen betreft de abdij Mariëndaal te Zuilen. Van het middeleeuwse archief van de abdij is vrijwel niets bewaard gebleven. Het door Mattheus ontdekte en uitgegeven necrologium vormt een uitzondering.¹¹⁴⁶ Afgaande op de namen die erin vermeld staan werd deze Cisterciënzer abdij bijna uitsluitend door edelen en patriciërs begunstigd en bevolkt door dochters uit deze geslachten. De stoet van zo'n duizend namen biedt, evenals de overige Utrechtse necrologia een rijke bron voor genealogische gegevens en familieverbanden.¹¹⁴⁷

Het goederenbezit van Mariëndaal kan deels gereconstrueerd worden aan de hand van de fiscale leggers en een in 1637 opgestelde inventaris.¹¹⁴⁸ In 1637 berustte het archief van Mariëndaal in een kist ten huize van Maria van Hartevelt, juffer van het convent, waar de rentmeester Johan Vinck er korte regesten van maakte – bijna 400 stuks. Het aardige is nu dat Vinck het niet naliet om ook alle transfixen te beschrijven, beknopt dat wel, maar met voldoende informatie om te herkennen om welk onroerend goed het ging. Helemaal compleet is het register niet en er blijkt ook uit dat er wel wat erfpachten waren, die als zodanig niet op naam van Mariëndaal in de leggers staan.

Tabel 5-8: Bezit van de abdij van Mariëndaal bij Zuilen (ca. 1450-1600)

Gerecht	1461	1536	1600
Galecop	68	62	34
Gerverscop en Breudijk	35	35	35
Harmelen, Bijleveld, Haanwijk	16	16	16
Harmelerwaard	3	3	3

¹¹⁴⁶ Mattheus, *Foundationes*, p. 432: *Ex libro memoriarum vallis B. Mariae extra Trajectum, quod monasterium coepit Ann. 1245.*

¹¹⁴⁷ De bekende families uit het westelijke Nedersticht, Van Vleuten, Van Voorn, Uten Ham, Van Zuylen en Uten Enghe vindt men hier in overvloed. Een andere greep: De Cock van Opijnen, Lokhorst, Ruisch, Van Oostrum, Pellencussen, Trinde, Lichtenberg, Compostel.

¹¹⁴⁸ HUA, Mariëndaal, inv nr 9. *Inventaris bij Johan Vinck als rentmeester vanden conventhe van Mariendaell door ordre vande E. Heeren superintendenten doen maecken van alle brieven soo eigendoms erffpachts als andersints, berustende in seeckere kiste ten huise vande E. joffrouwe Maria van Hartevelt conventuale joffrouwe vande voors. conventhe, ende aenden selven conventhe specterende.*

Kockengen		39	39
Laagnieuwkoop	8	19,5	19,5
Maarssenbroek	29	78	74
Reijerscop		12,5	12,5
Spengen	16	13	13
Themaat		11	5,5
Veldhuizen		3	3
Zuilen	182	210	205,5
Eindtotaal	357	502	460

In de tabel is te zien dat er tussen 1461 en 1536 nog een behoorlijke groei optrad, waarbij het zwaartepunt van het bezit nabij de abdij bleef, in Zuilen. Een andere opvallende concentratie van bezit had de abdij in Galecop, terwijl het bezit in de ten zuiden van de abdij gelegen polder Maarssenbroek fors werd uitgebreid.

Grafiek 5-2: Groei van grondbezit, abdij van Mariendaal (1250-1600)

5.10 Samenvatting

In dit hoofdstuk is allereerst kennis gemaakt met de seriële fiscale bronnen die in deze studie zijn gebruikt. Dankzij een intensieve bewerking van talloze rekeningen van de Utrechtse kapittels konden pacht- en tiendgegevens over de periode 1295-1600 worden verzameld, die in vrijwel ononderbroken reeksen konden worden omgezet. De fiscale gegevens betroffen de morgenboeken en oudschildboeken die zijn overgeleverd vanaf medio vijftiende eeuw. Zowel aanpak als methodologische uitdagingen zijn besproken waarna duidelijk is geworden dat veel van dit ongebruikte materiaal het in zich heeft bouwstenen te vormen voor deze studie. Een belangrijk onderdeel hierbij vormen ook de cartografische reconstructies die door een koppeling van veelsoortige gegevens mogelijk wordt gemaakt.

Na de bespreking van de bronnen is, om beter te duiden wat met bezitsverhoudingen wordt bedoeld, kort ingegaan op het verschil tussen bezit en eigendom. Er is voor gekozen de eerder in de literatuur voorkomen tweedeling “eigen goed is geen pachtgoed” te hanteren, die overeen bleek te komen met de insteek van de fiscale leggers. Vervolgens is een overzicht gegeven van de maatschappelijke groepen, de categorieën, die aan alle bezitters zijn toegekend. Deze indeling wordt in de hele studie gebruikt en maakt een helder en ondubbelzinnig overzicht van bezitsverhoudingen door de eeuwen heen mogelijk. Omwille van de vergelijkbaarheid van gegevens is de indeling die door Van Bavel werd voorgesteld grotendeels overgenomen, met een paar kleine wijzigingen die beter de situatie in het Nedersticht reflecteren. De gehanteerde maatschappelijke groepen zijn: landsheer, oude instellingen, kloosters en kerken, parochiële instellingen, liefdadigheidsinstellingen, vicariën, stedelingen, ridderschap, burens, diversen en onbekend/ overige.

Het bleek belangrijk om voor de behandeling van de stof kennis te maken met een oude juridische figuur die met *gemeender voor* werd aangeduid. Dit begrip was gerelateerd aan ongedeelde bezit zo hebben we niet bestreden, maar een grotere rol bleek de ongedeelde bezit te spelen op het niveau van gebruiksrechten. Het was zelfs een factor die splitsing van bedrijven tegenging en in belangrijke mate verantwoordelijk kan worden gehouden voor de opzienbarende versnippering van bezit en tegelijkertijd even opzienbarende accumulatie van gebruik. Daarnaast bleek de *gemeender voor* geen typisch verschijnsel op het oude land te zijn en ook voor te komen in de grootschalige ontginningen. We zien de *gemeender voor* dan ook als een oude zeer bestendige juridische figuur die met de implementatie van de rechtsverhoudingen in de nieuwe landen eenvoudigweg is meegekomen met de andere rechtsgewoonten.

Opmerkelijk was de situatie dat er langs de Oude Rijn geen uitheemse abdijen waren gegoed, zodat verondersteld kan worden dat met de schenking van de *fiscus* en alles wat erbij behoorde in het jaar 723 een stevig fundament onder

de bisschoppelijke aanwezigheid is gelegd. De koning zal er daarna geen goederen meer hebben overgehouden, waarmee we impliciet zeggen dat dit hele gebied teruggaat op koningsgoed en grotendeels is een enkele schenking aan de Utrechtse kerk is gekomen. Opvallend is in het gebied de rond 1200 aantoonbare aanwezigheid van een klein aantal verwante geslachten, die eeuwenlang (als meiers van de domeinen, ontwikkelaars van de ontginningen en als kasteel- en gerechtsheren) een belangrijke bindende rol in de maatschappij hebben gevormd. We vermoeden dan ook dat deze families teruggaan op inheemse elites. Ook deze hypothese worden in de navolgende hoofdstukken onderbouwd.

Om een eerste inzicht te verwerven in de bezitsverhoudingen zoals die uit de oudste directe bron – een manuaal van het morgengeld uit ca. 1450 kan worden afgeleid, is voor ruim 13000 morgen land in het Nederkwartier van het Sticht een analyse gemaakt. Opvallend was het grote aandeel in de grond van de ridderschap (31%), oude instellingen (26%) en stedelingen (13%). Evenzo opvallend was het lage bezit van de plattelanders met slechts (13%). De economische macht die de stad Utrecht over het platteland uitoefende bleek daarmee overduidelijk. Een uitsplitsing van deze gegevens over de onderliggende gerechten bleek een veel gevarieerder beeld op te leveren, dat per landschapstype nader wordt behandeld en verklaard. Binnen de verschillende gerechten liepen de bezitsverhoudingen nogal uiteen. Gekeken per maatschappelijke groep, en daarbinnen zelfs op instituut of familie, bleken er nog andere patronen te bestaan. Leden van de ridderschap bleken gehecht aan een machtscentrum, waar hun kasteel als middelpunt van aanzienlijk grondbezit fungeerde. Stedelingen, vrijwel zonder uitzondering uit de bestuurlijke lagen van de stad Utrecht, vertoonden daarentegen meer regionale interesse, die verklaren uit aandacht voor investeringsmogelijkheden en risicospreiding. De oude instellingen hadden evenwel meerdere centra, grotendeels gebouwd op oudere domaniale concentraties van bezit.

Naast de ruimtelijke patronen die konden worden ontwaard in het materiaal is de chronologische component aan de orde gekomen. Terwijl stedelingen in de dertiende eeuw land verwierven gingen in dezelfde periode de Utrechtse kapittels over tot afstoting van verafgelegen bezit. Omdat de ridders veel interesse hadden in kastelen en dat financieren met verkoop van grond, zien we in de dertiende eeuw een eerste fase van veranderende bezitsverhoudingen. De kanunniken van de kapittels stelden zich steeds onafhankelijker op van hun proost en we zien dan ook in de dertiende eeuw een sterke vergroting van het kapittelbezit, terwijl het bezit van de proosten (na 12^e-eeuwse vervreemdingen) vrij stabiel bleef.

Tussen 1300 en 1400 verwierven de kapittels in hoog tempo nieuwe goederen die bijvoorbeeld werden aangewend voor memorievieringen. De groei zette nog wel door tot 1500 maar werd afgeremd door de vele stichtingen van andere geestelijke instellingen die evenzeer behoefte aan inkomsten hadden en zich op de grondmarkt stortten. De momentopname die we dankzij het morgenboek van 1450 konden samenstellen blijkt het resultaat van een nogal dynamische grondmarkt te zijn geweest waaraan allerlei factoren ten grondslag hebben gelegen. Al deze ontwikkelingen worden in de nu volgende hoofdstukken besproken per eerder onderkend landschapstype. De hier in het kort weergegeven kernpunten zullen verder worden uitgewerkt in drie delen: bezitsverhoudingen op het oude land, in de nieuwe ontginningen en de overgangszones ertussen.

6 Bezitsverhoudingen op het oude land

In dit onderdeel wordt aandacht besteed aan de bezitsverhoudingen op de oude cultuurgronden langs de rivierlopen. Er blijken ook in dit gebied nogal wat *curtes* te hebben gelegen die op de kaart zullen worden gezet. Tevens zal veel aandacht uitgaan naar de ministerialen die hier van oudsher een sterke positie hebben gehad. Voordat de hoven op de oeverwallen van de Oude Rijn aan de orde komen zal kort worden ingegaan op de karakteristieken van het domaniale systeem.

6.1 Hoven – inleidende opmerkingen

The primary function of the great demesne was to allow a few men to live in idleness, abundance and the exercise of power. Duby was er vrij duidelijk over.¹¹⁴⁹ Interessant zijn ze echter wel, die domeinen, waarover zoveel is geschreven dat er nogal wat boekenplanken mee gevuld kunnen worden. Met betrekking tot de Noordelijke Nederlanden is er veel minder studie verricht. Domaniaal georganiseerd grootgrondbezit werd vaak als niet significant afgedaan, althans voor zover het de klassieke hoven betreft.¹¹⁵⁰ Maar de werken van De Monté VerLoren, Niermeyer, Slicher van Bath, Dekker, Palmboom en Buitelaar hebben een ander beeld opgeroepen, dat onlangs door Cordfunke in Kennemerland overzichtelijk werd weergegeven.¹¹⁵¹ De grote kenner van de Karolingische economie, Verhulst, heeft nooit iets gezien in de bevindingen van Dekker en nam zijn werk nooit als referentie op. Toch toonde het boek over het Kromme Rijngebied aan dat met retrospectief onderzoek nog heel wat relictten van vroegere exploitatievormen aan het licht kunnen komen.

Aan de basis van het moderne onderzoek stond de these van Verhulst dat het klassiek genoemde domaniale systeem met hof en afhankelijke hoeven in de negende eeuw in tijd en ruimte beperkt is geweest.¹¹⁵² Geografisch kerngebied tussen het Parijse bassin en het gebied in Duitsland ten westen van de Rijn. Een middeleeuwse creatie, los van de Romeinse *fundus*.¹¹⁵³ Wat we weten uit de polyptieken is telkens een momentopname binnen een ontwikkeling die zich in de zevende/achtste eeuw al had voorgedaan.¹¹⁵⁴ Fundamenteel voor deze exploitatievorm was koninklijke invloed en de aanwezigheid van goed bewerkbare bodems die graanbouw mogelijk maakten.¹¹⁵⁵

Qua opbouw bestond zo'n klassiek domein uit het saalland van de heer dat geëxploiteerd werd met de arbeidskracht van de *mancipia* (horigen).¹¹⁵⁶ Aan deze horigen waren hoeven uitgegeven die ze mochten bewerken. Deze structuur werd het tweeledige domein genoemd. De klassiek indeling was als volgt: het vroomland (*terra indominicata*) bestond uit bouwland, weiland en hooiland dat vanuit de vroomhof (*curtis*) door de domeinheer of zijn meier (*villicus*) werd uitgebaat. In de nabijheid van de vroomhof lagen de hoeven, die aan horige boeren in tijns werden uitgegeven. Deze hoeven vormden de *terra mansionaria*. Elke hoeve huisvestte een gezin. De bezitter van zo'n *mansus* hield deze van de domeinheer en het was dus geen allodiaal bezit. Het ligt voor de hand dat een dergelijke samenstelling alleen succes kon hebben als er sprake was van min of meer aaneengesloten grootgrondbezit, omdat anders de *curtis* slechts een administratief centrum zou zijn. Nu was dat niet *per se* een probleem, omdat er allerlei varianten van de tweeledige villa bestonden. Het klassieke domein was namelijk verre van standaard en was meer een ideaalbeeld.¹¹⁵⁷ Rösener ontdekte in Saksen meerdere vormen van domaniale exploitatie die niet aan het klassieke model voldeden. Vaak waren er *curtes* waarvan het vroomland slechts een handvol hoeven groot was en waar hofhorige *servi* en *mancipia* het land bewerkten zonder eigen grond te hebben. Deze domeinen hielden het midden tussen een klassiek domein en een centrale verzamelplaats zonder zelf beheerd land.¹¹⁵⁸ Verhulst heeft in een recent overzicht de verscheidenheid van niet-klassieke domeinen per regio in West-Europa behandeld, waarbij hij de Noordelijke Nederlanden natuurlijk achterwege liet gezien zijn afwijzing van Dekkers hypothese.¹¹⁵⁹

In weerwil van de internationale literatuur over dit onderwerp kunnen we er gerust van uitgaan dat de reeds vroeg bewoonde gebieden langs de Rijn- en Vechtlopen de bisschop van Utrecht en de stadskapittels hun goederen in hofrechtelijk verband geëxploiteerd hebben.¹¹⁶⁰ Ze hadden in een groot aantal van hun nederzettingen een administratief en bestuurlijk centrum: een hof of vroomhof. Als centrum van het beheer van een domeingoed kan het vóórkomen van de term *curtis* (soms ook *curia*¹¹⁶¹) of hof in de richting van domaniale structuur wijzen. Nu is het niet zo dat we in elke

¹¹⁴⁹ Duby, *Rural economy*, p. 35.

¹¹⁵⁰ Blok, *Franken*, p. 98-104, Verhulst, 'Landbouw', p. 166-182, Van der Linden, 'Platteland', p. 52-53.

¹¹⁵¹ Cordfunke, *Begraven verleden*, p. 41-53 en 115.

¹¹⁵² Verhulst, *Carolingian economy*, p. 33-34.

¹¹⁵³ Rösener, 'Grundherrschaft', p. 19.

¹¹⁵⁴ Verhulst, 'Diversité', p. 133.

¹¹⁵⁵ Rösener, 'Grundherrschaft', p. 20.

¹¹⁵⁶ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 50-51.

¹¹⁵⁷ Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 28.

¹¹⁵⁸ Rösener, 'Struktur und Entwicklung', p. 192-207.

¹¹⁵⁹ Verhulst, *Carolingian economy*, p. 49-57.

¹¹⁶⁰ Sinds de studies van Dekker, *Kromme Rijngebied* en Buitelaar, *Ministerialiteit* is dit steeds duidelijker geworden. Ik heb zelf in een aantal studies de hoven in Vleuten en omgeving behandeld. Zie literatuuropgave. Van Bavel heeft laten zien dat hoven voorkomen in de gebieden van vroegste bewoning, Van Bavel, *Transitie*, p. 439.

¹¹⁶¹ *In curia seu curte de Nyendike*: Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 91.

vermelding van *curtis* een overblijfsel van een domein moeten zien. Slicher van Bath heeft daartegen al gewaarschuwd.¹¹⁶² Wel is de kans op een domein groter wanneer ook andere eigenschappen (zoals aantoonbaar grootgrondbezit, kenmerkende agrarische structuur, bepaalde afdrachten) in dezelfde richting wijzen. Door de voorkeur van het Frankische gezag voor graan was er daarnaast de noodzaak voor veel bouwland, een behoorlijke dichtheid van grootgrondbezit en een sterke Frankische invloed.

Welk type domein wordt aangetroffen verschilt nogal. Men dacht voornamelijk aan verspreide hoven, wat ook vaak voorkomt in de polyptieken en dan is de hof vaak een administratief centrum. Schoolvoorbeeld van het verspreide type lijkt Wadenooijen, een hof die in 850 aan de Utrechtse kerk werd geschonken en bestond uit een *mansus dominicatus*, de kerk en 25 hoeven, waarvan er vijf ter plaatse, vijf in Zennewijnen en de rest verspreid lag.¹¹⁶³ Toch is er de laatste decennia heel wat steun voor de tweeledige hof in de bronnen gevonden. De hof te Hier bijvoorbeeld, die in 996 aan de Utrechtse kerk werd geschonken was zo'n tweeledige hof, waaraan hoeven met horigen behoorden. Bij de overdracht werden drie hoeven met 25 horigen daarop afgesplitst.¹¹⁶⁴ Van Bavel vond ook onvrijen op de uithof in Zoelmond van de abdij van Mariënweerd en op de abdijsgoederen in het land van Cuijk.¹¹⁶⁵

Meilink vond in Egmond ook tweeledige hoven op de geestgronden. Hij kenschetste de Egmondse samenleving in de elfde en twaalfde eeuw als 'villagemeenschap'. Hij stelde vast dat de bezittingen bestonden uit een aaneengesloten complex en verspreide hoeven. Egmond had deze domaniale structuur overgenomen van de graaf van Holland en niet geïntroduceerd.¹¹⁶⁶

Het Kromme Rijngebied kende een flink aantal hoven Dekker trof restanten van domaniale hofdiensten aan alsmede vroomland.¹¹⁶⁷ Daar werkten onvrijen die geen grond in tijns hadden maar deelden in gebruik van onverdeelde gronden. Als die grond verdeeld werd kregen ze een stukje (*cotland* of *colland*). De hoeven werden wel in tijns gehouden. De hoevenaren moesten een keurmede (het beste deel van de erfenis) afdragen en diensten verrichten. De wagendiensten, bak- en brouwdiensten zag Dekker als relictten van de klassieke vroomdiensten. Enige voorzichtigheid met dergelijke lasten is echter geboden, want veel vervoers- en ploegdiensten waren vaak van latere datum.¹¹⁶⁸

In Beusichem vermoedde Palmboom ook een tweeledige hof. Van de oorspronkelijk acht *curtes* van Sint Jan waren er eind dertiende eeuw nog maar drie over waarvan te weinig gegevens zijn om ze tot klassiek domeinen te bestempelen. Wel vond Palmboom domaniale trekjes zoals vroomland dat in eigen exploitatie was. De hof in Beusichem had een hofge-recht en bestond uit geconcentreerd bezit van 88 morgen groot met tijnsgronden. Het vroomland van de hoven van Sint Jan was vrij klein: Balgooi had 25 morgen, Dolder had 17 morgen en Everiksdorp had een vroomland van 61½ morgen.¹¹⁶⁹

Van Bavel zag meer hoven van het type 'tweeledig' dan *dispersé* in zijn onderzoeksgebied.¹¹⁷⁰ In veel nederzettingen één hof, in sommige zelfs meer (ook in Kromme Rijngebied immers!). Totaal 25 stuks in een gebied van 150 km². Ik deel Van Bavel's mening dat juist het weglaten van een opsomming kan wijzen op geconcentreerde ligging.¹¹⁷¹ Een mooi voorbeeld hiervan is de vermelding van Kasteel De Haar met alle toebehoren, waar uit de cartografische reconstructie is gebleken dat dit een domein betrof met honderden morgens aaneengesloten land inclusief gerecht, tijns en tienden en voornamelijk in leen uitgegeven hoeven, terwijl het vroomland werd verpacht. Hetzelfde beeld bleek bij de hoven van Oudmunster. We gaan hier nog uitgebreid op in. Ik heb zelf in een artikel over grootgrondbezit laten zien dat de tweeledige hof, zoals die later door Van Bavel werd bevestigd, inderdaad meer voorkwam dan gedacht.¹¹⁷²

In de onderstaande tabel staat een aantal hoven die we in ons studiegebied tegenkomen, uitgesplitst in zaalland en de bijbehorende hoeven:

Tabel 6-1: Verhouding tussen vroomland en hoeven (ca. 1350)

Hof	Oppervlakte in morgen			Verhouding	Aandeel vroomland
	Vroomland	Hoeven	Totaal		
De Haar	32	192	224	6,00	14%
Hof op Alendorp ¹¹⁷³	14	69	83	4,93	17%
Hof Zeldenrijk ¹¹⁷⁴	40	48	88	1,20	45%
Harmelen	66	248	314	3,76	21%
Reyerscop	68	169	237	2,49	29%
Hof ter Weyde ¹¹⁷⁵	91	171	262	1,88	35%

¹¹⁶² Slicher van Bath, 'Hoven op de Veluwe', p. 168.

¹¹⁶³ Van Bavel, *Transitie*, p. 439 en OSU I nr 67 (850).

¹¹⁶⁴ OSU I, nr. 145 (20-09-996).

¹¹⁶⁵ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 181, 216 en 227-228 en Van Bavel, *Transitie*, p. 440.

¹¹⁶⁶ Meilink, 'Inleiding', p. 55-56.

¹¹⁶⁷ Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 151-156.

¹¹⁶⁸ Van Bavel, *Transitie*, p. 441.

¹¹⁶⁹ Palmboom, *Sint Jan*, p. 120 en 492.

¹¹⁷⁰ Van Bavel, *Transitie*, p. 441.

¹¹⁷¹ Van Bavel, *Transitie*, p. 442.

¹¹⁷² Huiting, 'Grootgrondbezit' en Van Bavel, *Transitie*, p. 442 en Van Bavel, *Manors and markets*, p. 78.

¹¹⁷³ Vier hoeven buiten het vroomland, zie § 6.5.

¹¹⁷⁴ Ook hier waren er vier hoeven buiten het vroomland, zie § 6.5.

¹¹⁷⁵ Bij de *curtis* hoorden een paar verspreide hoeven, zoals op Themaat. De hof zelf lijkt 91 morgen te zijn geweest. 152 zaalland en 110 hoeven

Hof	Oppervlakte in morgen			Verhouding	Aandeel vronland
	Vronland	Hoeven	Totaal		
Waarder	81	192	273	2,37	30%
Oudewater	70	204	274	2,91	26%
Papendorp	44	196	240	4,45	18%
gemiddeld				3,28	26%

Op het eerste gezicht lijkt het vronland over het algemeen vrij klein, maar vergelijking met elders leert dat dit heel erg meeviel; een vronland van een paar hoeven was eigenlijk vrij gebruikelijk. De verhouding tussen vronland en hoeven is meer problematisch, of misschien beter gezegd variabel, hoewel een verhouding van 1 op 3 tot 1 op 5 gemiddeld was. Voor de klassieke vormen vond Verhulst overwegend een verhouding van 1 op 2 tot 1 op 3.¹¹⁷⁶

In de bovenstaande tabel zien we in ons studiegebied ook een verhouding van ongeveer 1 op 3 waarbij het vronland dus ongeveer een kwart van het gehele domein uitmaakte. De conclusie hieruit is dat de structuur van het middeleeuws grootgrondbezit in ons studiegebied sterk lijkt op de in omringende landen kon worden vastgesteld. Zotz heeft met Rösener aangenomen dat de verhouding 1 op 3 bij een systeem met braakliggend land voor de hand ligt.¹¹⁷⁷

De bevolking van de domeinen bestond in Saksen bovenal uit *liti*, gevolgd door *mancipia* en veel minder door *liberi*. In Beieren was dit vergelijkbaar, maar daar waren voornamelijk *mancipia* te vinden.¹¹⁷⁸ In welk sociaal-juridisch verband de bewoners van de hoven in ons aandachtsgebied zich hebben bevonden is niet duidelijk. Van Winter heeft gesteld dat de *mancipia* en *servi*, die onderaan de maatschappelijke ladder stond, het grootste deel van de bevolking vormden.¹¹⁷⁹ Het zijn ook de *mancipia* die we in 953 te Muiden tegenkomen.¹¹⁸⁰

Voor Vleuten heb ik in een artikel over Oudmunster, De Haar en de Johanniters aangetoond dat er nogal wat omvangrijke complexen lagen. Wanneer Vleuten voor het eerst als *Floeten*, *Flothen* en *Flutene* in de bronnen opduikt is het “al” 1164. Aangezien de germaanse wortel *flōtina* stromen betekent, zal de plaats haar naam te danken hebben aan het stromen van de Oude Rijn.¹¹⁸¹ Het is denk ik mogelijk om de naamgeving van Vleuten te koppelen aan de verhoogde activiteit van de Oude Rijn die rond 800 moet zijn ingezet. Het kan zijn dat de plaats is ontstaan nabij de lichte verhoging waar de kerk op werd gebouwd. De vermelding waar we zojuist naar refereerden betreft een passage uit de *Fontes Egmundensis* alwaar we gewaarworden dat de abdij land had gekocht *in villa, que vocatur Flothen*.¹¹⁸² Dezelfde bron geeft echter vele nederzettingen die *villa* worden genoemd.¹¹⁸³ Het kan zijn dat in de *Fontes* de term *villa* iets algemeen betekende, zoals bij *Algoti*, *Brukleda*, *Marsen*, *Sludnetha*, *Scalcwiich*, waar echter wel degelijk domaniale relictten zijn opgespoord.

Toch is met de term *villa* is voorzichtigheid geboden.¹¹⁸⁴ Allereerst kan deze vertaald worden met domein, waarmee dan wordt aangeduid dat er sprake is van een Karolingische beheervorm van grond en rechten. De tweede betekenis van *villa* is enkel een geografische: het woord geeft in dat geval een globale locatie aan van kleinere of verspreid liggende goederen.¹¹⁸⁵ Zo vinden we het waarschijnlijk in de *Fontes Egmundensis*: *In villa que vocatur Flothen*.¹¹⁸⁶

Zotz heeft in een uitvoerig opstel over koningsgoed de terminologie op een rijtje gezet. Koningsgoed wordt vrijwel uitsluitend met *fiscus* aangeduid.¹¹⁸⁷

Buitelaar heeft laten zien dat er tussen de domaniale organisatie en de twaalfde/dertiende eeuw, wanneer de ontginningsactiviteit tot een einde is gekomen, wel degelijk continuïteit geweest is. Deze continuïteit had een geografische en institutionele basis. Geografisch gezien sloten de nieuw grootschalig ontgonnen landen aan op de hofgoederen op het oude land. Deze ontginningen vonden plaats in *cope* verband. Institutioneel gezien kreeg een zogenaamde *locator* de leiding over het ontginningsproject. Deze *locator* was een ministeriaal die waarschijnlijk uit hoofde van zijn functie als meier van het oude domeingood werd aangezocht. Op deze wijze is er een verband tussen het oude land en de nieuwe ontginningen, zowel geografisch als bestuurlijk. Deze ministerialen waren onvrijen, die na de ontginningen veelal de rechtsmacht, tijs en tienden (en soms het patronaatsrecht van de kerk) als dienstgoed in leen kregen. Na de ontginningen zijn er nog sporen van onvrijheid aanwijsbaar.¹¹⁸⁸ Tenslotte blijkt de continuïteit ook nog eens in de namen van

wordt dan 91 zaalland en 171 morgen hoevenland.

¹¹⁷⁶ Verhulst, ‘Grundherrschaftsentwicklung’, p. 35

¹¹⁷⁷ Zotz, ‘Beobachtungen’, p. 91

¹¹⁷⁸ Verhulst, ‘Grundherrschaftsentwicklung’, p. 35

¹¹⁷⁹ Van Winter, *Ministerialiteit*, p. 15

¹¹⁸⁰ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 137

¹¹⁸¹ Künzel, Blok en Verhoeff, *Lexicon*, pag. 370.

¹¹⁸² Oppermann, *Fontes*, p. 90-91.

¹¹⁸³ Aldaar, p. 61

¹¹⁸⁴ Dekker, *Kromme Rijngebied*, pag. 28.

¹¹⁸⁵ Dekker, *Kromme Rijngebied*, pag. 35.

¹¹⁸⁶ Oppermann, *Fontes*, pag. 91 *In villa, que vocatur Flothen, emit dimidium mansum a Sigehardo filio Azonis de Alderdelle, inde solvuntur decem et octo modii tritici*. Dit goed was door abt Walter voor de abdij verworven, zo staat onder het kopje *De prediis per domnum Walterum abbatem in episcopatu Traiectensi acquisitis: Floeten emit dimidium mansum a Seghehardo filio Hatzonis de Alderdelle*. In dezelfde bron staat bijvoorbeeld ook *In villa, que vocatur Scalcwiich* en in dezelfde bewoordingen *Brukleda* en *Marsen*.

¹¹⁸⁷ Zotz, ‘Beobachtungen’, p. 81.

¹¹⁸⁸ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 384-386.

deze ministerialen: ze noemden zich doorgaans naar hun oude goederen, die tenslotte de uitvalsbasis vormden voor hun ontginningsactiviteiten.

Toponiemen

Verscheidene toponiemen en termen kunnen verwijzingen bevatten naar een domaniaal verleden. Zo wordt een halve hoeve land in Bodegraven aangeduid als *dimidium mansum in Bodengraue qui vocatur in vulgo sedelboue*. Het behoorde tot landerijen die Albert van Wulven aan de bisschop opdroeg en voortaan in leen zou houden; met andere woorden: ze waren allodiaal.¹¹⁸⁹ Met het woord *sedelhof* werd een *curtis* bedoeld, zo weten we uit een niet veel jongere oorkonde waarin sprake is van *quatuor curtes (...) que etiam theutonice sedelbove nuncupantur*. Deze hoven behoorden aan het kapittel van St. Marie dat het recht van de keurmede en versterf van de horigen had en het tiendrecht bezat van de akkerlanden die *althuwechlant* werden genoemd.¹¹⁹⁰ De bisschop van Utrecht bezat in Zuilen een *curtis* die in 1240 als *sedelhofstat* voorkomt in een bevestiging van een oude transactie.¹¹⁹¹ De toponiemen met 'vroom' en 'saal' zoals die in het Gelders rivierengebied voorkomen, zijn niet langs de Oude Rijn geattesteerd. Daarentegen de toponiemen met het bestandsdeel 'hof' wel. In Vleuten had de proost van Oudmunster een hoeve land die Hofland heette en onderdeel uitmaakte van de daar gelegen *curtis*, waaromheen een aantal hoeven lagen. Het tiendblok waarin deze *curtis* lag werd ook Hofland genoemd. De graaf van Holland bezat sinds de val van de heren van Woerden het huis te Woerden (Honthorst genaamd) en *onsen lande van Wourden dat men biet dat Hofland* en het bleek gelegen tussen de dijk, de Linschoten, de Rijn en de kerk van Woerden. Als zodanig vinden we het nog op een oude kaart (Afb. 3-43).¹¹⁹²

Koningsgoed

Langs de rivieren lagen middelgrote landbouwbedrijven, domeinen of hoven, waarvan de grond toekwam aan koning, kerk of adel. "Dat de koning hier zo veel grond bezat, berustte op het feit dat alle grond die in de Romeinse tijd tot de limes van het rijk had behoord en waarop de *castella* langs de Rijn waren gebouwd, werd beschouwd als rechtmatig erfdeel van de Frankische koningen. Zij zagen zichzelf als de wettige opvolgers van de Romeinse keizers en eigenden zich dus bij de verovering alle goederen toe die van de Romeinse staat waren geweest. Hun aanhangers, zowel uit de Frankische als uit de inheemse Friese adel, kregen stukken daarvan geschonken, maar hun tegenstanders verloren hun grondbezit."¹¹⁹³ Aldus Dekker en Van Winter.

Een fascinerende gedachte is natuurlijk of in alle plaatsen waar Romeinse *castella* hebben gelegen, latere Frankische koningsgoederen hebben gelegen. Mijn antwoord luidt ja, zoals in het vervolg van dit hoofdstuk duidelijk zal worden. In het algemeen zitten er drie economische krachten achter het succes van de hoforganisatie, namelijk koning, kerk en aristocratie.¹¹⁹⁴ De verdere uitbreiding van de domaniale organisatie is dan een symptoom van de toenemende kracht van deze drie factoren. Daarom, als we menen dat de klassieke domeinen of varianten ervan, wortel hebben geschoten in de Noordelijke Nederlanden, zal de invloed van koning, kerk en aristocratie aan de orde moeten komen. Frankisch grondbezit was voornamelijk in domaniaal verband geëxploiteerd. Dat zou men dus in Utrecht verwachten, zeker als de Franken na 719 stevig in het zadel zitten.

In overzichten van koningsgoed figureren plaatsen als Tuil, Varik, Tiel (*curtis imperatoria* Tiel), Heerewaarden (*caput* Heerewaarden), de *villa* Zaltbommel met een koninklijke muntplaats en drie tollën. Verspreid koningsgoed lag in Arkel, Ewijk en Eck.¹¹⁹⁵ Ook lag er bijvoorbeeld koningsgoed in IJsselstein.¹¹⁹⁶ Veel koningsgoed bevond zich tussen Kromme Rijn en Lek, nabij Wijk bij Duurstede.¹¹⁹⁷ In het Midden-Nederlandse rivierengebied lag dus veel koningsgoed dat vrij duidelijke sporen heeft achtergelaten. Het is al voor de elfde eeuw verspreid geraakt onder landsheren, kerken en wellicht ook lokale edelen. Dit gold niet alleen voor het platteland. Noomen heeft laten zien dat de stad Groningen een domaniaal verleden heeft en dat oude domaniale structuren nog eeuwen hebben doorgewerkt in juridisch, economisch en sociaal vlak.¹¹⁹⁸

Terwijl de Franken zich graag voorstonden hun macht te ontleen aan het voormalige Romeinse gezag is het moeilijk om op het gebied van exploitatie continuïteit aan te wijzen, zelfs in goed gedocumenteerde omgevingen als Echternach. Dat de grote Romeinse nederzetting aldaar, met een *villa* die onderdeel moet zijn geweest van een uitgestrekte *fundus*, behoorde aan een geromaniseerde edelman uit Trier, overging in handen van Romeinse staat en uiteindelijk via hoge adel aan Willibrord komt, is niet onomstotelijk in de bronnen vermeld. De schenking door Irminda van de ene helft van de *villa Epternacus*, en de schenking door haar dochter Plectrude en haar man Peppijn de middelste van de andere helft

¹¹⁸⁹ OSU II nr 897 (1235).

¹¹⁹⁰ OSU III, nr. 1387 (28-12-1256)

¹¹⁹¹ OSU, deel II, nr 957 (16-12-1240): *Ipse Gisbertus vendidit ecclesie duos mansos, id est hovas vulgariter, sitos in Swezen, altero ipsorum existente area, que ex quadam proprietate vocatur sedelhofstat, pro pecunia suo tempore persoluta, utroque a censu, set altero, scilicet sedelhofstat, a petitione episcopali sive exactione et ab omni onere penitus absoluto.*

¹¹⁹² HUA, AGH 398 (groot register Woerden), f° 8r, nr. 54 (22-10-1323). Kort, Repertorium Woerden, nr. 169.

¹¹⁹³ Dekker en Van Winter, 'Vroegste goederen', p. 93-94.

¹¹⁹⁴ Verhulst, 'Diversité', p. 138.

¹¹⁹⁵ Rothoff, *Studien*, p. 46, 83-84, 89-91, 128-131, 138 en Van Bavel, Transitie, p. 435-436.

¹¹⁹⁶ Henderikx, 'Lek en Hollandse IJssel', p. 235-240.

¹¹⁹⁷ Blok, *Franken*, p. 75-76, Vermast, 'Uten Goye', kol. 259-281, Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 370-390.

¹¹⁹⁸ Noomen, 'Koningsgoed', p. 97-144.

maken dat wel zeer aannemelijk.¹¹⁹⁹ Soortgelijke conclusies menen we ook te mogen trekken in ons studiegebied, waar een dergelijke continuïteit ook niet aangetoond kan worden, maar wel afgeleid. Want bij Vleuten lagen nogal wat domeinen zoals we zullen zien, terwijl het ook een dichte en complexe Romeinse geschiedenis heeft met bewoning op die plaatsen waar later de *curtes* worden aangetroffen.

Onvrijheid

Domaniale organisaties hadden het kenmerk dat de boeren op het land in een onvrije verhouding tot hun heer stonden. In het Hollands-Utrechtse grensgebied hebben dergelijke onvrijen gewoond.¹²⁰⁰ In 1204 sloten de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland een belangrijk akkoord. Door het voortschrijdende opdringen van de graaf in het bisdom, waren Stichtse ministerialen op Hollands grondgebied komen te wonen. Allicht was dat ook andersom het geval, hetgeen bisschop Dirk II ertoe bracht om de *ministeriales vel servos* van zijn kerk woonachtig op grafelijk grondgebied aan de graaf te schenken. De graaf deed dat omgekeerd ook. De regeling maakte echter een uitzondering voor *militibus et eorum liberis*, dus degenen onder de ministerialen die tot de ridderschap behoorden. De ruil hield dus een ruil van onvrije boeren in. Ook zou voor toekomstige verhuizingen de regeling gelden: personen zouden voortaan toebehoren aan de landsheer in wiens gebied ze woonden. Uit deze akte valt af te leiden dat in het gebied van de grote ontginningen, onvrijen hebben geleefd. We kunnen de akte zien als een gevolg van de ontginningsactiviteiten in dit gebied, waardoor de rechtsorde grote wijzigingen onderging en de zeggenschap over de onvrijen een territoriaal aspect behoeft. Een en ander kan worden bestempeld als een symptoom van de zich vormende landsheerlijkheid.

Rondom Vleuten zijn er geen directe aanwijzingen, maar een sterk aanknopingspunt biedt een akte uit 1220, waarin proost Wouter van Oudmunster enkele testamentaire bepalingen maakt¹²⁰¹: *Item 2 equos et pecora, que habeo in Vloten, Fretherico et Bernardo dari volo. Item duos homines, quos habeo in Scalcvik, Hermannum de Worthen habere volo, hominem in Judifas Frethericum, in Hurstwerthe hominem Gerardum de Harmalen, in Abekenwalde Bernardum, in Ravene Hermannum seniore de Worthen*. Hij wilde dat de 2 paarden en het vee dat hij in Vleuten bezat aan Frederik en Bernard werden gegeven. Frederik kreeg een horige in Jutphaas, Bernard kreeg een horige in Abcoude. Frederik en Bernard behoorden waarschijnlijk tot de (latere) geslachten Uten Enghe en Uten Hamme, die vaak in de nabijheid van de proost van Oudmunster voorkamen. De namen Bernard en Frederik kwamen nog eeuwenlang voor in beide families, zo leefde er in 1259 een Bernardus de Hamme. De akte spreekt verder van horigen in Schalkwijk en Raven die aan Herman van Woerden worden geschonken. Gerard van Harmelen kreeg een horige in Horstwaard bij Vreeland. Wat hebben al deze begunstigden gemeen? Ten eerste dat ze verwant waren (de drie ruiten in het wapen geeft dat aan) en ten tweede dat deze families in deze periode als wel in latere eeuwen een zeer sterke relatie met de proost van Oudmunster hadden. Dat is een belangrijke constatering omdat de organisatie van de domeinen aan hun was toevertrouwd. Als meiers van de proost zullen ze met deze schenkingen door hem zijn beloond. Deze onvrijen waren dan wel niet afkomstig uit Vleuten maar de nabijheid van genoemde plaatsen en het verband met de typisch West-Utrechtse onvrije dienstlieden ('ministerialen') die genoemd worden maken wel aannemelijk dat horigheid wijd verbreid was. Een en ander is denk ik vergelijkbaar met de horigen waarop Simon van Haerlem in 1254 recht bleek te hebben, nog nadat de *curtis* was opgeheven.¹²⁰²

Ministerialen konden in elk geval geruild en vervreemd worden. Daarmee waren de beperkingen evenwel uitgeput want ministerialen konden *allodia* bezitten en daar vrij over beschikken, behalve hun dienstlenen gewone lenen bezitten, vrijelijk een huwelijkspartner kiezen, horigen bezitten en lenen van andere leenhoven aannemen.¹²⁰³ Van Winter heeft laten zien dat de ministerialen alles mochten wat de edelen mochten, de onvrijheid uitte zich alleen nog in de ruilbaarheid en werd als eervol gezien.

Het voorkomen van onvrijheid nog in de periode van de grote ontginningen geeft wel aan dat ten tijde van de occupatie, zo Buitelaar in tegenstelling tot Van der Linden, geen volledige landsheerlijke vrijheid kan zijn verstrekt aan de kolonisten. Als er al een verbetering in hun positie optrad ging het om een opwaardering tot ministeriaal. Daarin wil ik verder gaan dan Buitelaar en de ministerialen van de kapittels – die in zijn boek niet scope – waren, ook een rol toekennen.¹²⁰⁴

¹¹⁹⁹ Metzler, Zimmer en Bakker, 'Echternach', p. 45

¹²⁰⁰ Hoewel het bronnenmateriaal zich voornamelijk tot het Kromme Rijngebied heeft beperkt kunnen voor de gronden langs de Oude Rijn ook enkele oorkonden van nut zijn, oorkonden die ook voor de Vechtstreek vergelijkingsmateriaal bieden. In 1204 sloten de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland een belangrijk akkoord. Door het voortschrijdende opdringen van de graaf in het bisdom, waren Stichtse ministerialen op Hollands grondgebied komen te wonen. Allicht was dat ook andersom het geval, hetgeen bisschop Dirk II ertoe bracht om de 'ministeriales vel servos' van zijn kerk woonachtig op grafelijk grondgebied aan de graaf te schenken. De graaf deed dat op zijn beurt ook. De regeling maakte echter een uitzondering voor 'militibus et eorum liberis', dus degenen onder de ministerialen die tot de ridderschap behoorden. De ruil hield dus een ruil van onvrije boeren in. Ook zou de regeling voor toekomstige verhuizingen gelden: personen zouden voortaan toebehoren aan de landsheer in wiens gebied men woonde. Uit deze akte valt af te leiden dat in het Hollands-Utrechtse grensgebied, dus het gebied van de grote ontginningen, ministerialen hebben gewoond, onvrije boeren. We kunnen de akte zien als een gevolg van de ontginningsactiviteiten in dit gebied, waardoor de rechtsorde grote wijzigingen onderging en de zeggenschap over onvrijen een territoriaal aspect behoeft. Een en ander kan worden bestempeld als een symptoom van de zich vormende landsheerlijkheid.

¹²⁰¹ OSU deel 2, nr. 687 ca. 1220.

¹²⁰² Van Foreest, 'Hof in Holland', p. 67

¹²⁰³ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 345; Van Winter, *Ministerialiteit*, p. 195

¹²⁰⁴ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 22

Leenverhoudingen

Leenmannen begaven zich in een persoonlijke band met de leenheer. Aanvankelijk waren lenen niet erfelijk maar als de oudste zoon binnen een jaar en een dag het leen bij de heer kwam verheffen, volgde hij in het leen.¹²⁰⁵ Dat verheffen bestond globaal uit drie activiteiten: hulde brengen, de eed van trouw afleggen en het heergewaad voldoen, roofvogels of handschoenen, typisch attributen voor de jacht. De leenman moest zich bij zijn heer voegen en dat zal in de meeste gevallen op diens kasteel geweest zijn. Nu had de leenman niet zomaar toegang tot het kasteel; hij diende zich te melden bij het poortgebouw op de voorburcht. Volgens Kort was dit de reden waarom poortgebouwen van kastelen het langs bleven voortbestaan of zelfs na afbraak bleven bestaan, zolang de leenhof bestond.¹²⁰⁶

Wanneer exact de registratie van lenen een aanvang nam is niet duidelijk. Dat de leenband aanvankelijk mondeling werd bekrachtigd lijkt wel geconcludeerd te kunnen worden. Registratie is goed zichtbaar vanaf de veertiende eeuw waarbij de landsheren van Brabant en Holland als eerste zijn begonnen, resp. in 1312 en in 1316. De Utrechtse bisschop leek in 1379 dus vrij laat maar onder Jan van Virneburg moet er administratie hebben bestaan.¹²⁰⁷

Naast de structurele registratie zijn er echter heel wat afzonderlijke leenbrieven bewaard gebleven of afschriften daarvan waardoor vele repertoria beginnen met lenen in de dertiende eeuw. Voor Utrecht betekent dit dat rond 1350 wel betrouwbare gegevens beginnen en dat rond 1400 de meeste leenkamers een consistente registratie laten zien. Wat er verloren is gegaan is gissen. Dat elke ridderhofstad een leenhof had ligt wel voor de hand. Een vroeg voorbeeld is kasteel Ruwiel dat in 1277 al een leen in Vleuten blijkt te hebben, dat Gijsbert van Ruwiel zelf in leen hield van de proost van Oudmunster.¹²⁰⁸ De oudste belening door de heer van Den Ham dateert uit het jaar 1351.

Kort heeft geschat dat in Holland 10% van de grond leenroerig was.¹²⁰⁹ Er waren dan ook honderden leenkamers.¹²¹⁰

Vermoedelijk was dit percentage in sterker gefeodaliseerde streken hoger. Kort gaf al aan het leenstelsel vooral tot ontwikkeling is gekomen in gebieden met een sterk landsheerlijk gezag.¹²¹¹ Het percentage wat hij voor Holland gaf heeft elders veel hoger gelegen. Van Bavel komt tot gemiddeld 15% leengoed voor zijn hele onderzoeksgebied (Gelders Rivierengebied rond Tiel en Culemborg) met een uitschieter van 29% in het oostelijk deel van het Land van Culemborg. In de vijftiende eeuw was driekwart daarvan in handen van schildboortigen, zodat voor deze categorie – die wij als ridderschap definieerden – het leenbezit de helft van hun totaal uitmaakte.¹²¹²

Hoppenbrouwers zag ervan af e.e.a te berekenen.¹²¹³ Anderen hebben zich evenmin ingelaten met dergelijke berekeningen. We zullen hier bij de bespreking van de bezitsverhoudingen ruime aandacht aan besteden omdat we de leenverhoudingen een belangrijke rol toedichten en zien als opvolger van horige verhoudingen. Een voorbeeld moge volstaan: rond 1400 waren in het gerecht Vleuten (ca. 1800 morgen groot) de volgende leenkamers vertegenwoordigd:

Tabel 6-2: Leenverhoudingen in Vleuten (ca 1400)

Leenkamer	Aantal morgen
Bisschop van Utrecht	72
Den Ham	101
Rijnauwen	27
Ruwiel	12
Nyeveld	10
Proosdij Dom	6,5
Otto en Gijsbert van IJsselstein	2,5
Woerden en Grafelijkheid	44
Montfoort	5
Paulusabdij	21
Abcoude	12
Vianen	64
De Haar	41
Proosdij Oudmunster	266
	684

Daarmee was 38% van de grond in het gerecht Vleuten leenroerig. Verderop wordt in meer detail ingegaan op dit verschijnsel, dat bij nader inzien niet is voorbehouden aan de stroomruggen.

¹²⁰⁵ Kort, *Repertorium Gaasbeek*, p. 11.

¹²⁰⁶ Kort, *'Repertorium Gaasbeek'*, p. 12.

¹²⁰⁷ Kort, *'Leenregisters'*, p. 143, Muller, *'Lijst der leenmannen'*; Huiting, *'Florens'*, p. 189-192, die de verbeterde administratie in verband brengt met de gang van zaken in Munster, Florens' vorige zetel.

¹²⁰⁸ OSU IV, nr. 1923 (09-02-1277): *Verum quia dictam terram teneo in feodum a preposito sancti Salvatoris Traiectensis et earn ulterius Dodekinus a me iure feudali tenebat*

¹²⁰⁹ Kort, *'Repertorium Gaasbeek'*, p. 14, 22.

¹²¹⁰ Kort, *'Repertorium Gaasbeek'*, p. 17-18

¹²¹¹ Kort, *'Leenregisters'*, p. 148.

¹²¹² Van Bavel, *Transitie*, p. 339 e.v.

¹²¹³ Hoppenbrouwers, *Heusden*, pag. 295.

Binnen de kapittels hadden alleen de proosten een leenkamer, die zeker al uit de twaalfde eeuw dateerde. Het ging daarbij vooral om lenen die voortkomen uit de oude domaniale structuren waarvan we zagen dat de proost de *curtes* in zijn portefeuille had. We moeten de lenen zien als opvolgers van de horige goederen. Slicher van Bath heeft laten zien dat het merendeel van de horige goederen van de hof te Voorst werden omgezet in leengoederen.¹²¹⁴

Ook in het geval van de abdij van Egmond zijn horigen in leenverband gebracht. De Monté Ver Loren heeft aan de hand van een aantal vrijlatingen uit de dertiende en veertiende eeuw laten zien dat horigen zich konden vrijkopen.¹²¹⁵ De abt oorkondde dan dat <persoon x> op voorspraak van <persoon y> *mediante summa pecuniae manumissimus et perpetue libertati donamus*. De horige werd dan ontheven van de verplichte diensten (*ab omni iure ministerialitatis et servitutis nostre, quo ipsi nobis et nostro monasterio fuerunt astricti quitamus ac liberos et absolutos proclamamus*). In plaats van een betaling in geld kon de horige ook een stukje land opdragen waarmee de voormalige horige voortaan *novus vasallus* van de abt werd. Daarvoor moest een *redempcionem feodi, que vulgariter dictur hervade* worden gegeven. Een heergewaad dus, dat bij de leenverheffingen moest worden voldaan wanneer de leenman wijzigde, wat bij een vrijkoop per definitie het geval was. Als de leenheer werd opgevolgd verhiel men met de ledige hand. Grootschalige emancipatie heeft zich volgens Meilink niet voorgedaan, ook niet nadat in 1366 de abt met de paus had afgesproken dat dienstlieden zich mochten vrijkopen voordat ze allemaal vertrokken.¹²¹⁶

In 1390 gaf de Paulusabdij aan de horigen in Soest, met toestemming van de bisschop, de mogelijkheid om leenman te worden. De goederen zouden dan in plaats van keurmedige of hofgoederen, leengoederen worden. De abdij verklaarde dat het meer nadeel dan voordeel van deze goederen had, maar verwees naar "euvelheden en aanslagen", wat door Van Iterson werd verklaard uit problemen met de lage jurisdictie.¹²¹⁷ Weerstand vanuit de horigen zelf lijkt me meer voor de hand liggen en overgang naar een leenband was een sterke verbetering.¹²¹⁸ Een akte uit 1403 laat zien dat dergelijke omzettingen (*ommekeeren ende wandelen goede, die (...) haertoe verbonden ghewest hebben tot dienst, tot ander wesen ende staet*) inderdaad plaatsvonden. De horige verscheen dan voor het tijnshof om zijn goed op te dragen aan de abt om het vervolgens in leen te ontvangen. Een tijnshof werd daarmee uiteindelijk een leenhof. De diensten die een horige had moeten leveren vervielen hiermee.¹²¹⁹

Naast omzetting van hofgoed in leengoed kwam ook omzetting in erfpacht voor, wat hetzelfde effect had voor beide partijen.¹²²⁰

Dat onvrijheid in het Nedersticht is voorgekomen is wel duidelijk en het moet wel zo zijn gegaan dat een geleidelijke vrijheid is verleend aan de boerenbevolking. Deze gedachte moet worden vastgehouden bij de bestudering van de bezitsverhoudingen in de cope-gebieden.

‘Brenge’

In het jaar 1277 werden acht morgen land in Striland aan Rudolf Bertoldsz en zijn zoon Bertold.¹²²¹ Interessant is een mogelijke verwijzing naar een oude domaniale verplichting in de volgende zinsnede: *et in Dedicatione ecclesie nostre, videlicet in festo sancti Mauricii, nobis exhibebunt ad brenge de quolibet iugere duodecim denarios et sic per consequens de omni censu et decima erunt liberi et soluti*. Een geldelijke last dus van 12 penningen per morgen in plaats van de tijs en de betaling van de tienden. Het doet me denken aan een vervoersdienst. Ik vond nog een oudere vermelding in een oorkonde van 1219 waarin wordt gesproken van *in Veno XI iugera, que etiam solvunt II modios siliginis et IIII solidos ad brengam*. De uitgevers van de oorkonde merkten hierbij op: “de lezing is duidelijk; de betekenis is duister”.¹²²² Helaas geven de middelnederlandse woordenboeken geen informatie die verder kan helpen. In plaats van de afdracht te doen in de nabije *curtis*, zou deze nu in de stad voldaan moeten worden in handen van de eigenaar. Zo moeten we denk ik ook het pas laat in de oorkonden vermelde ‘leveren in de montade’ zien. Met montade werd bedoeld de immuniteit rondom de kapittelkerk. Zo moest Gijsbert van IJsselstein de pacht van gerechten, tienden en visserij, die hij van St. Marie hield, *brenghen ende leveren*

¹²¹⁴ Slicher van Bath, ‘Hoven’, p. 293.

¹²¹⁵ De Monte Ver Loren, ‘Hoven’, p. 141-144.

¹²¹⁶ Meilink, ‘Inleiding’, p. 76.

¹²¹⁷ Van Iterson, *Rechten op de grond*, p. 553.

¹²¹⁸ *Consent van onsen Here van Utrecht onse hofgoede te wandelen tot mangoede (...) bona nostra kuermedalia, vulgariter hofgoede nuncupata (...) nuncupata, infra limites et metas parochiarum de Loesden et de Zoes necnon in villa de Hese et in loco dicto Seisterover cum suis iuribus et pertinenciis universis, consistencia in serviciis, kuermediis et censibus, nobis et monasterio nostro ab antiquo debitis, dierum crescente malicia per nonnullorum hominum versucias et perniciosas conatus, quibus resistere non valemus, in tantum, quod dolenter referimus, viluisse et decrevisse, quod re vera ex eisdem bonis cotidie nobis plus dampni et dispendii quam lucri vel commodi dirivetur*. Van Iterson, *Rechten op de grond*, p. 551-552. Zie ook Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 168.

¹²¹⁹ *Ende aldaer zoe quamen voer ons ende voer onse tinsghenoten, die hiernaes bescr. staen, Rolof van Aghenouwen en Dirc, ziin zoen, ende droghen ons op mit hoeren vryen wille ende verteghen daerof, als die tinsghenoten wiisden dat recht was, alsulke lant als hiernaes bescr. staat. (...) Doe dit ghedaen was rechtevoert verlieden ende verleenden wi dit voerscr. goet Rolof van Haghenouwe, te houden, hy ende ziin nacomelinghen, van ons ende van onser abdien voerscr. tot enen goeden onversterflicen eerflelen. (...) Ende schelden qwit claerlic tot ewighen daghen alle dienst, vuer, coermoede ende tins, daer dit voerscr. goet tot ons ende tot onsen Goetshuys haertoe verbonden ghewest heeft.*

¹²²⁰ Van Iterson, *Rechten op de grond*, p. 555-556.

¹²²¹ OSU IV, nr. 1928 (12-3-1277): deken en kapittel verklaren *quod nos octo iugera nostra camporum sita in Strilant, que Bile et Godefridus et Rodolphus fratres, filii sui, mortuo ipso Bile, a nobis in pactum habuerunt, per liberam ipsorum resignationem contulimus Rodolpho, filio Bertoldi, et Bertoldo, filio suo, exhibitoribus presencium, quoad vitam ipsorum tali condicione, quod (...)*

¹²²² OSU II, nr. 670 (1219): De abt van de Laurensabdij in Oostbroek schenkt o.a. landerijen aan de kloosterzusters.

*op minen anxst ende cost opten voerscreven terminen desen voerseiden heren tUtrecht in hoer montade in goeden trouwen ende in sekerheyde sonder archbeyt.*¹²²³

‘Stroyelgeld’

Het *stroyelgeld* (ook *stroegelt*) was een oude bisschoppelijke heffing, die Buitelaar in detail heeft bestudeerd.¹²²⁴ Al sinds Van Iterson wordt aangenomen dat er een verband bestaat tussen deze heffing en oud goederenbezit dat in hofrechtelijk verband werd geëxploiteerd. De etymologie van het woord *stroyelgeld* is niet helemaal duidelijk, maar wellicht heeft het te maken met het gebruik van gemeenschappelijke gronden, het verschaffen van onderdak aan de bisschop of de plicht om de paarden van de bisschop te voederen. Buitelaar maakt geen duidelijke keuze maar geeft aan dat hoe dan ook een hofrechtelijk verband zal hebben bestaan.¹²²⁵

Afb. 6-1: Plaatsen waar het stroyelgeld werd geheven

Bron: HUA, Financiële instellingen, inv nrs 16 en 36)

De Monté VerLoren heeft zich ook met het *stroyelgeld* beziggehouden. Volgens hem was het een “recognitie, m.a.w. een tins (...) welke door den grondheer werd geheven van buurschappen wier geërfden wildernis als meent in gebruik hadden, o.a. om er strooisel voor hun vee uit te halen.”¹²²⁶ Heeringa bracht het op basis van Du Cange, die het stroyelgeld noemde *pabulum caritativum*, in verband met het leveren van stro. De afdracht werd blijkbaar gedaan op de Zeisterbrug, waar ook andere domaniale verplichtingen werden afgedragen: *om den tijns van Zeyst daer tontfaen ende dat stoyelgelt, alsoe als altijd ghewoenlijc was enden rentemeester daer terecht te sitten.*¹²²⁷

Het *stroyelgeld* moest worden opgebracht door onder andere Zwesereng, Maarssen, Breukelen bisschopsgerecht, Breukelen St. Pieter, Ruwiel, Mijnden, Zeist, Driebergen, Maarn, Maarsbergen, Doorn, Leersum, Houten, ‘t Goy, Bunnik, Werkhoven, Cothen, Leusden en Vleuten. Van de meeste gerechten in de reeks is dankzij onderzoek van Dekker en Buitelaar gebleken, dat deze gerechten inderdaad goederen in domaniaal verband hebben gekend. In Vleuten is het ook in verband gebracht met de domaniale organisatie.¹²²⁸

In de bronnen uit de landsheerlijke tijd komt de heffing enkele keren als een enkele post voor. Later, wanneer de rentmeestersrekeningen wat uitgebreider worden, is per gerecht de bijdrage aan het *stroyelgeld* verantwoord. Als oud relict is het *stroyelgeld* eeuwen blijven bestaan en werd krachtens Publicatie van het Provinciaal Bestuur in 1798 door de gerechten afgekocht voor 25 maal het totaalbedrag. Het gerecht Vleuten noteert dan in de boeken een bedrag van 50 gulden, zodat het jaarlijkse bedrag 2 gulden moet zijn geweest. Het is niet bekend welke stukken land dit nu moesten opbrengen, wellicht gold het in beginsel voor een heel gerecht.¹²²⁹ Merkwaardig is echter dat zowel kerspel, gerecht, buurschap als andere ‘eenheden’ voorkomen, zoals de proosdij van Maarsbergen, de molensteeg in Zeist, de heren van de Dom voor de landen in Zeist en dan nog verschillende personen voor nogal uiteenlopende stukken grond.¹²³⁰ Ook

¹²²³ OSU IV, nr. 2014 (07-11-1279).

¹²²⁴ Buitelaar, ‘Breukelen’, p. 113-116 en samenvattend in Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 129-129.; Van Iterson, *Rechten op de grond*, deel I band II, pag. 364 e.v. Buitelaar verwijst overigens niet naar het werk van De Monté VerLoren.

¹²²⁵ Buitelaar, ‘Breukelen’, p. 116.

¹²²⁶ Monte VerLoren, *Rechterlijke Organisatie*, pag. 40-41

¹²²⁷ Heeringa, *Rekeningen*, p. 186.

¹²²⁸ Huiting, ‘Grootgrondbezit’, p. 69.

¹²²⁹ Huiting, ‘Grootgrondbezit’, p. 69.

¹²³⁰ HUA, Financiële Instellingen, inv nr 16: In ponden schellingen en pennigen van 40 groten Vlaams pond. *Stroegelt te betalen op Ste Martens avont op Zeysterbrugge*. Inv nr 36 heeft bedragen in groten gelijk aan inv nr 16, maar ook in ponden, schellingen, penningen van 40 groten Vlaams per pond, in vierkante haken erachter]. Korte weergave:

* de Dijkenburg behorende aan de Begijnen te Rhenen 10 gr = 13 s 4 d [20 s.]

* kerspel Leusden, 6 gr = 8 s [12 s. FinInst 16 heeft hier incorrect tkerspel van Leersum]

blijkt dat ingezaaid land plichtig was en eigenlijk was er alleen vrijstelling als het land onbruikbaar was (*een hoeve die mit sandt bewaeyt ende onbruychaer geworden is ergo hier - nyet*). Op basis van de bedragen stel ik vast dat Vleuten, Bunnik, Doorn en 't Goy met Houten verreweg de grootste bedragen moesten betalen. De grootte van het gerecht speelde daarbij geen rol, mogelijk wel de omvang van de gemene gronden.

Een oorkonde die door de auteurs niet is meegenomen in hun overwegingen biedt wellicht een nieuw puzzlestukje. Everard van Stoutenburg beleende zijn broer Gijsbert met een indrukwekkende hoeveelheid goederen, met de tienden van al die goederen en *mit water ende mit weyden ende mit stroinghe op die meente van Amersfoirde ende op die meente van Stoutenberch*.¹²³¹ Het lijkt dan, omdat het volgt op de tienden, om een recht te gaan, namelijk het recht op *stroinghe* op de meent: zal dat dan inderdaad gaan om het recht om op de meent te weiden, dus de beesten zich laten verspreiden? Aangezien Everard ministeriaal van de bisschop was en van hem zal dit een landsheerlijk recht zijn geweest dat hij in achterleen uitgaf. Zijn broer kreeg aldus dit recht in handen en om beesten te mogen weiden zal men aan hem het *stroyelgelt* verplicht zijn geweest, zoals we uit andere locaties kennen als recognitie ten behoeve van de bisschop? Het zou dan betekenen dat in die locaties een meent is geweest, wat in vele gevallen aantoonbaar is.

Veel blijft onzeker door gebrek aan verder onderzoek hiernaar en we houden het voorlopig op een afdracht voor een domaniaal recht dat aan de bisschop toebehoorde, waarbij de hoogte van het bedrag een maat voor de omvang van de gemene gronden zou kunnen zijn.¹²³²

-
- * schellenburg te Leersum, 1 gr = 1 s 4 d [2 s.]
 - * kerspel Doorn 20 gr = 1 p 6 s 8 d [2 p]
 - * buurschap Driebergen 6 s 8 d [10 s]
 - * het weerderp van Driebergen 6 s 8 d [12 s]
 - * kerspel Cothen 8 gr = 10 s 8 d [16 s]
 - * kerspel Werkhoven 6 gr = 8 s [12 s]
 - * kerspel Bunnik 18 gr = 1 p 4 s [36 s]
 - * convent St. Servaes 3 gr = 4 s [6 s]
 - * gerecht Swesereng 4 gr = 5 s 4 d [8 s]
 - * kerspel Vleuten 20 gr = 1 p 6 s 8 d [2 p]
 - * dat ghoy mit Houten 20 gr = 1 p 1 s 8 d [2 p]
 - * Maarn 2 gr = 2 s 8 d [4 s in inv nr 36 staat hier Maarssen]
 - * Breukelen St. Pieter 2 gr = 2 s 8 d [4 s., er staat proosdij St. Jan]
 - * Breukelen 6 gr = 8 s [12 s]
 - * Ruwiel 2 gr = 2 s 8 d [4 s]
 - * Mijnden 2 gr = 2 s 4 d [4 s]
 - * proosdij Maarsbergen 1 p [30 s]
 - * Maarn bij Maarsbergen 5 gr = 6 s 8 d [10 s]
 - * Ackerhoef te Zeist 4 gr = 5 s 4 d [8 s]
 - * de molensteeg te Zeist 1 gr = 1 s 4 d [2 s]
 - * de bruel tot zeyst 2 s [Den brenck tot Seyst, 3 s]
 - * de heren van de Dom van de landen in Zeist 4 d [6 d]
 - * Henrick Baerntsz van de Brenck in Zeist 2 s [Henrick Goordtsz van een schaepschot aende brenck 1 gr = 2 s]
 - * Gheryt van Groenenberch 4 d [niet in inv nr 36]
 - * een hoeve en 2 vierendeel. De hoeft betaalt stroyelgeld 1 s 4 d. Daarvan bruikt Jacob van Amerongen 3/4 dus 1 s [tSeyste is gelegen een hoeve twee viertelen coornlandts ende die hoeve geeft tot strogelt binnen Utrecht, 1 s. 4 d. ende hebben daer off Frederick van Zuijlen van Hermelen 3 viertelen en een s. [samen:] 1 s. 6 d.
 - * Cornelis van der Bem een half viertel 2 d = 3 d
 - * Aert Hoet een halff viertel 2 d = 3 d
 - (Joffrouw Anna van Zuylen wedue wijlen Gherit van Culenborch een viertel 4 d. = 6 d
 - * Fije van Oleij 4 d = 6 d
 - * die Elf hoeven geven oeck tot strogelt op Seysterbrugge van elcke hoeve 1 s. 4 d. ende hebben daer off eerst Rijk Rijksz van Joffr Ghijsbert ende Herman Schijf twee hoeven een viertel 3 s = 4 s 6 d.
 - * Lubbert van Groenewoude 3 viertelen 1 s. = 1 s 6 d.
 - * Cornelis van der Eem een hoeve 1 s 4 d = 2 d
 - * Jan Woutersz een hoeve ½ viertel 1 s 6 d = 2 s 3 d
 - * Gijsbert Gosensz van Schaijck een viertel 10 d = 1 s 3 d
 - * Joffrouw Anna van Zuylen wedue wijlen Gherit van Culenborch een viertel 4 d = 6 d
 - * Huybert Jacobsz een viertel 3 d.
 - * Roelof Kamemaker een hoeve ½ viertel 1 s 6 d = 2 s 3 d
 - * Aert Hoet twee hoeven ½ viertel 2 s 10 d = 4 s 3 d
 - * Gerrit van Zuylen van Blyckenborch die daer drye viertelen heeft laten leggen ende sijn nae verhuert om gelt ergo hier - nyet
 - * Desdelycx een hoeve die mit sandt bewaeyt ende onbruychaer geworden is ergo hier - nyet

Totaal 17 pond 19 schellingen

¹²³¹ OSU V, nr 2951 (07-02-1300)

¹²³² Stroinghe = dispersio zoals in Johannes 7:35? -el is een tussenvoegsel bij stroy, zoals ook in het geval van schrikkeljaar bij schrikken.

6.2 De hof Papendorp

Ter gelegenheid van de verplaatsing der abdij van Sint Paulus naar de stad in 1050 voegde bisschop Bernold nieuwe goederen toe aan het abdijbezit.¹²³³ In die oorkonde schonk hij onder andere *locum quendam supra Renum situm vocabulo Papenthorp*. Het betrof een nederzetting op de oude stroomrug. De bisschop maakte het los uit de oude goederen van de Utrechtse kerk. Papendorp was en bleef een belangrijk bezit van de abdij.¹²³⁴ Of het element ‘pape’ verwijst naar de geestelijkheid of naar een persoonsnaam Papo kan moeilijk worden vastgesteld.¹²³⁵ Ten tijde van de schenking in 1050 heette die nederzetting al Papendorp wat mogelijk verwijst naar het Domkapittel; dit kapittel bezat de tienden van Papendorp en het aangrenzende land in het Lijnpad. Of de abdij alhier een *curtis* heeft ingericht, zoals Broer oppert, is mogelijk. Ik denk echter dat er al een *curtis* was, ook getuige de oude ‘thorp’ naam die verwijst naar oud bouwland, zoals ook in Alendorp en Knijfgensdorp het geval is. De *curtis* komt pas weer voor in 1241 als er wordt gesproken over een hoeve land *ante portam curtis de Papendorp*.¹²³⁶ In 1265 blijkt er een *nova curtis* te zijn die dan in latere eeuwen als ‘oude hofstede’ voorkomt.¹²³⁷

De rechten in Papendorp vielen niet volledig aan de abt van de Paulusabdij toe, want de tienden behoorden aan de domproost, die in het even zuidelijker gelegen Galecop rechtsmacht en tienden bezat. De tijns van Papendorp en Galecop kwam aan de abdij toe. In 1348 blijkt de abdij financieel in zwaar weer te zitten en een oorkonde van bisschop Jan van Arkel geeft aan dat ter aflossing van de schulden goederen werden verpand. In tegenstelling tot Broer, die aan goederen in *Enghe* nabij de stadsmuren denkt, gaat het hier m.i. wel degelijk om Papendorp.¹²³⁸ In het goederenregister van de kleine kamer van de Dom uit 1320 ontbreekt een belangrijke bepaling, die we wel in een goederenregister uit 1365 tegenkomen, namelijk dat de abt van St. Paulus aan de kleine kamer van de Dom schuldig is 14 oude schilden. Deze post verschijnt vervolgens ongewijzigd in de rekeningen van de kleine kamer, zelfs nog in de zeventiende eeuw.¹²³⁹

6.3 Strijland en omgeving

Het kapittel van St. Marie had nabij de stad Utrecht vrij weinig goederen. Een opvallend bezit is dan ook de 73 morgen die deze instelling bezat in het Lijnpad – een langwerpig gebied langs de Oude Rijn tussen de stad Utrecht en Vleuten – verdeeld in 16 percelen. Het gerecht bestond geografisch gezien in twee delen, waarvan het oostelijke Overrijn werd genoemd en het westelijke Lijnpad St. Marie. Dit Lijnpad werd gekenmerkt door een omvangrijk bezit van de oude instellingen:

Grafiek 6-1: Lijnpad, grondbezit omstreeks 1450
HUA, Staten Landsheerlijk, inv nr 345

Dat de oude instellingen hier bijna driekwart van de grond bezaten, terwijl de overige bezitters, waaronder de stedelingen, zo nabij de stad weinig bezit hadden duidt wel op een oude toestand.

¹²³³ Broer, *Uniek in de stad*, p. 397 en 430 en Henderikx, ‘Onecht of echt’, p. 123 en 136.

¹²³⁴ Broer, *Uniek in de stad*, p. 433-434.

¹²³⁵ Künzel, *Lexicon*, p. 287 en Broer, *Uniek in de stad*, p. 419.

¹²³⁶ OSU II, nr 964 (23-04-1241)

¹²³⁷ Broer, *Uniek in de stad*, p. 425

¹²³⁸ Broer, *Uniek in de stad*, p. 428.

¹²³⁹ HUA, Domkapittel, inv nr 601 cap XXII: *Item in eadem parochie de bonis in Papendorp emptis erga abbatem et Conventum sancti Pauli Traiectensis redditus solventis annuatim XVIII lb XV s.* Later toegevoegd: *tenentur nunc abbas et conventus predicti 14 scutis antiquis et sunt litere in archivis.*

Grafiek 6-2: Grondbezit in het Lijnpad (ca. 1450) uitgesplitst naar eigenaar

Bron: o.b.v. HUA, Staten Landsheerlijk, inv nr 345

Aangezien het Lijnpad een sterke voetafdruk van de geestelijke instellingen heeft waarbij verwerving in vroege tijden plaatsvond zijn deze bezitscomplexen voor een groot deel intact gebleven en van behoorlijke omvang. De kleine percelen lagen dan ook nabij de stad, waarbij dan het aaneengesloten goed 'Enge' van het Domkapittel een grote uitzondering is. De overige grote blokken land lagen aan de zijde van Vleuten. Het oostelijke deel van het Lijnpad was in handen van de stedelingen (rechterdeel van bovenstaande grafiek) terwijl het westelijk deel in handen was van de oude instellingen (linker deel van de grafiek).

Afb. 6-2: Grondbezit in het Lijnpad en Papendorp, situatie a° 1350.

Gebaseerd op eigen onderzoek en www.hisgis.nl (voor begin 16^e eeuw). Rood Domkapittel, groen Johannieters, geel St. Pieter, lichtblauw St. Marie, lavendel St. Paulus, grijs St. Jan, oranje Uten Ham.

In een artikel over de domaniale structuren in Vleuten en De Haar kwam uiterst kort de *curtis* Strilant aan bod die aan het kapittel van St. Marie behoorde.¹²⁴⁰ Deze *curtis* zal het centrum van de 73 morgen land zijn geweest die het kapittel hier bezat. Ik vermoed dat het terrein, zo dicht bij de stadsmuren, bisschoppelijk bezit is geweest. Mogelijk, maar niet zeker, komen we deze locatie tegen in het jaar 1116: Bisschop Godebold bevestigde toen de schenking van de hof vóór de burcht Utrecht gelegen, zoals door bisschop Burchard aan het kapittel van St. Marie te Utrecht gedaan *quod domnus Burchardus episcopus curtim ante castellum cum censu ad se pertinente*. Burchard was bisschop van 1100-1112 dus de schenking moet uit die periode dateren. Hoe lang die *curtis* heeft gefunctioneerd is niet bekend, maar deze zal tot de oorspronkelijke keten van *curtes* hebben behoord die zich tussen Utrecht en Woerden uitstreckte. Door De Bruijn is bestreden dat het hier om een hof gaat en hij is stellig dat het slechts een huiserf betreft.¹²⁴¹ Niermeyer geeft bij 'curtis' inderdaad allerlei betekenissen voor *curtis* uit verschillende perioden.¹²⁴² In het Utrechtse oorkondenmateriaal kom ik echter *curtis* tegen in de bredere zin van het woord omdat er vaak tienden, land of zelfs horigen mee in verband staan.

Opvallend is in dit geval dat de tijns ertoe behoorde. Aangezien in die periode de territorialisering van de jurisdictie nog niet was afgerond zal het hier om een hoftijns gaan. Wanneer de rechtspraak over personen is vervangen door rechtspraak over grond (even kort door de bocht zonder juridische omhaal) is er sprake van 'de jurisdictie'. In 1275 blijkt dat in de oorkonde waarin deken en kapittel hun *terram nostram in Strilant cum iurisdictione et censu et aliis attineniis* in pacht uitgaven, en wel aan acht verschillende personen.¹²⁴³ De oorkonde vermeldt dat Gerard van Voorn het geheel tot op dat moment hield.¹²⁴⁴ Het zal geen leen geweest zijn (dan zou de proost de oorkonde hebben doen uitgaan) en waarschijnlijk hield hij het volledige goed in lijfpacht. Of hij de meier van de *curtis* is geweest is niet duidelijk, maar gezien de statuur van de familie Van Voorn in de omgeving (men denke aan de nieuwe abdijkerk van de Stevensabdij waarbij Willem van Voorn nauw was betrokken) is dat goed denkbaar.¹²⁴⁵ Temeer als men bedenkt dat het land rondom zijn huis aan de Oude Rijn (kasteel Voorn), dat in 1274 zeker al bestond, aan de goederen van St. Marie grensde.¹²⁴⁶

De oorkonde gewaagt niet van een onderverdeling van deze 'terra' wat in alle vaagheid wel op een redelijke omvang lijkt te wijzen, vergelijkbaar met wat veelal onder 'bona' wordt verstaan.¹²⁴⁷ In het jaar 1277 worden acht morgen land in Striland (*octo iugera nostra camporum sita in Strilant*) in pacht uitgegeven nadat Bile was overleden en zijn zoons Godfried en Rudolf de pacht opdroegen. Vervolgens verkregen Rudolf Bertoldsz en zijn zoon Bertold deze kampen in lijfpacht. Deze broers Godfried en Rudolf kwamen in de oorkonde uit 1275 voor, naast drie duo's van vader en zoon. Het lijkt erop dat er vier families op de *curtis* hebben gewoond, waarvan nu acht morgen land werden 'losgeweekt'.¹²⁴⁸ In 1341 blijkt de opdeling verder te zijn voortgeschreden: Arnoud en Peter Wedighe ontvangen dan in lijfpacht 4 morgen *sita in nostra iurisdictione in Strilant* alsmede 8 morgen in het gerecht van Gijsbert van der Weyde.¹²⁴⁹ Dat was in Oudenrijn, dus aan de overkant van het water (de latere Leidsche Rijn), toen nog de voorwetering van Oudenrijn want de Heicop of Lange Vliet zou pas in 1385 worden gegraven. In de oorkonde wordt medegedeeld dat de 4 morgen land door ander land van het kapittel worden omsloten. Het ligt overigens voor de hand in die Arnoud Wedighe dezelfde persoon te zien als de Arnoldus Wostehe uit 1275. Mogelijk was het zijn zoon Bernt Wedighe die in 1378 dit land pachtte. Colentier van Muiden kreeg in dat jaar 5½ morgen op Strijland in pacht en er blijkt uit dat Bernt Wedighe aan de zuidzijde was gelegen en aan de noordzijde Jacob Noetboom.¹²⁵⁰ Opvallend is dat het toponiem in de oorkonden na 1341 wordt gespeld als 'Striitlant'. Deze Jacob Noteboom huurde van het kapittel 26 morgen waar aan de noordzijde de stadsweide van Utrecht, aan de zuidzijde de hofstede Voorn en aan de westzijde Peter uten Ham gelegen waren.¹²⁵¹ Op deze plaats komt Frederik uten Ham ruim twee decennia eerder voor.¹²⁵²

¹²⁴⁰ Huiting, 'Grootgrondbezit', p. 69.

¹²⁴¹ De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, p. 58.

¹²⁴² Niermeyer, *Lexicon*, p. 295-296.

¹²⁴³ OSU IV, nr 1881 (13-1-1275): Decanus et capitulum ecclesie sancte Marie Traiectensis universis presencia visuris notum esse cupimus protestantes, quod nos terram nostram in Strilant cum iurisdictione et censu et aliis attineniis, quam Gerardus de Vorne, miles, a nobis tenuit, Reynero et Iohanni filio suo, Henrico Wostehe et Arnolde filio suo, Arnolde Oude et Wilhelmo, filio suo, Godefrido et Rodolpho, fratri suo, si ipsum sine liberis mori contigerit, quoad vitam ipsorum sub annuo pacto contulimus...

¹²⁴⁴ HUA, St. Marie, inv nr 1056 (13-01-1275).

¹²⁴⁵ Zie de bespreking van de goederen der abdij in Harmelen en Haanwijk. Overigens wist Wittert van Hoogland ook al te melden dat Willem van Voorne, gehuwd met Rusela, betrokken waren bij de bouw van Oudwijk. Wittert van Hoogland, Voorn, p. 512.

¹²⁴⁶ Huiting, 'Voorn', p. 446-450.

¹²⁴⁷ Van Bavel, *Transitie*, p. 442.

¹²⁴⁸ OSU IV, nr. 1928 (12-3-1277): deken en kapittel verklaren *quod nos octo iugera nostra camporum sita in Strilant, que Bile et Godefridus et Rodolphus fratres, filii sui, mortuo ipso Bile, a nobis in pactum habuerunt, per liberam ipsorum resignationem contulimus Rodolpho, filio Bertoldi, et Bertoldo, filio suo, exhibitoribus presencium, quoad vitam ipsorum tali condicione, quod (...)*

¹²⁴⁹ HUA, St. Marie, inv nr 1 (Liber pilosus), p. 195 nr 323 (31-03-1341): *quod nos quatuor iugera terre, spectantia ad ecclesiam nostram predictam, sita in nostra iurisdictione in Strilant, inter terram ecclesie nostre ex utraque parte superiori et inferiori, locavimus Arnolde et Petro dictis Wedighe quoad vixerint. (...) Item locavimus eidem Arnolde et Petro prenomatis octo iugera terre pertinentia ad ecclesiam nostram predictam, sita in iurisdictione Ghiselberti de Weyda, inter terras heredum quondam Arnoldi dicti Schalcken a parte superiori et capituli ecclesie sancti Petri Traiectensis a parte inferiori, quoad vixerint possidenda.*

¹²⁵⁰ HUA, St. Marie, inv nr 1044 (16-01-1378/02-10-1379): Deken en kapittel verhuren aan Colentier van Muden 10 jaar lang 5½ morgen gelegen op Striitlant in onsen gherecht daer wi zuutwaerts naest ghelegen siin mit lande dat Bernt Wedighe van ons nu in huerweer heeft en wi oec noertwaerts naest gheleghe siin mit lande dat Jacob Noetboom van ons nu bruuct. Elx jaers om drie marc zeven loet ende een half loet goets fiins zulvers.

¹²⁵¹ HUA, St. Marie, inv nr 1048-1 (23-08-1387).

¹²⁵² HUA, St. Marie 1043 (07-01-1368) Deken en kapittel verhuren aan Aernt Meus voor 10 jaar "twe morghen lands daer hi nu ter tijt op woent,

Ook in de jaren zestig van de veertiende eeuw blijkt uit het oude register van de Johannieters dat Frederik uten Ham aan de oostelijke zijde van 21 morgen land lag en aan de westelijke kant een stuk land van Gijsbert van Ruwel, zoon van Jacob van Putten.¹²⁵³ Dat laatste is interessant omdat even noordwaarts de woontoren Den Hoed lag, die in leen werd gehouden van kasteel Ruwel. Het laat maar weer eens zien in welke bijna wetmatige afwisseling goederen van oude instellingen en ridderschap geografisch geordend zijn.

Het genoemde land van Uten Ham figureert in een oorkonde van 1387 waarin Peter uten Ham zijn dochter Elisabeth ter gelegenheid van haar huwelijk met Gijsbert Overdevecht geeft *viifteen merghen lands onderdeelt in dertich morghen lands die ghelegghen zijn inden voerseiden gherecht vanden Lijnade biden Riin teynden der stat weyde*. Tevens blijkt het land - *Kniifgher lant* genaamd - toebehoord te hebben aan Peters vader Frederik. De andere helft was in leen uitgegeven wat blijkt uit het transport van dit forse stuk land aan het Duitse Huis. Daarvoor waren namelijk twee oorkonden nodig. Allereerst vaardigde Frederik Frederiksz uten Ham ten behoeve van de Duitse Orde een brief uit inzake *mijn vrije heerlike leengoet is dat ic houde van Vrederic uten Hamme heren Peters zoen minen neve* [heer van Den Ham] en ten tweede droeg Gijsbert Overdevecht vijf dagen later de andere helft over.¹²⁵⁴

Tot slot nog een paar opmerkingen over het merkwaardig bochtige stuk land dat tussen percelen van St. Marie lag ingeklemd. Uit pachtbrieven blijkt dat dit stuk land aan de aalmoezen van Oudmunster behoorde. Oudmunster had dit land in 1421 verworven, toen de abt van de Paulusabdij aan het kapittel verkocht: *eenre hoeve lants gheheten die guldenhoeve also alse gelegen is inden gerechte vanden Lijnade voirscreven biden huse te Voern mit allen hoiren toebehoiren also alse die onser camerijen toe te behoiren plach dair die heeren van Sinte Marijen tutrecht oestwairt ende westwairt naest ghelant zijn ende dair die gemen wech zujtwairt ende noertwairt naest gelegen is*.¹²⁵⁵ Met het huis te Voorn werd bedoeld het 13^e-eeuwse kasteel dat op de splitsing van de Oude Rijnloop en de wetering naar Harmelen lag en waarvan nu nog twee torentjes bestaan.

die ghelegghen siin in onsen gherecht op Strijtlant daer ons goedshuse lant dat Gherijt van Voerne van ons bruket naest ghelegghen is an die overside ende heren Vrederix uten Hamme ridders naest ghelegghen an die nederside.

¹²⁵³ Van Winter, Sources, p. 257: *Item ibidem XXti iugera prout iacent inter terram domini Frederici uten Hamme militis a parte superiori et terram nostre domus sancte Katherine a parte inferiori. Pachter Nicolaus de Wiel, die voorkomt als pachter van 4 morgen land, waar beneden Henricus Plaetzard.*

Item ibidem XI iugera terre prout iacent inter terram domini Frederici Utenhamme militis a parte superiori, et terram Ghiseberti de Ruweel filii Jacobi de Puteo a parte inferiori, que XIII½ iugera insumul prescripta una cum quadam alia terra et areis inferius in parrochia de Vloten sitis. Pachter Rotardus Ansem.

In Vloten. Item ibidem aream continentem VII hont terre prout iacet inter terram Alberti Alvekin civis Traiectensis a parte superiori et terram nostre domus quam Rotardus Ansem nunc possidet a parte inferiori. (...) Item ibidem aream et 5½ iugera terre, quibus prescripta area nostre domus de VII hont terre propius iacet a parte superiori et terra Wilhelmi de Weyda a parte inferiori. Quas duas areas et 5½ iugera terre prescriptas una cum quadam alia terra superius in parrochia Civilis ecclesie sita et signata, modo possidet Rotardus Ansem.

¹²⁵⁴ HUA, Duitse Huis inv nr 949.0.1 (03-03-1387): Voor Jacob de Waal scout inden Lijnade bi Utrecht compareert her Peter uten Hamme, ridder, ende gaf mit sinen vrien wille Ghisebrecht over de Vechte zinen zwagher tot behoef joncfrouwe Elzabe zinnre dochter Ghisebrechts wiif voers. alze in medegaven (...) den vrien eyghendom van viifteen merghen lands onderdeelt in dertich morghen lands die ghelegghen zijn inden voerseiden gherecht vanden Lijnade biden Riin teynden der stat weyde die heren Vrederix uten Hamme des voerseiden heren Peters vader te wesen plaghen, welke dertich morghen lands voerscreven gheheyten zijn der Kniifgher lant, die Ghisebert Otten ende Johan Noteboem nu ter tiit bruken ende op woenen. HUA, Duitse Huis inv nr 949.0.2 (26-11-1397): Alle den ghenen die dezen brief zellen zien of horen lezen doe ic verstaen Vrederic uten Hamme haren Vrederics zoen dat ic quit ghesouden hebbe ende quit scelde mit dezen openen brieve voer mi ende voer mijn erfnamen ende voer mijn nacomelinghen tot des commenduers behoef ende der ghemeenre heren vanden Duijtschenhuijs tutrecht alzulc recht toezegghen of aansprake als ic hebben mochte an der helfte van dertich morghen lants gheheten dat Knivingher [Kinvingher?] lant ghelegghen ander stat weyde van Utrecht inden gherecht vanden lijnpade daer die wederhelfte onderdeelt of toebehoert ende mijn vrije heerlike leengoet is dat ic houde van Vrederic uten Hamme heren Peters zoen minen neve. HUA, Duitse Huis inv nr 949.0.3 (01-12-1397): Ghisebrecht over de Vecht compareert ende begheerde eens ordels of die vijftien morghen lants of luttel meer onderdeelt in dertich morghen lants of luttel meer die ghelegghen zijn inden voerseiden gherecht vanden Lijnade biden Rine teinden der stat weyde die gheheyten zijn der knivingher lant die Ghisebrecht Otte ende Johan Noteboem nu ter tijd bruken also vrij ende also los zine waren dat hi die mochte verzetten verzellen ende den vrijen eigghendom daer of gheven dien hi woude. Vervolgens transporteert hij aan Gherijt vander Vliederhoeve schaffenneer vanden Duijtschenhuijs Tutrecht tot behoef der ghemeenre heren vanden Duijtschenhuze voerscreven.

¹²⁵⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 2422-3 (03-10-1421): Wij Gherijt van Damassche bider genaden Goeds Abt priyor ende ghemene convente tSinte Pouwels tUtrecht maken kenlic allen luden dat wi machtich gemaect hebben ende maken machtich mit desen onsen tegenwoordigen brieve haren Johan Brunaert priyor ende heren Geliis van Oen onse mede monyken van onser wegen ende in onsen name over te gheven den eerbairen heeren deken ende gemene capitel der kerken tot Oudemunster tutrecht voir den scouten lantgenoten ende bueren inden gerechte onder die Lijnade buten Sinte Katrinen poirte bi Utrecht den vrijen eigghendom van eenre hoeve lants gheheten die guldenhoeve also alse gelegen is inden gerechte vanden Lijnade voirscreven biden huse te Voern mit allen hoiren toebehoiren also alse die onser camerijen toe te behoiren plach dair die heeren van Sinte Marijen tutrecht oestwairt ende westwairt naest ghelant zijn ende dair die gemen wech zujtwairt ende noertwairt naest gelegen is. Ende van onser wegen ende in onsen name ende mede van ons gemene convents wegen dair of the vertijen tot behoef der eerbairen heeren deken ende capitel der kerken tot Oudemunster voirseijt ghelikerwijs ende in allen manieren of wijt selve mit hande ende mit monde deden ende dair tegenwoordich en voir ogen wairen zonder argelist. In kennisse der wairheyte so hebben wi Abt voirs. onsen segel ende wi priyor ende ghemene convente coirs. ons convents segel aen desen brief ghedaen tenen oirconde gegeven int jair ons heren duser vierhondert een ende twintich opten derden dach inder maent van october.

Zie ook HUA, Oudmunster, inv nr 2422-9 (24-01-1426): een hoeve lants gheheyten die gulden hoeve ghelegen biden Voern inden gherecht vanden Lijnpat inder stat vrijheijt van Utrecht daer oestwaert ende westwaert naest ghelegen siin die heren van Sinte Marijen Tutrecht ende zujtwairt ende noertwaert die ghemeen wech. Voor de locatie van het Lijnpad buiten de muren: HUA, Oudmunster, inv nr 2422-5 (06-10-1421): *in iudicio temporalis jurisdictionis vulgariter nuncupate onder den Lijnade prope portam Sancte Katherine extra muros Traiectensis* en voor de hoeve als gelegen buiten de muren HUA, Oudmunster, inv nr 2422-4 (05-10-1421): *die gulden hoeve situatis prope domum de Voern extra muros civitatis Traiectensis in iurisdictione in vulgari vanden Lijnpaden*.

De verkoop had alles te maken met de crisis die het Sticht in deze periode teisterde want abt Gerrit van Damasch sprak van oorlog en grote schulden. De som die Oudmunster op tafel legde werd dan ook volledig besteed om uit de problemen te komen.¹²⁵⁶

Het vorenstaande betoog over het Lijnpad verdraagt zich goed met de archeologische vondsten van de afgelopen jaren. Inmiddels is dit zeer oude landbouwgebied namelijk volledig aan stadsontwikkeling opgeofferd met als lichtpuntje dat er archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden.¹²⁵⁷ Ten oosten van kasteel Voorn lag nabij de splitsing van Oude Rijn en Leidsche Rijn (d.w.z. de ontginningsbasis van Oudenrijn en Veldhuizen) een laat-Merovingische en vroeg-Karolingische nederzetting die tussen 600 en 800 functioneel geweest is. Naast drie gebouwplattegronden, waaronder een woonstalhuis, waren er wellicht zes vierpalige spiekers.¹²⁵⁸ Aan het deel van de Hogeweide dat naar het noordwesten afbuigt en over een paar honderd meter noord-zuid loopt, lag noordwest van kasteel Voorn een interessante nederzetting waaruit andermaal blijkt dat het Lijnpad een oud lint van bewoning. Het vondstenspectrum wijst op een bovengemiddelde rijkdom in de dertiende en veertiende eeuw: zilveren bisschopsmunten, een bijzondere Limoges-gesp, hoogwaardige vloertegels en kloostermoppen. Tijdens onderzoek werd een omgracht terrein aangetroffen waarop een stenen gebouw heeft gestaan.¹²⁵⁹ Na het eerste kwart van de vijftiende eeuw lijkt de bewoning te stoppen, indien op basis van aardewerk een betrouwbaar beeld kan worden verkregen.¹²⁶⁰

Er wordt door de archeologen vermoed dat dit deel van het Lijnpad aan kapittels heeft behoord, maar dat gold zeker niet voor alle grond. We hebben eerder vastgesteld dat de volledige hoeve die hier lag namelijk toebehoorde aan de familie Uten Ham, die het in 1387 verkocht aan de abdij van Sint Paulus. Die nederzetting behoorde tot dat jaar toe aan de Uten Hams en onderstreep andermaal de belangrijke positie van dit geslacht. Aan de zuidzijde van het perceel werden vlasrootkuilen aangetroffen zodat goed mogelijk is dat de lokale riddersmatigen zich met handelsgewassen bezighielden.

Aan de westelijke kant grensde aan deze hoeve een ander groot in forse blokken verkaveld stuk grond dat aan de Johanniers behoorde, zo blijkt uit onder andere uit een 14^e-eeuws goederenregister.¹²⁶¹ Hier dateren de oudste sporen uit de twaalfde eeuw. Ook hier wijzen kloostermoppen, pluivizen en geglazuurde daktegels op een aanzienlijke welvaart.¹²⁶²

Aan de oostzijde van de hoeve van Uten Ham werden bij onderzoek ook vele sporen aangetroffen op het land dat aan de voormalige *curtis* van St. Marie behoorde. De nederzetting lag op de kronkelwaarden van geulen die waren ontstaan toen de Romeinse Rijn hier een noordwaartse migratie onderging. Een nabije crevassegeul aan de zuidzijde is ten tijde van de occupatie mogelijk als lichte depressie zichtbaar geweest. De indeling van de erven was er in elk geval op georiënteerd.¹²⁶³ Dat erf bestond uit twee delen. Aan de westzijde uit 1100-1250 bevonden zich eenschepige, bootvormige structuren. Of dat huizen waren is onzeker want drieschepige bootvormige structuren zouden meer voor de hand liggen in deze periode.¹²⁶⁴

Het goed 'Enghe' bij de stadsmuren

Het laatste opvallende conglomeraat van oude goederen dat moet worden besproken vinden we pal ten westen van de stadsmuren.¹²⁶⁵ Dit 40 morgen grote stuk land speelde een belangrijke rol in het Domkapittel.¹²⁶⁶ Een oud goederenregister vermeldt dat ook de tienden van Den Engh aan het kapittel behoorden (*decimas quasdam que etiam Enghe alius opt hoghe lant*).¹²⁶⁷ De Dom verwierf dit belangrijke goed in 1260 en hielp daarmee de Utrechtse bisschop, Hednrik van Vianden, die naar eigen zeggen een duidelijke en dringende behoefte aan geld had om het nieuwe kasteel Vreeland te bouwen ter bescherming van het gehele Sticht. De bisschop had toestemming van de prelaten op zak, wat nodig was bij het vervreemden van tafelgoed. Het was dan ook een volledige overdracht van alles wat ertoe behoorde, zoals tijns

¹²⁵⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 2422-7 (10-10-1421) abt Gerrit van Damasche oorkondt dat hij, prior en convent *samentlic ende eendrachtelic overdragen siin om nutscap ende oirbair ons cloesters overmids oirloges ende groter scout ende onse cloester zwairlic mede belast wairen so hebben wi om dat te vervallen ten minste scade ende ter bester oirbair ons cloesters ende bi oirlove ende consente ons genedichs heeren des eerweerdigen vaders in Goide heren Vrederics van Blanckenheim bisscop ti Utrecht vercoft (...) omme een seker summa van ghelde (...) die wi voirt in ons cloesters scout ende oribair geleyt ende ghekeert hebben*

¹²⁵⁷ In een lezing met de titel 'Aan de flanken van Holland, nederzettingsgeschiedenis in de 10e-13e eeuw als uitdaging' op het symposium "De dageraad van Holland, 1000-1300" (Leiden, 12 mei 2017) heb ik de verschillende *curtes* tussen Utrecht en Woerden besproken

¹²⁵⁸ Van der Kamp, *Middeleeuwse bewoning*, p. 25

¹²⁵⁹ Van der Kamp, *Hogeweide*, p. 22.

¹²⁶⁰ Van der Kamp, *Hogeweide*, p. 27.

¹²⁶¹ Zie het deel over de bezitsgeschiedenis.

¹²⁶² Van der Kamp, *Hogeweide*, p. 5, 47.

¹²⁶³ Dielemans, *Boeren en molenaars*, p. 7 en p. 21

¹²⁶⁴ Dielemans, *Boeren en molenaars*, p. 24

¹²⁶⁵ HUA, Domkapittel, inv nr 1457-3 (30-09-1458): *onser kerken lant ende goet gelegen inden Enghe buten sunte Catherinen poert aendie oestzijde, tusschen der stad muren van Utrecht ende Papendorp.*

¹²⁶⁶ Muller, *Rechtsboek*, p. 217: *Item in Engha juxta civitatem, que empti fuit erga dominum Henricum episcopum pro quadam pecunie summa, que fuit exposita ad structuram castris Vredelant, sunt circa XL jugera terre.*

¹²⁶⁷ HUA, Domkapittel, inv nr 601: *Tabula seu repertorium bonorum ecclesie Traiectensis de maiorem cameram spectantium. Enghe. xcvi. Item bona dicta Enghe sita extra portam Sancte Katherine que vendidit nobis Henricus de Vyanden episcopus noster bone memorie. xcvi. Item ibidem xj jugera cum dimidio et aream adiacentem que similiter diciuntur Enghe. xcviij. Item decimas quasdam que etiam dicitur Enghe alius opt hoghe lant.*

en gerecht en behalve tijsvrij zou het land nog dijkvrij en schotvrij zijn en blijven.¹²⁶⁸ Het goed kwam voor als *terra seu predia*.¹²⁶⁹ Dit zal een van de laatste grote stukken land zijn geweest die door de bisschop werden verkocht. In latere oorkonden is geen sprake meer van dergelijke overdrachten.

6.4 Het grondbezit van Mariëndaal

De abdij Mariëndaal (Den Daal) bevond zich buiten de Weertpoort aan de Vecht, bij het dorp Zuilen.¹²⁷⁰ De abdij was uiterlijk 1244 uit een groep nonnen van de St. Servaasabdij, die zelf nog maar twee decennia oud was, ontstaan.¹²⁷¹ Het grote bezit van de abdij Mariëndaal is opvallend. In Zuilen (de oudere naam was Zwesereng) was halverwege de vijftiende eeuw 69% van de grond in handen van geestelijke instellingen en 11% van de ridderschap. Terwijl het bezit in de dode hand nog steeg naar 82% een eeuw later, bleef de ridderschap vrij stabiel rond de 12%. Het aantal grote bezitseenheden in Zuilen is opvallend en het waren voornamelijk de abdij Mariëndaal (179 morgen), het kapittel van Sint Jan (88 morgen) en de heer van Zuylen (40 morgen) die in dit 521 morgen grote gerecht uitgebreide bezittingen hadden.

De abdij beheerde lange tijd het grote bezit zelf. Doordat er vrijwel geen archief van de abdij bewaard gebleven is kan hierover weinig worden achterhaald. Als we de vermeldingen in de legger uit 1461 correct interpreteren en de rentmeester van de abdij, ene Loef, inderdaad het morgengeld voldeed voor de grond in eigen gebruik, zou dit gaan om een kern van 112½ morgen groot. De andere 66 morgen werden verpacht. In 1536 werden maar liefst 210 morgen aangebracht, met wederom 112 morgen in eigen beheer (en dus 98 morgen verpacht). Pas laat in de zestiende eeuw werd het kernbedrijf verpacht, aan elf verschillende personen. Hiervan waren een paar afkomstig uit Zuilen en ze pachtten ook andere goederen; het grootste deel was evenwel Utrechter.¹²⁷²

De onderstaande tabel laat zien dat in Zuilen een vergelijkbaar patroon als in Papendorp bestond, namelijk dat dat de drie grootste bedrijven een groot deel van de grond in handen hadden, een vroege accumulatie die voortkomt uit het domaniale verleden, in dit geval door de prominente positie van de abdij van Mariëndaal. De verdeling was hier echter wel minder gelijkmatig wat te zien is aan het verschil tussen de mediaan en het gemiddelde.

Tabel 6-3: Bedrijfsstructuur in Zuilen (ca. 1450-1600)

Zuilen (Zwesereng)	1461	1501	1536	1600
Omvang in morgen (0,85 hectare)	528,00	538,00	521,29	521,29
Aantal bedrijven	23	23	29	27
minder dan 5 morgen	5	6	13	11
5-10 morgen	6	4	4	2
10-25 morgen	3	4	3	5
25-50 morgen	7	7	8	8
meer dan 50 morgen	2	2	1	1
Aantal bedrijven	23	23	29	27
minder dan 5 morgen	5	6	13	11
minder dan 10 morgen	11	10	17	13
% kleiner dan 10 morgen	48%	43%	59%	48%
Top-3 gebruikers - oppervlakte	219,00	205,50	202,00	202,00
Top-3 gebruikers - percentage	41%	38%	39%	39%
Mediaan	12	16	8	13
Gemiddelde bedrijfsgrootte	22,96	23,39	17,98	19,31

¹²⁶⁸ OSU III, nr 1527 (19-09-1260): *quod propter evidentem et urgentem necessitatem structure novi castris Vredelant nominati, quod deliberatione provida nostrorum fidelium et ecclesie nostre Traiectensis pro defensione et munimine fortiori totius terre Traiectensis het ging om proprietatem terre nostre sive bonorum, que Enge vulgariter appellantur, iacentium extra portam sancte Katerine versus occidentem, inter muros civitatis Traiectensis et Papendorpe que pleno iure ad nos ratione iuris episcopalis cum omnibus suis pertinentiis, censibus, iurisdictionibus sive rebus quibuscumque pertinebant, pro trecentis quinquaginta libris denariorum Traiectensium legalium in pecunia per dictos decanum et capitulum nobis integraliter numerata, quam ad utilitatem et commodum nostre Traiectensis ecclesie dictum Castrum Vredelant construendo convertimus, ad prebendarum dictorum decani et capituli perpetuo fructus emendandos pure et sincere vendidimus, que bona prefati decanus et capitulum et eorum successores cum omnibus suis appenditiis absque omni honore et exactione qualibet, videlicet diicvri, tensvri, scotvri, in perpetuum libere possidebunt*

¹²⁶⁹ HUA, Domkapittel, inv nr 1457-1(21-06-1337) en HUA, Oudmunster, inv nr 1457-2 (24-01-1346): Hendrik de Wit huurt *haerre kerken lant gheleghen inden Enge bider stat muren van Utrecht (...) mitden hoffsteden die daer toe horen ende mitden daghelicscgen gherechte vanden selven lande ende van alle horen lande dat si in desen voerseiden Enge lighghende hebben*.

¹²⁷⁰ Over de geschiedenis kort Van Kalveen, 'Vrouwenkloosters', p. 157-158. Hierin echter niets over grondbezit.

¹²⁷¹ Van Kalveen, 'Vrouwenkloosters', p. 155

¹²⁷² HUA, Financiële instellingen, inv nr 1674, f° 126: *den eigendom blijft aen 't convent voorsz. en de bruijcken de weduwe van Jan Adriaansz ten dael, Adriaen Jansz ende Ghijsbert Dircxz in de Leechweijde, Baert Cornelisz ende Gerrit Egbertsz tot Zuijlen, Aris Jansz aende Roijbrugge, Ghijsbert Willemsz ende Herman Petersz in de Weert, Jan Thonisz opte Noort offte zijn zoon, Aelbert Jacobsz opte Noort ende Willem Fredericz tot Suijlen*.

In dat grote in eigen beheer gehouden bedrijf kan een *curtis* worden vermoed. Hoe de abdij aan het oude bezit is gekomen is echter onduidelijk. Buitelaar vermeldt wel twee hoven in Zwesen maar zwijgt over Mariëndaal.

In Zwesen waren er inderdaad twee afzonderlijke *curtes* blijkens vroeg 13^e-eeuwse bronnen. De bisschop bezat hier in de twaalfde eeuw een *curtis* die als *sedelhofstat* voorkomt in een bevestiging uit 1240 van een transactie die tussen 1227 en 1233 plaatsvond.¹²⁷³ Volgens Buitelaar waren *curtes* die op de Veluwe voorkwamen onder de naam *sedelhofstat* toen nog functionele hoven.¹²⁷⁴ Tot die hof in Zwesen behoorden blijkbaar twee hoeven land die in leen waren uitgegeven aan Gijsbert van Buchorst, een telg uit een edele familie.¹²⁷⁵ Om deze hoeven aan St. Jan te kunnen schenken liet Gijsbert ze losmaken uit het leenverband. Interessant is hier dat de hoeven die bij de hof hadden gehoord in leen waren uitgegeven, iets wat ook bij Oudmunster een dominant patroon was.¹²⁷⁶ Deze hoeven zijn mogelijk de basis geweest voor het omvangrijke bezit van St. Jan in Zuilen.¹²⁷⁷ Dit kapittel had nabij, ook langs de Vecht, als lange tijd een *curtis* genaamd Everiksdorp. Terwijl Palmboom uitgebreid aandacht besteed aan deze *curtis* komen de goederen in Zwesen verder niet aan de orde.¹²⁷⁸ Ik vermoed dan ook dat het kapittel van St. Jan deze *curtis* in zijn geheel heeft overgenomen.

De oorsprong van het bezit van Mariëndaal moeten we waarschijnlijk in de tweede *curtis* in Zwesen zoeken. Deze werd mogelijk in de twaalfde eeuw verworven door de abdij van Egmond.¹²⁷⁹ Erg groot was deze hof niet als we ons verlaten op de spaarzame aantekeningen. Een lijstje van verwervingen door abt Walter (1130-1161) maakt melding van een hoeve met twee hofsteden, tien morgen, zes morgen, drie morgen en nog een hoeve van 18 morgen.¹²⁸⁰ Abt Walter had de twee hoeven gekocht van ene “heer Dirk Gijsbertsz”.

Een eeuw later (in 1261) komt deze hof voor in de bronnen als *curtis* in Suesen. Deze hof is dan onderwerp van een transactie tussen de ministeriaal Willem van Steenhuis en de abt van Egmond. Van deze transactie zijn twee oorkonden bewaard. De eerste oorkonde gewaagt alleen van een “verkoop of ruil” waarbij het gaat om de *curtis* in Suesen die blijkbaar door abt en convent van Egmond wordt verkocht aan Willem van Steenhuis. De tweede oorkonde gaat over de tienden van Poelgeest, die Willem aan de abt en convent van Egmond verkoopt voor een zeker bedrag. Het is denk ik niet te gewaagd om te veronderstellen dat die tienden meer waard waren en dat de ruil *curtis* tegenover tienden nog een bijbetaling vergde.¹²⁸¹ Er is bitter weinig bekend over deze familie. Een Hendrik van Steenhuis komt voor onder de getuigen van bisschop Wilbrand samen met andere ridders als Gijsbert van Amstel, kameraar Bernard van Dolre, hofmeester Arnoud en schout Gijsbert.¹²⁸² Het verdwijnen van deze familie en het verloren gaan van het abdij-archief maakt het leggen van een verband enerzijds wellicht wat riskant, anderzijds acht ik de kans klein dat de abdij van Mariëndaal door geleidelijke verwerving aan een bezit van bijna 200 morgen is gekomen. Een grafische weergave van de overdrachten in het 17^e-eeuwse cartularium laat ook zien dat er pas vanaf 1400 een flinke groei optrad in Zuilen; de abdij moet dus al vóór het jaar 1300 in bezit zijn geweest van flink wat land.

¹²⁷³ OSU, deel II, nr 957 (16-12-1240): *Ipse Giselbertus vendidit ecclesie duos mansos, id est hovas vulgariter, sitos in Swezen, altero ipsorum existente area, que ex quadam proprietate vocatur sedelhofstat, pro pecunia suo tempore persoluta, utroque a censu, set altero, scilicet sedelhofstat, a petitione episcopali sive exactione et ab omni onere penitus absoluto.*

¹²⁷⁴ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 130 en OSU III, nr 1387 (28-12-1256): *in Velua, videlicet in quatuor curtes (...) et que etiam theutonice sedelhove nuncupantur.*

¹²⁷⁵ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 130 waarover verder geen verdere lotgevallen van deze *curtis*.

¹²⁷⁶ Zie bij de bespreking van Oudmunster.

¹²⁷⁷ Palmboom, *Sint Jan*, p. 396 kort over deze twee hoeven.

¹²⁷⁸ Palmboom, *Sint Jan*, p. 172-174.

¹²⁷⁹ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 130, Hof, Egmond, p. 417

¹²⁸⁰ Oppermann, *Fontes*, p. 89-90: *De prediis per domnum Walterum abbatem in episcopatu Traiectensi acquisitis. Ista emit domnus Walterus abbas in episcopatu. In Suesne unum mansum et duas hofsteden a Theoderico filio Ghiselberti. Ibidem decem morghen a Gherardo et Barghero filiis Hermanni cognomento Diaboli. Item ibidem a Ghisleberto sculteto sex merghen. Ibidem eciam ab Alberno Bagga tria merghen. (...) Domnus Walterus emit in episcopatu in Suesen unum mansum a domno Theoderico filio Ghiselberti 18 iugerum. Zie ook Hof, Egmond, p. 417.*

¹²⁸¹ OSU III, nr 1555 (16-11-1261): *Heinricus, Dei gratia Traiectensis episcopus, universis presencia visuris notum esse volumus, quod vendicionem sive permutacionem curtis in Suesen factam Wilhelmo dicto de Lapidea Domo ab abbate et conventu Hecmundensi, ratam habemus et gratam, renunciantes omni iuri, quod nobis in eadem curti ad presens competit vel competere poterit in futurum, presentium testimonio litterarum.* OSU III, nr 1556 (18-11-1261): *Ego Wilhelmus dictus de Domo Lapidea notum facio universis presencia visuris, quod ego omnem decimam seu fructus decimarum tam maiorum quam minutarum sitarum in Polgeist, quas a comitatu Hollandie in feodum optinui, de voluntate et consensu nobilis domine Aleydis, quondam uxoris domini Johannis de Avennis, tutricis Hollandie et Zelandie, vendidi pure et simpliciter pro pecunia numerata viris religiosi domino Lubberto, abbati Egmundensi*

¹²⁸² OSU II, nr 841 (24-08-1232)

Grafiek 6-3: Verwerving van land in Zuilen door de abdij van Mariendaal

Bron: HUA, Mariendaal, inv nr 9

Men moet zich hierbij realiseren dat de morgentallen niet volledig overeenkomen omdat een deel van het land in erfpacht was uitgegeven door de abdij en bijgevolg onder de naam van de erfpachthouder in de fiscale leggers als eigenaar was geregistreerd.

6.5 De goederen en rechten van Oudmunster in en bij Vleuten

Het kapittel van Oudmunster heeft een belangrijke rol gespeeld in het gebied aan weerszijden van de Oude Rijn, een van de zwaartepunten in haar bezit.¹²⁸³ Een blik in de bewaard gebleven archivalia leert hoe omvangrijk het grondbezit is geweest in het Oude Rijngebied en dan hebben we het nog niet eens over de rechtsmacht en het bezit aan tienden. Deze goederen en rechten waren oorspronkelijk onder beheer van de proost geplaatst maar in de loop der eeuwen voor verscheidene doelen geoormerkt en in allerlei kamers van beheer terechtgekomen. Om kort te zijn: de inkomsten van een kamer werden ten behoeve van een bepaald doel beheerd, bijvoorbeeld uitkeringen aan kanunniken, het lezen van missen, kleding, bouwactiviteiten etc. Hoe precies het de indeling in al die afzonderlijke beheerseenheden is verlopen is een lang en complex proces geweest. Het is lastig om te achterhalen hoe dit precies is verlopen. Het is echter wel mogelijk, zoals hieronder zal worden verduidelijkt aan de hand van de casus Vleuten/Harmelerwaard. De onderstaande tabel heeft betrekking op het jaar 1370 en geeft –zij het summier – een indruk van de bijdrage die de goederen in het gebied van Oude Rijn en Hollandse IJssel leverden:

Tabel 6-4: Goederen van kleine en grote kamer van Oudmunster (a° 1370)¹²⁸⁴

Locatie	Bezit	Inkomsten in ponden goed geld (<i>lb bonorum</i>)	Percentage
Grote Kamer			
Bodegraven	Tienden en een 'predium'	6	0
Woerden ¹²⁸⁵	Tol	6	0
Harmelerwaard	Tienden	122	5
Oudewater	Tienden	239	10
Linschoten	Tienden	692	28
Regionaal totaal		1065	43
Overige		1418	57
Totaal		2483	
Kleine Kamer			
Linschoten, Mastwijk en Rapijnen	174 morgen	274	12
Reyerscop	42 morgen	130	6
Woerden en Waarder	65 morgen	101	5
Vleuten	65 morgen	144	6

¹²⁸³ Huiting, 'Oudmunster' en Huiting, 'Grootgrondbezit'.

¹²⁸⁴ Gegevens ontleend aan HUA, Oudmunster, nr. 483-2 rekeningen van de grote en kleine kamer. Het moet gezegd worden dat deze momentopname uit 1370 willekeurig is gekozen terwijl het grondbezit dynamisch was. De tientallen pacht- en tiendreeksen die later in deze studie aan bod komen laten ook zien dat de inkomsten pieken en dalen vertoonden. Toch wijzigt dit aan de verhoudingen zoals hierboven geschetst niet veel.

¹²⁸⁵ De tol van Woerden en het *predium* van Bodegraven werden door de graaf van Holland gepacht voor 6 pond.

Locatie	Bezit	Inkomsten in ponden goed geld (<i>lb bonorum</i>)	Percentage
Harmelen	42 morgen	105	5
Oudewater	56 morgen	149	7
Regionaal totaal		903	40
Overige		1327	60
Totaal		2230	

Afgaande op de tabel zou men geen oude en belangrijke kern van bezit in Vleuten verwachten. Er is een uitvoerige reconstructie van alle componenten binnen dat bezit voor nodig om het tegengestelde te concluderen. De rechten van Oudmunster in Vleuten omvatten in de late middeleeuwen namelijk het volgende: de kerk en patronaatsrecht, gerecht en tijs, alle tienden, 300 morgen pachtland en tientallen lenen.

De kerk van Vleuten

Van de kerk in Vleuten zijn nauwelijks schriftelijke gegevens bekend en het is dan ook zaak om vanuit meerdere invalshoeken naar de materie te kijken.¹²⁸⁶ De kerk van Vleuten werd aan de noordzijde van de Oude Rijn gebouwd op een lichte verhoging in het terrein. Bij de kerk is geen archeologisch onderzoek verricht zodat haar geschiedenis uit historische bescheiden moet worden beschreven. Over de oudste geschiedenis van de kerk is weinig geschreven en we kunnen dan ook heel wat aanvullen op basis van minder voor de hand liggende bronnen. De kerk ligt opvallend centraal in het gerecht Vleuten. De parochie was vrij groot. Behalve Vleuten zelf behoorden de kernen De Meern, Alendorp, Knijfensdorp, Themaat, De Haar, Laagnieuwkoop ertoe.

Afb. 6-3: Vleuten in 1597

Bron: HUA, St. Jan, inv nr 328, f° 3

Afb. 6-4: Vleuten in 1599

Bron: HUA, St. Jan, inv nr 328, f° 5

Afb. 6-5: Vleuten in 1624

Bron: HUA, Oudmunster, inv nr 933, f° 17

Bonifatius was zijn prediking in deze regio in Woerden begonnen en had daar tijdens zijn verblijf van zeven jaar een kerk gesticht, die hij wijdde aan St. Pieter. De kerk van Woerden komt opmerkelijk genoeg niet voor in de *commemoratio*. Zeker heeft ze toen bestaan dus ze zal deel hebben uitgemaakt van het gehele domein Woerden. In de *Annales Egmondenses* komt de kerk voor wanneer *anno MCCII Theodericus comes Hollandie Theodericum episcopum Traiectensem bello aggreditur et post rapinas et incendia, interque ecclesia de Wrthen [est] concremata*.¹²⁸⁷

Na zijn missie in Woerden te hebben volbracht vertrok Bonifatius een stuk noordwaarts waar hij *Attingahem* als standplaats koos, een plaats die als Breukelen geïdentificeerd is.¹²⁸⁸ Ook hier was de kerk aan St. Pieter gewijd. Hij bleef daar drie jaar. Toen Liudger, zelf afkomstig uit de Vechtstreek, de missie voortzette, stichtte hij onder meer een kerk in Nederhorst den Berg. Dat lag voor de hand omdat zijn familie goederen bezat *in loco qui vocatur Werina*.¹²⁸⁹ Liudger wijdde de kerk aan zijn grote voorbeeld Willibrord.

Kan het zijn dat Liudger ook de kerk van Vleuten heeft gesticht? We hebben dan zowel langs de Vecht als langs de Oude Rijn te maken met twee 'oer'parochies, de oudste gesticht door Bonifatius en een tweede door Liudger. Het is bekend dat van *Werinon* de parochies Loenen, Naarden en Muiden zijn afgesplitst en van *Attingahem* zijn een groot aantal andere kerken in de Vechtstreek afgesplitst.¹²⁹⁰

¹²⁸⁶ Het oude standaardwerk van Muller, *De kerkelijke indeeling*, p. 394 biedt geen bruikbare gegevens voor de middeleeuwen.

¹²⁸⁷ Oppermann, *Fontes*, p. 194.

¹²⁸⁸ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 112 en Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 294-297 en dez., 'Aartsdiakonaten', p. 346.

¹²⁸⁹ Vita Sancti Liudgeri p. 32 en Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 296.

¹²⁹⁰ Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 317.

In het Sticht Utrecht waren er in de negende eeuw nog niet veel kerken: de Dom, Oudmunster, de boven- en benedenkerk van Dorestat, Leut, Rijswijk, Doorn, Werkhoven, Houten, Vreeswijk, Woerden, Nederhorst en Breukelen. In de tiende eeuw kwamen Eiteren, Vleuten, Loenen, Muiden, Naarden, Leusden, Zeist, Rhenen en mogelijk Oudewater en Amerongen daar nog bij.

Harmelen kan vroeger tot de parochie Vleuten hebben behoord maar komt later voor als behorende tot het aartsdiaconaat van de koorbisschop. Harmelen als parochie dateert dan van tussen 1085 en 1125. Dekker wijst erop dat het Groot diaconaat niet op basis van een oer-parochie kan zijn gevormd wegens de uitgestrektheid en dat voor een aantal van de nabij Utrecht gelegen parochies, een afscheiding van de Dom aannemelijk is. Tot die oorspronkelijke domparochies rekent hij Vleuten.¹²⁹¹

De kerkrechtelijke indeling gold natuurlijk niet alleen voor het oude land langs de rivieren waar soms al een oude kerk stond; nadat een ontginning tot bebouwbaar land en bewoning op de kavels had geleid, was het tijd om het gebied onder te brengen bij een parochie. De ontginning van de Lage Haar vond plaats vanuit Vleuten en dit nieuwe land behoorde daarom ook tot de parochie Vleuten. De oorspronkelijke parochie Vleuten was een stuk groter dan die uit de na-middeleeuwse periode.

De eerste keer dat de overgeleverde bronnen melding maken de kerk in Vleuten is in 1224. Toen werd melding gemaakt van de opbrengsten uit tienden van 4 kerken waaronder die van Vleuten (*Omnnes redditus decimarum in IIII ecclesiis, videlicet in Woldrehem, Threle, Wic, et Floten*).¹²⁹² De oorkonde danken we aan een geschil tussen proost en kanunniken over de opbrengsten uit het aartsdiaconaat. De kanunniken beweerden dat deze inkomsten ouder gewoonte aan de prebenden ten goede moesten komen. In meerdere opzichten is deze oorkonde interessant; verderop zullen we zien hoe deze vier kerken op dezelfde manier georganiseerd waren.¹²⁹³ De bedoelde aartsdiaken is de proost van Oudmunster dus hij bezat de kerk van Vleuten. Vleuten en Wijk behoorden onder het *Magnus Decanatus*.¹²⁹⁴ De aartsdiaconale indeling van Vleuten onder dit Groot Diaconaat van Oudmunster, toont aan dat de kerk van Vleuten in elk geval in de eerste helft van de elfde eeuw aan Oudmunster behoorde. Volgens Dekker behoorden de kerken Linschoten, Woerden, Bodegraven, Vleuten, Oudewater al in het jaar 1018 aan het Groot Diaconaat.¹²⁹⁵ In 1263 zien we dat de plebaan van Vleuten onder de aartsdiaken ressorteert, die hem dan de opdracht geeft om een investituur te verrichten.¹²⁹⁶ De kerk komt niet voor maar de vermelding van de plebaan ofwel priester van Vleuten zegt genoeg.

Patrocinium

De vroege datering van de Vleutense kerk die we via de kerkfiliatie hebben kunnen achterhalen kan worden aangevuld met wat we over het patrocinium weten – de heilige naar wie de kerk is vernoemd. Volgens een vroeg 15^e-eeuwse bron was de kerk aan Willibrord gewijd (*ecclesiam parochialem sancti Willibrordi de Vloeten*).¹²⁹⁷ Middeleeuwse kerken die het patrocinium van Willibrord voeren zijn doorgaans vóór de elfde eeuw gesticht. Volgens Kok is de verering van Willibrord al in de achtste eeuw op gang gekomen. Het is mogelijk dat Vleuten, zo dichtbij de stadsmuren gelegen, door het vertrek van de bisschop en de clerus, een krimpende bevolking heeft gekend. Dan ligt het meest voor de hand dat Vleuten weer bevolkt is geraakt door de terugkeer van de bisschoppelijke organisatie in Utrecht in de eerste helft van de tiende eeuw. De Vleutense kerk kan een eigenkerk van Oudmunster geweest zijn, maar een erg vroege datering past natuurlijk niet echt bij een zelfstandig Oudmunster, vandaar ook dat Vleuten als dochterkerk van de bisschopskerk kan worden beschouwd, die immers *ecclesia matrix omnium ecclesiarum was*.¹²⁹⁸ Bij de goederendeling met de Dom is de kerk dan aan Oudmunster gekomen.

Het oudste altaar in de kerk was het aan Willibrord gewijde hoofdaltaar, dat volgens de graveninventarisatie uit 1626 zoals gebruikelijk voor op het koor stond. Althans dat is af te leiden uit het volgende. In 1509 werd aan de heer van kasteel Vleuten, Gijsbert van Zuylen, gegund *een grafstede ... in de heylich kerck van Vloeten beneden 't koer voor sanct Wilborts outaer*.¹²⁹⁹

¹²⁹¹ Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 317 (Vleuten) en 318 (Woerden).

¹²⁹² OSU deel 2 nr. 716 (1224 feb 1): *omnes redditus decimarum in IIII ecclesiis, videlicet in Woldrehem, Threle, Wic et Floten*.

¹²⁹³ Woudrichem en Giessen komen in de lijst van kerkelijke tienden afwisselend onder het aartsdiaconaat van Oudmunster en de proost van Tiel voor. Of dat op een oudere lijst teruggaat weet ik niet, maar de verwarring is wel voorstelbaar gezien de complexe verdeling in het Land van Altena tussen beide aartsdiakens. Joosting en Muller, *Kerkelijke rechtspraak*, I, Woudrichem onder Sint Salvator op f° 7a, 14b, 16a, 19b, 24b maar onder de proost van Tiel op f° 10a. Giessen idem dito. Beide land van Altena. Later afzonderlijk decanaat volgens Muller. Driel was een villa en lag in de gouw Teisterbant en onderdeel van de oerparochie Tiel. Toch had Oudmunster daar het aartsdiakonaat gekregen, dus dat dateert van voor de vorming van de aartsdiaconale rechten van de proost van Tiel. Driel was dus eigenkerk van Oudmunster zegt Dekker. Dat klopt niet want Driel werd uit de parochie Tiel gelicht, onder de bannus episcopalis van Oudmunster geplaatst. Dat was voordat de proost van Tiel aartsdiaken was, en hij komt al in 1101 als zodanig voor. In elk geval heeft Oudmunster voor 1101 rechten in het Land van Altena. Het gaat buiten het bestek van deze studie om hier dieper op in te gaan.

¹²⁹⁴ Muller, *Kerkelijke indeeling*, p. 385 en 394.

¹²⁹⁵ Dekker, 'Artsdiakonaten', p. 346. De *Geheymsschrijver*, p. 194. wist in 1759 te melden "Met ziet daar aan veel Duyf- of Trassteen, waar door gelooflyk schynt, dat zy al zeer oud is."

¹²⁹⁶ OSU III, nr. 1597 (1263 okt 14).

¹²⁹⁷ HUA, Oudmunster 329 f° 120v (1425 feb 22).

¹²⁹⁸ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, p. 44. De goederendeling komt verderop nog kort aan de orde.

¹²⁹⁹ HUA, Oudmunster nr. 603.

Omdat de kerk niet voorkomt in de lijst van kapittelgoederen uit 1295 ga ik er van uit dat ze toen nog aan de proost behoorde. In 1301 wordt de kerk vermeld in een akte waarin Hubertus van Themaat tien morgen aan het Nicolaasaltaar in de kerk schonk, een morgen voor de viering van een mis aldaar en een morgen ten behoeve van de verlichting van de kerk.¹³⁰⁰ Van Heussen was in 1719 goed ingelicht toen hij schreef dat aan het Nicolaas altaar een vicarie was verbonden waarvan de heer van Den Ham, Johan uten Ham in 1586 de collator was, een honorifiek recht dat hij zal hebben kunnen terugvoeren op de eerdere kasteelheren.¹³⁰¹ Het oudste document dat ik heb aangetroffen hieromtrent is een pachtbrief voor Mathijs Mathijsz, die in 1547 van de vicaris Boudewijn Dirksz. (rector en bezitter van de St. Nicolaasvicarie) twee morgen land naast het huis van de koster ontving. Toestemming voor de verpachting werd verleend door de collator, Frederik uten Ham.¹³⁰² Intussen is niet uitgesloten dat het Maria-altaar ook toen al bestond; op dit altaar werd in 1471 door de lokale notabelen de OLV Broederschap opgericht, waar ook weer de Uten Hamme's bij betrokken waren.

Het jaar 1363 geeft een supplicie van Frederik uten Ham en zijn zoon Peter aan paus Urbanus V te zien.¹³⁰³ Daaruit worden we gewaar dat de kasteelheer in zijn kasteel Den Ham missen laat lezen aan een draagbaar stenen altaar. Tevens merken ze op dat de parochiekerk ver weg is en er andere belemmeringen zijn om de kerk te bezoeken. Het is in elk geval geen onwil want ze vragen aan de paus een gunst voor de kerk van Vleuten die door de oorlog en andere tegenslagen danig verpauperd is. In 1367 compareerden de Vleutense notabelen Fredericus Uten Hamme senior, Bernardus Uten Enghe, ridders, Erenbertus de Vloeten, Walterus Quint en Wilhelmus filius Hasen de Vloeten in Utrecht voor notaris Willem van der Moest.¹³⁰⁴ Ze verklaarden dat in het jubeljaar 1350 Johannes, zoon van Elias, ter gelegenheid van zijn pelgrimstocht naar Rome, een huis genaamd Sconevelt met drie en een halve morgen land op Wilrevelt, had geschonken aan de Vleutense *capelrie*. Volgens een dorsale aantekening werd deze akte aan Peter uten Ham overhandigd, wat er weer op zal wijzen dat dit het Nicolaasaltaar betrof, waarvan hij de collator was.¹³⁰⁵ Dat aan de kerk gewerkt werd blijkt uit een erfpachtsbrief t.b.v. Johannes de Vloeten, zoon van Wilhelmus van Angeren. Deze erfpacht werd in 1386 uitgegeven door Henricus de Ravenswade, priester, Egbertus de Aemstel en Everardus dictus Oudekal, parochianen, provisoren en procuratoren bij de bouw van de Vleutense kerk.

In 1481 verkochten schout, veertien burenen van Vleuten en (zo lijkt het) alle burenen van Themaat een laan aan het Regulierenconvent. Die verkoop was nodig *also die kerke van Vlueten, dat ons prochiekerk is, op dese tyt grotelike te afteren is vermits dat die kerke nyewe vertymmert is*. De opbrengst zou dan onmiddellijk worden aangewend om de schulden te delgen.¹³⁰⁶ De prior voldeed de som gelds aan de kerkmeesters van Vleuten. De kerkmeesters werden aangesteld door de gemene burenen ten overstaan van de schout of een andere afgevaardigde van het kapittel *ende doen haere rekeninghe voor de selve, met voorgaende publicatie van dien bij clockslach*.¹³⁰⁷ Hoe recent de renovatie op dat moment was is niet bekend. De oprichting van de OLV Broederschap in 1471 kan ter gelegenheid van de nieuwe kerk gedaan zijn. Het is denk ik niet voor de hand liggend dat de Broederschap in een vervallen kerk is gesticht.

¹³⁰⁰ OSU V, nr. 3000 (03-02-1301). Deze oorkonde wordt verderop nog besproken bij de bezitsreconstructie van Themaat.

¹³⁰¹ Zie Van Heussen en Van Rijn, *Historie ofte beschryving*, deel II, p. 345: *In deze kerke, aan S. Nicolaas outaar, was eene Vikary: dewelke in 't jaar 1586 begeven wierd door den hoog-edelen heer Johan Uytenham*. En daaronder: Volgens de voorgemelde lijst had de Pastory deze goederen en inkomsten.

Goederen der vikarye aan S. Niklaus outaar:

10. mergen lands in den gerechte van Tema: 44 - 0.

Noch eenige perceeltjes lant 4 - 10

1. Hont lands in Rewik: 2 -

¹³⁰² HUA, Huisarchief Den Ham, regest 5 (1547 feb 21).

¹³⁰³ Post, 'Supplieken', p. 433 (18-11-1363). *Supplicant S.V. devoti vestri Fredericus dominus castri Utenhoeve [Utenhamme] et Petrus eius filius, milites Traiectensis diocesis, quatenus ipsis ut divina missarum officia in dicto suo castro in lapide portabili in loco honesto cum ornamentis decentibus sine quocumque parochialis ecclesie preiudicio celebrari facere possint totiens quotiens eis vel alteri ipsorum videbitur expediens, dignemini gratiose indulgere, cum propter dicte ecclesie parochialis distantiam et alia eis sepius impedimenta occurrentia nequeant ipsam ecclesiam totiens, ut placeret, pro premissis commode visitare, cum clausulis oportunis ut in forma. Fiat ad biennium. B. Item supplicant pro ecclesia parochiali in Vloten Traiectensis diocesis, in cuius parochia dictum ipsorum castrum situm est, que propter guerrarum damna et alia plurima accidentia multum depauperata est et indiget reparatione ad quam proprie facultates non suppetunt, concedere dignemini tres annos et totidem quadragenas indulgentiarum de gratia speciali ut in forma. Fiat de anno et quadragena. B. Datum Avinione quarto decimo Kal. Decembris anno secundo.*

¹³⁰⁴ Ik vermoed dat Walterus Quint ook een Van Vleuten was: HUA, St. Marie, inv nr 2735 (13-01-1357): *Alle den ghenen ... Wouter Quint van Vloeten, knape*

¹³⁰⁵ CBG, Huis den Ham, nr. 3 (1367 sep 14)

¹³⁰⁶ HUA, Regulieren, inv nr 909 (1481 mei 14): *Wij, Jan Frederikz scout, Ghysbert Hugensz, Dirc van der Weyde, Gheryt van Wel, Egbert Utenham, Dirc van der Mye, Jacob Weernersz, Heyn de Banre, Ghysbert Hugu Jacobsz, Henric de Banre, Egbert Weernersz, Aert Jansz, Dirc Jansz, Jan Willemsz ende Wouter Jansz buere, ende voirt die ghemeen buere van Themat in ons liefs heren gherecht van Utrecht, maken kondt allen luden also die kerke van Vlueten, dat ons prochiekerk is, op dese tyt grotelike te afteren is vermits dat die kerke nyewe vertymmert is. So ist dat wy dair omme belyen ende kennen dat wi vercoft hebben den eersamen prior ende ghemeen convent der Regulien bynnen Utrecht, om een seker somme van gelde die si bi onse consent voirt betaelt hebben den kercmeysters der kerken voirscreven, ende voirt ghekeert syn in der sculden die de kerke van der tymmeringe voirscreven sculdich syn, so wi die gelden die voirscreven kerck ghegunt ende ghegheven hebben, een laen also die gheleghen is mit horen toebehoren op Themat in der gherecht voirscreven, ende is streckende van der Natten camp voirt op aen Ockhuysenre laen toe, dair den sloet int ghesceyt van 't Hairvelt allanges aen de een zide ende die prior ende convent voirgenoemt allanges an die ander zyde naest gheleghen syn.*

¹³⁰⁷ Verloren van Themaat, 'Visitatie', p. 247.

De Reformatie deed de kerk geen goed. Rondom St. Marcusdag van 1567 ‘viel het volk van Brederode over het weerloze dorp heen; zij braken de kerk open, stormden los op de altaren en beelden, verbrijzelden alle geschilderd glas en pleegden schennis der H. Sacramenten’ zo weet Hofman.¹³⁰⁸ De visitatie kon er kort over zijn in 1593: *De kercke leyt geheel in 't wilt ende is noch vol geschilderde beelden ende outaeren*.¹³⁰⁹ In dat jaar was er in Vleuten nog gewoon een *paep*, Henrick Willemssen van Segvelt die in 1565 door Oudmunster was benoemd, maar – ondanks de benoeming van een gereformeerde, Gerard Stratenus – in de pastorie bleef, de inkomsten beurde en *grootte verstooringe in den kerckedienst met heymelijck te doopen ende te trouwen, item, met de lieden in de herberge op te houden onder de predicatie*. Stratenus maakte zich daar overigens ook schuldig aan.¹³¹⁰

De oudste vermelding van een pastoor dateert uit 1263 wanneer de proost van Oudmunster, in zijn functie van aartsdiaken, de plebaan van Vleuten opdraagt om een kanunnik van de Dom in het bezit van twee vrijgevallen kerken te stellen.¹³¹¹ Het is niet duidelijk welke rol de plebaan (pastoor) van Vleuten hier vervult, maar hij mag blijkbaar namens de aartsdiaken de investituur verrichten. Een pastoor komt ook weer voor als *sacerdos* in 1301. Tevens vinden we dan een *capellanus* aan de kerk verbonden, en wel aan het Nicolaasaltaar.¹³¹² Een hofstede met twee akkertjes wordt in 1369 gesitueerd *prope ecclesiam de Vloeten* toen het gepacht werd door *Mechteldis uxor Wilhelmi custodis de Vloeten*.¹³¹³ Hij pachtte ook een stuk land van ruim vijf morgen van de Johanniters en komt dan voor als *Wilhelmus custos ecclesie in Vloten*.¹³¹⁴ De akkertjes bij de kerk komen in 1422 voor als *papelike provende die Oudmunster toebehoort*.¹³¹⁵

Patronaatsrecht

Is uit het voorgaande gebleken dat de kerk van Vleuten een eigenkerk van Oudmunster zal zijn geweest, vervolgens moet aandacht worden besteed aan het patronaats- en het tiendrecht als uitvloeisel daarvan. Van Heussen schreef in 1719 dat de pastoor van de parochiekerk door de proost van Oudmunster moest worden ingeleid.¹³¹⁶ Uit een goederenlijst die rond het jaar 1350 is opgemaakt blijkt dat de proost inderdaad van een flink aantal oude kerken het patronaatsrecht had, waarbij de plaatsen met *curtes* ook weer opvallen: naast Vleuten ging het om o.a. Wijk, Driel, Giessen en Echteld.¹³¹⁷ Het *jus patronatus* onderging onder invloed van het vierde Lateraanse Concilie (1215) een grote verandering. Het eigenkerkenrecht werd vervangen door het patronaatsrecht. In het eerste geval kon de eigenaar van de kerk er in feite mee doen wat hij wilde. In het tweede geval moest de benoeming van de pastoor door bisschop of aartsdiaken geschieden.¹³¹⁸

Laten we eerst even terugkeren naar de oorkonde uit 1224, die betrekking heeft op de kerken Woudrichem, Driel, Wijk en Vleuten.¹³¹⁹ Deze verwijst naar de eerdere regeling die in 1179 inzake *prepositura et amministrazione prebendarum* was gemaakt; het was dus een zaak tussen de proostdij en het beheer van de prebenden. Mogelijk, en dat wordt ondersteund door Niermeyers Lexicon, gaat het om het aartsdiaconaat in plaats van de waardigheid van de proost.¹³²⁰ In 1224 ging het om de inkomsten van het aartsdiaconaat die naar het schijnt niet voor de uitdelingen aan de kanunniken werden benut. De uitkomst van de zaak was nu dat de proost de inkomsten uit het aartsdiaconaat mocht behouden maar hij moest zonder beloning het beheer over de prebenden verrichten (*extunc enim prepositus libere habebit archidiaconatum et sine honore amministrazione prebendarum*). Als de kerk nu vacant werd moest hij de tienden van de vier kerken gebruiken om de uitdelingen te doen. Voorheen was het zo dat alle opbrengsten van de tienden der vier kerken, die tot nu toe door de persona van deze kerken gebeurd werden als ze vacant werden, aan de proost toekwamen. Dit was volgens de regels “vacationis”. Met ook nog de wereldlijke bevoegdheden die hij als proost kon hebben ontstond niet

¹³⁰⁸ Hofman, ‘Broederschap’, p. 265.

¹³⁰⁹ Verloren van Themaat, ‘Visitatie’, p. 247.

¹³¹⁰ Voor de achtergronden van een en ander zie Huiting en Hermans, ‘Kosters en schoolmeesters’ en Huiting en Hermans, ‘De kapel aan De Meern’.

¹³¹¹ OSU III, nr. 1597 (14-10-1263): *Theodericus, Dei gratia prepositus sancti Salvatoris in Traiecto necnon et archidiaconus eiusdem loci, dilecto in Christo plebano in Vloeten salutem in Domino. (...) Ideoque vobis presentium auctoritate mandamus et committimus, quatinus eundem H(ermann) de dictis ecclesiis investientes vice nostra ipsum in possessionem corporalem ipsarum inducatis a) et inductum defendatis, contradictores et rebelles per censuram ecclesiasticam compescendo*.

¹³¹² OSU V, nr. 3000 (03-02-1301).

¹³¹³ HUA, Oudmunster, nr. 935-2 f° CXVI (1369 St. Matheus).

¹³¹⁴ Van Winter, *Sources*, p. 269.

¹³¹⁵ HUA, Oudmunster nr. 1136-5 (1422 feb 16).

¹³¹⁶ Van Heussen, *Historie ofte beschrijving*, p. 345: *Het dorp had eene Parochiekerk wiens Pastoor ingeleidt moest worden door den Proost van Oudmunster*.

¹³¹⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 934, f° XXXVI: *Beneficia spectancia ad collationem capituli sunt hec. Preposituram huius ecclesie confert capitulum. Item decanatum huius ecclesie confert capitulum. (...) Dan volgt de lijst van kerken die door de kanunniken worden geconferreerd: Jutphaas, Everdingen, Giessen, Lexmond, Tull, Linschoten, Woerden, Ooy bij Tiel en Uit-Andel bij toerbeurt (met wie is niet vermeld). Dan volgen de kerken die de deken confereert: Oudewater, Bodegraven en Jaarsveld. Tenslotte de kerken die door de proost werden geconferreerd: Beneficia spectancia ad prepositum huius ecclesie. Primo havet conferre ecclesiam de Muden. Ite ecclesiam de Wesep. Item ecclesiam de Broeclede. Item ecclesiam de Almkerk. Item ecclesiam de Eversweerde. Item ecclesiam de Wouderichem. Item ecclesiam de Oudekerk. Item ecclesiam de Wijk. Item ecclesiam de Rijswijk. Item ecclesiam de Echteld. Item ecclesiam de Vloten. Item ecclesiam de Driel. Item personatum in Oudekerk [bijgeschreven erachter: Incorporatus est thesaurie huius ecclesie]. Item ecclesiam in Ghysen. Item ecclesiam de Andels. Item ecclesiam de Weerthuisen. Item ecclesiam de Werken. Item ecclesiam de Oudekerk. Item ecclesiam aen die Alm*.

¹³¹⁸ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, p. 50-57.

¹³¹⁹ OSU II, nr. 716 (01-02-1224). Zie beknopt Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 52.

¹³²⁰ MLLM, p. 835 betekenis 4.

zelden het beeld van een potentaat die de bisschop naar de kroon kon steken. Eind dertiende eeuw leidde dit tot stevige conflicten tussen aartsdiaken en proost.¹³²¹

Voor wat betreft de Vleutense kerk was deze regeling dus ook van toepassing. We ervaren verder uit de oorkonde dat de proost het recht behield om de dienstdoende geestelijke aan te stellen, een *discipulus*. Deze geestelijke kreeg dan eigen inkomsten, het *discipulatus*. Als proost en kapittel geen inkomsten voor de *discipulus* vast hadden gesteld, zouden ze samen een passende portie voor de vicaris bepalen. Tevens werd in elke kerk een vicaris aangesteld. Dat duidt in zekere zin op incorporatie maar sporen van *incorporatio pleno iuris* heb ik niet aangetroffen. Onder meer hadden dan de inkomsten van de kerkgoederen in de rekeningen van Oudmunster verantwoord moeten zijn.

Intussen kwam de proost er niet zonder kleerscheuren van af in 1224: hij moest ook nog als compensatie aan het kapittel een jaarlijks bedrag van 10 pond geven zolang de kerk vaceerde.¹³²²

Het belang van de tienden blijkt nog eens vier jaar later. Paus Gregorius IX bevestigde het kapittel toen in het bezit van de tienden, onder andere in Wijk en Vleuten (*decimas, quas habetis in Gecen, Bracle, Gaspewerde, Wike, Utwike et Flotenn, necnon et alia bona ecclesie vestre, sicut ea omnia iuste possidetis et quiete*).¹³²³ De kanunniken zetten kort daarna een belangrijke stap toen ze in 1241 de bevoegdheden van de proost beperkten en grondig documenteerden in overeenstemming met de gewoonte bij de andere Utrechtse kapittels (*secundum consuetudinem aliarum ecclesiarum Traiectensium*). Men verwees nogmaals naar de zaken die onrust hadden gewekt dus het was nu wel tijd 'om de onenigheden en verwoestingen met wortel en tak uit te roeien'.¹³²⁴ Dit waren de krachttermen die door het kapittel werden gebruikt en de relatie met de proost moet nabij het vriespunt zijn geweest. Van de vier hoofdpunten interesseert ons hier met name het derde punt. Daaruit blijkt dat het met proost Lodewijk gemaakte 'privilege' inzake het beheer van de prebenden was gemaakt niet door hem was nageleefd hoewel het toch door bisschop, prelaten en kerken was bezegeld. Er werd de nieuwe proost duidelijk te verstaan gegeven dat hij zich daar krachtdadig, evenwichtig en trouw aan moest houden!¹³²⁵ Ook bij het kapittel van St. Jan werd wel handig gebruik gemaakt van een *sedisvacatio* van een proost.¹³²⁶

Terug naar het recht van benoeming. In 1422 behoorde de prebende van de Vleutense pastoor aan Oudmunster. Het was een stukje land nabij de kerk.¹³²⁷ Veel was het niet wat de pastoor aan het kapittel te danken had. De familie uten Ham had de lokale kerk een aanzienlijk bredere basis gegeven.

In 1440 worden priester en cureit vermeld in een beschadigd charter. De bovenkant is afgesneden maar er lijkt in de *intitulatio* te staan *Johannes ... priester cureyt*.¹³²⁸ Cureit is een van de vele namen voor dezelfde functie binnen de parochiekerk en er kan weinig meer uit worden afgeleid dan dat er toen een pastoor was. Of die door proost of deken en kapittel was benoemd wordt niet duidelijk. Die duidelijkheid wordt pas groter als de resoluties van het kapittel uitgebreid genoeg worden. Zo werd in 1590 – nota bene op verzoek van de katholieke priester Hendrik van Segvelt die hier in functie was gebleven – door deken en kapittel een predikant voorgedragen aan de Staten. Dit was na de Reformatie nodig. Het was toen niet meer de proost die zich hiermee bezighield.¹³²⁹ Na het overlijden van de predikant Van Ens hadden deken en kapittel geen kandidaat op het oog.¹³³⁰ Ze wendden zich als ambachtsheren 'ende *jus patronatus* aldaer hebbende' tot de Classis om te vernemen of ze een bekwame persoon wisten.¹³³¹ De beroemde Camphuysen zou uiteindelijk op de Vleutense kansel komen en van heinde en verre toehoorders trekken. Het is juist de competentiestrijd tussen het kapittel en Johan uten Ham, heer van kasteel Den Ham, die veel informatie heeft nagelaten over kerkelijke zaken. Uit de scheidsrechtelijke uitspraak die na ruim een decennium lang bakkeleien over belastingen, lage jurisdictie en patronaatsrecht dankzij Johan van Zuylen tot stand kwam, blijkt dat *aende heren deken ende Capitele der kercken van Oudemunster te competeren de ambachtsheerlicheyt ende t'gerecht vanden dorpe mitsgaders t'ius patronatus vande kercke van Vleuten ende dat syn huys ten Hamme daeronder mede gelegen ende behorende is*.¹³³²

¹³²¹ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, p. 136.

¹³²² *Preterea, in recompensationem subtractorum et subtrahendorum de huiusmodi obventionibus, idem prepositus dabit capitulo singulis annis X libras, V in festo Jacobi, V in Obitu Martini, donec una de predictis IIII ecclesiis vacaverit.*

¹³²³ OSU II, nr. 777 (29-01-1228): *Gregorius episcopus, servus servorum Dei, dilectis filiis ... decano et capitulo sancti Salvatoris Traiectensis salutem et apostolicam benedictionem. Justis petentium desideriis dignum est nos facilem prebere consensum et vota, que a rationis tramite non discordant, effectu prosequente complere.*

¹³²⁴ (...) *ad elidendam quoque et penitus extirpandam omnem materiam dissensionis sive disturbance in perpetuum pro nobis (...) et pro preposito.*

¹³²⁵ *prepositus nunc futurus vel sui successores nullatenus infringent, set firma stabilitate fideliter observabunt.* Van Rossum, 'Necrologium', p. 154-155: *Obiit Lodewicus, Praepositus noster, qui dimisit Ecclesiam nostram liberam pensione XXX sol. quam dare consuevit Ecclesia de decimis in Gasperde, et hoc pro circata; pro quo dantur hic X sol. de Reynaerscoep.*

¹³²⁶ Palmboom, *Sint Jan*, p. 88.

¹³²⁷ HUA, Oudmunster nr. 1136-5 (16-02-1422): Peter Clays Colijnsz in pacht *ad vitam* een hofstede en twee ackerkijn lants inhoudende te zamen sesse hont lants. Item twee merghen lants op Heystmaet also als dese hoffstede twee ackerkiin ende twee mergen lands gelegen siin in knijfkensdorp. Boven: Oudmunster, beneden: de papelijke provende die Oudmunster toebehoort.

¹³²⁸ HUA, Oudmunster, inv. nr. 606 (1440).

¹³²⁹ HUA, Oudmunster nr. 21-7, f° 285v (30-3-1590).

¹³³⁰ De naam Van Ens ontleen ik aan Wttewaall, *Vleuten-De Meern*, p. 114.

¹³³¹ HUA, Oudmunster nr. 21-14 f° 125 (03-03-1617).

¹³³² HUA, Oudmunster, nr. 21-16 f° 157 (17-10-1625): *Ten derden dat de costerye mit het schoolmeesterampt dootgraverschap ende luyderampt tot Vleuten van nu voorts ane sullen wesen ende blyven gecombineert ende dat de collatie daervan aen een eerlick ende bequaem persoon te doen alternatis vicibus sal specteren aende here ambachtsheren van Vleuten ende de leenvolger indertydt vanden huysse ende ridderhoffstede ten Hamme.*

De toen onlangs door het kapittel benoemde Peter Jansz. van Driebergen mocht in functie blijven.

De kapel op de Haar

De Haar had sinds de veertiende eeuw zijn eigen kapel, die was opgericht voor de omwonenden van het kasteel.¹³³³ In eigentijdse bronnen is altijd sprake van 'de kapel op de Haar', een toponymische aanduiding dus. Kerkrechtelijk behoorde de kapel tot Vleuten, hoewel in de literatuur veelal vermeld wordt dat ze onder Kockengen ressorteerde.¹³³⁴ De verwarring is waarschijnlijk voortgekomen uit het feit dat de heren van De Haar de kerk van Kockengen bezaten en Kockengen viel onder de Koorbisschop. Al in 1342 blijkt dat De Haar onder de parochie Vleuten ressorteerde.¹³³⁵ Dat de kapel op De Haar inderdaad kerkrechtelijk ondergeschikt was aan de kerk van Vleuten, blijkt uit een oorkonde van de Vleutense priester uit 1440 waarin hij zich richtte tot *den goeden luden vander Haer, in mijnen kerspel voirsr geseten*.¹³³⁶ De priester van Vleuten en de bewoners van De Haar kwamen hierin tot een vergelijk inzake de diensten in de kapel en de verhouding tot de parochiekerk.¹³³⁷ Hoewel het desbetreffende stuk is beschadigd, laat het geen twijfel over de hiërarchie. Het blijkt dat de kapel van De Haar geen kerk was maar een kapel, en dat de parochiekerk voor De Haar in Vleuten stond. De kapellaan viel dan ook zoals gebruikelijk onder het gezag van de pastoor van de parochie waar de kapel lag.¹³³⁸ Het werd in dat jaar toegestaan aan de lieden van De Haar *Soe sij veer van hoerre moeder kerke alse der kerken van Vloeten wonen* om in de kapel dagelijks diensten te organiseren waarbij een bekwame priester moest komen zingen en lezen. Echter met Pasen, Pinksteren en Kerst moest iedereen naar de moederkerk komen.

In een kapel mocht ook niet gedoopt worden zonder pauselijke goedkeuring. Dirk van Zuylen verzocht een dergelijke goedkeuring aan paus Paulus IV en verkreeg deze op 31 augustus 1555.¹³³⁹ In 1555 vermeldde Dirk van Zuylen dat de kapel al heel lang bestond en door zijn voorgangers was gesticht (*Quod cum parrochialis ecclesia cujus ipse Theodericus parrochianus existis adeo a castro seu domo de Hair in quo seu qua ipse potissimum vel magnam anni partem commoratur distet ut ipse seu ejus predecessores unam in eo vel ea vel juxta capellam construi*).¹³⁴⁰

Er werd wel begraven bij de kapel, want in 1440 blijkt er al een kerkhof te bestaan.¹³⁴¹ Toen bestond de kapel al geruime tijd, ze kwam als 'de capelle van der Haer' voor in 1395.¹³⁴² Waarschijnlijk was ze echter al eerder gesticht: het was niet gebruikelijk voor de lage adel een kapel te stichten. Er zijn wel kapellen bekend die zich in een kasteel bevonden, maar aangezien er in 1440 al een kerkhof bij de kapel was, moet de kapel van De Haar een afzonderlijk gebouw geweest zijn. Volgens Kuys was dat normaliter ook het geval.¹³⁴³ Olde Meierink en Viersen hebben delen van de kapel gedateerd op medio veertiende eeuw.¹³⁴⁴

De oudste bekende kapellaan was Henricus Muerinck. Dat er een band was met Oudmunster blijkt ook nog in 1589 toen kapittel een glas-in-loodraam met een afbeelding van Muerincks wapen en een Salvator in het midden doneerde(?).¹³⁴⁵ Dan blijkt ook dat er in de Haarse kapel een vicarie door Oudmunster was gesticht. In het jaar 1592 betaalde Muerinck een bedrag van tien stuivers wegens verlenging *novae provisionis vicariae ter Hayr*.¹³⁴⁶ Tussen ongeveer 1600 en 1608 werd deze functie bekleed door Johan Ludolph van Rhenen, die later in dienst trad van Johan uten Ham, heer van kasteel Den Ham. In een akte uit 1609 wordt melding gemaakt van *dwijlen Haarsche cappelle*, waaruit we wellicht mogen concluderen dat de kapel is gesloten, ongetwijfeld wegens de Reformatie.¹³⁴⁷ In 1634 zou de kapel weer in gebruik zijn. Toen in dat jaar

¹³³³ Over de kapel op De Haar zie Huiting, 'Institutionele geschiedenis', p. 27 en Olde Meierink en Viersen, 'De Kapel', p. 364-405.

¹³³⁴ Joosting en Muller, *Kerkelijke rechtspraak*, deel 2, p. 394 melden onterecht dat de kapel van de Haar tot Kockengen behoorde. Waarschijnlijk ontleen ze dat aan de *Tegenwoordige Staat*, deel 12, p. 192: *Het dorp de Haar is klein. Men ziet in het zelve het overblyfsel van eene Kerk, of Kapel, welke, in 't jaar 1703, ingestort is. De Predikant van Kockengen zou er den predikdienst in moeten verrigten, indien dezelve hersteld werd, dewyl de Haar, of deeze Kapel, in 't kerkelyke onder Kockengen behoort*.

¹³³⁵ HUA, Domkapittel, inv. nr. 1232.

¹³³⁶ HUA, Oudmunster, inv. nr. 606 (1440)

¹³³⁷ HUA, Oudmunster, inv. nr. 606 (1440)

¹³³⁸ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, p. 46.

¹³³⁹ HUA, Archief kasteel de Haar, inv. nr. 399 f° 106

¹³⁴⁰ HUA, Archief kasteel de Haar, inv. nr. 399 f° 106v.

¹³⁴¹ HUA, Archief kasteel de Haar, inv. nr. 91 leenregister A, f° 49.

¹³⁴² HUA, Oudmunster, inv. nr. 1846-1, lijst van leenmannen waarin Hugo van Vleuten o.m. ontvangt twee hond land bij Vleuten waar wordt vermeld 'de capelle van der Haer'.

¹³⁴³ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, p. 46.

¹³⁴⁴ Olde Meierink en Viersen, 'De Kapel'.

¹³⁴⁵ HUA, Oudmunster, inv. nr. 21-8, f° 34v (20 augustus 1589, op verzoek van *Henrick Muyringh vicaris van de vicarie gefundeert inde capelle vande Haer geschoncken een glass van twaelff portcken met dwapene vanden heeren capelaen ende int midden een salvator*) en f° 41v (01-10-1590, het kapittel komt overeen met Reyner van Zyl, glasmaker te Utrecht *pryse ende forme van tglass byden voors. Heeren gegeven inde Capelle vande Haer hebben tpatroon hemluyden verthoont alzo goet gevonden*. Hij zal voor *topeleveren ende setten van tselve glas* worden betaald uit de fabrieksrekening over 1590.

¹³⁴⁶ Op 23 oktober werd zijn opvolger als vicaris van de St. Salvatorkerk (Oudmunster) geïnstalleerd: Willem Petersz. Van Beest. Hij was tevens pastoor van de St. Geertekerk. In 1586 werd hij verbannen. Mogelijk heeft hij ook de functie van kapellaan op de Haar vervuld maar dat is niet zeker. In 1592 verantwoordde de dekaan van de priesterbroederschap in de 5 Utrechtse kerken, Hendrik van Millingen, een ontvangst van 10 stuivers uit handen van Hendrik Muerinck voor de verlenging van zijn vicariaat op de Haar *Item recepta Octobris anno 1592 a Domino Henrico Muerinck decem stuferos, quos tenebatur in annis Domini Santvoort ratione novae provisionis vicariae ter Hayr*. Johannes Santvoort voerde in 1591 zijn vierde rekening als dekaan van de broederschap. Murink in 1582 in de rekening van Gerard Versteek: *Item recepti a Domino Henrico Muyring de nova provisione vicariae suae in templo S. Salvatoris, ex causa permutationis, more solito x st.* In de rekening van 1563 van Peter van Vonderen: *Item de juc. Intr. Henrici Mueringh, vicar. S. Salvatoris, xxx st.* Op het jaar 1564 staat Henricus Mueringh in de lijst van nieuw toegetreden leden van de broederschap: *Hic sunt fratres quinq; ecclesiarum sacerdotum*.

¹³⁴⁷ CBG, Huisarchief Den Ham, regest 102 (20 februari 1609): Cornelisz Jansz op Bottenstein onvang in pacht van *Johan van Reene priester als rector ofte capelaen inder tyt van dwylen Haarsche capelle eene mergen boulaents*.

de toenmalige heer van De Haar de kapel wilde openen, had hij toestemming nodig van het kapittel van Oudmunster.¹³⁴⁸ Dit gold zowel voor de oude katholieke als voor de latere hervormde kerk.¹³⁴⁹

De kapel aan De Meern

Over de vroege geschiedenis van de andere kapel in de parochie Vleuten, de kapel aan De Meern, is ook niet bijster veel bekend. Vaststaat in elk geval dat de kapel in 1480 bestond aangezien hij voorkomt op de lijst van kerken die aan het kapittel van Oudmunster toebehoorden. Volgens Huiting en Hermans kan de kapel bouwkundig gezien dateren uit het eind van de veertiende eeuw.¹³⁵⁰ Het kan zijn dat de heren van kasteel Nijveld de kapel hebben gesticht. Zij waren de patronen en collatoren van de St. Antonius vicarie in de kapel. In de archieven wordt slechts mondesmaat over de kapel gesproken en dan ook nog als oriëntatiepunt bij de overdracht van stukken grond.¹³⁵¹ De oudste beschrijving hebben we te danken aan de visitatiecommissie, die in 1593 door de provincie trok om de toestand van de kerken op het platteland te onderzoeken.

Tienden

Dat de proost van oudsher de primaire bezitter van de tiend was blijkt uit de nu volgende reconstructie. Natuurlijk was hij gehouden de opbrengsten van de tienden onder de kanunniken te verdelen. Hiervoor is al uitgebreid aan de orde geweest dat de uitdelingen door de proost – of liever het in gebreke blijven van de proost – tot vele conflicten leidde. De lijst van leenmannen uit 1395 bevat 144 beleningen. Hiervan bevatten 54 in een of andere vorm een tiend. Zo hield de burggraaf van Montfoort het gehele dorp Linschoterhaar met gerecht, tijns en tiend. Jan Hendriksz. hield een hofstede met gerecht en tiende aan de stadsgracht van Woerden.¹³⁵²

De onderstaande tabel geeft een overzicht van de tienden in het peiljaar 1395. De tabel heeft alleen betrekking op Vleuten en Harmelen.

Tabel 6-5: Tiendrechten in Vleuten

Tiende	Status	Citaat
Grote en kleine tienden		
Vloeterstuck	Pacht van de proosdij	In primis decime in Vloeten tam magne quam minute videlicet Vloeterstuck, Wilrevelt, Rynstuck, Hoflant, Knijfkensdorp et Splinterstuck.
Wilrevelt	Pacht van de proosdij	
Rynstuck	Pacht van de proosdij	
Hoflant	Pacht van de proosdij	
Knijfkensdorp	Pacht van de proosdij	
Splinterstuck	Pacht van de proosdij	
Hermaelreweerde	Pacht van de proosdij	Item decima in Hermaelreweerde maior et minuta de XII mansorum spectant ad ecclesiam Sancti Salvatori de qua decima prepositus recepit singulis annis centum modios havene mense Traiectensis reliquum totum etiam in quodum que consistit recipit capitulum et si minus quam centum modii inde provenerint illud totum prepositus recipet. Jurisdictio ibidem spectat ad capitulum.
Lambarden	Leen van de proost	Gijsbert van IJselstein die tyenden van Lambarden als sij gelegen is.
Langeraeck	Leen van de proost	Gijsbert van IJselstein die tyende van Langeraeck als sij gelegen is.
De tiend van 23 morgen land	Pastoor van Vleuten	een thient in drie ende twyntich mergen landts off daer omtrent gelegen inden gerecht van Vlueten achter den Ham
Hogelant	Leen van de proost	Boekel van der Haar die selve die Hogelantsche tyende gelegen tusschen den Hamme ende die Haer aen der heren tyende van Oudmunster geheten Hermaelreweerd.
Oudeland (Harmelen)	Leen van de proost	Sweder van Zulen helt enen tyende gelegen op Oudelandt inden lande van Woerden inden kerspel van Harmelen
Grote tienden		
Alendorp – de helft	Leen van de proost	Gijsbert van IJselstein die helfte vanden tyenden tot Alendorpp
Alendorp – de andere helft	Deken en kapittel	Die tyenden tot Alendorpp daer die ander helfte den Capittel van Oudmunster of toebehoert.
Kleine tienden		
Alendorp	Leen van de proost	Wouter Reynaerts zoen helt die smaeltiende van Alendorpp

¹³⁴⁸ HUA, Oudmunster, inv. nr. 21-17, f° 321^v en 323^v (10-03-1634).

¹³⁴⁹ Zo blijkt onder meer uit HUA, Classis, inv. nr. 171.

¹³⁵⁰ Huiting en Hermans, 'De kapel aan De Meern', p. 59-62

¹³⁵¹ Archivalia ontleend aan HUA, Oudmunster, inv nrs. 604, 605, 609 en 615.

¹³⁵² HUA, Oudmunster nr. 1846-1 f° 15^e resp. f° 18^v.

Tiende	Status	Citaat
Tiendvrij		
Hofstede Ter Weyde met 6 morgen	Leen van de proost	Dirc vander Weyde helt die hofstede ter Weyde mit ses mergen tyns tyende ende gerecht
Een halve hoeve bij kasteel Voorn	Leen van de proost	Braam uter Corenmarkt een halve hoeve lants gelegen bijder hoffstede te Voern mit gericht tijns ende tyende
Kasteel Voorn en een halve hoeve	Leen van de proost	Gherijt van Voern die jonghe helt die hofstede te Voern husinge mit allen horen toebehoren ende ene halve hoeve lants gerichts tyns ende tyende
13 morgen (De Lage Hoeve)	Leen van de proost	Johan van Lantscroon XIII mergen op Themater laen mit gherichte tijns ende tyende
Ter Haer met 34 morgen	Leen van de proost	Wernair van Welle hout die oude hoffstede ter Haer gericht tijns ende tyende binnen der hoffstede ende mit den wtwech die daer van outs toebehoert ende daer toe alsoe veel lants dat beloept XXVIII mergen lants ende die tyende daer of
Hofsteden nabij kasteel Den Ham	Leen van de proost	1 een hoffstede metten gerechte ende thiende van der hoffstede gelegen op beyden syden vanden Dyck 2 te Wiel vier hoffsteden metten gerecht thins ende thiende van vier hoffsteden voorschreven

De tienden die door de proosdij verpacht werden brachten veel geld op, wat ten goede kwam aan de verzorging van de kanunniken. Het opschrift van de bewaard gebleven rekeningen vermeldt dan ook *Servitii panis et cervisie*. Dit was conform de afspraken in 1224 waar immers de tienden moesten worden gebruikt ten behoeve van de kanunniken. Uit de desbetreffende oorkonde we gewaar van een *controversia, que inter prefatum prepositum et eiusdem loci capitulum*, over de opbrengsten uit het aartsdiaconaat. Deze moesten, *prout dicebat capitulum, ex longa consuetudine* voor de prebenden worden aangewend. Dat er scheidsrechters aan te pas kwamen geeft wel weer aan de kwestie al lang sluimerde – sluimeren is misschien niet het juiste woord. De uitspraak moest ertoe dienen om de onenigheid over de materie voor altijd uit de weg te ruimen (*ad elidendam totius dissensionis materiam, pro bono pacis et concordie eandem questionem in perpetuum sopire cupientes*). De tegenstelling tussen proost en kapittel kon niet veel groter zijn: er zijn duidelijk twee kampen waarin de Domdeken, een kanunnik van de Dom en twee kanunniken van St. Jan *ex parte domini Lodvici, ecclesie sancti Salvatoris in Traiecto prepositi* optraden. De kanunniken van Oudmunster hadden geen externe scheidslieden aangesteld; clericus Dirk, scholasticus Reimar, meester Reinfried en ene Amelungus traden op *ex parte capituli*. Het was de proost tegen het kapittel.¹³⁵³ Er werd in elk geval besloten dat proost en kapittel zich dienden te houden aan de afspraken die voorheen *super prepositura et amministrazione prebendarum facta fuerat*. Van den Hoven van Genderen refereert mijns inziens terecht aan de pauselijke bevestiging uit 1179.¹³⁵⁴ Het is denk ik uit het woord *derogere* wel af te leiden dat die oude afspraak niet werd nagekomen – door wie wordt niet duidelijk, maar er is weinig verbeeldingskracht voor nodig om naar de proost te wijzen.¹³⁵⁵

Op 29 januari 1228 bevestigde paus Gregorius IX het kapittel van Oudmunster in het bezit van hoven en tienden in Giessen, Brakel, Gasperde, Wijk, Uitwijk en Vleuten. De destinataris van de oorkonde zijn overduidelijk deken en kapittel (*decano et capitulo sancti Salvatoris Traiectensis salutem*).¹³⁵⁶ Deze tienden waren belangrijk omdat juist die moesten worden gebruikt ten behoeve van de kanunniken. Ook in 1241 werd nogmaals gesteld dat de proost zich aan deze afspraken moest houden en de prebenden getrouw beheren.

Duidelijk uit de bovenstaande tabel blijkt dat alle tienden van Vleuten en de Harmelerwaard, samen 2000 morgen groot, behoorden aan de proosdij, en dat de proost een deel had ontvreemd door ze in leen te geven, hetzij een geheel tiendblok, hetzij als een – wat Dekker noemt – mini-gerecht. Van dit laatste hebben met name de riddermatigen geprofiteerd zodat ze rondom hun kasteel (of liever de voorloper ervan, aangezien het afsplitsen hiervan al vanaf de elfde eeuw plaatsvond) een soort van heerlijkheidje konden opbouwen.

Een vreemde eend in de bijt is de tiend van Alendorp die slechts voor de helft aan deken en kapittel behoorde. Dat was pas zo sinds 1327. Op 6 december van dat jaar droeg Hendrik van Alendorp ten overstaan van de leenmannen Gerard van Voorn Stevensz en Willem Taetsz van Vleuten aan de proost op *die helfte van den helen coren tyende, wtgeset dien smalen tyende van Alendorp also alse hi gelegen is dien hi van ons helt in mansstat*. De proost beleende vervolgens zijn eigen

¹³⁵³ *Hanc igitur ordinationem publice a nobis promulgatam predictus Lodvicus prepositus pro se, et Ulphramus decanus, Gocelinus, Willelmus, Euerardus, Jacobus, Gysilbertus, Florentius, Lambertus, Theodericus et Hermannus, eiusdem ecclesie canonici, pro capitulo, approbantes receperunt.*

¹³⁵⁴ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 52.

¹³⁵⁵ OSU II, nr. 716 (01-02-1224): *predictis Lodvico preposito et capitulo de observando arbitrium nostrum fidei dantibus et in verbo Domini sub periculo totius cause constanter promittentibus, ordinationi, que quondam super prepositura et amministrazione prebendarum facta fuerat, non derogantes, sed ipsam plenius exponentes, ex arbitraria potestate, sicut in consequentibus continetur expressum, taliter duximus ordinandum.*

¹³⁵⁶ OSU II, nr. 777 (29-01-1228): *Eapropter, dilecti in Domino filii, vestris iustis postulationibus grato concurrentes assensu, curtes et decimas, quas habetis in Gecen, Bracle, Gaspewerde, Wike, Utwike et Flotenn, necnon et alia bona ecclesie vestre, sicut ea omnia juste possidetis et quiete, vobis et per vos ipsi ecclesie auctoritate apostolica confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus.*

kapittel ermee waardoor de leenband kon worden opgeheven.¹³⁵⁷ Ook in de dertiende eeuw gebeurde het regelmatig dat het kapittel, geholpen door ridders en knapen, verloren terrein trachtten te herwinnen door een proces van defeodatie op te starten. Deze acties blijken vrij succesvol te zijn geweest. Hendrik was in elk geval spekkoper toen de kanunniken hem 360 pond zwarte Tournoois overhandigden.¹³⁵⁸

Kernpunt van dit alles is dat alle tienden van Vleuten kunnen worden teruggevoerd naar het oorspronkelijke kerkegoed van Oudmunster dat door de proost werd beheerd.

Rechtsmacht

*Vleuten. Dit dorp is gelegen omtrent een uur gaans, aan de Westzyde van de Stad Utrecht, en een groot half uur van de Leydsche Vaart, abvaar het dorp Meern legt, en met dit Vleuten te zamen onder de Proostdye van Oud-Munster behoort. Over de Inwoonders van deese Dorpen, om hare zaken by goed recht en in alle billikheid en eere, en te gelyk in schuldplichtige onderdanigheid te houden, stelt het Capittel van Oude-Munster de Regeering aan, en bestaat dezelve in een Schout, zes Schepens, vier wegens Vleuten, twee van Meern, en een Secretaris, met een Bode tot hun dienst.*¹³⁵⁹

Het citaat geeft met de woorden *Proostdye van Oud-Munster* en *Capittel van Oude-Munster* wel het probleem aan dat we hieronder moeten adresseren: de ambachtsheerlijkheid van Vleuten en De Meern was binnen het kapittel verschoven, het resultaat van een late fase in de goederendeling. Terwijl in de volksmond nog in 1759 werd gesproken van *de Heerlykheid en Proostdye van Oud-Munster*¹³⁶⁰ gaf dit al eeuwen niet de realiteit weer. Een charter uit 1527 formuleert het correct. Op 2 mei 1527 vergunde de elect Hendrik van Beieren aan Vleuten het schepenrecht. Dit was op verzoek van *decken ende capittel onser kercken van Oudemunster tUtrecht mit hoeren schout van hoeren gerechte zij liggende hebben tot Vlueten*, die naar kasteel Duurstede waren afgereisd om het charter in ontvangst te nemen.¹³⁶¹ De dag ervoor had de schepenbank zijn eerste zitting gehad en in sierlijke hand schreef de secretaris in het protocol *Dit is der schepenen boeck ofte Register in Vloeten ende in Hermelreweerd in des eerbaren heren gherechte des deckens ende capittel van Oudemunster tUtrecht*.¹³⁶² Het rechthuis vormde met de kerk, die al ten westen lag, het centrum van het dorp. Vanaf de herberg leidde een steegje naar het kerkhof. Het steegje had aan beide zijden een muur met vier pilasters op het einde waar vier leeuwen op zaten, die in hun voorpoten het wapen van het Kapittel vasthiielden.¹³⁶³

Hendrik Troibant, kanunnik van St. Pieter schonk in 1164 land aan de abdij van Oudwijk; een halve hoeve in het veen bij de stad en *VII jugera, que sunt apud Flutene, preposito sancti Bonifatii Jordano concedente et confirmante, ad cuius protectionem et justitiam pertinere dinoscuntur*.¹³⁶⁴ Het is het vroegste bericht omtrent de rechtsmacht van de proost van het kapittel van Oudmunster, dat hier als Sint Bonifatius voorkomt.¹³⁶⁵ Daarna is het geruime tijd stil in de bronnen totdat in 1248 de proost van Oudmunster een *mansum [in Alendorp] cum omni integritate sua, decima maiore et minore, censu et justicia, libere et absolute* aan zijn kapittel gaf.¹³⁶⁶ Het feit dat de proost een hoeve land exempt kon maken uit het grotere geheel wijst er op dat hij de beschikkingsmacht daarover had.¹³⁶⁷ Die macht had hij niet alleen in Vleuten maar bijvoorbeeld ook in Linschoten, een ander complex van rechten van Oudmunster.¹³⁶⁸ Toen Frederik uten Ham in 1325 zijn kasteel aan de Hollandse graaf opdroeg waren de *zeven morghen lands dair dat stienhuys op staet, ligghende int ambocht van Vlueten ints proests gherichte van Oudemunster*.¹³⁶⁹ In 1334 bekrachtigt de officiaal van Utrecht de verpachting door deken en kapittel van St. Jan aan Egbert Egbertsz. van Amstel van *quatordecim jugera terre (...) sita in parochia de vloeten in jurisdictione prepositi et archidiaconi ecclesie sancti Salvatoris Traiectensis*.¹³⁷⁰ In 1359 worden 6 morgen land van het Heilige Geesthuis gelokaliseerd *ses*

¹³⁵⁷ HUA, Oudmunster nr. 935-2 f° CX (06-12-1327): *De decimis in Alendorp in prochia de Vloeten*.

¹³⁵⁸ HUA, Oudmunster nr. 935-2 f° CX (1327 dinsdag na St. Lucie): *an ghereden ghelden mi ghetelt ende ghegheven driehondert pont ende tsestich pont payments van zwarte tornoyen*.

¹³⁵⁹ Geheym-schryver, p. 194.

¹³⁶⁰ Ibidem, p. 195.

¹³⁶¹ Enklaar, 'Schepenbanken', heeft de brief uitgegeven, p. 75-76.

¹³⁶² HUA, Dorpsrechten 2045, f° 1. De schepenregisters van Vleuten zijn volledig bewaard gebleven, vanaf de invoering van het schepenrecht in 1527 tot aan 1811!

¹³⁶³ Geheym-schryver, p. 194: *Het Rechthuys staat in 't midden van het Dorp, voor welke men tusschen twee korte Muuren, met vier Pylasters op de eynden, daar op vier Leeuwen zitten, houdende met hare voorklaauwen het Wapen van 't Capittel van Oud-Munster, doorgaat tot over het Kerkhof in de Kerk*.

¹³⁶⁴ OSU I, nr. 442 (1164 apr 22-jun 18): *Henricus, canonicus sancti Petri in Traiecto, qui cognominabatur Troibant, pro remedio sue, contulit abbatisse Sophie et sororibus eius santimonialibus de Altwyck dimidium mansum, qui est super vene prope Traiectum in protectione et justitia sancti Martini. Contulit eitam eisdem waarna het aangehaalde stukje over Vleuten volgt*.

¹³⁶⁵ Andere vroege voorbeelden zijn OSU I nrs. OSU 341 en 411. Zie voor de wijzigingen in naam en beschermheiligen Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 41-42.

¹³⁶⁶ Zie verderop.

¹³⁶⁷ Zie over de zogeheten mini-gerechten Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 568-578. Dergelijke beleningen komen in ons onderzoeksgebied frequent voor.

¹³⁶⁸ Maris en Immink, *Registrum Guidonis*, p. 200 (nr. 213) m.b.t. Linschoten: *Ins provests gherecht van Oudemunster XIII/XXVII hoeven*.

¹³⁶⁹ ARA, AGH 398 Groot Register Woerden f° 7v nr. 47 (gedrukt in Van Mieris, *Charterboek II*, p. 348). Vrijwel gelijklopend in ARA, AGH 402 (klein register Utrecht) f° 21r nr. 76 en ARA, AGH 401 (groot register Utrecht) f° 16v nr. 77: *Wi Willaem grave etc. maken kond etc. dat Vrederic uten Hamme voir ons quam ende voir onse manne ende droech ons op in rechten eyghen zijn stienhuys ende zeven morghen lands daer dat stienhuys op staet, legghende int ambocht van Vleuten ints proists gherecht van Oude monster. Burgers concludeerde op basis van het itinera-rium van graaf Willem dat niet de paasstijl gebruikt is. Het kan zijn dat de oorkonde door een Utrechter is opgesteld in kerst- of nieuwjaarsstijl. De correcte datum zou dan 26 februari 1325 zijn*.

¹³⁷⁰ HUA, St. Jan 570-1 (19-02-1334).

*morgen lants also alse ghelegghen syn inden kerspel van Vloeten ins proests gherecht van Oudemunster streckende uten Riin in Vloeter Weyde.*¹³⁷¹ In 1368 pacht Willam Damaert 36 morgen en een halve hond ‘also alse ghelegghen sijn te vloeten in des proests gherecht van Oudemunster’.¹³⁷² In hetzelfde jaar werd een hoeve gelokaliseerd op de Hoge Woerd *in iurisdictione temporalis prepositi sancti Salvatoris Traiectensis*.¹³⁷³ De middelnederlandse vertaling blijkt bijvoorbeeld uit een leenbrief uit 1394 (*by den Hamme in den kerspel van Vloeten in des proests dagelix gericht van Oudemunster*).¹³⁷⁴

Het is op basis van de oudst overgeleverde archivalia evident dat de rechtsmacht aan de proost van Oudemunster toebehoorde. Er zijn weliswaar weinig gegevens overgeleverd, maar in elk geval in de veertiende eeuw lijkt de proost de rechtsmacht in pacht te hebben uitgegeven. De eerste keer dat iemand bij naam wordt genoemd is in de eind 13^e-eeuwse lijst voor het onderhoud van de dam bij Hopenesse. Daarin lezen we *In Vloeten in Hugen gherecht XLVIII hoeve VI morgen. In Hermalreverde in Hugen gherecht VI boeren X morgen*.¹³⁷⁵ Het laatste wordt bevestigd door de kapittelrekening uit 1296: *Hugo de Vloten, de iurisdictione in Hermalreweert*.¹³⁷⁶ Er zijn geen sporen die duiden op belening met de rechtsmacht en waarschijnlijk zal Hugo het schoutambt in pacht gehad hebben, evenals de goederen die aan de *curtes* behoorden (zie beneden).

Deze Hugo van Vleuten zal ook de ridder zijn die genoegdoening gaf aan de graaf van Holland in 1298; *Wi Ghisebrecht van Apecwoude, riddere, doen verstaen allen denghenen, die desen brief sullen sien of boeren lesen, dat Hughe van Vloten ende sijn gherecht ghenoech ghedaen bevet ons des graven behoef van Hollant ghelike ons selven, ende sinen lantsaten, ende Taetse, sijn broder, ende sinen lantsaten ende bore maghen ende boren vriende, soe waer dat si wonende sijn*.¹³⁷⁷ In 1393 pachtte zijn kleinzoon Hugo van Vleuten van de proost van Oudemunster *dagelix gherecht, tins ende onsen smalen tyenden tot Vloeten, alsoe als si van outs ghelegghen sijn*.¹³⁷⁸ Komt in 1336 Willem Hugen zoon zonder titel voor, in 1347 treedt hij als pachter van enkele stukjes land op als *dominus Wilhelmus* en *dominus Wilhelmus filius Hugonis, miles*.¹³⁷⁹ Het is niet bekend wanneer de proost tot verpachting van het schoutambt is overgegaan. Opvallend is dat de goederen van de proost hetzij leen hetzij pacht waren en niet onderling wisselden. De overgang van proost naar kapittel was het gevolg van de afspraken tussen proost en kapittel in 1438. Zo was Splinter uten Ham *schout in het gerecht van Vrederics gherecht uten Hamme dat hi vanden heren van Oudemunster tUtrecht in pachte heeft*.¹³⁸⁰ Frederik zelf omschreef zich als rechter en ambachtsheer.¹³⁸¹

Mini-gerechten

In het grote gerecht Vleuten, waar dus de proost van Oudemunster de scepter zwaaid, treffen we ook enkele ‘mini-gerechten’ aan. Om bij een goed aan te geven dat het exempt was uit een gerecht, moest de leenheer over die lage jurisdictie beschikken. Daarom treffen we in Vleuten alleen in de leenregisters van de proosdij van Oudemunster de mini-gerechten aan. Federik uten Ham kreeg in 1366 op Wielreveld een aantal goederen in leen, waarvan een aantal met gerecht, tijns en tiend: *derthien mergen die byder lane leggen die Johan Lampe bruyct metten gerechte thins ende thiende*. Ook kreeg hij *een hoffstede metten gerechte ende thiende van der hoffstede gelegen op beyden syden vanden Dyck* en tenslotte *in Wiel vier hoffsteden metten gerecht thins ende thiende van vier hoffsteden voorschreven*.¹³⁸² Hiervoor in het stuk over de tienden zijn ze aan de orde gekomen: doorgaans gingen gerecht, tijns en tiende samen in de belening.

¹³⁷¹ HUA, Oudemunster 1146-1. *Henric van der Weyde, doemdecken, Aelbrecht Vrederix sone ende Abraem uter Corenmarct borghermeysters der stat van Utrecht ende procuratore in deser tyd vanden heylighen gheest huse tUtrecht doen kond dat Willem van Angheren, burger van Utrecht en Hase zijn vrouw, dochter van Johan Hugen. (van Vleuten?) en haer voervaders van outs in erfpachte ghehat hebben ende noch hebben in erfpachte van den heylighen gheest huse tUtrecht ses morgen lants also alse ghelegghen syn inden kerspel van Vloeten ins proests gherecht van Oudemunster streckende uten Riin in Vloeter Weyde daer Ermbrecht van Vloeten naest ghelant is an die overside, ende die heren van Sinte Johan tUtrecht an die nederside.*

¹³⁷² HUA, St. Marie 1255-1 (26-02-1368).

¹³⁷³ Van Winter, *Sources*, p. 265 (f° 54r): *Item ibidem unum mansum et unum agrum continentem VII hont terre prout iacet supra Hoghewoert in iurisdictione temporalis prepositi sancti Salvatoris Traiectensis.*

¹³⁷⁴ Maris, *Repertorium*, nr. 406

¹³⁷⁵ Maris en Immink, *Registrum Guidonis*, p. 200 (nr. 213).

¹³⁷⁶ Hofman, ‘Lijst der goederen’, p. 310 en 317: *Hugo apud Uthoven, de III hunt en Idem, de jure et censu in Hermalreweert.*

¹³⁷⁷ OSU V, nr. 2892 (1298 aug 30). Op dezelfde dag deden zijn dorpsgenoten Frederik uten Ham en Bernard uten Eng dit (OSU V, nr. 2891).

¹³⁷⁸ HUA, Oudemunster, 1747-1 (05-02-1393). Behalve Hugo zegelden Claes en Melis Uten Enghe.

¹³⁷⁹ HUA, Oudemunster 483-1, rekening over 1347: *dominus Wilhelmus, de uno iuger in Alendorp; Idem dominus Wilhelmus de quator hont apud Wthoven; dominus Wilhelmus filius Hugonis miles.*

¹³⁸⁰ HUA, Oudemunster nr. 1140-2 (22-11-1441).

¹³⁸¹ HUA, Oudemunster nr. 1143-2 (02-04-1463): *Vrederic vten Hamme rechter ende ambachtsheer tot Vloeten dat ic vanden heren van Oudemunster tUtrecht in pachte hebbe*. Later ook Oudemunster 1134-1 (31-03-1481): *Heynrick Zegersz scout tot Vlueten inder heren gerechte van Oudemunster en Oudemunster nr. 1139-1 (1477 jun 10) Heynrick Zegerssoin scout tot Vlueten inder heren gerechte van Oudemunster ende scout op Temaet in mijns heren gerechte van Utrecht.*

¹³⁸² HUA, Oudemunster 1849 (15-06-1366): *Frederik Uten Ham draagt zijn goederen die hij in leen heeft van de proost op, om zijn zoons Frederik en Peter er samen mee te laten belenen: Ende droech op tot myns heeren des proests ende synen proestsstyen behoef alsulck goet ende erve alsoe hy van mynen heer ende zynre proestsstyen hyelt ende hier nae beschreven is, alsoo alst geleegeen is in Wielreveld. Inden eersten vier mergen lants geheten Duvencamp, voort thien mergen die Johan Lampe bruyct, voert ses mergen die Claes de Smit bruyct, voort twee mergen die Johan Lampe bruyct die Gheryt Lampen te bruycken plach, voort acht mergen die Batenborch bruyct, voort derthien mergen die byder lane leggen die Johan Lampe bruyct metten gerechte thins ende thiende, voorts eene mergen die Gerrit Linsen soon bruyct, voort te Vloeten een hoffstede metten gerechte ende thiende van der hoffstede gelegen op beyden syden vanden Dyck dat bruyct Lisebeth seyne ooms, ende voort ten Wiel vier hoffsteden metten gerecht thins ende thiende van vier hoffsteden voorschreven*. Afschrift: HUA, Handschriften 72, folio 65v-67, door L.A. de With, advocaat en secretaris van het kapittel van St. Marie (1693-1721). Regest: HUA, Huisarchief Den Ham, inv. nr. 4. Origineel is in particulier bezit.

Grondbezit

Was de reconstructie van het bezit aan rechten nog tamelijk eenvoudig doordat bijvoorbeeld de tienden lange tijd in bezit van de proosdij bleven, het grondbezit had al eerder enerzijds versnippering en anderzijds aanwas ondergaan. In tegenstelling tot tienden vonden er van grond schenkingen en aankopen plaats.

Het startpunt voor een inventarisatie van het grondbezit is een regeling die in 1179 inzake *prepositura et amministrazione prebendarum* was gemaakt; het was dus een zaak betreffende de proosdij en het beheer van de prebenden. Hiervoor werd al even gepreludeerd op deze oorkonde toen in 1224 bleek dat oude afspraken niet werden nagekomen. Die oude afspraken waren vervat in een oorkonde die Paus Alexander III uitvaardigde ten behoeve van de kanunniken van de Salvatorkerk.¹³⁸³ De paus gebruikte het woord *privilegium*, waar we volgens Niermeyer niet meer achter zoeken dan 'any charter'. Toch duidt de term *privilegium* in het Oorkondeboek van het Sticht Utrecht veelal op speciale voorrechten door bisschop, keizer of paus verleend.¹³⁸⁴ Hoewel een vaste formule, was het onder bescherming van de Heilige Petrus en de Paus geplaatst worden belangrijk voor de kanunniken. De paus bevestigde het kapittel onverminderd het bezit van in welke goederen dan ook, zoals ze die bij de toenmalige en actuele stand van zaken rechtmatig en volgens kanoniek recht bezaten.¹³⁸⁵ Het overzicht dat dan volgt is vrij summier: goederen over de IJssel, goederen in Groningen en Drenthe, een huis en hofstede bij de St. Maartenstoren (te Utrecht), tienden in 'Berenwerde', novale tienden en tijsn tussen Maurik, Ravenswaay, Rijswijk en Zoelen; novale tienden langs de Gouwe met vijf hoeven inclusief tijsn en gerecht.¹³⁸⁶

Bisschop Andreas had de laatste twee complexen geschonken volgens twee door Oppermann als verdacht bestempelde oorkonden uit 1139. Verder werd nog bepaald dat de goederen geheel en onverminderd door degenen beheerd en gehandhaafd moesten worden die daarvoor verantwoordelijk waren, waarbij een voorbehoud werd gemaakt door pauselijk en bisschoppelijk gezag.¹³⁸⁷ Wel, de afloop kennen we inmiddels, de proost liet zich weinig gelegen aan de overigens vrij duidelijke bewoordingen van de paus. Voor ons is nu interessanter dat slechts een handjevol goederen is genoemd, en nog een restgroep die verder onbekend blijft en verborgen zit onder de goederen die, zo de oorkonde, "uw voormalige proost Jordanus zonder uw toestemming vervreemd en nutteloos gemaakt heeft". Die acties van Jordanus werden bij deze nietig verklaard.¹³⁸⁸

Hoe dit ook zij, in de oorkonde geen spoor van bezit langs de Oude Rijn. Het was dan ook zo, en latere gegevens bevestigen dit, dat die goederen in bezit waren van de proost. Palmboom heeft aangetoond dat het proostengoed ook bij St. Jan tot de oudste kern behoort. Het zou interessant zijn om na te gaan of deze oude kernen ook zo lang mogelijk werden behouden zoals bij de adel lijkt te gebeuren met betrekking tot het stamgoed.¹³⁸⁹ De lotgevallen van land en tienden in Wijk en Vleuten wijzen daar wel op.

De oudste tot ons gekomen kapittelrekening van Oudmunster, een rol perkament in goede kwaliteit, dateert uit 1295 en geeft een opsomming van 160 posten die inkomsten genereerden waaruit de kanunniken hun memories konden bekostigen. Dit is het oudste betrouwbare overzicht van kapittelgoederen.¹³⁹⁰ Deze oude rekening kent (nog) geen geografische indeling. Wel zijn de eerste sporen zichtbaar van een indeling in grote en kleine kamer. Ook zit er een zekere chronologie en sorteren op belang van de goederen in.¹³⁹¹

Onderstaande tabel geeft weer wat de kameraar Matheus Eremberti als inkomsten uit kapittelgoed verantwoordde:

❖	<i>De decimis in Hermalrewert, Joannes de Malcen</i>
❖	<i>In Vloten dat censum Rotardus de dimidio manso.</i>
❖	<i>In Reynarscop habemus XLII jugera, duobus hunt minus</i>
❖	<i>Hugo de Vloten de veno in Alendorp, quem habet pro uno jugere</i>
❖	<i>Hugo de Vloten, de una firtella in Heyenscop</i>
❖	<i>Gerardus, de II jugeribus juxta Marne juxta domum domini G. de Vorne</i>
❖	<i>Hugo, apud Utboven, de IIII hunt</i>
❖	<i>Item, de jure et censu in Hermalrewert (qui sunt camerarii)</i>
❖	<i>Johannes de Molendino de area apud Vloten</i>
❖	<i>Hermannus Noteboem de area ibidem que continet tres hunt</i>
❖	<i>Wilhelmus Textor ibidem de area</i>

¹³⁸³ OSU II, nr. 502 (1179 jun 27): *Alexander episcopus servus servorum Dei dilectis filiis canonicis ecclesie sancti Salvatoris in Traiecto eorumque successoribus canonice substituendis in perpetuum.*

¹³⁸⁴ Talloze voorbeelden zoals OSU I, nr. 390, OSI II nrs. 633, 820, 825 etc.

¹³⁸⁵ *ut quascumque possessiones, quecumque bona eadem ecclesia inpresentiarum juste et canonice possidet aut in futurum concessione pontificum, largicione regum vel principum, oblatione fidelium seu aliis justis modis prestante Domino poterit adhipisci, firma nobis vestrisque successoribus et illibata permaneant.*

¹³⁸⁶ De novale tienden waren blijkens een verdachte oorkonde in 1139 geschonken door bisschop Andreas, OSU I, nr. 374.

¹³⁸⁷ *Decernimus ergo, ut nulli omnino hominum liceat prefatam ecclesiam temere perturbare aut eius possessiones auferre vel ablatas retinere, minuire seu quibuslibet vexationibus fatigare, sed omnia integra et illibata serventur eorum, pro quorum gubernatione ac sustentacione concessa sunt, usibus omnimodis profutura, salva sedis apostolice auctoritate et dyocesani episcopi canonica justicia.*

¹³⁸⁸ *Insuper quecumque bona sive possessiones, Jordanus quondam vester prepositus contra assensum capituli vestri alienavit vel inutiliter commutavit, in irritum revocamus et nullam firmitatem habere censemus.*

¹³⁸⁹ Zoals behandeld in o.a. Huiting, 'Economische basis'.

¹³⁹⁰ *Recepta de bonis camere ecclesie sancti Salvatoris per Matheum.* De rekening werd uitgegeven door Van Roijen, 'Oudste kapittelrekening'. Het overzicht heb ik ontleend aan de pagina's 303-313.

¹³⁹¹ Over de administratie van Oudmunster zie Van den Hoven van Genderen, 'Registers en rekeningen'.

- ❖ *Aleydis ibidem de area*
- ❖ *Johannes de hoflant ibidem de area*
- ❖ *Idem Johannes, de VII jugeribus prope Themat*
- ❖ *Theodericus Noteboem apud Vloten de XI jugeribus*
- ❖ *Gerardus de Putcupe de dimidio manso juxta Hermale in Brodike*
- ❖ *Dominus Dychardus dat V sol. De Putcupe*
- ❖ *Theodericus de Zeyst de dimidio jugere apud Hermale*
- ❖ *Hyldevaris et Begela de Aureo Manso apud Vloten. Iste mansus est ecclesie nostre cum decima majore et minuta et censu et jurisdictione*
- ❖ *De decima in Hermalewert, Ulricus de Hermale LXV modios avenae et VII pullos, Martini et Petri; et hec decima est de XII mansis cum jurisdictione et censu; de qua decima habet prepositus noster centum modios avenae, et quidquid ultra centum modios superfuert, habebit capitulum.*
- ❖ *Hugo de Vloten, de jurisdictione in Hermalewert.*

Veel is het niet wat het kapittel in 1295 te Vleuten en Harmelen heeft, maar enkele interessante zaken trekken onze aandacht: tijnzzen, *Uthove*, *Hoflant*, een opbrengst in natura over de gehele Harmelerwaard – de enige in de gehele rekening! We zullen al deze eigenaardigheden verderop analyseren. Al met al leverden de goederen in Vleuten een paar pond op, en brachten totaal nog geen procent van het totaal in het laatje van het kapittel. Dat was echter schijn, want hier ging het louter om de goederen die rechtstreeks door de kanunniken werden beheerd in de Grote en Kleine kamer.

Dat is opvallend waar we vermoeden dat de goederen te Vleuten een belangrijke rol hebben vervuld, niet alleen omdat ze zo dichtbij Utrecht lagen (het *Fernbesitz* werd vaak afgestoten) maar zeker ook omdat ze zoveel opleverden.¹³⁹² Op alle facetten zal hieronder worden ingegaan waarbij zoveel mogelijk kwantitatief onderbouwd wordt. Een korte inleiding moge volstaan om aan te geven dat de goederen in Vleuten een voorname rol speelden voor het kapittel van Oudmunster.

Een lijst van leenmannen van de proost uit 1395 geeft een opsomming van diegenen die hun leen onlangs hadden verheven. De lijst is niet helemaal compleet maar een vergelijking met de leenregisters toont niet gek veel verschillen. Ten eerste is een handjevol lenen al voor 1395 afgestoten. In een aantal gevallen gaf de proost een leen als eigendom aan zijn kapittel. Dat was nog een heel proces aangezien de leenman dit leen eerst moest opdragen aan de proost, alvorens deze het aan de kanunniken kon geven. Zo werden in 1272 de grote en kleine tienden van vijf hoeven land bij Linschoten door de leenman Dirk Rampoise aan de proost opgedragen, die ze vervolgens aan het kapittel in eigendom gaf.¹³⁹³ De leenband werd dus geslaakt. Hiervan zijn ettelijke voorbeelden overgeleverd. Een voor het kapittel belangrijk bezit waren de tienden van Oudewater. Deze waren tot 1239 in leen uitgegeven aan de Vleutense ministeriaal Rothardus uten Ham, die ze aan het kapittel verkocht nadat hij aan de proost had opgedragen, die vervolgens de leenband slaakte.¹³⁹⁴ In 1277 verkocht Gijsbert van Ruwiel aan het Duitse Huis een stukje bouwland bij De Meern onder Vleuten dat hij van de proost van Oudmunster in leen hield en waarvoor hij compensatie had gegeven. Aangezien hij dit weer in achterleen had gegeven aan een zekere Dodekin moesten Gijsbert en Dodekin overeenkomen dat de leenband zou worden opgeheven.¹³⁹⁵

Het aantal leenmannen van de proost was in 1395 met 82 tamelijk indrukwekkend. Twintig daarvan hadden hun voornaamste lenen in Vleuten. Een drietal daarvan hadden lenen in Vleuten en Woerden: Boekel van der Haer, Claes uten Enghe en Hugo van Vleuten. Het totale aantal lenen was 144 en daarvan lagen er 46 in Vleuten, met een fors aantal hoeven, halve hoeven en tienden. Het relatieve belang van Vleuten wordt hierdoor onderstreept. Het bezit aan lenen kalfde in de loop van de tijd nauwelijks af. Behoudens een paar gevallen waarin het kapittel lenen naar zich toe wist te trekken (let wel: door ze af te kopen van de leenman!) kan het grootste deel van de leenkamer van 1395 worden gevolgd tot aan de opheffing van de feodale rechten in 1798. Dat lag anders bij het kapittelgoed, dat na een aarzelend begin een forse groei doormaakte:

Tabel 6-6: Grondbezit Kleine Kamer van het kapittel van Oudmunster.

Peiljaar	Aantal morgen land	Hofsteden
1300	39	5
1350	51	6
1400	71	2
1447	89	2
1480	87	3
1550	107	2
1601	120	4
1638	103	1

De tabel bevat de parochie Vleuten: Vleuten, Alendorp, Knijfgensdorp, De Meern, Themaat, De Haar. De rekeningen over 1450-1472 zijn verloren gegaan, het jaar 1447 is genomen als laatste jaar voor het gat. Bronnen: HUA, Oudmunster 489 (rotulus anno 1300), 483-1 (1350), 483-4 (1400), 489-1 (1447), 489-2 (1480), 489-4 (1550), 489-11 (1601) en 483-21 (1638).

¹³⁹² Inz. Fernbesitz: Van Bavel, *Transitie* en de daar aangehaalde literatuur.

¹³⁹³ OSU IV, nr. 1822.

¹³⁹⁴ OSU II nrs. 938 en 961.

¹³⁹⁵ OSU IV nr. 1923 (09-02-1277): *Verum quia dictam terram teneo in feodum a preposito sancti Salvatoris Traiectensis et eam ulterius Dodekinus a me iure feudali tenebat.*

Het beeld wijkt dus nogal af van Van Bavel's constatering dat na 1525 religieus grondbezit niet meer aangroeide en door de Reformatie zelfs afkalfde. De hypothese van Goudriaan zal dus met betrekking tot Oudmunster, en wellicht geheel Utrecht, nuanceren behoeven.¹³⁹⁶

De hoven van Oudmunster

In 1179 kreeg wijlen proost Jordaan van Oudmunster een veeg uit de pan van paus Alexander, waarbij deze de vervreemdingen van goederen en bezittingen die tegen de zin van het kapittel waren geschied voor ongeldig verklaarde (*Insuper quaecumque bona sive possessiones, Jordanus quondam vester prepositus contra assensum capituli vestri alienavit vel inutiliter commutavit, in irritum revocamus et nullam firmitatem habere censemus*).¹³⁹⁷ Het zal een langdurende twist geweest zijn vooraleer de kanunniken zich tot de paus wendden. Mogelijk had de bisschop hun onvoldoende ondersteund, die was immers zelf niet vrij van usurpaties; de reeds besproken oorkonden spreken duidelijke taal.

Van den Hoven van Genderen heeft gewezen op de doelstelling van deze oorkonde: de pauselijke bevestiging gold de rechten van de kanunniken.¹³⁹⁸ Het was immers zaak voor de proost om de uitdelingen aan zijn kanunniken te garanderen. Juist in de twaalfde eeuw gingen de proosten ertoe over delen van 'hun' bezit – dat wil zeggen het kapittelbezit waarover zij het beheer voerden – te vervreemden. Een deel ervan gaven ze in pacht uit, dan waren er nog wel wat inkomsten te genieten. Als echter stukken land in leen werden uitgegeven waren de rapen gaar: ze gingen verloren voor de uitdelingen en zoals de oorkonde uit 1179 het kernachtig formuleerde werden ze *inutiliter* – nutteloos.

Natuurlijk ging dat in *contra assensum capituli*. Kijkend naar de toestanden bij andere kapittels in deze tijd ligt de conclusie voor de hand dat de proost deze vervreemding tot uitvoering bracht door beleningen. Dat dit zorgwekkende vormen aannam zien we ook in de sporen die dit in de Vleutense bezittingen heeft achtergelaten. De hierboven besproken afspraak inzake de tienden uit 1224 en 1228 gaf nogmaals aan hoe belangrijk het was dat een proost zijn afspraken nakwam en de continuïteit van de uitdelingen moest garanderen. In 1241 eiste het kapittel dan ook van de proost dat hij zonder moeilijkheden de prebenden van de kanunniken volledig zou beheren.¹³⁹⁹

Dit afsplitsen van allerlei lenen betekende niet alleen dat de grond rechtstreeks geen bijdrage meer leverde, de gewoonte om aan de leenman ook de tiende erbij te geven vergrootte de ellende nog eens. Een proost leek zich meer te gedragen als een wereldlijk heerser dan als prelaat. De pogingen van de kanunniken om de proost zo mogelijk buitenspel te zetten hebben hier zeker mee te maken. Barrow heeft daar krachtig op gewezen.¹⁴⁰⁰

In het nu volgende zullen we aan de orde stellen over welke goederen de proost kon beschikken. Het zal blijken, in het licht van wat hiervoor over de goederendeling en het algemeen goederenbezit van Oudmunster is medegedeeld, dat de goederen in Vleuten een perfecte casus vormen om al deze processen te beschrijven. Daarbij proberen we niet alleen de oorspronkelijke goederen te reconstrueren maar ook tot een schets van het verval der domaniale organisatie te komen, waar alle twistpunten tussen proost en kapittel zo symptomatisch voor waren.

Het oudste bericht waarin een schemerig licht valt over een hof in Vleuten is te danken aan het testament van een proost van Oudmunster. De archieven van de proost zijn grotendeels verloren gegaan, een probleem dat ook bij andere kapittels speelt, en het zijn niet meer dan flarden van het verleden die goed gebruikt moeten worden.¹⁴⁰¹ Proost Wouter liet, op dat moment ernstig ziek, in 1220 drie oorkonden opmaken om te voorkomen dat er onder zijn vrienden onenigheid zou ontstaan over de nalatenschap: *Ego Walterus (...) infirmitate gravi detentus, ut omnem discordiam amicorum meorum adnichilarem, de rebus meis in hunc modum ordinavi*.¹⁴⁰² Hij bepaalde dat zijn stenen huis in de stad moest worden gesplitst ten behoeve van twee kanunniken, familieleden van hem. Hij wilde tevens dat zijn memorie in de Dom en in de Salvator werd gevierd.¹⁴⁰³ Hij doteerde het altaar van Sint Pieter in de Oudmunsterkerk.¹⁴⁰⁴ Voor de viering van St.

¹³⁹⁶ Van Bavel, *Transitie*, p. 327 mede op basis van Goudriaan, 'Einde van de middeleeuwen'. Goudriaan wijst er overigens op dat meer onderzoek nodig is.

¹³⁹⁷ OSU I, nr. 502 (27-06-1179).

¹³⁹⁸ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 52.

¹³⁹⁹ OSU II, nr. 961 (1241 januari): *Volumus etiam et statuimus, quia sic est antiquitus observatum, ut prepositus, qui nunc vel in posterum fuerit affuturus in ecclesia nostra, de omnibus, que ei per elemosinam fratrum accedunt de tempore in tempus et de anno in annum, absque omni difficultate et contradiccionem prebendas fratribus plenarie amministret*.

¹⁴⁰⁰ Barrow, 'German cathedrals', p. 18: *The extrusion of the provosts was partly to prevent enfeoffment*.

¹⁴⁰¹ Palmboom, *Sint Jan*; Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*. E.e.a. blijkt ook duidelijk uit de inventarissen van de kapittels, waar de rekeningen der proostij laat beginnen. Toch wordt wel wat goed gemaakt door de vele overgeleverde stukken die zich betrekken op de voortdurende geschillen tussen proosten en kanunniken. Mooie voorbeelden bij Palmboom, *Sint Jan*, p. 80-90.

¹⁴⁰² OSU II, nr. 687 (1220). Het necrologium van Oudmunster heeft *Obiit Nicolaus Proys, vicarius altaris S. Petri, dotati per Walterum Praepositum*. Van Rossum, 'Necrologium', p. 25. Interessant is de constatering van Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 316, dat in de periode waarover zijn onderzoek zich uitstrekte (van 1347 tot het altijd maar weer opduikende eindpunt 1528) kanunniken luttele dagen na het opmaken van hun testament aan ouderdomskwalen of slepende ziekten overleden.

¹⁴⁰³ OSU II, nr. 685 (1220) *Ego Walterus (...) notum facio (...) quod cum domum lapideam, que sita est juxta ecclesiam sancti Salvatoris in Traiecto, multis sumptibus et laboribus comparaverim, divisionem eiusdem domus feci, ut due domus inde fiant; ita videlicet, ut unam habeat Reymanus alteram Jacobus, consanguinei mei, eiusdem ecclesie canonici, quod pro rededio anime mee quinquaginta libras Traiectensis legales duabus ecclesiis exhibeant, sancti Martini videlicet et sancti Salvatoris; medietas sancto Martino, altera sancto Salvatori cedat, unde memoria mea in predictis ecclesiis in perpetuum habeatur*.

¹⁴⁰⁴ OSU II, nr. 686 (1220).

Andreas stelde hij een drietal stukjes grond ter beschikking: een hofstede in Oudelle (in de stad Utrecht), een hofstede in *Lombarden juxta Uloeten* en *quatuor hont in Uloeten juxta Wthove*.¹⁴⁰⁵ Hieruit blijkt dat er een uithof was.

De vermeldingen van een *curtis* (1224) en van een uithof (1220) maakt nieuwsgierig naar de ligging en de omvang van die hoven. Het merkwaardige feit nu doet zich voor dat de oudste kapittelrekening van grote en kleine kamer ons niet veel wijzer maken. Dat versterkt het vermoeden dat de proost van het kapittel in Vleuten en omgeving de dienst uitmaakte. De Proostwetering, in 1259 genoemd als *aquedutus prepositus* duidt ook al in die richting. Echter alleen een nauwkeurige en cartografische reconstructie van het goederenbezit kan verduidelijken wat er schuilgaat achter de in 1224 genoemde *curtis*.¹⁴⁰⁶

Reconstructie van de hoven

In 1393 kreeg Hugo van Vleuten een groot complex goederen in pacht van de proost van Oudmunster. Allereerst het al besproken *dagelix gherechte, tins ende onsen smalen tyenden tot Vloeten, alsoe als si van outs ghelegghen zijn*.¹⁴⁰⁷ Vervolgens *veertich merghen lants die gheheten sijn die Wthof ende meyster Renfrijts lant, also als si van outs ghelegghen zijn inden voorscr. kerspel van Vloeten in onsen tyenden die gheheten is tSplinter stuc, tusschen den Doervaerts wech aen die ene zijde ende tusschen lande heren Peters erfnamen uten Hamme ende Weernaers van Welle aen die ander zijde mit lande dat bi van ons hont. Item zeven ende veertichsthalf lants mitter hofstede Ten Hove ghelegghen aldaer in onsen tyenden die gheheten is Hoflant tusschen der gheemeenre Heerstrate aen die ende zijde ende die Crofte ende die Gulden Hoeve aen die ander zijde*.¹⁴⁰⁸ Deze acte is van cruciaal belang voor de reconstructie van de domeinen van Oudmunster.¹⁴⁰⁹ We zien hier een zeldzaam voorbeeld van overgeleverde archivalia betreffende pachtgoederen van de proost. De akte gaat over drie complexen: lage jurisdictie, goederen in het westen van de parochie en goederen in het oosten van de parochie.

Het jaar 1395 was ook weer een belangrijk jaar in de afbakening van rechten en plichten tussen proost en kapittel. Het is niet toevallig dat in dit jaar een flinke hoeveelheid documentatie werd vervaardigd, zoals een lijst van de proosdiigoederen (*de bonis prepositure*), een lijst van de pachtgoederen van de proost (*item de bonis pactinis*), een lijst van leenmannen (*Dit sijn die manne der proestien van Oudemunster*) en een overzicht van de verplichtingen van proost jegens kapittel (*Item in cena tenetur prepositus dare quilibet canonico prebendato*).¹⁴¹⁰

In de proosdijsrekening is een merkwaardige optelsom ontstaan toen Frederik uten Ham de jurisdictie overnam van Willem van Vleuten. De jurisdictie was namelijk gekoppeld aan een aantal goederen zoals nog zichtbaar was in de akte uit 1393. Terwijl die akte een totaal van 86 morgen opsomde vermelden de rekeningen slechts 70 morgen, een aantal dat ook in de leggers van het morgengeld uit 1459 voorkomt: *Willam van Vlueten LXX mergen heeft hij in pacht vande heren van Oudemunster*.¹⁴¹¹ Dat laatste was niet correct, maar de post zelf was niet eens correct: Willem had dit land al niet meer sinds 1441.¹⁴¹²

De rekening van 1442 geeft *Item a Frederico uten Ham de LXX jugeribus in Vloeten que quodam Wilhelmus de Vloeten in pactum habere solebat*.¹⁴¹³ Nadat Frederik het in 1465 flink aan de stok had gekregen met Oudmunster over wanbetaling, en Frederik in de gevangenis te Utrecht was overleden merkte de kameraar op dat *de terris quas Fredericus uten Hamme in pactum habuit hoc anno XL modios avene* werd opgebracht.¹⁴¹⁴ De pacht was niet betaald en het koren van het land gehaald, iets waarover Uten Hams zoon Frederik in de rechtszaak tegen het kapittel gewag van maakte.¹⁴¹⁵ De proost ondervond dat concentratie van landerijen in een hand toch ook zo zijn risico's kende en ging over tot verpachting in kleinere eenheden, niet verrassend in hoeverre.¹⁴¹⁶ Het is aannemelijk dat de indeling in hoeven al uit de domaniale tijd stamde en het blijkt uit vrijwel alle gegevens met betrekking tot de *curtes* dat de hoeve de reguliere bedrijfseenheid was. Vanaf

¹⁴⁰⁵ OSU deel 2, nr. 685: *Ad festum autem sancti Andree solemniter celebrandum aream in Veteri Valle, aream in Lombarden juxta Uloeten, quator hont in Uloeten juxta Wthove constituto*. De 4 hond bij de uithof bleven tot 1351 afzonderlijk in pacht uitgegeven. In dat jaar werden ze samengevoegd met een hofstede en vormde aldus een gecombineerd pacht.

¹⁴⁰⁶ Huiting, 'Middeleeuws grootgrondbezit', was hiertoe een eerste aanzet.

¹⁴⁰⁷ HUA, Oudmunster, 1747-1 (1393 feb 5).

¹⁴⁰⁸ HUA, Oudmunster, 1747-1 (1393 feb 5). In HUA, Oudmunster 1846-1, f° 15b is de latijnse versie – ik vermoed dat de middelnederlandse omschrijving ten behoeve van de pachter is vervaardigd. *Item Hugo de Vloeten habet in pactum ad vitam XL jugera terre sita in parochia de Vloeten dicta de Wthoff cum terra magistri Rijtfredi infra decimam dictam tSplinterstuck inter viam publicam dictam Doervatswech ab una parte et terram domini Petri uten Hamme militis et Werner de Well cum terra quam tenet a preposito ab alia parte. Et XLII cum dimidio jugera ibidem cum area dicta Ten Hove sita infra decimam dictam Hoflant tyende inter viam publicam dictam die Heerstrate ab una parte et terram dictam Croeft et aureum mansum ab alia parte cum censu jurisdictione bassa et decima minuta pro annua pensione LX scudatoris antiquoris monete Regis Francie et quartario boni buturi prout in litteris super hoc confectis plenique continetur*. [In lichte inkt erachter gevoegd: *nunc ad capitulum*]. De brief waarnaar wordt verwezen is het bewaard gebleven uit 1393 daterende charter. Het dagelijks gerecht is hier weggehaald, een gevolg van de tussen 1393 en 1438 opgetreden verdere verdeling tussen proost en kapittel.

¹⁴⁰⁹ Huiting, 'Oudmunster', p. 66-72 en dez. 'Middeleeuws grootgrondbezit', p. 62-77.

¹⁴¹⁰ HUA, Oudmunster, nr 1846-1, respectievelijk f° 15-16 (nummering met potlood rechtsonder), f° 15a-15c vso., 15d verso-21 en 15d. De zonder opschrift opgenomen lijst met verplichtingen en graanleveranties vormen een goede aanvulling op de door Muller, 'Verplichtingen', gepubliceerde stukken met een soortgelijke strekking, die dateren uit ca. 1350 en 1375.

¹⁴¹¹ HUA, Staten Landsheerlijk, nr. 335, f° CLXXIV'.

¹⁴¹² Frederik nam samen met Hugo van Amstel en Dirk Hermansz deze landerijen in pacht voor de tijd van 15 jaar, HUA, Oudmunster, nr. 1747-3 (1441 feb 14).

¹⁴¹³ HUA, Oudmunster, nr. 508-1 ongefolieerd.

¹⁴¹⁴ HUA, Oudmunster, nr. 508-1 ongefolieerd.

¹⁴¹⁵ Deze geschiedenis is behandeld in Huiting, 'Frederik uten Ham', p. 177 en komt nader aan de orde in het hoofdstuk over de tijdspacht.

¹⁴¹⁶ Zie ook Vervae, 'Sint-Janshospitaal', p. 1121.

1471 zien we het complex dan ook weer gesplitst in 40 morgen (de westelijke hof - zie verderop) en een viertal hoeven (onderdelen van de oostelijke hof).¹⁴¹⁷

Afb. 6-6: De in 1224 genoemde *curtes* van Oudmunster in Vleuten. Links Zeldenrijk, rechts Alendorp. Bovenin de hoeven op het Wilderveld.

De hof op Alendorp

In de oorkonde van 1393 is sprake van *zeven ende veertichsthalff lants mitter hofstede Ten Hove ghelegghen aldaer in onsen tyenden die ghebeten is Hoflant tusschen der ghemeenre Heerstrate aen die ende zijde ende die Crofte ende die Gulden Hoeve aen die ander zijde. Hugo kreeg het geheel in lijfpacht (habet in pactum ad vitam)*.¹⁴¹⁸ Een hofstede die Ten Hove heet lijkt te duiden op een hof, wat nog eens versterkt wordt door de naam van het tiendblok Hofland. Aan de omvang van het land te zien en de belending zou het wel eens om een aaneengesloten stuk kunnen gaan. De tiendnaam Hofland is in dat verband hoopgevend bij een zoektocht naar relictten van oude situaties. Dit stuk land zou gelegen zijn in de tiende die Hofland heet, en gelegen tussen de Heerweg en de Kroft en Gulden Hoeve. Aangezien de Gulden Hoeve vanouds tiendvrij was zal de tiende geheten Hofland enkele landerijen in de buurt hebben omvat.¹⁴¹⁹ Volgens de tiendkaart van Oudmunster betreft dit het hele schiereiland tussen de kronkels van de Oude Rijn. De genoemde 46½ morgen zijn dan het latere Kraaienveld en de Haaghoeve (samen in de oudschildboeken voor 32 morgen) en het Hofland zelf (ruim 14 morgen), wat het totaal inderdaad op ruim 46 morgen brengt. Een speurtocht in de proosdijrekeningen tussen 1442 en 1600 bevestigt dit vermoeden. Samen met de Gulden Hoeve en het resterende stuk land tussen Hofland en de Vleuterdijk was er zo sprake van 5 hoeven land:

Veldnaam	Omvang in morgens	Beheer in 1400
Gulden Hoeve	17	Kapittel, kleine kamer
Hofland	14	Pacht van de proosdij
De Geer	20	Leen van de proost
Kraaienveld	14	Pacht van de proosdij
Haaghoeve	18	Pacht van de proosdij
Totaal	83	

¹⁴¹⁷ HUA, Oudmunster, nr. 508-1. De proosdijrekening over 1471 vermeld (ik laat de pachtsomen weg): *Item a Tymanno die Banre de Il mansis quos Fredericus uten Ham colere solebat. Item a Wilhelmo Hugonis de XL jugera que Fredericus uten Ham colere solebat. Item a Nicolao Walteri de uno manso dicto Hofflant*. De genoemde twee hoeven worden dan vanaf 1475 verdeeld in *Item a Cornelio Frederici de uno manso* en *Item a Timanno die Banre de uno manso dicto Kreyeveld*. Deze hoeven komen aan bod bij de bespreking van de oostelijke hof.

¹⁴¹⁸ HUA, Oudmunster, 1747-1 (05-02-1393).

¹⁴¹⁹ Huiting, 'Goederencomplexen', p. 67-70.

Afb. 6-7: De hof Alendorp.

Bruin: Haaghoeve, Geel: Kraaienveld, Rood: Hofland, Groen: De Geer, Oranje: de Gulden Hoeve.

De lotgevallen van deze hoeven geven goed weer voor welke problemen het kapittel zich gesteld zag om de uitdelingen door de proost zeker te stellen. Op een oppervlakte van vijf hoeven blijkt dan de worsteling om elke hoeve in de juiste beheerseenheid te krijgen. Ik geef in de tabel de situatie omstreeks 1400 weer. Het is duidelijk dat een leengoed voor de kanunniken in de categorie ‘nutteloos’ viel, daarom ook getroostten de kanunniken zich nogal wat moeite om dat te herwinnen. De Gulden Hoeve is daarvan een mooi voorbeeld. De pachten van de proosdij werden afzonderlijk beheerd; ze hadden tot doel de uitdelingen aan de 20 kanunniken te garanderen. Het opschrift van deze rekeningen luidt niet voor niets *De bonis deputatis officio panis et cervisie, alias dicte prepositure* of beknopter *Servitii panis et cervisie*.

Een mooie vermelding van de hof geeft een erfpachtbrief van het kapittel van St. Marie, dat ruim 70 morgen land in Vleuten bezat, het grootste deel daarvan op Vleuterweide. De Vleuterweide was het weidegebied dat zich oost-west uitstreckte tussen de twee hoven van Oudmunster in en noord-zuid tussen de Oude Rijn en de latere Leidsche Rijn. De erfpachtbrief geeft weer aan dat de familie Van Vleuten een belangrijke rol speelde in de parochie. Willem Gerritsz van Vleuten ontvangt namelijk van deken en kapittel van St. Marie *een viertel lants alzo alze ghelegen is inder parochi van Vloeten streckende van des proests hof van Oudemunster tot aen den nyen riin*.¹⁴²⁰ In 1435 lag deze kwart hoeve *teghen der proostyen hof van Oudemunster over streckende aenden nyen riin*.¹⁴²¹ Toen Jacob Dirksz deze vier morgen pachtte werd de orientatie gedraaid en was de strook land *streckende wtt beycoperveteringe tott inde croffdyck*.¹⁴²² De hof van de proost was toen, in 1529, al verdwenen maar we kunnen ons voorstellen dat eind veertiende eeuw de aanduiding nog aardig vers in het geheugen lag. Later in de zestiende eeuw duikt de veldnaam Het Rijntje op als aanduiding van het stukje bochtige land tussen Gulden Hoeve en Haaghoeve/Kraaienveld. De aanduiding Krogtdijk raakt dan wat op de achtergrond. Zo ontvangt Johan Jansz van Veen in 1590 het perceel dat toen strekte van het Rijntje tot de Lange Vliet oftewel Heikopperwetering.¹⁴²³

Gulden Hoeve

De Gulden Hoeve is een uitstekend voorbeeld van een complex dat we door de eeuwen heen kunnen volgen. In 1238 stond Amelis uten Weerde aan Albert Visscher en diens erfgenamen af *decimam et omnes fructus mansi mei, siti inter Alendorp et Cruft*.¹⁴²⁴ De oorkonde waarin dit staat is in meerdere opzichten bijzonder. Het is de oudste vermelding van Alendorp en de Krogtdijk. Voorts is dit een zeldzaam voorbeeld van een overeenkomst tussen leken vóór het jaar 1300. Waarschijnlijk is de overlevering puur te danken aan het feit dat de hoeve aan Oudmunster behoorde. We lezen met interesse dat Amelis ook de tiend uit de hoeve blijkt te bezitten. De oorkonde kent geen enkele verwijzing naar de proosdij van wie hij de hoeve toch in leen had. Uit *decima et omnes fructus mansi mei* blijkt ook wel afdoende dat leengoed werd beschouwd als eigendom.¹⁴²⁵

¹⁴²⁰ HUA, St. Marie, nr. 1245 (22-02 of 13-11-1399).

¹⁴²¹ HUA, St. Marie, nr. 1245 (09-07-1435).

¹⁴²² HUA, St. Marie, nr. 1245 (19-11-1529 en gelijkloidend in pachtbrieven van 19-01-1537 en 30-10-1562)

¹⁴²³ HUA, St. Marie, nr. 1245 (06-11-1590).

¹⁴²⁴ OSU II, nr. 915 (22-02-1238) = HUA, Oudmunster, nr. 1165-1.

¹⁴²⁵ Over het begrip eigendom Van Bavel, *Transitie*, p. 87-88.

Uit de jaren 1247-1248 bezitten we een reeks oorkonden rond een transactie die tot doel heeft de genoemde hoeve, tot dan leengoed van de proosdij, over te hevelen naar het kapittel. Daarvoor was een juridische stap nodig die 'defeodatie' heet.¹⁴²⁶ Op 22 september 1247 gaf proost Hendrik aan Amelis uten Weerde in vrije eigendom ('in proprietatem') *unum mansum in Alendorp, quem a nobis in feodo ratione prepositure memorate ecclesie tenuit et possedit*.¹⁴²⁷ Hoewel het niet in de oorkonde staat zal Amelis de bedoeling hebben gehad het goed te verkopen, de proost stond hem in ieder geval toe dat te doen.¹⁴²⁸

Als compensatie droeg Amelis op 7 november 1247 aan de proost enkele andere allodiale, gelijkwaardige goederen op ('infeodatie' dus), namelijk anderhalve hoeve bij Tull en een halve hoeve bij *Gelekedamme*, die hij dan weer van de proost in leen kreeg.¹⁴²⁹ Nu de hoeve bij Alendorp allodiaal bezit van Amelis was geworden kon hij het verkopen aan het kapittel en hij deed dat op 7 januari 1248.¹⁴³⁰ Hierin is voor het eerst sprake van Gulden Hoeve: *de conventione sive emptione vel etiam venditione a me facta cum eisdem de manso in Alendorp, qui Guldenhoeve dicitur*. Voor de verdere afwikkeling van de transactie verwijst de oorkonde naar een brief waarin de overeenkomst geregeld was. Deze brief is helaas verloren gegaan en daardoor is alleen bekend dat Amelis bij de overdracht een voorschot van 40 pond Utrechts kreeg. Mogelijk zat ridder Amelis ook wel op dat geld te wachten: het begin van de dertiende eeuw laat bij de lagere adel een florerende kastelenbouw zien. Van den Hoven van Genderen heeft er terloops op gewezen dat de behoefte aan financiële ruimte bij deze zich profilerende ridders aan de kanunniken een uitgelezen kans bood om goederen terug te krijgen.¹⁴³¹ Niet voor niets deden ze dat in Berlicum (1238), Oudewater (1239), Linschoten (1246), Oudelle in de stad Utrecht (1252) en nogmaals Linschoten (1272): deze plaatsen waren kernen van het kapittelbezit waaruit de proost happen uit had genomen. In elk geval kon het kapittel tevreden zijn toen de proost bevestigde dat het kapittel nu in het bezit was van de hoeve *cum omni integritate sua, decima maiore et minore, censu et iusticia*.¹⁴³² Een indrukwekkende lijst van prelaten waaronder de bisschop was getuige. Het feit dat het kapittel dit goed had kunnen recupereren bleef lang in de archivalia zijn sporen nalaten. Zelfs in een pachtoorkonde uit 1354 ten behoeve van de lokale boer Wouter Bronijsz komt een passage voor dat de hoeve *ad dictos dominos decani et capituli ac coram ecclesiam predictam pleno jure spectant*, op zich natuurlijk weinig relevant voor de pachter, maar des te meer voor deken en kapittel.¹⁴³³

Volgens Dekker werden hoeven die waren vrijgesteld van tijs en gerecht wel gulden hoeve genoemd.¹⁴³⁴ Ik vraag me echter af of Amelis de hoeve die gerecht tijs en tiend in leen hield. De tiend wordt wel vermeld, maar de overige rechten pas bij de overdracht door proost aan kapittel.¹⁴³⁵ Het geval wil dat Oudmunster nog een Gulden Hoeve had, en wellicht nog toevalliger met dezelfde vorm: een afgesneden rivierbocht. Het kapittel kocht deze hoeve in 1421 van de Paulusabdij. De gulden hoeve te Woerden was trouwens ook niet vrij van tijs en tiend.¹⁴³⁶ De hoeve op Alendorp is nochtans de oudste 'gouden' hoeve die bekend is. Het is ook zeker niet zo dat gerecht, tijs en tiende altijd samengingen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de Harmelerwaard, waar de *decima* enerzijds en de *jus et census* anderzijds gesepareerd waren.¹⁴³⁷ De naam guldenhoeve was blijkbaar zo ingeburgerd dat 'Aureus Mansus' slechts in de kapittelrekeningen voorkwam en de pachtoorkonden consistent spraken van *mansum terre dictam guldenhoeve* of *mansum vulgariter gulden hove nuncupatur*.¹⁴³⁸

¹⁴²⁶ Gelijksortige gevallen in Maris, 'Leenheer en leenman'.

¹⁴²⁷ OSU II, nr. 1139 (22-09-1247) = HUA, Oudmunster, inv nr. 1165-2.

¹⁴²⁸ *Ibidem*, *quod cuicunque volet absque contradicione qualibet vendere poterit libere et quiete*.

¹⁴²⁹ OSU II, nr. 1144 (07-11-1247). Proost Diderik van Oudmunster geeft aan Amelis uten Weerde, ridder, de vrije eigendom van een hoeve te Alendorp, tevoren door hem van de proosdij in leen gehouden, waarvoor hij andere goederen in plaats heeft gegeven om daarmee door de proost beleend te worden. *Nos Theodericus (...) notum facimus (...) quod Amelio de Insula militi (...) in proprietatem contulimus unum mansum in Alendorp, quem a nobis in feodo ratione prepositure ecclesie memorate tenuit et possedit. In hunc enim modum ipsi contulimus, quod cuicunque volet absque contradicione qualibet poterit libere et quiete; sed et ipse mansum et dimidium apud Tule [Tull] sitos et dimidium mansum apud Gelekenedamme [Gieltesdorp?] nobis in recompensationem dicti mansi in Alendorp resignavit, verumtamen sibi a nobis in feodo possidentes*. De term gelijkwaardig ontleen ik aan *recepta ab eisdem recompensatione competenti in aliis bonis equivalentibus* in OSU II, nr. 1161 (12-02-1248). Een soortgelijk voorbeeld is bekend uit 1566, toen Frederik uten Engh wat leengoederen van de proosdij in Wijk in allodium wilde bezitten en daartoe allodiaal goed bij kasteel Den Engh aan de proost opdroeg ter compensatie. HUA, Oudmunster, nr. 1846-2, f° 28.

¹⁴³⁰ OSU II, nr. 1155 (07-01-1248) = HUA, Oudmunster, nr. 1165-4. *Ego Amilius dictus de Insula (...) notum faciens, quod ... decanus et capitulum sancti Salvatoris Traiectensis, de conventione sive emptione vel etiam venditione a me facta cum eisdem de manso in Alendorp, qui Guldenhoeve dicitur, solverunt michi meo quadraginta libras Traiectensium denariorum legalium, de quibus ego et dictus filius meus ipsos quitos et liberos proclamamus; solutionem residuam adhuc faciendam temporibus futuris sive terminis ad hoc indictis patienter expectando, secundum quod in lettera conventionis hinc inde facte plenius continetur*.

¹⁴³¹ Van den Hoven van Genderen, Heren van de kerk, p. 56.

¹⁴³² OSU II, nr. 1161 (12-02-1248). Kameraar Matheus Eremberti schreef in 1296 dat *iste mansus est ecclesie nostre cum decima maiore et minuta et censu et iurisdictione*. Zie Hofman, 'Lijst der goederen', p. 313.

¹⁴³³ HUA, Oudmunster, nr. 1165-8 (24-07-1354).

¹⁴³⁴ Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 569.

¹⁴³⁵ De Gulden Hoeve van Vleuten was dus wel onbelast toen hij in het bezit van het kapittel kwam, zoals uitgebreid nog blijkt in 1591: HUA, Oudmunster, 489-10 (1591), Rekening Kleine Kamer. *Et [mansus terre dictus die Gulde Hoeffe] est liber seu immunis a censu, decimis et munere publico, cum decimis maioribus et minutis ex eodem manso*.

¹⁴³⁶ HUA, Oudmunster, nr. 1846-1 f° XIII.

¹⁴³⁷ Hofman, 'Lijst der goederen', p. 303 en 310.

¹⁴³⁸ Resp. HUA, Oudmunster, 1165-6 (27-02-1350) en 1165-8 (24-07-1354). Eeuwenlang ging ze door het leven als zijnde 17 morgen totdat eind zestiende eeuw blijkbaar een meting plaatsvond, waarbij de hoeve werd gesteld op 18 morgen, 5 hond en 21 roeden. HUA, Oudmunster, 489-10 (1591), Rekening Kleine Kamer. *Item primo ab Henrico Anthony olim a Cornelio de uno manso terra dicto die Gulde Hoeffe continentem XVIII jugera V hondt XXI virginis. Et est liber seu immunis a censu, decimis et munere publico, cum decimis maioribus et minutis ex eodem manso*.

Hofland

Het is niet bekend hoe lang het Hofland onderdeel heeft uitgemaakt van het pachtgoed van de proost. In elk geval was dat in 1393 zo en oudere sporen zijn er niet. Als naam van een hoeve komt Hofland vrij laat voor: in 1471 blijkt bij de splitsing van de genoemde 70 (eigenlijk 86) morgen dat Nicolaas Woutersz een hoeve genaamd *Hofflant* in pacht heeft.¹⁴³⁹ In 1529 werden de Gulden Hoeve *ende die ander hoeve gebeten thoflant oick gelegen tot Vloeten* samen verpacht aan Hendrik Claesz., die een aanzienlijke boerenbedrijf wist op te zetten.¹⁴⁴⁰ Als belender aan de bovenzijde (stroomopwaarts) werden de heren van St. Catharijne genoemd. Nu zat daar nog een stuk land tussen (De Geer geheten) maar inderdaad lagen noord- en oostwaarts de uitgestrekte landerijen van het Hof Ter Weyde der Johannieters. Het oostelijk gelegen stuk land had geen naam; in 1539 blijkt de weduwe van Herman van Cuyck het te hebben gepacht.

Kraaienveld

De hoeve Kraaienveld komt pas laat in de bronnen voor, het eerst als *Kreyvelt* (anno 1475). Evenals het Hofland was deze hoeve een afsplitsing van het omvangrijke pachtgoed dat in 1393 aan Hugo van Vleuten was uitgegeven. In 1471 werden twee hoeven losgemaakt uit dat groter geheel die gepacht werden door *Tymanno die Banre de II mansis quos Fredericus uten Ham colere solebat*.¹⁴⁴¹ Vier jaar later werden deze twee hoeven ook verdeeld zodat het oorspronkelijke complex van Hugo van Vleuten was uiteengevallen in een hoeve, een hoeve geheten Kraaienveld en een hoeve geheten Hofland.¹⁴⁴² De hoeve *Kreyenvelt gelegen int kerspel tot Vloeten* bleef een tijdje in de familie toen Tymans zoon Hugo en Willem Hugenx (mogelijk zijn kleinzoon) de hoeve pachtten voor 10 jaar lang, de gebruikelijke pachtduur bij Oudmunster.¹⁴⁴³ Pas in 1677 kwam de twee hoeven weer samen toen ze gehuurd werden door Gerrit Jansz van Schaijck.

Haaghoeve

De Haaghoeve kent een vergelijkbare geschiedenis omdat ook zij voortkwam uit het complex van Hugo van Vleuten. De oudste pachtbrief is die voor de weduwe van Adriaan uten Ham, Oede, die in 1485 de *hoeve lants gelegen int kerspel van Vloeten gebieten die Hage Hoeve* in pacht kreeg.¹⁴⁴⁴ De rekening van de proosdij heeft *Item a domicella Yda relicta Adriani uten Ham de uno manso*.¹⁴⁴⁵ De drie hoeven Hofland, Kraaienveld en Haaghoeve waren nog in 1602 onderdeel van de proosdijkamer. Samen met Zeldenrijk (zie verder beneden) vormden ze, afgezien van de tienden, de enige stukken grond die in deze beheerseenheid vielen.

De Geer

Tussen de dijk en de wetering in lag een stuk land dat in een punt uitliep. Het werd daarom De Geer genoemd. De oudste belening dateerde volgens Kort uit 1438, toen Jan Mouwer een aantal lenen van de proost, waaronder dit, ontving, maar er zijn oudere gegevens. In 1395 vermeldt de lijst van leenmannen namelijk:

Item Ghijsbert van Vloeten belt VI morgen lants gelegen tot Vloeten gheheten Die Gheer daer boven naest gelant sijn die heren van Sinte Katherinen ende beneden der proestyen lande. Item die selve IIII mergen lants gelegen bijder Gulden Hoeve daer boven naest gelant sijn Jans erfnaem van Alenderpp ende beneden die proesty. Item Peter sijn broeder hout die wederhelfte van desen VI morgen ende IIII morgen lants in allen manieren als voer gescreven staet.¹⁴⁴⁶

Beide broers hadden dus elk 6 morgen die De Geer heetten, en elk 4 morgen die bij de Gulden Hoeve lagen. Dat past namelijk precies met een leenbrief uit 1438: *xij mergen lants gelegen inden kerspel van Vloeten die geheiten sijn die Gheer, dair die heren van sinte Katherinen boven naest gelant sijn ende wij selver beneden mit lande dat Willam van Vloeten te houden plach. Item noch acht mergen lants gelegen inden selven kerspel van Vloeten aen die gulden hoeve tusschen lande Jans erfgenamen van Alenderp aen die overside ende dair wij selver naest gelant sijn aen die nederside*.¹⁴⁴⁷

Als boven belender van die 12 morgen land lagen de uitgestrekte landerijen van de Johannieters en beneden proosdijland, en dat was dus het voornoemde Hofland. De overige 8 morgen lagen bij de Gulden Hoeve tussen land van Jan van Alendorp (die het aanzienlijke huis Alendorp in bezit had) en het Hofland.

¹⁴³⁹ HUA, Oudmunster, nr. 508-1: *Item a Nicolao Walteri de uno manso dicto Hofflant*.

¹⁴⁴⁰ HUA, Oudmunster, nr. 1165-15 (31-03-1529): Henrick Claesz. ontvangt in pacht van deken en kapittel van Oudmunster voor 10 jaar een hoeve *die gulden hove thyns ende tyende vry, ende die ander hoeve geheten thoflant oick gelegen tot Vloeten daer boven die heeren van Sinte Catherynen*. Beneden: vacat.

¹⁴⁴¹ HUA, Oudmunster nr. 508-1 rekening van de proosdijkamer over 1471.

¹⁴⁴² HUA, Oudmunster nr 508-1 (1475) *Item a Cornelio Frederici de uno manso; Item a Timanno die Banre de uno manso dicto Kreyvelt; Item a Wilhelmo Hugonis de XL jugera; Item a Nicolao Walteri de uno manso dicto Hoflant*. Blijkens de rekening van 1478 was Cornelius Frederici een zoon van Uten Ham: *Item a Cornelio filio Frederici uten Ham*, ibidem over 1478.

¹⁴⁴³ HUA, Oudmunster nr. 1167-2 (21-02-1478). De naam *Kreyenvelt* was nog geen makkie: In 1476 kon de kameraar er niet veel mee en las *Rynevelt*. In 1478 schreef de kameraar *Kaenvelt*. Een jaar daarop was het *Crevelt*. De pachttermijn van 10 jaar was gebruikelijk maar geen wetmatigheid. Loef Pelgrimsz verkreeg de Haaghoeve voor 25 jaar.

¹⁴⁴⁴ HUA, Oudmunster nr. 1168-1 (21-02-1485)

¹⁴⁴⁵ HUA, Oudmunster 508-1 (1484).

¹⁴⁴⁶ HUA, Oudmunster, nr. 1846-1 voorin f° 17v.

¹⁴⁴⁷ HUA, Oudmunster, nr. 1846-1 f° 11v (23-12-1439).

De Geer en Hofland, beide bouwland waren slechts met een *scheyvoor* van elkaar gescheiden zo toont een kaart die in 1624 door Hendrik Verstrale werd gemaakt. Er was geen natuurlijke grens aanwezig in het oorspronkelijke hoevenland. Evenmin was dat het geval bij de genoemde 8 morgen land, maar omdat dat weiland was kon dat goed herkend worden. De pachtoorkonden gaven zoals we zagen slechts summiere informatie en het was dan ook boer Dirk Adriaansz die de cartograaf vertelde hoe de grenzen liepen.

Volgens het register van het oudschildgeld bezat Herman van Cuyck dit stuk land in 1536. Hij zal overleden zijn in 1535 toen zijn weduwe Johanna, dochter van Willem de Waal van Vronesteyn, ermee werd beleend.¹⁴⁴⁸ Zij was in 1539 de belender van het Hofland.¹⁴⁴⁹ Het oudschildboek geeft in 1600 als eigenaar het kapittel van Oudmunster op zodat tussen 1535 en 1600 de leenband moet zijn geslaakt. Hiermee is het een van de vele voorbeelden van een oorspronkelijk goed van de proost dat aan het kapittel komt.

De hof Zeldenrijk

Pal ten westen van kasteel Den Ham lag een ander groot aaneengesloten complex van Oudmunster. We zien hier hetzelfde beeld: een door elkaar van onderdelen die in de loop der tijden aan verschillende beheerseenheden zijn gekomen.

Veldnaam	Omvang in morgens	Beheer in 1400
De Wel	34	Leen van de proost
Schaapweide	5	Leen van de proost
Trindelwerf	10	Leen van de proosdij
Spijkhove	16	Altaar kleine crypte
Uithof	40	Pacht van de proosdij
Totaal	88	

Ten zuiden van dit complex lag nog de oude ontginning Harmelerwaard. Qua naamgeving lijkt dit als ontginning bij Harmelen te horen maar de kavelrichting wijst toch overduidelijk op een ontginning vanaf de Dorpeldijk (in de Middeleeuwen *Doervaertswech* genaamd). Gerecht, tijs en tiende waren in bezit van Oudmunster zodat we de Harmelerwaard als onderdeel van de domaniale organisatie rondom Vleuten kunnen beschouwen. De onderdelen van dit complex worden hieronder afzonderlijk behandeld.

Afb. 6-8: De hof Zeldenrijk

Geel: De Wel (de oude hofstede Ter Haer), Groen: Schaapweide, Rood: Trindelwerf, Blauw: Het Spijk, Paars: Zeldenrijk. Ten zuiden hiervan ligt de Harmelerwaard met een afwijkende verkaveling.

¹⁴⁴⁸ HUA, Oudmunster, nr. 1846-1 f° 235-236 (24-09-1535).

¹⁴⁴⁹ HUA, Oudmunster, nr. 1165-16 (02-03-1539): Henrick Claesz. pacht o.a. *een hoeve lants geheten tHofflant daer boven die voors. weduwe van Herman van Cuyck ende beneden Jan die Wit voors. mitten voors. kerckland allanges naest gelant syn.*

De Wel

De Wel heeft een merkwaardige geschiedenis. De naam komt pas laat voor: in 1479 had Werner van Zuylen in leen van de proost *alle die guede the welle myt allen hoeren toebehoeren*.¹⁴⁵⁰ De naam was ontstaan doordat in vroegere tijden de leenmannen van de familie Van Welle waren. De eerdere naam van dit goed was ter Haer zoals blijkt in 1395: *Wernair van Welle hout die oude hofstede ter Haer gericht tijns ende tyende binnen der hofstede ende mit den wtwech die daer van outs toebehoert ende daer toe alsoe veel lants dat beloep XXIII mergen lants ende die tyende daer of daer die Rijn aen beyden sijden om loept*.¹⁴⁵¹ Werner had waarschijnlijk een zoon Willem, die door zijn zoon Jan in het leen werd gevolgd. Het is niet onmogelijk dat deze familie verwant was aan het geslacht Van der Haer dat eeuwenlang op het iets noordelijker gelegen Kasteel de Haar zetelde.¹⁴⁵²

In 1498 werd vermeld dat bij de 34 morgen ook zaten inbegrepen de vijf morgen genaamd Nywenkamp.¹⁴⁵³ Dit was nodig om duidelijk te maken dat deze vijf morgen, die in 1463 door Bernyer [Werner] van Welle aan de proost waren opgedragen ten behoeve van Gijsbert die Cuper, waren losgemaakt uit het geheel. Mogelijk zat Bernyer in moeilijkheden omdat hij in 1470 de gehele hofstede met het land transporteerde aan Werner van Zuylen. Zeven jaar later keerde ook de Nieuwekamp terug in het geheel doordat De Kuiper het overdroeg aan Werner van Zuylen.¹⁴⁵⁴

Nadat Werners dochter Joest van Zuylen de *oude hofstede ter Haer* opdroeg aan de proost werd Johan van Culenborg beleend.¹⁴⁵⁵ Elf jaar later gaf hij met toestemming van proost Adriaan het geheel in erfpacht aan dezelfde Joest (in 1522 Josyne genoemd). In 1534, toen proost Adriaan paus was werd met toestemming van de bisschop van Utrecht aan het kapittel overgedragen *dat predium tot Vloeten gelegen in de Sticht van Utrecht geheeten de Welhofstede*. Er hoorde toen 29 morgen en 11 roeden bij. Proost Michael van Enckevoort omschreef het als *curtis sive terras dictas die Welhofstede*.¹⁴⁵⁶ Vanaf dat jaar werd het door de kanunniken verhuurd. Zo kwam ook dit oorspronkelijke onderdeel van de oude goederen aan de kanunniken.

Schaapweide

De Schaapweide, tien morgen groot, lijkt oorspronkelijk deel te hebben uitgemaakt van De Wel.¹⁴⁵⁷ In 1395 was de leenman dezelfde. De belending is interessant: beneden lag de proosdij, en dat was De Wel, en boven was naast geland Willem van der Haer. Van hem is bekend dat hij in 1351 van Frederik uten Ham een deel van de Hoge Ham in leen hield. De Schaapweide bleef leen van de proosdij. Het werd tussen 1395 en 1439 gesplitst in de Nieuwekamp en Schaapweide. Een leenacte uit 1441 geeft aan dat aan de beneden westzijde van zowel *Nyencamp* als *Scaepweyde* ene Jan Mouwer ligt. Deze Jan Mouwer was inderdaad beleend met het goed Trindelwerf, een stuk land dat eronder lag.¹⁴⁵⁸

Trindelwerf

De oudste gegevens over de lenen uit 1395 laten zien dat ook Trindelwerf een leen van de proosdij was. In dat jaar werd het gehouden door Willem van Vleuten, broer van Hugo van Vleuten. Aan de noordzijde lag Werner van Welle met land van de proosdij (De Wel) en aan de zuidzijde *onser vrouwen outaer gelegen in die cleyn crofte tot Oudemunster*.¹⁴⁵⁹

¹⁴⁵⁰ HUA, Oudemunster, nr. 1846-1 f° 90v (12-08-1479)

¹⁴⁵¹ HUA, Oudemunster, nr. 1846-1 f° 17v (1395).

¹⁴⁵² Huiting, 'Eigenaren en bewoners', p. 39. Verdere vermeldingen: HUA, Oudemunster 1846-1 f° 7v (17-07-1439): *die oude hofstede ter haer mitten gerechte ende mit den tienden binnen der voirseyder Hofstede mit den wtgeghe die daer van outs toebehoert. Ende vier ende dertich morgen lants eggen ende eynden end emit allen horen toebehoren soe als die gelegen sijn inden kerspel van Vloeten*, HUA Oudemunster nr. 1846-1 f° 7v (17-07-1439); *ibidem* f° 18-18v (16-12-1440): *die oude hofstede ter haer also die gelegen ys mit sess morgen lands die dair aen gelegen syn, streckende vander selver hofstede oestwaerts up aen heren Vrederics uten Hamme ridder, dair Johan van Welle voirscreven selver voirt al om naest gelant ys*. Op 26-04-1441 lijftochtte Jan van Welle zijn vrouw Fie aan 6 morgen waarvan twee morgen genaamd *dat weer lant en de zes morgen tRijnstuck*, *ibidem* f° 19v. Dit waren de 6 morgen die aan de Hofstede lagen volgens 1440.

¹⁴⁵³ HUA, Oudemunster, nr. 1846-1 f° 119v-120. *Die oude hofstede ter Hair mitten gericht ende tiende bynnen der voirs hofstede mitten wege [sic!] die dair van outs toebehoert ende mit vier ende dertich mergen lants dair mede ingerekent ende benemt syn die vijff mergen lants geheyen den Nieuwencamp die Weernaar van Zuylen joncfr. Joist van Zuylen voirs. zaliger vader in voirleden tyden ontfangen heeft van Ghysbert Ghysbertsz die Cuyper*.

¹⁴⁵⁴ HUA, Oudemunster, nr. 1846-1 f° 74v (26-03-1470) en f° 86v (02-01-1477)

¹⁴⁵⁵ HUA, Oudemunster, nr. 1169 (03-01-1506).

¹⁴⁵⁶ HUA, Oudemunster, nr. 1169-7 (27-03-1534).

¹⁴⁵⁷ [Wernair van Welle] *Item X morgen lants geheiten die Scapeweyde daer boven naest gelant is Willam vander Haer ende beneden die proestyne*. HUA, Oudemunster, inv nr. 1846-1.

¹⁴⁵⁸ HUA, Oudemunster nr. 1846-1, f° 19 (26-04-1441): *achtehalve mergen lands gelegen tot Vloeten, dair die vijf mergen af geheiten sijn die Nyencamp, dair boven naist gelant ys Jan van Welle voirs cr mit lande dat hij van ons ende van onsen proefstien van Oudemunster voirs cr ende beneden naist gelant ys Jan Mouwer ende die derdehalf mergen sijn geheiten die Scaep weyde, dair boven naist geland ys Egbert van Welle mit lande dat Egbert voirs cr hout in bruder sceydinge van Jan van Welle sinen neve voirs cr ende beneden Jan Mouwer naist geland ys*. Beleend werd Hendrik van Zanten. Hij was een Van der Haer zo blijkt uit de leenregisters van Kasteel de Haar.

¹⁴⁵⁹ HUA, Oudemunster nr. 1846-1, f° 17v (1395). *Item Willam van Vloeten sijn broeder hout X mergen lants mit eenre hofstede gheten Trijndewerff daer boven naest gelant is Weernair van Welle mit lande dat hij vander proestyen hout ende beneden onser vrouwen outaer gelegen in die cleyn crofte tot Oudemunster*. [In lichtere inkt:] Dit hout Anthonis van Dryebergen. Dit latere handschrift dateert van 1463-1468 geschreven. Anton van Driebbergen overleed in 1468 terwijl hij in 1463 werd beleend, resp. f° 71v en 59v.

Het Spijk

Rond 1350 is door het kapittel een goederenregister opgemaakt waarin alle bezittingen zouden staan. Het is opgemaakt in het kader van de nieuwe indeling van het archief die vanaf 1348 zijn beslag kreeg.¹⁴⁶⁰ Het is een belangrijk document omdat er vroege vermeldingen in gevonden worden van goederen die niet zo eenvoudig in de rekeningen zijn terug te vinden. De Spijkhoeve of 'Het Spijk' is daarvan een voorbeeld: het was noch leen van de proosdij, noch bezit van de kleine of grote kamer, maar altaargoed. Uit dit register worden we gewaar dat er al in 1350 vier verschillende altaren in Oudmunster waren waarvoor goederen in Vleuten waren gealloceerd – totaal hadden ze er 35 morgen land!¹⁴⁶¹ In de sectie *Iste sunt redditus altaris minoris cripte* staat een korte notitie waaruit blijkt dat Willem van de Wel in 1350 de pachter was van *unus mansus Spijchoeve appellatur*. Zijn zoon Werner had de hoeve in 1395 in pacht.¹⁴⁶² Deze hoeve viel op zich wel onder deken en kapittel maar werd door de vicaris in pacht uitgegeven.¹⁴⁶³ Vanaf de zestiende eeuw worden de bewoners meestal omschreven als wonende op Het Spijk.¹⁴⁶⁴ De Spijkhoeve was een van de eerste bezittingen die Oudmunster verkocht in 1655, mogelijk was dat eenvoudiger omdat dit geen kapittelgoed was en de altaristen waren afgeschaft. Het was toen bouw- en weiland, zoals gebruikelijk bij een gemengd bedrijf. Ook zoals gebruikelijk behoorden de opstallen aan de pachter zodat alleen de grond verkocht werd, in dit geval aan de huurder.¹⁴⁶⁵ De voormalige pachter en nu eigenaar Gerrit Jansz hield de hoeve drie decennia voordat hij grond en huis verkocht aan de vicarissen van St. Pieter.¹⁴⁶⁶ De transacties van Oudmunster en St. Pieter laten zien dat de kapittels pas laat tot ontbinding van hun grondbezit overgingen en zelfs nog aankochten in de zeventiende eeuw.

De meest gangbare aanduiding *Spijc* lijkt er op te duiden dat het middelnederlandse woord 'spike' voor graanschuur naar de oorspronkelijke functie verwijst. Dat is niet onmogelijk gezien de nabije *curtis* en het feit dat de zuidelijk gelegen Harmelerwaard een grote hoeveelheid graan voor de uitdeling aan de kanunniken moest opleveren.

Zeldenrijk

In 1393 kreeg Hugo van Vleuten in lijfpacht van de proost van Oudmunster: *dagelix gherechte, tins ende onsen smalen tyenden tot Vloeten, alsoe als si van outs ghelegghen zijn. Item veertich merghen lants die ghebeten sijn die Wthof ende meyster Renfrijts lant, alsoe als si van outs ghelegghen zijn inden voorscr. kerspel van Vloeten in onsen tyenden die ghebeten is tSplinter stuc, tusschen den Doervaerts wech aen die ene zide ende tusschen lande heren Peters erfnamen uten Hamme ende Weernaers van Welle aen die ander zide mit lande dat bi van ons hout. Item zeven ende veertichsthalve lants mitter hofstede Ten Hove ghelegghen aldaer in onsen tyenden die ghebeten is Hoflant tusschen der ghemeenre Heerstrate aen die ende zide ende die Crofte ende die Gulden Hoeve aen die ander zide.*

Afb. 6-9: Zeldenrijk in 1624

Bron: HUA, Oudmunster, inv nr 933 (Hendrik Verstraele 1624).

¹⁴⁶⁰ Van den Hoven van Genderen, 'Registers en rekeningen', i.h.b. p. 180 en noot 24 aldaar. Hij vermoedt dat ook deze mijlpaal in de administratie zijn aanleiding vond in een conflict over het beheer van goederen, aldaar p. 178.

¹⁴⁶¹ V.w.b. Vleuten de volgende vermeldingen: f° 40v 'Isti sunt redditus altaris maioris cripte': *Item in parochia de Vloeten VI iugera*; f° 43 'Isti sunt redditus duorum vicariorum altaris sancte Marie nova capella': *Item in parochia de Vloeten VIII iugera*; *Item ibidem area*; f° 43v 'Isti sunt redditus duorum vicariorum altaris sancti Bartholomei': *Item in parochia de Vloeten V iugera*.

¹⁴⁶² HUA, Oudmunster nr. 483-4 rekening over 1395, in voce 'Recepta de redditibus vicarie minoris cripte':

Primo a Wenero de Welle de I manso in Vloeten dicto Spijchove continente XV iugera vel circum 5½ marcas valent LXVI lb. IX s. IX d.

¹⁴⁶³ HUA, Oudmunster nr. 2228 (22-07-1535) los stukje papier, waarop vermeld dat Peter Hendriksz, vicaris van Oudmunster verhuurt aan Hendrik Willemsz en Marieke zijn vrouw, een hoeve land zoals die vanouds te Vleuten ligt. Boven: Oudmunster. Beneden vacat. Behoort tot de vicarie.

¹⁴⁶⁴ Bijvoorbeeld Gerrit Anthonisz. op 't Spijck, CBG, Huisarchief Den Ham regest 7 (03-03-1594).

¹⁴⁶⁵ HUA, Oudmunster nr. 2228 (14-10-1655) los katern. Deken en kapittel verkopen aan Gerrit Jansz van Spijck een hoeve die behoort tot de vicarie Beate Marie in de Cleyne Croft, zowel bouw- als weiland genaamd *de Spijckshoeve daer des coopers huysinge ende getimmer op staet* voor 6000 Carolus gulden.

¹⁴⁶⁶ HUA, Dorpsgerechten nr. 2053, f° 69 (05-03-1684). Gerrit Jansz op Spijck laat transporteren aan de gemene vicarissen van St. Pieter te Utrecht: *huysinge ende hofstede bergen ende schuer met alle 't geene daerinne aert ende nagelvast is, syn voorn. principael competerende, met ontrent sestien mergen boomgaert, wey ende bouwland, soo groot ende klein ende sulcx de selve gelegen syn onder desen gerechte van Vleuten op Spijck*. Zuid en noordwest de watering van Bijlevelt, noordoost de 10 morgen van Gerrit Jansz, zuidoost de proosdij van Oudmunster.

Een bericht dat nog iets ouder is dan de besproken oorkonde uit 1224 is het testament van proost Wouter waarin hij *aream in veteri valle [Oudelle], aream in Lombarden juxta Uloeten, quatuor hont in Uloeten juxta Wthove* aanwees om het feest van Sint Andreas te vieren.¹⁴⁶⁷ Deze 4 hond komen voor in de oudste kapittelrekening in de Kleine Kamer wanneer ze gepacht blijken te worden door Hugo van Vleuten.¹⁴⁶⁸ Dit stukje land zal een van de eerste afsplitsingen zijn geweest uit het grotere complex en het bleef lange tijd als 4 hond geadmistreerd en even lange tijd bleef dit in de familie Van Vleuten, het laatst Aleydis van den Wthove in 1351 waar de 4 hond land worden gesitueerd *in bonis nostre que vulgariter vocantur wthof*.¹⁴⁶⁹ In de kapittelrekening over 1351 komt ze voor als Aleydis de Wthof en ze moet een dochter geweest zijn van *dominus* Wilhelmus, wiens andere dochter Foyse voorkomt als *Foyse filia Wilhelmi vander Wthove* en *Fensa uten Hoeve*.¹⁴⁷⁰ Willem was de zoon van de eerder genoemde Hugo.¹⁴⁷¹ Het lag wel in de lijn der verwachting dat een familie Van den Wthove niet zomaar uit het niets kon komen; het maakt eens te meer duidelijk dat de Van Vleutens van groot belang zijn geweest voor de geschiedenis van dit gebied. Hugo en zijn voorouders hadden dus lange tijd de rechtsmacht van geheel Vleuten en de voormalige hoven van het kapittel, hetzij in leen, hetzij in pacht. Tevens, zo blijkt uit een oud cartularium had Hugo in 1387 *Jurisdictione bassa et decima minuta in Harmaelreweert* en zijn zoon Willem komt in 1411 voor.¹⁴⁷²

De oorkonde van 1393 vermeldt een pacht van 40 morgen land geheten de Uithof. Het is gelegen tussen de Doorvaertsweg, de latere Dorpeldijk, en de landen van Peter Uten Ham en Werner van Welle. Peter Uten Hamme lag vanouds met zijn stamgoed rond het kasteel Den Ham, terwijl Werner van Welle op dat moment de hofstede De Wel met 32 morgen in leen van de proost had. De uithof is daarmee nauwkeurig begrensd. Het goed bleef eeuwenlang fiscaal 40 morgen en in 1536 is Gerrit Dircksz op Zeldenrijk de pachter. De naam Zeldenrijk is sindsdien gebezigd.

Wilderveld

Het Wilderveld ligt ten noordwesten van het dorp Vleuten. Opvallend aan het Wilderveld is de langgerekte verkaveling tussen de toenmalige dijk (nu Parklaan) en de Thematerwetering. De hoeven zijn vanaf de dijk uitgezet noordwaarts tot aan de Thematerwetering. Het Wilderveld strekte zich uit tussen de Vleutense dijk in het zuiden en de Thematerdijk in het noorden. De oostelijke begrenzing was de Eikslaan. In het westen lag de grens bij het tiendblok Knijfgensdorp, dat zelf in het westen werd begrensd door de Groene weg zodat de oostelijke grens van Wilderveld ook deze Groene weg is geweest. Dit was de omschrijving die in 1909 bij de afkoop van het tiendrecht werden geformuleerd.¹⁴⁷³ De middeleeuwse begrenzing van het Wilderveld was de weg die van de kerk van Vleuten noordwaarts liep. Eigenlijk was dit de laan die de bewoners van Themaat naar de Vleutense kerk gingen. In 1443 werd deze laan *de kerkweg van Themaat* genoemd.¹⁴⁷⁴ In de zeventiende eeuw was sprake van Kerkweg en Vleutense kerkweg.¹⁴⁷⁵ Eind achttiende eeuw vindt de naamsverandering pas plaats zo blijkt in 1796 wanneer een huis en erf *aan de Kerkweg of zogenaamde Groeneweg* wordt gesitueerd.¹⁴⁷⁶

Terwijl het westelijke gedeelte tot een oud bisshoppelijk domein behoorde (zie verderop bij de bespreking van De Haar) was in het oostelijke deel voornamelijk Oudmunster gerechtigd. We zien er ook weer de bekende verdeling tussen proost en kapittel. Zoals boven opgemerkt had het kapittel van Oudmunster voor het jaar 1300, noch in de Grote noch in de Kleine kamer nauwelijks goederen in Vleuten.

De kleine kamer van het kapittel van Oudmunster kwam daar nauwelijks aan te pas. Deze kamer bezat aanvankelijk slechts elf morgen land op Wilderveld.¹⁴⁷⁷ Pas de kameraar Wilhelmus van Odenkerke was nauwkeurig in zijn omschrijvingen en bracht binnen de parochies waarin de goederen gesitueerd waren wat meer detail aan zodat vanaf 1349

¹⁴⁶⁷ OSU II, nr. 685 (1220).

¹⁴⁶⁸ Van Roijen, 'Kapittelrekening', p. 22 (a° 1295): *Idem apud Uthove de 4 hunt 30 den*. De goederenlijst van Johannes Visscher uit 1300, HUA, Oudmunster nr. 396 voorin, geeft: *Apud Vloten iuxta Nuethove 4 hunt, de quibus celebratur festum Sancti Andree*.

¹⁴⁶⁹ HUA, Oudmunster nr. 1136-2 (26-03-1351).

¹⁴⁷⁰ *De duobus iugeribus in Knyvekijnsdorp in parochia de Vloeten ad minorem cameram. Primo recogito Foyse filia Wilhelmi vander Wthove ad vitam*. HUA, Oudmunster 935-2 f° cvx. Rekening Kleine Kamer over 1374, HUA, Oudmunster 489-1: *Nicolaus Galencoop de II iugeribus op heistermaet en knijfgensdorp que Feusa uten Hoeve colere solebat ad vitam*. HUA, Oudmunster nr. 935-2 f° CXXII (1353 zaterdag na Beloken Pasen): Johan Raven, vicaris van Oudmunster geeft aan de kerk van OM 1 morgen op Harmelerwaard in het oosteinde waar boven geland *Willaem vanden Wthof* met 1½ morgen die hij van de heer van Zuylen houdt en beneden Dirk van Zuylen.

¹⁴⁷¹ Zo blijkt uit de rekening over het jaar 1346 waar staat *Item idem Wilhelmus de quatuor hunt apud Wuthove 5 solidi*. Het 'idem' slaat op de post ervoor, te weten *Item Wilhelmus filius Hugonis de Vloeten*.

¹⁴⁷² HUA, Oudmunster nr. 935-2, f° CXXI. In 1296 vinden we in Hofman, 'Lijst der goederen', p. 310 p. 310: *Hugo apud Uthoven, de IIII hunt*. De post erna: *Idem, de jure et censu in Hermalreweert*.

¹⁴⁷³ HUA, Tiendcommissies nr. 220-1.

¹⁴⁷⁴ HUA, St. Paulus 505-3, f° LXXVI (1443 vrijdag na zaterdag in de vasten judica).

¹⁴⁷⁵ HUA, Dorpsgerechten, nr. 2051 6v (1613 mrt 20): De koster van Vleuten, Cornelis Cornelisz. deelt mede dat 28 jaar geleden aan Metgen Peter Jansz weduwe een erfe is getransporteerd van 1 hont met huis, getimmer en geboomte strekkende van de Kerkweg zuidwaarts tot aan het kerkhof. Boven: de Kerkweg en beneden Willem van Winssen. En HUA, Dorpsgerechten, nr. 2053, f° 70 (1684 apr 23) Nicolaas van Vechten, notaris van het Hof van Utrecht, transporteert aan Adriaen van Wijk, brouwer en burger van Utrecht 11 morgen bouwland strekkende van de Thematerdijk tot aan het land van de heer van Zuileveld en Willem Dircksz van Bijleveld. Oost: St. Jacob, west de Vleutense kerkweg.

¹⁴⁷⁶ HUA, Dorpsgerechten, nr. 2059, f° 193 (1796 jun 14).

¹⁴⁷⁷ Van Roijen, 'Oudste kapittelrekening', p. 23: *Theodericus Noteboem de 11 iugeribus apud Vloten*. HUA, Oudmunster, nr. 1152-1 (1350 mrt 13): *decem jugera terre prout iacent in parochia de Vloeten, en nr. 1152-2 tyen merghen lants also als si gheleghen zijn op Wielreveld inden kerspel van Vloeten*.

de pacht wordt geïnd van *Theodericus dictus Noetboem de XII jugeribus in Wielrevelt*.¹⁴⁷⁸ Vanaf 1347 komt het korte tijd voor als 12 morgen land om vanaf 1356 als tien morgen in de boeken te staan tot 1827. Het perceel strekte zich uit van de Oude Rijn tot aan het aan het slootje dat een restant was van een noordelijke restgeul.¹⁴⁷⁹ Het is niet bekend hoe het kapittel dit land heeft verworven, er is geen charter overgeleverd noch is er een schenking uit het necrologium bekend. Mogelijk is het een voormalig leen van de proosdij of een schenking van een proost. Uitsluitel daarover valt niet te geven. De nabijheid van het dorp Vleuten en het feit dat het belendende perceel aan de westzijde de proostenkamp werd genoemd (zie verderop) maakt het aannemelijk dat het om een voormalig leen gaat of om een hoeve die van de hof is afgesplitst.¹⁴⁸⁰

Ander land op Wilderveld

Een halve hoeve op Wilderveld komt pas voor in de rekeningen van het kapittel vanaf het jaar 1391. Toen namelijk, zo luidt een marginale aantekening in een rekening, droeg de Utrechtse burger Johannes van Angheren deze halve hoeve op aan het kapittel.¹⁴⁸¹ De oorspronkelijke akte is afgeschreven in een cartularium van het kapittel.¹⁴⁸² Deze Johan moet Johan van Vleuten zijn die in 1386 voorkomt als zoon van Willem van Angeren. Hij hield toen een leen van Den Ham op Wilderveld van 10 morgen groot.¹⁴⁸³ Die pacht ging na hem over op Splinter uten Ham en zijn vrouw Hildegondis.¹⁴⁸⁴ De Uten Hams traden vaker in de rechten van de Van Vleutens, die tussen 1400 en 1450 langzaam van het toneel zijn verdwenen na een paar eeuwen in het centrum van de macht te hebben gestaan. Ook in dit geval is het aannemelijk dat dit land een voormalig leen van de proosdij was. In 1395 was Johan van Angeren leenman van 22 morgen land op Wilderveld, mogelijk is het hiervan afgesplitst – in elk geval komt dit als leen na 1395 niet meer voor.

De proost van het kapittel bezat op Wilderveld een groot aantal lenen, samen ruim 70 morgen groot en daarmee besloeg het geheel een fors deel van het Wilderveld. We kunnen niet de lotgevallen van al deze lenen volgen, maar afgezien van het feit dat het hier oud proosdijgoed betreft, in de bronnen verwijst naar een hoevenstructuur en cartografisch in een logisch verband met de hof ligt, verdient een bijzonder conglomeraat nog onze aandacht.

Archivalia over oude lenen van de proosdij zijn zeldzaam en een leenbrief uit 1366 is dan ook zeer behulpzaam bij het ontrafelen van de geschiedenis van het Wilderveld. In dat jaar droeg Frederik uten Ham op aan de proost *alsulck goet ende erve alse hy van mynen heer ende synre proostyten hyelt (...) alsoo alst geleege is in Wielrevelt*.¹⁴⁸⁵

Inden eersten vier mergen lants geheten Duuencamp

Voert thien mergen die Johan Lampe bruyct

Voert ses mergen die Claes die Smit bruyct

Voert twe mergen die Johan Lampe bruyct die Gheryt Lampen te bruycken plach

Voert acht mergen die Batenborch bruyct

Voert derthien mergen die hyder lane leggen die Johan Lampe bruyct metten gerechte thins ende thiende

Voert eene mergen die Gerrit Linsen soon bruyct

Voert te Vloeten een hofstede metten gerechte ende thiende van der hofstede geleege op beyde seyden vanden dyck dat bruyct Lisebeth

Ende voert ten Wiel vier hofsteden metten gerecht thins ende thiende van vier hofsteden

Met een totaal van 40 morgen land en 5 hofsteden was dit alles een belangrijk bezit op Wilderveld.¹⁴⁸⁶ Het moet verder in het verleden nog omvangrijker geweest zijn. Een lijst van lenen op Wilderveld die aan Jan van Lantscraon en zijn vrouw Elisabeth waren uitgegeven laat een kleine overlap zien met de vorenstaande lijst, maar ook een verschil, namelijk van een hoeve land. Nu was Elisabeth een dochter van Peter uten Ham en de hoeve zal dan langs die lijn aan Van Lantscraon zijn gekomen. Dat wordt twee eeuwen later bevestigd door Jan uten Ham die in zijn testament melding maakt van een hoeve op Wilderveld, *die de Lantscraonen van den Hamme ten bouwehuyck becomen hebben*.¹⁴⁸⁷

¹⁴⁷⁸ HUA, Oudmunster, nr. 483-1. Het niveau van detail is door de hele rekening heen gehandhaafd.

¹⁴⁷⁹ Zie het eerdere hoofdstuk over de nederzettingsgeschiedenis.

¹⁴⁸⁰ Voor de geschiedenis van dit perceel zie Huiting, 'Speurtocht naar microlandschap'.

¹⁴⁸¹ *Amplius dabit Johannes de Angheren civis Traiectensis de ½ manso ibidem in Wielrevelt ad vitam suam et filii quem elegerit*. HUA, Oudmunster, 483-4, Rekening kleine kamer over 1391.

¹⁴⁸² HUA, Oudmunster, nr. 935-2 f° CXX (1392 St. Gregorius dag): Johan van Angheren heeft aan deken en kapittel verkocht een *halve hoeve lands alsoe alse geleege is te Vloeten op Wielrevelt daer boven naest gelandt is her Sweder van Vyanen ridder ende beneden Johan van Lantscraone burger tUtrecht*.

¹⁴⁸³ HUA, Van Buchell, inv nr 10, f° 97.

¹⁴⁸⁴ HUA, Oudmunster, nr. 483-5, Rekening kleine kamer over 1408.

¹⁴⁸⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1849, f° 1-4 (15-06-1366)

¹⁴⁸⁶ Een vergelijkbare opsomming in HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1 f° 17 (02-12-1440)

¹⁴⁸⁷ De genealogische gegevens zijn ontleend aan Wittert van Hoogland en de leenregisters van de bisschop van Utrecht, Maris, Repertorium, nr. 405 p. 379. Dat dit alles klopt blijkt uit het testament van Johan Uten Ham uit 1631, RAG, Huis Ter Horst, inv. nr. 233. HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1, f° 16a^v (a° 1395): *Item Johan van Lantscraon ende joncfrou Lijsbeth sijn wijsf houden IIII mergen lants geheten die Duuecamp. Item die selve VI morgen geleege gelegen op Wijlrevelt die Hoge Muse bruuct. Item die selve XXIII mergen lants geleege op Wijlrevelt die Jan Hermans zoen bruuct des geleege sijn XIII mergen op Themater laen mit gherichte tijns ende tyende. Item die selve opten selven velde VI morgen lants die Claes die Smyt bruyct. Item die selve opten selven velde I½ mergen lants die Jan die Langhe bruyct. Item opten selven velde I½ morgen lants die Dirck Claes zoen bruyct. Item enen morgen lants daer die appelboom op staet die Herman Puel zoen bruyct.*

6.6 Van Woerden, Van der Haer, Van Harmelen, Uten Engh, Uten Ham

De verwantschap tussen de families Van Woerden, Van Harmelen, Van der Haer, Uten Engh en Uten Ham ligt voor de hand wegens de overeenkomst in wapens: drie ruiten.¹⁴⁸⁸ Het verband tussen Van der Haer en Van Woerden werd voor het eerst vermoed door de 17^e-eeuwse oudheidkundige Van Buchel.¹⁴⁸⁹ Zijn betoog komt in het kort hierop neer. In een onbekend jaar (maar waarschijnlijk in de twaalfde eeuw) leefde een Godschalk van Woerden, die tenminste twee nazaten had, te weten Godschalk van der Haer en Godschalk uten Hamme; alledrie komen ze voor in een oud necrologium van Oudmunster.¹⁴⁹⁰ Ook meende Van Buchel dat Bernardus de Hamme rond 1260 de kastelen Den Ham en Den Engh bezat. Bernardus zegelde in 1270 zonder barensteel, terwijl de Uten Hammes later mét barensteel zegelden (een barensteel is een balkje met drie leggers, dat doorgaans door jongere takken werd gevoerd). Uten Engh zou dan de oudere tak zijn geweest – zij zegelden weer zonder barensteel. De Van Woerdens hadden drie zilveren ruiten op een rood veld, de jongere takken drie rode ruiten op een zilveren veld. De Van der Haers zegelden ook zonder barensteel en waren dus ook een oude tak. Afgezien van de overeenkomst in wapen zien we een ook overeenkomst in de voornaam 'Godschalk'.

Er zijn nog wel meer gegevens die deze visie ondersteunen. Behalve de naam Godschalk is er nog de naam Rothardus, die bij Van Woerden en Uten Hamme voorkomt. In april van een onbekend jaar overleed ene Rothardus de Woerden.¹⁴⁹¹ Hij schonk aan het kapittel van Oudmunster 'een hofstede bij de nieuwe gracht bij de Regulieren'. Dit Regulierenklooster Vredendaal werd in 1280 gesticht, dus deze persoon kan nog 13e-eeuws zijn.

In 1239 en 1241 komt een Rothardus de Hamme voor, die een tiende in Oudewater had bezeten.¹⁴⁹² Oudewater was bij uitstek een stad waar het kapittel van Oudmunster én de heren van Woerden het voor het zeggen hadden, dus het zou kunnen wijzen op verwantschap tussen de twee Rothardi. De naam Rothardus is daarbij bepaald niet gangbaar in de omgeving van Utrecht. Een ridder Rotardus de Ghersdorp komt voor in 1272, als leenman van de proost van Oudmunster, in wiens omgeving de andere genoemden ook veelvuldig voorkomen.¹⁴⁹³ Rotard van Gherdorp voerde drie ruiten en was mogelijk dezelfde persoon als de uiterlijk 1295 overleden Rotard van Woerden.¹⁴⁹⁴

Ook als we kijken naar een kern van het goederenbezit der Van der Haers, te weten Bulwijk in het Land van Woerden, dan zitten we in de invloedssfeer van de Van Woerdens, en dat geldt eveneens voor de heerlijkheden; afgaand op een lijst van de gerechtsheren uit het eind van de dertiende eeuw, kunnen we niet anders concluderen dan dat families met drie ruiten in hun wapen een machtige positie hadden tussen Utrecht en Woerden.

De familie Van der Haer heeft in de politiek van het middeleeuwse Sticht Utrecht een vrij bescheiden rol gespeeld. Het aantal vertakkingen van de familie is ook niet bijster groot. In de middeleeuwen stonden de meeste Van der Haers echter nog in verband met het Kasteel de Haer.

De oudste vermelding van een lid van de familie Van der Haer stamt uit het jaar 1247, wanneer 'Warnerus de Hare' voorkomt in de omgeving van de proost van Oudmunster. Werner was een leenman van de proost, en de oudst bekende verwijzing naar een leen van de proosdij staat in het manboek van 1395, als een zekere 'Wernair van Welle' die *oude hofstede ter haer gericht tyns ende tyende binnen der hofstede* in leen ontvangt.¹⁴⁹⁵ Werner was waarschijnlijk de opvolger van Willem van Welle, die voorkomt in 1351 als belender van de Hoge Ham.¹⁴⁹⁶ De leenregisters van Oudmunster beginnen pas in 1438 en we kennen als eerstvolgende belening na 1395 die uit 1439, van Jan van Welle na zijn vader Willem van Welle.¹⁴⁹⁷ De genoemde oude hofstede maakte deel uit van domaniale goederen van Oudmunster, lag ten zuiden van het kasteel De Haer en de beheerders ervan moeten hoogstwaarschijnlijk onder de Van der Haers worden gezocht.

¹⁴⁸⁸ Voor het nu volgend bidet Plomp, *Woerden*, p. 15 de basisgegevens.

¹⁴⁸⁹ Nadat Van Buchel opmerkt dat Herman van Woerden en zijn broer Godschalk in 1165 getuigden in een door keizer Frederik uitgevaardigde oorkonde, vervolgt hij: *Godescalci hujus nepotes fuisse asseruntur D. Godescalcus miles de Hare cujus memoria prout in Annivers. S. Salvat. IV January et D. Godescalcus miles de Hamme cujus memoria ibid. pridie february. Ab his oriundae familiae van Haer uyten Ham ende uyten Enge.* (HUA, Genealogische aantekeningen Booth, nr. 912 in voce Woerden). Met het 'Annivers. S. Salvat.' doelt hij op het nog bestaande obituarium van Oudmunster (HUA, Oudmunster, inv. nr. 396, ongefolieerd). Daarin staan wat oude posten, zoals: *IIII°. Idus Jan. Obiit Goetscalcus miles de Hare, qui dedit nobis XII jugera apud Brabant in jurisdictione Dominorum S. Martini.* (Van Rossum, *Necrologium*, p. 280.) en in de maand februari: *II°. Idus obiit Goetscalcus de Hamme, miles, qui dedit nobis mansum in Tekencoep* (aldaar, p. 301.) En interessant is ook *VI°. Idus Jan. Obiit Wilhelmus de Hare, frater noster, qui dedit nobis mansum in Spaengen* (aldaar, p. 278.). De jaartallen zijn zoals gebruikelijk niet vermeld, maar aangezien het om schenkingen van complete hoeven gaat (iets was na 1300 zelden voorkomt) stammen deze namen toch wel uit de dertiende eeuw.

¹⁴⁹⁰ Van Rossum, 'Necrologium', p. 280: *C. III°. Idus Jan. Obiit Goetscalcus miles de Hare, qui dedit nobis XII jugera apud Brabant in jurisdictione Dominorum S. Martini. Quidquid inde provenerit distribuetur hic ad Memoriam ipsius.*

¹⁴⁹¹ Van Rossum, *Necrologium*, p. 34: *G. III°. Kal. Obiit Rothardus de Woerden, miles, qui dedit nobis aream juxta novam fossam prope Regulares; pro quo datur hic quidquid de ipsa area dirivatur.*

¹⁴⁹² OSU 2, nr. 333 (25-05-1239): Lodewijk, proost van Oudmunster, staat aan zijn kapittel de tiend te Oudewater af, die vroeger door Rothard uten Ham, ridder, van de proosdij in leen was gehouden en vervolgens door het kapittel was gekocht. De tiend was een belangrijk bezit getuige ook de oorkonde van 1241 en de rekeningen uit 1295/6.

¹⁴⁹³ OSU IV, nr 1822 (10-03-1272).

¹⁴⁹⁴ Plomp, *Woerden*, p. 17-18. Het voorkomen in deze familie van de Woerdense Leitname Herman suggereert ook een verband.

¹⁴⁹⁵ HUA, Oudmunster 1846-1, f°15D^v-21 lijst van leenmannen der proosdij uit 1395.

¹⁴⁹⁶ HUA, Huis den Ham, inv nr 4 (26 januari 1351).

¹⁴⁹⁷ Na een dispuut tussen proost en kapittel. Zie Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, p. 51.

De zoon van de in 1247 vermelde Werner was wellicht Willem van der Haer, die aan het kapittel van Oudmunster een hoeve land in Spengen schonk. De schenking van een ongedeelde hoeve duidt doorgaans op hoge ouderdom, niet lang na de occupatie. Deze vermelding zal dus ook uit de dertiende eeuw stammen.¹⁴⁹⁸ In 1285 leefde een Werner Willemszoon van der Haer, die van de Hollandse graaf 28 morgen in leen had. Ook zijn broer Willem bleek leenman van de graaf te zijn. Deze vermeldingen zijn ontleend aan een register dat is opgemaakt na de verzoening van Gijsbrecht van Amstel met Floris V. Gijsbrecht moest toen zijn Stichtse goederen in leen opdragen aan de graaf, wat ook zijn medestanders of borgen moesten doen.¹⁴⁹⁹ Werner was borg geweest voor de heer van Amstel. Willem en Werner droegen goederen op in Breudijkveld en Harmelerwaard, locaties nabij De Haar!

In hetzelfde jaar werd Werner als *famulus* (knaap) vermeld, in de rol van getuige voor Willem van Linschoten. Het is waarschijnlijk deze Werner, die in eind 13^e-eeuwse hoefslaglijsten (bedoeld voor het onderhoud van de dam bij Hopenessen in de Hollandse IJssel) figureert als gerechtsheer van Spengen, Kockengen en De Haar. De lijst zegt het als volgt: *In Spangen en in Cokanghen in Werneers gherecht van der Hare XIII boeven* en *Op die Hare in Werneers gherecht VI½ boeve XII morgen*.¹⁵⁰⁰ Het zal ook deze Werner zijn die nog in 1309 opduikt en kort daarna overlijdt.¹⁵⁰¹ In 1298 verklaarde Gijsbert van Abcoude dat Bernard Uten Eng en Frederik Uten Hamme (respectievelijk heren van Den Engh en Den Ham) en Hugo van Vleuten (heer van huis Vleuten) en zijn broer Taets hem ten behoeve van de graaf hadden voldaan na de dood van Floris V. Ook *Warnaer van der Lagher Hare ende Diederic, sijn broder* losten hun schuld in, zodat alle aan elkaar verwante Vleutenaren die de zijde van Van Amstel en Van Woerden hadden gekozen, genoegdoening hadden gedaan.¹⁵⁰² Het zal bovenal de bloedverwantschap met de Van Woerdens zijn geweest die de families in het Nederkwartier van het Sticht tot bondgenoten hebben gemaakt. Voor de verdere geschiedenis van de familie Van der Haer kan de literatuur worden geraadpleegd.¹⁵⁰³

6.7 Het geslacht Uten Engh en kasteel Den Engh¹⁵⁰⁴

Een van de vele kastelen in de omgeving van Vleuten was het huis Den Engh, een weinig opvallend kasteeltje dat nauwelijks een rol heeft gespeeld, afgelegen als het was van de bewoningskernen. Het lag ten oosten van de kerk te Vleuten aan de wetering die Vleuten van de Stadsvrijheid scheidde. In de achttiende eeuw was het nog een voornaam en goed onderhouden huis. De laatste telg van het geslacht Uten Engh overleed in 1610.¹⁵⁰⁵ Het huis werd in 1896 gesloopt.

Afb. 6-10: Den Engh in 1735 door Pronk

Bron: Collectie HUA, cat. nr. 107330

Kovelwade (genaamd Rieswaard) mogelijk maken ten behoeve van het kapittel van St. Marie. Deze oorkonde is ook

Het in 1536 als ridderhofstad erkende huis Den Engh lag op een onregelmatig verkavelde hoogte, die tot de 'eng' van Vleuten behoorde. Ofschoon percelen alhier niet in de bronnen voorkomen als 'op de eng', verwijst de naam van het kasteel onmiskenbaar naar de agrarische structuur.¹⁵⁰⁶ Het toponiem komt voor het eerst voor in een oorkonde uit 1259, waarin Bernard de Hamme 20 morgen allodiaal land aan de bisschop opdroeg en vervolgens in leen ontving: *quia dictus Bernardus miles, proprietatem viginti iugerum iacentium inter cetera bona sua prope domum suam in Enge, in iurisdictione sua de Themaet inter aqueductum de Themaet et Themaeterwech, et incipiunt in aqueductu prepositi et extendunt se versus Themaet, que iure proprietario spectabant ad ipsum (...) transtulit*.¹⁵⁰⁷ Hij deed dit om een schenking van bisschoppelijk leengoed te

¹⁴⁹⁸ Van Rossum 1882, p. 278: A. VIe. *Idus Jan. Obiit Wilhelmus de Hare, frater noster, qui dedit nobis mansum in Spaengen. Quidquid inde proveniret dabitur hic.*

¹⁴⁹⁹ Muller, Register graaf Florens: *In Vloten, Warnare haren Willems sone vander Hare .xxviii. morghen lants in Broedics velt*. En een post 'Willem sijn broeder, in Hermaelre wart .x. morghen lants.'

¹⁵⁰⁰ Immink en Maris 1969, p. 168.

¹⁵⁰¹ Immink en Maris 1969, p. 70.

¹⁵⁰² OSU deel 5, nr. 2892 (30-8-1298).

¹⁵⁰³ Huiting, Eigenaren en bewoners, p. 39-48.

¹⁵⁰⁴ Details grotendeels ontleend aan Huiting, Den Engh, p. 192-195.

¹⁵⁰⁵ Tegenwoordige Staat, deel X, p. 199-200.

¹⁵⁰⁶ Voor een nadere beschrijving van de agrarische structuren wordt verwezen naar het derde deel van deze studie.

¹⁵⁰⁷ OSU III, nr. 1503 (aug 1259): *et ego Bernardus, miles predictus, protestor me dicta bona de Kovelwade decano et capitulo sancte Marie antedictis prefato modo vendidisse et tradidisse et proprietatem dictorum viginti iugerum ipsi domino episcopo in permutationem dictorum bonorum de Kovelwade tradidisse et me ipsa in feodo recipisse et tenere, prout ab ipso tenui bona de Kovelwade antedicta.*

de oudste bewijspplaats voor de Proostwetering, de Thematerwetering en de Thematerweg. Deze 20 morgen komen in de latere bisschoppelijke leenregisters niet meer voor en zijn in een onbekend jaar – waarschijnlijk in de veertiende eeuw – uit de leenband ontslagen. Het meest interessant is dat de 20 morgen temidden van andere goederen van hem liggen nabij zijn huis in de eng, in zijn dagelijks gerecht van Themaat.

De Proostwetering vormde een verbinding naar de Vecht en zal dus dateren uit de periode toen de afwatering van de Oude Rijn naar de Vecht werd verlegd, wat in het eerste kwart van de dertiende eeuw moet zijn gebeurd.¹⁵⁰⁸ De Proostwetering liep vanuit een driesprong noordwaarts, waar ze uitkwam in de dichtstbijzijnde kronkel van de Vecht tussen Zuilen en Maarssen. De Thematerwetering vormde de grens met Maarssenbroek en de Thematerdijk was de grens met Vleuten. Het gaat dus om het gebied ten noorden van het kasteel zoals op het kaartje verder beneden te zien is. De naam Proostwetering verwijst naar de proost van Oudmunster die hier het dagelijks gerecht bezat en die wellicht het initiatief heeft genomen om de afwatering van de omvangrijke bezittingen mogelijk te maken.

Op het huis Den Engh zetelde lange tijd de familie Uten Engh.¹⁵⁰⁹ De genoemde Bernard uten Ham is waarschijnlijk verwant geweest met Fredericus de Hamme, die in de dertiende eeuw geregeld in de omgeving van de proost van Oudmunster voorkomt.¹⁵¹⁰ Bernard komt zelf nog voor in 1262 en 1270.¹⁵¹¹ Deze Bernardus de Hamme is mogelijk dezelfde als Bernardus ex Enghe die in 1272 tegen de Friezen sneuvelde. De naam Berend is lange tijd door de familie gevoerd.¹⁵¹²

De verwantschap met de Uten Hammes blijkt eens te meer uit de lijst van hoefslaggen die ten behoeve van de afdamming van de IJssel bij Hopenesse (in 1285) werd opgesteld rond 1307. Daarin komt namelijk voor: *Op Themet in Barents gherecht van den Enghe XVI½ hoeve X morgen*.¹⁵¹³ Dit is dus het gerecht zoals het in de aangehaalde oorkonde van 1259 voorkomt. Deze Bernard is het ook die ter verzoening voor de moord op Floris V land in Harmelen opdroeg.¹⁵¹⁴ Het is door dit alles wel aannemelijk dat de in 1259 genoemde Bernardus de Hamme verwant is aan de Bernard van den Enghe.

De eerste vermelding van Den Engh in de bisschoppelijke leenadministratie stamt uit circa 1380¹⁵¹⁵: *Item Claeys uten Enge hout dat huys ten Enge mitter hofstede, also alsie ghelegghen is, mitten duufhuys ende mit sinen toebehooren, ende mit 28 morgen lants, also alsie ghelegghen siin*.¹⁵¹⁶ Daarna, vanaf 1423 zijn dat *huys ten Enge mit hofstede ende mit vier ende twintich mergen lants, mitten gerechte ende mannen*.¹⁵¹⁷ De leenkamer was niet groot maar een belangrijk relict uit eerdere tijden.

Het volgende is anders moeilijk te verklaren. In 1566 namelijk ruilde Frederik uten Engh met het kapittel van Oudmunster. Hij had ruim 40 morgen in Wijk bij Duurstede waarvan 22 morgen leenroerig waren aan de proosdij van dat kapittel. De stukken lagen echter verspreid en hij wist niet goed welk deel leenroerig en welk deel allodiaal was. Vandaar dat men besloot om de 22 morgen te Wijk om te ruilen tegen 22 morgen allodiale grond nabij Den Engh, bestaande

Afb. 6-11: Kasteel Den Engh in 1750 door Van Liender
Bron: Collectie HUA cat. nr. 201242

¹⁵⁰⁸ Storm van Leeuwen, *Oude Rijn*, p. 24 Borger, Horsten en Roest, *Hopenesse*, hebben zich niet beziggehouden met de noordwaartse afwatering.

¹⁵⁰⁹ Huiting, 'Den Engh', p. 192-195.

¹⁵¹⁰ OSU II, nr. 932 (16-12-1238), nr. 956 (30-10-1240), nr. 1143 (05-11-1247) onder de *militibus et ministerialibus*. Er zijn overigens drie oorkonden waarin wordt verwezen naar *Rothardus de Hamme*: nr. 938 (25-05-1239), nr. 961 (jan? 1241) en nr. 950 (15-06-1240).

¹⁵¹¹ OSU II, nr. 1559 (22-01-1262), nr. 1677 (10-10-1265) en OSU deel 4 nr. 1777 (17-05-1270), waar hij overigens volgens Van Buchell zonder barensteel zegelt.

¹⁵¹² Bijv. HUA, Van Buchel, inv nr 1, f° 79-79v waar in de muntordonnantie van woensdag na Palmdag in 1363 als getuige optreedt Berend uten Enghe.

¹⁵¹³ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, p. 168.

¹⁵¹⁴ Muller, 'Register Florens': [335] *Barnart vten Enghe .xxviii. Morghen op Bilenvelt in Henrics gherecht van Hermale*.

¹⁵¹⁵ Bisschop Florens van Wevelinghofen heeft de aanzet tot die lijst gegeven, maar heeft wellicht gebruik kunnen maken van een onder Arnold van Hoorn begonnen register: Janssen, *Kasteel De Haar*, p. 4. Voor Florens zie: Huiting, 'Florens van Wevelinghofen'.

¹⁵¹⁶ Muller, 'Lijst der leenmannen', p. 683.

¹⁵¹⁷ Maris, *Repertorium*, p. 374.

uit 15 morgen op Themaat en 7 morgen in Maarssenbroek. De 15 morgen op Themaat vormden volgens de overdracht een aaneengesloten stuk land dat werd begrensd door de kade van de Proostwetering in het oosten, de Johanneters in het westen, de Ouwenaar in het noorden en de Thematerdijk in het zuiden.¹⁵¹⁸ Dat laat maar een conclusie toe, namelijk dat dit land de punt ten noorden van het kasteel was, het land dus dat we in 1259 tegenkwamen en waarvan gezegd werd dat het bij de overige goederen bij het huis lag. Het zal in de loop van de tijd weer geallodialiseerd zijn. Uit de reconstructie van de goederen van de Johanneters blijkt dat er inderdaad land van hun ten westen hiervan lag.¹⁵¹⁹

Op het onderstaande kaartje van het bezit van kasteel Den Engh rond 1400 is dit kerngoed te zien:

Afb. 6-12: Den Engh rond 1400

Het zuidelijke gedeelte met het kasteel was volgens de kadastrale opmeting ongeveer 27 morgen groot, terwijl het noordelijke gedeelte 17 morgen bedroeg.

De hierboven genoemde hoofslaglijst uit 1307 vermeldt een gerecht op Themaat van 538 morgen groot. Themaat bevatte volgens het morgengeld in 1461 ongeveer 520 morgen Gaasbeeks gerecht, en 31 morgen Uten Enghe gerecht.¹⁵²⁰ Dat betekent, dat er na 1307 een splitsing van het gerecht heeft plaatsgevonden. Deze was in elk geval al in 1349 gerealiseerd: in dat jaar wordt op Themaat een stuk grond gesitueerd *supra Themaet in iurisdictione domini de apcoude*¹⁵²¹. De splitsing van de jurisdictie zal zijn doorgetrokken in de tienden. Dat blijkt uit de lijst van leenmannen uit ca. 1380 waarin Uten Engh wordt beleend met *half den tienden van Themaet in des heren daghelix gherecht van Abcoude*.¹⁵²² Een tiend te Ockhuizen (het westelijk deel van Themaat) en het ander deel van de tiend op Themaat werd door de bisschop aan de Van Abcoudes in leen uitgegeven, waarbij is aangetekend dat de andere helft aan Van Lancroon behoort.¹⁵²³

De eerste vermelding van deze tienden in het leenregister van Den Engh laat zien dat in 1563 Gijsbert van Lancroon, na de dood van zijn vader Adriaan met een grove- en smaltiende op Themaat (waarvan de zusters en begijnen te Utrecht, genaamd Brandoli, de andere helft hadden) werd beleend.¹⁵²⁴ Oudere registratie van de leenkamer van Den Engh is niet bekend. Echter, hier doet zich iets bijzonders voor. Melis uten Enghe wordt in 1402 vermeld als heer van Zuilenburg, een kasteel in Overlangbroek, dat in 1270 als allodium voorkomt en door Giselbertus de Sulen

¹⁵¹⁸ Oudmunster inv nr 1846-2, f° 28-29v (06-07-1566): *ende alsoe die voers. eyghen ende leengoeden onder den anderen ghemeen zo hier zo daer ghelegghen waeren zo dt hij selve niet lichtelick wten en constewelck eyghen ende welck leengoet was ... zekere ander vijffthien mergen landts eyghen goet mitten gerechte, thins ende alle zynen toebehoeren aen een stuck liggende aenden Engh op Themaet daer die Kae vande Proestweteringhe oistwerts, die balyer van St. Katherynen tUtrecht westwaerts, die Ouwenaar noirtwaerts ende Thematerdyck zuytwaerts ghelegen zijn, mitsgaders noch seven merghen van eender hoeve landts leggende naest die vijffthien mergen voers. inden gherecht van Maersbroeck daer tConvent van Audtwyck oistwaerts, die Ouwenair westwaerts, Maersbroeckerdyck noirtwaerts ende Gysbert van Cleeff mit zynen adherenten zuydwaerts naest ghelegghen zijn, maeckende samen twee ende twintich merghen*. De heren van Den Engh waren al leenman van de proost: HUA, Oudmunster 1846-1, f° 18 (anno 1395): *Item Claes uten Einge hout IIII mergen lants gelegen aenden Berchcamp daer boven naest gelant is des Proests weteringe ende beneden Claes voers. ende Huye van Vloeten. Item die selve VIII morgen lants daer her Aernt Loef wilneer proest van Sinte Johan was boven gelant was ende beneden Gherijt Zuerbier. Item die selve die tyende van Bredenvelde*.

¹⁵¹⁹ Zie verder beneden.

¹⁵²⁰ HUA, Staten Landsheerlijk, inv.nr. 345, f° 160-163.

¹⁵²¹ HUA, Oudmunster 1178 (1349 apr 9).

¹⁵²² Muller, 'Lijst der leenmannen', p. 683: *half den tienden van Themaet in des heren daghelix gherecht van Abcoude*. Het gerecht Themaat werd in de 14^e eeuw gesplitst in een Abcoude deel en een Uten Engh deel. Ook latere akten, zoals Maris, *Repertorium*, nr 95 p. 83 (09-04-1434): *Den halven tyenden van Themaet als die gelegen is in den selven kerspel* [van Vloeten]. Melis uten Enge, ridder, *in alle dien selven recht als t Claes uten Enge, sijn broeder, van Ons ende van onsen Gestichte te houden plach ende als men onss Stichts leen mit recht sculdich is te holden na opdracht door Lijsbet Claes'dochter uten Enge met haar momber Melis uten Enge, ridder, en haar verwanten van haar vier vieren delen van de leengoederen, welke haar Claas, haar vader, mitter doder hant geruymt heeft*.

¹⁵²³ Maris, *Repertorium*, nr 94, p. 82-83, belening t.b.v. Willem van Abcoude in 1394: *Een tiende gelegen tot Ochusen mitten smalen tienden, item een tienden van Temaet mitten smalen tienden ende mit allen hoeren toebehoeren, daer der jofferen van Lancroon die helfte aff toebehoert* [omschrijving uit 1434].

¹⁵²⁴ HUA, Huis Den Engh, inv nr 1 f° 3v (24-09-1563).

aan de graaf van Gelre wordt overgedragen.¹⁵²⁵ Blijkens een aantekening in het Gaasbeekse manboek blijkt dat *die hofstede tot Zulen ... int Overlangbroec* was gekocht in 1379 door een zekere Lambert van Driggen. Willem van Abcoude kocht het in 1393 terug en beleende vervolgens Melus uten Enghe ermee.¹⁵²⁶ Waarschijnlijk heeft Melis de leenkamers van Den Engh en Zuilenburg gecombineerd, want in de administratie van Zuilenburg die in 1397 een aanvang nam komen lenen in Vleuten voor.¹⁵²⁷ Zo ook de grote en smalle tiende op Themaat die in 1436 in bezit blijkt te zijn van Rotaert van Lanscroun als leen van Uten Engh.¹⁵²⁸ Het ligt voor de hand dat deze tiende oorspronkelijk aan de leenhof Den Engh was verbonden.

Een hof?

Dit alles overziend is de conclusie, dat we te maken hebben met een cluster van bisschoppelijke lenen: kasteel met leenkamer, gerecht, tijns en tienden, waarbij huis en bijbehorend land op de *eng* liggen. In de dertiende eeuw was er dus een ministeriaal die zowel de hofstede Den Engh op het oude bouwland als de aangrenzende ontginning met de lage rechtsmacht in handen had. Door Buitelaar is aannemelijk gemaakt dat dergelijke constellaties een aardig betrouwbaar recept zijn voor continuïteit.¹⁵²⁹ Den Engh zal zeker ook een oud bisschoppelijk goed zijn van domaniale oorsprong.

Er zijn een paar verwijzingen naar een hof ter plaatse. In een cartularium van Oudmunster 1348/1350 vinden we in een stuk land met de volgende omschrijving: *Item in Knijvekijsdorp IX ingera qui colit Ghyselbertus Haes. Superiori curtis que vocatur Enghe. Inferiori terra nostra que locavit a nobis Wilbelmus Banekijn*¹⁵³⁰. Deze vermelding gaat hoogstwaarschijnlijk terug op het originele charter, dat is gebruikt voor de herindeling van de archiefkasten in die jaren. Dit originele charter, tevens het oudste voor dit stuk land, dateert van 1327 en is een pachtbrief voor *Ghiselberto dictus Haesse famulus* die van deken en kapittel van Oudmunster in pacht aanneemt *novem jugera terre arabilis in prochia de Vloeten ad nos et ad ecclesiam nostram pleno iure spectancia quorum confines tales sunt, a superiori parte est Curtis dictam Enghe, ab inferiori terra nostra quam colit et tenet a nobis Wilbelmus dictus Banekijn*.¹⁵³¹ Deze *famulus* moet Gijsbert van Vleuten zijn geweest: in 1336 pachtte hij dit goed.¹⁵³² In de rekening van 1316 komt het nog niet voor en zal tussen deze jaartallen zijn verworven door het kapittel.

De term *curtis* komt niet meer voor in de eerstvolgende pachtbrief van 1333, waarin *boven naest gelant is Melys uten Enge*, toen de eigenaar van het huis Den Engh. Een stuk land van 7 hond wordt gesitueerd *inter terram Bernardi de Enghe ex uno latere et quondam viam publicam dictam Thematerdijc ex altera*¹⁵³³. De vermelding van de *curtis* moeten we in het licht van de situatie in de Vechtstreek niet afdoen als een nietszeggende vermelding, omdat hier wel degelijk sprake is van het bezit van een oud land met aangrenzende ontginning waarbij er continuïteit via de ministeriaal aanwijsbaar is. Immers zowel voor als na de ontginning hebben telgen uit het geslacht Uten Ham/Uten Eng dit goed beheerd.

6.8 Het geslacht Van Vleuten en het Huis te Vleuten¹⁵³⁴

Het Huis te Vleuten en de familie Van Vleuten hebben een belangrijke rol gespeeld in de lokale geschiedenis. Ze lijken van oudsher al gebonden aan het domaniale verleden van Vleuten en komen elders nauwelijks voor. Terwijl hun opkomst in de bekende nevelen van bronnenschaarste is gehuld, verdwijnen ze in het eerste kwart van de vijftiende eeuw goed aantoonbaar. Een nauwkeurige reconstructie van het grondbezit van dit geslacht brengt een opzienbarend beeld naar voren dat mogelijk exemplarisch is voor oude bewoonde gebieden, namelijk dat aaneengesloten grootgrondbezit in handen van de lokale elites eeuwenlang moet hebben bestaan naast de domaniaal ingerichte landbouwgebieden van de grote kerkelijke instellingen. De agrarische aspecten van het Huis te Vleuten komen later in dit boek nog uitgebreid aan de orde. Hier en nu gaat het om de positie van de Van Vleutens, hun stamslot en grondbezit.

¹⁵²⁵ Donkersloot-de Vrij, Zuilenburg, p. 517. OSU IV, nr 1791 (1270): Gyselbertus de Zulen contulit Zulenbruch in allodium

¹⁵²⁶ HUA, Bisschoppen, inv nr 109b f° 8-9: In den jaer LXXIX [12-01-1379] *des woensdaechs na Dertiendach soe hadde Henric van Haerlem alle goet daer her Simon van Haerlem sijn vader in bestarf ende van den here van Apcoude te leen helt, dat hi al vercoft hevet ende nu niet van minen here van Apcoude en houdt dan die hofstede tot Zulen alsoe als die gheleghe is mit allen hoeren toebehoeren int Overlangbroec, et al der husinghe die daer op staet te houden tot enen onversterfiken lene ten Zutphenschen recht.*

Aantekening in latere hand: *dese voers. hofstede hadde Lambert van Driggen ghecoft. Ende myne here coftse voert teghen Lambert in den jare XCIII omtrent sinte peters misse. Ende myne here her Willam here van Apcoude verlyede dese voers. hofstede mit der huysinge ende tymmeringhe dat daer op is of namaels op comen alle here Melis uten Enghe.*

¹⁵²⁷ Uitgegeven door Kort, 'Repertorium Gaasbeek', p. 211-214 en p. 111.

¹⁵²⁸ Kort, 'Repertorium Zuilenburg', kol. 67-73.

¹⁵²⁹ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 273, 384-386.

¹⁵³⁰ HUA, Oudmunster 934, f° xvii (1348-1350).

¹⁵³¹ HUA, Oudmunster 935-2, f° cxix (1327 aug 1, Peter ad Vincula). In tegenstelling tot het opschrift in het cartularium *m°ccc° vicesimo nono* is de akte gegeven in het jaar *13 vicesimo octavo*.

¹⁵³² HUA, Oudmunster 489 anno 1336, *Gyselbertus Hase de Vloeten de 10 jugeribus 5 lib.* In 1347 wordt het land gesitueerd *in Vloeten*, en in 1351 (dus na de bekende archief herinventarisatie!) *in Knijvekijsdorp*.

¹⁵³³ HUA, Oudmunster 489. Het zou eeuwen in de familie van Vleuten blijven. Het feit dat het zo nabij Huis Den Engh ligt gecombineerd met de leenroerigheid van het huis Vleuten aan Den Engh heeft te maken met verwantschap.

¹⁵³⁴ Het nu volgende is gebaseerd op Huiting, 'Huis te Vleuten' en Huiting, 'Vleuten'.

Het Huis te Vleuten is zijn originele gedaante als woontoren nimmer ontgroeid. Op de bestaande afbeeldingen zien we een eenvoudige omgrachte woontoren met een hoogte van naar schatting 15 meter. Het gebouw telde drie verdiepingen en komt qua afmetingen goed overeen met de oostelijke toren van Den Ham. Volgens de nieuwste inzichten wordt het Huis te Vleuten gedateerd op tweede kwart veertiende eeuw.¹⁵³⁵ Het baksteenformaat wijst overigens op de vroege dertiende eeuw, maar daarmee moet altijd voorzichtigheid worden betracht. In elk geval is het wel zo dat het huis in een oude lijst van ridderhofsteden als bestaand in 1236 wordt vermeld, een jaartal dat echter niet het huis betreft maar een bewoner. Het huis blijkt te bestaan in 1390 en hoewel oudere bronnen nog niet zijn gevonden ligt het wel voor de hand dat een 14^e-eeuwse toren tenminste een voorloper heeft gehad, al was het alleen maar vanwege de continue bewoning die op deze plek is aangetoond en de zeer waarschijnlijke band met de familie Van Vleuten.

Afb. 6-13: Het Huis te Vleuten a° 1740 getekend door Jan de Beijer
Bron: HUA, cat nr 202048

De eerste vermeldingen

Reeds in 1223 komt een Hugo van Vleuten voor, als getuige in een oorkonde die graaf Floris IV van Holland en Dirk van Voorne, burggraaf van Zeeland, uitvaardigden.¹⁵³⁶ Ze gaven daarin aan de burgers van Westkapelle dezelfde keur als die de burgers van Middelburg sinds 1217 bezaten. De oorkonde is uitgegeven in Middelburg. Achteraan in een rijtje belangrijke getuigen (waaronder Boudewijn van Bentheim, Willem van Egmond en de kastelein van Leiden) staan *Hugbo de Vloeten et Rothardus milites*. Een Vleutense ridder in de omgeving van Zeeland doet wat merkwaardig aan. De naam Hugo is ook opvallend. In het oorkondenboek van Holland komen in de dertiende eeuw een paar belangrijke Hugo's voor, zoals Hugo van Voorne, Hugo van Naaldwijk (zijn neef) en Hugo van Heenvliet. Een Zeeuwse connectie is niet helemaal uit te sluiten, zeker niet als we bedenken dat de Van Vleutens zegelden met een halve rode leeuw in goud.¹⁵³⁷ Zou dat kunnen verwijzen naar het geslacht Van Voorne?

De naam Rothardus was uiterst zeldzaam. Er komt een Rothardus van Bentheim voor in 1224, die ook hier als laatste getuige in een reeks (wel als *miles*) wordt genoemd.¹⁵³⁸ Tevens leefden in de eerste helft van de dertiende eeuw Rothardus de Hamme en Rothardus de Ghersdorp die we al tegenkwamen.

¹⁵³⁵ Hermans, *Woontorens*, p. 56

¹⁵³⁶ OSU II nr. 712 (1223 mei), alwaar geen inhoud maar verwijzingen naar het Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Aldaar in de nieuwe editie deel 2, nr 430

¹⁵³⁷ In 1315 zegelde Gerard Taets van Vleuten met een halve leeuw, het wapen dat later boven de ingang van het huis zou hangen: HUA, Genealogische aantekeningen Cornelis Booth nr. 539, ontleend aan Van Buchell liber B 63. In 1327 kwam Willem Taets van Vleuten voor, en dat zal zijn broer geweest zijn: HUA, Oudmunster nr. 935-2 f° CX (06-12-1327). Beiden zijn mogelijk de zonen van Taets, broer van Hugo die optreedt in OSU V, nr. 2892 (30-08-1298).

¹⁵³⁸ OHZ II, nr 442 (06-12-1224).

Veel zaken blijven raadselachtig rondom deze familie, zoals ook het feit dat Hugo van Vleuten later slechts zesmaal in de omgeving van een Utrechtse bisschop voorkomt, en telkens rondom elect Otto tussen 1235 en 1242, in een tweetal gevallen als enige uit het Nedersticht. Zijn positie wordt niet duidelijk en in latere leenakten is er geen leenband tussen bisschop en een Van Vleuten.¹⁵³⁹

Pas vanaf het einde van de dertiende eeuw zijn er wat meer bronnen beschikbaar. In 1272 komt ridder Hugone de Vloten als leenman van de proost van Oudmunster voor.¹⁵⁴⁰ Dan lezen we dat Hugo (waarschijnlijk een kleinzoon van de eerstgenoemde) in twee gerechten de gerechtsheer is: *In Vloeten in Hugen gherecht XLVIII hoeve VI morgen. In Hermalreverde in Hugen gherecht VI hoeven X morgen.*¹⁵⁴¹ Het laatste wordt bevestigd door de kapittelrekening uit 1296: *Hugo de Vloten, de jurisdictione in Hermalreweert.*¹⁵⁴² Dat was bepaald geen onbeduidende jurisdictie: Vleuten was met 1800 morgen een van de grootste gerechten in het Sticht en met het aangrenzende Harmelerwaard ging het om 2000 morgen.

Deze Hugo van Vleuten zal ook de ridder zijn die genoegdoening gaf aan de graaf van Holland in 1298; *Wi Ghisebrecht van Apewoude, riddere, doen verstaen allen denghenen, die desen brief sullen sien of hoeren lesen, dat Hughe van Vloten ende sijn gherecht ghenoech ghedaen hevet ons des graven behoef van Hollant ghelike ons selven, ende sinen lantsaten, ende Taetse, sijn broder, ende sinen lantsaten ende hore maghen ende boren vriende, soe waer dat si wonende sijn.*¹⁵⁴³ Een notitie op vele versies die er van deze akte zijn staat in bijna gelijkluidende bewoordingen dat Hugo en anderen een misdaad tegen de graaf hadden begaan.¹⁵⁴⁴ Hij zal dan ook de zijde van Van Woerden hebben gekozen tegen Floris V evenals de vele andere ministerialen uit deze omgeving.

De eind 13^e-eeuwse Hugo werd opgevolgd door zijn zoon Willem waarna tot 1441 zowel grondbezit als rechtsmacht telkens van vader op zoon (Hugo-Willem-Hugo-Willem) overgingen.¹⁵⁴⁵ Er is weinig archiefmateriaal van de proost van Oudmunster overgeleverd en de reeds behandelde oorkonde uit 1393 deelt ons mede dat Hugo van Vleuten dagelijks gerecht, tijs en kleine tiende te Vleuten in pacht kreeg alsmede de Uithof en het land rondom de hofstede Ten Hove – een groot deel van de hoven van het kapittel.¹⁵⁴⁶ De jurisdictie was namelijk gekoppeld aan de kernen van de oude *curtes*. Dit zal teruggaan op een oude situatie toen de rechtsmacht nog niet geterritorialiseerd was en samenhang met de domeinen waarop de onvrijen werkten. De legger van het morgengeld vermeldt *Willam van Vlueten LXX mergen heeft hij in pacht vande heren van Oudemunster.*¹⁵⁴⁷ Dat was niet meer correct, want Willem had dit land al niet meer sinds 1441.¹⁵⁴⁸ De rekening van 1442 geeft *Item a Frederico uten Ham de LXX jugeribus in Vloeten que quodam Wilhelmus de Vloeten in pactum habere solebat.*¹⁵⁴⁹ Frederik uten Ham was dus in zijn rechten getreden. Dit blijkt in meerdere gevallen zo te zijn. Terwijl Willem van Vleuten nog land van Oudmunster in pacht had in 1440, stonden deze op naam van Frederik uten Ham in 1441.¹⁵⁵⁰ In dezelfde periode ging het Huis te Vleuten, dat we als stamslot van de familie mogen beschouwen, over van Willem van Vleuten naar Frederik uten Ham.

De onderlinge verbanden tussen de lokale families blijkt telkens weer. Terwijl deze in de meeste gevallen wel aan de bronnen ontfutseld kan worden, is dat met de familie Van Vleuten niet goed gelukt. Toch wijst goederenbezit en de ligging daar wel op, alsmede het feit dat de families vaak in leenband bij en met elkaar voorkomen. Het is niet helemaal uit te sluiten dat het plotseling verdwijnen van de familie Van Vleuten uit bisschoppelijke kringen en het even plotseling verschijnen in kringen van Oudmunster gerelateerd is. Ik denk dan aan een late ontbinding van de bisschoppelijke domaniale resten in Vleuten. De verwantschap zou ook kunnen blijken uit de strijd om recht van voorrang in de Vleutense kerk.¹⁵⁵¹ Willem van Vleuten raakte hierover in geschil met Boekel van der Haer. De achtergronden van dit geschil zijn verder onbekend. Burggraaf Hendrik van Montfoort deed uitspraak en bepaalde dat wanneer Boekel in de kerk was, hij zou voorgaan in het offer. Het kwam er eigenlijk op neer, dat de volgorde werd: de heren van De Haar, de heren van Vleuten, de vrouwen van De Haar, de vrouwen van Vleuten. Iedereen moest deze afspraak ‘rustelic ende minlyc’ naleven en ‘nyet verbreken tot ewighen daghen’.

¹⁵³⁹ OSU II, nr 883 (19-05-1235): Herman Ouderidder verkoopt aan Duitse Huis een hoeve land in Overrijn. Getuigen onder de leken als laatste van de *milites, fideles nostri* genoemd Hugo de Flueten; OSU II nr 884 (14-07-1235) Hugone de Fluten. Deze en de voorgaande oorkonde samen met o.a. Bernard van Dolre en Amelius uten Weerde; OSU II, nr 903 (11-06-1236) Hugone de Vloten (en verder ministerialen uit het Nedersticht); OSU II, nr. 906 (14-12-1236) Hugone de Vlotene ministerialis; nr 945 (02-02-1240) elect Otto schenkt de novale tienden van Salland aan het kapittel van Deventer, onder de getuigen Hugo de Vloten, miles. Verder Overstichtse ridders; OSU II, nr 982 (20-05-1242) elect Otto bevestigt tiendbezit van kapittel van Emmerik en schenkt novale tienden. Ook weer getuigen van elders en dus Hugone de Vloten.

¹⁵⁴⁰ OSU IV, nr. 1822 (10-03-1272)

¹⁵⁴¹ Maris en Immink, *Registrum Guidonis*, p. 200 (nr. 213).

¹⁵⁴² Hofman, ‘Lijst der goederen’, p. 310 en 317: *Hugo apud Uthoven, de IIII hunt en Idem, de jure et censu in Hermalreweert.*

¹⁵⁴³ OSU V, nr. 2892 (30-08-1298). Op dezelfde dag deden zijn dorpsgenoten Frederik uten Ham en Bernard uten Eng dit (OSU V, nr. 2891).

¹⁵⁴⁴ Zie de uitgebreide kopnoot in OHZ II nr 712: *Lettere haren Ghisebrechts van Abecwoude daer hi mede up hem ghenomen hevet Hughen van Vloeten ende ander luden van der mesdaet die si teghen den grave hadden.*

¹⁵⁴⁵ HUA, Buurkerk, inv nr 282 (03-08-1412): *Everd Breye scout in Hermalenreweert in Willams gherechte van Vloeten dat hi vanden proefst van Oudemunster in pachte heeft.*

¹⁵⁴⁶ HUA, Oudmunster, 1747-1 (05-02-1393).

¹⁵⁴⁷ HUA, Staten Landsheerlijk, nr. 335, f° CLXXIV°.

¹⁵⁴⁸ Frederik nam samen met Hugo van Amstel en Dirk Hermansz deze landerijen in pacht voor de tijd van 15 jaar, HUA, Oudmunster, nr. 1747-3 (1441 feb 14).

¹⁵⁴⁹ HUA, Oudmunster, nr. 508-1 ongefolieerd.

¹⁵⁵⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 483-7

¹⁵⁵¹ HUA, Huis Zuilen, inv nr 460 (25-07-1385). De burggraaf begon de oorkonde met dat er *een twy ende een gesceel gheweest heeft van den rechte ende voirdel in der kerken tot Vloeten tusschen Boekel van der Hare ende sinen maghen die van ziinre wapen van der Hare mit rechte of gheboren ziin op deenen syde ende Willam van Vloeten en die van ziinre wapen van Vloeten mit rechte of gheboren ziin op die ander zyde.*

De woontoren Huis te Vleuten

Het Huis te Vleuten mag als stamslot van het geslacht worden beschouwd. Deze woontoren was met de bijbehorende acht morgen land leenroerig aan de ridderhofstad Den Engh. Het geheel lag op de Nes, nabij het dorp Vleuten. De Nes was een stuk land dat ter plaatse aan de noordzijde door een boog van de Oude Rijn werd omlopen. Aan de zuidzijde werd het begrensd door de Tiendweg. Westwaarts lagen drie morgen land die leenroerig aan Den Ham waren. Het huis komt zowel in de leenhof van Den Engh als in de leenhof van Zuilenburg te Overlangbroek voor. Melis uten Engh bezat rond 1400 beide kastelen.

In 1390 komt het Huis te Vleuten met acht morgen voor als leen van de graaf van Holland. Claas uten Enghe verkreeg het in toen met ledige hand, dus wegens een wijziging van de leenheer. Hij zal het daarvoor al in leen gehad hebben wat echter niet door oudere bronnen wordt bevestigd. Indien Claas uten Enghe toen de toren in leen had van de graaf, kan het nog geen leen van Den Engh geweest zijn. Wel is het mogelijk dat Uten Engh de toren in achterleen had gegeven aan een Van Vleuten.

Het is onduidelijk wanneer dan de toren leenroerig aan de grafelijkheid was geworden. Niet rond 1285, het register van graaf Florens maakt namelijk geen melding van een feodalisering na de zoen met Gijsbert van Amstel. Het zou kunnen dat na de moord op Floris V de toren is opgedragen maar ook hier zwijgen de bronnen. Evengoed kan in de loop van de veertiende eeuw een opdracht aan de Hollandse graaf zijn gedaan, zoals bijvoorbeeld ook met Kasteel Den Ham gebeurde in een periode van zwakke Utrechtse bisschoppen. Hoe dan ook, in 1418 werd de toren nog door Claas uten Enghe in leen gehouden en daarna verdwijnt dit leen uit de grafelijke administratie. Vermoedelijk is hetzelfde gebeurd als bij een halve hoeve land op de Nes in Vleuten, gelegen naast de woontoren, ook leen was maar allodiaal gemaakt in 1419 ten gunste van Melis uten Enghe.¹⁵⁵² Deze hoeve werd aan weerszijden begrensd door land van Willem van Vleuten.

Op 20 juni 1412 oorkondde deze Willem van Vleuten dat hij aan zijn dochter Lijsken had verkocht *mynen huys ghelegghen tot vloeten met allen synen toebehoren sonder yet daer af uijt nemende of scheydende*.¹⁵⁵³ Het zal dus wel degelijk zo zijn geweest dat de toren in leen werd gehouden van Claas uten Enghe. Het is goed mogelijk, dat dit het huis is zoals het door verschillende tekenaars wordt afgebeeld. Wel is het dan grondig gemoderniseerd. In het jaar 1443 verklaarde Melis Uten Enge, heer van Den Eng, dat hij de rechten van Frederik Uten Ham zal verdedigen tegen eventuele aanspraken van Willem van Vleuten.¹⁵⁵⁴ Melis belooft aan Frederik, dat wanneer Willem van Vleuten *enighen commer maken of doen wouden op dat huys tot Vlueten mit sinen lande ende toebehoren also men dat van mi te lene hout* hij dit niet zal toestaan. De rechten van Frederik Uten Ham zijn waarschijnlijk niet meer in twijfel getrokken want in 1446 verklaarde Willem, dat hij in pacht van Frederik neemt *die halve hoeve lants mitten toern also dat gelegen is tot vlueten ende wij [hij en zijn vrouw] tot deser tiit bruken ende bewoenen (...) ende daer ic Willam voirschr. hem die vrye leenweer aff overgegeven hebbe*.¹⁵⁵⁵ Nu blijkt dus, dat Willem de toren heeft getransporteerd (en daarmee de leenband) aan Frederik uten Ham. Vermoedelijk heeft Uten Ham de toren na de dood van Willem in zijn leenkamer ondergebracht. In 1472 namelijk komt het huis te Vleuten voor in de leenregisters van De Ham¹⁵⁵⁶; Frederik beleende toen zijn broer Adriaan met *dien toorn gebieten dat huys tot vlueten mit achte mergen lants alse geleege syn ende mit al dat daer op staet*.¹⁵⁵⁷ In de leenregisters van het huis Den Eng komt de toren voor tussen 1540 en 1642 als *den thoorn geheeten het huijs te vlueten met acht mergen landts mitten bongaert die daer op staet gelegen in den kerspell van vlueten op den Nesse*.¹⁵⁵⁸

In het jaar 1506 werd de dochter van Adriaan Uten Ham, Eelgis, door Bernt Uten Eng met Vleuten beleend, doordat Frederik Uten Ham dit leen na twee jaar weer aan de leenheer had opgedragen.¹⁵⁵⁹ Eelgis was getrouwd met Gijsbert van Zuilen, die een neef was van Frederik Uten Ham. Krachtens het testament van Gijsbert, waarin de verdeling van de nalatenschap tussen de op dat moment levende zoons Johan, Steven, Dirk en Adriaan werd geregeld, kreeg Johan het huis te Vleuten toebedeeld. Het huis werd toen omschreven als *beerhyck ende eygen, erffpacht, buerweer ende beterscap ende gepoet mit getimmer ende mit al dat goet int gerecht van vloete*.¹⁵⁶⁰ Johan verkocht het in 1536 als ridderhofstad erkende huis aan Bernt de Coninck, die tien jaar daarvoor na de dood van zijn vader Frederik heer van Bottestein was geworden. Bernt kreeg een geschil met een andere zoon van Eelgis uten Ham, Adriaan: weliswaar had Johan van Zuilen niet zomaar het huis Vleuten mogen verkopen, maar Bernt de Coninck mocht het alsnog behouden, zo besluit het Hof van Utrecht.¹⁵⁶¹ Niettemin droeg hij het huis in 1590 weer op aan Berend uten Eng Joostz. Na hem werd Gerbrand Verduin beleend, die sinds 1584 ook Bottestein in leen hield van de heer van Den Ham.

¹⁵⁵² Kort, 'Lenen Woerden', nrs. 146 en 149.

¹⁵⁵³ HUA, Huis Zuilen 459-1 (1412 jun 20).

¹⁵⁵⁴ HUA, Huis Zuilen nr. 461 (1443 feb. 7).

¹⁵⁵⁵ CBG, Huisarchief Den Ham, Regest nr. 24.

¹⁵⁵⁶ Kort, 'Repertorium Den Ham'.

¹⁵⁵⁷ HUA, Huis Den Ham, nr. 5 f°21-21' (1472 apr 23).

¹⁵⁵⁸ HUA, Huis Den Eng, inv. nr. 1.

¹⁵⁵⁹ HUA, Huis Zuilen nr. 456.

¹⁵⁶⁰ HUA, Huis Zuilen nr. 459-4 (09-07-1537), volgens nr. 467 echter 09-05-1537.

¹⁵⁶¹ HUA, Huis Zuilen, nr. 459-5 (1581 mrt 7).

Zoals zo vele ridderhofsteden werd het Huis te Vleuten, hoewel dus nooit uitgebreid, omgevormd tot een residentie van rijke geslachten. In 1678 was het een ridderhofstad met voorburcht, hof, boomgaarden, visserij en andere voorrechten benevens 41 morgen land.¹⁵⁶² Ruim honderd jaar later blijkt het nog bewoond en goed onderhouden te worden.¹⁵⁶³ In 1774 sprak een verkoopakte van de ridderhofstad Vleuten met voorburcht, koetshuis, stallen (met ruimte voor 6 paarden), hoven, boomgaarden, lanen, bos, plantage, visserij en andere voorrechten, een gestoelte en begraafplaats in de kerk te Vleuten.¹⁵⁶⁴ In het jaar 1800 was het wellicht reeds verdwenen: er is dan sprake van een nieuw getimmerd herenhuis.¹⁵⁶⁵ Hoewel het huis nooit meer was dan een woontoren lijkt het een aanzienlijke status gehad te hebben en toen het eenmaal een ridderhofstad was geworden was het belangrijker deze status te hebben dan een omvangrijk kasteel. Overigens blijkt uit paleobotanisch onderzoek dat de bezitters tot de rijke laag van de bevolking mogen worden gerekend.¹⁵⁶⁶

Grondbezit

Het Huis te Vleuten stond zoals hiervoor vermeld op een stuk grond van acht morgen groot. Het werd begrensd aan de zuidzijde door de Tiendweg, die ook als meent bekend stond in de middeleeuwen. Het ligt daarom voor de hand te veronderstellen dat het oudste grondbezit was beperkt tot deze acht morgen. De woontoren beschikte echter ook over het land dat vandaaruit zuidwaarts liep tot aan de Heikopper wetering, de voorkade van Veldhuizen.¹⁵⁶⁷ Zoals te verwachten is in een weide zal de juridische status vrij eigen bezit geweest zijn. Wat goed zichtbaar is op de kaart van de Vleuterweide, die de situatie van rond 1450 weergeeft, is dat sprake lijkt te zijn geweest van een opstrek zuidwaarts vanaf de meent. Dat is ook bekend uit de literatuur. Dit had tot gevolg dat het Huis te Vleuten ook zo'n opstrekend stuk land kreeg toegewezen. Dat blijkt ook uit een transportakte waarin Gijsbert van Zuylen van der Haer - gehuwd met Eelgis uten Ham, dochter van Adriaan uten Ham die in 1472 met de toren beleend werd - 17½ morgen op Vleuterweide en 6 morgen op de Nes bij de toren aan het Duitse Huis transporteerde. Uit de akte blijkt dat het land allodiaal bezit was. Het transport aan het Duitse Huis was niet eens zo bijzonder aangezien de toenmalige landcommandeur Steven van Zuylen van Nyevelt een verwant van Gijsbert was.¹⁵⁶⁸

Dat de Van Vleutens lokaal een belangrijke rol vervulden blijkt dus uit hun betekenis voor de proost van Oudmunster als schout van het gerecht en beheerder, en waarschijnlijk vroegere meier, van de hoven in Vleuten.

Uit Tabel 6-7 blijkt dat de Van Vleutens rond 1450 ruim 100 morgen land bezaten in Vleuten. Die geografische kern blijkt telkens weer uit de archivalia en ze hebben nauwelijks interesse gehad in bezit buiten dit gerecht. De band met Oudmunster liep trouwens niet alleen via de proost maar ook via deken en kapittel, waar met name de kleine kamer land aan de familie verpachtte. Deze band gaat tenminste tot in de dertiende eeuw terug. In de oudste kapittelrekening van 1295 wordt vermeld dat Hugo van Vleuten een morgen land in Alendorp, een viertel in Heikop, 4 hond bij de Uithof en gerecht en tijns in pacht had.¹⁵⁶⁹ Zijn zoon komt in 1347 voor als *dominus Wilhelmus* en *dominus Wilhelmus filius Hugonis, miles*.¹⁵⁷⁰

Ermbertus Hugensz van Vleuten hield van Sint Jan een hofstede in Vleuten in pacht. Jan van Vleuten pachtte van hetzelfde kapittel een perceel van zeven morgen en een perceel van acht morgen.¹⁵⁷¹ Een pachtbrief uit 1334 geeft wat meer informatie hierover: Willem van Vleuten en zijn zoon Jan kregen toen in lijfpacht van Sint Jan een halve hoeve land, waar beneden Ermbertus Hugensz van Vleuten en boven Jan van Vleuten, waarbij werd vermeld dat ook Johan een zoon van Hugo was.¹⁵⁷² Mogelijk gaat het hier om een groter aaneengesloten familiebezit. Al deze percelen lagen namelijk op Vleuterweide. Vanaf 1401 werden de zeven en acht morgen tezamen als 15 morgen verpacht aan Willem van Vleuten, die dan vervolgens weer uit de bronnen verdwijnt.

¹⁵⁶² HUA, Dorpsgerechten 2053 f° 43v (1678 nov 30).

¹⁵⁶³ Tegenwoordige Staat deel 12, (herdruk Zaltbommel deel X, blz. 197.)

¹⁵⁶⁴ Volgens de Utrechtsche Courant van maandag 19 september 1757, aankondiging verkoop op 15 oktober van dat jaar. Ook: HUA, Notariële U 256 c 011, notaris C. de Wijs (06-04-1774).

¹⁵⁶⁵ HUA, Dorpsgerechten 2059, f° 112 (28-05-1800).

¹⁵⁶⁶ Zie § 11.15.8 "Huis te Vleuten – de zetel van de meiers", p. 617.

¹⁵⁶⁷ Dat blijkt uit HUA, Huis Zuilen, inv nr 459-7 (06-11-1584): Jacob Taets van Amerongen transporteerde voor het gerecht Vleuten 23½ morgen land te Vleuten gelegen in twee percelen: 1. 17½ morgen op Vleuterweide, waar boven de heren van Oudmunster en west Oudmunster met die van Doeyenborch, strekkend van de Tiendweg tot de Heikopper wetering. 2. 6 morgen op de Nes bij het huis te Vleuten. Boven en beneden Beernt de Koning waarvan de 3 akkers opstrekken van de Tiendweg tot Rycolts hofstede en de andere 3 akkers strekkend van de Tiendweg tot in de Rijn. Een en ander is geruimd tegen het goed Riebeeck in Wijk.

¹⁵⁶⁸ HUA, Huis Zuilen, inv nr 459-3 (09-03-1521): Voor schout en gerecht van Vleuten verschijnt Gysbert van Zuylen vander Haer, die een uitspraak wil omtrent het transport van 17½ morgen op Vleuterweide. Boven: Oudmunster en beneden ook Oudmunster met Jan van Doeyenborch. Voorts 6 morgen op de Nes bij het huis te Vleuten waar Gysbert van Zuylen zelf boven en Goeyert de Coninck beneden naast liggen. Met consent wordt het in vrije eigendom overgedragen aan Steven van Zuylen van Nyevelt, landcommandeur van de Balye van de Duitse Orde.

¹⁵⁶⁹ Van Roijen, 'Rekening'.

¹⁵⁷⁰ HUA, Oudmunster 483-1, rekening over 1347: *dominus Wilhelmus, de uno iuger in Alendorp; Idem dominus Wilhelmus de quator hont apud Wthoven; dominus Wilhelmus filius Hugonis miles.*

¹⁵⁷¹ HUA, St. Jan, inv nr 149-1 (° 1379): *De bonis pactinis extra civitatem (...) Item Egbertus de Aemstel in Vloten 3 marcas argenti valentis hoc anno 43 lb 17 s 6 d; Bona pactina spectancia ad grossam (...) Item Johannes de Vloten de 7 jugeribus 6 lb solvit excrescencia antiqua, Item idem Johannes de 8 jugeribus in Vloten 40 grossos antiquis regios vel valorem, solvit pro grosso duas placckis et doytken.*

¹⁵⁷² HUA, St. Jan, inv nr 566a (10-5-1334).

Leden uit het geslacht Van Vleuten hielden lenen, die in en nabij Vleuten lagen en/of leenroerig aan een leenkamer met een sterk lokaal karakter. Dat geldt voor Huis Zuilen (familie Van Zuylen) en voor IJsselstein (waarbij moet worden gedacht aan de oorspronkelijke leenkamer van de Van Harmelens, waarvan een deel aan IJsselstein verviel en een deel aan Nyevelt). De lenen van Oudmunster zijn daarbij interessant omdat het kleine stukken land betrof in de nabijheid van de hoven en we denken hier weer aan de ontbinding van de hoven. Hieruit wordt ook de sterke band duidelijk tussen Oudmunster en de familie Van Vleuten:

LEENKAMER	Locatie	Leengoed	Leenman
Den Ham	Vleuten	10 morgen land op Vleuterweide, gemeen met St. Marie (totaal 25 morgen), van de Oude Rijn tot in de Gruppel	1361 Johan van Vleuten Willemsz. van Angeren
Zuilen	Reierskop	4 morgen in Reijerskop	1409: Hendrik van Vleuten
Zuilen	Themaat	2½ morgen	1409: Gijsbert van Vleuten Willemsz.
IJsselstein	Bijleveld	9 morgen land op Bijleveld in het gerecht van de leenheer en heer Zweder van Zuilen.	13...: Steven Hugen. van Vleuten 1409: Hugo van Vleuten na de dood van zijn broer Steven (2 morgen). De overige 7 morgen gaf de leenheer aan de monniken te IJsselstein.
Proosdij Oudmunster	Vleuten	18 morgen op Wielreveld met gerecht en tiende	1309: Willem Hugen. van Vleuten met 13 morgen en Hugo van Vleuten met 5 morgen 1395 Johan van Angeren
Proosdij Oudmunster	Vleuten	2 morgen waar boven St. Marie en beneden Johan zelf	1395 Johan van Angeren
Proosdij Oudmunster	Kromwijk	Gerecht, tijns en tiende van twee hoeven in Kromwijk in het kerspel Woerden	1395 Hugo van Vleuten 1439 Willem van Vleuten 1440 Thomas uten Broek bij overdracht door Willem van Vleuten en Hugo van Vleuten, diens oudste zoon, eventueel te komen op de erven van zijn moeder
Proosdij Oudmunster	Vleuten	4 morgen op Wilderveld	1395 Johan van Angeren
Proosdij Oudmunster	Vleuten	7 hond land die zijn zoon Gerrit van hem in achterleen heeft	1395 Hugo van Vleuten
Proosdij Oudmunster	Vleuten	8 morgen land waar boven Jan van Alendorp en beneden de proost	1395 Hugo van Vleuten
Proosdij Oudmunster	Vleuten	2 morgen waar boven Jan van Vianen en beneden Jan van Lantscroom	1395 Hugo van Vleuten
Proosdij Oudmunster	Vleuten	2 hond land waar aan beide zijden Jan van Zuylen	1395 Hugo van Vleuten
Proosdij Oudmunster	Vleuten	2 hond land in Knijfgensdorp waar boven de meent van Vleuten en beneden de kapel op De Haar.	1395 Hugo van Vleuten
Proosdij Oudmunster	Vleuten	10 morgen land met de hofstede Trindewerf waar bven Werner van der Wel met leen van de proosdij (dit is de oude hofstede ter Haer) en beneden OLV altaar in de kleine crypte van Oudmunster.	1366 Willem van Vleuten 1395 Willem van Vleuten (broer van Hugo)
Proosdij Oudmunster	Vleuten	6 morgen land geheten De Geer waar boven de heren van St. Catharijne (dit was land nabij Hof ter Weyde) en beneden land van de proosdij (de curtis op Alendorp).	1395 Gijsbert van Vleuten
Proosdij Oudmunster	Vleuten	4 morgen bij de Gulden Hoeve waar boven Jan van Alendorp en beneden de proosdij	1395 Gijsbert van Vleuten
Proosdij Oudmunster	Vleuten	De helft van de voornoemde 6 en 4 morgen werd in leen gehouden door Gijsberts broer Peter	1395 Peter van Vleuten (broer van Gijsbert)
Proosdij Oudmunster	Vleuten	3 morgen op Knijfgensdorp waar boven Willem van Vleuten en beneden Gijsbert zelf	1395 Gijsbert Haese van Vleuten
Proosdij Oudmunster	Vleuten	1 morgen waar aan beide zijden St. Catharijne	1395 Gijsbert Haese van Vleuten

Nog meer allodiaal bezit nabij de woontoren

Een groot stuk land dat ik in verband met de Van Vleutens breng is het volgende. Ten noorden van Huis te Vleuten ligt een cluster blokvormige percelen dat aan de noordzijde op een natuurlijke grens lijkt te stuiten. De percelen worden daar wat langwerpiger en komen uit in de Thematerwetering, de ontginningsbasis van Themaat. Die natuurlijke grens is het restant van een restgeul die hier een noordoost-zuidwest richting gehad heeft, evenals een restgeul iets naar het westen op Wilderveld. Uit de bezitsreconstructie blijkt doorgaans dat dergelijke restgeulen daadwerkelijk een grens hebben gevormd en dus informatie verstrekken over de fasen van occupatie. Wat we beneden op het plaatje zien is dat de blokverkaveling vanaf het dorp Vleuten tot en met kasteel Den Engh een vrij logisch patroon heeft: ze strekken zich uit van de Oude Rijn noordwaarts tot aan het geultje. Aan de oostzijde worden ze begrensd door een andere geul die ogenschijnlijk van Huis te Vleuten naar Den Engh loopt, maar begin dertiende eeuw omwille van de afwatering op de Vecht is verdiept en geïntegreerd, samen met de Proostwetering (de oostelijke grens van het grondbezit van Den

Engh) in de waterstaatkundige ingrepen. Deze aangepaste oude rivierloop werd het Leywerk genoemd, omdat het water naar de Proostwetering werd geleid. Aan de westzijde van Zuileveld liep de *Kernwech van Themaet* (nu Schoolstraat). Het gebied tussen Leywerk, Oude Rijn, Thematerweg en Thematerwetering was het tiendblok Knijfgensdorp. Dit tiendblok behoorde aan de proost van Oudmunster.

Dergelijk aaneengesloten stukken land zijn als boerenbezit bijna vanzelfsprekend zeldzaam en de ligging tussen Den Engh, Huis te Vleuten en Zuileveld in roept toch wel de vraag op aan wie dit land behoorde. Het is op basis van de bronnen lastig om te achterhalen. Het kadaster vermeldt hier nogal wat land van Paulus Martinus van Bijleveld, nazaat van de rijke brouwer uit Vleuten. Hij bezat de hofstede Alenveld, die eerder Hinderstein had geheten.¹⁵⁷³ Het oud-schildgeldregister uit 1793 vermeldt hem ook als bezitter en door de percelen te volgend komen we in 1536 bij de bezitter Willem van Hinderstein uit.

Nu is een wat saai doch vernuftig betoog nodig om de sleutel voor de oplossing te vinden, waarbij een kaart van de reconstructie de details beheersbaar houdt (Afb. 6-14. p. 282).

Om te beginnen het stuk land ten westen van Den Engh. Dat was negen morgen bouwland en behoorde aan het kapittel van Oudmunster. De pachter was volgens een oude pachtbrief uit 1327 Gijsbert Haes, *famulus*. Aan de oostzijde de *curtis que vocatur Enghe* en aan de westzijde ook land van Oudmunster dat door Willem Vanekin gepacht werd.¹⁵⁷⁴ In 1336 werd hij Gijsbert Haese van Vloeten genoemd in de kapittelrekening betreffende ditzelfde land.¹⁵⁷⁵

Hij hield dit land in erfpacht tot 1355 waarna zijn zoon Willem Haese van Vleuten de erfpacht voortzette. Het verschijnsel dat een riddematige over het algemeen een erfpacht bezit als hij dat als eigen grond heeft overgedragen komt nog uitgebreid aan de orde. Hier is even voldoende om te constateren dat dit land hoogstwaarschijnlijk allodiaal bezit is geweest van een Van Vleuten. Willems zoon Gijsbert hield de pacht tussen 1396 en 1428 waarna zijn zus Beerndje, dochter van Willem Haese van Vleuten, de erfpacht overnam. Het bleek nu om twee stukken grond te gaan, allereerst de negen morgen waar boven Melis uten Enghe en beneden Dirk Hermansz waren gelegen. Dan zeven hond lands gelegen *inden camp gheheten die Loetmergen* waar boven ook Melis uten Enghe en beneden *een gemeyn straet, die men heet Temaets dijk*.¹⁵⁷⁶ In 1447 bleek de pachter van dit land Dirk Hermansz te zijn.¹⁵⁷⁷ In 1468 werd de erfpacht uitgegeven aan Dirk Jacob Speijerts, die in 1487 werd opgevolgd door Adriaan van Hinderstein waarna de erfpacht op zijn zoon Claas kwam en op diens zoon Willem.¹⁵⁷⁸ Adriaan was volgens een aantekening in een notitieboek van het convent van Bethlehem bontwerker en hij zal tot de vermogende stedelingen hebben behoord.

Deze Dirk Hermansz komt voor in een soortgelijke opvolging m.b.t. zeven morgen en een hond land, waar ten tijde van de eerstvermelde pachter aan de bovenzijde Bernard uten Enghe en benedenzijde Haese van Vleuten zelf waren gelegen¹⁵⁷⁹:

- 1348 Haese van Vleuten
- 1358 Gijsbert Haes van Vleuten (komt voor als acht morgen)
- 1377 Willem van Angeren
- 1410 kanunnik Robrecht Elias Lokelaar t.b.v. Beatris, vrouw van Cornelis Jan Wolfertsz van der Maelstede.
- 1427 Dirk Hermansz, boven geland Oudmunster en beneden Dirk Hermansz zelf
- 1447 Margriet, de vrouw van Dirk Hermansz. Boven Oudmunster en beneden *Dierick Hermans soen mijn man voirgenoemt*
- 1487 Adriaan van Hinderstein
- 1532 Willem van Hinderstein¹⁵⁸⁰

De opbrengst van dit land kwam ten goede aan het altaar van St. Christina in de kapel van deken Visscher die volgens een register uit ongeveer 1350 toen nieuw was en in 1596 *omme die meeste schade mit die minste te verhoeden* de erfpacht waar

¹⁵⁷³ Gravendeel en Van der Poel, 'Hinderstein', waarin de middeleeuwse periode ontbreekt.

¹⁵⁷⁴ HUA, Oudmunster 934, f° xvii (1348-1350): *Item in Knijvekijsdorp IX iugera qui colit Ghyselbertus Haes. Superiori curtis que vocatur Enghe. Inferiori terra nostra que locavit a nobis Wilhelmus Banekijn*. HUA, Oudmunster 935-2, f° cxix (1327 aug 1, Peter ad Vincula). In tegenstelling tot het opschrift in het cartularium m°ccc° vicesimo nono is de akte gegeven in het jaar 13 vicesimo octavo. novem jugera terre arabilis in prochia de Vloeten ad nos et ad ecclesiam nostram pleno iure spectancia quorum confines tales sunt, a superiori parte est Curtis dictam Enghe, ab inferiori terra nostra quam colit et tenet a nobis Wilhelmus dictus Banekijn.

¹⁵⁷⁵ HUA, Oudmunster 489 anno 1336, *Gyselbertus Hase de Vloeten de 10 jugeribus 5 lib*. In 1347 wordt het land gesitueerd in Vloeten, en in 1351 (dus na de bekende archief herinventarisatie!) in Knijfkyndorp.

¹⁵⁷⁶ HUA, Oudmunster inv nr 1151-2 (08-03-1429).

¹⁵⁷⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 935, f° CXIXv een brief waarin Dirk Hermansz verklaart in erfpacht van kapittel verkrijgt *Negen mergen lants alsoe als sij ghelegen sijn inden kerspel van Vloeten daer boven naest ghelant is Melijs uten Enge, ende beneden ick Dirc Hermans soen. Item noch seven hont lants gelegen inden kerspel van Vloeten voirg. inden camp geheten die Loetmergen daer boven naestgelant is Melijs uten Enge voirg. ende beneden een gemeen straet die men heyt Temaets dijk*.

¹⁵⁷⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 1151-2 (13-09-1468) Dirk Jacob Speijerts; Oudmunster, inv nr 1151-3 (21-02-1487) Adriaan van Hinderstein; HUA, Oudmunster, inv nr 1151-4 (04-05-1509) Claas van Hinderstein; HUA, Oudmunster, inv nr 1151-5 (22-11-1532) Willem van Hinderstein

¹⁵⁷⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 934 (ca. 1350): *Isti sunt redditus duorum vicariorum altaris sancte Marie in nova capella [een hoeve in Linschouten, 12 morgen in Oudewater, 10 morgen in Snodelwaard] Item in parochia de Vloten VIII jugera pro 4 lb. et 17 s. et 6 d. locata confines in parte superiori Bernardus uten Enghe, in parte vero inferiori Haesse de Vloten. Colonus Haesse de Vloten ad vitam suam.*

Item ibidem area una pro 36 s. bonorum locata. Confines in parte superiori dominus Wilhelmus de Vloten, in parte vero inferiori dominus Fredericus uten Hamme. Possessor aree Hugo de Wijl.

¹⁵⁸⁰ HUA, Oudmunster inv nrs 2145-2 (28-09-1358), 2145-4 (29-08-1410), 2145-5 (21-07-1427), 2145-6 (06-07-1447), 2145-7 (21-02-1487), 2145-8 (22-11-1532).

Hilegond, oudste dochter van Willem van Hinderstein, afkocht *ende tot betalinge vande schulden ende lasten onser voors. kerke fabriek geemployeert ende verstrekt hebben*.¹⁵⁸¹

De genoemde Willem van Angeren kwam ook niet uit de lucht vallen. Hij was burger van de stad Utrecht en gehuwd met Hase, een dochter van Johan Hugens. Dat blijkt uit een akte van het Heilige Geesthuis over zes morgen land die haar voorouders al in pacht hadden, en dit land was gelegen op Vleuterweide tussen land van Ermbrecht van Vleuten (oost) en St. Jan (west) in.¹⁵⁸² Het kwam dus via de vrouwelijke lijn. Deze Jan Hugensz was een zoon van Hugo van Vleuten zoals onder meer blijkt uit een pacht van zeven morgen op Themaat in de jaren 1336-1347.¹⁵⁸³

Willem en Hase hadden een zoon Jan van Angeren, die 18 en 4 morgen op Wilderveld in leen had van de proost van Oudmunster, alsmede 2 morgen op Vleuterweide. Deze Jan verkocht acht morgen allodiaal goed op Wilderveld aan hetzelfde kapittel, waarna hij het in lijfpacht kreeg.¹⁵⁸⁴

Dan was er nog een drietal morgen land leenroerig aan de proosdij van Oudmunster, ook gelegen op Knijfgensdorp waarvan de opeenvolging inmiddels bekend voorkomt, met in 1395 als belenders boven: Willem van Vleuten en beneden: Gijsbert zelf.

1395 Ghijsbert Haes te Vloeten¹⁵⁸⁵

1439 Dirk Hermansz

1457 Gerrit Dirksz na zijn vader Dirk Hermansz

1465 Jacob Speyert voor zijn dochter Elisabeth, nadat Gerrit Dirksz had overgedragen

1468 Dirk Dirksz. voor Dirk Jacobsz Speyart

1487 Adriaan van Hinderstein na overdracht door Dirk Jacobsz Speyart

1510 Claas van Hinderstein na zijn vader Adriaan¹⁵⁸⁶

Een belendend perceel van 2 morgen dat leenroerig was aan Kasteel de Haar completeert het beeld. Dit land bevond zich volgens de oudste opgave in 1440 achter het land van Dirk Hermansz, vader van de leenman Gerrit Dirksz. Ook dit land kwam in handen van Adriaan van Hinderstein, en wel in 1505. Die Dirk Hermansz was een grote boer in de vijftiende eeuw. Hij pachtte van Oudmunster 7 morgen op Themaat van 1423 tot 1449.

De meeste bestandsdelen van het bezit van Willem van Hinderstein zijn aldus achterhaald. In het morgengeldregisters vinden we geen land van deze omvang. Wel is daar te vinden dat Jacob Speyert namens meerdere eigenaren de belasting heeft voldaan, waarbij het gaat om percelen land van Gijsbert Haes, Dirk Hermansz en Peter Claasz. Deze Peter Claasz komt in de rekeningen van Oudmunster voor als pachter van twee morgen op Knijfgensdorp, die voor hem Foyse in pacht hield. Deze Foyse was een dochter van Willem van den Uithof.

Ze had sinds 1351 twee morgen op Knijfgensdorp en 4 hont bij de Uithof in pacht. Aan de oostzijde van de twee morgen was Hendrik Joest gelegen en aan de westzijde Claas de Wise met een hofstede van Oudmunster. Deze laatste hofstede blijkt in 1372 gepacht te worden door *Mechtelt des costers wijf van Vloten* en blijkt aan de papelijke prebende te behoren, dus aan de kerk van Vleuten.¹⁵⁸⁷ In 1525 wordt het kerkhof van Vleuten aan de westelijke zijde gesitueerd.¹⁵⁸⁸ Overigens was in 1372 Foyse haar zus Aleid opgevolgd. De genoemde 4 hond kende dezelfde opeenvolging van pachters als de twee morgen waaruit wederom de lijn Van Vleuten blijkt:

1295-1315 Hugo van Vleuten

1316-1350 Willem Hugensz van Vleuten

1351-1371 *Aleydis de Wthoef de area Wilhelmi Vanekin et quator hont ibidem quos habet dominus Wilhelmus de Vloten*¹⁵⁸⁹

1372-1421 Foyse Willems dochter vanden Wthove

1422-1441 Peter Claasz Colijns

Peter Claasz was ook geen onbekende, hij huurde sinds 1390 van Oudmunster een hofstede en twee akkers land.¹⁵⁹⁰ Ik ga er van uit dat hij familie was van Gerrit Colijn die rond 1370 voorkomt als pachter van de Johannieters, precies hier in het oude akkerbouwgebied ten noordoosten van de kerk.

¹⁵⁸¹ HUA, Oudmunster, inv nr 2145-9 (18-04-1596).

¹⁵⁸² Oudmunster, inv nr 1146-1 (17-6-1359): *Henric van der Weyde, doemdecken, Aelbrecht Vrederix sone ende Abraem uter Corenmarct borghermeysters der stat van Utrecht ende procuratore in deser tyd vanden heylyghen gheest huse tUtrecht" doen kond dat Willem van Angheren, burger tUtrecht en joncfrou Hase zijn wijf Johan Hughen soens dochter (...) haer voervaders van outs in erfpachte ghehat hebben ende noch hebben in erfpachte van den heylyghen gheest huse tUtrecht ses morghen lants also alse ghelegghen syn inden kerspel van Vloeten ins proests gherecht van Oudmunster streckende uten Riin in Vloeter Weyde daer Ermbrecht van Vloeten naest ghelant is an die overside, ende die heren van Sinte Johan tUtrecht an die nederside.*

¹⁵⁸³ HUA, Oudmunster, inv nrs 489-23 t/m 26 en 483-1

¹⁵⁸⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 935, f° 20 (1392 St. Gregorius): De dimidio manso in Wielrevelt in prochia de Vloeten ad minoram cameram. Johan van Angheren doet kond dat hij aan deken en kapittel verkocht heeft "een halve hoeve lands alsoe alse gelegen is te Vloeten op Wielrevelt daer boven naest gelant is her Sweder van Vyanen ridder ende beneden Johan van Lantscrone burger tUtrecht."

¹⁵⁸⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1, f° 18: *Item Ghijsbert Haes te Vloeten III mergen lants gelegen in Knijfgensdorp daer boven naest gelant is William van Vloeten ende beneden Ghijsbert voers.*

Item die selve enen morgen lants gelegen inden selven gerichte daer die heren van Sinte Katherinen aen beyden sijden naest gelegen sijn.

¹⁵⁸⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1, f° 4^v, 40^v, 62^v, 70, 105 en 158^v.

¹⁵⁸⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 1136-4 (18-06-1372) en 1136-5 (16-02-1422)

¹⁵⁸⁸ HUA, Oudmunster, 1136-6 (23-07-1525).

¹⁵⁸⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1136-2 (26-03-1351). Zie ook de kapittelrekening, HUA, Oudmunster, inv nr 483-1

¹⁵⁹⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1136-5 (16-02-1422)

We kunnen vermoeden dat al deze percelen samen, waar zowel eigenaren als pachters gelijk lijken te blijven, allemaal zijn terug te voeren op de Van Vleutens, oorspronkelijk familiebezit geweest zijn. Dit betekent dus dat het gebied ten westen van Den Engh, het tiendblok Knijfgensdorp, grotendeels in handen was van de Van Vleutens. Ook was dit een aaneengesloten gebied dat grensde aan Den Engh in het oosten, lenen van Den Ham en Huis te Vleuten in het zuiden en aan bezit van de familie Van der Mye in het westen. Wetende dat de Van der Mye's verwant waren aan de Van der Haers rest ons niets anders dan te concluderen dat dit gebied in handen is geweest van de lokale elite.

Dat beeld wordt nog eens versterkt door het land op Heemsmade, het gebied ten oosten van Knijfgensdorp waarvan een groot deel werd ingenomen door Hof ter Weyde van de Johannieters. De westelijke punt blijkt ook terug te gaan op de Van Vleutens¹⁵⁹¹:

Afb. 6-14: Bezit rondom Den Engh ca. 1350

Paars: Uten Engh met het Huis te Vleuten; lavendel: Van Vleuten; rood: Uten Engh; groen: Johannieters; blauw: Uten Ham; bruin: Oudmunster

Tot slot nog een woord over de leenkamer van het Huis te Vleuten. Als er al een leenkamer is geweest zal deze zijn opgenomen in de administratie van Uten Ham zonder verdere sporen achter te laten. De enige concrete vermelding

¹⁵⁹¹ Van west naar oost: Vredendaal. Het meest westelijke puntje hiervan behoorde aan het Regulierenklooster Vredendaal. Al in 1416 vermeld als *de sartosen by Utrecht* [Karthuizers]. Met deze Karthuizers wordt het Regulierenklooster van Vredendaal bedoeld. Volgens een transportakte uit 1444 droeg het convent van Nieuwlicht bij Utrecht aan Hugo Hermansz over 5 morgen land op Henxtmade. HUA, Vredendaal, inv nr 121 (25-03-1444). Enkele jaren later transporteerde Hugo en zijn vrouw Mechteld de helft van 5 morgen aan Daniel van Heusden. HUA, Vredendaal, inv nr 122 (18-01-1448) en 123 (19-01-1448). In 1501 verkocht zijn zoon Willem Hugensz aan het convent Vredendaal 8 morgen land met een huis, een melkschuur, een bakoven en een boomgaard, gelegen op Huecxmade in het gerecht van Vlueten, waarvan 5 morgen eigendom is en 3 morgen erfpacht van het kapittel van S. Marie te Utrecht. HUA, Vredendaal, inv nr 120 (17-07-1501). Het cartularium van Nieuwlicht heeft meer informatie over dit stukje land. Hertog Albrecht van Bieren verklaart in 1398 dat Johan van Leeuwenberg 13½ morgen land gelegen in IJsselstein en Vleuten opdraagt opdat transport aan klooster Nieuwlicht kan plaatsvinden. HUA, Nieuwlicht, inv nr 1, f° 24-25r. De hertog machtigde Jan de Voogd om aan de prior van Nieuwlicht te transporteren (f° 25v-26r). Het blijkt nu te gaan om 5 morgen in Vleuten en 2 morgen op Alendorp.

St. Marie. Ten oosten daarvan lagen drie morgen land van St. Marie. De oudste oorkonde die ervan is overgeleverd zal bij lange na niet de oudste geweest zijn. In 1416 ging Hendrik van Vleuten naar de heren van het kapittel en droeg aan hun de erfpacht op van *drie merghen lants ghelegen inden gerecht van vlueten op heynstmae*. Boven: Gelys van Velde. Beneden: *de sartosen by Utrecht*. Met deze Karthuizers wordt het Regulierenklooster van Vredendaal bedoeld. De renversaalbrief verduidelijkt de situatie door te noteren dat *welke drie merghen lants henric van vlueten voirscr. ende siin voirvaders van ons in erfpacht ghehad hebben anderhalf hondert jair ende darenboven*.¹⁵⁹¹ Halverwege de dertiende eeuw zal dan een Van Vleuten dit land aan het kapittel hebben overgedragen. Een latere pachtbrief geeft informatie over het volgende perceel; terwijl westelijk inderdaad Vredendaal lag, wordt als zuidelijke belender Oudmunster opgegeven (en we weten inmiddels dat daar de curtis had gelegen met de Haaghoeve), als noordelijke belender Berend uten Engh (met kasteel Den Engh) en oostelijk de St. Jacobskerk in Utrecht.¹⁵⁹¹

Uit latere bescheiden is bekend dat om preciezer te zijn dit land behoorde aan de Nicolaaskapel in die kerk.¹⁵⁹¹ Dit was een laat 15^e eeuwse stichting die in 1485 werd omschreven als 'die laetstwerf ghefondeert is in sinte Niclaes capelle in sinte jacops kercke Tutrecht'.¹⁵⁹¹ Door wie dit land is geschonken of verkocht is via het naastliggende terrein te achterhalen. Dit was in de veertiende eeuw leenroerig aan de grafelijkheid van Holland en was een Woerdens leen. Op het oude land van Vleuten had Hendrik van Harmelen land bezeten dat in handen van Otto van IJsselstein was gekomen.¹⁵⁹¹ Het betrof hier op Heemsmade 3 morgen land waar aan de bovenzijde de Johannieters en aan de benedenzijde Hendrik van Vleuten.¹⁵⁹¹ Het land van de Johannieters wordt bevestigd door een register uit 1368 alwaar Gijsbert van IJsselstein (die in 1354 zijn vader Otto in het leen opvolgde) was gelegen. Terwijl deze gegevens elkaar over en weer bevestigen, leert de westelijke belending ons nog meer, namelijk dat hier Hendrik van Vleuten was gelegen.

lijkt uit 1395 te zijn waarin Hugo van Vleuten 7 hont land in Vleuten van de proost van Oudmunster in leen houdt, *die Gherijt Hugen zoen voert van hem helt* – dat zou een achterleen kunnen zijn.¹⁵⁹²

Het spoor van de aanzienlijken op het oude land van Vleuten zal nu verder worden gevolgd aan de hand van het geslacht Uten Hamme.

6.9 Het geslacht Uten Ham en kasteel Den Ham¹⁵⁹³

De machtige familie Uten Ham heeft in het Nedersticht een grote rol gespeeld. Door de zeer oude verankering in domaniaal Vleuten, het bezit van een aanzienlijke leenkamer, een forse hoeveelheid allodiale grond, goede huwelijken, een indrukwekkend bezit aan leengoed en pachtgrond en het vervullen van belangrijke ambten was de familie een factor van betekenis.

Op korte afstand van de spoorlijn tussen Vleuten en Harmelen ligt even buiten het dorp Vleuten een imposante toren. De strijd tegen de oprukkende bewoning heeft de toren inmiddels verloren en we kunnen alleen nog verhalen over de lotgevallen van het kasteeltje en de roemruchte bewoners. De Hamtoren verwijst naar de huidige vorm, die slechts door een laagbouw wordt geflankeerd. Het gebouw werd opgetrokken waar de Oude Rijn een scherpe bocht maakte. Zo ontstond een kleine waard in een rivierbocht: een ham. Op zich stond de toren wel een aardig eindje bij het dorp vandaan, maar pal aan de oostzijde lag een hoogmiddeleeuwse nederzetting, waarvan verderop nog de landbouwkundige beschrijving van zal volgen.¹⁵⁹⁴ Geïsoleerd lag de voorloper van het kasteel duizend jaar geleden niet.

Weliswaar komen reeds in de eerste helft van de dertiende eeuw *Fredericus de Hamme* en *Rothardus de Hamme* voor, maar het is niet zeker of ze op deze locatie een huis hadden. Van Rothardus wordt al in 1239 gezegd, dat hij vroeger de tiende van Oudewater in leen hield van de proosdij van Oudmunster, maar dat die door het kapittel was gekocht. Meer is over hem niet bekend. Ook een zekere Godschalk, vermeld in een oud necrologium, is niet meer dan een vermelding: hij schonk aan het kapittel van Oudmunster een hoeve in Teckop.¹⁵⁹⁵ Er dient nog wel te worden vermeld dat rond dezelfde tijd deze voornaam tevens in de geslachten Van der Haer en Van Woerden voorkwamen.

De in 1259 voorkomende Bernardus de Hamme die goederen rondom zijn huis in de eng aan de Utrechtse bisschop overdroeg¹⁵⁹⁶, zou volgens Van Buchell beide huizen, dus Den Eng en Den Ham hebben bezeten.¹⁵⁹⁷ Dit is goed mogelijk: ook het feit dat de jurisdictie van Themaat aan Bernardus de Hamme, maar in de eeuwen daarna aan een Uten Engh toekwam wijst in elk geval op een verwantschap. Suggestief ook is het voorkomen van het wapen van Bernardus de Hamme zonder barensteel in 1270, terwijl de Uten Hammes altijd de barensteel boven de ruiten hadden gevoerd, om aan te geven dat ze een jongere tak waren.

Of de heer van Den Ham ook tot tegen de Hollandse graaf Floris V had gekeerd onttrekt zich aan onze waarneming. In de overgeleverde oorkonden blijkt daarvan niets; veelal worden slechts Gerard van Velsen, Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden genoemd. Toch hebben ook vele verwanten van de samenzweerders tegen Floris een ader moesten laten. Zo is het te verklaren dat Frederik uten Hamme samen met onder anderen Willem van der Hare en Bernard uten Enghe voorkomt in een lijst van lieden die vanwege de verzoening goederen aan de Hollandse graaf opdroegen, om ze voortaan in leen te houden.¹⁵⁹⁸ De verwantschap met Herman van Woerden heeft hier een rol gespeeld.

Terwijl men rondom Harmelen niet om de Van Zuylens en Van Nyevelts heen kan hebben de Uten Hamme's in Vleuten een dominante rol gespeeld. Door wat in de geschiedenis van hun grondbezit te duiken kan worden achterhaald hoe omvangrijk bezit is geweest.

Het grondbezit en de relatieve omvang

Een eenvoudig staatje van top-25 grondbezitters rond 1450 in de kerngebieden van het onderzoek maakt duidelijk hoe stevig de positie van een aantal families is geweest. De Van Zuylens hebben een groot deel van het grondbezit kunnen afleiden van de Van Harmelens, zodat als het land van Van Zuylen en Van Nyevelt wordt opgeteld een wel zeer sterk vermogen aan land zichtbaar wordt. Ook laat het tabelletje zien hoe lokaal het grondbezit van de Van Vleutens geweest is. Het beeld wordt nog scherper door te kijken naar de grijs gemarkeerde regels: daaruit komt naar voren dat de verwante families rond 1450 een zeer sterke positie hadden. Daarbij moet niet worden vergeten dat de meeste kapittels, de abdij van Mariëndaal en de heren van St. Catharijne vele goederen aan de Van Stoutenburgs en Van Woerdens te danken hadden, zodat de ridderschap in Utrecht in de eeuwen daarvoor een nog veel solidere basis gehad hebben.

¹⁵⁹² HUA, Oudmunster 1846-1, f° 17v.

¹⁵⁹³ Het nu volgende is gebaseerd op Huiting en Kamphuis, 'Den Ham'; Huiting, 'Frederik uten Ham'.

¹⁵⁹⁴ Zie §11.15.9 "Den Ham – een kasteel met een agrarische basis", p. 619.

¹⁵⁹⁵ HUA, Oudmunster nr 395 f°61v en nr. 396 f°8.

¹⁵⁹⁶ OSU III, nr. 1503 (1259 aug).

¹⁵⁹⁷ Universiteitsbibliotheek Utrecht, Handschrift 1780 deel I f°93b-94a. Hierover Huiting, 'Twee engen', p. 70-71.

¹⁵⁹⁸ S. Muller Hz., 'Register Florens', p. 155-158. Een soortgelijk register uit de veertiende eeuw: HUA, Buchel-Booth nr. 2, f°87-98°.

Tabel 6-7: Top-25 grondbezit in het kerngebied van deze studie

Parochie Eigenaar groep	Buurkerk	Geertekerk	Harmelen	Kockengen	Maarssen	Vleuten	Zuilen	Eindtotaal
Grauwert	4	14	34			26		77
Lantscroon		5		20		53		78
Sloyer	21	4	48			5		78
Van der Meer	8	30		6	21	18	2	85
De Wit	37	5	13			18	12	85
Wittevrouwen	10	34	25			14	6	89
Vrouwenklooster		27	63			8		98
Van Vleuten						106		106
Galecop			55		8	48		111
Renesse			27	82		6		115
Van der Haer		7	22	28		73		130
Borssele			3		79	29	40	150
Domkapittel	18	76	67	2	8			171
Van der Mye				112		71		182
Zuylen	12	6	131	16		34		199
St. Pieter	33	16	118		26	12	2	206
Oudmunster	10	39	75	16		75	16	231
Duitse Huis	26	130	22	35	4	29		245
Paulusabdij		236	24	8				268
Nyevelt	8		157	3		102		270
Uten Ham			101	8		178		286
St. Jan	32	12	50	51	21	40	88	293
St. Marie	86	106	28	3		103	24	350
Mariëndaal		68	54	24	29		182	357
St. Catharijne	45	47	400		38	238	4	772
Overige	374	196	771	695	234	753	81	3102
Eindtotaal	723	1057	2286	1107	468	2035	457	8132

Terug nu naar Uten Ham. Het bovenstaande overzicht toont eigenaren, dus het gaat hier om allodiale goederen en erfpachten. Een niet onbelangrijke factor was het bezit van een eigen leenhof. De leenhof van Den Ham bevatte rond 1400 maar liefst 50 lenen met een totale grootte van ruim 300 morgen.¹⁵⁹⁹ De lenen lagen verspreid over vele gerechten, voornamelijk echter in het grensgebied tussen bisdom en graafschap. Een belangrijk zwaartepunt lag in Vleuten, met name in en nabij het dorp. Opvallend is het aantal hofsteden nabij de kerk die in leen werd uitgegeven wat vrijwel zeker wijst op een invloedrijke positie in vroegere tijden. Het exacte aantal lenen voordat Frederik uten Ham in 1468 consistente registratie begon is niet bekend, we weten wel uit andere bronnen dat er verkleining van de leenhof is opgetreden, dus dat een aantal lenen allodiaal gemaakt is ten behoeve van schenkingen. In de Harmelerwaard bezaten de Uten Hamme's 4 morgen land, wat we niet weten uit de verspreid geraakte huisarchieven maar uit een cartularium van het St. Margaretha gasthuis. Het eerste cartularium bevat de eigendomsbrief van deze 4 morgen, waarmee Wouter uten Ham in 1502 was beleend door zijn neef Frederik.¹⁶⁰⁰ Wouter droeg in 1518 de leenweer op aan de leenheer, die aan het gerecht Vleuten toestemming vroeg om het nu allodiale stuk grond te transporteren aan het gasthuis.¹⁶⁰¹ Tevens, zo zagen we, was 30 morgen land in het Lijnpad leenroerig aan Den Ham. Als een dergelijke verkleining nog vaker heeft plaatsgevonden – wat waarschijnlijk is – moet de oorspronkelijke leenkamer van Den Ham ronduit indrukwekkend geweest zijn.

¹⁵⁹⁹ Zoals een eenvoudige rekensom leert op basis van: J.C. Kort, 'Repertorium Den Ham'.

¹⁶⁰⁰ Kort, 'Repertorium Den Ham', p. 287. Kort heeft alleen de belening uit 1502 van Wouter uten Ham, oom van Frederik. Op basis van charters in HUA, Oudmunster 1111-1 (09-07-1351) tot en met 1111-5 (03-01-1439) valt nog de volgende reeks te construeren: 1351 Hermannus dictus Heye, 1393 Johan van Lantscroon, 1425 Frederik uten Ham de jonge, 1439 Gijsbrecht van Nijenrode, die het dus in 1459 ook bezat.

¹⁶⁰¹ HUA, Bewaarde archieven I, Cartularium St. Margaretenhof inv nr 488, f° 105 (04-06-1518: *Den eygendomsbrief van vier margen lands in Hermelenreweert. Alle den ghenen die desen brieff zellen sien off hoiren lesen doe ick verstaen Fredrick Uutenham dat voer mij ende mijn leenmannen, hierna bescreven, gecomen is Wouter Uutenham, mijn oom, myt zijnen vrijen moetwille ende heeft mij opgedragen vrij in mijner handt die rechte leenweer, die hij van mij hadde, ende alle rechts ende toesegegens hij hadde off hebben mochte in enigerwijs aen die vier margen landst, alzo die gelegen zijn in Hermelenreweert in der heeren gerechte van Oudemunster t' Utrecht ende Jacob Willemsz nu ter tijt bruyct, daer boven naest die heeren van Oudemunster voirs. ende beneden Henrick van der Borch, streckende uut die weteringe tot die Derveldijk toe.*

Afb. 6-15: Grondbezit van Uten Ham rond 1350

Het bezit van Uten Ham is in blauw weergegeven. Aangezien deze familie veel land aan de kapittels verkocht moet het oorspronkelijke bezit nog veel groter geweest zijn. In de vijftiende eeuw namen de Uten Hamme's veel grond van de kapittels in pacht en was hun voetafdruk ook weer toegenomen.

Tot het omvangrijke allodiale bezit behoorde het kasteel Den Ham zelf. In oorspronkelijke opzet was Den Ham een woontoren (niet de hoge toren die nu nog bestaat) met afmetingen van 8,6 x 7,7 m en een hoogte van ca. 15,4 m. hoog. Vergelijkbaar derhalve met het Huis te Vleuten. Dit huis komt in 1325 voor als *stienhuys*.¹⁶⁰² In het midden of de tweede helft van de veertiende eeuw werd er een zaalvleugel gebouwd wat het kasteel een L-vormig uiterlijk gaf. Aan dit L-vormige complex is, mogelijk aan het eind van de veertiende eeuw, de 27,5 m. hoge, nu nog bestaande toren toegevoegd, zodat het kasteel ruwweg een U-vorm kreeg. Uitwendig mat deze toren 10,4 x 9,2 m. Hiermee was het kasteel een meer indrukwekkende verschijning geworden en als zodanig vinden het in 1426 als *castrum ten Ham* in een fabrieksrekening van het kapittel van Oudmunster.¹⁶⁰³ Na de gedeeltelijke verwoesting in de Stichtse burgeroorlog werd deze toren opgehoogd.

Bij het kasteel hoorden van oudsher 7 morgen land waar het huis op stond. Dit stuk land met het huis er op werd in 1325 door Frederik uten Ham *in rechten eyghen* opgedragen aan de graaf van Holland om het vervolgens in leen te ontvangen. Het was daarmee gefeodaliseerd.¹⁶⁰⁴ Aan weerszijden van het kasteel lag ander land van Uten Ham (*dat hi met zyns selves lande ane beyden ziden belegghen hevet*). Dat dit deels allodiaal was blijkt wel uit de lijst van bisschoppelijke leenmannen uit ca. 1380, waarin te vinden is dat Peter uten Ham land in Vleuten aan de bisschop opdroeg om ze vervolgens in leen te ontvangen.¹⁶⁰⁵

Uit de niet veel jongere leenregisters van de bisschoppen valt op te maken dat de bisschoppelijke lenen omvangrijker waren. Het ging om 20 morgen genaamd de Hoge Ham, 13 morgen daarbij, 3½ morgen geheten Duivenkamp, 10 morgen op Vleuterweide (Idenkamp en Mannekenscamp), 3½ morgen daarbij gelegen aan de westzijde van Heikopper wetering geheten de Hogenkamp (dit was op het stuk land even ten oosten van de Harmelerwaard dat voor het graven van de Heikop deel uitmaakte van Vleuterweide) en 1½ morgen geheten Sluiterkamp.¹⁶⁰⁶

¹⁶⁰² Zie noot 1604.

¹⁶⁰³ HUA, Oudmunster, 423-6 (a° 1426): *Item a Frederico filio Petri uten Ham de una area prope castrum ten Ham XXVI s. VIII d.*

¹⁶⁰⁴ Van Mieris Charterboek deel II, blz. 348: *Wi Willem, Grave enz. maken kond enz. dat Vrederic uten Hamme voir ons quam ende voir onse manne, ende droech ons op in rechten eyghen zyn stienhuys ende zeven morghen lands, daer dat stienhuys op staet, legghende in 't ambocht van Vleuten in 't 's Proists gherecht van Oudmunster, dat hi met zyns selves lande ane beyden ziden belegghen hevet. Dit stienhuys ende land voirscreven, ende twaelf morghen lands, die zyn vader van ons helt, legghende op Bilenvelt in Heren Jacobs ambocht van Lichtenberch, ende belegghen hevet die Proist van Oudmunster op die eene zide, ende Elsebien, Vrederix dochter voirsz. op die nederzide, hebben wi Vrederic voirsz. verliet ende verliet van ons te houden in liene in manieren, dattet ane ons niet versterven en mach binnen afterzuster kind. Ende dit goed zal Vrederic voirsz. verheerewaden met enen roeden havic. In oirkonde enz. Ghegheven in die Haghe, des Dinxendaghes na groeten Vastenavond, in 't jaer XXV.*

¹⁶⁰⁵ Muller, 'Lijst der leenmannen', p. 695-696: *Item Gijsbrecht over die Vecht Willams soen (...) Item 6 morghen lants, als ghelegghen siin by den Hamme in den kerspel van Vloten in des proefstes dagelich gherecht van Oudenmonster, daer die heren van sinte Marien tUtrecht aen beyden siden naest ghelant siin. Item 11 hont lants ende een stücke erfs, gheheten die Rode hoeve, ende een stücke erfs, gheheten des Sluters-camp, dien tienden ten Anderen, ghelegghen in den kerspel van Vloten, daer her Peter uyten Hamme, joncfrouwe Lijsbeth siin dochter Jans wijf van Lantscrone ende Rotaert van Lantscrone boven naest ghelant siin ende die heren van sinte Marien vorseyt beneden; van welken vorseyden erve her Peter uten Hamme mynen heere van Utrecht ende sinen ghestichte den eyghendoem of ghegeven hadde in den gherecht, daer dit vorseyde erve in ghelegghen is. Ende al dit vorseyde goet droech her Peter vorseyt mynen heere op to Gijsbrechts behoef vorseyt.*

¹⁶⁰⁶ HUA, Den Ham, regesten in inv nr 4 (1409 St. Lucia avond) en (06-02-1498)

Veel allodiaal land lag in Veldhuizen en Bijleveld, waaronder de 24 morgen grote geer tussen de ontginningsblokken van Bijleveld in. Daarvan bleven 12 morgen allodiaal en werden de overige 12 morgen vanaf 1285 in leen gehouden, nadat Frederik uten Ham ze aan de graaf van Holland had opgedragen. Ten westen van dertig morgen land van de Johannietiers op Veldhuizen lag medio veertiende eeuw land van Frederik uten Ham.¹⁶⁰⁷ Deze komen in het leenregister van den Ham voor. Tenslotte lag er in het gerecht Strijland nog een flink stuk land van bijna twee hoeven, die in 1397 door Frederik uten Ham werden verkocht aan de Paulusabdij en waarvan verderop nog de landbouwkundige aspecten worden besproken. Een indruk van wat er in 1440 nog aan allodiaal bezit over was geeft een akte van huwelijksvoorwaarden uit dat jaar. Ter gelegenheid van het huwelijk van zijn zoon met Dirkje van Heemskerk gaf Frederik hen jaarlijks inkomsten ter waarde van 300 oude Franse schilden uit een lange reeks goederen:¹⁶⁰⁸

- Inden eersten dat huys ten Hamme mit alle sinen boemgaerden jonc ende out mitten bouhuse scuere berch moelen twii tymmert mit alle sinen toebehoren mit zes morghen lants gheheten dat Poertlant ende mitter helfte van vier ende twiintich morghen lants also die ghelegen siin op Bylenvelt also hi dat tesamen te lene hout vander graeflicheyt van Hollant.
- Item viiftich morghen lants also alse die gheleghe siin inden Hoghen Hamme ende in Vluetenre Weyde .
- Item dat gherecht op Haervelt van twee hoeven tyns ende tyenden mit allen toebehoren.
- Item dat gherecht in Gherwerscoep van twee hoeven tyns ende tyenden mit allen horen toebehoren.
- Item dat gherecht op Bredevelt van twee hoeven tyns ende tyenden mit allen horen toebehoren.
- Item dat gherecht in Bertengen van viifteen hoeven tyns ende tyenden mit allen horen toebehoren also hi dat tesamen telenen hout vanden ghestichte van Vtrecht
- Item viif ende twiintich morghen lants gheheten die Hoghen Hamme ende hi telene hout van Vrederic van Rynesse van Rynouwen.
- Item twalef morghen lants also die gheleghe siin op Wyelrevelt mit viif hofsteden.
- Item een husinghe ende hofstede met twe hont lants also die gheleghe siin tot Vlueten bi Bottensteyn daer Willam Gheriitssoen op dese tiit op woent ende bruyct also hi dat tesamen telene hout vander proesstyen van Oudemunster tutrecht.
- Item een veertel lants also die ghelegen is op Haervelt ende hi telene hout vanden joncker van Gaesbeeck.
- Item vier morghen lants als die ghelegen siin in Spenghen.
- Item zes morghen ende vier hont eyghens lants also die ghelegen siin in Bertengen.
- Item twee morghen eyghens lants also alse die ghelegen siin op Wyelrevelt.
- Item vier morghen lants also die ghelegen siin op Hermaelreweert ende gheheten siin die brede veertels camp.
- Item zes ende dertich morghen lants also die gheleghe siin die een helft op Hermaelreweert ende die ander helfte op Vluetenreweyde ende hi in pachte heeft vanden heeren van Sinte Maryen tutrecht
- Item dertien morghen lants also die ghelegen siin op Vluetenreweyde ende hi in pachte heeft vanden heeren van Sinte Johan tutrecht.
- Item die helfte van vier ende twiintich morghen eyghens lants also die ghelegen siin op Bylevelt daer hi die ander helfte telene hout vander graeflicheyt van Hollant.
- Item tyen morghen lants also die ghelegen siin in Vluetenreweyde.
- Item die hofstede te Wyel mit enen morghen lants also hi die in erfpachte heeft van eenre vycaryen tot Oudemunster tutrecht.
- Item twalef morghen eyghens lants also die ghelegen siin op Bylevelt.
- Item viiftien morghen eyghens lants also die ghelegen siin in Teccop.
- Item viif morghen ende twee hont eyghens lants also die ghelegen siin in Bertengen
- Item drie morghen eyghens lants also die ghelegen siin in Vluetenreweyde.
- Ende achten morghen lants also die ghelegen siin in Vluetenreweyde ende hi in pachte heeft vanden heren van Sinte Maryen tutrecht.

Om een idee te krijgen: 300 schilden was het equivalent van de pacht van ongeveer 400 morgen land.¹⁶⁰⁹ In dat licht gezien is het niet verwonderlijk dat in 1416 vader Frederik Uten Ham als geldschietter voor de bisschop optrad en hem 2000 oude Franse schilden leende. Daarboven verpande de bisschop hem nog eens het maarschalkambt voor 1410 schilden!¹⁶¹⁰

De hoeve land op Teckop zal het laatste overblijfsel zijn geweest van oud bezit, we zagen al dat Frederiks voorvader Godschalk hier een hoeve land bezat die hij, ergens rond 1200 aan Oudmunster schonk. De twaalf morgen op Bijleveld werden in 1444 door Frederik en Dirkje verkocht aan Elias van der Mye en zijn vrouw Goude, dochter van Berthout van Lichtenberg. Zij schonken dit vervolgens aan het kapittel van St. Marie.¹⁶¹¹

¹⁶⁰⁷ Van Winter, *Sources*, p. 288: *que XXX iugera extendunt se cum uno fine ad Antiquum Renum et cum alio fine ad Aqueductum in Reynerscop, quibus etiam propius iacet pro nunc terra domini Frederici uten Hamme militis a parte superiori et terra Weneri de Drakenborch a parte inferiori.*

¹⁶⁰⁸ CBG, Huis den Ham, regest 20 (04-12-1440): *Alle den ghenen die desen brief zellen zien of horen lesen doe wij verstaen Ghijsbert van Nijenrode Steven van Zulen ende van Nijevelt Johan van Asperen van Buere ende Alaert van Haeften dat wi daer over ende ane waren alse maetsmanne ende hilixlude inder vergaderinghe des huwelix tusschen haren Vrederic vten Hamme ridder mit Vrederic vten Hamme sinen soen opte een side ende Wouter van Heemskerck mit joncfrou Dirc Philips siinre dochter opte ander side, also dat Vrederic vten Hamme ende joncfrou Dirc Philips siin wijf voiscr. in witteliken huwelic aen malcanderen vergadert siin bi horen magen ende vrienden van beyden siden, des her Vrederic vten Hamme ridder voiscr. gheeft mit Vrederic vten Hamme sinen soen voirg. driehondert oude vrancricsche scilden siaers die hi hem bewiist aen zulken goeden erven ende renten alse hier na bescreven.*

¹⁶⁰⁹ Op basis van een rekening van Oudmunster: 3 percelen in Vleuten (totaal 24 morgen) werden voor samen 19 oude schilden verpacht.

¹⁶¹⁰ HUA, Bisschoppelijk Archief 371, f° 168 (1416 mei 24) en (1416 mei 31).

¹⁶¹¹ HUA, St. Marie, inv nr. 2069-2 (08-05-1444): *Allen den ghenen (...) doe ic verstaen Egbert Ghijsberts soen scout op Bylevelt in Vrederics gherecht van Rynesse ende van Rynouwen dat voir my ende voir die lantghenoten ende buere die hier nae bescreven staen quam int gherecht Vrederic vten Hamme ende begheerde eens oirdels of die twalef mergen lants also als die gelegen siin inden voirscreven gherecht, streckende van Heydercoperwetrynge tot aen den Reynderscoper dyck dair Beernt Grawaert boven ende Steven van Zulen ende van Nijevelt mit lande dair*

In het bovenstaande lijstje staan allicht niet de allodiale goederen die de Uten Hamme's al eerder van de hand gedaan hadden. Daarover is ook geen sluitend beeld te verkrijgen. In de paragraaf over Strijland hebben we gezien dat de familie hier een belangrijk bezit had van 30 morgen groot.

Al met al konden de Uten Hamme's beschikken over honderden morgens allodiaal grondbezit dat in de vijftiende eeuw vrij indrukwekkend was en een nog veel grotere omvang heeft gekend in de eeuwen daarvoor. De leenkamer werd nog extra luister bijgezet doordat er drie kastelen aan verbonden waren; het Huis te Vleuten vanaf medio vijftiende eeuw (zie de bespreking hiervoor) en de kastelen Bottestein en Zuileveld. Andere aanzienlijke lenen, zoals de omgrachte hofstede op Themaat en het land op Veldhuizen (waar een buitenplaats lag) laten we dan nog buiten beschouwing.

Bottestein¹⁶¹²

Ook kasteel Bottestein was leenroerig aan Den Ham. Het lag even ten westen van de woontoren Huis te Vleuten temidden van andere lenen van Den Ham. Dit gedeelte van Vleuten kende derhalve een sterke concentratie van bezit in handen van de Uten Hamme's, volledig gelegen op de stroomrug van de Oude Rijn. Over de herkomst van de naam Bottestein is niets met zekerheid te zeggen. De uitgang *-stein* mag dan wel eenduidig wijzen op een stenen huis, moeilijker verklaarbaar ligt het met *Botte-*. Gezien het wapen van de ridderhofstad (een zilveren bot op een rood veld) zal de naam met de vissoort bot samenhangen. Of er een verband is met bijvoorbeeld de familie Both (van der Eem) is onduidelijk. Op het moment dat het huis voor het eerst in de bronnen voorkomt, 1439, kan het al in verband met Den Ham gebracht worden. In dat jaar verkocht Clarisse van den Stapele aan Folpert van Zuilen¹⁶¹³. Clarisse's eerste echtgenoot was Wouter uten Ham, zoon van Peter. De oudst bewaarde leenbrief uit 1440 werd uitgevaardigd ten gunste van Johan uten Ham, zoon van de leenheer Frederik uten Ham. Het is waarschijnlijk dat Wouter het huis rond het jaar 1400 in leen hield van zijn vader Peter. Een leenbrief uit 1469 geeft wat meer informatie over *dat huys tot bottesteyn mit veertich mergen lants mit tuyn [omheining] ende timmert*. Johan uten Ham verkreeg daarnaast nog 25 morgen land elders in Vleuten, 36 morgen in Gerverscop, 16 morgen op Breudijkerveld, 7 morgen op Ockhuizen boven Vleuten en tenslotte 9 morgen in Spengen in leen, totaal zo'n 113 hectare.¹⁶¹⁴ Dit leen werd reeds in de zestiende eeuw gesplitst, waarbij voortaan alleen het huis en de daarbij liggende landerijen als *Bottestein* werden geregistreerd. Deze landerijen van ruim 40 morgen (ongeveer 34 hectare) groot vormde een aaneengesloten complex dat van de Oude Rijn zuidwaarts tot in de Vleuterweide strekte, voor een klein deel over de middelwetering (de Gruppel) heen.¹⁶¹⁵

Bottestein kwam door het huwelijk van Johan uten Hams dochter Mechteld met Govert de Coninck in het geslacht De Coninck. Govert was een telg uit een oud geslacht dat door huwelijken met aanzienlijke families was verbonden. Hij was heer van Emiclaar en Langenoorth (kleine heerlijkheden bij Amersfoort), was baljuw en kastelein van Abcoude en Vreeland en in 1525 burgemeester van Utrecht¹⁶¹⁶. In het jaar 1528 werd hij onthoofd, zijn vrouw Mechteld was reeds 6 jaar eerder gestorven. Uit hun huwelijk was onder andere een zoon Frederik geboren, die in 1523 na de dood van zijn moeder Mechteld door de heer van Den Ham met Bottestein werd beleend. In 1538 werd Bottestein erkend als ridderhofstad.

di vrouwe van Nyevelt hoir lyftocgte aen heeft beneden. En het land is vrij en mag verkocht worden, en dat doet Frederik en zijn vrouw Dirc Philips en ze geven over *Elyaes vander Mye tot behoeff joncfrou Goude sinen wive heren Bertouts dochter van Lichtenberch ende Margriete hore beyder dochter*. Aanwezig: *Heynric vanden Hove, Willam Schinckel ende Vrederic van Pol lantgenoten ende buere*. Met zegel van de schout in zwarte was.

¹⁶¹² Het nu volgende is gebaseerd op Huiting, 'Bottestein'.

¹⁶¹³ J.C. Kort, 'Repertorium Den Ham', p. 299.

¹⁶¹⁴ HUA, Huisarchief de Ham, nr. 5 leenregister 1468-1577 folio 16-16vs.

¹⁶¹⁵ Zo is gebleken uit de bezitsreconstructie door de auteur. Het gedeelte over het grondbezit der ridderhofsteden is nog niet gepubliceerd.

¹⁶¹⁶ Wittert van Hoogland, *Ridderhofsteden*, deel 2, p. 292-302.

Zuileveld¹⁶¹⁷

De locatie van de kerk in Vleuten is in het licht van de geschiedenis der naburige kastelen, die allemaal ten zuiden van de Oude Rijn lagen, afwijkend doordat ze aan de noordkant ligt. Opvallend is even ten noorden van de kerk een dubbel omgracht terrein. Op de kadastrale minuut uit 1832 is duidelijk een omgracht terrein te zien. Er is sprake van een nagenoeg vierkant eilandje van 30 bij 30 meter, met aan de westzijde nog eens een vierkant terrein van ca. 32 bij 42 meter, dat eveneens door een gracht wordt omgeven. Op deze voorburcht heeft waarschijnlijk het genoemde bouwhuis of de boerderij gestaan. Het hele stelsel van grachten stond rechtstreeks in verbinding met de Vleutense wetering. Tegenwoordig ligt het terrein onder de bebouwing rond het kruispunt Albert Schweitzerlaan en Kochlaan.

Afb. 6-16: De oude kerk van Vleuten (rood omcirkeld) en Zuileveld (in het blauwe vierkant)

Bron: Kadastrale minuut

Het voormalige kasteel werd altijd gesitueerd bij de kerk. In 1538 droeg Hendrik van Eemskerk het goed op aan de abt, die Johanna Dirks dochter van Zuylen beleende.¹⁶¹⁸ Met deze leenbrief verscheen de Zeeuwse edelman Hans Ernst van Renesse van Moermont, heer van Baarland, in 1640 voor de Staten van Utrecht om erkenning van het leen als ridderhofstad te verzoeken. Hij had tevens enkele verklaringen van dorpsbewoners op zak, waaruit bleek, dat Renesse in het bezit was van een edelmanshuis genaamd Zuileveld met dubbele grachten en boerderij.¹⁶¹⁹ Het was blijkbaar genoeg om de erkenning gehonoreerd te krijgen. Als uitvloeisel daarvan zal het zijn, dat pas na die tijd een 'heer van Zuileveld' voorkomt!¹⁶²⁰

In 2006 zijn er 34 boringen op het terrein gedaan waarbij duidelijk werd dat de bodem voornamelijk uit oeverafzettingen bestond.¹⁶²¹ De bodemopbouw bestaat namelijk uit zandige klei of siltig zand waarin veel baksteenpuin, mortel en leesteen werd aangetroffen. Op verschillende plekken bevonden zich ondoordringbaar puin en resten van een tien meter brede gracht. Op het eilandje van de hoofdburcht duidde dit op fundamenteën of uitbraaksleuven van het kasteel. Het terrein van de hoofdburcht (het rechter eilandje) was mogelijk met 45 meter groter dan op basis van de kadastrale kaart zichtbaar is. Tevens zijn er aanwijzingen gevonden dat het terrein van Zuileveld of de omgeving ervan in de late Prehistorie bewoond werd.

Zuileveld was tot 1443 allodiaal bezit. In dat jaar namelijk droeg Steven Willemsz. van Zuylen van Nyevelt met toestemming van de bisschop aan de abdij van St. Paulus op: *vijf mergen lants mitter huysinge ende hofstede die daer tegenwoirdich op staen ende allen boeren toebehoeren alsoe die gelegen syn tot Vleuten [sic!] by der kerke tusschen lande Gherijts van der Mije aen die oestsijde ende aen die westzijde die Kerwech van Themaet ende den vrien eigendom daer of gelijk hij nae inhoud der briève daer van schuldich was te doen*.¹⁶²² Het was dus tot die tijd allodiaal bezit.

Willem was de derde zoon van Steven van Zuylen van Nyevelt en Agnes van Heemskerk. Steven, die in 1355 heer van kasteel Nyevelt werd, was de zoon van Jacob van Zuylen van Nyevelt en Christina uten Ham. Ik vermoed nu dat de Van Zuylen, die helemaal niet inheems waren en voornamelijk door aankoop en goede huwelijken hun bezittingen verwierven, ook hier op deze manier zijn terechtgekomen. Mocht dat kloppen dan komt Zuileveld uit het stamgoed van Uten Ham. Deze familie was immers wel inheems en bezat vele allodiale goederen ten zuidoosten van de kerk, waaronder het (allodiale!) kasteel Bottestein met 40 morgen land. Ook was een aanzienlijk deel van de hofsteden nabij de kerk allodiaal bezit van Uten Ham.

De nabijheid van kasteel bij de oude kerk van Vleuten doet toch wel vermoeden dat het kasteel van oudsher ter verdediging van de kerk heeft gediend. Dit gevoegd bij de voorname rol die Uten Hamme's in kerkelijke zaken hebben gespeeld pleit erg sterk voor een uiterst belangrijke rol van dit geslacht zover de bronnen teruggaan en zeer waarschijnlijk eeuwen daarvoor.

Lenen nabij Vleuten

De Uten Hamme's bezaten in hun kerngebied nogal wat lenen die ik elders heb uitgewerkt en hieronder in beknopte vorm worden weergegeven.¹⁶²³ De vele lenen die verspreid lagen blijven hier buiten beschouwing.

1 Grafelijkheid van Holland

- a Huis Den Ham met 6 morgen
- b 12 morgen op Bijleveld

¹⁶¹⁷ Voor een korte schets Huiting, 'Zuileveld', p. 527.

¹⁶¹⁸ HUA, St. Paulus 505-5, f(XXXVI (1538 mei 28). Zij was de weduwe van Gerrit van Culemborg..

¹⁶¹⁹ HUA, Staten 734-1. Een eerder verzoek om erkenning als ridderhofstad door Johanna van Zuylen was afgewezen: HUA, Staten landsheerlijk, 6, resolutie 26 mei 1537.

¹⁶²⁰ HAU, Dorpsgerechten 2053, f(47 (1679 nov 25), f(53-53v (1680 oct 7).

¹⁶²¹ RAAP rapport 1370, p. 15. De historische gegevens in dit rapport zijn ontleend aan Huiting, 'Zuileveld' en Huiting, 'Bottestein'. Daarin heb ik nog niet het vermoeden uitgesproken dat het kasteel iets van doen zou kunnen hebben met de familie Uten Ham.

¹⁶²² HUA, St. Paulus 505-3, f° LXXVI (1443 vrijdag na zaterdag in de vasten judica).

¹⁶²³ Op basis van Huiting, 'Agrarische basis'.

2 Bisschoppelijke lenen, na 1528 Staten van Utrecht

- a 20 morgen land genaamd den Hoghen Ham (tot 1577)
- b 13 morgen daarbij waar Splinter Uten Ham woonde
- c 3½ morgen de Dweercamp
- d 10 morgen op Vleuterweide genaamd Ydencamp en Mannykenscamp
- e 3½ morgen daarbij over Heicopper wetering genaamd den Hogen Camp
- f 2 morgen genaamd Sluyterscamp
- g gerecht, tijns en tiende van Lage Haar van 2 hoeven¹⁶²⁴
- h gerecht, tijns en tiende van 2 hoeven in Gerverscop
- i gerecht, tijns en tiende van 2 hoeven op Breeveld (bij Woerden)
- j gerecht, tijns en tiende van 15 hoeven in Portengen

3 Oudmunster

- a 13 morgen land tijns en tiendvrij op Wilderveld
- b hofstede met 7 hond tijns en tiendvrij op Wilderveld
- c een hofstede te Vleuten met ½ morgen land tijns en tiendvrij
- d vier hofsteden te Wiel tijns en tiendvrij onder de hofstede Den Ham
- e 8 morgen op Wilderveld
- f 6 morgen op Wilderveld
- g 2 morgen op Wilderveld
- h een akker op Wilderveld tijns en tiendvrij
- i 3 morgen op Wilderveld

4 Huis Rijnauwen

- a 21 morgen “De Hoge Ham” (tot 1577)
- b 2 morgen op Wilderveld

In 1465 openbaarde zich een toen al enkele jaren sluimerend conflict tussen Frederik uten Ham en zijn gelijknamige zoon enerzijds, en de kapittels van Oudmunster en St. Marie anderzijds.¹⁶²⁵ Het was allemaal begonnen met achterstallige pachten die Uten Ham aan deze kapittels schuldig was. Volgens Uten Ham was de pachtprijs overigens te hoog omdat het perceel van 18 morgen volgens de brief in werkelijkheid kleiner was. Beide partijen beschuldigden elkaar over en weer van het weghalen van elkaars koren. Er ontspon zich een jarenlang welles nietes spelletje waarbij zowel de onwrikbaarheid als het aantal beschuldigingen toenam. Volgens Frederik sr. hadden de kapittels gewapende lieden gestuurd om het koren te oogsten. St. Marie voerde aan dat deze ploeg niet bewapend was om Frederik iets te misdoen maar juist om zichzelf tegen de Uten Hammes te beschermen. Dat was ook wel nodig want vader en zoon Uten Ham brachten de drie wagenlieden aanzienlijke verwondingen toe. Het weggehaalde koren behoorde niet geheel aan Frederik omdat hij het ook buiten zijn eigen land had gezaaid.¹⁶²⁶ De zaak escaleerde en Oudmunster betichtte Uten Ham van het doodslaan van hun schout Tyman de Banre, die het schoutambt van Frederik Uten Ham pachtte, die op zijn beurt *nota bene* van Oudmunster pachtte. Overigens kon van doodslag geen sprake zijn omdat Tyman nog jarenlang in de bronnen voorkomt.

De stad Utrecht nam het op voor de kapittels en eiste op 5 juli 1465 dat de Uten Hamme's in gijzeling zouden gaan totdat een vonnis over hun de misdaden werd gevelde.¹⁶²⁷ De stadsraad stuurde afgevaardigden naar Vleuten om getuigen van de gewelddadigheden te horen en om daarvan aantekeningen te maken.¹⁶²⁸ Vervolgens werden vader en zoon Uten Ham op 20 september in de gevangenis gegooid totdat ze bezwoeren de bepalingen na te komen: een forse som geld moesten ze betalen en voor elke termijn moesten ze terug in de gevangenis totdat er borgen gesteld waren.¹⁶²⁹ Op 2 oktober 1465 besloot de raad dergelijke praktijken naar oude goede gewoonte te bestraffen.¹⁶³⁰ Op 11 juli 1466 ontsnapten ze uit de gevangenis, dankzij de cipier Herman Evert Schouten, die Jan de Brabander en twee vrouwen genaamd Met en Mary, doorliet zodat ze de gevangenen konden helpen uitbreken.¹⁶³¹ Frederik en zoon, zo besloot de Raad snel daarna¹⁶³², waren voortaan eeuwig uit de stad en een mijl omtrek verbannen. Oudmunster en St. Marie

¹⁶²⁴ Foutief elf hoeven bij Maris, *Repertorium*, p. 162 (nr. 189).

¹⁶²⁵ De overgeleverde stukken bevinden zich in de archieven van de bisschop (inv. nr. 202), de kapittels van St. Marie (inv. nr. 1257) en Oudmunster (Rekeningen van de Fabriek, inv. nr. 499-2) en die van de stad Utrecht (Buurspraak Boek [voortaan aangehaald als: BSB], Raads Dagelijks Boek [RDB], Rekeningen van de 2e Kameraar [KR]). In geen van de drie overgeleverde delen van het huisarchief van Den Ham (HUA, CBG en particulier bezit) zijn sporen over deze zaak te vinden.

¹⁶²⁶ In het kapittelarchief van St. Marie bevindt zich de correspondentie der partijen. In het archief van Oudmunster is een dergelijk dossier niet overgeleverd maar is er ongetwijfeld geweest.

¹⁶²⁷ HUA, RDB 1460-1469, f° 118v.

¹⁶²⁸ HUA, KR 1465-1466, f° 28v.

¹⁶²⁹ HUA, RDB 1460-1469, f° 122r-123r en f° 130r (28-11-1465).

¹⁶³⁰ HUA, RDB 1460-1469, f° 124v.

¹⁶³¹ HUA, BSB 1463-1473, f° 62r-62v. De handlangers staan genoemd in RDB 1460-1469, f° 144v (15-07-1466).

¹⁶³² HUA, RDB 1460-1469, f° 144v (15-07-1466).

luiden de klokken en spraken de vloek uit over de twee Vleutenaren. Dat was niet alles: er werd een klopjacht georganiseerd¹⁶³³ en uiteindelijk trof men Frederik aan in Woerden, waar hij poorter was geworden.¹⁶³⁴ De bodes van de stad Utrecht togen daar ook enkele malen heen.¹⁶³⁵

De zaak zat muurvast totdat Frederik sr. op zondag 9 augustus 1467 om 9 uur 's ochtends een brief bij bisschop David van Bourgondië deed bezorgen, waarin hij zijn klachten kort samenvat en om bemiddeling vraagt.¹⁶³⁶ Op 1 juli 1468 vragen de partijen aan bisschop David en domproost Gijsbrecht van Brederode om een oplossing, op straffe van 1000 gouden Engelse nobels voor het niet naleven, te verdelen onder de bisschop, de domproost en de partij die zijn woord houdt.¹⁶³⁷ Hangende de uitspraak overlijdt vader Frederik,¹⁶³⁸ wat volgens een schrijven van zijn zoon eeuwig hartezeer zal geven omdat hij is gestorven aan de waterzucht, die hij op de Katharijnepoort had gekregen.¹⁶³⁹ Na 1 jaar gevangenschap krijg je immers de tering en gaat het lichaam vocht opnemen, zo schrijft de jonge Frederik. Op 1 september 1468 verklaart de bisschop dat Frederik alle verplichtingen zal overnemen.¹⁶⁴⁰ Hoogstwaarschijnlijk heeft Frederik woord gehouden want de archieven zwijgen daarna over deze zaak.

Een prachtig verhaal met een hoog anekdotisch gehalte, dat toch goed laat zien dat tegen onwelwillende pachters stevig werd opgetreden en ondanks de maatschappelijke positie van de ridders in kwestie, een juridische strijd van lange adem niet werd geschuwd.

In de nazomer van 1469 werd Frederik wegens de dood van zijn vader beleend met zijn Hollandse lenen en die van de proosdij van Oudmunster.¹⁶⁴¹ Op 21 maart 1470 was hij voor het eerst weer aanwezig op de rechtsdag in Wijk bij Duurstede als lid van de ridderschap.¹⁶⁴² Vanaf dat moment was hij vrijwel alle zittingen aanwezig en legde een grote activiteit in de rechtsgang aan de dag. Voornamelijk waar de maarschalk van het Nedersticht (toen: Gerrit Mulert) als rechtsvorderaar optrad, velde Frederik het uiteindelijke vonnis.¹⁶⁴³ We kunnen nauwelijks anders concluderen dan dat Frederik over goede juridische kennis beschikte en mogelijk toen al ideeën koesterde om het besmette blazoën van zijn geslacht te zuiveren. In de omgeving van bisschop David kon hij goed gedijen, grote vrienden met de stad en de kapittels was deze bisschop immers niet bepaald.

Eind jaren zeventig was de tijd rijp voor Frederik uten Ham om een actieve rol in de landsheerlijke politiek te ambiëren en op 28 augustus 1477 volgde hij de genoemde Gerrit Mulert op als maarschalk van Amersfoort en Eemland en kastelein van kasteel Ter Eem.¹⁶⁴⁴ Deze zware functie ging hem blijkbaar goed af en precies 4 maanden later nam hij onder betaling van de uitstaande pandsom het maarschalkambt van het Nederkwartier van dezelfde Gerrit Mulert over.¹⁶⁴⁵ Het ambt van maarschalk was het aanzienlijkste, omdat hij als drager van het hoogheerlijk gezag rechtstreeks de landsheer, de Utrechtse bisschop vertegenwoordigde. Zo kon hij de plattelanders oproepen voor de rechtsgang door de klokkenslag. Hij spoorde misdadigers op, daagde ze voor de plaatselijke rechtbank en voerde de vonnissen uit.¹⁶⁴⁶ Het ambt was lange tijd verpand wegens de geldnood van de bisschop. Dat werkte misbruik in de hand, omdat de dragers van het ambt de door hun betaalde pandsom wilden terugverdienen en liefst nog winst wilden maken.

Vol goede moed zette Frederik zich aan het werk maar reeds in januari 1478 klaagde de stad Utrecht over hem omdat hij veel vaker de klok luidde dan zijn voorgangers.¹⁶⁴⁷ In datzelfde jaar sloeg Frederik met zijn Hollandse ambtsgeenoot, de baljuw van Gooiland, de handen ineen om de boetes onderling te verdelen die ze opstrekten met Gooise misdadigers die naar het Nedersticht vluchten.¹⁶⁴⁸ Op zich geen uitzonderlijk bondgenootschap omdat de Hollands graaf en de Utrechtse bisschop beide Bourgondiërs waren.

In 1479 werd per notariële oorkonde aan Frederik duidelijk gemaakt dat hij geen inbreuk mag maken op de jurisdictie van de proost van Sint Jan in Mijdrecht, Wilnis en Achtienhoven.¹⁶⁴⁹ Deze proost was de enige buiten de bisschop die de hoge heerlijkheid bezat.¹⁶⁵⁰ Ook in Vechten, waar de burens reeds lange tijd de klokkenslag niet hoefden te

¹⁶³³ HUA, KR 1466-1467, f° 24r, 25r, 38v

¹⁶³⁴ Dit wordt door Frederik in een brief aan de bisschop bevestigd: HUA, St. Marie, 1257 (09-08-1467).

¹⁶³⁵ HUA, KR 1466-1467, f° 21v, 28v.

¹⁶³⁶ HUA, St. Marie, 1257 (09-08-1467).

¹⁶³⁷ HUA, BA 4, f° 102v. Regest: Muller, *Regesten*, nr. 4080. Akte geïnserieerd in een akte van 20-12-1468, samen met 01-09-1468 (resp. Muller 4087 en 4083). Alle drie gedrukt in: Dodt van Flensburg, *Archief*, deel 3, pag. 50-55 (zonder opgave van vindplaats).

¹⁶³⁸ HUA, BA 4, f° 104v (01-09-1468).

¹⁶³⁹ HUA, St. Marie, inv nr 1257, Lijst van grieven van Frederik Uten Ham tegen Oudmunster en St. Marie, overlegd aan de bisschoppelijke officiaal.

¹⁶⁴⁰ Zie noot 1638.

¹⁶⁴¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1, f° 74.

¹⁶⁴² HUA, BA 202, f° 80v (21-03-1470).

¹⁶⁴³ Bijvoorbeeld HUA, BA 202, f° 115 (15-03-1472)

¹⁶⁴⁴ HUA, BA 373, f° 214v (Muller, *Regesten*, nr. 4297), met aparte akte met de nadere bepalingen

¹⁶⁴⁵ HUA, BA 373, f° 129v-130 (28-12-1477). Nadere bepalingen op f° 134-135 (28-12-1477); de eed door Frederik afgelegd op 29 december: aldaar f° 129v. Ter nakoming van de verplichtingen aan zijn borgen geeft hij al zijn goederen in het Sticht aan hen in pand: HUA, BA 4, f° 175 (regest: Muller, *Regesten*, nr. 4308).

¹⁶⁴⁶ Enklaar, *David van Bourgondië*, p. 76

¹⁶⁴⁷ HUA, RDB 1475-1481, f° 70r (17-01-1478).

¹⁶⁴⁸ HUA, Hss oude signatuur 72, f° 80-81 (28-05-1478).

¹⁶⁴⁹ CBG, Huis Den Ham, regest 32 (1479 jan 2), notaris Jacobus Johannis ex Borsalia, bezegeld door de gedelegeerde rechter Johannes Egidij, deken van St. Catharijne te Brielle.

¹⁶⁵⁰ De meest recente samenvatting Van den Hoven van Genderen, 'De jurisdictie', pag. 209-229, i.h.b. de paragraaf "Monopolisering van de hoge rechtsmacht", pag. 209-213.

volgen, stuitte Frederik op een bevestiging van een oud recht.¹⁶⁵¹ Hij liet zich echter niet uit het veld slaan en nam bij Jutphaas enkele lieden gevangen en hield ze op Den Ham vast.¹⁶⁵² Dit was tegen het zere been van de stad Utrecht omdat deze mensen op weg waren naar de Utrechtse jaarmarkt en dus een vrijgeleide bezaten. Bovendien had hij zich aanmatigend tegenover de stadsoversten gedragen. De Raad van de stad droeg Frederik op blootshoofds vergiffenis te vragen en hij moest zweren de Landbrief te onderhouden en de rechten, privileges en oude gewoonten van de stad Utrecht nooit meer te zullen ondermijnen.¹⁶⁵³

Ambtsmisbruik was in die tijd niet nieuw: maarschalken konden overtredingen laten afkopen en verzonnen dan ook overtredingen: de slachtoffers betaalden toch maar om te ontsnappen aan gevangenneming. Zo waren er nog wel meer ‘methoden’ voor een maarschalk om zijn inkomsten te verhogen. Het maakte de ambtenaar er niet populairder op en de bronnen vermelden dan ook talloze gevallen van verzet en harde reactie. Dergelijke praktijken bleken echter lastig uitroeibaar en waren een symptoom van de willekeur die was opgetreden door de verpanden der landsheerlijke ambten. Enklaar drukte het treffend uit: “Nog moeten wij de bezoldiging van het ambt behandelen, daar wij dan tevens aan een der grootste misstanden in de ambtelijke administratie van bisschop David raken: het verpanden der ambten, waardoor het bezetten daarvan voor den landsheer een middel tot het verkrijgen van gereed geld, voor den ambtenaar een solide geldbelegging werd.”¹⁶⁵⁴

Begin september 1481, tijdens de Stichtse burgeroorlog, werd kasteel Den Ham door de stad Utrecht belegerd, evenals onder meer Ter Eem, Nijenrode en Harmelen. De inmiddels gehate Uten Ham was op dat moment niet thuis. Zijn broers gaven het kasteel over aan de belegeraars die met groot wapentuig waren uitgerukt. Er werd vanuit Utrecht proviand (zout, bier, brood, kaas, vlees, kaarsen, lantaarns) naar Den Ham gebracht. Frederiks gezin en broers Jan, Gerrit en Wouter bleven gevangen op het huis. Gezien de proviandering die 70 dagen duurde heeft de bezettingsmacht onder Jan van Alffen er zo’n 10 weken gezeten alvorens het huis in brand te steken, een periode die overeenkomt met de 10 tot 11 weken die een kroniek van de oorlog vermeldt.

Frederik was de troepen weliswaar ontvlucht maar de stad Utrecht kreeg onverwacht op 31 januari 1482 een tweede kans toen zo’n 150 ruiters erop uit trokken om in Breukelen hooi te halen voor paarden. Vanuit zijn residentie kasteel Vreeland was Frederik Uten Ham met 20 knechten op patrouille en hij bevond zich juist in de buurt. De stedelingen aarzelden geen ogenblik en voerden hun vijanden naar Utrecht. Uten Ham moest tussen tientallen ruiters in worden genomen om een lynchpartij te voorkomen. Er stonden voldoende oude rekeningen open om deze bruut nu eindelijk uit de weg te ruimen.

Frederik werd in het gevang gegoooid, de wapens van zijn ruiters werden ingenomen en het heugelijke feit werd in de herberg Rutenberch door de stadsraad met een maaltijd gevierd. De bisschop benoemde op 6 februari Johan uten Ham als waarnemend maarschalk. Uiteindelijk werd 2000 Rijnse guldens voor Frederiks vrijlating betaald, en het geld was reeds aan de 150 Utrechtse ruiters als vanggeld gegeven, toen net op tijd de gilden de transactie vrijdelden: ze kwamen bijeen, haalden Uten Ham uit de gevangenis en brachten hem naar de Plaats. Ze dwongen de schepenen tot een vonnis. Op 16 april 1482 werd Frederik Uten Ham om twee uur ‘s middags door beul Tyman met het zwaard onthoofd. Het maarschalkambt bleef echter in de familie aangezien de pandsom nog niet door de bisschop was afgelost.¹⁶⁵⁵ Frederiks minderjarige zoon Gerrit nam het ambt over, waarbij zijn oom Adriaan waarnemend maarschalk werd.

Het huis Den Ham zal weer spoedig zijn opgebouwd, in welke vorm dan ook, want in 1512 was maarschalk Frederik uten Ham bereid om zijn huis Den Ham als gevangenis open te stellen voor de proost van St. Jan, zolang diens kasteel Mijdrecht in ruïneuze toestand verkeerde.¹⁶⁵⁶ Deze Frederik trok zich weinig van bisschop en Staten aan en lokte een politiek conflict uit waar keizer Karel V aan te pas kwam.¹⁶⁵⁷ Ook in 1530 verving Den Ham de onbruikbare gevangenis van de proost. We mogen hieruit afleiden dat Den Ham voldoende solide was. Het is helaas niet vast te stellen hoe groot de in 1482 aangerichte schade was. De status als sterkte wist het kasteel toch te behouden. De kosten om het kasteel weer op te bouwen zal zonder problemen uit de pachten, tienden en ambten zijn bestreden. Toen Adriaan uten Ham in 1484 reces over de opbrengsten van het ambt verkreeg, werd daarbij ook de buit tijdens de oorlog gerekend.¹⁶⁵⁸

De geschiedenis van de familie Uten Ham vertoont grote overeenkomsten met bijvoorbeeld de familie Pieck in Gelderland, zoals Van Bavel liet zien.¹⁶⁵⁹ De kiem voor het succes van zo’n familie was gelegen in het grondbezit en niet zelden het bezit van tienden, waardoor een solide financiële basis ontstond om landsheerlijke ambten in pand te kunnen nemen.

¹⁶⁵¹ HUA, RDB 1475-1481, f° 116r (01-03-1479).

¹⁶⁵² HUA, RDB 1475-1481, f° 118v (05-04-1479).

¹⁶⁵³ HUA, RDB 1475-1481, f° 118r (02-04-1479).

¹⁶⁵⁴ Enklaar, *David van Bourgondië*, p. 79 en verder p. 83.

¹⁶⁵⁵ HUA, Bisschoppelijk Archief, inv nr 373 folio 256 b verso.

¹⁶⁵⁶ Doeleman, *Heerschappij*, p. 107.

¹⁶⁵⁷ Deze zaak is scherpzinnig behandeld door Van Kalveen, *Bestuur*, p. 195-199.

¹⁶⁵⁸ Enklaar, *David van Bourgondië*, p. 82.

¹⁶⁵⁹ Van Bavel, *Transitie*, p. 353-354.

6.10 De Haar¹⁶⁶⁰

In 1681 werd kasteel De Haar voor de eerste keer in zijn bestaan te koop aangeboden.¹⁶⁶¹ Het werd omschreven als *het oude riddermaetighe huys ofte Kasteel de Haar met sijnen ambachtsheerlijckheijt ende vrijthoff, mitsgaders de gerechticheden vant stellen schout sceepenen secretaris boode etc alsmede noch met desselfs eijgen kerck ofte capelle, ende met over de hondert considerabele achterleenen, oock noch met diverse tienden, soo onder de Haar ende onder Vleuten, als opt Oudelant onder Woerden*. Dit is de oudste vermelding van het huis als ‘kasteel’; in de middeleeuwen werd doorgaans gesproken van ‘huys’ – slechts in 1440 komt De Haar ‘het slot vander Haer’.¹⁶⁶² Het aantal lenen was inderdaad omvangrijk, want de leenkamers van Zevender en Harmelen waren ermee gecombineerd door 15^e-eeuwse huwelijken. Daarmee was de leenhof vrij groot en qua omvang hoefde De Haar alleen maar een aantal grote kastelen als IJsselstein, Wassenaar, Culemborg, Brederode, Egmond, Arkel, Voorne en Vianen voor zich te laten. Een ander deel van het bezit vormden de *verscheide thinsen over de landerijen, jonge veulens ende kalveren, mitsgaders oock met diverse erfpachten, de wint van de bairse coormolen met den erfpacht vandien. Insgelijks noch met sijne remarcabile boomgaarden (...) ende de daar bij horige stallinge koetshuijs back ende brouw huys, visscherijen, hoven, plantagien, land, bossen, wegen, stegen ende andere gerechticheden daar toe ende aenbehoorende, sulcx de beere vande Haar zaliger die van outs beseten heeft*. Verder hoorde bij het huis nog 116 morgen (98 hectare) aan verpachte landerijen – al met al een aanzienlijk bezit. Indrukwekkend was het in de zeventiende eeuw, en niet minder indrukwekkend was het 500 jaar daarvoor.

Tijdens de recente ingrijpende restauratie van het kasteel, ter gelegenheid waarvan een livijg boek werd uitgegeven, was namelijk gebleken dat de door mij veronderstelde hoge ouderdom werd geschraagd door archeologische vondsten. In eerste aanleg was kasteel De Haar namelijk een vroeg 12^e-eeuws mottekasteel met een diameter van 33 meter.¹⁶⁶³ Was dit het kasteel van Godschalk van der Haer, een broer van Herman II van Woerden?¹⁶⁶⁴ Beiden komen voor in een oorkonde uit 1165. De graaf van Holland had de Zwammerdam in de Oude Rijn laten leggen waardoor in het Land van Woerden grote wateroverlast ontstond.¹⁶⁶⁵ De aanwezigheid van *Hermannus de Wordene et frater Godescalcus* als getuigen in de oorkonde aan bisschoppelijke zijde (de dam moest weg) heeft alles met deze waterstaatkundige problemen in hun gebied te maken. Beide broers komen in 1186 ook weer voor, Herman nu als schout van Woerden (*Hermannus scultetus de Worthene et Godescalcus frater eius*).¹⁶⁶⁶

6.10.1 Achterleen van de bisschop

De eerste mogelijke vermelding van Kasteel de Haar dateert uit 1314. Op 13 oktober van dat jaar deed de bisschop uitspraak in een doodslag en lijfroof, waarbij Boekel en Elias van der Haer betrokken waren. Deze misdaad was begaan *op die Hare*. Wellicht dat hiermee niet het toponiem ‘haar’ is bedoeld – er waren vele ‘haren’ in de omgeving (o.a. bij Woerden en Linschoten) – maar mogelijk wel het kasteel of de voorloper ervan. De vermelding zou dan latere parallellen hebben, bijvoorbeeld in de Utrechtse stadsrekeningen, waar we vermeld vinden dat in 1427 een bode *optie Hair* werd gestuurd om Gijsbert en zijn broer Loef van der Haer te ontbieden. In 1478 werd Dirk van Zuylen beschreven als ‘Dirk van Zuylen op der Haer’.

De eerste zekere vermelding van het kasteel dateert echter pas uit 1391, wanneer Boekel van der Haar (een nazaat van de vorige Boekel) ermee wordt beleend door de heer van Vianen. Deze hield het op zijn beurt van de Utrechtse bisschop; de oudste bisschoppelijke leenbrief voor de heer van Vianen uit 1497¹⁶⁶⁷ vermeldt *‘Dat huys ther Haer mytten vrythoff ende myt synen toebehoeren’*, een beperkte omschrijving die haast doet vermoeden dat deze genoegzaam bekend was uit oudere oorkonden. En er is zowaar een verwijzing naar een reeds toen verloren register uit de tijd van bisschop Arnoud van Hoorn (1371 – 1378): *Istud est juxta Registrum d[omi]ni Arnoldi de Horn, sed in sequentibus non sunt bona specificata*. In de vijftiende eeuw trof men ook in een register van 100 jaar ouder geen nadere omschrijving aan. Waarschijnlijk was die specificatie niet eens nodig: De Haar met alles er op en er aan, dat liet niets aan duidelijk te wensen over. Van Bavel heeft ook geopperd dat juist vage omschrijvingen kunnen wijzen op geconcentreerd bezit.¹⁶⁶⁸ Het kasteel bestond zeker ook

¹⁶⁶⁰ Dit onderdeel van de studie is grotendeels ontleend aan Huiting, ‘Eigenaren en bewoners’, p. 34-91. Voor uitgebreide annotatie wordt daarnaar verwezen.

¹⁶⁶¹ HUA, Huisarchief De Haar, inv. nr. 126.

¹⁶⁶² HUA, Oudmunster inv. nr. 606 (1440 beschadigd en half verscheurd maar deels leesbaar).

¹⁶⁶³ Voor de verschillende fasen van het kasteel zie het inzichtrijke verslag van Van der Mark en Tebben, ‘Vroegste voorgangers’, p. 105-113.

¹⁶⁶⁴ Zie ook Hoogstraten 1729, p. 3: ‘Het gemene gevoelen is, dat het huis de Haar omtrent het jaar 1162, of 1165, gebouwt, often minste bewoont is door Godschalk, een broeder van Harmen, heer van Woerden, en dat hy zyn geslachtsnaam verlatende, en dien van zyne woonplaats aannemende, de stichter geweest is van het geslacht van de of der Haar, dat eertyds in het sticht van Utrecht voortreffelyk gebloeit heeft, en nog in wezen is; en eindelyk, dat deze voornoemde Godschalk omtrent het jaar 1186 overleden is. Dit kan ook ten dele bevestigd worden door het wapen van dit geslacht, dat met het wapen van het geslacht van Woerden alleen in verwen verschilt: want die van de Haar een veldt van keel, en daar op drie schuinse ruiten (lozanges) van zilver voeren, gelyk de heeren van Woerden een veldt van goudt, en daar op een gelyk getal van diergelyke ruiten van keel te voeren gewoon geweest zyn.’

¹⁶⁶⁵ OSU I nr 449 (25-11-1165). Over de achtergronden: Dekker, ‘Dam bij Wijk’, p. 248 en 265 en Van der Linden, ‘Zwammerdam’, p. 119-120.

¹⁶⁶⁶ OSU I, nr. 516 (1186). Zie Plomp, *Woerden*, p. 14-21 over de Van Woerdens.

¹⁶⁶⁷ Matthaeus, *De nobilitate*, p. 397

¹⁶⁶⁸ Van Bavel, *Transitie*, p. 442.

in 1440 en hoogstwaarschijnlijk in welstand, want het werd toen 'het slot vander Haer' genoemd.¹⁶⁶⁹ Dit woord duidt toch op een aanzienlijke omvang. Allereerst moet nu onderzocht worden hoe dit kasteel in de leenkamer van Vianen terecht kwam.

Op 27 augustus 1349 beleende Jan van Arkel, bisschop van Utrecht, vrouwe Catharina Uten Goye (dochter van Gijsbert Uten Goye, heer van het kasteel in het huidige dorpje 't Goy, gemeente Houten), met het burggraafschap van Utrecht en vele andere goederen, waaronder *dat gherechte, thiende en thinse van Nyencoep, en 't gerechte ende tiende op Harevelt ende op den Vrythof*.— alles 'zoals haar voorouders van het Sticht in leen hadden'.¹⁶⁷⁰ Met Nyencoep werd bedoeld de polder Laagnieuwkoop, die blijkens het kaartbeeld duidelijk een voortzetting is van de ontginningsblokken nabij De Haar. Bijzonder is nog dat Laagnieuwkoop behoorde tot de parochie Kockengen waar, evenals in Spengen, eind der tiende eeuw de jurisdictie toekwam aan Werner van der Haer.¹⁶⁷¹ Catharina uten Goye nu was de laatste telg uit het illustere hoogedele geslacht Uten Goye. Merkwaardigerwijs is er geen vermelding van het Kasteel de Haar of van de bijbehorende hoeven land, maar dat is in dit verband minder van belang dan het feit dat in één en dezelfde akte het burggraafschap wordt genoemd met 'een complex op de Haar'.

Er is nog ander bronnenmateriaal waaruit geconcludeerd kan worden dat Catharina inderdaad meer bezat dan de tienden op het Haarveld. In een oud goederenregister van Oudmunster uit omstreeks 1350 staat een interessante belending bij een perceel land in het gerecht van de Lage Haar van Frederik Uten Ham. Dit zijn de twee hoeven land die pal ten westen van de polder De Haar lagen. Aan de bovenkant, dus in de polder De Haar die tot het kasteel behoorde, was het bezit van de vrouwe Uten Goye gelegen, en er was maar éénmaal een vrouwe Uten Goye: Catharina.¹⁶⁷² Verder is er een charter uit 1354 van de proost van Oudmunster behelzende hetzelfde stuk land - we kunnen dit perceel (dat later '*dat Cruyslant*' werd genoemd) nog eeuwen volgen.¹⁶⁷³ Het is daarmee wel zeker dat Catharina Uten Goye De Haar bezat. Waarschijnlijk gaf zij het in leen uit aan Werner van der Haer, maar daarover zijn gegevens bekend.

De summiere akte uit 1349 verstrekt ons het verband met de akte uit 1391, waarin de Heer van Vianen die goederen in leen uitgaf. Catharina Uten Goye, dochter van Gijsbert, was namelijk gehuwd met Hendrik van Vianen. Dat was een belangwekkende verbintenis, aangezien omvangrijke goederen in één hand kwamen. Het resultaat was onder meer de grootste leenkamer in de noordelijke Nederlanden, met bijna zeshonderd lenen! Een ander resultaat was dat De Haar een leen van Vianen werd. De volgende Utrechtse burggraaf was hun zoon Gijsbert van Vianen, vrijheer van Vianen, die overleed op 21 augustus 1391. Dat verklaart de datum van de oudste leenbrief ten behoeve van Boekel van der Haer, omdat de consistente registratie van de lenen begon onder Gijsberts zoon Hendrik II. Hiermee kunnen we vaststellen dat de rechten op de Haar via de Uten Goyes in handen van Vianen zijn gekomen. Deze informatie omtrent de connectie met Catharina Uten Goye en het gegeven dat in de akte uit 1349 de zinsnede 'zoals haar voorouders' voorkomt, biedt ons een aanknopingspunt om weer verder terug in de tijd te gaan.

Een 13^e-eeuwse connectie met Van Bentheim?

In 1267 stond graaf Otto van Bentheim bij zijn intrede in de Duitse Orde aan zijn broer Egbert onder meer het burggraafschap van Utrecht en goederen te Vleuten af. Er staat letterlijk '*bona nostra in Vlotene perfecte*.' Wat fascineert is wederom de vermelding van het burggraafschap en andere goederen in één akte, alsof deze bijeen hoorden, sterker nog: de goederen in Vleuten volgen meteen na het burggraafschap.¹⁶⁷⁴ Nu weten we niet welke goederen het precies betrof, maar een belangrijke grafelijke familie had niet zomaar een perceeltje grond – '*bona nostra in Vlotene perfecte*' betekent namelijk: onze volledige goederen in Vleuten. Zou het hier om De Haar kunnen gaan? Alle andere goederen in de akte werden aangeduid als '*curtes*' (hoven) en '*bona*' en waren aanzienlijk. De meeste bevonden zich in het gebied langs de Linge, een kernland van de familie Van Cuijk.¹⁶⁷⁵ Godfried van Cuijk huwde in 1129 de erfdochter van Arnsberg en werd zo graaf van Arnsberg. Zijn oudste dochter Alveradis kreeg als bruidschat vele goederen, toen zij trouwde met graaf Otto I van Bentheim. Deze Otto was een zoon van de Hollandse graaf Dirk VII! Dirk VI had nog een zoon, Boudewijn, die tussen 1178 en 1196 bisschop van Utrecht was. Waarschijnlijk heeft Boudewijn zijn broer Otto I met

¹⁶⁶⁹ HUA, Oudmunster inv. nr. 606 (1440 beschadigd en half verscheurd maar deels leesbaar).

¹⁶⁷⁰ Van de Water, Plakkaatboek, deel 3, p. 50.

¹⁶⁷¹ Hierover meer verderop.

¹⁶⁷² HUA, Oudmunster 934 f° XVI^v, omstreeks 1350: *Item super Haer .xiii. iugera cum dimidia qui colit Nycolaus de Roemst (...) super Neder Haer in temporali iurisdictione domini Vrederici uten Hamme, militis. Superiori Domicella uten Goy, inferiori comes Hollandie.*

¹⁶⁷³ HUA, Oudmunster 1154-2, (1354): *tredecim iugera terre cum dimidio jugere prout iacent in prochia de Vloten (...) quorum confines tales esse dicunt superius possidet Gerardus de Jutfaes filius Weneri van der Hare, inferius possidet comes Hollandie.* HUA, Oudmunster 1154-9, (21-02-1534)

¹⁶⁷⁴ OSU II, nr. 1726 (25-07-1267): *totum dominium nostrum in Malsen (Geldermalsen) cum fidelibus, ministerialibus ac omni integritate iuris eiusdem, in Westerholte (Westerholt bij Geldermalsen), in Meteren (Meteren aldaar) et in Wadennoye (Wadennooien, aan de Linge) curtes nostras cum omnibus cultis et colendis, bona, que hactenus nostra fuerunt apud Trecht (Tricht, aan de Linge) et Deile (Deil, aan de Linge) cum omni plenitudine iuris nostri tam maximi quam minuti, borggraviam sive dominium borggravii, redditus seu proventus omnes et singulos ex eo provenientes in Traiecto cum attinenciis suis, bona nostra in Vlotene perfecte, redditus siquidem viginti et quinque marcarum de theloneo in Gervlet (de tol van Geervliet) annis singulis, et sexaginta libras de petitione in Vallacra (Walcheren), quos redditus a comite Hollandie manuteneamus, et advocatiam in Alborg (Aalburg bij Heusden), et bonis prefatis appendencia et exrescencia titulo et nomine homagii in partem hereditatis sue eum legitime contingentem liberaliter contulimus et assignavimus perpetuo possidenda.*

¹⁶⁷⁵ Zie hiervoor kort Van Bavel, Mariënweerd, p. 113 en uitgebreider voor de goederen (waarbij Vleuten buiten beschouwing blijft) Van Bavel *Transitie*, p. 145.

het burggraafschap beleend; Otto's zoon Boudewijn had het tenminste in 1241 als bisschoppelijk leen.¹⁶⁷⁶ Deze Boudewijn moest zijn goederen verdelen onder zijn zonen. De jongste ervan, Egbert, die kinderloos overleed, deed veel goederen in de verkoop. De meeste in het riviereengebied kwamen aan de Van Arkels, een ander deel kwam weer op de hoofdtak van de graven van Bentheim. Hieronder behoorde het burggraafschap en misschien de goederen te Vleuten. Zo kwamen ook deze goederen aan graaf Otto II en vervolgens op diens zoon graaf Egbert I.

In 1307 droeg Jan van Bentheim, kleinzoon van Otto II, het burggraafschap op aan bisschop Gwijde, met het verzoek dit vervolgens op te dragen aan Gijsbert Uten Goye.¹⁶⁷⁷ Overigens ruilde de bisschop in hetzelfde jaar ministerialen met de graaf van Bentheim.¹⁶⁷⁸ De graaf van Bentheim komt tevens in het 'Memoriale Adelboldi'¹⁶⁷⁹ voor als *ianitor* (poortwachter), en dan hebben we het over de burggraaf. In die oude lijst staan de zeven hofambtenaren van de bisschop, waaronder dus de burggraaf, die niet alleen dat ambt maar ook vele hoeven, landerijen, waarden, bossen, weiden, wateren en rechtspraak over verschillende delen van het diocesis beheerde.¹⁶⁸⁰ Het kan zijn dat de burggraaf van Utrecht tevens beheerder van het bisschoppelijk domein rond De Haar was. Na het overlijden van Gijsbert Uten Goye, zo zagen we zojuist, kwamen de goederen op Catharina. Het is niet zeker of Catharina een dochter was van Gijsbert Uten Goye, de eerste burggraaf met die naam, of van zijn opvolger en naamgenoot. De eerste burggraaf was gehuwd met een dochter van Herman van Woerden, de tweede Gijsbert met Margriet van Beusinchem.¹⁶⁸¹ Het is echter ook mogelijk dat de eerste burggraaf het ambt van Jan van Bentheim heeft gekregen wegens verwantschap. Er zijn namelijk aanwijzingen dat Gijsbert was getrouwd met een zuster van Simon van Bentheim. En dan is er nog iets merkwaardigs: op 12 december 1391 gaf Boekel van der Haar een zekere Elisabeth, dochter van Simon van Teylingen, gehuwd met Jacob Ere, het vruchtgebruik van twee hoeven land op Haarveld gelegen, voor de brug van het kasteel. Simon van Teylingen was niemand minder dan Simon van Bentheim, die in 1339 het kasteel Teylingen in leen kreeg van de Hollandse graaf. In 1309 komt een 'Symon Benthem' voor in een bisschoppelijk vonnis met onder meer de volgende personen: Gijsbert Uten Goye, Werner van der Haer en Gijsbert van IJselstein. Bij de bepaling van het zoengeld wegens de moord op Ernst van den Bosch (een lid van de middelste tak van de Van Amstels!) bepaalde de bisschop op 12 november 1309 dat onder meer de heer Uten Goye tien pond vergoeding zou krijgen: hij behoorde dus tot de verwanten van het slachtoffer, evenals Simon van Bentheim en Werner van der Haar; de meeste 'magen' behoren tot het geslacht Van Wulven en Van Starkenbergh.¹⁶⁸² Er zijn verschillende gelegenheden waar de vroege Van der Haers (zoals Boekel en Elias) in de omgeving van belangrijke families voorkomen. Er is onmiskenbaar een relatie, maar de wortels hiervan zitten zonder twijfel in de in ons geval zo slecht gedocumenteerde dertiende eeuw.

Wat tegelijk onze interesse wekt is het toponiem 'het Goy', dat men niet zou verwachten in deze omgeving. Het komt voor van de veertiende tot de negentiende eeuw. Zo werd in 1368 land gesitueerd 'op dat Goy' en na 1400 '*op de Goystraet*'. Het hele ten zuidwesten van het kasteel werd 'Goystraet' genoemd. In een akte van 1391 werd dit gebied begrensd door de Oude Rijn in het westen, het vrijthof in het noorden en door land van het Catharijneconvent (de Utrechtse Johannieten) in het zuiden. De oostgrens werd niet genoemd, maar dat moet de Eikslaan geweest zijn. Waarnaar zou de naam 'Goystraet' anders kunnen verwijzen dan naar de oude bezitters, de burggraven van Utrecht uit het eens zo machtige geslacht Uten Goye?

Een voorzichtige aanwijzing hiervoor is de bijzonderheid dat slechts een paar stukken land op De Haar (samen zeventien morgen) niet leenroerig waren aan Kasteel De Haar. Uit een aantal 18^e-eeuwse transportakten blijkt, dat een perceel van acht morgen en een naastgelegen perceel van negen morgen leenroerig waren aan het huis Rijnauwen. Dat stemt overeen met de 15^e-eeuwse leenregisters van De Haar, waarin herhaaldelijk sprake is (in belendingen) van 'met leen van heer Johan van Renesse'. Inderdaad was Johan van Renesse heer van Rijnauwen.¹⁶⁸³ Mogelijk stamt deze

¹⁶⁷⁶ OSU II nr. 972 (september 1241).

¹⁶⁷⁷ Van de Water, Plakkaatboek, deel 3, p. 50 en Van Mieris, Charterboek, deel 2 p. 65.

¹⁶⁷⁸ Buitelaar, Ministerialiteit, p. 344 n. 154.

¹⁶⁷⁹ OHZ nr. 73. (falsum). Er is veel discussie over dit stuk geweest. Een aantal elementen is betrouwbaar gebleken zoals de lijst van leenmannen, die zou moeten dateren uit eind twaalfde eeuw. Koch heeft op p. 133-138 samengevat. Het citaat m.b.t. de burggraaf luidt: *Item comes de Benthem est liber feodalis ecclesie Traiectensis, et tenet in feodum borchgraviatum Traiectensem cum pluribus mansis, terris, insulis, campis, mancipiis, silvis, pratis, pascuis, aquis aquarumque decursibus et iusticia in pluribus locis civitatis et dyocesis Traiectensis; qui vocatur et est ianitor episcopi Traiectensis*. Ik deel de mening van Vermast, 'Uten Goye', kol. 292 dat de opsomming der rechten wel degelijk varianten per ambt kent, zij het lichte.

¹⁶⁸⁰ Over de hofambten zie Buitelaar, Ministerialiteit, i.h.b. p. 330-331 en 389. Ik laat de discussie over de echtheid van (delen van) deze lijst buiten beschouwing. De weergave van de ambten lijkt betrouwbaar.

¹⁶⁸¹ Vermast, 'Uten Goye', kol. 365 en kol. 381-382.

¹⁶⁸² Maris en Immink, *Registrum Guidonis*, p. 70

¹⁶⁸³ Voorbeelden te over: HUA, Notarieel U160a8, akte 103 (8-10-1727): 'ontrent negen mergen soo weij als bouland gelegen in de Lege Haer sijnde leenroerig aenden Huijse Rijnouwen'; HUA, Notarieel, inv. Nr. U188a1 akte 74 (11-4-1733): voor notaris Dirk Oskamp compareert Adriaan van Cattenburg wonende te Amsterdam en hij heeft verkocht aan Peter van Duren en Beatrix van Es, een huis met twee bergen, schuur, boomgaard, wei- en hooiland samen groot 8 morgen onder het gerecht van de Haar, leenroerig aan het huis Rijnouwen, strekkende van de Haardijk tot aan de Laagnieuwkoop, belend oost boven N Schalkwijk, beneden de heer van Stoetwegen, west de weduwe van Jan van der Laak. *Verder nog 12 morgen wei- en hooiland ook onder de Haar leenroerig aan het huis de Haar, te verheergewaden met 120 schellingen, boven weleer Berend van der Haar, Peter van der Haar Reiniersz. en Joost van der Mij en beneden Jacob Speijers en Hendrik Winter IJbrantsz.*; HUA, Dorpsrechten, inv. Nr. 712 (29-5-1748): 'De helfte in een huijsinge, bergen en schuren, met 8 morgen weij- en hooiland, leenroerig aan den huijse Rijnouwen, gelegen onder desen gerechte, in hure gebruikt wordende bij de weduwe van Duren, op 750 gulden.'; HUA, Huisarchief De Haar, inv. Nr. 91 B f° 31-32 (12-3-1435): een halve hoeve op de Lage Haar strekkend van Nieuwkoperdijk zuidwaarts over de Lage Haardijk tot de halve sloot ten zuiden van de dijk, waar boven Hugo van Amstel met leen van heer Johan van Renesse en beneden Dirk Bokelsz. Van der

situatie uit de tijd van het echtpaar Mechteld Uten Goye en Jacob van Lichtenberg, heer van Rijnauwen (eind dertiende eeuw). Hun erfdochter Aleid trouwde met Johan van Renesse, waarmee de Rennesses heren van Rijnauwen werden.

6.10.2 Reconstructie van een domein

Aan het eind van de dertiende eeuw hield een Werner van de Haar (een nazaat van de boven genoemde) van de bisschop van Utrecht de gerechten Spengen, Kockengen en De Haar in leen. De lijst van dijkplichtige hoeven voor het onderhoud op de dam te Hopenesse vermeldt verder: *Op die Hare in Werneers gherecht VI½ hoeve XII morgen*. Deze lijst deelt mede, dat elke hoeve uit 32 morgen land bestaat.¹⁶⁸⁴ Het gerecht van De Haar besloeg toen dus 220 morgen. Uit latere gegevens is bekend dat het gerecht 222 morgen omvatte en vanaf de zeventiende eeuw 252 morgen.¹⁶⁸⁵ Dit verschil zit voornamelijk in de uitbreiding van het gerecht, die Johan van Zuylen in 1625 wist te bewerkstelligen. In een brief aan het kapittel van Oudmunster verzocht hij exemptie uit hun gerecht Vleuten en inlijving bij zijn heerlijkheid, immers de jurisdictie van 24 morgen was volgens Johan *van seer cleyne consideratie*.¹⁶⁸⁶ Zijn huis en heerlijkheid De Haar strekten met een laan tot aan de Hereweg. Langs deze *hoflane* lagen de 24 morgen land *genouchsaem viervant (...) annex de limiten van de heerlickheyt vande hair*.

De relatie tussen het kasteel De Haar en de familie van de Haar is voor 1391 niet duidelijk. Mogelijk zijn ze de bewoners geweest van de hofstede De Wel, die in 14^e-eeuwse archivalia voorkomt als de *oude hofstede ter Haer*. Het pal ten noorden daarvan gelegen gebied heette Lage Haar en zo is het niet onwaarschijnlijk dat Werner van de Laghe Haar (vermeld rond 1300) hier zijn wortels had. Deze hofstede was een leengoed van de proosdij van Oudmunster, evenals het hele belendende gebied, dat in elk geval in 1220 als een uithof fungeerde. In 1395 was Werner van de Wel leenman van deze hofstede Ter Haar; een meer dan suggestieve overeenkomst in voornaam!

Een verloren gegaan leenregister heeft wellicht een oudere belening bevat, maar de oudst overgeleverde leenbrief van kasteel De Haar dateert uit 1391. De heer van Vianen beleent daarin Boekel van de Haar met het huis ter Haar met vrijthof, gerecht, tijs, tienden; 9 hoeven land op Haarveld en 2 hoeven land op Haarveld waar het huis op staat¹⁶⁸⁷. Hier was een hoeve 16 morgen groot zodat het hier om de belening met 176 morgen gaat.

Maar dat is niet alles: de heer van Vianen gaf ook nog eens een aantal verspreid liggende stukken in leen uit, tezamen zo'n 36 morgen.¹⁶⁸⁸ Dat brengt het totaal op 212 morgen land. Tenslotte komen daar nog 12 morgen leen van het huis Rijnauwen bij en de som is 224 morgen. Op een totale omvang van het gerecht was rond 1400 dus 95% van de grond leen van Vianen en de resterende 5% leen van Rijnauwen.

Mye; HUA, Huisarchief De Haar, inv. Nr. 91 A f° 19v-20 (12-6-1420) belening van Jacob Speyert met een viertel land op de Lage Haar waar boven Johan van der Haar en beneden Jacob Speiart.

¹⁶⁸⁴ Deze lijst is onder nummer 199 in het genoemde register opgenomen. Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, p. 167.

¹⁶⁸⁵ HUA, Financiële instellingen 1675, f° 146-150.

¹⁶⁸⁶ HUA, Oudmunster nr. 577 (brief van Johan van Zuylen aan de heren van Oudmunster) en de bevestiging in het *Liber Catenatus*, Oudmunster nr. 1 f° 111 (1625 mrt 28.) De heer van de Haar is voortaan aansprakelijk voor alle lasten die op de grond drukken.

¹⁶⁸⁷ Kort, 'Repertorium Vianen', p. 48-91. HUA, Leenhof Vianen, inv nr 6, f° 57 (31-10-1391).

¹⁶⁸⁸ Zo wordt er een complex van 56 morgen uitgegeven, waarvan echter slechts een deel in het gerecht De Haar lag. Hiermee is rekening gehouden in de optelling van het totale aantal morgens dat leenroerig was aan het huis Vianen. Het overige deel lag op Wilderveld.

Afb. 6-17: De goederen van kasteel De Haar (veertiende eeuw)
 Lenen van Vianen (rood) en Lenen van Rijnouwen (geel). In het midden Kasteel de Haar. Het geheel betreft ruim 300 morgen land in de gerechten De Haar en Vleuten
 Bron: Huiting, 'Institutionele geschiedenis', p. 20.

We hebben hier te maken met een oud bewoningsgebied en een ontginningseenheid waarvan 95% van de grond en de volledige juridische aanclieve van gerecht, tijs en tiende teruggaat op de bisschop van Utrecht, die immers de opperleerheer van De Haar was. Het grootste deel van de grond rond De Haar werd door Vianen aan de heer van De Haar in leen uitgegeven, namelijk 80% van het hele gerecht.

Een dergelijk omvangrijk complex van rechten en grond riekt naar een zeer oud conglomeraat bisschoppelijk goed. In dat licht zou de toenmalige beheerder van dit goed, door de bisschop kunnen zijn benoemd tot *locator* van de nabijgelegen eenheden om deze te doen ontginnen. Rechtsmacht tijs en tiend werden op deze manier verworven in de aansluitende eenheid, zoals dit gebruikelijk was (mooie voorbeelden zijn Ter Aa en Ruwiel); ook was dit geval bij Den Eng en het aansluitende Themaat. Mede op grond hiervan kan geenszins worden uitgesloten dat De Haar een middelpunt heeft gevormd van een bisschoppelijk domein. Dat het niet als *curtis* voorkomt kan misschien zelfs als enige oorzaak de overlevering der bronnen hebben – zowel het (middeleeuwse) huisarchief als het bisschoppelijke archief zijn slecht overgeleverd. Ook uit andere gedeelten van het Nedersticht is gebleken dat lang niet altijd alle facetten van domaniale structuren tegelijk aanwezig zijn.

Nadat een ontginning tot bebouwbaar land en bewoning op de kavels had geleid, was het tijd om het gebied onder te brengen bij een parochie. In sommige gevallen werd een nieuwe parochie gesticht. Het patronaatsrecht van de kerk van Kockengen behoorde in elk geval rond 1380 aan de heren van De Haar, en zal na de ontginning reeds aan hen door de bisschop in leen zijn gegeven.¹⁶⁸⁹ Zowel Kockengen als Spengen als De Haar zelf werden door de kerk van Kockengen bediend. In 1535 vergunde Paus Paulus IV aan Dirk van Zuylen om in de kapel van De Haar ook te mogen dopen; voor de inwoners van het gerecht De Haar was de parochiekerk in Kockengen te ver. We mogen uit dit alles concluderen, dat de heren van De Haar over alle rechten konden beschikken die zo kenmerkend zijn voor de grote ministerialen die een belangrijke rol hebben vervuld in de domaniale organisaties van de grote landeigenaren in de ontginningen van de veengebieden.

Kan het zelfs zijn dat een oude overlevering correct is, die zegt dat bisschop Hamokar begin negende eeuw (!) een stuk land in Vleuten in leen uitgaf, met de verplichting daar een burcht te bouwen die de rechten van de Utrechtse bisschop zou verdedigen en dat daarmee een voorloper van De Haar bedoeld is?¹⁶⁹⁰ Dat Kasteel de Haar bij een zeer oud en omvangrijk bisschoppelijk goed behoorde is, uit het voorgaande wel duidelijk geworden.

¹⁶⁸⁹ Boekel van de Haar hield rond 1380 het dagelijks gerecht van Spengen, tijs tiende, het kerkhof met het patronaatsrecht van de kerk te Kockengen. Muller, *De registers en rekeningen*, pag 697.

¹⁶⁹⁰ Brom, 'Hamokar'.

6.10.3 Bezitsverhoudingen

Zoals bleek was bijna alle grond leenroerig aan de leenhof van De Haar en die lenen werden ook aan schildboortigen uitgegeven zodat maar liefst meer dan 60% van de grond in handen was van de ridderschap. Het onderstaande plaatje laat zien dat deze momentopname uit de eerste helft van de vijftiende eeuw zowel terug in de tijd als in latere eeuwen veranderingen heeft ondergaan. Met dien verstande, dat de ridderschap rond 1300 wel een zeer sterke positie had en deze eigenlijk ook vrij goed wist vast te houden. De Haar bleef voor een aanzienlijk deel tot in de achttiende eeuw in handen van de leden van de ridderschap, maar de zeventiende eeuw laat de opkomst van rijke stedelingen zien. Door de leenroerigheid van de meeste grond aan de leenhof van het kasteel hielden deze stedelingen het land dus in leen.

Grafiek 6-4: Bezitsverhoudingen op De Haar (ca 1300-1750)

6.11 De balije van St. Catharijne (de Johanniter orde)

*Oock zijn t'Vtrecht Commanderyen. Twee heerlijcke Conventen d'een van de Ridders van Malta, ende d'ander van de Duytsche Ridders, met inlynemende kostelijcke ende schoone kercken ende huysingen: welcke Conventen beyde haer Overste hebben, d'een gheheten de Bailliu van Sinte Catheryne, ende d'ander de Commandeur des landts: want zy hebben onder haer veel Commanderyen, ende veel andere goeden ende besittinghen tot veel plaetsen te dien lande: ghelijck zy oock eenen grooten ende weerdighen staet houden, tot groot profijt ende gherief voor de ghene die door de hoffelijckheydt ende mildicheyt der selver Heeren onderhouden worden.*¹⁶⁹¹

Een rooskleurig plaatje van Guicciardini uit 1567 in zijn *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore*, in 1612 vertaald als *Beschryvinghe van alle de Nederlanden, anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt*. Deze korte inleiding geeft echter een paar aanknopingspunten voor het regionale onderzoek, namelijk dat de orde (evenals de Duitse Orde die in dit hoofdstuk verder buiten beeld blijft) met aan het hoofd de balijer van Sint Catharijne, over prachtige kerken en huizen beschikte en veel goederen bezat.

Naar deze orde, haar verspreiding en activiteiten is in ons land een beperkt aantal studies verschenen. De onvolprezen Utrechtse archivaris Samuel Muller heeft ook met betrekking tot de Johanniters grote diensten bewezen. Hij ontdekte zowel visitatieverslagen als een rekening over de jaren 1572-1580. *Reeds lang heb ik gewenscht kennis te maken met de Johanniters. Ik begreep deze orde, half geestelijk en half militair, niet; haer tweeslachtig bestaan lokte tot begrijpen.* Zo begon hij een inspirerende ontdekkingsstocht door de wereld van hen, *die eenen lang ook in ons midden hebben geleefd, voornaam en deftig, geacht en geëerd, maar stil en weinig opgemerkt: wie onzer kan zich beroemen, over hun ongewoon bestaan een oordeel te kunnen vellen?*¹⁶⁹² Na het goederenregister uit 1368 is dit de oudste overgebleven rekening van de balije van Utrecht.¹⁶⁹³ Het moment van verrukking dat Muller had bij zijn ontdekking heb ik zelf gekend bij de “ontdekking” van de rentmeestersrekening van de commanderij van Harmelen uit 1614.

¹⁶⁹¹ Guicciardini, *Beschrijvinge*, p. 258.

¹⁶⁹² Muller., ‘Johanniters’, p. 28-53 en 129-174.

¹⁶⁹³ HUA, Johanniters, inv. nr. 127: Rekening van het St. Catharijneklooster te Utrecht 1572/3-1579/80. Alle posten betreffende Vleuten en Ter Weyde zijn volledig door mij getranscribeerd.

En zo kan voor Harmelen en Vleuten een beroep worden gedaan op ‘nieuwe’ bronnen die in de literatuur over de Johannieters niet zijn benut. Zoals deze gehele studie zwaar leunt op archivalia zal dit ook nu het geval zijn om nog iets meer over de orde en haar optreden in het Nedersticht te weten te komen. Een belangrijk deel van het beschikbare bronnenmateriaal uit buitenlandse archieven is door Van Winter bijeengebracht in “Sources concerning the Hospitallers of St. John in the Netherlands”.¹⁶⁹⁴ Voorts zijn veel gegevens ontleend aan twee artikelen die ik in 1993 aan de Johannieters te Vleuten heb gewijd.¹⁶⁹⁵

Oudheidkenner Arent van Buchel (1565-1641) heeft duizenden oorkonden verzameld en afgeschreven uit deels nog bestaande collecties (kapittelarchieven en de omvangrijke verzameling Van Winssen, heer van Hoenkoop). Zo zijn dankzij hem ook tientallen oorkonden over de Johannieters tot ons gekomen, verspreid over de vele delen die nog bestaan van zijn collectie. Het grote belang van zijn werk ligt in de onafzienbare hoeveelheid 14^e-eeuws materiaal waarvan veel sindsdien verloren ging, zoals de honderden oorkonden van de heer van Zuylen van der Haer. Van Buchel kende het later spoorloos verdwenen en uiteindelijk in Gent opgedoken register van de Johannieters uit 1368 waaruit hij allerlei aantekeningen maakte.¹⁶⁹⁶ Mogelijk is zijn interesse in de orde gewekt doordat hij tijdens zijn speurtochten in 1591 op de Hoge Woerd, waar hij Romeinse resten ontdekte en stellig – en terecht – meende dat er een Romeins bouwwerk had gestaan, in oogcontact kwam met een groot kruis dat zich daar bevond. Het kruis had te maken met een veldslag waarbij de Utrechtse bisschop werd gedood.

Melis Stoke wist dat de bisschop in deze slag op 4 juli 1301 aan het hoofd werd getroffen en ter plekke bezweek, *buten Utrecht, teenre stede, die men heet de hooge Woert*.¹⁶⁹⁷ De bisschop werd naar het ziekenhuis van de Johannieters vervoerd, dat ten opzichte van de hoge Woerd relatief nabij lag: het lag direct achter de Catharijnepoort, die de toegang tot de stad vanuit het westen vormde. In het convent bleef de bisschop 16 jaar begraven. Hardnekkig is het misverstand vanaf Arend's Algemene geschiedenis der Nederlanden, dat de veldslag plaats had bij Montfoort.¹⁶⁹⁸ Maar de dag na de slag schreef men in het necrologium van de Dom: *Memoria domini Wilhelmi de Mechellinia episcopi Traiectensis, qui anno Dni MCCC primo in die Translationis beati Martini, propter defensionem jurium ecclesie sue, per homines ecclesie, adjuncta sibi magna multitudo hominum Hollandie, juxta civitatem Traiectensem in loco dicto op die Hoghe Woert miserabiliter fuit interfectus, et plures fideles ecclesie cum ipso, magna multitudo captivata*.¹⁶⁹⁹ Bij de stad dus op een plek genaamd de Hoge Woerd, juist, die plek waar de Romeinen een *castellum* en wat niet al hadden gebouwd als onderdeel van de limes. Ook een 14^e-eeuws missaal van het Deventer gasthuis wist dat de bisschop op die dag werd gedood *in prato apud Traiectum*.¹⁷⁰⁰

Ter verzoening werd niet lang daarna bij de Meern het door Van Buchel bezochte stenen kruis opgericht, waaraan ter plaatse de veldnaam “Kruisakkers” herinnert.¹⁷⁰¹ Dit land behoorde toe aan het Barbara en Laurens Gasthuis. Volgens een landmeterskaartje van Marcellus van Oort uit 1609 was het land pal ernaast van de Johannieters. Dit blijkt ook uit het goederenregister uit 1368: op een los blad in 16^e-eeuws handschrift vinden we: *III ackeren by dat croeys aen beyden syden van den wech te Statwert aen. houdende VIII hont ende XX roeyen dair boven Aert Taest naest ghelant is ende beneden sinte Berberen ghesthuys*. Dit kruis werd overigens in 1635 weggehaald op last der Staten van Utrecht, aangezien roomsgezinden er godsdienstige bijeenkomsten hielden.¹⁷⁰² En zo werd besloten *omme het steenen Kruijs aldaar aan den Meern opgericht ende*

¹⁶⁹⁴ Een overzicht van de archivalia bij Van Winter, Johannieters en hun archieven, p. 146-151.

¹⁶⁹⁵ Huiting, Johannieters (I), p. 41-46 en Johannieters (II), p. 61-71.

¹⁶⁹⁶ HUA, Buchel-Booth, inv nr 48, f° 66-70.

¹⁶⁹⁷ *Rijmkroniek van Melis Stoke*, ed. W.G. Brill, II, Zevende boek, vers 942-943. Volgens de pro-Hollandse Stoke had de bisschop het lot verzocht, want hij had te stad te vriend moeten houden en het graafschap ongemoeid moeten laten. Nu keerde hij beide tegen zich. (*Hadde hi de stat te vriende ghehouden, de hi verwrocht bi sinen scouden, ende tgraefscap onghemoeyt ghelaten, hi hadde wel tsinen baten sijn lijf behouden, ende sijn lant wel ghehad tot sinre hant. Des en noeghede hem niet: daer om eist aldus gheschiet* (vs. 947-954). Door de Stichtse geschiedenis loopt als een rode draad de strijd tussen de bisschop en de stad, niet alleen in de tijd van David van Bourgondië. Ook in de woelige dertiende eeuw en op de labiele drempel van de veertiende eeuw staan bisschop en stad tegenover elkaar. Zie over de achtergronden van deze strijd: J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Geschiedenis van het Bisdom Utrecht*, p. 90-100. De inzet van dit conflict heeft alles te maken met de Amstelse en Woerdense goederen, die door de graaf van Holland werden geconfisqueerd.

¹⁶⁹⁸ Dit is een hardnekkig misverstand bij historici dat we o.a. tegenkomen bij Janssen, ‘Holland Zeeland en het Sticht’, p. 305, De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, p. 83; Van der Linden, *Burggraven*, p. 14. Berkelbach van der Sprenkel, *Bisdom Utrecht*, p. 100: *ten westen van de stad... tussen Utrecht en Montfoort*. Koch, ‘14^e eeuw missaal’, p. 60, vgl. aldaar p. 62!

Deze veldslag ontbreekt in De Graaf, *Oorlog om Holland*. Correct in Kuys e.a., *Tielse kroniek*, p. 95; Verkaik, *Floris V*, p. 175. Graafstal, ‘Van Buchell’, p. 22.; Huiting, Johannieters I, p. 42. Ook al correct Asch van Wijk, ‘Fresenburg’, p. 202, Hofman, ‘Willem Berthout’, p. 395 en 403 en Brondgeest, *Bijdragen*, p. 8-9.

¹⁶⁹⁹ HUA, Dom, inv nr 57, op 3 Non Julii.

¹⁷⁰⁰ Koch, ‘14^e eeuw missaal’, p. 62: *Hic occisus est Wilhelmus dictus Bertolt episcopus Traiectensis anno M^oCC^o primo in prato apud Traiectum in die translationis Martini*.

¹⁷⁰¹ *Non procul hinc [kasteel Nyevelt, dat hij daarvoor bezocht] ad villam Marnam, in colle prope viam militarem (ubi crux occisi principis memoriam servat), multa lapidum fragmenta inveniuntur, quae de Romanis testantur temporibus (...). Vocatur is locus, ubi inventus, vulgo de Hoge Woert, quod ager ex lapidum ruinis altior. (...) Hic, ubi lapidea crux cernitur, fuit occisus Willemus Machlinius episcopus, in prelio contra Hollandos*. Brom en Langeraad, *Diarium*, p. 266. Foutief in noot 6 door de uitgevers Brom en Van Langeraad, dat de veldslag plaatshad bij Montfoort. Zie uitgebreid Graafstal, ‘Van Buchell’, p. 15-25 en de daar aangehaalde literatuur.

¹⁷⁰² HUA, Staten van Utrecht, nr. 264-40, achterin onder datum van resolutie 1 december 1635: [...] *opdat de pause Rooms-gesinde aan het voors. Cruyse geene superstitie meer comen plegen*.

*gestaen hebbende tot een memorie van seeckeren veltslagh aldaar geschiet, van daer te doen amoveeren ende brengen in het voorsz. convent van St. Catharijne, binnen dese stadt Utrecht bij eenige beelden, aldaar liggende.*¹⁷⁰³

Graaf Willem stichtte in 1323 overeenkomstig het zoenverdrag dat na de dood van bisschop Willem werd gesloten twee Vicarieën: een in de Dom en een in de Catharijnekerk, financieel ondersteund met een uitkering van 25 zwarte Tourse ponden. De graaf behield het recht om de kapellaan te benoemen.¹⁷⁰⁴ Slechts enkele jaren later gaf het Domkapittel om onbekende redenen aan van de vicarie af te willen, met als gevolg dat de graaf beide Vicarieën onderbracht bij St. Catharijne. Dit alles resulteerde in elk geval in een nog hechter band tussen de Hollandse graven en de orde der Johannieters. Het convent was waarschijnlijk al sinds de late dertiende eeuw open herberg van de graaf, een recht dat in 1447 nog eens uitdrukkelijk werd vermeld.¹⁷⁰⁵

6.11.1 *Johannieters in het Sticht*

Bij gebrek aan bronnen is niet na te gaan wanneer precies de Johannieters zich in het Sticht vestigden.¹⁷⁰⁶ Volgens Sasse van IJsselt werd de eerste commanderij in Nederland in de twaalfde eeuw gesticht. In oude werken komt als stichtingsjaar in Utrecht wel 1119 voor.¹⁷⁰⁷ Een vroege vestiging werd bij wijze van hypothese door Van Winter geopperd.¹⁷⁰⁸ Vanwege het vroege opduiken van leden van de orde in Utrecht, het feit dat het Utrechtse convent alleen een ziekenhuis was, dat er geen ridders maar alleen kapelaans waren, dat de goederen onder meer van de Utrechtse bisschop afkomstig waren en dat er nabij Utrecht een omvangrijke hof lag en op basis van archeologische vondsten neigt ze naar een vroeg 12^e-eeuwse datering. In vroeg 14^e-eeuwse oorkonden wordt overigens expliciet gewag gemaakt van dit ziekenhuis van deze 'overzeese' orde.¹⁷⁰⁹

Met enig voorbehoud kan inderdaad worden gesteld dat de Johannieters in de twaalfde eeuw, de eeuw van hun grote uitbreiding, ook in Nederland aanwezig moeten zijn geweest. Zo vroeg, namelijk uiterlijk 1122 op basis van de enkele oorkonde waarin als getuigen *Jerosolimitani* voorkomen, is onzeker.¹⁷¹⁰ Van Winter heeft echter sterk het vermoeden dat het hier om broeders van de orde van St. Jan gaat. Het is in elk geval in latere tijd geen ongewoon verschijnsel dat deze term voorkomt.¹⁷¹¹ De archeologische vondsten laten een 12^e-eeuwse datering toe: op het voormalige kloosterterrein van de Johannieters (bij Vreeburg) waren volgens Hoekstra tufstenen resten van kerk en galerij gevonden, blokken van 28 tot 48 x 15 tot 18 x 10 tot 11 cm.¹⁷¹² Het latere hoofdgebouw met bakstenen 29 tot 30 x 14 tot 14½ x 6½ tot 7 werd tijdens het onderzoek gedateerd rond 1300, maar vergelijking van deze formaten met een staatje bij Hollestelle leert dat een datering voor 1250 mogelijk is.¹⁷¹³ Overigens is een vroegere fase niet eens uitgesloten; onder het tufsteen zijn met stalmest gevulde kuilen aangetroffen, "*schamele resten van vermoedelijk agrarische activiteit*".¹⁷¹⁴ Mijns

¹⁷⁰³ Brondgeest, *Bijdragen*, p. 9.

¹⁷⁰⁴ Berkelbach van der Sprenkel, 'Regesten', nr. 592 en 593 (1323 oct. 22).

¹⁷⁰⁵ In 1328 gaf graaf Willem van Holland aan de toenmalige commandeur Jacob van Denemerken, de weg die zich tussen het huis van de commandeur en het convent bevond, dit om verbeteringen aan te brengen ten behoeve van het verblijf van de graaf: *dat alsulcken ghemenen wech, also leghet binnen der muren van Utrecht tusken erve des commandeurs, ende convents van Sante Katerinen t'Utrecht ane die neder side, en Lubbert Heeren Tidemans sone ane die over side, die mi sie scepene ende die gemeene Raet van Utrecht voersz. gegeven heeft, wilken wech, also als die gelegen is, wi voert geven ende gegheven hebben onsen geestelicken vader in Gode ende goeden vrient den Bisschop van Zuden, Commanduyr, ende ghemene Convent van Sante Johans huys toit Utrecht voirnoemt, tot eninghe ende verbeteringhe onser herbergen aldair, ende stallaisden toit ons ende onser gemeene geselschap oirbaer ewelic ende erflic te gebruiken tot hoiren behoef ende hoirer nacominghen sonder wederseggen*. Matthaeus, *Analecta* V, p. 944 (11-11-1328). Floris V had er kort voor zijn dood nog gelogeed. Zie verder: Van Winter, *Heren van Sint-Catharijne*, p. 355.

¹⁷⁰⁶ Over vestiging van de orde, Muller, *Johanniters*, p. 34-35. Het is spijtig dat Van Buchel, die zo'n mooi overzicht van de Duitse Orde heeft nagelaten (HUA, Buchel-Booth, inv nr 29, p. 63-94) dit voor de Johannieters niet heeft gedaan. Ook hem zal het gebrek aan bronnen na de brand eerder in de zestiende eeuw parten hebben gespeeld.

¹⁷⁰⁷ Naemwyzer (a° 1746): Namen van de Heeren Commandeurs van de navolgende Commanderyen, behorende tot de Balje van St. Catharine, Johannieter, of Maltheser Ordens; begonnen in den Jare 1119, waar van de Begevinge nu staat aan de drie Leden van Staten, volgens Resolutie van den 14 July 1720, relatief tot de repartitie gemaakt den 8 en 10 Mey 1633. Ter collatie van de geelgeerden: Oudewater, Wemedlinge. Ridderschap: Kerkwerpe, Montfoort, Harmelen, Waarder. Stad Utrecht: Ingen, 's Heerenloo, Buren.

¹⁷⁰⁸ Van Winter, 'Heren van Sint-Catharijne', p. 349-350.

¹⁷⁰⁹ Bijvoorbeeld HUA, St. Pieter, inv nr 456-3 (29-01-1313): Overdracht aan kapittel van Sint Pieter door Theodericus filius Ermegardis van *novem iugera terre sita in parochia de Werder inter terram venerabilis patris ac domini episcopi Traiectensis et terram firmariam ordinis hospitalis sancti Johannis domus beate Katerine in Traiecto versus mare ex una parte et inter terram Ermegardis relice quondam Wilhelmi dicti Sprute ex alteram parte*.

¹⁷¹⁰ Van Winter, 'Heren van Sint-Catharijne', p. 351; Van Winter, *Johannieters en hun archieven*, p. 143

¹⁷¹¹ Zo onder andere in een oorkonde uit 1310: *...domus Hospitalis beati Johannis Jerosolimitani et sancte Katherine in Traiecto...* geciteerd naar: J. Delaville le Roulx, *Cartulaire general des hospitaliers de S. Jean de Jerusalem (1100-1310)*, 4 delen, Paris 1894-1906, III, nr. 4902, p. 236-7. Als regest gedrukt in: Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten*, nr. 200 (1310 jul. 20). Deze oorkonde is ook overgeleverd in het cartularium van het Haarlemse Convent.

¹⁷¹² Hoekstra, 'Utrecht, Vredenburg', p. 25. Zie ook Van Winter, 'Johannieters en hun archieven', p. 143. Samenvatting van de opgraving in Hoekstra, 'Utrecht, Vredenburg', p. 39-45. Ik krijg trouwens de indruk dat men de eerste fase van de kerk niet eerder wil dateren dan 1200 omdat de orde zich er rond dat jaar vestigde volgens het artikel.

¹⁷¹³ Hollestelle, *Steenbakkerij*, p. 77-78.

¹⁷¹⁴ Hoekstra, 'Utrecht, Vredenburg', p. 39.

inziens kan het gebouw, ondanks de tufsteen, niet als sluitend argument worden gezien dat de Johannieten hier gevestigd moeten zijn op dat moment, het gebouw kan ouder zijn geweest en een eerdere bestemming hebben gehad, die dan weer niet uit schriftelijke bronnen bekend is.

Merkwaardig is de zwijgzaamheid der bronnen over Johannieten na 1122, die allicht in grote mate het gevolg kan zijn van de eerste brand in 1297 en de tweede brand op 17 februari 1518, waarbij een groot deel van het archief van de orde door de vlammen werd verteerd.¹⁷¹⁵ Het oudste onomstotelijke schriftelijke bewijs voor aanwezigheid stamt namelijk pas uit 1241: Graaf Boudewijn van Bentheim had een huis bij de Borchbrug te Utrecht geschonken aan de orde van St. Jan, dat “het huis van de Heilige Geest” werd genoemd.¹⁷¹⁶ De procurator van de Heilige Geest betaalde voor dit huis een som van 16 groten aan het Catharijneconvent. Dan is er nog een oorkonde uit het laatste kwart van de dertiende eeuw. Floris V droeg hierin zijn rentmeester op, om aan het huis van St. Catherina te Utrecht 2 pond per jaar uit te keren. Zijn grootvader Floris IV had hun deze rente vermaakt. Aangezien deze Floris IV stierf in 1234 en regeerde vanaf 1222, moeten de Johannieten uiterlijk tussen die twee jaren voet aan de grond in Utrecht hebben gehad.¹⁷¹⁷

Broer en De Bruijn verzetten zich sterk tegen de vroeg 12^e-eeuwse datering door Van Winter.¹⁷¹⁸ Ze menen dat het bij de in 1122 voorkomende *Jerusalemiani* niet zozeer om Johannieten gaat als wel om pelgrims die op doorreis van of naar het Heilige Land een tussenstop in Utrecht maakten. De plaats van de *Jerusalemiani* achteraan in de getuigenlijst, na de ministerialen, wijst er volgens hun op dat dit geen geestelijken waren. En al helemaal geen ridders zou ik dan willen toevoegen. Cornelis Booth bracht de Jeruzalemmers uit de oorkonde van 1122 ook in verband met de kruistochten.¹⁷¹⁹ Ze neigen meer naar het einde van de twaalfde eeuw en vermoeden een stichting onder Hollandse invloed tussen 1184 en 1190. Ze twijfelen ook of de orde, die pas in 1113 echt erkend werd door de paus, al zover weg in Utrecht een vestiging zou zijn geweest – terwijl zelfs de eerste kloosterkerk in deze contreien, die van Duisburg, van na de 2^e kruistocht (uit 1152) dateert. Ze wijzen er op dat Utrecht al in de twaalfde eeuw een doorgangplaats was voor pelgrims die vanuit IJsland en Noorwegen reisden. In 1149 overleed te Utrecht de kort tevoren tot bisschop van IJsland gewijde Hallur Teitson. De route over Utrecht stond te boek als een van de mogelijkheden om vanuit IJsland het vasteland te bereiken.¹⁷²⁰

De vroege datering werd voorzichtig ook door Mol betwijfeld.¹⁷²¹ We komen hier verderop nog uitvoerig over te spreken wanneer wordt gekeken naar de positie van Hof ter Weyde. Van Winter houdt in een recent artikel voet bij stuk zonder acht te slaan op de argumenten van Broer en De Bruijn. Intussen vraag ik me af of de namen van deze in 1122 genoemde lieden Godeschalcus, Uscherus, Algerus, Petrus, Tanco, Gerardus en Robertus niet op andere plaatsen sporen hebben achtergelaten. Als er al een bezoek was georganiseerd naar Utrecht zal dat zijn gebeurd vanuit de toenmalige bestuurszetel, en dat was St. Gilles in Frankrijk, dat uiterlijk 1120 was gesticht en tot ongeveer het midden van de dertiende eeuw de huizen van Catalonië tot en met de Nederlanden bestuurd.¹⁷²²

Hoe dat ook zij, de veronderstelde Hollandse invloed is er eind twaalfde eeuw (en daarna) zeker wel geweest. De toenmalige graaf Floris III (1157-1190) was een gunsteling van keizer Frederik Barbarossa, verbleef regelmatig aan diens hof en vergezelde hem op veldtochten. De keizer zorgde er persoonlijk voor de Floris' broer Boudewijn op de Utrechtse bisschopszetel kwam. De Hollandse invloed in het Sticht kreeg hierdoor een belangrijke impuls.¹⁷²³

Boudewijn, broers van Floris werd bisschop. Hollandse invloed versterkt. 1187 gaf de val van Jeruzalem te zien. In de lente van 1189 vertrok Floris naar Jeruzalem, dat hij kende van een in 1184 ondernomen pelgrimage.¹⁷²⁴ In dit verband is nog interessant dat Grootmeester Roger des Moulins in 1184 door West-Europa reisde om hulp te vergaren voor de kruisvaarders. Roger verkreeg tijdens die reis pauselijke privileges waaronder van Lucius III, waar de nalatenschap van lieden die in een Johannietkerk bijgezet wilden worden op een kwart werd bepaald.¹⁷²⁵ Het lijkt me waarschijnlijk dat in dit jaar de band tussen de graven van Holland en de Johannieten is ontstaan. Of nu in het eerste kwart van de twaalfde eeuw of in het laatste kwart van de twaalfde eeuw, het gasthuis was in de eerste decennia van de daaropvolgende eeuw stevig geworteld in Utrecht. In 1251 werd het door vele bedlegerige armen bezocht.¹⁷²⁶ Het is Hofman, die deze oorkonde ontdekte, opgevallen dat er geen kerk werd vermeld in de oorkonde van 1251 en twee jaar later wel.¹⁷²⁷

¹⁷¹⁵ De brand in 1297 bij Beka, ed. Buchelius p. 213. Die van 1518 in Van Winter, *Sources*, p. 16, 498

¹⁷¹⁶ Broer en De Bruijn, Johannieterklooster (www.broerendebuijn.nl/johannieten.html), Van Winter, ‘Heren van Sint-Catharijne’, p. 351. De oorkonde in OSU II, nr. 972.

¹⁷¹⁷ Van Winter, ‘Heren van Sint-Catharijne’, p. 349-350, Mol, ‘Sneek’, p. 85

¹⁷¹⁸ Gepubliceerd op hun webstek.

¹⁷¹⁹ Booth, *Beschryvinge*, deel 9.

¹⁷²⁰ Verwijzingen naar Huisman, ‘Utrecht in Merigarto’ en Van der Toorn-Piebenga, ‘Utrecht als doorgangplaats’ o.b.v. Scandinavische bronnen. Routes IJsland-Noorwegen-Denemarken-Duitsland of IJsland-Noordzee-Vecht-Rijn.

¹⁷²¹ Mol, ‘Netwerken’, p. 106.

¹⁷²² Sarnowsky, *Johanniter*, p. 24.

¹⁷²³ Voor de politieke achtergronden zie Van Winter, ‘Het opdringen van de graaf’, p. 183-184.

¹⁷²⁴ De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, p. 49-51.

¹⁷²⁵ Sarnowsky, *Johanniter*, p. 29

¹⁷²⁶ *Inspecta ejus loci necessitate, eo quod quotidie multitudo magna pauperum ibidem decumbentium per ipsorum labores et sollicitudines recreatur.* OSU III, nr. 1231 (25-04-1251); Brondgeest, *Bijdragen*, bijlage I, p. 92.

¹⁷²⁷ OSU III, nr. 1231 (25-04-1251): *ad locum St. Catharinae, dilectorum nobis in Christo fratrum Hospitaliariorum in Trajecto*, aan Catharina gewijd. Wijbisschop verleent de aflatbrief van 40 dagen en een careen dan “met het doel, om de Heeren van Ste Katrine bij den aanvang

Dat het Utrechtse convent voornamelijk als ziekenhuis bekend stond blijkt zelfs in de lokale 14^e-eeuwse transportbrieven, zoals de verkoop door Dirk, zoon van Ermgard, aan het kapittel van St. Pieter. Het ging om negen morgen land in de parochie Waarder die gelegen waren tussen land van de bisschop en *terram firmariam ordinis hospitalis sancti Johannis domus beate Katerine in Traiecto versus mare ex una parte* enerzijds en land van de weduwe Ermgard zelf anderzijds.¹⁷²⁸ Ook interessant is overigens, dat bisschop en Johanniters beide aan een zijde belend waren, dat valt buiten deze studie maar zou zeker verdere aandacht verdienen. De hypothese dat de goederen van de orde uit bisschoppelijk bezit zijn gekomen zou nog wel eens versterkt kunnen worden. De nu volgende paragraaf gaat daar wat dieper op in.

6.11.2 Omvang, herkomst en betekenis van de goederen

Tot de grootste grootgrondbezitters in het westelijk deel van het Nedersticht behoorde de orde van Sint Jan, die dus vroeg in Utrecht was neergestreken. Ook in een vroeg stadium moeten de Johanniters met grote goederencomplexen zijn bedeeld. Bij de visitatie van de orde in 1540 verklaarde de toenmalige balijer dat de inkomsten voortkwamen uit schenkingen van Utrechtse bisschoppen, graven van Holland, de heren van Woerden en andere particuliere weldoeners.¹⁷²⁹ Door de gegevens uit het bewaard gebleven goederenregister uit 1368 en het morgengeldregister uit 1470 te combineren kan een indruk worden verkregen van de omvang van deze bezittingen. In Oudewater, Harmelen en Waarder had de orde afzonderlijke huizen.¹⁷³⁰ Het goed in Vleuten, de Hof ter Weyde, is nooit een afzonderlijk *membrum* geworden, maar is altijd vanuit het Utrechtse convent beheerd. Zoals verderop zal worden aangetoond had deze *Curtis de Weyda* de typische kenmerken van een domaniale organisatie.¹⁷³¹ Het lijst er op dat een bezit van rond de 200 morgen aanleiding gaf een commanderij in te richten. De enige uitzonderingen waren Vleuten en Oostveen, die wel een centrale hof hadden maar die vanuit Utrecht werden bestuurd.

De inkomsten van de Johanniters betroffen naast wat erfrenten voornamelijk landpachten. Tijdens de visitatie van 1540 werd opgetekend dat *dicta preceptoria non decimas neque census alios nisi superius declarati; nulam habet iurisdictionem vel vasallos*. Tijnzen, rechtspraak en leenmannen hadden ze inderdaad niet, daarmee nogal afwijkend van andere geestelijke instellingen. Met betrekking tot tienden is deze opmerking ook correct, zij het dat de commanderij in Harmelen in latere tijd kon beschikken over een tiend.¹⁷³² Indirecte inkomsten uit tienden kwamen voor in Reyerscop en Oudewater, waar de graaf van Holland jaarlijks ten behoeve van twee vicarieën in de kerk van St. Catharijne 25 Tourse ponden *de decimis in Reyerscop et de censu in Oudewater* had toegezegd.¹⁷³³

Om een indruk te krijgen van de omvang, herkomst en betekenis van het Johanniterbezit in het studiegebied wordt eerst een overzicht gegeven op regionaal niveau, waarna in meer detail wordt ingegaan op de parochies Harmelen en Vleuten.

Omvang van het bezit

Totaal 3000 morgen land behoorden in de veertiende eeuw aan het convent in Utrecht, waaronder niet alle commanderijen waren begrepen die aan de balije behoorden; Haarlem en Nijmegen bijvoorbeeld zijn daarin nog niet eens meegerekend.¹⁷³⁴ Die op korte afstand van Utrecht gelegen 3000 morgen is aanzienlijk als dat wordt vergeleken met

hunner veel omvattende taak den steun te bieden van het kerkelijk gezag tegelijk met de vruchten, welke een aflat kon opleveren". Hofman, 'Oudste bescheiden', p. 157. OSU III, nr. 1299 (07-07-1253): *in ecclesia Beate Catarinae circa pauperes et debiles opera exercent misericordiae, infirmos recipientes, nudos vestientes, cibos egentibus distribuentes et divinae operae caritate impeditentes*. Deze oorkonde op 1250 gesteld door Van Heussen, Hisoria Episc Traj I, p. 541 o.b.v. Heda p. 220 alwaar echter 1253. OSU IV nr 1731 (1267): *commendatoribus et fratribus domus hospitalis sancti Iohannis et sancte Katerine (...) ita tamen quod de dictis redditibus singulis annis cedant decem solidi ad unam lampadem, que singulis noctibus in perpetuum ardere debeat in hospitali coram infirmis in domo sancti Iohannis sive sancte Katerine in Traiecto*. In 1285 een aflat *omnibus fidelibus Christi vere contritis et confessis, qui ad hospitale, sive ad ecclesiam beatae Catharinae in Traiecto, ubi pauperes sive membra Christi undecunque adfluentes benegne recipiuntur et caritate reficiuntur*. Nergens sprake van verpleging van zieken, wel pauperes en debiles. Brondgeest. Echter: Hofman oorkonde 1253 infirmos recipientes.

¹⁷²⁸ St. Pieter 456-3 (29-01-1313): overdracht aan kapittel van Sint Pieter door *Theodericus filius Ermegardis* van *novem iugera terre sita in parochia de Werder inter terram venerabilis patris ac domini episcopi Traiectensis et terram firmariam ordinis hospitalis sancti Johannis domus beate Katerine in Traiecto versus mare ex una parte et inter terram Ermegardis relicte quondam Wilhelmi dicti Sprute ex altera parte*.

¹⁷²⁹ Van Winter, 'Heren van Sint-Catharijne', p. 350 en 359.

¹⁷³⁰ Van Winter, 'Johanniters in Nederland', p. 150 noot 28.

¹⁷³¹ Huiting, 'Johanniters', p. 45.

¹⁷³² HUA, Financiële instellingen, inv nr 1128.

¹⁷³³ Sources, p. 385-386: *Item habet dicta domus ex pia donatione felix recordacionis domini Wilhelmi comitis Hollandie de decimis in Reyerscop et de censu in Oudewater XXV libras Turonenses nigrorum, et de terra in Woerden dicta Hofgoed XXV libras eiusdem monete, cum quibus quinquaginta libris idem comes duas vicarias pro memoria reverendi patris domini Wilhelmi Traiectensis episcopi dotavit perpetuis temporibus per nostros fratres deservendas. Et quociens easdem vicarias per decessum nostrorum fratrum ipsas officiantium vacare contigerit dictus comes Hollandie pro tempore existens de eis aliis nostris fratribus ydoneis providebit et nullis aliis personis. In festis beatorum Martini et Petri solvendis annuatim. perpetuo.*

dominus comes Hollandie.

¹⁷³⁴ In het zeer recent verschenen artikel Van Ooststroom en Van Winter, 'Utrecht met HisGis' wordt op p. 91 gesproken van 2700 morgen en op p.92 vinden we 2300 morgen in de 14^e eeuw.

de kapittels van St. Jan en Oudmunster waarvan het grondbezit in die eeuw is berekend op respectievelijk 1350 en 3500 morgen, in een veel wijdere cirkel rond Utrecht overigens.¹⁷³⁵ Een blik in de manualen voor het morgengeld en oudschildgeld leert dat het bezit aan land van de orde ook toen nog enorm moet zijn geweest.¹⁷³⁶ Ook is een visitatieverslag uit 1495 zeer bruikbaar om inzicht te krijgen in het goederenbezit. Hierin wordt verslag gedaan van het bezoek aan de Nederlandse huizen van de orde, dat de prior van het Duitse taalgebied had laten afleggen om de inkomsten, uitgaven en toestand van de hem onderhorige huizen te kennen.

Grafiek 6-5: Regionaal grondbezit van de Johannieters ca. 1350

Regio	Locaties
Kromme Rijn	Amerongen, Doorn, Ravenswaay, Langbroek, Overlangbroek, Wijk, Coten, Werkhoven, Odijk, Houten, Schalkwijk, Culemborg
Noord	St. Jacobsparochie buiten de stad op het veen
Oude Rijn	Heycop, De Meern, Vleuten, Harmelen, Reyerscop, Linschoten, Kamerik, Woerden, Waarder, Bodegraven, Zwammerdam, Nieuwkoop, Geervliet, Rijswijk
Vecht	Maarssen, Breukelen, Loenen, Loosdrecht, Abcoude, Nichtevecht, Weesp
Zuid	Raven, Galecop, Gein, Jutfaes
Hollandsche IJssel	Oudewater, Montfoort, IJsselstein, Benschop, Polsbroek, Lopik, Jaarsveld, Ammers, Ameyde en Meerkerk, Nylanderkerk, Leerbroek, Goudriaan, Reeuwijk, Haastrecht

Bijna 2500 van deze bijna 3000 morgen land lagen in slechts 15 locaties, terwijl Harmelen, Vleuten, Oudewater, Waarder en Woerden samen goed waren voor de helft van het grondbezit van de orde voorzover het aan het Catharijneconvent toekwam (5 locaties en 1500 morgen dus!).¹⁷³⁷

¹⁷³⁵ Palmboom, *Sint Jan*, p. 484

¹⁷³⁶ Zie Huiting, 'Oudmunster', passim.

¹⁷³⁷ Tussen haakjes het aantal morgen land: Harmelen (551), Achttienhoven en Oostveen (274), Oudewater (274), Waarder (273), Vleuten (270), Benschop (151), Woerden (93), Lopik (93), Cothen (86), Polsbroek (80), Heycop (78), Doorn (63), Breukelen (55), Ameyde en Meerkerk (54), Maarssen (51). Op basis van Van Winter, *Sources*, p. 193-387.

Grafiek 6-6: top-15 locaties (2500 van 3000 morgen land) in 1368

Dat heeft ook zo zijn weerslag gehad in de (helaas niet ruim beschikbare) administratie van de goederen. In het pachtregister uit 1368 beslaan Harmelen en Vleuten 34 en 18 folio's van de totaal 268; een vijfde deel dus. Het belang van de goederen in en nabij het studiegebied blijkt op heldere wijze uit het onderstaande staatje van inkomsten van de balije in 1495 (Rijnse gulden) en 1594 (Brabantse gulden) ¹⁷³⁸:

INKOMSTEN	1495		1594	
	gulden	%	gulden	%
Oudewater	69	3,5	1350	18
Waarder	99	5		
Woerden	33	1,7		
Harmelen	268	14	1500	20
Vleuten – Hof ter Weyde	255	13	800	11
Vleuten – rest			450	6
Som	724	37	4100	55
Overige locaties	1219	63	3314	45
Totaal	1943	100	7414	100

Bovenstaand is trouwens niet hetzelfde als de inkomsten van de commanderij zelf. Een commanderij had zijn eigen administratie en huishouding, waarover later meer.¹⁷³⁹ In 1495 bezat de orde 115 morgen nabij Oudewater waarvan de lokale commandeur 33 morgen in eigen beheer had.¹⁷⁴⁰ De commandeur ('locumtenens') ontving een halve eeuw later aan inkomsten uit huizen, hofsteden, boomgaarden, tuinen en landerijen binnen en buiten de muren van Oudewater 115 Rijnse gulden, waar 86 Rijnse gulden aan uitgaven tegenover stond. Toen beheerde de commandeur zelf nog maar 22 morgen land, weiland dat hij voor zijn eigen koeien had gereserveerd. Op zich waren de kaas, boter en andere melkproducten voor eigen gebruik maar nu en dan werd er wat verkocht voor ongeveer 10 florijnen per jaar.¹⁷⁴¹ De balijer daarentegen ontving uit pacht van akkers en weiland 54 gulden en van de commanderij *ratione arrendacionis* ruim 14 gulden.¹⁷⁴² Dat laatste was de vergoeding die een commandeur aan het hoofdhuis in Utrecht schuldig was. De commanderij van Oudewater werd bevolkt door drie mensen, de commandeur zelf, een kok en een bediende.¹⁷⁴³

Van Beresteyn karakteriseerde het enorme bezit als volgt: "Het lijdt geen tegenspraak of ook de Johanniters, die een betrekkelijk kleine orde in Nederland vormden, hadden een onevenredig groot bezit voor het onderhoud van de broeders, die de gelofte van armoede hadden afgelegd."¹⁷⁴⁴ En dan te bedenken dat balijer Hendrik Berk in 1561 klaagde dat volgens oude registers de waarde van de goederen de helft meer was geweest maar dat er nogal wat ontvreemd was.¹⁷⁴⁵

¹⁷³⁸ Van Winter, *Sources*, p. 422-426 en 601-602. Ik heb naar de inkomsten uit landhuur gekeken, niet naar de opbrengsten van graanverkopen. Die komen in het hoofdstuk over de landbouw nog aan de orde. Hier gaat het dus om de verhouding tussen de goederen in het studiegebied en het relatieve belang daarvan op basis van opbrengst in geld. Vleuten bracht overigens een fors deel van de inkomsten in natura op, zodat het relatieve belang van Vleuten eigenlijk nog hoger ligt.

¹⁷³⁹ Van Winter, *Sources*, p. 445-446.

¹⁷⁴⁰ Van Winter, *Sources*, p. 428

¹⁷⁴¹ Van Winter, *Sources*, p. 547: *Item habet viginti et duo iugera prati et pascui que comandator reservat pro vaccis et bestiis suis. Habet preterea caseos, butirum et cetera lactinia pro servicio domus et interdum ex eis vendit pro decem florenis singulis annis.*

¹⁷⁴² Oudewater, anno 1540, p. 547: inkomsten *ex domibus, domistadiis, pomeriis, hortis et terris intra et extra opidum de Aldemwater.*

¹⁷⁴³ Die voorkomen als *locumtenens*, *famulus* en *cocus*.

¹⁷⁴⁴ Van Beresteyn, *Johanniter-orde*, p. 26.

¹⁷⁴⁵ Brondgeest, *Bijdragen*, p. 102.

Herkomst van het landbezit

Van de Utrechtse bisschoppen is helaas geen informatie van enige schenking bewaard gebleven, noch originele oorkonden, noch afschriften. Dit alleen al zou er op kunnen wijzen dat de bisschoppen van Utrecht in een vroeg stadium de orde van St. Jan met uitgebreid bezit bedachten. De omvang zelf van de schenking wijst ook op een hoge ouderdom: vanaf het begin van de twaalfde eeuw hadden de grote kapittels zoveel land gekregen, dat het bisschoppelijke vermogen danig was gekrompen. Een en ander kan ertoe geleid hebben dat de orde, die dus naar de Nederlanden kwam toen alle stadskapittels al waren gedoteerd, de laatste bisschoppelijke goederen heeft verkregen.

Het hierboven grafisch weergegeven overzicht van de goederen ten westen van Utrecht strookt met de uitspraken van de balijer in 1540, die tijdens de visitatie wist te melden dat de inkomsten voortkwamen uit schenkingen van Utrechtse bisschoppen, graven van Holland, de heren van Woerden en andere particuliere weldoeners – een zwaartepunt ten westen van de stad dus. Documentatie om dit te staven was echter grotendeels verloren gegaan.¹⁷⁴⁶

Plomp heeft opgemerkt dat de belangstelling van de Van Woerdens voor de Johanniters verband houdt met Johannes van Woerden, één van de kloosterlingen en zeer waarschijnlijk een broer van Herman van Woerden.¹⁷⁴⁷ Herman schonk in 1288 het collatierecht van de kerk te Harmelen en vijf jaar later de kerk zelf aan het Convent der Johanniters te Utrecht. Hij zag daarmee af van zijn recht om de priester te benoemen. In 1295 schonken Herman en zijn eega Elisabeth meer dan 80 morgen land aan het Catharijneconvent. Dat deze landerijen verspreid lagen was een probleem dat slechts korte tijd duurde: in 1321 ruilde de commandeur ze met de graaf van Holland tegen land in Waarder, waarmee een groot complex werd gevormd met als middelpunt een curtis met 81½ morgen land.¹⁷⁴⁸ Het werd in 1635 verkocht en was toen nog een hof met singels, grachten en landerijen met 114 morgen land.¹⁷⁴⁹

De basis voor de goederen in Waarder was al eerder gelegd, nog voor het bestuur van Jacob van Denemerken, bisschop van Zuden, aan wie een grote invloed wordt toegekend.¹⁷⁵⁰ Met de goederen rondom Waarder en Harmelen had hij sporadisch van doen anders dan dat in Waarder de ruil door hem, in XXXX, dankzij de uitstekende contacten met de graaf, was geregeld. Het doel van deze ruil van land was voor de Johanniters een verbetering zo blijkt uit de oorkonde.¹⁷⁵¹ Het ligt voor de hand dat de graaf die landerijen had verworven na de val van Herman van Woerden. Het is goed mogelijk dat de Van Woerdens land aan de Johanniters hebben geschonken terwijl het land dat ze behielden aan de grafelijkheid is vervallen. In elk geval was het bezit al in 1368 aanzienlijk te noemen met 192 morgen verspreide goederen en een curtis met 81 morgen.

Ik vermoed dat de grote oppervlakte land die de Johanniters al in de dertiende eeuw rondom Harmelen bezaten is terug te voeren op Johannes en Herman van Woerden en mochten ze beiden (misschien ook Elisabeth?) in de kerk van de orde zijn begraven, dan is goed mogelijk dat ze een kwart van hun bezittingen hebben geschonken overeenkomstig een pauselijk bevel van Lucius III (1181-1184). Dit werd juist uitgevaardigd in de tijd dat Roger des Moulins door Europa reisde om hulp te verkrijgen van lokale groten.¹⁷⁵²

Naast de grote begunstigers van de orde waren er nog verscheidene lieden die kleinere stukken land aan de Johanniters verkochten. Het gaat dan meestal om drie of vier morgen. Opvallend is dat vier van de slechts tien aankopen in het register uit 1368 land in Oudewater betroffen, en wel door balijer Hugo van Koudekerke. Mogelijk is aan de afronding van het bezit in Oudewater gewerkt, waar toen 204 morgen land werden verhuurd en waarvan 70 morgen bij de commanderij hoorden.

¹⁷⁴⁶ Van Winter, *Sources*, p. 497-498: *Primo notandum est quod bona et proventus dicte preceptorie sive baiulivatus in tres dividuntur partes, habet enim multa bona que a diversis episcopis Traiectensibus, a comitibus Ollandie, et a dominis de Verden aliisque bonis fautoribus priscis temporibus collata sunt in usum et sustentationem hospitalitatis pro omnibus miserabilibus ut vocant personis illic advenientibus.*

Secundo habet diversa bona et proventus a predictis comitibus Hollandie et dominis de Werden collate et collatos pro observatione quotannis et perpetue certarum cirimoniarum exequiarum, missarum et vigiliarum certis constitutis temporibus in ecclesia.

Tercio etiam habet certa bona ex parte ordinis provenientia pleraque etiam successive per baiulivos comendatores illorumque procuratores diligenti cura, solercia ac providencia illorum administratione empta et aquisita; et omnia huiusmodi bona sunt adeo commista et conioncta ut in presentiarum pro certo sciri nequeat unde hec vel illa pro maior pars eorundem pro sustentatione zenodochii sit collata et deputata. Racio commisionis illius est quia prius per conflagrationem domus que brevi tempore combusta fuerat [17-02-1518], et post diversa bella, item per subitam translationem eiusdem domus in absencia dicti baiulivi tunc ad curiam Brebancie accersiti et vocati, multo imo maior pars literarum et registorum de predictis bonis huiusmodi loquendum, concremata, intercepta et deperdita est.

¹⁷⁴⁷ Plomp, *Woerden*, p. 25.

¹⁷⁴⁸ Van Winter, *Sources*, p. 329. Plomp, *Woerden*, p. 25.

¹⁷⁴⁹ HUA, Johanniters, inv nr 287.

¹⁷⁵⁰ Mol, 'Netwerken', p. 106-130.

¹⁷⁵¹ ARA, Graven van Holland, inv nr 398, f. 2v-3r, nr. 15 (24-06-1321): *Wi Jacob bi der ghenaden Gods biscop van Zuden, commendure, ende ghemene convent van sinte Katerinen huys tUtrech doen cond ende verstaen allen luden met kennessen der waerheyt dat wi onse land dat wi legghende hebben int kerspel van Woerden, alse twie ende dertich morghen dair die heren van sinte Pieters tUtrecht legghen op die oistzide ende [Jan] van der Vecht ende Enghebrecht op die westzide; voird zes morghen die hieten die Smale weer voir achte morghen dair onse lieve heren die grave van Holland vier morghen bi legghende hadde; vort vier morghen gheleghen in Cortwerde ghewisselt hebben tyeghen den voirs. eersamen prins onsen lieven heren den grave van Holland om land dat hi legghende hevet in Woerder [Werder] kerspel, dat hi ons weder dair voer ghegheven hevet, alse twie ende twintich morghen gheleghen in Cortwerder ende zes morghen dair bi; voirt twie morghen gheleghen bi der kerke aldair die coster op woent; voirt zes morghen gheleghen in Keerfland. Ende want wi desen wissel van desen voirseyden lande om ons oirbaer, want ons bet gheleghe es, ghedaen hebben (...). De overdracht geschiedde op Johannes de Doper, 24 juni.*

¹⁷⁵² Sarnowsky, *Johanniter*, p. 29.

De orde verwierf ook goederen op eigen kracht want de balijer Hugo kocht in elk geval 8 morgen in Oudewater en een van zijn voorgangers, de rond 1300 in functie zijnde balijer Dirk van der Aa en zijn vrouw Hase schonken 25 morgen in Lopik en nog eens 19 morgen aldaar bij de kerk.¹⁷⁵³ Een van de weinige overdrachten aan de orde waarvan een bericht is overgebleven betreft twee morgen op het Oudeland van Harmelen door Jutte van Harmelen in het jaar 1327. Zij was bagijn in Utrecht.¹⁷⁵⁴ De helft van vier morgen land in Heicop werd in 1370 aan de orde getransporteerd.¹⁷⁵⁵ Een halve eeuw later verkocht Frederik uten Ham vier morgen land aan de Gerverscopperdijk.¹⁷⁵⁶

Er zijn nog wel meer verspreide gegevens te vergaren maar het beeld blijft dat de sterke uitgangspositie die de orde ten westen van Utrecht had in de veertiende eeuw verder werd uitgebouwd.

Betekenis van het Utrechtse bezit

Toen in 1472 aan de conventualen te Utrecht het recht werd vergund om hun balijer te kiezen, ondanks de toentertijd heersende problemen met Engelbert van Foreest, geeft wel aan hoe sterk de positie was van het Utrechtse convent. Het is ook niet voor niets dat vanuit de orde decennia lang op papier werd gestreden om de goederen terug te krijgen nadat de gereformeerde Staten het beheer aan zich hadden getrokken. Een 17^e-eeuws document spreekt van *Das grosse Bajulivat von Utrecht mit der Residenz und zugehörigen absehnlichen häuseren und dorffschafften auch commenden ... Harmelen ... Oldewater, Werder ... Montforth*.¹⁷⁵⁷ Het onderstaande staatje geeft de respons aan de Duitse meester in Heitersheim en toont de opvallende positie van Utrecht daarin:

Tabel 6-8: Betalingen aan de schatkist van de Johanniters anno 1501

Hoog Duitsland		Laag Duitsland	
Plaats	Guldens	Plaats	Guldens
Freyburg in Briszgaw	110	Utrecht	228
Heimbach	101	Erlingen	95
Rodorff	101	Vuerzburg	87
Tobel	99	Franckfurt	68
Stroszburg	90	Rotemburgh	63
Buchs	84	Bassel	63
Basel	80	Colonia	59
Wedeschwil	71	Ruedicken	57
Hemmendorff	70	Lage	50
Sulcz	60	Nimienheim	50
Vucbutensis	55	Wiesel	45
Sletstat	55	Hal	38
Luckern	49	Mecheln	24
Torlossim	45	Mengetheim	24
Vilingen	44	Brisig	21
Überlingen	43	Novacastra	20
Meinz	40	Wisense	19
Rottwil	36	Adenow	18
Colmar	28	Regenspurg	15
Friburg in Yechtlandt	26	Burchheim	13
Hohenreym	22	Velden	12
Kusnach	20	Steinfurt	12
Raden	15	Treveris	10
Meyfenbeym	15	Walsheim	10
Biberstein	10	Herferden	10
Wermes	7	Arnem	10
Sobernheim	7	Wissenfeldt	10

¹⁷⁵³ Sporen van schenkingen uit register 1368, Van Winter, *Sources*, p. 193-387: p. 287 *in parrochia de Cakangen dimidium quartale terre quod contulit quondam Godefridus de Bertangen*; p. 334 *empta quondam erga Reynerum Vinke 10 morgen in Oudewater*; p. 336 *emptum quondam erga Katerinam de Beyarden 4 morgen Oudewater*; p. 340 aankoop door broeder Hugo 3 m Hekendorp bij Oudewater; p. 343 aankoop door broeder Hugo 5 morgen Oudewater; p. 357 *dederunt Aleydis et Machteldis Thome 5 morgen in Benschoep*; p. 370 *que fuerunt fratris Theodericus de A et domine Hasekine*; p. 371 In Lopik 19 morgen en 2 hond *data quondam per fratrem Theodericum de A et Hasekinam uxorem suam et pueros suos*.

¹⁷⁵⁴ HUA, Buchel-Booth, inv nr 51, f° 101v (1327 St. Agneten dag): *Wi Jacob bi G. gn. biscop van Zuden Commanduer etc. doen cond dat wi enen vryen eygendom ontfangen hebben van ij margen lands leggende op Oudelant inden karspele van Harmelen die ons J. Jutte van Hermalen begheine gaf, wesende haers sins in pure aelmisse*.

¹⁷⁵⁵ HUA, Johanniters, inv nr 94 (21-11-1370), overdracht door Hugo van Breda en zijn vrouw Elisabeth aan de 'scaffener' van het Catharijneconvent.

¹⁷⁵⁶ HUA, Buchel-Booth, inv nr 51, f° 103 (1420 maandag na Meidag) 'Ex archivis Katarin. Tr. origin. post 1400': *Doe ic verstaen Henric Petersz schout anden Breudijc in joncf Willams gerechte van Egmonde ende vande Wateringe, dat voor mi quam int gerichte voir burende lantgenoten nabescreven her Frederic vten Hamme, ridder, ende begeerde eens oirdels of die 4 morgen lant gelegen an Gerverscoper dijk, daer beneden naest gelant is Mechtelt Scroykens*.

¹⁷⁵⁷ *Specification der von denen Herren Staaten der Vereinigten Provinzen würcklich besisender den ritterlichen Johanniter orden und dessen obristmeisterthumb in teutschen Landen gehöriger Bajulivaten, Commenden und gütheren*. Van Winter, *Sources*, p. 141.

Wiell	5	Stron	7
		Nychdecken	7
		Kiringen	7
		Rode	7
		Cronberg	7
		Duchspurg	7
		Sclysingen	7
		Monster	6
		Grestnow	5
		Mergenheim	4
		Monster	3

Bron: Van Winter, *Sources*, p. 72-74

Het is eenvoudig te zien dat de *respons* van Utrecht verreweg het grootst was, meer dan het dubbele van de eerstvolgende balije. Het Utrechtse bezit kan als erg belangrijk worden bestempeld. De afdracht aan de schatkist stond in relatie tot de opbrengst en dus kan gezegd worden dat de Utrechtse huizen een aanzienlijke rol speelden in de financiering van de orde op internationaal gebied.

In 1570 was de reformatie voortgeschreden zoals blijkt uit een klacht van de Grootmeester over het weer eens ongehoorzaam zijn van de Utrechtse broeders. Er waren daar namelijk, zo blijkt uit een brief van hem aan de Spaanse ambassadeur, zeker priesters die het geloof niet erkennen, noch de gemeenschappelijke schatkist, en een schijntje hadden gegeven in geen verhouding tot de waarde, strijdig met zin en geest van de stichters der orde. Hiermee werden bedoeld de gastvrijheid en inzet tegen ongelovigen.¹⁷⁵⁸ Er werd geëscaleerd naar de Paus, de hertog van Alva en Don Ferdinando. De balijer Hendrik Berck was niet onder de indruk; in Nederland had men wel iets anders aan het hoofd, de strijd juist tegen het Spaanse bewind. Ook een religieuze strijd, maar vanuit een ander perspectief en met een verschil van inzicht over wat nu de ware religie was.

In maart 1573 schreef Berck een brief aan de prior van Duitsland met het verzoek een jaar lang de contributie te mogen overslaan wegens de ronduit onveilige situatie; er was veel ellende en rampspoed. Men had een jaar lang geen stap buiten de stadsmuren kunnen zetten, terwijl vee en alle onroerende goederen door de vijand waren geplunderd. Tot overmaat van ramp werden de goederen door boeren en pachters verkwaanseld. 'Proh dolor' voegde hij toe, bijna een uitroep van wanhoop zoals een kameraar van Oudmunster in het rampjaar 1483 boven de rekening 'Jhesus' schreef.¹⁷⁵⁹ Berck had gelijk, de rentmeester had in de jaren 1572-1580 *overmits den trouble vant oirloch* en omdat de pachters *alsoe seer met ruter en knechten beswaert* waen dat er geen goede rekening opgemaakt kon worden.¹⁷⁶⁰ Wat ook niet zal hebben bijgedragen was de afwezigheid van een commandeur in deze tijd; het bezit in Harmelen werd door de balijer bestuurd terwijl men dus niet ter plaatse kon zijn.¹⁷⁶¹ Juist om de ellende aan te tonen zal deze rekening bewaard zijn gebleven, als enige tussen 1368 en 1740. Hoe dan ook, de prior van Duitsland bleef aan de bel trekken en droeg de balijer in 1606 op naar het kapittel-generaal in Spiers te komen en de achterstallige gelden mee te nemen, want de nood werd toch wel hoog.¹⁷⁶² De Utrechtse balije was al met al vrij belangrijk zodat gesteld kan worden dat de goederen in het studiegebied vanouds een aanzienlijke bijdrage aan de schatkist op Rhodos en later Malta leverden.¹⁷⁶³

6.11.3 Goederen in de parochie Harmelen

Over de Johanniters in Harmelen is weinig geschreven; een recent opstel van Versélewel de Witt Hamer (onderdeel van een reeks van 20 artikelen in *Johanniternieuws*) is het meest uitgebreide.¹⁷⁶⁴ Voor de goederen in Harmelen zijn we op archivalia aangewezen en op de door Van Winter uitgegeven stukken. Deze bronnenpublicatie komt met name

¹⁷⁵⁸ Van Winter, *Sources*, p. 90 (29-05-1570): *la commenda di Utrecht [sic!], seu Traiecto in Holanda camera priorale del priorato d'Alemagnia, la quale è d'entrata importante et è possessa et goduta da certi preti che non riconoscono la religione et commun Thesoro salvo d'una miseria che si po dire niente rispetto la valuta, et per che non è di raggione ne di mente delli fundatori. Il principale intento delli quali fu che li beni se impiegassero nella hospitalità laquale exercemo et nella militia della quale facemo professione contra infedeli.*

¹⁷⁵⁹ *Est quod (proh dolor) in hisce regionibus tantis aerumnis et calamitatibus undique praeminur, quod omnia nostra pecora et mobilia extra civitatem Traiectensem existentia ab immanibus hostibus sunt occupata et direpta*, Van Winter, *Sources*, p. 94-95. Van den Hoven van Genderen, 'Oorlog en ellende', p. 84.

¹⁷⁶⁰ Rekening 1572 HUA, Johanniters, inv nr 127 (1572-1580).

¹⁷⁶¹ Zie verder beneden.

¹⁷⁶² Van Winter, *Sources*, p. 117-119: *sowol die restierende Posten der alten Reichs und Craishhilfen, alls auch die letste Termin zur Türckhen Contribution – totaal 2468 Reichsthaler.*

¹⁷⁶³ Van Winter, *Sources*, p. 500 (anno 1540): *Preterea ex supradicto introitu solvuntur ordini et thesauro de antiqua consuetudine floreni aurei septuaginta quinque. En: Item reverendo domino magistro Alemanie quia ipsa preceptorica dicitur esse una ex camaris priolalibus ideo sibi comunibus annis solvuntur pro eius pensione floreni ducentum aurei.*

¹⁷⁶⁴ <http://www.dewitthamer.nl/Commanderijen/>; Huiting, 'Commanderij', p. 540.

voor Harmelen van pas omdat zowel het orde-archief als bescheiden over Harmelen in het algemeen slecht zijn overgeleverd. Om een indruk te krijgen van de positie der heren van Sint-Jan aldaar moet flink worden gesprokkeld.¹⁷⁶⁵ Het is daarbij van belang een onderscheid te maken tussen de goederen die tot de lokale commanderie behoorden en de goederen die vanuit het convent in Utrecht werden beheerd.

In de veertiende eeuw bezat de orde zo'n 550 morgen land in de parochie Harmelen waarvan 66 tot de commanderie behoorden en 248 morgen aan het convent in Utrecht. Daarnaast werden er nog 68 morgen vanuit de hof in Reyerscop beheerd en 169 morgen in Reyerscop behoorden aan het convent in Utrecht. Tot lang na de Reformatie zou dit bezit aan land zo groot blijven, eigenlijk pas in 1699 en 1740 met de grote uitverkoop door de Staten stierf de orde af nadat het nog lange tijd als "prebenden-apparaat" had gefungeerd.

De kerk van Harmelen

De Johannieten hebben eind dertiende eeuw het patronaatsrecht van de kerk van Harmelen verworven door een schenking van Herman van Woerden en Wouter van Stoutenburg. Ook de kerk van Waarder kwam zo in bezit van de orde. De achtergronden van deze schenkingen worden verderop toegelicht; hier beperken we ons tot een aantal zaken rond de kerk zelf.

De schenkingen van Waarder en Harmelen zijn om verschillende redenen interessant. Er waren in deze twee plaatsen vergelijkbare commanderijen die deels teruggingen op schenkingen door de Van Woerdens. Ze vormden het middelpunt van omvangrijk grondbezit. Het meest interessant aan de kerken van Harmelen en Waarder is echter hun patronium. De onderstaande tabel geeft een overzicht van de patronia en de altaren die aan de kerken en kapellen van de orde behoorden. Opvallend is het grote aantal wijdingen aan Johannes de Doper, met uitzondering eigenlijk van Utrecht, Wemeldinge, Waarder en Harmelen.

Plaats	Kapel	Kerk	Parochiekerk	Patrocinium	Altaren	Heiligen	Bewoners
Mechelen ¹⁷⁶⁶		ja	nee ¹⁷⁶⁷	Johannes de Doper	4	Johannes de Doper Maria Anthonius Hl. Kruis	3 priesters
Aken ¹⁷⁶⁸	ja			Johannes de Doper	3	Johannes de Doper Maria Hl. Kruis	1 broeder
Amhem ¹⁷⁶⁹		ja	nee	Johannes de Doper	8	Johannes de Doper Maria Hl. Kruis Nicolaas Egidius Anna Maria Magdalena Catharina	4 kapellaans
Nijmegen ¹⁷⁷⁰		ja	nee	Johannes de Doper	6	Johannes de Doper Hl. Kruis Maria Catharina Johannes Evangelist Gregorius	4 kapellaans en 1 ridder
Utrecht ¹⁷⁷¹		ja	nee	Catharina	9	Johannes de Doper Apostelen Bartholomeus Maria 11000 maagden Nicolaas (overige 3 nieuw en niet gewijd)	8 kapellaans

¹⁷⁶⁵ Voor de bronnen zie de lopende tekst en de daarin opgenomen voetnoten met verwijzingen.

¹⁷⁶⁶ Van Winter, *Sources*, p. 400: *Domus...habet ecclesiam non parrochialem mediocrem, intitatur sub vocabulo sancti Johannis, habet quatuor altaria, primum consecratum in honore sancti Johannis Baptiste, secundum beate Marie virginis, tercium sancti Anthonii, quartum sancte Crucis*

¹⁷⁶⁷ De kerk bij de commanderie was niet de parochiekerk. Deze stond in het nabijgelegen dorpje Wyler en behoorde ook aan de orde. Van Winter, *Sources*, p. 400.

¹⁷⁶⁸ Van Winter, *Sources*, p. 404: *Domus... habet quandam cappellam parvam intitulatam sub vocabulo sancti Johannis Baptiste et habet tria altaria, primum consecratum in honore sancti Johannis Baptiste, secundum consecratum in honore beate Marie virginis, tercium in honore sancte Crucis.*

¹⁷⁶⁹ Van Winter, *Sources*, p. 405: *preceptoriam habet ecclesiam non parrochialem magnam antiquam et eiam male reparatam ad latus domus, consecratam in honore sancti Johannis; habet octo altaria, primum consecratum in honore sancti Johannis Baptiste, secundum beate Marie virginis, tercium sancte Crucis, quartum sancti Nicolai, quintum sancti Egidii, sextum sancte Anne, septimum sancte Marie Magdalene, octavum sancte virginis Katherine.*

¹⁷⁷⁰ Van Winter, *Sources*, p. 415: *Domus... habet ecclesiam non parrochialem parvam intitulatam sub vocabulo sancti Johannis, habet sex altaria: primum consecratum in honore sancti Johannis Baptiste, secundum sancte Crucis, tercium beate Marie virginis, quartum Katherine, quintum Johannes Evangeliste, sextum sancti Georgii.*

¹⁷⁷¹ Van Winter, *Sources*, p. 420: *Domus... habet ecclesiam magnam, pulchram, intitulatam sub vocabulo Katherine virginis; habet 9 altaria, quorum sex sunt consecrata et 3 sunt nova non consecrata; consecratorum altarium est unum in honore sancti Johannis, secundum in honore Apostolorum, tercium sancti Bartholomei, quartum beate Marie virginis, quintum Undecim milium Virginum, sextum sancti Nicolai.*

Plaats	Kapel	Kerk	Parochiekerk	Patrocinium	Altaren	Heiligen	Bewoners
Engen ¹⁷⁷²		ja	ja	Johannes de Doper	3	Johannes de Doper Catharina Hl. Kruis	3 kapellaans
Buren ¹⁷⁷³							2 kapellaans voor de verwoesting
Jansdaal ¹⁷⁷⁴		ja	nee	Johannes de Doper	3	Johannes de Doper Petrus en Paulus Maria	6 kapellaans
Oudewater ¹⁷⁷⁵	ja			Johannes de Doper	3	Johannes de Doper Catharina Hl. Kruis	1 kapellaan (voor de oorlog 2)
Waarder ¹⁷⁷⁶	ja	ja	ja	Pancratius (kerk) Johannes de Doper (huiskapel)	3	Pancratius Maria Hl. Kruis	2 kapellaans
Harmelen ¹⁷⁷⁷		ja	ja	Dionisius	2	Dionisius Johannes de Doper	1 kapellaan
Wemeldinge ¹⁷⁷⁸	ja			Gallus ¹⁷⁷⁹	1	Niet vermeld en zal dus Gallus zijn.	1 (preceptor)
Kerkwerf ¹⁷⁸⁰		ja	nee	Johannes de Doper	3	Johannes de Doper Maria Hl. Kruis	2 kapellanen en 12 nonnen
Middelburg ¹⁷⁸¹		ja	nee	Johannes de Doper	3	Johannes de Doper Maria Sebastiaan	1 kapellaan (preceptor)
Sneek ¹⁷⁸²		ja	nee	Johannes de Doper	6	Johannes de Doper Hl. Kruis Patriarchen Maria Maria Magdalena [Zesde altaar nieuw en nog niet gewijd]	7 kapellaans

Kok noemt de Catharijnekerk merkwaardig genoeg niet maar uit zijn opsommingen is wel duidelijk dat de verering van Catharina in het bisdom Utrecht 12^e-eeuws kan zijn.¹⁷⁸³ Kok wijst er op dat de ordinarius van de Dom van omstreeks 1200 de feestdag van de Heilige Catharina vermeldt, zij het nog liturgisch arm. Belangrijker is misschien dat de feestkalender van de *collectarius* van St. Marie, begin 12^e-eeuws, deze feestdag niet bevat. De verering van Catharina vond voornamelijk onder invloed van de Kruistochten ingang en het kan zo zijn gegaan, dat in de twaalfde eeuw met de stichting van de kerk van de Johannieten deze Heilige in Utrecht is geïntroduceerd. Omdat Muller, Beresteyn, Van

¹⁷⁷² Van Winter, *Sources*, p. 434: *Domus... habet ecclesiam parrochiale antiquam, distat a domo spacio parvo in villa Engen, intitulatur sub vocabulo sancti Johannis et habet tria altaria: primum consecratum in honore sancti Johannis Baptiste, secundum in honore sancte Katherine, tertium sancte Crucis.*

¹⁷⁷³ Van Winter, *Sources*, p. 436: *Primo domus dicti membri est et eius cappella in anno nonagesimo secundo per baronem Ysselstein dominum Fredericum militem funditus destructa, qui etiam abscondit pomerium et alias arbores fructiferas penitus et omnini devastavit propter guerram quam habuit cum domino duci Gelrensis. In dicto membro ante devastationem erant duo cappellani ordinis sancti Johannis, nunc propter destructionem est solus ipse locumtenens; et quia non habet ecclesiam nec domum, habitat intus opidum Buren et celebrat quando sibi ex devocione placet.*

¹⁷⁷⁴ Van Winter, *Sources*, p. 438: *Domus... habet ecclesiam parvam non parrochiale ad latus ipsius domus, intitulatur sub vocabulo sancti Johannis Baptiste, habet tria altare, primum consecratum in honore Johannis Baptiste, secundum in honore beatorum Petri et Pauli apostolorum, tertium Marie virginis.*

¹⁷⁷⁵ Van Winter, *Sources*, p. 444: *Domus... habet cappellam intus domum parvam intulatur sub vocabulo sancti Johannis, habet tria altaria, primum consecratum in honore sancti Johannis Baptiste, secundum sancte Katherine, tertium sancte Crucis.*

In dicta domo est unus cappellanus, videlicet frater Henricus predictus [Henricus van der Cappel, locumtenens], et tempore preterito ante guerras fuerunt duos cappellanos.

¹⁷⁷⁶ Van Winter, *Sources*, p. 447: *Domus... habet ecclesiam parrochiale, que distat a domo spacio medie hore itineris, intulatur sub vocabulo sancti Pancracii, habet tria altaria, primum consecratum in honore sancti Pancratii, secundum beate Marie, tertium sancte Crucis. Item dicta domus habet quandam parvam cappellam intus domum consecratam in honore sancti Johannis Baptiste. Twee kapellaans, waarvan dus de preceptor er een is. Er waren 260 communicanten. De kerkgoederen werden beheerd door de parochianen.*

¹⁷⁷⁷ Van Winter, *Sources*, p. 448: *Domus... habet ecclesiam parrochiale mediocre, novam, intulatur sub vocabulo sancti Dionisii; habet duo altaria, primum consecratum in honore sancti Dionisii, secundum in honore sancti Johannis Baptiste.*

¹⁷⁷⁸ Van Winter, *Sources*, p. 450: *Domus... habet cappellam parvam bene reparatam ad latus domus, intulatur sub vocabulo sancti Galli, habet solum unum altare.*

¹⁷⁷⁹ Naar dit patrocinium zoekt men vergeefs bij Mol, 'Wemeldinge'.

¹⁷⁸⁰ Van Winter, *Sources*, p. 453: *Domus... habet ecclesiam non parrochiale, que intulatur sub vocabulo sancti Johannis, habet tria altaria, primum consecratum in honore sancti Johannis Baptiste, secundum in honore beate Marie virginis, tertium sancte Crucis.*

¹⁷⁸¹ Van Winter, *Sources*, p. 455: *Domus... habet ecclesiam non approchiale ad latus domus, intulatur sub vocabulo sancti Johannis, habet tria altaria, primum consecratum in honore sancti Johannis Baptiste, secundum beate Marie virginis, tertium sancti Sebastiani.*

¹⁷⁸² Van Winter, *Sources*, p. 457: *Domus... habet ecclesiam non parrochiale mediocre bene reparatam, intulatur sub vocabulo sancti Johannis, habet sex altaria; primum consecratum in honore sancti Johannis, secundum sancte Crucis, tertium Patriarcharum, quartum beate Marie virginis, quintum Marie Magdalene, sextum est de novo erectum non consecratum.*

¹⁷⁸³ Kok, *Patrocinia*, p. 91-113.

Winter en Mol geen mededelingen over dit patrocinium doen laten we het hierbij.¹⁷⁸⁴ In elk geval zou dit patrocinium een ondersteuning kunnen bieden voor een vrij vroege stichtingsdatum, zoals die door Van Winter is geopperd.¹⁷⁸⁵

Een soortgelijke afwijking van het patrocinium zien we in Waarder. Ook deze kerk noemt Kok niet, terwijl het patrocinium van St. Pancratius een spoor voor onderzoek biedt.¹⁷⁸⁶ In de ordinarius van de Dom was 12 mei, de feestdag van deze heilige, een belangrijke dag waarop de zondagsrust moest worden gerespecteerd. Rond 1200 werd Pancratius in het bisdom op vele plaatsen vereerd, zoals in de abdij van Egmond (al voor 1136).¹⁷⁸⁷ De Domkerk en Oudmunster hadden relikwieën van de heilige.¹⁷⁸⁸ Als sinds de negende eeuw werd Pancratius door de adel als ridderheilige vereerd, wat in latere tijd leidde tot stichting van kapellen nabij kastelen die aan Pancratius werden gewijd, zoals Zuilen en kasteel Horst te Rhenen (gesticht medio twaalfde eeuw).¹⁷⁸⁹ Volgens de kroniek van Arent Toe Bocop, die vaak bijzonderheden bevat, droeg bisschop Balderik van Holland in 1178 zijn leenmannen op hun lenen te verheffen, hulde en eed te doen. Zo ook *dye herre van Anhalt ende Sullen belt van den byscop dat bus myt dye herrelickheyt van Sullen toe leyne*.¹⁷⁹⁰ Hoe dat ook zij, de kapel van Zuylen komt in 1351 voor het eerst voor, het patrocinium Pancras pas in 1407.¹⁷⁹¹ Pancratius is ook bekend als patroonheilige van Leiderdorp en Maarssen. De kerk van Waarder behoorde tot het aartsdiaconaat van St. Marie en zal tussen 1050 en 1125 zijn gesticht.¹⁷⁹²

De kerk van Harmelen komt pas in 1272 voor. Toch zijn drie elementen die op hogere ouderdom wijzen. Ten eerste het feit dat het toponiem Harmelen duidelijk naar een Frankische oorsprong verwijst.¹⁷⁹³ Dat maakt het goed mogelijk dat hier aan de Oude Rijn, aan de grens van het rijk, al zeer vroeg een kerkje was gesticht, zoals dat ook in Woerden en Vleuten al het geval was. Rond die tijd waren de veengebieden nog echt fysieke hindernissen. De inspanningen van de Franken om het christendom uit te dragen zullen toch zeker hebben geresulteerd in een gebedsplaats voor de eigen troepen.

Ten tweede behoorde Harmelen tot het diaconaat van de koorbisschop en niet tot het Groot Decanaat van Oudmunster. Dit betekent dat Harmelen in de tweede helft van de elfde eeuw (ten tijde van de aartsdiaconale inrichting) geen eigenkerk van Oudmunster was. Dat bevreemdt op het eerste gezicht enigszins omdat de proost van Oudmunster in de Harmelerwaard een cluster van rechten had.¹⁷⁹⁴ Harmelen moet dus al vroeger een kerk hebben gehad en tijdens de ontginningen onder de koorbisschop zijn gebracht. De kerken behoorden er doorgaans aan de bisschop, die ook gerecht, tijs en tienden had. De ontginningen in deze gebieden werden door de bisschop zelf georganiseerd waarbij hij veelvuldig zijn ministerialen inzette. In vele gevallen zien we ook dat in het aartsdiaconaat van de koorbisschop de kerken aan ministerialen behoorde: Schalkwijk, Benschop en Kockengen zijn daarvan duidelijke voorbeelden. Harmelen voegt zich prima in dit rijtje, het recht van benoeming zal dus bisschoppelijk geweest zijn en in leen gehouden van de bisschop.¹⁷⁹⁵

Als derde element moet het patrocinium van de kerk worden gehandeld. In 1495 wordt gezegd dat de *ecclesia parochiale...intitulata sub vocabulo Sti. Dionisii*.¹⁷⁹⁶ Daarmee wordt een vermelding uit het jaar 1368 ook begrijpelijk waarin een morgen land ten westen van land van St. Dionisius blijkt te liggen.¹⁷⁹⁷ Dionisius is in het bisdom Utrecht een vreemde eend in de bijt. Deze heilige is in Nederland bekend van kerken in Tilburg, Putten, Rijssen, Heijen. Roemeling heeft ontdekt dat ook de kerk van Uithuizen Dionysius als patroonheilige had.¹⁷⁹⁸ Volgens Krüger was Dionysius een vroeg-Ottoonse koningsheilige.¹⁷⁹⁹ Het in 947 door koningin Mathilde gestichte klooster in Enger, waar Widukind werd begraven, werd door Otto I van relikwieën van Dionisius voorzien. Toen het klooster in 1414 werd verplaatst naar Herford werd de kloosterkerk tevens parochiekerk, gewijd aan Johannes de Doper en Dionisius. Dezelfde twee dus als de kerk van Harmelen, maar die combinatie lijkt toevallig.

Montmartre was de plek waar Dionysius rond 250 werd onthoofd. Hij raapte zijn hoofd op, waste het en liep nog een stukje. De plek waar hij dan uiteindelijk neerviel werd een bedevaartplaats waar een grafkapel werd gebouwd. Nadat in 475 de kapel door een kerk werd vervangen kreeg deze veel aandacht van de Merovingers Clotarius I, († 561) en Clotarius II, († 629). Het was Dagobert I, koning van 629 tot 638, die het klooster verrijkte en er zijn laatste rustplaats

¹⁷⁸⁴ Van Winter, 'Johannieters in Nederland en het Heilige Land', volstaat met de opmerkingen dat Catharina de marteldood stierf, en dat de Johannieters een twee patroon mochten kiezen, "en dat was dus in Utrecht Sint-Catharijne".

¹⁷⁸⁵ Van Winter, 'Johannieters in Nederland', p. 76; dez. 'Heren van Sint-Catharijne', p. 350, dez. 'Johanniters en hun archieven', p. 144; dez. *Sources*, p. 15, dez. 'Johannieters voor de Franse Revolutie', p. 238.

¹⁷⁸⁶ Kok, *Patrocinia*, p. 136-148.

¹⁷⁸⁷ Kok, *Patrocinia*, p. 137.

¹⁷⁸⁸ Kok, *Patrocinia*, p. 138.

¹⁷⁸⁹ Muller, *Regesten*, nr 765.

¹⁷⁹⁰ Kronijk Arent Toe Bocop, p. 141-143

¹⁷⁹¹ Kok, *Patrocinia*, p. 144.

¹⁷⁹² Dekker, 'Aartsdiakonaten', p. 348, Dekker, *Kromme-Rijng gebied*, p. 307.

¹⁷⁹³ Blok, *Franken*, p. 81.

¹⁷⁹⁴ Zie het deel over Harmelerwaard, 8.1.

¹⁷⁹⁵ Schalkwijk: geslacht Van Schalkwijk (17-9-1317) verkoopt Bernard van Schalkwijk het patronaatsrecht, *leen van minen here*, aan Jan van Beusichem. Archief heren van Culemborg inv nr 1787 fol. 110v. Benschop: Van Amstel, Berkelbach, *Regesten*, nr. 292. Kockengen ("mytter kerkgifte"). Over de aartsdiakonaten zie Dekker, 'Aartsdiakonaten', p. 349 en Dekker, *Kromme Rijng gebied*, p. 329

¹⁷⁹⁶ Visitatieverslag 1495 p. 192-193

¹⁷⁹⁷ Van Winter, *Sources*, p. 311: *Item ibidem I iuger ab aggere Reni ibidem transiens ad locum dictum Loesloet prout iacet inter terram sancti Dyonisii a parte orientali et terram Johannis Yoie filii Petri a parte occidentali*.

¹⁷⁹⁸ Roemeling, 'Uithuizen', p. 48-51.

¹⁷⁹⁹ Krüger, 'Dionysius', p. 142 en 149.

vond evenals na hem Chlodwig II en III en Dagobert III. Ook Karel Martel († 741), werd er begraven. De abdij stond ook aan de wieg van het Karolingisch koningschap toen abt Fulrad van St-Denis een goed woordje voor Pippijn, zoon van Karel Martel, deed bij de paus. Paus Stefan II kroonde Pippijn uiteindelijk tot koning in het choor van de abdijkerk. Nadat Aken ruim een eeuw lang de rol van hoofdstad der Karolingers over had genomen werd Karel de Kale († 877) weer in St-Denis bijgezet. Vanaf Hugo Capet bleef St-Denis met slechts enkele uitzonderingen de laatste rustplaats van alle Franse koningen. Van Dagobert I is bekend dat hij de expansie naar het noorden inzette en de Frankische kerk versterkte. Hij schonk het Utrechtse castellum met het kerkje erin aan de Keulse bisschop. Ook in die jaren vertrok de Frankische muntmeester Madelinus naar Dorestad.

Kan het zijn dat in deze tijd ook bij de Karolingische legerplaats Hermelen een kerkje ontstond, gewijd aan Dionisius? Nadat het Oude Rijngebied op de Friezen was heroverd keerde Willibrord terug, nu bijgestaan door Bonifatius.¹⁸⁰⁰ Het zijn dat een volgende kerkstichting Harmelen of Vleuten is geweest, waarbij voor Vleuten gezien het patrocinium Willibrord niet aan hemzelf als wel aan Bonifatius kan worden gedacht. Wie Harmelen heeft gesticht is onbekend, maar de Frankische invloed is bij de eerste missionarissen onmiskenbaar, en mogelijk past in deze tijd een wijding aan Dionisius. Dat de Domkerk een kapel van Dionysius had staat wellicht ook in de Frankische traditie.¹⁸⁰¹

Het kerkgebouw

Over de laat-gotische bakstenen kruiskerk zelf is niet veel bekend. De oudste omschrijving maakt onderdeel uit van het visitatieverslag uit 1495. Hierin werd de kerk omschreven als nieuw en van gemiddelde grootte. De kerk was gewijd aan Dionisius en bevatte twee altaren. Zoals gebruikelijk was het eerste altaar gewijd aan de heilige van de kerk, in dit geval Dionisius. Het tweede altaar was ter ere van Johannes de Doper gewijd.¹⁸⁰²

De kerk werd bediend door een kapellaan, die tevens 'preceptor' van het *membrum* Harmelen was, commandeur dus. Dat wordt bevestigd door een bron uit 1525 waarin *die commenduer off pastoir* werd aangeslagen voor huisgeld.¹⁸⁰³ Hij vierde op elke feestdagen een mis en overigens twee maal per week. Dag en nacht brandde een kaars in de kerk.¹⁸⁰⁴ Olie en was werden niet door de commandeur aangeschaft maar in voldoende mate verstrekt door de kerkmeesters, die uit de gemeenschap der dorpelingen werden afgevaardigd.¹⁸⁰⁵ Het waren ook de kerkmeesters die de kerkgoederen beheerden en de commandeur gaf tijdens de visitatie dan ook geen inventaris, die was er simpelweg niet.¹⁸⁰⁶

Het kerkgebouw was dan wel niet groot, het gaf plek aan 250 communicanten wat zal zijn overeengekomen met een parochiebevolking van zo'n 375 zielen.¹⁸⁰⁷ Dat de kerk in 1495 nieuw werd genoemd zal te maken hebben met de Stichtse burgeroorlog die ten westen van Utrecht in alle hevigheid heeft gewoed en onder meer de kastelen Harmelen, Ter Mey, De Haar en Den Ham enorme schade toebracht. Ook de kerk zal danig geleden hebben. In een oorkonde van 1536 wordt geschreven *vander tymmeringe ende wederoprichtinge der selver kercken*, die rond 1500 wel voltooid zal zijn geweest.¹⁸⁰⁸ Bouwhistorisch onderzoek heeft aannemelijk gemaakt dat de ingebouwde toren aan de westzijde van de kerk, uit de veertiende eeuw kan dateren. Het schip is eenbeukig en vrij breed en de kerk heeft een veelhoekige kapel.¹⁸⁰⁹

De kerk viel andermaal ten prooi aan geweld tijdens de oorlog tegen de Spanjaarden. *De kercke is hier verbrant, maer daer is in de selve wederomme zeer-bequaeme plaetse gemaect omme to predicken*, zo worden we uit een visitierapport door de Staten gewaar. In soortgelijke bewoording rapporteerde de visitatie door de Johannieten in 1594.¹⁸¹⁰ Over de voortgang van de Reformatie in Harmelen zijn we slecht ingelicht. Het is bekend dat lange tijd de gemeenten langs de Oude Rijn een katholieke meerderheid hebben behouden.¹⁸¹¹ Dat werd veroorzaakt door de geloofsovertuiging en invloed

¹⁸⁰⁰ Blok, *Franken*, p. 51.

¹⁸⁰¹ Tot slot nog het merkwaardige patrocinium van Wemeldinge: Gallus. Gallus wijst toch op Benediktijner invloed. Of verwijst deze heilige naar het prilste begin van de orde als hospitaalbroederschap? De kerk van Bodegraven was ook gewijd aan St. Gallus, was oud en behoorde aan Oudmunster (Muller, *Kerkelijke indeeling*, p. 393.) Opvallend is dus hier zowel het voorkomen van een "niet-Johannieter" patroon als het ontbreken van altaren ter ere van Johannes de Doper en/of Maria. Overigens was de benedictijner regel al in de 12^e eeuw vervangen door die van Augustinus. De kerk kan al vroeg aan de Johannieten hebben toebehoord of eerder gesticht zijn en aan de orde gekomen.

¹⁸⁰² Van Winter, *Sources*, p. 449: *habet ecclesiam parrochiale mediocrem, novam, intitulatam sub vocabulo sancti Dionisii; habet duo altaria, primum consecratum in honore sancti Dionisii, secundum in honore sancti Johannis Baptiste.*

¹⁸⁰³ HUA, Staten Landsheerlijk, inv nr 373.

¹⁸⁰⁴ Van Winter, *Sources*, p. 449-450: *Item in dicta ecclesia est unus cappellanus, videlicet preceptor membri predictus. Dictus cappellanus tenetur omni die festo celebrare unam missam et celebrare duas missas in septimana. In dicta ecclesia est una lampas die noctuque ardens.* Deze gegevens ook in Versélewel de Witt Hamer, 'Johanni(e)ter Orde in Nederland (18)', p. 27-28.

¹⁸⁰⁵ Van Winter, *Sources*, p. 449-450: *Item racione olei et cere non fit exitus, quia magistri fabrice deputati per communitatem ville tenentur dare oleum et ceram sufficientem.*

¹⁸⁰⁶ Van Winter, *Sources*, p. 449-450: *Sequuntur bona ecclesie. Item non fit inventarium bonorum ecclesie, quia magistri fabrice deputati per communitatem ville habent curam.*

¹⁸⁰⁷ Van Winter, *Sources*, p. 449-450: *Item in dicta ecclesia sunt circa CCL communicantes.* Ik hanteer de 66% voor de verhouding volwassenen/communicanten in een totale populatie die door Blockmans in zijn recensie van De Boers dissertatie is verdedigd, zie: Blockmans, De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 144. De Boer gebruikt zelf 62%, een miniem verschil overigens maar toch een verschil tussen 375 en 403 inwoners. Het is daarbij nog maar de vraag of er exact 250 communicanten waren want dit getal is wel 'verdacht' rond. We komen op de bevolking van het studiegebied nog uitgebreid te spreken in het derde deel van dit werk.

¹⁸⁰⁸ HUA, Heerlijkheid Harmelen, inv nr 93 (15-03-1536).

¹⁸⁰⁹ Kolman e.a., *Monumenten Utrecht*, p. 123, Loeff en Smeets, Harmelen, p. 120-124

¹⁸¹⁰ BMHG 7 (1884) p. 243-244. Van Winter, *Sources*, p. 605 anno 1594: *In Stijft Utrecht zu Harmelen eine Commenda, die Kirch abgebrant, dass Haus zum Theil auch nidergerissen.*

¹⁸¹¹ Rogier, *Katholicisme*, p. 792

van de ambachtsheren zoals ook voor De Haar is vastgesteld; dit dorp werd door de historicus Rogier 'de parel van het katholicisme' genoemd en dat was het ook, met het hoogste percentage katholieken in Utrecht!¹⁸¹² De Staten rapporteerden eind zestiende eeuw dat er in Harmelen geen huis voor de predikant was, maar omdat er een commandeurswoning was die goeddeels leeg stond zou hij daar z'n intrek kunnen nemen. Het was tenslotte de behuizing van de pastoor geweest.¹⁸¹³ Het huis had overigens behoorlijk geleden onder het oorlogsgeweld.¹⁸¹⁴ De visitatoren van de orde stelden ook vast dat het leeg was en dat de positie van commandeur vacant was en door de balijer werd bestuurd.¹⁸¹⁵ De tijd was dus voorbij dat de commandeur van de Johanniterorde in Harmelen tevens priester was. Tijdens de visitatie van 1603 werd natuurlijk gevraagd naar de godsdienst, of de nieuwe religie werd gepredikt of de Katholieke. De meeste commandeurs wezen op de gevaarlijke situatie en dat ze uit vrees niet anders dan heimelijk de Roomse religie kunnen belijden. Commandeur Johan Quint had in de commanderij ook wel godsdiensten gehouden maar zou dat uit angst voor represailles van de Staten niet meer doen.¹⁸¹⁶

De *curtis* in Harmelen

De *curtis* in Harmelen werd beheerd als een afzonderlijke eenheid binnen de goederen van het Catharijneconvent. Harmelen was namelijk een van de 11 *membra* van de balije Utrecht, ofwel de balije, volgens de visitatoren op 4 uur afstand van Utrecht en volgens de commandeur van Harmelen 2 uur.¹⁸¹⁷ Het is niet uit bronnen bekend of de orde al grond in de omgeving had toen Herman van Woerden in 1288 de kerk schonk. Volgens Van Beresteyn was in 1288 ook de commanderij gesticht. Beresteyn is niet stellig, *de commanderij te Harmelen zal in 1288 zijn gesticht, althans in dat jaar schonk Herman van Woerden ... de parochiekerk*.¹⁸¹⁸ Een aanname dus. Volgens Mol is 1288 te vroeg, hoewel hij niet aangeeft waarom dat te vroeg zou zijn.¹⁸¹⁹ Elders suggereert hij dat de huizen van Harmelen, Waarder, Buren, Wemeldinge en Montfoort later tot stand kwamen dan St. Jansdal, Ingen, Middelburg.¹⁸²⁰ Volgens Sasse van IJsselt was de commanderij van Harmelen, net als die van Ingen en Buren "zeer oud".¹⁸²¹ Mogelijk begint de geschiedenis van de Johanniter commanderij in het jaar 1295 toen Herman van Woerden en zijn vrouw Elisabeth aan de *gheestelike luden den commenduyr ende den mene convente van zente Katerinen tot Utrecht* meerdere stukken land in Papencop, Waarder, Breeveld (tussen Woerden en Harmelen), Mastwijk (bij Linschoten) en Harmelen. Precies in het kerngebied van de Van Woerdens. In Harmelen ging het om de *Berchhoeve te Hermalen, de voer ene hoyve leyghet*.¹⁸²² Het laatste betekent dat de hoeve qua omvang een hoeve was, dus bijvoorbeeld 16 morgen of het meer voorkomende 22 of 24. Ik denk niet dat 'berg' verwijst naar een hooiberg maar naar een verdedigbaar huis, waarin mogelijk de kern van de commanderij kan worden gezien. De genoemde "Berghoeve" is in de latere administratie van de Johanniters helaas niet herkenbaar en deze hoeve kan niet afzonderlijk worden gelokaliseerd. Het is wel aannemelijk dat het onderdeel uitmaakte van het land nabij de *curtis*. Een soortgelijk toponiem is bekend van kasteel Den Engh, dat op de Bergkamp lag; een verband met een bergje zoals een mottekasteel durf ik in beide gevallen niet te veronderstellen maar onmogelijk is het niet. Naar beide objecten is onvoldoende onderzoek gedaan.

Dat er een *curtis* was blijkt voor het eerst uit het in 1368 vervaardigde register.¹⁸²³ Een van de opgenoemde posten betreft namelijk land in de parochie Harmelen dat *nunc possidet provisor curtis nostre*.¹⁸²⁴ In die tijd was Hendrik Witteken de *provisor* of ook wel *procurator* van de *curtis*. De twee termen werden volledig doorelkaar gebruikt. Het is mogelijk dat het meest nabije land als *en bloc* werd beheerd als we de tekst uit dat register correct interpreteren. Er was sprake van 45 morgen land waarop huis en andere gebouwen van de *curtis* waren gebouwd.¹⁸²⁵ We kunnen deze *curtis* beschouwen als de commanderij. Van Winter heeft er op gewezen dat de johanniters in Utrecht geen ridders maar kapelaans waren

¹⁸¹² Huiting, Eigenaren en bewoners, p. 82

¹⁸¹³ BMHG 7 (1884) p. 243-244: *Daer en is geen behuysinge voor den predicant, maer hier staet een commandeurshuys genouch ledich, d'welck eertijts bij den pastoor plach bewoont to werden, en waerin men hem lichtelijck eenich quartier zoude conen wijsen ende angeven.*

¹⁸¹⁴ Zie hierna.

¹⁸¹⁵ Van Winter, *Sources*, p. 605: *Ist ledig und vacirt*. Over het bestuur vanuit Utrecht zie hieronder.

¹⁸¹⁶ Van Winter, *Sources*, p. 629

¹⁸¹⁷ Van Winter, *Sources*, p. 448: *Hermelen menbrum preceptorie Traiectensis*. Daarentegen p. 449 *distat a preceptorie spacio duarum horarum itineris*. p. 419-420: *Die secundo mensis Augusti 1495 intrarunt domini visitatores preceptoriam aut cameram prioralem in Traiecto, in qua est preceptor venerabilis frater Allexander de Rey, cappellanus ordinis sancti Johannis, bailivus Traiectensis.*

¹⁸¹⁸ Van Beresteyn, *Johanniter-orde*, p. 41.

¹⁸¹⁹ Mol, 'Wemeldinge', p. 136 noot 12.

¹⁸²⁰ Mol, 'Netwerken', p. 108 noot 9

¹⁸²¹ Sasse van IJsselt, *Commanderij Montfoort*, p. 32

¹⁸²² OSU V nr. 2666 (15-01-1295). *Wij Harman, heer van Worden, ridder, ende Lizebeth, vrouwe van Worden, begheyren, dat cont zi ende kenlic allen luden, de dysen briff zien zellen of horen leysen, dat wi bi raden ryckters ende anders onser vreende om oerbaer ende zalicheyde onser zielen, onser oudere ende anders onse nacomelinghe hebben ghegheven gheestelike luden den commenduyr ende den mene convente van zente Katerinen tot Utrecht tenen vrien eyghen alsulc goyt als hyena bescreven staet, dat ewelic te bezittene ende te gebrukene als haer vrien eyghen alse (...)*

¹⁸²³ Dit register wordt door Versewel de Witt Hamer meerdere keren verwarrend leenregister genoemd, ook spreekt hij van leenpenningen, p.

26

¹⁸²⁴ Van Winter, *Sources*, p. 309.

¹⁸²⁵ Van Winter, *Sources*, p. 309.

terwijl op de meeste commanderijen elders ridders zetelden.¹⁸²⁶ Die te Harmelen was ook bij uitstek bestemd voor een kapellaan – een kapellaan echter die tevens commandeur was (*pastoratus, seu commanderye*).¹⁸²⁷

Behalve het genoemde (aaneengesloten) land hoorden er nog wat kleinere, verspreide stukken grond bij de commanderij in Harmelen. In totaal verantwoordde Hendrik Witteken inkomsten van 125 pond uit 66 morgen en 5 hont.¹⁸²⁸ Deze inkomsten kwamen ten goede aan de Duitse meester *Per magistrum Alamanie et commendatorem huius domus actum et locatum*. Een soortgelijke indicatie was van toepassing op de commanderij van Waarder, waar provisor Hendrik van Breda 96 pond aan pacht ontving, ook *Per magistrum Alamanie commendatorem huius domus actum et locatum*.¹⁸²⁹ Het is daarmee wel duidelijk dat de commanderijen inkomsten moesten genereren voor het algemeen nut der orde.¹⁸³⁰ De hoeveelheid land die tot de *curtis* in Harmelen behoorde was niet altijd gelijk geweest, want volgens de klerk die de rekening schreef, Thomas van Ghore, was 4 morgen van het geheel aangekocht van goudsmit Thomas Petersz.¹⁸³¹ Van Heussen vermeldt een omvang van 83 morgen.¹⁸³²

Het uitoefenen van het gecombineerde priesterschap van Harmelen en commandeerschap van de landerijen werd vereenvoudigd doordat de kerk en de commanderij naast elkaar lagen. Het genoemde land van de *curtis* was gelegen tussen land van het Domkapittel aan de oostzijde en de Kerkweg van Harmelen aan de westzijde.¹⁸³³

Afb. 6-18: De locatie van de kerk van Harmelen aan de binnenbocht van de Oude Rijn

In 1495 werd van de commanderij in Harmelen gezegd dat deze in het dorp Harmelen lag. Op de kadastrale minuut is te zien dat zich pal ten zuiden van de kerk een omgracht terrein bevond. Aan de westzijde nabij het terrein lag de Kerkwetering die de zijwetering had gevormd bij de openlegging van Bijleveld. Aan de oostzijde van deze wetering lag de Kerkweg. Dat de commanderij van Harmelen omgracht was blijkt niet uit de bronnen zoals nadrukkelijk vermeld bij Jansdaal en Engen maar aangezien ze allemaal het voorkomen van ridderhofsteden hadden ligt een omgrachting voor de hand.

Uit het staatje hieronder blijkt dat de meeste commanderijen aardig van omvang waren, in steen opgetrokken, in goede staat werden gehouden.¹⁸³⁴

Mechelen	Primo domus preceptorie est situata intus villam Mechelen et est antiqua, datur ruine
Aken	Item dicta domus est parva, antiqua, situata intus civitatem Aquisgranum
Arnhem	Dicta preceptorie est situata intus opidum Arnhem sub dominio ducis Gelrensis Traiectensis diocesis. Domus preceptorie est magna, lapidea; in longo tempore non fuit in aliquo reparata, ut apparet ex ruina.

¹⁸²⁶ Van Winter, 'Heren van Sint-Catharijne', p. 349.

¹⁸²⁷ Van Heussen, *Historia episcopatum*, p. 224: *Series bonorum ac proventuum pastoratus, seu commanderye in Hermelen: 83 mergen lands*.

¹⁸²⁸ Van Winter, *Sources*, p. 311: *Summa prescriptorum iugerum terre ad curtis in Harmelen pertinentium LXVI iugera et V hont*. Versewel zegt dat Hendrik een beheersovereenkomst had afgesloten voor 125 pond had afgesloten. P. 26. Het is onduidelijk wat hij daarmee bedoelt.

¹⁸²⁹ Van Winter, *Sources*, p. 311 en 329.

¹⁸³⁰ Van Winter, 'Johannieters', p. 74

¹⁸³¹ *Item ibidem opt Hogheland IIII iugera terre, empti quondam erga dominum Thomas Petri aurifabrum commensalem nostrum*. Van Winter, *Sources*, p. 309.

¹⁸³² Van Heussen, *Historia episcopatum*, p. 224.

¹⁸³³ Van Winter, *Sources*, p. 309: *Primo XLV iugera terre super que domus et edificia dicte curtis ibidem sunt constructa prout iacent inter terram collegii sancti Martini Traiectensis a parte orientali et inter viam communem ecclesie de Harmelen a parte occidentali. Frater Henricus Wittiken provisor curtis eiusdem modo possidet*.

¹⁸³⁴ Van Winter, *Sources*: Mechelen (p. 400), Aken (p. 404), Arnhem (p. 405), Nijmegen (p. 415), Utrecht (p. 420), Engen (p. 434), Buren (p. 436), Jansdaal (p. 438), Oudewater (p. 444), Waarder (p. 447), Harmelen (p. 448), Wemeldingen (p. 450), Kerkwerf (p. 453), Middelburg (p. 455), Sneek (p. 457).

Nijmegen	Dicta domus aut menbrum est situatum intus civitatem Novimagium in ducatu Gelrensi Coloniensis diocesis in loco amenissimo, est lapidata, antiqua, sed tamen competenter bona
Utrecht	Primo domus dicte preceptorie est magna et bona, lapidea, situata intus civitatem Traiectensem cum pulcro viridario.
Engen	Domus dicti membri est magna, lapidea, antiqua, tamen satis bona, circumdata fossa aque plena
Buren	Primo domus dicti membri est et eius cappella in anno nonagesimo secundo per baronem Ysselstein dominum Fredericum militem funditus destructa
Jansdaal	Primo domus aut menbrum est situatum in loco ut supra, habet domum lapideam tectum palea, est antiqua circumdata fossata.
Oudewater	Primo domus dicti membri est situata intus opidum Aldenwater, est domus lapidea, magna, antiqua, tamen satis bona
Waarder	Primo domus predicta est situata in campestris in villa Werderer, est antiqua, parva, tecta stramine
Harmelen	Primo domus dicti membri est magna, antiqua, lapidea, tecta stramine, situata intus villam Harmelen
Wemeldingen	Primo domus dicti membri est situata in campestris circa villa Wemeldingen, est domus anitqua, tamen non patitur ruynam
Kerkwerve	Item domus dicti membri est lapidea, magna, bene reparata
Middelburg	Primo domus dicti membri est antiqua tamen bona, situata intus opidum Middelburg
Sneek	Primo domus dicti membri est lapidea, magna, in bona reparacione, situata extra muros opidi Schnec

De commanderij van Harmelen was een groot, stenen gebouw met een rieten dak.¹⁸³⁵ De gebouwen zoals ze door Jan de Beyer in 1744 werden getekend hebben een 16^e-eeuws voorkomen. De brug over de gracht gaf toegang tot een hoog poortgebouw. Het pand ernaast had het voorkomen van een pastoriewoning. Voor het kleine aantal bewoners was het een vrij groot complex. Volgens het visitatieverslag uit 1594 was het huis gedeeltelijk verwoest. Verdere details worden niet gegeven zodat het onduidelijk is tot op welke hoogte de commanderij nog gebruikt kon worden.¹⁸³⁶ Wel, zo zagen we hiervoor, dunkte het de Staten mogelijk om het vrijwel lege huis te doen bewonen door de predikant.

Afb. 6-19: De commanderij van Harmelen (Jan de Beyer)

Huishouding

Over de roerende goederen en inboedel is weinig bekend.¹⁸³⁷ Tijdens de visitatie op 6 augustus 1495 (waarbij de heren visitatoren niet naar Harmelen gingen maar *frater Gerhardus Vastardi preceptor domus in Hermelen* naar het Utrechtse convent ontboden) maakte de commandeur melding van 8 bedden met toebehoren, 8 kleine en grote tinnen kannen, 22 kleine en grote tinnen borden. Er waren ook andere voorwerpen die niet werden omschreven maar voldoende waren

¹⁸³⁵ Van Winter, *Sources*, p. 449-450

¹⁸³⁶ Van Winter, *Sources*, p. 605 (anno 1594): *In Stifft Utrecht zu Harmelen eine Commenda, die Kirch abgebrandt, dass Haus zum Theil auch nidergerissen.*

¹⁸³⁷ Van Winter, *Sources*, p. 449-450: *Sequuntur bona domus. Item lecti cum eorum necessariis quinque. Item anfre stagnee parve et magne VIII. Item scutelle parve et magne stagnee XXII. Item cum aliis bonis utensiliis est domus competenter provisa. Item equi antiqui et iuvenes VIII. Item vacce VIII.*

voor de uitrusting van het huis. De hoeveelheid bedden en huisraad zal voldoende zijn geweest voor eventuele bezoekers. Hoewel balijer en visitatoren namens de grootprior in Duitsland recht hadden op verblijf zal dat nauwelijks of niet zijn voorgekomen. Van de bewaard gebleven verslagen is duidelijk dat men niet altijd op locatie inspecteerde maar aan de hand van interviews en documentatie.

Tabel 6-9: Inkomsten en uitgaven, Johanniters anno 1495

Inkomsten ¹⁸³⁸		Uitgaven ¹⁸³⁹	
Verhuur van 8 morgen land	6-15-4	Lasten m.b.t. waterstaat	0-18-0
Offergelden	2-22-0	Huur van de commanderij	17-7-0
Netto inkomsten van het landbouwbedrijf van 73 morgen	36-14-4	Salaris voor de kok	4-4-0
Rantsoen van tienden	0-25-0	Salaris voor de huisknecht	4-4-0
		Onderhoud van beiden	28-0-0
Som	46-19-0		54-4-0

Bron: o.b.v. Van Winter, Sources, p. 449-450

De inkomsten zo is duidelijk te zien worden grotendeels door verhuur van land gevormd. Andere inkomsten waren er nauwelijks; uit iets latere bronnen is bekend dat er wat huur uit hofsteden was die op de grond van de commanderij waren gebouwd.¹⁸⁴⁰

Bij de uitgaven was een grote post de verschuldigde huur aan de balijer, waar we verderop nog kort op terugkomen.¹⁸⁴¹ Vanuit de orde was er normaliter maar een enkele bewoner, namelijk de commandeur. Hij werd in zijn wereldlijke taken ondersteund door twee lieden, namelijk een kok en een huisknecht. Voor het levensonderhoud van de kok en huisknecht werd ook een fors deel uitgetrokken, relatief veel meer ten opzichte van hun salaris dan Mol in Wemeldinge aantrof.¹⁸⁴² Voor de geestelijke taken was geen ondersteuning nodig, de commandeur was immers ook priester of liever: kapellaan. Hij hoefde slechts tweemaal per week een mis te lezen en verder op de kerkelijke feestdagen.¹⁸⁴³ In de dertiger jaren van de zestiende eeuw werd dit tijdelijk een probleem die de toenmalige commandeur door te hoge ouderdom seniel was geworden. In de verantwoording van de uitgaven werd een post van 24 goudgulden 's jaars opgenomen (nota bene zowat de jaarlijkse afdracht aan de balijer!) als vergoeding voor de priester die moest worden aangenomen omdat de *commendator* 'afgeleefd' was (*decrepitu*).¹⁸⁴⁴ De situatie met de commandeur leidde er ook toe hij door de visitatoren niet op betrouwbare wijze ondervraagd kon worden waardoor rentmeester Jacob Stelle van de Utrechtse balije de honneurs waarnam. Hij was tijdelijk als administrateur in Harmelen benoemd en diepte uit de boeken en geschriften de gegevens op die nodig waren.¹⁸⁴⁵ Zijn antwoorden werden geverifieerd door de ook aanwezige balijer en twee conventualen.

Tabel 6-10: Inkomsten en uitgaven, Johanniters anno 1540

Inkomsten		Uitgaven	
Verhuur 79 morgen land	158 goudgulden	Rente over 100 goudgulden	6 goudgulden
Verhuur kleinere stukjes land	9-10	Rente over 100 Karolus gulden	6 Karolus gulden
Pastorie land	4-10	Rente over 100 Karolus gulden	6 Karolus gulden
Diverse inkomsten	12½ goudgulden	Rente over 70 Karolus gulden	4 Karolus gulden
Offergelden	36 goudgulden	Rente over 50 Karolus gulden	3 Karolus gulden

¹⁸³⁸ Van Winter, Sources, p. 449-450: *Introitus pecuniarum. Item dicta domus habet omni anno de ficto ratione census iucharorum agri VIII locatas duabus personis florenos 6 stuber quindecim denarios quatuor. Item dicta domus habet omnibus annis ratione oblacionum florenos 2 stuber 22. Item preceptor dicti membri facit cultivare iucharos agri LXXIII magnis expensis, sed quando locarentur, tunc domus posset consequi omni anno ratione dictorum agrorum libere ultra expensas aggerum florenos 36 stuber 14 denarios 4. Item dicta domus habet omnibus annis ratione decime in Hermelen stuber 25. Summa floreni XXXXVI [stuber] XVIII.*

¹⁸³⁹ Van Winter, Sources, p. 449-450: *Exitus pecuniarum. Item expenduntur omnibus annis in reparacione aggerum ratione periculi fluminis stuber 18 [0-18-0]. Item preceptor membri dat preceptor in Traiecto ratione arrende dicti membri omni anno florenos 17 stuber 7 [17-7-0]. Item coco pro suo salario florenos 4 stuber 4 [4-4-0]. Item famulo domus pro salario florenos 4 stuber 4 [4-4-0]. Item in dicta domo sunt due persone ultra preceptorem, videlicet cocus et famulus domus; taxaverunt domini visitatores pro expensis cuiuslibet persone florenos auri XIII faciunt florenos 28 [28-0-0]. Summa floreni LIII stuber III [54-4-0]*

¹⁸⁴⁰ Op de vraag van de visitatoren of er nog andere inkomsten waren: *dixit quod non*. Van Winter, Sources, p. 551.

¹⁸⁴¹ Vertaling van arrenda als 'huur' conform Niermeyer, *Lexicon*, p. 61 (lemma arrendare). Bij Mol, 'Wemeldinge', p. 144 'respons', een woord dat we niet in de visitatieverslagen per commanderij aantreffen maar wel in andere archivalia. Het was wel de afdracht aan de balijer.

¹⁸⁴² Mol, 'Wemeldinge', p. 142

¹⁸⁴³ Van Winter, Sources, p. 449: *Item in dicta ecclesia est unus cappellanus, videlicet preceptor membri predictus. Dictus cappellanus tenetur omni die festo celebrare unam missam et celebrare duas missas in septimana.*

¹⁸⁴⁴ Van Winter, Sources, 1540, p. 551: de visitatoren spraken met rentmeester Jacob Stelle *quia comendator ex nimia senectute puerescit*. En aldaar, p. 552: *Item habet alium [dus naast de commendator zelf] sacerdotum pro servicio ecclesie, quia comendator est decrepitu, et dat pro salario et expensis suis singulis annis viginti et quatuor florenos ff 24*. Muller, 'Johanniters', p. 148 op de hem kenmerkende wijze: "Maar wie ziet niet, dat het veel doelmatiger geweest ware, indien de balier het had durven ondernemen, om den kindschen grijsaard weder thuis te halen en te vervangen door een anderen kloosterling? Zulke ontwrichting der verhoudingen moet allengs ook aanleiding gegeven hebben tot verslapping der tucht."

¹⁸⁴⁵ *et sic ex supradictis registris et libris sequentes informationes extracte sunt*, Van Winter, Sources, p. 551

	Rente over 50	3
	Salaris & onkosten priester	24
	Vergoeding balijer (respons)	25
	Kosten aan dijken en sloten	13
	Verschillende uitgaven (*)	<i>Geen bedrag vermeld</i>
	220 goudgulden	
Som	293 Karolus gulden¹⁸⁴⁶	90 Karolus gulden

Bron: o.b.v. Van Winter, *Sources*, p. 551-553

(*) zie verder de tekst

De commanderij bezat op verschillende locaties 79 morgen land die door de commandeur op eigen kosten werden bebouwd. Op basis van een schatting per morgen van 2 florijnen werd de opbrengst op 158 gulden gesteld. Dit waren dan ook meteen de wereldlijke inkomsten, de overige inkomsten van een paar stukjes land die aan de pastorie behoorden hadden we verder terug gezien.

Tegenover de opbrengsten stonden de lasten ('onera') en die blijken ten opzichte van het eerdere peiljaar 1495 dramatisch vermeerderd. Niet gespecificeerd werden de overige uitgaven, namelijk voor levensonderhoud en voor onderhoud van de gebouwen. Ook werd geld uitgegeven aan gasten en de armen die naar de commanderij kwamen. Of ze aan de poort werden afgescheept met een almoes zoals elders is verondersteld is niet bekend.¹⁸⁴⁷ Dat er plaats was voor de gasten was al duidelijk uit de hoeveelheid inboedel. Mogelijk had het huis een beperkte gasthuisfunctie. Van Heussen weet te melden dat er Heilig-Kruisgasthuis was waaraan een vicarie en een broederschap was verbonden.¹⁸⁴⁸ De bronnen zijn hierover uiterst zwijgzaam. Als mogelijke verwijzing heb ik een vermelding van de Gasthuys-sloot gevonden, in het dorp nabij de Rijn.¹⁸⁴⁹ Tot de overige uitgaven behoorden ook de kosten die werden gemaakt voor de verpleging van de bejaarde commandeur. Een groot deel van de inkomsten leek te gaan naar de ondraaglijke imposten en belastingen die alsmaar door de keizerlijke ambtenaren werden geheven.¹⁸⁵⁰

Opvallend is dat rentmeester Hendrik van Groenberg in 1614 nogal wat uitgaven deed aan reparaties, wat hij overigens als waarnemend commandeur verplicht was.¹⁸⁵¹ Pas als de Staten in een ordonnantie opdracht gaven tot reparatie kwam de rentmeester in actie. In onderstaande grafiekjes is te zien dat het grootste deel van de inkomsten uit verhuur van land kwam (de vorige commandeur had blijkbaar 91 morgen land verhuurd) en het gros van de inkomsten ging op aan gage voor de predikant en reparaties aan de gebouwen:

Grafiek 6-7: Inkomsten en uitgaven, commanderij van Harmelen, anno 1614

De kortingen aan de pachters werden verstrekt wegens de bouw van een nieuwe molen bij de Haanwijkerdam. De uitgaven voor reparaties betroffen allerlei materialen en arbeidsloon aan een timmerman, metselaar, steenhouwer, glazenmaker, leidekker en smid. Vermoedelijk werd alleen in het huis geïnvesteerd want het ging steeds om reparaties *aende commandurije huysinge*.¹⁸⁵² Van Groenberg sloot een positieve rekening af met een overschot van 14 Karolus

¹⁸⁴⁶ Berekend op de koerslijst aan het einde van de visitatie: *Scutiferi 32 faciunt florenum aureum; scutiferi 26 faciunt florenum Filipense et 24 faciunt florenum Carolinum*. Van Winter, *Sources*, p. 553

¹⁸⁴⁷ Mol, 'Wemeldinge', p. 143

¹⁸⁴⁸ Van Heussen, *Historia episcopatum*, p. 223: *Commendaria erat Ordinis Melitensis sub Bajulivatu Ultrajectensi. In Hospitali S. Cruci inscripta, Vicaria, atque fraternitas*. Muller, *Kerkelijke indeeling*, p. 397 en Van Beresteijn, *Johanniter-orde*, p. 41.

¹⁸⁴⁹ HUA, Notarissen, U249a001 akte 1 (12-09-1759). Verkoop van de boedel van Cornelis Jansz van Vloten, waarbij Gerrit van Eijck, wonend in het dorp Harmelen koopt: een huis, waarin 2 woningen. Strekkende voor van de straat "in de vervallene sloot, vanouds genaamt de Gasthuys sloot toe" en met het erf uitkomende in de Kalverstraat.

¹⁸⁵⁰ Van Winter, *Sources*, p. 552: *Residuum exponit pro alimentacione domus, pro restauratione edeficiorum et pro hospitibus et pauperibus advenientibus et pro sustentacione senectutis comandatoris et pro solvendis impositacionibus et gravaminibus inpositis et que continue imponuntur per officiales imperatoris quasi incomportabiles*.

¹⁸⁵¹ HUA, Financiële instellingen, inv nr 1128, f° 5-16: *Instructie waer naer heer Beernt van Schoonhoven, prior inde Balije ende Convente van Ste Catharijnen ende Peter Fransz vuyt den Bogaert als rentmeester vande voors. Balije ende Convente mitsgaders vande goederen vandien haer sullen hebben te reguleren*. De instructie is volledig overgenomen door de rentmeester en zal ook voor hem hebben gegolden. Artikel 6 houdt in dat prior en rentmeester ervoor moeten zorgen *dat de Balye ende des convents huysingen ende getimmer in huere notelycke reparatien werden onderhouden*.

¹⁸⁵² HUA, Financiële instellingen, inv nr 1128, f° 29v-33.

gulden (inkomsten 969 gulden, uitgaven 955 gulden), een hele vooruitgang ten opzichte van eerdere decennia. Zo werd in 1564 gesproken van *lasten ende schulden wairmeede onser oerdenshuis tot Harmelen nuw ter tijdt bezwaert ende belast*.¹⁸⁵³ Het leidde ertoe dat Barck zelf het bestuur had overgenomen om de schuldenpositie af te bouwen.¹⁸⁵⁴ Er kon op dat moment niet eens een broeder in zijn onderhoud voorzien.¹⁸⁵⁵ Sterker nog: in 1578 moest de toenmalige commandeur van Harmelen, Hendrik van der Hoog, 500 Carolus gulden lenen van de rentmeester van de orde Hendrik Stel. Twaalf morgen land op Bijleveld werden als onderpand gesteld, met toestemming van balijer Barck.¹⁸⁵⁶

Uiteindelijk bleken alle ingrepen geslaagd en de commanderij bleef voortbestaan. Een beter lot dan de commanderij van Oudewater, die de troebelen niet overleefde.

Reijerscop

Een bijzonder complex van landerijen was gelegen in de lage landen van Reijerscop. Ook hiervan is niet bekend wanneer de orde dit land precies verwierf. Doordat het zo nabij de invloedssfeer van de Van Woerdens lag kan herkomst uit hun boedel worden vermoed. De eerste aanwijzing daarvoor is een private oorkonde uit 1290. Herman, heer van Woerden, verklaart daarin dat hij uit hoofde van het tiendrecht recht heeft op 2 solidi van elke morgen ploegbaar of bebouwbaar land (*'arabilis seu colibilis'*) die de Johannieters in zijn gerecht bezitten. Het gaat om land dat de commandeur en broeders met eigen ploeg bebouwen (*'proprio aratro'*) of laten bebouwen. Nu zegt Herman dat hij zoals zijn voorouders de tiende van dit land ontving. Hij zou krachtens het tiendrecht deze 2 solidi per morgen ontvangen.¹⁸⁵⁷ Ik leid daaruit af dat deze Herman het tiendrecht aan de Johannieters had gegeven in ruil voor een soort erkenningstijns. Aangezien het land in zijn gerecht betrof zal hij hier de jurisdictie, tijns en tiend in bezit hebben gehad. Het is niet duidelijk of dit leenroerig was aan de bisschop van Utrecht, die bijvoorbeeld wel andere delen van Reijerscop in leen uitgaf.¹⁸⁵⁸

De voorwaarden luiden als volgt. Van het land dat ze nu bezitten of nog zullen verwerven en met eigen ploeg bewerken moet jaarlijks 2 solidi per morgen worden afgedragen, in ruil waarvoor Herman vastlegt voor hemzelf en zijn nageslacht nooit meer dan 2 solidi op te eisen.¹⁸⁵⁹ Maar er zat wel een beperkte geldigheid aan deze afspraak. Dit zou namelijk gelden zolang balijer Jacobus in leven zou zijn, broeder Jan van Woerden en broeder Boudewijn. Na hun dood zal de dan fungerende balijer aan de Van Woerdens per morgen 3 solidos per jaar moeten afdragen.¹⁸⁶⁰

Commandeur en broeders hingen het zegel van hun convent aan de oorkonde. De achtergrond van dit verhaal is niet overgeleverd, maar ik vermoed dat e.e.a. te maken heeft met een aantal pauselijke bullen.

In 1113 vaardigde paus Paschalis II een bul (*Pie postulatio voluntatis*) uit waarin hij de nog jonge orde voor altijd onder directe bescherming van de Heilige Stoel plaatste en vrijstelling van de belasting van tienden over opbrengsten van zelf en op eigen kosten bebouwde landerijen verleende, ongeacht eventuele tegenstand van bisschoppen en hun clerus. Alle schenkingen werden bevestigd.¹⁸⁶¹ Het stuk fungeert ook nu nog als de juridische basis van de orde's soevereiniteit.

¹⁸⁵³ Kleijntjens, 'Rente-brief', p. 370-372 (15-11-1564): *Wij broeder Henrick Barck balijer ende commanduir voert dat gemeen convent van Sancte Catharynen t'Utrecht, oerdens Sanct Johans des hylligen hospitails van Jheruzalem, doen kondt dat wy voer ons ende onse nacomelingen om 't subvenyre ende 't betalen enige lasten ende schulden wairmeede onser oerdenshuis tot Harmelen nuw ter tijdt bezwaert ende belast is witlick [] well verkoft hebben uith allen onsen goederen, ruirende ende onruirende Anna Joest Adriaensz dochter ende hair arven off houwer deses briejffs bij haren blykende wyll, om ein zeecker somme van penningen die zij ons op huiden als nabescreven voll ende al [] teffens ende tot einen maill den lesten penninck met den yersten angetelt ende betaelt hefft twaloff Carolus-guldens (...) des jairs arfflicke loszrenthe... Eerste helft 15 mei 1565 en andere helft 15 november daarna. LOSbaar met 200 Carolus ineens mits twee maanden tevoren aangekondigd.*

¹⁸⁵⁴ Van Winter, *Sources*, p. 605 (1594): *In Stifft Utrecht zu Harmelen eine Commenda, die Kirch abgebrandt, dass Haus zum Theil auch nidergerissen. Ist ledig und vacirt, aber also mit Schulden belastet und beschwerth, dass sie der Herr Balier in Henden verhaltet, administrt und die Schulden darauß abzahlen lasset.*

¹⁸⁵⁵ Van Winter, *Sources*, p. 614, interview van de prior te Utrecht, Andreas Schimmelpenning (1594). *De membris vacantibus sagt, dass zu dieser Zeit drey commenden vacirten: eine zu Kirchwerff inn Seelandt (...) die anndere in der Statt Middelburg (...) die dritte gelegen im Stifft Utrecht zu Hermelen, seie noch in Esse, vorhin aber also mit Schulden belastet, dass sich ein Ordensperson daselbsten nicht erhalten mögen; wurde derowegen in Handen dess Herrn Baliers erhalten, biss sie auss iren Uffkumbsten sich selber eingelöset.*

¹⁸⁵⁶ HUA, Johannieters, inv nr 217 (12-09-1578).

¹⁸⁵⁷ OSU IV, nr 2412 (19-02-1290): *Universis etc. nos Hermannus, dominus de Worden, miles, salutem et cognoscere veritatem. Noveritis, quod nos de qualibet mensura terre arabilis seu colibilis sita in Reynerscoep in nostra iurisdictione spectante ad possessionem virorum religiosorum commendatoris et fratrum sancti Katarine in Traiecto, quam dicti commendator et fratres suo proprio aratro coluerunt seu coli fecerunt, que mensura terre predicta iuger sive morgen appellatur, de qua terra nos consuevimus recipere decimas ut nostri antecessores, recipimus ab eisdem duos solidos legalium denariorum ratione decimarum.*

¹⁸⁵⁸ Zie het deel over Reijerscop.

¹⁸⁵⁹ Aldaar, *Et dicti fratres pro qualibet mensura sive iugere terre eorum, quam ibidem in presenti possident vel in futurum continget ipsos possidere et proprio aratro, ut dictum est, colunt, nobis solvent 2 solidos legalium denariorum; et nos ipsos pro solutione dictorum duorum solidorum solutos reputabimus et quitos pro qualibet mensura a solutione decimarum nec nos et nostri successores plus exigere poterimus a dictis fratribus quam duos solidos predictos pro qualibet mensura ratione decimarum.*

¹⁸⁶⁰ *Et istud durare volumus et servare promissimus, quamdiu frater Jacobus, commendator loci predicti, vixerit seu frater Johannes de Worden et frater Balduinus, sed postquam dictos mori contigerit, tunc commendator, qui ibidem pro tempore fuerit, et fratres nobis et successoribus nostris solvent pro qualibet mensura predictae terre tres solidos ratione decimarum annuatim. Et istud volumus observari tamdiu quamdiu commendator dicte domus et fratres duxerint acceptandum. V.w.b. de betaling volgt dan: Sed si dicto commendatori et fratribus placuerit solvere decimas, liberi erunt a solutione pecunie predictae. Et si solvere voluerint pro decima pecuniam predictam, tunc nobis medietatem eius solvent infra octavas beati Martini hyemalis, et aliam medietatem solvent infra octavas Cathedre beati Petri proxime subsequentis.*

¹⁸⁶¹ Sarnowsky, *Johanniter*, p. 16

Zelf verbouwen was aan de orde niet vreemd zoals ook te zien is aan de inrichting van het beheer vanuit commanderijen.

Nog belangrijker acht ik de akte uit 1297 waarin paus Bonifatius VIII een ouder privilege bevestigd. Het gaat om een oorkonde van Innocentius IV waarin de orde wordt vrijgesteld van het betalen van tienden over goederen die voor het vierde Lateraans concilie waren verkregen. Het gold tevens voor alle novale tienden, of ze nu voor of na dat concilie, dus in 1215 waren verkregen. Historici hebben deze oorkonden niet in de geschiedschrijving van de orde in Nederland betrokken. Toch bevindt deze oorkonde zich onder de vrij weinig overgebleven stukken van de orde en het zal als een belangrijk document zijn beschouwd.¹⁸⁶² Het lijkt me niet uitgesloten dat de Johannieten helemaal geen afdracht wilden geven en mogelijk was dit de aanleiding voor Herman van Woerden om de afspraken vast te leggen. Aangezien Reyerscop als cope was ontgonnen betreft het hier novale tienden, en dus zegt dit weinig over de ouderdom van de goederen. We keren hieronder nog kort terug naar deze oorkonde omdat er wel degelijk een dateringselement in kan zitten.

Dat Herman van Woerden niet alleen recht had op het tiendrecht blijkt uit de oude lijsten uit het Registrum Guidonis waar een gerecht in Reyerscop van Herman van Woerden is opgevoerd. Het was het latere Indijk, in het westelijke gedeelte van Reyerscop. Hij zal dus gerecht, tijs en tienden hebben gehad, een vrij standaard geheel van rechten in de ontginningsgebieden.

Van land in Reijerscop en Haanwijk horen we voor het eerst in 1292.¹⁸⁶³ In dat jaar verkocht Willem Gerardsz Taets aan de commandeur en broeders van St. Catharijne een vrije watergang door zijn gerecht naar de IJssel. Blijkbaar wilden de Johannieten niet meer afwateren op de Oude Rijn maar zuidwaarts naar de lager gelegen Hollandse IJssel. Deze actie van de Johannieten moet wel te maken hebben gehad met waterstaatkundige problemen in die tijd. Immers, land dat gelegen was aan de Oude Rijn, Haanwijk, zal men toch niet zomaar helemaal naar de IJssel hebben gevoerd. De lengte van de benodigde vliet zou voor een handjevol morgens wat teveel van het goede zijn, gezien de kosten en de moeite om dit te verhalen op pachters. In 1298 blijkt ook dat het waterschap van de Johannieten veel groter was en dat het niet alleen land op Haanwijk en Reyerscop omvatte. De afwatering naar de IJssel was nu geregeld voor al hun land tussen het Gein en Kattenbroek, via een watergang die door de hoge dijk naar de sluizen op het traject liggende ging en van de bisschop werd gekocht.¹⁸⁶⁴ Om het water ten zuiden van Harmelen af te voeren was dus een extra vliet naar de IJssel nodig geweest, door het gerecht van Taets.

De watergang mocht zo breed zijn als de heren nodig achtten en aan weerszijden 5 voet opstal hebben. Voor de toekomst was een bepaling ingeruimd dat deze afwatering werd toegestaan voor het land dat de orde op Haanwijk en Reyerscop had, en nog zou verwerven.¹⁸⁶⁵ Tevens werd bepaald dat zowel watergang als opstal vrij van tijs was of andere rechten die Willem en nakomelingen konden doen gelden.¹⁸⁶⁶ Als over de watergang twist of strijd zou gebeuren, zou dat niet door Willem worden berecht.¹⁸⁶⁷ Dat is interessant en heeft denk ik te maken met een van de privileges, dat Johannieten niet voor een wereldlijk gerecht gebracht konden worden.¹⁸⁶⁸ De akte over de watergang werd mede bezegeld door de abt van St. Paulus en de commandeur van het Duitse Huis. Beide instellingen bezaten land op Reyerscop wat dus al voor 1292 was verworven. Een oorkonde van vijf jaar eerder laat ons weten dat een zekere Johan Leder en zijn vrouw Lisa aan het Duitse Huis al hun bezittingen in de stad alsmede land in Laagraven, Benschop en 6 morgen land in Reyerscop schonken.¹⁸⁶⁹

¹⁸⁶² HUA, Johannieten, nv. nr. 8 (31-01-1297) niet in het oorkondenboek van Utrecht. Men zoekt dit mogelijke verband vergeefs in de studies van bijvoorbeeld Van Winter, Mol, Van Beresteijn, Brondgeest, Muller, Rengers Hora Siccama, Post. Nader onderzoek lijkt gewenst.

¹⁸⁶³ OSU nr. 2541 (25-07-1292).

¹⁸⁶⁴ OSU V, nr 2869 (09-05-1298): *lc Wessel, diecgrave des bischops van Utrecht, orconde etc, dat ic ontfangen hebbe alle dat gelt ende inghenomen, dat de commendur ende de broderen van sente Katerinen tot Utrech(t) sculdich waren den bischop van Utrecht van den waterhanghe alle hors erves, dat si hebben legghen tuschen het Gheyn ende Cattenbroec, wilc waterganc in de IJssel gaet doer den hoghen diec in allen den slusen, de tuschen den voerghesproken steiden legghen, ende wilken waterganc si hebben gecoft tieghen den bischop van Utrecht.*

Ende in enen orkonde der voergheseide stucken so hebbe ic desen brief ghegheven, beseghel met minen segghel ende met mins vaders segghel, haren Hubrechts van Everdinghen. Ende wi Hubrecht van Everdinghen, ridder voergheseit, in orkonde der saken hebben onsen segghel gehangen an desen ieghenwordighen brief int iaer ons Heren dusent tvehondert negentich ende achte, des Vridaechs voer ons Heren Hemelvaert.

¹⁸⁶⁵ *lc Willem, sone haren Gherardes Taetsen, orconde ende doe te weten allen den ghenen, de sien of horen solen desen ieghenwordighen brief ende dese lettren, dat ic den commendur ende deen broderen van sente Katherinen van Utrecht hebbe vercoeft enen vrien waterganc ewelike te gaen in de Ysele dor min gherecht van horen lande, dat si hebben of hierna hebben solen up Hanewiich ende in Reynerscope, also wiit also hem nutte ende orbaerlic es, ende an elker syde des waterganges viif voete upstals.*

¹⁸⁶⁶ *Oec mit alsulker vorwarde, dat de waterganc ende de upstal an beyden syden ewelike vri ende lediech sin clarlike van allen tynse ende van allen rechte, dat ic of mine nacomelinghe daran hadden of hebben mochten bi rechte of bi ghewoente.*

¹⁸⁶⁷ *Ende oec daertoe mit der vorwarde, ghevielt hira bi onghewalle of bi ongherhande sake, dat des commanduers of deer broder boden up den waterghanc tviestende woerden oc vechtende, dat ne sal ic noch mine nacomelinghe niet berichten, hit ne ware allene of daer doetslach gheschiede, dat Got verbieden mote.* De oorkonde bevatte een passage over een nieuwe sluis, die er blijkens een oorkonde uit 1363 ook gekomen is (*Ende daertoe ist oec mit vorwarden besproken, ghevielt hira, dat dese vorghecomede commenduer of de brodere, de nu sin of hira comen [solen] ewelike, ene niwe sluse legghen w[oude]n, [dat] ic noch mine nacomelinghe hem dat niet verbieden ne solen noch ne moghen mit enigherhande sake, ende dat wi oec gheen recht ne hebben an der older sluse noch an alt werc noch an ghenen dinghe, dat toe der older sluse behorde.*)

¹⁸⁶⁸ Van Hinsbergen, Inventaris, inv nr 3088: Vidimus anno 1418 door de Utrechtse officiaal van de bul van Clemens IV (22-06-1265) waarbij de orde het voorrecht krijgt niet voor een wereldlijke rechtbank gebracht te kunnen worden.

¹⁸⁶⁹ OSU IV, nr 2306 (28-06-1287): *item in Reynerscop sex iugera terre.*

In 1363 sloot St. Pieter zich aan bij de afwatering naar de IJssel.¹⁸⁷⁰ Hiermee ontstond een soort schouwbrief want aangezien er nu twee bezitters van land belang bij deze vliet hadden moesten er afspraken over worden gemaakt. Wat St. Pieter betreft ging het om 19 morgen land in Reyerscop, die aan de stroomafwaartse zijde van de vliet (dat was de Heerenvliet van Catharijne) lagen en aan de proosdij behoorden. De in 1292 vermelde sluis was blijkens deze oorkonde gerealiseerd zodat het water vanaf Haanwijk in de richting van de uithof kon vloeien, onderweg aangevuld met het water van de overige Johannierterlanderijen op Bijleveld. De vliet waterde via een sluis in de IJssel. St. Pieter zou bijdragen aan deze sluis en wel *marghen marghens ghelijc* zoals gebruikelijk volgens waterstaatsrecht. Het onderhoud van landscheiding en wetering zou ook gedeeld worden. Het Catharijneconvent behield de jaarlijkse schouw van de uitvliet en de sluis. De door de balijer benoemde heemraden kondigen de schouw aan en adviseerden over nodige verbeteringen aan wetering en sluis. Voorts zouden de Johannieters ook ander land in het waterschap mogen innemen. Het waterschapje heeft niet lang bestaan en het werd ingehaald door de ingrepen in 1385 en 1414 toen de Lange Vliet resp. Bijleveld werden gegraven.

De omvang van de landerijen in Reyerscop was indrukwekkend: het 14^e-eeuwse register van de rentmeester vermeldt maar liefst 236 morgen land. Het waren deels verspreide landerijen zo is uit de belendingen af te leiden. In een aantal gevallen worden de percelen van vaak een halve hoeve belend door de burggraaf van Montfoort. Deze bezat op Reyerscop een gerecht en zal er zeker ook land gehad hebben. Soms ook lagen verpachte percelen van de orde naast elkaar. Ook was er een perceel van 5 morgen gelegen tussen ander land van het convent en land van de curtis.¹⁸⁷¹

Een kamp van 8 morgen strekte van de Reyerscopper wetering tot aan de Middelwetering en was gelegen tussen de Blindeweg aan de oostzijde en land van de burggraaf van Montfoort aan de westzijde.¹⁸⁷²

De akte uit 1292 had al gepreludeerd op uitbreiding van het grondbezit. We zien andermaal dat verwerving in de dertiende eeuw in volle gang was. Drie jaar later verkochten knaap Willem Thade en zijn vrouw zes morgen land in Reyerscop aan de commandeur en broeders van het Catharijneconvent. Ze zouden het als eeuwige erfpacht ontvangen.¹⁸⁷³ Er is weinig verbeelding voor nodig om in deze *Wilhelus dictus Thade* de eerder genoemde Willem Taats te zien. Het vorengenoemde gerecht komt in het Registrum Guidonis voor als *Reynerscop in Willaems Taetsen gherecht XI hoeven ende V morgen 1/2 hont*, een vergeleken met andere gerechten vrij nauwkeurige opgave. De lijst hanteert fiscale hoeven van 32 morgen groot en dus gaat het hier om zo'n 357 morgen. Ook begin 14^e-eeuws is een vermelding van *Willaem Tasen soen van Vloten*.¹⁸⁷⁴ Ene Frederik Taats bezat een halve hoeve land op Reyerscop, die hij in leen hield van de graaf van Holland en in 1332 opdroeg aan de graaf na verkoop aan Gijsbert Boekel van den Rijn. Het bezit van de familie Van Vleuten in deze omgeving zal verband houden met de aanwezigheid van de Taatsen in de dertiende eeuw.¹⁸⁷⁵

Curtis in Reynerscop

Bijzonder nu aan de landerijen op Reyerscop was, dat er in de veertiende eeuw een afzonderlijke *curtis* was waaraan 69 morgen land behoorden. Er is sprake van een *domus* die was gebouwd in een *orto et area*.¹⁸⁷⁶ Er was dan ook een *provisor*, namelijk broeder Willem van Oorschot.¹⁸⁷⁷ Hij betaalde een respons van 125 pond Utrechts, een aanzienlijk

¹⁸⁷⁰ HUA, Domkapittel, inv nr 3529 (13-06-1363): *Wi deken ende ghemene capitel der kerke Sente Peters Tutrecht doen cond allen luden, dat die heren van Sente Katherinen Tutrecht, die neghentien marghen lands toe behorende onser proesstie alsoe als die ghelegghen siin in Hermaelre kerspel in Reynerscop, beneden horen Vliet, ontfanghen hebben te wateren in horen waterganc, vutgaende in die Ysel, doer hoer sluze die op die Ysel ghelegghen is, om een zeker summe ghelds die wi hem vol ende al betaelt hebben den lesten penningh metten eersten. Met dusdanighen voerwaerden, dat wi dien vliet ende die sluze voerscreven mede houden ende verwaeren zellen op onsen cost, margehn marghens ghelijc. Ende oec mede die landscheydinghe ende die wateringhe daer houden ende maken zellen doen jaerlix, dat water vut te draghen, elk tenden sinen lande ghelijc den vutvliet, bi horen heemraeds. Behoudelic den heren ende hoeren voerscreven goedshues van Sente Katherinen altoes der schouwe jaerlix van den vutvliet, ende van der sluze voerscreven, te maken ende te verbeteren als hem dunct dat behoeflic is, bi horen heemraders, sonder aricheit. Welken heemraeds die zelve heren altoes zetten zellen den waterganc te scouwen, ende die sluze voerscreven te maken alst tijtliken is op zulken koer, als hem ende horen heemraders dunct dat bescheydelic is. Behoudelic oec mede die zelve heren ende hoeren voerscreven goedshues altoes anders enigherhande land tontfanghen, ende aen te nemen in horen voerscreven waterganc oft si willen in manieren als voerscreven is, die wille ende die macht daer af zel an hem staen als heer toe ghedaen heeft. Sonder ymans wederwoerde ende sonder alrehande aricheit. In orconde des briefs bezeghelt met ons capitels zeghel. Ghegheven int jaer ons heren durent driehondert drie ende tsestich, des naesten daechs nae Sent Odulfs dach.*

¹⁸⁷¹ Van Winter, *Sources*, p. 298: *Item ibidem V iugera iacentia inter terram nostre domus quam nunc possidet Wilhelmus Corthoze a parte superiori et terram nostre domus quam nunc possidet provisor curtis nostre in Reynerscop.*

¹⁸⁷² Aldaar, p. 299.

¹⁸⁷³ OSU V, nr 2684 (11-05-1295): *Universis etc. Wilhelmus dictus Thade, famulus, et ..., uxor sua, salutem (et) cognoscere etc. Noverit universitas vestra, quod nos sex iugera, sicut sita sunt in Reymerscop inter terram virorum religiosorum fratrum domus Theutonice inferius et inter terram fratrum domus sancte Katarine superius iusto venditionis titulo vendidimus predictis viris religiosis commendatori et fratribus domus sancte Katarine, quorum proprietatem nobis pertinentem libere transtulimus in eosdem. Recepimus autem predicta 6 iugera de eis in perpetuum censum annuatim pro 4 libris legalium denariorum (...).*

¹⁸⁷⁴ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, p. 242.

¹⁸⁷⁵ ARA, AGH 398, f. 12r (01-08-1332): *Wi Willaem ...grave etc. maken cond etc. dat ons Vrederic Taedse hevet op ghedraghen enen halve hoeve lands van VIII morghen liggghende in Reynaerscoepe in Willaems gherichte van Montfoirde, die hi van ons te liene helt, tote Ghisebrecht Boekels behoef van den Rine, dien hise vercoft hevet, wilc land voirscreven wi verliet hebben ende verliet met desen brieve Ghisebrechte Bokel voirnoemt van ons te houden ten rechten liene.*

¹⁸⁷⁶ Van Winter, *Sources*, p. 300.

¹⁸⁷⁷ Van Winter, *Sources*, p. 299: *Hanc terram nunc possidet frater Wilhelmus de Orscoten provisor curtis nostre ibidem.*

bedrag, maar belangrijker is dat hij dus dezelfde verplichting had als een commandeur en een contract had afgesloten voor 10 jaar zoals gebruikelijk.

Hoe lang deze *curtis* heeft gefunctioneerd als commanderij is niet bekend. Uit de vermelding van commandeur en broeders in de aangehaalde oorkonde uit 1290 kan misschien worden afgeleid dat er toen al een commandeur in Reyerscop was. Dat de commanderij in 1495 was verdwenen staat ook wel vast. In de veertiende eeuw bestond ze echter als middelpunt van 68 morgen land. Ik neig echter naar een datering rond 1350 op basis van een aantal vermelding van stukken land die “nu” tot de *curtis* behoren.¹⁸⁷⁸ Dat het geheel verdween als commanderij betekent niet dat het bedrijf zelf was opgedoekt. Het komt nog eeuwen voor als uithof, met als mooi voorbeeld een vermelding in de kameraarsrekening van het waterschap Bijleveld als *Sunte Katrijnen uuthoff*.¹⁸⁷⁹

Evenals in Harmelen doet zich ook hier in Reyerscop het verschijnsel voor dat land van de *curtis* zich temidden van ander bezit van de orde bevond. Dat blijkt overduidelijk uit de opgegeven belendingen: *31 ingeria terre prout iacet ab ista parte curtis nostre ibidem versus Renum, quibus a parte orientali propius iacet domus nostra cum 8 ingeribus que nunc possidet Jacobus Spengard et a parte occidentali etiam domus nostra cum terra ingeribus quam nunc colit Gerardus Galicop*.¹⁸⁸⁰ Merkwaardig is ook een stukje van 3 morgen *opt hoghe lant* waar de Regulieren aan weerszijden lagen, dat wil zeggen aan de zijde van de Rijn. Aan de achterzijde lag het ingeklemd tussen de heer van Abcoude (een Van Zuylen!) oost en de orde zelf west. Een interessant toponiem dat waarschijnlijk laat zien dat de abrupte overgang van stroomrug naar kom al in de veertiende eeuw een fors hoogteverschil had veroorzaakt.

Overige goederen

Behalve de goederen nabij het dorp Harmelen en Reyerscop bezat de orde 36 morgen land in Kattenbroek en een paar stroken land op Haanwijk. Een belangrijke schenking was nog verricht door graaf Willem III die in 1323 twee vicarieën stichtte en aan elk inkomsten toezegde. Dit geld moest worden opgebracht uit het Hofland in Woerden.¹⁸⁸¹ In 1327 werd bepaald dat na de dood van 's graven kapellaan voortaan alleen een broeder van de Johanniterorde zou mogen worden aangesteld.¹⁸⁸² Het register van de Johanniters uit 1368 vermeldt deze gift ook.¹⁸⁸³ Tevens meldt dat register nog een schenking van de graaf, namelijk een gelijke uitkering van 25 pond *de decimis in Reynerscop et de censu in Oudewater*.¹⁸⁸⁴ In een grafelijke rekening uit het jaar 1334 vinden we inderdaad een uitgave van 25 ponden *van den 2 cappelrien tcenter Katerinen tUtrecht, die voer biscop Willems ziele ghemaket sien*.¹⁸⁸⁵ In de genoemde tiende van Reyerscop en de tijns van Oudewater mogen we Woerdense goederen zien.

6.11.4 Goederen in de parochie Vleuten

De perceelsgewijze reconstructie van het grondbezit in Vleuten heeft een kwart eeuw geleden laten zien dat de goederen van de Johanniters in Vleuten een opvallend aaneengesloten complex hebben gevormd.¹⁸⁸⁶ In de veertiende

¹⁸⁷⁸ Van Winter, *Sources*, p. 298-300.

¹⁸⁷⁹ HUA, Domkapittel, inv nr 3544.

¹⁸⁸⁰ Van Winter, *Sources*, p. 299-300

¹⁸⁸¹ ARA, Graven van Holland, inv nr 398, f° 8r (22-10-1323) op [¹⁸⁸² ARA, Graven van Holland, inv nr 398, f° 10v-11r \(22-07-1327\): *Mar na heren Sanders doyt ons capellaens, dien wise nu ghegheven hebben, die een wairlic persoon es, sone sel wise niemant gheven dan enen broeder van sinte Jans oirde des heylegghen lands van Over mere, ende die sal die renten voirscreven vryliken ghebraken ende die voirseyde capelrie verdienen als voirscreven es; ende na des broders doyt so sel wise jof onse nacominghe graven van Holland enen anderen broder gheven van der selver oirde, ende also voert ewelike te gheven als si verscint van den ghenen dien wise ghegheven hebben*. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten*, nr. 776 \(22-07-1327\). Zie Hofman, *Des graven capelrije*, p. 223-225. Brondgeest, *Bijdragen*, p. 94-95.](http://resources.huygens.knaw.nl/registershollandsegrafelijkheid: Wi Willaem .grave etc. maken cond allen luden. Want bi onser liever moeder tijd, dair God die ziele of hebben moet, ghezet ende gheordineert was in der ordinantie ende die zoene die ghemaict was van des bisscops Willaems doyt van Machelen, willenneer bisscop tUtrecht, dair God die ziele of hebben moet, dat wi voir ons ende voir onse ghemene land van Holland maken souden voir sine ziele twee capelrien eweliken staende, elc van vive ende twintich pond zuarter Tornoisen tsaers, enen groten coninx Tornois voir sestien penninghe gherekent, wair of wi die ene capelrie ghemaict ende ghedoteerd hebben op zekeren renten in sinte Katrinen kerke tUtrecht, als onse open brief dair of hout, ende die ander capelrie bezet wi ende bewisen te verdiene in Doeme tUtrecht bi enen goeden cappellaen diere daghelix misse op doen sal op den outare dair die bisscop Willaem voirs. voir begraven leghet, ende hebben se ghedoteerd met vijf ende twintich pond Tornois tsaers, te nemen jairlix van den reedsten ghelde dat vallen sal van onsen lande van Wourden dat men hiet dat Hofland, alse dair die ene helfte tote sinte Martijns misse die coemt in den winter ende die ander helfte tote sinte Pieters misse ad cathedram naest volghende, ende also voert van jare te jare ewelic ghedurende, sonder argenlist (...). Berkelbach, <i>Regesten</i>, nr 592; Van Mieris II p. 330. Volgens de door Burgers e.a. online gepubliceerde Registers van de Hollandse grafelijkheid 1299-1345 heeft de oorkonde als opschrift <i>Des graven cappelrye gelegen inden doem tUtrecht terwijl in de marge in latere hand staat II capelrien tot sinte Katrinen tUtrecht en dat weerspiegelt de gebeurtenissen</i>.</p>
</div>
<div data-bbox=)

¹⁸⁸³ Van Winter, *Sources*, p. 385-386: *Item habet dicta domus ex pia donatione felicitis recordacionis domini Wilhelmi comitis Hollandie (...) de terra in Woerden dicta Hofgoed XXV libras eiusdem monete, cum quibus quinquaginta libris idem comes duas vicarias pro memoria reverendi patris domini Wilhelmi Traiectensis episcopi dotavit perpetuis temporibus per nostros fratres deservendas*.

¹⁸⁸⁴ *Sources*, p. 385: *Item habet dicta domus ex pia donatione felicitis recordacionis domini Wilhelmi comitis Hollandie de decimis in Reynerscop et de censu in Oudewater XXV libras Turonenses nigrorum*.

¹⁸⁸⁵ Hamaker, *Rekeningen*, I, p. 228. Vóór de schenking van de vicariën was de enige uitgave van de grafelijkheid ten behoeve van de Johanniters een bedrag van 1 pond die als aalmoes werden verstrekt. Hamaker, *aldaar*, p. 68 (1317): *Item ghegheven in almoessen van der lantenbede ende herfstbede in Riinlant (...) den broeders van sinte Katerinen tUtrecht 1 lb*.

¹⁸⁸⁶ Huiting, 'Johanniters'.

eeuw blijkt het bezit aan land zo'n 260 morgen te zijn geweest, wat ruim een eeuw later was aangegroeid tot bijna 300 morgen.¹⁸⁸⁷ De landerijen van de Hof ter Weyde werden in het noorden begrensd door Den Eng, in het westen door de landerijen van huis Alendorp en in het oosten door het land rondom Den Hoed.

Hof ter Weyde (*curtis de weyda*)

Volgens de 19^e-eeuwse schrijver Van der Aa was het *een landhoeve, die vroeger een jachthuis der Bisschoppen van Utrecht is geweest en in haar zonderlinge bouwde nog de sporen van ouderdom en voormalige uitgestrektheid droeg*.¹⁸⁸⁸ Recent archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de hof op de overgang van de stroomrug naar de komgronden lag. De ondergrond ter plaatse bestaat uit lagen van lichte klei en zware zavel. Wat dieper in een profiel bleek een pakket rietveen aanwezig. Het oudste overgebleven deel van de hof is aangelegd op een lichte verhoging die momenteel op een halve meter boven NAP ligt.¹⁸⁸⁹ De hof werd omgeven door brede grachten die werden gevoed door de Vleutense wetering. Zoals de andere huizen van de Johannieten had het een aanzienlijk voorkomen zoals latere afbeeldingen ook goed laten zien.

Afb. 6-20: Hof ter Weyde door Jan de Beyer °1740

hof de *dos* van de orde heeft gevormd. Door het bezit van de orde op de kaart te zetten werd immers duidelijk dat het complex volledig op de oude onregelmatig verkavelde cultuurgrond lag en ook nog eens een aaneengesloten bedrijf vormde.

De Hof ter Weyde was geen afzonderlijk *membrum*, daarvoor lag het te dichtbij het convent in Utrecht. Er was een directe verbinding tussen de hof en de Catharijnepoort, die weer naar het convent was genoemd. De hof had dus ook geen commandeur of provisor en werd ook niet gevisiteerd. Het was echt de bouwhof van het convent (*collonia ther Weiden*).¹⁸⁹² Volgens het oudschildboek beschikten de Johannieten anno 1536 over zo'n 20 morgen verspreide percelen en over ruim 200 morgen aaneengesloten land. Onder die 200 morgen bevond zich naast de Hof een boerderij met 40 morgen land gelegen ten oosten van Alendorp op 't Zand, later (samen met twee percelen die uit de Hof waren losgemaakt) Groot en Klein Zand geheten. In 1368 was er nog sprake van meerdere percelen van verschillende grootte, onder andere *dicta Zantcamp* (genaamd Zandkamp) en *supra Hoghewoert* (op de Hoge Woerd).¹⁸⁹³ Deze 40 morgen lagen naast de landerijen van de Hof ter Weyde doch werden afzonderlijk in pacht uitgegeven, los dus van de landerijen die rechtstreeks door de balijer te Utrecht werden beheerd.¹⁸⁹⁴

Binnen deze omgrachting zijn sporen en vondsten uit de twaalfde tot en met de twintigste eeuw aangetroffen. Het aardewerk dateert tussen 1100 en 1750, met een nadruk op de periode tussen circa 1300 en 1500.¹⁸⁹⁰ Ik heb in 1993 een dertigtal pagina's over de Johannieten en hun positie in Vleuten geschreven en daarin betoogd dat het een oud bisschoppelijk goed betrof, daarin delen van een hypothese volgend die Van Winter in 1986 had opgesteld en in 2017 nog eens herhaalde.¹⁸⁹¹ Gezien de bijzondere band van de Hof ter Weyde met het convent in Utrecht, mag verondersteld worden dat deze

¹⁸⁸⁷ Van Winter, *Sources*, p. 424: *Item dicta preceptoria habet omni anno in Vleten de diversis personis ratione census agrorum et pascuum (...)* *Item dicta preceptoria habet in Vloten iucharos 159 pascuum*. Aldaar p. 426: *Item dicta preceptoria habet in Vloten [sic!] iucharos agri 295 et solvit omnibus annis pro reparacione cuiuslibet iuchari stuber 4, faciunt florenos 42 stuber 4*.

¹⁸⁸⁸ Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, XII, p. 237.

¹⁸⁸⁹ Van Wieren, *Johannieten langs het spoor*, p. 15.

¹⁸⁹⁰ Van Wieren, *Johannieten langs het spoor*, p. 21.

¹⁸⁹¹ Van Winter, 'Heren van Sint-Catharijne', p. 360-361. Van Winter, *Middeleeuwen in drievoud*, p. 90-92.

¹⁸⁹² Van Winter, *Sources*, p. 498.

¹⁸⁹³ Van Winter, *Sources*, p. 265.

¹⁸⁹⁴ Het gaat hier om 40 morgen + 9 morgen + 1 morgen en 214 roe, waarvan de laatste twee percelen uit het complex van 148 morgen werden losgemaakt. Verderop bij de reconstructie van de ontbinding wordt dit nader toegelicht.

Afb. 6-21: Hof ter Weyde rond 1350

In groen de landerijen van Hof ter Weyde. Den Engh is weergegeven in rood en de *curtis* van Oudmunster in bruin.

Deze direct geëxploiteerde wei- en bouwlanden vormden de eenheid Hof ter Weyde ofwel *Curtis de Weyda*. De grootte hiervan varieert in de bronnen enigszins maar ligt ten behoeve van de belastingheffingen vanaf 1536 vast op 148 morgen. Deze hof werd zoals gezegd in eigen beheer gehouden, hetgeen mede blijkt uit de gegevens in het oudschildboek. Daarin staan na de eigenaars de pachters vermeld. Onder het kopje *CXLVIII mergen* staat: *de heren van St Cathrijnen bruycken vuyt dat hof ter wey hen eigen toebehoorende CXLVIII mergen landts*.¹⁸⁹⁵ Ook het visitatieverslag uit 1594 geeft aan dat het om een bedrijf in eigen beheer ging: *Item noch ein Banhoff, gnant zur Weide, negst vor der Stadt Utrecht, wirdt durch des Herren Baliers aigen Pferdt und Kosten erbawet*.¹⁸⁹⁶ Verder werden er nog 143 morgen land verpacht, zo meldt ons hetzelfde verslag. Dat komt overeen met de gegevens uit de rekening over 1572-1580.

Oorsprong

De Hof ter Weyde speelt in Van Winters hypothese over de vroege Johanniertervestiging Utrecht een belangrijke rol.¹⁸⁹⁷ Een onderdeel van haar hypothese is een kanaal dat vanaf Utrecht door de weide zou lopen, voortbouwend op een theorie van Dekker dat dit kanaal in een oorkonde uit 723 zou voorkomen. Of er sprake is van een kanaal is niet zeker; met de term *gravening* hebben historici zich lang beziggehouden en komen tot verschillende conclusies. Het verschil in mening zit 'm allereerst in hoe het woord *gravening* moet worden gelezen. Is het *gravening* (dus *masculinum* of *neutrum*) of is het *graveninga* (dus *feminum*). En is het *cum illo pascuae* of *cum illo pascuo*? De oorkonde is mogelijk wat verminkt en er is geen origineel van bewaard. De gewraakte passage luidt:¹⁸⁹⁸

quod est infra muros Traiecto castro situm constructum, ubi apostolicus vir dominus et in Christo pater noster Vuillibrordus archiepiscopus sub sancte conversationis cenobitali ordine custos preesse videtur, omnem rem fisci ditionibus quicquid in ipso Traiecto castro, tam infra muros quam et a foris, cum omnibus adjacentiis vel appenditiis, cum illo pascue Graueningo vel quicquid ibidem fiscus ad presens esse videtur, omnia et ex omnibus, totum et ad integrum, cum omni re quesita et inquesita.

De Geer meende, dat de passage *cum illo pascue graueningo* betekent: met de weide 'Grauening'.¹⁸⁹⁹ Hij baseert deze verklaring op een oorkonde die door Van Buchel is uitgegeven in zijn editie van Wilhelmus Heda's kroniek van de Utrechtse bisschoppen.¹⁹⁰⁰ Hier staat *cum illo pascuo Graueningo* (met de weide Gravening) en dit brengt de Geer ertoe, *Graueningum* als naam van de weide te zien. Hij denkt dan ook de link te kunnen leggen met Grauwert, het latere goed in de kronkel van de Oude Rijn. Dit kan echter niet zo zijn, alleen al omdat de naam Grauwert pas op dit goed van toepassing is nadat Adriaen Grauwert in 1453 ermee wordt beleend door de proost van Oudmunster.¹⁹⁰¹ Voor die tijd wordt gesproken van de *hofstede ter Weyde*. Zelf lag deze hofstede overigens net buiten de stadsweide en binnen het rechtsgebied van de proost van Oudmunster. Van Buchel heeft het echter goed gezien. In zijn index op Heda's *Historia Episcoporum Ultrajectensium* neemt hij als lemma op *Graveningum pascuum*.¹⁹⁰²

Maris neemt dit gedeeltelijk over en interpreteert de 'graveninge' als 'grauwen enge', een verband zoekend met de enges die in de vroege middeleeuwen de oude landbouwgronden waren. Ze neemt niet aan dat de weide zelf bij de

¹⁸⁹⁵ HUA, Financiële Instellingen, nr. 1678, folio 96. In de marge de foliëring die slaat op de registratie van het jaar 1600: folio 90. Hierin vind men ook de gegevens anno 1536, waarvan echter ook een apart manuaal bewaard is gebleven.

¹⁸⁹⁶ Wiersum en Le Cosquino de Bussy, *Visitatieverslagen*, p. 168.

¹⁸⁹⁷ Van Winter, 'Heren van Sint-Catharijne', p. 360. Ze verwijst in dit artikel niet naar Immink, alleen naar Maris, die ongeveer tegelijk met Immink een studie deed naar de stadsweide.

¹⁸⁹⁸ OSU I, nr. 35 (01-01-723).

¹⁸⁹⁹ De Geer van Oudegein, *Het oude Trecht*, p. 50-51: "Overigens wijst de naam van 'Trechtter Weide' (...) niet onduidelijk op eene oorspronkelijke aanhoorigheid van den voormaligen burg Trecht. En zoo grensden dan hier de tot dien burg behorende landgoederen, even als de latere vrijheid der stad Utrecht, aan de onder Vleuten gelegene buurschappen Alendorp en de Meern."

¹⁹⁰⁰ Van Buchell, *Historia episcoporum*.

¹⁹⁰¹ HUA, Oudmunster, inv. nr. 1846-1, f° 37.

¹⁹⁰² Van Buchel, *Historia episcoporum*, p. 33, na pagina 331.

schenking was inbegrepen.¹⁹⁰³ Immink vindt haar verklaring voor de grauwe eng het meest aannemelijk maar acht het mogelijk dat een deel van het weidegebied bij de schenking van 723 is inbegrepen.¹⁹⁰⁴ De meest recente visie is van Dekker, die in de *graueningo* de Vleutense wetering zag en deze zou dan gegraven zijn aan het eind van de 7e eeuw. In dit verband is alleen zijn interpretatie van dit oude diploma van belang. 'Graueninge' wordt door Dekker afgeleid van het werkwoord graven, iets wat overigens Dolk in zijn verhandeling over het veenrecht in Utrecht al in 1916 had geopperd, daarbij zelf teruggrijpend op de mening van Van Buchel uit de zeventiende eeuw!¹⁹⁰⁵ Een probleem van taalkundige aard daarbij is dat het woord gravening, als afleiding van een werkwoord, vrouwelijk had moeten zijn zoals het woord *wetering*. Het voorzetsel *cum* draagt altijd de *ablativus* bij zich, zodat de passage in de oorkonde dan had moeten luiden: *cum illa pascue graueninge*, waarbij we ervan uit gaan dat het woord *graveninge* niet wordt verbogen. Zekerheid is hierbij nooit te krijgen: het oudste afschrift bevond zich in het Cartularium van Radbod – waarvan het origineel verloren is gegaan. Het oudste afschrift van dit cartularium werd waarschijnlijk in Utrecht vervaardigd rond 1100 in opdracht van de abdij van Egmond.¹⁹⁰⁶ Aan het afschrift van het originele cartularium (toentertijd in Deventer) moet voor 896 zijn begonnen. Henderikx merkt in het voetspoor van Gysseling en Koch op dat dit afschrift gezien de schrijfwijze van toponiemen en persoonsnamen erg dicht bij het originele cartularium staat. Tegelijk is de beheersing van het Latijn niet bepaald perfect. Dit combinerend zou het dus kunnen dat de stam van het woord 'grauening' correct is, maar de verbuiging niet.

Dekker bracht de 'graveninge' dus in een heel ander licht: het was een kanaal, dat de vroeg verlande Oude Rijn afsneed. Het weidekanaal zou hebben behoord bij het *castrum* Trecht en een militaire functie hebben vervuld. Dekker komt tot een datering van eind zevende-begin achtste eeuw.¹⁹⁰⁷ Een sterk punt in Dekkers betoog is, dat schenkings-oorkonden meestal in vaste bewoordingen zijn gesteld, zogenaamde pertinentieformules, maar min of meer apart – nadrukkelijk zelfs - wordt dan vermeld: "dat kanaal in de weide". De verklaring hiervoor kan inderdaad zijn dat ook dit militaire object aan de Utrechtse kerk werd geschonken, nu het na 719 zijn functie verloor. In dat jaar namelijk onderwierp Karel Martel de Friezen.

Het kanaal (dat in 1532 voorkomt als "Oude Vaart"¹⁹⁰⁸, de latere Vleutense Wetering) zou geloofwaardiger maken dat inderdaad het hele gebied van de weide werd geschonken, want aan een kanaal alleen, een 'graveninge' heb je niet veel. Nee, een kanaal levert meer voordeel als het ook gebruikt kan worden als transportweg, misschien in die tijd al voor de produkten van het land! Ik heb hier dus sterk het vermoeden dat aan het klooster binnen de muren van Trecht een groot gebied behorende tot Trecht (namelijk de Trechter weide) werd geschonken met het kanaal. De uitleg van de passage wordt dan: aan het klooster te Trecht wordt geschonken wat daarbij hoort, zij het binnen, zij het buiten de muren.

Het kaartbeeld verduidelijkt deze stelling: de wetering loopt recht naar de oude Rijnbocht bij Den Hoet en buigt dan af via Hof ter Weyde naar Den Eng. Het kanaal legt zo een directe verbinding tussen Utrecht, Hof ter Weyde en Den Eng. Een directe verbinding tussen oude agrarische structuren en de stad Utrecht. Het is niet zeker of deze agrarische structuren al zo vroeg centraal werden geëxploiteerd: het kan evengoed zijn dat langs de stroomruggrond van de Oude Rijn de hoforganisatie pas later is ontstaan. In dat geval zou de schenking inclusief het kanaal gedaan zijn om de voorwaarden voor een hoforganisatie in wording te scheppen. Zoëven werd al vermeld dat de schenking van de burcht Trecht de kiem van het bisdom vormde. De bijbehorende landerijen hoeven geenszins volledig in cultuur geweest te zijn. Dergelijke schenkingen waren immers juist bedoeld om een bisdom levenskrachtig te maken - om landerijen te schenken waarvan de opbrengst tot levensonderhoud diende!

De hypothese van Dekker heeft geen navolging gekregen omdat het kanaal weliswaar heeft bestaan maar niet van overoude datum zou zijn. Maar doordat de Vleutense wetering de perceelvormen van de weide wel degelijk doorsnijdt zal de oriëntatie op Hof ter Weyde al vroeg een scheepvaartfunctie hebben gehad. We kunnen ons niet goed een hof voorstellen waarvan de producten naar de stad de omweg via alle verlandende kronkels tot aan kasteel Voorn moest volgen. Dan was de landroute met wagens uiteindelijk eenvoudiger. Dat het kanaal ook bijdroeg aan een snelle verbinding naar het militaire steunpunt Harmelen kwam in de achtste en negende eeuw natuurlijk ook goed uit.

Misschien wordt met de 'graueninge' de eng bedoeld, die in 1260 door bisschop Hendrik wegens de bouw van Vreeland wordt verkocht aan de Dom? In 1260 is de goederendeling van de Utrechtse kerk allang voltooid, dus als de bisschop er tot dan over beschikt maakt het geheel dus deel uit van het bisschoppelijk vermogen. Dit goed Den Eng lag

¹⁹⁰³ Maris, 'Gemeene weide', p. 134-135.

¹⁹⁰⁴ Immink, 'Stads-vrijheid', p. 385-393, met name p. 386.

¹⁹⁰⁵ Wat Dekker overigens geheel onvermeld laat! Dolk, *Veenrecht*, p. 2 waarbij hij er dan wel van uit gaat dat het veen ten oosten van de stad wordt bedoeld. Van Buchell, *Historia Episcoporum*, p. 33 noot dd. (pagina's 32 en 33 komen dubbel voor!): *Cum illo pascuo Graveningo: Sic in MS. Plerisque invenio. Ac sunt qui pascua Comitum designari putant quasi pascua Gravionatui obnoxia. Alii credunt paludes illas fuisse ab urbe Amersfortiam versus, ad sinistram ubi nunc Oostbroeck & Westbroeck/D. Martini agger; nomenque a fodiendo deductum, quod fodiensis cespitibus esset commodus iste locus, vel etiam a vernaculo Grauwe-veen quasi grisea palus. Vidimus olim in Rhenensibus paludibus cum cespites ad ignem alendum foderentur, suprema ut leviora, grisei colores esse; in imo vero fundo ut graviorem, ita & negriorem terram effodi.*

¹⁹⁰⁶ Henderikx, 'Cartularium Radbod', p. 232-241.

¹⁹⁰⁷ Dekker, 'Afwatering', i.h.b. p. 70.

¹⁹⁰⁸ GUP, deel II, p. 246 e.v. Bij het Hof van Utrecht kwamen klachten binnen over de slechte toestand van de waterwegen tussen Utrecht en Woerden. Nadat het verdiepen van de Oude Rijn geen soelaas had geboden, werd gekozen voor een andere oplossing. Reeds voor den grooten oorloge plag men te vaaren door den voorsz. Ouden Vaart, voorby 't huys ter Weyde, door Alendorp, en also komende ontrent Loubrugge by het huys van Nievelt, in de Heicoper Weteringe. Deze vaarweg werd krachtens besluit van 21 september 1532 verdiept.

tussen Utrecht en Papendorp en was volgens het *Liber Camere* 40 morgen groot.¹⁹⁰⁹ Verder was er ten zuidwesten van de stad nog een eng, die gelegen was buiten de Catharijnepoort tussen Utrecht en Papendorp. Deze werd in 1260 door bisschop Hendrik aan de Dom verkocht om de kosten voor de bouw van kasteel Vredeland te kunnen betalen.¹⁹¹⁰ Hierbij valt in de oorkonde op het *sigillis venerabilium ecclesiarum conventualium Traiectensium. Vermoedelijk omdat het om een bisschoppelijke tafelgoed ging, dat niet vervreemd mocht worden door een bisschop tenzij hij toestemming van Dom en andere kapittels had verkregen.*¹⁹¹¹

En juist doordat dit tafelgoed is zo vlakbij de stad Utrecht, kan deze eng –mede gezien de naam natuurlijk– zeer oud bezit gevormd hebben. Het eerste deel van het woord vraagt dan nog een verklaring. Wellicht betekent het ‘graaf’, dus de eng van de graaf. De schenking zou dan hebben kunnen inhouden: de eng van de graaf, misschien zelfs een vroege *curtis* als dos voor de nieuwe Utrechtse kerk? De in 1240 voorkomende Gentebelenge is mogelijk dezelfde eng. Maar een eng die bij een weide hoort doet wel wat vreemd aan; de weide zou namelijk het onontgonnen gebied rondom de eng moeten zijn en bijgevolg daarbij moeten horen. Overigens is de benaming ‘eng’ ook vlakbij Utrecht niet uitzonderlijk: behalve de Vleutense eng lag er nog een *curtis* van Sint Jan, *Everiksdorp* zoals Palmboom aantoonde, dat echter later werd aangeduid als *het goet ten Enghe, gheleghen opt Hogheland bi Utrecht*.¹⁹¹² Het Hogeland was het gebied binnen de oude Vechtbocht ten noorden van Utrecht.¹⁹¹³ Even ten oosten van dit goed lag de zogenaamde Domproosteneng. Van Winter heeft zich door haar onderzoek naar de Johannieters met het weidegebied beziggehouden en kwam tot de conclusie dat zowel de weide als de ‘graveninge’ van de weide deel uit maakten van de omvangrijke schenking.¹⁹¹⁴ Hier is inderdaad veel voor te zeggen. De oorkonde maakt namelijk gewag van ‘alle goederen van de fiscus’. De normale domeinen (*fisci*) in de vroege middeleeuwen waren bepaald geen kleine lapjes grond: de omvang bedroeg toch minimaal enkele honderden hectares en niet zelden een paar duizend.¹⁹¹⁵ Dit sluit zeker niet uit dat men met ‘buiten de muren’ tevens een gebied van enkele kilometers verderop bedoelde. Het is inderdaad niet onaannemelijk dat de weide en daarbij ook het land rond de Hof ter Weide als voormalig koningsgoed aan de Utrechtse kerk is geschonken. In latere eeuwen blijkt er een sterke band tussen de stad Utrecht en de weide te zijn. In elk geval is dat sinds 1220 het geval, wanneer er wordt gesproken van *pratum Traiectense* (‘de Utrechtse weide’), terwijl ook in 1318 sprake is van *Trechter weyde*.¹⁹¹⁶

Het feit dat we deze vermelding pas in 1220 tegenkomen is mogelijk als volgt verklaarbaar. Toen rond 1200 de domaniale organisatie in staat van ontbinding was ging de bisschop tot verdeling zijn laatste goederen over. Ten westen van Utrecht verdeelde hij toen zijn weidegebeid onder de stad (de Hoge en Lage Weide) en de Johannieters (de Hof ter Weyde). Vanaf dat moment ontstond de band tussen weide en stad. Deze ontbinding moet tegen het licht van de ontginningsactiviteit van de stadsweide worden gezien en niet in de laatste plaats tegen de achtergrond van de goederendeling.

Al eerder werd aannemelijk gemaakt dat het hele weidegebied ten westen van Utrecht bij de schenking van 723 aan de Utrechtse kerk is gekomen. De goederendeling van de Utrechtse kerk werpt vervolgens licht op de verdere geschiedenis van het gebied rond Vleuten. De goederen van de Utrechtse kerk waren tot het eind van de elfde eeuw onverdeeld. Toen echter werd er een deel gereserveerd voor het levensonderhoud van de kanunniken. Als een bisschop vanaf de twaalfde eeuw nog goederen wilde schenken, dan moesten deze uit zijn eigen vermogen stammen. De goederendeling kan voor Vleuten het volgende resultaat hebben gehad: Oudmunster, dat blijkens latere bronnen zowel veel grond als gerecht, tijs en tiende bezat, en de bisschop verdeelden de grond. Dit houdt op zijn beurt in, dat het Johannieter-complex te Vleuten afkomstig is van de Utrechtse bisschop.

Hof ter Weyde zal als oude bisschoppelijke hof hebben voortbestaan als domein van de Johannieters. Uit latere rekeningen blijkt nog dat het convent nauwelijks uitgaven aan levensonderhoud deed, en het lijkt erop dat men zelfverzorgend was, zoals dat eeuwen daarvoor gebruikelijk was geweest. De opbrengst van het land werd op de Hof verzameld en via de Vleutense Wetering naar het convent te Utrecht gebracht. Daar leefden gemiddeld 12 broeders en 14 dienaren met verschillende functies, zoals koks, de koster van de kerk, botteliers, een bode. Deze 26 lieden werden deels onderhouden van de opbrengsten van de Hof, waar 11 mensen werkten. Zo bracht de Hof in 1368 ten eerste 200 pond geld aan pacht op; verder werd de opbrengst voornamelijk in natura geleverd: 100 mud tarwe, 100 mud

¹⁹⁰⁹ Muller, *Rechtsbronnen*, p. 50 (*Liber Camere*): *Item in Enga juxta civitatem, que emptā fuit erga dominum Henricum episcopum pro quadam summa pecunie, que fuit exposita ad structuram castri Vredelant, sunt circa 40 jugera terre, de quorum redditibus recipiuntur 7 libre ad waerschat.*

¹⁹¹⁰ Huiting, ‘Twee engen’, p. 70. OSU III, nr. 1527: *Dominium et proprietatem terre nostre sive bonorum, que Enge vulgariter appellantur, iacentium extra portam sancte Katerine versus occidentem, inter muros civitatis Traiectensis et Papenthorpe.* In het midden lag volgens de kaart van Bernard de Roij uit 1696 Lubbenes. Immink heeft ongetwijfeld gelijk als hij de *Gentebelenge* -OSU II, nr. 955 (1240 sept 20)- daarmee identificeert: Immink, ‘Stadsvrijheid’, p. 382.

¹⁹¹¹ Muller, *Rechtsboek van den Dom*, p. 227: *In obligacionibus vero et alienacionibus bonorum mense episcopalis non solum consensum nostri capituli, verum etiam omnium ecclesiarum collegiarum Traiectensium requirere et optinere consuevit; alias non valeret.* Voor meer voorbeelden van tafelgoederen, Van Itersen, ‘Tafelgoederen’, p. 33. Voor tafelgoed in het algemeen Palmboom, ‘Mensa episcopalis’.

¹⁹¹² Palmboom, *St. Jan*, p. 172-181. Deze hof komt voor in de pauselijke bevestigingsoorkonde voor Sint Jan, OSU II, nr. 626 (1216 feb 5). Het latere citaat is uit een charter van 29 mei 1338, toen de stad Utrecht de oude Vechtbocht wilde afsnijden en daarvoor dwars door dit pachtgoed moest graven. In een charter van 4 februari 1498: *dat goit the Enghe gelegen buyten die Weertpoirt opt Hoghelant.*

¹⁹¹³ Idem, p. 355-356.

¹⁹¹⁴ Van Winter, ‘Heren van Sint-Catharijne’, p. 349-364.

¹⁹¹⁵ Verhulst, ‘Landbouw’, p. 167.

¹⁹¹⁶ Resp. OSU II nr. 686 (1220) en HUA, Stad I, nr. 271 (1318 feb 8).

haver, 4 mud witte bonen, 1 kan boter, 100 schapenkazen, 1 morgen wikke. Dit wijst op een gemengd bedrijf: naast zuivel bestond de pachtbetaling ook uit graan.

6.11.4.1 Themaat en De Haar

Het convent bezat een aantal stukken grond nabij Den Engh en een flink perceel bij De Haar. Aangezien vrijwel al het land nabij Vleuten aaneengesloten lag werd dit land vanuit de Hof ter Weyde werden beheerd. Dat blijkt uit het einde van de opsomming van land in Vleuten en Themaat waar is het register uit 1368 aangeeft dat het geheel aan de hof behoorde. Tevens moest de pachter de jaarlijkse pacht inleveren bij de bezitter van de Hof.¹⁹¹⁷

Het eerste stuk land van ruim 11 morgen werd in het oosten belend door Bernard uten Eng terwijl het aan de westzijde werd begrensd door een eigen hoeve van 16 morgen groot. Dit moeten de 11 morgen zijn die in het gerechtje Themaat Uten Engh lagen, wat verder nog bestond uit 20 morgen die bij het kasteel Den Engh hoorden. De hoeve van 16 morgen werd aan de westzijde begrensd door nog eens 10 morgen. Beide percelen komen voor in het morgenboek van 1461 en later in oudschildboek en zouden pas in 1740 worden verkocht. Dat deze 27 morgen land pal naast land van Den Engh lagen zou goed kunnen wijzen op bisschoppelijke herkomst zoals dat bij de gehele Hof ter Weyde aannemelijk is. De 20 morgen overigens ten westen ervan waren in 1259 van allodiaal in bisschoppelijk leen omgezet.¹⁹¹⁸

Niet ver van kasteel De Haar bezat de orde een stuk land van 22 morgen. Dit was in de dertiende eeuw bezit geweest van de Utrechtse patriciër Lubbert van der Hoogstrate. Diens dochter Aleid was getrouwd met Willem van Teilingen en zo was het hun zoon Simon die zowel als *Symon de Bentem* als *Symon van Theilingen* voorkomt en in 1319 200 Tourse ponden aan de graaf van Holland betaalde om dat land vrij te kopen. De graaf zegt in de oorkonde letterlijk *dat wi Symon van Theilinghe weder hebben ghelaten in hande ende quite scouden met desen brieve in gherechten eyghen te besitten die XXII morghen lands legghende int ambocht van Vloeten*.¹⁹¹⁹ Wat ligt meer voor de hand dan dat het na de moord op graaf Floris aan de graaf was vervallen. Hoewel dit stuk land niet voorkomt in het register van graaf Floris, noch in de oorkondenboeken, kan worden vertrouwd op de mededelingen door Stoke dat ene Willem van Teilingen bij de moord betrokken was. Toen Floris vanuit het Catharijneklooster de poort was uitgereden en de weide bereikt had kwamen daar Herman van Woerden, Gijsbert van Velsen, Arend van Benschop en Willem van Teilingen aangereden en hielden hem staande.¹⁹²⁰ Deze Willem stamde weliswaar niet af van de hoofdtak (die met Willem in de jaren 80 al was uitgestorven) maar was wel verwant.¹⁹²¹ Deze Willem van Teilingen had land bezeten nabij kasteel Kronenburg in Loenen.¹⁹²² Simon lijkt alsnog de 200 pond niet te hebben betaald want in 1320 verkocht de graaf dit land aan Jacob van Denemerken, bisschop van Zuden, niet alleen raad van de graaf maar commandeur van de Johanniters.¹⁹²³ En zo werden deze 22 morgen land 'op het Goy' in Vleuten aan de landerijen van Hof ter Weyde toegevoegd. Dat de Johanniters ook in de vijftiende eeuw doorgingen met het verwerven van land wordt in de nabije omgeving duidelijk. Zo werd in 1498 door

¹⁹¹⁷ Van Winter, *Sources*, p. 272: *Item op Themat XI iugera et Iij [2½] hont terre, quibus dominus Bernardus uten Enge miles propius iacet cum terra a parte orientali et domus nostra personaliter cum uno manso terre a parte occidentali. De his modo possidet Albertus van der Eme Ij [1½] iugera ad X annos ab anno LXVII Petri pro VI libras annuatim denariorum Traiectensium possessori curtis de Weyda solvendis. En die hoeve aan de westzijde kennen we als volgt: Item op Themat XVI iugera [...] nostra domus quam nunc colit Albertus [van der Eme] a parte orientali et terram nostre domus quam nunc possidet [...] a parte occidentali. Voor de som van de landerijen aldaar: Summa jugerum predictorum que pronunc colonus dicte nostre curtis de Weyda*

¹⁹¹⁸ OSU deel 3, nr. 1503 (aug 1259).

¹⁹¹⁹ ARA, Graven van Holland, inv nr 401, f° 2r (31-10-1319): *Wi Willaem grave van Hennegouwen, van Holland etc. maken cont allen luden dat wi Symon van Theilinghe weder hebben ghelaten in hande ende quite scouden met desen brieve in gherechten eyghen te besitten die XXII morghen lands legghende int ambocht van Vloeten, die heme ane ghecomen soudon hebben van joncfrouwen Aleyden siere moeder, ende vrouwen Aleiden voers. ane ghecomen waren van Lubbrecht van der Hogherstraten horen vader, alse omme CC lb. Tornoise die Symon van Theilinghen voerscreven ons vol ende al betaelt heeft biden bisscop van Zuden, dier goet besceit of doen zal. Ende om dat wi ons hier of van Symon wel ghepait houden, zo hebben wi desen brief bezeghelt met onsen zeghel. Datum te Woudrichem in vigilia Omnium sanctorum anno XIX°.*

¹⁹²⁰ Stoke, *Rijmkroniek*, boek IV, 1461: *De van Woerden entie van Amestelle / Gheraert van Velsen, de morder felle / daer quam Aernt van Benschop / ende Gheraert van Craienhorst inden hoop / Willem van Teilinghen quam der mede. En Stoke, boek V, 353: Daer waren ghevanghen in den hoop Gheraert ende Aernt van Benschop / ende Kosijn van Boternesne / Ende Alewijn met siere smisse, Willem van Teilinghen, Willam van Zaenden.*

¹⁹²¹ Zie Fruin, De jongere tak der van Teylingens, p. 96-98. *Terwijl de naam van Teylingen dus als een eernaam gevoerd werd door een familie die er geen recht op had, leefde er nog steeds een tak van het in de hoofdlijn uitgestorven geslacht voort, die niet aanzienlijk genoeg was om hem nieuwen luister bij te zetten.* Zie ook Muller, Graaf Florens, p. 296.

¹⁹²² Hamaker, *Rekeningen Grafelijkheid*, deel I, p. 10.

¹⁹²³ ARA, Graven van Holland, inv nr 398, f° 2r (12-09-1320): *Wi Willaem grave van Henegouwen etc. maken cond allen luden dat wi onsen gheesteliken vader onsen lieven ende ghetrouwen heren Jacob, bi der ghenaden Gods bisscop van Zuden, vercoft ende te hande ghelaten hebben in rechten eyghen onse twee ende twintich morghen lands legghende int ambocht van Vloeten, die ons ane quamen van Willaems weggen van Theilinghe, omme twee hondert pond Turnoise, daer hi ons bi heren Janne onsen cappelane vol ende al of betaelt hevet, in desen manieren: waer dat zake dat wi den bisscop voers. twee hondert lb. Tornoys gaven, so soude dit voerseide land onse vri eyghen wesen; jof waerd dat wi Symon Willaems sone van Theilinghe gheorloefden dat hi die twee hondert pond Tornoys ghave, so soude hem die bisscop voers. dit land ontrumen ende vrielike ghebruken laten. In orkonde etc. Ghegheven in den Haghe des vridaghes na onser Vrouwen dach in sephember int jaer ons Heren M CCC ende XX.*

Dirk Dirksz aan de rentmeester, Jan Willemsz de Ridder, een viertal morgens land verkocht op Themaat.¹⁹²⁴ Pas de nasleep van de Reformatie maakte door de geldnood van de Staten van Utrecht een eind aan het bezit op Themaat. De 15 morgen nabij huis Den Eng werden aan de kasteelheer verkocht.¹⁹²⁵

6.11.4.2 De ontbinding van de Hof ter Weyde

De Reformatie had in de noordelijke Nederlanden grote gevolgen, uit de aard der zaak niet in de laatste plaats voor de geestelijke instellingen. Toen in 1581 de uitoefening van de Roomse godsdienst werd verboden, werden in Utrecht de verschillende kloosters en conventen onder beheer van de Staten gesteld. Zo ook het Catharijneconvent, dat alleen nog door het aanzien van de laatste balijer Hendrick Barck min of meer uitstel van naasting kreeg. Hendrick Barck was één van de weinige hoge geestelijken die ook na de Reformatie zijn positie had weten te handhaven.¹⁹²⁶ De dood van Barck in 1602 werd uiteindelijk door de Staten aangegrepen om geen nieuwe balijer aan te stellen maar een rentmeester, die er geen gras over liet groeien: vanaf 17 maart 1603 werden de inkomsten van het convent uit huur genoteerd in een register. Tevens werd het archief van de orde geïnventariseerd en een verzameling aangelegd van de uitgegeven pachtbrieven. De dood van de laatste balijer was min of meer het startschot voor een gefaseerde verkoop van de bezittingen van de Utrechtse Johannieters. Het woord verkopen bestond niet echt in het vocabulaire van de Johannieters. In moeilijke tijden werd zo zagen we de nadruk gelegd op kostenreductie en strakker beheer in plaats van op verkoop van onroerend goed, dat juist de noodzakelijke inkomsten moest genereren. Het is juist de verkoop door de Staten die de orde de doodsteek gaf. Onroerend goed echter was minder een probleem zoals uit een kort visitatieverslag uit 1603 blijkt. Hierin wordt medegedeeld dat Hendrik Barck bij zijn aantreden de boedel met schulden aanvaardde, *maar soo veel bewecheliche goederen uijt haere nijthove voor de stadt verlaeten dat de schulden konnen daer mede betaelt werden*.¹⁹²⁷ We blijven in het ongewisse over de omvang en waarde van deze inboedel op de Hof ter Weyde.

In 1631 werden percelen in Rhenen verkocht, alsmede enkele huizen binnen Utrecht.¹⁹²⁸ In 1654 waren landerijen in Westbroek, Darthuizen, Doorn, Amerongen, Renswoude, Cothen, Jaarsveld, Reijerskop (ruim 100 morgen!), Oudewater en Waarder aan de beurt, om maar een greep te doen.¹⁹²⁹ Over Vleuten vinden we weinig informatie, wel is bekend dat gedurende de jaren 1651-1653 enkele percelen verpacht werden.¹⁹³⁰ Hoewel in deze opgave niet alle pachten te Vleuten staan vermeld, blijkt uit het oudschildboek van 1686 dat de 148 morgen van *dat hof ter Wey* als volgt zijn verdeeld:

134 morgen 292 roe: het convent zelf eigenaar, waarvan als volgt verpacht:
 91 morgen 292 roe: Jan Cornelisz van Nesch
 20 morgen: Claes Splintersz weduwe
 8 morgen: Paulus Jansz Hollander (ook Hollaar genoemd)
 7 morgen 300 roe: Dirck Jaspersz. weduwe
 4 morgen 300 roe: Goyert Jansz van Spiick
 3 morgen: erfgenamen van de heer Schot
 10 morgen 214 roe: eigenaar Lodewijck Plucque
 3 morgen 94 roe: eigenaar Frederick Ruysch, heer van den Eng.

Hieruit blijkt dus dat nu niet alleen de 'losse' 143 morgen elders en Vleuten maar ook de landerijen van de Hof zelf verpacht werden. Deze verandering heeft zich voltrokken tussen 1600 en 1686 doch wanneer dat is gebeurd is uit de benutte bronnen niet duidelijk geworden. Ik vermoed dat dit na de dood van Hendrick Barck is gebeurd, toen de Staten het directe beheer overnamen.

Lodewijk Plucque was aan het eind van de zeventiende eeuw de rentmeester van het convent namens de Staten van Utrecht.¹⁹³¹ In het jaar 1668 werd Frederick Ruysch eigenaar van ruim 3 morgen, die tot dan toe tot de Hof ter Weyde behoorden. Het betrof een perceel land met een steeg of uitweg met een breedte van 20 voet, beginnend aan de Vleutense Dijk en voorts langs de aanplant van de hofstede Heemsmade noordwaarts lopend tot aan de brug van de steeg van het huis Den Eng.¹⁹³² Op de vergaderingen van 10 en 13 december 1698 besloten de Staten om de landerijen van de door hen beheerde kloosters en conventen te verkopen, voor zover dit nog niet was gedaan. Op 30 mei 1699 werd een enorme veiling georganiseerd waar niet alleen onroerend goed van de Johannieters, maar ook van de Kartuizers, de abdij Oostbroek en de St. Paulusabdij werd aangeboden. Het ging wat het Catharijneconvent der Johannieterorde betreft om landerijen in onder meer Achtthhoven, Westbroek, Dwarsdijk, Odijk en 't Waal. Het westelijk van

¹⁹²⁴ HUA, Johannieters, inv nr 115 (06-06-1498).

¹⁹²⁵ HUA, Huis Den Eng, inv nr 1a (25-10-1699).

¹⁹²⁶ Hij leefde van 1534 tot 1602.

¹⁹²⁷ *Van Winter, Sources*, p. 630.

¹⁹²⁸ HUA, Johannieters nr. 56.

¹⁹²⁹ HUA, Johannieters nr. 60, veilingbiljet.

¹⁹³⁰ HUA, Johannieters nr. 57.

¹⁹³¹ In die hoedanigheid komt hij meerdere malen voor in de transporten voor het gerecht Vleuten; HUA, Dorpsgerechten 2054, passim.

¹⁹³² HUA, Dorpsgerechten 2052 (1668 dec 31).

Utrecht gelegen weidegebied was alleen vertegenwoordigd met een hofstede met hooibergen, schuur, duifhuis en 44,5 morgen, gelegen op de Hoge Weide in het gerecht van het Lijnpad.¹⁹³³

Vleutense goederen werden niet in veiling gebracht; ze brachten nog steeds de nodige gelden op. Rentmeester Plucque was echter reeds in het vroege voorjaar begonnen met het laten taxeren van enige bezittingen. Op 13 maart 1699 werd onder meer de hofstede met 50,5 morgen genaamd Het Zand geacht waard te zijn f. 5.500,-. Verder taxeerde het gerecht Vleuten nog enkele kleinere percelen: twee morgen op de Hoge Woerd, zes morgen op Alendorp en drie morgen in Vleuten zonder nadere lokalisering.¹⁹³⁴ In oktober van dat jaar waren 13 morgen op de Eng aan de beurt¹⁹³⁵, in 1700 drie morgen op Langerak en zeven morgen in de Goystraat bij de Haar.¹⁹³⁶ In 1701 werden nog eens 13 morgen op de Eng en 28 morgen op Alendorp verkocht.¹⁹³⁷

Een behoorlijke hoeveelheid, maar de Hof ter Weyde? Inderdaad was deze een der laatst overgebleven bezittingen van het Utrechtse convent. Het werkelijke bedrijf rondom de Hof was toen, voor zover het binnen de grenzen van het gerecht Vleuten lag, nog slechts 91 morgen 292 roeden groot.¹⁹³⁸ Dit werd in 1686 door Jan Cornelisz van Nesch gepacht. Dankzij een boedelscheiding (na het overlijden van zijn vrouw Aaltje op 28 maart 1708 opgemaakt) tussen hem en zijn drie zoons krijgen we een indruk van de boedel: *soo van bedden, deecken, linnen, wollen, kasten, kisten, ende vorder houtwerck, koper, tin en eijswerck, alsmede haeff en vee alse 17 paerden, vier eenwinters en vier vullens, noch een en twintich melckebeesten, vijff vette beesten vijff pincken, seven kalveren, acht en dertich schapen, 9 verckens (...), alsmede vier wagens twee ploegen, seven eechden [eggen], een kar, en een schise (sjees), insgelijx de brouwketel ende alle vordere gereetschap tot en aende brouwerije, alsmede aende melckerije behoorende*.¹⁹³⁹ Een groot gemengd agrarisch bedrijf. Zoon Gerrit van Nesch pachtte vanaf 1 januari 1712 Ter Weyde en had daarmee het vrije bezit van *alle het coorn, soo inde huysinge als coorn te velt, hoij, stroij, soo mede 't geene inde bergen is berustende*¹⁹⁴⁰, maar moest, nu hij het vruchtgebruik van alle landerijen van zijn vader bezat, zijn broer Cornelis uitkopen met 1600 gulden, 70 mud gedorst tarwe, enkele beesten en drie bedden met bijbehorende lakens en slopen. Toen Gerrit het bedrijf runde, zo blijkt uit een uitgebreide inventaris, bezat hij naast een enorme hoeveelheid meubilair, kleding, servies en landbouwgereedschap de volgende have: 16 koeien, 3 vaarzen, 2 kalveren, 11 paarden en 2 varkens.¹⁹⁴¹ Gerrit van Nesch was uiteindelijk de pachter die meemaakte dat de Staten ook de laatste voormalige Johanniergoederen verkochten.

In 1740 was het dan zover: tientallen akkers van de Hof werden verkocht alsmede de Hof ter Weyde zelf. De Staten waren spekkoper, want op vele plaatsen werd vermeld dat de steen- en panaarde die er in de grond zat van hoge kwaliteit en in grote voorraad aanwezig was, die ook nog eens eenvoudig kon worden uitgegraven en vervoerd.¹⁹⁴²

De rekening van de rentmeester uit 1743 vermeldt op de laatste bladzijde: *Ingevolge resolutie van den 3. Augustij 1740 zyn de nog overgeblevene landeryen van 't Convent en Bahje van St. Catharyne op den 28 oktober 1741 verkogt*.¹⁹⁴³ Zo ook dus Hof ter Weyde, *met huysinge, berge, schuur en wagenhuis en verder getimmerte daar op staande, met de annexe soo wey, hooy, als bouwland mitsgaders boomgaard met een daghuurders huisje en bosch met de bepotinge en beplantinge daarop staande groot 77 mergen 156 roeden*.¹⁹⁴⁴ De koper was de schout van Tienhoven Hendrik Dons. De omvang van de Hof lag inmiddels op 77 morgen 156 roeden, en niet op ruim 91, zoals Jan Cornelisz van Nesch het geheel nog had gepacht. Ook hier was een fase van desintegratie voorafgegaan: op 9 en 10 november 1742 werd namelijk ook de hele strook van 6 percelen tussen de Vleutense Dijk en de landerijen van huis Alendorp verkocht.¹⁹⁴⁵ De eerste vier werden gekocht door Diderik Jacob van Tuyl van Serooskerken en de laatste twee door Matheus Boendermaker. Deze strook was in zijn geheel 14 morgen 136 roe. Opgeteld bij de ruim 77 morgen die Hendrik Dons had gekocht brengt dit het totaal op 91 morgen 292 roe! Hendrik Dons kocht er uiteindelijk nog weer 11 morgen uit het voormalige Johannierbezit bij, zodat de Hof ruim 88 morgen groot was toen Hendrik het bedrijf in 1769 verkocht aan Jacobus van Someren en Jacob Homrigh.¹⁹⁴⁶ En zij bezaten de Hof tot halverwege de negentiende eeuw.

¹⁹³³ HUA, Johanniers, nr. 60, Veilingbiljetten van landerijen van het St. Catharijneconvent (1699 mei 30). Op deze hofstede komen we verderop nog even terug.

¹⁹³⁴ HUA, Dorpsgerechten 2054, f° 21 (1699 mrt 13).

¹⁹³⁵ HUA, Dorpsgerechten 2054 f° 24 (1699 oct 25).

¹⁹³⁶ HUA, Dorpsgerechten 2054 f° 27-29 (1700 feb 5 en 13).

¹⁹³⁷ HUA, Dorpsgerechten 2054, f° 58-59 (1701 nov 8).

¹⁹³⁸ HUA, inventaris van de papieren nagelaten door Mr. C. Berger, nr. 30, fE 4. Voorts worden 4 morgen op Themaat en 10 morgen op de Lage Weide genoemd.

In HUA, notarissen U 093 a 056, notaris Herman van Woudenberg (1709 jun 29) komt als grootte 105 morgen voor, het totaal dus van de drie getallen.

¹⁹³⁹ HUA, Notarissen U 093 a 056 (1709 jun 29).

¹⁹⁴⁰ HUA, Notarissen U 093 a 062 (1712 dec 1).

¹⁹⁴¹ HUA, Notarissen U 156 a 001 akte 346 (1720 feb 27).

¹⁹⁴² HUA, Aanwinsten, inv nr 1167 (I): *De Koopers van 't Hof ter Weyde, en van de Landeryen, daar aan behoorende, zullen voor 't passeren van de sluys, aan de Zuylensche Koornmole, van ieder Vaartuyg, met Aarde gelaaden, of vaarende om uyt de Landen van de voorsz Hoffsteede, te graaven, in plaatze van eene Stuyver konnen volstaan met de betaalinge van 4 Penningen*. En dan Zeekere hoffsteede, van ouds genaamd het Hof ter Weyde, met huysinge, berge, schuur en wagenhuys ... te samen groot 91 morgen 156 roeden ...zynde in dit land meede een considerable parteye steen- en pan-aarde, die gemackelyk kan werden vervoerd.

¹⁹⁴³ HUA, Johanniers nr. 128: Rekening van de rentmeester van het Catharijneconvent anno 1743.

¹⁹⁴⁴ HUA, Dorpsgerechten 2057, f° 185 (10-11-1742).

¹⁹⁴⁵ Aldaar, f° 183-184 en 185v-186.

¹⁹⁴⁶ HUA, Dorpsgerechten 2058 (30-09-1769). Er hoorde buiten het gerecht Vleuten nog 10 morgen bij die in de Lage Weide lagen.

Het jaar 1742 betekende het einde van een tijdperk, een periode van ruim vijf eeuwen, waarin een groot deel van het weidegebied tussen Utrecht en Vleuten door de Johanniterorde vanuit het Catharijneconvent werd beheerd, in de eerste eeuwen geheel op de oude manier van het hofstelsel, maar in elk geval sinds halverwege de veertiende eeuw deels in pachtverhouding en deels nog in eigen beheer. Een gemengd bedrijf was het altijd geweest. Tussen 1750 en 1766 zijn grote delen van Hof ter Weyde gesloopt zo blijkt uit een aantal 17^e-eeuwse prenten. Heden ten dage bestaat nog het lage gedeelte van het oorspronkelijke gebouw.¹⁹⁴⁷

6.12 Samenvatting en conclusies

Langs de rivieren lagen relatief hooggelegen vruchtbare bouwlanden die zoals na een uitvoerige reconstructie blijkt in de late middeleeuwen in bezit waren van kerkelijke instellingen en ministerialen. Door de eigendomssituatie zoals die bekend is uit de morgenboeken van ca. 1450 als basis te gebruiken om verder terug in de tijd te gaan kon in veel gevallen een goed beeld worden verkregen van het grootgrondbezit dat hier heeft bestaan. De brede gordel van zavelige en kleiige bodems ten westen van de stad Utrecht maakte het waarschijnlijk dat deze omvangrijke goederen in domaniaal verband zijn geëxploiteerd. Terwijl de geschiedenis van de goederen der Utrechtse kerk in 723 begint met de schenking van de goederen die aan de *fiscus* behoorden, bleek dat in latere tijd nog zoveel restanten van dat bezit voorhanden zijn dat er een keten van *curtes* moet hebben bestaan tussen Utrecht en Woerden. Aangezien met *fiscus* altijd een koninklijk domein werd aangeduid, zien we in deze *curtes* de brokstukken van die oorspronkelijke situatie. De fragmentatie was te wijten aan de splitsingen van het bisschoppelijke goed door schenkingen (en soms verkopen) aan de verschillende kapittels, zoals die tussen pakweg 1100 en 1250 plaatsvond.

Het gebied tussen Utrecht en het oude Vleuten, dat Lijnpad heette, kende evenals Vleuten zelf een opvallende verdeling tussen grootgrondbezit van de kerk enerzijds en grootgrondbezit van de lokale elite anderzijds. De *curtes* die in het studiegebied werden aangetroffen (het goed Enge nabij de stadsmuren, de *curtis* Striland van St. Marie, de *curtis* Papendorp, de *curtis* Enghe in Vleuten, de twee *curtes* van Oudmunster, het domein rond Kasteel de Haar, twee *curtes* bij Harmelen en twee *curtes* in Zuilen) lieten zien dat domaniale structuren stevig verankerd moeten zijn geweest. Daarbij konden we achterhalen dat de verhoudingen tussen vroomland en hoeven in de buurt kwam van klassieke domeinen die uit de buitenlandse literatuur bekend zijn. We vinden ander recent onderzoek aan onze zijde als we stellen dat de tweeledige hoven in de Noordelijke Nederland veel gangbaarder waren dan lange tijd werd vermoed.

Belangrijke factoren als grootgrondbezit (waarbij we voornamelijk geconcentreerde en zelfs aaneengesloten goederen aantreffen, waar een echte *curtis* ook functioneel was!), veel bouwland voor de graanteelt alsmede sporen van oude verhoudingen maken dat ook wel aannemelijk. Het succes van het hofstelsel werd echter door politiek-economische krachten bepaald, namelijk de Frankische koning, de kerk en de aristocratie. Al deze factoren zien we dan ook aan het werk in het Nedersticht. De aangetroffen relicten van onvrijheid, *stroyelgeld* en een mogelijk overblijfsel van een wagendienst wijzen sterk in de richting van domaniale verhoudingen. In aanvulling daarop hadden we in het hoofdstuk over het landschap al geconstateerd dat de agrarische structuren met eng, weide, maat en veld de domaniale exploitatie hebben ondersteund. Veldnamen met het bestanddeel 'hof' bleken ook karakteristiek te zijn op de oude bouwlanden. Tenslotte hebben we ook aan leenverhoudingen een belangrijke rol toegekend als opvolger van eerdere horige verhoudingen.

Continuïteit met de Romeinse aanwezigheid is weliswaar niet direct aantoonbaar maar te opvallend om toevallig te kunnen zijn. De locaties waar Romeinse forten en bewoning zijn aangetroffen zijn vrijwel zonder uitzondering de plaatsen waar Frankisch koningsgoed traceerbaar is. Het is een algemene bevinding van elders dat de Franken zich als opvolgers van de Romeinen manifesteerden en we zien ook in het studiegebied dat het gebied langs de voormalige limes in het Rijk moest worden ingekapseld. De sociaal-economische inrichting die daarbij hoorde werd breed geïmplementeerd en de in het Gelders rivierengebied zichtbare intensiteit van dit Frankische model is ook verder noordwaarts te vinden in de omgeving van Utrecht.

De zeer sterke positie van het kapittel van Oudmunster is in detail gereconstrueerd. Hierbij ging het om de rechtelijke macht en alle tienden, het patronaatsrecht van de kerk, alsmede een aanzienlijk grondbezit dat in twee hoven was georganiseerd. Alle rechten gingen terug op de proost en proosdij van het kapittel. Een belangrijke rol was bij dat beheer weggelegd voor de lokale elite, die de proost aan zich wist te binden als ministeriaal. Leden van deze geslachten werden meer en rechter. Hun positie blijkt zowel uit de bronnen als uit de reconstructies. Hoewel deze lieden zelf als ministeriaal onvrij waren konden ze horigen bezitten en uit het bronnenmateriaal bleek dat ook zo te zijn. Omdat de proost zich steeds meer solitair ging gedragen en goederen, die bedoeld waren voor de uitkeringen aan en levensonderhoud van de kanunniken, in leen aan zijn getrouwen gaf, gingen de kanunniken op zoek naar zelfstandigheid. Ze kochten aanvankelijk tiendrechten terug die door de proost onttreemd waren en voegden daarna nog vele goederen toe. Tussen 1300 en 1500 verviervoudigde het grondbezit. De genoemde hoven van Oudmunster zijn in detail per bestandsdeel besproken en cartografisch gereconstrueerd. De hoven bleken te bestaan uit zaalland en hoeven, die in de veertiende eeuw zonder uitzondering leengoed blijken te zijn, terwijl het zaalland bijeenbleef en als geheel in pacht werd uitgegeven.

¹⁹⁴⁷ Van Wieren, *Johanniters langs het spoor*, p. 9.

Een opvallend bezit vormde het bisschoppelijke domein van Kasteel de Haar waar alle grond in een leenverhouding stond zodat de ontginning zonder twijfel door de heren van De Haer is uitgevoerd. Ze konden beschikken over een fors kasteel, een kerk, een vrijthof, een flinke leenkamer en honderden morgens land. Via het huis Vianen was het gehele domein een bisschoppelijk leen. Blijkens recent archeologisch onderzoek stond hier al voor het jaar 1000 een voorganger van dit kasteel.

Het even indrukwekkende bezit van de Johanniters in Vleuten maakt duidelijk dat de oude stroomruggen waren bedekt met grootgrondbezit. Door de onderlinge ligging van de Hof ter Weyde, de hoven van Oudmunster en de landerijen van de families Uten Engh en Van Vleuten, is vrij zeker dat dit hele gebied een aaneengesloten domein van de bisschop is geweest dat teruggaat op de in 723 geschonken *fiscus*. De positie van de Johanniters in Harmelen, een Frankische legerplaats waar de kerk aan de Frankische heilige Dionisius was gewijd, blijkt terug te gaan op de lokale elites en met name de Van Woerdens hebben de orde materieel ondersteund. Het bezit van de Johanniters was indrukwekkend en moet snel na de worteling van de orde in de Nederlanden verworven zijn. We neigen naar een periode tussen laat twaalfde tot eerste kwart van de dertiende eeuw. Van belang is in dat opzicht een oorkonde uit 1297 waarin paus Bonifatius VIII een ouder privilege van Innocentius IV bevestigde. Hierin werden de Johanniters vrijgesteld van het betalen van tienden over goederen die voor het vierde Lateraans concilie (1215) waren verkregen. Het gold tevens voor alle novale tienden, of ze nu voor of na dat concilie, dus in 1215 waren verkregen. Historici hebben deze oorkonden niet in de geschiedschrijving van de orde in Nederland betrokken. Toch bevindt deze oorkonde zich onder de vrij weinig overgebleven stukken van de orde en het zal als een belangrijk document zijn beschouwd. Het feit dat de Johanniters in het studiegebied tienden betaalden kan dus op verwerving na 1215 wijzen. Die datering verdraagt zich overigens goed met de via andere weg verkregen dateringen rondom het verval van het domaniale systeem.

Het grondbezit van de ministerialen, dat dankzij de morgenboeken uit ca. 1450 goed bekend is liet in de meeste gevallen reconstructies tot het jaar 1300 toe. Dan blijkt een zeer sterke positie van een aantal geslachten waar men in dit gebied niet omheen kan en die eeuwenlang in het centrum van de macht hebben gestaan: Van Woerden, Uten Engh, Van der Haer, Uten Ham, Van Harmelen en Van Vleuten. Van de laatsten blijft onduidelijk hoe de verwantschap met de overige (die drie ruiten in het wapen voerden) was, maar die verwantschap was er zeker gezien de positie van deze familie en het aaneengesloten grondbezit en de leenverhouding tussen Den Engh en de woontoren Huis te Vleuten. Al deze gevallen betreffen dus families die veel aaneengesloten grondbezit blijken te hebben gehad. Telkens komen ze voor als meiers van de domeinen die zo dicht bij hun stamgoed lagen, waar ze later een kasteel blijken te hebben dat ongetwijfeld teruggaat op oudere vormen als woontorens en motte-kastelen. Zelf waren ze als ministeriaal onvrij, maar wel van een relatief hoge rang, getuige het feit dat ze *homines* in ontginningsgebieden konden bezitten. Sporen van onvrijheid treffen we dan ook in ontginningsgebieden aan, zoals de stevig verankerde leenverhoudingen. Uit de analyse werd immers ook duidelijk dat horige verhoudingen niet zelden werden omgezet in een leenband, wat een verbetering voor beide partijen bleek te zijn. We kunnen dat ook vermoeden bij de horige hoeven van de *curtes* van Oudmunster, die leenroerig blijken te zijn aan de proosdij. Het historische beeld dat hiermee is geschetst kan in belangrijke mate worden gekoppeld aan recent archeologisch onderzoek. In het westelijke deel van het Lijnpad bleken de aangetroffen nederzettingen, met allerlei gebouwen en een molen, te liggen op grond van het kapittel van St. Marie en op een 30 morgen grote hoeve van Uten Ham.

Op basis van gevarieerde argumenten veronderstellen we dat de ontbinding van de genoemde hoven tussen 1200 en 1250 is voltooid. Dat betekent dat de meeste ontginning zijn voltrokken in het tijdperk van domaniale exploitatie. Daarop werpen we dan nu de blik.

7 Bezitsverhoudingen in het nieuwe land

In dit deel wordt ingegaan op de bezitsverhoudingen in de gebieden die als laatste werden ontgonnen, nadat de door lokale ontginning aangevulde oorspronkelijke bouwlanden in gebruik waren genomen. Het zal niet mogelijk blijken alle onderzochte gerechten in detail te bespreken en daarbinnen kunnen niet alle eigenaren worden genoemd. Op basis van karakteristieken zal een specifieke case worden uitgewerkt waarna voor vergelijkbare cases op hoofdpunten wordt gevalideerd. Niet overal laten de archivalia toe om ver terug te gaan in de tijd. We zullen daarom veel aandacht besteden aan goed gedocumenteerde gevallen, waarbij ondanks de vrij diepgravende speurtocht in de archieven lang niet alles achterhaald kon worden. Vergelijkbare ontwikkelingen kunnen soms solide beredeneerd worden en soms niet meer dan hypothetisch worden benaderd.

Ook methodisch is er op een consistente manier gewerkt voor alle gerechten terwijl de teksten wat gevarieerder van opzet zijn om herhalingen en monotonie te voorkomen. Zo is bij Oudenrijn en Heicop een overzicht van verwervingen opgenomen benevens een lijst van getuigen en belenders (waaruit stedelijke invloed blijkt), terwijl in Galecop meer in proza is gewerkt. Bijleveld en Haanwijk daarentegen worden zeer gedetailleerd behandeld. Resultaten van analyses zijn op vergelijkbare manier verkregen.

Bij wijze van uitgebreide casus zullen we in meer detail naar de leenverhoudingen kijken om te zien of er in de strookvormige ontginningsgebieden veel of weinig feodale invloeden te bespeuren zijn. Hierbij zal dankzij de goede overlevering van leenregisters een fraai beeld worden verkregen van een belangrijk institutioneel fenomeen dat ook in deze gebieden een opvallend grote rol heeft gespeeld.

Al met al zal blijken dat we alsnog een vrij goed zicht krijgen op de bezitsverhoudingen in het nieuwe land waarbij in een aantal gevallen de 13^e-eeuwse toestand op goede gronden bepaald kon worden.

7.1 Grootschalige ontginningen

Tussen 1050 en 1200 is een groot deel van de veen- en komgebieden tussen Utrecht en Holland ontgonnen en geschikt gemaakt voor de akkerbouw, die door de aanhoudende bevolkingsgroei diende toe te nemen. In West-Utrecht nam de Utrechtse bisschop het recht, dat hij deels aan het gezag van de Duitse koning ontleende maar deels ook werkelijk in oorkonden had bevestigd gezien. De veengebieden gaf hij ter ontginning uit in zogenaamde 'cope'-contracten. De lieden die zo'n contract met de bisschop sloten gaven soms hun naam aan de strak verkavelde eenheid, bijvoorbeeld Heycop, Reyerscop, Teckop, Gerverscop.¹⁹⁴⁸ Vaker echter ontbreekt de uitgang *-cope*, wat waarschijnlijk wijst op een andere juridische aanpak, immers 'cope' duidde niet op het type verkaveling maar op de juridische implementatie van de ontginning.¹⁹⁴⁹

Bij de ontginningen van de wildernissen heeft de bisschop gesteund op zijn 'ministerialen'.¹⁹⁵⁰ Veelal gaf hij de rechtsmacht met tijns, tienden en het bestuur over nieuwe ontginningen in leen aan deze dienstlieden, oorspronkelijk zelf onvrijen die voor een deel op de domeinen woonden. De beheerders van de toenmalige hoven (meiers) werden vlak voor de ontginningen aangewezen als tussenpersoon voor de ontginning. Ze hielden zich bezig met de planning en uitvoering ervan. De grote eenheden die werden afgepaald moesten in kavels worden verdeeld. De eerste stap die gezet moest worden was de ontwatering van het veen. De woeste venen konden alleen door ontwatering toegankelijk worden gemaakt, de bovenste laag droogde dan uit en vormde een soort zode.¹⁹⁵¹ De ontginners konden daartoe nieuwe kanalen graven, bestaande veenstromen uitdiepen of rivierlopen benutten.

Langs de gekozen watergang werd een weg uitgezet, die als basis diende voor het graven van kaarsrechte sloten. De landmeters gebruikten de zogenaamde 'voorling' als maat: dit was de lengte die men met een doorlopende voor ploegde, zonder het span te wenden.¹⁹⁵² Zo'n voorling werd uitgezet met een roede, die in het Sticht doorgaans 3,756 meter lang was, de meeste voorlingen waren 55 roeden. De meeste ontginningen zijn zogenaamde zes voorlingen lang. Dat komt overeen met een kavellengte van 1250 meter, die gebruikelijk is in vele ontginningen (zoals Bijleveld, Reijerskop, Heikop, Gerverscop, Portengen-Noord, Kortrijk, Gieltjesdorp, Otterspoorbroek, Maarssenbroek). Afwijkingen zijn met 1300 meter Teckop, Kockengen, Laag-Nieuwkoop en met 1350 tot 1375 meter Portengen zuid. De breedte van een kavel was 110 meter (30 roeden). Bij deze afmetingen werd een kavel 16 morgen groot (ca. 14 hectare) en werd doorgaans een 'hoeve' genoemd. Een hoeve werd destijds beschouwd als voldoende voor een gezin. De hoeven waren echter van uiteenlopende grootte al naar gelang de roede die werd gebruikt en of er tien, elf, of twaalf voet in een roede gingen.¹⁹⁵³ Het sluitstuk

¹⁹⁴⁸ De landsheer kon zo al die nieuwe gebieden in zijn bestaande rechts- en staatsorde opnemen. Om de ontginning te regelen benoemde hij een zgn. 'locator', die vervolgens de kolonisten aantrok, de kavels uitzette en ze toewees. Vervolgens kon de kolonist zijn eigen kavel verder oorbaar maken en in zijn levensonderhoud voorzien. De 'locator' droeg het risico maar had ook de mogelijke winst: als de onderneming succesvol was kreeg hij via de tienden, de jurisdictie en eigen grondbezit in de nieuwe cope de investering ruimschoots terug. Het is in verband met de rechtsmacht opmerkelijk dat in de Oostduitse ontginningen (die overigens met hulp van Hollanders tot stand kwamen) de locator vaak al 'schout' wordt genoemd.

¹⁹⁴⁹ Van Es, *Grenswater*, p. 26-27 geeft een mooi overzicht

¹⁹⁵⁰ Buitelaar, *Ministerialiteit*.

¹⁹⁵¹ Borger, *Ontwatering*, p. 345 meldt dat een zode van 10 dik een verlaging van de waterstand vereist van een halve meter (bij 80% waterhoudend veen). Als het veen 90% water bevat is een verlaging van een meter nodig!

¹⁹⁵² Van der Linden, *Cope*, p. 23.

¹⁹⁵³ Van der Linden, 'Koningsroede'.

van een ontginningsblok was de achterkade, terwijl aan de zijanten de eenheid werd afgesloten met 'zijdwinden' om het water van hogerop gelegen nederzettingen te weren.¹⁹⁵⁴ Men probeerde zoveel mogelijk rechte lijnen uit te zetten of anders gebruik te maken van bestaande patronen. Daardoor kon bijvoorbeeld een *Crummesidewende* ontstaan.¹⁹⁵⁵

Met het afwateren en verkavelen was men er nog niet. De begroeiing moest ook worden verwijderd. Door deze te rooien en de resten te verbranden werd een vruchtbare laag verkregen, die broodnodig was voor het eerste begin van akkerbouw. Het toevoegen van akkerland kostte veel tijd zodat de kolonist veel geduld moest hebben om zijn nieuwe bestaan op te bouwen. Zijn bedrijfje was niet alleen gebaseerd op akkerbouw maar ook op veeteelt. Op de nog dunne zode op het veen konden al vrij snel schapen worden gehouden door hun lagere gewicht dan runderen maar tevens zijn schapen wat minder kieskeurig in de kwaliteit van het gras. In de loop van de eeuwen had de voortdurende ontwatering zowel inklinking als oxidatie tot gevolg. De bodem kon zover dalen dat akkerbouw niet meer mogelijk was en een boerenbedrijf soms zelfs verplaatst moest worden. Op de opgegeven akkers werd dan voortaan extensieve veeteelt bedreven waar de runderen werden geweid. Sterk verbeterde afwatering werd door de introductie van molens mogelijk gemaakt. Bijkomend voordeel was dat de kwaliteit van het gras verder verbeterde zodat intensieve veehouderij met melkproductie mogelijk werd.

De genoemde perceeldiepten konden vanwege ruimtegebrek niet overal worden uitgezet. Soms was er tussen de regelmatige blokken geen ruimte meer en kon alleen nog een onregelmatige vorm worden gecreëerd: een restontginning. Mooie voorbeelden daarvan zijn Themaat en De Haar. Wat betreft de ouderdom is dan te zeggen, dat restontginningen jonger zijn dan de blokken waarop ze stuk liepen. Themaat en De Haar zijn in elk geval ontstaan nadat de ontginningen vanuit de Vecht waren voltooid (rond 1150). In dit bestek voert het echter te ver om gedetailleerd de chronologie te ontrafelen. Een paar hoofdlijnen moeten we toch geven, aan de hand van de kleurenkaart (Afb. 3-9).

Al met al is de chronologie van de ontginningen als volgt: de ontginningen langs de Vecht zijn aangevat tussen 1050 en 1125. De oudste ontginningen aldaar zijn Maarssenbroek en Otterspoorbroek, ze volgen beide exact de Vecht en zijn dus het eerst ontgonnen. Demmerik wordt in 1138 'nova terra' genoemd en aangezien het aansluit op Oukoop ('oude cope') is dit deel wel rond 1100 voltooid. De kolonisten waren een soort recognitiegeld waren verschuldigd aan de landsheer, 'tijns' genaamd. Deze tijns was vóór de 13 eeuw erg laag, bijvoorbeeld in Teckop. Teckop is een restant tussen Kamerik en Kockengen, dus Kockengen is ouder dan Teckop. De kerk van Kockengen is evenals de ontginning waarschijnlijk ook 12^e-eeuws. Kockengen grenst aan Ter Aa en Breukelen behoorde kerkrechtelijk tot het aartsdiakonaat van de koorbisschop. Gebieden die onder de koorbisschop vielen dateren uit de periode 1065-1125. Rond 1130 is een hoeve land in Portengen aan het kapittel van Oudmunster geschonken, zodat inderdaad rond 1100 de ontginning van Kockengen wel voltooid moet zijn geweest. De schenking werd gedaan door proost Meingotus, wat mogelijk op betrokkenheid van Oudmunster wijst. Het strookt met de omstandigheid dat Portengen niet de verkaveling volgt van Vechtontginningen maar van de Oude Rijn ontginningen. Ruim voor 1226 zijn de ontginningen rond Vleuten voltooid; ze wateren oorspronkelijk af op de Oude Rijn en dat moet voor dat jaar nog geen problemen gegeven hebben. De blokken Lage Haar en Themaat, overduidelijk de laatste in een lange reeks, kunnen met voorzichtigheid worden gedateerd tussen 1100 en 1150.

Een voorbeeld: De Haar

Het hele gebied rond Kasteel de Haar wordt omgeven door zulke restontginningen. De polder Themaat was een van de latere ontginningsblokken in de regio. De percelen beginnen kort bij Den Engh en eindigen lang boven de Haar. Ze zijn volledig uitgezet tot aan de achterkade van Maarssenbroek. In de westelijke punt zouden de percelen echter te lang geworden zijn en daarom zijn op twee plaatsen dijkes aangelegd om het vervolg van de kavels tot aan de achterkade uit te zetten. Dit gebied werd Ockhuizen genoemd wat als zodanig al in de dertiende eeuw voorkomt.¹⁹⁵⁶ Deze achterkade van Themaat, genaamd de Ouwnaar, loopt parallel aan de ontginningsbasis van Maarssenbroek, zijnde de Maarsenbroekse Dijk. De diepte van de kavels op Themaat wordt grotendeels bepaald door deze Ouwnaar. Gezien ook de verkavelingsrichting van Themaat vanaf de ontginningsbasis de Themater Dijk, is Themaat vanuit Vleuten ontgonnen toen de zesvoorling ontginningen van Maarssenbroek al waren uitgezet. Ten noorden van De Haar kon tot de zijkade van Gieltjensdorp (dat vanuit de Vecht werd ontgonnen) noordwaarts worden ontgonnen. Ten westen werd het resterende veengebied tussen Vleuten en Breudijk/Gerverscop aangepakt. Het werd vanuit het zuiden ontgonnen vanaf de Lage Haarsedijk. Deze vormde ook de basis voor een kleinere ontginning die stuk loopt op de grens van een oude blokverkaveling in het zuiden en op de Haardijk in het westen.

De opzet van de laat 12^e-eeuwse, misschien begin 13^e-eeuwse ontginning van de Lage Haar is nog heden ten dage in het landschap herkenbaar. Tot op het kruispunt van de Lage Haarsedijk en de Rijndijk zijn de stroken exact 1250 meter lang, kenmerkend voor de 6-voorling. De breedte bedraagt echter niet 110 meter, maar de helft. Het resultaat daarvan is

¹⁹⁵⁴ Het woord zijdwinde komt reeds in de twaalfde eeuw voor, bijvoorbeeld in OSU deel 1, nr. 443: *Notum facimus scripto presentibus et absentibus conventionis modum, quem cum Lamberto de A inivimus. Est quedam terra in territorio ville que dicitur Eiteren, sita inter viam, que dicitur Vtweg, et inter locum, qui dicitur Hesewiger-sithwinde, cuius decima, tributum et justicia nostro juri respondent.*

¹⁹⁵⁵ OSU V, nr. 2806 (19-02-1297): *quadraginta quatuor iugera terre, de quibus viginti quatuor iacent inden Nesse infra Vechtam et Crummesidewende, infra quas aquas non iacet plus terre quam viginti quatuor iugera predicta exceptis septem iugeribus, que sunt Egberti Uterplate; item quinque iacent in den Uterdik et extendunt se in longitudinem usque Crummesidewende in uno fine, in alio fine usque ad aquam de Overmere, in latitudinem vero inter terram Alfari de Wlven ex una parte et inter terram Giselberti de Busco ex altera*

¹⁹⁵⁶ Muller, *Register Florens*; rond 1285 blijkt de graaf van Holland een geldbedrag toe te komen wegens de verzoening met de heer van Amstel, die plaatsvond op 27 oktober 1285: *Ghisebrecht har Loefs sone driepont ghelths vte sire woninghen tOechusen.*

een kavelgrootte van acht morgen (bijna zeven hectare): een halve hoeve. In de leenregisters van het huis De Haar komen al deze kavels dan ook gedurende de gehele administratie van rond 1400 tot 1800 voor als 'halve hoeve'! Ten oosten van het kruispunt worden de kavels in de richting van de Rijndijk onregelmatiger en vertonen zelfs aan het einde een kampenstructuur; als het ware resten in de restontginning. Al deze kleine onregelmatige delen komen in de leenregisters voor als kampen gelegen aan de Nieuwkoperdijk. De onregelmatigheden hangen samen met de beschikbare ruimte enerzijds en misschien met de hier beginnende zware kleibanen in de bodem anderzijds.

Net als De Haar was ook de noordwestelijk gelegen ontginning Laagnieuwkoop een leen van Vianen en ging oorspronkelijk ook terug op de bisschop. Aangezien zowel De Haar als Laagnieuwkoop late ontginningen waren en beide in handen van de bisschop versterkt dit het vermoeden dat er sprake is van een hoforganisatie die dan in een laat stadium (rond 1200) moet zijn ontbonden.

Ook de ontginningen ten noorden en zuiden van Vleuten en de Haar zijn van de Utrechtse bisschop als landsheer uitgegaan. Vreemd genoeg is het kapittel van Oudmunster, dat toch de onbetwiste eigenaar van grond en rechten in Vleuten was, hierbij niet betrokken geweest. De bisschop, die De Haar en Themaat toen nog bezat en waarschijnlijk had gehouden in verband met zijn twee hoven aldaar, initieerde deze ontginningen namelijk zelf. Oudmunster moest zich tevredenstellen met de grote complexen langs de oude stroomruggen die het waarschijnlijk al sinds de tiende eeuw uitbaatte. De Haar was en bleef een aaneengesloten domein van de bisschop.

De enorme ontginningsactiviteit en de voor de hand liggende afwatering op de Oude Rijn veroorzaakten binnen een eeuw tijd heel wat problemen. Aanvankelijk leek de Oude Rijn voldoende vermogen te hebben om al het water dat aan de veenpakketten onttrokken werd af te voeren, maar vanaf het einde van de twaalfde eeuw verlandde de Oude Rijn. Dit afnemende vermogen in combinatie met de met de toenemende waterdruk resulteerde in afwateringsproblemen, die in de zestiger jaren van de twaalfde eeuw resulteerden in een hoogoplopend conflict tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht.

Dit had ook invloed op De Haar. De oorspronkelijke afwatering van het gerecht was op de Oude Rijn, dit is nog te zien aan de kavelrichting. Het water werd zuidwaarts afgevoerd naar De Wel. Maar evenals Vleuten verlegde De Haar zijn afwatering naar de Vecht, en wel via de Haarrijn. Deze bestond in feite al sinds de ontginningen als wetering, maar nu werd ervoor gezorgd dat het water niet meer naar De Wel stroomde, maar naar Breukelen via de Vecht. Waarschijnlijk is dit gebeurt kort na 1226 toen Holland en Utrecht tot een overeenkomst kwamen. Vleuten liet op initiatief van de proost van Oudmunster de Proostwetering graven, ook in bestaande sloten. De eerste vermelding van deze wetering stamt uit 1259 waar het voorkomt als *aqueductus prepositi*.¹⁹⁵⁷

Via deze Haarrijn waterden De Haar, Laagnieuwkoop, Themaat en Gieltjesdorp af.¹⁹⁵⁸ In de loop der eeuwen was bemaling nodig en daartoe werden in alle vier gerechten windmolens opgericht die op de Haarrijn uitsloegen. Het is niet bekend wanneer precies dat gebeurde, maar van de molen op Ockhuizen is bekend dat hij in 1478 werd gebouwd.¹⁹⁵⁹ Deze drie molens van molens De Haar, Laagnieuwkoop en Themaat werden in 1877 vervangen door een stoomgemaal en nu is het een elektrisch gemaal. De Haarrijn komt tegenwoordig uit in het Amsterdam-Rijnkanaal.

7.2 De familie Van Stoutenburg

Voordat de ten zuiden van Harmelen gelegen ontginningen kunnen worden geanalyseerd is het noodzakelijk in detail naar de rol van de Van Stoutenburgs te kijken. Lieden uit dit geslacht komen we tegen als grondbezitter, gerechtsheer, tiendheffer en patroon van de kerk. Zonder deze voorstudie kunnen we de complexiteit van een groot deel van de parochie Harmelen niet ontrafelen. Opvallend is hierbij dat ze deze rechten deelden met andere geslachten waardoor getracht moet worden de familieverbanden te achterhalen. Een kant en klare genealogie van dit geslacht is er niet dus het zijn vooral de originele bronnen die hier aangeboord moeten worden.¹⁹⁶⁰ Hieronder wordt een korte geschiedenis van de familie Van Amersfoort/Van Stoutenburg geschetst met de nadruk op de achtergronden die van belang zijn voor de geschiedenis van Harmelen.¹⁹⁶¹ Deze familie is op niet mis te verstane wijze omschreven door Van den Hoven van Genderen als "van grote allure" en de "gevaarlijkste" in de regio.¹⁹⁶² Dat is dan gezien vanuit bisschoppelijk perspectief, want de Van Stoutenburgs waren hard op weg naar semi-landsheerlijkheid.

De opkomst van de Van Amersfoorts

¹⁹⁵⁷ OSU III, nr. 1503 (01-08-1259): *inter aqueductum de Themaet et Themaeterwech, et incipiunt in aqueductu prepositi et extendunt se versus Themaet*.

¹⁹⁵⁸ Storm van Leeuwen, *Oude Rijn*, p. 31.

¹⁹⁵⁹ HUA, Bewaarde archieven, St. Jakob inv. nr. 615-1 (26-11-1478) inz. de oprichting van een molen ten behoeve van Themaat en Ockhuizen.

¹⁹⁶⁰ Er is wel e.e.a. online beschikbaar afkomstig van amateur-genealogen, echter zonder bronvermeldingen en met doorgaans verwarrende/onjuiste familienamen en evidente missers bij verwarrende en veelvoorkomende voornamen als Dirk en Hendrik.

¹⁹⁶¹ De familie Van Amersfoort en Van Stoutenburg komt het best tot zijn recht in een studie van Hovy, *De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259*, p. 18-19 en 32-35. Op p. 11 aldaar een mooi overzicht van de zegels. Korte schets in Maarschalkerweerd, 'De steden', p. 260. Kasteel Stoutenburg is voortreffelijk behandeld door Janssen, 'Stoutenburg'.

¹⁹⁶² Van den Hoven van Genderen, 'De mijter en de macht', p. 203.

Uit een oeroud geslacht der heren van Amersfoort, zo schrijft Matthaeus, kwamen de heren van Amersfoort, Stoutenburg en Weede voort.¹⁹⁶³ Wouter van Amersfoort was de bouwer van het kasteel Stoutenburg, waarna hij zich noemde en na 1315 noemde het geslacht zich Van Weede.¹⁹⁶⁴ Dat laatste was niet correct, wel dat de Van Weedes verwant waren, wat blijkt uit het zegel van 6 lelies.¹⁹⁶⁵ De bij leven al beroemde genealoog Arnout van Buchel wist ook een en ander: *Anno 1257 heeft bisschop Hendrick [van Vianden] voornoemt Amersfoort een stadt gemaect ende hantvesten gegeven, dat tot dien tyde toe was geweest een princepale woninghe des adelichen geslachts genaemt Van Amersfoirt ende heeft heer Wouter van Amersfoirt, ridder, als oudste van 4 gebroederen, alle riddersen, doen gebout het huys te Stoutenborch, daervan aennemende den naem.*¹⁹⁶⁶ Aardige sprokkelingen die nadere aan- en invulling behoeven.

Zolang de bronnen spreken zien we de heren Van Amersfoort in nauwe contacten tot de bisschop. Belangrijk is hierbij zich te bedenken dat ze de meiers van de bisschoppelijke *curtis* in Amersfoort waren, een hof die in 1203 voor het eerst voorkomt.¹⁹⁶⁷ Het was vanuit die *curtis* dat ze zich bemoeiden met de ontginning van het ten westen van Eembrugge gelegen De Haar. De rechtsmacht was hier in bisschoppelijke handen en werd in 1310 door Van Stoutenburg in leen gehouden, evenals de tienden. De Haar was halverwege de twaalfde eeuw ontgonnen.¹⁹⁶⁸ Betrekken we nu een *vidimus* van de elect Jan uit 1286 in ons betoog dan wordt zichtbaar hoe oud dit verband is. De elect verklaart hierin namelijk een erg oude oorkonde (*forte vetustate*) te hebben gezien en gelezen, waarna een van de weinige bewaard gebleven cope-brieven wordt geïnsereerd: de cope-brief van Hoevelaken uit 1132!¹⁹⁶⁹ Hierin geeft bisschop Andreas *consensu et petitione Henrici, filii Enonis, ad cuius beneficium predicta terra cum censu et iusticia et decima pertinuit* aan zekere Remvardus, Otwardus, Hemelricus en Heribertus *terram quandam, que vocatur Hovelaken, jacentem juxta Grawenvene*, dat er toen wild en ongebruikt bij lag.¹⁹⁷⁰ Ons interesseert hier de zinsnede dat Hendrik, zoon van Eno, tijs, gerecht en tienden in leen had van de bisschop. Hiernaar verwijst de oorkonde uit 1286 namelijk wanneer Wouter van Stoutenburg als erfgenaam van de schout van Amersfoort, de genoemde Henricus, word omschreven: *predictam concessionem ab eodem predecessore predicto Henrico, sculteto de Amersvorde, factam Woltero de Stoltenberch, militi, nunc heredi ipsius Henrici.*¹⁹⁷¹

Deze akte uit 1132 is het oudste spoor van dit geslacht dat er lijkt te bestaan.¹⁹⁷² Er is nog een verdachte akte uit 1119 waarin Diederik van Amersfoort goederen in Dasselaar in leen geeft aan zijn dochter Henrica, getrouwd met Hugo de Botter.¹⁹⁷³ Ook verdacht is een oorkonde van 1202 waarin een Simon van Amersfoort en zijn gelijknamige zoon figureren.¹⁹⁷⁴ Raadselachtig is ook de vermelding van *Rotardus et Windricus fratres equestri ordini vixerunt a° 1050* door de doorgaans goed ingelichte Dirk van Atteveld (ca. 1650-1741). Ik heb de meeste van zijn aantekeningen kunnen verifiëren in nog bestaande bronnen.¹⁹⁷⁵ Hoewel ik geen reden heb te twijfelen aan zijn vondsten zijn deze oudste namen toch wel een vraagteken. De oorkonde die de 17^e-eeuwse genealogen hebben gezien is waarschijnlijk die waarin *Rothardus de Ambersoi et frater eius Wiricus* optreden. Deze oorkonde is vervalst en onderdelen ervan dateren uit de periode 1026-1044, maar sinds Künzel, Blok en Verhoef op naamkundige gronden Ambersoi als het huidige Ammersooien hebben geïdentificeerd kunnen we dit laten rusten.¹⁹⁷⁶

Hendrik van Amersfoort

¹⁹⁶³ *Gens est vetustissima Dominorum de Amersfoert. Familiae in ea olim tres. A praedis, quorum Domini, quidam dicti de Amersfoert, quidam de Stoutenburch, quidam de Wede.* Matthaeus, *De rerum Amersfortiarum*, p. 13.

¹⁹⁶⁴ Aldaar: *Post exstructum igitur castrum hoc, Walteri hujus posterius agnomen de Amersfoert reliquerunt, et Stoutenburgii deinceps vocati sunt, quod nomen postea rursum mutaverunt in Weede, postquam anno MCCCXV.*

¹⁹⁶⁵ Hovy, *Bestuursgeschiedenis*, p. 11, en p. 48 noot 106.

¹⁹⁶⁶ HUA, Buchel Booth, inv. nr. 1, f° 73.

¹⁹⁶⁷ Dekker en Mijnsen-Dutilh, *Eenlandsche Lege Landen*, p. 55, Hovy, 'Bestuursgeschiedenis', p. 10-13

¹⁹⁶⁸ Dekker en Mijnsen-Dutilh, a.w., p. 55.

¹⁹⁶⁹ OSU IV, nr. 2270 (1286 April 13): *Universis presens scriptum visuris Iohannes, Dei gratia electus Traiectensis, notum facimus et protestamur nos vidisse et legisse litteras felicis recordationis domini Andree, episcopi quondam Traiectensis, predecessoris nostri, non cancellatas, non abolitas nec in aliqua parte viciatas, licet forte vetustate in aliquo diminute viderentur, in hec verba*, waarna de oorkonde uit 1132 volgt.

¹⁹⁷⁰ OSU I, nr. 341 (1132 voor sep 24) *que usque ad nostrum tempus inculta et penitus inutilis fuit.* Over deze oorkonde in het algemeen zie Van der Linden, *De cope*, p. 10-13 en p. 188-189 met uitgebreide verhandeling over de publiekrechtelijke organisatie waarover hij met Immink van mening verschilt.

¹⁹⁷¹ OSU IV, nr. 2270 (1286 april 13): *Nos igitur, quod a predicto predecessore nostro super premissis factum est, ratum habentes et firmum, predictam concessionem ab eodem predecessor predicto Henrico, sculteto de Amersvorde, factam Woltero de Stoltenberch, militi, nunc heredi ipsius Henrici, eiusque successoribus presentibus innovamus, sibi omnia premissa concedentes sub omni iure et pacto, que in dictis litteris predicti predecessoris nostri superius sunt expressa. In cuius rei testimonium dedimus predicto Woltero, militi, presentem litteram sigilli nostri munimine roboratam.*

¹⁹⁷² Hovy, *Bestuursgeschiedenis*, p. 17 stelt terecht vast dat de positive van de Van Amersfoorts aanzienlijk was end at ze al in 1132 deze positive bekleedden. Over de oorkonde van 1132 aldaar p. 18.

¹⁹⁷³ OSU I nr 295 (24-05-1119): *Nos Didericus de Amersfordia miles (...) quod bona de Davitslaer cum omnibus suis pertinentiis in feudum concessimus dominae Henricae, filiae nostrae etc., et hoc sub pacto Zutphaniensi. Et pro filia fecit nobis iuramentum fidelitatis Hugo Butyri miles, maritus praedictae filiae, et sic ille quoque factus est noster homo.* Afschrift in HUA, Van Winssen IV f° 122.

¹⁹⁷⁴ OSU II, nr. 556 (14-03-1202). *Universis praesentia visuris nos officialis Traiectensis facimus manifestum, quod propter hoe in nostra praesentia constituti Simon de Amersfordia pro se et Simone filio suo infante tutorio seu curatorio nomine, heredes quondam Hermanni dicti Oude Ridder, scabini Traiectensis, et domina Sophia, relicta eiusdem Hermanni, ex parte una, et discretus vir dominus Matheus Erembertus, syndicus et procurator venerabilium virorum dominorum decani et capituli ecclesiae sancti Salvatoris Traiectensis ex altera...*

¹⁹⁷⁵ HUA, Verzameling Van Atteveld, inv. nr. 16.

¹⁹⁷⁶ Künzel, Blok en Verhoef, *Lexicon*, p. 66.

Al vroeg in de dertiende eeuw is duidelijk dat de heren van Amersfoort hun kernlanden in en rond Amersfoort hebben. Dat blijkt ook uit de strijd die *Henricus de Amersuorth* met het kapittel van St. Jan in het eerste decennium van die eeuw voerden over de grove en smalle tiend van het bos in Vuurse; een strijd die hij verloor na bisschoppelijke bemoeienis.¹⁹⁷⁷ Weinig later zien we Hendrik als *fidelis noster* van de bisschop als getuige in een oorkonde voor Rudolf Over de Vecht, waarin hij 4 hoeven land bij Weerdorp (Zeist) overdraagt aan de abdij van Mariënweerd, waar als belender wordt genoemd dezelfde Henricus de Amersvorth.¹⁹⁷⁸ *Henricus miles de Amersvort* blijkt ook later een andere connectie met deze abdij te hebben wanneer hij goederen in Spijk, Enspijk en Beesd aan de abdij transporteert. Niet zonder belang is hier dat hij de toestemming van zijn vrouw daarvoor had (*cum consensu uxoris sue Rekese, ad quam eadem bona jure hereditario pervenerant*). Zij – Rekese – had deze goederen dus geërfd. Onder de getuigen waren de groten van het Sticht, waaronder *Arnoldus de Amersfort*, *Gerhardus de Hermalen* en *Amelius uten Werde*.¹⁹⁷⁹ Wat jaren eerder zo worden we gewaar had deze vrouw (toen *Heseke vidua de Risuwic* genoemd) van Rijswijk ook al een goed te Spijk aan de abdij geschonken.¹⁹⁸⁰ Vermoedelijk is Heseke een verschrijving voor Reseke, een naam die vaak voorkomt in de verkorte vorm Rixa. Reseke was op dat moment weduwe, van wie is niet overgeleverd, maar het laat zich raden dat ze kort na deze oorkonde met Hendrik van Amersfoort is getrouwd en de naam Rixa in de familie bracht.

Interessant aan de getuigenlijst is nog *Everardus castelanus de Montfort*.¹⁹⁸¹ Hoewel we de familienamen van de eerste heren van Montfoort niet kennen kan door een aantal oorkonden te combineren worden achterhaald dat deze eerste kastelein van Montfoort tot de familie Van Weede behoorde – juist: een tak van de Van Amersfoorts! Allereerst is er een oorkonde uit 1196 waarin als getuige ene *Lubbertus de Wedene voorkomt*.¹⁹⁸² Vier jaar later komt hij voor als *Lubertus de Wedene*.¹⁹⁸³ In hetzelfde jaar *zien we als ministerialen optreden Lubertus de Wedene, Euerardus frater eius*.¹⁹⁸⁴ De broers Lubbert en Everard van Weede dus. Een eerste link met Montfoort blijkt in 1212 wanneer, in een zeer belangrijke oorkonde over de novale tienden die de graaf van Gelre in leen krijgt van elect Otto en waarin alle grote ministerialen worden vermeld, *beide heren weer voorkomen als Euerardo de Muntfort et fratre eius Luberto*.¹⁹⁸⁵ Ook weer in goed gezelschap is *Erardus de Muntfort* in 1224 met onder andere *Hermannus de Worden*, *Amilius de Insula*.¹⁹⁸⁶ De laatste (Amelis uten Weerde) speelt zoals nog zal worden aangetoond een rol in de familie van Everard en een rol in middeleeuws Vleuten. Nu Everhard naar het kasteel (gebouwd door bisschop Godfried met Woerden en twee andere kastelen) werd genoemd zal hij hen in leen hebben gehad of een ambt hebben bekleed.¹⁹⁸⁷ Zekerheid hierover hebben we een jaar later – *Everhardo burgravio de Munfort* is dan ministeriaal van de bisschop, samen met de andere groten waaronder *Henricus de Amersforden* en *Amilius*

¹⁹⁷⁷ OSU II, nr 582 (1207-1212 voor dec 5) Bisschop Diederik wijst de grove en smalle tiend van het bos in Vuurse toe aan St. Jan *quod post multam controversiam diu habitam inter dilectos nostros G(iselbertum) prepositum et fratres sancti Johannis in Traiecto et Henricum de Amersuorth super jure decimarum silve in Vurs, tam maiorum quam minorum, omniumque attinentium sive in lignis sive agris vel agnis vel aliis quibuscumque proventibus, tandem usque adeo in causa coram nobis processum est, quod idem H(enricus) de Amersuorth omne jus, quod sibi in dicta silva competere videbatur et attinentibus, effectueavit.*

¹⁹⁷⁸ OSU 2, nr 590. 1209. Bisschop Diederik draagt vier van hem in leen gehouden hoeven bij Weerdorp gelegen, die Rodolf Over de Vecht heeft afgestaan, op diens verzoek in eigendom op aan de abdij Marienweerd. Als schadevergoeding voor deze vervreemding geeft Rodolf aan de bisschop, en ontvangt daarop van hem in leen, een van de vier hoeven, welke hij Rodolf van de Dom te Utrecht in pacht hield, en dit met toestemming van de Dom, onder voorwaarde dat hij haar voor de drie overblijvende hoeven jaarlijks evenveel pacht zal betalen als vroeger voor de vier hoeven. *Nos quoque, ad petitionem suam, eosdem in proprium contulimus cenobio et fratribus de Insula beate Marie, cum decimis, pratis et pascuis, aquis, aquarum decursibus, et cum omni jure quod hue usque obtinuerunt proxime adiacentes mansi fidelis nostri Henrici de Amersvorth et antecessorum suorum. (...) Laicis: Ghiselberto de Amestelle, Elya de Rinninghe, Huberto de Businchem, Alfardo fratre suo, Alberto de Vitlue, Elya de Wercunden, Godefrido pincerna, Gozwino de Pannarde, Henrico de Amersuort.*

¹⁹⁷⁹ OSU II, nr. 721 (22-07-1224) Bisschop Otto neemt op verzoek van het convent de goederen in bescherming en vaardigt de oorkonde uit. *quod Henricus miles de Amersvort, in nostra presencia constitutus, bona sua omnia in Spich cum aliis bonis attinentibus, que propria habuit in Eispich et in Beseth, cum omni jure attinente tam in areis quam in agris necnon et pascuis et paludibus, cum consensu uxoris sue Rekese, ad quam eadem bona jure hereditario pervenerant. Getuigen: Alardus de Buren, Ghiselbertus de Amestelle, Steephanus pincerna et frater eius Winemarus, Alfardus marescaucus, Albertus de Vulvin et eius filius Albertus, Amelius uten Werde, Arnoldus de Amersfort, Theodericus Cosin, Theodericus Splinther de Vechten, Fredericus de Vulvinne, Arnoldus Rampe de Wale, Ernest de Ewerdig et frater eius Engelbertus, Gerhardus de Hermalen.*

¹⁹⁸⁰ OSU II nr 684 (1220 oktober). Bisschop Otto oorkondt dat Heseke van Rijswijk, weduwe, aan het klooster te Marienweerd een landgoed in Spijk geeft: *quod Heseke vidua de Risuwic (...) predium, quod apud Spijk possidebat, ecclesie beate Marie in Insula dono perpetuo contulit libere possidendum.* Een van de getuigen is *Everardus castelanus de Montfort*. Over deze transactie in het kader van schenkingen door Utrechtse ministerialen aan de abdij van Marienweerd, zie Van Bavel, Mariënweerd, p. 155-166.

¹⁹⁸¹ Zie voor de oudste geschiedenis van Montfoort, Van der Linden, *Burggraven*, p. 1-15. Hier geen verdere uitwerking van de genoemde oorkonden noch uitleg wie de heren Van Weede waren. Noordam, 'Montfoort', p. 318, beroept zich hier op Van der Linden.

¹⁹⁸² OSU I, nr. 529 (1196 na 30 april). Een andere getuige uit het studiegebied: *Alberone de Worden*.

¹⁹⁸³ OSU II, nr. 551 (1200).

¹⁹⁸⁴ OSU II, nr. 543 (1200).

¹⁹⁸⁵ OSU II, nr. 605 (1212 na December 5—1215 vóór September 1).

¹⁹⁸⁶ OSU II, nr. 730 (1224).

¹⁹⁸⁷ Muller, *Drie Utrechtsche kroniekjes*, p. 493: *Godefridus vixit in episcopatu 22 annis. De isto Godefrido scribitur 'Martino fidus jacet hic presul Godefridus, qui decoravit astra, quia struxit bis duo castra: Vollenho, Worden, Montfort, primum faciens Horst'.*

de Werden en Gerardus de Ermale.¹⁹⁸⁸ Hendrik en Amelis komen ze ook weer voor in 1227, wat tegelijk de laatste vermelding van burggraaf Everard is.¹⁹⁸⁹ In 1238 treedt nog een *Wilhelmus de Munforth* aan het licht.¹⁹⁹⁰

Deze oorkonde uit 1238 is nog voor iets anders van belang. De ook al genoemde Amelius uten Weerde droeg in dit jaar de tienden en opbrengst van een hoeve land op aan ene Albert Visser. Eerder hebben we gezien dat deze hoeve leenroerig aan de proost van Oudmunster was en deel uitmaakte van de hof op Alendorp.¹⁹⁹¹ Voor deze overdracht had Amelis toestemming verkregen van zijn vrouw Sophia en van Wouter, zoon van Hendrik van Amersfoort (*de consensu Sophie uxoris mee et Walteri, filii domini Henrici militis de Amersforth*). Rixa van Rijswijk was toen waarschijnlijk al overleden? Hendrik komt voor het laatst voor in 1248 als *Henricus miles de Amersforde*.¹⁹⁹²

De Hendrik die in 1288 voorkomt kan eigenlijk niet dezelfde zijn als de vorige, inmiddels lijkt hij zich naar het kasteel te noemen als hij een der borgen voor Herman van Woerden is (*haer Henric van Stoutenberch*) maar mogelijk hanteerde hij beide namen, zoals 5 jaar later weer *Henric van Amersforde*.¹⁹⁹³ Dat hij een zoon was van Wouter (zie onder) staat wel vast, waarschijnlijk was hij de oudste als we een oorkonde uit 1285 correct interpreteren waar de Van Amstels zich verzoenen met elect Jan van Nassau en graaf Floris V en daarbij gewichtige borgen stellen als *haer Wouter van Amersforde, haer Henric, sijn sone, haer Ghisebrecht uten Goye, haer Hubrecht van Everdinghen, haer Hubrecht, sijn sone, haer Ghisebrecht van Scalchwich ende haer Diederic van Zulen, ridders, Hubrecht van Whinnen, Wouter van Langherake, Amelis van Minden ende Ghisebrecht van den Buske, knapen*.¹⁹⁹⁴ In zulke staatszaken treedt meestal de oudste der zonen op. In 1293 komt Hendrik als ridder voor in een te Dordrecht gesloten verdrag tussen graaf en bisschop.¹⁹⁹⁵

Wouter van Stoutenburg

Hendriks vader Wouter was ongetwijfeld de belangrijkste onder de Van Amersfoorts. Volgens Quint bouwde hij in 1252 het slot, ook Van Atteveld was stellig in een jaartal, zij het twee jaar vroeger: *Hic Walterus de Amersfoordt miles predictus a° 1250 construxit castrum Stoutenburch nun destructum iuxta et prope oppidum Amersfoordt*.¹⁹⁹⁶ Het zal afgeleid zijn van de mededeling die Wouter deed over het kasteel, namelijk dat het nog in aanbouw was in het jaar 1259 toen hij het als allodiaal goed opdroeg aan de bisschop en het vervolgens als open huis in leen kreeg. Hij zou het openstellen voor

¹⁹⁸⁸ OSU II, nr. 737 1225 (Juni 23-September 23). Bisschop Otto oorkondt, dat hij, met toestemming van de voornaamsten der kerk, van het Domkapittel en van zijn ministerialen, zijn rechten op de tienden van Gaanderen, welke Everhard van Wilp in leen gehouden had, aan het convent van Bethlehem had afgestaan. *Woltero comite de Goye, Suethero de Dingethen, sculteto Traiectensi, Giselberto dc Amestele et Egidio fratre eius, Arnolde Lüf, Theoderico de Werkunde, Herimanno de Vurden, Theoderico Kvsin, Stephano de Büsinheim, Giselberto de Vechte, Ernesto de Euerdinge, Jacobo de Amerunge, Wilhelmo de Wlwen, Henrico de Amersforden, Egidio de Scalcwic, Alberto de Wlven et Alberto filio eius, Amilio de Werden, Alpherio de Ridbeke, Everhardo burgravo de Munfort, Gerardo de Dolre, Gerardo de Ermale, Menzone de Gravestorp et Henrico filio eius, Everhardo de Lidere, Johanne de Honorst, Al - phero sculteto Psallandie, et aliis quampluribus*.

¹⁹⁸⁹ OSU II, nr. 757 (1227 vóór Maart 18). Bisschop Otto doet uitspraak in het geschil tusschen liet kapittel van St. Marie te Utrecht en den graaf van Gooi over de tienden in het kerspel Houten, te Houten, Locrik, Westrum, Oostrum, over den Nij'endijk en in de Dcnnenwaard of Gravenwaard. *nobilibus Alardo de Buren, Herberto de Leide, Walthero Spirinc; ministerialibus Giselberto de Amerstelle, Egidio fratre suo, Alberto de Witten et Alberto filio suo, Arnolde Lovf, Ernesto de Wlven, Herimanno de Wrden, Al faro de Rembeke, Amilio de Werde, Everhardo burgravo de Mynfort, Heinricho de Amersfort, Gerardo de Merlo, Gerardo de A, Heinricho Splinter, Steffano de Bvsinhem, Gisikino de Pole, Wilhelmo Scadhe, Nannikino, Gerardo de Curia, Johanne de Vegthen, Hugone de Halten et Philippo et Pauone, Ernesto de Everdingen et Engelberto fratre suo, Wilhelmo Prois, Ottone Prois, Gerardo Prois, Bernhardo Prois, Egidio de Scalcwic, Svedero scultheto et scabinis civitatis et aliis quampluribus*.

¹⁹⁹⁰ OSU III, nr. 915 (22-02-1238).

¹⁹⁹¹ Zie het hoofdstuk over de domaniale organisatie.

¹⁹⁹² Hij is dan scheidsman in de lang lopende zaak over het patronaatsrecht van de kerk in Jutfaas OSU II, nr 1172 (1248 jun 5): *Noverint universi presentis pagine inspectores, quod nos Reimar, prepositus sancti Petri et officialis Traiectensis, Henricus miles de Amersforde, inter capitulum sancti Salvatoris Traiectensis et Theodericum dictum de Burkerke, canonicum eiusdem ecclesie, ex una parte, nos Lambertus de Hogestrade et Fridericus filius Lise, cives Traiectenses, pro Ysebrando milite de Lenten, Wilhelmo Slabart, cive Traiectensi, et Johanne clerico, filio eiusdem Wilhelmi, ex altera, arbitri electi (...)*.

¹⁹⁹³ OSU IV, nr. 2333 (21-03-1288): Herman, heer van Woerden, verzoent zich onder zekere voorwaarden met de elect Jan en graaf Floris (V) van Holland. *Ende dit siin die borghen, die ic den grave gheset hebbe ute dien bisdome van Utrecht: haer Gisebrecht, die here van Amestelle, haer Arnout, zun broder, haer Gisebrecht uten Goye, haer Hubrecht van Everdinghen, haer Hubrecht, siin sone, haer Gisebrecht van Scalchwich, haer Henric van Stoutenberch, haer Diederic van Zulen, haer Gisebrecht uten Goye, Hubrecht van Wlven, Wouter van Langherake, Amelis van Minden, Gisebrecht van den Busche ende Gerart van der Vliete*.

¹⁹⁹⁴ OSU IV, nr. 2247 (27-10-1285).

¹⁹⁹⁵ OSU 5, 2587 (07-05-1293). *Ommemat wi alle dinghe, die voerscreven zijn, vast wille houden ende ghestade, zoe hebbe wi gheset den voerghenoemden . . bisscop van Utrecht deze borghen, die hierna bescreven staen: haren Willame, here van Horne, haren Ghysbrechte, here van Aemstelle, haren Janne, here van Renisse, haren Janne, here van Arcle, haren Diddrike, here van Brederode, haren Janne, here van Hoesdenne, haren Hubrecht van Everdinghen, haren Hermanne, here van Worden, haren Willame, here van Striene, haren Arnoude, here van Harlaer, haren Willame van Eghmunde, haren Hughe, here van Cruninghe, haren Janne van der Maelstede, haren Arnoude van der Sluse, haren Arnoude van Arcle, haren Harparen van Haestrecht, haren Arent van Wlven, haren Henric van Amersforde, haren Elyas van Rininghe, haren Clays Parsijn, haren Janne van Renisse, here van der Ghoude, ende haren Lambrecht die Vriese, ridders, Florens van Barsele, Clays van Cats, Jan van Hoeckem, Henric den Rover, Philips van Wassenare, Philips van Gruonevelde, Florens van der Word, Daniël van der Merwede, Diddric van Zanthorst, Ghysbrecht van Rueel, Willaem van Linschoten ende Jan van Lynschoten, knapen, Lambrecht van der Hogherstrate, Jacob haren Vredixsoen, burghere van Utrecht, in deser maniere: (...)*

¹⁹⁹⁶ HUA, Van Atteveld, inv. nr. 16.

bisschop en kerk en de sleutels overhandigen als de strijd tegen hun vijanden dat verlangde.¹⁹⁹⁷ Bepaald geen onbelangrijk moment dat keurig in de politiek van de krachtige bisschop Hendrik past om zich ontplooiende ministerialen onder controle te brengen. Echter was het kasteel op de grens van het Sticht met Gelre van groot belang voor de afronding van de territorialiteit van het bisdom. Janssen heeft m.i. terecht op het verband tussen deze overdracht en de gelijktijdige toekenning van het stadsrecht (*ius civitatis, quod vulgariter statreichte nuncupatur*) gewezen.¹⁹⁹⁸ Voor niets ging ook toen slechts de zon op.

In 1263 werd Wouter (*Wolterus, miles, dictus Amersforde*) leenman van de graaf van Gelre. Een belangrijke zinsnede - die overigens ontbreekt in het kopregest - betreft het kasteel Stoutenburg, hier in een handschrift *castrum nostrum Stelaberge* en in een ander handschrift *castrum nostrum Stautenberg*. Wouter draagt allodiale goederen ter waarde van 200 pond Hollands op, ontvangt het weer in leen, en zal de graaf vanuit het kasteel dienen, behalve tegen de Utrechtse kerk!¹⁹⁹⁹ En dat kon ook niet anders geformuleerd worden na de verklaring van open huis voor de bisschop en zijn Kerk. Hovy heeft er terecht op gewezen dat de binding als *homo ligius* met Gelre zowel politieke en economische betekenis had.²⁰⁰⁰

In 1272 blijkt Wouter maarschalk van de bisschop te zijn.²⁰⁰¹ Van welk district is niet bekend. Het maarschalkambt was mogelijk nog niet gesplitst en betrof mogelijk het hele Nedersticht. De maatschappelijke positie van de Van Stoutenburgs komt in deze periode tot een hoogtepunt. In deze tijd (en mogelijk al eerder) was hij leenman van de proost van St. Jan en hoewel onbekend is van welk leen geeft het aan dat hij in relatie tot de proost van St. Jan stond, iets wat verderop nog ter sprake zal komen.²⁰⁰²

¹⁹⁹⁷ OSU III nr. 1493 (12-06-1259): *Ego Walterus, miles de Amersvort (...) domum sive castrum Stouthenburg, quod in meo allodio edifico et adhuc edificabo (...) dictam domum sive castrum de Stouthenburg, quod ipsius episcopi et ecclesie Traiectensis est castrum liberum ac solutum (...) in feodo successive iure ministeriali (...) quod ego et mei heredes post me, quandocumque domino meo H(enrico) aut eiusdem successoribus placuerit aut necesse habuerint, portas ipsius castri necnon ipsum castrum Stouthenburg eidem episcopo, vel qui pro tempore fuerit, tanquam castrum liberum et solutum episcopi et ecclesie aperiemus et claves cum castro ad ipsius voluntatem fideliter cum omni promptitudine exhibebimus ac favore, ut de ipso et ex ipso castro suo contra suos et ecclesie Traiectensis inimicos profectum suum et ecclesie Traiectensis, quanto melius poterit, ad suum beneplacitum prosequatur.*

¹⁹⁹⁸ Janssen, Kasteel Stoutenburg, p. 122. OSU III, nr. 1494 (1259 juni 12). Dit werd overigens reeds gezien door Hovy.

¹⁹⁹⁹ OSU III, nr. 1587 (20-02-1263) Wouter van Amersfoort, ridder, draagt zijn allodiale goederen Emelaar en Hienshorst aan graaf Otto (II) van Gelre over en ontvangt deze weer van hem in leen. *Nos Walterus, miles, dictus Amersforde, presenti scripto protestamur quod bona nostra Emelar et in Hienshorst, que valebant ducentas libras Hollandenses, domino nostro Ottoni, comiti Gelrensi, in allodium contulimus optinenda, que ab ipso titulo feodi recepimus, et eidem comiti et suis heredibus nos et nostri heredes tamquam ligius homo fideliter serviemus contra quoscunque dominos terrarum preter ecclesiam Traiectensem. Nullus vero heredum nostrorum hereditabitur in bonis predictis, nisi ille, qui castrum nostrum Stelaberge [Stautenberg - handschrift C] possidebit. Filius vero noster sive filie nostre in dictis bonis hereditabuntur. Nos autem et heredes nostri dictum castrum tenentes, cum eodem castro domino comiti predicto et suis heredibus contra omnes dominos viventes preter ecclesiam Traiectensem fideliter serviemus. Promittimus et elegimus omnia bona, que ab ipso comite tenemus, amisisse, si condiciones pre-scriptas non observemus, et eadem bona ad ipsum comitem et suos heredes libere esse devoluta.*

²⁰⁰⁰ Hovy, 'Bestuursgeschiedenis', p. 32. Zo ook Maris, 'Leenheer en leenman', p. 138

²⁰⁰¹ OSU IV nr. 1819 (05-02-1272): *Actum presentibus Gyselberto, domino de Amestelle, Walthero de Amersvorde, nostro marscalco, Suedhero de Bosinchem et Gyselberto de Ruele, militibus, qui etiam sua sigilla presentibus litteris apposuerunt in testimonium et munimen.*

²⁰⁰² OSU IV nr. 1855 (11-12-1273). Jutta, dochter van wijlen Jan van Hogelanden, ridder, verklaart van Willem, proost en aartsdiaken van St. Jan te Utrecht, de goederen in leen ontvangen te hebben, die haar vader van de proost hield: *sigillis prelatorum domini Henrici, abbatis sancti Pauli, et domini Stephani, prepositi sancti Petri, ecclesiarum Traiectensium, et vassallorum predicti prepositi, scilicet domini Walteri de Stoutenberch et domini Henrici de Loenresloet, militum, Ottonis de Buren et Huberti de Bosinchem, pincerne Traiectensis, publice roboratum.* Van geen dezer leenmannen is het leengoed bekend. J.C. Kort is tijdens het werk aan het repertorium op de lenen van St. Jan overleden, maar heeft in de klad-versie vermeld geen lenen te hebben aangetroffen voor de vier genoemde heren.

Wat minder relevante gegevens over Wouter zijn de volgende. In 1259 is Walterus de Amersfoird getuige. OSU III, nr. 1507 (07-11-1259). *Amersfoort*. Bisschop Hendrik keurt den verkoop goed van de grove en smalle tienden in Zeisteroever, Eeghen en Crosa door Gijsbert van Goye aan den abt en het convent van St. Laurens in Oostbroek, welke tienden Gijsbert van den bisschop en de Utrechtsche kerk in leen hield en waarvoor hij zekere goederen in 't Goy ter recompenstatie had afgestaan. Onder de leken: *Ernesti de Wlven, Ghyselberti de Zuylen, Philippi de Riningen, Walteri de Amersfoird, militum.* OSU IV, nr. 2158 (24-03-1283). Hendrik, abt van St. Paulus te Utrecht, verklaart, *quod dominus Walterus de Amersvorde, miles*, het gerecht en de tiend van Emmeklaar, die deze van Gerard Knoop kocht, alsmede de eigendom van de daarbij behorende goederen aan hem heeft opgedragen om hen in leen terug te ontvangen. Op 6 april 1293 vidimeerden Wouter en Hendrik een akte uit 1282 (OSU IV, nr. 2094): *Nos Walterus de Amersvord et Henricus filius meus, milites.* OSU IV, nr. 2244 (16-10-1285) Wouter van Amersfoort, ridder, verbindt zich jegens graaf Floris (V) van Holland te Rhenen in leiding te komen ter zake van paarden, welke hij de abt van Oostbroek had ontnomen. Dan is hij nog een paar maal getuige: OSU IV nr. 1796 (22-03-1271) 1271 Maart 22. De deken van het Domkapittel, de abt van St. Paulus, Wouter van Stoutenburg alsmede richter en raden van Arnhem beoorkonden een verklaring van Wouter van Leeuwen inzake diens geschil met de abt Abdinghof betreffende zekere uitgangen uit goederen te Leeuwen [onder Wageningen]: *abbas sancti Pauli et Walterus de Stultenburg, miles.* OSU IV, nr. 2270 (13-04-1286) De elect Jan geeft ten behoeve van Wouter van Stoutenburg, ridder, vidimus van een oude oorkonde inz. de ontginning van Hoevelaken. (...) *litteras (...) forte vetustate (...).* *Nos igitur, quod a predicto predecessore nostro super premissis factum est, ratum habentes et firmum, predictam concessionem ab eodem predecessor predicto Henrico, sculteto de Amersvorde, factam Woltero de Stoltenberch, militi, nunc heredi ipsius Henrici, eiusque successoribus presentibus innovamus, sibi omnia premissa concedentes sub omni iure et pacto, que in dictis litteris predicti predecessoris nostri superius sunt expressa.* OSU 5, nr. 2668 (30-01-1295) Bisschop Jan (II) verleent stadsrechten aan Het Gein: *In quorum omnium testimonium et munimen perpetuum presentes litteras sigillo nostro necnon sigillis dilectorum prelatorum et fidelium ecclesie nostre, videlicet domini Stephani, decani Maioris, Frederici, sancti Petri, Iohannis, sancti Iohannis, Gyselberti, Aldenselensis, Huberti, sancte Marie prepositorum, Henrici, sancti Salvatoris, Gyselberti, sancti Petri, magistri Hermanni, sancti Iohannis, et Henrici, sancte Marie decanorum Traiectensium ecclesiarum, Walteri de Stoutenberg, Suederi de Beverwerde, Gyselberti de Goye marscalci, Elye de Rynghen, Gyselberti de Scalkwick et Wilhelmi de Vorne, militum, fecimus communiri.*

Onder Wouter wordt andermaal duidelijk dat de Van Stoutenburgs hun invloed ver buiten Amersfoort hadden uitgebreid. Een groot deel van die invloed zal langs de lijn van Rixa van Rijswijk zijn gekomen. De kerk van Rijswijk, aan de overkant van de Lek, niet ver van Wijk bij Duurstede, was aan Sint Maarten gewijd en dateert zeker uit de negende eeuw, in de *Commemoratio* komt ze voor. De proost van Oudmunster had al vroeg belangrijke bezittingen in Rijswijk (*Riswic super Leckam*) en bouwde die positie in de dertiende eeuw verder uit, gefinancierd door de verkoop van een veraf gelegen *curtis* Berlicum.²⁰⁰³ Aardig detail is dat de tienden van Rijswijk in leen van de proost werden gehouden door Amelius uten Weerde. Deze doet ten behoeve van het kapittel afstand hiervan en beurt een flinke som gelds.²⁰⁰⁴ Het is niet uit te sluiten dat de familie Van Rijswijk tegen deze achtergrond is opgeklommen zoals ook de Uten Weerdes en Van Vleutens vanuit posities als meier zijn opgeklommen. Een schoolvoorbeeld daarvan waren de Van Amersfoorts zelf ook.

Uit de zinsnede in de al aangehaalde oorkonde van 1209 (*mansi fidelis nostri Henrici de Amersvorth et antecessorum suorum*) was al op te maken dat Hendrik van Amersfoort en zijn voorvaders de hof in Zeist in leen van de bisschop hadden gehouden, met tienden en rechtsmacht.²⁰⁰⁵ De hof komt weer voor in 1262 wanneer Wouter aan het kapittel van St. Pieter een jaarlijkse rente *de curte mea, que Wersdorp appellatur* verkoopt.²⁰⁰⁶ Onder de getuigen wederom de kastelein van Montfoort (*Walterum dictum Gerart, castellanum in Montfort*), Willem van Rijswijk (*Wilhelmus de Riiswijk*) en Gijsbert, de broer van Wouter (*Gyselbertus frater meus*). Dekker vermoedde, op basis van het ontbreken van de kenmerken die zijn betoog doorheen zijn studie onderbouwen, dat dit geen domaniale hof geweest is maar een *curtis* in engere zin, zoals een bisschoppelijke hoeve.²⁰⁰⁷ Deze hof heeft gelegen tussen Zeist en Driebergen. In de veertiende eeuw bezat de heer Van Abcoude deze hof. Interessant is hier dat we de eerste sporen zien van de financiële problemen die Wouter en zijn nageslacht langdurig zouden gijzelen. Wouter zou namelijk aan St. Pieter een jaarlijkse vergoeding *in curte, que dicitur Werdorp, quam a nobis in feodo tenet* betalen uit hoofde van een schuld aan deken en kapittel. Omdat het om bisschoppelijk leen ging was elect Jan erbij betrokken. Wouter droeg aan de bisschop allodiaal goed op ter compensatie en beloofde de schuld op ander onroerend goed te zullen vestigen.²⁰⁰⁸ Tussen Weerdorp en Driebergen lag het gerecht Rijsenburg, dat Willem van Rijswijk in 1297 in leen had van de bisschop.²⁰⁰⁹ Het kasteel Rijsenburg stond hier, verwoest in 1274.²⁰¹⁰

In 1277 is Wouter getuige in een oorkonde waarin elect Jan de verkoop en overdracht aan het Duitse Huis van 2 hoeven bouwland op Attenveld in Werkhoven bevestigt, die Willem van Rijswijk van de bisschop in leen had gehouden. Interessant is dat aan de ene zijde land van de Werkhovense kerk lag en aan de andere zijde land van Gijsbert van Amersfoort!²⁰¹¹ Hieruit blijkt dus dat Willem van Rijswijk en Gijsbert van Amersfoort elkaars belenders waren. Dat

²⁰⁰³ OSU II, nr. 950 (15-06-1240): De proost Lodewijk, de deken Wulfram en het kapittel van Oudmunster te Utrecht dragen aan het convent van Berne hun *curtis* te Berlikum over en verklaren de opbrengst te hebben belegd in tienden te Rijswijk bij Wijk en te Oudewater, en deze te hebben toegewezen aan de proosdij hunner kerk ten behoeve van de administratie der prebenden: *quas deposuimus in decimas Riswic prope Wic, quas ab Amili o milite clico de Insula et suis heredibus redemimus, et in decimas in Oldewater, quas redemimus a Rothardo milite de Hamme et suis heredibus*.

²⁰⁰⁴ OSU II, nr. 916, 917 en 918 (op en rond 22-02-1238). Hij had de tienden in leen en had ze geësurpeerd: *quod ego Amelius de Insula, Sophia uxor mea, Amelius filius et legitimus heres meus, Sophia, Hildegundis et Jutta, filie mee, decimam in Riswic super Leckam, quam nobis hereditaria possessione et jure feudali a preposito sancti Salvatoris in Traiecto usurpavimus et possidere videbamus*.

²⁰⁰⁵ De leenroerigheid blijkt ook in de hierna te bespreken oorkonde uit 1262. Inzake dit goed nog het volgende. Rudolf Overdevecht draagt vier hoeven op aan de abdij van Mariënweerd, met tienden, weiden, wateren en al het recht zoals dat ook aan de naastgelegen hoeven van Hendrik van Amersfoort kleeft. OSU II, nr. 590 (1209): *mansos haberet in feodo apud Werdorp, eos nobis resignavit de libero arbitrio suo. Nos quoque, ad petitionem suam, eosdem in proprium contulimus cenobio et fratribus de Insula beate Marie, cum decimis, pratis et pascuis, aquis, aquarum decursibus, et cum omni jure quod huc usque obtinuerunt proxime adiacentes mansi fidelis nostri Henrici de Amersvorth et antecessorum suorum*.

OSU II, nr. 598 (1210 voor 24 september): Bisschop Diederik bevestigt de abdij Mariënweerd in haar bezittingen, o.a. *in Werdorp quatuor mansos cum decima maiore et minore et iusticia et cunctis usibus eorundem. Gelijkluidend is de bevestiging door bisschop Wilbrand, OSU III, nr. 823 (1231 voor 24 september)*. Dit goed komt niet meer voor in de bevestiging uit 1261 (OSU III, nr 1552) en zal verkocht zijn tussen 1231 en 1261.

²⁰⁰⁶ OSU III, nr. 1559 (22-01-1262): *ego Walterus de Amersvordia, miles, notum facio et presentium tenore protestor, quod ego decano et capitulo ecclesie beati Petri Traiectensis certos redditus trium librarum Traiectensium pro triginta sex libris Traiectensibus legalibus numerate pecunie usuris cessantibus vendidi singulis annis in festo beati Martini hyemalis de curte mea, que Wersdorp appellatur, recipiendos, dum tamen dominus H(enricus), Traiectensis episcopus, a quo dictam curtim in feudum teneo, predictae venditioni voluerit consentire*.

²⁰⁰⁷ Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 131.

²⁰⁰⁸ OSU IV, nr. 2271 (18-04-1286): (...) *quas eisdem dictus W(olterus) in curte, que dicitur Werdorp, quam a nobis in feodo tenet, singulis annis recipiendas assignavit, donec .. decano et capitulo predictis redditus trium librarum in certis bonis infra Node et Bodegrave iacentibus*. De schadevergoeding aan de bisschop betreft het goed Vincelar. In dorso (15e eeuw): *Littera confirmationis episcopi de curte de Werderpe in parrochia de Zeyst, quam nunc possidet dominus de Abcoude*. Volgens Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 469, was de heer van Abcoude hier al in 1349 gerechtigd. Was voor hem mooie uitbreiding van het bezit in Driebergen. De 4 hoeven van Over de Vecht – Mariënweerd kwamen aan IJsselstein, later de heer van Egmond.

²⁰⁰⁹ OSU V, nr. 2828.

²⁰¹⁰ Beke, *Croniken*, p. 221.

²⁰¹¹ OSU IV nr. 1956 (uiterlijk 10 december 1277): *duos mansos terre arabilis iacentis in parrochia de Wercunden, in loco qui dicitur Attenvelt, in quorum parte superiori sita est terra Gyselberti de Amersvort, militis, in inferiori vero terra ecclesie de Werconden*. Getuigen Gijsbert van Amstel, Alfer van Wulven, Wouter van Amersfoort, Ernst van Wulven, Herman van Woerden. (Corpus, nos. 27, 28, 1163, 168, 665, 666, 667, 1399, 658, 659, 1396, 1395 en 1378)

Et nos similiter premissis auxiliis renuntiantes, in testimonium omnium, que predicta sunt, sigillum nostrum una cum sigillo dicti W(ilhelmi) de Rysewick, militis, presentibus apposimus, necnon sigilla venerabilis domini W(ilhelmi), prepositi sancti Iohannis Traiectensis, G(yselberti), domini de Amestelle, Arnoldi, fratris sui, Alfardi de Wlven, Wolteri de Amersforde et Ernesti de Wlven, militum, et Hermannii de Wrcden.

moet wel land zijn geweest dat via Rixa's huwelijk met Gijsberts vader Hendrik was gekomen. Zowel Van Winter als Verkerk en Van Bavel konden geen verband leggen tussen de Van Rijswijks in Holland, Utrecht en Gelre.²⁰¹² In elk geval was Willem van Rijswijk een belangrijk man en dat volstaat in dit verband.

Van belang voor de verdere geschiedenis, ook van goederen rondom Harmelen en in bredere zin die in het Land van Woerden, is dat Wouter en zijn vader Hendrik, we zagen het boven al even, zich borg gesteld hebben voor de heer Van Amstel in 1285.²⁰¹³ Het leidde ertoe dat deze borgen goederen aan de graaf moesten opdragen; het oude register van graaf Florens vermeldt dan ook: *Dit sijn die ghene die hore goet op hebben ghegheven den grave van Hollant ende siden sine man worden dore der zoene wille van den here van Amestelle jeghens den grave van Hollant.*²⁰¹⁴ Als eerste heren in dat register vermeld: Hubrecht van Everdingen, Ghijsbrecht uten Goye, Wouter van Langerake, Hubrecht van Wluinne, Ghijsbrecht vanden Buske. Dan volgen een paar andere namen en daarna Heinric van Hermele, Euert van Stoutenburch, Dirc van Zulen. Allen dragen verschillende goederen op van verschillende grootte. Ik vermoed dat de omvang te maken heeft met de graad van verwantschap. Nader onderzoek naar deze gegevens evenals die na de moord op graaf Floris zou wenselijk zijn.²⁰¹⁵

De belangrijkste daad van Wouter voor Harmelen is geweest de overdracht van het patronaatsrecht van de kerk te Harmelen aan de orde van St. Jan. Herman van Woerden was hem daarin voorgegaan. Enige detaillering hiervan is van belang voor de verhoudingen.²⁰¹⁶ Herman schonk in 1288 voor de ziel van zijn voorouders het patronaatsrecht van de kerk van Harmelen dat hem toebehoorde (*ius patronatus ecclesie de Hermale, quod ad nos spectat*) aan het huis van St. Catharijne.²⁰¹⁷ Wellicht hiertoe aangezet of geïnspireerd door zijn verwant (broer?) *Johannes de Worden*, die broeder was van St. Catharijne.²⁰¹⁸ Herman schonk nog andere goederen aan deze orde zoals verderop nog zal worden behandeld.

Afb. 7-1: Een door Everard van Stoutenburg uitgevaardigde oorkonde 1314.

Bron: Van Buchel, Probationes LVII f° 69 (HUA, Van Buchell inv. nr. 25)

De oorkonde uit 1288 is kort en geeft nauwelijks details, behalve dat Herman zegt dat deze rechten hem toebehoren. In exact dezelfde bewoordingen herhaalt Herman deze schenking, met een paar verschillen. Hij schenkt nu niet alleen patronaatsrecht en de kerk van Harmelen maar ook het patronaatsrecht en de kerk van Waarder. De oorkonde is vrijwel gelijk en bevat alleen de aanpassingen die nodig zijn voor het meervoud (*ius patronatus ecclesiarum de Harmelen et de Werder, quod ad nos spectat, similiter et ipsas ecclesias ad nostram collationem spectantes cum omnibus earum attinentiis*). Het tweede verschil is dat hij Gijsbert van Amstel en Dirk van Brederode laat mee zegelen.²⁰¹⁹ Ik hierdoor sterk de indruk dat de eerste oorkonde wel is opgesteld en niet uitgevaardigd. Nog geen half jaar later wederom een gelijk-luidende oorkonde, met minieme verschillen. Herman omschrijft zichzelf als op jaren gekomen en verricht de schenking voor hem zelf, zijn vrouw

²⁰¹² Van Winter, *Ministerialiteit*, p. 307; Verkerk, *Coullissen van de macht*, p. 322-324 en noot 68 aldaar; Van Bavel, Mariënweerd, p. 157.

²⁰¹³ OSU IV, nr. 2247 (27-10-1285): Willem van Amstel, proost van St. Jan te Utrecht, en zijn broeders Gijsbrecht en Arnoud verzoenen zich onder zekere voorwaarden met de elect Jan en graaf Floris (V) van Holland: *uten bisdome sijn onse borghen: har Wouter van Amersvorde, har Henric, sijn sone, har Ghisebrecht uten Goye, har Hubrecht van Everdingen, har Hubrecht, sijn sone, har Ghisebrecht van Scalchwijch ende har Diederic van Zulen, ridders, Hubrecht van Wluinnen, Wouter van Langerake, Amelis van Minden ende Ghisebrecht van den Buske, knapen.*

²⁰¹⁴ Muller, 'Register Florens', p. 155.

²⁰¹⁵ Verkaik, *Floris V*, p. 175 vermeldt de destijds door mij aangetroffen archivalia. Gegevens bevinden zich in de collecties Van Buchel en Van Winssen. Analyse van de goederen en hun omvang/waarde is nog niet verricht. Zie ook mijn stelling nr. 1 van dit proefschrift.

²⁰¹⁶ Plomp, *Woerden*, p. 25; Loeff en Smeets, *Harmelen*, p. 23

²⁰¹⁷ OSU IV nr. 2351 (28-09-1288): *Universis presentia visuris Hermannus dictus de Worden, miles, salutem et cognoscere veritatem. Cum ea, que gesta inter homines fiunt, nisi scripti munimine roborentur, ad perpetuam memoriam non deducantur cumque ea, que piis locis et ecclesiis legantur in hereditatem perpetuam computantur, nos igitur ob amorem Dei et gloriose virginis sue matris propter spem eterne retributionis et pro animabus parentum nostrorum ius patronatus ecclesie de Hermale, quod ad nos spectat, similiter et ipsam ecclesiam nostre collationi vacant em cum omnibus attinentiis suis, domui sancte Katherine in Traiecto et ordini beati Johannis Baptiste conferimus pure et simpliciter propter Deum. Et his presentibus protestamur, quod nos predictum ius patronatus et ecclesiam eidem contulimus perpetuo obtinendam, rogantes loci dyocesanum et archidiaconum, ut ipsi predictam collationem ratam habeant in premissis.*

²⁰¹⁸ OSU IV nr 2412 (18-02-1290).

²⁰¹⁹ OSU V, nr. 2573 (21-03-1293): *Universis presentia visuris Hermannus dictus de Worden, miles, salutem et cognoscere veritatem. Cum ea, que gesta inter homines fiunt, nisi scripti munimine roborentur, ad perpetuam memoriam non deducantur cumque ea, que piis locis et ecclesiis legantur, in perpetuum hereditatem computentur, nos igitur ob amorem Dei et gloriose Virgini s sue matris propter spem eterne retributionis et pro animabus parentum nostrorum ius patronatus ecclesiarum de Harmelen et de Werder, quod ad nos spectat, similiter et ipsas ecclesias*

Elisabeth en zijn voorouders.²⁰²⁰ Twee weken later schenkt Wouter van Stoutenburg aan St. Catharijne het patronaatsrecht van de kerk van Harmelen en de kerk zelf. De bewoordingen zijn gelijk aan die van de tweede oorkonde van Herman van Woerden.²⁰²¹ Ondanks de beknoptheid van de oorkonden zijn er twee opvallende zaken: allereerst blijkt het patronaatsrecht gedeeld bezit te zijn van Herman van Woerden en Wouter van Stoutenburg. Er is echter geen familieverband tussen beide aantoonbaar en om het hieruit af te leiden is een cirkelredenering. Dat de heren onafhankelijk van elkaar en zonder vermelding van de helft van het recht oorkonden kan ik niet verklaren. Het gedeelde bezit duidt toch op verenigd bezit in een eerdere generatie. De bisschop keurde in 1294 deze twee schenkingen goed op verzoek van Everhard en Herman aan wie beiden het patronaatsrecht behoorde (*cum ipsi ius patronatus ecclesie de Hermale et ipsam ecclesiam ipsorum collationi vacantem*). De bisschop zal hier toch zeker navraag hebben laten doen.²⁰²² Het feit dat de bisschop de overdracht alleen maar goedkeurt en bevestigt en niet uit de leenband ontslaat zou wel eens kunnen betekenen dat het hier om oude allodiale rechten gaat. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Kockengen, waar de kerk leen van de bisschop was. Interessant is ook dat Wouter van Stoutenburg al eerder rechten in Harmelen had dan zijn zoon Everhard die voor het overige de eerste is die we met Harmelen kunnen associëren en waarvan wordt gezegd dat hij een dochter van Dirk van Harmelen trouwde.²⁰²³

In 1314 bevestigde Everard de schenking van kerk, patronaatsrecht van de kerk door zijn vader Wouter (*ecclesiam de Hermalen sive ius patronatus eiusdem ecclesie quod olim ad ipsum spectabat*). Of er twist ontstaan is blijft onduidelijk, er zijn uit de veertiende eeuw meerdere inbreuken op rechten van de Johannieten bekend. In elk geval blijkt uit de visitatieverslagen van de orde dat ze in bezit is van kerk en patronaatsrecht. De heer van Harmelen heeft dit in de zestiende eeuw nog eens ter discussie gesteld.

Een gedeeld patronaatsrecht zou kunnen zijn gevormd door een familieband waarover we verder in het ongewisse blijven. Ook is het mogelijk dat de kerk gesticht is door een voorvader van Herman van Woerden, en dat de Van Stoutenburgs in het kader van de ontginningen ten zuiden van Harmelen hebben geïnvesteerd in de herbouw van de kerk. Ik verwacht dus, naast een huwelijk tussen Van Stoutenburg en Van Harmelen een eerder huwelijk tussen Van Woerden en Van Stoutenburg.

Dat de orde na de schenkingen door Herman van Woerden en Wouter van Stoutenburg rustig in het bezit van haar kerken is gelaten kan niet bepaald worden gezegd. Er zijn vijf latere bevestigingen nodig geweest om helderheid te krijgen aan wie het patronaatsrecht van de kerk toekwam. In 1305 bevestigden de broers Rudolf en Gijsbert van Stoutenbergh de schenking door hun vader Wouter van het patronaatsrecht van de kerk te Harmelen alsmede de kerk

ad nostram collationem spectantes cum omnibus earum attinentiis domui sancte Katerine in Traiecto, ordinis beati Iohannis Baptiste, conferimus pure et simpliciter propter Deum. Et hiis presentibus protestamur, quod nos predictum ius patronatus et ipsas ecclesias eidem contulimus perpetuo obtinendas, rogantes loci dyocesanum et archidiaconum, ut ipsi predictam collationem ratam habeant in premissis. In cuius rei testimonium presentes litteras nostro sigillo ac sigillis discretorum virorum domini Gyselberti, domini de Amestelle, et domini Theoderici, domini de Brederode, militum, duximus roborari. Nos itaque dominus de Amestelle et dominus de Brederode ad petitionem predicti domini de Worden nostri dilecti huic scripto nostra sigilla apposuimus in testimonium premissorum. Datum anno Domini MCCLXXX X tercio, in vigilia Dominice, que dicitur dies in Ramis Palmarum.

²⁰²⁰ OSU V, nr. 2599 (14-09-1293): *Universis presentia visuris Hermannus dictus de Worden, miles, salute et cognoscere veritatem.*

Que geruntur in tempore, ne cum lapsu temporis evanescent, scripture solent testimonio perhennari, cumque ea, que piis locis et ecclesiis legantur, in hereditatem perpetuam computentur, nos ob amorem Dei et gloriose virginis sue matris propter spem eterne retributionis et pro salute Elyzabeth, uxoris nostre, ac pro animabus parentum nostrorum ius patronatus ecclesiarum de Hermalen et de Werder, quod ad nos spectat, similiter et ipsas ecclesias nostre collationi vacantes cum omnibus attinentiis suis domui sancte Katherine in Traiecto ordinis beati Iohannis Baptiste, conferimus pure et simpliciter propter Deum. Et hiis presentibus protestamur, quod nos predictum ius patronatus et ipsas ecclesias eidem contulimus perhenniter obtinendas, rogantes loci dyocesanum et archidiaconum, ut ipsi predictam nostram collationem in premissis ratam habeant et confirmant.

In cuius rei testimonium Giselbertum, dominum de Amestelle, et Theodericum, dominum de Brederode, milites, presentes litteras una nobiscum rogavimus sigillare. Nos vero Giselbertus, dominus de Amestelle, et Theodericus, dominus de Brederode, milites predicti, rogati a prefato domino Hermannus de Worden sigilla nostra presentibus apponi fecimus in testimonium premissorum.

Datum anno Domini MCC nonagesimo tercio, in Exaltatione sancta Crucis.

²⁰²¹ OSU 5, nr 2601 (29-09-1293): *Universis presentia visuris Wolterus de Stoltenbergh, miles, salutem et cognoscere veritatem.*

Cum ea, que gesta inter homines fiunt, nisi scripti munimine roborentur, ad perpetuam memoriam non deducantur cumque ea, que piis locis et ecclesiis legantur, in hereditatem perpetuam computentur, nos igitur ob amorem Dei et gloriose Virginis sue matris propter spem eterne retributionis et pro animabus parentum nostrorum ius patronatus ecclesie de Heermale, quod ad nos spectat, similiter et ipsam ecclesiam nostre collationi vacantem cum omnibus attinentiis suis domui sancte Katerine in Traiecto et ordini beati Iohannis Baptiste conferimus pure et simpliciter propter Deum. Et hiis presentibus protestamur, quod nos predictum ius patronatus et ecclesiam eidem contulimus perpetuo obtinendam, rogantes loci dyocesanum et archidiaconum, ut ipsi predictam collationem ratam in premissis habeant et confirmant.

In cuius rei testimonium presentes litteras nostri sigilli ac venerabilis viri domini Huberti, prepositi sancte Marie Traiectensis, fratris nostri, et Iohannis, plebani ecclesie de Hoesden, sigillorum munimine duximus roborari.

Datum anno Domini MCC nonagesimo tertio, in die beati Michaelis archangeli.

²⁰²² OSU V, nr. 2626 (08-05-1294): *Universis etc. Johannes, Dei et apostolice sedis gratia episcopus Traiectensis, salutem etc. Exhibit a nobis dilectorum fidelium nostrorum domini Walteri de Stoutenberch ac domini Hermannus de Worden, militum, petitio continebat, quod, cum ipsi ius patronatus ecclesie de Hermale et ipsam ecclesiam ipsorum collationi vacantem cum omnibus attinentiis suis propter spem eterne retributionis domui sancte Katarine Traiecti et ordini beati Iohannis Baptiste contulerunt et donaverunt pure et simpliciter propter Deum, nos ipsam donationem ratam habere vellemus et eam autoritate ordinaria confirmare, nos ipsorum in hac parte devotis precibus annuentes ac ipsam donationem gratam ac ratam habere volentes eandem in nomine Domini in his scriptis confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus. In cuius rei testimonium presentibus nostrum sigillum duximus apponendum. Datum in civitate nostra Traiectensi, anno Domini MCC nonagesimo quarto, Sabbato post festum beati Iohannis ante portam Latinam.*

²⁰²³ Zie verderop.

zelf.²⁰²⁴ Ruim een jaar later kwam bisschop Gwijde er aan te pas om zijn baljuw van Woerden, het Land van Woerden en het kerspel Harmelen op te dragen commandeur en broeders in het bezit van hun recht op de kerk van Harmelen te laten.²⁰²⁵ Nog eens was een ingreep nodig in 1309, toen bisschop Gwijde zich verliet op zowel de bevestigingsbrief van bisschop Jan als op de getuigenis van wijze en betrouwbare mannen en tot de conclusie kwam dat *ius patronatus ecclesiarum de Hermale et Werder sive ipse ecclesie cum omnibus suis attinentiis spectant ad commendatorem et conventum domus S. Katerine in Traiecto ordinis beati Johannis Baptisti pleno iure*. Geen twijfel dus of commandeur en broeders van St. Catharina waren de eigenaren van het patronaat.²⁰²⁶ In 1314 bevestigde Everard van Stoutenburg de schenking van kerk, patronaatsrecht van de kerk aan huis en hospitaal door zijn vader Wouter (*ecclesiam de Hermalen sive ius patronatus eiusdem ecclesia quod olim ad ipsum spectabat*).²⁰²⁷ Hier blijkt ook goed uit dat niet het kerkgebouw was geschonken maar het recht om de pastoor aan te wijzen en voor te dragen waarna de bisschop institutie verleende.²⁰²⁸ Deze constructie maakte het mogelijk dat de balijer de priester te Harmelen mocht benoemen, wat dan gelijk op ging met de installatie van commandeur. Overigens meende Van Heussen dat de kerk geïncorporeerd was, wat echter niet correct is aangezien de dorpsgemeenschap het beheer voerde en de inkomsten van de kerk gescheiden waren van die der commanderij.²⁰²⁹ Wel werden de commanderij en pastorie een adem genoemd.²⁰³⁰

Eindelijk stelde bisschop Jan van Diest vast dat het patronaat der kerken van Ingen, Hermalen, Werder aan commandeur en convent van S. Catharijne te Utrecht toekwam.²⁰³¹ Daarna pas was het lange tijd rustig rond de kerk van Harmelen. In elk geval blijkt uit de visitatieverslagen van de orde dat ze in bezit is van kerk en patronaatsrecht.

Everard van Stoutenburg

Van Everard is bekend dat hij eind dertiende eeuw gerechtsheer in Harmelen was; verderop wordt deze positie nog uitgebreid besproken. Hij komt voor het eerst voor in de bronnen in het jaar 1279 als een van de lieden die het Maria-klooster in Oostbroek schade berokkend. Hij was getuige onder de leken van stad en diocesis Utrecht.²⁰³² Meer uit de jonge jaren van Everhard is niet bekend. Op het moment dat hij weer in documenten verschijnt, is het 1293. De gloriejaren van de Van Stoutenburgs, zo zorgvuldig opgebouwd tijdens het bestuur van zijn vader, komt bij Everhard

²⁰²⁴ HUA, Van Buchel, inv nr 25, f° 53 (09-01-1305): [ex origin. D. de H.] *Universis presentia visuris etc. Nos Rodulfus de Stoutenbergh prepositus Westfrisiae et canonicus Traiectensis nec non Giselbertus de Stoutenbergh fratres notum facimus quod nos ius patronatus ecclesie de Hermale et ipsam ecclesiam cum omnibus suis attinentiis, quam pater noster dominus Walterus miles quondam dominus de Stoutenbergh v.m. contulit pure et simpliciter domini Sancte Katerine in Traiecto et ordini sancti Johannis Baptistae propter spem eterne retributionis in his scriptis predicto ordini perpetuis notificamus etc. In cuius rei testimonium (...) datum anno domini MCCC quinto sabbatho post epiphaniam domini*. Zegel van Gijsbert: 6 lilies 3 boven 2 boven 1.

²⁰²⁵ Berkelbach van der Sprenkel, Regesten, nr. 73 (19-07-1306). Er was ook onenigheid tussen Gijsbrecht van Gerverscop en zijn Daniel aan de ene zijde en de broeders van St. Catharina aan de andere zijde, over goed dat wijlen Jan Witte bezat. De bisschop bepaalde dat ook dit aan het convent toekwam tenzij iemand aantoonbaar beter recht erop had dan de commandeur en broeders. HUA, Handschriften 318 f° 48.

²⁰²⁶ HUA, Buchel-Booth, inv nr 25, f° 52v (24-07-1309). [Descripti ex origini in litera maiore et fatis eleganti]. *Universibus etc. Guido dei gratia episcopus Traiectensis salutem etc. Cum humane conditionis memoria labilis sit et instabilis nisi litterarum munimine roboretur. Hinc est quod nos rei veritate comperta et discretorum virorum et fidedignorum testimonio veraciter informati, vidimus et audivimus, quod ius patronatus ecclesiarum de Hermale et Werder sive ipse ecclesie cum omnibus suis attinentiis spectant ad commendatorem et conventum domus S. Katerine in Traiecto ordinis beati Johannis Baptisti pleno iure et quia vidimus litteras confirmationis a venerabili patre domino Johanne de Zyrcke nostro predecessore, episcopo Traiectensis felix recordationis super donatione predictarum ecclesiarum dictis commendatori et fratribus collata, ipsam donationem et confirmationem auctoritate nostra ordinaria confirmamus, ac presentis scripti patrocinio communimus. In cuius rei testimonium sigillum nostrum presentibus duximus apponendum. Datum in civitate nostra Traiecta anno domini millesimo trecentesimo nono, in vigilia Sancti Jacobi apostoli*. Berkelbach van der Sprenkel, Regesten, nr. 143 rept van de hem [Gwijde] overlegde schenkingsoorkonde van bisschop Jan van Sierck. Dat was echter een bevestiging.

²⁰²⁷ HUA, Buchel-Booth, inv nr 25 (Probationes LVII), f° 69

²⁰²⁸ Monté Ver Loren, *Hoofdlijnen*, p. 145.

²⁰²⁹ Van Heussen, *Historia episcopatum*, p. 223: *Pastoratus ad collationem commendatoris Ultraj. Commendariae erat unitus. In ecclesia Vicariae aliquot, quarum non est nobis notitia. Commendaria erat Ordinis Melitensis sub Bajulatu Ultrajectensi. In Hospitali S. Cruci inscripta, Vicaria, atque fraternitas*. Voorts Van Winter, *Sources*, p. 551: *Item habet ecclesiam perochialem, que habet suos census divisos a preceptoris, et primo habet quandam peciam terre, ex qua annuatim proveniunt pro locatione ff 4 s 10*.

²⁰³⁰ HUA, Johannieters, inv nr 215 (10-02-1542): *goeden aenhoerende tot desen onsen commandurie ofte pastorie*.

²⁰³¹ HUA, Buchel-Booth, inv nr 25, f° 62v-63 (25-04-1326): *Johannes dei gratia episcopus Traiectensis universis etc. salutem et sinceram in domino charitatem. Cum humane conditionis memoria labilis etc. hinc est quod nos rei veritate comperta etc. vidimus et audivimus ius patronatus ecclesiarum in Ingen, de Hermalen, de Werder et de Eemskercken sive ipse ecclesie cum omnibus suis attinentiis spectant ad commendatorem domus S. Katerine in Traiecto, et conventum ordinis beati Johannis Jherosolimitani et ad commendatorem et conventum domus S. Johannis in Haerlem, et quia vidimus litteras confirmationis a venerabilis patribus dominis Guidone et Frederico nostris predecessoribus episcopis Traiectensis super donatione predictarum ecclesiarum dictis coomendatoribus et fratribus facta ac etiam collationem, donationem et dotationem illustris principis et domini D. Wilhelmi comitis Hannoniae, Hollandiae etc et domini Frisiae, ecclesiae Westmonstre in Middelborch predicto commendatori domorum Sancti Jhannis Jherosolimitani et fratribus in Haerlem et Middelborch factas et per nos confirmatam predictas donationem, collationem, dotationem et confirmationem ecclesiarum predictarum auctoritate nostra ordinaria ratificamus, coadiunimus [...], confirmamus ac presentis scripti patrocinio communimus (...)*. Berkelbach, Regesten, nr 711. De akte betreft ook het patronaat van Eemskerk, de kerk van Westmonster en is hiermee een bevestiging van eerdere bisschoppelijke en grafelijke akten.

²⁰³² OSU IV nr. 2002 (13-04-1279). Paus Nicolaas III gelast aan de deken van Emmerik onderzoek en uitspraak te doen in de zaak tussen de priores en het St. Mariaklooster in Oostbroek enerzijds en enkele leken anderzijds, die het klooster in zijn goederen benadelen: *Conqueste sunt nobis priorissa et conventus monasterii sancte Marie in Ostbruc, per priorissam soliti gubernari, quod Johannes de Sande, miles, Helias, filius eius, Everardus Sculteti, Theodericus Erneldis, Engelbertus dictus de A et Screvelius, frater eius, Johannes de Romeste et Everardus de Stoutenbergh, laici Traiectensis civitatis et diocesis, super quadam pecunie summa terris, possessionibus et rebus aliis iniuriuntur eisdem*.

tot een vrij abrupt einde. Als we de familiegeschiedenis in de bewoordingen “opkomst, bloei en verval” willen omschrijven zien we de opkomst bij de Van Amersfoorts, de bloei bij Wouter van Stoutenburg en het verval bij diens zoon Everard. Nadien spelen ze een rol in de lokale politiek rondom Amersfoort en een te verwaarlozen rol in de regionale politiek. Hovy sprak van een “afbrokkelingsproces van hun grondbezitterspositie in noordelijk Eemland”.²⁰³³ Hetzelfde geldt voor hun positie in het Nedersticht in het algemeen.²⁰³⁴

Het beste inzicht in de activiteiten van Everard krijgen we door ze thematisch te behandelen: de tienden bij Baarn, kasteel Stoutenburg, Overige zaken en tot slot - wat ik het liefst zou noemen - de grote uitverkoop.²⁰³⁵ Deze laatste actie is kan worden gezien als het eindpunt van de rode draad door Everards ‘carrière’: de schulden. Harmelen komt afzonderlijk aan de orde.

De tienden bij Baarn

In 1307 erkende Everard van Stoutenberch aan Diederik Scoute een bedrag van 86 pond schuldig te zijn en gaf hem daarvoor als pand in leen zijn tiend in Hare.²⁰³⁶ Hoe deze schuld was opgebouwd is niet bekend. Wel bekend is dat het water hem in 1309 tot aan de lippen stond, in de woorden van de bisschop: *Everardus de Stoutenberch (...) humiliter supplicavit, quod cum ipse multis onerosus esset debitis obligatus et suis creditoribus ipsum instantur urgentibus solvi, necessario haberet vendere quedam bona sive possessiones quorundam bonorum que a nobis et ab ecclesie nostra traiectionis teneret in feodum ad dictum debitum persolvendis*.²⁰³⁷ Dat zijn niet mis te verstane bewoordingen die nog eeuwen later op de genealoog Van Atteveld indruk maakten en hem meewarig deed schrijven dat *Everardus de Stoutenborgh miles ob angustiam debitorum quibus vehementer argeri dinoscebatur*.²⁰³⁸ Everard kon weinig anders doen dan hard te saneren, blijkbaar kon hij zijn schulden niet de baas en zo gingen de tienden en de lage rechtsmacht, leenroerig aan het bisdom, in de verkoop. Het kapittel van St. Jan te Utrecht, geen onbekende van de Van Stoutenburgs, bood uitkomst en was geïnteresseerd in de aankoop van tienden, over het algemeen een populaire investering voor geestelijke instellingen die ze verwoed trachtten te verzamelen. In 1310 werd de transactie beklonken, Everard en zijn zoon verkochten de tiend aan de bisschop (de leenband moest worden ‘geslaakt’) en de bisschop verkocht het als allodiaal bezit aan het kapittel waarna St. Jan aan Everard in termijnen de koopsom van 604 Tourse ponden voldeed.²⁰³⁹ Palmboom heeft goed gezien dat de transactie het werk was van Floris van Jutphaas, de deken van het kapittel. Voor een deel van de opbrengst van deze tiend moest zijn zielmis worden bekostigd.²⁰⁴⁰

Het bleef niet bij deze tiendblokken, ook de tienden van Hoevelaken en het goed ter Horst werden in 1309 van de hand gedaan. De bisschop kwam eraan te pas en er zal een felle discussie ontbrand zijn tussen Everard van Stoutenburg en Jan van Woudenberg, waarbij de bisschop bepaalde dat de kemphanen elkaar een oorkonde moesten uitreiken en dat Everard sr. en Everard jr. deze goederen mochten lossen met 900 Tourse ponden, een som die ze natuurlijk onmogelijk konden opbrengen in deze periode.²⁰⁴¹

Kasteel Stoutenburg

Over het kasteel Stoutenburg beschikken we over de detailstudie van Janssen waarnaar verwezen kan worden.²⁰⁴² Van belang hier is op te merken dat ook via de geschiedenis van dit kasteel de neergang van de Van Stoutenburgs van regionale tot lokale machthebbers geïllustreerd kan worden. In 1315 droeg Everard aan bisschop Gwijde het halve huis Stoutenburg en de helft van de Stichtse lenen op en ontving daarvoor de som van 450 pond. Na het overlijden van zijn vader verkreeg hij diens overige leengoederen maar droeg ze meteen op aan de bisschop waarbij een uitzondering werd gemaakt voor de goederen die hij in achterleen had uitgegeven.²⁰⁴³ Hij ontving 150 pond ineens en zou elk jaar 30 pond krijgen uit de opbrengst van het gruihuis te Utrecht. Bisschop Gwijde zag nu kans het kasteel te versterken en was daar in 1317 dan ook mee bezig.²⁰⁴⁴ In 1325 droeg Everard zijn laatste rechten op het kasteel over

²⁰³³ Hovy, ‘Bestuursgeschiedenis’, p. 33.

²⁰³⁴ Wat ook de terechte eindconclusie van Hovy, ‘Bestuursgeschiedenis’, p. 35 is.

²⁰³⁵ Men raardplege ook het nuttige overzicht bij Hovy, ‘Bestuursgeschiedenis’, p. 34 en 35.

²⁰³⁶ Muller, *Regesten*, nr. 229 (20-08-1307).

²⁰³⁷ HUA, St. Jan, inv. nr. 192-1 (23-10-1309).

²⁰³⁸ HUA, Van Atteveld, inv. nr. 16.

²⁰³⁹ De transacties zijn na te slaan in Muller, *Regesten bisschoppen*, nr. 280 (06-06-1310): Everard van Stoutenbergh erkent ontvangen te hebben door heer Florens, deken van St. Jan, 350 pond zwarte Tornoisen wegens de verkoop van de tienden en het gerecht van Barne en op de Hare aan de bisschop. Aldaar, nr. 281 (13-06-1310): Everard van Stoutenbergh erkent ontvangen te hebben van heer Florens, deken van St. Jan, door Steven Adamsz van der Riit, 10 pond zwarte Tornoisen wegens de verkoop van de tienden en het gerecht van Barne en op de Hare aan de bisschop. Aldaar, nr. 287 (09-07-1310): Everard van Stoutenbergh erkent ontvangen te hebben van heer Florens, deken van St. Jan, 32 pond zwarte Tornoisen 5 schellingen en 8 penningen, waarmee de kooprijns van de de tienden en het gerecht van Barne en op de Hare aan de bisschop voldaan is (was 604 pond). Berkelbach, *Regesten*, nr. 182 (05-06-1310): Everard en zijn zoon verklaren aan bisschop verkocht te hebben de tiend de ze in leen hadden op de Hare en te Beerne. Ze ontvangen uit handen van deken van St. Jan 350 pond voor wat hij aan bs. verkocht. Aldaar nr. 185 (13-06-1310) 10 pond ontvangen van St. Jan. Aldaar nr. 196 (09-07-1310): Nog eens 32 pond 5 schelling 8 penning zwarte Tornoiesen waarmee koopsom is voldaan van aan bs. verkochte tienden te Barne en op de Hare, van 604 pond. Overige akten in HUA, St. Jan, inv. nr. 211, inv. nr. 7 f. 29v (15-6-1310, 27-9-1311 en 22-9-1311).

²⁰⁴⁰ Palmboom, *Sint Jan*, p. 461.

²⁰⁴¹ Muller, *Regesten bisschoppen*, nr. 265 (02-10-1309).

²⁰⁴² Janssen, ‘Kasteel Stoutenburg’.

²⁰⁴³ Muller, *Regesten bisschoppen*, nr. 384 en 385 (03-06-1315).

²⁰⁴⁴ Hovy, *Bestuursgeschiedenis*, p. 34.

aan bisschop Jan van Diest, alsmede alle goederen die tot het Sticht behoorden en alle goederen die de bisschoppen Gwijde en Frederik van hem gekocht hadden. Tevens verkocht hij weer een reeks allodiale goederen.²⁰⁴⁵ De oorkonde werd mede bezegeld door Zweder van Zuylen en Steven van Wede. Uit de bisschoppelijke bevestiging blijkt dat de bisschop ook niet over gereed geld beschikte en aan Everard wederom een rente van 30 pond uit de gruit toezegde.²⁰⁴⁶ Het stamslot van de hand doen was wel de laatste stap die een edelman zette en uiterste nood zal Everard hiertoe hebben aangezet.

Het bezit van Everard van Stoutenburg in Harmelen

Hiervoor werd al kort beschreven hoe de Van Stoutenburgs begin veertiende eeuw in financiële problemen bleken te zitten. In 1309 ging Everard van Stoutenburg gebukt onder schulden en omdat zijn crediteuren onmiddellijk geld wilden zien wendde hij zich tot de heren van St. Jan, geen onbekende van de familie.²⁰⁴⁷ In 1273 kwam *Walterus de Stoutenberch*, ridder, voor als *vasallus* van de proost van St. Jan.²⁰⁴⁸ In de akte van 1309 blijkt dat Everard junior in de problemen zit, de verkoop geschiedt onder het toezien (en vast ook afkeurend) oog van zijn gelijknamige vader. Onderwerp van de verkoop waren de grove tienden van Bijleveld, in de parochie Harmelen (*decimas maiores cum suis attineniis sitas in loco qui dicitur Bilenvelt*). Hij verwierf de toestemming van de bisschop (deze tienden werden namelijk in leen gehouden) om deze tienden aan het kapittel van St. Jan te verkopen. In een afzonderlijke acte vroeg bisschop Gwijde toestemming aan de kapittels om deze tiend te vervreemden, nadat hij zelf die toestemming al had gegeven.²⁰⁴⁹

Nadat alle fiats waren verkregen vond de overdracht plaats en kon Florens van Jutphaas, deken van St. Jan, aan de goederen van deze kerk toevoegen. De leenband werd hiermee afgekocht.²⁰⁵⁰ St. Jan betaalde 440 pond zwarte Tor-noysen. De tienden van Bijleveld kwamen terecht in de grote kamer *ad grossam*, waarvan de tienden *ad grossam* het belangrijkste onderdeel van de kapittelgoederen vormden en vormde ook de oudste onderdelen (elfde-twaalfde eeuw).²⁰⁵¹ De tienden van Bijleveld behoorden tot de zeldzame uitbreidingen van dit oude bezit. Deze tienden waren blijkens een oorkonde van gelijke datum deel van de erfenis van zijn moeder en broer Dirk (*Dictis decimas ex successione matris mee et fratris mei Theoderici tenebam in feodum*).²⁰⁵² Hieruit kan worden afgeleid dat deze tienden niet langs de lijn Van Stoutenberch waren gekomen maar van een andere familie. Hierbij moeten we dan denken aan de Van Harmelens, die, zo verluidt dezelfde oorkonde, vroeger de andere helft van deze tiend hadden.

De genoemde verkoop van de grove tiend van Bijleveld, voormalig bisschoppelijk leen, aan St. Jan biedt een interessant perspectief op een leenbrief uit 1411. Deze geeft namelijk informatie over de smalle tiend, die buiten de verkoop aan St. Jan was gebleven. In deze leenbrief van de bisschop wordt beleend *Jacob van Zulen heren Zweders soen van Zulen ridders dat dagelix gerechte tijns ende den smalen tienden van Nederbilenvelt ende van Haenmyck*.²⁰⁵³

Het leenregister van bisschop Frederik van Blankenheim dat deze acte bevat vermeldt nog dat dit *eygelic guet ende is te leen gemaect*. Dit gerecht was sinds die tijd in handen van de heren van kasteel Harmelen.²⁰⁵⁴ Feitelijk was het daarvoor

²⁰⁴⁵ Muller, *Regesten bisschoppen*, nr. 498 (29-12-1325).

²⁰⁴⁶ Muller, *Regesten bisschoppen*, nr. 502 (04-01-1326).

²⁰⁴⁷ HUA, St. Jan, inv. nr. 192-1 (23-10-1309). Komt voor bisschop Gwijde *Everardus de Stoutenberch miles noster et ecclesie nostre Traiectensis ministerialis et vasallus, nobis humiliter supplicavit, quod cum ipse multis onerosis esset debitis obligatus et suis creditoribus ipsum instantur urgentibus solvi, necessario haberet vendere quedam bona sive possessiones quorundam bonorum que a nobis et ab ecclesie nostra traiectionis teneret in feodum ad dictum debitum persolvendis, sibi licentiam et auctoritatem dare et concedere dignaremur transferendi decimas maiores cum suis attineniis sitas in loco qui dicitur Bilenvelt nostre dyocesis in ecclesiam sancti Johannis Traiectensis*.

²⁰⁴⁸ OSU IV nr. 1855 (11-12-1273): *sigillis prelatorum domini Henrici, abbatis sancti Pauli, et domini Stephani, prepositi sancti Petri, ecclesiarum Traiectensium, et vassallorum predicti prepositi, scilicet domini Walteri de Stoutenberch et domini Henrici de Loenresloet, militum*

²⁰⁴⁹ Berkelbach, *Regesten*, nr. 153 (23-10-1309). Oorspronkelijk charter HUA, St. Jan, inv. nr. 192. Afschrift in St. Jan 7 folio 47 en 906 folio 19.

²⁰⁵⁰ Berkelbach, *Regesten*, nr. 154 (23-10-1309). Oorspronkelijk charter HUA, St. Jan, inv. nr. 192. Afschrift in St. Jan 7 folio 22v en 906 folio 14v.

²⁰⁵¹ Palmboom, *St. Jan*, p. 326.

²⁰⁵² Berkelbach, *Regesten*, nr. 154 (23-10-1309). Oorspronkelijk charter St. Jan nr. 192. Afschrift in St. Jan 7 folio 22v en 906 folio 14v. St. Jan inv. nr. 7 (Liber rubeus) f° 27v: *medietatem maioris decimarum sitarum in prochia de Harmalen traiectionis dyocesis in locis wlgariter appellatis Bilenvelt et Hanewijc inter fossam que wlgariter appellatur Snelscloet a parte orientali et fossam que wlgariter appellatur Gheldofsloet a parte occidentali, quarum altera medietas quondam spectabat ad Henricum de Harmalen, iure feudali ab episcopo et ecclesia traiectionis transtuli in ecclesiam sancti Johannis traiectionis predictam coram episcopo traiectionis cum eius icentia et auctoritate necnon cum consensu ecclesiarum traiectionis (...) Dictis decimas ex successione matris mee et fratris mei Theoderici tenebam in feodum*.

HUA, Van Atteveld, inv. nr. 16 heeft de tekst niet helemaal begrepen in zijn afschrift: *quam medietatem decimarum dictus Everardus habuit excussione materna et fraterna et alteram dominus Everardus habuit quondam Henricum de Harmalen in feodum*. Ook Sint Jan inv nr 7, fol 29. Berkelbach, *Regesten*, nr. 156 (25-11-1309).

²⁰⁵³ HUA, Bisschoppelijk archief, inv. nr. 271, f° 54 (potloodnummering 71). *Presentibus Jacob van Zulen, Evert Freyse, Gelmer vanden Tolle. Actum Traiecti XI Julij. Nota dit was eygelic guet ende is te leen gemaect*. Volgens folio 52 behoort deze akte in een reeks uit 1411. Vanaf dit jaar zijn de beleningen uitgegeven in Maris, Repertorium, nr 100 (p. 90).

²⁰⁵⁴ Over smalle tiend bijvoorbeeld Smalle tiend: HUA, Buchel Booth, inv nr 1, f° 28v-29, (1304 dinsdag na St. Jan midzomer):

Ick Gyselbrecht, heer van Isestein, doe condit allen luyden, dat ick een overdracht gemaect hebbe metten deecken ende gemeenen capittel van sint Marien t'Utrecht, by vrunden rade ende dadinge, dat ick mynen oudsten kynderen thonen soude, die ick gewonnen hadde by Berte van Yselstein, mynen wyve, die myn erfgenamen wesen soudon als ick storve ende seggen hunluyden hoe dat de thienden, groot ende cleine, in den hoge ende leege thins, dagelicx gerechten ende vischerien in pacht gehadt had tegens den deken ende capittelle voornoemt. Ende wes ick er aen hadde des ick hem aldus behalde, also voor Arnout, Otte ende Jan van Yselsteyne, myne kynderen ende soonen, dat ick van den dagelicx gerechten van Yselstein, van Meerlo ende van der Meernedick den dyck lancxes tot Yselstein toe, metten thins die uuyten huysen ende hofsteden

ook al zo, zij het dus in allodiaal bezit. Allodiaal bezit is vaak lastig te traceren in het middeleeuwse bronnenmateriaal, zeker in dit geval doordat van beide 'machthebbers' rondom Harmelen, de heren van Harmelen en de Johanniters, weinig materiaal van voor de zeventiende eeuw is overgeleverd. Er is vrijwel geen materiaal dat ons op een spoor verder in de tijd terug kan voeren; het ontbreken van dit leen in het oude register van bisschop Florens van Wevelikhoven laat zien dat het toen nog niet leenroerig aan het Sticht was.²⁰⁵⁵ Tot het handjevol behulpzame archivalia behoort een pachtbrief van Oudmunster uit 1367 waarin het kapittel zes morgen land *in parochia de Harmelen in loco dicto Haenwijck in jurisdictione domini Theoderici de Zulen militis*.²⁰⁵⁶

Deze Dirk van Zuylen, zoon van Zweder van Zuylen, was in elk geval in 1348 kasteelheer van Harmelen, dat hij als allodiaal goed aan de abdij van St. Paulus had opgedragen. Volgens het necrologium van St. Servaas [*Iunius*] IIII Nonas Jun. Anno 1377 obiit dominus Theodericus de Zulen, miles, pia memoriae, pater Rixae, moniales nostrae. Dirk stierf dus in 1377 en had een dochter Rixa, die non was in het klooster. Blijkens dit stuk overleed ze in 1432. En dankzij dit feit staat haar hele familie in de boeken, met sterfjaar inclusief datum; ze had blijkbaar vier broers, Johan, Jacob, Dirk, Zweder en een zus Berta.²⁰⁵⁷ Tevens komen we aan de weet hoe haar moeder heette: *Aleydis de Harmelen*.²⁰⁵⁸ Rixa's broer Zweder huwde in 1355 Mechteld van der Zevender en voegde zo de heerlijkheid Zevender aan het indrukwekkende bezit toe en werd in 1381 beleend met kasteel Harmelen.²⁰⁵⁹ De andere broer Jacob droeg dus in 1411 het allodiale goed *dat dagelîx gerechte tijns ende den smalen tienden van Nederbilenvelt ende van Haenmyck* aan de bisschop op.

Maar hoe kwam dit vrij eigen goed bij de Van Zuydens terecht? Volgens Van Buchel ging het als volgt: *Frederick van Zulen cofte a° 1317 van Dirck van Stoutenburch Bylevelt en Haenwijck*. Van Attevelt wist de datum: St. Gregorius avond, ofwel 11 maart.²⁰⁶⁰ Onafhankelijk van elkaar lijken ze hiervan bewijs gevonden te hebben, de hieraan ten grondslag liggende akte heb ik niet kunnen vinden, noch in Van Buchel, noch in de verzameling van Adriaan van Winssen. Deze Frederik van Zuylen is echter moeilijk te plaatsen; in deze tijd was namelijk Zweder van Zuylen, de grootvader van Jacob, stamhouder. Zweder overleed in 1332. Ik denk dus dat het om Zweder ging in 1317.

De naam Rixa zet ons verder op een spoor. Want opa Zweder was in 1305 gehuwd met Rixa van Stoutenburg, dochter van Everard! En nu valt een andere aankoop van Zweder op zijn plaats: in 1310 droeg Everard Everardsz van Stoutenburg op aan de proost van Oudmunster de tienden van Harmelen, waarmee proost Engelbert van Hoorne vervolgens Zweder Dirksz van Zuylen beleende! Het origineel van deze leenbrief trof Van Buchel bij de Van Zuydens aan.²⁰⁶¹ Het oudste spoor in het archief van Oudmunster, waar helaas weinig archivalia van de proost bewaard zijn gebleven, dateert uit 1395: *Item Sweder van Zulen helt enen tyende gelegen op Oudelant inden lande van Woerden inden kerspel van Hermelen*.²⁰⁶² Dit betekent dan dat Zweder deze transacties deed met zijn zwager Everard, de broer van Rixa! Het past perfect in het verval van de Van Stoutenburgs alsmede in de opkomst van de Van Zuydens.

Deze vroeg 14^e-eeuwse transacties zijn niet zonder belang voor de geschiedenis van Harmelen. Ze leiden namelijk tot de conclusie dat de invloed van de Van Zuydens in deze parochie al dateert van voordat Dirk van Zuylen trouwde met Aleida van Harmelen. De Van Zuydens, wier snelle opkomst nog niet bestudeerd is, hebben doelbewust hun huwelijkspartners uitgekozen om toegang te krijgen tot grond, rechten en ambten.²⁰⁶³ Beide families die iets te zeggen hebben in het gebied van hun interesse (en elke zoon koos zo'n interessegebied om een kasteel te stichten of over te nemen) werden ingekapseld in het machtige verband der Van Zuydens. Eerst de Van Stoutenburgs, via een huwelijk en financiële steun, en vervolgens de Van Harmelens via een huwelijk. Het onderstaande lijstje is illustratief voor de strategie van de Van Zuydens:

gaen tot Ysselstein ende in den dorpen voors. ende mede die smale tienden van scapen, vercken, byen ende van alle smalen tienden, daer men tienden aff schuldich is te geven.

²⁰⁵⁵ Even afgezien van de mogelijke incompleetheid van deze lijst.

²⁰⁵⁶ HUA, Oudmunster, inv. nr. 1101-1 (15-11-1367).

²⁰⁵⁷ Voor meer familieleden: Van Bommel, *Harmelen*, p. 81, zonder annotatie en met summier literatuuropgave.

²⁰⁵⁸ Necrologium St. Servaas, p. 119-159: [*Martius*] VII Kal. Anno 1429 obiit Johannes de Zulen, frater Rixae de Zulen; [*Aprilis*] Anno 1432 obiit Rixa de Zulen, monialis huius loci.; [*Iunius*] IIII Nonas Jun. Anno 1377 obiit dominus Theodericus de Zulen, miles, pia memoriae, pater Rixae, moniales nostrae.; [*Iunius*] XVII Kal. Anno 1393 obiit domina Aleydis de Harmelen, mater Rixae de Zulen; [*Iunius*] IX Kal. (...) Anno 1400 obiit magister Jacobus de Sulen, frater Rixae de Sulen, monialis huius loci.; [*Iunius*] IIII Kal. (...) Anno 1414 obiit Theodericus de Sulen, frater Rixae de Sulen, monialis huius loci.; [*September*] Non. Anno 1400 obiit domicella Berta de Tyl, soror Rixe de Sulen, monialis nostre.; [*September*] V Kal. Obiit dominus Swederus de Sulen, miles, frater Rixae, anno 1415.

²⁰⁵⁹ HUA, St. Paulus, inv. nr. 30

²⁰⁶⁰ HUA, Van Attevelt, inv. nr. 16: Anno 1317 op St. Gregorius avont vercoft Evert van Stoutenborgh dat gerecht van Bijlevelt end van Harmelen aen Frederick van Zuylen.

²⁰⁶¹ HUA, Van Buchel, inv. nr. 3, f° 61: *Apud Zulen sunt letteris Engelberti de Horne proost tot Oudemunster tUtrecht daer by hy verlijt Sweder h. Dirckx van Zulen door opdracht van Everard h. Everardsoene van Stoutenborch de tiend tot Hermelen.*

²⁰⁶² HUA, Oudmunster, inv. nr. 1846-1 f° 20. Een 7 jaar oudere vermelding in HUA, Van Winsen, inv. nr. 15, f° 251 waarin Zweder zijn moeder Aleydis, weduwe van Dirk van Zuylen, de lijftocht geeft van deze tiende.

²⁰⁶³ Na het boek van Gaillard, *Maison de Zuylen*, is nog een studie van Obreen, *La maison de Zuylen*, verschenen. Intussen blijft inzicht in deze familie een desideratum van de Utrechtse geschiedenis signaleert ook Van den Hoven van Genderen, 'Mijter en de macht', p. 356 (berede- neerde bibliografie). Wielinga, 'Afkomst', schetst kort de herkomst uit Sulen vlak over de Duitse grens. Diepgaands is er niets beschikbaar terwijl de gegevens over de Van Zuydens voor het grijpen liggen in de rijke Utrechtse archieven.

Tabel 7-1: Oorzaken van bezitsovergang bij de ministerialen (1300-1600)

Datering	Familie	Opvolger	Oorzaak
1296	Van Woerden	Graaf van Holland	Naasting
1300	Van Stoutenburg	Van Zuylen	Geldnood
1320	Van Harmelen	Van Zuylen	Erfdochter gehuwd
1435	Van der Haer	Van Zuylen	Erfdochter gehuwd
1440	Van Vleuten	Uten Ham	Erfdochter overleden; transport
1500	Van Voorn	Van Zuylen	Erfdochter gehuwd
1522	Uten Ham	Van Wanroy	Erfdochter geschaakt
1600	Uten Engh	Van Zuylen	Erfdochter gehuwd

Van Harmelen

De eerste van Harmelen die in de bronnen voorkomt is Gerard van Harmelen. Hij wordt vermeld in 1220, 1224 en 1225.²⁰⁶⁴ Evenals de Van Woerdens en een aantal andere verwante families zegelde hij met drie ruiten, een wapen dat veelvuldig voorkomt in het hele studiegebied. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de familie Van Harmelen ergens in de twaalfde eeuw afstamde van de Van Woerdens, als de aanname correct is dat de Van Woerdens de oudste tak waren. Barenstelen, die vaak worden gebruikt door een jongere tak, komen vrij weinig voor de archivalia, een voorbeeld is Uten Ham. Plomp vermoedde in zijn boek over Woerden dat Gerard van Harmelen een broer was van Herman IV van Woerden, vader van de Herman die deelnam aan de moordpartij op Floris V, maar gaf geen bronnen noch tekst en uitleg.²⁰⁶⁵ Probleem is meestal bij verwantschappen met de Van Woerdens, dat de 'Leitname' bij de stamreeks Herman is en van andere Van Woerdens vrijwel niets bekend is dan wat losse vermeldingen, waarbij namen opduiken die vrij geïsoleerd voorkomen. Uitzondering is hierop de naam Godschalk, waar bij de bespreking van De Haar aandacht aan werd besteed. In de verschrikkelijke veldslag bij Ane in 1227 stierven honderden voortreffelijke ridders met hun bisschop Otto II, ze verzopen in het moeras en werden afgeslacht door boeren en vrouwen. Matthaeus ontdekte een oud manuscript (*Cronica de Trajecto et ejus episcopatu, ac ortu Frisiae*) waarin meer dan 140 namen van slachtoffers staan opgesomd.²⁰⁶⁶ Onder hen *Herman van Voerden*, *Evert van Montforde* en *Henric van Harmelen*.²⁰⁶⁷ Deze Evert van Montfoort zal burggraaf Everhard geweest zijn, broer van Lutbert van Weede en dus een verwant van de Van Amersfoorts/Van Stoutenburgs.²⁰⁶⁸

Gerecht, tijs en tienden in Harmelen

De positie van de Van Stoutenburgs is al aan de orde geweest en zal ons ook verderop nog blijven boeien, nu meer toegespitst op hun rechten in het studiegebied. Een van de vele rechten die ze hadden verworven waren de tienden van Bijleveld. De bisschop was leenheer van deze tienden waarvan de ene helft toebehoorde aan Hendrik van Harmelen en de andere helft aan Everard van Stoutenburg. Het is zeker niet onmogelijk dat deze leenband teruggaat op de uitgifte van deze wildernis. Bijzonder is ook dat beide heren de lage jurisdictie deelden. Dat blijkt in het jaar 1295 als Everard van Stoutenburg aan het Domkapittel 15 morgen land op Bijleveld verkoopt *quindecim ingera terre sita super Bilenvelt in iurisdictione tam mea quam Henrici de Hermale, famuli*.²⁰⁶⁹ Het is ook af te leiden uit het register van graaf Florens waar land voorkomt op *Bilenvelt in Henrici gherechte van Hermale*.²⁰⁷⁰ Vergelijkbaar is een charter van vier jaar later wanneer Everard van Stoutenburg, ridder, en zijn zoon Dirk verklaren aan het kapittel van de Dom dat ze ten behoeve van de choralen in het Nieuwe Werk 30 morgen land op Bijleveld verkocht hebben: *dertich morgen lants, de ic her Everaet vorgenoemt hadde hier tevoren tenen erfpachte van desen selven heren. Dit land leget op Bilenvelt in minen gerechte ende in Henrix gerechte van Hermalen*.²⁰⁷¹

De tienden, tijs en gerecht behoorden dus gedeeld aan Van Stoutenburg en Van Harmelen. Er is weinig informatie over welk gerecht nu precies aan Hendrik van Harmelen behoorde. In de lijst van dijkplichtige hoeven staat Hendrik niet eens vermeld, daar wordt alleen gerept over een gerecht van Everhard van 649 morgen groot, zoals we zullen zien het gehele gebied ten zuiden van het dorp Harmelen. Dezelfde lijst vermeldt een *Henrix gherechte van Hermalen in Broydijc*.²⁰⁷² De hoefslaglijst heeft *Int eerste in oude Henrix gherechte van Hermalen ien roede min II voete. Item in jonghe Henrix gherechte an den Broidijc ien roede ende en luttel meer*. Dit combinerend kunnen we concluderen dat Hendrik de Jonge gerechtsheer

²⁰⁶⁴ OSU II, nr. 686 (ca. 1220), OSU II, nr. 721 (22-07-1224), OSU II, nr. 722 (na 22-07-1224) en OSU II, nr. 737 (tussen 23-06-1225 en 23-09-1225)

²⁰⁶⁵ Fragment stamboom naast pagina 7, Plomp, *Woerden*.

²⁰⁶⁶ Matthaeus, *Veteris aevi analecta* V, p. 338. De lijst is ook uitgegeven door Nagge in diens *Historie van Overijssel*. Van Rij, *Quedam narracio*, heeft beide uitgaven van deze lijst vergeleken en concludeerde dat ze overeenkomen, p. 51 noot 133. Ik heb slechts de beschikking over die van Matthaeus.

²⁰⁶⁷ Derck van Nestvelt zou Dirk van Nyevelt kunnen zijn?

²⁰⁶⁸ OSU I, nr 529; OSU II nr 543, 551, 605, 684, 730, 737 en 757.

²⁰⁶⁹ OSU deel 5, nr 2708 (09-10-1295).

²⁰⁷⁰ Muller, 'Register Florens', p. 158

²⁰⁷¹ OSU V, nr. 2922 (27-03-1299).

²⁰⁷² Maris en Immink, *Registrum Guidonis*, p. 168

van Breudijk was en de oude Hendrik dan Bijleveld gehad moet hebben.²⁰⁷³ Het meest aannemelijk is dat Van Stoutenburg over Haanwijk en Nederbijleveld ging terwijl Van Harmelen het overige deel van Bijleveld, onder de Harmelerwaard, bestuurde. Dat kan zo worden afgeleid uit de aangehaalde akte van 1411 waar Jacob van Zuylen Haanwijk en Nederbijleveld opdraagt aan de bisschop. Het overige deel zal dus aan Van Harmelen behoord hebben.

Zweder van Zuylen zal maar wat graag de wederhelft van tienden en gerecht verworven hebben maar daar stak niemand minder dan de Hollandse graaf een stokje voor.²⁰⁷⁴ Graaf Willem gaf namelijk in 1310 een huwelijks gift aan zijn nicht Maria, die met Arnoud van IJsselstein zou trouwen. Zonder de hele achtergrond te willen schetsen zij hier slechts opgemerkt dat Gwijde in 1300 met de Amstelse en Woerdense goederen werd beleend door de Hollandse graaf, zijn neef.²⁰⁷⁵ Een van de medestanders van de Van Amstels en Van Woerdens was Gijsbrecht van IJsselstein, evenals alle andere medeplichtigen aan de moord op Floris V, in ongenade gevallen, verbannen en van zijn goederen vervallen verklaard. Zijn goederen deelden het lot van die der anderen en kwamen zo in handen van bisschop Gwijde.²⁰⁷⁶ Gwijde wist als geen ander dat om rust in het Sticht te krijgen hij de groten van het toneel in toom moest houden. Hij kon ervoor zorgen dat Gijsbrecht weer op het juiste spoor kwam. Dat nichtje van de graaf, Maria, was de dochter van Gwijde en zo had Gwijde goede kaarten om Gijsbrecht te paaien door bij de graaf de belening met allerlei goederen te regelen. Graaf Willem III was een doorgewinterd politicus en zal niet schoorvoetend maar calculerend te werk zijn gegaan, ofschoon hij ook wel wist dat na de dood van Gwijde er dan minder goederen aan het graafschap zouden vervallen – dat was deel van de afspraken.²⁰⁷⁷

Het wrange nu van deze hele geschiedenis is, dat een deel van de goederen die aan Arnoud en Maria werden gegeven, geen Amstelse goederen waren maar Woerdense. Om precies te zijn: goederen van Hendrik van Harmelen! Graaf Willem beleende Maria met *alsulc goed als Heynrix was van Heremalen (...) voerd half tgherechte ende half den tiende van Hanewijc ende van Bilenvelt (...) ende al tgoet ghenoeemd ende onghenoemd dat Heynrix van Heremale voers. was int gherichte van Utrecht ende in Holland, wilc voers. land, tiende ende gherichte ende al tgoed voerscreven wi der voerseider joncfrouwen Marien onser liever nichten ende haren erfnamen comende van haren live ghegheven hebben van ons te houden te lene.*²⁰⁷⁸

Dat het hier om de grote tiend ging blijkt uit de beleningen van de leenkamer van Maria waarin de halve korentiende van Bijleveld en Haanwijk gemeen met de heren van St. Jan te Utrecht, en de kleine tiende gemeen met heer Dirk van Zuilen en de tijns van Bijleveld en Haanwijk worden genoemd.²⁰⁷⁹ In soortgelijke bewoordingen vermeldt het kapittel van St. Jan het recht op de halve tiend.²⁰⁸⁰

Na de dood van Hendrik rond 1323 verzoenden zijn zoons Hendrik en Wouter zich met Gijsbert van IJsselstein waarbij zij ten behoeve van diens zoon, Arnoud, afstand deden van alle gerechten, land en visserij tussen IJsselstein en de Dam, het gerecht en tienden op Bijleveld, Breudijksveld en Gerverscop in het kerspel Hermalen en het goed, dat de leenmannen van hun vader aan heer Arnoud verzocht hadden.²⁰⁸¹ Een half jaar later deed Hendrik afstand van de aanspraken op zijn vaders goed zoals dit door graaf Willem aan Maria was gegeven. In ruil daarvoor kreeg Hendrik uiteindelijk nog wat goederen terug in zijn kernland Harmelen en zo werd hij door Maria van IJsselstein beleend met een hoeve land op Bijleveld, 40 morgen in Breeveld en drie morgen elders in Harmelen.²⁰⁸² Het verdeelde bezit van Bijleveld bleef de gemoederen nog lang bezighouden. In de zestiende eeuw was Frederik van Zuylen erin geslaagd de ‘ontvreemde’ helft als leen in handen te krijgen. Wegens wanverzoek verviel *de helft van de korentiende en smalle tiende, cijn*s

²⁰⁷³ Maris en Immink, *Registrum Guidonis*, p. 169

²⁰⁷⁴ Ook later zou het huwelijk met Aleydis daar niets meer aan veranderen omdat deze rechten toen al immer in andere hand waren.

²⁰⁷⁵ Gwijde was de broer van Jan II van Avesnes. De belening vond plaats op 21-05-1300. Zie OSU V, nrs. 2559 en 2960.

²⁰⁷⁶ Van den Hoven van Genderen, ‘Een bisschop uit het zuiden’, p. 81-86.

²⁰⁷⁷ Zie over Willem III vooral Hugenholtz, *Ridderkrijg en burgervrede* en De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, p. 85-89.

²⁰⁷⁸ Registers Hollandse grafelijkheid (<http://resources.huuygens.knaw.nl/registershollandsegrafelijkheid>, opgevraagd maart 2017).

Regesten: Muller, *Regesta Hannonensia*, p. 36 en Drossaers, *Nassause Domeinraad*, regest 32 (inv. nr. 12), welk laatste regest niet wordt vermeld door Burgers bij de online uitgave.

²⁰⁷⁹ Kort, *Repertorium Maria van IJsselstein*, nr. 2.

²⁰⁸⁰ HUA, St. Jan inv. nr. 194-1 (21-05-1397): Deken en kapittel verpachten aan *Joncfrou Aleyden Henrix Rovers wiff van Zulen Peter Mouwerkijs dochter ende joncfrou Ermgaerden ende joncfrou Aleyden horen twee dochteren die si heeft bi Henric den Rover horen man voerscreven tot hore drier live, dats te verstaen dat die twee middelste dochteren zijn vanden vier dochteren die Henric de Rover ende joncfrou Aleyd zijn wiff voerscreven op dese tijd tesamen hebben onser kerken tyenden ghelegghen in Hermalenre kerspel ende gheheten zijn Bilenvelt ende Haenwijk ende daer here Gherid van Egmonde ridder dat wederdeel of toebehoort*. Deze Gerard wer in 1386 beleend, Kort, Lenen Maria van IJsselstein, nr. 2.

²⁰⁸¹ Drossaers, *Nassause Domeinraad II*, Regest 73 (05-02-1323); gedrukt in Codex Diplomaticus I, deel 1 p. 17 (05-02-1323): *Alle den ghenen de desen brief sellen sien of horen lesen, do wi verstaen Henric van Hermalen, de Henrix sone was van Hermalen, ende Wouter siin broeder, mit kennesse der waerheit, dat wi mit onsen vryen wille ende mit welberadene sinne ende sonder beduanc ouer een ghedraghen siin ende versoent weder haren Ghisebrechte heren van Yselsteyne ende weder haren Aernoude, siin soen, ende weder alle des heren kindere van Yselsteyne in dese manieren, datt wi vrylike quijt laten ende quijt scelden tot haren Aernouds behoef van Yselsteyne ende tot siinne erfnamen alt gherechte ende erue ende visschery, de ghelegghen siin tuschen Yselsteyne enten Dam, dat ons vader was ende des haer Aernoud vorgheenoemt haer toe in bruecwere gheseten heeft, wt ghenomen dat erue, dat hi Alfaer Hubrechts sone verleyt heeft; ende voert so scelde wi vrylike quijt tot behoef haren Aernouds vorgheenoemt ende sire erfnamen alsulke gherechte ende tienden, alse onse vader legghende hadde in den kerspel van Hermalen, also op Bilenvelt ende op Broydijs velt ende in Gheruerscoep, wtghenomen alsulc goet, alse haer Aernoud voerseyt desen vorgheenoemden Alfaer verlyet heeft, dat ghelegghen is an den Broydiic. (...) Beiden zegelen en op hun verzoek onsen maghen Ghisebrechte van Langherake ende Wouter van Langherake, Willaem haren Eueraeds sone ende Henric Ghisebrecht Haessen sone van Hermalen.*

²⁰⁸² Drossaers, *Nassause Domeinraad II*, Regest 75 (01-08-1323).

en schoutambt van Hannewijk en Bilevelt echter aan de prins van Oranje als leenheer van IJsselstein, die er vervolgens Adriaan van Naaldwijk mee beleende.²⁰⁸³

Hiermee besluiten we het intermezzo over de familie Van Stoutenburg. Voorzien van deze kennis wordt het een stuk eenvoudiger om Harmelen en de ingewikkelde institutionele inrichting van Harmelen te behandelen.²⁰⁸⁴ Dat geldt voor het allereerst te behandelen Bijleveld en Haanwijk en tevens aan het later aan de orde komende Veldhuizen.

7.3 Bijleveld en Haanwijk

De oudste bron waarin Bijleveld voorkomt is een oorkonde uit 1217 waarin bisschop Otto het convent van Oudwijk in bescherming neemt. Het convent blijkt toen al vele goederen in de ontginningsgebieden gehad te hebben, doorgaans tussen een viertel en een hoeve groot. De goederen worden in deze oorkonde niet aangeduid als liggende in een parochie of dorp. Zo had het convent ook hier *in Bylevelt unam viertele*.²⁰⁸⁵ De oorkonde is interessant vanwege de oudste vermelding van Bijleveld en omdat we gewaarworden dat niet eens zo lang nadat de ontginningen waren voltooid de hoevenstructuur al was doorbroken en er bezitseenheden bestonden van een kwart hoeve.

7.3.1 Inleiding

Afb. 7-2: Haanwijk en Bijleveld
Bron: TMK 1864

Een oppervlakkige blik op de topografische kaart leert dat Haanwijk en Bijleveld bestaan uit regelmatige ontginningen die we van de ‘copes’ kennen. Van deze reeks merkte Dekker op dat ze fraaie voorbeelden waren van hoe het moest.²⁰⁸⁶ Laten we de esthetische eigenschappen even buiten beschouwing dan leert een meer vorsende blik op de kaart een grotere complexiteit dan een simpele aanenrijging van kavels met dezelfde lengte. Dit zich herhalende ritme tussen Haanwijk (Haanwijker Molenvliet) en Oudenrijn (Taatschen Dijk) strekt zich uit over bijna

tien kilometer. Eigenlijk begon de reeks al aan de zuidoostkant van Woerden (Snel en Breeveld) waar de Lange Lin-schoten de zijkade was van de eerste oostwaartse ontginning. De vorm van de polder Polanen wordt er deels door bepaald. De Kattenbroekerkade is doorgetrokken vanaf de Oude Rijn tot aan de Lage Kade. De knik op dat kruispunt vormt het startpunt voor het ritme van Kattenbroek, dat weer voortborduurde op Rappijnen.

Haanwijk en Bijleveld bestaat eigenlijk uit drie gedeelten, van oost naar west: Bijleveld, Nederbijleveld en Haanwijk. Deze worden achtereenvolgens besproken.

7.3.2 Bijleveld

Het toponiem Bijleveld wijst op een interessant relict van de oude agrarische structuur rondom Harmelen. Hebben we gezien dat Harmelen zelf behoort tot de Karolingische bewoningszone langs de Oude Rijn, de aanwezigheid van het Oude Land ten noorden van het dorp, de maten en de velden ten zuiden ervan voldoen goed aan het model.²⁰⁸⁷

²⁰⁸³ Drossaers, *Nassause Domeinraad II*, regest 1876 (30-04-1560): Willem, prins van Oranje, beleent Adriaan van Naaldwijk met de helft van de korentiende en smalle tiende, cijns en schoutambt van Hannewijk en Bilevelt, wegens wanverzoek door Frederik van Zuylen van Harmelen, wanneer deze goederen aan het huis IJsselsteyn worden toegewezen, onder voorbehoud van alle rechten hem op dit goed toekomende volgens akte van 1370 augustus 14, waarbij Gerrit en Albrecht, jongste zoons van IJsselsteyn ermee beleend werden. Drossaers, *Nassause Domeinraad II*, regest 1877 (02-05-1560): Adriaan van Naaldwijk belooft de kosten te betalen van het proces, dat hangende is over de helft van de koren- en smaltienden welke Frederik van Zuylen van Harmelen beweert in eigendom te hebben, doch die wegens wanverzoek vervallen zijn aan de prins van Oranje, die er Adriaan van Naaldwijk mee beleende.

²⁰⁸⁴ Over de andere genoemde familieleden kort het volgende. Rudolf van Stoutenburg: OSU V, nr. 2614 (20-02-1294): Wulfger, kanunnik ten Utrechtsen Dom, maakt zijn testament: (...) *Item voluntatis mee est, ut dominus Rodolfus de Stoutenberg domum meam optineat pre aliis pro XL libris*. (...) Hubert van Stoutenburg: OSU V, nr. 2784 (07-09-1296). Hubert van Amersfoort, proost en aartsdiaken van St. Marie te Utrecht, maakt bepalingen inzake ministerialen der proosdij op het goed Op den dijk en elders (in de parochie Oosterwolde): *Nos Hubertus de Amersforde, Dei gracia prepositus et archidiaconus ecclesie beate Marie Traiectensis*. Hubert vidimeerde als proost van St. Marie een aantal pauselijke brieven ten gunste van de Johannieten. OSU V, nr. 2907 (13-12-1298). Hij stichtte een memorie in de kerk van St. Jan, HUA, St. Jan, inv. nr. 93.

²⁰⁸⁵ OSU II, nr. 646 (1217 voor juli 27).

²⁰⁸⁶ Dekker, ‘Afwatering’, p. 62.

²⁰⁸⁷ Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 29, 150 en Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 123-125.

Het eerste deel van het toponiem Bijleveld levert wat meer problemen op. De oudste bescheiden vermelden afwisselend *Bilevelt* en *Bilenvelt* en vanaf de veertiende eeuw vervalt de 'n' en wordt *Bilevelt* de gangbare naam. In de twee oorkonden uit 1217 is sprake van *Byleveld* en *Bilenvelt*. Het toponiem is helaas niet door Blok verklaard, hoewel men zou kunnen concluderen op basis van zijn uitleg van 'bil' in *Bilwic* als "ronde verhevenheid in het terrein".²⁰⁸⁸ Het is moeilijk dat te projecteren op Bijleveld. Schönfeld verklaarde dat het voorwerp 'bijl' veelvuldig voor de benaming van stukken land is gebruikt door overeenkomst in vorm. Zo zag hij dat ook bij Bijleveld.²⁰⁸⁹ Ook deze vorm is moeilijk terug te vinden in het landschap, hoewel natuurlijk niet duidelijk is hoe men in het 10^e-eeuwse landschap een bepaalde vorm heeft willen herkennen. Merkwaardig is de analyse van Moerman, die 'bil' verklaart als nieuw aangewassen land. Verwijzend naar Bijland bij Pannerden (aangeslibd land). Ik zou dan toch opteren voor 'bi'-land zoals ook in het geval van bijvank bekend is uit de toponymie.

Taalkundig verantwoord, maar toponymisch niet waarschijnlijk, zou een afleiding van een persoonsnaam kunnen zijn. Juist omdat een veld wijst op collectief gebruik zou het niet voor de hand liggen een veld naar een bepaalde persoon te vernoemen. Samenstellingen met 'veld' lijken immers altijd een geografische component te hebben zoals Bredeveld, Rietveld, Liesveld. De persoonsnaam Bile komt echter in de dertiende eeuw (nog) voor, en zelfs in de omgeving van Vleuten waar in 1277 *octo ingera nostra camporum sita in Strilant, que Bile et Godefridus et Rodolphus fratres, filii sui, mortuo ipso Bile, a nobis in pactum habuerunt*.²⁰⁹⁰ Deze persoonsnaam kan teruggaan op de wijdverspreide Keltische god van vuur en zon, door de Romeinen *Belenos* genaamd. *Bile* wordt ook genoemd als god van. Zo is misschien het bilze-kruid te interpreteren.²⁰⁹¹

De grootte van het gerecht²⁰⁹²

Om de juiste omvang van het gerecht Bijleveld te achterhalen moet wat werk verzet worden. Zo vermeldt het Utrechtsch Placcaatboek het gerecht *Hermelen ende Haanwyck* met een grootte van 151 morgen – een zetfout, zoals ook "de Tegenwoordige Staat" wist.²⁰⁹³ Deze provinciegeschiedenis was doorgaans goed ingelicht en baseerde zich onder meer op fiscale bronnen, zoals de boeken van het oudschildgeld, waar inderdaad sinds het jaar 1536 een totale grootte van 651 morgen en 1 hond staat vermeld.²⁰⁹⁴ Dat aantal komt dicht bij de kadastrale gegevens waarin Bijleveld 397 bunder (467 morgen) en Haanwijk 161 bunder (190 morgen) groot waren bevonden. Tezamen derhalve 657 morgen.²⁰⁹⁵

In 1307 werd in een hoefslaglijst *Hanewijc ende in Bilenvelt in haren Everaerts gherecht* op 20 hoeven en 9 morgen gesteld. Met de in die lijst gebruikte hoeven van 32 morgen komt dat dus uit op 649 morgen.²⁰⁹⁶ In 1314 werden 15 hoeven 'In Hanewijc' aangeslagen voor het onderhoud van de Spaarndam. Dit kan niet alleen Haanwijk geweest zijn, waarschijnlijk werd het (grootste deel) van Haanwijk en Bijleveld bedoeld.²⁰⁹⁷ Voor het onderhoud van de dam bij Hoppenesse werd 20 hoeven in de boeken gezet. Niet zo nauwkeurig allemaal.²⁰⁹⁸ Een uit 1355 daterende lijst van het Grootwaterschap Woerden overschatte het Schoutambacht van *Hanewijc en Bilenvelt* op 20 hoeven en 20 morgen (660 morgen).²⁰⁹⁹ Bijna 200 jaar later stelde hetzelfde waterschap dit op 20 hoeven en 4 morgen, dus 644 morgen.²¹⁰⁰ In een lijst van morgentalen uit 1498 wordt vermeld dat Harmelen, Haanwijk en Bijleveld 619 morgen groot waren. Dit moeten dan volgens Van Iterson, die de lijst (in een uit de kluiten gewassen voetnoot) uitgaf, goede morgens zijn geweest.²¹⁰¹

²⁰⁸⁸ Blok, 'Toponymische verkenningen', p. 405.

²⁰⁸⁹ Schönfeld, *Veldnamen*, p. 118.

²⁰⁹⁰ OSU IV, nr. 1928 (12-03-1277).

²⁰⁹¹ Er zijn grote hoeveelheden macroresten van bilze-kruid in de vroegmiddeleeuwse nederzettingen van Vleuten gevonden. De habitat 1f past echter niet in Bijleveld.

²⁰⁹² De verschillende onderdelen zijn vergeleken met kadastrale gegevens:

Gebied	Kadastrale percelen	Bunder	Morgen
Hellevliet – Molenvliet	B1, 1-214	164	193
Molenvliet – Kerkweg	B2, 215-295	67	78
Het dorp Harmelen	B2, 296-374	5	6
Kerkweg - Zijdwinde	B2, 375-453	56	66
Zijdwinde - Dammolenvliet	B2, 454-553	64	75
Dammolenvliet – Hollandse kade	B2, 554-610	40	47
Haanwijk	C, 1-211		190
			655

²⁰⁹³ GUP 1, p. 154-156

²⁰⁹⁴ Oudschildgeld Financiële Instellingen, inv. nr. 1678, fol. 48v.

²⁰⁹⁵ Alle gegevens heb ik in een database verwerkt om verschillende zoekvragen te kunnen doen.

²⁰⁹⁶ Maris en Immink, *Registrum Guidonis*, p. 167-168: *In Hanewijc ende in Bilenvelt in haren Everaerts gherecht XX hoeven IX morgen*.

²⁰⁹⁷ Maris en Immink, *Registrum Guidonis*, p. 200.

²⁰⁹⁸ Aldaar.

²⁰⁹⁹ Horsten, Ontginningen, p. 216-217.

²¹⁰⁰ Aldaar, anno 1550.

²¹⁰¹ *Hermelen, Haenwyck ende Bilevelt, der joncfrouwe gerecht van der Weteringe (619)*. Van Iterson, Rechten op de grond, p. CXXXI-CXXXIII naar Staten Archief nr. 28. Dat is de oude nummering.

De ontginning van Bijleveld

De ontginning van Bijleveld werd volgens een strak plan voltrokken. Zoals gebruikelijk werd een rivier als ontginningbasis gekozen, hier niet de Oude Rijn, maar de oudere tak ervan, een restgeul van de Heldammer stroomrug die in de Romeinse tijd de *limes* had gevormd. Of de geul toen nog watervoerend was of is uitgediept is moeilijk uit te maken, herkenbaar was hij in elk geval nog wel anders was er een rechte wetering gegraven om de kavels zuidwaarts uit te zetten. Ontginners hadden voorkeur voor rechte ontginningbases, tenzij met weinig moeite een bestaande sloot kon worden gebruikt voor de afwatering en dat was hier het geval. Verder oostwaarts was de basis namelijk wel exact recht. De gebogen wetering zal dus uitgegraven zijn in de oorspronkelijke restgeul uit de Romeinse tijd die zichtbaar en watervoerend zal zijn geweest.²¹⁰² Bovendien is goed te zien dat deze geul de zuidelijke begrenzing vormde van de eerder ontgonnen Harmelerwaard. De geul komt in 1299 voor als *aqueductus qui dicitur Rijn*, men zag de geul meer als kanaal dan rivier en noemde haar de Rijn²¹⁰³. De grond van het huis Harmelen strekte zich in 1382 uit *van den Hoeghen Nesse tot aen den Nywen Ryn*, wat we dankzij de cartografische reconstructie kunnen vereenzelvigen met deze gebogen sloot.²¹⁰⁴

Het uitzetten van de kavels begon nabij de kern van het dorp Harmelen. Hier lag niet alleen de kerk maar ook een oude hof en het was ook precies op het kruispunt van de Kerkweg en de uitweg van die hof dat de metingen moeten zijn begonnen. De eerste kavels werden dus niet georiënteerd op de Oude Rijn, noch op de kromme restgeul; dat kon ook niet omdat het dorp al bestond en juist op het kruispunt van beide geulen lag. Het zou me overigens niet verbazen als de Karolingische legerplaats, die op naamkundige gronden (Harmelen = *heri mathla*) kan worden vermoed, op deze plek heeft gelegen, ja zelfs dat het onder de latere hof van de Johanniters nog steeds in de grond zit.

De Kerkweg zal toen nog niet hebben bestaan maar als weg zijn doorgetrokken om kerkgangers vanuit Reijerscop eenvoudige toegang tot de parochie te verlenen. De weg zal dan na een generatie – het geschatte tijdsverloop tussen de ontginningen van Bijleveld en Reyerscop – zijn aangelegd. Voordien kan de weg als kade hebben gefungeerd maar dat hoeft niet; immers ten westen werd nog verder ontgonnen (zie hieronder). De Kerkweg komt in 1368 voor als *via commune ecclesie de Hermalen*.²¹⁰⁵

Vanaf het genoemde kruispunt werd een rechte lijn naar het zuid-zuidoosten gegraven, precies 1300 meter lang, het eindpunt van Bijleveld en het startpunt van het aansluitende Reyerscop. De gebogen vorm van de geul werd in het zuiden niet perfect gevolgd, men week er na een paar hoeven van af; sterker nog: de achterkade van Bijleveld bestond niet zozeer uit een gebogen vorm als wel uit twee vrij rechte stukken: 875 meter vanaf de Kerkweg en 1050 meter tot aan de zijdwende, waar de knik ongeveer in het midden kwam. Het lijkt er dus op dat niet alle hoeven werden gemeten maar dat eerst de achtergrens werd bepaald op een drietal punten die we dan lokaliseren bij de Kerkweg (kruispunt bij de kerk tot Reijerscopsche Wetering), de Molenvliet (van de geul tot de Reijerscopsche Wetering) en de Hellevliet (van de geul tot de Reijerscopsche Wetering). Alleen op deze plaatsen is de kavellengte precies 1300 meter.

De oostelijke grens met Veldhuizen werd gevormd door een sloot die in 1309 voorkomt als *Snelsloet*.²¹⁰⁶ Het is mogelijk dat de oostelijke grens van Bijleveld, gevormd door de latere Hellevliet, precies daar lag omdat er noordwaarts al een sloot lag, namelijk die op Harmelerwaard. In elk geval liep de zijwetering van Bijleveld aan op de sterkste bocht in de oude Heldammer geul. Die bocht was ook de kortste weg vanaf de Dorpeldijk en zal een afwateringssloot voor de Harmelerwaard zijn geweest.

7.3.3 Nederbijleveld

Nederbijleveld was een klein gedeelte tussen Bijleveld (ten westen van de Kerkweg) en Haanwijk in, dat ontginningstechnisch in drie stukken is onder te verdelen. Er is wel wat verbeelding voor nodig om dit nog te herkennen in het huidige kaartbeeld. De eerste beschadiging van het prachtige strokenlandschap kwam met de aanleg van de Rijksweg die het zuidelijke gedeelte van het hele gerecht genadeloos doorkliefte. Dit was het startsein voor grootschalige aantasting. Het noordelijke deel werd vanaf 1969 volgebouwd terwijl korte tijd later de polder pas bij de Groenendaal begon. Al met al is de helft van dit gebied versteend en geasfalteerd, terwijl slechts hier en daar een pluk groen het beeld afwisselt.

De grootte van Nederbijleveld

Nederbijleveld, zo kan berekend worden uit kadastrale gegevens, heeft zo'n 188 morgen bedragen, waarvan ongeveer 66 morgen in regelmatige stroken lag en de rest werd gevormd door onregelmatige geren, die begonnen als een punt nabij Harmelen en breeduit naar Reijerscop liepen.

²¹⁰² Zo ook Vink, *De Rivierstreek*, p. 198.

²¹⁰³ OSU V, nr. 2943 (1299 dec. 16). De proost van Sint Pieter verklaart een akker op Bijleveld te hebben gekocht: "*Quam quidem pecuniam dedimus et exposuimus pro agro quodam continete duo iugera iacente in Bilenvelde, qui fuerat Iohannis dicti Van den Rine, et qui se extendit in longitudine inter aqueductus, qui dicuntur Ryne et Reynerscoperweteringhe in quo idem Iohannes morabatur.*" Het perceeltje lag dus op Bijleveld en strekte zich dus in de lengte uit tussen de Rijn en de Reierskopperwetering. Tevens Dekker, 'Afwatering en scheepvaart', noot 10.

²¹⁰⁴ HUA, St. Paulus, inv. nr. 30 f° 35.

²¹⁰⁵ Van Winter, *Sources*, p. 309.

²¹⁰⁶ HUA, St. Jan, inv. nr. 7 (Liber rubeus) f° 27v (...) *inter fossam que vulgariter appellatur Snelscloet* (...).

De ontginning van het blok Nederbijleveld

Nederbijleveld is van Bijleveld gescheiden door de Kerkweg. De wetering naast de weg zal de oorspronkelijke wetering zijn die het blok begrenste. Het is wel duidelijk dat de wetering, die er pal naast lag aan de westzijde, de oorspronkelijke sloot is geweest die ten tijde van de ontginningen is gegraven. De sloot werd aangevangen even ten zuidwesten van de huidige kerk, op de hoek van de Uitweg en Kerkweg. Deze locatie was geen toeval, de sloot liep aan de westzijde van de Kerkweg, namelijk langs de *curtis*. De diepte werd ook hier bepaald op 1300 meter, dat was dan ook de exacte lengte van de sloot vanaf de hoek Uitweg/Kerkweg tot aan de Reijerscopse Wetering. Een groot deel van deze sloot bestaat nog: vanaf het tweede gedeelte van de Raadhuislaan tot aan de snelweg A2 is het zichtbaar als 4-5 meter brede sloot. De Reijerscopse Wetering vormde het begin van de blokken Reijerscop.

Aan de westzijde van de Kerkwetering werden nog 3 of 4 hoeven uitgezet tot aan de plek waar later kasteel Batestein zich bevond. Dit kasteel namelijk stond op 2½ morgen land waar in 1407 aan de westzijde *enen wech geheiten die Ruige zijtwende* was gelegen.²¹⁰⁷ We kunnen hier spreken van een mini-ontginning die een regelmatige kaveldiepte had van 1300 meter. Het gebied was volgens de kadastrale gegevens 66 morgen groot. Overigens is in dit verband interessant dat Hendrik van Wede het kasteel bezat rond 1400 waaruit we nog eens de invloed van de Van Stoutenburgs kunnen opmaken.

De aanwezigheid van een zijdwende geeft wel aan dat dit een geplande inrichting is geweest. Door de kromming van de Oude Rijn zag men er van af om nog meer hoeven uit te meten en zo bleef er een fors gebied over dat geen hoevenstructuur heeft maar een blokvormige verkaveling kent. Van deze hoeven is vrijwel niets meer te zien doordat de zuidelijke rand van de bebouwing van het dorp nog maar 400 meter van de snelweg A12 verwijderd is. Onder deze nieuwbouw liggen de hoeven. De rechte lijn die loopt van het kruispunt Uitweg-Haanwijk naar de manege is de voormalige Ruige zijdwende geweest. Op de kadastrale kaart uit 1832 zijn de regelmatige stroken nog perfect te zien. Het kaartbeeld doet vermoeden dat hier drie brede hoeven zijn uitgezet waar halverwege sloten zijn uitgegraven; het kan goed zijn dat hier oorspronkelijk drie hoeven van 22 of 24 morgen zijn uitgezet.

Ten westen van de Ruige zijdwende liggen twee bijna driehoekige blokken met een vrij onregelmatige verkaveling. Deze blokken hadden geen hoevenstructuur en werden in de veertiende eeuw (en waarschijnlijk al eerder) in onregelmatige stukken verpacht, van 19, 7, 5 morgen en nog wat andere afmetingen.²¹⁰⁸

Door het noordelijke kwart van de polder Haanwijk was een grillig verlopende Middelwetering gegraven. Deze is nog steeds op sommige plaatsen 12 meter breed. Een soortgelijke en zelfs gelijknamige wetering liep, op ongeveer dezelfde hoogte dwars door Nederbijleveld. Ze sloten niet op elkaar aan aangezien het gerende stuk tussen de Hollandsche Kade en de Molenvliet van de Dam Molen te smal was. In het oostelijke stuk van Bijleveld was ongeveer halverwege een Middelwetering gegraven tussen de Kerkweg en de Molenvliet van Achtkanten molen. Tenslotte lag er tussen de laatste molenvliet en de Hellevliet, de oostelijke begrenzing van de volledige polder Bijleveld, ook een Middelwetering.

7.3.4 Haanwijk

De wijk-naam Haanwijk staat in het gebied van de Oude Rijn niet alleen. Volgens Blok waren wijk-namen zelfs vrij productief in de ontginningen.²¹⁰⁹ Voorbeelden uit de omgeving zijn Bilwijk (1307 *Bilwyc*), Bilwijk bij Haastrecht en Bulwijk bij Muiden (1334 *Bilwyc*) en Bullewijk bij Amsterdam. Tevens Kromwijk (1307 *Crumwyc*) genoemd naar de kromming van de Oude Linschoten. De oude naam voor Lange en Ruige Weide was *Kustwic* en Mastwijk komt als *Mastwic* voor.²¹¹⁰ 'Wijk' is geen afleiding van *vicus* maar een oorspronkelijk Germaans woord voor omheining. Het kan een nederzetting van minimaal een hoeve zijn. In het noorden van ons land duidt 'wijk' meestal op water, zo kan wijk ook betekenen inham of zijslot.

Alle 'wijken' liggen op kleigrond en zo ook Haanwijk, dat ontgonnen is als klei-op-veen-wildernis.

Haanwijk komt voor het eerst voor in het oude register van graaf Floris als *Hanenwyc*, een spelling die ook door de Stichtse hoefslaglijsten wordt aangehouden en meestal in de veertiende eeuw wordt aangehouden.²¹¹¹ Oude stukken in het archief van St. Jan hebben in 1309 *Hanenwyc* en *Haenwyc*.²¹¹² De kapittelrekening van Oudmunster uit 1296 heeft

²¹⁰⁷ Maris, *Repertorium*, nr. 105, p. 93-94. Tot het jaar 1403 had Hendrik van Wede *dat huys Batestein mit 2½ mergen lants, daerom gelegen, gelegen in Hermalen* van de bisschop in leen, waarna het overging in de handen van Hendrik de Rover van Zuylen, wiens dochter het in 1451 opdroeg ten gunste van Zweder van Zuylen, zoon van Dirk, heer van Harmelen.

²¹⁰⁸ Bijvoorbeeld: Van Winter, *Sources*, p. 290-291.

²¹⁰⁹ Blok, 'Toponymische verkenningen', p. 406.

²¹¹⁰ Resp. OSU nrs 1717, 1897, 651 en 1822.

²¹¹¹ Muller, Register graaf Florens, p. 159 (anno 1284/1285) *Har Everard van Stoutenberch .xxviii. morghen in Hanewijc gherecht*. resp. Horsten, 'Ontginningen', p. 216-217 (lijsten uit 1307, 1314 en 1355). Ook *Hanewijc* in Drossaers, *Nassause Domeinraad*, regest 32 (26-07-1310). HUA, Oudmunster, inv nr 934 f° xviiv: *in loco dicto Hanewijc*.

²¹¹² HUA, St. Jan inv nr 7 (Liber rubeus), f° 29. *in parochia de Harmelen op Byleveld en Haenwijck*, en aldaar f° 27v: *medietatem maioris decimarum sitarum in prochia de Hermalen traictensis dyocesis in locis wlgariter appellatis Bilenvelt et Hanewijc*.

Hanewike.²¹¹³ Een oorkonde uit 1292 vermeldt *Hanewiich*, wat in 1368 als *Hanewiic* voorkomt.²¹¹⁴ Vanaf de zestiende eeuw wordt *Haanwijck* gebruikelijk terwijl regelmatig verbastering optreedt tot *Hanick*.²¹¹⁵ Land was nooit gelegen in Haanwijk, het kon wel liggen *in loco dicto* *Hanewic*, maar het lag dan bijvoorbeeld *in eadem parochia supra* *Hanewiic*.²¹¹⁶ Een interessante vermelding uit 1278 betreft land *in loco, qui dicitur* *Quinque mansus, apud vicum, qui Kurtrike nuncupatur*.²¹¹⁷ Met 'wijk' zal zijn bedoeld de lintbebouwing met boerderijen aan de dijk, wat zowel in Kortrijk het geval was als in de andere genoemde locaties.

De grootte van Haanwijk

Haanwijk was een vrij klein, nagenoeg vierkant ontginningsblok ten westen van het dorp Harmelen ter grootte van 190 morgen. De omvang kan het beste worden afgeleid uit de kadastrale gegevens en latere opgaven van de polder.²¹¹⁸ Van der Aa wist in 1843 de exacte afmetingen van de polder Haanwijk: 161 bunder 19 voet 22 el. Interessant is ook dat er toen 8 boerderijen waren en een daggelderswoning.²¹¹⁹ Een gemiddelde bedrijfsgrootte van 20 hectare ofwel 24 morgen. Waarom dat interessant is wordt hieronder duidelijk. Een omvang van 161 bunder komt overeen met 190 morgen. Behoudens deze vermelding van de poldergrootte komt Haanwijk nauwelijks afzonderlijk voor. Het was ook al van oudsher een juridisch geheel met Bijleveld.²¹²⁰ De enige manier om te achterhalen welke percelen binnen het gerecht op Haanwijk lagen was een volledige reconstructie op basis van fiscale bronnen, pachtbrieven, cartularia, notariële akten en kadastrale gegevens. Op details wordt verderop ingegaan, hier volstaat het om te vermelden dat alle landerijen op Haanwijk volgens de oudschildboeken in totaal 197 morgen groot waren.

De ontginning van Haanwijk

Haanwijk wordt in het noordoosten wordt ze begrensd door de Leidsche Rijn. In het zuidoosten wordt de grens gevormd door de Hollandse kade, die ook de oostelijke grens vormt. In het westen wordt de polder van Breeveld gescheiden door de Haanwijker Molenvliet. Deze vliet stopt bij de Breeveldse kade, of liever gezegd: daar begint ze, want de vliet voorzag in de waterafvoer van geheel Haanwijk, de Oude Rijn in. Het ten zuiden van de Breeveldse dijk gelegen blokvormige perceel waterde via zijn eigen perceelsloot in de vliet af. De polder Haanwijk ligt tussen Breeveld en Bijleveld in, gescheiden door twee driehoeken die als een wig tussenbeide zijn geplaatst. Zowel de grillige loop van de Oude Rijn als de chronologie van de ontginningen hebben dit lijnenspel veroorzaakt. Vrijwel alle lijnen zijn nu nog in het landschap zichtbaar en het is van de weinige delen van ons onderzoeksgebied waarin een duizendjarige geschiedenis kan worden afgelezen.

Het gerende gedeelte aan de westzijde van Haanwijk behoorde tot Breeveld. De grens was sinds 1516 de Haanwijker molenvliet. Heel vroeger, denkkelijk al ten tijde van de openlegging van Haanwijk in de elfde eeuw, was de *Gheldofssloet* de westelijke grens en dit zal dan de voorloper zijn geweest van de molenvliet.²¹²¹ De oostelijke begrenzing was later de Hollandsche kade, die meerdere naamsveranderingen heeft ondergaan, echter altijd duidelijk onderscheiden van de straks te bespreken kade. Oorspronkelijk is dit geen kade geweest maar een *zijtwinde*.²¹²²

Toen de ontginning Bijleveld was voltooid werd de zijdwende het beginpunt voor Haanwijk. Doordat Kattenbroek al was ontgonnen had men niet onbepaald de ruimte maar er men kon toch een gebruikelijke cope uitzetten; het lukte zelfs om de gebruikelijke lengte van 1250 meter te overschrijden. Zo werd de zijslot ter plekke niet 1250 meter, maar 1300 meter (416 koningsroeden) lang, een minder gangbare maar wel vaker voorkomende lengte.²¹²³ De kade was kaarsrecht met uitzondering van het laatste stukje nabij het dorp Harmelen waar een kleine knik was aangebracht naar het westen. Evengoed stond de kade loodrecht op de ontginningsbasis, de restgeul van de Oude Rijn. Met een loodrechte hoek als begin was het eenvoudiger meten en westwaarts zette men zonder problemen de kavels van 1300 meter uit. Tussen die achtergrens en die van Kattenbroek bleef slechts een klein stukje land over en zo konden er tussen de Linschoten en de Oude Rijn zowaar drie volledige ontginningsblokken worden geplaatst. Dit overgebleven stukje land was 6 morgen groot en was onderdeel van de merkwaardige indeling van Reyerscop en het hoorde voor de helft bij

²¹¹³ Hofman, 'Lijst der goederen', p. 311.

²¹¹⁴ OSU V, nr. 2541 (25-07-1292): *ic Willem, sone haren Gherardes Taetsen, orconde ende doe te weten (...), dat ic den commenduer ende deen broderen van sente Katherinen van Utrecht hebbe vercoeft enen vrien waterganc ewelike te gaen in de Ysele dor min gherecht van horen lande, dat si hebben of hierna hebben solen up Hanewiich* en Van Winter, *Sources*, p. 301: *Item in eadem parochia supra Hanewiic*.

²¹¹⁵ Moorrees en Vermeulen, *Vervolg*, deel 2, p. 422-423 (06-03-1516): *gemeene buyren van Haanwijck*. HUA, Leeuwenberg gasthuis inv nr 2228: *In Junij 1675 heb ick ondersz. geswooren landmeter door ordre van de Ed. Heeren Regenten van gast huys genaemt Leeuwenbergh gemeten aen nedersijde ter halver sloot dit afgebeelde landt leggende in den Gestigte van Utrecht onder den gerechte van Hanijck*.

²¹¹⁶ Zie voor de bewijspplaatsen de voorgaande voetnoten.

²¹¹⁷ OSU IV, nr 1974 (02-06-1278). Ook bij De Geer, *Duitsche Orde*, deel 1, p. 321.

²¹¹⁸ De begrenzing volgens de uitgevers van Harmelen in 1832, p. 23 niet geheel correct. Niet de Molenvliet maar de Breudijkse Uitwatering vormde de begrenzing met de toenmalige gemeente Woerden. Het proces-verbaal der grensbepaling op pagina 45 artikel 7 is daarentegen correct.

²¹¹⁹ Van der Aa, deel 5 p. 21.

²¹²⁰ In enkele gevallen werden burens van Haanwijk genoemd omwille van waterstaatszaken, dat veronderstelt een afzonderlijk gerecht; we komen er nog op terug.

²¹²¹ HUA, St. Jan, inv. nr. 7, fol 29.

²¹²² Van Winter, *Sources*, p. 290.

²¹²³ Van der Linden, *Cope*, p. 22-25.

Reyerscop en voor de helft bij Indijk zodat dit kleine perceel half Utrechts en half Hollands was!²¹²⁴ De kade tussen dit westelijke gedeelte van Haanwijk en Kattenbroek werd de Haanwijker kade genoemd. Vanuit Kattenbroek gezien noemde men deze grens al voor 1389 de Kattenbroeker weg.²¹²⁵ Hoe dan ook, de hoeven op Haanwijk waren alle *streckende uten Rijn tot aftersaen die lantscheynck toe*.²¹²⁶ In latere tijd werd deze landscheiding ook wel Veenlandse Kade genoemd.²¹²⁷

Afb. 7-3: Oorspronkelijke hoeven-indeling van Haanwijk en Neder-Bijleveld

sloten; het ligt niet voor de hand dat alle sloten zijn verlegd op basis van bijvoorbeeld wijzigende bezitsgrenzen. Het was van oudsher al gebruikelijk dat sloten werden uitgediept en dat de dichtheid van sloten werd verhoogd als dat omwille van de waterhuishouding noodzakelijk was.

Hierboven werd kort over de hoevenstructuur nabij kasteel Batestein gesproken, waar hoeven van ongeveer 22 morgen waren uitgezet. Deze afmetingen treffen we ook vaak aan in Haanwijk, er is lang niet altijd sprake van een hoeve van 16 morgen groot, sterker nog: hoeven van 16 morgen zijn eerder uitzondering dan regel. De meest westelijke stroken zijn beide 11 morgen groot, en waren sedert de eerste optekening in 1461 in handen van één bezitter, samen dus een hoeve van 22 morgen. Volgens het kadaster waren deze percelen samen 18½ hectare, dus 22 morgen. De hoeve ten oosten daarvan, vanaf de vijftiende eeuw toebehorend aan het Bagijnhof, was 24 morgen groot. Daarnaast lag een hoeve toebehorend aan het St. Servaas klooster van 15 morgen groot. Uit deze voorbeelden moge wel blijken dat de hoeven niet dezelfde afmetingen hadden. Met de beste wil van de wereld kunnen de percelen niet worden herleid tot een structurele hoevengrootte van 16 morgen. Dat is ook al te zien aan de

7.3.5 Bezit en verwerving

Het beginpunt voor de reconstructie van de bezitsverhoudingen en het ontstaan ervan ligt wederom bij de manualen van het morgengeld en het oudschildgeld.²¹²⁸ De oudste momentopname uit de reeks van overgeleverde financiële landsheerlijke bescheiden is het morgengeldboek uit 1461 waarin in 1470 nog wat aantekeningen zijn aangebracht. Dankzij titels van aankomst en cartularia kan nog wel wat verder terug in de tijd gekeken. Veel verder dan een aantal decennia is veelal niet mogelijk. Dat is vooral het geval bij de kloosters en liefdadige instellingen wier archieven nu eenmaal tamelijk lacuneus zijn overgeleverd. Het is dus ook hier niet verantwoord om verder terug te gaan dan het jaar 1300.

Jaars	Gerecht	Totale oppervlakte	Aantal unieke eigenaren	Gemiddeld bezit per eigenaar	Aantal pachtcontracten	Gemiddelde omvang pachtcontracten	Aantal unieke pachters	Gemiddelde bedrijfsgrond	Gebruikers met eigen grond	Oppervlakte eigen grond	Gemiddelde eigen grond	Percentage van het land	Fragmentatie eigenaar-gebruiker	Ratio contracten per eigenaar	Ratio contracten per gebruiker
1460	Harmelen, Bijleveld, Haanwijk	653	48	13,60	85	7,68	44	14,84					1,09	1,77	1,93
1501	Harmelen, Bijleveld, Haanwijk	653													
1536	Harmelen, Bijleveld, Haanwijk	653	62	10,53	93	7,03	59	11,07	19	100	5,26	15%	1,05	1,50	1,58
1600	Harmelen, Bijleveld, Haanwijk	653	60	10,88	93	7,02	64	10,20	25	88	3,52	13%	0,94	1,55	1,45
1685	Harmelen, Bijleveld, Haanwijk	653	54	12,09	85	7,68	64	10,20	15	47,5	3,17	7%	0,84	1,57	1,33

In het bovenstaande overzicht is te zien dat in het 653 morgen grote gerecht een hoog gemiddeld bezit per eigenaar kende. Dat was zeker in de vijftiende eeuw het geval toen het aantal bezitters op een minimum was beland. Dit gemiddelde van 13,6 morgen was slechts vergelijkbaar met de gerechten Vleuten en Zuilen en in deze drie locaties was de fragmentatie van bezit beperkt gebleven. Als de parallel inderdaad opgaat zou er in Haanwijk en Bijleveld, hoewel dit zonder 'cope'-naam de verdere kenmerken van een ontginningsgebied heeft, grootgrondbezit kunnen zijn geweest. De hiervoor geschetste stevige positie van een aantal ministerialen preludeerde daar al op. Het is nu van belang om te zien welke bezitters en maatschappelijke groepen achter de bovenstaande getallen schuilgaan.

²¹²⁴ HUA, Notarieel, U093a028 akte 53 (30-05-1695): *zes morgen hooiland, waarvan de ene helft ligt in het gerecht Reyerskop in desen Gestichte, en de andere helft in het gerecht van de Indijk in Hollant. Streckend van de voorn. 11 morgen tot aan de Haanwijker Cade toe, oost: Begijnhof en west [vacat]. De elf morgen: HUA, Notarieel, U151a014 akte 108-2 (30-10-1737) Nicolaas van Bronkhorst verocht aan Willem van Cleeff 11 mergen alwaar de Heeren Huijzinge en boere woningen op staat, streckende voor uijt den Rhijn tot agter aan ses mergen lands die half Stigts half Hollants zijn (...). Aan de kop van dit perceel aan de Oude Rijn stond het herenhuis Noordborch.*

²¹²⁵ ARA, Graven van Holland, inv. nr. 226, f° 61 (03-08-1389).

²¹²⁶ HUA, Oudmunster, inv. nr. 1101-5 (22-02-1552)

²¹²⁷ HUA, Notarieel, U184a025 akte 179 (03-04-1762).

²¹²⁸ Morgengeld is gegeven in verschillende jaren. Een handjevol registers is overgeleverd; Morgengeld van 1456 (met notities 1470), 1501 (met notities 1511); Oudschildgeld van 1536, 1600 en 1686 per gerecht verschillend daarna. Vleuten bijvoorbeeld tot 1793, Veldhuizen tot 1756, Themaat bijvoorbeeld 1686 verloren gegaan, later niets. Van 1501 zijn de laatste katerns verdwenen, w.o. Harmelen.

Uitgangspunt voor de analyse van deze voorbeeldig ingerichte strook van ontginningen is de situatie rond 1450. Het taartdiagram laat zien dat het bezit van burens wederom zeer beperkt was. Dat betekent dat, uitgaande van de basis situatie dat de boeren-kolonisten ten tijde van de openlegging van deze gebieden de grond in handen moeten hebben gehad, ze deze binnen drie eeuwen waren kwijtgeraakt. Dat is moeilijk voorstelbaar, zoals we verderop zullen zien. Het bezit van stedelingen is niet bijster groot maar wel opvallend zo ver van de stadsmuren. Met lieden als Gijsbert van Galecop, Claas van Groenberg, Jan van Hoyer bevinden we ons in de kringen van

Afb. 7-4: Bezitsverhoudingen Haanwijk en Bijleveld ca. 1450 (totaal 653 morgen)

Utrechtse bestuurders en zoals elders zijn de stedelingen vrijwel zonder uitzondering in de gegoede burgerij te zoeken. In vrijwel alle gevallen waar moest worden vastgesteld of een individu een buur of stedeling was, is met de aantekeningen van Booth gekeken of deze persoon een rol in de stad Utrecht vervulde. Dat was vrijwel altijd het geval. Met *Andries die gortmaeker* ligt dat waarschijnlijk anders, naast zes morgen in Bijleveld bezat hij 10½ morgen in Gerverscop en het zou goed kunnen dat hij om zakelijke redenen grond bezat. Dit zou dan tevens wijzen op de verbouw van gerst in dit gebied.

Oude instellingen

De oude instellingen in het uitgestrekte gerecht worden vertegenwoordigd door de abdij Oudwijk, het Catharijneconvent en de kapittels van de Dom, Oudmunster, St. Jan en St. Pieter. De laatstgenoemde 4 kapittels hadden hier vooral afzonderlijk beheerde vicarie-goederen. Zoals dat ook in de Harmelerwaard het geval was zien we dus late invloed van de oude instellingen en dan nog indirecte invloed, want bezitters van deze goederen werden de kapittels immers niet. Helaas heeft dat geleid tot ongestructureerd beheer en summiere overlevering van archivalia. Het beeld van de categorie 'Oude instellingen' wordt in dit gerecht nogal vertekend door de johannieters die een derde deel van de grond bezaten.

Tabel 7-2: Bezit van de oude instellingen in Bijleveld en Haanwijk (1450-1700)

Eigenaar	1461	1536	1600	1686
Convent van Oudwijk	0,00	4,50	4,50	0,00
Domkapittel	9,00	9,00	9,00	3,00
Mariëndaal	16,00	16,00	16,00	16,00
Oudmunster	6,00	12,00	16,00	16,00
St. Catharijne	218,00	221,33	221,33	218,50
Eindtotaal	249,00	262,83	266,83	253,50

De maatschappelijke indeling van kerkelijke instituten onder de noemer oude instellingen heeft in de meeste gevallen wel een zeker verband met de ouderdom van het goederenbezit. Dat is echter niet altijd het geval zoals moge blijken uit het als eerste te bespreken geval van Oudwijk. De Sint Stevensabdij van Benedictinessen te Oudwijk was in 1135 gesticht door de weduwe van burggraaf Arnold, Machtelt, die volgens Buitelaar tot de stand der *nobiles* behoorde.²¹²⁹ Een oorkonde uit 1165 vermeldt dat de bijbehorende kapel aan St. Steven was gewijd.²¹³⁰ De kapel was op dat moment al eigenaar van 7 morgen land te Vleuten, in 1164 door kanunnik Hendrik Troibant van St. Pieter aan abdis en zusters geschonken.²¹³¹ Het is deze kapel die werd uitgebreid tot een kerk waarvan de *fundator et edificator huius ecclesie* ene Willem en zijn vrouw Rysela waren.²¹³² Terwijl Buitelaar meent dat deze Willem een Van Schalkwijk is, wordt dit weerlegd

²¹²⁹ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 24. De door Oppermann vals verklaarde oorkonde is door onderzoek van Koch van elke verdenking geschoond. Maris, Van Voogdij, p. 84; Van Kalveen, Vrouwenkloosters, p. 154-155. Bijzonder is de band van de abdij met Hildegard van Bingen.

²¹³⁰ OSU deel 1, nr. 450 (25-11-1165).

²¹³¹ *contulit abbatisse Sophie et sororibus eius santimonialibus de Altwyck (...) VII jugera, que sunt apud Flutene*, OSU I, nr 442 (tussen 22-4 en 18-06-1164).

²¹³² OSU I, nr 476 (25-07-1173); Burgers, *Chronicon Egmundani*, p. 273 *Ab eisdem episcopis* [die drie dagen daarvoor de St. Maartenskerk in Utrecht wijdden] *dedicata est ecclesia Sancte Marie et sancti Stephani in oltuuich*. Procurator, *Kroniek*, p. 58 heeft *Olttwic*. Het jaar 1173 was een uitgesproken rampjaar met een zeer strenge winter, veel sneeuw, immense overstroming en een grote brand, wat alles die zomer tot veel religieuze activiteit leidde.

door het wijdingsbericht dat door Pijnacker Hordijk werd uitgegeven en door Van Vliet in dit verband wordt aangehaald.²¹³³ Hierin staat namelijk het volgende: *Anno domini 1173 ecclesia, a Wilhelmo de Vorne et uxore fundata, a tribus episcopis in magna gloria VIII Kal. Aug. dedicata est (...) Ipso die fundator ecclesie mansum obtulit, cujus situs est juxta Marre.*²¹³⁴ Een hoeve dus bij De Meern, wat nog eens onderstreept dat het om Willem van Voorn moet gaan, wiens kasteel niet ver van De Meern lag.²¹³⁵

Zoals verder terug kort werd vermeld had Oudwijk al voor het jaar 1217 in *Bylevelt unam viertele*. Volgens het oudschildgeld bezat de abdij in het gerecht Bijleveld en Haanwijk 4½ morgen. In tegenstelling tot wat men hier zou verwachten, namelijk continuïteit, blijkt het niet om hetzelfde stuk land te gaan. De morgengeldboeken vermelden ook geen land van Oudwijk in 1459/1461. De schenking van dit land *daer Haenwijcker kae boven ende dat Convent vanden Brigitten tZoest beneden naestgelant zijn* dateert namelijk pas van 1520 toen het werd overgedragen door Johan Jansz aan de rentmeester van Oudwijk.²¹³⁶ Het lag derhalve in het zuidoostelijke deel van Haanwijk als onderdeel van de uiterste hoeve. In 1501 werd het land omschreven als *Streckende voir van Aelbert van Ryns landt after aen des lants kae toe, daer die zelve kae boeven ende dat Convent van Brigitten tot Zoest beneden naist gbelant zijn.*²¹³⁷ Deze Albert van Rijn bezat 6 morgen op Haanwijk.²¹³⁸ Het bezit van Oudwijk lag in twee kleine perceeltjes van elk zo'n twee morgen, van elkaar gescheiden door een stukje land van de Heilige Geest. De rentmeester van het convent gaf in 1596 een volledig overzicht van de goederen maar maakte helaas bij het overschrijven van de kernpunten uit de pachtbrief een *Augensprung*, zodat wel bekend is dat er twee kampen waren waarvan de ander aan de landscheiding was gelegen – het ander kampje blijkt alleen uit het kaartboek van de Heilige Geest (zie verderop). De huidige pachter en voorgaande pachter treden beide op in de manualen van het oudschildgeld en er is geen twijfel over eigendom en locatie.²¹³⁹

Voor het bezit van de cisterciënzer nonnen in Mariëndaal bij Zuilen ("Ten Daal") geldt eigenlijk hetzelfde: een vrij groot stuk land van 16 morgen waarvan geen archivalia bewaard zijn gebleven. De oudste bron is het morgengeld uit 1461. Ook hier is niet uit te sluiten dat het klooster al van oudsher deze hoeve op Haanwijk in bezit had. Of het dan een stichtingsgoed betreft ten tijde van de oprichting (vóór september 1244) door Dirk Kovelwaat, kanunnik van Oudmunster, is niet bekend. Hier geldt hetzelfde als bij het Begijnhof. Een inventaris van charters die door rentmeester Johan Vinck in opdracht in 1637 is gemaakt vermeldt vele goederen, ziet er aardig compleet uit, maar geeft het bezit op Haanwijk niet.²¹⁴⁰ Uit het register blijkt bijvoorbeeld dat Hendrik van Harmelen in 1295 nogal wat land schonk in Gerverscop. Een andere mogelijke begunstiger is Dirk van Zuylen. Deze komt in het anniversarium van het klooster voor met speciale vermelding *fraternitas*, die verder ook voorkomt bij Theodora van Zuylen, maar of er een goederen schenking – en dan nog welke – aan ten grondslag lag blijkt niet.²¹⁴¹ Aangezien er wel wat Van Zuylen intraden in het klooster, zoals ook bij het navolgende St. Servaas het geval was zullen bij de intrede goederen meegegeven zijn.

Terwijl het Domkapittel geen land op Haanwijk bezat kon het bogen op bijna 40 morgen op het naastgelegen Bijleveld, waarvan het gros aan vicarieën behoorde en op basis van de gevolgde indeling in maatschappelijke groepen verderop wordt besproken. Volgens de manualen van het morgengeld bezaten *die heeren van den Doem* in het gerecht Harmelen, Bijleveld en Haanwijk een vijftal stukken grond van resp. 18, 2, 1, 6 en 10 morgen; in totaal 37 morgen land. Het was verhuurd aan acht pachters waar van vier het grootste stuk van 18 morgen bebouwden.²¹⁴² De gegevens uit het oudschildgeld wijken daarvan nauwelijks af met 20, 3, 6 en 10 morgen. Terwijl vele kapittelgoederen in het Sticht

²¹³³ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 26 en Van Vliet, *In kringen van kanunniken*, p. 394 n. 1604.

²¹³⁴ Pijnacker Hordijk, *Onuitgegeven oorkonden*, p. 220.

²¹³⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 396 (Necrologium, voorin, goederenregister uit 1300): *Ab ista parte pontis Maerne non longe a domo Wilhelmi de Voerne II iugera de quibus fit memoria Walteri.*

²¹³⁶ HUA, Stevensabdij, inv nr 128 (14-02-1520): *Allen den ghenen (...) Dirck van Zuylen van Hermelen schout ende ambochtsheer in mijnen gherecht van Haenwijk (...) ghecomen is int gherecht voirscreven Johan Jansz wonende tot Hermelen ende begheerde eens oirdels of die derdenhalven morghen landts alsoe groot ende alsoe cleijn alse die van oudts gelegen zijn inden gherecht voirscre daer Haenwijcker kae boven ende dat Convent vanden Brigitten tZoest beneden naestgelant zijn. Hij mag het verkopen en doet dat aan Roelof die Leeuwe rentmeester tot Oudwijk tot behoef der eerwerdigher abdijsen ende ghemeen Convent van Oudwijk den vryen eyghendom (...).*

²¹³⁷ HUA, Stevensabdij Oudewijk, inv nr 127 (29-04-1501): *Alle den ghenen ... Dirck van Zulen Ghijsbertssoen schout van Haenwijk dat voir mij ende voir die buere die hiernaebescreven staen quam int gherecht Lijsbeth Jan Simonsz wedue ende gaff over mijt hoirs ghecorens mombers handt dair zij mijt recht ende mijt oirdell aen quam Ffrederick vten Hamme, Henrick Jansz, Meertyn Willemsz ende Frederick Gheritsz als vrunde ende maghe, vanden vier vierendelen van Gherit Willemsz zaliger gedachten tot behoiff Jan ende Gherigen des zelve Gherit Willemszoen after ghelaten onmundighe kindere den vrien eyghendom van vijftalff mergen lants ghelegen inden gerechte voirs. [volgt vermeld citaat]*

²¹³⁸ HUA, Staten Landsheerlijk, 345 (Morgengeld 1459).

²¹³⁹ HUA, Convent van Oudwijk, inv. nr. 956 (Rekening over 1596/1597): f° XXXIII. *Hermelen. Van Gerrit Willems die bruijckt twee campen landts inden kerspele van Hermelen op Haenwijk groot te samen vijftalve mergen ende dander aen die gemeen landtscheydinge die Dierck Eelgisz lest gebuijckt heeft.* Volgens het oudschildgeld was in 1536 Dirk Elgisz de pachter, in 1600 Geurt Willemsz, dus dat klopt over en weer. In het algemeen zijn de rekeningen van de Stevensabdij, bewaard van 1366-1798 een prachtig geheel.

²¹⁴⁰ HUA, Mariëndaal, inv nr 9 (1637) bevattende charters uit de periode 1295-1636. Rekeningen van het convent zijn overgeleverd van 1593 tot 1761 (HUA, Mariëndaal, inv nr 64-199).

²¹⁴¹ Matthaeus, *Fundationes*, p. 432-493; Van Heussen, *Historia episcopatum*, p. 136-154) naar Matthaeus. Uittreksels uit dit necrologium bij HUA, Buchel-Booth, inv nr 5, f° 210-220v.

²¹⁴² 18 morgen (gebruikers Jan Huybertsz 12½ morgen, Meysse Dirk Jansz weduwe 1 morgen, Zweer Berendsz 3½ morgen en een onbekende had de overblijvende ene morgen); 2 morgen (Willem Petersz); 1 morgen (Clemeysse Dirk Jansz weduwe); 6 morgen (Rutger Arends) en 10 morgen (Theunis Dirk Jansz). HUA, Staten Landsheerlijk, f° CXXXVIII.

behoorden aan de Kleine Kamer, een beheerseenheid die voornamelijk in de veertiende eeuw groeide door schenkingen voor memoriediensten, had het Domkapittel in de gerechten rondom Harmelen alleen goederen in andere beheerseenheden. Dat was al zo in 1320 blijkens het oudste overzicht van goederen van de Kleine Kamer.²¹⁴³

Beginnen we met de kleine perceeltjes van 2, 1 en 6 (later 3 en 6) morgen. Deze maakten deel uit van totaal 9 morgen die in een bijzonder fonds, de *bona divisa*, werden verantwoord. Een klein onderdeel van dit omvangrijke fonds was *in parochia de Hermalen ix iugera sita in loco dicto Bilevelt*. Bij negen morgen denkt men al gauw aan zoiets als een halve hoeve doch dat was niet het geval. Het betrof namelijk twee morgen die *de Stripe* werden genoemd, gelegen tussen land van het Domkapittel en Dirk van Zuilen aan de oostzijde, en land van Dirk van de Zuilen aan de westzijde. Een morgen van de negen lag tussen land van de Wittevrouwen (oost) en het convent van St. Catharijne (west). De overige zes morgen lagen ongedeeld met 6 morgen van de johannieters, die er ook aan beide zijden naast geland waren.²¹⁴⁴

Nog even los van het feit dat de alomtegenwoordige Van Zuylens en de Johannieters als belenders optreden is dit weer een mooi voorbeeld van een vrij klein bezit dat toch weer verspreid blijkt te liggen. Dat is vaak nog te zien aan de fiscale administratie. Hierboven werd kort vermeld dat de morgenboeken nog één, twee en zes morgen vermelden (anno 1461: Clemeysse Dirk Jansz weduwe, Willem Petersz, Ruther Arendsz) en de oudschildboeken drie en zes (anno 1536: Gerrit Dirksz en Jan Zweersz.). Fiscale administratie was ingericht volgens de verhouding tussen eigenaar en pachter en niet volgens de geografische ligging van de afzonderlijke delen. Des te interessanter is het om te lezen in de rekening over 1393, dat er toen maar een pachter was, namelijk Splinter uten Weerde, die dan ook met negen morgen werd vermeld.²¹⁴⁵ De afzonderlijke zes morgen werden in de loop van de zeventiende eeuw verkocht aan de heer van Harmelen.

Het kapittel van Oudmunster was vrijwel overal in het Oude Rijngebied gegoed en zo ook hier. Het bezit van deze instelling was op verschillende momenten verworven en het werd door uiteenlopende kamers beheerd, aangezien de opbrengsten voor verschillende doelen bestemd waren. Hier komen alleen de goederen van de kanunniken aan bod.

De zes morgen land op Haanwijk lagen ingeklemd tussen land van de johannieters, waarmee het volgens een pachtbrief gemeender voor lag.²¹⁴⁶ De johannieters bezaten ook 6 morgen van dit geheel. Sinds 1348 komt het land voor als *Elburghelant* dat wellicht teruggaat op de schenker, Hendrik Elburg.²¹⁴⁷ Het toponiem heeft zich niet kunnen handhaven en zal na enkele decennia zijn verdwenen als wel zeer lokale vernoemingsnaam.²¹⁴⁸ De oudste pachtbrief dateert van 1367 en weet te vermelden dat het land aan beide zijden is begrensd door St. Catharijne. De pachters *Johannes Brabants soen ende Johannes Ioyen Peters soen* verkregen het land in pacht *alsoe langhe als Aleyt Johan Brabants soens dochter in levenden live is*, overeenkomend met de rekening van de kleine kamer.²¹⁴⁹ De genoemde Hendrik Elburg is verder onbekend. Een verband met een van de zeldzame 'Elburgs', de gelijknamige zus van Frederik van Zuylens, is mogelijk.²¹⁵⁰

Het exacte jaartal van verwerving kon niet worden achterhaald en moet dan worden geplaatst tussen 1296 (de rekening waarin het nog niet voorkomt) en 1300.²¹⁵¹ De perkamentrol uit dat jaar vermeldt *In Hanewike Henricus filius Hellenburgis de tribus jugeris XXX sol. Martini et Petri*. Dat is interessant omdat er sprake is van 3 morgen terwijl het kapittel later 6 morgen bezat, tenminste vanaf 1348. Bij wijze van uitzondering beschikken we over een schenkingsakte, en wel uit 1299. Het is een testament van priester en vicaris Dirk die aan de kerk een opbrengst van 30 solidi schenkt uit 3

²¹⁴³ Uitzondering waren wat percelen in Kattenbroek, dat tot de parochie Harmelen behoorde.

²¹⁴⁴ HUA, Dom, inv nr 601 (anno 1365): *Item in parochia de Hermalen ix iugera sita in loco dicto Bilevelt horum ix iugerorum duo appellantur die Stripe, sita ibidem inter terras ecclesie nostre et terras domini Theoderici de Zulen a parte superiori et terras eiusdem domini Theoderici a parte inferiori. Item i iuger situm et ibidem inter terras albarum dominarum in Traiecto a parte superiori et terras monasterium sancte katherine in Traiecto ex parte inferiori. Item reliquam vj iugera iacent pro indiviso una cum vj iugeribus terre monasterium sancte katherine predicti sita ibidem inter terras predicti conventi sancte Katherine ab utriusque parte.*

²¹⁴⁵ HUA, Dom, inv nr 639-1: *Item in Hermalen a Splintero uten Weerde de IX jugeribus VI½ scutis antiquis facit XIX lb X s.* [in marge rechts: IX caponis].

²¹⁴⁶ HUA, Oudmunster, inv. nr. 1101-5 (22-02-1552) gemengder voere mit dat Convent van Sunte Katharinen (...)

²¹⁴⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 934 f° xvii": *in loco dicto Hanewijk VI jugera terre wlgariter dicta Elburghelant, que colit Johannes de Hanewijk waar ook superius et inferius Conventus Sancte Katherine.* Zie verder bij St. Catharijne's 6 morgen op Haanwijk.

²¹⁴⁸ Niet in Rentenaar, *Vernoemingsnamen*.

²¹⁴⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1101-1 (15-11-1367): De officiaal bevestigt het onderstaande inz. *sex iugera terre prout iacent in parochia de Harmalen in loco dicto Haenwijk in jurisdictione domini Theoderici de Zulen militis*, namelijk: Deken en kapittel verpachten aan *Johanne Brabants soen ende Johanne Ioyen Peters soen alsoe langhe als Aleyt Johan Brabants soens dochter in levenden live is*, zes morghen lands als ze ghelegghen zijn inder prochie van Harmalen in haren Dirics gherichte van Zulen ridders totter stede die gheheten is op Haenwijk, daer an beyden ziden naest ghelant zijn de heren van Sinte Katherinen. Gelijkluidend in HUA, Oudmunster, inv nr 483-2 (Rekening kleine kamer 1371): *Item Johannes Brabants soen ad vitam Aleidis filie sue de VI jugeribus in Haenwijk.*

²¹⁵⁰ Kastelenboek p. 529 Frederik van Zuylens, heer van Zuylens, overleed in 1380, zijn zuster Alienora erfde de Stichtse goederen en andere zuster Elborgh erfde kasteel Anholt. HUA, Buurkerk, inv nr 341-x: Vidimus door Henricus, deken van het kapittel van St. Jan, van een akte van fundatie door Rocardus de Stella en zijn vrouw Elburg van een vicarie op het H. Kruisaltaar in de Buurkerk in 1298, 1322. De naam was niet vrij gangbaar in Utrecht, er is uit het necrologium van St. Servaas nog een *Elburgis pistris* bekend. AAU, deel 27, p. 107.

²¹⁵¹ Hofman, 'Lijst der goederen', p. 311. Rekening 1347 ook al (*Item Iohannes de Hanewijk de VI jugeribus in Hanewijk III lb.*). De rekening over 1299 heb ik niet geraadpleegd.

morgen land *apud Hanewie.*²¹⁵² De verdere aankoop zal dan kort daarna hebben plaatsgevonden. Dat het uiteindelijk om 6 morgen land gaat blijkt uit de rekening van de Kleine Kamer uit 1538 die overeenkomt met het oudschildgeld.²¹⁵³

Een opvallende vermelding in de oudschildgeldboeken van 1600 ten opzichte van 1536 is het verschijnen van Oudmunster met nieuw bezit. Allereerst een stuk grond van 4 morgen op Bijleveld. Dit kwam pas in 1500 aan het kapittel toen Mechteld Amelisdochter uten Engh aan kanunnik Peter van Malen dit land transporteerde. Blijkens de gerechtere transportbrief lag het land tussen het dijkje ten zuiden van de Oude Rijn (*Witterdyck*) en de Middewetering en werd het beiderzijds begrensd door Oudmunster.²¹⁵⁴ Van Malen was vicaris van het St. Petrus-altaar van de tweede fundatie.²¹⁵⁵ Hij verkocht de vier morgen echter aan Christoffel van Montfoort voor diens memorie en de memorie van paus Adrianus VI, wiens bediende hij jaren was geweest. Peter Camp was vicaris van de bijbehorende kapel.²¹⁵⁶ Camp was na de dood van Van Malen een van de executeurs van zijn testament, waarin blijkbaar was bepaald dat deze vier morgen aan het kapittel moesten komen. Dit betekende dus een wijziging van de eigenaar, zodat transport voor het gerecht moest plaatsvinden. Zodoende verschoof in 1564 dit stukje land van vicarie naar kapittel.²¹⁵⁷ Hierdoor ook komt het niet voor in onze overzichten als Vicarie-goed.

Tenslotte bezat Oudmunster, en in het bijzonder de scholasterij, een perceel van zes morgen op Bijleveld. Ook dit was een late verwerving waarvan helaas door het summiere archief van de scholaster geen nadere gegevens achterhaald konden worden. Van den Hoven van Genderen heeft erop gewezen dat er bij toeval wat materiaal in de fabrieksrekeningen is terechtgekomen, doordat er tussen 1468-1471 en 1501-1504 geen scholaster was en de goederen tijdelijk beheerd werden door een kapelaan die rekening deed van de scholasterij.²¹⁵⁸ Inderdaad staan er wel wat krabbels als *per manus [persoon] ex parte scolastrie de anno LXVIII [bedrag]* maar die geven geen beeld van de onderliggende goederen.

We besluiten dit overzicht van de oude instellingen met de Johanniters. Op basis van de aangehaalde cijfers zou men licht vermoeden dat ruim 30% van de grond in het hele gerecht Haanwijk en Bijleveld in handen van de Johanniters was, terwijl een nadere detaillering duidelijk maakt dat het grootste deel hiervan een aaneengesloten bezit vormde in een deel van het gerecht. Het geeft aan dat grondbezit een zeer plaatselijk karakter kan hebben, binnen een mini-regio verschillend kan zijn, daarbinnen zelfs per gerecht en in bepaalde gevallen in het gerecht geconcentreerd kan liggen. Die constatering is niet zonder gevolgen. Op het moment dat een aaneengesloten complex wordt aange troffen is niet per definitie gezegd dat door allerlei losse verwervingen dit bezit tot stand is gekomen. Dat zou niet alleen eeuwig duren maar ook nog noodzakelijk maken dat al het land dat beschikbaar kwam moet zijn opgekocht door een bepaalde bezitter. In het geval van de Johanniters, die rond 1350 al over dit complex hebben beschikt, zou dit hebben betekend dat de orde tussen 1100 en 1350 in bezit kwam van alle percelen tussen de twee genoemde zijdwenden in. Dat is niet erg waarschijnlijk en het ligt meer voor de hand dat ze deze grond hebben verkregen in een enkele juridische handeling, zij het schenking, zij het aankoop.²¹⁵⁹

Waarschijnlijk kunnen we deze verwerving nog wel een stuk eerder plaatsen, want het jaar 1292, wanneer de johanniters naar de IJssel mogen afwatering voor hun land op Haanwijk en Reijerscop, kan als *terminus ante quem* worden gezien.²¹⁶⁰ Het zal toch niet zijn dat een dergelijke regeling van toepassing was op slechts een paar verspreide stukjes land. Dat zou een waterstaatkundige nachtmerrie zijn qua afwatering alsmede problemen opleveren met andere eigenaren wier land dan anders zou afwateren. Nee, deze overeenkomst met de gerechtsheer zal zich hebben betrokken op de *curtis* Reijerscop en de aangrenzende landerijen, samen 237 morgen met name aaneengesloten bezit. Het is dus niet waarschijnlijk dat een geleidelijke verwerving heeft plaatsgevonden maar een omvangrijke verwerving, ik vermoed in het laatste kwart van de dertiende eeuw.

²¹⁵² OSU V, nr 2942 (05-12-1299): *Item do et lego dicte ecclesie XXX solidorum redditus, quos habeo de tribus iugeribus apud Hanewie, de quibus XXX solidis volo, quod cedant XXX solidi ad lampadem, que perpetuo ardeat ante altare meum constructum in honore beate Virginis sanctique Andree in crypta maiori; de residuis vero X solidis volo, quod agatur memoria matris mee in vigilia Michaelis, ita quod inter canonicos tantummodo, ut supra de memoria mea dictum est, distribuatur.*

²¹⁵³ HUA, Oudmunster inv nr 489-4: *Item a Johanne Cornelii de VI iugeribus in Hermelrewerdt (!) op Hanwyck ad X annos inchoantis Petri XXX pro V scut ant XXVI lb. V s. VI pullis*; HUA, Financiële instellingen, inv nr 1678 f° 34v.

²¹⁵⁴ HUA, Oudmunster inv nr 209 (18-07-1550): *Wy Jan Jansz. schout in Frederick van Zulens gerechte van Hermelen ende op Bylevelt, Jan Gysbertsz ende Cornelis Claesz gezworen inden selven gerechte doen kondt ... Mechteld uten Engh Amelis dochter en wenst oordel over 4 morgen land op Bylevelt in Harmelen streckende vanden Witterdyck op aen die Middewetering dair boven ende beneden die heren van Oudemunster tUtrecht. Vervolgens geeft ze aan kanunnik van Oudmunster Peter van Malen de vrije eigendom. Frederik van Zuylens zegelt.*

²¹⁵⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 2319 (16^e eeuw).

²¹⁵⁶ HUA, Oudmunster inv nr 1103-2 (05-09-1554): *Peter van Malen comparasset et emisset erga quendam Christopherum de Montfoort quatuor jugera terre situata in parrochia de Hermelen ad usum et opus memorie sue atque etiam domini Adriani Sexti pontifici maximi cuius servitor ipse multis annis esse solebat aliarumque foundationum ipsius in codicillo coram domino Hermanno Verwer dicte ecclesie Sancti Salvatoris vicario en na zijn dood moet het goed blijven aan Petrus Campen, vicaris van de kapel.*

²¹⁵⁷ HUA, Oudmunster inv nr 1103-3 (06-05-1564): *Voor schout Willem Berntsz in Frederik van Zuylens gerecht van Harmelen Bijleveld en Haanwijk en gezworenen Jan Simonsz en Peter Dirksz: Willem van Amerongen, deken, mr. Thyman van Morendael, kanunnik van Oudmunster en heer Peter Camp, kanunnik van St. Pieter als executeur (alsoo sij seyden) vanden testamente van saliger heer Peter van Malen, in zynen leven canonick vander voorschreven kercke van Oudemunster was, ende die goede heeren vijf crachte als boven transporteerden ende droegen op, hebben getransporteerd ende opgedragen mits desen meester Floris Thin, secretaris vande voorschreven kercke van Oudemunster ende dat tot behoef van de voorschreven kercke van Oudemunster t'Uijtrecht vier margen lants gelegen op Bylevelt inden gerechte voorschreven daer boven ende beneden die kercke van Oudemunster voorgenaempt naestgelant ende gelegen is.*

²¹⁵⁸ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, p. 135.

²¹⁵⁹ Een vergelijkbaar patroon vermoedt Mol bij Wemeldinge, zie Mol, 'Wemeldinge', p. 139.

²¹⁶⁰ OSU V, nr. 2541 (25-07-1292)

Tabel 7-3: Bezit van de Johannieters in Harmelen rond 1350

Locatie	Aantal morgen
Harmelen	123
Reyerscop	169
Curtis Reyerscop	68
Oudeland, Haanwijk, Breudijk, Blokland, Gerverscop, Cattenbroek, Harmelerwaard	125
Harmelen curtis	66
Totaal	551

Volgens het morgengeld en oudschildgeld bezaten de johannieters in Haanwijk en Bijleveld 218 resp. 221 morgen land, waarvan niet alles even eenvoudig te traceren is. Uiteindelijk blijkt van dit bezit twaalf morgen land op Haanwijk te hebben gelegen. Dit was een van de zeldzame latere schenkingen aan de Johannieters, door de genoemde *Henricus Helenburg* gedaan en het lag blijkens een pachtbrief uit 1552 gemeender voor met eveneens zes morgen van Oudmunster.²¹⁶¹ De naam van de schenker verklaart het toponiem *Elburghelant* dat vanaf 1348 is overgeleverd.²¹⁶² Hiervoor werd al vermeld dat het gedeelte van Oudmunster aan beide zijden werd begrensd door land van het Catharijneconvent.²¹⁶³ Het lijkt er daarmee op dat deze Hendrik Elburg 18 morgen land bezat en deze heeft verdeeld en geschenken/verkocht aan beide instellingen en dat deed voor het jaar 1348.

Het deel van Neder-Bijleveld tussen Batestein en de Hollandse kade, de twee forse driehoeken, was geheel in handen van de Johannieters. De rentmeester verantwoordde in 1368 een aantal pachten van flinke stukken land waar ze telkens de belenders waren of zelfs waar ze aan alle kanten het perceel omringden wat blijkt uit posten als *VIII iugera terre prout iacent tusschen onse twee Zijtwinden inter terram domus nostre circumiacentem ab omni parte*. Tevens blijkt hieruit dat ook deze zijdwenden behoorden aan de orde. Aldaar lag ook een stuk land van 19 morgen groot *tusschen die twe Zijtwinden inter terram nostre domus ex omni parte*. En een tiental morgen *tusschen onse twe Zijtwinden inter terram domus nostre circumiacentem ab omni parte*. 'Zijtwinde' was tevens de naam van een stuk land dat erdoor werd begrensd.²¹⁶⁴

Dan lag nog een flink deel van het land op Bijleveld dat aan de *curtis in Reyerscop* toebehoorde, namelijk de noordelijke helft van de curtis, met 31 morgen land, die zich tot de Rijn uitstrekte. Het zuidelijke deel van de curtis in Reyerscop bedroeg nog eens 33 morgen land die ten westen van de Blindeweg lagen en zich in de richting van de IJssel uitstrekten.²¹⁶⁵ Samen vormden deze stukken land het grootste deel van de 69 morgen van de curtis in Reyerscop.²¹⁶⁶ Van de goederen op Reyerscop is bekend dat de orde van St. Jan ze in 1292 bezat, we kunnen er gevoegelijk van uit gaan dat dit ook gold voor de aaneengesloten goederen in het gerecht Bijleveld.²¹⁶⁷

Hiermee bezaten de johannieters al land tussen de twee zijdwenden, en dat was in het oosten de al eerder genoemde Ruige Zijdwende bij kasteel Batestein, en in het westen de latere Hollandse kade.

Een stuk land van 45 morgen bevond in onmiddellijke nabijheid van het dorp. Dit was een belangrijk stuk land voor de Johannieters; het was namelijk het land *super que domus et edificia dicte curtis ibidem sunt constructa*.²¹⁶⁸ Het land werd niet verpacht maar door de *provisor* van de *curtis* verbouwd. Het land werd omschreven als liggende tussen land van het

²¹⁶¹ HUA, Oudmunster, inv. nr. 1101-5 (22-02-1552): *gemengder voere mit dat Convent van Sunte Katharinen*.

²¹⁶² HUA, Oudmunster, inv. nr. 934 f° xvii^v.

²¹⁶³ HUA, Oudmunster, inv. nr. 934, f° xvii^v: *Item ibidem in loco dicto Hanewijc VI iugera terre wlgariter dicta Elburghelant, que colit Johannes de Hanewijc*. [er onder:] - *superius et inferius Conventus Sancte Katherine*.

²¹⁶⁴ Van Winter, *Sources*, p. 290-293: *Item ibidem XIX iugera terre iacentia supra Bilenvelt tusschen die twee Zijtwinden inter terram nostre domus ex omni parte prout illa modo possidet Henricus filius Theoderici*. *Item ibidem VII iugera terra prout iacent inter terram nostre domus sancte Katherine ex omni parte prout illa nunc possidet Ricoldus Bokeler ad XI annos ab anno LX Petri pro VI libris denariorum Traiectensium et VII pullis annuatim solvendis Martini et Petri vel cadet ab omni iure et cetera prout littera exinde tenet*. *Per fratrem Hugonem*. *Ulterius idem Ricoldus possidet dictam terram ad VI annos ab anno LXXI Petri una cum IX iugeribus postea in Reyerscop situatis (...)*. *Item ibidem V iugera terra prout iacent inter terram nostre domus quam nun possidet Everardus Godekini a parte superiori et terram nostre domus dictam Zijtwinde a parte inferiori, que modo possidet Johannes Yoie filius Petri*.

Item ibidem VIII iugera terre prout iacent tusschen onse twee Zijtwinden inter terram domus nostre circumiacentem ab omni parte prout illa modo possidet Everardus filius Godekini una cum IIj [2,5] iugeribus immediate sequentibus. *Item ibidem IIj [2,5] iugera terre iacentis tusschen onse twee Zijtwinden inter terram nostre domus circumiacentem propius ab omni parte prout illa modo una cum VIII iugeribus predictis possidet Everardus Godekini ad annos et sub condicionibus supradictis*. *Item ibidem VI iugera terre prout iacent aen die Zijtwinde inter terram Petri [...] a parte superiori [...] a parte inferiori, que VI iugera modo possidet Trude relicta Wilhelmi Ghiseberti*. *Item ibidem aream continentem circa VIII hont prout iacent inter terram nostre domus quam nunc possidet Trude Wilhelmi supradicta a parte superiori et terram nostre domus quam nunc possidet Johannes Yoie filius Petri a parte inferiori, quam aream modo possidet Johannes filius Lubberti Yoien seu Aleidis filia Coppen*.

²¹⁶⁵ *Primo XXXI iugera terre prout iacent ab ista parte curtis nostre ibidem versus Renum*. Van Winter, *Sources*, p. 299 resp. *Item ibidem ab alia parte curtis nostre ibidem versus Yslam XXXIII iugera terre*, aldaar p. 300

²¹⁶⁶ *Summa prescriptorum iugerum terre pronunc pertinentium ad curtim nostram in Reyerscop LXIX iugera et I hont exceptis area et orto in quibus domus eisdem curtis est constructa*. Van Winter, *Sources*, p. 300

²¹⁶⁷ OSU V, nr. 2541 (25-07-1292): Willem, zoon van heer Gerard Taets, verkoopt aan de kommandeur en de broeders van St. Catharijne te Utrecht *enen vrien waterganc ewelike te gaen in de Ysele dor min gherechte van horen lande, dat si hebben of hierna hebben solen up Hanewiich ende in Reyerscope*.

²¹⁶⁸ Van Winter, *Sources*, p. 309: *Frater Henricus Wittiken provisor curtis eiusdem modo possidet*.

Domkapittel aan de oostzijde en de kerkweg aan de westzijde.²¹⁶⁹ Dat het land aaneengesloten lag blijkt wel uit de omvang en de ligging. Het gehele blok tussen Molenvliet en Kerkweg was bijna 80 morgen groot en ook hier bezaten de johannieters dus een flink deel van de grond.

Kloosters en kerken

Met betrekking tot het bezit van kloosters en kerken in het gerecht Haanwijk en Bijleveld blijft veel onduidelijk. Hoewel bekend is uit de grondbelasting welke instituten grond bezaten kunnen niet in alle gevallen de titels van aankomst worden achterhaald. Ook laat de overlevering van de kloosterarchieven nogal te wensen over. Het is derhalve in een aantal gevallen slechts bij benadering vast te stellen wanneer het klooster aan de grond in dit gerecht is gekomen en dan is ook niet vast te stellen of dit een schenking of verkoop betrof. Het probleem wordt nog verergerd doordat het westelijke gedeelte van Haanwijk in bezit was van een particulier, Begijnhof, Mariëndaal en St. Servaas, en door gebrek aan gegevens van deze vier bezitters kan er ook geen informatie aan belenders worden ontleend.

Tabel 7-4: Bezit van kloosters en kerken in Bijleveld en Haanwijk (1450-1700)

Eigenaar	1461	1536	1600	1686
Bagijnhof	27,00	27,00	27,00	0,00
Bethlehem, convent van	0,00	6,00	6,00	6,00
Convent van Soest	0,00	6,00	0,00	0,00
De broeders te Ijsselsteyn	7,00	0,00	0,00	0,00
St. Jacob	4,00	0,00	0,00	0,00
St. Nicolaasklooster	0,00	6,00	6,00	0,00
St. Servaas	15,00	15,00	15,00	15,00
Wittevrouwen	13,00	9,00	9,00	9,00
Eindtotaal	66,00	69,00	63,00	30,00

Bovenstaand staatje geeft aan dat de gemiddelde bezitsgrootte nogal afweek al naar gelang het bezit een volledige hoeve bezat of een onregelmatig deel. Het Begijnhof bezat naast de grote oorspronkelijke hoeve van 24 morgen nog een stukje van drie morgen. Dit was het laatste kampje van een verdeelde hoeve. De acht eenheden waren tezamen 85 morgen groot, wat een gemiddelde bezitsgrootte oplevert van 10,6 morgen. Opvallend is dat maar liefst 70% van de grond op Haanwijk lag zodat 36% van de grond op Haanwijk al vroeg in de vijftiende eeuw in handen van kloosters was geraakt.

Pal ten westen van de 4½ morgen van Oudwijk, zo blijkt uit diverse lag een perceel van het “convent van Soest”, oftewel het Brigittenklooster Mariënborg van de orde van de Heilige Birgitta van Zweden en niet te verwarren met het in 1419 gebouwde klooster Marienhof, ook in Soest. Mariënborg was een van de vijf Brigittenkloosters in het Bisdom Utrecht en was een Maria-klooster dat werd opgezet als dubbelklooster, waarin mannen en vrouwen gescheiden leefden.²¹⁷⁰ Mariënborg werd volgens velen in 1393 gesticht maar volgens recent onderzoek is dat niet juist.²¹⁷¹ Het klooster Mariënborg te Soest is tussen 1456 en 1458 door Jacob van Abcoude en Gaasbeek (1400-1459) gesticht ‘ad castrum de villa de Zoest’. Hij stichtte het klooster als verzoening vanwege de doodslag die Jacob gepleegd zou hebben op zijn (enige) zoon. In 1461, werd het door Hendrik van Zuylen van Nijvelt begiftigd met de bijbehorende acht morgen land.²¹⁷² Het klooster Mariënborg werd in 1543 grotendeels vernield, geplunderd en in brand gestoken door de nietsontziende troepen van Maarten van Rossum.

Aangezien het perceel van zes morgen ontbreekt in de morgengeldboeken zal het perceel land op Haanwijk niet tot de *das* van het klooster hebben behoord. Hierboven werd aangehaald dat Hendrik van Zuylen van Nijvelt – men houde in het oog dat de families Van Abcoude en Van Zuylen verwant waren – bij een vroege schenking aan het klooster was betrokken. De vele schenkingen in aanmerking nemende die in dit gebied door de Van Zuylen werden gedaan is het goed mogelijk dat het klooster deze zes morgen heeft verkregen door een schenking. Het westelijk gelegen perceel behoorde aan de Johannieters. Op basis van een 14^e-eeuwse belending, waarin wordt vermeld dat ten oosten van de johannieters Dirk van Zuylen is gelegen, gaat het om dit perceel.²¹⁷³ Het zal dan tussen 1461 en 1502, toen het convent als belender werd genoemd, zijn verworven, in een tijd dus dat onroerend goed veelvuldig in de dode hand kwam. De oude rekeningen van de abdij van Oudwijk, die mogelijk behulpzaam hadden kunnen zijn (de abdij was

²¹⁶⁹ Van Winter, *Sources*, p. 309: *Primo XLV iugera terre super que domus et edificia dicte curtis ibidem sunt constructa prout iacent inter terram collegii sancti Martini Traiectensis a parte orientali et inter viam communem ecclesie de Hermalen a parte occidentali. Frater Henricus Wittiken provisor curtis eiusdem modo possidet.*

²¹⁷⁰ Monna, ‘Brigittencartularium’, p. 169.

²¹⁷¹ Van den Beemt, ‘Mariënborg’, p. 8-10 noemt 5-2-1393 als eerste vermelding. Deze akte heb ik nergens aangetroffen, ook niet in het cartularium dat in 1619 is aangelegd; over dit cartularium zie de bespreking van Reijerscop. 1393 ook volgens Van Bavel, *Kloosterleven*, p. 327, waarschijnlijk op basis van Schoengen. Door Hilhorst en Hilhorst, *Soest, Hees en de Birkt*, p. 246-256 is het jaar 1393 bewezen als onjuist. Dus uiterlijk 1459. Aangetroffen aardewerk uit de periode 1400-1450, Buurman en Wijnmaalen, ‘Zaden en vruchten’, p. 17, lijkt wat aan de vroege kant gedateerd maar kan wat ouder of gebruikt aardewerk zijn.

²¹⁷² Hilhorst, ‘Mariënborg’, p. 246-247.

²¹⁷³ Van Winter, *Sources*, p. 301: *Item in eadem parochia supra Hanewiic VI iugera que fuerunt quondam Henrici Helenburgis prout iacet inter terram domini Theoderici de Zulen militis a parte superiori et terram capituli sancti Salvatoris Traiectensis a parte inferiori.*

oostelijke belender) bieden geen soelaas vanwege hun beknoptheid. Van het archief is niet veel van over, de rentmeestersrekeningen beginnen pas in 1751 terwijl ook een in 1619 samengesteld cartularium over 1428-1619 geen informatie bevat.²¹⁷⁴ De band tussen het convent en de Van Zuylens alsmede de genoemde belending maakt duidelijk dat dit perceel uit deze hoek moet zijn gekomen.

Het Utrechtse Begijnhof had binnen het gerecht veel land, namelijk een forse hoeve van 24 morgen en een kampje van 3 morgen groot, zo'n 400 meter ten zuidoosten ervan. Dit kampje lag met een viertal andere percelen in een brede lange weer van 21 morgen groot, dat als geheel in de zestiende eeuw aan dezelfde boer werd verhuurd (Herman Woutersz). Het zal wijzen op een gemeender voor situatie qua gebruik en voormalig bezit in een hand. De 24 morgen land werden tot de zestiende eeuw in twee stukken verhuurd van elk 12 morgen. Het morgengeld uit 1461 vermeldt dan ook drie percelen, namelijk 3, 12 en 12 morgen pachters Wouter Gerritsz. Hendrik Jacobsz en *Jan Reyersz in hollant int lant van Woerden*.²¹⁷⁵

Het Begijnhof – naar Muller ‘eene vergadering van wereldlijke burgervrouwen, die zonder eenige gelofte, doch naar een vasten regel, onder eene zelfgekozen mater leefden in afzonderlijke huisjes, die, met muur en poort omringd, den hof vormden’ - dateerde van vóór 1251 en was ongeveer even oud als het Heilige Geesthuis. Volgens Muller behoorde de onbekende stichter tot de burgerij.²¹⁷⁶ Het archief bevat 114 eigendomsbewijzen, pachtbrieven en statuten en rentmeestersrekeningen van 1613 tot 1671. De meeste eigendomsbewijzen betreffen de huisjes op het Begijnhof, tientallen charters vanaf de veertiende eeuw. Daarnaast is er een inventaris van oude brieven die in 1613 werden aangetroffen. Het lijkt een vrij compleet overzicht te vormen van de charters die toen nog in het archief aanwezig waren.²¹⁷⁷ Dat de titels van aankomst toch niet compleet zijn blijkt al uit pachtbrieven van bijvoorbeeld Spengen uit 1371. Ook dus de goederen in Haanwijk en Bijleveld hebben geen spoor nagelaten. Gezien de omvang van de hoeve van 24 morgen valt te denken aan een vroege schenking. In de Harmelerwaard bezat het Begijnhof immers al voor 1351 een stuk land *in Hermaelreverde in prochia de Hermalen cum confines tales sunt superius possident baghine in Traiecto*.²¹⁷⁸ De pacht van het land op Haanwijk bedroeg in 1536 naast 30 Karolus gulden een mud haver.²¹⁷⁹ Of de levering van haver wijst op een oude oorsprong durf ik niet te zeggen; ook hier speelt het gebrek aan bronnen ons parten. Het kleine perceel van 3 morgen werd tussen 1636 en 1654 aan het Leeuwenberg gasthuis verkocht.

Ook voor St. Servaas geldt de schaarste aan directe bronnen. De enige bron die wat houvast biedt is een akte uit 1420 waarin het convent van St. Servaas als belender voorkomt.²¹⁸⁰ Veel verder dan dat komen we helaas niet. Het necrologium van de abdij bevat vele vermeldingen van de Van Zuylens, en aangezien zowel nonnen als abdisen door dit geslacht zijn geleverd is goed mogelijk dat ze deze hoeve hebben geschonken. Wat gold voor het Begijnhof en voor Mariëndaal is ook hier van toepassing: een hoeve land werd toch vooral door schildboortigen geschonken, voor een boerengezin betekende een hoeve het hele bestaansmiddel.

Het convent van Bethlehem had niet erg veel land in het studiegebied waarvan 15 morgen op Harmelerwaard al aan de orde kwamen. De rekeningen van de rentmeester zijn bewaard over de jaren 1586-1670 en geven geen informatie over de middeleeuwse verwervingen. Ze laten natuurlijk wel het resultaat daarvan zien. Gelukkig zijn er wat gegevens over de vijf morgen op Bijleveld dankzij een merkwaardig langwerpig boekje van Bartholomeus Knijf.²¹⁸¹ Dit geschrift, een mengsel tussen een cartularium, register van renten, kameraarsrekening en kroniek geeft ook een bijzonder gedetailleerd beeld van de transacties die het convent in de jaren 1462-1485 deed, waaronder alle transacties in het studiegebied zodat een fraai inzicht wordt gegeven in de financiële afwikkeling hiervan.

Ene Gijsbert Arijz. transporteerde in 1471 voor het gerecht Harmelen 6 morgen land aan Herman Hendriksz Oudecoep. Ze waren gelegen *op Bylevelt in een weer lants van twalef mergen geegget lants*. Aan de oostzijde waren de broers Gerrit en Jan van der Burch geland en westwaarts Hendrik Oudecoep en Hendrik Gijsbertsz.²¹⁸² Mogelijk was deze Gijsbert

²¹⁷⁴ HUA, Mariënburch, inv nr 4 (toegang 1006-6): *Copien van de brieven der goederen behorende aan den convent van Marienborch tot Soest*, register van de akten betreffende goederen van het klooster Mariënburch over 1428-1619, die in 1619 werden ingeleverd bij de Staten van Utrecht, samengesteld door Henrick van Groenenberch, notaris te Utrecht, 1619. Dit cartularium is in 1878 door Hilhorst uitgegeven (108 pagina's). Hilhorst, Mariënburch, p. 239-293 en 325-385. Onvermeld door Van Kalveen in zijn gedetailleerde inventaris.

²¹⁷⁵ HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 340, f° CXLv-CXLI.

²¹⁷⁶ Muller, *Inventaris bewaarde archieven*.

²¹⁷⁷ HUA, Begijnhof, inv nr 784 (24-09-1613 oude stijl): Eerste blad: *Inventaris van alle de brieven ende munimenten bij mij onderschreven notaris gevonden op den Bagijnhove binnen Utrecht ter woonplaetse van Anthonia Wijeburch in sekere kiste aldaer staende, bij wtbreijkinge vande selve Anthonia Wijeburch ende Jacobgen Soetmonts als meijsterschen vanden selven Hove ende dit ten overstaen ende int bijwesen van de heeren gecommiteerden des Raidts deser Stadt Utrecht*.

²¹⁷⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 1111-1 (09-07-1351).

²¹⁷⁹ HUA, Financiële instellingen inv nr 1678, f 32v.

²¹⁸⁰ HUA, Bewaarde archieven 1, inv nr 1463 (29-11-1420).

²¹⁸¹ HUA, Convent Bethlehem inv nr 1274, Aanteckenboek wegens zijn ontvangsten en uitgaven voor het convent, met verschillende aantekeningen van de professie en het overlijden van zusters en over de huishouding van het convent, over de jaren 1462-1485. Het werkje is niet chronologisch geordend. Naast pachten, erfrenten bevat het ook losse krabbels als fol. 95: *Item anno domino CCCC° LXVII obijt philipus dux burgondie*. Nummering is met potlood aangebracht.

²¹⁸² HUA, Bethlehem inv nr 1285-1 (10-08-1471): Voor Gijsbert van Zuylens als ambachtsheer van Harmelen komen Willem Dirksz, Hendrik Luitgensz, Gijsbert Paulsz en Mertijn Jansz die *coster als lantgenoten ende buyrmannen* en zij waren erbij met *Herman Jansz mynen schout was saliger* toen compareerde Gijsbert Arijz en voor het gerecht opdroeg *ses mergen lants alzo groot ende clene als zy gelegen zijn op Bylevelt in een weer lants van twalef mergen geegget lants aldair boven aen die oestzyde naestgelant zijn heren Gerijt vander Burch priester ende Jan*

de Gijsbert Andriesz die met zes morgen in het morgengeld van 1461 voorkomt. De zes morgen lagen dus in een weer van 12 morgen en was het was blijkbaar bouwland. Dat het gemeender voor lag blijkt tevens uit het feit dat beide percelen van 6 morgen lange tijd dezelfde pachter hadden.²¹⁸³ Men zou verwachten dat de andere 6 morgen van de gemeender voor behoorden aan de westelijke belender, Hermans vader, maar dat was niet het geval; de heren Van der Burch bezaten de andere helft van deze weer.²¹⁸⁴

We zien hier een van de vele voorbeelden van land dat niet wordt verworven ten einde een schenking aan een geestelijke instelling te doen. Uiteindelijk verkocht Herman dit perceel namelijk voor gereed geld aan het convent van Bethlehem, bijna 5 jaar na de aankoop. De koopacte werd getekend op 24 april en de overdracht voor het gerecht geschiedde op 9 mei.²¹⁸⁵ Op 11 mei betaalde het convent de afgesproken som van 210 Rijnse gulden, en dat was nog een hele berekening omdat het convent een twintigtal muntsoorten in huis bleek te hebben om het totaalbedrag neer te tellen.²¹⁸⁶

Het in 1337 gestichte St. Nicolaasklooster was een begijnhuis en blijkt begin zestiende eeuw in bezit te zijn van zes morgen land. Het lag in een weer van totaal 12 morgen groot, dat lange tijd aan drie bezitters behoorde maar telkens door dezelfde pachter werd verbouwd. Het St. Jobsgasthuis bezat vier morgen terwijl een van de weinige lokale boeren met eigen land, Georg Frederik Honselaar, twee morgen bezat. Zijn weduwe verbouwde de volledige twaalf morgen. Aan de zijde van de pachters veranderde dit niet meer, het eigendom zou pas door Frederik Elioth worden verenigd in een hand. Het klooster had de zes morgen na 1461 verworven, onduidelijk is van wie. De zeker niet onaanzienlijke hoeveelheid bewaarde eigendomsbrieven geven geen informatie, testamenten waarin lieden hun goederen vermaken zijn algemeen gesteld en noemen de goederen niet en evenmin geeft de kroniek van het klooster enig houvast.²¹⁸⁷

In de bij het stadsarchief bewaarde archieven bevinden zich vele charters uit de Cheltenhamse collectie waarvan de herkomst niet meer bepaald kan worden. Ik vermoed dat het nu volgende charter aan het Nicolaasklooster heeft behoord. Het betreft een akte van defeodatie uit 1420. Ene Gherijt Jan Zweerszoens zoen droeg aan de leenheer Dirc van Zulen vander Zevender op *zes morghen lants ghelegghen in Haenwijck in heren Dircs en joncfrou Willams gherecht van Egmond ende vander Weteringhe in ghemengder voren mit zes morghen lants die Ghijsbert Galencoeps ende Alfes van Lichtenborch toebehoren, daer Sinte Maria Magdalenen gasthuus ende Eghert Zuermont boven ende die nonnen ende ghemeene convent van Sinte Servaes tUtrecht beneden naest ghelegghen sijn.*²¹⁸⁸ Gezien het jaartal 1420 –voor het huwelijk van Dirk van Zuylen met Josina van der Haer, moet het hier dus gaan om een leen van kasteel Harmelen.

Volgens de manualen van het oudschildgeld bezat het Wittevrouwenklooster een perceel van negen morgen groot, ergens in dit uitgestrekte gerecht. Een nadere locatie kan worden afgeleid uit het feit dat 1 morgen, die zoals werd beschreven van de *bona divisa* in het Domkapittel waren, als belender de Wittevrouwen had. Uit het goederenregister van de johannieters komen te weten dat acht morgen van die orde aan de oostzijde werd begrensd door land van het *monasterium Albarum Dominarum in Traiecto*.²¹⁸⁹ Dat levert nog wel wat problemen op aangezien niet duidelijk is of dit hetzelfde stuk land betreft. Volgens het morgengeld namelijk hadden de Wittevrouwen stukjes land van vier, vijf en vier morgen groot met verschillende pachters. Ondanks bronnenschaarste in sommige situaties kan niet worden uitgesloten dat verkoop heeft plaatsgevonden, de voorbeelden zijn er zeker wel, zoals de verkoop door het klooster aan het convent van Bethlehem van land in Westbroek.²¹⁹⁰ Het archief van het Wittevrouwenklooster bevat 133 inventarisnummers. De reeks van rekeningen lopend over 1597 tot 1727 kan het gemis aan middeleeuwse archivalia niet goedmaken. We worden er slechts uit gewaar dat het convent op Bijleveld acht morgen land verhuurde.²¹⁹¹ Mogelijk dus waren deze medio veertiende eeuw al in handen van de Wittevrouwen, fiscaal dan voor negen morgen geldend.

Volgens de manualen van het morgengeld bezat de St. Jacobskerk vier morgen land in dit gerecht, dat het in 1536 echter niet meer bezat. Helaas is niet bekend hoe en wanneer dit land werd verworven.

vander Burch gebroeders, ende beneden aen die westzijde Henrick Oudecoep ende Henrick Ghijsbertz. Inderdaad is het los en vrij en hij mag transporteren, en doet dat aan Herman, zoon van Hendrik Oudecoep.

²¹⁸³ In 1536 Jan Jacobsz gebruiker en die had er ook 6 morgen van Gosen van Voort. Die had ook 3 op Harmelerwaard.

²¹⁸⁴ Zo blijkt uit HUA, Bethlehem, inv nr 1285-3 (09-05-1476): *ses mergen gelegen op Bilenvelt vanden twaleff mergen gheegget lants aenden nederen egge dair heren Gherijt vander Borch priester ende Jan vander Borch gebrueders mit die ander zess mergen vanden twaleff mergen voirs. boven aende oestzijde ende Heinrick Oudecoep voirs. beneden aen die westzijde.*

²¹⁸⁵ HUA, Bethlehem, inv nr 1285-3 (09-05-1476): *Verklaart Ghijsbert van Zuylen als een Ambochtsheer des gerechts van Hermelen dat voir my quamen Willem Gherijtszoen mijn schout, Heinrick Oudecoep, Loeff Mertenszoen ende Aernt Rutgerszoen alse lantgenoten ende buere inden gerecht voirs. ende brochten my aen mitten recht hoe dat voir hem gecomen waren inden gerecht voirs. Herman Heinrick Oudecoepszoen, Abraham Zacharias ende Lijsbeth des selven Hermans kindere, jonghe Heinrick Loefszoen vander Haer ende Katherijn sijn wijff en begeerden een oordeel van 6 morgen gelegen op Bilenvelt vanden twaleff mergen gheegget lants aenden nederen egge dair heren Gherijt vander Borch priester ende Jan vander Borch gebrueders mit die ander zess mergen vanden twaleff mergen voirs. boven aende oestzijde ende Heinrick Oudecoep voirs. beneden aen die westzijde.* Allen geven gesamen der hant de vrije eigendom aan het Convent van Betlehem buiten Utrecht.

²¹⁸⁶ HUA, Bethlehem, inv nr 1274, f° 109-110.

²¹⁸⁷ Vermeulen, 'Kronijk S. Nikolaas-klooster', p. 71-100. HUA, Nicolaasklooster inv nr 1080-1 t/m 4

²¹⁸⁸ HUA, Bewaarde archieven 1, inv nr 1463 (29-11-1420).

²¹⁸⁹ Van Winter, *Sources*, p. 307: *Item ibidem supra Bilenvelt VIII iugera et plus ut credo iacentia inter terram monasterii Albarum Dominarum in Traiecto a parte superiori et terram nostre domus quam nunc possidet a parte inferiori, prout illa modo possidet iuvenis Johannes Brabant.*

²¹⁹⁰ HUA, Bethlehem, inv nr 1315 (19-01-1444).

²¹⁹¹ HUA, Wittevrouwen, inv nr 50 (1597): *Reeckeninghe vanden convente vande Wittevrouwen binnen Utrecht beginnende Martini 1597 ende eynde Martini 1598.* Een van de talloze rentmeestersrekeningen zoals die kraytens besluiten van de Staten moesten worden vervaardigd. f° 6v: *Van Anthonis van Cuelenborch voir een jaer ... acht mergen lants op Byleveld den ouden pacht bedraegend LX g.*

Tenslotte een paar opmerkingen over de broeders te IJsselstein: in het morgengeld staat een post *die bruders tot Ysselsteyn VII mergen*. Het moet wel gaan om de Cisterciënzer priorij Onze-lieve-vrouwen, ook wel Marienberg geheten. Bij de kapel in Eiteren was door Gijsbrecht van IJsselstein en zijn zoon en diens vrouw Maria (dochter van Gwijde van Avesnes) in 1342 een klooster gesticht dat werd bevolkt door een prior en 12 monniken en 6 lekenbroeders.²¹⁹² De leenregisters van IJsselstein vermelden een leen van 9 morgen land op Bijleveld in het gerecht van de leenheer en heer Zweder van Zuilen waarvan de oudst overgeleverde belening ten behoeve van Steven Hugenz. van Vleuten was, ergens in de veertiende eeuw. In 1409 volgde zijn broer Hugo in het leen, dat toen twee morgen groot bleek te zijn. De resterende zeven morgen waren door de leenheer aan de monniken te IJsselstein gegeven.²¹⁹³ Het is niet bekend wanneer die splitsing heeft plaatsgevonden, ik vermoed in de periode dat deze monniken in De Meern verbleven. Aangezien de voormalige leenkamer van Harmelen grotendeels in handen van IJsselstein is gekomen gaat het hier vrijwel zeker om land van deze familie.

Tijdens de oorlog tussen het bisdom en het graafschap is de abdij in 1349 verwoest en vervolgens afgebroken.²¹⁹⁴ Matthaeus citeert een oude kroniek *1349 des Maendachs na beloken Paschen, toech des bisschops maerschalck mitter Stadt van Utrecht voer Yselsteyn, ende lach daer voer vyf weken, ende sy deden hun zoe wee met stormen, dat Heer Aernt van Yselstein dadingde, ende den Maerschalck, vervillecoerden, ende zwoere mit al die van Yselstein, mit hem altoes goede ende getrouwe Stichts lude te bliven, ende nemmermeer tegen die Stadt va Utrecht te oorlogen*.²¹⁹⁵ *Dat si onlange bielden*, voegt Beka toe in zijn gelijklopende passage.²¹⁹⁶

Na de verwoesting van het klooster vestigden de cisterciënzer monniken zich in De Meern. Waar precies is niet bekend, het is denk ik niet uitgesloten dat ze zich vestigden in de kapel aan De Meern. Mogelijk zelfs is de kapel ontstaan uit dit kloostertje.²¹⁹⁷ In 1391 transporteerde Volker Tollenaar, Utrechts burger, aan Johan de Ridder 5 morgen land op Breeveld, dit ten behoeve van de cisterciënzer monniken in De Meern.²¹⁹⁸ In 1395 hadden ze De Meern alweer verlaten.²¹⁹⁹

Parochiële instellingen

Slechts in het morgengeld komt de kerk van Harmelen voor. Het blijkt dat dan de kerk van Harmelen, de paap van Harmelen of de pater als eigenaren te boek stonden van totaal 19½ morgen land in het gerecht Bijleveld. Vermoedelijk is het land ‘verdwenen’ in de latere oudschildboeken omdat toen de commandeur van Harmelen, die tevens priester was, als eigenaar optrad. In 1495 werd tijdens de visitatie van de johannieter commanderijen vermeld dat *in dicta ecclesia est unus cappellanus, videlicet preceptor membri predictus*.²²⁰⁰ Er was toentertijd geen opgave van de landerijen aanwezig bij de commandeur omdat de door de dorpsgemeenschap gekozen kerkmeesters voor de kerkgoederen zorgden.²²⁰¹ Ruim honderd jaar later werd door de Staten een lijst opgesteld van de kerkelijke goederen op het platteland. Hieruit bleek inderdaad dat goederen en prebenden van het pastoraat ofwel de commanderij in Harmelen 83 morgen bedroegen.²²⁰² Dat lijkt wat aan de hoge kant waar de oudschildboeken op 67 morgen komen voor zover de commandeur als bezitter stond vermeld. Toch is het wel correct aangezien de visitatieverslagen uit 1495 en 1540 respectievelijk 81 morgen en 79 morgen opgeven.

Liefdadigheid

Liefdadige instellingen waren niet rijk bedeed in deze ontginningsgebieden en kwamen pas in de zestiende eeuwop gang met een aarzelend begin door het Heilige Geesthuis. En dat is niet zo opzienbarend want na het St. Catharijnegasthuis was het de oudste liefdadige stichting in het Nedersticht.

Tabel 7-5: Bezit van liefdadige instellingen in Bijleveld en Haanwijk (1450-1700)

Bezitter	1461	1536	1600	1686
Heilige Geest	4,5		4,5	4,5
Oudmunster (eleemosynae)			7	7
Pestgasthuis				16
St. Bartholomeus gasthuis			8	
St. Hiobs gasthuis		4		

²¹⁹² Van Kalveen, Marienberg, inleiding van de inventaris.

²¹⁹³ Kort, Repertorium IJsselstein, nr. 109.

²¹⁹⁴ Over de gevechtshandelingen in het algemeen: Rutgers, *Jan van Arkel*, p. 61.

²¹⁹⁵ Matthaeus, *De nobilitate*, p. 259

²¹⁹⁶ Beke, *Croniken*, p. 198.

²¹⁹⁷ Over deze kapel Hermans en Huiting, ‘Kapel aan de Meern’.

²¹⁹⁸ HUA, Marienberg, inv nr 1, f° 367v-368r (08-01-1391).

²¹⁹⁹ Aldaar f° 368v-369r (18-10-1395): Bewaarders en gemene broeders van het St. Barbaragasthuis te Utrecht beloven aan de cisterciënzer monniken, die eerst aan De Meern woonden en nu bij IJsselstein, geen aanspraak te maken op de 5 morgen land te Hoog Breeveld, die Johan de Ridder en zijn vrouw Alijt hun geschonken hebben.

²²⁰⁰ Van Winter, *Sources*, p. 449-450.

²²⁰¹ Aldaar: *Sequuntur bona ecclesie. Item non fit inventarium bonorum ecclesie, quia magistri fabrice deputati per communitatem ville habent curam*.

²²⁰² Van Heussen, *Historia episcopatum*, p. 223-224: *Pastoratus ad collationem Commendatoris Ultraj. Commendariae erat unitus. Series bonorum ac proventuum pastoratus, seu Commanderie in Hermelen: 83 mergen lands. In marge: Pastor. & commandar. proventus*.

Totaal	4,5	4	19,5	27,5
--------	-----	---	------	------

Afb. 7-5: Een perceel land op Haanwijk, kaart a° 1598

Bron: HUA, Heilige Geesthuis, inv nr 393

Allereerst het Heilige Geesthuis in Utrecht. Burggraaf Boudewijn van Bentheim gaf in 1241 de helft van de Borchbrug, die hij van de bisschop in leen had, in erfpacht aan het domkapittel waarbij de brug werd gesitueerd nabij de plek die hij eerder aan het gasthuis van St. Catharijne had gegeven, dat het huis van de Heilige Geest wordt genoemd.²²⁰³ Het lijkt dit huis te zijn dat geruime tijd later weer voorkomt als kamer van de Heilige Geest en het wordt dan in erfpacht uitgegeven door commandeur en convent van het gasthuis van St. Jan – de johannieters dus.²²⁰⁴ Muller wist te melden dat de johannieters in 1309 aan de stad Utrecht ‘totten Heiligen Gheesthuys behoeft’ eene hofstede aan de Zoutmarkt schonken.²²⁰⁵ Zonder dat

exacte details bekend zijn kan wel een nauwe band tussen beide worden verondersteld.

Het zou ook in het licht van die relatie kunnen zijn dat er al vroeg een stuk land op Haanwijk blijkt toe te behoren aan de Heilige Geest. Volgens de langst bewaarde rekening uit 1417 had het huis een stuk land van 4½ morgen dat in dat jaar was verpacht aan Gerrit Galecop.²²⁰⁶ Oudere bronnen zijn er helaas niet waaruit afgeleid zou kunnen worden wanneer het Heilige Geesthuis de grond in Harmelen verwierf. Noch charters noch cartularia zijn bewaard gebleven.

De complexe verdeling van dit deel van Haanwijk wordt verduidelijkt door vorenstaande kaart uit 1598 van Marcellis van Oort.²²⁰⁷ De afgebeelde twee kampjes hooiland waren samen 4 morgen en 95 roeden groot en strekten zich uit van de Middelwetering tot aan “haeften”. Dat moet Anthonis van Haaften geweest zijn, die in 1600 bezitter was van de 6 morgen die voorheen aan het al genoemde klooster Marienburg in Soest behoorden. De op de kaart vermelde Baltser Aartsz, die het perceel ten noordoosten bezat, komt in het oudschild voor met 4 morgen land, die in 1536 aan Hendrik Daniëlsz behoorden, die als belender voorkomt bij het naastgelegen St. Pieter. Een complex stukje Haanwijk, waar van de hoevenstructuur weinig meer over is en waar denkkelijk 14^e-eeuwse verdelingen debet aan zijn.

Volgens de manualen van het oudschild bezat het St. Jobsgasthuis 4 morgen land in het gerecht Harmelen. Het kon getraceerd worden op Haanwijk doordat de laat 17^e-eeuwse eigenaar Frederik Ellioth (*in leven waardyn en assayeur van de munte*) een aantal nabijge percelen had verenigd tot 12 morgen land die van de Rijn tot de grens met Kattenbroek liepen. Het was toen, zoals gebruikelijk op Haanwijk, een gecombineerd landgebruik van weide, hooiland en wat hennepwerfjes. Het is een voorbeeld van de concentratie van kleinere percelen die hier en daar plaatshad, voornamelijk de bedrijfsvoering van lange voren effectiever was en daardoor het geheel beter verhuurbaar. We zien van deze 12 morgen dan ook eeuwenlang dezelfde huurders, ook uit de tijd dat er drie eigenaren waren.²²⁰⁸

Het archief van het gasthuis omvat ruim honderd inventarisnummers waarin over de West-Utrechtse goederen nauwelijks iets te vinden is. Ook de inventaris van oude plechten, rentebrieven en eigendomsbrieven uit 1629 biedt geen informatie.²²⁰⁹

²²⁰³ OSU II nr 972 (september 1241): *medietatem pontis Urbani, quam a domino nostro Traiectensi episcopo ex officio burgravii tenemus in feodo, sub annua pensione, quae subscripta est, concessimus aedificandam et, dum necesse fuerit, in suis expensis reaedificandam, et sic cum forma quae subscripta est, perpetuo possidendam, inter domum et locum, quem prius dederamus hospitali sancte Katharine in Traiecto, que vocatur domus sancti Spiritus*. Het jaar 1241 wordt als vroegste bewijs aangevoerd. Zie Van Winter, ‘Johannieters’, p. 76; Van Winter, ‘Heren van Sint-Catharijne’, p. 351; Mol, ‘Wemeldinge’, p. 136; Beresteyn, *Johanniter-orde*, p. 31; Brondgeest, *Bijdragen*, p. 4 kende dit stuk nog niet en zag 1251 als het vroegste jaar.

²²⁰⁴ OSU IV nr 2272 (02-05-1286): *nos commendator totusque conventus fratrum domus hospitalis sancti Iohannis Iherosolimitani in Traiecto notum facimus, quod nos aream domus nostre sitam in parte superiori occidentalis finis Urbani pontis in Traiecto, que dicitur camera sive area sancti Spiritus, locavimus Goetscalco dicto Marsseman, filio quondam Wilgeri, civi Traiectensi, et suis heredibus in perpetuum sub annua pensione*.

²²⁰⁵ Muller, *Inventaris Bewaarde archieven*.

²²⁰⁶ HUA, Domkapittel inv nr 2491-1 rekening over 1417. De rekeningen over de jaren 1417-1536 liggen door elkaar en ze zijn niet gefolieerd.

²²⁰⁷ HUA, Heilige Geesthuis, inv nr 393.

²²⁰⁸ HUA, Notarieel, U097a009 akte 45, (21-10-1699) en U097a009 akte 86 (06-04-1700): *seeckere huijsinge ende hoffstede met sijn boomgaart, en ontrent twaalf mergen soo weij, hoijs als henniplant daer aan behoorende, gelegen in Haanwijk, onder den gerechte van Harmelen bepaalt volgens de brieven daarvan sijnde, in huere gebruikt ende bewoont wordende bij Jan Cornelisz Bom*.

²²⁰⁹ HUA, St. Jobsgasthuis, inv nr 2111.

Dat de 4 morgen land op Haanwijk niet in het morgengeld voorkomen is eenvoudig te verklaren omdat het gasthuis pas in 1504 door Willem van Heusden werd gesticht. Het gasthuis was volgens de bisschoppelijke confirmatiebrief (20 oktober 1505 door bisschop Frederik van Baden) bestemd tot verpleging van poklijders.²²¹⁰ Het gasthuis was meteen al populair zodat al in 1522 de instroom werd beperkt tot 50 broeders en 25 zusters. Karel V gaf in 1532 toestemming om aalmoezen in te zamelen ten behoeve van herstel van de gebouwen die door de voorbije oorlogen geteisterd waren.²²¹¹ Vanaf de zeventiende eeuw waren er zowel 'oude mannen' als de 'siecken ende andere arme personen int Gasthuys'.²²¹² De dokter in het gasthuis kreeg een tractement uit de nalatenschap van de rijke weduwe Agnes van Leeuwenbergh.

Een late bezitter op Haanwijk was het Pestgasthuis. Merkwaardig genoeg had de stad Utrecht in de middeleeuwen geen pesthuis gekend en pas in 1520 werd door de stadsraad een huis aangekocht *om den borgeren en borgerskynderen ende boden, van der pestilentie sieck wesende, in te moegen brengen ende onderhouden*.²²¹³ Dankzij de nalatenschap van Agnes van Leeuwenbergh (1562) kreeg het pestgasthuis, ook Leeuwenberghgasthuis genaamd, een sterkere basis voor de verzorging van *armen mensschen, mans ende vrouwenpersoenen, die gheen onderhout en hebben, sieck, cranck, ongevallich, bedtvast ende oick van peste bevanghen*. Het was allemaal wat laat, want de laatste pestepidemie in Utrecht was in 1636, waarna het gasthuis meestal leeg stond. Het archief van het gasthuis is zeer onvolledig. Een voor de hand liggende oorzaak is de verwoestende brand van 1678.²²¹⁴ Muller meende echter dat pas in 1803 door de Regenten werd bepaald dat *een zeer groot getal der oude papieren gebleeken zijn ten eenemaal nutteloos en voor overtollig te moeten worden gehouden* en men daarom *dien omslagtigen en nodelozen ballast heeft geroyeerd*.

Het pestgasthuis bezat uiteindelijk 16 morgen land op Haanwijk die zich uitstrekten van de *Hanicker dijk* tot de Hollandse kade. Zoals verwacht mag worden van het landgebruik lagen in het laagste gedeelte de hooilanden. De tweede helft bestond uit weiland en langs de dijk lagen zowel de boerderij als de hennepwerven, die zowel op de kaart uit 1675 als op de kadastrale minuut nog herkenbaar zijn.

Afb. 7-6: Kaart van het land op Haanwijk uit 1675
Bron: HUA, Leeuwenberg gasthuis, inv nr 2228.²²¹⁵

De geschiedenis van deze hoeve laat zien dat er doelbewust voor is gekozen om de gehele hoeve in bezit te krijgen, die was versnipperd geraakt. De huurders waren dezelfde omdat het land gemeender voor lag. Dirk Jansz. van Dam werd op de kaart dan ook vermeld als gebruiker van het geheel.

Nr	Grootte	Jaar	Bezitter	Huurder	Letter op de kaart
64	8	1536	Buurkerk	Herman Woutersz	B – D
64	8	1600	St. Bartholomeus gasthuis	Jan Baltensz	
64	8	1686	Pestgasthuis	Dam, Dirk Jansz van	
65	5	1536	Asch, Jan van	Herman Woutersz	E – H
65	5	1600	Honselaar, Frederik Cornelisz	Honselaar, Frederik Cornelisz	
65	5	1686	Pestgasthuis	Dam, Dirk Jansz van	
66	3	1536	Bagijnhof	Herman Woutersz	A
66	3	1600	Bagijnhof	Jan Baltensz	
66	3	1686	Pestgasthuis	Dam, Dirk Jansz van	

Slechts 5 morgen hiervan was altijd in handen van een lokale plattelandster geweest. In 1636 vestigde Thonis Cornelisz Gansevanger een hypotheek op zijn 5 morgen en zijn weduwe verkocht het land in 1654 aan de huismeesters van het Leeuwenberg gasthuis.²²¹⁶

²²¹⁰ Muller, Inventaris Bewaarde archieven II.

²²¹¹ HUA, St. Jobsgasthuis, inv nr 2138 (08-09-1532).

²²¹² HUA, St. Jobsgasthuis, inv nr 2083.

²²¹³ Muller, Inventaris Bewaarde archieven II, inleiding.

²²¹⁴ Over de brand en de nasleep: Kaajan, 'Brand van het pestgasthuis', p. 89-92. Hierover niets over archivalia. Het ingestorte dak en verbrand interieur doen wel het ergste vermoeden.

²²¹⁵ HUA, Leeuwenberg gasthuis, inv nr 2228: *In Junij 1675 heb ick ondersz. geswooren landmeter door ordre van de Ed. Heeren Regenten van gast huys genaemt Leeuwenbergh gemeten aen nedersijde ter halver sloot dit afgebeelde landt leggende in den Gestigte van Utrecht onder den gerechte van Hanijck gebruijckt werdende in dier tijt bij Dirck Jansz van Dam.*

²²¹⁶ HUA, Leeuwenberg gasthuis, inv nr 2231-1 (28-01-1636): Schout Cornelis Adriaansz Leechburg schout te Harmelen, Haanwijk, Bijleveld en Harmelerwaard en compareert Thonis Cornelisz Gansevanger wonende in Haanwijk en hij vestigt hypotheek op de helft van tien morgen land op Haanwijk *ende als nu int middelt van een gegraven is*. Boven oost: Begijnhof en benedenwest: Jan Hendriksz met de wederhelft. Streckend voor uijt den Rhijn tot achter in de Oude Weteringe toe. Aldaar inv nr 2231-2 (09-11-1654): Weduwe Gansevanger, Beatrix Cornelis, machtigt

Het Bartholomeus gasthuis verwierf in een onbekend jaar tussen 1536 en 1600 een perceel van acht morgen land op Bijleveld. Het behoorde eerder toe aan een vicarie in de Buurkerk. Van dit transport is geen schriftelijke weerslag in het vrij rijke archief gevonden, wat natuurlijk niet betekent dat het verloren gegaan is. Ook naspeuringen in cartularia van de Buurkerk bleven vruchteloos. Het kleine gasthuis was al in 1367 gesticht door een onbekende burger en het werd voor de opvang van *die gaende ende coemende pelgrums ofte andere armen personen*. Willem van Abcoude nam het gasthuis in 1378 in zijn bescherming en veranderde het in een ziekenhuis voor *ellendighe sieke menschen in den gasthuse liggende*.²²¹⁷ In 1415 werd door de executeurs van het testament van Alfer van der Aa met behulp van de nalatenschap gefundeerd opgericht en begiftigd *een cappelrie in Sante Bertelmens gasthuus staende in sente Geertruden prochy bynnen Utrecht die men verdienen zell op dat outaer in dat selve gasthuus*. De aangekochte goederen ten behoeve van deze kapel waren negen morgen in Woudenberg en zes morgen in Vleuten.²²¹⁸

De eleemosynae van Oudmunster zijn in 1400 door de deken van het kapittel, Everard Foec, gesticht.²²¹⁹ Oorspronkelijk betrof het 50 armenpreuves. Deze werden met regelmaat uitgedeeld in de Heilige Kruiskapel. De goederen werden beheerd door vicaris van de hiertoe gestichte vicarie. In het begin van de zeventiende eeuw waren er dankzij nieuwe stichtingen 106 preuves. Kanunnik Jan van Medenblik had het fonds rond 1540 nog verrijkt met 37 vrijwoningen terwijl kanunnik Jan Mersman dit in 1601 nog vermeerderde met 7 vrijwoningen. Het beheer van beide fundaties werd samengevoegd en vanaf 1668 in een rekening verantwoord. De eleemosynae bleven zelfs bestaan na de opheffing van de kapittels en zo treffen we het grondbezit nog aan in het kadaster van 1832, op naam van de Domeinen.

Het land op Bijleveld, zeven morgen gemeender voor in een weer van negen morgen, was tussen 1536 en 1540 door Jan van Medenblik verworven, het oudschildboek vermeldt nog een verder onbekende Doekus Jansz., terwijl in 1540 deken en kapittel van Oudmunster als executoren testamentair van wijlen Jan van Medenblik deze zeven morgen verhuurden aan Willem Gijsbertsz.²²²⁰ In 1542 werd een ordonnantie gemaakt op het onderhoud en de bestemming van deze kamers.²²²¹

Vicarieën

Tabel 7-6: Bezit van vicarieën in Bijleveld en Haanwijk (1450-1700)

Bezitter	1461	1536	1600	1686
Buurkerk		17	9	9
Domkapittel	28	30	30	30
Oudmunster		8	8	8
St. Jan	6	6	6	6
St. Pieter	5,5	5	5	5
Versteegh, Jacobus (vicaris)				4
Totaal	39,5	66	58	62

Een opvallend bezit van het Domkapittel was gelegen nabij het dorp Harmelen, ook op Bijleveld. Op 9 oktober 1295 verkocht Everhard van Stoutenburg aan deken en kapittel 15 morgen land *super Bilenvelt in iurisdictione tam mea quam Henrici de Hermale, famuli* ten behoeve van een altaar dat gewijd was aan Simon en Judas.²²²² De bedienaar van dit

Utrechts burger Augustijn Vosch om voor schout en schepenen van Harmelen te verschijnen en daar over te dragen aan de huismeesters van het Leeuwenberg gasthuis: *vijff mergen weijlant gelegen in Haenwijck, streckende voor uijt den Rhijn tot achter in de oude wetering toe, daer suijtoostwaerts't voors. gasthuys ende noordwestwaerts voor desen Philips Jansz van Rhijn, naderhant Jan Hendricksz Staes ende nu op dese tegenwoordige tijt Jan Pietersz van Delft, coopman tot Amsterdam*.

²²¹⁷ Muller, Fundatiën, p. 17. Copia van de fundatiebrief van Willem van Abcoude in HUA, Bartholomeus-gasthuis inv nr 1619 f°, 20.

²²¹⁸ HUA, Bartholomeus-gasthuis, inv nr 1619, f° 26 (30-08-1415). Eigendomsbrief in inv nr 1718.

²²¹⁹ Het nu volgende is ontleend aan Muller, *Bewaarde archieven*.

²²²⁰ HUA, Oudmunster inv nr 2488-1 (22-02-1540): verhuur aan Willem Gijsbertsz *te Hermelen seven mergen lants gemengder voer in een weer lants van negen mergen gelegen in Dirck van Zuylens gerecht tot Hermelen*. Tien jaar lang vanaf 1540. Boven oost: *Geryt Dircksz op Zeldenrijck*. Beneden west: *de balijer van Sint Cathrinen tUtrecht*. Blijkens inv nr 2488-2 (22-02-1550) werd het land verhuurd aan Cornelis Reyersz.

²²²¹ HUA, Oudmunster, inv nr 2470 (01-12-1542): *Ordonnantie ghemaect op die seven ende dertich goids camerken getimmer by heer Johan Medenblik canonick toudemunster Tutrecht zaliger gedachten hoe men die van nu ter tydt add tot ewighen daghen onderhouden ende bewonen sal*.

²²²² OSU V, nr. 2708 (1295 oktober 9): Everard van Stoutenburg, ridder, verklaart aan deken en kapittel van de Dom 15 morgen op Bijleveld ten behoeve van een altaar van Simon en Judas in het Nieuwe Werk verkocht te hebben. Deken en kapittel geven dit vervolgens aan hem in erfpacht. Everard verkoopt aan *decano et capitulo Maioris ecclesie Traiectensis et domino Iohanni de Fine, eorum concanonico, ad opus altaris in novo opere ecclesie predictae pro pecunia mihi integraliter persoluta quindecim iugera terre sita super Bilenvelt in iurisdictione tam mea quam Henrici de Hermale, famuli, de qua terra novem iugera ibidem iacent inter terram Bernardi ex Enge ex parte superiori et inter terram meorum puerorum dicte terre contrariam ex parte inferiori; alia sex iugera ibidem iacent inter terram presbyteri de Hermale ex parte superiori et inter terram dominorum sancti Martini Traiectensis ex parte inferiori. Hec quindecim iugera terre predicta . . . decanus, capitulum et dominus Iohannes predicti michi contulerunt sub titulo locationis in pactum hereditarium, videlicet pro decem libris denariorum Traiectensium legalium et pro tempore usualium solvendis pro una dimidietate infra quindenam post festum beati Martini hyemalis et pro alia dimidietate infra quindenam post festum beati Petri ad Cathedram, et sic deinceps perpetuo annuatim sine aliqua diminutione seu subtractione expensarum vel custuum undecumque emergentium meis laboribus, periculis et expensis in civitate Traiectensi. In cuius rei testimonium ego Everardus predictus sigillum meum et sigilla honorabilium virorum domini Huberti, prepositi ecclesie sancte Marie Traiectensis, et Henrici de Stoutenberch, militis, fratris*

altaar was Johannes de Fine (Jan van Westende), kanunnik ten Dom. Samen met Lambert de Vries, de steenrijke schepenen van Utrecht, schonk hij een rente van 20 pond Utrechts aan een vicarie in het Nieuwe Werk. Beiden hadden het collatierecht en begaven vervolgens priester Peter Egbertsz met de bediening.²²²³ Dit Nieuwe Werk zal in dat jaar tot stand gekomen zijn.²²²⁴

De genoemde 15 morgen waren geen aaneengesloten bezit want het bestond uit 9 en 6 morgen met verschillende belenders. Interessant is dat aan de westzijde van die 9 morgen de kinderen van Everard een stuk land van 15 morgen hadden dat Everard ook graag aan het altaar wilde schenken. Hij gaf zijn kinderen in ruil 15 morgen in de Harmelerwaard en zo kon in 1296 het altaar nog eens 15 morgen tegemoetzien.²²²⁵ Everard en zijn oudste zoon Dirk bevestigden de schenking van in totaal 30 morgen in 1299.²²²⁶ Deze akten zijn ook opgenomen in een 15^e-eeuws cartularium, waar overigens in de daar ook afgeschreven pachtbrieven sprake is van 20 morgen gelegen op Nederbijleveld.²²²⁷

Het St. Andries altaar in de kerk van Oudmunster bezat acht morgen land op Haanwijk. Het land werd in erfpacht uitgegeven, begin vijftiende eeuw aan Hendrik de Rover van Zuylen (deze was heer van kasteel Batestein.²²²⁸) en ruim een halve eeuw eerder aan Dirk van Zuylen.²²²⁹ Een oud goederenregister van het kapittel vermeldt onder het kopje *Isti sunt redditus altaris Sancti Andree in cripta* een gebrekkig ingevuld stuk tekst, met leeggelaten ruimte en toevoegingen in een andere hand en lichtere inkt, waaruit kan worden afgeleid dat het om acht morgen in *Haenwic* gaat, uitgegeven in pacht aan *colonus dominus Theodericus de Zulen miles*. Aangezien het gebruikelijk was dat een dergelijke erfpacht van een altaar aan de schenker of collator kwam is het aannemelijk ook hierin de invloed der Van Zuylen te zien. Deze vermelding dateert van 1348 en aangezien de archivalia ons verder in de steek laten is niet bekend hoe lang voor dit jaar dit goed werd verworven. Dat het eeuwen zo bleef wordt duidelijk uit een acte van verhuur uit 1708.²²³⁰

mei, apposui et apponi huic scripto procuravi. Et nos Hubertus, prepositus ecclesie sancte Marie Traiectensis, et Henricus de Stoutenberch, miles, predicti ad preces domini Everardi, militis predicti, sigilla nostra apposimus in signum premissorum.

²²²³ HUA, Dom, inv nr 2840 (16-09-1295), uitgegeven in OSU, deel 5, nr. 2705: *Omnibus presentes litteras inspecturis . . . ego Lambertus dictus Friso, miles et scabinus Traiectensis, notum facio, quod viginti librarum denariorum Traiectensium redditus, quos ego pro media parte et dominus Iohannes de Fine, canonicus Maioris ecclesie, pro alia media parte dono perpetuo contulimus in dotationem dimidietatis altaris siti in novo opere in medio ecclesie Maioris predictae, quos redditus ex nostra collatione nunc deservit Petrus Egberti presbyter.*

²²²⁴ In 1303 blijken er al zes altaren te staan Dom 2969 (21-06-1303). In 1352 zijn er 12 vicarissen Dom 2970 1-2-1352. De 12 vicarissen hadden een procurator aangesteld die wat rekeningen (1487-1494) heeft nagelaten. Dom 2972.

²²²⁵ OSU V, nr. 2796 (21-12-1296): *Omnibus presentes litteras inspecturis ego Everardus de Stoutenberch, miles, notum facio, quod Theodericus, Everardus, Margareta, Clemencia et Rexa, liberi mei, cum manu tutoris sui electi voluntarie mihi resignaverunt quindecim iugera terre, de quibus novem iacent super Bilevelt inter terram dominorum sancti Martini Traiectensis ex parte superiori et inter terram Henrici de Hove et Arnoldi, fratris sui, ex parte inferiori; et sex iugera inde ibidem iacent inter terram Nicolai Rutcele ex parte superiori et inter terram domine Lise, relicte Cristofori, ex parte inferiori, de qua terra ego vendidi contrariam partem ibidem sitam . . . decano, . . . capitulo et domino Iohanni de Westende, canonico ecclesie sancti Martini predictae, sicut in litteris inde confectis continetur. Hereditavi autem liberos meos predictos cum quindecim iugeribus terre tam bonis vel melioribus sitis in Hermaelrewert, retro meam mansionem inter terram domine Lise predictae ex parte superiori et inter terram Ulrici ex parte inferiori.*

²²²⁶ OSU V, nr. 2922 (27-03-1299): *Al den genen, de desen brief sien solen of horen lesen, do wi verstaen her Everaet van Stoutenberch, ridder, ende Dideric sin sone, knape (...) dertich morgen lants, de ic her Everaet vorgenoemt hadde hier tevoren tenen erfpachte van desen selven heren. Dit land leget op Bilenvelt in minen gerechte ende in Henrix gerechte van Hermalen, des lants sin dar gelegen achtien morgen tuschen Bernaeds lant uten Enghe van der overside ende tuschen Henrix lant van den Hove ende Arnouts sins broder van der nederside; vort ses morgen tuschen Nicolaes Rutteils lant van der overside ende tuschen vern Lisen lant, de hern Kerstoffers wief was, van der nederside; vort sin dar oec gelegen ses morgen tuschen des papen lant van Hermale van der overside ende tuschen des capittels lant van den Dome vorgenoemt van der nederside. (...). Afschrift ook in HUA, Buchel-Booth, inv nr 12 f° 11.*

²²²⁷ HUA, Domkapittel, inv nr 2685, Cartularium van de bona choralium en van de goederen van de vicarieën, einde van de 15e eeuw. Op f° 166 altaar Simon en Judas. Eerst de oorkonden van Everhard van Stoutenburg uit 1295 en 1296 hierover. Dan op f° 167 een pachtbrief met bevestiging van de officiaal (1463 St. Agnieten avond): *Wij deken ende capittel ten Doem tUtrecht doen kondt allen luden dat wy bij consent ende wille heren Bartelmeeus Symonss van Schiedamme ewich vicaris op Sunte Symon ende Juden outaer gelegen in onser kerken ten doem voirs. in pacht gegeven hebben ende geven mit desen brieve Jan van Damassche tot synen lyve ende tot Hans syns soens lyve toe lang ingaende op Sunte Peters dach ad Cathedram naestcomende die rechte helfte van twyntich mergen lants alsoe als die gelegen syn op Nederbyleveld ende toebehoerende den outaer voirs. daer heer Bartelmeeus voirg. die ander helfte selver in pacht aff heeft, welcke achtien mergen lants voirs. boeven gelegen is Jan van Oudewater ende beneden die heren van Sint Jans ende die twee merghen die heren van Sinte Katerinen boven gelant sijn ende beneden die Beghinen wonende tot Scoenhoven.* Zie ook HUA, Domkapittel, inv. nr. 2679: *Registrum vicariarum et bonorum earundem ecclesiae Traiectensis*, lijsten van de vicarieën in de Dom, met opgave van haar goederen, eind van de 15e eeuw, f° XVIIIv-XIX, Altaar van Simon en Judas: *Item XX iugera terrarum situarum in parochia de Harmelen in loco dicto Bilevelt et colunt Iohannes de Damasch et Iacobus Knippinck ad ipsorum et duorum filiorum suorum vitam pro X coronis francorum.*

²²²⁸ Van Schaik, 'Batestein', p. 122. Hendrik was een zoon van Wouter van Zuylen en Haze van Montfoort, dochter van de burggraaf van Montfoort, Hendrik de Rover.

²²²⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 2088 (24-07-1403): *Alle den ghenen die desen brief zellen zien of horen lesen doe ic verstaen Henric de Rover van Zulen knape doet kondt dat hij in erfpacht ontvangt van deken en kapittel van Oudmunster achte morghen lants mit allen horen toebehoeren alsoe alsoe die den heren voerseyt ende zinte Andries outaer inder zelve kercken toebehoeren ende zi gheleghen sijn op Haenwijk inden kerspel van Hermalen in gherecht haren Gherijts van Egmonde ende haren Zweders van Zulen ridders, daer die heren van zinte Katrinen tUtrecht boven naest ghelant sijn, ende Dirc haren Wouters soens erfnamen beneden.* De eerdere uitgifte in HUA, Oudmunster, inv nr 934, f° 41v (rond 1350): *Isti sunt redditus altaris Sancti Andree in cripta. Primo in prochia* [leeg, volgt in lichte inkt en andere hand:] *in Haenwic VIII* [verder in originele hand:] *iugera pro III lb. et X s. bonorum locata, confines in parte superiori* [leeg] *in parte vero inferiori* [leeg] *colonus dominus Theodericus de Zulen miles.*

²²³⁰ HUA, Notarieel, U118a002 akte 473 (23-01-1708): *Pieter Laurens Schas, possesseur van de vicarye Andreae Barbarae et Catharine in de kercke van Oudmunster 't Utrecht, verhuurt aan Jacob Cornelisz Praet 8 morgen weiland op Bijleveld.*

Het kapittel van St. Jan had volgens morgengeld en oudschild 6 morgen land op Bijleveld.²²³¹ Waar het morgengeld als eigenaar geeft “die heeren van St. Jan” – wat doet vermoeden dat dit bezit in de kleine kamer of grote kamer van het kapittel zou worden beheerd – is het oudschildgeld nauwkeuriger. Daarin vinden we namelijk dat ene Adriaan van Lantscroon in 1536 bezitter was van deze vicarie. Een pachtbrief uit 1516 geeft wat meer details: *die vicarie vanden beyligen cruyts upt altaer voirt boech choer in onser kercken daer heer Loef van Lantscroen besitter off is.*²²³² In de legger van het morgengeld komen zes morgen voor op naam van Jan van Lichtenberg. Volgens Van Buchel was Jan van Lichtenberg ook Van Lantscroon genoemd door het huwelijk van zijn voorvader Rotaert met een dochter van Alfer van Lichtenberg.²²³³ Een register geeft in een gedeelte uit 1409 *beata Maria et sancta crucis*.²²³⁴ Dat alles komt overeen met de gegevens van een latere oudschildheffing. In 1686 namelijk wordt als eigenaar de vicaris Daniel Gabrij genoemd en deze was in de laatste 4 decennia van de zeventiende eeuw bezitter van de vicarie op het altaar van het Heilige Kruis.²²³⁵ Het altaar stond voor het koor in de kerk.²²³⁶ Onder de luttel overgeleverde stukken van deze vicarie is een akte uit 1414, waarin deken en kapittel toestemming geven aan de toenmalige vicaris om de 6 morgen land op Bijleveld te bezwaren met een rente, wegens grote uitgaven voor waterstaatkundige werken – de aanleg van de Bijleveld dus.²²³⁷ De bronnen gaan niet verder terug (behoudens dan een aantekening uit 1409 in het aangehaalde cartularium) en zoals vaak in het geval van vicariën is de administratie ontoereikend om verder terug te gaan in de tijd. Zoals de meeste vicariën bleek het bezit bestendig en zo wordt nog in 1695 door de toenmalige bezitter Cornelis van Werkhoven dit stuk weiland in huur uitgegeven.²²³⁸ Ook een goederenlijst uit 1780 vermeldt het land op Bijleveld nog steeds als behorende aan de vicarie.²²³⁹

In de Buurkerk waren twee vicariën die grond bezaten in het gerecht. Een achttal morgens daarvan lag op Haanwijk en het kende een merkwaardige geschiedenis want de kerk bezat het in 1461 nog niet, in 1536 wel en in 1600 niet meer. Aangezien dit perceel was aangebracht op de naam van *Mr. Joost t'Buurkerck* ligt voor de hand te veronderstellen dat het om een vicarie gaat. Het stuk grond werd voor 1600 verkocht aan het Bartholomeus gasthuis.

De Buurkerk had verder nog negen morgen op Bijleveld. De administratie van het oudschild in 1536 stelt het duidelijk met *Willem Foeijt als besitter eenre vicarije inde Buurkerck t'Utrecht*. Deze vicarie was in 1477 gesticht door Arend Dirksz van Hove en zijn vrouw Lieve en ze schonken 9 morgen land op Bijleveld en 2½ morgen op Veldhuizen.²²⁴⁰

Tot slot het land dat het kapittel van St. Pieter in dit gerecht bezat. In de noordoostelijke hoek van Haanwijk lag een stukje grond van 6 morgen groot dat zich uitstrekte van de Oude Rijn tot aan het land van Oudwijk en de Heilige Geest. De Stevensabdij bezat op Haanwijk een stuk land dat vanaf het land van Albert van Rijn naar de kade liep, waarmee de Hollandse kade werd bedoeld.²²⁴¹ Of deze Albert in 1501 nog leefde is bijzaak, hij figureert in het morgengeld met 6 morgen en had elders in de buurt geen land. Hij had deze 6 morgen blijkens een brief van schout, landgenoten en burens kort daarvoor verkregen. Albert liet in 1455 namelijk beslag leggen op *ses mergen lants die toeboirden Jan van Rynesse van Zulen also alse die gelegen siin inden gerechte voirscreven op Haenwijck* uit hoofde van een niet voldane schuld.²²⁴² Jan van Renesse (zie het geneagram, Afb. 7-13) is inderdaad degene op wiens naam het land is aangebracht in het

²²³¹ Palmboom, St. Jan, p. 12 heeft als primair aandachtspunt de verdeling inkomsten voor onderhoud van de kanunniken. Vicariën worden door haar niet behandeld evenmin als de periode na 1400.

²²³² HUA, St. Jan inv nr 1234 (10-02-1516).

²²³³ HUA, Buchel-Booth, inv nr 168 nr 332.

²²³⁴ HUA, St. Jan, inv nr 1174 (voorin, overzicht vicariegoederen anno 1409).

²²³⁵ HUA, St. Jan, inv nr 1229 (1672 en 1678). Volgens HUA, St. Jan inv nr 1229 dat Gabrij op 4 juni 1659 van deken en kapittel heeft gekocht de vicarie van het Heilige Kruis en is getreden in de emolumenten en lasten van deze vicarie.

²²³⁶ HUA, St. Jan inv nr 1175: *Vicarie St. Crucis ante chorum, possessor Willibrordus Vosch*. Hierin ook de 6 morgen land, verhuurd aan Jan Joostensz vanaf 1588, die ook in het oudschildgeld staat vermeld.

²²³⁷ HUA, St. Jan, inv nr 1233 (25-07-1414).

²²³⁸ HUA, Notarieel, U122a001 akte 141 (05-03-1695): Cornelis van Werkhoven, eigenaar van de vicarie genaamd Sancti Crucis gefundeerd in de kerk van St. Jan, verhuurt aan Arie Huybertsz van der Mey, wonend in Harmelerwaard 6 morgen weiland in het gerecht van Bijleveld.

²²³⁹ HUA, St. Jan inv nr 1228-a.

²²⁴⁰ HUA, Buurkerk, inv nr 334.

²²⁴¹ HUA, Stevensabdij Oudwijk, inv nr 127 (29-04-1501).

²²⁴² HUA, St. Pieter, inv nr 1080 (13-11-1455): *Alle den genen die desen brief zellen zien of horen lesen doe ic verstaen Herman Jacops soen schout tot Hermalen in Dirxs gerecht van Zulen van Hermalen heer ter Zevender dat voir my ende voir die lantgenoten ende bueren die hier na bescreven staen quam int gerechte Aelbert vanden Rijn ende dede besetten mitten rechte ses mergen lants die toeboirden Jan van Rynesse van Zulen also alse die gelegen siin inden gerechte voirscreven op Haenwijck ende Claes Beernt soen nu bruyct daer boeven naest gelant is Mechtelt die Jan Dircs soens wijf was ende beneden die heren van Sinte Katrynen tutrecht, alse voir drie hondert aernhemsche gulden vijftien cromstert voir elken gulden, dair Jan van Rijnesse voiscr. biden scout ende bueren des zelve gerechts sijn volle verbodinge ende weten of gedaen siin alse recht is en want Jan van Rynesse voirc. niet voir en quam noch nyemant van siinne wegen die hem voir stont of verandwoirde als recht was so vervolchdet Aelbert van Rijn voiscr. also verre mit vollen clagen ende mit allen recht alse recht ende oirdele wijsde dat hij sculdich was te doen also dat hij aen dese voiscr. ses mergen lants voir dit voiscr. gelt gepant gescat ende geevgent wert na den recht vanden lande des Aelbert voirs. hielt mit sinen ede dat hem dit voiscr. gelt aen Jan van Rynesse voirc. gebrack ende dat hem dair niet of betaelt en was noch nyemant van siinne wegen. Ende hier op hebben die lantgenoten ende buere gewiist mit recht ende mit oirdele dat Aelbert van Rijn voiscr. aen dese voiscr. ses mergen lants mit rechte aen gheeygent ende gevesticht is na den recht vanden lande, alle dinc sonder argelist hier waren over ende aen daer dit gesciede Claes Gherijts soen, Claes Aelberts soen, Peter Aelberts soen, Geryt Beren soen, Geryt Jacobs soen, Jacob Dircs soen, Ghysbert Pouwels soen ende Dirc Jans zoen lantgenoten ende buere inden gerechte voiscr. ende anders veel goeder lude. In kennisse der waarheyte so hebbe wij scout lantgenoten ende buere voirs. gebeden Dirc van Zulen onsen ambochts heer voirs. desen brief over ons te besegelen mit sinen segel. Ende ic Dirc van Zulen voiscr. heb om bede wille des schouten lantegnote ende der buere voirc. mynen segel aen desen brief gedaen tenen oirconde gegeven int jair ons heren dusent vierhondert vijff ende vijftich des donredages na Sinte Lebuwinus dach.*

morgengeld.²²⁴³ Wat we verder weten is dat Albert van Rijn dit land voor het gerecht van Harmelen verkocht aan Tyman Gerritsz, die in 1487 een officie stichtte op het altaar van St. Andries in de Pieterskerk. Om de uitgaven hiervan te bestrijden allocceerde hij 4 Rijnse guldens, op te brengen uit deze 6 morgen op Haanwijk. Albert hoefde geen afscheid te nemen van zijn stuk grond want hij kreeg het in eeuwige erfpacht. Bedienaar van het officie werd Alcelmus Michaelsz Raven uit Breda.²²⁴⁴ Voor de cartografische reconstructie van Haanwijk is dit bezit van St. Pieter van groot belang omdat op basis van de belendingen in pachtakten, gecombineerd met de oudschildmanualen, het meest oostelijke strookje land van Haanwijk kon worden gevonden.²²⁴⁵

Buren

Het burenbetis was vrij stabiel door de eeuwen heen. We hebben kunnen reconstrueren dat rond 1300 het burenbetis zo'n 15% moet zijn geweest. Of dat laten we zeggen een eeuw eerder veel meer is geweest kan worden betwijfeld. We komen hier zo meteen op terug bij de bespreking van de ridderschap. Het gemiddelde betis van de buren was met 5½ morgen vrij klein en zal een symptoom zijn van vroegere erfdelingen.

Stedelingen

De invloed van de stad Utrecht was in de vijftiende eeuw aanzienlijk met 65 morgen land ofwel tien procent van de grond. Het waren voornamelijk de bekende stedelingen als Gijsbert Galecop, Claas van Groenenberg, Jan van Hoyer en Jan van Oudewater die op vele locaties grond bezaten. De meeste stedelingen, zo wijst onderzoek in de genealogische aantekeningen van Cornelis Booth uit, behoorden tot de bestuurlijke kringen van de stad.

Ridderschap

De ridderschap verdient als laatste bijzondere aandacht. Deze groep wordt als laatste behandeld om duidelijker uit te laten komen in hoeverre de positie van de ridders samenhangt met de opbouw der kerkelijke goederen in de periode voor pakweg 1500. De onderstaande tabel laat zien hoeveel land de ridderschap rond 1450 nog bezat, ruim 20% van de totale oppervlakte.

Tabel 7-7: Betis van de ridderschap in Haanwijk en Bijleveld (ca. 1450)

Eigenaar	
Amerongen, Jan van	22,00
Amstel, Otto van	6,50
Beesde, Volker van	9,00
Denemerken, Zweder van	6,00
Grauwert, Gerrit	8,00
Grauwert, Tyman	8,00
Lichtenberg, Jan van	6,00
Renesse, Jan van	23,50
Rijn, Albert van	6,00
Vianen, Jan van	46,00
Zuylen, Jacob van	5,00
Zuylen, Rover van	5,00
Zuylen, Zweder van	2,00
	153

Op basis van de bovenstaande tabel zou men haast concluderen dat de Van Zuylen een beperkte rol speelden in het gebied dat als een kerngebied zou kunnen gelden. We hadden immers gezien dat ze in de rechten van Van Stoutenburg en Van Harmelen waren getreden en naar verwachting zou dat meer sporen in het grondbetis hebben moeten achterlaten dan een schamele 12 morgen land.

Er zijn echter goederen van de Van Harmelens in een eerder stadium vervreemd. In 1310 gaf graaf Willem aan zijn nicht *joncvrouwen Marien sberen Arnouds wijf van Yselsteine onser liever nichten ghegeven hebben ende gheven in helpen thenen huwelike alsulc goed als Heynrix was van Heremalen*. Tot die goederen behoorden de helft van het gerecht en de tiend van Haanwijk

²²⁴³ HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 340 f° CXL (anno 1459).

²²⁴⁴ HUA, Aanwinsten gemeentearchief, inv nr 1904 (1487)

²²⁴⁵ HUA, St. Pieter, inv nr 1081 (20-10-1571). Brief van de officiaal van Utrecht, waarbij Jacob Woutersz. erkent van het kapittel in erfpacht te nemen 6 morgen land op Haenswijck te Harmelen, behorende aan de vicarie van S. Andries. Jacob Wouters verklaart in erfpacht te hebben ontvangen van deken en kapittel van St. Pieter *ses mergen lants gelegen op Haenswijck tot Hermelen in Frederikx van Zuylen van Hermelen gerechte*. Dan de originele pachtbrief (18-10-1571): *Wij deken en kapittel ... Jacobs Woutersz ... ses mergen lants behoerende totter vicarie op Sint Andries altaer binnen onser kercke vers. myt alle zynen toebehoeren soe dye gelegen zyn op Haenswijck tot Hermelen in Frederikx van Hermelen gerechte, daer boeven Henrick Danielsz dye brouwer off daer hyt myt recht gelaeten heeft myt zyn medewerckers ende beneden dye heeren van sinte Catherinen binnen Utrecht* [zoals door de dood van zijn vader Wouter Joostz op hem gekomen] ... *omme vier goude hartoch Philips gulden*. Te betalen aan de kameraar of aan de bezitter van het altaar.

HUA, St. Pieter inv nr 1080: boven belendend *Mechtelt die Jan Dircs soens wijf was* en ze staat in het morgengeld. HUA, St. Pieter inv nr 1081 heeft als bovenbuur *Henrick Danielsz dye brouwer* en in het oudschild staat weduwe van Hendrik Danielsz.

en Bijleveld, gerecht en tiend van Breudijk en Gerverscop, 32 morgen land op Gerverscop, 36 morgen land op Bredeveld en 24 morgen land op Bijleveld. De akte was niet uitputtend want er was sprake van *al tgoet ghenoomd ende onghenoomd dat Heynrix van Heremale voers. was int gherichte van Utrecht ende in Holland*.²²⁴⁶ Bij de ongenoemde goederen blijken ook visserijrechten te hebben behoord.²²⁴⁷

Of dat geheel vrijwillig gebeurde met instemming van de kinderen van Hendrik van Harmelen is pas duidelijk in 1323 toen Hendrik Hendriksz van Harmelen en zijn broer Wouter afstand deden van al deze goederen ten behoeve van Arnoud van IJsselstein. Mogelijk waren ze toen meerderjarig geworden.²²⁴⁸

Later dat jaar werd hij alsnog beleend met een hoeve van 24 morgen op Bijleveld bij wijze van vergoeding. De hoeve strekte zich uit van de Oude Rijn tot aan de Reyerscopper wetering en had aan de oostzijde de Johanniters en aan de westzijde de kinderen van Gijsbert Haasse van Harmelen als belenders.²²⁴⁹ In 1347 werd hij ook hiermee beleend en in 1380 was zijn dochter Berta aan de beurt, die was gehuwd met Tideman Coddemaker.²²⁵⁰ In 1397 kwam dit leen aan Rover van Zuylen door opdracht van Tideman en uiteindelijk in 1410 werd Agnes, de dochter van Rover beleend, de echtgenote van Jan Hendriksz van Vianen.²²⁵¹ Dankzij een notariële akte uit 1580 kon worden vastgesteld waar deze hoeve precies lag.²²⁵²

De hoeve lag voor het kasteel Batestein, dat in de bovenstaande tabel op naam van Rover van Zuylen voorkomt met 5 morgen land. Batestein is in dit licht informatief. We hadden gezien dat de Van Zuylen niet de oorspronkelijke bezitter van dit kasteel waren, en dat kon ook niet door hun late – maar snelle – opkomst in het Sticht. De oudste belening voor Hendrik Stevensz van Weede zette ons op het spoor van de Van Stoutenburgs. Hendrik van Weede werd overigens met goederen bij Amersfoort beleend, wat nog eens wijst op de oorspronkelijke kerngebied van de familie.²²⁵³ Na haar vader Hendrik de Rover werd Aleid, zijn dochter beleend met het kasteel. Eigenlijk was haar oudere zuster Agnes (echtgenote van de zojuist genoemde Jan van Vianen) met *dat huys Batestein mit III mergen lants daer om gelegen, gelegen in Hermalen* beleend maar ze droeg het op aan haar zus Aleid.²²⁵⁴ Hendrik de Rover was getrouwd met Aleid, dochter van Peter Mouwer, uit welk huwelijk vier dochters werden geboren. Ermgard en Aleid werden samen met hun moeder beleend door het kapittel van St. Jan met de halve tiend van Haanwijk en Bijleveld.²²⁵⁵ Deze tiend was verkocht door Everhard van Stoutenburg. De derde dochter, Rixa (zie Afb. 7-13), speelt een rol in het studiegebied door haar huwelijk met Jan van Renesse, op wiens naam 23½ morgen in dit gerecht stonden.

De 22 morgen land op naam van Jan van Amerongen waren de meest westelijke hoeve op Haanwijk. Hierbij behoorden nog 6 morgen (ten zuiden ervan) die strikt genomen in Reijerscop lagen. Als geheel van 28 morgen komen

²²⁴⁶ Drossaers, *Nassause Domeinraad*, regest 32 (26-07-1310); <http://resources.huygens.knaw.nl/registershollandsegrafelijkheid> (opgevraagd maart 2017).

²²⁴⁷ Drossaers, *Nassause Domeinraad*, regest 73 (05-02-1323).

²²⁴⁸ Pijnacker Hordijk, Oorkonden Buren, p. 17-19: *Alle den ghenen de desen brief sellen sien of horen lesen, do wi verstaen Henric van Hermalen, de Henrix sone was van Hermalen, ende Wouter siin broeder, mit kennesse der waerheyt, dat wi mit onsen vryen wille ende mit welberadene sinne ende sonder beduanc ouer een ghedraghen siin ende versoent weder haren Ghisebrechte heren van Yselsteyne ende weder haren Aernoude, siin soen, ende weder alle des heren kindere van Yselsteyne in dese manieren, datt wi vrylike quijt laten ende quijt scelden tot haren Aernouds behoef van Yselsteyne ende tot siinre erfnamen alt gherechte ende erue ende visschery, de ghelegghen siin tuschen Yselsteyne enten Dam, dat ons vader was ende des haer Aernoud vorgheenoemt haer toe in bruecwere gheseten heeft, wt ghenomen dat erue, dat hi Alfaer Hubrechts sone verlyet heeft; ende voert so scelde wi vrylike quijt tot behoef haren Aernouds vorgheenoemt ende sire erfnamen alsulke gherechte ende tienden, also onse vader legghende hadde in den kerspel van Hermalen, also op Bilenvelt ende op Broydijs velt ende in Gheruerscoep, wtghenomen alsulc goet, also haer Aernoud voerseyt desen vorgheenoemden Alfaer verlyet heeft, dat ghelegghen is an den Broydiic. (...) Ende alle dese voerseide ponten, de in desen brieue bescreuen staen, die heb wi Henric ende Wouter vorgheenoemde ghesuoren ende gheloeft vast ende stade te houden, also goede knapen ende wittachtighe lude sculdich siin te houden ende te veldoene. Ende waer dat sake, dat wi ons in enighen voerseiden ponte verbraken, so kennede wi ons seluen meenedich ende trouweloos ende gheuen oerlof allen lants heren, so waer dat wi in horen lande quamen, dat si ons houden ende ouerghen den here van Yselsteyne of haren Aernoude sinen sone, also misdadighe lude. Hendrik en Wouter zegelen en op hun verzoek onsen maghen Ghisebrechte van Langherake ende Wouter van Langherake, Willaem haren Euraeds sone ende Henric Ghisebrecht Haessen sone van Hermalen. Regest in Drossaers, *Nassause Domeinraad*, regest 73 (05-02-1323).*

²²⁴⁹ Kort, 'Repertorium Maria van IJsselstein', nr. 5.

²²⁵⁰ HUA, Buchel-Booth, inv nr 247

²²⁵¹ Drossaers, *Nassause Domeinraad*, regest 207 (21-09-1347): Ghyote, vrouwe van Egmond, beleent Hendrik van Hermalen met al het goed dat hij hield van haar moeder, vrouwe van Yselsteyn. Kort, 'Repertorium Maria van IJsselstein', nr. 5.

²²⁵² HUA, Notarissen, U003a001 akte 289 (16-07-1580): Aan Dirk van Zuylen van Harmelen, 40 jaar overleden, behoorde 22 morgen land op Bijleveld achter het huis Batestein, strekkende met een vaste dam met een uitweg langs de sloot van de boomgaard die bij Batestein hoort. Alle pachters hebben de uitweg gebruikt met koeien, ossen, paarden en wagens. Aldaar, akte 295, geeft de oorzaak van de ellende: pachter Steven Wiersz, mag van Herman van Zuylen, die op Batestein woont, geen gebruik meer maken van deze uitweg.

²²⁵³ Van Schaik, 'Batestein', p. 122 voor een kort overzicht van de eerste eigenaren.

²²⁵⁴ HUA, Bisschoppen, inv nr 271 oud f° 62v (nr. xlii): *Item beleent Aleide Henric Rovers dochter van Zulen dat huys Batestein mit III mergen lants daer om gelegen, gelegen in Hermalen daer die here van Egmond boven naest gelant is ende beneden enen wech geheiten die Rugezijtweide, overmids overgiff Agnese hore zuster, die dat voer ons op droech mit Johan van Vyanen horen man ende momber in alsulker manieren dat dit voers. huys mitter hofstede erven sal op Aleiden neesten erve. Datum Traiecti anno domini MCCCCmo septimo feria post Sacramenti. Presentibus domino Johan de Rynesse, domino Amelio vten Enge militibus, Jacobo de Zulen.*

²²⁵⁵ HUA, St. Jan, inv nr 194-1 (21-05-1397): Deken en kapittel verpachten aan *Joncfrou Aleyden Henrix Rovers wiff van Zulen Peter Mouwerkijs dochter ende joncfrou Ermgaerden ende joncfrou Aleyden horen tweek dochteren die si heeft bi Henric den Rover horen man voerscreven tot hore drier live, dats te verstaen dat die twee middelste dochteren zijn vanden vier dochteren die Henric de Rover ende joncfrou Aleyd zijn wiff voerscreven op dese tijd tesamen hebben onser kerken tyenden ghelegghen in Hermalenre kerspel ende gheheten ziin Bilenvelt ende Haenwijk ende daer here Gheriud van Egmonde ridder dat wederdeel of toebehoort.*

ze voor in het register van graaf Florens: *Har Everard van Stoutenberch .xxviii. morgben in Hanenwjc gherechte.*²²⁵⁶ In de nasleep van de moord op graaf Florens hebben alle verwanten van de samenzweerders allodiale goederen moeten opdragen waarmee deze leenroerig werden aan de grafelijkheid. Everhard van Stoutenburg bezat dus deze uiterste hoeve op Haanwijk.

Tot slot nog een opmerking over Herman van Woerden. Hij en zijn vrouw schonken in 1295 aan de Johanniters land in Papencop, in Waarder, in Breeveld, in Mastwijk en in Harmelen *de Berchbove te Hermalen, de voer ene boyve leyghet.*²²⁵⁷ Deze hoeve is in de administratie van de Johanniters niet herkenbaar en kan niet worden gelokaliseerd. Het is ook het enige stuk land dat in Harmelen aantoonbaar van de Van Woerdens is gekomen, naast de landerijen in Reijerscop. Vermoedelijk betrof het de hoeve langs de kerkweg, de strook grond ten zuiden van de kerk in Harmelen. Als dat zo is, kan dit mogelijk de kern van de *curtis* zijn die de Johanniters hier bezaten.

7.3.6 Samenvatting

De bezitsverhoudingen in het 653 morgen grote Haanwijk en Bijleveld kunnen als volgt worden weergegeven:

Grafiek 7-1: Bezitsverhoudingen in Haanwijk en Bijleveld (1250-1700)

Het jaartal 1300 is gereconstrueerd op basis van de hierboven beschreven overdrachten van land. Primair is te zien dat de teruggang van de ridderschap direct verband houdt met de opkomst van de oude instellingen. Hierbij dient te worden aangetekend dat de grote schenkingen aan de Johanniters iets eerder hebben plaatsgevonden, ik vermoed ergens in het laatste kwart van de dertiende eeuw, maar deels ook tijdens het beheer van Jacob van Zuden van wie bekend is dat hij een grote rol heeft gespeeld bij de goederenvererving van de orde.²²⁵⁸ Een groot deel van het bezit moet echter voor zijn bestuur zijn opgebouwd. De peildatum 1250 geeft derhalve de mogelijk (m.i. zeer waarschijnlijk) oorspronkelijke situatie weer ten tijde van de heren Van Woerden.

Dat laat de zeer sterke positie van de ridderschap zien en met bijna 60% van het land in handen van de bekende inheemse families, ook nog eens in een volgens het boekje ontgonnen wildernis, is dit een buitengewoon resultaat. Vrijwel al het land kon worden teruggevoerd op de Van Zuydens en Van Stoutenburgs, en aangezien beide families in de rechten van de Van Harmelens waren getreden hebben we hiermee sterk de indruk dat het langzaam uit beeld verdwijnende geslacht Van Harmelen tot ca. 1300 een belangrijke rol heeft gespeeld in en rond Harmelen.

Opvallend in de bovenstaande tabel is de continuïteit over een langere periode bij Kloosters en kerken en oude instellingen. Kloosters en kerken verliezen pas na 1600 terrein, terwijl de oude instellingen constant blijven gedurende de periode 1461-1686. Dat is in lijn met de algemene gang van zaken bij kapittels en abdijen, die nauwelijks grond van de hand deden terwijl de verwerving nabij hun standplaats ten koste van het afgestoten *Fernbesitz* al veel eerder was voltooid. In de periode 1450-1700 zien we dus weinig verandering in de bezitsstructuur en dat komt in grote lijnen

²²⁵⁶ Muller, 'Register Florens', p. 159.

²²⁵⁷ OSU V nr. 2666 (15-01-1295). *Wij Harman, heer van Worden, ridder, ende Lizebeth, vrouwe van Worden, begheyren, dat cont zi ende kenlic allen luden, de dysen briff zien zellen of horen leysen, dat wi bi raden ryckters ende anders onser vreende om oerbaer ende zalicheyde onser zielen, onser oudere ende anders onse nacomelinghe hebben ghegheven gheestelicke luden den commenduyr ende den mene convente van zente Katerinen tot Utrecht tenen vrien eyghen alsulc goyt als hyena bescreven staet, dat ewelic te bezittene ende te gebukene als haer vrien eyghen alse (...)*

²²⁵⁸ Mol, 'Netwerken', p. 106-130.

overeen met de conclusies van Van Bavel.²²⁵⁹ Het betekent ook dat de bezitsverhoudingen dateren uit een eerdere tijd en dat is te zien in de grafiek: de laatste helft van de dertiende eeuw heeft de eerste grote veranderingen te zien gegeven. De tweede golf van verschuivingen trad op tussen 1300 en 1450 toen vele burens tot verkoop van land overgingen. Analooq in andere gerechten zal dit voornamelijk na 1400 hebben plaatsgevonden wat we in het volgende hoofdstuk zullen onderbouwen met kwantitatief materiaal.

Grootgrondbezit in Haanwijk en Nederbijleveld

Begijnhof; goud: Mariëndaal; roze: St. Servaas; donkerrood: Nicolaasklooster, Jobs gasthuis en wed. Georg Frederik Honselaar; blauwgrijs: Herman Woutersz; oranje: Jan van Asch; paars: Buurkerk; turkoois: Ietje Sander en Jan Gijsbertsz; donkergrijs: Dirk van Zuylen; bruin: Oudmunster; groen: Johanneters; rood: Convent van Soest; lichtgeel: Convent van Oudwijk; lichtgroen: Heilige Geesthuis; indigo: St. Pieter; geel: wed. Hendrik Danielsz; lavendel: kasteel Batestein; donker roze: Domkapittel

Binnen het gehele gerecht Bijleveld en Haanwijk wordt nog kort aandacht besteed aan de cartografische weergave van de bovenstaande bezitsverhoudingen zoals ze waren in het eerste kwart van de zestiende eeuw en hoe ze met grote waarschijnlijk zijn geweest rond 1250. Dankzij de uitgewerkte analyse kan het grondbezit op de kaart worden gezet. Zo is goed te zien dat de meeste complete hoeven van de ridderschap zijn of in een vrij vroeg stadium door de ridderschap aan oude instellingen zijn overgedragen.

Als op basis van deze informatie wordt teruggekeken naar het laatste kwart van de dertiende eeuw, zeg maar kort voordat de grote schenkingen en verkopen tot stand waren gekomen, wordt de verhouding tussen ridderschap en overige individuen (buren en mogelijk een paar stedelingen) pas echt duidelijk. Van de categorie ridderschap kan bijna alle grond in de veertiende eeuw worden herleid naar Van Harmelen, Van Stoutenburg, of Van Zuylen. Hierbij is belangrijk nogmaals te benadrukken dat beide laatste families in de rechten van de eerste traden. Dat werd uitgebreid betoogd.²²⁶⁰

Eind veertiende eeuw was Jan van Haanwijk leenman van de grafelijkheid van een halve hoeve op Haanwijk. De lenen behoorden aan de voormalige Woerdense goederen. Het land komt niet in het register van graaf Floris voor en zal al eerder aan de leenhof van Woerden gehoord hebben.²²⁶¹ De twee eerdergenoemde lenen van huis Harmelen en een halve hoeve op Haanwijk die leenroerig aan Den Ham waren completeren het overzicht van lenen.²²⁶² Ook via deze weg wordt de invloed van de genoemde families duidelijk. Op de afbeelding is te zien dat op Nederbijleveld (de stroken aan de rechterkant) twee hoeven lagen die aan Dirk van Zuylen behoorden. Dit was rond 1300 het al eerder vermelde bezit van Hendrik van Harmelen. Het naastgelegen kasteel Batestein werd in het zuiden begrensd door land van het Domkapittel (dat Everhard van Stoutenburg had geschonken) en een strook land van de Johanneters, dat hoogstwaarschijnlijk ook van een van deze families was gekomen, laten we zeggen uit de clan van Van Woerden.

²²⁵⁹ Van Bavel, *Transitie*, p. 664.

²²⁶⁰ Zie paragraaf 7.2, p. 1.

²²⁶¹ Kort, 'Repertorium Woerden', nr. 39.

²²⁶² Kort, 'Repertorium Den Ham', nr. 10

Afb. 7-8: Bezit van ministerialen rond 1250

Bezit dat vrijwel zeker teruggaat op ministerialen is rood gekleurd. Burenbezit (blauw) is door gebrek aan gegevens onzeker (blauw).

verband hebben beheerd.²²⁶³ Het is immers duidelijk geworden dat deze ontginningen niet aan boeren zijn gekomen ten tijde van de openlegging van de wildernis alhier. Daarmee wordt ook waarschijnlijker dat de twee *curtes* van de Johannieters die in Harmelen lagen, teruggaan op dit oude bezit en in de tijd van verwerving (medio dertiende eeuw?) nog functioneel zijn geweest en als het ware konden worden overgenomen door de Johannieters. We hadden al geopperd dat een langzame verwerving door deze ridderorde geen optie was. Een snelle verwerving ligt meer voor de hand, en deze zal grotendeels door Johan van Woerden ter gelegenheid van zijn intrede in het convent zijn geïnitieerd, waarmee hij zijn broer Herman van Woerden zal hebben aangespoord tot andere schenkingen.

De vraag rijst nu of dit patroon van grootgrondbezit in de klei-op-veengebieden uitzonderlijk of gangbaar is. De ontginningsblokken in de parochie Kockengen verschaffen aanknopingspunten om deze vraag te beantwoorden.

7.4 Bezitsverhoudingen in de parochie Kockengen

De bezitsverhoudingen van een viertal regelmatig verkavelde ontginningsgebieden, die onder de parochie Kockengen vielen, worden samen besproken omdat de gegevens elkaar goed aanvullen.

7.4.1 Gieltjesdorp en Laagnieuwkoop

De gerechten Gieltjesdorp en Laagnieuwkoop waren respectievelijk 128 morgen en 270 morgen groot en zijn in vele opzichten vergelijkbaar. Laagnieuwkoop werd uitgezet op de achtergrens van de Lage Haar, de latere Laagnieuwkoopse dijk (tegenwoordig Laag-Nieuwkoopsebuurtweg). Deze dijk liep door tot aan de zijdwende die Themaat van het Haarveld scheidde. Omdat Gieltjesdorp eerder was ontgonnen sloot het geheel niet goed aan. Dat is goed te zien aan de percelen aan de uiterste oostzijde van Laagnieuwkoop. Terwijl er eigenlijk ruimte was 'geerde' het perceel omdat de zijdwende van het Haarveld ouder was en doorliep tot Gieltjesdorp. Afgezien daarvan kon Laagnieuwkoop de regelmatige vorm krijgen waarbij de kavels 1350 meter lang waren.

²²⁶³ Op de afbeelding naast pagina 7 van zijn boek over Woerden liet Plomp de afkomst van Harmelen uit Woerden zien, maar laat dat in de tekst onvermeld. Plomp, Woerden, p.6-7.

Afb. 7-9: Laagnieuwkoop en Gieltjesdorp (TMK 1864). Het blok ten oosten van Laagnieuwkoop is Gieltjesdorp, dat op basis van de achtergrens van Otterspoorbroek (vanaf de Vecht) werd uitgezet.

betekenen dat de *locator* van Gieltjesdorp, evenals die van het aangrenzende Themaat in de omgeving van Uten Engh moet worden gezocht.

Gieltjesdorp vertoont al rond 1450 een sterke fragmentatie op bezitsniveau, waarbij een klein aantal eigenaren met redelijk grote kavels het gemiddelde nog wat drukt, want de gemiddelde kavelgrootte is dan 3,77 morgen, de mediaan is slechts 2,84 morgen. Er zijn eigenaren die meerdere kavels bezaten zodat het gemiddelde bezit per unieke eigenaar iets hoger lag, namelijk 4,92 morgen.

Jaars -	Gerecht -	Totale oppervlakte -	Aantal unieke eigenaren -	Gemiddeld bezit per eigenaar -	Aantal pachtcontracten -	Gemiddelde omvang pachtcontracten -	Aantal unieke pachters -	Gemiddelde bedrijfs grootte -	Gebruikers met eigen grond -	Oppervlakte eigen grond -	Gemiddelde eigen grond -	Percentage van het land -	Fragmentatie eigenaar-gebruiker -	Ratio contracten per eigenaar -	Ratio contracten per gebruiker -
1460	Gieltjesdorp	128	26	4,92	27	4,74	5	25,60							
1501	Gieltjesdorp	128					7	18,29					5,20	1,04	5,40
1536	Gieltjesdorp	128	23	5,57	27	4,74	6	21,33	3	15	5,00	12%	3,83	1,17	4,50
1600	Gieltjesdorp	128	17	7,53	19	6,74	7	18,29	5	35,75	7,15	28%	2,43	1,12	2,71
1685	Gieltjesdorp	128	13	9,85	16	8,00	8	16,00	2	11	5,50	9%	1,63	1,23	2,00
1460	Laagnieuwkoop	270	28	9,64	37	7,30	20	13,50					1,40	1,32	1,85
1501	Laagnieuwkoop	270					14	19,29							
1536	Laagnieuwkoop	270	37	7,30	44	6,14	17	15,88	8	46	5,75	17%	2,18	1,19	2,59
1600	Laagnieuwkoop	270	32	8,44	38	7,11	19	14,21	11	75	6,82	28%	1,68	1,19	2,00
1685	Laagnieuwkoop	270													

In 1525 waren er hier slechts 6 huishoudens te vinden en aangezien er zeven unieke gebruikers waren was de gemiddelde bedrijfsgrootte met ruim 18 morgen vrij behoorlijk. Men zou kunnen stellen dat Gieltjesdorp rond 1500 de oorspronkelijke opzet van enkele eeuwen daarvoor had bewaard, met een huishouden per hoeve. De bezitsstructuur van Gieltjesdorp is echter niet bepaald constant gebleven zoals onderstaande grafiek laat zien:

Wie bij de ontginning van Gieltjesdorp betrokken was als *locator* is niet uit bronnen bekend. Als het gerecht in de bronnen voorkomt blijkt het samen met de tienden te behoren aan de Van Abcoude's. Tezamen met de gerechten Vinkeveen, Demmerik, Oudhuizen, Kamerik, Houdijk, Gerverscop, Maarssen en Themaat viel Gieltjesdorp onder het kasteleinschap van Abcoude.²²⁶⁴ Buitelaar heeft vastgesteld dat in veel gerechten van de Van Abcoude's de dertiende penning moest worden betaald bij de overdracht van onroerend goed.²²⁶⁵ Niet in alle gerechten, zodat verondersteld kan worden dat de gerechten waar de dertiende penning niet verschuldigd was, later in handen van dit geslacht zijn gekomen. Ik vermoed dat Gieltjesdorp evenals Themaat van Uten Engh in de eerste helft van de veertiende eeuw is overgegaan op Van Abcoude. Dit kan

²²⁶⁴ Muller, *Regesten*, nr 1191 (28-05-1473).

²²⁶⁵ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 238.

Grafiek 7-2: Bezitsverhoudingen in Gieltjesdorp (ca. 1450-ca. 1700)

Terwijl in de vijftiende eeuw nog burenen en ridderschap alle grond bezaten waren er bijna een eeuw later ten koste van de burenen een aantal partijen bijgekomen. Helaas zijn er weinig archivalia die behulpzaam zijn bij het reconstrueren van deze verandering. Een van de weinige documenten over middeleeuwse Gieltjesdorp is een eigendomsbrief uit 1487, waarin Splinter Splintersz, zijn vrouw Jacobje en Goijert Jacobsz anderhalve morgen aldaar aan Oudmunster verkopen, gelegen gemeender voor in drie halve hoeven land. Aan de bovenzijde van die drie halve hoeven was Gijsbert van Lichtenberg met zijn land gelegen en aan de benedenzijde Berend Gijsbertsz. Deze Berend komt als pachter voor in de registratie van het morgengeld uit 1461. Beide belenders werden omschreven als *mit sijnen medewerckers* en ze zullen vanwege de omvang van het bedrijf mensen in loondienst gehad hebben.²²⁶⁶ We komen nog uitgebreid op het verschijnsel “gemeender voor” terug en beperken ons hier tot de opmerking dat het bij die 24 morgen gaat om een aantal percelen dat door dezelfde pachter wordt gebruikt. Ook pachter Gerrit Rycoutsz, een belender in 1469, werd met zijn medewerkers vermeld.²²⁶⁷

Het land van Van Lichtenberg behoorde een paar decennia eerder toe aan zijn verwant Braem van Lantscroon. Gijsberts kleindochter Mechteld, schilderes, huwde Egbert thoe Boecop op wiens naam het land in 1600 staat.²²⁶⁸

Het Barbara en Laurensghasthuis verwierf in 1486 drie morgen land in dit gerecht, ook van een buur, namelijk Elisabeth, weduwe van Jan Gijsbertsz. Ze had het land niet zelf gebruikt maar verhuurd aan Weyn, de weduwe van Dirk Jacobsz. Deze Weyn komt in 1501 voor als pachtster van 32 morgen land. Uit een eerdere brief blijkt dat wijlen haar man, Jan Gijsbertsz., de helft van zes morgen land had verworven, gemeender voor in negen morgen land. De eerdere bezitter was Jacob van Eyk. Hij was getrouwd met Alijd en ze hadden vijf kinderen en na het overlijden van Jacob verkochten ze in 1481 *gezamenderhand* dit stukje land aan Jan Gijsbertsz.²²⁶⁹

Een sterke afname van het burenenbezit tussen 1450 en 1536 lijkt op basis van het beperkte materiaal te kunnen worden toegeschreven aan de diepe crisisperiode van de laatste decennia van de vijftiende eeuw.

²²⁶⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1091 (21-04-1487): *Wij Splinter Splintersz, Jacobgen sijn wijf ende Goeyert Jacobsz doen kondt allen luden dat wij vercoft hebben die eerbare heren deken ende capittel der kercken tot Oudmunster tutrecht anderhalven morgen lants alsoe die gelegen sijn gemengder voren in drie halve hoeven lants inden gerecht van Gheeltgensdorp dair boven die drie halve hoeven lants voirsch. naestgelant sijn Ghijsbert van Lichtenberch mit sijnen medewerckers ende beneden Beernt Ghijsbertsz mit sijnen medewerckers van welken anderhalven morgen lant voirsch wij Henrick Jansz van Hage tot behooff den heren deken ende capittel voirsch den vrijen eigendom op datum des brieffs inden geherchte voirsch off overgegeven hebben.*

²²⁶⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 2025-1 (31-05-1469).

²²⁶⁸ Lichtenberg, Mechtelt van, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Lichtenberg> [13/01/2014]

²²⁶⁹ HUA, Barbara en Laurensghasthuis, inv nr 1378-1 (13-12-1499): *drie morgen in Gheenensdorp (...) ons aengecomen wesende van Lijsbeth Jan Gijsbertsz wedue ende Weyn Dirck Jacobsz wedue gebruyct heeft*. HUA, Barbara en Laurensghasthuis, inv nr 1378-3 (24-11-1486), komen voor het gerecht *Lijsbeth Jan Ghijsbertsz wedue ende Zander Jansz*. Zander ook namens zijn vrouw Hendrikje. Begeren oordeel over de helft van 6 morgen *gemengder voeren in eenre zaeten van negen mergen lants*. Dirk Hermansz bezit de andere helft. HUA, Barbara en Laurensghasthuis, inv nr 1378-2 (17-01-1481): *Alle den genen die desen brieffe zellen zien off hoeren lesen doe ick verstaen Eerst Willemsz schout in Geelkinsdorp in ons liefs heren gerechte van Utrecht*. Komt Alijd, die Jacob van Eyks vrouw was; Peter Hendriksz en zijn vrouw Deliaan, dochter van Jacob van Eyk; Peter, Joost en Claas en Alijd; allen kinderen van Alijd die ze had bij Jacob *ende begeerden eens oirdels off die rechte helfte van zes morgen gemetens lants alsoe alse die gelegen sijn inden gerechte voirschreven in gemengder voeren in eenre saeten van negen mergen lants doe die gelegen is dair Dirck Hermenssoin die wederhelfte off toebehoort, streckende van Geelkijsdorper dijk oestwert op aen Joest Fredericssoins lant, dair die heren van Sunte Pauwels tUtrecht zuitwert ende Dirck Jacopssoen ende Gerijt Ricoutssoen mit horen medewerckers noertwärts naist gelant sijn.*

De Paulusabdij had al eerder land in Gieltjesdorp verworven, zo blijkt uit een pachtbrief waarin Jan van der Haer 4 morgen land van de abdij pacht in 1437.²²⁷⁰ Van wie dit land afkomstig was is niet bekend, waarschijnlijk niet van een buur maar van een riddematige, denkkelijk van een Van der Haer omdat andere riddematigen nauwelijks een rol speelden en het bezit van Van Lantscroom constant bleef. Met betrekking tot Van Lantscroom, een Utrechtse patriciërsfamilie, dient nog te worden vermeld dat we deze tot de ridderschap hebben gerekend.²²⁷¹

Enigszins vergelijkbaar was de situatie in Laagnieuwkoop, waar in 1525 ook zes huishoudens waren. Op basis van het fiscaal huizenbezit stond dit gerecht op de tweede plaats in het Nederkwartier van het Sticht. Er waren dan ook weinig pachters die evenwel forse bedrijven hadden. Medio vijftiende eeuw had het Duitse Huis hier al ruim twee hoeven verworven, een bezit wat later nog zou aangroeien tot 48 morgen. Wanneer en van wie dit land verworven werd is niet bekend. Het bezit was verdeeld in stukken van vier morgen, zeven morgen en tweemaal twaalf morgen en dat zou goed kunnen duiden op gerichte aankoop van meerdere bezitters. Het Duitse Huis verpachtte de aanvankelijke 33 morgen land *den hoep sonder maet* aan Jan Hugensz, zoals zijn vader Hugo Willemsz het geheel gebruikte.²²⁷² Een paar decennia later had Jan Hugensz zijn pachtbedrijf uitgebreid tot 51 morgen. Een ander voorbeeld van pachters-accumulatie is Reyer Simonsz, die rond 1450 dertig morgen pachtte, in 1501 hadden zijn zoons Simon Reyersz en Jan Reyersz respectievelijk 40 morgen en 12 morgen. Simon had drie zoons die in 1536 de volgende bedrijven hadden: Albert Simonsz 42 morgen, Claas Simonsz 38 morgen en Cornelis Simonsz 24½ morgen.

Afb. 7-10: Bezitsverhoudingen in Laagnieuwkoop (1450-1600)

Opvallend in Laagnieuwkoop is het omvangrijke bezit van de ridderschap. Dit kan vrijwel volledig op rekening van een enkele 'clan' worden geschreven. Allereerst de broers Alfer, Dirk en Elias van der Mye die respectievelijk 21½ morgen, 18½ morgen en 13 morgen bezaten. Hendrik van der Haer had nog eens 11½ morgen en Willem van der Wel 6 morgen. Nu waren dit geen afzonderlijke families: ze waren gelieerd aan de Van der Haers, zodat kan worden verondersteld dat deze ruim 70 morgen teruggaan op ongedeelde bezit.

Vóór het jaar 1430 bleek een tak van de Van Zuylen wat land te hebben in Laagnieuwkoop: ze verkochten in dat jaar twee morgen land aan het Bartholomeusgasthuis.²²⁷³

Wat overbleef voor de burens was 43% van de grond. Daarbij is wat mij betreft nog maar de vraag of er een overgang heeft plaatsgevonden van burens naar ridderschap, terwijl de verwerving door het Duitse Huis ook wijst op een oorsprong van ridderschap. Als dat zo is – en de kans is groot – moet de ridderschap ongeveer 53% van de grond in handen hebben gehad.

²²⁷⁰ HUA, Paulusabdij, inv nr 376, f° 63 (potloodnummering). Volgens het morgengeld had Jan van der Haer acht morgen in eigendom. Het zou kunnen dat hij deze 4 morgen later in erfpacht heeft ontvangen, in elk geval staat de Paulusabdij niet in de boeken als eigenaar. Er komen nog twee personen in aanmerking die vier morgen hadden, maar het brengt ons niet verder.

²²⁷¹ Van Drie, 'Ridderschap en ridderhofstad', p. 92 en Van den Hoven van Genderen, *Kapittel-generaal*, p. 173.

²²⁷² HUA, Duitse Huis, inv nr 987.0.1 (22-02-1497): *ick Johan Hugenss kenne ende lijde dat ick (...) gehuert hebbe drie ende dertich mergen lants gelegen in Nycoep den hoep sonder maet, als Hüge Willems mijn vader die te bruycken plach.*

²²⁷³ HUA, Bartholomeusgasthuis inv nr 1619, f° 61-61v: *Janna, vrouw van Peter van Zuylen, haar dochter Foyse, getrouwd met Wouter van Culemborg en Geertruyd Claasdochter van Laer wensden oordeel over 2 morgen in Nywencoep ... onderdeylt in vier morgen lants daer die weder dele of toebehoren Jacobs erfnamen van Nyevelt ende Willams erfnamen van Nyevelt, daer boven naest gelant is dat convente vanden Dale ende beneden een vicarie tot sunter Claes tUtrecht.*

Ik vermoed dat we hier het gevolg zien van de ontginning van Laagnieuwkoop vanaf De Haar. Gerecht, tijs en tienden van Laagnieuwkoop behoorden, evenals het volledige De Haar, aan het huis Vianen. Zowel de verkavelingsrichting als het feit dat Laagnieuwkoop onder de parochie Kockengen viel, waarvan de heren van Kasteel de Haar gerecht en kerk bezaten, wijst erg sterk in die richting. Het kan ook geen toeval zijn dat de Van der Mye's veel land in Kockengen en Spengen bezaten, alsmede op De Haar. Deze drie gerechten behoorden aan de heren van De Haar.

De burens bezaten dus minder dan de helft van het land waarbij opvalt dat de helft van de 16 burens precies acht morgen land hadden (een halve hoeve). Een extreme splitsing van burensbezit heeft hier dan ook niet plaatsgevonden.

In de zestiende eeuw zien we dan een vergelijkbaar patroon als in Gieltjesdorp, namelijk dat het burensbezit afneemt en dan de oude instellingen daarvan profiteerden. Het gaat dan voornamelijk om verwervingen door de abdij Mariëndaal in Zuilen en het Duitse Huis. Het 17^e-eeuwse cartularium van Mariëndaal bevat een aantal brieven uit de periode 1410-1485 waaronder transfixen van eerdere overdrachten die wijzen op transport van vier morgen in 1438 door Gijsbert Gerritsz, Reyner Gijsbertsz en Frederik Hermansz t.b.v. Mariëndaal en van 8 morgen door Willem van Angeren en zijn zuster Heilwig, dochter van Johan van Angeren, t.b.v. hun broer Dirk van Angeren in 1410 (waarvan 4 morgen in 1438 aan de abdij kwam). Verder verkocht St. Jan vier morgen aan de abdij en bisschop Frederik kende nog 3½ morgen aan de abdij toe. Het gaat totaal om 19½ morgen en dat is inderdaad de hoeveelheid land die de abdij in de zestiende eeuw bezat.²²⁷⁴ Tevens 'verloren' de burens grond aan de parochiële instellingen, zowel aan de pastoor van en het OLV altaar in de kerk van Kockengen, hun parochiekerk.

Dat het gerecht demografisch gezien een leegloop in de vijftiende eeuw heeft gekend mag wellicht worden afgeleid uit de hoofden van de zes huishoudens in 1525, wier namen Jan Huygensz, Claes Symonsz, Elbert Symonsz, Cornelis Symonsz, Reyer Geritsz en Heynrick Geritsz op een kleine gemeenschap duiden. Volgens het huisgeld van 1512 waren er slechts vijf huishoudens en het zal zo zijn dat men langzaam uit het sociaal-economische dal kroop.²²⁷⁵

Als Gieltjesdorp en Laagnieuwkoop gezamenlijk worden beschouwd springen een aantal zaken in het oog. Allereerst de sterke positie van de riddermatige families, die terug te voeren is op vroegere toestand aangezien de eigenaren tot een 'clan' behoorden die een sterke presentie in de wijde omgeving had en op de grootschalige ontginningen van dit gebied hun stempel hadden gedrukt. Uit het chronologisch verloop van de ontwikkelingen en het oudste ijkpunt van ca. 1450 rijst een beeld op van verdeeld eigendom van de hoeven in de ontginningsgebieden. De ene helft van het land moet rond 1400 nog in handen van de boeren geweest zijn en de andere helft in handen van de ministerialen.

Het lijkt daarmee de moeite waard deze schets verder in te kleuren aan de hand van twee andere gerechten die we in verband hebben kunnen brengen met de genoemde 'clan'.

7.4.2 Spengen en Kockengen

Afb. 7-11: Spengen en Kockengen

Bron: TMK 1864

tijde van de occupatie rond 1500 nog goed herkenbaar was. Om deze situatie wat beter te leren kennen wordt vanuit ca. 1450 teruggeblikt naar 1250 aan de hand van in de bronnen bekende transporten.

Spengen was de allerlaatste ontginning in dit gebied en vult met Teckop de laatste ruimte die was overgebleven. De vorm laat dat duidelijk zien. Spengen lag daarvoor in een uithoek van het Nedersticht en heeft een interessant profiel voor de analyse. De hele omgeving is bij uitstek een *cope*-gebied en de primaire vraag wie hier de grond bezat leidt tot een verrassend antwoord.

In het 420 morgen grote Spengen waren er rond 1500 zeventien huishoudens wat goed overeenkomt met het aantal unieke pachters (in 1501 veertien en in 1536 twintig).²²⁷⁶ Nog opvallender was dat dertien van de twintig pachters eigen grond bezaten met een totaal van 197 morgen (ruim 15 morgen) waarmee ze de helft van het gerecht bezaten. Hier, ver van de steden, nemen we als werkhypothese dat de oorspronkelijke situatie ten

²²⁷⁴ HUA, Mariëndaal, inv nr 9

²²⁷⁵ HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 373 (1525) en 372 (1512).

²²⁷⁶ Het Regsitrum Guidonis geeft rond 1300 een omvang van 448 morgen (*In Spanghen en in Cokanghen in Werneers gherecht van der Hare XIII hoeven*). De leggers van het morgengeld zitten daar met 444 morgen zeer dichtbij. Na betere opmetingen ten behoeve van latere heffingen werd 420 morgen aangehouden zoals in de manualen van het oudschildgeld.

Jaars	Gerecht	Totale oppervlakt	Aantal unieke eigenaren	Gemiddeld bezit per eigenaar	Aantal pachtcontracten	Gemiddelde omvang pachtcontracten	Aantal unieke pachters	Gemiddelde bedrijfsgrond	Gebruikers met eigen grond	Oppervlakte eigen grond	Gemiddelde eigen grond	Percentage van het land	Fragmentatie eigenaar-gebruiker	Ratio contracten per eigenaar	Ratio contracten per gebruiker
1460	Kockengen	367	46	7,98	66	5,56	18	20,39					2,56	1,43	3,67
1501	Kockengen	367					14	26,21							
1536	Kockengen	367	46	7,98	53	6,92	13	28,23	9	107	11,89	29%	3,54	1,15	4,08
1600	Kockengen	367	39	9,41	50	7,34	26	14,12	12	102	8,50	28%	1,50	1,28	1,92
1685	Kockengen	367													
1685	Kockengen Lokhorst	177	16	11,06	17	10,41	13	13,62	4	30,5	7,63	17%	1,23	1,06	1,31
1460	Spengen	420	61	6,89	77	5,45	19	22,11					3,21	1,26	4,05
1501	Spengen	420					14	30,00							
1536	Spengen	420	52	8,08	72	5,83	20	21,00	13	197	15,15	47%	2,60	1,38	3,60
1600	Spengen	420	39	10,77	51	8,24	24	17,50	14	165,25	11,80	39%	1,63	1,31	2,13
1685	Spengen	420													

Met betrekking tot Spengen staan ons bijzonder weinig bronnen ten dienste die bij nader inzien alsnog een vrij compleet beeld geven. Het oudste gedateerde stuk betreft een akte van bisschop Otto waarin hij de abdij van Oudwijk in bescherming neemt. Er blijkt uit dat het convent in ons studiegebied nogal wat bezittingen had, waaronder nogal wat volledige hoeven, zoals in Harmelen, Reijerscop, Abcoude, Portengen, vier hoeven in Kamerik - in Spengen (*Spanien*) echter slechts een viertel. Een viertel had het convent ook op Bijleveld en elders, wat weinig conclusies toelaat behalve dan dat er toen al splitsingen van hoeven waren voltrokken.²²⁷⁷ Dat blijkt ook wel uit een vermelding in de dertiende eeuw dat een hoeve land in Spengen aan de benedijnde werd begrensd door een hoeve die aan meerdere personen behoorde (*mansus qui spectat ad plures personas*). De eerstgenoemde hoeve was aan het kapittel van Oudmunster geschonken door Willem van der Haer. Hij was gerechtsheer van delen van Kockengen en Spengen en we zien in hem een nazaat van de *locator* van dit gebied. De hoeve die Willem schonk was de eerste hoeve van de ontginning en het is een mooi voorbeeld van het verschijnsel dat de *locator* de eerste hoeve voor zich reserveerde of dat deze aan de parochiekerk toekwam. De hoeve lag namelijk in het uiterste zuiden van Spengen. De kanunniken vierden zijn memorie waartoe de inkomsten van deze hoeve werden gebruikt.²²⁷⁸

Het kapittel van Sint Jan had in een onbekend jaar 18 morgen grond verworven. De oudste verpachtingen hiervan zijn uit 1359 en we nemen op basis van Palmboom aan dat deze hoeve waarvan de opbrengst werd gedeeld met de proost, geen oudere sporen in het kapittelarchief hebben achtergelaten.²²⁷⁹ Het *liber rubens* uit 1339 bevat de hoeve land nog niet dus zal het tussen dat jaar en 1359 verworven zijn. Opvallend is dat deze hoeve niet aaneengesloten lijkt te zijn geweest. Volgens Palmboom bestond het uit 10½ morgen en 6½ morgen, maar de pachtbrief spreekt van 5 morgen (boven: Gijsbert Jansz en beneden: Willem Dirksz), 5 morgen (dezelfde belenders), 6 morgen (boven: Dirk Rodinc en beneden: Willem Betten) en 4½ hont land (boven: Evert Dirksz. en beneden: de zonen van Oudeloefts).²²⁸⁰

Het klooster van St. Cecilie bezat sinds 1443 ruim negen morgen land in Spengen.²²⁸¹ De bovenkant van de enige oorkonde hieromtrent is nogal beschadigd maar het lijkt te gaan om een overdracht door Frederik van Drakenborch en Dirk van Oudaen, welke laatste na de transactie nog 5 morgen overhield in Spengen. Het land blijkt te worden gebruikt door Thomas Roelofsz en dat komt overeen met de gegevens uit het oudste morgenboek.²²⁸² Beide heren bezaten kastelen en behoorden zowel tot de ridderschap als tot de stedelijke elite van Utrecht, in welke gevallen we de maatschappelijke groep “ridderschap” toekenden.

Minder eenvoudig ligt het met de acht morgen land die het Margaretenhof (het Margriet-gasthuis) in Spengen bezat. Het cartularium van het archief bevat geen eigendomsbrief van dit stuk land en heeft slechts een afschrift van een charter waarvan ook het origineel voorhanden is. Het betreft een pachtbrief uit 1536 ten behoeve van Gerrit Gerritsz. in Spengen.²²⁸³ Het gasthuis verkocht deze halve hoeve in 1597 aan Maarten Hermansz, die als Maarten Hermansz

²²⁷⁷ OSU II, nr. 646 (uiterlijk 27 juli 1217): *specialiter in Veno VIII mansos una viertele minus, in Altwyck III mansos et dimidium et duo jugera, in Trans Ueck tres mansos et dimidium, in Oestwerde VI mansos et dimidium, in Marsenbru(c)h XIII jugera, in Kurtryke dimidium mansum, in Britannien unum mansum, in Spanien unam viertele, in Aldecoep duos mansos, in Abbekewoldt unum mansum, in Wauere VI jugera, in Skyndelvene I mansum, in Judefaes I mansum, in Schalckwyck unum mansum, in Vulecoep tres mansos, et in Maerne unam viertele, in Cattenbroeck unam viertele, in Mastwyck unum mansum et unam viertele, in Reynerscoep unum mansum et VIII jugera, in Maerne III jugera, in Bylevelt unam viertele, in Harmelen unum mansum et unum juger, juxta Renum I mansum, apud Heyncoep III jugera, in Bretevelt decem jugera, apud Sluykenborch duo viertelen et dimidium, apud Mi tres mansos et dimidium, in Kamerick IIII mansos una viertele minus, sicut juste et pacifice possident, ipsis et ecclesie sue autoritate beatorum Petri et Pauli et nostra confirmamus et presentis scripti testimonio roboramus.*

²²⁷⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 934 (ca. 1348): *In parochia de Kockangen in australi parte de Spangen 1 mansus que dedit nobis Wilhelmus de Hare qui obiit 6 Idus Januarii, quem prius coluit Wouter Gherryt van den Polle, nunc colit Heynemannus filius Ghisberti dicti Zael. Superius terra comitatis. Inferius quedam mansus qui spectat ad plures personas.* De goederenlijst uit 1300 heeft: *Aput Spengen mansus de quo fit memoria Wilhelmi de Hare VI° Ydus Januarii*; HUA, Oudmunster, inv nr 396.

²²⁷⁹ HUA, St. Jan, inv nr 169-1, f° 56v (1359 zaterdag na St. Peter ad cathedram): *Aan Rotardus filius Eefsen 17 morgen en 1½ hont in parochia de Cockangen in jurisdictione temporalis Wernerii van der Haer ad nos prepositum et nostram preposituram pro una dimidietate ac decanum et capitulum supradictos et nostram ecclesiam pro alia dimidietate pertinentia.*

²²⁸⁰ Palmboom, *Sint Jan*, p. 305, vgl. echter HUA, St. Jan, inv nr 169-1, f° 56v.

²²⁸¹ HUA, St. Cecilia, inv nr 942 (27-07-1442).

²²⁸² Overigens andermaal een voorbeeld van dat de vermelde persoon wel degelijk vaak de gebruiker is of hem vertegenwoordigd voor alle percelen die de gebruiker had.

²²⁸³ HUA, Margaretenhof, inv nrs 488, f° 111-112 en 488-x (16° eeuw) en inv nr 494 (24-12-1536): *Gerrit Gerritsz pacht een halve hoeve in Spengen streckende vanden Spenghensche dijk tot ande ghemeen landts ka daer Gherrit Gherritsz met zijn medewerckers boven ende Gherit Henricksz met zijn medewerckers beneden.*

Pack in het oudschildboek voorkomt als eigenaar.²²⁸⁴ Het gasthuis komt als belender voor in 1422.²²⁸⁵ Aangezien het gasthuis kort na 1367 is gesticht zal het tussen deze beide jaren zijn verworven. Van wie is niet bekend.

Ook van 14^e-eeuwse oorsprong was een stukje land van 3 morgen en anderhalve hond groot dat aan het Begijnhof behoorde. Bezit van dit convent kan oud zijn aangezien het (kort) voor 1251 werd gesticht. De oudste oorkonde van dit land betreft een pachtbrief uit 1371 t.b.v. Willem Betten, die we als belender tegenkwamen bij Sint Jan. Het stukje land lag *opte zoutside gheleghen in eenre halve hoeve lands in Speyngben in Ghisebrecht Boekels gherecht vander Hare (...) daer Everd Dijderics soons kiindere ende Gillis Winckel boven naest ghelant siin ente heren van zinte Johanne beneden.*²²⁸⁶ In 1418 was er zowel boven als beneden een enkele belender, iets wat mogelijk wijst op de accumulatie van pachtland die we verderop nog in detail uitwerken.²²⁸⁷

Het Bartholomeusgasthuis had zes morgen land in Spengen die in 1419 werden aangekocht van Claas Ese en zijn vrouw Wouweraet, die onderdeel uitmaakten van een hoeve land. Mogelijk was deze Claas een zoon van Evert Dirksz die eind veertiende eeuw voorkomt in een aantal hiervoor genoemde akten. Mogelijk was hij aanvankelijk buur in Spengen en nu burger van Utrecht. Het was in elk geval zo dat de gehele hoeve werd bewoond door Egbert Stevensz. Ook blijkt uit de akte dat zowel noord als zuid een enkele gebruiker werden genoemd wat ook weer wijst op ongesplitste bedrijven.²²⁸⁸ Uit een aantekening in het *Liber hospitalis* blijkt dat deze aankoop werd gefinancierd met het geld dat Jacob van Nyevelt en Jan van der Meer het gasthuis hadden verstrekt.

Afb. 7-12: Aantekening betreffende de aankoop in Spengen door het Bartholomeus gasthuis
Bron: HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1619, f° 8^v

Veel land was in het begin van de zestiende eeuw in bezit van de Utrechtse Jacobskerk. Het was bestemd voor meerdere uitkeringen te weten voor de pastoor, de kerk en memoriepriesters en de twee broederschappen. Het oudste bericht betreft een stichting van een vicarie in 1422 op het altaar van de Heilige Jacob in een kapel aan de noordzijde in de kerk. Deze vicarie werd gesticht door Aleid, weduwe van Gerrit van Rijnoije, en haar zoon Jan. Jan schonk aan dit altaar drie morgen land in Spengen. Zoals gewoonlijk lag dit gemeender voor, wederom in een hoeve en het zal dus een onderdeel geweest zijn van groter bezit. Nu had Jan Gerritsz van Rijnouwen dit land niet eerder in bezit, maar Jan van Wijk, die het dezelfde dag aan hem had overgedragen volgens de geïnseerde akte.²²⁸⁹ Ook de overige fondsen van de kerk verwierven het bezit in Spengen in de loop van de vijftiende eeuw. Zo schonken Reijer Willemsz en zijn vrouw Margriet, dochter van Willem Krook, in 1479 *tot enen ewigen testament ende ewige memorie voer ons ende voer onsen ouders ende onser beyder kijnder* vijf morgen land in Spengen. Volgens de akte was Dirk Roelofsz de gebruiker wat weer overeenkomt met het morgengeld waar Reijner Willemsz land bezat en Dirk Roelofsz de betaling van het morgengeld deed.²²⁹⁰ Gijsbert Goijersz en zijn vrouw Ermgaard verkochten in 1468 aan de gemene vicarissen van de Jacobskerk de helft van vier morgen in Spengen.²²⁹¹ Voor de burens was de Jacobskerk geen parochiekerk dus het ligt voor de hand om hierin stedelingen te zien, die mogelijk afkomstig waren uit Spengen maar nu hun domicilie in Utrecht hadden en in de Jacobskerk hun nieuwe parochie hadden gevonden.

De oude abdij van Mariëndaal werd rijkelijk door gegoede families van goederen voorzien. Zo ook hier in Spengen alwaar het abdijbezit blijkt terug te gaan op de familie Van der Mije. In 1460 transporteerde Alfer van der Mije aan Mariëndaal 23 morgen land die hij had overgenomen van zijn achterneef Dirk Elias van der Mije.²²⁹² Het bestond uit

²²⁸⁴ HUA, Margaretenhof, inv nr 475.

²²⁸⁵ HUA, St. Jacobskerk, inv nr 587 (12-07-1422): *drie morghen lants die zij in ghemengder voren ghemeen leggende hadden in eenre hoeve lants gelegen inden vois. gerechte die strecket van Spenghenre wech op aen Camericker ka, des boven dese hoeve lants naest gelant is zinte Margrieten gasthuus binnen Utrecht ende beneden Jacob Gherijts soen.*

²²⁸⁶ HUA, Begijnhof, 874-1 (31-05-1371): *dre morghen ende anderhalf hont lands die den hof voorseijt toebehoren.*

²²⁸⁷ HUA Begijnhof 874-2 (07-01-1418).

²²⁸⁸ HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1619, f° 61: *Claas Ese (...) begeert oordeel off die zesze morghen lants also zij gelegen sijn inden voirsr gerecht in eenre hoeven lants daer Egbert Stevenssoen op woent van welcker hoeven voirsr Eyrst Taetse aend die zuytside naest gelant is ende Jacob Gherijts soen aend die noertsijde. Zegelt op verzoek Boekel van der Haer, rechter.*

²²⁸⁹ HUA, St. Jacobskerk, inv nr 587 (12-07-1422): voor schout Jacob Gerritsz in Spengen komt Jan van Wijk en Catherina zijn vrouw voor het transport van *dien vrijen eijghendom van drie morghen lants die zij in ghemengder voren ghemeen leggende hadden in eenre hoeve lants gelegen inden vois. gerechte die strecket van Spenghenre wech op aen Camericker ka, des boven dese hoeve lants naest gelant is zinte Margrieten gasthuus binnen Utrecht ende beneden Jacob Gherijts soen.* Dan transport aan Jan Gerritsz van Rijnoije en doe dat ghedaen was *rechtevoert gaf Johan Gherijts soen voers. over desen vrijen eijghendoem vanden dien morghen lants voers. tot eenre nijer vijcarijen tot sinte Jacobs outaer dat staet in sinte jacobs kercke binnen Utrecht in eenre capellen aende noertside vander kercken.*

²²⁹⁰ HUA, St. Jacobskerk inv nr 547 (10-01-1479).

²²⁹¹ HUA, St. Jacobskerk, inv nr 545 (18-07-1468).

²²⁹² Voor de familieverhoudingen zie Huiting, 'Ter Mey'.

enerzijds dertien morgen die gemeender voor in twee hoeven lagen en anderzijds tien morgen naast deze hoeven. Mogelijk wijst dit op aaneengesloten familiebezit waarvan Claas van der Mije nog 31 morgen bleek te bezitten. De Van der Mije's moeten hier dus minimaal 77 morgen land hebben gehad, waarbij nog 13 morgen moeten worden opgeteld die Hase van Voorn, weduwe van Zweder van Voorn, met haar zonen Gerrit en Hendrik in lijfpacht gaf aan dochter Elisabeth, die non in Mariëndaal was. Hase van Voorn was een dochter van Alfer van der Mije. Hase droeg het land in 1529 over aan de abdij.²²⁹³

Onbetwiste nummer 1 in Spengen was Jan van Renesse die hier meer dan 80 morgen land bezat, bijkans een vijfde deel van het gerecht en dat kwam overeen met zo'n vijf hoeven. Deze Jan van Renesse was onder andere burgemeester van Utrecht en was een afstammeling van het bekende Zeeuwse geslacht. Toch kan men zich een dergelijk groot bezit van een uitheemse familie niet zo goed voorstellen. Dat is dan ook niet het geval.

Afb. 7-13: Familierelaties Zuylen, Montfoort, Renesse

Jan was namelijk een zoon van Rixa van Zuylen en Jan van Renesse. Deze Rixa was een dochter van Hendrik de Rover, heer van kasteel Batestein. Dit zou er goed op kunnen wijzen dat het omvangrijke bezit (rond 1450 was dit ruim 133 morgen!) van Jan van Renesse weliswaar uit de lijn van Van Zuylen kwam maar dat het oorspronkelijk aan de Van Harmelens behoorde. De geografische spreiding van zijn grondbezit wijst ook in die richting:

Parochie	Gerecht	Gerecht originele omschrijving	Grootte
Breukelen	Portengen nieuwer Aa	Bertenghen ter nyer A Meelijs gerecht van Mynden	19
Harmelen	Harmelen, Bijleveld, Haanwijk	Harmelen, Bijleveld, Haanwijk	6,5
	Veldhuizen	Velthuysen Roesweyde Reyerscop heren Jans gerechte van Rynesse	17
			0,5
Kockengen	Spengen	Spengen Werners gerecht	3
			5
			14
			3
			4
			41

²²⁹³ HUA, Mariëndaal, inv nr 9.

			14
			1
Vleuten	Themaat	Vlueten op Themaet jhr van Gaasbeeks gerecht	2,5
	Vleuten Oudmunster	Vlueten Willams gherecht van Vlueten	3

Grafiek 7-3: Spreiding grondbezit Jan van Renesse (ca. 1450)

Opvallend is in Spengen de relatief grote rol die de parochiële instellingen hebben gespeeld, *in casu* de kerk van Kockengen en de daarmee samenhangende fondsen. De pastoor, de OLV broederschap en de kerk van Kockengen hadden medio vijftiende eeuw 7½ morgen wat een eeuw later was aangegroeid tot 18½ morgen. Dat was echter wel meteen een hoogtepunt want aan het einde van de zestiende eeuw was er nog maar tien morgen van over.

Als we de balans opmaken en bezien hoe het verloop van de goederenverwerving in Spengen is geweest, moet de conclusie luiden dat behoudens een enkele 13^e-eeuwse schenking aan Oudmunster en vroeg 14^e-eeuwse verwervingen door St. Jan de meeste verschuivingen binnen de maatschappelijke groepen in de vijftiende eeuw hebben plaatsgevonden. Aangezien het hier een totaal betreft van 34 morgen land, toont de peilstok op het jaar 1250 een situatie waar alleen ridderschap en burens als bezitters voorkomen. Dat kan niet ver bezijden de waarheid liggen immers ook als de paar stukken grond, waarvan we geen volledige historie hebben kunnen vinden, bij een van de twee groepen worden ondergebracht, zal het beeld nauwelijks verschillen.

Grafiek 7-4: Bezitsverhoudingen in Spengen (1250-1600)

Spengen bevestigt dus de indruk die we met Laagnieuwkoop al hadden gekregen, namelijk dat de ridderschap vanaf de occupatie een zeer sterke positie had en de helft van het land verwierf. De overeenkomst tussen beide gerechten was de stevige macht die de heren van De Haar hier konden uitoefenen en het zal hun domaniale positie op De Haar zijn geweest die tot in deze verre uithoek van het Nedersticht kon uitstralen.

Kockengen

Het is daarmee een interessante vraag geworden of hetzelfde patroon zichtbaar wordt in Kockengen, dat in de aaneengesloten blokken (van oost naar west) De Haar-Laagnieuwkoop-Kockengen-Spengen geografisch gezien een eenheid, liever gezegd een onmisbare schakel, vormt in een keten van verwante gerechten.

Een zeer intrigerende verwantschap ook bodemkundig gezien, omdat tussen De Haar, Laagnieuwkoop, Kockengen en Spengen een onzichtbaar verband bestaat. We doelen op de oude stroomrug, die van de noordelijke tak van de Oude Rijn naar de Angstel liep. Dat deze oude stroomrug ten tijde van de ontginning bekend was is ook de mening van De Bont, immers de kerk is op de solide ondergrond gebouwd. Hij vermoedt dat de stroomrug net onder het maaiveld lag omdat de verkaveling er geen rekening mee hield.²²⁹⁴

Kan het zijn dat deze oude stroomrug een verbindende factor is geweest in de occupatie van dit gebied, en dat juist deze lijn de geleider is geweest van de domaniale invloed, de wildernis in? Precies vanaf Kasteel de Haar, het oude bisschoppelijke domein, kon de bisschop via zijn meier de volledige wildernis claimen door de verbondenheid met het oude land. De primaire observatie zou dan zijn dat niet alleen de aanwezigheid van domaniale organisatie op het oude land een belangrijke factor is, maar ook tot hoe ver deze invloed zich geografisch kan uitstrekken. Bij dit alles komt dan ook de vraag naar boven of de hoeveelheid land in bezit van de ridderschap in de dertiende eeuw het gevolg van

²²⁹⁴ De Bont, *Vergeten land*, p. 229.

die domaniale invloed is. Het is moeilijk voorstelbaar dat er in grootschalige ontginningen tegelijk de helft van de kavels aan vrije boeren werd verstrekt en dat de andere helft door ministerialen in domaniaal verband – dus met onvrijheid – zou zijn verbouwd. We moeten dan eerder denken aan een nog niet gefixeerde volledige vrijheid op het nieuwe land of aan een nog veel vroeger dan veronderstelde introductie van verpachting.

Nog afgezien van het feit dat de mensen in die tijd aan de vegetatie hebben kunnen zien welke ondergrond ter plaatse aanwezig was, wil ik wijzen op een zeer opvallende, zelfs fascinerende onregelmatigheid in het landschap ter plaatse.²²⁹⁵ We zien op de topografische kaart (rechts) dat het dorp Kockengen in een brede strook grond ligt met een haakse oriëntatie op de verkaveling van de hoeven. Op de hoogtekaart links is te zien dat op deze plek een hooggelegen strook land ligt.

Afb. 7-14: Hoogtekaart
AHN

Afb. 7-15: Topografische kaart (a° 1900)
www.topotijdreis.nl)

Dit langwerpige terrein komt in de bronnen voor als de kerkhoeve in een uit 1379 daterende lijst: *Boekel van der Haer hout dat daghelix gherechte van Spengen, tyns ende tiende, ende die kerkhoeve mitter ghifte van der kerke van Kockangen, tins ende tiende.*²²⁹⁶ Deze hoeve komen we in afzonderlijke onderdelen tegen in de leenregisters van Kasteel de Haar.²²⁹⁷

De bovenste zeven morgen land van deze hoeve heetten De Geer en dat zal geweest zijn vanwege de vorm die de strook aannam in de noordelijke punt. Het eerste deel van deze hoeve liep van Oudmunster tot aan de kerkgracht, en dit betrof de hoeve in Spengen die door Willem van der Haer aan het kapittel was geschonken. Wanneer precies de hofsteden werden gebouwd is niet bekend, wel dat ze vanaf 1525 expliciet worden vermeld. Ik vermoed dat in die tijd de dorpsvorming van Kockengen echt op gang kwam en dat er naast de bewoning aan de kop van de hoeven enige clustering rond de kerk ging plaatsvinden.

Deze merkwaardige hoeve lag volgens de omschrijvingen tussen de zijdwinde van Portengen en de Kockengense weg of Kockenger dijk in, ofwel tussen de Heicop en Bijleveld. Dat is precies wat op de kaart rechts te zien is. Dat deze afwijking van het regelmatige patroon deels te maken heeft met de stroomrug in de ondergrond blijkt duidelijk uit de hoogtekaart. Deze hoeve heeft er ook voor gezorgd dat de ontginningsbasis van Kockengen niet gelijk was aan de achtergrens van Portengen, in tegenstelling tot gangbare opeenvolgingen van ontginningsblokken.

Dat deze haaks liggende hoeve een topografische functie kreeg, als ware ze dus de achtergrens van Portengen, lijkt pachtbrief uit 1350 te willen zeggen als een halve hoeve wordt omschreven als *extendente se ab aggere dicta nlgariter Bartanger dijc usque ad jurisdictioni temporalis Wernerii vander Hare armigeri*.²²⁹⁸

Bodemkundig bestaat deze hoger liggende strook uit 3½ meter dik kleipakket op een laag veen van 2 meter dik. Daaronder ligt een flink pakket fijn siltig zand.²²⁹⁹ Kockengen werd door de haaks liggende strook grond niet vanaf de achterkade van Portengen ontgonnen maar vanaf de Wagendijk. De kavels kregen vanaf deze dijk namelijk wel exact de lengte van 1350 meter.

²²⁹⁵ Niet door De Bont beschreven, noch bijvoorbeeld door Van der Linden. Van Ooststroom heeft op basis van de repertoria van Kort een correcte intekening op het hisgis gedaan die overeenkomt met onze analyse, die overigens (i.t.t. hisgis) uitvoerig geannoteerd zal worden.

²²⁹⁶ De Keijzer, *Oudste lijst*, p. 56

²²⁹⁷ Kort, 'Repertorium De Haar', nrs. 56 e.v.

²²⁹⁸ HUA, Domkapittel, inv nr 2711-4 (10-05-1350): Komt voor de officiaal *Amilius filius Boyers laycus parochianus parrochie de Coccangen vicinus vicini de Bartangen*.

²²⁹⁹ Boring B31G0100, coördinaten: 124990, 462216 (www.dinoloket.nl).

Portengen was bijna kaarsrecht, de achterkade van het eerste stuk van Spengen ook; echter de achterkade van Portengen vertoonde een paar flauwe bochtjes, die niet zozeer met de oude stroomrug te maken hadden als wel met veenstroompjes die er ten tijde van de openlegging moeten hebben gelegen.

Ondanks de verwantschap tussen Kockengen en Spengen kunnen de conclusies met betrekking tot Spengen niet onverkort op Kockengen worden geprojecteerd. Kockengen was veel complexer ingericht. Terwijl Spengen en Laag-nieuwkoop volledige gerechten waren viel Kockengen aanvankelijk in vier gerechten uiteen. Een tabel van jaartallen en vermeldingen nemen we als basis voor de uitleg:

Tabel 7-8: Indeling in gerechten van Spengen en Kockengen

Gerecht originele omschrijving	1300	1461	1501	1536	1600
In Kokanghen in Rusken gherecht II½ hoeve.	80				
Item in Cokanghen in haren Jans van Lynscoten gherecht II½ hoeve.	80				
Item in Cokanghen in Roevers gherecht V hoeven VII morghen	167				
Cockengen des borchgraven gerecht van Montfoird		162,16			
Cockengen Montfoort				191,00	188,75
Cockengen Reyner Roeloffsz gerecht		16,00			
Cockengen Willems gerecht		80,00			
Kockengen dat overeynde Gheryts gerecht vander Mye		80,00			
Kockengen des borchgreven gerecht van Montfoirde			160,00		
Kockengen Hendrik Taetsen gerecht. Hout XI hoeven			186,00		
Kockengen Lokhorst				176,00	176,00
In Spanghen en in Cokanghen in Werneers gherecht van der Hare XIII hoeven. . .	448				
Spengen Werners gerecht		444			
Spengen heren Dircx gerecht van Zulen			432		
Spengen				426	426

De totalen zijn aan de verschillende bronnen ontleend en wijken in het morgenboek (door het gebruik van goede en kwade morgens) nogal eens af van het oudschuldgeld. Het beeld is echter duidelijk. Het gerecht van de burggraaf was stabiel terwijl de gerechten van Willem, Gerrit van der Mye en Reinier Roelofsz samengingen als Kockengen Lokhorst. Het gerecht van Hendrik Taats laat dat zien, want het bevatte elf hoeven.

Met “Willems gerecht” moet bedoeld zijn de vijf hoeven, tijs en tiende met gerecht die door de proost van Oudmunster in leen waren gegeven aan Willem van der Weyde.²³⁰⁰ Het werd omschreven als gelegen tussen het gerecht van de burggraaf van Montfoort aan de ene zijde en het gerecht van Werner van der Haer aan de andere zijde. Willem was in het leen getreden na de dood van zijn broer Dirk, die het zoals zijn voorouders hield. Het leen was gecombineerd met de hofstede Ter Weyde, een woontoren aan de oostelijke grens van de parochie Vleuten.²³⁰¹

In 1461 verhief Willem met de ledige hand en na zijn dood in 1512 werd zijn kleindochter Machteld beleend, waarbij blijkbaar Willems zoon Hendrik niet aan bod kwam. Machteld was gehuwd met Ernst Rudolfsz. In 1556 werd het leen afgewonnen door Cornelia, dochter van Hendrik Taats. Cornelia was getrouwd met Jan van Lokhorst en hun dochter Elisabeth was met Egbert de Gruter gehuwd.²³⁰²

²³⁰⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1 f° 3v (15-12-1438).

²³⁰¹ HUA 1846-1, f° 3v: Willem van der Weyde werd beleend met *die hofstede ter Weyde die gelegen is buten Sinte Katherinen by die berden brugghe aen die hoge weij, dair Dirc vander Weyde nu ter tijd op woent, mit 6 mergen lants, tyns ende tiende, tymmer ende gerecht, mit allen sinen toebehoren, als gelegen is inder kerspel van Vloeten. Item noch drie mergen lants inden selven kerspel dair die proefst van Oudmunster boven ende beneden naest gelant is. Item noch vijf hoeven lants tyns ende tiende mitten gerechte alsoe alst gelegen is in Kockenghen dair die borchgreve van Montfoirde aen die een side naest gelant is mit sinen gerecht ende Wernaer vander Haer aen die ander side naest gelant is mit sinen gerechte*. Er werd onder de akte een tweede versie geschreven met wat aanvullingen: *gelikerwijs als hom dit voircreven goet al te samen aen gecomen is vander doder hant Dircs vander Weyde salichger gedachten sijns vaders ende sijne voervaders. Te houden van onse ende van ons proefstien van Oudmunster Tutricht Willam van der Weyde voircreven ende zijn nacomelingen in alle den selven rechten dairt zijn voervaders in gehouden hebben, behoudeliken ons ons proefstien van Oudmunster ende enen ijgeliken sijns rechts*.

²³⁰² Kort, “Repertorium Oudmunster”, nr. 48

Het mini-gerecht van Reinier Roelofsz dat een hoeve besloeg, blijkt leenroerig te zijn geweest aan kasteel Zuilen. Reinier hield dit leen in 1415 nadat zijn vader Rudolf Reiniersz het al had gehouden. Deze lieden blijven helaas verder onbekend. In 1520 volgt Pieter Reiniersz in het leen die hulde doet voor zijn vrouw Elisabeth, dochter van Hendrik Taets. De hoeve werd aan de zuidkant belend door St. Jan en aan de noordkant door Mariëndaal terwijl de oostelijke en westelijke belendingen resp. de Heicop en de Teckopper kade waren.²³⁰³ De legger van het morgengeld vermeldt dit gerecht afzonderlijk en uit de opgave blijkt dat de hoeve vier eigenaren kende, ene jonkvrouw Benedicte (1½ morgen), Jan Jansz van der Meer (4 morgen), Hendrik Winter (6 morgen) en Reinier Roelofsz zelf (4½ morgen).

Het derde gerecht dat uiteindelijk in handen kwam van Hendrik Taets was eveneens vijf hoeven groot en lag ook tussen de Heicop en de Teckopper kade in. Bijzonder aan dit gerecht was dat het leenroerig was aan kasteel Heulestein.²³⁰⁴ Dit heeft alles te maken met de complexe geschiedenis van kasteel Heulestein. De graaf van Holland kwam in 1319 met Roelof de Rover van Montfoort overeen dat hij op *het Huelland* een *steenhuus* zou bouwen, dat als open huis van de graaf zou dienen en leenroerig zou worden aan de grafelijkheid.²³⁰⁵ In 1345 kwam het kasteel na de dood van Roelof aan zijn zoon Hendrik de Rover van Heulestein en 16 jaar later werd zijn zus Haze ermee beleend. Haze was getrouwd met Jan Woutersz. van Zuylen, die zich korte tijd op het kasteel vestigde en in 1381 de leenweer opdroeg.²³⁰⁶ In 1418 werd het kasteel om militaire redenen afgebroken. Aangezien de lenen aan de Hofstede waren gekoppeld bleven deze aan Jan van Zuylen. Pas Hendrik van Zuylen van Natewisch verkocht de leenhof van Heulestein - toen met 32 leenmannen nog aanzienlijk - aan de heer van Montfoort. In een eerder stadium waren er al wat leenmannen overgegaan. In 1438 droeg Jan van Zuylen van Natewisch zijn leenman Jan Zwedersz van Zuylen over aan de burggraaf van Montfoort. Deze leenman hield het genoemde gerecht in Kockengen van vijf hoeven groot, maar ook een hoeve land, zodat beide lenen wisselden van leenhof Heulestein naar de leenhof van Montfoort.

Uit de aangehaalde lijst uit 1379 zou men nog tot een vierde gerecht kunnen besluiten, dat verder niet in bronnen voorkomt: *Boekel van der Haer bout (...)*ende *twe hoven, die ghelegghen siin an die ander syde van Kockangen, dat dagbelix gherichte, tyns ende tienden van den tweeen hoven.*²³⁰⁷ De belening uit 1394 luidt: *Boekel van der Haer beleend met die kirkehoeve van Kockenghen mitter giften van der kirken ende twe hoeven neffen der kirchoeve over den dike in des borchgreven gericht van Montfoirde, gericht, tynse ende teenden.*²³⁰⁸ Twee hoeven dus naast de Kerkhoeve, aan de overzijde van de dijk. Vermoedelijk zijn deze geïntegreerd met Montfoort gerecht, dat in de zestiende eeuw zo'n 30 morgen groter is dan een eeuw eerder. In de 15^e-eeuwse beleningen ontbreekt verwijzing naar gerecht, tijns en tienden, hoewel *mit allen horen toebehoren* nog die ruimte zou laten.²³⁰⁹

²³⁰³ Kort, 'Repertorium Zuilen', nr. 27.

²³⁰⁴ Kort, 'Repertorium Heulestein', nr. 13.

²³⁰⁵ HUA, Heerlijkheid Montfoort, inv nr 335.

²³⁰⁶ HUA, Heerlijkheid Montfoort, inv nr 336.

²³⁰⁷ De Keijzer, *Oudste lijst*, p. 56.

²³⁰⁸ Maris, Repertorium, nr. 188 (p. 161).

²³⁰⁹ HUA, Bisschoppen, inv nr 786, f° 6v (oud nummer 273) (23-01-1434): *Item dat gerichte van Spengen. Item dat gerichte van Kockengen mitten tynsen ende tienden mitter giften vande kercken toe Kockengen mitten lande daer die kerck op staet, ende mit allen horen toebehoren. Ende twee hoeven lants mit allen horen toebehoren alsoe die gelegen sijn in des borchgreven gerichte van Montfoerde.*

Afb. 7-16: Juridische inrichting Spengen en Kockengen rond 1400

Rood: leen van de bisschop (Werner van der Haer); Geel: leen van Zuilen (Rudolf Reiniersz); Bruin: leen Oudmunster (Willem van der Weyde); Paars: leen van Heulestein (Jan van Zuylen); groen: leen van de bisschop (burggraaf Hendrik van Montfoort); turkoois: leen bisschop (Frederik uten Ham).

Grafiek 7-5: Bezitsverhoudingen in Kockengen (1450-1600)

Een blik op bovenstaand diagram laat zien dat (zelfs) in Kockengen het bezit van de ridderschap halverwege de vijftiende eeuw aanzienlijk was met 35%, een percentage dat overeenkomt met het burenbet. Het overige derde deel was in bezit van de oude instellingen, een handjevol stedelingen en parochiële instellingen. Om met de laatste te beginnen blijkt dat Kockengen in de vijftiende eeuw een volwassen parochie was met een afzonderlijk fonds voor de kosten, de pastoor, de kerkfabriek en de armen. Een morgen land stond op naam van het gasthuis in Kockengen. Later in de vijftiende eeuw werd daar nog de broederschap aan toegevoegd. Uiteindelijk blijkt aan de parochiekerk rond 1450 zo'n 40 morgen en een eeuw later 68 morgen verbonden te zijn. Dat is een forse hoeveelheid land.

Om nu te zien of in Kockengen hetzelfde patroon als in Spengen van toepassing is, namelijk dat burens en ridderschap elkaar in evenwicht hielden, moet achterhaald worden hoe de Parochiële instellingen aan dat grote bezit zijn gekomen. Helaas laten de bronnen ons behoorlijk in de steek, hoewel, vanwege het feit dat de kerkgift van Kockengen aan de Van der Haers behoorde, verwacht kan worden dat zowel deze familie als burens van het gerecht hun parochiekerk van

goederen hebben voorzien. De sterke positie van de Van der Haers en Van der Myes in Kockengen (in 1450 hadden ze samen nog zo'n 55 morgen land in Kockengen) wijst wel in die richting.

Van de oude instellingen, zie in Kockengen slecht vertegenwoordigd waren, kan gezegd worden dat er weinig dynamiek in het grondbezit was. De abdij van Mariëndaal bij Zuilen verwierf pas in de laatste decennia van de vijftiende eeuw nogal wat land. Het begon met de aankoop van een hoeve land van Reynaer Loefsz in 1400. Een hoeve land was in die tijd nu niet wat een boer in bezit had, zo blijkt uit het gemiddelde burenbetel van 4,52 morgen. Het patroniem Loefsz lijkt meteen op het spoor te zetten van de twee families waar deze naam zo kenmerkend was: Van der Haer. Interessant is nu dat ene Rudolf Reiniersz de hoeve met gerecht, tijns en tiende bezat die aan de zuidzijde aan dit land van Mariëndaal grensde. Aan de noordzijde van die hoeve had het kapittel van St. Jan acht morgen, in 1344 omschreven als gelegen in Roelof Rovers gerecht, tussen land van Willem Claasz en Reinier Loefsz.²³¹⁰

In 1481 kocht de abdij een halve hoeve van Hannigje, weduwe van Gerrit de Blij, en haar zonen Aart, Cornelis, Jan en dochter Hillegond. Een jaar later werd nog eens acht morgen toegevoegd door aankoop van Cornelis Petersz en Willem Gerritsz. De abdij verwierf in 1488 zeven morgen land bij aankoop van Hadewijch, weduwe van Zweder van Voorn, haar dochter Hillegond en haar man Jan uten Ham. In 1505 volgde nog een morgen aangekocht van Jan van Rijn. Het bezit kwam hiermee op zo'n 40 morgen wat in het oudschildboek inderdaad op naam van de abdij stond.²³¹¹

Het kapittel van St. Jan bezat 32 morgen in Kockengen. Volgens de oudste pachtbrief uit 1344 waren 24 morgen (een volledige hoeve) gelegen in het midden van het gerecht van Jan van Montfoort (gelegen tussen land van Hendrik Winter en Willem Loefsz) en acht morgen in het gerecht van Roelof Rover (gelegen tussen Willem Claasz en Reinier Loefsz). Het geheel werd verpacht aan Gerborg en haar zoon Jacob, in 1379 was de pachter Jacob Coel en dat zal dezelfde zijn.²³¹² Vanaf 1402 werd de toepacht van dit land vastgesteld op vier eenden, wat waarschijnlijk wijst op kooierij.

Van de halve hoeve die aan de Paulusabdij toebehoorde zijn geen gegevens gevonden en is alleen bekend dat de abdij dit land blijkens een leenbrief van Nijenrode in 1396 al bezat.²³¹³

7.4.3 *Domaniale invloed*

Belangrijk is nu om vast te stellen of het grondbezit van de ridderschap en het bezit van de rechtsmacht de enige invloed is geweest die de ministerialen ten tijde van de ontginningen hebben kunnen uitoefenen. Mijs inziens is dat niet geval, sterker nog: hun invloed deed zich voor een belangrijk deel gelden in leenverhoudingen. Hiervoor geeft de parochie Kockengen een fraai voorbeeld dat om een korte toelichting vraagt. De parochie bestond uit de genoemde gerechten Gieltjesdorp, Laagnieuwkoop, Spengen en Kockengen. Om te beginnen kan worden geconstateerd dat er maar liefst 17 leenkamers in dit gebied vertegenwoordigd waren met 76 uiteenlopende lenen, waaronder naast land ook tienden en hofsteden. Deze cijfers zeggen nog veel meer als we berekenen dat het om 245 morgen land gaat ofwel 21% van de grond - en dat in een volledig in cope-verband ontgonnen gebied. De locatie is in de repertoria helaas niet altijd even eenduidig en als deze kleine onnauwkeurigheid wordt gerepareerd ontstaat het volgende beeld:²³¹⁴

Tabel 7-9: Leenverhoudingen in het 'cope'-gebied (in morgen = 0,85 ha.)

Leenkamer	Gieltjesdorp	Kockengen	Laagnieuwkoop	Spengen	Eindtotaal
Abcoude	12	5	4	8	21
Den Ham	3	1,5		10,5	15
Grafelijkheid		7,5			15,5
Harmelen				1,5	1,5
Heulestein		16			16
IJsselstein		13	4	6	23
Loenersloot				20	20
Montfoort		23,09			23,09
Nijenrode		38,17	15	7	60,17
Nyeveld			4		4
Otto en Gijsbert van IJsselstein		6			6
St. Jan				5	5
Vianen			3,5		3,5

²³¹⁰ HUA, St. Jan, inv nr 169-1, f° 140v (1344 woensdag na OLV dag)

²³¹¹ HUA, Mariëndaal, inv nr 9. In 1544 verkocht Adriaan van Renesse twee halve hoeven aan de abdij. Daarna zou het bezit in Kockengen snel afnemen.

²³¹² HUA, St. Jan, inv nr 169-1 f° 140v (1344 woensdag na OLV dag) en HUA, St. Jan, inv nr 149-1 (rekening grote kamer over 1379).

²³¹³ Kort, Repertorium Nijenrode, nr. 209.

²³¹⁴ Dat is voornamelijk het geval waar de plaatsnamen waaronder Kort de lenen heeft geschaard, nogal afwijken van de middeleeuwse gerechten. Een paar voorbeelden: Kort, 'Repertorium Den Ham', nr. 21 heeft onder Kockengen een leen in Gieltjesdorp. Kort, Repertorium Zuilen, nr. 21 betreft Kockengen, het leen ligt in Nieuwkoop maar om te precies te zijn in Laagnieuwkoop. De lenen van kasteel De Haar (Kort, 'Repertorium De Haar') worden door Kort stevast onder Kockengen geplaatst, de meeste liggen echter in het gerecht Spengen. Voor ons onderzoek is dit verschil van groot belang. Het was in een geval nodig om te ontdubbelen, namelijk bij Maris, *Repertorium*, p. 44 betreft Kort, 'Repertorium Gaasbeek', p. 58 (nr. 76). Er waren geen lenen in achterleen uitgegeven, behalve de tienden die in deze tabel geen plaats hebben.

Zuilen		0	2		2
De Haar		21,5	5	5	31,5
Oudmunster		0			0
Bisschop	0	0			0
Eindtotaal	15	131,76	37,5	63	247,26
Oppervlakte	128	367	270	420	1185
Aandeel lenen	12%	36%	14%	15%	21%

In de leenkamers zien we met name de invloed terug van de in deze regio bekende geslachten, namelijk Van der Haar, Van Zuylen en Uten Ham. Via IJsselstein en Nyeveld mogen we oudere 13^e-eeuwse invloed van Van Harmelen verwachten. Het is daarmee wel duidelijk dat in de grootschalig ontgonnen gebieden een sterke feodale invloed is uitgeoefend door de ministerialen, wederom de verwante geslachten die drie ruiten in hun wapen voerden.

Afb. 7-17: Portengen en omgeving
Bron: Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 159

Sterk vergelijkbaar is het gerecht Portengen. Hoewel de gerechten bij Breukelen geen deel van ons onderzoek hebben uitgemaakt geeft Portengen fraai vergelijkingsmateriaal.²³¹⁵ Het gerecht bestond uit twee delen, een noordelijk stuk van 94 morgen en het zogenaamde zuideinde van Portengen dat 240 morgen groot was. Hier waren tien leenhoven vertegenwoordigd waarin de helft van de oppervlakte van Portengen was ondergebracht. Wat meteen in het oog springt is de enorme hoeveelheid lenen van Nijenrode en Ruwel. Aangezien de families Van Ruwel en Van Nijenrode verwant waren, waarvan de Ruwiels de oudste tak waren, zal in Portengen als *locator* een Van Ruwel hebben gefungeerd.²³¹⁶

Tabel 7-10: Leenroerig land in Portengen

Leenkamer	Portengen
Den Ham	1
Grafelijkheid	8
Loenersloot	8
Mijnden	10
Nederhorst	2
Nijenrode	69,34
Otto en Gijsbert van IJsselstein	8
Ruwel	43,33
Vianen	7
De Haar	10
Eindtotaal	166,67
Oppervlakte	334
Aandeel lenen	50%

²³¹⁵ Gegevens ontleend aan de vele repertoria van Kort. Helaas hield Buitelaar zich alleen bezig met Portengen-Ruwel en besteedde hij geen aandacht aan het effect van leenverhoudingen.

²³¹⁶ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 227.

Opmerkelijk is dat in 1320 Portengen voorkomt als *villa Bertangen*.²³¹⁷ Het woord villa is in het Nederkwartier zeer ongebruikelijk als er geen eerdere domaniaal verleden aan voorafging, zo lijkt een snelle inventarisatie uit de vindplaatsen van Dekker te leren.²³¹⁸ Ik durf hieraan nog geen conclusies te verbinden anders dan dat Portengen helemaal compact geen dorp was en bestond een handjevol huizen verspreid langs de ontginningsbasis, en dat het wel een opvallend feodale structuur had.

Lijkt de hoeveelheid leenroerige grond al tamelijk indrukwekkend als die wordt uitgezet tegen de totale oppervlakte, feitelijk was dit aandeel nog veel groter. Er moet immers worden gekeken of de eigenaar van het land wel een leenman kon zijn. Dat was bepaald niet altijd het geval want land in de dode hand geraakt was niet leenroerig meer. Doorheen het boek werd herhaaldelijk gewezen op de noodzakelijke *defeodatie* om land uit het leenverband te kunnen losmaken alvorens het aan geestelijke instellingen kon worden verkocht of geschonken.²³¹⁹ In de onderstaande gerechten kan een dergelijke *defeodatie* ook worden vermoed, zoals die ook elders aantoonbaar was bij overgang in de dode hand. Het percentage kan nog een stuk hoger hebben gelegen. Stellen we ons tevreden met de onderstaande uitkomst dan kan worden geconcludeerd dat feodale verhoudingen in de ontginning prominent aanwezig waren en dat de rol van ministerialen nog veel groter is geweest dan werd vermoed. Bijzonder is daarbij nog dat ook in de allerlaatste fase van de ontginningen, zoals die in Spengen, dus nog acht leenkamers waren vertegenwoordigd.

Tabel 7-11: Land dat in leen wordt gehouden in de cope-gebieden (a° 1450)

Leenkamer	Gieltjesdorp	Kockengen	Laagnieuwkoop	Spengen	Portengen	Eindtotaal
Oppervlakte morgenboek 1461	128	338,16	266	443,75	334	1509,91
Aantal leenkamers	2	9	7	8	10	15
Oppervlakte leenroerig	15	131,76	37,5	63	166,67	413,93
Bruto lenen in totale oppervlakte	12%	39%	14%	14%	35%	27%
Oppervlakte <u>niet</u> in dode hand	128	202,16	213	368,25	286,5	911,41
Percentage	100%	60%	80%	83%	86%	60%
Netto lenen in totale oppervlakte	12%	65%	18%	17%	58%	45%

Het kleine gerecht Vijfhoeven, dat inderdaad vijf hoeven groot was, was in alle opzichten een onderdeel van Kortrijk.²³²⁰ Als ontginning was het echter een zelfstandig stuk, dat de bisschop als afzonderlijke concessie kan hebben uitgegeven. Aan welke familie is niet bekend, maar het zal een voorvader zijn geweest van Bartoud Radink, die in 1278 maar liefst 42 morgen land *in parrochia de Brokelede, in loco, qui dicitur Quinque mansus, apud vicum, qui Kurtrike nuncupatur* aan het Duitse Huis schonk. Dat was ter ere van zijn intrede in de orde. Het land behoorde hem in eigendom en bleek niet leenroerig aan de bisschop (*ad me iure proprietatis sive allodii libere pertinentia*).²³²¹

Bartouds echtgenote Aleid schonk zes jaar later met haar zonen Wouter en Bartholomeus hun goederen rondom Vollenhove en *decimam et iurisdictionem de quinque mansis in parrochia de Brokelede in loco, qui vulgariter dicitur Currich, hec sunt feodalia; item in eodem loco Currich omnia bona nostra propria*.²³²² Tienden en gerecht waren feodale goederen, het land was allodiaal. Ook hier hebben we dus een ontginningsblok voor ons waar gerecht, tijs en tienden in leen werden gehouden en veel land allodiaal was. Dit gaat terug op de tijd van de uitgifte waar de *locator* niet al het land aan kolonisten wist te slijten – of dat niet wilde. Van de 80 morgen land die Vijfhoeven groot was, bleef nogal wat in bezit van de Radinks. Naast de genoemde 42 morgen is niet bekend wat Aleid nog toevoegde; het Duitse Huis had in de vijftiende eeuw 48 morgen en aangezien er verder geen archivalia over verwerving zijn kan dit alles geweest zijn. De familie Radink had voornamelijk goederen in Vollenhove en Drenthe en ze waren dan geen vreemde voor de bisschop, uitheems ten opzichte van de kleine kring van lokale groten in dit gebied waren ze wel.

Voor wat het waard is, geeft dit kleine gerecht wel het beeld dat de regelmatige ontginningsblokken werden beheerst door de ridderschap en dat er rond 1250 een situatie moet zijn geweest van ongeveer 40% burenbet. Nog voor de geestelijke instellingen hier voet aan de grond kregen zien we dus 60% van de grond in handen van de riddermatige familie Radink.

²³¹⁷ RAU, St. Jan 545, waarin het kapittel aan *Ghiselbertus filius Rotardi* verpacht *octa jugera terre sita in villa de Bertangen*.

²³¹⁸ Dekker, Kromme Rijngebied, p. 36: *Het begrip nederzetting in de zin van de woonkern met de daartoe behorende gronden wordt in de teksten weergegeven door villa, een woord dat gebezigd wordt om verspreide en meestal kleine goederen te lokaliseren. Een zuiver geografische aanduiding dus, naar het schijnt. Maar daarnaast was villa, zoals wij zagen, in de karolingische tijd bij uitstek het woord om een domein aan te duiden. Als we de latere vermeldingen van villa opsporen in het boek van Dekker zien we dat deze term alleen wordt gebruikt waar echte curtes zijn geweest. Het gaat dan even niet om de oudste vermelding in de Utrechtse goederenlijst waar het wemelt van villae, maar om vermeldingen uit de dertiende en veertiende eeuw. Vechten, Doorn, Galen, Odijk, Tuur, Rijswijk, Houten, Zeist - allemaal locaties waar de kerk een of meerdere hoeven bezat. Wijk: 1300 nostra villa p. 98 en 113; 1313 villam nostram Odick p. 119. In villis Halten, Lurke, Westerhem, Osterhem et ultra novum dicum et in quadam insula, que dicitur Dennenwert vel Grevenwert, OSU, II, nr.757 (1227 voor mrt. 18); 1136 aput villam cui Salwick est vocabulum p. 252; 1284 villa de Jutfais p. 494; p. 536 in villa de Gheyne predicta iuxta domum habitationis Agnetis relicte Nycholai Noddaert in platea communi, Domkapittel, inv nr. 2978 (22-08-1344); p. 536 Vreeswijk: in villa de Nywervaert predicta super aggerem, Domkapittel, inv nr. 1677 (10-04-1359).*

²³¹⁹ Uiterst zeldzaam geval is een belening door de leenheer van Den Ham van het Barbara en Laurens Gasthuis, niet een geestelijke maar charitatieve instelling. Het is dan overigens 1600 en in de middeleeuwen treffen we deze anomalie niet aan.

²³²⁰ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 217-218.

²³²¹ OSU IV, nr 1974 (02-06-1278). Ook bij De Geer, *Duitsche Orde*, deel 1, p. 321.

²³²² OSU IV, nr. 2195 (08-10-1284).

Grafiek 7-6: Bezitsverhoudingen in Vijfhoeven (1250-1600)

Het morgenboek vermeldt dit gerecht als *Broekel op Cortrijck beren Jans gherecht van Rynesse*.²³²³ Het kwam later in handen van Frederik uten Ham en daarmee ging het dezelfde weg als het aangrenzende Laagnieuwkoop.

7.4.4 Samenvatting

Zoals in Haanwijk en Bijleveld kon worden geconstateerd, werd ook in de ontginningsgebieden rondom Kockengen een aanzienlijk bezit van ministerialen aangetroffen, waarbij duidelijke leenverhoudingen aan de dag traden. Naast het bezit van gerecht, tijs en tienden werd geconstateerd dat de leenman ook een leenkamer bezat waarin een significante hoeveelheid grond was ondergebracht. Hiermee verzekerde de heer zich van een schare leenmannen in de nieuwe landen, onvrijen derhalve, waarmee de bevindingen van Buitelaar ondersteund worden.²³²⁴

7.5 De broekgebieden

De 'broeken' in het studiegebied waren drassige gebieden die op vrij korte afstand van een rivier lagen. Het waren in feite randvenen die aan de flanken van de oeverwal lagen. Dat was het geval in Maarssenbroek en ook in Breukelen, waarvan de oorspronkelijke naam *Broeclede* was. De Vecht was tot aan de afdamming bij Wijk bij Duurstede een vrij krachtige rivier aangezien het Rijnwater hierdoor liep terwijl de Oude Rijn langs Vleuten al lang aan het verlanden was. Voor Kattenbroek gaat dit niet op, dit was geen randveen langs een rivier en daarbij was die rivier, de Linschoten, al eeuwen verland. Wat beide gebieden echter gemeen hadden is dat er tussen de broeken en de rivier een eerdere, zij het in lokaal kader ondernomen, ontginningsfase vanaf het oude land was geweest, waarna deze broeken werden ontgonnen. Nog afgezien van de naamgeving, het toponiem -broek bleef bestaan en werd niet vervangen door -cope, is nog maar de vraag of de ontginning in het juridische kader van een 'cope'-ontginning werd voltrokken.

²³²³ HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 345.

²³²⁴ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 149.

7.5.1 Kattenbroek

Afb. 7-18: Kattenbroek

Bron: TMK 1864

kleidek van 15 tot 40 cm dik op het onderliggende rietveen of zeggerietveen was afgezet. Een boring op -1.49 NAP in het uiterste noorden van Kattenbroek leverde echter een afwijkend profiel op.²³²⁵ Bovenin bevindt zich tot op 35 cm diepte een forse laag moerig materiaal met roestvlekken. Daaronder zit veraard veen en pas beneden 45 cm diepte ligt zeggeveen. Die bovenste laag is een kleidek op veen. Deze klei is afkomstig van een crevasse die uit de Oude Rijn was ontsprongen.²³²⁶ In de top van crevasseafzettingen zijn fragmenten houtskool en verbrande leem aangetroffen en hoewel de vindplaatsen niet onderzocht zijn kan men wel concluderen dat deze nederzettingssporen aangeven dat er menselijke aanwezigheid is geweest in de omgeving van deze crevasse. Verder van de crevasse vandaan is het kleidek zo'n 30 cm dik, gevolgd door een flink pak veen, meestal ruim 4 meter. In het overgrote deel van Kattenbroek is het kleidek veel minder en ligt het veen dichter aan de oppervlakte. Aan de zuidzijde van Kattenbroek is de bodemcode Rv01C en dat wijst weer op zware klei op veen. Daarmee heeft de crevasse niets meer van doen, evenmin de crevasse die parallel aan de Linschoten liep. Deze kleilaag is gevormd door de overstromingen van de Hollandse IJssel ten noorden van Montfoort. De geomorfologische kaart laat deze verschijnselen mooi zien:

Kattenbroek was een bijna perfecte ontginning waar de achtergrens vrij nauwkeurig de ontginningsbasis volgde. Zowel Haanwijk als Bijleveld pasten goed in de beschikbare ruimte, maar Reijerskop kwam aan de westzijde in de verdrukking en daar bleef niet meer over dan een steeds smaller stuk tussen de achterweteringen van de voltooide ontginningen in. Vanuit Woerden waren, met de Oude Rijn als basis, de kavels zuidwaarts uitgezet. Ze hebben overwegend de standaardlengte van 1250 meter. De zijwinde van het blok Breeveld werd gevormd door de Kattenbroekerdijk. Vanaf deze dijk als basis is ook Kattenbroek ontgonnen met een kaveldiepte van exact 1300 meter.²³²⁷ Dit is een vrij gebruikelijke zes-voorling zoals Van der Linden heeft betoogd. Kattenbroek (zonder het zuidelijke deel genaamd IJselveld, dat vanuit de Hollandse IJssel was ontgonnen) was dertig hoeven groot, zodat de afstand van 3500 meter gemeten tussen hoek Potterkade en scheisloot met IJselveld leidt tot hoeven van zo'n 30 roeden breed. IJselveld bestaat uit twee ontginningsblokken die vanuit Montfoort vanaf de IJssel zijn uitgezet. Ze lopen in het noorden tegen de ontginningen vanuit de Linschoten aan, die dus ouder zijn. Waarschijnlijk zit er nauwelijks tijdverschil tussen want de Kattenbroekerdijk is helemaal doortrokken tot nabij Montfoort. De vorm van deze achtergrens werd bepaald door de Korte Linschoten. Vanaf de Korte Linschoten zijn de kavels uitgezet, zowel nabij de kerk van Linschoten als in Polanen als even ten zuiden van het dorp. Vanaf de Lindeboomsbrug in Montfoort tot aan de achtergrens van IJselveld is de afstand precies 1250 meter. Deze standaardmaat kon niet 'toevallig' overblijven bij een geïsoleerde kaveluitzetting vanaf de Kattenbroekerdijk. Deze constellatie lijkt een mooi voorbeeld te vormen van het staaltje landmeetkunde dat men toen al moet hebben beheerst. De knik ten oosten van Linschoten heeft alles met deze uitzetting vanuit Montfoort te maken, men offerde de regelmaat er zelfs aan op want na de knik waren de kavels geen 1300 meter meer en liepen ze af naar 1125 meter.

Afb. 7-19: Geomorfologische kaart van Kattenbroek en omgeving

²³²⁵ BPK.321384 jaar: 2012 X - Y: 123064 - 454647.

²³²⁶ Coppens, 'Cattenbroek', p. 16 en 23

²³²⁷ Zo heeft ook Van der Linden berekend, *De cope*, p. 22 en 27.

In Kattenbroek verwachten we gezien het volledig strookvormige karakter en de oorsprong als regelmatige ontginning een hoog burenbet, in overeenstemming met onderzoek elders.²³²⁸ Tegelijk zagen we hiervoor, met name in Haanwijk, Bijleveld, Spengen en omgeving dat dit geen wetmatigheid is gezien de feodale verhoudingen die zich, ondanks de afstand tot het centrum van de macht, sterk deden gelden. Ook Kattenbroek stond onder sterke feodale invloed, namelijk vanuit Montfoort.

Kattenbroek (*Katenbruch* 1217) was volgens de fiscale administratie 487 morgen groot.²³²⁹ Dat komt slecht overeen met de begin 14^e-eeuwse opgave van 17 hoeven 2 morgen, waar in hoeven van 32 morgen wordt gerekend en Kattenbroek dus 546 morgen groot zou zijn geweest.²³³⁰ In 1355 geeft de hoefslaglijst 15 hoeven en 15 morgen, ofwel 495 morgen en een lijst uit 1550 stelt Kattenbroek op 15 hoeven en 7 morgen, dus 487 morgen. Ook een leenbrief uit 1376 gewaagt van dertig hoeven land, wat met de gebruikelijke gemiddelde hoevengrootte van 16 op 480 morgen zou neerkomen.²³³¹

Horsten heeft zich met de verschillende hoefslaglijsten beziggehouden om te achterhalen of aan de hand van deze lijsten inzicht kon worden verkregen in de voortgang van de ontginningen. Hoewel het antwoord helaas ontkennend moest zijn heeft zijn studie wel een mooi overzicht van de gerechten in het Land van Woerden opgeleverd.²³³² De wisselend omvang van Kattenbroek verklaart hij als volgt.²³³³ Kattenbroek werd in de veertiende eeuw te groot voorgesteld omdat Reijerscop St. Pieter was meegerekend. Dit gerecht ontbreekt namelijk in de lijst uit 1307, terwijl het wel voorkomt op een lijst uit 1314 met een omvang van 2 hoeven en 3 morgen, dus 67 morgen. Dat is precies zoals het gerecht later is bepaald. Op de lijst uit 1314 staat Kattenbroek met 15 hoeven omschreven en dat is weer 480 morgen. De conclusie van Horsten moet wel correct zijn.²³³⁴

In 1376 werd Hendrik de Rover beleend met gerecht, tijs en tiend van 30 hoeven land, geheten *Cattenbroec*, gelegen in het kerspel van Harmelen. Hij verkreeg het recht daartoe na overdracht van Haze, vrouwe van Ysendoren en Heulestein.²³³⁵ Het goed was voor de leenhof van de bisschop overgedragen en behelsde verder nog 35 morgen land *opten Enghe* in Linschoten en vier hofsteden en een halve morgen land bij de kerk van Linschoten.²³³⁶ Dat Wouter van Ysendoren met zijn vrouw Haze deze verkoop had verricht is interessanter als we weten dat met Haze was bedoeld Hadewich van Montfoort. Het geheel zal zich dus al eerder in handen hebben bevonden van de Van Montfoorts.

Kattenbroek was dan ook sterk georiënteerd op Linschoten en Montfoort. In de bronnen lezen we bij de lokalisering niet zelden “in Cattenbroeck bij Montfoort”.²³³⁷ Deels zal dat te maken hebben met het feit dat er ook bij Zeist een Kattenbroek lag, deels zal het de verbondenheid geweest zijn. Ik vermoed dan ook dat het deze verbondenheid met Montfoort is die de merkwaardige figuur heeft doen ontstaan dat Kattenbroek op de Linschoten was georiënteerd en na Polanen en Rapijnen was ontgonnen, terwijl het kerkelijk onder de parochie Harmelen viel. Het enige verband dat we hier zien is dat de vroege heren van Stoutenburg, toen nog Van Amersfoort geheten, een tak Van Weede hadden die zich op kasteel Montfoort had gevestigd. Gezien de verwantschap met Van Harmelen en Van Woerden stellen we ons voor dat de betrokkenheid van deze clan bij de ontginningen rondom Harmelen een rol heeft gespeeld bij de parochiële indeling. Mogelijk waren de ontginners afkomstig uit Harmelen. Een verband tussen parochiële indeling en betrokkenheid van bepaalde ministerialen is ook in de Vechtstreek aan het licht gekomen.²³³⁸

Een ander verschijnsel waarop gewezen moet worden in dit verband is de grote hoeveelheid lenen van de hofsteden Heulestein en Montfoort die in Kattenbroek waren gelegen. Leenroerig aan Heulestein waren een hoeve, een halve hoeve, 4 morgen en 2½ morgen, ongeveer 30 morgen dus.²³³⁹ Leenroerig aan Montfoort waren een hoeve, vier vier-telen en een drietal percelen van 2, 4 en 2 morgen; totaal ongeveer 40 morgen. De heer van Montfoort gaf ook een deel van de rechtsmacht uit handen die hij van het Sticht hield, namelijk gerecht, tijs en tienden van zes hoeven in Kattenbroek.²³⁴⁰ De leenman was in 1412 Zoude van Damasch, die we al als pachter tegenkwamen.

De onderhorigheid op wereldlijk gebied aan Montfoort heeft er helaas voor gezorgd dat er van Kattenbroek geen morgengeldlegger uit 1460 bestaat. Het startpunt voor de reconstructie moet dan ook de zestiende eeuw zijn.

²³²⁸ Zie de inleiding.

²³²⁹ OSU II, nr 651 (01-09-1217) inzake de goederen van het convent van Oudwijk. Voor de grootte: HUA, Financiële instellingen, inv nr 1678.

²³³⁰ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, p. 199: *In Kattenbroec XVII hoeven II morgen* (deze lijst hanteert hoeven van 32 morgen groot).

²³³¹ HUA, Heerlijkheid Montfoort, inv nr 345.

²³³² Horsten, *Ontginning*, p. 215, 216, 222-223 en 229.

²³³³ Horsten, *Ontginning*, p. 224.

²³³⁴ Kattenbroek kende in de veertiende eeuw drie gerechten: Jan van Linschoten, Corstans en Souden, Jacob IJsbrantsz. Horsten, *Ontginningen*, p. 215, 216, 222-223 en 229. HUA, Dom 1175 (22-06-1314): Gerrit Gijsberts verkoop aan de Dom en krijgt in erfpacht *firtellam unam terre quatuor jugera cum dimidio continentem in parochia de Hermale et in jurisdictione Jacobi filii Ysebrandi in loco dicto Cattenbroec*. HUA, Oudmunster, inv nr 1418-2 (05-07-1356): Jan Wonnen in pacht *tres fertellas terre prout iacent in Cattenbroec in parochia de Hermalen in inferiori parte jurisdictionis domini Henrici Rover*.

²³³⁵ HUA, Heerlijkheid Montfoort, inv nr 345.

²³³⁶ HUA, Heerlijkheid Montfoort, inv nr 346.

²³³⁷ Bijvoorbeeld HUA, Oudmunster, inv nr 2304 (21-02-1550) en HUA, Regulierenklooster, inv nr 912-2 (01-03-1510): *sess mergen lants (...) als die gelegen sijn op Cattenbroeck bij Montfoirt*.

²³³⁸ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 217.

²³³⁹ Kort, ‘Repertorium Heulestein’, nrs. 9-12.

²³⁴⁰ Kort, ‘Repertorium Montfoort’, nrs 144-153.

Jaars	Gerecht	Totale oppervlakt	Aantal unieke eigenaren	Gemiddeld bezit per eigenaar	Aantal pachtcontracten	Gemiddelde omvang pachtcontracten	Aantal unieke pachters	Gemiddelde bedrijfs grootte	Gebruikers met eigen grond	Oppervlakte eigen grond	Gemiddelde eigen grond	Percentage van het land	Fragmentatie eigenaar-gebruiker	Ratio contracten per eigenaar	Ratio contracten per gebruiker
1460	Kattenbroek	487													
1501	Kattenbroek	487													
1536	Kattenbroek	487	74	6,58	102	4,77	70	6,96	36	147	4,08	30%	1,06	1,38	1,46
1600	Kattenbroek	487	67	7,27	88	5,53	59	8,25	31	165	5,32	34%	1,14	1,31	1,49
1685	Kattenbroek	487	53	9,19	79	6,16	51	9,55	10	45	4,50	9%	1,04	1,49	1,55

Het gemiddeld bezit per eigenaar is in Kattenbroek, na Gieltjesdorp, het laagst met slechts 6,58 morgen per unieke bezitter. Er waren 102 bezitspercelen dus men zou kunnen zeggen dat een bezitsperceel slechts 4,77 morgen was. Dat gemiddelde kwam voor rekening van een paar grootgrondbezitters; de mediaan was precies 4 morgen, terwijl 15 eigenaren de helft van het land bezaten. Het bezit was behoorlijk gefragmenteerd.

Het aandeel gebruikers met eigen land was aanzienlijk, zeker vergeleken met andere gerechten. Er waren in 1536 in totaal 70 unieke pachters die de 102 pachtcontracten verdeelden en ruim de helft had eigen land. Dat eigen land was gemiddeld 4,08 morgen groot zodat de eigengeërfde boeren 30% van de grond bezaten. Dit beeld wijzigde niet veel in de zestiende eeuw maar omdat er minder pachters kwamen nam de bedrijfsgrootte toe, een trend die stevig doorzette in de zeventiende eeuw. Door gebrek aan gegevens is het lastig de lijn terug te trekken naar de vijftiende eeuw. De hoeveelheid en inhoud van de overgeleverde archivalia betreffende Kattenbroek laten namelijk niet al te veel conclusies toe over de geschiedenis van de verwerving. Er zijn beperkte mogelijkheden om op basis van belendingen in transport- en pachtbrieven een indruk te krijgen van de bezitsstructuur.

De conclusies moeten derhalve met enige terughoudendheid worden bejegend omdat er een aardig percentage bezitters is waarvan niet met zekerheid kon worden vastgesteld of ze buur of stedeling waren. Voor het peiljaar 1350 kan alleen worden gezegd dat de categorieën ridderschap en stedelingen vrijwel zeker volledig en correct zijn.

Afb. 7-20: Bezitsverhoudingen in Kattenbroek (1350-1700)

Oude instellingen

Daarom is het goed te beginnen met de oude instellingen die met ruim een vijfde deel van de grond goed voor de dag konden komen. Het register van de Johannieters uit 1368 geeft belangrijke informatie doordat het Utrechtse convent van de orde op Kattenbroek zo'n 36 morgen land bezat en dat bleef ook zo. Dit waren overwegend kleine stukjes land die we bij de Johannieters niet zo gewend zijn. Helaas ontbreken weer verwijzingen naar de herkomst hiervan. Opvallend is wel dat deze stukjes nabij elkaar moeten hebben gelegen. Een voorbeeld laat dit duidelijk zien. Herman Gerritsz pachtte op Kattenbroek vijf morgen land die waren gelegen tussen land van hemzelf en land van Hendrik Pellencussen (Utrechts burger). Een ander stukje van 3½ morgen bleek gemeender voor te liggen met land van Herman aan beide zijden. Tenslotte een stukje land van 1½ morgen waar aan de bovenzijde het kapittel van Sint Pieter en beneden wederom Herman Gerritsz.²³⁴¹

Het kapittel van St. Marie had al in de eerste helft van de vijftiende eeuw een halve hoeve waarvan een kwart aan het kapittel behoorde, een kwart aan de altaren van het Heilige Kruis, St. Jacob, St. Pieter en St. Steven en een helft aan

²³⁴¹ Item ibidem supra Cattenbroec 5 iugera terre prout iacent inter terram Hermanni filii Gerardi de Cattenbroec a parte superiori et terram Henrici Pellencussen a parte inferiori (...) non conburet et medietatem terre in fine annorum incultam resignabit; Item ibidem 3½ iugera terre quibus terra nostre domus una cum terra Hermanni filii Gerardi communi sulcu propius iacet a parte superiori et terra eiusdem Hermanni a parte inferiori, que idem Hermannus possidet; Item ibidem 1½ iugera iacentia inter terram collegii sancti Petri Traiectensis a parte superiori et terram dicti Hermanni filii Gerardi a parte inferiori, que etiam idem Hermannus modo possidet una cum ceteris iugerbis supradictis

het St. Nicolaasaltaar in de kapittelkerk.²³⁴² Dit moet uiterlijk rond 1400 verworven zijn aangezien de deze altaren met hun bezit in Kattenbroek vermeld staan op de oude goederenlijst in het *Liber pilosus*.²³⁴³

Zowel de abdij van Oudwijk als het kapittel van Oudmunster konden hun bezittingen in Kattenbroek terugvoeren op 14^e-eeuws bezit. Zo worden we uit archivalia van Oudmunster gewaar dat Oudwijk al voor 1356 land in Kattenbroek had verworven.²³⁴⁴ Om hoeveel land het toen ging is niet bekend, waarschijnlijk zeker een halve hoeve aangezien het als enige belender langs 12 morgen land van Oudmunster lag. Een klein deel, namelijk een viertel, had het al in 1217 in bezit.²³⁴⁵ Het convent verwierf in 1452 van de predikheren land in Kattenbroek.²³⁴⁶

Oudmunster zelf had vanaf ongeveer het eerste kwart van de veertiende eeuw 12 morgen land in Kattenbroek en 5 morgen land die al in de rekening van 1316 voorkomen als behorend aan het Andries-altaar in de kerk.²³⁴⁷

De twaalf morgen werden tussen 1336 en 1355 in pacht gehouden door Jacob IJsbrandsz die ook een deel van het gerecht Kattenbroek in leen hield van de heer van Montfoort.²³⁴⁸

Het Domkapittel tenslotte kocht in 1314 een viertel in Kattenbroek van Gerrit Gijsbertsz gelegen in het zojuist genoemde gerecht van Jacob IJsbrandsz.²³⁴⁹ St. Pieter had de zes morgen land in Kattenbroek reeds in 1335, toen IJsbrant Willemsz het land pachtte. Deze pachter is verder onbekend, de eerdere pachter was Zoude van Damasch, burger van Utrecht.²³⁵⁰

De oude instellingen hebben de meeste bezittingen dus uiterlijk in de eerste helft van de veertiende eeuw verworven. En dat is vrij vroeg, eigenlijk te vroeg voor een goede schriftelijke overlevering. Hierdoor is het niet mogelijk de herkomst van het bezit te traceren. De meeste van deze vroege verwervingen zullen zoals zo vaak bij oude instellingen teruggaan op bezit van ministerialen. In Kattenbroek ben ik daar niet erg zeker van en kunnen kleine stukken grond wel degelijk van burens afkomstig zijn, zoals wellicht het geval is bij de zojuist genoemde Gerrit Gijsbertsz.

Kloosters en kerken

Het Sint Servaas klooster was ook rijkelijk voorzien van land in Kattenbroek met 36 morgen land. We komen het convent als belender tegen in het midden van de veertiende eeuw.²³⁵¹ Dit klooster was een adellijk nonnenklooster en een herkomst van dit land van de ridderschap lijkt me aannemelijk. Ook de Begijnen in Utrecht hadden blijkens een pachtbrief uit 1367 al land in Kattenbroek in die periode.²³⁵² Evenmin hiervan is de herkomst bekend. Van de vijf morgen land die het Wittevrouwenklooster hier bezat is al helemaal niets bekend. Eigenlijk is van deze categorie alleen de herkomst van de acht morgen land bekend die het Melatenhuis in Kattenbroek bezat. Het was namelijk in 1389 ten behoeve van de zieken geschonken door de Utrechtse burger Jan van Driel.²³⁵³

²³⁴² HUA, St. Marie, inv nr 1557-2 (05-05-1436).

²³⁴³ HUA, St. Marie, inv nr 1, f° 223v-224 (potloodnummering: 481-482).

²³⁴⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 1418-2 (05-07-1356): Jan Wonnen ontvangt in pacht *tres fertillas terre prout iacent in Cattenbroec in parochia de Hermalen in inferiori parte jurisdictionis domini Henrici Rover (...)* a parte superiori possidet abbatissa et conventus de Oudewica, a parte vero inferiori possidet Jacobus dictus Speyart. t

²³⁴⁵ OSU II, nr 646 (1217 voor 27 juli): in Cattenbroeck unam viertele

²³⁴⁶ Oudwijk, inv nrs 257 (07-11-1452)

²³⁴⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 487-a.

²³⁴⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 1418-2 (05-07-1356); HUA, Oudmunster, 2030-1 (17-12-1365): Jutte dochter van Claas de Edel, vrouw van Jan Wonnen, ontvangt in erfpacht *quinque jugera cum dimidio terre dimidium hont minus, sita in Cattenbroec in parochia de Hermalen cuius confines tales esse dicuntur superius possidet domicella Elizabeth filia Everardi filii Theoderici de Jutfaes inferius vero abbatissa et conventus monasterii sancti Stephani de Oudwica*; HUA, Oudmunster, inv nr 2032-1 (13-03-1367) een viertel lands also alse gheleghe is in Cattenbroec inder prochie van Hermalen, daer boven naest ghelant is de borchgrave van Montfoerde ende beneden de begijnen van Utrecht, die ons ende onsen godshuse toebehoert ende sonderlinghe onsen ghemenen ghezellen in onser kerken voers.; in 1529 (HUA, Oudmunster 2032-5) pachtte Hendrik Jacobsz., waarbij zuid: Dirk Nout en noord: Zweer Jansz. Zweer pachtte van het Begijnhof, HUA, Begijnhof, inv nr 854-1 (30-09-1524): *negen marghen lants alsoe groet ende cleijn als sij gelegen sijn in Cattenbroeck streckende van cattenbroecker dijk oestwart an Reyerscopers lantscheidinge dair noertwart naest gelegen is Harman Harmansz mijt sijn medewarckers ende suutwart Henrick Jacobsz.*

²³⁴⁹ HUA, Domkapittel, inv nr 1175 (22-06-1314): Gerrit Gijsbertsz verkoopt *firtellam unam terre quatuor jugera cum dimidio continentem in parochia de Hermale et in jurisdictione Jacobi filii Ysebrandi in loco dicto Cattenbroec.*

²³⁵⁰ Inv nr 525 (31-12-1335). De pacht gold voor acht jaar en betrof *sex jugera terre jacencia in parochia de Hermalen in loco dicto Cattenbroech inter terram domini Johannis Pellencussen a parte superiori et terram domini Henrici van der Scone a parte inferiori, que Zoudo de Damasco civis traiectensis colere consuevit.*

²³⁵¹ Van Winter, *Sources*, p. 294: *Item in eadem parrochia in Cattenbroec quartale terre rout iacet commune cum terra monasterii sancti Servacii Traiectensis* en p. 302: *Item ibidem dimidium mansum et 1½ quartalia prout iacet inter terram monialum sancti Servacii Traiectensis a parte superiori et terram nostre domus quam nunc possidet Johannes filius Ghiseberti Hunneberch a parte inferiori*

²³⁵² HUA, Oudmunster, inv nr 2032-1 (13-03-1367): pacht voor Herman Evertsz van den Polle een viertel lands also alse gheleghe is in Cattenbroec inder prochie van Hermalen, daer boven naest ghelant is de borchgrave van Montfoerde ende beneden de Begijnen van Utrecht.

HUA, Begijnhof, inv nr 855-1 (10-07-1546): verpachting van drie morgen land in een weer van acht morgen t.b.v. Jacob Hendriksz Stelle, waarvan drie morgen ook van Begijnhof die zijn oom Herman Hermansz in erfpacht heeft en twee morgen houdt Jacob Hendriksz in leen van Montfoort. De gehele acht morgen *streckende van Cattenbroecker dijk westwart aen die lantscheidinge van Reyerscoep, daer zuydwardt naest gelegen is dat Bagijnhoff voirscr. dat den jongen Jan Sweersz in huere heeft ende noertwerdt Anthonis Henricksz.* HUA, Begijnhof, inv nr 854-1 (30-09-1524): *Zweer Jansz ontvangt in pacht negen marghen lants alsoe groet ende cleijn als sij gelegen sijn in Cattenbroeck streckende van cattenbroecker dijk oestwart an Reyerscopers lantscheidinge dair noertwart naest gelegen is Harman Harmansz mijt sijn medewarckers ende suutwart Henrick Jacobsz.*

²³⁵³ HUA, Melatenhuis, inv nr 448, f° 88-88v (1389 St. Lucia): *in Cattenbroeck onderdeelt in negen morgen lats daer de heeren van Sinte Catharijnen boven ende Herbaren Willemsz vander Kerck ende coman Dyric te Montfoerde beneden naestgelant sijn.* De akte spreekt van slechts 6½ morgen.

Liefdadigheid

De charitatieve instellingen hadden in Kattenbroek weinig land. Alleen het Utrechtse Heilige Geesthuis was er met vier morgen vertegenwoordigd. Dit land komt al in de oudste rekening uit 1417 voor. Oudere gegevens zijn er helaas niet.²³⁵⁴

Ridderschap

De ridderschap had volgens de manualen van het oudschildgeld met 31 morgen land een klein deel van de grond. Dit zou sterk afwijken van de eerder besproken ontginningen, ware het niet dat dit bezit sinds de veertiende eeuw al flink was gekrompen. Uit belendingen blijkt dat er leden van riddermatige families voorkomen die in de fiscale administratie niet meer worden aangetroffen, zoals de burggraaf en de heer van Harmelen.²³⁵⁵ In dezelfde periode had Jacob Speyert (uit de clan Van Woerden) een grafelijk leen in Kattenbroek.²³⁵⁶

Parochiële instellingen

De koster van Harmelen bezat medio vijftiende eeuw wat land in Kattenbroek en ook dat was rond 1350 al het geval.²³⁵⁷ Merkwaardig genoeg was dat het enige teken van kerkelijke verbondenheid met Harmelen. In sterke mate bleek Kattenbroek politiek en economisch gericht op Montfoort terwijl de kerkelijke onderhorigheid aan Harmelen weinig inhield. Dat uitte zich goed in de bezittingen van lokale liefdadigheid en parochiële instellingen:

Tabel 7-12: Voetafdruk in Kattenbroek van de parochies Linschoten en Montfoort

Categorie	Eigenaar	1536	1600
Liefdadigheid	Gasthuis te Montfoort	3,00	3,00
	Heilige Geest te Montfoort	8,00	4,00
		11,00	7,00
Parochiële instelling	Memorie heren van Montfoort	3,00	3,00
	OLV altaar in kerk Montfoort	4,00	4,00
	Kerk van Montfoort	7,00	7,00
	Melaten en memorie Heren van Montfoort	0,00	8,00
	Pastorie en kosterij van Linschoten	6,00	4,00
	Pastoor van Linschoten	8,50	8,00
	Vicarie van het Hl. Graf in Montfoort	14,00	10,00
		42,50	44,00
TOTAAL		53,50	51,00

Hierin is geen enkele relatie met Harmelen zichtbaar en in plaats daarvan een sterke oriëntatie op Montfoort en Linschoten. De situatie ten tijde van de ontginningen zal langzaam zijn verwaterd door de nabijheid van Linschoten en Montfoort. De kerk van Montfoort had er voor 1420 land verworven.²³⁵⁸ Het memorieboek van het kapittel van Montfoort bevat een niet gedateerde (begin 15^e-eeuwse) aantekening waaruit blijkt dat met geld van een aantal stedelingen land in Kattenbroek was gekocht, waarbij wederom opvalt dat de losse stukjes in dezelfde zaat lagen en er dus sprake is van consolidatie.²³⁵⁹

Stedelingen

We zien in de veertiende eeuw al een sterke invloed van stedelingen. In 1356 verpachtte het kapittel van Oudmunster 12 morgen aan Jan Wonne.²³⁶⁰ Negen jaar later hield zijn vrouw Jutte 5½ morgen van datzelfde kapittel in pacht. Jutte was een dochter van Claas de Edel, die behoorde aan een Utrechts patriciërs geslacht.²³⁶¹ Een van de belenders was Oudwijk, de andere Evert Dirksz. van Jutphaas uit Utrecht. De laatste verpachting aan een burger van Utrecht van dit land was die aan Jan Zoudenbalch in 1378.²³⁶² Toen Gerrit Gijsbertsz in 1314 een viertel land van 4½ morgen groot

²³⁵⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 2491-1: Item Aernt Claess tot Montfoerd van IIII mergen lants in Cattenbroec X lb.

²³⁵⁵ De burggraaf van Montfoort in HUA, Oudmunster, inv nr 2032-1 (13-03-1367). Dirk van Zuylen in Van Winter, *Sources*, p. 302.

²³⁵⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1418-6 (14-02-1392) als benedenbuur *die greve van Holland*

²³⁵⁷ Van Winter, *Sources*, p. 303: *Item ibidem in Cattenbroec 1½ quartalia iacentia inter terram nostre domus quam nunc possidet Gerardus filius Johannis a parte superiori et terram Petri custodis ecclesie in Hermalen a parte inferiori que modo possidet Johannes filius Ghiseberti de Hunenberch ad X annos ab anno 68 Valentini*

²³⁵⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 2277 (01-03-1420).

²³⁵⁹ HUA, Kapittel van Montfoort, inv nr 18 (Memorieboek), f° 6, Mechteld vrouw van Zoude Boudwijnsz legateerde geld waarvoor aangekocht werd 2 morgen 1 hond in Kattenbroek *in sata quam colunt Arnoldus Leu et Jacobus Heynrici et havet ista sata a parte australi terras Katherine Johans Henrici et ecclesie in Linschoten et a parte aquilonari terras Johans Bollart*. Dan op f° 111: *Item duo jugera cum dimidio jugere terrarum sita in Catenbroeck in uno dimidio manso ubi consuevit habitare Nycolaus Jacobi, et habet iste dimidius mansus a parte superiori dimidium mansum terrarum fratrum hospitalorum ordinis sancti Johannis in Traiecto, et a parte inferiori terras Johannis Bollart opidani Montfordensis*. Dan nog een halve morgen, 10 hond en 1 hond allemaal in dezelfde zaat waar *a parte australi terras Katherine Johans Henrici et ecclesie in Linschoten et a parte aquilonari terras Johans Bollart*.

²³⁶⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1418-2 (05-07-1356).

²³⁶¹ HUA, Oudmunster, inv nr 2030-1 (17-12-1365).

²³⁶² HUA, Oudmunster, inv nr 2030-2 (15-07-1378).

aan het Domkapittel verkocht en in erfpacht terugkreeg bleek het te liggen tussen land van Ruske van Linschoten enerzijds en Zoude van Damasch, Utrechts burger, anderzijds.²³⁶³ Terwijl ruim een halve eeuw later Zoude blijkt te zijn opgevolgd als bezitter door de kinderen van Hendrik van den Rijn is aan de andere zijde Werner van Loenen, Utrechts burger opgevolgd.²³⁶⁴ Een vergelijkbaar beeld doemt op uit de stukken van Oudmunsters waar we in 1354 als pachter van een ander viertel *Arnoldus dictus van der Oey, civis traiectensis* tegenkomen, die zelf aan de bovenzijde geland was.²³⁶⁵ Ook hier was er twintig jaar later een andere pachter, maar als bovenbuur nog steeds een Utrechts burger, Hendrik Trinde.²³⁶⁶ De genoemde Zoude van Damasch blijkt volgens een akte van St. Pieter tot 1335 zes morgen land te hebben gepacht, waar aan de bovenkant Jan Pellencussen was gelegen.²³⁶⁷ In 1389 werd door de Utrechtse burger Jan van Driel land geschonken ten behoeve van de leprozen, waarbij ook nog eens als een van de belenders een koopman uit Montfoort werd genoemd.²³⁶⁸ Verder is interessant een halve hoeve land aldaar tussen land van Willem Zwaggerd en Stelle van Montfoort die in de jaren zestig van de veertiende eeuw werden verpacht aan Gerrit Wiegman en daarna aan Johannes Veer uit Montfoort.²³⁶⁹

Het memorieboek van Montfoort (samengesteld tussen 1411 en 1444) geeft voor de wijde omgeving veel vermeldingen van burgers van Montfoort en Utrecht waarmee onze indruk wordt ondersteund. Zo had het kapittel van Montfoort 2½ morgen land in Kattenbroek, gelegen in een halve hoeve land waarvan de belenders waren de Johan-nieters en Jan Bollart *opidanns Montfordensis*.²³⁷⁰

Waarom is nu die grote stedelijke invloed toe te schrijven, deels uit Montfoort en voornamelijk uit Utrecht? Ik heb een sterk vermoeden dat het antwoord moet worden gezocht in de steenbakkerij.

Het Regulierenklooster bezat zes morgen land *die streckende mit den enen eynde daer nu ter tijt een steenoven op staet aen des jonkeren uterdijc van Montforde ende mit den anderen eynde aen cattenbroeker lant*.²³⁷¹ Een eeuw later was de steenoven verdwenen (*sess mergen lants (...) als die gelegen sijn op Cattenbroeck bij Montfoirt dair den ouden steenoven plach te staen*) en het lijkt alsof de interesse in Kattenbroek daarmee afnam.²³⁷² Ik denk dat de aanwezigheid van deze steenoven de aanwezigheid van pachters in het naastliggende Reijerscop verklaart waarvan bekend is dat ze stratenmakers waren (*Gerardus straetmaker filius Wilhelmi de Nesse en Wilhelmus filius Johannis Mathye die straetmaker*).²³⁷³ De kleilaag zal in trek zijn geweest voor de steenovens.

Of dit alles te maken heeft met de neergang van de landbouw is niet onomstotelijk vast te stellen. De genoemde stedelijke invloed dateert uit de periode dat de akkerbouw mogelijk nog goed renderde in Kattenbroek.

Nochtans is de vroege vermelding van een watermolen aldaar wel een indicatie voor toenemende problemen. Eerder dan elders in het studiegebied wordt in 1442 een watermolen vermeld.²³⁷⁴ Kattenbroek behoorde tot het Grootwaterschap Woerden en had geen profijt gehad van de aanleg van Heicop/Lange Vliet in 1385 of de Bijleveld in 1413. De

²³⁶³ HUA, Domkapittel, inv nr 1175 (22-06-1314): Gerrit Gijsbertsz verkoopt *firtellam unam terre quatuor jugera cum dimidio continentem in parochia de Hermale et in jurisdictione Jacobi filii Ysebrandi in loco dicto Cattenbroec iacentem inter terram domini Ruschen de Lynscoten militis a parte superiori et inter terram Soude de Damasco civis Traiectensis a parte inferiori*.

²³⁶⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 1178 (06-12-1365): *in cattenbroec inter terram Werner de Loenen civis Traiectensis a parte superiori et terram filiorum Henrici van den Rijn a parte inferiori*.

²³⁶⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 2102-2 (22-11-1354): *Arnoldus dictus van der Oey, civis traiectensis ... unam fertellam terre sitam in Cattenbroec inter terram ipsius Arnoldi a parte superiori et terram religiosarum dominarum abbatisse et conventus monasterium sancti Servatii in Traiecto a parte inferiori*.

²³⁶⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 2102-3 (08-04-1375): *Roelof Willemsz voor 10 jaar een viertel lands alsoe alst ghelegghen is in Cattenbroec in der prochie van Hermelen daer boven naest gheland is Henric Trynde borgher tutrecht ende beneden die abdisse endet convent van sinte Servaes tutrecht*.

²³⁶⁷ HUA, St. Pieter, inv nr 525 (31-12-1335): *Ilsbrand Willemsz neemt voor 8 jaren in pacht sex jugera terre iacentia in parochia de Harmalen in loco dicto cattenbroech inter terram domini Johannis Pellencussen a parte superiori et terram domini Henrici van der Scone a parte inferiori, que Zoude de Damasco civis traiectensis colere consuevit*.

²³⁶⁸ HUA, Melatenhuis, inv nr 448, f° 88-88v (1389 Luciendag): *zeven de halff morgen lants in Cattenbroeck onderdeelt in negen morgen lants daer de heeren van Sinte Catherijnen boven ende Herbaren Willemsz van der Kerck ende coman Dijric te Montfoorde beneden naestgelant sijn*. (16^e eeuw afschrift).

²³⁶⁹ Van Winter, *Sources*, p. 304: *Item ibidem dimidium mansum terre prout iacet inter terram Wilhelmi Svaggerd a parte superiori et terram Stelle de Montforde a parte inferiori, que modo possidet Gerardus Wiichman*. Pachter: Gerardus Wiichman. *Uterius possidebit Johannes Veer tot Montforde*.

²³⁷⁰ HUA, Kapittel van Montfoort, inv nr 18 (Memorieboek), f° 101: *Item duo jugera cum dimidio jugere terrarum sita in Catenbroeck in uno dimidio manso ubi consuevit habitare Nycolaus Jacobi, et habet iste dimidius mansus a parte superiori dimidium mansum terrarum fratrum hospitalorum ordinis sancti Johannis in Traiecto, et a parte inferiori terras Johannis Bollart opidani Montfordensis*.

²³⁷¹ HUA, Regulierenklooster, inv nr 912-1 (18-10-1415): *Aart Aartsz de Vrese borgher tutrecht in erfpacht van de Regulieren anderhalven viertel lants ghelegghen inden kerspel van Linschoten in der heren gerecht van Oudemunster tutrecht streckende mit den enen eynde daer nu ter tijt een steenoven op staet aen des jonkeren uterdijc van Montforde ende mit den anderen eynde aen cattenbroeker lant in eenre halver hoeven daer Tyman van Damasch Henric Souden zoens zoen mede in leyt onderdeylt mit enen halven viertel lants daer boven naest ghelant sijn die heren van Sinte Martijn tutrecht ende beneden die heren van den Duutschen huse tutrecht*.

²³⁷² HUA, Regulierenklooster, inv nr 912-2 (01-03-1510). Pachter was toen Jan Aart Hoevensz van Montfoort.

²³⁷³ HUA, Oudmunster, inv nr 1116-4 (21-02-1414) en HUA, Domkapittel, inv nr 639-1 (a° 1411): *Item in Reynerscoep a Gerardo straetmaker filio Wilhelmi de Nesse de 10 jugeribus 13 scutis de quibus de cetero solvet tria scuta facit 9 lb; aldaar (a° 1426): Item in Reynerscoep a Wilhelmo filio Johannis Mathye die straetmaker de 10 jugeribus ad vitam suam 11 scutis antiquis facit 33 lb. Remisit sibi capitulum terciam propter guerras et inundationes aquarum facit 22 lb*.

²³⁷³ Hollestelle, *Steenbakkerij*, p. 118. Zie over Reijerscop, p. 83 van deze studie.

²³⁷⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 2491-1 (Rekeningen van het Heilige Geesthuis).

problemen waren er niet minder om. In een pachtbrief uit 1420 staat glashelder in de voorwaarden *waert sake dat die Isel gegraven worde of dat dit voirs. lant mid anderen wateryanghe merkelic verbeterd worde binnen desen tien jaren, so soude ic Gberijt voirs also veel meer gheven als dat lant voirs. overmits den waterbanghe ghebetert ware.*²³⁷⁵

Afb. 7-21: Het verband tussen waterberging, waterafvoer en topografie
Bron: De Bont, *Vergeeten land*, p. 242

nog eens de afwateringsrichting van het gebied (van oost naar west) beroerd uitpakte. In klei-op-veengebieden verslechterde afwatering al snel na de ontginningen. De door De Bont vroegere datering van dwarsweteringen dan de late zestiende eeuw, zoals Van der Linden en Horsten wederom op basis van bezitsfragmentatie willen, is ook aannemelijk en dateert minimaal van een eeuw eerder.

Met de vroege watermolen in 1442 is wel duidelijk dat het graven van allerlei slootjes nog ruim voor die tijd heeft plaatsgevonden en dat in elk geval al rond 1420 de mogelijkheden tot verbetering waren uitgeput.

7.5.2 Maarssenbroek

Maarssenbroek was vanaf het oude land langs de Vecht uitgemeten waarbij er ruimte was om volledige kavels uit te meten over de gehele breedte. Het restgebied dat er tussen Maarssenbroek en Vleuten overbleef verklaart de onregelmatige vormen van Themaat. Tegenwoordig is van Maarssenbroek niets meer te zien sinds het tussen 1980 en 1993 volledig is volgebouwd. Maarssenbroek ligt net als Kattenbroek niet aan een rivier maar in het lage gebied aan de flanken van een stroomrug. Omdat het toponiem Maarssen ook al naar natte omstandigheden verwijst zal het bijbehorende broek hebben bestaan uit moerassig land. De ondergrond bestaat uit een flink pak veen.

Afb. 7-22: Maarssenbroek
Bron: TMK 1864

Bodemkundig bestaat Maarssenbroek geheel uit drechtvaaggronden (Rv01C), de klei-op-veengronden waar een groot deel van de middeleeuwse grote ontginningen zich bevindt. Er ligt doorgaans een flink pak zware klei dat overgaat in veen, rietzeggeveen in de meeste gevallen. Uit boringen in Maarssenbroek blijkt dat de kleilaag op de meeste locaties maximaal 50 cm dik is en daaronder zit een meter of vier veen. Qua bodem voldoet Maarssenbroek dus aardig aan het ideaalbeeld van een cope-ontginning. De kavels zijn ook netjes uitgezet: de lichte knik die zich ongeveer halverwege bevindt is ook in de achterkade zichtbaar, waardoor ook Themaat deze knik vertoont.

²³⁷⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 2277 (01-03-1420) alsmede HUA, Oudmunster, inv nr 1418-7 (07-10-1424).

²³⁷⁶ De Bont, *Vergeeten land*, p. 243-244.

Volgens de oude hoefslaglijsten was *Marsenbroic* 17 hoeven groot, wat overeenkomt met 544 morgen.²³⁷⁷ Dat komt aardig overeen met de latere opgaven van 559 morgen. In Maarssenbroek doet zich de bijzondere situatie voor dat het aantal eigenaren eeuwenlang even groot was als het aantal pachters. Het aantal pachters overtrof nogal het aantal huizen: in 1525 treffen we in Maarssenbroek acht huizen aan terwijl er zo'n 45 pachters het land bewerkten. Maar ook hier was het aantal gebruikers met eigen grond zowat gelijk aan het aantal huishoudens.

Jaarte	Gerecht	Totale oppervlakt	Aantal unieke eigenaren	Gemiddeld bezit per eigenaar	Aantal pacht-contracten	Gemiddelde omvang pachtcontra	Aantal unieke pachters	Gemiddelde bedrijfs groot	Gebruikers met eigen grond	Oppervlakte eigen gron	Gemiddelde eigen gron	Percentage van het lan	Fragmentatie eigenaar-gebruiker	Ratio contracten per eigenaar	Ratio contracten per gebruiker
1460	Maarssenbroek	559	49	11,41	75	7,45	47	11,89					1,04	1,53	1,60
1501	Maarssenbroek	559					49	11,41							
1536	Maarssenbroek	559	57	9,81	84	6,65	45	12,42	6	70	11,67	13%	1,27	1,47	1,87
1600	Maarssenbroek	559	50	11,18	69	8,10	49	11,41	12	90,5	7,54	16%	1,02	1,38	1,41
1685	Maarssenbroek	559													

In het nu volgende nemen we de stand van zaken rond 1450 wederom als uitgangspunt voor een (limitatieve) bespreking van de maatschappelijke groepen en hun grondbezit.

Grafiek 7-7: Bezitsverhoudingen in Maarssenbroek (1450-1600)

Ridderschap

Meteen valt de sterke positie van de ridderschap op, die ook goed verklaarbaar is. Frank van Borssele had de grootste hoeveelheid land in Maarssenbroek wat ongetwijfeld teruggaat op kasteel Zuilen waarvan hij de eigenaar was. Deze hoge Zeeuwse edelman was in het bezit van het kasteel gekomen door het huwelijk van zijn grootvader Frank van Borssele met Alienora van Zuylen. Alienora was de oudste dochter uit het gezin van Dirk van Zuylen van Anholt en Margaretha van Baer. Dit was de hoofdtak van de Van Zuylen en aangezien er vier dochters waren ging het kasteel via de vrouwelijke lijn. Uit het 14^e-eeuwse register van de Johannieters blijkt bij meerdere stukken grond dat de belenders Van Zuylen zijn.²³⁷⁸

De familie Van der Meer, waarvan de positie in het gebied vrij raadselachtig, bezat vrij veel grond in en rond Maarssen. Volgens Buitelaar was het huis Ter Meer de *curtis*.²³⁷⁹ Zoals verderop nog zal worden besproken bezat ook de familie Van Loenersloot een aanzienlijk deel van de tienden in Maarssenbroek, zeker al sinds het midden van de dertiende eeuw. Dat hun grondbezit op oude rechten terugging ligt voor de hand.

Eigenaar	1461
Borre van Amerongen, Dirk	4,00
Vliet, Hendrik van	4,00
Hamerstein, Jan van	4,00
Loenersloot, Hendrik van	8,00
Loenersloot, Staas van	8,00
Bole, Jan de en Jan van Hamerstein	8,00
Taats, Dirk	8,00
Hamerstein, Jan van en Gijsbert van Hamelenburg	12,00
Taats, Hendrik	13,00

²³⁷⁷ Maris en Immink, *Registrum Guidonis*, p. 168.

²³⁷⁸ Van Winter, *Sources*, p. 274-276.

²³⁷⁹ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 272.

Eemskerk, Peter van - met zijn zuster	15,99
Renesse, Jan van - en jvr Janna, Peter van Zuylens vrouw	16,00
Meer, Jan Jansz van der	21,00
Vliet, Gerrit van	21,00
Borssele, Frank van	79,00

Oude instellingen

De oude instellingen waren in Maarssenbroek met ruim een kwart van de oppervlakte. De meeste instellingen verwierven hun bezit in de vijftiende eeuw, zodat de momentopname die vanuit de morgengeldleggers is opgebouwd dit proces in volle gang laat zien.

Over het bezit van Mariëndaal zijn we zeer slecht ingelicht. Volgens de leggers van het morgengeld had de abdij 37 morgen land in Maarssenbroek, die niet vindbaar zijn in het cartularium van de abdij. Wel zijn er in dit summiere doch uiterst belangrijke document nogal wat regesten onder het kopje ‘Maarssen’.²³⁸⁰ Echter, in Maarssen – dus op het oude land langs de Vecht – blijkt de abdij nauwelijks land te hebben gehad (6½ morgen). Het gros van de 59 regesten inzake Maarssen zal dus Maarssenbroek betreffen. Dat blijkt ook al uit de aankoop van Hendrik Splinter Thomasz door de abdij van 11 morgen in 1326.²³⁸¹ Na deze verkoop moet het bezit in Maarssenbroek lange tijd ongewijzigd zijn gebleven, wat valt af te leiden uit de verschillende overdrachten die een compleet beeld lijken te geven:

Tabel 7-13: Overdrachten van land in Maarssenbroek, abdij Mariëndaal bij Zuilen

Soort	Grootte in morgen	Herkomst	Jaartal
eigendom	11	gekocht van Hendrik Splinter Thomasz	1326
verticht van erfpacht	8	door Aart Zwedersz van Opburen t.b.v. Mariëndaal	1409
Verticht	2,5	door Dirk Aarntsz tbv Mariëndaal	1424
Verticht	2,67	door Hendrik Herbertsz van den Rijn t.b.v. Mariëndaal	1431
Verticht	1,5	door Alijd die Dirk Arendsz wijf was t.b.v. Mariëndaal	1443
Verticht	4	door Alijd die Dirk Aartsz wijf was en Gijsbert van der Meer t.b.v. haar dochter Elsabe, welke Elsebe verticht doet t.b.v. Mariëndaal	1445
Verticht	5	door Hendrik van Vliet t.b.v. Mariëndaal	1445
Verticht	2	door Aart Lutaart en zijn vrouw Margriet t.b.v. Mariëndaal	1445
Verticht	2	door Albert Lutaart en Margriet die Aart Lutaarts wijf was, t.b.v. Mariëndaal	1447
Verticht	4	door Jan Harmensz	1452
Verticht	2	door Gijsbert van der Meer, en de broers Willem, Gerrit en Dirk Spijker, Gijsbert Jansz en Alijd zijn vrouw, t.b.v. Mariëndaal	1453
koopbrief	8,5	koopbrief van de erfpacht die Tymen Trynde had aan 8½ morgen van Mariëndaal, verkocht door hem aan Mariëndaal	1461
verticht van erfpacht	4	door Laurens, Jan en Adriaan Dirksz, en Corstijn Albert Dirksz tbv Mariëndaal	1464
koopbrief	2,5	Mariëndaal koopt van Evert Berend Evertsz	1467
Verticht	2,5	door Gijsbert van Loenen als procurator van de broederschap in de Jacobskerk t.b.v. Mariëndaal	1467
Verticht	2	door Heilwig Loefs weduwe van der Haer, met haar kinderen t.b.v. Mariëndaal	1479
Verticht	6	door Jan van der Haer Loefsz t.b.v. Mariëndaal	1479
Verticht	8	door Aarnt Jansz als gemachtigde van kapittel St. Pieter t.b.v. Mariëndaal	1489
koopbrief	0	Peter Jacobsz t.b.v. Mariëndaal	1495
Verticht	3	door jvr Maria Jans dochter van der Meer t.b.v. Mariëndaal	1497
koopbrief	8	Mariëndaal koopt van Gijsbert van der Aa, Jan en Willem van der Aa zijn zoons	1517
leenbrief	0	Elect Hendrik beleent Hendrik Ruysch t.b.v. Mariëndaal na de dood van Gijsbert Loefsz van der Haer	1528
koopbrief	4,5	door Catrijn Aart Taatzs dochter, weduwe Adriaan van Pallaes, aan Mariëndaal	1530
leenbrief	16	Verlijd door Willem de Wael van Vronesteyn als gemachtigde van de graaf van Renen-berg als heer van Zuilen, t.b.v. Jan Ruysch na de dood van Hendrik Ruysch	1564

In de vijftiende eeuw komt de verwerving goed op gang, een patroon dat goed overeenkomt met de eerder geconstateerde periodiciteit van verwerving door geestelijke instellingen. Mariëndaal heeft getuige het bovenstaande overzicht land van zowel ridderschap als plattelanders gekocht, alsmede een halve hoeve van het kapittel van St. Pieter. In 1529 kwam de abdij nog in bezit van een hoeve land, voormalig leen van kasteel Zuilen.²³⁸²

²³⁸⁰ HUA, Mariëndaal, inv nr 9.

²³⁸¹ HUA, Mariëndaal, inv nr 9

²³⁸² Kort, ‘Repertorium Zuilen’, nr. 33.

Grafiek 7-8: Vererving van grond in Maarssenbroek door de abdij van Mariendaal (1300-1600)

Dat de meeste instellingen probeerden tot 'afronding' van hun bezit te komen blijkt ook weer uit het volgende voorbeeld:

Soort	Omvang	Schenker	Jaartal
Transport	helft van 5 morgen	door Evert Berend Evertsz tbv Jan Kriek en Gijsbert van Loenen, procurators in de broederschap van OLV ter nood Gods in de Jacobskerk Utrecht t.b.v. deze broederschap	1459
Koopbrief	2½ morgen	Mariendaal koopt van Evert Berend Evertsz	1467
Verticht	2½ morgen	door Gijsbert van Loenen als procurator van de broederschap in de Jacobskerk t.b.v. Mariendaal	1467

Het kapittel van Oudmunster kwam in 1460 in het bezit van een derde deel van een hoeve land, die zich uitstreckte van de stadswetering tot aan de Themater wetering. Dit derde deel was *onderdeylt in gemeinre voeren*, in dit geval met het convent van Mariendaal en Jacob Sloyer. De gehele hoeve werd geflankeerd door de erfgenamen van Jan Wstinc en Jan van Hamerstein.²³⁸³ Deze ruim 5 morgen werden verkocht door Peter Jansz Schouten en werden aangewend ten behoeve van de door Wouter Grauwert gestichte St. Maarten en St. Anthonis vicarie in de Oudmunsterkerk.²³⁸⁴ Peter was samen met zijn broer de bezitter sinds 1440 toen Hendrik Dirksz Winter de eigendom overdroeg voor schout en gerecht van Maarssenbroek. Hendrik had dit deel van de hoeve zes jaar eerder in bezit gekregen door aankoop van Aart Lutert. Deze Aart begunstigde Mariendaal.²³⁸⁵ De tussentijdse overdrachten laten zien dat de grondmarkt vrij beweeglijk was.

Het convent van Oudwijk bezat in Maarssenbroek 14 morgen land en dat is nimmer uitgebreid. Dit bezit komt voor als in *Marsenbruch XIII jugera* in het jaar 1217 wanneer bisschop Otto het convent in bescherming neemt en een opsomming geeft van het goederenbezit. Alom in het westelijke Nedersticht blijkt Oudwijk dan al land te bezitten, in veel gevallen meerdere hoeven.²³⁸⁶ Dit land lag tussen de Maarssenbroekerdijk, de wetering en Themaat in.²³⁸⁷

Het bezit van het kapittel van St. Pieter heeft in Maarssenbroek kent een opvallend verloop. Rond 1450 bezat het kapittel hier 26 morgen land, waarvan in 1489 een halve hoeve aan de abdij van Mariendaal werd verkocht.²³⁸⁸ Dit verklaart precies het verschil tussen de 26 morgen en 18 morgen die in respectievelijk de morgen- en oudschildboeken worden genoemd. Het bezit lijkt nog iets groter geweest zo blijkt uit een transport van twee morgen land door St. Pieter aan het Domkapittel in 1399.²³⁸⁹ Dat was echter niet het geval, met de overdracht van twee morgen bezat het Domkapittel toen helemaal geen land meer in Maarssenbroek. De volledige 26 morgen werden namelijk later verworven. Van dit land zijn alle overdrachten bewaard gebleven. Allereerst tien morgen land. De eerst bekende eigenaar hiervan was Willem Taets. Of deze zonder nageslacht was gestorven of het leen had verzuimd is niet duidelijk, wel verklaart Gijsbert van Abcoude, de leenheer, dat deze *tijen merghen lants ghelegghen in Maerssenbroec (...) ons van Willem Taetsen te hove comen waren*. Er rustte nog een lijftocht op van Heilwig, de vrouw van Wouter Quint, maar die werd door Wouter en zijn zoon kwijtgescholden.²³⁹⁰ Gijsbert verkocht dit land vervolgens aan Ave van Mijnden, de dochter van Jacob

²³⁸³ HUA, Oudmunster, inv nr 2245-1 (25-07-1460) en inv nr 2245-3 (25-07-1460)

²³⁸⁴ HUA, Oudmunster, 2245-2 (25-07-1460).

²³⁸⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1043-1 (17-11-1434) en inv nr 1043-2 (24-02-1440)

²³⁸⁶ OSU II, nr 646 (voor 27-07-1217).

²³⁸⁷ HUA, Oudwijk, inv nr 327. In 1400 werd het land verpacht aan Gijsbert Roelofsz de Craan, zijn vrouw Aleid en zoon Roelof, HUA, Oudwijk, inv nr 71.

²³⁸⁸ HUA, Mariendaal, inv nr 9.

²³⁸⁹ HUA, Domkapittel, inv nr 1513 (28-09-1399).

²³⁹⁰ HUA, St. Pieter, inv nr 502-2 (09-09-1364): *Wy Ghijsbrecht here van Apcoude maken cont allen luden dat voer ons quamen Wouter Qwint ende siin soen ende droeghen ons op ende scouden quit mit horen wille al alsulc recht als si hadden of hebben mochten aen tijen merghen*

Kuper en burger van Utrecht.²³⁹¹ Er trad dus verkleining van de leenhof op, iets wat we meer hebben gezien en waarschijnlijk veel vaker gebeurd is dan op basis van de overgeleverde bronnen bekend is.

Intussen waren de tien morgen gesplitst want in 1382 blijkt de ene helft in handen te zijn van Johan Wacker (die kocht van Marcelus van Mijnden en zijn vrouw Aleid) en de andere helft was van Claas van Mijnden en Richard Claasz van Loenen. Wacker kocht deze helft en was daardoor in bezit van de volledige tien morgen.²³⁹² Hij hield dit land nog 15 jaar lang alvorens hij het op 30 oktober 1397 transporteerde aan Willem Voernekin waarbij werd vermeld *tot behoef der Regulieren des cloesters van Windesem ghelegghen bi Zwolle*.²³⁹³ *Dan het tweede deel van de genoemde 26 morgen, te weten een hoeve van 16 morgen groot.* Deze genoemde Willem Voornekin bezat reeds de helft van een hoeve land in Maarssenbroek waarvan hij de andere helft verwierf op dezelfde dag met dezelfde getuigen. De bezitters daarvan waren verschillende Utrechtters, namelijk de kinderen van Herman Droem (Tymen, Jan, Lambert, Aleid en Cristina). Aldus had Willem Voornekin nu 26 morgen land in bezit.²³⁹⁴ Dit land zal hij hebben overgedragen aan het klooster Windesheim. Dat blijkt namelijk in bezit te zijn van de 26 morgen land, zo blijkt uit de verkoop aan het kapittel van St. Pieter in 1439. De belenders, pachters en getuigen bij de overdracht (landgenoten en burenen) kunnen zoals gebruikelijk worden aangetroffen in de legger van het morgengeld.²³⁹⁵

Het kapittel van St. Jan was met 21 morgen ook aardig vertegenwoordigd in Maarssenbroek. Volgens Palmboom was het land in Maarssenbroek na 1269 verworven en behoorde het aanvankelijk tot de proosdijgoederen. In 1387 werd het geruild tegen land in Mijndrecht en Wilnis, waar het zwaartepunt van de Proosdij van Sint Jan lag.²³⁹⁶

In het nabije Maarssenveen werd tussen 1216 en 1249 land verworven en we achten waarschijnlijk dat de meeste verwervingen van St. Jan uit de dertiende eeuw dateren. Volgens Palmboom kwam het kapittel aan nieuwe goederen door verwerving van oud bischoppelijk goed (ten oosten van de stad), aankoop van land nabij bestaande *curtes* en aankoop in ontginningsgebieden zoals Maarssenveen, Maarssenbroek, Spengen en Lopik.²³⁹⁷ Overigens vermoed ik dat het bezit rondom Maarssen verband houdt met de *curtis* in Zwesen die, zo opperden we eerder, St. Jan had verworven.²³⁹⁸

Zoals elders in het studiegebied beschikten de Johannieters over flink wat land in Maarssenbroek, namelijk 30 morgen. Dat dit teruggaat op het bezit van een ministeriaal is wel zeker omdat we bij een ridderorde – in dit geval met een

lants ghelegghen in Maersenbroec die ons van Willem Taetsen te hove comen waren, ende daer Heijlewijch sijn wijf hoer lijftocht aen hadde. Hier over waren onse manne daer dit gheschiede alse her Beernt uten Enghe, ridder, Geliis vander A, Johan van Voerde, Eerst Taetse ende Geliis die Brune.

²³⁹¹ HUA, St. Pieter, inv nr 502-3 (11-09-1364): Gijsbert van Abcoude, zegelt met 3 zuilen, geeft de vrij eigendom aan Aven van Mijnden Jacobs Kupers dochter Tutrecht van tijen merghen lants also alse ghelegghen siin in Maersenbroec ende ons aen comen siin van Willem Taetsen daer Heijlewijch sijn wijf hoer lijftocht aen hadde, daer boven naest ghelant is Loef Johans soen ende beneden Weernaer van Drakenborch. De het een koop betreft blijkt uit een brief van Gijsberts zoon Zweder, HUA, St. Pieter, inv nr 502-4 (11-09-1364): Wij Sweder van Apcoude here van Gaesbeke van Putten ende van Striene [Strijen] ende Willem van Apcoude maken kond ende kenlike allen luden dat wi ghleoof hebben ende gheloven voir ons ende voir onse erfghenamen vast ende ghestede te houden alsulken coep alse Ave van Minden Jacobs Cupers dochter Tutrecht tiegens onsen lieven heren ende vader ghekoft heeft, alse van tien marghen lants ghelegen in Marsenbroec dei hem van Willem Taetsen aen ons comen siin.

²³⁹² HUA, St. Pieter, inv nr 502-5 (09-11-1382): Voor schout Gerrit Taets en gerecht compareen Claes van Minden ende Richaert Claes zoen van Loenen, ende aldaer so gaf Claes van Minden voerseyt mit ziins zelfs hant voer hem selven ende Richaert voerseyt gaf mit hande ziinne maghe van zinen vier verdelen Johan Wacker Johan Wackers zoen den eyghendom vander helfte van tijen morghen lands daer Johan Wacker voertijds den eyghendom vander ander helfte van Marcelus van Minden ende van joncfrou Alijden zinen wive of ontfaen hadde. Boven: de weduwe Corij van Loef Jansz en haar kinderen alsmede Hubert van Everdingens erfgenamen, beneden: St. Catharijne.

²³⁹³ HUA, St. Pieter, inv nr 502-7 (30-10-1397): Voor schout Gerrit Taets in het gerecht van jvr Elizabeth van Loenersloot, dochter van Splinter van Loenersloot, landgenoten en burenen compareert Johan Wacker ende gaf Willam Voernekin tot behoef der Regulieren des cloesters van Windesem ghelegghen bi Zwolle den vrijen eyghendom van tien morghen lants ghelegghen inden gherechte voerscreven daer joncfrou Corij die Loefs wijf was vander Haer ende meyster Johan Colentier naest ghelant ziin aen die overzide ende Wouter vanden Vene aen die nederzide. Getuigen: Johan vander Haer, Ghizebrecht vanden Grotenhuys, Ghizebrecht Lutaert ende Gherijid Engbrechtszoen lantghenoten ende buere.

²³⁹⁴ HUA, St. Pieter, inv nr 502-6 (30-10-1397): Voor schout Gerrit Taets in het gerecht van jvr Elizabeth van Loenersloot, dochter van Splinter van Loenersloot, landgenoten en burenen compareren Gherijid coman, Tydeman Droem, Johan Droem, Lambrecht Droem ende joncfrou Aleyd hoer zuster Herman Droems kindere ende aldaer zo gaf Gherijid coman voerseyt voer hem ende voer joncfrou Korstinen zinen wive Herman Droems dochter daer hi tot dier tijd wittelijke boerte bi hadde ende Tydeman Johan Lambrecht voerscreven gaven voer hem zelve mit hoers zelfs hande ende joncfrou Aleyd voerzeyt gaf mit Tydemans hant hoers broeders voerscreven ende hoers gheboren mombaers Willam Voernekin den vrijen eyghendom vander helfte van eenre hoeve lants also alze ghelegghen is inden gherechte voerscreven daer Willam Voernekin voerzeyt die wederhelfte of toebehoert, welke hoeve lants voerscreven ghelegghen is tusschen lande der vrou van Zulen aen die overzide ende tusschen lande Ghizebrecht Galencoeps ende Henric Ghizen zoens aen die nederzide. Getuigen: Johan vander Haer, Ghizebrecht vanden Grotenhuys, Ghizebrecht Lutaert ende Gherijid Engbrechtszoen lantghenoten ende buere.

²³⁹⁵ HUA, St. Pieter, inv nr 502-8 (13-02-1439): Voor Hendrik Taatsz, schout in Maarssenbroek en Gijsbert Jansz van der Haer, Willem Gijsbertsz., Beernt Kreyt en Jan de Loze, landgenoten en burenen in Maersenbroeck in Jans gerecht vander Meer Jans zoen, compareert Gijsbert van Krympen met een bezegelde brief van prior en convent van het klooster Windesheim in Zwolle om over te dragen den vrijen eyghendom vanden lande nae bescreven inden kerspel van Maerssen (...) Inden eersten tien mergen lants die Jan de Loze bruyct daer boven naest gelegen sijn meyster Johan Colentier ende de selve Jan de Loze ende beneden Johan van der Meer Johans zoen. Noch ene hoeve lants als die gelegen is inden gerechte voirscreven die Jan de Loze voirscreven ende Bauweric te bruken plegen daer boven naest gelegen is her Franc van Borsel ende beneden Margriet Sanders mit horen kynderen. Noch een halve hoeve lants als die gelegen is inden voirs. kerspel in ons heren gericht van Utrecht die Beernt Kreyt nu ter tijt bruyct daer boven naest gelegen is Evert Trinde ende beneden Wessel van Opburen.

²³⁹⁶ Palmboom, *Sint Jan*, p. 305.

²³⁹⁷ Palmboom, *Sint Jan*, p. 308.

²³⁹⁸ Zie 6.4.

sterk liefdadige inslag – vooral aan verkoop of schenking door ridderschap moeten denken. Analoog aan wat nabij Harmelen het geval is, valt namelijk op dat vrijwel alle stukken land van de Johanniters in Maarssenbroek begrensd worden door land van de heer van Zuylen.²³⁹⁹

Het Domkapittel had een groot deel van zijn bezit in Maarssenbroek in de veertiende eeuw verworven. Het begon met een schenking door Frederik van Drakenborg van zeven morgen land, *die cleenstripe* genoemd. De opbrengst diende de kerkfabriek ten goede te komen – *totter tymmeringe behoef* zoals een pachtbrief het formuleerde.²⁴⁰⁰ Van Drakenborch zal dit land kort voor de eerste verpachting (in 1364) hebben geschonken voor zijn zielenheil; in dat geval ging het nooit om een verkoop. Ruim drie decennia later verkocht de deken van het kapittel van St. Pieter twee morgen in Maarssenbroek aan het Domkapittel.²⁴⁰¹ Het lag gemeender voor in negen morgen waarvan een aantal Utrechtse burgers, waaronder Matheus Pot, de rest bezaten. Het land was gelegen tussen twee lenen van de grafelijkheid, in het oostelijke deel van Maarssenbroek ten noorden van de Proostwetering, in 1364 omschreven als de zijdwinde. Belender het Domkapittel en Matheus Pot, dus de gegevens kloppen over en weer. Daarna stokte de verwerving van het domkapittel totdat Gijsbert Splintersz van Nijenrode en zijn vrouw Geertruid [Taats van Amerongen] in 1491 een viertel land van de hand deden.²⁴⁰²

Kloosters en kerken

Het oudste bericht over kloosterbezit in Maarssenbroek dateert van 1219. Daarin schenkt de abt van de Laurensabdij in Oostbroek o.a. landerijen aan de kloosterzusters. Door Broer is gedetailleerd de oudste geschiedenis van deze abdij grondig bestudeerd. De abdij was begonnen als dubbelklooster waaruit in 1139 het Vrouwenklooster in De Bilt ontstond.²⁴⁰³ De abdij was al vroeg in bezit van veel landerijen en blijkbaar in 1219 kon het een halve hoeve in Maarssenbroek meegeven aan de zusters in De Bilt.²⁴⁰⁴

In het Rijksarchief in Utrecht bevinden zich veel charters waarvan niet bekend is tot welk kloosterarchief ze hebben behoord. Er zitten wat bescheiden met betrekking tot Maarssenbroek in.

Allereerst een transport door Hugo Cosijnsz en zijn vrouw Aleid aan Dirk Hermansz, van twee morgen, gemeender voor in een viertel. De wederhelft bleek te behoren aan Hendrik Taats. Onder de getuigen van de overdracht zien we zowel burens als landgenoten uit de stad. Interessant zijn de belenders: Hendrik de Wit (een Utrechter) en *dat convent van den Sortroyzen bij Utrecht*.²⁴⁰⁵ In de morgenboeken staan de heren inderdaad samen als bezitters van vier morgen. Deze Dirk Hermansz was van beroep riemsnijder en hield dat land maar drie jaar waarna hij het verkocht aan Jan

²³⁹⁹ Van Winter, *Sources*, p. 274-276: *Item ibidem quartale terre prout iacet in Marsenbroec in dicta parrochia inter terram Frederici filii Theoderici Bole a parte superiori et terram domicelli de Zulen, quam nun ipso tenet in feodo Hubertus filius Ghiseberti Colentyer de Jutfaes a parte inferiori. Item in Marsebroec dimidium quartalis terre prout iacet inter terram capituli sancti Johannes Traiectensis a parte superiori et terram heredum [-] a parte inferiori. Item ibidem unum iuger prout iacet inter terram prepositi sancti Johannis Traiectensis a parte superiori et terram domini de Zulen a parte inferiori prout illud quondam possidebat a nobis Ghisebertus van de Grotenhuys. Item ibidem in Marsenbroec 6½ iugera terre prout iacet inter terram Johannis de Byndelmaer a parte superiori et terram domini de Zulen a parte inferiori et ante et retro domus nostra personaliter propius iacet una cum terra quam nunc possidet a nobis Suederus van der Meer. Que 6½ iugera modo possidet a nobis Theodericus Drubbel. Item ibidem 8 iugera terre prout iacent in Marsenbroec inter terram Johannis de Byndelmaer a parte superiori et terram domini de Zulen a parte inferiori prout illa a nobis Arnoldus de Snellenberch. Modo possidet ea Suederus van der Meer. Item ibidem mansum terre qui vocatur Crauwelshoeve prout iacet inter terram domini de Zulen a parte superiori et terram prepositure sancti Johannis Traiectensis a parte inferiori, quem modo possidet a nobis Hermannus Loze.*

²⁴⁰⁰ HUA, Domkapittel, inv nr 1515-1 (05-12-1364): Verpachting aan Swedero de Opburen (...) *septem jugera terre que olim dominus Fredericus de Drakenborch miles pro remedio et salute sue ad fabricam ecclesie nostre traiectense predictae legavit, dedit et assignavit (...) wlgariter nuncupata die cleenstripe*. Gelegen tussen land van Wouter van Voorschoten, burger van Utrecht, boven en de koster van Maarssen beneden. HUA, Domkapittel, inv nr 1515-2 (21-03-1403): boven: Gerrit de Bole met zijn kinderen, beneden: de kosterij van Maarssen.

²⁴⁰¹ HUA, Domkapittel, inv nr 1513 (28-09-1399): compareren voor schout Gerrit Taetsz in het gerecht van Elisabeth Splinters dochter van Loenersloot: *Tydeman de Langhe, jvr Aleyze die Jacobs Langhen wiif was, joncvrou Ave ende joncvrou Lyzabet hoer dochteren die zi hadde bi Jacob den Langhen horen man voorzeyt Tyman heeft een bezegelde brief van mr Arend Pot, deken van St. Pieter, met verzoek aan Tyman om namens hem eigendom over te geven van twee morghen lants also alze gheleghen ziin inden gherechte voer screven onderdeelt in neghen morghen lants daer Matheus Pot vijf morghen in heeft ende joncfrou Aleyze ende hoer twe dochteren voerscreven twee morghen in hebben, welke neghen morghen lants voerzeyt gheleghen ziin tusschen lande Aernts van Opbueren mit lande dat hi hout vander greeflicheyt van Hollant aen die overzide ende tuschen lande Willams van den Vliete mit lande dat hi hout vander greeflicheyt voerzeyt aen die nederzide.*

²⁴⁰² HUA, Domkapittel, inv nr 1514 (20-06-1491): *een viertel in Maarssenbroek streckende oestwaert vander stadt weteringe tot die Oudernae toe daer Dirck Braem mit sijnen medewerckers zuytwaert boven ende joncfrou Alienora van Borssel van Nijewenroede, vrouwe van Sinte Martijndijk, van Zuylen etc. hoir nacomelingen noortwaert beneden naestgelant sijn.*

²⁴⁰³ Broer, *Monniken*, p. 153-161, m.n. 159. Van Kalveen, 'Vrouwenkloosters', p. 152 hechtte meer waarde aan een oorkonde uit 1113 dan Broer, volgens wie dit een *falsum* is. Broer, a.w., p. 161 e.v.

²⁴⁰⁴ OSU II, nr. 670 (1219): De abt van de Laurensabdij in Oostbroek schenkt o.a. landerijen aan de kloosterzusters. *In Hemsteden XXXIII jugera. In Judifas VIII jugera. In Wercunden XXV jugera. In Veno XI jugera. In Marsnebruke dimidium mansum. In Curtrike aream et mansum. In Marsnevene dimidium mansum. In Langebruke IIII jugera et dimidium.*

²⁴⁰⁵ HUA, Bewaarde archieven I, inv nr 1481-1 (03-05-1444): *ghemengder voren in een viertel lants daer Henric Taetse die wederhelft onderdeylt of toebehoert*. Schout in die jaren was Jan van Grotenhuis, een burger van Utrecht. Getuigen Hendrik Taets, Hendrik Dirksz Spijker, Willem Jacobsz en Jan Vrancken zoon.

Evertsz. Dit zal *Jan Everts die ganscop* zijn zoals hij in de fiscale legger voorkomt.²⁴⁰⁶ Zijn weduwe Belie verkocht dit land aan Gosen Petersz in 1466. Dan blijkt ook dat Hendrik de Wit collator was van een altaar in de Buurkerk.²⁴⁰⁷

Welnu, deze *Sortroyen* waren de kartuizers van het klooster Nieuwlicht in Bloemendaal aan de oostzijde van de stad Utrecht. Volgens de morgenboeken bezat dit klooster acht morgen land in Maarssenbroek. Het cartularium bevat de transportbrief uit 1404 waarin Belie van Steenre deze halve hoeve schonk aan het klooster voor haar zielenheil en eeuwige memorie.²⁴⁰⁸ In 1548 verwierf het klooster Nieuwlicht het zojuist genoemde stukje dat ernaast lag, de twee morgen gemeender voor in een viertel. De andere helft hiervan blijkt inmiddels aan de Cellebroeders te behoren, en dus zal het onbekende charter van het Cellebroedershuis afkomstig zijn.²⁴⁰⁹ Het was niet eens de laatste verwijzing want in 1562 verstierf pas een lijfpacht die door Hendrik de Vos in 1434 was uitgegeven onder de voorwaarden dat het land *aen den maesscap [maagschap] ende bloede die van Henrick Vos ghecomen sijn* moest blijven en bij uitsterven moest vervallen aan de Karthuizers van Nieuwlicht in Bloemendaal bij Utrecht. Het was overigens geen klein lapje grond maar een hoeve van twintig morgen met huis en bomen.²⁴¹⁰ In het morgenboek staan 20 morgen op naam van Herman van Leeuwenberg, die volgens Van Buchel dezelfde is als Herman de Vos. Na de aankoop van het stadskasteel Leeuwenstein noemde hij zich daarnaar.²⁴¹¹

Tenslotte, ook in de collectie van onbekende herkomst, is er een oorkonde uit 1426 waarin Dirk van Zuylen en zijn vrouw Hillegond aan Willem Gijsbertsz een viertel land in Maarssenbroek verkochten. Het land bevond zich tussen land van Gerrit Taets en Hendrik de Vos. Ik ga er van uit dat dit land is verkocht aan het convent Jeruzalem dat volgens de morgenboeken geen land in Maarssenbroek bezat maar volgens de oudschildboeken vier morgen.²⁴¹²

Samenvattend kan voor Maarssenbroek worden geconcludeerd dat overdrachten aan geestelijke instellingen in een vrij vroeg stadium hebben plaatsgevonden. In de dertiende eeuw blijken de oude abdijen Oudwijk, Mariëndaal en Oostbroek al bezit in Maarssenbroek te hebben, alsmede het kapittel van St. Jan. In de vroege veertiende eeuw kwamen daar de Johanniters en het Domkapittel bij.

Uit de belendingen en namen van de getuigen bij de gerechtelijke transporten blijkt dat er met name stedelingen worden genoemd, die in de meeste gevallen in de morgenboeken staan als eigenaar. We hebben ze niet een voor een genoemd maar vermeld in de noten. Zonder daar statistische bewerkingen op los te laten kan over de duim worden genomen dat stedelingen flink wat land bezaten in Maarssenbroek. Dat blijkt al in de dertiende eeuw toen Hendrik van den Grotenhuse, een goeude burger van Utrecht, als vergoeding van zijn steun aan Gijsbert van Amstel, 2 viertelen land in Maarssenbroek opdroeg aan de graaf van Holland, om het vervolgens in leen te houden.²⁴¹³ Zijn gelijknamige kleinzoon droeg dit leen op aan de leenheer waarna Herbaren van Opburen werd beleend.²⁴¹⁴

²⁴⁰⁶ HUA, Bewaarde archieven I, inv nr 1481-2 (26-03-1447). Getuigen Hendrik Taets, Lauwerens Dirksz, Jan de Loze en Jan Taets. Zegelen Jan van Grotenhuis, schout en Hendrik Taets landgenoten.

²⁴⁰⁷ HUA, Bewaarde archieven I, inv nr 1481-3 (09-08-1466)

²⁴⁰⁸ HUA, Nieuwlicht, inv nr 2 (cartularium), f° 103 (1404 woensdag na St. Mathijsdag): voor schout Gerrit Taets, landgenoten en burenen in Maarssenbroek compareert *vrouwe Belie van Steenre ende gaff mit horen vrijen wille ende mit hoers gecorens mombaers hant daer sij mitten rechte aen quam haren Dirck Sloijer prior in deser tijt vanden clooster in Bloemendale bij Utrecht vander Chertroyen oorde tot behoeff des convents ende cloesters te Bloemendale voerscreven in die ere gods, onser vrouwen Sinte Marien ende alle gods heijlighen voor hoor ziele, hore ouders ende nacomelingers zielen tot enen eweliken testament ende tot eenre eweliker memorij ende gedenkenisse den voerseijden cloester ewelic te blijven eenen vrijen eigendom van eenre halver hoeve lants egghen ende eijnden mit alle hore toebehoren alsoe die geleghen is inden voirscreven gherechte [Maerssenbroeck] daer Gherijt Taedts ende Jacob Koel boven naestgelant sijn ende Gherijt Taeds voerscreven beneden naest gelant is*. Getuigen: Jan Claasz, Ghijsbrecht Luttaert en Dirck Aerndsz.

²⁴⁰⁹ HUA, Nieuwlicht, inv nr 2 (cartularium), f° 108v (28-04-1548): Voor Anthonis van Amerongen *rechter in mijnen gerechte van Maerssenbroeck compareerden* Ghijsbert vander Voert en Marietje zijn vrouw, Anthonis van der Voert en Lijsbeth zijn vrouw, Jacob van der Voert en Anna zijn vrouw, Cornelis Hendriksz van Vianen en Swanelt Valentijns dochter, Willem Saell de jonge en Marietje Peters dochter van der Voert en Petertje Peters dochter van der Voert. Het transport betrof *den vrijen eigendom van twee mergen lants gelegen inden gerechte voers. gemengder voren mitten Cellebrueders tUtrecht in een viertell lants streckende vanden broedijk tot inde lantsceijdinge toe*. Aangekomen door de dood van Valentijn vander Voert hun vader en grootvader. Aanwezig: Hendrik Taets, Albert Joosten en Aart Dirksz.

²⁴¹⁰ HUA, Nieuwlicht, inv nr 2 (cartularium), f° 109: *Litere van een hoeve lants groet omtrient XX mergen in Maersebroeck die onsen convent aengecomen is doer versterf vander afcoempst van Henrick die Vos, daer joffer Agnies van Leeuwenberch wedue van Steven van Rutenberch die leste af levende was, ende dese is gestorven inden jaer ons heren dusent vijfhondert tweeendesestich*. Volgt de oorkonde van 1434 St. Margrietavond: Voor schout Hendrik Taets komen Hendrik de Vos en zijn vrouw Liesbeth en geven in erfpacht aan Wouter Hermansz Vos *een hoeve lants ende hout omtrent twijntich mergen mitter husinge ende geboente also als daer nu op staet ende mit allen horen toebehoren (...)* daer boven naestgelant is Jan Evertsz ende beneden heer Vranck van Borssel ridder. Getuigen: Dirk Aartsz, Berend Kreyt, Alart van Eck en Gerrit Loefsz. Met confirmatie van bisschop Rudolf.

²⁴¹¹ HUA, Buchel-Booth, inv nr 171 nr. 648.

²⁴¹² HUA, Bewaarde archieven I (onbekend klooster), inv nr 1466 (20-03-1426): Dirk van Zuylen en Hillegond, zijn vrouw, en Jan van Zuylen dragen over voor het gerecht aan Willem Gijsbertsz *een viertel lants also alse die gelegen is inden gerechte voisc. dair boven naest gelant sijn Gerijt Taedsen ernamen ende beneden Henric Vos*.

Getuigen Johan Witvoet, Frederik Rotaersz, Johan Vrancken en Egbert Jansz.

²⁴¹³ Kort, 'Repertorium grafelijkheid', nr. 45.

²⁴¹⁴ De familie van Opburen komt vaak voor in de omgeving van Maarssen. De latere buitenplaats Opburen is wel onderzocht maar over de middeleeuwse familie Van Opburen bijna niets bekend, mogelijk omdat Booth en Van Buchel er ook niets van wisten. Buitelaar noemt de familie in het geheel niet.

De constatering dat stedelingen, zelfs ver buiten de muren van de stad Utrecht, zo'n grote invloed op het platteland uitoefenden maakt nieuwsgierig naar de gerechten die nog sterker in de aantrekkingsstraal van de stad lijken te hebben gelegen. Is die verwachte invloed daar nog sterker terug te zien in het grondbezit?

7.6 Ontginningen nabij de stad Utrecht: Galecop, Oudenrijn en Heicop

De gerechten Galecop, Oudenrijn en Heicop bieden een goede casus om deze vraag te beantwoorden. Ook hier zijn geen vlakdekkende archivalia overgeleverd en volstaan we met hoofdlijnen, die echter alsnog een helder beeld geven van de bezitsverhoudingen rond het jaar 1400. Dat is goed mogelijk doordat er voor Galecop een tijslijst bewaard is gebleven uit het jaar 1423.²⁴¹⁵ Deze lijst is ten opzichte van de morgenboeken kwalitatief beter, omdat de daadwerkelijke grootte staat vermeld. De tijslijst heeft 538 morgen, het morgengeld had 462 morgen terwijl de manualen van het oudschildgeld weer 538 morgen hadden. De 14^e-eeuwse lijst heeft 16 hoeven van 32 morgen, dus 512 morgen.²⁴¹⁶ Bij Galecop staan we wat uitgebreider stil omdat dit gebied een schoolvoorbeeld is voor een aantal patronen die elders in minder sterke mate aanwezig zijn geweest.

Afb. 7-23: Oudenrijn, Heicop en Galecop

Bron: TMK 1864

7.6.1 Bezitsverhoudingen in Galecop

In Galecop waren er vrij constant ruim 50 unieke eigenaren met gemiddeld ongeveer 10 morgen land. Het aantal gebruikers fluctueerde enigszins maar bleef in een vrij vaste verhouding tot het aantal eigenaren. Gebruikers met eigen grond waren er niet zo veel, het aantal kwam vrij aardig overeen met het aantal huishoudens (in 1525 waren dat er negen) maar de schijn bedriegt: de cijfers staan die conclusie toe, de details echter niet. De eigenaren-gebruikers zijn voor de helft kloosters die zo dichtbij de stad voor eigen bewerking kozen. De andere eigenaren-gebruikers van land staan weer niet in het huisgeld voor Galecop. Als we de eigenaren en pachters rond 1500 vergelijken met de huishoudens is het verschil zo enorm groot dat de conclusie nogal voor de hand ligt dat de meeste eigenaren en gebruikers niet ter plaatse woonden en stedelingen zijn geweest. Tegelijk kan worden vermoed dat de landloze hoofden van huishoudens in de stad werkzaam waren. Een andere uitleg van de zo uiteenlopende data, waar we elders een zeer goede match tegenkomen, is moeilijk te verdedigen.

²⁴¹⁵ HUA, Paulusabdij, inv nr 30, f° 15-16.

²⁴¹⁶ Maris en Immink, *Registrum Guidonis*, p. 167: *It. in Galencoip XVI hoeven*.

Jaars	Gerecht	Totale oppervlakt	Aantal unieke eigenaren	Gemiddeld bezit per eigenaar	Aantal pacht-contracten	Gemiddelde omvang pacht-contra	Aantal unieke pachters	Gemiddelde bedrijfsgrond	Gebruikers met eigen grond	Oppervlakte eigen gron	Gemiddelde eigen gron	Percentage van het lan	Fragmentatie eigenaar-gebruiker	Ratio contracten per eigenaar	Ratio contracten per gebruiker
1400	Galecop	539	55	9,80	76	7,09	44	12,25					1,25	1,38	1,73
1501	Galecop	539					50	10,78							
1536	Galecop	539	50	10,78	92	5,85	64	8,42	11	80	7,27	15%	0,78	1,84	1,44
1600	Galecop	539	54	9,98	92	5,86	52	10,37	8	62	7,75	12%	1,04	1,70	1,77
1685	Galecop	539													
1460	Oudenrijn en Heicop	885	106	8,35	152	5,82	60	14,75					1,77	1,43	2,53
1501	Oudenrijn en Heicop	885					73	12,12							
1536	Oudenrijn en Heicop	885	89	9,94	137	6,46	72	12,29	16	106	6,63	12%	1,24	1,54	1,90
1600	Oudenrijn en Heicop	885	77	11,49	124	7,14	71	12,46	25	150	6,00	17%	1,08	1,81	1,75
1685	Oudenrijn en Heicop	885													

Het beeld dat uit de getallen voor Oudenrijn en Heicop spreekt is nagenoeg gelijk. De bedrijven waren hier echter zo'n 20% groter. Ook hier verschilde het aantal huishoudens (23) enorm van het aantal pachters.

Grafiek 7-9: Bezitsverhoudingen in Galecop (ca. 1420 en ca. 1460)

Galecop moet een nauwe relatie met de stad Utrecht hebben gehad zo blijkt uit de bezitsverhoudingen rond 1420. De meeste individuele bezitters en gebruikers waren stedelingen.

Terwijl de ridderschap met minder dan een achtste van het land relatief slecht scoorde was er al veel land in handen van de stedelijke charitatieve instellingen en de kloosters en kerken, veel meer zelfs dan in andere gerechten. Aangezien deze voornamelijk door burgers van goederen voorzien kunnen we het grondbezit in Galecop gerust het predicaat stedelijk geven. Ook het grote aandeel van de oude instellingen zal uiterlijk in de vijftiende eeuw zijn beslag hebben gekregen wat ook afgeleid lijkt te kunnen worden uit het lage aandeel van de ridderschap. De meeste transportbrieven die we hebben kunnen achterhalen betreffen van stedelingen uitgaande verkopen, waarbij opvalt dat de getuigen bij deze transacties ook voornamelijk stedelingen zijn.²⁴¹⁷ Vele oorkonden worden duidelijk door burgers uitgegeven wat blijkt uit de *intitulatio* die doorgaans luidt: *doe ic verstaen N borgher Tutrecht*.²⁴¹⁸

Doordat vrij veel van de bestudeerde pacht- en transportakten uit de vijftiende eeuw dateren, konden de meeste belenders in de leggers van het morgengeld worden aangetroffen. Terwijl alle details in de voetnoten worden verantwoord kan kortweg worden gezegd dat de meeste individuele belenders inderdaad stedelingen waren. Uit bovenstaande diagram blijkt dat de burens nagenoeg afwezig waren als eigenaar van land, mogelijk gaan ze schuil achter de categorie 'Overige', mogelijk echter waren dit ook stedelingen. Het handjevol burens dat nog grond bewerkte en was gebleven zal een restant geweest zijn van de burens die al vroeg naar de stad vertrokken. Met vroeg doelen we dan op de periode 1350-1425. Galecop was na de verkoop van de stadsweide van Utrecht een relatief nabijgelegen weidegebied. Papecop lag dichterbij maar daar was door de stevige positie van de Paulusabdij niemand tot aan de Reformatie in staat om grond te verwerven.

De vraag die we ons nu stellen is of deze toestand van (veel) oudere datum is, met andere woorden: is de ontwikkeling van het stedelijke karakter van grondbezit rond 1420 een afsluiting van een veel eerdere ontwikkeling? Het meest interesseert ons hier de herkomst van de ruim 50% van de grond die dan al in de dode hand blijkt te zijn.

Kloosters en kerken

Met betrekking tot Galecop zijn er niet bijster veel middeleeuwse archivalia die ons wijzer maken over vroegere bezitsverhoudingen. Wel blijkt uit het vorenstaande diagram dat kloosters en kerken al vroeg in Galecop aanwezig waren met een aanzienlijke hoeveelheid land. Het begin 12^e-eeuwse Vrouwenklooster van benedictinessen in De Bilt bezat 27 morgen land waarvan over de herkomst niets bekend is. Het *calendarium* van het klooster staat bol van bekende adellijke families, ook uit ons studiegebied zoals Van der Haer, Uten Engh, Van Voorne. Elizabeth van Vleuten schonk 25 gulden om *het cloester me the tymmeren*.²⁴¹⁹ Het klooster was echter bij uitstek een adellijk vrouwenklooster, evenals Oudwijk, St. Servaas, Mariëndaal en Wittevrouwen. Na de Reformatie bleven ze bestaan in gereformeerde vorm. Aangezien de leden van adel waren kwamen deze vijf conventen onder bestuur van de ridderschap te staan.²⁴²⁰ Het land

²⁴¹⁷ Zie de voetnoten bij de behandelde overdrachten.

²⁴¹⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 2182-4 (19-02-1389).

²⁴¹⁹ HUA, Vrouwenklooster, inv nr 28, f° 33v (januario).

²⁴²⁰ Rengers Hora Siccama, *Geestelijke en kerkelijke goederen*, p. 645.

in Galecop zal met een slag om de arm van een adellijke familie afkomstig zijn; voor nonnen uit de adellijke stand waren de vrouwenkloosters immers bestemd.²⁴²¹ Bisschoppelijke invloed kan in de vroege jaren van hun bestaan overigens niet worden uitgesloten voor de adellijke vrouwenkloosters die in deze periode zijn ontstaan.²⁴²² Het enige aanknopingspunt dat uit het bronnenonderzoek naar voren kwam is dat het klooster uiterlijk in 1358 land in Galecop heeft verworven.²⁴²³

Evenmin zijn we ingelicht over een bezit van 34 morgen land van de het convent van de Wittevrouwen, gesticht in het tweede kwart van de dertiende eeuw.²⁴²⁴ Zelfs Van Buchel heeft niet méér gezien dan het cartularium dat nu nog bestaat, met uitzondering van het nu verdwenen anniversarium dat hij vrij volledig heeft getranscribeerd.²⁴²⁵ Daarin vinden we een keur aan adellijke figuren waaruit een willekeurige greep laat zien dat ook de groten uit ons studiegebied in het klooster werden herdacht: *Wilhelmus de Vloten, domina Clementia uxor domini Theoderici de Zulen militis, Elyzabeth de Vloeten, dominus Petrus de Hamme, Wilhelmus de Nyerelt, Zwaneldis de Vloten, domina Agnes uxor domini Stephani de Nyerelt militis*. Dergelijke namen verbazen minder als we weten dat het klooster, dat tussen 1326 en 1365 regels van premonstratenzer orde aannam en in die periode autonoom werd, voornamelijk werd bevolkt door vrouwen uit de Stichtse adel.²⁴²⁶ Het grondbezit van deze kloosters zal vast uit de categorie ridderschap afkomstig zijn.

Het Utrechtse Begijnhof had in 1383 de helft van vijf morgen land verworven. Dat werd zo omschreven omdat de andere helft aan Werner Braem behoorden. De begijnen kochten het stukje land van Dirk Schrevels van Polsbroek en zijn vrouw Mechteld, dochter van Hendrik Platzaard.²⁴²⁷ Werner Braem was schepen van Utrecht in vele jaren tussen 1355 en 1381.²⁴²⁸ Geen ridderschap in dit geval, maar een Utrechts burger. Dat was ook het geval bij een latere verkoop door Wouter Gijsbertsz van Rumpst en zijn vrouw Belie van vier morgen tussen de Galencopperdijk en Heicopperdijk waar Jan Lauwerman boven en Bartholomeus gasthuis beneden geland waren.²⁴²⁹ Van Buchel vermeldt leden van het geslacht Van Rumpst in stedelijke context vanaf de eerste kwart van de veertiende eeuw.²⁴³⁰ Ook in de parochie Vleuten had de familie land, namelijk 4 morgen op de Lage Haar, in leen gehouden door Claas van Rumpst van de heer van Gaasbeek. Het leen behoorde aan de leenhof van kasteel Abcoude en we twijfelen niet dat dit land uit het bezit van Van Zuylen kwam.²⁴³¹ In 1310 moet Ghizebrecht van Roemst een schadevergoeding betalen voor een misdrijf waarbij aan zijn zijde Elyaes en Egbrecht van der Haer optreden.²⁴³² Anderen leden uit zijn maagschap hakten de voet af van iemand in Achthoven boven Montfoort, waar Gizebrecht van Roemst Clais soen als borg optrad.²⁴³³ Ghijsbrecht van Reemst Clais en Ghijsbrechts soen komen in een ongedateerd – vermoedelijk begin 14^e-eeuws lijstje – in de omgeving van Hendrik van Vianen voor, samen met o.a. Boekel van der Haer.²⁴³⁴

Het convent van Bethlehem kwam in 1458 in bezit van ruim negen morgen land in Galecop door aankoop van Evert van Benschop. Dankzij een aantal retro-acten is bekend dat Jan de Rode, een Utrechts burger, deze halve hoeve in 1398 verkocht aan Jacob Hendriksz Sloyer. Daarbij werd vermeld dat het land tussen Mariëndaal en Johan van den Spiegel en Sander van Herwen was gelegen.²⁴³⁵ In 1458 verkocht Gerrit Sloyer dit land aan Evert van Benschop.²⁴³⁶ Van Herwen was inmiddels opgevolgd door een vicarie van Oudmunster, die we verderop nog behandelen. In het morgengeld komt Bethlehem niet voor als bezitter, eenvoudigweg omdat Evert van Benschop dit land in erfpacht ontving en inderdaad staat hij geregistreerd als eigenaar. In de manualen van het oudschildgeld staat Bethlehem wel als eigenaar en toen was de halve hoeve een tijdpacht geworden.

Het convent van St. Cecilie verwierf in 1416 ongeveer vier morgen land van Lambert van Isselt, zijn vrouw Margriet en zijn broer Hendrik. Het ging om tweederde van vijf morgen land, waarvan broer Jan van Isselt eigenaar was van een derde deel en dit niet verkocht. Naast de fragmentatie van bezit door vererving zien we aan de belenders weer burgerlijk grondbezit met Wouter Hawe, Ghisebert Loef Berchmaker en Frederik Lamberts, die ongetwijfeld als

²⁴²¹ Van Kalveen, 'Vrouwenkloosters', p. 152.

²⁴²² Van Kalveen, 'Vrouwenkloosters', p. 153, 155 en 156.

²⁴²³ HUA, Oudmunster, inv nr 1190 (09-03-1358): *unum juger terre jacentem in Galencoep cum monialibus in Vrouwencloester in ultimo campo qui se extendit ad bouwens sloet inter terram Petri Maghelema a parte superiori et dictarum dominarum in Vrouwencloester (...) a parte inferiori*.

²⁴²⁴ Van Kalveen, Vrouwenkloosters, p. 158.

²⁴²⁵ HUA, Buchel-Booth, inv nr 7, f° 18 en 216 en inv nr 18, f° 93-94 en 104.

²⁴²⁶ Van Kalveen, 'Vrouwenkloosters', p. 159. Van Kalveen ziet niet zoals Van Campen een overgang van het klooster naar de norbertijner order. Vgl. Van Campen, 'Stichting', p. 117.

²⁴²⁷ HUA, Begijnhof, inv nr 825-1 (06-08-1383): *tot behoef des hoefs vanden Begijnhove tutrecht om een zeker summe van ghelde (...) die helfte van vijf morghen lands daer Wernaer Braems erfnamen de ander helfte onderdeelt of toebehoert also alse gheleghen zijn in Galencoep*.

²⁴²⁸ HUA, Buchel-Booth, inv nr 169, nr 487.

²⁴²⁹ HUA, Begijnhof, inv nr 824 (24-04-1542).

²⁴³⁰ HUA, Buchel-Booth, inv nr 169, nr 488.

²⁴³¹ Kort, 'Repertorium Gaasbeek', nr. 124.

²⁴³² Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, p. 80 (14-06-1310).

²⁴³³ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, p. 230.

²⁴³⁴ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, p. 211.

²⁴³⁵ HUA, Bethlehem, inv nr 1284-1 (26-11-1398).

²⁴³⁶ De opeenvolging van transporten in HUA, Bethlehem, inv nr 1284-2 (01-08-1458), inv nr 1285-4 (17-09-1458) en inv nr 1284-3 (30-09-1458): Evert van Benschop verkoopt aan Bethlehem een halve hoeve, waar boven Mariëndaal en beneden een vicarie van Oudmunster welke halve hoeve lants voerscreven ic teghen Gheerijt Sloeyer gecoft heb ende den vrijen eijsdom daer of vanden selven Gheerijt Sloeijer ende van Heinrick Sloeijer Heindricszoen tot behoef der zusteren voirgenoomt ontfanghen hebbe.

grootgrondbezitter Frederik Lamberts van der Woerd geïdentificeerd kan worden.²⁴³⁷ In Galecop bezat hij volgens het morgenboek echter slechts drie morgen. Het convent kocht twee jaar later nog eens twee morgen van Folpert van Amerongen en zijn vier kinderen. Als een van de belenders komt de burger Werner Braem voor die we in het morgengeld terugvinden als eigenaar van vijf morgen land in Galecop.²⁴³⁸ Ook hij moest dit land delen, en wel met zijn zuster Engel, die haar helft in 1442 aan het convent van St. Cecilie verkocht. Engel was getrouwd met Folpert van Zuylen van Haften wat andermaal laat zien dat huwelijken tussen riddermatige families en patriciërs aan de orde van de dag waren.²⁴³⁹

Een fraai voorbeeld van zo'n huwelijk komen we tegen in een transport waarbij ook weer duidelijk wordt dat niet alle eigenaren van een stuk land op hetzelfde tijdstip akkoord gaan met een verkoop. In 1413 compareerden voor schout en gerecht Matheus Pot, Peter Mouwer, Aleid – dochter van Hendrik Rover van Zuylen, en haar dochters Aleid en Rixa die gezamenlijk een groot deel van zes morgen land bezaten, namelijk vijf en een kwart morgen.

Matheus Pot vertegenwoordigde zijn vrouw Elizabeth, dochter van Peter Mouwer. Peter trad op voor zichzelf en zijn vrouw Geertruid en uiteindelijk blijkt Aleid de zus van Peter Mouwer te zijn.²⁴⁴⁰ Leden van de familie Mouwer/Mouwerkin/Mouwerenberg (naar het huis dat ze bij de Bakkersbrug in Utrecht bezaten) vervulden in de veertiende eeuw al vaak de rol van schepenen in Utrecht.²⁴⁴¹ Welnu, de genoemde comparanten verkochten deze ruim vijf morgen land aan Jan Hendriks van Vianen, die gehuwd was met Aleid's zus Agnes.²⁴⁴² Jan was blijkbaar niet van plan dit land te behouden en transporteerde aan Maria Wesselsdochter van Ravenswaay.²⁴⁴³ Het land lag tussen Oudwijk en broers Tyman en Frederik Trinde.²⁴⁴⁴ Dat deze vijf morgen land volgens de leggers van het morgengeld op naam staan van het Elfduizend maagdenconvent. In 1426 transporteerde Maria van Ravenswaay het land aan dit besloten convent.²⁴⁴⁵ Volgens Van Buchel was Maria in 1412 een van de eerste zusters van Brandolij convent, gesticht door Braem Dole, net als St. Cecilie een stichting in het kader van de moderne devotie. Het Braem-Dolen convent (wat in de volksmond tot Brandolij verbasterde) nam de derde regel van St. Franciscus aan en kozen als patronessen St. Ursula en haar Elfduizend maagden.²⁴⁴⁶ De resterende driekwart morgen waren in bezit gebleven van Hillegond van Mouwerenberch. Zij was een dochter van Johan Mouwer, een broer van de eerder genoemde Peter, wiens kinderen het overige deel van dit land hadden.²⁴⁴⁷ Van dit stuk land werd in 1441 geschreven dat het lag *ghemengder voeren in zes morghen lants daer die susteren ende ghemeene besloten convente vanden elfdusent maechden gheleghen onder die smede binnen Utrecht dat ander deel vanden voorseyden zes morghen lants of toebehoert*. Het was inmiddels in bezit geraakt van Hendrik de Rover van Winsen, Alyse van Winssen en Godschalk van Winssen die het geheel verkochten aan het convent.²⁴⁴⁸ Daarmee had het klooster van St. Ursula de volledige zes morgen in bezit gekregen dankzij verkopen van goeude burgers der stad Utrecht.

Liefdadigheid

Het Bartholomeus-gasthuis bezat volgens de legger van het morgengeld tien morgen land. De tijslijst van vier decennia daarvoor vermeldt een perceel van twee en een perceel van drie morgen. Afzonderlijke archivalia met betrekking tot Galecop zijn niet overgeleverd maar gelukkig heeft Herman de Weldighe in 1412 het *Liber hospitalis* opgesteld, waarin honderden oorkonden zijn verzameld en dit boek werd lange tijd bijgehouden.²⁴⁴⁹ De aantekeningen in het eerste deel van dit boek zijn niet altijd gedateerd. Vaak gelukkig zijn in het vervolg de eigendomsbrieven volledig

²⁴³⁷ HUA, St. Cecilie, inv nr 916-1 (20-01-1416): *den vrijen eijghendom van die tweedeel van vijf morghen ende twe hont lants gheleghen inden zelve gherecht in ghemengder voeren in eenre halve hoeve lants die toebehoert tot Sinte Barbaren tutrecht ende daer Jan van Ysselt horen broeder dat derdendeel vanden vijf morghen ende twe hont lants toebehoert, des boven de halve hoeve naest ghelant is Wouter Hawe ende beneden Ghisebert Loef Berchmaker, Vrederic Lambertszoen ende Lambert sijn zoon.*

²⁴³⁸ HUA, St. Cecilie inv nr 917-1 (06-11-1418): Folpert van Amerongen en zijn zonen Jan, Aart en Jacob en dochter Catharina komen voor het gerecht in Galecop voor het transport van de helft van een viertel in Galecop waarvan jvr Engel Jans dochter van Oostrum de andere helft heeft. Boven: Werner Braem en beneden: het Duitse Huis en Vrouwenklooster.

²⁴³⁹ HUA, St. Cecilie inv nr 918-1 (10-05-1442): Volpert van Zulen van Haften ende joncfrou Engel sijn wijf ... die helfte van vijf mergen lants daer die ander helft of toebehoert Wernaer Braem horen broeder. Boven: Jan de Koning en beneden: St. Catharijne. Jan de Koning bezat vier morgen land in Galecop.

²⁴⁴⁰ HUA, Buchel-Booth, inv nr 168, nr 304: Hendrik de Rover huwde Aleid Peter Mouwerkijs dochter. Ze kregen vier dochters: Agnes van Zuylen, huwt Jan van Vianen. Ze geeft Batestein in 1407 over aan zus Aleid; Armgard van Zuylen; Aleid van Zuylen, huwt 1) Wouter van den Wael en 2) Floris van der Dussen, baljuw van Zuid-Holland; Rixa, huwt Jan van Renesse van Rijnouwen.

²⁴⁴¹ HUA, Buchel-Booth, inv nr 172 nr 726 Mouwer, Mouwerkin en Mouwerenberch.

²⁴⁴² HUA, St. Ursula, inv nr 1147-1 (03-11-1413) Zwaar beschadigd, 4 grote rode gaten.

²⁴⁴³ De Van Ravenswaay's waren medio veertiende eeuw burgers van Utrecht. Wessel was kanunnik van St. Marie.

²⁴⁴⁴ HUA, St. Ursula, inv nr 1147-2 (03-11-1413): *onderdeelt in zes merghen lants daer joncfrou Hildegont van Mouwerenberch die ander vijfte-half hont lants of toebehoren.*

²⁴⁴⁵ HUA, St. Ursula, inv nr 1147-3 (08-04-1426).

²⁴⁴⁶ HUA, Buchel-Booth, inv nr 172, nr. 766.

²⁴⁴⁷ HUA, Buchel-Booth, inv nr 172, nr 726. Johan Mouwer huwde Hillegond, dochter van Evert van Heemstede. Ze hadden Kinderen: Johan, Elisabeth (x Godschalk Vrencke), Aleid (x Ermbrecht Pellencussen), Elisabeth (non in Mariendaal) en Hillegond was *mater* volgens necrologium Mariendaal.

²⁴⁴⁸ HUA, St. Ursula, inv nr 1147-4 (14-05-1441) en inv nr 1147-5 (03-06-1441).

²⁴⁴⁹ HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1619. Op het schutblad: *Deden wi als wi souden/God dede dat wi wouden.*

afgeschreven en voorzien van notities over de verpachtingen. We leren er uit dat beide percelen in 1417 werden aangekocht van Wouter Hawe.²⁴⁵⁰ Het waren weer onvolledige kavels. De drie morgen lagen in een weer van vier waarvan Hendrik de Witte een morgen bezat. De andere twee morgen maakten deel uit van drie morgen waarvan Engel van Oostrum een morgen bezat. Wouter Hawe trad in de transportakten op met Daam Taatz, die getrouwd was met Wonne, de dochter van Wouter. De resterende morgen van het drietal werd in 1446 door Claas van Oostrum verkocht aan het gasthuis, zodat het bezit enigszins werd afgerond.²⁴⁵¹ Het gasthuis slaagde er echter niet in om de resterende morgen van het viertal te verwerven, uit een aantekening blijkt dat bij de verpachting in 1481 Roelof Duvelant drie morgen van het gasthuis huurde terwijl het Duitse Huis de andere morgen bezat.²⁴⁵² Deze vroege verwervingen van drie en twee morgen in 1417 staan dus in de tijslijst uit 1423. De resterende vier morgen zijn inderdaad ook tussen 1423 en 1461 verworven. Ook in dit geval waren er meerdere bezitters van weinig land die in 1433 gezamenlijk hun vier morgen land aan het gasthuis verkochten.²⁴⁵³

Het Barbara en Laurensghasthuis verwierf na 1423 land in Galecop. Het zal goeddeels afkomstig zijn geweest van Jan van den Spiegel, die het in 1396 verwierf van Arend Pot, deken van het kapittel van St. Pieter. Deze akte van overdracht alsmede de gerechtsbrief zijn bewaard gebleven in het archief van dit gasthuis. Uit de belendingen blijkt wederom dat het omringende land in bezit was van gegoede stedelingen van Utrecht.²⁴⁵⁴

Het Melatenhuis tenslotte bezat in Galecop negen morgen land. Over de verwerving is niets bekend. Toen in de eerste helft van de zestiende eeuw een register van eigendomsbewijzen werd opgesteld was er niets over de verwerving in Galecop meer te vinden. Zo hebben we niets meer dan een pachtbrief uit 1457 ten behoeve van Jacob Loefsz en Dirk van Benschop, die hiermee hun pacht zagen voortgezet met nog eens tien jaar. Of het land van stedelingen afkomstig was is dus niet bekend, waarschijnlijk is het wel.²⁴⁵⁵ De tijslijst uit 1423 vermeldt negen morgen land op naam van “de zieken”.

Oude instellingen

De derde categorie die we aan een onderzoek onderwerpen vormt het sluitstuk van deze analyse der bezitsverhoudingen in Galecop. Allereerst het kapittel van Oudmunster. Zowel de tijslijst als het morgenboek vermelden acht morgen van het kapittel en zes morgen van een vicarie. De acht morgen blijken kort voor 1300 verworven te zijn; de goederenlijst van deken Visscher uit 1300 vermeldt een halve hoeve in Galecop, de kapittelrekening uit 1300 bevat dit land ook, de rekening uit 1295 echter nog niet. Aangezien de rekening van 1296 de halve hoeve wel vermeldt zal dit land in dat jaar zijn verworven. De pachter, Ghiselbertus Longus, had nu een halve hoeve in Jutphaas en de halve hoeve in Galecop tezamen voor 12 pond. Het jaar daarvoor pachtte hij alleen de halve hoeve in Jutphaas voor 7 pond. Bijzonder is dat de hoeve in Galecop als toepacht 6 vogels had, als enige in de rekening, waar pachthoenders werden vermeld.²⁴⁵⁶ Of deze Gijsbert de Lange de verkoper of schenker van deze halve hoeve was durf ik niet te zeggen. Hij hield dit in lijfpacht en niet in erfpacht zoals dan verwacht zou worden. Aan de bovenzijde werd Mariëndaal genoemd en aan de benedenzijde de Paulusabdij. De zes morgen tenslotte die in de tijslijst al voorkomen behoorden aan het

²⁴⁵⁰ HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1619, f° 5: *Item ghecoft teghens Wouter Haeu 3 merghen lants ghelegghen in Galencoep daer den vierden merghen of toe behoert Henric den Witten. Ghecoft teghens Wouter Haeu 2 merghen ghelegghen in Galencoep daer jonfrou Enghel van Oostrum enen morghen of toe behoert vanden drien. Aldaar op f° 36 (1417, woensdag na St. Victor): Doet verstaan Herman de Keyser schout in Galencoep, dat voor hem en gerecht kwamen Wouter Hawe ende Daem Taedse ende begeerde eens oirdels op die dryedeel van IIII morgen lants also also die gelegen sijn inden gerechte voirs. daet Henric de Witten dat vierendeel off toe behoert, daer Dirc Corlyncs erfnamen boven naest gelant sijn ende beneden Tyman Trynde ende mede off die tweedeel van drye morgen lants gelegen inden voirsch. gerechte daer joffrou Engelen van Oestrum dat derdendeel off toe behoert daer die heren van Sinte Marien tutrecht boven naest gelant sijn ende beneden Claes erfnamen van Wyl.*

²⁴⁵¹ HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1619, f° 36: *Item die III morgen bruycte anno LXXXI Aernt Jansz tJutfaes aenden Groenewech mit den enen morgen lants die Claes van Oestrum Sinte Bertelmeus gasthuus ende gaf anno XLVI, dat sijn dan III mergen tsamen om III oude scilde ende staen hier om ander sijde gescreven den eygendomsbrief vanden enen morgen lants. Aldaar, f° 36v (1446 woensdag na Sint Lucas evangelist): Voor schout Jacob Loefsz compareert Claes van Oestrum. Hij en zijn vrouw Agnes verkopen een morgen lants gelegen inden voirsch gerechte in een geweer lants van dryen mergen daer de ander twee mergen of toebehoren Sinte Bertelmeus gasthuus tutrecht, daer boven den drien merghen voirsch. naest gelant sijn dat capittel tSinte Peters tUtrecht ende dat capittel van Sinte Marien tUtrecht beneden ende Jan Tolsz.*

²⁴⁵² HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1619, f° 36: *Item dit voirsch. lant bruycte anno LXXXI Roelof Duvelant die drie morgen daer behoert den heren van Duytschen huse of toe die vierden morgen, om VIII Beyers gulden placht Gerijt Tymansz te bruycken ende Roelof voirg. geeft nu siaers. Het Duitse Huis bezat deze morgen in elk geval in het jaar 1436: f° 13: Jan Gelis huurde 4 morgen in Galencoep voor tien jaar vanaf 1436 waarbij werd vermeld dat 1 morgen hiervan aan het Duitse Huis behoorde.*

²⁴⁵³ HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1619, f° 36v (1433 Sint Catharijne avond): *Voor schout Hendrik van Beersse en gerecht Galecop komen Henric Stoeck, Hubert Roesel, Alijt ende Jacob des selven Henrics kinderen ... die vier morgen lants also also die gelegen sijn in Galencoep inden gerechte voirs. streckende van Galencoperdijc op daer die heren van Sinte Marien tutrecht boven ende die heren vanden Duytschenhuse tutrecht beneden naest gelant sijn. Niemand heeft een zegel en op verzoek zegelt Egbert Paelvoet.*

²⁴⁵⁴ HUA, Barbara en Laurensghasthuis, inv nr 1380-1 (20-12-1396): *Mr. Arend Pot, deken van St. Pieter machtigt Tydeman den Langhen, zijn neef, om namens hem voor schout, landgenoten en burens van Galecop aan een andere neef van hem, Jan van den Spiegel, te transporteren: de helfte van dertien morghen lants also also ghelegghen sijn inden gherecht voeschreven gheheten den Zoeghecamp daer een outaer inder kerken tot Oudemunster tutrecht inden kroft dat ghesticht is inde ere van Zinte Johanne die weder helfte of toe behoert, tusschen lande Johans Roden aen die overzide ende tusschen lande der proefstyen van Zinte Peters tutrecht aen die nederzide. Transport voor het gerecht inv nr 1380-2 (21-12-1396), getuigen Gerrit van Damasch, Matheus Pot, Gijsbert Loef Berchmakers.*

²⁴⁵⁵ HUA, Melatenhuis, inv nr 488, f° 76 (30-04-1457): *huerbrieff van negen mergen in Galecop hiervan en worden geen eigendoms brieven bevonden.*

²⁴⁵⁶ Van Royen, ‘Kapittelrekening’, p. 30 (a° 1295) en Hofman, ‘Rekening’, p. 312 (a° 1296).

St. Jan Evangelist altaar in de kroft van de Oudmunsterkerk. Het land werd aan het altaar geschonken door Sander van Herwen en zijn vrouw Liesbeth in 1389, vier jaar nadat hij het had verworven.²⁴⁵⁷ Voorts had het kapittel nog een morgen land in een kampje met Vrouwenklooster, in 1358 verpacht aan Frederik van der Woerd, grootgrondbezitter in deze omgeving en burger van Utrecht.²⁴⁵⁸

Het bezit van St. Marie is ook goed te traceren, hoewel er weer wat verschillen zitten tussen de tijslijst en de morgengeldlegger. De tijslijst uit 1423 laat zien dat het kapittel 8, 14, 10, 5 en 5 morgen bezat in Galecop en honderd jaar later was dat nog zo. Het grootste deel van de verwervingen heeft duidelijke sporen in de bronnen achtergelaten en blijkt in de periode 1374-1422 te zijn verworven. Onduidelijkheid is er m.b.t. de 14 morgen, waarvan zelfs in het cartularium van het kapittel (het 14^e-16^e-eeuwse *Liber pilosus*) geen eigendomsbrief is afgeschreven waarmee het maar de vraag is of die er ooit geweest is. De oudste pachtbrief dateert uit 1335 en we leren er bovenal uit dat de belenders ook toen al burgers van Utrecht waren. Er blijkt ook een eerdere pachter te zijn geweest en mogelijk gaat dit bezit terug tot de dertiende eeuw.²⁴⁵⁹

Afb. 7-24: Pachtbrief uit 1335 van 14 morgen land in Galecop (afschrift in cartularium)

Bron: HUA, St. Marie, inv nr 1, p. 148.

De tien morgen land waren afkomstig van Hendrik Zoudenbalch (kanunnik van St. Marie) en zijn boer Gerrit. Aanvankelijk werd de helft ervan aan het kapittel verkocht en de andere helft aan Roelof Tam, mede-kanunnik en scholaster van het kapittel. De helft die aan de kerk kwam werd qua bestemming in tweeën gesplitst waarbij een morgen voor de kanunniken was en vier morgen voor de gemene kerkgezellen. Dit is een mooi voorbeeld van aankopen van land ten behoeve van de talloze fondsen die er binnen een kapittel waren en alle behoefte bleken te hebben aan toenemende inkomsten. Daarbij moeten we ons realiseren dat bij afnemende rentabiliteit van de grond, meer daarvan

²⁴⁵⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 2182-4 (19-02-1389): Sander en zijn vrouw Liesbeth en Margriet die Peter Bertradens wijf was ... en verdere details zoals bij de eerdere verkoop, HUA, Oudmunster, inv nr 2182-2 (20-05-1385): doe wi verstaen Claes de Cuper ende Heylwich zijn wijf Hermans dochter vanden Rijn dat wi vercoft hebben haren Ghizebrecht van Hamelberghe preester ende Sanders van Herwen (...) zevendehalf morghen lants also also ghelegghen zijn in Galencoep indes doemproefsts gherecht van Utrecht tusschen lande Splinter Herboerts aen die ener zide ende tusschen lande meyster Aernt Pots deken der kerken tot Zinte Peter tutrecht aen die neder zide. Borgen: Zweder van Voorn, Wouter Grauwert en Johan Riqwinsz. Aldaar, inv nr 2182-3 (20-05-1385) de gerechtsbrief, waarbij de landgenoten Johan van Zulen en Gerrit Pijl vander Woerd getuige waren. Uit inv nr 2182-5 (02-02-1409) blijken de belenders boven Jacob Hendriks Sloeyer en beneden Johan van den Spiegel; ook zo in inv nr 2182-7 (21-01-1422) terwijl de eerstvolgende brief inv nr 2182-8 (21-02-1504) boven Bethlehem en beneden Barbara en Laurengasthuis vermeldt. Dat klopt met alle eerder genoemde details.

²⁴⁵⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 1190 (09-03-1358): unum juger terre jacentem in Galencoep cum monialibus in Vrouwenkloester in ultimo campo qui se extendit ad bouvens sloet inter terram Petri Maghelems a parte superiori et dictarum dominarum in Vrouwenkloester (...) a parte inferiori

²⁴⁵⁹ HUA, St. Marie, inv nr 1, p. 148 (1335 in die beati Alexis): Aan Willem Jansz 14 morgen in Galencoep ad vitam quatuordecim iugera terre que Wilhelmus filius Godefridi quondam coluit sita in Galencoep inter terram Tidemanni dicti Pampus a parte superiori et terram Jacobi de Speculo a parte inferiori.

nodig was om de inkomsten op peil te houden.²⁴⁶⁰ De rest van het bezit was in de jaren zeventig van de veertiende eeuw in handen van het kapittel gekomen.²⁴⁶¹

De abdij van Oudwijk had volgens de morgengeldlegger 5 morgen in Galecop wat een eeuw later was aangegroeid tot 37 morgen. Volgens de tijslijst uit 1423 bezat de abdij echter zes, elf en vijf morgen een verschil dat we mogelijk moeten zoeken in erfpachten waar immers de erfpachthouder als eigenaar werd geregistreerd, iets wat in tijslijsten niet het geval was. Aan de hand van de eigendomsbrieven kan de volgende evolutie worden geschetst:

Tabel 7-14: Verwerving van land in Galecop door de abdij van Oudwijk

Jaar	Bezit	Herkomst
1397	5 morgen	Jan Roetaerts van Lichtenberg
1398	5 morgen	Hendrik de Witte
1406	1 morgen	Matheus Pot
1407	10½ morgen	Peter Maechelem, Jan, zijn vrouw, Wernaer Braem, en Aernt Oghe (Peter en Werner waren broers)
1470	6 morgen	Gijsbert van Weyborch en zijn vrouw Zwanelde
1471	8 morgen	Johan van der Schoerl en zijn vrouw Geertruyt (de hoeve van Voirn)

Bron: HUA, Oudwijk, inv nrs 95, 97-101 en 107

De abdij van Mariëndaal bij Zuilen had zoals in vele andere plaatsen een aanzienlijk bezit opgebouwd. Volgens de tijslijst was dat in 1423 al 64 morgen en dat zou niet meer veranderen. Mogelijk hield dat in dat de abdij geen uitbreiding in Galecop nastreefde. Een uitzondering wordt gevormd door de aankoop van drie morgen land die door Jan van Zuylen van Anholt in 1439 van de hand werden gedaan.²⁴⁶² De legger van het morgengeld geeft 68 morgen land op naam van Mariëndaal dus dit lijkt goed te kloppen. Het vrij volledige cartularium van de abdij geeft geen eerdere transporten en het is daarom niet uitgesloten dat de verwerving hiervan in de dertiende eeuw moet worden geplaatst. Het bezit bestond weliswaar uit een paar kleine stukken land van twee, vier en vier morgen, maar ook uit 12 morgen, een halve hoeve en twee hele hoeven. Met name de hoeven wijzen op vroege verwerving, denkkelijk uit de hoek van de ridderschap.

Tenslotte nog een woord over het kapittel van St. Pieter. Dit kapittel verwierf drie morgen land in 1389, zodat ook in dit geval de situatie die we kenden uit het begin van de vijftiende eeuw niet lang daarvoor is ontstaan.²⁴⁶³

Vatten we onze bevindingen kort samen. Met als startpunt een tijslijst uit 1420 kon met behulp van vele eigendomsbrieven, cartularia en pachtbrieven een solide reconstructie van de bezitsverhoudingen in Galecop rond 1350 worden gemaakt. Hier kwamen geen schattingen of hypothesen aan te pas zodat er een betrouwbaar beeld is ontstaan van een situatie die twee eeuwen ouder is dan doorgaans uit bronnen elders kan worden afgeleid.

²⁴⁶⁰ HUA, St. Marie, inv nr 1, p. 424 (1399 dinsdag na St. Peter en St. Paulus): *tien morgen in Galencoep inden gherecht voirs cr daer Gherijt Pijls erfnaem vander Woert naest geland siin aen die overzide ende die abt en convent van sinte Pouwels tutrecht aen die nederzide*. Daaronder een akte van de dag erna: *de helft van tien morgen, daer die vier mergen gemenen gesellen van hoere kirken of toebehoren ende enen mergen den deken ende capitel selve tot hoere behoef toebehorende is*. Voor de anderhalve morgen in deze weer: HUA, St. Marie, inv nr 1299-1 (26-01-1409): Roelof Taem kanunnik en scholaster van St. Marie geeft en draagt op 7½ hond land die hij kocht van *Filips van Wadenoye en Aleyd diens vrouw*. *achtehalf hont lants alsoe alse gelegen siin in Galencoep inden gerechte voirs cr. in een weer van tien mergen lants in ghemeenre voeren ende die hi cofte teghens Philips van Wadenoye ende Aleyden sinen wive van welken weer boven naest geland sijn Gherijt Pijls erfnamen van der Woird ende beneden naist geland sijn die abt ende convent van Sinte Pauwels*. HUA, St. Marie, inv nr 1299-2 (27-09-1410): Gijsbert van Goberdingen en zijn zus Heylwich dragen voor schout en landgenoten op 7½ hont in Galecop.

²⁴⁶¹ HUA, St. Marie, inv nr 1303-1 (13-01-1374) transport van 5 morgen 2 hont en 1303-3 (28-01-1376) nog eens 3 morgen.

²⁴⁶² HUA, Mariëndaal, inv nr 9.

²⁴⁶³ Zie Heicop, p. 78.

Grafiek 7-10: Bezitsverhoudingen in Galecop (1350-1600)

Opvallend is hier de parallel met Spengen, in die zin dat in Spengen de grond was verdeeld tussen buren en ridderschap, terwijl in Galecop de stedelingen al vroeg de helft van het land in handen hadden. Voordat conclusies kunnen getrokken richten we ons kort op Heicop en Oudenrijn.

7.6.2 Bezitsverhoudingen in Heicop en Oudenrijn

De gerechten Heicop en Oudenrijn worden in de meeste bronnen samen genoemd, bijvoorbeeld in de begin 14^e-eeuwse hoefslaglijst waar sprake is van *Arnouts Taetsen gherechte ende Gyzebrechts van der Weide bi den Rine XXVIII boeven*, wat overeenkomt met 768 morgen. Dat wijkt nogal af van de daadwerkelijke omvang die op 885 morgen was gesteld in latere administratie. Het waren dus flinke gerechten waarvan Oudenrijn de oudste was. Ten behoeve van de ontginningen tussen Papendorp en Harmelen werd een vrijwel rechte wetering gegraven. Nabij De Meern zat er een knik in, niet precies bij de latere Meerndijk, want de rug waarop deze werd gelegd was ten tijde van de ontginningen nog niet zichtbaar. Hiervandaan liep de wetering richting Harmelen en sloot nabij de Heldam aan op de bochtige restgeul die de vorm van de Harmelerwaard bepaalde.

Oudenrijn werd aanvankelijk in een regelmatige lengte uitgezet, wat nog te zien is aan de geul in het zuidelijke deel van Oudenrijn, die parallel loopt aan de Leidsche Rijn. Kort daarna moet de achterkade zijn verplaatst. Heicop werd vrij regelmatig en Oudenrijn werd wat uitgebreid met een langwerpige driehoek land, als het ware ingesloten. Dat werd 'beloken' genoemd, vandaar dat voor dit soort topografische fenomenen vaak de naam Blokland werd gebruikt. Dat was ook hier het geval: het kapittel van St. Jan bezat hier land, in 1309 omschreven als gelegen *in Bloclant in het gerecht van Dirk van der Weide*.²⁴⁶⁴ Deze voormalige achterkade was lange tijd zichtbaar als slootje en hoewel het kort heeft bestaan had het grote invloed, want de perceeltjes in dat Blokland sluiten niet volledig aan op de noordelijker en nog opvallender is dat het eigendom niet doorloopt.

De westelijke wetering van Heicop werd in 1385 verdiept en vormde het begin van de vliet die tot in de Vecht zou lopen. Men begon *in 't leege van Heycop* en volgde waar mogelijk bestaande weteringen. Heicop lag dus toen al laag en de waterstaatkundige problemen moeten toen al urgent geweest zijn.²⁴⁶⁵

²⁴⁶⁴ HUA, St Jan, inv nr 536 (05-09-1309).

²⁴⁶⁵ GUP deel 2, p. 29 (1385): Bisschop Florens geeft toestemming aan kerken, kloosters, ridders en knapen van de stad Utrecht en van *den Landen die geërvet zyn tot Jutphaas beneden den Ryn, in Galecop, in Heycop, in Raven, in de Rosweyde ende tot Papendorp, eenen waterganck te maaken en te doen graven twee roeden wyt, ofte meer, dryvens waters, in onsen Lande, aangaande in 't leege van Heycop, en streckende van daar voort tot aan den ouden Ryn, ende soo voort beneden der Hofstede ter Meer, ende der molen die voor Nievelt staat, tot beneden Roeters huys van Lanskroon, en van daar voort tot in den ouden Ryn, by den huuse ten Hamme, ende door den ouden Ryn voort om tot aan den Breudyk, ende aan die lage Haar, en voort beneden der Kercke tot Breuckelen door den Vechtdyk in de Vechte, soo waar dat hem dat ons Lande voorsz. best oirbaar dunkt te wesen.*

Afb. 7-25: Bezitsverhoudingen in Oudenrijn en Heicop (1450-1600)

Heicop en Oudenrijn waren net als Galecop (en bijvoorbeeld ook West-Raven) stadsparochies zodat hier een grote invloed van parochianen uit de stad kan worden vermoed. Die is goed zichtbaar in de grafiek: het oudste peilmoment geeft al zo'n derde deel van de grond in handen van burgers van Utrecht. Het burenbet is hier zo laag dat verondersteld kan worden dat in een vroeg stadium de burgers de grond in handen hadden, terwijl het ook al vroege institutionele bezit deels van de ridderschap afkomstig was. Als alleen naar het peiljaar 1461 wordt gekeken valt de parallel met Galecop erg op en ondanks de minder goede bronnensituatie durven we te stellen dat de situatie in Oudenrijn en Heicop rond 1350 gelijk is geweest aan die in Galecop. Zoals al eerder opgemerkt kent de maatschappelijke indeling in het Nedersticht wat haken en ogen, in dit verband voornamelijk gelegen in de versmelting van stedelijk patriciaat met ridderschap. We hebben in navolging van de belangrijkste literatuur een aantal families tot de ridderschap gerekend terwijl ze een uitgesproken stedelijke signatuur hadden.²⁴⁶⁶ We denken dan aan bijvoorbeeld aan Zoudenbalch, Proys en Van Pallaes. Opvallend is in de stadsparochies de prominente aanwezigheid van de bestuurlijke laag van de stad zoals burgemeesters, raden en oudermannen. De 34% van de oppervlakte in handen van stedelingen was namelijk als volgt verdeeld:

Clan	Bezit in morgen
Kroeck	5,00
Oudewater	6,00
Wouman	7,00
Spiegel	8,00
Trinde	12,50
Gent	12,00
Stoeck	12,00
Pot	14,50
Van Waal	14,00
Foeyt	18,00
Sloyer	20,50
De Wit	37,00
12 clans (21 eigenaren)	166,50
Overige (20 eigenaren)	132,00
Eindtotaal	298,50

De 'clans' van belangrijke families, die bijvoorbeeld herkenbaar zijn aan de bestuurlijke functies en de sterke geografische spreiding van hun grondbezit, bezaten ruim de helft van het burgerbezit in Oudenrijn en Heicop. Met een gemiddelde van 7,93 morgen bezaten ze per persoon meer dan de overige eigenaren die gemiddeld 6,6 morgen bezaten. Dit was ook vergelijkbaar met Galecop waar 9 clans 61 morgen bezaten (gemiddeld 5,55 morgen per persoon bij 11

²⁴⁶⁶ Van Drie, 'Ridderschap en ridderhofstad', p. 93 e.v.; Van den Hoven van Genderen, *Kapittel generaal*, p. 173.

bezitters) en de overige 13 personen bezaten 52,5 morgen (gemiddeld 4,04). Dat zijn significante verschillen die wijzen op vroegere invloed van de grotere families, die bijvoorbeeld verwantschap met riddermatigen aan de dag legden.

We vermoedden zojuist dat de bezitsverhoudingen rond 1350 wel gelijk aan die van Galecop geweest zullen zijn. Om dat wat strakker aan te tonen is hieronder een overzicht gegeven van 24 akten, voornamelijk overdrachten, waarbij is aangegeven hoe de stedelijke invloed zich deed gelden. In de meeste gevallen blijkt de grond verkocht te zijn door een stedeling, zodat de veertiende eeuw al verschuiving van eigendom te zien geeft, voornamelijk van stedelingen naar instellingen. We zien hier de stedelingen, zonder uitzondering goeude burgers, de rol vervullen die we elders zo vaak zien bij ministerialen. Deze groep lijkt verder buiten de stad Utrecht bijkans een monopolie te hebben op overdracht aan oude instellingen. Nabij de stad echter speelde de burgerij de eerste viool en dat gevoel wordt sterker als duidelijk wordt dat in de meeste opgespoorde overdrachten uit de veertiende eeuw blijkt dat de belender van de grond ook een stedeling is, of tenminste een van de belenders. De overdrachten werden voor het lokale gerecht van schout, landgenoten en burens voltrokken en daarom is ook de lijst van getuigen vermeld.

De laatste drie kolommen van de tabel geven weer dat de veertiende eeuw inderdaad een sterke invloed van burgers laat zien. De positie van stedelingen zoals het peiloment 1420 weergeeft is dus het resultaat van een veel oudere ontwikkeling, die zeer waarschijnlijk dateert uit de tijd van de occupatie. Dat Heicop bij de Buurkerk werd ondergebracht en dus een stadsparochie was vormt natuurlijk een belangrijk onderdeel van de argumentatie.

Rol van de stedelingen: E/P - Eigenaar of pachter, B - Belender, G - getuige				
Jaar	Regest	E/P	B	G
1259	OSU III, nr 1501 (21-07-1259) <i>Theodericus de Pascua, miles (...) duodecim iugera michi attinentia, iacentia in Heyenkop inter terram dominorum sancte Marie, ex una parte, et Thome, filii dicti Knifh, ex altera (...) contuli</i>	nee	ja	nee
1331	HUA, Domkapittel, inv nr 2368-1, f° 135v (30-06-1331): Willem Jan Willemsz wordt beleend door de domproost met <i>twe mergen lants gelegen in Galencoep tuschen Dirck Corthosen lant aen een side ende joncfrou Geertruden Jan Willams soens wedue lant aen die ander side</i>	ja	ja	-
1340	HUA, St. Pieter, inv nr 534-1 (05-01-1340) Conform testament van scholaster Roland komt vier morgen aan het kapittel <i>quatuor jugera terre que nunc colunt Theodericus de Heze et Jutta relicta Arnoldi Bollekin (...) sita in parochia civilis ecclesie Traiectense inter terram Jacobi vanden Masche et Joahnnis dicti Geraerd a parte superiori et terram Johannis Vlaming filii dicti Pijl a parte inferiori</i>	ja	ja	nee
1352	HUA, St. Marie, inv nr 1, p. 218 (14-02-1352) Willem en Arnoud, broers <i>ad vitam</i> een halve hoeve <i>in loco dicto an den ouden Rijn in jurisdictione Wilhelmi de Marne in parochia civilis ecclesie Traiectensis inter terram domini Frederici uten Hamme militis a parte superiori et inter terram Nicolai de Rostoc filii Johannis de Rostoc a parte inferiori</i>	?	ja	-
1357	HUA, St. Marie, inv nr 1, p. 230 (1357 St. Mathijs dag) Verpachting aan <i>Gherardus Grote et Sophia uxor eius filia Theoderici Heyen [ad vitam] dimidium mansum terre situm in loco wlgariter aen den Ouden Rijn in jurisdictione Ghiselberti van der Weyde tusschen der kerken lande van Sinte Jacob aen die overside ende tusschen lande Gheraerds Groten voerseijt an die neder side.</i>	ja	ja	-
1357	HUA, St. Marie, inv nr 1273-1 (31-03-1357) Verpachting aan Dirk Gijsberts van Roden, <i>ad vitam</i> , 12 morgen aan de Oude Rijn in het gerecht van Willem van de Meern, 24 pond vrijgeld en 8 hoenders. <i>inter terram Ghiselberti filii Huberti filii Thidemannii a parte superiori et terram Gherardi Hombout civis traiectensis a parte inferiori.</i>	ja	ja	-
1368	Van Winter, Sources, p. 256 <i>Item in parochia civilis ecclesie in Heyencop (...) VIII iugera inter terram monasterii sancti Pauli Traiectensis a parte superiori [et inter terram dominorum] sancti Petri Traiectensis a parte inferiori. Modo possidebunt Hugho de Bredae civis Traiectensis et Johannes Wedighe filius Ghiseberti</i>	ja	nee	-
1368	Van Winter, Sources, p. 256 <i>Item ibidem in Heyencop unum mansum (...) prout iacet apud Antiquum Rhenum.</i> Boven: Ghisebertus Vast-raet, beneden na een wegens corrisie onleesbare naam <i>civis Traiectensis a parte inferiori</i>	ja	ja	-
1380	HUA, Melatenhuis, inv nr 448, f° 45 (1380 zondag na Bonifatius) 2½ morgen in Oudenrijn. Hendrik de Witte en zijn broer Jan en hun zuster Elborch. Huurder is Dirk van Roden Boven: de heer van Abcoude, benden: Oudmunster. Getuigen: Jacob Halle, Johan de Backer, Otto van Benthem, Tyman Trinde, landgenoten en Eerst van Roden, Johan Noteboem, Johan van Roden als burens. Met vidimus door schout en schepenen van de stad Utrecht	ja	ja	ja
1382	HUA, Oudmunster, inv nr 1182-b-2 (08-04-1382) <i>Lambrecht van der Cule, borgher tutrecht</i> transporteert aan Oudmunster de viertel in Oudenrijn waar boven <i>Jacob Have borgher tutrecht</i> en beneden de proost van St. Jan met land dat Jan vander Maerne van de proosdij houdt. Aanwezig: <i>Vrederic de Langhe, Melijs Aernts soen, Jacob die Hollander, Andryes Dirxs soen, Willam Knijf, Willam van Roden lantghenoten ende Rutger vanden Nesse, Jan Noeteboem, Willam Everts soen, Eerst van Roden ende anders veel goeder lude.</i>	ja	ja	ja
1389	HUA, St. Pieter, inv nr 534-2 (03-07-1389) Schout Jacob Noteboem in Oudenrijn het gerecht van Steven van Zuylen en Dirk van der Weyde. Compareren Dirk van der Weyde, Frederik van den Spiegel en Jan Pot en wenssen oordeel van de drie delen van 6 morgen vier hont en het tweede deel van een hont in Oudenrijn tussen land van Frederik uten Ham en St. Loeys altaar in de Buurkerk. Dirk voor hem, Frederik met vrouw Oedele en Jan met vrouw Aleid, dochter van Willem van der Weyde. Compareert ook Gijsbert van der Weyde, gehuwd met Frederik dochter van Pe-	ja	nee	ja

Rol van de stedelingen: E/P - Eigenaar of pachter, B - Belender, G - getuige				
Jaar	Regest	E/P	B	G
	ter van Compostelle, en scheldt kwijt. Aanwezig: Jan de Voogd, Peter van Compostel, Braem van Compostel, Arend Mourijz landgenoten en bure. Compareert ook Dirk van der Weyde Hendrik Trantsz en geeft aan Jan van Compostel en Jan van Leyenborg tbv St. Pieter een viertel van deze 6 morgen en het tweedeel van een hont waarvan hij eigendom van Gijsbert van der Weyde had gekregen, die van zijn vader Willem van der Weyde had geërfd. Aanwezig: Floris van Pallaes, Herbert van Pallaes en Braem van Compostel.			
1389	HUA, St. Pieter, inv nr 1013 (16-01-1389) Johan van Lichtenberg transporteert aan Roelof van IJzendoorn, proost van St. Pieter 13 morgen op Heicop tussen land van Jan Hendriksz de Wit, Tyman Trinde en Gerrit Ecke [?] aan de overzijde en de Heilige Geesthuis aan de nederzijde. Tevens drie morgen in Galecop, in een viertel waar Peter van Compostel en Jan Pots kinderen een morgen van hebben. Boven: Wittevrouwen en beneden: Mariëndaal.	nee	ja	-
1391	HUA, Domkapittel, inv nr 2368-1, f° 14: <i>Item Wouter Haeuwe ontfin 2 marghen lands ghelegghen in Galen-coep daer boven naest ghelant is Tyman Trynde ende beneden Peter van Compostelle ende Ghijsbert vander Weyde mit ghemeeender voer. Hier waren over als manne Claes van Swieten ende Jan van Sleen.</i>	ja	ja	ja
1404	HUA, St. Pieter, inv nr 537-2 (16-11-1404) Eerst van Roden, schout in gerecht van Jacob van Nyevelt en Dirk van der Weyde. Jvr Aleyse, wed. Jacob Langen en Jacob van Nye-velt Frederiksz met zijn vrouw Ave en hun zuster Lisebet, dochters van Aleyse. Wensen oordeel van 3 morgen op Heyencoep onderdeelt legghen mit zeven morghen die Frederik Trinde toebehoren. Aan beide zijden belend de vrouwe van Schonauwen die Otto van Schonauwen vrouw was, en Willem Backerweerde, strekkend met een einde aan Heycopper wetering en andere zijde aan Jutfaser lant. Volgt transport aan St. Pieter. Getuigen: Jan die Witte, Jan Pot, Willam van Boechout, Braem wter Coren-mart, Ghisebrecht van Roden en Willam Evertsz	ja	ja	ja
1406	HUA, St. Cecilia, inv nr 933 (09-05-1406) Komt Eerst Wolfaertsz in het gerecht en zijn vrou Eechte, dochter van Otto Ottens, tbv St. Cecilie vrije eigendom van vier morghen lants egghen ende eijnden mit al horen toebehoren also zi ghelegghen zijn inden voerscr gherechte daer Henric Vos boven naest ghelant is ente heren van Oudemunster beneden. Getuigen: Willem Evertsz, Willem Jacobsz en Claas van Roden.	ja	ja	ja
1410	HUA, Melatenhuis, inv nr 448, f° 45 (1410 donderdag na OLV assumptio) Dan komt Jan vanden Spiegel en Margriet zijn vrouw en transporteren aan de Melaten eigendom van een halve morgen gelegen in derdehalff mergen lants in gemengder voere mitten Melaten voerscreven [zie de akte van 1380]. Bruiker: Roelof Jansz. Getuigen: Matheus Pot, Jacob Sloyer Hendriksz, Gijsbrecht Aerntsz en Ghisebrecht van Roden, landgenoten en bure.	ja	ja	ja
1411	HUA, Domkapittel, inv nr 1563-1 (09-11-1411) Compareren Koert de Gruyter en zijn vrouw Liesbeth inz oordeel van die halve hoeve lants alsoe die ghelegen is int gerecht voerscreven, streckende van Heycoper dijk tot Jutfaser dijk toe, dair jvr Steven Bertelmeus weduwe van Waell mit horen medewerckers boven ende Ghijsbert van Wede beneden naestgelegen zijn. Transport aan Aert Passert. Getuigen: Jan Boll, Adriaan Gijsbertsz vander Eem en Willem van Royen landgenoten en bure	ja	ja	ja
1419	St. Cecilia 919 (25-07-1419) Voor gerecht Pelgrim de Wael en Godevaert de Coeninc en tonen een brief van Sint Peters gasthuis in Arnhem inz. transport aan St. Cecilie van den vrijen eijghendom van vier morghen lants also alse ghelegen zijn inden gherechte van Heyencoep voirscr. mit ghemengder voeren in eene halver hoeven daer Claes van Compostelle enen morgen in heeft ende Willam van Roden drie morgen, daer boven naest ghelant is Herboert van Pallaes ende beneden die nonnen vanden Wittevrouwen. Getuigen: Hendrik de Wit, Werner Braem, Willem Evertsz en Herman Eerstz van Roden	nee	ja	ja
1422	HUA, Melatenhuis, inv nr 488, f° 55 (1422 St. Ambrosius avond) Compareert Wenemaer van Maersen en transporteert den goeden sinte Lazarus bij Utrecht eigendom van de heft van een viertel. Boven: Lodewijk de Waels vrouw en kinderen, beneden: Hendrik de Wit. Tevens eigendom van 3½ morgen in Oudenrijn, bo: Hendrik de Wit en beneden: St. Marie. Getuigen: Gijsbert van Roden en Godevaert van Roden.	ja	ja	ja
1435	HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1701 (22-10-1435) Schout Gijsbert van Roden in het gerecht van Steven van Zuylen en Zoude van Rijn. Compareren Hendrik Hasaert en Jacob Martensz als kerkmeesters van de Buurkerk en wensden oordeel van die halve hoeve lants also alse die ghelegen is inden gherechte voirscr [aenden ouden Rijn] bider hofstede ter Maerne daer die heren van Sinte Katherijnen tUtrecht boven ende die joncfrouwen van Sinte Cecilyen beneden naest ghelant zijn. Getuigen: Willem van Roden, Vastrat van Roden, Gerrit Willemsz en Godevaert van Roden landgenoten en bure.	nee	nee	ja
1443	HUA, Oudmunster, inv nr 1185-2 (07-04-1443) Evert van Voerde transporteert 3 morgen land aan Oudmunster. Getuigen: Willem van Roden, Godert van Roden en Gerrit Willemsz. Transfix van 9 februari dat jaar geeft: drie morghen lants ... also alse die ghelegen zijn op Hyecoep inden gherechte voirs. in ghemender voer in een weer lants van tijen merghen. Oudmunster bezit 4 morgen en Wermhout van Backerweerde 3 morgen. Boven de hele weer: Frederik Trinde en beneden Jan Hendriksz de snijder.	ja	ja	ja
1451	HUA, Buurkerk, inv nr 154 (20-09-1451) Gerechtsbrief van Oudenrijn, waarbij Ave, weduwe van Sander van Ghiesen, en haar dochter Ave aan de kerk opdragen den eigendom van 1 morgen land te Heikop dien mergen lants also alse die gelegen is in Heycop in ver Jutten hoeve inden gherechte voirscreven in gemengder voeren in een halve hoeve lants gemeen mit sinte Barbaren gasthuys tutrecht ende Jan van Doem mit horen	ja	ja	ja

Rol van de stedelingen: E/P - Eigenaar of pachter, B - Belender, G - getuige				
Jaar	Regest	E/P	B	G
	<i>medewerkeren, dair boven naest gelant sijn die heren van Sinte Maryen tutrecht ende her Peter van Ben-them mit horen medewerkeren ende beneden her Peter van Benthem voirscreven.</i> Getuigen: Hendrik de Witte, Eerst van Roden, Tyman Goye, Gerrit van Roden, landgenoten en bureu.			
1462	HUA, St. Cecilia, inv nr 935 (06-03-1462) Peter Willemsz en Wendelmoet zijn vrouw, oordeel over helft van 3 morgen <i>geheden die gheer</i> , waarvan Hendrik Peter Tymans de wederhelft. Boe: Gerrit Soudenbalchs erfgenamen en <i>die strijvtier</i> beneden. Overdracht aan Hendrik Peter Tymansz. Getuigen: Willam Foeyt, Jan van Roden, Godert van Roden en Tyman Goye, langnoten en bureu	ja	ja	ja
1508	HUA, St. Cecillie, inv nr 920-1 (01-03-1492) Compareert Herman die Jonge, oordeel over 7 morgen in Heicop <i>in een weer lants van thien morghen dair die ander dre morghen off toebehoren den heren van Sinte Peters tutrecht ende dair Hubert Koenraetsz erfgenamen boven ende die heren van Oudemunster tutrecht ende Jan Harmenz optie Coppel beneden.</i> Transport aan Peter Foeyt. Getuigen: hendrik Wouter de Jonghen zoon, Peter Dirksz en Dirk Jansz.	ja	nee	nee
1521	HUA, Buurkerk, inv nr 155-1 (15-01-1521) Henrick van Duven en zijn vrouw Mergriet aan de kerk opdragen den eigendom van een viertel land te Heicop. Boven: Heilige Geest en beneden: St. Catharijne. Huurder is Willem Gijsbertsz. Getuigen: Anthonis Beefland, Herman Adriaansz en Gerrit Reyer Roelofs, landgenoten en bureu.	ja	nee	Ja

7.6.3 Leenverhoudingen

Een laatste element dat niet onvermeld moet blijven is de leenroerigheid.²⁴⁶⁷ Opvallend is in Galecop dat er vrijwel geen grond in een leenverhouding was gebracht. Dat staat in contrast met de eerder behandelde gerechten.

Een hoeve land aan de Galecopperdijk was leenroerig aan Amstel. Leenman was in 1370 Gerard van Voorn, heer van kasteel Voorn.²⁴⁶⁸ De proost van St. Pieter gaf in de veertiende eeuw drie morgen land in Galecop in leen uit.²⁴⁶⁹ Mijns inziens wijst dat er op dat Galecop niet door ministerialen is ontgonnen maar onder directe leiding van de Domproost, die inderdaad in cope-verband het land aan de man heeft gebracht. We zagen hier al de contouren van: de ridderschap bezat hier weinig grond. De proost van het Domkapittel gaf de tiende van vijf hoeven land in leen tot 1294, toen de leenman Herman van Overdevecht de leenweer opdroeg aan de proost, die de tiende vervolgens aan het kapittel gaf.²⁴⁷⁰ Ook gaf de proost twee morgen land in leen uit, zonder uitzondering aan Utrechtse burgers (vanaf 1391 de al vaker genoemde Wouter Hawe).²⁴⁷¹ Hieruit concluderen dat dit een relict van oud bezit was is echter incorrect. In een leenbrief uit 1331 vermeldde de proost namelijk dit perceeltje land aangekocht te hebben.²⁴⁷²

In Heicop was er wat meer grond leenroerig, namelijk 12 morgen in Heicop en wel aan de proosdij van St. Pieter.²⁴⁷³ Een oud register van de proosdij (eind dertiende eeuw) vermeldt twee stukken land van 10 en 1 morgen in Galecop; mogelijk was dit hetzelfde land.²⁴⁷⁴ Zes morgen land (*Item ses morghen lands ghelegghen in Heyencoep in Willaems gherecht van der Maerne*) waren vanaf 1331 een grafelijk leen, toen Otto van IJsselstein ze opdroeg aan de graaf van Holland, als onderdeel van maar liefst 79 morgen.²⁴⁷⁵ Er waren nog 12 morgen land leenroerig aan de grafelijkheid die werden omschreven als gelegen in Rijnland, wat een deel van Heicop was.²⁴⁷⁶

In Oudenrijn waren feodale verhoudingen heel wat zichtbaarder en dat blijkt allereerst uit de complexe situatie met betrekking tot gerecht, tijns en tienden. Grotendeels betrof het bisschoppelijke lenen.

In 1394 werd Steven van Zuyl en beleend met *een tyende an den Ouden Rijn* en vanaf dat moment bleef dit leen onderdeel van kasteel Nyevelt, dat ook in leen van de bisschop werd gehouden en tevens open huis was.²⁴⁷⁷ De bisschop beleende rond die tijd Gijsbert van der Weyde met *dat gericht, tyns ende tienden ende ander mit allen sinen toebehoren, als be dat liggende heeft an den Olden Rijn, in den kerspel van Buerkerck gelegen*. Bijzonder is de toevoeging met een strekking die we elders niet tegenkomen: *daer den vrien eygendom ende den bodem mynen here ende sijne kercken mennich jair af tobehoert heeft*. Hoe ver daarmee

²⁴⁶⁷ Een leen in Oudenrijn van de proosdij van St. Jan komt pas vanaf 1611 voor en laat ik buiten beschouwing in het nu volgende.

²⁴⁶⁸ Kort, 'Repertorium Amstel', nr. 169.

²⁴⁶⁹ Kort, 'Repertorium St. Pieter', nr. 15.

²⁴⁷⁰ OSU V, nr 2621 (18-03-1294).

²⁴⁷¹ Kort, Repertorium ten Dom, nr. 65. HUA, Domkapittel, inv nr 2368-1 (lijst van leenmannen in 1391), f° 2: *Item Wouter Haouwe ontfin 2 marghen lands ghelegghen in Galencoep overmits quijtscedinghe Jans van Jutfaes diese vanden domproest te houden placht. Hier waren bi als manne Claes van Zwieten Peterszoen en Jan van Sleen.* Meer gegevens op f° 14: *Item Wouter Haeuwe ontfin 2 marghen lands ghelegghen in Galencoep daer boven naest ghelant is Tyman Trynde ende beneden Peter van Compostelle ende Ghijsbert vander Weyde mit ghemeender voer. Hier waren over als manne Claes van Swieten ende Jan van Sleen.*

²⁴⁷² HUA, Domkapittel, inv nr 2368-1, f° 135v (30-06-1331): *Wij Florens bider genaden gods doemproest tutrecht maken kont allen luden dat wij twe mergen lants gelegen in Galencoep tuschen Dirck Corthosen lant aen een side ende joncfrou Geertruden Jan Willams soens wedue lant aen die ander side ende dair dat een eijnde of strecket aen Boudijns sloet ende dat ander einde aen Galencoper weteringe die onse vrij eijgen sijn ende om onse rede penninge gecoft hebben, verlijet hebben ende verlien mit desen open brieve Willam Jan Willams soen onsen neve.*

²⁴⁷³ Kort, 'Repertorium St. Pieter', nr. 15.

²⁴⁷⁴ Muller, 'Register proosdij', p. 64

²⁴⁷⁵ ARA, AGH inv nr 402, f° 29v, nr 131 (27-03-1331). Kort, 'Repertorium Amstel', nr. 168 vermoed hier een Amstels leen.

²⁴⁷⁶ AGH 398 f3v nr 21 (25-10-1321): *Wi Willaem grave van Heynengoouwen etc. maken cond allen luden dat wi verliet hebben ende verlien met desen tyeghenwoerdighen brieve Dieric Ghisebrechts sone van der Weyde, knape (...) twaelf morghen lands ghelegghen opt Rijnland in dat zelve gherecht.*

²⁴⁷⁷ Maris, Repertorium, nr. 286.

in het verleden werd gekeken is niet helemaal duidelijk. Zo ver de bronnen teruggaan waren de gerechten Oudenrijn en Heicop in bezit van Van der Weyde respectievelijk Van der Maerne en wat er voor het einde van de dertiende eeuw is gebeurd onttrekt zich aan onze waarneming. Het is echter zeker niet ondenkbaar dat de bisschop lange tijd de grond in dit ontginningsgebied heeft aangehouden. Deze Gijsbert was een broer van Dirk van der Weyde, die een ander deel van dit leen had.

Dan het derde leen van de bisschop, namelijk *den tiende van derdehalve hoeve an den Ouden Rijn*. Hiermee werd in 1394 Johan van Lantscroon beleend. Hierbij staat dus de grootte van het tiendblok vermeld. Johan werd ook belend met *die helfte van den tiende van Blocland an den Ouden Rijn, daer Dyr van der Weyde dat wederdeel af toebehoert*.²⁴⁷⁸ De belening van zijn vader Rotaert leert ons dat dit het tiendblok tussen Strijtvierdel en Boudewijnssloot was.²⁴⁷⁹

De graaf van Holland beleende Dirk Gijsbertsz van der Weyde in 1321 met *enen tiende ghelegghen in Heyencope ende an Rijnland met alsulken tijns ende gherechte als dair toe behoirt*.²⁴⁸⁰ In een latere akte wordt vermeld dat deze tiende was gelegen aan de Oude Rijn, gemeen met Willem van der Marne met leen van Vianen. In 1410 wordt gepreciseerd als zijnde van Heikop, Blokland en Rosweyde.²⁴⁸¹ Volgens Kort was dit een Amstels leen.

De genoemde Willem van der Marne hield gerechte, tijns en tienden van Heikop van het huis Vianen.²⁴⁸² In de loop van de veertiende eeuw kwam het deel van Willem aan Steven van Zuylen van Nyevelt en het bleef aan Nyevelt verbonden totdat in 1585 een burger van Utrecht het gerecht kocht. Willem van der Marne hield in 1346 ook van de graaf in leen: gerecht, tijns en tiende van de alleruiterste hoeve aan de Oude Rijn, waarbij uit latere gegevens blijkt dat dit het deel aan de Meerndijk betrof binnen de stadsmijl, tussen de oude Meern en de Meernhofstede. Mogelijk wijst dit op bemoeienis van de Van Amstels met de ontginning van Oudenrijn.

Hieruit blijkt dat er wel wat juridische versnippering was opgetreden zoals we die zeer vaak in het Kromme Rijngebied tegenkomen.²⁴⁸³ Dat het Nederkwartier ook niet aan de fragmentatie was ontkomen, noch op het oude land, noch in de ontginningsgebieden, blijkt uit dit gehele hoofdstuk.

Behalve het zojuist genoemde gerecht met tijns en tiend was er nog een strook land in dat gerecht leenroerig aan de hofstede Amstel, waarmee in 1321 Dirk van der Weyde was beleend. Het betrof 12 morgen waarvan zijn vrouw Mabelia de lijftocht had.²⁴⁸⁴

Een leen van IJsselstein (zes morgen en twee morgen) was van latere datum (1405) doordat Willem van Hemert uit eigen opdroeg in ruil voor een halve hoeve land in het gerecht Meerlo bij IJsselstein.²⁴⁸⁵ Een vergelijkbare ruil vond in 1414 plaats toen Herman van Steenre aan de heer van Montfoort tien morgen land opdroeg in ruil voor 11 morgen op Themaat. Het land op Themaat, zoals dat in 1380 door zijn vader Ernst was gehouden, werd daarmee allodiaal terwijl het land in Oudenrijn leenroerig aan Montfoort werd.²⁴⁸⁶

Curieus is nog een leen van zes morgen groot, dat in de leenhof van kasteel Beverweerd zat.²⁴⁸⁷ Een link dus met de Van Zuydens. De tak Beverweerd was in de dertiende eeuw uit de hoofdtak van Zuylen ontstaan maar zo oud was dit leen niet. In de leenakte uit 1418 stond dat de heer van Beverweerd deze zes morgen hield van de bisschop of van het huis Vianen. Het zou het eerdergenoemde leen van Amstel kunnen zijn dat later niet meer voorkomt.

7.6.4 Samenvatting

Zowel Galecop als Oudenrijn/Heicop beantwoorden aan een typisch stedelijk profiel dat zo dichtbij Utrecht verwacht kon worden maar nog niet eerder systematisch aangetoond werd. Alle drie gerechten waren ondergebracht bij parochiekerken van de stad Utrecht. De bezitters en gebruikers van het land waren vrijwel uitsluitend burgers van de stad. Het ondergeschikte belang van leenverhoudingen in deze gerechten is een sterke indicator voor zwakke feodale verhoudingen en het ontbreken van een domaniaal kader ter plaatse. Waarschijnlijk zijn deze blokken door burgers in gebruik genomen. Het veelvuldig optreden van landgenoten laat ook zien dat er niet alleen maar burens waren die ter plaatse woonden en boerden, maar zeker ook (en voornamelijk) bezitters die buiten het gerecht resideerden.

²⁴⁷⁸ Maris, *Repertorium*, nr. 288.

²⁴⁷⁹ De Keijzer, *Lijst van leenmannen*, p. 36: *Item Rotardt van Landscroen hout enen tienden, ghelegghen aen den Olden Rin, tusschen Striitvierdel ende Boudewijn sloet, in Buerkerken kerspel tUtrecht*.

²⁴⁸⁰ ARA, AGH, inv nr 398 f° 3^v nr 21 (25-10-1321): *Wi Willaem grave van Heynegouwen etc. maken cond allen luden dat wi verliet hebben ende verliën met desen tyeghenwoerdighen brieve Dieric Ghisebrechts sone van der Weyde, knape, enen tiende ghelegghen in Heyencope ende an Rijnland met alsulken tijns ende gherechte als dair toe behoirt*.

²⁴⁸¹ Kort, 'Repertorium Amstel', nr. 164.

²⁴⁸² Kort, 'Repertorium Vianen', nr. 239.

²⁴⁸³ Zie de diverse voorbeelden in De Monte VerLoren, *Rechtelijke organisatie en Dekker, Kromme Rijngebied*.

²⁴⁸⁴ Kort, 'Repertorium Amstel', nr. 166.

²⁴⁸⁵ Kort, 'Repertorium IJsselstein', nr. 149.

²⁴⁸⁶ Kort, 'Repertorium Montfoort', nr. 246 en 288.

²⁴⁸⁷ Kort, 'Repertorium Beverweerd', nr. 31.

Afb. 7-27: Gerechtelijke indeling van Reijerscop

Bron: RHC Rijnstreek, Kerspel Harmelen, inv nr 4 en www.hisgis.nl (Van Ooststroom)

Donkerrood: Reijerscop Indijk; groen: Reijerscop Kruiningen; Blauw: Reijerscop Meerlo; Geel: Reijerscop Veldhuizen

De oudste situatie zoals die uit bronnen bekend is voert ons terug naar de periode rond 1300:

	1307	1314	1355	1461	1550
Reijerscop Kruiningen					
Reynerscop in Willaems Taetsen gherecht 11 hoeven 5 morgen 1½ hont	357				
In Reynerscop in haren Hubrechts gherecht van Vyanen 10 hoeven		320			
Reynerscop gerecht van Florens van Montforde 11 hoeven 8 morgen			360		
Reijerscop Kruiningen 10 hoeven 9 morgen					329
Reijerscop Veldhuizen					
Velthusen ende in Reynerscop in haren Everaerts gherecht 20 hoeven 24 morgen	664				
In haren Jacops gherecht van Lichtenbergh te Velthusen 20 hoeven		640			
Velthusen ende Reynerscop gerecht van Jan van Zulen 18 hoeven 22 morgen			598		
Veldhuizen 21 hoeven 17 morgen					698
Het geheel bestaat uit: Veldhuizen 461½ morgen, Rosweide 74½ morgen en Reijerscop 167½ morgen					
Reijerscop Indijk					
Reynerscop ins heren gherecht van Woirden 7 hoeven 10 morgen	234				
In Reynerscop in die heerscap van Woirden 7 hoeven		224			
Reynerscop heerlijkheid van Woerden 7 hoeven 3 morgen			227		
Deel van Indijk geworden					x
Reijerscop Meerlo					
In Reynerscop ins provests gherecht van Sente Peter 2 hoeven	-	64			
Reynerscop gerecht van de proost van St. Pieter 2 hoeven 3 morgen			67		
Reijerscop Meerlo 2 hoeven 3 morgen					67

Bron: Maris en Immink, *Registrum Guidonis*, p. 199; Horsten, 'Ontginningen', p. 216-217

Reijerscop Kruiningen

Volgens de oude ofslaglijst was het latere gerecht Reijerscop Kruiningen in bezit van Willem Taatsz, die zijn vader Gerard was opgevolgd. Hij gaf in 1292 aan de Johanniters het recht om een wetering naar de IJssel te graven omwille van de afwatering van hun landerijen in Haanwijk en Reijerscop.²⁴⁹⁰ Willem werd op onbekende wijze opgevolgd door Zweder van Vianen. Hij was het die in 1320 het gerecht, tijns en tiende van Reijerscop opdroeg aan de bisschop, die Floris, zoon van Zweder van Montfoort ermee beleende, dit op verzoek van Zweder van Vianen.²⁴⁹¹ Toen de burggraaf ermee werd beleend, vanaf eind veertiende eeuw, ging het leen behoren tot de andere bisschoppelijke lenen die tot *dat huys te Montfoort* werden gerekend.²⁴⁹² Dat komt overeen met het leenregister van huis Montfoort waarin gerecht, tijns

²⁴⁹⁰ OSU V, nr. 2541 (25-07-1292): *ic Willem, sone haren Gherardes Taetsen, orconde ende doe te weten allen den ghenen, de sien of horen solen desen ieghenwordieghen brief ende dese lettren, dat ic den commenduer ende deen broderen van sente Katherinen van Utrecht hebbe vercoeft enen vrien waterganc ewelike te gaen in de Ysele dor min gherecht van haren lande, dat si hebben of hierna hebben solen up Hanewiich ende in Reynerscope.*

²⁴⁹¹ Berkelbach van der Spenkel, *Regesten*, nr. 437 (23-01-1320); HUA, Montfoort, inv nr 349.

²⁴⁹² Maris, *Repertorium*, nr. 397 (p. 369).

en tiend in leen werden uitgegeven zoals de leenheer hield van het Sticht. Zo werd Lodewijk van Montfoort, broer van de burggraaf, in 1412 beleend, en in 1544 Johan van Kruiningen, die zijn naam aan het gerecht gaf.²⁴⁹³

Bezitsverhoudingen

Een gedetailleerde reconstructie van Reijerscop is echter niet nodig door de eenvoudige bezitsstructuur die hier al rond 1300 zijn beslag moet hebben gekregen. Ruim 60% van de oppervlakte was al in bezit van de oude instellingen waarvan een groot deel toebehoorde aan de Johannieten. Bij de bespreking van het goederenbezit van deze orde hadden we gezien dat de herkomst van dit land bij de ridderschap moet worden gezocht, ergens in de dertiende eeuw. Een deel van dit grondbezit ontgaat ons echter in de statistieken. Dit betreft namelijk het voormalige gerecht van de heren van Woerden (de schenkers van dit land), dat buiten het Nedersticht kwam te liggen. Het grootste deel van het Johannieterbeit lag juist in het Hollandse deel. Op zich is dat interessant omdat dit andermaal een voorbeeld geeft van een gerecht waarin zowel jurisdictie als een groot deel van het land aan dezelfde heer behoorden. Ook laat het zien, omdat het Woerdense deel aan Holland kwam, dat de Johannieten een groot deel van hun goederen aan de Van Woerdens te danken hadden.

Jaarte	Gerecht	Totale oppervlakte	Aantal unieke eigenaren	Gemiddeld bezit per eigenaar	Aantal pachtcontracten	Gemiddelde omvang pachtcontracten	Aantal unieke pachters	Gemiddelde bedrijfsgrond	Gebruikers met eigen grond	Oppervlakte eigen grond	Gemiddelde eigen grond	Percentage van het land	Fragmentatie eigenaar-gebruiker	Ratio contracten per eigenaar	Ratio contracten per gebruiker
1460	Reijerscop	394	37	10,65	66	5,97	35	11,26					1,06	1,78	1,89
1501	Reijerscop	394					44	8,95							
1536	Reijerscop	394	42	9,38	70	5,63	41	9,61	9	27	3,00	7%	1,02	1,67	1,71
1600	Reijerscop	394	40	9,85	74	5,32	53	7,43	10	25,67	2,57	7%	0,75	1,85	1,40
1685	Reijerscop	394	46	8,57	69	5,71	49	8,04	13	48,42	3,72	12%	0,94	1,50	1,41

Het bezit van Oudmunster, 42 morgen groot, was ook al oud en komt voor in de oudste kapittelrekening uit 1295. Dat bezit bleef altijd gelijk en aangezien er geen latere verwervingen plaatsvonden behoorde Reijerscop vast niet tot het interessegebied van dit kapittel. Er waren evenmin plannen om dit oude bezit van de hand te doen. Het staat in de oudste rekening in een groep goederen (*Ista pertinent ad warscatum*) waarin ook de hoeve in Portengen figureert die proost Meingotus in het eerste kwart twaalfde eeuw aan het kapittel schonk. Na een reeks kleine en weinig opbrengende goederen volgt het collatierecht van de kerk van Woerden, dat in 1265 aan het kapittel van Oudmunster was gekomen nadat het eerst aan de proost had toebehoord. Vervolgens wordt het bezit in Reijerscop genoemd. Of hieruit kan worden geconcludeerd dat het rond die tijd aan het kapittel kwam is niet zeker. De 42 morgen vormden blijkens een oud register geen aaneengesloten bezit en was net als het land van St. Pieter (zie verder beneden) samengesteld uit verschillende percelen (12, 10, 10, 5 en 5 morgen) waarvan de 12 morgen aan beide zijden door land van St. Pieter was omgeven. Als andere belenders vallen de Van Zuylen weer op. Een van de percelen van 5 morgen lag gemeender voor met 10 morgen van de Dom en als geheel werden de 15 morgen aan de oostzijde begrensd door de Johannieten.²⁴⁹⁴

Het Domkapittel had ook al vroeg land verworven in dit gerecht. De *bona divisa*, een oud fond van het kapittel bezat hier in elk geval in de dertiende eeuw 14 morgen land in drie percelen waarvan werden tien morgen gepacht door een inwoner van Montfoort, Jan Spronc.²⁴⁹⁵ In 1376 pachtte Borre Spronc pacht twee morgen land in het gerecht van Reyerscop Montfoort *onderdeel in eenre neer lants van neghentien morghen*. De belenders waren Jan van Zuylen (oost) en Jan van Denemerken (west). Borre kwam uit Montfoort en omdat hij zelf geen zegel had verzocht hij de cureit van de kerk van Montfoort, Volpert genaamd, de brief te bezegelen.²⁴⁹⁶ In die tijd bezat de Dom nog eens twee morgen gemeender vore in tien morgen waar de rest in bezit was van Jan Witvoet, een Utrechts burger.²⁴⁹⁷ Hij zal het zelf niet geweest zijn die in het morgenboek figureert, waar een Jan Witvoet met een bezit van 17 morgen is vermeld. Jacob Sloyer had in Reijerscop 24 morgen land. Uit een pachtbrief van Oudmunster is bekend dat Utrechtse burgers bij meerdere stukken land als belender voorkomen.²⁴⁹⁸

Het kapittel van St. Marie verwierf 10 morgen in 1389 dankzij de verkoop ervan door Frederik van der Woert, een stedeling die we ten westen van de stad Utrecht veel tegenkomen.²⁴⁹⁹

²⁴⁹³ Kort, 'Repertorium Montfoort', nr. 264.

²⁴⁹⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 934, f° 18-18' (a° 1348)

²⁴⁹⁵ HUA, Domkapittel, inv nr 601 (ca. 1365) cap. Cxxxv: *Item in Reynerscoop vj iugera solventur annuatim. Tenetur nunc Johannes dictus Spronc. v lb xij s vj d.; Item ibidem iij iugera cum dimidio solventur annuatim Martini et Petri xxxvij s. Tenetur nunc Johannes Spronc predictus; Item ibidem iij iugera solventur annuatim Martini et Petri ij lb. x s. Tenetur nunc Volquinus de Nyenvelt*

²⁴⁹⁶ Domkapittel, inv nr 1571 (28-12-1376)

²⁴⁹⁷ HUA, Domkapittel, inv nr 1573-1 (23-04-1414)

²⁴⁹⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 1122 (31-10-1419). Jacob Boudijn en Gerrit Dirksz huren *elc voer al ende ongescheyden viertien mergen lants also als zy die liggende hebben in Reynerscoop inden kerspel van Hermalen daer boven die achte mergen naest gelant is Steven van Nyenvelt ende beneden Peter van Zulen ende Pouwels vander Horst mit gemengder voren. Item boven die vier merghen landst is gelant Willem van Boechout ende beneden Johan van Denemarken. Item boven die twee mergen lands is gelant Willem Herboert ende beneden die Heylighe Gheest tUtrecht.*

²⁴⁹⁹ HUA, St. Marie, inv nr 1238-1 (22-04-1389): *Allen den ghenen ... Reynaer Johans zoen scout in Reynerscoop in heren Hubrechts gherecht van Montfoerde dat voer mi qua mende voer de lantghenoten ende buere die hiir na bescreven staen inden gherecht voers. Vrederic vander Woert ende gaf mit zinen vryen wille joncfrou Johan van Lewenberch den eyghendom ende alrechts ende toesegghens dat hi hadde aen tien morghen lands also alse gheleghen siin in Reynerscoop die Evert Breye nu bruket, streckende van Reynerscoop op aen Achthoevenre wetringhe [sic] egghen ende eynden bodom ende boert mit alle horen toebehoren also alse gheleghen ziin inden voerseyden gherecht. In de getuigenlijst zijn landgenoten en burens gescheiden: Scade van Tulle, Borre Spronc, Willam Noddaert, Johan Heynrics soen lantgenoten, Johan Heynrics zoen, Evert Breye Claes zoen, Vrederic Dyrck zoen, Henric Jacobs zoen, buere inden gherecht voerscreven ende anders veel goeder lude.*

Een andere oude instelling, het convent van Oudwijk had in Reijerscop al vóór het jaar 1217 een hoeve en acht morgen land verworven.²⁵⁰⁰

Grafiek 7-11: Bezitsverhoudingen in Reijerscop (1350-1800)

De bezitsverhoudingen in Reijerscop zijn in de bovenstaande grafiek weergegeven. Opvallend is inderdaad het vroege en zeer bestendige bezit van de oude instellingen dat tot halverwege de zestiende eeuw nog aangroeide dankzij de ridderschap. Pas geruime tijd na de Reformatie kalft dit bezit met de helft af. Uiteindelijk hadden ze na 500 jaar nog steeds de helft van het land in handen. Zelfs ten tijde van het kadaster waren er nog wat oudere goederen herkenbaar in de Domeinen van het Rijk. Het duurde tot in de achttiende eeuw dat de burenen eindelijk een aandeel in het grondbezit kregen. Dit is een algemene trend in het studiegebied en hangt voornamelijk samen met de opheffingen van de geestelijke instellingen enerzijds en de geringe interesse van de toenmalige ridderschap in laaggelegen veeteeltgebieden anderzijds.

De dynamiek in Reijerscop was dus zeer beperkt en speelde zich in elk geval niet tussen 1350 en 1750 af. Het vroege bezit van stedelingen doet aan Kattenbroek denken en ook mogen we denk ik de verklaring in de kleiwinning zoeken. Stedelingen zullen dan bezit van burenen hebben overgenomen terwijl de oude instellingen waarschijnlijk uitsluitend van de ridderschap hebben verworven. In het beste gevallen zouden we dan rond 1250 uitkomen op 35% burenenbezit en 65% ministerialenbezit.

Reijerscop Meerlo

De proost van St. Pieter bezat in Reijerscop een stabiele hoeveelheid van 67 morgen land, dat ook 13^e-eeuws moet zijn. Het bestond uit een achttal percelen die aan verschillende personen waren verpacht. De merendeels halve hoeven lagen nogal verspreid maar desondanks behoorden ze tot een eigen heerlijkheidje. De proost bezat in Reijerscop namelijk gerecht, tijs en tienden en land, zo blijkt uit een opgave van inkomsten die de proost in 1352 ten behoeve van de uitkeringen aan kanunniken maakte:

Tabel 7-15: Bezit van de proost van St. Pieter (1352)

In Reynaerscoep
<i>Primo Johannes Oy de octo jugeribus sedecim libras nigrorum.</i>
<i>Item Jacobus Wise de octo jugeribus tres libras decem solidos.</i>
<i>Item Ghiselbertus Hugonis de octo jugeribus quinque libras decem solidos.</i>
<i>Item domina de Nyevelt de octo jugeribus duodecim libras.</i>
<i>Item Godefridus Bastart de octo jugeribus [ingevoegd boven de regel: XI libras VI s. VIII den.]</i>
<i>Item Walterus Rode de tribus jugeribus] tres libras decem et septem solidos quatuor denarios.</i>
<i>Item Rodolphus Haec de novem jugeribus quatuor libras quinque solidos.</i>
<i>Item Hilla Gerardi Embout de decem jugeribus decem libras tredecim solidos quatuor denarios.</i>
<i>Item de decima maioris Johannes Spronc sex libras.</i>
<i>Item de decima minoris Hermannus Trom vigintiseptem solidis sex denarios</i>

Bron: HUA, St. Pieter, inv nr 774 (15-05-1352)

²⁵⁰⁰ OSU II, nr. 646 (1217 voor juli 27): *in Reynerscoep unum mansum et VIII jugera.*

Een nog ouder lijstje van inkomsten en rechten van de proost van St. Pieter, daterend uit het einde van de dertiende eeuw, geeft niet meer informatie dan *in Reynaerscop in universo 65 jugera*.²⁵⁰¹

Grafiek 7-12: Bezitsverhoudingen in Reijerscop Meerlo (1300-1800)

De grafiek laat goed zien hoe taai grootgrondbezit was. Eerst toen de oude instellingen (in dit geval de Paulusabdij en het kapittel van St. Pieter) tot verkoop overgingen kwam er ruimte voor anderen. Dat was het moment dat de lokale boeren toesloegen. Hoewel deze periode ver buiten ons chronologische kader valt is de bestendigheid van bezitsverhoudingen op pregnante wijze zichtbaar. Iets soortgelijks is gebeurd in Veldhuizen en Vleuten, waar ook tot ca. 1800 een overzicht is gemaakt. Verder heeft de bovenstaande grafiek van een uit de kluiten gewassen mini-gerecht natuurlijk meer curiositeitswaarde.

Wat wel een prachtige parallel oplevert met het eerder geanalyseerde gerecht Reijerscop Kruiningen, is dat het burenbezit zich pas kan uitbreiden nadat de oude instellingen in de achttiende eeuw in staat van ontbinding geraken. Geestelijke instellingen zijn het dan al lang niet meer, de grondmarkt hebben ze toch nog vele generaties op slot gehouden.

7.8 Samenvatting en conclusies

De belangrijke positie van het oude, aan Van Woerden verwante geslacht Van Harmelen kon in Haanwijk en Bijleveld gereconstrueerd worden op basis van de latere bezittingen van Van Zuylen en die van Van Stoutenburg. Om de positie en de familieverbanden van deze families beter te laten uitkomen is er veel aandacht besteed aan de opkomst, bloei en neergang van het geslacht Van Stoutenburg. Deze familie was aanvankelijk verbonden aan de *curtis* in Amersfoort en was betrokken geweest bij de ontginningen van Hoevelaken. Na de bouw van het kasteel Stoutenburg noemde de hoofdtak zich naar het kasteel. Al vroeg moeten ze via de tak Van Weede voet aan de grond hebben geregen in Montfoort, ongetwijfeld via bisschoppelijke contacten. In het nabije Harmelen verwierven ze een sterke positie door banden met Van Woerden, Van Harmelen en Van Zuylen. Deze verwantschappen bleken uit goederenbezit, rechtsmacht, getuigenlijsten en directe genealogische gegevens. Zo bleken Herman van Woerden en Everard van Stoutenburg samen in het bezit van de kerk in Harmelen, en bleken Hendrik van Harmelen en Everhard elk de helft van de tienden, tijns en gerecht aldaar te bezitten.

Of dergelijke samengestelde rechten samenhangen met grondbezit is nog weinig onderzocht en op basis van de gepresenteerde gegevens kon worden gesteld dat de machtige lokale families inderdaad als grootgrondbezitter kunnen worden bestempeld. Zo kon worden achterhaald dat in de gerechten Haanwijk en Neder-Bijleveld vrijwel alle grond in bezit is geweest van de Van Woerdens, die niet alleen de ontginning ter hand hadden genomen maar ook het grootste deel van de grond in bezit kregen en hielden. Ze hebben forse stukken grond aan de Johannieters geschonken, waarvan het middelpunt werd gevormd door een tweetal *curtes*, waarvan we aannemen dat deze in de dertiende eeuw functioneel waren toen ze door deze ridderorde werden overgenomen. Het grote aandeel van de oude instellingen in het bezit ter plaatse werd voor 88% bepaald door de Johannieters en hun *curtes* blijken ook voornamelijk uit aaneengesloten bezittingen te hebben bestaan. Juist dat maakte een afzonderlijke afwateringsregeling van al hun land naar de Hollandse IJssel in 1292 interessant. Dat het toen nog bouwland betrof blijkt uit een oorkonde van Herman van Woerden uit die tijd.

Omdat in Haanwijk en Bijleveld de bronnensituatie dat toelaat waren we in staat de bezitsstructuur van ca. 1250 te reconstrueren. Daaruit bleek dat 70% van de grond in handen was van de ridderschap - eigenlijk is het in die

²⁵⁰¹ Muller, 'Register proosdij', p. 64.

periode beter te spreken van ministerialen - en dat er 30% burenbet bezit moet zijn geweest. Dat laatste is deels een aanname, een maximum is het zeker wel.

Dit beeld kon namelijk verder worden verscherpt door de gegevens over de ontginningen van Gieltjesdorp, Laag-nieuwkoop, Spengen en Kockengen. Gieltjesdorp en Laagnieuwkoop hadden een behoorlijke hoeveelheid land in bezit van burenbet, namelijk 55% resp. 43%. Aangezien er in deze periode in beide gerechten ongeveer 30% ministerialenbet bleek te zijn, dat grotendeels kon worden herleid tot de familie Van der Haer, die via het domein rondom hun kasteel De Haer een stevige positie hadden in dit gebied, hadden deze twee gerechten grote gelijkenis.

Het bezit van de oude instellingen kwam hier vrijwel volledig op rekening van het Duitse Huis, die als ridderorde het bezit te danken moet hebben gehad aan ministerialen. We hebben een gedetailleerde reconstructie van deze twee gerechten niet ondernomen omdat de voornoemde gegevens wijzen op ongeveer 50% burenbet bezit en 50% riddermatig bezit zo rond het jaar 1400.

Die hypothese konden we goed toetsten aan de hand van Spengen en Kockengen, ook een tweetal goed vergelijkbare gerechten, die het mogelijk maakten tot het jaar 1250 terug te gaan. Daaruit bleek inderdaad dat de ministerialen reeds vanaf de occupatie van het gebied zeker de helft van de grond in handen hadden, waarmee ook gezegd is dat de burenbet de andere helft hadden. Terwijl de patronen van occupatie hier sterk bleken samen te hangen met landschappelijke kenmerken zagen we wederom de heren Van der Haer in bezit van tijns, gerecht en tienden alsmede veel land. Het is de sterke positie van deze categorie die het min of meer nodig maakte om te bezien of deze zich verder uitte in leenverhoudingen. Het bleek inderdaad dat in de gehele parochie Kockengen, bijna 1200 morgen groot, 21% van de grond leenroerig was, weliswaar aan meerdere leenhoven, maar wel aan de leenhoven die in verband kunnen worden gebracht met ontginningsactiviteiten. Daaruit bleek andermaal dat een beperkt aantal families de dienst uit maakte. Zo was in het gerecht Kockengen maar liefst 36% van de leenroerig, voornamelijk aan de leenhoven van De Haer, Montfoort en Nijenrode of daarvan afgeleide (zoals Heulestein). In Portengen, waar Van Ruwel als *locator* kan worden aangewezen, was in 1400 precies 50% van het land leenroerig, merendeels aan Nijenrode en Ruwel. Oorspronkelijk zal dat Ruwel geweest zijn als oudste tak van deze twee families.

We menen daarom vrij zeker te kunnen stellen dat de grootschalige ontginningen nog vanuit domaniale kaders zijn aangepakt waarbij de *locatoren* als meiers van de oudlandse domeinen de organisatorische talenten en onvrijen in huis hadden om dit werk tot een goed einde te brengen. De grootschalige ontginningen zijn uitgevoerd in een periode dat het hofstelsel bloeide. Ook als wordt uitgegaan van ontbinding van dit systeem rond 1200 zijn vrijwel alle ontginningen nog vanuit domeinen uitgevoerd. In deze periode, zo onderzocht Buitelaar en konden we bevestigen, waren er wel degelijk onvrijen in de Nederstichtse ontginningsgebieden. Dat de kolonisten volledige landsheerlijke vrijheid hebben genoten geloof ik dan ook niet. De *locatoren* zelf waren immers als ministerialen onvrij. Juist in de ontginningsgebieden bleken horigen te wonen die aan de lokale elites van ons studiegebied werden geschonken, nog in 1220.

Vroege ontginningen vanuit domeinen zijn door Mol aangetoond in Noordwest-Overijssel, waarbij hij een openlegging in drie fasen onderscheidde met een datering die aansluit op de ontginningen in het Nedersticht.²⁵⁰² In dat verband memoreer ik nog even de uit Vollenhove afkomstige familie Radink, die in het Nedersticht bij ontginning betrokken was.²⁵⁰³

Kattenbroek kende een sterke invloed van heren van Montfoort, via door hun ingestelde en begunstigde stedelijke instellingen (kerk en liefdadigheid van Montfoort en Linschoten) en vanuit hun positie als leenheren en gerechtsheeren. Feodale invloed was daarenboven zichtbaar in de leenroerigheid van bijna 15% van de grond aan de leenhoven van Heulestein (gesticht in 1319 door Roelof de Rover van Montfoort) en Montfoort zelf en al deze lenen zullen toch wel aan de leenkamer van Montfoort behoord hebben. De onderhorigheid van Kattenbroek aan de parochie Harmelen, terwijl dit broek vanuit Linschoten was ontgonnen, zal te maken hebben met de oude invloed van de Van Stoutenburgs, die zowel in Harmelen en Montfoort een positie hadden opgebouwd. In de beschikbare bronnen zien we niets van deze parochiële band terug. Sterker nog: Kattenbroek was in kerkelijk opzicht sterk georiënteerd op Linschoten en Montfoort. Stedelijke invloed was er ook van burgers uit Utrecht en in mindere mate uit het veel kleinere Montfoort. We menen hier in de steenbakkerij de reden voor de interesse van burgers ontdekt te hebben. Juist vanaf de veertiende eeuw werd in Utrecht in steen gebouwd en zal er grote behoefte zijn ontstaan aan klei voor bakstenen en dakpannen. Dat sommige pachters stratenmakers waren wijst in dezelfde richting. Het afkleien kan nog wel eens vroege schade aan het land hebben toegebracht gezien de vroege noodzaak (a° 1442) voor een watermolen. De ligging van Kattenbroek was al zonder deze ingrepen penibel zo blijkt uit het onderzoek van De Bont, dat we konden bevestigen met nieuwe historische gegevens.

Vergelijkbare stedelijke invloed, ook al in de eerste helft van de veertiende eeuw, kon worden getraceerd in Maarssenbroek. Dit broek kende een vergelijkbare geschiedenis als Kattenbroek. Het burgerbet vanuit Utrecht was al eerder dalende, wat erop zal wijzen dat de reden voor de investeringen ook al eerder op hun retour waren. Meer onderzoek is nodig om vast te stellen of dat het geval is. Opvallend is wel weer dat de ridderschap rond 1450 in beide gerechten zo'n 40% van de grond in handen had. De burenbet moesten zich in Maarssenbroek tevredenstellen met slechts 11%, terwijl in Kattenbroek 35% van de grond aan de boeren behoorde. De oude instellingen, de Utrechtse abdijen en kapittels, die in Kattenbroek ontbraken, hadden in Maarssenbroek al vroeg heel wat land verworven, denkkelijk dankzij

²⁵⁰² Mol, 'Veenontginningen'.

²⁵⁰³ Deze familie wordt door Mol niet genoemd maar zal het gerecht Vijfhoeven hebben ontgonnen. Zie paragraaf 7.4.3 Domaniale invloed.

de Van Zuylen, die hier in de veertiende en vijftiende eeuw een sterke positie hadden. Deze keer betrof het de hoofdtak van de familie die op kasteel Zuylen zetelde, op steenworp afstand van Maarssenbroek. Ook hier leverde de reconstructie het resultaat op dat nóg een eeuw eerder de positie van de ministerialen zeer sterk was.

De aantrekkingskracht van de dominante stad Utrecht is vervolgens in detail onderzocht in Galecop en verder getoetst in Heicop en Oudenrijn. Dankzij een tijslijst uit 1420 kon voor Galecop worden vastgesteld dat het grondbezit daar uitermate stedelijk van karakter was. Ten eerste betrof het hier stadsparochies en dat zou al moeten wijzen op stedelijk bezit en dat blijkt inderdaad uit overdrachten en belendingen. In deze drie gerechten was het burgerbezit rond 1450 ongeveer 30%. Dat is hoog. Terwijl het voor Oudenrijn en Heicop aannemelijk is gemaakt dat in de veertiende eeuw in de meeste overdrachten stedelingen als eigenaar, gebruiker, belender of getuige voorkwamen werd voor Galecop zekerheid verkregen dat het bezit van stedelingen halverwege de veertiende eeuw zo'n 50% bedroeg. Een opvallende parallel met Spengen, in die zin dat in Spengen de burenen 50% van de grond hadden, terwijl in Galecop de stedelingen de helft hadden. De burenen van Galecop waren dan ook stedelingen.

Galecop, Oudenrijn en Heicop waren ondergebracht bij parochiekerken van de stad Utrecht. De bezitters en gebruikers van het land waren vrijwel uitsluitend burgers van de stad. Het ondergeschikte belang van leenverhoudingen in deze gerechten is een sterke indicator voor zwakke feodale verhoudingen en bovenal het ontbreken van een domaniaal kader ter plaatse. Waarschijnlijk zijn deze blokken door burgers in gebruik genomen.

In Reijerscop zagen we in 1350 al 50% van de grond in handen van Oudmunster, Domkapittel en Johanniers. Stedelingen waren met 25% van de grond sterk vertegenwoordigd. Net als nabij Kattenbroek waren stedelingen geïnteresseerd in land wegens de kleiwinning. Een vergelijkbaar beeld spreekt uit Reijerscop Meerlo, een klein gerecht waar zolang de bronnen teruggaan St. Pieter de enige bezitter was. Tegen het einde van de vijftiende eeuw komen daar echter stedelingen op. Burenbezit komt echter pas laat voor want pas dan komt land beschikbaar door het wegwijnen van de oude kapittels. De mooie reeks gegevens van Reijerscop laat zien dat pas in de achttiende eeuw de burenen erin slagen land te verwerven, ten koste van de geestelijke instellingen zodat na honderden jaren land uit de dode hand geraakte.

Gezien de geconstateerde dominante positie van de ridderschap in de grootschalig ontgonnen gebieden moet een kanttekening worden gemaakt bij het bestaande beeld over de vestiging aldaar van vrije kolonisten. Over het algemeen wordt immers aangenomen dat bij de grootschalige ontginningen de grond in vrij eigendom kwam van de boeren-kolonisten die door de *locator* werden aangetrokken om de uitgezette kavels geschikt te maken voor de landbouw. Sinds Buitelaars onderzoek is daar een belangrijke nuance op gekomen aangezien er wel degelijk bewijs is voor onvrijheid in de ontginningsgebieden. We hebben daar de analyse van leenverhoudingen in de *copes* aan toegevoegd alsmede het feit dat de genoemde families die hier de dienst uitmaakten een aantal horigen van de proost van Oudmunster kregen, juist in nieuw ontgonnen gebieden.

Meestal wordt gesteld dat de *locator* de eerste hoeve van de ontginning heeft behouden of deze aan een kerkelijke instelling heeft geschonken. Dit zal inderdaad meestal de eerste hoeve betreffen. Evengoed kan het de laatste hoeve zijn die de ontginningsactiviteiten afsloot. We vermoeden dit in Oudenrijn, waar de alleruiterste hoeve leenroerig aan Amstel was. In Spengen hadden de heren Van der Haer de eerste hoeve, Van Stoutenburg had de eerste hoeve in Haanwijk. Vermoedelijk gold voor Teckop hetzelfde, waar de 12e-eeuwse Gotschalk uten Ham een hoeve bezat en deze aan het kapittel van Oudmunster schonk. Bijzonder is nog dat aan weerszijden van deze hoeve rond 1350 Jacob van Zuylen en Dirk van Zuylen waren gelegen. Mogelijk waren dit de twee hoeven die eind dertiende eeuw in handen waren van Dirk van Zuylen.

Tabel 7-16: Bezitsstructuur op het nieuwe land (ca. 1250 - ca 1700)

Bezitsstructuur nieuw land														
Jaar	Categorie	Galecop	Gietje-dorp	Harmelen	Kattenbroek	Kockengen	Kortrijk	Laarneuwkoop	Maarssebroek	Oudembijn	Portengen	Reijerscop	Spengen	Tijffhoeven
1250	Buur			31%								50%	40%	39%
	Ridderschap			69%								50%	60%	61%
Oppervlakte				653								420	80	1153
1300	Buur			31%		35%		16%						26%
	Diversen													
	Kloosters en kerken													
	Onbekend							4%						1%
	Oude instellingen			34%				3%						19%
	Parochiale instelling					10%		3%						3%
	Ridderschap			30%		46%		65%						44%
	Stedeling					9%		10%						5%
Oppervlakte				653		340		557						1550
1350	Buur				33%						10%	50%	40%	23%
	Landsheer				1%									
	Oude instellingen	9%			1%						50%	8%	60%	17%
	Overige				7%									2%
	Ridderschap	41%			40%						16%	42%		34%
	Stedeling	50%			18%						24%			23%
Oppervlakte		540			487						355	420	80	1882
1461	Buur	4%	56%	9%		34%	33%	43%	9%	6%	28%	9%	44%	10%
	Diversen	1%					3%		6%	3%	6%			2%
	Kloosters en kerken	16%		10%					6%	6%	2%	1%	3%	6%
	Liefdadigheid	6%		1%						6%	1%	1%	3%	2%
	Onbekend		2%	1%										
	Oude instellingen	34%		37%		13%	1%	19%	25%	24%	5%	61%	10%	50%
	Overige													21%
	Parochiale instelling			3%		10%		2%	1%	2%		2%		2%
	Ridderschap	13%	28%	22%		34%	24%	28%	39%	20%	31%	11%	36%	25%
	Stedeling	25%	14%	12%		9%	24%	9%	12%	31%	23%	15%	3%	19%
Oppervlakte		462	128	666		338	291	266	565	953	838	427	444	93
1536	Buur	5%	23%	12%	26%	31%		24%	9%	7%		7%	55%	28%
	Diversen	1%								2%				
	Gilde					1%						1%		
	Kloosters en kerken	21%	4%	11%	14%	9%		1%	9%	9%		4%	7%	10%
	Landsheer				1%									
	Liefdadigheid	8%	2%	1%	3%			2%	1%	7%		1%	4%	3%
	Onbekend													
	Oude instellingen	38%	14%	40%	21%	23%		30%	35%	22%		58%	11%	60%
	Overige			1%	15%				6%					2%
	Parochiale instelling				9%	10%		5%	1%			4%		3%
	Ridderschap	9%	16%	17%	6%	16%		19%	30%	9%		5%	12%	14%
Oppervlakte		539	128	653	487	367		270	559	885		394	420	80
1600	Buur	9%	26%	12%	34%	34%		37%	9%	15%		8%	39%	15%
	Diversen	1%								2%				
	Gilde							2%						
	Kloosters en kerken	21%	4%	10%	11%	3%		1%	12%	8%		6%	4%	9%
	Liefdadigheid	10%	2%	3%	3%			1%	1%	8%		1%		4%
	Onbekend	1%	1%			8%		6%		2%				1%
	Oude instellingen	33%	16%	41%	22%	24%		29%	33%	25%		59%	11%	58%
	Overige			1%					14%	12%			12%	5%
	Parochiale instelling				9%	9%		3%				2%		2%
	Ridderschap	5%	18%	14%	4%	6%		17%	31%	8%		12%	7%	12%
	Stedeling	19%	33%	11%	9%	15%		4%		17%		15%	24%	28%
Oppervlakte		539	128	653	487	365		270	555	885		389	420	80
1686	Buur		9%	9%	10%							10%		6%
	Kloosters en kerken			5%	11%	9%						8%		6%
	Liefdadigheid			4%	5%							3%		3%
	Onbekend					25%						3%		21%
	Oude instellingen		11%	39%	22%	17%						51%		26%
	Overige					21%						3%		4%
	Parochiale instelling				2%	2%								1%
	Ridderschap		46%	13%	18%	16%						6%		13%
Oppervlakte			128	653	487	371						394	407	2440

8 Bezitsverhoudingen in de overgangszones

Van de gebieden die het midden houden tussen oeverwal en kom zullen de belangrijkste, Breudijk, Harmelerwaard, Veldhuizen en Themaat, aan een onderzoek worden onderworpen. Als onderdeel van oude structuren, die echter in een latere fase zijn ontgonnen dan het bijbehorende oude land, zijn ze functioneel veranderd van extensief gebruikte marginale gronden in bouwland. In de paragrafen over de landbouw zal nog worden besproken of en hoe de specifieke zonering heeft geleid tot een bepaalde bedrijfsvoering. In dit hoofdstuk staan de bezitsverhoudingen centraal en de vraag of er patronen zichtbaar zijn in deze gebieden en of ze vanuit institutioneel oogpunt meer op *cope's* dan op domaniale gronden lijken – of eigenlijk ook in dat opzicht een tussenpositie innemen.

8.1 Gerverscop en Breudijk

Terwijl Gerverscop eigenlijk bij het nieuwe land besproken had moeten worden is van Breudijk duidelijk dat het een oud bewoonbaar gebied is geweest. Aangezien de jurisdictie was verenigd en daarmee ook de fiscale administratie was het niet mogelijk om deze twee delen te scheiden. Er zijn zowel kenmerken van oud land als van nieuw land aanwezig maar bovenal was er een heldere band met het Oude Land van Harmelen, van waaruit het werd ontgonnen.

Afb. 8-1: Gerverscop

Bron: TMK 1864

Gerverscopperdijk, die de basis voor Gerverscop vormde, waar ook 1300 meter lange kavels werden uitgezet.²⁵⁰⁴ Sommige kavels kregen hierdoor een afwijkende grootte.

Gerverscop en Breudijk bestonden voor 1500 uit een vijftal gerechten waar ten tijde van de oudschildgeldregistratie nog drie van over waren. Ze zijn derhalve samengenomen zodat Gerverscop, Breudijk en Breudijsveld samen 678 morgen land vertegenwoordigen.

De Breudijk was de gebogen dijk die even ten westen van De Wel naar de Putcup liep. Deze oude dijk lag op een oude bedding van een verlande Oude Rijntak. Het gebied dat deze dijk insloot stond bekend als Indijk, maar interessanter is dat zowel het tiendblok dat hier lag als het land zelf als Oude Land werd aangeduid. Langdurige afvetting heeft ervoor gezorgd dat het oorspronkelijke landschap hier onherstelbaar beschadigd is en zelfs de kadastrale kaart biedt weinig houvast om dit oude land te reconstrueren. Vanaf deze Breudijk werden noordwaarts de kavels uitgezet. De kavels in het blok Breudijk hebben zeer afwijkende lengte (max. 1800 meter) door de gebogen vorm van de dijk. De uiterste hoeven waren echter wel 1300 meter lang; de eindpunten daarvan werden verbonden en vormden de

De gerechtelijke indeling in dit deel van de parochie Harmelen was complex.

Gerecht originele omschrijving	1300	1461	1501	1536	1600
In Henrix gherecht van Hermalen in Broydijc XVI hoeven XXII morgen ²⁵⁰⁵	534				
In Gerverscop in Barents gherecht van den Enghe I hoeve XVIII morgen	50				
Haer Splynter hevet aldaer I hoeve	32				
Broedycvelt		131,5			
Bruedicvelt ende Gerverscop Jans gericht vande Weteringe		210,5			
Bruedycvelt ende Gherwerscop		176,5			
Gherwerscop des joncheren gerecht van Gaesbeck		138			
Gherwerscope heer Vrederijcx gerecht uten Ham		23			

²⁵⁰⁴ Een zeer korte beschrijving van Gerverscop in De Bont, 'Reclamation patterns', p. 62-63 waarin hij Gerverscop behandelt als voorbeeld van een veenvlakte, het derde type na veenkoepel en randveen.

²⁵⁰⁵ Maris en Immink, *Registrum Guidonis*, p. 168.

Gerecht originele omschrijving	1300	1461	1501	1536	1600
Bredevelt op die leghe hair, Vredericx gericht wt den Ham			63		
Bruedycksveld ende Gerverscoep Naildwycks gerecht inde Bylevelt			520,25		
Gerverscoep myns joncheren gerecht			138		
Gerverscop oosteiijnde				136,75	
Gerverscop en Breudijk				519,67	
Gerverscop Fredericx gerecht vuyten Ham				22	

Het grootste deel van de gerechtsheerlijkheid met tijsn en tienden zoals het aan Hendrik van Harmelen had behoord, kwam door een grafelijke schenking aan de nicht van de Hollandse graaf Willem, Maria, de vrouw van Arnoud van IJsselstein en bastaardochter van bisschop Gwijde van Avesnes. Het ging hier de weg die vele andere goederen van Hendrik volgden, zowel gerechten als flinke stukken land. Ook hier was dat het geval met *tgherechte ende den tiende over den Broydijc ende in Gheervaerscoep alst ghelegghen es, voerd op Broydijs velt twee ende dertich morghen lands*.²⁵⁰⁶

In 1323 deden zijn zoons afstand van hun rechten hierop. In 1386 werd Gerrit van Egmond beleend en in 1468 Jan van Naaldwijk, waarmee de naamgeving van de gerechten in de bovenstaande tabel verduidelijkt is.²⁵⁰⁷ Aangezien er beleningen tussen 1323 en 1370 ontbreken in de administratie van IJsselstein is niet duidelijk wanneer de Egmonds gerecht en land hebben verkregen, in 1360 was het zeker het geval blijkens een oorkonde van schout en drie lieden *wlgo dictis lantghenoten loci dicti Brodiic (...) in iurisdictione domini de Egmonde baronis*.²⁵⁰⁸

Afgaand op de oudste omschrijvingen van de gerechten in dit deel van Harmelen (de bovenste drie regels van de tabel) was de rechtsmacht in handen van de bekende inheemse families die drie ruiten in hun wapen voerden. Het gerecht van de heer van Abcoude moet een latere aankoop zijn geweest zoals die ook bij Themaat en Gieltjesdorp kon worden verondersteld.

Bezitsverhoudingen

Jaarte	Gerecht	Totale oppervlakte	Aantal unieke eigenaren	Gemiddeld bezit per eigenaar	Aantal pacht-contracten	Gemiddelde omvang pachtcontracten	Aantal unieke pachters	Gemiddelde bedrijfsgrootte	Gebruikers met eigen grond	Oppervlakte eigen grond	Gemiddelde eigen grond	Percentage van het land	Fragmentatie eigenaar-gebruiker	Ratio contracten per eigenaar	Ratio contracten per gebruiker
1460	Gerverscop en Breudijk	678	59	11,49	72	9,42	41	16,54					1,44	1,22	1,76
1501	Gerverscop en Breudijk	678					33	20,55							
1536	Gerverscop en Breudijk	678	64	10,59	85	7,98	33	20,55	15	97	6,47	14%	1,94	1,33	2,58
1600	Gerverscop en Breudijk	678	59	11,49	87	7,79	46	14,74	12	60,5	5,04	9%	1,28	1,47	1,89
1685	Gerverscop en Breudijk	678	42	16,14	66	10,27	40	16,95	11	86	7,82	13%	1,05	1,57	1,65

Het bovenstaande staatje laat zien dat het gemiddelde bezit per eigenaar met ongeveer 11 morgen vrij hoog was en alleen Vleuten en Zuilen voor zich moest dulden, de oudste nederzettingen dus. Gerverscop en Breudijk leek in dit opzicht meer op Veldhuizen. We kunnen de gegevens van het gerecht helaas niet uitsplitsen zodat Breudijk en Gerverscop, respectievelijk eerste en tweede fase van de ontginning, niet afzonderlijk behandeld kunnen worden. Dat zou ongetwijfeld laten zien dat de Breudijk, naast het Oude Land van Harmelen, een tussenpositie zou bekleden terwijl Gerverscop iets meer de kenmerken van een *cope* zou hebben.

Het land tussen de Breudijk en de Gerverscopperdijk heette het Breudijksveld, en het kan worden beschouwd als overgangsgebied, zowel bodemkundig als institutioneel. Het Breudijksveld heeft dan ook behoord tot de nederzettingen op het Oude Land van Harmelen.

Het uitgangspunt voor een korte reconstructie kan het oudste morgenboek worden gebruikt:

²⁵⁰⁶ ARA, AGH 398, f. 1r-1v, nr. 4: *Wi Willaem grave van Henegouwen, van Holland etc. maken cond alle luden dat wi joncvrouwen Marien seren Arnouds wijf van Yselsteine onser liever nichten ghegheven hebben ende gheven in helpen thenen huwelike alsulc goed als Heynrix was van Heremalen, als hier na volghet: in den eersten tot Opburen uyt toudeland twee ende tzesich morghen lands, voerd half tgherechte van Opburen alst ghelegghen es, voerd half tgherechte ende half den tiende van Hanewijc ende van Bilenvelt, voerd tgherechte ende den tiende over den Broydijc ende in Gheervaerscoep alst ghelegghen es, voerd op Broydijs velt twee ende dertich morghen lands, vord op Bilenvelt vier ende twintich morghen lands, vord opt Bredevelt zes ende dertich morghen lands ende al tgoet ghenoeemd ende onghenoemd dat Heynrix van Heremale voers. was int gherichte van Utrecht ende in Holland*

²⁵⁰⁷ Kort, 'Repertorium Maria van IJsselstein', nr. 4

²⁵⁰⁸ HUA, St. Pieter, inv nr 524-1 (03-03-1360): schout Elias Quint en landgenoten Werner van der Haer, Claas Gerritsz en Dirk Arnoudsz. Aldaar, inv nr 524-4 (18-02-1394): *in iurisdictione Gherardi de Egmonde sitis in parochia de Hermalen aen den Broeydijc*.

Grafiek 8-1: Bezitsverhoudingen in Gerverscop-Breudijk (ca. 1450)

Ook in Gerverscop en Breudijk komt na bestudering van vele archivalia naar voren dat de ridderschap, die hier met “slechts” 25% van het land vertegenwoordigd was, in een eerder stadium veel land heeft verkocht of geschonken aan de geestelijke instellingen. De verwachting is dus dat in een periode ruim voor 1450 een verschuiving van de bezitsverhoudingen is opgetreden.

Opvallend in vergelijking met eerder behandelde gerechten is het aandeel van kloosters en kerken. In de hele regio was dat aandeel zo’n 5% en met 16% hier in Gerverscop-Breudijk kwam alleen Galecop in de buurt. Van de 118 morgen land die kloosters hadden waren maar liefst 63 morgen en 38 morgen in bezit van respectievelijk het Vrouwenklooster en het kapittel van St. Jan in Wijk bij Duurstede. Het probleem dat het oudste bezit van de kloosters door verlies van archivalia vaak niet achterhaald kan worden speelt ook hier.

Van het Vrouwenklooster is alleen bekend dat er in 1316 land in Gerverscop werd aangekocht dankzij een bijdrage van 61 Tourse ponden van een medezuster.²⁵⁰⁹ Of het een uitbreiding van bestaand bezit was of het startpunt van verwerving aldaar is een vraag die niet beantwoord kan worden.²⁵¹⁰ De kloosterzuster dit geld ter gelegenheid van haar intrede doneerde, Wouburg van Zutphen, is verder onbekend. Dat ze was vernoemd naar de patroonheilige van de Zutphense kerk, de Heilige Walburg, brengt ons ook niet verder.

Het morgenboek vermeldt als bezitter “de heren van Wijk.” Nader onderzoek leerde dat het ging om het kapittel van St. Jan Baptist in Wijk bij Duurstede, dat in Gerverscop en Breudijk 38 morgen bezat. We weten dat dit land als onderpand diende in 1434 voor schulden die het kapittel had opgebouwd. De schuld bedroeg 120 oude Franse schilden. De pacht prijs van een halve hoeve land was hier ongeveer 4 oude Franse schilden in die tijd dus het ging om een substantieel bedrag. Het kapittel verkocht dit land pas in de zeventiende eeuw dus de schuld zal wel afgelost zijn.²⁵¹¹ In het gerecht van de Indijk, het Hollandse deel van Harmelen, bezat het kapittel 30 morgen die pas in 1711 werden verkocht.²⁵¹² Bij wijze van uitzondering zijn we ingelicht over de schenking van dit land. Een oud registertje in het archief van dit kapittel bevat de akte van instelling door Gijsbrecht van Abcoude van tien kanunniksprebenden in het jaar 1366. Gijsbrecht van Abcoude gehuwd met Johanna van Horne en was daarmee heer van Gaasbeek geworden alsmede heer van Putten en Strijen. Johanna was een dochter van Willem van Horne en Gaasbeek en Oda van Putten en Strijen. Gijsbrecht was zoon van Zweder van Zuylen van Abcoude en Mabelia van Arkel.

De band Zuylen-Abcoude was echter al veel ouder door het huwelijk in de twaalfde eeuw van Zweder van Zuylen met Henrica van Abcoude, wier zoon Gijsbrecht met Bertha van Abcoude in het huwelijk trad waarmee de band nog eens werd versterkt.

Het uitgebreide testament van de in 1376 overleden *Gijsbrecht here van Apcoude ende van Duerstede*, zoals hij zichzelf noemde, geeft een kort overzicht van de bezittingen in de parochie Harmelen die hij aan deze prebenden verbond²⁵¹³:

In den kerspel tot Hermelen

Item Nellen lant hout twe merghen ende een half merghen lants

Item in rogge lant twe merghen ende derdebalf hont ende drie scaft

Item in Gherverscoep dijc drie merghen vijf hont ende veertien scaft

Item ses merghen sestien scaft mijn

Item twe merghen twe hont ende dertien scaft

Item twaelften halven merghen lants

Item die hoefstede tot Ruemst die hout drie ende dertich merghen lants tnegentich scaft mijn

Item een bouwinge die welke hout achtendetwintich merghen lants

²⁵⁰⁹ HUA, Vrouwenklooster, inv nr 98 (21-01-1316).

²⁵¹⁰ Gerverscop en Breudijk waren niet ingebrepen in de schenking van 1219 (OSU II, nr. 670).

²⁵¹¹ HUA, Kapittel St. Jan Baptist in Wijk, inv nr 91 (08-10-1434)

²⁵¹² HUA, Kapittel St. Jan Baptist in Wijk, inv nr 92 (1711).

²⁵¹³ Bron: HUA, Kapittel St. Jan Baptist in Wijk, inv nr 9, f° 3 (1366)

Samen vormde dat maar liefst 89 morgen land, in een tijd dat het de landbouw goed ging en dit land een behoorlijke waarde heeft vertegenwoordigd, getuige ook het feit dat er nog rogge verbouwd.

Het verschijnen van een Abcoude hier in Harmelen stelt ons wel voor een probleem. Tot nu toe waren de goederen van de Van Zuylen terug te voeren op ouder bezit van de inheemse geslachten (Van Harmelen, Van Stoutenburg), een verwervingsproces dat in de decennia rond 1300 had plaatsgevonden. Dat moet hier anders gegaan zijn: de vroege afsplitsing van de hoofdtak van Van Zuylen, die door het huwelijk van Steven van Zuylen met Henrica van Abcoude eind twaalfde eeuw plaats had maakt in elk geval niet waarschijnlijk dat reeds de oudste Van Zuylen hier land hadden. Ik ga er van uit dat dit land uit de boedel van Hendrik van Harmelen is gekomen, zonder dat met documenten te kunnen staven. Het moet betekenen dat deze veel eerdere aftakking van de hoofdstam der Van Zuylen al veel eerder bezit in dit deel van Harmelen had, of dit later heeft verworven.

Het Bartholomeusgasthuis bezat ook al vrij vroeg 12 morgen land waarvan de herkomst niet is geboekstaafd. Ook hier vermoed ik invloed van de heer van Abcoude. Het kleine Appolonia-gasthuis is Utrecht leed een armetierig bestaan en werd in 1378 door Willem van Abcoude en Duurstede omgedoopt tot Bartholomeus-gasthuis en van meer goederen voorzien. Juist omdat er geen eigendomsbrieven van zijn kan worden gedacht aan de oorspronkelijke schenking.

Het kapittel van Sint Jan bezat een flink stuk land van 21 morgen groot, waarvan de oudste verpachting aan Erlewin Petersz uit 1318 dateert.²⁵¹⁴ Het is niet bekend wanneer dit land werd verworven. Het werd binnen het kapittel beheerd in de grote kamer *ad grossam*, waar het oudste bezit was ondergebracht waaruit de kleding voor de kanunniken werd gefinancierd.²⁵¹⁵ Op een goederenlijst uit 1216 komt het bezit niet voor en mogelijk is het rond het midden van de dertiende eeuw verworven, een periode die meer aanwas van het bezit laat zien.²⁵¹⁶

Afb. 8-2: Land van het kapittel van Sint Jan in Gerverscop (21 morgen)

Een boerderij met hooiberg, hennepwerven en eendenkooi was een algemeen verschijnsel in het veenweidegebied

Bron: HUA, St. Jan, inv nr 328 (kaart 62, anno 1608)

Dit land werd in 1318 omschreven als gelegen tussen Arnoud Duercant en Simon van Teylinghen en dat maakt een stuk aannemelijker dat ook dit land aan de ridderschap behoorde.

Vroege verwerving zien we ook bij het kapittel van Oudmunster die voor 1295 al in bezit was. De oudste kapittel-rekening een Gerard van Putcup die toen een halve hoeve land pachtte, waarvan de rekening uit 1296 toevoegt *iuxta Hermelen in Brodike*. Van de opbrengst van dit land werd de memorie gevierd van proost Reymar. Vermoedelijk gaat het hier om de gelijknamige proost van St. Pieter die tussen 1235 en 1250 in de bronnen voorkomt en mogelijk was dit land niet eens zo laat daarna aangekocht. Het land lag op het Oudeland bij de Putcup, om precies te zijn tussen de Oude Rijn en de Breudijk.²⁵¹⁷ De Putcup was echt een knooppunt van twee weteringen, zo blijkt uit een halve morgen land ofwel een hofstede *situm inter duos aquaductos dictos Indijc et Gerverscoperveteringhe in quodam angulo ubi dicte aque convenient. Superius et inferius supradicti duo aqueductos, scilicet Indijc et Gerverscoperveteringhe*. Deze hofstede lag vlak bij 28 morgen die aan het Domkapittel behoorden en door ons onderzocht zijn als één van de boerderijstudies.²⁵¹⁸

Het Domkapittel bezat een halve hoeve op het *Breudicxvelt*. Deze halve hoeve mat negen morgen en dat zal te danken zijn aan de onregelmatige opzet van dit gerecht.²⁵¹⁹

²⁵¹⁴ *Decanus et totum capitulum ecclesie sancti Iohannis Traiectensis (...) locavimus Erlewino filio Petri et sue proli semore sive filius sive filia (...) viginti terre et unum sita in parochia de Hermelen inter terram Arnoldi Duercant ex parte superiori et inter terram Symonis de Teylinghen ex parte inferiori*. Geciteerd naar het cartularium, HUA, St. Jan, inv nr 7 cap. XXVII (22-02-1318), geïnsereerd in een *vidimus*. De pachtbrief zelf is inv nr 555.

²⁵¹⁵ Palmboom, *Sint Jan*, p. 493.

²⁵¹⁶ Palmboom, *Sint Jan*, p. 389.

²⁵¹⁷ Van Roijen, 'Kapittelrekening', p. 23: *Gerardus de Putcupe de dimidio manso*. Rekening 1296: conform, met toevoeging: *iuxta Hermelen in Brodike*. De rekening uit 1300 heeft: *Gerardus de Kattenbruech de dimidio manso iuxta Hermale in Broidieck*. HUA, Oudmunster, inv nr 934, f° 18 (a° 1348): *Item ibidem iuxta Putcupe in loco dicto Oudelant infra Renum et aggerem Broeydijc, dimidius mansus (...) que colit Nycolaus filius Clemencie. Superius conventus Sancti Servacii. Inferius Theodericus de Zeyst filius Andree*.

²⁵¹⁸ Van Roijen, 'Kapittelrekening', p. 23: *Dominus Wychardus de Putcupe dat 5 sol de Putcupe. XII° Kal. Aprilis (21 Maart) obiit Cecilia, soror nostra, quae dedit nobis aream in terra dominorum Sancti Martini iuxta Putcupe, quae continet 28 iugera ... 5 solidos. Item dedit nobis ibidem dimidium iuger vet iuxta et quod inde provenierit, dabitur hic*.

²⁵¹⁹ HUA, Domkapittel, inv nr 1543-1 (1412 dag onleesbaar): een halve hoeve lants van negen mergen gelegen op Breudicxvelt. Boven: heer Gerrit van Egmond en beneden: heer Johan van Limbeeck. HUA, Domkapittel, inv nr 1543-2 (10-01-1538): *negens mergen in Hermelen aen den Bruedijck in mijns vrouwen gerechte van Naeldwijck (...) streckende vanden Bruedijck op tot aenden Gerwerscop dijk*. Zuid: Gijsbert van Zuylen, noord: Dirk Stevensz van Zuylen.

Vroege verwerving zien we ook bij de abdij van Mariëndaal. De abdij van Mariëndaal bij Zuilen bezat rond 1450 een aanzienlijke hoeveelheid land, namelijk 35 morgen. Een groot deel daarvan, namelijk 24 morgen, was al in 1295 gekocht van Hendrik van Harmelen. De oorkonde is niet opgenomen in het oorkondenboek van Utrecht en is in vroeg 17^e-eeuws regest overgeleverd in een cartularium van de abdij: *Item een brief van vier ende twintich mergen landts in Gerverscoop bij den conventhe vanden Daell gecoft van Hendrick heer van Hermelen van date XIII vijff ende tnegentich feria septa post dominicam quasi modo geniti.*²⁵²⁰

Het kapittel van St. Pieter bezat rond 1450 twee stukken grond van 21 en 16 morgen, een bezit dat volgens het oudschildboek nog was aangegroeid tot 52 morgen.²⁵²¹ Deels dateerde dit bezit uit de veertiende eeuw. Een Utrechtse burger, Andries van Driel, transporteerde in 1360 een stuk land van 4½ morgen aan het kapittel van St. Pieter. Het land lag bevond zich tussen eigendom van Frederik uten Ham aan de ene zijde en Werner van der Haer aan de andere zijde. Een paar weken later verkocht Werner 8½ morgen en 2 hond aan het kapittel en dit moet het perceel geweest zijn dat iets eerder werd genoemd, want nu stond er als belender aan de bovenzijde St. Pieter.²⁵²² In 1394 verkocht Gijsbert Haes van der Wierse aan het kapittel nog eens 4 morgen en 2 hont aan de Breudijk. Dit bleek in twee gedeelten te liggen en dat moeten smalle stroken geweest zijn.²⁵²³

De latere aankopen werden in de vijftiende eeuw gedaan waarbij grotendeels in gemeender voor liggen land geleidelijk werd verworven. Mechteld Pijl had aan haar dochter Belie de helft 20 morgen op Gerverscop nagelaten die ze in 1476 aan Hendrik Hermansz Oudecop verkocht. De hoeve werd aan beide zijden begrensd door land van het Vrouwenklooster dat aan de westelijke zijde 12 morgen en aan de oostelijke zijde een volledige hoeve van 21 morgen bezat.²⁵²⁴ Hendrik bezat in 1493 nog 12 morgen hiervan, Zacharias Hermansz bleek 4½ morgen te hebben en het kapittel van St. Pieter had toen vier morgen.²⁵²⁵ Volgens een andere transportbrief blijkt het kapittel de vier morgen een jaar daarvoor te hebben aangekocht van Loef Martensz.²⁵²⁶ Deze reeks van aankopen is een mooi voorbeeld van geleidelijke verwerving van gemeender voor liggend land, dat qua bezit als versnipperd, te klein werd voor individuele bezitters en uiteindelijk graag door geestelijke instellingen weer werd samengevoegd. Later in de vijftiende eeuw volgden nog wat aankopen die in het algemene beeld passen van verkopen in de vijftiende eeuw waar kleine stukjes land veelvuldig van de hand worden gedaan.²⁵²⁷

De Johanniters hadden halverwege de veertiende eeuw hun latere grondbezit al verworven en niet verder uitgebreid. Het is niet duidelijk of hier ook de Van Woerdens verantwoordelijk voor zijn. Inmiddels is bekend geworden dat hier in Gerverscop naast de bekende inheemse families die we telkens in het gebied tegenkomen ook de Van Abcoude's bepaald niet uitgevlakt mogen worden. Uit het pachtboek van de Johanniters uit 1368 weten we dat de orde onder andere een zestal morgens in Gerverscop bezat die in een weer van 15 morgen lagen.²⁵²⁸ Aan weerszijden lag ook gemeender voor land, aan de oostzijde zelfs vier eigenaren en aan de westzijde twee. Ook in deze *cope* was de gemeender voor dus een bekend verschijnsel. Voorts nog 14 morgen land tussen Frederik uten Ham en Willem Duerkant in. Tenslotte nog een hoeve van 17 morgen groot, ook aan de bovenzijde Frederik uten Ham en aan de benedenzijde Berend uten Engh.²⁵²⁹

Deze drie families moeten hier oud bezit gehad hebben. Dat blijkt ook al uit het eind 13^e-eeuwse register van graaf Floris, waarin een groot deel van de partijangers van Amstel en Woerden figureren met een aanzienlijke hoeveelheid

²⁵²⁰ HUA, Mariëndaal, inv nr 9

²⁵²¹ Verdeeld als volgt: 2, 14½, 2½, 22, 1½, 6 en 6 morgen. HUA, St. Pieter, inv nr 167-4 (a° 1536) heeft: *Johannes de Vinsen conduxit 22 jugeria op Gerwerscoop; Cornelius Ghisberti quondam, nunc relicta ipsius conduxit sex jugera et 3 hont op Brodijcksveld; Wilhelmus Johannis conduxit 2 jugera et 2 hont terrarum aen den Brodijck; Johannes Cornelii in Hermelen de novo conduxit 2 jugera ibidem Cornelius Everardi conduxit quinque jugera; Henricus Verhaer conduxit octo jugera cum dimidio et 2 hont jacentia in Gerwerscoop; Ghisbertus Cornelii de 4½ jugera; Johannes Ghisberti Verwoirdt conduxit 2½ jugera aen den Broedijck.*

²⁵²² HUA, St. Pieter, inv nr 524-1 (03-03-1360) en 524-2 (22-03-1360): *octo jugera terre cum dimidio jugere ac duo hont terre necnon decem wlgariter dicta scaft terre*

²⁵²³ HUA, St. Pieter, inv nr 524-4 (18-02-1394): *in iurisdictione Gherardi de Egmonde sitis in parochia de Hermalen aen den Broeydijck.* HUA, St. Pieter, inv nr 524-7 (27-02-1394) geeft de details, gelegen in 2 stukken: 2 morgen 2 hont tussen land van Hendrik van Loenersloot boven en Peter Mouwerkin beneden, en 2 morgen tussen Peter Mouwerkin boven en Roelof Hermans Smeetsz beneden.

²⁵²⁴ HUA, St. Pieter, inv nr 521-1 (14-05-1476).

²⁵²⁵ HUA, St. Pieter, inv nr 521-5 (25-05-1493).

²⁵²⁶ HUA, St. Pieter, inv nr 521-3 (19-01-1492).

²⁵²⁷ HUA, St. Pieter, inv nr 521-2 (31-10-1489): *compareren in het gerecht Dirk van Zuylen van Harmelen Gijsbertsz, Maria van Renesse zijn vrouw, Leoen van Zuylen van Harmelen Gijsbertsz, en Janna dochter van Gijsbert van Zuylen van Harmelen. Ze transporteren aan Hendrik Andriesz 2½ morgen gemeender voor in een weer van tien strekkend vanden Indijck aenden Bruedinxschen dijk.* Boven: Jan de Wit, beneden: Daem van der Haer. HUA, St. Pieter, inv nr 521-4 (05-05-1493): *Driedelen van 6 morgen land, overdracht door de kinderen van Gijsbert Petersz aan St. Pieter. Steven van Ruitenbergh bezit het andere vierde vierendeel.* Boven: Cornelia Hendrik Gijsberts dochter met haar medewerkers en beneden: Oudmunster.

²⁵²⁸ Van Winter, *Sources*, p. 305: *Item ibidem in Gherwerscop 6 iugera terre in 1 gheweere de 15 iugeribus, quibus 6 iugeribus proprius iacent Jacobus filius Arnoldi, Ghisebertus Blome, Johannes filius Ysebrandi et Ysebrandus filius Heynonis Svarten cum terra eorum communi sulcu a parte orientali et terra Henrici filii Ludolphi et Petri Erlewini etiam communi sulcu proprius iacet a parte occidentali.* Pachter was Peter Erlewijsz.

²⁵²⁹ Van Winter, *Sources*, p. 306: *Item ibidem aen den Broydijck dimidium campum terre continentem II iugera (...) inter terram Frederici uten Hamme militis a parte superiori, et terram Wilhelmi Duerkant a parte inferiori. Idem ibidem XII iugera terre dimidium hont et quartam partem unius hont prout iacent inter terram Frederici uten Hamme a parte superiori et terram Wilhelmi Duerkant a parte inferiori.* Pachter van dit alles Haze, weduwe van Johannes van der Koken, een Utrechtse familie. Het laatste stuk tenslotte, Van Winter, *Sources*, p. 307: *Item ibidem an den Broydijck XVII iugera terre inter terram domini Frederici uten Hamme militis a parte superiori et terram [lege ruimte] uut den Enge militis a parte inferiori*

allodiaal land dat ze opdragen aan de graaf om dat vervolgens in leen te ontvangen. Allicht was dit een minimum beeld. Werner van der Haer bezat 28 morgen op Breudijksveld, Frederik uten Ham had 12 morgen op Gerverscop. Willem Duercant had negen morgen op Gerverscop en hield al langer in leen zes morgen aldaar.²⁵³⁰ Deze verwante families hadden in de eeuwen daarna nog veel land in deze omgeving zoals uit het onderstaande lijstje blijkt:

Bezitter	Aantal morgen
Bor, Frederik	3,5
Duercant, Willem	20,5
Haer, Berend van der (zijn vrouw)	11
Ham, Frederik uten	45
Ham, Jan uten	2
Juffrouw van de Weteringe	8
Lambert van Zuylen	5
Nyevelt, Hendrik van	24
Overdevecht, Gijsbert	6
Symon van Teylingen	16
Vianen, Jan van	5
Wel, Willem van	8
Zuylen, de juffrouw van	12,5
Zuylen, Dirk van	15
	181,5

Uten Ham en Van Zuylen springen er weer uit, waarbij nog interessant is de hoeve land van Simon van Teylingen.²⁵³¹ Deze hoeve was leenroerig aan het huis Abcoude zodat ook hier waarschijnlijk een verband met Van Zuylen bestaat. Aangezien Van Teylingen in 1318 al belender was van de hoeve die aan het kapittel van St. Jan behoorde zal dit om vrij oud bezit gaan.

Samenvatting

De bezitsverhoudingen in het overgangsgebied Breudijk en het ontginningsgebied Gerverscop geven voor de periode ca. 1300-ca. 1700 het volgende verloop:

Grafiek 8-2: Bezitsverhoudingen in Gerverscop-Breudijk (1300-1700)

Het burenbetzel hield het gemiddelde dat we van elders kennen, dus rond de 10% in de veertiende eeuw. De ministerialen waren ook hier wederom goed vertegenwoordigd met ruim 50% van het land waarbij een grote rol bleek te zijn weggelegd voor Uten Ham en Van Zuylen.

²⁵³⁰ Muller, 'Register Florens', p. 158 en p. 169: 331. *In Vloten, Warnare haren Willems sone vander Hare .xxviii. morghen lants in Broedics velt; 336. Vrederic vten Hamme .xii. morghen lants op Gherverscoep; 339. Willem Durcant .ix. morghen op Gherverscoep; 340. Clais van Roemts ene halve hoeve in sire woninghen in den Broedijc.* En dan p. 169: *Jtem Willem Durecant van Heremale x. morghen lands dar die iij morghen gheleghen sijn andie weyden int Recht van Vloten, ende die vj morghen in Gherverscope, in miere vrouwen der keyserinnen gherecht.*

²⁵³¹ HUA, Buchel-Booth, inv nr 246: belening in 1414 na zijn vader Wouter.

8.2 Harmelerwaard

Een fors deel van de Harmelerwaard bevindt zich onder uitgestrekte kassen ten behoeve van de glastuinbouw. Tot voor kort zorgden Vleuten-De Meern en Harmelerwaard voor de helft van de totale glastuinbouw in de provincie Utrecht. Een deel van deze productie is als gevolg van de grootschalige woningbouw in Leidsche Rijn naar de Harmelerwaard verplaatst.²⁵³² Op de onderstaande kaartjes goed te zien welk een enorme verandering in slechts een kwart eeuw heeft plaatsgevonden.

Afb. 8-3: Anno 1990

Afb. 8-4: Anno 2015

Er is heel wat verbeelding voor nodig om een voorstelling te kunnen maken van de topografie in de middeleeuwen. Toch was nog niet zo heel lang geleden het oorspronkelijke karakter van Harmelerwaard nog onaangetast. Pas eind jaren vijftig van de twintigste eeuw kwamen de veranderingen op gang. Het is zelfs opzienbarend hoe goed het kaartbeeld van 1960 past op het kaartbeeld van 1832. En al vijf eeuwen daarvoor lagen het kasteel en de omringende landerijen als een oase van rust op dit schiereiland tussen de Romeinse Oude Rijngeul en de middeleeuwse Oude Rijn. Ook nu nog, als restant van een feodaal verleden.

8.2.1 Grootte

De naam Harmelerwaard wijst duidelijk op een band met de plaats Harmelen. De naam komt pas in de dertiende eeuw voor en volgt doorgaans de spelling van *Hermelen*, dus *Hermelerweert*, *Hermalreverde*, *Hermaelrewaert*, *Heermaelrewert*.²⁵³³ Het gebied was volgens de lijst van dijkplichtige hoeven voor het onderhoud van de dam bij Hoppenesse zes hoeven en tien morgen in omvang, wat overeenkomt met 202 morgen.²⁵³⁴ Deze grootte is nauwelijks meer aan wijzigingen onderhevig geweest, behoudens wat afrondingsverschillen zoals de opgave van zes hoeven van 32 morgen dus 192 morgen bij de hoefslag op de genoemde dam.²⁵³⁵ Een lijst uit 1355 wijkt echter wel af en heeft *Heermaelrewert gerecht van Willam van Vloeten* vijf hoeven zes morgen (166 morgen) maar in 1550 stond het gerecht weer met zes hoeven 11 morgen (203 morgen) in de boeken.²⁵³⁶ Als we de kadastrale grootte van 180 bunder omrekenen hebben we het over 212 morgen. In het morgengeld telde het gerecht voor 206 morgen en in het oudschuldgeld voor 203 morgen.²⁵³⁷

8.2.2 Rechten

De rechten in de Harmelerwaard kwamen *grosso modo* toe aan Oudmunster. Het prille begin kunnen we veronderstellen gerelateerd te zijn aan de hiervoor beschreven *curtis* van de proost. Uit de oudste gegevens blijkt dat gerecht, tijs en tienden in handen van Oudmunster waren. Volgens een register uit 1348 behoorden de tienden van 12 hoeven in Harmelerwaard, met dagelijks gerecht en tijs aan het kapittel van Oudmunster, waar de grote kamer het beheer voerde.²⁵³⁸ Hoe lang de tienden, tijs en lage jurisdictie in handen waren van deken en kapittel is niet bekend. Dat ze van de proost afkomstig waren ligt wel voor de hand en wordt bevestigd door een register uit 1395 waarin een en ander

²⁵³² Ploeger, *Tuinbouw*, deel 2, p. 13, Loeff en Smeets, *Harmelen*, p. 34, Wttewaall, *Vleuten-De Meern*, p. 84. In Vleuten werd aan het begin van de 20^e eeuw tuinbouw ontwikkeld door Westlanders, die door woningbouw (!) in Den Haag, naar Vleuten uitweken.

²⁵³³ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, p. 168 en 213. Lijst 1355: *Heermaelrewert*, Horsten, 'Ontginning', p. 216

²⁵³⁴ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, p. 168.

²⁵³⁵ Aldaar p. 213.

²⁵³⁶ ARA, Leenkamer Holland, inv nr 19 f° 55, uitgegeven door Fockema Andreae en kort opgenomen in Horsten, 'Ontginning', p. 216. De lijst van 1550 in Horsten, a.w. p. 217. Voor zover bekend zijn er geen wijzigingen in de afwatering geweest; de 32 morgen land die Frederik uten Ham vanaf 1436 op de Lange Vliet mocht laten uitwateren lagen op Vleuterweide en niet in Harmelerwaard. HUA, Huis Den Ham, inv. Nr. 4 (1436 St. Odulfsavond). Dit is wel zo'n beetje het verschil tussen 166 en 203 maar niet de verklaring.

²⁵³⁷ Morgengeld HUA, Staten landsheerlijke tijd, inv nr 335 (1459) en Oudschuldgeld HUA, Financiële instellingen, inv nr 1678.

²⁵³⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 934, f° XVII^v (1348): *In Hermalen habemus decimam de XII mansis in Hermaelrewerd cum iurisdictione temporalis et censu, de qua decima prepositus noster habeditur [?] centum modios avene et quidquid super centum modios cedet capitulo et si minus quam centum modii inde pervenerit, illud totum preposito percipiet. Quod autem de decima minuta iurisdictione et censu pervenire poterit illud competit camerario ad sallarius suum. Ista decima spectat ad maiorem cameram.*

onder het kopje *De bonis prepositure* wordt vermeld, met aantekening uit 1438 dat het nu aan het kapittel behoort.²⁵³⁹ Ongetwijfeld een reminiscentie aan oudere toestanden want zoals we veelvuldig zagen vormden de goederen die verbonden waren aan proost of proosdij de oude kern van het bezit. De Harmelerwaard zal dezelfde institutionele geschiedenis kennen als Vleuten, waar de jurisdictie in 1164 in handen van de proost van Oudmunster was.²⁵⁴⁰

Een overeenkomst inzake deze tienden bestond al in 1295, toen de inkomsten in de kapittelrekening werden verantwoord. De proost had alleen maar recht op een deel van de tiend, namelijk de eerste 100 mud haver. Kwam de oogst boven de 100 morgen uit dan kwam dat deel aan deken en kapittel toe. Ook tijs en gerecht waren alleen voor deken en kapittel.²⁵⁴¹ De tienden van Harmelerwaard gingen binnen het kapittel nog een bijzondere rol spelen. In de statuten van 1369 werden namelijk maatregelen aangekondigd om de slecht bezochte metten, waarvoor de kanunniken bij nacht en ontij hun bed uit moesten, een nieuw impuls te geven. Daartoe werd een soort presentiegeld uitgelooft wat de liturgische cyclus weer wat continuïteit moest geven. Het geld dat de heren van het kapittel konden verdelen was in 1370 een aanzienlijk bedrag van ruim 132 pond (*liber bonorum*, de rekenmunt van de kamers van beheer).²⁵⁴² Zo werden de huur van een aantal hofsteden in de stad, de opgelden van een veertiental tienden (w.o. die van Harmelerwaard 45 *solidi* en Alendorp 45 *solidi*) en het visrecht van *Utermere* in dit fonds gestopt.²⁵⁴³

Het beperkte recht van de proost op de tienden zal een uitvloeisel zijn van de conflicten die vanaf de twaalfde eeuw hebben plaatsgevonden en waar de proost vaak moest inbinden. Mogelijk had hij deze rechten in Harmelerwaard ook vervreemd, bijvoorbeeld in leen gegeven. Het is namelijk wel opvallend dat de leden uit het geslacht Van Vleuten zowel in het grote gerecht Vleuten, ook afhankelijk van de proosdij, als in de Harmelerwaard de functie van schout uitoefenden. Dat blijkt duidelijk uit een lijst uit ca. 1300 waarin na *Vloeten in Hugen gherecht* meteen volgt *Hermelreverde in Hugen gerecht*.²⁵⁴⁴ Toen het kapittel de jurisdictie van de proost overnam zullen ze de oude aanspraken van de Van Vleutens hierop hebben gehonoreerd door de pacht voort te zetten. Zo verkreeg Willem Hugen. Van Vloeten in 1354 *van den deken ende capitele der kerken van Oudemunster tUtrecht hoer ghericht ghelegghen tot Hermaelrewert metter smaehre tiende aldaer*.²⁵⁴⁵ Op een of andere manier waren de juridische verhoudingen toch aardig verankerd want in 1348 wordt het huis Harmelen met landerijen gesitueerd *ins proessts gherechte van Oudemunster* en in 1424 een stukje land *inden kerspel van Hermalen in Harmelreweert indes proessts gherechte van Oudemunster*.²⁵⁴⁶ De overdracht door proost aan kapittel zal wel halverwege de dertiende eeuw zijn geschied als we de oudste kapittelrekening goed interpreteren. De tienden van Harmelerwaard staan genoemd na die van Oudewater en Linschoten waarvan bekend is dat ze in resp. 1239 en 1246 aan het kapittel kwamen. De lage jurisdictie van Harmelerwaard waarschijnlijk ook rond 1250 waarbij we er van uit gaan dat de goederen van de Grote Kamer in min of meer chronologische volgorde staan, wat we met Van den Hoven van Genderen niet betwijfelen.²⁵⁴⁷ De proost heeft daarmee van vrijwel al zijn rechten in de Harmelerwaard afstand gedaan.

Zien we dus dat de proost van Oudmunster oude rechten heeft in Harmelerwaard, de kanunniken krijgen pas in de veertiende eeuw een sterkere positie. Hun bezit heeft geen directe band met de noordelijk gelegen *curtis* van de proost – maar wel een indirecte. Het kapittel had inzake de overdracht van onroerend goed namelijk het recht van voorkoop verkregen. De schout moest ervoor zorgen dat hij bij een overdracht voor het gerecht altijd eerst het kapittel raadpleegde of de heren kanunniken het onroerend goed wilden kopen.²⁵⁴⁸ Het kapittel vond dit een belangrijk recht en liet geen gelegenheid onbenut dit te vermelden, zelfs in stukken van financiële aard (... *de decimis minutis in iurisdictione bassa in Hermelrewert de quoque capitulum habet preemptionem de omnibus bonis ibidem*).²⁵⁴⁹

Nu is het ontbreken van tijsgegevens bij Oudmunster misschien te wijten aan de slechte overlevering van het archief van de proost, er is denk ik een andere mogelijkheid en wel zoals in Odijk. Hier ontbraken tijsen maar had de heer

²⁵³⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1 f° 15: *De bonis prepositure Item decima in Hermaelreweerde maior et minuta de XII mansorum spectant ad ecclesiam Sancti Salvatori de qua decima prepositus recepit singulis annis centum modios have ne mensure Traiectensis reliquum totum etiam in quotum que consistit recipit capitulum et si minus quam centum modii inde provenerint illud totum prepositus recipet. Jurisdictio ibidem spectat ad capitulum. [In lichte inkt erachter gevoegd: nunc ad capitulum].*

²⁵⁴⁰ Zie in detail § 6.5 “De goederen en rechten van Oudmunster in en bij Vleuten”, p. 238 e.v.

²⁵⁴¹ Van Roijen, ‘Kapittelrekening’, p. 9-10; Hofman, ‘Rekening’ (magna bona): *Martini et Petri et haec decima est de 12 mans cum iurisdictione et censu, de qua decima habet prepositus noster 100 modios avene et quidquid ultra 100 modios superfuerit, habebit capitulum*. Het goederenregister van kanunnik Johannes Visscher uit 1300 voegt toe: *et si minus quam 100 modii inde pervenerit, illud totum prepositus percipiet; quid autem de decima minuta, censu et iurisdictione dirivari poterit, hoc competit camerario ecclesie*.

²⁵⁴² Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 102-103 en 188.

²⁵⁴³ HUA, Oudmunster, inv nr 483-2 (1370): *Item Wilhelmus de Vloten de iurisdictione et decima minuta in Harmaelreverde ad vitam III loet valent XXXVI s. VI d.*

²⁵⁴⁴ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, p. 168.

²⁵⁴⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 707-1 (17-03-1354).

²⁵⁴⁶ Resp. HUA, St. Paulus, inv nr 30, f° 88 (07-02-1348) en HUA, St. Marie, inv nr 1234-1 (22-02-1424). Bijzonder aan deze oorkonde is overigens de vroege spelling *Harmelreweert* in plaats van het gebruikelijke *Hermelreweert*.

²⁵⁴⁷ Van Royen, ‘Kapittelrekening’, p. 6-9; Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 56.

²⁵⁴⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 707-2 (12-03-1365): *Myt dustanighen vorwaerden dat Willam voerseyt of siin scout die van sijnre wegghen dat gherecht verwaert over gheen eyghendom staen en sullen hi en heeft ons den voercoep gheboeden want hi ons mit rechte toe behoert. Iets onslachtiger verwoord in een charter van 11 jaar eerder: Ende waert zake dat die heren vorseyt enich lant ofte goet coepen wilden dat in horen vorscreven ghericht ghelegghen ware want si daer met rechte den voercoep of hebben, dat ic ofte mijn scout die dat ghericht van mijnre wegghen verwaert daer over altoes wesen zullen ende staen sonder enich weder segghen ende anders over alle goet dat den goetshuse vorseit of hoere proestyen toe behoert dat ic nu hebben ende hier namaels vercrighen mach*, HUA, Oudmunster inv nr 707-1 (17-03-1354). In beide gevallen was Willem Hugen van Vloeten de schout.

²⁵⁴⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 489-1 (Rekening Kleine Kamer over 1447).

wel het voorkeopsrecht op alle grond. Dekker vermoedde dat het voorkeopsrecht in de plaats van tijnzen was gekomen. Het zou dan een begeleidingsverschijnsel zijn geweest van de ontbinding der hoven. Odiijk was een uitgestrekt domein (*villa*) waar de Utrechtse kerk een derde deel bezat en de abdij van Deutz de rest en wel sinds 1019 toen de Keulse aartsbisschop een drietal *curtes* in het Kromme Rijngebied schonk, waaronder Odiijk (*Odinghe*). De Keulse kerk had ze in 1001 van de koning gekregen.²⁵⁵⁰ Van Winter en Buitelaar vonden ook in Oostveen en Herbertskop het voorkoopbeding.²⁵⁵¹ Of zoals ze menen dit een machtig middel was “om toetreding van ongewenste elementen tot de kring der landgenoten en burenen” te verhinderen, een recht om te selecteren dus eigenlijk, heb ik in de bronnen niet gevonden. Dat het Domkapittel het recht van voorkoop heeft gebruikt om wat makkelijker aan begrenzendende percelen te komen zal inderdaad wel het geval zijn geweest. Uit het in onze studie gevonden materiaal blijkt echter talloze malen, dat ook zonder voorkooprecht deze gerichte verwerving succesvol is, met name als gevolg van *gemeender vore* situaties.²⁵⁵²

Vele percelen in de Harmelerwaard lagen namelijk ‘onghedeylt’ of ‘gemengder voer’ waarvan de details verderop aan de orde komen. Wel is vast te zeggen dat de Harmelerwaard kan worden gezien als een lokale ontginning die het midden houdt tussen een komontginning als Reijerscop en een oudlandse ontginning als een uitbreiding van de eng.

De inwoners van Harmelerwaard kerkten in Harmelen en dat blijkt al uit oude archivalia zoals in 1351 in *Hermaelrewerde in prochia de Hermalen*.²⁵⁵³ Dat in 1439 een stuk land in Harmelerwaard voorkomt als gelegen in het kerspel van Vleuten zal een vergissing zijn, andere archivalia zijn niet aangetroffen.²⁵⁵⁴ Volgens Dekker was Harmelen van Vleuten afgesplitst. Het feit dat Kattenbroek bij de parochie Harmelen behoorde bewijst stellig dat de parochie Harmelen in elk geval rond het jaar 1100 bestond. Als Harmelen voor dat jaar was afgesplitst had het wel tot het aartsdiakonaat van Oudmunster behoord en niet op basis van ontginningen aan de koorbisschop. De kerk van Harmelen zal dus een zelfstandige stichting zijn geweest door een leek in de Karolingische tijd waarop onder meer het *patrocinium* Dionysius wijst. De Harmelerwaard zal in parochiële zin dus van oudsher bij Harmelen hebben gehoord.

8.2.3 Ontginning

Volgens het in 1822 opgestelde proces-verbaal van de grensbepaling tussen Vleuten en Harmelen werd de grens gevormd door het *Dorpeldijkje*, die oostwaarts werd gevolgd tot aan een sloot welke van het gemelde *Dorpeldijkje* zuidwaarts tusschen de landen van Van Breukelen inschiet en eindelijk tegen den weg gelegen langs den Leidschen Rhijn tusschen den boomgaard en een perceel weiland aan voornoemde Van Breukelen behorende eindigt, langs welken gemelden sloot de grensscheiding gaat en in deszelfs verlengde tot in het midden van de rivier de Lijdschen Rhijn.²⁵⁵⁵ De onderstaande kaart geeft de kadastrale situatie weer in 1832, alsmede de bezitters van de percelen zodat dit als referentie kan dienen voor het nu volgende.

Afb. 8-5: Harmelerwaard - eigenaren in 1832

Groen: de heer van Harmelen (Adriaan van Beusichem); roze: Jan Knijf; geel: Izaak Voorsteeg; grijs: Willem Schuilenburg; rood: Willem van Zoest; oranje: Nicolaas Hoffer de Kanter; blauw Dirk de Bruijn; paars: Floor Pauw.

²⁵⁵⁰ Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 269 en 33, 119 en 124. Het voorkomen van dit recht elders wijkt af van wat Dekker, p. 124 in navolging van Van Irterson, *Rechten op de grond*, p. 713-714 meende: een recht dat in het Nedersticht verder alleen nog werd genoten door de abt van S. Laurens als heer van Oostbroek.

²⁵⁵¹ Van Winter en Buitelaar, 'Stad en veen', p. 28.

²⁵⁵² Zie § 5.5 "Gemeender voor en de betekenis van deze rechtsfiguur", p. 212 e.v.

²⁵⁵³ HUA, Oudmunster 1111-1 (09-07-1351) en ook in *Hermaelreweert in den kerspel van Hermalen*, aldaar inv nr 1111-2 (24-11-1393).

²⁵⁵⁴ HUA, Oudmunster inv nr 1111-5 (03-01-1439): *elf morgen in Hermelreweert inden kerspel van Vloeten. Deze drie charters betreffen hetzelfde stuk land.*

²⁵⁵⁵ Harmelen in 1832, p. 44.

Bij de bespreking van de domeinen van Oudmunster is duidelijk geworden dat de Dorpeldijk ook in de middeleeuwen de grens vormde tussen Vleuten en Harmelerwaard. Qua naamgeving lijkt deze waard als ontginning bij Harmelen te horen maar de kavelrichting wijst toch overduidelijk op een ontginning vanaf de Dorpeldijk. Deze komt in 1393 voor als *Doervaerts wech*.²⁵⁵⁶ Deze naam is in de loop der eeuwen verhaspeld tot *Dorverdijck*, *Dorven dijk* en nog later stabiliseert zich de naam tot *Dorpeldijk*.²⁵⁵⁷ De oorspronkelijke betekenis duidt op de verbinding tussen Harmelen en Vleuten, onder andere via de landerijen van Oudmunster. Het is niet uitgesloten dat deze weg later als dijk is gaan fungeren. De weg was functioneel een tiendweg en werd wel *den heer van Zuydens thientwech* genoemd.²⁵⁵⁸ Waarschijnlijk is door ophoging de functie meer naar dijk verschoven en ik zou dat aan waterstaatkundige ingrepen willen koppelen. De Harmelerwaard behoorde vanaf 1413 namelijk bij het waterschap Bijleveld en was (niet geheel vrijwillig) uit het Grootwaterschap Woerden getreden, terwijl Vleuten noordwaarts via de Haarrijn in de Vecht afwaterde. Dat de naam van weg naar dijk migreert rond die tijd is geen toeval.²⁵⁵⁹

Zo onregelmatig als de verkaveling van de noordelijk gelegen oude *curtis* is, zo georganiseerd lijkt de hoevenstructuur van deze waard. Of de kavels zijn uitgezet vanaf de dijk of vanaf deze geul is misschien lood om oud ijzer, de boerderijen werden langs de geul geplaatst en het kan heel goed zijn dat de ontginning van Harmelerwaard in de periode van de grote ontginningen moet worden gesitueerd, dus uiterlijk rond 1100 en dat de kavels vanuit de restgeul noordwaarts werden uitgezet. De nagenoeg gelijktijdigheid lijkt namelijk geleid te hebben tot een technisch detail. De scheisloot van Harmelerwaard, die vanaf de Dorpeldijk precies naar de bocht van de restgeul loopt heeft hier de kortste afstand. Dit is de sloot die in het bovenstaande proces-verbaal staat als *sloot welke van het gemelde Dorpeldijkje zuidwaards tusschen de landen van Van Brenkelen inschiet*. Als we deze sloot doortrekken naar het zuiden (lichtelijk zuidoosten) blijkt dit precies de oostgrens van de ontginning Bijleveld te zijn. Geen toeval maar een opzettelijke inrichting. Tegelijk wordt onze aandacht getrokken door de lengte van de sloot, 1250 meter, een gangbare ontginningsdiepte. Aan het westelijke uiteinde van de nagenoeg rechte Dorpeldijk is de kavellengte ook weer ongeveer 1250 meter. Niet dat dit alles op een ontginning als 'cope' wijst – de juridische structuur voor een *cope* was hier niet aan de orde – maar opvallend is wel deze maatvoering die zo kenmerkend is voor de grootschalige openleggingen. Dat wijst er denk ik ook op dat deze ontginning van de Harmelerwaard in dezelfde periode kan worden geplaatst, dus elfde eeuw.

De vorgenoemde scheisloot vormde de grens van het gerecht Harmelerwaard, niet de sloot vanaf de Heldam, die het einde markeert van de regelmatige stroken. Deze situatie heeft zo zagen we boven nog in de recente geschiedenis de gemeentegrens bepaald. Ondanks de grote hoeveelheid bronnen die voor de reconstructie van de Harmelerwaard nodig zijn geweest kon geen inzicht worden verkregen in het waarom van deze merkwaardigheid. Slechts twee stroken land behoorden tot het gerecht Vleuten. Ik zou me als verklaring alleen een herverkaveling kunnen voorstellen waarbij voordat de Vleuterweide werd ontgonnen, nog een paar hoeven werden uitgezet waar de ruimte dat toeliet. De rechtelijke indeling van Harmelerwaard had toen al zijn beslag gekregen. De ontginning van Harmelerwaard is immers ouder dan die van de Vleuterweide ten westen ervan. De percelen in het zuidwestelijke deel van Vleuterweide, doorsneden door de in 1385 aangelegde Lange Vliet, lopen duidelijk tegen de percelen van Harmelerwaard aan. De brede hoeve aan de oostzijde van het gerecht Harmelerwaard lijkt onverkaveld te zijn en is dat ook, zoals we verderop zullen zien hadden hier verschillende bezitters land gemeender voor.

In het westelijke deel van Harmelerwaard zijn op de kadastrale kaart nog wat restanten van blokverkaveling te vinden. Tussen het dorp en kasteel Harmelen aan weerszijden van de Oude Rijn bijvoorbeeld. Niet voor niets heette dat van oudsher het Oude Land. Bodemkundig is dit interessant omdat de bodem hier volledig bestaat uit Rn95A en geschikt was als bouwland. Ook in Vleuten behoort de grond met bodem Rn95A tot de oudste bouwlanden. Juridisch hoorde dit oude land bij het gerecht Indijk, de tienden behoorden aan de proost van Oudmunster en zoals we zagen waren ze in leen gegeven aan Everard van Stoutenburg, die ze in 1318 opdroeg aan Zweder van Zuylen, wiens zoon Zweder anno 1395 *helt enen tyende gelegen op Oudelant inden lande van Woerden inden kerspel van Hermelen*.²⁵⁶⁰ Tegenover het kasteel Harmelen begon dus het Land van Woerden en het is een van de grenzen tussen Holland en het Sticht geweest die de ambtenaren door de eeuwen heen veel hoofdbrekens hebben gekost.

De Oude Rijn kwam vanaf het noorden na een scherpe bocht bij De Wel zuidwaarts waar hij na de *curtis* van Oudmunster te zijn gepasseerd ten zuiden van Het Spijk scherpe bocht maakte, vlak voorbij de kruising met de sloot die in het verengde van de Dorpeldijk lag (de Dorpelsloot). De restgeul is nog in het terrein te zien. Een halve kilometer

²⁵⁵⁶ HUA, Oudmunster 1846-1, f° 15b *inter viam publicam dictam Doervatswech ab una parte ...* en HUA, Oudmunster, inv nr 1747-1 (05-02-1393): Hughe van Vloeten ontvangt van proost Henric van Groenberghen *in pacht ende in huerwere (...) veertich merghen lants die gheheten sijn die Wthof ende meyster Renfrijts lant, also als si van outs ghelegheyn zyn inden voorscr. kerspel van Vloeten in onsen tyenden die gheheten is tSplinter stuc, tusschen den Doervaerts wech aen die ene zide (...)*.

²⁵⁵⁷ Elf morgen op Harmelerwaard *streckende wt den Rijn voirt op anden Dorverdijck toe*, HUA, Oudmunster, inv nr 2218-4 (06-11-1475); *twaleff mergen landts soe die gelegen sijn in Hermelreweert ende Jan Mertensz lest gebruyckjt heeft, streckende vuyten Rijn tot aen der Dorven dijk toe*, HUA, Oudmunster, inv nr 1112-1 (03-10-1571); *Commissie van den Dorverdijck. Eodem die gecommiteert mijn heere die dekene Mersman, Leeuwen en de Aelst omme te reysen tot Vlueten ende aldaer aan te bestaen de reparatie van de Dorverdijck*, HUA, Oudmunster, inv nr 21-7 (14-06-1587); Vroege vermelding van Dorpeldijk in HUA, St. Marie 1261a (01-09-1655).

²⁵⁵⁸ HUA, Financiële instellingen, inv nr 1128, Rekening van de Commanderie goederen anno 1614, f° XX: *Gerrit Mathijs Bosch wonend in Harmelen heeft van de commandeur in huur ontvangen vier mergen bouwland (...) opt Oude Lant inden gerechte vande Indijck streckende vanden Bruedijck tot aen den heer van Zuydens thientwech*. Ander voorbeeld in HUA, St. Marie 1261a (01-09-1655).

²⁵⁵⁹ Over deze uittreding: Van Es, *Grenswater*, p. 54 en Borger e.a., *Hoppennesse*, p. 50 alwaar de noodzaak voor Harmelerwaard om een alternatief te zoeken.

²⁵⁶⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1 f° 20.

later slingerde de Rijn naar het noordwesten, maakte een ruime bocht, herhaalde nog een scherpe bocht ten oosten van het kasteel en stroomde langs het kasteel naar het dorp. Daarmee waren er drie mooie door meanderbochten ingesloten stukken land ontstaan, waarvan het middelste de naam De Nes droeg. Vergelijkbaar met de loop van de Oude Rijn bij Vleuten, waar Huis te Vleuten op de Nes lag en ten zuiden van Hof ter Weyde zich ook een Nes bevond. De Nes van Harmelen ligt ook nu nog ruim boven NAP (0+ 0.6 m.).

De zuidelijke grens van de Harmelerwaard werd gevormd door een natuurlijk water. Op de kadastrale kaart staat dit water als vrij breed getekend, een aanpassing in recente tijden vanwege de aanleg van de trekvaart tussen Utrecht en Leiden. Sinds die aanleg werd deze waterweg de Leidsche Rijn genoemd. Ver voor die tijd, zo zagen we in het hoofdstuk over de fysisch-geografische analyse van het studiegebied, lag hier het restant van de Romeinse Oude Rijn, de Heldammer stroomrug. Deze kwam in 1299 voor als *aqueductus Ryne* en de naam Rijn zou het nog lang houden.²⁵⁶¹ De oorspronkelijke geul zal zijn uitgegraven om de waterafvoer te verbeteren, 'aqueductus' wijst ook op tenminste deels gekanaliseerd water. De geul was voldoende zichtbaar in het landschap om de ontginningsbasis te vormen van zowel de Harmelerwaard als het kort erna ontgonnen Bijleveld. Om deze wetering van de hoofdriever, de Oude Rijn, te onderscheiden werd vaak het adjectief 'Nieuw' toegevoegd. Zo werd in 1348 het land van kasteel Harmelen omschreven als *streckende van den Ouden Riin aen den Nywen*²⁵⁶². In de volksmond werd deze waterweg simpelweg wetering of *Hermelerweertschen Ryn* genoemd.²⁵⁶³

Als we ons realiseren dat pal ten zuiden van deze geul de bodem veranderde (abrupt overgang van Rn52A naar Rv01C) en pas werd opengelegd in het kader van de grote ontginningen, moet het oorspronkelijke bouwland van Harmelen vrij beperkt zijn geweest. Het dorp zelf lag op de splitsing van de Oude Rijn en de Heldam en nam een heel klein gebied in. Het overige bouwland lag dus in een strook van nog geen 500 meter aan weerszijden van de Oude Rijn tussen het dorp en het kasteel. Bodem Rn52A was geschikt als bouwland, was iets lager en vochtiger dan Rn95A zoals het Oude Land maar voldeed prima aan de eisen. Het leende zich bijvoorbeeld uitstekend voor de verbouw van haver wat vanaf de dertiende eeuw ook aantoonbaar is in de bronnen.

Ten zuiden van een scherpe bocht van de oude meander liep de Zandwetering, die de twee 'Rijnen' met elkaar verbond. Hoewel de naam vrij laat voorkomt (pas in 1541 als *Santweteringhe*) zal deze verbinding al eerder hebben bestaan en deel hebben uitgemaakt van de waterstaatkundige verbeteringen ten tijde van de Bijleveld.²⁵⁶⁴ Volgens het testament van Josina van Rossum hield ze van de proost van Oudmunster zes morgen land gelegen tot *Hermelen opte Sandtweteringe*.²⁵⁶⁵ Al in 1439 wordt dit leen omschreven als gelegen naast de Bijlevelder wetering. Een oorkonde uit 1476 stelt de topografie ter plaatse wel heel duidelijk voor: *die elff marghen lants alsoe alsoe die ghelegen sijn inden kerspel van Harmelen op Harmelreweerd inder heren gherecht van Oudemunster voirs. streckende wt den Rijn voirt op aenden Dorverdijck toe, dair boven naestghelant sijn die cleyn kalander bruederscap bynnen Utrecht ende beneden allanges Bijlevelder weteringe*. Aangezien in 1395 de wetering nog niet wordt genoemd is ze denk ik onderdeel geweest van de aanleg van de Bijleveld in 1413 of kort daarna.²⁵⁶⁶ Het moet dan ook wel de wetering zijn die in de kameraarsrekening over 1441 van het waterschap Bijleveld wordt vermeld: *Item des manendaghes voer Palmdach dat crwt te doen snijden wt der weteringhe die loept wt den Riin doer Hermelreweert*.²⁵⁶⁷

²⁵⁶¹ OSU V, nr. 2943 (16-12-1299): *duos iugera iacente in Bilenvelde, qui fuerat Iohannis dicti Van den Rine, et qui se extendit in longitudine inter aqueductus, qui dicuntur Ryne et Reynerscopeweteringhe*. HUA, Oudmunster, inv nr 2218-4 (06-11-1475): land in Harmelerwaard *streckende wt den Rijn voirt op anden Dorverdijck toe*.

²⁵⁶² HUA, Paulusabdij, inv nr 30 f° 88 (07-02-1348)

²⁵⁶³ Resp. HUA, Buurkerk, inv nr 239-1 (01-02-1552): *op Hermelreweerd int gerecht van Vlueten opstreckende wten Hermelerweertschen Ryn tot aenden Dorverdijck* en HUA, Bewaarde archieven I, Cartularium St. Margaretenhof inv nr 488, f° 105 (04-06-1518: *in Hermelreweert (...) streckende uut die weteringe tot die Dervedijck toe*.

²⁵⁶⁴ De kameraarsrekening van het waterschap over 1541, HUA, Domkapittel, inv nr 3544-1 geeft daarbij aan dat het als een binnenwetering werd beschouwd, zo leid ik af uit het feit dat niet dijkgraaf en heemraden schouwden, maar de schout van het gerecht.

²⁵⁶⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1846-2, f° 289 (ca. 1595): *Ses mergen landts heerlicks goets die ick te leen houde vanden proost van Aude munster tUtrecht gelegen tot Hermelen opte Sandtweteringe*.

²⁵⁶⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1, f° 8 (06-08-1439): *Jan die Boel ... ses mergen lants gelegen inden kerspel van Hermelen op Hermelen weert dair boven naist gelant ys Bilevelder weteringe, ende beneden Jan die Boel selver*. Aldaar, inv nr 2218-5 (11-08-1476): Claes van Galencoep verkoopt aan Dirk Tant *die elff marghen lants alsoe alsoe die ghelegen sijn inden kerspel van Harmelen op Harmelreweerd inder heren gherecht van Oudemunster voirs. streckende wt den Rijn voirt op aenden Dorverdijck toe, dair boven naestghelant sijn die cleyn kalander bruederscap bynnen Utrecht ende beneden allanges Bijlevelder weteringe*. Aldaar inv nr 1846 (voirin, lijst van leenmannen in 1395): *Item Lubbert Bolle helt VI morgen lants gelegen in Hermelreweert daer Johans erfgenaem van Alendorp boven naest gelant sijn ende beneden Jan des Swarten erfgenaem*.

²⁵⁶⁷ HUA, Domkapittel, inv nr 3544-1

Afb. 8-6: De Zandwetering is afgebeeld op de kaart van Joost Jansz Beeldesnijder (1570).²⁵⁶⁸

In het middelste stuk van de Harmelerwaard worden de noordelijke perceeltjes doorsneden door schuine slootjes. Deze liggen in een vrijwel rechte lijn en lijken het restant van een oude restgeul. Ze zijn echter gegraven – dan wel uitgediept – ten behoeve van het kleivletten in de negentiende eeuw. Het afvletten gebeurde voornamelijk langs de Zandwetering, op een paar percelen ten zuiden van De Dorpeldijk en in de strook onder De Nes, waar de genoemde schuine slootjes de zuidelijke begrenzing vormden.

Waterstaattechnisch waterde Harmelerwaard van oudsher af op de Oude Rijn en de gronden hier ondervonden nauwelijks invloed van de waterstaatkundige ingrepen die in de omgeving met regelmaat werden verricht. Met de aanleg van de Lange Vliet in 1385, waarbij het Nedereind van Jutfaas, Galecop, Heycop, Raven, Rosweyde en Papendorp hun afwatering naar de Vecht verlegden, moest noodzakelijkerwijs de waterscheiding tussen het Vecht- en Rijnsysteem worden verplaatst.²⁵⁶⁹ De loop van de Heicop laat dat zien: gegraven vanaf het *leghe van Heyencoep en streckende van daer voert tot anden Ouden Rijn ende so voert beneden der hofstede ter Meer ende der moelen die voer Nijenvelt staet tot beneden Roetaerts huys van Lantsrone ende van daer voert tot inden Ouden Rijn biden huysse ten Hamme...*²⁵⁷⁰ Na het huis van Roetaert van Lantscroom, een stenen kamer, zou het water naar Den Ham geleid moeten worden. Deze stenen kamer was blijkbaar het markantste punt dat men kon vinden om aan te geven waar de aftakking moest plaatsvinden. Op die plek legde met een dam, op de grens met Harmelerwaard zodat het water uit het oosten hier niet meer passeerde. Deze *Basterdamme tendens Hermelerweerde* werd al snel Heldam genoemd, analoog aan het oudere toponiem *Helle*.²⁵⁷¹ Een dam vormde een beletsel voor de scheepvaart zodat hier ook nog een overtoom werd aangelegd, die in 1394 als *dat nyndaes op Basterdamme* voorkomt. De heer van Harmelen, Steven van Zuylen, hield het in leen van de bisschop.²⁵⁷²

Harmelerwaard bleef afwateren door de Rijn naar Holland en bleef onderdeel van het Grootwaterschap van het Land van Woerden. Dat veranderde ten gevolge van problemen ten zuiden van de Harmelerwaard. Reijerscop en

²⁵⁶⁸ Hoogheemraadschap Amstel, Gooi en Vecht. *Dit is een Chaerte daer inne men mach sien en kennen die waterscap, Ringe en omloop van amstellant met de dorpen in de gestichte van Utrecht leggen en mit Aemstellant in Dycken en sluysen gelden*. Reproductie van een tekening in kleur door Jacob van Banchem (1593), naar een kaart van Joost Janszoon Beeldesnijder. De wetering is ook afgebeeld op de kaart in HUA, St. Marie, inv. nr. 945 f° (kaart van het waterschap Woerden).

²⁵⁶⁹ Borger e.a., *Hoppenesse*, p. 43.

²⁵⁷⁰ GUP II, p. 129 (07-12-1385)

²⁵⁷¹ Maris nr 104, p. 93 (10-02-1394). In het handvest voor Bijleveld wordt de dam ook genoemd: *ene waterganc, die beginnen sall in den Rhijn, tusschen Basterdam ende Haenwyker kae, ende voirt den ouden Rhijn langes*, GUP II, p. 138-140 (01-10-1413). Oudste vermelding van *Helle* in Van Winter, *Sources*, p. 268: *III iugera terre (...) inter terram domini Frederici uten Hamme militis a parte superiori et terram monasterii Albarum Dominarum et etiam bagutarum in Traiecto, nuncupatam die Helle, a parte inferiori*.

²⁵⁷² Maris, *Repertorium*, nr 104, p. 93 (10-02-1394). Een overtoom is een installatie waarbij een schip over land van het ene in het andere water wordt getrokken, met het doel een peilverschil te overwinnen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat met de latere naamgeving Heldam werd verwezen naar deze helling. Deze windas was leenroerig aan de bisschop van Utrecht.

Bijleveld wilden in 1400 namelijk weer door de Rijn afwateren (en deden dat nu op de IJssel) maar kregen van hertog Albrecht geen toestemming, indachtig zijn eerdere beslissing uit 1363, het jaar waarin ze waren uitgetreden.²⁵⁷³

Graaf Willem VI van Holland vergunde in 1413 de gerechten Reijerscop, Bijleveld, Achthoven en Mastwijk de uitwatering via de Amstel op het IJ.²⁵⁷⁴ Dit was het startpunt voor het graven van de Bijleveld, een kanaal dat een twintig kilometer lange verbinding tussen Rijn en Amstel vormde. Ook hier werden zoveel mogelijk bestaande watergangen benut en uitgediept. Voor Harmelerwaard betekende dit dat de landen voortaan daar moesten uitwateren via de nieuwe watergang en moesten uittreden uit het Grootwaterschap van Woerden.²⁵⁷⁵

Al het water van Achthoven, Mastwijk, Reijerscop en Bijleveld in het dorp Harmelen boog af naar het noorden, langs het Huis Harmelen. Bij deze gelegenheid werd de Nes afgesneden, men wilde blijkbaar niet de Oude Rijn onnodig uitdiepen, de doorsnijding was ook nog eens viermaal zo kort! Men verbond aldus de buitenbochten van de Oude Rijn en maakte verder gebruik van de bestaande geul. Het was een hele operatie; immers het Rijnwater uit Vleuten stroomde op natuurlijke wijze rondom De Wel naar Harmelen, nu moest het water vanaf Harmelen in tegengestelde richting tot aan De Wel. De oorspronkelijke Oude Rijn moest hiermee wel haar volledige afwateringsfunctie verliezen. Of al dat wateroverlast heeft veroorzaakt is niet overgeleverd. Wel is bekend dat Dirk van Zuylen voor zijn kasteel Harmelen een nieuwe stenen brug geplaatst kreeg op kosten van de landgenoten van het waterschap Bijleveld, het onderhoud was dan *totten eenwigen dage toe* op rekening van Van Zuylen.²⁵⁷⁶

Als geheel was de Harmelerwaard dus door water omsloten en werd terecht een waard genoemd. Bij de gerechtelijke indeling was de Oude Rijn wederom leidend en zo hoorde De Nes bij de Harmelerwaard en werd Stichts, terwijl de andere in de buitenbocht gelegen nessen tot Holland behoorden. Dat was het geval vanaf de veertiende eeuw toen de Amstelse en Woerdense goederen aan Holland waren gekomen.

8.2.4 Bezitsverhoudingen

Bij de reconstructie van de bezitsverhoudingen vormen oudschildboeken het beste aanknopingspunt. Deze administratie is betrouwbaarder en inzichtelijker dan die van het morgengeld van 80 jaar daarvoor. Niettemin vormen beide registers een mooie set van gegevens om te komen tot reconstructies waarbij de oudste gegevens uit 1459 kunnen worden gebruikt om nog verder terug te kijken. De gegevens laten vaak wel toe om de situatie rond 1350 als gereconstrueerde momentopname vast te leggen. Vóór die tijd zijn te weinig archivalia overgeleverd om voldoende dekking te krijgen voor het hele gerecht Harmelerwaard.

Jaars	Gerecht	Totale oppervlakte	Aantal unieke eigenaren	Gemiddeld bezit per eigenaar	Aantal pachtcontracten	Gemiddelde omvang pachtcontracten	Aantal unieke pachters	Gemiddelde bedrijfsgraad	Gebruikers met eigen grond	Oppervlakte eigen grond	Gemiddelde eigen grond	Percentage van het land	Fragmentatie eigenaar-gebruiker	Ratio contracten per eigenaar	Ratio contracten per gebruiker
1460	Harmelerwaard	203	21	9,67	27	7,52	8	25,38					2,63	1,29	3,38
1501	Harmelerwaard	203													
1536	Harmelerwaard	203	19	10,68	30	6,77	16	12,69	4	32	8,00	16%	1,19	1,58	1,88
1600	Harmelerwaard	203	23	8,83	30	6,77	17	11,94	5	22,5	4,50	11%	1,35	1,30	1,76
1685	Harmelerwaard	203	21	9,67	25	8,12	10	20,30	1	1	1,00	0%	2,10	1,19	2,50

De bovenstaande tabel laat zien hoe de bezitsverhoudingen hun weerslag hebben gehad op de gemiddelde bezitsgrootte in de Harmelerwaard. Een kleine variatie in het aantal unieke bezitters heeft vanwege de kleine oppervlakte van het gerecht een grote invloed op het gemiddelde. Zoals eerder zichtbaar was in bijna alle gerechten was het gemiddelde bezit per eigenaar het grootst waar ridderschap en oude instellingen sterk vertegenwoordigd waren. Een groot burenbet bezit leidde doorgaans tot versnippering.

Voor een eerste analyse kan kort de situatie rond 1450 worden bekeken:

²⁵⁷³ GUP II, 267-268 (04-08-1363)

²⁵⁷⁴ GUP II, p. 138-140 (01-10-1413). De bevestiging van de stad Amsterdam voegde toe dat vanaf de Amstel voort in die Tye werd afgewaterd, GUP II, p. 141 (22-11-1413).

²⁵⁷⁵ *Ende want dese wateringe voirs. gaen sal van uytten Rhijn door Hermaelreweert, soe sal dat lant in Hermaelreweert, dat boven der voirs. wateringe gelegen is, ende in den Rhijn te wateren pleecht, voirtaen wateren in dese wateringe, en daer toe gelden van hoeren lande, mergen mergen gelyck, ende daer mede sal dat selve lant quyt wesen ende ontslagen van allen oncost ende ongelde van der Waterschap van den Rhijn.* GUP II, p. 138-140 (01-10-1413). Dit wordt bevestigd in de schouwbrief van bisschop Frederik van Blankenheim in gelijke bewoordingen: *VI. Ende want dese wateringe voirs. gaen zel uyten Ryn door Hermaelreweert, soo sel dat lant in Hermaelreweert, dat boven der voirn. wateringe gelegen is, ende in den Ryn te wateren plag, voert aan wateren in dese wateringe voirs., en dan voert gelden mergen mergens gelyck, ende dairmede sel dat selve lant voirs. ontslagen wesen van alle onkosten en ongelden van der waterschap van den Ryn.* GUP II, p. 141-144 (25-01-1414).

²⁵⁷⁶ GUP deel 2, p. 146 (St. Maarten translatio 1442): *ick Dirk van Zulen, Knaap, Heere ter Zevender, lye ende kenne voor my en voor myn erfgenamen, alsulken stenen brugge, alsse die Landgenoten des watergangs van Bylevelt op haaren kost geleyd hebben voor mynen huysse te Hermelen, over haren watergang voirs., dat ick en myn erfgenamen die selve stenen brugge soo hoog, soo wyd en soo breed als die nu is, voortaan in goeden rake houden sullen totten eenwigen dage toe, op ons selfs kost, en buyten kost en schade der Landgenoten voirs. in der tyd.*

Afb. 8-7: Bezitsverhoudingen in de Harmelerwaard (ca. 1450)

De sterke positie van de ridderschap valt onmiddellijk op met de helft van de grond in het gerecht. Grotendeels was dat het land rondom kasteel Harmelen en zoals nog verder uitgesplozen zal worden was meer dan driekwart van deze helft in bezit van de Van Zuylens. De stedelijke bestuurders Dirk Bole, Herman Grauwert, Claas van Oostrom en Willem van Winssen vormden het stedelijke contingent, met 13% van de grond geen verwaarloosbaar bezit, echter ook niet afwijkend van het gemiddelde in het Nederkwartier. Het lage burenbet is eigenlijk ook niet afwijkend. Het grootste verschil met het gemiddelde is de zeer prominente aanwezigheid van de ridderschap alsmede de lage presentie van de oude instellingen, die echter wordt gespiegeld in de relatief sterke positie van de vicarieën – overigens voornamelijk in de Oudmunsterkerk.

Het morgenboek uit 1459 somt voor het gerecht *Hermelerweert Willams gherechte van Vlueten* de eigenaren alsmede de lieden die het aanbrachten, meestal (niet altijd!) de huurder.²⁵⁷⁷ De omvang van het gerecht wijkt miniem af van de andere administratie, bijna 207 morgen tegenover 203 als omvang die we hebben genomen voor dit gerecht. Men kan zich suf zoeken naar zulke verschillen totdat een krabbeltje in de marge uit het jaar 1470 behulpzaam blijkt. Onder de post *Diric van Zuylen XVIIJ¹/₂ mergen* staat *Zweer Berentsz X. Elcx iij cromsteert*. Nu waren onvolledige betalingen mogelijk, dan stond er geen kruis voor de vermelde eigenaar maar bleef dat een verticaal streepje. En dan stond aangetekend voor hoeveel morgen betaald was. Hier staat echter een kriebeltje naast, dat niet kleiner kon, maar opvallend genoeg is voor de speurende mediëvist: *ten is nyet meer als men seyt*. Het veroorzaakt helaas weer een ander verschil, in plaats van vier morgen te veel is er nu drie morgen te weinig. Dat verschil kan verklaard worden door het bezit van het Bagijnhof, dat in het morgengeld als 6 morgen staat vermeld maar in het oudschildgeld als 9 morgen, en dat was het kadastraal ook. De morgenboeken blinken niet uit in nauwkeurigheid en om een beeld te krijgen van wie nu de gebruikers waren in plaats van de betalers moesten de gegevens uit de jaren 1459 en 1461 gecombineerd worden. De administratie was niet opgezet per eigenaar (dan waren er immers 21 blokken geweest) maar per combinatie van eigenaar – gebruiker. Dat iemand anders eventueel betaalde had geen invloed op de inrichting van de manualen, immers bij het schrijven van de posten was nog niet bekend wie de betaling zou verrichten. We kunnen dus uit de morgenboeken niet alleen opmaken wie naar de stad kwam om te betalen (en om de betaling in het groot kapittelhuis van de Dom te verrichten een vrijgeleide van de stad ontving²⁵⁷⁸), maar ook namens wie de betaling werd verricht en we kunnen afleiden hoe de bezitter zijn land exploiteerde; in hoeveel gebruikersblokken het uiteenviel. Niet meer en gelukkig ook niet minder.

De cartografische reconstructie van de Harmelerwaard was een puzzel. Lagen de strookjes wel keurig tussen de Oude Rijn en de Dorpeldijk, ze waren soms wel erg smal en absoluut niet meer in het kaartbeeld terug te vinden. Door gebruik te maken van de belenders, de namen van de pachters en de kadastrale opmeting kon toch in alle gevallen de ligging worden gereconstrueerd. Dat is van groot belang voor het hoofdstuk over de landbouw waarin de geografische component van het boerenbedrijf aan de orde komt. Het is dus niet zo, wat Horsten en Van der Linden meenden, dat een ‘incorrecte volgorde’ (de volgorde van de aanbreng is niet geografisch bepaald) alsmede het verschijnsel gemeender voor een cartografische reconstructie in de weg stonden.²⁵⁷⁹ Het is echter wel een bijzonder tijdrovend werk, waarbij overigens de gemeender voor juist zeer behulpzaam is.

Volgens het morgenboek van 1459/1461 waren er 26 bezitseenheden die toebehoorden aan 21 verschillende eigenaren. De heer van Harmelen was met ruim 65 morgen de grootste bezitter, gevolgd door Gijsbert van Galecop die 37 morgen bezat, waarvan 20 morgen in erfpacht van Oudmunster. Samen bezaten ze dus de helft van de Harmelerwaard!

²⁵⁷⁷ HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 335, f° CLIII-CLIIII.

²⁵⁷⁸ Avis, *Belastingen*, p. 122: *Ende diegene, die binnen onser stadt Utrecht comen om hoir morgengelt te betalen, die sellen dien dach geleyde hebben, oec van scade ende van scande.*

²⁵⁷⁹ Van der Linden en Horsten, ‘Kattenbroek’, p. 390.

Deze Gijsbert van Galecop kan niet tot de riddermatigen worden gerekend en zijn omvangrijke bezit – alleen al in het studiegebied ruim 100 morgen – wijst op aanzienlijke rijkdom en we zien leden van de familie Van Galecop dan ook terug als burgers van Utrecht waar ze bijvoorbeeld ouderman van het snijdersgilde waren.²⁵⁸⁰ Stedelingen in bestuurlijke functies waren de meesten van de overige eigenaren ook, zoals Willem van Winssen (schepen van Utrecht) en de familie Van Denemarken.²⁵⁸¹ Deze eigenaren hadden hun percelen verhuurd aan een beperkt aantal pachters. In de Harmelerwaard waren slechts 10 huizen in het jaar 1524 dus het lokale aanbod van pachters zal beperkt geweest zijn.²⁵⁸²

Voor het jaar 1459 is de administratie wat gebrekkig en er zijn eventueel drie gebruikers totaal die schuilgaan achter een “vacat”. Dus als dat maximum klopt waren er toen 10 gebruikers waarmee het gemiddelde op 20,7 morgen zou komen. Voor het jaar 1600 geldt een *vacat* in twee posten zodat er maximaal 18 gebruikers zijn geweest. Voor 1536 lijkt het beeld wat vertekend, wat veroorzaakt wordt door de heer van Harmelen: *Dirck van Zuylen van Hermelen bruijckt XIX mergen lants, hem selver toebehorende*.²⁵⁸³ Iets soortgelijks komen we vaker tegen bij de ridderhofsteden en het betekent dat de grond niet in huur werd uitgegeven maar door de eigen huishouding werd gebruikt of door loonarbeiders werd bewerkt. Dit gebruik kan uiteenlopen van boomgaard tot moestuin, bestemming als vermaak, hakhout of wat dies meer zij. Een rigide vergelijking tussen eigenaar en gebruiker levert dan opeens een piek op in eigen gebruik, terwijl de grond helemaal niet verhuurd is. Een gecorrigeerd cijfer zou hier zijn 6,2% in plaats van 15,5%.

De verhouding tussen eigenaren en gebruikers heeft ertoe geleid dat in vrijwel alle gevallen elke pachter met nogal wat eigenaren te maken had. Zo had Willem Petersz nog geen roede land in bezit en moest voor zijn 36 morgen grote boerderij zeven pachtcontracten afsluiten, niet elk jaar natuurlijk, maar het geeft wel aan dat met een klein aanbod van pachters grote bedrijven ontstaan.

Over het aantal inwoners van de Harmelerwaard zijn we vrij goed ingelicht door de administratie van het huisgeld. In 1511 werd het huisgeld geheven en toen waren er tien huizen, zo’n 50 inwoners inclusief kinderen. Dit betekent dat de meeste pachters niet eens woonachtig in dit gerecht waren.²⁵⁸⁴ Het geval van Willem Petersz staat niet alleen, het is ronduit opvallend hoe verrassend laag het percentage aan bezit van de pachters is. Vrijwel alle grond was in de dode hand of in bezit van de kasteelheer. Het is daarom nodig om nu naar de maatschappelijke verdeling van het bezit te kijken.

Het peiljaar 1536 houdt vanzelf in dat de indeling in maatschappelijke groepen, die de onderstaande beschrijving heeft bepaald, ook een momentopname is. Vanuit het peiljaar kijken we vooruit (via 1600) en achteruit (via 1450) en zullen voor de genoemde jaren een overzicht per maatschappelijke groep maken zodat duidelijk is hoe de bezitsstructuur is gewijzigd. De begeleidende tekst geeft het hoe en waarom van die verschuiving alsmede de datering ervan. De onderstaande kaart vereenvoudigt het begrip van de tekst.

Afb. 8-8: Eigenaren in Harmelerwaard (a° 1536)

²⁵⁸⁰ Burman, *Jaarboeken*, deel 2, p. 13.

²⁵⁸¹ Burman, *Jaarboeken*, deel 2, p. 1, 460, 497.

²⁵⁸² HUA, Staten Landsheerlijke tijd, inv nr 487 (1524).

²⁵⁸³ HUA, Financiële instellingen, inv nr 1673 f° 32v (exemplaar Financiële instellingen inv nr 1678, f° 28)

²⁵⁸⁴ HUA, Staten landsheerlijke tijd inv nr 372, f° 62: *Hermelreweerd der heren gerechte van Oudmunster*. Frederick Everts 6 g, Jacob Spruijt 4 g, Dirick Brey schout 4 g, Jacob Willamss 3 g, Goyert Erstens van Royen 3½ g, Gerit Dircxs 2 g, Lijsken Gerit van Rewijcks weduwe 3 g, Daniel Henricxs 2 g, Aart Henricxs van Ziell 1½ g, Gherit Dircxs 3 oirt. Over het aantal inwoner per huis, zie de inleiding van dit boek.

Van west naar oost (v.l.n.r.): groen – Dirk van Zuylen van Harmelen; bruin – Oudmunster; geel – Buurkerk; lichtblauw: Aafje van Leeuwen, Albert Byndop en Roelof Grauwert; grijs – Dirk van Zuylen en Albert Byndop samen; rood – de wed. van Groeneveld; lichtgroen – Margaretengasthuis en Gosen Voort; donker rood – Begijnhof; lavendel – Mariëndaal; oranje – Frederik Evertsz; paars Convent van Bethlehem.

Liefdadigheid

Het St. Margaretengasthuis was in 1367 gesticht door Domkanunnik Gijsbert van Walenborch voor het nut van – zoals een visitierapport uit 1538 het stelt – *alle gaende ende comende lantlopers*, waarvoor tussen 8 en 10 bedden klaarstonden. Een jaar later was de doelgroep omschreven als *den armen ende boden*.²⁵⁸⁵ Het gasthuis (ook vaak genoemd St. Margaretenhof) blijkt in 1536 over vier morgen land in Harmelerwaard te beschikken.²⁵⁸⁶ Het gasthuis komt niet voor als eigenaar in 1459 zodat we kunnen vermoeden dat het land in de tussentijd is verworven. In 1479 ligt oostwaarts land van de Begijnen, zo ook in 1571, terwijl in die jaren resp. Gijsbrecht van Nijenrode en het *Ste Margrieten gasthuys* als westelijke belender worden genoemd.²⁵⁸⁷ Van Nijenrode komt als bezitter van vier morgen land voor in 1459 en heeft later geen land meer in de Harmelerwaard. Uit verschillende akten inzake belendende percelen zien we een vaak wisselende reeks van eigenaren.

De visitatoren stelden in 1538 dat in de Utrechtse gasthuizen maar belabberd geadministreerd werd en stelden regels op voor alle gasthuizen opdat ze beter beheer zouden voeren tot profijt van de armen. Het Margaretengasthuis had de administratie echter wel goed op orde: *In desen buyse schynt goet regiment te zyn ende loffelyker ordene van rekeninge*.²⁵⁸⁸ De rekeningen bestaan nog (jaren 1534-1820!), alsmede twee 16^e eeuwse cartularia met afschriften uit de jaren 1356-1594, zelden gebruikt materiaal.²⁵⁸⁹ Het eerste cartularium bevat de eigendomsbrief van dit land en nu blijkt dat Wouter uten Ham, oom van leenheer Frederik uten Ham, in 1518 de leenweer aan zijn neef opdroeg na er in 1502 mee te zijn beleend.²⁵⁹⁰ Frederik verzocht het gerecht Vleuten toestemming om het nu allodiale stuk grond te transporteren en doet dat op verzoek van Wouter aan het *Sinte Margrieten gasthuys* binnen Utrecht.²⁵⁹¹ Al met al een mooi voorbeeld van een defeodatie ten behoeve van een instelling.²⁵⁹² Het is ook een mooi voorbeeld van verkleining van de – overigens na deze overdracht nog steeds aanzienlijke – leenkamer van Den Ham.

De Buurkerk, die in 1131 in vlammen opging tijdens de grote brand in de stad Utrecht, was als *ecclesia parochiana* lange tijd de enige parochiekerk.²⁵⁹³ Het is niet uitgesloten dat toen de Noormannen in 1007 binnenvielen, zo meent Muller, dat er als een aaneengesloten stad was en dus een parochiekerk. De instellingen binnen de kerk klommen dan ook tot hoge ouderdom op. Zo bestond de Calander-broederschap al voor het jaar 1263.²⁵⁹⁴ De *fratres de fraternitate, qui vulgariuer fratres Magni Kalander appellatur* kwamen in 1298 voor.²⁵⁹⁵ Nu waren er een Grote en een Kleine Kalende broederschap in de Buurkerk opgericht. Die van de Kleine werd genoemd *Onser Vrouwen broederschap tUtrecht van den Minre Calander*, of

²⁵⁸⁵ Dodt van Flensburg, 'Staat der gasthuizen', p. 170 en 178 (visitierapporten van alle gasthuizen in de jaren 1538 en 1539).

²⁵⁸⁶ De oudste pachtbrief in HUA, Margaretenhof, inv. nr. 488, f° 105 (31-01-1534): Jan Gerritsz, schout, Elbert Willemsz en Cornelis Gerritsz van Rewijk, burens in het gerecht Vleuten, verklaren dat voor hen kwam Nijs Jacobsz. Hij heeft van Amelis van Zuijlen van Nijeveld, Domkanunnik en Jan van Culenborch, schout van het St. Matheus en Sinte Margriet gasthuis gehuurd: *vier margen landts alsoe groot ende soo cleyn als die van oudts in 't gerechte voirs. gelegen zijn ende Jacob Willemsz in Hermelerweert die laestwerff gebruyct heeft, daer boven naest aen gelegen zijn die heeren van Oudemunster t'Utrecht ende die groote Jan Dirksz selver van den voirs. heeren gebruyckende is ende Henrick Verborch aen die westzijde naest aen gelegen leyt, ende Nijs Jacobsz voirs. zelve van hem gebruyckende is*. Voor 9 jaar a 9½ keizer Carolus guldens vrijgeld.

²⁵⁸⁷ HUA, Oudmunster, inv. nr. 1112-1 (03-10-1571). Adriaan Gijsbertsz, schout aan De Meern verkrijgt in pacht voor 9 jaar lang van Oudmunster *twaelff mergen landts soe die gelegen sijn in Hermelreweert ende Jan Mertensz lest gebruyckt heeft, streckende vuyten Rijn tot aen der Dorven dijk toe, daer boven tBagijnhoff ende beneden Ste. Margrieten gasthuys*. Aldaar inv. nr. 1111-5 (03-01-1439): *Heinric Ghijsbertsz neemt voor 10 jaar in pacht de elf morgen in Hermelreweert inden kerspel van Vloeten*. Boven: de begijnen, beneden: Gijsbrecht van Nijenrode.

²⁵⁸⁸ Dodt van Flensburg, 'Staat der gasthuizen', p. 176.

²⁵⁸⁹ HUA, Margaretenhof, inv. nr. 510, Rekeningen van de rentmeester van het St. Margaretenhof; inv. nr. 488 Cartularium.

²⁵⁹⁰ Kort, 'Repertorium Den Ham', p. 287. Kort heeft alleen de belening uit 1502 van Wouter uten Ham, oom van Frederik. Op basis van charters in HUA, Oudmunster 1111-1 (09-07-1351) tot en met 1111-5 (03-01-1439) valt nog de volgende reeks te construeren: 1351 Hermannus dictus Heye, 1393 Johan van Lantscroon, 1425 Frederik uten Ham de jonge, 1439 Gijsbrecht van Nijenrode, die het dus in 1459 ook bezat.

²⁵⁹¹ HUA, Bewaarde archieven I, Cartularium St. Margaretenhof inv. nr. 488, f° 105 (04-06-1518): *Den eygendomsbrief van vier margen landts in Hermelreweert. Alle den ghenen die desen brief zellen sien off hoiren lesen doe ick verstaen Fredrick Uutenham dat voer mij ende mijn leenmannen, hierna beschreven, gecomen is Wouter Uutenham, mijn oom, myt zynen vrijen moettwille ende heeft mij opgedragen vrij in mijner handt die rechte leenweer, die hij van mij hadde, ende alle rechts ende toeseeggens hij hadde off hebben mochte in enigerwijs aen die vier margen landst, alsoe die gelegen zijn in Hermelreweert in der heeren gerechte van Oudemunster t'Utrecht ende Jacob Willemsz nu ter tijt bruyct, daer boven naest die heeren van Oudemunster voirs. ende beneden Henrick van der Borch, streckende uut die weteringe tot die Dervendijk toe*.

²⁵⁹² Over defeodatie in het algemeen: Maris, 'Leenheer en leenman', p. 127-138.

²⁵⁹³ Muller, 'Annalen St. Marie', p. 477

²⁵⁹⁴ Muller, 'Kalende-broederschapen', p. 119.

²⁵⁹⁵ Aldaar, p. 120.

Onser Vrouwen Minrekalander broederschap tot Buerkerke tUtrecht en dat is de broederschap welke 6 morgen land in Harmelerwaard bezat.²⁵⁹⁶ Vanaf wanneer is onbekend, het necrologium van de broederschap geeft geen uitsluitel. Een goederenlijstje achter in het necrologium geeft slechts aan dat er zes morgen verhuurd zijn.²⁵⁹⁷ Het moet tussen 1459 en 1536 verworven zijn, waarschijnlijk van een parochiaan in de stad.

Gemeender voor met Oudmunster hadden cureit en vicarissen van de Buurkerk een perceel van 7 morgen land. Blijkens een kaart uit 1626 betrof het een hoeve land van 10 morgen groot, waarvan Oudmunster dus 3 morgen had.²⁵⁹⁸ Zolang de archivalia teruggaan hadden beide delen dezelfde pachter. De kaart geeft niet aan hoe de weren ten opzichte van elkaar lagen. Er zat wel een soort van ordening op dit land aangezien er ook afzonderlijke pachtcontracten waren met verschillende pachtsommen. Zo leren we uit een pachtbrief van de Buurkerk uit 1535 dat de huurder Albert Willemsz (die in het oudschild voorkomt als Albert Willemsz Duercant) ook aan de benedenzijde gelegen is. Door de bronnen te combineren lag dus west het stuk van Oudmunster en oost het stuk van de Buurkerk, beide gepacht door Albert.

Rest ons de vraag wanneer de Buurkerk dit verkreeg. Een zevental eigenaren van dit stuk land, aangevoerd door de weduwe van Gerrit van Vleuten en hun dochter Wonne, transporteerde in 1412 voor schout, landgenoten en burens de vrije eigendom van deze zeven morgen aan de cureit van de Buurkerk.²⁵⁹⁹ In 1535 was de pachter Albert Willemsz aan beide zijden gelegen, wat een mooi voorbeeld is van het streven van de boeren om hun land dicht bijeen te hebben, ook van verschillende verpachters.²⁶⁰⁰ Dat gold niet alleen voor de gemeender voor kavels maar ook de belendende – die overigens weer gemeender voor konden zijn.

De armenpot van de Buurkerk werd lichtelijk gespekt door een gift van Aafje van Leeuwen, weduwe van Hendrik de Jong, die in Harmelerwaard een paar stukjes land had die hij verhuurde aan lokale lieden. Na zijn overlijden nam Aafje de zaken waar. Ze woonde volgens het oudschildboek in Utrecht en dat blijkt ook uit de oorkonde die ze in 1552 uitvaardigt. Ze geeft daarin aan haar zoon Amelis een vierde deel van vijf morgen land waarvoor hij elk jaar twee mud weit moet opleveren en te Utrecht bij haar thuis afleveren. Interessanter hier is echter haar beschikking dat *desen erfpachte terstondt, nae mynre doot comen ende erven sell optie Kercke van Buerkerke binnen Vtrecht, die de voors. weyt deylen sell aen broot den armen om goodsவில்le op sulcken termynen ende manieren dat ordonneren sall*.²⁶⁰¹ De Buurkerk had geen afzonderlijke armenpot, vandaar dat deze erfpacht is beheerd door de kerkmeesters in wier portefeuille de armenzorg viel. De nauwe familiebanden in dit kleine gerecht blijken nog eens uit de naam Jan Loefsz, Aafje's zwager die op haar verzoek de brief bezegelt. Deze Jan Loefsz had in Harmelerwaard een boerenbedrijf van 24 morgen in het oostelijke gedeelte. Zoals Aafje bepaalde moesten de voorwaarden uit haar oorspronkelijke brief telkens herhaald worden en zo wijzigde alleen de naam van de erfpachthouder. Vanaf 1580 zijn de twee mudden weit omgezet in *vijf schepelen goede weit Utrechtse maat* en verder bleef alles bij het oude.²⁶⁰²

Ridderschap

In de vijftiende en zestiende eeuw was de ridderschap mondjesmaat vertegenwoordigd in Harmelerwaard. Het grondbezit komt echter voornamelijk op rekening van een enkele familie, namelijk de Van Zuylens. Een uitzondering in de vijftiende eeuw was de familie Grauwert, waarvan de telgen als stedelingen bestempeld zouden moeten worden door hun grote invloed in het stadsbestuur. Hiernaast had Dirk van der Horst een stuk land van zeven morgen.

²⁵⁹⁶ Aldaar p. 130 anno 1389.

²⁵⁹⁷ Bewaarde archieven, Buurkerk, inv nr 173 (Necrologium van de Kleine Kalende-broederschap in de Buurkerk), achterin, f° 147: *Item ses mergen gelegen tot Hermelen ende bruuct nu ter tyt Jan Loefs op 't Spijck den mergen om zeven beyers gulden mit 16 st. ende om vj hoenre tsiaers*.

²⁵⁹⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 933 p. 110 kaart door Hendrik Verstralen.

²⁵⁹⁹ HUA, Bewaarde archieven, Buurkerk, inv nr 282 (03-08-1412). Veel inktvlekken, sommige woorden onleesbaar. Waar dat verantwoord was heb ik opgelost en aangevuld: *Everd Breye scouten in Hermelenreweert in Willams gherecht van Vloeten dat hi vanden proefst van Oudemunster in pachte heeft [doet kond dat voor hem, landgenoten en burens in het gerecht kwam] (...) Gherborch die Gherijts wijff was van Vloeten [vlek - er stond ende Wonne] hoer dochter Aernt Ewout van Vloeten ende joncfrou Lysbet ziin wijf, her Jacob Gabryel preester ewelic vycarijs inder kerken tot Buerkerke, Willam van Vloeten Gherijds zoen, Gherijt de Haen, Henric Jacobs zoen ende Volprecht Foyt, ende begheerden eens oerdels of die zeven merghen lants alsoe alse ghelegghen ziin inden gherecht voerscreven, daer Johan van Nesse boven naest ghelant is ende Johan Henrix zoen beneden [zo vrij ende los etc.] (...) zo gaven Gherborch ende Wonne hoer dochter voerseyt mit Aernt Ewouts hant hoers soens ende broeders voerseyt. Gezamender hand geven allen over aan cureyt en gezellen van de Buurkerk deze 7 morgen land. Aanwezige landgenoten Johan Nesse, Johan Henrix, Dirc van Loenen. Zegelt op verzoek van de schout Willem van Vleuten. Zegel verloren. Afschrift in HUA, Bewaarde archieven, Buurkerk, inv nr 268 (Cartularium van de memoriegoederen), f° xliij.*

²⁶⁰⁰ HUA, Bewaarde archieven, Buurkerk, inv nr 307 (20-03-1535): Cureyt en gemeen vicarissen geven in pacht *Albert Willemsz ende Belye sijn echte huysfrouwe seven mergen lants alsoe als die gelegen syn in Hermelreweerde dair Albert voirs selver boeven ende beneden naistgelant is ende hy oick laest gebruyckt heeft*. Met ongeschonden zegel van de Buurkerk. Deze Albert Willemsz komt ook regelmatig voor als Albert Willemsz Duercant.

²⁶⁰¹ HUA, Bewaarde archieven, Buurkerk, inv nr 239-1 (01-02-1552): erfpacht behelst *t vierendeell van vyff mergen landts soe groot ende cleyn die gelegen syn op Hermelreweerd int gerecht van Vloeten opstreckende wten Hermelreweertschen Ryn tot aenden Dorverdyck toe, daer tConvent van Bedlehem mit hoeren medewerckers oostwärts ende Ghysbert Ffrederickss westwärts naestgelant syn ende Amelis voors. nu ter tydt selver bruijckt. Elcke jaer om twee mudden goets weyts elcke mud op anderhalven stuver nae den besten. Te betalen ende commervry te leeveren binnen Utrecht ten huysse van myn Aefgen ende mynre naecomelingen voirs. beyde die mudden weyts voirn. binnen die twaleff nachten van Corsmisse naestcomende*.

²⁶⁰² HUA, Bewaarde archieven, Buurkerk, inv nr 239-2 (20-05-1580). Afschrift in het cartularium, aldaar, inv nr 2, f° 9.

Roelof Grauwert had rond 1450 zes morgen land in Harmelerwaard en zo'n 80 jaar eerder staan er zes morgen op naam van Herman Grauwert. Het gaat om hetzelfde perceel als de zes morgen die in 1328 door Peter Ouderidder, genaamd Grauwert (burger van Utrecht) aan het Domkapittel waren geschonken, dit om bij te dragen aan de stichting van een altaar naast zijn zoons graf, domkanunnik Walterus de Zulen.²⁶⁰³ Walterus had nog in mei zijn testament bepaald en zal kort daarna zijn overleden. Deze *sex iugerorum terrae quae communes habuit pro indiviso cum Wilhelmo de Angheren sitorum in loco dicto Hermaelreweert que colit Wilhelmus dicto de Nesse* werd voor de helft geschonken.²⁶⁰⁴ Beide heren hadden ook acht morgen in Bijleveld die bij gelegenheid ook werden geschonken.²⁶⁰⁵ Er zijn wat stukken die teruggaan op deze schenking die toebehoren aan de vicarie op het altaar van St. Fabianus. Interessant is de vermelding van de pachter Willem van de Nesse, lid van een oude lokale familie die regelmatig in de middeleeuwen voorkomt als belender.

Het meest bijzondere object in de Harmelerwaard was ongetwijfeld het kasteel Harmelen. Op goede gronden wordt een 13^e-eeuwse stichting verondersteld maar het huis kan best teruggaan op een oudere voorloper.²⁶⁰⁶ Een merkwaardig stuk grond is het zeker, ingeklemd als het is tussen het Oude Land van Harmelen in het westen, de Oude Rijngeul in het zuiden en de Dorpeldijk in het noorden. Hoewel het zeker niet de bedoeling is om een geschiedenis van het huis te schrijven moeten wel wat nieuwe inzichten worden besproken. Daarenboven ligt de nadruk hier op grondbezit wat met betrekking tot het huis ook niet eerder is beschreven. Renaud stelde al vast dat het huis met 43 morgen in 1296 in "een oorkonde" voorkomt.²⁶⁰⁷ Dat zal de oorkonde zijn van 21 december waarin Everard van Stoutenburg 15 morgen land aan het Domkapittel verkocht, nadat hij zijn kinderen schadeloos had gesteld met 15 morgen elders, namelijk in *Hermaelrewert, retro meam mansionem*.²⁶⁰⁸ Geen woord over de 43 morgen. Kan met deze *mansio* het (latere?) kasteel Harmelen zijn bedoeld? Daartegen spreekt bijvoorbeeld het huwelijk van Dirk van Zuyen met Aleydis; immers: wat had Aleydis te bieden na de uitkoop van Everard als daar ook het kasteel was bij geweest? We zagen al dat de rechten van Hendrik van Harmelen aan de grafelijkheid waren gekomen begin veertiende eeuw. De rechtsmacht en tienden waren al van Everard op Dirks vader Zweder overgegaan.

Merkwaardig in dit verband is een aantekening door Van Atteveld: hij vermeldt dat in het jaar 1295 een heer Everardus de Stoutenborgh, ridder, leefde, die samen met Hendrik van Harmelen de jurisdictie van Bijleveld bezat. Dat klopt allemaal. Hij vervolgt *ad hoc est de Amersvoortsche hofstede in Hermelreweert, qui erat mansio predicti domini Everardi anno 1296 et nunc anno 1579 pertinet ad dominum de Poelgeest*.²⁶⁰⁹ Deze hofstede ben ik in de bronnen niet tegengekomen, noch de heren van Poelgeest.

Het register van graaf Florens van circa 1285 levert een belangrijk regeltje tekst voor de zoektocht. Er staat namelijk *Henric van Hermale, ende Ghisebrecht sijn broeder .xlvij. morghen lants mit sire woninghen te Hermale*.²⁶¹⁰ Op dat moment hadden ze blijkbaar een huis en 48 morgen allodiale grond, immers het werd als gevolg van de verzoening opgedragen aan de graaf. Het ligt voor de hand dit als de voorloper van het kasteel Harmelen te zien ook omdat de hoeveelheid land wel erg goed overeenkomt met de latere opgaven, te weten 43 morgen. Zo namelijk is in 1348 sprake van *dre ende viertich morghen ghelegghen tot Hermalen ins proesses gherecht van Oudemunster mit businghe mit hofstede mit tune ende mit timmer, eghen ende eynden*. Dit is onweerlegbaar kasteel Harmelen dat door Dirk van Zuylen aan de abt van Sint-Paulus wordt opgedragen.²⁶¹¹ Uit de oorkonde wordt duidelijk dat het onderdeel uitmaakt *van sinen eygheliken goede*, evenals 4 morgen nabij het huis op het Oude Land die in 1396 aan de abdij werden opgedragen, genaamd de 'Oude Hofstede'.²⁶¹² Het land strekte

²⁶⁰³ HUA, Domkapittel, inv nrs 2773-2784

²⁶⁰⁴ HUA, Collectie Van Winssen, inv nr 8 f° 263 (13-09-1328): *sex iugerorum terrae quae communes habuit pro indiviso cum Wilhelmo de Angheren sitorum in loco dicto Hermaelreweert que colit Wilhelmus dicto de Nesse. Item medietatem octo iugerorum terrae que cum eodem Wilhelmo communes pro indiviso habuit sitorum in loco dicto Bilenvelt que colit idem Wilhelmus de Nesse*.

²⁶⁰⁵ Berkelbach, Regesten, nr. 841 (13-09-1328); HUA, Domkapittel, inv nr 2777. Testament: HUA, Domkapittel, inv nr 205 (27-05-1328). De familie Van Angheren was verwant met de Van Vleutens. HUA, Buchel-Booth, inv nr 6, f° 47: Doen wy verstaen Johan van Vloeten Willamssoon van Angeren.

²⁶⁰⁶ Hoogstraten, *Groot algemeen woordenboek*, deel 5, p. 62 (letter H): *Dit huis is al in het laatste van de XIII eeuw bekend geweest, van het welke men gelooft, dat het gebouwt zou zyn door een jonger zoon uit het gedacht van Woerden, dat zich naar het zelve Harmelen vernoemt heeft. Het schynt zeker te zyn, dat dit huis in de XIV eeuw door een geslacht van den zelve name bezeten, en door het huwelyk van Alyd van Harmelen met Dirk van Zuilen gekomen is aan het geslacht van Zuilen*.

²⁶⁰⁷ Olde Meierink e.a., *Kastelen en ridderhofsteden*, p. 237.

²⁶⁰⁸ OSU V, nr. 2796 (21-12-1296): *Omnibus presentes litteras inspecturis ego Everardus de Stoutenberch, miles, notum facio, quod Theodericus, Everardus, Margareta, Clemencia et Rexa, liberi mei, cum manu tutoris sui electi voluntarie mihi resignaverunt quindecim iugera terre, de quibus novem iacent super Bilevelt inter terram dominorum sancti Martini Traiectensis ex parte superiori et inter terram Henrici de Hove et Arnoldi, fratris sui, ex parte inferiori; et sex iugera inde ibidem iacent inter terram Nicolai Rutcele ex parte superiori et inter terram domine Lise, relicte Cristofori, ex parte inferiori, de qua terra ego vendidi contrariam partem ibidem sitam . . decano, . . capitulo et domino Iohanni de Westende, canonico ecclesie sancti Martini predictae, sicut in litteris inde confectis continetur. Hereditavi autem liberos meos predictos cum quindecim iugeribus terre tam bonis vel melioribus sitis in Hermaelrewert, retro meam mansionem inter terram domine Lise predictae ex parte superiori et inter terram Ulrici ex parte inferiori*.

²⁶⁰⁹ HUA, Van Atteveld, inv nr 16

²⁶¹⁰ Muller, 'Register Florens', p. 159

²⁶¹¹ HUA, St. Paulus inv nr 30 fol 88 (07-02-1348): *ende dese vorghenoemde dre ende viertich morghen lands mit husinghe mit hofstede mit tune ende mit timmer eghen ende eynden also alse ghelegghen siin hebben wi weder verliet ende verleent heren Dyderic van Zulen voirs. ende sinen nacomelinghen van ons ende van onser abdien te houden ewelike tot enen onversterfelike erfleen mit enen roeden sperwaer te verheerwaden (...)*

²⁶¹² HUA, Paulusabdij, inv nr 30, f° 97

zich uit *van den Ouden Riin aen den Nywen daer die nonnen van Wittevrouwen ende her Dirc voors. mit ses morghen naest gbelant siin aen die overside ende lant van Woerden an de neder side*. Inderdaad was aan de oostzijde land van Wittevrouwen gelegen, dat de nonnen overigens in erfpacht aan Oudmunster hadden uitgegeven. Bij dit land was de westelijke belender in 1477 Gijsbert van Zuylen en die bezat toen het kasteel.²⁶¹³ Een gescheurde, gelukkig deels nog leesbare, leenbrief uit 1381 geeft wat meer informatie over de situatie ter plaatste over huis en land: *alse gelegen syn streckende van den Hoeghen Nesse tot aen den [Nywen Rijn] ... mit ses morgen ... syn, ende beneden die Dyck vander Donckerstraete*.²⁶¹⁴

Dirks zoon Zweder huwde in 1355 Mechteld van Zevender waarmee de hoge heerlijkheid Zevender in de familie kwam.²⁶¹⁵ Hun kleinzoon Dirk deed ook een prima huwelijk, namelijk met Josina van der Haer, waarna Dirk het nabije Kasteel de Haar als residentie koos. Al met al was hij een machtig man en hij besloot zijn broer niet met lege handen te laten staan. Hij vroeg toestemming aan de abt van St. Paulus om Harmelen in achterleen te mogen geven en zo was zijn broer Gijsbert in 1460 de eerste die huis Harmelen met gerechten, tijns, kleine tiend, molen en bijbehorend land in leen kreeg van zijn broer Dirk van Zuylen. Er werd speciaal bij vermeld dat Gijsbert niet de leenkamer kreeg, die bleef namelijk aan zijn broer Dirk.²⁶¹⁶ Met de leenkamers van Zevender, Harmelen en de Haar beschikte hij zo over 126 lenen en tientallen leenmannen en dat plaatste hem in de gelederen van de grotere heren in die tijd.

Op 7 november 1434 maakten de vrienden en verwanten van Dirk van Zuylen en Josina van der Haer de huwelijksvoorwaarden op. We danken de akte aan Van Buchel die de tekst ontleende aan Van Winssen, in wiens volumes ik echter bot ving:²⁶¹⁷ *Dirck van Zulen ende vander Zevender ridder met Dirck van Zulen synen soon aen d'eene, ende Jutte die Gysberts nyf was vander Haer ende Waraer vander Haer haren soon met J. Joost haer dochter ende suster op de andere syden, also dat Dirck van Zulen ende J. Joost syn nyf voors. in wittelicken huwelick versamelt syn by boren vrinden ende magen (...) heren Dirck voornoemt geeft mit Dirck synen soon in rechter goede, inden eersten dat huys tot Harmelen metter hofstede, bouhuys, stalle, rosmolen, wintmolen, berge, boomgaerden mit 45 mergen lants ende alle syn toebehoren ende men te leene hout vander abdie van S. Pauwels tUtrecht, ende dat gerechte tins ende smalen tienden te leen gehouden vanden gestichte van Utrecht, met noch 32 mergen eygen erfgelegen inden carspel van Harmelen*.

Bij het kasteel hoorden dus een boerderij (wat later een voorwaarde vormde om als ridderhofstad erkend te worden), een stal, hooibergen, boomgaarden, een rosmolen en een wind(koren)molen. Van beide molens is dit verreweg de oudste vermelding. Hoe lang de molens bestaan hebben is niet bekend, dat de Van Zuylen zoals overall met het bezit van molens hun heerlijke rechten optimaal benutten, zoals ze ook bij kasteel De Haar deden, staat buiten kijf.

Het leen van huis en 43 morgen werd op een gegeven ogenblik gesplitst waarbij huis c.a. leenroerig aan Paulusabdij bleven (waarmee telkens de heer van De Haar werd beleend) en ruim 20 morgen blijkbaar uit de leenband werden losgemaakt.²⁶¹⁸ Het is niet geheel duidelijk wanneer dit is gebeurd, het (onvoltooide repertorium van Kort) heeft eind zestiende eeuw, maar bestudering van alle originele leenbrieven levert een *terminus ante quem* op van 1503, toen Steven van Zuylen werd beleend met slechts 23 morgen en het huis. Interessant is de voorwaarde die de abt in de akte laat opnemen pal achter het heergewaad rode sperwer: *ende die manschap van die goede voirs. van ons ende onser Abdijen niet te splitten, mer ewelick daer aen te blijven*.²⁶¹⁹

De 20 morgen bleven echter wel leenroerig aan het huis Harmelen. In de administratie van het oudschildgeld was deze splitsing al eerder zichtbaar op basis van combinatie eigenaar-gebruiker en het is waarschijnlijk dat Dirk van Zuylen, die als laatste met het geheel was beleend, een deel van het leen heeft vrijgekocht.²⁶²⁰ Van Buchel heeft ten huize van Van Zuylen een vracht aan later verloren gegaan materiaal gezien, waaronder een leenbrief uit 1578 waarin *Mr. Jasper vanden Berch verlijt XXIIJ mergen op Hermelweert bij opdracht Maximilian van Baexen*.²⁶²¹ Maximiliaan was door zijn huwelijk met Theodora van Zuylen in 1572 heer van Harmelen geworden. Deze 23 morgen geven wederom inzicht in de topografie ter plaatse: *seekere twintich mergen soo bouw, boomgaert als weijlant edoch soo groot ende cleijn die gelegen sijn op*

²⁶¹³ HUA, Oudmunster, inv nr 2432 (10-09-1477).

²⁶¹⁴ HUA, Paulusabdij, inv nr 30 f° 35 (18-09-1382)

²⁶¹⁵ Van Bommel, *Harmelen*, p. 55.

²⁶¹⁶ HUA, Buchel, inv n3 3, f° 132v-133: *Dat huys te Hermelen met sijns toebehoren verlyt Gijbert van Zulen in eender broederscheydinge van Dirck van Zulen vander Haer synen broeder a° 1460 (...) Item behout Dirck alle manschap vanden huysse. Sterft hij of zijn kinderen zal het huis weer komen aan Dirk van Zuylen 'ofte synen erven te weten aen het huys vander Haer'*. Dit deel bevat afschriften van tientallen verloren oorkonden die naar ik meen door Van Buchel zijn gezien ten huizen van de Johan van Zuylen, heer van De Haar.

²⁶¹⁷ HUA, Van Buchel, inv nr 11, f° 139 (07-11-1434)

²⁶¹⁸ Kort, 'Repertorium abdij Sint Paulus' (onvoltooid), beschikbaar op www.hogenda.nl

²⁶¹⁹ HUA, Paulusabdij, inv nr 33, f° 118 (12-10-1503). Aldaar inv nr 35, f° 95-95v (22-2-1581, incorrect 22 sept bij Kort): *Wij Gerrit van Meerlo bijder genaden Goits Abt tSinte Pauwels tUtrecht, doen kondt allen luijden dat voer ons ende onse leenmannen ondergeschreven gecomen is, die erentfeste ende vrome jonckheere Niclaes van Zuijlen van Drakenborch, heere vande Zevender etc. ende verzocht aen ons ter goeder tijt binnen jaer ende dach, nae doode van den erentfesten ende vromen heere Dijrick van Zuijlen ritter etc sijns vaeders zaliger gedachten, alle alzulcke goederen als hier nae beshreven staen. Inden eersten die leenweere ende alle richt ende toeseeggens dat hij hadde ende hebben mochte in eniger wijse aen drieendetwintich mergen lants, gelegen tot Hermelen mitten huijse toe Hermelen, mitte hoffstede, tuin, timmeringen, eggen ende eijnden, alzoel als die gelegen sijn, streckende vanden Hoegen Nesse tot aenden Nijwen Rijn, daer die nonnen vanden Wittevrouwen T-utrecht, ende heeren Dijricks erfgenamen van Zuijlen mit ses mergen lants boeven naest gelandt sijn, ende beneden die dijkke vander Donckerstraet. Voorts wordt hij ermee beleend als verschijnt ofte verwandelt werdt mit enen roeden sperwer (...) ende die manschap van die goede voirs. van ons ende onser Abdijen niet te splitten, mer ewelick daer aen te blijven*.

²⁶²⁰ J.C. Kort werkte nog aan een repetrorium van de lenen der abdij, in het concept staat als jaartal slechts 15.. en het is inderdaad niet aangegeven in het origineel. Ik vermoed een datering zoals de andere goederen van De Haar, en dus zal het om 1534 of 1535 gaan, het jaar waarin Dirks vader Steven overleed. Zie Huiting, 'Eigenaren en bewoners', p. 53-59.

²⁶²¹ HUA, Buchel-Booth, inv nr 7, f° 7-11 allerlei aantekeningen uit leenregister van Van Zuylen, waaronder ook in de registratie van De Haar ontbrekende beleningen.

*Harmelreweert, daer van dartien mergen streckende sijn vande Meulenwerff ende wtten halven Rijn tot aen seeckere landen gelegen om 't huys 't Harmelen genaemt den Duyffhuyscamp, ende de vordere seven mergen streckende wttere Rijn mitten Buerwech tot aende drie mergen toe, die althans mit els beplant sijn; mitsgaders de huysinge ende getimmer sulcx de kinderen van Jan van Benthum selve gebruycket hebben bestaende in voorhuys, in camer, kelder, geut en achterhuys, twee bergen mit een schuer, alsmede het cleynste duyffhuys, mit een vercke schot; wtbesondert het voorste quartier bij mevrouw Klant altans bewoont wordende mitten voor ende den ter sijden hof, mitsgaders het groote duyffhuys ende den schuer berch, twelck den heer verhuerder aen hem buijten dese huere behoudt.*²⁶²²

Korte tijd behoorden bij de landerijen van het kasteel nog zes morgen land die leenroerig waren aan de proosdij van Oudmunster.²⁶²³ Het terrein was niet oorspronkelijk een onderdeel van de bezittingen rondom het kasteel en werd pas in 1507 verworven door Steven van Zuylen van der Haer en was nog geen eeuw in de familie. Het is een bijzonder geval van een leen dat eerst in bezit van een patriciër was, vervolgens in de ridderschap terecht kwam, een jaar bij een buur vertoefde en vervolgens in de ridderschap kwam en bleef.²⁶²⁴ Het ene jaar dat Mathijs Gerritsz het leen bezat, 1600, kwam hij aldus in de manualen van het oudschildgeld terecht. Op een klein gerecht als Harmelerwaard zien we dan in 1600 een dipje van 3% verlies van ridderschap ten opzichte van burenen.

Kloosters en kerken

Een soortgelijk verloop als het strookje land van het St. Margaretengasthuis kent de hoeve die begin zestiende eeuw aan het Convent Bethlehem blijkt te behoren. Dit convent was rond 1423 in de Nieuwe Weerd gesticht, *tot behoef van sommige susteren van St. Cecilien, die cranck waren, om daer te wonen ende rumer locht te hebben* en het behoorde tot de 3^e orde van Sint Franciscus.²⁶²⁵ Het was een flink stuk land van 15 morgen, dat in het morgengeld nog op naam staat van Dirk van Zuylen – helemaal zeker is dat niet, waarschijnlijk is het wel, want er is geen ander stuk land van 15 morgen aangebracht. Het convent had deze hoeve in 1476 verkregen door de vrijgevigheid van Aernt van Zuylen van Blasenborch, die de hoeve in leen had van Steven van Zuylen van Nyevelt en het zal dan aan de leenkamer van kasteel Nyevelt behoord hebben. Volgens de archivalia ging het om de helft van de 15 morgen; de andere helft behoorde aan ene Wouter de Jonge.²⁶²⁶

De registratie der lenen van kasteel Nyevelt begon pas structureel in 1580 en oudere akten zijn hier en daar overgeleverd in andere archieven; dit leen ontbreekt echter volledig.²⁶²⁷ Aernt zal de bedoeling hebben gehad deze 15 morgen aan het convent te schenken waarvoor het uit de leenband ontslagen moest worden, wederom een defeodatie. Allereerst droeg Aernt dus de leenweer op.²⁶²⁸ Het werd daardoor weer allodiaal bezit van de leenheer, Steven van Zuylen van Nyevelt. Vervolgens vroeg hij toestemming aan het gerecht om dit land te mogen transporteren. Hij transporteerde het als vrij eigen goed aan Aernt, die vervolgens aan het convent schonk. Het Convent Bethlehem in de nabije omgeving al wat bezit, in Harmelen op het Oude land zes morgen – ook vanaf 1476 – en drie morgen in Reijerscop.

²⁶²² HUA, Notarieel, U053a018 akte 45 (05-06-1682) waarin Jacob van der Burch, heer van Oudaen, die dit in leen houdt van huis Harmelen, het geheel verhuurt aan Adriaan Huybertsz van der Mey. Op hun naam staan in het oudschild anno 1686 deze 21 morgen verantwoord. Bijna gelijkluidend in het repertorium van de lenen, HUA, De Haar, inv nr. 102 (1636-1769): *23 morgen land daer van 13 morgen streckende van de Molenwerf en zekere kleyn rijntje daer voor gelegen tot aen zekere landen gelegen om 't huys te Harmelen genaemt den Duyffhuyscamp, ende tien morgen streckende uyt den Ryn tot in den Bylevelder wetering daer aan d'eene syde de heeren van Oudmunster en aen d'andere Jonker Maximiliaen van Baxen.*

²⁶²³ HUA, Oudmunster, 1846-1, f° 16a (1395): *Item Lubbert Bolle helt VI morgen lants gelegen in Hermaelreweert daer Jans erfname van Alenderpp boven naest gelant sijn ende beneden Johan des Swarten erfgenaem.*

²⁶²⁴ HUA, Oudmunster, 1846-1 f° 8: *Item Jan die Boel [doorgehaald: hout] heeft ontvangen van heren Gijsbert brueder tot Breroy tot Genp etcetera bider genaden Gods doempreefst ende proefst tOudmunster tUtrecht sess mergen lants gelegen inden kerspel van Hermelen op [doorgehaald: het] Hermelen weert, dair boven naist gelant ys Bilevelder weteringe, ende beneden Jan die Boel selver, hier waren over ons proefstien man van Oudmunster als Jan vten Ham ende Jan van Zulen van Blikenborch. Int iaer ons heren .M.CCCC. ende XXXIX opten VI dach in augusto.* Latere akten HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1, f° 34v, 82v, 237, 314v; inv nr 1846-2 f° 36v, 136v, 165, 195v, 260v, 288, 302v, 320v, 328; inv nr 1846-3 f° 237v; inv nr 1846-4 167v; inv nr 1846-5 f° 163v (octrooi).

²⁶²⁵ Van Buchel, *Monumenta*, f° 153. Verder zie HUA, Bewaarde archieven, Convent Bethlehem, inv nr 1268 (09-06-1425): het St. Ceciliaklooster hield land van Oudmunster in erfpacht, waarvan twee hofsteden waren afgescheiden en waarop de zusters toen woonden. De rekeningen van het convent zijn bewaard van 1586-1670, aldaar inv. nr. 1276.

²⁶²⁶ HUA, Bewaarde archieven I, Convent Bethlehem, inv nr 1286-1 (03-01-1476): Aernt van Zuylen van Blasenborch verklaart verkocht te hebben die *eersame mynster ende ghemeen convent van Bethleem geleghen buten by Utrecht (...) die helft van vyfteen mergen lants mit allen hoeren toebehoeren alsoe die gelegen sijn in Hermelenreweert inder heren gerecht van Oudmunster tUtrecht dair Alijt die Jan Breyen wijff was mit hoeren kynderen ende die Baghynen opten Baghynhoff tUtrecht boven ende die selve voirs. Alijt mit hoeren kynderen ende dat cloester van Oudeneerden beneden naestgelant sijn.* De overdracht voor het gerecht geschiedde nadat Aernt het land had verkocht. Aldaar inv nr 1286-4 (07-02-1476): *Compareert voor schout, landgenoten en burenen Steven van Zuylen van Nyevelt, ridder, en begeert oordeel van vyfteen mergen lants mit alle horen toebehoeren alsoe die gelegen sijn in Hermelenreweert inden gerechte voirs. dair Wouter de Jonghe die wederhelfte off toebehoert, daer Alijt die Johan Breyen wijff was mit horen kijnderen ende die Baghiynen opten Baghiynhoff Tutrecht boven, ende die selve voirs. Alijt mit horen kijnderen ende dat cloester van Oudeneerden beneden naest gelant sijn.* Hij transporteert aan zijn neef Aernt van Zuylen van Blasenborch en die transporteert aan het Convent van Bethlehem.

²⁶²⁷ Kort, 'Repertorium Nijveld', vermeldt dit leen niet.

²⁶²⁸ HUA, Bewaarde Archieven I, Bethlehem, inv nr 1286-2 (06-02-1476) Steven van Zuylen van Nyevelt ridder, doet kond dat voor hem kwam Aernt van Zuylen van Blasenborch, zijn neef, *ende droech my op ende gaff over in mynen handen die leenwere van die rechte helfte van vijftien mergen lants ghelegen in Hermelerweert.*

Het was een goed stuk bouwland getuige een 16^e-eeuwse pachtbrief (*viiffthien mergen booch boulants in Hermelenrewerdt onder den gerechte van Vleuten*).²⁶²⁹ Nu lag de hoeve niet in het gerecht Vleuten maar in de Harmelerwaard. Tot 1633 echter waren de twee gerechten min of meer gecombineerd en de Harmelerwaard vaardigde altijd twee schepenen af in de schepenenbank van Vleuten. De akte vermeldt ook dat Hendrik Gijsbertsz Moen en zijn vrouw deze 15 morgen huren van convent van Bethlehem en van een paar burgers te Utrecht, die dit gemeenschappelijk bezitten. Begin zestiende eeuw was een van de bezitters Aafje, de weduwe van Hendrik de Jonge, de zoon van Wouter die in 1476 de andere helft bezat. Volgens de kadastrale kaart was de onverdeelde hoeve 23½ morgen groot en het bestond uit drie kleine kampjes en een enorm groot perceel. Dit is het resultaat van een oorspronkelijke hoeve waarvan de delen in verschillende handen kwamen maar telkens dezelfde pachter hielden. Het bestond begin zestiende eeuw van oost naar west uit Oudmunster, Frederik Evertsz, nogmaals Frederik Evertsz, Koert de Gruyter, Aafje van Leeuwen en deze 15 morgen van Bethlehem.

De Abdij Mariëndaal bij Zuilen werd door een kanunnik van Oudmunster opgericht in 1244 en bevolkt door Cisterciënzer nonnen. Na de reformatie kwam het met een aantal andere conventen (de vijf “jufferenconventen”) onder de hoede van de ridderschap omdat hun leden van adellijken huize waren. De nonnen hadden slechts drie morgen land verworven in de Harmelerwaard. Het is niet bekend wanneer precies maar dit stuk land behoorde het convent toe in 1459 terwijl in 1399 Clemense, weduwe van Johan Haze, het in bezit had. Rond 1350 behoorde het toe aan Dirk van Zuylen.²⁶³⁰ Van tussentijdse overdrachten is niets bekend. Het convent zal dus tussen 1400 en 1459 in het bezit zijn gekomen van dit perceel. De middeleeuwse stukken zijn verloren gegaan en we moeten het doen met latere rekeningen en een lijst van charters.²⁶³¹ Nu heeft een historicus af en toe wat geluk tijdens zijn speurtochten en zo bevindt zich in het archief van het Rijksarchief in Utrecht een flinke doos met bijna 1000 regesten van verloren charters, waarvan 275 stuks betrekking hebben op het klooster Mariëndaal. En inderdaad, meer dan een charterlijst is dit niet, maar we leren eruit dat op 17 juni 1413 *drie mergen landts vertegen bij Jacob van Snylen ende van Nyevelt ten behoeve van den conventhe van Daell* met de opmerking “N.B. dit charter is vermeld onder het hoofdstuk Brieven van landen gelegen in Harmelerweert”.²⁶³²

Het is niet bekend sinds wanneer het Begijnhof de negen morgen land in Harmelerwaard verwierf. De oudste vermelding dateert uit 1351 wanneer een strook land van Oudmunster wordt gesitueerd *in Hermaelrewerde in prochia de Hermalen cum confines tales sunt superius possident baghine in Traiecto* en in een volgende akte worden ze omschreven als *die joncfrouwen vanden Begijnhof tutrecht*.²⁶³³ Of de begijnen deze strook grond al in de dertiende eeuw bezaten is een slag in de lucht. Kadastraal was het perceel ruim 12 morgen groot en ongedeeld. Het is niet noodzakelijk altijd het geval geweest – bij ontstentenis van verdere gegevens kan het niet worden vastgesteld. In elk geval past het bovengenoemde stuk grond van Mariëndaal (drie morgen) precies in deze weer, en de kans dat deze reconstructie klopt wordt wel erg groot als we bedenken dat zowel in 1536 als 1600 de gebruikers dezelfde waren van beide percelen. Het morgengeld geeft zes morgen op van het Begijnhof, het verschil met de daadwerkelijke negen kan niet worden verklaard. Het is onwaarschijnlijk dat slechts zes morgen als “goede morgens” waren gekwalificeerd aangezien dit deel van de Harmelerwaard goede bouwgrond bevatte en de belendende percelen volledig waren aangeslagen.

Naast de genoemde conventen was korte tijd het Vrouwenklooster eigenaar van 11 morgen land, namelijk tussen 1446 en 1475. Het komt aan de orde bij de bespreking van Oudmunster.

Oude instellingen

Als gevolg van de gekozen indeling in maatschappelijke groepen moeten de bezittingen van Oudmunster gesplitst worden, namelijk in bezittingen van Oude instellingen (die in alle gevallen hier door de Kleine Kamer werden beheerd) en bezittingen van vicarieën (die afzonderlijk werden beheerd). Het kapittel van Oudmunster had volgens de manualen van het morgengeld slechts 12 morgen land in Harmelerwaard. Van de oude rechten van het kapittel waren behalve de tienden en rechtspraak verder nog slechts een leen van de proosdij over van 6 morgen groot.

Oudmunster

Het oudste stuk land dat Oudmunster in de Harmelerwaard bezat was 11 morgen groot. In het oudschild staan deze op naam van *Die gemeene choorgesellen tot Utrecht tot Oudemunster*.²⁶³⁴ Het komt niet voor in de rekeningen uit 1295 en 1296 en zal verworven zijn tussen 1296 en 1348 wanneer het voorkomt als *in Hermaelrewerd xi jugera que locavit Gerardus de Denemerken*.²⁶³⁵ De gehele onderzoeksperiode bleef dit perceel in bezit van Oudmunster en werd geadministreerd door

²⁶²⁹ HUA, Bewaarde archieven I, Bethlehem, inv nr 1324 (20-01-1565)

²⁶³⁰ HUA, Oudmunster, inv nrs 1109-1 tot en met 1109-4.

²⁶³¹ HUA, Abdij Mariëndaal. Rekeningen overgeleverd van 1593-1761 waarvan de periode 1683-1761 gecombineerd met die van Vrouwenklooster en Wittevrouwen. Inv nr 64 t/m 199. Charterlijst in inventaris nr 9.

²⁶³² HUA, Archief Rijksarchief, inv nr 234.

²⁶³³ HUA, Oudmunster, inv nr 1111-1 (09-07-1351) en inv nr 1111-2 (24-11-1393)

²⁶³⁴ HUA, Financiële instellingen, inv nr 1678, f° 30.

²⁶³⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 934 (ca. 1348), f° xviii^v: *Item in Hermaelrewerd xi jugera que locavit Gerardus de Denemerken. Superius Conventus Beghynaris, Inferius Hermani dictus Heye*. Eendere bewoording in de pachtbrief uit 1351 waar Frank van Denemerken voor tien jaar pacht, HUA, Oudmunster, inv nr 1111-1 (09-07-1351).

de kameraar van de Kleine Kamer. Zoals alle stroken land in dit gedeelte van de waard strekte het zich uit van de Rijn tot de Dorpeldijk. Aan de bovenzijde waren de begijnen geland en aan de nederzijde verschillende schildboortigen en later het Margaretenagasthuis.²⁶³⁶

Een ander stukje grond van het kapittel was een enkele morgen land *in Haermaelrewerde int oestende*. Met dit oostelijke uiteinde van de Harmelerwaard werd bedoeld de laatste hoeve van het gerecht Harmelerwaard. Het was een breed onverdeeld perceel zoals hiervoor bij Bethlehem werd besproken.²⁶³⁷ Deze morgen land werd in 1353 aan deken en kapittel verkocht door priester vicaris Johan Raven. Het strookje komt

Afb. 8-9: Bezit van Oudmunster in de Harmelerwaard

Bron: HUA, Oudmunster, inv nr 933 (p. 110)

inderdaad keurig voor in de rekeningen van de Kleine Kamer vanaf dat jaar. Het blijkt gepacht te worden door ene Johan Hendrik Harmensz, volgens een gelijktijdig goederenregister was hij de zoon van *Henricus filius Hermanni de Hermalen*. Raven stelt in zijn oorkonde *dat ic ghegeven hebbe ende gheve eersamen luden den deken ende den capitel der kerken van Oudemunster vorseyt in elmoesen ende puurlic om goeds wille* maar uit de woorden *emptus erga dominum Johannem dictum Raven vicarius ecclesie nostre* in een goederenregister leid ik toch een verkoop af.²⁶³⁸

Tenslotte bezat Oudmunster nog een stukje land van drie morgen dat gemeender voor lag met de genoemde zeven morgen van de Buurkerk. Ook dat bleef eeuwenlang het geval getuige de bovenstaande kaart uit 1626.²⁶³⁹ De pachters staan op de kaart genoteerd en komen overeen met die in de oudschild administratie van 1600. Het is niet bekend hoe lang dit stukje grond al in bezit van Oudmunster was. Het behoorde volgens een pachtbrief uit 1367 aan deken en kapittel *ende onsen godshuse toebehoren ende bezonderlinge den ghemenen ghezellen in onser kerken*.²⁶⁴⁰

Domkapittel, St. Marie en de commandeur van Harmelen

In het noordelijke puntje van de Harmelerwaard lagen drie perceeltjes land die alleen met behulp van een kaart uit 1695 en een verkoopbrief uit 1731 gelokaliseerd konden worden²⁶⁴¹:

²⁶³⁶ Bijvoorbeeld HUA, Oudmunster, inv nr 1112-1 (03-10-1571) Adriaan Gijsbertsz, schout aan De Meern verkrijgt in pacht voor 9 jaar lang "twaelff mergen lands soe die gelegen sijn in Hermelreweert ende Jan Mertensz lest gebruikt heeft, streckende vuyten Rijn tot aen der Dorven dijk toe, daer boven tBagijnhoff ende beneden Ste. Margrieten gasthuys".

²⁶³⁷ Zie p. 14. Als westelijke belender werd Dirk van Zuylens genoemd, zo ook in de pachtbrief van 1367 terwijl in een latere pachtbrief uit 1540 Ten Daal is genoteerd. Dat klopt omdat de Van Zuylens dit in 1413 aan Mariendaal schonken. HUA, Oudmunster, 1109-2 (11-12-1367): De officiaal bevestigt dat deken en kapittel van Oudmunster hebben verpacht aan Johan Heynric Harmans soens zoen in lijfpacht *een marghen lands alsoe die gheleghen is in Harmaelrewerde in oest eynde, daer boven naest ghelant is Willam vanden Wthove mit derdehalf marghen lands die hi te lien hout vanden here van Zulen, ende beneden haer Diric van Zulen ridder, die ons ende onsen godshuse toebehoert* en ibidem 1109-4 (22-02-1540) waarin Frederik Everts in pacht aanvaardt *deze morgen op Hermerlerweert [!] daer boven jooffr Gruters, joffr Jonge ende ick Frederick selver ende beneden tConvent ten Dael buten Utrecht*.

²⁶³⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 1109-1 (06-04-1353) en afschrift in inv nr 935-2 f° cxix: *Allen den ghenen die desen brief zellen sien of horen lesen doe ic verstaen Johan Raven priester vicarijs tot Oudemunster tUtrecht dat ic ghegeven hebbe ende gheve eersamen luden den deken ende den capitel der kerken van Oudemunster vorseyt in elmoesen ende puurlic om goeds wille een morghen lands gheleghen in Haermaelrewerde int oestende daer boven ghelant is Willaem vanden Wthof met anderhalve morghen lands die hi helt van den here van Zulen ende beneden is naest ghelant her Dyderic van Zulen ridder ende hebbe daer over gheweest dat den heren vorseyt enen eyghendoem daer of ghegeven is ende sien aldaer ontvinghen. In orconde des briefs bezegelt met minen zeghel ghegeven int jaer ons heren duseut drie hondert ende drie ende vijftich des zaterdages na beloken Paeschen*. HUA, Oudmunster, inv nr 934, f° xviii^v: *Item in Harmaelrewerde in orientali parte I juger terre, emptus erga dominum Johannem dictum Raven vicarius ecclesie nostre, de sic memoria Johannis de Zande junioris VIII Idus Septembris quod colit Henricus filius Hermanni de Harmalen. Superius possidet Wilhelmus vanden Wthof cum duobus jugeribus terre cum dimidio que tenet in feodum a domino de Zulen. Inferius dominus Theodericus de Zulen miles*. Aldaar inv nr 1109-2 (11-12-1367) verpachting aan Johan Heynric Harmans soens zoen. Deze Johan was een zoon van Hendrik Hermansz. Blijkens een goederenregister werd deze morgen land gepacht door Hendrik Hermansz van Harmelen. De rekening in 1370, vermeldt ook nog *Item Henricus filius Hermanni de uno juger in Harmaelrewert*. HUA, Oudmunster, inv nr 483-2.

²⁶³⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 933 p. 110.

²⁶⁴⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 2033 (23-11-1367): De officiaal bevestigt de verpachting *in pactum perpetuum de herede in heredem unico dumtaxat tria iugera terre prout iacet in Harmaelrewerde in jurisdictione ecclesie sancti salvatoris predicte...*

²⁶⁴¹ Resp. HUA, Domkapittel, inv nr 1549 (1695) en 4403 (25-08-1731): Gedeputeerde Staten maken kond dat de exploitateur van de Staten, Nicolaas van Achterberg verkocht heeft: *twee morgen lands gelegen in den gerechte van Harmelerweerd, leggende gemeen met een morgen behorende aenden heren van den Dom*

Afb. 8-10: Kaart van land op Harmelerwaard

Bron: HUA, Domkapittel, inv nr 1549 (a° 1695), nummers toegevoegd

De met A en B gemerkte stroken behoorden aan resp. Oudmunster en de Buurkerk. De daarmee gemeen liggende kleinere in groen gemarkeerde stukjes grond (aangegeven met 1, 2 en 3) behoorden aan resp. de commandeur van Harmelen, het kapittel van St. Marie en het Domkapittel.

De commandeur van Harmelen had een halve morgen in de Harmelerwaard en zoals met zovele goederen van de Johannieten was dat al heel lang zo. In elk geval rond 1350 had het convent hier een stukje land, volgens eigen opgave was dat anderhalve morgen. Met zekerheid was dit het enige stukje land in de Harmelerwaard. De rentmeester geeft het in 1368 op als in *Hermaler Weyrt Ij [1,5] ingera prout iacent communi sulcu cum terra Theoderici Bolen, daer an den nederen egge naest gheland is her Dirck van Zulen, prout illa modo possidet Johannes uten Nesse*.²⁶⁴² Gemeender voor dus, dit minieme stukje. In de zestiende eeuw hadden deze 3½ morgen dezelfde gebruiker, iets wat kenmerkend was voor de gemeender voor. Nu vermoed ik dat dit stukje land in het morgengeld was aangebracht onder de kerk van Harmelen. Het was namelijk zo dat in Harmelen de commandeur tevens priester van de kerk was. Dan valt dit stukje land dus onder de parochie en niet onder de Johannieten. Dat verklaart ook waarom het niet voorkomt in de nauwkeurige rentmeestersrekening uit 1614, terwijl het oudschild van 1600 het wel vermeldt.

De twee morgen van St. Marie lagen pal ten zuiden van de commandeur en daarnaast lag de morgen land van het Domkapittel. Van dit land is geen verwerving bekend. Op basis van de fiscale gegevens moet dat tussen 1461 en 1536 zijn gebeurd.

Vicarieën

Meerdere vicarieën hadden grondbezit in Harmelerwaard, vrijwel zonder uitzondering verworven in de vijftiende eeuw. In de kerk van Oudmunster bestonden vele altaren en vicarieën die erop gesticht waren en het is opvallend hoeveel land, namelijk een kwart van de gehele Harmelerwaard, tussen 1300 en 1500 aan het kapittel is gekomen. Het grootste stuk grond behoorde aan het altaar van Sint Barbara.

Oudmunster, Barbara altaar

Een groot perceel van 20 morgen is in de oudschildboeken aangebracht onder de naam van Gerrit van den Waal, vicaris te Oudmunster. In het morgengeld is een dergelijk perceel niet te vinden, wel een cluster van 37 morgen onder de naam Gijbert Galecop waar onder andere voor een stuk van 20 morgen wordt betaald en hij hield deze hoeve rond die tijd inderdaad in erfpacht.²⁶⁴³ De overgeleverde pachtbrieven laten ons in het ongewisse hoeveel morgen deze hoeve bevatte. Uit de pacht prijs kan dat toch worden afgeleid aangezien naast een geldbedrag nog 20 goede hoenders moesten worden betaald. Doorgaans werd per morgen een hoen of kapoen gegeven. Een goederenregister uit 1348 bevestigt dit met de vermelding in *parrochia de Hermalen unus mansus XXII iugerum pro XVIII liber bonorum locatus hereditarie*.²⁶⁴⁴ Met de grootte van landerijen hebben we inmiddels voldoende ervaring opgedaan en een beetje meer of minder (*paulo plus vel minus*) stond niet voor niets in vele middeleeuwse akten vermeld.

Volgens de inventaris van het kapittel van Oudmunster horen de pachtbrieven van deze hoeve onder het St. Petrus altaar. Dat betwijfel ik omdat de pachtbrief van 1377 vermeldt dat deze hoeve *ons ende onsen goetshuze toebehoert ende zonderlinge ten outaer dat Johan Vrenken in onser kerken ghesticht heeft*.²⁶⁴⁵ Johan Vrenk dus, een kanunnik die begin veertiende

tUtrecht en met drie hondert roeden behorende aem de commanduyr van Harmelen, streckende in Bijleveld, belend ten westen de heren van den Dom, ten oosten Lubbertus Ottelingh (...) gecompeteerd hebbende de heren van Capittelle van St. Marie (...) omme daer aen te verhalen de achterstallige ongelden daer van verschuld. Lubbertus Ottelingh kocht het land.

²⁶⁴² Van Winter, *Sources*, p. 309.

²⁶⁴³ HUA, Oudmunster, inv nr 2293-2 (01-06-1471): *Allen den genen die de brief zullen zien of horen doet verstaan Claes van Galecop dat ic tot enen eweliken erfpacht voir my ende myn nacomelingen onghescheiden aen enen erfname te bliven ontfangen hebbe vanden eersamen heren deken ende capittel der kerken van Oudmunster tUtrecht een hove lants alsoe als sij gelegen is in Hermelreweert in hoeren gerechte aldaer daer boven naest gelant sijn Willam van Winzens erfnaeme mit gemengder voeren ende beneden onser vrouwen bruederscap te Buurkerk tUtrecht, die hem ende horen godshuse toebehoert ende sonderlinge tot enen outaer dat heer Jan Vrenken in hoere kerken gesticht heeft.*

²⁶⁴⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 934, f 42v

²⁶⁴⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 2293-1 (27-06-1377).

eeuw voorkomt. Het genoemde register weet te melden dat Johan Vrenk inderdaad een vicarie heeft gesticht, zij het op het altaar van Sinte Barbara.²⁶⁴⁶ Ik ga er dus van uit dat deze hoeve ten tijde van de stichting aan deze vicarie is gekomen en dus ook al in ons peiljaar 1350. Volgens Van den Hoven van Genderen stichtte Vrenk de kapelanie in 1328.²⁶⁴⁷ Overigens is een schenking door de familie Vrenk (*dotati per dominum Johannem Vrenke*, zo meldt het goederenregister), een vooraanstaand geslacht in de stad Utrecht, nog opmerkelijk omdat aan de oostzijde van deze hoeve als belender voorkomt Godschalk Vrenk.²⁶⁴⁸ Het zal hier om een delen van familiegoed gaan. De hoeve (in 1485 *een goede hoeve lants*) bleef eeuwenlang opbrengsten voor dit altaar genereren en behalve het feit dat er sinds eind zestiende eeuw een boomgaard op was aangelegd is er niets aan veranderd.²⁶⁴⁹

Oudmunster, Anthonis altaar

Voor wat betreft de overige vicariegoederen speelde kanunnik Dirk Tant een sleutelrol. Hij was een actief kanunnik die onder meer een altaar stichtte in een kapel in de kerk.²⁶⁵⁰ Ten noorden van de beuk in de kerk werd medio vijftiende eeuw een kapel gebouwd op initiatief van deken Wouter Grauwert, die in de kapel een altaar gewijd aan Maarten en Anthonius liet plaatsen.²⁶⁵¹ Hiervan was het Anthonius altaar volgens Van den Hoven van Genderen het belangrijkste omdat het kapittel een relikwie van hem bezat. Dat kan ik beamen op basis van een bericht van Beatrix, priorin van Wittevrouwen die in 1477 spreekt van *die nywe capelle van sinte Anthonys*.²⁶⁵² Het is ook bij deze gelegenheid dat zij aan het altaar van Johannes de Doper in die kapel een stuk land in erfpacht aan de Eleemosynae en aan dit altaar geeft. Deze eeuwige erfpacht betrof 4 morgen in de Harmelerwaard. Dit maakte deel uit van 6 morgen land waar aan de oostzijde Dirk Tant met tien morgen en aan de westzijde Gijsbert van Zuylen, eveneens met tien morgen. Dat klopt met de leenbrief van de Paulusabdij waar de landerijen van kasteel Harmelen in het oosten worden begrensd door de nonnen van Wittevrouwen.²⁶⁵³ Deze verhouding heeft lang geduurd zo kan worden opgemaakt uit de manualen van de goederen van de lopende missen van de vicarissen. In 1596 werd onder de uitgaven “Missa domini Theoderici Tandt” van het altaar van Dirk Tant nog verantwoord dat aan de *monialis albarum dominarum in Traiecto* een pacht werd betaald wegens deze 4 morgen land.²⁶⁵⁴

De kapelanie die aan dit altaar was verbonden was opgericht door Dirk Tant, hij doteerde het ook en was de kapellaan ervan. Hij kwam als eerste op het idee om in het kapittel een dagelijkse mis te lezen in 1478, en wel in deze kapel op zijn eigen altaar. Dat altaar bezat toen al tien morgen land die werden verhuurd aan Fye, weduwe van Hugo van Welle, die een deel van de noordelijk gelegen *curtis* had gepacht.²⁶⁵⁵ Deze tien morgen waren geschonken aan Dirk Tant door twee Utrechtse burgers, de chirurgijn van de stad en zijn zwager.²⁶⁵⁶ In de fiscale administratie komen deze afzonderlijke percelen van 6 en 10 morgen niet voor en ze worden samengevat in een post van 16 morgen. In de genoemde rekening staat namelijk *Adrianus Johannis in Harmelrewaerd debet anno domini sedecim jugeribus terra ibidem*, en deze Adriaan Jansz is de pachter die in het oudschildboek van 1600 vermeld staat. De tien morgen werden aan de westzijde begrensd door een stuk land van Zweder van Denemerken.²⁶⁵⁷ Uit de stichtingsbrief van het genoemde officie wordt duidelijk dat Dirk Tant van hem nog 4 morgen had gekocht.²⁶⁵⁸

²⁶⁴⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 948, f° 42v: *Isti sunt redditus vicarii altaris Sancte Barbare dotati per dominum Johannem Vrenke*. De Barbarakapel was voor 1309 gebouwd door deken Jan Visser en was toen een Mariakapel. Korte tijd later voegde zijn opvolger er een altaar aan toe, dat o.a. en vnl. aan de Heilige Barbara was gewijd. Vrenke stichtte de kapelanie. Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 520.

²⁶⁴⁷ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 520.

²⁶⁴⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 2293-1 (27-06-1377): *ene hove lants also als si ghelegghen is in Hermalreweert in onsen gherechte daer boven naest ghelant zijn Willam Hughen zoen ende Goetscalc Vrenken erfnamen mit ghemengder voere ende beneden onser vrouwen broderscap te Buerkerke tUtrecht*.

²⁶⁴⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 2293-4 (10-12-1485) en aldaar inv nr 2294-1 (12-10-1575): Marie Dionijs Adriaens dochter ontvangt van deken en kapittel in eeuwige erfpacht *een hoeve lants mitten boemgaert ghelegen in Hermalreweert*.

²⁶⁵⁰ Gegevens over hem ontleend aan Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 148, 373, 479, 481 en 591.

²⁶⁵¹ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 526 en vele details op p. 591-593 o.b.v. van de fabrieksrekeningen, waar - vrij uitzonderlijk - de bouw van deze kapel te volgen is. Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 591-592 meent dat de kapel kort na 1450 werd gebouwd. Men vergelijkte aldaar p. 591: 591 Grauwert betaalde waarschijnlijk slechts de bouw van een altaar en de eerste inrichting van de kapel, met p. 592: het kapittel was een aanzienlijk bedrag kwijt aan de bouw, maar “aanzienlijk minder dan Wouter Grawert zelf uiteindelijk kwijt was”.

²⁶⁵² HUA, Oudmunster, inv nr 2432 (10-09-1477): Beatrix Zoudenbalch priorin van Wittevrouwen geeft in *ewelicken erfpacht aan de kerk van Oudmunster tot behoef der aelmisen ende sente Jans outaer in die nywe capelle van sinte Anthonys corts gesticht vier mergen lants gelegen oeveren egge van sess mergen lants also alse die gelegen zijn in Hermalreweert inder heren ende kercken gerichte van Oudemunster voerscr. daer boven here Dirck Tant Canonic Toudemunster voers. mit tien mergen ende beneden Ghijsbert van Zulen mit tien mergen naest gelant zijn*.

²⁶⁵³ HUA, St. Paulus, inv nr 30 f° 88 (07-02-1348).

²⁶⁵⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 2007 (ongefoliedeerd) over de jaren 1595, 1596, 1610-1624.

²⁶⁵⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 2218-3 (21-02-1449).

²⁶⁵⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 2218-7 (16-08-1476): Voor schout Heynrick Zegersz in Harmelerwaard komen in het gerecht *meijster Ghijsbert Splynter der stat zurgijn van Utrecht ende Gherijt Claes soen van Hairlem zijnen zwagher (...) en beheren oordeel over Tyendenhalven marghen lands alsoe alse die ghelegghen sijn op Harmelreweert inden gherecht voirs. dair die kerckheren van Buerkerck tUtrecht boven ende Zweder van Denemarcken beneden neastghelant sijn*. Ze geven dan ook namens hun resp. vrouwen Cornelia en Lijsbeth de vrije eigendom aan Dirk Tant.

²⁶⁵⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 2218-7 (16-08-1476): *dair die kerckheren van Buerkerck tUtrecht boven ende Zweder van Denemarcken beneden naastghelant sijn*.

²⁶⁵⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 2217 (1478): *perpetuum officium (...) in nova capella sancti Anthonii (...). In primus voluit dictus fundator [van het altaar van Johannes de Doper] singulis diebus teneantur ad unam missam in dicto altari celebrandur. (...) Et pro oneribus dicti officii supportandis prefatus dominus Theodericus Tant fundator dedit donavit et affiguavit pure et simpliciter perpetuus [volgt een woord dat ik niet ken] bona et*

Een manuaal van de lopende missen uit 1599 vermeldt naast de genoemde hoeve van 16 morgen nog eens 11 morgen, waarvan de pachter Govert Joosten ook weer in het oudschildgeld kan worden gevonden [complex 12].²⁶⁵⁹ Dit stuk grond werd door Dirk gekocht van Claes van Galencop. Het was het lange perceel ten oosten van de Zandwetering. Deze elf morgen kennen een merkwaardige geschiedenis. In 1446 namelijk transporteerde Gijsbert van Galecop ze met enkele verwanten voor het schout, landgenoten en burenen van Harmelerwaard aan zijn familielid Reyner van Galecop.²⁶⁶⁰ Reyner hield dit land niet al te lang want twee jaar later droegen hij en zijn vrouw de eigendom over aan het Vrouwenklooster, als we een van enorme gaten voorzien charter correct interpreteren.²⁶⁶¹ Vrouwenklooster had er niet lang profijt van en verkocht het om onbekende redenen weer aan Claas van Galecop.²⁶⁶² Claas meldde zich bij schout Heynrick Zegersz en transporteerde het land aan Dirk Tant.²⁶⁶³

Buren en stedelingen

Over de andere *lantgenoten* is bij vlagen iets bekend omdat ze soms voorkomen als belenders of goederen transporteren aan instellingen zoals we hebben gezien. In 1540 was Frederik Everts de pachter van 1 morgen land dat toebehoorde aan Oudmunster. Hij bezat zelf een stuk land ten oosten hiervan, ook 1 morgen groot, gemeender voor met twee weduwen: de weduwe van Koert de Gruyter (met 3 morgen) en de weduwe van Hendrik de Jong (met 1 morgen).²⁶⁶⁴ Deze 3 percelen van samen 5 morgen zijn tussen ca. 1500 en ca. 1700 steeds door dezelfde boer gepacht, iets wat kenmerkend was voor 'gemeender voor'. De weduwe van Hendrik de Jonge heette Aafje en zij schonk haar aandeel in dit geheel aan de armenpot van de Buurkerk. Het is niet duidelijk hoe lang deze percelen gemeender voor hebben gefungeerd. In 1353 blijkt er maar een eigenaar te zijn te weten Willem van den Uithof, die we kennen van de *curtis* van Oudmunster en hier geland was met een leen van Van Zuylen. Ook dit leen is niet terug te vinden in leenregisters, noch die van Harmelen noch die van Nyevelt en het blijft dus verder gissen. Frederik bezat ook nog een perceeltje van 3 morgen elders in het gerecht evenals Hendrik de Jonge die nog 2½ bezat.

De genoemde Frederik Evertsz was schout in Harmelerwaard en de zoon van Evert Breye, een oud geslacht uit Harmelen. Ik acht het niet uitgesloten, doordat de naam Evert al sinds de veertiende eeuw voorkomt in deze familie, dat er een genealogisch verband is met de Van Stoutenburgs.

Van twee stedelingen, Gosen Voort en Bernt van Groeneveld is niet meer bekend dan dat ze resp. drie [2] en acht morgen [9] land hadden en dat ze als belenders voorkomen. Uit 14^e en 15^e-eeuwse charters blijkt dat het laatste perceel door *Willam Hughen zoen ende Goetscale Vrenken erfnamen mit ghemengder voere werd bebound*.²⁶⁶⁵ Ten westen van dit perceel lag

redditus infrascriptos per ipsum ad hoc comparatos videlicet undecim jugera iacentia in Harmelreweert que Fija relicta Hugonis de Welle ad prius [Cappelli zegt ook 'prius', maar ad prius lijkt me weer merkwaardig] *colit (...). Item adhuc decem jugera ibidem que colit Johannes Huberti et quatuor jugera iacentia ibidem in jurisdictione nostra et empta per ipsum fundatorem a Swedero de Denemerken.*

²⁶⁵⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 2008-5 (1599) *Computatio Cornelii Goudani vicarii ecclesie Sancti Salvatoris et Sociorum Cameram de receptis et expositis ex pacte missarum currentium sive quotidianorum in ecclesia predicta sub anno 1599 Remigii inchoante. Recepta. Primo missae Domini Theoderici Tandt. [in marge:] XI caponis. Recepta Godefrido Judoci in Harmelreweert (olim dominus Jacobus Santfoorde) de undecim jugeribus terre ibidem ad sex annos inchoante Petri 1598 - 57 K[aroli] x st facit in talentis 143 lb 15 s. Tevens de eerder beschreven 16 morgen: Recepta relicta Adriani Johannis in Harmelreweert de 16 jugeribus terre ibidem de 9 annos inchoante Petri 1592 LVJ K in talentis 140 lb. [27]*

²⁶⁶⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 2218-1 (31-05-1446): Johan Breyde scout op Harmelreweerde in Vrederics gherecht vten Hamme. Voor hem en landgenoten en burenen komt *Ghijsbert van Galencoep Claes van Galencoep Jacop van Galencoep Jan Tols soen ende Lijsbet hore zuster dochter ende begheerden eens oerdels of die elf morgen lants alsoe alse die ghelegen sijn inden gherecht voerscr daer boven naest gelant sijn die kleyn kalande broeders tUtrecht ende beneden de Bijleweteringe naest gelegen leit*. Gijsberts vrouw was Ermgaert en Claas' eega heette Heylwich en Jan Tolsz was getrouwd met Gheertruyt, zo blijkt later in de oorkonde.

²⁶⁶¹ HUA, Oudmunster, inv nr 2218-2 (12-12-1448).

²⁶⁶² HUA, Oudmunster, inv nr 2218-4 (06-11-1475): Voor schout en landgenoten en burenen komt de rentmeester van het Vrouwenklooster, Gijsbert Jan Eerstz, en hij transporteerde aan Claas van Galencop de vrije eigendom van 11 morgen land in Harmelerwaard *streckende wt den Rijn voirt op anden Dorverdijck toe*. Aan de belendingen, boven de Kalende broederschap in de Buurkerk en beneden de Bijleveldse wetering, is te zien dat het telkens om hetzelfde stuk land gaat. HUA, Vrouwenklooster, inv nr 100 (06-11-1475) bevestiging door Claas van Galencop: *Alle den ghenen die desen brief sellen syen off horen lesen doe ick verstaen Claes van Galencoep dat ick belye ende kenne voir mij ende voir mij erfname, dat ick gheloeft heb ende ghelove mit desen mijnen tegenwordigen brieve dat convent van Vrouwenklooster schadeloes the houden, t'ontheffen, the vrijen ende wel the quijten van allen cost, schade, kort, hynder, moeynisse ofte aenspraeck die hem gheschieden mach tot eniger tijt roerende van die elff morgen lants die ghelegen sijn in den kerspel van Harmelen, op Harmelreweert, dair mij dat voirscreven convent den vrijen eygendom op datum des briefs off overgegeven heeft. Ende wair't sake dattet convent voirscreven enich cort, moeynisse ofte aenspraeck ghedaen worde aen den selven lande voirscreven, dat gheloeft ick hem voir mij ende voir mijn arfnamen of te doen buten horen cost ende schade tot hairs selfs simplen worden sonder eden, sonder argelist. In kennisse der wairheit soe heb ick Claes voirscreven, ghebeden Splinter Taets desen brief over mij te besegelen mit sinen segel om ghebreck mijns segels op dese tijt, dat ick Splinter Taets voirgenoemt gheern om sijne beden wille ghedaen heb. Ghegeven in 't jair ons Heren duser vyf hondert vijf ende tseventich op sinte Wilboirts avont.*

²⁶⁶³ HUA, Oudmunster, inv nr 2218-6 (11-08-1476): Voor schout Heynrick Zegersz in Harmelerwaard komt in het gerecht Claes van Galencoep en die begeert oordeel over 11 morgen. Zie verder inv nr 2218-5 hierna. Landgenoten die erbij waren: Johan van der Borch, Ghijsbert Aertsz van Scalwijck, Heynrick Ghijsbertsz, Willam Peter Jan Essen soen ende Johan Claes Hoebertsz. Eodem die inv nr 2218-5: Claes van Galencoep verkoopt aan Dirk Tant *die elff marghen lants alsoe alse die ghelegen sijn inden kerspel van Harmelen op Harmelreweerd inder heren gherecht van Oudmunster voirs. streckende wt den Rijn voirt op aenden Dorverdijck toe, dair boven naestghelant sijn die cleyn kalande broederschap bynnen Utrecht ende beneden allanges Bijlevelder weteringe*. In 1484 overleed heren Dirk Tant *die zere cranck leget*.

²⁶⁶⁴ HUA, Oudmunster inv nr 1109-4 (22-02-1540): Frederik Evertsz krijgt tien jaar in pacht een morgen in Harmelerwaard waar boven Jvr Gruters, jvr Jong en Frederik zelf, en beneden het convent Ten Dael. Omdat het jaartal zo dicht bij het jaar van het oudschild ligt leek het nuttig deze namen op te zoeken en inderdaad vinden we aldaar de weduwe van Koert de Gruyter en de weduwe van Hendrik de Jonge.

²⁶⁶⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 2293-1 (27-06-1377).

de hoeve land die aan het altaar van Johan Vrenken in de Oudmunsterkerk behoorde.²⁶⁶⁶ Het perceeltje van Gosen Voort lag gemeender voor met dat van het Margaretenhof zo blijkt in 1685; dat ligt ook wel voor de hand aangezien de pachters dezelfde waren in alle peiljaren.²⁶⁶⁷ De andere stedelingen waren Albert Byndop (zeven morgen totaal) en Willem Gijsbertsz (2½ morgen).

8.2.5 Samenvatting

Uit de onderstaande tabel komt een aantal verschuivingen naar voren. Allereerst dat Kloosters en Kerken evenals de vicarieën een snelle verwerving van grond in de Harmelerwaard inzetten in de vijftiende eeuw en dat bezit lang wisten vast te houden, zelfs tot ver na de Reformatie. Was in 1350 slechts het Begijnhof in Harmelerwaard gegoed, een eeuw later werden de begijnen vergezeld door Mariëndaal bij Zuilen en weer korte tijd later kwam daar het convent van Bethlehem bij, wat lange tijd genoeg nam met 15 morgen maar er in de zeventiende eeuw nog een viertal morgen bij verwierf.

Afb. 8-11: Bezitsverhoudingen in de Harmelerwaard (1350-1700)

Ook de liefdadigheid is een verschijnsel dat sterk op de voorgrond treedt in het laatste kwart van de vijftiende en eerste kwart van de zestiende eeuw, door schenkingen aan het Margaretengasthuis en de broederschap in de Buurkerk.

De oude instellingen blijven constant, ze worden weliswaar bedacht met goederen maar dit betreft de vicarieën die in Oudmunster werden gesticht. De vicariegoederen namelijk laten een spectaculaire groei zien in de vijftiende eeuw waarbij in ruim een eeuw hun aandeel in de grond van 10% naar 30% gaat. Deze groei kwam bijna volledig op het konto van de vicarissen van Oudmunster waarbij de verwerving begon in 1328 met de stichting door Johan Vrenk. Nadat in de vijftiende eeuw Dirk Tant zich had ingezet voor zijn altaar bereikt de omvang van goederen dat toekwam aan Oudmunster-vicarieën maar liefst 51 morgen.

De sterke positie van Oudmunster komt goed naar voren door de gegevens wat te bewerken. Het bezit van Oudmunster was deels te danken aan het recht van voorkoop dat het kapittel had zodat elke transactie van grond door de schout moest worden opgehouden zodat Oudmunster in de gelegenheid was om zelf het perceel te kopen.²⁶⁶⁸

Of het kapittel, en dus haar kanunniken bij de dotering, hiervan gebruik gemaakt hebben staat niet zwart op wit. Aannemelijk is het wel nabij een stad met zoveel vicarieën en dus ruime keus om een kopers te vinden. Aangezien gerecht, tijs en tiend aan het kapittel en oorspronkelijk aan de proosdij behoorden zien we hier zeker de sporen van de dominantie van Oudmunster; het recht van voorkoop is daar ook een restant van. Het zal teruggaan op die domaniale positie van Oudmunster waar de hoevenstructuur van de Harmelerwaard uit voortkwam.

²⁶⁶⁶ Zie aldaar.

²⁶⁶⁷ HUA, Notarieel, U097a003 akte 17 (22-04-1685): Ludolph de Wit, heer van Harmelen, verhuurt aan Adriaan Huybertsz van der Mye 3 morgen bouwland in de Harmelerwaard, gemeender voor met 4 morgen van het Margrietengasthuis. Beide heren komen in 1686 voor in het oudschildgeld als bezitter resp. huurder.

²⁶⁶⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 707-2 (12-03-1365): *Myt dustanighen vorwaerden dat Willam voerseyt of siin scout die van sijne weghe dat gherecht verwaert over gheen eyghendom saten en sullen hi en heeft ons den voercoep gheboeden want hi ons mit rechte toe behoert.* Iets omslachtiger verwoord in een charter van 11 jaar eerder: *Ende waert zake dat die heren vorseyt enich lant ofte goet coepen wilden dat in horen vorscreven ghericht gheleghe ware want si daer met rechte den voercoep of hebben, dat ic ofte mijn scout die dat ghericht van mijnre weghe verwaert daer over altoes wesen sullen ende staen sonder enich weder segghen ende anders over alle goet dat den goetshuse vorseit of hoere proestyen toe behoert dat ic nu hebben ende hier namaels vercrighen mach,* HUA, Oudmunster inv nr 707-1 (17-03-1354). In beide gevallen was Willem Hugen van Vloeten de schout.

De leden van ridderschap wisten hun positie in de Harmelerwaard goed vast te houden. Het kasteel Harmelen en de bijbehorende landerijen waren tot 1348 zelfs allodiaal bezit. Deze stevige positie ging aanvankelijk niet terug op het bezit van de lage jurisdictie, die namelijk aan de proost van Oudmunster toebehoorde. Het waren voornamelijk kasteel, grond en hun belangrijke regionale positie die de Van Stoutenburgs, Van Harmelens en Van Zuylens hun prestige verleenden. Eigenlijk was de lage jurisdictie het enige wat ze in de Harmelerwaard niet bezaten. Pas Frederik van Baexen slaagde er in 1633 in om het gerecht los te weken van de heren van Oudmunster, met dien verstande dat Harmelerwaard leenroerig bleef aan het kapittel maar werd afgescheiden van de schepenbank van Vleuten waarmee het vele eeuwen verenigd was geweest.²⁶⁶⁹

Grafiek 8-3: De positie van de heer van Harmelen en het kapittel van Oudmunster in de Harmelerwaard (1536)

Is het grondbezit van de ridderschap in de vijftiende eeuw aanzienlijk te noemen, er moet nog meer geweest zijn blijkt uit de spaarzame gegevens. Vermoedelijk betreft het hier lenen. Helaas zijn we over de leenroerigheid slecht geïnformeerd. Zoals hiervoor kort werd toegelicht was het perceel dat aan het Margaretenhuis werd geschonken voordien een leen van Den Ham. Meer dan vier morgen was het niet, belangrijk was het wel. Er zij andermaal gewezen op de verwantschap tussen de families met drie ruiten in hun wapen, en zo zullen Uten Ham en Van Harmelen verwant zijn. Een soortgelijk geval was het leen van kasteel Nyevelt dat we hebben kunnen opsporen. Het is verleidelijk om deze 15 morgen die aan Bethlehem kwamen gelijk te stellen aan de 15 morgen land achter de *mansio*

van Everard van Stoutenberg.²⁶⁷⁰ Niet ondenkbaar, gezien het feit dat de lenen van Everard aan Nyevelt zijn gekomen. Nog eerder zal dit ook van de Van Harmelens stammen door een huwelijk waarbij zich overigens ook de mogelijkheid voordoet van een huwelijk tussen een Van Woerden en een Van Stoutenburg; zo'n huwelijk is niet slechts hypothetisch want het patronaatsrecht van de kerk van Harmelen was anders wel in handen van de Van Harmelens gekomen. Interessant aan de locatie van deze 15 morgen zou dan zijn dat deze hoeve land de grens vormde van de Harmelerwaard. Het is bij *cope* ontginningen niet uitzonderlijk dat de *locator* een hoeve voor zich behoudt. Uitsluiten kunnen we een dergelijke rol voor de Van Woerdens niet hoewel dat zonder verdere bronnen een aardig koffiedik-gehalte heeft en wat betreft de chronologie ook uitermate onduidelijk blijft.

Tot slot een paar cijfers over het bezit in de dode hand. Door de overdrachten van grond door de ridderschap, burgers en buren kwam een aanzienlijk deel van de grond in de Harmelerwaard in de dode hand. Dit bezit kende een hoogtepunt in de eerste helft van de zestiende eeuw:

Jaar	Kerk	Overige	Ridderschap	Eindtotaal
1350	27%	41%	32%	100%
1459	27%	28%	45%	100%
1536	56%	15%	29%	100%
1600	48%	32%	20%	100%
1686	43%	20%	36%	100%
1832	0%	60%	40%	100%

Rond die tijd was er nauwelijks burenbet bezit en het tiental gezinshoofden met een huis was afhankelijk van de pachtgrond. Niet dat het afweek van elders in het Sticht, maar de geruisloosheid waarmee de boeren van eigenaar tot pachter werden heeft zich hier wel sterk doen gelden.

²⁶⁶⁹ Oudmunster, 625-2 (09-03-1633) n.a.v. belening 18-02-1633: *Die eerwaarde Ed. heere deecken ende capittelle der kercke van Oudemunster t'Utrecht, ambachtsheeren van Vleuten ende Hermelreweert, capitulariter vergadert zijnde hebben naer gedane rapport van haer gecommiteerden nopende de saeck van Hermelreweert de retroacten opgesocht ende met die wel edele joncheer Frederick van Baexen tot Harmelen etc. in communicatie geweest (...) tot een goet ende onversterffelijk erffleen vuijt te geven de ambachtsheerlickeijte ofte het dagelijksche gerecht mitten gevolge ende appendien vanden van Hermelreweert (...) maer niet de thienden ofte de landen die haer Eerw. Ed. aen haer ende hare kercke behouden. (...)*

Ende dat de schepen van Hermelerweert die inde gerechtsbanck tot Vleuten mits voorgaende continuatie van Vleuten ende Hermelreweert tot een schependom plach te compareren voorts aen van die van Vleuten sal wesen ende blijven gesepareert. Heergewaad en andere leges 23 gulden 1 stuiver en 4 penningen.

²⁶⁷⁰ Typisch is telkens het voorste kampje land, dat volgens kadastrale kaart van 1832 in alle naburige percelen een huis heeft bevat en hier niet. Mogelijk heeft daar het huis gestaan van Everard van Stoutenberg.

8.3 Veldhuizen

De bezitsverhoudingen in Veldhuizen vertonen al in de veertiende eeuw een verrassend profiel wat we bij een groot-schalige strokenverkaveling niet zo licht zouden verwachten. Veldhuizen moet echter als een overgangsgebied worden gezien tussen een blokverkaveling op het oude land enerzijds en een strokenverkaveling op het nieuwe land anderzijds, waarvan Haanwijk, Bijleveld en Reyerscop de belangrijkste zijn in ons studiegebied. Dat onverwachte element is bovenal het enorme bezit van de ridderschap in het gerecht Veldhuizen. Dankzij goed bewaard gebleven fiscale registers kan de evolutie van de bezitsverhoudingen over een lange periode gevolgd worden.

Afgerond had de ridderschap rond 1450 de helft van de grond in handen, wat deels te danken was aan de vier hoeven land die het kasteel Nyevelt omsloten. Dat waren in totaal 64 morgen land en op een gerecht van 703 morgen groot was dat nog geen 10%. Er waren echter nog meer riddermatigen met grond in dit gerecht en ook blijkt verder terug in de tijd het bezit van de Van Zuylen van Nyevelts veel groter geweest te zijn.

De gerechtelijke indeling was complex. Bij de gegevensverwerking is de indeling aangehouden uit 1716. Uit dat jaar dateert een manuaal van het oudschildgeld waarbij is aangetekend in welk gerecht het perceel land lag. Aan de hand van dit register konden oudere gegevens worden aangevuld zodat Veldhuizen, Rosweide en Reijerscop gescheiden konden worden gehouden. Uit het morgengeld blijkt dit helaas niet en daar kan door gebrek aan bronnen niet elk perceel worden ondergebracht in een van de drie gerechten. Wanneer we de bezitsverhoudingen grafisch weergeven zal dat vanaf de zestiende eeuw de gerechten afzonderlijk betreffen terwijl in de vijftiende eeuw het geheel is bedoeld. De invloed van deze beperking is in onderstaande tabel uitgewerkt:

Tabel 8-1: Kwalitatieve problemen met de bronnen in Veldhuizen

Categorie	1461 TOTAAL		1536 deel Reijerscop		1536 deel Rosweide		1536 deel Veldhuizen		1536 TOTAAL	
Buur	61,00	9%	25,50	15%	3,50	5%	25,00	5%	54,00	8%
Diversen	20,00	3%		0%		0%		0%		0%
Kloosters en kerken	23,00	3%	25,50	15%		0%	28,50	6%	54,00	8%
Liefdadigheid	16,00	2%	16,00	10%	7,50	10%	15,00	3%	38,50	5%
Oude instellingen	145,00	22%	27,00	16%	26,00	35%	134,00	29%	187,00	27%
Overige	3,00	0%		0%	12,00	16%		0%	12,00	2%
Parochiële instelling	10,00	2%		0%		0%		0%		0%
Ridderschap	294,66	44%	25,50	15%	16,50	22%	216,50	47%	258,50	37%
Stedeling	92,50	14%	48,00	29%	9,00	12%	42,50	9%	99,50	14%
Eindtotaal	665,16	100%	167,50	100%	74,50	100%	461,50	100%	703,50	100%

Allereest leveren de totalen tussen beide gerechten niet veel verschillen op die aan andere oorzaken dan verwerving of verlies toegeschreven moeten worden. Wat wel duidelijk blijkt is een verschil tussen de oude gronden, in casu Veldhuizen, in vergelijking met de latere ontginningen. Voornamelijk het bezit van de ridderschap springt in het oog, zodat het gemiddelde in 1461 ongetwijfeld ook al aan Veldhuizen moet worden toegeschreven. We zien in het deel Reijerscop een veel hoger burenbetzel en een sterker bezit van stedelingen. Voor nu voldoet deze korte uitleg om duidelijk te maken dat het basismateriaal voor Veldhuizen in de vijftiende eeuw minder goed is dan in de periode daarna, zonder toch tot problemen te leiden die de conclusies zouden kunnen ondermijnen.

Een kleine inconsistentie moet nog even worden toegelicht. De grootste afwijking in de administratie was een strook land die leenroerig was aan Den Ham en zich vanaf de Leidsche Rijn voortzette tot aan de Meendijk; het geheel was 21 morgen groot en lag dus deels in Reyerscop. Echter, het is geheel als een enkel blok verantwoord in het gerecht Veldhuizen. Een soortgelijke moeilijkheid doet zich voor bij 50 morgen land van de Johanneters, waarvan een deel in Reyerscop en het grootste deel op Veldhuizen lag; verderop komt dit in meer detail aan de orde. Deze complexiteit is inherent aan de al eerder gesignaleerde vroege clustering van de verschillende gerechten, die in de vijftiende eeuw al zo vast verankerd was dat de fiscale administratie, die immers was gebaseerd op de gerechten, het bezit samenpakte ongeacht de geografische situatie. Het feit dat de rechtspraak in één hand was werd als leidend beschouwd. Wat in dit licht interessant is aan de bovenstaande tabel, is dat de verschillen tussen een 'cope' en de andere gebieden significant zijn en ook hier teruggaan op de periode van occupatie. De mechanismen zijn besproken bij de grootschalige ontginningen op het nieuwe land.²⁶⁷¹

De reconstructie van Veldhuizen was uiteindelijk dermate complex dat akten tot het jaar 1802 moesten worden geraadpleegd om een sluitende cartografische weergave te verkrijgen. De onderstaande kaart dient als vertrekpunt voor deze reconstructie. Het bezit was sterk geconcentreerd in handen van weinig bezitters. Tevens is te zien dat de strokenverkaveling zich vrij volledig heeft kunnen handhaven.

²⁶⁷¹ Zie hoofdstuk 7, p. 324 e.v.

Afb. 8-12: Veldhuizen, eigenaren in 1832

8.3.1 De ontginning van Veldhuizen

Door een paar kaartjes tegenover elkaar te plaatsen ontstaat al snel inzicht in een bijzonder aspect van Veldhuizen.

Afb. 8-13: Veldhuizen, landgebruik in 1832, roze is bouwland

Afb. 8-14: Veldhuizen, geomorfogenetische kaart

Veldhuizen was grotendeels een regelmatig verkavelde cope-achtige ontginning, die aan de noordelijke zijde een sterk afwijkend patroon laat zien, namelijk een blokverkaveling. De blokken waren volgens de kadastrale kaart bouwland en waren dat volgens historische bronnen al heel lang geweest. Het kaartje rechts laat zien dat onder dit gebied een oude stroomrug lag, en dat was de eerder in dit boek behandelde Heldammer stroomrug, die in de Romeinse tijd de limes heeft gevormd. In 1832 blijkt dat eigendom doorgaans de volledige kavels besloeg. Uit het kleine aantal kleuren (Afb. 8-12) blijkt dat er maar weinig eigenaren waren die de grond bezaten.

In de Late IJzertijd werd de Heldammer stroomrug al bewoond. De meeste sporen zijn hiervan weggespoeld door de aanhoudende activiteit van deze Rijntak. Kort na de jaartelling werd de zuidelijke flank van de stroomrug door boeren in gebruik genomen. Er waren slechts weinig bewoners met een maximale bevolking in de tweede eeuw, waarna in de 3^e eeuw, juist in de periode dat de rivier verlandde, de bevolking lijkt te zijn vertrokken.

Ten tijde van de hoogmiddeleeuwse ontginning van Veldhuizen zijn, volgens Graafstal, de huizen wel aan de kop van de kavels geplaatst, dus aan de Leidse Rijn, de voormalige ontginningsbasis, maar in de loop van de dertiende eeuw naar het zuiden verplaatst om hoger op de stroomrug terecht te komen die toen zichtbaar zal zijn geworden door inklinking van het omliggende land. De huizen kwamen aldus in het veld te liggen.²⁶⁷² Tijdens een veldkartering in 1992-93 bleken de oudste resten op twee terreinen langs de Leidse Rijn te liggen, ze werden gedateerd op 12^e-13^e eeuws.²⁶⁷³ Terwijl het vondstmateriaal midden dertiende eeuw ophoudt aan de ontginningsbasis, dateert het oudste aardewerk op het terrein van kasteel Nyevelt (protosteengoed) uit de tweede helft van die eeuw. Bij de boerderij Het Klooster dateert het oudste materiaal uit het laatste kwart van de dertiende eeuw. Een van de boerderijen kon onderzocht worden en was het middelpunt geweest van een gemengd bedrijf waar dwerg- en broodtarwe en haver werden

²⁶⁷² Graafstal, 'Veldhuizen', p. 162.

²⁶⁷³ Haarhuis en Graafstal, Kartering, cat nrs 13, 14, 17 en 18.

verbouwd. De vondst van slachtafval waarin alle skeletonderdelen waren vertegenwoordigd wijst op vleesproductie en -consumptie. De veestapel bestond voornamelijk uit koeien en schapen; de laatste werden niet geconsumeerd maar getuige de vondst van spinsteentjes voor de wol gehouden. Graafstal vermoedde op basis van aardewerkvormen dat er zuivel werd bereid.

Nadere beschouwing leert echter dat er in de nederzettingsterreinen ten oosten van Veldhuizen ook vondsten vanaf 1100 te zijn gedaan, zodat nog maar de vraag is of de huizen wel verplaatst zijn.²⁶⁷⁴ Er zijn in het studiegebied immers veel meer voorbeelden van 'veldhuizen', zoals Kamerik en Spengen, waar de huizen ook midden in het veld liggen. Ook bij Montfoort lag zo'n gebied waar de burggraaf *twintich morghen lants, gheleghen op die Velthuse* in leen had van de bisschop.²⁶⁷⁵ Dat de bewoning op Veldhuizen hiaten zou hebben wordt tegengesproken door historische gegevens omdat we zowel pachters als inkomsten zonder onderbreking hebben vanaf 1300.²⁶⁷⁶ De theorie van verschuiving der erven moet mijns inziens verder worden getoetst. In de genoemde gevallen is immers duidelijk dat de stevige ondergrond al ten tijde van de occupatie bepalend is geweest voor de locatie van de boerderijen.

8.3.2 Bezitsverhoudingen

Het gemiddelde bezit per eigenaar behoorde evenals in Harmelerwaard tot de top in het studiegebied en dat was een bestendig gegeven zoals de onderstaande tabel laat zien. Het gemiddelde grondbezit per eigenaar lag nog een stuk hoger dan in Harmelerwaard en was vrijwel gelijk aan Themaat. Zoals we eerder opperden zou dat moeten wijzen op weinig burenbetel en veel bezit in de dode hand of in handen van de ridderschap. We zouden kunnen stellen dat een hoog gemiddelde direct verband houdt met oorspronkelijk bezit op de oude cultuurgrond. Wat deze hypothese dan betekent voor Veldhuizen, en in nog sterkere vorm dan in de Harmelerwaard, is dat de overgangsgebieden tussen oeverwallen en kommen voor wat betreft bezitsverhoudingen vooral op de oeverwallen lijken. De overgangsgebieden zijn dan ook nog volledig domaniaal.

Jaar	Gerecht	Totale oppervlakte	Aantal unieke eigenaren	Gemiddeld bezit per eigenaar	Aantal pachtcontracten	Gemiddelde omvang pachtcontract	Aantal unieke pachters	Gemiddelde bedrijfsgrootte	Gebruikers met eigen grond	Oppervlakte eigen grond	Gemiddelde eigen grond	Percentage van het land	Fragmentatie eigenaar-gebruiker	Ratio contracten per eigenaar	Ratio contracten per gebruiker
1460	Veldhuizen	704	62	11,35	78	9,03	45	15,64							
1501	Veldhuizen	704					46	15,30							
1536	Veldhuizen	704	61	11,54	84	8,38	50	14,08	9	48	5,33	7%	1,22	1,38	1,68
1600	Veldhuizen	704	54	13,04	75	9,39	48	14,67	13	105,5	8,12	15%	1,13	1,39	1,56
1685	Veldhuizen	704	50	14,08	75	9,39	49	14,37	10	130,5	13,05	19%	1,02	1,50	1,53

De meeste bezitters hadden hier meer dan één stuk grond en verpachtten dat aan meerdere personen zoals kan worden afgeleid uit het aantal contracten versus het aantal eigenaars in de bovenstaande tabel. Omdat het aantal pachters nog lager was komt de gemiddelde bedrijfsgrootte veel hoger uit dan het gemiddelde bezit. Het betekent echter niet dat alle eigenaren rondom dat gemiddelde zaten van 1,73 percelen (rond 1450). Steven van Nyevelt had zeven percelen en Frederik uten Ham had er drie.

We waren Veldhuizen begonnen met de opmerking dat er een verrassend bezitsprofiel bestond. Een mooi beginpunt is een taartdiagram van de situatie halverwege de vijftiende eeuw:

Grafiek 8-4: Bezitsverhoudingen in Veldhuizen (ca. 1450)

Het bezit van de ridderschap is met 45% vrij hoog en Veldhuizen staat daarmee, met onder andere Themaat en Harmelerwaard, in de bovenste regionen van de statistieken. Dat de oude instellingen hier ook goed scoren zou kunnen

²⁶⁷⁴ Den Hartog, *Terug naar Themaat II*, p. 53.

²⁶⁷⁵ De Keijzer, *Lijst leenmannen*, p. 52.

²⁶⁷⁶ Den Hartog, *Terug naar Themaat II*, p. 53.

betekenen dat de ridderschap een nog veel sterkere positie heeft gehad, immers zal een groot deel van hun land van de ridderschap afkomstig zijn. In het nu volgende zullen lang niet alle bezitters behandeld kunnen worden. Het begeleidende kaartmateriaal en de grafieken zullen voldoende zijn voor een goed begrip van de middeleeuwse bezitsverhoudingen op deze locatie.

Oude instellingen

De oude instellingen bezaten een flink deel van de grond in het gerecht Veldhuizen waarvan een deel vrij laat verworven is. Het omvangrijke bezit van Sint Jan springt in het oog en hiermee wordt de reconstructie geopend.

Het kapittel van St. Jan was in Veldhuizen de grootste kerkelijke grootgrondbezitter in 1536 en dat zou zo blijven tot ver in de achttiende eeuw. Het was zelfs zo dat St. Jan na de heer van Nyevelt de grootste bezitter was en pas rond 1770 werd ingehaald door het geslacht Van Veldhuizen waarvan de leden zich met een uitgekiende verwervingspolitiek vanuit de functie als schout van het gerecht wisten op te werken tot eigenaar van 10% van de grond in het gerecht, waarmee ze met recht 'herenboeren' genoemd kunnen worden. De bezittingen in Veldhuizen zoekt men tevergeefs in het boek van Palmboom over St. Jan en naspeuringen in het kapittelarchief hebben niet bijster veel opgeleverd dat voor dit bezit van belang is.

Uit het morgenboek lijkt St. Jan maar 23 morgen gehad te hebben op Veldhuizen terwijl er toen al 46½ morgen land in de boeken van het kapittel is terug te vinden.²⁶⁷⁷ Om te beginnen bij een flinke strook land even ten westen van de Meerndijk, volgens het kadaster 15,4 bunder groot, wat overeenkomt met 18 morgen. Terwijl de manualen van het oudschild 19½ morgen vermelden komt in het morgengeld 17 morgen en 6 morgen voor, samen dus 23 morgen. Een enkele oorkonde is tot ons gekomen waaruit gelukkig wel blijkt dat dit land in 1402 al aan Sint Jan behoorde en dat het in dat jaar aan Steven van Zuylen van Nyevelt in erfpacht werd gegeven. Een erfpacht toch die zou duren tot de dood van zijn eerste leenvolger. Het betrof niet alleen deze 17 morgen op Veldhuizen maar ook negen morgen op Rosweide aan de andere kant van de Meerndijk.²⁶⁷⁸ Het verschijnsel dat een ridder een vrij groot stuk land in erfpacht ontvangt komt vaker voor en duidt voor zover we in de bronnen zien op herkomst van die ridder. We aarzelen dan ook niet om wederom de Van Zuylens aan te wijzen als oorspronkelijke bezitter van deze hoeve die uit de boedel van de Van Stoutenburgs zal zijn gekomen. Dit vermoeden wordt nog versterkt door een erfpachtbrief uit 1311, die de oudste vermelding van kasteel Nyevelt bevat (*castrum de Nyenvelt*) en ons inlicht over deze strook land. Ook interessant is dat het geheel op dat moment bouwland was (*viginti sex jugera terrae arabilis*).²⁶⁷⁹

Qua overlevering van archivalia stuiten we hier op het probleem dat dit land toebehoorde aan de kosterij en hiervan zijn geen gegevens bewaard gebleven. Deze hoeve bleef afzonderlijk verpacht, ook toen alle andere goederen in de buurt bijeengeraapt werden en aan dezelfde pachter gegend. Pas vanaf 1725 wordt deze hoeve bij de andere gevoegd en de hierdoor ontstane 63½ morgen werden door Anthonie Uittewaell gepacht. Hij bezat nog tien morgen zelf en had daarmee een van die grote boerenbedrijven in deze polder. Het kapittelarchief is een stuk scheutiger met gegevens over een ander flink perceel van het kapittel.

Het tweede stuk land betreft een bezit van 27 morgen op naam van Frederik van Drakenburg. Hij hield dit in erfpacht van Sint Jan. Het kapittel had dit verworven in 1387 toen Frederik, eigenaar van kasteel Drakenburg, dit land aan het kapittel schonk. Frederik was net als zijn vader en zoon een belangrijke figuur in het stedelijk bestuur, en het stadskasteel Drakenburg herinnert nog aan hun belangrijke rol in Utrecht. Door hun leefwijze en bezit aan kastelen behoorden ze zonder twijfel tot de ridderschap en tevens tot de stedelijke elite. Dat dit vaak samen gaat in het Nedersticht behoeft geen verdere uitweiding in dit verband. Wellicht kan uit de schenkingsakte worden afgeleid dat hij meer een stedelijk dan een landelijk werkterrein had want hij werd hierin *Fredericus van Drakenborch civis Traiectensis* genoemd. Het land werd omschreven als anderhalve hoeve op Veldhuizen *sitos vulgariter bi den Maeren dijk* en het lag tussen land van de Johannieters (boven = oost) en het Convent van Oudwijk (beneden = west).²⁶⁸⁰ Dat wordt bevestigd door een nog oudere

²⁶⁷⁷ HUA, Staten landsheerlijk inv nr 340, f° CLV.

²⁶⁷⁸ HUA, Sint Jan, inv nr 556-1 (17-05-1402): Steven van Zuylen van Nyevelt ontvangt in pacht van deken en kapittel van Sint Jan *tot minen live ende tot minen live ende tot live miins eersten leenvolghers na minre doet ende nyet langer*. De goederen behoren tot de Costerye van Zinte Johanne. De topografische aanduidingen zijn ontleend aan: *Inden eersten zeventien morghen lants ghelegghen inden kerspel van Hermalen in haren Johans gherecht van Rynesse ridders daer Jacob Coel nu op woent streckende vander nyer wetringhe op aen Reynaerscopper dijk daer ic zelve naest ghelant bin aen die over zide mit enen acker die Wouter Kreyts te wezen plach ende Jacob van Zulen miin zoen, Steven Godevaerts zoens erfnamen ende Jacob Godevaerts zoen aen die nederzide. Item twee morghen lants ghelegghen op Rosweyde ende vier morghen lants ghelegghen over die Maern op Rosweyde voerscreven die Jacob Coel vorghenoemt nu bruyct. Item dre morghen lants gelegghen op Rosweyde vorghenoemt die nu ter tijd Johan Scinkel bruyct welke negen morghen lants op Rosweyde voerscreven ghelegghen ziin tusschen lande der Capellen vander Maern mit dre morghen lants aen die over zide ende daer ic naest ghelant bin aen die neder zide mit zeven morghen lants die nu ter tijd Rycout de Goeyer bruyct ende daer die heren van zinte Katrinen tUtrecht mede naest ghelant ziin aen die zelve neder zide*. Pacht per jaar 10 goede oude gouden Franse schilden.

²⁶⁷⁹ HUA, Huis Nyevelt, inv nr 7, f° 185-189: *viginti sex jugera terrae arabilis jacentia juxta castrum de Nyenvelt prope civitatem Traiectensem*.

²⁶⁸⁰ HUA, St. Jan inv nr 604-1 (03-12-1387): Voor *Ghiselberto filio Hughonis sculteto, Gherardo dicto Zuurbier, Henrico filio Theoderici de Scherpenberch, Jacobo dicto Coler, Rycholdo die Ghoyer wlgariter lantghenoten ende ghebuere to Velthusen biden Maeren in jurisdictione temporalis domini Johannis de Rynesse militis (...)* [verschijnt] *Fredericus van Drakenborch civis Traiectensis* [en schenkt aan Sint Jan:] *unum mansum et dimidium mansum terre ac proprietatem et usum eorum sitos vulgariter bi den Maeren dijk to Velthusen Traiectensi dyocesi in dicta jurisdictione temporalis domini Johannis de Rynesse militis inter terram dominorum de Sancta Katherina in Traiecto ordinis sancti Johannis Jherosolomitani a parte superiori et terram dominarum monialium Conventus de Oudwijca extra muros Traiectensi a parte inferiori*. HUA, St. Jan, inv nr 605-1 (23-05-1396).

vermelding van ruim 30 morgen land van de Johanniters tussen de Oude Rijn en Reyerscopper wetering waar boven Frederik uten Ham en beneden Werner van Drakenborg waren gelegen.²⁶⁸¹ Werner was de vader van Frederik en meer dan dat hij dit land medio veertiende eeuw bezat kan hieruit niet worden afgeleid.²⁶⁸² Het wordt in elk geval bevestigd door de huwelijksvoorwaarden die tussen Werner en Johanna, dochter van Jacob van Lichtenberg, werden opgemaakt in 1357.²⁶⁸³ In de brief waarin Frederik zich onder borgstelling verplichtte de overdracht na te leven beschreef hij *anderhalve hoeve (...) die houden zeven ende twintich morghen ende een hont lands*.²⁶⁸⁴ Dit was de werkelijke grootte die eeuwenlang werd aangehouden in de fiscale administratie. Dat Frederik van Drakenborch in het morgenboek als eigenaar te boek stond was vanwege de erfpachtsverhouding waarin overdrachten vaak werden omgezet.

Afb. 8-15: Een boerderij op Veldhuizen op de grens tussen bouwland en weiland

Op 20 en 21 april 1608 tekende landmeter Jan Rutgersz van den Berch deze kaart (noorden rechts), Bron: HUA, Sint Jan, inv nr 328 nr. 54. De twee hooibergen en bijgebouwen zijn ook nog op de kadastrale minuut uit 1832 afgebeeld.

Op deze anderhalve hoeve stond bijna in het midden, perfect geplaatst op de Heldammer stroomrug, een boerderij. Mogelijk stond deze er al toen Frederik van Drakenburg het land overdroeg en was het toen de laat 13^e-eeuwse boerderij die hier vermoed kan worden. In 1489 verkocht het kapittel de boerderij voor 170 Rijnse gulden, die blijkens de akte van verkoop *Velthuijsen* heette.²⁶⁸⁵ De kaart laat ook zien dat rond 1600 het overgrote deel van het bedrijf uit bouwland bestond.

Het strookje land dat blijkens de oorkonde uit 1387 tussen St. Jan en Nyevelt in lag, behoorde aan de Stevensabdij van Benedictinessen in Oudwijk bij Utrecht. Het land werd als gemeender voor gebruikt door dezelfde pachter. De abdij verwierf in een onbekend jaar tussen 1311 en 1387 een halve hoeve land op Veldhuizen.²⁶⁸⁶ De abdij was in het morgengeld aangeslagen voor 9 morgen land terwijl het in 1536 dit perceel niet meer blijkt te hebben. Omgekeerd zo zagen we had St. Jan in 1461 slechts de voornoemde anderhalve hoeve en had in 1536 meer land verworven. Dat dit de 9 morgen van Oudwijk waren ligt dus voor de hand en wordt bevestigd door een akte uit 1575, waarin de 27 morgen worden verpacht alsmede *neghen mergen landts daer aldernaest gelegen*.²⁶⁸⁷ Waarschijnlijk verkocht Oudwijk dit land aan St.

²⁶⁸¹ Van Winter, Sources, 288: *Item ibidem in Velthusen XV iugera terre prout iacent communia cum aliis nostre domus XV iugeribus infra notatis pronunc Bernardo Creyt locatis, que XXX iugera extendunt se cum uno fine ad Antiquum Renum et cum alio fine ad Aqueductum in Reynerscop, quibus etiam propius iacet pro nunc terra domini Frederici uten Hamme militis a parte superiori et terra Werner de Drakenborch a parte inferiori.* en p. 289: *Item ibidem in Velthusen XV iugera prout iacent communia cum aliis nostre domus XV iugeribus supra notatis pronunc Hugoni Roeden locatis, et insimul situata sunt ut superius ab alio latere istius folii est expressum.*

²⁶⁸² Olde Meierink, 'Drakenburg', p. 170 en dez., 'Drakestein', p. 175.

²⁶⁸³ HUA, Buchel-Booth, inv nr 10, f° 69v (1357, dinsdag na St. Lucia). Haar eerste man was Gerrit Vrencke. Voor schout en schepenen van Utrecht komen Werner van Drakenborg en Johanna, dochter van Jacob van Lichtenberg maken huwelijksvoorwaarden: *ende sij brengt aen 2 hoeve lants heerlich goet in de Vechterbroec, dat sij van Johan van Rijnse hout, voort an eygenlijcken goede de helfte van 38 morgen lants, daer van de 15 gelegen sijn in Heyencoop, die papelijcken pacht heeft, item bij Nienvelde 18 mergen die Tydemans wijf van Velthusen in pachte heeft. Item dre mergen gelegen an den Ouden Rijn.*

²⁶⁸⁴ HUA St. Jan 604-2 (04-12-1387): *Allen den ghenen ... Vrederic van Drakenborch dat ic voer mi ende voer miin erfnamen gheloeft hebbe ende ghelove in goeden trouwen den proesst deken ende capittel der kerken tot Zinte Johanne tUtrecht anderhalve hoeve lande enten eyghendom daer of te waren jaer ende dach naest comende alsoe recht is, die houden zeven ende twintich morghen ende een hont lands daer ic hem den eyghendom of ghegheven hebbe voer den scouten lantghenoten ende bueren alsoe recht is, alsoe alsoe die anderhalve hoeve lands ghelegghen siin te Velthusen in heren Johans gherecht van Rynesse daer die heren van zynte Katrinen tUtrecht boven naet ghelant ziin ende dat convent van Oudwijk beneden. Waert dat ic des niet en dade zo zel ic ende minen borghen die ic hiir op hebbe gheset, alsoe Johan van Zulen ende Johan vanden Spieghel, te manghen [?] des proefsts, dekens ende capittels voers. of hoers boden incomen, leysten zonder enich wedersegghen in ene herberghe binnen Utrecht daer men ons in wiist, aldaer des daghes rechte maeltiden t[?]etene ons selven te winnen, dane niet te sceyden hem en waer yerste voldaan (...).*

²⁶⁸⁵ HUA, Sint Jan, inv nr 598 (05-12-1489): *Wij deken en Capittel der kercke van Sinte Jans tUtrecht doen kondt allen luijden mit desen onsen tegenwoorigen brieff dat wij samentlick ende mit ghemeenre handt vercofft hebben Jan Lubbertsz onse huijs en getimmer ende al dat gheen dat erdt vast ende nagelvast is mit drie mergen weijts staende ende liggende op onsen erf liggende aen die Meern geheten velt huijsen om een seker somme van penningen als om hondert ende seventich rijsche gulden current.* De hele som is betaald, waarvan akte. Met een Copie door notaris Rodius (Op papier, gerestaureerd.)

²⁶⁸⁶ HUA, St. Jan, inv nr 605-1 (23-05-1396): *van anderhalve hoeve lants de houden zeven ende twintich merghen ende een hont lants daer dat goedshuys van zinte Katrinen tUtrecht naest ghelant ziin ande overside ende dat Convente van Oudwijk ande nederside.* Er staat nog achter: alsoe als joncfrou Beerten voerseyt aenbestorven was van joncfrou Beerten doet hore moeder haren Johans dochter van Langheraek die Vrederix wijf was van Drakenborch.

²⁶⁸⁷ HUA, St. Jan, inv nr 607-1 (22-10-1575): *seevenentwintich mergen ende een hont lants gelegen aende Maern op Velthuijsen streckende*

Jan tussen 1460 en 1474 in welk laatste jaar als belenders Steven van Nyevelt en St. Catharijneconvent voorkomen zodat Oudwijk lijkt te zijn verdwenen als eigenaar.²⁶⁸⁸ Deze overdracht laat zien dat er - zoals ook Van Bavel herhaaldelijk aantrof in zijn analyses - vaak sprake is geweest van overdracht zonder dat er verschuiving in de bezitsverhoudingen optrad. Hier ook zien we binnen de maatschappelijke groep van oude instellingen, wat natuurlijk alleen het geval is omdat we Oudwijk gezien het stichtingsjaar als Oude instelling hebben getypeerd. Dit oude convent indelen als Klooster zou wel leiden tot een verschuiving, dus het blijft zaak de subjectiviteit van de maatschappelijke indeling indachtig te zijn. Vanaf de zeventiende eeuw verhuurde het kapittel de volledige 45 morgen land in Veldhuizen aan dezelfde pachter zodat de pachters Cornelis Jansz en zijn vrouw Gaugie hun gehele bedrijf van dit kapittel pachtten.²⁶⁸⁹

Het Catharijneconvent van de Johanneters bezat een grote hoeveelheid land in het kerspel Harmelen waarvan 30 morgen op Veldhuizen.²⁶⁹⁰ Het bestond volgens de administratie uit twee gemeen gelegen stroken van elk 15 morgen die de veertiende eeuw aan twee pachters uitgegeven. Het geheel *extendunt se cum uno fine ad Antiquum Renum et cum alio fine ad Aqueductum in Reynerscop*.²⁶⁹¹ Het zullen twee hoeven zijn geweest die van oudsher bijeen hoorden. Het hele blok van 30 morgen was gelegen tussen Frederik uten Ham en Werner van Drakenborg, later St. Jan. De vermeldingen in de manualen van het oudschildgeld hebben 40 morgen maar daar is geen ruimte voor. Dit moet de secretaris van het gerecht in 1725 ook hebben beziggehouden en hij is op onderzoek uitgegaan en kwam tot de conclusie dat 10 of 11 morgen ervan op Reijerscop lagen.²⁶⁹² De reconstructie laat zien dat deze analyse correct is en deze tien morgen strekten zich uit tot aan de Meerndijk en lagen pal onder de voornoemde 30 morgen. Al met al een goed voorbeeld van de complexe inrichting van dit gebied.

Het kapittel van St. Marie bezat twee lange stroken land in het gedeelte dat we als "Bijleveld" hebben kunnen bestempelen, namelijk het westelijke gedeelte van dit gerecht. Ze lagen niet aaneen en waren resp. 16 en 12 morgen groot. De eerste, een hoeve land, was het oudste bezit van het kapittel. Het werd blijkens de oudste rekening van het kapittel van St. Marie verpacht als 16 morgen. De rekeningen zijn vrijwel onleesbaar door waterschade en het lijkt op honderden folio's alsof ze nooit werden beschreven. Flarden zijn soms leesbaar.²⁶⁹³ De naam van de pachter, Jan Lubbertsz, is niet zonder belang omdat deze klopt met het morgenboek.

De oudste pachtbrief is wat behulpzamer en hieruit blijkt dat deken en kapittel in 1383 deze hoeve hadden verpacht aan Jan Elias van der Haer.²⁶⁹⁴ Het was tijdspacht en er is dus geen reden om via een erfpachtsverhouding te denken aan herkomst van de Van der Haers. Gezien hun wapen, drie ruiten, gelijk aan het wapen van Uten Ham, Van Harmelen, Uten Engh en Van Woerden valt deze naam natuurlijk wel meteen op in dit gebied. De belendingen helpen ook op weg. Aan de oostelijke zijde worden genoemd Gijsbert van Nyenrode en Gijsbert Hugensz in gemeender voor. Aan de westelijke zijde Jacob Stevensz van Zuylen van Nyevelt.²⁶⁹⁵ Helemaal correct lijkt dat niet te zijn geweest. Het oude *Liber pilosus* van het kapittel, waarin alle belangrijke stukken zijn verzameld is nauwkeuriger in een iets latere oorkonde waarin Gelmer van den Tollen (een neef van Zweder van Zuylen, toen heer van Harmelen) de lijfpacht liet omzetten in tijdspacht.²⁶⁹⁶

De tweede strook land op Veldhuizen was 12 morgen groot. Hiervan is de herkomst wel bekend. Het leenregister van Oudmunster gaf al een hint, namelijk dat in 1395 aan de nederzijde Frederik uten Ham was gelegen. Nu zijn er geen latere gegevens over Uten Hamme's op deze locatie en een akte uit 1444 schijnt dan ook een helder licht op deze

viijf Heijcoper weteringe ofte Lange Vliet tot aen Reijerscop dijk toe, daer boeven die heeren van Sinte Catharijnen binnen Utrecht ende beneden onse kercken landt hier nabescreven naestgelegen zijn. Mitsgaders noch neghen mergen landts daer aldernaest gelegen, streckende mede wt Heijcoper weteringe off Lange Vliet tot aen Reijerscop dijk toe, daer boven ons landt voors. ende beneden Steven van Rossum naestgelegen ende gelant sijn. Steven van Rossum was toen de eigenaar van kasteel Nyevelt.

²⁶⁸⁸ HUA, St. Jan, inv nr 606 (15-01-1474), waarin de boven en beneden belenders overigens verkeerdt om zijn beschreven.

²⁶⁸⁹ HUA, Notarissen, U021a011 akte 97 (28-09-1644) *vijff ende veertich mergen lants soo groot ende cleijn als de selve van outs gelegen zijn aende Maern ende op Velthuysen*. Voor 6 jaar lang, jaarlijks 240 oude schilden en 240 goede pachtkapoenen of 18 stuiver voor elk.

²⁶⁹⁰ Van Winter, *Sources*, p. 288-289.

²⁶⁹¹ Van Winter, *Sources*, p. 288: *Item ibidem in Velthusen XV iugera terre prout iacent communia cum aliis nostre domus XV iugeribus infra notatis pronunc Bernardo Creyt locatis, que XXX iugera extendunt se cum uno fine ad Antiquum Renum et cum alio fine ad Aqueductum in Reynerscop, quibus etiam propius iacet pro nunc terra domini Frederici uten Hamme militis a parte superiori et terra Werner de Drakenborch a parte inferiori. (...) Item ibidem in Velthusen XV iugera prout iacent communia cum aliis nostre domus XV iugeribus supra notatis pronunc Hugoni Roeden locatis, et insimul situata sunt ut superius ab alio latere istius folii est expressum.*

²⁶⁹² HUA, Oud rechterlijk archief Veldhuizen, inv nr 1191, met potlood in de marge geschreven.

²⁶⁹³ HUA, Sint Marie, inv nr 341-1 (a° 1473 f° 9): *Item a Johanno Lubberti de XVI iugeribus [---] Bylevelt XIII scut ant faciunt IIIc XII lb XV s* [laatste is zeer onduidelijk].

²⁶⁹⁴ HUA, St. Marie, inv nr 1237-1 (24-07-1383)

²⁶⁹⁵ HUA, St Marie, inv nr 1237-1 (24-07-1383): *Deken en kapittel van St. Marie verhuren aan Johan Elias van der Haer voor 10 jaar een hoeve land also als die gheleghen is op Bilenvelt in Hermaelre kerspel ... daer boven naest gelant siin her Ghisebrecht van Nyenrode ridder ende Ghisebrecht Hughen zoen in eenre gehemenheder voer ende beneden naest gelant is Jacob van Nyenvelt heren Stevens zoen. Elk jaar 14 oude Franse schilden en tien goede hoenders.*

²⁶⁹⁶ HUA, St. Marie, inv nr 1 (Liber pilosus), p. 436-437 nr. 575 (24-11-1408): *Recognicio Gelmari van den Tollen de uno manso terre sito in Bilevelt ad vitam suam. Resignavit pactum ad vitam suam capitulo et receptit ad annos. En: van welker hoeve lants boven naistgelant sijn Jacob van Nijenvelt, heren Stevenssoen van Zulen ende Ghijsbrecht Hugens Rodensoen in gemeenre voren ende beneden naistgelant sijn Jacob van Nijenvelt voirscreven, Bueckel van den Rijn ende Govert Stevenssoens erfnaem in gemeenre voren.*

kavel. Frederik verkocht dit land toen namelijk aan Elias van der Mye ten behoeve van diens vrouw Goude. Zij was in de omgeving ook geen onbekende als dochter van Bertold van Lichtenberg.²⁶⁹⁷

Het Duitse Huis was in bezit van 12 morgen land in het gerecht Veldhuizen. De strook was eigenlijk 14 morgen groot, maar in de hoefslag werd 12 morgen gerekend.²⁶⁹⁸ De waarheid zal wel in het midden hebben gelegen en als we dit perceel eenmaal gelokaliseerd hebben blijkt het kadastraal 13 morgen te zijn. Dit land komt in de morgenboeken al voor als bezit van het Duitse Huis en werd in 1521 aan de landcommandeur opgedragen door Gijsbert van Zuylen van der Haer en vermoedelijk had hij dit land in erfpacht gehouden. Over de verwerving is niets bekend behalve dat het voor 1404 gebeurd moet zijn, toen het Duitse Huis werd genoemd als belender van een leen van kasteel Nyevelt.²⁶⁹⁹ Verwerving van de ridderschap ligt bij een ridderorde natuurlijk wel voor de hand, en vermoedelijk, als er inderdaad een erfpachtsverhouding was, kan dit aan Van Zuylen van Nyevelt hebben behoord.

We sluiten de oude instellingen af met het kapittel van St. Pieter dat een merkwaardig stukje grond van slechts een halve morgen groot, genaamd de Broodakker, bezat. Oorspronkelijk was het een stuk groter. Volgens een aantekening in de proosdijrekening uit 1460 was het geheel drie morgen groot, deels verhuurd aan Gerrit Martens en deels (5 hont) aan Elias van der Haer. Maar helaas: Jacob van Zuylen van Nyevelt had het grootste deel bij zijn land gevoegd zonder huurovereenkomst en met geweld (*sine conductione et manu violenta*).²⁷⁰⁰ Voortaan stond de akker als een halve morgen te boek en beschouwde het kapittel de rest als verloren. Het is één van de weinige voorbeelden in ons studiegebied waar grond door usurpatie verloren ging. De herkomst van dit land is nauwelijks aan twijfel onderhevig want het lag volledig binnen de grenzen van een stuk bouwland dan ten noorden van het kasteel lag.

Ridderschap

De ridderschap had een zeer sterke positie in Veldhuizen, die nog van voor de ontginningen moet dateren. De belangrijkste kern werd gevormd door het aaneengesloten grondbezit van kasteel Nyevelt.

Nyevelt

Dit kasteel komt voor het eerst voor in 1311 als *castrum de Nyenvelt* en blijkt dan in bezit te zijn van Steven van Zuylen.²⁷⁰¹ Hoe hij aan het kasteel is gekomen is niet meteen duidelijk. Omdat de lage jurisdictie in de dertiende eeuw aan Everard van Stoutenburg behoorde is niet uitgesloten dat hij in die tijd ook het kasteel bezat, en dat zelf weer op de Van Harmelens kon terugvoeren. Aan het einde van de veertiende eeuw is sprake *dat huys te Nyenvelde mit vier hoeven lants* in leen van de bisschop.²⁷⁰² Deze vier hoeven zullen van oudsher tot het kasteel behoord hebben en vormden een aaneengesloten bezit rondom het indrukwekkende kasteel. Het massieve bouwwerk had een stevig fundament nodig en was dan ook op de bedding van een zeer oude crevassegeul gebouwd.²⁷⁰³

²⁶⁹⁷ HUA, St. Marie, inv nr 2069-2 (08-05-1444): *Allen den ghenen (...) doe ic verstaen Egbert Ghijsberts soen scout op Bylevelt in Vrederics gherechte van Rynesse ende van Rynouwen dat voir my ende voir die lantghenoten ende buere die hier nae bescreven staen quam int gherechte Vrederic vten Hamme ende begheerde eens oirdels of die twalef mergen lants also als die gelegen siin inden voirscreven gherechte, streckende van Heydercoperweteringe tot aen den Reynderscoper dyck dair Beernt Grawaert boven ende Steven van Zulen ende van Nyevelt mit lande dair di vrouwe van Nyevelt hoir lyftocgte aen heeft beneden*. En het land is vrij en mag verkocht worden, en dat doet Frederik en zijn vrouw Dirc Philips en ze geven over Elyaes vander Mye tot behoeff joncfrou Goude sinen wive heren Bertouts dochter van Lichtenberch ende Margriete hore beyder dochter. Aanwezig: Heynric vanden Hove, Willam Schinckel ende Vrederic van Pol lantgenoten ende buere. Met zegel van de schout in zwarte was.

²⁶⁹⁸ HUA, Duitse Huis, inv nr 979.0.2 (07-03-1521): *Allen den ghenen ... Heynrick vander Borch rechter in mynen gherechte van Velthuysen Reyerscoop Bylenvelt ende Rosweyde, dat voer my ende voer die lantgenoten ende buere hier naebescreven staen quam int gherechte den Eerbaren ende vromen Ghijsbert van Zuylen vander Haer ende begeerde eens oirdels van ons off die veertyen mergen lants gelegen op Bylevelt die inden hoefslag liggen voer twaloff mergen dairt convent van Bedlehem buyten Utrecht ende den ouden Heynrick Vrijgens erffgenamen off nacomelingen boven ende Jan van Cuelenberch beneden naestgelant zijn, alsoe vry ende losse zijn waren dat hy die mochte vercoppen versetten versellen ende den vryen eygendom dair off overgheven*. Vervolgens geeft hij met zijn vrouw Eelgis de eigendom aan de landcommandeur. Aanwezig Goeyert die Coninck, Dirck van Waell ende Jacob van Leeuwen lantgenoten. Eelgis was een Uten Ham, dochter van Adriaan uten Ham.

²⁶⁹⁹ Kort, 'Repertorium Nyevelt', nr. 42.

²⁷⁰⁰ St. Pieter, inv nr 794-1 (a° 1460): *notandum quod Jacobus de Zulen de Nyenvelt intromittit se et occupat residuam partem terrarum prescriptarum dictarum den Brootacker sine conductione et manu violenta*.

²⁷⁰¹ Wttewaall, Huiting en Olde Meierink, 'Nijevelt', p. 347. HUA, Huis Nyevelt, inv nr 7, f° 185-189: *viginti sex jugera terrae arabilis jacentia juxta castrum de Nyenvelt prope civitatem Trajectensem*.

²⁷⁰² Maris, *Repertorium*, nr 399

²⁷⁰³ De Kam, *Nijevelt*, p. 42

Afb. 8-16: Kasteel Nijeveld (Serrurier naar Roghman, ca. 1730)

Bron: HUA, Topografische atlas cat. nr. 201685

Het is waarschijnlijk dat Steven niet de eerste kasteelheer was. Zijn vader Dirk, die in 1303 bij Zierikzee sneuvelde, kan goed de bouwheer geweest zijn.²⁷⁰⁴ Mogelijk is hij het die in 1288 voorkomt als *Theodericus de Nyevelde*, ridder.²⁷⁰⁵ Drie jaar eerder verschijnt in de bronnen een *Theodericus miles de Sulen*. Aangezien ook in 1288 een *haer Didderic van Zulen* voorkomt zal het om dezelfde persoon gaan. In een van de oorkonden stelt Herman van Woerden meerdere borgen waaronder deze Dirk van Zuylen en Hendrik van Stoutenburg.²⁷⁰⁶ Dat betekent dat de heren die een grote rol in de omgeving van Harmelen speelden partijgangers van Van Woerden zijn geweest.

Interessant is het huwelijk in 1328 tussen Clementia van Zuylen en Jan van Denemerken. De akte van huwelijkse voorwaarden werd opgemaakt door Jacob van Denemerken (die we kennen als bisschop van Zuden, raad van de Hollandse graaf en commandeur van de Johannieters) als oom van Jan en door Zweder van Zuylen als vader van Clementia. Hierbij stelde Zweder als borg *Steven van Nienvelde minen broeder*, Gijsbert van IJsselstein, Otto van IJsselstein, Jan van Rijsenburg en Everhard van Stoutenburg.²⁷⁰⁷ Zweder had in 1310 de tienden van het Oudeland in Harmelen overgenomen van Everhard jr.²⁷⁰⁸ Ze waren zwagers, terwijl Jan van Rijsenburg een neef was.²⁷⁰⁹

Wat we ons bij al deze gegevens moeten bedenken is dat de genoemde Dirk van Nijeveld en zijn zoon Steven niet de hoofdtak van de familie (Van Zuylen van Anholt) vormden die op kasteel Zuylen zetelde. Het zal zo zijn dat ze zich primair naar het nieuwe kasteel hebben genoemd en niet naar Zuylen. Mogelijk lag dat nog vers in het geheugen toen een klerk van de Dom in 1367 schreef *Steven van Zulen anders gheheten Van Nyenvelde*.²⁷¹⁰

Het is mogelijk deze Dirk die volgens Booth, op basis van afschriften van Van Buchel, vier zonen had: Jan, Steven, Zweder en Herman die in 1305 in een oorkonde figureren.²⁷¹¹ Steven komt nog voor in 1323 en 1329 en zoals we zagen in de oorkonde uit 1311 waarin het kasteel *castrum de Nyenvelt* werd genoemd. Een zoon Herman zou kunnen

²⁷⁰⁴ HUA, Booth-Buchel, inv nr 168, nr. 303

²⁷⁰⁵ OSU IV, nr 2360 (11-12-1288): Herman van Woerden pacht goederen in Miland en Kustwijk. *Ac ad certitudinem amploirem dedi fideiussores in solidum dominum Arnoldum de Amestelle, dominum Hubertum de Everdynghen seniore, dominum Hertbertum de Haestrecht et dominum Theodericum de Nyevelde, milites*

²⁷⁰⁶ OSU IV nr 2218 (21-05-1285), OSU IV nr 2247 (27-10-1285) en OSU IV nr 2333 (21-03-1288): Herman van Woerden verzoende zich 1288 met de elect Jan en graaf Floris en stelt borgen Gijsbert en Arnoud van Amstel, Gijsbert uten Goije, Hubert van Everdingen en Hubert zijn zoon, Gijsbert van Schalkwijk, Hendrik van Stoutenburg, haer Didderic van Zulen, Gijsbert uten Goije, Hubert van Wulven, Wouter van Langerak, Melis van Mijnden, Gijsbert van den Bosche en Gerard van der Vliet.

²⁷⁰⁷ HUA, Buchel-Booth, inv nr 12, f° 55-56 (1328)

²⁷⁰⁸ HUA, Buchel-Booth, inv nr 3, f° 61: *Apud Zulenos sunt letteris Engelberti de Horne proost tot Oudemunster tUtrecht daer by hy verlijt Sweder h. Dircz van Zulen door opdracht van Everard h. Everardsoene van Stoutenborch de tiend tot Hermelen.*

²⁷⁰⁹ Berkelbach, Regesten, nr 1035: Jan van Rijsenburg maakt zijn huis tot open huis voor de bisschop onder goedkeuring van zijn ooms Steven van Zuylen, ridder en Zweder van Zuylen, knaap 04-06-1332.

²⁷¹⁰ HUA, Domkapittel, inv nr 1542-3 (10-12-1367). Een andere mogelijkheid die ik nog heb overwogen is dat de genoemde Dirk van Nijeveld niet een Van Zuylen was maar een zoon van Everhard van Stoutenburg, namelijk Dirk van Stoutenburg die in 1309 overleed. Als hij kinderloos overleed kan het kasteel aan zijn zus Rixa zijn gekomen en zo aan Zweder. Afgaande op de gegevens van Van Buchel lijkt dat niet nodig.

²⁷¹¹ HUA, Buchel-Booth, inv nr 6, f° 148: *Heer Steven van Zulen met Sweder ende Harman van Zuylen sijnde alle drie broederen ende kinderen van enen heer Dirck van Sulen blijckende bijden brief van date 1305, alwaer mede noch een Jan van Sulen als dalder outste sone van heer Dirck van Sulen genomineert staet, die welcke mogelic voor date van dese al is overleden geweest. Dese heer Steven van Sulens naem staet mede gespellet als borge inden brief van Utrecht a° 1329 ende mede te voren a° 1323 alwaer oeck enen Wouter van Sulen als knape genomineert wert.*

duiden op verwantschap met Herman van Woerden. Dan zou Dirk van Nyevelt met een Van Woerden zijn getrouwd, wat mogelijk is maar niet door bronnen bevestigd.

Het land van kasteel Nyevelt liep mogelijk door op het oude land van Vleuten en wel tot aan de Gulden Hoeve die tot de *curtis* van Oudmunster behoorde. Dat kan in lijn met bodemkundige gegevens heel goed vanwege de Heldammer stroomrug die nog een heel stuk ten noorden van de Leidsche Rijn doorliep. Uit een oorkonde van het jaar 1381 weten we dat aan de westelijke zijde van de Gulden Hoeve Steven van Zuylen geland was.²⁷¹² Volgens het morgenboek had zijn kleinzoon Steven hier 33 morgen land. Er zal een oude verbinding geweest zijn tussen deze oude bouwlanden die van voor de tijd van de ontginningen dateert.

De heren van Den Ham

Een ander opvallende bezitter in Veldhuizen was de familie Uten Ham. Hiervan blijkt al in 1285 toen Frederik Loefsz 12 morgen land op Bijleveld opdroeg aan de Hollandse graaf, omdat hij borg had gestaan voor de heer Van Amstel. Dat blijkt ook nog in 1325 leenroerig aan de graaf te zijn als Frederik uten Ham ermee beleend wordt, samen met zijn *stienhuus ende zeven morghen lands dair dat stienhuys op staet, ligghende int ambocht van Vleuten ints proests gherichte van Oudmunster*, het kasteel Den Ham dus.²⁷¹³ Aan de ene zijde was de proost van Oudmunster gelegen en aan de andere zijde Frederiks dochter Elisabeth. Dat klopt met de gegevens uit het leenregister van de proost en zo bleek dat de proost de eerste volledige strook grond vanaf de Heldam bezat, terwijl Uten Ham de gehele 'geer' tussen de twee ontginningsblokken in. Op deze 'geer' werd een molen gebouwd, en gezien de verpachting aan een korenkoper zal dit een korenmolen zijn geweest.²⁷¹⁴

Bijzonder is dat even oostwaarts Uten Ham nog 12 morgen bezat, die aan St. Marie werden verkocht, dus het bleef niet bij deze wigvormige 24 morgen land. Maar aan de andere kant van Nyevelt bezat Uten Ham nog eens 25 morgen land die zich deels uitstrekten tot in Rosweyde. Het maakte vanaf 1469 deel uit van een cluster lenen met een totaal van 130 morgen die Frederik aan zijn oom Jan uitgaf.²⁷¹⁵ Voorheen echter had hij dit land verpacht zoals blijkt uit 14^e-eeuwse gegevens.²⁷¹⁶ Dit leen ging later deel uitmaken van een forse buitenplaats, Buurwijk genaamd, met 45 morgen land, huis, bergen, schuur en een duifhuis met boomgaard, bouwland (waarop tarwe werd verbouwd) en weiland. In het bedrijf werd kaas geproduceerd.²⁷¹⁷ De naam was afgeleid van de eigenaar, Meynard van Buren.²⁷¹⁸

Het kapittel van Oudmunster, dat zich niet met ontginningen inliet, administreerde wat land in dit gedeelte van Veldhuizen. De proosdij van Oudmunster had hier namelijk twee lenen, waarvan het leen naast Uten Ham in 1325 voor het eerst voorkwam. Dat Uten Ham en Oudmunster daar naast elkaar lagen wordt bevestigd in de lijst van leenmannen die aan de proost behoorden.²⁷¹⁹ Het tweede leen komt pas in 1395 voor het eerst voor en heeft ook weer Frederik Uten Ham naast zich, ook weer aan de oostzijde.²⁷²⁰ Uit latere gegevens blijkt dat hier het kapittel van St. Marie land bezat en inmiddels zagen we dat Uten Ham dit land aan St. Marie had verkocht, dus de gegevens bevestigen elkaar over en weer. Deze twee gepaarde lenen kunnen niet toevallig zo gelegen zijn en vermoedelijk betreft het hier bezit van Uten Ham waarvan een deel aan de proost is opgedragen. We zagen al dat de band tussen de heren van Den Ham en de proost van Oudmunster zeker tot het jaar 1220 terugging. Als dit vermoeden klopt moet Uten Ham over minimaal 55 morgen land beschikt hebben!

Een ander leen lag vlak bij de eerder genoemde 'geer' en het betrof negen morgen land aan de westzijde van land dat aan het Duitse Huis behoorde. Het land komt voor het eerst in de leenregisters van Nyevelt voor in 1403 en er is geen administratie verloren gegaan want het werd als allodiaal bezit aan de leenheer opgedragen. Eigenaar was toen Belie van Steenre, tante van de leenheer.²⁷²¹

²⁷¹² HUA, Oudmunster, inv nr 1165-10 (24-1-1381): Walter Ambronius krijgt het nederste deel van de Gulden Hoeve in pacht. Boven: Jacob van den Masche en beneden: Steven van Zulen.

²⁷¹³ ARA, AGH 398 (groot register Woerden), f. 7v, nr. 47.

²⁷¹⁴ CBG, Huis Den Ham, regist 125 (15-2-1633).

²⁷¹⁵ HUA, Huis den Ham, inv nr 5, f° 16-16v (03-09-1469): Frederik uten Ham beleent zijn oom Jan uten Ham met ruim 130 morgen, waaronder kasteel Bottestein en *vyf ende twyntich mergen lants alsoe die geleeegen syn mit hueren toebehoren streckende van Heycoper weeteringe voirt op in Rosweyde ende Gerrit Tyman nu bruyckt*. Volgens het morgengeld was Frederik uten Ham de eigenaar en Dirk Tymansz de pachter.

²⁷¹⁶ Van Winter, Sources, p. 288: *que XXX iugera extendunt se cum uno fine ad Antiquum Renum et cum alio fine ad Aqueductum in Reynerscop, quibus etiam propius iacet pro nunc terra domini Frederici uten Hamme militis a parte superiori et terra Werner de Drakenborch a parte inferiori*.

²⁷¹⁷ HUA, Notarieel, U072a006 akte 67 (15-12-1674). Zie ook HUA, Notarieel, U205a032 akte 69 (29-12-1781). In de achttiende eeuw werd er nog eens een koepe op gezet waarmee herenhuis en omgeving compleet waren, HUA, Notarieel U211a007 akte 37 (24-03-1799).

²⁷¹⁸ Voor de tarwe, appels en peren: HUA, Notarieel, U211a007 akte 37 (24-03-1799).

²⁷¹⁹ HUA, Oudmunster 1846-1, f° 16a: *Item die selve [wrsch Melis Aerntsz uit de voorgaande post] ende joncfrou Weyndelmoet sijn wijf een halve hoeve lants gelegen op Bilenvelt in her Johans gerichte van Rynesse inden kerspel van Hermalen daer boven naest gelant sijn Alpers erfgenamen van Lichtenberch her Jacobs zoen ende beneden her Vrederics erfnamen uten Hamme*. Adriaan van Hinderstein bezat het leen in 1536 ten tijde van het oudschildgeld.

²⁷²⁰ HUA, Oudmunster 1846-1, f° 16a: *Item jonge Peter Mouwer X mergen lants gelegen op Bilevelt daer boven naest gelant sijn her Steven van Nyenvelde ende Braems erfnamen vanden Sande ende beneden heren Vrederics erfgenamen uten Hamme*. In 1536 was de leenman Berend Grauwert.

²⁷²¹ Kort, 'Repertorium Nyevelt', nr. 42. Ten tijde van het oudschild geld was de jonkvrouwe van Culemborg ermee beleend.

Liefdadigheid

De charitatieve instellingen waren op Veldhuizen niet prominent aanwezig. Het Bartholomeusgasthuis had er slechts twee morgen land die in 1467 werden aangekocht van de Utrechtse burger Paulus van Malsen en zijn vrouw Mechteld. Bezat hij aanvankelijk slechts de helft van dit stukje land, 14 jaar eerder had hij de andere helft gekocht.²⁷²² Uit een latere akte worden we gewaar dat dit land deel uitmaakte van een weer van elf morgen met gefragmenteerd eigendom. Een van de bezitters was het Minderbroedersklooster, dat in 1503 zijn halve morgen in deze weer verkocht aan het Bartholomeusgasthuis *welcke gelden dair off gecomen onse procuratoers voirt geleyt ende gekeert aender tymmeringe onse kercken ende cloester*.²⁷²³ Het morgengeld vermeldt 1½ morgen op naam van Jan van Malsen en het oudschildgeld heeft 2 morgen van het gasthuis dus dit klopt aardig.

Afb. 8-17: Land op Veldhuizen en Rosweyde (ca. 1400)

Paars: Heilige Geesthuis; lichtblauw: leen van Den Ham; groen: Johannieters; Blauw: St. Jan

Het 13^e-eeuwse Heilige Geesthuis bezat negen en vier morgen op Veldhuizen. Een lange smalle strook van negen morgen land lag ingeklemd tussen de Johannieters (west) en leengoed van Den Ham (oost) in. Deze drie stroken land liepen alle tot over de dijk zuidwaarts door tot de achtergrens van Reyerscop, wat verder slechts met land van de Johannieters en Uten Ham het geval was. De 9 morgen werden omschreven als *aendie Meern IX mergen landts styff geleege op Rosweijde* en een latere rekening van het Heilige Geesthuis vermeldt dat het zich uitstreckte van de Heicopperwetering *tot after an die Waye kuyl*.²⁷²⁴ Dit was het wiel aan de westzijde van de Meerndijk, dat bij een forse overstroming was ontstaat tijdens een doorbraak bij hoogwater uit het oosten. Ik vermoed dat dit land afkomstig is van Frederik Uten Ham, afgeleid uit de 14^e-eeuwse belendingen alsook uit de ligging.²⁷²⁵

Het oudste leenregister van kasteel Den Ham bevat een belening uit 1469 waarin Frederik uten Ham zijn oom Jan beleent met ruim 130 morgen land, waaronder kasteel Bottestein en 25 morgen land van de Heicopperwetering tot in Rosweide.²⁷²⁶

Het perceel dat aan de oostzijde van Uten Hams land lag had het Heilige Geesthuis in 1473 verworven van Gerrit Zoudenz van Rijn en zijn vrouw Janna.²⁷²⁷ Janna was een dochter van Jan van Nyenrode en van haar kant was het land niet gekomen. Gerrit's moeder Ava was namelijk in bezit gekomen door aankoop van Jacob van Zuylen van Blickenborg, zijn vrouw Liesbeth en diens broer Gerrit.²⁷²⁸ In de betreffende akte werd Gerrit Zoudenz van Rijn hun broer genoemd. De tak van Jacob en Liesbeth stierf uit nadat hun enige zoon Gerrit jong overleed.²⁷²⁹ Mogelijk verklaart dat de overdracht. Het Heilige Geesthuis bezat ook nog 4 morgen in het westelijke deel van het gerecht op Bijleveld dat reeds voor 1371 werd verworven. De enige liefdadige instelling met land in dit gerecht verwierf dit dus in het laatste kwart van de vijftiende eeuw. Hetzelfde blijkt te gelden voor de kloosters en kerken.

²⁷²² HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1619, f° 62v (1467 dinsdag na Sint Remigius), afschrift van HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1717-2 (06-10-1467): voor schout Ghijsbert van de Rijt in Jans gerechte van Rynesse van Rynouwen compareert Paulus van Malsen en vraagt een oordeel over of die anderhalve mergen lants also alse die gelegen sijn inden gerechte voirs. dair Jans erfnamen van Benthem boven naest gelant sijn ende beneden Beernt Grawert ende Peter Hermans soen. De andere helft in HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1717-1 (15-03-1453): Gherbrant vter Duyst Rycouts verkoopt anderhalve morgen in Veldhuizen daer Pouwels van Malsen dat wederdeel of toebehoert.

²⁷²³ HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1717-3 (02-03-1503): Wii gardyaen ende gemeen brueders vandie mynre bruederen gelegen bynnen Utrecht doen kont allen ende bekennen mit desen onsen brieve alse dat wij vercoft hebben Sinte Bertelmeeus gasthuys gelegen bynnen Utrecht enen halven mergen lants alsoe gelegen is tot Velthuysen in Johans van der Borch gerecht in een weer lants van elff mergen lants dair van die vijftalve mergen lants of toebehoeren dat Convent van Vredendael ende vijftalff mergen lants dat Convent van Iherusalem gelegen bynnen Utrecht ende Sinte Bertelmeeus gasthuys voirs. anderhalve mergen lants ende Meerten Willemsz op Alenderp nu ter tyt bruyct.

²⁷²⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 2491-1 (a° 1536): Jacob Dircks aendie Meern IX mergen landts styff geleege op Rosweijde. HUA, Heilige Geesthuis, inv nr 413 (a° 1546), f° 10 (Rosweyde): Jacop Dircksz heeft gebruyct negen mergen landts gelegen op Veldthuysen daer Saris die Coning boven en tconvent van Zynte Catheryne naestgelegen zyn beneden, streckende van Heycoper weteringe tot after an die Waye kuyl. Saris de Koning hield het naastgelegen land in leen van Den Ham. Het volgende (ook op f° 10) bewijst dat het doorliep op Rosweyde, net als Buurwijk: Van Adriaen Adriaensz int nedereynde van Jutfaes die ghebruyct heeft derdalff mergen ende een hondt landts ghelegen op Rossweyde daer Saris die Coning boven ende die heren vanden Dom beneden naestgelegen zyn ontvangen - VIII g. VIII s.

²⁷²⁵ Van Winter, Sources, p. 288: Item ibidem in Velthusen XV iugera terre prout iacent communia cum aliis nostre domus XV iugeribus infra notatis pronunc Bernardo Creyt locatis, que XXX iugera extendunt se cum uno fine ad Antiquum Renum et cum alio fine ad Aqueductum in Reynerscop, quibus etiam propius iacet pro nunc terra domini Frederici uten Hamme militis a parte superiori et terra Werner de Drakenborch a parte inferiori.

²⁷²⁶ HUA, Den Ham, inv nr 5, f° 16-16v. Van dit stuk belenders boven Regulieren en beneden HI Geest.

²⁷²⁷ HUA, Heilige Geesthuis, inv nr 392 (cartularium), p. 96: 5½ morgen op Roswey waar boven St. Catharijne en beneden Frederik uten Ham van Baersels erfgenamen. Transport aan de Heilige Geest volgde 07-04-1473.

²⁷²⁸ HUA, Heilige Geesthuis, inv nr 392 (cartularium), p. 97 (1464 Heilige Kruisdag exaltatio): voor het gerecht Veldhuizen komt Ave Frederik Zouden weduwe van Rijn en wenst oordeel over 5½ morgen op Rosweyde. Boven St. Catharijne en beneden Jan uten Ham. Ze geeft dit dan aan haar zoon Gerrit alsoe sij hem die in hylicx voirwarden geloof hadde.

²⁷²⁹ Gailliard, Maison de Zuylen, p. 12

Kloosters en kerken

Met betrekking tot de kloosters en kerken zien we op Veldhuizen voornamelijk in stukken verdeelde stroken land, die gemeender voor lagen en behoorlijk versnipperd waren geraakt waarna ze in bezit kwamen van verschillende geestelijke instellingen. Van de kloosters en kerken is lang niet altijd de aankomsttitel bewaard gebleven. Het beeld dat we uit het bewaard gebleven materiaal krijgen is wel dat in de vijftiende eeuw de meeste overdrachten plaatsvonden. Dat lijkt ook zo te zijn geweest in het geval van de Geertekerk. Het cartularium van de Geertekerk (de St. Geertruidakerk stond oorspronkelijk buiten de muren van de stad en werd rond 1259 binnen de muren gebouwd) geeft helaas geen informatie over het bezit op Veldhuizen.²⁷³⁰ De oudste rekening van de kerkmeesters uit 1530 bevat de 3 morgen in het Gerecht Veldhuizen al wel. Zoals eerder werd aangegeven werd het westelijke gedeelte van het gerecht Bijleveld genoemd en zo komt het ook voor in de verantwoording van de landhuren.²⁷³¹ Wanneer precies het perceel verworven is blijft onduidelijk, in elk geval na 1461 toen het morgengeld dit nog niet vermeldde op naam van de Geertekerk. Dankzij een verkoop in 1711 weten we dat de Geertekerk samen met de Buurkerk zes morgen bouw- en weiland bezaten waaruit ook blijkt dat dit smalle stroken moeten zijn geweest die zich uitstrekten van de Heikopper wetering (de Leidse Rijn) tot aan de Reijerscopper wetering. De verdeling van eigendom vond dus plaats in de afwateringsrichting van het perceel, zodat niet een eigenaar met een nat perceel kwam te zitten, maar elke eigenaar dezelfde kwaliteit grond verkreeg. Dat was de charme van de gemeender voor, want de bewerking van het land geschiedde alsof er geen eigendomsgrens bestond. Volgens de fiscale leggers bezaten beide kerken inderdaad elk drie morgen land.²⁷³²

De archieven van de Buurkerk zijn wat rijker overgeleverd en wat scheutiger met informatie. Zo blijkt de Utrechtse burger Jan Witvoet al in 1371 een stuk land van zes morgen twee hond aan de Buurkerk te hebben geschonken en wel ten behoeve van een vicarie van drie wekelijkse missen die hij op een altaar in die kerk stichtte. Voor de dienst op het altaar schonk hij tevens een zilveren kelk, twee ampullen en een priestergevaad.²⁷³³ Uit de akte blijkt ook dat de Buurkerk al aan de oostzijde geland was terwijl aan de westelijke grens een strook land van de Heilige Geest gelegen was.

Een vergelijkbare strook land kende maar liefst vier bezitters, hoewel ook hier gedacht moet worden aan een oorspronkelijke halve hoeve van negen morgen zoals blijkt uit 14^e-eeuwse gegevens.²⁷³⁴ In de zestiende eeuw was het eigendom verdeeld tussen de Regulieren (4½ morgen) en het Jeruzalem convent (4½ morgen). De desbetreffende charters geven de originele situatie weer en de twee morgen ernaast van het Bartholomeus gasthuis die ook dezelfde pachter hadden lagen blijkbaar niet oorspronkelijk ongescheiden, maar komen als zodanig vanaf 1503 voor.²⁷³⁵

Het Jeruzalemconvent bezat in Veldhuizen 4½ morgen en had die verworven in 1468 van de weduwe van Egbert van Groenenberg. Ook hier een transport door een stedeling aan een stedelijk klooster, wat een vrij gewoon patroon was bij de jongere instellingen.

Het lag gemeender voor met land van een kanunnik van St. Marie, Peter van Benthem en die moet dus ook 4½ morgen in bezit gehad hebben. Het morgenboek geeft inderdaad 4½ morgen op naam van Peter van Benthem.²⁷³⁶ Peter had dit land geërfd van zijn vader Johan van Benthem, ook een Utrechts burger, die in 1397 in het bezit was gekomen na verkoop door Johan Breye. Bij deze transactie werd duidelijk gesteld dat het om de helft van negen morgen ging. Aardig detail is dat dit land werd begrensd door Peter Mouwer (burger van Utrecht) met een leen van de proosdij van Oudmunster alsmede een allodiaal stuk grond van Johan Petersz van der Maat. Dit stukje, zo blijkt uit onze reconstructie, bleek slechts vier morgen groot te zijn en op 13 januari 1397 verpachtte Johan Breye de genoemde helft van negen morgen aan Johan van der Maat.²⁷³⁷ Een week later verkocht Breye dit land aan Johan van Benthem.²⁷³⁸

²⁷³⁰ HUA, Geertruidakerk, inv nr 764.

²⁷³¹ HUA, Geertruidakerk, inv nr 797 (a° 1530): f° 3: *Item ontfangen van Martijn Gheritsoen op Bijlevelt van een jaer pachten ende bruyct drie mergen lants 8 gulden 8 stuver*. Rekening in Carolusgulden van 20 Hollandse stuivers.

²⁷³² HUA, Buurkerk, inv nr 825. Gijsbert Jan van Cothen was de koper, die in het oudschildmanuaal van 1716 inderdaad geregistreerd staat met deze percelen. Aan de oostzijde was het kapittel van St. Marie nog geland. Strekkend voor *van den Velthuijsers dijk of Heijcopper opstal tot achter aan de Reijerscopper wetering toe. Het land lag nog gemeender voor met vijf morgen van de heer van Nyevelt*.

²⁷³³ HUA, Buurkerk, inv nr 332-1 (24-10-1371): Burgemeesters, schepenen en raad van de stad Utrecht verkondigen *dat de kerke van Buerkerke ontfanen heeft van Johanne Witvoet, onsen borgher, den eyghendom van zes morghen ende twe hont lands also alse ghelegghen siin op Bilenvelt daer de kerke voerseyt boven naest ghelant is ende die Heylighe Gheest beneden*. Met bepalingen over de renten en hoe ze besteed worden. Voert so zel die priester mitten kerkmeesteren dit erve voerseyt ten scoensten ende ten meesten ghelde verhuuren na den lantganghe.

²⁷³⁴ HUA, Regulierenklooster, inv nr 920-1 (13-01-1397)

²⁷³⁵ HUA, Bartholomeus gasthuis, inv nr 1717-3 (02-03-1503).

²⁷³⁶ HUA, Convent Jeruzalem, inv nr 1227-1 (26-04-1468): *die vijften halven mergen lants mit allen horen toebehoren soe die gelegen siin gemengder voeren mit heren Peter van Benthems nacomelingen canonick tot Sinte Marien tUtrecht, int gerechte voirs, streckende wt Heycopper weteringe tot Rijcopersdijck toe, dair Steven van Zuylen van Nyevelts erfnamen die joncfrouwe tot Wijk mit Bokels erfnamen van Rijn boven, ende Pauwels van Malsen mit Jans erfnamen van Rynesse van Zeyst beneden*.

²⁷³⁷ HUA, Regulierenklooster, inv nr 920-1 (13-01-1397): Zeer mooi handschrift. *Allen den ghenen die dezen brief zellen zien of horen lezen doe ic verstaen Ghizebecht Hughe Roden zoen scouten op Bilenvelt in haren Johans gherecht van Rynesse ridders dat voer mi ende die lantghenoten en buere die hier na bescreven staen quam int gherecht Johan Breye demen Aetsaert te heten plach ende gaf in huerwere Johan vander Mate Peters zoen die helfte onderdeelt van neghen morghen lants also alze ghelegghen ziin inden kerspel van Harmalen inden gherecht voerscreven tusschen lande Jacobs van Zulen aen die over zide ende daer Johan vander Mate mit eyghendom ende Peter Mouwerkiin borgher tutrecht mit lande dat hi hout vander proefstylen van Oudemunster tutrecht aen die neder zide*.

²⁷³⁸ HUA, Vredendaal, inv nr 920-2 (19-01-1397): *Alle den ghenen(...) doe wi verstaen Johan Breye diemen Aetsaert te heten plach, Johan Zuerbier ende Aernt Zoet, dat wi voer ons ende voer onse erfnamen gheloeft hebben ende gheloven in goeden trouwen alse principale zacwoudighe mit ghesamender hant elc voer al ende onghesceyden aen hande Johans van Benthem den eyghendom vander helfte van neghen morghen lants ghelegghen op Velthusen in haren Johans gherecht van Rynesse daer Jacob van Zulen naest ghelant is aen die over zide ende*

Tegelijk met deze overdracht werd de pacht van Van der Maat omgezet in een erfpacht en zo was iedereen bij deze overdracht een tevreden mens.²⁷³⁹ Peter van Benthems broer Macharius was schepen en overste ouderman in Utrecht.²⁷⁴⁰ Hij verkocht deze helft van negen morgen waarvan het Jeruzalem convent inderdaad de andere helft van had. Blijkbaar droeg hij de regulieren een warm hart toe want hij splitste de 4½ morgen in twee delen ten behoeve van *dat convent vanden Regulieren bynnen Utrecht ende dat convent van Vredendael gelegen buyten Utrecht aen die Steenwech*.²⁷⁴¹ Nadat het klooster buiten de stad was verhuisd naar Amersfoort, verkochten prior en convent van dit Sint Jansklooster hun helft aan de Regulieren binnen Utrecht zodat eindelijk de 4½ morgen weer bijeen hoorden.²⁷⁴²

De zojuist genoemde twee morgen land blijken ook nog meer versnipperd geweest te zijn. In een verkoopbrief uit 1503 lezen we dat de Minderbroeders, wier archief volledig verloren gegaan is, een halve morgen bezaten in Veldhuizen. Dit stukje grond verkochten ze aan het Bartholomeus gasthuis, dat het bij hun anderhalve morgen kon voegen.²⁷⁴³

De laatste in meerdere stukken verdeelde strook van tien morgen groot lag in het westelijke deel van het gerecht, dat zoals we zagen Bijleveld werd genoemd. 2½ morgen behoorden aan het convent van Bethlehem. Het maakte deel uit van een tweetal goederen waarvan 15 morgen in de Harmelerwaard lagen en als geheel was het een gemengd bedrijf waar ook kaas werd gemaakt van koeienmelk. Het land in Veldhuizen mocht uitsluitend met koeien beweiden worden, zodat we het westelijke nattere deel van Veldhuizen, Bijleveld dus, in de zestiende eeuw niet meer als bouwland kunnen beschouwen.²⁷⁴⁴ Deze goederen werden in 1476 verkocht aan het convent door Arend van Zuylen van Blasenborch.²⁷⁴⁵ Ik vermoed dat Arends vader, Jan van Zuylen, die in 1454 het huis Blasenborch bij Houten in bezit kreeg, dezelfde is als de Jan van Zuylen in het morgenboek, die dan vijf morgen blijkt te hebben en dat kan vóór een erfdeling zijn.

Lenen

Tot slot is nog een korte blik op de leenverhoudingen in Veldhuizen gewenst. Het aantal lenen in Veldhuizen was ronduit laag te noemen. We telden er slechts een handvol en hebben in de bronnen geen verkleining van een leenhof gevonden. Wel een vergroting, door de opdracht uit eigen van negen morgen land, die vanaf 1403 leenroerig aan Nyevelt werden. Ook vraag ik me af of de 2½ morgen die in het leenregister van Nyevelt voorkomen niet vrij laat een leen zijn geworden; het betreft slechts een klein deel van een tiental morgens en de oudste belening is pas uit 1569, wat natuurlijk te wijten kan zijn aan de gebrekkige administratie die pas ten tijde van Walraven van Brederode werd aangevraagd nadat de vorige eigenaar van het kasteel de oude registers niet had overgedragen. Dankzij notaris De Wit, tevens stadhouders van de lenen, konden nog vele beleningen vanaf 1355 worden opgespoord.²⁷⁴⁶ Verder had de proost van Oudmunster hier reeds in de veertiende eeuw twee lenen van totaal 18 morgen. Aan de leenhof van Den Ham behoorde een flinke strook land nabij de Meerndijk waarop later de buitenplaats Buurwijk zou verrijzen. Sinds 1285 waren 12 morgen in het uiterste westen van Veldhuizen leenroerig aan de grafelijkheid en dit betrof voormalig allodiaal bezit van Frederik uten Ham, wat de Uten Hamme's nog eeuwenlang in achterleen gaven.

Aangezien er geen lenen in de leenkamers van Harmelen, De Haar en IJsselstein zijn aangetroffen (in tegenstelling tot het westelijke Bijleveld) blijft het bij deze 65 morgen leengoed, waarvan een deel vrij laat is gefeodaliseerd en dus geen aanspraak kan maken op een oude band met bijvoorbeeld Nyevelt. Minder dan tien procent van de grond in leenverband is vrij laag voor het studiegebied zoals we in andere gerechten hebben gezien.

Peter Mouwer ende Johan van der Mate aend die nederzide ende daer ic Johan Breye voerseyt den voerseyden Johan van Benthem den vryen eyghendom of ghegheven hebbe jaer ende dach te waren alse erfcoep recht is. Zegelt Johan Breye. De andere twee hebben geen zegel en verzoeken de schout te zegelen, Gijsbrecht Hugen Roden zoon.

²⁷³⁹ HUA, Vredendaal, inv nr 920-3 (18-01-1397): Komt voor schout en landgenoten en burens van Velthusen in Johans gherechte van Rynesse ridders, Johan van der Mate Petersz, en die verklaart in eweliken erfpachte ontfanghen te hebben van Johan van Benthem die helfte onderdeelt van negen morgen lants daer Johan Breye demen Aetsaert plach te heten ter zelve tijd den vryen eyghendom of ghegheven hadde.

²⁷⁴⁰ HUA, Buchel-Booth, inv nr 176, nr 1140. Hij overleed in 1484. Jan van Benthem was in 1410 mede-oprichter van de Sacraments broederschap in de Buurkerk, waar zijn zoon Peter medebroeder was in 1461.

²⁷⁴¹ HUA, Vredendaal, inv nr 920-4 (23-01-1478): die rechte helfte van een stuck lants houdende omtrent negen merghen lants mit alle horen toebehoren soe die gelegen sijn inden gerechte voerscreven dair dat convent van Iherusalem buyten Utrecht die wederhelfte of toe behoert

²⁷⁴² HUA, Vredendaal, inv nr 920-5 (14-12-1539): Wy Prior ende ghemeeen Convent der Regulier Oerden in voertyden des Convents van Vredendaell buten Utrecht nu Sint Johans binnen Amersfoerd (...) dat wy wittelicken ende voell vercoft hebben den prior ende convent vande Regulieren binnen Utrecht dat rechte vierendeell van neghen merghen lants daer die helfte off toebehoert tConvent Hyerusalem binnen Utrecht ende het ander vierendeell die Regulieren binnen Utrecht voerscreven. (...) op Velthusen aen die Meern ende Jan Geritsz te Alendorp nu ter tyt bruyckt, daer boven naest ghelant sijn jonckheer Johan van Rossum ende die kerck Sinte Ghertruydt tUtrecht mit hoer medewerckers ende beneden Johan Gheritsz voers ende joffrou Grauwerts erfgenamen mit hoir medewerckers.

²⁷⁴³ HUA, Bartholomeus gasthuis, inv nr 1717-3 (02-03-1503): Wij gardyaen ende gemeen brueders vandie mynre bruederen gelegen bynnen Utrecht doen kont allen ende bekennen mit desen onsen brieve alse dat wij vercoft hebben Sinte Bertelmeeus gasthuys gelegen bynnen Utrecht enen halven mergen lants alsoe gelegen is tot Velthuysen in Johans van der Borch gerecht in een weer lants van elff mergen lants dair van die vijftalve mergen lants of toebehoeren dat Convent van Vredendael ende vijftalf mergen lants dat Convent van Iherusalem gelegen bynnen Utrecht ende Sinte Bertelmeeus gasthuys voirs. anderhalve mergen lants ende Meerten Willemsz op Alendorp nu ter tyt bruyct.

²⁷⁴⁴ HUA, Bethlehem, inv nr 1324 (20-01-1565): vijffthien mergen hooch boullants in Hermelenrewerdt onder den gerechte van Vlueten gelegen daer sij luiden op wonende sijn, ende noch vijff mergen wijlants gelegen op Bilenvelt onder den gerechte van Velthuysen daer Peter Gijsbertsz van Heel boven ende die heeren van den Duijtschen huijse tUtrecht beneden naest gelant sijn.

²⁷⁴⁵ HUA, Bethlehem, inv nr 1274, f° 105 (anno LXXVI° in prefesto Agathe virginis): Item gecoft bij hande Herman Kroecks ende Jan Smaels teghen Aernt van Zuylen van Blasenborch die helft van vijftien mergen lants gelegen in Hermelenreweert ende die helfte van vijff mergen lants gelegen op Bilenvelt daer Wouter de Jonge die wederhelfte of toe behoirt.

²⁷⁴⁶ Kort, 'Repertorium Nijeveld', p. kol. 84.

8.3.3 Samenvatting

Zoals we begonnen met de constatering dat op Veldhuizen rond 1450 bijna de helft van de grond in handen van de ridderschap was, zo besluiten we met de conclusie van de vorenstaande analyse, waarvan niet alle resultaten in detail konden worden besproken. De onderstaande grafiek vat het onderzoek samen voor het volledige gerecht Veldhuizen inclusief de gedeelten Reijerscop en Rosweide:

Grafiek 8-5: Bezitsverhoudingen in Veldhuizen (ca. 1300-1777)

Dankzij de goede administratie van de secretarissen van Veldhuizen beschikken we over een mooie reeks oudschildboeken die gecombineerd met de reconstructie vanuit de morgenboeken de evolutie van de bezitsverhoudingen over een periode van 450 jaar laat zien.

De reconstructie voor het jaar 1300 is met grote zekerheid correct voor wat betreft het bezit van de ridderschap, toentertijd nog uitsluitend de ministerialen. Dat was met name doordat in vrij veel gevallen de bekende inheemse geslachten hier grond bezaten en doordat de oude instellingen hun bezit aan diezelfde categorie te danken hadden. Het jaar 1300 is een beetje willekeurig en moet gezien worden als laatste kwart dertiende tot eerste kwart veertiende eeuw. Vermoedelijk hebben de Johanniters hun goederen rond 1290 verworven zoals eerder beredeneerd, terwijl de overige oude instellingen de verwerving vanaf ongeveer 1350 inzetten. De datum 1300 geeft daarmee bovenal het moment vóór de verwervingen door geestelijke instellingen weer. De positie van de ridderschap blijkt dan met 70% zeer sterk geweest te zijn.

De oude abdijen hadden in Veldhuizen geen positie op kunnen bouwen met uitzondering van de abdij van Oudwijk die tussen 1311 en 1387 een halve hoeve verwierf en deze een eeuw later (kort voor 1474) aan het kapittel van St. Jan verkocht.

Over de langer periode bezien zijn de plattelanders de grote winnaars. Vanaf 1600 neemt het bezit van burenen zinderogen toe waarbij opvalt dat er veel plattelanders tussen zitten die strikt genomen landgenoten waren en buur elders. Opvallend is daarbij dat er burenen uit de gerechten Hoge en Lage Weyde waren, die blijkbaar wei- en hooiland in Reijerscop nodig hadden, waarbij de lagere prijs van groot belang moet zijn geweest. Men moet zich daarbij wel bedenken dat het honderden jaren heeft geduurd alvorens de plattelanders de grond in handen kregen.

In de categorie Overige komen vanaf de zestiende eeuw dijkgraaf en heemraden van de Meerndijk voor, die grond aankochten langs de Meerndijk.

Zoals eerder opgemerkt moeten de gegevens eigenlijk gecorrigeerd worden voor de kwalitatieve problemen met het materiaal. Voor zover de uitsplitsing van de deel-gerechten met hun verschillende ontginningsgeschiedenis mogelijk was (na 1536) kan het beeld als volgt verbeteren. De ridderschap had op de oude stroomrug in Veldhuizen rond 10% meer grond dan in Reijerscop, terwijl de burenen hier veel meer grond bezaten. Dat laatste voldoet goed aan de in een *cope* verwachte omvang van het burenenbezit.

Grafiek 8-6: Bezitsverhoudingen: het oude Veldhuizen versus Reijerskop en Rosweide (1536-1777)

Uit beide grafieken blijkt een sterke invloed van Utrechtse burgers, een invloed die in Reijerskop echter het grootst is geweest. Het zijn de 'usual suspects', te weten de bestuurlijke lagen uit de stad die blijkbaar in de positie waren te investeren. De al vaker gemelde interactie, samenwerking en verwantschap tussen het stedelijk patriciaat en de ridderschap moet hierbij niet uit het oog worden verloren: van de onderstaande 'clans' hebben de meeste leden ook het burgerschap verworven en zou men met evenveel recht van stedelijk bezit kunnen spreken. Het plaatje wijzigt daardoor toch niet zo veel en overduidelijk blijkt de positie van de Van Zuylen met 36% van de grond.

Tabel 8-2: De clans van de categorie ridderschap, bezit ca. 1450

Familie	Bezitter	Opp. in morgen
Van Zuylen		165,5
Culemborg	Culemborg, Gerrit van	12,00
Nyevelt	Nyevelt, Amelis van	2,00
	Nyevelt, de vrouwe van	19,50
	Nyevelt, Steven van	86,50
	Nyevelt, Steven van en Willem van Nyevelt	16,00
	Nyevelt, Willem van en jonker Gerrit van Culemborg	7,00
Renesse	Renesse, Jan van	3,50
Zuylen	Tol, Gelmer van de (= Gelmer van Zuylen)	6,00
	Zuylen, Gerrit Lamberts van	8,00
	Zuylen, Jan van	5,00
Andere		132,16
Bole	Bole, Frederik de	9,00
Drakenborch	Drakenborch, Frederik van	27,00
Grauwert	Grauwert, Berend	10,00
	Grauwert, Herman en Hugo	1,66
Haer	Haer, Claas Jansz van der	4,00
	Haer, Elias van der	7,00
Ham	Ham, Frederik uten	48,00
Oudaen	Oudaen, Zweder van	9,00
Overige	De heer van Breukelen	0,50
	Rijn, Boekel van	2,50
	Rijn, Zoude van	5,50
	Wijk, juffrouw van	3,00
	Winssen, Elisabeth van, Jan van der Weyde en hun kinderen	5,00

Gerrit van Culemborg was getrouwd met Gijsberta van Zuylen van Nyevelt, dochter van Jacob van Zuylen van Nyevelt en Elisabeth van Nijenrode. Jan van Renesse had tweemaal een Van Zuylen gehuwd en zal op die manier aan het land hier zijn gekomen, zoals we eerder zagen. Als het bezit van de Van Zuylen hier teruggaat op Van Harmelen (al dan niet via een tak Van Stoutenburg) zou met het bezit van de verwante geslachten Uten Ham en Van der Haer ook hier een sterke machtspositie hebben bestaan van de geslachten die drie ruiten in hun wapen hadden, de 'clan' Van Woerden. We vermoeden dat het merendeel van de geconstateerde 70% in het jaar 1300 in bezit was van deze 'clan'.

8.4 Themaat

Bij de bespreking van de rechten die aan kasteel Den Engh behoorden hadden we geconcludeerd dat dit kasteel de kern van een *curtis* heeft gevormd en dat Themaat vanuit Den Engh onder leiding van de daar zetelende meier was ontgonnen. Dit kon worden afgeleid uit de koppeling van gerecht en tienden, die leenroerig waren aan de bisschop van Utrecht en werden uitgegeven aan de Uten Enghe's. Grote delen van Themaat zullen oorspronkelijk als hooiland zijn gebruikt door de nabije bedrijven op het oude land. Gezien het topografische en institutionele verband dat tussen Den Engh en De Haar bestaat ligt het voor de hand dat Themaat het hooiland voor de verschillende *curtes* is geweest.

8.4.1 Ontginning

De voormalige polder Themaat, tegenwoordig een recreatieplas, is een van de latere ontginningsblokken van de regio: de percelen beginnen kort bij Den Engh en eindigen lang boven de Haar. Ze zijn volledig uitgezet tot aan de achterkade van Maarssenbroek en waar de ruimte dat toestond hebben ze de lengte van een typische cope ontginning. Maarssenbroek is een goed voorbeeld van een zesvoorling ontginning waarbij de ontginningsbasis, de Maarssenbroekse Dijk, exact parallel loopt aan de achterkade, de Oudenaarskade geheten. De ontginningen vanuit de Vecht zijn begonnen tussen 1050 en 1125. Aangezien Themaat slechts de ruimte heeft kunnen opvullen tot de Oudenaarskade, is er alleen in het westen ruimte geweest voor een zesvoorling.

Naar het oosten toe werden de kavels steeds korter omdat bij Den Engh de Maarssenbroeksedijk wel erg dichtbij was. Ten noorden van Den Engh is er nog een merkwaardige punt naar het noorden, die ook het gevolg was van de eerdere voltooiing van de regelmatige zesvoorling ontginning Maarssenbroek.

Voor Themaat was er niet bijster veel ruimte meer ten tijde van ontginning. In het noorden trof men de achterkade van Maarssenbroek, die de Ouwenaar werd genoemd. In het uiterste oosten trof men niet alleen de Lage Weide maar ook een stuk oud land dat tot de *curtis* Den Engh behoorde. In het zuiden was de ruimte bepaald door Wilderveld en Heemsmade. Deze grenzen geven dan ook weinig problemen bij de reconstructie van de ontginning. De westgrens ligt niet zo voor de hand als ze lijkt.

Afb. 8-18: Themaat

Regelmatig blok ten oosten van Ockhuizen

Het ligt wel voor de hand te veronderstellen dat de ontginners niet begonnen met onregelmatige vormen zoals ze in het kaartbeeld zo mooi te zien zijn ten noorden van Ockhuizen. Ook het gedeelte ten zuiden van Ockhuizen verradt door zijn onregelmatigheid een eerdere ontginning. De grond had hier een laagje klei van 70 cm waaronder een fors pakket zand lag. Qua bodem vertoonde het zo de kenmerken van oude bouwgrond.

De zoektocht naar regelmatige stroken leidt naar het gebied iets ten oosten van Ockhuizen. Langs de Thematerdijk (de punt) lag er een dikke laag klei vanaf het maaiveld tot 3-3½ meter diep. Ook lag Ockhuizen op zo'n dikke laag, iets ten noorden van de boerderijen zelfs ruim 4 meter dik. Ten noorden van de Ockhuizerdijk begon pas de hoeveelheid klei te verminderen. Deze gronden waren dan ook de afzettingen van de noordelijke Oude Rijntak.

Bij de bespreking van Wilderveld werd al aangestipt, dat de verkaveling met die van Themaat in het verschiets moet zijn ontworpen. Het kaartbeeld verradt, dat slechts een klein gedeelte van Themaat een zesvoorling kent, namelijk het stuk pal boven het westelijke deel van Wilderveld. Aangezien de ontginning van Wilderveld als basis voor die van Themaat werd genomen, zal de Eikslaan als zijkade naar het noorden zijn doorgetrokken. Niet helemaal tot aan de Oudenaar; men had blijkbaar de bedoeling een standaard zesvoorling uit te zetten en zo werd na 1250 meter de achterwetering gegraven. Deze Middelwetering loosde in de Oudenaar die ten zuiden van de Oudenaarskade werd gegraven – die de achterkade van Maarssenbroek vormde. De Middelwetering kwam ook voor als Uitschuit.²⁷⁴⁷ Ten noorden van deze dwarssloot werd de driehoek tot aan de Oudenaarskade ontgonnen. Hierbij is sprake van een losse ontginningseenheid: ook de kavelsloten liggen niet in het verlengde van die ten zuiden van de Middelwetering. Ook zijn er geheel andere bezitters van deze percelen zodat het goed denkbaar is dat deze driehoek een iets latere restontginning is.²⁷⁴⁸ Het lukte om dit bijna 750 meter oostwaarts vol te houden, een equivalent van 8 hoeven en daarna raakte men de achterkade.

De voortzetting van de Eikslaan is later als zijkade vervangen door de Ockhuizerlaan en Thematerkade. Reeds in de oudst beschikbare bron uit 1405 is dat dan ook de zijdwende van Themaat.²⁷⁴⁹ Bovendien vertelt ons de hoevenlijst uit 1307, dat het gerecht van Themaat 538 morgen groot was en dat komt overeen met het hele gebied tussen Den Engh en de Ockhuizerlaan/Thematerkade.

De westgrens van Themaat

De westgrens van Themaat lijkt dan de Ockhuizerlaan te zijn. Dat is echter niet het geval. De oorspronkelijke situatie kunnen we vaststellen dankzij archivalia van het Regulierenklooster en Kasteel de Haar. De meest oostelijke hoeve op het Haarveld komt in 1405 voor als Rode Hoeve. Verwijst deze naam al naar de ontginning, nog interessanter voor ons betoog is dat aan de bovenzijde de jonkheer van Gaasbeek met zijn zijdwinde, strekkend van zijn gerecht van Themaat werd gesitueerd.²⁷⁵⁰ Een latere leenbrief vermeldt dat aan die kant de Regulieren land hebben. Het cartularium van dit klooster bevat een zo goed als compleet overzicht van alle giftbrieven waaronder de volgende schenking: *Anno 1401 Jan vander Haer Willemss. gheeft over tgasthuijs inde Enghell tAernhem vijf mergen lants ghelegghen op Themaet, daer heer Vrederick van Zulen ridder boven ende die zijdwijn die den gherechte van Themaet toebehoert beneden naestghelegghen is.*²⁷⁵¹ Toen de burens van Themaat ten behoeve van de kerkfabriek in Vleuten hun laan verkochten werd vermeld dat de Regulieren aan de ene zijde lagen en *den sloet int ghesceyt van tHairuelt* aan de andere zijde.²⁷⁵²

Andere onregelmatigheden zijn te zien ten oosten van de oude zijdwende, waar de percelen hier en daar een blok-vorm hebben. Dit is overigens kenmerkend voor de oude bewoningsgebieden waarvan zeker ten noorden van kasteel De Haar sprake is geweest. De Ockhuizerdijk werd de ontginningsbasis voor de strookvormige garen die naar het noordelijkste puntje van het gebied liepen. Het gedeelte ten oosten van de oude zijkade werd Ockhuizen genoemd.

Ockhuizen vormde een vast onderdeel van Themaat maar wel werd vaak afzonderlijk vermeld, zo werd de schouwbrief uit 1573 opgesteld voor de geërfden *van Themaat ende Okhuizen in den Carspel van Vleuten*.²⁷⁵³ Vermoedelijk verwijst ock- naar ook van het werkwoord oken = vermeerderen; men vergelijk het latijnse *augeo*. Het gaat dan om een latere ontginning waar huizen prima konden worden gebouwd op de stevige ondergrond van de noordelijke Rijntak die hier had gestroomd. In het oude register van graaf Floris uit 1285 vinden we *Ghisebrecht bar Loefs sone driepont ghehts vte sire woninghen t Oechusen*. Deze Gijsbert was een broer van Frederik Loefsz die 12 morgen op Bijleveld aan de graaf opdroeg

²⁷⁴⁷ HUA, Dorpsrechten 2059, f° 217 (1792 sept 1).

²⁷⁴⁸ Zo Storm van Leeuwen, die het graven van de Middelwetering plaatst na 1226.

²⁷⁴⁹ GAU, Fundatie Ruysch 683-1 (1405 St. Margrietavond): Gijsbrecht Boekel van der Haer beleent Peter Ruysch met een hoeve lants op Haervelt gheheten die Rode Hoeve daer die here van Apcoude naest ghelant is mit ziinre zydwende streckende van zinen gherecgt van Themaet aende overzide ende haer Loef van Ruwele ridder mit zes merghen lants die hi hout vanden here van Vyanen aen die nederzide.

²⁷⁵⁰ Kort, 'Repertorium De Haar', nr. 14 (1405 juli 12).

²⁷⁵¹ HUA, Klooster Vredendaal, Cartularium inv nr 871 f° 233.

²⁷⁵² HUA, Klooster Vredendaal, inv nr 870, f° 38 (1481 april 15): *een laen also die ghelegghen is mit horen toebehoren op Themat inde gherechte voirc ende is streckende vande Natencamp voirt op aen Ockhuysenre laen toe dair den sloet int ghesceyt van tHairuelt allanges aen de een zide ende die prior ende convent voirt allanges an die ander zyde naest ghelegghen sijn.*

Nadere gegevens in HUA, Klooster Vredendaal, inv nr 870, f° 37-38 (10-02-1480): *Middenboven: vierdalue hont lants [ruimte] Themat: Aue Willam Foeyten wedue ende Lambert Foeyt hoir soen verklaren te hebben verkocht aan prior en convent der kanunniken en regulieren binnen Utrecht die rechte helfte van seuen hont lants ghelegghen op Themat dair die wederhelft of toebehoert Jan Eggert Spirinx ende sijn wijf dair Ockhuysenre laen bouen ende die Regulieren voirs selue beneden ghelant sijn.*

²⁷⁵³ Moorrees en Vermeulen, Groot Plakkaatboek, II, p. 426, Schouwbrief van Themaat en Ockhuizen (03-01-1573).

en die we identificeren als heer van Den Ham. Mogelijk betreft deze vermelding een van de boerderijen die hier in de middeleeuwen stonden.

Rechtsmacht en tienden

Bij de grootschalige ontginningen heeft de bisschop het kapittel van Oudmunster ondanks, of juist, door de sterke positie in Vleuten niet betrokken. Evenals in het gebied ten zuiden en ten westen van Vleuten is ook de ontginning van Themaat door een bisschoppelijke ministeriaal georganiseerd, hoogstwaarschijnlijk door een telg uit het geslacht Uten Engh/Uten Ham.²⁷⁵⁴

De hoefslaglijst voor het onderhoud aan de dam bij Hopenesse vertelt ons, dat het gerecht Themaat aanvankelijk ongesplitst was: *Op Themat in Barents gherecht van den Enghe XVI½ hoeve X morgen*.²⁷⁵⁵ Met hoeven van 32 morgen is dat dus 538 morgen. Na de splitsing van het gerecht, die tussen 1314 en 1349 heeft plaatsgevonden waren er twee gerechten: 520 morgen Gaasbeeks gerecht, en 31 morgen Uten Enghe gerecht.²⁷⁵⁶ Belangrijk is echter, dat in de dertiende eeuw er een ministeriaal was die zowel de hofstede Den Engh als de aangrenzende ontginning met de lage rechtsmacht als bisschoppelijk leen had.

Ook de tienden moeten oorspronkelijk ongedeeld zijn geweest. Volgens de lijst van leenmannen van bisschop Florens uit 1379 hield Claas uten Enghe van de bisschop het kasteel Den Engh met duifhuis en 28 morgen land alsmede *half den tienden van Themaet in des heren daghelix gherechte van Abcoude*.²⁷⁵⁷ Deze belening komt ook voor in de latere leenregisters.²⁷⁵⁸ De bisschoppelijke leenregisters bevatten echter nog een tiend, te weten *een tiende gelegen tot Ochusen mitten smalen tienden, item een tienden van Temaet mitten smalen tienden ende mit allen boeren toebehoeren*.²⁷⁵⁹ Hiermee werd in 1394 Willem van Abcoude beleend, dus het gaat om afzonderlijke tienden. De helft van deze tiend aan de juffrouw Van Lantscroon behoorde. Dat lijkt strijdig met het voorgaande maar is het toch niet. De heer van Den Engh namelijk gaf namelijk de van de bisschop gehouden tiend in achterleen uit zoals blijkt uit de leenregisters van de hofsteden Den Engh en Zuilenburg, kastelen die beiden een leenkamer hadden en lange tijd beide in bezit waren van de Uten Enghe's, waardoor de leenkamers deels gecombineerd werden. Terwijl de oudste belening van Den Engh uit 1563 ten behoeve van Gijsbert van Lantscroon geschiedde, weten we uit de leenregisters van Zuilenburg dat in elk geval in 1436 Rotaert van Lantscroon deze tiend hield. Uit beide registraties blijkt inderdaad dat het om de grote en smalle tiende op Themaat gaat.²⁷⁶⁰

8.4.2 Bezitsverhoudingen

De reconstructie van Themaat kan zoals elders ook het geval is niet in alle details worden besproken. Dat is echter ook niet nodig omdat de hoofdlijnen al snel duidelijk worden. Het gerecht was met 575 morgen flink groot terwijl er in 1512 slechts 13 en in 1525 nog maar 11 huishoudens waren met een totale fiscale waarde van 8 – iets beneden het gemiddelde.²⁷⁶¹ Opvallend waren de hoofden van de huishoudens waar op basis van hun patroniem vijf broers lijken te hebben gewoond. En dat was ook zo; Gerrit, Jan, Hendrik, Taets en Peter waren de zonen van Egbert Gerritsz van der Wel, die in de vijftiende eeuw 24 morgen op Themaat in eigendom had, want hij was een niet onaanzienlijke nakomeling van de heren van De Haar. De zoons voerden de achternaam niet meer, de band met De Wel was inmiddels verloren gegaan. Herenboeren waren ze zeer zeker. Gerrit had een bedrijf op Themaat van 39½ morgen (waarvan slechts 2½ eigen land) en Hendrik pachtte 38 morgen. Nu was het zo dat een bedrijf meestal uit stukken grond in het gerecht bestond waar de boer woonde. Uitzonderingen waren er bij nauwe verbondenheid tussen de gerechten zoals dat bij Vleuten en Themaat het geval was. Zowel Gerrit als Hendrik hadden ook in Vleuten nogal wat pachtgrond zodat hun bedrijven totaal 54½ respectievelijk 81 morgen groot waren. Hendrik woonde op Ockhuizen in een van de boerderijen die hier in de dertiende eeuw voorkomen, op de stroomrug van de noordelijke tak van de Oude Rijn, die hier vanaf Vleuten om De Haar heen liep.

Jaars	Gerecht	Totale oppervlakt	Aantal unieke eigenaren	Gemiddeld bezit per eigenaar	Aantal pacht-contracten	Gemiddelde omvang pachtcontra	Aantal unieke pachters	Gemiddelde bedrijfsgrond	Gebruikers met eigen grond	Oppervlakte eigen gron	Gemiddelde eigen gron	Percentage van het lan	Fragmentatie eigenaar-gebruiker	Ratio contracten per eigenaar	Ratio contracten per gebruiker
1460	Themaat	575	48	11,98	58	9,91	36	15,97					1,33	1,21	1,61
1501	Themaat	575					30	19,17							
1536	Themaat	575	64	8,98	85	6,77	35	16,43	4	57	14,25	10%	1,83	1,33	2,43
1600	Themaat	575	59	9,75	77	7,47	37	15,54	9	67,17	7,46	12%	1,59	1,31	2,08
1685	Themaat	575													

²⁷⁵⁴ Zie terug bij de bespreking van Den Engh, 6.7.

²⁷⁵⁵ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, pag. 168.

²⁷⁵⁶ RAU, Staten Landsheerlijk, inv.nr. 345, f°160-163. HUA, Oudmunster, inv nr 1178-1 (09-04-1349): Nicolaus de Zulen ontvangt in lijfpacht *septem iugera sitam super Themaet in iurisdictione domini de Apcoude, quorum confines tales sunt superius possidet dominus Jacobus de Zulen miles inferius prefatus Nicolaus de Zulen*.

²⁷⁵⁷ Muller, 'Lijst der leenmannen', p. 683.

²⁷⁵⁸ Maris, *Repertorium*, nr 95 p. 83 (09-04-1434): *Den halven tyenden van Themaet als die gelegen is in den selven kerspel* [van Vloeten] Melis uten Enge, ridder, *in alle dien selven recht als t Claes uten Enge, zijn broeder, van Ons ende van onsen Gestichte te houden plach ende als men onss Stichts leen mit recht sculdich is te holden* na opdracht door Lijsbet Claes'dochter uten Enge met haar mombor Melis uten Enge, ridder, en haar verwanten van haar vier vierendelen van de leengoederen, welke haar Claas, haar vader, *mitter doden hant geruynt heeft*.

²⁷⁵⁹ Maris, *Repertorium*, nr 94 p. 82-83 (1394 op/na feb 10). Na de dood van Willem en diens zoon Gijsbert, die waarschijnlijk in 1405 werd beleend, verzocht Jacob van Gaasbeek van Abcoude dit leen.

²⁷⁶⁰ Kort, 'Repertorium Den Engh', nr. 2 en Kort, 'Repertorium Zuilenburg', nr. 11

²⁷⁶¹ HUA, Staten landsheerlijk, inv nrs 372 en 373.

Als zelfs deze grote pachtboeren al bijna geen eigen land hadden, wie bezaten dan dat hele grote gerecht ten noorden van Vleuten? Het antwoord is wederom te vinden in de positie van de ridderschap.

Grafiek 8-7: Bezitsverhoudingen op Themaat (ca. 1450)

De grafiek laat zien dat er in de vijftiende eeuw een bijna onwaarschijnlijke 56% van het land in handen was van de ridderschap, waarbij we, inmiddels gewapend met zoveel bevindingen, wel kunnen bevroeden dat dit percentage terug in de tijd nog hoger is geweest. Het aandeel gebruikers met eigen grond was erg laag op Themaat en dat is in het licht van de bovenstaande grafiek verklaarbaar want burenbetijt was er nauwelijks. Een kort onderzoek is nu nodig om te bepalen of de ridderschap voorheen een nog sterkere positie had.

De eerste casus waarmee we nog verder terug in de tijd gaat is meteen een interessante. Terwijl een stuk land van elf morgen op Themaat in het morgengeld is verantwoord onder de naam van een buur, behoorde het eerder aan de ridderschap. Toch is het niet zo dat er een transport van ridder naar buur heeft plaatsgevonden, immers een overdracht tussen deze groepen was zeldzaam en mogelijk 'not done'. Wat er gebeurde is het volgende. In 1380 werd Ernst van Steenre door de burggraaf van Montfoort beleend met elf morgen land op Themaat. Ernst was gehuwd met Adelisse, een dochter van Willem van Montfoort. Adelisse was al eerder getrouwd geweest en weduwe van Godschalk Vrenke. Het leen zou komen op Herman van Steenre of op de broers Godschalk of Willem Vrenke.²⁷⁶² Uiteindelijk volgde Herman in het leen, die het in ruil voor een ander goed opdroeg aan de leenheer. Vervolgens machtigde burggraaf Johan van Montfoort in 1414 Hendrik van den Rijn om dit land over te dragen aan wie hij wilde en hij deed dat aan deken en kapittel van de Dom, nadat schout, landgenoten en burenen van Themaat hun toestemming hadden verleend.²⁷⁶³ Vervolgens werd het land, dat zich uitstreckte van de Thematerdijk tot aan de Middewetering, verpacht aan Egbert van Amstel voor de duur van 15 jaren.²⁷⁶⁴ Een latere pachtbrief wist te melden dat deze elf morgen gemeender voor lagen in een weer van 21 morgen.²⁷⁶⁵

Aan de oostelijke zijde van deze elf morgen lag volgens de opgave uit 1414 land van het Nicolaasaltaar in de kerk van Vleuten. Dit betrof tien morgen land die ten behoeve van de oudschildheffing in 1536 op naam van Baldewijn stonden. Volgens een pachtbrief van enkele jaren later betrof het inderdaad *een vicarie tot Vlueten dair heer Baldewijn cappellaen opten Ham besitter off is*.²⁷⁶⁶ Dit land was in 1301 door Hubertus van Themaat geschonken aan dit altaar. Het

²⁷⁶² Kort, 'Repertorium Montfoort', nr. 288. Details in Fruin en Cosquino de Bussy, Catalogus, Regest 254 (1414 rond november 11) Burggraaf Johan verklaart dat hij Henric van den Rijn gemachtigd heeft om 11 morgen land op Themaat die zijn neef Herman van Steenre van hem te leen gehouden heeft, te vervreemden en dat Herman zich heeft verbonden om hem voor Mei 1415 zekere 10 morgen land aan de Oude Rijn op te dragen. Regest 121 (16-09-1380) Heynric, heer van Montfoort, beleent Eerst van Steenre met 11 morgen land op Themaet, met 5 hont land in het kerspel van Lynscoten en met 4 morgen land te Achthoven, onder voorwaarde dat deze goederen zullen vererven op Herman, zoon van Eerst en zijn vrouw Adelyse, dochter van Willem van Montfoort, en daarna op Goetscalc en Willem, Hermans broers, zoons van Goetscalc Vrenken.

²⁷⁶³ HUA, Domkapittel, inv nr 1539-1 (14-11-1414): *Johan borchgrave van Montfoirde doen cond ende kenlijc allen luden dat wij gemachticht hebben ende machtigen mijt desen zelven onsen openen brieve Henric vanden Rijn enen vrijen eigendom van ons wegen te geven soe wie hij wil van zulken elf margen lants als Harman van Steenre van ons te leen te houden plach soe die gelegen sijn op Themaet dair aenden overen egge naest gelant is Sinte Nyclais outaer inder kercken tot Vloeten ende aenden anderen egge Hüge Gerijt Aernts soens erfnamen*. De akte van Herman in HUA, Domkapittel, inv nr 1539-3 (17-11-1414): Herman van Steenre, knaap, verklaart dat hij afziet van alle rechten *tot behoef der eersamer heren des dekens ende capittels ten Doem Tutrecht* die hij mocht hebben aan deze 11 morgen *alsoe als die gelegen sijn op Themaet inden kerspel van Vlueten daer boven Sinte Nicolaes outaer inder kercken tot Vlueten ende beneden Hughe Gherijts Aernts soens erfnamen dat nu is Ghijsbrecht van Raephorst ende Johan van Heeswijck mit lande naest gelegen sijn*.

²⁷⁶⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 1540-1 (10-12-1414): Deken en kapittel geven voor 15 jaar in pacht aan Egbert van Aemstel *elf mergen lants gelegen op Themaet inden kerspel van Vlueten in des joncheren gerechte van Gaesbeke daer boven sinte Nicolaes outaer inder kercken tot Vlueten ende beneden Hughe Gherijts Aernts soens erfnamen dat nu sijn Ghijsbrecht van Raephorst ende Johan van Heeswijck naest gelant*.

²⁷⁶⁵ HUA, Domkapittel, inv nr 1541-1 (13-02-1557): Pacht voor Cornelis Ghijsbertsz van Coten *die rechter helfte van elff mergen lants gelegen op Themaet daer van die wederhelfte toebehoert die vrouwe ende convent vanden Dael, leggende gemengder voren in een weer lants van 21 mergen*.

²⁷⁶⁶ HUA, Domkapittel, inv nr 1540-3 (12-08-1541)

maakte toen deel uit van een hoeve waarvan andere onderdelen ook door Hubert werden geschonken. Een morgen land die hij ter viering van zijn mis aan de Vleutense kerk opdroeg had hij van ene Everard, zoon van Swinolda, gekocht.²⁷⁶⁷

Aan de westzijde van de genoemde elf morgen blijkt in 1414 Jan van Heeswijk geland te zijn, terwijl een oorkonde uit 1541 hier het convent van St. Cecilie vermeldt.²⁷⁶⁸ Het convent verwierf dit land in 1436 toen Hadewich, de weduwe van Jan van Heeswijk dit land van de hand deed. Het convent was geïnteresseerd in de aankoop omdat het al meer land op Themaat had verworven. De overdracht betrof 3½ morgen land dat in twee kavels lag. Het eerste van twee morgen lag in een weer van 14½ morgen groot, waarin de abt van Oostbroek een halve morgen toebehoorde en St. Cecilie twee morgen. De niet vermelde 11 morgen moeten die van de Dom zijn geweest. De resterende 1½ morgen lagen gemeender voor met 1½ morgen land die De Geer werden genoemd en ook aan St. Cecilie behoorden.²⁷⁶⁹ Het Domkapittel verkocht zijn land op Themaat niet zodat St. Cecilie zich in 1532 tevreden moest stellen met het stukje van de abdij van Oostbroek dat toen verkocht werd.²⁷⁷⁰ Doelgerichte verwerving was zeker mogelijk, concentratie van landerijen ook, maar soms moest men heel veel geduld hebben om bezit te kunnen afronden.

Afb. 8-19: Acht morgen land op Themaat

In de middeleeuwen bezit van het Regulierenklooster Vredendaal. Noorden links. (HUA, Burgerweeshuis, inv nr 251 kaart 33, Hendrik Verstralen anno 1628)

Links de locatie van deze acht morgen, alsmede een uitsnede van de kadastrale kaart waar: groen weiland, paars bouwland en geel hooiland.

Het regulierenklooster Vredendaal, bezat vijf morgen land op Themaat, die in 1419 werden verworven na overdracht door het St. Petersgasthuis in Arnhem.²⁷⁷¹ Gelukkig bevatten de cartularia van de regulieren ook de transfix, waaruit blijkt dat dit gasthuis in 1401 eigenaar was geworden dankzij een schenking door Jan Willemsz van der Haer.²⁷⁷² Het

²⁷⁶⁷ OSU V, nr. 3000 (1301 feb 3): *In nomine Domini, amen. Ego Hubertus de Themate lego seu do pro salute animae meae, primo do X. jugera terrae super Thematen de his mansis terrae, quae colit Joannes Tol ad altare beati Nicolai in Vloten in inferiori parte praedictae terrae. Quodsi sacerdos de Vloten nollet consentire, quod capellanus ad praedictum altare celebret pro praedicta terra, volo, quod praedita X. jugera terrae fiant ad altare beati Nicolai ad sanctum Jacobum in Trajecto. Item, do unum juger terrae, quod emi erga Everardum, filium Swinoldis, ad memoriam meam in Vloten. Item, unum juger terrae de praedictis his mansis de parte inferiori ad illuminationem ecclesiae in Vloten. Item, puero meo et Margaretae de tribus fertellis terrae domini de Sulen. Item, quicquid superhabundatur de sex jugeribus, hoc puero meo praedicto do. Ad sanctam terram quator libras. Item, domum et partem meam de area, in qua domus constructa est, et equum meum, committo domino Henrico de Bouchout et abbatissae sancti Servatii, ut cum eis solvant omnia mea obligata. Item, si praedictus puer moritur, sine liberis legitimis, volo, ut una pars de terra sibi data, hominibus meis, una pars conventui S. Servatii, et tertia pars ad ecclesiam in Vloten ad illuminationem ibidem dimittantur. Item, duo jugera terrae ad sanctum Servatium de terra, in qua Tol manet, de parte inferiori ad pitantiam conventus in meo anniversario. In testimonium praesentium literarum, quas nos commendator Sanctae Katerinae, abbat. Sancti Servatii et Joan. Friso, rector et presbyter S. Jacobi cum sigillis nostris ad munimen duximus roborandas. Dat. anno Domini XIIIc. primo, in crastino purificationis Beate Mariae virginis gloriosae.*

²⁷⁶⁸ Zie noot 2766.

²⁷⁶⁹ HUA, St. Cecilie, inv nr 943-1 (26-7-1436): Voor Splinter uten Ham, schout op Themaat in het gerecht van de jonker van Gaasbeek, buren en landgenoten komt Hadewich Jans weduwe van Heeswijk met haar zoon Jan en ze vragen oordel over die vierdehalve merge lants alsoe alsoe gelegen sijn inden gerechte voirscreven daer die twee merge lants of gelegen sijn in een weer lants van vijftienhalven merge lants mit gemengder vore daer den abt van Oestbroeke by Utrecht enen halven mergen of toebehoert ende twe mergen den joncfrouwen ende besloten convente van Sinte Cecilien bynnen Utrecht inder Nuede, des boven die alinge were voirscre. die heren vanden Doem tUtrecht naest gelegen syn ende beneden Henric van Ghent naest gelant is, ende daer den anderhalven mergen lants gelegen syn mit gemengder vore mit anderhalven mergen lants die den joncfrouwen ende besloten convente voirscre. toebehoren ende geheiten is den Gheer, des boven dese alinge drie mergen lants naest gelegen is Elyaes vander Mye ende beneden naest gelegen is Tematerweteringe.

²⁷⁷⁰ HUA, St. Cecilie, inv nr 943-2 (24-1-1532): Abt van het convent van Oostbroek, Johan van der Borch, transporteert aan het convent van St. Cecilie een halve mergen gelegen op Themaet gemengder vore mitten selven convente van Sinte Cecilie in een campe lants van drie mergen geheiten die Gheere, daer Cornelis die Ridder mit eener geere lants van drie mergen boven ende Thematerweteringe beneden.

²⁷⁷¹ HUA, Vredendaal, inv nr 871, f° 233 (1419 St. Jacob midzomer): voor schout Splinter uten Hamme schout op Temaet in mijns liefs ioncheren gherecht van Gaesbeeck kwamen Pelgrim de Wael en Govert de Koning en ze toonden een gave brief met stadszegel van Arnhem, met verzoek om vanwege het Sint Peters Gasthuis te Arnhem voor het gerecht van Themaet te transporteren aan den prior en den ghemeeen convent vande Regulieren tUtrecht den vryen eighendom van vijf morgen lants alsoe alsoe gheleghen sijn inden gherechte voirscre., daer boven naest ghelant sijn iacobs erfnamen van Zulen heren Vredericks sone ridders ende beneden die zijtwijn die den gherechte van Themaet toebehoert.

²⁷⁷² HUA, Vredendaal, inv nr 871: Korte notitie boven de eerste akte: Anno 1401 Jan vander Haer Willems. gheeft over tgasthuys inde Enghell tArnhem vijf mergen lants gheleghen op Themaet, daer heer Vrederick van Zulen ridder boven ende die zijtwijn die den gherechte van Themaet toebehoert beneden naestgheleghen is.

stuk land was gelegen tussen Jacob Frederiksz van Zuylen (oost) en de zijdwinde van Themaat (west). We zien dus ook hier dat de herkomst van het land weer bij de ridderschap gezocht moet worden.

Een opvallend bezit was de 27 morgen land die de Johanniters waarschijnlijk in de veertiende eeuw hadden verworven. Het was verdeeld in een stuk van ruim elf morgen en een complete hoeve. De elf morgen grensde aan land van Bernard uten Engh (en daar lag inderdaad land dat bij het kasteel hoorde) en de hoeve grensde weer aan de elf morgen. Zoals in de meeste gevallen is niet bekend wanneer dit land was geschonken, maar het zal – analoog aan wat we in Veldhuizen zagen en De Haar – in het eerste kwart van de veertiende eeuw verworven zijn van een riddermatige, waarbij we in dit geval aan een Uten Engh denken gezien de locatie van dit land pal naast het stamgoed van deze familie.²⁷⁷³

Tot slot nog een stuk land van het kapittel van Sint Jan, dat ook van de ridderschap afkomstig blijkt te zijn. In 1397 verpachtten deken en kapittel aan Aleyd, Hendrik Rover van Zuylen's vrouw, dochter van Peter Mouwerkijn, de tienden in Harmelen, land in Vleuten en op Themaat *van welken derdehalf morghen lants voerscreven onser kerken Henric de Rover ende joncfrou Aleyd siin wiif den vryen eyghendom of ghegheven hebben*.²⁷⁷⁴ Deze Hendrik de Rover was een zoon van Wouter van Zuylen en Haze van Montfoort. Haze (Hadewich) was een dochter van de burggraaf Hendrik de Rover, vandaar dat de naam Rover werd gevoerd door een Van Zuylen.²⁷⁷⁵ Deze tak van de Van Zuylen bezat kasteel Batestein bij Harmelen, en ik vermoed dat de goederen van deze tak ook teruggaan op bezit van de Van Harmelens.

De verschillende leenhoven met land op Themaat

De opvallend onbeduidende positie van kloosters en kerken geeft nog een aardig weetje prijs. Het blijkt namelijk dat het klooster op de Beatenberg in Koblenz een stukje land van 2½ morgen op Themaat bezat dat naar de naam *de Lijscamp* luisterde, wat zal samenhangen met het soort gras dat er groeide. Dit verafgelegen klooster had in de persoon van Steven Witvoet, vicaris in de Utrechtse Dom, een rentmeester en deze verkocht in 1457 voor schout en burens van Themaat dit stukje land aan Steven Willemsz van Zuylen van Nyevelt. Steven had al besloten dat hij het zou transporteren aan de Domproosdij en aldus geschiedde.²⁷⁷⁶ Een proosdij nam doorgaans land op in een leenverband en dat gebeurde hier ook, en zo werd Steven een paar maanden later beleend door de domproost. De belending is interessant, want er blijkt uit dat zowel aan de oost- als aan de westzijde de Van Zuylen waren gelegen. Waarschijnlijk kwam het ook uit hun bezit. Het leen werd voortaan gecombineerd met een ouder leen, dat pal naast de kerkweg naar Themaat lag en dat hierdoor grensde aan het kerkhof, alsmede het kasteel Zuylevelt, dat toen ook in handen van Steven was.²⁷⁷⁷

Een vreemde eend in de bijt lijkt het bezit van St. Nicolaas in Abcoude. Dit gaat ongetwijfeld terug op bezit van de Van Zuylen, die uiterlijk halverwege de veertiende eeuw gerechtsheeren van een groot deel van Themaat waren geworden. Dat de Van Zuylen hier toen al een positie hadden opgebouwd blijkt ook uit de overdracht in het jaar 1311 van 8½ morgen land door Steven van Zuylen aan de abdij van Mariëndaal.²⁷⁷⁸ De aanwezigheid van deze familie blijkt ook uit de leenhof van Zuilen waaraan drie stukken land op Themaat waren verbonden met een totaal van ruim 20 morgen.²⁷⁷⁹ Het statische karakter van leenhoven, waarbij overigens veelvuldig verkleining plaatsvindt en nauwelijks vergroting, kan niet zomaar eeuwen terug worden geprojecteerd, maar aangezien deze lenen rond 1400 al aan Zuilen waren verbonden zal dat rond 1300 ook zo zijn geweest. Verder terug in de tijd is mijns inziens een vraagteken. Zoals

²⁷⁷³ Van Winter, *Sources*, p. 272: *Item op Themat 11 iugera et 2½ hont terre quibus dominus Bernardus uten Enge miles propius iacet cum terra a parte orientali et domus nostra personaliter cum uno manso terre a parte occidentali*. Inzake de hoeve is het originele stuk sterk beschadigd. Goed leesbaar is: *Item op Themat 16 iugera*.

²⁷⁷⁴ HUA, St. Jan 194-1 (21-05-1397).

²⁷⁷⁵ Beelaerts van Blokland, 'Voornamen', p. 247

²⁷⁷⁶ Drossaers, *Nassause Domeinraad* I, deel 3, Regest 1716 (09-08-1455): Prior en convent der Karthuizers op Sinte Beats berch buiten Cove-lens machtigen Steven Witfoet, vicaris in den Doem te Utrecht, hun rentmeester, om 2½ morgen land geheten de Lijscamp en gelegen te Themaet, over te dragen aan Steven van Zulen van Nyevelt of een ander. Aldaar, regest 1760 (13-01-1457): Ghijsbert Hughenz, schout van Themaet, oorkondt dat voor hem en burens Steven Witvoet, vicaris ten Dom te Utrecht, na overlegging van de volmacht (regest 1716) hierin opgenomen, 2½ morgen land aldaar geheten de Lijscamp heeft verkocht aan Steven van Zulen van Nyevelt Willemsz. ten behoeve van de Domproosdij.

²⁷⁷⁷ HUA, Domkapittel, inv nr 2368-1 (achterin), f° 53v. De domproost beleent *Steven van Zuylen van Nyevelt Stevens zoen die hij heeft bij joncfrouwe Gheertruden sinen geechte wive Goesens dochter van Bryenen vier merghen lants also also die ghelegheyn sijn in dat kerspel van Vloeten in Frederick gerecht uten Hamme dat hij vanden heren van Oudemunster tUtrecht in pacht heeft, dair boven naest ghelegen ys den Kercwech diemen wt Vloeten gaet op Themaet ende beneden die heren van Oudemunster tUtrecht voirscreven. Ende noch hebben wij Steven van Zulen van Nyevelt Stevens zoen voirgenoemt verlyet ende verleent, verlyen ende verlenen derdalven merghen lants geheiten den Lyeskamp also also die ghelegen sijn op Themaet in des joncheren gerecht van Gaesbeeck dair die greve van Oestervant heer tot Zulen boven ende Frederick van Zulen van Nyevelt ende sijn medewerckers beneden naest ghelant sijn*.

Zijn vader Steven Willemsz van Nyevelt doet hulde.

²⁷⁷⁸ HUA, Mariëndaal, inv nr 9.

²⁷⁷⁹ Kort, 'Repertorium Zuilen', nrs. 80-82: 1) 11 morgen (boven: de leenheer met een kamp en de heren van St. Marie te Utrecht met een kamp, behorend aan een altaar in hun kerk, beneden: Hugo van Vleuten, Hugo Grawart en Thomas uten Broek gemeen met een kamp). Leenman in 1409 Jacob van Zuylen Frederiksz., leenman 1541 Cornelis van der Maet, oudste zoon van Hildegonde, dochter van Steven van der Zevender. Dat was een van Zuylen. De weduwe Vermaet heeft volgens de fiscale documentatie uit 1536; 2) 7 morgen in het kerspel Vleuten op Themaat in het gerecht van de heer van Abcoude, boven: Jacob van Zuilen, beneden: Gijsbert van IJsselstein. Leenman in 1410 Egbert Gerardsz. van Amstel, leenman in 1505 Herman van Ravenswaay; 3) 2½ morgen op Themaat, boven: de heren van St. Katherijne, beneden: Scutter Bolenz. Leenman in 1409 Gijsbert Willemsz van Vleuten, 1518 Hubert Melisz, 1530 Steven Gijsbertsz van Zuylen.

bij Veldhuizen bleek waren de heren Van Zuylen in veel gevallen in de rechten van de Van Stoutenburgs getreden, die weer veel goederen hadden verworven van de Van Harmelens.

Ik vermoed hier op Themaat een vergelijkbaar proces, namelijk dat de goederen van de Van Harmelens zijn verdeeld. Dat verklaart ook waarom de heren van IJsselstein op Themaat goederen hadden; een deel van de Harmelense goederen was immers op hun overgegaan. De leenhof van IJsselstein had dan ook een leen op Themaat, zij het van slechts 4 morgen groot. Frappant is wel dat aan de oostzijde de heer Van Zuylen wordt genoemd en aan de westzijde de leenman, en dat was in 1361 Hugo van Amstel.²⁷⁸⁰ Als de bewaarde archivalia van de vele leenkamers in de regio een betrouwbaar beeld geven van het leenroerige bezit dan kunnen we stellen dat bijna 75 morgen van de 575 morgen (13%) een leenband had. Dit leengoed komt op naam van de leenman in de fiscale registratie voor en zo kan worden uitgezocht dat Egbert van Amstel 40 morgen land aanbracht waaronder lenen van verschillende leenhoven. Deze Van Amstels wisten snel een aanzienlijke hoeveelheid land te verwerven en hadden op Themaat een versterkte woning met grachtenstelsel.²⁷⁸¹ Dat de lenen aan elkaar grensden blijkt onder meer uit het leenregister van de grafelijkheid, waarin zeven morgen op Themaat aan Egbert van Amstel werden uitgegeven waarbij dit land bleek te liggen tussen leen van Zuilen en leen van IJsselstein, die inderdaad ook in handen van Egbert waren.²⁷⁸²

Merkwaardig is nog een leen van drie morgen land op Themaat van de hofstede Ten Bosch.²⁷⁸³ Het lag tussen de Ouwnaar (de achterwetering van Themaat) en land van Hugo van Amstel in. Het huis Ten Bosch lag bij Uitermeer en had 24 morgen land, had een voorburg en een dubbele gracht. Het was een bisschoppelijk leen dat in 1316 in leen was uitgegeven aan Elisabeth, dochter van Egbert van den Bosch.²⁷⁸⁴ Deze Egbert maakte deel uit van een zijtak van de Van Amstels, en het is deze tak die in Vleuten en Themaat is terechtgekomen nadat Egbert van den Bosch van het toneel verdween. Een leen van deze hofstede, gelegen in Bijlmer, werd namelijk in 1390 aan Egbert van Amstel te Vleuten uitgegeven. Mogelijk had hij toen ook de 3 morgen op Themaat die als leen van Ten Bosch afhingen.

Het kan ook zijn dat het leen op Themaat in de leenkamer van dit huis is terechtgekomen omdat Gijsbert van IJsselstein het huis Ten Bosch bezat. We zagen dat deze Gijsbert een afzonderlijke leenkamer had waaraan ook een leen op Themaat was verbonden. Eenzelfde vermenging van lenen is zichtbaar in de administratie van Den Engh en Zuilenburg, welke ridderhofsteden ook lange tijd dezelfde bezitter hadden.

Vrijwel al het land dat de Van Amstels op Themaat bezaten kwam uiteindelijk (begin 16^e eeuw) in handen van de rijke Utrechtse messenmaker Hendrik van Ravenswaay, die het kasteeltje Den Eyk in Vleuten bezat.²⁷⁸⁵ Dit om aan te geven dat grote bezitscomplexen vaak een zeer bestendig karakter hebben.

Met de lenen van Den Ham sluiten we deze reis door Themaat af. Aan de leenhof van Den Ham waren bijna 30 morgen land op Themaat verbonden, die niet ver ten noordoosten Kasteel de Haar lagen, op en nabij Ockhuizen. Dit was het westelijke deel van Themaat met de punt tot aan Laagnieuwkoop. De band tussen Uten Ham en Ockhuizen was al oud en in elk geval 13^e-eeuws.

Samenvattend: rond het jaar 1400 was 73½ morgen land op Themaat (totaal 541 morgen groot) leenroerig aan de volgende leenkamers: Den Ham, Zuilen, Ten Bosch, Montfoort, Otto en Gijsbert van IJsselstein en Woerden/Grafelijkheid in het Land van Woerden. Dat was een flink aantal gezien de verwachting in een *cope* ontginning met name vrije boeren aan te treffen. Een bijzondere inwoner van Themaat was Egbert van Amstel, die in 1459 maar liefst 40 morgen op Themaat bezit en zijn domicilie had in een versterkt, omgracht huis, waar archeologisch vondsten op een rijke bewoner duidde. Egbert had 20 morgen van de genoemde 73½ in leen. Al met al zien we op Themaat een zeer sterke feodale invloed van allerlei riddermatigen waarbij de rode draad wederom wordt gevormd door de families die de regionale bezitsverhoudingen hebben bepaald, namelijk Uten Ham, Uten Engh, Van Zuylen, de laatste vooral als opvolgers van Van Harmelen.

Tabel 8-3: Positie van de ridderschap op Themaat ca. 1450

Clan	Eigenaar	Totaal
Amstel	Amstel, Christoffel van	40,00
Borssele	Borssele, Frank van	24,00
Engh	Enge, Melis uten	20,00
Grauwert	Grauwert, Hugo	7,00
Ham	Ham, Frederik uten	7,00
	Ham, Splinter uten	21,00
Mye	Mye, Elias van der	3,00
	Mye, Gerrit van der	29,00
Nyevelt	Nyevelt, de vrouwe van	15,00
	Nyevelt, Willem van	16,00
Raaphorst	Raaphorst, Folpert van	7,00
	Raaphorst, Gijsbert van	37,00

²⁷⁸⁰ Kort, 'Repertorium IJsselstein', nr. 5

²⁷⁸¹ Huiting, De Vleutense tak van Van Amstel (in voorbereiding).

²⁷⁸² Kort, 'Repertorium Grafelijkheid in Woerden', nr. 151

²⁷⁸³ Kort, 'Repertorium Ten Bosch', nr. 37

²⁷⁸⁴ HUA, Buchel-Booth, inv nr 10, f° 63v *dat huys ten Busghe*.

²⁷⁸⁵ Voor achtergronden: Huiting, 'Den Eyk'.

Clan	Eigenaar	Totaal
Renesse	Renesse, Jan van	2,50
Ruwiel	Roelof van Ruwiels weduwe	1,00
Vleuten	Gijsbert Haas	5,00
	Vleuten, Willem van	11,00
Wel	Wel, Egbert van	24,00
Rijn	Rijn, Zoude van	32,00
Winssen	Winssen, Godschalk van	6,00
		307,50

Een aantal opmerkingen moet bij de bovenstaande tabel worden gemaakt. Frank van Borsssele bezat kasteel Zuylen. Nyevelt was een tak van Zuylen zodat de Van Zuydens hier een aandeel in het bezit hadden van 55 morgen, waar de 2 morgen van Jan van Renesse aan moet worden toegevoegd. Waarschijnlijk was dat lang niet alles. De 32 morgen land die Zoude van Rijn op Themaat bezat kwamen namelijk ook niet uit de lucht vallen. Zoude was namelijk de tweede man van Ava de Lange, de weduwe van Jacob van Zuylen (van Blickenburg) die in 1418 was overleden.²⁷⁸⁶ Jacob was een zoon van Frederik van Zuylen, die in 1368 kasteel Blickenburg kocht van Willem van der Weyde. Frederik was de zoon van Jacob van Zuylen en Christina uten Ham, dochter van Peter uten Ham.

Zowel Van der Mye als Van der Wel waren afstammelingen van Van der Haer zodat deze familie 56 morgen had. Uten Ham en Uten Engh bezaten samen 48 morgen. Het omvangrijke bezit van Folpert en Gijsbert van Raaphorst, waarvan de laatste alleen nog land in Vleuten had en nergens anders in het onderzochte gebied, draagt een lokaal stempel. Gijsbert was namelijk getrouwd met Aleid van Vleuten, dochter van Hugo van Vleuten. Hij werd burger van Utrecht in 1398 en maakte in 1441 zijn laatste testament. Hij zal dus vrij oud geworden zijn, wat verklaart dat zowel hij en zijn kleinzoon Folpert als bezitter voorkomen.²⁷⁸⁷ Dat betekent dat de Van Vleutens op Themaat zo'n 60 morgen land hebben gehad.

8.4.3 Samenvatting

Het beeld is weer duidelijk: veel grond was in handen van de Van Zuydens en veel land behoorde aan de geslachten die drie ruiten in hun wapen voerden. De aanmerkelijke hoeveelheid lenen van Den Ham op Themaat onderstreept het belang van de oude elite zoals we die in het hele studiegebied tegenkomen.

Grafiek 8-8: Bezitsverhoudingen op Themaat (1300-1600)

²⁷⁸⁶ HUA, Buchel-Booth, inv nr 168, nr. 352. Frederiks vader had Blickenburg in 1368 gekocht van Willem van der Weyde voor het astronomische bedrag van 3000 pond. Er hoorde 40 morgen land bij, waarvan de ene helft leenroerig aan Abcoude en de andere helft aan Hardenbroek. Het moet toen al een aanzienlijk kasteel geweest zijn.

²⁷⁸⁷ ARA, Heereman van Zuydtwijck, inv nr 2236: Hendrik van Gent huwde in 1433 met Hadewich van Raephorst, dochter van Gijsbert. Ze hadden een dochter Liesbeth die met Johan Trynde trouwde. ARA, Heereman van Zuydtwijck, inv nr 896 bevat de testamenten uit 1418 en 1441 van Gijsbert, zoon van Claas van Raaphorst en Wendelmoed. Aan de collectie Booth (HUA, Buchel-Booth, inv nr 169, nr. 412) ontleen ik de volgende gegevens. Gijsbert werd burger van Utrecht in 1396 en huwde Aleyt, dochter van Hugo van Vleuten. Ze hadden een zoon Johan, gehuwd met Catharina, dochter van Folpert van Amerongen. Johan overleed rond 1460 waarna zijn zoon Folpert met de leengoederen werd beleend. Folperts zus Belie trouwde met Werner Braem. Gijsbert en Aleid hadden nog een dochter Hadewich, huwt Hendrik van Gent, een dochter Alijd, huwt Adriaan van Lantscroon en een dochter Wendelmoet, non in Wittevrouwenklooster.

Samenvattend kan inderdaad worden gesteld dat de ridderschap voor het jaar 1450 een nog groter aandeel van de grond heeft gehad en dat een deel ervan aan allerhande geestelijke instellingen is gekomen. De evolutie hiervan is zoveel mogelijk geschetst waaruit is gebleken dat de meeste verwervingen in de vijftiende eeuw hebben plaatsgevonden maar ook een groot deel in de eeuw daarvoor. Dat betekent dat de ridderschap in het jaar 1300 ruim driekwart van de grond op Themaat bezat. Aannames moeten daarbij zijn dat, omdat er geen overdrachten van andere categorieën naar geestelijke instellingen hebben plaatsgevonden (immers, we konden ze allemaal herleiden naar de ridderschap) dat het aandeel van burens en stedelingen constant is geweest. Hoogstwaarschijnlijk was dat met betrekking tot de laatste categorie echter niet het geval. Bekende Utrechtse namen als Bynop, Galecop, Pot en Van Gent hadden rond 1450 samen 48 morgen. Deze families kwamen niet aanwijsbaar van het platteland, hadden daar evenwel in zo veel verschillende plaatsen land, dat ze kunnen hebben verworven van allerlei plattelanders die naar de stad trokken alsmede door huwelijken met de ministerialen families.

8.5 Samenvatting en conclusies

Harmelerwaard, Veldhuizen, Themaat en Breudijk grensden direct aan oude bouwlanden. Wat ze gemeenschappelijk hadden is dat rond 1450 minimaal de helft van het land in handen van ministeriale families was. In de meeste gevallen bleek dat het bezit van deze families nog groter was geweest en dat het deels was overgegaan - door verkoop en niet door schenking - aan de oude instellingen. De positie van de kleine stedelijke instellingen werd voornamelijk versterkt door overdrachten van stedelingen, wat dus betekende dat deze Utrechtse burgers, vrijwel zonder uitzondering uit de bestuurlijke lagen van de stad, al vroeg een solide positie hadden opgebouwd in de drie gerechten. Dat deden ze door huwelijken met ministerialen en mogelijk ook door aankoop van vertrokken boeren.

In de Harmelerwaard werd in de late middeleeuwen de dienst uitgemaakt door de proost van Oudmunster en de eigenaren van kasteel Harmelen. Oudmunster was er oorspronkelijk gegoed en in het bezit van de tienden als uitvloeisel van de domaniale positie in Vleuten. Ook de tienden op het oude land van Harmelen kwamen aan de proost toe zodat kan worden gesteld dat de Harmelerwaard als lokale ontginning vanaf de dijk ten zuiden van de *curtis* tot aan de latere Leidsche Rijn in domaniaal verband is ontgonnen. Het recht van voorkoop vormde een reminiscentie van deze oude situatie en droeg bij aan de latere aankopen van grond. Ook de lage rechtspraak was in handen van de proost van Oudmunster, die deze lange tijd aan een ministeriaal uit het geslacht Van Vleuten, had uitgegeven, evenals de rechtspraak over het veel grotere Vleuten. Het geeft de onderlinge verbondenheid duidelijk aan. De grote hoeveelheid percelen die gemeender voor lagen weerspiegelen tot op grote hoogte de oorspronkelijke hoevenstructuur die hier heeft bestaan.

Veldhuizen werd gedomineerd door een andere tak van de Van Zuylens, Van Zuylen van Nyevelt. Veldhuizen lag grotendeels op de oude Heldammer stroomrug die in de Romeinse tijd de limes vormde. Grote blokvormige stukken grond wijzen op oud bouwland wat ook in de bronnen bevestiging vindt. We zijn erin geslaagd een reconstructie te maken van de bezitsverhoudingen rond het jaar 1300 waaruit blijkt dat de ridderschap ongeveer 70% van de grond bezat waarvan het grootste deel in handen van de Van Zuylens. Deels gaat hun positie hier terug op die van Van Harmelen en deels op die van Stoutenburg.

Themaat was ontgonnen onder leiding van voorouders van de familie Uten Engh die vanuit de *curtis* op het oude land opereerden. De bezitsverhoudingen rond 1450 toonden een grondbezit van de ridderschap van 56% en dat bleek anderhalve eeuw eerder nog veel hoger uit te vallen (76%).

Goed zichtbaar is dat het land binnen een gerecht voor een aanzienlijk deel in bezit was van de belangrijkste kasteelheer ter plaatse. In de Harmelerwaard was dat kasteel Harmelen en in Veldhuizen was dat kasteel Nyevelt. Voor Themaat lag het iets complexer want daar werd vanuit de kastelen Den Ham en Den Engh dominantie ondervonden. Echter, de familieverbanden tussen de twee laten wel zien dat Den Engh de oudste papieren had en als *curtis* het middelpunt van grootgrondbezit was geweest en van waaruit Themaat was ontgonnen.

Gerverscop en Breudijk lieten ons wat in de steek voor wat betreft de bronnen maar er kon vrij goed worden vastgesteld dat het bezit van de ridderschap medio vijftiende eeuw een sterke vermindering was van ruim een eeuw eerder, ten gunste van kloosters en kerken en oude instellingen. Met betrekking tot de oude instellingen zagen we het bekende patroon dat de kapittels, Johanniters en de abdij van Mariënweerd werden begunstigd door de lokale aanzienlijken.

Tervijl de positie der ridders dus heel sterk bleek, schoot er voor de burens weinig grond over en in de genoemde gerechten bleek hun aandeel rond 1350 op zo'n 10% te liggen. De overgangsgebieden, die zo sterk aan de oude bouwlanden waren verbonden, laten een zeer sterke positie van de ridderschap zien. Ze moeten in staat zijn geweest om hun voetafdruk op de oeverwallen uit te breiden naar de nabije omgeving, voor een groot deel bleek het hier om allodiale grond te gaan. Het bezit bleef bestendig en werd verdeeld onder nazaten en familieleden waarvan in de meeste gevallen door genealogische reconstructies kon worden achterhaald op welke geslachten het bezit terugging. Dat waren telkens dezelfde. Allereerst Van Zuylen, die met oud eigen bezit als basis, door overname van de boedel van Van Stoutenburgh (die erfde van Van Harmelen) en een huwelijk met de erfdochter Van Harmelen tot een zeer sterke positie in dit hele gebied kwam. De Van Harmelens maakten deel uit van de Van Woerden-clans, een groep geslachten met drie ruiten in het wapen. Tot deze groep behoorden ook de Uten Hammes, Uten Enghe's, Van der Haers, die

oorspronkelijk de rest van de grond in handen hadden. Als er een “oer-bezitter” heeft bestaan moet deze gemeenschappelijke voorouder een formidabele positie hebben gehad op de oeverwallen en aangrenzende broekgebieden.

Tabel 8-4: Bezitsstructuur in de overgangsgebieden (ca. 1300- ca. 1700)

Bezitsstructuur						
Jaar	Categorie	Gerverscop en Breudijk	Harmeler- waard	Themaat	Veldhuizen	Totaal
1300	Buur	12%	8%	13%	10%	11%
	Kloosters en kerken	2%	4%			1%
	Landsheer			1%		
	Liefdadigheid					
	Oude instellingen	7%	11%	1%		4%
	Overige	10%				3%
	Parochiele instelling					
	Ridderschap	55%	41%	77%	71%	64%
	Stedeling	14%	24%	9%	20%	16%
	Vicarie		11%			1%
Oppervlakte		730	203	575	665	2173
1461	Buur	12%	11%	15%	9%	12%
	Diversen	4%			3%	2%
	Kloosters en kerken	16%	3%	2%	3%	7%
	Landsheer			1%		
	Liefdadigheid	2%		2%	2%	2%
	Onbekend	1%				
	Oude instellingen	20%	9%	11%	22%	17%
	Overige	4%				1%
	Parochiele instelling			3%	2%	1%
	Ridderschap	25%	50%	56%	45%	41%
	Stedeling	17%	13%	9%	14%	14%
	Vicarie		15%	1%		2%
Oppervlakte		730	207	552	665	2154
1536	Buur	15%	1%	7%	8%	9%
	Gilde			1%		
	Kloosters en kerken	19%	15%	7%	8%	12%
	Liefdadigheid	2%	2%	2%	5%	3%
	Oude instellingen	29%	10%	16%	27%	23%
	Overige	7%			2%	3%
	Parochiele instelling			2%		1%
	Ridderschap	19%	33%	36%	37%	31%
	Stedeling	8%	10%	29%	14%	16%
	Vicarie	1%	29%			3%
Oppervlakte		678	203	575	704	2160
1600	Buur	9%	5%	7%	18%	11%
	Diversen					
	Kloosters en kerken	21%	15%	7%	6%	12%
	Liefdadigheid	6%	2%	4%	8%	6%
	Onbekend	2%	5%	2%		2%
	Oude instellingen	27%	12%	16%	28%	23%
	Overige	9%		3%		4%
	Parochiele instelling			2%		
	Ridderschap	12%	11%	32%	28%	22%
	Stedeling	12%	31%	27%	12%	18%
	Vicarie	3%	19%			3%
Oppervlakte		684	203	575	704	2166
1686	Buur	11%			18%	13%
	Kloosters en kerken	18%	14%		5%	12%
	Liefdadigheid	4%	2%		7%	5%
	Onbekend	9%			4%	6%
	Oude instellingen	26%	8%		27%	24%
	Overige	4%			2%	2%
	Parochiele instelling					
	Ridderschap	26%	38%		28%	28%
	Stedeling	2%	19%		8%	7%
	Vicarie	1%	19%			3%
Oppervlakte		678	203		704	1585

9 Landbouw in het studiegebied (zesde-zeventiende eeuw)

“De landbouwgeschiedenis is nog steeds het zorgenkind van onze economische geschiedenis en de kennis die wij er nu van hebben staat in geen verhouding tot de plaats die de landbouw ook in de Nederlandse samenleving vroeger moet hebben gehad.”²⁷⁸⁸ Wat Van der Woude een halve eeuw geleden constateerde is nog steeds geldig voor grote delen van ons land, en dat niet alleen voor de periode na 1500 waaraan nog veel meer aandacht is besteed dan aan de middeleeuwen. Dat de ontwikkelingen in de middeleeuwen van belang zijn geweest staat buiten kijf, in het handboek dat Van der Woude met De Vries schreef hebben ze terecht ruimte gegeven aan de middeleeuwse erfenis.

9.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt gepoogd een overzicht te geven van de rurale economie in het studiegebied waarbij vrij breed zal worden uitgewaaid in het gebied tussen Utrecht en Bodegraven. Alvorens de kwantitatieve gegevens aan een nauwkeurige analyse te onderwerpen (het betreft dan de tiend- en pachtreksen) moet de achtergrond worden geschetst. Dit geheel zal uit de volgende delen bestaan.

Dit eerste hoofdstuk is bedoeld om een aantal kaders te scheppen. Allereerst wordt in de vorm van een terugblik de situatie rond 1800 beschreven. Dat is om een aantal redenen van belang. Vooral om te laten zien dat een deel van het studiegebied als een soort graanschuur kan worden gezien, zowel rond het jaar 1800 als rond het jaar 1000, zij het binnen volledig andere economische structuren. In dit deel zal men een wellicht als overvloed ervaren hoeveelheid details aantreffen, die echter een duidelijk doel voor het vervolg hebben. Aan de hand van 18^e-eeuws materiaal is het namelijk goed mogelijk de methodische beschouwingen over de (on)bruikbaarheid van tiendreeksen gedegen te schragen. Het is zeker niet de bedoeling een boek te schrijven over de landbouw in dit gebied van de nieuwe tijd. De latere gegevens tonen wel duidelijk hoe over een grotere oppervlakte de wet van de gemiddelden geldt, en op kleine schaal de extremen opduiken. Dit late materiaal is ook van belang om te laten zien in welke mate sprake is geweest van continuïteit, stagnatie, expansie of contractie in de landbouw. Aan de hand van tiendreeksen kan bijvoorbeeld worden gereconstrueerd wanneer de geschatte productieniveaus van de middeleeuwen opnieuw zijn bereikt. De terugblik eindigt rond 1650 wat dan ook het eindpunt van de kern van deze studie vormt. We hebben het geheel hiermee een staart gegeven.

Het bijzonder nu aan deze terugblik is de frappante overeenkomst van de latere situatie met de doorsnede van de rurale economie die uit de tijd rond 1500 uit de bronnen kan worden opgediept. Vervolgens komen de vroege middeleeuwen aan bod waarbij de agrarische structuren rondom de nederzettingen aan bod komen. Ogenscheinlijk als vreemde eend in de bijt wordt dan aandacht besteed aan de discussie of er wintergraan en/of zomergraan is verbouwd in het onderzoeksgebied, waarbij deze korte analyse meer als een schakel moet worden gezien tussen de vroege middeleeuwen en de latere tijd.

Het tweede hoofdstuk analyseert vele tiendreeksen, ontdekt de seculaire trend in het Nedersticht en achterhaalt wat er tijdens fasen van contractie en expansie is gebeurd. Hierbij wordt teruggegrepen op de eerdere bevindingen. Dit hoofdstuk staat boordevol nieuw materiaal en de nadruk zal dan ook sterk op de archivalia liggen en niet zozeer op de – overigens spaarzame – literatuur over dit onderwerp.

Het derde hoofdstuk vormt ongeveer de helft van dit deel door de omvang en complexiteit van de materie, ook weer gebaseerd op vrijwel uitsluitend bronnenstudie. Hierin komt de bedrijfsvoering aan de orde waarbij het kernelement van de rurale economie, het huishouden, als zodanig wordt bestudeerd. Hierbij wordt onder ‘huishouden’ verstaan een groep mensen die door biologische verwantschap, samenlevingsverband en eventueel economische binding bijeengehouden wordt.²⁷⁸⁹ Aan de hand van een vijftiental bedrijven, die als representatief kan gelden voor bodem, marktwerking en keuzemogelijkheden voor de boer, wordt de transitie van de landbouw besproken.

9.2 Terugblik op de landbouw vanuit de zeventiende - negentiende eeuw

Guicciardini wist te melden dat de omstandigheden in Utrecht gunstig waren voor de akkerbouw: *De landouwe is goet ende vruchtbaer, meer ghebouwt ende besaeyt dan Hollandt, want het hier hoogher ende droogher is... ghelegen op den ouden grondt des Rijns*. Echt verstedelijkt was de provincie Utrecht niet als we hem mogen geloven: er waren buiten Utrecht vier ommurde steden, te weten Wijk bij Duurstede, Rhenen, Amersfoort en Montfoort, en zeventig dorpen.²⁷⁹⁰ Maar goed, het aantal steden is wel iets anders dan het aantal mensen dat in steden woont. Niet stedental, maar inwonertal bepaalt

²⁷⁸⁸ Van der Woude, *Noorderkwartier*, p. 508

²⁷⁸⁹ Van Schaik, *Belasting*, p. 129 (naar Laslett).

²⁷⁹⁰ Guicciardini, *Beschryvinghe*, p. 255: *ick en weet nerghens ter werelt de steden soo nae by malkanderen liggende*.

de urbanisatiegraad. Wat volgens Guicciardini ook in het oog sprong was het grote aantal ridderhofsteden, vaak aanzienlijke steenhuisen van vaak oude oorsprong.²⁷⁹¹ Dat klopte dan weer wel.²⁷⁹² In 1750 werd de provincie bezongen door de anonieme *Geheymsschryver* die zich ergerde aan het feit dat veel aandacht uitging naar andere landen, hun gebruiken en geheimen, maar *van onse Republyk is men hier onkundiger, als een Dommedaris*.²⁷⁹³ Of dat waar is laat ik in het midden, zijn pennenvrucht heeft ons in elk geval prachtige geschiedenissen opgeleverd waarvan vooral vele details over de kerkorgels waardevol zijn. Deze auteur is lang niet op alle plekken geweest en had een en ander van horen zeggen of uit boeken en beschreef in geuren en kleuren verdwenen kastelen.²⁷⁹⁴ Van belang toch is de beschrijving die ons iets kan leren over het vroeg 18^e-eeuwse leven op het platteland, waaruit zowel de landschappelijke als economische diversiteit aan de dag treedt:

Wat aangaat de gedaante en gesteldheid van den Utrechtschen grond, dezelve verschilt aan verscheyden Oorden; dog levert dit niet tegenstaande overal zeer veele aangenaambeden op. Veengronden, Poelen en Plassen, zijn er veele op de Grenzen van deese Landschap, waar van de eerste jaarlijks veel Turf uitleveren, die binnen en buiten, tot beden toe, met groote begeerte en nootwendig gebruykt wordt. De Oostzijde der Vechstroom onder de Jurisdicte van Maarsseveen, Tienhoven, Breukeleveen, Korteboef, en Ankeveen, daar by nog behoort die van 't Reenscheveen, zijn hier van de voornaamste. Aan de Oostzijde der Stad Utrecht, aan de Zuydzijde, en na die van Montfoort, bevind men daarentegen, een swaar, taai en vet Kleyland, waar in veellerley Graanen, met namen Tarwe, Rogge, Garst, Haver, Boonen, Erwteten, en Aardappelen weelig wassen en overvloedig voortgeteelt worden. Noord- en Noord-Oostwaarts aan, na de zijde van Hollands Gooyland, is de grond meest hoog en met Heyde bewassen, welke gesteldheid zy behoud tot boven aan de stad Rheenen. Na de Veluwekant ziet men veele Boekweit-Landen, op welke dat Graan zeer vruchtbaar is. Ook zijn daar omstreeks de meeste Tabaks-Planteryen, en inzonderheid by Amersfoort, welke eenen ruymen voorraad van dit Gewas voor den Koopman voortbrengen.

*De Zuyder-Zee in 't Noorden, en de Rivieren van de Landschap, verschaffen genoegzame Visch, om de lust der Inwoonderen kunnen voldoen. Voorts, is het Land aan veele Oorden beplant, en bevallig voor het oog gemaakt, met allerley hoog en swaar geboomte, waar by de beuvelige Heygronden, de weelige Graan-Akkers, het waterige Veenland, heldere en ruischende Beekjes en veellerley Dorpen, Buurten, Adellijke sloten en Landhoeven, het oog verrukken, en een geduurig en bevallig verschiets maken.*²⁷⁹⁵

Een romanticus *avant la lettre* deze man, maar wie de talrijke prenten van Pronk en Serrurier uit deze tijd beziet kan weinig anders doen dan de schoonheid van Utrecht mede roemen.²⁷⁹⁶ Vette kleigronden dus met welige graanakkers; overvloedige oogsten van tarwe, rogge, gerst, haver, bonen, erwten en aardappelen.

In Vleuten was dat zeker het geval. Daar beschikte men over mooie en vruchtbare landen. In de omgeving vond men zowel fruitbomen als andere ('wilde') houtopstanden die afwisseling boden in een landschap van *veel ryke Graan-gevassen* en *weelige Grasryke Weyden*, waar een talrijke veestapel zich aan tegoed deed. Over de bewoners van dit dorp werd opgemerkt dat ze *in deese Landstreek zeer lustig en vermakelyk de Vruchten van hun Land en hand genieten*.²⁷⁹⁷ Lustig en vermakelijk was ook het aan de Leidse Vaart gelegen De Meern waar zowel landbouw als veeteelt werden bedreven. Naast bouw- en weiland observeerde hij in Bijleveld en Veldhuizen hier een daar succesvolle verbouw van hennep.²⁷⁹⁸ Het dorpje De Haar en de omliggende boerderijen kenden een beroepsbevolking die zich ook onledig hield met veeteelt, graan en fruit.²⁷⁹⁹ Nabij kasteel Nyevelt stond de korenmolen waar naburige boeren hun graan lieten malen; aan de Lage Haar stond ook een korenmolen voor de nabije gerechten. Met Harmelen lag het wat ingewikkelder en wat nu de hoofdnering was kon niet eenvoudig worden vastgesteld. Allereerst was daar heel wat vee, dat blijkbaar voor zowel de zuivel- als voor de vleesproductie werd gehouden omdat er naast boter en kaas, vette kalveren en *een meenigte van hardgebilde smakelyke verkens* werden voortgebracht. Maar toch ook hier weer rijke graanakkers, hennepwerven, boomgaarden en griendlanden die werden benut voor het buigen van hoepels. Al met al kon niet anders geconcludeerd worden dat de bevolking gezegend was met zo'n genoeglijk leven.²⁸⁰⁰

²⁷⁹¹ Geheymsschryver, p. 2-3. *Nog zijn daar in te vinden over de zeventig Dorpen, onder welke eenige zeer aanzienelyk zijn, en wel Drie en zestig Riddermatige Hofsteden.*

²⁷⁹² Zo blijkt uit Olde Meierink e.a., *Kastelen en ridderhofsteden*.

²⁷⁹³ Geheymsschryver, p. 2.

²⁷⁹⁴ Geheymsschryver p. 196 Na Vleuten, Den Eng en Den Ham en Voorn: "Maar boven deese alle is de Riddermatige Hoftad Bottestein aanzienlyk, en hier ook te vinden, geene de minste (...) zynde aan een Oord gelegen, daar de Natuur in hare verscheydene werkingen, alles wel wil voortbrengen, 't geen men van haar kan verwachten." Bottestein was toen grotendeels afgebroken en niet meer dan een boerenschuur. Huiting, 'Bottestein', p. 149-150.

²⁷⁹⁵ Hij voegde nog toe: *Wat aangaat de Lucht, dezelve werd hier voor gezonder gehouden dan die van Holland en Zeeland, om dat de grond die hier hooger is, minder zoutige en vochtige dampen uitwaasemt, daar toe ook veel te weeg brengt, dat men in deese Landschap geene brakke en stilstaande, maar meest stromende zoete wateren vind.* p. 199 De Meern. Schrijver is lang niet overal geweest dus. Hij weet ook niet of je in de herberg aan De Meern kan logeren.

²⁷⁹⁶ Een mooi overzicht van de periode na 1750 biedt Van Deukeren, 'Landbouw en beginnende industrie', p. 35-62.

²⁷⁹⁷ Geheymsschryver, p. 164.

²⁷⁹⁸ Aldaar p. 199: *Het heeft voornamelyk de Landbouw en Veehoederye tot een Hooftneering, daar by de Inwoonders een vergenoegt leven genieten en (...) waar op men weelige Hennip ziet wassen.*

²⁷⁹⁹ Aldaar p. 206.

²⁸⁰⁰ Aldaar, p. 230 Hermelen: *Dit eygentlyke dorp is gelegen aan den Rhyn of Leydsche vaart, ruym twee uren gaans van Utrecht, 1½ van Woerden. Het is gedeelt in 't Sticht van Utrecht, en in de provincie van Holland. Onder het Sticht of de Heerlykheid van Hermelen, merken wy aan dat woonachtig zyn deese volgende huysgezinnen, als 55 in of onder Harmelen, 11 Haanwyk en 14 in Hermelerweert, te zamen 80 huysge-*

In Harmelen was een *mee-brouwerij waar een voortreffelijke honingdrank werd vervaardigd*. Ook te Vleuten leefde men niet alleen van de landbouw, want er was een beroemde brouwerij gevestigd, *waar in men zeer smakelyk en gezont bier brouwd*, dat zeer veel naar elders werd verzonden, zoals naar Harmelen waar alleen een bierstekerij was. Het was de brouwerij van de familie Bijleveld, die zich in minder dan een eeuw ontwikkelde tot grootgrondbezitters van bijkans ridderlijke allure.²⁸⁰¹ Kockengen was vergelijkbaar met Harmelen en mede dankzij een gevarieerde nering van veeteelt, kaasmakerij, hennepcultuur en het buigen van hoepels hadden de inwoners een goed bestaan. Het kende *een gezonde ruyme lucht* en er een brouwerij, genaamd de Drie Akers, die zich kon beroemen op *smakelyk en gezont Bier*, dat ook naar allerlei plaatsen werd verscheept als zijnde het een zeer begeerde lafenis.²⁸⁰²

Overal was wel wat veeteelt, ook in de gebieden waar turf gegraven werd. Dat was het geval in Mijdrecht, Wilnis, Ankeveen, Kortenhoef en Nederhorst den Berg. Van Wilnis wordt vermeld dat hier turfschippers woonden die mogelijk een regionale rol vervulden. In Tienhoven werd ook turf verkocht en daar was gelukkig nog voor jaren aan voorraad van goede kwaliteit.²⁸⁰³ In sommige plaatsen waar turf werd gegraven en veeteelt bedreven deed men nog aan visserij (Mijdrecht, Thamen, Kudelstaart en Kortenhoef).²⁸⁰⁴ De nattere gebieden in het westelijk Nedersticht waren geschikt voor griendbossen waar dan ook de inwoners van Vreeswijk, Langerak, Willige Langerak, Lopik, Zevenhoven en Linschoten een deel van hun nering in vonden. Te Lopik werd ook hoepelhout gemaakt.²⁸⁰⁵ Sommigen vonden emplooi in de scheepvaart: Vreeswijk hield zich bezig met bovenlandse schipperij, schuitenvaart op Utrecht en de vaart door Vaart en Lek. Veel plaatsen in de omgeving, zoals Maarssen en Breukelen, hadden frequente vrachtafritten op Amsterdam en Vleuten met als bestemming de markten aldaar. Er waren zelfs schuiten op de late zondagavond die het mogelijk maakten tijdig op de maandagochtend markt te zijn.

Akkerbouw werd niet veel vermeld door de Geheymsschrijver. Naast plaatsen als Vleuten lijkt ook in de achttiende eeuw de akkerbouw beperkt te zijn tot de gebieden die op Afb. 9-1 te zien zijn als bouwland: Breukelen, Jutphaas, Maarssen en Linschoten.²⁸⁰⁶ In Linschoten was de akkerbouw nog wel divers met daarnaast een rol voor hennep, maar in Langerak, Willige Langerak en Lopik was er alleen plaats voor hennep.²⁸⁰⁷ Zoals we zagen werd er in Bijleveld en Veldhuizen ook hennep geteeld. De fruitteelt zien we in Jutphaas, Vreeswijk, Lopik en Zevenhoven/Lopikerkapel. In Kudelstaart werden met name de Aalsmeerse boomkwekerijen genoemd.²⁸⁰⁸ Het brouwen van bier vond (afgezien van Vleuten en Kockengen) plaats in Maarssen en Loenen. Deze brouwerijen hadden een regionale functie; het bier van Vleuten ging naar Harmelen, het bier van Kockengen naar Zegveld en het bier van Loenen werd verscheept naar Abcoude en Baambrugge.²⁸⁰⁹ Er waren ook legio plaatsen waar geen akkerbouw meer mogelijk was, want het land lag *te laag voor graanen, maar zeer goed en bekwaam voor allerley vee. Gelukkig maar, want de inwoners van Ter Aa en Loenersloot wisten van boter en komijnekaas* (zeer zuiver en smakelyk) te leven. Deze kaas werd verhandeld in Utrecht en Amsterdam.²⁸¹⁰ In Zegveld was het belangrijkste bestaansmiddel de zoetemelkse kaas. Van boter wordt daar geen melding gemaakt, het kan zijn dat evenals in Kamerik de nadruk op kaas lag en minder op melk.²⁸¹¹ De combinatie van boter en kaas was gangbaar in Willige Langerak, Lopik en Nederhorst den Berg.²⁸¹² Een volledig weidebedrijf met melk, boter en kaas zal in meerdere plaatsen hebben bestaan, al wordt het alleen in Westbroek, Abcoude en Nigtevecht vermeld.²⁸¹³ In Nigtevecht en ook in het iets zuidelijker gelegen Kamerik combineerde men de zuivel met de vetweiderij van rundvee.

In vele dorpen waren handwerkslieden en winkeliers, naast de boeren, geestelijken, schoolmeesters en chirurgijns die overal wel te vinden waren. Een echt stads karakter had Montfoort waar veel emplooi te vinden was in de lijnbanen waar touw voor Amsterdam werd vervaardigd. Ook was er een knopenfabriek en handelde men met Utrecht, Amsterdam, Rotterdam, Gouda, Woerden en Oudewater. Bijzonder is nog dat langs de grachten en stadsmuren *appelbomen, perenbomen, notenbomen, kweeën, mispel en nynstokken met hare smakelyke druifstrossen* groeiden, die de oude stadsmuren vrijwel aan het oog onttrokken.²⁸¹⁴ De dorpen op de route Amsterdam – Utrecht, zoals Abcoude/Baambrugge Loenen, Breukelen en konden zich vergapen aan de vele schuiten en rijtuigen die de dorpen doorkruisten. Hier werd het passeren van rijtuigen genoemd als bron van inkomsten.

zinnen. Onder Holland en Heerlykheid den Indyk 28, Gerverskop 4, Breudyk 13 en Reyerskop 2, te zamen 47 huysgezinnen. Deese 47 huysgezinnen onder Holland, en de bovengemelde 80 onder 't Sticht van Utrecht gelegen, maken een getal van 127, en dus na ons eenmaal gestelde bepaling 635 inwoonders. (...)

²⁸⁰¹ Aldaar p. 198.

²⁸⁰² Aldaar p. 202.

²⁸⁰³ Aldaar, p. 178, 182, 186, 189, 209, 375, 380 en 285.

²⁸⁰⁴ Aldaar, p. 178, 182, 186 en 380.

²⁸⁰⁵ Aldaar, 114, 235, 241, 246, 251 en 255.

²⁸⁰⁶ Aldaar, p. 118, 132, 139, 255.

²⁸⁰⁷ Aldaar, p. 235, 241, 245 en 255.

²⁸⁰⁸ Aldaar, p. 114, 118, 186 en 246.

²⁸⁰⁹ Aldaar, p. 132 m.b.t. Maarssen: *zeer gezont en smakelyk bier ... daar men niet ligt een roode neus van zal krygen*. Verder aldaar, p. 167 en 222.

²⁸¹⁰ Aldaar, p. 149 en 161.

²⁸¹¹ Aldaar, p. 222 en 225.

²⁸¹² Aldaar, p. 241, 246 en 385.

²⁸¹³ Aldaar, p. 167, 356 en 369 en voor de vetweiderij p. 225 en 369.

²⁸¹⁴ Aldaar, p. 101.

In Thamen was er een interessante diversiteit: naast turfsteken en vissen was er zowaar industrie hier met twee zaagmolens en een olieslagersmolen. Opvallend hier de activiteit van maar liefst 50 jagers om schepen te trekken met paarden.²⁸¹⁵ Zuilen blijkt in 1750 drie steenbakkerijen en vijf tichelwerken te hebben gehad. Vreeland ook een bijzonder specialisme, namelijk twee beschuitbakkerijen.²⁸¹⁶

Het zijn heel illustratieve beschrijvingen van het Utrechtse platteland zo halverwege de achttiende eeuw. Of de aangehaalde schrijver in een droomwereld leefde is niet duidelijk; als we de gegevens over lage prijzen, terugkerende veepest en hoge belastingen in die eeuw mogen geloven kan het leven op het platteland bepaald geen vorstelijk bestaan zijn geweest. Deze eeuw staat ook niet bepaald te boek als periode van hoogconjunctuur. In de oudere literatuur is echter nog te vinden dat de achttiende eeuw, met name van 1750, zou worden gekenmerkt door een agrarische revolutie. Slicher van Bath had dit afgeleid uit de stijging van de opbrengstfactoren.²⁸¹⁷ Door verder onderzoek is sindsdien gebleken dat er weinig vooruitgang te bespeuren was in de achttiende eeuw. Van Zanden heeft op basis van tiendreeksen aangetoond dat deze vermeende agrarische revolutie bepaald geen keerpunt was in de productiviteit van de landbouw.²⁸¹⁸ In de meeste door hem onderzochte regio's was er wel lichte voortgang maar geen significante stijging van de productie, laat staan een fundamentele wijziging die het predicaat 'agrarische revolutie' mag krijgen.

Een vetpot was het zeker niet dat boerenbedrijf. Gerrit Jansz van Nesch kon de pacht niet betalen *off soude met syn vrouw en kinderen geheel geruineerd syn synde den suppliant veel ten agteren geraakt door het dootvriesen van het koorn als anders*.²⁸¹⁹ Ook Maria Wildschut kon het hoofd niet boven water houden, zijnde *een arme weduwe met vier onmondige kinderen hebbende niets in de wereld dan vier koeyen, drie kalven, en vijff slechte paarden van niet veel waardye, en d'helft van het groene koorn op d'bofstede besayt synde, mitsgaders eenige weynige meubilaire goederen, dat sy soo ten agteren is geraakt, door 't verlies van verscheyde paarden en koeyen, dootvriesen van koorn, als anders*.²⁸²⁰

Bezaaide oppervlakte en gewassen op basis van 18^e-eeuwse tiendreeksen

Voor wat inzicht in de latere landbouw kan het geen kwaad om naar wat gegevens inzake tienden te kijken. De onderstaande grafiek geeft een beeld van de ingezaaide oppervlakte land met betrekking tot de grote tienden van het kapittel van Oudmunster te Vleuten. In de categorie grote tienden vielen vanouds de granen, waarvan zowel wintergraan als zomergraan doorlopend werden gezaaid in de tiendblokken.

Grafiek 9-1: Bezaaide oppervlakte granen in Vleuten o.b.v. kerflijsten

Bron: HUA, inv nr 711-1 en 685a-1

Er blijkt uit dat er weinig variatie zat in het bezaaide areaal tijdens de achttiende eeuw. De grootste variatie zit eigenlijk in de verhouding tussen winter- en zomergraan. Over de hele periode werd gemiddeld 230 morgen winterkoren ingezaaid en 250 morgen zomerkoren. Slechts in een aantal jaren werd daarvan fors afgeweken waarbij het jaar 1740 in het oog springt. In dat jaar was vrijwel geen wintergraan gezaaid en daarom had men enkel nog de mogelijkheid om zomergraan te zaaien. Er vond ook nog eens compensatie plaats en er werd maar liefst 572 morgen ingezaaid en dat is tegenover het gemiddeld van 480 morgen erg veel. Op basis van deze grafiek zouden we de conclusie van Van Zanden kunnen onderschrijven dat de achttiende eeuw geen eeuw van een revolutie is geweest maar van een gestaag gaande landbouw.²⁸²¹ We kunnen er ook uit afleiden dat vraag en aanbod in balans waren en erg sterk rondom het gemiddelde bewogen. De eventuele vooruitgang zit 'm dan ook niet in het ingezaaide areaal, maar meer in de verbetering van de opbrengst per oppervlakte-eenheid.

²⁸¹⁵ Aldaar, p. 182.

²⁸¹⁶ Aldaar, resp. 352 en 364.

²⁸¹⁷ Slicher van Bath, 'Oogstopbrengsten', p. 133.

²⁸¹⁸ Van Zanden, 'Tienden', p. 161.

²⁸¹⁹ GAU, Inventaris papieren Mr. C. Berger, nr. 31 fE 4 (1742 apr 5).

²⁸²⁰ Aldaar f° 2. Ze verzocht kwijschelding van een jaar pacht / 450,- en biedt de opbrengst uit de helft van het groene koren en dat wat vrienden haar voorschieten.

²⁸²¹ Van Zanden, 'Tienden', samenvatting.

Naast de traditionele granen kan ook een soortgelijk beeld van andere gewassen worden verkregen:

Grafiek 9-2: Bezaaide oppervlakte andere gewassen in Vleuten o.b.v. kerflijsten
HUA, inv nr 711-1 en 685a-1

Niet-granen waren niet echt in de gratie bij de lokale boeren. Er werd nog wat vlas gebouwd en zelfs werd er in de Harmelerwaard in 1762 tabak aangeplant (zij het slechts op 0,67 morgen land), maar beide waren geen succes meer. De hoogtijdagen van deze gewassen waren voorbij. Ook op de hofstede Den Hoet werd korte tijd met tabak geëxperimenteerd.²⁸²²

Hetzelfde geldt voor hennep, en daarvan is duidelijk dat het na 1737 niet meer werd verbouwd. De opkomst van de aardappel in 1736 is aanvankelijk aarzelend en zet na 1744 sterk door. Dat zou te maken kunnen hebben met de veepest in de jaren veertig van de achttiende eeuw die een slachting onder het vee aanrichtte en vele boeren noopte tot het vinden van alternatieven. Wat was dan een beter gewas dan de aardappel: met een opbrengst van ruim 160 hectoliter per hectare kon met een kleine oppervlakte worden volstaan. Sterker nog: men kon dezelfde oppervlakte aan granen blijven inzaaien en de aardappel er moeiteloos bij poten.

Grafiek 9-3: Bezaaide oppervlakte in Vleuten o.b.v. kerflijsten van de kleine tienden
HUA, inv nr 711-1 en 685a-1

De bovenstaande grafiek laat zien dat er sprake was van de terugkeer van rogge. Er werd vanaf 1742 gemiddeld 34 morgen ingezaaid. Het betreft een geleidelijke terugkeer die begint in drie tiendblokken om uiteindelijk te eindigen in zes tiendblokken. Er lijken wat boeren te zijn geweest die er een aantal jaren mee experimenteerden.

Tabel 9-1: Ingezaaid land, Veldhuizen a° 1680

Bron: HUA, Inventaris van de archieven van de voormalige gemeenten Haarzuilens, Oudenrijn, Veldhuizen en Vleuten 1580-1954, inv nr 1194

Ingezaaid land in morgen (0,85 ha)	Boomgaard	Moes, vlas en hennip	Zomerkoren	Winterkoren	Hooi- en weiland	Bedrijfs-grootte
Cornelis Jansen van Miltenburch op Velthuijsen			3		8	11
Gerrit Thomassen op Reyerscop Velthuijsen		0,42			2,5	2,92
Claes Henricksen op Reyerscop Velthuijsen		0,17			9	9,17

²⁸²² HUA, Notarissen, U225a018 akte 75 (21-03-1796): *hoffstede genaamt den Hoet, bestaande in een boere huijsinge, bergen, schuur, schaapshok en toebax schuur met negen en vijftigh morgen, waarvan acht en twintig morgen zoo boomgaarden, weij as hooijland, gelegen zijn onder de gerechten van Vleuten, Laage Weijde en het Lijnpad.*

Ingezaaid land in morgen (0,85 ha)	Boom- gaard	Moes, vlas en hennip	Zomer- koren	Winter- koren	Hooi- en wei- land	Bedrijfs- grootte
Jan Henricksen op Reyerscop					1	1
Joris Cornelissen op Harmelrewert		0,17			14	14,17
Willem Schreveltsen in Harmelrewert					11	11
Gijsbert Jansen onder Vleuten		0,17			10	10,17
Ernst Ellertsen op Velthuysen	0,17			3	8	11,17
De weduwe van Dirck Jaspers op Vleuten		0,08		1	16,92	18
Willem Claesen woonende aende Heldam		0,17	0,17		11,67	12
Jan Joosten woont in Harmelrewert					9	9
Cornelis Adriaens schout van Velthuijsen	0,17	0,17	7	18	40	65,34
Isaacq Dircksen op Velthuijsen	0,17			1		1,17
Willem Claesen den ouden woont in Reij- erscop		0,08			7,92	8
Gijsbert van Dijk in Jutfaes					12	12
De kinderen van Cornelis Jorissen en Corne- lis Jan Gijsen					7	7
Willem Claesen tot Cockengen					4,5	4,5
Jan van Aelst oudt schout van Vleuten		0,17			5,3	5,5
Cornelis Warnartsen aende Meern					5	5
De heere Alewijn van Werte op Seldenryck					12	12
Adriaen Huijbertsz in Reijerscop		0,83			22,5	23,3
Frederick Lauwen in Reyerscop		0,33			5,67	6
Aeltje Jaspers in Reyerscop		0,08			2,92	3
Leendert Michielsens		0,5			12,5	13
Cornelis Jansen in Reyerscop		0,17			5,33	5,5
Jacob Claessen aende Meern	0,33		3	8	10	21,33
Peter Harmensen aenden Iseldyck					2,5	2,5
Willem Philipsen aenden Iseldyck					5,5	5,5
Jan Jacobsen aende Meern	0,5				15	15,5
Cornelis Gellertsen op Achthoven					4	4
Jan Geloffsen op Iselsteyn					5,5	5,5
Sander Cornelissen aende Heldam					7,58	7,58
Harmen Adriaensen op Velthuijsen		0,33	4	7	30	41,33
Gerrit Thonissen in Reyerscop		1,17			26,83	28
De schout van Vleuten					11	11
Jacob Gerritsen op Achthoven		0,08			4	4,08
Jan Thonissen op Alendorp					6	6
Syn excelentie van Brederoye	1				4	5
Goyert Jansen van Spijk	0,5		5	4,5	26	36
Thonis Willemsen op Velthuijsen	0,5		2	2	10	14,5
Weyert Bouwensen in Jutfaes			1	1	5	7
Paulus Jansen Hollaer op Alendorp	0,17		3,5		9,5	13,17
Willemjtje Sweeren op Velthuijsen	0,5		3	3	8	14,5
Jan Cornelissen op Velthuijsen	0,5		3	6	18	27,5
TOTAAL	4,51	5,09	34,67	54,5	452,14	550,91

Er is over de jaren 1666-1668 een lijstje van de tiendverkoop bewaard gebleven waarvan per tiendblok is vastgelegd hoeveel morgen wintergraan en zomergraan is ingezaaid.

Tabel 9-2: Ingezaaid land, Veldhuizen (HUA, Heerlijkheden Veldhuizen en Oudenrijn, inv nr 6)

Jaar	Blok	Wintergraan	Zomergraan	Totaal	Percentage wintergraan
1666	1e blok	14	9,5	23,5	60%
	2e blok	11,5	11	22,5	51%
	3e blok	15	8,5	23,5	64%
	4e blok	19	8	27	70%
	totaal	59,5	37	96,5	62%
1667	1e blok	17,5	8,5	26	67%
	2e blok	12	7	19	63%
	3e blok	15,5	12,5	28	55%
	4e blok	8,5	17	25,5	33%
	totaal	53,5	45	98,5	54%
1668	1e blok	17	13,5	30,5	56%
	2e blok	10,5	12,5	23	46%
	3e blok	10	11	21	48%

	4e blok	14,5	8	22,5	64%
	totaal	52	45	97	54%
1680	totaal	34,7	54,5	89,2	39%

Op het onderstaande kaartje, gebaseerd op kadastrale gegevens waarbij bouwland grijs is gemaakt, is goed te zien hoe de grote hoeveelheid bouwland rondom Vleuten zich verhoudt tot de wijdere omgeving. Ook wordt duidelijk dat aan de zuidzijde van de Leidsche Rijn flinke stukken bouwland lagen, middenin een ontginningsgebied (Veldhuizen). Dat bouwland lag daar dankzij de Romeinse Oude Rijn tak, de Heldammer stroomrug.

Afb. 9-1: Bouwland en tuinen(grijs) o.b.v. kadastrale gegevens 1832

In aanvulling op dit geografische beeld van bouwland moge nog de onderstaande grafiek dienen, die fraai laat zien welke verhoudingen bestonden tussen bouw-, wei- en hooiland.²⁸²³

Grafiek 9-4: Landgebruik in 1832²⁸²⁴

Een combinatie van aanwezig bouwland en opbrengst versus vraag naar producten (waarover straks meer) leidt met behulp van gegevens uit de Franse tijd tot een interessant beeld. De toenmalige burgemeesters (*maires*) werd gevraagd een overzicht te geven van de oogstopbrengsten en de hoeveelheid daarvan die voor consumptie bestemd was. Het doel was om tekorten en overschotten vast te stellen.²⁸²⁵

²⁸²³ Dat zelfs de uiterste stukken bouwland ten noorden van Kasteel de Haar van uitstekende kwaliteit waren blijkt o.a. uit HUA, Tiendcommissies, inv nr 46: Men vond over het hele Ockhuizer blok dat deze percelen alle van een zeer goede kwaliteit grondsoort zijn, en uitnemend voor korenbouw geschikt, dat zoowel het bouwland als het weiland per HA berekend te laag geschat is.

²⁸²⁴ Samengesteld uit *Harmelen in 1832*, p. 68 en 114, *Vleuten-De Meern in 1832*, p. 79, 107, 134, 165

²⁸²⁵ Het nu volgende is ontleend aan HUA, Onderprefecturen Utrecht en Amersfoort, inv nr 247 (a° 1811). Het betreft het departement van de Zuiderzee.

In vrijwel alle gevallen was er een gebrek aan graan. De gemeentes echter waar er voldoende graan geoogst werd passen vrijwel zonder uitzondering op het vorenstaande kaartje van bouwland. Over de verdere aard van het landbouwbedrijf ervaren we niet zo veel uit deze gegevens en ze zijn ook meer bedoeld om aan te geven dat uiterlijk rond 1800 een situatie was ontstaan dat de graanteelt alleen nog op de hogere delen, en dat waren toch echt de stroomruggen zoals overduidelijk blijkt, mogelijk was. Een interessant detail komt van de maire van Zuilen, die meedeelde dat voor de dieren gras- en hooiland beschikbaar was *ternyl men voor de paarden die voor den landbouw gebruikt worden ook wel klaverweiden aanlegt, alsmede de bouwrij van haver en boonen wordende het stroo komende van tarwe en rogge voor wintervoer gebruikt*.²⁸²⁶ Terug nu naar de status van de graanvoorraad:

Gebrek aan graan: Achttienhoven, Benschop, Noord-Polsbroek, Blokland en Willeskop, Breukelen en Ruwel, Breukelerveen, Kockengen, Dijkveld en Rateles, Gerverscop Breudijk, Diemerbroek en Papencop, Zuid-Polsbroek, Hekendorp, Hoencoop, Jaarsveld, Kamerik Mijzijde en 's Gravesloot, Lange Ruige Weide, Harmelen, Indijk, Reijerscop, Polanen, Kattenbroek, De Vlooswijken, Lopik, Maarssen, Maarssenbroek, Tienhoven, Maarsseveen, Montfoort, Mijdrecht, Nieuweveen, Nieuwkoop en Noorden, Laagnieuwkoop, Oudenrijn en Heikop, Oudewater, Schoonhoven, Snelrewaard, Utrecht, Vlist en Bonrepas, Vreeswijk, Waarder, Teckop, Barwoutswaarder en Bekenes, Rietveld en De Bree, Westbroek en Tienhoven, Willige Langerak, Oudhuizen, Woerden, IJsselstein, Zegveld en Zegveldebroek, Zevender en Cabau, Zevenhoven.

Voldoende graan:

Breukeleraard, Galecop, Haarzuilens, Heeswijk en Achthoven, Jutphaas, Harmelerwaard, Veldhuizen, Linschoten en Mastwijk, Schagen en Den Eng, Wulverhorst, Oostwaard²⁸²⁷, Papendorp, Themaat, Vleuten, Zuilen.²⁸²⁸

Het meest positief was de toestand in Vleuten waar de maire antwoordde: "ja, meer dan genoegzaam".

Wel genoeg andere gewassen:

Blokland en Willeskop (aardappelen)
 Polanen (aardappelen)
 Barwoutswaarder en Bekenes (aardappelen)
 Rietveld en De Bree (aardappelen)
 Zevender en Cabau (erwten, bonen, aardappelen)

Redenen voor gebrek:

Achttienhoven: geen korenlanden
 Lopik: "de oogst is lang niet genoegzaam"
 Nieuwkoop en Noorden: "geenzints"
 Vreeswijk: "nimmer"
 Westbroek en Tienhoven: "verre na niet toereikende"
 Breukelerveen: "En also onder deesen gemeente als meeste verveent water zijnde, en het nog overgebleven land te laag is leggende om koren of vrugten met goed gevolg op te zaaijen, word alhier daarvan niets geteeld maar worden bovenstaande producten genoegzaam alle te Utrecht op de markten gekogt"
 Kockengen: geen graan
 Kamerik Mijzijde en 's Gravesloot: men verbouwt wat in tuintjes, maar er wordt geen graan, noch erwten, noch aardappelen verbouwd
 Lange Ruige Weide: geen tarwe verbouwd
 Reyerscop: de gemeente bestaat uit weiland
 Maarssenbroek: geen graan, iedereen is kaas en boterboer
 Tienhoven: kaas- en boterboeren
 Laagnieuwkoop: geen granen
 Oudenrijn en Heikop: alleen gras
 Utrecht: in de stadsvrijheid wordt 2000 zakken erwten, bonen en aardappelen per jaar geteeld, en dat is 400 mud
 Vlist en Bonrepas: in deze gemeente werd niets anders dan hennep gezaaid en geteeld
 Waarder - (er wordt niet gezaaid)
 Teckop - (er wordt niet gezaaid)
 Westbroek en Tienhoven - (normaliter verbouwt men haver, gerst, boekweit en aardappelen)
 Oudhuizen - (geen granen; wel heel veel nodig wegens de vreemdelingen die in het veen komen werken)
 Zegveld en Zegveldebroek - (niet gezaaid)

In de Franse enquêtes onderzocht men ook de opbrengst van de gewassen, uitgedrukt in hectoliter per hectare. Deze getallen zijn natuurlijk niet zomaar op de middeleeuwen toe te passen en zijn dan ook niet meer dan een indicatie.

Tabel 9-3: Opbrengst van gewassen in hl/ha rond 1800

Bron: HUA Onderprefectuur Zuiderzee, inv nr 248; laatste 4 kolommen o.b.v. Van Zanden, Tienden

	Benschop	Harmelen	Jutphaas	Linschoten	Lopik	Maarssen	Mijdrecht	Waarder	Zuilen	Utrecht	Tiel	N-Holland	Zeeland
Tarwe	12,4	10,8	8,3	17,0	14,2	12,1	10,6	12,5	7,1	13	11	21	21

²⁸²⁶ HUA, Onderprefecturen Utrecht en Amersfoort, inv nr 261.

²⁸²⁷ Normaliter voldoende, echter niet in het jaar 1811.

²⁸²⁸ Onvoldoende in het jaar 1811.

Rogge	11,9	16,8	8,8	14,1	11,3		9,2	8,3	11,3	15	12	22	21
Gerst	32,5	24,6	13,0	21,3	12,6	18,1	11,9	8,3		18	23	27	40
Boekweit				17,0						13	11	18	20
Turks koren of gerst		21,2											
Haver	45,2	8,8	18,3	21,3		16,4	11,1	9,4		18	20	32	41
Erwten of bonen	9,4	9,9		12,9		11,4				9	10	22	21
Erwten			9,3						5,2				
Bonen			8,0						3,9				
Dunne granen						16,1		7,1					
Aardappelen	91,1	87,5	85,2	85,2	85,0	135,5	134,0	106,2	144,9	160	160	146	170
Andere meelproducten			8,6										
Koolzaad			15,6		16,0				24,8	15	15	20	22

Gevraagd werd ook de opbrengst van de volgende gewassen die echter niet voorkwamen in het studiegebied voor zover details beschikbaar zijn: Masteluin, Kastanjes, Linzen, Wortelen, Klein grauwen en Wikke. In Vleuten werd de oppervlakte van het bouwland helaas niet vermeld door de maire en daar zijn alleen de opbrengsten bekend, voldoende toch om vast te stellen dat aldaar de landbouw een grotere variatie kende dan elders, want er was een aanzienlijke productie van de volgende gewassen: Masteluin 2273 mud, Linzen 52 mud, Klein grauwen (= grauwe erwten?) 497 mud en Wikke 24,5 mud; gewassen dus die we van elders niet kennen. Als er al een gemiddelde mag worden gedestilleerd uit bovenstaande gegevens dan kan ook bij benadering het ingezaaide areaal van Vleuten worden bepaald op basis van de gegevens die de burgermeester wel gaf. Er blijkt onder meer uit dat men het in Vleuten niet zo op had met aardappelen en dat voornamelijk op granen werd ingezet en de genoemde gewassen die elders weinig voorkwamen. De gemiddelden weken nauwelijks af van de opgaven die Van Zanden deed voor geheel Utrecht; alleen aardappelen en haver kenden een beduidend hogere opbrengst in West-Utrecht wat te maken zal hebben gehad met de goede kleigrond en de vochtigere omstandigheden.²⁸²⁹

In het beeld dat we krijgen uit de locatie van de graslanden – laten we zeggen de niet grijze gebieden in Afb. 9-1 – valt de grote veestapel, zoals die een eeuw daarvoor ook al bleek te bestaan, meteen in te passen.

Tabel 9-4: Veetellingen 1811 (Bron: HUA, Onderprefecturen, inv nr 261)

	KS	KM	Ah	GB	Hz	Ha	Hw	In	LM	MB	Ma	LN	OH	Pa	Re	Th	Te	Ve	VI	Wa
Paarden																				
Hengst																				
Dekhengst													2			1			3	
Niet voor fok	5								1	2				3						1
Ruin		1			1		6	2	2		13	4	8	14		6		3	18	6
Merrie																				
Fok		5	7	9	8	1	6		15	4	15	14	19	9	4	32		3	50	2
Niet voor fok	25	10	13	9	10	24	15	11	59	8	36	16	42	8	9	12	5	52	158	28
Veulen			2	5	2		3		3	2	2	4	6	12	2	6		4	10	1
Merrieveulen		3	2	5	9	2	4		5		8	3	1	3		7		2	15	
Hoorndieren																				
Ezel																		1	2	
Ezelin																				1
Muilezel																				
Muilezelin																				
Stier	19	5	3	2	1	11	3	10	20	8	9	22	4	2	12	10	2	7	2	19
Rund	1										17					1				1
Koe	603	181	66	198	121	322	47	251	419	144	244	613	270	75	272	160	278	201	668	606
Vaars	76	67	21	34	26	39	10	41	177	60	107	95	80	32	58	44	50	42	305	190
Pink (1-jarig kalf)	127	60	38	88	48	101	28	51	131	57	63	248	74	34	116	56	70	100	225	160
Wol																				
Ram	1		1	1	3	1	1		4	1	2	3			4		3	2	4	
Schaap	14	4	4	20	3	6		4	25			30			7		6	3	200	36
Ooi	62	17	4	18	114	24	4	9	73	1	94	46	11	4	16	6	20	113		51
Lam	48	19	6	18	44	30	5	9	78		25	50	9	7	16	11	26	47	53	37

KS - Kockengen, Spengen
 KM - Kattenbroek en de uiterdijken van Mastwijk
 Ah - Achthoven
 GB - Gerverscop en Breudijk
 Hz - Haarzuilens
 Ha - Harmelen
 Hw - Harmelerwaard
 In - Indijk
 LM - Linschoten en Mastwijk
 MB - Maarssenbroek

Ma - Maarssen
 LN - Laagnieuwkoop
 OH - Oudenrijn en Heikop
 Pa - Papendorp
 Re - Reijerscop
 Th - Themaat
 Te - Teckop
 Ve - Veldhuizen
 VI - Vleuten
 Wa - Waarder

²⁸²⁹ Vgl. Van Zanden, 'Tienden', p. 142.

Maakt dit geheel de indruk van een rond 1700 bestaand gediversificeerd beeld van akkerbouw en veeteelt in specifieke streken, deze specialisatie gaat veel verder terug in de tijd.

9.3 Het platteland volgens de Enquete (1494) en Informatie (1514)

Met dit overzicht van de achttiende eeuw vers in het geheugen, maakt een terugkeer naar de tijd rond 1500 een bijzondere indruk. Hoe groot zijn de overeenkomsten met de situatie op het platteland van een paar eeuwen jaar later. Is hier sprake van een statische samenleving waarbij de nering voornamelijk door geografische omstandigheden werden bepaald?

Afb. 9-2: De plaatsen die nabij het onderzoeksgebied (in blauw kader) in de *Enquete* en *Informatie* voorkomen

In Teckop hield men zich voornamelijk bezig met de veeteelt (waarbij koeien werden genoemd) en hennep. Met de veeteelt was het in 1494 veel slechter gesteld dan twintig jaar eerder, maar men was in elk geval vrij van zorgen. Hadden ze verder geen nering, twintig jaar later had men naast koeien en hennep toch andere activiteiten: *mitten banden spitten, delven ende diergelijcke*.²⁸³⁰ In het nabijgelegen Mije was de situatie een stuk erger, men kon daar geen landbouw bedrijven en kon slechts turf delven en brandhout verzamelen. Twintig jaar eerder had men nog *veel zaeyleft, twelck nu vermageret ende mit mosse bewassen is, zoe ende in zulcken schijne dat men dat metter ploge niet hanteren noch besaeyen en mach*. Maar het land is nu omwille van de turf verdwenen.²⁸³¹ In Nieuwkoop kon men ook weinig anders dan turf delven en takkenbossen maken. Men had daar echter ook wat koeien en trok schepen langs de jaagpaden.²⁸³²

In Zwammerdam leefde men van de koe, van hennep en wat gerst *ende oock wat tarwe, dat zeer weynich is, zonder dat zij eenich eygen landt hebben*. Een paar decennia eerder hadden ze nog handel gedreven in haver en wilgenhout. Dat beetje landbouw en veeteelt was begin zestiende eeuw nog zo, maar men merkte op dat de vrouwen zich met spinnen bezighielden en de mannen met spitten en delven.²⁸³³ De bewoners van Kudelstaart leidden een soortgelijk bestaan met spinnen, spitten en delven, waarbij ze opmerkten dat de venen inmiddels wel uitgedolven waren. Later probeerden ze het nog met boomgaarden maar die hadden de wateroverlast niet overleefd. Wat verder nog overbleef was het draaien van *looksnoer*, dat was een snoer waaraan uien werden gehangen.²⁸³⁴ In Bodegraven was er nog wat landbouw mogelijk en men noemde koeien, paarden en landbouw, zonder verdere detaillering, maar het is wel duidelijk dat de overstromingen van de Goude debet aan de ellende waren. In de zestiende eeuw was het spinnen van wol erbij gekomen.²⁸³⁵ In Waarder hadden de bewoners meer variatie kunnen vinden. Ze visten, deden aan vogelvangst, verbouwden hennep en wat haver. Daarnaast hielden ze *koeyen ende beesten*. Naast de landbouw had men nog wat dijkwerkzaamheden en werden dammen gemaakt.²⁸³⁶

²⁸³⁰ Fruin, *Enquete*, p. 115 (heure neringhe van der koe) en Fruin, *Informatie*, p. 225.

²⁸³¹ Fruin, *Enquete*, p. 147.

²⁸³² Fruin, *Enquete*, p. 298 (*Nyeuwecoop, liggende upte uyterste palen van hollant int sticht*).

²⁸³³ Fruin, *Enquete*, p. 145 en Fruin, *Informatie*, p. 311.

²⁸³⁴ Fruin, *Enquete*, p. 159 (dat zij hem principalycken generen met looksnoer te drayen) en Fruin, *Informatie*, p. 295 en p. 328 (heure venen daer zij hem doettertijt mede plagen te ghenen, uytgedolven zijn.)

²⁸³⁵ Fruin, *Enquete*, p. 171 en Fruin, *Informatie*, p. 251

²⁸³⁶ Fruin, *Enquete*, p. 174 en *Informatie*, p. 253

Te Hekendorp was er wat landbouw, veeteelt *ende mit arbeyden met baren handen*, te weten spitten en delven. Het dorp was geteisterd door muizenplagen en rapporteerde in 1514 eigenlijk hetzelfde.²⁸³⁷ Oudewater had veel meer stadse trekken en daar waren naast de veeteelt nog wat mogelijkheden met akkerbouw en boomgaarden. Voornamelijk zo blijkt uit de opsomming werkte men in de brouwerij en draperie, waarvan overigens een fractie was overgebleven in vergelijking met “de goeie ouwe tijd” van hertog Karel.²⁸³⁸ De andere stad in dit gebied, Woerden, kende een vergelijkbare situatie met ook een kwart van de haardsteden in afhankelijkheid van de armenzorg. Naast wat landbouw en veeteelt had Woerden weinig handel die zich beperkte tot wat graanhandel tussen Utrecht en Gouda.²⁸³⁹ Volgens de *Informacie* uit 1514 verdienden velen de kost in de brouwerij.²⁸⁴⁰ Linschoten kende een gevarieerd beeld met landbouw en wat veeteelt, dagloon, spitten en delven. Helaas was daar weinig vee overgebleven door de muizenplagen waardoor er bijna geen gras was. Ook 1514 werd landbouw (graan), koeien, spitten en delven gerapporteerd.²⁸⁴¹ Indijk tenslotte, het Hollandse deel van Harmelen, kende wat landbouw, veeteelt, visserij en vogelarij. In 1514 werd graan en hennep vermeld. De nog aardige rol van de landbouw zal te maken hebben gehad met de relatief hoge ligging van het land langs de Breudijk, dat tot het oude bouwland van Harmelen behoorde.²⁸⁴²

9.4 Landbouw in de vroege middeleeuwen

Over de landbouw in de vroegmiddeleeuwse periode is dankzij archeologisch en archeobotanisch onderzoek veel meer duidelijk geworden de laatste jaren. Terwijl het aantal schriftelijke bronnen natuurlijk niet meer is toegenomen – hoogstens is er een andere interpretatie op gebaseerd – heeft het bodemarchief nieuwe inzichten mogelijk gemaakt. In het eerste deel van deze studie hebben we gezien dat het onderzoeksgebied, met name nabij de stad Utrecht vanwege de relatief hoge ligging en brede strook van stroomruggen, werd gekenmerkt door engen, maden, weiden en velden die karakteristiek zijn voor de oude landbouw. Deze veldnamen lichten ons in over het agrarisch grondgebruik. Ze wijzen niet automatisch op domaniale exploitatie maar zijn er wel sterk aan gerelateerd. In de vroege middeleeuwen was er al een nauw verband tussen handel en landbouw.

In de tijd van een bloeiende Friese handel zullen er nauwe banden zijn geweest tussen kooplieden en inheemse gemeenschappen.²⁸⁴³ Welke handelsnederzettingen daarbij een rol hebben gespeeld is wel duidelijk; in onze contreien was het voornamelijk Dorestad in het territorium van de Chamaven dat die rol vervulde.²⁸⁴⁴ Het is niet helemaal uitgesloten dat hier en daar verspreid wat kleinere handelsnederzettingen lagen, maar die komen archeologisch niet goed uit de verf. Er zijn te weinig kenmerken om ze als zodanig te beschouwen. Wel is het zo dat grote opslagcapaciteit bij nederzettingen kan wijzen op surplus, wat dan verhandeld zou worden.²⁸⁴⁵

Met verhandelen bedoelen we dan niet eens per definitie de regionale of interregionale handel die zo kenmerkend was in de Karolingische periode.²⁸⁴⁶ Zeker in deze periode vond een fors deel van de surplus-extractie plaats binnen domaniale kaders. Kenmerken voor dit tijdvak was immers het hofstelsel waarbij grote hoeveelheden graan per schip naar Utrecht werden vervoerd.

Het landschap, zo zagen we in het eerste deel van deze studie, was in de vroege middeleeuwen vrij open en er moet voldoende ruimte zijn geweest om akkers en weilanden in te richten. De boerderijen en hun erven namen maar een klein deel van de ‘hoge’ gronden in. De overige delen van het hoge land werden gebruikt voor de akkerbouw. In latere eeuwen was het nog gebruikelijk om akkerland *hoochlant* te noemen.²⁸⁴⁷ En van dat voor de akkerbouw geschikte land was er nogal wat tussen Utrecht en Harmelen zo hebben we gezien. Het hoogteverschil kon nog aardig oplopen, terwijl nederzetting Ter Weyde op 2 m +NAP lag waren de weilanden ten noorden ervan ruim een halve meter lager en dus wat natter. Dat de akkers bij de nederzettingen lagen en de graslanden aan de flanken daarvan is overigens een algemeen verschijnsel, er was immers altijd al een onwankelijk verband tussen grondgebruik en waterhuishouding.²⁸⁴⁸

²⁸³⁷ Fruin, *Enquete*, p. 176 en Fruin, *Informacie*, p. 257

²⁸³⁸ Fruin, *Enquete*, p. 148 (*ende oock overmits tvergaen van den IJsle, midts welcken die landen, hieromtrent gelegen, niet drooch en mogen worden noch geen affganck van water en mogen hebben; ende oock, dat mits tverdroogen van den IJsle voorscr. geen coopmanschappe te water loop hebben en mach, alsoe die voortijts by tijden van Hertoge Karel plagen te hebben.*) en *Informacie* 259 (*Ende dat de rentiers nu wat meer hebben dan zy plagen, dat es omme dattet lant bet gelt dant plach, overmits dat de butter ende andere zuvel duerder es.*)

²⁸³⁹ Van Tielhof, *Hollandse graanhandel*, p. 63

²⁸⁴⁰ Fruin, *Enquete*, p. 170 (*zonder dat zij eenige andere neringe ofte merckelicke coopmanscappe hebben, dan alleen dat zij somtijts met cleyne schuytkens varen ende halen tuytrecht een luttel corens, twelcke zij voeren tot Leyden, omme aldaer te vercoopen, daer zi an mogen winnen van den schuyte een halven R. gl.*) en Fruin, *Informacie*, p. 248.

²⁸⁴¹ Fruin, *Enquete*, p. 173 (*generen hem oock mede mit een weynich koeyen (...) zijn oock verarmt geweest by den muysen, die int voorleden jaer geweest zijn, die heure coorn ende gras gegeten hebben, in zulcken schijne, dat zij niet veel van heur coorn en hebben ghehad, ende oock, dat heure beesten geen gras genouch te weyden en hadden, daeroff heure beesten veel gestorven*) en Fruin, *Informacie*, p. 255

²⁸⁴² Fruin, *Enquete*, p. 175 en Fruin, *Informacie*, p. 256.

²⁸⁴³ Een goede inleiding biedt Hoppenbrouwers, ‘Een moeilijk begin’, p. 20-23.

²⁸⁴⁴ Hoppenbrouwers, ‘Een moeilijk begin’, p. 20.

²⁸⁴⁵ Zie hierna bij de bespreking van de landbouw in de archeologisch onderzochte nederzettingen.

²⁸⁴⁶ Verhulst, *Carolingian economy*, p. 97-103.

²⁸⁴⁷ Muller, *Rechtsbronnen*, p. 210.

²⁸⁴⁸ Dijkstra, *Rondom de mondingen*, p. 168

Akkerbouw

Kooistra heeft op basis van zoologisch en botanisch onderzoek vastgesteld dat er tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen – ondanks de grote sociale veranderingen niet veel verschillen waren in de producten en diersoorten. Zelfs allerlei statistische bewerkingen van het materiaal lieten die conclusie niet toe. Wel was er sprake van de potentie om surplus te genereren. Nieuw was wel de teelt van vlas ten opzichte van de Romeinse periode maar verder zag ze continuïteit.²⁸⁴⁹

Over het algemeen werd in de vroegmiddeleeuwse periode gerst, haver, tarwe, rogge, vlas, hennep, koriander, raapzaad en mogelijk zwarte mosterd gebruikt.²⁸⁵⁰ Of deze gewassen ook werden verbouwd rondom de nederzettingen in het studiegebied is niet geheel zeker. Voor gerst en vlas is dat wel aan te nemen, temeer omdat in de poel bij nederzetting Hoge Weide zaden van vlas zaten. In dezelfde poel zaten ook zaden van hennep zodat het mogelijk is dat in de nederzetting touw werd geproduceerd. Textielproductie valt ook niet uit te sluiten. Het is natuurlijk ook mogelijk dat deze gewassen geteeld werden vanwege de oliehoudende zaden. Het beeld met betrekking tot rogge verschilt tussen de nederzettingen: het werd wel geconsumeerd in Hoge Weide maar niet in Appellaantje. Vondsten van cultuurgewassen uit de Karolingische periode zijn wat schaarser. Het betreft resten van gerst, emmer en/of spelt en zwarte mosterd of raapzaad. Van geen van deze gewassen kan worden aangetoond dat ze lokaal zijn verbouwd. Het spectrum aan wilde planten geeft echter wel aanwijzingen voor de aanwezigheid van akkers en/of moestuinen. Ook wijst de aanwezigheid van eendenkroos in een van de lagen van de poel op inspoeling van mest, wat van dergelijke intensief gebruikte en bemeste moestuinen afkomstig kan zijn.²⁸⁵¹ In de moestuinen werden dan waarschijnlijk diverse groenten geteeld en ook andere gewassen waar een kleinere oppervlakte afdoende voor is. In de nederzetting Appellaantje wijzen sporen van koriander op een moestuin.²⁸⁵² Het beeld van bemesting wordt ondersteund door de aanwezigheid van akkerplanten en mestschimmels. Uit de Karolingische periode lijken er meer waterplanten aanwezig te zijn en het nederzettingsterrein lijkt wat natter dan in de periode daarvoor.²⁸⁵³ Dit hangt ongetwijfeld samen met de al vermelde actieve periode van de Oude Rijn die rond 800 zijn intrede doet. De natte graslanden konden intussen uitstekend worden benut als wei- en hooiland. Het is alles overziend mogelijk dat in de Merovingische tijd meer landbouw werd bedreven dan in de Karolingische periode.

Veeteelt

Zowel botmateriaal als mestschimmels op de locatie Appellaantje geven een duidelijk beeld van veeteelt. De veestapel heeft vooral bestaan uit runderen en in mindere mate uit paarden, varkens en schapen/geiten. Vrijwel alle dieren, met uitzondering van de paarden, werden vermoedelijk gefokt voor vleesconsumptie. Bij de schapen wijst de aanwezigheid van oudere dieren eveneens op wolproductie.

Tabel 9-5: Verhouding in vroegmiddeleeuwse veestapels
naar Nokkert, Aarts en Wynia, *Vroegmiddeleeuwse bewoning* p. 428 en Dijkstra, p. 518-520

Periode	Rund	Schaap/geit	Varken	Aantal fragmenten
525-900				
Valkenburg	64,1	21,6	14,3	1387
Leiderdorp	62,5	22,8	14,7	1051
Leidsche Rijn	67,5	10,5	22,0	608
Houten	78,5	10,2	11,3	637
525-725				
Katwijk	49,7	21,2	29,1	392
Valkenburg	70,5	18,1	11,4	370
Oegstgeest	60,9	12,1	27,1	680
Odijk	73,8	2,3	23,9	784
Leidsche Rijn	74,3	4,4	21,2	113
725-900				
Valkenburg	59,3	26,6	14,1	312
Leidsche Rijn	79,5	11,4	9,1	132
Dorestad	68,3	18,8	12,8	5295

²⁸⁴⁹ Kooistra, *Borderland farming*, p. 73, 79 en 80.

²⁸⁵⁰ Op basis van het materiaal in Van Beurden, *Vroeg-middeleeuwse waterputten*; Kooistra, 'Vulling van een poel';

²⁸⁵¹ Nokkert, Aarts en Wynia, *Vroegmiddeleeuwse bewoning*, p. 365.

²⁸⁵² Den Hartog, *Appellaantje*, p. 129.

²⁸⁵³ Den Hartog, *Appellaantje*, p. 132.

Ondanks de grote hoeveelheid botfragmenten kon maar van minder dan een derde deel het dier worden achterhaald waarvan de botten afkomstig waren.²⁸⁵⁴ De meeste runderen en paarden zijn slechts 2 of 3 jaar oud geworden. Mogelijk zijn runderen niet alleen voor eigen vleesconsumptie benut maar ook verhandeld. Zeker ook werden de vele koeien voor de productie van zuivel gehouden.

Opvallend is dat de runderen van Appellaantje ongeveer tien centimeter groter waren dan die van Hoge Weide.²⁸⁵⁵ Ook vergeleken met de Merovingische runderen van Oegstgeest waren ze vrij fors. Het paard is niet als vleesleverancier gebruikt, snij- en haksporen op botten wijzen veel meer op productiegereedschappen. Het paard was ongeveer even groot als de paarden die in Hoge Weide zijn gevonden. Het dier zal voornamelijk als rijpaard gebruikt zijn want het haam, het borststuk waarmee een paard de ploeg kon trekken, werd immers pas in de tiende eeuw na Chr. uitgevonden. Het paard als rijdier moet in de Merovingische tijd een statussymbool zijn geweest, immers aanschaf en onderhoud vergden nogal wat.²⁸⁵⁶ Er zijn denk ik in Appellaantje twee opvallende zaken: het ontbreken van paardentuig, zoals zadels, teugels en hoofdstel met bit (van leer of metaal; dat paarden een bit droegen blijkt wel uit gebitsslijtage) en het ontbreken van paardengraven. Nederzetting Hoge Weide voldoet wat dat betreft beter aan het beeld van de vroege Middeleeuwen.

Er zijn echter opvallend weinig botten van schapen en geiten aangetroffen, alhoewel in de vroeg-Karolingische bewoningsfase hier een lichte stijging in te bespeuren valt. Deze trend komt overeen met de patronen die gezien zijn in het botmateriaal van andere nederzettingen uit het stroomgebied van de Oude Rijn in dezelfde periode en is ook waar te nemen in de westelijke en noordelijke kustgebieden. De varkens en schapen (of geiten) zijn meestal niet ouder geworden dan twee jaar, dus de veestapel zal voornamelijk zijn gebruikt voor het vlees. Waarschijnlijk zijn niet alle schapen jong geslacht, er zijn aanwijzingen dat er wol is gesponnen in de nederzetting.²⁸⁵⁷ De bewoners van de vroeg-middeleeuwse nederzettingen in ons gebied waren wellicht Fries (zie verderop) maar hier werden veel minder schapen en geiten gehouden dan in de noordelijke en westelijke kustgebieden het geval is geweest. Toch is het mogelijk dat de schaphouderij van groter belang is dan op basis van de botfragmenten mag worden verondersteld.

Naast de gedomesticeerde dieren kwamen de bewoners op allerlei manieren in aanraking met de natuurlijke fauna. Bevers en otters, waarvan ook enkele botten zijn gevonden, zijn waarschijnlijk uitsluitend gevangen vanwege hun pels. Verder is een klein aantal botten afkomstig van eenden, ganzen en zwanen, waarbij de gans waarschijnlijk een tamme gans is geweest. Wellicht werden ganzen gehouden vanwege hun waakzaamheid. Ook zijn botten van huisdieren gevonden van zowel katten als honden en kippen.²⁸⁵⁸ De nederzetting Appellaantje heeft een prachtig intact skelet van een hond opgeleverd, een reu van gemiddelde grootte.²⁸⁵⁹ Gezien het rurale karakter van de nederzetting is de hond ongetwijfeld een waakhond geweest om de veestapel te beschermen, ik neem aan voornamelijk tegen wolven. Het is niet voor niets dat volgens de *Lex Frisionum* een hond die een wolf kon doden meer geld waard was dan een hond die hem slechts kon verwonden.²⁸⁶⁰

9.5 Wintergraan of zomergraan?

Dat de akkergemeenschappen in het studiegebied een belangrijke rol hebben gespeeld bleek wel uit de analyse van de onkruiden in het derde hoofdstuk van deze studie. Vóór het jaar 1000 werden voornamelijk zomergranen verbouwd en pas daarna ook wintergranen. Of dat samenhangt met de introductie van het drieslagstelsel is niet onomstotelijk vastgesteld. Wel is het zo dat de teelt van wintergranen een vernieuwing lijkt te zijn die ergens in de negende-tiende eeuw zijn beslag heeft gekregen, zo heeft Spek beredeneerd. Ook buiten Drenthe blijkt zomergraan dominant te zijn in de Vroege Middeleeuwen.²⁸⁶¹ Om deze hypothese te testen voor het rivierengebied heb ik op basis van de plantensociologische tabellen in de Vegetatie van Nederland alle kensoorten verzameld die als typisch voor wintergraanakkers of zomergraanakkers kunnen gelden.²⁸⁶² Daarbij kon in hoge mate worden voortgebouwd op het werk dat voor het

²⁸⁵⁴ 668 van de 2403 fragment lieten die analyse toe. Het totaal aan botfragmenten was ruim 64 kilo. Den Hartog, *Appellaantje*, p. 117. Ik heb hieruit alleen de veestapel gefilterd en hond, edelhert en de grote restgroep zoogdieren weggelaten. De restgroep valt weer uiteen in a. groot zoogdier, bijvoorbeeld rund en paard; b. middelgroot zoogdier schaap en varken; c. klein zoogdier haas en kat. Ons interesseert hier alleen de veestapel.

²⁸⁵⁵ Den Hartog, *Appellaantje*, p. 126.

²⁸⁵⁶ Willemsen, *Gouden middeleeuwen*, p. 60.

²⁸⁵⁷ Den Hartog, *Appellaantje*, p. 126. De aanwezigheid van twee benen spinklossen, een metalen spinlood en weefgewichten wijzen op het spinnen van wol.

²⁸⁵⁸ Nokkert, Aarts en Wynia, *Vroegmiddeleeuwse bewoning*, p. 317.

²⁸⁵⁹ Willemsen, *Gouden middeleeuwen*, p. 64. Afbeeldingen van de hond in Den Hartog, *Appellaantje*, p. 47.

²⁸⁶⁰ De waarde van de honden verschilde per gebied aldus de *Lex Frisionum*. Tit IIII bevat onder andere § 2. *Similiter equi et boves, oves, capre, porci, et quicquid mobile in animantibus ad usum hominum pertinet, usque ad canem, ita solvantur, prout fuerint a possessore earum adpretiata*; en bevat dan voor het gebied tussen Lauwers en Zwin: *Hoc inter Laubaci et Sincfalam: § 4. Canem acceptoricium [havikshond], vel braconem parvum, queni barmbraccum vocant, IIII solid(is) componat; § 5. Eum autem, qui lupum occidere solet, tribus solidis. § 6. Qui lacerare lupum, et non occidere solet, duobus solidis; art. 6 Canem custodem pecoris solido componat. § 7. Canem custodem pecoris solido componat.* *Lex Frisionum*, uitgegeven door Karl August Eckhardt en Albrecht Eckhardt, Hannover 1982. (Monumenta Germaniae Historica. Leges 8, Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarum separatim editi, 12).

²⁸⁶¹ Spek, *Esdorpenlandschap*, p. 513, 588-590.

²⁸⁶² Haveman, R., J.H.J. Schaminée en E.J. Weeda, 'Stellarietea mediae', p. 199-246.

eerste deel van deze studie is gedaan. Van al deze kentaxa is vervolgens gekeken of ze in de data voorkomen, en zo ja in welke monsters waarbij natuurlijk aandacht is besteed aan de datering van die monsters.

Vervolgens is op basis van een lijstje in het proefschrift van Spek een kleine aanvulling verricht, gemarkeerd met een asterisk (*). Ik heb echter gemeend twee soorten te negeren omdat ze geen onderscheidend vermogen hebben en wegens een brede amplitude niet als kenmerkend voor zomer- of wintervruchtakkers aangemerkt kunnen worden.²⁸⁶³ Eigen aanvulling vanuit de archeobotanische rapporten zijn gemarkeerd met het procentteken (%). Deze actie levert 95 akkeronkruiden op, waarvan er 53 in de verzamelde gegevens voorkomen. Het aantal monsters dat gebruikt is: Vroege middeleeuwen (VME): 11 en late middeleeuwen (LME): 56.

Tabel 9-6: Onkruiden in winter- en zomergraanakkers, vroege versus late middeleeuwen²⁸⁶⁴

K = kensoort

Latijnse naam	Plant	30Aa	30Ba	30Ab	30Bb	VME	LME	Arnolds	Runhaar	
Onkruiden in wintergraanakkers										
<i>Ranunculus arvensis</i>	Akkerboterbloem	k				0	10	1b	P47kr	
<i>Odontites vernus s. vernus</i>	Akkerogentroost	k						0	P47kr	
<i>Viola arvensis</i>	Akkerviooltje							1c	P67 P68 P47	*
<i>Sherardia arvensis</i>	Blauw walstro	k						1b	P47kr G47kr	
<i>Galeopsis segetum</i>	Bleekgele hennepnetel		k					1c	P67	
<i>Papaver dubium</i>	Bleke klaproos		k			0	1	1c	P47 P67	
<i>Agrostemma githago</i>	Bolderik	k				0	7	1a	P47kr	
<i>Bromus secalinus</i>	Dreps					0	5	1c	P47 P67	*
<i>Matricaria chamomilla (= recutita)</i>	Echte kamille							1a	P48 P68	*
<i>Scleranthus annuus</i>	Eenjarige hardbloem					0	7	1c	P67	*
<i>Kickxia spuria</i>	Eironde leeuwenbek	k						1b	P47kr	
<i>Valerianella rimosa</i>	Geoorde veldsla	k						1b	P47	
<i>Valerianella dentata</i>	Getande veldsla	k						1b	P47kr	
<i>Legousia speculum-veneris</i>	Groot spiegelklokje	k				0	1	1b	P47kr	
<i>Papaver rhoeas</i>	Grote klaproos	k				0	1	1a	P47 P48 P67	
<i>Aphanes arvensis</i>	Grote leeuwenklauw							1b	P47	*
<i>Apera spica-venti</i>	Grote windhalm		k					1c	P67 P47	
<i>Veronica triphyllos</i>	Handjesereprijs		k					1c	P67 P47	
<i>Holosteum umbellatum</i>	Heelbeen		k					6b	P67 P62	
<i>Legousia hybrida</i>	Klein spiegelklokje	k						1b	P47kr	
<i>Euphorbia exigua</i>	Kleine wolfsmelk	k				0	1	1b	P47kr	
<i>Veronica hederifolia</i>	Klimopereprijs		k			0	1	1c	H47 P47 P67 H69	
<i>Centaurea cyanus</i>	Korenbloem		k			0	12	1c	P67	
<i>Arnoseris minima</i>	Korensla		k					1c	P67	
<i>Lathyrus aphaca</i>	Naakte lathyrus	k						1b	P47kr	
<i>Scandix pecten-veneris</i>	Naaldenkervel	k				0	3	1b	P47kr	
<i>Silene noctiflora</i>	Nachtkoekoeksbloem	k						1b	P48	
<i>Vicia hirsuta</i>	Ringelwikke		k			0	9	1a	P67 P47	
<i>Anagallis arvensis s. arvensis</i>	Rood guichelheil	k				0	3	1a	P47 P48	
<i>Papaver argemone</i>	Ruige klaproos		k			0	5	1c	P47 P67	
<i>Lithospermum arvense</i>	Ruw pazelzaad					0	2	1b	P47kr	
<i>Anthoxanthum aristatum</i>	Slofhak		k					1c	P67	
<i>Vicia sativa s. nigra/segetalis</i>	Smalle/Vergeten wikke		k							
<i>Kickxia elatine</i>	Spiesleeuwenbek	k						1b	P47kr	
<i>Chelidonium majus</i>	Stinkende gouwe							8b	R47 R67 H47 H69	
<i>Anthemis arvensis</i>	Valse kamille							1c	P67	*
<i>Vicia tetrasperma s. tetrasperma</i>	Vierzadige wikke							1a	P47 G47	
<i>Lolium remotum</i>	Vlasdolik/Doliek					0	2	1a		%
<i>Camelina sativa subsp. alyssum**</i>	Vlashuttentut					0	1	1a		%
<i>Cuscuta epilinum</i>	Vlaswarkruid					0	2	1a		%
<i>Consolida regalis</i>	Wilde ridderspoor	k						1b	P47kr	

²⁸⁶³ Ik heb echter Schapenzuring (*Rumex acetosella*) niet meegeteld, kijkend naar de sociologie is de amplitude te breed en qua akkergemeenschappen past 30Aa evengoed als 30Ab. Om dezelfde reden heb ik Zwaluw tong (*Fallopia convolvulus*) buiten beschouwing gelaten, want hiervan geeft de sociologie een ongeveer even hoge trouwgraad in alle vier verbonden van deze klasse.

²⁸⁶⁴ Zie voor verdere verklaring van de codes Tabel 3-4: Akkergemeenschappen, p. 105.

Latijnse naam	Plant	30Aa	30Ba	30Ab	30Bb	VME	LME	Arnolds	Runhaar	
<i>Melampyrum arvense</i>	Wilde weit					0	2	1b	P47kr	
<i>Arabidopsis thaliana</i>	Zandraket		k					6b	P67	
<i>Stachys annua</i>	Zomerandoorn					0	2	0	99	
Onkruiden in zomergraanakkers										
<i>Stachys arvensis</i>	Akkerandoorn				k	1	9	1c	P48 P47	
<i>Cirsium arvense</i>	Akkerdistel					0	1	1g	R48 P48 bR40 R68 P68 bR60	
<i>Veronica agrestis</i>	Akkerereprijs			k				1a	P48 P47	
<i>Misopates orontium</i>	Akkerleeuwenbek				k			1c	P47	
<i>Sonchus arvensis s.l.</i>	Akkermelkdistel (groep)					1	7	1a	P48 bP60 bR60 bR40 bP40	
<i>Persicaria lapathifolia s.l.</i>	Beklierde duizendknoop					5	36	1e	P48 P28	
<i>Galeopsis speciosa</i>	Dauwnetel					0	2	1c	P47 P48	
<i>Veronica opaca</i>	Doffe ereprijs			k				1a	P48	
<i>Setaria pumila</i>	Geelrode naalbaar				k			1c	P68	
<i>Sonchus asper</i>	Gekroesde melkdistel			k		3	15	1a	P48 bP40	
<i>Glebionis segetum</i>	Gele ganzenbloem				k			1c	P47	
<i>Fumaria officinalis</i>	Gewone duivenkervel			k		1	1	1a	P48 P47	
<i>Galeopsis tetrahit</i>	Gewone hennepnetel					0	2	8b	R47 P47 H47 H48 R67 H69 P67	
<i>Sonchus oleraceus</i>	Gewone melkdistel			k		0	3	1a	P48 bP40	
<i>Erodium cicutarium s. cicutarium</i>	Gewone reigersbek				k					
<i>Erodium cicutarium s.l.</i>	Gewone reigersbek (groep)				k			1c	P63 P67 G63 G67 P68	
<i>Spergula arvensis</i>	Gewone spurrie					1	19	1c	P67 P47	
<i>Erysimum cheiranthoides</i>	Gewone steenraket			k		0	3	1a	P48 P47	
<i>Polygonum aviculare</i>	Gewoon varkensgras					8	35	1d	P48tr P67 P47 P68	
<i>Hypochaeris glabra</i>	Glad biggenkruid				k			1c	P67	
<i>Digitaria ischaemum</i>	Glad vingergras				k			1d	P68 P47 P48	
<i>Veronica polita</i>	Gladde ereprijs			k				1a	P48	
<i>Setaria viridis</i>	Groene naalbaar				k			1c	P68	
<i>Veronica persica</i>	Grote ereprijs			k				1a	P48	
<i>Plantago major s.l.</i>	Grote weegbree (groep)					7	25	0	P48tr P47 bG40 P28 P27 bP20	
<i>Echinochloa crus-galli</i>	Hanenpoot				k	0	6	1c	P68 P48 P28	
<i>Capsella bursa-pastoris</i>	Herderstasje					4	7	1d	P48tr P68	
<i>Sinapis arvensis</i>	Herik					0	19	1a	P48 P47kr	
<i>Galinsoga parviflora</i>	Kaal knopkruid				k			1c	P68 P48	
<i>Raphanus raphanistrum</i>	Knopherik				k	1	10	1c	P47 P67	
<i>Persicaria lapathifolia s. lapathifolia</i>	Knopige duizendknoop									*
<i>Chenopodium polyspermum</i>	Korrelganzenvoet			k		2	18	1a	P48	
<i>Anchusa arvensis</i>	Kromhals				k			1c	P67 P68	
<i>Euphorbia helioscopia</i>	Kroontjeskruid			k		1	7	1a	P48	
<i>Chenopodium album</i>	Melganzenvoet					6	17	1e	P68 P48	*
<i>Avena fatua</i>	Oot					0	4	1a	P67 P47	
<i>Lamium purpureum</i>	Paarse dovenetel			k		0	5	1a	P48	
<i>Persicaria maculosa</i>	Perzikkruid					9	18	1a	P48	*
<i>Atriplex prostrata</i>	Spiesmelde					5	28	1e	bP40 P48	
<i>Oxalis stricta</i>	Stijve klaverzuring			k				1a	P48 P47	
<i>Anthemis cotula</i>	Stinkende kamille			k		1	14	1e	P48	
<i>Chenopodium ficifolium</i>	Stippelganzenvoet					3	8	1e	P48 P68	
<i>Poa annua</i>	Straatgras					1	1	1d	P48tr P68 P47	
<i>Mercurialis annua</i>	Tuinbingelkruid			k				1a	P48 P47kr	
<i>Euphorbia peplus</i>	Tuinwolfsmelk			k				1a	P48	
<i>Atriplex patula</i>	Uitstaande melde					5	28	1e	P48	

De in haver uitgedrukte pacht was gemiddeld 5½ mud per morgen en die in tarwe 2,11 mud per morgen, waaruit misschien mag worden afgeleid dat de haver zo'n 38% van de waarde van tarwe was. Veel kunnen we daar niet mee, weinig ook niet, want zoals uit de grafiek van de graanpariteit blijkt (zie Grafiek 4-21) was dat eeuwenlang een vrij normale verhouding, met name tot het eerste kwart van de zestiende eeuw.²⁸⁷² Dat zou kunnen wijzen op een constant vraag/aanbod mechanisme gedurende de late middeleeuwen, mogelijk gestuurd door de traditionele landbouw die we juist in de bronnen van de geestelijke instellingen zo pregnant naar voren zien komen. Ook is het zo dat er een leidend graan was, waarvan de andere prijzen werden afgeleid. In dit opzicht is de graanprijspolitiek van Karel de Grote vermeldenswaard; na twee forse misoogsten greep hij in en stelde de prijzen als volgt vast:²⁸⁷³

Tabel 9-7: Prijzen van granen in denieren zoals vastgesteld door Karel de Grote

	Frankfurt 794		Nijmegen 806	
haver	1	25%	2	33%
gerst	2	50%	3	50%
rogge	3	75%	4	67%
tarwe	4	100%	6	100%

De dominante positie der granen blijkt bij de geestelijke instellingen vooral uit de uitkeringen die de proosten aan de kanunniken moeten doen, die louter uit tarwe, rogge en have bestaan. Of het relatieve belang dezer drie granen mag blijken uit de gefixeerde verhoudingen is onzeker. Vanuit de optiek van surplus-extractie laten ze wel zien dat het relatieve belang van haver groot was:

	Tarwe	Rogge	Haver
Uitdelingen van de proost van Oudmunster aan de kanunniken ²⁸⁷⁴	336	192	1080
Uitdelingen van de proost van St. Jan aan de kanunniken ²⁸⁷⁵	180	220	720

Bij de kapittels werd het koren door de proost aan de bakker geleverd die dan van tarwe witbrood bakte, van rogge roggebrood en bier brouwde van haver.²⁸⁷⁶ Uit de bovenstaande tabel blijkt dan ook niet een vaste verhouding op basis van de waarde van het graan als wel een afspraak met betrekking tot de hoeveelheid broden en bier.

Ik vermoed met Palmboom dat, aangezien de uitdelingen en de modaliteiten ervan vergelijkbaar zijn geweest, deze verhoudingen teruggaan op de periode van de ontbinding van de gemeenschappelijke tafel.²⁸⁷⁷

De interesse in graan is weer een uitvloeisel van het economisch model dat zo sterk samenhangt met de domaniale organisatie. Terwijl de Romeinen een vrij complex en divers economisch klimaat kenden dat naast landbouw een stevige plaats voor nijverheid inruimde, lijken de Franken een voorkeur te hebben voor verbouw van graan.²⁸⁷⁸ Graan was ook nog eens goed te vervoeren en niet bederfelijk.

De soorten gewassen blijken ook uit de door Floris V verleende rechten aan Kampen, Zwolle, Deventer en andere plaatsen uit 1276 waar tarwe, rogge, haver en gerst worden genoemd, naast erwten en bonen.²⁸⁷⁹

Dit is ook het spectrum dat op Hof ter Weyde werd verbouwd in de veertiende eeuw. De pacht van de hof bracht naast een fors bedrag in geld ook de volgende gewassen in het laatje: 100 mud tarwe, 100 mud haver, 4 mud witte bonen, 1 kan boter, 100 schapenkazen, 1 morgen wikke. Dit wijst op een gemengd bedrijf: naast zuivel bestond de pachtbetaling ook uit graan.²⁸⁸⁰ Het relatieve belang van granen is in de landbouw in elk geval lange tijd erg groot geweest.

²⁸⁷² Van Zanden, 'Third road', p. 92 heeft op basis van een dergelijke verhouding een aantal berekeningen gemaakt om ontbrekende prijzen aan te vullen.

²⁸⁷³ Verhulst, Carolingian economy, p. 124.

²⁸⁷⁴ Muller, 'Verplichtingen van den proost', p. 518.

²⁸⁷⁵ Muller, 'Lijst van goederen', p. 266.

²⁸⁷⁶ Over het gewicht van de broden zie Palmboom, p. 273.

²⁸⁷⁷ Palmboom, *Sint Jan*, p. 276.

²⁸⁷⁸ Van Bavel, *Manors and markets*, p. 33-40.

²⁸⁷⁹ OSU IV, nr. 1909 (18-09-1276): *Item mercatores predictorum locorum per quamcunque viam intra-verint terram nostram et ante theolonia nostra transire voluerint, iidem da-bunt de quolibet last allecium duos denarios sterlingorum ratione theolonei, de quolibet hodo tritici vel siliginis quatuor denarios Hollandenses, de quolibet ho-do avene et ordei duos denarios Hollandenses, de quolibet hoedo pisarum et fabarum unum denarium sterlingorum; de aliis vero bonis hic non expressis dabunt de eisdem idem theloneum, sicut dare consueverunt apud dictum portum de Suene, et si semel ex his theloneum solverint, extunc amplius de eisdem solvere non tenentur.*

²⁸⁸⁰ Van Winter, *Sources*, p. 272: *Item C modios tritici. Item C modios avene. Item IIII modios pisarum albarum. Item III modios orde. Item I aprum macrum. Item I vas butyri. Item C caseos oviles. Item I iuger virentium wickarum.*

9.6 Vruchtwisseling

Een belangrijke passage over het vruchtwisselingstelsel is opgetekend in de Rechtsbronnen van de Dom. We nemen aan dat deze verschillende statuten en regelingen ook op de andere kapitels in Utrecht van toepassing zijn geweest: *dat dieselfde het boulant zal gebruycken nae boumansrecht ende in goeder vagen onderhouden ende aen dryen leggen, te weeten: nyntervoorn, somercoorn ende somervaech, ten ware hetselve met graven ofte met messen gesuppleert worde ende alsoe in goeder vagen gehouden worde; ende het weylant nyet mogen breecken sonder weeten ende consent van den cameraer ende capitulle, soe tselfde mochte bekend worden te zijn tot orbaer ende prouffte van de landen, als wezende onnut van ruychte, biesen ende diergelycke.*²⁸⁸¹

Het document dateert van 1582 en het zal een oudere praktijk weerspiegelen die we echter niet in erg oude pachtbrieven terugvinden. Aangezien pachtbrieven pas wat uitgebreider worden in de zestiende eeuw zijn ook andere vermeldingen pas uit die tijd afkomstig. In 1546 werd in een contract voor 22 morgen land in Vleuten, een onderdeel van de oude curtis van Oudmunster, een typisch drieslagstelsel omschreven: *Mit sulcke vorvairden dat ick Claes Jacobsz voirs. mijnen erven ofte nacomelingen sullen onse vaelte drie mael binnen dese voirs. huijijaren opten voirs. twe ende wtintich mergen lants vueren ende dair mede messen, ende dat wij teijnden de selve jaren die voirs. XXII merge lants weder leveren sullen alse dat een dardendeel zomer vagen, tander dardendeel winter koern ende tleste dardendeel somer koern.*²⁸⁸² Een pachtbrief uit 1565 inzake 15 morgen *booch boulangts* in de Harmelerwaard en vijf morgen weiland op Bijleveld blijkt ook een drieslagstelsel te beschrijven: de 15 morgen bouwland moesten worden opgeleverd zoals aanvaard, nl. 5 morgen zomervagen, 5 morgen zomerkorenstoppel land en 5 morgen winterkoren stoppelland.²⁸⁸³

We menen de sporen van dit stelsel nog steeds te zien in de achttiende eeuw, waaruit met een aangenomen onveranderlijke hoeveelheid bouwland van 727 morgen de volgende verhoudingen blijken:

Jaar	Winter-graen	Zomer-graen	Andere gewassen	Raapzaad, gerst, rogge	Ingezaaid land	Percentage ingezaaid	Aandeel Wintergraen	Aandeel Zomergraen
1733	236,00	293,00	0,07	85,83	614,90	85%	32%	40%
1734	250,50	246,00	0,84	0,00	497,34	68%	34%	34%
1735	144,00	328,00	1,41	0,00	473,41	65%	20%	45%
1736	264,00	215,00	1,11	115,00	595,11	82%	36%	30%
1737	257,00	252,50	0,67	101,00	611,17	84%	35%	35%
1738	261,00	227,00	0,25	108,50	596,75	82%	36%	31%
1739	258,50	236,50	1,57	77,33	573,90	79%	36%	33%
1740	32,50	539,50	3,42	0,00	575,42	79%	4%	74%
1741	141,50	339,50	2,75	50,33	534,08	73%	19%	47%
1742	279,00	220,00	4,54	65,67	569,21	78%	38%	30%
1743	250,50	252,50	3,63	65,00	571,63	79%	34%	35%
1744	240,50	222,00	2,18	96,50	561,18	77%	33%	31%
1745	251,00	240,50	5,00	83,67	580,17	80%	35%	33%
1746	248,00	223,50	10,93	66,17	548,60	75%	34%	31%
1747	250,50	257,50	12,90	57,00	577,90	79%	34%	35%
1748	295,00	211,50	18,17	61,50	586,17	81%	41%	29%
1749	307,00	253,50	13,24	0,00	534,16	73%	42%	35%
1750	266,00	197,50	13,41	88,33	565,24	78%	37%	27%
1751	284,00	225,50	13,46	69,50	592,46	81%	39%	31%
1752	243,50	209,00	9,85	83,00	545,35	75%	33%	29%
1753	229,50	237,00	11,40	84,99	562,89	77%	32%	33%
1754	239,00	242,00	13,48	155,00	649,48	89%	33%	33%
1755	243,00	253,50	13,71	99,99	610,20	84%	33%	35%
1760	252,50	220,00	16,83	67,00	556,33	77%	35%	30%
1762	237,00	185,00	14,42	103,00	539,42	74%	33%	25%
1763	169,00	293,00	13,67	77,50	553,17	76%	23%	40%
1764	214,67	213,50	14,47	78,00	520,64	72%	30%	29%
1768	188,50	257,33	9,33	0,00	455,16	63%	26%	35%
1769	211,00	187,50	17,29	0,00	415,79	57%	29%	26%
Gem.	232	251	8,4	66,9	557,5	77%	32%	35%

²⁸⁸¹ Muller, Rechtsbronnen, p. 209.

²⁸⁸² HUA, Oudmunster, inv nr 1157-2 (01-09-1546): *Claas Jacob Albertsz huurde van het kapittel van Oudmunster 22 morgen land tusschen den Heerwech ende die nyewe grift van Alendorp ende Jacob Aelbertsz mijnen vader en zijnen erven die laest gebruikt hebben, dair aen streckende sijn tendens die voirs heren van Oudemunster mit drie hoeven te weten die Gulden hoeff, Thofflant ende Creijvelt.*

²⁸⁸³ HUA, Bethlehem, inv nr 1324 (20-01-1565)

9.7 Samenvatting

Vanaf de vroege middeleeuwen zijn de hogere oeverwalgronden geschikt geweest voor de akkerbouw en ook als zodanig gebruikt. Om de kaders te bepalen is vanuit de achttiende eeuw teruggekeken op basis van verhalende bronnen, literatuur, tiendreeksen, kadastrale gegevens en informatie die afkomstig was van de burgemeesters tijdens het Franse bestuur. Daaruit bleek dat de beperking van de graanbouw op de oeverwallen al duidelijk zijn beslag had gekregen en dat alleen hier voldoende graan werd geproduceerd. De opbrengstcijfers van verschillende gewassen lieten zien dat het studiegebied over de hele linie Utrechtse gemiddelden volgde met een paar positieve uitschieters in Harmelen en Linschoten. In lijn met eerder onderzoek zien we echter geen agrarische revolutie en meer een langzame verbetering van de opbrengsten.

Naast de akkerbouw is ook kort gekeken naar de veeteelt aan de hand van de ongepubliceerde veetellingen van het Franse bestuur. Al met al bleek dat rond 1700 de verdeling akkerbouw versus veeteelt in een stabiele verhouding en op vaste locaties was beland. Ten opzichte van Holland, zo wist een 16^e-eeuwse schrijver, werd er in Utrecht meer land ingezaaid. Toen was dat grotendeels al beperkt tot de wat hogere oeverwallen van de nog zichtbare rivieren of op de gronden die op zandruggen in de ondergrond lagen. Terwijl op de akkers tarwe, gerst, haver, bonen en erwten werden verbouwd (met in Vleuten nog masteluin, linzen, grauwe erwten en wikke), zagen we in de lagere vochtige gebieden kaas, veeteelt, hennep, griendlanden en in de echt natte delen niet meer dan turfdelverij en visserij. Langs de kanalen en riviertjes hield men zich onledig met de vrachtaart tussen de kleinere steden en Utrecht.

Vergelijking met laatmiddeleeuwse bronnen wees vervolgens uit dat in een kwart millennium opvallend weinig is veranderd aan de structuur en dynamiek van de rurale economie, er waren zelfs voorbeelden van ongewijzigde specialisatie in zowel 1500 als 1700, bijvoorbeeld het trekken van de schepen langs de jaagpaden. Ook was de omschakeling naar de veeteelt in grote lijnen vergelijkbaar.

Op basis van veldnamen bleek dat rondom de nederzettingen de kenmerkende lay-out van engen, maten, weiden en velden heeft bestaan. Deze toponymische weerslag hiervan komt overeen met het beeld dat we kregen op basis van (latere) schriftelijke bronnen waaruit bleek dat op de stroomruggen een gemengd bedrijf de regel was.

In de Karolingisch periode was de hoforganisatie van belang, een exploitatievorm die ook langs de Oude Rijn was geïmplementeerd. Uit de gegevens komt gemengde bedrijfsvoering naar voren waar een belangrijke rol was weggelegd voor gerst, haver, tarwe, rogge, vlas, hennep, koriander en raapzaad. De veestapel bestond voor ongeveer 70% uit rund, 20% schaaap en slechts 10% schaaap/geit. Gedetailleerd onderzoek waarbij botanische resten zijn vergeleken met de kentaxa van akkergemeenschappen volgens de moderne plantensociologische inzichten wees uit dat geen van de 21 akkeronkruiden die kenmerkend zijn voor wintergraanakkers en voorkwamen in de late middeleeuwen, zijn aangetroffen in vroegmiddeleeuwse monsters. We hebben geopperd dat de introductie van wintergranen in de vroege twaalfde eeuw moet zijn voltooid.

Een 12^e-eeuwse historische bron liet zien dat in het studiegebied een grote rol was weggelegd voor tarwe en haver. De opvallend grote rol voor haver werd bevestigd door bescheiden die ons inlichten over de uitkeringen die kapittelproosten aan de kanunniken moesten doen. Het relatieve aandeel van haver, dat voor de bierbereiding werd gebruikt, was zeer groot ten opzichte van de broodgranen.

10 Tienden

“Recht van tiend was een zakelijk recht om een evenredig deel te heffen, meestal een tiende, van de gewassen, gegroeid op de grond, bij een ander in gebruik, of van de jongen van dieren, op dien grond geworpen.” Kort maar krachtig de definitie van De Blécourt, die volledig door Ketelaar is overgenomen en afdoende is voor ons betoog.²⁸⁸⁴ De tiende was overduidelijk van kerkelijke oorsprong. Het tiendrecht drukt dus op de grond en bestaat in niet meer dan een bepaald evenredig deel van de vruchten die de grond voortbrengt. Het recht van de tiendheffer is ook niet meer dan de vordering op de eigenaar der oogst. In de meeste gevallen is dat de pachter en niet de blooteigenaar van de grond. Voor een boer betekent dit dat iemand anders dan hijzelf recht heeft op een tiende deel van de oogst.²⁸⁸⁵

Afb. 10-1: De heffing en afdracht van tienden
Bron: Van der Schelling, *Hollands tiend-regt*, deel 1

verklaard dat alle tiendrechten van kerkelijke origine waren en dat ook door leken bezeten tienden wel degelijk van de kerk afkomstig waren.²⁸⁹¹ In 1108 gaf graaf Floris II in een oorkonde te kennen dat de parochianen van Heiloo van de vruchten op het land een tiende deel aan de kerk moesten voldoen *sicut ubique iuste fit*. In 1116 gold voor Alkmaar hetzelfde in identieke bewoordingen, waarbij nog interessant is dat van alle vruchten een tiende deel werd afgedragen,

Kosters heeft gemeend dat in de eerste decennia van haar bestaan de Utrechtse kerk nog niet over tiendrechten kon beschikken.²⁸⁸⁶ In tegenstelling tot wat Kosters vermoedde, namelijk dat het ontbreken van expliciete vermelding in de oudste bronnen wijst op het (nog) niet geschonken tiendrecht, volg ik Broer, dat het ontbreken wijst op het tevoren wel geschonken tiendrecht.²⁸⁸⁷ De bekende oorkonde uit 723 heeft het over alle goederen die tot de *fiscus* behoren, zowel binnen de muren van het oude *castrum* als daarbuiten. Tienden worden niet genoemd. Dezelfde oorkonde bevat inzake Vechten, ook een *castellum*, een uitgebreide pertinentieformule waar ook weer de tienden ontbreken.²⁸⁸⁸ Daarentegen bevestigt koning Pepijn III de Utrechtse kerk in het bezit van de tiend van alle domeingoederen. Mogelijk dus heeft zijn voorganger, hofmeier Pepijn II, de tienden al geschonken en dat kan zelfs voor 714 zijn geweest en verklaren waarom de tienden in 723 niet werden vermeld.²⁸⁸⁹

Het recht op tienden behoorde bij de moederkerk, zoals dat ook te zien is in het bisdom Utrecht, waar de bisschop het kerkvermogen bestuurde en aanvankelijk de tienden in ontvangst nam. Sommige tienden zijn aan plaatselijke kerken gekomen maar de meeste zijn door de bisschop aan zijn kapittels gegeven of in leenrechtelijk verband aan zijn leenmannen. In de Karolingische tijd was al in *capitularia* geregeld dat als er land werd ontgonnen bij oude parochies, de tiend van deze novale grond moest worden betaald aan de nieuwe parochie.²⁸⁹⁰

Dat tienden van kerkelijke oorsprong waren werd in de late middeleeuwen niet betwist, tenminste niet door de keizer. Frederik I had in 1186 op een Rijksdag in Gelnhausen

²⁸⁸⁴ Blécourt, *Kort begrip*, p. 314-324; Ketelaar, *Zakelijke rechten*, p. 11.

²⁸⁸⁵ Kosters, *Tiendrecht*, p. 165-167 en 185.

²⁸⁸⁶ Kosters, *Tiendrecht*, p. 38.

²⁸⁸⁷ Broer, *Uniek in de stad*, p. 63. Volgens Van Vliet, *Kringen van kanunniken*, p. 75, geeft de *Commemoratio* (de bekende goederenlijst van de Utrechtse kerk) geeft de immense groei aan met tiendbezit in vele plaatsen langs de rivieren. Maar als je goed kijkt naar de goederenlijst worden er juist niet zoveel tienden vermeld. Over de goederenlijst: Henderikx, 'Cartularium', p. 247-256. Henderikx, *Beneden-delta*, p. 115-123.

²⁸⁸⁸ OSU I, nr 35 (1-1-723): *Omnem rem Fisci ditionibus quicquid in ipso Trajecto castro, tam infra muros quam et a foris, cum omnibus adjacentiis vel appenditiis.* (...) m.b.t. Vechten: *hoc est una cum mansis, terris, casis, domibus, edificiis, accolabus, litis, mancipiis, campis, pratis, pascuis, silvis, aquis aquarumque decursibus, greges cum pastoribus utriusque generis sexus, mobilibus et immobilibus.* Over deze oorkonde: Van Vliet, *In kringen van kanunniken*, p. 83.

²⁸⁸⁹ OSU I, nr. 43 (23-5-753)

²⁸⁹⁰ Blécourt, *Kort begrip*, p. 318.

²⁸⁹¹ Kosters, *Tiendrecht*, p. 42.

ook van kippen, paarden, koeien, schapen, varkens, ganzen *quod iure debent (...) excepto quod in cache vigesimum manipulum fideliter reddant, quod pro gratia, non pro iustitia eis concessimus*.²⁸⁹²

Dat betaling van de tienden simpelweg een plicht was wordt impliciet krachtig verwoord door Emo en Menko, die de overstromingen van 1219 en 1267 weten aan het niet betalen van de tienden.²⁸⁹³

Novale tienden

Uit hoofde van het wildernisregaal claimde de bisschop de novale tienden en zo kwamen ze ook weer in handen van de geestelijke instellingen en ministerialen. In beider bezit vinden we de tienden in het studiegebied terug. Novale tienden mochten worden geheven van gronden die voor de eerste keer beploegd en bebouwd worden (*ager qui primum proscissus est*). Het kerkelijk recht definieerde nog dat een akker voor mensenheugenis bebouwd kon zijn (*ager, nunc primum ad culturam redactus, de quo, quod aliquando cultus fuerit, memoria non extat*).²⁸⁹⁴ Nieuw bedijkt land en aangeslibd land behoorde ook tot de novale gronden. Dat tiendbezit op het oude land niet vanzelfsprekend inhield dat de bezitter recht had op de novale tienden blijkt wel uit het feit dat Oudmunster vrijwel alle tienden langs de Oude Rijn bezat, maar nauwelijks was te vinden in de grootschalig ontgonnen veen en klei-op-veengebieden.²⁸⁹⁵

Mogelijk heeft de landsheer nog lange tijd gemeend de novale tienden te mogen opeisen. Zo 1178 geeft bisschop Godfried in 1178 aan Oudmunster de tienden van Driel, Giessen en Woudrichem terug, plaatsen die we herkennen als locaties van *curtes*, want *non iuste michi suggestum fuerat ipsas esse novas decimas*. Hij dacht dus ten onrechte dat het novale tienden waren.

De ontginningen van de 'laagvlakte' moet een enorme winst voor de kerk hebben betekend. Dat zat 'm niet in de betaling van de recognitietijns, een bijna verwaarloosbaar bedrag waarmee een kolonist het landsheerlijk gezag erkende en in de juridische raamwerken werd ingekapseld.²⁸⁹⁶ De *business case* voor de ontginningen was om het weinig gebruikte drassige land geschikt te maken voor de landbouw, en indachtig het tiendrecht met name de akkerbouw.²⁸⁹⁷

Volgens Kusters konden bisschoppen alleen novale tienden uitgeven door het canonicke recht te verzaken. Immers dat recht was er duidelijk over dat de parochiekerken recht hadden op de tienden. Slechts tienden die niet binnen een parochie vielen kwamen de bisschop toe.²⁸⁹⁸ Uiteindelijk werd het nieuw ontgonnen gebied gewoon bij een parochie ondergebracht. Het zou ook kunnen, zoals ik eerder opperde, dat de kolonisten van de nabije hoger gelegen gronden afkomstig waren, eigenlijk dus al parochianen waren. Als dan de afstand tot de kerk te groot werd, wat men zich bij een tweede reeks ontginningen – dus wat verder van de rivieren – kan voorstellen, werd een parochiesplitsing doorgevoerd of een nieuwe parochie gesticht. Een voorbeeld van het laatste is de parochie Kockengen. Een deel van deze latere stichtingen met overwegend ontginningsgebied werd ondergebracht bij het aartsdiakonaat van de koorbisschop. Bij Kockengen was dat het geval en ook bij Harmelen, dat een oude kerk bezat, maar zoals we berekend hadden in omvang verveertienvoudigde in de elfde eeuw.

10.1 Methodologische overwegingen

Het werken met tiendreeksen levert nog wel wat problemen op die hier allereerst kort worden besproken. Vervolgens wordt overgegaan tot de behandeling van de afzonderlijke onderwerpen, hoe ze manifest worden in het studiegebied (in het beschikbare en benutte bronnenmateriaal) en hoe deze problemen het hoofd is geboden. Er is een flink aantal tienden uit het studiegebied en de nabije omgeving bewerkt waardoor gebruik kan worden gemaakt van verschillende mogelijkheden. Tegelijk ook kan worden aangegeven in welke gevallen reeksen niet benut kunnen worden voor seriële analyses. Dat er naast "bruikbare tiendreeksen" ook andere bronnen moeten worden geraadpleegd om uitspraken over conjunctuur te kunnen doen is genoegzaam bekend.²⁸⁹⁹ Ook zo op het oog "onbruikbare tiendreeksen" bieden bij nader inzien interessante informatie.

Ik bestrijd dan ook dat, zoals sommige historici menen, een tiendreeks niet veel meer is dan een inkomstencurve. Het materiaal op zo'n manier bestempelen doet de gegevens onrecht en gaat voorbij aan het inzicht dat verpachters en pachters in die tijd wel degelijk moeten hebben gehad in realistische schattingen. Het kan inderdaad zijn dat niet alle reeksen voor een lange periode even veel bijdragen aan een solide lijn waaruit de richting van de landbouwproductie kan worden afgelezen. Een in erfpacht uitgegeven tiendrecht zal het zicht voor een tijdje hinderen. Wat we echter niet

²⁸⁹² OHZ deel I, nr 94 (12-04-1108): (...) *conditione, ut decimam de omnibus fructibus quos eorum terra protulerit, sicut ubique iuste fit, sine ullo malo ingenio persolvant*. Over onderdelen van de oorkonde en de onechtheid – overigens niet inzake het voornoemde citaat – zie de aantekeningen bij de uitgave door Koch op p. 13-194. Inzake Alkmaar, OHZ deel I, nr 99 (16-07-1116)

²⁸⁹³ Kusters, *Tiendrecht*, p. 64.

²⁸⁹⁴ Kusters, *Tiendrecht* p. 136.

²⁸⁹⁵ Vergelijkbaar zijn de bisschoppelijke novaaltienden in de klei-op-veengebieden langs de IJssel in onder meer Salland. Ook daar wijkt het oudere tiendbezit op de aangrenzende oeverwallen af van dat in deze 14^e-eeuwse ontginningsgebieden. De sluiting van de bandijk langs de IJssel in 1308 o.l.v. bisschop Gwijde vormde daar de stimulans voor de kom- en broekontginningen en daarmee ook voor de inning van de novaaltienden. Zie Spek, Zeiler en Raap, *Hunnepe*.

²⁸⁹⁶ Over de tijns Van der Linden, *Cope*, p. 160 e.v.; Van der Linden, 'Platteland', p. 69-72; Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 265-272; Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 152-153; Dekker, 'Ontginning', p. 140-141; Dekker en Mijnsen-Dutilh, *Eemlandtsche Leege Landen*, p. 21-24.

²⁸⁹⁷ Dekker, 'Ontginningen', p. 133.

²⁸⁹⁸ Kusters, *Tiendrecht*, p. 78

²⁸⁹⁹ Goy en Le Roy Ladurie, *Fluctuations*; Le Roy Ladurie en Goy, *Tithes*; Jansen, *Landbouw*; De Boer, *Graaf en grafiek*; Van Bavel, *Transitie*.

moeten doen is zo'n tiend negeren. Vaak is het zo dat na een periode van erfpacht weer wordt overgegaan tot jaarlijkse verkoop. Zo zien we dat de tiend van Bijleveld 28 jaar lang aan Aleydis, echtgenote van Rover van Zuylen, werd verpacht door het kapittel van Sint Jan.²⁹⁰⁰ Alsnog zijn er dan nog honderden jaren aan bruikbare gegevens over. Die tijdelijke erfpacht is dan ook nog eens interessant omdat het overeengekomen jaarlijkse bedrag ongeveer gelijk blijkt te zijn aan de gemiddelde opbrengst van de voorafgaande 20 jaren. Indirect zijn toch vrijwel alle gegevens over tienden interessant zodat een breed palet aan analyse-mogelijkheden ontstaat bij een minutieus onderzoek van de schier on-eindige brij van cijfers.

Tienden kunnen worden beschouwd als een vorm van afroming. Een gedetailleerd beeld van de "surplus-extractie" is voor het Land van Heusden gegeven door Hoppenbrouwers. Om de interactie van de plattelandssamenleving scherp op het netvlies te krijgen analyseerde hij de interactie tussen dorpelingen en andere maatschappelijke groepen. Deze interactie modelleerde Hoppenbrouwers langs de verschillende manieren van afroming. In het algemeen kan worden gesteld dat in de meeste scenario's van surplus-extractie lokale productie wordt overgeheveld naar een centraal niveau, wat ook kenmerkend is in het studiegebied.²⁹⁰¹ Op basis van de bezitsverhoudingen is immers duidelijk geworden dat een overgroot deel van de productiemiddelen in handen was van geestelijke instellingen.

Een belangrijke last die drukte op de plattelanders en bij uitstek afroming van lokale productie naar een (meestal) centraal niveau betrof, was de afdracht van tienden. In het studiegebied kwamen de meeste tienden toe aan het kapittel van Oudmunster. De tienden maakten een fors deel van de inkomsten van het kapittel uit, in de dertiende eeuw nog het grootste deel. Een eenvoudig rekensommetje voor dit kapittel leert dat de grote en kleine kamer in het jaar 1295 een totaal aan inkomsten genoten van 459 pond, waarvan 419 pond uit tienden kwam!²⁹⁰² Vergelijkbare verhoudingen trof Hoppenbrouwers aan in het Land van Heusden waar de Abdij van Sint-Truiden 88% van haar inkomsten uit tienden haalde.²⁹⁰³ In het geval van de proosdijkamer van Oudmunster was het al niet anders: 85%-90% van de inkomsten kwam voort uit het tiendbezit.²⁹⁰⁴ De Abdij van Mariënweerd ontving 20% van de inkomsten uit tienden, waarbij moet worden aangetekend dat de abdij al vroeg veel tiendrechten verloor.²⁹⁰⁵

In een artikel over Gelderse landsheerlijke rekeningen heeft Thissen laten zien dat rekeningen voor vele doeleinden kunnen worden benut, zoals voor de ontginningsgeschiedenis en landbouwproductiviteit. "De hoogte van de inkomsten uit de tienden zegt in principe iets over de landbouwproductiviteit in het betrokken gebied". Hij wijst verder op drie problemen, namelijk de omvang van het tiendbare land, onderlinge vergelijkbaarheid en de administratieve vervuiling (tienden samen met andere inkomsten gecombineerd).²⁹⁰⁶ Voor de onderlinge vergelijkbaarheid kunnen de inkomsten van verpachte tienden worden omgezet naar graanprijzen, volgens Thissen naar op dat moment geldende waarden in graan.²⁹⁰⁷ Van Zanden heeft juist laten zien dat het met name prijzen van het voorgaande oogstjaar zijn die de pachters als leidraad namen.²⁹⁰⁸ Dat laatste is ook niet helemaal juist want een tiendpachter liet zich leiden door de laatst bekende prijs en wat zijn verwachting was van de verkoop. Van Bavel heeft een voorkeur uitgesproken voor het gemiddelde van beide prijzen.²⁹⁰⁹ Slicher van Bath had ook al aangegeven dat herfst- en lenteprijzen kunnen worden gemiddeld.²⁹¹⁰ Het betreft dan in het geval van jaarreeksen, week- en maandprijzen zijn schaars, een prijs van maanden voor en maanden na de verkoop van de tiendblokken met het ingezaaide land. Een boer zal natuurlijk meer inzicht in de prijzen hebben gehad dan de overgeleverde archivalia ons doen kennen. Hij wist drommels goed dat een slechte oogst resulteerde in hoge prijzen. Verderop komen nog terug op maandprijzen en welke correlatie er bestaat tussen de bieding en de meest recente graanprijzen.

De opbrengst van tienden vormt een indicatie van de productie van het land en kan inzicht geven in welke richting de productiviteit zich beweegt. Gedetailleerd onderzoek hiernaar was voornamelijk in Frankrijk begonnen door Baehrel gevolgd door Le Roy Ladurie.²⁹¹¹ De laatste was met Goy de aanjager op een congres in 1969, waar, vanuit een behoefte aan inzicht in de ontwikkeling van de agrarische productie tijdens het Ancien Régime, twintig historici zich over de kwestie bogen.²⁹¹² Zoals de titel van de verzamelde voordrachten al aangeeft ("Les fluctuations du produit de la dîme") fluctueerde de opbrengst van de tienden nogal en het is niet dan met voorzichtigheid dat conclusies kunnen worden getrokken uit het materiaal – dat pas na bewerkingen uitspraken kan doen. Interessant is daarbij dat die fluctuaties op vaak consistente wijze tot vrij regelmatige patronen leidden waarin de seculaire trend als het ware kant en klaar tevorschijn kwam.

De vroege studies beperkten zich voornamelijk tot Frankrijk (de echte pionier van het tiendonderzoek was evenwel de Spanjaard Alonso²⁹¹³) en het lag eigenlijk wel voor de hand dat de vraag naar de ontwikkeling van de landbouw zich

²⁹⁰⁰ HUA, St. Jan, inv nr s 1491-1 en 149-2 diverse jaren.

²⁹⁰¹ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 79-80.

²⁹⁰² Berekend op basis van Van Royen, 'Rekening'.

²⁹⁰³ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 410.

²⁹⁰⁴ Zie verderop.

²⁹⁰⁵ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 462-471.

²⁹⁰⁶ Thissen, 'Landsheerlijke rekeningen', p. 145-146. Voor de Veluwe: Wartena, 'Ontginningen en Wüstungen', p. 1-50.

²⁹⁰⁷ Thissen, 'Landsheerlijke rekeningen', p. 146.

²⁹⁰⁸ Van Zanden, 'Tienden', p. 150.

²⁹⁰⁹ Van Bavel, 'Valuation', p. 300.

²⁹¹⁰ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 109.

²⁹¹¹ Baehrel, *Basse-Provence*; Le Roy Ladurie, *Languedoc*.

²⁹¹² Over de kerkrechtelijke aspecten van de tienden was er al eerder veel onderzoek beschikbaar, zie: Constable, *Monastic Tithes*, pp. 9-56.

²⁹¹³ Alonso, *La Armuña*.

naar de rest van West-Europa uitstreckte. Le Roy Ladurie en Van der Wee stonden aan het roer van dat tweede grote initiatief. Daaruit kwam een bundel voort waarin de genodigden uit de Lage Landen hun resultaten publiceerden over België (Vlaanderen, Belgisch Brabant, Leuven, Luik) en Nederland (Van der Woude's studie over landpacht en Jansens onderzoek naar tienden in Zuid-Limburg). De studie door Jansen leidde uiteindelijk tot een baanbrekende monografie over de landbouw en economische golfbeweging, voornamelijk gebaseerd op de opbrengst van tienden.²⁹¹⁴ Volgens Van Bavel lijdt deze studie aan methodische gebreken, waarbij niet duidelijk wordt welke dat dan zijn.²⁹¹⁵ Niettemin heeft deze studie op exemplarische wijze de seculaire trend in beeld gebracht en helaas nog steeds vrijwel geen navolging gevonden buiten Limburg.²⁹¹⁶ Deze studie probeert een deel van die leemte op te vullen.

In Nederland waren het - afgezien van Jansen - Baars (Beijerlanden) en De Boer (Holland) die tienden inzetten om hun sociaal-economische analyses te schragen. Dat deden ze echter op verschillende manieren waarbij voornamelijk de aard van het beschikbare materiaal de werkwijze en (vooral) de beperkingen dicteerde. Voor de periode waarover deze studie zich uitstrekt zijn voornamelijk de resultaten van De Boer van belang. Aan de hand van tiendopbrengsten kon hij voor de periode tussen 1345-1415 vaststellen dat Holland werd geteisterd door zowel een demografische als een agrarische crisis. In de venige gebieden van Rijnland daalde de bodem en toen ook nog regelmatige overstromingen plaatsvonden kon bij gebrek aan actieve bemaling de uitkomst niet anders zijn dan dalende opbrengsten en verlaten van akkerland. In de laaggelegen delen van het graafschap kwam de graanproductie in gevaar. Dat gold in mindere mate voor de meer oostelijk gelegen landen zoals hem bleek uit de Bloise tienden tussen Gouda en Oudewater. Opzienbarend was in dit verband dat de verminderde mogelijkheden van de akkerbouw niet tot gevolg had dat de veeteelt toenam. Wel werd een aanzet gegeven tot verstedelijking en commercialisatie.²⁹¹⁷

De door De Boer beschreven economische verschuiving was een baanbrekende ontdekking die sedertdien staat als een huis. Hoe de ontwikkeling verder gingen na de eerste decennia van de vijftiende eeuw is nog steeds niet onderzocht. De onderhavig studie bestrijkt die periode helaas niet voor hetzelfde gebied, het voegt wel tiendreeksen toe aan de flanken van Holland uit dezelfde periode en de tijd erna. Wat daarbij interessant is om uit te werken is De Boers constatering dat verder oostelijk gelegen tienden minder in de gevarenzone leken te liggen voor het stijgende grondwater.

Hoewel Hoppenbrouwers tien pagina's vulde met een overzicht van de identiteit en sociale status van de tiendgerechtigden, kon hij niet over voldoende gegevens beschikken om iets te zeggen over de (ontwikkeling) van de agrarische productie. Hij tekende daarbij aan "de beschikbare opbrengstcijfers, zoals meestal bij dit brontype, in feite niet meer dan de inkomsten uit de verpachting van tiendblokken zijn".²⁹¹⁸ Dat is te kort door de bocht. Het kritiekpunt is echter vaker aangehaald en heeft de pioniers van tiend-analyses Goy en Le Roy Ladurie nog aardig op de kast gekregen. Tot een polemie van extremen, zoals bijvoorbeeld in het zogeheten "Brenner-debat" waarbij Marxisten en Neo-Malthusianen recht tegenover elkaar en niet nader tot elkaar kwamen, heeft dit niet geleid. Wel kan worden gesteld dat de aandacht voor tienden de laatste decennia is weggeëbd onder invloed van de scepsis.²⁹¹⁹

En dat is jammer want Van Zanden heeft in 1986 laten zien dat a. de meeste tienden in ons land werden verpacht en b. de opbrengsten als indicator voor de productiviteit van de landbouw [sic!] kunnen worden gebruikt.²⁹²⁰ Van Zanden analyseerde tiendreeksen uit de periode 1650-1810 om antwoord te kunnen geven op de vraag of er halverwege de achttiende eeuw een agrarische revolutie was opgestart zoals de oudere maar invloedrijke literatuur veronderstelde in navolging van vooral Engels onderzoek. Hij concludeerde uiteindelijk van niet. Hoewel er geen sprake leek te zijn van een revolutie, was er wel gestage groei, meer dan dat echter niet.²⁹²¹ Om een scherper beeld te krijgen zou verdere analyse nodig zijn, bijvoorbeeld van pachtprizen. Dat tiendreeksen en pachtprizen elkaar inderdaad wederzijds aanvullen is ook de reden waarom ik ervoor gekozen heb van beide surplus-stromen lange reeksen te onderzoeken.

Van Zanden plaatste een kanttekening, namelijk dat in het geval van bloktienden (waarin zowel bouw- als wei/hooiland lagen) tienden alleen als indicator konden worden gebruikt indien de ingezaaide oppervlakte of het gehanteerde vruchtwisselingsstelsel bekend zou zijn.²⁹²² Dit probleem van het grondgebruik is voor ons minder interessant omdat er over grasland geen tienden werden geheven en vrij duidelijk was hoeveel akkerland in een tiendblok was gelegen. We zullen dit verderop nog uitvoerig beargumenteren.

Van Bavel heeft in zijn proefschrift de opbrengst van 18 peiljaren tussen 1438 en 1596 bestudeerd en kwam evenals de vele Franse onderzoekers tot de conclusie dat de opbrengsten nogal fluctueerden door prijsschommelingen, oppervlakte ingezaaid land en weersinvloeden. Belangrijker in mijn optiek is het betoog van Van Bavel dat het niet terecht is verpachte tienden in onderzoek te negeren als zouden ze onvoldoende zeggingskracht hebben. Hij toont overtuigend

²⁹¹⁴ Jansen, *Landbouw*.

²⁹¹⁵ Van Bavel, 'Arable yields', p. 87. Op p. 94 aldaar lijkt de kritiek met name de conversie van data te betreffen. Het weerhield de auteur er echter niet van om veelvuldig uit het werk van Jansen te putten. Referentiemateriaal is nu eenmaal schaars op deze tijdschaal. Hopelijk draagt de onderhavige studie bij aan een betere geografische spreiding van brondata.

²⁹¹⁶ Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1900* is een positieve uitzondering.

²⁹¹⁷ De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 211, 335-336, 223.

²⁹¹⁸ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 418-419.

²⁹¹⁹ Zo constateerde Van Bavel ook in zijn *Mariënweerd*, p. 471.

²⁹²⁰ Van Zanden, 'Tienden', p. 138.

²⁹²¹ Van Zanden, 'Tienden', p. 161.

²⁹²² Van Zanden, 'Tienden', p. 138.

aan dat er wel degelijk uit tiendopbrengsten een inschatting van de bruto-opbrengst kan worden verkregen.²⁹²³ Tevens heeft hij laten zien dat de gegevens gecombineerd met grondpachten een beeld geven van de pachtlast.²⁹²⁴ Hoppenbrouwers heeft dit methodisch omarmd.²⁹²⁵ Hiertoe moeten liefst langere reeksen voorhanden zijn om meer te zeggen over dergelijke zaken en deze studie draagt hopelijk een steentje hieraan bij.

In het licht van dit discours kan worden vastgesteld dat er mogelijkheden liggen voor gedetailleerd lokaal historisch onderzoek naar tiendopbrengsten, zeker als deze kunnen worden gecombineerd met langlopende reeksen van landpachten en graanprijzen.

Tot slot nog iets over de presentatie van de gegevens. In de literatuur over de tiendopbrengsten wordt veelal gebruik gemaakt van de semi-logaritmische schaal.²⁹²⁶ Hoewel het zeer eenvoudig is de schaal technisch te gebruiken heb ik er niet voor gekozen en voel me daarin gesteund door het baanbrekende werk van Jansen. Hoewel hij in een artikel de schaal gebruikte in het kader van internationaal onderzoek koos hij in zijn proefschrift er terecht voor hiervan af te zien. Ook Ruwet hield het bij leesbaarheid en nauwkeurigheid van interpretatie. Een semi-logaritmische schaal heeft immers een afvallend karakter waardoor pieken en dalen minder geaccentueerd worden en nadelige invloed hebben op interpretatie van lange termijnbeweging.²⁹²⁷ Voor dergelijke bewegingen en trends voel ik veel meer voor voortschrijdende gemiddelden. Omdat we in deze studie geïnteresseerd zijn in de seculaire trend alsmede korte termijnfluctuaties bleek de rekenkundige schaal meer inzicht te bieden.

Voor een betere weergave van de lange termijntrend is gebruik gemaakt van elfjaarlijks voortschrijdende gemiddelden. De periode van elf jaar is gebruikelijk in internationaal onderzoek en komt de vergelijkbaarheid van mijn onderzoek met andere resultaten ten goede.²⁹²⁸ De werkwijze wordt voor zowel graanprijzen gebruikt als voor andere langetermijnbewegingen zoals de frequentie van stormen.²⁹²⁹ Juist bij de sterk fluctuerende tiendopbrengsten is het nuttig een lijn aan te brengen die de extremen filtert. Het is bijna adembenemend dat door dit te doen over lange termijn van meerdere eeuwen de seculaire trend zich in volle schoonheid ontplooit.

10.2 Soort tienden, percentage en gewassen

In Utrecht was de tiend echt een tiende deel, dus 1 op de 10 schoven van de oogst werd afgedragen.²⁹³⁰ In Holland was dat echter 1 op de 11 schoven, wat onder meer blijkt uit een oorkonde van Floris V, die de elfde schoof bedingt in een verdrag met de West-Friezen. Volgens Kusters dwong de Hollandse graaf een schatting af van de oogst en omdat aan de kerk al de tiende schoof toekwam hief hij de elfde schoof.²⁹³¹ In beide gevallen wijzigden de percentages niet gedurende de periode van onderzoek.²⁹³² Daarmee zijn ze eeuwenlang stabiel gebleven.²⁹³³ Alleen in het geval van koolzaad werd de 11^e hectoliter genomen, zo blijkt uit de archieven van de Tiendcommissies van het begin van de 20^e eeuw.²⁹³⁴

Kusters rekent onder de grote tienden (*decimae majores*) granen zoals tarwe, rogge, gerst, spelt, boekweit, soms die van allerlei zaden zoals hennep, lijnzaad, koolzaad, vlas, raapzaad, mosterd, die echter vaker onder de smalle tienden worden geschaard. Tot de kleine of smalle tienden (*decimae minores*) behoorden erwten, bonen, wortelen, knollen. Kusters vermeldt verder hout, gras, hooi, rapen, radijs, kool, ajuin, appels, peren, noten, hop, tabak, meekrap. De meeste van deze gewassen komen in de middeleeuwse bronnen niet voor als tiendbaar. Naast deze tienden van gewassen werden ook de tienden van beestgeboorten tot de kleine tienden gerekend.²⁹³⁵ Er waren echter nogal wat regionale varianten. De Boer heeft geconstateerd dat in Holland de kleine tienden meer en meer een verzamelnaam voor de niet-koren-tienden zijn geworden.²⁹³⁶ Dat de kleine tiend veelomvattender was vindt steun in de Utrechtse bronnen, zoals in Bodegraven waar in 1545 sprake is van raap(zaad), gerst, beesten en hennep.²⁹³⁷ Een oorkonde uit 1304 vermeldt *die smale tienden van scapen, vercken, hyen ende van alle smalen tienden, daer men tienden aff schuldich is te geven* waarmee lijkt te worden

²⁹²³ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 469, 472.

²⁹²⁴ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 472 en 320.

²⁹²⁵ Hoppenbrouwers, 'Rekeningen', p. 76 en 78.

²⁹²⁶ Baulant, 'Bon usage des dîmes', p. 38-43; Desai, 'A la recherche', p. 50-57; Veyrassat-Herren, 'Dîmes alsaciennes', 88-99; Silbert, 'Production', p. 140-143; Head-König, 'Rente foncière', p. 161-163; Head-König en Veyrassat-Herren, 'Revenues décimaux', p. 176; Charbonnier, 'Dîmes auvergnates', p. 196-207; Frêche, 'Dîmes et production', p. 220-222; Goy en Head-König, 'Revenues décimaux en France', p. 264-265; Ponsot, 'Fluctuations', p. 310-311; Goy, 'Methodology', p. 38, 48; Le Roy Ladurie, 'Comparative study', 82-185; De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 221-238; Gutmann, 'War, the tithe and agricultural production', p. 68; Daelemans, 'Tithes', p. 35.

²⁹²⁷ Ruwet, 'Pour un indice', p. 75-77 en Jansen, *Golfbeweging*, p. 20. Vgl. Jansen, 'Tithes', p. 79.

²⁹²⁸ Noordegraaf, *Hollands welvaren*, p. 17; Verlinden, Craeybeckx en Scholliers, 'Mouvements', p. 174 e.v.; Tielhof, *Graanhandel*, p. 245; Van der Wee, 'Prijzen en lonen', p. 436-445.

²⁹²⁹ De Kraker, 'Stormachtig weer', p. 15 en 17.

²⁹³⁰ GUP II, p. 449-450 (06-10-1728): *tiende hock of gerf van allerhande soort van koorn, alsse van weyt, garst, spelt, rogge, boekweyt, erweten, boonen, haver, wicken en linsen, alsmede van hennip ende vlas (...) dog in 't regard van 't raap- of koolzaad, het elfde mudde.*

²⁹³¹ Koster, *Tiendrecht*, p. 52-53.

²⁹³² Overigens hierna ook niet, Van Zanden, 'Tienden', p. 140.

²⁹³³ De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 213.

²⁹³⁴ HUA, Tiendcommissies, inv nr 220.

²⁹³⁵ Kusters, *Tiendrecht*, p. 111-112.

²⁹³⁶ De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 246.

²⁹³⁷ HUA, Oumunster, 483-9 (a° 1545): *Item decimas minutis, raparum, ordeacum, bestiarum et canabum hoc anno nihil.*

aangegeven dat de krijtende tienden er inderdaad toebehoren en de gewassen die niet onder de grote tiend vallen.²⁹³⁸ In het Eemland werd hennep, rapen, wintergerst, vlas, bijen, biggen, lammeren en ganzen onder de kleine tiend verstaan. In Bunschoten en op een paar erven in Stoutenburg werden ook veulens in de kleine tiend gerekend.²⁹³⁹

Niet alle producten kwamen overal voor en er is een aardige regionale verscheidenheid op basis van de condities van de grond en de tradities ter plaatse. Bieten bijvoorbeeld werden een paar eeuwen geleden alleen in de tiendblokken van Harmelen aangetroffen. De krijtende tienden werden geheven op biggen en lammeren, kalveren, veulens, ganzen en bijen. In latere tijd werden deze niet in tien stukken verdeeld maar op de leeftijd van zes weken werden ze getaxeerd en van die waarde werd 10% genomen.²⁹⁴⁰ Bijen werden op basis van volken gerekend.²⁹⁴¹

De tiendgegevens geven niet altijd informatie over de gewassen die werden verbouwd; sterker nog: dankzij andere bronnen en botanische gegevens weten we dat het gewasassortiment veel breder was dan dat de tiendreeksen doen vermoeden. Dat ligt ook wel voor de hand als we betrachten hoeveel gewassen tiendbaar waren terwijl de reeksen nauwelijks de granen vermelden. Zo werd in de Harmelerwaard voornamelijk haver geteeld. Dit was een uitvloeisel van de oude verplichtingen van de proost van Oudmunster aan de kanunniken. Echter werd daar ook gerst verbouwd. Van handelsgewassen komt de tiendplicht soms laat in de tijd voor terwijl de aardappel als nieuw gewas niet voor de middeleeuwen van toepassing is.

De handelsgewassen spelen een prominente rol in een belangrijk plakkaat van keizer Karel V uit 1520.²⁹⁴² Het plakkaat werd uitgevaardigd om het heffen van nieuwe tienden te voorkomen. De strekking was dat de geestelijke instellingen in zijn rijk al vanaf hun stichting beschikten over voldoende inkomsten uit tienden beschikten en daarvan goed konden leven. Het was dus niet nodig allerlei nieuwe lasten te verzinnen. Karel beval dan ook dat *men geen andere tienden heffen dan sy en haare voorsaten over veertig jaren ende daar te vooren gewoonlyk zyn geweest te heffen ende gebruycken, maar hen te vreden houden metten ordinairse tienden en rechten by hen gehad en ontfangen*. Hij maakte daarbij ook duidelijk dat verrijking door de geestelijkheid alleen maar verliezers kende, immers de schatkist zou eronder lijden maar ook leidden additionele lasten tot *schade en oppressie van onse voorsz. ondersaten en van de gemeyne welvaart van dien*.

Interessant is nu dat de keizer specifiek voor de Nederlanden een aanvulling op dit plakkaat deed uitgaan.²⁹⁴³ In dit tweede plakkaat werd erkend dat de natuurlijke gesteldheid van de landen in zijn rijk nogal verschilde *ende bysondere onse landen van Holland en Vriesland, daar veele laage landen zyn, die men niet en plag te besaayen, ende artificialyk met watermolens, onlangs gevonden, of andere dyken en kaaden droog gemaalen, ofte tot saaybaar land gemaakt worden*. Dat dit land dus door waterstaatkundige ingrepen zaaibaar werd had een verschuiving tot gevolg gehad van tarwe, gerst en haver – dat men vroeger zaaide – naar hennep, raapzaad en vlas – dat men nu steeds meer zaaide. Het punt van Karel was nu dat velen juist op basis

²⁹³⁸ HUA, Buchel-Booth, inv nr 1, f° 28v-29 (1304 dinsdag na St. Jan midzomer), overeenkomst tussen Gijsbert van IJsselstein en het kapittel van St. Marie.

²⁹³⁹ GUP I, p. 428 (25-10-1569) Costuymen van Eemland, art. LXIV.

²⁹⁴⁰ HUA, Tiendcommissies, inv nr 219.

²⁹⁴¹ Over tienden van bijen, lammeren etc. zie Kusters, *Tiendrecht*, p. 128-135.

²⁹⁴² GUP II, p. 442-444 (01-10-1520): Plakkaat van keizer Karel waarbij de geestelijken [het document vermeldt bisschoppen, abten, prelaten, proosten, dekenen, kanunniken, kapellaans, pastoors maar ook wereldlijke lieden] wordt verboden nieuwe tienden te hebben, meer dan hun voorzaten gedaan hebben: *Al is 't so, dat van soo ouden tyden, dat geen memorie en is ter contrarie, de tienden, die men heeft op de landen (...) naar der nature ende qualiteyt van dien; ende dat de voorsz. geestelyke luyden by onsen voorsaten ende anderen, heuren Fondateurs, bovendien voorsien ende vergift zyn geweest van veele schoone leengoederen, erfgoederen ende anderen van grooter waarden en jaarlyks inkomen, daar mede sy hen mogen reedelyk, eerlyk en suffisantelyk daar op onderhouden, en behooren wel daar mede te vreden te zyn, gelyk hare voorsaten gedaan hebben van oude tyden, ende en is hen van geen noode, nog geoorloft op te stellen, nog te exigeren andere nieuwe exactien, ten laste van ons en van onsen vassalen en ondersaten. [Niettemin zijn de geestelijke personen] niet te vreden zynde met het gunt dat hen gegonnen en geordonneert is geweest (...) ende onder anderen praetenderen te heffen en exigeeren tienden van hout, bosschen, hoy, kruiden, weyden ende van alle hoorn- vette beesten, hamelen, wey-lammeren, wolle, verken, kalveren, gansen en diergelyke: insgelyks van rapen, radysen, koolen, saladen, aijyn, appelen, peeren, nooten en andere diergelyken vruchten. (...) Ende omme daar toe te komen, en onsen ondersaaten en haar goet daar toe te brengen en te verbinden, de voorsz. cappelaanen, parochie-papen, ende andere geestelyke luyden, hebben hen ook gevordert, soo sy nog dagelyks doen, deselve onse ondersaaten te doen citeeren, dagen ende oproepen in de geestelyke Hoven, en voor geestelyke rechters, henluyden favorabel wesende; alles in grooter verachticheit en kleynigheyt van ons, diminutie van onsen Domeynen, beeden ende andere rechten, schade en oppressie van onse voorsz. ondersaten en van de gemeyne welvaart van dien*.

²⁹⁴³ GUP II, p. 444-445 (19-04-1521): *Ende want uyt saake van der voorsz. ordonnantie, die generallyk disponeert over alle onse landen, die nochtans van diversche nature ende conditien zyn, ende bysondere onse landen van Holland en Vriesland, daar veele laage landen zyn, die men niet en plag te besaayen, ende artificialyk met watermolens, onlangs gevonden, of andere dyken en kaaden droog gemaalen, ofte tot saaybaar land gemaakt worden. Desgelyks zynder veele hoffsteden, ofte landen, die men met tarwe, garste of haver plag te saayen, die men nu alle daagen meer besaayt met hennip, raapsaat, vlasch en andere gelyke granen, daar af die geene de van tarwe, garste of haver, soo ons, als die geestelykheyt, of andere onse weereltlyke ondersaten, die deselve tienden van ons, of van onse vassalen, of van andere geestelycke abdyen, ofte collegien houden, onder het decksel van de voorschreve ordonnantie geen tienden geven en willen van den voorsz. hennip, raapsaat, vlasch ende diergelyke saaden, overmits dat men over veertig jaaren daar geen tienden af en gaf, of daar af alsdoen van gelyke saaden, of soo veel niet en saayde of en useerde, of dat die landen daar toe niet bequaam of gedisponeert en waaren (...). Karel verklaart vervolgens dat onse meeninge niet en is verboden te hebben, tienden te heffen in onsen landen van Holland en Vriesland, van landen, die onsaaybaar geweest zyn, ende artificialyk met moolens, kaaden, of anders, saaybaar gemaakt worden, maar dat deselve landen tienden daar af geven sullen, gelyck als men aldaar in deselve dorpen, ambachten ofte quartieren doet, daar onder die selve landen geleegen zyn. Ende dat van alsuke hofsteden, ofte landen, als men in deselve dorpen, ambachten ofte quartieren tienden geheeven heeft van tarwe, garst, of haver: ende daer men nu useert hennip, raapen, vlasch, of diergelyke, ront of plat saat te saayen, dat men daar af mede tienden geven sal, als van den tarwe, garst en haver, niet tegenstaande dat men over die veertig jaren dat niet aldaar en saayde, ofte in der meenigte niet geuseert en was (...) maar van andere gewassen, als hoy, boomgaarden, warmoeshoven, of diergelyke, daar men tot nog toe geen tienden af gegeven, of geheeven en heeft, daar en sal men geen tienden of geven, ende daar inne sal onse voorsz. eerste ordonnantie, en in alle anderen pointen syn effect sortieren*.

van de voorgaande ordonnantie geen tienden wilden geven van hennep, raapzaad en vlas, juist omdat ze veertig jaar daarvoor die tienden ook niet gaven. De reden daarvoor was dat men veel minder zaaide en gebruikte of dat de grond niet geschikt was.

Dit is een belangrijke constatering want we lezen uit dit materiaal dat de handelsgewassen tussen ongeveer 1480 en 1520 een duidelijke opgang moeten hebben gemaakt. Dat blijkt ook uit de tiendreeksen zoals verderop zal blijken.

10.3 Exploitatie

In Holland, Zeeland en Utrecht kende men het ‘systeem’ van bloktienden waar de tiend rustte op alle gewassen die binnen zo’n blok werden verbouwd. De blokken waren geografische eenheden die doorgaans door dijken, weteringen of paden werden bepaald. Vaak zijn in deze blokken de ontginningseenheden te herkennen, zowel op het oude land als in de latere ontginningen. Binnen zo’n blok lag vaak zowel bouw- als weiland en het is dus zeker niet zo dat de oppervlakte van een tiendblok gelijk is aan de hoeveelheid bouwland, laat staan gelijk aan de ingezaaide oppervlakte.

Daarnaast kwam het voor dat stukken land exempt waren. En dat kwam, met name in de oude bewoningsgebieden nogal vaak voor. In het hoofdstuk over de domaniale organisatie van Oudmunster werd al aangehaald dat de proost de hoevenstructuur van de *curtes* had ontbonden en (delen van) hoeven inclusief de tiend in leen had uitgegeven. Uiteindelijk betekende dit, dat de leenman voor dit land niet tiendplichtig was, zodat zijn mogelijke inkomsten zo’n 11% hoger lagen. Hij werd immers zelf tiendheffer voor dat stuk land. Dit voordeel kon aardig oplopen doordat het bij uitstek ging om feodale verhoudingen op het oude land waar dankzij de goede bodem het zwaartepunt van de landbouw lag.

Vergeleken met andere heffingen, schulden en lasten wijkt de tiend in zoverre af dat het geen *brengschuld* maar een *baalschuld* is, dit vanwege de grote kans op te lage inschattingen wanneer de tiendgever - zonder gezamenlijke inspectie voor of direct na de oogst - zijn tiend zou afleveren bij de tiendheffer. Het is dus aan de tiendheffer om zijn rechten bijtijds te komen verzilveren.²⁹⁴⁴ Dat kan in tijden van rampspoed nog wel eens hebben geleid tot situaties dat de tiendheffer de stad niet uit durfde, de tienden niet haalde, de lokale boeren de schoven tot zich namen en verkochten tegen – in ellendige tijden vaak zo hoge – prijzen. Bewijs heb ik niet direct kunnen vinden maar het lijkt geen onmogelijk scenario.

Er waren meerdere manieren voor een tiendheffer om het tiende deel van de oogst tot zich te nemen, waarbij een korte kwalificatie wordt gegeven:

	Wijze	Kenmerken	Relatie met oogst
1	Directe inzameling	De oorspronkelijk wijze van tiend halen. De tiendheffer begeeft zich naar de locatie en kiest telkens de tiende hok	Groot
2	Verkoop	Verkoop van de tienden op het moment dat al ingezaaid is. Men verkoopt in wezen zichtbaar gewas, men kent de ingezaaide oppervlakte en voorspelt hoe de oogst zal uitpakken; geraamde opbrengst in mud wordt vermenigvuldigd met een prijs en calculeert kosten (rantsoen, vervoer etc.) en opbrengsten (stro) in.	Vrij groot
3	Verpachting		Matig
4	Lijfpacht/Erfpacht		Ongewis
5	Belening		Geen Volledig uit handen gegeven en m.u.v. een heergewaad geen inkomsten. De leenman wordt echter leenheffer en heeft ook weer 5 mogelijkheden

De meest gangbare methoden waren volgens de literatuur directe inning en verpachting in het openbaar. Een paar opmerkingen zijn nodig om de context te schetsen voor de verderop te bespreken blokken.

Directe inning: de tienden worden verondersteld door de tiendheffer geïnd te zijn voordat het gebruikelijk werd dit uit te besteden. Wanneer die omslag plaatsvond, dus van directe inning naar hetzij verkoop van op het veld staand gewas, hetzij verpachting van het recht om te gaan verdienen, onttrekt zich aan onze waarneming. Het is verleidelijk deze overgang op z’n vroegst te dateren rondom het verval van de hoforganisatie. Gegevens ontbreken hiervoor echter.

²⁹⁴⁴ Blécourt, *Kort begrip*, p. 458.

Wat goed uit bewaarde archieven blijkt is dat er halverwege de veertiende eeuw statuten zijn uitgevaardigd die tot onderwerp de verkoop van tienden hebben.²⁹⁴⁵ Tussen 1200 en 1300 lijkt daarmee een plausibele datering.

Erfpacht of belening: vele tienden werden aan de kerk onttrokken door ze in leen of erfpacht uit te geven. De tienden die in leen werden uitgegeven zijn vooral de tienden van de Utrechtse kapittels waar de proost dit tegen de zin van de kanunniken had gedaan en niet zelden op zijn schreden moest terugkomen. Het is hier niet de plek om hier een overzicht te geven van de talloze conflicten tussen proost en kapittel over dergelijke zaken.²⁹⁴⁶ Vast staat zeker dat een deel van tienden voorgoed verloren ging en dat de kanunniken een deel ervan succesvol konden terughalen, zij het in de meeste gevallen niet zonder de portemonnee te trekken. Aanvankelijk hadden de kanunniken recht op een deel van de inkomsten maar waren afhankelijk van de proost, die het beheer voerde over die goederen. Door de tienden terug te kopen van leenmannen lijfden ze de goederen bij de grote of kleine kamer in waardoor ze volledig aan de macht van de proost onttrokken bleven.

De tienden die in leen werden uitgegeven blijven verder tamelijk onbekend. Slechts in uitzonderlijke gevallen zijn er wat gegevens te vergaren, meestal echter uit een periode die ver na de kaders van dit boek ligt. Het in leen geven van het tiendrecht is door de kapittels dan wel regelmatig ongedaan gemaakt, de bisschop was gewoon eenmaal uit handen gegeven (voornamelijk novale) tienden bij de riddermatigen te laten. In de meeste gevallen zijn deze leenmannen de directe nakomelingen van de kwartiermakers van te ontginnen terreinen, de *locatores*.²⁹⁴⁷

Verpachting van tienden kwam veelvuldig voor. Reeksen die op basis van verpachtingen kunnen worden opgebouwd lijden aan een aantal problemen. Verpachting voor 3, 5 of 10 jaar of levenslang komt nog aardig vaak voor, met name in de late middeleeuwen. Verpachting van een enkel jaar komt in het studiegebied niet voor. Als het om korte termijn ging werden de tienden verkocht. Dat verpachting in de late middeleeuwen vaak voorkwam was bijvoorbeeld ook in Drenthe het geval, waar het Domkapittel begin dertiende eeuw tienden veelal verpachtte aan lokale aanzienlijken.²⁹⁴⁸ Bij verpachting geeft de tiendheffer het recht in pacht om tot de heffing over te gaan. De pachter zal dan het proces organiseren, de aankondiging doen etc.

Volgens Van Bavel lijken de Utrechtse kapittels in de loop van de veertiende eeuw te zijn overgegaan op verpachting van de tienden.²⁹⁴⁹ Met betrekking tot ons studiegebied lijkt dat echter al veel eerder gebeurd. Uit de oudste rekening van de Grote Kamer van Oudmunster blijkt dat al in de dertiende eeuw het geval te zijn. Het fragment dat naar ik vermoed uit 1294 dateert kent naast de hierna te bespreken verkopen een duidelijk voorbeeld van verpachting, namelijk de tienden van Jutphaas die aan Steven van der Weyde verpacht worden voor 3 jaar.²⁹⁵⁰ De tienden in Kustwijk en Miland werden in 1294 voor 15 pond aan Herman van Woerden gegund, in 1295 en 1296 ontbreekt een naam maar het bedrag is nog identiek, mogelijk een indicatie voor verpachting. Een identieke opbrengst op andere wijze in twee opeenvolgende jaren kwam ik in drie eeuwen niet tegen.²⁹⁵¹ Van Bavel dicht de abdij van Mariënweerd een moderne verpachtingsmethode toe, omdat de abdij haar tienden in blokken had verdeeld, dit op basis van de oudste gegevens uit 1438 hieromtrent.²⁹⁵² Of die bloktienden al eerder in zwang waren is niet bekend, met name oorkonden zijn niet altijd even scheutig met details. In ons studiegebied is wel duidelijk dat deze verpachting in blokken zeker al aan het einde van de dertiende eeuw gebruikelijk is geweest.

Verpachting kent nog een risico dat in de literatuur niet wordt vermeld maar grote impact heeft op de in de rekeningen verantwoorde bedragen. Aangezien verpachte tienden worden behandeld als landpachten, zijn er ook regelingen met betrekking tot de zogenaamde *defalcatio* van toepassing. De details komen verderop aan de orde; nu is het genoeg op te merken dat dit kortingen voor de pachter betreft, bijvoorbeeld in geval van stormschade, wateroverlast, hoge belastingen of grote investeringen. Van dat laatste moge een voorbeeld de zaak verduidelijken. In 1492 werd in Oudewater een (nieuwe?) watermolen gebouwd. Investerings in watermolens waren zo immens dat pachters vaak kortingen kregen. Daarom ook werd de jaarlijkse pacht van de tienden verminderd, niet zelden met een derde deel!²⁹⁵³

Er waren kortweg twee varianten bij de verkoop van tienden.²⁹⁵⁴ De eerste was dat in de winter of het begin van het voorjaar een bod werd uitgebracht op een bepaald blok. Er was dan nog niet ingezaaid (wintergraan echter wel), en men bood een bedrag per morgen gewas. Er kan dan nog een hoger bod gedaan worden tot aan een bepaalde dag. Het

²⁹⁴⁵ Zoals HUA, Domkapittel, inv nr 600 (13-04-1364) en HUA, Oudmunster, inv nr 1743 (08-07-1346).

²⁹⁴⁶ Voor Sint Jan kan men terecht bij Palmboom, *Sint Jan*, p. 80 e.v.. Voor Oudmunster hier en daar wat opmerkingen in Van den Hoven van Genderen, Heren van de kerk.

²⁹⁴⁷ Buitelaar, Ministerialiteit, p. 384-386 (samenvattend op basis van p. 93-276).

²⁹⁴⁸ Kusters, *Tiendrecht*, p. 62. Keveling Buisman, 'Tienden', hield zich bezig met tienden in Noord-Sleen.

²⁹⁴⁹ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 465.

²⁹⁵⁰ Hofman, 'Rekening', p. 317. *Hec sunt magna bona sive magne et minute decime... De decima in Judefaes, Stephanus de Weyda VIII lib Martini et Petri; habebit ad tres annos adhuc* (1294?); Van Roijen, 'Kapittelrekening', p. 8: *De decimis in Iudefaes 8 libras* (1295); Hofman, 'Rekening', p.303 *De decimis in Judefaes Stephanus de Weyda VIII lib.* (1296).

²⁹⁵¹ Hofman, 'Rekening', p. 317: *De Custwic et Milant dominus Her. de Worden XV lib Martini et Petri* en p. 303: *De Custwic et Milant XV lib; Van Roijen, 'Kapittelrekening', p. 8-9: De Custwic et Milant 15 libras.*

²⁹⁵² Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 464-465.

²⁹⁵³ HUA, Oudmunster, inv nr 483-8 (anno 1492): *Item de decimis in Oudewater dictis Tynnewater dat oversteblock emit Poncianus Jacobi pro XIX florenos Renenses inde defalcatis de tertia parte de molendino VI florenos Renenses VI½ stuveri II albis remanet XII florenos Renenses XIII stuveri III albus facit XXV lb. VI s. VIII d.*

²⁹⁵⁴ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 466.

alternatief was verkoop op een openbare bijeenkomst, meestal in de vroege zomer. Deze dag werd meermaals aangekondigd en wel in de parochiekerk. Het graan stond al op veld en het was bekend hoeveel morgen was ingezaaid. Dan kon men 'mijnen' en als nodig hoger bieden zolang de bekende hoeveelheid gewas en de verwachte prijs binnen de bandbreedte bleven. Hier zit een speculatief element in, omdat men moet voorspellen hoeveel de oogst zal bedragen, hoeveel men van restproducten kan verkopen (stro is een goed voorbeeld), en hoe hoog de prijs zal uitpakken. Dat dit risico vrij hoog kon zijn ziet men soms als eenmalige tiendkopers in gebreke blijven en ook nooit meer bieden. Tegelijk zijn er ook wat brouwers die wat meer bedreven blijken in dergelijke schattingen en die halen op deze manier buiten de markt om een eigen gerst of havervoorraad van het land.

Op een openbare verkoop kwamen waarschijnlijk nogal wat mensen af, en zeker als de tiendverpachting toegankelijk was door het aanbod van kleine, betaalbare blokken zal een vrij commercieel proces zijn ontstaan van biedingen. Dat heeft onder meer tot gevolg gehad dat de tienden werden gekocht door hetzij lokale plattelanders hetzij in de nijverheid werkende Utrechtse, in elk geval geen onbekende speculanten uit andere steden. Het verzet tegen tienden heeft in ons studiegebied naar het zich laat aanzien weinig sporen in de archieven achtergelaten – althans ik heb ze niet gevonden. Ik meen dan ook met Van Bavel, die dergelijke ressentimenten ook niet in het abdijarchief van Mariënweerd aantroef, dat de tiendheffing vanwege het lokale stempel vrij soepel is verlopen.²⁹⁵⁵ Kusters lijkt ook te suggereren dat in Utrecht weinig kwade praktijken voorkwamen.²⁹⁵⁶ Hij wijst echter wel op de tiendmaaltijd, een oeroud gebruik om de boeren gunstig te stemmen hun afdracht te voldoen.²⁹⁵⁷ Het was een vrijwillig gebaar van de tiendheffer, werd allengs een gewoonte maar groeide helaas uit tot een misbruikte traditie. Honderden mensen kwamen soms op de maaltijd af waardoor de kosten de pan uit rezen. In Gelderland werden pogingen ondernomen om dit misbruik in te dammen, bijvoorbeeld om de uitnodiging te beperken tot lieden die een ploeg bezaten.²⁹⁵⁸ Uit Utrecht is een plakkaat bekend waarin inderdaad staat dat het *gewoonlyk geweest uyt liberaliteyt en beleeftheyd, die kopers of pachters der voorsz. tienden, en haarlieder borgen, met een maaltijd te vereeren*. Maar aangezien vele anderen uit allerlei hoeken en gaten aanschoven namen de kosten toe en kwamen er regelmatig vechtpartijen voor, waardoor diegenen voor wie de tiendmaaltijd bedoeld was ervoor bedankten.²⁹⁵⁹

10.4 Verkoop en voorwaarden

Hoewel de oudste bronnen weinig gegevens bieden op basis waarvan de wijze van exploitatie kan worden afgeleid is wel duidelijk dat vele tienden al in de dertiende eeuw werden verkocht. Het is te zien aan de wisselende, zelfs grillig verlopende bedragen dat dit geen (erf)pacht betreft.²⁹⁶⁰ Dat het om verkoop gaat blijkt bijvoorbeeld uit de formuleringen zoals 'de tiende van Alendorp is dit jaar verkocht voor...' of 'uitgaven voor veilinggeld bij de verkoop der tienden'.²⁹⁶¹ De meeste verwijzingen naar verkoop blijken echter uit het werkwoord 'emere' dat veelvuldig voorkomt, sporadisch bij een geslaagde verkoop en veel vaker als er geen koper was (*nemo emit hoc anno ergo nihil*).²⁹⁶²

Over de gangbare praktijk in de middeleeuwen zijn niet veel bronnen beschikbaar. Een welkom stuk is daarom een uit 1346 daterend statuut waarin de verkoop van de proosdijtienden werd vastgelegd.²⁹⁶³ Het betreft een notariële akte waarbij acht kanunniken van het kapittel aanwezig waren. Er werd afgesproken dat men zich voortaan zou houden aan de oude gebruiken bij de verkoop van de tienden der *prepositura*. Twee of meer door het kapittel gedelegeerde kanunniken zouden zich samen met de proost of diens bode naar de plaats begeven waar de tiendbare landerijen lagen.

²⁹⁵⁵ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 468.

²⁹⁵⁶ Kusters, *Tiendrecht*, p. 100.

²⁹⁵⁷ Veel Gelders materiaal is bestudeerd door Anspach, 'Tiendmaaltijden', p. 161-174.

²⁹⁵⁸ Van der Schelling, *Tiend regt*, deel 1, p. 544-560.

²⁹⁵⁹ GUP II p. 445 (17-02-1598): het kapittel van St. Marie heeft sinds oude tijden vele tienden in Houten, 't Goy, Lopik en terwijl ze niets verplicht waren aan de huyslieden of anderen die het land cultiveerden, toch *gewoonlyk geweest uyt liberaliteyt en beleeftheyd, die kopers of pachters der voorsz. tienden, en haarlieder borgen, met een maaltijd te vereeren*. Maar tegenwoordig komen niet alleen die huyslieden der dorpen voorsz. maar ook veele andere koomende van andere quartieren ende dorpen, waardoor die kosten en lasten niet alleen vermeerderd worden, maar dat het ook soo verre gekoomen is, dat veeltyds na de groote teeringe en drank, sonder soo groote meenigte van huyslieden groote insolentien soo van kyven, vechten als andersints gebeuren, 't welck ook oorsaak geeft, dat de vreedsaamige en deugdelykste huyslieden van de voorsz. maaltijden hun abienteeren.

²⁹⁶⁰ Dat blijkt zowel uit de rekening uit 1295 als die van een jaar later, resp. Van Rooyen, Rekening en Hofman, Rekening. Welke tienden in erfpacht of tijdspacht waren uitgegeven is hiervoor uitvoerig besproken.

²⁹⁶¹ HUA, Oudmunster, inv nr 483-1 (KK a° 1357): Nieuw kopje 'Ista cadunt extra computationem' en daar staan de tienden bij: Item decima in Alendorp vendita est hoc anno pro 38 lb 5 s; HUA, Oumunster, inv nr 483-11 (GK 1575): onder het kopje 'exposita extraordinarie et defalcata': Primo exposito in venditione decimarum huius camere tam grossarum quam minutarum pro pecuniis auctionariis 18 f 12 s; Soms ook woordkeus als in HUA, Oudmunster, inv nr 483-1 (KK a° 1349): *item de decimis in Alendorp venerunt hoc anno 37 lb 10 sol*. Andere voorbeelden zijn HUA, Oudmunster, inv nr 483-2 (a° 1370): Kopje 'Ista cadunt extra computationem': *Item decime in Alendorp vendite sunt hoc anno pro 105 lb. Item decime orde ibidem vendite sunt hoc anno pro 2 lb 5 s*.

²⁹⁶² HUA, inv nr 508-1 (a° 1492): *Item dat Rijnstuck emit Henricus de Malsen pro 20 scutis antiquis, 18 scutis antiquis scuto computato pro 37½ stuver et 2 scutis antiquis computato pro 42 stuver facit 75 lb 18 s*. HUA, Oudmunster, inv nr 483-9 (GK 1543): Vianen: *decimas canabum in Vianen hoc anno nemo emit ergo nihil*.

²⁹⁶³ HUA, Oudmunster, inv nr 1743 (08-07-1346).

Bekrachtigd door Lambertus de Wert, clericus in Luik en publiek notaris.

Ze moesten dan uit naam van het kapittel en de proost de verwachte opbrengst verkopen, hiervan brieven van borgstelling en verplichting opstellen en deze in het kapittelarchief bewaren totdat de verschuldigde som was voldaan. Vervolgens moest de geldelijke opbrengst onder de kanunniken worden verdeeld. Het domkapittel vaardigde in 1364 een soortgelijk statuut uit waaruit opnieuw blijkt dat het om de verkoop gaat.²⁹⁶⁴

Terwijl in de literatuur verkoop en verpachting op gelijke wijze worden behandeld is het goed het verschil aan te geven. Bij verpachting was er eigenlijk nooit sprake van een eenjarig maar van een meerjarig contract. Het recht om de tiend te heffen werd dan voor een som gelds uit handen gegeven. De pachter moest zich dan een idee verschaffen over de verwachten opbrengsten van het land. Dat was nog aardig koffiedikkijken een paar jaar tevoren en veel meer dan afgaan op afgelopen jaren (ervaringscijfers) kon men niet doen. Het risico was vanzelfsprekend hoog.

Een stuk voorspelbaarder was de verkoop van de tienden. Zoals al uit het genoemde statuut van 1346 bleek, werd het gewas op het veld verkocht. Op kerfcedulen werd genoteerd hoe groot het ingezaaide areaal was. Men rekende als volgt: *Het koorn, op 't veld verkocht by den mergen, word elke mergen gemeten, soo verre en wyd die ploeghe gaat, ofte streckt, sonder eenige slooten, of gruppelen daar inne te begrypen.*²⁹⁶⁵

De kerflijsten werden voor de kleine tiend meestal eind juni, voor de grote tiend meestal eind juli opgemaakt. Begin augustus vond dan de verkoop plaats. Dit was een openbare veiling waardoor bij opbod werd verkocht.²⁹⁶⁶ Dat was zeer kort voor de oogst! Dit is een extra argument ten gunste van de betrouwbaarheid van de tiendreeksen.

Oude kerflijsten zijn helaas niet bewaard gebleven. De oudste die ik heb kunnen vinden dateert uit 1564 toen de kerving op 11 juli plaatsvond.²⁹⁶⁷ De verkoop vond eeuwenlang op deze manier plaats zoals ook blijkt uit het onderstaande aanplakbiljet uit 1746, op zaterdag 6 augustus konden gegadigden zich begeven naar het kapittelhuis van Oudmunster:

Afb. 10-2: Aankondiging tiendverkoop in 1746
Bron: HUA, Oudmunster, inv nr 685-a-1

De verkoopvoorwaarden zijn pas vanaf de zestiende eeuw tot ons gekomen. Een stuk met de titel *Conditiones ad vendendum decimas in Vloeten Alenderp et Hermelreweert* uit 1573 is onderdeel van een flink pak papier met allerlei aantekeningen over tienden, waarop het nu volgende is gebaseerd.²⁹⁶⁸ Hieruit blijkt ten enenmale hoeveel extra kosten de aankoop van tienden met zich meebracht. De koper moest zijn bod uitbrengen in oude Franse schilden, waarbij elk schild op anderhalve gouden Andries gulden werd bepaald. Tevens mocht een schild betaald worden met 2 Karolus guldens en 3½ stuiver. Vervolgens werd gekeken voor hoeveel oudschild een blok aan de man werd gebracht; evenzovele boddragers moesten worden betaald alsmede 2 stuivers voor schrijfgeld.²⁹⁶⁹ Dan nog zes kwarten wijn van 5 stuivers per kwart, dit was gebruikelijk om de koop te beklinken. Voor kerkgeld moest nog 10 stuiver worden neergeteld en 6 kapoenen. Tenslotte kreeg de schout nog voor elk blok dat hij voorlas een vergoeding, die niet door het kapittel maar door de schout werd bepaald.

Nadat de veiling was begonnen kon men het initiële bod verhogen. Mijnden dan twee of meer tegelijk en werden ze het niet eens dan bepaalden de heren van Oudmunster aan wie het bod kwam. Bij het laatste bod mochten de heren kanunniken de slag geven of besluiten de tiend zelf te houden, wat kon gebeuren als het bod ze te laag voor kwam. In feite kon iedereen een tiend kopen ware het niet dat hij geen schuld mocht hebben uit eerdere restant van tienden. Evenmin mocht een schuldenaar borg zijn voor een ander. Een tiendkoper moest namelijk twee borgen stellen die ook instonden voor de betaling van de verschuldigde bedragen op de verplichte vooraf gestelde termijnen.

Ze moesten meteen bij de koop worden voorgesteld en de namen werden genoteerd, nadat de heren goedkeuring aan de borgen hadden gegeven. Kon uiteindelijk geen borg worden gevonden, dan kwam het tiendblok wederom in slag. Mocht het blok dan minder opleveren dan het mislukte bod, dan was dat voor rekening van de falende koper; als het nieuwe bod hoger uitviel kon hij natuurlijk niet meeprofitieren. Bleef een koper in gebreke dan zouden de heren van het kapittel of hun kameraar tot aanmaning overgaan. Daartoe werd de schout van het dorp waaronder de tiendblokken lagen opgetrommeld. Hij ging dan over tot invordering en hief daarbij een boete van 30% van de overeengekomen koopsom, die hij in eigen zak mocht steken. Het schoutambt kon daarmee een vrij lucratieve bezigheid zijn.²⁹⁷⁰ Kon

²⁹⁶⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 600 (13-04-1364): *decimas ecclesie ad officium suum spectantes vendiderit socio sibi per dominum decanum tempore venditionis decimarum deputato seu deputando.*

²⁹⁶⁵ GUP I, p. 435, Costumen Overkwartier, art. LXXVI.

²⁹⁶⁶ Over de tienden in Overijssel zie Van Zanden, 'Tienden', p. 134

²⁹⁶⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 684-1.

²⁹⁶⁸ HUA, Oudmunster inv nr 685-1.

²⁹⁶⁹ Dat was ook in Holland gebruikelijk: De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 241.

²⁹⁷⁰ Huiting, 'Schout Hans', p. 33-36.

de koper het geld niet ophoesten, dan wist men de borgen te vinden. Uiteindelijk kon worden overgegaan op panding, zoals ook gebruikelijk bij niet nagekomen pachtverplichtingen.

10.5 De oogst en de relatie met de eerder afgesloten contracten

Als dan uiteindelijk de oogst was aangebroken en duidelijk werd hoeveel de opbrengst afweek van de op basis van de kerfcedullen (waarop het ingezaaide areaal) geschatte opbrengst kon er gefeest of gesomberd worden.²⁹⁷¹ In de Tielse kroniek hadden we gelezen welke rampen de middeleeuwse boer kon treffen. Deze elementen komen ook voor in de akten waarbij tienden verpacht werden, want omdat de verpachting tegen vrijgeld ging (risico volledig voor de pachter) werden de gevaren opgesomd waarvoor de pachter dus geen korting mocht bedingen: *reghen, haghel of anders weders noet, watervloet, dijcsoringhe, ghebroken sluzen, brant, roef, ontsegghen, oorloghe tusschen der greeflicheyt van Holland ende den ghestichte van Utrecht of tusschen anders enighen heren of personen ghezeten in den ghestichte van Utrecht*.²⁹⁷² Het somt in een enkele zin de risico's van het rurale bestaan op. Een oorkonde uit 1319 formuleert het als volgt: de plaag van oorlog, overstroming door dijkbreuk, brand en vloed.²⁹⁷³

Redenen te over voor de middeleeuwse landbouwer om opgelucht adem te halen als de oogst kon worden binnen-gehaald door noeste arbeid met de zicht. *Indien de tiendschuldige oordeelt, dat het koorn ryp genoeg is, om aangement te kunnen worden, sal hy gehouden zyn den tiendbeer, of synen pachter te vermanen, om te komen vertienden*, zo vinden we geformuleerd.²⁹⁷⁴ Hij moest het geoogste graan vervolgens op schoven zetten en de tiendheffer informeren, 'de wete doen'. Het niet waar-schuwen van de tiendheffer en wegvoeren van eigen vruchten was strafbaar.²⁹⁷⁵ Binnen 24 uur moest de tiendheffer dan ter plaatse zijn om de schoven te vertienden, dat wil zeggen: een beginpunt te bepalen en vandaaruit elke tiende schoof (eigenlijk waren de schoven op zgn. 'hokken' geplaatst) als de zijne aanwijzen en apart zetten.²⁹⁷⁶

Het was de gewoonte in Utrecht, opgetekend in de *Costuymen*, dat er driemaal een 'wete' werd gedaan.²⁹⁷⁷ Volgens de Saksenspiegel moest de landbouwer driemaal roepen, zo luid dat het over zeven akkers hoorbaar was. Het verdrag van Floris V met de West-Friezen bevat een soortgelijke passage: *deghene dies koorn 't is, drie werve roepen de tiendenaren elc werve also lude dat ment booren mag over seven ackeren*.²⁹⁷⁸

Kwam de tiendheffer na de derde keer niet *om den tiend nyt te tellen*, dan mocht de boer ten overstaan van twee buren of andere getuigen, zelf de tiend uittellen. Hij moest dan op de tiende hok een groene tak of ander duidelijk teken plaatsen. Vervolgens mocht hij de rest van het graan afvoeren naar de boerderij.²⁹⁷⁹ Wel moest de boer een eventuele brug die over de sloten was gelegd om de schoven te vervoeren drie etmalen laten liggen ten behoeve van de tiende-naar.²⁹⁸⁰ Dat zo'n brug moest worden gelegd en uiterlijk drie dagen moest blijven liggen is ook van elders bekend.²⁹⁸¹

10.6 Representativiteit en betrouwbaarheid

De onderstaande tabel geeft een overzicht van de locaties in ons studiegebied waar de tiendblokken waren gelegen alsmede de exacte of geschatte omvang van de oppervlakte.

²⁹⁷¹ Gegevens ontleend aan HUA, Oudmunster, inv nr 685-1

²⁹⁷² HUA, Oudmunster inv nr 743-2 (01-02-1371): *Pontiaan Petersz en Dirk Hermansz Haghen, knapen, pachten van deken en kapittel van Oumunster voor 4 jaar de korentiende in het kerspel Oudewater "vrijs ghelts commerloes te betalen ende sonder enighe ofcortinghe die wi den voerghenoemden heren deken ende capittel voerscreven rekenen mochten van scade die wi namen bi reghen, haghel of anders weders noet, watervloet, dijcsoringhe, ghebroken sluzen, brant, roef, ontsegghen, oorloghe tusschen der greeflicheyt van Holland ende den ghestichte van Utrecht of tusschen anders enighen heren of personen ghezeten in den ghestichte van Utrecht...*

²⁹⁷³ HUA, Oudmunster, inv nr 671-2 (26-01-1319), tienden Linschoten: *videlicet communi plaga belli vel guerre ... et inundationis aquarum tocus terre per ruptionem aggerum que vulgariter heerbrant et zeuvloet appellantur ... in agris vel in horreis vel alias ut moris est collectos ... devastari*.

²⁹⁷⁴ GUP II, p. 449-450 (06-10-1728).

²⁹⁷⁵ Kusters, *Tiendrecht*, p. 125.

²⁹⁷⁶ GUP II, p. 449-450 (06-10-1728): *soo sal hy mogen beginnen, aan welke hoek van het koorn hy sulks goedvind, dan als hy heeft begonnen te tellen ende te vertienden, sal hy voorts moeten continueren, sonder aan een ander eynde te mogen beginnen*.

²⁹⁷⁷ Kusters, *Tiendrecht*, p. 125.

²⁹⁷⁸ Van den Bergh OBHZ II, 282, 287.

²⁹⁷⁹ GUP II, p. 449-450 (06-10-1728) en Blécourt, *Kort begrip*, p. 319.

²⁹⁸⁰ Voorwaarden uit 1603 en 1605 leveren geen noemenswaardige verschillen op. Ook uit de periode 1704-1743 zijn dergelijke voorwaarden bewaard gebleven, evenmin met wijzigingen. Deze condities konden echter verschillen per gerecht of parochie. Een paar verschillen: Linschoten art 2: *Item die termynen van betalinge sullen wesen deen helfte Martini ende dander helft Petri ofte ten langsten binnen viertien dagen nae elcken termyn*.

Linschoten art 4: *Item soe willen die heeren dese tienden vercopen zonder enich maet daarvan te leveren dan alleen die metten voet te stoten*.

Linschoten art 5: *Item noch soe en sal nyemant copen noch borch worden ofte enich gelt trecken die van outs noch schuldich is*.

Linschoten art 6: *Item waert alsoe datter twe ofte meer gelyck spraken ofte mynden soe sal dat bot ende gelt bliven daer dat die heeren wysen, ofte men sal dat weder mogen doen opslaen nae goetduncken vanden heeren*.

Maarssen art 7: *Item soe wie dese tienden coopt sal dat ransoen met alle die onraide ofte oncosten als scryfgelt ende anders van stonden aen als die slach gegaen is op leggen ende betalen sonder vertreck*.

²⁹⁸¹ Kusters, *Tiendrecht*, p. 126.

Tabel 10-1: Locatie en omvang van bestudeerde tiendblokken

Locatie	Aantal hoeven van 16 morgen
Gasperen e.o.	87
Everdingen	18
Golberdingen	2
Maarssenbroek	7
Bodegraven	8
Jutphaas	5
Oudewater	16
Linschoten	60
Harmelerwaard	12
Brakel	10
Rijswijk [geschat]	10
Jaarsveld [geschat]	20
Wijk bij Duurstede [geschat]	46
Vleuten	63
Bijleveld	41
	405
Totaal aantal morgen	6500

In het jaar 1440 bedroeg de geschatte opbrengst van de bovenstaande tienden zo'n 3200 mud haver, ofwel 3840 hectoliter. Dit betrof dus 10% van de totale oogst. In slechts weinig gevallen is de verhouding tussen bouwland en weiland bekend en we komen niet verder dan een oogst van 38400 hectoliter, wat dan zou betekenen zo'n 7 hl/ha wanneer het hele tiendblok uit bouwland zou hebben bestaan, hetgeen niet waarschijnlijk is. Afgezien nog van het feit dat het defleren naar haver een keuze is die niet per definitie weergeeft dat er ook alleen haver werd verbouwd, lijkt de opbrengst vrij laag. Vergeleken met de cijfers van Van Bavel, die gemiddeld tot 33 hl/ha kwam rond Culemborg lijkt dat laag, ook ten opzichte van bijvoorbeeld het land van Buren met 20 hl/ha.²⁹⁸² Echter, het gaat natuurlijk om de opbrengst per ingezaaide morgen, gegevens die we lang niet altijd kennen. Misschien kan worden gesteld dat door het drieslagstelsel ongeveer een derde deel als bouwland werd gebruikt, in dat geval stijgt de gereconstrueerde opbrengst per hectare dus tot 21 hl/ha.

Voorlopig is het voldoende om vast te stellen dat de geografische spreiding van de gegevens, alsmede de omvang van het gebied en de lengte van de reeksen (1295 – 1728) een zekere mate van representativiteit opleveren, met dien verstande dat het om het rivierengebied gaat en niet om de veenstreken.

Afb. 10-3: Locatie van de bestudeerde tienden

Het kaartje geeft de zestien locaties aan van de in deze studie behandelde tienden. Achter de icoontjes gaan meerdere tiendgangen schuil, want in totaal zijn de opbrengsten van tientallen tiendblokken gebruikt.

²⁹⁸² Van Bavel, 'Valuation', p. 303.

10.7 Oppervlakte van de tiendblokken en ingezaaid areaal

Van tiendblokken is niet altijd bekend wat de omvang was, nog even afgezien van het ingezaaide areaal, waarover later meer. De omvang van de tiendblokken is soms uit afzonderlijke oorkonden bekend en soms uit veel latere kerflijsten. In een enkel geval bestaat er een overzicht van alle afzonderlijke blokken en hoeveel tiendbaar land in zo'n blok lag, tezamen met een opgave van de hoeveelheid (niet aan tienden onderhevig) weiland.²⁹⁸³ Als voorbeeld daarvan moge dienen een overzicht van de Vleutense tienden die aan de proosdij van Oudmunster behoorden:

Tabel 10-2: Tiendblokken in Vleuten en verdeling bouwland/weiland

Bron: HUA, Oudmunster, inv nr 711-1

Blok	Totaal		Bouwland		Weiland	
	Morgen		Morgen	Perc	Morgen	Perc.
Overste Vleuterstuk	95		50	53%	44	46%
Het Rijnstuk	135,5		61	45%	74,5	55%
Overste Splinterstuk	111		89	80%	22	20%
Overste blok van Harmelerwaard	74		65,5	89%	8,5	11%
Nederste blok van Harmelerwaard	76,5		60,5	79%	16	21%
Het kleine Splinterstuk	57		45	79%	12	21%
Nederste Vleuterstuk	93,5		41,67	45%	51,83	55%
Wilderveld	86		82	95%	4	5%
Noordzijde van het Hofland	108		78,5	73%	29,5	27%
Zuidzijde van het Hofland	64		59	92%	5	8%
Knijfgensdorp	109,5		91	83%	18,5	17%
Totaal	1010		723,17	72%	285,83	28%

De bovenstaande tabel is gestedilleerd uit ongedateerde gegevens die blijken de namen van pachters uit circa 1600 stammen.

10.8 De positie van het kapittel van Oudmunster m.b.t. tienden in het studiegebied

Opmerkelijk bestendig waren de tienden in het Nedersticht en men kan ze lang volgen doordat er weinig wijzigingen optreden in de juridische relaties. Opvallend is de versnippering van het tiendbezit dat in de loop der middeleeuwen optrad. Ook waar de kapittels als Oudmunster in het bezit zijn van de tienden blijkt vaak dat dit tiendrecht zich beperkt tot een handjevol hoeven. Daarentegen zijn er ook omvangrijke tiendrechten die zonder uitzondering teruggaan op zeer oude schenkingen en domaniale verhoudingen. Het gaat dan met name om de tienden rond Everdingen, Vianen en Lexmond. Later verworven tienden in Linschoten blijken echter ook een grote oppervlakte te bestrijken.

Voor dit hoofdstuk is uitvoerig gebruik gemaakt van het rijke archief van het kapittel van Oudmunster. Dat is op zich niet verrassend gezien de institutionele geschiedenis van het Oude Rijngebied zoals die in het voorgaande aan de orde kwam.²⁹⁸⁴ De beschikbare rekeningen zijn tot nu toe niet voor een onderzoek als het onderhavige gebruikt, behoudens wat kleine uitzonderingen en dan nog voornamelijk de rekeningen van de kleine kamer en de fabriek. Nochtans bieden de bewaarde reeksen van dit kapittel een unieke reeks die zich uitstrekt over ruim een half millennium. Dekker gaf al aan dat materiaal in Utrecht beschikbaar was om meer over landgebruik in de middeleeuwen te leren.²⁹⁸⁵ Overigens werd niet door hem vermeld om welk materiaal het dan zou gaan, maar behalve langlopende pacht- en tiendreeksen van de kapittels zijn er natuurlijk de fiscale leggers (morgengeld, oudschildgeld en huisgeld) en de rijke archivalia van de stad Utrecht, die vrijwel zonder uitzondering op bewerking en/of uitgave wachten. Dat dit nog steeds niet gedaan is zal samenhangen met de complexiteit van zo'n onderzoek en de mateloze saaiheid ervan, het oneindig gekrabbel in het Latijn en soms lastig oplosbare afkortingen van kanunniken nog daargelaten. Maar als een liefhebber zich er op stort komen er mooie gegevens tevoorschijn uit deze duizenden folio's.

De series die zijn benut betreffen de rekeningen van de Grote Kamer, de Kleine Kamer en de Proosdij, en vormen gezamenlijk een *Fundgrube* voor de sociaal-economische geschiedenis van het gebied ten westen van de stad Utrecht. Afzonderlijk zijn ze dat lang niet altijd; het aantal bruikbare reeksen is beperkt door de eerdergenoemde beperkingen, die zich in separate of gecombineerde vorm manifesteren. Het nu volgende betoog zal per reeks laten zien welke gegevens beschikbaar zijn en wat ermee gedaan kan worden.

²⁹⁸³ Oudmunster inv nr 711-1 en 685-a-1, 17e en 18e eeuws materiaal waarvan in deze studie toch gebruik is gemaakt.

²⁹⁸⁴ Van den Hoven van Genderen heeft voor zijn dissertatie over de kanunniken van Oudmunster rijklijk uit de rekeningen van kleine kamer en fabriek geput. In zijn bijdrage aan de Provinciegeschiedenis van Utrecht heeft hij in hoofdlijnen laten zien welk mooi materiaal er besloten ligt in de soms priegelige handschriften.

²⁹⁸⁵ Dekker, 'Voortgang', p. 161

In het hoofdstuk over de bezitsverhoudingen is al omstandig beschreven op welke tienden het kapittel van Oudmunster aanspraak kon maken. Het grootste deel van de tienden van de gehele parochie Vleuten behoorde tot de goederen van de proosdij. Hoewel de tiendreeks van de proosdij helaas laat begint (in 1438, het jaar waarin een overeenkomst tussen kapittel en proosdij werd gesloten) loopt ze door tot 1714. Na 1714 werden op grond van een resolutie de rekeningen van de verschillende kamers gecombineerd waardoor een mooie compacte serie rekeningen tot 1811 ontstond met alle pachten en tienden netjes gerangschikt volgens de herkomst. Het gevaar schuilt toch in de vele verschuivingen die in latere tijd zijn opgetreden binnen de afzonderlijke kamers, een proces van alle tijden waardoor waakzaamheid geboden is.

Al met al kan van de Vleutense tienden van de proosdij een vrijwel sluitende reeks over de jaren 1438-1811 vervaardigd worden.²⁹⁸⁶ Dat gaat het bestek van deze studie te boven en zal dan ook in een vervolgpublishatie worden uitgediept. Door de bestanddelen van de prebenden der kanunniken te bestuderen kan het beginpunt nog worden vervroegd naar het jaar 1349, zij het met wat kanttekeningen, waarover later meer.

Een uitgesproken voordeel van het Vleutense materiaal is dat behalve de tienden ook een flinke hoeveelheid land binnen de tiendblokken aan het kapittel behoorde zodat zowel pachtreeksen als tiendreeksen kunnen worden opgesteld, een belangrijk desideratum in een onderzoek naar de plattelandseconomie. Een dergelijke situatie wordt doorgaans aangetroffen op locaties waar een geestelijke instelling over een domaniaal complex van rechten beschikte, zoals dus Wijk bij Duurstede en Vleuten, die beide als *curtis* voorkomen in 1224, samen met andere – later afgestoten *curtes*.

In de late middeleeuwen waren de tienden in Vleuten en Wijk de voornaamste overgebleven proosdijgoederen. De andere goederen in dit fonds vormden ook restanten van de domaniale organisatie. Het overgrote merendeel werd door de tienden gevormd. In 1460 waren de tienden verantwoordelijk voor 85% van de inkomsten van de proosdijgoederen die aan de prebenden werden toegevoegd. De Vleutense en Wijkse tienden hebben veel gemeen: ze liggen op de vruchtbare stroomruggen van de Oude respectievelijk Kromme Rijn en werden gedurende de gehele looptijd elk jaar verkocht, kort voordat de oogst aanving. Ze vormen derhalve een betrouwbare bijna ononderbroken reeks van gegevens, die gecombineerd met de grote hoeveelheid beschikbare prijsgegevens ons in staat stellen om een paar reeksen van internationale allure te formeren. Wijk en Vleuten kennen een sterke statistische samenhang wat blijkt uit een correlatie van maar liefst 0,903 (gemeten over de periode 1438-1728).

De reeksen uit Vleuten vormen door hun ongekende compleetheid en kwaliteit de kern van deze studie. Op de tweede plaats staan de tienden van Wijk bij Duurstede en juist doordat ze een grote overeenkomst vertonen bieden ze een goede test. De andere tienden in het rivierengebied stellen ons in staat de bevindingen in een ruimer geografisch kader te plaatsen. Zoals eerder opgemerkt was dat nodig bij gebrek aan voorstudies. Het verworven inzicht weegt ruim op tegen de extra hoeveelheid archiefonderzoek.

10.9 De Vleutense tienden – een twistappel tussen andere bevochten vruchten

In 1179 had een pauselijke bevestiging ervoor moeten zorgen dat geschillen tussen proost en kapittel over aard en omvang van de uitdelingen tot het verleden behoorden. Dat was *wishful thinking* zoals we in een eerder hoofdstuk zagen. Ook in het jaar 1224 was weer een oorkonde nodig om te stellen dat tienden moesten worden gebruikt voor het onderhoud van kanunniken. Vier jaar later bevestigde de paus het kapittel (hij richt zich tot deken en kapittel!) in het bezit van hoven en tienden in Giessen, Brakel, Gasperde, Wijk, Uitwijk en Vleuten.²⁹⁸⁷ Deze tienden waren belangrijk omdat juist die moesten worden gebruikt ten behoeve van de uitkeringen aan de kanunniken. Ook in 1241 werd nogmaals gesteld dat de proost zich aan deze afspraken moest houden en de prebenden getrouw diende te beheren.

²⁹⁸⁶ De jaren 1529-1533, 1544-1556, 1558 en 1591-1599 en 1750 lijken te ontbreken als ik het goed heb, dus 29 van de 374 jaren. Dat is internationaal gezien een mooie reeks, die natuurlijk nog ruim wordt overtroffen door de rekeningen van de Kleine Kamer.

²⁹⁸⁷ OSU II, nr. 777 (1228 jan 29). *Eapropter, dilecti in Domino filii, vestris iustis postulationibus grato concurrentes assensu, curtes et decimas, quas habetis in Gecen, Bracle, Gaspewerde, Wike, Utwike et Flotenn, necnon et alia bona ecclesie vestre, sicut ea omnia juste possidetis et quiete, vobis et per vos ipsi ecclesie auctoritate apostolica confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus.*

Afb. 10-4: Arbitrale uitspraak tussen de proost Lodewijk en het kapittel over de tienden van Woudrichem, Wijk, Driel en Vleuten

HUA, Oudmunster inv nr 1704 (01-02-1224).

In een eerder hoofdstuk is in een tabel weergegeven welke tienden in de parochie Vleuten werden geheven en door wie. Duidelijk bleek hieruit dat de tienden oorspronkelijk aan de proost toekwamen, als onderdeel van de domaniale organisatie. Ook de tienden op het Oudeland van Harmelen waren leenroerig aan de proost, hoe lang is niet bekend maar zeker al sinds Everard van Stoutenburg en waarschijnlijk kwamen ze eerder toe aan de Van Harmelens als oorspronkelijk onderdeel van de domaniale goederen.²⁹⁸⁸

De proost heeft op deze wijze vele tienden vervreemd en er is heel wat geluk en doelgerichte heuristiek voor nodig om een leenman te vinden die een tiendadministratie heeft nagelaten – in de middeleeuwen is die er niet – en daardoor ontgaan ons volledig de opbrengsten. In een beperkt aantal gevallen is het kapittel erin geslaagd deze zo belangrijke rechten weer in handen te krijgen en zo in de administratie op te nemen. Een goed voorbeeld is het bezit aan tienden in Linschoten. In 1246 werden de tienden van de proost in leen gehouden door Gerard Over de Vecht. Hij verkocht zijn recht op de tienden aan het kapittel voor het enorme bedrag van 250 pond Utrechts.²⁹⁸⁹ Een vergelijkbare transactie werd in 1272 gedaan toen leenman Dirk Rampoise de tienden van Vijfhoeven (bij Mastwijk) aan het kapittel verkocht.²⁹⁹⁰ Ook Rothardus uten Ham verkocht zijn in leen gehouden tienden te Oudewater aan het kapittel, de koopsom was 50 pond Utrechts. Het laatste voorbeeld betreft Amelis uten Weerde, een machtig vazal in die tijd. Hij verkocht in 1238 de tienden in Rijswijk (aan de Lek) voor 125 pond Utrechts aan het kapittel. Amelis verkocht tien jaar later de Guldenhoeve aan het kapittel, waar de tiend was inbegrepen. Dus ook hier had de proost een tiend uit het oude verband gelicht en de uitdelingen aan de kanunniken ondermijnd.

In al deze gevallen deden de leenmannen tegen forse geldelijke prestaties weer afstand van hun leen, dat vervolgens uit de leenband werd ontslagen en door de proost ten eigen aan het kapittel werd gegeven. Deze luttele grepen uit de geschiedenis van de tienden geven aan dat de proost in zijn ambitie om tot wereldlijk heer op te klimmen aanzienlijke inkomsten aan het kapittelvermogen had onttrokken en dat de kanunniken succesvol hebben gestreden om deze te herwinnen.

²⁹⁸⁸ Zie het hoofdstuk over de familie Van Stoutenburg en Collectie Van Winsen, inv.nr. 15 fol. 251 (1388).

²⁹⁸⁹ OSU II, nrs 1073 en 1094.

²⁹⁹⁰ OSU IV, nr 1822.

De strijd laaide nu en dan toch weer op en aan de telkens bedachte oplossingen danken we belangrijke archivalia. In het jaar 1323 blijkt dat proost Johan van Bronkhorst weer een conflict heeft gehad met de kanunniken wegens de verschuldigde uitdeling van bier en brood (*servitium panis et servicie*). Johans neef Willem kwam er aan te pas om in elk geval voor het komende jaar de uitkering zeker te stellen.²⁹⁹¹ Het zou goed kunnen dat de goederen die waren bestemd voor de uitdelingen uiteindelijk onvoldoende waren. Uit deze tijd dateert nog een enkele overdracht van verloren gegane tiendrechten, namelijk die van Alendorp, die verder beneden aan de orde komen.

Een duurzamere oplossing met betrekking tot de uitdelingen werd bereikt in 1328 toen Van Bronkhorst bepalingen *van brode, van biere ende van maentghelde* bevestigde, bepalingen die herinneren aan soortgelijke afspraken binnen het Domkapittel, die bekend zijn uit Wstincs Rechtsboek van de Dom uit 1342. De proost verklaarde deemoedig een aantal jaarlijkse verplichtingen jegens deken en kapittel te hebben.²⁹⁹² De regeling was overigens niet nieuw en zal een bevestiging zijn van eerdere regelingen waarvan niet bekend is of ze dezelfde uitkeringen bevatten. In de oorkonde wordt opgemerkt dat dit tot nu toe gewoonlijk was.²⁹⁹³ Dat deze regeling van groot belang bleef voor het kapittel blijkt wel uit het aantal afschriften dat er in verschillende registers van is gemaakt. De naar het zich laat aanzien oudste versie is afgeschreven in het necrologium. Andere versies staan bijvoorbeeld in het oudste leenregister van de proost waar ze vermoed ik in het laatste kwartaal van de veertiende eeuw zijn toegevoegd.²⁹⁹⁴ Ze moeten in verband worden gezien met de lijst van leenmannen die in 1395 werd opgesteld en geven aan dat toen andermaal een afbakening van de rechten en plichten is gemaakt.

Wat waren nu de verplichtingen van de proost? Allereerst diende hij elk boekjaar (wat bij Oudmunster van Remigius tot Remigius liep, de praktische datum van 1 oktober na de oogsten) graan uit te keren: 336 mud tarwe, 192 mud rogge en 1080 mud haver. Daarnaast moest hij aan maandgeld uitkeren 114 pond en 14 schellingen, uitgedrukt in Tourse groten, tot ongeveer 1347 de belangrijkste munt bij Oudmunster. Met betrekking tot het graan zijn nadere bepalingen gemaakt. Het graan moest namelijk van degelijke kwaliteit zijn zodat uit elke mud tarwe 40 goede kloosterbroden gebakken konden worden. Elke mud rogge moest 46 klooster roggenbroden opleveren en elke mud haver diende voldoende te zijn voor een aam goed bier. De uitkering in tarwe, rogge en het maandgeld moest elke maand worden uitgekeerd door de proost. Dat betekende per maand 28 mud tarwe, 16 mud rogge en negen pond 11 schellingen in contant geld. Met betrekking tot de haver week dat patroon af, denkkelijk omdat bier voor langere tijd kon worden gebrouwen, en hier was driemaal per jaar voldoende zodat op 1 oktober, 24 december en 22 februari de haver werd verdeeld. De proost diende op die datum te leveren of binnen 14 dagen erna, een termijn die ook in vrijwel alle pachtbrieven voorkomt. De ambachtsman van het kapittel diende ervoor te zorgen dat het bakken en brouwen plaatsvond. Het lijstje van borgen die de proost stelde is voor het studiegebied niet zonder belang, want naast een aantal kanunniken van Sint Pieter, Sint Jan en Sinte Marie staan 4 knapen genoemd waarvan Willem van Vleuten en Willem Taetsz van Vleuten bekend in de oren klinken. Willem was toentertijd schout van Vleuten en zijn voorouders waren de meiers geweest van de *curtis* aldaar. Mocht de proost niet aan zijn verplichtingen voldoen, dan zou het kapittel een herberg aanwijzen waarin de borgen zouden blijven totdat de uitkeringen gedaan waren.

Het beheer van de proosdijgoederen werd verricht door de *socius* van de proost. Deze moest altijd een capitulaire kanunnik zijn, zo had proost Hendrik van Steenberghe moeten beloven.²⁹⁹⁵ Het ambt van *socius* bestond al langer. De akte van benoeming van kanunnik Frederik van Zuurmond - volgens Van den Hoven van Genderen erekanunnik, financieel expert en duizendpoot - tot *socius* in 1380 is overgeleverd.²⁹⁹⁶ De oorkonde is kort en krachtig en de taken van de *socius* beperken zich tot het goed administreren van de inkomsten en uitgaven der proosdij en het uitdelen van bier, brood en maandpenningen.²⁹⁹⁷

Dat de kanunniken telkens weer moesten knokken voor hun rechten was bijna aan de orde van de dag. In de praktijk kreeg elke proost er mee te maken. Het lijkt wel alsof Alfer van Lichtenberg niet eens geloofde dat hij zoveel graan en geld moest uitkeren, maar toen hij in *waerachtighen scrijften* had gezien en *claeliken bi goeden waerachtighen personen ende luden* had vernomen, dat hij jaarlijks *driehondert ende ses ende dertich mudde weyts goet cloester goet, ende hondert ende twe ende tneghentich*

²⁹⁹¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1708 (08-07-1323).

²⁹⁹² HUA, Oudmunster, inv nr 1709-1 (16-11-1328). Zie de bijlage voor de complete transcriptie.

²⁹⁹³ *Ende dit vorghenoemde coerne ende ghelt siin wi desen vorghenoemden heren sculdich wt tereken ende tegheven binnen desen voerseyden iare van maende te maende als gheboert ende haer toe woentlike heeft gheweest.*

²⁹⁹⁴ Uitgegeven door Muller, 'Verplichtingen', p. 513-523. HUA, Oudmunster, inv nr 396, f° (na goederenlijst van Visscher). Aldaar, inv nr 1846-1 in verschillende bewoordingen vanaf folio 15d.

²⁹⁹⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1718 (29-05-1394)

²⁹⁹⁶ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, p. 120

²⁹⁹⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 1733-2 (17-09-1380): *Wij Henric van Steenberghe proefst tot Zutphen ende Arnt van Tricht canonic ende coster ten Doem Tutrecht, procuratore ende vicarijse eens eersamens vaders in gode heren Johans Cardinaels van Versceli proefsts toudemonster Tutrecht, makent cont ende kenlic allen luden dat wij mit eersamen heren den deken ende capittel der kerken van Oudemunster voers. overdraghen zijn gheloeft hebben ende gheloven als dat her Vrederic Zuermont canonic Toudemonster voers. alle goet ende renten van desen tieghenwoerdighen iare die der proefstien van Oudemunster voerseit toebereken opboren ende heffen sal ende daer of den voerseyden heren voldoen sel van horen dienste biere ende broet maentpenninghe ende anders als men hem van ouds sculdich is te dienen, edne her Vrederic voers sel ons van allen opboren ende wtgheven goede rekeninghe ende bewisinghe doen wanneer wijs hem vermanen of yemant van onser weghe ende ons leveren wes daer over coemt, ende wij Henric ende Arnt voers hebben mechtich ghemaect end emechtich maken mit desen tieghenwoerdighen brieve heren Vrederic voers alle goede der proefstien voerseit op te boren in te manen ende daer in te doen ghelikerwijs of wijt selve waren. In oerconde deses briefs beseghelt mit onsen seghellen ghegheven int jaer ons heren dusen driehondert ende tachtich op sinte lambrechtsdach.*

mudde rogghen oec goet cloester goet, ende dusent ende tachtich mudde haveren die bester die men opden market vint moest uitkeren, kon hij weinig doen dan weer in een oorkonde bekrachtigen dat hij zich hieraan zou houden. Van de haver moest per twee mudden een aam goed bier gebrouwen kunnen worden.²⁹⁹⁸ Bezegelde oorkonde of niet, de man ging in de fout, hield opbrengsten voor zichzelf en het kapittel kaartte de zaak bij de paus aan. Bisschop Frederik van Blankenheim liet voortaan de proosdijgoederen door een kanunnik beheren.²⁹⁹⁹

Bisschop Rudolf bepaalde in 1437 dat een goederenscheiding nodig was om de prebenden zeker te stellen.³⁰⁰⁰ En aldus geschiedde. De akte van de deling – beter: de afbakening van de proosdijgoederen waaruit de proost moest uitdelen – is interessant voor het studiegebied. Er blijkt uit dat de tienden in Wijk bij Duurstede, 7 blokken tienden in Vleuten, pachtgoederen aldaar die door Willem van Vleuten werden gehouden, alsmede tienden in Rijswijk, Jaarsveld en Brakel samen het fonds zouden vormen waaruit de uitkeringen van brood en bier gedaan moesten worden.³⁰⁰¹ De oudste rekening uit 1438 begint met *Recepta per me Johannem Reynen de bonis prepositure ecclesie Sancti Salvatoris Capitulo assignatus*, die van 1440 *Recepta per me Johannem Weert de bonis deputatis pro servitio panis et cervisie ecclesie sancti Salvatoris Traiectensis* en zo is het ook gebleven.

Dat het probleem in 1437 opnieuw actueel werd, kan geen toeval worden genoemd. Dit was namelijk een berucht hongerjaar met enorm hoge graanprijzen en het zal wel een jaar zijn dat de proost in gebreke bleef. Iets soortgelijks gebeurde in 1352 toen de proost van St. Pieter door de grote sterfte geen uitkeringen kon doen omdat de landen onbebouwd waren blijven liggen.³⁰⁰² In het hoofdstuk over de *curtes* Oudmunster is al aangegeven dat ook de opzet van het oudste leenregister in 1438 met sociaal-economische factoren samenhangt.

10.10 De tienden van de Grote Kamer van Oudmunster

In het nu volgende worden meerdere tiendreeksen gebruikt, die ook buiten de kern van het studiegebied liggen. Dat is gedaan om meer referentiemateriaal te verkrijgen, immers er kan voor de lange-termijnontwikkelingen geen beroep worden gedaan op bestaande literatuur.

De rekeningen van de Grote Kamer van Oudmunster beslaan op papier (en perkament) de jaren 1295-1811. Dat lijkt bijzonder, zeker ook met het oog op de 12 prachtige rollen met daarop de oudste gegevens. Voor de veertiende eeuw zijn er echter wel wat gaten, juist in voor sociaal-economisch onderzoek interessante periodes. Verder in de tijd neemt de dichtheid zienderogen toe en uiteindelijk kunnen er mooie reeksen aan dit materiaal worden ontleend, waarvan ons hier primair de periode tot ongeveer 1600 interesseert.

Tabel 10-3: Beschikbaarheid rekeningen Grote Kamer van Oudmunster (1295-1811)

	Jaren	Beschikbaar
13 ^e eeuw	5	3
14 ^e eeuw	100	51
15 ^e eeuw	100	87
16 ^e eeuw	100	91
17 ^e eeuw	100	96
18 ^e eeuw	100	99
19 ^e eeuw	12	12
Totaal	517	438

In een poging tiendreeksen uit de wijdere omgeving te analyseren zijn er nogal wat series afgefallen om verschillende redenen die we hieronder kort moeten bespreken. De “seriële nutteloosheid” van sommige reeksen betekent natuurlijk niet dat het materiaal helemaal onbruikbaar is. Integendeel, omdat er binnen de reeksen variaties in het beheer zijn

²⁹⁹⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 1719 (16-10-1407).

²⁹⁹⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1720-2 (11-06-1416) en 1720-3 (03-04-1417).

³⁰⁰⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1723-1 (20-12-1437): *in causa separacione bonorum prepositure ecclesie prefate et unione ac integracione ad ipsos decanum et capitulum et eorum prebendas*.

³⁰⁰¹ HUA, Oudmunster, 1723-2 (01-07-1438): *quod grosse et minute infra opidum de Wijk prope Duersteden videlicet in Melcwijk, Noerderweert, Wegemaet Hoefside necnon Enghetien in Werdijck, Wijkerweert in plures tunc partes divise cum areis sive curtibus prope opidum predictum et aliquibus pactus terrarum petiis quas dilectus filius Jacobus de Gaesbeeck domicellus ab eisdem decano et capitulo tunc tenebat necnon grosse et minute in de Jaersvelt que cum decimis imbi prepositi maioris ecclesie Traiectense indivise sunt ac maiores et minute in Rijswijk prout eas quondam Wilhelmus de Doeve laicus sub certo pacto tenebat necnon infra de Brakell prout ille annuatim pro quatuor marchis argenti cum dimidia dilecto filio Theoderico de Brakell armigero in emphiteosim concesse necnon infra de Vloeten que per petias videlicet Vluesterstuck, Rynstuck, Wilerevelt, Splinterstuck, Knijfkensdorp, Hoeplant, Hermelreweert divise fuerant maiores et minores decime ac census et bassa iurisdictione in predicta de Vloeten parrochiis cum quadam minuta decima et certis terrarum peciis ibidem quos dilectus filius Wilhelmus de Vloeten armiger etiam sub certo pacto tenebat de prepositura*. Aldaar ook de bekrachtiging van dit resultaat door bisschop Rudolf.

³⁰⁰² HUA, Sint Pieter, inv nrs 773 en 775.

opgetreden is alleen al zo'n beleidswijziging interessant. Dat zal blijken uit de onderstaande synopsis. Ook kunnen bij langdurige verpachtingen in plaats van jaarlijkse verkopen wel degelijk aanpassingen zijn gedaan in de pachtsom, bijvoorbeeld als die toch echt in geen verhouding tot de opbrengst blijkt te staan. Tevens is het interessant om te zien welke afspraken worden gemaakt na de wisseling van pachter. Het kwam vaak voor dat een voor langere tijd in pacht uitgegeven tiend (vaak, aan grotere heren in erfpacht) als de kans zich voordeed werd omgezet in een jaarlijkse verkoop of verpachting. Het is de vraag of het kapittel dan zijn kans schoon zag en er andere mogelijkheden zich voordeden, of dat er niets anders op zat dan de tienden opnieuw aan de grillen van Van Arkels en Van Vianens over te leveren. Veel mogelijkheden boden de tienden ook niet, tenzij ze in kleinere blokken werden verpacht en daarmee toegankelijk werden voor minder kapitaalkrachtigen. Dat dit een belangrijk instrument is geweest om zowel de inkomsten te verhogen als de betrouwbaarheid van de *cashflow* komt verderop in de voorbeelden nog ter sprake.

Aan het materiaal van de Grote Kamer zelf zit niet zozeer een nadeel als wel aan de beschikbaarheid van graanprijzen die bij de deflatie van de reeksen gebruikt moeten worden. De grootste dekking aan graanprijzen meen ik toch gevonden te hebben in de haverprijzen, die dankzij de tienden van de Harmelerwaard al vrij vroeg bekend zijn.

Tiendblokken van de Grote Kamer van Oudmunster³⁰⁰³

De decimis jacentibus sub Culenborch, Everdingen et Goelberdingen

Primo decimis maiores sive grossas vandt overste ende middelste block in Golberdingen
Item decimas maiores sive grossas vandt nederste block
Item decimas minutas raparum ordeaceas ibidem vandt overste ende middelste block
Item decimas minutas raparum et ordeaceas vandt nederste block in Golberdingen
Item decimas bestiarum ibidem
Item decimas cannabum ibidem
Item decimas maiores et minutas raparum bestiarum et canabum extra aggerem sive die uijterweerden in Golberdingen
Item decimas maiores van tZijsdal
Item decimas minutas raparum et ordeaceas ibidem
Item decimas bestiarum ibidem
Item decimas canabum van tZijsdal
Item decimas maiores seu grossas de Gouwenesch
Item decimas minutas raparum et ordeaceas utsupra
Item decimas bestiarum de Gouwenesch achter Everdingen
Item decimas canabum ibidem

De decimis jacentibus sub parochia et jurisdictione de Hagestein

Primo decimas maiores sive grossas vanden Ham
Item decimas maiores vandt Rodt ende Boffijdt
Item decimas maiores vanden hoghen Weerdt
Item decimas maiores vanden Nesch
Item decimas maiores vanden Engh
Item decimas maiores vanden groten hagen
Item decimas maiores vanden hoofven
Item decimas maiores vanden Overbiesen
Item decimas maiores vanden neder oft legenbiesen
Item decimas maiores van die poerte ende Ruyschen thienden
Item decimas minutas raparum et ordeaceas vandt eerste block predictorum
Item decimas minutas raparum et ordeaceas vandt andere block prefatorum locorum
Item decimas bestiarum ibidem
Item decimas canabum ibidem

De decimis jacentibus sub parochia de Vianen

Primo decimas maiores vanden cleynen hagen
Item decimas maiores vandt hoghelant
Item decimas maiores vandt papenvierdel
Item decimas maiores vandt Slijck ende Noirdt
Item decimas minutas raparum ordeaceas et bestiarum
Item decimas canabum ibidem

De decimis jacentibus sub Lexmonda op Cortenover et Achthoven

Primo decimas maiores van overste block op Cortenover
Item decimas maiores vandt nederste block

Item decimas maiores vandt Spinhovensche block op Achthoven
Item decimas maiores van Spruyten hoffsiede seu Spruijtenhove
Item decimas maiores vandt overste block op Achthoven
Item decimas maiores van tmiddelste block ibidem
Item decimas maiores van tnederste block ibidem
Item decimas canabum op Cortenover
Item decimas canabum op Achthoven
Item decimas minutas raparum et ordeaceas ac bestiarum cum censum et jurisdictione quotidiana in Lexmond

De decimas jacentibus sub parochia de Bodegraven

Primo decimas maiores seu grossas vandt overste ende tnederste block alias dat overste ende nederste capittelblock
Item decimas minutas raparum canabum et oreaceas

Decimas maiores van tKerckenblock in Jutfaes

Decimas maiores et minutas de septem mansis terre jacentibus in Maerssenbroeck

De decimis maioribus et minutis jacentibus sub Linschoten

Primo decimas maiores van dat overste sive dat eerste block op Mastwijck
Item decimas maiores van tnederste sive tanderde block ibidem
Item decimas maiores vandt eerste block op Yselvelt
Item decimas maiores van tanderde block op Yselvelt
Item decimas maiores vandt eerste block op Rapynen
Item decimas maiores vandt anderde block op Rapynen
Item decimas maiores vandt derde ofte viscopers block
Item decimas maiores vanden Ommeloep
Item decimas maiores vanden hoghen ende leggen polders
Item decimas maiores vanden vuyterdycken
Item decimas minutas raparum ordeaceas de prima blocca
Item decimas minutas raparum et ordeaceas de secunda blocca ibidem
Item decimas canabum ibidem
Item decimas bestiarum de duabus predictis bloccis

De decimis jacentibus sub parochia de Oudewater et Tinnewater

Primo decimas maiores in Oudewater et Tinnewater vandt overste ende tnederste blocken
Item decimas minutas raparum ordeaceas
Item decimas canabum ibidem

De decimis jacentibus sub Scalckwijck, Hontswijck, Tull et tWael

Primo decimas maiores vanden Pistelthiend
Item decimas minutas raparum ordeaceas bestiarum et canabum ibidem
Item decimas maiores vandt overste Hontswijcksche block
Item decimas maiores vandt nederhontswijcksche block
Item decimas maiores van dat overste Tulsche block
Item decimas maiores vandt nederste Tulsche block

³⁰⁰³ Gebaseerd op HUA, Oudmunster 483-10 Grote Kamer (a° 1560).

Item decimas minutas raparum ordeaceas bestiarum et canabum
de duabus predictorum scilicet Honswijksche et Tulsche bloccis
Item decimas maiores vandt overste Waelsche block
Item decimas maiores vandt nederste block ibidem

Item decimas minutas raparum ordeaceas bestiarum et canabum
vandt Waelsche ende Vreeswijksche blocken
Item decimas bestiarum de Tull, tWael et Honswijck

10.10.1 Golberdingen, Everdingen, Hagestein, Vianen, Lexmond

Aan de zuidoever van de Lek lag een *curtis* Gasperden die aan Dom en Oudmunster behoorde.³⁰⁰⁴ De latere naam is Hagestein. Mogelijk was dit bezit een laat ingerichte hoforganisatie als we dat mogen afleiden uit een afdracht in geld in plaats van natura. Het geheel komt in 1108 voor als *predium quod inter Leccam et Ligniam flumina situm est* en tegen het eind van de twaalfde eeuw was er een *villicus* werkzaam.³⁰⁰⁵

Aan de noordelijke oever van de Lek lagen en liggen Tull, 't Waal en Honswijk, waar de tienden ook in het bezit waren van beide kapittels. Hetzelfde gold voor Lexmond. Zowel de kerk van Tull als die van Lexmond en Everdingen waren afgescheiden van Gasperden. Gasperden zelf werd gesticht kort na 1108; toen namelijk schonk bisschop Burchard tijs, tiend, gerecht en het recht om een kerk te stichten.³⁰⁰⁶ Lexmond had weer een dochterkerk Jaarsveld.³⁰⁰⁷ In alle genoemde plaatsen komen we tiendrechten van Oudmunster tegen. De lotgevallen van deze goederen hoeven we hier verder niet te volgen, het volstaat om te constateren dat er aan weersijden van de Lek grote complexen van land en tienden waren waarvan een groot deel in handen was van het kapittel van Oudmunster.

In de oudste kapittelrekening van 1295 komen een aantal grote tiendrechten voor die door Gijsbert uten Goye in pacht worden gehouden (Gasperen – het latere Hagestein) en door Hubert van Vianen (Lexmond).

De tienden van Gasperden vielen uit ruim 86 hoeven. Een deel ervan moesten Oudmunster en het Domkapittel delen als uitvloeisel van de vroegere splitsing van de kerkelijke goederen. Een 19-tal hoeven bezaten ze voor de helft en de andere helft kwam toe aan de priester van de kerk van Gasperden en Everdingen.³⁰⁰⁸ In Everdingen ging het om de tienden van 18 hoeven land, wederom gedeeld met de Dom. In Golberdingen had men nog de tiend uit 30 morgen. Al met al vertegenwoordigde dit in 1295 de helft van de inkomsten aan tienden en dat was 40% van de gehele kapittelrekening uit dat jaar! Voorts werden in de Grote Kamer nog verantwoord wat kleinere tienden in Honswijk, Schalkwijk, Tull en 't Waal.³⁰⁰⁹ Deze laatste blijven hier buiten beschouwing.

Afb. 10-5: Fragment van een goederenlijst uit 1300

HUA, Oudmunster, inv nr 396 f° 1v. Voorin dit necrologium schreef Jan Visser rond 1300 een goederenlijst.

Transcriptie van bovenstaand fragment:

De Gasperde decime quarum partes tales sunt [boven de regel: Iste decime pertinebant olim ad denarios piscium ut credo. Oudenwert habet 12 mansos 3 firtella et tria iugera. Op den wert 2 mansos et dimidius. Ommehaghe hoven et nes 16 mansos. Bovic 18 iugera vel plus. Hamme 9 mansos et firtella. Slithove, Helsdinghen et Vincswert 21 mansos. Item Ziep et Mielgrave iacent 19 mansi de hiis pertinet pars media ad duo capitula et pars reliqua ad sacerdotem de Gasperde et Everdinghen. Enghe 6 mansos et unum iuger cum dimidio.

In Everdinghen decime de 18 mansis vel circiter quarum decimarum media pars pertinet libere ad nostram ecclesiam aliam vero parte illi de sancto Martino infeodaverunt.

In Goetbrechtinghen decime de 30 iugeribus inter Sloetacker et Gronewegh.

³⁰⁰⁴ Dekker, *Kromme Rijngebied*, 148.

³⁰⁰⁵ Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 148; Muller, *Rechtsbronnen dom*, p. 41.

³⁰⁰⁶ OSU I, nr. 280 (09-08-1108).

³⁰⁰⁷ Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 325-328.

³⁰⁰⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 396, voorin (goederenregister van Jan Visscher).

³⁰⁰⁹ Dan hebben we het nog niet over andere oeroude domaniale bezittingen van het kapittel in Altena, Giessen (waar de tienden gedeeld werden met de proost).

De rekening uit 1295 noemt Gijsbert uten Goye als pachter van de tienden in onder andere Gasperen, Golberdingen en Everdingen. Een jaar later verantwoordde kameraar Matheus Eremberti hetzelfde bedrag dus zal het om (erf)pacht zijn gegaan. In 1296 blijkt de tiende onderverdeeld te zijn zoals Visser in zijn goederenlijstje aangaf.³⁰¹⁰ Hoe lang deze afzonderlijke verpachtingen hebben geduurd is niet geheel duidelijk bij gebrek aan rekeningen. In 1300 werd Gasperen apart verantwoord, gevolgd door Everdingen waarna de rest volgde. In 1302 lijken Gasperen, Tull, 't Waal, Honswijk, Golberdingen en Everdingen weer als geheel verpacht te zijn. In 1319 is het weer anders. Het lijkt nogal te wisselen met het animo van een persoon om een of meerdere tienden te kopen. In 1339 blijkt alleen Everdingen afzonderlijk verkocht te worden en de tienden van Gasperen en Golberdingen tezamen.³⁰¹¹

Grafiek 10-1: Tienden van Hagestein e.o. (1295-1650)

Vanaf 1401 gingen de tienden verloren voor Jan van Arkel en kwam er voorlopig een einde aan de erfpacht. Tot 1425 werden ze op jaarbasis verkocht, toen ze dertien jaar lang voor 116 oude schilden aan Lodewijk de Wael [Van Vronesteyn] werden verpacht, die in 1423-1424 de tienden had gekocht voor wisselende bedragen.

Gijsbert van Brederode nam in 1444 het stokje van hem over; het ging nog steeds om alle tienden die Jan van Arkel had gepacht. Tot 1497 bleef dat zo, aanvankelijk voor 118 oude schilden per jaar, vanaf 1460 voor 108 oude schilden.³⁰¹² Na Gijsbert van Brederode zag het kapittel verder af van (erf)pacht en verkocht de tienden net als elders. Een vriendelijk afscheid was het niet; Brederode was blijkens de restanten-administratie een wanbetaler en er kwam niet dan na een felle juridische strijd een einde aan de samenwerking.³⁰¹³ Pas dan wordt duidelijk dat dit tiendbezit bestond uit tien verschillende blokken die voortaan afzonderlijk aan de man werden gebracht en gezamenlijk minder opbrachten dan waarvoor Brederode ze had gepacht.³⁰¹⁴ Mogelijk vloede de strijd voort uit onenigheid over het bedrag waar mogelijk afnemende tiendopbrengsten niet meer in overeenstemming waren. De verlaging en kwijtschelding van restanten zou daar op kunnen wijzen.³⁰¹⁵

Dat het kapittel daarmee uit de problemen was kan niet worden gezegd. In 1503 usurpeerde de heer van Culemborg de meeste tienden. In bijvoorbeeld 1551 waren de landerijen in Golberdingen ondergelopen zodat de korentienden verloren gingen. Door de dijkbreuk was het vee verdrongen zodat evenmin de beestentiende iets opleverde en tot overmaat van ramp waren van de overgebleven tienden de buitendijkse door de heer van Hoogstraten in bezit genomen.³⁰¹⁶ Het perspectief van de boeren ontgaat ons in de zakelijke bronnen der kapittels. Dat de ellende voor de landbouwer wel tienmaal zo erg was als voor de tiendheffer in de ommuurde stad kan gevoelig worden aangenomen.

10.10.2 Maarssenbroek

De tienden van Maarssenbroek komen in de oudste rekening van 1295 voor en ook in het fragment dat naar ik vermoed uit 1294 dateert. In het laatstgenoemde staat Gijsbert van Loenersloot als pachter en het eerstgenoemde

³⁰¹⁰ Hofman, 'Rekening': *In Gasperde, in Wale, in Tulle, decima in Scalwcw que dicitur pistelcorne, decima in Golbrechtingen et decima in Everdingen; has habet Giselbertus extra Goye pro C et XL lib Martini et Petri.*

³⁰¹¹ HUA, Oudmunster, inv nr 483-104: *Item de decimis in Gasperde et Godebertinghen a domino de Arkel 130 lb.*

³⁰¹² HUA, Oudmunster, 483-7 (GK a° 1438): *prout dominus de Arkel eas in pactum habere solebat*

³⁰¹³ Volgens HUA, Oudmunster 779-2 (24-07-1525) werden tienden en tijzen in het land van Vianen en Lexmond in erfpacht uitgegeven aan Walraven van Brederode na arbitrale uitspraak over twisten en geschillen.

³⁰¹⁴ 483-8 (GK a° 1498): *In primis de decimis quas quondam in pactum habuit dominus de Brederode ut sequitur – volgen de blokken, summa 80 lb 14 s 8 d.*

³⁰¹⁵ HUA, Oudmunster, 483-8 (GK a° 1459): *Pachtsom 354 pond bonorum, restant het gehele bedrag. Solvit 18-0-0; solvit 310-0-0; residuo ... remissus est.*

³⁰¹⁶ HUA, Oudmunster, 483-9 (GK a° 1551): Een aantal tienden nihil om de volgende oorzaken: 1. kleine tienden Golberdingen *nemo emit quia sunt submerse*; 2. *Item decimas bestiarum ibidem hoc anno propter ruptionem aggeris et submersa pecora et abacta deficiente pabulo nemo emit*; 3. *Item de decimis maioribus et minutis extra aggerem dictis die vuyterweerden, quas dominus de Hoochstraten occupat.*

vermeldt Willem van Breukelen.³⁰¹⁷ Het gerecht Maarssenbroek was volgens de oudste opgave (*Marsenbroic*) 544 morgen groot, ofwel 34 hoeven.³⁰¹⁸ Maarssenbroek was een randveenontginning vanaf de oeverwal van de Vecht. Het ontbreken van een -cope naam zal erop wijzen dat het in juridisch opzicht geen *cope* was. De regelmatigheid van de stroken is echter wel perfect. De tiendrechten van het gebied werden omschreven op basis van hoeven en ze zullen, als novale tienden, dan ook over de opbrengst van de oorspronkelijke hoeven zijn geheven. Dat verklaart ook de regelmatige indeling van die tiendblokken. Uiteindelijk blijkt het tiendrecht in meerdere delen te zijn gesplitst. Splinter van Loenersloot had in de veertiende eeuw gerecht, tijs en tienden in Maarssenbroek in leen van de bisschop. Er blijkt uit een leenacte dat Zweder van Oudaan een blok tienden in achterleen hield.³⁰¹⁹ Van Loenersloot had deze tienden al veel langer in leen en dat was al zo in 1245. Bisschop Otto keurde toen goed dat Dirk van Loenersloot de tienden van twee hoeven in Maarssenbroek (*decimas duorum mansorum in Marsenbruke*) afstond aan de Stevensabdij in Oudwijk totdat hij een schuld van 25 talenten Utrechts geld aan de monniken had voldaan.³⁰²⁰ Rond 1382 had blijkens het manboek van bisschop Florens ene Jan van den Velde een tiende aldaar van zeven hoeven lands in leen.³⁰²¹ Uit datzelfde manboek blijkt ook dat Jan Dirksz de Bole een tiende in Maarssenbroek had, gelegen aan de bovenkant, dus stroomopwaarts.³⁰²² De begrenzing is interessant, want aan de oostzijde lag de stadsweide van Utrecht en aan de westzijde een tiend van Dirk van Oudaan, die deze in een had van Splinter van Loenersloot. Dat zal een deel zijn geweest van de tiend waarmee Splinter was beleend, een blok dat zich uitstrekte tussen de Maarssenbroekerdijk in het noorden en de Themater wetering in het zuiden en tussen de Proostwetering in het oosten en de proosdij van St. Jan in het westen.³⁰²³

Dan was er nog een tiend van 5 hoeven, ook bisschoppelijk leen, die gezegd werden te liggen *in 't nederste eynde van Maersebroeck, streckende van der heren tyenden van Oudemunster totter weteringe van Temaet*.³⁰²⁴ Volgens een oud register van kanunnik Jan Visser bezat het kapittel van Oudmunster inderdaad een grote en kleine tiend van Maarssenbroek.³⁰²⁵ De tiend van Oudmunster betrof zeven hoeven.³⁰²⁶ Hoe het kapittel daaraan is gekomen is raadselachtig.³⁰²⁷ Buitelaar heeft bij gebrek aan bronnen niet kunnen aantonen dat Maarssenbroek tot de oorspronkelijke goederen van de Van Maarssens heeft behoord. Wel kan aannemelijk worden gemaakt dat het huis Ter Meer de *curtis* is geweest van waaruit deze familie Van Maarssen als *villici* het bisschoppelijk domein hebben bestuurd.³⁰²⁸ De dagelijkse jurisdictie werd ook

³⁰¹⁷ Hofman, 'Rekening', p. 317 (anno 1294?): *De decimis in Marcenbruch magna et minuta, Giselbertus de Lonresloten V lib et V pullos*, Martini et Petri en aldaar p. 303: *De decimis in Marcenbruke, Wilhelmus de Brokelhede VIII lib*.

³⁰¹⁸ Reg Guidonis, p. 170 (anno 1307). De Sint Laurens-abdij te Oostbroek had in 1219 een halve hoeve land *in Marsnebruke*, OSU II nr 670 (1219).

³⁰¹⁹ Maris, *Repertorium*, nr 254 *Maersenbroeck gericht ende teenden ende tyns, dat Zweder van Oudaen voirt een block teenden van hoir helt* [leen van Loenersloot dus]. Gelijk aan nr. 255: *Den teenden, tyns ende t gericht in Marsenbroeck ... als se heren Splynter vurg. toebehoren plagen*.

³⁰²⁰ OSU II, nr 1059 (30-11-1245): *Sciat ergo vestra universitas, quod dilectus nobis ac fidelis Theodericus de Loenresloet miles, in presentia constitutus, publice est confessus se dilectis in Christo filiabus abbatisse et conventui monasterii sancti Stephani in Oudwica nostre dyocesis in viginti quinque talentis denariorum Traiectensium teneri, adiciens se eisdem pro pecunia memorata decimas duorum mansorum in Marsenbruke, in quorum altero Henricus miles dictus Spicer habitare, in altero vero monasterium supradictum jus habere dinoscitur proprietatis, tali conditione assignasse, ut dicti monasterii abbatisa et conventus predeterminatorum duorum mansorum decimas tamdiu libere ac quiete possideant et percipiant, donec ipsis a prefato Theoderico milite vel eius heredibus legitimis pecunia pretaxata plene fuerit persoluta, omnibus medio tempore percipiendis in sortem minime computandis. Et quia dictus miles dictas decimas a nobis in feodo tenebat, nobis humiliter supplicavit, ut nostrum sue actioni adhibentes consensum, predictis abbatisse et conventui decimas easdem sub forma prenotata con ferre dignaremur*. De abdij had mogelijk, evenals op nogal wat andere plaatsen in het westelijke deel van Utrecht, al sinds de 12^e eeuw bezit in Maarssenbroek, OSU II, nr 646 (1217): bisschop Otto neemt het convent van Oudwijk in bescherming: *Eapropter famularum in Altwyck deservientium justis precibus inclinati, personas et ecclesiam ipsarum cum omnibus, que in presentiarum rationabiliter possident aut in futuris justis modis, prestante Deo, poterunt adipisci, sub beati Petri et nostra protectione suscipimus, specialiter in (...) in Marsenbruch XIII jugera (...)*

³⁰²¹ Muller, 'Lijst der leenmannen', p. 679.

³⁰²² Muller, 'Lijst der leenmannen', p. 686: *Item Jan die Bole Dircs soen hout (...) een tiende als die gheleghen is in Marsenbroec aen dat overeynde, mit al sinen toebehoren, daer boven naest leyt der stad weyde van Utrecht ende beneden Dirc van Oudaen mit enen tienden, die hie hout van heren Splinter van Loenresloet*.

³⁰²³ Maris, *Repertorium*, nr. 257: *Enen tiende gelegen in Maersenbroec in heren Splinters gerichte van Loenersloot, streckende van Maersenbroekerdijc aen Temater weteringe, dair baven naest gelegen is des Praest weteringe ende beneden naest gelant is die praestye van Sente Johan t'Utrecht*.

³⁰²⁴ Maris, *Repertorium*, nr 258: *Den tyenden van vijff hoeven gelegen in 't nederste eynde van Maersebroeck, streckende van der heren tyenden van Oudemunster totter weteringe van Temaet*. In 1435 werd beleend Tyman, echtgenote van Ernst van Hardenbroek, na de dood van haar vader Matheus Pot. Een andere dochter van Pot, Foysa, was getrouwd met Gerrit van Zuylen van Natewissh en hield Enen tienden in Maersenbroek gelegen. Maris, *Repertorium*, nr. 256.

³⁰²⁵ *Item Maersenbroec decima maior et minuta de VII mansis*, HUA, Oudmunster, inv nr 396, f° 7.

³⁰²⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 708-3 (22-02-1539): Dirk Joes pacht voor 5 jaar m.i.v. Petri 1539 *die thiend van seven hoeven gelegen in Maersenbroeck soe wylen Henrick van Hoesden die vanden voors. heren deken ende capittel van Oudmunster in jaerlicxe pacht te houden ende te gebruycken plach*

³⁰²⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 708-1 (16e eeuw?): *Item die polder van Marsenbroeck is groot driendertich hoeven elcke hoeve tot XVI mergen, waer af die thiende van vier hoeven twaelf mergen behoren enigen soe ick verstaet gekomen synde van die hofstadt van Loenresloot. Ende van die ander achtentwintich hoeven vier mergen behoort den thiend groff ende smal Henrick van Huesden ende gaet aene vanden duycker dairmen nae den Enge gaet tot Dirck Goversz toe, in welken thiend gemeenlyck wel henps valt*. Buitelaar, Ministerialiteit, p. 270 leidt hieruit af dat de bezitter van Loenersloot "dit tiendblok ooit aan het kapittel van Oudmunster zijn verkocht". Dat leid ik daaruit toch echt niet af; het blok van Oudmunster was 7 hoeven groot.

³⁰²⁸ Buitelaar, Ministerialiteit, p. 272.

uit handen van de bisschop gehouden, het in 1285 voorkomen de gerecht van Gijsbert van Loenersloot zal hetzelfde zijn als hetwelk Splinter van Loenersloot een eeuw later in leen hield.³⁰²⁹ Het is in elk geval wel zo dat in de eerste helft van de vijftiende eeuw de bezitters van het huis Ter Meer zowel de tienden van de bisschop als de tienden van Oudmunster respectievelijk in leen en lijfpacht hadden.³⁰³⁰

Maarssenbroek ligt volgens de bodemkaart volledig op kalkloze drechtvaaggrond, waarbij zware klei op een veenpakket rust (Rv01C). Deze zware klei is afgezet door de noordoostelijk stromende Vecht. Deze ooit prachtige polder is na 1980 volledig volgebouwd in het kader van de stadsuitbreiding van Maarssen. De polder ligt grotendeels 80 centimeter beneden NAP en heeft al eeuwenlang een drassige grond gekend. Het tiendblok van Oudmunster lag daarbij nog in het lagere gedeelte. Het voorkomen van hennep baart derhalve weinig opzien. Veel graan werd er ook niet verbouwd. Een akte uit de late achttiende eeuw vermeldt de verkoop van haver, een gewas dat het nog aardig deed in vochtige grond zoals de drechtvaaggronden. De kopers van de haver moesten op hun kosten bruggen leggen over de wetering om hun haver te vervoeren. Eerst moesten ze echter de tiendheffer waarschuwen om de telling naar zijn genoeg te doen. Het tiendrecht zien we althans nog in wezen.³⁰³¹ Op vochtige omstandigheden wijst ook het voorkomen van elzenhakhout en hoephout.³⁰³²

Met deze kennis van grond en waterstand is de onderstaande grafiek interessant. De overeenkomst met de veenlandse tienden uit het werk van De Boer is opvallend: de opbrengst van de tienden heeft duidelijke pieken in de veertiende eeuw waarna zowel nominale als reële opbrengst fors dalen. Doordat onze reeksen over langere perioden lopen kan ook worden nagegaan wat er na de eerste kwart van de vijftiende eeuw gebeurt.

Grafiek 10-2: Tienden van Maarssenbroek (1295-1650)

Tot 1397 werden de tienden jaarlijks verkocht, wat ook te zien is aan het grillige verloop van de curve die de opbrengst in rekenmunt vertegenwoordigt. Een strakke lijn wijst op een tijdpacht of erfpacht. Nadat in 1397 Willem van der Wel (een schildboortige die op een deel van de voormalige *curtis* in Vleuten zetelde) de tiend voor 5 oude schilden had gekocht kon hij tegen slechts 4 oude schilden de tiend pachten gedurende vijf jaar.³⁰³³ Na afloop van die termijn slaagde hij erin de tiend voor nog eens tien jaar te pachten tegen slechts 3 oude schilden. Vanaf 1424 werd de tiend gegund aan Jan van der Meer zolang hij en zijn vrouw Oedele zouden leven, waarvoor ze twee goede oude schilden betaalden en een goede gans.³⁰³⁴ Na tien jaar verdwijnen ze uit de boeken en levert de tiend de meeste jaren niets meer op. Tussen 1446 en 1478 zijn er maar liefst 29 jaren met nul opbrengst. We kunnen ervan uit gaan dat er toen geen graan werd verbouwd; *hoc anno nichil* staat er dan ook in de rekeningen. Niet per definitie gelijk aan “niet ingezaaid”, wel waarschijnlijk. Het fors inzakken van de productie in het eerste kwart van de 15e-eeuw wijst vermoedelijk op een omschakeling van akkerbouw naar veeteelt.

³⁰²⁹ Muller, ‘Register Florens’, p. 151: *Item H. vanden Groten huyze ½ hoeue in heren Ghisebrecht gherichte van Loenreslote in Mersenbroec, dat heeft belegen op die nortside W. Hughen s. op die zuytside an die Zidewende dit js verlyet te versokes*. Een wat kromme formulering betreffende het bisschoppelijk leen in Muller, ‘Lijst der leenmannen’, p. 680: *Item dat daghelix gherecht ende tienden van Oudencoper van Marsenbroec*.

³⁰³⁰ Zie verder beneden.

³⁰³¹ HUA, Notarissen, U248a013 akte 23 (12-08-1776)

³⁰³² HUA, Notarissen, U248a012 akte 45 (21-12-1774).

³⁰³³ HUA, Oudmunster, inv nr 483-4 (GK 1397): *Amplius idem usque ad annum 1403 inclusive 4 scutis antiquis*.

³⁰³⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 708-2 (26-01-1424): *... doe ic verstaen Johan vander Meer Jans soen burger Tutrecht dat ic vanden eersamen heren deken ende capittel van Oudemunster Tutrecht in pacht ende in huerwere ontfangen hebbe tot mynen live ende tot live joncfrouwen Oedelen Alferts dochter vander Horst mijns gheechten wyves ende onser beyder rechte leenvolghers der voirseyder heren thienden groot ende smal also als sy die liggende hebben in Maersenbroec daer boven naest gelegen is Sweder van Houdaen ende beneden Matheus Pot mit horen thienden*.

Vanaf 1480 lijkt er wel weer verbouw van graan mogelijk. Een oorkonde uit dat jaar ondersteunt het beeld van plotseling op gang komende inkomsten. De landgenoten van Maarssenbroek verklaarden daags na Hl. Dertiendag dat ze *voir nutschap ende oirber van onsen lande gelegen in Mairsenbroick* een schouwbrief opstelden.

Uit twee niet in het gerecht woonachtige landgenoten zouden twee heemraden verkozen, alsmede twee heemraden uit de burenen, dus landgenoten die er wel woonden, die samen onder leiding van de schout een jaarlijkse schouw moesten doen. Aan het eind van de vrij lange oorkonde wordt dan vermeld dat er een windwatermolen gebouwd zou worden die door de landgenoten diende te worden gefinancierd en onderhouden. De molen diende te malen van 22 februari tot 1 november om ervoor te zorgen dat het laagste land even droog zou zijn als het hoogste land.³⁰³⁵

De bouw van de molen leidt niet duurzaam tot meer tiendinkomsten en het zou nog wel eens kunnen dat de molen niet zozeer diende tot het droogmalen opdat de graanbouw weer verbeterde als wel tot verlaging van de grondwaterstand. Dat kan ook blijken uit het zeer lage bedrag waartegen de toenmalige heer van Maarssenbroek de tienden lange tijd in pacht kreeg vanaf 1480: het equivalent van twee tot drie mud per jaar.

Vanaf 1546 heeft de brouwer (*braxator*) van Maarssen de tiend voor iets meer dan een decennium in pacht voor 30 stuiver, in die tijd de prijs van ruim anderhalve mud haver. Dat er toen haver werd verbouwd zal de reden zijn dat de brouwer interesse in de tiend had. De jaren 1558-1569 lijken buitengewoon goede oogsten te hebben opgeleverd, met een piek van 20 mud haver, maar totaal nog slechts een fractie van de 14^e-eeuwse opbrengsten. Dit decennium blijkt ook uit de andere reeksen positieve uitschieters te bevatten. Afgezien van deze pieken was de oogst onbeduidend in de zestiende eeuw: gemiddeld over de hele eeuw 3,72 mud met een paar flinke uitschieters in het decennium 1560-1570.

In de zestiende eeuw werd van de belendende tiendblokken opgemerkt dat er hennep werd verbouwd.³⁰³⁶ Dat blijkt ook uit een tweetal losse blaadjes die de kameraar van Oudmunster tussen de rekeningen van 1555 en 1556 had bewaard. Het is een lijst van eigenaren en gebruikers van de zeven hoeven en zes morgen waarvan de tiend aan het kapittel behoorde.³⁰³⁷ Van de veertien opgeschreven namen hadden vier de beschikking over een *henphoeftgen*, dit zijn de hennepwerfjes die door de kameraar in een tweede lijstje werden aangeduid als *hortulis canabum*. Verder blijkt dat Oudmunster recht had op de grote tiende, kleine tiend, raaptiende, korentiende, hennepiende en krijtende tiende.³⁰³⁸

Tabel 10-4: Geschat verloop van de opbrengst (tienden Maarssenbroek)

Periode	Gemiddelde opbrengst in mud haver o.b.v. tiend	Geschatte totale opbrengst	Aantal jaren met gegevens	Maximum	Jaar van maximum
14 ^e eeuw	17,60	176	29	58,59	1386
15 ^e eeuw	6,24	62,4	47	18,73	1402
16 ^e eeuw	4,45	44,5	78	20,99	1569

De tabel telt alleen jaren waar verkoop van tienden plaatsvond. Niet bewerkte jaren stonden in de rekeningen vermeld met opmerkingen als *boc anno nichil*, *emit nemo*, *emit nemo ergo nichil*. Of dat nu gebrek aan belangstelling was of het werkelijk ontbreken van graanbouw wordt door vrij weinig materiaal gestaafd. Ik vermoed het laatste. Een post uit 1583 geeft aanleiding tot die gedachte door de aantekening *quia nichil satis, ergo nichil*.³⁰³⁹ Aan het einde van de zestiende eeuw was de tiend al niet bijster interessant meer en we zien een aantal malen dat de koper ze slechts voor het rantsoen mag hebben.³⁰⁴⁰ Het rantsoen werd in een andere administratie beheerd. Op basis daarvan kan de koopsom wel weer worden bepaald maar zou ons niet veel wijzer maken dan dat het bedrag erg klein was.

Met betrekking tot de andere mogelijkheid, namelijk dat de tienden niet verkocht zouden zijn, nog het volgende. Mogelijk zou dan de tiend door het kapittel zelf gehaald kunnen zijn. Voor de hand ligt dat niet omdat hierover geen mededelingen zijn gedaan door de anders zo nijvere kameraars. Of het zin had was nog maar de vraag wegens de hoge kosten om die lage baten binnen te halen.

Het 14^e-eeuwse gemiddelde van 17,60 mud uit het tiendblok komt dus overeen met 176 mud totaal op de ruim zeven hoeven, om precies te zijn 118 morgen. Helaas zijn er geen opbrengstcijfers uit de omgeving bekend om dit cijfer meer dimensie te geven. Rond 1800 kan de opbrengst van haver in Utrecht op 18 hectoliter per hectare worden gesteld. Voor Harmelen en Waarder hebben we eerder slechts 9 hl/ha kunnen vaststellen. De bodem van Maarssenbroek kan worden vergeleken met Harmelerwaard en het ligt in de rede om dan van 9 hl/ha uit te gaan en dat komt overeen met

³⁰³⁵ HUA, Bisschoppen, inv nr 4 (nw nummer 10-1) f° 388-390 (potloodnummering 381-383): *Wy gemeen lantgenoten van Maersenbroick in gericht van Huesden maken cont allen luden dat wy omt gueden advysen ende well beraden voir nutschap ende oirber van onsen lande gelegen in Mairsenbroick voirs. ene schouwe gemaict ende geordonneert hebben. (...) Item voert mede soe sijn die gemeen lantgenoten voirs. overgecomen dat sij in Mairsenbroick voirs. oick een wyntwatermolen setten sullen ende die selvese gelyck becostigen ende in goeden reke houden. Item met deser selver moelen sullense malen van Sunte Peters dage ad Cathedram tot Allerheiligen dage toe, als dat van node is, soe lange tlant leechste metten hoichste even droge is.*

³⁰³⁶ Zie noot 3027.

³⁰³⁷ HUA, Oudmunster, 483-9

³⁰³⁸ Aldaar: *Item decimas maioris et munitis, raparum, ordeaceas, canabum et bestiarum ex septem mansis sex jugeribus terre vel circiter cum quatuor hortulis canabum.*

³⁰³⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 483-12 (Grote Kamer 1583).

³⁰⁴⁰ Zoals 1592: *emit Gerardus Hugonis pro rasonibus et ideo hic nihil.*

7½ mud per hectare ofwel 6,4 mud per morgen. Kan het dan zijn dat in de veertiende eeuw op 27½ morgen haver werd verbouwd en in de zestiende eeuw nog slechts 7 morgen?

In het jaar 1612 werd de oude molen vervangen; of deze is afgebrand zoals vaak met molens gebeurde is onduidelijk. Ik vermoed echter dat de nieuwe molen geen wipmolen was maar een achtkante molen, een type met grotere capaciteit

Afb. 10-6: De molen in Maarssenbroek
HUA, Sint Pieter, inv nr 425, kaartboek uit 1646

die bijvoorbeeld ook in de lage landen van Bijleveld werd neergezet. Het begin van de zeventiende eeuw geeft in het algemeen een beeld te zien van waterstaatkundige ingrepen in dit gebied. Dat blijkt uit de aanleg van de grift op Wilderveld, een nieuwe molen op Themaat (waar in 1602 de molen uit 1478 werd vervangen – een opzienbarende parallel...). Deze *nieuwe watermolen op Maarsenbrouc* werd in de zomer van 1612 gebouwd en kostte 2600 gulden en stond op een klein stukje land dat leenroerig was aan Nyenrode en voor dit doel allodiaal werd gemaakt. Uit de rekening van de molenmeester worden we gewaar dat er 544 morgen werd bemalen en dat was de gehele polder Maarsenbroek.³⁰⁴¹ Ook deze molen leidde tot een korte herleving van de akkerbouw, zo lijken de cijfers te zeggen. Bestendig was dat herstel ook nu niet en toen

10.10.3 Bodegraven

De tienden van Bodegraven maakten deel uit van oud domaniaal bezit dat aan Oudmunster behoorde. Dit kapittel was waarschijnlijk de oorspronkelijke tiendheffer in Bodegraven. Nader onderzoek hiernaar valt buiten het bestek van deze studie en we laten het bij een aantal opmerkingen. Bodegraven stond bekend als het westelijke puntje van het Sticht, terwijl de Neude bij Wageningen het oostelijke puntje was. Uit een oorkonde van 1064 is bekend dat graaf Dirk IV zich met geweld een *pagus* had toegeëigend, mogelijk het “beneficium” dat ene Dirk Bavenzoon in leen van de bisschop had.³⁰⁴⁴ Waarschijnlijk was de beheersing van het rivierengebied daar van belang voor de oostwaartse ambitie van de graaf.³⁰⁴⁵ Het is mogelijk dat een graafschap wordt bedoeld want het is wel vaker zo dat rijksgraven zich in een vazallitische verhouding tot de bisschop hebben begeven.³⁰⁴⁶

Hier in de grensstreek tussen bisdom en graafschap treffen we een aantal merkwaardige fenomenen aan. Allereerst het – hoewel niet tiend gerelateerd - door Buitelaar gesignaleerde verschijnsel dat de rentmeester van de graaf in 1460 geen schot kon heffen in Bodegraven want *dair en woenen geen huysluyden, wantet dair alle ede luyde gerekent syn, mits dat sy dair Gestichts rechten ende gewoenten houden, alsoe sy unyt Sticht gesproten sijn ende Stichts plegen te wesen*. Hij heeft er op gewezen dat de inwoners van Bodegraven zich konden beroepen op hun dienstmanschap; edel waren ze niet, wel van ministeriale afkomst.³⁰⁴⁷

Het tweede verschijnsel waar ik de aandacht op wil vestigen is het bezit van Oudmunster in deze omgeving. Vleuten, Harmelen, Woerden en Bodegraven vormden een belangrijke gordel van bezit voor het kapittel van Oudmunster.³⁰⁴⁸ Hierbij moet ook weer worden opgemerkt, analoog aan wat voor Vleuten werd gedetailleerd, de goederen en rechten in verschillende beheerseenheden binnen het kapittel waren terechtgekomen. Een nauwkeurige reconstructie van deze

³⁰⁴¹ Archivalia in HUA, St. Pieter, inv nrs 503 en 504. De kosten voor *scoepinge* wijzen op een watermolen. Tweede termijn onkosten: per morgen 3 gulden 9 stuiver, waarvan eigenaar 2/3e en bruiker 1/3e deel dragen.

³⁰⁴² HUA, Oudmunster, inv nr 483-21.

³⁰⁴³ HUA, Onderprefectuur, inv nr 247.

³⁰⁴⁴ Over dit beneficium in detail: Van Tuyl, ‘Beneficium’, p. 142 en Van Tuyl, ‘Zwammerdam’, p. 28-31. OHZ I, nr 86 (02-05/1064, falsum): *Beneficium quod comes Unroch ab episcopo Adelboldo tenuit, ab eo loco qui dicitur Sigeldrith usque in Rinesmuthon, inde sursum ab occidentali parte Reni usque in Bodengraven, post Unroch Godezo, post Godezonem Theodericus Bave filius, quem Theodericus comes expulit et vi sancto Martino abstulit*. Voor achtergronden en verbanden met Vlaardingen zie de website van Kees Nieuwenhuizen. Voor achtergronden m.b.t. Van Kuyc en Van Malsen en de mogelijke relatie tot de goederen rond Leiden en Bodegraven zie: Coldewey, Kuyc, p. 14-19; Van Bavel, *Marienweerd*, p. 114 en 116. Voorts Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 45. Het is volgens Van Winter, ‘Rijksbisschoppen’, p. 121, mogelijk dat Dirk de zoon was van Bava, een dochter van Dirk, de zong gestorven zoon van Adela van Hamaland. De zus van Bava huwde mogelijk Gerard Flamens, stamvader van de graven van Gelre.

³⁰⁴⁵ De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, p. 27.

³⁰⁴⁶ Dekker, *Kromme-Rijng gebied*, p. 377-378.

³⁰⁴⁷ Buitelaar, *Ministerialiteit*, p. 348-349.

³⁰⁴⁸ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 46, 51, 129

goederen zou een afzonderlijke studie verdienen waarbij niet is uitgesloten dat we met deze goederen ook een belangrijke kern van het 11^e-eeuwse graafschap bij Bodegraven in beeld zouden krijgen. Het beeld van een keten van voor-malige koningsgoederen langs de Oude Rijn zal daardoor zonder twijfel nog verder versterkt worden. Tevens kan via het bezit van Oudmunster een scherper inzicht worden verkregen in de 12^e-13^e-eeuwse ontwikkeling van het tot 'semi-landsheerlijke' allure opgeklommen geslacht Van Woerden dat na de moord op Floris V tot een roemloos einde kwam.

Twee opvallende onderdelen van de rechten van Oudmunster waren de tol van Woerden en het *predium* Bodegraven. Beide waren tot 1296 in erfpacht uitgegeven aan Herman van Woerden en na diens val kwam het aan de graaf van Holland. Wat dat *predium* precies inhield is geen onderwerp van naspeuringen geweest. Een *predium* kan op zich vrij omvangrijk zijn. Het *predium* Wijk werd in 1019 aan de abdij van Deutz geschonken en bleek toen te bestaan uit de *curtes* Wijk, Werkhoven en Odijk, alsmede de volledige jurisdictie.³⁰⁴⁹ Toch lijkt er op dat de rechten van Oudmunster hier eind dertiende eeuw al niet meer van bijzondere aard waren. De grote en kleine tienden waren toen 9½ pond waard en de tol te Woerden en het *predium* Bodegraven slechts 26 solidi.³⁰⁵⁰ Het goederenregister uit 1300 vermeldt *Thelonium de Woerden et de Oudewater et predium in Bodegraven XX ingerarum*, waarlijk geen opzienbarend bezit.³⁰⁵¹ Of deze 20 morgen een restant zijn van groter bezit is waarschijnlijk. De positie van het kapittel in Woerden is ook belangrijk geweest, zo blijkt naast de tol ook uit het bezit van de hoge jurisdictie aldaar. Ook het patronaatsrecht van de kerk behoort tot dit complex van rechten en werd in de dertiende eeuw door de proost aan deken en kapittel geschonken. Het is daarnaast opvallend voor de positie van de Van Woerdens dat veel van de oudste gegevens over deze familie kunnen worden ontleend aan de necrologia van Oudmunster.³⁰⁵²

De politieke aardverschuiving na 1296 zal er ook voor gezorgd hebben dat niet alle tienden aan Oudmunster behoorden. Een deel ervan treffen we namelijk aan in grafelijke hand. Het betrof volgens De Boer zeven tiendblokken die *minen here maer half* waren.³⁰⁵³ Volgens de rekeningen van de grafelijkheid van Holland waren er inderdaad zeven blokken in Bodegraven, maar ook een aantal kleine blokken in Mye en de kleine tiend van Bodegraven. Voor al deze tienden gold *es half mijns heren*.³⁰⁵⁴ Uit een goederenlijst van Utrechtse geestelijke goederen in Holland blijkt overigens dat er nog een derde tiendheffer in Bodegraven was, namelijk het Wittevrouwenklooster.³⁰⁵⁵ Het convent kreeg deze grote en kleine tiende in 1289 van Gijsbert van Amstel.³⁰⁵⁶

De bisschop was aanvankelijk lid van alle kapittels en had er prebenden. In de loop van de tijd trad hij terug en zo gaf hij in 1134 zijn Oudmunster-prebende aan de kanunniken.³⁰⁵⁷ Uit de oorkonde dienaangaande treffen we de tienden van Bodegraven aan en wel als 'ruilobject'. Was de bisschop gewoon zijn prebende aan de deken te geven, nu moest de deken schadeloos worden gesteld en dat deden de kanunniken door hem een aantal tienden over te dragen. De deken zou voortaan priester van Bodegraven worden en het kapittel behield de tienden van 8 hoeven voor zich.³⁰⁵⁸ Uit een latere aantekening blijkt dat de tienden uit deze acht hoeven voor de kleding van de kanunniken werden gebruikt, de zogenaamde *waerscat* (*Hec sunt bona specialiter ad waerscatum spectantia quod alio modo vocabatur antiquitus vestitura fratrum*). De kleine tienden kwamen echter toe aan de kameraar van het kapittel, evenals een andere tiende in Bodegraven die dan ook vanouds 'camertiende' werd genoemd.³⁰⁵⁹ Welke tienden de deken nu had gekregen is onduidelijk.

³⁰⁴⁹ OSU I, nr 172 (03-05-1019), OSU IV, nr 3038 (07-06-1147), Dekker, Kromme Rijngebied, p. 394.

³⁰⁵⁰ Van Royen, 'Rekening': *De decimis magnis et minutis in Bodegrave 9 libras 10 sol. De telonio in Worden et predio in Bodegrave 26 sol.*

³⁰⁵¹ HUA, Oudmunster inv nr 396, f° 6.

³⁰⁵² Plomp, *Woerden*, p. 16-17.

³⁰⁵³ De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 220 waar trouwens niet wordt vermeld dat de andere helft in handen van Oudmunster was.

³⁰⁵⁴ De Boer, Faber en Jansen, *Rekeningen II* p. 146-147. Onder het kopje *Item die coorntiende in Bodegrau* staan de volgende blokken vermeld: 1. *Eerst tneerbloc vanden Kerboen*, 2. *Item die Camertiende*, 3. *Item tnedre Capitteltiende*, 4. *Item tover Capitteltiende*, 5. *Item tusschen Weydewech ende Grauen copre weteringhe*, 6. *Item tusschen Grauen copre weteringhe ende joncvrouwe Badelogen acker*, 7. *Item tusschen joncvrouwe Badelogen acker ende Oude Bodegrau*, 8. *Item die neder Mye tiende*, 9. *Item die middel Mye tiende*, 8. *Item tnederbloc buten ses voer lants*, 9. *Item toverbloc buten ses voer lants*, 10. *Item die smaeltiende te Bodegrauen*.

³⁰⁵⁵ HUA, Domkapittel, inv nr 3348 (anno 1537: *Geestelicke subsidie vande vijff goodhuysen ende andere abdyen ende conventen ende geestelickheit slants van Vuytrecht van heure goeden in Hollandt anno 1537 gemaict in ponden van 40 groten*). Kapittel van Oudmunster: *Die thienden van Bodegraven, Oudewater ende [vacat] tsamen genomen ... 69 f 10 s*. Dekken van Oudmunster: *De helft vande thienden tot Bodegraven, Oudtwater ende Hekendorp*. Uit dit lijstje bij het convent van Wittevrouwen: *Vuytten thienden van Bodegraven 5 lb 12 s*.

Interessant is achter de goederenlijstjes het verweer van deze instellingen tegen de lasten die door de Keizerlijke Majesteit zijn opgelegd want *inden yersten zoe ist clair notoir openbair ende eenen yegelick kenlick dat dese voors. Landen van Utrecht op dese zyde der Ysselen met veele diversche ende menichfouldige overtreckinge oirloge verloop ende verdriet van ruytheren ende knechten ende der gelyken belast bezwaert ende bedorven geweest zyn*. Reden voor het aanvragen van ontheffing was zo blijkt ook het verlies van goederen in Gelre.

³⁰⁵⁶ OSU IV, nr 2368 (10-02-1289): *Ego Giselbertus, dominus De Amstelle, miles, notum facio universis praesentes literas visuris, quod dedi conventui Albarum Dominarum in Trajecto, apud quas filia mea Elisabeth in consororem et monialem est recepta, omnem decimam meam maiorem et minutam in Bodegraven pure et simpliciter propter Deum in elemosynam perpetuo possidendam*. In de oudste rentmeestersrekening van het convent HUA, Wittevrouwenklooster, inv nr 50, kom ik de tienden niet meer tegen.

³⁰⁵⁷ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, p. 48.

³⁰⁵⁸ OSU I, nr 352 (voor 24-09-1134): *medietatem decimarum omnis generis ecclesie de Bodegrave... Consilio tamen priorum meorum octo hovas in predicta decima tociens dictis fratribus secrevi*.

³⁰⁵⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 396, f° 6: *Hec sunt bona specialiter ad waerscatum spectantia quod alio modo vocabatur antiquitus vestitura fratrum. Bona in Selandia simili modo pertinent ad vestituram dominorum. (...) Apud Bodegraven decime octo mansorum pertinent ad waerscatum. Decima vero minuta pertinet ad camerarius ecclesie nostre est et ibidem alia decima que appellatur camertiende quam nostri maiorem et antecessores affirmabatur similiter ad camerarius pertinere*.

Helaas zijn er geen archivalia van de decanie bewaard.³⁰⁶⁰ Wel is bekend dat de deken ook over tienden in Jaarsveld (vier blokken) kon beschikken alsmede tienden in Hekendorp bij Oudewater.³⁰⁶¹

Afb. 10-7: Over de tienden van Bodegraven
HUA, Oudmunster, inv nr 396, f° 6, ca. 1300

De blokken die in de grafelijke administratie voorkomen geven daarover denk ik toch uitsluitsel: van de genoemde tienden komen Over- en Neder kapitteltiende alsmede de kleine tiende zowel in de Grote Kamer van Oudmunster als in de rekeningen van de grafelijkheid voor. De overige blokken zullen dan tot de decanie van Oudmunster hebben behoord.

Slechts van de genoemde acht hoeven die na 1134 in handen van het kapittel bleven en in de Grote Kamer werden verantwoord zijn vanaf 1295 reeksen te vervaardigen.³⁰⁶² In de rekeningen staat vaak aangetekend *pro parte nostra*, kennelijk om te onderscheiden van het deel dat aan de graaf toekwam. Van 1295-1382 zijn de Kapitteltienden van de Grote Kamer als geheel verkocht; alleen in het jaar 1340 werd de kleine tiend afzonderlijk geboekt. De kleine tiende bracht erg weinig op, wat onder meer te wijten was aan onduidelijkheid over aan wie binnen het kapittel de opbrengst toekwam. Vanaf 1497 komt de kleine tiend structureel apart voor. Het jaar daarop werd duidelijk dat er een overeenkomst tot stand was gekomen tussen deken en kapittel, waarbij het kapittel recht had op een vijfde deel van 11 blokken tienden.³⁰⁶³

De belangrijke rol van Oudmunster in Bodegraven blijkt tot slot uit het feit dat Bodegraven tot het aartsdiakonaat van Oudmunster behoorde, evenals Vleuten en Woerden waarmee Bodegraven ook in dat opzicht het uiterste puntje van de invloedssfeer van Oudmunster was. Terzijde nog het patrocinium van de kerk: St. Gallus, wat op hoge ouderdom wijst.³⁰⁶⁴

De kleine tiend van Bodegraven werd apart verkocht in 1340, en daarna wat structureler vanaf 1497. In de tussentijdse periode werden de tienden als een enkele post verantwoord en vanaf 1433 gesplitst in Overkapitteltienden en Nederkapitteltiende maar alsnog weer vaak samen verkocht. Vanaf 1511 komt in Bodegraven de raap- en henneptiende voor, die door de inwoners werden opgebracht en aan de deken van het kapittel bleken toe te komen.³⁰⁶⁵ De tienden van Bodegraven geven een goed inzicht in de wisselende opbrengsten van tiendblokken. De Neder kapitteltiende was lange tijd veel minder dan de Over kapitteltiende. In het jaar 1537 was dat volledig anders!

Grafiek 10-3: De tienden van Bodegraven (1295-1650)

³⁰⁶⁰ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 129. Wel is er een goederenlijst uit de vijftiende eeuw, HUA, Oudmunster, inv nr 1906.

³⁰⁶¹ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 129.

³⁰⁶² HUA, Oudmunster, inv nr 934, f° 22: *Apud Bodegraven decima maior et minuta de 8 mansis que dedit nobis Andreas episcopus qui obiit 9 kal. Julii. Ista decima pertinet ad maiorem cameram et vocatur des capittels tyende.*

³⁰⁶³ In 1498: *de quinta parte 11 bloken ex nova conventionem facta inter decanum nostrum et capitulum*. In 1500 werd hier ook nog naar verwezen. In 1562 *ab antiquo spectant ad decanatum ecclesie nostre*; 1571 *ab antiquo spectant ad decanatum ecclesie nostre ergo hic nihil*; 1580 *Item decime minute istarum bloccarum ab antiquis spectant ad decanatum ecclesie nostre ergo hic nihil*.

³⁰⁶⁴ Zie het deel over de Johanniers.

³⁰⁶⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 483-8 (a° 1511): *Item decimis raparum et henneptiend ab incolis de Bodegraven en aantekening aldaar in de rekening over 1513: Item de decimis raparum et henneptiend conducte sunt ab incolis de bodegraven sed decanus recepit.*

Opvallend is de scherpe stijging van de opbrengst vanaf 1383. Voorheen had de deken van het kapittel Gerrit Foec de tiend voor een schijntje in lijfpacht. We kunnen veronderstellen dat dit symbolische bedrag niet in verhouding stond tot de waarde van dit tiendblok. Daarna gaat het een tijdje goed totdat een volgende deken van het kapittel, Evert Foec (neef van Gerrit) er vanaf 1386 voor 5 mark zilver per jaar van kan genieten.³⁰⁶⁶ Eigenlijk is de reeks van Bodegraven pas vanaf 1409 goed bruikbaar.

10.10.4 Jutphaas

De Grote Kamer bezat in Jutphaas een blok tienden van 5 hoeven groot, zo'n 80 morgen. Uit de opbrengsten ervan werd een aantal memoriediensten gedaan en van wat er dan nog overschoot werd onder de prebendarissen verdeeld zoals ook andere tienden verdeeld werden.³⁰⁶⁷ De grote kamer moest ook nog een kleine uitkering uit de opbrengst doen aan de kleine kamer.³⁰⁶⁸

Ook de proost van het Domkapittel had van oudsher een flink bezit aan tienden wat zal wijzen op oud oorspronkelijk bezit van de Utrechtse kerk. Het betrof de tiend van tien hoeven aan de oostelijke zijde van Jutphaas, het Overeind. Het werd aan de oostzijde belend door een tiende van zeven hoeven groot. Ook hier was het tiendbezit dus aardig versnipperd geraakt. Domproost Floris had deze tiend gekocht van Jacob van Lichtenberg.³⁰⁶⁹

Interessant is een zinsnede uit een oorkonde uit 1398 waarin wordt gesproken van 's kapittels *tyende groet ende smal mit allen sinen toebehoren also alse si dien liggende hebben tot Jutfaes daer die kercke in staet*.³⁰⁷⁰ Dat de kerk er stond was geen overbodige toevoeging. Gedurende een halve eeuw had het kapittel tot aan de pauselijke curie gestreden met de lokale pastoor, die zoals het kapittel liet boekstaven de tienden van het kapittel geroofd had maar ondanks herhaaldelijke excommunicatie weigerde bakzeil te halen.³⁰⁷¹ Het zal dan zijn gegaan om de tiende nabij de kerk, waarop vaak een lokale pastoor wel het gebruik van had, maar in dit geval toch niet.

³⁰⁶⁶ Zie voor de Foecs: Van den Hoven van Genderen, 'Kanunniken', p. 204-205.

³⁰⁶⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 396 f° 2v: *Apud Judefaes decime 5 mansorum* [volgen de memoriediensten] *et quod hiis deductis superfuit distribuetur inter plenarum et semiplenarum prebendarum prout alie decime distribuantur*. Van Roijen, 'Kapittelrekening', p. 8: *Apud Judefaes decime quinque mansorum*.

³⁰⁶⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 483-2 (GK a° 1370): *Hec sunt exposita maioris camere. In primis minori camerario de decimis in Judfaes 3 lb 10 s.*

³⁰⁶⁹ HUA, Gasthuis Leeuwenberch, inv nr 2243-1 (15-09-1337): *Wi Henric van Myerlant bider ghenaden Goods doemproest tUtrecht maken cont ende kenlic alle den ghenen (...) Ghisebrecht de scouten ende Dyderic siin broeder (...) ende makeden mit onser hant ende mit horen vryen wille joncfrou Mabelyen Ghisebrechts dochter van Wijc Ghisebrechts scouten wijf voerseyt dien tiende also alse de gheleghen is tot Jutfaes in Dyderix gherechte van Jutfaes tot hoerre rechter liiftocht te ghebruken also langhe alse si leeft*. Zie Kort, 'Repertorium proosdij ten Dom', nr. 74.

³⁰⁷⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 718-2 (24-07-1398): *Allen den ghenen ... Henric Derics zoen dat ic ghehuert ende in pachte ontfanghen hebben van eersamen heren deken ende capittel der kerken van Oudmunster horen tyende groet ende smal mit allen sinen toebehoren also alse si dien liggende hebben tot Jutfaes daer die kercke in staet, durende vyf jaer langh naest comende nader daten des briefs. Elx jaers om sestien goede oude vrancrycsche scilde of payment daer voer alse die clesy van Utrecht voer oude scilde van horen pachte nemen inder tijt der betaelinghe, commerloes ende vry te betalen binnen Utrecht in hore kerken hem of horen cameraer inder tijt op minen cost anxt ende arbeyt*.

³⁰⁷¹ OSU V, nr. 2532 (07-07-1292): *in causa, quam habetis contra venerabiles viros dominos . . . decanum et capitulum ecclesie sancti Salvatoris Traiectensis*; OSU V, nr. 2533 (11-07-1292): *in causa (...) super rapina et spolio decimarum sitarum in parrochia de Iutfaes*; OSU V, nr. 2546 (07-08-1292): Bisschop Jan (II) ontzegt op grond van een namens deken en kapittel van Oudmunster te Utrecht afgelegde eed, aan de pastoor van Jutphaas, alle recht op zekere tienden in de parochie die de kerk mocht hebben; OSU V, nr. 2612 (22-01-1294): De kanunnik Johan Visscher tekent namens deken en kapittel van Oudmunster te Utrecht ten overstaan van de choorbisschop Diethard hoger beroep op de paus aan uit hoofde van het feit, dat genoemde choorbisschop zijn vonnissen tegen Nicolaas, pastoor van Jutphaas, in het proces tussen beide partijen herroepen heeft: (...) *decani et capituli sancti Salvatoris Traiectensis propono syndico seu procuratorio nomine pro eisdem contra Nicolaum, presbyterum ecclesie de Iudifas, eiusdem Traiectensis dyocesis, cuius ecclesie iidem decanus et capitulum sunt patroni* (...)

De voorgeschiedenis is bekend uit talloze oorkonden. OSU II nr 1034 (07-06-1245): Ridder Ijsbrant van Lenten verklaart dat hij het patronaatsrecht van de Jutphaase kerk heeft overgedragen aan het kapittel van Oudmunster en dat de proost geen collatierecht heeft (*Prepositus tamen eiusdem ecclesie nullum jus speciale vel commune habebit in collatione vel dispositione ecclesie memorate*). Men houde in gedachten dat juist in de dertiende eeuw de verzelfstandiging van het kapittel tegenover de proost doorzet; OSU II nr 1026 (31-01-1246): Albergo wordt op voordracht van een kanunnik van Oudmunster tot persona van de kerk in Jutphaas benoemd. Blijkbaar waren er nog anderen die het patronaatsrecht bezaten, nl. lieden uit het geslacht Preis(ing) van wie Bernhard Preis pastoor blijkt te zijn: OSU II, nr 1035 (07-06-1245) *quod ego Bernhardus, persona de Judiphaz et Duttinghem, dictus Preis, renunciavi pure et absolute in presentia domini R(eimari), prepositi sancti Petri et officialis domini Ot(tonis) Traiectensis electi, Wolframmi decani et tocius capituli sancti Salvatoris Traiectensis, omni juri, quod habui in jure patronatus ecclesie in Judiphaz ex collatione et consensu consanguineorum meorum Bernhardi et Ottonis dictorum Preisinge, et hoc ad opus et commodum domini Theoderici, consanguinei mei, canonici eiusdem ecclesie sancti Salvatoris Traiectensis, quoadusque vixerit, accedente consensu prefati capituli sancti Salvatoris, et secundum formam, que in privilegio domini Hisebrandi militis dicti de Lenten plenius edocetur*. Volgens brandt over dit patronaatsrecht een felle juridische strijd los die in talloze 13^e-eeuwse oorkonden volledig gereconstrueerd kan worden; OSU II, nr. 1036 (13-06-1245); OSU II, nr. 1042 (juli 1245): *quod collationem juris patronatus ecclesie de Judifas, factam ab Hisebrando de Lenten milite, Wilhelmo, Bernardo et Ottone, dictis Preisinge, quorum conferre interfuit, ecclesie sancti Salvatoris Traiectensis et Theoderico, eiusdem ecclesie canonico, dicto de Burkerke, sicut juste et rite facta est, ut ex litteris eorum fideliter sigillatis et a nobis perlectis evidenter didicimus* (...); OSU II, nr 1061 (13-12-1245): Bisschop Otto, uitspraak doende in het proces tussen Albergo, pastoor van Jutphaas, en enige parochianen aldaar, verklaart, dat de bewoners der hoeve, waarop de kerk van Jutphaas is gebouwd, vrij zijn van het onderhond van de Hoofdijk en van de wetering, als ook van de bisschoppelijke precarie, maar niet van het greppelwerk: *dotem sive mansum, in quo constructa est ecclesia de Judifas, ab aggere qui elicit in Hoftdik, et censu weterigge et ab omni onere a tempore foundationis ecclesie predictae liberum fuisse, et colonos in dotem sive in predicto manso manentes vel mansuros nobis ad precariam sive ad exactiones non teneri. Unde ex predictorum testimonio, dotem ecclesie predictae sive mansum, in quo constructa est ecclesia de Judifas, ab aggere qui dicitur Hoftdik, censu weterigge, et*

Ook in Jutphaas werden de tienden eerst in het algemeen verpacht, dus de kleine en de grote samen. In 1370 wordt de korentiend losgemaakt, zij het slechts voor een viertal jaren. De opbrengst schommelde om en om rond 2 en 3 pond *bonorum*. Opvallend is dat ene Dirk Keyser drie van die vier jaren deze tiende pachtte, en het laatste jaar Claas Visser. Beide heren gingen later over op de grote tiend van Jutphaas, Claas deed dat alleen in 1374 maar Dirk sloot een contract af voor vijf jaar tegen 5 mark zilver. Het jaar 1330 is buiten beschouwing gebleven aangezien Zweder van Vianen deze tiend had gekocht tezamen met de tienden van Tull en Honswijk waardoor de afzonderlijke opbrengst zich aan het oog onttrekt.

Slechts in het jaar 1396 werden de hennetienden losgekoppeld. Ook in 1396 werd afzonderlijk de raaptiend vermeld. In een aantal jaren werd de kleine tiend apart verkocht. Soms werd de korentiend vermeld. In al deze gevallen echter kunnen ze worden samengevat onder de noemer kleine tiend, die dan al met al slechts 14 jaar afzonderlijk van de grote tiend werden verkocht en geboekt. Het is derhalve zinvoller om alle tienden samen te nemen:

Grafiek 10-4: De tienden van Jutphaas (1295-1650)

Aan de rechte lijnen is goed te zien in welke jaren het graan niet op het land werd verkocht en in plaats daarvan het tiendrecht werd verpacht. In 1330 had Zweder van Vianen de tienden van Jutphaas, Tull, Honswijk, Pisteltiende gekocht en dat jaar is in de grafiek weggelaten omdat niet duidelijk was welke opbrengst tot Jutphaas behoorde.

Over het algemeen maakt de opbrengst een vrij stabiele indruk gedurende de vijftiende eeuw, maar dat komt door de genoemde pachtverhouding. Op het moment dat de nominale koopsom wijzigt (de dunne zwarte lijn) wordt jaarlijks op het veld verkocht. In het begin van de zestiende eeuw zet dan een opgaande lijn in, geheel in overeenstemming met overige reeksen, met het grote verschil dat de trend niet doorzet tot de jaren 1570 en in plaats daarvan rond 1530 stabiliseert. De pieken van de vroege zestiende eeuw worden dan niet meer geëvenaard.

10.10.5 Oudewater

In Oudewater had het kapittel van Oudmunster ook een stevige voetafdruk, waaronder hofsteden in de stad (*infra opidum*) veel land daarbuiten en zowel de kleine als de grote tienden van 16 hoeven.³⁰⁷² Het is deze tiend die voorkomt in de rekeningen van de Grote Kamer, als een van de vele tienden die in de loop van de dertiende eeuw door het kapittel werden aangekocht om minder afhankelijk van de nukken der proosten te worden. Rothardus uten Ham verkocht in 1239 zijn in leen gehouden tienden te Oudewater aan het kapittel voor de som van 50 pond Utrechts, geld dat de kanunniken hadden vergaard door de verkoop aan de abdij van Berne van de verafgelegen *curtis* Berlicum.³⁰⁷³

ab omni onere, excepto opere communi quod dicitur gruppele, liberum judicamus, et colonos in predicto manso manentes et mansuros inantea a nostra precaria et ab omnibus exactionibus liberos dimittimus et in perpetuum liberos esse volumus nostrarum presentium testimonio litterarum; OSU II, nr. 1079 (04-07-1246); OSU II, nr. 1129 (04-07-1247): Bernard, pastoor van Doetinchem, beslist, dat de pastoor van Jutphaas (Albero) gerechtigd is tot het heffen der tienden van het erf van Gijsbert, ridder, schout van Jutphaas. Volgens OSU II nr 1151 (01-12-1247) had Gijsbert van Ruwiel, broeder in het Duitse Huis, in Jutphaas een tiend van drie hoeven land: *pro quibus ipsis fratribus decimam trium mansorum, jacencium inter viam Viridem, tendentem ad domum domini Giselberti de Sulen, et inter bona puerorum sive heredum domini Henrici de Campo colligendam (...) quos mansos a domino Isebrando de Lenten, milite, ego et filius meus Luf in feodali jure possidemus;* In 1248 wordt het patronaatsrecht aan Oudmunster toegekend na *omnem questionem sive controversiam motam inter predictas partes hinc inde super patronatu et personatu ecclesie in Judiphas*, OSU II, nr. 1172 (05-06-1248). Niet veel later laait de strijd weer op, OSU IV nrs 2048, 2051, 2055, 2096, 2117, 2175 en in de jaren negentig van de dertiende eeuw: OSU V, nrs 2530 en 2531, 2534-2538, 2540, 2542-2545, 2549, 2610, 2612, 2672, 2707, 2710-2716, 2718, 2722-2728. Na drie jaar wordt de strijd beslecht, nrs. 2731 en 2732, nadat – mogelijk bevriende – priesters uit Het Gein en Kamerik ter bemiddeling worden ingezet.

³⁰⁷² HUA, Oudmunster, inv nr 396, f° 3 (a° 1300): Apud Oudewater decime de XVI mansis.

³⁰⁷³ HUA, Oudmunster, inv nr 934 cap. XXII Oudewater: *item ex opidum decime quodam de XVI mansis maiores et minute que pertinent ad maiorem cameram. Iste decime sunt empte erga Rotardum de Hamme militem de pecunia pro qua sunt vendita curtis in Berlichem et hox sunt litere in sacristia.* De oorkonde zelf in OSU II, nr 938 (25-05-1239): *quod decimam in Oudewater, quam Rothardus miles dictus de Hamme a*

Dit was de laatste tijd geen comfortabel bezit en kon vervangen worden door een betere investering.³⁰⁷⁴ Aanvankelijk werd de tiend van Oudewater toegevoegd aan de proosdij, waaruit de prebenden van de kanunniken uitgekeerd moesten worden.³⁰⁷⁵

Grafiek 10-5: De tienden van Oudewater (1295-1650)

De tienden geven een interessant beeld. Wederom is duidelijk dat de geldelijke opbrengst in granen uitgedrukt tegen de haverprijs een hoogtepunt in de veertiende eeuw vertoont. In de oorlogsjaren rond 1427 vond er geen verkoop plaats en daarna hervat de opbrengst zich vrij behoorlijk. De trend is echter dalend terwijl na de crisis van de jaren 1480-1490 een korte opleving plaatsvindt tot ca. 1515. Daarna is het afgelopen met de verbouw van graan.

10.10.6 Linschoten en Mastwijk

Bijzonder spijtig is het dat het omvangrijke tiendbezit van Oudmunster in Linschoten nauwelijks deel kan uitmaken van ons onderzoek. Verworven in de dertiende eeuw (1246) is het geheel aan tienden eeuwenlang in erfpacht uitgegeven aan de burggraven van Montfoort. In hun handen bleven de tienden tot 1522. Pas na dat jaar zijn ze te gebruiken voor ons doel. De tienden werden door het kapittel aangekocht van Gerard Overdevecht om het eigen vermogen op te bouwen en de proost had er geen enkele zeggenschap.³⁰⁷⁶ De vraag is nu hoe deze leek in handen kwam van tiend-rechten. Daarover geeft een oorkonde van een paar maanden later uitsluitsel. Hieruit blijkt namelijk dat Gerard de grote en kleine tienden van Linschoten in leen had gehouden van de proost van Oudmunster. Allicht moest Gerard de proost compenseren met andere goederen die daardoor van allodiaal bezit leengoed werden.³⁰⁷⁷ Voor de proost was de transactie min of meer neutraal, Gerard verkreeg contant geld (*in paratis denariis*) en het kapittel krikte het vermogen op. De aankoop door het kapittel past in de 13^e-eeuwse politiek om verder onafhankelijk te worden van de proost. Er werd dan ook gestipuleerd dat deze tienden voor de vermeerdering van de prebenden aangewend zouden worden, niet onder de administratie van de proost zouden vallen maar volledig onder beheer der kanunniken zelf.³⁰⁷⁸ Interessant is

nobis tenebat in feodo, quam idem Rothardus cum suo legitimo herede pro se et suis successoribus, accepta a capitulo sancti Salvatoris summa quinquaginta librarum Traiectensium pro liberatione eiusdem decime, in manus nostras resignavit libere et absolute. Toestemming van de proost om deze Curtis te verkopen had het kapittel in 1237 verkregen, OSU II, nr 907 (26-03-1237). Het kapittel verklaarde de tienden in Rijswijk en Oudewater van de opbrengst bekostigd te hebben. OSU II, nr 950 (15-06-1240): *decimas Riswic prope Wic, quas ab Amilio milite dicto de Insula et suis heredibus redemimus, et in decimas in Oldewater, quas redemimus a Rothardo milite de Hamme et suis heredibus.*

³⁰⁷⁴ OSU II, nr. 907 (26-03-1237): *Nos vero attendentes, quod de dictis bonis parum utilitatis et multum incommoditatis ecclesie nostre consuevit accidere, petitioni vestre gratum prebemus assensum, permittentes ut dicta bona nostra in Berlekem vendantur et de pretio eorum alia bona ecclesie nostre magis commodum et utiliora comparentur.*

³⁰⁷⁵ *nos in perpetuum reassignavimus prepositure et amministrationi prebendarum canonicorum*

³⁰⁷⁶ OSU II, nr 1073 (12-04-1246): *Gerardus ultra Vecht, ridder, verklaart quod capitulum sancti Salvatoris in Traiecto ducentas libras et quinquaginta Traiectensis monete, in quibus mihi tenebantur de decima in Linscoten, totaliter persolverunt et hoc testimonio presentium litterarum protestamur.*

³⁰⁷⁷ OSU II nr 1102 (06-12-1246): *Gerardus miles dictus de Oueruehct [!] verkoopt voor 250 Utrechtse ponden domum et bargones, aream et agros, qui mei proprii erant, et omnem decimam maiorem et minorem apud Linscoten, quam tenebam jure feudali a venerabili viro Henrico preposito ecclesie memorate.* Het was een transactie die *facie judicis et scabinorum in Linscoten* werd voltrokken *secundum morem terre*. Zegelen o.a. zijn verwanten Dirk Splintersz van Loenersloot, Bernard van Dolre en Amelis uten Weerde. Anderhalf jaar later was het transport voor het gerecht toch nog niet voltrokken. OSU II, nr 1169 (27-04-1248): *Ego Gerardus miles dictus de Oueruegh presenti scripto confiteor et protestor, quod ego nedidi decimo et capitulo sancti Salvatoris Traiectensis decimam et omnem proprietatem meam, quam habui in Linschothe, et promisi eisdem data fide, quod ego in jurisdictione in Linschothe eandem dabo eis secundum morem terre et consuetudinem introductam at laudabiliter approbatam, et hoc cum me primo ad Traiectum redire contigerit et requisitus fuero ad hoc ab eisdem .. decano et capitulo antedictis; nicholominus confiteor me dedisse eandem prprietatem predictis decano et capitulo, presentibus iudice et scabinis de Linschothen, et fideiussores posuisse de warandia legitima faciendi.*

³⁰⁷⁸ OSU II, nr 1143 (05-11-1247): Proost Diederik van Wickerode bevestigde dat Gerard over de Vecht afstand had gedaan van de tiende en andere goederen had opgedragen om daarmee beleend te worden: *decimam in Lintscote, quam (...) tenebat jure feudali, in manus nostras*

dus ook hier een parallel met elders, namelijk dat latere verwervingen van deken en kapittel wel degelijk een oorsprong hebben in ouder bezit van de proost. Het was blijkbaar een beproefde aanpak van het kapittel om door het leenverband verloren gegane goederen te herwinnen.

Naast de tienden van Linschoten beschikte het kapittel sinds 1272 over de grote en smalle tienden van vijf hoeven land in Mastwijk. Mastwijk ligt ten zuidwesten van Kattenbroek even ten noorden van de Hollandse IJssel. De geschiedenis van de tienden heeft een herkenbaar patroon want de proost van Oudmunster blijkt erover te hebben beschikt. Daarmee is ook hier is de sterke positie van het kapittel langs Lek en IJssel herkenbaar. De leenman van de tienden, Dirk Rampoyse, had ze aan de leenhof van de proost opgedragen die ze vervolgens in eigendom aan het kapittel schonk.³⁰⁷⁹ De naam Rampoyse komt een aantal keren in vroeg 14^e-eeuwse stukken voor en ene Dirk had eind der tiende eeuw een gerecht bij Linschoten van 87 morgen groot, ongeveer vijf hoeven dus.³⁰⁸⁰ Een paar decennia later verkreeg Roelof Rover van Montfoort de tienden van Linschoten alsmede de tiend genaamd Rampoyse-tiende en uit een pachtbrief weten we dat het hier om tijns, tiend en gerecht ging.³⁰⁸¹

Grafiek 10-6: De tienden van Linschoten en Mastwijk (1295-1650)

Met de verwerving van de tienden startte het kapittel een bewuste verwervingspolitiek in Linschoten, waarbij de lokale adel zeer behulpzaam bleek. Gijsbert Ruske van Linschoten verklaarde in 1318 het kapittel niet te zullen hinderen in de goederen die het van hem had gekocht en de heren in hun vrije eigendom en profijt daarvan te laten.³⁰⁸² De groei van het kapittelbezit in Linschoten kan goed worden gereconstrueerd. Een overzicht uit 1300 vermeldt naast de tienden slechts 12 morgen land.³⁰⁸³ Een halve eeuw later had het daar 122 morgen land, deels verpacht aan heer Ruske van Linschoten en aan heer Rover van Montfoort. Het waren geen aaneengesloten landen en de 21 afzonderlijke stukken lagen verspreid over de parochie in Mastwijk, Rapijnen, *Berdinsvelt* en *Velthusen*.³⁰⁸⁴ Het kapittel heeft er uiteindelijk wel naar gestreefd om tot aaneengesloten bezit te komen. Het is namelijk opvallend dat een aankoop in 1374 ruim tien

libere resignavit, renuncians pro se et pro heredibus suis omni juri. Vervolgens *eandem decimam maiorem et minorem cum omnibus suis appendiciis ipsi capitulo libere contulimus ad augmentum prebendarum fratrum in dicta ecclesia Deo deservientium, non tamen ad amministrationem prepositure, sed ad dispensacionem seu ordinacionem et voluntatem dicti capituli ipsam liberaliter assignando.* De getuigen waren ministerialen zonder uitzondering aanzienlijken uit de omgeving: Amelis uten Weerde, Gijsbert en Gerard over de Vecht, Frederik uten Hamme, Werner van der Haer, Godfried van Oudewater.

³⁰⁷⁹ De getuigenlijst laat wederom grote namen uit de lokale politiek zien. Plomp, Woerden, p. 17-18.

³⁰⁸⁰ Rampoyze Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, p. 54 a° 1308. Aldaar, p. 199: *It. in Lynscotenre gherecht XXVIII hoeven. It. in haren Jans gherecht VI hoeven. It. Dieric Rampoyze 2½ hoeve VII morgen.*

HUA, Oudmunster, inv nr 396, f° 3: *Decime apud Linscote et Mastwec [lege ruimte] et ibidem 12 iugera terre.*

³⁰⁸¹ HUA, Oudmunster, inv nr 671-2 (26-01-1319): *Omnibus presentes literas inspectis ego Rdolphus dictus Roever de Montforde famulus notum facio me recepisse venerabilibus et descretis decano et capitulo ecclesie sancti Salvatoris Traiectensis decimas maiores et minutas quas habent in parochia de Lynscoten et in Mastwec ac decimam eorum que vulgo dicitur Rampoyse-tiende (...) quod dominus Johannes de Lynscoten miles bone memorie quondam ab ipsis cum premissis bonis in pacto tenebat quod habent in Linscoten, censum et temporalem jurisdictionem.*

³⁰⁸² HUA, Oudmunster, inv nr 417 (14-09-1318): *Allen den ghenen... Ghiseberecht Rusche van Lynscoten ridder, dat ic ghelovet hebben ende love met ghoeder trouwen eersamen luden den deken ende den capittelle van Oudmunster tot Utecht dat ic van desen daghe voort hem helpelic ende vorderlic wesen sal an allen horen ghoede dat si hebben in minen gherechte of anders ware, ende waer dat sijs of hoere boden te doene hebben ende dat ic noch mijn erfnamen hem nimmermeer hynderen noch deren en sullen noch doen hinderen noch deren, stille of openbare in eenigher manieren an den ghoede ende erve dat si ghecoft hebben ieghens mi tot hors goethuus behoef, daer si eenen vrien eyghendoem of hebben ... ende sal hem daer toe vorderen dat si des ghebruken sullen vriliken ende tot hore meester orbare.*

³⁰⁸³ HUA, Oudmunster, inv nr 396, f° 3: *Decime apud Linscote et Mastwec [lege ruimte] et ibidem 12 iugera terre.*

³⁰⁸⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 483-1 (KK 1351)

morgen betreft waar het kapittel al naast geland was.³⁰⁸⁵ De verwerving ging nog door tot in de vijftiende eeuw.³⁰⁸⁶ Uit een rekening over het jaar 1403 blijkt het bezit 156 morgen te bedragen terwijl dat jaar ook nog een viertal morgen is aangekocht van de burggravin van Montfoort.³⁰⁸⁷

In 1525 trok het kapittel geen inkomsten omdat de vrouwe van Montfoort de tienden had ingenomen (*Omnia hoc anno occupat domina de Montfort*) zodat uit dat jaar niet bekend is wat de blokken in Linschoten opleverden.³⁰⁸⁸ Ook van het jaar 1538 is bekend waarom de opbrengst achterbleef. De koper van meerdere blokken in Linschoten kreeg een flinke korting van 40 pond omdat de granen op het land waren verzopen door aanhoudende regen.³⁰⁸⁹

10.10.7 Harmelerwaard

De tienden van Harmelerwaard zijn interessant omdat ze een andere dimensie bieden dan alle andere tienden van het kapittel zoals we die voorbij zagen komen. Ze hebben namelijk ook een component in natura. Enigszins problematisch is dat deze tienden waren gesplitst en ondergebracht in meerdere kamers van beheer. Door wat bewerkingen op de verschillende rekeningen los te laten blijkt het goed mogelijk te zijn een reeks te maken van de opbrengst in haver vanaf 1295, een kans die we ons beter niet laten ontglippen gezien de schaarse hoeveelheid materiaal in de Noordelijke Nederlanden van dit kaliber.

Zowel in een rekening uit 1296, als in een goederenregister uit 1300 en in een register uit 1348 komt met dezelfde strekking de omschrijving van het bezit in Harmelerwaard voor. Al eerder zagen we dat gerecht, tijs en recht van voorkoop in Harmelerwaard aan het kapittel behoorden. Een andere deel van deze rechten behelsde de tiend. Van deze tiende kreeg de proost 100 mud haver, en wat er dan nog overbleef zou aan het kapittel komen. Mocht er minder dan 100 mud uit een tiende deel van de oogst komen, zou dat volledig aan de proost blijven. Dit betrof echter de grote tiende. De kleine tiende, evenals de inkomsten uit het dagelijks gerecht en de tijs, kwam aan de kameraar. De lijst van goederen en rechten uit 1348 voegt daar nog aan toe dat het beheer bij de grote kamer valt, waar we dan ook de administratie terugvinden vanaf het jaar 1295.³⁰⁹⁰ De administratie van de proost begint pas echt in 1442, maar na een verdere afspraak tussen de verplichting zijnerzijds aan het kapittel in 1438 is gedurende vier jaren de administratie in die van de Grote Kamer opgenomen.

Het probleem is nu dat de rekeningen van Grote Kamer zijn bewaard vanaf 1295 en die van de *prepositura* in 1438 beginnen. Vanaf het jaar 1461 worden de verplichtingen zoals hiervoor behandeld (336 mud tarwe, 192 mud rogge en 1080 mud haver) afgeschaft en wordt er alleen nog in een geldelijk bedrag gerekend, zodat er een eenvoudige administratie ontstond waarbij de proost de aan het kapittel verplichte *servitium panis et crevisie* plus de *denarii mensurales* afdroeg aan de fabrieksmeester, die alle componenten van een prebende samenvoegde. Deze verplichtingen van de proost vormden een onderdeel van het zogenaamde *corpus* van een prebende.³⁰⁹¹

Om nu een beeld te krijgen van de opbrengst in mud haver is het volgende gedaan. Tussen 1295 en 1438 zijn alleen cijfers van de Grote Kamer bekend, waarin dan de opbrengst staat voor zo ver die boven de 100 mud is uitgekomen. Op het moment dat hier geen opbrengst is verantwoord is dus alleen bekend dat die onder de 100 mud lag; hoeveel

³⁰⁸⁵ HUA, Oudmunster, 145-2 (18-03-1374): *Alle den ghenen die desen brief sellen zien of horen lesen doe wi verstaen meyster Ricchaert vander Oey canonic tOudemunster ... dat Vrederic van Rutenbersch verocft heeft die tien morghen lants ende drie vierendeel hont lants dat hi mit Joncfrou Benediczen zinen wive nam in medegave also alse die gheleghen ziin tot Linscoten in der heren gherecht van Oudemunster tUtrecht daer de heren van Oudemunster voorscreven boven naest ghelant ziin ente heren vanden doem tUtrecht beneden*. Dit land was in 1358 verkocht door Jutte, de vrouw van Wouter Ermgaards, aan ene Wouderade, inv nr 145-1 (29-11-1358). Hoe het aan Frederik van Ruitenbergh kwam blijkt niet uit de overgeleverde charters.

³⁰⁸⁶ Nog vier voorbeelden van verwerving: HUA, Oudmunster, inv nr 1427-1 (05-11-1368): Transport door Jacob Symansz aan het kapittel van *derdehalf morghen lands gheleghen tot Linscoten tusschen den twee slusen, daer boven naest ghelant ziin de heren van Sinte Martijn tUtrecht ende beneden de here van Vyanden*. HUA, Oudmunster, inv nr 1428-2 (04-09-1356): *Henric uter Coken verkoopt aan het kapittel drie morghen lands ... gheleghen tot Linscoten inden polre bi den Nesse ongesceyden binnen achte morghen lands*. Er waren verschillende eigenaren van die 8 morgen, en een deel ervan had Oudmunster. HUA, Oudmunster, inv nr 1429 (08-11-1372): Gijsbrecht Kint verkoopt aan het kapittel *vijfdehalf morghen lands onverdeylt ... in der voerscreven gherecht tot Linscoten daer boven naest ghelant is die vrouwe van Holensteyn mit lande dat Dyrck Rapoys van haer hout ende beneden die greve van Holland mit lande dat Aernt Aerntszoen van hem hout*. HUA, Oudmunster, inv nr 1431-1 (29-06-1369): Voor het leengerecht van Zweder van Montfoort: *Haer Wouter van Ysendoren ridder ende vrouwe Hase vrouwe van Holensteyn ziin ghesellinne ... dragen aan deken en kapittel op 6 morgen land in Linschoten*.

³⁰⁸⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 483-5 (a° 1403): *una fertella empti erga borchgravinne de Montfoerde*.

³⁰⁸⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 483-8 (Grote Kamer a° 1525)

³⁰⁸⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 483-9 (a° 1538): *Item Petrus Viets alias die Vlieger petiit sibi gratiose defalcari quod hoc anno tricesimo octavo multas decimas emerat in Lynscoten quorum magna pars in agro propter [...] et continuam pluviam periit 16 florenos Caroli - 40 lb.*

³⁰⁹⁰ Hofman, Rekening 1296, p. 317: *De decima in Hermelreweert (...) et hec decima est de XII mansis cum iurisdictione et censu; de qua decima habet prepositus noster centum modios avenae, et quidquid ultra centum modios superfuerit, habebit capitulum*. In soortgelijke bewoordingen maar voor de volledigheid laat ik de omschrijving door kanunnik Visscher volgen, HUA, Oudmunster, inv nr 396 f° 4: *Apud Harmaelrewert decime de XII mansis cum iurisdictione et censu de qua decima habet prepositus noster centum modios avenae et quidquid super est C modiis cedet capitulo, et si minus quam C modiis inde proveniunt illud totum prepositus percipiet. Quod autem de decima minuta, censu et iurisdictione dirivari poterit, hoc competit camerario ecclesie*. Aanvulling in HUA, Oudmunster, inv nr 934 f° 18: *In Hermalem [...] habeam deciman de XII mansis in Harmaelreweert cum iurisdictione temporalis et censum, de qua decima prepositus noster habebit centum modios avenae et quidquid super centum modiis cedet capitulo, quod si minus quam centum modiis inde proveniunt, illud totum prepositus percipiet. Quod autem de decimis minuta iurisdictione et censum provenire poterit illud competit camerario minori ad salarium suum. Ista decima specat ad maiorem cameram*.

³⁰⁹¹ Over dit alles Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, p. 393-396.

precies is bij gebrek aan archivalia van de proost niet bekend. Na 1438 zijn beide bronnen aanwezig en is er dus zekerheid, tot aan het jaar 1466. Het betreft altijd haver, ik heb slechts in 1330 een afwijking gevonden wanneer het lijkt te gaan om gerst.³⁰⁹² Aangezien er ook een bedrag van 4 pond wordt vermeld zou dat weer de opbrengst aan haver kunnen zijn.³⁰⁹³ Het kapittel rekende in die jaren met 3 *solidi* voor een mud, in welk geval het zou gaan om 27 mud haver. Ik vermoed in elk geval dat de hoeveelheid gerst voortkomt uit de korentiend, die pas vanaf 1352 afzonderlijk wordt vermeld en dan soms nog afzonderlijk voorkomt maar lang niet altijd.³⁰⁹⁴

In een klein aantal jaren is in de Grote Kamer alleen een opbrengst in geld bekend. Er zal dan in elk geval meer dan 100 mud zijn binnengehaald want anders had de Grote kamer niets kunnen rapporteren. Er is ook een vijftal jaren waarin geen opbrengst van de Grote Kamer bekend is terwijl er ook nog geen gegevens van de proosdij zijn. In dat geval is de maximale opbrengst van de proosdij 100 mud geweest.³⁰⁹⁵ Het gaat bijvoorbeeld om de jaren 1399 en 1402. Waarschijnlijk zal de proost wel 100 mud of iets minder ontvangen hebben, maar zeker is het niet. Ondanks deze onzekerheden is het beeld wel duidelijk:

Grafiek 10-7: Opbrengst in mud haver van de grote tiend van Harmelerwaard (1295-1468)

Deze tiend was gesplitst: de eerste 100 mud kwamen toe aan de proost en het overige aan de kanunniken. De blauwe kolom is dus altijd maximaal 100 mud, terwijl er pas een oranje kolom kan zijn als de blauwe ten minste 100 mud bedraagt. Opgeteld geven ze de complete tiend van de Harmelerwaard weer.

Duidelijk is de dalende trend te zien alsmede de pieken die in de eerste helft van de veertiende eeuw opduiken. De gemiddelde opbrengst gaat tussen 1295 en 1450 in perioden van 50 jaar van 227 mud via 176 mud naar 133 mud per jaar. De versnelling van de daling zet in na 1430 en terwijl de periode 1401-1429 nog een gemiddelde opbrengst van 160 mud kent, is dat tussen 1430-1468 gezakt naar 124 mud haver. Aangezien het hier gaat om een tiende deel van de oogst heeft de complete haverogst hiermee gelijke tred gehouden. Nu is het nog niet mogelijk daar allerlei conjuncturele conclusies aan te verbinden. Het moet immers nog worden vastgesteld of niet de hoeveelheid ingezaaide haver is verminderd ten gunste van andere gewassen. De veertiende eeuw lijkt echter toch wel een periode van hoge opbrengsten op basis van de bovenstaande gegevens, iets dat overigens in lijn is met de eerder genoemde tienden.

10.11 Oudmunster Kleine Kamer

10.11.1 Alendorp

De tienden van Alendorp maakten zoals de andere tienden in het domein Vleuten deel uit van het oorspronkelijke goed van de kerk. Een deel ervan was door de proost in leen uitgegeven en lange tijd in handen van een ministeriaal gebleven. Uiteindelijk, mogelijk in het kader van de genoemde bepaling over de verplichtingen van de proost, keerden de tienden van Alendorp deels terug aan de kanunniken.

³⁰⁹² Een greep uit de vermeldingen. Hofman, 'Rekening', p. 317: *De decima in Hermaelreweert, Ulricus de Hermale LXV modios avenae et VII pullos, Martini et Petri*. HUA, Oudmunster, 483-2 a° 1373: *Item ab Henrico custode de decimis in Hermaelreweert XXVII modios avenae modio utriusque termino pro IX plaggis computato facit XVIII lb III s VI d*. HUA, Oudmunster, 483-4 a° 1390: *Item ab Hildegundis vanden Hove de decimis in Hermaelreweert CV modios avenae modio computato Martini pro XXI s. et Petri pro XVIII s. bonorum valent CII lb VII s. VI d*.

³⁰⁹³ *Item de decimis in Hermaelrewerde 4 lb et 11 modii orde et recepint dominus Rutgerus decanus noster et dominus Suederus de Boetslaer*, HUA, Oudmunster, 483-103.

³⁰⁹⁴ Zoals in 1354: *Item de decimis in Hermaelreweert cum ordeo XV lb. XV d.*, HUA, Oudmunster, inv nr 483-1.

³⁰⁹⁵ Voor de jaren 1442 en 1443 ontbreken grote kamer. In 1442 kreeg de proosdij 41 mud dus was er niets over voor de grote kamer. In 1443 verantwoordde de proosdij 100 en was het aandeel van de grote kamer onbekend.

Over het verdere verleden van deze tiend is niets bekend totdat ze in de bronnen opduikt in het kader van de geschetste reparaties aan de uitdelingen. Vier jaar later namelijk stelde proost van Bronckhorst met een korte in merkwaardig Nederlands gestelde oorkonde dat Hendrik van Alendorp aan hem opdroeg *die helfte van dien helen coren tyende wt gheset dien smalen tyende van Alendorp*. Voorts beleende hij deken en kapittel met de opmerking dat voortaan de kosten van de Oudmunsterkerk manschap zou doen voor deze tiende.³⁰⁹⁶ Ontslaan uit de leenband deed hij dit niet, wel genoten de kanunniken hiervan de inkomsten. In een nog kortere oorkonde verklaarde Hendrik van Alendorp van het kapittel gereed geld te hebben ontvangen en dat was met 360 pond zwart toernoois geen klein bedrag.³⁰⁹⁷

De genoemde kleine tiende bleef leen van de proosdij.³⁰⁹⁸ De andere helft van de grote tiende bleef ook leenroerig en komt onder andere voor in een overzicht van lenen die Gijsbert van IJsselsteyn van de proost hield (*Item die helfte vanden tyenden tot Alendorpp daer die ander helfte den Capittel van Oudemunster of toebehoert*).³⁰⁹⁹

Het beheer van deze tiend werd ondergebracht bij de Kleine Kamer waardoor een aantal belangrijke periode ontbreken, namelijk 1360-1369, 1412-1422, 1442-1446, 1450-1472 en 1502-1514. Niettemin is het mogelijk een reeks te maken van 1347 tot 1650 – het eindpunt van dit onderzoek.

Grafiek 10-8: De tienden van Alendorp in Vleuten (1347-1650)

De tienden van Alendorp werden geheven van de gronden langs de restgeul van de Oude Rijn en waren deels zavelig en deels kleilig. In 1295 wordt nog vermeld dat er een stukje veen aanwezig was. Ook volgens de bodemkaart lag het

³⁰⁹⁶ HUA, Oudmunster inv nr 714-2 (10-12-1327), in extenso: *Wi Johan van Bronckhorst bi der ghenade godes proveyst van Oudemunster tot Wtrech doen te wetene allen dien ghenen die desen brief sien sollen of horen lesen, dat een ersem knape Henric van Alendorp onse man vor ons quam ende vor onse manne Gerarde van Voren heren Stefanen sone van Voren ende Willame Thaysen sone van Vloten ende vor andres gode lede ende droech ons up met sinen vrien wille die helfte van dien helen coren tyende wt gheset dien smalen tyende van Alendorp also alse hi ghelegen is, dien hi van ons helt in manstat bi vondesse ende bi ordele onser manne vornoemt, alse rech is ende doe dit ghesceet was doe vor leende wi desen vor ghenomeden tyende deen deken en dien capetelle van Oudemunster te holdene van ons ende van onsen nacomelingen proveyst van Oudemunster in maneren dat de ghene die nu costere is of hir namaels wesen sal in onsen ghodes huse vor ghenomet ons ende onsen nacomelingen manscoep doen sal van dien teynde van Alendorp vor ghenoot, ende want dese dinc vorescreven ghesceet sin met vondesse ende met ordele onser manne vor ons ende vor onse manne Gerarde ende Willame vorghenomet ende want wi willen dat dese dinc vorghescreven vast ende staede bliven so hebbe desen brief in orkunde onser manne vorscreven beseghelt met onsen seghele int jaer ons heren dusent drie hondert ende soevenen twintich des donredaghes na sinte Nicolaweys daghe.*

³⁰⁹⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 714-3 (15-12-1327), in extenso: *lc Henric van Alendorp knape make cont ende kenlic allen luden dat ic ontfanghen hebbe van eersamen luden den deken ende den capittel van Oudemunster tot Utrecht an ghereeden ghelde mi ghetelt ende ghegheven drie hondert pont ende tsestich pont payments van zuarten tornaisen den groeten tornaisen van conincs monte van Vrankerike voer sestien penninghen ende den hollanse voer twee penninghen alse van half den corentiende van Alendorp dien ic hilt van den provest van Oudemunster in manstat ende dien ic den pro vest voerseit opghedraghen hebbe voer sine manne met minen vrien wille ende welken tiende de provest voerscreven verleent hevet den deken ende den capittel voernoemt, ende van der voerseider somme van ghelde houd ic my wel ghepait ende voldaan ende scelde quite den deken ende den capittel van Oudemunster voernoemt in orkunde desen brieve beseghelt met minen seghel ghegheven int jaer ons heeren dusen driehondert ende seven ende twintich des dinxdaghes na sente Luciendaghe.*

³⁰⁹⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1 (voorin, anno 1395), f° 16a [in marge: Vloeten]: *Item Wouter Reynaerts zoen helt die smaeltiende van Alenderpp inden kerspel van Vloeten.*

³⁰⁹⁹ Aldaar f° 18 (voorin, anno 1395): *Item Ghijsbrecht van Yselsteijn sijn rechte erfnaem XV mergen lants gelegen bijder Hoger Woert inden kerspel van Vloeten daer boven naest is die vrouwe van Oppinen ende beneden her Jans erfnamen vanden Sande. Item VIII hont lants daer bij gelegen daer boven ende beneden naest gelant sijn die heren van Sinte Katherinen. Item VIII morgen lants gelegen in Langeraeck daer boven naest gelant sijn Willams erfnamen vander Weyde ende beneden Jan die Witte. Item V morgen lants gelegen bijder Rosmoelen daer boven naest gelant is Braem uter Corenmarct ende beneden Otte Taets. Item II½ mergen lants gelegen in Ghijsbrechts lande vander Weyde daer die heren van Sinter Katherinen boven naest gelant sijn ende Willams erfname vander Weyde beneden. Item die selve II hont lants gelegen in Jans lant van Zulen. Item die tyenden van Lambarden als sij gelegen is. Item die tyende van Langeraeck als sij gelegen is. Item die helfte vanden tyenden tot Alendorp daer die ander helfte den Capittel van Oudemunster of toebehoert.*

tiendblok op de Rn95A en Rn44C (zuidelijk deel, kalkhoudende poldervaaggronden van zware zavel en lichte klei resp. en kalkarme poldervaaggrond met zware ondergrond van klei).

De curve geeft dan ook een gemengd beeld. Waar in vergelijking met de hoge stroomruggen een gelijkmatige curve of stijgende lijn te zien is (Hofland, Knijfgensdorp en Wielreveld), vlakt hier de curve halverwege de zestiende eeuw af, dus ruim voordat in de hogere gronden rond 1570 het optimum wordt bereikt. Vervolgens lijkt stabilisatie op te treden tot diep in de zeventiende eeuw. De verklaring is vermoedelijk dat er een nieuw evenwicht is gevonden tussen akkerbouw en veeteelt. Tegelijkertijd impliceert dit waarschijnlijk dat met de bestaande technologie ook de waterhuishouding op de relatief hogere gronden onder controle en in een stabiele toestand bleef.

10.12 Oudmunster Proosdij

In de rekeningen van de proosdij zijn de restanten van de domaniale organisatie goed herkenbaar. Het betreft tienden en land (de bestanddelen van de ontbonden *curtes*) in Vleuten, tienden en land in Wijk, tienden in Jaarsveld, Brakel en Rijswijk. Het zijn belangrijke overblijfselen van de *curtes* die vanaf 1224 in de bronnen voorkomen. Een groot gemis is wel dat de rekeningen van de proosdij pas in 1438 beginnen dus moeten we ons voor alle details behelpen met gegevens uit een vrij korte periode, namelijk 1438-1650. Uitbreiding van deze reeksen richting 1811 is goed mogelijk maar ging het chronologisch kader van deze studie ver te buiten. Terug in de tijd tot 1349 is gebruik gemaakt van de fabrieksrekeningen zoals hiervoor opgemerkt.³¹⁰⁰ Met betrekking tot de proosdijtienden wordt derhalve de periode 1370-1650 besproken.³¹⁰¹

Het onderstaande lijstje geeft aan welke bronnen zijn geraadpleegd om tot tiendreeksen van de proosdij te komen:³¹⁰²

- 1349-1437 reconstructie op basis van de Fabrieksrekeningen
- 1438-1441 Grote Kamer (compleet)
- 1442-1634 Proosdij (gaten 1529-1533, 1544-1556, 1558, 1591-1599, reconstructie als voren)
- 1635-1714 Grote Kamer (compleet)
- 1715-1811 Gecombineerde rekeningen (compleet m.u.v. 1750)
- 1591-1592 papieren van schout Jan van Heusden

Kapittelschout Jan van Heusden heeft een flink dossier nagelaten met onder andere 9 kladrekeningen van de proosdijkamer, goeddeels overlappend met de beschikbare reeks van afgehoorde rekeningen, maar de jaren 1591 en 1592 zijn verder niet bewaard.³¹⁰³

Tabel 10-5: Beschikbaarheid rekeningen Proosdij van Oudmunster (1438-1811)

	Jaren	Beschikbaar
14 ^e eeuw	100	0
15 ^e eeuw	100	62
16 ^e eeuw	100	72
17 ^e eeuw	100	100
18 ^e eeuw	100	99
19 ^e eeuw	12	12
Totaal		

Allereerst geven we een korte impressie van de tienden buiten het studiegebied die wat verderop liggen. Deze zijn ook verzameld om het beeld dat naar voren komt in de Vleutense tienden in een breder geografisch kader te kunnen plaatsen. Er kon immers niet worden vergeleken met bestaande literatuur, met uitzondering van de periode die door De Boer is onderzocht (1345-1415) en het handvol gegevens van Van Bavel uit de vijftiende eeuw.

Reconstructie van ontbrekende gegevens

Zojuist werd aangegeven dat de proosdijrekeningen ‘slechts’ vanaf 1438 zijn overgeleverd. Eerdere gegevens kunnen via een omweg alsnog achterhaald worden, wat ook geldt voor 27 van de ontbrekende 28 jaren in de 16^e eeuw. Door een toevallige vondst, eigenlijk het gevolg van het volledig doorspitten van alle rekeningen uit het jaar 1438, kwam ik echter de exacte samenstelling van elke prebende op het spoor. Een korte uitleg moge dit verhelderen.³¹⁰⁴

³¹⁰⁰ Zie 10.9.

³¹⁰¹ Vanaf ongeveer 1600 staan de kopers van de gewassen niet meer vermeld bij de meeste tienden maar de kanunniken aan wie de opbrengst was toebedeeld. Dat heeft gelukkig geen invloed op de samengestelde reeksen aangezien de geldelijke opbrengst wel degelijk staat vermeld.

³¹⁰² HUA, Oudmunster, resp. inv nrs 483, 508, 483, 531 en 545.

³¹⁰³ Over hem zie Huiting, ‘Schout Hans’, alwaar veel details over het schoutambt op het laat 16e eeuwse platteland.

³¹⁰⁴ Dit zal Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, p. 394 ook bedoeld hebben.

De eerste rekening van de *prepositura* werd opgesteld door Johannes Reynersz. (*Recepta per me Johannem Reyneri de bonis prepositura*).³¹⁰⁵ Hij verantwoordde uitgaven en restanten 1623 gulden en 23 wit, inkomsten 7624 gulden en 15 wit zodat er 6000 gulden en 21 wit aan positief saldo was. Hij besloot de rekening met het bedrag dat aan elk van de twintig kanunniken toekwam: *Inde competit cuilibet de 20ti personis 300 florenos 4 doytken*. Op de laatste pagina schreef hij twee lijstjes. Allereerst onder het kopje “Capaces” de proost, de deken en negen andere kanunniken. Ten tweede een kopje “Fabrica”, met nog eens negen namen, waaronder de *prepositus beate Marie*. De laatstgenoemde negen heren komen voor in de fabrieksrekening over datzelfde jaar.³¹⁰⁶ En daar staat dan o.a. onder het kopje *Recepta de prebenda prepositi beate Marie* een post *Item de servicio panis et cervisie totius anni per magistrum Johanni Reyneri 300 florenos 4 deutken facit 105 lb 17 s 10 d*. Dit bedrag staat dan consistent bij de negen prebenden verantwoord, nadat de andere componenten van de prebende zijn opgesomd, zoals de al eerder genoemde maandpenningen. Het bedrag is inderdaad een twintigste deel van het saldo van de gehele rekening. Dat is niet altijd zo aangezien een prebendaris niet altijd recht had op een volledige uitkering. Er is daarom gekeken naar prebenden die het hele jaar betroffen (*Item de servicio panis et cervisie totius anni*) en of de prebende met of zonder supplement was samengesteld.³¹⁰⁷ Ik heb daarbij niet gekeken naar de achterstallen, die vanuit alle kamers van beheer in de fabrieksrekening terechtkwamen: immers, het recht op nagekomen betalingen werd ook weer bij de prebenden verantwoord. Ik realiseer me dat hiermee het financiële plaatje niet volledig is, maar het was ondoenlijk om de totalen weer uit te splitsen naar kanunniken op basis van hun ongelijke rechten erop. Van den Hoven van Genderen heeft dit probleem terecht aangekaart.³¹⁰⁸

Grafiek 10-9: Verdeling van de inkomsten der proosdij van Oudmunster

Uit het taartdiagramm blijkt dat in 1460 de tienden 85% van de inkomsten der *prepositura* vormden. Helemaal correct is het dus niet om de prebende om te rekenen en de uitkomst vervolgens als tiendopbrengst te presenteren. Men moet echter niet vergeten dat de prebende zoals die bestond uit tienden en land een uitstekende indicator is van de economische conjunctuur, juist doordat ze is samengesteld uit zo enorm veel stukken land en tienblokken, waarvan het belangrijk is om te weten dat dit cluster aan bezittingen constant is gebleven.³¹⁰⁹ Dat is met de samenstelling van de oude goederen zoals we die tegenkomen in deze rekeningen van de proosdij het geval: tussen 1349 en 1649 was de basis constant.³¹¹⁰ Hoewel de

verhoudingen lichtelijk varieerden kan worden vastgesteld dat rond de 90% van de inkomsten van de proosdij uit tienden afkomstig was. De hierna volgende gegevens kunnen dus van toepassing worden geacht op de verkoop van tienden.

Tabel 10-6: Belang van de tienden binnen de inkomsten van de proosdij van Oudmunster

	1438	1500	1560	1620
Vleuten	54%	27%	25%	28%
Wijk bij Duurstede	30%	41%	46%	49%
Brakel, Jaarsveld en Rijswijk	8%	12%	15%	14%
Totaal van tienden	93%	81%	86%	91%
Land en hofsteden	7%	19%	14%	9%

Door nu de volledige en voltijdse prebenden uit de fabrieksrekeningen op te diepen kon de reeks met maar liefst 66 jaar worden uitgebreid, namelijk van 1349 tot en met 1437. Slechts de rekeningen van 1402, 1412-1422 en 1433 ontbreken. Door onenigheid tussen de proost en kanunniken, juist weer over deze uitkeringen, zijn er geen brood- en

³¹⁰⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 508-1.

³¹⁰⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 483-7. Telkens uitkering uit goederen van de grote kamer, restanten, goederen in Achtersloot, Tienden in Giessen, goederen in Arkel, Poederlooien en Altena, visserij in de Lek etc.

³¹⁰⁷ Een paar voorbeelden. 1380 brachten de uitdelingen voor brood en bier 73 lb 16 s 9 s op, dat was een volledige prebende voor 9 maanden. Op jaarbasis dan 99 lb 3 s 3 d.

³¹⁰⁸ Van den Hoven van Genderen heeft dit probleem terecht aangekaart, Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, p. 394. Dit werk biedt moet ik zeggen een lovenswaardig aantal aangrijpingspunten voor nader onderzoek.

³¹⁰⁹ Er moet in de meeste andere gevallen echter rekening worden gehouden met de variabele samenstelling van de goederen. Zo had het kapittel v.w.b. de kleine kamer in 1500 veel meer grond in bezit dan in 1300. Kamers als die van de proost en de *bona divisa* (bij de Dom) bleven doorgaans stabiel qua samenstelling.

³¹¹⁰ Vanaf 1649 komen tienden in Zeeland erbij (hoewel telkens pre memorie, dus zonder impact op de inkomsten) alsmede inkomsten uit de Achtersloot (een voormalige kamer van beheer). HUA, Oudmunster 483-32 (anno 1649). In 1662 blijken de tienden te Brakel uit de administratie verdwenen en hetzelfde geldt voor de Vleutense pachten.

bieregelden uitgekeerd in de jaren 1426-1431.³¹¹¹ Er zijn om de correctheid van de analyse te toetsen nog wat steekproeven zoals de vorenstaande gedaan opdat zekerheid werd verkregen over de juistheid van de reconstructie.³¹¹² Uiteindelijk blijkt dat de cijfers bij de prebendes inderdaad met 20 konden worden vermenigvuldigd om tot het saldo te komen dat in de proosdijrekeningen moet hebben gestaan.

De reeks die zo kon worden opgesteld is voor 1551 uitgedrukt in pond *bonorum* en daarna in Karolusguldens.³¹¹³ De verhouding tussen deze twee munten was $2\frac{1}{2} : 1$.³¹¹⁴ De proosdijrekeningen over 1544-1556 ontbreken, wat deels kon worden gecompenseerd met de fabrieksrekeningen, die tussen 1500 en 1550 weer niet zijn overgeleverd.

Grafiek 10-10: Saldo van de bona prepositure, vnl. bestaand uit tiendopbrengsten (1349-1650)

De diepe dalen in de oorlogsjaren 1480-1483 komen uitstekend naar voren. Ook de oorlog tegen Gelre in 1527 is duidelijk zichtbaar als dieptepunt alsmede de oorlog tegen Spanje. Telkens is te zien dat na de diepe crisis een consistent stijgende lijn optreedt die vervolgens op zoek gaat naar een nieuwe top. De curve laat dus netto opbrengsten zien en geeft meer perspectief aan de cijfers van de Grote Kamer.

Over het belang van deze uitdelingen voor bier en brood worden we via deze weg ook een en ander gewaar. Om een willekeurig voorbeeld te geven bedroeg in 1423 de prebende van kanunnik Peter van der Molen iets meer dan 228 pond *bonorum* waarvan de *servitio panis et cervisie* ruim 98 pond uitmaakte – bijna de helft dus. Het is dus niet verwonderlijk dat bij verzuim van de proost de kanunniken meteen actie ondernamen.

Deze gevolgtrekking zegt uiteindelijk iets over het belang van de Vleutense en Wijkse tienden, die blijkens het vorenstaande taartdiagram respectievelijk 32% en 34% van de inkomsten vormden, zodat deze tienden 16% resp. 17% van de inkomsten van kanunniken uitmaakten – voor zo ver het prebenden betreft; over andere inkomsten zijn geen zinnige uitspraken te doen.

Alle tiendblokken van de proosdij t.b.v. brood en bier voor de kanunniken³¹¹⁵

Vloeten

Primo decimas maiores van tOverste Vlueterstuck
Item decimas maiores van tNederste Vlueterstuck
Item decimas maiores van tRijnstuck
Item decimas maiores van tSplinterstuck
Item decimas maiores prioris blocce de Hermelerweert
Item decimas maiores alterius blocce de Hermelerweert
Item decimas maiores van tHofflant
Item decimas maiores van Wielreweert [Wielrevelt]
Item decimas maiores van Knijffgensdorp

De decimas maiores et minutas jacentibus sub Jaersvelt

Primo decimas maiores van tCapellenblock
Item decimas maiores vandt Arcxoyenblock
Item decimas maiores vandt vuyterwijcksche block
Item decimas maiores van tOverwyelsche block
Item decimas maiores vanden vijff hoeften
Item decimas minutas raparum ordeaceas bestiarum et canabum

³¹¹¹ In 1426 keerde de proost echter wel de 4 mud rogge en de 12 mud haver voor de Heilige Kruiskapel uit: HUA, Oudmunster, 483-6 (fabriek).

³¹¹² Een voorbeeld: over het jaar 1503 rapporteert de fabriek: *Item de servitio panis et cervisie per Buren 139 lb 19 s 7 d*, HUA, Oudmunster, inv nr 499-3. Hetzelfde bedrag is in de proosdij overgebleven ter verdeling: *Sic plus recepti quam exposui 2799 lb 12 s 6 d 1½ ob inde competit cuilibet de 20ti personis 139 lb 19 s 7 d super sunt 1½ ob. facit 69 florenos Renenses 19 stuferi 9 albis 3 d.*, HUA, Oudmunster, inv nr 508-1 (a° 1503).

³¹¹³ Zie ook Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, p. 397

³¹¹⁴ Uit rekeningen van 1550 en 1551 blijken de getallen die hiervoor nodig zijn. Oudschild : pond was 1 : 5,4375 terwijl oudschild : guldens een verhouding 1 : 2,175 oplevert. Tussen guldens en pond was dus een factor van 1: 2½. De totalen vanaf 1551, genoteerd in guldens zijn dus gedeeld door 2½. De rekeningen gebruiken overigens ook een andere gulden; dit was de Rijnse gulden waarvan er precies 2 in een oudschild gingen.

³¹¹⁵ HUA, Oudmunster 508-3a (a° 1563).

De decimas maiores et minutis jacentibus sub Rijswijk*Primo decimas maiores van tOverste block**Item decimas maiores van tNederste block**Item decimas minutis raparum ordeaceas bestiarum et canabum****De decimis maioribus et minutis jacentis sub parochia de Braeckel****De decimis ex centum septem et septuaginta jugeris terra cum quinque hondt nuncupatis des proestes thyenden****De decimis maiores et minutis jacentibus circum Wijck et in eius jurisdictione****Primo decimas maiores vanden Melckwech**Item decimas maiores vanden Overnoirder weerdt**Item decimas maiores vanden Nedernoirder weerdt**Item decimas maiores van dOudeweteringe**Item decimas maiores van dOverhoffzyde**Item decimas maiores vanden Nederhoffzyde**Item decimas maiores van dOverlegemaet**Item decimas maiores vanden Nederlegemaet**Item decimas maiores vanden Overengh**Item decimas maiores vanden Nederengh**Item decimas maiores prioris blocce vanden Dwersdijck**Item decimas maiores posterioris blocce vanden Dwers-**dijck**Item decimas maiores van tMiddelblock alias Gerwers-foertmiddelblock**Item decimas maiores vanden Wijckerweerd**Item decimas minutis raparum ordeaceas bestiarum et**canabum in circum et prope Wijck ac in eis jurisdictione**de sex prioribus blocis**Item decimas minutis raparum ordeaceas bestiarum et**canabum de sex posterioribus blocis***10.12.1 Brakel, Jaarsveld en Rijswijk**

De tienden van Brakel, Jaarsveld en Rijswijk hebben gemeenschappelijk dat ze pal aan een actieve rivier waren gelegen, dit in tegenstelling tot de Vleutense tienden, die immers aan de verlande Oude Rijngeul lagen. Het landschap was in die drie plaatsen dus veel dynamischer. Hoewel Brakel ver verwijderd ligt van Jaarsveld en Rijswijk heb ik na 1528 de drie tienden samengenomen.

Brakel

Brakel ligt even ten oosten van Woudrichem langs de Waal. De goederen die Oudmunster hier had maakten deel uit van een oud complex aan land en rechten dat de Utrechtse bisschop in 1026 van de keizer had verkregen.³¹¹⁶ In de oorkonde van 1228 komt Brakel als een van de *curtes* voor (*curtes et decimas, quas habetis in Gecen, Bracle, Gaspewerde, Wike, Utwike et Flotenn*³¹¹⁷) terwijl in de omgeving de tienden van Poederoyen en Driel van belang waren. Een geconcentreerd bezit aan rechten lag derhalve in het Land van Altena en de Bommelerwaard; naast Wijk bij Duurstede waren er ook oud bezittingen aan de overzijde van de Lek in Maurik en Rijswijk.³¹¹⁸ Van den Hoven van Genderen heeft er op gewezen dat in het land van Altena nogal wat kerken aan St. Maarten zijn gewijd, zoals die van Brakel, Maurik en Rijswijk, zodat een bisschoppelijke invloed in de elfde eeuw erg sterk lijkt.³¹¹⁹

³¹¹⁶ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, p. 44.

³¹¹⁷ OSU II, nr 777 (29-01-1228)

³¹¹⁸ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, p. 46. In totaal bezat Oudmunster 8 *curtes*, zie aldaar p. 53.

³¹¹⁹ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, p. 660 noot 105.

Afb. 10-8: Oorkonde waarbij paus Gregorius IX het kapittel van Oudmunster in een aantal genoemde goederen bevestigt
HUA, Oudmunster inv nr 412-1 (29-01-1228)

De tienden die door de proost werden benut voor het corpus van de prebenden was slechts een deel van de tienden in Brakel. In 1433 kreeg Dirk Jansz van Brakel in erfpacht van Oudmunster voor hem, zijn oudste zoon of dochter die *thyenden tot Brakel dair in gelegen siin hondert ende een ende tseventich moirgen ende vijf/2 hont lants die gheheten is des proests tyenden*.³¹²⁰ De erfpacht werd vastgesteld op 4½ mark zilver, iets meer dan de erfpacht die zijn vader Jan Jansz van Brakel betaalde (4 mark). Hij kreeg in 1380 deze tiende in erfpacht vrijgeld, dus Van Brakel draaide zelf op voor alle mogelijke tegenvallers: *vrijs ghelds zonder enighe ofscortinghe die Johan voers. rekenen mochte bi scade die hi name bi reghen, haghel, blixem of anders wedernoet, watervloet, dijcscoeringhe, ghebroke sluzen, roof, brant, ontsegghen of oorloghe tusschen den hertoghe van Ghele ende den ghestichte van Utrecht*.³¹²¹ Het is nuttig om dit citaat volledig te geven omdat het aardig volledig opsomt welke risico's het pachten van een tiend met zich mee bracht. Voornamelijk het weer, problemen met de waterstaatkundige infrastructuur en oorlog waren de kwelgeesten van een ieder die afhankelijk was van de agrarische productie; vrijwel iedereen dus toentertijd. In dat verband is het belangrijk om bij pachtcontracten te weten of vrijgeld is afgesproken of eensgeld. In het geval van vrijgeld kwamen alle lasten aan de pachter en was er geen regeling bij calamiteiten van toepassing. Bij eensgeld was dat wel zo, en de rekeningen geven daar soms interessante informatie over. De verpachter neemt dan in extreme gevallen een deel van de lasten over door vermindering van de pacht te geven. Deze lasten werden dan afzonderlijk geboekt onder een kopje “Defalcatio”.

Volgens de genoemde oorkonden was het betreffende tiendblok ruim 170 morgen groot en lag het binnen het gehele tiendgebied van Brakel, begrensd door de tiende van de plaatselijke priester en ander goed van de heer van Poederoyen en Dirk van Brakel. Het is deze proost-tiende die in de rekeningen van de proost dijk voorkomt vanaf 1438. Het grootste nadeel van deze reeks tienden is de langdurige erfpacht. Zoals zo vaak bij tienden het geval is het recht erop veelal betwist en de archieven wemelen van de geschillen en hernieuwde regelingen. De genoemde oorkonde uit 1380 leek dan wel een nieuwe verpachting, voorafgaand was er een conflict tussen de proost en Jan Jansz van Brakel. Er was een achterstand ontstaan die hij alsnog zou voldoen waarna hij en zijn erfgenamen dan 60 jaar lang de tiend weer kon pachten.³¹²² In 1419 leek er even een eind aan de verbintenis te komen toen het nieuwe pachtcontract tussen Dirk van Brakel en de proost slechts voor 22 jaar zou gelden, waarna de proost de tiende kon verpachten “tot zinen

³¹²⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 805-2 (23-03-1433): *ende ghelegen is tusschen des cureys tyende van Brakel aen die noertsyde ende des heren van Poderoy ende Dircs van Brakell voirc. aen die zuytsyde mit alle sinen toebehoren ende mitten alingen smalen tyende vanden kerspell tot Brakel wtgenomen den smalen tyende die de papeliker proven toebehoort ende gelegen is tusschen den breiden wech aen de een syde streckende opwaert ten Wyel toe, voirt streckende opwaert oestwaerts totter halver Adewijck straet toe ende van enen moirgen lants gelegen op de vijf gherden tusschen Jans lande van Ghiesen ende die enge stege streckende aenden dijk, hoirre kercken ende proestyen toebehoren.*

³¹²¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1762-2 (05-09-1380)

³¹²² HUA, Oudmunster, inv nr 1762-1 (05-09-1380): *Dit is des dekens segghen van Sinte Peters tUtrecht van sulken scele als die proest van Oudemonster heef aen die ene side ende Jan van Brakel her Jans sone aen die ander zide roerende vanden tiende tot Brakel. Een hierin geinseerde brief gewaagt van alsulken twi als de proest ende Jan van Brakel onder een hebben.*

scoensten”.³¹²³ Of de proost niemand anders kon vinden is niet duidelijk, wel zien we dat tot diep in de zestiende eeuw de Van Brakels deze tiend in pacht bleven houden, ruim een eeuw lang voor 4½ mark zilver. Een pachtcurve van de nominale pachtprijs is dan ook een mooie rechte lijn en waardeloos voor ons onderzoek. Ook uitgedrukt in oude schilden komen we niet veel verder, want dan is de uitkomst niet meer dan een koersverloop tussen goud en zilver. Wel interessant zijn de restanten waarvan in onderstaande grafiek een kort verloop van 1438 tot 1534, want na dat jaar gaan deze tienden een andere administratieve weg omdat ze onder de kanunniken worden verdeeld.³¹²⁴

De tienden van Brakel geven echter wel een aardige gelegenheid om een blik te werpen op de betalingsachterstanden bij tienden. Een behoorlijk aantal tienden was in de late middeleeuwen in handen van grote ministerialen en machtige heren waarbij opvalt dat de potentaten in de grensgebieden en “semi-landsheerlijkheden” belangrijke tienden in handen hadden. Te denken valt dan aan de heren van Arkel, de heren van Vianen, de heren van Woerden, de heren van Montfoort, en de heren van Brakel. Juist deze machtige heren lieten zich niet veel gelegen aan gemaakte afspraken.

Grafiek 10-11: Restanten tiendbetaling in Brakel (1471-1534)

De blauwe lijn geeft de jaren aan waarin restanten werden geboekt, jaren dus waarin de pachter niet aan de betaaltermijn voldeed. Vaak kwamen dan in tweede en derde termijn (hier weergegeven als T1 en T2) nog wel betalingen binnen. Uiteindelijk bleven er nogal wat restanten over zoals blijkt uit de blauwe lijnen zonder betalingen eronder. Nu is ook uit andere reeksen af te lezen dat de late vijftiende eeuw een moeilijke periode is geweest en het patroon van restanten is niet afwijkend en geeft geen reden om verminderde opbrengsten te veronderstellen door bijvoorbeeld bodemdaling; Brakel lag op de vruchtbare stroomruggen en ligt ook nu nog ruim boven het NAP. Het is de heer van Brakel echter wel gelukt om van een aantal betalingen af te komen. In 1498 voldeed hij uiteindelijk de helft en verder werd overeengekomen dat het daarbij kon blijven (*de reliquo nichil ex concordia*). Ook het jaar daarop kon Jan van Brakel weggelaten met een halve betaling.³¹²⁵ In het jaar 1525 herhaalde zich het probleem en werd er na een aantal jaren van wanbetaling weer een overeenkomst gesloten.³¹²⁶ Men zou uit dat alles kunnen afleiden dat de telkens in der minne geschikte bedragen het midden hielden tussen contractuele verplichting en daadwerkelijke opbrengst. Er was in elk geval geen reden voor het kapittel om de zaak op scherp te zetten. Het volledige tiendblok bleef door de Van Brakels gepacht, zowel de grote als de kleine tiende en er vond nimmer splitsing plaats.

Grafiek 10-12: Tienden van Brakel (1438-1528)

³¹²³ HUA, Oudmunster, inv nr 1762-4 (16-03-1419). Staasken van Brakel, oom, zegelt op verzoek.

³¹²⁴ *Solutum et divisum est inter capitulares*; HUA, Oudmunster, inv nr 508-2, a° 1537 en aldaar a° 1536 *capitulares diviserunt quod hoc non computabitur*.

³¹²⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 508-1. In 1522 betaalde hij 125 pond van de verschuldigde 126, de laatste pond werd hem geschonken en het restant werd op 'solvit totum' gezet.

³¹²⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 508-1 (a° 1525): *Otto van Brakell 126 lb et cum eo est compositio facto*.

In de grafiek is goed te zien dat een groot deel van de periode de tiend in pacht was uitgegeven en derhalve zijn de berekende opbrengst in mud graan behoorlijk onzeker. Gedurende de hele periode was de pacht 4 mark zilver en het lijnenspel vertoont dus louter een grillig verloop door de waardevermindering van het ‘pond goede penningen’.³¹²⁷

Rijswijk

Rijswijk ligt in de Nederbetuwe tegenover Wijk bij Duurstede aan de zuidoever van de Lek. Het behoorde tot de oude domaniale goederen waar het kapittel van Oudmunster tevens over visserijrechten beschikte. Een deel van die rechten zal zijn terug te voeren op oud bisschoppelijk goed. De rechten van de bisschop in Rijswijk lijken op hun beurt via de Frankische koning terug te gaan op het Romeinse castellum *Levefanum* aldaar.³¹²⁸ Rijswijk komt als *villa Risunic* voor in de bekende goederenlijst van de Utrechtse kerk.³¹²⁹ Een door Oppermann als verdacht aangemerkte oorkonde uit 1139 waarbij bisschop Andreas aan het kapittel van Oudmunster novale tienden toewijst, bevat ook Rijswijk.³¹³⁰ Er was ook een cluster van tienden in Rijswijk dat, tegelijk met de tienden in Oudewater, werden aangekocht in 1238 van Amelis uten Weerde, wat gefinancierd werd met de verkoop van een *curtis* aan de abdij van Berne.³¹³¹

Grafiek 10-13: Tienden van Rijswijk (1438-1528)

De tienden zijn de eerste decennia in pacht uitgegeven voor meestal 30½ oude schilden, in die periode een vrij stabiele gouden munt. Jan van Vianen sloot in 1470 voor vijf jaar een contract af met voorwaarde dat, mocht hij tijdens deze periode overlijden zijn erfgenamen de tiend niet zouden krijgen, maar dat de borgen het lopende jaar mochten afhandelen om de pacht te kunnen voldoen.³¹³² Hij verlengde de pacht voor een identiek bedrag, een teken dat het geen ongehoorde pachtsom was geweest. Jan van Vianen bleef overigens ook nimmer in gebreke zoals zo vaak het geval is bij andere ministerialen. Vanaf 1477 werden de tienden van Rijswijk verkocht zoals de meeste andere tienden van de proosdij waardoor de bovenstaande curve een stuk betrouwbaarder wordt.

In 1463 werd de korentiend afgesplitst en afzonderlijk verkocht, wat daarna in de meeste jaren gebeurde. In 1496 komt voor het eerst de raaptiend voor. Het oorlogsjaar 1483 geeft een interessant beeld. Terwijl de kleine tienden in dat jaar *non fuerunt vendite propter guerras*, betaalde Jan Driebergen, die de grote tienden had gekocht, bijna de helft van de koopsom en zorgde er zo eigenhandig voor dat er dat jaar nog wat inkomsten waren.

Een aantal beperkingen van de Rijswijkse tiendcurve in aanmerking nemend kan hieruit niet veel meer worden geconcludeerd dan dat er sprake lijkt van een stabiele opbrengst met een stijgende trend die al vrij snel na de verwoestende oorlogen uit het einde van de vijftiende eeuw een aanvang neemt.

³¹²⁷ Zie daarvoor de uiteenzettingen over prijzen, rekenmunten en edelmetalen in het voorgaande hoofdstuk.

³¹²⁸ Hessing, 'Romeinen', p. 46, waar melding wordt gemaakt van een Romeins fort aldaar. De claims der Franken op die forten vormt een logische lijn naar de bisschop.

³¹²⁹ OSU I, nr 940 (10^e eeuw).

³¹³⁰ OSU I, nr. 375 (1139): *Omnis ergo generis decimas et censu(m) novalium, que interjacent Meldrike ab oriente et Raueneswade ab occidente, Rijswich a septemtrione et Solen a meridie, omnium, inquam, illorum novalium decimas et censum canonicis sancti Salvatoris in Traiecto pro remedio anime mee contradidi.*

³¹³¹ OSU II, nr 950 (15-06-1240): *decimas Riswic prope Wic, quas ab Amilio milite dicto de Insula et suis heredibus redemimus, et in decimas in Oldewater, quas redemimus a Rothardo milite de Hamme et suis heredibus.* OSU II, nr. 917 (op/na 22-02-1238): *Amelis uten Weerde, zijn vrouw Sophia en kinderen Amelis, Sophia, Hildegond en Jutta verklaren 250 pond Utrechts geld ontvangen te hebben van Oudmunster voor de tiend van Rijswijk. presenti scripto recognoscimus et testamur, quod recepimus CXXV libras Traiectensium denariorum a capitulo sancti Salvatoris in Traiecto, pro resignatione decime in Risuic super Leckam, quam a preposito eiusdem ecclesie in feodo tenere videbamur, et eam domino nostro preposito et capitulo antedicto pro nobis et successoribus nostris pure et plane resignavimus in perpetuum, omnino recedentes ab ea et renuntiantes eidem.*

³¹³² HUA, Oudmunster, inv nr 814 (21-02-1470): *Oick sijnt voirwarde wairt sake, dat ic Jan van Vyanen ridder bynnen desen voirs. vijff jaren aflivich worde so en sellen miin erfgenamen die tiende nyet langer bruken, mer mijn borgen voirg. sellen alleen dit jair dair ic gestorven wair die thienden aenvaerden ende gebruiken om die pacht dair van te betalen.* Vervolgens moest de tiend terugkeren in handen van Oudmunster.

Jaarsveld

Jaarsveld gaat terug op de koninklijke goederen die in 944 werden geschonken aan de kapittels van de Dom en Oudmunster.³¹³³ Een onderdeel van het tiendbezit kwam aan de decanie van het kapittel.³¹³⁴ Ook was er nog een tiend van onbekende omvang die tot 1465 in allodiaal bezit van Zweder van Voorn was, heer van de kasteel Voorn ten oosten van De Meern op het kruispunt van Oude Rijn en Leidsche Rijn.³¹³⁵ Deze oorkonde spreekt van binnen- en buitendijks land, een kenmerkend overgangsgebied in de rivierstreek. Een fragment uit 1300 verwijst mogelijk naar novaal land alhier: *Item apud Iaersvelt in Lecka insula quondam*, een vroegere waard.³¹³⁶

Daar de rekening en van de proost pas in 1438 beginnen zijn twee oudere oorkonden van belang. In 1406 nam Jan, heer van Vianen, de tienden van Jaarsveld in pacht voor 45 goede Franse schilden. De pacht zou ingaan op St. Jacobsdag.³¹³⁷ Die datum is volgens mij geen toeval: 25 juli, was belangrijk in de middeleeuwen (en nog veel later ook), want deze heilige werd met rogge geassocieerd en op deze dag begon dan ook de rogge-oogst. Deze pacht werd verlengd in 1412 voor nog eens 7 jaar, ook weer met ingang van 25 juli.³¹³⁸

Grafiek 10-14: Tienden van Jaarsveld (1438-1528)

In Jaarsveld lagen 5 blokken grote tienden, genaamd Kapellenblok, Arxoyen blok, Uiterwijkse blok, Wielse blok en de Vijf hoeven. Van de kleine tiend werd gezegd dat ze de raap-, koren-, beesten- en hennep tiend omvatte.³¹³⁹ De verbouw van hennep was in Jaarsveld een belangrijk bestanddeel want in het niet al te grote tiendblok dat aan de deken behoorde kwamen in de zestiende eeuw 24 hennepwerpen voor.³¹⁴⁰

In tegenstelling tot de eerdergenoemde tienden van Brakel en Rijswijk werden die van Jaarsveld gedurende een groot deel van de periode verkocht zodat – lijn en vlak laten een sterk verband zien – deze curve vrij betrouwbaar is.

Om nu tot een lange termijncurve te komen is in onderstaande grafiek Brakel, Jaarsveld en Rijswijk gecombineerd. Er is goed te zien dat er in de vijftiende eeuw een opgaande lijn wordt opgepakt die door de oorlogstijd weer wordt afgebroken. De trendlijn komt goeddeels overeen met de tiendcurves elders, behalve de neergang na 1525, waar andere gebieden een sterke opgaande lijn vertonen die juist niet onderbroken is.

³¹³³ Dekker, p. 301

³¹³⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 747-2 (21-02-1478).

³¹³⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1753 (13-10-1465): *Ick Sweder van Voirn doe kond ende kenlick allen luden dat ick opgedragen heb den Edelen ende wyzen heren Willen van Montfoirde proist tot Oudmunster tUtrecht tot behoef der proistien van Oudmunster enen tienden groff ende small soe die gelegen is inden gerecht van Jairsvelt dair boven ende beneden naest gelegen zyn die domproist mitten heren van Oudmunster ende een halve hoeve lants buten dycks ende bynnendycks gelegen inden selven gerecht van Jairsvelt (...) ende noch een halve hoeve buten dycks ende bynnen dycks gelegen inden voirs. gerecht (...) te blyven aen der voirg. proistien als een guet onversterflick erfleen tot versueck dende behoiff myns off rechte navolgers ende besitters der hoffsteden van Voirn.*

³¹³⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 394, f° 1^v.

³¹³⁷ HUA, Oudmunster 1752-1 (02-11-1406): *doe ic verstaen Johan van Vyanen heren Henrix zoen knape dat ic in huerwere ende in pachte ontfanghen hebbe van enen eerbaren prelaet heren Alfaer van Lichtenberch proesst der kerken van Oudmunster tUtrecht ziin tienden groet ende smal mit alle horen toebehoren also als die gheleghe zyn tot Jairsvelt, voor 4 jaar vanaf St. Jacobsdag in de zomer aanstaande, elk jaar 45 goede oude Franse schilden.*

³¹³⁸ HUA, Oudmunster 1752-2 (04-04-1412 en 18-04-1412).

³¹³⁹ HUA, Oudmunster 508-3a anno 1563: *Item decimas minutis raparum ordeaceas bestiarum et canabum.* Zie voor de overige blokken het overzicht van de geanalyseerde tienden.

³¹⁴⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 747-1.

Grafiek 10-15: Tienden van Brakel, Jaarsveld en Rijswijk (1438-1650)

10.12.2 Wijk bij Duurstede

De tienden in Wijk bij Duurstede, een belangrijk onderdeel van de oude proosdijgoederen, waren altijd aan de *curtis* aldaar verbonden en buiten het gekijf tussen proost en kapittel gebleven. Kijkend naar de opbrengsten is dat verklaarbaar. Uit een akte van 1399 weten we dat het tiendbezit toen in 15 blokken was verdeeld en dat deze *mit vollen recht ende van ouden heercomen onsen lieven heer den proost ende der proostien van Oudmunster* toekwamen.³¹⁴¹ Ze hebben voor zover mijn kennis reikt geen aanleiding tot twist gegeven, anders dan de reeds aangegeven reeksen van geschillen.

Het grootste deel van 's kapittels bezit in Wijk bezit kwam aan de proost wat wijst op oud domaniaal bezit. Het kapittel had er slechts het genot van een achttal hofsteden.³¹⁴² Het bezit nam later wel toe terwijl we over de proosdijgoederen gewaar worden dat ze met name betrekking hebben op tienden. Eerder was aangegeven hoe groot het aandeel van de Wijkse tienden was in de proosdijgoederen, namelijk tussen 30% in 1438 en 49% in 1620.

De heer van Gaasbeek hield de proosdijgoederen in pacht (*Item a domicello de Gaesbeeck de decimis et areis in Wyck et prope Wyck*) en anderen kwamen er lange tijd niet aan te pas.³¹⁴³ Waar het overige land is gebleven – en dat er veel meer is geweest is wel aannemelijk bij de aanwezigheid van een *curtis* – blijft onduidelijk en Dekker meent dat het in tijns was uitgegeven door de proost. Dat is goed mogelijk. De hofsteden lagen in elk geval bij de *curtis*. Ook de kerk waarvan de proost het patronaatsrecht bezat lag daar.³¹⁴⁴

De eerste twintig jaren van de onderstaande grafiek zouden, uitgedrukt in nominale opbrengst, worden gekenmerkt door een jaarlijkse erfpacht van 265 oude Franse schilden door de heer van Gaasbeek. Daarna echter werden de tienden verkocht op de manier die bij het kapittel gebruikelijk was. Toch was het vaste bedrag van de heer van Gaasbeek, alias Jacob van Zuylen van Abcoude³¹⁴⁵, niet helemaal bezijden de realiteit. Toen Jacob in 1459 overleed en de bisschop in volledig bezit kwam van de omvangrijke goederen, werden de tienden in Wijk in de 12 blokken waaruit ze bestonden verkocht en brachten op ... 266½ oude Franse schilden.³¹⁴⁶

³¹⁴¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1749 (02-06-1399). De inventaris van het kapittel omschrijft de akte als "Verklaring door het kapittel, dat de tienden en de jurisdictie te Wijk uitsluitend aan de proost toekomen". De verklaring ging evenwel niet uit van Oudmunster, maar het "Wij deken ende capittel van Wijk" en ook de bezegeling zeggen anders. Er wordt nochtans verklaard dat ze *engheen recht en hebbe noch toezeggen tot enighen tyenden die ghelegghen siin in den ghericht ende in den kerspel van Wijk mer wij kennen ende lyen mit desen teghenwoordighen brieve dat dese tyenden hier nae bescreven als Noderweert, die Melwijk, de Hoefzile, Nyelant, Weghemaet, die Enghe, dat Middelbroec, die Meer, die Dwerdijc, die Spieghebrugghen, die Rusweert boven thoef, die Wiverweert, die Weert beneden Ravenzwaede, Elyaesweert, Volqwiins oplaghe ghelegghen siin in den gherichte van Wijk ende horen toe mit vollen recht ende van ouden heercomen onsen lieven heer den proost ende der proostien van Oudmunster*.

³¹⁴² Dekker, *Kromme Rijngebied*, p.11.

³¹⁴³ HUA, Oudmunster, inv nr 483-7.

³¹⁴⁴ Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 111 en 112 *de areis in Wijk prope curtem nostram*.

³¹⁴⁵ Kort, *Repertorium Gaasbeek*, p. 22.

³¹⁴⁶ Melkwijk, Overnoorderweerd, Nedernoorderweerd, In de oude wetering, Overhoefzijde, Nederhoefzijde, Overwegemaat, Nederwegemaat, Overengh, Nederengh, Dwarsdijk, Wikerwaard en de korentiend Wikerwaard.

Grafiek 10-16: Tienden van Wijk bij Duurstede (1438-1728)

De grafiek geeft duidelijk aan dat de trend al neerwaarts was toen de grote crisis van de Stichtse burgeroorlog losbarstte. De oorlog en alle ellende vanden heeft waarschijnlijk zulke diepe wonden geslagen omdat het platteland al in een crisis was geraakt. De beweging naar het dieptepunt toe lijkt langzaam te zijn gegaan gezien het tamelijk vlakke karakter. Van deze treurige toestand kan het crisisjaar 1438 met hongersnood en verbod op graanexport als dieptepunt worden gezien. Dankzij een aantal uitschieters in de jaren vijftig en zestig van de vijftiende eeuw was het niet alleen maar misère. De werkelijkheid was echter wel zo meedogenloos dat een topjaar als 1453 werd gevolgd door een flink tegenvallend 1456.

Een krachtig herstel zet in vanaf eind jaren tachtig van de vijftiende eeuw. Opvallend is ook dat de eerste en tweede berg eenzelfde patroon hebben en ook nog eens een gelijke amplitude van 200 mud, maar de eind 16^e-eeuwse crisis vindt uiteindelijk een hoger steunniveau op 300 mud.

10.12.3 De Vleutense tienden

De Vleutense tienden die aan de proosdij behoorden als oorspronkelijk domaniaal bezit betroffen zeer zeker alle tienden in de parochie. Afsplitsingen waren vanaf de twaalfde eeuw al voorgekomen en uiteindelijk kwam een klein deel in de hiervoor besproken kamers van het kapittel terecht. Om een vergelijking te kunnen maken met de vorenstaande tienden van Wijk bij Duurstede volgt nu eerst het totaal van de gehele parochie, de afzonderlijke tienden komen verderop aan bod maar zullen niet meer dan ondersteunend zijn.

Grafiek 10-17: Tienden van Vleuten (1438-1728)

In bovenstaande grafiek zijn de Vleutense tienden van de proosdij bij elkaar opgeteld. Ik heb om de volgende reden gemeend dat dit geen probleem is. De afzonderlijke blokken geven in grote lijnen een eender beeld te zien qua opbrengst en zowel de stijging/daling als de timing daarvan. Technisch gezien munten ze ook uit door onderlinge samenhang zoals blijkt uit de correlatie van de 7 series over de periode 1438-1650):

Tabel 10-7: Correlatie tussen de Vleutense tiendblokken

	Harmelerwaard	Hofland	Knijfgensdorp	Rijnstuk	Splinterstuk	Vleuterstuk	Wielreveld
Harmelerwaard							
Hofland	0,91						
Knijfgensdorp	0,91	0,94					
Rijnstuk	0,93	0,89	0,88				
Splinterstuk	0,88	0,83	0,83	0,80			
Vleuterstuk	0,94	0,92	0,94	0,92	0,86		
Wielreveld	0,93	0,91	0,90	0,92	0,83	0,91	

Niet alleen de interne correlatie is hoog, ook de correlatie tussen de 7 Vleutense en de 14 Wijkse blokken mag enige naam hebben met 0,903 (gemeten zelfs over de periode 1438-1728).³¹⁴⁷ Al deze reeksen geven dus een betrouwbaar beeld.

De korentiend en kleine tiend van Vleuten

Deze tienden staan verantwoord in de proosdijrekening maar kunnen slechts tot 1517 worden gevolgd. De inkomsten ervan worden namelijk vanaf dat jaar door de kameraar van Hagestein beheerd.³¹⁴⁸ Van deze afzonderlijke kamer zijn de oudste rekeningen vanaf 1515 zodanig door vocht en schimmel aangetast dat ze tot eventuele restauratie onbruikbaar zullen zijn. Daarmee ontgaat ons een groot deel van deze gegevens die dan alleen vanaf 1560 toegankelijk zijn. Toch is het gat tussen 1518 en 1559 op zich niet onoverkomelijk, omdat de richting van de productiviteit wel duidelijk wordt uit de lijn die vanaf 1560 weer wordt opgepakt. Het belangrijkste punt van voorzichtigheid wordt gevormd door de aard van deze tienden. In het eerste jaar van rekening (1438) komt deze tiende voor als korentiend.³¹⁴⁹ In 1464 is sprake van *decimas raparum*, dus van de raaptiende en vervolgens van korentiend en raaptiend. Dat de beestentiend er ook bij hoorde blijkt uit meerdere omschrijvingen van kleine tienden zoals *decimas minutas raparum, ordeaceas, bestiarum et cannabum*.³¹⁵⁰

Harmelerwaard

In de Harmelerwaard had de proost slechts recht op 100 mud haver, waarvan hij de opbrengst overigens weer moest uitdelen aan de rechthebbende kanunniken. Voor wat betreft dit gedeelte van de tiend kan dus alleen vanaf 1438 worden bepaald hoe groot de opbrengst was en dan nog tot een maximum van 100 mud haver. Wat deze tiend dan oplevert, behalve het hiervoor geschetste beeld van de opbrengst in natura, is de geldelijke opbrengst in de tijd nadat de uitkering in haver was verdwenen. Voor de opbrengst aan haver over de jaren 1295-1465 zie hiervoor bij de bespreking van de tienden in de Grote Kamer. In onderstaande grafiek zijn de opbrengsten in pond goed geld opgeteld zodat een totaal van de Harmelerwaard ontstaat; deze geldelijke opbrengst tussen 1295 en 1650 is omgerekend in mud haver tegen de jaarlijkse prijzen.

Grafiek 10-18: Tienden van de Harmelerwaard (1295-1650)

³¹⁴⁷ Van Zanden, 'Tienden', p. 148 voor de gevolgde methode.

³¹⁴⁸ De heerlijkheid Hagestein, leenroerig aan de Staten van Utrecht als rechtsopvolger van de bisschop van Utrecht, werd in 1510 door de graaf van Egmond verkocht aan de kapittels van Dom en Oudmunster, die beiden vanouds en gezamenlijk gerechtigd waren in dit gebied. HUA, Oudmunster, inv nr 627-2. HUA, Oudmunster, inv nr 508-2 (a° 1539): *de decimis raparum et ordeacis in Vloeten ex camera de Hagenstyn*

³¹⁴⁹ *Item a Johannem Peterz de decimis orde in Vlueten*. HUA, Oudmunster, inv nr 483-7.

³¹⁵⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 512-1-a (a° 1560).

De bodem van Harmelerwaard is Rn52A Kalkhoudende poldervaaggronden met bovenin lichte zavel. De ondergrond heeft klei op grof zand. Deze bodem was zeer geschikt voor de teelt van haver, zeker omdat er wat meer vochtige omstandigheden waren.

Wilderveld

Het Wilderveld maakte een belangrijk deel uit van de domaniale bedrijven van Oudmunster. Zoals in een eerder hoofdstuk werd aangetoond was dit in hoeven verdeelde gebied grotendeels leenroerig aan de proosdij en waren ze gedurende het proces van ontbinding van de *curtes* in leen uitgegeven aan de boeren op die hoeven. Omdat er vanaf de Romeinse tijd aantoonbare bewoning hier geweest is en de gronden relatief hoog lagen moeten ze een belangrijk gebied voor de akkerbouw geweest zijn. De reconstructie van de noordelijke tak van de Oude Rijn heeft laten zien dat het Wilderveld op deze stroomrug ligt. Op de kaart van bouwland (zie Afb. 9-1) is goed te zien dat het Wilderveld voornamelijk uit bouwland bestaat, en dat is altijd zo geweest.

Op het Wilderveld was de proost van Oudmunster de oorspronkelijke bezitter. Uit 1517 is een oorkonde overgeleverd die de tienden aldaar afbakt tussen Steven van Zuylen van der Haer en Oudmunster. Hoe Van Zuylen aan die rechten is gekomen is niet helemaal duidelijk; hij hield ze niet in leen en evenmin in (erf)pacht. Het lijkt er wel op dat ze een meningsverschil hadden en dit bijlegden. Het Wilderveld werd in twee delen gesplitst waar Oudmunster het land tussen de Thematerdijk en het voetpad, de kerk van Vleuten en de Eikslaan mochten verdienen. Van Zuylen had dan recht op de tienden uit het gedeelte tussen het Voetpad en de dijk die van de kerk naar Den Ham liep.³¹⁵¹ Daarmee was dit tiendblok in twee nagenoeg gelijke helften verdeeld waarbij het kapittel met 86 morgen land in het nadeel was. Hiervan was namelijk 82 morgen bouwland waarvan 24 morgen tiendvrij was, een overblijfsel uit het domaniale verval toen de proost de Uten Hamme's hoeven in leen gaf met tijs en tienden. Bovendien lagen de gronden binnen het tiendblok iets lager op de overgang naar de polder Themaat.

De verklaring van de tiendcommissie dat dit gebied bestond uit gronden *welke uitmuntend geschikt zijn voor den verbouw van alle soorten koren* geeft in een paar woorden weer hoe millennia lang deze oude riviergrond aan de graanbouw heeft bijgedragen.³¹⁵²

Grafiek 10-19: Tienden van het Wilderveld in Vleuten (1438-1650)

Knijfkensdorp

³¹⁵¹ Oudmunster inv nr 712 (08-05-1517): Wy deken ende capittel der kerck van Oudemunster Tutrecht ende Steven van Zuylen heer van Seven-der ende vander Haer also sekere gesceyt tusschen ons deken ende capittel ter eenre ende mij Steven van Zuylen ter andere zyden geweest is, opte bepalinge van onsen thienden op Wylrevelt bynnen die parochie van Vlueten, lyden ende bekennen voer ons onsen nacomelingen ende erfnamen dat wy vriendelyck overgecomen syn, op die bepalinge onser beyder thienden in deser manyeren. Te weten dat wy deken ende capittel voergenoemt ende onsen nacomelingen verthienden sullen all dat gelegen is op Wylrevelt tusschen den Themater dyck ende dat voet patt, opstreckende den noertwesten houck van Vlueter kerckhof westwaert tot die Eycke laen toe, die Eyck hoffstede daer bynnen begrepen ende tvoetpat zuydwaert op die Eyck laen van die Eyck hoffstede leggende vyftich roeden. Ende tgheent zuydwert gelegen is vant voetpat voers dair onsen kercken thyende als voerseit is, aen streckt, totten dyck die van Vlueter kerck streckt, voerby dat huys then Ham sal ick Steven myn nacomelingen ende erfnamen verthyenden, ende dese bepalinge als voerseit is sel blyven ende so onderhouden werden ten ewygen dagen ende tyden, ende geloven in goeder eeren ende trouwen voer ons, onse nacomelingen ende erfnamen dat die een in des anderen thienden na inhout dese bepalinge voerseit nyet tasten, noch verthienden noch oick die een den anderen gheen raet, hynder noch belett doen en sell, wy en sul- lenerlick onse thienden gebruycken oft doen gebruycken moegen nae deser voers. bepalinge. In oirkonde der wairheit hebben wij deken ende capittel der kercken van Oudemunster voergenoemt onsen kerck seegell ende ick Steven van Zuylen voers. myn zeegell aen desen brief doen hangen ende deser brieven syn twee alleens luydende. Gedaden ende gegeven int jair ons heeren vyftienhondert ende seventhien opten achten dach in mey vordien myddach, in thegenwoirdicheyt der eerbaren Ghysbert van Zuylen, broeder van my Steven voergenoemt, Ghijsbert Paeu burgher tutrecht, Jan Regelinck schout ende Martyn Kaluwe notarius des capittels der voers. onser kerck ende meer andere goede mannen als getugen daer op gebeden ende geroepen.

³¹⁵² HUA, Tiendcommissies, inv nr 222: Te laag ingeschat dit blok "terwijl de gronden in het Wilderveldsche blok gerekend kunnen worden als te behooren tot die, welke uitmuntend geschikt zijn voor den verbouw van alle soorten koren."

Knijfgensdorp behoorde met Alendorp tot de oudste gecultiveerde gronden. Het betreft een fors blok van 110 morgen groot waarvan 83% als akkerland in gebruik was. Het blok strekt zich uit van de kerk van Vleuten westwaarts tot kasteel Den Engh en zuidwaarts tot aan de restgeul van de Oude Rijn waar het huis te Vleuten lag, leenroerig aan Den Engh. Uit de bezitsreconstructie bleek dat het grootste deel van dit blok in handen was van de familie Van Vleuten, de meiers van Oudmunster. De bodem van dit blok bestaat uit kalkhoudende poldervaaggronden met zware zavel en lichte klei (Rn95A), bij uitstek geschikt voor de akkerbouw. Ten oosten van het dorp ligt een klein deel kalkloze poldervaaggronden van zavel en lichte klei (Rn67C). Al met al was het Knijfgensdorp door de relatief hoge ligging voornamelijk in gebruik als bouwland.

Grafiek 10-20: Tienden van Knijfgensdorp in Vleuten (1438-1650)

Hofland

Het Hofland ligt volledig op kalkhoudende poldervaaggronden met zware zavel en lichte klei (Rn95A). Op zich verbaast dat niet aangezien duidelijk is geworden dat dit deel van de domeinen tot de *curtis* behoorde zoals de naam Hofland al doet vermoeden. Ook hier dus oude bouwgronden die qua opbrengst dan ook grote overeenkomst vertonen met de tienden van Knijfgensdorp. Het Hofland besloeg 172 morgen waarvan bijna 138 morgen bouwland, 80% dus.

Grafiek 10-21: Tienden van het Hofland in Vleuten (1438-1650)

Het tiendblok Vleuterstuk bestreek het gedeelte van de Vleuterweide ten noorden van de gruppel (de wetering die de weide doorsneed). De bodem bestaat uit Kalkloze poldervaaggronden van zware klei (Rn44C) en voor een kleiner deel soortgelijke bodem van lichte klei (Rn67C). Het zuidelijke deel van dit tiendblok heeft een andere bodem, identiek aan de Harmelerwaard (Rn52A - klei op grof zand met zavel bovenin), duidelijk een restant van de Romeinse Oude Rijn.

Grafiek 10-22: Tienden van het Vleuterstuk in Vleuten (1438-1650)

Het Rijnstuk is het deel ten zuiden van de gruppel door Vleuterweide. Vrijwel alle grond ligt op Rn52A net als de Harmelerwaard.

Grafiek 10-23: Tienden van het Rijnstuk in Vleuten (1438-1650)

Het Splinterstuk bestrijkt volledig de voormalige *curtis*-gronden, met uitzondering van De Wel (de oude hofstede ter Haer, die vrij van tienden was).

Grafiek 10-24: Tienden van het Splinterstuk in Vleuten (1438-1650)

De bovenste tiendreeksen geven een eensluitend beeld van het verloop van de grote tienden op de oude cultuurgrond. Granen zijn hier belangrijk gebleven en gaan met de conjunctuur op en neer, in tegenstelling tot gebieden waar langzaam afscheid genomen van de graanteelt. Met andere woorden: de graancurven herstellen zich op tenminste het voorgaande niveau, terwijl in de nattere gebieden de trend neerwaarts blijft gaan.

10.13 Achterstallen en kortingen

Zoals ook nog bij de pachten aan de orde zal komen zijn betalingsachterstanden het bestuderen waard om iets te kunnen zeggen over sociaal-economische situatie op het platteland. Zowel tiend- als pachtreeksen zeggen – zeker als ze gezamenlijk worden betracht – veel over de ontwikkelingen van de economie. Een extra dimensie wordt toegevoegd aan een analyse die niet alleen kijkt naar de verwachte inkomsten, maar juist naar de daadwerkelijk ontvangen gelden waarbij ook nog kan worden achterhaald hoe lang betaling open stond en voor welk bedrag.

Er is erg weinig onderzoek gedaan naar dergelijke achterstanden. Op het gebied van landpachten vrij weinig, op het gebied van tienden is de situatie nog slechter. In Nederland is mij geen enkele studie bekend.³¹⁵³ Gutmann heeft in een studie naar korte termijn schommelingen in de landbouwproductie rondom Luik terecht vastgesteld dat tiendreeksen geen kijkglas zijn waarmee zomaar even in de agrarische productie kan worden gekeken. Om de afspraken die in contracten worden vastgesteld, soms ver voordat de oogst plaats had (men lette hier op het verschil met ons studiegebied!), beter te kunnen valideren heeft Gutmann gekeken naar het vermogen van de boer om tijdig aan de pacht te kunnen voldoen alsmede naar de omvang van de bedragen die hij voldoet.³¹⁵⁴ Op basis van daadwerkelijk betaalde sommen kwam Gutmann voor de periode 1671-1740 in de omgeving van Luik tot een interessante hypothese die we hieronder zullen toetsen met behulp van veel langere reeksen uit het westen van het Nedersticht.

Het uitgangspunt moet eenvoudig zijn: boeren profiteren van een grotere en lijden onder een kleinere oogst dan verwacht ten tijde van de inschatting van de opbrengst. Gutmann veronderstelt een sterk verband tussen de omvang van de oogst en de betaalde bedragen, een verband dat met name zichtbaar zou worden als de gedane betaling onder de 50% van de contractuele verplichting zakt. Dat lijkt vrijwel altijd het geval te zijn als misoogsten en oorlogen in hetzelfde seizoen plaatsvinden. Uiteindelijk verwacht hij dat een betaling van bijvoorbeeld 20% overeenkomt met een oogst die slechts 20% van een normale oogst omvatte.

Bij de praktische uitwerking van de hypothese verschijnen nogal wat voetangels en klemmen op dit toch al onzekere pad. Bij Gutmann zelf wordt niet duidelijk wat er nu gedaan is als betalingen van nabijgelegen tiendblokken wel volledig doorgang vinden. Als er een mindere oogst is en de tiendkoper dus minder betaalt, zou dat ook verwacht moeten worden bij een belendend tiendblok, althans als men puur op het axioma zou afgaan dat “achterstal is gelijk aan mindere oogst”. Wat hierbij dan uit het oog wordt verloren is onwil, solvabiliteit, opportunisme en overmacht.

Met onwil bedoel ik dat een tiendkoper wel degelijk kan betalen maar dat eenvoudigweg niet wil en doet. Dit komt bij tiendreeksen veelvuldig voor. En het zijn niet de minsten die zich verzetten tegen het tiendrecht. Veelal als een nabije heer met politieke invloed het tiendrecht van bijvoorbeeld een geestelijke instelling bestrijdt zal hij niet genegen zijn de verplichtingen al te nauw te nemen.

Solvabiliteit, het vermogen om aan een financiële verplichting te voldoen, hangt nogal af van de bestedingsruimte die een tiendkoper heeft. Niet zelden zijn dit de grote pachters uit de omgeving die wel tegen een stootje konden. Het is daarom niet voldoende om puur per jaar naar de achterstanden te kijken als wel naar hoe een reeks van mindere jaren invloed heeft op die solvabiliteit.

Opportunisme zie ik uit de vloed aan gegevens opduiken op het moment dat er niet betaald wordt maar gewacht op gunstige prijsontwikkeling. Het zal de middeleeuwse boer of handelaar – en daaronder schaar ik ook de brouwers die regelmatig een tiendblok kochten – niet onbekend zijn geweest dat graanprijzen nogal grillig konden verlopen en in bepaalde maanden hoger waren dan in andere maanden. Door met de verkoop van het verdiende graan te wachten kon de verwachte opbrengst alsnog beter worden benaderd. Dat na een slechte oogst de prijzen opliepen wist een boer drommels goed.

Overmacht. Naast gevallen van plundering, brand, overstroming trof ik nog een ander geval aan waar verlichting van gemaakte afspraken werd geboden: in 1566 waren er rondom Vianen nogal wat restanten als gevolg van een afspraak die met de heer Van Brederode werd gemaakt wegens de versterking van de stad Vianen. Blijkbaar waren de kosten afgewenteld op de inwoners.³¹⁵⁵

Voor de verwachte opbrengsten uit de verkoop of verpachting, ergo de verwachte opbrengst van het land, maakt het niet uit. De niet-ontvangen inkomsten kunnen echter niet worden gebruikt om te bepalen hoeveel de oogst mogelijk kleiner uitviel. Ook moet men uitkijken met restanten op administratief terrein. Het is de vraag in hoeverre een

³¹⁵³ Met betrekking tot achterstallen op landpachten verscheen tijdens het schrijven van dit boek Van den Hoven van Genderen, ‘Ellende’. Dit artikel bevat tot 1490 waardevolle gegevens maar is onaf, zoals de auteur zelf ruiterslijk toegeeft door tijdgebrek en bevat grand totals van achterstallen voor de gehele kleine kamer van Oudmunster. Voor ons doel was dit niet toereikend en ik heb gemeend alsnog geen aanpassing in mijn plan aan te hoeven brengen. Allicht is dankbaar gebruik gemaakt van de bevindingen van de auteur. Van Bavel heeft in Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 369 e.v. veel over achterstanden geschreven. Met betrekking tot achterstallen op tiendbetalingen ken ik alleen de studie van Myron Gutmann.

³¹⁵⁴ Gutmann, ‘War, the tithe and agricultural production’, p. 73-75.

³¹⁵⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 483-10 (GK 1566): *Restancie quedam propter solutione factam domino de Brederode in fortificatione oppidi de Vyanen*.

verpachter erin slaagde achterstallige betalingen te vorderen. Dat was niet altijd even makkelijk en zonder kosten was dit ook niet, laat staan als het tot juridische procedures kwam.

Grafiek 10-25: Percentage restanten in de kamer van de *prepositura* (1438-1650)

1536-1570 was een zeer goede periode, maar over 1544-1557 zijn geen rekeningen van de proosdij voor brood en bier bewaard. Dit was een goede periode voor de landbouw en uit de gegevens van de Grote Kamer blijkt inderdaad dat er vrijwel geen restanten waren.

Grafiek 10-26: Percentage restanten in de Grote Kamer van Oudmunster (1450-1600)

Buiten beschouwing blijft dan in deze eerste verkenning het verschijnsel dat veel restanten uiteindelijk volledig werden betaald. Van den Hoven van Genderen heeft dat terecht opgemerkt.³¹⁵⁶ Hier is het even te doen om betaling in eerste termijn en het verzuim daarop, na de afgesproken betaaltermijn binnengekomen (deel)betalingen zijn herin niet verwerkt. Voor een globale impressie is dat geen bezwaar, anders ligt het natuurlijk bij gedetailleerd onderzoek naar het vermogen van individuen om aan hun verplichtingen te voldoen, waarover later meer. Belangrijk element is natuurlijk dat de tiendheffer direct na de oogst de overeengekomen koopsom wil ontvangen, terwijl de tiendbetaler de oogst eerst zal moeten vermarkten. Achterstallen zeggen daarmee niet direct iets over solvabiliteitsproblemen als wel over het gat tussen de *cash forecast* en *actuals*.

Over de gehele periode 1438-1650 was het gemiddelde percentage van niet ontvangen inkomsten 13%. De vorenstaande grafiek geeft al snel te kennen dat over de twee eeuwen heen dat gemiddelde door nogal verschillende perioden tot stand is gekomen.

De enorme piek tijdens de Stichtse burgeroorlog springt als eerste in het oog. Een voorheen ongekennde achterstand van 90% ontwricht de inkomstenpositie zelfs van Oudmunster. Dat ging ook niet bepaald voorbij aan de kameraar die de rekening opstelde. De anders emotionele rekeningen geven een klein houvast om rampjaren aan te wijzen, waarbij niet duidelijk wordt of het kapittel zich beklagt over zijn inkomsten of over de arme pachters op het platteland. Feit is wel dat boven de rekeningen van 1465, 1485, 1487 en 1493 *Ihesus* of *Ihs* is geschreven met als uitschieter in 1480

³¹⁵⁶ Van den Hoven van Genderen, 'Ellende', p. 82-83.

Jhesus Maria.³¹⁵⁷ Een dergelijk argument doet wellicht weinig wetenschappelijk aan. Ik hou dit bewijs echter staande omdat deze jaren goed herkenbaar zijn in de grafiek.

Tabel 10-8: Percentage achterstanden op de tiendsom

Periode	Aantal jaren	Percentage
1438-1499	62	20%
1500-1549	41	9%
1550-1599	33	5%
1600-1650	45	13%

Het hoge percentage in de vijftiende eeuw wordt sterk vertekend door de rampzalige oorlogsjaren. Tot 1475 resteerde gemiddeld 14% van de afgesproken som, tussen 1475-1499 was dat maar liefst het dubbele. Na 1509 treedt een korte periode van relatieve rust in met een uitzonderlijk goed 1510 gevolgd door een problematisch jaar. De jaren twintig van de zestiende eeuw zijn teleurstellend. De rest van de zestiende eeuw lijkt toch wel een voorspoedige tijd op basis van deze cijfers waar voornamelijk nog de periode van de Troebelen (1572 en 1576) voor pieken in de inmid-dels lagere lijnen. Na ongeveer 1625 gaat het rap slechter met de betalingen.

10.14 Samenvatting

Dit uitgebreide hoofdstuk over de tiendheffing had tot doel patronen in de akkerbouwproductie te ontwaren over een lange periode. Uiteindelijk bestrijken deze reeksen een periode van 1295-1728, dus ruim 400 jaar, en een oppervlakte van meer dan 5500 hectare in een brede gordel tussen Bodegraven en Wijk bij Duurstede. Dat is voldoende voor een conjunctureel beeld. Onderzoek in Limburg heeft de seculaire trend in ons land kunnen vaststellen aan de hand van tiendreeksen. Ver van dat onderzoeksgebied is nu voor het rivierengebied een verzameling beredeneerde tiendcurven beschikbaar. Omdat het gebruik van dergelijke gegevens wel een gebruiksaanwijzing behoefde is in behoorlijk detail uitleg gegeven over het tiendrecht, op welke producten de tiendplicht rustte en welk aandeel van de opbrengst nu eigenlijk moest worden overgedragen. *Simplex sigillum veri* luidde het oordeel met betrekking tot dat laatste, want 10% was de gebruikelijke afdracht in het Sticht. Alvorens de prachtige gegevens aan de orde kwamen moest de lezer nog geduld betrachten omwille van een bespreking van de belangrijkste literatuur.

Van internationaal onderzoek naar tienden is decennia geleden is een sterke impuls uitgegaan die helaas al snel is uitgedoofd. We hebben een poging gedaan deze interesse opnieuw te wekken aan de hand van materiaal uit de Utrechtse archieven.

De mening over de bruikbaarheid van tiendreeksen verschilt namelijk nogal, en om daarover zelf een mening te kunnen hebben was het raadzaam te kijken naar de representativiteit van de gegevens, waarbij zowel consistentie als exploitatievormen aan bod kwamen. De reeksen vertoonden een zeer grote onderlinge correlatie binnen gebied en ook nog eens een grote correlatie op regionaal niveau. Aangezien we te maken hebben met de verkoop van tienden, waarbij kort voor de oogst de verkoop van op het land staand gewas plaatsvond, meenden we in de tiendopbrengsten een goede indicator voor de ontwikkeling van de productie te kunnen zien. We komen op basis van een fors aantal tiendreeksen tot de volgende conclusies.

De gehele veertiende eeuw geeft liet een hoog niveau van akkerbouwproductie zien, ook in de jaren veertig, dus kort voor de pestuitbraken. De opbrengsten werden pas in de zestiende eeuw weer gehaald en uiteindelijk overschreden, zij het kortstondig. Rond 1400 divergeert het beeld: de waterstaatkundige problemen in de veengebieden en klei-op-veengebieden wordt het hoofd geboden door de aanleg van de Heicop/Lange Vliet in 1385 en Bijleveld in 1413, problemen die we ook kennen uit vele pachtbrieven met vermelding dat de pacht weer mocht stijgen als de afwatering zou verbeteren. Echter door aanleg van deze lange weteringen verbeterde de situatie in de laagstgelegen gebieden nauwelijks. Na 1400 treedt dan ook verbetering op in de hogere delen, die helaas uitblijft voor de lagere landen. Jaren van sterfte doen de vraag naar graan afnemen en de tiendopbrengsten herstellen zich niet van deze depressie en de neerwaartse beweging spoedt zich naar het absolute nulpunt van de Stichtse burgeroorlog. In de laatste twee decennia van die eeuw worden meer boerderijen verkocht dan tevoren.

Erger dan deze crisis kon het niet, zo blijkt ook uit de opgaande lijn die snel daarna inzet. En wat voor trend ontvouwt zich nu: van ongeveer 1490 tot 1570 gaat de lijn opwaarts, onderbroken slechts door de beroerde jaren 1507 en 1527. Dit is de lange zestiende eeuw in optima forma! Ook de pachtprizen van land zaten in de lift. Natuurlijk waren er ook problemen zoals bleek uit de opvallende verkopen van boerderijen in de jaren negentig van de vijftiende eeuw. De voorspoed was ook niet voor iedereen weggelegd en zeker de eerste twee decennia van de zestiende eeuw waren moeizaam; zelfs als de *Enquete* en *Informacie* met scepsis worden bejegend is daar nog het overstelpende materiaal dat we in het hoofdstuk over de bevolking hebben gepresenteerd en ons waarschuwt voor een breed conjunctureel optimisme.³¹⁵⁸ De Opstand breekt de trend abrupt af, waarna weer een periode van verval intreedt. Deze periode eindigt met een politieke breuk, namelijk het Twaalfjarig Bestand, waarvan economisch gezien een aanjagende werking uitging.

³¹⁵⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 499-2 (Fabriek a° 1465, 1485, 1487 en 1493); HUA, Oudmunster, inv nr 489-2 (Kleine Kamer a° 1480).

³¹⁵⁸ Ladurie, *Tithe and agrarian history*, p. 93.

De dan intredende opgang bereikt een hoogtepunt rond 1650, waarna de bekende agrarische crisis uitbrak die tot ongeveer 1750 zou duren.³¹⁵⁹

We konden vaststellen dat er tussen 1480 en 1520 een sterke toename van de teelt van handelsgewassen hennep, vlas en raapzaad moet hebben plaatsgevonden. Een plakkaat van Karel V gaf aan dat dankzij de ingrepen in de waterstaat, molens, dijken, sluizen, dammen, de mogelijkheid was ontstaan om weer in te zaaien, zij het minder granen maar meer hennep, raapzaad en vlas. De volgens deze documenten uit 1520 was er dus in de lage gebieden van de Nederlanden – en dat zal naast Holland ook voor ons studiegebied hebben gegolden – sprake van een overgang van de graanteelt naar de handelsgewassen. Deze transitie konden we afleiden uit de tiendreeksen die we hebben gepresenteerd. Naast de overgang van gewassen zien we in dezelfde periode een vermindering van de graanbouw ten gunste van de veeteelt.

We kunnen dit betoog nog wat kracht bij zetten. Het gaat om de grote tienden en kleine tienden van Galecop.³¹⁶⁰ De grote tienden van Galecop laten het uit Maarssenbroek en Oudewater bekende verloop zien. Het herstel na de Stichtse oorlog zet rond 1490 in, zodat de kort daarvoor geplaatste molens zullen hun werk vast wel gedaan hebben. Echter, waar elders zoals in Vleuten, de trend dan opwaarts gaat tot 1570 zet hier een dalende lijn in. Het is niet onmogelijk dat de aanvankelijke verbetering samenhangt met de bemaling die echter na een halve eeuw alweer aan nut verliest doordat bemaling het bodemdalingsproces versnelt. De drie molens die onder het waterschap van de Lange Vliet ressorteerden, de Sluismolen, Heikopper molen en Rosweidse molen, werden in 1583 versterkt met een grote molen in Galecop.³¹⁶¹ De molens in deze contreien waren toen al lang niet meer geplaatst om puur de graanteelt te verbeteren. Het ging om verbetering van het weiland in deze polder. Het voorkomen van een zestal *ossenweyders*, die timmerman helpen om de vier molens gangbaar te krijgen in 1593 duiden op veeteelt ter plaatse.³¹⁶² Een 16^e-eeuwse opbrengst uit geheel Galecop van 25 mud tarwe heeft niet veel te betekenen.

Grafiek 10-27: Grote tiend van Galecop (graantienden)

Bron: HUA, Domkapittel, inv nr 633-1 t/m 25

Op basis van dit patroon in Galecop kan worden verondersteld dat de graanbouw tot het verleden behoort. Het zou dan ook goed kunnen dat in deze periode, dus rond 1550 in Galecop de overgang naar veeteelt tot voltooiing komt. Een andere verklaring voor het verloop van de kleine tienden, waarvan de krijtende tiend van beesten deel uitmaakte, is moeilijk te bedenken. In goud uitgedrukt nam de waarde van deze tienden immers wel een zeer hoge vlucht:

³¹⁵⁹ Van der Wee, *Agricultural development*, p. 18.

³¹⁶⁰ HUA, Domkapittel, inv nr 598 (a° 1320): *Item in Galencoop in parochia Sancte Gertrudis in iurisdictione prepositi nostri decime maiores et minute de XXXII mansis sitis inter Papencoop [!] et ludfaes*. De tienden waren als leengoederen uitgegeven. Het betrof 5 hoeven en 27 hoeven aan respectievelijk Herman Overdevecht en Johannes de Doernic, die deze tienden verkochten aan het kapittel. Johannes was getrouwd met Jutte, dochter van Herman Overdevecht. Zie HUA, Domkapittel, inv nr 601 (a° 1365) cap. Xxii.

³¹⁶¹ HUA, Domkapittel, inv nr 3607-3-a (a° 1583) is er sprake van *onse nyewe moelen op Galencoop*.

³¹⁶² HUA, Domkapittel, inv nr 3607-3-b (a° 1593).

Grafiek 10-28: Kleine tiend van Galecop (niet-graantienden)

Bron: HUA, Domkapittel, inv nr 633-1 t/m 25

Meer dan een hypothese kan het niet zijn. Wel past dit beeld goed bij de geschetste omschakelingen elders die in de eerste decennia van de zestiende eeuw plaatsvinden.

11 Agrarische bedrijven en de landpacht

Dit hoofdstuk vormt tezamen met het voorgaande hoofdstuk over de tienden een eenheid. Daar was vastgesteld dat naast gegevens over tiendopbrengsten – die een richting aangaven van de productiviteit – een beeld van de rentabiliteit kon worden verkregen aan de hand van pacht prijzen. Dit hoofdstuk vormt echter ook een eenheid met het deel over de bezitsverhoudingen en bouwt erop voort. De nadruk kwam eerder op de bezitsstructuur te liggen en hier op de bedrijven en de pachtstructuur.

In de algemene inleiding van dit boek werd geopperd dat de pacht een belangrijke factor is geweest in de sociaal-economische ontwikkelingen die zich tussen 1300 en 1600 voltrokken.³¹⁶³ Die constatering is natuurlijk niet nieuw. Wel nieuw is de positionering van het voormalige Nedersticht in deze veranderingen. Ook hier zal slechts zijdelings over de ideologische kant van het transitiedebat worden gesproken want het gaat er meer om het Nedersticht de welverdiende plaats te geven in dit debat en wel op basis van een grote hoeveelheid nieuw materiaal, dat ook zal bijdragen aan de verscherping van de huidige inzichten hierover. Hiertoe is in dit hoofdstuk met betrekking tot de pacht een gedetailleerde behandeling van de stof gekozen waarmee antwoord zal worden gegeven op de volgende vragen: Welke rol speelde de pacht bij de transitie; welke vormen nam deze transitie aan; is deze precies te dateren; hoe lang duurde deze; is er geografisch en/of chronologisch sequens aanwijsbaar; is het succes van de transitie te meten, hoe groot waren de bedrijven, was er regionale variatie en welke oorzaken zijn daaraan toe te wijzen? Het zal blijken dat voor de beantwoording van deze deelvragen van ons onderzoek heel wat bewijsvoering nodig is waarbij wederom de seriële bronnen een grote rol spelen. Die bewijsvoering zal langs meerdere assen plaatsvinden.

11.1 De opzet van dit hoofdstuk

Allereerst moet om de positie van dit onderzoek te bepalen een korte behandeling van de literatuur volgen. De *status questionis* komt hier aan bod alsmede een aanvulling daarop, juist op basis van al dat nieuwe materiaal. Een paar onderbelichte zaken zoals de erfpacht en de gemeender voor kunnen wel wat vers bloed gebruiken. Terwijl de literatuur zich lange tijd heeft gericht op hoofdlijnen en langere termijnen zal worden gepreludeerd op details en korte-termijn-schommelingen. Nu wil het overzicht van de literatuur iets meer zijn dan een samenvatting van kernpunten. De laatste decennia zijn er stevige debatten geweest over transities in de middeleeuwen, die afgezien van de ideologisch bijmaak, uiteindelijk een vruchtbare bodem hebben gevormd voor het verder uitdenken van modellen en verbanden. Ook in deze discussies heeft de provincie Utrecht geen rol gespeeld en alleen al het voorzien in die leemte is een flinke klus. Het is met name de rol van de commerciële tijdspacht als motor van de economische ontwikkelingen en de gevolgen van en het verband met bezitsstructuren op het platteland die onze aandacht trekken. Juist hiervoor zijn mooie bronnen aanwezig om een boom over op te zetten.

Doordat deze economische ontwikkelingen in hoge mate worden bepaald op een regionaal niveau, en dat brengt ons bij het tweede punt, zal vervolgens aandacht worden besteed aan die gevolgen van bezitsstructuren, inzonderheid op de hoeveelheid beschikbare pachtgrond. Terwijl uit een aantal basiselementen – verpachtingsgraad, bedrijfsgrootte, pacht prijzen – al snel blijkt dat Utrecht (*in casu* het Nedersticht, waar de focus van deze studie ligt) in vergelijking met Holland (*in casu* het Rijnland) en het Gelders rivierengebied toch heel wat verschillen vertoont, zal niet voorbij worden gegaan aan de overeenkomsten. Ten derde zal een kaart worden gepresenteerd van Utrecht waarop de gemiddelde pacht prijs per morgen is gezet, waarbij een uitwerking plaatsvindt per maatschappelijke groep. Dan blijkt op het moment dat de pacht prijzen van alle percelen in het Nedersticht worden verzameld, er een interessant verband blijkt uit de waarde van de grond en de afstand tot het verzorgingscentrum. Daarbinnen blijken niet alle maatschappelijke groepen dezelfde prijs te hebben gevraagd voor een morgen land. Als vierde element wordt in detail gekeken naar de gemeender voor, een juridische figuur die een primaire factor lijkt te zijn geweest bij de vorming (of liever de instandhouding) van grote bedrijven. In Utrecht blijkt een langdurige hardnekkigheid tot het behoud van een soort hoevenstructuur op gebruikersniveau te hebben bestaan, wat niet alleen de vroege vorming van grote bedrijven mede verklaart als wel de continuïteit daarvan. Het vijfde deel van de tekst gaat in op de praktijk van de pacht, waarbij pachtsom, toepacht, vrijgeld (pachter voldoet de lasten), eensgeld (eigenaar voldoet de lasten), grondgebruik en onderhoud aan de orde komen. Achterstanden en kortingen maken het beeld compleet. Deze analyse is nodig om inzicht te verkrijgen in de flexibiliteit van de pacht, de omloopsnelheid van pachten, de verhoudingen tussen eigenaar en pachter en wat dies meer zij. Als zesde zal er een en ander worden gezegd over de sociale positie van pachters waarbij afzonderlijk aandacht wordt besteed aan boerinnen; het optreden van vrouwelijke pachters geeft voldoende aanleiding om het gender-aspect hier te introduceren. Niet alleen zetten vrouwen het bedrijf als weduwe voort, ze waren regelmatig samen met hun man in leven al een pachtverhouding met grondbezitters aangegaan. Opvallend is ook het aantal vrouwen dat niet verhuurde maar zelf boerde. In een zevende deel wordt een overzicht per gerecht gegeven van de omvang van de landbouwbedrijven waarbij ze in categorieën worden ingedeeld. Om te bezien in welke kaders de landbouwers functioneerden is geanalyseerd over welk geografische schaal de bedrijven zich uitstrekten. Het achtste gedeelte van dit hoofdstuk houdt zich bezig met de economische kant van de verpachting waarbij inzicht zal worden verkregen in de pacht, de betalingen, de achterstanden en kortingen. Tenslotte zal een aantal casestudies worden gepresenteerd op het niveau van afzonderlijke boerderijen, die als model kunnen gelden voor bedrijfsvoering en grondgebruik.

³¹⁶³ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 421 en Van Bavel, *Transitie*, p. 475.

Gewapend met de conclusies van deze onderdelen zullen we gecombineerd met de inzichten over bevolking en tienden in staat zijn een beeld te vormen van de sociaal-economische kenmerken van het gebied tussen Utrecht en Bodegraven in de late middeleeuwen.

11.2 Stand van kennis en vraagstelling

Bij de nu volgende bespreking van de relevante literatuur zal de nadruk worden gelegd op de pacht en bedrijfsvoering. Dit overzicht is dus geen evaluatie van die literatuur in brede zin. Wel is belangrijk om de tweedeling die in de literatuur zichtbaar is aan de orde te stellen. Ik zou willen zeggen dat een keerpunt in de behandeling van de pacht het transitie-debat is geweest dat aanvankelijk Nederland oversloeg maar sinds de bundel “From peasants to farmers” veel aangrijpingspunten voor nader onderzoek heeft geboden en de pacht en de discussie erover een heel andere inhoud heeft gegeven.

Waar staat het onderzoek momenteel

De belangrijkste in druk gegeven werken waarin een en ander over de sociaal-economische geschiedenis kan worden gevonden zijn de jaarboeken van Burman. Op basis van de zgn. raadsdagelijkse boeken van de stad Utrecht heeft hij per jaar een nog steeds leeswaardige werken samengesteld. Ze vormen een nuttige ingang op het uitgebreide voor 99% onuitgegeven middeleeuwse archief van de stad Utrecht. Het historisch onderzoek kan ook niet zonder de werken van Muller. Hij heeft in meerdere artikelen en bronnenuitgaven veel materiaal verzameld waaruit sociaal-economisch onderzoek moet putten. Het zijn echter merendeels uitgaven van oude registers die geen reeksen vormen en meer op bepaalde momenten in de middeleeuwen vergelijkingsmateriaal bieden en hier en daar kleine kijkjes in de landbouweconomie geven. Muller zelf heeft geen betoog over pachten nagelaten. De eerste die dat deed was Tenhaeff die zich decennia met de uitgave van fabrieksrekeningen van de Dom heeft beziggehouden (een “eindeloze herhaling van ingewikkelde cijferreeksen”) en al in 1926 over verpachting publiceerde.³¹⁶⁴ Met als doel bouwstenen te leveren voor de bouwgeschiedenis verwonderde hij zich over de immer dalende inkomsten van de fabriek in de periode 1395-1507. Hij onderzocht het materiaal op risico van slecht beheer, risico van oorlog en risico van muntdevaluatie, waaraan hij in deze aflopende volgorde belang toekende.³¹⁶⁵ Inmiddels hebben we natuurlijk veel meer kennis over de middeleeuwen en is duidelijk dat die door hem bestudeerde vijftiende eeuw een periode van forse contractie is geweest in het Nedersticht.³¹⁶⁶

Een meer wetenschappelijke benadering van de pacht werd in 1955 door Jansen te boek gesteld. Hij ging kort in op de oorsprong van de tijdpacht en beschreef deze als een oorzaak van de ontbinding van het hofstelsel. De praktijk van de pacht in de Meijerij verschilt nogal van die in het Sticht: het Kempisch stalrecht (beide partijen brachten de helft van het vee in en verdeelden de opbrengst) en het Kempisch hoefrecht (met bepalingen die tegen uitputting van de grond waren geformuleerd) kennen geen directe pendanten.³¹⁶⁷ Dat de tijdpacht pas in de dertiende/veertiende eeuw vastere voet aan de grond krijgt lijkt echter wel een algemene trend te zijn. Ook is er een overeenkomst met de omvang van de bedrijven waarvan Jansen stelt dat de grote bedrijven een goede financiële positie hadden en de lasten goed konden dragen. Kapitaalintensief waren die bedrijven wel waarbij de rol van stedelijk kapitaal uit 's-Hertogenbosch aanzienlijk moet zijn geweest. Interessant is de constatering dat er lang niet altijd sprake was van een heer versus boer verhouding en over het algemeen stond de onderste laag van verpachters nabij de bovenste laag van de pachters op de sociale ladder. In overeenstemming met wat nu bekend is over het noordelijker gelegen Gelders rivierengebied was de mobiliteit van de pacht groot: hoewel de bedrijven dus groot waren werden de contracten meestal niet verlengd. Sociaal-economische factoren waren dan ook van meer gewicht dan juridische. Zoals we verderop zullen zien nam Utrecht een andere positie in.

Na het boek van Jansen was het in Nederland lang stil op dit terrein. Van der Woude deed in zijn omvangrijke meesterlijke dissertatie “Het Noorderkwartier” een succesvolle poging om de seculaire bewegingen van expansie en contractie tussen 1500 en 1815 aan te tonen, waarbij duidelijk de contractiefase tussen 1650 en 1680 zich manifesteert.³¹⁶⁸ Om de problemen in de agrarische sector te laten zien maakte hij gebruik van de pachtprizen.³¹⁶⁹ Ofschoon hij opperde dat de waarde van landbouwgrond zou blijken uit zowel de koopprijzen als de pachtprizen en dat ze verschillend reageren op bijvoorbeeld belasting en waterstaatslasten vond gaf hij toch de voorkeur aan jaarlijkse gegevens in plaats van momentopnames. Liever dus een curve dan wat losse punten op onregelmatige afstand, zo verwoordde hij zijn keuze, benevens de opmerking dat het meer werk zou zijn geweest.³¹⁷⁰ Hier zit een belangrijke koppeling met eensgeld en vrijgeld, namelijk wie de lasten voldoet: de eigenaar (eensgeld) of de pachter (vrijgeld). Als de eigenaar de lasten afdraagt zal hij deze doorrekenen in de pacht waardoor er een opwaartse druk op de pachtprijs

³¹⁶⁴ Tenhaeff, ‘Risico van kerkelijk klein-grondbezit’, p. 189.

³¹⁶⁵ Tenhaeff, ‘Risico van kerkelijk klein-grondbezit’, p. 193 en 215.

³¹⁶⁶ Het lot van bronnenedities lijkt te zijn dat het benutten van door noeste arbeid van pioniers toegankelijk gemaakt materiaal een lange tijd op zich laat wachten. Zo was Vroom in 1981 de eerste die de reeksen van Tenhaeff uit 1946 intensief benutte. Evenzo zitten er in de edities van Muller veel gegevens over de sociaaleconomische geschiedenis die nauwelijks benut zijn.

³¹⁶⁷ Jansen, *Landbouwpacht*, p. 103.

³¹⁶⁸ Van der Woude, ‘Contractiefase’, p. 339 en 352 voor de rol van bezitsverhoudingen.

³¹⁶⁹ Vandenbroeke, ‘Boekbespreking Noorderkwartier’, p. 475-477.

³¹⁷⁰ Van der Woude, *Noorderkwartier*, p. 527-529.

ontstaat. Volgens Van der Woude is de bruto-pachtprijs minder flexibel dan de verkoopprijs van de grond omdat de lasten een vrij stabiel deel van de prijs zouden zijn. De schommelingen zouden dan met name in pachten tegen vrijgeld zichtbaar zijn. De koopprijs zal echter een neerwaartse druk ondergaan als gevolg van hoge lasten. De koopprijs zou in het algemeen conjunctuurgevoeliger zijn dan de pachtprijs. Omdat Van der Woude zelf geen koopprijzen verzamelde, ontbreekt echt bewijs daarvoor.

Ik heb hier op basis van archivalia voor zover het Utrecht betreft een aantal andere inzichten opgedaan. Allereerst werden de lasten op basis van de oppervlakte berekend en is er in mijn optiek geen sprake van hoge versus lage lasten. Relatief waren de lasten gelijk. Wel zien we in Grafiek 11-11 in de loop van de tijd oplopende waterstaatslasten, maar dan ook weer morgen-morgens-gelijk. Ten tweede was het in het Nedersticht gebruikelijk dat bij eensgeld de pachter weliswaar opdraaide voor de lasten maar daar zat een maximum aan van 1 boddrager per morgen. Aanvankelijk bestond dit maximum niet, dat kwam met name in zwang nadat de grote waterstaatkundige werken als Lange Vliet en Bijleveld waren aangelegd. Over het algemeen was het echter zo dat uitgaven boven die boddrager per morgen bij de eigenaar van de grond in mindering mochten worden gebracht.³¹⁷¹

Van der Woude stelt vervolgens correct dat de flexibiliteit van eensgeld weer kan toenemen als de eigenaar in slechte tijden een groter deel van de lasten voor zijn rekening neemt om continuïteit van exploitatie en zorg voor zijn land te garanderen. Dat is volkomen juist, die bezorgdheid en ingreep dan, want voor zover het de lasten betreft kwamen de grote werken sowieso al voor rekening van de verpachter. Ik zal daarvan verderop ettelijke voorbeelden aandragen.

De pacht was inderdaad een flexibel instrument waarmee schokken konden worden opgevangen, zoals Van der Woude stelde.³¹⁷² Doordat lasten als die voor de waterstaat en belastingen vastleggen, en hierover niet bepaald een onderhandelingspositie bestond, had alleen de pachtprijs een zekere elasticiteit. Hij liet duidelijk zien dat een vrij lange periode na een crisis, de pachten laag werden gehouden, beter gezegd dat de stijging van pachtprijzen minder was dan de stijging van de prijzen. Dit was nodig om een goede bodem onder het herstel te leggen. Op basis van het Utrechtse materiaal neig ik in dit opzicht meer naar de opvattingen van Hoppenbrouwers dan die van Thoen.³¹⁷³

Tot de stimulerende onderzoeken uit Wageningen behoorde ook het proefschrift van Faber.³¹⁷⁴ Hij stelde dat de waarde van de grond van meerdere factoren afhangt, zoals de ligging, de omvang en de hoogte van de lasten. Het prijsverloop zou dus moeilijk vergelijkbaar zijn en beter per stuk grond bekeken worden. Dan nog is het lastig omdat allerlei voorwaarden in pachtbrieven niet eenvoudig in geldelijke equivalenten kunnen worden omgezet. We zullen dit zelf ook laten zien op basis van het Utrechtse materiaal. Meer dan een globale indruk kon Faber niet bieden en op basis van in zijn ogen gebrekkige materiaal komen de curves aardig overeen met die van agrarische producten.³¹⁷⁵ Terwijl zijn betoog over de pachten twee pagina's lang is wordt er uitgebreid over belasting gesproken.

Het proefschrift van Baars gaat over de zeventiende tot negentiende eeuw en bevat een aantal algemeen geldige observaties die we in onze eigen studie nog zullen tegenkomen.³¹⁷⁶ Allereerst de constatering van Baars dat de pachtprijzen een grote spreiding vertonen. De spreiding werd volgens Baars "onder andere veroorzaakt door verschillen in bodemvruchtbaarheid". Andere factoren blijven helaas onbesproken.³¹⁷⁷ Ten tweede dat in tijden van crisis een aangevraagde pachtverlaging regelmatig werd gehonoreerd.³¹⁷⁸ Ten derde de bevinding dat de pachtprijzen een beperkte overeenkomst vertonen met de verkoopprijzen van grond zij het dat de laatste meer fluctueren.³¹⁷⁹ De vierde conclusie (in casu stelling nr. 8) is dat men tussen ca. 1700 en 1750 geleidelijk van vrijgeld naar eensgeld overstapte als gevolg van de slechte omstandigheden voor de landbouw. Als vijfde observatie blijkt fraai uit een grafiek dat landpachten tegen vrijgeld beduidend lager liggen dan die tegen eensgeld; de lasten waren hier immers voor rekening van de pachter en dat werd logischerwijs in mindering gebracht op de bruto pacht. Hierbij nogmaals de kanttekening dat voor ons onderzoek, dat zich uitstrekt over een veel eerdere periode, juist de ongelden m.b.t. de waterstaat beduidend minder waren en derhalve ook het verschil tussen beide prijzen. Het kosten-batenmodel voor een bedrijf van 55 morgen groot dat Baars overigens fenomenaal concipieerde is helaas niet reproduceerbaar voor de middeleeuwen. Overigens geldt ook voor dat model dat nominale prijzen eraan ten grondslag liggen en daadwerkelijk betaalde prijzen niet, als gevolg van ontbrekende gegevens.³¹⁸⁰

³¹⁷¹ Zie verderop, p. 59. Bijvoorbeeld HUA, Oudmunster, inv nr 1117-1 (24-02-1439): *Voert sijnt vorwaerden dat ic Jan voergenoemt dit voers. lant houden sel van allen onraet ende oncost die op dese voers. lande comen sellen van elken mergen tot enen ouden boddrager toe, ende wat daer en boven wt geset wert, dat selmen mi ofcorten vanden voers pacht sonder argelist.*

³¹⁷² Van der Woude, 'Long-term movement', p. 181; dez., 'Winstgevendheid', p. 336.

³¹⁷³ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 446 en 656. Hoppenbrouwers zag geen bewijs van grondheerlijke inkomstenpolitiek en zag de pacht als een economisch instrument. Thoen zou het meer een politiek karakter geven door te stellen dat pachtsom door de noden van eigenaars wordt bepaald. Ik zie de pacht ook als een wederzijdse overeenkomst.

³¹⁷⁴ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, p. 133-134, 215-220, 574-575.

³¹⁷⁵ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, p. 134.

³¹⁷⁶ Baars, *Beijerlanden*, p. 210 als laatste zinnen: Van weinig gebieden zijn zoveel gegevens voorhanden over het grondgebruik als van de Beijerlanden. Verwacht kan worden, dat in het algemeen het opstellen van bedrijfsbegrotingen moeilijk en soms onmogelijk zal zijn. Er zijn echter van veel gebieden wel gegevens te vinden over de geldopbrengst van de tienden waaruit de opbrengst van de marktbaar gewassen kan worden afgeleid. Daar de baten van de veehouderij en de kosten van het bedrijf weinig veranderden, geven de opbrengsten van de marktbaar gewassen reeds een indruk van het verloop van het rendement. Wanneer tevens nog gegevens over de frequentie van voorkomen van pacht-schulden kunnen worden opgespoord, kan globaal worden vastgesteld bij welke opbrengsten het landbouwbedrijf rendabel of onrendabel was.

³¹⁷⁷ Baars, *Beijerlanden*, p. 114.

³¹⁷⁸ Aldaar, p. 117.

³¹⁷⁹ Aldaar, p. 114.

³¹⁸⁰ Aldaar, p. 199-200. Ik durf de gegevens van Baars op p. 89 niet goed te gebruiken, niet omdat deze onbetrouwbaar zouden zijn, wel omdat

Pachtprijzen

Met betrekking tot pachtprijzen is er in de Noordelijke Nederlanden nog steeds weinig materiaal beschikbaar. Voor Holland wordt nog steeds voornamelijk verwezen naar het werk van Kuys en Schoenmaker dat een periode bestrijkt van 1500-1650. Onder het handjevol gemeenschappelijke problemen schaar ik het gebrek aan pachtreeksen van particulieren, waaraan ook het Utrechtse materiaal lijdt, zeker voor de periode die ons onderzoek bestrijkt.³¹⁸¹ Hun pachtreeksen zijn vervaardigd op basis van rekeningen en pachtboeken waarbij ze een aantal criteria hebben vastgesteld waaraan een pachtgoed moest voldoen om zinvol te kunnen worden gevolgd in de tijd. Met betrekking tot die tijd het volgende. Aangezien het jaarlijks volgen van een pachtgoed enorm veel werk was hebben ze in plaats van weinig pachtgoederen over vele jaren gekozen voor veel pachtgoederen om de tien jaar: op deze manier verkregen ze tussen 1500-1650 zestien peiljaren die 680 pachtgoederen bevatten en 3400 Rijnlandse morgen besloegen.³¹⁸² Gemiddeld dan, want de som der pachtprijzen moest per peiljaar worden gedeeld door de oppervlakte om de prijs per morgen te verkrijgen. Deze keus om toch een beeld te krijgen zonder al te veel capriolen uit te halen is verdedigbaar en ook door ons zelf gebruikt, puur echter om een eerste indruk te vangen van de pachtprijsontwikkeling: voor een gedetailleerd beeld is de resolutie van dergelijke data te laag.

Met betrekking tot de criteria het volgende. Dat de oppervlakte bekend moet zijn en liefst niet wijzigen is meestal niet zo'n probleem, hoewel opvallend vaak een wijziging plaatsvindt nadat het land is opgemeten, bijvoorbeeld na een dispuut over de hoogte van de pacht.

Kuys en Schoenmakers vermelden ook dat de pachtvorm en pachtprijs, uitgedrukt in specie, bekend moeten zijn. Dat levert doorgaans geen problemen op; het grondgebruik en dan met name of het om grasland of bouwland ging is meer een probleem, zowel bij hun data als bij onze gegevens. Omdat ook de pachtbrieven daarover zwijgzaam zijn was het ook nauwelijks mogelijk deze lacunes te vullen. De stelling dat pas vanaf de zestiende eeuw wat meer gegevens over grondgebruik staan vermeld kan ik beamen.³¹⁸³ Het splitsen van pachtgoederen komt regelmatig voor; voor Holland hebben Kuys en Schoenmakers dan twee nieuwe pachtgoederen gedefinieerd.³¹⁸⁴ Dat is inderdaad juist, alleen al omdat de prijzen na splitsing opgeteld veelal hoger zijn dan de eerdere prijs. Verder constateerden ze dat tussen 1500 en 1650 de pachtprijzen nominaal verdereenvoudigden, waarbij tussen 1570 en 1580 een scherpe daling aangetoond kon worden. In die periode was een groot deel van de landbouwgrond buiten gebruik. Tijdens deze crisis werden de pachttermijnen korter en werd er veel in natura betaald.³¹⁸⁵ De stijging van de pachtprijzen vlakke na 1600 af en kabbelde in een rustiger tempo door tot 1650. De sterkste stijgingen konden in de periode 1540-1570 en 1580-1600 worden geregistreerd terwijl een mindere stijging tussen 1500-1540 en 1600-1650 door hen werd aangetoond. Al met al bleef slechts een periode van daling en dat was de tijd van de Opstand. Met betrekking tot maatschappelijke groepen hebben Kuys en Schoenmakers weinig onderzoek gedaan, hoewel duidelijk uit hun gegevens bleek dat gasthuizen en kerkfabrieken hogere pachten vroegen gezien grote afhankelijkheid van die inkomsten om de instelling draaiende te houden.³¹⁸⁶ Tevens constateerden ze prijsverschillen tussen grasland en akkerland. In meeste peiljaren lag de pachtprijs van grasland boven die van akkerland. Bij de Abdij van Rijsburg gingen ze echter ongeveer gelijk op, terwijl elders grote verschillen bij verpachters zichtbaar werden. Ook als de oppervlakte in categorieën wordt verdeeld verschilt de pacht nogal per verpachter. In het algemeen was de prijs per morgen van kleine pachtgoederen hoger! Soms zat er wel 50% verschil in de prijs per morgen tussen percelen < 2 morgen versus > 10 morgen.³¹⁸⁷ De aangehaalde 1300% stijging in 150 jaar moet natuurlijk genuanceerd worden, waarbij voornamelijk moet worden bepaald wat die stijging nu eigenlijk betekende.³¹⁸⁸ Monetair invloeden kunnen worden verwijderd door de pachtprijzen af te zetten tegen andere prijzen, waarbij de onderzoekers tarwe, erwten en boter selecteerden. Een reële pachtprijs dus, wat leidde tot een aantal staafdiagrammen waarin de pachtprijs per morgen werd uitgedrukt in zakken tarwe, zakken erwten en kwart vaten boter. Dit leidde tot de volgende periodisering:

- 1500-1530: daling van de pacht t.o.v. de genoemde producten
- 1530-1570: stijging van de pacht: nominale pachtprijs stijgt meer dan de prijs van de genoemde producten
- 1570-1590: relatieve daling van de pacht
- 1530-1570 en 1590-1620: stijging: nominale pachtprijs stijgt meer dan producten
- Na 1630: relatieve daling van de pacht

de geschiedenis van de Beijerland een geheel andere is en een laat 16^e-eeuwse bedijking een heel ander beeld vertoont dan een 11^e-eeuwse ontginning. Qua overeenkomsten valt trouwens wel op dat waar de graaf van Egmond als ontginning optrad en een groot deel van de grond bezat, dit in het studiegebied ook lijkt te zijn gebeurd in vroeger tijden, getuige het bezitsaandeel van juist de ministerialen die evident aan elkaar verwant waren. Zie voor dit fenomeen Buitelaar, *Ministerialiteit*, waar de rol van de ministerialen uitstekend wordt besproken maar weinig aandacht is voor het exacte bezit in de *copen* en of dat bezit uit de initiële fase dateert

³¹⁸¹ Kuys en Schoenmakers, *Landpachten*, p. 11.

³¹⁸² Aldaar, p. 31.

³¹⁸³ Aldaar, p. 14.

³¹⁸⁴ Aldaar, p. 18.

³¹⁸⁵ Aldaar, p. 36 n. 47 o.b.v. Posthumus. Voor de geïndexeerde pachtprijzen zie grafiek III achterin hun werk.

³¹⁸⁶ Aldaar, p. 38.

³¹⁸⁷ Aldaar, p. 39.

³¹⁸⁸ Aldaar, *Landpachten*, p. 41.

De kritiek van Van Bavel op deze beperkte boodschappenmand is niet geheel onterecht maar het beeld dat uit de gegevens naar voren komt is m.i. voldoende duidelijk.³¹⁸⁹ Vervangen door betere reeksen is hun werk uiteindelijk nog steeds niet na 35 jaar.

Niet lang na Van der Woude's werken verscheen een boeiend artikel van Daelemans met de titel "Pachten en welvaart op het platteland van Belgisch Brabant (vijftiende-achttiende eeuw)", een artikel dat op merkwaardige wijze niet in de werken van Van Bavel en Hoppenbrouwers figureert.³¹⁹⁰ En dat is even opvallend als spijtig omdat Daelemans in 1986 al een lans brak voor het brede gebruik van pachtprizen. De pachtprizen kenden immers een verband met het algemene niveau van productie en waren een goede indicatie van de intensiteit van grondgebruik. Niet in de laatste plaats wees hij op het sociaal belang van de pacht, was het immers de voornaamste inkomstenbron van bezitters en zwaarste last voor de gebruikers. Hij maakte verder enige kanttekeningen bij het enthousiasme van Van der Woude, die we dan ook graag ter harte nemen. Tevens maakte Daelemans het verschil tussen nominale prijs, actuele prijs en reële prijs inzichtelijk waarbij hij deflatie toepaste met behulp van rogge en daglonen. De resultaten plote hij op perioden van expansie en contractie, concludeerde dat de sociale ongelijkheid toenam en berekende en passant de pachtdruk van de toenmalige boer. Naar mijn bescheiden mening in al zijn beknoptheid van vijftien pagina's een briljant artikel waarin hij reeds oog had voor de regionaal gedifferentieerde ontwikkeling van de conjunctuur.

Deze thematiek kwam eigenlijk later tot ontplooiing als uitvloeisel van het langdurige debat over de Brenner-these.

Het is hier niet de plaats om dat debat te volgen.³¹⁹¹ Wel is het van belang een aantal onderwerpen te belichten die de bedrijfsvoering en de pacht raken. Het debat over de hypothesen van Brenner, of iemand nu voor of tegen is, bleek namelijk een uitstekende basis te zijn voor verder onderzoek en zeker het ontbreken van de Nederlanden in het debat heeft pennen in beroering gebracht. We kunnen het debat wel de aanzet noemen van de nieuwe kijk op de transitie waarbij de pacht een prominente rol speelt. Te onzent was Hoppenbrouwers de eerste die een aantal elementen uit het debat aan een onderzoek onderwierp, daarin korte tijd gevolgd door Van Bavel. Omwille van de duidelijkheid beperken we ons in dit hoofdstuk tot hoofdlijnen die de praktijk van verpachting en bedrijfsvoering raken.

De studie van Hoppenbrouwers over het Land van Heusden ging in op een aantal belangrijke aspecten van de pacht.

1. de grote maatschappelijke verspreiding van de tijdspacht; 2. de rol van de tijdspacht in de 'inkomstenpolitiek' van de traditionele grondheren en 3. de potentiële spilfunctie van de tijdspacht in de economie van de boerenhuishoudens

Met name het laatste element, een door Chayanov gesignaleerd verschijnsel dat de tijdspacht het meest geschikte instrument is om wrijving tussen de omvang van het bedrijf en de omvang van het gezin weg te nemen.³¹⁹²

Terwijl Hoppenbrouwers dit in het Land van Heusden kan relateren aan het grondbezit van veel boeren die incidenteel bij pachten dienden we dit in ons studiegebied anders aan te pakken. Zoals nog uit de doeken wordt gedaan was er nauwelijks eigen grondbezit van *peasants*. Chayanov's bevindingen zijn echter wel geldig in die zin dat de hoeveelheid pachtgrond fluctueerde al naar gelang het gezin wijzigde, ofschoon dat niet altijd aantoonbaar is en dus wat mij betreft ook commerciële redenen aan dergelijke keuzes ten grondslag kunnen liggen. Overigens trof Hoppenbrouwers op basis van domeinrekeningen een gemiddelde pachtduur van 14 jaar aan, wat nauwelijks een "chayanoviaans pachtmotief" genoemd kan worden zoals hij zelf al aangeeft.³¹⁹³

Een ander belangrijk element in Hoppenbrouwers betoog is het voorkomen van pachterscollectieven. De helft van de door hem bestudeerde kavels bleken namelijk in handen van meer dan één pachter te zijn.³¹⁹⁴ Dat het een belangrijk element van de middeleeuwse tijdspacht was geloof ik zonder meer; dat we het in Utrecht veel minder tegenkomen mag niet onvermeld blijven. In Engeland zijn collectieven al in de dertiende eeuw geattesteerd.³¹⁹⁵

Het samen optrekken in een pachtverhouding – waarbij ik voorzichtig wil zijn met een marxistisch pachter versus eigenaar contrast – had ontgezeglijk voordelen. Het ging dan met name om de gedeelde lasten om een bedrijf op te starten of te runnen alsmede de mogelijkheid om een gebruiksdeel te krijgen in interessante grond, die bijvoorbeeld in zijn volle omvang onbereikbaar zou zijn gebleven. Dat collectieven een betere onderhandelingspositie zouden hebben gehad kan ik niet goed beoordelen op basis van de bronnen die er zijn. Ik zie het bijvoorbeeld niet terug in een neerwaartse druk op de pachtprijs.³¹⁹⁶ Wel is de beschikbaarheid van land voor minder kapitaalcrachtige pachters ongetwijfeld katalyserend geweest voor de dynamiek in de pachtmarkt.

Een doorwrochte studie over laatmiddeleeuwse pachten werd door Van Bavel geleverd met zijn studie over de abdij van Mariënweerd.³¹⁹⁷ Dit belangwekkende werk lijkt over een enkele abdij te gaan maar ademt doorheen grote delen van de in "Transitie en Continuïteit" doorgevoerde thematiek, waarbij vooral de paragrafen over de grote pachtbedrijven en de sociaal-economische gevolgen daarvan al stevig preluderen op "Manors and markets". Als we daar met de stofkam doorheen lopen draait de thematiek met betrekking tot de pacht om de volgende elementen, die we onder de verzameling bouwstenen scharen waarmee onze case study voor Utrecht wordt geschraagd. Zowel de opkomst als de

³¹⁸⁹ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 321.

³¹⁹⁰ Noch in Van Bavel's *Mariënweerd*, noch in *Transitie* en evenmin in *Manors and markets*. Ook Hoppenbrouwers, *Middeleeuwse samenleving* heeft dit artikel niet geraadpleegd.

³¹⁹¹ Zie het overzicht bij Curtis, 'Trends'.

³¹⁹² Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 422 en 432.

³¹⁹³ Aldaar, p. 425.

³¹⁹⁴ Aldaar, p. 427;

³¹⁹⁵ Whittle, 'Leasehold tenure'.

³¹⁹⁶ Vgl. Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 428.

³¹⁹⁷ Van Bavel, *Mariënweerd*.

intensiteit van de termijnpacht kent grote regionale verschillen. In de literatuur worden daarvoor verschillende oorzaken aangedragen die door Van Bavel in veel gevallen worden ontzenuwd als vermeend doorslaggevend. Wel doorslaggevend waren het verval van de domaniale organisatie, de beter geformuleerde bezitsrechten op de grond en de beschikbaarheid van kapitaal. In gebieden met een domaniaal verleden kwam de tijdpacht laat op en zette zich krachtig door. In gebieden met *peasant* bezit ontstond de tijdpacht al vroeg en was er weinig ontwikkeling, tenzij met name onder invloed van verstedelijking en een wijzigende bezitsstructuur wel een hoge verpachtingsgraad ontstond.³¹⁹⁸

Tijdpacht

De regionale introductie van de tijdpacht is nogal verschillend. De opkomst wordt door Van Bavel geplaatst tegen de achtergrond van het kwijnende domaniale stelsel. Deze conclusie lijkt me juist en is ook van toepassing in het studiegebied. Het proces dat hieraan ten grondslag ligt, de timing ervan alsmede de uitwerking ervan verdienen onze bijzondere aandacht. Zonder een ideologisch positie in het lange tijd gevoerde transitie-debat te willen innemen is een kernpunt van Brenner, dat door Van Bavel is uitgewerkt, van groot belang voor ons betoog.³¹⁹⁹ In hoeverre de heren toegang hadden tot het surplus werd al in een eerder hoofdstuk uit de doeken gedaan. Dit heeft de bandbreedte bepaald voor de mate waarin de boeren toegang hadden tot de productiemiddelen. Als er in een gebied grootgrondbezitters waren met een aanzienlijk aandeel in het grondbezit, kromp de hoeveelheid grond die voor de boeren beschikbaar was. Er zou dan een concurrentiestrijd ontstaan om de pachtgrond. Pachters zouden om het hoofd boven water te houden efficiënter moeten gaan werken, gaan specialiseren en voor de markt produceren. Verpachters zouden ook meer keuze hebben, met de hoogstbiedende pachter kunnen contracteren en investeringen hunnerzijds kunnen terugverdienen. Het resultaat was dan de opkomst van grote bedrijven die met loonarbeid werden uitgebaat. Daartegenover stonden dan de kleine boeren, die het hoofd moesten bieden aan versnippering en de naderende grenzen aan de intensivering. Groei versus stagnatie. Veel elementen van deze theorie komen pregnant naar voren in ons studiegebied, maar zoals Van Bavel al aangaf moeten alle componenten van dit model getoetst worden.

De grote belangrijke sociaal-economische studies van de laatste 30 jaar bevatten opvallend genoeg geen gegevens over landpacht.³²⁰⁰ Er zijn me al helemaal geen studies bekend waar tienden en pachten complementair worden gebruikt terwijl dit toch als een desideratum wordt gezien voor een scherper beeld van de rurale economie. Van Zanden zag dit niet als veelbelovende weg, Van der Woude echter wel. Twee behoorlijk uiteenlopende meningen waarbij mijn eigen mening is dat dit wel degelijk een succesvolle bijdrage levert aan onze kennis van de rurale economie.

Langere reeksen en meer detail

Afgezien van dit alles blijkt uit bovenstaand overzicht dat wat er op het gebied van landpacht bestudeerd is, dat seriële gegevens van vóór het jaar 1500 vrijwel ontbreken. Deze studie zal twee eeuwen toevoegen aan wat er tot nu toe bekend is, alsmede de periode 1500-1600 includeren omwille van vergelijkbaarheid. Dat ook met betrekking tot dit onderwerp hierdoor meer een bronnenstudie dan een literatuurstudie is ontstaan ligt daarmee voor de hand.

Een ander facet dat ik aan de orde wil stellen is de stand van zaken met betrekking tot het afzonderlijke bedrijf. De meeste gegevens over de pachten betreffen optelsommen en gemiddelden. Voor een eerste indruk is dat prima; we zullen dit hoofdstuk ook openen met zo'n hoofdlijn. Moet echter worden doorgedrongen tot de primaire eenheid van de rurale economie dan moet er toch veel meer aandacht worden besteed aan het huishouden en het bedrijf. Het is om die reden dat de demografische ontwikkelingen zo in detail zijn bestudeerd. Studies over deze fundamentele eenheden van de rurale economie zijn schaars.

Aan de hand van pachtreeksen kan op lange termijn een beeld worden verkregen van de rentabiliteit. Op korte termijn is dat veel moeilijker doordat we zullen zien dat in bepaalde perioden de achterstanden zo konden oplopen dat er weinig terecht kwam van een verhoging van de pacht prijs. Het is immers niet zo dat een boer altijd moedwillig verzuimt te betalen en meestal zal het noodgedwongen zijn geweest. De meeste verzuimjaren zijn 'generiek' en een structureel regionaal gecoördineerd verzet tegen pachtbetalingen is geenszins aan de orde. Om de afwijking op bedrijfsniveau te kunnen bepalen is ook veel aandacht besteed aan totalen over grote hoeveelheden grond. Juist de schakelingen tussen micro- en mesoniveau verschaffen scherper inzicht in de materie.

11.3 Enkele hoofdlijnen

Om de gedachten te bepalen wordt in de nu volgende paragraaf een schets gegeven van de belangrijkste elementen die verderop worden uitgewerkt. Dit is enkel bedoeld om een raamwerk op regionaal niveau te geven. Op basis van deze elementen blijkt al snel de bijzondere positie van Utrecht. De fundamentele die hier aan de orde komen zijn de prijzen, verpachtingsgraad van land, het verloop van de pacht prijzen, de rentabiliteit en de bedrijfsgrootte. Op het niveau van

³¹⁹⁸ Van Bavel, *Transitie*, p. 657; Van Bavel, 'Emergence and growth', p. 194, 198, 204. Van Bavel, *Manors and markets*, p. 173-175.

³¹⁹⁹ Brenner, 'Agrarian roots', p. 17, 87-91, 97-103. Overigens wordt het oorspronkelijke debat al lang niet meer als debat gevoerd. De stellingen hebben zonneklaar wel inspirerend gewerkt op kwantiteit en kwaliteit van onderzoek, waarbij ik niet nalaat er nogmaals op te wijzen dat er in Utrecht geen enkele vooruitgang te bespeuren is geweest.

³²⁰⁰ De Boer gebruikte wel tiendreeksen en geen pachtreeksen. Jansen in Limburg ook geen pachten. Noordegraaf maakte sporadisch gebruik van de door Kuys en Schoenmaker verzamelde gegevens. Dat was trouwens niet opvallend omdat ze de opdracht hiertoe aanvaardden ter ondersteuning van Van Nierops en Noordegraafs proefschriften. Als buitenpromovendus heb ik natuurlijk alles alleen moeten doen en me moeten beperken tot wat mogelijk was binnen de beperkt beschikbare tijd en tegelijk relevant genoeg was om conclusies te kunnen trekken.

de afzonderlijke gerechten wordt deze schets verder ingekleurd en tenslotte wordt een flink aantal casestudies gepresenteerd op het niveau van afzonderlijke boerderijen, die als model kunnen gelden voor bedrijfsvoering en grondgebruik.

11.3.1 Gefragmenteerd bezit en geaccumuleerde pachtgrond

De Utrechtse gegevens geven een opvallend beeld van de structuren op het platteland als we die vergelijken met elders, voor zover deze onderwerp van studie zijn geweest. Kijkend naar het grondbezit zagen we een sterke positie van de ridderschap en een zeer sterke positie van de kerkelijke instellingen. Het bezit in de dode hand was enorm en had geleid tot protest en maatregelen. Niet dat die laatste effectief waren, wel gaven ze aan dat de lage mobiliteit van land al in de vroege vijftiende eeuw een probleem vormde. Deze beide factoren hebben echter wel gezorgd voor een potentieel grote markt voor pachtgrond. Daartegenover stond een groot verlies aan eigendom van de boeren die dan ook in de meeste gevallen zelf geen grond meer bezaten en alleen nog in pacht hielden. Kenmerkend voor die ontwikkeling was dat boeren de kleine stukken land die ze nog hadden uiteindelijk moesten verkopen, zodat er op de kopersmarkt vele stukjes land waren, vaak niet meer dan enkele morgens groot. De nieuwe kopers waren vaak investeerders en stedelingen uit Utrecht die verspreid over het Nedersticht stukken land hadden en dit verpachtten aan de weinig overgebleven boeren.

Wat al snel uit de verhoudingen tussen beide duidelijk wordt is de enorme discrepantie tussen het aantal eigenaren en gebruikers van de grond. Er heeft aan de zijde van eigenaren een grote versnippering van het bezit plaatsgevonden, terwijl aan de andere kant op het niveau van de gebruiker een consolidatie optrad. Dat deze twee bewegingen niet alleen tegengesteld waren maar elkaar ook nog eens versterkten heeft geleid tot de specifieke kenmerken in dit gebied: grootgrondbezit van de vele kerkelijke instellingen en ridderschap en een laag percentage eigenerfde boeren.

Voor het hele studiegebied ziet dat beeld er als volgt uit:

Tabel 11-1: Omvang bedrijven in een aantal peiljaren in ruim 20 gerechten in het Nedersticht

Bedrijven	1461	1501	1536	1600	1686
Aantal	413	448	544	542	383
Totale oppervlakte in morgen	8406,26	8726,54	9653,5	9616,91	5286,31
Gemiddelde bedrijfsomvang in morgen	20,35	19,48	17,75	17,74	13,48
Mediaan	13	12	10	10	10

Eigenlijk is dit kleine tabelletje al voldoende om een evident verschil tussen het Nedersticht en andere gebieden te accentueren, althans in zoverre er onderzoek gedaan is naar bedrijfsgrootte. Opvallend is in dit westelijke deel van Utrecht het aandeel van grote bedrijven. Ze zijn echter niet alleen groot, de omvang is ook opvallend constant door de eeuwen heen. De bedrijven worden pas in de zeventiende eeuw wat kleiner onder invloed van het toenemende burenbetzel waarbij dan splitsing kan optreden. Wat nog meer in het oog springt is dat de omvang van de bedrijven al in de vijftiende eeuw zijn beslag had gekregen. Sterker nog: de transitie naar grote bedrijven lijkt al voltooid te zijn in de vijftiende eeuw en blijft lange tijd constant. Dit is een groot contrast met het Gelders rivierengebied waar Van Bavel de opkomst van grote pachthoeven dateert vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw, met een onderbreking in de zestiende eeuw, terwijl na de Opstand de accumulatie verder doorzet.³²⁰¹ Deze vroege opkomst en bestendigheid van grote bedrijven in het Nedersticht is inderdaad een regionaal verschijnsel zoals in de uitgewoven versie van de tabel blijkt:

Tabel 11-2: Gemiddelde bedrijfsomvang in het studiegebied

Gerecht ³²⁰²	1461	1501	1536	1600	1686
De Haar	11,32	16,13	12,79	9,21	10,96
Galecop	14	11,78	8,16	10,16	
Gerverscop en Breudijk	17,38	20,61	20,56	14,56	16,96
Gieltjesdorp	25,63	18,43	18,29	18,29	16
Harmelen, Haanwijk, Bijleveld	15,14		10,71	9,75	10,21
Harmelerwaard	25,83		12,69	11,94	20,3
Kattenbroek			6,96	8,12	9,55
Kockengen	18,79	23,07	28,23		26,51
Laagnieuwkoop	13,3	18,89	15,88	14,21	
Maarssenbroek	12,02	11,59	12,14	10,87	
Oudenrijn en Heicop	15,88	12,13	12,28	11,34	
Papendorp	26,22	47,8	48	48	
Reyerscop	12,21	9,08	9,16	7,21	8,2
Spengen	23,36	30,89	21	16,14	

³²⁰¹ Van Bavel, 'Elements in the transition', p. 197.

³²⁰² Een aantal kleine gerechten is gecombineerd.

Gerecht ³²⁰²	1461	1501	1536	1600	1686
Themaat	15,33	17,62	16,43	15,54	
Veldhuizen	15,47	15,02	14,07	14,66	12,13
Vleuten	21,51	19,91	18,47	16,96	16,47
Zuilen	25,14	25,62	19,31	20,85	

In de gerechten, het niveau waarop we de analyse hebben uitgevoerd, hebben de processen in veel gevallen geleid tot een grote hoeveelheid landgenoten met een laag aantal burenen. De onderstaande tabel is gebaseerd op gegevens uit het oudschildboek van 1536. Een eerdere peildatum is er niet omdat het morgengeld van 1501 alleen de gebruikers geeft en het morgengeld van 1461 alleen de eigenaren. De wetmatigheden zijn echter dezelfde:

Tabel 11-3: de correlatie tussen bezitsfragmentatie en gebruiksaccumulatie (a° 1536)

Anno 1536	Totale oppervlakte	Aantal unieke eigenaren	Aantal pachtcontracten	Gemiddelde omvang pachtcontract	Aantal unieke gebruikers	Gemiddelde bedrijfsgrrootte	Aantal gebruikers met eigen grond	Oppervlakte eigen grond	Gemiddelde eigen grond	Fragmentatie eigenaar-gebruiker	Ratio contracten per eigenaar	Ratio contracten per gebruiker
De Haar	230	21	28	8,22	18	12,78	6	26	4,31	1,17	1,33	1,56
Galecop	539	50	92	5,85	64	8,42	11	80	8	0,78	1,84	1,44
Gerverscop en Breudijk	678	64	85	7,98	33	20,55	15	97	6,44	1,94	1,33	2,58
Gieltesdorp	128	23	27	4,74	6	21,33	3	15	5	3,83	1,17	4,50
Harmelen, Bijleveld, Haanwijk	653	62	93	7,03	59	11,07	19	100	5,24	1,05	1,50	1,58
Harmelenwaard	203	19	30	6,77	16	12,69	4	32	7,88	1,19	1,58	1,88
Kattenbroek	487	74	102	4,77	70	6,96	36	147	4,07	1,06	1,38	1,46
Kockengen	367	46	53	6,92	13	28,23	9	107	11,89	3,54	1,15	4,08
Laagnieuwkoop	270	37	44	6,14	17	15,88	8	46	5,69	2,18	1,19	2,59
Maarssebroek	559	57	84	6,65	45	12,42	6	70	11,67	1,27	1,47	1,87
Oudenrijn en Heicop	885	89	137	6,46	72	12,29	16	106	6,63	1,24	1,54	1,90
Reijerscop	394	42	70	5,63	41	9,61	9	27	30,03	1,02	1,67	1,71
Spengen	420	52	72	5,83	20	21,00	13	197	15,11	2,60	1,38	3,60
Themaat	575	64	85	6,77	35	16,43	4	57	14,13	1,83	1,33	2,43
Veldhuizen	704	61	84	8,38	50	14,08	9	48	5,33	1,22	1,38	1,68
Vleuten Oudmunster	1810	127	233	7,77	97	18,66	19	239	12,58	1,31	1,83	2,40
Zuilen	521	30	47	11,09	27	19,30	5	118	23,61	1,11	1,57	1,74

We benadrukken allereerst nog eens dat de grootte van een perceel weinig zegt over een boerenbedrijf. We zien dat bijvoorbeeld in Spengen maar liefst 52 eigenaren de grond bezaten. Een aantal daarvan bezat meerdere percelen zodat er uiteindelijk 72 kavels waren. Hadden de bezitters in Spengen gemiddeld 8,1 morgen land, een pachtcontract was 5,83 morgen groot. De verhouding tussen eigenaren en gebruikers was hier 2,60 : 1 en zo waren er 3,6 pachtcontracten per gebruiker. Dat leidde tot bedrijven van gemiddeld 21 morgen groot! Precies hetzelfde gaat op voor de vergelijkbare gerechten Gieltesdorp en Kockengen. De correlatie bestaat echter overal, zoals door de kleurstellingen weergegeven.

Tabel 11-4: Verdeling bedrijfsgrrootte (ca. 1450-ca 1700)

Grootte in morgen	1461	1501	1536	1600	1686
< 1	9	4	18	17	9
1-2	11	9	8	19	19
2-3	7	13	12	20	23
3-4	19	8	10	9	14
4-5	9	4	8	16	12
5-10	42	43	56	71	42
10-15	19	26	24	39	30
15-20	20	22	26	30	34
20-25	17	22	18	21	22
25-30	9	13	14	14	7
30-35	16	16	12	7	6
35-40	11	15	12	14	3
40-45	7	5	4	5	10
45-50	6	4	6	5	2
50-100	12	16	17	12	13
> 100	3	1	1	1	1
Omvang in morgen (0,85 hectare)	2720,50	2503,38	2640,38	2592,97	1936,73
Aantal bedrijven	217	221	246	300	247
minder dan 5 morgen	55	38	56	81	77
5-10 morgen	42	43	56	71	42
10-25 morgen	56	70	68	90	86
25-50 morgen	49	53	48	45	28
meer dan 50 morgen	15	17	18	13	14
Aantal bedrijven	217	221	246	300	247
minder dan 5 morgen	55	38	56	81	77
minder dan 10 morgen	97	81	112	152	119
% kleiner dan 10 morgen	45%	37%	46%	51%	48%
Top-3 gebruikers - oppervlakte	535,92	234,50	312,00	287,50	763,25
Top-3 gebruikers - percentage	20%	9%	12%	11%	39%
Mediaan	18	13	14	10	11
Gemiddelde bedrijfsgrrootte	22,86	19,71	19,27	15,91	15,49

houdingen. In Veldhuizen was vrijwel geen burenenbezit en in Spengen was er meer burenenbezit dan elders.

In Spengen zien we echter een veel grotere concentratie van pachtbezit, zodat de bedrijven daar van forse omvang waren geworden. We zullen nog in meer detail naar Spengen kijken en zien dat de vroege zuivelbedrijven een behoorlijke omvang hadden. In Veldhuizen werd het gemengde bedrijf gevoerd en was de bedrijfsstructuur meer zoals die van de oeverwallen.

Om de gegeven gemiddelden nog iets meer te laten spreken is uitgezocht welke verdeling er bestond. Het voert te ver om dat per gerecht te doen en paar grepen uit het materiaal mogen volstaan. De eerste tabel geeft voor de gecombineerde gerechten De Haar, Gerverscop en Breudijk, Gieltesdorp, Kockengen, Reijerscop, Spengen, Veldhuizen en Vleuten (samen ruim 2500 morgen) de verdeling der bedrijven. Het gemiddelde van ongeveer 20 morgen komt nu in een ander perspectief, namelijk – de lagere mediaan wijst daar ook al op – dat er een bepaald patroon aan ten grondslag ligt. De meeste pachters blijken een bedrijf van 5-10 morgen te hebben. Ruim de helft van de bedrijven is kleiner dan 10 morgen. De categorieën daaronder geven toch ook een interessant beeld omdat eruit blijkt dat er vrij veel bedrijven waren van meer dan 25 morgen.

De belangrijkste conclusie is evenwel dat het patroon niet zo gek veel varieert met de tijd en dat medio vijftiende eeuw dit patroon al aanwezig blijkt te zijn. Allicht zijn hier per gerecht weer vele variaties op, zoals ook het gemiddelde voor het Nederkwartier vele afwijkingen kende. Zo'n gemiddelde is ook niet meer dan een indicatie. In een studie waar het gaat om de verschillen op lokaal niveau moet zeker naar die details gekeken worden. Laten we er twee extremen uithalen: Veldhuizen en Spengen in de zin van: extremen qua bezitsver-

Grootte in morgen	1461	1501	1536	1600	1686
< 1	5	0	2	1	1
1-2	1	1	3	2	2
2-3	0	0	3	2	6
3-4	4	1	2	4	3
4-5	0	1	3	3	4
5-10	17	21	18	15	11
10-15	2	13	4	6	6
15-20	3	2	6	5	6
20-25	1	2	3	3	3
25-30	1	0	1	1	1
30-35	2	0	2	2	1
35-40	1	1	0	1	1
40-45	0	0	0	0	4
45-50	2	1	1	1	0
50-100	3	3	2	2	1
> 100	0	0	0	0	0
Omvang in morgen (0,85 hectare)	1461	1501	1536	1600	1686
Aantal bedrijven	42	46	50	48	50
minder dan 5 morgen	10	3	13	12	16
5-10 morgen	17	21	18	15	11
10-25 morgen	6	17	13	14	15
25-50 morgen	6	2	4	5	7
meer dan 50 morgen	3	3	2	2	1
Aantal bedrijven	42	46	50	48	50
minder dan 5 morgen	10	3	13	12	16
minder dan 10 morgen	27	24	31	27	27
% kleiner dan 10 morgen	64%	52%	62%	56%	54%
Top-3 gebruikers - oppervlakte	187,66	195,00	190,00	176,50	142,50
Top-3 gebruikers - percentage	28%	28%	27%	25%	20%
Mediaan	8,5	10	9	10	8
Gemiddelde bedrijfs grootte	15,84	15,34	14,07	14,66	14,07

Grootte in morgen	1461	1501	1536	1600	1686
< 1	1	0	3	1	0
1-2	2	1	2	2	0
2-3	0	0	0	1	1
3-4	3	0	1	1	0
4-5	1	1	1	1	0
5-10	2	0	1	3	0
10-15	0	0	1	3	1
15-20	0	1	2	3	0
20-25	1	2	1	3	0
25-30	1	1	1	2	0
30-35	1	2	2	0	0
35-40	1	2	2	1	0
40-45	3	2	0	2	0
45-50	1	1	1	1	0
50-100	2	1	2	0	0
> 100	0	0	0	0	1
Omvang in morgen (0,85 hectare)	1461	1501	1536	1600	1686
Aantal bedrijven	19	14	20	24	3
minder dan 5 morgen	7	2	7	6	1
5-10 morgen	2	0	1	3	0
10-25 morgen	1	3	4	9	1
25-50 morgen	7	8	6	6	0
meer dan 50 morgen	2	1	2	0	1
Aantal bedrijven	19	14	20	24	3
minder dan 5 morgen	7	2	7	6	1
minder dan 10 morgen	9	2	8	9	1
% kleiner dan 10 morgen	47%	14%	40%	38%	33%
Top-3 gebruikers - oppervlakte	159,00	151,00	161,33	134,50	406,75
Top-3 gebruikers - percentage	36%	35%	38%	32%	100%
Mediaan	25	32	18	14,75	15
Gemiddelde bedrijfs grootte	23,36	30,89	21,00	17,49	135,58

Grafiek 11-1: Bedrijfs grootte (ca. 1450 – ca. 1700): Veldhuizen versus Spengen

Het is goed om op dit punt de bedrijfs grootte per landschapstype te gegroepeerd. Over het algemeen kan gesteld worden dat de bedrijven in het Nederkwartier aan de forse kant waren, maar allicht waren er kleine bedrijven. Laten we eens kijken naar een regionaal overzicht uit het jaar 1500. Op de oude stroomruggen bleek evident dat een groot deel van de grond in de categorie 25-50 morgen viel. Deze hoeveelheid bleek te worden gebruikt door ongeveer 30% van de bedrijven. In een groot dorp als Vleuten was het percentage bedrijfjes kleiner dan 5 morgen ook rond de 30%. Het Lijnpad kende een tweedeling want in het westelijke deel lagen de goederen van de ministerialen en kapittels (grote bedrijven die 57% van de grond uitmaakten) terwijl in het oostelijke deel het Utrechts burgerbezit prevaleerde, wat had geleid tot kleine bedrijven. Meer dan de helft van de bedrijven was minder dan 5%, die overigens samen maar tot 7% van de grond kwamen. Terwijl het oude Vleuten en Zuilen gemiddeld vrij grote bedrijven kenden liet de mediaan van de gegevens zien dat er wel heel wat variatie bestond. Het Lijnpad had een mediaan van 3 morgen en een gemiddelde van 10,73 zodat al die kleine bedrijfjes weliswaar het gemiddelde flink omlaag trokken door hun aantal.

Tabel 11-5: Bedrijfs grootte op het oude land (a° 1500)

Oud land				
Aantal bedrijven en oppervlakte	Vleuten			
	97	1810,9		
	minder dan 5 morgen	29 30%	69,77	4%
	5-10 morgen	13 13%	101,67	6%
	10-25 morgen	30 31%	492,92	27%
	25-50 morgen	18 19%	658,5	36%
	meer dan 50 morgen	7 7%	487,33	27%
Mediaan				
Gemiddeld				
Aantal bedrijven en oppervlakte	De Haar			
	14	225,83		
	3	21%	8,5	4%
	4	29%	30,33	13%
	3	21%	56	25%
	4	29%	131	58%
Mediaan				
Gemiddeld				
Aantal bedrijven en oppervlakte	Lijnpad			
	41	440		
	minder dan 5 morgen	22 54%	30,5	7%
	5-10 morgen	5 12%	37	8%
	10-25 morgen	7 17%	121	28%
	25-50 morgen	7 17%	251,5	57%
	meer dan 50 morgen	0 0%	0	0%
Mediaan				
Gemiddeld				
Aantal bedrijven en oppervlakte	Zuilen			
	21	538		
	4	19%	15,5	3%
	4	19%	26,5	5%
	4	19%	58	11%
	7	33%	278	52%
	2	10%	160	30%
Mediaan				
Gemiddeld				

In de overgangszones was de bezitsstructuur goed vergelijkbaar met die op het oude land en dat bleek ook voor de bedrijfs grootte te gelden. De grote ontginningsgebieden bleken grotendeels in datzelfde patroon te passen en waar ze

afweken was dat verklaarbaar: in Galecop en Oudenrijn/Heikop was er veel burgerbezit en waren er veel verschillende pachters uit de stad Utrecht. Kattenbroek week nog het meest af, voornamelijk doordat de ridderschap en oude instellingen hier veel minder bezit hadden. Kleine eigenaren hadden zich hier veel beter kunnen handhaven en er was veel land in bezit van kleine, jonge instellingen gekomen.

Tabel 11-6: Bedrijfs grootte in de overgangsgebieden (a° 1500)

Overgangszones

Aantal bedrijven en oppervlakte	Harmelerwaard			
	16		203	
	3	19%	9	4%
	4	25%	27	13%
	8	50%	139	68%
	1	6%	28	14%
	0	0%	0	0%
Mediaan		11,75		
Gemiddeld		12,69		

Aantal bedrijven en oppervlakte	Gerverscop - Breudijk			
	33		721,25	
	3	9%	10	1%
	6	18%	45	6%
	11	33%	204,25	28%
	12	36%	410	57%
	1	3%	52	7%
Mediaan		22		
Gemiddeld		21,86		

Aantal bedrijven en oppervlakte	Veldhuizen			
	46		705,8	
	3	7%	10,3	1%
	21	46%	165	23%
	17	37%	247	35%
	2	4%	88,5	13%
	3	7%	195	28%
Mediaan		10		
Gemiddeld		15,34		

Aantal bedrijven en oppervlakte	Themaat			
	30		528,66	
	2	7%	3,33	1%
	8	27%	56	11%
	12	40%	204	39%
	7	23%	212,33	40%
	1	3%	53	10%
Mediaan		16		
Gemiddeld		17,62		

Mooie voorbeelden van grote bedrijven zien we in de echte veenweidegebieden van Spengen, Kockengen en Laag-nieuwkoop, waar de mediaan en het gemiddelde weinig afweken en meer dan 70% van de bedrijven inderdaad een behoorlijke omvang hadden. Opvallend in deze klassieke *opes* was dan ook dat er vrijwel geen middengroep bestond: ca. 15% van de bedrijven was minder dan 5 morgen, maar tussen 5 en 10 morgen was er een enkeling. Al met al kan worden gesteld dat het middelgroot landbouwbedrijf in het studiegebied domineerde. Tegelijk is ook de regel dat bedrijven van meer dan 50 morgen er wel waren, zij het bijzonder weinig. De geschetste bezitsstructuur en bedrijfs-omvang bleken nauwelijks veranderd te zijn tussen 1450 en 1700.

Tabel 11-7: Bedrijfs grootte in de ontginningsgebieden (a° 1500)

<

11.3.2 Verpachtingsgraad

De bijna 10000 morgen land die aan statistische analyses zijn onderworpen laten een opvallend patroon zien als wordt gekeken naar de verpachtingsgraad, dus de hoeveelheid grond die wordt verpacht.³²⁰³ De eenvoudige tabel hieronder geeft in een enkele blik weer hoe we de genoemde eeuwenlange continuïteit tot uitdrukking zien komen in een schijnbare constante: de hoeveelheid verpacht land schommelt rond de 85%; veel hoger dan elders en veel eerder dan elders op dit hoge niveau.³²⁰⁴

³²⁰³ Niet van elk gerecht zijn drie peiljaren bekend; van het jaar 1686 is voor zo'n 6000 morgen gerekend.

³²⁰⁴ Vgl. Van Bavel, *Transitie*, p. 528.

Tabel 11-8: Verpachtingsgraad

	Huurder = eigenaar	Huurder <> eigenaar	Onbekend
1536	15%	85%	0%
1600	16%	84%	1%
1686	16%	84%	0%

Met een dergelijk gemiddelde kan men wel bevroeden dat er een enorme hoeveelheid pachtgrond beschikbaar was. Het is inderdaad maar een gemiddelde; wat verderop zal blijken is dat de verschillen op kleinere geografische schaal nog veel pregnanter naar voren komen. Ook in het Rijnland is dat lang geleden door Van Dissel vastgesteld: terwijl de kleigebieden een verpachtingsgraad kenden van 65% was dit in de veenstreek slechts 25%. Het gemiddeld van alle ambachten bedroeg 38%.³²⁰⁵ Van Bavel vond in delen van het Gelders rivierengebied een gemiddelde verpachtingsgraad van 64% in 1520, nog groeiend naar 69% in 1570. Daar was al in 1400 meer dan de helft van de grond verpacht, namelijk 55%. Ook hier verschilde het nogal op lager niveau, want het westelijke gebied had qua bezitsstructuur meer de kenmerken van de Hollandse veengebieden.³²⁰⁶ Horsten kwam voor de parochie Linschoten tot een verpachtingsgraad van 75% en dat was een gemiddelde van waarden tussen 58% en 90% al naar gelang het gerecht.³²⁰⁷ Samen met Van der Linden kwam hij tot 71% in Kattenbroek. Dergelijk hoge waarden zijn voor Holland zeldzaam maar komen geregeld voor in Salland, Twente en delen van Friesland.³²⁰⁸

Het bovenstaande staatje met een gemiddelde van ongeveer 84% voor een groot gebied ten westen van de stad Utrecht ziet er uitgesplitst als volgt uit:

Tabel 11-9: Verpachtingsgraad per gerecht

Gerecht	1536		1600		1686	
	Eigenaar-Gebruiker	Gebruiker	Eigenaar-Gebruiker	Gebruiker	Eigenaar-Gebruiker	Gebruiker
De Haar		11%		16%		
Galecop		15%		12%		
Gerverscop en Breudijk		14%		9%	13%	87%
Gieltjesdorp		12%		28%	9%	91%
Harmelen, Bijleveld, Haanwijk		13%		13%	7%	93%
Harmelenwaard		16%		11%	0%	100%
Kattenbroek		30%		34%	9%	91%
Kockengen	29,16%	70,84%	27,92%	65,32%	59,58%	40,42%
Laagnieuwkoop		17%		26%		
Maarssenbroek		13%		16%		
Oudenrijn en Heicop		12%		17%		
Papendorp		0%		0%		
Reijerscop	6,92%	93,08%	6,59%	93,41%	17,12%	82,88%
Spengen	45%	55%	39%	61%	0%	100%
Themaat		10%		12%		
Themaat uten Eng					0%	100%
Veldhuizen		7%		14%	16%	84%
Vleuten Oudmunster		13%		15%	20%	80%
Zuilen		23%		2%		
Eindtotaal	15,45%	84,55%	15,85%	83,56%	16,12%	83,74%

Op dit niveau is nu duidelijk te zien dat een paar gebieden met veel burenbetrit eruit springen, waarbij het voornamelijk Kockengen, Spengen en Kattenbroek zijn die aldus het gemiddelde nog wat dempen. Het is daarmee niet zo dat er een wetmatigheid bestaat en dat alle in stroken verkavelde ontginningsgebieden dus een lage verpachtingsgraad kennen. De gegevens voor Papendorp en Reijerscop geven aan dat dit niet het geval is. Daar is immers is het bezitsaandeel van de burens respectievelijk nul en slechts 23%. Het is dus inderdaad met name de bezitsstructuur die bepaalt hoe hoog de verpachtingsgraad uitpakt.

11.3.3 Globaal verloop van de pachtprizen

Om een eerste indruk te verkrijgen van het verloop van de pachtprizen in het Nedersticht is op basis van een klein aantal pachten (18 stuks met een totaal van 115 morgen) van het Domkapittel (kleine kamer) de volgende grafiek samengesteld:

³²⁰⁵ Van Dissel, 'Grond in eigendom en grond in huur', p. 152-154

³²⁰⁶ Van Bavel, *Transitie*, p. 528-529.

³²⁰⁷ Horsten, 'Cultuurlandschap', p. 35. Horsten en Van der Linden, 'Kattenbroek', p. 390.

³²⁰⁸ Van Bavel, *Transitie*, p. 498 o.b.v. Slicher van Bath, *Samenleving*, p. 610 ff en De Boer, *Friesche grond*, 105-106.

Grafiek 11-2: Globaal verloop van de pacht prijs per morgen (1400-1670), kleine kamer Domkapittel
Bron: HUA, Domkapittel, inv nrs 633-1 t/m 633-25

In deze grafiek zijn de pacht prijzen per morgen in grammen goud weergegeven om ze zoveel mogelijk te ontdoen van monetaire invloeden. In 1400 komen de pacht prijzen van een hoger niveau, zodat al meteen blijkt dat de dalende trend op dat moment al gaande was. Deze trend kan dan ook niet direct worden gekoppeld aan de grote epidemieën of oorlogen uit de eerste decennia van de vijftiende eeuw. Deze calamiteiten zullen de neergang versterkt hebben. De pacht prijs stijgt pas weer rond 1500, waarbij een aantal factoren samenwerken, met name de effectieve waterstaatkundige maatregelen zoals molens en de ingrepen in de landbouw. Een forse stijging van zeven decennia wordt abrupt afgebroken door de strijd tegen Spanje en het duurt geruime tijd voordat deze neergang wordt omgebogen in een stijgende lijn. Dit is een veel flauwer herstel dan dat van een eeuw daarvoor, als ware dit een voorbode van de relatieve stabiliteit van de economie in deze periode – in plaats van de agrarische revolutie die wel in de literatuur verondersteld is.³²⁰⁹ Vanuit de Utrechtse gegevens zou ik meer spreken van een contractie dan van een stabiele toestand. We zien namelijk, als de pacht prijzen van pachtgrond in Haanwijk, Harmelerwaard, Bijleveld, Heycop, Linschoten, Veldhuizen en Vleuten worden gevolgd over een langere periode, dat de contractie in de landbouw op een plateau geraakt tot ongeveer 1670 en dan een diep dal in duikt tot aan de expansiefase die rond 1750 aanbreekt. De parallel met de Opstand is wel duidelijk: de Franse invallen hebben veel schade toegebracht terwijl de opleving daarna van korte duur was.

Grafiek 11-3: Globaal verloop van de pacht prijzen in stuivers per morgen (1520-1745), Heilige Geesthuis
Bron: HUA, Domkapittel, inv nrs 2491-1 t/m 3 en HUA, Heilige Geesthuis, inv nrs 413-1 t/m 45. Het Heilige Geesthuis verkocht rond 1720 veel land en daarmee stoppen vele pachtreeksen.

Dergelijke prijzen zijn nominaal, door ze te defleren naar rogge ontstaat een veel gematigder beeld:

³²⁰⁹ Zie voor een uiteenzetting van deze materie Van Zanden, 'Tienden', p. 132-133 en 161 en Van Zanden, 'Economie', p. 564.

Grafiek 11-4: Pachtprijzen per morgen uitgedrukt in stuiver en in mud rogge (1520-1745)

Bron: zie voorgaande grafiek

De factoren die dergelijke fasen van expansie en contractie hebben gestuurd komen in detail aan de orde in de overige onderdelen van dit hoofdstuk.

11.3.4 Rentabiliteit

De onderstaande grafiek geeft een goed beeld van meer dan 650 morgen land, toebehorend aan de *bona divisa* van het Utrechtse domkapittel. De zwarte lijn geeft de nominale pacht aan zoals tussen het kapittel en de huurder afgesproken. Het lichtgrijze vlak geeft de ontvangen pacht terwijl het zwarte vlak de betaling weergeeft die het jaar daarop volgde. Beide vlakken opgeteld zouden dan de zwarte lijn moeten bereiken. Waar dat niet zo is werd de pacht dus niet volledig voldaan. Hoe meer ruimte tussen de vlakken en de lijn, hoe meer de pachter in gebreke bleef. Nog even afgezien van eventuele verschillen in betalingsgedrag kan worden gesteld dat ruim 650 morgen land verpacht aan zo'n 50 individuen een acceptabele steekproef geeft. De hoofdlijn van het diagram is toch wel dat er gedurende de vijftiende eeuw elk jaar weer flinke gaten zitten tussen nominale pacht prijs en werkelijke betaling. Dit zijn moeilijke jaren voor de landbouw geweest waar nog eens de dieptepunten van de jaren twintig bijkwamen. Uit de grafiek blijkt dat deze crisis zich uitstrekte over de jaren 1415-1435.

Opvallend is ook dat de nominale pachtprijzen gedurende de vijftiende eeuw fors daalden. In de grafiek lijkt het slechts een geleidelijke neergang, maar nominaal van gemiddeld 1691 goede ponden (over 1400-1410) naar 1124 goede ponden (over 1460-1470) is een niet mis te verstane erosie.

Grafiek 11-5: Nominale pacht, eerste betaling en nagekomen betaling

Berekend over ruim 650 morgen land van de *bona divisa* van het Domkapittel (1393-1595). Bron: HUA, Domkapittel, inv nrs 639-1 t/m 11

De genoemde gaten in de betalingen krijgen iets meer reliëf door ze als percentage van de nominale pachtsom uit de drukken. De grafiek laat ook zien dat een diepe crisis wordt gevolgd door een periode van minder hoge pieken voordat normalisering optreedt. Het zijn als het ware echo's van de diepste ellende en ze markeren de moeite van het herstel. Dit is voornamelijk goed te zien tussen de rampzalige jaren 1427 en 1480/3. In de tussenliggende jaren is nauwelijks herstel zichtbaar en juist als de trend een neergaande lijn vertoont en stabiliteit lijkt terug te keren slaat oorlog weer vernietigend toe. Ook is goed te zien dat de crisis van de vijftiende eeuw zowel diep als lang was en eigenlijk de hele eeuw geduurd heeft.

Grafiek 11-6: Onbetaald gebleven restanten, berekend over ruim 650 morgen land van de bona divisa van het Domkapittel (1393-1595). Bron: HUA, Domkapittel, inv nrs 639-1 t/m 11

Interessant in dit kader is een beeld van de cost/income ratio van Oudmunster. Daarin is goed te zien dat aan de kostenzijde voornamelijk de betalingsachterstanden letterlijk debet waren aan een wisselende balans.

Grafiek 11-7: Cost/income ratio, proosdij van Oudmunster
Blauwe lijn: de kosten/baten, rode stippellijn: restanten
Bron: HUA, Oudmunster, inv nrs 508, 545, 483.

11.4 Nominale pachtsommen – geld, natura en een paar opbrengstcijfers

In de rekeningen die voor dit onderzoek veelvuldig zijn gebruikt komen vrij consequent en vrijwel altijd correct de namen van de pachters, de locatie, de omvang, betaaltermijn en pachtsom voor. Deze pachtsom werd altijd in een bepaalde munt of in natura uitgedrukt. De pachtprizen volgen graan- en grondprijzen met een ietwat vertraagde soortgelijke cyclus.³²¹⁰ Het verloop van de pachtprizen geeft een indruk van de ontwikkeling van de inkomsten der verpachters. Evenzo geeft het verloop een beeld van de lastenontwikkeling voor de pachters. De conjunctuurgevoeligheid van pachtprizen zullen we breedvoerig laten zien.

Pacht in geld ('specie')

De meeste pachtprizen werden nominaal vastgesteld in een bepaalde munt die door de 'boekhouder', bijvoorbeeld de rentmeester of kameraar, werden omgerekend in de munt van de rekening. Bij de Utrechtse kapittels was die munt tot 1551 het zogenaamde goede pond (*libra bonorum denariumum*) en vanaf dat jaar de Carolus gulden.³²¹¹ De verscheidenheid

³²¹⁰ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 439

³²¹¹ Er is vrij veel over de Utrechtse munten geschreven hoewel een duidelijk standaardwerk nog niet bestaat. Zeker over de periode voor 1400 valt er nog wel een en ander uit te zoeken. Een goede ingang is Van den Hoven van Genderen, Heren van de kerk, p. 396-401; Grolle, *Muntslag*;

aan ponden en de verschillen tussen kapittels laten we hier buiten beschouwing. De munt waarin met de pachter werd overeengekomen kon heel verschillend zijn ofschoon er tot de veertiende eeuw wel een zekere rigiditeit bestaat vanuit de verpachters. Aanvankelijk was het zilver de basis voor het muntstelsel totdat door verzwakking daarvan werd overgestapt op het goud. Het belangrijkste voor de pachter was dat hij uiteindelijk een bedrag moest betalen waarvan hij zelf mocht bepalen in welke munt en doordat er talloze munten in omloop waren kon hij bij verkoop van producten allerlei munten ontvangen en daarmee naar de verpachter gaan om te betalen. Deze rekende dan weer om en kwam niet zelden tot de conclusie dat het bedrag niet toereikend was. De formulering was vrij standaard en altijd zoiets als *een half marc goets fijs zulvers van ghewichte der stat van Utrecht of die weerde daer voer an paymente inder tijt der betalinghe*.³²¹² Ondanks het feit dat de pachtsom vaak in geld werd uitgedrukt werd er ook wel in natura betaald, immers zolang de waarde van het nominale bedrag maar betaald werd.³²¹³ Ik ben dit in Utrecht weinig tegengekomen en uit bijvoorbeeld de manualen van de ontvangsten blijkt vrijwel geheel betaling in geld, zij het in een brede variëteit aan toen gangbare munten.

Alle munten werden omgerekend naar de afgesproken waarde.³²¹⁴ Door de nominale pacht prijzen in zilver- of goudwaarden uit te drukken vergewisten de verpachters zich van een min of meer voorspelbare cashflow. Dat was ook wel nodig, want als we kijken naar de munt die door de gewone man op straat werd gebruikt, de wit, dan is goed te zien dat deze continu devalueerde zo blijkt uit Grafiek 4-17.

Pacht in natura

In de zestiende eeuw werden er weinig pachtsommen nog in natura uitgedrukt. Van zo'n 1400 pachtgoederen komen er tien voor die in tarwe zijn uitgedrukt en slechts in de plaatsen Vleuten en Zuilen. Daar zal ook meer graan zijn verbouwd in die tijd dan elders waarbij nog kan worden vermeld dat er ten westen van de stad ook niet veel plaatsen lijken te zijn geweest waar in de zestiende eeuw nog tarwe werd verbouwd.

Tabel 11-10: Voorkomen van tarwe als toepacht

Omvang in morgen	Eigenaar	Jaarlijkse pacht (mud tarwe 35 stuiver)
Vleuten		
12	St. Jacob	20 mud weit en 2 mud haver
8	St. Jans klooster te Amersfoort	18 mud weit
4	Barbara en Laurens Gasthuis	6 mud weit
8	Mijnden, Jacob van	24 mud weit
9	Heefland, Anthonis en Goysen van Schayck	13 oudschild, twee mud weit en 2 mud haver
8	Pons Joostensz.	19 Karolus en een half mud weit
Zuilen		
8	St. Jan	36 mud weit en nog 18 Karolus
1,5	Gijsbert Frederiksz	3 mud weit
7	Mariendaal	7 oudschild en een mud weit
35	Mariendaal	48 mud weit

Als we een soortgelijk staatje maken van nominale pachtsommen die in haver zijn uitgedrukt wordt een grotere geografische spreiding zichtbaar:

Tabel 11-11: Voorkomen van haver als toepacht

Grootte in morgen	Eigenaar	Jaarlijkse huur (mud haver 10 stuiver)
Harmelen		
24	Bagijnhof	30 Karolus en een mud haver (op Haanwijk)
4	Bastaart, Willem de	10 Karolus en 2 mud haver (op Bijleveld)
Maarssenbroek		
4	Rennenberg, de heer van	12 Karolus en 1 mud haver
Oudenrijn en Heicop		
2	Buth, Jan	6 gulden en 2 mud haver
4	Hubert Hendriksz	26 Karolus en 1 mud haver
Themaat		
4	Rennenborch, de heer van	16 Karolus, 1 mud haver
15,5	Isselt, Mijns van	34,5 oudschild en 3 mud haver
Veldhuizen		

Posthumus, Prijsgeschiedenis, deel 2, p. 12-30 ; De Boer, Graaf en grafiek, p. 169-207

³²¹² HUA, Oudmunster, inv nr 1138-1 (07-9-1369). Aangezien dit in vrijwel alle pachtbrieven zo voorkomt zien we verder van voorbeelden af.

³²¹³ Van Bavel, 'Pachtboek', p. 106.

³²¹⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 1165-8 (08-3-1367): *Elx iaers om drie marc ende om zeven loet goeds fijs zulvers of payment daer voer dat inder tyt der betalinghe dat zulver werdich wesen zel.* HUA, Domkapittel, inv nr 1607-1 (21-04-1417): *Elcs jaers om twintich goede oude vrancrijcsche silde van volre ghewichten ende gherechten munten des conincx van vrancrije die voer den datum des briefs gheslagen zijn of die waarde daer voer an anderen payment als die ecclesie ghemeenliken van pacht nemen sel voer den ouden scilt in elker tijt der betalinghe.*

12	St. Marie	20 oudschild en 3 mud haver
Vleuten		
12	St. Jacob	20 mud weit en 2 mud haver
4	Teylingen, weduwe van	12 Karolus en een mud haver
9	Heefland, Anthonis en Goysen van Schayck	13 oudschild, twee mud weit en 2 mud haver

Zelfs uit dit enkele peiljaar blijkt al het regionale karakter van de gewassen: terwijl tarwe een drogere grond nodig heeft die lang niet overal te vinden was, wordt de haver in een veel ruimere omgeving verbouwd. Haver is een algemeen verbreid graan in het rivierengebied en zal ook in het kader van de dries (waarover verderop meer) veel verbouwd zijn geweest. Al eerder werd aangegeven dat dergelijke grepen uit de archivalia, dus die op basis van momentopnamen, te afhankelijk zijn van de kwaliteit van de administratie. Meer dan een minimumbeeld is het bovenstaande dan ook niet. Zo is bekend uit gegevens van de Buurkerk dat ook in de Harmelerwaard tarwe werd verbouwd. Van deze tarwe werd brood gebakken die aan de armen werd uitgedeeld.³²¹⁵ De oorspronkelijk pacht van twee mud weit blijkt eind zestiende eeuw te zijn verminderd tot een en een kwart mud, wat mogelijk wijst op de verminderde geschiktheid van de bodem.³²¹⁶

In de veertiende eeuw werd in Reijerscop (nog) tarwe verbouwd zo lijkt te kunnen worden geconcludeerd uit de pachtsom voor tien morgen land aldaar. De pacht werd lange tijd in zilver uitgedrukt maar in de jaren 1377-1383 in tarwe.³²¹⁷ Op de plaatsen waar ook in de negentiende eeuw akkerbouw mogelijk was komen we ook betalingen in tarwe tegen, zoals in Jutphaas, waar het kapittel van Sint Jan een halve hoeve genaamd Grillebrugge bezat die voor 9 mud tarwe verpacht werd.³²¹⁸ Het Domkapittel bezat 33 morgen in het Lijnpad ten westen van de stad Utrecht waar de pacht 44 mud kloostergoed tarwe bedroeg. Een morgen land in Harmelerwaard kende in 1382 een pacht prijs van 5½ schepel tarwe, en dat was 1,3725 mud.³²¹⁹ Met een drieslagstelsel en een pachtdruk van ongeveer 30% kan hier zo'n 13 mud per morgen uitkomen. In 1800 was de opbrengst van een hectare meestal zo'n 13 hectoliter. Toch verschilde dat nogal per gebied zodat de opbrengst van een hectare niet bestaat. In Jutphaas berekenden we zelf 8,3 hl/ha.³²²⁰

Sint Jan bezat acht morgen land bij Croontgenskamer, een omgrachte boerderij op Vleuterweide, die vlak na de Stichtse oorlog bij wijze van uitzondering tegen de helft van de opbrengst verpacht werden. Dat betekende in dat jaar 5 mud haver volgens de kameraar van het kapittel.³²²¹ De oogst was dus 10 mud, ofwel 1200 liter. Het is niet bekend hoeveel was ingezaaid, maar met een drieslagstelsel en 30% pachtdruk kan dat zo'n 12 mud per morgen geweest zijn. Het jaar daarop blijkt de helft van de opbrengst te hebben bestaan uit 4½ mud bonen.³²²² Gijsbert Sterkensis had dus in zijn eerste huurjaar haver gezaaid en in het tweede jaar bonen.³²²³ Over de rest van zijn bedrijf weten we niets, behalve dat het bestond uit maar liefst 53½ morgen land in Vleuten (op Vleuterweide) en 12 morgen in Reijerscop Veldhuizen, dus niet ver van zijn boerderij af.

Veel betrouwbaardere gegevens kunnen worden ontleend aan de bewaard gebleven processtukken van een stevig oplopende ruzie tussen het kapittel van St. Marie en Frederik uten Ham in 1468. Daaruit blijkt dat Uten Ham 13 morgen haver had gezaaid die een waarde vertegenwoordigden van 7 oude schilden per morgen. Ook had hij 6 morgen weit gezaaid die 6 oude schilden moesten opbrengen. Dat zou met gebruikmaking van de marktprijzen van dat jaar betekenen een haveropbrengst van 28 hl/ha en een tarwe-opbrengst van 11 hl/ha.³²²⁴ Deze waarden waren vrij normaal in deze periode en komen bijzonder goed overeen met de waarden in het Gelders rivierengebied.³²²⁵

³²¹⁵ Buurkerk 239-1 (01-02-1552): Aafje, weduwe van Hendrik de Jonge geeft in erfpacht aan Amelis Hendriksz en zijn erfgenamen een vierde deel van vijf morgen land *elcke jaer om twee mudden goets weyts elcke mud op anderhalven stuver nae den besten (...) welverstaende dat desen erfpachte terstondt, nae mynre doot comen ende erven sell optie Kercke van Buerkerck binnen Vtrecht, die de voors. weyt deylen sell aen broot den armen om goetdswille op sulcken termynen ende manieren als men dat ordonneren sall.*

³²¹⁶ HUA, Buurkerk, inv nr 239-2 (20-05-1580), waarin sprake van 5 schepel, dus vijf maal een kwart mud.

³²¹⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 1120 (20-05-1380): *Alle denghenen (...) doe wij verstaen Jan Dyrcoen scouten, Wouter Gherijt van den Polle, Heerman Jacobzoen ende Jan van den Hove, scepen binnen Montfoerde, dat voer ons quam int gherecht Jan van Malsen mit zinen vryen wille ende lyede dat hi ghehuert heeft teghen den deken ende capitel der kerken van Oudemunster tUtrecht tot zinen live toe durende tyen merghen lants also alse gheleghen ziin in Reynaerscoep in der prochien van Hermalen daer die deken ente capitel van sinte peter tutrecht aen beyden ziden naest ghelant ziin. Per jaar om twaelf mudde goets weyts comans goet utrechtscher mate of die weerde daer voer aen paeymente (...) ende om tyen goede hoenre.*

³²¹⁸ HUA, St. Jan, inv nr 149-1 (a° 1407 en 1408).

³²¹⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 483-3 (a° 1382). In 1382 deed een mud tarwe 40 plakken. De pachtsom voor 5½ schepel bedroeg 3-14-4 pond bonorum. Dit is 3,66 pond. Met een koers van 15 plakken per pond dus 54,9 plakken. 54,9/40 is 1,3725 mud dus 5½ schepel is 1,3725 mud en 1 schepel is 0,25 mud.

³²²⁰ Zie de paragraaf over de landbouw rond 1800.

³²²¹ HUA, St. Jan, inv nr 149-3 (a° 1485): *Ad 6 annos pro medietate fructus, expensis suis, isto anno 5 mud havene modium pro 10 stufer facit 20 lb.*

³²²² HUA, St. Jan, inv nr 149-3 (a° 1486): voor de helft van de opbrengst *et iste est annus secundus hoc anno 4½ modia fabarum modium computatus pro 14 stufer facit 25 lb 4 s.*

³²²³ Bij de uitgaven en kosten staat opgemerkt: *Item paxionario nostro in Vloeten circa croentgens camer V mud havene prout cum eo concordatus quodlibet modius pro 15 stufer facit 30 lb*

³²²⁴ Prijzen in 1465 waren als volgt: haver per mud 80,52 witten en tarwe per mud 175,8 witten. Er gingen dat jaar 324 witten in een oud schild. Haver: 13 morgen = 7*13 = 91 oude schilden = 364 mud = 28 mud per morgen en dat was 28*120 liter * 0,85 hectare = 28 hl/ha. Tarwe: 6 morgen = 6*6 = 36 oude schilden = 66,67 mud = 11,11 mud per morgen en dat was 11,11*120*0,85 = 11,33 hl/ha.

³²²⁵ Van Bavel, 'Valuation', p. 303.

HUA, Domkapittel, inv nr 1670 (a° 1575), inzake het beheer van 5 morgen gerst

Onder de goederen die Dom en Oudmunster in Hagestein hadden behoorde een perceel land waarop 5 morgen wintergerst was ingezaaid. De pachter was in gebreke gebleven en de kapittels hadden de oogst van het jaar 1568 onder hun hoede genomen. De nauwkeurig bijgehouden opbrengst en uitgaven geven een interessant kijkje in een deel van het bedrijf van de pachter, Jan de Keyser, dat 16 morgen groot was en voor de helft uit weiland bestond. Allereerst is van belang dat van deze 5 morgen na het maaien en dorsen 81 mud 1 schepel en 3 spint gerst was voortgekomen. Met een mud van 4 schepel, een schepel van 30 liter en 4 spint per schepel gaat het om totaal 9772½ liter gerst. Dat komt overeen met een opbrengst van 16,3 mud per morgen oftewel 23 hl/ha. Dat is een opbrengst die weinig afwijkt van de door ons berekende opbrengst in Harmelen. Ook past de waarde goed bij de gegevens van andere onderzoekers uit de jaren rond 1800.³²²⁶ Even interessant is dat een opbrengst van 22 hl/ha als het 15^e-eeuwse gemiddelde in het Land van Buren kan worden beschouwd.³²²⁷ De ruim 81 mud gerst werd verkocht aan de brouwer van Hagestein (30 mud) en op de Utrechtse markt bracht gemiddeld 34 stuiver per mud op. Van het overgebleven stro werd een hoeveelheid verkocht voor 2½ gulden. Hoeveel is niet bekend; de rest van het stro werd naar de boerderij van Jan de Keyser gebracht *op die deel ende in die bagen te stroijen om toren op te leggen*. De verkoop bracht voldoende op om de kosten voor mensen, maaien en dorsen alsmede transport naar Utrecht te bestrijden. Zo blijkt dat het maaien per morgen 16 stuiver had gekost (totaal 4 gulden). Terwijl de oogst op het land lag en stond (naar kan worden aangenomen om te drogen en om de tiendheffer te laten verdienen) werd per nacht 4 stuiver betaald aan een nachtwaker (28 stuiver voor 8 nachten). Het ‘mennen’ van de gerst (binnenbrengen, meestal met paard en wagen) kostte nog eens 2 gulden 9 stuiver. De volgende stap in het proces was het dorsen van de gerst, wat door twee broers (Albert Claasz en Cornelis Claasz) werd gedaan. Ze namen de klus eerst aan voor 20 dagen, per dag 5 stuiver de man dus 10 gulden. Vervolgens namen ze de rest van het werk aan voor 35 stuiver per hoed, en dat was voor 960 liter mogelijk dus 7 mandagen werk. Deze klus betrof nog 3 hoed, dus ongeveer 21 mandagen voor 2880 liter. Totaal 61 mandagen voor 9772½ liter gerst is ongeveer 160 liter per persoon per dag. De laatste kostenpost werd gevormd door het transport naar Utrecht (van ruim 50 mud): 5 gulden 13 stuiver. De totale waarde van de oogst was geschat op 141 gulden terwijl al deze kosten 28 gulden 15 stuiver beliepen.

Dan nog werd zo’n 16 gulden aan morgengeld, oudschildgeld en dijkgeld betaald over het totale bedrijf van 16 morgen. De overige posten van deze gedetailleerde rekening betreffen het bewaken van huis en have en worden hier verder niet toegelicht.

Afb. 11-1: Opbrengst van het land - een voorbeeld uit Hagestein (1575)

11.5 Pachtprizen en bodemkwaliteit rond 1500

Van der Linden en Horsten hadden bij de analyse van Kattenbroek ook gezien dat de oudschildboeken wat gegevens van financiële aard bevatten die ze buiten beschouwing lieten. Voor hun doel waren deze ook niet relevant. Voor ons doel wel, want nadere beschouwing van deze gegevens leert dat per gebruiker de pachtsom werd genoteerd die met de verpachter was overeengekomen. Meestal werd de pachtprijs per morgen gegeven, maar soms “den hoop” dus voor het geheel.

Als de gebruiker het land zelf bezat moest hij beloven de juiste inschatting van de pachtwaarde te hebben gemaakt. Er werd dan genoteerd: *nogh bruijkt Jan voors. Twee mergen lants hem selver toebehorende 's jaars bij eede om 3 oudschilt*.³²²⁸ De schattingen lijken doorgaans samen te hangen met de pacht die de persoon voor andere stukken grond betaalde aan zijn verpachters. Dat gold voor allodiaal bezit en erfpacht, waar de pachtsom immers vaak niet in relatie met de werkelijkheid stond. Dan moest de bezitter (erfpachter) een realistische inschatting maken: *Nogh die heeren van Oudemunster tot Utrecht twee mergen lants, bruijkt Egbert voors. ende is erfpacht bij eede 's jaars om 5 oudschilt*.³²²⁹ Hofsteden met huisjes werden meestal geschat op 3 Karolus.

We leren er onder andere uit de gegevens in welke munt de pacht was uitgedrukt. En passant wordt men uit de gegevens gewaar dat er soms een toepacht werd betaald, waarbij de kapoenen werden genegeerd en eigenlijk alleen boter (57 van de 1412 pachten; waarover verderop details worden besproken) of haver (11 maal: in Maarssenbroek, Harmelen, Oudenrijn, Themaat, Veldhuizen en Vleuten) of weit (10 maal: slechts in Zuilen en Vleuten, louter op de oude bouwlanden dus!) voorkwamen. Het overzicht is lang niet compleet en niet alle pachters lieten de toepacht optekenen, een nuttig inzicht geeft dit bepaald wel.

De gevalideerde pachtprijs - op basis van de pachtbrief die de gebruiker diende te bezitten - werd omgerekend in oude schilden (inclusief de natura; een stoopt boter was bijvoorbeeld 35 stuiver), waaraan deze belasting zijn naam ontleende. Deze gegevens werden helaas alleen bij de heffing in 1536 vastgelegd en bieden alleen voor dat jaar een overzicht. Een overzicht echter van alle stukken grond in het Nedersticht, zodat hiermee een schat aan gegevens kan worden aangeboord die nimmer door historici zijn gebruikt. Ook zijn er hiermee van eigenaren die geen archieven hebben nagelaten alle pachtprizen uit die periode bekend. Dankzij deze momentopname kan inzicht worden verkregen in de lokale variatie van pachtprizen. Overigens is deze momentopname toevallig vrij gelukkig in de tijd gepositioneerd want zoals uit de tiendcurven was gebleken was de eerste helft van de zestiende eeuw een periode van structurele groei.

Een eerste globale blik verdient een overzicht van de gemiddelde pachtprijs binnen de gerechten. Hiervoor is gebruik gemaakt van 1357 pachtprizen uit het jaar 1536; pachten van hofsteden met huizen erop zijn weggelaten evenals een

³²²⁶ Van Bavel, ‘Arable yields’, p. 97 laat zien dat de opbrengst in 1812 nogal verschilde. Voor gerst heeft Utrecht 18 hl/ha, Tiel 23 hl/ha, Noord-Holland 27. We hebben zelf voor Linschoten 21,3 hl/ha berekend.

³²²⁷ Van Bavel, ‘Land productivity’, p. 303.

³²²⁸ HUA, Financiële instellingen, inv nr 1678, f° 96v.

³²²⁹ HUA, Financiële instellingen, inv nr 1678, f° 114v.

handvol ontbrekende gegevens waardoor een klein verlies is opgetreden. Deze 1357 pacht prijzen vertegenwoordigen al met al een omvang van 9569 morgen land en we kunnen deze gegevens zonder aarzeling als significant bestempelen.

Afb. 11-2: Overzicht van de pacht prijzen van 94% van alle percelen in bovenstaande gerechten (anno 1536) uitgedrukt in stuivers per morgen. Onderliggende gegevens ontleend aan HUA, Financiële instellingen, inv nrs 1673, 1674, 1675, 1678 en 1680).

De bovenstaande boxplot geeft de zogenaamde vijf-getallensamenvatting (minimum, eerste kwartiel, mediaan, derde kwartiel en maximum) weer. De doos in het midden geeft als onder- en bovenkant het eerste kwartiel en het derde kwartiel. Het streepje in de doos geeft de mediaan (het midden van de geordende populatie van pacht prijzen). Het kruisje – meestal binnen de doos – geeft het gemiddelde weer. De stokken vertegenwoordigen het minimum en het maximum, waarbij ik de uitbijters heb weggelaten; deze wijken zo ver van de overige data af dat het daadwerkelijk om bijzondere gevallen gaat, bijna altijd een verpachting van grond inclusief een huis. De posten in de registratie waar een huis inderdaad wordt vermeld zijn uit de berekening weggelaten als zijnde niet representatief voor de prijs van pachtgrond. Deze vertonen hetzelfde beeld, namelijk een uitschieter in de verdeling. Waar de vermelding van een huis ontbreekt wijzen extreme pacht prijzen ook in die richting. Aangezien uitschieters geen invloed op de mediaan hebben maar wel buiten de populatie vallen heb ik ze eenvoudigweg uitgesloten om het diagram leesbaar te houden. Uitval van 6% van alle percelen was daarvan het gevolg.

Interessant in dit diagram is de hoogte van de doos en de lengte van de lijnen die als geheel de variëteit weergeven. Zo is goed te zien dat in Spengens vrij weinig variatie in de pacht prijs bestaat. Hetzelfde doet zich voor in Kattenbroek en Gieltjesdorp. De amplitude is echter een stuk groter in Gerverscop Breudijk, Themaat en Vleuten. De verklaring hiervoor ligt in de variatie in het grondgebruik. De gerechten met laaggelegen land met vergelijkbare kwaliteit zal weinig variatie in opbrengst hebben gekend en dus navenant vergelijkbare pacht prijzen.

Een cartografische weergave van de gemiddelde landpacht rond 1535 levert het volgende beeld op:

Afb. 11-3: Ruimtelijk beeld van de gemiddelde pacht prijs van land rond 1535
Van groen naar rood is van goedkoop naar duur.

De kaart wekt de indruk dat over het algemeen gesproken de grond duurder was naarmate de afstand tot Utrecht afneemt. Tot die dure zones behoren ook Maarssen en Werkhoven die een verzorgingscentrum vormden. Met betrekking tot Werkhoven werd in het deel over de bevolking al aangegeven dat er veel ambachtslieden gevestigd waren en wat we dan schijnen te zien is de grotere vraag naar grond rondom dergelijke centra. Bij gebrek aan onderzoek is er verder niet veel meer over te zeggen. Al is dit schetsmatig, we vinden Van Bavel aan onze zijde met deze conclusie, ook met betrekking tot de maatschappelijke groep die nabij zulke *Intensitätsinsels* de dominante bezitters zijn.³²³⁰

Tabel 11-12: Gemiddelde pacht prijs rond 1535, in stuivers per morgen (1357 percelen, 9570 morgen land)

Gerecht	Gilde	Kloosters en kerken	Liefdadigheid	Oude instellingen	Overige	Parochiële instelling	Ridderschap	Vicarie	Eindtootaal
Spengen		20,00	20,00	35,50	30,48	20,27	27,92		26,38
Kockengen Montfoort	30,00	25,38		30,56	25,49	29,95	38,00	22,22	27,63
Papendorp				29,11					29,11
Kockengen Lokhorst		34,00		27,50	30,27	32,50	33,52		30,85
Kattenbroek		31,73	33,00	26,36	32,04	33,01	36,83	33,13	31,47
Gerverscop oost en Uten Hams		35,35		44,45	38,79		28,64		38,73
Harmelerwaard		38,37	42,50	24,75	45,75	20,00	64,37	27,30	40,50
Reijerscop Kruiningen	40,00	60,15	36,00	43,36	48,00		43,08		46,52
Gieltjesdorp		39,00		40,31	44,94	40,00	61,00		46,54
Laagnieuwkoop		44,67	44,33	42,88	53,40	44,40	49,29		48,86
Harmelen, Bijleveld, Haanwijk		32,07	25,00	58,04	56,56		64,12	54,10	55,21
Vleuten Oudmunster		55,65	42,30	49,73	57,50	53,88	65,41	38,52	55,40
Zuilen	50,00	67,15	81,90	53,78	69,19		60,41	50,00	61,43
Maarssenbroek		63,53	80,00	59,60	62,72	42,50	61,87		61,85
Reijerscop St. Pieter				64,50	54,13				61,91
Gerverscop en Breudijk		51,15	43,40	65,05	62,62		83,66	45,03	63,48
Themaat	66,67	63,75	46,00	46,71	69,73	71,50	66,20		64,46
Veldhuizen		76,94	63,70	60,26	69,74		66,94		67,70
De Haar					85,29	50,00	77,42		80,20
Oudenrijn en Heicop	42,00	79,95	85,45	66,41	83,29		91,77	79,67	80,20
Galecop		82,59	100,50	86,27	100,36		84,35	101,67	91,00
Totaal	45,73	55,69	66,46	54,50	58,36	36,05	66,17	49,24	57,39

Als deze gemiddelde pacht prijs per morgen verder wordt uitgesplitst naar maatschappelijke groep ontstaat het beeld van de bovenstaande tabel. De kleurcode is zo simpel als het maar zijn kan: hoe roder hoe duurder, in de geleidelijke schakering van de vorenstaande kaart, echter nu gesorteerd op het gemiddelde per locatie. Een aantal zaken springt er in dit overzicht zo uit. Primair valt op dat in de laaggelegen gebieden zoals Spengen, Kockengen en Kattenbroek de pacht prijzen een stuk lager liggen dan elders. De overwegend rode kleuren treffen we voornamelijk aan op de oude cultuurgronden zoals Vleuten, het Oude Land bij Harmelen (Breudijk) en Zuilen. De gemiddelde positie die Veldhuizen inneemt is goed te zien: een deel van Veldhuizen lag op de stroomrug van de Romeinse Oude Rijn. Dat hier ook een fors deel van het land geschikt bleef voor de akkerbouw en dat tevens een groot deel van dit land aan de ridderschap behoorde – in dit geval de omgeving van kasteel Nyevelt – laat nogmaals zien dat de ridderschap inderdaad de beste gronden bezat. Dat de oude instellingen ook beschikten over kwalitatief goede gronden was grotendeels bepaald door de vrijgevigheid van de ridderschap. Een ander opvallend aspect is dat naast de ridderschap als overige bezitters (stedelingen) vrij hoge prijzen vroegen voor de pachtgoederen en dat daarentegen de lokale geestelijke instellingen aan de onderkant van het spectrum stonden met opvallend lage prijzen. Pacht prijs lijkt daarmee primair een functie van afstand tot het voornaamste centrum van het verzorgingsgebied – en de kwaliteit van de grond. Het bovenstaande overzicht biedt derhalve een mooi inzicht in de waarde van de grond zoals die zich 500 jaar geleden in de pacht prijs heeft geuit.

Voor een groot deel van het afgebeelde gebied heb ik een overzicht gemaakt van het effect van de gevouwen morgens. Al eerder in deze studie werden de morgenboeken besproken en het vouwen van morgens uitgelegd.³²³¹ Van dit principe is een interessant staatje te maken dat laat zien hoe de bovenstaande pacht prijzen in nauw verband met de bodemkwaliteit stonden, want de bodemkwaliteit was de maatstaf voor de belasting:

Tabel 11-13: Metrische en fiscale morgens (ca. 1450)

Tabel 11-15: Wetenschappelijke en fiscale morgens (ca. 1450)									
Landschap en Gerecht	Grootte in morgen	Relatieve waarde						% slechte morgens	Fiscale omvang
		1	0,75	0,67	0,50	0,33	0,25		
Oud land									
Oostwaard	112	100,00%						0,00%	100%
Lijnpad	440	100,00%						0,00%	100%
Breukelen bisschop	227	100,00%						0,00%	100%
Breukelen Nijenrode	213	100,00%						0,00%	100%

³²³⁰ Van Bavel, *Transitie*, p. 658-659.

³²³¹ Zie paragraaf 5.2, Bronnen en methodologische uitdagingen.

Landschap en Gerecht	Grootte in morgen	Relatieve waarde						% slechte morgens	Fiscale omvang
		1	0,75	0,67	0,50	0,33	0,25		
De Haar	225	100,00%						0,00%	100%
Zwaserengh	538	97,58%			2,42%			2,42%	99%
Vleuten	1782	96,41%	2,97%		0,62%			3,59%	99%
Maarssen	520	92,31%			7,69%			7,69%	96%
Overgangszone									
Veldhuizen	706	100,00%						0,00%	100%
Themaat	529	100,00%						0,00%	100%
Breukelen Otterspoorbroek	480	100,00%						0,00%	100%
Kamerik Houdijk	334	100,00%						0,00%	100%
Harmelerwaard	207	75,60%	24,40%					24,40%	94%
Papendorp	240	75,42%			13,33%		11,25%	24,58%	85%
Breudijksveld en Gerverscop	500	63,80%	20,20%	5,20%	10,80%			36,20%	88%
Nieuw land									
Gieltjesdorp	129	100,00%						0,00%	100%
Heicop en Oudenrijn	885	100,00%						0,00%	100%
Galecop	539	100,00%						0,00%	100%
Harmelen Haanwijk Bijleveld	666	91,82	6,91%		1,28%			8,18%	98%
Laagnieuwkoop	264	53,41%	45,83%		0,76%			46,59%	88%
Kortrijk	284	27,64%	14,44%	12,32%	45,60%			72,36%	70%
Portengen Zuid	241	26,56%	6,64%		66,80%			73,44%	65%
Breukelen ter Ouder Aa	413	19,61%	37,29%		30,02%	7,26%	5,81%	80,39%	66%
Gerverscop Gaasbeek	132	18,94%	81,06%					81,06%	80%
Kamerik Gaasbeeks	1293	12,45%	1,93%		52,82%	27,22%	5,57%	87,55%	51%
Kockengen Hendrik Taatz	186	12,37%	4,30%		83,33%			87,63%	57%
Ter Aa Ruwiel	317	11,99%		9,46%	66,56%	11,99%		88,01%	56%
Kockengen Montfoort	160	10,00%	15,00%		75,00%			90,00%	59%
Portengen	94	8,51%			40,43%	51,06%		91,49%	46%
Spengen	432	1,62%			98,38%			98,38%	51%
Portengen Ter Aa	217	0,00%			100,00%			100,00%	50%

Bron: HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 345 en 351

De gegevens zijn ontleend aan twee morgenboeken uit de jaren 1459 en 1501 en uit een vergelijking bleek dat de waardering identiek is, althans de bedragen per morgen leveren een waardering op in dezelfde klassen, wat blijkt uit de betaalde bedragen per morgen. De tabel geeft een mooi inzicht in de kwaliteit van de grond zoals die rond 1450 getaxeerd moet zijn. Het zou kunnen dat het register teruggaat op het morgengeld uit 1429 of 1450; maar in elk geval dateert de waardering van de grond uit de tijd voor de molenbemaling. De indeling in de drie landschappen komt er nog eens formidabel in naar voren, zoals we die op basis van de hoogtekaart, geomorfologische kaart, bodemkaart en een de occupatie-chronologie hadden gedefinieerd.

Op het oude land spreken de cijfers wel voor zich: de stroomruggen waren relatief hoog gelegen en kenden geen inklinking en bleven gekenmerkt door een goede afwatering. Slechts een klein deel van het land werd iets minder waar bevonden. Zeker in Maarssen kunnen we ons daarbij wel iets voorstellen gezien het toponymisch materiaal dat verwijst naar een situatie van uiterwaarden.³²³² De overgangszones zien er al iets complexer uit. Terwijl bijvoorbeeld Veldhuizen en Themaat echt op stroomgordels en crevasses lagen, was de Harmelerwaard aan alle kanten door water omgeven en kende vooral aan de zuidzijde een natig gebied. Het nieuwe land laat allereerst met Gieltjesdorp zien dat de eerste fase van de grootschalige ontginningen nog wel degelijk op hogere grond kan hebben gelegen. Gieltjesdorp, zo zagen we eerder, lag grotendeels op een crevasse die vanaf de Haar over Kockengen liep. Voor wat betreft Galecop en Heikop geldt ongeveer hetzelfde, want deze gerechten lagen pal ten westen van de stad Utrecht op vrij hoge gronden. De wetering die hier vandaan noordwaarts stroomde getuigt hier ook van, immers de helling van het terrein kon worden gevolgd aangezien er in 1385 nog geen molens waren. Dezelfde omstandigheid leverde stroomafwaarts meer water op en de laagste delen, zoals Portengen en Spengen geven duidelijk te zien dat de grond hier veel minder waard was.

11.6 De pacht prijs en de zwaarte daarvan

Van Bavel heeft uitgerekend welk aandeel de pachtsom had in de bruto-opbrengst van het land. Hij zette daartoe de pacht prijs af tegen de prijs van een morgen tiendgewas in een aantal peiljaren tussen 1399 en 1564. Gemiddeld bleek

³²³² Zie paragraaf 3.10.10, Marsch.

de pachtdruk uit te komen op ongeveer 30%.³²³³ Dit betekent, dat de boer gemiddeld zo'n derde deel van de opbrengst aan pacht moest afdragen. Aangezien de pachtdruk het laagst bleek in gebieden waar voldoende pachtgrond beschikbaar was en de verpachter in een welwillende verhouding tot de pachters stond, is het van belang dit uit te zoeken voor het studiegebied. Ondanks het nadeel dat er vrijwel geen kerfcedulen bewaard zijn gebleven willen we toch een poging doen.

Allereerst met behulp van de pachtprizen van een hoeve land in Vleuten, genaamd het Hofland, en de opbrengsten van het tiendblok waarin het lag, ook Hofland genaamd. Het geheel maakte deel uit van de *curtis* van Oudmunster. Volgens de tiendadministratie bestond het Hofland alleen uit bouwland, zodat de volledige 14 morgen in de berekening konden worden betrokken.³²³⁴ Het tiendblok Hofland bestond uit 172 morgen land, waarvan 138 morgen bouwland. Het Hofland maakte dus ongeveer een tiende deel uit van het gehele tiendblok.

Als wordt aangenomen dat het drieslagstelsel binnen het gehele tiendblok werd aangehouden (zie 9.6 Vruchtwisseling) kan de berekening eenvoudig worden gedaan. Zowel de pachtsom als geldelijke tiendopbrengst zijn per morgen berekend en daaruit komt de verhouding. In jaren dat de tiend niet werd verkocht of er niet eens ingezaaid was kon de verhouding niet worden berekend. De pachtdruk zou in zo'n jaar astronomisch hoog zijn, de pachter kreeg echter korting, de pachter teerde in op zijn vermogen maar door de tijdelijk verlaagde pachtdruk kon de rurale economie herstellen.

Grafiek 11-8: Pachtdruk van een hoeve bouwland (1470-1650)

Het gemiddelde bedroeg 38% en dat is internationaal opzicht vrij laag en goed vergelijkbaar met het Gelders rivierengebied, waar Van Bavel tot een gemiddelde van 32% kwam, overigens ook met allerlei uitschieters naar boven en beneden.³²³⁵ We zien hier een eenvoudig mechanisme aan het werk, namelijk in een gebied met weinig burenbetzel en dus veel pachtgrond en tegelijkertijd een lage bevolkingsdichtheid, is de pachtdruk het laagst.³²³⁶

Tabel 11-14: Pachtdruk van een hoeve en 40 morgen land (1470-1650)

Periode	Pachtdruk Hofland	Pachtdruk Zeldenrijk
1470-1479	45	37
1480-1489	32	82
1490-1499	55	49
1500-1509	30	37
1510-1519	26	28
1520-1529	29	32
1530-1539	21	22
1540-1549	26	30
1550-1559	*	36
1560-1569	31	45
1570-1579	46	79
1580-1589	37	45
1590-1599	56	60
1600-1609	75	71
1610-1619	50	50
1620-1629	24	36
1630-1639	30	67

³²³³ Van Bavel, *Transitie*, p. 564 en Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 472.

³²³⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 711-1

³²³⁵ Van Bavel, *Transitie*, p. 563-564.

³²³⁶ Van Bavel, *Transitie*, p. 564 en 620 e.v.

1640-1649	20	49
-----------	----	----

Een vergelijkbaar beeld geeft Zeldenrijk, een 40 morgen groot bedrijf dat eeuwenlang deel uitmaakte van de westelijke *curtis* in Vleuten. Hiervan was 32 morgen bouwland, oftewel 80%. Het tiendblok waarin het land lag, het Splinterstuk, was 168 morgen groot, waarvan 134 morgen bouwland waren, dus ook 80%.

De pachtdruk lag voor het Hofland op ongeveer 37% en voor Zeldenrijk tien procent hoger. Interessanter is eigenlijk dat de pachtdruk in de loop van de tijd fors steeg en met name vanaf 1550 behoorlijk opliep. Voorzichtigheid is echter geboden: op deze manier de pachtdruk berekenen vanaf de tiendopbrengst berust op graanbouw terwijl de sterk stijgende pachtprizen zeker vanaf de zestiende eeuw zeker met rentabiliteit van de veeteelt rekening dienen te houden. De crisis van de landbouw in de zeventiende eeuw wordt hierin al zichtbaar: terwijl ook de restanten toenemen en de prijzen dalende zijn moet de pachtdruk wel afnemen om het land nog bewerkt te krijgen.

Op basis van de tiendreeksen van Harmelerwaard (202 morgen) en de pachten van land in de Harmelerwaard heb ik ook een aantal berekeningen gemaakt. Daaruit blijkt dat in de periode 1340-1350 de pachtdruk op 25% uitkwam, maar in de periode 1438-1447 op 18%. Het is duidelijk dat hier veel meer onderzoek nodig is dan hier is gedaan. Het lijkt er evenwel op dat in tijden van crisis een lagere pachtdruk heeft gegolden.

11.7 De toepacht en de relatieve waarde daarvan

Een in alle tijden normaal verschijnsel bij de landpacht is een andere component van de betaling die hetzij een product hetzij een dienst behelst. Die diensten gaan normaliter niet op oude domaniale verhoudingen terug, de zogenaamde karweien ('corvees'), sommige lijken wel *nae older gueder gewoenten* te zijn gehandhaafd.³²³⁷ De ontwikkeling van de toepacht kent regionaal grote verschillen en mogelijk zelfs per verpachter. Zo is bij de abdij van Mariënweerd vastgesteld dat de toepacht na de vijftiende eeuw echt doorzet maar dan een aardig deel van het gat dicht tussen de pachtprizen van de abdij en de prijsontwikkeling.³²³⁸

In sommige gebieden lijkt het in de pachtcondities opnemen van een toepacht gerelateerd te zijn aan de grootte van het pachtgoed en daarbij bijvoorbeeld een vast boodschappenmandje van wijn, kruiden, hoenderen en eieren bevatte, met tegen Pasen een bijzonderheid in de vorm van een boterwegge.³²³⁹ Van Bavel liet voor Mariënweerd zien dat lang niet alle pachters deze toepacht in de vastgestelde vorm voldeden en aan de poort van de abdij toch vaak met geld kwamen aanzetten. Dankzij dit gebruik (wat voorstelbaar is omdat een landbouwer niet licht aan wijn kon komen) zijn de geldelijke waarden van de toepachten bekend en zo kon Van Bavel uitrekenen dat het toch om een verzwaring van de pacht ging die rond 1550 tussen 14% en 15% bedroeg.³²⁴⁰

Met betrekking tot de aard en omvang van de toepacht in natura heb ik uit de Kleine Kamer van Oudmunster alle pachten bekeken in de jaren 1350, 1400, 1450, 1500 en 1550 en dat levert het onderstaande overzicht op. Het is dus niet zo dat bij de Utrechtse kapittels alleen kapoenen een aanvulling op de pachtsom waren.³²⁴¹ In de peiljaren is het aantal pachten gegeven alsmede het aantal waarbij de toepacht een rol speelde. Hierin is duidelijk te zien dat de rol van de toepacht toenam. In het onderste deel van de tabel is weergegeven welke hoeveelheden werden gevraagd anders dan *capones* en *pullos*.

Tabel 11-15: Toepacht in de peiljaren 1350, 1400, 1450, 1500 en 1550
o.b.v. de rekeningen van de kleine kamer van Oudmunster

		1350	1400	1450	1500	1550
Totaal aantal pachters		135	184	200	213	204
Aantal pachters met toepacht		48	115	133	132	142
		36%	63%	67%	62%	70%
kuikens	<i>pullos</i>	39	43	51	48	40
kapoenen	<i>capones</i>	7	52	57	62	81
vogels	<i>volucres</i>	2	0	0	0	3
kippen	<i>gallinas</i>	0	3	2	1	1
eenden	<i>antas</i>	0	1	4	5	1
boter	<i>butyro</i>	0	4	4	3	3
turf	<i>cespes</i>	0	4	8	8	3
haver	<i>avena</i>	0	2	1	1	1
gerst	<i>ordeum</i>	0	3	2	2	2
tarwe	<i>tritium</i>	0	1	2	0	
erwten	<i>pisi</i>	0	2	1	1	1
boekweit	<i>boucweyt</i>	0	0	1	1	1
fruit of appels	<i>vas pomorum</i>					1
ganzen	<i>anseri</i>					4
Stuks toepacht						

³²³⁷ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 340, vermelding uit 1525.

³²³⁸ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 343.

³²³⁹ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 338.

³²⁴⁰ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 339.

³²⁴¹ Zoals Van Bavel, *Transitie*, p. 557 stelt.

		1350	1400	1450	1500	1550
Product	Locatie	1350	1400	1450	1500	1550
kuikens		212	303	360	302	249
kapoenen		24	250	242	352	618
vogels	Galecop	6				
	Spengen	5				
	Breukelen					12
kippen	IJsselstein		3			
	Oostveen		2			2
	Bodegraven		4	4		
	Tolsteeg				6	
eenden	Spengen			3	3	
	Amerongen			1	2	
	Amerongen			2	2	
	Hamersveld			2	2	
	Soest				2	
	Oostveen					2
ganzen	Spengen					2
	Amerongen					2
	Amerongen					2
	Hamersveld					2
turf	Oostveen		800 taal	450 taal	450 taal	
	Soest		2 wagens	2 wagens	1 wagen	
	Westbroek			650 taal	650 taal	450 taal
fruit of appels	Vleuten					1 vaas
boter	Woerden		½ kwart	½ kwart	1 kwart	1 stoop
	Teckop		¼ van een kwart	¼ van een kwart		
	Teckop		¼ van een kwart	¼ van een kwart		
	Teckop				1 stoop	1 stoop
	Spengen		¼ van een kwart	¼ van een kwart	¼ van een kwart	kwart
haver	Woerden		1 mud	1 mud	1 mud	1 mud
	De Meern		½ mud			
boekweit	Woudenberg			2 mud	2 mud	2 mud
gerst	Maarschalkerweerd		1 schepel	1 schepel	½ mud	½ mud
	Maarschalkerweerd		1 schepel	1 schepel		
	Maarschalkerweerd		½ mud		½ mud	½ mud
tarwe	Jutphaas		8 mud			
	t Waal			4 mud		
	Schalkwijk			7½ mud		
erwten	t Gein		1 schepel			
	St. Jacobsparochie		1 schepel	1 schepel	1 schepel	
	Jutphaas			1 schepel	1 schepel	1 schepel

Nu wordt in de literatuur terecht gesteld dat voorzichtigheid is geboden met het koppelen van de aard van een toepacht aan de voortbrengselen van het bedrijf van de pachter.³²⁴² Niettemin is er een aantal (zo bezien eigenlijk logische) patronen zichtbaar. De turf kwam inderdaad uit de venen en werd zo te zien in groten getale aangesleept. Ook valt weer op, net als bij de eerder vermelde pachtsommen uit 1536 over een groot deel van het Nedersticht, dat tarwe slechts in de oude bouwgronden werd geteeld. Bij gerst en boekweit is al helemaal duidelijk dat dar drogere gronden voor nodig waren. Haver en gevogelte was meer van de vochtige bodem en dat gold ook voor de boter.

De bovenstaande tabel is wederom niet meer dan een minimumbeeld, dat echter zoals zal blijken bij de bespreking van de afzonderlijke bedrijven, een stevig fundament blijkt te hebben in de daadwerkelijke gang van zaken op die bedrijven.

De bovenstaande tabel lijkt te suggereren dat er per pachtcontract één toepacht werd betaald. Dat is in vrijwel alle gevallen ook zo. Uitzonderingen bevestigen natuurlijk weer de regel, zoals in het geval van Cornelis Cornelisz die een groot bedrijf bestierde even ten oosten van Harmelen, Het Spijk genaamd. Dit was een deel van de voormalige *curtis* van Oudmunster. De toepacht bestond maar liefst uit 16 kapoenen, *een goetd mudde haveren ende hier en boven noch alle paesschen te geven een goetd vett lam, een begraesde boterwegge van vier pondt, hondert eyeren, sess meysche keesen ende een goede vercken-shamme*.³²⁴³ Een schoolvoorbeeld van een gemengd bedrijf overigens dat op de rivierklei het overwegende model was en bleef. Een boerin met land op Veldhuizen en Rosweide was naast 130 oude schilden nog een goede vette hamel,

³²⁴² Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 363.

³²⁴³ HUA, Oudmunster, 2228-9 (21-02-1550).

een goed lam en vier pond boter verschuldigd.³²⁴⁴ De toepacht was divers en wijdverspreid en van belang voor de verpachters.

Hoe groot was de toepacht ten opzichte van de nominale pachtsom

De grootte van het pachtgoed verschilde nogal en was in de meeste gevallen van een toepacht anders dan kapoenen een halve hoeve. Er waren ook pachters die een combinatie van toepachten moeten ophoesten zoals *Anthonis Gerritsz opt Zwarte water inde Oostveen* die in 1550 in totaal 47 goede ponden en 5 stuivers, 4 kapoenen, 2 eenden en 2 kuikens naar de kameraar in Utrecht bracht.

Kleine pachtgoederen met gevarieerde toepacht waren er ook, zoals twee morgen land aan De Meern waar een halve mud haver moest worden betaald tussen 1380 tot 1420. (De haverprijzen van 1399 en 1400 zijn onbekend en heb ik berekend a.h.v. de gemiddelde tarwe : haver verhouding van 1 : 2,95). Dat levert onderstaand beeld op:

Grafiek 11-9: Last van de toepacht (1380-1410) van een halve mud haver ten opzichte van de pacht prijs

Aangezien de toepachten te maken kregen met marktprijzen terwijl de pacht prijs zo'n tien jaar gelijk bleef, had de toepacht een wisselend effect. Het verband tussen de pacht prijs (omgerekend in witten) en de prijs van een halve mud haver (ook in witten) blijkt uit de onregelmatige rode lijn en daaruit blijkt dat het gemiddelde rond de 7% lag.

In Spengen en Teckop was de ratio heel anders aangezien de toepacht in hetzelfde product was uitgedrukt als de pachtsom, die in dezelfde natura luidde.

Tabel 11-16: Last van de toepacht in boter bij een hoeve land in Spengen

	Pacht	Toepacht	Pacht in kilo boter	Toepacht in kilo boter	Percentage
1336-1359	geld	6 vogels			
1370-1375	4 kwarten boter	3 eenden	160		
1376-1389	4 kwarten boter	3 eenden	160		
1390-1430	4 kwarten boter	3 eenden	160		
1431-1437	4 kwarten boter	4 eenden + ¼ van een kwart boter	160	10	6%
1438-1485	4 kwarten boter	3 eenden + ¼ van een kwart boter	160	10	6%
1486-1489	6 stopen boter	3 eenden + ¼ van een kwart boter	100	10	10%
1490-1501	7 stopen boter	3 eenden + ¼ van een kwart boter	117	10	9%
1502-1514	Geen gegevens				
1515-1526	10 stopen	3 eenden + kwart boter	167	40	24%

³²⁴⁴ HUA, St. Jan, inv nr 607-1 (22-10-1575): *sevenentwintich mergen ende een hont lants gelegen aende Maern op Velthuijsen streckende vuyt Heijcoper weteringe ofte Lange Vliet tot aen Reijerscoper dijk toe, daer boeven die heeren van Sinte Catharijnen binnen Utrecht ende beneden onse kercken landt hier nabescreven naestgelegen zijn. Mitsgaders noch neghen mergen landts daer aldernaest gelegen, streckende mede wt Heijcoper weteringe off Lange Vliet tot aen Reijerscoper dijk toe, daer boven ons landt voors. ende beneden Steven van Rossum naestgelegen ende gelant sijn. Item noch neghen mergen landts gelegen op Rosweyde daer oostwärts boven Willemtgen Jacob Goertss wedue mit hoer kynderen, beneden Luyt Jansz, zijdwerts tConvent van Sinte Catharijnen ende noortwärts een gemeyn weteringe naestgelant ende gelegen sijn.*

Ook hier is zichtbaar dat de toepacht een flink aandeel had in de totale afdracht door de pachter aan het kapittel van Oudmunster, een percentage dat flink opliep in de zestiende eeuw. En dan is de waarde van de eenden nog niet eens meegerekend!

Kapoenen en kuikens

Het is moeilijk vast te stellen of kapoenen samenhangen met bouwland. In vrijwel geen enkel geval lijkt daar een verband te bestaan. Evenmin is het zo dat er een strikt verband was met de oppervlakte van het land, zoals in de zestiende eeuw een soort van standaard werd bij Mariënweerd.³²⁴⁵ Uit honderden steekproeven blijkt echter geen vast patroon.

Dirk Boel pachtte van St. Jan een morgen land in Maarssenbroek en betaalde 9 lood zilver en 2 kapoenen.³²⁴⁶

Roelof Craen huurde 12 morgen land en betaalde 10 oude schilden en 6 kapoenen.³²⁴⁷ Voor de Spijkhoeve in Vleuten, inderdaad een hele hoeve van 16 morgen groot, verschilde het nogal per pachter. Jan van der Wel moest in 1366 vier kapoenen leveren, zijn vader 20 kuikens in de periode daarvoor. In de zestiende eeuw was het afwisselend 8 en 16 kapoenen.³²⁴⁸ Een poging om onwrikbare logica te ontdekken strandt ook in Wijk bij Duurstede waar een enkele hoeve land goed was voor 58 kuikens, hoewel dat zou kunnen wijzen op een pluimveehouderij.³²⁴⁹ Conclusie is wel dat het nominale bedrag plus de toepacht tezamen de overeengekomen pachtsom gevormd hebben en de toepacht bepaald geen extraatje was ter recognitie.

Het afkopen van de kapoenen, wat in de abdij van Egmond wel gebeurde, was bij Mariënweerd weer niet het geval.³²⁵⁰ In Utrecht was dat aanvankelijk ook niet zo; de kapoenen maakten een vast deel uit van de overeenkomst net zoals een heergewaad dat was bij de leenverheffing. De prijs van de kapoenen steeg in de zestiende eeuw enorm.³²⁵¹

Tabel 11-17: Pachtkapoenen, prijs in stuivers.

Bron: HUA, Domkapittel, inv nrs 633-15, 17, 20, 21 en 23

Jaar	Prijs pachtkapoen in stuivers
1550	4
1570	5
1600	10
1620	12
1640	20
1655	20

11.8 Pachtvorm en pachttermijn

Volgens de literatuur is de tijdpacht van vitaal belang geweest in de transitie.³²⁵² Niet overal heeft de opkomst van de tijdpacht dezelfde chronologie aangehouden noch heeft zij zich overal met dezelfde kracht doorgezet. Het lijkt er toch wel op dat de tijdpacht met opkomt waar domaniale verhoudingen hebben bestaan. Opvallend is daarbij dat de opkomst van de tijdpacht in die gebieden laat aanvangt, maar zich dan bijzonder snel doorzet. Een vergelijkbare conclusie zou ik op basis van de Utrechtse gegevens ook willen trekken. Er is echter meer aan de hand, wat uit de meeste studies niet blijkt aangezien die alleen op de tijdpacht richten. Voor een goede inschatting van sociaal-economische ontwikkelingen moeten andere pachtvormen ook worden behandeld omdat ze een remmende ontwikkeling op de tijdpacht lijken te hebben gehad.³²⁵³

³²⁴⁵ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 338.

³²⁴⁶ HUA, St. Jan, inv nr 149-1 (a° 1404).

³²⁴⁷ HUA, St. Jan, inv nr 149-1 (a° 1408).

³²⁴⁸ HUA, Oudmunster, inv nrs 2228-2 (12-03-1350), 2228-3 (23-05-1366), 2228-8 (21-07-1535) en 2228-9 (21-02-1550).

³²⁴⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 489-1 (a° 1449).

³²⁵⁰ Hof, *Egmond*, p. 443 en Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 366.

³²⁵¹ De heren kanunniken waren er blijkbaar als de kippen bij om de prijzen te verhogen in lijn met wat een kapoen op de markt kostte.

³²⁵² Van Bavel, *Transitie*, p. 475.

³²⁵³ Een juiste behandeling van alle pachtvormen in Whittle, *Leasehold tenure*, p. 140-141.

Grafiek 11-10: Relatief belang van pachtvormen (1350-1600)

Opvallend is in het bovenstaande diagram dat de tijdpacht stevig doorzet tussen 1400 en 1450 eigenlijk ten koste van de andere vormen. De lijfpacht verdwijnt uit beeld terwijl de erfpacht zich nog lange tijd staande houdt en in de zestiende eeuw zelfs weer sterk toeneemt! Nu is rekening uit 1350 de eerste die de pachtvorm vrij consistent aantekent waarbij de vraag is welke pachtvorm schuilgaat achter de ontbrekende vermeldingen. Ook is niet duidelijk welke pachtvorm in de decennia daarvoor vigeerde want de pachtvorm werd niet aangetekend in de vroege rekeningen. Vroege voorbeelden zijn er wel. Zo verpachtte het Domkapittel in 1306 achttien morgen land in Haastrecht voor tien jaar lang.³²⁵⁴ Palmboom heeft een dergelijke analyse gedaan voor 200 pachtgoederen in de jaren 1249-1400. Daaruit kwam dat er 31 erfpachten, 59 tijdpachten en 102 lijfpachten waren. Bij Sint Jan waren de lijfpachten in de meerderheid.³²⁵⁵ De tijdpacht was dus niet zo ingeburgerd als bijvoorbeeld in Holland en het Gelders rivierengebied. Het opvallend grote aandeel van de erfpacht in ons studiegebied doet ons daarop allereerst de blik richten.

Erfpacht

Dat de inkomsten door uitgifte in erfpacht erodeerden is niet per definitie het geval. Er zijn namelijk talloze gevallen bekend van erfpachten die toch al vrij snel weer vervallen aan de uitgever. Ook was een erfpacht niet voor altijd erfpacht, zoals verderop nog aan de orde komt. Bovendien is er een specifieke voorwaarde bij de erfpacht, die tussen de regels door wordt vermeld, bijna achteloos, die echter grote gevolgen heeft. Belangrijk was namelijk de tijdige betaling van de canon was, dat wil zeggen op de verschijndag of binnen een korte periode daarna. Bij verzuim verviel het recht erop en kwam de erfpacht weer aan de eigenaar. Dergelijke bepalingen komen al in de oudste erfpacht brieven voor.³²⁵⁶ Dat verzuim kon allerlei redenen hebben waarvan de belangrijkste altijd als eerste in de akten voorkomt, namelijk te late betaling.³²⁵⁷ Wel is het zo dat kan worden gesteld dat de sterkste rechten bij de erfpachter kwamen te liggen, die dan ook als bezitter kon worden beschouwd.³²⁵⁸ Dat blijkt onder meer uit het feit dat overdracht van erfpachten voor het lokale gerecht werden gepasseerd voor schout en schepenen (of burenen in het geval van buurrecht). Ook was het zo dat de erfpachter in de boeken van het morgengeld of oudschildgeld verscheen als eigenaar: vanuit fiscaal oogpunt was de erfpachter de eigenaar.³²⁵⁹ Een klein verschil ten opzichte van allodiaal goed was er wel. Daarbij werd namelijk door de verkopende partij aan de rechtbank gevraagd of het goed vrijelijk verkocht mocht worden.

Op het gebied van de bezitsstructuur heeft de erfpacht nogal gevolgen omdat ze ondeelbaar was.³²⁶⁰ Het was daarmee een blok land dat dezelfde omvang behield. Om deze redenen dient hierop wat nader worden ingegaan waarbij de nadruk op deze nieuwe elementen zal liggen en niet te diep wordt ingegaan op de juridische zaken rondom de erfpacht.

³²⁵⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 1942-1 (30-0-1306).

³²⁵⁵ Palmboom, *Sint Jan*, p. 475.

³²⁵⁶ OSU III, nr 1501 (21-07-1259).

³²⁵⁷ OSU V, nr 2765 (15-04-1296): *Sed si infra mensem post aliquem dictorum terminorum dictus Hertbernus vel dicte terre possessor nobis, ut dictum est, pactum non solvent prenotatum, cadit ipso facto ab omni iure, quod ei in dictis bonis ex presenti concessione competere videbatur.*

³²⁵⁸ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 421: "Daar kwam bij dat uitgiften in tijdpacht de verpachter een betere controle garandeerden over zijn bezit dan allerlei vormen van erfelijke pacht, die de blooteigenaar gemakkelijk reduceerden tot rentegerechtigde en de eigendom deden verschuiven naar de oorspronkelijke pachter en zijn rechtsvolgers."

³²⁵⁹ Als bezitter staat daar rond 1460 Frederik van Drakenborch met 27 morgen land in Veldhuizen. Zoals we zagen had hij dit land in erfpacht van het kapittel van Sint Jan!

³²⁶⁰ Muller, *Rechtsbronnen*, p. 415: *Item soo wie hofsteeden off landen in erfpacht heeft, die en mach se nyt bezwaeren, splitten, belasten off deylen sonder consent ende wille van de grontheer. Ende al gaen dair dagelicke gerechten over, tis nochtans vorderlick goet ende erft op den oudsten, die besitter is des erfpachts.*

Erfpacht als kredietfaciliteit

Dit is een mooi bruggetje naar een ander interessant, tamelijk onderbelicht verschijnsel waarop ik in dit verband wil wijzen.³²⁶¹ Bij de bestudering van erfpachten is het me namelijk opgevallen dat de schenker of zelfs verkoper van een stuk grond, dit vervolgens vaak in erfpacht krijgt. Dit lijkt met name het geval te zijn waar de overdracht op verzoek van de nieuwe bezitter is gebeurd. Het lijkt een oud verschijnsel. In 1259 schonk ridder Dirk van der Weyde aan het Duitse Huis de eigendom van 12 morgen land in Heicop. Dirk of zijn erfgenamen mochten dit lossen voor 20 pond. Vervolgens werd bepaald dat Dirk dit land tegen een jaarlijkse betaling van 2 pond zou ontvangen.³²⁶² We roepen in dit verband ook de landen op Bijleveld in herinnering die door Everard van Stoutenburg aan de Dom waren verkocht en vervolgens weer aan hem in erfpacht waren uitgegeven.³²⁶³ Ook een charter uit 1301 geeft een vergelijkbare constructie. Daarin verkocht ene Willem Hermansz een halve hoeve land in de parochie Oudewater aan Dirk Cruve en krijgt dit vervolgens van hem in erfpacht voor 4 pond.³²⁶⁴ In 1350 transporteerde Melis Boyersz een halve hoeve in Portengen aan het Domkapittel en verkreeg deze vervolgens in erfpacht.³²⁶⁵

Uit 1357 dateert een oorkonde uit het archief van St. Marie. Wouter Quint van Vleuten verkocht toen aan het kapittel vijf morgen land op Bijleveld met voorwaarde dat hij dit vijf jaar mocht pachten voor 15 pond per jaar. Ook werd afgesproken dat hij dit land binnen deze vijf jaar mocht terugkopen voor een bedrag van 166 pond 13 schelling en 4 penning.³²⁶⁶ Twee voorbeelden waarbij de pacht een tiende deel van de koopsom bedraagt. Een losrente van 10% was in de veertiende eeuw gebruikelijk.³²⁶⁷

Frederik van Drakenborch bezat een flink stuk land (anderhalve hoeve) in Veldhuizen nabij kasteel Nyevelt en schonk dat in 1387 aan het kapittel van St. Jan, dat sinds het begin van die eeuw al een hoeve bij kasteel Nyevelt bezat. Volgens de rekeningen van de grote kamer van St. Jan hield Frederik deze hoeve in erfpacht.³²⁶⁸ Ook de genoemde hoeve naast kasteel Nyevelt, in 1311 door Steven van Zuylen van St. Jan in erfpacht gehouden, zal het gevolg zijn geweest van een schenking of verkoop. Hoewel dit niet zeker is, wijst de ligging van zo'n groot stuk land pal naast het kasteel van Van Zuylen wel in die richting.

Een mooie serie oorkonden uit 1481 laat zien hoe zo'n transport precies in zijn werk ging. Allereerst nadat een overeenkomst werd gesloten moest het land voor gerecht van bureu en landgenoten worden getransporteerd. Jan

³²⁶¹ Palmboom heeft dit echter wel gezien en m.i. correct in verband gebracht met in het bijzonder de goederen van de kleine kamer van Sint Jan, die later verworven zijn dan de oude kernen van kapittelgoederen. Palmboom, *Sint Jan*, p. 476.

³²⁶² OSU III, nr. 1501 (21-07-1259): Dirk van der Weyde, ridder schenkt aan Duitse Huis voor een hoofdsom van 20 Utrechtse ponden de eigendom van 12 morgen land. *Ego Theodericus de Pascua, miles (...) quod commendatori et fratribus domus Theutonicorum (...) duodecim iugera michi attinentia, iacentia in Heyenkop (...) ac proprietatem eorumdem in elemosinam contuli pro allodio viginti librarum Traiectensium legalium denariorum, ita quod ego vel heredes mei dicta duodecim iugera redimere poterimus infra octavam beati Petri ad Cathedram pro dictis viginti libris Traiectensibus. Que XII iugera prelibata ipsi commendator et fratres mihi et heredibus meis pro annua pensione restituerunt, de quibus duas libras Traiectensium legalium denariorum in die iamdixti festi beati Petri ego vel heredes mei cum integritate persolvemus.*

³²⁶³ Zie de bespreking van Haanwijk en Bijleveld.

³²⁶⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 1194 heeft dorsale notitie dat er meer brieven van dit land zijn. Uitgegeven in OSU V, nr 3013 (11-05-1301): *Omnibus presentes litteras inspecturis ego Willelmus filius Hermanni Ade notum facio, quod ego de consensu et voluntate Gerardi de Vliete vendidi pro pecunia mihi persoluta domino Theoderico dicto Cruve, canonico Maioris ecclesie Traiectensis, dimidium mansum, scilicet octo iugera terre sita in parrochia de Oudewater in iurisdictione Gerardi de Vliete predicti (...) et recepi a domino Theoderico predicto prefatum dimidium mansum in pactum hereditarium, videlicet pro quatuor libris denariorum legalium.* De toestemming van Gerard van Vliet was nodig omdat het land leenroerig was aan zijn leenhof. Zegel van Gerard (drie ruiten).

³²⁶⁵ HUA, Domkapittel, inv nr 2711-1 (23-03-1350) en Dom 2711-4 (10-05-1350): *Komt voor de officiaal Amilius filius Boyers laycus parochianus parrochie de Coccangen vicinus vicini de Bartangen sponte et non per errorem recognavit se recepisse in pactam (...) de uno dimidio manso terre Boyers hove wlgariter appellato prefatus est ab antiquo in parrochia et vicinio predictis inter terras venerabilium virorum dominorum capituli ecclesie beate Marie Traiecti a parte superiori et Gerardi Bergher a parte inferiori extendente se ab aggere dicta wlgariter Bartanger dijc usque ad iurisdictioni temporalis Weneri vander Hare armigeri.*

³²⁶⁶ HUA, St. Marie, inv nr 2735 (13-01-1357): *Allen den ghenen die desen brief sellen sien of horen lesen doe ic verstaen Wouter Quint van Vloeten dat ic vercoft hebbe haren Johan Sanctus preester ewelic vicarus der kerken tSinte Marien tUtrecht (...) vijf morghen lands daer ic hem enen vryen eyghendom of ghegheven hebbe, egghen ende eynden alse ghelegghen sin in der vrouwen gherecht van Rynouwen op Bilenvelt tusschen Tydeman Zoudenbalchs lant an de over side ende tusschen miins selfs lant an de neder side. Voorwaarden dat Wouter het land 5 jaar gebruiken mag en hij zal het pachten van Johan Sanctus voor 15 pond per jaar vrijgeld (vrijs ghelts sonder enich ofcortinghe ofte vermyninghe). Voort so heeft haer Johan Sanctus om god ende om karitate ende om mi ende om miinre vreende wille mit vrendscap ende mit ghunsten nu ghegheven enen wedercoep an desen voorseyden lande. Hij mag het terugkopen voor 166 pond 13 schilling en 4 penning binnen deze 5 jaren. Op verzoek zegelt de officiaal van de proost van Oudmunster.*

³²⁶⁷ Zuiderduijn, *Capital markets*, p. 243.

³²⁶⁸ HUA, St. Jan inv nr 604-1 (03-12-1387): *Voor Ghiselberto filio Hughonis sculteto, Gherardo dicto Zuurbier, Henrico filio Theoderici de Scherpenberch, Jacobo dicto Coler, Rycholdo die Ghoyer wlgariter lantghenoten ende ghebuere to Velthusen biden Maeren in iurisdictione temporalis domini Johannis de Rynesse militis (...) [verschijnt] Fredericus van Drakenborch civis Traiectensis [en schenkt aan Sint Jan:] unum mansum et dimidium mansum terre ac proprietatem et usum eorum sitas wlgariter bi den Maeren dijc to Velthusen Traiectensi dyocesi in dicta iurisdictione temporalis domini Johannis de Rynesse militis inter terram dominorum de Sancta Katherina in Traiecto ordinis sancti Johannis Jherosolomitani a parte superiori et terram dominarum monialium Conventus de Oudwijca extra muros Traiectensi a parte inferiori.* De bevestiging: HUA St. Jan 604-2 (04-12-1387): *Allen den ghenen ... Vrederic van Drakenborch dat ic voer mi ende voer miin erfnamen gheloefte hebbe ende ghelove in goeden trouwen den proesst deken ende capittel der kerken tot Zinte Johanne tUtrecht anderhalve hoeve lande enten eyghendom daer of te waren jaer ende dach naest comende alse recht is, die houden zeven ende twintich morghen ende een hont lands daer ic hem den eyghendom of ghegheven hebbe voer den scouten lantghenoten ende bueren alse recht is, also alse die anderhalve hoeve lands ghelegghen siin te Velthusen in heren Johans gherecht van Rynesse daer die heren van zynte Katrinen tUtrecht boven naet ghelant ziin ende dat convent van Oudwijc beneden.*

Gijsbertsz van Roijen toog daarom naar de schout van Vleuten, Hendrik Zegersz en vroeg aan het gerecht een oordeel of de zeven hont land op Het Zand getransporteerd mochten worden. Na de goedkeuring van het gerecht gaf hij de vrije eigendom aan Oudmunster, vertegenwoordigd door kanunnik Gerijt Vrenck. Vervolgens oorkondde Jan dat de koper alles betaald had en dat hij het kapittel zou vrijwaren van schade. In de derde oorkonde werd vervolgens de erfpacht aan hem uitgegeven.³²⁶⁹ Hij verkreeg daarmee bijna dezelfde rechten op de grond maar had die te gelde gemaakt. Dergelijke overgangen komen regelmatig voor en vinden regelmatig nog hun weerslag in de rekeningen van kapittels, bijvoorbeeld in het geval van 2 morgen land die van Jacob Simonsz waren gekocht en nu door hem in erfpacht werden gehouden.³²⁷⁰

Ik vermoed dit ook in het volgende geval. Dirk van Zuylen nam in eeuwige erfpacht van het kapittel van St. Pieter vijf morgen land in Harmelen tussen land van hemzelf enerzijds Dirk Woutersz van Zuylen anderzijds.³²⁷¹ Het feit dat dit land te midden van ander land van de familie lag doet ook hier een verkoop vermoeden. Zo eeuwig als vastgelegd bleef de erfpacht niet. Al in 1385 droeg Dirks zoon Zweder de erfpacht op aan deken en kapittel.³²⁷² De overgang van eigendom naar erfpacht was ook in latere tijden geen ongewoon verschijnsel. Het rechterlijk archief van Vleuten, dat vanaf 1527 bewaard is gebleven, geeft daarvan fraaie voorbeelden.

Dergelijke vormen van krediet treffen we alom aan en zeker ook tussen stedelingen. In 1481 verkochten Joost Lambertsz en zijn vrouw Marietje zeven morgen land in Heikop aan Tymen Goy en kregen dit dezelfde dag van hem in erfpacht, losbaar tegen zestien penningen voor één, dus 6,25%.³²⁷³

Frederik Everts en zijn vrouw Liesbeth verkochten in 1535 aan Cornelis Gijsbertsz, hoefsmid, en zijn vrouw Marichje 3½ morgen land in de Harmelerwaard. Ze kregen het meteen in erfpacht van de nieuwe eigenaar voor een jaarlijkse som van 5 keurvorstergulden, die ze te allen tijde mochten lossen met 100 keurvorstergulden – tegen 5% dus.³²⁷⁴ Een jaar later compareerden Jan Loefsz (zoon van de schout Loef Pelgrimsz) en zijn vrouw Hermtgen voor het gerecht van Vleuten om te laten oordelen of zes morgen land aldaar verkocht mochten worden. Ze deden dat na toestemming aan Jan van Nijhof, die deze zes morgen land meteen aan hun in erfpacht gaf. De jaarlijkse som zou zijn 8 Carolus terwijl ze mochten lossen met 128 Carolus gulden, een rentepercentage van 6,25%.³²⁷⁵ Gerrit Huig Gerritsz en zijn vrouw Dirkje transporteerden 4 morgen land in Vleuten aan Marie, de weduwe van Hendrik van Oostrum en kregen deze vier morgen ook meteen in erfpacht. De jaarlijkse erfpacht was 11 Carolus en ze konden lossen met 18 voor 1, ofwel ca. 5,6%.³²⁷⁶ Een laatste voorbeeld betreft Cornelis Jansz en zijn vrouw Cornelis, dochter van Jan Dirksz van der Weyde. Zij verkochten aan Jan Aartsz vier morgen land in Vleuten en kregen het vervolgens in erfpacht voor 6,25 Carolus. De hoofdsom bleek 125 Carolus te zijn en dat is een rente van 5%.³²⁷⁷ De uitkomsten geven rentepercentages die in die tijd gangbaar waren voor losrenten.³²⁷⁸ Afgemeten aan het aantal vermelding in zo'n korte tijd kan met enige voorzichtigheid worden geconcludeerd dat er op het platteland een kapitaalmarkt bestond. Deze zal echter lang niet voor iedereen toegankelijk geweest zijn, want zoals we zagen was er in het studiegebied weinig eigen grond overgebleven in handen van de lokale boeren zodat deze weg naar financiering en investering beperkt zal zijn geweest. Hier moet dit uitstapje helaas bij blijven. Helaas is geen onderzoek gedaan naar de kapitaalmarkten in Utrecht terwijl er zulke mooie gegevens zijn, zeker ook uit de stad.³²⁷⁹

Ik veronderstel analoog hieraan ook voor de eerder vermelde verkopen en uitgifte in erfpacht de behoefte aan krediet. Er is zeker geen sprake van het opgeven van een bedrijf, immers dan zou de boer het land hebben verkocht,

³²⁶⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1134-1 (31-03-1481), 1134-2 (31-3-1481) en 1134-3 (02-05-1481).

³²⁷⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 483-4 (kleine kamer a° 1400): *Item Jacobus filius Symonis de 2½ jugeribus ibidem emptis erga eiusdem hereditarie infra mensem. Aldaar: Item dominus Johannes de Zulen miles de bonis in Leersen per eum capitulo assignatis hereditarie infra mensem.*

³²⁷¹ HUA, St. Pieter inv nr 526-1 (08-03-1362): *vijff morghen lants die gheleghen siin in der prochyen van Hermalen tusschen lande Dyrcs haren Wouters soens van Zulen aen die ene zide ende daer ic selve naest ghelant bin aen de ander zide om zes pont zwarter penninghe.*

³²⁷² HUA, St. Pieter, inv nr 526-2 (25-01-1385): *Gherijt Claes soen rechter vandes heren wegghen van Egmonde ende Sweders van Zulen tot Hermalen dat voer mi quam int gherechte tot Hermalen ende voer die buere die hier na bescreven staen Zweder van Zulen knape (...) gaf daer op mit sinen vryen wille voer hem ende voer zijn erfnaem na hem (...) tot behoef eersamer heren des dekens ende capittel ende hoerre kerken van Sinte Peter Tutrecht. (...) ende Zweder van Zulen voers. verteech mede op dese voers. vijf morghen lands ende alle erfpacht voer hem ende voer zijn erfnaem claerliken alles rechts ende toeseegghens dat zijn heer zijn vader voers. of hi of hoer erfnaem ofte enich van hem hadden of hebben mochten tot desen daghe toe aen den lande ofte pacht voers alse die buere wijsden dat hi voer hem ende voer zijn erfnaem mit recht sculdich was te doen, ende dat mit rechte vast ende vast ende stade wesen ende bliven mocht ende soude. Ende om die meerre vestenisse wille dese zake voers. ende alle dese dinghe bi mi Zweder voers. mit minen wille gheschiet zijn ende icse vriliken ghedaen hebbe voer mij ende voer mijn erfnamen ende wille dat die deken ende capittel voers. tot ewighen daghen voert an dat lant voers. vriliken bruken zellen ende moeghen desen brief voer mij ende voer mijn erfnaem mede beseghelte mit minen seghel tot enen oerconde, want ic ymmer wil dattet vast ende stade blive ende onverbroken van mi ende van minen erfnamen.*

³²⁷³ HUA, Regulierenklooster, inv nr 918-1 (17-04-1481) transportbrief inz. *seven merghen lants mit alle horen toebehoren alsoe die gelegen zijn op Heycoop inden gherechte voirscreven dair Alpher van der Horst boven ende dat convent vanden Regulieren tutrecht beneden naestgelant zijn.* HUA, Regulierenklooster, inv nr 918-2 (17-04-1481): *Voorwaarden dat hij of nakomelingen dese voiscr. renthen tot alre tijt op enich termijn der betalinge voirgenoemt van Tymen Goy ende sijnen erfnamen ofte nacomelingen vrijen, lossen ende offcoopen moghen elken penning mit sestien penningen ende mitten renten die dan daer off verschenen ende onbetaelt waren.*

³²⁷⁴ HUA, Dorpsgerechten, inv nr 2046, f° 7 (14-10-1535).

³²⁷⁵ HUA, Dorpsgerechten, inv nr 2046, f° 8 (04-03-1538).

³²⁷⁶ HUA, Dorpsgerechten, inv nr 2046, f° 14 (30-03-1538).

³²⁷⁷ HUA, Dorpsgerechten, inv nr 2045, f° 15 (15-05-1540).

³²⁷⁸ Zijlinderdij, *Capital markets*, p. 75; Van Bavel, 'Medieval origins', p. 67.

³²⁷⁹ Zijlinderdij, *Capital markets*, heeft Utrecht niet behandeld zodat wederom geconstateerd moet worden dat de middeleeuwse geschiedenis van Utrecht op sociaaleconomisch gebied nog grote leemten kent. Ik zal e.e.a. in een artikel uitwerken op basis van Vleutense gegevens over de periode 1500-1800.

bijvoorbeeld met het doel om dan het burgerschap te kunnen kopen. De conclusie zou dan best kunnen zijn dat er in Utrecht vanaf de dertiende eeuw een kapitaalmarkt was ontstaan waar een belangrijke rol was weggelegd voor grondbezit.

Deze vorm van kredietovereenkomsten vertoont een gelijkenis met de geconstitueerde renten die door Hoppenbrouwers zijn bestudeerd. De crediteur verkreeg hierbij een eeuwigdurend zakelijk recht op het onderpand dat de debiteur stelde. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw werd deze kredietvorm afkoopbaar.³²⁸⁰

Ondeelbaarheid

Een erfpacht kon niet gedeeld worden. In de meeste erfpachtbrieven staat dan ook een formulering als *onghesceyden aen enen erfgenaem te blijven*.³²⁸¹ Het was dan wel zo dat een erfpacht bijna als eigendom kon worden beschouwd, maar dit was toch wel een onderscheidende eigenschap van erfpacht. Willem van Angeren en zijn vrouw Hase (dochter van Jan Huguensz van Vleuten) kregen in 1369 in erfpacht een stuk land te Vleuten dat haar voorvaders vanouds in erfpacht hadden. Na de dood van Willem en Haze zou het niet deelbaar zijn en aan een enkele persoon moeten komen.³²⁸²

Uiteindelijk was het door uitsterven van erfgenamen mogelijk dat een erfpacht verstierf en dan terugkwam in handen van de uitgevende partij. Een mooi voorbeeld daarvan is opgenomen in het cartularium van klooster Nieuwlicht: *Litere van een hoeve lants groet omtrent XX mergen in Maersebroeck die onsen convent aengecomen is doer versterf vander afcoempst van Henrick die Vos, daer joffer Agnies van Leeuwenberch wedue van Steven van Rutenberch die leste af levende was, ende dese is gestorven inden jaer ons heren dusent vijfhondert tweendesestich*. In de oorspronkelijke erfpachtsbrief uit 1434 was bepaald dat het land *aen den maesscap [maagschap] ende bloede die van Henrick Vos ghecomen sijn* moest blijven en bij uitsterven moest vervallen aan de Karthuizers van Nieuwlicht in Bloemendaal bij Utrecht.³²⁸³

Lijfpacht

De lijfpacht, in de bronnen herkenbaar aan de toevoeging *ad vitam* of *tot zinen live toe* gold doorgaans een enkele persoon, namelijk de pachter zelf. Hij kon het goed dan zijn hele leven lang gebruiken voor een jaarlijkse pacht. Om die pacht niet te laten devalueren zorgden de eigenaren er wel voor dat deze in zilver of goud was uitgedrukt. Tijdens het leven van de pachter werd de pachtsom niet verhoogd, maar daarna natuurlijk wel. Terwijl Dirk Badeloge in 1367 een hofstede in Vleuten voor anderhalve loot zilver in lijfpacht kreeg, betaalde zijn weduwe Geertruid vanaf 1373 twee loot zilver per jaar voor haar lijfpacht.³²⁸⁴ Lijfpacht kon ook voor twee levens gelden. Dat was bijvoorbeeld het geval toen de weduwe van Wouter Bronijsz, Liesbeth, met haar dochter Agnes de boerderij voortzette: *tot onser beider lijve toe een hoeve lands ongesceiden*.³²⁸⁵

Het was ook niet ongebruikelijk om een lijfpacht voor de hele familie te regelen. Zo had Egbert van Amstel, een herenboer op Themaat voor hemzelf, zijn vrouw Alverade en hun zonen Egbert en Gerrit *tot hore viere live* 14 morgen land in Vleuten (op Vleuterweide) in lijfpacht genomen van Sint Jan.³²⁸⁶ Vergelijkbaar is een lijfpacht van Hugo van Welle die gold zolang hij, zijn vrouw of oudste zoon in leven zou zijn. Het ging dus om de langstlevende.³²⁸⁷ Jan Gerritsz liet vastleggen dat *oick soe sijnt vorwarde dat Nelle mijn gheechte vijff ende mede Margriet mijne dochter dese voirs boeff lants gebruiken sellen ende die inden laetsten lijve is gebruiken sall hoir leven lanck in allen manieren vorwarden ende wilcoren als voirs. staen sonder enich weder seggen sonder alle arch ende liste*.³²⁸⁸

Bij het domkapittel komen we bij de *bona divisa* nog een variant tegen, die denkkelijk gerelateerd is aan het oorspronkelijke *obedientia*-karakter van deze goederen. Dirk van Zeyst kreeg 28 morgen bij de Putcup in pacht zolang de deken van het kapittel Hendrik van der Weyde in leven zou zijn.³²⁸⁹ Zijn zoon Andries kreeg ditzelfde goed in lijfpacht zolang hijzelf, of zijn broer, of twee kanunniken in leven zouden zijn.³²⁹⁰

Het is wel duidelijk dat pachters bij voorkeur een zekere continuïteit konden bereiken en de eigenaren zullen er geen bezwaar tegen gemaakt hebben mits aan de voorwaarden in de pachtbrieven werd voldaan.

³²⁸⁰ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 76.

³²⁸¹ HUA, Oudmunster, inv nr 2145-7 (21-02-1487).

³²⁸² HUA, Oudmunster, inv nr 1146-1 (17-06-1359): *dat dit voerseide lant na dode Willams ende joncfrou Hasen siins wijs nyet deylbaer wesen en sel maer datted comen sel allene op enen parsoen sonder archeyt*. Ook bijvoorbeeld in HUA, Oudmunster, inv nr 1146-3 (05-01-1442): *Mit zulken vorwarden dat dese voers zes merghen lants niet deylbaer wesen en sullen mer datse altijt comen sullen allene op eenen persoene sonder archeyt ende list, ende die erfnaem oft besitter des lants sal koemen binnen enen halven jare na Jans doet vors. ende versueken desen erfpacht vanden doemdecken ende borgemeijsteren inder tijt nemen ende gheven nje brieve sprekende als dese doet*.

³²⁸³ HUA, Nieuwlicht, inv nr 2, f° 109v-110.

³²⁸⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 2314-1 (18-09-1367) en 2314-2 ((26-09-1373).

³²⁸⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1165-12 (18-4-1422).

³²⁸⁶ HUA, Sint Jan, inv nr 570-3 (24-11-1367).

³²⁸⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 2228-6 (10-11-1458).

³²⁸⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 1165-14 (01-02-1444).

³²⁸⁹ HUA, Domkapittel, inv nr 601 (rond 1360, bona divisa, achterin): *Item in primis de Cameric xxviii jugera sita ibidem prope putcupe in jurisdictione temporalis domini de Apcoude iuxta aggerem dictum Houtdijc (...) Tenetur nunc Theodericus de Zeyst ad vitam domini Henrici de Weyda decani nostri*.

³²⁹⁰ HUA, Domkapittel, inv nr 1555-1 (07-09-1380): *Deken en kapittel verhuren aan Andries van Zeist alsoe langhe als hij, her Wiger van Dipenbroec, her Ludolph van Middelwijc, onse concanonike tUtrecht ende Johan vander Weide Andries broeder voers. leven of enich van hem viere leeft ...*

Omzettingen van pachtvorm

Het was zeker niet zo dat de pachtvorm voor altijd statisch was. Sterker nog: sommige pachtgoederen kenden een nogal grillig verloop. Zo werd de Gulden Hoeve te Vleuten tot 1348 in lijfpacht uitgegeven, vervolgens de ene helft in lijfpacht en de andere helft in tijdpacht, dit tot 1361. Daarna weer lijfpacht tot 1430 en vervolgens tijdpacht.

Er komen allerlei omzettingen voor, van lijfpacht naar tijdpacht bijvoorbeeld. Gelmer van de Tol hield van St. Marie een hoeve land op Bijleveld in lijfpacht. In 1408 deed hij afstand van de lijfpacht en verkreeg de hoeve vervolgens in tijdpacht (*resignavit pactum ad vitam suam capitulo et recepit ad annos*).³²⁹¹ Dergelijke wisselingen tussen pachtvormen waren niet uitzonderlijk zo is ook door Kuys en Schoenmakers geconstateerd.³²⁹² Duidelijke aanwijzingen van het hoe en waarom zijn er niet en die kan ik evenmin geven. Verder onderzoek over een groter gebied kan misschien vaststellen of de pachtvormen nu puur een eenmalige levenscyclus hebben doorgemaakt of dat er golfbewegingen waarneembaar zijn. We kunnen ons immers voorstellen dat een vorm als erfpacht een betere garantie biedt voor continuïteit, bijvoorbeeld als een boer goed voor het land zorgt en een trouwe betaler is dan zal de verpachter wellicht kiezen voor zekerheid in plaats van maximale inkomsten. Voor de pachter is er dan ook een lange termijnvisie mogelijk. Dat kan zich met name hebben afgespeeld tijdens demografische crises waar het lastig kan zijn geweest pachters te vinden. We memoreren hier even de oorkonde van bisschop Frederik die oproept tot vestiging in het Nedersticht na de vele oorlogen. Ten tijde van een neergaande conjunctuur kan men zich ook voorstellen dat pachters liefst van de erfpacht af willen, juist omdat de verschuldigde bedragen te hoog worden. Dat zou nog wel eens het verminderde belang van de erfpacht bij Oudmunster kunnen verklaren dat rond 1400 lijkt door te zetten. Tevens kan dat ook de verklaring zijn voor de terugkeer van de erfpacht in de zestiende eeuw, waar immers sprake is van een opgaande conjunctuur, dan in het voordeel van de pachter, die daarmee overigens ook een sterkere positie krijgt.

Termijn

De meest gebruikelijke termijn door de eeuwen heen was tien jaar. Heel andere en nogal uiteenlopende termijnen kwamen ook voor. Er kan op basis van de verschillende termijnen geen verband worden gelegd met een vruchtwisselstelsel, wat aansluit bij ander onderzoek.³²⁹³ Jan van der Maat pachtte voor zeven jaar lang zes morgen in Reijerscop.³²⁹⁴ Rijcout Hendriksz de Goijer en zijn zoon Rijcout ontvingen van Oudmunster 12 morgen land in Reijerscop voor 16 jaar. Ook Jacob IJsbrandsz verkreeg een stuk land in Kattenbroek voor 16 jaar en dat was in 1337.³²⁹⁵ Loef Pelgrimsz pachtte de Haaghoeve in Vleuten voor 25 jaar vanaf 1521 en vanaf 1537 voor de gebruikelijke tien jaar.³²⁹⁶ Frederik uten Ham pachtte zes morgen nabij zijn kasteel voor 13 jaar lang.³²⁹⁷ De langere termijnen neigen ietwat tot lijfpacht of in elk geval een langere termijnvisie van de pachter. Het kan zijn dat men de intentie had investeringen te plegen en dat dus langere termijn nodig was om tot een *return on investment* te komen.³²⁹⁸ De gemiddelde termijn van tien jaar heeft het lang volgehouden, pas na 1550 treedt een bestendige wijziging op waarbij termijnen van 6,7,9 en 10 jaar voorkomen maar rond 1570 is de termijn van 10 jaar verdwenen, blijven dus 6,7 en 9 over, terwijl de termijn van 5 jaar vanaf 1580 opkomt. De gemiddelde verkorting die hier wel uit spreekt kan geplot worden op de sterke stijging van de pachtcurven. Het lijkt erop te wijzen dat een opgaande economie vergezeld gaat van kortere termijnen en dus snellere aanpassingen van de pachtvorm.

Op basis van gegevens van de *bona divisa* van het Domkapittel ziet het beeld er zo uit, waarbij ik door de wisselende kwaliteit van de gegevens van zorgvuldig geselecteerde jaartallen gebruik gemaakt heb:³²⁹⁹

Tabel 11-18: Pachtduur (1360-1550)

	1360	1403	1466	1501	1550
6 jaar				1	
9 jaar					6
10 jaar	6	3	2	27	29
12 jaar		1	1	1	
20 jaar	3				
25 jaar	2				
30 jaar	2				
Lijfpacht	6	4	5		1
Erfpacht	20	14	13	11	13

³²⁹¹ HUA, St. Marie, inv nr 1 (Liber pilosus), p. p. 436-437 nr. 575 (24-11-1408): *Recognicio Gelmari van den Tollen de uno manso terre sito in Bilevelt ad vitam suam. Resignavit pactum ad vitam suam capitulo et recepit ad annos*.

³²⁹² Kuys en Schoenmakers, *Landpachten*, p. 23.

³²⁹³ Jansen, *Landbouwpacht*, p. 37; De Vries, 'Landbouw', p. 30; Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 351; Kuys en Schoenmakers, *Landpachten*, p. 22.

³²⁹⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 1117-1 (24-02-1439)

³²⁹⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 489-24

³²⁹⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1168-2 (21-02-1521).

³²⁹⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 1925-2 (01-09-1442)

³²⁹⁸ Cooper, 'Agrarian capitalism', p. 172

³²⁹⁹ In 1360 werd 'annue' vermeld, ik heb dat gemeend onder erfpacht te scharen, omdat die categorie in 1360 volledig ontbrak, wat niet kan zijn.

	1360	1403	1466	1501	1550
Onbekend		12	14	2	
<i>Non habet locationem</i>		7	7	3	1

Duidelijk wordt hieruit dat de lange termijnen hebben afgedaan, dat de lijfpacht verdwijnt en dat de erfpacht zich redelijk kan handhaven. De termijn van tien jaar is inderdaad de meest gebruikelijke en neemt in belang toe.

11.9 Mobiliteit, continuïteit, verlenging

De vraag van continuïteit is in onze studie een belangrijke. Hoppenbrouwers heeft voor het Land van Heusden kunnen aantonen dat de continuïteit van de dorpsgemeenschap primair werd gedragen door opeenvolgende generaties van (eigenerfde) boerengeslachten.³³⁰⁰ Die haakjes zijn wel van belang als we ons afvragen wie de continuïteitsdragers zijn geweest in een regio waar vrijwel geen eigengeërfd bezit was!

In dit kader is dan ook intrigerend dat niet zoals in het Gelders rivierengebied en in de Meierij het geval was vrij strikt de hand werd gehouden aan de pachttermijn. Dat betekent nogal wat, met name dat na afloop van de termijn geen wederinhuring plaats had en een nieuw proces van bieding en kans op een maximale pachtsom voor de verpachter in het verschiet lag.³³⁰¹ Utrecht zit wat dat betreft veel dichterbij de Hollandse praktijk waar sterfdag noch verkoop de huur braken. Of het te maken had met een “vermeend recht op wederinhuring of nahuur” durf ik niet te beamen.³³⁰² Wel is er genoeg materiaal beschikbaar om vast te stellen dat niet alleen erfpachten (waar dit eigenlijk logisch is) maar ook tijdspachten doorgingen. Een voorbeeld uit 1376 moge dat illustreren: Frederik van der Woert ontving van deken en kapittel ten Dom voor tien jaar lang dertig morgen in pacht. Mocht hij overlijden binnen deze termijn, dan werd de pacht voortgezet door zijn oudste en naaste erfgenaam tegen de voorwaarden in de brief. Die erfgenaam moest dan binnen een half jaar een nieuwe brief verzoeken en ook op zijn kosten een brief afgeven (wat normaliter bij de officiaal gebeurde).³³⁰³ Er is echter ook een bepaling die niet zozeer om kosten draait als wel een andere vergoeding want *daer sel hij voer gheven een halve take wijs van den besten die de tappe loept*.³³⁰⁴

Deze bepaling was ook van alle tijden en komt bijvoorbeeld ook nog in 1546 voor wanneer Claas Jacob Albertsz twintig morgen land in Vleuten in pacht heeft, tien jaar lang voor hem, zijn erfgenamen en nakomelingen.³³⁰⁵

In de vijftiende eeuw zijn er ook erfpachtbrieven waarin wordt gesteld dat binnen zes weken nieuwe brieven moeten worden geregeld.³³⁰⁶ Een belangrijke reden voor verpachters was om zodoende zeker te stellen dat achterstallen alsnog voldaan werden. Immers, door de pacht te laten voortzetten door een erfgenaam alsmede deze aansprakelijk te stellen voor de openstaande rekeningen werd dat risico netjes afgedekt. Het niet doen opmaken van nieuwe brieven betekende voor de nakomelingen dat ze alle rechten verloren.³³⁰⁷ Vandaar ook dat Jan Gerritsz op Alendorp, toen hij de erfpacht op naam van zijn zoon wilde zetten, naar het kapittelhuis van Oudmunster toog om te melden dat hij de erfpachtbrief was kwijtgeraakt in de oorlog. De heren konden zijn claim in de boeken terugvinden en verstrekten een nieuwe brief.³³⁰⁸

Voor wat betreft die oudste erfgenaam ging een man voor op een vrouw wat meestal in de voorwaarden werd opgenomen in de trant van: *comen op enen sinen outsten naesten wittaftigen erfnaem een manhoeft naere te wesen dan een wijffhoeft dair in beyde even na waren*.³³⁰⁹ Hendrik van Nyevelt had tien morgen in Vleuten in erfpacht waarbij werd bepaald dat na zijn dood de pacht zou worden voortgezet door zijn jongste zoon Willem, en mocht hij geen nakomelingen hebben zou

³³⁰⁰ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 647-648.

³³⁰¹ Van Bavel, *Transitie*, p. 538; Jansen, *Landbouwpacht*, p. 77-84.

³³⁰² Zoals Van Bavel, *Transitie*, p. 539 verwoordt.

³³⁰³ HUA, Domkapittel, inv nr 1458-2 (23-12-1376): *Wij deken ende capittel (...) verhuert ende in jaerliken pachte ghegheven hebben (...) Vrederic van der Woert (...) tot tien jaren lanc. (...) Waert dat Vrederic voerscreven binnen desen voerseiden tien jaren sterve zoe quaem dese voerseide huerwere van den lande voerscreven op enen zinen oudsten ende naesten witaftighen erfnaem al heel ende onghedeylt om alsulken pacht ende in allen voerwaerden manieren verbande ende penen als voerscreven zijn, thent die tien jare voerscreven om ghecomen zijn. Ende die zelve erfnaem zel binnen enen halven jare na Vrederics dode voerscreven dit voerseide land aen ons verzoeken ende nemen daer op van ons nije brieve in allen verbande ende voerwaerden die voerscreven zijn ende betalen voer die nije brieve tien schillinghe goets gheltes ende gheven ons weder brieve op die jare die dan afterstadich waren van den tien jaren voerscreven op zinen cost.* Een ander voorbeeld is HUA, Domkapittel, inv nr 1166-1 (10-05-1549) inz. 2½ morgen bij De Haar.

³³⁰⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 2032-3 (24-02-1409).

³³⁰⁵ 1157-2 (01-09-1546): *Wij vicedeken ende capittel der kerkcen van Oudemunster Tutrecht doen kondt allen luijden dat wij thien jair lanc duerende in pacht ende huijrwere gegeven hebben Claes Jacop Aelbertsz ende zijnen erffgenamen ende nacomelingen...*

³³⁰⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1167-3 (23-2-1490).

³³⁰⁷ HUA, Domkapittel, inv nr 1456-b (23-11-1367): *Ende waert dat die zelve erfnaem des niet en dede zoe viel hi des ghelijcs van allen rechte dat hi aen deser huerwere hadde of hebben mochte, alse verre als wi wouden ende anders nyet.*

³³⁰⁸ Oudmunster, inv nr 1133-2 (31-5-1555): Jan Gerytssoen op Alendorp zegt zijn brieven ten gevolge van de oorlog te zijn kwijtgeraakt en geeft de erfpacht over aan zijn zoon Jan Jansz. Verhouff, *daer hij seyde zijn brieven van verloren te wesen die hem inden oirloge genomen waren, tselve alsoe te zijn, hij voir ons ende onsen capittelhuys vergadert wesende, bij eere ende eede verclaerde warachtich te zijn.*

³³⁰⁹ HUA, Domkapittel, inv nr 1457-3 (30-09-1458). Vergelijkbaar in HUA, Domkapittel, inv nr 1939-7 (23-03-1449): Claas Petersz ontvangt voor tien jaar in pacht twee hoeven land in Bodegraven, elk jaar voor 16 oude schilden vrijgeld. Bij overlijden zou dit komen op de oudste en naaste erfgenaam *een manhoeft naerre te wesen dan een wijffhoeft dair sij beide even nae waren.*

de erfpacht gaan naar Hendriks dochter Ursula en dan op haar naaste en oudste erfgenaam.³³¹⁰ Al met al leek een dergelijke continuïteit wel op de erfpacht natuurlijk. Dat was zeker het geval met het goed Den Eng nabij de Catharij-nepoort gelegen, welk land voor 99 jaar werd verpacht.³³¹¹ Mogelijk stond 99 jaar voor drie levens, zoals in Engeland werd geconstateerd.³³¹²

In de zestiende eeuw zijn er enige uitzonderingen op die geclaimde continuïteit.³³¹³ Willem van Masch bijvoorbeeld, een grote pachter in Vleuten. Hij kwam juist met Oudmunster overeen dat mocht hij binnen de pachttermijn overlijden *soe en hebben mijn kijnder ofte erfgenamen geen vaech noch beterschap aen dit voers. lant*. Deze pacht zou namelijk wel onmiddellijk doot ende te nijet wesen zodat het kapittel aan een ander kon verhuren.³³¹⁴ Onder invloed van het vigerende verzet tegen het gebrek aan mobiliteit van pachtgoed, in casu het verzet van verpachters tegen pachters die geen duimbreed toegaven, neemt het aantal verlengingen toch wel af in de loop van de zestiende eeuw. Dat merkte Cornelis Jansz Honselaar die voor negen jaar weiland in Harmelen pachtte van Oudmunster. Na deze negen jaar moest het land weer *vrij, loss ende ledich* aan de kerk komen zonder dat Cornelis of zijn nakomelingen daarop rechten konden doen gelden en noch voorhuur noch nahuur zouden hebben.³³¹⁵

Dit alles wil niet zeggen dat er geen eerdere uitzonderingen waren op de nahuur. Wel was er een koppeling met de betaling. In 1478 pachtten Hugo Tymensz en Willem Hugenz de hoeve Kraaienveld in Vleuten. Toen werd bepaald dat bij verzuim de pachter na de termijn moest ruimen zonder enig recht te kunnen doen gelden op verdere huur, en dat zou gelden voor hem en zijn erfgenamen. Ook hieruit kan wel geconcludeerd worden dat het voortzetten van de pacht gebruikelijk was en ook in de praktijk gebeurde mits er maar betaald werd.³³¹⁶

Dit is in tegenspraak met bevindingen elders. Hoppenbrouwers concludeerde dat de pachtduur in de vijftiende eeuw korter werd en doorgifte van pachtgoederen aan naaste familieleden zeldzaam waren, op basis van 88 contracten kwam hij op 7 stuks, terwijl in 15 gevallen de pacht werd voortgezet met dezelfde pachter. De meerderheid van de pachters was dus nieuw na afloop van de termijn.³³¹⁷ Van Bavel ontdekte in het Gelders rivierengebied veel minder continuïteit en dus hogere mobiliteit.

Toch is het mijns inziens moeilijk om op dit punt zulke conclusies te trekken want er zijn veel meer factoren die een rol spelen bij het al dan niet wederom in pacht nemen van een stuk grond. Vooral bij kleine percelen is de vraag vooral of die niet voornamelijk een functie hebben gehad van een tijdelijke vergroting van een bedrijf in lijn met ontwikkelingen van gezinsgrootte. In Engeland is aangetoond dat juist *inter-peasant leasing* een belangrijke rol speelde in de rurale dynamiek.³³¹⁸ Wat daarnaast in aanmerking moet worden genomen is de reden voor die mobiliteit. Pachters die lange tijd in gebreke blijven kunnen van het pachtgoed worden verwijderd. Ze verdwijnen dan na de lopende termijn uit de boeken, maar om dan deze mobiliteit te koppelen aan een commercialisatie van de pacht is een brug te ver.

Tevens is het zo dat een pachter veel meer stukken grond in pacht heeft. Weliswaar is in Holland in de literatuur een beeld ontstaan van pachters die overwegend kleine percelen pachten maar ik vraag me serieus af hoeveel van die kleine percelen ze dan hadden. Waren de bedrijven inderdaad heel klein? Eigen onderzoek in Kamerik laat zien dat daar, op de grens van Holland, de bedrijven in 1500 al opvallend groot waren (zie Tabel 11-26). Waar zou dan de geografische grens moeten liggen tussen grote bedrijven en peasant-structuren? Ik wil daarmee zeggen dat het niet verlengen van een pacht niet wil zeggen dat de pachter vertrekt. We zullen verderop nog voorbeelden zien van dit mechanisme.

11.10 Pachtcondities

De pachtcondities zijn de naast de pachtsom en toepacht de interessantste onderdelen van de pachtbrief. Zoals Kuys en Schoenmakers hadden geconcludeerd zijn deze inderdaad aardig gestandaardiseerd en letterlijke vergelijking van duizenden van zulke documenten zou veel overeenkomsten opleveren.³³¹⁹ Bij nauwkeurige vergelijking komen toch wel verschillen aan het licht en deze blijken van groot belang te zijn en soms zeer welkome gegevens aan te reiken. Dat een pachter zich aan de voorwaarden diende te houden was voor de verpachter vanzelfsprekend. Ik heb dit elders een

³³¹⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1153-1 (03-06-1452): Mede ist vorwaerde dat desen erfpacht na mijn doot comen en erven sal op Willem mijnen joncxsten soen ende op sijn erfnamen alsoe verre als hij blikende wittelike geboerte after hem laet anders soe sal dese erfpacht na sijne doot comen op Ursula mijn dochter ende op hoiren naisten ende outsten erfname onghescheiden ende alsoe voert van erfnaem tot erfnaem, in manijeren als voerscr. is ewelike duerende sonder all arch ende liste.

³³¹¹ HUA, Domkapittel, inv nr 1457-3 (30-09-1458): Deken en kapittel verhuren aan Gerrit Zoudenbalch *negen ende tnegentich jaren lang naistcomende onser kerken lant ende goet gelegen inden Enghe buten sunte Catherinen poert aendie oestzijde tusschen der stadt muren van Utrecht ende Papendorp mit allen sinen hoffsteden, tijsen ende daghelicschen gerecht dair toe behoerende*.

³³¹² Cooper, 'Agrarian capitalism', p. 172.

³³¹³ Van Bavel, *Manors and markets*, p. 180-181 wijdt aandacht aan de mobiliteit van de koop- en pachtmarkt.

³³¹⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 1145-4 (21-02-1531).

³³¹⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1542-9 (23-05-1572): *Ende teynden dese negen jaren zoe compt tvoers lant wederom vrij loss ende ledich aen ons ende onser kercken voers. onsen vrijen wille daer mede te doen als voers. is, zonder dat Cornelis Jansz off zijnen nacomelingen daer enich recht oft toeseggen, voerhuur off naehuier daeraen hebben ofte behouden zullen*.

³³¹⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1167-2 (21-2-1478): *Oeck zijn vorwaerde waert sake dat ic Huge voers. dese voers. pacht nyet en betaelde als voers. is, dat ic mijn hant dan sel houden vanden voers. lande ende mij dies nyet meer onderwijnden, mer alsdan sel ic Willem voers. dit voerg. lant aentasten ende allene geheelike bruijcken voert aen ten eijnden toe van desen voers. tien jaren sonder enich toeseggen van mij Huge voers of mijn erfnamen daer aen te houden*.

³³¹⁷ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 429.

³³¹⁸ Whittle, 'Leasehold tenure', p. 144-146.

³³¹⁹ Kuys en Schoenmakers, *Landpachten*, p. 25-30.

zorgplicht genoemd, in overeenstemming met 13^e-oorkonden die het vaak over ‘procurare’ hebben. De akten laten dit niet zo vaak doorschemeren en wat zinsneden als ‘nae boumans recht’ en ‘bewaren als een goet huerman’ zijn zo ongeveer het enige wat die plicht wat concreter maakt.³³²⁰ Licht anekdotisch maar geëmancipeerd is de voorwaarde dat Beertje Hendriks Claasz dochter, weduwe van Jan Willem Albertsz, diende *all te doen datghene een goet pachtersche schuldich is te doen*.³³²¹

De voorwaarden vallen uiteen in een aantal categorieën. De belangrijkste, en bijna altijd de enige maar altijd aanwezige voorwaarde betreft de betaling. Ook belangrijk zijn de bepalingen ten aanzien van de kosten en risico's en wie deze dan draagt, verpachter of pachter, waarbij eensgeld of vrijgeld in de discussie moeten worden betrokken. In de voorwaarden zijn ook frequent bepalingen opgenomen met betrekking tot voortzetting of beëindiging van de pacht. Op het gebied van de bedrijfsvoering zijn de pachtbrieven helaas veel minder vrijgevig en met name op dat gebied hebben we geprobeerd zoveel mogelijk details uit de bronnen te peuren.

11.10.1 Tijdig betalen – termijnen, boetes en andere maatregelen

De belangrijkste en vrijwel altijd eerst pachtvoorwaarde betrof de tijdige betaling. Slechts in zeldzame gevallen was dit niet de eerste conditie in de pachtbrief. De betaling gold zowel voor de nominale som als voor de toepacht en – in het geval van vrijgeld – de zogenaamde ongelden, ofwel de lasten. Over deze ongelden komen we verderop nog te spreken. Allereerst nu die tijdige betaling. De definitie van “tijdig” is een belangrijke omdat die ook bepaalde wanneer er een achterstand ontstond en uiteindelijk wanneer er tot invordering kon worden overgegaan. De gebruikelijke vervaldagen waren St. Maarten en St. Peterstoel.³³²² In de bronnen meestal aangeduid als *in festo beati Martini hyemalis* en *in festo beati Petri ad Cathedram*.³³²³ Op deze dagen moest dan de pacht worden voldaan in twee helften. In Utrecht werd meestal met twee vervaldagen gewerkt. Er werd doorgaans een termijn vanaf die vervaldag afgesproken binnen welke de pacht voldaan moest zijn. Deze speling betrof vaak 5 dagen maar ook 8 dagen kwam voor.³³²⁴ Zo werden alle goederen van Oudmunster in Vleuten op Martini en Petri gesteld, behalve de hofsteden op Knijfgensdorp, een vroegmiddeleeuwse nederzetting die als tiendblok voortleefde. Deze kenden namelijk een vervaldag van 8 september (Nativitas Marie virginis) met 8 dagen speling. Het land in Reijerscop kende weer andere termijnen namelijk 17 september en 25 december.³³²⁵ Een steekproef in het jaar 1370 over 92 pachten leverde op dat de meeste pachten inderdaad Martini en Petri als termijn hadden (83). Viermaal kwam Lamberti en Kerst voor en tweemaal Nativitas Marie en eenmaal enkel Martini, eenmaal enkel Petri en eenmaal Nativitas Domini en Jan de Doper.³³²⁶ Afwijkende termijnen worden aangetroffen in Spengen en Kockengen waar, verband houdend met de leverantie van boter, de vervaldagen Lamberti en Victoris waren alsmede “eind mei”. Tevens is opvallend dat bij lijfpacht en erfpacht vaker een speling voorkomt, waarbij de periode vrijwel altijd 15 dagen is. In een paar gevallen in de steekproef kwam de termijn van een maand voor.

Terwijl het lastig is deze uitkomst te duiden en af te zetten tegen ander onderzoek lijkt er een zeker patroon uit te komen, namelijk dat het gros van de pachten twee vervaldagen kent, St. Maarten en St. Pieter, waarbij een ruimere marge in acht werd genomen bij de lange termijnpachten van minimaal één leven. Mogelijk werd bij een sterkere binding met de verpachter meer coulance betracht, maar door gebrek aan ander onderzoek is dat onzeker. Wel zou het aansluiten op de in sommige literatuur geponeerde – en mijns inziens correcte – stelling dat verpachters niet *per se* voor maximalisatie van de winst gingen, maar primair uit waren op een goede relatie met hun pachters.³³²⁷ Tot de zeldzame uitzonderingen die het archiefonderzoek heeft opgeleverd behoort een brief uit 1371 waarin duidelijk wordt vermeld dat de priester van de Buurkerk en de kerkmeesters het land *ten scoensten ende ten meesten ghelde verhuren na den lantganghe*. De kerk had het zojuist in eigendom verkregen en wilde er een zo goed mogelijk rendement op maken.³³²⁸

³³²⁰ HUA, Convent Bethlehem, inv nr 1274, f° 101 (a° 1473): *mit vorwerden dat hij onss tvoers lant tweejarich dries opleveren sel ende dat hijs aen niemant anders brengen en sal buten onsen consente ende bewaren als een goet huerman*; HUA, Domkapittel, inv nr 1555-3 (10-11-1563): in het laatste jaar moest hij opleveren *in goeder vagen nae boumans recht ende dat weylant dat noyt gebroecken en is en zall hij oick nyet breecken, eeren noch saeyen, ende dat men somtijds gewoonlick is te breecken ende saeyen zall hij wederom opleveren teynden dese huerjaren voirs in [lege ruimte, driejarigen?] driesch, op een van alle scade ende interest*; HUA, Oudmunster, inv nr 1121-15 (10-01-1431): *Oec mede sijnt vorwaarden dat ic dit lant bewaren sal van allen ouden werc als een goet huerman op mijnen cost*.

³³²¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1143-11 (03-10-1555).

³³²² Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 350-351.

³³²³ Zie de citaten en bronnen in de volgende voetnoten.

³³²⁴ Bij betaling zonder uitstel of speling wordt gesproken van *in festo* tegenover *post festum*. Vijf dagen bijvoorbeeld in OSU V, nr 2888 (20-08-1298): *pro una media parte infra quindenam post festum beati Martini hyemalis, et altera infra quindenam post festum beati Petri ad Cathedram*. Acht dagen bijvoorbeeld in OSU V, nr 3019 (02-06-1301): *pro una dimidietate in octavis beati Martini hyemalis et pro alia dimidietate in octavis beati Petri ad Cathedram*.

³³²⁵ *Item in Reynaerscop termino Lamberti et nativitatis Domini. Item de bonis in Vloeten et in Alenderp Martini et Petri. Item de bonis in Knyvekensdorp in Nativitate beate Marie infra octo dies*.

³³²⁶ HUA, Oudmunster, 483-2, Oostveen, Westbroek, Loosdrecht en Loenerveen, Kortenhoeft, Mastwijk en Rapijnen, Woerden, Waarder, Oudewater, Vleuten, Harmelen, Reijerscop.

³³²⁷ Men vergelijk de door Hoppenbrouwers, ‘Mapping an unexplored field’, p. 54 aangehaalde verschillen tussen de twee visies, met name die van Thoen (Vlaanderen) versus Britnell (Engeland).

³³²⁸ HUA, Buurkerk, inv nr 332-1 (24-10-1371): burgemeesters, schepenen en raad van de stad Utrecht verkondigen *dat de kerke van Buurkerke ontfacen heeft van Johanne Witvoet, onsen borgher, den eyghendom van zes morghen ende twe hont lands also alse gheleghen siin op Bilenvelt daer de kerke voerseyt boven naest ghelant is ende die Heylighe Gheest beneden*. Met bepalingen over de renten en hoe ze besteed worden.

Boetebepalingen

Uit de talloze posten in de kapittelrekeningen doemt het beeld op dat slechts tegen pachters werd opgetreden die het wel heel bont maakten. Dat was in tijden van crises nog niet eens zo eenvoudig en dan is ook vaak te zien dat verpachters ook maar mensen waren. Mogelijk vangen we juist in de zware tijden voor de pachters een glimp op van de goede verstandhouding die er veelal tussen beide partijen leek te bestaan. Als instrument om tot tijdige betaling te manen zou men in de pachtbrieven boeteclausules verwachten. Niets is minder waar: de voorwaarde dat bij niet tijdige betaling de pacht zou vervallen bood wellicht afdoende garanties. Het is immers uit de grafiek van achterstallen wel duidelijk geworden dat de pachters geen klaplopers waren maar noodgedwongen in gebreke bleven als de omstandigheden daartoe noopten. Het aantal keren dat een boete wordt vermeld is dan ook beperkt. Een vroeg voorbeeld zie ik in een oorkonde uit 1277 waarin Gijsbert van Ruwiel flink wat goederen in de Achtersloot in lijfpacht neemt. Hij moest de verschuldigde pacht van 22 ponden volledig betalen op de termijnen Martini en Petri of binnen 15 dagen, en anders zou de boete 10 pond bedragen. Als dan de pachtsom met de boete niet binnen acht dagen wordt betaald *erimus transgressores fidei et periuri*. Dat zou een schande zijn voor een aanzienlijke ministeriaal, trouwbreuk en meened. Of het werkelijk heeft afgeschrokken is de vraag. Er zijn legio voorbeelden van juist riddermatigen die zich allerlei rechten aanmatigen zonder acht te slaan op maatregelen, tot excommunicatie aan toe.³³²⁹ Een soortgelijke clause staat in een pachtbrief uit 1447 voor Margriet en haar man Dirk Hermansz, die samen acht morgen te Vleuten in erfpacht kregen. Hierbij werd bepaald dat wanneer ze de pachtsom niet tijdig of volledig voldeden de boete per dag vijf schellingen zou bedragen, een boete die zou oplopen totdat de som betaald werd. Aardigheidje is dat haar man de akte bezegelde en de pachter blijkt te zijn van het belendende perceel. En passant zien we hier dat een echtpaar zowel samen als afzonderlijk een contract aanging en dat inderdaad vrouwen geen strobreed in de weg werd gelegd om transacties aan te gaan.³³³⁰ Curieus in de grote populatie pachtbrieven is de conditie die Claas Jacob Albertsz bij verzuim in het vooruitzicht werd gesteld: hij moest op de gebruikelijke termijn van St. Maarten 22 kapoenen leveren, maar als ze niet voor Kerst bij de heren waren afgeleverd was hij naast de kapoenen een boete van twee mud haver schuldig. Overigens mocht hij per kapoen drie stuivers per stuk leveren.³³³¹

Meer specifiek werden de boetebepalingen vanaf de zestiende eeuw, waar de strafmaat ook betrekking krijgt op de andere pachtvoorwaarden, die in dezelfde periode uitgebreider worden geformuleerd. Voornamelijk tegen ongeoorloofd gebruik van het land treden de verpachters nu op. Jan Jansz pachtte een stuk land op Reijerscop en mocht van het Bartholomeusgasthuis het voorste kamp van het land niet hooien noch breken en alleen met beesten beweiden en de achterste kamp mocht hij hooien of weiden, maar niet breken. De boete werd bepaald op 50 gulden – en dat terwijl de pachtsom 10 gulden per jaar bedroeg.³³³² De standaardformulering was zo iets als *op peen van alle scade ende interest*, of soms nog sterker verwoord als *op die pene voors. ende restitutie van alle scade en interesten die wij dair bij souden hebben ofte lijden*.³³³³

11.10.2 Onderverhuur

Zoals Kuys en Schoenmakers hebben geconstateerd mocht er doorgaans niet onderverhuurd worden.³³³⁴ Hoppenbrouwers concludeerde dat in het land van Heusden de verhuur van grond door buren aan andere buren en onderhuur van weinig betekenis waren, ondanks de grote vraag naar grond. De meeste buren die pachtten deden dat van bezitters die niet tot de burengemeenschap behoorden.³³³⁵ In ons studiegebied komen we tot dezelfde slotsom. Dat betekent echter niet dat onderhuur afwezig was. We kunnen ons voorstellen dat het opvallende aantal riddermatigen dat land in (erf)pacht had, niet zelf met de voeten in de modder stond. Toestemming was wel nodig. De Buurkerk verhuurde aan Albert van Vleuten vijf morgen land waarbij uitdrukkelijk werd vermeld *dat ic dit voirscreven lant verhuiren mach van nu voert twaloff jaer lang*.³³³⁶

Zijn vader Hugo van Vleuten verhuurde in 1389 vier morgen land in Heicop aan Braam Willemsz. Hugo pachtte dit van Oudmunster voor 18 loot zilver (ca. 259 witten) en gaf het in onderhuur voor 10½ bisschops gulden (ca. 299 witten) en streek zo ongeveer 15% winst op.³³³⁷ Toen de genoemde Albert deze pacht overnam zal hij het ook verhuurd hebben. Of de onderhuur zo frequent is geweest als in Engeland, zoals Whittle aanneemt, durf ik niet te beweren. Ze

Voert so zel die priester mitten kercmeisteren dit erve voerseyt ten scoensten ende ten meesten ghelde verhuren na den lantganghe.

³³²⁹ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, p. 181; Huiting, 'Frederik uten Ham', p. 177.

³³³⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 2145-6 (06-07-1447): *soe verboerden wij ene pene alle dage van vijff scillinge ter tijt toe dat wij hem dit voirs. sulver oft die weerde dair voir mitter penen vol ende al betaillt hadden.*

³³³¹ Oudmunster, inv nr 1157-2 (01-09-1546): *so soude wij alsdan sculdich wesen dair en teijnden te leveren ende betalen goede capoenen ende twee mudden goede haveren dair toe.*

³³³² HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1759-2 (22-12-1585)

³³³³ Resp. HUA, Domkapittel, inv nr 1555-3 (10-11-1563) en inv nr 1458-3 (04-12-1550)

³³³⁴ Kuys en Schoenmakers, *Landpachten*, p. 30.

³³³⁵ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 437.

³³³⁶ HUA, Buurkerk, inv nr 268 (Paasvond 1416)

³³³⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 1187-1 (10-04-1389): *Alle den ghenen die dezen brief zellen zien of horen lezen doe ic verstaen Braems Willam Pouwels zoens zoen dat ic ghehuert hebbe teghen Hughe van Vloeten vier morghen lants gheleghen op Heyencoep de Hughe voerseyt in pachte heeft tot sinen live vanden capittel van Oudemonster. Vijf jaar elk jaar 10½ goede bisschops guldens vanden outsten slaghe (...) vriis ghelts zonder enich ofcortinghe of verminringhe. Hugo betaalde volgens de kapittelrekening, HUA, Oudmunster, inv nr 483-3, 18 loot zilver en in rekeningmunt was dat 12 pond 19 stuiver 10 penningen *bonorum*. Er gingen in dat jaar 20 witten in een pond.*

meende dat de uitbreiding van de tijdpacht in de zestiende eeuw door onderhuur van andere dorpingen werd opgestuwd.³³³⁸ Zo weinig gegevens zijn er bekend dat het vrij hachelijk is om zinvolle uitspraken over onderhuur te doen. Het was vrijwel nooit toegestaan zonder overleg en akkoord van de eigenaar, en als dit voorkwam zat er een leuk zakcentje in. Verder komen we hier niet mee zonder nader onderzoek.

11.10.3 *Vrijgeld, eensgeld, risico's, lasten en kosten*

Op basis van honderden pachtbrieven is de conclusie dat vrijgeld de meest gebruikelijke lastenverdeling reflecteerde. Ook Van Doorn concludeerde dat voor Zegveld.³³³⁹ De opmerking van Kuys en Schoenmakers dat de meerderheid van de landpachten tegen vrijgeld golden is dan ook breder geldig, zowel geografisch buiten Holland als ook chronologisch buiten hun tijdvak 1500-1650. Voor het midden van de zeventiende eeuw lijkt eensgeld inderdaad zeldzaam.³³⁴⁰

Zo komt het al in de dertiende eeuw voor, zoals een erfpachtbrief uit 1276 laat zien. Hendrik Splinter ontvangt daarin in lijfpacht 18 morgen land in Eiteren waarbij bepaald werd dat alle ongelden die nu op het land rustten of nog komen zouden voor arbeid en kosten van Hendrik waren. De betalingsverplichting en sanctie hadden zowel op de pacht als op die lasten betrekking. Het was dus duidelijk dat de pachter een zorgplicht had op straffe van ontbinding van het contract.³³⁴¹ Eigenlijk is de term 'ongeld' nog een understatement: bij vrijgeld ging het zoals de bronnen vermelden om 'ongeld of onraad' en wat deze tautologie kon inhouden leert het volgende citaat: *Ende dit zel all wesen vrys gelts van dycken, damme, sluysen, watgangen, van veten, oerloch, rove, brant, waternoot, heren schattinghe, mergengelt, huysegelt, hynderdams gelt, Leckendycks gelt, lantsettinge ende voert van allen ongelden ofte onraide ale nu opte voers lande is off namaels daer op comen en geset mach werden, nyet daer van vtgesondert.*³³⁴² En deze lijst was nog niets eens uitputtend! De woordkeuze verschilt enigszins in de archivalia. Vaak werd specifiek gewag gemaakt van oorlog tussen Holland en Utrecht of tussen Gelre en het Sticht.³³⁴³ Een pachtbrief uit Achthoven vermeldt een vergelijkbare reeks: *wintervloet, van zomervloet, van haghel, snee, donre, blixen, heye, wint, water, reghen, of van enighen ander omveder of tempeeste, of van oorloghe of ryantscepe, die die biscoep van Utrecht of borchgrave van Montforde, de is indertijt, of anders enich here of minsche hebben mochte teghen iement of van scattinghen of van morghenghelde, dat de biscoep van Utrecht of de borchgrave voerscreven, of anders enich here of minsche nemen mochte, of van diken, van weteringhen, van sloten, van graven, of van brande, of anders in enighen manieren.*³³⁴⁴

Soms ook werden nog hagel, regen en ander noodweer zoals kou en bliksem genoemd. Ook overstromingen en dijkscheuring en kapotte sluizen werden genoemd als risico's. Wie ze dan diende te dragen werd bepaald in de voorwaarden.³³⁴⁵ Dit alles stond natuurlijk nog los van pest, hongersnood en duurte.³³⁴⁶ Een oorkonde uit 1319 formuleert het als volgt: de plaag van oorlog, overstroming door dijkbreuk, brand en vloed.³³⁴⁷ We vinden het even krachtig uitgedrukt in 1352: [vrijgeld] *non obstante quacunq[ue] sterilitate seu fructuum devastatione, vel demolitione aut occasione alia qualicunq[ue].*³³⁴⁸

Een veel voorkomende formulering was *Voert sijnt vorwaerden dat ic [naam pachter] houden sell ende betalen allen onraet ende cost die op dese voers. lande toecomen moegen.*³³⁴⁹ Wat er achter de term onraad schuilging blijkt wel uit de aangehaalde waslijst. De term vrijgeld houdt verband met het 'vrijen' van het land wat kan worden uitgelegd als het buiten kosten en schade

³³³⁸ Whittle, 'Leasehold', p. 145 en 152.

³³³⁹ Van Doorn, 'Vrij geld en eens geld', p. 455-466.

³³⁴⁰ Kuys en Schoenmakers, *Landpachten*, p. 30.

³³⁴¹ OSU IV nr 1900 (07-03-1276): *Et omne onus, quod predictis bonis incumbit sive incumbet in posterum hoc Henricus suis procurabit laboribus et expensis. Si vero predictus Henricus tres libras, sicut dictum est, non solverit et onus predictorum bonorum non procuraverit, cadet a pacto et dicta bona ad nostram dispositionem libere revertentur.*

³³⁴² HUA, Maria Magdalenaconvent, inv nr 1404 (31-10-1530) inz. zes morgen weiland op Themaat. Sterk vergelijkbaar bijvoorbeeld HUA, Buurkerk inv nr 239-1 (01-02-1552): *Ende dit sell all wesen vrijen weijt van dijcken, dammen, sluysen, watgangen, van veeten, oorloghe, rove, brandt, waternoot, tskeijerslijke majesteijts ofte tsheren beeden off scattinge, mergengelt, huijsgeldt, hynderdamsgelt, leckendijcxgeldt, moelengeldt, oudtsclidegelt, landtsettinge ende voert van allen ongelde ofte onrade alse nu ter tijdt opten voirs. lande if, off naemaels daer op comen ende geseth mach werden, nijet daer van uutgesondert.*

³³⁴³ HUA, Oudmunster, inv nr 1762-2 (05-09-1380): *vrijs ghelds zonder enighe ofcortinghe die Johan voers. rekenen mochte bi scade die hi name bi reghen, haghel, blixem of anders wedernoet, watervloet, dijcscoeringhe, ghebroken sluzen, roof, brant, ontsegghen of oorloghe tusschen den hertoghe van Ghelre ende den ghestichte van Utrecht.* Een mooi voorbeeld is ook HUA, Oudmunster, inv nr 1121-13 (31-10-1419): *Waer oec dat zake dat die waterganc daer dit voirs lant mede bewatert is binnen desen voirs. thien jaren toe geslagen worde of datter dijcscoeringe ofte waternoet ofte een open oorloghe tuschen der greeflicheyt van Hollant oft heren Johans lande van Beyeren ende tusschen den gesticte van Utrecht gevellen.*

³³⁴⁴ HUA, St. Marie, inv nr 1, p. 222 (a° 1355).

³³⁴⁵ HUA, Oudmunster inv nr 743-2 (01-02-1371): Pontiaan Petersz en Dirk Hermansz Haghen, knapen, pachten van deken en kapittel van Oumunster voor 4 jaar de korentiende in het kerspel Oudewater *vrijs ghelts commerloes te betalen ende sonder enighe ofcortinghe die wi den voerghenoemden heren deken ende capittel voerscreven rekenen mochten van scade die wi namen bi reghen, haghel of anders weders noet, watervloet, dijcscoeringhe, ghebroken sluzen, brant, roef, ontsegghen, oorloghe tusschen der greeflicheyt van Holland ende den ghestichte van Utrecht of tusschen anders enighen heren of personen ghezeten in den ghestichte van Utrecht...*

³³⁴⁶ Tielse kroniek, p. 165-168. Burman, deel 1, p. 512 gewaagt ook van eene groote sterfte onder de menschen in het Gesticht en dat eene besmettelijke pestziekte veele menschen in het graf gesleept heeft.

³³⁴⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 671-2 (26-01-1319): *videlicet communi plaga belli vel guerre ... et inundationis aquarum tocius terre per ruptionem aggerum que vulgariter heerbrant et zeuvloet appellantur.*

³³⁴⁸ HUA, St. Marie, inv nr 1 (14-02-1352) p 218.

³³⁴⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1121-16 (29-01-1439).

houden.³³⁵⁰ Uit de context kan worden afgelezen dat het vrijwel altijd gaat om waterstaatkundige werken, want de pachter moest vrijen *van allen ouden werken ende van nywen werken*.³³⁵¹ Er zijn uit de pachtbrieven vele vermeldingen van toekomstige verbeteringen bekend. Bij de uitgebreide behandeling van Reijerscop wordt hierop uitgebreid ingegaan. Nu van belang is de een voorwaarde dat als er een nieuwe watergang werd gegraven die het land zou verbeteren, de pachters zoveel meer moesten betalen als twee knapen redelijk toe scheen.³³⁵² “Twee goede knapen” komen wel vaker in de rechtsbronnen voor en duiden over het algemeen op twee onpartijdige mannen die getuigen, zweren of in elk geval iets van een oordeel vellen.³³⁵³ Als ze geen overeenstemming hadden werd er een overman aangesteld wiens beslissing dan opgevolgd moest worden. Uit deze pachtvoorwaarde is wel duidelijk dat verbeteringen aan het land zich moesten vertalen in een hogere pacht. De waterstaatkundige ingrepen waren zeker op te vatten als investering.

Er is met betrekking tot de lasten geen bevoordeling van bepaalde pachters uit de bronnen af te leiden. Allereerst waren de lasten waren op basis van de morgen berekend (0,85 hectare). Grote of kleine pachtgoederen kenden relatief dus dezelfde zwaarte. Hetzelfde gold voor de lasten die op de pachtsom gekort werden; ook hierbij werd niet gediscrimineerd want daar gold het oude burennrecht dat elke buur dezelfde rechten had.³³⁵⁴

Bijzonder en weinig bekend uit de literatuur is het verschijnsel in Utrecht dat er vaak in het geval van vrijgeld een maximum werd gestipuleerd. Dat maximum was vrijwel altijd een boddrager. Dat was een zilveren munt van 2 Vlaamse groten en stond doorgaans gelijk aan 1 stuiver.³³⁵⁵ De boddrager werd geslagen in de jaren 1389-1404 en speelde een belangrijke rol in de schouwbrieven en kreeg aldus een belangrijke rol in waterstaatkundige zaken.

Laten we even de zojuist vermelde oorkonde vervolgen waarin de pachter zal betalen *allen onraet ende cost die op dese voers. lande toecomen moegen van elken mergen tot enen ouden boddrager toe ende wat daer boven wt wert gheset, dat selmen mi ofcorten vanden voers. pacht*.³³⁵⁶ Vergelijkbare uitdrukkingen als *jaerlicx bewaren sall elcken marghen tot enen ouden boddrager toe* komen ook voor.³³⁵⁷ Uit talloze oorkonden blijkt dat de pachter de lasten droeg ter somme van die ene boddrager per morgen en dat de pachter bij de verpachter kon declareren als het meer werd, eigenlijk mocht hij dat in mindering brengen op de eerstvolgende pachtbetaling.³³⁵⁸

De drempelwaarde voor het eensgeld werd vrijwel altijd op een boddrager gesteld. Niet altijd en het is onduidelijk wat de reden voor die afwijking was. Het principe was echter wel gelijk. In 1419 pachtten Jacob Boudijn en Gerrit Dirksz 14 morgen land in Reijerscop en daarin kwamen ze met het kapittel overeen dat wanneer de ongelden meer dan vijf wit per morgen zouden bedragen deze van de eerstvolgende pachttermijn mochten worden afgetrokken. Zouden de ongelden minder bedragen dan die vijf wit moesten ze dit volledig zelf ophoesten, zonder ook maar enig recht op vermindering. De pacht was in dit jaar ongeveer 47 pond bonorum, ca. 3,4 pond per morgen. In dat jaar gingen er 33 witten in een pond, zodat de pacht 100 wit bedroeg. De eensgeld-limiet was hier dus 5%.³³⁵⁹

Het waterschap Bijleveld: stijgende lasten

In de eerste jaren staat er vrij netjes in de kop van de rekening hoeveel morgengeld is uitgezet om de kosten te dekken. Vanaf het begin van de zestiende eeuw moet wat meer werk verzet worden om het bedrag te vinden. Eerst bij de verantwoording van de inkomsten, bestaande uit een overschot of tekort van het voorgaande jaar. Dan het uitgezette bedrag. Vervolgens krijgt bij goedkeuring van de rekening de dijkgraaf een uitkering, waarbij wederom werd aangetekend tot welk bedrag men was gekomen. Ook bij het afhoren werd vastgesteld hoe hoog het morgengeld moest zijn

³³⁵⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1925-2 (01-09-1442): *ende mede siint vorwaerden dat ic dese voirs ses mergen vrijen sel*. HUA, Oudmunster, inv nr 1165-14 (01-02-1444): Johan Gerytsz. krijgt levenslang in pacht de hoeve op Alendorp met o.a. de voorwaarde *dat ic Johan voirs. dese voirs. hoeff lants vrijen sall tot enen ouden boddrager toe op elken morgen*.

³³⁵¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1178-7 (26-01-1469).

³³⁵² HUA, Oudmunster, inv nr 1116-2 (05-04-1392): *Florens bider genaden goeds bisscop Tutrecht maken kond allen luden (...) Oec sint vorwarden weert sake dat een nyen waterganck quaem daer den lande mede behulpen waer, dan sal Dirc voirs. den voers. heren alsoe veel meer gheven als twee goeden knapen bescheidelic dunct wesen, die sy van beyden syden daer toe nemen zullen, of die jaren voers. soudon uytwesen*.

³³⁵³ Dodt van Flensburg, deel III, p. 130; De Vries, *Dijks- en molenbestuur*, p. 312; Muller, ‘Landrecht proosdij’, p. 591. De deurwaarders van de stad Utrecht lijken ook knapen genoemd te worden, Burman, *Jaarboeken*, deel 3, p. 66. Een voorbeeld is ook de schouwbrief van Haanwijk, Moorrees en Vermeulen, *Plakkaatboek*, deel 2 p. 422.

³³⁵⁴ Zie verderop, p. 53.

³³⁵⁵ Enno van Gelder, *Nederlandse munten*, p. 39; Grolle, *Muntslag*, deel III, p. 142; Verwijs en Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, deel I, kol. 1393.

³³⁵⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1121-16 (29-01-1439).

³³⁵⁷ HUA, Domkapittel, inv nr 1542-4 (08-03-1472).

³³⁵⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 1925-2 (01-09-1442): Frederik uten Ham pacht voor 13 jaar zes morgen in het kerspel Vleuten *ende mede siint vorwaerden dat ic dese voirs ses mergen vrijen sel tot enen ouden boddrager toe op elken mergen ense so wes cost datter meer op coomt dat sel ic rechtevoert den heren verleggen ende slaent dan weder off vanden naesten pacht*. Het Domkapittel pakte dit iets anders aan dan Oudmunster, we zien in vele posten van de bona divisa dat de pachter standaard een boddrager per morgen bovenop de pacht moest betalen. Dat was dus geen toepacht maar de bijdrage in de kosten. HUA, Domkapittel, 639-2 (a° 1459): *Item a Gerardo Gerardi alias a Johanne Henrici de VI jugeribus ibidem et de III½ jugeribus op Bijleveld sitis, V scutis antiquis et solvit boddrager pro jugere ad V annos inchoantus anno LVII°*. Die boddrager kon dan weer gekort worden.

³³⁵⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1122 (31-10-1419): *Mit dusdanigen vorwaerden alse waert sake dat binnen desen voirs. tyen jaren up desen voirs. lande sulken onraet gheset of gewyst worde daer enen ygeliken merghen lands vanden viertiene mergen voirs. jairlix vorder af buerde te gelden dan vijff witte groot, so soudon wij Jacob ende Gherijt voirgenoemt dien onraet den voirs. heren verleggen ende ten naesten daghe van betalinge van horen pachte weder afcorten, mer alle onraet tot vijff witten toe of daer beneden van elken mergen soudon wy selve ghelden sonder offlsach of verminninge hoers pachts als voerscreven staet*.

om de tekorten van het vorige jaar te dekken alsmede een reserve aan te leggen; men zette altijd meer uit dan strikt nodig om de kameraar wat geld in kas te geven bij aanvang van het nieuwe boekjaar.³³⁶⁰

Grafiek 11-11: Polderlasten waterschap Bijleveld in stuiver per morgen

Bron: HUA, Domkapittel, inv nrs 3544-1, 3544-2-a, 3544-2-b en 3544-3-a). Ontbrekende jaren zijn gereconstrueerd op basis van de kortingen op de pacht, HUA, Domkapittel, inv nrs 639-1 en 639-2.

Dat dergelijke omslagen een grillig verloop kennen is bij waterschappen wel gebruikelijk. Bij het afhoren van de rekening werd gekeken hoeveel het tekort bedroeg. Om de kameraar het komende jaar met een positief saldo te laten beginnen werd een hoger bedrag berekend dan het vorige tekort. Dat bedrag werd vervolgens gedeeld door het aantal morgens dat volledig meedraaide in de omslag. De uitkomst was een bedrag per morgen, dat in allerlei munten werd uitgedrukt, zoals braspenningen, duiten, blanken, kromstaarten en oortjes. Ik heb dit telkens herleid naar stuivers. Van de oudste rekeningen zijn er weinig bewaard en daarom is er veelvuldig gebruik gemaakt van de “defalcatio” posten waarmee elke rekening van de *bona divisa* wordt besloten (*Exposita extraordinarie*).

De trend in de bovenstaande grafiek is duidelijk. Wel moet men bedenken, en dat is ook af te leiden uit het lage morgengeld in de eerste jaren, dat er aanvankelijk nog geen molens in het waterschap stonden. De bouw van drie windmolens tegelijk in 1486 betrof dan ook splinternieuwe watermolens. Deze werden gefinancierd met een morgengeld van 6 stuiver. Het bleef niet bij de molens, immers er moesten sloten, vlieten en dammen worden aangelegd. Een van de molenaars kocht het materiaal voor de zeilen in Amsterdam en het blijkt afkomstig te zijn van een schip (*een zeyl van eenre harinckbuijs dair men seylen off gemaict heeft op onsen drien watermoelenen*).³³⁶¹ Later ging men over op zeilen van henneplaken. Veel daglonen aan zeilmakers betroffen het repareren van zeilen want die kregen heel wat te verduren, zo wist de kameraar in 1505 (*ande werff gegeven alle die zeylen te lappen ende the vermaken soe sij vanden regen ende nynt verdorven waren*).³³⁶²

Of er bezuinigd werd op materiaal kan ik niet beoordelen, tekenend is wel dat er al bij oplevering van de molens zoveel gebreken waren dat timmerlui allerhande reparaties moesten uitvoeren. De lokale timmerman kwam eraan te pas om het geheel draaiend te krijgen. Het zal in de vijftiende eeuw nog niet vaak zijn voorgekomen dat ervaren molenbouwers aan het werk waren en dat men uiteindelijk op de lokale ambachtslieden terugviel. Tevens is goed voorstelbaar dat oude scheepszeilen werden gebruikt zolang er geen specialistische productie van molenzeilen was.

De kameraar van Bijleveld kon in de jaren 1575 en 1576 geen rekeningen opmaken wegens de oorlogstoestand en de omgewaaide molens.³³⁶³ De timmerman werd betaald voor werk *om die twee omgewaeijde watermuelens van Bylevelt off te breecken ende te ontsloopen*. Een van de drie molens zal het dus overleefd hebben. In 1577 maken van de nieuwe Helmolen

³³⁶⁰ HUA, Domkapittel, inv nr 3544-1 (a° 1531). Bedragen staan nu bij de inkomsten, na de morgentalen een aantal posten, zoals: *Int jaer van 30 beliep dat wtgeven meer dant opbuieren 221 gulden 2 stuver 1½ oert. Item daer tegens inden selfden jaer wtgeset op elken mergen voirs. 2 stuver 1 oert dat wellick tsamen beloept 247 gulden 1 stuver 1 deut*. Ook staat er een post *Item gegeven den greeff Heynrick vander Borch doe min rekeninge geloeft was ende opden mergen 2 stuver 1 oert wtgeslagen was...*

³³⁶¹ HUA, Domkapittel, inv nr 3556.

³³⁶² HUA, Domkapittel, inv nr 3556.

³³⁶³ Domkapittel, inv nr 3545. Memorie door de kameraar van Bijleveld, ter vervanging van de rekening over de jaren 1575 en 1576. Bevat een kort overzicht van gemaakte kosten. *Alsoe den Cameraer inden jaeren van vyff ende zess ende tzeventighen zonderlinge gheen administratie (doer den voerleden trouble ende het omwaeijen vande muelens) gehadt en heeft, zoe en dunckt hem nyet van noode daer van eenige reeckening int particulier te stellen dan alleen tgundt hiernaevolcht ende by hem voer tgemeen landt eensdeels verschoten ende noch te verschieten.*

en het dekken van de andere molen. Er werden zes stuivers per morgen geheven om de (her)bouw mogelijk te maken.³³⁶⁴

Naarmate de waterstaatkundige werken meer geld opslokten namen de lasten toe. Uit de bovenstaande grafiek blijkt dat ook. De stijgende lijn is niet zo steil als uit het Rijnland bekend is maar geeft wel een beeld van de toenemende kosten die het platteland te verduren kreeg. Natuurlijk, het was een investering die zou bijdragen aan de opbrengsten, zij het dat die bijdrage ongewis bleef. Voor de boeren was dan wel zichtbaar dat de waterstand daalde als de molens draaiden, de financiële verplichtingen logen er niet om: de 4 stuivers per morgen in 1536 waren toch wel 10% van de pacht prijs voor een boer in de Harmelerwaard. Men kan zich wel voorstellen dat men bij stijgende lasten interesse kreeg in de uitgaven. Bij het afhoren van de rekening zien we dan ook een oplopend aantal aanwezigen, die overigens 5 stuiver per persoon kregen. Rond 1550 werd dit gebruik afgeschaft. Toen was het bedrag opgelopen tot een jaarsalaris van een molenaar.

Een vergelijkbaar beeld geeft ook het waterschap Heicop of ook Lange Vliet genaamd. Ook daar vertonen de morgengelden een opgaande lijn die steiler gaat lopen naarmate de zestiende eeuw vordert.³³⁶⁵ Toen er in 1590 een vierde molen bijkwam (die de kleinere Rosweyds molen, Sluismolen en Heicopper molen kwam versterken) stegen de lasten nog verder.

Grafiek 11-12: Interesse in het waterschap (1440-1548)

Bron: HUA, Domkapittel, inv nrs 3607-1, 3607-2-a

Grafiek 11-13: Belang van molens

Bron: HUA, Domkapittel, inv nrs 3607-1, 3607-2-a, 3607-3-b

Tabel 11-19: Uitgaven waterschap Lange Vliet gespecificeerd (a° 1496)

Type	Omschrijving		
Beheer	kameraarsloon voor de Lange Vliet	34%	
	kameraarsloon voor de molens	14%	
	overige beheerkosten (opzicht en vergaderen)	19%	
	molenaarslonen (3 molenaars die elk 10 weken maalden)	34%	
		100%	37%
Materiaal	huur van o.a. schouwen, bokken	5%	
	materiaal t.b.v. de opstallen en bruggen	33%	
	materiaal t.b.v. de molens	62%	
		100%	29%
Daglonen	Dijken (172 mandagen)	60%	
	Sloten, dammen, bruggen	13%	
	Molens - reparaties en zeilen maken	19%	
	Overige	7%	
		100%	34%
			100%

Bron: HUA, Domkapittel, inv nrs 3607-1

³³⁶⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 3561 (a° 1577)

³³⁶⁵ HUA, Domkapittel, inv nrs 3607-1, 3607-2-a, 3607-2-b, 3607-3-a, 3607-3-b en 3607-4-a.

Belastingen

Naast de lasten voor waterstaatkundige werken waren er nog de landsheerlijke belastingen.³³⁶⁶ We denken hierbij dan met name aan morgengeld, oudschuldgeld en huisgeld. Dat deze behoorlijk konden oplopen laat in een enkele oogopslag de kapittelrekening van Oudmunster zien. Over het jaar 1347 noteerde de kameraar aan kortingen 2 lb 15 s 6 d bonorum – hij schreef er het jaar daarna bij dat het wegens morgengeld 30 lb 13 s was geworden!³³⁶⁷

Ook in 1352 zo weten we uit het *Liber pilosus* van St. Marie werd er gesproken over *generalis exactio de tallione iugerum, dicta vulgariter morghenghelt* waarbij droogjes werd opgemerkt dat het kapittel daarin moest toestemmen – wat overigens ook zo was hoewel dat de pachters voor wie de brief was weinig boeide.³³⁶⁸

Dat er telkens belastingen dreigden blijkt wel uit de vele vermeldingen in de pachtbrieven, en het lijkt erop dat er vaker heffingen waren dan het standaardwerk van Avis doet geloven. Nader onderzoek zou kunnen uitwijzen of dat inderdaad zo was. Ook in 1377 werd er morgengeld geheven. Foysa, de vrouw van Willem van de Uithof (Willem van Vleuten, die toen een flink deel van de uiteengevallen curtis van Oudmunster pachtte) had twee morgen land in Vleuten in lijfpacht, voor 6 lb 10 s. Aan morgengeld bracht ze het kapittel 23 s 9 d in rekening. Volgens de aantekening bij deze posten waren ze genoteerd in slecht geld, en omgerekend gaat het om ruim 17 s 9 d bonorum, zodat het om een last gaat van 13,7%.³³⁶⁹ De formulering in de pachtbrieven luidde meestal als volgt. Als er een belasting werd opgelegd door de bisschop, zijn kerken en ridderschap, dan mocht de pachter deze ‘verleggen’ en ‘afslaan’. Wij zouden zeggen declareren en in mindering brengen.³³⁷⁰ Daar waren dan weer allerlei varianten op, met dien verstande dat er de bovengenoemde drempelwaarde van toepassing was.³³⁷¹

11.10.4 Kortingen en hun belang – vrijgeld versus eensgeld

De nominale pachtprizen zoals ze tot nu toe zijn behandeld geven een prachtig plaatje van de afgesproken bedragen. De achterstanden voegen daar een belangrijke dimensie aan toe. Een nog iets scherper beeld ontstaat als ook de kortingen worden meegenomen die de verpachters toekenden. Het was aan de pachter om deze korting te claimen, wat hij kon doen op basis van de pachtbrief en de daarin opgenomen voorwaarden om in aanmerking te komen voor vermindering van de pacht. Dat de kortingen zoals ze door eigenaren werden verleend aardig konden oplopen blijkt wel uit de onderstaande grafiek. Deze grafiek is niet zozeer bedoeld om trends te ontwaren als wel om duidelijk te maken dat de door de pachters geclaimde en conform de pachtbrief toegekende kortingen rond de 3-4% van de nominale pachtsom schommelden. Uitschieters kwamen in de jaren voor dat er groot onderhoud was, bijvoorbeeld aan sluizen, of wanneer er landsheerlijke belastingen werden geheven, zoals morgengeld, huisgeld en oudschuldgeld. Dat zijn dan ook jaren waar 10% korting voorkomt.

Grafiek 11-14: Door het Domkapittel verleende kortingen aan de pachters van de bona divisa, ruim 650 morgen land.

Bron: HUA, Domkapittel, inv nrs 639-1 t/m 11

³³⁶⁶ Het enige werk over de Utrechtse belastingen is nog steeds Avis, *Directe belastingen*, een werk dat bijna een eeuw zijn waarde heeft behouden.

³³⁶⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 483-1 (a° 1347): *Defalcata (...) Summa 2 lb 15 s 6 d. Anno sequenti 30 lb 13 sol 3 ob hoc propter morghenghelt.*

³³⁶⁸ HUA, St. Marie, inv nr 1 (14-02-1352) p 218 (359).

³³⁶⁹ Oudmunster, inv nr 483-2 (a° 1377): *Exposita de merghenghelt [toegevoegd: in parva moneta]. Item Foysa uxor Wilhelmi de Wthove de II iugeribus in Vloeten XXIII s IX d.*

³³⁷⁰ HUA, St. Marie inv nr 1044 (16-01-1378/02-10-1379): *waer dat zake dat ons heer van Utrecht bi siinne ecclesien van Utrecht bi riddersen ende knapen vanden lande een ghemene scatinghe creghe inden lande als van merghen gelde die zoude Colentier voers. verlegghen ende slaens ons weder af.*

³³⁷¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1121-13 (31-10-1419): *waert sake dat binnen desen voirs tyen jaren up desen voirs. lande sulken onraet gheset of ghewijst worde daer enen ygeliken mergen lands vanden twaleven mergen voirs jairlix vorder af buerde te gelden dan vijf witte groot so soudon wij Johan Gherijt ende Gheertruijt voirs. dien onraet den voirsch. heren verlegghen ende ten naesten dage van betalinge van horen pachte weder afcorten mer alle onraet tot vijf witten toe of daer beneden van elken mergen soudon wij selve gelden sonder offslach of verminninge hoers pachts als voirs. staet.*

Kortingen die door een pachter mochten worden doorberekend werden in de pachtvoorwaarden vermeld. Of de pachter daadwerkelijk de moeite nam deze in mindering te brengen op de volgende termijn is niet helemaal duidelijk. We kunnen dat wel aannemen, immers welke pachter zou de gelegenheid voorbij laten gaan om van zijn recht op vermindering af te zien! Hij moest immers deze onkosten wel voorschieten. In elk geval was het zo dat het initiatief bij de pachter lag. Vervolgens werd samen met de pachter gesproken hoeveel er dan nog overbleef van de te betalen termijn (*defalcationes per me factis cum pactionariis*).³³⁷²

De kwaliteit van de administratie speelt hier allicht ook een rol. Niettemin gaan we er alsnog van uit dat de rentmeesters en kameraars goed bijhielden welke uitgaven werden gedaan, immers slechts het saldo van de rekening kon over de rechthebbende kanunniken worden verdeeld. Het was niet altijd even eenvoudig de kortingen te verzamelen. In sommige jaren stonden de kortingen verstopt tussen de overige uitgaven en was het nogal wat werk om ze te isoleren en apart op te tellen. Om dit alles beheersbaar te houden geeft de bovenstaande grafiek niet meer dan een overzicht van 91 jaren waarin kortingen meer dan verwaarloosbaar waren en eenvoudig achterhaald konden worden. Het gemiddelde bleek in deze jaren 4% te zijn, terwijl in jaren van morgengeld, oudschildgeld en grote waterstaatkundige werken de pieken voorkamen. Al met al bleek het dominante vrijgeld in Utrecht dus te leiden tot een korting op de pachtsom van gemiddeld 4%.

De kortingen kunnen in drie groepen worden verdeeld op basis van hun oorzaak: calamiteiten, pachtvoorwaarden en coulance wegens persoonlijke of algemene malaise. Coulance heeft ook te maken met hoe ver een verpachter het laat komen alvorens hij tot panding en uiteindelijk verwijdering overgaat. Als dit een trend is worden verpachters terughoudend want zo maar even nieuwe pachters vinden nadat ze worden verwijderd was ook geen eenvoudige zaak. Men kon dan beter over het hart strijken en wat ondersteuning bieden. Als bijvoorbeeld Oudmunster daartoe overgaat staat dit vaak vermeld als *ex gratia capituli*.

Het Domkapittel gaf Jan Lubbertsz toen hij de pacht overnam de volledige ongelden terug die hij al had betaald. De reden was dezelfde als waarom hij geen pacht betaalde dat jaar, namelijk *terra ista mansit hoc anno inculta et sic nichil*.³³⁷³

Afb. 11-4: Kortingen. Bron: HUA, Domkapittel, inv nr 639-2 (a° 1466)

Kortingen na calamiteiten hebben veelvuldig hun sporen in de archivalia achtergelaten. Meer dan een greep zullen we niet doen.³³⁷⁴ Een bijzondere gunst viel ook Dirk Dirksz, Utrechts burger, ten deel toen hij in 1485 zeven morgen land op Themaet en nog eens 2½ morgen aldaar in pacht nam van Oudmunster. Die zeven morgen gingen voor zeven gouden Rijnse guldens en zeven kapoenen. Die 2½ morgen lagen gemeender voor in 15 morgen waarvan Dirk zelf vijf morgen bezat. De pacht zou langzaam oplopen waarbij *teerster jaer om den onraet*, dat wil zeggen: hij zou geen pacht betalen maar alleen de ongelden. Dirk betaalde niet eens een toepacht.³³⁷⁵

Pachter Berend Kreyt, die meer land in de omgeving pachtte, zoals de Gulden Hoeve van Oudmunster, had in 1418 een schuld van 54 oude schilden opgebouwd bij het Heilige Geesthuis, naar zijn zeggen omdat *dat lant op Bylenvelt onder*

³³⁷² HUA, Domkapittel, inv nr 639-2 (a° 1460).

³³⁷³ HUA, Domkapittel, inv nr 639-3 (a° 1491). De kortingen vermelden: *Item solui van onraet de 10 jugeribus in Reverscoep que colit Jacobus Ghijsberti sed terra mansit inculta pro quolibet jugere 5½ cromsteert facit 2 lb 15 s*

³³⁷⁴ Onlangs namelijk publiceerde Van den Hoven van Genderen een artikel over ellende en de gevolgen. Het aspect van korting komt niet erg uit de verf, dus wellicht kan daarnaar nog eens een studie verricht worden.

³³⁷⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1178-8 (21-02-1485): *derdehalve mergen lants oec gelegen op Themaet int kerspel van Vloeten voirs. gemengder voer leggende in vijftien mergen dair van tobehoeren den kinderen Vten Ham derdehalve mergen, Willem Sem vijf mergen ende my Dirck voirs. vijf mergen. (...) Om een seker jaerlix pensie alse teerster jaer om den onraet ende die ander vier jaren dair na jaerlix om derdehalve gouden Davits gulden ende om drie capoenen ende drie hoenre voers. ende die leste vijf jaren jaerlix om derdehalve gouden Rijnss gulden ende om drie capoenen ende drie hoenre. Iets soortgelijks bij HUA, Oudmunster, inv nr 2228-7 (26-06-1484)*

water ghelegen had. Met hem werd geschikt, de oude schulden werden kwijtgescholden en de nieuwe schuld werd vastgesteld op 48 nieuwe guldens waarvan hij elk jaar zoveel mocht lossen als hij kon opbrengen. *Ende hier en is noch nyet of betaelt*, staat er als verzuchting bij.³³⁷⁶

In de veertiende eeuw komen kortingen bijna niet in de archivalia voor, in de meeste gevallen zullen de lasten aanvankelijk beneden de limiet (doorgaans een boddrager) gebleven zijn zodat de pachter deze kosten droeg. Op het moment dat de grotere lasten, onregelmatig het morgengeld en regelmatig de waterstaatslasten, hun intrede doen komen de kortingen structureel voor in de rekeningen. Daarbij is een fraaie gelijkvormigheid van beleid zichtbaar. Volgens het gewoonterecht kon elke pachter aanspraak maken op dezelfde korting bij calamiteiten, dus in geval van oorlog, overstroming, dijkbreuk en landsheerlijke schattingen. Een akte uit 1417 verwoordt het zo: *so souden mij die heren van Oudemunster voirs. dair van doen geliken men anderen lantsaten ende pachteren aldair gbemeenliken dan dair van doen zel*.³³⁷⁷

Het oorlogsjaar 1421 ging niet ongemerkt aan het platteland voorbij en ook toen boden verpachters de helpende hand. Aangezien er zich toen bovendien problemen met de waterstaat aandienden werd er door het Heilige Geesthuis veel geld uitgegeven aan inspecties en reparaties.³³⁷⁸ Gerrit de Kock en Evert Coenen kregen de helft korting *van soudenaer ghelt van elken mergen 17 wit ende mede vanden Leckwater. Ende dat si dat lant nijet wel veilich en mochten bruijcken*.³³⁷⁹

In 1425 was er weer watersnood. De pachters aan De Meern en op Bijleveld mochten volstaan met de halve pacht. Blijkens een aantekening van de procureur zal er niets op verbouwd zijn (*Dit lant lach ledich vanden water*) en weliswaar was gedeelde smart nog slechts halve smart, die helft moet voor de pachter een bittere pil geweest zijn. Uit de korting die dat jaar aan Dirk Botterman in Heicop werd verleend leren we dat het land die zomer lange tijd onder water lag. Hij moest het evenwel doen met 10% korting.³³⁸⁰ Het domkapittel gaf vergelijkbare kortingen wegens de oorlog (*propter guerras*).³³⁸¹

Grafiek 11-15: Door het Heilige Geesthuis verleende kortingen aan de pachters, over 345 morgen land.

Bron: HUA, Domkapittel, inv nrs 2491-1 en 2491-2-a.

Het bovenstaande grafiekje geeft voor een aantal jaren met voldoende gegevens weer welk percentage van de nominale pacht werd kwijtgescholden door de vorengenoemde oorzaken.

³³⁷⁶ HUA, Domkapittel, inv nrs 2491-1 (a° 1418): *Item doe meyster Wisse des doemdekens steedhouder was ende Goedscalc van Winsen ende Willam van Nyenvelt borghermeysters waren doe wert by hem ghedendinct tot meyster Wissen huus mit Beernt Kreyt van dat Beernt Kreyt sculdich ghebleven was in restant doe her Aernt Daems soen procuratoer des Heyligen Gheest huus was XLVIII oude scilden, om dat dat lant op Bylenvelt onder water ghelegen had, so wert ghedendinct dat sy hem quijt lieten al die alinge somme, mer hi zoude betalen voer al den hoop XLVIII nye gulden, alle jaer in ofcortinge als hi meest mocht. Ende hier en is noch nyet of betaelt.*

³³⁷⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 2228-4 (16-03-1417).

³³⁷⁸ HUA, Domkapittel, inv nr 2491-1 (Rekening Heilige Geesthuis a° 1421), onder het kopje Reysen: Dinsdag na Hl. Sacraments dag om die pachters te spreken ende te vernemen vanden lande. Dinsdag na St. Jacob ghevaren tot Montfoirde ende tot Oudewater om die pachters te manen ende nae den lande te sien dat dair ghenen scade op en ghinghe. Maandag na St. Lourens ghereden tot Montfoird ende aen die Lynscoten om den scade te scutten van dyken ende vanden waterganghen. Item den scout van Vyanen ghegheven van wateringhen ende vanden wtvlit te maken van des heiligen gheests lant inden lande van Hagensteyn 28 wit. Item Baers Tullenz ghegheven vanden Leckedyck ende vanden Diefdyck te maken vanden voirs lande 16 wit. Item Aernt de Mandemaker ghegheven van Roelofs erfnamen vanden dam te besetten 12 wit. Item ghegheven van die 4½ mergen lants die Gheryt van Galencoep plach te bruyken op Haenwijck van wateringhen en vander kae te maken 33 wit. Item den heemraden van Woerden ghegheven vander selven landen 10 wit maect 2 lb 9 s

³³⁷⁹ Aldaar: *Dit is dat ic den pachters ofgheslaghen ende ghecort hebbe overmits soudenaerghelt ende scade die si ghehadt hebben om des oerloges wil.*

³³⁸⁰ HUA, Domkapittel, inv nrs 2491-1 (a° 1425): Albert Kreyt, 12 morgen aan De Meern: Ende om der zee wille zo geve men de gemeenlic halve pacht maect 31 lb 5 s (was 62 lb 10 s, nadat de pacht al van 11 naar 10 schilden ging); Gerrit Bolleken, 4 morgen op Bijleveld: *Dit lant lach ledich vander zee, hier om gaf men gemeenlic dair halve pacht*; Gerrit Galecop 4½ morgen op Haenwijk: *Dit lant lach ledich vanden water, ende men gaf dair gemeenlic ½ pacht*. En dan de post betreffende 11 morgen op Heicop: *Item Dirc Botterman want dat lant lange op den somer onder water lach zo is hem gecort mitten mergengelt ende dijcgelt tsamen 9 lb 17 s*. De pacht was dat jaar 90 lbd 12 sd 16 d.

³³⁸¹ HUA, Domkapittel, inv nr 633-2 (a° 1420).

11.10.5 *Bouwplan, grondgebruik*

Over algemeen kan worden gesteld dat de invloed van de verpachter op de bedrijfsvoering klein was.³³⁸² Dat was inderdaad het geval bij de verpachte goederen. Anders stond het natuurlijk met in eigen beheer gehouden hoeven, zoals Hof ter Weyde van de Johannieters in Vleuten, de *curtis* van de Paulusabdij in Papendorp en de landerijen van Mariëndaal bij Zuilen. Daar werd primair gestuurd op de benodigdheden voor de keuken van die instellingen.

Vergelijkbaar was het in de tijd van de domaniale organisatie geweest. Bij de oude uitdelingen aan de kanunniken der kapittels speelde tarwe, rogge en haver een voorname rol en deze granen hebben lange tijd de kern van de teelt gevormd waar pas later ruimte leek te komen voor variatie. Tenminste als we ons verlaten op de voor de hand liggende schriftelijke bronnen. Tussen de regels door blijken vele andere gewassen te zijn verbouwd, wat ook blijkt uit botanisch materiaal.

Pachtbrieven zijn weinig informatief over landbouwkundige aspecten. Pas rond 1500 wordt er wat meer aandacht geschonken aan het grondgebruik in de vorm van pachtcondities. Daarvoor kon elke boer blijkbaar zijn gang gaan, want wat niet in de pachtbrief stond was geen overeengekomen voorwaarde dus geen van beide partijen kon aanspraken doen gelden. De enige uitzonderingen werden eigenlijk gevormd door de pachtgoederen waarvan de nominale som in natura was uitgedrukt. Daarin zou een sturing door de verpachter kunnen worden gezien, hoewel ik ook hier veronderstel dat het contract in goed overleg tot stand kwam.

Hoe dan ook, bepalingen omtrent het bouwplan schaarden zich net als andere voorwaarden onder de verplichtingen van 'een goet huerman'. Nog aardig frequent wordt er in pachtbrieven afgesproken dat land aan het einde van de termijn in goede vaag moet worden opgeleverd zoals het ook werd aanvaard.³³⁸³

Jan Nijsz en zijn vrouw Aleid huurden 20 morgen in Vleuten voor een periode van tien jaar. In deze tien jaar moest hij tweemaal zijn vaalt over het land uitrijden en de grond bemesten. Vervolgens moest hij aan het einde van zijn termijn een derde deel van het land in zomervraag opleveren, een derde deel met wintergraan inzaaien en een derde deel met zomergaai.³³⁸⁴ Het drieslagstelsel in optima forma!

Een interessant bedrijf was dat van Hendrik Gijsbertsz Moen en zijn vrouw, die van het Bethlehem convent en een aantal Utrechtse burgers (die dit samen bezaten) 20 morgen land huurden. Het bestond uit *vijffthien mergen hooch boulaants in Hermelenrewerdt*, waar ook hun boerderij op stond, en *vijff mergen nijlants gelegen op Bilenvelt onder den gerechte van Velthuijsen*. Het was een zuivelbedrijf als we dat zo uit de toepacht van 200 pond witte meikaas mogen afleiden. Ze mochten dat weiland op Bijleveld nimmer bezaaien, hooien of maaien en in plaats daarvan alleen maar met beesten beweiden. De 15 morgen bouwland in de Harmelerwaard moesten opgeleverd worden zoals ze zelf aanvaard hadden, namelijk 5 morgen zomervraag, 5 morgen zomerkorenstoppel en 5 morgen winterkoren stoppeland.³³⁸⁵

Een uitzonderlijke voorwaarde treffen we aan bij 12 morgen land op Veldhuizen. Pachter Dirk Thonis van Velpen liet in de voorwaarden optekenen dat hij in de eerste twee van de negen jaren de middelste kampjes zou mogen breken en inzaaien.³³⁸⁶ Jan Jansz pachtte van het Bartholomeusgasthuis 2½ morgen land op Reijerscop en mocht het voorste kampje niet hooien, niet breken en alleen met beesten beweiden. Het achterste (en daarmee laagstgelegene) kampje mocht hij alleen hooien of weiden.³³⁸⁷ Vergelijkbaar luidde de opdracht aan Yde Cornelisz die het pachtland niet mocht breken of hooien, behalve de hennepwerven en twee akkers die op dat moment gebroken en bezaaid waren. *Dat achterste gewent zal ick Yde moegen boyen ende anders nyet*. Dit betrof het laagste perceel tegen de Achthovense wetering aan.³³⁸⁸ Ook Jan Cornelis Honselaar, die zes morgen op Haanwijk huurde, kreeg te maken met *voorwaarden dat ick dat voers. lant alijit laten weyen sall want dat weylant is ende dat dries alijit wederom op leveren*.³³⁸⁹

Knotwilgen

Opvallend is het aantal bepalingen inzake knotwilgen, ofschoon dat in het rivierengebied misschien niet eens zo opzienbarend is.³³⁹⁰ Wilgen waren belangrijk voor vlechtwerk van boerderijwanden en omheiningen. Jan Jansz in Reijerscop mocht de wilgen op het land niet knotten tenzij het driejarige rijshout was. Opgaand hout bleef overigens aan de verhuurder.³³⁹¹ Een gebruikelijke voorwaarde was ook dat voor elke dode boom twee nieuwe werden gepoot ter vervanging *na goede gewoonte des lands*.³³⁹² Yde Cornelis moest in Reijerscop 80 opgaande wilgen hakken ten behoeve van de eigenaren, het Barbara en Laurensghasthuis.³³⁹³

³³⁸² Van Bavel, 'Pachtboek', p. 109; dez., *Transitie*, p. 569.

³³⁸³ HUA, Oudmunster, inv nr 1143-11 (03-10-1555).

³³⁸⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 1157-3 (13-10-1568)

³³⁸⁵ HUA, Convent Bethlehem, inv nr 1324 (20-01-1565)

³³⁸⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1184 (06-11-594): *Met dusdanige voorwaarden dat ick inde eerste twee deser voers. huijraeren twee middel campkens vanden voers. lande leggende over die weteringe sal mogen breecken ende zaijen sonder meer*.

³³⁸⁷ HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1759-2 (22-12-1585)

³³⁸⁸ HUA, Barbara en Laurensghasthuis, inv nr 1471 (26-05-1554): *een hove landts soe groet ende cleijn die gelegen ys in Reyerscoop ende Jan Laurensz laest ghebruyckt heeft*.

³³⁸⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1101-5 (22-02-1552).

³³⁹⁰ Van Bavel, *Transitie*, p. 570.

³³⁹¹ HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1759-2 (22-12-1585).

³³⁹² Convent Bethlehem, inv nr 1324 (20-01-1565)

³³⁹³ HUA, Barbara en Laurens, inv nr 1471 (26-05-1554)

Het aantal wilgen kon behoorlijk oplopen en ze stonden denkelijk overal langs de sloten in het landschap. De enorme hoeveelheid wilgenpollen die in diverse onderzoeken zijn gevonden wijst daar ook op, terwijl wilgenpollen zich slecht verspreid en dus lokale presentie van de wilg aantoonde. Volgens een akte uit 1389, waarin Frederik van der Woert tien morgen land in Reijerscop verkoopt, stonden daar 250 wilgen.³³⁹⁴ Terwijl wilgen tot de natuurlijke begroeiing in het riviereengebied behoorden zal men al vroeg gebruik hebben gemaakt van de mogelijkheden die dit bood. Het vermelden van de wilgen, juist bij zulke spaarzame details over exploitatie in het algemeen, zal op wilgenteelt wijzen.³³⁹⁵ Ook van belang zal zijn geweest de gerichte aanplant van wilgen langs de slootkanten om oeverafslag te voorkomen.

De bovenstaande vermeldingen zijn zeker niet uitputtend. Wel geven ze grosso modo de varianten aan die in de bronnen met betrekking tot het studiegebied zijn waargenomen. Sporadisch zijn nog de vermeldingen van boomgaarden, die er legio moeten zijn geweest, zoals verderop bij de analyse van de afzonderlijke bedrijven nog aan de orde komt. Een vroeg voorbeeld is een pachtbrief inzake het voormalig bisschoppelijk goed Enghe bij de stadsmuren van Utrecht. De pachtduur werd gesteld op 100 jaar voor Hendrik de Wit, burger van de stad en zijn nakomelingen. Hendrik zou op dit land een boomgaard aanleggen en bij verlaten van de pacht aan het kapittel laten.³³⁹⁶ Tevens werd bepaald dat het kapittel een morgen van het land voor eigen gebruik mocht houden om daar klei uit te halen omwille van baksteen. Ook mochten ze er een 'tichelrie' op plaatsen en de weg voor transport benutten. Wat Hendrik dan inboette zou hem op de pacht worden gekort na uitspraak van twee goede knapen.³³⁹⁷

Veel meer informatie is er over een ander typerend aspect van de landbouw in deze streek: de dries.

11.10.6 Dries

In een aanzienlijk aantal pachtbrieven werd in de voorwaarden opgenomen dat er drieslegging moest plaatsvinden.³³⁹⁸ Dat betekende dat het akkerland een tijdje op krachten kon komen. Er werd dan ook bepaald dat aan het einde van de pachtduur het land in dries moest worden opgeleverd zodat de nieuwe pachter met herstelde grond begon.³³⁹⁹ Uit de te bespreken voorbeelden blijkt duidelijk dat in het studiegebied de dries plaatsvond op de overgang van hoge naar lage grond.

De etymologie van het woord dries is onduidelijk.³⁴⁰⁰ Gysseling dacht aan een Indo-Europees kernbestanddeel **trenisk* met betekenis uitgeput, terwijl Van Veen zich beperkt tot braakliggende akker en het oudgents *thriusca* – begroeide akker – vermeldt.³⁴⁰¹ De Vries gelooft niet zo in een Indo-Germaanse reconstructie van een lokaal woord en beperkt zich later met De Tollenaere tot de betekenis van tijdelijk braakliggend land.³⁴⁰² In zijn onderzoek in Drenthe heeft Spek zich uitgesproken voor de uitleg vermoed of te ruste liggend zaailand.³⁴⁰³ Bieleman heeft zich niet willen beperken tot het laten liggen van uitgeput land en heeft erop gewezen – terecht zoals we zullen zien uit onze voorbeelden verderop – dat drieslegging een doelgerichte methode was om de structuur van de bodem te verbeteren. De nadien te scheuren zode werkte ook nog eens als groenbemester.³⁴⁰⁴

Meestal is in de bronnen sprake van twee of drie jaar, maar ook komen vier en vijf jaar voor. Dit suggereert dat het hier om landerijen ging die buiten de reguliere vruchtwisseling (drieslag) bleven, oftewel van wat mindere bodemvruchtbaarheid, lagere ligging of anderszins perifere ligging – met als gevolg daarvan een geringere bemesting. Welk gewas er vervolgens op driesland verbouwd werd is eigenlijk nooit vermeld, maar gezien de vochtige bodems en de grote rol van haver in dit gebied en bovenal de geschiktheid van haver als ontginningsgewas zal dat hier ook wel haver geweest zijn.³⁴⁰⁵ Dat er omwille van een paar oogsten werd gezaaid wel duidelijk uit de archivalia. Vaak werd er in de pachtvoorwaarden opgenomen dat het lagere land dat men gewoonlijk soms inzaaide, dries moest worden opgeleverd. Aansluitend werd dan van het andere weiland bepaald dat het niet gebroken of ingezaaid mocht worden: *Noch zijnt*

³³⁹⁴ HUA, St. Marie, inv nr 1248-1 (22-04-1389).

³³⁹⁵ Van Winter, *Sources*, p. 309: *Item ibidem Il petias terre nuncupatas vulgariter Il werve in quibus crescunt rame scilicet weyrt twigher, continentes circa Il iugera prout iacent inter viam communem ecclesie ibidem a parte orientali et terram Henrici de Hermalen a parte occidentali. Frater Henricus provisor curtis modo possidet.*

³³⁹⁶ HUA, Domkapittel, inv nr 1457-2 (24-01-1346): *Oec ist vorwaerde dat ic ende minen nacomelinghe boemen ende boemgaerde inden voerseyden lande maken ende planten sellen ende die daer op den voerseyden heren laten sellen alse die voerseyde jaren verleden sijn ende die sellen dan den heren voerseyt bliven. Het goed omvatte land, hofsteden en dagelijks gerecht (lage jurisdictie).*

³³⁹⁷ HUA, Domkapittel, inv nr 1457-2 (24-01-1346): *Voert so moghen die selve heren of haer nacomelinghe wanneer ende waer si willen ene morghen lants vanden voerseyden erve behouden alse steen te backen tot haerre kerken behoef, ende daer uut sellen si moghen greven ende ende tichelrije op setten ende der weghe daer toe te ghebruken alse hem oerbaerlike sel donken wesen en voer deen morghen sellen si offslaen mi ende minen nacomelinghen vanden voerseiden pachte also veel alse redelic sel donken wesen tween goeden knapen die si ende ic ende minen nacomelinghe daertoe nemen sellen.*

³³⁹⁸ Over dries o.a. Braams, *Weyden en zeyden*, p. 99

³³⁹⁹ Uit de talloze voorbeelden: HUA, Bartholomeusgasthuis, inv nr 1759-2 (22-12-1585): Jan Jansz wonend in Mastwijk huurt van de huismeesters van de gemene broeders van sint Bartholomeus gasthuis 2½ land op Reyerscop. Hij mag het voorste kamp van het land niet hooien noch breken en alleen met beesten beweiden. Het middelste kamp mag hij hooien of bezaaien. Tevens voorwaarde *dat ick tselve lant teijnde dese huijraeren in een drie jaeriger driesch op leveren sall*. De achterste kamp mag hij hooien of weiden, maar niet breken.

³⁴⁰⁰ Devos, 'Microtoponiemen', p. 78.

³⁴⁰¹ Van Veen, *Van Dale etymologisch woordenboek*, in voce 'dries'.

³⁴⁰² De Vries, *Etymologisch woordenboek* resp. De Vries en de Tollenaere, *Etymologisch woordenboek*.

³⁴⁰³ Spek, *Esdorpenlandschap*, p. 662-663.

³⁴⁰⁴ Bieleman, *Boeren in Nederland*, p. 100

³⁴⁰⁵ Voor de situatie in Drenthe zie Spek, *Esdorpenlandschap*, p. 525.

*voorwaarden dat Jelijs van Royen ofte zijn nacomelingen dat hoge lant teynden desen jaren in goeder vagen, ende dat lege lant dat men gewentlicken es somtyden te sayen in drie jarigen driesch opleveren sell, ende dat ander weylant en sellen Jelis van Royen noch zijn nacomelingen nyet mogen breecken, eeren, hoven ofte sayen.*³⁴⁰⁶ Met betrekking tot dries gaat het dus om weiland dat soms werd ingezaaid en in het studiegebied voorkomt in de overgangszones tussen hoger en lager land, ofwel bouw- en weiland. Na een aantal jaren drieslegging en bijbehorende begrazing krijgt het driesland al snel het karakter van een weiland. Het wijst daarmee toch wel op een gemengd bedrijf.³⁴⁰⁷ Het zullen dan ook de marginale, in dit gebied vochtige en verslempde akkerbouwlanden zijn geweest die dries werden gelegd.³⁴⁰⁸ Doorgaans was er een intensief gebruikt deel van het akkerland dat permanent in een bepaalde gewasrotatie werd gebruikt en waren er daarnaast meer perifeer gelegen akkers die als driesland werden gebruikt. Beiden zijn dus in ruimtelijke zin elkaars complement, niet elkaars vervangers. Belangrijk was de potentiële wisseling tussen grasland en driesland, waardoor de gebruiker de verhouding tussen akkerbouw en veeteelt kon wijzigen indien de omstandigheden daarom vroegen. Thoen heeft geopperd, en is daarin door Bieleman gevolgd, dat driesland de landbouwproductie verhoogde in tijden van groeiende bevolking, terwijl de veestapel niet in hetzelfde tempo hoefde mee te groeien. Dries kon dus in tijden van mesttekort tot verbetering van de bodem leiden.³⁴⁰⁹ Nadat het vee op de weide had gegraasd, werd haver ingezaaid. Aangezien de dries pas laat in de vijftiende eeuw verschijnt vraag ik me af of het ook niet te maken heeft met het tekort aan vee na de vele oorlogen in de vijftiende eeuw. Investeren in vee vergde nogal wat kapitaal, dat in de meest getroffen gebieden niet aanwezig was. De kleine en krijtende tienden van Vleuten wijzen mogelijk in die richting: ze tonen pas in de loop van de zestiende eeuw een opgaande lijn. Het is juist hierom dat we in het studiegebied dit verband tussen toenemende bevolking en de landbouw in transitie naar meer veeteelt zo'n grote rol toekennen aan de dries. Aangezien dries een uitstekend alternatief voor een braakjaar is lijkt de vooruitgang van de landbouw vanaf eind vijftiende eeuw hier wel een oorsprong te vinden. In ons studiegebied zijn er tenminste nauwelijks oudere sporen van te vinden. Een vroeg voorbeeld in dit opzicht is een stuk land op Themaat waar in 1485 werd bepaald dat de pachter het lage land de laatste twee jaar van de tien weer dries moest opleveren. Blijkbaar aanvaardde hij het ook in die staat.³⁴¹⁰ In een pachtbrief uit 1469, waarin dezelfde pachter Dirk Dirksz dit land voor 20 jaar pachtte komt de voorwaarde nog niet voor.³⁴¹¹ Dat het in de omgeving toen inderdaad wel al bestond bewijst een pachtbrief uit 1467 van het Bethlehemconvent: drie morgen land op Bijleveld moest bij een pachtduur van vijf jaar twee jaar in dries worden gelegd. De pachter die daarna kwam, Anton Willem Dirksz, was vleeshouwer en huurde dat stuk land zes jaar lang waarbij hij ook weer twee jaar dries moest opleveren.³⁴¹²

Ook van een andere strook land op Themaat is bekend dat de dries op het lage land van toepassing was. Het land strekte zich uit van de Thematerdijk, op de stroomrug, tot de Middelwetering, stukken lager: *zijnt voorwaarden dat Jan Jansz dat hogelant teijnden deser jaren in goeder vagen ende dat legelant datment gewentlicken is somtijden te saijen in drie jarigen driesch op leveren sall, ende dat ander weylant en sell Jan Jansz nijet breecken ofte saijen.*³⁴¹³

Soms wordt melding gemaakt van een verbod op het scheuren van de drieslanden en dan mocht men *genen ouden driesch breecken*.³⁴¹⁴ De vierjarige dries was zeldzaam. Er is een pachtbrief voor tien morgen land op Ockhuizen op de overgangszone tussen bouwland en weiland waarvoor de pachter kaas en boter als toepacht moest leveren. Er blijkt onder meer uit dat 3½ morgen van het geheel vroeger gebroken waren, maar nu blijkbaar wei- of hooiland waren. Dan waren er nog twee morgen land die 'hoechlant' werden genoemd en dus voor de akkerbouw waren. De overige 4½ moesten vier jaar in de dries.³⁴¹⁵ De vijfjarige dries kwam ik alleen op kleine schaal tegen namelijk bij 6½ morgen land op Themaat waar de achterste twee kampen (en dat waren de noordelijkste en laagste) vijf jaar lang dries gehouden moesten worden.³⁴¹⁶ Een ander uiterste was de eenjarige dries aan het einde van een pachttermijn van tien jaar. De korte duur is hier bijzonder in het studiegebied alsmede de locatie, Galecop, als wel de vroege vermelding ervan want het gaat om het jaar 1457.³⁴¹⁷ In een processtuk uit 1465 komt een interessante passage voor: *dese voirs. landen ghesomerveecht off dries ende ledich waren laeten leggen om weyt dair op te sayen nae gewoent ende oerbaer des landts*. Hieruit blijkt dat het zomervagen, de braak of de dries als doel hadden het land te laten rusten om het vervolgens, in dit geval met tarwe, weer in te zaaien.³⁴¹⁸

³⁴⁰⁶ HUA, Domkapittel, inv nr 1458-3 (04-12-1550): *Noch zijnt voorwaarden dat Jelijs van Royen ofte zijn nacomelingen dat hoge lant teynden desen jaren in goeder vagen, ende dat lege lant dat men gewentlicken es somtyden te sayen in drie jarigen driesch opleveren sell, ende dat ander weylant en sellen Jelis van Royen noch zijn nacomelingen nyet mogen breecken, eeren, hoven ofte sayen.*

³⁴⁰⁷ Voor pachter Cornelis Jansz was in 1503 nog geen dries vereist op land in Reijerscop, in 1518 voor Loef Pelgrimsz wel: *ende twee jaryge dryes up dit lant wederom op leveren sall wat twee decennia later is aangepast naar op leveren sall drie jarich dries ende in goeder vage of driejarich driess op te leveren nae oerbaer des lants* en dat bleef zo tot 1580 waarna de dries uit de bronnen verdwijnt. HUA, Oudmunster, inv nr 1121-20 (21-02-1503) resp. 1121-21 (21-02-1518) en 1121-24 (21-02-1539), 1121-25 (21-02-1540), 1121-28 (24-01-1553)

³⁴⁰⁸ Van Bavel, *Transitie*, p. 569, 592.

³⁴⁰⁹ Thoen, *Landbouweconomie*, p. 725; Bieleman, 'Verscheidenheid', p. 551-552.

³⁴¹⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1178-8 (21-02-1485): *ende dat ic dat lege lant die leste twe jaar weder dreysch sel opleveren*

³⁴¹¹ HUA, Oudmunster, 1178-7 (26-01-1469).

³⁴¹² HUA, Convent Bethlehem, inv nr 1274, f° 96 en 101.

³⁴¹³ HUA, Domkapittel, inv nr 1540-3 (12-08-1541).

³⁴¹⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 1143-11 (03-10-1555).

³⁴¹⁵ HUA, Regulierenklooster, inv nr 910 (05-02-1525): *Mit alsoedanighen voerwaarden dat ick die vierdave morghen lants die tegenwoerdich nijt ghebroken en sijn binnen dese voers. iaeren nijt breken en sell, ende mijt die twe morghen hoechlants sell ick mijnen orbar mede moghen doen, ende dat ander lant sell ick vieriarighe driesch op leveren.*

³⁴¹⁶ HUA, St Cecilia, inv nr 967 (02-12-1524): *dije twee affterste campen van diit voers. lant sell hij vijff jaerighen drijs opleveren.*

³⁴¹⁷ HUA, Melatenhuis, inv nr 488, f° 76

³⁴¹⁸ HUA, St. Marie, inv nr 1257 (proces van St. Marie tegen Frederik uten Ham, anno 1468, over achterstallige pacht met veel informatie over

Een mogelijke drieslegging werd in de Lage Weide gedaan, waar rond 1350 werd bepaald dat er twee jaar gezaaid moest worden gevolgd door een jaar beweiden.³⁴¹⁹ Dat zou een uitzonderlijk vroege vermelding zijn en we vermoeden dan ook dat dit meer op een drieslagstelsel duidt dan op dries. Interessant is dat de Lage Weide dus bouwland blijkt te zijn geweest, zijnde dit overigens een deel van de stadswide waar tot aan de verkoop ongeveer een eeuw later de burgers van de stad Utrecht hun kleinschalige landbouw bedreven.

11.10.7 Onderhoud en investeringen

Over het algemeen moesten pachters het land buiten de schouw en reparaties houden en daar waren ze ook verantwoordelijk voor. Het was bepaald niet zeldzaam dat dijkgraaf en heemraden boetes uitdeelden als tijdens de schouw bleek dat er onderhoud had moeten plaatsvinden. Ook de 13^e-eeuwse pachtcondities vermeldde dat men voor de onkosten moest zorgdragen, een plicht die overging op de erfgenaam.³⁴²⁰ De ongelden die buiten de centraal opgelegde landsheerlijke belastingen omgingen betroffen allereerst de genoemde omslagen vanuit de waterschappen. Deze lasten moeten worden gezien als investering immers ze hadden tot doel het land te verbeteren. De vele historische bescheiden vermelden ook primair dat de ingrepen noodzakelijk zijn en het algemeen nut dienden, dat was hiervoor al vastgesteld.

Toen Lodewijk van Wale in 1490 de hoeve Crayenvelt van Oudmunster in erfpacht kreeg moest hij de sloten verdiepen die tussen zijn land en dat van Claas Woutersz lagen.³⁴²¹ Claas Wouters huurde toen de Gulden Hoeve van Oudmunster. In dit gedeelte van Vleuten waren er vaker problemen met de vaargeulen en het was niet voor niets dat in 1532 de oude vaart van Utrecht naar Hof ter Weyde, alsmede de geul door Alendorp richting De Meern moest worden verdiept om de schepvaart tussen Utrecht en Woerden. Deze vaart werd voor de oorlog van de jaren tachtig van de vijftiende eeuw gebruikt, en ondanks het feit dat *de grond daar sandig ende opwellende* was en de kanten steeds inzakten, besloot men wel deze vaart open te houden. Aan de plicht van Harmelen, Kamerik en Zegveld om aan een vaart in Vleuten mee te werken is wel te zien dat lokale vaarwegen van regionaal belang waren. Met name in de winter, bij onbegaanbare wegen had men geen alternatief, terwijl de schuiten met vis, koren, gerst, haver en andere goederen niet van Woerden naar Utrecht konden komen.³⁴²² Deze vaart door Alendorp komt kort na de werkzaamheden voor als *die nyewe grift van Alendorp*.³⁴²³

Toen Themaet en Ockhuizen bemaling nodig hadden werd in 1478 door de balijer van de Johannieters en een paar andere grootgrondbezitters namens alle landgenoten aldaar besloten *een moelen op te setten tot behoefte ende oirbair des ghemeeenen lants van Themaet ende van Ochuyzen*. Er werd voor de molen een goede plek gezocht en als die gevonden werd moesten de gemene landgenoten de grond kopen die tot molenwerf zou dienen.³⁴²⁴

Dergelijke grote uitgaven werden vrijwel altijd door de eigenaren bekostigd, tenzij een pacht tegen eensgeld was afgesproken. Derhalve was het vrij uniek dat Willem Godertsz een bijdrage aan de kosten van een molen moest leveren zonder op de pacht te mogen korten.³⁴²⁵ Meestal waren deze kosten van de bouw voor de eigenaar terwijl het onderhoud voor rekening van de pachter was. Dat blijkt heel duidelijk uit de volgende pachtbrief: *Mit voerwaerden dat die voors. heeren die onkosten vanden nieuwe molen die in dese polder opgerecht sal worden draegen sullen, dan dselve opgerecht ende betaelt zijnde zullen wij die jaerlixte reparatie voer so vele dese lande belanght becosten*.³⁴²⁶ Dit alles is in lijn met onderzoek elders dat grote investeringen voor rekening van de eigenaren kwamen.³⁴²⁷ In aardig wat pachtbrieven werd de aanleg van nieuwe

de afvoeren van koren van het land in 1465).

³⁴¹⁹ Muller, Rechtsbronnen I, p. 53: *De weyde van der stad tot des Proefstweteringhe toe is tinsvrij ende tyentvrij, tve jaer te zayene ende terde jaer te grase te legghene*.

³⁴²⁰ OSU IV nr 1900 (07-03-1276): De passage dat de erfgenaam *in predictis bonis et in omni onere ipsorum sibi succedet* geeft aan dat het voortzetten van de pacht ook het voldoen van de lasten inhield. Relevant zijn ook in dit kader: *Et omne onus, quod predictis bonis incumbit sive incumbet in posterum hoc Henricus suis procurabit laboribus et expensis. Si vero predictus Henricus tres libras, sicut dictum est, non solerit et onus predictorum bonorum non procuraverit, cadet a pacto et dicta bona ad nostram dispositionem libere revertentur. Si vero predictus Henricus predicta bona non demeruerit, post obitum suum senior filius suus in predictis bonis et in omni onere ipsorum sibi succedet*.

³⁴²¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1167-3 (23-02-1490): *Myt dusdanigen voerwerden dat ick off mijn erfgenamen gebrack mijns op dit voers lant aen huysinge ende bergen vertymmen sal bynnen vier jaren nae datum des briefs ter somme toe van hondert gouden koervorster Rijnsch gulden off daer en boven ende mede opgraven myt Claes Woutersz sulke sloeten dat Claes ende dat lant daer geen ghebreck bij en heeft*.

³⁴²² GUP II, p. 246-247.

³⁴²³ HUA, Oudmunster, inv nr 1157-2 (01-09-1546).

³⁴²⁴ HUA, St. Jacob, inv nr 615-1 (1478 nov 26): *Wy Joest Janss. balier ende commenduyer ende ghemeen Convent van Sinte Katherynen Tutrecht Sinte Johans oirdens des heyligen hospitaels van Iherusalem, Wernair Braem, Steven vande Zevender ende Cristofel van Aemstel, alsoe wy dair toe geschicht syn vander ghemeen lantgenoeten wegen van Themaet ende van Ochuyzen optie een syde ende wy Lambert Foeyt ende Ave Willem Foeyt wedue synre moeder optie andere syde, maken kondt allen luyden dat wy mit malkanderen overeen gecomen syn desen coop ende voirwaerden hier nae bescreven. Inden eersten soe hebben Lambert Foeyt ende syn moeder voirs. samentlick vercoft die ghemeen lantgenoten van Themaet ende van Ochuyzen voirs. die helfte van alsoe veel lants als die voirg. lantgenoeten sellen behoeven tot een moelenwerff een moelen op te setten tot behoefte ende oirbair des ghemeeenen lants van Themaet ende van Ochuyzen*.

³⁴²⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1121-17 (22-02-1461): *Ende soe wes cost die wyndmolen ghecost heeft of enighe anderen molenen diemen binnen den voirs. thien jairen setten mochte het sij van malen, tymmeren of greven dat sal ick betalen buten cost der heren voirs. na wtwysinghe der cedulen ende scrifte die dair of ghemaect sijn ende die vorwaarde salmen my houden als men anderen pachteren boven ende beneden doet*.

³⁴²⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1093-5 (05-05-1578).

³⁴²⁷ Van Bavel, *Transitie*, 539-549.

molens in sluizen in een adem genoemd met andere uitzonderingen op het vrijgeld, zoals storm en oorlog, zodat het maken van *nieuwe sluizen uit de put en nieuwe molens uit de grond* vergoed zou worden.³⁴²⁸

In vrijwel het gehele studiegebied verrezen de molens in het laatste kwart van de vijftiende eeuw zoals we verspreid in dit hoofdstuk zagen. Dit betekent dat kort vóór deze introductie de problemen met bodemdaling en afwatering maximaal waren. Deze investeringen alsmede de andere vernieuwingen in de landbouw zullen de basis hebben gelegd voor de sterk verbeterde rentabiliteit. De watermolen in Gijltjesdorp was kort voor 1499 gebouwd, die van Themaat dateert uit 1478, de molen in Reijerscop uit ongeveer 1460, Maarssenbroek kreeg een molen in 1480, Harmelen had een molen in 1472 en Bijleveld kreeg er drie in 1486. Kattenbroek had er al een in 1442.

Interessant zijn spaarzame gegevens over oudere tijden van vóór de grote werken. Het volgende voorbeeld dateert nog van voor de aanleg van Lange Vliet/Heikop (1385) en Bijleveld (1413) en laat zien dat er alleen nog zijdwendes en kavelsloten waren. Bijzonder is nog dat de gerechtsheer van het mini-gerecht Lage Haar, Frederik uten Ham, deze hoeve land van Oudmunster pachtte met voorwaarde *dat ic verwaren sel op minen cost die zijdwende vanden voerscreven lande ende horen sloet die ghelegghen is tusschen Claes lande van Roemst ende den voerseiden lande, also datter den heren voerscreven ghenen scade bi en ghesceye*.³⁴²⁹

In schrill contrast met de hoeveelheid gegevens over molens en dergelijke staan de zeldzame vermeldingen in pachtbrieven over meer specifieke zaken dan het obligate rijtje van lasten. Toen Jan Claasz aan zijn broer een huis genaamd Die Kriek, met berg, twee hofsteden en een weikampje verhuurde spraken ze af dat Jan de ongelden zou betalen maar Cornelis de banwerken zou doen, in dit geval de 15 roeden dijk- en slootonderhoud. Tevens moest Cornelis driejarige rijshout hakken en een nieuw huis optimmeren, een huis van drie gebinten met een middenschot. Hij moest dat huis dak- en wanddicht opleveren voordat de Vleuter kermis aanving.³⁴³⁰

De boerderijen in het studiegebied waren meestal van de pachters. In een transportbrief uit 1389 blijkt dat Frederik van der Woerd tien morgen land verkocht inclusief de 250 wilgen die erop stonden maar zonder huis, berg en gebouwen. Waarom hij die aan zich hield wordt niet duidelijk, Frederik had een grote boerderij in het Lijnpad.³⁴³¹ Een bijzondere handreiking deed het Domkapittel in 1466 toen het aan de pachter in Bodegraven flinke korting verstrekke zodat hij zijn huis kon herbouwen.³⁴³²

Het kapittel van Sint Jan bezat een boerderij op Veldhuizen die echter in 1489 werd verkocht. Veel is er niet van bekend, maar wel dat er tarwe werd verbouwd. Aangezien een fors deel van Veldhuizen op de stroomrug van de Romeinse Rijn lag bestond de ondergrond hier uit geschikte grond voor akkerbouw, en -niet onbelangrijk – de grond lag hier ook stukken hoger dan in het zuidelijke Reijerscop. De boerderij heette *Veldhuysen* en dat was nog zo toen Serrurier het 240 jaar later tekende.³⁴³³

In 1496 droegen Eerst Claasz van Royen en zijn vrouw Margriet aan het convent van St. Cecilia over: *alsulke huisinge, berch, schuer, boemt, getuijnt ende getimmer* dat ze in Vleuten bezaten op het land dat aan het convent behoorde. *Ende dairtoe alsulken steen als op den hofstede is* werd er nog aan toegevoegd, en de reden was een grote pachtachterstand.³⁴³⁴

Een jaar later kwamen Adriaan Cornelisz en zijn vrouw Marie in de problemen. De achterstanden op de pachtbetalingen van een hoeve land waren onbeheersbaar geworden en er zat niets anders op dan *husinghe ende alle getimmer ende gheboemt als dair op stait* te verkopen, en wel aan de eigenaar van de hoeve, het Barbara en Laurensghasthuis.³⁴³⁵ Ook hieruit blijkt dat de gebouwen aan de pachters hadden behoord. Dit maakte het enerzijds eenvoudig om na het aflopen van de pacht metterwoon te vertrekken. Anderzijds zullen we zien dat pachters vrij lang op hun kerngoed bleven en vrijwel zeker heeft dat tot wijziging in de huizenbouw geleid. Het is bekend dat huizen voor ongeveer 1250 sporen achterlaten doordat palen zijn ingegraven en gaan rotten. Uit de periode vanaf 1600 zijn voldoende boerderijen bewaard gebleven. De tussenliggende periode wordt echter gekenmerkt door boerderijen die weinig sporen hebben achtergelaten omdat

³⁴²⁸ HUA, Domkapittel, inv nr 1607-7 (18-03-1549)

³⁴²⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1154-4 (08-03-1371). Deze 13½ morgen werden vanaf 1534 *Cruyslant* genoemd, HUA, Oudmunster, inv nr 1154-9 (21-02-1534). De westelijke belender was de graaf van Holland en dit was dan ook de uiterste hoeve van het gerecht Lage Haar.

³⁴³⁰ HUA, Dorpsgerichten, inv nr 2045, f° 53v (20-04-1535).

³⁴³¹ HUA, St. Marie, inv nr 1238-1 (22-04-1389): *Allen den ghenen ... Reynaer Johans zoen scout in Reynerscoep in heren Hubrechts gherecht van Montfoerde dat voer mi qua mende voer de lantghenoten ende buere die hiir na bescreven staen inden gherecht voers. Vrederic vander Woert ende gaf mit zinen vryen wille joncfrou Johan van Lewenberch den eyghendom ende alrechts ende toesegghens dat hi hadde aen tien morgen lands also alse ghelegghen siin in Reynerscoep die Evert Breye nu bruket, streckende van Reynerscoep op aen Achthoevenre wetringhe [sic] egghen ende eynden bodom ende boert mit alle horen toebehoren also alse ghelegghen ziin inden voerseiden gherecht mitten derdehalf hondert wilghen die opten voerseiden lande nu staen wtgeset huus, berch ende tymmeringhe tusschen lande her Stevens van Zulen her Vrederics ziins broders aend de over side in ghemeenre voer ende de heren van Zinte Peters tUtrecht aen de neder side.*

³⁴³² HUA, Domkapittel, inv nr 639-2 (a° 1466): *Item defalcavi adhuc eidem Petro Godfridi de speciali gracia et mandato dominorum meorum in subsidium structure domus sue simul 9 lb 13 s.*

³⁴³³ HUA, Sint Jan, inv nr 598 (05-12-1489): *Wij deken en Capittel der kercke van Sinte Jans tUtrecht doen kondt allen luijden mit desen onsen tegenwoorigen brieff dat wij samentlick ende mit ghemeenre handt vercofft hebben Jan Lubbertsz onse huys en getimmer ende al dat gheen dat erdt vast ende nagelvast is mit drie mergen weijts staende ende liggende op onsen erf liggende aen die Meern geheten velt huysen om een seker somme van penningen als om hondert ende seventich rijsche gulden current. De hele som is betaald, waarvan akte. Met een Copie door notaris Rodius (Op papier, gerestaureerd.)*

³⁴³⁴ HUA, St. Cecilia, inv nr 936-3 (07-07-1496)

³⁴³⁵ HUA, Barbara en Laurensghasthuis, inv nr 1398 (17-05-1497): *Wij Adriaen Cornelisz ende Marrie zijn wijff doen kont allen luden alsoe sunte Barbaren gasthuis ghelegen bynnen Utrecht bider plaets ende sunte Laurens gasthuis dair theynden aen, aen ons groitlike then afteren zijn als van afterstallighe pachten van eenre hoeven lants ghelegen in Ryerscoipe die wij van hem ghebruict hebben ende op the woenen plagen, voir welk afterwesen vander hoeven voirscreven wij den gasthuse voirgenoemt vercoft hebben onse husinghe ende alle getimmer ende gheboemt als dair op stait mijt alsulk bruckwere, recht ende toeseggens als wij hebben moghen aende hoeve lants.*

ze meestal op stiepen stonden.³⁴³⁶ Helaas is het niet bekend of en hoe vaak het tot dergelijke acties kwam. Er kan verondersteld worden dat er min of meer een vaste plaats op de erven was bestemd voor de gebouwen. Bij opgravingen zijn er immers vaak overlappende plattegronden met verschillende dateringen.

Afb. 11-5: Huis Veldhuizen bij Nyevelt, door Serrurier (ca. 1730).
Bron: HUA, Catalogusnummer 201974

Dergelijke boerderijen lijken we in de bronnen tegen te komen. In 1484 pachtte Jan Loefsz de Spijkhoeve en hij mocht op zijn kosten een huis op het land zetten. Daartoe kon hij al het steen en hout gebruiken dat op het erf lag. Waarschijnlijk was het huis ten prooi gevallen aan de plunderende troepen in de Stichts-Hollandse oorlog. Het kasteel Harmelen, op steenworp afstand van deze Spijkhoeve, ging toen ook in vlammen op, evenals Kasteel De Haar, Den Ham en Ter Mey. Dat de boerderijen de dans ontsnapten ligt niet voor de hand, ofschoon de bronnen er veel minder vaak over vertellen. Hoe dan ook, Loef Jansz bouwde uit de schamele resten weer een huis op. Hij had daar wel een financiële injectie voor nodig en hij leende van Dirk Jansz van Rijn (collator van het OLV altaar in de kleine crypte van de Oudmunsterkerk) 20 Rijnse guldens, die hij in 4 jaar zou terugbetalen door middel van vijf gulden bovenop de jaarlijkse pacht. De akte eindigt als volgt: *Ende teynden dese tien jaren of ic of mijn erfgenamen nyet en bleven opt voors. lant, zo sel ic thuijs daer op laeten bliven tot buerschappinge of ic macht weder ofbreken ende na mij nemen indien wij des nijet overeenkomen en konden.*³⁴³⁷ Wat die buerschapping inhield werd meer uitgewerkt in een pachtbrief voor Frederik van der Woerd. Deze pachtte in 1376 van het Domkapittel een hofstede met twee morgen land. Aan het einde van de pachttermijn van tien jaren zouden deken en kapittel ten overstaan van vier mannen, twee door beide partijen benoemd, besluiten of ze de *husinghe* wilde behouden. Zo ja, bleef het huis staan, zo nee moest Frederik het afbreken en elders opbouwen waar hij wilde. Met betrekking tot de *tunyinghe ende beverdinghe* van de hofstede lag de zaak anders want die moesten blijven staan.³⁴³⁸

Hoe mager de oogst uit de archivalia ook is met betrekking tot onderhoud en investering, er komt wel een beeld uit naar voren dat de gebouwen behorende tot een bedrijf vaak aan de pachters behoorden en overwegend in hout werden opgetrokken aangezien ze als roerende goederen werden beschouwd. Niet alle boerderijen behoorden aan de pachter, zonder wederzegghen. Ende waert dat wi die *husinghe* nyet en wouden, zo mochte Vrederic of zijn erfnaem voerscreven die af breken ende voeren ende laten die waer hi woude, mer alsulke *tunyinghe ende beverdinghe* als op ende om die hofstede staet of die men maken mach hier en binnen die zellen onse bliven ende daer op bliven staen.

³⁴³⁶ Schabbink, *Vier eeuwen boeren*, p. 13, 78-79 (naar Den Hartog, Themaat), 215. Een andere goede ingang biedt Doesburg, *Middeleeuwse huisplattegronden*.

³⁴³⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 2228-7 (26-06-1484).

³⁴³⁸ HUA, Domkapittel 1459-1 (23-12-1376): *Deken en kapittel verpachten aan Frederik Lambertsz van der Woert tien jaar ene hofstede mit tween marghen lants (...) ghelegghen over rijn buten der stat van Utrecht in den kerspel van Zinte Ghertrude tutrecht. (...) Oec zint voerwaerden dat alsulke husinghe als thents den tien jaren voerscreven op der hoffsteden voerseit staende blijft zouden en moeghen wi aen ons behouden of wi wouden tot vier mannen zegghen als twee daer toe te nemen van ons capittels wegghen ende twee van Vrederics wegghen of zynre erfnaem, zonder wederzegghen. Ende waert dat wi die husinghe nyet en wouden, zo mochte Vrederic of zijn erfnaem voerscreven die af breken ende voeren ende laten die waer hi woude, mer alsulke tunyinghe ende beverdinghe als op ende om die hofstede staet of die men maken mach hier en binnen die zellen onse bliven ende daer op bliven staen.*

³⁴³⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1167-3 (23-02-1490): *Myt dusdanigen voerwerden dat ick off mijn erfgenamen gebræck mijns op dit voers lant aen huysinge ende bergen vertymmeren sal bynnen vier jaren nae datum des briefs ter somme toe van hondert gouden koervorster Rijnsch gulden off daer en boven ende mede opgraven myt Claes Woutersz sulke sloeten dat Claes ende dat lant daer geen ghebreck bij en heeft.*

De indruk bestaat toch dat door de vrij lange pachtduur en het aanzienlijke aantal erfpachten in het Nedersticht de boeren meer sedentair werden, zeker toen een fase van expansie weer aanbrak in de landbouw.

11.11 Achterstanden

Achterstanden op pachtbetalingen zijn in ons land lange tijd een ondergeschoven kindje geweest. Dat heeft deels met de bronnensituatie te maken. Hoppenbrouwers had daarmee in het land van Heusden te maken hoewel hij er met nadruk op wees dat rekening moest worden gehouden met het verschil tussen nominale en actuele pachtsom.³⁴⁴⁰ Tot nu toe is door Van Bavel en Van den Hoven van Genderen onderzoek gedaan naar de ‘achterstallen’.

Van Bavel kon zich alleen baseren op 16^e-eeuws materiaal en kwam na een aantal berekeningen uit op een gemiddelde pachtachterstand van 1,14 maal de pachtsom! En dat in een periode van rust en expansie. Niet alleen stond de abdij van Mariënweerd achterstanden toe en ging slechts schoorvoetend op panding over, interessant is de gevolgtrekking dat de grote pachters hun achterstanden beter onder controle hadden dan de kleine pachters.³⁴⁴¹ Dat was overigens niet het gevolg van een bepaalde beleidslijn vanuit de abdij maar was een gevolg van de toenemende economische problemen voor de kleine boeren, juist als gevolg van de opkomst der grote pachthoven.³⁴⁴²

Van den Hoven van Genderen heeft aan de hand van achterstanden over de jaren 1347-1489 laten zien dat het platteland voldoende veerkracht vertoonde om oorlog en ellende te boven te komen. Hij deed dat aan de hand van de achterstallen bij de kleine kamer van Oudmunster en in het bijzonder door te kijken naar de achterstallen die later alsnog werden voldaan. De diepste crisis van de vijftiende eeuw, die van 1482/1483 blijkt dan binnen tien jaar gladgestreken te zijn, althans, op basis van de achterstanden. Dit geeft ons een mooi referentiepunt voor het algemene beeld van ellende en veerkracht. Voor ons doel is het noodzakelijk soortgelijke gegevens op het niveau van de afzonderlijke pachters uit te werken en dat is verderop in dit hoofdstuk gedaan aan de hand van de restanten-administratie van het Domkapittel.

De gevolgen van achterstanden, zo stellen de pachtvoorwaarden helder genoeg, waren voor de pachter. Er zullen ongetwijfeld pachters geweest zijn die misbruik maakten van nalatigheid van de eigenaar. De procureur van het Heilige Geesthuis verzochtte in 1523 bij het zien van de restanten: *Dese percelen voers. en heb ik nje nijet van ontrangen overmits slappe maninghe ende quaeij betalinghe.*³⁴⁴³ In 1418 was het restant opgelopen tot 30%, nog afgezien van de oudere onbetaalde restanten. De rentmeester was dan ook 28 dagen te paard en per boot onderweg naar de pachters om ze tot betaling te manen, uit het land te zetten of hun koren in beslag te nemen. Voor dat soort rechtshandelingen was de lokale schout nodig, wat niet eens een garantie voor succes was, want toen de rentmeester naar IJsselstein ging om te panden voer hij onverrichterzake terug naar Utrecht *om dat die scout niet thuis en was.*³⁴⁴⁴

Dat dit heen en weer gereis nogal wat kosten met zich meebracht blijkt uit de vele posten in de rekeningen. Zo moet in 1474 de schout van het Domkapittel met paard en wagen naar Bodegraven om de pachters uit te panden en de gewassen in beslag te nemen. Dat kostte toch nog even 2 pond en 12 stuivers, in dit geval 5% van de pachtsom.³⁴⁴⁵

In de meeste gevallen moesten de pachters uiteindelijk wel bakzeil halen. Zo moesten Adriaan Cornelisz en zijn vrouw Maria hun huis in Reyerscop verkopen omdat ze *groitelike then afteren zijn als van afterstallighe pachten van eenre hoeven lants ghelegen in Ryerscoipe die wij van hem ghebruict hebben ende op the woenen plagen*. Huis, andere gebouwen en bomen erop verkochten ze aan het Barbara en Laurensghasthuis, de eigenaar van de hoeve land, die daarmee ook de boerderij in handen kreeg.³⁴⁴⁶

Met betrekking tot de betalingen nog het volgende. De tot nu toe gepresenteerde gegevens doen wellicht vermoeden dat de pachter op de twee overeengekomen termijnen betaalde of niet, wat dus tot een achterstand leidde. Het zat allemaal iets complexer in elkaar. Laten we beginnen met een voorbeeld. Bartholomeus en Willem van Lokhorst pachtten 32 morgen land bij Woerden. De nominale pacht was 20 oude schilden, wat overeenkwam met 60 goede ponden. Ze betaalden echter niets zodat het restant over het boekjaar 1456 de volledige 60 pond bedroeg. Dat restant stond nog in 1457, maar dan, blijkbaar in 1458 of zelfs nog later rapporteert de *magister restantiorum* de volgende bedragen: *Solvit 19-3-6; solvit 6 l; solvit 2 lb; solvit 16-16-6; solvit postea totum*. Er waren dus alsnog vijf betalingen nodig. Wat dit voorbeeldje wel laat zien is dat vele restanten en oude restanten inderdaad wel werden voldaan. Uit Grafiek 11-5 blijkt dat de gaten over het algemeen aardig werden gedicht, dus het lijkt erop dat eigenaren wat geduld moesten hebben. Uit de praktijk zal dit ook bekend zijn geweest en de coulante verhouding die vaak zichtbaar is jegens pachters zal gebaseerd zijn op ervaringen. De vrij lange pachtduur wijst daar ook op.

³⁴⁴⁰ Hoppenbrouwers, Heusden, p. 451: “in elke discussie over de pachtdruk in de Late Middeleeuwen moet ernstig rekening worden gehouden met een discrepantie tussen officieel genoteerde ontvangsten en werkelijk betaalde bedragen.”

³⁴⁴¹ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 369

³⁴⁴² Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 403.

³⁴⁴³ Het is niet altijd zo dat *maninghe* op achterstallen wijst, in het algemeen gaat het om inning.

³⁴⁴⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 2491-1 (a° 1418).

³⁴⁴⁵ HUA, Domkapittel, inv nr 639-2 (a° 1474): *Item ego et Loeff schultetus noster fuimus in Bodegraven ad expandandum pactionarios nostros ibidem et ad arrestandum fructus terrarum nostrorum et ad movendum dictos pactionarios nostros etc., et exposui pro curru et expensis simul 2 lb 12 s.*

³⁴⁴⁶ Barbara en Laurensghasthuis, inv nr 1398 (17-05-1497): *voir welk afterwesen vander hoeven voirscreven wij den gasthuse voirgenoemt vercoft hebben onse husinghe ende alle getimmer ende gheboemt als dairop stait mijt alsulk bruckwere, recht ende toeseggens als wij hebben moghen aende hoeve lants.*

11.12 Pachters

Met betrekking tot de sociale positie van pachters moet er een en ander aan pionierswerk worden verricht. Volgens Van Bavel bestond de groep pachters namelijk uit een grauwe massa, aan welke nauwelijks reliëf valt te geven.³⁴⁴⁷ Het gebrek aan bronnen dat hieraan ten grondslag ligt speelt in Utrecht een stuk minder. Bij de bespreking van de afzonderlijke boerenbedrijven zal hierop dieper worden ingegaan. Het gevolg is helaas wel dat er geen vergelijkingsmateriaal is, noch Jansen noch Kuys en Schoenmakers hebben zich met de pachters zelf beziggehouden.

Om een beeld te krijgen van de pachters en hun sociale positie is het nogal van belang om ook naar de verpachter te kijken en zeker in het geval van de Utrechtse kapittels in welke beheerseenheid het pachtgoed is ondergebracht. De herkomst van het pachtgoed speelt namelijk een grote rol. Om te beginnen met de bona divisa van het Domkapittel. Dit fonds bestond uit een aantal aanzienlijke stukken grond, die verderop in detail worden behandeld. De pachters hiervan, doorgaans grote stukken grond, behoorden tot de bovenlagen van de samenleving.

Ook bij de proosdij van Oudmunster zien we eenzelfde beeld. Alle pachtgoederen in Wijk bij Duurstede, zowel de tienden als land en hofsteden, waren in erfpacht uitgegeven aan de heer van Gaasbeek. Het land in Vleuten, de voormalige *curtes*, was in de veertiende eeuw pacht uitgegeven aan Hugo van Vleuten, tevens gerechtsheer, opgevolgd door zoon Willem en vervolgens Frederik uten Ham. Pas in 1465 komen de gewone boeren aan bod en verdwijnt de band tussen de *curtis* en de pachters, hoewel de latere schouten nog wel een van de oorspronkelijke hoeven huurden. Gewone boeren zijn dat ook dan niet; juist zij hebben grote bedrijven opgebouwd en kunnen zonder aarzeling tot de plattelandselite worden gerekend.

Meerdere pachters

De meeste pachten werden uitgegeven aan een enkele persoon. Veel sporen van de collectieven die Hoppenbrouwers aantroef heb ik niet gevonden.³⁴⁴⁸ Waar verpachting aan meerdere personen wel voorkwam werd doorgaans de formule *elc voer al ende onghesceyden* toegevoegd.³⁴⁴⁹

Dat pachters samen optraden wil niet zeggen dat ze steeds samen optraden. In Kattenbroek bijvoorbeeld gebruikte Boudewijn Florisz 10 morgen land, Cornelis Claasz huurder daar 4 morgen land en samen huurden ze nog eens 12 morgen land. Peter Back en Paulus van Blockhoven huurden in Galecop 28 morgen land van vijf verschillende eigenaren, maar alle vijf contracten waren ze samen aangegaan.³⁴⁵⁰

In het laatste decennium van de veertiende eeuw pachtten Herman van der Weyde, Jan Voecht en Beatrix, dochter van Jan Screvelsz ruim 30 morgen land in Bodegraven. Dit is een van de vele voorbeelden waar vrouwen als volwaardige pachters meedraaiden in het rurale bestel.³⁴⁵¹ De combinaties van pachters wisselen evenals de pachtgoederen. In 1400 namen Gijsbert Hugensz en Dirk Gerritsz vier morgen en twee morgen in pacht voor acht jaar lang. Dirk Gerritsz en zijn zoon Gerrit pachtten ditzelfde samen met Jacob Boudijn, vermeerderd met twaalf morgen en acht morgen en huurden tezamen dus 26 morgen. Uiteindelijk gingen Jacob Boudijn en Gerrit Dirksz verder met tien morgen land, te weten de eerdergenoemde acht en twee morgen. Ze hielden dit tussen 1430 en daarna ging Gerrit met Elias Jansz verder.³⁴⁵² Dit laat zien dat de bedrijven al naar gelang nood of noodzaak van omvang en samenstelling konden variëren. Deze stukken land gebruikten ze samen zonder een specifieke verdeling. Dezelfde Gerrit Dirksz pachtte met zijn moeder Geertruyd samen met Jan Wernersz. van der Haer twaalf morgen in Reijerscop voor de som van 3½ mark zilver. Hoe de pachtsom te verdelen was blijktbaar aan hen, wat elk ging gebruiken werd echter vastgelegd: *van welken twalef mergen voirs. Johan vander Haer voirs. sel bruken drie mergen, Gherijt Dirss voirs. drie mergen ende Gheertruyt voirs. die ander sesse mergen.*³⁴⁵³ Interessant is daaraan – en dit geval staat niet alleen – dat Jan van der Haer als telg uit een ministerialengeslacht samen met twee ‘gewone’ buren samenwerkt.

Gevallen van familiebedrijven zijn er wel vaker, ik bedoel dan niet gezinsbedrijven maar combinaties van bijvoorbeeld broer en zus. In 1578 namen Dirk Albertsz en zijn zus Maria de boerderij in Spengen van hun moeder over. Tussen 1423 en 1437 pachtten de broers Dielof Gerritsz en Willem Gerritsz samen een hoeve in Teckop.

Albert Simonsz in Laagnieuwkoop had een bedrijf van 42 morgen land in Laagnieuwkoop, waarvan hij 2 morgen van zijn broer Claas Simonsz huurde. Herman Bartsz en zijn moeder Margriet hadden een bedrijf van 32½ morgen waarvan 28 morgen in Kockengen en 4½ in Spengen. Dit is natuurlijk geen uitputtend overzicht. Statistieken zijn echter ook niet zo interessant want het aantal collectieven (dus meer dan een enkele pachter) is vrij beperkt gebleven in het westelijk deel van het Nedersticht. De grote boerderijen zullen dan ook voornamelijk met de arbeidskracht van

³⁴⁴⁷ Van Bavel, *Mariënweerd*, p. 394.

³⁴⁴⁸ Een aanwijzing daarvoor kan mogelijk worden in de vermelding van het woord ‘medewerkers’ hoewel die term ook voorkomt in een normale context van gebruik. Ook kan daaruit niet worden afgeleid of het mede-pachters betreft of loonarbeiders. Ik denk namelijk het laatste. HUA, Oudmunster, inv nr 1157-2 (01-09-1546): *Item noch twee morgen lants soe die gelegen sijn op Vloeterweij dair boven Tconvent vande Wittevrouwen binnen Utrecht ende beneden Sinte Barbaren gasthuys mit hoer medewerckers*. Een ander voorbeeld in HUA, Maria Magdalenaconvent, inv nr 1402 (22-03-1533): *land op Themaat dair Huyge Graeuwerths naecomelinge off dair sijt metten recht gelaten hebben boven ende Goijert die Conincks erfgenamen met horen medewerckers beneden naest gealnt sijn*.

³⁴⁴⁹ Hiervan zijn talloze voorbeelden, zoals HUA, Oudmunster, inv nr 1119-3 (21-02-1399).

³⁴⁵⁰ HUA, Financiële instellingen, inv nr 1678.

³⁴⁵¹ HUA, Domkapittel, inv nr 639-1 (a° 1393-1397).

³⁴⁵² HUA, Oudmunster, inv nr 1124 (03-07-1401), 1123 (25-11-1413) en 1122 (31-10-1419) en inv nr 483-4 t/m 6

³⁴⁵³ HUA, Oudmunster, inv nr 1121-13 (31-10-1419).

het gezin zijn gedreven, aangevuld met dagloners. We hebben in het hoofdstuk over de bevolking laten zien dat rond 1600 veel sprake was van knechten en meiden. In de zestiende eeuw zien we aan het huisgeld dat er nogal wat lieden waren die laag in de belastingen waren aangeslagen.

11.13 Boerinnen

Er zijn weinig gegevens te vinden over vrouwen die de hand aan de ploeg sloegen of veeteelt bedreven. Eigenaren van land waren wel vaak vrouw, wellicht ten overvloede bedoelen we dan niet nonnenkloosters. Het gaat voornamelijk om weduwen, zowel bij in de categorie ridderschap als overige, waaronder dus zowel stedelingen als plattelanders kunnen worden verstaan. Als hun man tijdens de pachttermijn overleed zat er weinig anders op dan de pacht uit te dienen. Vaak zetten ze het bedrijf lange tijd voort. Vaak is het lastig vat te krijgen op hun aanwezigheid op een pachtgoed omdat ze schuil kunnen gaan achter de generieke term *heredes*, wanneer de erfgenamen de boedel overnemen. Dat komt regelmatig voor in de kapittelrekening uit bijvoorbeeld 1400.³⁴⁵⁴

Stoelend op het eerder besproken huisgeld, waren er in het hele Nedersticht 1637 huishoudens (dus in dit geval tellen we niet de fiscale huizen maar het aantal hoofden van een huis) waarvan 112 op naam van een vrouw aangebracht zijn, dus 7%.

Grafiek 11-16: Percentage van huishoudens met een vrouw aan het hoofd (1525)

Tabel 11-20: Rol van vrouwen bij verpachting o.b.v. landpachten kleine kamer van Oudmunster

Jaar	Aantal pachten	Aantal vrouwelijke pachters	Percentage
1295	93	4	4,3%
1350	135	5	3,7%
1400	184	9	4,9%
1500	213	15	7,0%

Anno 1400 (HUA, Oudmunster, inv nr 483-4)

Aleyda relict Johannis, 1 akker in Dorssenveen
 Foysa van den Wthove, 2 morgen in Vleuten
 Aleyda filia Johannis Brabant 6 morgen in Haanwijk
 Elizabeth filia Egidii uxor Frederici van der Woert 2 viertelen in 't Waell
 Mechtda relict Johannis filii Gerardi sniders ½ hoeve in Schalkwijk
 Jutta filia Johannis de Welle 3½ morgen in Everdingen:
 Gertrude relict quondam Herberni de Nyensteyn ½ hoeve in Everdingen
 Aleyda Wilhelmi Goijers 10 morgen in IJsselstein
 Clemense relict Tijdemanni Oemkens ½ hoeve

Anno 1500 (HUA, Oudmunster, inv nr 489-3)

Chrispina uxor Judoci Arnoldi, Elizabeth et Margareta filie Jacobi Pauli ½ hoeve in Westbroek
 Stephana filia Ghijsberti Gruters 9 morgen in Linschoten

³⁴⁵⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 483-4.

Barbara de Rynevelt 3 morgen in Linschoten
 Crispina relicta Johannis filius Jacobi Petri 11 morgen in Woerden
 Barbara de Rynevelt ½ hoeve in Oudewater
 Ansa relicta Judoci vander Mye 13½ morgen in Vleuten
 Relicta Loeffridi Martini 3 morgen in Vleuten
 Gertrude Crispiani 2 viertelen in Harmelen
 Elburg relicta Henrici Cobijn 1 viertel in Kattenbroek
 Domicella Johanne filia domini Zwederi de Zulen hofstede en ½ morgen in Harmelen
 Relicta Reyneri Huberti 3 morgen in 't Waell
 Elizabeth de Rodenborch ½ hoeve in Werkhoven
 Katherina Knoops de helft van 2 hoeven in Maarschalkerweerd
 Margareta relicta Adriani Mathie 7 hont in het Lijnpad
 Aleyda relicta Johannis 1 viertel op de Vaart (Wierse)

We zien uit de bovenstaande staatjes dat er naast weduwen ook dochters als pachter optraden. Zo had Aleyd, de dochter van Jan Brabants, zes morgen land op Haanwijk gedurende ruim 30 jaar. Uit de manualen van het oudschildgeld blijkt (zie Tabel 11-21) dat vrouwen als pachter wel een geaccepteerd verschijnsel waren. Vaak loopt de lijn van voorzetting, zoals ook Van Bavel constateerde, via de weduwe. Dat zij het bedrijf aanhield en de pachtcontracten uitdiende is in meerdere gevallen aantoonbaar. De weduwe van Jan Hugen, Aleyd, zette het bedrijf van haar man voort, hertrouwde in 1520 en Frederik Adriaansz, haar tweede man, trad vanaf toen op als pachter.³⁴⁵⁵

Weduwen op het platteland konden over het algemeen uit drie mogelijkheden: ze zetten het bedrijf voort ten gunste van de kinderen, ze verhuurden het aan anderen of ze hielden ermee op. In 1555 pachtte de weduwe van Jan Willem Albertsz, Beertje Hendrik Claasz dochter, vijf morgen land op Vleuterweide.³⁴⁵⁶ Willempje, dochter van Aart Gerritsz en weduwe van Goert Jacobsz, woonachtig aan De Meern, pachtte vanaf 1529 een stukje land van 7 hont groot, gelegen op Het Zand in Vleuten (dit lag ten zuiden van Alendorp nabij de Hoge Woerd). In 1570 nam haar zoon Cornelis Goertsz de pacht over.³⁴⁵⁷

Het verhuren aan anderen, wat in de literatuur voorkomt als reguliere strategie van weduwen, komt in het studiegebied niet voor. Verhuur zien we alleen bij vrouwen van riddermatige komaf. In 1536 waren er 38 vrouwen als pachter, die samen 79 percelen (384 morgen) hielden. Slechts van 18 percelen waren ze de eigenaar (89 morgen land). Maar vrouwen op het platteland van gewone komaf, verhuurden dus hun land niet en gebruikten het altijd zelf.

Het stoppen van de landbouw behoorde zeker tot de mogelijkheden. Goede, weduwe van Reijer Jansz, verkocht in 1471 de drie morgen eigen land in Vleuten aan Oudmunster ten behoeve van de aalmoezen.³⁴⁵⁸ Ook de weduwe van Herman van Kuijk hield er in 1546 mee op, en verkocht twintig morgen eigen land aan Oudmunster.³⁴⁵⁹ Afgezien van het heldere feit dat de kapittels doorgingen met verwerving in de zestiende eeuw, zien we de laatste resten eigen grond vrij vaak via de weduwen verdwijnen. Tegen die stroom in ging hun dorpsgenoot Liesbeth. In 1452 waren 14 morgen land met hofsteden en boomgaarden op Vleuterweide verkocht door Jutte, de weduwe van Gijsbert van der Haer. Haar broer deed in 1494 samen met zijn vrouw Marie afstand van zijn helft. De koper was Hendrik van Gent die het geheel een maand later verkocht aan Liesbeth, weduwe van Dirk Claasz. Dit is een uitzonderlijk geval van een weduwe die een flink stuk grond in eigendom verwerfde.³⁴⁶⁰

Tabel 11-21: Rol van vrouwen als pachter (1501, 1536, 1600, 1686)

In vier peiljaren, n = aantal pachters in het gerecht; V = aantal vrouwen; Opp = oppervlakte van het door die vrouwen geleide bedrijf

Gerecht		1501			1536			1600			1686		
	Opp	n	V	Opp	n	V	Opp	n	V	Opp	n	V	Opp
De Haar	230	14	1	36	20	1	7	27					
Galecop	539	50	3	62	68	2	20	55	3	18			
Gerverscop en Breudijk	678	35	2	27	35	5	97	50	3	50	42	6	101
Gieltjesdorp	128	7			9			9			10		
Harmelen, Bijleveld, Haanwijk	653				63	5	20	69	9	47	66	9	102
Harmelerwaard	203				18			19			12	1	33
Kattenbroek	487				72	7	31	62	5	28	53	5	70
Kockengen	367	15			15	3	88	28	3	24	16	1	24
Laagnieuwkoop	270	14	1	12	19	3	38	21	1	21			
Maarssebroek	559	50	2	8	48	3	28	53	6	57			
Oudenrijn en Heicop	885	73	3	43	74	1	10	80	1	8			
Papendorp	240	5	1	50	7			7					

³⁴⁵⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 489-4 (a° 1520): Item a relicta Johannis Hugonis nunc Frederico Adriani eius marito.

³⁴⁵⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1143-11 (03-10-1555).

³⁴⁵⁷ HUA, Oudmunster, inv nrs 1134-4 (21-02-1529), 1134-5 (21-02-1551): *opt zandt toe Alendorp en voorwaarde dat ze het weydelandt nyet sal breken*; 1134-6 (25-02-1562) en 1134-7 (21-03-1583) en de kapittelrekeningen inv nrs 489-4 t/m 9.

³⁴⁵⁸ HUA, inv nr 2433-2 (17-04-1471).

³⁴⁵⁹ HUA, inv nr 1157-2 (01-09-1546): *twintich morgen lants soe groet ende ceijn als die gelegen zijn inden gerecht van Vloeten zoe wij onlanges verleden gecoft hebben van die wedue Hermans van Cuijk*.

³⁴⁶⁰ HUA, Oudmunster, inv nrs 1155-2 (17-6-1452), 1155-3 (08-04-1494) en 1155-4 (28-05-1494).

Gerecht		1501			1536			1600			1686		
	Opp	n	V	Opp	n	V	Opp	n	V	Opp	n	V	Opp
Reijerscop	394	44			45	3	24	56	2	29	50	9	54
Spengen	420	14			22	1	5	28	1	27			
Themaat	575	30			37			39					
Veldhuizen	704	47	1	8	52			50			45	5	56
Vleuten Oudmunster	1810	90	3	28,5	100	2	11	109	2	8	111	7	262
Zuilen	521	21	1	56	29	2	5	27	4	41			
Totaal		509	18	330,5	733	38	384	789	40	358	405	43	702
Oppervlakte waarover gegevens bekend zijn	9663			8727			9663			9663			5424
Aandeel vrouwen			4%	4%		5%	4%		5%	4%		11%	13%

Ook in de oudste rekening van het kapittel van Oudmunster komen vrouwen voor. Het probleem is enigszins met de oude rekeningen dat niet altijd namen staan vermeld. Opvallend is dat bij de tiendverpachtingen nooit vrouwen voorkomen. De pachten in 1295, 93 stuks, laten slechts vijf vrouwen zien. Opvallend, behalve de namen Gersindis en Benedicta van wie niet bekend is welk pachtgoed ze hadden, komen de overige vrouwen in Vleuten voor. Aleydis had een hofstede aldaar. Bijzonderder is dat de Gulden Hoeve, een onderdeel van de voormalige curtis in Vleuten werd gepacht door Hyldewaris en Besela. Ze zullen dit vrij lang gehad hebben, naar ik afleid uit de rekeningen totdat Besela's zoon Johannes de hoeve overnam. Vanaf 1422 werd de Gulden Hoeve door Liesbeth en haar dochter Agnes gehuurd nadat man en vader Wouter Bronijsz was overleden.³⁴⁶¹ Toen in 1540 Hendrik Claasz overleed, nam zijn weduwe Lambertje de pacht over. Ze had blijkbaar de bedoeling dat hun zoon de boerderij zou overnemen want nadat ze het contract afmaakte sloot ze een nieuwe overeenkomst met het kapittel van Oudmunster. Daarna nam zoon Cornelis het bedrijf over.³⁴⁶²

In de stad bezaten vrouwen al in de dertiende eeuw vrij veel hofsteden, en dan zijn het niet per se weduwen, zoals Volsindis, die aan Oudmunster een halve hofstede achter hun dormitorium gaf en gehuwd was met Henso van Coevorden en voor haar schenking werd gememoreerd in het necrologium van het kapittel.³⁴⁶³ Meer dan namen zijn het niet: Lisa Tullonis, Gertrudis, Greta filia Henrici carpentari, Clementia filia Gertrudis, domina de Golda, Hyldegundis de Spangen en Truda.

Als we de rol van vrouwen uit het bovenstaande mogen generaliseren zou de conclusie zijn dat vrouwen op normale wijze toegang hadden tot de markt van pachtgrond. Kort voor de afronding van dit hoofdstuk verscheen een artikel van Vervaeke waar ze liet zien dat in Vlaanderen tussen de veertiende en zestiende eeuw het aantal vrouwelijke pachters afnam. Wel was het zo dat vrouwen in de contracten vaker werden genoemd als het om wat grotere goederen ging. Opvallend is dat in Vlaanderen aanvankelijk alleen weduwe konden pachten.³⁴⁶⁴ Uit de bovenstaande gegevens blijkt op basis van deze beperkte gegevens eerder het tegendeel: het aantal vrouwen neemt niet af en in de zeventiende eeuw juist sterk toe. Opvallend is echter wel het aantal grote bedrijven dat door boerinnen werd geleid, rond 1500 was het gemiddelde bedrijf 18 morgen groot, in de zestiende eeuw rond de 10 morgen en einde zeventiende eeuw ruim 16 morgen.

11.14 Geografische spreiding van de bedrijven

De vraag naar de geografische spreiding van de tot een boerderij behorende landen is in Nederland nauwelijks gesteld, laat staan beantwoord. Alleen in Drenthe is door het werk van Ellerie en Spek inzicht ontstaan in het ruimtelijke ontwerp van bedrijven.³⁴⁶⁵ In Vlaanderen heeft onlangs Vervaeke in een pioniersarbeid voor het dorp Sinaai onderzoek gedaan naar de ruimtelijke spreiding van percelen waaruit een opvallende, in tegenstelling tot de gangbare inzichten van spreiding, juist neiging naar concentratie naar voren komt. De verklaring zocht ze in de sociaal-economische kenmerken van de rurale gemeenschap.³⁴⁶⁶ Het bleek dat grote boerderijen verspreid lagen, die met het oog op ingehuurde arbeid kosteneffectief wilden opereren, terwijl de kleine gezinsbedrijven het niet zo nauw met de afstand namen. De allerkleinste bedrijven lagen nabij het dorp vanwege de beschikbaarheid van ander emplooi.³⁴⁶⁷ Haar studie beperkt zich tot de zeventiende eeuw maar lijkt algemenere geldigheid te hebben zoals we hieronder zullen zien.

De meeste gegevens in deze studie zijn bewerkt op het niveau van de juridische kring, ofwel het gerecht, waarin ze lagen. Het gros van de pachters voerde het bedrijf binnen de juridische kring waar hij de buur van was, dus het gerecht. De sociale cohesie was hier blijkbaar van groot belang in combinatie met de institutionele kaders. We kunnen misschien wel sterker formuleren dat deze kaders de sociale cohesie juist hebben bepaald. Hoppenbrouwers heeft ook in het Land van Heusden gezien dat de dorpsgemeenschap al vroeg een uitgekristalliseerde rechtspersoon was die lokaal

³⁴⁶¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1165-12 (18-04-1422): *tot onser beider lijve toe een hoeve lands ongesceiden*.

³⁴⁶² HUA, Oudmunster, inv nr 489-5 (jaren 1540-1550) en inv nr 1165-17 (11-03-1549).

³⁴⁶³ Van Roijen, 'Kapittelrekening', p. 33.

³⁴⁶⁴ Vervaeke, 'Women and leasehold', p. 4-5.

³⁴⁶⁵ Ellerie, *Weerbarstig land*, p. 422 e.v.; Spek, *Esdorpenlandschap*, p. 228-500.

³⁴⁶⁶ Vervaeke, 'Sinaai', p. 16-18.

³⁴⁶⁷ Vervaeke, 'Sinaai', p. 25.

bestuur en rechtspraak in de portefeuille had.³⁴⁶⁸ De gemeenschap had een kerkelijk raamwerk, de parochie (elders kerkspel genoemd), en een wereldlijk raamwerk, het gerecht (elders vaak ban of gerechtsheerlijkheid genoemd). Hoppenbrouwers signaleerde dat aanvankelijk de parochie meestal genoemd werd als institutioneel kader en dat later het gerecht dat was.³⁴⁶⁹ Op basis van een aantal steekproeven zie ik dit ook in Utrecht, hoewel het beeld niet helemaal helder is noch een scherpe datering hieraan kan worden verbonden. Het lijkt erop dat de ligging van onroerend goed in een parochie wordt gesitueerd maar pas naar het gerecht wordt verwezen als het op een rechtshandeling aankomt. Een paar grepen uit het materiaal schetsen naar ik vermoed de geleidelijke overgang.³⁴⁷⁰

Zo wordt staat in een pachtbrief uit 1350 dat Dirk Noteboem pacht *decem jugera terre prout iacent in parochia de Vloeten*, zonder ook maar een vermelding van een wereldlijk kader.³⁴⁷¹ Twee jaar later bij een transport van twee morgen land *ghelegghen inden kerspel te Vloeten in Vloeterweyde, daer boven ghelegghen sijn die Molaeten ende beneden joncfrouwe Aleyt Mengdeheynen dochter, welke twe morghen lands ic quijt ghesconden hebbe ende hebbe hem daer of enen vryen eyghendom ghegheven inden gherecht ende voer die buere daer si ghelegghen sijn.*³⁴⁷² In 1397 verklaart Jan Petersz van der Maat voor schout, landgenoten en burenen van *Velthusen in Jobans gherecht van Rynesse ridders* dat hij de helft van negen morgen in erfpacht heeft genomen *alse ghelegghen zijn inden kerspel van Hermalen inden gherecht voerscreven.*³⁴⁷³ Tenslotte een transportbrief uit 1444: *Allen den ghenen (...) doe ic verstaen Egbert Ghijsberts soen scout op Bylevelt in Vrederics gherecht van Rynesse ende van Rynouwen dat voir my ende voir die lantghenoten ende buere die hier nae bescreven staen quam int gherecht.*³⁴⁷⁴ In 1349 verkreeg Claas van Zuylen in lijfpacht *septem iugera terre sitam super Themaet in iurisdictione domini de Apconde*, zonder vermelding van de parochie Vleuten waartoe het behoorde.³⁴⁷⁵ In 1497 transporteerde Willem de Vos *ses merghen lants also alse ghelegghen sijn inden kerspel van Vloeten ins proests gherecht van Oudmunster.*³⁴⁷⁶ Van parochie via parochie en gerecht naar enkel gerecht - zoals gezegd is het niet volledig duidelijk bij gebrek aan onderzoek hiernaar.

De gerechtelijke indeling van het Sticht was complex. In deze studie zijn weliswaar deze kleine eenheden onderkend, maar bij de verwerking van gegevens zijn sommige bij elkaar genomen om een te versnipperd beeld te voorkomen. Een voorbeeld is Kockengen, dat op de kaart een duidelijk regelmatige inrichting heeft, juridisch echter oorspronkelijk in drie gerechten uiteenviel, wat later op basis van eigendom consolideerde tot twee.³⁴⁷⁷ Dergelijke kleine eenheden zullen geen belemmerende factor hebben gevormd voor een boer om 'over de grens' te pachten.³⁴⁷⁸

Een mooi voorbeeld is dan ook het volgende. In de gerechten Kockengen Montfoort en Kockengen Lokhorst waren er begin zestiende eeuw resp. acht en negen pachters. Dat waren unieke pachters per gerecht. Als beide gerechten worden samengenomen blijkt dat er 13 unieke pachters waren omdat een viertal in beide gerechten land huurde. Als we het naastliggende gerecht Spengen erbij betrekken ziet het beeld er als volgt uit:

Gebruikers anno 1536	Gerecht	Oppervlakte in morgen
Claas Claasz	Kockengen Montfoort	32
Claas Willemsz	Kockengen Lokhorst	17
Cornelis Gerritsz	Kockengen Lokhorst	23
	Spengen	25,5
Cornelis Jansz	Kockengen Montfoort	8
	Kockengen Lokhorst	4
	Spengen	2
Crusinck, Jan Jansz	Kockengen Lokhorst	32
Dirk Roelofsz	Spengen	14
Dirk Willemsz	Spengen	38
Eerst Dirksz	Kockengen Montfoort	35,66666667
Gelre, Gerrit Gerritsz van	Spengen	23,5

³⁴⁶⁸ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 508-509.

³⁴⁶⁹ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 508.

³⁴⁷⁰ Verder onderzoek zou nuttig zijn om te bepalen of deze overgang van een institutioneel referentiekader inderdaad zo heeft plaatsgevonden en of de oorzaak daarvoor in een zwakkere band op parochiaal niveau ligt, of dat bijvoorbeeld het toenemende belang van burenen en landgenoten bij rechtshandelingen daarvoor gezorgd heeft. Ik vermoed ook een relatie met de opkomst van lokale waterschappen.

³⁴⁷¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1152-1 (13-03-1350)

³⁴⁷² HUA, Oudmunster, inv nr 1137-1 (16-06-1352)

³⁴⁷³ HUA, Regulierenklooster, inv nr 920-3 (18-01-1397) overigens een interessante particuliere pachtbrief. Uit 1444 dateert een brief met het volgende: *Allen den ghenen (...) doe ic verstaen Egbert Ghijsberts soen scout op Bylevelt in Vrederics gherecht van Rynesse ende van Rynouwen dat voir my ende voir die lantghenoten ende buere die hier nae bescreven staen quam int gherecht*

³⁴⁷⁴ HUA, St. Marie, inv nr 2069-2 (08-05-1444).

³⁴⁷⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1178-1 (9-4-1349).

³⁴⁷⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1146-5 (13-1-1497).

³⁴⁷⁷ HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 345: Cockengen Reyner Roeloffsz gerecht, Cockengen Willems gerecht, Cockengen dat overeynde Gheryts gerecht vander Mye, Cockengen des borchgraven gerecht van Montfoird

³⁴⁷⁸ Een en ander blijkt ook uit de waanzinnige gerechtelijke indeling van Reyerscop, waar percelen door elkaar heen lagen verspreid over Reyerscop Indijk, Reyerscop Kruijningen, Reyerscop Sint Pieter en Reyerscop Veldhuizen. De pachters trokken zich van die situatie niets aan. Sterker nog: er lag land gemeender vore ondanks deze complexe juridische inrichting wat dus in gebruik was bij dezelfde pachters. Dat duidt er mijns inziens op dat deze juridische splitsingen jonger zijn dan de ontginningen, en ouder dan de ondergang van de Van Woerdens en Van Stoutenburgs. Vermoedelijk betreft het in Reijerscop dan ook een splitsing binnen de families.

Gebruikers anno 1536	Gerecht	Oppervlakte in morgen
Gerrit Gerritsz	Spengen	53,833
Gerrit Hendriksz	Spengen	47,5
Gerrit Simonsz	Spengen	1,5
Gijsbert Aartsz	Kockengen Montfoort	24
Govert Jansz	Kockengen Lokhorst	40
Hendrik Willemsz	Spengen	36,5
Herman Bartsz en zijn moeder Margriet	Kockengen Montfoort	12
	Kockengen Lokhorst	16
	Spengen	4,5
Jacob Tijmansz	Spengen	0
Jan Gijsbertsz	Spengen	60
Jan Hendriksz	Spengen	20
Jan Jacobsz	Kockengen Lokhorst	24
	Spengen	3,5
Margriet, weduwe Marten Clauwen	Kockengen Montfoort	24,33333333
	Kockengen Lokhorst	4
Marrichje Tijs Jansz	Kockengen Montfoort	32
Marten Jansz	Kockengen Montfoort	23
	Kockengen Lokhorst	16
Peter Dirksz	Spengen	31,5
Ruijsch, Armhout	Spengen	35
Tomas Zegeromsz	Spengen	16
Willem Gerritsz	Spengen	0,333
Zeven gebruikers	Spengen	6
Eindtotaal		786,166

M.b.t. de zeven gebruikers: Peter Reyersz. bezat 1,5 morgen en had daar een huis op. Tevens stonden op dat stuk grond de huizen van Cors Jansz snijder, coman Hendrik Jan Simonsz, Hendrik Dirk Corsz weduwe Margriet, de weduwe van Aart Sijsen en Herman Jacobsz. De rest was hout en hennepand.

Met zo'n beperkt geografisch bereik waren er waarschijnlijk weinig gevallen waar een veeboer op zoek ging naar bouwland: een landbouwer in Spengen zou ook erg ver hebben moeten reizen om een stukje bouwland te bemachtigen om vervolgens de volle mep te betalen. Men was in de lage gebieden al gauw aangewezen op een bepaald type bedrijf. Anders lag dat bij boeren in Vleuten, die zowel goed bouwland konden vinden als weiland. Er zijn dan ook legio voorbeelden van Vleutense boeren die omwille van hun gemengd bedrijf voor een goede prijs wei- en hooiland konden bemachtigen in Reijerscop.

Het spreekt voor zich dat een consistente database met namen hier van belang is. Bij veelvoorkomende namen zoals Cornelis Gerritsz is het vrij hachelijk om hem overal land toe te dichten. Uitgesloten is het niet, plausibel evenmin. We beperken ons hier tot de identificeerbare personen met het risico dat we juist een groot geografisch bereik buiten beeld houden. De bestudeerde populatie bevat alle bestudeerde gerechten waar in totaal 1412 unieke gebruikers optraden. Daarvan waren er 1294 die slechts in een enkel gerecht land bewerkten, hoe klein dat gerecht ook was!

11.15 Een aantal bedrijven in detail

In het nu volgende vrij omvangrijke deel zal in detail op een aantal bedrijven worden ingegaan. Op deze manier kan verder worden ingezoomd om het tot nu toe geschetste regionale beeld wat beter in te kleuren. Wat immers uit de literatuur blijkt is een nog vrij abstract beeld van gebieden, regio's, verschijnselen en factoren. Slechts weinig studies hebben zich met afzonderlijke boerderijen beziggehouden ofschoon het bedrijf en het huishouden de kleinste economische eenheden zijn.³⁴⁷⁹

We doen hieronder een poging. Door gebruik te maken van honderden pachtbrieven komen de duizenden posten in de rekeningen wat meer tot leven. De nadruk ligt op die paar bedrijven die als *case study* gepresenteerd zullen worden. Uit de overige delen van het studiegebied zal aanvullende informatie worden aangeboden waarmee het beeld verder verscherpt wordt. Zo zal worden geprobeerd met gegevens op microniveau bij te dragen aan het regionale beeld. In het onderstaande tabelletje wordt een overzicht gegeven van een aantal landbouwbedrijven alsmede een beknopte uitleg waarom juist deze zijn gekozen:

Locatie	Uitleg
Spengen, Teckop	Zuivelbedrijven van het eerste uur
Vleuten, Lijnpad	Onafgebroken akkerbouw vanaf de Merovingisch periode

³⁴⁷⁹ Tirlmont *Tits-Dieuaide*, 'Peasant dues', een aantal voorbeelden bij Spek, *Esdorpenlandschap*, Slicher van Bath, *Hemmema en Loder*, Huiting, 'Johannieters'.

Bodegraven, Woerden/Kamerik, Oudewater	Weidebedrijf
Reyerscop	Hennep en kooierij

Bij een aantal bedrijven zal uitvoerig worden ingegaan op de verbouwde gewassen en dat is in uitzonderlijk detail mogelijk waar buiten de historisch bronnen ook botanisch materiaal beschikbaar is. Al met al verwachten we een beeld te kunnen schetsen van de bovengenoemde bedrijfsmodellen tussen 1300 en 1700 waarbij de nadruk zoals elders in deze studie blijft liggen op de periode tot 1600. Af en toe zal van deze chronologische afbakening worden afgeweken als dat bijdraagt aan het betoog. Ook hier zal de bespreking van opbouwende aard zijn zodat er geen herhaling van tekst optreedt.

Tot de *bona divisa* van het Utrechtse Domkapittel behoorden een paar flinke stukken land in het Hollands-Utrechtse grensgebied.³⁴⁸⁰ De rekeningen van de bona divisa en de vele bewaard gebleven pachtbrieven stellen ons in staat een aantal boerenbedrijven te volgen tussen ca. 1350 en ca. 1600. De gegevens van het kapittel van Oudmunster zijn over de jaren 1295-1600 gebruikt.

11.15.1 Tarwe in het Lijnpad

Het Lijnpad was een deel van de parochie van de Geertekerk aan de westzijde van de stad Utrecht. Het volgde de loop van de Oude Rijn. Tot 1891 lag dit gebied nog redelijk onaangeroerd, maar een jaar later werd het fors doorkliefd door het Merwedekanaal en vanaf 1960 verdween het volledig onder de bebouwing van de uitdijende stad.

Afb. 11-6: De twee hoeven land lagen in de rode rechthoek, pal ten westen van de stad Utrecht <http://www.topotijdreis.nl/> (anno 1890)

Lijnpad was vanaf de zestiende eeuw een sterk versnipperd gerecht waar nochtans een paar grote blokken grond lagen die aan verschillende kapittels en de Paulusabdij behoorden. Een voorbeeld was het goed Enge dat door het Domkapittel van bisschop Hendrik van Vianden werd gekocht die het geld nodig had om kasteel Vreeland te financieren.³⁴⁸¹

Een fors deel van het gerecht kwam zo toe aan het Domkapittel dat als onderdeel van de *bona divisa* hier een terrein van 30 morgen en 100 roeden had liggen. Op het bovenstaande kaartje is te zien dat de onregelmatige verkaveling van dit gebied door een aantal restgeulen is bepaald. Hoe hoog het gebied heeft gelegen is niet bekend, zeker een meter hoger dan nu het geval is vanwege de 17^e-eeuwse afgravingen. Tot die tijd is het in elk geval grotendeels bouwland geweest en ten tijde van het eerste kadaster was dat het ook nog. Het geheel was aaneengesloten en lag pal ten oosten van Papendorp.³⁴⁸²

³⁴⁸⁰ HUA, Domkapittel, inv nr 601 (*Tabula sive repertorium de bonis divisis ecclesie Traiectensis*, rond 1360-1365). Achterin, bij de bona divisa (volgt na minor en major camera, en voor de bona cervisia) folio CXXI-CXXXIX. Er is enorm veel ruimte tussen de pachten open gelaten dus het was vast de bedoeling dit perkament register voort te zetten.

³⁴⁸¹ Huiting, 'Twee engen'. Deze 'eng' moet niet verward worden met nabije engen, zoals de *Gentebelenge* of de Vleutense eng waar kasteel Den Engh was gebouwd. Het toponiem eng geeft hier wel duidelijk bouwland aan.

³⁴⁸² HUA, Domkapittel, inv nr 613, f° 208v: *dertich mergen achter Lynpadt inde gerechte van St. Catherinen poort buijten Utrecht daer oostwärts den dijk vant Lijnpadt westwert den Abt ende convent van St. Pauwels binnen Utrecht ende Hendrick vanden Borch, zijdwert tConvent vande Brandolije ende noortwärts die lantcommanduer binnen Utrecht naestgelant sijn.*

Afb. 11-7: Het land in het Lijnpad zoals beschreven rond 1360-1365

Bron: HUA, Domkapittel, inv nr 601.³⁴⁸³

Dat de *bona divisa* van hoge ouderdom zijn was al eerder besproken. In 1297 treffen we de eerste sporen van dit goed in de bronnen wanneer Arnoud Bitter deze twee hoeven in lijfpacht blijkt te hebben en zich verplicht deze te verbeteren (*promisit meliorare duos mansos terre sitos Overrien*).³⁴⁸⁴ Vermoedelijk werd in het begin van de veertiende eeuw dit land door Lambert van der Woerd gepacht.³⁴⁸⁵ Het eerstvolgende bericht over dit land betreft een pachtbrief uit 1341 waarin zijn zoon Frederik van der Woerd, zijn vrouw Petronella en hun zoon Jacob het geheel *in loco dicto Overriin iuxta Traiectum* in lijfpacht verkrijgen tot de langst levende, tegen vrijgeld waarbij kosten aan dijken, weteringen en andere lasten voor hun rekening zouden komen. De pachtsom van 25 Tourse groten per morgen is niet nader omgerekend en het is dankzij een oud register dat het bedrag van 70 pond en 14 stuiver bekend is.³⁴⁸⁶ Wie de langstlevende was worden we niet gewaar (van de Petronella van der Woerd die dienstmeid in de Servaasabdij was is geen sterfjaar bekend).³⁴⁸⁷ Een korte zin in de oorkonde geeft aan dat er een hofstede van anderhalve morgen groot was inbegrepen. Of daar een boerderij op stond is niet duidelijk uit de oorkonde.

Dat was een paar decennia later wel het geval. In 1376 namelijk werden aan Frederik twee pachtbrieven uitgegeven, een voor de genoemde 30 morgen en een voor een hofstede met twee morgen ernaast. De hofstede moest hij *altoes verbeteren ende nyet verargheren*. Aan het einde van de pachttermijn van tien jaren zouden deken en kapittel ten overstaan van vier mannen, twee door beide partijen benoemd, besluiten of ze de *husinghe* wilde behouden. Zo ja, bleef het huis staan, zo nee moest Frederik het afbreken en elders opbouwen waar hij wilde. Met betrekking tot de *tunynge ende beverdinghe* van de hofstede lag de zaak anders want die moesten blijven staan.³⁴⁸⁸ De voorwaarden in beide akten waren gelijk en behalve de tijdige betaling en vrijgeld vinden we weinig van onze gading in deze brief. Wel blijkt er duidelijk uit dat, mocht de pachter overlijden tijdens de pachtjaren, zijn oudste en naaste erfgenaam de pacht geheel en onverdeeld zou overnemen conform de lopende pachtbrief. Binnen een half jaar zouden dan op kosten van die erfgenaam nieuwe brieven opgesteld moeten worden: een brief verzoeken aan de verpachters en een brief als reversakte laten opstellen. De erfgenaam nam overigens ook de verplichting over om eventuele betalingsachterstanden te voldoen.³⁴⁸⁹

³⁴⁸³ HUA, Domkapittel, inv nr 601 (1360-1365), achterin: *Parochia Ghertrudis. Item in parochie Sancte Geertrudis xxx jugera cum centum virgatis sita in loco dicto over Riin juxta Traiectum inter terram abbatis et Conventus sancti Pauli Traiectensis necnon domini de Goye ac fratrum domorum domus Theutonice ac Petri dicti Mouwerkiin civis Traiectensis circumiacentes que spectant ad bona divisa et solvit annuatim pro quolibet jugere xxv grossos turonenses regios antiquos vel pro quolibet grosso iii sterlingos de anglia vel 4 antiquos brabantinos vel 8 antiquis holland[inos] pro quolibet grosso solvit ii s. vi d. parvorum facit in universo lxx lb. xiiii s. Tenetur nunc relicta Frederici vander Woert ad vitam eius. [latere lichte cursieve hand:] tenetur nunc Antonius de Royen que conduxit ad ix annos inchaonte anno XVC primo annue pro xlvii modis tritici cloestergoet.*

³⁴⁸⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 1456 (03-10-1297), uitgegeven in OSU V, nr. 2845. Twee knapen stelde hij als borg: *cum Henrico de Abstede et Andrea dicto Mewekin, famulis (...) tali conditione, si compertum fuerit cum veritate, quod dictam terram non melioraverit, tunc tenetur . . decano et capitulo predictis cum Henrico et Andrea, famulis prefatis, super premissis debitam ad emendam. Preterea si dictus Arnoldus terram sepedictam neglexerit, tenebitur cum Henrico de Abstede et Andrea prefatis decano et capitulo supradictis ad solutionem pacti pro tempore debiti seu detenti. Ad hec omnia Arnoldus, Henricus et Andreas, famuli predicti, se obligaverunt coram nobis sub pena excommunicationis.*

³⁴⁸⁵ HUA, Domkapittel, inv nr 598 (a° 1320) vermeldt een hofstede en 2 morgen land *in parochia Sancte Gertrudis in loco dicto Overriin*.

³⁴⁸⁶ HUA, Domkapittel, 1458-1 (15-11-1341).

³⁴⁸⁷ Necrologium St. Servaas, p. 156.

³⁴⁸⁸ HUA, Domkapittel 1459-1 (23-12-1376): *Deken en kapittel verpachten aan Frederik Lambrechtsz van der Woert tien jaar vanaf St. Lambrechts mis ene hofstede mit twee marghen lants (...) gheleghe over riin buten der stat van Utrecht in den kerspel van Zinte Ghertrude tutrecht. (...) Oec zint voerwaerden dat alsulke husinghe als thents den tien jaren voerscreven op der hoffsteden voerseit staende blijft zouden en moeghen wi aen ons behouden of wi wouden tot vier mannen zegghen als twee daer toe te nemen van ons capittels weghe ende twee van Vrederics weghe of zijne erfnaem, zonder wederzegghen. Ende waert dat wi die husinghe nyet en wouden, zoe mochte Vrederic of zijn erfnaem voerscreven die af breken ende voeren ende laten die waer hi woude, mer alsulke tunynghe ende beverdinghe als op ende om die hoffstede staet of die men maken mach hier en binnen die zellen onse bliven ende daer op bliven staen.*

³⁴⁸⁹ HUA, Domkapittel, inv nr 1458-2 (23-12-1376): *Deken en kapittel geven in jaarlijkse pacht Vrederic van der Woert Lambrechtssoen van der Woert tot tien jaren toe lanc die inghaen zellen tsinte Lambrechts misse naest comende der daten des briefs, dertich marghen lants ende hondert*

In deze periode werden de pachten veelal in zilver uitgedrukt, in dit geval 15 mark en 6 loot goed fijn zilver voor de hoeven land en 1 mark 2 loot voor de hofstede. Op basis van deze verhouding zou men nog geen huis op het erf verwachten en mogelijk is deze hofstede inderdaad tijdens de tien jaren opgericht.

Pachtbrieven tussen 1376 en 1550 zijn niet overgeleverd, en dat is jammer want een aantal veranderingen voltrok zich in deze periode. Waarschijnlijk in 1386 werd de pacht uitgedrukt in natura, te weten 60 mud weit kloostergoed. Het *cloestergoet* was van iets mindere kwaliteit dan het *comansgoet*. De geldelijke waarde van 60 mud tarwe verschilde natuurlijk per jaar en dat verklaart het grillige verloop van de curve in de onderstaande grafiek:

Grafiek 11-17: Pacht en betalingen van 30 morgen land in het Lijnpad (Domkapittel)

Kort na 1422 (de rekeningen uit 1424 en 1425 zijn niet bewaard) werd de pacht fors verlaagd van 60 mud tot 48 mud, wat te maken zal hebben gehad met de hoge graanprijs in die tijd. Al eerder was vastgesteld dat de jaren twintig van de vijftiende eeuw uitgesproken slecht voor de landbouw waren. Nij blijkt in de grafiek op interessante wijze dat de pachter in die jaren, Frederik van der Woerd, niet meer binnen de gestelde termijnen voldeed maar pas een jaar later. In 1432 moest ook hij de pachtbetaling flink uitstellen, de laatste 25 pond van de verschuldigde 124 pond voldeed hij pas in 1434 na deelbetalingen van 75 en 30 pond. In 1469 werd de pacht prijs verder verlaagd naar 44 mud tarwe. Daarmee eindigde een periode van vertraagde betalingen zoals te zien is aan de donkere vlakken in de grafiek. Het contrast met andere bedrijven, die nog aan de orde komen, is nochtans groot. De grafiek laat namelijk geen witte vlakken zien en hoewel de pachters niet altijd bijtijds betaalden bleven er geen achterstanden bestaan. Dat is allereerst te danken aan de akkerbouw die hier werd bedreven. De pachter kreeg niet te maken met problemen als inklinking van de bodem zoals zijn collega's in Spengen en Oudewater. De zeer nabije stad Utrecht garandeerde daarnaast een solide vraag naar graan als basisbehoefte. Het verschijnsel dat de pacht in stapjes omlaagging was ook elders aan de orde en desondanks konden pachters weinig anders dan in gebreke blijven.

1482 was echter een uitgesproken rampjaar en pachter Gerrit van Schaijk kreeg een flinke korting op de pacht prijs. In plaats van de pacht prijs van 70 stuiver per mud (de tarweprijs was door de oorlog werkelijk omhooggeschoten) mocht Gerrit *ex gratia capituli* 35 stuiver per mud rekenen. In 1484 mocht hij met 22 mud volstaan, terwijl een mud tarwe op 27 stuiver stond. Dat soort kortingen bespoedigde het herstel op het platteland wel degelijk. Uit de grafiek blijkt dat het herstel in de jaren zestig van de vijftiende eeuw al was begonnen. De Stichts-Hollandse oorlog zou duidelijker zichtbaar zijn geweest als de nominale pacht prijs was aangehouden; de piek was dan veel hoger geweest en een forse witte ruimte zou hebben aangegeven dat de pacht nooit was voldaan. Het kapittel was daar echter niet bij gebaat en zoals te zien is aan het betalingsgedrag van de pachters op deze hoeven was er geen reden om aan de goede trouw te twijfelen. Tussen 1504 en 1521 ging de pacht omhoog naar 46 mud tarwe en in dat laatste jaar werd besloten te stoppen met de pacht in natura uit te drukken want ook 1521 leverde een onbetaalbare pacht op. De tarweprijs was toen 74,25 stuiver wat een pacht van 427 pond had betekend. In plaats van omgerekend 171 gulden werd *propter caritiam bladorum ex speciali gratia* 100 gulden gevraagd, wegens duurte van graan dus.³⁴⁹⁰

roeden lants die ons ende onser kerken ten Doem voerseit mit vollen rechte toebehoeren gheleghen buten der stat van Utrecht over rijn in zinte Ghertrude kerspel tutrecht, daer die abt ende tconvent van zinte Pauwels tutrecht Gherijt Pijl die heren van den Duytschenhuys ende Peter Mouwerkin borgher tutrecht omtrent naest ghelant zijn.

³⁴⁹⁰ Bovenstaande gegevens zijn ontleend aan HUA, Domkapittel, 639-1 t/m 4.

Als na lange stilte weer een pachtbrief bewaard is schijnt er zowaar wat licht op de bedrijfsvoering.³⁴⁹¹ Het bedrijf blijkt te bestaan uit hoog land en laag land, dus bouwland en weiland. Aan het einde van de tien jaren moest Jelis van Royen het bouwland in goede vaag opleveren, terwijl met betrekking tot het weiland de volgende verplichting bestond: het weiland dat men gewoonlijk in sommige jaren inzaaide, moest in driejarige dries worden opgeleverd.

Het andere stuk weiland, waar blijkbaar nimmer gezaaid werd, mocht in Jelis in elk geval niet breken, eren, hooien of zaaïen. Mogelijk waren de heren van de Dom bang dat er te weinig ruimte voor het vee zou komen waardoor de mestproductie zou verminderen. De vochtige toestand van zijn bedrijf komt tot uitdrukking in de aanwezigheid van knotwilgen, die hij mocht omhakken mits hij per gerooïd exemplaar twee nieuwe zou poten. Deze voorwaarde komen we frequent tegen in het rivierengebied, zowel in het Nedersticht als in het Gelders rivierengebied.³⁴⁹²

De onderstaande tabel geeft aan dat de pachters gemiddeld ruim 19 jaar op dit land zaten waarbij de continuïteit opvalt via de familie Van Royen:

Pachter	Begin	Eind	Duur
Frederik van der Woerd	1393	1436	43
Ernst van Roden	1437	1471	34
Ernst van Roden, erfgenamen	1472	1478	6
Gerrit Gosewijnz van Schaik	1479	1499	19
Thonis van Royen	1500	1515	15
Ernst van Royen	1516	1518	2
Gerrit Evertsz	1519	1532	13
Egidius van Royen	1533	1563	30
Joost van Royen	1564	1578	14
Arnoud Gerritsz van Royen	1579	1595	16

Bijzonder is nog in het Lijnpad de verregaande fragmentatie van het grondbezit maar daartegenover het opvallend hoge aantal grote bedrijven, wat men bijkans tegen de muren van Utrecht aan niet zou verwachten. Het was echter zo dat die kleine bedrijven dichtbij de stad lagen terwijl het westelijke deel van het gerecht de grote bedrijven huisvestte.

Tabel 11-22: Bedrijfsgrootte in het Lijnpad (1501)

	1501
Omvang in morgen (0,85 hectare)	440,00
Aantal bedrijven	43
minder dan 5 morgen	24
5-10 morgen	5
10-25 morgen	7
25-50 morgen	7
meer dan 50 morgen	0
% kleiner dan 10 morgen	67%
Top-3 gebruikers - oppervlakte	131,50
Top-3 gebruikers - percentage	30%
Mediaan	3
Gemiddelde bedrijfsgrootte	10,23

11.15.2 De curtis van het kapittel van St. Marie

In 1275 werd door deken en kapittel hun *terram nostram in Strilant cum iurisdictione et censu et aliis attinençis* in pacht uitgegeven aan acht verschillende personen, zolang ze zouden leven. De pachtsom bedroeg in 30 solidi en van elke morgen drie mud zuivere haver. Wat daarmee bedoeld wordt is niet helemaal duidelijk, er kan bijvoorbeeld bedoeld worden dat er geen masteluin geleverd mocht worden.³⁴⁹³ Het kan ook zijn dat het om *comansgoet* gaat in tegenstelling tot *cloestergoet*. Mogelijk kan het nog om gezuiverde haver gaan zonder onkruiden. Meer voor de hand ligt denk ik dat de haver in gedoorste toestand afgeleverd moest worden gezien de leveringen begin januari, februari en maart. De wintertijd was immers de tijd om de oogst verder te bewerken. Bijzonder is nog de opmerking dat de afdracht gelijk blijft ook al zou het land na opmeting groter of kleiner blijken te zijn.

We hebben eerder vastgesteld dat de volledige hoeve die hier lag toebehoorde aan de familie Uten Ham, die het in 1387 verkocht aan de abdij van Sint Paulus. Die nederzetting behoorde tot dat jaar toe aan de Uten Hams en dit

³⁴⁹¹ HUA, Domkapittel, inv nr 1458-3 (04-12-1550): *Noch zijnt voorwaerden dat Jelijs van Royen ofte zijn nacomelingen dat hoge lant teynden desen jaren in goeder vagen, ende dat lege lant dat men gewoentlicken es somtyden te sayen in drie jarigen driesch opleveren sell, ende dat ander weylant en sellen Jelis van Royen noch zijn nacomelingen nyet mogen breecken, eeren, hoyen ofte sayen op die pene voors. ende restitutie van alle scade en interessen die wij dair bij souden hebben ofte lijden.* Elke knotwilg die hij omhakt, twee nieuwe poten binnen een jaar.

³⁴⁹² Van Bavel, *Transitie*, p. 570

³⁴⁹³ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 288 over masteluin en de varianten. Het is altijd een mix van twee of drie granen.

onderstreept andermaal de belangrijke positie van dit geslacht. Aan de zuidzijde van het perceel werden vlasrootkuilen aangetroffen zodat goed mogelijk is dat de lokale riddersmatigen zich (via hun meiers) met handelsgewassen bezighielden.

Grafiek 11-18: Dieren op het land van Uten Ham ten westen van de curtis Strijland, ca. 1200.
Naar Van der Kamp, *Boeren langs de Hogeweide*, p. 324

Aan de westelijke kant grensde aan deze hoeve een ander groot in forse blokken verkaveld stuk grond dat aan de Johanniters behoorde, zo blijkt uit onder andere uit een 14^e-eeuws goederenregister.³⁴⁹⁴ Hier dateren de oudste sporen uit de twaalfde eeuw. Ook hier wijzen kloostermoppen, pluivuzen en geglazuurde daktegels op een aanzienlijke welvaart.³⁴⁹⁵

Aan de oostzijde van de hoeve van Uten Ham werden bij onderzoek ook vele sporen aangetroffen op het land dat aan de voormalige *curtis* van St. Marie behoorde. De nederzetting lag op de kronkelwaarden van geulen die waren ontstaan toen de Romeinse Rijn hier een noordwaartse migratie onderging. Een nabije crevassegeul aan de zuidzijde is ten tijde van de occupatie mogelijk als lichte depressie zichtbaar geweest. De indeling van de erven was er in elk geval op georiënteerd.³⁴⁹⁶ Dat erf bestond uit twee delen. Aan de westzijde uit 1100-1250 bevonden zich eenschipige, bootvormige structuren. Of dat huizen waren is onzeker want in deze periode zouden drieschipige bootvormige structuren meer voor de hand liggen.³⁴⁹⁷

Het oostelijke deel van het erf was in gebruik in de periode 1250-1325 en hier werden een vijfroedige hooiberg en een (vermoedelijke) rosmolen aangetroffen. De rosmolen kon niet met zekerheid worden vastgesteld. De diameter van 12 meter en de 17 of meer paalkuilen wijzen echter wel in die richting alsmede de vondst van tefriet dat waarschijnlijk van een molensteen afkomstig is. Het aantal botresten van paard, waar rurale nederzettingen over het algemeen een overwicht van rund hebben gehad, versterkt de hypothese van een rosmolen. De helft van het determineerbare botmateriaal kwam van paard. Daarbij komt nog dat het merendeel van het ijzerwerk hoefijzers betrof.³⁴⁹⁸ Een rosmolen was geen uitzondering bij aanzienlijke bedrijven. Palmboom heeft laten zien dat de hof van Beusichem over een rosmolen beschikte, een vermelding die overigens pas uit 1520 dateert.³⁴⁹⁹ Een oudere rosmolen trof ik aan in 1395 en wel op Langerak (*V morgen lants gelegen bijder Rosmoelen*) en dat was wel zeer dichtbij de mogelijke molen van St. Marie.³⁵⁰⁰ In 1432 bepaalde het stadsbestuur van Utrecht het molenaarsloon waarbij een onderscheid werd gemaakt tussen malen op de windmolen tegenover malen op de rosmolen.³⁵⁰¹ De beide methoden van aandrijving zullen lange tijd tegelijk hebben bestaan, zeker in stedelijk gebied waar niet in elke straat een windje stond. Ook de Johanniters hadden in de zestiende eeuw een rosmolen bij hun convent in de stad, waar veel haver werd aangerukt voor de paarden die de molen

³⁴⁹⁴ Zie het deel over de bezitsgeschiedenis.

³⁴⁹⁵ Van der Kamp, *Langs de Hogeweide*, p. 5, 47.

³⁴⁹⁶ Dielemans, *Boeren en molenaars*, p. 7 en p. 21.

³⁴⁹⁷ Dielemans, *Boeren en molenaars*, p. 24.

³⁴⁹⁸ Dielemans, *Boeren en molenaars*, p. 52 en 57, 24, 29 en 69.

³⁴⁹⁹ Palmboom, *Sint Jan*, p. 343-344.

³⁵⁰⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1, f° 18: Gijsbrecht van IJsselstein heeft van de proost van Oudmunster in leen onder andere 15 morgen land bij de Hoge Woerd, 8 hont daarbij, 8 morgen op Langerak en *Item V morgen lants gelegen bijder Rosmoelen daer boven naest gelant is Braem uter Corenmarct ende beneden Otte Taets*. Uit andere stukken is bekend dat Uter Corenmarkt land had dat grensde aan land van kasteel Voorn.

³⁵⁰¹ Burman, *Jaarboeken*, deel 1, p. 431: *Is overgedragen by Scepen, Rade ende Oudermanne, dat die Moelnaren malen zellen eerste den Bacceren hoir koirn, ende dat halen ende wederbrengen, ende dair of hebben van elken mudde, dat sy op ter wyntmolen malen enen halven Johannes braspenning, ende van elken mudde twee pont totter lakinge; ende laicte dat koirn meer, zo zelman hem corten voir elc pont, dattet meer laecte, enen halven Johannes braspenning; mer dat koern, dat men op ter rosmolen maelt, dair selmen off geven van elken mudde enen Johannes braspenning, ende niet meer. Ende in den selven manieren selmen oick den borgeren ende gemene volke malen.*

aandreven.³⁵⁰² Nabij kasteel Den Ham stond in 1610, op de grond van Uten Ham, een rosmolen. Het kan dezelfde molen zijn als die in 1440 al voorkwam bij kasteel Den Ham.³⁵⁰³ In die tijd stond er op Vleuterweide ook al een windmolen, die echter geen korenmolen was. De korenmolens voor de nabije gerechten stonden bij kasteel Nijvelt en bij kasteel De Haar – het zal dus vanwege de molendwang geen graanmolen geweest zijn. De rosmolen op Vleuterweide zal gediend hebben voor het raap- of hennepzaad.³⁵⁰⁴ Bij Nijvelt stond in de veertiende eeuw overigens ook een rosmolen.³⁵⁰⁵ Om het beeld verder te completeren kan nog worden vermeld dat ook bij kasteel Harmelen een rosmolen stond. Ook hiervan is slechts een enkele vermelding bewaard uit 1434: *dat huys tot Harmelen metter hofstede, bouhuys, stalle, rosmolen, wintmolen, berge, boomgaerden mit 45 mergen lants*. Bij het kasteel behoorde dus zowel een rosmolen als een windmolen.³⁵⁰⁶

Van de landbouw van de nederzetting op Strijland is verder niet meer dan een fragmentarisch beeld te schetsen. Een grote hoeveelheid kringgreppels wijs mogelijk op de opslag van graan; als dat correct is was dit een nederzetting met een grote capaciteit. De vondst van een maaihaak en een zeis zijn zo'n beetje de enige restanten van de materiele cultuur. Bijzonder is daarom de houten eg die hier in de grond bleek te zitten. De houten eg is wat dat betreft een belangrijke indicator. De onderdelen waren van els en wilg terwijl de staken van sleedoorn waren, zeer hard en duurzaam hout. Opvallend was de grote hoeveelheid hennepzaad. Hennep werd vooral verbouwd voor het verkrijgen van vezels die werden verwerkt tot kleding en touw.³⁵⁰⁷ De naam van het gerecht, Lijnpad, zal daarnaar verwijzen.

11.15.3 De oude bouwlanden van Vleuten

De oude gronden van Vleuten stellen ons in staat de akkerbouw in het middeleeuwse Nedersticht nader te leren kennen. Uit een eerder gegeven staatje blijkt dat ruim 70% van het gerecht Vleuten bestond uit bouwland. Ook was eerder aangetoond dat Vleuten rond 1800 een van de weinige gemeenten was waar een overschot aan graan werd geproduceerd. Dat is eigenlijk nooit anders geweest. De analyse van akkeronkruiden en botanische resten van cultuurgewassen laat dat ook zien, alsmede de 'Vergetreidung' en de relevantie bij de Utrechtse kapitels van tarwe, rogge en haver.

Terwijl er veel te zeggen is over de economische aspecten van de landbouw in de periode 1300-1600, dit hele hoofdstuk toont dat denk ik voldoende aan, staat het wat slechter met de materiële aspecten van de landbouw. Slechts mondesmaat worden bij archeologisch onderzoek, dat juist in Leidsche Rijn met een verbazingwekkende compleetheid werd uitgevoerd, gereedschappen teruggevonden. Erg spijtig is het ontbreken van onderzoek juist daar waar historisch onderzoek *curtes* heeft aangewezen. De voornaamste reden is dat de oude landbouwgronden van Vleuten ten prooi zijn gevallen aan diepe afvetting waarbij de cultuurgrond verloren is gegaan en daarmee de restanten van de Karolingische landbouw. We moeten ons tevreden stellen met wat er wel is en dat proberen te koppelen aan schriftelijke gegevens. Dankzij het oud rechterlijke archief van Vleuten, dat vanaf de instelling van het schepenrecht in 1527 bewaard is gebleven en daarmee een bijzonder rijke bron voor de rurale economie vormt, is er het een en ander bekend over de vroeg 16e-eeuwse materiële cultuur van de bedrijven.³⁵⁰⁸

Het eerste kwart van de zestiende eeuw geeft volgens de tiendcurven en pachtreesen een opgaande lijn te zien. Dat ging echter niet zonder horten of stoten en de schepenprotocollen maken meerdere malen melding van losrenten en schulden. Hendrik Gijsbertsz en zijn vrouw Marrigje bijvoorbeeld hadden een schuld van bijna 300 gulden en stelden tot onderpand *huysinge ende hofstede betimmeringe bepotinge schuijir buijr berch wagen ploegen egene ende alle hout ende ijsen werck dat totter ploeg toe behoert ende allen koern ent ghewast op dat lant ghelegen is ende die ganse bruckwere alsoe die daer nu ter tijt gelegen is*.³⁵⁰⁹ Hier dus een beeld van een akkerbouw met ploegen en eggen en onder andere koren. In dezelfde bewoordingen luidt

³⁵⁰² HUA, Johannieters, inv nr 127, f° 119-128

³⁵⁰³ CBG, Huis den Ham, regest 20 (04-12-1440): Inden eersten dat huys ten Hamme mit alle sinen boemgaerden jonc ende out, mitten bouhuse, scuere, berch, moelen (...)

³⁵⁰⁴ HUA, Dorpsgerechten, inv nr 2051 (29-01-1610): Willem Adriaensz. stelt tot onderpand een huis en rosmolen staande op de grond van Frederik uten Ham. Oost: Uten Ham en west de Kustersakker. Catharina Gysbertsz dochter stelt tot onderpand huis, erf, hof en hofstede belast alleen met 75 gulden hoofdsom voor de kerk en 200 gulden die Hendrik Willemsz. erop heeft, strekkende voor van de Heerweg tot achter aan de Rijn, oost: Jacob Sandersz. en west: Johan uten Ham.

³⁵⁰⁵ GUP II, p. 129 schouwbrief voor de Heicop of Lange Vliet (1385): Bisschop Florens geeft toestemming aan kerken, kloosters, ridders en knapen van de stad Utrecht en van den Landen die geërvet zyn tot Jutphaas beneden den Ryn, in Galecop, in Heycop, in Raven, in de Rosweyde ende tot Papendorp, eenen waterganck te maaken en te doen graven twee roeden wyt, ofte meer, dryvens waters, in onsen Lande, aangaande in 't leege van Heycop, en streckende van daar voort tot aan den ouden Ryn, ende soo voort beneden der Hofstede ter Meer, ende der molen die voor Nijvelt staat, tot beneden Roeters huys van Lanskroon, en van daar voort tot in den ouden Ryn, by den huysen ten Hamme, ende door den ouden Ryn voort om tot aan den Breudyk, ende aan die lage Haar, en voort beneden der Kercke tot Breuckelen door den Vechtdyk in de Vechte, soo waar dat hem dat ons Lande voorsz. best oirbaar dunkt te wesen. Zie o.a. Donkersloot-De Vrij e.a., *Stichtse Rijnlanden*, p. 32

³⁵⁰⁶ HUA, Van Buchel, inv nr 11, f° 139 (07-11-1434)

³⁵⁰⁷ Dielemans, *Boeren en molenaars*, p. 41, 60, 62, 65 en 67.

³⁵⁰⁸ Ik heb sinds jaren de ambitie om een boek als dat van Van Deursens "Graft, een dorp in de polder" te schrijven over het dorp Vleuten. De grootsheid van dat werk zal ik niet kunnen evenaren, maar in de schaduw ervan staan met even mooi materiaal voor de periode 1500-1750 stemt hoopvol genoeg.

³⁵⁰⁹ HUA, Dorpsgerechten, inv nr 2045, f° 3-4 (04-07-1527).

een akte waarin acht kinderen in 1528 de boedel van hun ouders verdelen; ook hier een huis en hofstede, schuur, berg, wagen, ploeg, eg en het koren op het land. Bijzonder is nog dat bij deze boerderij vijf morgen eigen land behoorden.³⁵¹⁰

Een verkoopakte uit 1528 scherpt het beeld nog iets aan. Gerrit Dirksz verkocht op een onbekende datum in dat jaar aan zijn schoonzoon Willem Adriaansz een boerderij met paarden, koeien, schuur, buur, berg, wagen, ploegen en eggen. Ook hier gewas op het land en alle huisraad, waaronder bedden, kasten, ketels en schotels. Tevens werd overeengekomen dat Willem de achterstallige pachten zou betalen. Ook zou Willem zijn schoonouders hun leven lang in huis houden en de kost geven alsmede vuur en licht verstrekken.³⁵¹¹ Zes jaar later wordt duidelijk wat die 'kost' inhoudt: tien schepel weit, een stoop boter met 4 kazen en een voeder vlees. Tenslotte zou Willem ook een week werk voor ze verrichten.³⁵¹² Dit beeld van gemengde bedrijfsvoering is vrij constant geweest op de relatief hoge gronden van Vleuten. Zeker de grote boerderijen zoals Heemsmade, gelegen naast de oude eng van Vleuten. In 1637 verkocht Gerrit Stevensz Baars aan zijn halfbroer het koren op de hofstede: *veertien mergen weijts, sess mergen garsten, vijff mergen raepsaets, drie mergen boonen, drie mergen erwitten, een mergen haver ende een halff mergen hennipsaet*. Maar aan veeteelt deed Gerrit ook, want bij de verkoop ging het ook om *haeff ende beesten, mitsgaders zijn schapen, varckens, duyven ende hoender, ende alle 't gereetschap ende de materialen d'welcke hij vercooper eenichsins op den voors. hofsteede heeft* en die nodig zijn voor de *bouwerije en melckerije*.³⁵¹³

De hierboven genoemde mix van gewassen wordt in de veertiende eeuw vermeld bij de Hof ter Weyde en zal eeuwenlang vrij gangbaar zijn geweest – zie verderop.

11.15.4 De uiteengevallen *curtes* van Oudmunster

In het hoofdstuk over de *curtes* van Oudmunster was uiteengezet dat het kapittel over twee hoven van elk ruim 80 morgen land beschikte. De onderstaande tabel geeft dit nog eens weer, waarbij nu in de laatste kolom gemarkeerd is welke stukken land hieronder worden besproken.

Naam	Omvang in morgens	Beheer in 1400	
Gulden Hoeve	17	Kapittel, kleine kamer	✓
Hoffland	14	Pacht van de proosdij	
De Geer	20	Leen van de proost	
Kraaienveld	14	Pacht van de proosdij	✓
Haaghoeve	18	Pacht van de proosdij	✓
<i>Curtis op Alendorp</i>	83		
Veldnaam	Omvang in morgens	Beheer in 1400	
De Wel	34	Leen van de proost	
Schaapweide	5	Leen van de proost	
Trindelwerf	10	Leen van de proosdij	
Spijkhove	16	Altaar kleine crypte	
Uithof	40	Pacht van de proosdij	✓
<i>Curtis Wthof</i>	88		

Een groot deel van de bovenstaande componenten van de oude *curtes*, voorzover ze aan de *prepositura* behoorden, werden in een enkel blok van 70 morgen verpacht, als we de administratie van de proosdij mogen geloven. Maar blijkens de bewaard gebleven pachtbrieven gaat het om totaal 86 morgen die aanvankelijk door Hugo van Vleuten, de gerechtsheer van Vleuten, in pacht werden gehouden. Die pacht werd lange tijd voortgezet door Frederik uten Ham totdat hij over achterstallige betalingen in onmin raakte met het kapittel. Daarmee kwam een einde aan de eeuwenlange koppeling tussen de gerechtsheer en het gebruik van de *curtes*. Vanaf 1470 werden de bestandsdelen afzonderlijk verpacht waarbij de centrale hof zelf, Zeldenrijk, intact bleef en voortging als grote pachtboerderij.

³⁵¹⁰ HUA, Dorpsgerechten, inv nr 2045, f° 11-13 (1-10-1528): Verschijnt Heyl Bertse met haar voogd en bekent schuldig te zijn aan haar broers en zus Reyer Bertsz, Merten Bertsz, Cornelis Bertsz, Pons Bertsz, Jan Bertsz, Merri Bertse en Arie Bertsz. elk 75 gulden current 16 stuiver Hollands per gulden. Dit inz. *husinge, hofstede, betimmeringe, bepotinge, schuijr. buijr, berch, wagen, ploeghe, exgenen, ende alle hant ende iijser werck dat totter ploeghe toe behoert ende allen koren ende gewast op dat lant gelegen is ende 5 mergen lants eijgen goet ende die gansse bruijckwere alsoe die daer nu ter tijt gelegen is.*

³⁵¹¹ HUA, Dorpsgerechten, inv nr 2045, f° 23 (1528 s.d.).

³⁵¹² HUA, Oudmunster, inv nr 2045, f° 51 (18-04-1534). Overigens mocht ook de tegenwaarde in guldens worden geleverd.

³⁵¹³ HUA, Notarissen, U019a008 akte 87 (13-05-1637 oude stijl).

Grafiek 11-19: Pachtprizen van de voormalige curtes in grammen goud, mud tarwe en mud haver (1438-1650)

De bovenstaande grafiek beantwoordt aan het beeld dat inmiddels herkenbaar is uit de verschillende reeksen in dit hoofdstuk. Opvallend is hierbij dat op dit oude bouwland de pacht in natura uitgedrukt vrij constant lijkt. In tarwe uitgedrukt rond de 100 mud en in haver uitgedrukt rond de 300 mud. De grote stijging van de pachten zet na de laatste crisis van 1527 goed in en zet dan door tot de Opstand waarna de prijs halveert.

Gulden Hoeve

De Gulden Hoeve (*mansus in Alendorp, qui Guldenhoeve dicitur*) komt vanaf 1238 in de bronnen voor als leen van de proost van Oudmunster.³⁵¹⁴ Tot het einde van de achttiende eeuw, toen de klei als steenaarde werd afgegraven, lag hier uitstekend bouwland. In een eerder hoofdstuk zijn de *curtes* van Oudmunster uitvoerig gereconstrueerd waarbij deze hoeve uitgebreid aan bod kwam als onderdeel van de *curtis* op Alendorp, het oude akkerbouwgebied langs de Oude Rijn. Vanaf 1295 zijn gegevens over de pacht bekend. In uiterlijk 1313 werd de hoeve in twee helften gesplitst en rond 1370 kwamen de delen weer samen. In de grafiek van het prijsverloop is telkens uitgegaan van de volledige hoeve. De helften brachten tot 1348 beide 11 pond op, maar dat werd toen 18 pond en 11 pond. In 1348 werd afgesproken dat Ambronius, die de halve hoeve in 1313 al pachtte *ad vitam*, deze vanaf 1350 voor tien jaar zou voortzetten. Hij overleed echter in 1353 waarna zijn zoon Wouter de pacht overnam en daarmee de gehele hoeve nu hield omdat hij kort daarvoor de andere helft wist te pachten.³⁵¹⁵ Het bleven echter twee gescheiden pachtgoederen in de administratie. In 1367 ging een helft naar Wouters zoon Hendrik en zo hadden vader en zoon samen de hoeve, beiden *ad vitam*. De pachtsummen waren nu weer identiek en in de kapittelrekeningen werd er één post opgevoerd. In 1386 stierf Hendrik en zette de oude Wouter het bedrijf met zijn andere zoon Ambronius voort. Toen Wouter in 1391 overleed ging Ambronius met zijn moeder Elisabeth verder op de boerderij. Toen uiteindelijk in 1422 Ambronius stierf ging Elisabeth nog een decennium door met haar dochter Agnes, maar in 1429 kwam een eind aan anderhalve eeuw aanwezigheid van deze familie.³⁵¹⁶ Dat de vijftiende eeuw geen goede tijd voor de landbouw was blijkt ook wel uit de stevige verlaging van de nominale pacht die de nieuwe pachter Jan Gerritsz wist te bewerkstelligen toen hij de hoeve voor zes jaar huurde.³⁵¹⁷ Het beviel hem blijkbaar goed op dit prima stuk land want na een verlenging van tien jaar liet hij in 1444 een nieuwe akte opmaken voor de levenslange pacht. Voor het eerst nu werd de pacht eensgeld (*dat ic Johan voirs. dese voirs. boeff lants vrijen sall tot enen ouden boddrager toe op elken morgen*). Een andere voorwaarde laat zien dat de pachters hebben gepoogd voor hun nakomelingen te zorgen. Want ook al had Jan Gerritsz geen zonen, hij liet optekenen dat de langstlevende van zijn vrouw Nelle en zijn dochter Margriet de bruikweer van de hoeve mochten voortzetten.³⁵¹⁸

³⁵¹⁴ OSU II, nr. 915 (1238 feb 22) = HUA, Oudmunster, nr. 1165-1 en OSU II, nr. 1139 (1247 sep 22) = HUA, Oudmunster, nr. 1165-2 en OSU II, nr. 1155 (1248 jan 7) = HUA, Oudmunster, nr. 1165-4.

³⁵¹⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1165-6 (27-02-1350): *Waltero filio dicti Bronys dimidium mansum terre dictam guldenhoeve iacentem in prochia de Vloten (...) confines tales sunt superius possidet prefatum capitulum nostrum ecclesie sancti salvatori, inferius (...) Gerardus dictus Boele civis Traiectensis*. De jaarlijkse pachtsum is 28 pond en dat moet dan *parvorum* geweest zijn, dat is 21 *bonorum* en zo staat het in de rekening over dat jaar.

³⁵¹⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1165-11 (14-2-1394): *Alle den ghenen die desen brief zellen zien of horen lesen, doe wij verstaen Lizebet die Wouter Broenijns zoens wijf was ende Broenijns Wouters zoen mijn zoen, dat wij tot onser beyder live toe in pacht ende in huerwere ontfanen hebben vanden deken ende capitel der kerken van Oudmunster tUtrecht, een hoeve lants onghescheiden, die gheheten is die gulden hoeve, also als ze gheleghen is inder prochy van Vloeten, daer boven naest ghelant is Jan van den Spiegel burgher tUtrecht ende beneden her Steven van Zulen, welke hoeve lants vry is van allen daghelixen recht ende mede van tyende ende van tynze*.

Dan inv nr 1165-12 (18-04-1422) de akte waarin Liesbeth en Agnes tot onser beider lijve toe een hoeve lands ongescheiden de Gulden Hoeve pachten.

³⁵¹⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 1165-13 (01-03-1429), jaarlijks nu (in plaats van 7 mark zilver) 6 mark zilver.

³⁵¹⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 1165-14 (01-02-1444): *Oick soe sijnt vorwarde dat Nelle mijn gheechte wijff ende mede Margriet mijne dochter dese voirs boeff lants gebruiken sellen ende die inden laetsten lijve is gebruiken sall hoir leven lanck in allen manieren vorwarden ende wilcoren als voirs. staen sonder enich weder seggen sonder alle arch ende liste*.

Voor deze continuïteit had Jan wel een hogere pacht over. Terwijl deze tijd nog zwaar voor de landbouw was klom zijn pacht van 6 naar 6½ mark zilver, van 74 naar 80 pond, een niet te verwaarlozen stijging. In 1469 is de pachter Claas Woutersz, die door zijn zoon Hendrik Claasz werd opgevolgd die tot zijn dood in 1541 de hoeve huurde. Het bedrijf werd voortgezet door zijn weduwe Lambertje.³⁵¹⁹

Dit was een interessante familie, omdat Hendrik Claasz de eerste schout van Vleuten was nadat het schepenrecht in 1527 was ingevoerd. Net als de andere schouten van Vleuten was hij een herenboer die maar liefst 56 morgen in Vleuten en 14 morgen in Reijerscop gebruikte.³⁵²⁰ Hendrik woonde naar eigen zeggen op de boerderij die op de Gulden Hoeve stond.³⁵²¹ Naast de Gulden Hoeve pachtten Claas Woutersz en een paar generaties van zijn nakomelingen ook het Hofland, wat zo de kern werd van hun grote boerenbedrijf.³⁵²²

Afb. 11-8: Gulden Hoeve (links) en de andere restanten van de curtis van Oudmunster (HUA, Oudmunster, inv nr 933, kaart uit 1624)

Grafiek 11-20: Pachtsom Gulden Hoeve (1295-1580)

Zeldenrijk

Er is over Zeldenrijk bijzonder weinig materiaal overgeleverd. Behoudens de vermeldingen in de rekeningen en wat verspreide gegevens dateert het oudste pachtcontract pas uit 1530. Er valt in te lezen dat het goed bestond uit *veertich mergen lants mitten thienwech soe die vanouts gelegen zijn int kerspel van Vlueten*. Naast de jaarlijkse pacht van 20 oude schilden moest nog 8 kapoenen en een vet lam worden betaald.³⁵²³ Men zou daaruit kunnen afleiden dat er schapen werden gehouden. Daar zijn weinig sporen van in de bronnen, zij het dan dat grenzend aan Zeldenrijk een stuk land lag dat al in 1395 voorkomt als *Scapeweyde*.³⁵²⁴ Een gemengd bedrijf zal dit in elk geval wel geweest zijn, mogelijk zoals is weer-gegeven op een kaart van Hendrik Verstrale uit 1624:

³⁵¹⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1165-17 (11-3-1549). De pensie bedroeg inmiddels 36 oude schilden en 18 kapoenen.

³⁵²⁰ Verhoef, 'Drie Vleutense schouten', p. 140.

³⁵²¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1165-16 (02-03-1539): *die gulde houff (...) daer ick selver nu ter tyt op woene daer boven die wedue van Herman van Cuyck tot Culenborch mit die Nyeuwe Grift ende beneden Jan die Wit brouwer tUtrecht mit joncker Jan van Rossum aen eene hoick allanges naest gelant syn.*

³⁵²² HUA, Oudmunster, inv nr 1165-15 (31-03-1529): Hendrik Claasz pacht *die gulden hove thyns ende tyende vry, ende die ander hoeve geheten thoflant oick gelegen tot Vlueten*. De Gulden Hoeve voor 25 Oude Franse schilden en 12 kapoenen en het Hofland voor 9 oude Franse schilden en 4 hoenders.

³⁵²³ HUA, Oudmunster, inv nr 1158-2 (21-02-1530).

³⁵²⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1, f° 17v (lijst van leenmannen uit 1395): *Item X morgen lants geheiten die Scapeweyde daer boven naest*

Afb. 11-9: Kaart Zeldenryck en omgeving

Bron: HUA, Oudmunster, inv nr 633

Korte tijd later blijkt dat er inderdaad het gemengde bedrijf bestaat zoals op de kaart van een eeuw later is afgebeeld. Het 'hoge land', bedoeld werd bouwland moest aan het einde van de pachttermijn van tien jaar in goede vaag worden opgeleverd. Het weiland moest in driejarige dries worden gelegd. Elke verwijderde of dode boom moest worden vervangen door twee nieuwe. Een bijzondere voorwaarde is toch wel dat Gerrit Dirksz de huur aan een van zijn kinderen mocht overdoen of aan een van zijn vrienden zonder kosten of rantsoen. Overigens komt hier pas de naam tevoorschijn: *tgoet genoempt Zeldenryck*.³⁵²⁵

Spijkhoeve

De Spijkhoeve was een deel van de voormalige curtis van Oudmunster. De toepacht bestond in 1550 maar liefst uit 16 kapoenen, *een goedt mudde haveren ende hier en boven noch alle paesschens te geven een goedt vett lam, een begraesde boterwegge van vier pondt, hondert eyeren, sess meysche keesen ende een goede verckenshamme*.³⁵²⁶ De hoeve werd in 1655 door Oudmunster, in casu de patronen en collatoren van een vicarie op St. Maria in de kleine krocht, verkocht aan Gerrit Jansz van Spijck. Het was toen een hoeve met bouwland, weiland en boomgaarden, met een huis en getimmer erop dat aan hem behoorde. De koper was het kapittel van St. Pieter en ter gelegenheid van deze aankoop werd een tekening gemaakt.³⁵²⁷

Afb. 11-10: De Spijkhoeve

Bron: HUA, St. Pieter inv nr 1111

Een kwart eeuw later werd het achterhuis vertimmerd, het dak werd afgebroken en vernieuwd met latten en stro. Er is sprake van *een peerdecribbe, koeijgroep ende hengste stal*. Boven deze stallen werd een zolder gemaakt met slaapsteden voor de knechten. Aan de rechterkant (oostzijde) van het huis lag nog een schuin toelopende strook grond van 15 morgen die altijd al bij de *curtis* van Oudmunster hoorde. Het totale bedrijf was dus 31 morgen groot waarvan 15 morgen bouwland, 2 morgen boomgaard en 14 morgen weiland. De genoemde Gerrit Jansz was een zoon van Jan Gerritsz en

gelant is Willam vander Haer ende beneden die proestyne.

³⁵²⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1158-3 (27-10-1540). Zegelt op zijn verzoek de eerbare heer Jan Hendriksz van Goer, priester te Vleuten. Volgens Verhoef, 'Drie Vleutense schouten', was hij een zoon van Hendrik Claasz die toen de Gulden Hoeve pachtte. Deze Hendrik was een zoon van Claas Woutersz waarvan niet bekend is waar hij vandaan kwam. Zou dat Goor kunnen zijn?

³⁵²⁶ HUA, Oudmunster, 2228-9 (21-02-1550).

³⁵²⁷ HUA, St. Pieter, inv nr 1112 (bestekken en dergelijke, en de verkoop uit 01-10-1655).

Mechteld Goijerts. Volgens de bevolkingslijst uit 1632 hadden ze 5 kinderen in huis alsmede een kind uit een vorig huwelijk, dan 3 knechten en 1 meid.³⁵²⁸ Jan Gerritsz had weer het bedrijf van zijn vader Gerrit Thonisz voortgezet die een bedrijf van 40 morgen had, met als middelpunt Het Spijk. Het is mogelijk dat de afgebeelde boerderij teruggaat op het exemplaar dat in 1484, nadat de oorspronkelijke gebouwen evenals nabije kastelen aan oorlogsgeweld ten onder waren gegaan, door Jan Loefsz. werd gebouwd van het nog aanwezige bouw materiaal: *dat ic op mijnen cost op dit voers. lant sel setten een huijs ende dair sel ic neder te bate hebben alle hout ende steen dat opt voers. erve gelegen is.*³⁵²⁹

11.15.5 Themaat – van hooiland tot gemengd bedrijf

Themaat was tot aan de waarschijnlijk 12^e-eeuwse ontginning van dit resterende land tussen Vleuten en Maarssenbroek in gebruik als hooiland. Dat is grotendeels zo gebleven ofschoon forse delen ervan, en dan met name de westelijke delen in de omgeving van Kasteel de Haar, waar de ondergrond bestond uit een oude stroomrug, in gebruik waren als bouwland. Het bedrijf lag op de overgangszone van droog naar nat, dus van hoog (stroomruggrond) naar laag (komgrond). Op basis van het grondgebruik en de aangetroffen dierlijke resten alsmede botanisch resten lijkt het dan ook om een gemengd bedrijf te gaan.

Hoewel een huisplattegrond van 25 meter lang en 14 meter breed uit de periode 1250-1270 is aangetroffen met vier gebintparen kon ondanks fosfaatconcentraties op bepaalde plaatsen niet worden vastgesteld waar het stalgedeelte zich bevond.³⁵³⁰ Ongeveer de helft van de gevonden botresten behoorde aan rund. Rond een kwart was van schaaap/geit terwijl een ander kwart van varken afkomstig was. Minder dan 1% van de resten was aan paard toe te wijzen.³⁵³¹

De hofstede waar botanisch onderzoek is gedaan kent zoals we zagen een lange geschiedenis, die teruggaat tot de periode van de ontginning van Themaat. Op basis van de onderstaande tabel kan worden geconcludeerd dat de bedrijven een gemiddelde omvang van ongeveer een hoeve hadden en dat die omvang zoals in vele gerechten van het studegebied zeer constant bleef:

Tabel 11-23: Bedrijfsgrootte op Themaat

	1461	1501	1536	1600
Omvang in morgen (0,85 hectare)	551,84	528,66	575,16	575,16
Aantal bedrijven	38	32	37	39
minder dan 5 morgen	7	4	9	9
5-10 morgen	12	8	11	10
10-25 morgen	14	12	8	14
25-50 morgen	4	7	8	5
meer dan 50 morgen	1	1	1	1
Aantal bedrijven	38	32	37	39
minder dan 5 morgen	7	4	9	9
minder dan 10 morgen	19	12	20	19
% kleiner dan 10 morgen	50%	38%	54%	49%
Top-3 gebruikers - oppervlakte	142,50	121,33	161,34	133,16
Top-3 gebruikers - percentage	26%	23%	28%	23%
Mediaan	12	16	10	12,5
Gemiddelde bedrijfs grootte	14,52	16,52	15,54	14,75

Deze hofstede was het middelpunt van een 40 morgen groot boerenbedrijf en was in 1450 in bezit van Christoffel van Amstel, telg uit een zijtak van de Van Amstels.³⁵³² Het consumptiepatroon van deze hofstede is niet per definitie dat van een gemiddelde boer. Per slot van rekening schonk deze Christoffel van Amstel maar liefst 60 boeken schonk aan het klooster Nieuwlicht waarvan zestien incunabelen en één handschrift bewaard bleven.³⁵³³

Interessant is de variatie in de gewassen die we op basis van botanisch materiaal uit de periode 1270-1425 kunnen afleiden.³⁵³⁴ De in groten getale gevonden graanresten geven te zien dat er rogge (*Secale cereale*), bedekte gerst (*Hordeum vulgare* var. *vulgare*), broodtarwe (*Triticum aestivum*), emmertarwe (*Triticum dicoccon*) en haver (*Avena sativa*) op en rond de nederzetting aanwezig waren. Omdat er zowel graankorrels als allerlei kafresten waren moeten ze haast wel lokaal verbouwd zijn.³⁵³⁵ *Qua peulvruchten* duivenboon (*Vicia faba* var. *minor*), erwt (*Pisum sativum*) en voeder-/smalle wikke (*Vicia sativa*). Met betrekking tot het laatste kan het gaan om voederwikke of het wild voorkomende smalle wikke. Meer

³⁵²⁸ Jan Gerritsz op Spijk ende Mechteltgen Goijerts zijn huijsfrou, 5 kinderen Geertgen, Cornelia, Lijsbet, Gerrit ende Goijert, noch Sijchgen, voorkint, 3 knechts Cornelis Cornelisz, Aert Jansz ende Jan Willemsz, 1 maecht, Marrichgen Hendrix.

³⁵²⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 2228-7 (26-06-1484).

³⁵³⁰ Den Hartog, *Terug naar Themaat*, p. 45.

³⁵³¹ Den Hartog, *Terug naar Themaat*, p. 107.

³⁵³² In voorbereiding is een uitgebreid artikel over deze hofstede, Huiting, 'Een tak van de Van Amstels in Vleuten'.

³⁵³³ De Wijert-Gutman, *Nieuwlicht*, p. 318.

³⁵³⁴ Van der Meer, *Twee boerderijen*. Grotendeels opgenomen in Van der Meer, 'Botanische resten', p. 120-127.

³⁵³⁵ Kafbases, kafnaalden, aarvorkjes of aarspilfragmenten.

zekerheid is er bij raapzaad (*Brassica rapa*) en zwarte mosterd (*Brassica nigra*). Vlas (*Linum usitatissimum*) en hennep (*Cannabis sativa*) maken het beeld compleet. Opvallend was in deze late middeleeuwen het vroege belang van fruit: vijg (*Ficus carica*), druif (*Vitis vinifera*), appel (*Malus domestica*), peer (*Pyrus communis*), pruim (*Prunus domestica*) en walnoot (*Juglans regia*). Bessen van de gewone vlier (*Sambucus nigra*) is niet per definitie van het erf afkomstig en kan van het land af komen. Of de gevonden prunus pitten wijzen op kers of pruim is niet duidelijk. Interessant dit brede gewasassortiment dat een bijzonder beeld oproept van het toenmalige boerenbedrijf op Themaat. Anders dan het relatief eenzijdige beeld dat uit tiendreeksen lijkt te volgen, zien we hier een zeer breed opgezet boerenbedrijf, waar klaarlijkkelijk geen echte specialisatie ten behoeve van de markt plaatshad. Eerder een bedrijf dat voor een substantieel deel op zelfvoorziening gericht was, lijkt mij, met wellicht kleine component die op lokale/regionale markt gericht was. Het doet denken aan de brede bedrijfsvoering die Spek vaak in Drenthe waarnam in de periode vóór de opkomst van de interregionale markten.

De wilde planten behoren voornamelijk tot graslanden, akkers, oevers en ruigten. Kalkrijke akkers kunnen worden getraceerd door de soorten naaldenkervel (*Scandix pecten-veneris*), akkerboterbloem (*Ranunculus arvensis*), ruw parelzaad (*Lithospermum arvense*), akkerdoornzaad (*Torilis arvensis*) en Bolderik (*Agrostemma githago*). Stikstofminnend zijn zwarte nachtschade (*Solanum nigrum*), korrelganzenvoet (*Chenopodium polyspermum*), gewone melkdistel (*Sonchus oleraceus*), vogelmuur (*Stellaria media*) en kleine brandnetel (*Urtica urens*), die op voedselrijke grond staan. Kenmerkend voor matig voedselrijke akkers zijn Schapenzuring (*Rumex acetosella*), zachte dravik/dreps (*Bromus hordeaceus/ secalinus*) en hopklaver (*Medicago lupulina*) worden tegenwoordig geclassificeerd als soorten van graslanden, maar kwamen vroeger ook veel voor op akkers. Schapenzuring kan worden geassocieerd met resten van rogge. Verder groeiden hier korenbloem (*Centaurea cyanus*) en klaprozen (*Papaver argemone*, *P. dubium/rhoeas*), Franse silene (*Silene gallica*) en klimopereprijs (*Veronica hederifolia*).

Bewijs voor nabije gras- en hooilanden kan worden geput uit het hoge voorkomen van grassen (Poaceae) en de planten hopklaver (*Medicago lupulina*), akkerdoornzaad (*Torilis arvensis*), gewone brunel (*Prunella vulgaris*) en zandzegge (*Carex arenaria*). Zandzegge wijst op begrazing omdat deze plant door vee wordt genegeerd en bevoordeeld wordt.

Typisch vochtminnende graslandplanten zijn echte valeriana (*Valeriana officinalis*) en blauwe zegge (*Carex panicea*).

Meer nederzettingen op Themaat zijn niet in dit detail onderzocht. Het is echter goed mogelijk dat het vorenstaande profiel goed past op de andere bedrijven van het westelijke gedeelte van Themaat. Verder oostwaarts verdween de stroomrug in de ondergrond en daar was dan ook slechts wei- en hooiland met hier en daar een eendenkooi:

Afb. 11-11: Themaat, kaartboek St. Jan inv nr 328

Wel was het zo, we komen bij de bespreking van de zuivel nog op terug, dat in het laatmiddeleeuwse Themaat een deel van het gemengde bedrijf aan de boterproductie was gewijd.

11.15.6 De Haar – van domein naar residentie

Het is jammer dat er bijna geen schriftelijke gegevens zijn overgeleverd die licht hadden kunnen werpen op de landbouw rondom Kasteel de Haar. Het weinige dat er aan schriftelijk bewijs is werd al gepresenteerd in het enorme boek over dit kasteel dat ter gelegenheid van de restauratie gereedkwam. In de hoofdstukken over landschap, bewoners en het oude dorp De Haar heb ik in een rijk palet kunnen putten uit eerder archiefonderzoek, wat hieronder zal worden aangevuld met de resultaten van botanisch onderzoek. De inwoners van De Haar hebben hare Kostwinninge door de Graanen Veebouw, uit welker vruchten zy zo wel als die van Vleuten bestaan, en daar by eerlyk kunnen leven, zo werd in 1760 geschreven³⁵³⁶. In dezelfde eeuw deed echter ook de melkveehouderij zijn intrede en wel in zo'n tempo dat in de negentiende eeuw de meesten hun bestaan vinden in den landbouw en melkerij.³⁵³⁷ Toen Gijsberta Antonia van Renesse van Zuijlen van de Haar ongeveer de helft van haar grond (bijna 50 morgen) verhuurde aan Jan Thonisz. de Hit, vroeg ze naast een huur van 506 gulden ook 150 pond goede meikaas (de eerste kaas nadat de koeien weer vers gras waren gaan eten).³⁵³⁸ Van hetzelfde boerenbedrijf moest later 150 pond zoetemelkse kaas worden geleverd³⁵³⁹ - deze werd uit volle melk bereid en was lang houdbaar. Op de boerderij van Gerrit van Schaik werd eveneens kaas gemaakt, ook hij moest aan de verhuurder een van de beste soetemelkse meijkaas, zo als deselve doorgaans op die hofstede gevrongen word verstreken.³⁵⁴⁰ Deze

³⁵³⁶ Geciteerd naar Gravendeel, 'Haarzuilens', p. 670.

³⁵³⁷ Van der Aa, geciteerd naar Gravendeel, 'Haarzuilens', p. 670.

³⁵³⁸ HUA, Notarieel, U114a6 akte 37 (24-1-1705).

³⁵³⁹ HUA, Notarieel, U188a15 akte 69 (22-12-1753).

³⁵⁴⁰ HUA, Notarieel, U207a7 akte 14 (26-4-1760).

boerderij was ‘de Rode Hoeve’, door zijn verhuurder Johan Philip Vos in leen gehouden van Carel van Stembor. Ook in de inboedel van herenboer Simon Cornelisz. de Jong treffen we ‘kaasvaten en roomstarren’ aan.³⁵⁴¹

Op het bouwland ten zuiden van het kasteel werd met name gerst en tarwe verbouwd. Na de oogst werd de gerst in een open schuur met verstelbaar dak opgeslagen. Tarwe werd binnenshuis op een uit balken bestaande zoldering bewaard (‘op de balk’).³⁵⁴² Er was meestal sprake van ‘zomervaagse weit’: het land moest braak liggen in de zomer waarop het ondiep werd geploegd, geëgd en bemest om het vruchtbaarder en onkruidvrij te maken. Dan kwam in de maanden september en oktober de wintertarwe erop. Ook werd wintergerst gezaaid en geoogst. Anthonie van Stembor droeg in 1693 aan boerin Stijntje Steenbergen op het land vijfmaal te ploegen alvorens ze er ‘zomervaags’ winterkoren zou zaaien.³⁵⁴³ Een andere landeigenaar op De Haar liet de huurder het land ‘twee maal des jaars van zijne distelen, bloemen en van alle ander onkruid moeten ontbloten en de mols-hopen effenen’.³⁵⁴⁴

Bemesting was ook belangrijk en Van Stembor bepaalde daarom vaak in de contracten dat alle mest op het land uitgereden moest worden en de hofstede niet mocht verlaten; de mest moest met aarde ‘verpluist’ worden.

Vanaf de zeventiende eeuw melden de bronnen dat er hennep werd verbouwd, voornamelijk tussen De Haar en Vleuten, op het land dat door de kasteelheer werd verhuurd, maar ook dat hoorde bij de grote boerderij van de heer van Wassenaer Obdam – het kasteeltje Kleine Haar. In de inboedel van de pachter, Simon Cornelisz. de Jong, treffen we in 1721 dan ook een hennepbraak aan. Het was een gemengd bedrijf, getuige de vele melkimmers, roomstarren, kaasvaten, koperen potten en ketels. Hooi, gerst en tarwe bleken ook in grote hoeveelheden aanwezig. In de weilanden van de boerderij liepen elf koeien, 6 pinken en 4 paarden.

In de ‘remarabile boomgaarden’ van De Haar groeiden kweeën (kweeperen, die al in de middeleeuwen populair waren in pastei en moes), peren, pruimen, appels en hazelnoten.³⁵⁴⁵ Onder de appelsoorten waren de historische rassen blankzoet (waarschijnlijk de Gelderse blank-zoet), Wouterling, paradijsappel en Wijburger. Het is verleidelijk een parallel te trekken met de rijke botanische vondsten rond de woontoren Huis te Vleuten, waar de met Van Stembor verwante familie Van Egmond van der Nijenburg woonde. Dit wordt verderop uitgewerkt bij het Huis te Vleuten.

Veel land ten noorden van het kasteel was in gebruik als wei- en hooiland, omdat het wegens de drassigheid niet geschikt was als bouwland. Kon Anthonie van Stembor eind zeventiende eeuw nog bouwland verhuren langs de Werf-dijk, honderdvijftig jaar later kon er alleen nog gehooit worden. Het kasteel stond op de noordelijke grens van de oude zandgrond, dus ten zuiden ervan, op de hogere zandgrond, lag het bouwland. Begin negentiende eeuw was ongeveer 40% van Haarzuilens in gebruik als hooiland en evenveel als weiland. Slechts 16% was bouwland, zodat de overige luttele 4% in gebruik was als bos, boomgaard, huis, erf, tuin of water en weg.

Van boer Cornelis de Jong kennen we de veestapel³⁵⁴⁶, die overigens aan de baron van Wassenaar toebehoorde (die op zijn beurt het onroerende deel van dit bedrijf “Kleine Haar” in leen had van Kasteel de Haar): *elf koeij beesten, alsse een bloed rode koeij, drie swarte griemelde koeijen, drie rode blaarde koeijen, twee rode griemelde koeijen, een pik swarte koeij en een swarte koeij met een hart voor sijn kop, mitsgaders ses pinken, alsse een Beijs, een wit, twee blaarde een rood griemelde en een swarte stier, alsmede het gebruik van vier paarden, alsse een swart veul merrij van negen a tien jaren, een swarte kolde guijste merrij van tien jaren, een swart kolde merrij van vier jaren, met een kleijn snuijtte op zijn neus, en een swart kolde ruijn van drie jaren en dan nog een eenwinter eenharig.*

De schapenteelt op De Haar stamt uit de middeleeuwen. Het eerste licht schijnt erop begin zestiende eeuw toen Steven van Zuylen in de huwelijks voorwaarden melding maakte van 12 lammeren uit de tienden rondom De Haar, ‘dat een jaer meer dat ander jaer myn’.³⁵⁴⁷ In 1697 kwam de Maarsse naar Cornelis Wouters naar De Haar om de herbergierster te huwen, en hij nam behalve linnen en wollen kleding ook zijn schapen mee.³⁵⁴⁸ Pas in de achttiende eeuw horen we wat meer over de schapenteelt. Jan Seure, een paar decennia lang de dorpsheer, had een paar honderd schapen en handelde er ook in. Deze liepen aanvankelijk overal rond, maar in de loop van de achttiende eeuw kwamen er steeds meer beperkingen en moesten ze op daartoe aangewezen percelen grazen. Nog in 1809 bepaalde de heer van De Haar dat de boomgaard rondom het kasteel verboden toegang was voor de dieren, en sommige verhuurders lieten hun bomen zelfs met doornen omwinden.³⁵⁴⁹

Met betrekking tot kleinvee is er hoofdzakelijk informatie over varkens en kapoenen. De boerderij van Hendrik van Riet bestond uit een ‘huizinge, berg, schuur en apart varckens hock’ en eenmaal per jaar moest Van Riet op eigen kosten naar Utrecht afreizen om zijn huurbaas ‘een gezond vet varcken zwaar een honderd zeventich off honderd tachtig ponden’ te brengen.³⁵⁵⁰ Het varkenshok op deze boerderij komt gedurende vele decennia voor. En omstreeks 1506 ontving Steven van Zuylen van der Haer ongeveer 16 varkens per jaar van zijn pachters, dus bij het kasteel waren

³⁵⁴¹ Zie verderop bij de bespreking van de inboedel.

³⁵⁴² Zie bijvoorbeeld HUA, U188a15 akte 69 (22-12-1753) en HUA, Dorpsrechten inv. nr. 710 f° 15. Simon Cornelisz de Jong haalde van zijn 26 morgen grote bedrijf (waarvan overigens 7 morgen bouwland, bijna 3 morgen hennep, voorts wei- en hooiland) een hoeveelheid van 25 vim gerst en 7 vim tarwe. Een vim was meestal 100 bos, dus een aardige oogst.

³⁵⁴³ HUA, Notarieel, U114a3 akte 122 (18-5-1693).

³⁵⁴⁴ HUA, Notarieel U153a9 akte 112 (22-11-1760). Verhuurder was de bejaarde Johanna Tilburg die flink wat grond van Bulaeus had gekocht.

³⁵⁴⁵ HUA, Notarieel U242a3, akte 102 (20-07-1764).

³⁵⁴⁶ HUA, Notarieel U153a2 akte 139 (8-2-1721), afschrift in HUA, Dorpsrechten inv. nr. 706 en idem 710 f° 15.

³⁵⁴⁷ HUA, Huis de Haar, inv. nr. 1 (12-6-1506).

³⁵⁴⁸ HUA, Notarieel, U83b20 akte 87 (4-12-1697).

³⁵⁴⁹ Zoals bijvoorbeeld Johanna Tilburg, die haar huurder opdroeg nieuwe bomen te poten en ‘met doornen bewinden’, HUA, Notarieel U153a9 akte 112 (22-11-1760).

³⁵⁵⁰ HUA, Notarieel U153a9 akte 112 (22-11-1760)

ze ook.³⁵⁵¹ Daar scharrelden tevens talloze kapoenen, waarvan de meeste uit de heerlijkheden kwamen: De Haar leverde er tien, Zevender maar liefst honderd - tot de verkoop van dit bezit in 1627. Zoals gebruikelijk werden kapoenen geserveerd bij feestmalen, maar met ruim honderd per jaar waren ze wellicht dagelijkse kost voor de Van Zuylen. Verder zwommen er al van oudsher zwanen in de kasteelgracht: *Totten huysse tot Haer behoeren vijffich paer oude zwaenen die dair broyen* vermeldde Steven van Zuylen in zijn huwelijksvoorwaarden.

De molen was een standermolen. Hij bestond al vóór 1569 – in dit jaar vermeldde Dirk van Zuylen in zijn testament onder zijn goederen *een hoeve landts mit eenen Coornmoelen daer op staende* – en was waarschijnlijk niet veel ouder, omdat de hoeve land waarop hij stond pas vanaf 1573 ‘Molenhoeve’ werd genoemd.³⁵⁵² Deze hoeve kwam pas in 1504 aan de Van Zuylen, toen Steven van Zuylen ermee beleend werd door de graaf van Holland. Uit vele pachtbrieven blijkt dat ook het recht van de wind aan Kasteel de Haar behoorde. Toevallig weten we uit het testament uit 1631 van Jan uten Ham, heer van Den Ham, dat zijn grootmoeder Elisabeth (1497-1567) bij de bouw van de molen het windrecht had verkocht.³⁵⁵³ Na de dood van haar vader Frederik uten Ham, maarschalk en zoon van de onthoofde Frederik, werd zij vrouwe van Den Ham. Daarmee is de molen dus tussen 1550 en 1567 gebouwd. Frederik uten Ham was getrouwd met Gerarda van Zuylen, een dochter van Dirk van Zuylen, zodat Dirk van Zuylen het windrecht dus kocht. Deze Dirk kocht het windrecht daarmee van zijn kleindochter.³⁵⁵⁴

De molen was van groot belang voor de omgeving. Het was een van de vijftig Utrechtse molens waar de molendwang op rustte, dat wil zeggen dat lokale bakkers, brouwers en andere inwoners op de desbetreffende molens hun tarwe, rogge, mout en andere granen moesten laten malen. Bij overtreding van het gebod verbeurde men het koren of meel en moest daarboven 50 gulden boete per zak betalen.³⁵⁵⁵

De landbouw bij Kasteel de Haar tussen 1000 en 1300

Tijdens de restauratiewerkzaamheden is onder het kasteel een vegetatiehorizont aangetroffen die niet gedateerd kon worden. Ik vermoed, juist doordat de oudste bewoning hier zeker uit het jaar 1000 dateert en de oudste bouwphase ook, dat deze horizont wel eens Karolingisch kan zijn.³⁵⁵⁶

Uit deze periode wijzen graanpollen op tarwe en/of gerst en gewone spurrie (*Spergula arvensis*) wijst ook in de richting van akkerbouw. Naast indicatoren voor weiland en hooiland wijst het lage percentage boompollen op een open omgeving waar grassen konden domineren.³⁵⁵⁷ In de buurt waren er nattere omstandigheden getuige cypergrassen (Cyperaceae), grote egelskoptype (*Sparganium erectum*-type), kattenstaart (*Lythrum*) en echte valeriaan-type (*Valeriana officinalis*). Het dominante pollen van els (*Alnus glutinosa*) wijst ongetwijfeld op de nabije broekbossen die rond 1000 nog op de Lage Haar en Haarveld gestaan hebben. De interpretatie van Van der Meer, die dit onderzoek heeft uitgevoerd, wordt ondersteund door de reconstructie van het landschap, immers in de omgeving komen ‘maten’ voor zoals de toponiemen Themaat en Heemsmade verraden.³⁵⁵⁸ Uit de tijd van het eerste mottekasteel (1150-1250) zijn de sporen van akkerbouw sterker wat kan worden afgeleid uit een percentage 3% graanpollen en dat wijst op verbouw of verwerking ter plaatse. In de 13^e-eeuwse monsters is een spectaculaire hoeveelheid hennep (*Cannabis sativa*) aanwezig dat zeker wijst op lokale verbouw en/of verwerking. Voedselrijke natte omstandigheden in grasland kunnen worden afgeleid uit ijzerhard (*Verbena officinalis*) en waterkruiskruid (*Senecio aquaticus*).³⁵⁵⁹ Hoewel het gebied rondom het kasteel niet uitblonk in bebossing stonden op korte afstand van het kasteel zwarte els (*Alnus glutinosa*), wilg (*Salix*) en eik (*Quercus*). Wat betreft eiken wijst het toponiem en kasteeltje Den Eyck even ten oosten van De Haar op voor deze boom geschikte grond.

Opvallend is dat de dertiende eeuw ten opzichte van de eerdere eeuwen veel minder pollen van grassen laat zien, terwijl er meer akkeronkruiden zijn aangetroffen. Mogelijk werd de akkerbouw intensiever in deze periode.³⁵⁶⁰ Te denken valt dan aan de vermeerdering van akkerland, wat goed denkbaar is getuige de restontginningen rondom De Haar die dus wat later in de tijd moeten worden geplaatst.

De landbouw bij Kasteel de Haar tussen 1500 en 1650

³⁵⁵¹ HUA, Huis de Haar, inv. nr. 1 (12-6-1506)

³⁵⁵² HUA, Huis de Haar, inv. nr. 3 (16-12-1569).

³⁵⁵³ RAG, Huis Ter Horst, inv. nr. 233 (23 aug 1631). *Item dat gerecht met thins ende thienden groff ende smael van twee hoeven lants gelegen in Vlueten op die Leege Haar met het gerecht van de gemeente mede leen vanden gestichte van Utrecht. Onder dese voorschreven hoeven behoort die wint vande Haar coornmoelen wantse staende is in selve gerecht. De wint van dese moelen is bij ons grootmoeder joffrou Elisabeth wijten Hamme ten tijden vant rechten geaccordeert ende vergoft (soo mij wel geseyt is) tot soo lange de selve overyndt staen sal.*

³⁵⁵⁴ Om de molen te mogen draaien was een molenaar ‘de gerechticheijt vande wint’ schuldig aan de eigenaar van dat recht, de bezitter van Kasteel de Haar, zo blijkt onder meer uit HUA, Notarissen, U97a1 (25-4-1679).

³⁵⁵⁵ Van de Water 1729, deel 2, p. 762 (26 oktober 1688). Pag. 756 (16 juli 1640) bevat de molenlijst (totaal bijna 50 molens in de provincie Utrecht): ‘De Haar-molen. Themaat, Cockengen, Spengen en Breudyk, zynde Moersbergens Gerecht, Gerwerskop, Leeg-Nycop, Gieltgens Dorp, ‘t Zuyt-eynt van Portengen, Lokhorst Gerecht, en d’Heerlyckheyd van de Haar.’

³⁵⁵⁶ Zie de inleiding van het boek over Kasteel de Haar, waar mijn vermoeden van veel oudere bewoning ter plaatste tegen het einde van de restauratie werd bevestigd. Heijenbrok en Steenmeijer, ‘Inleiding’, p. 9

³⁵⁵⁷ Van der Meer, Voedingsgewoonten, p. 5. Er is veel pollen van grassen (Poaceae) in deze laag aanwezig. Beweiding kan worden afgeleid uit Smalle weegbree-type (*Plantago lanceolata*-type), scherpe boterbloem-type (*Ranunculus acris*-type) en veldzuring-type (*Rumex acetosa*-type). Het niet nader te determineren knooppkruis-type (*Centaurea jacea*-type) kan volgens Van der Meer het beste knooppkruis (*Centaurea jacea*) zijn, een indicator voor hooiland.

³⁵⁵⁸ Huiting, ‘Institutionele geschiedenis’, p. 21-22.

³⁵⁵⁹ Van der Meer, Voedingsgewoonten, p. 7.

³⁵⁶⁰ Aldaer, p. 7.

De beerput van het kasteel gaf veel informatie over de periode 1500-1650 prijs, waaruit bleek dat de voornaamste granen toen tarwe en haver waren. De afwezigheid van rogge was volgens Van der Meer opvallend.³⁵⁶¹ Het is uit de tiendreeksen zichtbaar geworden dat rogge inderdaad afwezig lijkt te zijn geweest in dit gebied en van in de vroege achttiende eeuw lijkt terug te keren. Naast deze granen werden erwt (*Pisum sativum*) en tuinboon (*Vicia faba*) alsmede duivenboon (*Vicia faba* var. *minor*). Of de laatste voor menselijke consumptie was is daarbij de vraag, want duivenboon werd meer geschikt geacht als veevoer of vogelvoer.

Tot de aangetroffen akkeronkruiden behoren korenbloem (*Centaurea cyanus*), herik (*Sinapis arvensis*) en bolderik (*Agrostemma githago*). Naaldenkervel (*Scandix pecten-veneris*) en akkerboterbloem (*Ranunculus arvensis*) maken dit spectrum compleet. Als we ons niet vergissen zien we hier met name wintergraanakkers op kalkrijke bodem, waarbij het optreden van korenbloem vaak wijst op rogge, dat hier echter niet is aangetroffen.

Het rijkgeschakeerde fruitaanbod weerspiegelt de eerder beschreven boomgaarden rondom het kasteel en het is dus goed mogelijk dat de 17^e-eeuwse boomgaarden die we uit de bronnen kennen al veel eerder de omgeving hebben opgesierd. In elk geval is het wel zo dat de in botanische resten aangetroffen soorten vrij goed matchen met de schriftelijke bronnen: abrikoos (*Prunus armeniaca*), perzik (*Prunus persica*), pruim (*Prunus domestica*), zoete/zure kers (*Prunus avium/cerasus*), mispel (*Mespilus germanica*), appel (*Malus domestica*), peer (*Pyrus communis*), kweepeer (*Cydonia oblonga*), zwarte moerbeï (*Morus nigra*), hazelnoot (*Corylus avellana*) en walnoot (*Juglans regia*). De grote variatie aan vruchten wordt nog aangevuld door aalbes (*Ribes rubrum*), zwarte bes (*Ribes nigrum*), kruisbes (*Ribes uva-crispa*), gele kornoelje (*Cornus mas*), dauwbraam (*Rubus caesius*), framboos (*Rubus idaeus*), blauwe bosbes (*Vaccinium myrtillus*) en rode bosbes (*Vaccinium vitis-idaea*). Opvallend zijn verder de vondsten van druif (*Vitis vinifera*), vijg (*Ficus carica*), meloen (*Cucumis melo*), komkommer (*Cucumis sativus*) en aardbei (*Fragaria*).

Een kijkje in de keuken van het kasteel laat veel groente zien: pastinaak (*Pastinaca sativa*), peen (*Daucus carota*), raap(zaad) (*Brassica rapa*), biet (*Beta vulgaris*), andijvie (*Cichorium endivia*), cichorei (*Cichorium intybus*), kervel (*Anthriscus cerefolium*), hyssop (*Hyssopus officinalis*), postelein (*Portulacca oleracea*), bernagie (*Borago officinalis*) en gewone veldsla (*Valeriana locusta*).³⁵⁶² Hiertussen kunnen een aantal wilde varianten zitten zodat niet zeker is of deze groenten allemaal lokaal werden verbouwd.³⁵⁶³

11.15.7 Hof ter Weyde – een oude curtis

Muller vermoedde ruim een eeuw geleden al dat de landerijen van de Hof ter Weyde rondom de hof lagen.³⁵⁶⁴ Terwijl de commanderijen het exploitatiecentrum van verder af gelegen landerijen vormden, kon nabij de stad worden volstaan met een bouwhof die rechtstreeks onder het convent viel en daarvoor een groot deel van de levensmiddelen leverde. Het was een aanzienlijk huis dat kon wedijveren met de grotere ridderhofsteden en het telde dan ook 9 haardsteden. De vanuit dit huis direct geëxploiteerde wei- en bouwlanden vormden de *Curtis de Weyda*. De grootte hiervan varieert in de bronnen enigszins maar ligt ten behoeve van de oudschildgeldheffing vanaf 1536 vast op 148 morgen. Deze hof werd zoals gezegd in eigen beheer gehouden: *de heren van St Catrijnen bruycken vynt dat hof ter wey hen eigen toebehoorende CXLVIII mergen landts*.³⁵⁶⁵ Ook uit een visitatieverslag blijkt dat het om een goed in eigen beheer ging: *Item noch ein Bawhoff, gnant zur Weide, negst vor der Stadt Utrecht, wirdt durch des Herren Baliers aigen Pferdt und Kosten erbawet*.³⁵⁶⁶ Verder werden er nog 143 morgen verpacht, zo meldt ons hetzelfde verslag. Elders wordt de hof *collonia ther Weiden* genoemd.³⁵⁶⁷ Dankzij een uitgebreid artikel over de Johanniters in Vleuten zijn we goed ingelicht over dit omvangrijke bedrijf.³⁵⁶⁸

³⁵⁶¹ Aldaar, p. 8.

³⁵⁶² Aldaar, p. 14.

³⁵⁶³ Inzake kruiden en specerijen, zie Van der Meer, Voedingsgewoonten, p. 15.

³⁵⁶⁴ Muller, Johanniters p. 138.

³⁵⁶⁵ HUA, Financiële Instellingen, nr. 1678, folio 96. In de marge de foliering die slaat op de registratie van het jaar 1600: folio 90. Hierin vindt men ook de gegevens anno 1536, waarvan echter ook een apart manuaal bewaard is gebleven.

³⁵⁶⁶ Wiersum en Le Cosquino de Bussy, *Visitatieverslagen*, blz. 168.

³⁵⁶⁷ Van Winter, *Sources*, p. 498.

³⁵⁶⁸ Huiting, 'Johanniters', p. 41-46 en p. 61-71.

Afb. 11-12: Hof ter Weyde in 1749
D. van der Burg, HUA, cat. nr 202079

Bij een gemengd bedrijf is de verhouding tussen bouwland en grasland van groot belang. De oppervlakte van het bouwland bepaalde het aantal trekdieren, die zowel voor de trekkracht als voor de mestproductie zorgden. Daarmee was ook het areaal grasland bepaald, dat de voedselbehoefte van het vee moest dekken. Gezien het feit dat de Johannieten voor de nering grotendeels afhankelijk waren van de opbrengst van hun landerijen kunnen we gevoeglijk aannemen, dat hiertoe een gemengd bedrijf nodig was, dat zowel in de zuivel- en vlees- als in de graanbehoefte voorzag.

Hof ter Weyde bracht in 1368 ten eerste 200 pond geld aan pacht op; verder werd de opbrengst voornamelijk in natura geleverd: 100 mud tarwe, 100 mud haver, 4 mud witte bonen, 1 kan boter, 100 schapenkazen en 1 morgen wikke. Zoals elders in het studiegebied zien we hier al in de veertiende eeuw een breed gewasassortiment, waarbij wikke als veevoer en groenbemester belangrijk was. Een gemengd bedrijf in elk geval: naast zuivel bestond de pachtbetaling ook uit graan. Ruim 200 jaar later werd er gerst, haver, weit (tarwe), zomerkoren, rapen, bonen verbouwd. De rapen werden geslagen voor de olie. Elk spoor ontbreekt dan van zuivel, doch dat betekent geenszins dat het bedrijf toen anders was ingericht; de toepacht (dus de betaling in natura) was veranderd.

Een berekening van de hoeveelheden gras- en bouwland is in dit geval noodgedwongen gebaseerd op gissing, exacte gegevens van dien aard zijn uit de zestiende eeuw erg schaars. Uit de bestudeerde rekening over de jaren 1572 tot 1580 valt echter door verschillende posten te combineren toch een beeld te krijgen van het grondgebruik. De vraag of er vruchtwisseling en/of braak werd toegepast is daarbij nauwelijks van invloed: grasland bleef grasland, dat pas werd gescheurd indien omstandigheden daartoe noopten, en dan nog alleen als de bodem daartoe geschikt was. Als dit gebeurde, dan bij voorkeur in een tijd van hoge graanprijzen: door een vermeerdering van de oogst viel er simpelweg meer te verdienen. Een groot bezwaar van een dergelijke ingreep was de verstoring van het evenwicht tussen hoeveelheid weiland - omvang veestapel - hoeveelheid mest - hoeveelheid bouwland.³⁵⁶⁹

De rekening over de jaren 1572-1580 laat ons in de steek wanneer we naar directe gegevens zoeken die inzicht in het grondgebruik geven. Slechts een enkele keer worden zowel de grootte als het gebruik van een stuk land vermeld: Cornelis Janszoon, Cornelis Quirinsz en Willem Claesz worden betaald voor het maaien van gras, waarvoor ze zes morgen op Rosweide, vijf morgen op Heikoppervliet bij de molens, elf morgen op Themaat en dertien en een halve morgen op 'het binnenland', in totaal dus 35½ morgen grasland bewerkten. Voorts werden de eerste twee mannen nog betaald voor het oogsten en opbinden van twaalf morgen bonen. In een ander jaar vinden we vermeld dat er drie morgen rapen werd gemaaid, en vier morgen wintergerst.

Opvallend is dat er wat betreft levensmiddelen nauwelijks uitgaven zijn: in het oog springt slechts de aanschaf van haring in Woerden of op de Utrechtse vismarkt. Tevens vinden we posten voor graan, hooi, erwten en turf, maar: alleen betreffende het transport ervan! Toch blijkt uit de rekening dat het convent binnen de muren beschikt over een molen, een brouwerij en een bakkerij. Muller kwam dan ook terecht tot de slotsom, dat het Catharijneconvent leefde van de opbrengsten van de eigen landerijen³⁵⁷⁰. Zo werd de turf onder leiding van een veenmeier gestoken uit de veengrond in Westbroek, in zakken gedaan (die werden vastgehouden door 'ophoudsters') en vervolgens naar het convent getransporteerd. Daar leefden in 1540 (een jaar waarin de Johannietervestigingen in het Duitse taalgebied werden gevisiteerd) 12 broeders en 14 dienaren met verschillende functies, zoals koks, de koster van de kerk, botteliers, een bode. Deze 26 lieden werden deels onderhouden van de opbrengsten van de Hof, waar 11 mensen werkten. De opbrengst bestond onder andere uit granen die door de *backmeester* tot bijvoorbeeld brood werden verwerkt. Afgezien

³⁵⁶⁹ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 254 e.v.

³⁵⁷⁰ Muller, t.a.p. 137.

nog van de koster der kerk en het administratieve personeel bood het convent plaats aan een bottelier, keukenpersoneel, een wasvrouw, ziekenverzorgers, een chirurgijn (want een hospitaal was en bleef het!), bakkers en een bakmeester. De bakmeester droeg zorg voor de bakkerij en voor de brouwerij. Veel haver werd gebruikt om de molen aan de gang te houden, dat was namelijk een *rosmuelen* en daardoor waren er veel vermeldingen in de rekening m.b.t. *mudt haveren voerde muelenpeerden*. De enorme hoeveelheden hop, brouw-weit, gerst, mout, haveremout die naar het convent werden verscheept duiden op een omvangrijke brouwactiviteit. In de rekening vinden we ook een slager, die zijn tijd zeker niet in ledigheid zal hebben doorgebracht; hij werd namelijk beloond voor *een jaer de beesten te slaen*. Twee boeren runden de boerderij binnen het convent. Al met al waren er 26 personen, althans in 1540, in en rond het Catharijneconvent aan de huidige Lange Nieuwstraat werkzaam.³⁵⁷¹

Werkzaamheden

De eerste twee jaren worden door de rentmeester talloze posten opgevoerd waarin maaiers en 'bantsters' voorkomen. Normaliter traden deze gezamenlijk op: de maaiers zichtten het graan, dat vervolgens door de 'bantsters' in schoven werd gebonden. Dit lichtere werk werd door vrouwen gedaan die hiervoor dan ook minder verdienden dan hun maaierende mannelijke collega's. Als we het jaar 1573-74 (de rekeningen liepen vanaf Pasen) nader bezien, valt het enorme aantal uitgaven aan maaiers en 'bantsters' op, alle in de maand augustus, de traditionele hooimaand waarin ook de gewassen van het land werden gehaald. Naast de uitgaven aan dagloners licht de rekening ons ook in over aantal van hen en het aantal dagen dat ze werk verrichtten. In de maand augustus waren 30 maaiers aan het werk gezet en 14 'bantsters'. Aangezien dezen hetzelfde gemaaid graan vergaarden levert het aantal 'bantsters' geen extra gegevens over de gemaaid oppervlakte. In de rekening is in de uitgaven heel mooi te zien dat de maaiers en 'bantsters' exact evenveel dagen werkten: 4 dagen maaieren hield in, dat op diezelfde 4 dagen de 'bantsters' in het kielzog der maaiers het graan bijeenbonden.

Deze 30 maaiers werkten in totaal 145 mandagen. Als we ervan uitgaan dat men 0,22 morgen per mandag oogstte³⁵⁷², komen we op een bewerkte oppervlakte van 32 morgen. Dit is natuurlijk alleen de oppervlakte van de door dagloners bewerkte grond. In hetzelfde jaar van deze gegevens waren er behalve de boer nog twee knechten, samen goed voor 72 mandagen per maand, ofwel 16 morgen. Volgens deze berekening bedroeg het areaal bouwland zo'n 48 morgen. Er wordt dan geen rekening gehouden met andere werkzaamheden op het land, maar tijdens de oogst hadden deze uiteraard geen prioriteit.

Zoals inkomsten altijd moeten worden afgezet tegen uitgaven, dienen we ons bij de resultaten op een boerenbedrijf af te vragen welke lasten daar tegenover stonden.

De pachters van het Catharijneconvent waren doorgaans zowel in geld als in natura hun jaarlijkse pacht verschuldigd. Dit was in de zestiende eeuw geen uitzondering, maar in het geval van de Hof ter Weyde zal deze wijze van betaling een overblijfsel uit oudere tijden zijn. Een dergelijke wijze van exploitatie zal zeer zeker zijn aangepast aan veranderde omstandigheden. De hoogtijdagen van het hofstelsel hadden voor de horige boeren zowel afdracht van producten als arbeid ingehouden. Na verloop van tijd waren heren toch gedwongen voordelige voorwaarden aan te bieden waardoor van lieverlee het pachtstelsel in zwang kwam, waarbij alleen nog de pacht werd betaald en loon voor arbeid werd verstrekt.³⁵⁷³ Zo was ook de Hof ter Weyde ingericht: de pachters droegen hun pacht af en voorts werden zowel het vaste personeel als de dagloners naar werkzaamheden uitbetaald.

Deze werkzaamheden kunnen we dankzij de administratie van de rentmeester der Johannieters volgen. De onderstaande kalender geeft meer een overzicht van de reguliere jaarindeling dan van de werkzaamheden per jaar. De reden daarvoor is een gevolg van onder meer de economische terugslag in de jaren 1573-1578: terwijl in het jaar Pasen 1573-Pasen 1574 het bedrijf op volle toeren werkt en de uitgaven aan personeel ons vele werkzaamheden tonen, nemen de uitgaande posten daarna terug en daarmee ook onze gegevens voor de kalender. Om deze reden zijn de chronologische gegevens uit alle jaren bijeengebracht in een fictieve kalender, die – hoe incompleet ook – een indruk geeft van de gang van zaken op een 16^e-eeuws boerenbedrijf.³⁵⁷⁴

Januari	aanschaf van werktuigen en paardentuig
Februari	aanschaf zout, dijkherstelwerkzaamheden
Maart	sloten graven; rapen maaieren en dorsen; graven, sloot maken (64 roeden); biezen maaieren; weide van sloten voorzien (beide anno 1580); zout kopen.
April	zout kopen
Mei	[niets vermeld]
Juni	zout kopen; werkzaamheden in de mesthoop

³⁵⁷¹ Item pro sustentatione et alimentacione XII vel XIII fratrum conventualium/[f° 10^v-11^r] ac certo numero famulorum ministrancium videlicet custodis ecclesie, celerarii, braxatoris cum famulo, coci cum famulo, ancile cum adiutrice, et lectoris, et aliorum duorum baiulivi famulorum, similiter duorum agricolarum in curia sive domo agriculture in Traiecto site, preterea eciam unus extraordinarii ministri qui in conventu et extra pro noncio et in laborando usurpatur et servit, quarum quidem personarum viginti et sex numerus est.

³⁵⁷² Zie verderop, met verantwoording van deze gegevens.

³⁵⁷³ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 161-168.

³⁵⁷⁴ Slicher van Bath maakte een dergelijke kalender voor het boerenbedrijf van de 16e-eeuwse Friese boer Rienck Hemmema: „Een Fries landbouwbedrijf in de tweede helft van de zestiende eeuw”, in: *Agronomisch Historische Bijdragen* 4 (1958) p. 69-208. Deze kalender op 84-85. Vergelijking met het bedrijf van de Johannieters is erg interessant, daar beide bronnen uit de jaren zeventig van de zestiende eeuw stammen. De uitgave bevat tevens een transcriptie van het *Recenboeck* van Rienck Hemmema, door dr. P. Gerbenzon.

Juli	zout kopen
Augustus	gras maaien; zomerkoren maaien; in de mestvaalt werken berch (hooiberg) graven
September	rieten dak maken; dorsen; bonen binden
Oktober	bindwerk op de weide; varkenskampje van een hek voorzien; bonen maaien, binden en opslaan
November	rieten dak herstellen; bouwwerk Lage Weide
December	bouwwerk Proostwetering; voeder leggen

Dagloners werden ingeschakeld om het teveel aan werk te doen: de capaciteit van het vaste personeel zal zeker ten tijde van de oogst te kort hebben geschoten. Eenmaal zelfs werden er maaiers uit Kampen voor de oogst ingezet. Het aantal mandagen per activiteit was verreweg het grootst voor het oogsten der graanproducten. De overgrote rest van het werk, met name ploegen en zaaien, hoefde niet te worden uitbesteed en kon door het vaste personeel worden gedaan. Deze activiteiten waren dan ook minder arbeidsintensief. Zo rekende men in de middeleeuwen voor het ploegen van een hectare ongeveer twee en een halve mandag, terwijl men met het maaien met de sikkel, binden en op schoven zetten toch op vijf tot zes mandag per hectare moest rekenen.³⁵⁷⁵ Het dorsen gaf over het algemeen geen problemen aangaande arbeidskrachten aangezien dit 's winters gebeurde wanneer de landarbeider een paar relatief rustige maanden had. Na de afwikkeling van de oogst kon men zich gaan toeleggen op onderhoud aan gebouwen (het vervangen van rieten daken) en afwatering (sloten graven) en wat dies meer zij (het afrasteren van de varkenskamp).

Over de relatie tussen loon en prestatie leren we uit de rekening weinig. Er zijn overigens ook weinig gegevens dienaangaande. Slicher van Bath vermeldt enige gegevens die een indruk geven over wat men normale prestaties achtte.³⁵⁷⁶ In de veertiende eeuw waren op 96,8 hectare bouwland van een groot bedrijf 275 man twee dagen met de oogst bezig, anders gezegd: het oogsten van een hectare kostte vijf en een halve mandag. Per man werd er gemiddeld zo'n 130 liter graan geoogst. Omgerekend naar morgens van 0,85 hectare zou een man per dag 0,22 morgen kunnen oogsten. Dit is echter maaien en op schoven binden! Maaierwerkzaamheden alleen gingen echter veel sneller: reeds in de 13^e-eeuw acht een Engelse bron het maaien van 0,4 hectare per mandag gewoon³⁵⁷⁷, dit is dus ruim 0,45 morgen. We zien in onze rekening dat deze verhouding overeenstemt; wanneer drie maaiers vijf dagen maaien zijn er tegelijkertijd drie 'bantsters' vijf dagen aan het bijeenbinden.

Laat ons in dit verband enkele gegevens van de Hof ter Weyde bekijken. In augustus 1573 maaien twee personen zo'n 35 morgen. Per morgen wordt er anderhalve gulden betaald, dit is 15 stuivers per persoon per morgen. Uitgaande van het gemiddelde loon voor een dag maaien, zijnde vijf en een halve stuivers (berekend uit alle relevante gegevens uit de rekening), zouden ze 2,73 dag nodig gehad hebben voor het maaien van een morgen. Dit is 0,37 morgen per mandag, wat redelijk in de buurt komt van de 13^e-eeuwse opgave.

Personeel

Jaar	mandagen	
	dagloners	aantal vaste knechten
1573-74	212	2
1574-75	121	3
1575-76	105	3
1576-77	(*)	(*)
1577-78	70	4
1578-79	?	5
1579-80	37	7
1580-81	?	6

(*) De uitgaven over de jaren pasen 1575- pasen 1577 staan bij elkaar genoteerd.³⁵⁷⁸

Uit de tabel blijkt een zeker verband tussen het teruglopende aantal dagloners en het toenemend aantal knechten. Dat er in het jaar 1579-1580 behalve zeven knechten toch nog dagloners nodig waren, kan worden toegeschreven aan de goede oogst van dat jaar; de bezetting van de Hof ter Weyde bereikte de tophoogte van 13 personen, waaronder dus 7 vaste knechten. Deze lieden kennen we niet allen bij naam; meestal weten we slechts hun aantal, zoals in 1540, toen er 11 personen in vaste dienst waren. Door allerlei posten uit de rekening te combineren, komen we tot een redelijk goed zicht op het vaste personeel van de Hof ter Weyde. Al met al waren er tussen acht en elf personen op de Hof werkzaam: Herman Geurtsz. de opzichter, Bastiaan Dirkszoon de boer (die in 1579 werd opgevolgd door Cornelis Lambertszoon), Gontgen de boerin, de knechten Willem de Cruyff, Jan Thoniszoon de ploegdrijver en de hoofd-knecht Dirck Dirkszoon. Tenslotte waren er de twee dienstmeisjes Geertgen en Henrickje Jansdochter. Geertgen

³⁵⁷⁵ Slicher van Bath, 'Invloed', p. 36. In de tweede helft van de achttiende eeuw werkte een dagloner gemiddeld 206 dagen, als volgt ingedeeld: 12 dagen ploegen en zaaien; 28 dagen graan oogsten; 24 dagen hooien; 130 dagen dorsen; diverse werkzaamheden 12 dagen.

³⁵⁷⁶ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 204.

³⁵⁷⁷ Aldaar p. 203.

³⁵⁷⁸ *Soe in den jaere ses ende tseventich weynich vuytgevens by dese rentmeester geweest is.* op enkele pekken ontbrak het aantal dagen maar op grond van het gemiddelde dagloon voor maaiers, dat vijf en een halve stuiver bedroeg, kon een tamelijk exacte schatting van het aantal mandagen worden gedaan.

kreeg op een gegeven ogenblik slechts een half jaar loon; de andere helft werd uitbetaald aan *Mariken Meynersdochter die inde plaetse quam van Geertgen*.

Lonen

Tot de steeds terugkerende kosten van een werkgever behoren de lonen van de werknemers. In de voorgaande eeuwen hoefde men geen rekening te houden met sociale lasten, wat natuurlijk ook inhield dat er geen voorzieningen waren op dat gebied. De lonen, zowel aan los als vast personeel uitgekeerd waren nettobedragen. Om te beginnen bezien we de lonen van de dagarbeiders, zowel mannen als vrouwen.

Maaiers kregen gemiddeld vijf en een halve stuiver per dag werken, soms iets minder, soms iets meer, wat samenhang met de lengte van de werkdag. 'Bantsters' verdienden over het algemeen minder: vrouwenwerk werd als lichter beschouwd en ze schenen minder hard te werken. Dat laatste is volgens mij nog maar de vraag, want ze slaagden er in elk geval wel in, om in dezelfde tijd al het door hun manlijke collega's gemaaide graan bijeen te binden. Hun betaling bedroeg meestal vier en een halve stuiver per dag. In het oorlogsjaar 1576 was personeel waarschijnlijk erg moeilijk te vinden: maaiers kregen toen 13 stuivers per dag. Herman Geurtsz, de opzichter op de Hof ter Weyde, stak ook eens flink de handen uit de mouwen en voorzag de varkenskamp van een hek waarvoor hij 11 gulden incasseerde, bovenop zijn salaris overigens.

Voor de jaarlonen van het vaste personeel was het mogelijk om uit verschillende folio's der rekening de volgende gegevens bijeen te sprokkelen: de bouwmeester (de boer) 15 gulden; de moeder 16 gulden; de meid 8 gulden; de opperknecht 11 gulden; twee andere knechten ongeveer 12 gulden. De nieuwe boer Cornelis Lambertsz. blijkt in 1579-1580 maar liefst 31 gulden te hebben verdiend. Deze lonen zijn toch nog een schijntje vergeleken met de lonen van bijvoorbeeld de rentmeester zelf, die 200 gulden per jaar voor zichzelf reserveerde. De bottelier van balijer Hendrick Barck moest zich tevredenstellen met 10 gulden.

Op kerstavond kregen de vaste personeelsleden een kleine bonus. Zo werd op kerstavond van het jaar 1573 aan de secretaris 13 stuivers, aan de wijnkoper twee stuivers en aan de onderbakker ook twee stuivers uitgekeerd. Het convent vergat ook de volgende personen niet: *den poortier van Ste Catrijnen poorte drie stuvers ende de ander poertiers vande stadt tsamen ses stuvers, ende den trompetter opden toorn ses stuvers*. De rentmeester vergat ook zichzelf niet: hij werd twee gulden rijker! Wat Ter Weyde betreft worden de volgende posten opgesomd: *den boumeester ter weyde vier stuvers, die moder ter weyde vier stuvers, die meecht ter weyde twee stuvers, die twee knechts elcx twee stuvers, die boden vant hoff thien stuvers*.

In volgend jaren blijven de bedragen ongeveer gelijk, met dit verschil, dat het aantal knechten verandert: in 1574 zijn er drie, in 1578 vijf en in 1579 spreekt de rekening van *de knechts ter weyde tot seven toe*. In het jaar 1576 wordt aan slechts enkele personen uitgekeerd en *vande reste overmits den troubell* [vanwege het oproer] *voer vredenburch en is by dese rentmeester nijet gegeven*. We moeten immers steeds het chronologische kader van de rekening in het achterhoofd houden: het was de moeilijke tijd dat de Nederlanden zuchtten onder het Spaanse juk. Het oproer bij de dwangburch Vredenburg stond in elk geval een uitdeling der gelden in de weg.

Lasten

De lasten die op een boerenbedrijf rustten waren aanzienlijk: als er al geen oorlog of natuurrampen huishielden en had de oogst iets opgeleverd, dan waren er nog de afdrachten aan de heer, de tiynzen en tienden en allerlei grondbelastingen. Het bestaan was inderdaad karig, en het siert de balijer van de Johannietorrede dat hij in rampzalige jaren besloot tot een enorme korting op de pachtsommen: *dwelcke mijn Genadigen heer overmits den kouwe quytgeschouden heeft* [kwijtgescholden heeft; volgt een bedrag] *als wesende een vierdel [een kwart] jaers pachten van de oude huer*, zoals de rentmeester het uitdrukt. Nu was het zo, dat de Johannieters zelf de verschillende belastingen, de 'ongelden', betaalden voor die landerijen die ze in eigen beheer exploiteerden. Een groot deel van deze uitgaven betrof waterschapsbelastingen voor het onderhoud van dammen en dijken en voor de afwatering: Vechtgeld, Hinderdamsgeld en Lekdijksgeld. Uit afbeelding 5 blijkt, hoe groot het aandeel van zulke belastingen in het geheel van uitgaven was. Over de hele looptijd van de rekening was dit zo'n 50% van de totale uitgaven.

Een andere vorm van ongeld was de tiyns, meestal een klein bedrag. In de tijd der grote ontginningen werd deze voor de nieuwe cultuurlanden ingesteld ter erkenning van het overheidsgezag. Deze tiyns bedroeg over het algemeen een denier per hoeve. Hoe langer hoe meer werd dit bedrag van symbolische waarde. Ook echter op de oude cultuurlanden werden tiynzen geheven, mogelijk van nog oudere oorsprong.³⁵⁷⁹ Ook de Johannieters betaalden de op hun Vleutense bezit rustende tiyns, die inderdaad een luttel bedrag vormde. Een greep uit de bewijsplaatsen: *Item betaelt den xi novembris a° LXXV [1575] den schout van vlueten den thinse van hondert vijff ende veertich mergen lants onder vleuten gelegen tsamen twaloff stuver ende vier penningen, faciunt xij st. iij pen*. Aangezien er in een stuiver 16 penningen gingen was de hoogte van de tiyns slechts 1,35 penning per morgen, inderdaad een verwaarloosbaar bedrag. De bouwmeester van de Hof woog het geld van de rentmeester en betaalde daar vervolgens de schout mee. Het jaar Pasen 1580 - Pasen 1581 voert als tiyns op 15 stuivers, op het geheel der uitgaven aan ongelden slechts 0,8 % uitmakend.

De forsere belastingen waren dus de hiervoor genoemde, en natuurlijk het oudschildgeld, waarvan de administratie zoveel gegevens over het grondbezit prijsgeeft. De Hof ter Weyde werd volgens de rekening getaxeerd op 1 oudschild per morgen, zo'n 4,6 stuivers. Het Lekdijks- en Hinderdamsgeld bedroeg samen 3,5 stuivers per morgen. Voor de eigen landerijen betaalde de rentmeester van het Catharijneconvent dus zelf, maar een Bernt Jansz. betaalde voor de 12 morgen die hij pachtte zelf deze belastingen, zoals de meeste boeren dat deden. Alle belastingen bij elkaar konden

³⁵⁷⁹ Dekker, *Kromme Rijngedied*, p. 269-272 samenvattend, aansluitend bij de bevindingen van Van der Linden, 'Platteland', p. 48-82.

natuurlijk flinke sommen belopen. Om Slicher van Bath te citeren komen de meeste berekeningen van arbeid ten opzichte van het resultaat veelal neer op een bevestiging van de regel "dat 1/3 van de opbrengst gebruikt moet worden als zaaizaad, 1/3 als pacht verdwijnt en 1/3 overblijft voor het levensonderhoud van de boer".³⁵⁸⁰ Met pacht bedoelt hij naar mag worden aangenomen pacht en belastingen (totale kosten van vruchtgebruik). Dergelijke belastingen van enkele stuivers per morgen krijgen inderdaad meer dimensie door ze tegenover de arbeid te zetten die voor het opbrengen ervan moest worden gedaan. En dan komt men tot een ongunstige verhouding. De hedendaagse boer zal dit kunnen beamen.

Wat de Hof ter Weyde betreft, zo hadden we gezien, betaalde de bezitter zelf. Om de economie van dit bedrijf draaiende te houden waren de pachten der boeren op de belendende hoeven en hofsteden niet bepaald laag. De gemiddelde pacht prijs per morgen lag tussen vijf en een half en zes gulden, oftewel 110 en 120 stuivers! Er waren ook pachters die zowel in geld als in natura betaalden, bijvoorbeeld Mathijs Hendriksz. Hij betaalde voor zijn vier en een halve morgen twaalf gulden en zes mud tarwe. Zes mud tarwe bracht in 1572 (het beginjaar van de pacht voor dit perceel) 6 x 109 stuivers op, zijnde 32 gulden. Zo berekend betaalde Mathijs heel wat meer dan de genoemde vijf en een half tot zes gulden per morgen. Marten Willemsz pachtte acht morgen land en moest daarvoor 18 mud weit ophoesten: een somma naar de marktwaarde van weit gerekend van 93 (de prijs van een mud weit in 1571, het eerste pachtjaar) x 8 = 37,2 gulden. Dat was dus een stuk gunstiger.

Bedrijfskosten

Overige kosten betroffen die ten behoeve van het bedrijf. Tweemaal werd er een rieten dak gerepareerd door Willem Melisz, die ook pachter was van 40 morgen land (waarschijnlijk de hofstede Het Zand), en door Spycker Inde Weert, die daarvoor beiden 15 stuivers ontvingen. We vernemen van uitgaven aan Cornelis Jansz, de smid te Vleuten, een wielmaker en de hoefsmid Hendrik: *Item betaelt den smit tot vlueten van seecker werck dat hij gemaect heeft ende opt hoff ter weyde geleverd heeft, tsamen vermoegens rekeninge ende ordinantie van mijn G. heer vanden jare drie ende vier ende tseventich in dato ij en december anno vier ende tseventich thien gulden ende thien stuvers, ff. x gulden x stuvers [...] Item den selven smit tot Vlueten Cornelis Jansz betaelt van seecker werck dat hij gemaect ende opt hoff ter weyde geleverd heeft tsamen vermoegens rekeninge ende ordinantie van dato den v en januarij anno ses ende tseventich tien gulden ende acht stuvers, ff. x guden viij stuvers.* De *raymaker* werd uitbetaald voor werk in het convent en op Ter Weyde. Voorts werd er ten behoeve van de paarden een hoefsmid opgetrommeld: *Item betaelt Henrick den bonffsmit van hondert een ende tseventich yers, inden jare drie ende tseventich die peerden int convent te leggen ende opt hoff ter weyde seven ende tseventich yers maken tsamen tweehondert acht ende viertich yers ende voer tstick anderhalve stuver vermogens die karfstocken, ff. xvij gulden xij stuvers.* Op 13 augustus 1580 en 1 augustus 1581 werden paarden in het convent en Ter Weyde met hoefijzers beslagen door meester Adriaen, de hoefsmid.

Ook tuig werd aangeschaft: *Item betaelt den boumeester voer twaloff achterrepen ande ploech voer tstick een braspenning ff. xv stuvers noch voer twaloff voerrepen voer tstick een stuver ff. xij stuvers noch voer twaloff seylen voer tstick twee stuvers ff. een gulden vier stuvers noch voer twaloff scoe selen, voer tstick een blanck ff. ix st. noch voer ses helsters voer tstick een braspenning ff. vij 1/2 st. noch voer vier halseelen voer tstick een blanck ff. ij st. noch voer een wagen lijndt drie st. noch voer een dosyn sweepsnoren twee blancken ff tsamen ij gulden xv stuvers.* Afgezien dan van de aankoop van zout, daer Harman Goerts een vercken mede soute zijn er verder nog slechts sporadische uitgaven die betrekking hebben op de uitoefening van het boerenbedrijf. De boer van de Hof kreeg elke twee jaar bedrijfskleding en de opperknecht elk half jaar een paar schoenen. Ook werd aan Jan Thonisz 10 stuivers betaald *voer een paar schoen*. Verder waren er geen uitgaven voor kleding en/of schoeisel ten behoeve van het personeel. De uitgaven boven loon en ongeld namen dan ook slechts een klein deel in beslag van de totale uitgaven.

11.15.8 Huis te Vleuten – de zetel van de meiers

Voor het voormalige Huis te Vleuten geldt hetzelfde als voor Kasteel de Haar. Weinig schriftelijke bronnen maar een mooie hoeveelheid botanische gegevens staan ons ten dienste die uit greppels, kuilen en grachten van de twaalfde tot de achttiende eeuw dateren.³⁵⁸¹ De geschiedenis van deze woontoren heb ik elders uitgebreid beschreven en hier kan worden volstaan met verwijzingen.³⁵⁸² Kernpunt van deze paragraaf is om een gedetailleerd beeld te geven van de landbouw rondom deze voormalige woontoren, waarbij zoals gebruikelijk bij de Utrechtse ridderhofsteden een boerderij hoorde.³⁵⁸³ De toren behoorde lange tijd aan de gerechtsheren van Vleuten, die waren voortgekomen uit de meiers van de *curtis* aldaar.

Granen

Bij botanisch onderzoek bij het voormalige Huis te Vleuten zijn voornamelijk resten van granen gevonden, waarbij uit de periode 1175-1550 haver (*Avena*), gerst (*Hordeum vulgare*) en broodtarwe (*Triticum aestivum*) de belangrijkste vertegenwoordigers waren. Met betrekking tot de haver is het vrij zeker dat de resten van gewone haver (*Avena sativa*) afkomstig zijn.³⁵⁸⁴ Op grond van kafresten hebben Van Haaster e.a. kunnen aantonen dat de granen lokaal verbouwd zijn. In

³⁵⁸⁰ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 204.

³⁵⁸¹ Van Haaster, Hänninen en Van Rijn, *Voedingsgewoonten en milieuomstandigheden*, p. 4.

³⁵⁸² Huiting, 'Huis te Vleuten', p. 77-81 en dez. 'Vleuten', p. 433-436. Zie voor dit huis en de bewoners ook de tekst over bezitsverhoudingen.

³⁵⁸³ Van Drie, 'Het begrip ridderhofstad', p. 42; Hermans, *Woontorens*, p. 156.

³⁵⁸⁴ De onderzoekers achten het op goede gronden niet waarschijnlijk dat het om evene (*Avena strigosa*) of oot (*Avena fatua*) gaat, wat we kunnen onderschrijven op basis van ons onderzoek. Van Haaster et al., p. 7

mindere mate hebben emmertarwe (*Triticum dicoccon*) en rogge (*Secale cereale*) een rol gespeeld. Van gerst, broodtarwe en rogge zijn aarspilfragmenten gevonden. Dergelijke resten worden doorgaans in de eerste dorsronde van de graankorrels gescheiden en dat zal in de nederzetting zijn gebeurd. Lokale productie en bewerking kan op basis van kafnaalden ook worden verondersteld voor de haver. De haver zo zagen we was bij de kapittels in trek als graan om bier mee te brouwen. Tevens werd het als veevoer ingezet zoals uit onder meer uit de rekeningen van Lobith (1427-9) blijkt: de haver werd daar aan paarden, varkens en zwanen gevoerd.³⁵⁸⁵ De emmertarwe en rogge verdwijnen in de vijftiende eeuw en pas na 1550 wordt dankzij kafresten van pluimgierst (*Panicum miliaceum*) en boekweit (*Fagopyrum esculentum*) duidelijk dat er meer variatie komt. Gierst werd na 1500 weer wat vaker verbouwd dan in eerdere eeuwen ofschoon het al een prehistorisch cultuurgewas is geweest. Zonder dat een exacte datering kan worden gegeven moeten restanten van rijst (*Oryza sativa*) ook uit de periode tot 1650 dateren en dat is voor consumptie in een rurale context vrij vroeg. Nu moet met betrekking tot kastelen in rurale context worden opgemerkt dat de bewoners geen doorsnee plattelanders waren maar al in de middeleeuwen sterk verknocht waren aan de steden. Een strikt rurale context zal men mijns inziens niet aantreffen in dit soort gevallen. Het zal immers niet zo zijn dat riddermatige binnen de muren van de stad op stand leeft en zich binnen de muren van zijn kasteel op het platteland beperkt tot graanconsumptie. Met betrekking tot de boekweit is onzeker of het ter plekke is verbouwd aangezien dit meer een graan voor schrale zandgronden en afgebrand hoogveen was. Als toepacht bij Oudmunster komt het ook slechts in het oosten van de provincie voor. Archeologisch is het ook meer een verschijnsel van steden, dus geïmporteerd. Kijkend naar het spectrum van onkruiden in sporen uit de periode 1650-1750 lijkt het erop dat tarwe en rogge weer in belang toenemen. We hebben dit ook geconstateerd op basis van de tiendgegevens en we hebben dit dan terecht “de terugkeer van rogge” genoemd.

Het vorenstaande met betrekking tot de granen wordt verder onderbouwd door allerhande onkruiden. Vanaf de twaalfde eeuw moeten er wintergraanakkers nabij het kasteel gelegen hebben. Daarop wijzen de rijke hoeveelheden zaden van vlasdolik (*Lolium cf. temulentum*), ringelwikke (*Vicia hirsuta*) en/of vierzadige wikke (*Vicia tetrasperma*). In zomergraanakkers deden ze het beduidend minder goed door de intensievere grondbewerking in het voorjaar. Opvallend is het hoge voorkomen van smalle wikke (*Vicia sativa*). Dat kan enerzijds duiden op voederwikke (*Vicia sativa* subsp. *sativa*), dat ten behoeve van veevoer als stoppelvrucht werd verbouwd na de oogst van granen. Anderzijds kan hier sprake zijn van smalle wikke (*Vicia sativa* subsp. *nigra*), een plant van voedselrijke graslanden. Het bewijs voor wintergraanakkers neemt in de periode 1250-1350 sterk toe, doordat akkerboterbloem (*Ranunculus arvensis*) en naaldenkervel (*Scandix pecten-veneris*), typische verschijningen op de wintergraanakkers op kalkrijke kleigrond, voorkomen. Ook zwaluwtong (*Fallopia convolvulus*) past in dat rijtje. Rondom Vleuten was voldoende ruimte voor wintergraanakkers wegens de hogere delen langs de stroomrug. Een groot aantal onkruiden wijst op de verbouw van rogge: korenbloem (*Centaurea cyanus*), knopherik (*Raphanus raphanistrum*), akkerandoorn (*Stachys arvensis*), eenjarige hardbloem (*Scleranthus annuus*) en schapenzuring (*Rumex acetosella*).³⁵⁸⁶ Dit sluit aan op het belang van rogge in de kapittel economie en alle grond in de wijde omgeving van deze woontoren hier lag in de tiendblokken van de proosdij en zoals eerder was opgehelderd waren de bewoners van deze toren, de Van Vleutens, de schouten van Vleuten en Harmelerwaard als uitvloeisel van hun domaniale functie als meier van de hof. De periode 1450-1550 laat met akkerboterbloem, guichelheil en kleine wolfsmelk zien dat er graan aanwezig was. Mogelijk kan aan de akkerboterbloem worden afgelezen dat er tarwe werd verbouwd op kalkrijke akkers, die nabij het kasteel legio voorhanden waren. Naaldenkervel wijst ook in die richting alsmede zomerandoorn die nu zo goed als verdwenen is en ook niet in de Vegetatie van Nederland figureert. Tenslotte is ook veldsla (*Valerianella locusta*) een goede indicator voor tarwe.³⁵⁸⁷ In de periode 1550-1650 is er geen hard bewijs dat tarwe of rogge werden verbouwd, maar een deel van de onkruiden die een eeuw later weer volop aanwezig zijn wijzen zowel op tarwe (kalkrijke akkers) als op rogge (voedselarmere zandige akkers). Op tarwe wijzen wederom naaldenkervel, akkerboterbloem, getande veldsla (*Valerianella dentata*), geoorde veldsla (*Valerianella rimosia*) en zomerandoorn (*Stachys annua*).³⁵⁸⁸ Rogge wordt begeleid door knopherik (*Raphanus raphanistrum*), schapenzuring (*Rumex acetosella*), eenjarige hardbloem (*Scleranthus annuus*) en ruige klapproos (*Papaver argemone*).

Groente, fruit, noten en peulvruchten

Tot de geliefde peulvruchten in de middeleeuwen behoren erwt (*Pisum sativum*) en paardenboon (*Vicia faba* var. *minor*). De hedendaagse tuinboon is de grotere nazaat van de paardenboon. Veel resten zijn er niet maar ze ondersteunen het beeld van elders in de regio alsmede uit de schriftelijke bronnen. Vanaf de twaalfde eeuw zijn er aanwijzingen voor een moestuin. Vogelmuur (*Stellaria media*) is een constante factor bij de woontoren en is niet de enige indicator voor moestuinen. Vanaf de dertiende eeuw verschijnen zwarte nachtschade (*Solanum nigrum*), korrelganzenvoet (*Chenopodium polyspermum*), gekroesde melkdistel (*Sonchus asper*) en kleine brandnetel (*Urtica urens*) op het toneel.

Uit de periode 1250-1350 zijn opvallend veel resten van fruit gevonden: zoete en/of zure kers (*Prunus avium/cerasus*), sleepruim (*Prunus spinosa*), peer (*Pyrus communis*), appel (*Malus domestica*), mispel (*Mespilus germanica*), dauwbraam (*Rubus caesius*), gewone braam (*Rubus fruticosus*), vlierbes (*Sambucus nigra*), aardbei (*Fragaria*), hazelnoot (*Corylus avellana*) en druif (*Vitis vinifera*). De hazelnoten, sleepruimen, vlierbessen en bramen kunnen op de markt zijn gekocht maar ook geplukt zijn in de omgeving. Bij de aardbeien gaat het om bosaardbei (*Fragaria vesca*) of grote bosaardbei (*Fragaria moschata*). Beide aardbeisoorten komen van nature in ons land voor in lichte bossen en langs bos- en struweelranden. De datering

³⁵⁸⁵ Van Winter, ‘Lobithen Zolhaus’, p. 344

³⁵⁸⁶ Voor onkruiden in verband met rogge biedt Spek, *Esdorpenlandschap*, p. 941 een uitstekend overzicht.

³⁵⁸⁷ Is plantensociologisch meer thuis in het *Papaveretum anemones*.

³⁵⁸⁸ Naaldenkervel-verbond (*Caucalidion platycarpi*)

van aardbeien bij Huis te Vleuten lijkt wel wat vroeg maar is mogelijk. Pitten van mispels worden vaak gevonden bij opgravingen in steden. Vondsten in rurale context zijn vrij zeldzaam maar dit onderschrijft denk ik de stelling dat de consumptiepatronen primair gerelateerd zijn aan de welvaart van het individu. Iets vergelijkbaars zagen we op Kasteel de Haar. De variatie van fruit wordt tussen 1450 en 1550 nog rijker met walnoten, vijgen en aalbessen.³⁵⁸⁹ In de periode 1550-1650 is er echt sprake van een luxe voedingspatroon op de woontoren: resten van zoete en/of zure kers, perzik, peer, pruimen, aalbes, kruisbes, dauwbraam, framboos, braam, vlierbes, mispel, vijg, aardbei, meloen, moerbeï, hazelnoot en druif/krent/rozijn wijzen daar op. Qua groente leveren 16^e-eeuwse resten nog biet (*Beta vulgaris*) en postelein (*Portulaca oleracea*) op, wat door Dodoens *tamme porceleyne* werd genoemd.³⁵⁹⁰

De periode van 1650 tot 1750 is voor ons onderzoek minder van belang maar is het is wel aardig vast te stellen dat het elitaire karakter van de consumptie zich onverminderd voortzet. Bovenop de genoemde vruchten is er nu sprake van abrikozen, kolokwint (*Citrullus colocynthis*), tamme kastanje (*Castanea sativa*), olijf (*Olea europaea*) en tomaat (*Solanum lycopersicon*).³⁵⁹¹ Van abrikozen is bekend dat ze in Vianen tegen muren aan werden gekweekt.³⁵⁹² Samen met olijven en tomaten is hier sprake van een elitair consumptiepatroon. Dat blijkt eens te meer uit het voorkomen van komkommer (*Cucumis sativus*) en pompoen (*Cucurbita pepo*).

Gebruiks- en handelsgewassen

Uit de periode 1175-1250 zijn zaden gevonden die waarschijnlijk als raapzaad (*Brassica rapa*) gedetermineerd kunnen worden.³⁵⁹³ Het meest waarschijnlijk is dat het zaad geoogst van voederrapen die in de winter op de akker waren blijven staan. In het volgende voorjaar schoten deze rapen dan in bloei en een rijke zaadoogst was het gevolg. Door het oliehoudende zaad te persen verkreeg men olie en raapkoeken. Dat rapen dus werden verbouwd om als veevoeder te dienen is aannemelijk. Raapolie kon ook gebruikt worden voor verlichting. Er zijn weinig resten van hennep (*Cannabis sativa*) bij de woontoren gevonden. De vezels van hennep werden vaak gebruikt voor textiel en touw, maar de kleine hoeveelheid duidt misschien meer op geneeskundige toepassing. Geperst hennepzaad leverde olie die in de keuken wel werd gebruikt. Ook uit deze vroege periode valt vlas (*Linum usitatissimum*) op dat blijkens de kapselfragmenten, die vrijkomen bij de verwerking, of de vlas nu wordt gebruikt voor lijnzaad of vezels (t.b.v. linnen). Dat vlas in dit gebied vaak werd verbouwd blijkt uit ander onderzoek.³⁵⁹⁴ In de periode tot 1550 valt de enorme hoeveelheid raapzaad op en samen met vlas en hennep blijft het beeld van deze handelsgewassen goeddeels gelijk. Na 1550 komt hop (*Humulus lupulus*) voor, een ingrediënt voor bier, maar omdat er hopbellen zijn gevonden met zaden is het niet waarschijnlijk dat ze voor bier werden gebruikt en mogelijk meer als geneesmiddel want het scheen te helpen tegen *verstoptheden des levers, milts, klieren en 't verwekt de stonden en de pis, verdelgt de langdurige koorts en schurft, geneest de longziekten, geelsucht, watersucht, shymsucht, vryster-siekte*.³⁵⁹⁵ Helemaal uitgesloten is een verband met de bierproductie niet, want zowel het toponiem Hoppecamer (nabij kasteel Den Ham) als het voorkomen van een brouwerij in het dorp Vleuten (toebehorend aan de heren van Den Ham), werkelijk op een steenworp afstand van de woontoren, wijzen in die richting.

11.15.9 Den Ham – een kasteel met een agrarische basis

Het agrarische karakter van de ridderhofstad heeft altijd gedomineerd, zoals dat ook voor vele andere soortgelijke kastelen het geval moet zijn geweest.³⁵⁹⁶ De agrarische betekenis is ook duidelijk af te lezen aan een der voorwaarden om een kasteel als ridderhofstad aan te merken: er moest een boerderij op het terrein staan.³⁵⁹⁷ In een eerdere publicatie is uitgebreid verslag gedaan van een speurtocht naar de geschiedenis van de landbouw bij Den Ham, een ooit aanzienlijk kasteel van een roemrucht geslacht waarvan de woontoren nog fier overeind staat en moedig weerstand biedt aan de oprukkende bebouwing.³⁵⁹⁸

³⁵⁸⁹ Aalbes (*Ribes rubrum*) is in de 16^e eeuw een nieuw gewas ons land. Dat blijkt uit een opmerking van Dodoens, die de bessen in zijn kruidenboek uit 1554 *besiekens van overzee* noemt. Vijgen werden wel in Nederland verbouwd. Dodoens, Cruydeboek, p. 772: *Die Vijgheboom wast overvloedich in Spaengien ende Italien/ Hier te lande wordt hy oock/ maer seer selden ghevonden/ ende hy moet gheplant worden in werme plaatsen/ daer hy de sonne wel hebbe/ ende bescermt worden van den Noorden wint.*

³⁵⁹⁰ Dodoens, p. 612-613: *Die tamme Porceleyne heeft dicke vette ronde bruyn roodachtighe stelen/ die recht op ontrent een spanne oft meer hoogh wassen/ ende daer aen vette dicke bladerkens/ van fatsoene lancachtich ende voor ront. Die bloemkens wassen tusschen die bladeren ende stelen/ ende op dopperste van den stelen/ ende sijn seer cleyn ende bleeck geel/ ende als die vergaen zoo comen daer cleyne ronde dicke ghesloten scaelkens/ daer in dat saet leyt dat cleyn ende swart es. Die wortel is teer ende faselachtich.*

³⁵⁹¹ In de zeventiende eeuw kende het Huis te Vleuten een rijke variatie aan bomen en struiken: witte paardenkastanje (*Aesculus hippocastanum*), eenstijlige meidoorn (*Crataegus monogyna*), es (*Fraxinus excelsior*), els (*Alnus*), beuk (*Fagus sylvatica*), haagbeuk (*Carpinus betulus*), eik (*Quercus*), wilg (*Salix*), linde (*Tilia cordata* en/of *Tilia x vulgaris*) en iep (*Ulmus*). Nabij de kasteelgracht stonden de fruitbomen als hazelaar, walnoot, kers, mispel, appel, peer en pruim. Volgens Van Haaster is kolokwint in Nederland bijzonder in deze tijd. Volgens Dodoens laxerende werking (*het verwekt seer sterckelijck tot camerganck*).

³⁵⁹² Van Haaster, Hänninen en Van Rijn, *Voedingsgewoonten en milieumomstandigheden*, p. 25

³⁵⁹³ Volgens Van Haaster, Hänninen en Van Rijn, *Voedingsgewoonten en milieumomstandigheden*, is er door de conservering van deze zaden niet zeker van en houdt open dat het om mosterd (*Sinapis alba*) of herik (*Sinapis arvensis*) gaat.

³⁵⁹⁴ Luksen-IJtsma, *Oudenrijnseweg*, p. 9, 22, 39, 91-92.

³⁵⁹⁵ Van Haaster, Hänninen en Van Rijn, *Voedingsgewoonten en milieumomstandigheden*, p. 23

³⁵⁹⁶ Voor het kasteel in zijn landschappelijke context uitvoerig: Renes, 'Kastelen in het landschap', p. 61-76.

³⁵⁹⁷ De criteria voor erkenning, zoals geformuleerd in 1536: *inden yersten dat die gene die eygenart ofte grontheer is vande voirsz. hofsteden, rechte ritterscap moet wesen, ten anderen dat die hofstede rechte ritterwoeningh sal zijn, ende ten derden dat die bauhuysen binnen thegrip vanden ritterhofsteden begrepen sullen zijn.* Van Drie, 'Het begrip ridderhofstad', p. 41-50.

³⁵⁹⁸ De archieven van het kasteel zijn over verschillende plaatsen verspreid geraakt in Nederland en België en door alle fondsen te bestuderen was

De landbouw tussen 1200 en 1400

Recent onderzoek pal ten oosten van de Hamtoren heeft interessante inzichten opgeleverd die we hier zullen koppelen aan historische gegevens. Van Dinter heeft in het kader van een opgraving en een inventariserend veldonderzoek andermaal aangetoond dat de verlanding van de Oude Rijn al in de tiende eeuw is ingezet en zich in de loop van de elfde en twaalfde eeuw naar de ondiepere delen uitbreidde. Het nederzettingsterrein ligt op de relatief hoge kronkelwaardrug ten zuiden van de restgeul en is kort na de verlanding in gebruik genomen waarbij greppels zijn aangelegd voor de ontwatering op de geul.³⁵⁹⁹

Er is beknopt botanisch onderzoek gedaan zonder dat de gegevens geïnterpreteerd zijn.³⁶⁰⁰ Laten we daartoe een poging wagen, gesteund door het onderzoek in het eerste deel van deze studie. Melganzenvoet (*Chenopodium album*), Beklierde duizendknoop (*Persicaria lapathifolia*) en Uitstaande melde (*Atriplex patula*) wijzen op weinig betreden plaatsen groeien – we kunnen denken aan locaties om en nabij mesthopen en weinig opgeruimde delen van een erf. Ook echter zijn ze geen vreemdelingen in moestuinen en hakvruchtakkers, zoals ook het geval lijkt te zijn in de vroegmiddeleeuwse nederzetting bij het latere Huis te Vleuten. Ook de akkers van voedselrijke grond zijn vertegenwoordigd, hoewel minder uitbundig, met een gangbare trits eenjarige stikstofliebhouders zoals Korrelganzenvoet (*Chenopodium polyspermum*), Perzikkruid (*Persicaria maculosa*), Beklierde duizendknoop (*Persicaria lapathifolia*), Gekroesde melkdistel (*Sonchus asper*), Vogelmuur (*Stellaria media*), Kleine brandnetel (*Urtica urens*) en meldes (*Atriplex*). Gewoon varkensgras (*Polygonum aviculare*) lijkt me te wijzen op intensief begraasde weilanden, zeker in combinatie met Grote weegbree (*Plantago major* subsp. *major*). Kruipende boterbloem (*Ranunculus repens*) is tegenwoordig de meest voorkomende boterbloem in Nederland vanwege de grote variëteit aan standplaatsen. De vegetatiestructuur toch is meestal gesloten korte vegetatie in natte toestand en de plant komt in overvloed voor op natte graslanden, in geultjes en in wilgenvloedbossen.³⁶⁰¹ De overige planten in deze groep komen daarmee goed overeen; een van de kenmerken van de standplaatsen van kruipende boterbloem is een verdichte bodem, die tot stand is gekomen door wisselende waterstanden. Dat heeft de plant gemeen met bijvoorbeeld Zilver schoon (*Potentilla anserina*).

De resten van cultuurgewassen zijn schaars maar in materiaal dat 12^e-eeuws lijkt te zijn bevonden zich emmertarwe, gerst, haver, lijnzaad, erwten en wikke. Dat zijn vrij gangbare gewassen in de late middeleeuwen. Ook later nog werd er op de nabijgelegen landen in de Vleuterweide (het deel ten zuiden en zuidoosten van Den Ham) graan verbouwd. Zo werden in juli 1614 de stroken land van St. Marie beschreven als *stoppellanden daer wijntergarst op gestaen hadde*, terwijl het land van Sint Jan aan de andere zijde *leggende in soomervaege tot aen landen die met haver besaeijt waren*.³⁶⁰²

Het bovenstaande wijst enigszins op een gemengd bedrijf waar de veeteelt lijkt te overheersen. Het is in dit kader opvallend dat de veldnamen rondom Den Ham frequent verwijzen naar vee: Ossenkamp, Weikamp en Koekamp.³⁶⁰³ Er zijn niet veel sporen die op het landbouwbedrijf wijzen, de tweetandige hooivorken uit de periode 1300-1450 wijzen nog het meest op een gemengd bedrijf, alsmede scharen en spinloden.³⁶⁰⁴

Afb. 11-13: Botresten aangetroffen bij Den Ham.

Bron: naar Hoegen, Plangebied Hamlaan, p. 60

mijn conclusie dat het zo goed als compleet is en van een aardig indrukwekkende omvang, zou het weer worden verenigd. Het materiaal ligt verspreid in Rijksarchief Arnhem, Rijksarchief in Namen (BE), Het Utrechts Archief, Centraal Bureau voor Genealogie en een flink deel is in particulier bezit. Verder zijn er verscheidene akten over de familie in de collecties Van Buchel en bij Van Winssen. Een boek over dit kasteel is in voorbereiding.

³⁵⁹⁹ Hoegen, *Plangebied Hamlaan*, p. 29.

³⁶⁰⁰ Hoegen, *Plangebied Hamlaan*, p. 120-121.

³⁶⁰¹ Weeda, *Oecologische flora*, deel 1, p. 242-243.

³⁶⁰² CBG Den Ham, inv nr 107 (21-07-1614). Interessant is dus dat in de laaggelegen Vleuterweide toen nog graan werd verbouwd.

³⁶⁰³ Voor een overzicht zie Huiting, 'Agrarische basis'.

³⁶⁰⁴ Hoegen, *Plangebied Hamlaan*, p. 57.

Op het gebruik van paarden wijzen allereerst de hoefijzers uit de periode 1100-1275. Ook werden twee bronzen hangers opgediept, die als onderdeel van het tuig hebben gefungeerd.³⁶⁰⁵ Of de paarden werden gebruikt als trekdier of als rijdier is niet duidelijk. Een aardig terzijde is wel dat ridder Frederik uten Ham in 1220 van de proost van Oudmunster een paard kreeg (en vee).³⁶⁰⁶ Niet dat we er *per se* iets mee kunnen, aardig is het wel. Meer concrete gegevens konden worden ontleed aan een leeftijdsanalyse van de runderen en paarden op basis van de honderden skeletresten. Daaruit zou kunnen worden opgemaakt dat de runderen voornamelijk als trekdier of melkvee werden ingezet. Vleesconsumptie valt echter niet uit te sluiten. Met betrekking tot de paarden was dat iets duidelijker want de fragmentatiegraad van de botten was te laag. Het paard zal op Den Ham dus trek- en rijdier geweest zijn.³⁶⁰⁷ De varkens, geslacht tussen het eerste en tweede levensjaar, werden wel geconsumeerd.

Tabel 11-24: Leeftijdsanalyse rund (links) en paard (rechts).

Bron: Hoegen, Plangebied Hamlaan, p. 62-63, Archeozoologisch onderzoek door Y. Meijer

Interessant is nu dat deze opgraving in mijn optiek gekoppeld kan worden aan historische bronnen. Den Ham maakte deel uit van de domaniale goederen in dit gebied en de kasteelheren waren nauw verbonden met de proost van Oudmunster, getuige het grote aantal lenen dat ze hielden. Naast een ontzagwekkende hoeveelheid allodiaal bezit in het kerspel Vleuten bezaten de Uten Hamme's met name op Wilderveld ruim 30 morgen land dat leenroerig was aan de proosdij en derhalve als oud mag worden verondersteld. Die band zal in elk geval dateren van ruim voor 1220. Dat Wilderveld is in de oorspronkelijke spelling *Wylerevelt*, wat ik elders in verband heb gebracht met 'villare', aangezien hier bodemkundig geen spoor van een wiel is. Ik stel me van een dijkdoorbraak bij een verlande rivier ook weinig voor. Aangezien recent onderzoek ook geen wiel heeft opgeleverd, dan zou er een typische overslaggrond moeten liggen, hou ik mijn vroegere analyse graag staande.³⁶⁰⁸ Dat het veld dan bij die oude nederzetting hoorde is in lijn met ander onderzoek en heeft relevantie in de optiek van het landgebruik.

Die nederzetting heeft dan vier woonplaatsen gekend. In 1366 werden Frederik uten Ham en zijn zoon Peter gezamen- derhand door de proost van Oudmunster beleend met allerlei goederen nabij hun kasteel waarvan ons hier interesseert *ten Wiel vier hofsteden metten gerecht thins ende thiende van vier hofsteden voorschreven*.³⁶⁰⁹ Ook in 1440 komt dit nog zo voor met de toevoeging *leggende onder die hofstede den ham*.³⁶¹⁰ In 1603 is er slechts sprake van de hofstede of het goed te Wiel en andere hofsteden komen op deze plaats niet meer voor. Hoewel archeologische sporen het einde van de nederzetting nabij Den Ham dateren op eind veertiende eeuw neig ik naar een latere verlating.

De landbouw in de zestiende eeuw

Van kasteel Den Ham zijn weliswaar vele pachtcontracten overgeleverd, maar ze dateren voornamelijk uit het laatste kwart van de zestiende eeuw. Een blik in de archieven van andere kastelen leert, dat het om een ruime hoeveelheid gaat, maar toch is het niet mogelijk om op basis van deze gegevens een sluitende pachtreeks samen te stellen.³⁶¹¹ Dat is hier ook niet ons doel.

Wat het gemengd bedrijf rondom Den Ham aannemelijk maakt is de grote hoeveelheid land die ertoe behoorde en op verschillende bodemsoorten lag. Ten noorden van het kasteel, op het Wilderveld, lagen van oudsher goede landbouwgronden als onderdeel van de *curtis* van Oudmunster, die de Uten Hamme's eeuwen in leen hadden. Aan de zuidkant van de dijk lag de Vleuterweide, waar de toponiemen met name richting veeteelt wijzen. Of dat altijd zo was is nog maar de vraag. In zijn testament verhaalde Johan uten Ham dat hij de Koekamp op Vleuterweide in tweeën had gesplitst (waarschijnlijk

³⁶⁰⁵ Hoegen, *Plangebied Hamlaan*, p. 56

³⁶⁰⁶ OSU II, nr 687 (1220)

³⁶⁰⁷ Hoegen, *Plangebied Hamlaan*, p. 62-63

³⁶⁰⁸ Huiting, 'Grootgrondbezit', p. 69.

³⁶⁰⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1849 (1366 maandag na St. Olof).

³⁶¹⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1846-1, f° 17 (02-12-1440).

³⁶¹¹ Ook Van Nierop klaagde hier met recht over: Van Nierop, *Van ridders tot regenten*.

eind zestiende eeuw omdat de eerste pachtbrief voor twee pachters uit 1596 dateert, daarvoor werd het aan één pachter vergeven), en dat de oorspronkelijke naam Ydencamp was. Als zodanig komt het voor in de bisschoppelijke leenregistratie. Een soortgelijk lot onderging de Mannekenscamp dat verder door het leven ging als Ossencamp.³⁶¹²

Dit zou kunnen wijzen op een meer nadrukkelijke rol van veeteelt. Ten westen van het kasteel lag een 55 morgen groot weidegebied waarvan blijkens de oudschildboeken een deel van de pacht in boter werd voldaan. Als we de 40 stopen boter die worden vermeld kunnen omrekenen (de berekening wordt verklaard op pagina 649) dan hebben we het over 22 koeien. Daar had de pachter Thonis Gerritsz inderdaad heel wat land voor nodig. De kasteelheer liet ook vaak kaas leveren, dat kon een gekruide groene meikaas zijn, een schone nieuwmelkse kaas of een beste nieuwmelkse meikaas.³⁶¹³ Dankzij het uitstekende beheer van Johan uten Ham kennen we nog meer details uit de 16^e-eeuwse pachtpraktijk. Er was ook een pachter die naast 6 koekazen een pond peper moest leveren.³⁶¹⁴

Zo ontving Uten Ham in 1594 maar liefst 53 kapoenen. Toepacht kon ook bestaan uit andere dieren, zoals koppels konijnen³⁶¹⁵, een goede zoi dikke paling³⁶¹⁶, een tonnetje aal³⁶¹⁷, een vette hamel.³⁶¹⁸ Verder benodigdheden voor dieren: een halve mud duivenzaad bijvoorbeeld³⁶¹⁹. De pachter van de Doornkamp op Wilderveld moest elk jaar een schaap van Uten Ham in zijn hok vetweiden.³⁶²⁰ In meerdere pachtbrieven komen schapen voor; dat de schapenteelt in Vleuten werd bedreven blijkt onder meer uit het toponiem *Scapeweyde* dat in de veertiende eeuw voorkomt.³⁶²¹

Tot slot nog iets over de honing. Eind zestiende eeuw investeerde Johan uten Ham in de imkerij. Hij sprak met Jacob Jansz, een bijenhouder uit Hilversum af, dat in de nieuwe korven op het huis Den Ham vier stokken bijen geplaatst zouden worden. Gezamenlijk zouden ze dan minimaal twaalf stokken bijen aanfokken. Terwijl Jacob de bijen van de jonker in de zomer met de zijne zou laten zwermen, terwijl ze in de wintermaanden bij het kasteel zouden zijn. Uten Ham zou nog een bijenhuis laten vervaardigen, waar dan neem ik aan de korven in zouden komen.³⁶²² Naar ik aanneem was dat een bijenstal, zoals die ook bij Kasteel de Haar heeft gestaan (*beijstal*), terwijl in het oude dorp De Haar ook de naam van de herberg *van outs genaemt de Bijkorff* voorkomt.³⁶²³ Ook bij het kasteeltje Ter Mey werden bijen gehouden in de zestiende eeuw.³⁶²⁴

Fruit bij het kasteel

Toen Jacob Ryckensz. twee boomgaarden (de binnen en buitenboomgaard op de singels rondom het kasteel) huurde rondom Den Ham moest hij jaarlijks geven 6 ton appels bij een goede oogst, en 4 ton in een slecht jaar. Groeiden er zeer weinig, dan moest de pachter alle appels aan de heer laten. Er was nog een derde boomgaard, de Kapelboomgaard genoemd. In het algemeen was het boomgaardsrecht van toepassing zodat de eigenaar het vallende fruit behield tenzij de boomgaard werd geteisterd door slagregens, stormwinden en *als de molens met hun vier swingelen geswicht* waren.³⁶²⁵ We krijgen ook een goed beeld van welk fruit er aan de bomen van Uten Ham hing: hazelnoten, kweeën en mispelen, Thomas suikerperen, suikerij peren, gewone peren, bisschop Davidsperen, pupping appelbomen, zoete Leyenberch en zwartgallen appels, witte pruimen, gewone pruimen, piggel appelbomen, kannekensappelboom, (okker)noten. Het onderhoud, met name dood hout weghakken was altijd een klus voor de pachter.

Werken voor de kasteelheer

Veelal werd ook arbeid bedongen: toepacht in arbeid, zoals een dag helpen mesten of hooien.³⁶²⁶ De belangrijkste verplichting was het onderhoud op het pachtgoed: sloten opgraven, dijken onderhouden, laagten in het land opvullen door sloten uit te baggeren. Dit mocht alleen met aarde die niet voor de dijken nodig was. De dijken hadden dus de hoogste prioriteit. Geertje, weduwe van Peter Cornelisz., en haar zoon moesten in 1619 aan de dam van de Grote Kriek aan de kant van de Eiklaan, een hek zetten. De verpachter leverde het hout.³⁶²⁷ Werner Hendriksz. moest de oost-, west- en noordzijde van zijn 2 morgen bepoten met wilgen³⁶²⁸ en kreeg in het laatste jaar van zijn pacht 12 penningen per wilgenplant terug op de pachtsom. Hij bleef overigens in gebreke en de volgende pachter moest de wilgenrijen voltooiën.³⁶²⁹ Aart Goyertsz moest elk jaar een dag helpen mesten en hooi rijden.³⁶³⁰ Aart was een goed Vleutens voorbeeld van een boer met veel land en een aanzienlijk erf, met naast de boerderij 3 hoge roedenbergen, een stal en een duifhuis.

³⁶¹² Huiting, 'Agrarische functie', p. 8 met kaartmateriaal op p. 12 en 17.

³⁶¹³ HUA, Den Ham, inv nr 4 (pachtbrieven van 20-05-1619, 12-04-1621 en 13-06-1621).

³⁶¹⁴ HUA, Den Ham, inv nr 4 (19-07-1555).

³⁶¹⁵ HUA, Den Ham, inv nr 4 (09-09-1584).

³⁶¹⁶ HUA, Den Ham, inv nr 4 (05-06-1630).

³⁶¹⁷ HUA, Den Ham, inv nr 4.

³⁶¹⁸ HUA, Den Ham, inv nr 4 (01-01-1626).

³⁶¹⁹ HUA, Den Ham, inv nr 4, verscheidene akten tussen 1603 en 1630.

³⁶²⁰ HUA, Ham, inv nr 4 (26-05-1613).

³⁶²¹ HUA, Oudmunsters, inv nr 1846-1, f° 17^v: *Item X morgen lants geheiten die Scapeweyde daer boven naest gelant is Willam vander Haer ende beneden die proesty.*

³⁶²² HUA, Ham, inv nr 4 (14-06-1598).

³⁶²³ Huiting, Oude dorp De Haar, p. 465. HUA, Dorpsgerechten inv. nr. 710, f° 6 (26-07-1706).

³⁶²⁴ HUA, Notarieel, U003a013 akte 24 (11-08-1599).

³⁶²⁵ HUA, Ham, inv nr 4 (30-11-1591), verpachting aan de broers Albert Jansz en Adriaan Jansz.

³⁶²⁶ HUA, Den Ham, inv nr 4 (09-06-1595, 11-04-1598, etc.); HUA, Den Ham, inv nr 4 (26-05-1613, etc.).

³⁶²⁷ HUA, Den Ham, inv nr 4 (20-05-1619).

³⁶²⁸ HUA, Den Ham, inv nr 4 (1601 ongedateerd).

³⁶²⁹ HUA, Den Ham, inv nr 4 (10-10-1609).

³⁶³⁰ HUA, Den Ham, inv nr 4 (24-03-1625).

Afb. 11-14: De boerderij van Aart Goijertsz
Bron: HUA, Oudmunster, inv nr 933, uitsnede

Door dergelijke voorwaarden in een pachtcontract op te nemen, was de kasteelheer tevens van een belangrijke bijdrage aan het onderhoud van zijn bezit verzekerd. En een feestelijk maal werd ook niet geschuwd: de pachter mocht de verpachter eens behoorlijk trakteren! De relatie van de heer met zijn pachters was dan wel allereerst zakelijk, maar niet geheel onpersoonlijk. Bij het opmaken van de overeenkomst werd er regelmatig stevig gedronken. Zo moest Willem Adriaansz., de lokale molenaar, niet alleen 96 gulden per jaar voor 10 morgen bouw- en weiland betalen, maar ook de 2 kannen beste wijn bij het ondertekenen, volgens een vergelijkbare pachtbrief Rijnse wijn.³⁶³¹ Tenslotte was er nog het rantsoen, meestal keukengeld, bijvoorbeeld een daalder, of een stuiver per gulden pachtsom. Het keukengeld kwam ten goede aan de kasteelkeuken.

Soms betroffen de voorwaarden ook het grondgebruik. In 1595 verpachtte Johan van Wanroy uten Ham aan Willem Ariaan Willemsz. 4 morgen land op Wielderveld, voor 4 jaren. Met voorwaarden, dat hij in het eerste jaar 3 morgen zou zomervagen en zijn gehele vaalt erop brengen en vervolgens bezaaien met raapzaad, en in de drie jaren daarna met weit.³⁶³² Het zomervagen en mesten was gebruikelijk eenmaal gedurende de huurjaren, maar elk jaar moet vier of vijfmaal geëerd worden.³⁶³³ Tevens moesten alle vervallen of verlande sloten worden uitgebaggerd. Het is daarbij van belang te weten dat Johan uten Ham telkens voor 4 jaar verpachtte. De pachters van de boerderij De Hoef (op het Wielderveld) moesten jaarlijks met hun paarden de ploeg van Uten Ham gebruiken om andere verpachters te helpen. Als er ergens aarde vrijkwam die niet voor de ophoging van dijken benodigd was moest deze in laagten in het land worden gestort.³⁶³⁴ Aangezien Uten Ham die ploegdienst met alle pachters overeenkwam lijkt dit een bindende factor te zijn geweest in een groot deel van de dorpsgemeenschap.

Dergelijke bemoeienis met de bedrijfsvoering was echter uitzonderlijk. De overeenkomst repte doorgaans slechts van onderhoud. Al deze leveringen in natura moeten per jaar een niet onaanzienlijke bijdrage aan de kasteel-economie hebben geleverd, samen met de vruchten van het land dat in eigen beheer bleef, vaak niet meer dan het moestuintje of een deel van de boomgaard.³⁶³⁵

11.15.10 *Reyerscop: eerst bouwland, daarna kooierij*

Reyerscop is een interessant geval voor een gedetailleerde analyse op boerderij-niveau om meerdere redenen. Allereerst wordt een indruk verkregen van de rentabiliteit van de landbouw in de laagstgelegen delen, waarbij vooral de problemen met de waterstaatkundige omstandigheden tot uitdrukking komen. De gevolgen daarvan kunnen in het materiaal worden aangeduid. Ten tweede is het door gegevens van drie kapittels en de Johannieters te combineren goed mogelijk een scherp beeld te krijgen van een aantal boerenbedrijven waarbij gegevens vanaf 1295 beschikbaar zijn. Ook zijn er tientallen (75) pachtbrieven bewaard gebleven vanaf het jaar 1348.

Akkerbouw in de eerste eeuwen

Laten we ons eerst richten op de oorspronkelijke situatie in Reyescop. Die was vergelijkbaar met de Hollandse veengebieden waar blijkens de korentienden tot zeker halverwege de veertiende eeuw akkerbouw mogelijk was. Langzaam toch werd het moeilijker om graan te verbouwen waar in eerste instantie wintergraan het liet afweten. In dit gebied

³⁶³¹ HUA, Den Ham, inv nr 4 (06-01-1615).

³⁶³² HUA, Den Ham, inv nr 4 (09-06-1595).

³⁶³³ HUA, Den Ham, inv nr 4 (09-06-1595).

³⁶³⁴ HUA, Den Ham, inv nr 4 (03-04-1603).

³⁶³⁵ Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, p. 92.

nemen aan het einde van de veertiende eeuw de waterstaatkundige problemen toe zodat men geneigd zou kunnen zijn in deze periode een geleidelijke overgang te plaatsen. Helaas zijn er geen tiendreeksen van Reyerscop bewaard gebleven en het beste vergelijkingsmateriaal lijken de tienden van Galecop te zijn die aan het Domkapittel behoorden.

Een belangrijke bron voor Reyerscop is een uit 1368 daterend register van de Johannieters dat al in het vorige hoofdstuk uitvoerig werd benut.³⁶³⁶ Hier kunnen we ons beperken tot een paar hoofdlijnen. Het beginpunt van onze verkenning ligt in 1290 bij de eerder aangehaalde oorkonde van Herman van Woerden. Hij beschreef daarin recht te hebben op twee *solidi* van elke morgen ploegbaar of bebouwbaar land (*arabilis seu colibilis*) die de Johannieters in zijn gerecht bezaten. Het ging om land dat de commandeur en broeders met eigen ploeg bebouwden (*proprio aratro*) of lieten bebouwen.³⁶³⁷ Dit bedrag zou later stijgen naar drie *solidi* per morgen. Tevens zou dit algemeen gelden voor het door de orde zelf bebouwde land, ook als er nog land verworven zou worden. Dat de verwerving doorzette blijkt wel uit het 14^e-eeuwse register waar sprake is van 236 morgen land in Reyerscop waarvan een *curtis* met 69 morgen land het centrum vormde. Al verdween de functie van de *curtis* in strikte zin, van een uithof was nog lange tijd sprake in de bronnen. Analooq aan andere *curtes* van de orde kan worden vermoed dat het om domaniale centra in de oude betekenis gaat, een middelpunt dus van bouwland. De bepaling *opt hoghe lant* zal ook naar bouwland verwijzen.

Het beeld van bouwland komt ook naar voren in een pachtbrief uit 1380 waarin wordt afgesproken met de pachter Jan van Malsen dat hij tien morgen land in Reijerscop zal huren voor 12 mud goede weit.³⁶³⁸

De geleidelijke overgang van akkerbouw naar andere bestaansmiddelen

Wijzen er dus uiteenlopende zaken op akkerland, het aandeel daarvan in het uitgestrekte Reyerscop zou allengs verminderen. Oudmunster bezat in Reyerscop vrij veel grond, die in verschillende kamers van beheer was ondergebracht waarvan ons hier het deel van de Kleine Kamer interesseert. Hoewel het oudste bericht van Oudmunster over Reyerscop uit 1295 dateert, stammen de eerste gegevens van de Dom uit 1360/1365. De Dom had toen 10 morgen land die in pacht werden gehouden door Jan van Vleuten, een zoon van ridder Willem van Vleuten, die toen schout van Vleuten was namens Oudmunster.³⁶³⁹ In een bijna gelijktijdig charter van Oudmunster worden vijf morgen land aan Jan van Vleuten verhuurd waarbij blijkt dat hij tien morgen aan de oostzijde hield.³⁶⁴⁰ Een iets latere brief van bisschop Florens geeft de zekerheid dat dit inderdaad land van de Dom was.³⁶⁴¹ Een oud goederenregister van Oudmunster vermeldt dat Willem van Vleuten in 1348 vijf morgen pachtte, die gemeen lagen met 10 morgen van de Dom.³⁶⁴² In de rekeningen is te vervolgen dat in 1295 dit pachtgoed in handen was van Hugo van Vleuten, ook schout van Vleuten en de grootvader van Willem.³⁶⁴³ In de jaren dat er geen pachter van het Domkapittel bekend is gaan we uit van de gegevens van Oudmunster omdat ze in andere jaren over en weer aansluiten. Het best zijn we geïnformeerd vanaf het jaar 1393. Dan zijn er van beide kapittels rekeningen overgeleverd en is dit alles goed te volgen, de grote gaten die er dan zijn bij Oudmunster zijn weer goed op te vullen met gegevens van het Domkapittel.

In 1365 werd de pacht van de vijf morgen van Oudmunster uitgedrukt in één mark en drie loot fijn zilver en de toepacht werd gevormd door vijf hoenders. Op zich een vrij normale situatie want zeker in het geval van akkerland werd er vaak een hoen of kapoen per morgen gegeven.³⁶⁴⁴ Een bewijs dat dit op akkerland duidt is het niet. Wel is het interessant om te lezen dat bijna dertig jaar later de pacht vijf goede Franse franken is geworden met een toepacht van vier kapoenen. Mogelijk wijst dat op verminderd akkerland, zeker als we de brief van bisschop Florens uit 1392 verder lezen: *Oec sint vorvairden waert sake dat een nye waterganck quaem, daer den lande mede behulpen waer, dan sal Dyr: voers. den voers.*

³⁶³⁶ Het nu volgende is een samenvatting van het eerdere betoog waarbij de nadruk nu ligt op de bewijsvoering voor oorspronkelijk bouwland.

³⁶³⁷ OSU IV, nr 2412 (19-02-1290): *Universis etc. nos Hermannus, dominus de Worden, miles, salutem et cognoscere veritatem. Noveritis, quod nos de qualibet mensura terre arabilis seu colibilis sita in Reynerscoep in nostra iurisdictione spectante ad possessionem virorum religiosorum commendatoris et fratrum sancti Katarine in Traiecto, quam dicti commendator et fratres suo proprio aratro coluerunt seu coli fecerunt, que mensura terre predicta iuger sive morgen appellatur, de qua terra nos consuevimus recipere decimas ut nostri antecessores, recipimus ab eisdem duos solidos legalium denariorum ratione decimarum.*

³⁶³⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 1120 (20-05-1380): Jan van Malsen huurt van deken ende kapittel tot zinen live toe durende tyen merghen lants also also gheleghen ziin in Reynaerscoep in der prochien van Hermalen daer die deken ente capitel van sinte peter tutrecht aen beyden ziden naest ghelant ziin. Per jaar om twaelf mudde goets weyts comans goet utrechtscher mate of die weerde daer voer aen paeymente ... ende om tyen goede hoenre.

³⁶³⁹ HUA, Dom, inv nr 601: *Item in parochia de Vloeten x iugera solventur annuatim ix lb vij s vj d. Tenetur nunc Johannes de Vloeten filius domini Wilhelmi de Vloeten militis.* [de locatie in de parochie Vleuten is incorrect zoals blijkt uit latere stukken, pachtbrieven en oudschildboeken. Aangezien het perceel in Reyerscop lag betreft het de parochie Harmelen]

³⁶⁴⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1116-1 (29-03-1365): De officiaal bevestigt dat wi deken ende capitel der kerken van Oudemunster tUtrecht ... verpacht ende in huerwere ghegheven hebben ende verleent Johan van Vloeten tot sinen live toe vijff merghen lands die ghelegen sijn in Reynerscoep die onsen goetshuse toebehoeren daer boven naest gheand is Johan van Vloeten voers. mit tien merghen lands ende beneden Hubrecht van Wlven borgher tUtrecht.

³⁶⁴¹ HUA, Oudmunster 1116-2 (05-04-1392): *Florens bider genaden goeds bisscop Tutrecht maken kond allen luden, dat voer ons quam Dyr Gerijts soen die men heet Dyr Nestken ende belyede mit sinen vryen wille dat hi vanden deken ende capittel onser kerken van Oudemunster Tutrecht ontfangen heeft tot sinen live vijf mergen lands also al die gelegen sijn in Reynerscoep in den kerspel van Hermalen, daer boven naest gelandt sijn die deken ende capittel onser kercken ten doem tutrecht ende beneden Florens van Palaes.*

³⁶⁴² HUA, Oudmunster, inv nr 934, f° XVIIIv: *Item in Reynerscoep V jugera que colit dominus Wilhelmus de Vloeten miles. Ista V jugera sunt contigua cum X jugera ecclesie sancti Martini.*

³⁶⁴³ HUA, Oudmunster, inv nr 934, f° XVIIIv: *Item in Reynerscoep V jugera que colit dominus Wilhelmus de Vloeten miles. Ista V jugera sunt contigua cum X jugera ecclesie sancti Martini [in donkere inkt: nunc Hugo de Vloeten eiusdem filius]. Superius de istis XV jugera conventus Sancte Katerine. Inferius Gouda filia Wolteri de Voerscoten.*

³⁶⁴⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 1116-1 (29-03-1365).

heren alsoe veel meer gheven als twee goeden knapen bescheidelic dunct wesen, die sy van beyden seyden daer toe nemen zullen of die jaren voers. souden vuytwesen.³⁶⁴⁵ Zeven jaar dus nadat de wetering Heikop/Lange Vliet werd aangelegd was er behoefte aan betere afwatering van de landen ten zuiden van Harmelen. Dat in dit jaar al werd gesproken over een nieuwe watergang die in 1413 pas zijn beslag zou krijgen geeft wel aan dat men voor dergelijke projecten heel wat tijd nodig had. Bij gebrek aan molens, die in deze contreien voornamelijk in het laatste kwart van de vijftiende eeuw werden geplaatst, kon men weinig anders doen dan water naar het laagste punt afvoeren en dat was blijkbaar niet meer de IJssel waarheen net een eeuw tevoren veel Reyercops water werd geleid.

Bodemdaling en de gevolgen

Op dit punt moet kort worden ingegaan op de problemen waarmee Reyerscop in deze periode kampte. De oorspronkelijke afwatering van Reyerscop zal via de Oude Rijn hebben gelopen. Van oudsher maakte het gerecht ook deel uit van het Woerdense verband.³⁶⁴⁶ Na de afdamming van de IJssel in 1285 kan op de IJssel worden afgewaterd wat delen van Reyerscop, namelijk de *curtis* en bijbehorende percelen van de Johannieters inderdaad deden in 1292, en wel via de Heerenvliet. Ze werden daarin in 1363 gevolgd door Reyerscop St. Pieter, waar het gelijknamige kapittel al het land bezat. Omdat Reyerscop in 1363 uit het Grootwaterschap uittrad, moet het tussen 1285 en 1363 zijn gaan uitwateren op de lagergelegen IJssel. Volgens Borger heeft het oostelijk deel van Reyerscop (waar de landen van Dom en Oudmunster gelegen waren) voor 4 augustus 1363 de afwatering naar de IJssel verlegd. Op die datum namelijk traden de gerechten uit het Grootwaterschap *die nu ter tijt waterganc in die Ysel hebben*. Dat valt niet goed te rijmen met de opmerking die Borger kort daarna maakt, namelijk dat dit deel van Reyerscop op 13 juni 1363 nog niet via de Heerenvliet uitwaterde.³⁶⁴⁷ Graaf Albrecht van Holland verleende aan Reyerscop en Bijleveld in 1398 het recht, om de schade aan hun landen te beperken, weer uit te wateren op de Oude Rijn, iets dat gold voor de landen *tusschen den Merendijc ende Haenwikerka*.³⁶⁴⁸ Dat stuitte toch op verzet, met name uit het Rijnland, waarna Reyerscop wel wilde maar niet mocht afwateren via de Oude Rijn.³⁶⁴⁹ Er ontstond een patstelling aangezien Reyerscop en Bijleveld ook geen afstand wilden doen van de rechten uit 1398, een situatie die in 1410 nog voortduurde toen de graaf van Holland verklaarde dat beide gerechten toch echt niet hun water op de Oude Rijn mochten lozen. Uiteindelijk vond men elkaar en werd eind 1413 overeengekomen dat een waterweg zou worden gevonden tussen Rijn en Amstel: de geboorte van het waterschap Bijleveld.³⁶⁵⁰

Terug nu naar de invloed van dit alles op de pacht. Voor de pachter betekende het dat bij aanleg van de watergang en een positief resultaat op de grond de pachtprijs verhoogd kon worden. Allereerst dus een verschijnsel dat tijdens de looptijd van een pachtcontract de nominale pachtprijs kon worden aangepast. Wat daarvoor nodig was, was een oud juridisch fenomeen dat beide partijen elk een betrouwbare knaap zouden aanstellen, waarna beiden keken naar wat een redelijke pachtverhoging was. In veel pachtbrieven wordt een vollediger versie van dit gewoonterecht vermeld, namelijk *werden sijn niet eens so sellen sij enen gheliken overman kies en ende kunnen sij ghenen gheliken overman ghekiesen so sel die officiaal van Utrecht die dan is inder tijt een overman daer af wesen*.³⁶⁵¹ Als de knapen geen consensus bereikten zou de officiaal uitspraak doen. Sommige brieven voegen eraan toe dat zijn uitspraak dan bindend was – zie beneden.³⁶⁵²

Rond deze tijd was Willem uten Nesse de pachter van Oudmunster en hij hield de vijf morgen *tot minen live ende tot Gherijts mijns oudse zoens live toe*.³⁶⁵³ Ook het Domkapittel gaf zijn tien morgen land in lijfpacht uit: de landen lagen gemeen, de pachters waren dezelfde alsmede de pachtcondities en dus was afstemming nodig met alle partijen. Dat zal zeker hebben bijgedragen aan de onderhandse pachtmarkt in plaats van een openbare inschrijving zoals dat bij tiendverpachtingen gangbaar was. In 1411 volgt dan de oudste pachtbrief van het Domkapittel ten gunste van de zoon van Willem, die voorkomt als *Gherijt Bolletgen Willamssoen* en dat de zoon de vader opvolgde blijkt uit de pachtbrief en uit de rekeningen. Willem Bolleken was dus dezelfde als Willem uten Nesse. Deze Gerrit Bolleken had dan ook weer een bijnaam die verwijst naar zijn beroep: *Gherijt Willams soen gebeten stratemaker*.³⁶⁵⁴ Hij ging de pacht aan voor de gebruikelijke periode van tien jaar en zou drie oude Franse schilden betalen *jaerlicx vrij ende commerloes betalen binnen onser kerken voerscreven, sonder enighe ofortinghe van allen cost ende scade die op dit voers. lant comen mach, oeck van wat saken dat toecoemt*. Vrijgeld dus met alle lasten voor zijn rekening.³⁶⁵⁵ Nu is een stratenmaker in Reyerscop wel heel opvallend, en nog opvallender

³⁶⁴⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1116-2 (05-04-1392).

³⁶⁴⁶ Voor het nu volgende recentelijk Borger, Hoppenesse, p. 44-53, en zie verder ook de paragrafen over de Johannieters. De reconstructie van de gerechten, het oostelijke deel en de positie van de heren van Veldhuizen is niet helemaal juist. De heer van Veldhuizen bezat inderdaad een deel van Reyerscop, maar naast de door Borger genoemde gerechten van Willem Taats en St. Pieter was er nog een gerecht op Reyerscop, namelijk het latere Reyerscop Kruiningen. De verdere analyses van Borger zijn echter correct.

³⁶⁴⁷ Borger, Hoppenesse, vergelijk p. 45 en 47.

³⁶⁴⁸ GUP 2, 267-268.

³⁶⁴⁹ Pabst, *Handvesten Bijleveld*, p. 3 ff (22-02-1399) inz. Scheiding tussen de wateren van Bijleveld en Reyerscop en die van het Grootwaterschap van Woerden, door de Haanwijkerdam: *dat sy, overmits des waters van Byleveld ende van Reyerskoop verderffelyken beschadigt worden van des Gestigts water*

³⁶⁵⁰ Dat de plannen rond 1392 inderdaad vorm hadden gekregen zou kunnen worden afgeleid uit de pachtbrieven HUA, Oudmunster, 1121-8 (11-06-1392), zonder voorwaarde over de watergang, en 1121-9 (21-02-1393) met watergang: *Ende waert zake dat binnen desen vors. tyen jaren een nywe waterganc ghemaect worde*.

³⁶⁵¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1116-3 (24-07-1396). Dit betreft overigens een nabijgelegen perceel van Oudmunster op Reyerscop.

³⁶⁵² Over de officiaal zie: De Glopper-Zuiderland, 'Officiaal' en dez., 'Oudste register'.

³⁶⁵³ HUA, Oudmunster, inv nr 1116-3 (24-07-1396). Op zijn verzoek zegelde z'n broer Gijsbert Gerrit Bollekenz.

³⁶⁵⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 1116-4 (21-02-1414)

³⁶⁵⁵ HUA, Domkapittel, inv nr 1572-1 (29-05-1411).

is zijn opvolger Willem, zoon van Jan Mathijsz, die ook stratenmaker was. Een kwart eeuw stratenmakers in Reijerscop zou er op kunnen duiden dat ze geïnteresseerd waren in de kleilaag die op het veen van Reijerscop lag.³⁶⁵⁶ In de omgeving is de steenbakkerij vanaf de veertiende eeuw weliswaar bekend en uit de beschrijving van Kattenbroek bleek dat daar in de veertiende eeuw een steenoven stond.³⁶⁵⁷

Het vervolg van de akte uit 1411 is bijzonder interessant want het geeft een kijkje in de waterstaatkundige overwegingen als wel in de verwachtingen die men had van de verbeteringen die werden gepland. Er wordt namelijk de indruk gewekt dat er over twee mogelijke oplossingen werd nagedacht, namelijk dat hetzij de huidige watergang van Reyerscop wordt geopend, hetzij een andere manier wordt gevonden om de situatie te verbeteren.

In dezelfde pachtbrief werd weer gewag gemaakt van twee goede mannen (dus geen knapen meer) die het Domkapittel en Gerrit Bolleken zouden aanwijzen. Ze moesten in het jaar nadat de afwatering was aangepakt een inschatting maken met welk bedrag de pacht redelijkerwijs kon worden verhoogd. Daarna zou dan de pacht naar 10 oude Franse schilden moeten stijgen. Men verwachtte blijkbaar dat de ingreep afdoende zou zijn om de pacht van drie naar tien oude schilden te brengen. Dat deze bepaling als eerste voorwaarde werd vermeld, nog voor de altijd belangrijkste bepaling over tijdige betaling, geeft wel aan hoe relevant een oplossing was.³⁶⁵⁸ De oplossing werd inderdaad in 1413 bereikt.

Dat heeft ook meteen zijn weerslag in de pachtbrieven. De zojuist genoemde Gerrit Bolleken sloot op 21 februari 1414 een pachtovereenkomst met Oudmunster voor de vijf morgen land naast de tien morgen die hij al 3 jaar van het Domkapittel pachtte. Het was geen tijdpacht maar lijfpacht. Uit de brief blijkt allereerst dat men inderdaad doende was de watergang te graven. Als het land aan het einde van de volgende zes jaar (herfst 1420 dus) merkbaar verbeterd zou zijn, gingen de twee goede knapen aan de slag om te bepalen hoe veel de pacht verhoogd kon worden. In geval van onenigheid zou de officiaal als 'overman' een onherroepelijk oordeel vellen. Tegenover verbetering stond natuurlijk de mogelijkheid tot verslechtering, zo realistisch waren de kapittelheren natuurlijk wel. Zou de watergang namelijk *toe geslaghen of kenlicken verargher* zijn, zou Gerrit worden ontzien zoals ook de andere pachters van Oudmunster in Reyerscop.³⁶⁵⁹ Eenzelfde aanpak zou dan gelden, namelijk dat het kapittel korting zou verlenen na uitspraak van twee goede knapen.³⁶⁶⁰

Voor lange tijd verdwijnen nu voorwaarden uit de pachtbrieven. Interessant is dat in 1503 en 1517 de toepacht bestaat uit kapoenen en in 1522 uit *sess entvogelen*.³⁶⁶¹ Tien jaar later pachtte Willem Willemsz naast de vijf morgen van Oudmunster nog eens twee morgen en betaalde voor het geheel 7 oude Franse schilden en *seven goede wilde entvogelen*.³⁶⁶²

³⁶⁵⁶ HUA, Domkapittel, inv nr 639-1 (a° 1411): *Item in Reynerscoep a Gerardo straetmaker filio Wilhelmi de Nesse de 10 jugeribus 13 scutis de quibus de cetero solvet tria scuta facit 9 lb; aldaar (a° 1426): Item in Reynerscoep a Wilhelmo filio Johannis Mathye die straetmaker de 10 jugeribus ad vitam suam 11 scutis antiquis facit 33 lb. Remisit sibi capitulum terciam propter guerras et inundationes aquarum facit 22 lb.*

³⁶⁵⁷ Hollestelle, *Steenbakkerij*, p. 118. Zie over Kattenbroek 7.5.1

³⁶⁵⁸ HUA, Domkapittel, inv nr 1572-1 (29-05-1411): *Deken en kapittel geven in jaerliken pacht (...) Gherijt Bolletgen Willamssoen tot tyen jaren lang naest comende der datum des briefs tyen mergen lants gelegen in Reynerscope die Willam van Nesse sijn vader van ons in pacht plach te hebben. (...) Mit sulken vorwarden, waert sake dat binnen desen tien jaren voerg. tot enighertijt die waterganck van Reynerscope weder open worde of dat den lande mit watergange anders beholpen worde, sonder argelist, van dien jare daer dat in gesciede soe sal ons Gherijt voerg. alsoe vuel pachts meer gheven dan drie scilde als enen goeden man die wij daer toe setten ende enen goeden man die Gherijt voerg daer toe setten sal, besceydlike dunken sal nader tijt vanden jaer dat den lande beholpen waer als voerscreven is. Ende dan voert soe sal ons Gherijt voerg. jaerlix tien oude scilde ende vijf capoene gheven. Volgt de bepaling over tijdig betalen binnen de termijnen, anders vervalt de pacht maar blijft alsnog de achterstand. Gevolgd door een voorwaarde dat hij het land niet aan een ander mocht overdoen of onderverhuren. De laatste voorwaarde luidt: waert sake dat Gherijt voerg oflivich worde voor dese tyen jaer voerscreven omgecomen waeren, soe soude dese huerwre vanden lande voerscreven alheel ende onghesceyden comen op enen sinen outsten naestenwittachtighen erfnaem om alsulke pacht ende in allen manieren ende vorwarden als voerscreven is. Ende die selve erfnaem sel binnen enen halve jaer na Gherijts doot voerscreven desen pacht aen ons versucken ende nemen van ons nye brieve opten jaren die dan afterstadich waren vanden tyen jaren ende alle vorwarden voerscreven, ende geven ons weder brieve daer of alleens sprekende.*

³⁶⁵⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1116-4 (21-02-1414): *Doet verstaan Gherijt Willams soen geheten stratemaker" dat hij in pacht van deken en kapittel heeft tot minen live toe: vive merghen lants also alse geleghen siin in Reynerscoep inden kerspel van Hermalen die hem ende horen godshuse toebehoren dair die heren vanden doem Tutrecht boven ende Willam van Boechout beneden naist gelant siin. Voorwaarden: alse waer dat zake dat dit voirs lant tenden den eersten sess jaren nader daten des briefs merkelic verbetert ware vermits den waterganck die dair nu ghemaect wert, so zoude ic Gherijt voirscreven van dier tyt voert den heren van Oudemunster voirs. jaerlix also vele meer gheven dan den voirscreven pacht alse twe goeden knapen die wij aen beyden ziden dair toe nemen sellen, rederlic ende besceidelic dochte wesen ende en kunnen die twee dan niet overdragen so zel die officiaal van Utrecht inder tyt een overman dair van wesen. Ende wes dan die officiaal voirs. mitten enen van hem beyden of mit hem beyden overdraecht, dat sel stedicheyt hebben sonder enich wedersegghen. Wir oeck tzake dat die voirs. waterganc bynnen die eerste sess jaren voirs. toe geslaghen of kenlicken verargher worde, so zouden my die heren voirghenoemt gratie ende verscoeninghe dair van doen ygheliken anderen horen pachteren aldair gheseten. En dan pas volgt de bekende voorwaarde van tijdig betalen etc.*

³⁶⁶⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1123 (25-11-1413): *Oec mede siint vorwarden waert sake dat dit lant voirs. vanden waterganc die dair nu gegreven wort binnen desen sess jaren voirs. merkelic niet gebetert en worde ofte dat god verbieden moet dair dit lant gelegen is dijscoeringhe of waternoet of datter tusken der graeflicheyt van Hollant ende den ghestichts van Utrecht een open orloghe ghevel, so sellen ons die heren van Oudemunster voirs. gratie ende verscoeninghe doen by twier goeder knapen segghen ende goetduncken die wij aen beyden ziden dair toe nemen sellen, ende en kunnen die twee dan nyet overdragen so sellen sy enen gheliken overman kiesende ende wes die voirs. overman mitten enen van hem beyden of mit hem beyden dan overdraecht, dat sel stedicheyt hebben sonder enich wedersegghen.*

³⁶⁶¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1116-5 (21-02-1503) t.b.v. Cornelis Loefsz en inv nr 1116-6 (21-02-1522) t.b.v. Willem Willemsz.: *Elk jaar elcke mergen voer drie horntgen gulden ende om sess entvogelen.* Het was tegen vrijgeld uitgezonderd heren *schattinge ende open oirloge*. 1116-7 (21-02-1517) met incorrecte datum in de inventaris van Oudmunster, alwaar jaartal 1521, pachtbrief t.b.v. Maria, dochter van de vorige pachter Loef Jansz.

³⁶⁶² HUA, Oudmunster, inv nr 1118 (21-02-1532).

Afb. 11-15: Verloop van pacht en betaling van 10 morgen land in Reijerscop (Domkapittel)

Opvallend is de halvering van de nominale pachtsom tussen pakweg 1400 en 1470. In 1426 was er sprake van *inundationes aquarum* waardoor Willem een derde deel van de pacht werd kwijtgescholden. Door pachtverlagingen zijn de achterstallige betalingen nog aardig binnen de perken gebleven. Er lijkt een soort ‘baseline’ te zijn gevonden op het moment dat de pachter structureel aan zijn verplichtingen kan voldoen. Vanaf dat punt wordt dan de weg omhoog gevonden.

Tabel 11-25: Pachters van gemeender voor liggen land

vijf morgen van Oudmunster en tien morgen van het Domkapittel. Op basis van gegevens in HUA, Oudmunster, inv nrs 483-1 t/m 7, 483-98 en 99, 489-1 t/m 10 en 21 t/m 26 en 489-a-1; Domkapittel inv nrs 639-1 t/m 11 en 639-9-a en b.

Pachter	Begin	Eind	Duur
Hugo van Vleuten	1295		
Willem van Vleuten	1316	1351	35
Hugo van Vleuten	1352	1354	2
Gerrit van Vleuten	1355	1356	1
Jan van Vleuten	1357	1376	19
Dirk uten Nesse (Nesken)	1377	1395	18
Willem uten Nesse	1396	1408	12
Gerard Willemsz uten Nesse (Gerrit straetmaker)	1409	1414	5
Willem Bolleken (Willem Jan Mathijsz de straetmaker)	1415	1438	23
Gerard Willemsz Bolleken	1439	1444	5
Dirk Proeyt	1445	1470	25
Herman Dirksz Proeyt	1471	1491	20
Jan Lubbertsz	1492	1501	9
Cornelis Loefsz	1502	1518	16
Willem Willemsz	1519	1559	40
Marten Willemsz	1560	1594	34

De in de tabel vermelde Willem Willemsz sloot in 1541 een nieuw pachtcontract af met de heren van de Dom waarin de van elders (zie Bodegraven) bekende voorwaarden over het beheer van het hoge en lage land, dus respectievelijk het akker- en weiland. Het akkerland moest goed gevaagd worden en het lage land dat soms werd ingezaaid diende in driejarige dries worden gelaten. Weiland mocht niet worden gebroken en ingezaaid. Nu is deze voorwaarde vrijwel letterlijk in meerdere pachtakten te vinden, dus qua inhoud zit er weinig variatie in. Wat mijn inziens van groot belang is, is dat de landbouw op de vochtige gronden in drie zones lijkt plaats te vinden: een restje akkerbouw op de hogere delen, een deel dat een overgangsgebied lijkt te vormen met af en toe akkerbouw en dan drie jaar braak en tenslotte het weiland dat te allen tijde weiland moet blijven.³⁶⁶³ Tien jaar later staan dezelfde voorwaarden nog steeds in de

³⁶⁶³ Domkapittel, inv nr 1572-2 (06-05-1541): *Noch zijnt voorwaerden dat Willem Willemsz dat hoge landt teynden desen jaren in goeder vagen ende dat leghel lant datmen gewoenlicken is somtijden te saijen in driejarigen driesch op leveren sall, ende dat ander weijlant en sellen Willem ofte zijn erffgenamen nijet breecken ofte sayen op die penen voors. [dus vervallen en zo] ende restitutie van allen schaden ende interesten die wij daer bij souden hebben ofte lijden.*

volgende pachtbrief terwijl ze in de daaropvolgende pachtbrief zijn verdwenen.³⁶⁶⁴ Rond die tijd is er dan, naast de genoemde eenden, direct bewijs voor de omschakeling. Het land van de Dom wordt namelijk omschreven als *thiendalf-jue mergen lants daer een kooie aen is gelegen*.³⁶⁶⁵ In de volgende pachtbrief uit 1571 staat dan dat pachter Marten Willemsz dit land niet en sall mogen eeren, breecken noch besaeijen op penen van restitutie van alle schade ende interest die wij daer bij zouden mogen lijden.³⁶⁶⁶

Dit is uiteindelijk de situatie die op de begin 17^e-eeuwse kaarten is te zien:

Afb. 11-16: De combinatie van hennepwerwen, weiland en eendenkooien was vrij gebruikelijk in Reijerscop. HUA, Sint Pieter, inv nr 425 (kaartboek).

Vlakbij de boerderijen lagen de hennepwerwen, zoveel mogelijk aan de kop van een hoeve en daarmee was het ook makkelijker de grote hoeveelheden mest uit te rijden die voor de hennep-teelt nodig waren. Vlak achter de hennepwerwen lagen de eendenkooien. Bijzonder was het bovenste (westelijke) perceel van Sint Pieter waar twee kooien te vinden waren. Van het nabijgelegen Indijk (immers ook een deel van Harmelen) weten we dat de inwoners zich onder andere met 'vogelen' bezighielden.³⁶⁶⁷

Kooien voor *entvogels* hebben in het veenweidegebied een belangrijke rol vervuld, zij het een tijdelijke, want zowel vraag naar eend vanuit de steden als de waterstaatkundige toestand bepaalde opkomst en verval van de eendenkooi. Bevolkingsgroei en de vraag naar het vlees stimuleerde de opkomst, zeker in tijden van afnemende opbrengsten van het land. De nekslag voor de kooien was veelal de bepopling en ontwatering.³⁶⁶⁸

Kooien waren er in verschillende soorten en maten. Meestal lag de kooi in een rechthoekig afgebakend door een bosje omgeven terrein waar een waterplas lag en een kooi met een tot vier vangpijpen.³⁶⁶⁹ De kooien stonden vaak in het natste deel van de strook grond, op een rustige plek ver van de bewoonde wereld. In het studiegebied zien we op kaarten echter ook vrij veel kooien die nabij de boerderij staan.

Hoewel eendenkooien in de zestiende eeuw vaak in de bronnen voorkomen zijn ze veel ouder. In het studiegebied blijken ze doorgaans op grond van de kapittels te staan, waarbij gek genoeg de bronnen geen enkel gegevens over de aanleg bieden en dus ook niet duidelijk is wie nu eigenlijk in zo'n kooi investeerde. Pachtbrieven, zoals die voor Margriet van Meerlo uit 1520 vermelden als toepacht *acht goede wilde entvogelen* en aangezien de meeste vermeldingen uit deze periode dateren zal de kooikerij misschien nog vijftiende eeuws zijn, maar vermoedelijk niet ouder dan de laatste decennia van die eeuw.³⁶⁷⁰ Het graven van de vijver ten behoeve van de eendenkooi was een flinke klus, maar mogelijk is daarvoor een verklaring te vinden. Van Tielhof en Van Dam hebben erop gewezen dat in het Rijnland vanwege de turfwinning de ontstane veenplassen een goede basis vormden en het land kon toch nauwelijks meer voor andere doeleinden gebruikt worden.³⁶⁷¹ Ik vermoed dat ten weten van Utrecht met name de kleiwinning een rol heeft gespeeld. Zoals we zagen in Kattenbroek en Reijerscop waren er grondbezitters die in de steenindustrie werkzaam waren. Kort hiervoor zagen we dat Gerrit Bolleken een voor hem zijn vader het land van Oudmunster en Domkapittel pachtten: zij waren stratenmaker en blijkens de kameraarsrekeningen van Utrecht handelde ze in baksteen.³⁶⁷² Het verval van de kooien zal ongetwijfeld samenhangen met verdergaande ontwatering door de grotere molens en de prijsstijgingen van

³⁶⁶⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 1572-4 (26-09-1551) en 1572-6 (15-11-1561).

³⁶⁶⁵ HUA, Domkapittel, inv nr 613, f° 220v-221.

³⁶⁶⁶ HUA, Domkapittel, inv nr 1572-8 (20-01-1571).

³⁶⁶⁷ Fruin, *Enquete*, p. 175

³⁶⁶⁸ Tielhof, 'Eendenkooien', p. 50-51 en 58.

³⁶⁶⁹ Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, p. 187-192.

³⁶⁷⁰ HUA, St. Pieter, inv nr 533-3 (11-05-1520)

³⁶⁷¹ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, p. 189

³⁶⁷² HUA, Stadsbestuur, inv nr 630-7 (a° 1450)

met name veeteeltproducten die in de zeventiende eeuw een eendenkooi minder rendabel maakten. De aanzienlijke oppervlakte die voor de kooien nodig was kon dan veel beter worden benut.

De omschakeling heeft in Reijerscop naar het zich laat aanzien zo'n driekwart eeuw geduurd. Blijkens de gegevens was deze succesvol en werd op een hoogtepunt dramatisch verstoord door de Opstand. Hoe de opgaande lijn zich had kunnen voortzetten is niet bekend en hoe intrigerend deze vraag ook is, een antwoord is lastig te geven. Dat de piek van circa 1570 pas rond 1650 weer werd geëvenaard geeft de indruk dat de groei er ook wel zo'n beetje uit zou zijn geweest.

De lotgevallen van een ander stuk land van de Dom op Reijerscop ondersteunen dit beeld. Het is evenals het hiervoor besproken perceel rond de negen morgen groot, vaak komt het ook als tien morgen voor.

Allereerst de overgang van kapoenen naar eenden als toepacht. Waar vrijwel altijd het aantal kapoenen of vogels overeenkomt met het aantal morgens, komt hier in 1516 de toepacht '2 voghel' voor, die de pachter Jan Loefsz 5 jaar lang betaalde. Met hem was het kapittel in onmin geraakt en de nieuwe pachter Dirk van Cleyenberg betaalde geen toepacht.³⁶⁷³ De eerste termijn van Jacob Gerritsz vanaf 1530 is ook nog zonder toepacht maar dan vanaf 1540 wordt er gesproken over *tien entvogelen* en dat zou niet meer veranderen. De overgang naar eenden moet toen zijn beslag hebben gekregen, waaraan de vochtige toestand van het land heeft bijgedragen.

Evenals in het Lijnpad zien we hier in een pachtbrief uit 1543 nog een gemengd bedrijf waar het hoge land moet worden gevaagd en het weiland niet mag worden ingezaaid en gebroken. Het land dat soms werd bezaaid moest de pachter aan het einde van de tien jaar in een driejarige dries opleveren.³⁶⁷⁴ In 1570 blijkt het geheel echter louter weiland te zijn waar *een kooje* aanwezig was.³⁶⁷⁵ Ik vermoed dat hier de omschakeling rond 1560 al was voltooid omdat in een pachtbrief uit dat jaar de voorwaarden over de dries zijn verdwenen.³⁶⁷⁶

Grafiek 11-21: Pachtsom en betalingen van 9 morgen in Reijerscop (Domkapittel)

Het geschetste beeld krijgt verdere verdieping door nog wat andere pachtbrieven van Reijerscop aan te boren. Van het oorspronkelijke grondgebruik in de cope-gebieden zijn er weinig sporen. Een pachtbrief uit het jaar 1380 is daarom een welkome aanvulling op het beeld dat al door Van der Linden werd geschetst over de oorspronkelijke geschiktheid van het cope-landschap voor de graanbouw, waarbij hij rogge- en gersttienden vermeldt in de eerste helft van de veertiende eeuw.³⁶⁷⁷ Die situatie heeft nog vrij lang voortbestaan: want in 1380 huurde Jan van Malsen van deken en kapittel van Oudmunster tien morgen land in Reijerscop voor een jaarlijkse pachtsom van *twelf mudde goets weys comans goet utrechtcher mate*, hoewel ook de tegenwaarde mocht voldoen zal deze vermelding van tarwe wel enig verband houden met de bedrijfsvoering.³⁶⁷⁸ Vanaf 1377 zo weten we uit de rekening van de kleine kamer was dat ook al zo, waarbij voor beide termijnen Martini en Petri de prijs per mud werd opgegeven aan de hand waarvan de kameraar dan het

³⁶⁷³ HUA, Domkapittel 639-4 (a° 1520): *Est cum Johannem Loeffridi prenominato litis pendencia.*

³⁶⁷⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 1572-3 (19-05-1543).

³⁶⁷⁵ HUA, Domkapittel, inv nr 613, f° 220v-221: *Reijerscop. Angebrocht in twee parceelen opten naem van Jacob Geritsz voir 10 outhilt. Bepalinge de anno 1570. Thien mergen weijlants gelegen in Reijerscop daerboven oostwärts die erffgenamen van Adriaen van Rhijn van Jutphaes ende westwärts Cornelis Jansz Spijck naestgelant sijn streckende uijten noorden van Reijerscopperdijck off tot aen Achthover weteringe toe, hier is een kooje aen.*

³⁶⁷⁶ HUA, Domkapittel, inv nr 1572-7 (07-10-1562) en men vergelijkte inv nr 1572-5 (06-11-1551) waarin de bepalingen inzake hoog land, laag land en dries nog voorkomen.

³⁶⁷⁷ Van der Linden, *Cope*, p. 68; De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 218.

³⁶⁷⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 1120 (20-05-1380).

eindbedrag voor het afgelopen jaar bepaalde.³⁶⁷⁹ Van Malsen huurde dit perceel al vanaf 1358 maar de pacht was al die jaren in geld vastgesteld.

De waterstaatszaken komen in vrijwel alle pachtbrieven van Oudmunster uit de periode 1392-1420 aan de orde.³⁶⁸⁰ Ter aanvulling op het voorgaande is een vrij vroege vermelding van een windmolen van belang. Willem Godertsz pachtte in 1461 een stuk land van 12 morgen waarbij werd vastgelegd dat hij zijn bijdrage aan de kosten van de windmolen zou betalen zonder pachtvermindering, en datzelfde gold voor een andere molen mocht die nog binnen de pachttermijn van tien jaar geplaatst worden.³⁶⁸¹ Blijkens een korting aan een andere pachter stond de *molendinum aquaticum* er inderdaad en korte tijd later blijkt ook dat er molengeld betaald wordt.³⁶⁸² Volgens de proosdijrekeningen van Sint Pieter was er in 1471 recentelijk een molen gebouwd.³⁶⁸³

Tenslotte nog het landgebruik. Ook hier wordt de bovenstaande ontwikkeling geschraagd door andere bronnen. De toepacht voor Laurens Dirksz van vier morgen land elders in Reyerscop bedraagt in 1508 nog vier hoenders maar in 1521 moet zijn weduwe Maria (*die eerbare Marigen Louwen*) acht vogels opbrengen. Daarna een drietal jaren zes ganzen, waarna haar zoon Jan Laurensz acht vogels (*volucres sive anates*) betaalt. Zijn weduwe draagt vanaf 1551 een toepacht af van specifiek 8 eenden.³⁶⁸⁴ De heren van Oudmunster hadden blijkbaar ook vertrouwen in deze business, zowel in 1552 als in 1591 kochten ze van resp. vader Cornelis Ottens van Rosant en diens zoon Jan Cornelisz *seven mergen weijlants met kneckel ende alle geboemt ende getuynt daer op staende en later vier mergen eygen lants gelegen in Reyerscop (...) ende die koeij op staet*.³⁶⁸⁵ Dat de kooierij zich hier krachtig heeft doorgezet is hiermee wel duidelijk.

De band met het weidebedrijf moet ook sterk geweest zijn, waarbij we met name de overgangperiode kunnen karakteriseren aan de hand van het driesbedrijf. Ook daarin is een patroon herkenbaar, namelijk dat het van tijdelijke aard geweest is. Voor de al eerder genoemde twaalf morgen land was er voor Cornelis Jansz in 1503 nog geen dries vereist, in 1518 voor Loef Pelgrimsz wel: *ende twee jaryge dryes up dit lant wederom op leveren sall* wat twee decennia later is aangepast naar *op leveren sall drie jarich driess ende in goeder vage of driejarich driess op te leveren nae oerbaer des lants* en dat bleef zo tot 1580 waarna de dries uit de bronnen verdwijnt.³⁶⁸⁶

Besluiten we dit geheel met de pachtcurve van de 43 morgen land die Oudmunster in Reyerscop bezat. Naast de genoemde vijf morgen land bezat het kapittel een aantal andere goederen die vaak in wisselende samenstelling werden verhuurd maar altijd totaal 43 morgen bleven.

Grafiek 11-22: Pachtsom van 43 morgen land in Reyerscop (Oudmunster)

³⁶⁷⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 483-2 (a° 1377).

³⁶⁸⁰ Bijvoorbeeld HUA, Oudmunster, inv nr 1121-11 (21-02-1399), inv nr 1122 (31-10-1419), inv nr 1123 (25-11-1413), inv nr 1124 (03-07-1401).

³⁶⁸¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1121-17 (22-02-1461): *Ende soe wes cost die wyndmolen ghecost heeft of enighe anderen molenen diemen binnen den voirs. thien jairen setten mochte het sij van malen, tymmeren of greven dat sal ick betalen buten cost der heren voirs. na wtwysinghe der cedulen ende scrite die dair of ghemaect sijn ende die voorwaerde salmen my houden als men anderen pachteren boven ende beneden doet.*

³⁶⁸² HUA, Domkapittel, inv nr 639-2 (a° 1473): *Item defalcavi Theoderico Spiker in Reyerscop de 9 jugere de anno utsupra van Wijckermengengelt ende vant veen [?] pro jugere 3 kromstaart 4½ albis ... de 9 jugere de molendino aquatico et ad slusam pro jugere 11 albis facit simul 2 lb 10 s 9 d.* En voor het molengeld HUA, Oudmunster, inv nr 1121-19 (21-02-1488): Andries Knijff pacht voor tien jaar lang 12 morgen land op Reyerscop, te weten dat ick dat yerste jaer dat voirs. lant houde zel wt allen scaden als van morgenghelt ende moelengelt en bij de voorwaarden: *Oick zijnt vorwerden zoe wes cost die wijntmoelen die daer staet gecost heeft ofte enige ander moelen diemen hijer namaels inden voirs. lande binnen den voirs. thien jairen setten zell dat zij van maken, tymmeren ende graven, dat ick dat betalen zel buten cost der heren voirs.*

³⁶⁸³ HUA, St. Pieter, inv nr 794-1 (a° 1471): *Et de molendinis noviter factus.*

³⁶⁸⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 489-4 en 489-5. Pachtbrieven in HUA, Oudmunster, inv nrs 1115-1 (21-02-1508) resp. 1115-2 (12-02-1528).

³⁶⁸⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1128 (20-02-1552 en 11-02-1591).

³⁶⁸⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 1121-20 (21-02-1503) resp. 1121-21 (21-02-1518) en 1121-24 (21-02-1539), 1121-25 (21-02-1540), 1121-28 (24-01-1553).

Uit deze grafiek is op te maken dat de vijftiende eeuw inderdaad een vrij constant beeld te zien geeft, terwijl de zestiende eeuw een verzesvoudiging laat zien. Daaruit blijkt dat de verbetering van de rentabiliteit zich ook, of misschien wel juist, in de weidegebieden doorzette. Ten opzichte van Lijnpad en Gulden Hoeve, de “eeuwige akkerlanden” was de stijging immers stukken sterker!

11.15.11 Bodegraven – rapen en hennep

Op de grens van het Nedersticht met Holland (het Sticht werd veelal bepaald als het gebied *inter Noede et Bodegrave*)³⁶⁸⁷ had het Domkapittel twee hoeven land waarvan de oudste documentatie teruggaat tot het jaar 1341. Het betreft een helaas onleesbaar charter waarop de inkt vrijwel verdwenen is en nog wat flarden tekst herkend kunnen worden. De dorsale aantekening helpt enigszins en er blijkt uit dat Herman Speyart voor hem en zijn kinderen in lijfpacht deze 34 morgen – die in het ongeld voor 32 golden - hebben ontvangen.³⁶⁸⁸ Het feit dat de Speyarts zegelden met drie ruiten en de naam Herman wijst toch wel op Woerdense herkomst.³⁶⁸⁹ Hermans broer heette volgens Van Buchel Gerrit van Mersche en beiden zouden in 1312 land hebben gehad in Bodegraven. Mogelijk doelde hij op deze hoeven.³⁶⁹⁰ Dat zou kunnen worden afgeleid uit een oorkonde van 45 jaar later waarin Herman en zijn zus optreden als voogden voor de onmondige kinderen van Gherijt van der Marsche en van deken en kapittel ten Dom een van deze twee hoeven in pacht ontvangen.³⁶⁹¹ De hoeven lagen ten noorden van de Oude Rijn. Verder noordwaarts lag het *terra wlgariter dicta Mielude lant*.³⁶⁹² Een latere oorkonde vermeldt dat de hoeven zich uitstrekten van de Rijn tot aan de Achterdijk. Waarschijnlijk lag dit land dus in de huidige Noordzijderpolder. Korte tijd later blijkt het geheel in tweeën te zijn gesplitst en in tijdpacht voor zes jaren te zijn uitgegeven, de ene helft werd verpacht aan Herman Speyart en zijn zuster Liesbeth terwijl de andere helft werd verpacht aan Arnoud Engbrechtsz Oem.³⁶⁹³ Beide hoeven waren tegen vrijgeld verleend, dus waarbij de pachters alle lasten hadden te dragen. In ongeveer gelijke bewoordingen sommen beide pachtbrieven de lasten op: *in vryen ghelde Commerloes sonder enighe ofcortinghe ofte nedersegghen haers of haers mombaers overmids enighe last of ongelde dat op dit voerseide lant comen mach, alse van brande, roef, water, weeder, heercrafte, berencrachte of van anders enighen zaken op haers selfs cost, anxt ende arbeit betalen sellen*. De brief ten behoeve van Arnoud voegt nog toe *dike, wateringhe ende van allen schaeden*.³⁶⁹⁴ Voor Herman en Liesbeth gold dat de langstlevende het zou contract uitdienen. Mocht Arnoud binnen zijn termijn van tien jaar overlijden zou de hoeve zou overgaan op zijn oudste erfgenaam, die dan binnen een half jaar op eigen kosten nieuwe pachtbrieven moest laten maken. De pacht verschilde nogal: Herman betaalde 12 pond bonorum van 16 penningen, Arnoud 20 zwarte Tourse ponden.³⁶⁹⁵ De twee helften bleven tot 1434 gesplitst maar in de rekeningen als een enkele post verantwoord waarbij de twee pachtsommen werden opgeteld.³⁶⁹⁶ In 1367 kwam de pacht aan Haze, de vrouw van Dirk van der Weyde, die eerst een termijn van 6 jaar overeenkwam, gevolgd door een termijn van 10 jaar.³⁶⁹⁷ De pachtsom is vanaf dit moment in puur zilver uitgedrukt. Wat er na 1383 is gebeurd is niet duidelijk uit de bronnen maar als de eerste rekening van de bona divisa als pachter van de ene helft noemt Herman van der Weyde en van de andere pacht Jan de Voecht en Beatrix, dochter van Jan Screvels, is duidelijk dat de eerste hoeve vererfd is op Haze's zoon en de tweede hoeve op een verwant. Uit een aantekening van Van Buchel valt die verwantschap mogelijk af te leiden omdat Simon Speyert in 1389 land in Weerder verkocht en als borgen stelde Gijsbert Boekel van der Haer en Jan de Voecht.³⁶⁹⁸

³⁶⁸⁷ Zoals in OSU V, nr 2478 (31-05-1291).

³⁶⁸⁸ HUA, Domkapittel, inv nr 1939-1. De herkenbare delen komen grotendeels overeen met de tekst in het goederenregister inv nr 601. Voor de vermelding van 32 morgen: HUA, Domkapittel, inv nr 1939-6 (08-12-1414): Deken en kapittel geven in pacht Peter Claasz tot sinen live toe lang, die rechte helfte van eenre hoeve lants houdende inden hoefslach tweendertich mergen lants gelegen inden kerspel van Bodegraven op die oestzijde vanden Rijn, daer boven wij deken ende capittel voers mitter ander helfte vander hoeve lants voers die Herman van der Wyde van ons bruuct ende beneden Willam Hermanssoen mit lande neast gelegen sijn.

³⁶⁸⁹ Voor de Speyarts zie Plomp, Woerden, p. 17.

³⁶⁹⁰ HUA, Van Buchel-Booth, inv nr 170 nr. 526.

³⁶⁹¹ HUA, Domkapittel, inv nr 1939-2 (07-03-1357).

³⁶⁹² HUA, Domkapittel, inv nr 601: *Item in Bodegraven xxxiiii jugera sita in parochiam predictam inter Renum a parte meridionali et inter terram wlgariter dictam Mielude lant a parte boreali et inter terram Wilhelmi filii Arnoldi a parte orientali et inter terram Godeldis Gerardi Volquini a parte occidentali solventur annuatim 30 lb.*

³⁶⁹³ HUA, Domkapittel, inv nr 601: *Tenentur nunc Hermannus Theoderici de Weeda et Arnoldus Enghelberti ad x annos ab anno domini M^oCCC^oLXIII^o*

³⁶⁹⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 1939-2 (07-03-1357) en 1939-3 (12-07-1363).

³⁶⁹⁵ HUA, Domkapittel, inv nr 1939-3 (12-07-1363): Als hij binnen de tien jaar sterft *soe soude dat voerseide land comen aen sinen outsten erfnaem alheel ende onghescheyden* tegen dezelfde voorwaarden *thent die tyen jaere voerseide om ghecomen siin, ende die selve erfnaem sel nae dode Arnaud voerscreven binnen enen halven jaere daer nae nye brieve nemen van ons op die voerwaarden die voerscreven sijn van den voerseiden lande op sinen cost. (...) Voert waert zaec dat men beter brieve vonde dan dese brieve sin opt voerseide land, soe en souden dese brieve en ghene macht hebben noch enighe scaede doen van den voerwaarden voerscreven.*

³⁶⁹⁶ HUA, Domkapittel, inv nr 639-1 (a^o 1393): *Item in Bodegraven ab Hermanno vander Weyde de una medietate et Johanne die Voecht cum Beatrice filia Johannis Screvels de alia medietate XXXVIII jugerum VIII marcas VI loet argenti, facit CIII lb. XII s. IX d.*

³⁶⁹⁷ Resp. HUA, Domkapittel, inv nr 1939-4 (07-05-1367) en 1939-5 (17-12-1371), de laatste m.i.v. *den zevendach in den meerte int jaer ons heren dusent driehondert drie ende tsoeventich.*

³⁶⁹⁸ HUA, Van Buchel-Booth, inv nr 170 nr. 526.

Terwijl Herman van der Weyde de ene hoeve bleef pachten ging in 1403 de andere hoeve over op Peter Claasz van wie me geen verwantschap bekend is met de eerdere pachters.³⁶⁹⁹ Hij verkreeg de hoeve in lijfpacht en na zijn overlijden in 1433 nam zoon Claas Petersz de pacht over, die toen werd omgezet in tijdpacht van de gebruikelijke tien jaar. Wel werd bepaald dat, mocht hij tijdens die tien jaar overlijden, zijn oudste en naaste erfgenaam *een manhoeft naerre te wesen dan een vijfboeft dair sij beide even nae waren* de pacht zou overnemen. Vanaf 1418 hadden de erfgenamen van Herman van der Weyde de andere hoeve nog bebouwd, maar ook deze werd vanaf 1433 door Claas Petersz gepacht.³⁷⁰⁰ De pacht vertoonde daarbij een merkwaardige daling: werd er eerst in totaal 8 mark 6 loot zilver betaald (in rekeningmunt 103 lb 4 s 4 d bonorum), nu bedroeg de pachtsom 18 Bourgondische schilden, wat overeenkwam met slechts 32 lb. Korte tijd later ging de pacht naar 16 oude schilden en zo zou het ruim 5 decennia blijven.

Helaas zijn de pachtbrieven gedurende ruim een eeuw niet bewaard gebleven. Vermoedelijk hebben ze ook niet bestaan, zo lees ik de rekeningen waarin vanaf 1462 is aangetekend *non habet locationem*, terwijl de pacht wel werd volstaan. De laatste pachtbrief was dan inderdaad die van 1449.³⁷⁰¹ Pas medio de zestiende eeuw valt er weer wat licht op dit boerenbedrijf. Uit de voorwaarden van de pachtbrief krijgen we de indruk dat het bedrijf inmiddels op de veeteelt is overgegaan. Het hoge land moest Cornelis Willemsz goed vagen en het lage land, waarin soms werd gezaaid, in driejarige dries opleveren. Het weiland mocht hij, noch zijn opvolgers, *niet breecken, eeren, sayen ofte boijen*. Eventuele schade moest hij vergoeden aan de kapittelheren en zijn recht op de pacht zou vervallen. De overeenkomst van de bedrijfsvoering met die in Woerden is groot. Hij mocht knotwilgen omhakken mits hij ze maar stuksgewijs verving door twee nieuwe enten.³⁷⁰²

Grafiek 11-23: Pachtsom en betalingen van 34 morgen land in Bodegraven (Domkapittel)

In 1494 gaven de inwoners aan *dat zij hem generen met koeyen, paerden, ende lant te bouwen. Er werd dan wel wat handel gedreven, maar door de verlanding van de IJssel stonden hun inkomsten behoorlijk onder druk. Ze gaven dit zelfs als primaire reden aan voor hun armoedige situatie, terwijl ook de overstromingen vanuit de Goude aan de orde van de dag waren.*³⁷⁰³ Bodegraven werd tot driemaal toe door soldaten overlopen en verbrand, eerste in de oorlog met Montfoort, en toen tweemaal door de Geldersen. De kerk ging in vlammen op en er vielen vele doden. De situatie kennen we uit de rekeningen van het kapittel van Oudmunster, in 1507, het eerste jaar van de Gelderse plunderingen, brachten de tienden van Bodegraven niets op: *nihil quia combusti per ducem Gelrie*.³⁷⁰⁴ Ook uit de tiendcurven van Bodegraven valt op te maken dat de inkomsten van de grote tienden na 1530 significant afnamen. Men dient hierbij wel te bedenken dat er graan verbouwd bleef, wat naar ik vermoed, analoog aan Ibelings onderzoek, te danken is aan de investeringen in bemaling.³⁷⁰⁵

Vanaf 1511 komen de raap- en hennepienden voor in Bodegraven, wat er in elk geval op duidt dat de productie van deze gewassen voldoende interessant was voor het kapittel van Oudmunster om de tienden te gaan specificeren.³⁷⁰⁶ Dat

³⁶⁹⁹ De eerste pachtbrief is niet bewaard gebleven, wel die van de tweede termijn van tien jaren; HUA, Domkapittel, inv 1939-6 (18-12-1414).

³⁷⁰⁰ Dom 1939-7 (23-03-1449). In de rekening over 1433 staat duidelijk (*nunc a Nycolao Petri*) dat hij de nieuwe pachter was.

³⁷⁰¹ Dom 1939-7 (23-03-1449).

³⁷⁰² HUA, Domkapittel, inv nr 1939-8 (30-06-1554) juni 30. Dezelfde voorwaarden nog in 1939-3 (20-01-1565).

³⁷⁰³ Fruin, *Enquete*, p. 171: *Seggen, dat zij tot dese armoede ende verminderinge gecommen zijn, eerst midts dat die IJssel vergaet. En: overmidts die last van water die zij hebben, by toedoen van die van der Goude ende anders.*

³⁷⁰⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 483-8 (anno 1507).

³⁷⁰⁵ Ibelings, *Aspects*, p. 265.

³⁷⁰⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 483-8 (a° 1511): *Item decimis raparum et hennepiend ab incolis de Bodegraven.*

het houden van melkvee en de verbouw van hennep goed samengingen is bekend: de hennepwerven hadden een flinke hoeveelheid mest nodig.³⁷⁰⁷

Grafiek 11-24: Grote tienden van Bodegraven

Pachter	Begin	Eind	Duur
Herman van der Weyde, Jan Voecht en Beatrix, dochter van Jan Screvelsz	1393	1397	4
Herman van der Weyde, Jan Voecht en Herman Jansz	1398	1402	4
Herman van der Weyde en Peter Claasz	1403	1430	27
Claas Petersz	1432	1466	34
Peter Claasz	1467	1475	8
Claas Koss	1476	1492	16
Claas Koss erfgenamen	1493	1498	5
Hendrik Gijsbertsz	1499	1506	7
Cornelis Hendriksz	1507	1534	27
Willem Cornelisz	1535	1538	3
Cornelis Willemsz	1539	1567	28
Dirk Christiaansz	1570	1578	8
Hendrik Christiaansz	1579	1595	16

11.15.12 Kamerik (Woerden) – boeren in het grensgebied

Het Domkapittel had 28 morgen land in de parochie Kamerik. Volgens de oudste opgave uit 1344 betrof het 28 morgen in het gerecht van Zweder van Abcoude en lag het bij de Houtdijk, tussen land van Dirk van Zuylen (oost) en Otto van Zeyst (west) en strekte het zich uit van de Teckopper landscheiding tot aan de Breudijk.³⁷⁰⁸ Dat is de huidige polder Klein Houdijk waarin het aan de oostelijke zijde lag, grenzend aan Gerverscop. Pas uit 16^e-eeuws materiaal wordt duidelijk dat het geheel uit acht kampen bestond die deels aan elkaar grensden.³⁷⁰⁹

³⁷⁰⁷ Bieleman, *Landbouw*, p. 65

³⁷⁰⁸ HUA, Domkapitte, inv nr 1550 (28-02-1344): *Theoderico de Zeyst filio domine Aleydis ... vigintiocto jugeribus terre sitis in jurisdictione temporalis domini Suederi de Aepcoude juxta aggerem dictum Houtdike in parochia de Cameric inter terram domini Theoderici de Zulen militis a parte superiori et terram liberorum Ottonis de Zeyst a parte inferiori extendentibus se a Tekencoper lantsceyden usque ad Breydike.*

³⁷⁰⁹ HUA, Domkapittel, inv nr 1555-3 (10-11-1563): Deken en kapittel geven in pacht aan Jacob Jansz opte Putcuyp 38½ mergen lants gelegen int gerechte van Camerick aen diverse parcellen. Inden yersten een camp groot ontrent vier mergen lants gelegen noirtwerts aen Teckopper lantsceydinghe, dair boven oistwert die Vrouwe van Outwijck buijten Utrecht ende Dirck Zegromsz bruijct ende beneden westwert die vrouwe van sint servaes tUtrecht ende wij selfs zuytwerts naistgelant zijn. Item noch een camp van ontrent vier mergen, dair oistwert ende westwert die vrou van sint servaes voirs. ende wij selfs noirtwert ende zuytwerts naistgelant zijn, ende aen dit campgen leyt zuytwert een hennip werfken, groot ontrent een hont lants. Item noch een camp van ontrent vier morgen dair oistwert die vrou van sint servaes voirs. ende westwert Gerrit Jansz ende wij selfs noirtwert ende zuytwert naistgelant zijn. Item noch een camp groot ontrent drie mergen lants dair oistwert die vrou van Outwijck voirs, westwert Cornelis Dircxz, noirtwert ende zuytwert wij selfs naistgelant zijn. Item noch een campgen groot ontrent drie mergen dair oistwert Cornelis Dirksz, westwert die vrou van Outwijck voirs., noirtwert ende zuytwert wij selfs naistgelant zijn, ende hier inne is oock een hennip werfken groot ontrent een hont lants. Item noch een camp groot ontrent zeven mergen lants dair die watermolen op staet gelegen oistwert aend Gerwerscopper kerckwech ende Dirck Zegromsz westwert ende wij selfs zuytwert ende noirtwert naistgelant zijn. Item noch een camp groot ontrent vijff mergen lants daer het huys op staet, oistwert gelegen aende kerckwech voirs. dair westwert Dirck Zegromsz ende wij selfs noirtwert naistgelant zijn, streckende tot aenden nyeuwen dijk weteringe toe, ende hier is inne een hennipwerfken groot ontrent twee hont lants. Item noch ontrent drie mergen ende noch ontrent vier mergen die gecoft zijn van Rijnevelt gelegen int gerechte van Woerden dair boven oistwert Jacob Jansz voern. met Dionijs Hugensz ende westwert over den Rijn totten halven sloot Maryken secretaris ende Wernert die bastaert naistgelant zijn, ende behoiren ons toe alle die knootwilligen aen beyde zijden opten voirn. Rijndijk, streckende vuyter Nyedijcker weteringe zuytwerts tot aenden Bruedijk toe.

In deze akte zag Dirk van Zeyst, zoon van ene Aleydis, af van zijn aanspraken op dit land nadat een andere Dirk van Zeyst, namelijk zoon van Andries, het land in pacht had ontvangen. Ik vermoed dat het om twee neven gaat die wellicht beide als oudste erfgenaam aanspraak op de pacht maakten. Zoals we zagen bevatten veel pachtbrieven in het Nedersticht bepalingen over de overname in geval van overlijden. De pacht zou overigens duren zolang kanunnik Hendrik van der Weyde in leven zou zijn.³⁷¹⁰

In 1308 deed de bisschop uitspraak in een twist tussen Hendrik van Haanwijk, Hendrik van Rijswijk, zijn oom, Gijsbert Hasen en Albrecht van Harmelen enerzijds en Dirk van Zeist en zijn kinderen en hun helpers anderzijds. Van de helpers werd overigens Everard van Harmelen uitgezonderd.³⁷¹¹ Wat we hier in deze uitspraak over vredebreuk voor ons hebben is zicht op een verwantschap tussen de familie van Harmelen en Van Zeyst. De naam Everard verwijst weer naar Van Stoutenburg. Het geeft, samen met de bovengenoemde belenders, en eerdere uitweidingen over de bezitsverhoudingen in Harmelen, voeding aan de gedachte dat het autochtone geslacht Van Harmelen in deze contereien een opzienbarende positie moet hebben gehad. Ook in Reyerscop lag een perceel land waar Andries van Zeyst een stuk land in leen van de graaf van Holland hield.³⁷¹²

Andries van Zeist kreeg de 28 morgen in het jaar 1380 in lijfpacht, waarbij de pacht zou expireren bij de dood van de langstlevende onder zijn broer Jan van der Weyde, twee kanunniken van de Dom en hijzelf. Als Andries zelf kwam te overlijden zou de pacht op zijn oudste en naaste wettige erfgenaam overgaan.³⁷¹³ Dat is hoogstwaarschijnlijk ook zo gegaan omdat de kameraar vermeldt *et quia ipse mortuus de cetero habet Johannes Zoet*.³⁷¹⁴ Vanaf 1398 was dus nu Jan Zoet de pachter die aanvankelijk voor 10 jaar pachtte maar er twaalf jaar bleef zitten. Na hem kwam Willem van Vleuten en dat is bijzonder interessant, want Willem van Vleuten was getrouwd met Goude van der Weyde, dochter van Jan van der Weyde. Van Buchel wist het allemaal exact: Goude had een oom genaamd Andries van Zeyst en dan moet inderdaad Jan Zoet dezelfde zijn als Jan van der Weyde en dus is Andries zonder wettige erfgenaam overleden. De akte van huwelijksvoorwaarden kennen we dankzij Van Buchel ook en daaruit blijkt dat Willem van Vleuten, omdat Goude nog minderjarig is, de voogdij op zich neemt over de twee bastaardkinderen van Andries.³⁷¹⁵

Pachter	Begin	Eind	Duur
Dirk van Zeyst	<1344	1380	>36
Andries van Zeist	1380	1397	17
Jan Zoet	1398	1409	11
Willem van Vleuten	1410	1414	4
Willem van Vleuten en zijn vrouw Goude	1415	1416	1

³⁷¹⁰ HUA, Domkapittel, inv nr 601 (1360-1365): *Cameric. Item in primis de Cameric xxviii jugera sita ibidem prope putcupe in jurisdictione temporalis domini de Apcoude iuxta aggerem dictum Houtdijc inter terram domini Theoderici de Zulen a parte superiori et terram liberorum Ottonis de Zeyst a parte inferiori extendente se a Tekencoperlantsceydinghe usque ad Broedijc, solventur annuatim vi lb. viii s. grosso antiquo regio pro 12 d. computatas vel pro quolibet grosso 3 s parvorum currente facit xix lb. 4 s. parvorum facit 14 lb 8 s. Tenetur nunc Theodericus de Zeyst ad vitam domini Henrici de Weyda decani nostri.*

Interessant is nog dat Andries Dirksz van Zeyst ook een Hofstede van Oudmunster pachtte, *juxta Putcupe dimidium juger, sive area situm inter duos aqueductos dictos Indijc et Gerverscoperwe-teringhe in quodam angulo ubi dicte aque convenient, quod colit Andreas Theoderici de Zeyst. Superius et inferius supradicti duo aqueductos, scilicet Indijc et Gherverscoperweteringhe.* HUA, Oudmunster, inv nr 934 f° 18 (a° 1348). Over deze hofstede Van Roijen, Kapittelrekening, p. 23 (a° 1295): *Dominus Wychardus de Putcupe dat 5 sol de Putcupe. XII° Kal. Aprilis (21 Maart) obiit Cecilia, soror nostra, quae dedit nobis aream in terra dominorum Sancti Martini iuxta Putcupe, quae continet 28 iugera ... 5 solidos. Item dedit nobis ibidem dimidium iuger vet iuxta et quod inde provenierit, dabitur hic.* Dit betreft inderdaad het bedrijf van 28 morgen bij de Putcup.

³⁷¹¹ Muller, *Regesten bisschoppen*, nr. 255 (1308).

³⁷¹² HUA, Oudmunster 1125-2 (22-09-1397): *een halve hoeve lants alsoe als ze ghelegen is inden kerspel van Hermalen daer boven naest ghelant sijn die nonnen van sinte servaes tUtrecht ende beneden Andries van Zeyst mit lande dat hi hout vanden greve van Holland.*

³⁷¹³ HUA, Domkapittel, inv nr 1555-1 (07-09-1380).

³⁷¹⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 639-1 (a° 1397).

³⁷¹⁵ HUA, Buchel-Booth, inv nr 6, f° 27r-27v (1399 maandag na Allerzielen): *Alle die geenen etc. doe ic verstaen, Willem van Vloeten, dat ic geloof hebbe ende gelove met handen vrouwe Mechtelen van Wulvenhorst, die haren Johan Aelmans wijf was ende Sweder van Denemercken, alsoe dat ic betalen sal alsulcke schout als Andries van Zeyst schuldic was doen hij in sijn leste lijve was ende den cedul inhoud daer Sweer van Denemercken sijn zegel opgedrukt heeft, voort soo hebbe ic geloof etc. als dat ic sulck goet als ic in mede gave genomen hebbe mit joncfrouwe Goude, mijnen wijve, Johans dochter van der Weyde, niet en sel vercopen off versetten eer dat ic wittelicke boorte bij mijn wijve voors. hebbe. Voort soo hebbe ic geloof in handen twyer voors., als waer dat zaecke dat ick aflivich worde eer dat joncfrouwe Goude mijn wijf tot haren mundigen dage gecomen waer, dat mijn erfnamen dan joffrou Goude voors. vrij overleveren sellen der vrou van de Nesse ende Sweder voors. onverwillecoort van ymant. Voort soo hebbe ic geloof aen handen der twee voors. alsoe dat ick Andries van Zeyst 2 bastaert kynderen houden sal met haren nootdrift als 't redelic is. Voort soo hebbe ick geloof in twee hant alsoe dat ic binnen zes jaeren naestcomende maken sal joncfrouwe Goude, mijnen wijve, 6 mergen lants gelegen in Vloten daer Johans erfnamen van Steen naest gelant sijn aen de oversijde ende die heren van Duytsen huysse aen de nedersijde tot haerer rechter lijftochte vrijlick te bruyken soo lange sij leeft etc. Voort love ick dat ic joncfrouwe Goude, mijn wijf, trouwen ende kerckgangen sel na zede der heyliger kercken, so wanneer sij tot horen jaeren gecomen is ende waer 't dat ic niet en voldade etc. als voors. is, soo sel ic ende mijne borgen die ic hier op hebbe geset, mit gesamender hant, alsoe heer Melys uten Enge, ridder, Hugu van Vloeten, Hugu van Vloeten Hugensoen, Warnaer van Welle, Willem van Durcant ende Willem van Welle te maninge vrouwe Mechtelt ende Sweder voors. in comen sullen leysten sonder eenich wederzeggen in een herberge binnen Utrecht, daer men ons in wijst aldaer des dages rechte maeltijden te etenen ons selfs winnen etc. Alle dese voors. vorwarden gelove ic Willam van Vloeten principale zacwoude voors. ende wij borgen voorgenoemt geloven 't met hem, met gesamender hant, elc voor al ende ongescheiden met goeden trouwe vaste ende stade te houden sonder enich wederseggen. Inorconde deser dingen, soo hebben wij voors. desen brief besegelt met onsen segelen. Gegeven in 't jaer Ons Heeren 1399 des maenendaechs na Alresielendach. [Ende was besegelt met seven cleyne segelthens van groene wasse in dubbelden stertgens uuythangende.]*

Gouda, vrouw van Willem van Vleuten	1417	1421	4
Tyman van Zuylen	1422	1433	11
Johanna van Zuylen	1434	1441	7
Johanna van Zuylen en Gerrit van Rijnveld	1442	1454	12
Bartholomeus en Willem van Lokhorst	1455	1456	1
Herman Hendriksz	1457	1461	4
Peter Claas Godfriedsz	1462	1468	6
Hugo Willemsz	1469	1483	14
Hendrik Andriesz	1484	1493	9
Jan Hendriksz Andriesz	1494	1540	46
Jacob Jans Hendriksz	1541	1578	37
Splinter Jacobsz	1579	1587	8
Dirk van Haaften	1588	1596	8

Het bovenstaande overzicht van de pachters gedurende 250 jaar laat zien dat de gemiddelde pachtduur in de vijftiende eeuw beperkt was. De zestiende eeuw geeft echter een behoorlijke verandering te zien met de pachters Jan Hendriksz en zijn zoon; vier generaties van deze familie hebben de boerderij gehad over een periode van precies honderd jaar.

In 1441 werd het land bij Woerden uitgebreid met 4 morgen aan de Houtdijk bij de Putcup, die aan het kapittel werden verkocht door Janna van Zuylen en haar man Gerrit van Rijnveld.³⁷¹⁶ De koopprijs was 90 oude Franse schilden en met een pachtprijs van 4 oude schilden in dat jaar betaalde men dus ruim 22 maal de pachtwaarde.³⁷¹⁷ Evenals bij de landerijen in het Lijnpad bij Utrecht zijn er gedurende lange tijd nogal wat pachtbrieven verloren gegaan en het is pas in 1551 dat er weer wat licht op schijnt. En dan blijkt dat er heel wat veranderd is. Het bedrijf is gegroeid naar ruim 38 morgen land. Behalve de aankoop van vier morgen werden nog 2½ morgen in Harmelen en 4 morgen in Woerden toegevoegd, alsmede vier morgen op de Putcup die vanuit de Kleine Kamer werden overgebracht.³⁷¹⁸

Het hoge land (dus het akkerland) wordt gesitueerd aan de westzijde van de *Bruedijcker weteringe ende Gerwerscoper mytwech*, dus in het zuidelijke deel van de Houtdijk pal ten noorden van de Putcup. Dit bouwland werd toen blijkbaar nog gebruikt en dat was ook nog volgens de kadastrale kaart het geval. De grond was toen opgekocht door de regionaal bekende steenbakker Izaak Voorsteeg die tussen Woerden en Vleuten nogal wat land kocht omwille van de kleilagen. Dit afvletten betekende het einde van het eeuwen oude bouwland in dit gebied. Dat bouwland concentreerde zich blijkbaar exact op de stroomrug, die hier erg smal was. Aan de andere kant van de Breudijk richting dorp Harmelen was het Oude Land gelegen. Dit was het oorspronkelijke akkerland van Harmelen met goede kleigronden die ook zijn afgevlut. Enfin, dat bouwland moest in het laatste pachtjaar door boer Jacob Jansz goed worden gevaagd, terwijl hij het lage land, dat soms werd ingezaaid, in een driejarige dries moest leggen. Het weiland mocht niet gebroken, geëerd of ingezaaid worden.³⁷¹⁹ Hier is een parallel te zien met elders in het studiegebied en het heeft er alle schijn van dat in de overgangperiode tussen 1500 en 1600 de drieslegging gebruikelijk is geweest.

Opvallend is in dit verband een zeer gedetailleerde pachtbrief uit 1563, ook weer voor Jacob Jansz opte Putcuyp, deze keer voor de periode van zes jaar.³⁷²⁰ We lezen hier dat op drie van de acht kampen hennepwerpen waren ingericht en dat op de grootste kamp de watermolen was gebouwd. Hennepwerpen waren doorgaans een hond (een zesde van een morgen) groot. Jacob had nabij de boerderij een hennepwerf van twee hond. Rond deze tijd zal er het typisch hennep-veeteelt bedrijf zijn ontstaan zoals door Bieleman beschreven.³⁷²¹

³⁷¹⁶ HUA, Domkapittel, inv nr 1551 (10-05-1441): voor schout en schepenen aan de Houdijck *quamen int gherechte Gherijt van Rynevelt ende joffrou Janna van Zulen sijn echte wijsf ende begeerden eens oerdels off die vier mergen lants also alse ghelegen sijn inden gherechte voirs. daer Garwerscoper weterynghe ende wech naest ghelegghen sijn, ende beneden die heren vanden Doem Tutrecht ende joffrou Janna Gerits wijsf voirs. streckende mitten noirteynde aen en water gheheyten die Goude, also vrij ende also los hoir waren dat sij die mochten versetten versellen ende den vrijen eigendom off gheven dien sij wouden.* Ook vermeld in HUA, Domkapittel, inv nr 639-6 (a° 1563), in marge bij 28 morgen aan de Putcup en 4 morgen die van Gerrit van Rijnveld kwamen: *Anno 1441 10. maji emit capitulum a Gerardo de Rijnveld hec quatuor jugere jacentis in dominio episcopi Traiectensis apud Putcupe in jurisdictione domicelli de Gaesbeeck pro 90 scutis francie.*

³⁷¹⁷ HUA, Domkapittel, inv nr 1552 (10-05-1441): Gerijt van Rijnveld heeft van het kapittel ontvangen *tnegentich goede oude vrancixsche scilden die die voirg. heren mij sculdich waren van vier mergen lants gelegen anden Houtdijck bij die Putcup ende die heren voirs. tegen mij witteliken ende wel gecoft hebben. (...) Van welke tnegentich oude vrancixsche scilden voirs ic scelde die selve heren quijt ende bedank hem dair van goeder betalinghe.*

³⁷¹⁸ HUA, Domkapittel, inv nr 613, f° 207v-208 (Camerik).

³⁷¹⁹ HUA, Domkapittel, inv nr 1555-2 (20-10-1551): *Noch zijnt voorwairden dat Jacob Jansz ende sijn erfgenamen dat hoge lant teynden desen jaren in goeder vagen ende dat lege lant datmen gewoenlick is somtijds te sayen in drie jarigen driesch op leveren szall ende dat weylant en zell Jacob Jansz off sijn erffgenaem nyet mogen breecken, eeren ofte sayen op die pene voers. [vervallinge] ende restitutie van alle schade ende interest die wij dan bij zouden hebben ofte lijden.*

³⁷²⁰ Zie noot 3709.

³⁷²¹ Bieleman, *Landbouw*, p. 56-70

Afb. 11-17: Kaart van een boerderij met hennepwerven en een eendenkooi, nabij Vianen
Bron: HUA, St. Jacobskerk, inv nr 536 Jan Rutgersz van den Berch (a° 1615)

De heren van de Dom behielden de knotwilgen die aan beide zijden van de Rijndijk stonden, waarbij wel werd bepaald dat Jacob wilgen mocht hakken, mits hij voor elke gerooide boom twee nieuwe zou poten. De genoemde boerderij was blijkbaar nog onderwerp van discussie aangezien in de brief werd gesteld dat Jacob wettelijk moest kunnen bewijzen dat *die huijsinge en getimmer op dit voirn. lant staende hem toebehoort*. Beide partijen zouden dan twee onpartijdige mannen met verstand van zaken optrommelen die een uitspraak hierover zouden doen. Het kapittel zou dan vergoeding geven. Dit ging blijkbaar buiten de civiele rechtspraak van schout en schepenen om. Het zou overigens alleen aan de orde zijn als Jacob de pacht na deze zes jaar niet wilde verlengen of als beide partijen het niet eens werden.

De eerdere voorwaarde met betrekking tot het grondgebruik werd nog wat aangescherpt want in het laatste jaar moest hij opleveren *in goeder vagen nae boumans recht ende dat weylant dat noyt gebroecken en is en zall hij oick nyet breecken, eeren noch saeyen, ende dat men somtijds gewooncike is te breecken ende saeyen zall hij wederom opleveren teynden dese huerjaren voirs in [lege ruimte, driejarigen?] driesch, op peen van alle scade ende interest*.³⁷²²

We zien hier toch wel een verwijzing naar de in die tijd al opkomende doorn in het oog van de verpachters, namelijk dat pachters onder het mom van beterschap een recht op verlenging claimden. Dat dit niet aan de orde was blijkt ook uit de inmiddels nauwelijks meer voorkomende clausules over de overname door erfgenamen.

Grafiek 11-25: Pachtsom en betalingen van 38 morgen land bij Papencop (Domkapittel)

Tot slot nog een opmerking over de bedrijfsgrootte in Kamerik. De eerdergenoemde Jan Hendriksz die 46 jaar lang deze boerderij in pacht hield, in de periode 1494-1540 betrof het nog 28 morgen land. Deze trof ik aan in de legger van het morgengeld uit 1501 inderdaad aangebracht op naam van Jan Hendriks. Uit deze legger blijkt het volgende:

³⁷²² HUA, Domkapittel, inv nr 1555-3 (10-11-1563).

Tabel 11-26: Bedrijfs grootte in Kamerik anno 1501

Kamerik Gaasbeeks gerecht	1501
Omvang in morgen (0,85 hectare)	1292,5
Aantal bedrijven	46
minder dan 5 morgen	0
5-10 morgen	4
10-25 morgen	14
25-50 morgen	26
meer dan 50 morgen	1
minder dan 5 morgen	0
minder dan 10 morgen	4
% kleiner dan 10 morgen	9%
Top-3 gebruikers - oppervlakte	148
Top-3 gebruikers - percentage	11%
Mediaan	31,5
Gemiddelde bedrijfs grootte	28

De grote bedrijven overheersen, in het segment 25-50 morgen waren de 26 bedrijven goed voor 967 morgen land (ruim de helft!) en een gemiddelde van 37½ morgen. Over het hele gerecht gezien waren er 25 bedrijven die meer dan het gemiddelde hielden, maar daar samen ook fors bovenuit kwamen met een gemiddeld van 39,6% met een totaal van 990 morgen land.

Dat de grote bedrijven al eerder bestonden is door gebrek aan oudere morgenboeken moeilijk. In de bisschoppelijke rekening uit 1427 staat een bruikbaar overzicht van de pachtgoederen van de bisschop, waarin de pachters in het jaar 1427 worden opgesomd. Het gaat om Zegveld met Zegvelderbroek en Kamerik. Hoewel het lang niet alle grond in deze gerechten betreft (35% en 9%) rijst een vrij duidelijk beeld op dat consistent is met eerdere bevindingen, namelijk dat al een eeuw eerder de bedrijven in deze contreien vrij groot geweest zijn. Een groot aantal pachters gebruikte zowel in Zegveld als in Zegvelderbroek pachtgrond:

Tabel 11-27: Bedrijfs grootte in Zegveld & Zegvelderbroek en Kamerik anno 1427

Zegveld (Bisschoppspachten)	1427	Kamerik (Bisschoppspachten)	1427
Omvang in morgen (0,85 hectare)	624,67 [van 1770]	Omvang in morgen (0,85 hectare)	247,00 [van 2636]
Aantal bedrijven	32	Aantal bedrijven	14
minder dan 5 morgen	4	minder dan 5 morgen	1
5-10 morgen	7	5-10 morgen	2
10-25 morgen	12	10-25 morgen	9
25-50 morgen	7	25-50 morgen	2
meer dan 50 morgen	2	meer dan 50 morgen	0
minder dan 5 morgen	4	minder dan 5 morgen	1
minder dan 10 morgen	11	minder dan 10 morgen	3
% kleiner dan 10 morgen	34%	% kleiner dan 10 morgen	21%
Top-3 gebruikers - oppervlakte	154,00	Top-3 gebruikers - oppervlakte	85,50
Top-3 gebruikers - percentage	25%	Top-3 gebruikers - percentage	35%
Mediaan	15,75	Mediaan	19
Gemiddelde bedrijfs grootte	19,52	Gemiddelde bedrijfs grootte	17,64

Bron: Heeringa, Rekeningen, eerste deel eerste stuk, p. 244-246

Om de bedrijfs grootte nog te vergelijken met de bezitsverhoudingen, zoals dat voor vele andere gerechten is gedaan, zij nog opgemerkt dat in 1460 het gemiddelde bezit in Zegveld en Zegvelderbroek 12,9 morgen en 21,2 morgen bedroeg. De ratio van het aantal gebruikers en het aantal pachtcontracten komt met resp. 1,20 en 1,15 goed overeen met andere grootschalig ontgonnen gebieden. Daarbij moet worden aangetekend dat er in Zegvelderbroek twee grootgrondbezitters waren die het beeld wat vertekenen: Alfer van der Mye bezat 60 morgen en het kapittel van St. Marie bezat 100 morgen land. Het bezit zou dan gemiddeld op 18,92 morgen komen.

Uit het overzicht wordt wel duidelijk dat in 1500 de bedrijven behoorlijk groot waren en dat dit een eerdere ontwikkeling moet zijn geweest. In 1427 blijkt deze structuur dan ook al aanwezig te zijn waarbij de trend naar grotere bedrijven krachtig moet hebben doorgezet. De kans is vrij groot dat deze accumulatie werd ingezet met de door De Boer beschreven problemen en ik zou het begin van de omschakeling naar veeteelt hier inderdaad vanaf het derde kwart

van de veertiende eeuw willen plaatsen.³⁷²³ Onopgelost blijft in dit verband dan de vraag waar geografisch gezien het gebied begon waar de kleine boerenbedrijven domineerden, die volgens de literatuur in Holland kenmerkend waren in de middeleeuwse periode.

11.15.13 Oudewater – op naar de veeteelt

Het Domkapittel had een flink stuk land in Oudewater van 40 morgen groot. Echter, aaneengesloten was dit bepaald niet. Het geheel bestond eigenlijk uit vijf halve hoeven van acht morgen groot waarvan er vier in Papencop lagen en een in Diemerbroek. Een vijftiental pachtbrieven en talloze gegevens uit de rekeningen van de bona divisa maakt het mogelijk een paar algemene opmerkingen te maken over de periode tussen 1294 en 1600.³⁷²⁴

Het oudste spoor van dit land duikt op in een oorkonde uit 1294 waaruit blijkt dat de vier kanunniken die het beheer voeren (*ad bona nostra divisa sive ad nos Dythardum, Bettonem, Simonem et Iohannem predictos specialiter pertinentia*) het verpachten aan Hendrik Dapper en zijn zoon Albert. Deze lijfpacht moest jaarlijks 12 pond en 10 solidi opleveren (uitgedrukt in pond denieren). Het betreft een vroeg contract tegen vrijgeld waar dus alle lasten voor de pachters waren (*omnes expensas in aggeribus, dammis, opslaghe, weteringhe tam factis quam faciendis*).³⁷²⁵ Een oorkonde van een paar decennia later geeft tussen de regels door een interessant kijkje in het functioneren van de bona divisa, namelijk er blijken twee kanunniken van de vier te zijn die optreden namens een edelman.³⁷²⁶ Het Rechtsboek van de Dom uit 1341 had deze goederen *bona nobilium* genoemd.³⁷²⁷ Het document geeft ook een verder nooit voorkomende vertaling van *bona divisa*: 'dien ghedeelden ghode'. Er blijkt uit dat er vier prebenden aan verbonden zijn en de pacht zou duren zolang de vier prebendarissen in leven zouden zijn.

De genoemde Albert Dapper blijkt de pacht behoorlijk lang gehad te hebben en in 1333 verpachten deken en kapittel van de Dom aan hem en Dirk van Maarssen *hem twee in ghesamender hant deze veertig morgen*. Interessant zijn de voorwaarden die nu werden opgesomd, want de lijfpacht hield vrijgeld in, met de plicht voor eigen kosten en inspanning de dijken, dammen, sloten en sluizen in goede orde te houden en de ongelden op te brengen. Zelfs indien *dit voerghenoemde lant in brake of rede of enigher vloet onder ghinge* moest de pacht volledig worden betaald zonder aanspraak op vermindering. Eigenlijk werd als enige uitzondering gegeven de situatie waarbij de graaf van Holland schade zou berokkenen. Waarbij de heren kanunniken droogjes opmerkten dat wanneer de schade door de graaf hoger zou uitvallen dan de pacht, de grens toch wel bij de pachtsom zou liggen.³⁷²⁸ De pacht werd op 20 pond Tournaisen gesteld. Dat kwam volgens een oud register overeen met 60 pond en dat was weer 45 pond bonorum.³⁷²⁹ Met 60 pond zal dan het pond *parvorum* zijn bedoeld in overeenstemming met de 3:4 verhouding van goed versus slecht geld. De genoemde Dirk van Maarssen had rond 1360 ook nog de pacht en deze bleek gekoppeld aan het leven van de Domdeken Hendrik van der Weyde.³⁷³⁰

In 1417 werd de pacht niet meer als geheel aan twee lieden tegelijk uitgegeven. In plaats daarvan werden twee pachtbrieven voor een tijdsduur van vijf jaar opgemaakt voor verschillende personen.³⁷³¹ De ene helft van de hoeve werd verpacht aan Peter Jan Donresz en Hendrik Hermansz en de andere helft aan Volker Mathijsz, die de gehele veertig morgen sinds 1398 al had gepacht. Hij had toen waarschijnlijk zijn broer Andries Mathijsz opgevolgd want de pachtsom bleef identiek en werd in 1400 na een paar moeilijke jaren verlaagd van 64 naar 60 oude Franse schilden. Men was blijkbaar genegen de pachter aan te houden en was dat ook verplicht. In het Nedersticht was het vrij normaal dat de erfgenamen de pacht konden voortzetten mits ze maar de verplichtingen en openstaande restanten overnamen en binnen een jaar nieuwe brieven verzochten en lieten opmaken.

Mogelijk heeft de gedeelde pacht met de toenmalige problemen in de bedrijfsvoering te maken terwijl de pachters ook sterker meenden te staan jegens de domheren. We kunnen opmerken dat Volker Mathijsz de pacht omlaag wist te krijgen met een paar schilden, toen hij samen met de andere poorters van Oudewater een contract aanging werd maar liefst 30% verlaging doorgevoerd. Een belangrijke reden voor de problemen was echter hier de waterstaatkundige situatie, zodat het moeilijk is in dit geval de macht van een pachterscollectief te zien.³⁷³² In 1414 bleef Volker zoals zo

³⁷²³ De Boer, *Graaf en grafiek*, p. 224.

³⁷²⁴ Voor de beleningen raadplege men HUA, Domkapittel, inv nr 1607-3 t/m 6.

³⁷²⁵ HUA, Domkapittel, inv nr 1602 (19-02-1294), gedrukt in OSU V, nr. 2613.

³⁷²⁶ HUA, Domkapittel, inv nr 1603-1 (04-03-1333).

³⁷²⁷ Muller, *Rechtsboek*, p. 177, 219.

³⁷²⁸ HUA, Domkapittel, inv nr 1603-1 (04-03-1333): *quuit ende vri houden op horen cost anxt ende arbeyt van dyken, van dammen, van sloten, van slusen ende van allen onghelde (...) Ende waer oec dat sake dat dit voerghenoemde lant in brake of rede of enigher vloet onder ghinge, nochtan soude Dideric ende Aelbrecht voerghenoemt of hore erfnamen waren si doot, ons desen voerghenoemden pacht vol ende al betalen alse voerscreven is, ten ware sake dat hem die grave van Holland enighen kenliken scade dade of dade doen an desen voerghenoemden lande dat van osner weghe of van ons goetshues weghe toe quame, dien scade selle wi hem oprechten ende betalen sonder alrehande archeyt van onsen voerseiden pachte na boerte der tijd dat die voerseide grave dien hinder ende dien scade an desen voerghenoemden lande dade, ende waer dat sake dat hoer scade meerre ware dan die pacht, nochtan en sulle wi hem dien scade niet veerre oprechten noch betalen dan die summe van den pachte voerseit nader tijd beloept.*

³⁷²⁹ HUA, Domkapittel, inv nr 601 (1360-1365).

³⁷³⁰ HUA, Domkapittel, inv nr 601 (1360-1365).

³⁷³¹ Het nu volgende is grotendeels ontleend aan HUA, Domkapittel, inv nrs 1607-1 en 1607-2 (21-04-1417), beide akten voor schout en schepenen van Oudewater gepasseerd.

³⁷³² Vgl. Hoppenbrouwers, Heusden, p. 428.

vaak de gehele pachtsom schuldig (162 pond bonorum) waarvan hij een jaar later 132 pond betaalde. Daarbij bleef het, want *residium est sibi defalcatum per capitulum propter inundationem aquarum* – kwijtschelding wegens een overstroming dus. Men zinde overigens op maatregelen om afwatering naar de Hollandse IJssel te bewerkstelligen.³⁷³³ In 1435, terwijl de pacht al drastisch was gezakt, bleef Volker alsnog de helft schuldig en aangezien dit onbetaald bleef scholden de kanniken het hem maar kwijt. Bij het restant werd aangetekend *solvit totum ex concordia*.³⁷³⁴ Aangezien de pachters van deze 40 morgen tegen vrijgeld pachtten, draaiden ze op voor alle kosten. Wel hadden ze nog een paar jaar rond de 2% mogen korten wegens kosten aan de nieuwe sluis.³⁷³⁵ Raadselachtig is een pachtbrief uit 1417 waarin de volgende voorwaarde was opgenomen: *Mede zijnt vorwaerde dat Volkart dat voers lant niet en sel barnen noch laten barnen*.³⁷³⁶ Stoppelbrand werd dus door de heren verboden.³⁷³⁷ Waarschijnlijk is deze bepaling vergelijkbaar met die in een verpachting in Kattenbroek waar de pachter *non conburet et medietatem terre in fine annorum incultam resignabit*.³⁷³⁸

Dat dit flinke stuk land in Oudewater voor het kapittel een zorgenkindje was blijkt wel naast de vele achterstanden ook de moeite die het kostte om de pacht te innen waarbij de jaren twintig en veertig wel een dieptepunt vormden. Herhaaldelijk gaat een bode te paard heen en weer naar Oudewater.³⁷³⁹ In de elders veel betere jaren 60 en 70 van de vijftiende eeuw bleven de pachters in Oudewater, inmiddels een collectief van vijf lieden (een voorbeeld dus van de weinig voorkomende collectieven) structureel in gebreke en betaalden vrijwel nooit de termijnen en lieten het elke keer weer aankomen op een confrontatie met de bode en pander.

Dat de kosten hiervoor flink opliepen voor de Dom moge duidelijk zijn, want soms ging men met drie man met paard en wagen en boot een paar dagen weg. Kapittelschout Loef was voor het panden en ontzetten een keer vijf dagen bezig.³⁷⁴⁰ Kort daarna werd het crisis in het Sticht en de pachters hebben zich kunnen handhaven tot 1499. In de laatste decennia van de vijftiende eeuw installeerde het kapittel een rentmeester in Oudewater, die als werkgebied ook Bodegraven en Woerden kreeg. Deze ingreep in de discipline lijkt een positieve uitwerking te hebben gehad. Tevens werd op schrift paal en perk gesteld aan de alsmaar blijvende pachter die zich niets leek aan te trekken van de talloze citaties om de pacht te voldoen. Er werd nu duidelijk in de pachtbrieven gesteld dat men *geen vage beterscap, recht noch toeseggen, voirhuyr noch naebuyl aenden voorn. lande* zou hebben.³⁷⁴¹

Grafiek 11-26: Pachtsom en betalingen van 40 morgen bij Oudewater

³⁷³³ Domkapittel, inv nr 1607-2 (21-04-1417): *Ende ghevielt dat men die Ysel groeve binnen desen vijf jaren voers. soe sel dese huerwer ende verpachtinge claerliken wt ende quijt wesen behoudelic hem altoes hoers verledens pachts.*

³⁷³⁴ HUA, Domkapittel, inv nr 639-1 (a° 1414 en 1435).

³⁷³⁵ HUA, Domkapittel, inv nr 639-1: *Item Folkardo Mathie de nova slusa facta prope Oudewater 4 florenos minus quartali unius floreni facit 4 lb 10 s (a° 1405) en Item Folkardo Mathie pro expensis ad novas sluzas 3 lb 16 s (a° 1406).* HUA, Domkapittel, inv nr 1607-7 (18-03-1549): *nieuwe sluijss vuyt de putte ende nieuwe muelens vuyt die gront.*

³⁷³⁶ Domkapittel, inv nr 1607-2 (21-04-1417).

³⁷³⁷ We kunnen hier toch nauwelijks denken aan veenboekweit dat in Drenthe middels brandcultuur werd verbouwd? Ellerie, *Weerbarstig land*, p. 234.

³⁷³⁸ Van Winter, Sources, p. 304.

³⁷³⁹ Bijvoorbeeld in 1402: *Item famulo meo misso in Oudewater pro equo et expensis 22 albis facit 18 s 4 d*, HUA, Domkapittel, inv nr 639-1.

³⁷⁴⁰ HUA, Domkapittel, inv nr 639-2 (a° 1468): *Item ego et Stephanus Witvoet et Nycolaus van Duven cum schulteto nostro simul fuimus in Oudewater et Papencoep ad investigando valorem et situm terrarum nostrarum ibidem pro curru, navigio et expensis simul 38 stuver 7 albis facit 3 lb 17 s 2 d. En in hetzelfde jaar: Item dedi Loeff schulteto nostro pro quinque diebus quolibet die quinque braspenninck et 22 stuver voer panden ende oeck ontwaren in Papencoep prope Oudewater facit 7 florenos Anroldi 2½ cromsteert de anno 67 et 4 cromsteert in Benschop facit 5 lb 11 s 6 d. In 1478: *Item de diversis citacionibus factis contra illos de Oudewater in synodo simul 10 s.**

³⁷⁴¹ HUA, Domkapittel, inv nr 1607-10 (16-02-1560).

De grafiek van pachtsom en betalingen geeft een goed beeld van de moeilijkheden in de laaggelegen gebieden rondom Oudewater. Gedurende de hele periode tot 1492, dus een eeuw lang, slagen de pachters er nauwelijks in om in eerste instantie aan de pachtommen te voldoen, in weerwil van de strenge voorwaarden in de pachtbrieven.³⁷⁴² Er was al vroeg een windmolen in Oudewater, namelijk in 1393 maar of dat een watermolen was is niet duidelijk.³⁷⁴³ Aan de ruimte tussen de vlakken en de lijn is te zien hoe groot de achterstanden zijn geweest en dat er steeds pogingen zijn gedaan om de pacht te verlagen. Deze getrapte verlaging is niet te wijten aan bijvoorbeeld de koers van het *pond bonorum*, dat bij de bona divisa aan het gouden oudschild was gekoppeld. Ook als de nominale pacht prijs over deze periode in grammen goud wordt uitgedrukt is het beeld namelijk sterk vergelijkbaar:

Grafiek 11-27: Pachtsom Oudewater uitgedrukt in grammen goud

Van de crisisjaren vlak na de Stichtse oorlog tot de Opstand gaat het om een vertienvoudiging van de pacht prijs! De bovenstaande pacht reeks in Oudewater levert in vergelijking met de grote tienden aldaar een interessant beeld op. Terwijl het begin van de zestiende eeuw nog wat pieken vertoont in de tiendopbrengsten, lijkt kort daarna een overschakeling plaats te vinden op een beter renderend product. Dit ondanks de bevolkingsgroei in deze periode.

Grafiek 11-28: Grote tiend Oudewater

Oudewater had onder de oorlogen flink te lijden gehad en in 1494 werd gerapporteerd dat *angaende die neringhe zeggen, dat zij hem generen met wat brouwerije, mit draperije, lantelinghe, met koeyen te houden ende met wat boogaerden*.³⁷⁴⁴ Vermoedelijk kunnen we in de oplopende lijn het voor deze periode gebruikelijke herstel van die miserie zien. Waarom die elders stijgende lijn dan, in tegenstelling tot andere reeksen juist hier een dalende trend vertoont, zal deze omschakeling markeren. De onder ede gehoorde inwoners wisten in 1514 te melden dat de meesten van hen zich met het landbouwbedrijf bezighielden, terwijl een andere groep zich met *spaeren* bezighield, renteniers dus die leefden van het surplus. Welnu, de brouwactiviteiten waren behoorlijk ingestort. Er waren nog vijf brouwers werkzaam terwijl er slechts voor twee voldoende nering was.³⁷⁴⁵ Interessant is met name *dat de rentiers nu wat meer hebben dan zy plagen, dat es omme dattet lant bet gelt dant plach, overmits dat de butter ende andere zuivel duerder es*.³⁷⁴⁶ Het zal de combinatie zijn van verminderde graanproductie en overgang naar de veeteelt die we in de tiendcurve zien. Tevens kan het succes van de transitie naar veeteelt en zuivelproductie worden afgelezen uit de fors stijgende pacht prijzen. Deze opgaande lijn valt vrijwel samen

³⁷⁴² HUA, Domkapittel, inv nr 1603-1 (04-03-1333): *Ende waer dat si dier eersten onthouden pacht niet en betaelden mitten anderen pacht ten voerseiden terminen soe mochte wi dit voerseide land enen anderen verhuuren wier wi wouden*.

³⁷⁴³ De Boer e.a., *Rekeningen grafelijkheid*, p. 147: *Item die windmolen tot Oudewater huyerde Pieter Gruter om XXXV lb*. Zijn naam wijst meer op een korenmolen.

³⁷⁴⁴ Fruin, *Enqueste*, p. 148.

³⁷⁴⁵ Fruin, *Informacie*, p. 263.

³⁷⁴⁶ Fruin, *Informacie*, p. 263.

met de verminderde tiendopbrengst en een verband tussen beide ligt voor de hand. De pachtcondities uit 1559 wijzen ook in die richting want de pachter mocht niet eren, breken of zaaien. Het was nu echt weiland geworden waar niet eens meer gehooïd mocht worden.³⁷⁴⁷

11.15.14 Boter in Teckop en Spengen

De zuivelbereiding is van oudsher bekend als typische plattelandsnijverheid die wordt geassocieerd met het weidebedrijf.³⁷⁴⁸

Op basis van Hollandse gegevens bleek het niet mogelijk de achteruitgang van de akkerbouw te koppelen aan een vooruitgang van de veeteelt.³⁷⁴⁹ Wel is duidelijk dat er vanaf de veertiende eeuw boter en kaas werd geproduceerd in Holland en dat dit ook al voor de markt werd gedaan. De typisch kleine bedrijven in de lage delen van ons land waren daartoe geschikt: met slechts een paar koeien kon het gezin zelf voor de markt gaan produceren. Die markt was er inderdaad want juist in deze periode kwamen ook de steden op en daarmee de behoefte aan boter en kaas.³⁷⁵⁰ Rond 1400 ging de kaas al ver buiten het graafschap naar verscheidene steden, zo blijkt uit meerdere tolregisters.³⁷⁵¹

De positie van de zuivel in de huidige provincie Utrecht is veel minder duidelijk. Wat verspreide gegevens lijken er op te wijzen dat met name in de noordwestelijke hoek van de huidige provincie Utrecht de zuivelbedrijven hun bakermat hebben. In een lijst van pachten van de proost van St. Jan uit 1415 is sprake van eenden in Spengen en boter en ganzen in Uithoorn.³⁷⁵² In 1525 vroeg het Regulierenklooster in Utrecht een toepacht van *drie koeije kesen en een stop goede meijche bottere* en dat gold voor 10 morgen land op Ockhuizen, de driehoekige punt van Themaat.³⁷⁵³ Ook in de Harmelerwaard werd in 1476 al kaas gemaakt zo leren we uit een pachtbrief van het Regulierenklooster.³⁷⁵⁴ Maar dat was ook al zo in de veertiende eeuw: Hugo van Vleuten pachtte rond 1390 de kernen van de *curtes* van Oudmunster en betaalde jaarlijks 60 oude schilden *et quartario boni buturi*.³⁷⁵⁵ In 1371 pachtte Peter Erlewijsz zes morgen land in Gerverscop en betaalde de pacht in geld en boter.³⁷⁵⁶ In de zestiende eeuw leverde Dirk Gerritsz aan zijn verpachter *viijfentwintich pondt mijemolke keesen* als toepacht.³⁷⁵⁷

Vermoedelijk was de zuivel meer verspreid dan uit deze gegevens blijkt. Een leenbrief uit 1331 geeft niet als heergevaad de gebruikelijke roofvogel of handschoenen maar *enen cop botteren die een vierdeel hout ende een taet roem*. De leenman was geen ministeriaal, maar wel familie van de domproost Floris van Jutphaas.³⁷⁵⁸

De relevantie van de zuivelbereiding wordt op slag duidelijk uit de al eerder aangehaalde momentopname waaruit bleek dat er van de 1361 pachten 59 waren waar boter een rol speelde in de pacht: bij de verpachting van 793 morgen van ruim 9600 morgen land werd boter als toepacht vermeld. Dat was natuurlijk een absoluut minimum, want Jan Gijsbertsz, die toen zeker boter bereidde in Spengen, betaalde volgens het oudschildboek in geld. Er zijn wat meer voorbeelden die voor zover mogelijk in de onderstaande lijst zijn opgenomen. We kunnen stellen dat niet elke zuivelboer een toepacht in boter betaalde, maar iedere boer die boter in zijn pachtbrief had staan maakte vast wel zuivel.

³⁷⁴⁷ HUA, Domkapittel, inv nr 1607-9 (01-08-1559) en 1607-14 (18-08-1569).

³⁷⁴⁸ Op basis van Hamaker, Rekeningen, deel I, p. 5 (a° 1308) zou met de opbrengst van de grote tiend in Teckop van 13 lb 14 sc. nog een aardige graanteelt verondersteld kunnen worden.

³⁷⁴⁹ De Boer, Graaf en grafiek, p. 336. We komen hier nog op terug met gegevens van grote en kleine tienden in Galecop, zie O.

³⁷⁵⁰ Van Bavel en Gelderblom, 'Economic origins', p. 56. Dijkman, *Medieval market institutions*, p. 109. Kort hierover: Rommes, 'Bevolking en bestaansmiddelen', p. 21.

³⁷⁵¹ Dijkman, *Medieval market institutions*, p. 41. Smit, 'Kamper pondtolregister', passim; Westermann, Riviertollen.

³⁷⁵² Muller, 'Lijst van de goederen en rechten', p. 256: *Item Dirck Willemsz is sculdich van 10½ mergen lants, gelegen in Spengen, 11 gulden, 2 nobel voer 9 gulden gerekent, ende 6 entvogel.*

Item Jan van Dorsche is sculdich van 6½ mergen lants, gelegen in SPengen; ende waren Henric die Bastart verhuert, elke mergen voer 15 Dorsche placken. Uithoorn op p. 258: *Item dat goet opten Uuthoern metten veer Jan Claysz. om 45 oude scilde, vier Wilhelms Dortsche gulden voer drie oude scilde ende 40 gansen voer vier Wilhelmus Dortsche gulden, ende een vierendel botteren. Item die groete viscarie heeft Colbier om 9½ Vrancrijcse cronen ende een vierendel botteren.* De goederen in Spengen waren half van de proosdij en half van het kapittel. Palmboom, p. 95.

³⁷⁵³ HUA, Regulierenklooster, inv nr 910 (05-02-1525).

³⁷⁵⁴ HUA, Convent van Bethlehem, inv nr 1274, f° fol 105: *Item gecoft bij hande Herman Kroecks ende Jan Smaels teghen Aernt van Zuylen van Blasenborch die helft van vijftien mergen lants gelegen in Hermelenreweert ende die helfte van vijff mergen lants gelegen op Bilenveld daer Wouter de Jonge die wederhelfte of toe behoirt geldende jaerlix tsamen acht oude scilde alsoe die ecclesie van Utrecht neemt ende verstaen ander halve gouden R. gulden voer elken ouden scilt gerekent ende daer toe noch twee koeijen keesen, alse om hondert ende acht ende vijftich oude scilde voirs. facientes Ilc ende XXXVII gouden R. gulden. Item elken gouden R. gulden beliep de inder tyt XXXII stuvers welke Ilc ende XXXVII goude R. gulden faciunt Ilc LXXII R. gulden current ende XI stuvers. Dit gesciede anno LXXVI° in prefesto Agathe virginis.*

³⁷⁵⁵ HUA, Oudmunster, invnr 1846-1, f° 15b

³⁷⁵⁶ Van Winter, *Sources*, p. 305: pro 21 libris denariorum Traiectensium et dimidium quartale butiri et 6 pullis annuatim.

³⁷⁵⁷ HUA, Duitsche Huis, inv nr 979.0.1 (20-02-1544): *Dirck Gerijts heeft van de landcommandeur in huur en pacht ontvangen viertien mergen lants soe groot ende cleyn als die gelegen sijn op Bylevelt inden Hooffslaech, dair boven dat Convent van Bethlehem ende beneden Jan van Cuelenborchs erffgenamen naist gelant sijn, streckende vanden gemeen Hermelschen wech tot aen Reyerscop.* Voor 9 jaar a 50 Karolus gulden ende dairtoe vijffentwintich pondt mijemolke keesen.

³⁷⁵⁸ Dom, inv nr 2368-1, f° 135 (30-06-1331): *Wij Florens bider genaden gods doemproest tutrecht maken kont allen luden dat wij twe mergen lants gelegen in Galencoep tuschen Dirck Corthosen lant aen een side ende joncfrou Geertruden Jan Willams soens wedue lant aen die ander side ende dair dat een eijsde of strecket aen Boudijns sloet ende dat ander einde aen Galencoper weteringe die onse vrij eijsen sijn ende om onse rede penninge gecoft hebben, verlijet hebben ende verliet mit desen open brieve Willam Jan Willams soen onsen neve.*

Nu is het natuurlijk zo dat de meeste pachtboeren van meerdere eigenaren huurden. De 59 contracten waarin boter is vermeld betreft 793 morgen land, maar deze bedrijven waren in de meeste gevallen veel groter (1400 morgen) zoals uit onderstaand staatje blijkt:

Tabel 11-28: Locaties van boterproductie en bedrijfsgrootte rond 1535

Locatie	Gebruiker	Boter vermeld	Overige	Grootte bedrijf
De Haar	Aart Willemsz. aan de Haar	33		33
	Hendrik Dirksz.	12	46	58
	Mary Reyer Gerritsz. Weduwe	7,33		7,33
Gerverscop en Breudijk	Cornelis Gijsbertsz	12		12
	Gerrit Petersz	14	2,5	16,5
	Willem Hugensz	10	12	22
	Willem Jansz	12	29,5	41,5
	Wouter Simonsz	16	16	32
Gerverscop oost en Uten Hams	Hendrik Frederiksz	30	3	33
Gieltjesdorp	Floris Hendriksz	10	10	20
Harmelen, Bijleveld, Haanwijk	Elbert Willemsz	8		8
	Gerrit Dirksz	9	3	12
	Gijsbert Jansz	2,5	24	26,5
	Marten Jansz	4	2	6
	Marten Willemsz	10		10
	vacat	28,5		28,5
	Wouter Hermansz	18		18
Kockengen Lokhorst	Cornelis Gerritsz	11,5	11,5	23
	Govert Jansz	36	4	40
Kockengen Montfoort	Gijsbert Aartsz	24		24
	Margriet, weduwe Marten Clauwen	3,5	20,83333	24,33333
Laagnieuwkoop	Claas Simonsz	26	12	38
	Cornelis Simonsz	7	17,5	24,5
	Hendrik Gerritsz	8	16	24
	Jan Hugensz	33	18	51
Maarssenbroek	Jan Hendriksz	12	16	28
	Marrichje Cornelis Aartsz dochter	12	4	16
Oudenrijn en Heicop	Gijsbert Lambertsz	5		5
	Gijsbert Petersz	4		4
	Goyert Aartsz	24	10	34
Reijerscop Kruiningen	Gerrit Gerritsz	7	12	19
	Poel, Jan Jansz	16		16
	Wier Willemsz	5		5
Spenge	Herman Bartsz en zijn moeder Margriet	4,5		4,5
	Jan Gijsbertsz	16	44	60
	Jan Jacobsz	3,5		3,5
	Tomas Zegeromsz	13	3	16
	Zeven gebruikers	6		6
Themaat	Cornelis Gijsbertsz	16	58,84	74,84
	Gerrit Egbertsz	20	19,5	39,5
	Hendrik Egbertsz	6	32,16	38,16
	Jan Roelofsz	24	4	28
	Jan Willemsz	15	15,5	30,5
	Pons Hendriksz	10	4,5	14,5
	Willem Gerritsz	7,83	20	27,83
Veldhuizen	Cornelis Jan Frederiksz	40	21	61
	Gerrit Gijsbertsz. Op Nyevelt	34		34
	Gijsbert Jan Lubbertsz.	30	49	79
	Jacob Dirksz	9		9
	Poel, Cornelis Jansz	10	12	22
	Spijcker, Jan Dirksz	6,5	11	17,5
Vleuten Oudmunster	Cornelis Gerrit Egbertsz.	11		11
	Thonis Gerritsz.	55	6,5	61,5

Op basis van de pachtcontracten zou men hebben kunnen concluderen dat de bedrijven 15 morgen groot waren, echter ze waren gemiddeld 26 morgen groot, een relevant verschil.³⁷⁵⁹ De conclusie moet wel luiden dat de zuivelbedrijven van meet af aan een aanzienlijke omvang hadden. Dit zou dus een verschil zijn met Holland als we ons op de literatuur baseren.

Grafiek 11-29: Omvang van zuivelbedrijven rond 1535 tussen Utrecht en Woerden

Uit de vorenstaande tabel is af te lezen dat het kaas- en boterbedrijf niet was beperkt tot het latere veenweidegebied, want ook in Vleuten en op De Haar kwam dit bedrijf al voor. Van tien morgen land die het Regulierenklooster op Ockhuizen (nabij Kasteel de Haar) bezat moest als toepacht drie koeienkazen en een stoop mei-boter worden geleverd.³⁷⁶⁰

De landschappelijke situatie in Teckop en Spengen

Met onze kennis van de waterhuishouding kan men zich juist in het westelijke deel van de provincie Utrecht wel een voorstelling maken van een gebrek aan akkerbouw. Ter aanvulling versterken gegevens over de bodem dat beeld: op de bodemkaart ligt Teckop volledig in de Weideveengronden op bosveen (pVb). De bovenste laag van de grond bestaat uit een ongeveer 10 centimeter dikke laag veraard veen. Daaronder ligt een zes meter dik pakket bosveen. Bij uitstek dus het veenweidegebied. De grond moet hier al vroeg met inklinken zijn begonnen: Spengen behoort tot de laagstgelegene delen van Utrecht en ligt nu op de meeste plaatsen bijna twee meter beneden NAP. Een paar plekken liggen wat hoger, sommige zelfs een halve meter, waarbij vooral het stroomruggetje van de Kockengense stroom in het oog springt, die vanaf De Haar noordwestwaarts naar Kockengen stroomde en vlak voor Spengen afboog naar het noordoosten.

Afb. 11-18: Spengen en Teckop op de topografische kaart en de hoogtekaart.

³⁷⁵⁹ Ook zonder uitschieters is dat het geval; de mediaan is 24 morgen.

³⁷⁶⁰ HUA, Regulierenklooster, inv nr 910 (05-02-1525): *Ende daer toe sal tConvent voers. noch iaerlicks hebben drie koeije kesen ende Aechte voers. een stop goede meijische bottere. The betalen die bottere int wtgaen van meije ende die een helfte van die pacht voers ende die kesen op sunte martens dach inde wijnter nu naestcomende ende die ander helfte op Sinte Peters dach ad Cathedram daer naest volgende, of ses weken nae elke termijn.*

Bron: www.ahn.nl. Van midden boven naar midden rechts is een kronkelende lijn te zien. Dit was een overblijfsel van de crevassegeul die vlakbij Kasteel de Haar begon als doorbraak van een oude noordelijke tak van de Oude Rijn.

Dat zo'n micro-reliëf nogal wat invloed had is fraai te zien op de onderstaande kaart:

Afb. 11-19: Kaart van hennepwerven, weiland en stukjes bouwland in Spengen (a° 1614)
HUA, St. Jacobskerk, inv nr 536

In het midden en iets hoger links zijn twee stukjes bouwland te zien. Dankzij de hoogtekaart weten we dat sommige delen van Spengen een halve meter hoger lagen dan de omgeving, zoals deze perceeltjes. Het was rond 1600 voldoende om nog een stukje bouwland te hebben temidden van sappige weiden. Bij de boerderij lagen zoals gebruikelijk de hennepwerven. Dit bedrijf is een mooi voorbeeld van het hennepweidebedrijf in deze omgeving.

Hier in Spengen en Teckop kunnen we vanaf de dertiende eeuw een tweetal bedrijven volgen. De pachtreeksen van deze hoeven levert tevens een nieuwe reeks van boterprijzen op. De enige lange reeks voor Utrecht, uitgegeven door Posthumus, begint in 1460. De hieronder afgebeelde reeks begint een eeuw eerder. Deze gegevens vormen een smakelijk ingrediënt voor ons betoog omdat lange tijd de pacht werd uitgedrukt in natura zodat we hier echt met de neus in de boter vallen.

Op dit punt moeten paar regels worden gewijd aan de botermaten. De grootste botermaat in Utrecht was het vat. Blijkens Posthumus en Van de Water woog het vat 160 kilo.³⁷⁶¹ Uit de hiervoor besproken momentopname van alle pachten waren ook de toepachten in boter opgenomen. Uit de onderliggende posten blijkt een boterprijs van 8 Carolus per vat en een boterprijs van 35 stuiver per stoop. Daaruit blijkt een verhouding van vat : stoop als 1 : 9,6. In kilo's uitgedrukt betekent dat $160 \text{ kilo} : 160/9,6 = 16\frac{2}{3} \text{ kilo}$. Deze verhouding kan worden getoetst aan de prijzen uit andere jaren, bijvoorbeeld het jaar 1555. Het Bartholomeusgasthuis hanteerde toen een boterprijs van 120 stuiver per kwart vat, ofwel 480 stuiver per vat. De pachters van Oudmunster in Spengen en Teckop rekenden in dat jaar met 50 stuiver per stoop. Ook hieruit blijkt exact een verhouding van $480/50 = 9,6$. De bestendigheid van de maten die al door Ketner werd vermoed blijkt inderdaad te hebben bestaan en tussen neus en lippen door kennen we nu de exacte grootte van een stoop, een aardige bijvangst naast de al bijzondere reeks boterprijzen van voor het jaar 1460.

Teckop (Lamberti en Mei)		Spengen (Victoris en Mei)	
1377-1387	Plak/kwart vat	1377-1387	Plak/kwart vat
1388-1391	Pond bonorum/kwart vat	1388-1433	Wit/kwart vat
1391-1422	Wit/kwart vat		
1423-1433	Gulden/kwart vat		
1434-1449	Kromstaart/kwart vat	1434-1480	Kromstaart/kwart vat
		1481-1485	Stuiver/kwart vat
		1486-1567	Stuiver/stoop
In 19 van de 57 jaren was er een verschil tussen de prijzen, meestal met (omgerekend) 2 wit. In 6 jaren was Lamberti duurder, in de overige 13 jaren was Mei duurder.		De meeste prijzen stemmen overeen met Teckop, de Victoris en Lamberti prijzen waren wel vaak verschillend. Uiteindelijk zijn de gemiddelde prijzen genomen van de termijnen	
Vanaf 1486 gelden de prijzen voor alle termijnen.			
In de crisisjaren 1426-1428 zijn geen marktconforme prijzen afgesproken met de pachters maar als pachtverlaging een kwart van de prijs.			

³⁷⁶¹ GUP II p. 767: bij de boterimpost rekende men een vat voor 320 pond dus 160 kilo. Posthumus II, p 35 stelde een stoop op 33 pond zodat er 9 à 10 op een vat gingen.

Grafiek 11-30: Boterprijs (o.b.v. pachten van een hoeve in Teckop en een hoeve in Spengen

HUA, Oudmunster, inv nrs 483-2, 489-a-1, 483-3, 483-4, 483-5, 483-6, 483-7, 489-1, 489-2, 489-3, 489-a-1, 489-4, 489-5 en 489-6)

In de crisisjaren 1426, 1427 en 1428 stelde het kapittel een fictieve boterprijs vast van 25 plakken per kwart vat, zowel in Teckop als Spengen. Het gebeurde veel vaker dat tijdens een crisis de pacht sterk werd verminderd en dat was ook nu het geval. Wouter Claasz Mathijsz, de pachter in Spengen, kwam daarenboven met het kapittel overeen dat hij in 1429 en 1430 drie kwarten boter zou betalen in plaats van vier. We zien hier dus allereerst een paar jaar verlaging tot 50% en dan twee jaren via 75% van de pacht de terugkeer naar het oude niveau.³⁷⁶² Het is een schoolvoorbeeld van flexibiliteit van verpachter jegens pachter om in wederzijds belang het herstel te stimuleren.

Een hoeve in Teckop

Het 450 morgen grote Teckop was dunbevolkt en had rond 1500 veertien haardsteden. Met hoeveel inwoners dat overeenkwam is onduidelijk, waarschijnlijk was het even grote Spengen in bijna alles de evenknie van Teckop, want daar waren toentertijd veertien huishoudens. Volgens de Enquete uit 1494 hielden de inwoners zich bezig *metter koe ende met wat bennepe te zayen omtrent haer hofsteden ende anders, zonder eenige grooter off meerder neringhe te hebben*. De oorlogen, dure tijden, belastingen en “natte jaren” hadden een zware tol geëist waardoor de situatie veel erger was dan zo’n twintig jaar eerder, *zonderlinghe heure neringhe van der koe* was achteruitgegaan.³⁷⁶³ Twintig jaar later hielden de inwoners zich bezig met *koyen, mit bennepe ende mitten handen spitten, delven ende diergelijcke*.³⁷⁶⁴ Een vetpot zal het niet zijn geweest, het leven hier in een uithoek van het Nedersticht, ofschoon men zich in de Enquete niet beklagde (*Maar, seggen dat zij vrij zijn van alle lasten ende commer*).³⁷⁶⁵ Net als in Spengen zal de fiscale gelijkheid toch groot geweest zijn, de Lorentzcurve doet dat duidelijk zien voor het peiljaar 1525.³⁷⁶⁶ Als de Informacie klopt dat slechts 50 morgen van de 450 morgen land aan de inwoners zelf behoorde lijkt dat de eerder gevonden patronen van weinig burenbet te ondersteunen. Een hoge verpachtingsgraad ligt dan ook hier voor de hand.

De hoeve in Teckop behoorde lang geleden aan Gotschalk uten Ham, een ridder die volgens de overlevering afstamde van Gotschalk van Woerden, die in de twaalfde eeuw leefde.³⁷⁶⁷ Juist in deze cope-gebieden hebben de nauw verwante families Van Woerden, Van Harmelen, Van der Haer en Uten Ham een belangrijke rol gespeeld en in een brede gordel land tussen Utrecht en Woerden duiken ze op als grondbezitter, tiendheffer en gerechtsheer. Gotschalk uten Ham schonk de hoeve in een onbekend jaar (te denken valt aan het begin van de dertiende eeuw) aan het kapittel van Oudmunster. Bijzonder is nog dat aan weerszijden van deze hoeve rond 1350 Jacob van Zuylen en Dirk van Zuylen waren gelegen; analoog aan wat beredeneerd en aangetoond werd rondom Harmelen moet toch worden gedacht aan oud bezit van de Van Harmelens of in elk geval een van de vorgenoemde aanverwante families.³⁷⁶⁸

³⁷⁶² HUA, Oudmunster, inv nr 483-6 (a° 1429): *Concordunt cum capitulo quod hoc anno et 2 annis sequentes dumtaxat dabit 3 quartaria buturi ... en daarna weer 4 kwarten*.

³⁷⁶³ Fruin, *Enquete*, p. 115.

³⁷⁶⁴ Fruin, *Informacie*, p. 225.

³⁷⁶⁵ Fruin, *Enquete*, p. 115.

³⁷⁶⁶ Zie Grafiek 4-7

³⁷⁶⁷ Zie voor details Huiting, Eigenaren en bewoners, p. 35.

³⁷⁶⁸ HUA, Oudmunster 934 (ca. 1348): *In parochia de Camerick in loco dicto Tekencoep 1 mansus que dedit nobis Gotscalcus de Hamme miles, qui obiit 2 Idus februari que locavit Aleydis relicta Rotardi Zuarte. Superius dominus Jacobus de Zulen miles (...) Inferius dominus Theodericus de Zulen miles*. Het valt overigens meen ik niet uit te sluiten dat de toenmalige pachter Rotard Zwart een nazaat is van Rothard uten Ham, die rond 1240 leefde. De goederenlijst uit 1300 heeft: *Apud Tekencoep mansus de quo agitur memoria Goetscalci militis II° Ydus Februari*; HUA, Oudmunster, inv nr 396.

De oudste pachtbrief van deze hoeve dateert helaas pas uit 1486 en geeft een klein kijkje in het bedrijf. Zo vlak na de oorlog werd de pachter flink tegemoetgekomen. In het eerste jaar werd er geen pacht geheven en werd *om den onraet* verpacht. Ofwel: de pachter hoefde het land slechts uit de banwerken te houden en de ongelden te betalen. Het tweede jaar zou de pacht een stoop boter zijn en vanaf het derde jaar 4 pond aan geld en een stoop boter.³⁷⁶⁹ Ruim dertig jaar later wordt duidelijk dat het om meiboter (*verscher meyscher botteren*) gaat, de eerste grasboter die als de beste werd beschouwd en dan ook in mei moest worden voldaan, in tegenstelling tot het geldelijke deel van de pacht waarvoor Martini en Petri gebruikelijk was.³⁷⁷⁰ Vanaf de dertiger jaren van de zestiende eeuw wordt de locatie van de hoeve nader gepreciseerd als “op Zwanevelt”, en dit lag tussen de Gemenelandskade en de Teckopperdijk.³⁷⁷¹

Afb. 11-20: De hoeve in Teckop in een goederenregister

HUA, Oudmunster, inv nr 934, ca. 1350

De rekeningen van de kleine kamer gaan veel verder terug in de tijd en verschaffen nog wat gegevens van bijna twee eeuwen eerder. Daarin vóór 1360 echter geen spoor van boter. Wat er precies tussen 1360 en 1370 onttrekt zich aan onze waarneming doordat er geen rekeningen zijn overgeleverd. In 1370 blijkt dat de pachters Tyman Omekijn en Willem Ment als toepacht de helft van een kwart vat boter moesten betalen. Mogelijk kunnen we hierin een voorzichtig begin van de zuivel in Teckop zien, iets later dan in het hiernavolgende Spengen.

Dat beeld wordt bevestigd doordat de toepacht vanaf 1313 uit kuikens bestaat, vanaf 1336 betaalt Aleyd, weduwe van Rotaerd Zwart geen toepacht, maar vanaf vermoedelijk 1366 betalen de pachters Tyman Oemken en Willem Ment dus samen een kwart vat boter. Dan, na de termijn van tien jaar wordt de hoeve gesplitst waarbij de pachters afzonderlijk verdergaan. De pacht gaat dan flink omhoog na het overlijden in 1377 van Tymen, wiens weduwe Clemense het bedrijf voortzet tot haar overlijden in 1411. Opvallend is dat beide halve hoeven niet dezelfde waarde blijken te hebben, de pacht gaat behoorlijk uiteenlopen en terwijl de ene hoeve 1½ kwart boter moet kosten gaat de andere voor een jaarpacht van 2 kwarten boter.

Niet lang daarna treedt weer een kleine wijziging op: de broers Dielof en Willem Gerritsz Zaal gaan in plaats van 2 kwart boter een vast bedrag in oude schilden betalen. De andere helft van de hoeve, gepacht door Aleyd en Nel, dochters van Arnoud Claasz, blijft in boter betalen. De hoeve is vanaf 1473 weer in gebruik bij een enkele pachter, Dirk Joosten.

Terwijl in vergelijkbare gebieden in deze tijd de drieslegging voorkomt in pachtbrieven is dat hier niet het geval. Vermoedelijk was het land toen al volledig op de veeteelt ingericht zodat paarden geen rol spelen en dus geen behoefte aan haver was. De toepacht in boter bleef bestaan en in 1571 mocht pachter Claas Gerritsz het weiland niet breken of hooien.³⁷⁷²

Pachter	Begin	Eind	Duur
Peter Orrewijn	1295	1316	21
Aleyd, weduwe Rotart Zwart	1336	1359	23
Tyman Oemken en Willem Ment	1370	1376	6
>Gesplitst in twee halve hoeven			
<u>Eerste halve hoeve</u>			
Tyman Oemken	1377	1377	1
Clemense, weduwe Tyman Oemken	1378	1411	33
<u>Gegevens ontbreken</u>			
Dielof en Willem Gerritsz Zaal, broers	1423	1437	14
Arnoud Dielofsz	1438	1449 (1467?)	11-29
<u>Gegevens ontbreken</u>			
<u>Tweede halve hoeve</u>			
Willem Ment	1377	1411	34

³⁷⁶⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 1542-2 (21-02-1486): *Alle denghenen ... doe ick verstaen Claes Dircxzoen ... tien jair lanc in pacht ende in huerwere ontfangen hebbe een hoeve lants gelegen in Teckoop bynnen die parochie van Cameric ... dair boven ick Claas voers selve ende beneden Meerten Jansz erfgenaemen. (...) Dat eerste jair om den onraet ende dat anderde jaer om een stop botteren ende die leste acht jairlix om vier pont viijftien stuver voer elck pont gerekent ende om een stoppe botteren ... op mynen cost, anxt ende arbeyt.*

³⁷⁷⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 1542-3 (21-02-1514)

³⁷⁷¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1542-4 (21-02-1532): *Aleyd Claas Ruysch weduwe, wonend in Teckop, pacht voor tien jaar de hoeve in Teckop op Zwanevelt, streckende vande gemeenlants cae tot aen Teckopperdijk toe.*

³⁷⁷² HUA, Oudmunster, inv nr 1542-7 (28-03-1571).

<i>Gegevens ontbreken</i>	1412	1423	
Aleyd en Nel, dochters van Arnoud Claasz	1423	1440	17
Gerrit Dielofsz	1441	1449 (1467?)	8-26
<i>Gegevens ontbreken</i>	1450	1467	
>Verenigd tot een hoeve			
Dirk Joosten	1467	1486	13
Claas Dirksz	1487	1524	37
Claas Dirksz' weduwe Aleida	1525	1542	17
Claas Gerritsz	1543	1578	35

Uit de bovenstaande tabel blijkt weer een forse gemiddelde pachtduur waarbij een aantal decennia geen uitzondering was. Dat was vrij gebruikelijk bij grote bedrijven vanwege de noodzakelijke investeringen. Dat de bedrijven in Teckop een vrij behoorlijke omvang hebben heeft De Vries uitgerekend:³⁷⁷³

Tabel 11-29: Bedrijfsgrootte in Teckop

Bron: De Vries, *Rural economy*, p. 134

	1561		1732?	
Omvang bedrijven	Aantal	Perc.	Aantal	Perc
Geen land	0	0%	10	35,7%
< 10 morgen	8	28,6%	2	7,1%
10 tot 20 morgen	10	35,7%	0	0%
20 tot 30 morgen	6	21,4%	9	32,1%
30 tot 40 morgen	2	7,1%	4	14,3%
40 tot 50 morgen	2	7,1%	3	10,7%
	28	100%	28	100%

Deze accumulatie zal evenals in Spengen in een vroeg stadium hebben plaatsgevonden. Het aantal haardsteden was eind vijftiende/begin zestiende eeuw gesteld op 14, met tussen beide peildatum een dipje op 12 haardsteden.³⁷⁷⁴ Dat is sterk vergelijkbaar met Spengen waar rond 1500 veertien huishoudens, althans veertien verschillende pachters waren en drie decennia later twintig.³⁷⁷⁵ De gerechten waren even groot en vermoedelijk waren ze in vrijwel alle opzichten gelijk, zelfs vanaf hun prille begin hadden ze een verwante *locator*.

Om dit alles verder te toetsen wordt de besproken hoeve in Teckop vergeleken met een hoeve in Spengen.

Een hoeve in Spengen

In het uiterste zuiden van Spengen lag een hoeve die in de dertiende eeuw aan Oudmunster was geschonken door Willem van der Haer en juist door deze vroege schenking was de hoeve intact gebleven. Dat kon men niet zeggen van een naastgelegen hoeve die in het bezit was van meerdere personen, waarschijnlijk het gevolg van erfdeling.³⁷⁷⁶ Willem van der Haer was gerechtsheer van delen van Kockengen en Spengen en we zien in hem een nazaat van de *locator* van dit gebied. De hoeve die Willem schonk was de eerste hoeve van de ontginning en het is een mooi voorbeeld van het verschijnsel dat de *locator* de eerste hoeve voor zich reserveerde of dat deze aan de parochiekerk toekwam.

Deze hoeve in Spengen kent een vroege vermelding van vogels, in het bijzonder eenden. In de oudst bekende pachtbrief uit 1345 is al sprake van een toepacht van *quinque bonis avibus aentvoghel nuncupatis*. De toenmalige pachter Heyneman Gijsbertsz Zaal betaalde daarvoor jaarlijks 18 pond zwarte Tourse ponden.³⁷⁷⁷ De rekening van 1345 is niet bewaard gebleven maar die van 1346 boekt dit in rekeningmunt als 13 pond 10 schelling *bonorum* en hier zien we de 4:3 verhouding weer terug van *parvus* versus *bonus*.³⁷⁷⁸ Een soortgelijke post trof ik aan in een rekening uit 1308 alwaar *Summa totius residui, 856 lb 2 sc. 4 d. in nigris, 1142 lb 16 sc. 4 d. bonorum*.³⁷⁷⁹ De vermelding van vogels is in Spengen vermoedelijk wel de oudste. In Galecop echter betaalde de pachter van een halve hoeve Gerardus Longus al in 1296 een toepacht van zes vogels.³⁷⁸⁰

³⁷⁷³ De Vries, *Rural economy*, p. 134.

³⁷⁷⁴ Fruin, *Enqueste*, p. 115 en dez., *Informacie*, p. 225.

³⁷⁷⁵ HUA, Staten landsheerlijk, inv nr 351 en Financiële instellingen, inv nr 1678.

³⁷⁷⁶ HUA, Oudmunster, inv nr 934 (ca. 1348): In parochia de Kockangen in australi parte de Spangen 1 mansus que dedit nobis Wilhelmus de Hare qui obiit 6 Idus Januarii, quem prius coluit Wouter Gherryt van den Polle, nunc colit Heynemannus filius Ghisberti dicti Zael. Superius terra comitatis. Inferius quedam mansus qui spectat ad plures personas. De goederenlijst uit 1300 heeft: Goederenlijstje Visser Aput Spengen mansus de quo fit memoria Wilhelmi de Hare VI° Ydys Januari; HUA, Oudmunster, inv nr 396.

³⁷⁷⁷ HUA, Oudmunster, inv nr 1093-2 (03-11-1345). Hij komt ook voor als Hinricus Zael maar zal Heyneman genoemd zijn.

³⁷⁷⁸ HUA, Oudmunster, inv nr 489-26 (a° 1346) waarin de Tourse ponden worden omschreven als *usuale monete in Traiecto currentis*. HUA, Oudmunster, inv nr 1093-3 (03-03-1358) vermeldt wederom deze 18 pond maar omschrijft deze als *decem et octo librarum parvorum usualis monete*. Het oude pond is dus verdergegaan als *parvus*, ofwel slecht pond, dit in tegenstelling tot het goede pond. De verhouding was dan ook 4 slechte op 3 goede.

³⁷⁷⁹ Hamaker, Rekeningen, deel 1, p. 6 en elders in de oude rekeningen.

³⁷⁸⁰ Hofman, Rekening, p. 312.

De oude perkamentrollen waarop de rekeningen ouder dan 1347 staan zijn tussen 1295-1301 niet scheutig met informatie. De rol uit 1313 geeft als eerste een kijkje in de toepachten en dan blijkt dat de pachter Willem van Spengen naast zes Tourse ponden ook zes vogels moet leveren. Het is derhalve goed mogelijk dat hier in Spengen rond 1300 een eendenkooi is geplaatst. Deze Heyneman lijkt de opvolging enigszins te doorbreken. De oudst bekende pachter Willem van Spangen, ik neem dus aan een nazaat van Willem van der Haer, had de hoeve tot 1315 in pacht waarna zijn zoon Dirk de hoeve overnam. Blijkens de genoemde akte uit 1345 was de eerdere pachter Walter Gerrit van den Polle en mogelijk was hij vanaf 1335 de pachter, de rekening uit 1336 heeft Wilhelmus de Polle. Heyneman Zaal pachtte tot 1356, en waarschijnlijk aangezien het een lijfpacht betrof is hij overleden. Vervolgens ontving ene Jan Matte de hoeve in pacht, die volgens de rekeningen Jan Truden heette en volgens de pachtbrief uit 1358 Jan Dirksz van Spengen en hij zou tot 1385 blijven.³⁷⁸¹ De verpachting in 1358 betrof een lijfpacht en toch werd in 1368 nogmaals aan hem in lijfpacht uitgegeven. De reden daarvoor lijkt te zijn dat er nogal wat veranderde. Allereerst veranderde de nominale pacht in fijn zilver, wat in die tijd veelvuldig door het kapittel werd gebruikt. Daarmee ging de pacht van 18 Tourse ponden naar 2 mark 4 lood zilver, van resp. 13½ pond bonorum naar maar liefst 22 pond (21 lb 18 s 9 d om precies te zijn). De toepacht werd opgeschroefd van 3 eenden naar *drie goede levende ganse*.³⁷⁸² Dat de ganzenhoederij in de copen van belang was blijkt ook elders in laaggelegen gebieden. Zo was Maria, weduwe Laurens Dirksz, begin zestiende eeuwboerin in Reyerscop die zes ganzen als toepacht moest afdragen. Ganzen zullen wegens hun waakzaamheid niet onbekend geweest zijn op boerderijen. Echter een algemene verschijning waren de ganzen nu ook weer niet in de bronnen want ze komen (tenminste bij Oudmunster) als toepacht verder alleen nog in Amerongen en Hamersveld voor. Ik ga er van uit dat het tamme ganzen betrof en niet wilde ganzen. Dat het overwinterende trekganzen betrof die tijdens de vlucht werden gevangen door de lokroep van tamme ganzen is echter mogelijk. Sporen daarvan dateren echter pas uit het begin van de zeventiende eeuw wanneer de achternaam Gansevanger veelvuldig in de bronnen voorkomt.³⁷⁸³

De aangehaalde akte uit 1368 is overigens ook interessant omdat het hiermee de oudste vermelding is van de kapel van Kasteel De Haar dat hier als *igodshuus vander Haer* voorkomt. Ook blijkt er uit dat aan de bovenzijde de meent van Spengen lag en aan de benedenzijde de vrouwe van Nyevelt, Mechteld de vrouw van Gijsbert Hase, de kapel van De Haar *ende anders vele persoene mit eenre hoeve lands onghedeylt*. Dat laatste is nogal van belang omdat het laat zien dat in dit copegebied een vroeg geschonken hoeve ten tijde van de schenking nog intact was, terwijl ernaast een hoeve lag die door erfdeling inmiddels vele bezitters had. Het woord *onghedeylt* verwijst dan weer naar gemeender voor.

In het jaar 1376 bespeuren we nog een verandering, namelijk dat de pacht in mark zilver wordt vervangen door een betaling in natura. In dat jaar werd een nieuw contract opgemaakt tussen het kapittel en de huidige pachter Jan, zoon van Gertrude, die met ingang van 1377 vier kwarten boter moest gaan betalen. De min of meer standaard betaaltermijnen van St. Maarten (11 november) en St. Peterstoel (22 februari), of binnen 15 dagen, worden vervangen door mei (tegen het einde van mei was gebruikelijk) en 10 oktober (Victoris).³⁷⁸⁴ Aangezien de pachter gelijk bleef, de pacht eigenlijk voor het leven was en toch een andere pachtbrief nodig was, wijst dit er denk ik op dat hij volledig was overgeschakeld naar de veeteelt en zuivel.

Pachter	Begin	Eind	Duur
Willem van Spengen	1295	1315	20
Dirk Willemsz van Spangen	1316	?	?
Willem van de Pol	1336	1342	6
Heyneman Zaal	1346	1356	10
Jan Dirksz, Truden zoon	1357	1384	27
Claas Mathijsz	1385	1411	26
Wouter Claasz Mathijsz	1423	1439	16
Claas Gerritsz (eerst met zijn broer Gerrit en toen met zijn zoon Gijsbert, uiterlijk vanaf 1447)	1440	1476	36
Gerrit Gerritsz (en vanaf 1486 met zijn zoon Gijsbert)	1477	1509	32
Gijsbert Gerritsz' weduwe Geertruid	1509	1520	11
Jan Gijsbertsz	1520	1567	47
Gijsbert Fransz	1521	1526	5
Albert Jansz weduwe Maria	1568	1577	9
Dirk Albertsz en zijn zus Maria	1578	1580	2

³⁷⁸¹ HUA, Oudmunster, inv nr 1093-3 (03-03-1358); *usque ad finem vite sue*, een leuke variant op het steevaste ad vitam

³⁷⁸² HUA, Oudmunster 1095 (24-03-1368): Deken en kapittel van Oudmunster *maken cont ende kenlic allen luden dat wi verpacht ende in huerwere verleent hebben Johan Dircs soen van Spanghen tot zinen live toe een hoeve lands alsoe als ze ghelegghen is inder parochie van Kockanghen int zuut eijnde in Bokels gherichte vander Haer, wulke [sic!] hoeve op strecket van Spangher dijc an Bertengher zijtwende an Jacobs gherichte vander A, daer boven naest ghelegghen is de meente van Spanghen ende beneden de vrouwe van Nyenvelt, Mechtelt Ghisebrecht Hasen wijf, tgodshuus vander Haer ende anders vele persoene mit eenre hoeve lands onghedeylt*.

³⁷⁸³ HUA, Gasthuis Leeuwenberch, inv nr 2231 (28-01-1636) Thonis Cornelisz Gansevanger, wonende in Haanwijk. HUA, Notarissen, U019a008 akte 350 (05-05-1637) Abraham Claasz Gansevanger, wonende in Gerverscop. RHC Rijnstreek, Reyerscop St. Pieter, inv nr 1795, f° 3-3v (1-7-1640): Jan Cornelisz Gansevanger was schout in dat gerecht.

³⁷⁸⁴ De Rekening 1376 kondigt aan: *amplius dabit Johannes filius Gertrudis 4 quartari butiri Victoris et in Maio 3 antas*. HUA, Oudmunster, inv nr 483-2

Vanaf 1509 zette Geertruid als weduwe van Gijsbert de pacht voort voor zolang zij en haar zoon zouden leven. De eerste zeven jaar *om seven stoppen varscher roeden boeteren ende drie quarter van een stop ende drie goede ganse, ende die ander jaren daer naestvolgende elcks jaers om thien stoppen boeteren ende drie ganse*. De boter moest ze leveren in mei en op 17 september (Lambertus).³⁷⁸⁵ De termijn Lambertus kom ik uitsluitend tegen in laaggelegen gebieden en het kan bijna niet anders of deze wijst op veeteelt. De datum is immers te vroeg om het graan gedorst te hebben na de oogst.

Met rode boter werd grasboter bedoeld, echt rood was die niet, maar zeker ook niet geel zoals in later eeuwen.³⁷⁸⁶ De boter die werd gemaakt van melk als de koeien op stal stonden was een stuk witter (deze werd hooiboter genoemd). De rode pachtboter komt al voor in 1439.³⁷⁸⁷ Geen onbelangrijke aanwijzing voor zuivel in de ruimere omgeving zie ik in de oorkonde uit 1473 waarin de bisschop aan Hendrik van Nyenrode in pacht gaf alle die schoutampten *die behoeren ende plegen te wesen tot der casteleynscap van Apcoude te weten dat schoutampt van Vynkenveen, van Deenmercken, van Outbuysen, Cameric, den Houdijc, Gerverscoep, Geelkendorp, Themaet, Maersveen, jairlix omme een roet vat botter te betalen alle jair in Meye*.³⁷⁸⁸

Werd ook in boter betaald? Jazeker. Dat staat in de minuutrekeringen, die helaas slecht zijn overgeleverd en met name uit de late zestiende eeuw dateren. Een aantal kanunniken hebben in hun archiefje wat van die slordige stukken overgeleverd. Ze bevatten waardevol materiaal dat bij de netrekeringen werd weggelaten. Er staat echter nauwkeurig in vermeld hoe de pachter aan zijn verplichtingen voldeed. Helaas bestaat er slechts uit 1492 een rekening van de kleine kamer waarin het land in Teckop en Spengen was ondergebracht. Van soortgelijk kaliber zijn de manualen die voor de kleine kamer van Oudmunster vanaf 1550 bewaard zijn. Al met al geen gunstige situatie om te achterhalen in welke vorm de pacht werd voldaan. Voldoende toch om een beeld te krijgen.

Afb. 11-21: Fragment uit de minuutrekening over 1492 van kanunnik Cornelis Zelbach inz. de betaling van 7 stoppen boter als pachtsom voor een hoeve in Spengen (HUA, Oudmunster, inv nr 542)

Pachter Gerrit Gerritsz kwam met twee stoppen boter naar het kapittel op 9 november. De kameraar Cornelis Zelbach tekende aan dat een stoop toen op de markt 15 stuiver deed. In februari kwam zijn vrouw met nog eens twee stoppen die toen 14 stuiver opbrachten en tenslotte kwam ze drie stoppen brengen die op de zaterdag daarna voor 19 stuiver over de toonbank gingen.³⁷⁸⁹ Ook in 1550 betaalde de toenmalige pachter Jan Gijsberts de overeengekomen 9 stoppen boter in natura. Dat de toepacht ook in Teckop keurig werd betaald in natura blijkt uit een manuaal van de kleine kamer. In 1550 moest de pachter in Teckop, Claas Gerritsz een nominale pacht van 10 oudschild en een stoop boter betalen. Hij kwam inderdaad naar het kapittel met die stoop boter en 10 Carolus gulden. Later kwam hij nog langs met 11 Carolus gulden en had daarmee de pacht voldaan.³⁷⁹⁰

In de literatuur wordt vaak gefocust op de gevolgen van bodemdaling en fragmentatie van bezit.³⁷⁹¹ Met betrekking tot het laatste hebben we laten zien dat bezit weliswaar fragmenteerde maar dat gebruik accumuleerde. De bedrijven waren juist erg groot en er is dus bijvoorbeeld in Spengen en Teckop geen reden aan te nemen dat boter louter werd geproduceerd in kleine bedrijven. Een koe had toch wel 4 morgen land nodig om fatsoenlijk te grazen in de zomer.³⁷⁹² Boedelinventarissen uit de zeventiende eeuw laten rond Woerden zien dat er gemiddeld 25 stuks vee op een bedrijf waren waarvan ruim 17 melkkoeien.³⁷⁹³

Het vetgehalte van de melk, de lengte van de lactatieperiode en hoeveel melk naar de kalveren ging zijn helaas onbekende variabelen die voor latere perioden en gebieden elders wel bekend zijn.³⁷⁹⁴ Volgens de landbouwenquete

³⁷⁸⁵ HUA, Oudmunster, inv nr 1093-4 (21-02-1509): tot mijnen ende Jans mijns soens lijven

³⁷⁸⁶ Zie kort Faber, *Drie eeuwen Friesland*, p. 131.

³⁷⁸⁷ Muller, *Regesten bisschoppen*, nr 3085 (a° 1439), aldaar ook regist 3833 (a° 1458).

³⁷⁸⁸ HUA, Bisschoppen, inv nr 373 f° 173.

³⁷⁸⁹ HUA, Oudmunster, inv nr 542 (minuutrekening a° 1492): *stop illo die valuit in foro 15 st. (...) 2 stopen quod illo die valuit in foro 14 st. (...) quod tunc emebatur sabato sequenti 19 st*

³⁷⁹⁰ HUA, Oudmunster, inv nr 488-1 (manuaal van de kleine kamer a° 1550): *solvit stoppam buthiri, solvit 10 florenos Caroli. solvit reliquam videlicet 11 florenos*. Dus 21 gulden * 2½ (toenmalige koers) is 52½ pond bonorum. Rekening over 1550 zegt 52 lb 10 s. en dat klopt als een bus.

³⁷⁹¹ Van Bavel en Gelderblom, 'Economic origins', p. 55; Van Bavel en Van Zanden, 'Jump-start', p. 523; De Vries, *Rural Economy*, p. 61.

³⁷⁹² De Vries, *Rural economy*, p. 137.

³⁷⁹³ Aldaar, p. 138-139.

³⁷⁹⁴ Aldaar, p. 143

uit 1800 gaven koeien tussen 1100 en 1800 liter melk per jaar. Voor het bedrijf van Rienck Hemmema wordt uitgegaan van 1350 liter melk, een hoeveelheid die goed past bij de opgaven door Abel Eppens mede uit de laatste decennia van de zestiende eeuw. Robert Loder's koeien leverden tot 860 liter per jaar.³⁷⁹⁵ Uit Engeland zijn verder gegevens bekend uit de dertiende eeuw waarbij ruim 6 kg boter per koe kan worden gemaakt, waarbij moet worden aangetekend dat het vetpercentage van de melk laag was en de afroming niet bijster effectief was.³⁷⁹⁶ Een paar globale schattingen zijn hiermee wel te maken, als we uitgaan van 1000 liter melk per koe per jaar en 3 kilo boter per 100 liter melk.³⁷⁹⁷

Wat zeggen nu de gegevens over de boter tussen pakweg 1300 en 1600? Een voorbeeld is wellicht dienstig. In 1379 betaalde Jan Dirksz vier kwarten boter als pacht. De kameraar noteerde daarvoor 13 lb 17 s 4 d en met een plakkenkoers dat jaar van 15 in een goed pond was dat 208 plakken. De boterprijs werd genoteerd per betaaltermijn, die vaak gelijk was maar lang niet altijd. In dit jaar werd de termijn Victoris gerekend 50 plakken en de termijn mei 54 plakken, samen inderdaad 208 plakken.³⁷⁹⁸

Tabel 11-30: Boter bij pacht en toepacht

Periode	Jaarlijkse pacht	Toepacht	Aantal kilo	Aantal liter melk nodig	Aantal koeien
1376 – 1485	4 kwarten boter	1 kwart boter	200	6667	7
1486-1490	6 stopen	1 kwart boter	140	4667	5
1491-1510	7 stopen	1 kwart boter	157	5233	6
1511-1567	10 stopen	Van de 10 stopen 1 stoop voor de kameraar	166,7	5555	6
Vanaf 1568	geld	1 stoop	16%		

Oorlogen en andere rampen konden een behoorlijk gat slaan in de productie. Faber verhaalt hoe Hemmema door overstromingen in 1573 met een tekort aan hooi en granen werd geconfronteerd, waardoor hooi moest worden bijgekocht en vee geslacht, met als gevolg een slechte opbrengst aan boter het jaar daarop.³⁷⁹⁹ Van Bavel en Gelderblom hebben de Hollandse properheid in de Gouden Eeuw toegeschreven aan de noodzakelijke hygiëne bij de zuivelbereiding, die in de vijftiende eeuw lijkt te zijn ontstaan.³⁸⁰⁰ Dat er schoon water voor het wassen en spoelen nodig was zal nauwelijks een probleem zijn geweest in Spengen en Kockengen. In Kockengen werd bier gemaakt met water uit de Heicop. Amsterdamse brouwers togen naar Kockengen om daar water zuiver te halen.³⁸⁰¹

Nog een woord tenslotte over de andere vormen van landbouw in Spengen. Het was niet zo dat er alleen veeteelt werd bedreven. Juist de grote veestapel nodig voor de zuivel produceerde nogal wat mest, die weer uitermate geschikt was voor de hennepenteelt. Het aantal hennepwerven en hennepuinen is vanaf de zeventiende eeuw in elk geval zo groot dat alle boeren deze teelt bedreven hebben.

Tegen het einde van de zestiende eeuw manifesteerden zich blijkbaar weer waterstaatkundige problemen, die werden opgelost door de bouw van een nieuwe molen, waarvan de kosten, ondanks de bepaling van vrijgeld in de overeenkomst toch door de kapittelheren werden gedragen. Daarna echter zou het onderhoud voor rekening van de pachter komen.³⁸⁰² Dit is een ook door Van Bavel gesignaleerd principe en het heeft zeker bijgedragen aan de continuïteit van de landbouw in moeilijke tijden.³⁸⁰³ Die zware tijden waren niet voorbehouden aan de middeleeuwen noch aan de periodes van de grote veepest. Deken en kapittel kochten in 1699 de boerderij die zich op deze hoeve bevond omdat de enige erfgenaam van de pachter nog een kind was. Het was toen een huis met berg, schuren en had op het erf appel- en perenbomen.³⁸⁰⁴

³⁷⁹⁵ Aldaar, p. 144

³⁷⁹⁶ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 202.

³⁷⁹⁷ Slicher van Bath, 'Fries landbouwbedrijf', p. 131-132 (berekeningen gemaakt door Roessingh).

Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, p. 367 en De Vries, *Rural economy*, p. 144.; Van Bavel en Gelderblom, 'Economic origins', p. 59-60; Mertens, *Landbouw*, p. 32 geeft 30 tot 40 kilo boter per koe per jaar en gaat uit van 900 tot 1200 liter melk per koe. Zie ook de hoofdlijnen in Dijkman, *Medieval market institutions*, p. 253

³⁷⁹⁸ HUA, Oudmunster, 483-2 (a° 1379): *Item Johannes filius Truden de manso in Spaenghen 4 quartarii valent pro termino Victoris 50 placcis et pro termino maii 54 placcis valet 13 lb 17 s 4 d 3 antas.*

³⁷⁹⁹ Faber, *Drie eeuwen*, p. 153.

³⁸⁰⁰ Van Bavel en Gelderblom, 'Economic origins', i.h.b. p. 45, 62-65, 68.

³⁸⁰¹ HUA, Domkapittel, inv nr 3535 (24-04-1525): Brief van de stad Amsterdam *dat inde Byleveltsche weteringhe omtrent Willes een groote darie vuyt de gront opgedreven is in zulcken schyne dat de schuyten die tbrouwater voor de brouwers binnen dese stede tot Kockengen halen dair verbiij nyet en mogen passeran tot hoeren groote verdriet ende laste.*

³⁸⁰² HUA, Oudmunster, inv nr 1093-5 (05-05-1578): Dirk Alberts en zijn zuster Marietje ontvangen in pacht voor 7 jaar: *een hoeftve landts gelegen in Spengen groot wesende seshien ende eenen halven mergen, hondt ende acht roeden, daer suijtwerts die gemeenen wech, noirtwerts den besitter vande vicarie van onsen lieven vrouwen craem ter Buyerkercke tutrecht mit Gerrit Cornelisz de Bruijn, oistwert Heijcoper wal, ende westwerts Spengerdijck naest gelegen ende gelandt zijn.* Jaarlijks per morgen: de eerste twee jaar 2 gulden en daarna 2 gulden 10 stuiver, *den gulden tot twintich hollandtsche gevalueerde stuvers gereekent ... ende om eenen stop goede meijische botter commerloes ende vrij the betalen.* Vrijgeld inclusief oudschuldgeld, behalve echter oorlog en storm. Maar: *mit voerwaarden dat die voors. heeren die onkosten vanden nieuwe molen die in dese polder opgerecht sal worden draegen sullen, dan dselve opgerecht ende betaelt zijnde zullen wij die jaerlixte reparatie voer so vele dese lande belanght bestogen.*

³⁸⁰³ Van Bavel, *Transitie*, p. 545.

³⁸⁰⁴ HUA, Oudmunster, inv nr 1093-6 (10-03-1699): *een hujsmanswooninge met bargh, schuuren en vorder getimmer met allen sijnen toebehooren, mitsgaders de beplantinge van appel en peereboomen staende op de gront vanden voors. capittle.*

Grafiek 11-31: De pacht van de hoeve in Spengen en de hoeve in Teckop
HUA, Oudmunster, inv nrs 483 en 489

11.15.15 Papendorp – een 1^e-eeuwse *curtis*

Papendorp is bij De Vries gebruikt als een van de weinige gerechten in Utrecht waar hij gegevens voor verzamelde, met als conclusie dat daar geen burgerbezit was.³⁸⁰⁵ Dat verbaast ons niet, wetende van de middeleeuwse geschiedenis. De Paulusabdij had daar namelijk in 1050 een *curtis* verworven met aansluitend land dat al spoedig tot ontginning werd gebracht. Het resultaat was een gerecht van 240 morgen groot waar de enige bezitter de abdij was en bleef, tot diep in de nieuwe tijd. Al met al was dit een merkwaardige domaniale organisatie met aansluitend land dat van een wild veld werd omgezet in akkerland. Misschien dat er in een grijs verleden op elke hoeve een gezin heeft gewoond, en dat zou dan gaan om 15 gezinnen. De oudste hoefslaglijst heeft 8 hoeven van 32 morgen, maar dat is veel te ruim bemeten; 240 morgen is correct volgens alle latere bronnen.³⁸⁰⁶

Papendorp is een schoolvoorbeeld van een bezitsstructuur die wortelt in het domaniale systeem en nog eeuwenlang als zodanig herkenbaar is gebleven. Dit grootgrondbezit heeft geleid tot een hoge verpachtingsgraad, immers de abdij als enige bezitter zal vanaf een vroeg moment alle grond verpacht hebben. In een traditionele cope zouden immers, zo luidt de theorie sinds Van der Linden, elke hoeve door een kolonistenfamilie bewoond moeten zijn en belangrijker nog: in hun vrije eigendom geweest zijn.

In 1422 komen we de ‘bouman’ van het goed Ten Hove tegen in de archivalia. De abt blijkt dan deze man, Tyman Willemsz, te hebben vrijgekocht nadat hij door de hertog van Gelre gevangen was genomen. De abt stuurde uiteindelijk een rekening voor 100 Willems schilden naar de boer en verzocht ook nog om de achterstallige pacht van 25 Arnhemse guldens, alsmede een bedrag van 21 Arnhemse guldens voor het aangemende koren. Dat Tyman in gevangenschap weinig had kunnen doen boeide de abt blijkbaar weinig.³⁸⁰⁷ Analoog aan de situatie bij Hof ter Weyde veronderstel ik dat deze bouwman de oorspronkelijke *curtis* beheerde.

Uit een lijst van pachters uit de jaren 1416 en 1417 blijkt dat er verhuurd is in kavels van 24 morgen (Gerrit Andriesz), 12 morgen (Aart van Zoelen), 4 morgen van de kosterij in de abdij (Claas van Jutphaas), 16 morgen (Gijsbert Jan

³⁸⁰⁵ De Vries, *Rural economy*, p. 47

³⁸⁰⁶ Het is me wel opgevallen dat Papendorp eigenlijk een hoeve kleiner is geworden sinds 1307, en Galecop een hoeve groter. We laten dit hier voor wat het is, namelijk onduidelijk.

³⁸⁰⁷ Paulusabdij inv nr 376, f° 1: *Up den achten dach van onser liever soeter vrouwen dach conceptio doe men screef tweeentwintich dedingden Egbert de Beer ende Lambert Botter tusschen den abt van sinte Pouwels tUtrecht an die een zide ende Timan Willems soe der Abdien bouman voirsr an die ander side dat Timan voirsr den abt voirsr betalinghe bewijsen sel nu ter scout van hondert Wilhelmus hollantscher scilde die de abt van Timans vangehnisse voirsr den hertoghe van Ghelre betaelt heeft. Noch sel Timan den abt betalinghe wysen van vijfendetwintich Aernensche gulden die de abt in dat selve ier van al sinen pacht ten Hove een ier lanc ghehat soude hebbe. Noch sel Timan voirsr den abt betalen voir een ier pachts van den hove van dien coerne dat aen ghement wait inden harst doemen screef eenentwintich, eenentwintich aernensche gulden.*

Wegenz) en 12 morgen (Willem Pijl en Gerrit Andriesz) dus totaal 68 morgen. Of het overige verpacht is geweest wordt niet duidelijk, evenmin of het restant dan als hof nog door de abdij zelf werd geëxploiteerd.³⁸⁰⁸

Voor een van de pachters, Gijsbert Jan Wegenz (wiens vader Jan Wege eerder de 24 morgen pachtte) bestond de pacht alleen uit natura, namelijk *achtien mudde goets cloesters weijt*. Veel meer worden we niet gewaar uit het materiaal. Als belender treedt nog ene Willem vander Stege op, die allicht ook van de abdij huurder, die immers de enige bezitter was in Papendorp. Er zullen dus in elk geval 7 pachters geweest zijn naast de *curtis*. Volgens het morgengeld (rond 1450) was het bezit van de abdij in tien stukken verhuurd:

Aantal morgen	Pachter en/of betaler
26	Jan Woutersz van Zoelen
24	Tyman Goye
4	Eerst van Royen weduwe Deliaen
6	Jan Kreyt
24	Willem Ott
8	Jan Hugensz
96	Jan Hugo Jansz en Hendrik zijn broer
6	Jacob Willemsz
42	Gerrit Hugensz

Hieruit blijkt dat er naast een paar kleine bedrijfjes er een paar bovengemiddelde waren. Ervan uitgaande dat Jan Hugo Jansz dezelfde was als Jan Hugensz zal deze 104 morgen hebben bebouwd. Een bedrijf dat hij zelfs nog uitbreidde blijkt een akte uit 1485: toen pachtte Jan Hugensz maar liefst 124 morgen land bestaande uit verschillende onderdelen: 32 morgen waar het huis op stond; 25 morgen genaamd Botterland; 18 morgen land Die oude hofstede en de Woerd; 16 morgen land Die zwarte hoeve; 11 morgen land Die Pannecamp, 9 morgen land Dat oude lant. Dan nog 9 morgen land van Arend Dirksz en 4 morgen van Jan Gillisz.³⁸⁰⁹ Interessant qua toponiem is ook de Woert. Zo bevinden zich op het ogenschijnlijk louter nieuw ontgonnen land een paar typische oudlandse toponiemen en vermoed kan worden dat 'dorp', 'woerd', 'dat oude lant' naar oorspronkelijke domaniale verhoudingen wijzen, zoals de term 'curtis' zelf ook. Vrijwel gelijk is de verdeling in een onbekend jaar wanneer Jacob Schenkel 97 land pacht.³⁸¹⁰ Zijn weduwe Gerritje kreeg het in 1549 met de abt aan de stok over achterstallige pacht. Resultaat was dat ze de Oude hofstede moest ontruimen.³⁸¹¹

Uit een morgengeldlegger van 1501 blijkt een verdergaande accumulatie van de bedrijven. Nu is het zo dat er maar 5 pachters zijn, waarvan Hendrik Knijf met 4 morgen schril afsteekt tegen Jacob Schinkel die een boerenbedrijf van 124 aan de loop hield. Jacob Gerritsz. huurde 17 morgen, Gosen Tymensz had 44 morgen en als laatste was er Jan Gerritsz die 50 morgen bestierde. Welk deel ze in eigendom hadden en welk deel gepacht werd is hier eenvoudig te beantwoorden, immers alle grond behoorde aan de abdij van St. Paulus.³⁸¹² Uit een afzonderlijke akte uit 1503 valt af te leiden dat de broers Jacob, Claas en Aart Schinkel samen met Gosen Tymansz en Willem Gijsbertsz de hof in Papendorp huurden, die dan korte tijd later voorkomt als *Die oude hofstede*.³⁸¹³ Zoals opgemerkt is er bitter weinig over deze belangrijke hof bekend en als er in 1550 nog weit en haver worden vermeld is dat het wel zo'n beetje.³⁸¹⁴

Het huisgeld van 1525 registreerde slechts 4 huizen waarvan Jacob Schinkel opvalt met een fiscale waarde van drie huizen. Dit was dan ook de *curtis* met toen nog de helft van het land in het gehele gerecht:

Bezitter	Waarde
Jacob Scinckel	3
Jan Geritsz	1,5
Jacob Geritsz wedue	1 huis 1 vierdel
Jan Cornelisz	1 vierdel

Het beeld dat we krijgen van de oudschildboeken wijkt niet veel af: er waren in 1536 vijf pachters:

Grootte	Pachter
115	Jacob Schinkel
50	Gerrit Jansz
4	Truitje Adriaan Berends
44	Hugo Gerritsz
27	Jan Ess

³⁸⁰⁸ HUA Paulusabdij inv nr 30, f° 356-357 (*Dit sijn onse pachters van Papendorp die weder ynne gehuert hebben ende hier na bescreven staen.*)

³⁸⁰⁹ HUA, Paulusabdij, inv nr 173.

³⁸¹⁰ HUA, Paulusabdij, inv nr 176.

³⁸¹¹ HUA, Paulusabdij, inv nr 177 en 178.

³⁸¹² HUA, Staten Landsheerlijk, 351 (a° 1501)

³⁸¹³ HUA, Paulusabdij, inv nrs 175 (13-02-1503) en 179 (27-12-1550).

³⁸¹⁴ HUA, Paulusabdij, inv nr 181 (22-03-1550).

Ze zijn allemaal terug te vinden in afzonderlijke akten. Zo namen Herman Gerritsz en zijn vrouw Truitje 4 morgen land in pacht.³⁸¹⁵ Gerrit Jansz huurde inderdaad 50 morgen land en had als opvolger zijn zoon Jan Gerritsz. Gerrit huurde ook nog 3 morgen in Galecop.³⁸¹⁶ Hugo Gerritsz kennen we uit een pachtbrief van 1553 waarin hij en zijn vrouw Adriane 48 morgen land van de abdij huren, uitgezonderd 3 morgen nabijgelegen land alsmede het zogenaamde Hofsteegje.³⁸¹⁷ Zijn zoon Willem Hugensz pachtte het geheel vanaf 1561 waarna zijn zoon Hugo Willemsz het bedrijf voortzet.³⁸¹⁸ Een verdere versnippering had uiteindelijk plaatsgevonden zo blijkt uit de legger van 1600:

Grootte	Pachter
105	Cornelis Anthonisz
48	Hugo Willemsz
33	Wouter Jansz Poeland
50	Jan Gerritsz
4	Willem Jansz

Wouter Jansz Poeland staat met 6 morgen en 27 morgen in het oudschild genoteerd. Waarom is niet helemaal duidelijk want hij had van de abt vanaf 1563 wel degelijk 33 morgen in Papendorp in pacht ontvangen.³⁸¹⁹ Ongeacht of de administratie hier afwijkt van het gebruik klopt het geheel.³⁸²⁰ De uiteindelijke verdeling ziet er als volgt uit:

Papendorp	1461	1501	1536	1600
Omvang in morgen (0,85 hectare)	236,00	239,00	240,00	240,00
Aantal bedrijven	9	5	5	5
minder dan 5 morgen	1	1	1	1
5-10 morgen	3	0	0	0
10-25 morgen	2	1	0	0
25-50 morgen	2	2	3	3
meer dan 50 morgen	1	1	1	1
minder dan 5 morgen	1	1	1	1
minder dan 10 morgen	4	1	1	1
% kleiner dan 10 morgen	44%	20%	20%	20%
Top-3 gebruikers - oppervlakte	164,00	218,00	209,00	203,00
Top-3 gebruikers - percentage	69%	91%	87%	85%
Mediaan	24	44	44	48
Gemiddelde bedrijfsgrootte	26,22	47,80	48,00	48,00

Opvallend is in Papendorp de accumulatie die in de vijftiende eeuw heeft plaatsgevonden. De kleine bedrijfjes zijn verdwenen en de middelgrote hebben ze ingelijfd. Dat de mediaan en het gemiddelde dicht bijeen lagen laat zien dat er nauwelijks uitbijters waren in de bedrijfsgrootte, een proces dat in 1600 voltooid was met vier grote boerenbedrijven. Dit vertoont een grote overeenkomst met de exploitatie-strategie van de abt van Sint-Truiden. Ook hier was tussen ca. 1400 en 1550 het Aalburgse goed in etappes gesplitst.³⁸²¹

Al met al kan worden gesteld dat de oude cope-ontginning Papecop, ontstaan vanuit een *curtis* aan de Oude Rijn, in handen van een enkele bezitter was en bleef, namelijk de Paulusabdij. Het aantal pachters bleef altijd beperkt zodat de bedrijfsgrootte ronduit opzienbarend was. De helft van het gerecht werd ingenomen door een enkel bedrijf. De gemiddelde bedrijfsgrootte was 47,8 morgen, terwijl de top-3 gemiddeld 72,3 morgen land omvatte. Die kunnen gerust tot de grote pachtboerderijen worden gerekend.

11.16 Samenvatting

Het hoofdstuk over de landbouw in de periode ca. 1300-1600 heeft veel details opgeleverd aan de hand waarvan de hoofdlijnen kunnen worden ingevuld. Er blijkt met name in de vijftiende eeuw naast een fragmentatie van bezit een accumulatie van pachtgrond te hebben plaatsgevonden. Het aantal grote bedrijven dat daardoor ontstond geeft een ander beeld dan bijvoorbeeld in Holland en Vlaanderen en sluit aan bij het Gelders rivierengebied. Voor het hele studiegebied werd een bedrijfsgrootte (op basis van het gerecht waar de boer woonde) gevonden van ca. 20 morgen in

³⁸¹⁵ HUA, Paulusabdij, inv nr 192 (10-05-1560).

³⁸¹⁶ HUA, Paulusabdij, inv nr 183 t/m 187 (1540-1577).

³⁸¹⁷ HUA, Paulusabdij, inv nr 188 (16-01-1553).

³⁸¹⁸ HUA, Financiële instellingen (oudschildgeld a° 1600). HUA, Paulusabdij, inv nrs 189-191 (a° 1561, 1569, 1578)

³⁸¹⁹ HUA, Paulusabdij, inv nr 193-195 Akten van pachterkenning door Wouter Janszone van 33 morgen land in Papendorp, 1563, 1570, 1580

³⁸²⁰ HUA, Paulusabdij, inv nr 196 (08-02-1588): Akte van schuldbekentenis ten laste van Wouter Poelandt Jansz ten behoeve van Aert van de Sande, procureur bij het Hof van Utrecht, op zijn huis in de Garderen te Papendorp.

³⁸²¹ Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 436.

de vijftiende eeuw, afnemend naar 18 morgen rond 1600. Ook hierin waren er grote verschillen in het gebied waarbij over het algemeen de bedrijven in het veenweidegebied de grootste omvang hadden.

Doordat maar liefst 85% van het land was verpacht was er in theorie veel land beschikbaar op de pachtmarkt, maar uit de gegevens bleek dat dit niet heeft geleid tot een erg dynamische markt. Over het algemeen werden de pachtcontracten verlengd, waarbij in het Sticht ook nog eens opviel dat de verpachters een voorkeur voor continuïteit aan de dag legden. Tevens hielp het principe van *gemeender vore* om op gebruikersniveau het bedrijf bijeen te houden, een statische factor die ongevoelig bleek voor de fragmentatie op bezitsniveau. Erg commercieel was de pacht derhalve niet, maar er bleef waarschijnlijk wel ruimte voor investeringen, waarbij is vastgesteld dat de toepacht een aanzienlijk deel kon uitmaken van het totale bedrag, dus nominaal en reëel lagen wel uiteen.

De pachtprizen laten in de vijftiende eeuw een dalend verloop zien, ook weer een symptoom van contractie, nadat de veertiende eeuw nog het uit de tienden bekende hoge niveau had laten zien. Toch waren er in de veertiende eeuw ook al tekenen van een neergaande lijn, wat op basis van pachtachterstanden tussen 1393-1595 goed zichtbaar was. De crisisperiodes waren eenvoudig te ontdekken, terwijl ook licht herstel tijdens de jaren 1460-1470 weer in de kiem werd gesmoord door de oorlogen tussen 1480-1490. Daarna echter gingen de pachtprizen fors omhoog, waarbij niet zelden een vertienvoudiging werd gehaald tot aan de eerstvolgende, zeer diepe crisis van de Opstand.

In deze studie is niet alleen gekeken naar de tijdpacht maar ook naar de erfpacht. Deze bleek lange tijd een belangrijke rol te vervullen, waardoor enerzijds de pachters lang op hun goederen bleven en anderzijds ook een instrument bestond om krediet te verkrijgen. Aan de hand van waterschapslasten is gekeken hoe groot het aandeel hiervan in de pacht moet zijn geweest. Van belang was hierbij dat de verpachters vrij coulant waren in het verstrekken van kortingen. De pacht was een flexibel instrument voor beide partijen. Het was vrij standaard om in geval van calamiteiten, die soms uitvoerig in de pachtbrieven werden opgesomd, de pacht met 50% te reduceren. Deze werd dan een paar jaar aangehouden waarna de prijs naar 75% van het normale niveau steeg om vervolgens in de tweede helft van de pachtduur op het normale niveau te komen. We zagen ettelijke voorbeelden van flexibiliteit van verpachter jegens pachter om in wederzijds belang het herstel te stimuleren.

Die flexibiliteit kwam vaak goed van pas omdat de pachtdruk (het geschatte deel van de opbrengst dat een boer aan de pacht kwijt was) met gemiddeld 38% in de vijftiende eeuw in vergelijking met andere gebieden niet eens zo hoog was.

Tenslotte is een vijftiental bedrijven bestudeerd over de periode 1200-1600 die zijn geselecteerd op basis van een aantal karakteristieken. Van vrijwel alle bedrijven kon worden vastgesteld dat zich in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw transities voltrokken waarvan het succes gemeten kon worden aan de hand van de sterk oplopende rentabiliteit. Daarbij werden nogal uiteenlopende verschillen gevonden: waar de gemengde bedrijven, en met name de akkerbouwers tussen 1490-1570 (diepste dal tot hoogste piek) een nominale verviervoudiging toonden, lieten de weidegebieden met veeteelt niet zelden een vertienvoudiging van de pacht zien. Daarbij viel op dat er vrijwel geen achterstanden meer waren, en dat dus ondanks zwaardere lasten, een sterke verbetering van de landbouw moet zijn opgetreden.

Tot ongeveer het jaar 1390 waren er weinig afwateringsproblemen als we de bronnen mogen geloven. Met name in de periode tussen 1390 en 1420 bevatten de pachtbrieven bepalingen over pachtverhoging als de afwatering verbeterd na een aantal jaren. Daarna, globaal na de aanleg van de Bijleveld in 1434, verdwijnen deze bepalingen. De tiendreeksen laten in die periode nog geen teruggang zien die geweten zou kunnen worden aan waterstaatkundige zaken. De bedrijfsvoering is, getuige de boerderijstudies en het botanische materiaal, overwegend gemengd, en was dat al eeuwen geweest. Het voorkomen van een breed gewasassortiment en vee verraadt een breed opgezette, relatief extensieve, gemengde bedrijfsstijl. De drie hoofdgranen tarwe, rogge en haver bleven eeuwenlang het bouwplan beheersen. Doordat echter rogge niet goed kon worden verbouwd in het studiegebied vanwege de vochtige omstandigheden kwam de nadruk op haver te liggen. Haver was een algemeen gewas dat geschikt was voor de marginale gronden en in de drieslanden werd ingezet tijdens de herstelperiode van het land.

Kenmerkend voor de haverteelt, zoals ook Braams constateerde, was de teelt op de overgangsgebieden tussen hoge bouwlanden en lage weilanden.³⁸²² Dat is ook precies wat we in het studiegebied zien, niet alleen de haverteelt vond met name op de poldervaaggronden plaats, ook de drieslegging is bovenal in de overgangsgebieden tussen oeverwal en kom in zwang geweest. Aangezien dries en haver doorgaans samengingen vermoeden we hier een sterk verband.

Gespecialiseerde haverteelt rendert echter alleen bij voldoende marktvraag en de haver zal niet alleen verbouwd zijn omdat de bodem zo geschikt was. Op basis van de kapittelarchieven zagen we dat haver niet alleen als veevoer diende maar in grote hoeveelheden werd aangesleept (en dus verbouwd) voor de productie van bier.

Dat er naast de brouwerij ook haver nodig was voor de trekkracht door paarden blijkt onder andere uit een rekening van de Johanniters waar enorm veel haver naar het kloosterrein wordt gebracht om de paarden te voeden die de rosmolen aandreven. Die rosmolens kwamen we in het studiegebied overal tegen, zoals bij kasteel Harmelen, kasteel Den Ham, kasteel Nyevelt, op de curtis van St. Marie en op Langerak ten noordoosten van De Meern. Ook was haver nodig voor de paarden die de ploegen en eggen trokken, zoals we die tegenkwamen in boedelbeschrijvingen, waarbij we dienen te melden dat we geen bewijs voor trekkracht door paarden uit schriftelijke bronnen hebben ouder dan de zestiende eeuw. Ik meen echter, juist omdat de omgeving van Vleuten zoveel bouwland kende en de bedrijven gemiddeld zo groot waren dat eigen vee loonde, dat er een grote behoefte aan haver heeft bestaan.

³⁸²² Braams, *Weyden en zeyden*, p. 108 en 111.

De hogere bouwlanden werden echter voornamelijk aangewend voor tarwe, zoals in het Lijnpad, Vleuten en Themaat. Daar waren de gemengde bedrijven nauwelijks aan verandering onderhevig en werd gerst, tarwe, duivenboon, erwten, wikke, raapzaad, zwarte mosterd, vlas, hennep en veel fruit aangetroffen. In de veertiende eeuw werden op de landerijen van Hof ter Weyde tarwe, haver, witte bonen en wikke verbouwd, maar schapenkaas en boter wijzen tevens op veeteelt. Op het Huis te Vleuten was sprake van haver, gerst en tarwe terwijl daar vanaf de twaalfde eeuw ook wintergraanakkers lijken geweest te zijn getuige de grote hoeveelheden zaden van vlasdolik, ringelwikke en/of vierzadige wikke. In de twaalfde en dertiende eeuw zien we op Den Ham emmertarwe, gerst, lijnzaad, erwt, wikke en haver. Op een 16^e-eeuws bedrijf in Vleuten leren we uit een boedelbeschrijving dat de boer paarden, koeien, ploegen en eggen bezat. Hij bleek ook tarwe, boter, kaas en vlees te produceren. In de vroege zeventiende eeuw komen we een gemengd bedrijf tegen waar weit, gerst, raapzaad, bonen, erwten, haver en hennepzaad van het land kwam en waar koeien, schapen, varkens, duiven en kippen werden gehouden.

Gemengde bedrijven hadden door hun omvang de beschikking over zowel bouw-, als wei- en hooiland, zoals uit de bronnen blijkt en uit kaartmateriaal en konden veel diversen zijn en blijven, natuurlijk ondersteund door de ligging bodem en waterhuishouding. Vleuten bleef overigens een schoolvoorbeeld van een diverse landbouw, zo bleek uit gegevens van het departement van de Zuiderzee uit 1811.

Met betrekking tot Themaat bleek dat aan de oostzijde, waar geen stroomrug in de ondergrond lag en de grond beduidend natter was, uitsluitend hooiland en hier en daar een eendenkooi was in plaats van het gemengde bedrijf zoals dat meer westwaarts bestond. Dergelijke invloed op de bedrijfsvoering was ook zichtbaar op Vleuterweide waar land in zomervraag lag tot aan het land dat met haver bezaaid was; ook dit was een overgangszone die van de oeverwal overging in een drassig gebied.

De gemengde bedrijfsvoering bleek minder bestendig in de lager gelegen gebieden zodat we de staat van het landschap (zij het als gevolg van menselijk ingrijpen) beslissend was voor de omschakeling, waarbij er alsnog meerdere keuzes waren voor de boer, die zich zeker liet leiden door de marktvraag. We hoeven niet aan te nemen dat een boer een gewas gaat verbouwen dat hij aan de straat niet kwijt kan. In de verafgelegen (en lage!) gebieden als Spengen en Teekop zien we al vroeg specialisatie in de richting van de kaasbereiding. Op basis van een aantal berekeningen stelden we vast dat naast de aanzienlijke bedrijfsgrootte ook een aardige veestapel nodig was om de pacht en toepacht, die uitgedrukt werd in kaas te kunnen opbrengen. De gemiddelde bedrijfsgrootte (26 morgen) liet dat trouwens prima toe.

In Reijerskop, zo bleek uit historische bescheiden was in de dertiende en veertiende eeuw nog bouwland te vinden, getuige de teelt van weit. In de vroege vijftiende eeuw zijn er geen sporen meer van akkerbouw terwijl er klei werd afgevlut en er een steenoven stond. Vanaf 1500 verschijnen de eendenkooien in de bronnen die waarschijnlijk in de gaten werden aangelegd die door het afgraven van klei waren ontstaan.

Toch is er gedurende ettelijke decennia sprake van een (tijdelijke) landbouw in drie zones: een restje akkerbouw op de hogere delen, een deel dat een overgangsgebied lijkt te vormen met af en toe akkerbouw en dan drie jaar braak en tenslotte het weiland dat te allen tijde weiland moet blijven. Rond 1600 verdwijnen dergelijke bepalingen over de dries en als rond die tijd de kaartboeken van geestelijke instellingen worden gemaakt, zien we weiland, hennepwerven en vogelkooien.

In Bodegraven liet de tiendreeks niet het verloop van opbrengsten op de oude bouwlanden zien, waar de curven na een crisis weer oplopen. In Bodegraven, en elders in vergelijkbare komgebieden zoals Maarssenbroek en Oudewater, vertoonde de tiendcurve een gestaag dalende lijn. Daar werd dan ook overgeschakeld op raapzaad en hennep. De opbrengst van de graantienden was daar tussen 1400 en 1650 tot een achtste gedaald. Over het algemeen zien we tussen 1500 en 1600 het hennep-veeteeltbedrijf tot stand komen, zoals in Kamerik ook het geval was. Ook hier ontdekten we de drieslegging in de periode 1500-1600.

Van de fruitteelt krijgen doorgaans via de landerijen rondom kastelen een kijkje. De kastelen De Haar, Vleuten en Den Ham kenden rijke boomgaarden van een paar morgen groot. De grootste boomgaard in de omgeving was die van het Duitse Huis; deze heren hadden in het Lijnpad een boomgaard van 13 morgen groot. Veel aandacht was er voor de wilgenteelt, waarbij veelvuldig werd vermeld dat bij elke omgehakte boom twee nieuwe moesten worden geplant. Het zal om staken en wilgentenen zijn gegaan. Deze natuurlijke begroeiing in natte gebieden was van belang tegen oeverafslag en bood staken voor omheiningen en wilgentenen voor vlechtwerk, zoals boerderijwanden. Ook de wilgenteelt geeft aan dat de mogelijkheden van het landschap ten volle werden benut. Dat wilgen in groten getale aanwezig waren in het gehele studiegebied blijkt uit de botanische resten en reconstructie van de wilgenstruwelen in het eerste deel van deze studie. Dat wilgen langs alle sloten stonden blijkt zowel uit bronnen als uit kaartmateriaal.

Wilgenhout werd door de waterschapsbesturen veelvuldig gebruikt voor beschoeiingen, versteviging van de opstallen en bij de molenbouw waar ze in de molenwerf werden gebruikt.³⁸²³

In de meeste gerechten is er melding gemaakt van watermolens waarbij positieve invloed werd verondersteld op de rentabiliteit van de landbouw. Het effect van molenbemaling zal minimaal gelijk zijn geweest aan de effecten van verbeterde afwatering zoals die met de aanleg van de Lange Vliet in 1385 en Bijleveld in 1413 aan de pachtprizen zichtbaar was. Men verwachtte ook verbetering zo bleek uit pachtbrieven. Investerings in molens waren de volgende stap die gezet moest worden doordat vernatting bleef plaatsvinden, waarbij niet vergeten moet worden dat het overtollige water na de frequente overstromingen (die uit kortingen op de pacht konden worden afgeleid) ook nog eens afgevoerd moest worden. Een beter rendement moeten de watermolens hebben gegeven die in het studiegebied als

³⁸²³ HUA, Domkapittel, inv nr 3556 (rekening inz. de drie watermolens, anno 1486) en bijvoorbeeld HUA, Domkapittel, inv nr 3607-1 (waterschap Lange Vliet anno 1540) en HUA, Domkapittel, inv nr 3544-2-b (waterschap Bijleveld anno 1581).

paddenstoelen uit de grond schoten. Het waren forse investeringen die echter werden omgeslagen over de morgentalen van alle in het waterschap opgenomen gerechten. Aangezien de landbouwers hier vrijwel geen land bezaten en wel de kosten vanaf een botdrager mochten korten op de pacht, werden de molens feitelijk gefinancierd door de geestelijke instellingen en adel. Dat hiermee de rentabiliteit van het land verbeterde hebben ze geweten en daarom was het ook geen probleem om hier flink wat geld in te steken.

Er zat een bepaalde logica in de chronologie van deze investeringen, want men begon met de lagere gebieden om vervolgens hogerop te gaan naarmate er capaciteit nodig was om het water de laatste afwatering in te krijgen. We zien dan ook dat de oudste watermolen in Kattenbroek in 1442 was geplaatst waarmee deze molen een zeer vroeg voorbeeld is. Een molen in Raven werd in 1459 gerepareerd en zal dus ook vrij oud zijn.³⁸²⁴ Kort daarna, rond 1460, volgde een watermolen in Reijerscop. Harmelen had uiterlijk in 1472 een molen gekregen. Themaat kreeg een molen in 1478, Maarssenbroek in 1480. In Bijleveld werden er in een enkel project drie molens geplaatst in 1486. Ook in dat jaar plaatste men molens ten behoeve van Galecop, Oudenrijn en Heicop, Papendorp, Lijnpad, Rosweide en Langerak – het waterschap van de Lange Vliet dus. Tenslotte kreeg Gieltjesdorp een molen in 1499. Deze molens waren nodig om nog akkerbouw te kunnen bedrijven maar zeker ook om het weiland te ontwateren. We zien deze molens als een belangrijke kracht achter de zich fenomenaal herstellende rurale economie.

De kleiwinning, die in Reijerscop, Maarssenbroek en Kattenbroek bleek voor te komen, zal een grote vlucht hebben genomen toen de stad Utrecht in de veertiende eeuw door nieuwe bouwvoorschriften in steen wilde bouwen en pan-nendaken prefereerde. De grote vraag naar baksteen en dakpannen zal zich hebben vertaald in behoefte aan klei. Deze ontwikkelingen kunnen nog wel eens gelijk op zijn gegaan met de turfwinningen in het noordelijke deel van de provincie. De lokale bewoners konden daar helaas geen graantje van meepikken want het waren bovenal stedelingen die deze grond opkochten en lieten afgraven.

³⁸²⁴ HUA, St. Pieter, inv nr 794-1: bij de kortingen proosdijrekening St. Pieter anno 1460 over het voorgaande jaar: *de 6 jugeribus terrarum sitis op Raven (...) adhuc de reparatione molendini et hecken positus op die kayen*. Een andere post laat zien dat er per morgen 5½ wit voor de molen werd betaald.

Terugblik

Deze studie vol tekst, tabellen en grafieken hebben ons vooral met rijke historische bescheiden kennis laten maken. Terwijl over het politieke, institutionele en culturele verleden van stad en provincie Utrecht veel bekend is konden met betrekking tot de ontwikkeling van de plattelands-economie nogal wat lacunes worden geconstateerd. Een ontdekkingsstocht door grotendeels onuitgegeven materiaal alsmede bewerking van archeologische verslagen en analyse van botanisch materiaal heeft het inzicht in de regionale ontwikkelingen aanmerkelijk verscherpt. Deze zoektocht was vooral ingegeven door een Utrecht-centrische gedachte om te laten zien dat in het debat over de ontwikkeling van de laatmiddeleeuwse plattelandseconomie plaats is voor een studie naar zowel overeenkomsten als verschillen met de nabije regio's, waarbij voornamelijk het westelijk grensgebied met Holland en het zuidelijk grensgebied met Gelderland als referentie konden dienen. Dat sociaal-economische ontwikkelingen zich het duidelijkst op lokaal en regionaal niveau laten waarnemen was hierbij de leidraad.

We roepen eerst nog even de centrale vraag in herinnering: in hoeverre kunnen we de factoren die in de recente literatuur een rol spelen in ontwikkelingen van de plattelandseconomie aantreffen en kwantificeren in ons studiegebied en wat zijn de effecten daarvan geweest? De vraag lijkt zo eenvoudig. Een antwoord is uiteindelijk pas na behoorlijk veel tekst en uitleg te geven, helaas met enige terughoudendheid op terreinen waar dit onderzoek de lacunes niet kon opvullen.

Door een strikte geografische afbakening, namelijk het gebied ten westen van de stad Utrecht, kon diep in de materie worden doorgedrongen, in overeenstemming met de hedendaagse opvattingen over het belang van regionale studies. Het kerngebied van de studie wordt gevormd door de parochies Vleuten en Harmelen op de stroomruggen langs de Oude Rijn, een gebied van ca. 112 km². De parochies werden ten tijde van lokale en grootschalige ontginningen in de periode 1000-1200 sterk vergroot. Omwille van de vergelijkbaarheid en representativiteit van ons onderzoek is een referentiegebied gekozen (ca. 185 km²) dat overeenkomt met de streek tussen Utrecht en Woerden zodat dus nog 75 km² werden toegevoegd. Het gebied tussen de plaatsen Wijk bij Duurstede in het oosten, Bodegraven in het westen, Breukelen in het noorden en Jaarsveld in het zuiden vormt daarvan de uiterste grenzen. Door in bepaalde gevallen ook buiten het kerngebied van de studie te treden werden vergelijkbaarheid en representativiteit vergroot. In dit gehele gebied van ca. 600 km² bleek een rijke verscheidenheid aan landschappen te hebben bestaan. We hebben de landschappen onderverdeeld in oud land, nieuw land en overgangsgebieden.

In chronologische zin hebben we er niet voor gekozen om politieke afbakeningen te nemen zoals zo vaak gebeurt in de literatuur. Jaartallen als 1527 (de overdracht van de temporaliteit van het Sticht door de Utrechtse bisschop aan Karel V) en 1580 (de Opstand) figureren in deze studie niet als eindpunt. Daarentegen zijn de bijbehorende crises wel besproken om aan te geven wat hun effect was op het sociaal-economische leven. Wat nog meer van belang bleek is hoe de samenleving de draad weer oppakt na zo'n crisis. We benadrukken daarmee continuïteit in een dynamiek van contractie en expansie in de periode 700-1700. Op deze manier komt beter aan het licht dat een periode als die van de grote ontginningen geen breuk is, evenmin als de Reformatie. Deze lange periode kon natuurlijk niet volledig in alle facetten worden behandeld. We hebben ook hier een kernperiode aangebracht van 1300-1600, waarbij voor een aantal thema's eeuwen terug is gekeken en in een aantal gevallen een paar eeuwen vooruit.

Het onderzoek naar samenleving, bezit en exploitatie in het West-Utrechtse landschap tot in de Nieuwe Tijd is in vier delen opgeknipt. Het eerste deel behandelde het landschap en dan niet in de zin van achtergrond voor een aantal processen maar als dynamische factor voor verandering. Het tweede deel ging in op bevolking en economische indicatoren zoals prijzen, lonen en kapitaalrente. Het derde deel reconstrueerde de bezitsverhoudingen tussen 1250 en 1700. Het vierde deel hield zich bezig met tiendreeksen, pachtpraktijk en een vijftiental boerenbedrijven in de veertiende tot zeventiende eeuw.

In het nu volgende wordt een korte synthese gegeven van de bevindingen. De afzonderlijke hoofdstukken bevatten samenvattingen zodat hier zal worden volstaan met de belangrijkste observaties.

Het cultuurlandschap van het studiegebied was ondanks de geringe omvang gevarieerd. Zelfs in het relatief kleine studiegebied ten westen van Utrecht identificeerden we een grote regionale diversiteit in bodem, (micro-)reliëf en waterhuishouding. Om de sterke samenhang tussen geogenese, bodemgesteldheid en historisch cultuurlandschap duidelijk te laten uitkomen werd het hoofdthema landschap onderverdeeld in vier subthema's: de genese, de bodemgesteldheid, de vegetatie en nederzettingsgeschiedenis – die zeer nauw met elkaar samenhangen. Hierbij zijn op basis van de hoogtekarte, geomorfologische kaart, bodemkaart en een kaart van de occupatie-chronologie op hoofdlijnen drie landschapstypen onderscheiden, die elk hun specifieke stempel gedrukt op nederzettingen, bezit en landgebruik: allereerst het landschap van de stroomruggen van de Oude Rijn (zavel en klei); dan het overgangsgebied van crevasses en flanken (klei-op-veen) en tenslotte het laagveengebied (veen). Deze aanpak bleek een sterk verband tussen bodem, toponiemen, cultuurlandschap, bezitsverhoudingen, exploitatie en samenleving op te leveren. Veel aandacht werd besteed aan de vegetatie, waarbij moderne plantensociologische methoden en inzichten zijn aangewend om botanisch resten aan plantengemeenschappen te koppelen, waardoor een scherp inzicht ontstond in de middeleeuwse omgeving waarin de mens opereerde. Vrijwel alle plantengemeenschappen die we in de botanische data hebben kunnen ontdekken hoorden thuis op matig voedselrijke tot voedselrijke, vochtige tot natte bodems. Op basis van alle gegevens werd geconcludeerd dat het studiegebied al in de Merovingische tijd werd gekenmerkt door een open landschap waar veel ruimte was voor akkerbouw en veeteelt. Talloze akkeronkruiden en kensoorten van productieve graslanden konden worden getraceerd. De ooivaaggronden waren van oudsher de plekken waar akkerbouw plaatsvond. In deze studie

hebben we veel aandacht besteed aan de planten van de akkergemeenschappen. Door te analyseren welke akkeronkruiden nu onderscheidend genoeg zijn voor de teelt van zomergraan versus wintergraan kwamen we tot de conclusie dat de kensoorten van de wintergraanakkers niet in de vroegmiddeleeuwse monsters voorkwamen. Ofschoon de introductie van de wintergranen niet preciezer gedateerd kon worden dan tussen 1000 en 1200 was deze, getuige historische bronnen, in de twaalfde eeuw een feit.

De openheid van het landschap bleek ook uit het opvallend lage aandeel van schaduwplanten in de begroeiing. Omdat het ook al zo in de vroege middeleeuwen zo bleek te zijn hebben we geconcludeerd dat al in deze periode de akkerbouw een belangrijke rol heeft gespeeld en dat er open graslanden moeten zijn geweest, wat strookte met de inrichting van enges, maten en weiden. Helemaal open was het landschap niet, getuige de bosgemeenschappen die per landschapstype zijn beschreven. Toch kan worden verondersteld dat het voorkomen van toponiemen die naar bomen verwezen een onderscheidend vermogen moeten hebben gehad.

De vorenstaande indeling van ons werk in landschapstypen maakt het mogelijk een verfijnde schets van tijd en ruimte te geven. Grondbezit per landschapstype kende grote verschillen waarbij een belangrijke dynamiek is aan te treffen binnen de ruimte. In de ontwikkeling van de rurale economie is een grote rol weggelegd voor de bezitsverhoudingen, waarmee wordt bedoeld de verdeling van de productiemiddelen over de verschillende groepen uit de samenleving. Ruimtelijk gezien interesseerde ons voornamelijk de bezitsverhoudingen in de drie landschapstypen oud land, nieuw land en de overgangszones die zich chronologisch gezien in de periode 1250-1700 hebben ontwikkeld.

In het studiegebied leek wel sprake te zijn van enige continuïteit in de bezitsverhoudingen, die echter statisch bleek te zijn geworden na een eerdere fase van evolutie. Eigenlijk zien we rond 1500 de hoeveelheid land in dode hand, die daarmee niet op de markt komt, stabiliseren op een hoog niveau van rond de 50%, een niveau waar het gestaag naar toe was gegaan vanaf ca. 1200. Een versnelling had echter ingezet tussen 1300 en 1500 en het peilmoment halverwege de vijftiende eeuw liet zien dat het bezit in dode hand toen op 35% lag. De groepen stedelingen en burens bezaten halverwege de vijftiende eeuw beide zo'n 13% van de grond. De ridderschap bleek met 31% van de grond een sterke positie te bekleden. De oude instellingen hadden toen 26% van de grond in handen; andere geestelijke instellingen 9%.

Tabel 11-31: Verschuivingen in de bezitsverhoudingen (700-1800)

	Periode	Koning	Bischof	Burens	Stedelingen	Ridderschap (meiers, ministerialen)	Oude instellingen proosdij	Oude instellingen kapittel	Jonge instellingen
1	700-1000	↓	↑			↔	↗		
2	1000-1200		↘	↑		↑	↑	↗	
3	1200-1300		↓	↔	↑	↘	↘	↗	
4	1300-1400			↘	↗	↘	↔	↑	↗
5	1400-1500			↓	↘	↘	↔	↗	↑
6	1500-1600			↔	↘	↔	↔	↔	↔
7	1600-1700			↗	↔	↔	↘	↔	↔
8	1700-1800			↑	↔	↔	↓	↓	↓

Legenda: Grijs vak is zeer weinig (begin- of eindpunt); ↔ ongewijzigd ↑ flink meer ↗ stijgend ↓ flink minder ↘ dalend

De bovenstaande tabel toont in één oogopslag de verschuivingen die hebben plaatsgevonden in de bezitsverhoudingen, zij het dat deze tabel is geaggregeerd over de landschapstypen heen. Deze zich rond 1500 stabiliserende toestand is halverwege de vijftiende eeuw nog in volle gang en daarom zijn de bewaard gebleven morgenboeken zo belangrijk. Op basis van die gegevens uit ca. 1450 laat zich een situatie aflezen die al een flinke geschiedenis van verschuivingen achter de rug heeft. De bezitsverhoudingen die we dan aantreffen zijn niet zomaar te projecteren op een oudere situatie maar konden gebruikt worden om terug te kijken naar de tijd waarin deze zich hebben gevormd. We hebben in bijna alle deelgebieden op solide bronnen kunnen bouwen zodat er weinig aannames nodig waren, en waar dat gebeurde bleken vergelijkbare deelgebieden het beeld te ondersteunen met nog betere gegevens. De ontwikkeling in de bezitsverhoudingen bleken een zekere periodiciteit te hebben, waarbij het meest in het oog sprong de onomkeerbaarheid van de accumulatie: het feit dat enorm veel land in de dode hand geraakte. Kenmerkend was hiervoor telkens dat individueel bezit overging in institutioneel bezit.

De bezitsverhoudingen zoals we die we in het hele studiegebied tussen 1250 en 1700 hebben bestudeerd en in een significant aantal gerechten van oudere datum zijn, blijken ten tijde van de occupatie al in een oervorm aanwezig te zijn geweest. Voor de domeinen van de geestelijke instellingen, die we zonder aarzelen terugvoeren op bisschoppelijk bezit dat door een koninklijke schenking ontstond, hebben we het over de periode tot in de tiende eeuw. Naast dat koninklijk goed moeten allodiale goederen hebben bestaan die aan de lokale elite hebben toebehoord, waarvan de nazaten nog lange tijd een rol spelen in de regio. Feitelijk heeft alleen de val van Herman van Woerden ertoe geleid dat hier geen semi-landsheerlijk staatje is ontstaan. Door gebrek aan bronnen kon niet achterhaald worden of deze lokale aanzienlijken de nakomelingen zijn van lieden als de *homines franci* die in het Gelders rivierengebied zo prominent

aanwezig waren, en die naast een omvangrijk goederenbezit een stevige band met het Frankische gezag hadden.³⁸²⁵ Dat deze lieden en het gezag in het oude castellum gemeenschappelijke belangen koesterden en deze relatie eeuwenlang in stand hielden maakt dit ook wel waarschijnlijk.

Koning en bisschop

Hoven kwamen over het algemeen tot ontwikkeling waar de Frankische invloed groot was en de mogelijkheden voor graanteelt interessant genoeg waren. De drie voornaamste politiek-economische krachten, de Frankische koning, de kerk en de aristocratie zien we gezamenlijk aan het werk in het Nedersticht. Daar komt nog eens bij dat de Franken zich graag zagen als opvolgers van de Romeinen. De sociaal-economische inrichting die bij dit Frankische model hoorde zien we in de omgeving van Utrecht op exemplarische wijze geïmplementeerd.

Ofschoon de relictien van de domaniale organisatie afzonderlijk niet overstelpend waren was de combinatie dat wel: aaneengesloten grootgrondbezit, kenmerkende agrarische structuren (eng, veld, maat, weide), perceelvormen, een aantal domaniale lasten, sporen van onvrijheid en het feit dat deze goederen hetzij tot de proosdij van Oudmunster behoorden hetzij teruggingen op bisschoppelijk goed. De omstandigheden voor oude bewoning en landbouw zijn op de stroomruggen ten westen van het oude Utrecht optimaal geweest. Het is dan ook niet merkwaardig dat de schenking van de *fiscus* (het koninklijke bezit) aan de Utrechtse kerk in 723 heeft geleid tot de inrichting van een ononderbroken keten van hoven waarvan er een tiental kon worden gereconstrueerd, waarbij opviel dat de verhouding tussen vroomland en hoevenland dicht in de buurt van de klassieke domeinen kwam. Dat versterkt de veronderstelling dat Frankische invloed hier bepalend is geweest. Daar kwam nog bij dat uitheemse kloosters en abdijen hier geen voet aan de grond hadden gekregen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld in de Vechtstreek en Kromme Rijngebied. Daar had de koning een deel van zijn goederen aan die abdijen geschonken. Ten westen van Utrecht zal de koning dus geen goederen meer hebben gehouden en kon de bisschop bogen op een monopolie op grond en tienden. De schenking is vroeg en volledig genoeg geweest om als onbetwist startpunt voor het bisdom te gelden. Met wie de Franken in het gebied rond Utrecht te maken kregen is niet duidelijk; er hetzij een lokale elite blijven bestaan die de Franken goed gezind was, of er is een geïmporteerde bovenlaag in de bevolking geïnjecteerd. Het resultaat is terug te zien in de sterke positie van de ministerialen.

Of de Frankische hofmeier Karel Martel een effectief bestuur heeft kunnen inrichten is twijfelachtig; dat de bisschop dit, verder gesteund door vele schenkingen en met hulp van de lokale elite, dat wel heeft kunnen doen blijkt wel uit de positie van de kerk zoals die rond 900 bekend is uit de *commemoratio*. Dit bezit werd in de tiende en elfde eeuw nog fors uitgebreid met schenkingen door koningen en keizers en tegen het einde van de elfde eeuw was het bisdomsgoed voldoende om nieuwe kapittels te doteren. Zoals echter de Franken kortstondig een machtsbasis hebben gehad in de Domstad, hield de bisschop ook niet voor eeuwig aan 'zijn' goederen vast. Vooral in de periode tot 1200 werden de goederen aan de kapittels en enkele abdijen toebedeeld en wel zo vrijgevig dat er weinig overbleef. In het studiegebied speelde de landsheer hier als grondeigenaar na het eerste kwart van de dertiende eeuw geen rol meer. Wel waren er bisschoppelijke leengoederen en die waren van groot belang. Naast tijs, tiend en gerecht van vele grootschalig ontgonnen gebieden kan worden gewezen op de opzienbarende concentratie van bisschoppelijk bezit ten westen van de stadsmuren. Vrijwel het gehele gebied tussen het *castellum* en Vleuten, waar een aantal *curtes* lagen, bleken terug te gaan op ongedeeld bisschoppelijk bezit.

Vervolgens bleek geheel Vleuten van domaniale origine te zijn. In het westen, op de noordelijke tak van de Oude Rijn en een crevassegebied gelegen, kon een omvangrijk domein worden gereconstrueerd met als middelpunt Kasteel de Haar van totaal zo'n 15 hoeven groot. Aan de zuidelijke tak van de Oude Rijn lag een minder groot, maar even imposant domein met als middelpunt kasteel Nyevelt met vier hoeven in Veldhuizen en 4 hoeven in Vleuten, tussen de zuidelijke en middelste tak van de Oude Rijn in. Op de oude eng van Vleuten lag nog het kasteel Den Engh, met de jurisdictie van Themaat leenroerig aan de bisschop. Het oorspronkelijke hooiland Themaat vormde de schakel tussen de twee domeinen De Haar en Den Engh, waarbij vermeld moet worden dat de ministerialen van deze domeinen drie ruiten in hun wapens hadden.

Overall in Vleuten grensden deze bisschoppelijke goederen rond 1350 aan de goederen van Oudmunster en de Johannieten wat de mening post deed vatten dat deze aaneengesloten complexen terug moeten gaan op ongedeeld bezit. Aangezien ook de gehele stadswide heeft behoord aan de bisschop lag voor de hand dat zowel de stroomruggen als de aanpalende wildernissen inderdaad onbetwist bezit van de bisschop zijn geweest. Zijn rechten hebben zich nog veel verder westwaarts voortgezet, maar de sterke versmalling van de Oude Rijn (die vanaf Harmelen niet uit drie maar slechts uit een enkele geul bestond, belette de inrichting van een *Grundberrschaft*; hier was de bisschoppelijk macht gebaseerd op rechtsmacht, kasteel en tolrechten – in de bronnen is sprake van het *dominium*. Ongetwijfeld behoorde ook Harmelen, als oude legerplaats met een aan een Frankische heilige gewijde kerk, tot de invloedssfeer van de bisschop.

Het ontbreken van grondbezit van de bisschop in de late middeleeuwen moet wel als oorzaak hebben dat hij zijn domeinen in een vrij vroeg stadium van de hand heeft gedaan inclusief de bijbehorende hoeven. Een groot deel daarvan vinden we terug in de oudste goederen van de kapittels. Dit paste in de zogenaamde goederendelingen die zich in vrijwel alle bisdommen voltrokken. Bisschoppelijke domeinen in handen van de ministerialen zoals De Haar en Nyevelt werden volledig in leen gegeven aan deze meiers. Het grote domein te Vleuten werd door de bisschop opgesplitst tussen Oudmunster, de Johannieten en de ministerialen die er als meier in functie waren.

³⁸²⁵ Van Bavel, Transitie, p. 451

Ridderschap

Bij het domaniale beheer was een grote rol weggelegd voor de lokale elite, zonder uitzondering behorend tot de ministerialen, die als meier en rechter optraden. Hun positie blijkt zowel uit de bronnen als uit de reconstructies. Frappant was dat alle relevante ministerialen aan elkaar verwant bleken en op hun zegel drie ruiten hadden. De verwantschap die genealogisch kon worden afgeleid als zekerheid rond 1200 bleek wel onomstotelijk bij de analyse van rechtsmacht en grondbezit.

Hoewel deze lieden zelf als ministeriaal onvrij waren konden ze horigen bezitten en daarvan zijn in het studiegebied voorbeelden aangetroffen: de proost van Oudmunster schonk horigen in ontginningsgebieden aan zijn ministerialen die dienden op de domeinen. We zagen daarin de geslachten die nog eeuwenlang een grote rol bleken te spelen en hun machtsbasis al vroeg hadden geconsolideerd. Aangezien ze vrij veel allodiale goederen bezaten kan hun machtsbasis niet alleen ontleend worden aan de Utrechtse kerk.

De sterke positie van de ministerialen bleek niet alleen op de oeverwallen maar zeker ook in de overgangsgebieden tussen oeverwal en veenvlakten in. Dit waren min of meer de flanken van de stroomruggen waarop velden en waarden in bouwland werden omgezet. In de dertiende eeuw bleken de ministerialen (die we als maatschappelijke categorie de naam 'ridderschap' hadden gegeven) een zeer sterke positie te hebben, als uitvloeisel van hun oorspronkelijke bezit, hun rol in het domaniale bestel en de claims die ze succesvol op dit land konden leggen. We zagen in deze gebieden zonder uitzondering ca. 70% van de grond in bezit van de ridderschap waarbij duidelijk werd dat het om forse aaneengesloten bezittingen ging. Terwijl het moeilijk is verder terug te gaan dan het jaar 1300 is deze constellatie frappant genoeg om te worden opgemerkt. Dat elke clan een machtsbasis had bleek wel uit de geografische spreiding van het grondbezit.

Zoals uit de Vechtstreek bekend is speelden deze ministerialen een grote rol bij de openlegging van de ruige gebieden en moerassen verder van de rivieren vandaan. We zagen dat deze openlegging door dezelfde geslachten werd geregeld. Nadat er hoofdstructuren werden aangelegd, opvallend lange lijnen vanaf de meest noordelijke meanders van de Oude Rijn, trokken deze ministerialen in de rol van *locator* de mensen aan die het werk deden. Lang niet al het land kwam in bezit van deze kolonisten. De ministerialen hielden heel wat hoeven zelf en in sommige gebieden zelfs de helft van het land. In ons betoog hebben we veel aandacht besteed aan leenverhoudingen vanuit de hypothese dat een leenband op dit lokale niveau een lichte vorm van afhankelijkheid was en de *locator* van de ontginningen zichtbaar zou zijn als leenheer. Deze visie betekent wel dat de ministerialen in de tijd van de grootschalige ontginningen hun bezit hebben zien groeien. Dat kan ook niet anders, omdat de verwerving door de kapittels (waarbij het alleen gaat om de goederen van de kanunniken, immers die van de proosdij waren statisch) in vrijwel alle gevallen aantoonbaar terugging op bezit van de ministerialen. Een analyse van de leenroerige grond in de cope-ontginningen leverde een opzienbarend resultaat op, namelijk dat significante hoeveelheden grond leenroerig waren aan de leenhoven van de nakomelingen der *locatoren* en dit moet een restant zijn van sterkere leenverhoudingen. Zo bleek in Kockengen 65% van de niet in dode hand gekomen grond leenroerig te zijn en in Portengen was dat percentage 58%.

We menen op basis van de resultaten te kunnen stellen dat de grootschalige ontginningen nog vanuit domaniale kaders zijn aangepakt waarbij de *locator* als meier van het domein de organisatorische talenten en onvrijen in huis had om dit werk tot een goed einde te brengen. De grootschalige ontginningen zijn immers uitgevoerd in een periode dat het hofstelsel nog bloeide. Buitelaar had al laten zien dat in de dertiende eeuw nog onvrijheid bestond. De sterke feodale verhoudingen in de schoolvoorbeelden van *opes* versterken dat beeld. Dat de kolonisten volledige landsheerlijke vrijheid hebben genoten kan worden betwijfeld. De *locatoren* zelf waren immers als ministerialen onvrij. Juist in de ontginningsgebieden bleken horigen te wonen die aan de lokale elites van ons studiegebied werden geschonken, nog in 1220. Rond die tijd is het domaniale systeem al vrijwel ter ziele. We vermoeden derhalve een geleidelijke overgang van horigheid naar leenverhoudingen, zoals 14^e-eeuws materiaal liet zien. Het verklaart het bestaan van de leenkamers, de omvang ervan, de geografische verspreiding van die lenen en niet in de laatste plaats juist dat het leenkamers zijn van de nakomelingen van de *locatoren*. De afstand tot een domaniaal centrum op het oude land is daarbij minder van belang dan de exploitatievorm die de ministerialen hebben gekozen, namelijk de domaniale huishouding die ze op het oude land hanteerden. Wel moet gezegd worden dat de feodale band met de tijd werd verlicht.

Onze visie op de positie der ministerialen kon worden verscherpt door naar de genealogie te kijken, want het bleek uiteindelijk vrij duidelijk dat binnen het studiegebied slechts een handvol verwante geslachten de dienst uitmaakte. De oude geslachten die in het studiegebied uit de oude elites zijn gesproten verdwenen in de periode tussen 1300 en 1600 maar hun bezittingen werden in bijna alle gevallen overgenomen door de wijdvertakte Van Zuylens, die door huwelijken met erfdochters met ferme schreden hun positie versterkten.

Uitgaand van wat de groep van ministerialen rond 1450 nog aan land bezat, is de situatie van een paar honderd jaar eerder gereconstrueerd. Er bleken dan grote aaneengesloten complexen te hebben bestaan, zowel op de oeverwallen als in de nieuwe landen. De ministerialen hebben vanaf de occupatie een zeer sterke positie gehad want hoe verder we teruggingen in de tijd, hoe groter hun bezit bleek te zijn waarbij een soort wetmatigheid lijkt te hebben gegolden: in het nieuwe land was 50% en in de overgangsgebieden 70% van de grond in hun bezit.

De positie van de ridderschap bleek in vrijwel alle gevallen niet beperkt te zijn tot grondbezit. Het centrum van de macht was zoals gezegd een kasteel waaromheen minimaal een mini-gerecht bleek te bestaan; niet zozeer om daar de rechtsmacht uit te oefenen als wel om dit gebied buiten het bereik van de opperheer te houden. Dit was voornamelijk zichtbaar in Vleuten waar de proost van Oudmunster de jurisdictie bezat (aantoonbaar in de bronnen vanaf het laatste kwart van de twaalfde eeuw) en lenen inclusief de lage rechtsmacht aan zijn ministerialen gaf. Aangezien zij ook de

meiers van de hoven waren konden ze hun sterke positie ook nog eens formaliseren. Toen ook de ontginningen ter hand werden genomen werd hun als *locator* de mogelijkheid geboden deze maatschappelijke inrichting op het nieuwe land te projecteren. Zo werden ze ook daar grondheer en rechter. Een aantal lieden van deze sociale elite wist verder op te klimmen via de landsheerlijke ambten als maarschalk, een officie dat kenmerkend genoeg door de Van Zuylens, de Uten Enghe's en lange tijd door de Uten Hamme's werd bekleed. Hun complex van rechten kreeg hiermee bijna institutionele proporties waarmee rekening moest worden gehouden. Nadat maarschalk Frederik uten Ham wegens wreedheden werd vermoord door het muitende volk van de stad Utrecht, kon de bisschop niets anders doen dan het ambt in die familie laten zolang hij de schuld van het verpande ambt niet kon inlossen. Een nog sterkere positie hadden zich de Van Woerdens aangemeten, die een soortgelijke machtsbasis hadden en ook nog eens de tol in handen hadden alsmede het kasteleinschap van kasteel Woerden en het baljuwschap. De bijna landsheerlijkheid waartoe Herman van Woerden aldus geraakte werd gefnuikt door een politieke blunder.

Oude instellingen

Institutioneel grondbezit in het westelijke deel van Utrecht was in de eerste fase van het bisdom gerelateerd aan de Utrechtse kerk als geheel. Het betrof voornamelijk flinke hoeveelheden land in de loop der tijd door allerlei verdelingen binnen de kerk, ten gunste van kapittels en abdijen, en daarna binnen de kapittels.³⁸²⁶ Het bleek mogelijk om de oudste delen van dat bezit te traceren op basis van de administratieve indeling. Zo bleken de *curtes* zich in het fonds van de proosdij te bevinden, de oudste schenkingen van tiendrechten in de grote kamer en de latere aanwas van de kanunniken in de kleine kamer. Was in de eerste fase van hun bestaan een grote afhankelijk van de bisschop te bespeuren, weldra dienden zich de ministerialen als bron voor accumulatie aan.

De ridderschap verkocht of schonk al in de dertiende eeuw land aan de kapittels en bleef dat geruime tijd doen, waarbij overigens de drijfveer lang niet altijd hun zielenheil of dat van hun geslacht was maar even zo vaak een behoefte aan liquide middelen. De schenkingen uit religieus oogpunt worden afgewisseld met puur zakelijke transacties. Dat het om een forse verschuiving ging blijkt wel uit het feit dat tussen 1250 en 1500 het bezit van de kleine kamer van Oudmunster vervijfvoudigde en het bezit van de kleine kamer van de Dom verdrievoudigde.

De kapittels, waaronder in het studiegebied Oudmunster de belangrijkste was, hadden behoefte gevoeld aan een vrijere positie (losser van de proost) en bouwden voort op goederen die ze voor eigen gebruik al hadden ontvangen van onder andere de bisschop. Omdat de proost ten tijde van de ontbinding der hoven flink wat grond in leen had uitgegeven hebben de kanunniken zich tegen deze uitholling van hun inkomsten verzet. Deels met succes want in vrij veel gevallen bleken er oorkonden bewaard te zijn van transporten van ministerialen aan de kanunniken, waarbij voormalige lenen van de proosdij, terugkeerden naar kapittel, zij het dat ze nu moesten worden aangekocht; de verliezer waren de kanunniken, de winnaar was de leenman. Beide partijen vonden elkaar overigens wel in deze typisch 13^e-eeuwse bezitsverschuivingen omdat de behoefte aan geld bij de ministerialen goed aansloot op de behoeften van de kanunniken.

Na de ontbinding van de hoven, wat veel meer een proces dan een momentopname was, werden verafgelegen goederen afgestoten en nabije stukken grond aangekocht. Concentratie was belangrijk wegens toenemende verwervingskosten en complexiteit voor pachters om hun pacht te komen voldoen. Oudmunster stootte een *curtis* in Berlikum af en kocht tiendblokken in het Nedersticht aan; de abdij van Egmond deed de Utrechtse goederen van de hand. Voor de nieuwe exploitatievorm die in de dertiende eeuw opkwam, de pacht, was geconcentreerd bezit veel beter waarbij een goede band met een nabije pachter belangrijk bleek.

Op lokaal niveau binnen het studiegebied zagen we dit mechanisme volop aan het werk. De hoven van Oudmunster werden gesplitst: de hoeven werden in leen uitgegeven en ontwikkelden zich tot stabiele componenten van het grondbezit bij de kastelen, wat met name bij de Uten Hamme's te zien was. De kernen van de domeinen werden nog vrij lang in ongedeelde blokken verpacht, die wegens de omvang en enorme pacht prijs alleen maar voor de lokale elite toegankelijk waren. Andere domeinen, zoals de Hof ter Weyde van de Johanniters, bleven in eigen beheer en operationeel als hof met aanhorige hoeven. De Johanniters, in Nederland meer een hospitaalbroederschap dan een ridderorde, kende geen leenkamer en had slechts de tijdpacht als instrument voor exploitatie. Het principe was echter wel gelijk aan de gebruikelijke gang van zaken: de centrale landerijen werden als geheel gecontinueerd, terwijl de hoeven in pacht werden uitgegeven. Aan de structuur van uitbating bleken de hoven nog lange tijd herkenbaar.

Stedelingen

Het bezit van stedelingen heeft in het Nedersticht geen hoge vlucht genomen, hoewel hier ook weer een belangrijke geografische factor in het oog moet worden gehouden. Hierbij lag voor de hand te veronderstellen dat de gerechten die dichtbij de stad lagen werden gekenmerkt door een hoger vertegenwoordiging van stedelingen. En dat bleek ook zo te zijn: in Galecop was 50% van de grond in handen van de stedelingen. Hetzelfde gold voor Heikop en Oudenrijn. Toch waren er ook verder van de stad af gebieden te vinden waar stedelingen een fors aandeel in het grondbezit hadden, ondanks de karakterisering van de grond hier als "kwade morgens" rond 1450 en waar ook honderd jaar later de pacht prijs tot de laagste behoorden.

Stedelingen (bovenal Utrechtse patriciërs, de nakomelingen van de kooplieden) hadden uiterlijk eind dertiende eeuw al grond in handen gekregen. Ook nog in de zestiende eeuw blijkt een beperkt aantal stedelingen in bestuurlijke functies veel land te bezitten, voornamelijk nabij de stad maar toch ook wat verder weg. In de veertiende eeuw zal dat bezit

³⁸²⁶ Broer, *Monniken*, p. 199 en Broer, *Uniek in de stad*, p. 223-237.

zeker hebben samengehangen met de afgraving van klei omwille van baksteen waaraan in de veertiende eeuw in Utrecht grote behoefte was. We zien dit in Kattenbroek en Reyscop. De groei van steden, het stijgende economische belang en sterkere politieke invloed leidden ook tot economisch interesse van stedelingen op het platteland. Dat uitte zich in het bijzonder door grondbezit.³⁸²⁷

Gunstige handelscondities in de tiende eeuw maakten mogelijk dat Utrecht zich in de loop van de elfde eeuw in rap tempo ontwikkelde tot interregionaal handelscentrum vanwege de perfecte ligging tussen Rijnland, Noordzeegebied en het Maas-Scheldegebied enerzijds en de kracht van de bisschoppelijke zetel anderzijds. Graan, wijn, vis, huiden, bont, barnsteen werden van en naar Utrecht verscheept.³⁸²⁸ Het was een centrum van passieve handel waar ook veel surplus van de domeinen ter markt werden gebracht. De zeer oude scheepvaartverbinding tussen Vleuten en de stad zal zeker zijn gebruikt voor de transporten van al het graan dat op die brede gordel van akkers verbouwd kon worden. De onophoudelijke bouwactiviteiten in deze grote stad en de aanwezigheid van kapittels en kloosters moet een grote economische activiteit hebben geïnitieerd en onderhouden.

Het belang van de Rijnhandel was in de twaalfde eeuw al fors zo blijkt uit de verplaatsing van de keizerlijke tol van Tiel naar Kaiserswerth waar Utrechters vrijheid van tol verkregen, korte tijd later gevolgd door een soortgelijke toezegging van de graaf van Gelre voor Wageningen.³⁸²⁹ Uit deze tijd dateren de eerste tekenen van het streven naar stedelijke autonomie. De opkomst van de stedelijke nijverheid na ongeveer 1250 markeert de versnelling van de groei van de stad en in haar kielzog de kleinere Utrechtse steden, zoals blijkt uit de vele stadsrechten uit die tijd. Het specialisme van de stad liet alle ruimte aan het platteland voor de noodzakelijke landbouwproductie. De bouw van vele stadskastelen in met name de dertiende eeuw laat zien dat de welvaart van de gegoede burgerij flink aanzienlijk was. In deze dertiende eeuw moet dan ook de verwerving van grond op het platteland worden geplaatst. We zien immers in alle gerechten waar een reconstructie van de situatie vóór het jaar 1350 mogelijk was een significant burgerbezit en zonder uitzondering gaat het om bestuurders die hun geld waarschijnlijk in de handel verdiend hebben. Vanaf de vijftiende eeuw kunnen we dit beeld wat meer diepte geven doordat soms beroepen worden vermeld, waaruit blijkt dat graanhandelaren, vleeshouwers, stratenmakers en brouwers land bezaten uit behoefte aan grondstoffen. Het burgerbezit zal ongetwijfeld voor een deel te danken zijn aan de vele huwelijken die tussen telgen van ministerialen en stedelijke elite werden gesloten. Voor een ander deel zal het gaan om bezit van plattelanders die naar de stad migreerden en/of gerichte aankoop van met name burenen die door economische omstandigheden genoodzaakt waren te verkopen.

We zien een sterk vergelijkbaar beeld in Leiden, waar er sterke connecties tussen het patriciaat en het platteland bestonden. Daar werd in beeld gebracht dat al rond 1300 grondbezit op het platteland kan worden getraceerd bij patriciërs.³⁸³⁰ Handel en nijverheid – en met name de groothandel – waren de factoren geweest die tot hun status hadden geleid, maar hun interesse verbreedde zich door investeringen in grond. Dat gebeurde zeker in een tijd waarin voldoende kapitaal was geaccumuleerd wat niet direct in het bedrijf hoefde te worden gepompt als werkkapitaal.

De riddermatige families die vanaf het platteland instroomden moesten in veel gevallen hun land in plaats van herkomst hebben behouden. Opvallend was echter wel dat al vanaf ca. 1280 een stevig aankoopbeleid door het Leids patriciaat werd gevoerd dat zeker tot 1400 kan worden geattesteerd.

Een belangrijke overeenkomst tussen Utrecht en Leiden is ook de datering van deze verwerving; er kan worden gesteld dat de positie van de stedelingen op het platteland al voor 1300 zijn beslag heeft gekregen – ruim voor de verslechtering van de fysisch-geografische situatie op het platteland en de problemen in de landbouw. Het feit dat Leidenaren voornamelijk in de steenbakkerij, kalkbranderij, veeteelt, boterhandel en turfwinning actief waren ondersteunt dit beeld. Ik wil daarbij nog wel aantekenen dat het landbezit van stedelingen in Utrecht zich niet beperkt tot het patriciaat, maar inderdaad wel voornamelijk bij hen kan worden aangetroffen. Er was een duidelijke bovenlaag in de samenleving die telkens opduikt in het bestuur van de gilden, in de raad, als pachter van de stedelijke accijnzen.

Wel is het zo dat de opkomst van de stad Utrecht, in vroeger tijden een zeehaven en zeer relevant voor de handel naar en vanuit het Rijnland, als gevolg van het verdwijnen van die positie in verval geraakte. Jansen heeft in een boeiend betoog een economisch contrast in de twaalfde eeuw tussen de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden aangetoond.³⁸³¹ In de twaalfde eeuw signaleerde hij tegelijk met de neergang van Deventer en Tiel (zoals bijvoorbeeld blijkt uit het verplaatsen van de tol van Tiel naar Kaiserswerth) de snelle opkomst van Keulen waar zich de Rijnhandel ging concentreren. Interessant is zijn opmerking dat de introductie van grotere koggen weer meer mogelijkheden bood voor steden aan grote rivieren, zoals Dordrecht, Middelburg, Kampen en Deventer. Utrecht miste letterlijk de boot en zag in de dertiende eeuw een verminderd belang in de handelsstromen. Het stedelijk grondbezit op het platteland zal zeker in die eeuw belangrijk aan belang hebben gewonnen.

Buren

De burenen (plattelanders) hadden eeuwenlang weinig grondbezit. Ze hadden nog de beste positie in de uithoeken van het studiegebied, zoals in Spengen, Kockengen en Laagnieuwkoop, maar nergens bezaten ze meer dan 50% van de grond en dat was ook in 1250 al het geval. De oorzaak was de zeer sterke positie van de ridderschap die tijdens de occupatie een groot deel van de grond had gehouden. Buren slaagden er pas na 1700 in eigen grond te verwerven. De

³⁸²⁷ Hoppenbrouwers, Van waterland tot stedenland, p. 146

³⁸²⁸ Van Vliet, De stad van de bisschop, p. 69

³⁸²⁹ Van Vliet, De stad van de bisschop, p. 87

³⁸³⁰ Van Kan, *Sleutels*, p. 31-35, 47, 61-69, 89, 93 en 111-112.

³⁸³¹ Jansen, Economisch contrast, p. 13-17.

Reformatie had de geestelijke instellingen gereformeerd maar het bezit intact gehouden. Pas toen de Staten in geldnood kwamen en bijvoorbeeld in 1699 en 1740 grote uitverkopen organiseerden, grepen de boeren hun kans. In de tussenliggende periode kan er wel enige mobiliteit in de grondmarkt hebben bestaan tussen boeren onderling, maar die blijkt niet duidelijk uit de bronnen. Er was wel een eerdere periode van groei geweest, namelijk de eerste driekwart van de zestiende eeuw, maar boeren konden niet aan uitbreiding van bezit denken simpelweg omdat de Utrechtse grondmarkt behoorlijk op slot zat door het geïnstitutionaliseerde bezit in dode hand en van de ridderschap, dat tussen 1400 en 1700 samen vrij constant op $\frac{2}{3}$ van de oppervlakte bleef, zodat slechts $\frac{1}{3}$ van de grond op de markt kon komen.

Het gemiddelde grondbezit van de buren was in het gehele studiegebied zo'n vier morgen land per bedrijf wat in veel gevallen werd uitgebreid met pachtgrond zodat een veel groter bedrijf ontstond. Het was echter wel een behoorlijke minderheid die eigen land bezat. Bij de buren kon geen accumulatie van bezit plaatsvinden door de slechte beschikbaarheid van grond. Terwijl er dus goed functionerende markten waren, was er geen aanbod. Het proces van overgang in de dode hand was onomkeerbaar. De keerzijde van deze bezitsstructuur bleek echter alsnog voordelen te hebben: er was een grote hoeveelheid grond voor de pacht beschikbaar waardoor de plattelanders in staat waren om zonder al te veel investeringen hun bedrijf uit te breiden waar dat nodig was. Accumulatie van pachtgrond kwam dus wel veel voor. Dat was in bepaalde gevallen ook nodig, zeker toen er door de toenemende bevolking meer concurrentie om de beschikbare pachtgrond kwam.

Het Nedersticht kende rond 1500 een urbanisatiegraad van 60% die grotendeels voor rekening van Utrecht kwam waarbij de andere steden sterk in de schaduw stonden, met uitzondering van Amersfoort. Een bevolkingsdichtheid van 41 inwoners per km² voor het hele Nedersticht laat zien dat zowel urbanisatie als dichtheid (resp. 45% en 28 inw/km²) de vergelijking met Holland goed kon doorstaan. Deze hoeveelheid mensen in de steden heeft er zeker toe geleid dat we niet kunnen stellen dat Utrecht meer mensen in de landbouw werkzaam had dan Holland. Ook hadden we gezien dat er evenals voor Holland in Utrecht een relatief matige invloed van de pestuitbraken moet hebben gegolden. De zaagtandcurve van het bevolkingsverloop ontstond van terugkerende sterftegolven waardoor een pril herstel na een epidemische crisis telkens weer werd afgebroken. Utrecht was in de late middeleeuwen nog wel georiënteerd op handel, maar deze had veel minder te betekenen dan de supra-regionale handel die Holland zo opzweepte in een fase van expansie. Maar de kiem van de groei lag niet alleen in de steden. Primair voor bestendige economische groei was naast een forse groei van de steden ook een productieve agrarische sector. Doordat de ontwikkelingen van de economische acceleratie voornamelijk worden bepaald door de structuur van de plattelandssamenleving en de aard van de relatie tussen stad en platteland was het zaak deze elementen te onderzoeken.

Op basis van demografische gegevens kon worden beredeneerd dat in de periode tot ongeveer 1350 een flinke groei van de bevolking plaatsvond. Dat beeld is bekend van elders. Echter, in tegenstelling tot Holland, daalde de bevolking sterk in de vijftiende eeuw. Zowel tiendreeksen als pachtreeksen laten zien dat het Nedersticht in een diepe crisis verkeerde. In deze periode is een versterkte verkoop van land aan geestelijke instellingen te zien, terwijl de bevolkingsdichtheid daalde, als gevolg van oorlog en ziekte wat leidde tot migratie naar de stad. De crisis werd verscherpt door waterstaatkundige problemen die, behoudens op de hoge oeverwallen, alom tot problemen leidden, zo weten we uit talloze pachtbrieven. In een eerste fase wist men zich nog te redden met het graven en verdiepen van weteringen. In de tweede helft van de vijftiende eeuw gaat men over tot het bouwen van watermolens. Daarbij is een duidelijk patroon te zien van laag naar hoog: Kattenbroek kreeg bijzonder vroeg al in 1442 een watermolen en het veel hoger gelegen Gieltjesdorp in 1499. Gieltjesdorp lag deels op de crevasse-afzettingen ten noorden van De Haar en had veel minder last van water, terwijl Kattenbroek een zompig gebied was. Deze molens waren nodig om nog akkerbouw te kunnen bedrijven maar zeker ook om het weiland te ontwateren en stonden dus ten dienste van zowel akkerbouw als veeteelt. De kosten werden per morgen omgeslagen zonder onderscheid van grondgebruik maar tot algemeen nut.

Pas uit de tijd rond 1500 zijn er meer (indirecte) gegevens over de bevolkingsomvang beschikbaar in de vorm van fiscale bronnen met betrekking tot de heffing van het huisgeld. Deze zijn geanalyseerd op het niveau van de huishoudens en laten een vrij sterke fiscale ongelijkheid zien, niet alleen binnen de gerechten maar ook onderling, en die ongelijkheid bleek in de zeventiende eeuw te zijn vergroot. Er was een landloos proletariaat ontstaan dat als daghuurder bij de grote boeren voor werk aanklopte. Beide ontwikkeling voegen zich overigens perfect in het model dat Slicher van Bath voor expansie en contractie heeft opgesteld. Daarbij kunnen we ons op basis van de bronnen niet aan de indruk onttrekken dat de ambachtslieden aan de onderkant van de maatschappelijke ladder stonden.

Dat dit proces zich heeft voortgezet blijkt aan het begin van de zeventiende eeuw: een vergelijking van de fiscale ongelijkheid van 1525 met die van 1621 leerde dat de kloof tussen arm en rijk nog verder was toegenomen. Dankzij een gedetailleerde lijst van Vleuten en Harmelerwaard kon een scherp inzicht worden verkregen in zowel gezinsgrootte als omvang van de huishoudens. Uit de gegevens bleek, ook na vergelijking met andere regio's, een zeer hoog aantal huishoudens met personeel. Enerzijds was dat een gevolg van de grote omvang der bedrijven, anderzijds was het een gevolg van het arbeidsintensieve karakter van het blijvend gemengde bedrijf op de oude cultuurgrond.

Westelijk Utrecht voldeed deels aan het patroon dat uit de veengebieden van Holland bekend is met als kernpunt dat huishoudens met enige agrarische bestaansmiddelen, deze combineren met loonarbeid. De Hollandse proto-kapitalistische structuur en het daaraan gerelateerde reproductiepatroon van de bevolking waarmee tussen demografische en economische ontwikkelingen een verband bestond, was veel minder aantoonbaar. Er was in het Nederkwartier echter minder bevolking, de bedrijven waren veel groter, de afwateringsproblemen traden later op. Van fundamenteel

belang was wel dat die afwateringsproblemen op het platteland synchroon liepen met de sterke bevolkingsdaling, waarbij ook nog eens externe schokken als pestuitbraken en oorlogen als wel slechte oogsten en honger de eerste vijftientig jaren van de vijftiende eeuw tot een ware ramp maakten. De migratie naar Utrecht moet fors geweest zijn; de verlening van burgerschap vanaf 1380 geeft niet het hele plaatje maar wel een goede indicatie van de demografische ontwikkelingen. Het platteland in de veengebieden van West-Utrecht kende echter wel een grote uitstroom in de periode van de grootste crisis, pakweg de jaren 1400-1430. De in die tijd ook opvallende migratie vanuit de veengebieden in het westen laat zien dat er een uitstoot vanaf het platteland plaats had. Deze leegloop moet bisschop Frederik hebben aangezet tot het geven van vrijgeleides aan eenieder die zich in het Sticht wilde vestigen. De voor Holland kenmerkende combinatie van het zelfherstellend vermogen van de rurale bevolking dat een trek naar de steden mogelijk maakte, waardoor de nijverheid in de stad en de plattelandseconomie beide profiteerden, konden we West-Utrecht niet aantonen buiten de geschetste crisisperiode.

Sterk gerelateerd aan de demografische patronen is het verloop van de lonen. De Utrechtse lonen zijn nog niet onderwerp van studie geweest en slechts met terughoudendheid kan hierover worden geoordeeld. Het in roggte uitgedrukte loon van een opperman gaf te zien dat het patroon uit Holland zichtbaar is, namelijk dat de reële lonen in het laatste deel van de veertiende eeuw vrij hoog waren. Op basis van de Utrechtse gegevens zien we dat dit hoge niveau wordt vastgehouden tot halverwege de vijftiende eeuw. We hebben dat in verband gebracht met een zekere schaarste aan arbeid door de demografische crisis in deze periode, immers als er een vergroot aanbod van arbeid zou ontstaan, zou dat een dempend effect op de lonen hebben. De lonen bleven evenwel op een hoog niveau. Dat moet hebben betekend, dat het zoeken naar een hoger dagloon, of een dagloon in de stad in plaats van een slecht lopende boerderij, niet de enige drijfveer kan worden geweest voor vertrek naar de stad. De relatief forse migratie van het platteland vanaf met name de veengebieden moet samenhangen met de waterstaatkundige problemen. Dit waren tevens de gebieden die op basis van de morgenboeken uit 1450 het laagst gewaardeerd werden. Uit de morgenboeken bleek dat de waarde van de grond zoals die halverwege de vijftiende eeuw omwille van de belastingheffing werd bepaald, een patroon kende dat zich perfect voegde naar onze landschappelijke indeling. De indeling in de drie landschappen komt er namelijk formidabel in naar voren, zoals we die op basis van de hoogtekaart, geomorfologische kaart, bodemkaart en een de occupatie-chronologie hadden gedefinieerd. De gronden op de stroomruggen werden overal voor 100 procent aangeslagen en er waren maar een paar stukjes drassig land op de flanken die wat minder waard waren. Dit bleek ook grotendeels in de overgangszones tussen deze gronden en de later ontgonnen klei-op-veengebieden in gelegen. Het waren de eerste fasen van de ontginningen. De latere fasen van ontginning kenden in slechts weinig gevallen een stabiele ondergrond en met de helling van het terrein mee verslechterde de grond in de richting van het westen. Hier was de waarde van de grond ook het laagst.

Met een dalende bevolking vanaf eind veertiende eeuw en de neiging van de bedrijven om – wegens het zo lage aandeel van burenbet – niet te splitsen lijkt er op het Utrechtse platteland geen voedingsbodem te zijn geweest voor de ontwikkeling van een proto-industrie. We menen dan ook dat het West-Utrechtse platteland over meerdere eeuwen gekenmerkt werd door voornamelijk middelgrote bedrijven waar loonarbeiders in dienst waren. Deze rond 1600 duidelijk aantoonbare configuratie van huishoudens met inwonend personeel, alsmede de rond 1500 bekende fiscale gegevens, waarin een klasse van daghuurders figureert) laat die conclusie prima toe.

De bezitsstructuur die op het platteland bestond werd dus gekenmerkt door een dominante positie van de ridderschap en oude instellingen, waarbij duidelijk is geworden dat een fors deel van het kerkelijke bezit afkomstig was van de ministeriale families. Hun vrijgevigheid en geldnood door de eeuwen heen heeft een enorme impact gehad. Het erfrecht was bij de hogere sociale klasse gekenmerkt door primogenituur, zodat goederen niet splitsten. Dat heeft ervoor gezorgd, en dat zien we ook vaak in de bronnen, dat er vrij grote complexen bestaan en dat deze ook lange tijd intact blijven. Aangezien overgang van land zich voornamelijk voltrok tussen ridderschap en geestelijke instellingen kwamen vrij grote stukken grond in de dode hand. Ook dat voorkwam verdere splitsing. Dit bleef zichtbaar in de gemiddelde omvang van de bezitspercelen die significant groter waren bij ridderschap en oude instellingen dan bij burenen en parochiële instellingen. De bezitsgrootte van stedelingen nam een tussenpositie in die ook verklaarbaar is aangezien deze maatschappelijke groep niet homogeen was: er waren zowel naar de stad gemigreerde plattelanders als patriciërs van riddermatige komaf. De versnippering van bezit houdt verband met de maatschappelijke groep en de datering van eventuele splitsing.

We hebben voor de afzonderlijke gerechten in het studiegebied een duidelijke correlatie tussen bezitsfragmentatie en gebruiksaccumulatie kunnen aantonen die zowel in 1450 als in 1700 bleek te bestaan. We roepen nog even een citaat in herinnering uit het door boerenbezit gekenmerkte Spengen: dat eigendom inmiddels was gefragmenteerd blijkt uit het feit dat *een derdepart van twee mergen lants ende noch een derde part van een vijfde part in noch twee andere mergen lants* werden verkocht, maar ze lagen *te samen gemeender voor in een weer van ongeveer veertich mergen*.

De juridische figuur *gemeender voor* had naast economische gevolgen – dergelijke pachten kwamen niet op de markt maar moesten aan dezelfde pachter worden aangeboden – ook sociale gevolgen, namelijk dat er geen splitsing van het gebruiksrecht plaatsvond zodat het eigendom wel versnipperd kon raken maar het bedrijf niet. Dit verklaart grotendeels de enorme discrepantie tussen fragmentatie van bezit en tegelijk accumulatie van gebruik. Samen met de erfpacht, die in Utrecht opvallend vaak voorkwam en de kenmerkende ondeelbaarheid daarvan, waren er dus nogal wat mechanismen die voor stabiliteit zorgden. Deze over lange tijd vrij starre relatie leidde tot een hoge beschikbaarheid van pachtgrond, zoals blijkt uit de – ook over lange tijd stabiele – verpachtingsgraad van 85%. De enorme beschikbaarheid van pachtgrond leidde echter niet tot een hoge mobiliteit van pachters. Enerzijds had dat te maken met de *gemeender*

voor (waar gelijke condities die tussen verschillende partijen moesten worden afgesproken, wat een onderhandse markt moet hebben gevormd) en anderzijds met de beschikbaarheid van pachters. Het Utrechtse platteland bleek immers een lage bevolkingsdichtheid te hebben. Er waren daardoor vrij weinig boeren per vierkante kilometer en over het algemeen kan worden gesteld dat de bedrijven in het Nederkwartier aan de forse kant waren. Toch waren ook daarin weer de landschappelijke elementen zichtbaar. De oudste gegevens dateren uit 1500 en hierin is eindpunt van een eeuw van contractie zichtbaar. Op de oude stroomruggen bleek evident dat een groot deel van de grond in de categorie 25-50 morgen viel. Deze hoeveelheid bleek te worden gebruikt door ongeveer 30% van de bedrijven. In een groot dorp als Vleuten was het percentage bedrijfjes kleiner dan 5 morgen ook rond de 30%. Het Lijnpad kende een tweedeling want in het westelijke deel lagen de goederen van de ministerialen en kapittels (grote bedrijven die 57% van de grond uitmaakten) terwijl in het oostelijke deel het Utrechts burgerbezit prevaleerde, wat had geleid tot kleine bedrijven. Terwijl het oude Vleuten en Zuilen gemiddeld vrij grote bedrijven kenden liet de mediaan van de gegevens zien dat er wel heel wat variatie bestond. Het Lijnpad had een mediaan van 3 morgen en een gemiddelde van 10,73 zodat al die kleine bedrijfjes nabij de stadsmuren het gemiddelde flink omlaag trokken door hun aantal. In de overgangszones was de bezitsstructuur goed vergelijkbaar met die op het oude land en dat bleek ook voor de bedrijfsgrootte te gelden. De grote ontginningsgebieden bleken grotendeels in datzelfde patroon te passen en waar ze afweken was dat verklaarbaar: in Galecop en Oudenrijn/Heikop was er veel burgerbezit en waren er veel verschillende pachters uit de stad Utrecht. Kattenbroek week nog het meest af, voornamelijk doordat de ridderschap en oude instellingen hier veel minder bezit hadden. Kleine eigenaren hadden zich hier veel beter kunnen handhaven en er was veel land in bezit van kleine, jonge instellingen gekomen. Mooie voorbeelden van grote bedrijven zagen we in de echte veenweidegebieden van Spengen, Kockengen en Laagnieuwkoop, waar de mediaan en het gemiddelde weinig afweken en meer dan 70% van de bedrijven inderdaad een behoorlijke omvang hadden. Opvallend in deze klassieke *copes* was dan ook dat er vrijwel geen midden-groep bestond: ca. 15% van de bedrijven was minder dan 5 morgen, maar tussen 5 en 10 morgen was er een enkeling.

Al met al kan worden gesteld dat het middelgroot landbouwbedrijf in het studiegebied domineerde. Tegelijk is ook de regel dat bedrijven van meer dan 50 morgen er wel waren, zij het bijzonder weinig. De geschetste bezitsstructuur en bedrijfsmvang bleken ook nog eens nauwelijks veranderd te zijn tussen 1450 en 1700.

Dit vrij statische karakter van de structuur op het platteland is aan een verder onderzoek op micro-niveau onderworpen. Aan de hand van een 15-tal cases (representatief voor bodem, marktwerking en keuzemogelijkheden voor de boer) worden afzonderlijke bedrijven onderzocht zodat een goed beeld kan worden verkregen van de bedrijfsvoering en de wijzigingen daarin en of een eventuele transitie geslaagd is. De leidende gedachte hierbij was de veronderstelling dat het succes van rurale ontwikkeling moet worden gezocht op het niveau van de huishoudens, de fundamentele eenheid van de economie. Er is gekozen voor een graanbedrijf in het Lijnpad, de oude bestandsdelen van de *cortes* van Oudmunster, de Hof ter Weyde, een hennepbedrijf in Reijerskop, een veenweidebedrijf, een kaasmakerij en een paar residenties van de lokale ridders. Deze boerderij-studies over de periode 1200-1600 lieten in meer detail zien hoe het er in de middeleeuwse landbouw aan toe ging. Van vrijwel alle bedrijven kon worden vastgesteld, op basis van pacht-reeksen en gerelateerde tiendgegevens, dat zich in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw transities voltrokken waarvan het succes gemeten kon worden aan de hand van de sterk oplopende rentabiliteit. Daarbij werden nogal uiteenlopende verschillen gevonden: waar de gemengde bedrijven, en met name de akkerbouwers tussen 1490-1570 (diepste dal tot hoogste piek) een nominale verviervoudiging toonden, lieten de weidegebieden met veeteelt niet zelden een nominale vertienvoudiging van de pacht zien. Daarbij viel op dat er vrijwel geen achterstanden op de pachtbetaling meer waren en dat dus ondanks zwaardere lasten een sterke verbetering van de landbouw moet zijn opgetreden.

Kenmerkend voor het gebied was de haverteelt, ook een combinatie van geschikte bodem, waarmee zowel aan de marktvraag als lokale behoefte werd voldaan.³⁸³² Men denke daarbij aan trekkracht, rosmolens en bierbrouwerij.

Op het oude land konden voornamelijk gemengde bedrijven worden aangetroffen met een noodzakelijke afwisseling van bouw- en weiland, doorgaans in een 70%-30% verhouding (bouwland : weiland). Het al iets lageregelegen Harmelen kende toen voornamelijk zuivel, vlees en hennep als producten en daar was het veenweide-hennepbedrijf ingericht. De drassige griendlanden leverden wilgenhout dat als vlechtwerk voor wanden en manden werd gebruikt. Hetzelfde profiel van veeteelt, kaas, hennep en griendbos bleek in Kockengen te bestaan. Pas in de echt lage en natte gebieden in het noordwesten hield men zich bezig met turfgraverij, visserij en vrachtvaart door de vele kanalen. Wilgen- en rijshout komen we ook in de late middeleeuwen tegen. Volgens de rekeningen van de waterschappen werd wilg veel gebruikt voor de versterking van molenwerven, voor onderdelen van de molens en voor de beschoeiing van dijken. Maar ook moeten de wilgentenen zijn gebruikt voor het eigen muurwerk en voor de verkoop omwille van de mandenmakerij in de stad, waar vrij veel mandenmakers figuren in de lijsten van nieuwe burgers. Verder bleek vanaf de veertiende eeuw kleiwinning voor de baksteen- en tegelovens aanwezig te zijn langs de Vecht en in de lage komgebieden van Reijerscop en Kattenbroek. De vanaf ongeveer 1500 voorkomende eendenkooien hebben we in verband gebracht met de algehele bodemkundige toestand alsmede de aanwezigheid van kleiputten waarin op eenvoudige wijze een waterpartij voor de eenden kon worden aangelegd. De handelsgewassen vlas, hennep en raapzaad werden zeker al in de veertiende eeuw verbouwd, maar het ontbrak aan de schaalgrootte.

De van oorsprong gemengde bedrijfsvoering bleek minder bestendig in de lagere gebieden (met gemiddeld hogere grondwaterstand) zodat de staat van het landschap (zij het als gevolg van menselijk ingrijpen) beslissend was voor de

³⁸³² Hoppenbrouwers, *Heusden*, p. 255 signaleerde ook een groot belang van de haver als extensief zomergraan op de lagere delen van het terrein.

omschakeling, waarbij er alsnog meerdere keuzes waren voor de boer, die zich zeker liet leiden door de marktvraag. De combinatie zuivel en hennep bleek echter zeer succesvol en die was al in de veertiende eeuw ontstaan in gebieden als Spengen en Teckop.

In Reijerskop, zo bleek uit historische bescheiden was in de dertiende en veertiende eeuw nog bouwland te vinden, getuige de teelt van weit. In de vroege vijftiende eeuw zijn er geen sporen meer van akkerbouw terwijl er klei werd afgevlut en er een steenoven stond. Zo moet er in de lagere gebieden gedurende ettelijke decennia sprake zijn geweest van een (tijdelijke) landbouw in drie zones: een restje akkerbouw op de hogere delen, een deel dat een overgangsgebied lijkt te vormen met af en toe akkerbouw en dan drie jaar braak en tenslotte het weiland dat te allen tijde weiland moet blijven.

Een opmerkelijk fenomeen was de tijdelijke populariteit van de dries, die voornamelijk tussen 1485 en 1570 voorkwam en wel uitsluitend in de overgangszones tussen oeverwal en lage kommen in. Daar was voldoende reliëf om te spreken van hoog versus laag. Omdat alle bezits- en gebruikspcelen in het studiegebied haaks op de afwateringsrichting en haaks op de hoogtelijnen lagen, waren hoog en laag gelijk. Rond 1600 verdwijnen dergelijke bepalingen over de dries en als rond die tijd de kaartboeken van geestelijke instellingen worden gemaakt, zien we weiland, hennepwerven en vogelkooien. Het begin en einde van de drieslegging tussen 1500 en 1600 was ook zichtbaar rondom Woerden en moet een vrij algemene fase hebben gevormd in de omschakeling der bedrijven die in de overgangsgebieden waren gelegen. We hebben dan ook gemeend de drieslegging te moeten interpreteren als een productie-verhogend middel in een tijd van toenemende vraag terwijl de veestapel diezelfde groei niet kon bijbenen. Dries kon dus in tijden van mesttekort tot verbetering van de bodem leiden.³⁸³³ Het opkomen van bepalingen over bemesting pas in de periode na ca. 1520 en de ook rond deze tijd sterk stijgende inkomsten van beestentienden ondersteunen deze visie. Aan de hand van de tiendreeksen hadden we rond 1450 een voorzichtig herstel van de agrarische sector aangewezen, een periode die ook wordt gekenmerkt door het verschijnen van de dries.

Als we de behoefte aan mest mogen verbinden met de grote vraag vanuit de hennep- en vlasteelt wordt de vraag naar vee inderdaad sterk. Deze ingezette expansie van de landbouw werd sterk gefrustreerd door de oorlogsjaren 1480-1490. Aangezien de dries pas laat in de vijftiende eeuw verschijnt vraag ik me af of het ook niet te maken heeft met het tekort aan vee na de vele oorlogen in de vijftiende eeuw. Investeren in vee vergde nogal wat kapitaal, dat in de meest getroffen gebieden niet aanwezig was. De kleine en krijtende tienden van Vleuten en Galecop wijzen in die richting: ze tonen pas in de loop van de zestiende eeuw een opgaande lijn. Het is juist hierom dat we in het studiegebied dit verband tussen toenemende bevolking en de landbouw in transitie naar meer veeteelt zo'n grote rol toekennen aan de dries. Aangezien dries een uitstekend alternatief voor een braakjaar is lijkt de vooruitgang van de landbouw vanaf eind vijftiende eeuw hier wel een oorsprong te vinden.

De demografische cyclus en de loonontwikkeling hebben duidelijk gemaakt dat er een duidelijke seculaire trend aantoonbaar is in het seriële materiaal dat we uitbundig hebben gepresenteerd. De fasen van contractie en expansie bleken nog veel duidelijker uit de pacht prijzen en de tiendreeksen. De pacht prijzen laten in de vijftiende eeuw een dalend verloop zien, ook weer een symptoom van contractie, nadat de veertiende eeuw nog het ook uit de tienden bekende hoge niveau had laten zien. Toch waren er in de veertiende eeuw ook al tekenen van een neergaande lijn, wat op basis van pachtachterstanden tussen 1393-1595 goed zichtbaar was. De achterstanden in combinatie met verleende kortingen alsmede de getrapte verlagingen van de pacht prijs per pachttermijn lieten zien dat landeigenaren goed begrepen hoe belangrijk het was om pachters te hebben met voldoende financiële ruimte. Van uitpersing was geen sprake. Veeleer gaven ze korting, krediet en werkkapitaal, wat uit een grote hoeveelheid voorbeelden bleek.

De crisisperioden waren eenvoudig te ontdekken, terwijl ook licht herstel tijdens de jaren 1460-1470 weer in de kiem werd gesmoord door de oorlogen tussen 1480-1490. Daarna echter gingen de pacht prijzen fors omhoog, waarbij niet zelden een vertienvoudiging van de nominale pacht prijs werd gehaald tot aan de eerstvolgende, zeer diepe crisis van de Opstand. Het materiaal van de vele bestudeerde tiendreeksen stelde ons in staat de expansie en contractie in beeld te brengen. De gehele veertiende eeuw geeft een aanleiding om een hoog niveau van akkerbouwproductie te veronderstellen. In de laatste decennia van de eeuw treden demografische problemen (o.a. wegens pestgolven en oorlogen) en waterstaatkundige problemen op, die in 1385 en 1413 tijdelijk worden opgelost met de aanleg van lange kanalen. Er treedt echter voornamelijk verbetering op in de hogere gebieden. De gehele vijftiende eeuw dalen de opbrengsten van de graantienden. Vanaf het absolute dieptepunt, de oorlog van de jaren 80, gaat de lijn tot 1570 opwaarts. De Opstand breekt de trend abrupt af, waarna weer een periode van verval intreedt. Deze periode eindigt met een politieke breuk, namelijk het Twaalfjarig Bestand, waarvan economisch gezien een aanjagende werking uitging. De dan intredende opgang bereikt een hoogtepunt rond 1650, waarna de bekende agrarische crisis uitbrak die tot ongeveer 1750 zou duren.

Terwijl de tienden dalen en de pachten flink stijgen, moet de rentabiliteit van de landbouw dus van andere producten zijn gekomen. Bijna alle molens in het studiegebied werden in het laatste kwart van de vijftiende eeuw geplaatst. De waterstaatkundige problemen die er al eerder waren werden het hoofd geboden door de afwatering te verbeteren. Terwijl de graanteelt afnam werd mondesmaat meer geïnvesteerd in handelsgewassen. Een bron uit 1521 liet zien dat dankzij de ingrepen in de waterstaat, molens, dijken, sluizen, dammen, de mogelijkheid was ontstaan om weer in te zaaien, zij het minder granen maar meer hennep, raapzaad en vlas. Dit proces moet rond 1450 zijn ingezet, onderbroken rond 1480 wegens de oorlog maar daarna, zeker dankzij intensieve molenbouw, in een versnelling zijn geraakt. De

³⁸³³ Thoen, *Landbouweconomie*, p. 725; Bieleman, 'Verscheidenheid', p. 551-552.

gelijktijdige opkomst van kleine tienden en daling van grote tienden in hetzelfde tijdvak zal geen toeval zijn maar tot uitdrukking brengen dat op vele locaties het graan werd vervangen door handelsgewassen en veeteelt, die bij uitstek in het veenweidebedrijf hand in hand gingen, aangezien bij de hennepeteelt veel bemesting nodig was.

In de periode van de contractie was ook zichtbaar dat de graanprijzen flink fluctueerden, meer dan in de zestiende eeuw, wat overigens deels te maken heeft met de afnemende afhankelijkheid van de eigen productie. De meeste contracties zijn er een van graan, waarbij elders in de economie welvaart kan zijn. De impact van de dalende graanprijzen als gevolg van demografische neergang moet voor Utrecht toch niet gebagatelliseerd worden aangezien er uitvoer van graan plaatsvond en medio zestiende eeuw Utrechts graan belangrijk bleek te zijn in Holland.

Een mogelijke opkomst van plattelandsnijverheid hebben we in het studiegebied niet kunnen aantonen. Meer zagen we dat er een afhankelijkheid van loonarbeid was ontstaan, waarbij uit de waterschapsarchieven bleek dat het dijkwerk doorgaans door de burens werd verricht. Doordat de lonen van ongeschoold werk op het platteland nauwelijks afweken van die in de stad bood loonarbeid wel verlichting voor de landlozen. Slicher van Bath noemde als verschijnsel tijdens contracties ook de uitbreiding van de teelt van arbeidsintensieve gewassen en handelsgewassen. We hebben kunnen constateren dat dit ook in het onderzoeksgebied het geval was. In de periode van expansie die vanaf 1450 aarzelend inzet, wordt onderbroken door de crisisjaren 1480-1490 maar daarna fors doorzet worden de granen duurder in verhouding tot andere prijzen en dalen de reële lonen.

Op zich zou zo'n periode gunstig zijn voor boeren-eigenaren, maar die waren er niet veel meer na de voorgaande contractie. Een bekend kenmerk van expansie, namelijk afname van de bedrijfsgrootte zien we in het Nedersticht dan ook niet. Het bezit in de dode hand was juist nog toegenomen. Terwijl de bestaansmogelijkheden niet toenamen en de bevolking wel, leek de polarisatie toe te nemen. Pogingen om een ander bekend verschijnsel van expansie, weiland omzetten in bouwland, moeten er wel geweest zijn gezien de toename van het aantal bepalingen in pachtbrieven dat het weiland niet gescheurd mocht worden. Het betekende overigens dat men meende dat ter plaatse wel graan verbouwd kon worden.

Als we de bevindingen van deze case-study over het platteland ten westen van Utrecht in een paar zinnen zouden moeten samenvatten vanuit een regionaliserend perspectief dan komen we tot de volgende synopsis. De domaniale organisatie was op de oude stroomruggen sterk geworteld en in een steeds lichter wordende vorm ook nog geïmplementeerd in de grootschalige ontginningen. Nadat de ontbinding van in de eerste decennia van de dertiende eeuw was voltooid gingen de Utrechtse kapittels langzaam over op de tijdpacht. De opvallend sterke positie van de ridderschap, ook in de overgangszones naar de veengebieden alsmede in de *cope*-gebieden zelf spiegelde zich in een even opvallend zwakke positie van de burens. De grootschalige ontginningen werden door ministerialen georganiseerd met onvrije kolonisten, waarvan de latere leenverhoudingen nog getuigen, die we als voortzetting van onvrijheid zien. De forse groei van de stad Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw zal ongetwijfeld een zekere aantrekkingskracht op plattelanders hebben uitgeoefend en hoewel dit moeilijk te kwantificeren is zal het significante grondbezit van stedelingen in de dertiende eeuw hier een oorzaak hebben. Een tweede periode van uitstoot van platteland naar stad zagen we in de decennia rondom 1400. De morgenboeken uit 1450 lieten het resultaat van de verschillende ontwikkelingen zien: het bezit was versnipperd en het gebruik was geconcentreerd. Maar liefst 85% van de grond werd verpacht. De rurale maatschappij kende nu een driedeling van grote bezitters (ministerialen en geestelijke instellingen), pachtboeren en dagloners. Deze verhoudingen op sociaal-economisch gebied werden ook niet door de Reformatie verbroken. Pas het verloren gaan van zoveel bezit in de dode hand tussen 1700 en 1750, lange tijd zo kenmerkend, maakte de weg vrij voor bezit in handen van de pachters.

Summary

This book about society, property and exploitation in the western part of the current province of Utrecht has been divided into four main subjects. The first part treated the landscape as a dynamic factor for change. The second part reconstructed the property relations between 1250 and 1700. The third part was concerned with the population, prices and wages, skill premium and interest rates. The final part focussed on tithes, rural leasehold and zoomed in on fifteen farms in the fourteenth to seventeenth centuries. A brief synthesis of the findings is given below.

We have approached the landscape in a broad sense. This was done deliberately to make clear that while the landscape is the basis of everything, it is important to look in detail at rivers, soil, vegetation and relief in order to understand the settlement history, social structures and the organization of the (rural) economy. Differences in landscape and the related socio-economic differentiation derive from soil conditions. Even in the relatively small study area to the west of Utrecht, we discovered great regional diversity. That is why the landscape gets so much attention, not just as a backdrop. The properties of the landscape have a direct and indirect impact on the choice of location of the inhabitants at the time, the institutional layout, the property relationships and the nature of agriculture.

In order to highlight the strong connection between geogenesis, soil conditions and historical cultural landscape, the main theme landscape was divided into four sub-themes: the development history, the soil condition, the vegetation and settlement history. Based on the elevation map, geomorphological map, soil map and a map of the occupation chronology, three main types of landscape have been distinguished: first, the landscape of the stream ridges of the Oude Rijn (sablon and clay); then the transition area of crevasses and flanks (clay-on-peat) and finally the low moor area.

The landscape of the stream ridges showed one of the most striking phenomena of the study area: the enormous surface area of relatively high-lying loam and clay soils. These extend far beyond the influence of the medieval Old Rhine and were therefore formed by three non-simultaneous branches of the Rhine that split near Vleuten but always merged at Harmelen to continue their way via Woerden to the sea.

In combination with toponymic material it became clear that the conditions for habitation and agriculture have been optimal. It is therefore not surprising that the donation of the *fiscus* (the royal property) to the Utrecht church in 723 led to the establishment of an uninterrupted chain of manors, of which ten could be reconstructed, noting that the relationship between the core land and the related holdings came close to the ratio of classical domains. This reinforces the assumption that Frankish influence was decisive here. Manorialism generally developed where the Frankish influence was great and the possibilities for grain cultivation were abundant.

While the relics of the manorial organization were not overwhelming, the combination of large complexes of *demesne* and *tenements* close to the centre of operations (the *curtis*), characteristic agricultural structures (scary, field, size, pasture), field patterns, a number of *domanial* levies, traces of *serfdom* and the fact that these goods could be traced back to originally undivided church property was quite convincing. In addition, distant monasteries and abbeys did not gain a foothold here, unlike in the Vecht region and the Kromme Rijn area, for example. There the king had donated part of his goods to those abbeys. To the west of Utrecht, the king will no longer have kept any goods and the bishop didn't have to share anything, except with the indigenous nobility.

An important role in the manorial organisation was reserved for the local elite. Their position is evident both from the sources and from the reconstructions. Although these people themselves were unfree, they could possess serfs, and examples of this have been found in the study area: Oudmunster's provost gave serfs in reclamation areas to his managers of the manors, the stewards. We identified them as the families that turned out to play a major role for centuries and that they had consolidated their power base early on. Since they owned quite a lot of *allodial* goods, their power base cannot only be derived from the Utrecht church. We are rather thinking of the local elite who, together with the Frankish power, took on both Christianization and exploitation.

The nobility's strong position was evident irrespective of the type of landscape. In the thirteenth century they appeared to have a strong position, as a corollary of their original possession, their role in the *domanial* system and the claims they could successfully place on this land. Without exception, we saw in these areas about 70% of the land owned by the noblemen, which made it clear that these were substantial continuous properties. While it is difficult to go further back than the year 1300, this constellation is striking enough to be noticed. That each clan had a power base was evident from the geographical spread of land ownership.

As is known from the Vecht region, these local lords played a major role in opening up the backlands and marshes further away from the rivers. We saw that this disclosure was arranged by the same families. In their role of *locator* they attracted the people who did the work. By no means all the land came into possession of these settlers. The lords kept quite some parcels themselves and, in some areas, even half. In our argument, we paid a lot of attention to the feudal relations on the assumption that a *fief* represented a mild form of freedom and would indicate the *locator* of the reclamations.

On the basis of the results, we believe that we can be fairly certain that the large-scale reclamation was still tackled from a manorial framework, in which the *locator*, as the steward of the manor, had the organizational talents and free-men available to bring this work to a successful conclusion. After all, the large-scale reclamation operations were carried out during a period when the manorial system was thriving. Earlier research had already shown that in the thirteenth century there was still *serfdom*. The strong feudal relationships in *cope-areas* reinforce that image. It is not likely that the settlers enjoyed complete freedom from the beginning – this must have been a process. After all, the locators

themselves were not free. It was precisely in the reclamation areas that serfs who were donated to the local elites appeared to live in 1220. At that time the manorialism was almost defunct.

The traces of the manorial past turned out to be visible for a long time and it is thanks to this toughness that the manors could still be reconstructed. Although changes took shape, their dissolution did not lead to changes in property relations.

To create a quick insight into the property structures such as those from the oldest direct source - a fiscal manual from approx. 1450, about 12000 hectares has been analysed. The large ownership of noblemen (31%), secular chapters (26%) and burghers (13%) was striking. Also striking was the low ownership of the rural people with only (13%). The economic power that the city of Utrecht exercised over the countryside was thus evident.

The snapshot from 1450 has been further elaborated in the spatial framework of the previously defined landscapes because both spatial and chronological patterns became visible. The knighthood in particular turned out to have a centre of power, namely the area where their tribal castle lay. It was also clearly demonstrable that within the field of study only a handful of related genera made up the service. This fragmentation was an important mechanism in the mobility of the land market. The inheritance resulted in realignment among private persons, especially if they had splintered property that could hardly be managed anymore. Those pieces were popular to add to existing assets, and this became a much-loved strategy. This fragmentation may have had a favourable effect. Fragmented possession was often a risk and it was not paying off enough. In 1471, for example, the monastery of Nieuwlicht sold small income and scattered possessions in order to purchase more profitable goods.

We divided the acquisition of land into periods, during which the burghers accumulated land from the thirteenth century and often sold to urban institutions, such as monasteries and vicaries, in the fifteenth century.

The nobility sold land to the chapters in the thirteenth century and continued to do so for quite some time. Taking into account what this group still possessed around 1450, the situation of a few hundred years earlier has been reconstructed. Large contiguous complexes then appeared to have existed. The local lords have had a very strong position since the occupation because the further we went back in time, the larger the property turned out to be.

The chapters, of which the most important was Oudmunster, had felt the need for additional property and strived for more independency of their provost. After the dissolution of manorialism, distant goods were disposed of and nearby plots of land were purchased. Concentration was important because of increasing acquisition costs and complexity for tenants to come to pay their lease. Oudmunster repelled a *curtis* in Berlicum and bought tithes in the Nedersticht instead; Egmond Abbey sold the Utrecht goods. For the new form of exploitation that emerged in the thirteenth century, the lease, concentrated ownership was much better. Sometimes it was rationalized much later; around 1400, the monastery Windesheim in Zwolle sold its property in Maarssenbroek.

Between 1250 and 1500 the Oudmunster's possession increased fivefold and that of the Domkapittel tripled. They acquired mainly from the nobility, which, incidentally, was not infrequently looking for cash and was not always driven by their salvation or that of their gender. A similar pattern occurred over a century later, when the number of spiritual institutions soared and correspondingly much land fell into the hands of churches and monasteries, now firmly supported by townspeople. The local lords still favoured the noble monasteries, partly through their daughters who entered a monastery.

Burghers (especially Utrecht patricians, the descendants of the merchants) had already acquired land by the end of the thirteenth century. Even in the sixteenth century, a limited number of burghers in administrative positions appeared to own a lot of land, mainly near the city but also a little further away. In the fourteenth century, that property must have been connected with the excavation of clay because of brick, which was in great need in Utrecht in the fourteenth century. We see this in Kattenbroek and Reyerscop. The growth of cities, the increasing economic importance and stronger political influence also led to the economic interest of urbanites in the countryside. This was expressed in particular by land ownership. Favourable trading conditions in the tenth century made it possible for Utrecht to rapidly develop into an interregional trading centre during the eleventh century due to the perfect location between the Rhineland, the North Sea area and the Meuse-Scheldt area on the one hand and the strength of the episcopal seat on the other.

Grain, wine, fish, skins, fur, amber were shipped to and from Utrecht. It was a centre of passive trade where many surplus domains were also marketed. The very old shipping connection between Vleuten and the city will certainly have been used for the transport of all the grain that could be grown on that wide belt of fields. The ceaseless construction activities in this big city and the presence of chapters and monasteries must have initiated and maintained a great economic activity.

The importance of the Rhine trade was already considerable in the twelfth century, as is evident from the relocation of the imperial toll from Tiel to Kaiserswerth, where Utrecht residents obtained freedom from toll, followed shortly afterwards by a similar undertaking by the Count of Gelre for Wageningen. The first signs of striving for urban autonomy date from this time. The emergence of the urban industry after about 1250 marks the accelerated growth of the city and in its wake the smaller Utrecht cities, as evidenced by the many municipal rights of the time. The city's specialism really left agricultural production to the countryside. The construction of many city castles, especially in the thirteenth century, shows that the prosperity of the wealthy bourgeoisie was considerable. In this thirteenth century, the acquisition of land must therefore be placed in the countryside. After all, we see in all districts where a reconstruction of the situation before the year 1350 was possible, a significant burgher's possession and without exception it concerns people who probably made their money in the trade. From the fifteenth century we can give this image a bit more depth because sometimes professions are mentioned, such as a barley maker, who had land in Harmelen, an oat

seller with land in Kattenbroek, meat farmers with land on Bijleveld and a few brewers such as the Sem and Croock families. Citizen ownership will undoubtedly be due in part to the many marriages between noble and urban elites. Another part will be the possession of rural people who migrated to the city and / or targeted purchases, in particular from the peasants.

The peasants had little land ownership. They had the best position in the corners of the study area, such as in Spengen, Kockengen and Laagnieuwkoop, but nowhere did they own more than 50% of the land, and that was already the case in 1250. The cause was the very strong position of the lords. Peasants only succeed in acquiring land after 1700. The Reformation had reformed the ecclesiastical institutions but kept the property intact. Only when the sovereign States of Utrecht ran into financial difficulties and, for example, in 1699 and 1740 organized large sales, did the peasants take their chance.

The landlord, in our area of study only the bishop of Utrecht, played no role here as landowner. Apart from a few pieces of land in Kattenbroek and Themaat, there were no episcopal possessions. However, there were fiefs and they were very important. Besides tithe and jurisdictional rights of many large-scale cultivated areas, the large domain around Castle De Haar and Nyevelt Castle can be pointed out. The lack of land ownership of the bishop means he dissolved his manors at a fairly early stage.

The property relationships as we have studied throughout the study area between 1450 and 1700 were indeed already present at the time of the occupation. We are talking about the eighth century for the domains of the ecclesiastical institutions, which we refer without hesitation to episcopal property created by a royal gift. In addition to that royal *fiscus*, allodial goods must have existed that belonged to the local elite, the descendants of which have long played a role in the region. In fact, only the fall of Herman van Woerden has prevented the rise of a semi-landlordly state here. Due to a lack of sources, it was not possible to determine whether these local lords are the descendants of people like the *homines franci* who were so prominent in the Gelderland river area, and who had a strong connection with the Frankish authority in addition to a large possession of goods.

Much attention was paid in this book to the consequences of these property relationships. The result was around 1450 that 85% of the land was leased and there was therefore a large supply of lease land. These data also showed that land ownership had become fragmented and that leaseholds were accumulating. This mechanism would have led to large farms early on, since we had established that there had been virtually no farm ownership anywhere, and that the farms on both the stream ridges and in the low peat areas had a comparable size.

Also, the “gemeender voor” principle (multiple owners, one farmer) kept land together, a static factor that proved impervious to the fragmentation at the property level.

Based on demographic data, it could be reasoned that the population grew significantly until about 1350. That is known from elsewhere. However, unlike Holland, the population in Utrecht declined sharply in the fifteenth century. Both tithe and lease data show that the Nedersticht of Utrecht must have been in a deep crisis. In this period, an increased sale of land to ecclesiastical institutions can be seen, while the population density is decreased, due to war, illness and migration to the city of Utrecht.

The crisis was exacerbated by water management problems, which, led to problems everywhere, as we know from countless lease contracts. In the first phase, people managed to dig and deepen the canals. In the second half of the fifteenth century, water mills were built. These windmills were necessary to be able to farm, but also to drain the pasture.

Only from the time around 1500, more data are available in the form of tax sources. These have been analysed at household level and show a fairly strong fiscal inequality, not only within the districts but also among them, and this inequality appeared to have increased in the seventeenth century. A landless proletariat had arisen that knocked on the door of the big farmers for work as a day tenant. Both developments fit perfectly with the model that Slicher van Bath has drawn up for expansion and contraction. In addition, based on the sources, we cannot escape the impression that the craftsmen were at the bottom of the social ladder.

That this process has continued is evident at the beginning of the seventeenth century. Thanks to a detailed list by Vleuten and Harmelerwaard, a clear insight could be obtained into both family size and size of households. The data showed, even after comparison with other regions, a very high number of households with employees. On the one hand this was a consequence of the large size of the companies, on the other hand it was a consequence of the labour-intensive character of the mixed husbandry on the old land. A comparison of the fiscal inequality of 1525 with that of 1621 showed that the gap between rich and poor had widened even further.

Fifteen farm studies from the period 1200-1600 showed in more detail how things went in medieval agriculture. For most of the farms we were able to determine that transitions occurred during the fifteenth and sixteenth centuries, the success of which could be measured by the sharp increase in profitability. Quite a few differences were found in this respect: where the mixed farms, and in particular the arable farmers between 1490-1570 (deepest valley to highest peak), showed a nominal fivefold, the pastures with cattle breeding showed a tenfold increase in rent. It was noticeable that there were almost no arrears anymore, and that therefore, despite heavier taxes, a strong improvement in agriculture must have occurred.

Oat cultivation was characteristic, also a combination of suitable soil, market demand and local needs. A notable phenomenon was the temporary popularity of the *dries*, which mainly occurred between 1485 and 1570 and only in the transition zones between high and low land. It was a good alternative for fallow.

The mixed husbandry proved less stable in the lower areas, so that the state of the landscape (albeit as a result of human intervention) was decisive for the switchover, whereby there were still several choices for the farmer, who was

certainly guided by market demand. However, the combination of dairy and hemp proved to be very successful, which had already originated in areas such as Spengen and Teckop in the fourteenth century.

According to historical records, arable land could still be found in Reijerskop in the thirteenth and fourteenth centuries, where cultivation of wheat was possible. In the early fifteenth century, there are no traces of arable farming anymore, because clay was skimmed off and a stone oven was present. Duck cages appear in the historical sources from 1500 onwards. Nevertheless, for several decades there has been (temporary) agriculture in three zones: arable farming on the higher parts, a part that seems to form a transition area with occasional arable farming and then three years of set-aside and finally the pasture that at all time must remain pasture. Around 1600 such provisions about the *dries* disappear and when around that time the historical maps are made, we see pasture, hemp yards and duck cages.

The lease prices show a downward trend in the fifteenth century, again a symptom of contraction, after the fourteenth century still showed the high level known from the tithes. However, there were also signs of a downward trend in the fourteenth century, which was clearly visible on the basis of lease arrears between 1393-1595. The periods of crisis were easy to discover, while slight recovery during the years 1460-1470 was nipped in the bud by the wars between 1480-1490. After that, however, lease prices rose sharply, often reaching tenfold until the next very deep crisis of the Revolt.

The many tithe series allowed us to visualize the expansion and contraction. The entire fourteenth century gives reason to assume a high level of arable production. In the last decades of the century, water management problems arise, which are temporarily solved in 1385 and 1413 with the construction of long canals. However, there is mainly improvement in the higher regions. During the entire fifteenth century, the yields of the grain tithes declined. From the absolute low point, the war of the 80s, the line goes up until 1570. The Revolt abruptly breaks off the trend, after which a period of decline begins again. This period ends with a political split, namely the 'Twelve Years' Truce, which has had a stimulating effect economically. The then emerging peak reached around 1650, after which the well-known agricultural crisis broke out which would last until about 1750.

Literatuuropgave

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, deel 7, Gorinchem 1846
- Aa, A.J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel 3, Haarlem 1858
- Allen, R.C., 'Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800', in *European review of economic history* deel 3 (2000), p. 1-25
- Anspach, J., 'Tiendmaaltijden en tiendmaaltijdspenningen', in Geldersche Volks-almanak voor het jaar 1878, p. 161-174
- Arnoldussen, S., *A living landscape. Bronze Age settlement sites in the Dutch river area (c. 2000-800 BC)*, Leiden 2008
- Asch van Wijck, A.M.C. van, *Archief voor de kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van Nederland, meer bepaaldelijk van Utrecht*, 3 delen, Utrecht 1850-1853
- Asch van Wijck, A.M.C., 'Oudste kameraars-rekening der stad Utrecht (1380)', in *Codex Diplomaticus Neerlandicus*. Verzameling van oorkonden, betreffende de vaderlandsche geschiedenis, 2e serie, 2e deel, 1e afdeling, Utrecht 1853, p. 77-158
- Asch van Wijck, H.M.A.J. van, 'Fresenburg', in *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht*, jg. 2 (1836), p. 197-204
- Avis, J.G., *De directe belastingen in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJssel tot 1528*, Utrecht 1930
- Baars, C., *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden*, Wageningen, 1973.
- Bachienne, W.A., *Vaderlandsche geographie of nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden*, deel 2, Amsterdam 1791
- Bakker, A., *Aanvullend Archeologisch Onderzoek in de gemeente Vleuten-De Meern (provincie Utrecht). Vindplaats De Meern-Meentweg*, Bunschoten 2000 (ADC-rapport 29).
- Bakker, H. de en J. Schelling, *Systeem voor de bodemclassificatie voor Nederland, de hogere niveaus*, Wageningen 1966
- Barends, S. (red.), *Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering*. Utrecht 1991
- Barrow, J., 'German cathedrals and the monetary economy in the twelfth century', in *Journal of medieval history* 16 (1990), p. 13-38
- Bas J. P. van Bavel & P.C. M. Hoppenbrouwers (red), *Landholding and Land Transfer in the North Sea Area (Late Middle Ages-19th Century)*, Turnhout 2004.
- Bavel, B.J.P. van en Gelderblom, O., 'The economic origins of cleanliness in the Dutch Golden Age', in *Past & Present* 205, nr 1 (2009), pp. 41 - 69.
- Bavel, B. J. P. van, 'Land, lease and agriculture: the transition of the rural economy in the Dutch river area from the fourteenth to the sixteenth century', in *Past & Present* 172 (2001), p. 3-43.
- Bavel, B. J. P. van, 'People and land: rural population developments and property structures in the Low Countries, c.1300-c.1600', *Continuity & Change*, 17 (2002), p. 9-37.
- Bavel, B.J.P. van, 'Het kloosterleven', in: *Geschiedenis van de Provincie Utrecht, deel 1*, p. 131-142
- Bavel, B.J.P. van en J.L. van Zanden, 'The jump-start of the Holland economy during the late-medieval crisis, c. 1350-c.1500', *EHR* 57 (2004), p. 503-532.
- Bavel, B.J.P. van en L. Lucassen, 'Een differentiële grens. Over de integratie van de Middeleeuwen in de economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen', *TSG* 28 (2002) 129-146.
- Bavel, B.J.P. van en P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Landholding and land transfer in the North Sea area (late Middle Ages-19th century)', in B. J. P. van Bavel & Peter C. M. Hoppenbrouwers (red), *Landholding and Land Transfer in the North Sea Area (Late Middle Ages-19th Century)*, Turnhout 2004, p. 13-43
- Bavel, B.J.P. van, 'Rural development and landownership in Holland, c. 1400-1650', in *The political economy of the Dutch Republic*, p. 167-196
- Bavel, B.J.P. van, 'A valuation of arable productivity in the central part of the Dutch river area, c.1360-c.1570', in B.J.P. van Bavel en E. Thoen, *Land productivity and agro-systems in the North Sea Area (Middle Ages-20th century): elements for comparison*, Turnhout 1999, p. 297-309
- Bavel, B.J.P. van, 'Arable yields and total arable output in the Netherlands, late Middle Ages-mid 19th century' in: B.J.P. van Bavel en E. Thoen red., *Land productivity and agro-systems in the North Sea area (Middle Ages-20th century). Elements for comparison.*, Turnhout 1999 (CORN 2), p. 85-112.
- Bavel, B.J.P. van, 'Elements in the transition of the rural economy. Factors contributing to the emergence of large farms in the Dutch river area (15th-16th centuries)', in P. Hoppenbrouwers and J. L. van Zanden, red., *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in the light of the Brenner debate*. CORN 4 (Turnhout, 2001), pp. 179-201
- Bavel, B.J.P. van, 'Pachtboek, pachtcontract, legger, pachtrekening-courant en rekening: typologie en interpretatie van de laat-middeleeuwse bronnensoorten met betrekking tot de verpachting van grondbezit, in D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit, *Vander rekeningbe : bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuwse rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997*, 's-Gravenhage 1998, p. 99-109
- Bavel, B.J.P. van, 'Rural wage labour in the sixteenth century Low Countries: an assessment of the importance and nature of wage labour in the countryside of Holland, Guelders and Flanders', in *Continuity and Change* 21, 2006, 37-72
- Bavel, B.J.P. van, 'Structures of Landownership, Mobility of Land, and Farm Sizes: Diverging Developments in the Northern Parts of the Low Countries, c. 1300-c. 1650', in B. J. P. van Bavel & Peter C. M. Hoppenbrouwers (red), *Landholding and Land Transfer in the North Sea Area (Late Middle Ages-19th Century)*, Turnhout 2004, p. 131-148.

- Bavel, B.J.P. van, 'The organization and rise of land and lease markets in northwestern Europe and Italy, c. 1000–1800', *Continuity and change* 23 (2008), p. 13–53.
- Bavel, B.J.P. van, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500–1600*, Oxford 2010.
- Bavel, B.J.P. van, 'The emergence and growth of short-term leasing in the Netherlands and other parts of northwestern Europe (eleventh-seventeenth centuries) : a chronology and a tentative investigation into its causes', in B.J.P. van Bavel en P.R. Schofield (red.), *The development of leasehold in north-western Europe, c. 1200–1600*, p. 179–213.
- Bavel, B.J.P. van, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca. 1570*, Hilversum 2001.
- Bazelmans, J.G.A. (red.), *Atlas van Nederland in het Holoceen landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu*, Amsterdam 2011.
- Beelaerts van Blokland, W.A., 'Voornamen in de 14de en 15de eeuw', in BVGO 4^e reeks deel 10 (1912), p. 246–251.
- Beelaerts, W.A., 'Mye, van der', in: *Nederlandsche Leeuw* Jg. XLI (1923) kol. 47–49.
- Beemt, F.G. van den, 'Een korte schets over het klooster Mariënborg te Soest' in *Van Zoys tot Soest: tijdschrift van de Historische Vereniging "Soest"* jg. 1 (1980/81), nr. 1, p. 8–10.
- Bemmel, J. van, 'De Nessen te Harmelen', in *Heemtijsdinghen: orgaan van de Stichts-Hollandse Vereniging* 24 nr 3 (1988), p. 68–71.
- Bemmel, J. van, *Harmelen, kasteel, kerk en kerspel*, Woerden 1981.
- Berendsen, H.J.A., *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie*, Utrecht 1982.
- Berendsen, H.J.A. en E. Stouthamer, *Palaeogeographic development of the Rhine Meuse delta, The Netherlands*, Assen 2001.
- Berendsen, H.J.A., 'Avulsies', in *Geografie* (oktober 2005), p. 30–33.
- Berendsen, H.J.A., 'De geologische ontwikkeling van het landschap in zuidwest-Utrecht', in *Maandblad Oud-Utrecht* 61 (1988), nr. 1, p. 1–12.
- Berents, D.A., *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen*. Zutphen 1985.
- Beresteyn, E.A. van, *Geschiedenis der Johanniter-orde in Nederland tot 1795, 's-Gravenhage 1934*.
- Berkel, G. en K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen verklaard*, Rotterdam 2018.
- Berkelbach van der Sprenkel, J.W., *Geschiedenis van het bisdom Utrecht van 1281 tot 1305*, Utrecht 1923.
- Berkelbach van der Sprenkel, J.W., *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301–1340*, Utrecht 1937.
- Beurden, L. van, L. Kubiak en M. van Waijen, *Vlasroten op een twaalfde eeuwse nederzetting te Utrecht Leidsche Rijn. Een botanisch onderzoek*. (BIAX rapport 181), Zaandam 2003.
- Beurden, L. van, *Pollen- en macrorestenonderzoek aan twee vroeg-middeleeuwse waterputten van de vindplaats Vleuten-Appellaantje*. (BIAX rapport 442), Zaandam 2009.
- Bicker Caarten, A., *Middeleeuwse watermolens in Hollands polderland 1407/08-rondom 1500* (Wormerveer, 1990).
- Bieleman, J., 'De verscheidenheid van de landbouw op de Nederlandse zandgronden tijdens "de lange zestiende eeuw"', in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 105 (1990), p. 537–552.
- Bieleman, J., 'Dutch agricultural history c. 1500–1950: a state of research', in E. Thoen en L. van Molle (red.), *Rural history in the North Sea area. An overview of recent research (Middle Ages – twentieth century)*, Turnhout 2006, p. 283–294.
- Bieleman, J., *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500–2000* (Meppel 2008).
- Bieleman, J., *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500–1950: veranderingen en verscheidenheid*, Meppel 1992.
- Blécourt, A.S. de, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht*, Groningen 1939.
- Blijdenstijn, R., *Tastbare Tijd 2.0, Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*, 2017.
- Blockmans, W. P., 'The social and economic effects of plague in the Low Countries, 1349–1500', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 58 (1980), pp. 833–63.
- Blockmans, W. P., Pieters, G., Prevenier, W., and van Schaik, R. W. M., 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300–1500', *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, 4 (1980), pp. 42–86.
- Blockmans, W.P. en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen problemen', in *Tijdschrift voor geschiedenis* 88 (1975), p. 501–538.
- Blockmans, W.P., 'The economic expansion of Holland and Zeeland in the fourteenth-sixteenth centuries' in: E. Aerts (red.), *Studia historica oeconomica. Liber Amicorum Herman van der Wee* (Leuven 1993) 41–58.
- Blockmans, W.P., 'Four Golden Ages. Regional Interdependency in the Low Countries', in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 127-2 (2012), p. 89–96.
- Blockmans, W.P., 'Mobiliteit in stadsbesturen 1400–1500', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje ed., *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, p. 236–260.
- Blok, D.P., 'De historische en geografische situatie van Liudgers geboortestreek Nifterlake', *Liudger 742–809: de confrontatie tussen heidendom en Christendom in de Lage Landen*, p. 9–19, Muiderberg 1984.
- Blok, D.P., 'Het goederenregister van de St. -Maartenskerk te Utrecht', *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 33 (1957) blz. 89–104.
- Blok, D.P., *De Franken in Nederland*, Haarlem 1979.
- Blok, D.P., 'Toponymische verkenningen in het Land van Woerden', in: *Geografisch Tijdschrift, Nieuwe reeks* 11 (1977), nr 5, p 399–406.
- Boekel, P. N., *De zuiwelexport van Nederland tot 1813*, Utrecht, 1929.
- Boer, D. E. H. de, 'Op weg naar de volwassenheid', in E. H. P. Cordfunke, F. W. N. Hugenholtz, and K. Sierksma, eds., *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, Zutphen, 1988, p. 28–43.

- Boer, D. E. H. de, *Graaf en grafiek: sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen c.1345 en c.1415*, Leiden, 1978
- Boer, D.E.H. de, 'Het Leids medisch 'netwerk' omstreeks 1465' in *Leids Jaarboekje* 76 (1984) 60-77
- Boer, D.E.H. de, 'Roerende van der visscheryen'. Enkele aspecten van de visvangst in Holland en Zeeland tot de Sint Elisabethsvloed van 1421' in: J.J.J.M. Beenakker e.a. ed., *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water* (Hilversum 1997), p. 115-140.
- Boer, D.E.H. de, J.W. Marsilje en J.G. Smit red., *Vander Rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuwse rekeningenmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998).
- Boer, D.E.H.de, 'Op het raakvlak van historische disciplines', in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 130-4 (2015), p. 66-77
- Boer, P.C. de en J. Dijkstra, 'Vleuten, Huis te Vleuten', *Archeologische Kroniek van de Provincie Utrecht 2004-2005*, Utrecht 2007, p. 166-181
- Bogaers, L., *Aards, betrokken en zelfbewust: de verwevenheid van cultuur en religie in katholieke Utrecht, 1300-1600*, Utrecht 2008
- Bont, C. de, 'Reclamation patterns of peat areas in the Netherlands as a mirror of the medieval mind', in *L'avenir des paysages ruraux européens entre gestion des héritages et dynamique du changement*, Lyon 1994, p. 57-64.
- Bont, C. de, *Het historisch-geografische gezicht van het Nedersticht*, Wageningen 1991
- Bont, C. de, *Vergeeten land. Ontginning, bewoning en waterbeheer in de westnederlandse veengebieden (800-1350)*, Wageningen 2008
- Borger, G.J., 'De oude geografie en de ontginning van de Vechtstreek', *Maandblad Oud-Utrecht* 64 (1991), p. 105-109
- Borger, G.J., 'Ontwatering en grondgebruik in de middeleeuwse veenontginningen in Nederland', *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift* X, 1976 nr. 5, p. 343-353
- Borger, G.J., F.H. Horsten en J.F. Roes, *De dam bij Hoppenesse. Gevolgen voor de afwatering van het gebied tussen Oude Rijn en Hollandsche IJssel, 1250-1600*, Hilversum 2016
- Bosch, R.A.A., *Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie. Stadsfinanciën, staatsvorming en economie in het hertogdom Gelre, ca. 1350-1550*, Groningen 2018
- Brand, H., *Over macht en overvloed. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)*. Studies in urban social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 6 (Leuven en Apeldoorn 1996).
- Broer, C.J.C., *Monniken in het moeras. De vroegste geschiedenis van de abdij van Sint-Laurens in het Oostbroek bij Utrecht*. Utrecht 2011.
- Broer, C.J.C., *Uniek in de stad: de oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hoborst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000-ca. 1200)*, Utrecht 2000
- Brom, G. en L.A. van Langeraad (ed.), *Diarium van Arend van Buchell*, Utrecht 1907
- Brom, G., 'Hamokar', in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, tweede deel, Leiden 1912
- Brombacher, A.A., 'Fysisch geografische beschrijving van het gebied rond Vleuten', *Maandblad Oud-Utrecht* 66 (1993), p. 50-51
- Brondgeest, P.Q., *Bijdragen tot de geschiedenis van het Gasthuis, het Klooster en de Balije van St. Catharina der Johanniter-ridders en van het Driekoningengasthuis te Utrecht*, Utrecht 1901
- Bruch, H. (ed), *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant, 's-Gravenhage* 1982
- Buijn, M.W.J. de, 'Het gebruik van anachronistische begrippen als eigendom en erfpacht voor de middeleeuwse rechten op onroerend goed', in *Signum* 8 (1996), p. 121-128
- Buijn, M.W.J. de, *Husingbe ende hofstede: een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen*, Utrecht 1994
- Buchel, A. van, *Historia episcoporum ultraiectensium, auctore Wilhelmo Heda*, Utrecht 1642.
- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, (5 delen), Franeker 1995-2006
- Buitelaar, A.L.P., 'Breukelen in de middeleeuwen. Landshap-bewoning-rechtsmacht', *Convivium aangeboden aan prof. jkvr. dr. J.M. van Winter bij haar afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht*, Hilversum 1988
- Buitelaar, A.L.P., 'De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Vechtstreek', *Maandblad Oud-Utrecht* 64 (1991), p. 110-118
- Buitelaar, A.L.P., *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek*, Hilversum 1993
- Burman, K., *Utrechtsche Jaarboeken van de vyftiende eeuw, vervattende het merkwaardige in het Gesticht, en voornamentlyk in de stad Utrecht, zedert den jare 1402 en vervolgens voorgevallen / t'zamen gestelt door Caspar Burmannus* (3 delen), Utrecht 1750-1754
- Buurman, J. en P. van Wijnmaalen, 'Zaden en vruchten uit het middeleeuwse klooster Marienburg te Soest', in *Van Zoys tot Soest: tijdschrift van de Historische Vereniging "Soest"*, jg. 2 (1981/82), nr. 4, p. 17-20
- Campbell, B., 'Land markets and the morcellation of holdings in pre-plague England and pre-famine Ireland', in G. Béaur, P. R. Schofield, J.-M. Chevet, & M.-T. Pérez-Picazo (red.), *Property rights, land markets and economic growth in the European countryside (13th-20th centuries)*, 2013, p. 197-218
- Campen, J.W.C. van (ed.), *Notae Quotidianae*, Utrecht 1940
- Campen, J.W.C. van, 'Stichting en status van het Wittevrouwenklooster te Utrecht', in *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, jg. 17 (1975), p. 101-130
- Chang, S., *Modern economics*, Boston 1990.
- Clark, P., *European cities and towns 400-2000*, Oxford 2009

- Cock, J.K. de, *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag*. Groningen, 1965
- Coldewey, J.A., *De heren van Kuyk (1096-1400)*, Tilburg 1981
- Constable, G., *Monastic tithes. From their origins to the twelfth century*, Cambridge 1964
- Cooper, J.P., 'In search of agrarian capitalism', in T.H. Aston en C.H.E. Philpin (red), *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, p. 138-191
- Coppens, C.F.H., *Kleine uitbreiding recreatieparks Cattenbroek* (RAAP rapport 2011), Weesp 2009
- Cordfunke, E.H.P., *Begraven verleden. Hoven en kastelen in Kennemerland [850-1350]*, Zutphen 2018
- Craandijk, J., *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, 7 delen 1875-1888.
- Cruyningen, P. van, 'Dutch rural history c. 1600-2000: debates and selected themes', in E. Thoen en L. van Molle (red.), *Rural history in the North Sea area. An overview of recent research (Middle Ages – twentieth century)*, Turnhout 2006, p. 295-320
- Curtis, D., 'The Emergence of Concentrated Settlements in Medieval Western Europe: Explanatory Frameworks in the Historiography', in *Canadian Journal of History/ Annales canadiennes d'histoire* XLVIII (2013) pp. 223-251
- Curtis, D., *Trends in Rural Social and Economic History of the Pre-Industrial Low Countries. Recent Themes and Ideas in Journals and Books of the Past Five Years (2007-2013)*, in BMGN 128-3 (2013), p. 60-095
- Daelemans, F., 'Tithe revenues in rural south west Brabant, fifteenth to eighteenth century' in: H. van der Wee, E. van Cauwenberghe (red), *Productivity of Land and agricultural Innovations in the Low Countries (1250 - 1800)*, Leuven 1978, p. 25-41
- Dam, P.J.E.M. van, 'Digging for a dike. Holland's labor market ca. 1510', in P. Hoppenbrouwers en J. L. van Zanden, red., *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in the light in the Brenner debate*. Turnhout, 2001, p. 220-255.
- Dam, P.J.E.M. van, *Vissen in veenmeren: de sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland, 1440-1530* (Hilversum, 1998).
- Boer, D.E.H. de en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Portretten in woord en beeld (880-1580)*, Zutphen 1995
- Boer, D.E.H.de, 'Op het raakvlak van historische disciplines', in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 130-4 (2015), p. 66-77
- Graaf, R.P. de, *Oorlog om Holland 1000-1375*, Hilversum 1996
- Dekker, C. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (3 delen), Utrecht 1997
- Dekker, C. 'Destichting van parochies', in *Geschiedenis van de Provincie Utrecht*, deel 1, p. 143-156
- Dekker, C. en J.M. van Winter, 'De vroegste goederen van de Utrechtse kerk', in *Geschiedenis van de Provincie Utrecht*, deel 1, p. 93-94
- Dekker, C. en M. Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandtsche leege landen: ontginningen rond de mond van de Eem in de 12e en 13e eeuw*, Utrecht 1995
- Dekker, C., 'Afwatering en scheepvaart ten westen van de stad Utrecht tot de 14e eeuw', in *Feestbundel D.P. Blok*, Hilversum 1990, p. 60-75
- Dekker, C., 'De dam bij Wijk', in *Nederlandsen Archievenblad*, 84(1980), p. 248-266
- Dekker, C., 'De ontginning', in: *Geschiedenis van de Provincie Utrecht*, deel 1, p. 131-142
- Dekker, C., 'Landschap en bewoning', in: *Geschiedenis van de Provincie Utrecht*, deel 1, p. 67-74.
- Dekker, C., 'Voortgang van de ontginning', in *Geschiedenis van de Provincie Utrecht*, deel 1, p. 157-168
- Dekker, C., 'De vorming van aartsdiakonaten in het diocesis Utrecht in de tweede helft van de 11e en het eerste kwart van de 12e eeuw', in: K.N.A.G. *Geografisch Tijdschrift* XI (1977), nr. 5, pp. 339 - 360
- Dekker, C., *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen*, Utrecht 1983
- Deukeren, H. van, 'Landbouw en beginnende industrie', in *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, deel 3, p. 35-62.
- Devos, Devos, M., 'Microtoponiemen en agrarische geschiedenis' in *Naamkunde*. Jaargang 32 (2000), p. 69-70
- Dielemans, L., *Boeren en Molenaars? LR64: Archeologisch onderzoek naar een laatmiddeleeuws erf aan de Strijlandweg, gemeente Utrecht*, Utrecht 2019
- Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*, www.dwds.de
- Dijkman J., *Shaping medieval markets. The organisation of commodity markets in Holland, c. 1200-c. 1450*. Global economic history series, 8 (Leiden 2011).
- Dijkman, J.E.C., *Medieval market institutions The organisation of commodity markets in Holland, c. 1200 – c. 1450*, Utrecht 2010
- Dijkstra, M.F.P., *Rondom de mondingen van Rijn en Maas; landschap en bewoning tussen de 3e en de 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder in de Rijnstreek*, Leiden 2011
- Dinter, M. van and W.K. van Zijverden, 'Settlement and land use on crevasse splay deposits; geoarchaeological research in the Rhine-Meuse Delta, the Netherlands', in *Geologie en Mijnbouw* 89-1 (2010), 21-34.
- Dinter, M. van, *Living along the Limes. Landscape and settlement in the Lower Rhine Delta during Roman and Early Medieval times*, Utrecht 2017
- Dissel, E.F. van, 'Grond in eigendom en grond in huur in de ambachten van Rijnland omstreeks 1545', in *Handelingen en mededeelingen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde* (1896/1897), p. 152-154
- Dockum, S.G. van, 'Vleuten-De Meern. Meerndijk', in *Archeologische kroniek provincie Utrecht 1992-1993*, 112-114.
- Dockum, S.G. van, 'Vleuten-De Meern. De Mare', in *Archeologische kroniek provincie Utrecht 1994-1995*, 131
- Dodt van Flensburg, J.J. en H.J. Royaards, *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, 7 delen, Utrecht 1848-1848

- Dodt van Flensburg, J.J., 'Staat der gasthuizen binnen Utrecht, ten tijde van de overdracht der temporaliteit aan keizer Karel den Vijfden' in *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, dl. 2 (1839), p. 169-182
- Dodt van Flensburg, J.J., *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, Utrecht 1838-1848
- Doeleman, F., *De heerschappij van de proost van Sint Jan in de middeleeuwen 1085-1594 St. Jan*, Zutphen 1982
- Dolk, T.F.J.A., *Het veenrecht in de provincie Utrecht van 1592-1916*, Utrecht 1916
- Donkersloot-De Vry, Y.M. e.a., *De Stichtse Rijnlanden: Geschiedenis van de Zuidelijke Utrechtse Waterschappen*, Utrecht 1993
- Doorn, Z. van, 'De begrippen 'weer' en 'gemengder voor' in Zegveld, in *Verslagen en Mededeelingen / Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-vaderlandsche Recht*, dl. 12 (1965), nr. 2, p. 467-496
- Doorn, Z. van, 'De geschiedenis van het aftichelen van kleiland langs de Oude Rijn en de invloed daarvan op de landbouw en het landschap', in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1963, p. 75-88
- Doorn, Z. van, *Over de baksteenindustrie en het kleinletten in de Rijnstreek en de invloed daarvan op het landbouwkundig grondgebruik*, z.p. 1960
- Doorn, Z. van, 'Vrijgeld' en 'eens geld' in oude pachtcontracten van Zegveld, in *Verslagen en Mededeelingen / de Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-vaderlandsche Recht*, dl. 12 (1965), nr. 2, p. 455-466
- Drakenborch, A., *Aanhangsel op de kerkeijke oudheden van Nederland*, Utrecht 1744 (Drakenborch 1744)
- Drie, R.F.J. van, 'Het begrip ridderhofstad in de 16de en 17de eeuw', in Olde Meiering, L.H.M. e.a. (red), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 41-50
- Drie, R.J.F. van, 'Inhoud en gebruik van de begrippen ridderschap en ridderhofstad in het Nedersticht gedurende de 16e eeuw', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 40 (1986), p. 67-99
- Drossaers, S.W.A., *Het archief van de Nassause Domeinraad*, Den Haag 1948-1955
- Duby, G., *Rural economy and country life in the medieval west*, Culumbia 1990 (3^e druk)
- Duijvendak, D., 'Balance between City and Countryside in the Netherlands', *BMGN - LCHR* 127:3 (2012), p. 33-35.
- Dukes-Greup, I., 'Oudaen', *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 351-355
- Edelman-Vlam, A., 'De ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland', *Landbouwgeschiedenis*, 's-Gravenhage 1960, p. 141-167
- Elerie, H., *Weerbarstig Land: Een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en De Reest*, Groningen, 1998
- Elk, H. van, 'Opburen', in *Historische Kring Maarssen*, 33 (2006), nr. 2, p. 29-36; nr. 3, p. 23-30; nr. 4, p. 23-30; 34 (2007), nr. 1, p. 26-33; nr. 2, p. 67-75; nr. 3, p. 98-102
- Enklaar, D. Th., *Het landsheerlijk bestuur in het Sticht Utrecht aan deze zijde van den IJssel gedurende de regering van bisschop David van Bourgondië*, 1456-1496, Utrecht 1922
- Enklaar, D. Th., 'Schepenbanken ten plattelande van Utrecht', in *Verslagen en Mededeelingen / Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, dl. 8, nr. 1 (1932), p. 59-76, 339-340
- Epstein, S.R., *Freedom and growth: the rise of states and markets in Europe, 1300-1750*, Londen en New York 2000
- Erkens, G., *Sediment dynamics in the Rhine catchment. Quantification of fluvial response to climate change and human impact*, Utrecht 2009.
- Es, J. van, *Grenswater. Geschiedenis van het Groot-Waterschap van Woerden 1226-1995*, Utrecht 2009
- Es, W.A. van en W. Verwers, 'Early Medieval settlements along the Rhine' in *Journal of Archaeology in the Low Countries* 2-1 (2010), p. 5-39
- Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, Wageningen 1972
- Foreest, H.A. van, 'Een hof in Holland', in *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 17 (1962), p. 52-68
- Frêche, G., 'Times et production agricole: remarques méthodologiques à propos de la région toulousaine', in Goy, J. en E. Le Roy Ladurie, *Les fluctuations du produit de la dîme: Conjoncture décimale et domaniale de la fin du Moyen Age au XVIIe siècle*, Parijs/Den Haag 1972, p. 214-244
- Fruin, R. en A. le Cosquino de Bussy, *Catalogus van het archief der Heeren van Montfoort*, Utrecht 1920
- Fruin, R., *Enquete ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voortijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant, gedaen in den jaere 1494 (Enquete upt stuck der verpondinghe)*, Leiden 1876
- Fruin, R., *Informacie up den staet, faculteyt ende gelegenthey van de steden ende dorpen van hollant ende vrieslant, om daerna te reguleren de nyuwe schiltale gedaen in den jaere MDXIV*, Leiden 1866
- G. Brom en L.A. van Langeraad (uitg.), *Arend van Buchell, Diarium*, Amsterdam 1907 (Brom en Van Langeraad 1907).
- Gaillard, J., *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse avec des donnees historiques et genealogiques sur chaque famille*, Brugge 1864 (Gaillard 1864).
- Geer van Oudegein, J.J. de, *Het oude Trecht als de oorsprong der stad Utrecht uit de oorspronkelijke bronnen beschreven*, Utrecht 1875
- Geer, J.J. de, 'Bescheiden betreffende het geslacht van Valkenaar medegedeeld uit de archieven van Matenesse', *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, Jg. 7 2e serie 1851, Utrecht 1851, p. 166-174.
- Geer, J.J. de, 'Nalezingen op de Proeve eener geschiedenis van het geslacht van Nyenrode', *Berigten van het Historisch genootschap* deel 5 eerste stuk 1853, p. 138-226
- Geer, J.J. de, 'Proeve eener geschiedenis van het geslacht Nijenrode. Uit oorspronkelijke stukken bewerkt'. *Berigten van het Historisch Genootschap*, deel 4, Utrecht 1851, p. 1-124
- Gebeym-schryver van staat en kerke der Vereenigde Nederlanden, beginnende met die van de Provincie Utrecht*. Utrecht 1759.
- Gelder, H.E. van, *De Nederlandse munten. Het complete overzicht tot en met de komst van de euro* (8e druk; Utrecht 2002).
- Gelderblom, O., *Cities of commerce. The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*, Princeton 2013

- Glissenaar, M., 'Van Heiden naar de Haar. De geschiedenis van de familie Glissenaar', *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens*, 8 (1988).
- Glopper-Zuijderland, C. de, 'De officiaal van Utrecht als beoorkonder van vrijwillige rechtshandelingen ten behoeve van vijf Utrechtse kapittels in de 14e eeuw', in *Verslagen en mededelingen van de Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het oud-vaderlandse recht*. Nieuwe reeks, 3 (1982), p. 87-159
- Glopper-Zuijderland, C. de, 'Het oudste register van de officialiteit van Utrecht', in Erkelens-Buttinger, E.S.C. (red.), *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving : aangeboden aan prof. dr. C. Dekker bij zijn afscheid als rijksarchivaris en als hoogleraar in de archiefwetenschap alsmede de paleografie van de 14e tot en met de 17e eeuw aan de Universiteit van Amsterdam*, Utrecht 1997, p. 201-213
- Gottschalk, M.K.E., *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. Deel 1: de periode vóór 1400*, Assen 1971
- Goudriaan, K., 'Het einde van de Middeleeuwen ontdekt?', in *Madoc: nieuwsbrief van Firaapel, vereniging voor mediëvistiek en de Vrije Studierichting Mediëvistiek te Utrecht*, vol. 8 (jun 1994), afl. 2, pag. 66-75
- Goy, J. 'Methodology', in *Tithe and agrarian history from the fourteenth to the nineteenth centuries. An essay in comparative history*, Cambridge 1982, p. 1-67
- Goy, J. en A. Head-König, 'Un expérience: les revenus décimaux en France méditerranéenne, XVIe-XVIIIe siècle', in J. Goy en E. Le Roy Ladurie, *Les fluctuations du produit de la dîme: Conjoncture décimale et domaniale de la fin du Moyen Age au XVIIe siècle*, Parijs/Den Haag 1972, p. 255-272
- Goy, J. en E. Le Roy Ladurie, *Les fluctuations du produit de la dîme: Conjoncture décimale et domaniale de la fin du Moyen Age au XVIIe siècle*, Parijs/Den Haag 1972
- Graaf, R.P. de, *Oorlog om Holland 1000-1375*, Hilversum 1996
- Graafstal, E.P., 'Een archeologische kartering ten westen van Utrecht', *Maandblad Oud-Utrecht* 66 (1993), pag. 52-60
- Graafstal, E.P., 'Een oud landschap onder Vleuten', *Westerbeem* 45 nr. 1, 1996, pag. 20-26
- Graafstal, E.P., 'Aernout van Buchell bezoekt De Meern', in *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens*, jg. 12 (1992), nr. 1, p. 15-25
- Graafstal, E.P., 'Archeologisch onderzoek aan de Meerndijk', *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens*, jg. 13 (1993), nr. 2, p. 35
- Graafstal, E.P., 'Vleuten-De Meern-Veldhuizen', in: D.H. Kok e.a., red., *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1996-1997*, Utrecht 1998, p. 137-168
- Grapperhaus, F.H.M., *Belasting, vrijheid en eigendom. Hoe belastingheffing leidde tot meer zeggenschap voor burgers en meer eenheid tussen staten 511-1787*, Amsterdam 1989
- Gravendeel, D.W., 'Het oude dorp Haarzuilens omstreeks 1880', *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens* 8 (1988), p. 669-682
- Groesbeek, J.W., *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland. Hun bewoners en bewogen geschiedenis*. Haarlem 1981
- Grolle, J. J., *De muntslag van de graven van Holland tot de Bourgondische unificatie in 1434*, Amsterdam 2000
- Groot, H. de, *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid* (uitgegeven door F. Dovring, H.F.W.D. Fischer en E.M. Meijers), Leiden 1965
- Grosse, R., *Das Bistum Utrecht und seine Bischöfe im 10. und frühen 11. Jahrhundert*, Keulen 1987
- Guicciardini, L., *Beschryvinghe van alle de Nederlanden* (vert. Cornelis Kiliaan), Amsterdam 1612.
- Gutmann, M.P., 'War, the tithe and agricultural production: the Meuse basin north of Liège, 1661-1740', in: H. van der Wee, E. van Cauwenberghe (red), *Productivity of Land and agricultural Innovations in the Low Countries (1250 - 1800)*, Leuven 1978, p. 65-76
- Haarhuis, H.F.A. en E.P. Graafstal, *Vleuten-Harmelen: een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*, Amsterdam 1993
- Haaster, H. van en C. Vermeeren, *Onderzoek aan macroresten, pollen en artropoden in monsters van de Romeinse weg in Vleuten* (BIAX rapport 93), Zaandam 2000
- Haaster, H. van, *Archeobotanisch onderzoek aan een middeleeuwse vlasverwerkingsnederzetting bij Alblasterdam* (BIAX rapport 265), Zaandam 2006
- Haaster, H. van, *Archeobotanisch onderzoek aan een profiel door de Romeinse weg bij Vleuten-De Meern* (BIAX rapport 120), Zaandam 2001
- Haaster, H. van, *Botanisch onderzoek aan enkele grondsporen bij de Romeinse wachttorens aan de Zandweg op de VINEX locatie Leidsche Rijn* (LR31) (BIAX rapport 182), Zaandam 2004
- Haaster, H. van, *Botanisch onderzoek op de locaties Balije II, Waterland (put 13) en Gemeentewerf* (VINEX locatie Leidsche Rijn) (BIAX rapport 203), Zaandam 2005
- Haaster, H. van, K. Hänninen en P. van Rijn, *Voedingsgewoonten en milieuomstandigheden op en rond Huis te Vleuten (12e-18e eeuw)* (BIAX rapport 224), Zaandam 2005
- Haaster, H. van, *Pollen- en macrorestenonderzoek op de vindplaats Balije (VINEX-locatie Leidsche Rijn)* (BIAX rapport 136), Zaandam 2002
- Haaster, H. van, *Pollen- en macrorestenonderzoek op de vindplaats Vleuterweide-Wilhelminalaan (VINEX-locatie Leidsche Rijn)* (BIAX rapport 135), Zaandam 2002
- Haaster, H. van, *Voedingsgewoonten en milieuomstandigheden in en rond een tweetal nederzettingen uit de Romeinse tijd en Middeleeuwen op de locatie LR35 (VINEX locatie Leidse Rijn)* (BIAX rapport 236), Zaandam 2005
- Hamaker, H. G., (ed.), *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis*, Utrecht, 1875-1876

- Hänninen, K. en M. van der Linden, *Onderzoek aan pollen en zaden van een middeleeuwse nederzetting in het plangebied Leidsche Rijn (LR48)* (BIAX rapport 388), Zaandam 2009
- Hartog, C.M.W. den, *Terug naar Themaat : het archeologisch onderzoek LR50 en LR52 naar drie huisplaatsen aan de Thematerweg*, Utrecht 2010
- Haveman, R., J.H. Schaminée en E.J. Weeda, 'Rhamno-prunetea', in *De vegetatie van Nederland*, deel 5, p. 121-164
- Haveman, R., J.H.J. Schaminée en E.J. Weeda, 'Stellarietea mediae', in *De vegetatie van Nederland*, deel 4, 199-246
- Head-König, 'Rente foncière et dîmes dans le Lyonnais aux XVIIe et XVIII siècles: leur concordance', in J. Goy en E. Le Roy Ladurie, *Les fluctuations du produit de la dîme: Conjoncture décimale et domaniale de la fin du Moyen Age au XVIIe siècle*, Parijs/Den Haag 1972, p. 153-164
- Heeringa, K., 'De oude archieven van de gemeente Harmelen', in *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, 45 (1922), p. 299-336
- Heeringa, K., 'De oude archieven van de gemeente Veldhuizen', in *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, 45 (1922), nr. 2, p. 326-336
- Henderikx, P.A., *De beneden-delta van Rijn en Maas: landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*, Hilversum 1987
- Henderikx, P.A., 'Het Cartularium van Radbod', in D.P. Blok (red), *Datum et actum*, Amsterdam 1998, p. 231-264
- Henderikx, P.A., 'Onecht of echt? De bevestigingsoorkonde van bisschop Bernold van 26 juni 1050 voor de Sint-Paulusabdij te Utrecht', in *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam*, Hilversum 1990, p. 122-143
- Hendriks, P.A., 'De Lek en de Hollandse IJssel in de vroege middeleeuwen', *Nederlandsen Archievenblad* 84 (1980), p. 229-247
- Hermans, D.B.M., *Middeleeuwse woontorens in Nederland: de bounhistorische benadering van een kasteelvorm*, Leiden 2013
- Hessing, W.A.M. en R. Steenbeek, 'Landscape and habitation history of "De Horden" at Wijk bij Duurstede: an overview', in *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 40, (1990), p. 9-28
- Hessing, W.A.M., 'De Romeinen in Utrecht', in: C. Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528* (deel 1), Utrecht 1997, p. 43-58
- Heussen, H.F. van en H. Van Rijn, *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtsche bisdom, behelzende de oudheden, kerkelijke en geestelijke gebouwen, kapellen, kommandeuschappen, abdyen, kloosters, oversten en geleerde mannen van 't zelve bisdom, getrokken uit de oude handschriften der kerken en abdyen, enz.*, Leiden 1719
- Heussen, H.F. van, *Historia episcopatum foederati Belgii, utpote metropolitani Ultrajectini*, Leiden 1719
- Hilhorst, J.H.M. en J.G.M. Hilhorst, *Soest, Hees en De Birk van de achtste tot de zeventiende eeuw*, Soest 2001
- Hoek, C., 'Acten betreffende Schieland en Oostelijk Delfland c.a.', in: *Ons Voorgeslacht* 1987
- Hoek, C., 'De heerlijkheid Abbenbroek en het geslacht Van Abbenbroec', *De Nederlandsche Leeuw* Jg. LXXXVI (1968), kol. 240-253
- Hoek, C., 'De verpachting van grafelijke domeinen te Maasland en Schipluiden, 1316-1607', *Ons voorgelacht*, 41 (1986), pp. 671-717.
- Hoekstra, T.J., 'Utrecht, Vredenburg', in *Bulletin KNOB*, jg. 76 (1977), p. 39-45
- Hof, J., *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*, 's-Gravenhage/Haarlem 1973
- Hofman, J.H., 'De priester-broederschap in de vijf hoofdkerken te Utrecht', in *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, deel 7 1879, p. 380
- Hofman, J.H., 'Der Graven "capelrije" in Sintekathrijne te Utrecht', in *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht : bijdragen*, 21 (1894), p. 223-225
- Hofman, J.H., 'Oudste bescheiden omtrent de kerk en de heeren van St. Katrijne te Utrecht', in *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht : bijdragen*, 7 (1879), p. 155-157.
- Hofman, J.H., 'Willem Berthold, 1296-1301: bisschop van Utrecht', in *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht : bijdragen*, 1900, p. 324.
- Hofman, J.H., 'Lijst der goederen en tienden die in 1296 behoorden aan de Kerk van Oud-Munster te Utrecht', in *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht: bijdragen*, 16 (1888), p. 300
- Hollander, N.P. den, 'Oudschildgeld omgeving Harmelen : 1536/1599/1686/1696', in *Ons Voorgeslacht: maandblad van de Hollandse Vereniging voor Genealogie*, jg. 68 (2013), nr. 653, p. 96-120
- Hollestelle, J., *De Steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560* (Arnhem 1961).
- Homer, S. en R. Sylla, *A History of Interest Rates*, New Brunswick 2005
- Hommel, P.W.F.M., A.H.F. Stortelder en I.I. Zonneveld, 'Salicetea puprpureae', p. 165-188
- Hoogstraten, David van en Matthaeus Brouerius van Nidek, *Groot algemeen historisch, geographisch, genealogisch en oordeelkundig woorden-boek*, deel 5, Amsterdam 1729 (Hoogstraten 1729) en deel 9, Amsterdam 1732 (Hoogstraten 1732).
- Hoppenbrouwers, P.C.M. en J.L. van Zanden (red), *Peasants into Farmers? The transformation of Rural Economy and Society in the Low Countries (Middle Ages-19th Century) in Light of the Brenner Debate*, Turnhout 2001
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Een moeilijk begin in de landbouw: prehistorie en middeleeuwen', in Noordegraaf, *Agrarische geschiedenis van Nederland van prehistorie tot heden*, p. 9-36.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Rekeningen als bron voor sociaal-economisch historisch onderzoek. Een historiografisch overzicht van twee decennia' in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit (red), *Vander Rekeninghe*, 73-85.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Town and country in Holland, 1300-1550' in: Epstein (red.), *Town and country in Europe*, 54-79.

- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Dutch rural economy and society in the later medieval period (c. 1000-1500): an historiographical survey', in E. Thoen en L. van Molle (red.), *Rural history in the North Sea area. An overview of recent research (Middle Ages – twentieth century)*, Turnhout 2006, p. 249-282
- Hoppenbrouwers, P.C.M., *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, ca. 1360-ca. 1515*. *Historia Agriculturae*, 25 (2 dln.; Wageningen 1992).
- Hoppenbrouwers, P.C.M., Mapping an unexplored field, in P. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden, *Peasants into farmers? The transition of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate* (Turnhout 2001), p. 41-66
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570', in *Geschiedenis van Holland*. Deel I. Tot 1572, p. 103-148 (Hilversum 2002)
- Horsten, F., 'De ontginning van het land van Woerden volgens de veertiende-eeuwse hoevenlijsten', *Ter recognitie, Opstellen aangeboden aan Prof. Mr. H. van der Linden bij zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit*, Hilversum 1987, p. 209-235
- Horsten, F.H., 'Cultuurlandschap en lokale structuren in middeleeuws Linschoten', in W. Reinink (red), *Landgoed Linschoten* (Bussum 1994), p. 10-47
- Houtte, J.A. van, 'Het Nederlandse marktgebied in de vijftiende eeuw: eenheid en differentiëring', *BMHG* 70 (1956), p. 11-30.
- Hoven van Genderen, A.J. van den en R. Rommes, 'Rijk en talrijk. Beschouwingen over de omvang van de Utrechtse bevolking tussen circa 1300 en het begin van de 17e eeuw', in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1995, p. 53-85
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'De jurisdictie', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, deel 1, Utrecht 1997, pag. 209-229
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Een bisschop uit het zuiden: Gwijde van Avesnes tussen Utrecht en Holland', in D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red), *1299. Een graafschap, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen*, Hilversum 2000, p. 77-92
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Kanunniken, kloosters en kerkgebouwen in laat-middeleeuws Utrecht', in R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red), *Utrecht tussen Kerk en Staat*, Hilversum 1991, p. 197-225
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Land en landbouw', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, deel 1, Utrecht 1997, pag. 291-300
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Oorlog en ellende. Veerkracht en herstel van oorlogsschade op het Utrechtse plateland in de late middeleeuwen', in *Jaarboek Oud-Utrecht* (2015), p. 59-90
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Op het toppunt van de macht', *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, p.113-189
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Registers en Rekeningen', in: *De kerk en de Nederlanden* (Feestbundel Dekker), pag. 168-188
- Hoven van Genderen, A.J. van den, *De beren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen*, Zutphen 1997
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'De mijter en de macht', in *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, deel 1, p. 187-208
- Hoven van Genderen, A.J. van den, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de vijftiende eeuw*, (Linschoten-Zutphen 1987)
- Hovenkamp, H., 'De oudste geschiedenis van het dijk- en waterbeheer', in Y.M. Donkersloot-de Vrij (red), *De Stichtse Rijnlanden: Geschiedenis van de zuidelijke Utrechtse waterschappen*, Utrecht 1993, p. 27-62
- Hovy, J., 'De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259', in *Spiegel der Historie*, jg. 4 (1969/71), p. 1-48
- Hughenoltz, F.W.N., *Ridderkrijg en burgervrede: West Europa aan de vooravond van de Honderdjarige oorlog*, Bussum 1973
- Huiting, J.H. , 'Den Engh' in *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 192-195
- Huiting, J.H. , 'Ter Mey' in *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 310-312
- Huiting, J.H. , 'Zuileveld' in *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 527
- Huiting, J.H. en D.B.M. Hermans, 'Kosters en schoolmeesters in de 17e eeuw', in *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens*, jg. 21 (2001), nr. 1, p. 16-22; nr. 2, p. 40-45
- Huiting, J.H. en D.B.M. Hermans, 'De kapel aan De Meern: een reconstructie', in *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens*, jg. 21 (2001), nr. 3, p. 59-62
- Huiting, J.H. en J. Kamphuis, 'Den Ham' in *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 225-230
- Huiting, J.H., 'Bottestein', in *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 149-150
- Huiting, J.H., 'Commanderij', in *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht*, p. 540.
- Huiting, J.H., 'De agrarische functie van kasteel Den Ham', *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens*, 19 (1999), nr. 1, p. 7-21
- Huiting, J.H., 'De economische basis van een kasteel : een case-study: Den Ham in Vleuten', *Jaarbericht Stichting Utrechtse Kastelen* 1995, Utrecht 1997 p. 11-46
- Huiting, J.H., 'De Johannieten in Vleuten', *Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens*, jg. 13 (1993), nr. 2, p. 41-46; nr. 3, p. 61-71
- Huiting, J.H., 'Enkele goederencomplexen van Oudmunster rond Vleuten', in *Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens*, Jg. 12 nr. 3 september 1992, p. 66-72

- Huizing, J.H., 'Florens van Wevelinghofen', *Utrechtse biografieën : levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*, 1, Amsterdam 1994, p. 189-192
- Huizing, J.H., 'Frederik Uten Ham (1441-1482). Kasteelheer, schout, kastelein, maarschalk', *Utrechtse biografieën. Langs de Oude Rijn. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Vleuten De Meern, Harmelen en Woerden*, Utrecht 1999, p. 176-180
- Huizing, J.H., 'Hans Lievensz. Duyck van Wacken (?-1614), substituut-schout van Vleuten', *Utrechtse biografieën. Langs de Oude Rijn. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Vleuten De Meern, Harmelen en Woerden*, Utrecht 1999, p. 54-58
- Huizing, J.H., 'Het Huis te Vleuten', in *Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens*, jg. 14 (1994), nr. 4, p. 77-81
- Huizing, J.H., 'Middeleeuws grootgrondbezit in Vleuten en Haarzuilens : een perceelsgewijze reconstructie', in *Historisch geografisch tijdschrift*, 13 (1995) 2, p. 62-76
- Huizing, J.H., 'Schout Hans', in *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens*, 15 (1995), p. 33-36
- Huizing, J.H., 'Speurtocht naar micro-landschap : reconstructie van het grondbezit rond Vleuten', in *Historisch geografisch tijdschrift*, 20 (2002), nr. 3, p. 88-91
- Huizing, J.H., 'Ter Mey', in *Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens*, jg. 15 (1995), nr. 3, p. 61-71
- Huizing, J.H., 'Twee engen', in *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens*, 11 (1991), nr. 3, p. 70-71
- Huizing, J.H., 'Den Eyk', in J. Heijenbrok, G. Steenmeijer en K. Timmers, *Tien eeuwen Kasteel de Haar. Wat een weelde*, Zwolle 2013, p. 30-33
- Huizing, J.H., 'Een wandeling door De Haar omstreeks 1700', in J. Heijenbrok, G. Steenmeijer en K. Timmers, *Tien eeuwen Kasteel de Haar. Wat een weelde*, Zwolle 2013, p. 93-103
- Huizing, J.H., 'Eigenaren en bewoners van het kasteel tot circa 1890', in J. Heijenbrok, G. Steenmeijer en K. Timmers, *Tien eeuwen Kasteel de Haar. Wat een weelde*, Zwolle 2013, p. 34-91
- Huizing, J.H., 'Institutionele geschiedenis', in J. Heijenbrok, G. Steenmeijer en K. Timmers, *Tien eeuwen Kasteel de Haar. Wat een weelde*, Zwolle 2013, p. 20-29
- Huizing, J.H., 'Kleine Haar', J. Heijenbrok, G. Steenmeijer en K. Timmers, *Tien eeuwen Kasteel de Haar. Wat een weelde*, Zwolle 2013, p. 60-63
- Huizing, J.H., 'Landschap en bewoning', in J. Heijenbrok, G. Steenmeijer en K. Timmers, *Tien eeuwen Kasteel de Haar. Wat een weelde*, Zwolle 2013, p. 12-19
- Huizing, J.H., 'Macht en bezit in het gebied rond Vleuten in de late middeleeuwen', in *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens*, 11 (1991), p. 81-84
- Huizing, J.H., 'Ter Mey', in J. Heijenbrok, G. Steenmeijer en K. Timmers, *Tien eeuwen Kasteel de Haar. Wat een weelde*, Zwolle 2013, p. 40-45
- Huizing, J.H., 'Veldnamen', in *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens*, jg. 14 (1994), nr. 3, p. 69-70
- Ibelings, B., 'Aspects of an uneasy relationship: Gouda (Holland) and its countryside (15th–16th centuries)', in P. Hoppenbrouwers en J. L. van Zanden, red., *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in the light of the Brenner debate*. Turnhout, 2001, p. 256–274.
- Immink, P.W.A. en A.J. Maris, *Registrum Guidonis. Het zogenaamde register van Guy van Avesnes, vorst-bisschop van Utrecht (1301-1317) met aansluitende stukken tot 1320*, Utrecht 1969
- Immink, P.W.A., 'De stadsvrijheid van Utrecht', in *Opstellen aangeboden aan Prof. Jhr. Dr. D.G. Rengers Hora Siccama, 1906-1942*. Utrecht, p. 314-434
- Itersen, W. van, 'Eigendomsoverdracht van onroerende zaken en in het bijzonder de vrijwaring in het oud-Nederlandse recht', in *Verslagen en mededelingen van de Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche recht*, XIII (1968), p. 319-375
- Itersen, W. van, 'Gemengder aarde en gemengder vore in Holland en Utrecht', in *Verslagen en mededelingen / Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, 9 (1944), no. 6, p. 671-712
- J., 'Een necrologium der St. Servaas-abdij te Utrecht', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* deel 27, p. 104-180
- Jacob, G., *Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert. Ins Deutsche übertragen und mit Fußnoten versehen von Georg Jacob*. (Quellen zur deutschen Volkskunde, herausgegeben von V. von Geramb und L. Mackensen. Erstes Heft). Berlin, Leipzig 1927
- Jacobs, J.F. en M. Thierry de Bye Dölleman, 'Het familiechroniekje van Ysbrant van Spaernwoude Gerytsz. (1432-1509)', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* Jg. XVIII (1964), p. 81-116
- Janse, A., *De sprong van Jan van Schaffelaar. Oorlog en partijstrijd in de late Middeleeuwen*, Hilversum 2003
- Jansen, B., *Bestemmingsplangebied De Meern: gemeente Utrecht : archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Utrecht 2006
- Jansen, H. P. H., 'Holland's advance', *Acta Historiae Neerlandicae*, 10 (1978), p. 1–20.
- Jansen, H.P.H., 'Handel en nijverheid 1000-1300' in: Blok, D.P. e.a. (red.), *AGN 2* (1982), p. 148-186.
- Jansen, H.P.H., 'Een economisch contrast in de Nederlanden. Noord en Zuid in de twaalfde eeuw', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983), p. 3-18.
- Jansen, H.P.H., *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw*, Assen 1955

- Jansen, H.P.H., 'Politieke ontwikkeling circa 1100-1400. Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433', in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 2 (1981), p. 282-323
- Jansen, J.C.G.M., *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800 : een analyse van de opbrengst van tienden*, Assen 1979
- Janssen, H.L. en H. Nieuwenhuis, *Kasteel de Haar*, Zutphen 1986
- Janssen, H.L., 'Het verdwenen bisschoppelijk kasteel Stoutenburg bij Amersfoort (1259-1543)', in *Castellogica*, [nr.] 2 (1988/92), p. 120-130, 131-137
- Jensma, Th. E., 'Bronnen tot de geschiedenis van het recht van de gruit in het graafschap Holland, het bisdom Utrecht en het hertogdom Gelre', *VMOVR* 12 (1960) 167-215.
- Jong, M.A.G. de, *Staat van oorlog. Wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621*, Hilversum 2005
- Jongkees, J.H. en C. Isings, *Opgravingen op de Hoge Woerd bij De Meern (1957, 1960)*, Groningen 1963
- Jongmans, A.G., M.W. van den Berg, M.P.W. Sonneveld, G.J.W.C. Peek en R.M. van den Berg van Saparoea (red), *Landschappen van Nederland. Geologie, bodem en landgebruik*, Wageningen 2015
- Joor, J., Boeren onder druk: 1650-1800, in Noordegraaf, L. (red) *Agrarische geschiedenis van Nederland van prehistorie tot heden*, p. 59-84
- Joosten, J.H.J., 'Het Haarpad en een opzienbarende vondst', *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens* 14 (1994), p. 88-94
- Joosting, J.G.C. en S. Muller, *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht*, Utrecht 1906-1924
- Kaajan, H.J.P.G., 'Een streep door de (jaar)rekening, ofwel De brand van het pestgasthuis Leeuwenbergh', in *Maandblad Oud-Utrecht*, jg. 51 (1978), nr. 9, p. 89-92
- Kalveen, C. van, *Het bestuur van bisschop en Saten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520*, Groningen 1974
- Kalveen, C.A. van, 'De vijf adellijke vrouwenkloosters in en om de stad Utrecht', in E.S.C. Erkelens-Buttinger (red.), *De kerk en de Nederlanden*, Hilversum 1997, p. 152-167
- Kalveen, C.A. van, 'Het inwonertal van Eemland ca 1500', in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, (1966), p. 67-73
- Kam, R. de, *Nijerelt, een verdwenen kasteel in Leidsche Rijn*, Utrecht 2006
- Kamp, J. van der, *Van Oude Rijn naar Hollandsche IJssel. MD003: Archeologische begeleiding Meerndijk, De Meern (Utrecht)*, Utrecht 2019
- Kamp, J.S. van der, *Langs de Hogeweide : archeologisch proefonderzoek van een laat- en postmiddeleeuws bewoningslint*, Utrecht 2005
- Kamp, J.S. van der, *Boeren langs de Hogeweide : een (post)middeleeuws boerderijlint op kapittelgrondgebied in Leidsche Rijn*, Utrecht 2011
- Kamp, J.S. van der, *Laatmiddeleeuwse bewoning langs de Hogeweide : archeologisch onderzoek wegens de verlegging van de Waterleiding Rijn-Kennemerland*, Utrecht 2005
- Kamp, J.S. van der, *Laatmiddeleeuwse bewoning langs de Hogeweide : archeologisch proefonderzoek*, Utrecht 2005
- Kan, F.J.W. van, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420*, Hilversum 1988
- Keijzer, B. de, *De oudste lijst van leenmannen van de bisschop van Utrecht 1379*, Hilversum, 2015
- Ketner, F. en N.B. Tenhaeff, 'Bijdrage tot de kennis van de Utrechtsche rekenmunten in de 15e eeuw', in *Tijdschrift voor geschiedenis* 49 (1934), p. 454-476
- Keverling Buisman, F., 'Tienden in Noord-Sleen', in *Noorderlicht, berichten uit het verleden van Noord-Nederland* (1988), p. 45-58
- Kleijntjens, J., 'Rentebrief van het jaar 1564 betreffende de S. Catharijnen te Utrecht', in *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht: bijdragen*, 42 (1916), p. 370
- Koch, A.C.F., 'Aantekeningen uit een 14^e-eeuws missaal van het Deventer Gasthuis', in J.G. Kruisheer e.a. (red), *Tussen Vlaanderen en Saksen. Uit de verspreide geschiedkundige geschriften van A.C.F. Koch (1923-1990)*, p. 59-64
- Kok, H.J., 'De patrocinia van St. Willibrord in het middeleeuwse bisdom Utrecht', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 1 (1959) p. 279
- Kok, J., *Vaderlandsch woordenboek*, deel 19, Amsterdam 1786 (Kok 1786).
- Kolman, C., B. Olde Meierink en R. Stenvert, *Monumenten in Nederland. Utrecht*, Zwolle 1996
- Kooistra, L.I. en R. Steenbeek, 'Het landschap en zijn mogelijkheden', in W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red.), *Roemen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C. - 900 n. C.*, Amersfoort 1994, p. 14-21.
- Kooistra, L.I., *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman Period and the Early Middle Ages between the Rhine and Meuse*, Amersfoort 1996.
- Kooistra, L.I., K. Hänninen en P. van Rijn, *VINEX-locatie Leidsche Rijn LR2-1997. Brand in een Romeinse graanopslag Het botanisch onderzoek* (BIAX rapport 71), Zaandam 1998
- Kooistra, L.I., *Leidsche Rijn vindplaats LR51. Botanisch onderzoek aan de vulling van een poel uit het einde van de zevende en de eerste helft van de achtste eeuw* (BIAX rapport 332), Zaandam 2007
- Kooistra, L.I., *Utrecht-De Meern (LR46). Sporen van een vroeg-Romeinse agrarische nederzetting en een midden-Romeinse vicus op botanische resten onderzocht* (BIAX rapport 362), Zaandam 2008
- Kooistra, L.I., *Utrecht-De Meern (LR58). Sporen van een vroeg- en midden-Romeinse vicus onderzocht op botanische resten* (BIAX rapport 380), Zaandam 2008
- Kort, J.C., 'De grafelijke lenen in Rijnland (1222-1650)', *Ons Voorgeslacht* 1988 en 1989

- Kort, J.C., 'De leenkamers van de heren van Egmond. De lenen afkomstig van Otto en Gijsbert van IJsselstein 1332-1656', *Ons Voorgeslacht* 1980
- Kort, J.C., 'De leenkamers van de heren van Egmond. De lenen van de hofstede IJsselstein 1310-1656', *Ons Voorgeslacht* 1983, p. 449-499
- Kort, J.C., 'Leenhoven van de heren van Vianen 1292-1666', *Ons Voorgeslacht* 1985, p. 418-437, 574-588, 589-623; 1986, p. 48-91, 97-110, 224-279, 285-302, 368-411, 507-537, 588-636, 734-751, 753-775; 1987, p. 722-728, 783-790; 1988, p. 24-30, 269-330.
- Kort, J.C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in het Land van Woerden en van de hofstede Woerden, 1281-1650', in *Ons Voorgeslacht* 46, 1991
- Kort, J.C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in het Sticht Utrecht 1204-1649', in *Ons Voorgeslacht* 1996, p. 66-93
- Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede De Haar (1382-1666)', in *Ons Voorgeslacht* 1997, p. 459-510
- Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Heulestein 1376-1647', *Ons Voorgeslacht* 1982
- Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Honthorst, 1346-1646', *Ons Voorgeslacht*, 1978, p. 33-39
- Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Montfoort 1362-1649', in: *Ons Voorgeslacht* 1982
- Kort, J.C., 'De grafelijke lenen in het Land van Woerden', in: *Ons Voorgeslacht* 1993, p. 140-171. NB - Titel op pagina 140 is foutief, het betreft niet de lenen van Den Ham maar die in het land van Woerden
- Kort, J.C., 'De leenregisters', in G. Van Syngel (red.), *Broncommentaren deel 4. Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in de Middeleeuwen en Ancien Regime*, 's-Gravenhage 2001
- Kort, J.C., *Het archief van de familie Van Matenesse en van de heerlijkheid Matenesse 1251-1917*, Den Haag 1988
- Kort, J.C., *Repertorium op de lenen en tijnsen van de proosdij van Oudmunster, 1238-1661*, Houten 2010
- Kort, J.C., *Repertorium op de lenen van Gaasbeek*, Hilversum 2001
- Kosters, J., *Het oude tiendrecht*, Leiden 1899
- Kraker, A.M.J. de, 'Stormachtig weer in de Lage Landen tussen 1400 en 1625. Reconstructie van stormen langs de zuidoostelijke Noordzeekust, de wijze waarop hun invloed wordt bepaald en veranderingen in het stormpatroon', in *Jaarboek voor ecologische geschiedenis* 2008, Gent 2008, p. 1-32
- Krüger, K.H., 'Dionysius und Vitus als frühottonische Königsheilige. Zu Widukind 1, 33', in: *Frühmittelalterliche Studien* 8 (1974), p. 142 en 149.
- Kubiak-Martens, L., *A meal for the dead? Plant remains from the Roman graves in Zuidelijke Stadsas (project Vleuten De Meern)* (BIAX rapport 141), Zaandam 2002
- Kubiak-Martens, L., *Offers in Romeinse graven. Botanisch onderzoek aan crematiegraven van De Woerd en het Zandpark op de VI-NEX-locatie Leidsche Rijn (LR46 & LR43)* (BIAX rapport 357), Zaandam 2008
- Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam 1988
- Kuys, J. en J.T. Schoenmakers, *Landpachten in Holland, 1500-1650*, Amsterdam 1981, p. 11.
- Kuys, J., *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Nijmegen 2004
- Kuys, J., L. de Leeuw, V. Paquay en R. van Schaik, *De Tielse kroniek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizing tot het midden van de vijftiede eeuw, met een vervolg over de jaren 1552-1566*, Amsterdam 1983
- Ladan, R., *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen*, Hilversum 2012
- Lange, S. en W. van der Meer, *Archeobotanisch onderzoek bij de opgraving van Rijnvliet, vindplaats LR-67 (gemeente Utrecht)* (BIAX rapport 595), Zaandam 2012
- Langen, G. de en J.H. Mol, 'Terpenbouw en dorpsvorming in het Friese kustgebied tussen Vlie en Eems in de volle middeleeuwen', in *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* (2016) p. 99-128
- Leeuwen, C.G. van, 'Het moerasterrein langs de Bijleveld onder Vleuten', in *De Levende Natuur* 54 (1951), p. 227-231
- Leeuwen, J. van, 'Mye, van der', in: *De Nederlandsche Leeuw* Jg. (1919) XXXVII kol. 129-131
- Leeuwen, S. van, *Batavia Illustrata*, 's-Gravenhage 1685
- Lesger, C., *Hoorn als stedelijk knooppunt: stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd*, Hilversum, 1990
- Lesger, C., 'Regionale tegenstellingen tijdens een periode van expansie: 1500-1650', in Noordegraaf, *Agrarische geschiedenis van Nederland van prehistorie tot heden*, p. 37-58
- Leverland, B.N., *St. Pancras op het Hogeland: kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie*, Hilversum 2000
- Linden, H. van der en F.H. Horsten, 'Grondeigenaars, grondgebruikers en percelering in Kattenbroek', in *Geografisch Tijdschrift*, jg. 11 (1977), p. 388-398
- Linden, H. van der, 'De Zwammerdam', *Met eerbiedigende werking. Opstellen aangeboden aan Prof. Mr. L.J. Heijmans van den Bergh*, Deventer 1971, p. 119-131
- Linden, H. van der, 'Een nieuw publiekrechtelijk fenomeen in de veertiende eeuw: de Rijnlandse polder', *Samenwinninge*, Zwolle 1977, p. 133-162
- Linden, H. van der, 'Oorsprong en oudste ontwikkeling van het hoogheemraadschap van Rijnland', *Holland* (1990), p. 129-149
- Linden, H. van der, *De cope: bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen, 1956).
- Linden, H. van der, 'Een nieuwe overheidsinstelling: het waterschap circa 1100-1400', in *AGN deel 3*, Bussum 1982, p. 60-76
- Linden, H. van der, 'Het platteland in het noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 2, (Haarlem 1982) p. 48-82
- Linden, M. van der, *Leidsche Rijn 60, palynologisch onderzoek aan een geulvulling uit het begin van onze jaartelling*. (BIAX rapport 371), Zaandam 2008

- Linden, M. van der, *Palynologisch onderzoek aan een restgeul van de Oude Rijn en een waterput in Utrecht - Leidsche Rijn* (LR57) (BIAX rapport 385), Zaandam 2008
- Linden, M.P. van der, *De burggraven van Montfoort in de geschiedenis van het Sticht Utrecht en het graafschap Holland, 1260-1490*, Assen 1957
- Lis, C., and Soly, H., 'Ambachtsgilden in vergelijkend perspectief: de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, 15de-18de eeuw', in C. Lis and H. Soly, eds., *Werelden van verschil: ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel, 1997), p. 11-42.
- Loeff, K. en E.A.C. Smeets, *Harmelen : geschiedenis en architectuur*, Harmelen, 2000
- Lourens, P. and Lucassen, J., *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam, 1997).
- Marcus, Jacob, *Sentientie en indagingen van den hertog van Alba uitgesproken en geslagen in zynen bloedraedt*, Amsterdam 1735
- Maris, A.J., 'Van gemeene weide tot waterschap. Over de Hooge en Lage Weide bij Utrecht', in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1942), blz. 134-160
- Maris, A.J., 'Leenheer en leenman in betrekking tot het leengoed in de late Middeleeuwen', in *Verslagen en mededeelingen van de Vereniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht* vol. 12 (1960), afl. 1, pag. 127-163
- Maris, A.J., *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak, I. De Nederstichtse leenacten (1394-1581)*, 's-Gravenhage, 1956
- Mark, R. van der en L. Tebben, 'De vroegste voorgangers van het Kasteel: archeologische sporen uit de periode 1000-1450', in J. Heijenbrok, G. Steenmeijer en K. Timmers, *Tien eeuwen Kasteel de Haar. Wat een weelde*, Zwolle 2013, p. 104-115
- Mark, R. van der, 'De polder Galecop: aantekeningen omtrent de oudste geschiedenis van de polder', in Cronyck de Geyn, 15 (1993) 4, p. 68-72.
- Marshall, S., *The Dutch Gentry, 1500-1650. Family, faith and fortune*. New York, 1987
- Matthaeus, A., 'Annales rerum in Hollandia et Diocesi Ultrajectina gestarum annorum MCCCCCLXXXI et dubus seq. Auctorie incerto, sed accurato, et equali eorum temporum', in *Veteris aevi analecta*, 2e editie, deel 1, Den Haag 1738, p. 397-500
- Matthaeus, A., 'Joannes a Leydis prior conventus ordinis Carmelitici Harlemensis de origine, et rebus gestis domorum de Brederode', in *Veteris aevi analecta*, 2e editie, deel 1, Den Haag 1738, p. 587-740
- Matthaeus, A., 'Observationes ad Thomam Basinum', in *Veteris aevi analecta*, 1e editie, deel 2, Leiden 1698, p. 209-273
- Matthaeus, A., *De jure gladii tractatus*, Leiden 1699
- Matthaeus, A., *De nobilitate, de principibus, de ducibus, de comitibus, de baronibus, de militibus, equitibus, ... de advocatis ecclesiae, de comitatu Hollandiae et dioecesi Ultrajectina libri IV in quibus passim diplomata et acta hactenus nondum visa*, Utrecht 1698
- Matthaeus, A., *Fundationes et fata ecclesiarum, quae et Ultrajecti, et in ejusdem suburbii, et passim alibi in dioecesi. Libri duo*. Leiden, 1703
- Meer, W. van der, *De voedingsgewoonten van de bewoners van Kasteel De Haar. Verslag van archeobotanisch onderzoek aan grachtvullingen en een beerput*. (BIAX rapport 550), Zaandam 2011
- Meer, W. van der, *Twee boerderijen bij Vleuten: archeobotanisch onderzoek aan sporen uit Middeleeuwse en Postmiddeleeuwse tijd van vindplaats LR52* (BIAX rapport 322), Zaandam 2007
- Meilink, P.A., 'Inleiding', in *Het archief van de Abdij van Egmond*, eerste stuk, 's-Gravenhage 1951
- Mertens, J., 'Het sociaal-economische leven 1300-1482. Landbouw', in AGN deel 4, p. 12-41
- Metzler, J., J. Zimmer en L. Bakker, 'Die Römische Villa von Echternach (Luxemburg) und die Anfänge der mittelalterlichen Grundherrschaft', in *Villa-Curtis-Grangiae. Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter*. München 1983, p. 30-45
- Mieris, F. van, *Groot Charterboek der Graven van Holland van Zeeland en Heeren van Vriesland*, Leiden 1753
- Moerman, H.J., *Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht*. Leiden 1956.
- Mol, J.A., 'De johannieter commanderie van Wemeldinge', in J.A. Mol, *Vechten, bidden en verplegen. Opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden*, Hilversum 2011, p. 131-159
- Mol, J.A., 'De johannieters van Sneek. Namen, herkomst en carrières', in J.A. Mol, *Vechten, bidden en verplegen. Opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden*, Hilversum 2011, p. 74-105
- Mol, J.A., 'De middeleeuwse veenontginningen in Noordwest-Overijssel en Zuid-Friesland: datering en fasering', in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 14 (2011), p. 46-90
- Mol, J.A., 'Netwerken voor het Heilige Land. Jacob van Zuden en de expansie van de johannieters in het bisdom Utrecht', in J.A. Mol, *Vechten, bidden en verplegen. Opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden*, Hilversum 2011, p. 131-159
- Monde, N. van der, *Utrecht en derzelver Fraaije Omstreken. Beknopt Overzicht dier Stad en Provincie, in hare Bijzonderheden*, Utrecht 1841 (Van der Monde 1841).
- Monna, A.D.A., 'Rond een Noordnederlands Birgittencartularium uit de 15e eeuw', in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1981, p. 165-174
- Monté ver Loren, J.P. (bew. J.E. Spruijt), *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, Deventer 1982
- Monté ver Loren, J.P., 'Hoven in Holland', in L.J. van Apeldoorn (red), *Opstellen aangeboden aan Prof.Jhr.Dr. D.G. Rengers Hora Siccama*, Utrecht 1942, p. 107-157
- Moor, G. de, *Lonen en prijzen in het cisterciënzerinne klooster Leeuwenhorst bij Noordwijkerhout tussen 1410/11 en 1570/71* (Amsterdam: Amsterdamse Historische Reeks, 2000).

- Moorrees, C.W. en P.J. Vermeulen, *Mr. Johan van de Water's Groot plakkaatboek 's lands van Utrecht aangevuld en vervolgd tot het jaar 1810* (2 delen), Utrecht 1856-1860
- Mulder, E.F.J. de, M.C. Geluk, I.L. Ritsema, W.E. Westerhoff en T.E. Wong, *De ondergrond van Nederland*, Groningen 2003
- Muller, S., *De kerkelijke indeeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart. 1: Het bisdom Utrecht* (Geschiedkundige atlas van Nederland, 9 (1921)
- Muller, P.L., *Regesta Hannonensia : lijst van oorkonden betreffende Holland en Zeeland uit het tijdvak der regeering van het Henegouwsche huis, 1299-1345, die in het Charterboek van Van Mieris ontbreken*. 's-Gravenhage 1881
- Muller, S., *Geschiedenis der fundatiën, beheerd door het College van Regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht*, Utrecht 1900
- Muller, S., *Rechtsbronnen van den Dom van Utrecht*, Utrecht 1903
- Muller, S., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht 722-1528*, Utrecht 1917-1922
- Muller, S., 'Het oude register van graaf Florens', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, XXII (1901), p. 90-293
- Muller, S., 'Lijst der leenmannen van het Sticht', *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336*, deel II, Werken van het Historisch Genootschap, Nieuwe Serie nr. 94, 's-Gravenhage, 1891, p. 662-796
- Muller, S., 'Nog eenige stukken betreffende den strijd der bisschoppen van Utrecht met de stad Utrecht over het bezit van heerlijke rechten', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 14 (1891)', p. 227-266
- Muller, S., 'Stukken betreffende den strijd der bisschoppen van Utrecht met de stad Utrecht over het bezit van heerlijke rechten', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 13 (1892), p. 31-113
- Muller, S., 'De Johanniters in Nederland', in: *Onze eeuw* 18 (1918), 1e deel, p. 28-53 en 129-174.
- Muller, S., 'De verplichtingen van den proost van het kapittel van Oudmunster te Utrecht', in *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, 4 (1902-3), p. 513-523
- Muller, S., 'Drie Utrechtsche kroniekjes vóór Beka's tijd', in *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, gevestigd te Utrecht, dl. 11 (1888), p. 460-508
- Muller, S., *Het rechtsboek van den Dom van Utrecht door mr. Hugo Wstinc.* (Oude vaderlandsche rechtsbronnen eerste reeks nr 18), 's-Gravenhage 1895
- Muller, S., 'Lijst van de goederen en rechten, behoorende aan de proosdij van St. Jan te Utrecht in de 15de eeuw', in *Verslagen en Mededeelingen van de Vereniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht* 3/4 (1900), p. 239-316
- Muller, S., 'Register der inkomsten van de proosdij van St. Pieter te Utrecht in het laatst der 13de eeuw', in *Verslagen en Mededeelingen van de Vereniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht* 2/1 (1892), p. 43-65
- Naber, J. C., *Een terugblik: statistische bewerking van de resultaten van de informatie van 1514*, Haarlem, 1970.
- Nales, T. en G. Vis, *De paleogeografi va de Oude Rijn*. Universiteit Utrecht faculteit ruimtelijke wetenschappen, vakgroep fysische geografie, Utrecht 2003
- Nicholas, D., *Stad en platteland in de middeleeuwen*, Bussum 1971.
- Niermeyer, J.F., *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden 1993
- Nierop, H.F.K. van, 'Het quaede regiment. De Hollandse edelen als ambachtsheren', 1490-1650, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980), p. 433-444
- Nierop, H.F.K.. van, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1990².
- Nijdam, J.A., *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland: een studie naar de Oudfriese boeteregisters*, Leiden 2008
- Noomen, P.N., 'De goederen van de abdij van Echternach in de Friese landen', in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 2 (1999), p. 7-37
- Noomen, P.N., 'Koningsgoed in Groningen', in J.W. Boersma, J.F.J. van den Broek en G.J.D. Offerman (red.), *Het domaniale verleden van de stad, in Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*. Bedum 1990.
- Noordam, C. 'Montfoort', in *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 318-324
- Noordam, C., 'Linschoten', *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 283-285
- Noordam, D.J., *Leven in Maasland: een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw*, Hilversum 1986
- Noordegraaf, L. (red.), *Agrarische geschiedenis van Nederland van prehistorie tot beden*, 's-Gravenhage 1986.
- Noordegraaf, L. and Schoenmakers, J. T., *Daglonen in Holland, 1450-1600*, Amsterdam 1984
- Noordegraaf, L. en G. Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late Middeleeuwen*, Amsterdam 1996
- Noordegraaf, L., 'Dutch industry in the golden age', in K. Davids and L. Noordegraaf, red., *The Dutch economy in the golden age* (Amsterdam, 1993), pp. 131-57.
- Noordegraaf, L., *Daglonen in Alkmaar 1500-1850*, z.p. 1980
- Noordegraaf, L., *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650*, Bergen 1985
- North, D.C. en R.P. Thomas, *The rise of the Western world. A new economic history*, Cambridge 1973
- North, D.C., *Institutions, institutional change and economic performance*, Cambridge 1990
- Nuyens, W.J.F., *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw*, Amsterdam 1865
- Ogilvie, S., *Choices and Constraints in the Pre-Industrial Countryside*, Cambridge 2011
- Olde Meierink, B. en A.Viersen, 'De Kapel', in J. Heijenbrock, en G. Steenmeijer, *Tien eeuwen Kasteel De Haar. Wat een weelde*, Zwolle 2013, p. 364-405
- Olde Meierink, B., 'Drakenburg', in *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 170-174

- Olde Meierink, B., 'Drakestein', in *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 175-179
- Olde Meierink, L.H.M. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995
- Ooststroom, A. van en J.M. en Van Winter, 'Utrecht met HisGis. Een onderzoek naar bezitsverhoudingen in het Nedersticht van Utrecht in de Middeleeuwen', in J.M. van Winter, *Middeleeuwers in drievoud: hun woonplaats, verwantschap en voeding*, Hilversum 2017
- Oppermann, O., *Fontes Egmundenses*, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, derde serie nr. 61, Utrecht 1933
- Ottenheym, K.A., 'Oorlog rondom kastelen', *Oorlog in de middeleeuwen*, Hilversum 1989, p. 71-88
- Pabst, B.G.A., *Handvesten voor het waterschap Bijleveld*, Harmelen 1835
- Palmboom, E.N., 'Mensa episcopalis em mensa capituli', in *Ad fontes : opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam*, Hilversum 1984
- Palmboom, E.N., *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde-veertiende eeuw)*, Amsterdam 1992
- Paping, R., *General Dutch Population development 1400-1850: cities and countryside*. Paper presented at 1st ESHD conference, Alghero, Italy 2014
- Pietersma, A. en R.N.J. Rommes en S.W. Verstegen, *Lusten en lasten. Gids voor fiscaal-historisch onderzoek naar inkomen en vermogen in de provincie Utrecht*, Utrecht 2006.
- Pijacker Hordijk, C., 'Twaalf onuitgegeven oorkonden uit de 12e eeuw', in *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, dl. 30 (1909), p. 198-230
- Pijnenburg, W.J.J. en J.J. van der Voort van der Kleij, *Woordenboek Middelnederlands*, Utrecht/Antwerpen 1984
- Plomp, N., 'Mye, van der', in *Gens Nostra* 1963, p. 377
- Plomp, N., *Woerden 600 jaar stad*, Woerden 1972
- Poelman, J.N.B., 'De rivierkleigronde', in: *De bodem van Nederland*, Wageningen 1965, p. 113-143
- Poelman, J.N.B., *De bodem van Utrecht : toelichting bij blad 6 van de bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000*, Utrecht 1966
- Post, R.R., *Supplieken gericht aan de pausen Clemens VI, Innocentius VI en Urbanus V*, 's-Gravenhage 1936
- Posthumus, N.W., *Nederlandsche prijsgeschiedenis*, Leiden 1964
- Pounds, N.J.G., *An economic history of medieval Europe*, London 1980
- Priester, P., *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1900*, Wageningen 1998
- Rammelman Elsevier, W.J.C., 'De strijd tussen de Hoeks en Kabeljauwen in de jaren 1479-83 toegelicht uit echte en nog ongebezigde bescheiden', *Berigten van het Historisch Genootschap* IV (1851), p. 125-234
- Regtdoorzee Greup-Roldanus, S. C., *Geschiedenis der Haarlemmer bleekerijen* ('s-Gravenhage, 1936).
- Regteren Altena, H.H. van en H. Sarfatij, 'De verdwenen Rijnloop: waarnemingen in de bouwput van V & D Achter Clarenburg', in *Maandblad Oud-Utrecht*, jg. 46 (1973), nr. 8, p. 68-70 en nr. 9, p. 77-80
- Renaud, J.G.N., 'Harmelen', *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 237-241
- Renes, J., *Op zoek naar de geschiedenis van het landschap: Handleiding voor onderzoek naar onze historische omgeving*, Hilversum 2010
- Renes, J., 'Grainlands. The landscape of open fields in a European perspective', in *Landscape History* 31 nr 2 (2010), p. 37-70
- Rengers Hora Siccama, D.G., *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht: historisch-juridische verhandeling, voornamelijk uit Utrechtsche gegevens*, Utrecht 1905
- Rentenaar, R., 'Mad en Made in de toponymie van Westnederland', in *Naamkunde* 4 (1972), p. 284-294.
- Rentenaar, R., *Vernoemingsnamen. Een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de Nederlandse toponymie*, Amsterdam 1984.
- Rij, H. van (m.m.v. A.S. Abulafia), *Alpertus van Metz. Gebeurtenissen van deze tijd & een fragment over bisschop Diederik I van Metz*, Amsterdam 1980
- Rijn, P. van, *Houtonderzoek van de (Vroeg)-Middeleeuwse vindplaatsen vande Vinex-locatie Leidsche Rijn LR 8, LR 12, LR 13 en LR 17 (BIAX rapport 124)*, Zaandam 2001
- Robide van der Aa, C.P.E., *Oud-Nederland, in de uit vroegere dagen overgeblevene burgen en kasteelen, geschetst en afgebeeld door Mr. C.P.E. Robidé van der Aa*, Nijmegen 1837
- Roemeling, O.J.D., 'Van Uithuizen naar Saint-Denis: Niet Jacobus maar Dionysius patroonheilige van de kerk van Uithuizen', in *Groninger Kerken* nr. 2 juni 2001, pp. 48-51.
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw*, 5 delen, Amsterdam 1964
- Rommes, R., 'Op het spoor van de dood: de pest in en rond Utrecht', in *Jaarboek Oud-Utrecht* (1991), p. 93-120
- Rommes, R.N.J., 'Bevolking en bestaansmiddelen', in: C. Dekker (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780* (deel 2), Utrecht 1997, p. 179-194
- Rommes, R.N.J., *Oost, west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht (begin 16e-begin 19e eeuw)*, Amsterdam 1998
- Rooijen, C. van, 'Utrecht in de periode 700-1200. Een archeologische geschiedenis van de stad en een vernieuwde kijk op de vicus Stathe', in *Jaarboek Oud Utrecht* 2010, p. 6-46
- Rösener, W., 'Aspekte der Stadt-Land-Beziehungen im spätmittelalterlichen Deutschland' in: J.-M. Duvosquel en E. Thoen (red.), *Peasants & townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst* (Gent 1995), p. 663-680.
- Rösener, W., 'Strukturformen der adeligen Grundherrschaft in der Karolingerzeit', in W. Rösener (red.), *Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter*, Göttingen 1993, p. 126-180

- Rösener, W., 'Zur Erforschung der frühmittelalterlichen Grundherrschaft', in W. Rösener (red.), *Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter*, Göttingen 1993, p. 9-28
- Rösener, W., 'Zur Struktur und Entwicklung der Grundherrschaft in Sachsen in karolingischer und ottonischer Zeit', in A. Verhulst (red.), *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*, Gent 1985, p. 173-207
- Rösener, W., 'Zur Topographie und Entwicklung der curtes in mittelalterlichen Dorfsiedlungen. Probleme der interdisziplinären Zusammenarbeit zwischen Archäologie und Geschichte', in *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte*, Band 65 (1993), p. 89-114
- Rossum, A.A.J. van, 'Necrologium van Oud-Munster te Utrecht', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 10 (1882), 270-320; *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 11 (1883), 1-56, 212-258, 347-373; *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 12 (1884), 105-188
- Rothoff, G., *Studien zur Geschichte des Reichsguts in Niederlothringen und Friesland während der sächsisch-salischen Kaiserzeit. Das Reichsgut in den heutigen Niederlanden, Belgien, Luxemburg und Nordfrankreich*. Bonn 1953.
- Roy Ladurie, E. le 'Comparative study of trends', in *Tiibe and agrarian history from the fourteenth to the nineteenth centuries. An essay in comparative history*, Cambridge 1982, p. 69-192
- Royen, R. van (ed.), 'De oudste kapittelrekening van Oudmunster uit het jaar 1295', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 58 (1937) 1-50
- Rutgers, C.A., *Jan van Arkel, bisschop van Utrecht*, Groningen 1970
- Ruwet, J., 'Pour un indice de la production céréalières à l'époque moderne: la région de Namur', in J. Goy en E. Le Roy Ladurie, *Les fluctuations du produit de la dîme: Conjoncture décimale et domaniale de la fin du Moyen Age au XVIIe siècle*, Parijs/Den Haag 1972, p. 67-82
- Sarnowsky, J., *Die Johanniter. Ein geistlicher Ritterorden in Mittelalter und Neuzeit*, München 2011
- Sasse van IJsselt, L.A.M. van, 'De geschiedenis van de Johanniter Orde en haar commanderie te Montfoort', in *Bijdragen tot de geschiedenis van de Johanniter Orde en haar Commanderie Montfoort*, Montfoort 1976, p. 26-79
- Schabbink, M. (red), *Vier eeuwen boeren. Synthese Oogst voor Malta onderzoek: Archeologische sporen van boerderijen en erven 1250-1650*, Amersfoort 2015
- Schaik, J.W.C. van, 'Batestein' in: *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995), p. 122-125
- Schaik, R.W.M. van, 'Prij- en levensmiddelenpolitiek in de Noordelijke Nederlanden van de 14 tot de 17e eeuw. Bronnen en problemen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 91 (1978) pp. 214-255
- Schaik, R.W.M. van, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre, 1350-1550*, Hilversum 1987
- Schaminée, J.H.J., E.J. Weeda en V. Westhoff, *De vegetatie van Nederland, deel 2. Plantengemeenschappen van wateren, moerassen en natte heiden*, Uppsala, Leiden 1995.
- Schaminée, J.H.J., M.G.H. Bongers, H.A.M.M. van Loon en N.M. van Rooijen, *Wegwijs in de natuur. Achtergronden, illustraties en toepassingen van het Informatiesysteem SynBioSys*, Wageningen 2013.
- Schaminée, J.H.J. en A.H.F. Stortelder, 'Lemnetea minoris', in *Vegetatie van Nederland deel 2*, 13-28
- Schaminée, J.H.J., A.H.F. Stortelder en E.J. Weeda, *De vegetatie van Nederland, deel 3. Plantengemeenschappen van graslanden, zomen en droge heiden*. Uppsala, Leiden 1996.
- Schaminée, J.H.J., A.H.F. Stortelder en V. Westhoff, *Vegetatie van Nederland deel 1: Inleiding tot de plantensociologie - grondslagen, methoden en toepassingen*
- Schaminée, J.H.J., E.J. Weeda en V. Westhoff, *Vegetatie van Nederland deel 4. Plantengemeenschappen van de kust en van binnenlandse pioniermilieus*, Uppsala, Leiden 1998.
- Schaminée, J.H.J., E.X. Maier en J.C. van Raam, 'Charetea fragilis', in *Vegetatie van Nederland deel 2*, 45-64
- Schaminée, J.H.J., G.H.P. Aarts en V. Westhoff, 'Littorelletea', in *Vegetatie van Nederland deel 2*, 109-138
- Schelling, P. van der, *Hollands Tiend-regt*, Rotterdam 1727.
- Schiltmans, D.E.A., *Strategisch Groenproject Utrecht-West, plangebied Haarzuilens : gemeente Utrecht : een inventariserend archeologisch onderzoek*, Utrecht 2004
- Schipper, P.C., B. Lanjouw en J.H.J. Schaminée, 'Potametea', in *Vegetatie van Nederland deel 2*, 65-108
- Schmelzing, P., *Eight centuries of global real interest rates, R-G, and the 'suprasecular' decline, 1311-2018*, London 2020 (Bank of England, Staff Working Paper No. 845)
- Schmelzing, P., *Eight centuries of global real interest rates, R-G, and the 'suprasecular' decline, 1311-2018*, London 2020
- Schönfeld, M., *Veldnamen in Nederland*, Arnhem 1980
- Sierksma, K., *Liudger Thiadgrimszoon. Leven en voortleven van een Christus-prediker (742-809)*, Franeker 1995
- Sillem, J. A., *Onderzoek naar loonen en prijzen van levensmiddelen in 14de-eeuwse Nederlandsche bronnen*, Amsterdam, 1895
- Slicher van Bath, B.H., 'Hoven op de Veluwe' in: *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbougeschiedenis*. Agronomisch-historische bijdragen, 6 (Wageningen 1964), p. 167-204.
- Slicher van Bath, B.H., 'Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de middeleeuwen', *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964) 13-78.
- Slicher van Bath, B.H., 'Agrarische produktiviteit in het preindustriële Europa', in: B.H. Slicher van Bath, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis* (Utrecht 1978), p. 152-194
- Slicher van Bath, B.H., 'De invloed van de economische omstandigheden op de technische ontwikkeling van de landbouw in het verleden' in: *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis*, Utrecht 1978, blz. 29-52
- Slicher van Bath, B.H., 'De oogstopbrengsten van verschillende gewassen, voornamelijk granen, in verhouding tot het zaaizaad, ca. 810-1820', in *AAG Bijdragen IX* (1963), p. 29-125

- Slicher van Bath, B.H., 'Een Fries landbouwbedrijf in de tweede helft van de zestiende eeuw', in *Agronomisch-historische bijdragen* 4 (1958), p. 67-130
- Slicher van Bath, B.H., 'Methodiek en techniek van het onderzoek naar de sociale stratificatie in het verleden', in *Tijdschrift voor geschiedenis* 84 (1971), p. 151-166.
- Slicher van Bath, B.H., 'Robert Loder en Rienck Hemmema', in Slicher van Bath, B.H., *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis* (Utrecht 1978), p. 52-80
- Slicher van Bath, B.H., *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, Utrecht 1987.
- Slicher van Bath, B.H., 'Feodo-vazallitische verhoudingen en agrarische maatschappij-structuur', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 89 (1974), p. 225-240
- Smids, L., *Schatkamer der Nederlandsche oudheden*, Amsterdam 1774
- Smit, H.J., 'Het Kamper pondtolregister van 1439-1441', in *Economisch-historisch jaarboek* nr. 5, p. 209-296
- Spaans, J., 'Toverijprocessen in Amsterdam en Haarlem', ca. 1540-1620, M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff red., *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*, Amsterdam 1987, p. 69-79
- Spek, T., *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*, Utrecht 2004
- Spek, T., 'Het Sallandse dekzandlandschap', in F. Pereboom en J. Kummer (red.) *Van de Hunnepe tot de zee: de geschiedenis van het Waterschap Salland*, Kampen 1996
- Staal, C.H., 'Johan Rudolph van Rhenen, vicaris te Vleuten, paap op Den Ham en redder van de Cunera-reliken', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1996, p. 69-86
- Sterk, J., *Philips van Bourgondië (1465-1524). Bisschop van Utrecht als protagonist van de Renaissance zijn leven en maecenaat*, Zutphen 1980
- Steur, A.G. van der, 'Johan van Duvenvoirde en Woude (1547-1610), heer van Warmond, admiraal van Holland', *Hollandse Studien* 8 (1975), p. 179-273
- Storm van Leeuwen, J. *Van Oude Rijn tot Leidse Rijn*, Vleuten 1985
- Storm van Leeuwen, J.A., 'De Meerndijk, een oude middeldijk: eigendom, schouw en onderhoud vóór 1600', in *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens*, jg. 22 (2002), nr. 2, p. 38-48
- Storm van Leeuwen, J.A., 'De Nieuwe Vaart en de Thematerwetering volgens de schouwbrief van 1612', in *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens*, jg. 17 (1997), nr. 3, p. 54-57
- Storm van Leeuwen, J.A., 'Aen de Meern', in *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens*, jg. 13 (1993) nr 1, p. 21-25
- Stortelder, A.H.F., J.H.J. Schaminée en M. Hermy, 'Querco-fagetea', in *Vegetatie van Nederland* deel 5, 287-331
- Stortelder, A.H.F., J.H.J. Schaminée en P.W.F.M. Hommel, *De vegetatie van Nederland*, deel 5. Uppsala, Leiden 1999.
- Stortelder, A.H.F., P.W.F.M. Hommel en J.H.J. Schaminée, 'Alnetea glutinosae', in *Vegetatie van Nederland* deel 5, p. 189-210
- Stortelder, A.H.F., P.W.F.M. Hommel en J.H.J. Schaminée, 'Vaccinio-Betuletea pubescentis', in *Vegetatie van Nederland* deel 5, p. 211-228
- Sýkora, K.V., J.H.J. Schaminée en E.J. Weeda, 'Plantaginetea majoris', in *Vegetatie van Nederland* deel 3, p. 13-46
- Teeuwen, D., 'Vande groote swaricheyt der armen deser Stadt: de reorganisatie van de armenzorg in Utrecht 1580-1674', in *Jaarboek Oud Utrecht* (2010), p. 48-66
- Tenhaeff, N.B., 'De risico van Kerkelijk klein-grondbezit in de late Middeleeuwen', in J. Romein (red.), *Verspreide geschriften van N.B. Tenhaeff*, Utrecht 1949, dl. 1, p. 189-216
- Tenhaeff, N.B., *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad. Utrechts-Hollandsche jaarboeken 1481-1483 van de hand van een onbekenden, gelijktijdigen schrijver. Naar den eersten druk van Antonius Matthaeus's Analecta (1698)*, Utrecht 1920
- Tent, W.J. van, 'A native settlement at Jutphaas, municipality of Nieuwegein', in *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, jg. 28 (1978), p. 199-239
- Tent, W.J. van, 'Den Eyk', *Archeologische kroniek provincie Utrecht 1990-1991*, Utrecht 1997, p. 96
- Tex, J. den, *Van standen tot staten, 600 jaar Staten van Utrecht 1375-1975*, Utrecht 1975
- Theuws, F.C.W.J., *De boer en de koning in vroegmiddeleeuws Noordwest-Europa*. Leiden 2014
- Thissen, B., 'Landsheerlijke rekeningen', in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilke en J.G. Smit (red), *Vander Rekeninghe*, p. 133-152
- Thoen, E. en L. van Molle, *Rural history in the North Sea area. An overview of recent research (Middle Ages – twentieth century)*, Turnhout 2006
- Thoen, E., *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de-eerste helft van de 16de eeuw)*, Gent 1988
- Tielhof, M. van 'Turfwinning en proletarisering in Rijnland 1530-1670', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2:4 (2005) 95-120, 120-121.
- Tielhof, M. van en P.J.E.M. van Dam, *Waterstaat in stedenland. Het hoogbeemraadschap van Rijnland voor 1857*, Utrecht 2006
- Tielhof, M. van, 'Eendenkooien in Rijnland in de vroegmoderne tijd', in *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 13 (2004), p. 47-59
- Tielhof, M. van, *De Hollandse graanhandel, 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen*. Hollandse historische reeks, 23 (Den Haag 1995).
- Tits-Dieuaide, M.-J., 'Peasant dues in Brabant: the example of the Meldet farm near Tirlemont, 1380-1797', in H. van der Wee, E. van Cauwenberghe (red), *Productivity of Land and agricultural Innovations in the Low Countries (1250 - 1800)*, Leuven 1978, p. 107-123

- Tombe, J.W. des, 'Emma Pauw, een zedenschets uit de XVIe eeuw', *De Navorscher* 53 (1903), p. 165-181 en 291-309 (Des Tombe 1903).
- Tooriaans, L., 'De etymologie van Dorestat, Keltisch en Germaans', in *Jaarboek Oud-Utrecht* 2005, p.41-54
- Tussenbroek, G. van, 'Vroege baksteen in Holland (tot 1300)', in *Jaarboek Novi Monasterii* 2008, p. 115-131
- Tuuk, L. van der, 'Denen in Dorestad', in *Jaarboek Oud-Utrecht* 2005, p. 5-40
- Tuuk, L. van der, *Noormannen in de Lage Landen. Handelaren, huurlingen en heersers*, Kampen 2008 (Van der Tuuk 2008).
- Tuyl, W. van, 'Waar lag het beneficium van Dirk Bavenzoon?' in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 1991, jrg. 23, nr. 3, p. 139-143
- Tuyl, W. van, *Het ambacht Zwammerdam : een bijdrage tot de geschiedenis van zijn vorming en zijn bestuur*, Hilversum 1998
- Unger, J.H.W., *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam. Deel IV Regestenlijst* (Unger 1907).
- Uytven, R. van, 'Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden vóór de Revoluties (veertiende-zestiende eeuw)', in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 87 (1972), p. 60-93.
- Van Bavel, The Medieval Origins of Capitalism in the Netherlands, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 125 (2010), 45-79
- Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, Utrecht/Antwerpen 1995
- Van der Heijden, P. (red.), *Romeinse wegen in Nederland*, Utrecht 2016
- Van Dinter, M. van en E.P. Graafstal, 'Landschap en militaire infrastructuur rond het schip', in: E. Jansma en J.M.A.W. Morel (red), *Een romeinse Rijnnaak, gevonden in Utrecht – de Meern; Resultaten van het onderzoek naar de platbodem 'De Meern 1'*. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 144, Amersfoort 2007, p. 17-36.
- Van Zanden, J.L. van, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850*, Bergen 1991
- Van Zanden, J.L. van, *The long road to the Industrial Revolution. The European economy in a global perspective, 1000-1800*, Leiden/Boston 2009
- Veen, P.A.F. van, *Etymologisch woordenboek*, Utrecht 1989
- Veer, R. van 't, J.H.J. Schaminée en E.J. Weeda, 'Convolvero-Filipenduleta', p. 13-40
- Verhulst, A. 'La diversité du regime domanial entre Loire et Rhin a l'epoque carolingienne', in *Villa-Curtis-Grangiae. Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter*, München 1983, p. 149-163
- Verhulst, A., 'Landbouw', in: *AGN deel 1*, Bussum 1981, p. 166-182
- Verhulst, A., 'Die Grundherrschaftsentwicklung im ostfränkischen Raum vom 8. bis 10. Jahrhundert. Grundzüge und Fragen aus westfränkischer Sicht', in W. Rösener (red.), *Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter*, Göttingen 1993, p. 29-46
- Verhulst, A., *The Carolingian economy*, Cambridge 2002.
- Verkaik, J.W., *De moord op graaf Floris V*, Hilversum 1995
- Verkerk, C.L., 'Arnhem, van koningsgoed tot stad', *BMG* 74 (1983) 1-40.
- Verkerk, C.L., *Coulissen van de macht : een sociaal-institutionele studie betreffende de samenstelling van het bestuur van Arnhem in de middeleeuwen en een bijdrage tot de studie van stedelijke elitevorming*, Arnhem 1992
- Verloren van Themaat, L.M. e.a. red., *Oude Dordtse lijfrenten. Stedelijke financiering in de vijftiende eeuw* (Amsterdam 1983).
- Vermast, P.G.F., 'De heeren van Goye', *De Nederlandsche Leeuw* 1949, kol. 259-313, kol. 330-435
- Vermeulen, P.J., 'Bevolking van het platte land der provincie Utrecht in 1632', in *Tijdschrift voor oudheden, statistiek, zeden en gewoonten, regt, genealogie en andere deelen der geschiedenis van het bisdom, de provincie en de stad Utrecht*, dl. 1 (1847), p. 198-208
- Vermeulen, P.J., 'Kronijk van het S. Nicolaas-klooster te Utrecht', in *Tijdschrift voor oudheden, statistiek, zeden en gewoonten, regt, genealogie en andere deelen der geschiedenis van het bisdom, de provincie en de stad Utrecht*, dl. 4 (1852), p. 71-100
- Vervaeke, L., 'Agrarisch woon-werkverkeer in zeventiende-eeuws Sinaai. De ruimtelijke organisatie van landerijen op het vroegmoderne Vlaamse platteland', in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* Jg. 9 nr. 3 (2012), p. 2-26
- Vervaeke, L., 'Het Brugse Sint-Janshospitaal en zijn grote hoevepachters in de 15e en 16e eeuw: wederkerigheid en continuïteit in functie van voedselzekerheid', in *Revue belge de philologie et d'histoire*, tome 90, fasc. 4, 2012. *Histoire Médiévale, Moderne et Contemporaine. Middeleeuwse, Moderne en Hedendaagse Geschiedenis*. pp. 1121-1154
- Vervaeke, L., 'Women and leasehold in rural Flanders', c. 1290 to c. 1570, in *Rural History* Jg. 30 nr 1 (2019), p. 1-15
- Vervaeke, L., *Goederenbeheer in een veranderende samenleving. Het Sint-Janshospitaal van Brugge ca. 1275 - ca. 1575*, Gent 2014
- Vervloet, J.A.J., 'Een Natte Bedoening, de Middeleeuwse Veenontginningen in het Vechtgebied', In: *Tussen Vecht en Eem*, 28 (2010), p. 16-31
- Vervloet, J.A.J., 'Landsheerlijke venen: het cope-ontginningslandschap', in *Historisch Geografisch Tijdschrift* 16 (1998), p. 150-163
- Vink, T., *De Rivierstreek*, Rotterdam/Oegstgeest 1954
- Visscher, H.C.J., E. Graafstal, S. Wentink, Chr. de Bont, G.H.P. Dirx en T. Spek, *Engen in Bodembeschermingsgebieden in de provincie Utrecht. Inventarisatie, bedreiging en bescherming van oude landbouwgronden met archeologische waarde*. RAAP rapport 117, Amsterdam 1996
- Visser, J. C., 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad', *Historisch-geografisch tijdschrift*, 1 (1985), pp. 10-21.
- Vliet, K. van, 'De stad van de bisschop, circa 925-1122', in *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000), p. 44-71
- Vliet, K. van, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht, 695-1227*, Zutphen 2002

- Volten, J. van, 'Bijdrage tot de Geschiedenis der Hervormingsberoerte in Utrecht en omstreken, in 1566 en 1567', *Kronijk van het Historisch Genootschap* 14 (1858), p. 235-288
- Voorde, P.K.J. van der 'Gronden met een textuur-b-horizont', in *Boor en Spade* 1963, p. 82-111
- Vries, J. de en A.M. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (3e druk; Amsterdam 2005).
- Vries, J. de en F. de Tollenaere, *Etymologisch woordenboek. Onze woorden, hun oorsprong en ontwikkeling*, Houten 2010
- Vries, J. de, 'An inquiry into the behaviour of wages in the Dutch Republic and the Southern Netherlands 1580-1800' in *Acta Historiae Neerlandicae*, 10 (1978), p. 79-97.
- Vries, J. de, 'The transition to capitalism in a land without feudalism', in P. Hoppenbrouwers and J. L. van Zanden, eds., *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in the light of the Brenner debate*.
- Vries, J. de, *The Dutch rural economy in the golden age, 1500-1700* (New Haven and London, 1978).
- Vries, J. de, *Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandse plaatsnamen*, Utrecht/Antwerpen 1962
- Vroom, W. H., *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen in het bijzonder van de Dom van Utrecht*, Maarsen, 1981
- Waale, M.J., *De Arkelse oorlog 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse*, Hilversum 1990
- Wagner, J.D., 'Mye, van der', in: *Nederlandsche Leeuw* Jg. XXXVII (1919) kol. 196
- Wartena, R., 'Ontginningen en "Wüstungen" op de Veluwe in de veertiende eeuw', in *Bijdragen en Mededelingen "Gelre"* (1975), p. 1-50
- Water, J. van de, *Groot Placaatboek vervattende alle de Placaten, Ordonnantien en Edicten, der Edele Mogende Heeren Staten 's Lands van Utrecht, mitsgaders van de Ed. Groot Achtb. Heeren Borgemeesteren en Vroedschap der stad Utrecht, tot het jaar 1728 ingesloten*, 3 delen, Utrecht 1729.
- Water, J.W. te, *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche Edelen*, Middelburg 1779
- Wee, H. van der, 'De handelsbetrekkingen tussen Antwerpen en de Noordelijke Nederlanden tijdens de 14de, 15de en 16de eeuw', in *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 20 (1965-1966), pag. 267-285
- Wee, H. van der, 'Prices and wages as development variables: a comparison between England and the Southern Netherlands, 1400-1700', in *Acta Historiae Neerlandicae*, 10 (1978), p. 58-78
- Weeda, E.J. en J.H.J. Schaminée, 'Artemisietea vulgaris', in *Vegetatie van Nederland* deel 4, 247-304
- Weeda, E.J., J.H.J. Schaminée en A.H.F. Stortelder, 'Galio-Urticetea', 41-72
- Weeda, E.J., J.H.J. Schaminée en R. van 't Veer, 'Phragmitetea', in *Vegetatie van Nederland* deel 2, 161-220
- Weeda, E.J., R. van 't Veer en J.H.J. Schaminée, 'Bidentetea tripartitae', in *Vegetatie van Nederland* deel 4, 173-198
- Weidinger, U., 'Untersuchungen zur Grundherrschaft des Koosters Fulda in der Karolingerzeit', in W. Rösener (red.), *Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter*, Göttingen 1993, p. 247-265
- Weijert-Gutman, R.P.G. de, *Schenken, begraven, gedenken - Lekenmemoria in het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht (1391-1580)*, Utrecht 2015
- Werf, S. van der, *Bosgemeenschappen*, Wageningen 1991
- Westhoff, V. en A.J. den Held, *Plantengemeenschappen in Nederland*, Zutphen 1969
- Westhoff, V., J.H.J. Schaminée en A.P. Grootjans, 'Parvocaricetea', in *Vegetatie van Nederland* deel 2, p. 221-262
- Whittle, J., 'Leasehold tenure in England c. 1300-c. 1600: its form and incidence', in B.J.P. van Bavel en P.R. Schofield, *The development of leasehold in north-western Europe, c. 1200-1600*, Turnhout 2008, p. 139-154
- Wickham, C., *The inheritance of Rome. A history of Europe from 400 to 1000*, Londen 2009
- Wieren, E. van, *Johanniters langs het spoor. Proefonderzoek rond Hof ter Weide*, Utrecht 2017
- Wiersum, E. en A. le Cosquino de Bussy, 'Visitatie-verslagen van de Johanniterkloosters in Nederland (1495, 1540, 1594)', in *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 48 (1927), p. 146-340
- Willemsen, A., *Gouden Middeleeuwen: Nederland in de Merovingische wereld, 400-700 na Chr*, Zutphen 2015
- Winter en Buitelaar, 'Winter, J.M. en A.L.P. Buitelaar, 'Stad en veen in Utrecht, toegelicht aan de gerechten Oostveen en Herbertskop', in *Jaarboek Oud-Utrecht* (1988), p. 9-34'
- Winter, J.M. van, 'De heren van Sint-Catharijne te Utrecht', in *Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur. Liber amicorum aangeboden aan Prof.Dr. H.J.F.M. van den Eerenbeemt*. Tilburg, 1986, p. 349-364.
- Winter, J.M. van, 'De Johanniters in Nederland voor de Franse Revolutie', in *De Nederlandsche Leeuw* 115 (1998) kol. 234-246
- Winter, J.M. van, 'De Johanniters in Nederland en hun archieven', in Erkelens-Buttinger, E.S.C. (red.), *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving. Aangeboden aan prof. dr. C. Dekker bij zijn afscheid als rijksarchivaris en als hoogleraar in de archiefwetenschap alsmede de paleografie van de 14e tot en met de 17e eeuw aan de Universiteit van Amsterdam*, Utrecht 1997, p. 142-151
- Winter, J.M. van, 'De rijksbisschoppen in de 11e eeuw', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht* deel 1 (Utrecht, 1997), p. 115-130
- Winter, J.M. van, 'Het opdringen van de graaf van Holland', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht* deel 1 (Utrecht, 1997), p. 181-186
- Winter, J.M. van, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, Groningen 1962
- Winter, J.M. van, 'Nahrung auf dem Lobither Zollhaus, auf Grund der Zollrechnungen aus den Jahren 1426-7, 1427-8 und 1428-9', in T.J. Hoekstra, H.L. Janssen en I.W.L. Moerman (red), *Liber catellorum. 40 Variaties op het thema kasteel*, (Zutphen 1981), p. 338-348
- Winter, J.M. van, *Sources concerning the Hospitallers of St John in the Netherlands, 14th-18th centuries*, Leiden 1998

- Wisplinghoff, E., 'Bäuerliches Leben am Niederrhein im Rahmen der Benediktinischen Grundherrschaft', in *Villa-Curtis-Grangiae. Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter*. München 1983, p. 149-163
- Wittert van Hoogland, E.B.F.F., *Bijdragen tot de geschiedenis der Utrechtsche ridderhofsteden en heerlijkheden*, Utrecht 1909-1912
- Woude, A.M. van der, 'De contractiefase van de seculaire trend in het Noorderkwartier nader beschouwd', in Woude, A.M. van der, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing van historische kennis*, Amsterdam 2000, p. 339-363
- Woude, A.M. van der, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 5, Haarlem 1980, p. 102-168
- Woude, A.M. van der, 'Grote bezittingen en kleine bedrijven. Heren en boeren in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd', in Woude, A.M. van der, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing van historische kennis*, Amsterdam 2000, p. 313-324
- Woude, A.M. van der, 'Landbouw en geschiedenis. Een prognose van agrarische ontwikkelingen in Europa in het licht van het verleden', in Woude, A.M. van der, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing van historische kennis*, Amsterdam 2000, p. 367-391
- Woude, A.M. van der, 'The long-term movement of rent for pasture land in North Holland and the problem of profitability in agriculture (1570-1900)', in H. van der Wee and E. van Cuawenberghe (red), *Productivity of land and agricultural innovation in the Low Countries (1250-1800)*, Leuven 1978, p. 171-182
- Woude, A.M. van der, *Het Noorderkwartier: een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijke Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen, 1972).
- Woude, A.M. van der, 'Vijftig jaar agrarische geschiedschrijving in Nederland (1950-2000). Een historiografie in verminkte sonatevorm', in Woude, A.M. van der, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing van historische kennis*, Amsterdam 2000, p. 103-120
- Woude, A.M., 'De omvang en samenstelling van het huishouden in Nederland in het verleden', in Woude, A.M. van der, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing van historische kennis*, Amsterdam 2000, p. 163-194
- Wttewaall, O., J.H. Huiting en B. Olde Meierink, 'Nijveld', in *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, p. 347-350
- Wttewaall, O., *Vleuten-De Meern. Geschiedenis en historische bebouwing*, Zeist 1994
- Zanden, J. L. van, 'A third road to capitalism? Proto-industrialization and the moderate nature of the late medieval crisis in Flanders and Holland, 1350-1550', in P. Hoppenbrouwers and J. L. van Zanden, red., *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in the light of the Brenner debate*. CORN 4 (Turnhout, 2001), pp. 85-101.
- Zanden, J. L. van, 'Holland en de Zuidelijke Nederlanden in de periode 1500-1570: divergerende ontwikkelingen of voortgaande economische integratie?', in E. Aertset e.a., *Studia historica oeconomica* (Leuven, 1993), pp. 357-67.
- Zanden, J. L. van, 'Op zoek naar de "Missing link": hypothesen over de opkomst van Holland in de late Middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd', in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 14 (1988), pp. 359-86.
- Zanden, J. L. van, 'Taking the measure of the early modern economy: historical national accounts for Holland in 1510/14', in *European Review of Economic History* 6 (2002), pp. 131-63.
- Zanden, J. L. van, *The rise and decline of Holland's economy: merchant capitalism and the labour market*, Manchester, 1993
- Zanden, J.L. van en M. Prak, 'Towards an economic interpretation of citizenship. The Dutch Republic between medieval communes and modern nation-states', *European review for economic history* 10 (2006) 111-145.
- Zanden, J.L. van, 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang? Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 102 (1987), p. 562-609
- Zanden, J.L. van, 'De timmerman, de boekdrukker en het ontstaan van de Europese kenniseconomie. Over de prijs en het aanbod van kennis vóór de Industriële Revolutie', in *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2 (2005), nr. 1, p. 105-120.
- Zanden, J.L. van, 'Economic growth in the Golden Age 1500-1650', in: *Economic and Social History in the Netherlands* vol 4 (1992), p. 5-29
- Zanden, J.L. van, 'Modernisering en de toenemende betekenis van de overheid: 1800-1950', in L. Noordegraaf, *Agrarische geschiedenis van Nederland van prehistorie tot heden*, p. 85-140.
- Zanden, J.L. van, 'Tienden als bron voor de geschiedenis van de landbouw in Nederland in de achttiende eeuw (1650-1810)', in *A.A.G. Bijdragen* vol.24 (1984) p.131-162
- Zanden, J.L. van, *Prices and wages and the cost of living in the western part of the Netherlands, 1450-1800*, Dataset op de site van het International Institute of Social History (<http://www.iisg.nl/hpw/brenv.php>)
- Zanden, J.L. van, *The long road to the Industrial Revolution. The European economy in a global perspective, 1000-1800*. Leiden/Boston 2009
- Zanden, J.L. van, *The long road to the industrial revolution. The European economy in a global perspective*, Leiden 2009
- Zilverberg, S.B.J., *David van Bourgondië, bisschop van Tervaan en van Utrecht ±1427-1496*, Groningen-Djakarta 1951
- Zilverberg, S.B.J., *De Stichtse Burgeroorlog*, Zutphen 1978
- Zotz, T., 'Beobachtungen zur königlichen Grundherrschaft entlang und östlich der Rheins vornehmlich im 9. Jahrhundert', in W. Rösener (red.), *Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter*, Göttingen 1993, p. 74-125
- Zuidhoff, A.C., J.H.J. Schaminée en R. van 't Veer, 'Molinio-Arrhenatheretea', in *Vegetatie van Nederland* deel 3, 163-226
- Zuijderduijn, J., *Medieval capital markets. Markets for rents, state formation and private investment in Holland (1300-1550)*. Global economic history series, 2 (Leiden 2009).

Over de auteur

Jan Huiting (1965) werd geboren in Hoogezand-Sappemeer, verhuisde in 1974 naar Appingedam en in 1976 naar Annen. Na de basisschool ging hij dagelijks op de fiets van Annen naar Groningen en behaalde op het Zernike-college zijn atheneumdiploma. Hij vertrok naar Utrecht legde in 1990 zijn doctoraal examen af na een studietijd in Keulen. Zijn afstudeerscriptie ging over 12-eeuwse Staufische politieke en maatschappelijke issues gespiegeld in de contemporaine literatuur, waarbij onder andere grootgrondbezit, tienden, recht en onrecht aan de orde kwamen, zodat een sterke ambitie in de richting van de mediëvistiek leek te zijn geboren. Hij koos echter voor het bedrijfsleven en bleef daarnaast als vrijetijdshistoricus actief. Hij brengt de meeste vrije dagen door in de bergen van Slowakije waar hij een voormalige boswachterij kocht in een door Unesco erkend natuurgebied vol unieke flora en fauna, dat hij graag op de mountainbike doorkruist. In deze inspirerende omgeving zijn de meeste delen van dit proefschrift ontstaan.

Errata

p. 179 en p. 560

Bij het onderschrift bij de afbeelding dient de volgende voetnoot geplaatst:

Kaart gebaseerd op de gerechtenkaart van A.P. van Ooststroom (te bereiken via <https://www.hisgis.nl/hisgis/gewesten/utrecht/utrecht-1/Historisch-grondbezit-utrecht>), ingekleurd door J. Huiting.